УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5 ТОМ 6 ТОМ 7 ТОМ 8 ТОМ 9 ТОМ 10

А - ВОРОНА

ВОРОНУВАННЯ - ГЕРТЕЛІ

ГЕРДАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН

КАНТАТА - КУЛИКИ

КУЛИКІВ - МІКРОКЛІМАТ

МІКРОКЛІН - ОЛЕУМ

ОЛЕФІНИ - ПОПЛІН

ПОПЛАХЕ - САЛЮТ

САЛЮТ - СТОГОВІЗ

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар,
заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
10

САЛЮТ — СТОГОВІЗ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1983

92
У45

Е $\frac{00101 — 002}{М222(04)\ 83}$ 002 — 83 5000000000

©ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1983 р.

САЛЮ́Т [франц. salut, від лат. salus (salutis) — побажання здоров'я, вітання] — 1) Урочисте вітання або віддання почестей арт. або рушничними залпами (як правило, холостими), прапорами (на кораблях і суднах), зброєю (шаблею, гвинтівкою). Застосовується для ознаменування урочистих дат, важливих подій (урочистий С.), під час офіц. церемоній зустрічі глав іноз. д-в і урядів (С. націй — 21 арт. постріл або залп), на честь держ. і військ. діячів (особовий С.) при зустрічі їх у порту, на рейді, в морі, відвідуванні ними корабля іноз. д-ви, при похованні держ. діячів, військовослужбовців та осіб, що мають певні заслуги (жалібний С.), а також військ. кораблів і торг. суднами у встановлених випадках. Випадки застосування, порядок проведення і засоби С. визначено відповідними положеннями, статутами, міжнар. конвенціями та ін. 2) Вітання підняттям руки в деяких громад. і політ. орг-ціях (напр., піонерський салют).

«САЛЮ́Т» — найменування серії рад. довгочасних *орбітальних станцій*. Призначені для проведення багатопланових наук. досліджень Землі, навколоземного простору і далекого космосу, для розв'язування практичних задач в інтересах нар. г-ва, для наук., наук.-тех., мед.-біол. і технологічних досліджень і експериментів, а також для відпрацювання бортових систем і апаратури. Функціонують як у пілотованому, так і в автом. режимах (табл.). Перші 5 станцій «С.» складались з двох герметичних (перехідного та робочого) і одного негерметичного (агрегатного) відсіків. Перехідний відсік призначений для стикування з кораблем «*Союз*», переходу космонавтів у робочий відсік, а також для розміщення частини наук. апаратури, деяких пультів керування, елементів системи терморегулювання та *життєзабезпечення*. Станції «С.-6» (мал.) і «С.-7» устатковані ще й перехідною камерою зі стикувальним вузлом, розташованим з боку агрегатного відсіку, що дає змогу приймати кораблі «Союз» з експедиціями відвідування та вантажні кораблі «*Прогресс*» для забезпечення тривалого функціонування станцій, а також ін. *космічні літальні апарати*, напр. «*Космос*». Зовні встановлено антени системи зближення, панелі сонячних елементів, світлосигнальні прилади, балони з повітрям тощо. З робочим відсіком перехідний відсік з'єднаний люком-лазом. Робочий відсік — гол. приміщення станції. В ньому встановлено осн. пульти керування, приладові панелі, командно-вимірювальний пристрій, контейнери для запасів харчів та води, елементи системи життєзабезпечення, електроживлення, наук. та експериментальна апаратура, спальні пристрої. Для виконання наук. експериментів, операцій по орієнтації та навігації, а також фотографування та візуальних спостережень робочий відсік має 15 ілюмінаторів. Ззовні вмонтовано радіатори системи терморегулювання, елементи системи орієнтації та керування рухом, антенні пристрої, датчики реєстрації мікрометеорних часток. Агрегатний відсік служить для розміщення рушійної установки та паливних баків, панелей сонячних елементів, пристроїв системи енергопостачання, радіоантен, телекамер, елементів системи терморегулювання, датчиків системи орієнтації, наук. приладів.

Довжина станцій «С.» бл. 16 м, макс. діаметр 4,15 м, макс. поперечний розмір по розкритих сонячних батареях бл. 17 м, площа сонячних батарей бл. 60 м², вільний об'єм герметичних відсіків 100 м³, маса станції бл. 19 т, маса бортового комплексу наук. устаткування бл. 2 т. Станції «С.» виводять потужними *ракетами-носіями* на геоцентричні *орбіти* з висотою *апогея* бл. 275 км, *перигея* бл. 219 км і нахилом 51,6° в повністю зібраному і спорядженому вигляді. В космосі станція та зістиковані з нею апарати утворюють орбітальні комплекси «С.» — «Союз», «С.» — «Союз» — «Союз», «С.» — «Союз» — «Прогресс», «С.» — «Прогресс», «С.» — «Космос». Іл. с. 7.

Літ.: Инженерный справочник по космической технике. М., 1977; «Салют-6», «Союз-26», «Союз-27», «Союз-28», «Прогресс-1». [Сборник]. М., 1978. Див. також *літ.* до ст. *Орбітальна станція*.

Ю. М. Михайлов.

САЛЯ́ Еліо (рр. н. і см. невід.) — скульптор 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Італієць за походженням. В кін. 19 — на поч. 20 ст. жив і працював у Києві. Відомий як майстер декоративної скульптури (фронтонна композиція та леви перед будинком Держ. музею укр. образотворчого мистецтва (1897—1905), скульптури на Миколаївському костьолі (1899—1909, тепер — Респ. будинок органної та камерної музики), зображення у вигляді різних химер на фасаді кол. приватного будинку архітектора В. *Городецького* (1902), драконів на будинку Держ. банку (1902—05), всі — у Києві. На поч. 20 ст. С. деякий час викладав у Київському художньому училищі.

САЛЬВАДО́Р, Республіка Ель-Сальвадор — держава в Центр. Америці. На Пд. омивається водами Тихого ок. В адміністративному відношенні поділяється на 14 департаментів.

Державний лад. С.— формально республіка. Фактично діє режим реакційної диктатури.

Природа. Рельєф гористий. Більшу частину тер. країни займає вулканічне нагір'я заввишки до 600—700 м. Є діючі вулкани, серед них Санта-Ана вис. 2381 м (найвища точка С.). На Пн. від нагір'я простягається широка поздовжня тектонічна западина, по якій тече р. Лемпа. Вздовж узбережжя — алювіальна рівнина. Часто бувають землетруси. Поклади золота, срібла, свинцевої, цинкової, мідної і заліз. руд, вапняку, гіпсу, сірки, мор. солі. Клімат тропічний, пасатний. Пересічні місячні т-ри протягом року від +22 до +24° (в м. Сан-Сальвадорі). Опадів 1500—1800 мм, на Пн.— до 2500 мм на рік. Виділяються посушливий (листопад — квітень) та дощовий (травень — жовтень) сезони. Поширені гірські коричнево-червоні та червоноземні грунти. Природна рослинність (в основному тропічні листопадні ліси) значною мірою знищена, в горах збереглися сосново-дубові ліси, значні площі займає вторинна *савана*.

Населення. Осн. населення — сальвадорці (89%; склалися в результаті змішання іспанців і аборигенів — індіанців), решта — індіанці (10%) і білі (1%). Держ. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— бл. 222 чол. на 1 км². Міське населення становить 40%. Найбільші міста: *Сан-Сальвадор*, Санта-Ана, *Сан-Мігель*.

Історія. До колонізації європейцями територію сучас. С. населяли індіан. племена (*майя*, нахуа та ін.). З 1524 по 1821 перебувала під владою Іспанії. З 1560 С. входив до складу генерал-капітанства Гватемали, яке в ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* було проголошено 1821 незалежним. В 1841 С. проголошено незалежною республікою. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в країні почав формуватися с.-г. пролетаріат, напередодні 1-ї світової війни виникли перші робітн. орг-ції. В 20-х рр. 20 ст. створено профспілки, 1930 — Компартію С. В 1931 внаслідок військ. перевороту в країні встановлено терористичну диктатуру, проти якої було спрямовано повстання батраків і селян 1932 (бл. 40 тис. чол.), що зазнало поразки. Під час 2-ї світової війни С. 1941 приєднався до *антигітлерівської коаліції*, 1939—45 на його території розміщено військ. бази США. В 1944 внаслідок заг. політ. страйку ліквідовано диктатуру. Проте уряди, сформовані в 50-х рр., продовжували проводити антинародну проімперіалістичну політику. Перемога *Кубинської революції* сприяла активізації демократичних сил країн Центр. Америки, в т. ч. й С. Але уряди, що були при владі 1962—72, анулювали завоювання трудящих, відкрили широкий доступ іноз. капіталу, уклали кабальні договори з США. В 1969 правлячі кола С. розв'язали війну

Герб Сальвадору.

САЛЬВАДОР

Площа — 21,4 тис. км

Населення — 4,44 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Сан-Сальвадор

Сальвадор. Х. Агілар Гусман. Продавець циновок. Дерево. Перша половина 20 ст.

Стела з каменю із Тасумаля. Давній період. Національний музей Давіда Х. Гусмана. Сан-Сальвадор.

Х. Діас. Етюд. Середина 20 ст.

проти Гондурасу, що тривала 5 днів, але значною мірою підірвала економіку країни. На поч. 70-х рр. у С. відбулися робітн. страйки, виступи студентів і селян, розгорнувся партизанський рух. Уряд, який прийшов до влади 1977 внаслідок сфальсифікованих виборів, проводив політику репресій, що викликало відкриті антиурядові виступи. В країні було створено Фронт об'єднаної нар. дії, Нар.-революц. блок. 15.X 1979 при підтримці США і місц. реакції в С. було вчинено держ. переворот, у результаті якого до влади прийшла військ.-цивільна хунта, що стала на шлях політики *геноциду* щодо сальвадорського населення. За період 1979—81 в країні вбито бл. 30 тис. чол., бл. 100 тис. покинуло батьківщину.

Народ С., керований Революц.-демократич. фронтом (РДФ; засн. у квітні 1980), *Фронтом національного визволення імені Фарабундо Марті* (ФНВФМ; засн. у жовтні 1980), піднявся на громадян. війну проти антинар. хунти. На кін. 1980 повстанці контролювали бл. 25% тер. країни. Намагаючись зберегти свої позиції, хунта на поч. грудня 1980 провела «реорганізацію» влади. Основну матеріально-фінансову допомогу правлячій хунті в С. надають США. В серпні 1981 ФНВФМ опублікував проект програми майбутнього революц.-демократичного уряду. РДФ і ФНВФМ у вересні 1981 були визнані багатьма д-вами як єдині законні політ. представники сальвадорського народу. В березні 1982 хунта в обстановці посилених масових репресій проти мирного населення для узаконення ненависного народові С. порядку провела в країні вибори, до яких було залучено лише праві партії. РДФ і ФНВФМ, відхиливши вибори, виступили з ініціативою мирних переговорів для подолання політ. кризи в країні і проведення справді демократичних виборів за участю всіх громад. сил. С.— член *ООН* (з 1945), *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи, Центральноамериканського спільного ринку.* *Є. Г. Лапшев.*

Політичні партії, профспілки. Партія національного примирення, засн. 1961. Виражає інтереси великої агр.-пром. і фінанс.-торг. буржуазії, реакційної вояччини. Християнсько-демократична партія, засн. 1960. Народний соціал-християнський рух, засн. 1980. Національний революційний рух, засн. 1967. С.-д. партія, що виражає інтереси прогресивної інтелігенції, студентства, частини трудящих. *Комуністична партія Сальвадору*, засн. 1930. Діє в підпіллі. Комітет профспілкової єдності Сальвадору, засн. 1980. Об'єднує 9 найбільших профцентрів, у т. ч. Єдину профспілкову федерацію С. (засн. 1965, входить до ВФП). Загальна конфедерація профспілок, засн. 1958. Контролюється урядом. Входить до МКВП і ОРІТ.

Господарство. С.— економічно слаборозвинута агр. країна, г-во якої спеціалізується на виробн. експортних с.-г. культур. Економіку контролює місц. олігархія, значні позиції займає іноз. (гол. чин. США) капітал. Більшість населення зайнята в с. г. Характерне існування великих капіталістичних товарних і дрібних натуральних сел. г-в. Значна частина селян безземельна. Поширена оренда, подекуди зберігаються напівфеод. відносини. В обробітку — бл. 50% с.-г. угідь. Осн. експортні культури (збір, тис. т, 1980): кава — 161 (за її виробн. С. займає 6-е місце в світі), бавовник — 65 (бавовник-волокно), цукр. тростина (1979 було вироблено 277 тис. т цукру-сирцю); з прод. культур вирощують кукурудзу — 537, сорго — 177, квасолю — 47, рис, овочі, фрукти; з технічних — хенікен, кунжут, індигоносні рослини, тютюн. Тваринництво розвинуте слабо, має екстенсивний характер. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої худоби — 1330, свиней — бл. 430. Розвивається рибальство, особливо вилов креветок. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. В лісах незначні заготівлі деревини. Лише в С. добувають бальзамову смолу, яка широко використовується в медицині та парфюмерії. Пром-сть розвинута слабо, в невеликій кількості видобувають золото і срібло, свинцеву, цинкову і мідну руди, вапняк, гіпс, мор. сіль. Обробна пром-сть представлена невеликими кавообробними, цукр., рисоочисними, борошномельними, олійницькими, виноробними, м'ясохолодобойними, текст. (по виробн. бавовняних тканин та мішків і канатів з хенікену), шкіряно-взут., деревообр., склоробними та ін. підприємствами. Переважно на довізній сировині та напівфабрикатах працюють окремі нафтоперегінні, металург., машинобудівні (у т. ч. автоскладальний), хім., цем., целюлозні, по складанню телевізорів та ін. з-ди, що належать іноз. капіталу. Розвинуті ремесла (ручне ткацтво, плетіння капелюхів, корзин та ін.). У 1980 було вироблено 1199 млн. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри: Сан-Сальвадор, Санта-Ана та Сан-Мігель. Довж. (1980): з-ць — бл. 700 км, автошляхів — 10,73 тис. км (у т. ч. понад 5 тис. км з твердим покриттям). Через С. проходить Панамериканське шосе. Осн. мор. порти — Акахутла, Ла-Уньйон, Ла-Лібертад. Поблизу Сан-Сальвадора — міжнар. аеропорт Ілопанго. З С. вивозять каву, трансп. засоби, хім. продукти, прод. товари. Гол. торг. партнери — США, країни Центр. Америки, ФРН, Японія. Грош. одиниця — колон. 2,5 колона = 1 дол. США (1981). *В. О. Малєєв.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, у країні 1975 було 7127 лікарняних ліжок (17,8 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. В 1974 мед. допомогу подавали 1083 лікарі, 391 зубний лікар, працювали 386 фармацевтів. Лікарів готує медичний факультет університету «Ель Сальвадор».

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Бл. 38% населення становлять неписьменні. Курс навчання в загальноосв. школі 11 років і складається з двох ступенів: 9-річна поч. школа (3 + 3 + 3), що є обов'язковою для дітей віком від 6 до 18 років, і 2-річна серед. школа. Третій цикл поч. школи дає, крім загальноосвітньої, і елементарну профес. підготовку; серед. школа — ступінь *бакалавра* та право вступу до вузів. 50% учнів серед. шкіл навчаються у приватних навч. закладах. У 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 823 тис. учнів, у середніх — понад 44 тис., у вищих навч. закладах — понад 30 тис. студентів. Учителів поч. шкіл готують *нормальні школи*, середніх шкіл — учительські коледжі й пед. відділення ун-тів. Профес.-тех. освіту здобувають у нац. індустріальних і с.-г. уч-щах. У Сан-Сальвадорі 3 ун-ти: «Ель Сальвадор» (засн. 1841), Центральноамериканський «Хосе Сімеон Каньяс» (засн. 1965) і «Др. Хосе Матіас Дельгадо» (засн. 1977, приватний), 4 коледжі. Працюють академії С. й історії С. (засн. 1925), Центр геотех. досліджень (реорганізовано 1961) та ін. наук. установи. Найбільші б-ки: Нац. (засн. 1870) і Центральна ун-ту «Ель Сальвадор» (засн. 1847). У країні два музеї — Нац. Давіда Х. Гусмана (засн. 1883) і археол. «Тацумал» (засн. 1951) *М. І. Павлов.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у С. видавалися щоденні газети: «Діаріо де ой» («Сьогоднішня газета», з 1936); «Діаріо латіно» («Латинська газета», з 1890); «Діаріо офісьяль» («Офіційна газета», з 1875) — урядовий орган; «Мундо» («Світ»); «Пренса графіка» («Ілюстрована преса», з 1915). Орган ЦК Компартії С. «Вердад» («Правда», з 1970) виходить нелегально. «Унідад обрера» («Єдність робітників») — орган Єдиної профспілкової федерації С. (щомісячна). Діє єдина урядова радіостанція і 50 комерційних. Телебачення — з 1956.

Література. Нац. л-ра (ісп. мовою) виникла після створення 1841 незалежної республіки. Провідним став романтичний напрям, закладений поезією громадсько-політ. діяча, учасника боротьби проти ісп. колонізаторів М. Альвареса Кастро. Найвідоміші представники цього напряму: поети Е. Ойос, І. Руїс Араухо, Х. Х. Каньяс — автор популярних патріотичних віршів та нац. гімну. Проти романтизму, естетика якого вже не

Сан-Сальвадор. Площа Болівар.

відповідала культур. потребам суспільства кін. 19 ст., виступило т-во «Юність», яке видавало однойменний журнал. У ньому розпочав свій творчий шлях Ф. Гавідіа — соратник Р. *Даріо* і один з найзначніших поетів у Центр. Америці. Він виступав за поєднання нац. проблематики з новаторською віршовою технікою. На поч. 20 ст. виникла проза, що спочатку мала переважно побутовий характер (див. *Костумбризм*)

Церква в Хокоро. 18 ст.

—книги А. Амброджі, Е. Альварадо та ін. Побутовізм поступово долала реалістична л-ра творами А. Масферрера, Х. М. Перальти Лагоса (псевдонім — Т. П. Мечін) та ін. Значного розвитку набув реалізм в оповіданнях і романах С. Саласара Арруе, де змальовано життя народу, насамперед індіанців. У 20-х рр. виникали численні формалістичні й декадентські рухи «авангардистського» спрямування. Після 2-ї світової війни посилився екзистенціалістський напрям (див. *Екзистенціалізм*). Але на перший план виходить л-ра гостро соціального звучання. В романі М. А. Еспіно «Люди і смерть» (1947) звучить протест проти експлуатації батраків у сельві (тропічних лісах). В романі «У неоновій сельві» (1956) Р. Веласкес вивів образ комуніста — борця за нар. справу. Нар. повстанню 1932 присвятив роман «Червона хвиля» (1960) Ф. Мачон Віланова. Розвивається соціальна поезія. Її представляють Р. Дальтон Гарсіа, Р. Арміхо, М. де ла Сельва та ін. Укр. мовою опубліковано окремі вірші молодих поетів: члена Компартії Сальвадору Ріго берто Гонгори, який загинув під час сутички з солдатами хунти, та Хайме Суареса, вбитого однією з фашист. банд.

В. С. Харитонов.

Архітектура та мистецтво. В колоніальний період у С. споруджували міста за регулярним плануванням, з одноповерховими будинками з адоби (сирцева цегла з глини і соломи), невисокими церквами з складними фронтонами на фасадах та різьбленням на порталах (церква Сантьяго в Сан-Сальвадорі, кін. 18 — поч. 19 ст.). З 2-ї пол. 40-х рр. 20 ст. у містах будують адм. і громад. споруди в сучас. архіт. формах (арх. А. Соль, Е. де Сола).

Давні індіан. культури С. були пов'язані з цивілізаціями на тер. Пд. *Мексіки, Гватемали* й *Гондурасу* (постаті божеств і стели з рельєфами), а також з культурами *Нікарагуа* й *Коста-Ріки* (жорна з головами тварин, посудини, худож. вироби з каменю). Живопис розвинувся у 20 ст. під європ. і мекс. впливами (живописці С. Салярруе, Х. Мехіа Відес, Н. Канхура, Р. Еліас Рейєс, Х. Діас, К. А. Каньяс; скульптори В. Естрада, Н. Ночес Авенданьйо, Х. Агілар Гусман). З видів нар. мистецтва розвинуті кераміка, вироби з соломи й панциря черепахи. Серед популярних пісенно-танц. форм — байлес, або серейтес. Нар. муз. інструменти — гітара, маримба (різновид ксилофона), флейти, ударні — уєуєтль та ін. В 1980 знято прогрес. документ. фільм «Сальвадор: народ переможе!» (реж. Д. де ла Тексера), що знаменував народження нац. кіномистецтва.

Т. Х. Стародуб
(образотворче мистецтво).

Літ.: Нитобург Э. Л. Сальвадор. М., 1974; Мармоль М. Гнев и боль Сальвадора: Страницы жизни и борьбы. Пер. с исп. М., 1981.

САЛЬВІ́НІ (Salvini) Томмазо (1.I 1829, Мілан — 31.XII 1915, Флоренція) — італ. актор-трагік. Н. в акторській сім'ї. З 1843 разом з батьком Д. Сальвіні виступав у трупі Г. *Модени*. В 1848 брав участь у нац.-визвольній боротьбі італ. народу, двічі був заарештований. З 60-х рр. очолював власні трупи. С.— один з кращих інтерпретаторів образів шекспірівської драматургії. Серед ролей — Отелло, Король Лір, Коріолан, Макбет, Гамлет (однойменні трагедії Шекспіра), Оросман («Заїра» Вольтера), Коррадо («Громадянська смерть» Джакометті). С. багато гастролював по країнах світу, виступав у Росії, зокрема 1885, 1887, 1898 — на Україні. Портрет с. 9.

САЛЬВІ́НІЯ (Salvinia) — рід рослин родини сальвінієвих підкласу *водяних папоротей*. Водяні одно- або багаторічні трав'янисті рослини з плаваючим розгалуженим стеблом. Кореня немає. Листків у кільцях по три, з них два овальноеліптичні, цілокраї, плаваючі, третій — розсічений, подібний до кореня, занурений у воду. С. різноспорові рослини, *спорангії* утворюють плівчасті, кулясті, спорокарпії при основі занурених листків. Відомо 13 видів, поширених у тропічних і почасти помірних широтах. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 1 вид: С. плаваюча (S. natans). Зустрічається в річках і озерах. Занесена до *Червоної книги* Української РСР.

САЛЬДО (італ. saldo) — у *бухгалтерському обліку* різниця між сумами дебету й кредиту рахунку. Дебітове С. (сума *дебету* більша за суму *кредиту*) відображає наявність госп. засобів на певну дату, затрати на виробн., розмір збитків тощо; записують в *активі* балансу. Кредитове С. (сума кредиту більша за суму дебету) відображає стан джерел госп. засобів; записують у *пасиві* балансу. Рахунок, який не має С. (сума дебету дорівнює сумі кредиту), наз. закритим.

САЛЬЄ́РІ (Salieri) Антоніо (18. VIII 1750, Леньяго, поблизу Верони — 7.V 1825, Відень) — італ. композитор, диригент і педагог. З 1766 жив у Відні, був придворним композитором (з 1774) та капельмейстером (з 1788); керував італ. оперною трупою (до 1790) і придворною співацькою капелою (до 1824). Автор опер (у т. ч. «Армі́да», 1771; «Визнана Європа», 1778; «Данаї́ди», 1784), ораторій, інструментальних творів. Серед учнів С.— Л. Бетховен, Ф. К. В. Моцарт, Ф. Шуберт, Ф. Ліст. Легенду ніби С. отруїв В. А. Моцарта використав О. Пушкін у трагедії «Моцарт і Сальєрі».

САЛЬКО́В Євген Андрійович (18.IX 1928, с. Борова, тепер смт, райцентр Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук (з 1978), професор (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив Київський ун-т (1955). У 1955—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР. З 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1978 — завідуючий відділом). Осн. наук. праці С. присвячені питанням фотонапівпровідникового матеріалознавства та дослідженню нерівноважних електронних процесів у напівпровідниках при низьких т-рах. Державна премія УРСР, 1981.

САЛЬКО́ВЕ — селище міського типу Гайворонського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на р. Пд. Буг, за 6 км від залізнич. ст. Хащувате. 2,3 тис. ж. (1982). Цукр. комбінат. 2 заг.-осв. школи, 4 мед. пункти, клуб, 3 б-ки. Виникло наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1962.

САЛЬМАН Олександр Васильович [30.VIII (12.IX) 1914, Петроград — 16.VII 1971, Львів] — укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). Член КПРС

Сальві́нія плаваюча. Загальний вигляд рослини і мікро- та мегаспороси (в розрізі).

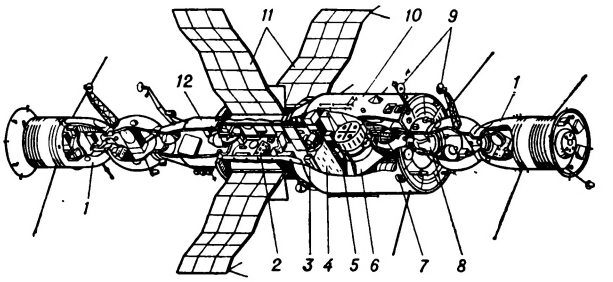

Орбітальний науково-дослідний комплекс «Салют-6» — «Союз»: *1* — транспортний корабель; *2* — центральний пост керування; *3* — фотоапарат МКФ-6М; *4* — душова установка; *5* — біжуча доріжка; *6* — відсік наукової апаратури; *7* — двигуни орієнтації; *8* — перехідна камера; *9* — антени системи зближення; *10* — агрегатний відсік; *11* — сонячні батареї; *12* — перехідний відсік.

Основні відомості про орбітальні станції «Салют»

Станція	Дати роботи	Основні відомості
«Салют»	19.IV — 11.X 1971	Перша довгочасна орбітальна станція. Стикування з кораблями «Союз-10» і «Союз-11».
«Салют-2»	3.IV 1973 — кінець квітня 1973	Робота в автоматичному режимі.
«Салют-3»	25.VI 1974 — 24.I 1975	Стикування з кораблем «Союз-14»; спільний політ з кораблем «Союз-15».
«Салют-4»	26.XII 1974— 3.II 1977	Стикування з кораблями «Союз-17» і «Союз-18».
«Салют-5»	22.VI 1976— 8.VIII 1977	Стикування з кораблями «Союз-21» і «Союз-24»; маневрування і зближення з кораблем «Союз-23».
«Салют-6»	29.IX 1977 — 29.VII 1982	Перша станція другого покоління. На станції працювали 5 основних екіпажів і 11 експедицій відвідування, з них 8 — з космонавтами братніх соціалістичних країн.
«Салют-7»	Запущена 19.IV 1982	Стикування з кораблями «Союз Т-5», «Союз Т-6» і Союз Т-7».

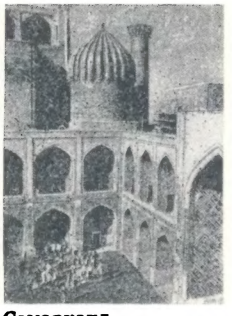

Самарканд. Медресе Шир-Дор. 1619—36. Двір.

з 1954. В 1929—31 навчався у ВХУТЕІНі в Ленінграді. Працював 1930—33 в театрах Ленінграда, Мурманська, Рязані, Горького, Баку, Алма-Ати та ін. міст. З 1939 — на Україні: в оперних театрах Одеси, Харкова, Києва. З 1946 — художник, з 1961 — гол. художник Львів. театру опери і балету ім. І. Франка. Оформив вистави: «У неділю рано зілля копала» за О. Кобилянською (1956), «Тіні забутих предків» В. Кирейка (1960), «Орися» А. Кос-Анатольського (1964), «Арсенал» Г. Майбороди (1967), всі — у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка; «Царева наречена» М. Римського-Корсакова (1945), «Дон Карлос» Дж. Верді (1966), обидві — в Одес. театрі опери та балету, та ін. С.— відомий і як графік.

Літ.: Виставка творів заслуженого діяча мистецтв УРСР Олександра Васильовича Сальмана. Каталог. Львів, 1965.

САЛЬМОНЕЛЬО́ЗИ — група гострих інфекційних захворювань людини і тварин, спричинюваних мікробами з роду сальмонел (Salmonella). С.—поширені інфекційні захворювання. У людини С. розглядають як окрему групу кишкових захворювань, що відрізняються від *черевного тифу* і *паратифів*. Джерелом і резервуаром інфекції є хворі й здорові тварини (бактеріоносії), може бути і людина. Інфікування відбувається через заражену їжу (гол. чин. м'ясо і м'ясні продукти, молоко і молочні продукти, яйця), при неправильному забої тварин тощо. Розрізняють кілька форм С.— шлунково-кишкову (диспепсії, коліти, ентероколіти), тифоподібну і септичну. Тяжкість клінічного перебігу різна — від легких випадків гастроентеритів або безсимптомних інфекцій до тяжких тифоїдних і септичних форм. Захворювання починається гостро — підвищенням т-ри; з'являються симптоми заг. інтоксикації і розлади діяльності шлунково-кишкового тракту, а також розлади функцій нервової і серцево-судинної систем.

Л і к у в а н н я: промивання шлунка і кишечника, гаряче пиття у великій кількості, спазмолітичні засоби, антибіотики, дієта тощо. Див. також *Харчові токсикоінфекції та інтоксикації*.

С. у т в а р и н (*тиф*, паратиф) спричинюють різні види сальмонел. Хворіють коні, велика рог. худоба, свині, вівці, кози, хутрові звірі, бджоли та ін. С. поширені повсюдно. Для хворих тварин характерні гарячка, аборти, розлади травлення і кровообігу, ураження центр. нерв. системи, суглобів, великий падіж молодняка. Джерело зараження — хворі тварини, бактеріоносії, забруднені сальмонелами корми та ін. Сприяють захворюванню недостатня годівля, холод, вогкість, скупчене утримання тварин. Діагноз встановлюють на основі клініч. і патологоанатоміч. ознак та мікробіологіч. дослідження. Для л і к у в а н н я застосовують імунні сироватки з антибіотиками та ін. Профілактика — додержання зоогігієніч. і вет.-сан. правил, ізоляція хворих тварин, вакцинація.

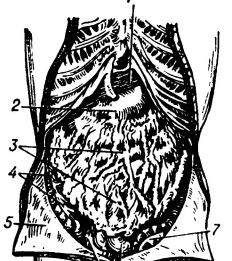

Сальник у людини. Розміщення його по відношенню до органів черевної порожнини: *1* — печінка; *2* — шлунок; *3* — великий сальник; *4* — висхідна ободова кишка; *5* — очеревина; *6* — тонкі кишки; *7* — сигмоподібна кишка.

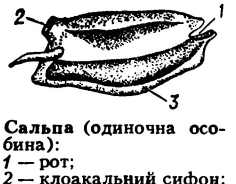

Сальпа (одиночна особина): *1* — рот; *2* — клоакальний сифон; *3* — черевний бік.

САЛЬНИК в а н а т о м і ї — утвір *очеревини*, що вкриває органи *черевної порожнини* тварин і людини. Складається з кількох листків *серозної оболонки*, містить жирові відкладення, кровоносні та лімфатичні судини. Розрізняють малий і великий С. М а л и й С. з'єднує верхню частину шлунка і дванадцятипалу кишку з печінкою. В е л и к и й С. опускається від нижньої частини шлунка і, як фартух, вкриває спереду весь кишечник. В організмі відіграє захисну роль. Утворюючи спайки, С. обмежує вогнище ураження, зокрема при *перфорації* стінок шлунка та кишечника. Захворювання: запалення С., перекручення, *пухлини* тощо.

САЛЬНІ ЗАЛОЗИ — невеликі залози тварин і людини, які продукують шкірне сало. Осн. елементи С. з.— секреторний міхурець і вивідна протока. Разом з *потовими залозами* С. з. становлять залозистий апарат шкіри. Розвиваються як вирости волосяних мішечків і мають гроновидну форму у зв'язку з наявністю лише однієї протоки, яка виводить *секрет* з кількох відділів С. з. Існують також «вільні» С. з., що групуються гол. чин. на зовнішніх *статевих органах* і шкірі *молочної залози* і відкриваються прямо на поверхню *епітелію*. У л ю д и н и до складу секрету С. з. входять нейтральні жири, *холестерин* тощо, які виводяться назовні в результаті руйнування залозистих клітин. Шкірне сало змащує волосся та шкіру і надає їм м'якості та еластичності. Захворювання: *вугри*, *атерома* тощо.

САЛЬПИ (Salpae) — клас морських вільноплаваючих тварин підтипу *покривників*. Тіло (довж. 0,6—19 см) прозоре, мішковидної або барильцевидної форми, оперезане стьожковими м'язами, як обручами. На передньому кінці тіла міститься ротовий отвір, що веде в дуже велику глотку, на задньому — клоакальний сифон. Рухаються за допомогою виштовхування води з клоакального сифона. Живляться дрібними планктонними організмами. Для С. характерне чергування статевого і нестатевого поколінь (метагенез), а також поодиноких і колоніальних форм. Відомо 25 видів, поширених переважно в теплих морях, в СРСР — 3 види (виключно в далекосхідних морях). Практичного значення не мають; подекуди можуть бути кормовими конкурентами планктонних *ракоподібних* (див. *Ланцюги живлення*).

О. П. Маркевич.

САЛЬПІНГІТ [від грец. σάλπιγξ (σάλπιγγος) — труба] у л ю д и н и — запалення *фаллопієвих труб* (маткових труб). Ізольоване ураження маткових труб спостерігається дуже рідко, здебільшого С. поєднується з запаленням яєчників (оофоритом). Див. *Сальпінгоофорит*.

САЛЬПІНГООФОРИ́Т [від грец. σάλπιγξ (σάλπιγγος) — труба та ὠοφόρον — яєчник] — запалення *фаллопієвих труб* та *яєчників* у людини і тварин. Збудниками С. здебільшого є гонокок, стафілокок, стрептокок, кишкова паличка, туберкульозна паличка. Інфекція поширюється висхідним шляхом (з боку матки) або заноситься плином крові чи лімфи. В деяких випадках уражається лише слизова оболонка труби, в інших — всі шари стінки; яєчник збільшується в об'ємі, в ньому утворюються порожнини, виповнені серозним, кров'янистим або гнійним вмістом. Фаллопієві труби можуть спаюватися з яєчниками в єдине запальне утворення. Нерідко спостерігаються двобічні С. Перебіг С. буває гострим, підгострим, хронічним. Ознаки гострого С.: гарячка, біль внизу живота і в попереку, слизові чи гнійні виділення з піхви, порушення *менструального циклу* тощо. Л і к у в а н н я: гострого С.— постільний режим, антибіотики, сульфаніламідні препарати; при нагноєнні — хірургічне втручання; при хронічній формі — фізіотерапевтичне та курортне лікування. С. може привести до *безплідності*, *перитоніту*.

САЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Середній Єгорлик (бас. Дону). Вузол з-ць. 58 тис. ж. (1981). В С.— заводи: ковальсько-пресового устаткування, цегельний, комбікормовий, виноробний, консервний; ф-ки: хутрова, текст.-галантерейна, швейна, взуттєва. Вечірній верстатобуд. технікум. С. утворений 1926.

САМАНІ́ДИ — феод. династія в Серед. Азії 819—999. Засновник династії — Саман-худат з с. Саман (Пн. Афганістан). Спочатку С. захопили намісництво в *Мавераннахрі* та Хорасані, з 875 стали правителями *Саманідів держави*. Династія С. припинила своє існування за Мансура II (997—999), після здобуття (999) Бухари *Караханідами*.

САМАНІДІВ ДЕРЖА́ВА (875—999) — феод. держава в Серед. Азії із столицею в Бухарі, що утворилася після розпаду араб. *Халіфату*. Правлячою династією були *Саманіди*. В 1-й пол. 10 ст., в період екон. і культур. розквіту, включала *Мавераннахр*, Хорасан, Пн. і Сх. Іран. Ряд держ. утворень — *Хорезм*, Решт, Газні та ін.— перебували в васальній залежності від С. д. Внутр. політика спрямовувалася на зміцнення центр. влади, створення сильного війська. Переважала держ. власність на землю і зрошувальну систему. Найважливішими містами були Бухара, Самарканд, Мерв, Газні та ін. Значного розвитку набули ремесла, а також торгівля з Київ. Руссю, Сірією, Візантією, Китаєм та ін. країнами. В багатьох містах виникли мусульманські школи — *медресе*. Своєю бібліотекою славилася Бухара. При дворі Саманідів творили *Рудакі*, *Фарабі*. Розвивалися архітектура й будівництво. Феод. гноблення було причиною ряду нар. виступів — 913, 930, 944 та ін. Зростання феод. роздробленості призвело до розпаду в кін. 10 ст. С. д. Остаточно припинила своє існування 999, після здобуття Бухари *Караханідами*.

САМА́РА — ріка в Оренб. і Куйб. областях РРФСР, ліва притока Волги. Довж. 594 км, площа

бас. 46,5 тис. км². Бере початок на височині Общий Сирт. Має широку долину, русло звивисте. Живлення переважно снігове, частково грунтове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Пересічна річна витрата води у гирлі 111 м³/с. При впадінні С. у Волгу — місто *Куйбишев*.

САМА́РА — ріка у Донец. і Дніпроп., частково у Харків. областях УРСР, ліва прит. Дніпра. Довж. 320 км, площа бас. 22,6 тис. км². Бере початок на зх. схилах Донецького кряжа, тече широкою долиною. Пригирлова ділянка С. затоплена водами озера імені Леніна, що є частиною *Дніпровського водосховища*. Живлення переважно снігове. Замерзає у 1-й половині грудня, скресає у серед. березня. Використовують для пром. водопостачання і зрошування; риборозведення. Судноплавна на 80 км від гирла. На С.— м. *Новомосковськ*; на берегах — бази відпочинку.

САМА́РА — колишня (до 1935) назва м. *Куйбишева*.

САМА́РІЙ (лат. Samarium), Sm — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 62, ат. м. 150,4; належить до *лантаноїдів*. Природний С. складається з 9 ізотопів, відомо 11 штучних *радіоактивних ізотопів*. С. відкрив (1879) франц. хімік П. Е. Лекок де Буабодран (1838—1912). Вміст у земній корі $7{,}0 \cdot 10^{-4}$% за масою. С.— сріблясто-білий метал; густ. (т-ра 20° С) 7536 кг/м³; $t_{пл}$ 1072° С. Хім. властивостями подібний до ін. лантаноїдів. Застосовують С. в регулюючих стержнях *ядерних реакторів*, сполуки С. з кобальтом $SmCo_5$ — матеріал для потужних постійних магнітів.

САМА́РІН Іван Васильович [7 (19).I 1817, Петербург — 13 (25).VIII 1885, Москва] — російський актор, педагог і драматург. Н. у кріпацькій сім'ї. На поч. 30-х рр. поступив у Моск. театр. уч-ще (педагог М. С. *Щепкін*). Після закінчення уч-ща був зарахований у трупу *Малого театру*. Серед ролей — Чацький і Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Кнуров («Безприданниця» О. Островського), Барон («Скупий лицар» Пушкіна), Тартюф (однойменний твір Мольєра). З 1862 викладав у Моск. театр. уч-щі; серед учнів С.— Г. *Федотова*, В. *Давидов*, О. *Южин*. С.— автор п'єс «Перемелеться — борошно буде», «Самозванець Луба» та ін.

Т. Д. Болгарська.

САМА́РІН Олександр Михайлович [1 (14).VIII 1902, с. Сакони, тепер Ардатовського р-ну Горьк. обл.— 20.V 1970, Москва] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1925. Після закінчення (1930) Моск. гірничої академії викладав у Моск. ін-ті сталі. В 1946—51 — заст. міністра вищої освіти СРСР. З 1955 — в Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (1960—61 і 1967—70 — директор). В 1961—66 — заст. голови Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по координації н.-д. робіт. Осн. дослідження — з фіз.-хім. основ металург. процесів десульфурації й розкислення сталі, електрометалургії сталей і феросплавів, вакуумної металургії, вивчення природи шлакових розплавів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

САМА́РІН Юрій Федорович [21. IV (3.V) 1819, Петербург — 19 (31). III 1876, Берлін] — рос. громадський діяч, філософ-ідеаліст, історик, публіцист, *слов'янофіл*. За походженням дворянин. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1838). Магістерська дисертація — «Стефан Яворський і Феофан Прокопович» (1844). В 1844—52 — на держ. службі в основному в Прибалтиці. Брав активну участь у підготовці й проведенні *селянської реформи 1861*. Розробив «Місцеве положення» про реформу для губерній Правобережної України. Будучи поміркованим лібералом, С. вороже ставився до революц. руху. Осн. істор. твори С. присвячено скасуванню кріпацтва в Пруссії, соціально-екон. і нац. відносинам у Прибалтиці, історії єзуїтів.

САМА́РІНА Антоніна Миколаївна [справж. прізв.— Собольщикова-Самаріна; 10 (22).IV 1896, Пенза — 20.VI 1971, м. Горький] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1968). Творчу діяльність почала 1917 в Одесі (театр «Усмішки»). Пізніше працювала в театрах Орла, Архангельська, Ялти, Сімферополя, ін. міст., з 1932 — актриса Горьк. театру драми. Серед ролей — Соф'я («Лихо з розуму» Грибоєдова), Раневська («Вишневий сад» Чехова), Марія («Дванадцята ніч» Шекспіра). Створила образ Марії Олександрівни Ульянової («Сім'я» Попова).

САМА́РІН-ВО́ЛЖСЬКИЙ Арнольд Маркович (1878—7.XII 1949, Москва) — рос. рад. режисер і актор, засл. діяч мист. Кирг. РСР (з 1939). Член Комуністичної партії. Творчий шлях розпочав 1898 у Вільно. В 1904 закінчив драм. школу в Києві. Був антрепренером труп у Керчі, Таганрозі, Харбіні. В роки громадян. війни — один з організаторів фронтових театрів. У 20—30-х рр. працював у театрах Москви, Києва, Ростова, Одеси та ін. міст. Поставив спектаклі: в Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. В. Луначарського — «На дні» М. Горького, «Декабристи» М. Лернера, «Хліб» В. Кіршона, «Між бур'янами» Д. Курдіна та ін. (1931—32); в Казанському рос. драм. театрі — «Платон Кречет» О. Корнійчука (1934). Серед ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя).

Л. І. Васильєва.

САМАРКА́НД — центр Самарк. обл. Узб. РСР. Розташований у долині р. Зеравшан. Залізнична станція, аеропорт. 495 тис. ж. (1982). Поділяється на 3 міські райони. На тер. сучас. С. з 6 ст. до н. е. існувало м. Мараканда — столиця *Согдіани*; згодом місто ввійшло до *Тюркського каганату*. В 329 захоплений військами *Александра Македонського*. На поч. 8 ст. підпав під владу арабів, у 9—10 ст. входив до *Саманідів держави*, в 11 ст. — до д-ви *Караханідів*. Згодом його завоювали турки-сельджуки, в 12 ст.— *каракитаї*. В 1220 С. зруйнували орди *Чінгісхана*. В кін. 14 — на поч. 15 ст.— столиця імперії *Тімура*. В 1424—29, за *Улугбека*, в С. було споруджено астрономічну обсерваторію. В 1500 входив до *Шейбанідів держави*, до серед. 16 ст. — її столиця. З кін. 16 ст.— у складі *Бухарського ханства*. В 1868 С. був включений до Рос. д-ви. З 1887 — центр Самаркандської обл. На поч. 20 ст. в С. виникли с.-д. орг-ції. Рад. владу проголошено 28.XI (11.XII) 1917. С. увійшов до *Туркестанської АРСР*. У 1924—30 С.— столиця Узб. РСР, з 1938— обл. центр. У жовтні 1970 відзначалося 2500-річчя міста. С. нагороджено орденом Леніна (1971). С.— значний промисловий і культурний центр республіки. Розвинуті машинобудування (заводи «Червоний двигун», «Кінап», ліфтобудівний, холодильників та ін.), легка (шовкомотальна, шовкоткацька, трикотажна, швейна і взут. ф-ки) та харч. (консервний, фруктоконсервний, тютюново-ферментаційний заводи, чаєрозважувальна ф-ка) пром-сть. Серед ін. підприємств — хім., фарфоровий з-ди, домобуд. комбінат, меблева ф-ка. С. одержує газ з газопроводу Бухара — Ташкент. У місті — Всесоюзний н.-д. ін-т каракулівництва, н.-д. ін-т експеримент. мед. паразитології та гельмінтології та ін.; 6 вузів, у т. ч. *Самаркандський університет*, філіал Ташк. політех. ін-ту, 14 серед. спец. навч. закладів, 6 музеїв (з філіалами): заснування міста Самарканда, історії культури та мистецтва Узб. РСР, Будинок-музей С. Айні, меморіальний Улугбека та ін. Театри: опери та балету, Узб. театр драми і рос. драматичний, ляльок, філармонія. В пн.-сх. частині С.— городище Афрасіаб з Музеєм заснування міста Самарканда; меморіальний архіт. ансамбль Шахі-Зінда, культовий комплекс Бібі-Ханим (1399—1404) — руїни соборної мечеті з багатим фаянсовим й різьбленим мармуровим декором, мавзолей, що зберігся. У центрі старої частини С.— ансамбль площі *Регістан*. На Пд. від нього— мавзолеї *Гур-Емір* (1404—05), Аксарай (70-і рр. 15 ст.), Рухабад (80-і рр. 14 ст.). На Пд.- Сх. від Регістану — руїни мавзолею Ішрат-хана (1464), меморіальний комплекс біля мавзолею Ходжа Абді-Дарун (15 ст.). Театр опери та балету (1964, арх. А. Балаєв), готель «Самарканд» (1971, арх. О. Айдінова, Балаєв). Пам'ятники: Навої і Джамі (скульптор Х. Хуснутдінходжаєв та ін.), Улугбеку (скульптор М. Мусабаєв, арх. Т. Саїпов); всі — 1970. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225, а також до ст. *Регістан*, т. 9, с. 314.

САМАРКА́НДСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15.I 1938. Розташована в центр. частині республіки, в бас. середньої течії р. Зеравшану. Площа 24,5 тис. км². Нас. 1923 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. нас.— узбеки, живуть також росіяни, таджики, татари, вірмени, українці та ін. Міськ. нас.— 40%. Поділяється на 14 районів, має 8 міст та 14 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Самар-*

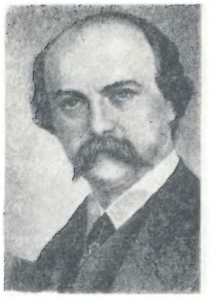

Т. Сальвіні.

О. М. Самарін.

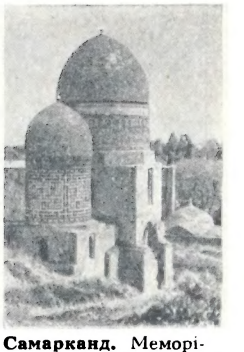

Самарканд. Меморіальний архітектурний ансамбль Шахі-Зінда. Мавзолей Кази-заде Румі. 15 ст.

САМАРКАНДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

О. А. Самарський.

Самбір. Ратуша. 1668.

канд. С. о. нагороджено орденом Леніна (1959). Більша частина тер. області лежить у межах Зеравшанської долини. На Пд. Сх.— передгір'я і відроги Туркестанського хр., на Пн. простягаються хребти Нуратау (вис. до 2165 м, г. Хаятбаші) та Актау, на Пд.— Зеравшанський хр. Пд.-зх. частина зайнята степом Карнабчуль. Корисні копалини: руди кольорових металів, мармур, вапняки, мергель, гіпс та ін. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня на рівнині бл. 0°, липня від +25° до +30°; опадів 200—400 мм на рік, переважно взимку і навесні. В горах відповідно +22, +26°, опадів понад 800 мм на рік. Гол. річка — *Зеравшан*. Переважають сіроземи, на схилах гір, вище 1500—1700 м— буроземи й каштанові грунти (під горіховими й арчовими лісами), вище — чорноземи, які змінюються гірсько-лучними і гірсько-тундровими грунтами. В області напівпустельна і пустельна природна рослинність (полин, *ефемери* і ефемероїди). В долині р. Зеравшану — тугайні ліси.

За роки Рад. влади в С. о. створено значну пром-сть, зокрема маш.-буд. та хім., і механізоване с. г. Енергетичну базу області становлять Хішрау ГЕС та Талігулянська ГЕС, газ надходить по газопроводу Бухара — Ташкент. Машинобудування та металообробка представлені виробн. запчастин до с.-г. техніки, устаткування для бавовноочисної пром-сті, побутових холодильників, ліфтів пасажирських, кіноапаратури, апаратури звукозапису, комплектуючих виробів до радіоприймачів і телевізорів; хім. пром-сть — виробн. мінерал. добрив, сірчаної к-ти. Дальшого розвитку набула харч. (консервна, винобробна, м'ясна, олійна, тютюнова) та легка (бавовноочисна, шовкова, шкіряна, килимова) пром-сть. Буд. матеріалів та фарфоро-фаянсове виробництво. Провідні пром. підприємства розміщені в Самарканді та Каттакургані. Ін. пром. центри: Красногвардійськ, Джума, Акташ.

С. г. представлене бавовництвом, вирощуванням зернових, виноградарством, тютюнництвом, тваринництвом м'ясо-мол. напряму. Важливу роль у розвитку землеробства відіграє зрошування. Збудовано Каттакурганське водосховище та іригаційні канали. Провідна культура — бавовник, культивують також тютюн, зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза), баштанні культури, люцерну. За площею садів область посідає друге місце в республіці. Вирощують абрикоси, персики, яблука, вишні, айву, груші, інжир та гранат, у гірських районах — волоський горіх, мигдаль, фісташку. Зеравшанська долина — один з найдавніших районів виноградарства (вирощують понад 100 сортів). На С. о. припадає понад 30% площі виноградників та 90% виробн. кишмишу в республіці. В області 46 спеціалізованих садово-виноградарських радгоспів. Великі пасовища в пустельних та гірських районах області сприяють розвиткові каракулівництва та ін. галузей тваринництва. Розводять верблюдів, велику рогату худобу (мол. і м'ясного напрямів), свиней. Розвинуте шовківництво. Область перетинає залізнична магістраль Красноводськ — Ташкент, а також «Зеравшанське кільце» (Самарканд — Навої — Бухара — Карші — Самарканд). У пд.-сх. частині області проходить Великий Узбецький тракт (Ташкент — Термез). Розвинуте авіац. сполучення. В С. о.— 6 вузів, у т. ч. *Самаркандський університет*; 17 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзний н.-д. ін-т каракулівництва, н.-д. ін-т експеримент. мед. паразитології та гельмінтології в Самарканді та ін. Музеї: заснування міста Самарканда, історії культури та мистецтва Узб. РСР, обл. краєзнавчий музей та ін. 5 театрів (опери та балету, узб. театр драми, російський драматичний, ляльок; філармонія — в Самарканді; узбецький драматичний — в Каттакургані). В С. о. — 4 санаторії, будинки відпочинку.

А. Салієв.

САМАРКА́НДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Алішера Навої. Засн. 1927, з 1930 — Узб. пед. академія, з 1933 — Узб. ун-т, з 1960 — Самаркандський ун-т. В 1941 ун-ту присвоєно ім'я Алішера Навої. У складі С. у. (1981) 11 ф-тів: істор., юрид., фіз., хім., біол., геогр., матем., прикладної математики, узбецької й таджицької філології, російської філології, іноз. мов. Працюють два ф-ти підвищення кваліфікації, підготовче відділення, аспірантура, 4 проблемні й 2 галузеві н.-д. лабораторії, навч.-обчислювальний центр, наук. б-ка (понад 1 млн. 800 тис. одиниць зберігання), бот. сад, 2 музеї. В 1980/81 навч. р. в С. у. навчалося близько 11 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,6 тис. За роки існування ун-т підготував понад 40 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1977).

А. К. Атаходжаєв.

САМА́РСЬКИЙ Олександр Андрійович (н. 19.II 1919, с. Новоіванівка, тепер Амвросіївськ. р-ну Донец. обл.) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1946. Закінчив (1945) Моск. ун-т. З 1948 працює в Моск. ун-ті та Ін-ті прикладної математики АН СРСР. Осн. праці С. стосуються *математичної фізики* та *обчислювальної математики*. С. побудував заг. теорію різницевих схем як операторних і операторно-різницевих рівнянь, розвинув теорію стійкості операторно-різницевих схем, теорію однорідних різницевих схем для *рівнянь математичної фізики*, розробив ряд ефективних методів чисельного розв'язування нелінійних задач матем. фізики. Під керівництвом С. були виконані розрахунково-теор. дослідження багатьох проблем механіки суцільного середовища, ядерної фізики, фізики плазми й керованого термоядерного синтезу та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1954; Ленінська премія, 1972.

САМА́РСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Самарський Пустинно-Миколаївський військовий монастир — православний монастир *Запорізької Січі*. Засн. 1672 поблизу слободи Самарчук (тепер м. Новомосковськ Дніпроп. обл.). Підлягав безпосередньо *Кошу Запорізької Січі* і був шпиталем для поранених і старих козаків. Одержав від Коша значні зем. маєтності. В 2-й пол. 18 ст. мав бл. 2 тис. феодально залежних *посполитих*, понад 17 тис. десятин орної землі, 5 млинів, сіножаті, лісові угіддя тощо. Постачав Запорізькій Січі хліб та ін. продукти. Після ліквідації 1775 царським урядом Запорізької Січі був приєднаний до *Межигірського монастиря*. В 1786 С. м. було закрито в зв'язку з *секуляризацією* монастирських земель. З будівель монастиря залишився в Новомосковську Троїцький собор (1773—78; майстер Я. Погребняк), який є архіт. пам'яткою (іл. див. т. 8, с. 440).

САМБА́Т, Самватас (грец. Σαμβατάς) — одна з давніх назв Києва, точніше Київської фортеці, що її згадує візант. імператор *Константин VII* Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» (середина 10 ст.).

САМБІР — місто обласного підпорядкування Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнич. вузол. В істор. джерелах місто вперше згадується 1238. В 1349 С. загарбала шляхет. Польща (1370—87 С.— під владою феод. Угорщини). В 1380 С. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини місто 1919 окупувала бурж.-поміщицька Польща. В 1920 виникла комуністична орг-ція. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті — з-ди: радіодеталей, приладобудівний «Омега» (у складі львів. виробничого об'єднання «Мікроприлад»), по ремонту буд. і шляхових машин, склоробний, цегельний, цукр., сироробний; меблевий і хлібний комбінати, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Технікум механізації обліку, пед., культур.-осв., мед. та 3 профес.-тех. уч-ща; 11 заг.-осв., музична та спорт. школи; 11 лік.

закладів, у т. ч. 5 лікарень. 4 будинки культури, 4 клуби, 2 кінотеатри, 2 б-ки. В С. збереглися католицький костьол (1503), мисливський будинок короля Стефана Баторія (16 ст.), залишки фортечних валів (16—17 ст.), ратуша (1668), парк (18 ст.), житл. будинки (18—19 ст.). Пам'ятник В. І. Леніну (1979, скульптор І. А. Садовський). В С. народились укр. рад. композитор і диригент М. Ф. *Колесса*, укр. рад. режисер і актор Л. *Курбас*, укр. письменник А. Я. *Чайковський*. В с. Кульчиці, поблизу С., народився герой оборони Відня 1683 Ю. Ф. *Кульчицький*. В С. працював укр. живописець 16 ст. *Федуско*, викладав у гімназії укр. фольклорист-музикознавець, композитор Ф. М. *Колесса*. В С. провели останні роки життя укр. актриса Т. Й. *Бачинська* і укр. актор і режисер О. В. *Бачинський*. Тут не раз бував І. Я. Франко.

САМБІРСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 75,7 тис. чол. (1982). У районі — 108 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 30 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Самбір*. Пн. частина району лежить у межах Прикарпатської височини, пд.— у *Бескидах*. Осн. корисні копалини: природний газ, торф, буд. глини, гравій, пісок тощо. Гол. річка — *Дністер* з прит. *Стривігор*. Грунти переважно сірі опідзолені та підзолисті. Ліси (в осн. смерека, бук, граб) займають 11,6 тис. га. У межах району — Чайковицький держ. заказник. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Самбір. У районі найбільші підприємства — Викотський керамзитовий, Чайковицький сухих кормових антибіотиків, Воютицький спиртовий з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Самбір) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму, у землеробстві переважає вирощування тех. (цукр. буряки, льон) та зернових (пшениця, жито) культур. Площа с.-г. угідь 1981 становила 76,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 23 тис. га. У С. р.— 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Самбір, Рудки, Дубляни. Автомоб. шляхів — 387 км, у т. ч. з твердим покриттям — 357 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Погірці), 60 заг.-осв. та музична школи; 75 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 14 будинків культури, 74 клуби, кінотеатр, 85 кіноустановок, 90 б-к, музей наукового атеїзму (смт Дубляни). У с. Городищі С. р. народився укр. рад. письменник Д. І. *Бандрівський*. У С. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1939). *А. Г. Павловський.*

САМБО (ісп. zambo, англ. sambo) — назва нащадків від шлюбу між індіанцями і неграми в Латинській Америці (на о. Ямайка — від шлюбу мулатки і негра).

САМБО (скорочення рос. терміна «самозащита без оружия») — вид спорт. боротьби, побудований на найефективніших прийомах національних видів боротьби. Виник в СРСР в 30-х рр. 20 ст. Прийоми, що застосовуються в С. (їх понад тисячу), поділяються на 2 розділи: перший об'єднує прийоми захисту від збройного нападу і має спец. призначення, другий — прийоми, які застосовуються в спорт. змаганні. На відміну від ін. видів боротьби, С. має деякі характерні особливості: борці одягнені в спец. одяг, правилами передбачено застосування підніжок, підсікань, кидків, утримань, больових прийомів тощо. Боротьба проводиться на круглому килимі діаметром 6—9 м протягом 4—6 хв без перерви. Самбісти виступають у 10 вагових категоріях (48 — понад 100 кг). В 1938 створено Всесоюзну федерацію С. В 1939 проведено перші всесоюзні змагання. З 1955 С. входить в комплекс «*Готовий до праці й оборони СРСР*». В 1966 С. включено до Міжнар. аматорської федерації боротьби (ФІЛА, створена 1912). В 1971 С. включено до програми Спартакіади народів СРСР. Переможцем V Спартакіади стала команда спортсменів України. З 1972 з С. проводяться чемпіонати Європи, а з 1973 — світу. Серед чемпіонів світу — укр. спортсмени В. Саунін (1974), М. Юнак (1973, 1975), М. Левицький (1980); чемпіонів Європи — С. Новиков (1973). *С. Ф. Матвєєв.*

САМБУ Жамсарангійн (27.VI 1895, Нижньобуренський сомон Центрального аймака — 21.V 1972, Улан-Батор) — монг. політ. і державний діяч, Герой Праці МНР (1965). Член Монгольської нар.-революційної партії (МНРП) з 1922. Н. в сім'ї *арата*. В 1937—46 — посланник МНР у СРСР. В 1954—72 — голова Президії Великого нар. хуралу МНР, член ЦК і Політбюро ЦК МНРП. Нагороджений орденом Леніна, ін. радянськими і монгольськими орденами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966.

САМІЙЛЕНКО Володимир Іванович [літ. псевд.— В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний, Л. Сумний та ін.; 22.I (3.II) 1864, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл. — 12.VIII 1925, Боярка, тепер смт Київ. обл.] — укр. письменник. Навчався в Київ. ун-ті. Був дрібним чиновником у Києві, Чернігові, Катеринодарі, Миргороді. З 1905 працював у газ. «Громадська думка», «Рада», журн. «Шершень», «Нова громада» (всі — Київ). Друкуватися почав 1886 (вірші, оповідання, фейлетони, переклади) переважно в зх.-укр. виданнях. В 1890 у Києві вийшла перша зб. «З поезій В. Самійленка», в 1906 у Львові — найповніша зб. — «Україні» з передмовою І. Франка. Широку популярність С. здобув ліричними й сатиричними віршами, позначеними демократизмом, народністю, високою поетичною культурою. Для лірики С. характерне оспівування рідного краю, зображення тяжкого становища трудящого люду, роздуми про призначення мистецтва. С.— майстер пейзажної та інтимної лірики. Вірш «Вечірня пісня», покладений на музику К. Стеценком, став відомою нар. піснею. Осн. спрямування сатиричних творів С. («Ельдорадо», «На печі», «Собаки», «Божий приклад») — викриття утисків у самодержавній Росії, пустомельства і неробства укр. «панів-патріотів», моральної ницості пануючих класів. Сатиричні вірші та фейлетони періоду революції 1905—07 та столипінської реакції розвінчували царську конституцію з її куцими «свободами», Думу і самодержавну бюрократію, чорносотенців, продажну бурж. пресу. С. написав ряд драм. творів (у т. ч. драму «Чураївна»), перекладав твори Гомера, Данте, П. Бомарше, П. Беранже, Дж. Байрона, А. Франса, О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Не зрозумівши соціалістич. революції, С. опинився в еміграції. Протягом 5 років жив у Галичині. Розчарувавшись в еміграційному оточенні, в травні 1924 повернувся на Рад. Україну, оселився в Києві, співробітничав у видавництвах.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1958; Вибрані поезії. К., 1963.

Літ.: Франко І. Володимир Самійленко. Проба характеристики. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Історія української літератури, т. 4, кн. 2. К., 1969. *П. М. Федченко.*

Ж. Самбу.

САМІЙЛЕНКО Поліна Микитівна [н. 4 (16).V 1889, Васильків, тепер Київ. обл.] — укр. рад. актриса, театр. діяч, засл. арт. УРСР (з 1930). Дружина Й. *Шевченка*. В 1915—17 навчалася в Муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві. Одна із засновників драм. студії (1916), з якої утворився «*Молодий театр*» (Київ); працювала у ньому до 1919, була провідною актрисою. Грала в театрах Одеси, Харкова, Кам'янця-Подільського, Черкас, 1934—47 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Під час Великої Вітчизн. війни — в складі фронтової бригади. Серед ролей — Ганна («Маруся Богуславка» Старицького), Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Фенька («Республіка на колесах» Мамонтова), Оксана, Христина Архипівна («Загибель ескадри», «Платон Кречет» Корнійчука), Софія («Останні» М. Горького), Йокаста («Цар Едіп» Софокла; вперше на укр. сцені).

В. І. Самійленко.

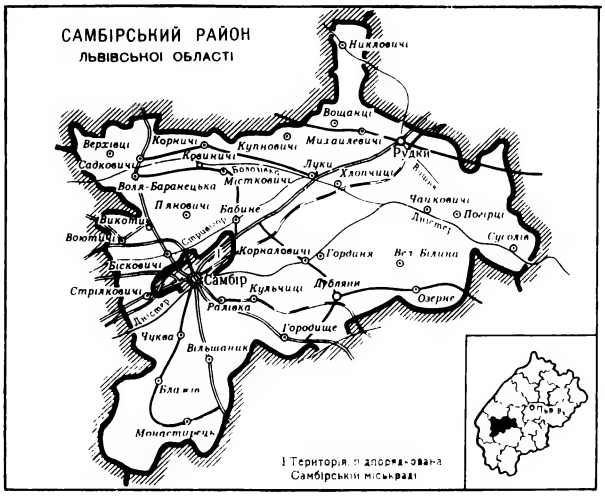

П. М. Самійленко.

Т. М. Самодумов.

П. М. Самійленко в ролі Іоанни («Свята Іоанна» Б. Шоу).

Лауренсія («Фуенте Овехуна» Лопе де Вега). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Тв.: Дві прем'єри «Молодого театру». «Вітчизна», 1968, № 7; Незабутні дні горінь. К., 1970.

М. Г. Лабінський.

САМІЙЛЕНКО Стефан Пилипович [13 (25).XII 1906, містечко Станіслав, тепер село Білозерського р-ну Херсон. обл.— 26.X 1977, Запоріжжя] — укр. рад. мовознавець. Закінчив Херсон. ін-т нар. освіти (1930). З 1933 працював у пед. ін-тах Полтави, Ворошиловграда, з 1950 — Запоріжжя (з 1962 — професор, зав. кафедрою укр. мови). Наук. праці: «Нариси з історичної морфології української мови» (ч. 1—2, 1964—70) та ін. Один з авторів колективної праці «Історія української мови. Морфологія» (1979), а також підручників для вузів тощо.

В. А. Чабаненко.

САМІТНИЦТВО, анахоретство — аскетичний спосіб життя внаслідок відмови з релігійних міркувань від спілкування з людьми, усамітнення в пустельних місцях. Ідея С. тією чи ін. мірою була притаманна *брахманізмові, буддизмові, іудаїзмові*. В *християнстві* поява С. належить до 3—4 ст. Церква вихваляла С. як ідеал і засіб релігійно-морального вдосконалення і врятування від гріха, використовуючи С. для посилення впливу на віруючих і зміцнення свого авторитету.

САММЕР Іван Адамович [3 (15). IX 1870, с. Очеретяне, тепер Кагарлицького району Київ. обл.— 25.VI 1921, Харків] — учасник революц. руху в Росії, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1897. Н. в сел. сім'ї. В 1891—95 навчався на юрид. факультеті Київ. ун-ту. В 1896 вів парт. роботу в Полтаві, Києві. Брав участь у створенні *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. З 1897 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 С. заарештовано, 1899 заслано у Вологодську губ. В 1904—05 — член Казанського к-ту РСДРП. На III з'їзді РСДРП обраний кандидатом у члени ЦК від більшовиків. У 1905 — секретар *Російського бюро ЦК РСДРП*. Учасник революції 1905—07 в Казані, Петербурзі, Москві. З грудня 1905 — член Об'єднаного ЦК РСДРП. На V з'їзді РСДРП обраний (заочно) кандидатом у члени ЦК. У 1907 заарештований, 1909 висланий у Вологодську губ. Після Лютн. революції 1917 — секретар Вологодської Ради, член ревкому, з грудня 1917 — на рад. роботі, зокрема 1920—21 — організатор і голова Вукоопспілки, уповноважений Наркомзовнішторгу на Україні. Член ВУЦВК.

САМНІТИ (лат. Samnites) — давньоіталійські племена (див. *Італіки*). Жили в горах, займалися переважно скотарством. У 5 ст. до н. е. частина С., яка спустилася з гір, зайняла Зх. і Пд. Апеннінського п-ова. В результаті *Самнітських воєн* С. на поч. 3 ст. до н. е. були підкорені Старод. Римом. Боролися проти Риму в Союзницькій війні 90—88 до н. е. В 1 ст. до н. е. майже повністю винищені *Суллою*.

САМНІТСЬКІ ВІЙНИ — три війни між Стародавнім *Римом* і союзом *італіків* на чолі з *самнітами* за панування в Центр. Італії, які велися в 4—3 ст. до н. е. Після першої війни (343—341 до н. е.) римляни здобули контроль над Капуєю і Кумами, самніти — над Теанумом. Внаслідок другої війни (327—304 до н. е.) самніти втратили Кампанію, після третьої (298—290 до н. е.) — припинили опір. Самнітські громади Рим перетворив на своїх союзників з обмеженими правами.

САМО (р. н. невід. — п. 658) — слов'янський князь. Згідно з хронікою Фредегара, С. був франкським купцем (на думку деяких сучас. істориків, С.— слов'янин). У 623 очолив повстання слов'ян проти *аварів*, після перемоги якого був обраний князем. Заснував перше історично відоме політ. об'єднання зх. і частково пд. слов'ян, яке включало тер. Чехії, Моравії, Словаччини, землі лужицьких сербів, частину земель словенців і хорватів (частина істориків вважає це об'єднання союзом племен, інша — д-вою). С. вів успішні війни проти аварів і франків. Після смерті С. його об'єднання розпалося.

САМОА́НЦІ, самоа — народ, корінне населення островів Самоа. Чисельність — 222 тис. чол. (1978, оцінка). Мова С.— самоа, полінезійської групи (див. *Полінезійські мови, Полінезійці*). За релігією більшість С.— протестанти, є й католики. До 19 ст. у С. існували первіснообщинні відносини. З кін. 19 ст. С. зазнавали гніту нім., амер. й англ. імперіалістів. Внаслідок нац.-визвольної боротьби 1962 *Західне Самоа* здобуло незалежність. Осн. заняття С.— землеробство, рибальство, тваринництво.

САМОВИХОВА́ННЯ — систематична й свідома діяльність людини, спрямована на вироблення в собі бажаних фізичних, розумових, моральних, естетичних якостей, позитивних рис волі й характеру, усунення негативних звичок. Результат С. перевіряється практикою життя. Пов'язане з *самоосвітою*. Рад. педагогіка розглядає С. як частину *комуністичного виховання* і всього процесу духовного розвитку особистості. Зміст С. залежить від сусп.-істор. умов, в яких живе і розвивається людина. Потреба в самовдосконаленні виникає в громад., трудовій і навч. діяльності, коли досягнуто певного рівня свідомості й самопізнання, вироблено здатність до самоаналізу й самооцінки, коли усвідомлюється необхідність відповідності особистих якостей поведінки вимогам суспільства (див. також *Самоконтроль* у психології). Формування якостей особистості шляхом С. відбувається в єдності з діяльністю колективу, де кожний індивід одержує можливість всебічно розвивати задатки (див. також *Самонавіювання, Автогенне тренування*). В умовах розвинутого соціалізму гармонійно поєднуються вимоги суспільства і прагнення особистості до С. на основі комуністичних ідеалів.

САМОДЕРЖА́ВСТВО — монархічна форма правління в Росії, при якій верховну владу здійснював необмежений монарх — цар, з 1721 — імператор. В історії С. було два етапи: 16—17 ст., коли діяли станово-представницькі установи — *Боярська дума* та періодично скликувані *Земські собори*; 18 — поч. 20 ст., коли існувала абсолютна *монархія* (див. *Абсолютизм*), що еволюціонувала в напрямі бурж. монархії (див. *Державна дума*). С. було повалено *Лютневою буржуазно-демократичною революцією 1917*. При С. народ зовсім не брав участі в законодавстві і в контролі за управлінням, був безправним. С. проводило великодерж. шовіністичну політику щодо всіх неросійських народів країни.

САМОДИ́В, Самовил — персонаж міфології пд. слов'ян. Жіночі паралелі — Самодива, Самовила. С. подібні до *русалок, мавок*. Жили у воді, на горах. У болгар купальське свято наз. самовильським. С. відомі й у давніх сх. слов'ян (під назвою «вили»). У «Слові о полку Ігоревім» С. згадується як Див.

САМОДІЙСЬКІ МО́ВИ — група мов уральської сім'ї. Розмовляють ними *самодійські народи*. До С. м. належать ненецька, енецька, нганасанська й селькупська мови. Фонетична структура С. м. в основному однакова, головні відмінності полягають у регулярних звукових відповідностях. Осн. спосіб утворення форм слів — *аглютинація*. Іменник має три числа (є й *двоїна*), особово-присвійні форми, може змінюватися за особами, числами (в ненецькій та енецькій) й за часами. Дієслово має три дієвідміни — суб'єктну, суб'єктно-об'єктну й суб'єктно-безоб'єктну, кілька способів. Порядок слів сталий.

Літ.: Языки народов СССР. Финно-угорские и самодийские языки, т. 3. М., 1966; Терещенко Н. М. Синтаксис самодийских языков. Л., 1973.

Н. М. Терещенко.

САМОДІЙСЬКІ НАРО́ДИ, самоїдські народи — група народів (*ненці, енці, нганасани* та *селькупи*), що живе в Ненецькому, Ямало-Ненецькому, Таймирському (Долгано-Ненецькому) автономних округах, на Пн. Архангельської, Тюменської, Томської областей. Заг. чисельність — бл. 35 тис. чол. (1979). Говорять *самодійськими мовами*. Ймовірно, що С. н. в 1-му тис. н. е. прийшли з Саян у Пн. Сибір. До поч. 20 ст. у С. н. зберігалося багато залишків родових відносин. За Рад. влади соціально-екон. становище і побут С. н. докорінно змінилися. Осн. заняття С. н.— колгоспне мисливство, оленярство, рибальство, звірівництво, городництво, частина їх працює в пром-сті. У С. н. відкрито школи з рідною мовою навчання, лікарні, клуби, бібліотеки. Створилась і зросла своя інтелігенція. Розвивається багатий фольклор, образотворче мистецтво, л-ра. Зникають реліг. пережитки.

САМОДІЯ́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО — непрофесіональна художня творчість. Те саме, що й *художня самодіяльність*.

САМОДУ́МОВ Тодор Михайлов (18.III 1878, м. Дупница, тепер м. Станке Димитров — 2.IX 1957, Софія) — болг. педагог і громад. діяч, академік Болг. АН (з 1952). Член БКП (з 1914). Вищу освіту здобув в ун-тах Софії і Берна. В 1902—23 учителював. За свої погляди 1923 був звільнений з роботи. Редагував журн. «Наука и възпитание» («Наука й виховання», 1923—25), «Народна просвета» («Народна освіта», 1928—34; 1945—57). З 1948 — професор Софійського ун-ту. В 1953—57 — директор н.-д. ін-ту педагогіки Болг. АН (тепер ін-т має його ім'я). У своїх працях пропагував марксистсько-ленінські принципи виховання, викривав політику буржуазії в галузі освіти. Осн. праці: «Розвиток і виховання волі» (1908), «Праця як дидактичний принцип» (1910), «30 років будівництва радянської школи» (1947), «Суть процесу навчання» (1950).

САМОЗАПИ́ЛЕНІ ЛІ́НІЇ, інцухт-лінії — потомство перехреснозапильної рослини, одержане внаслідок кількаразового примусового самозапилення і добору. С. л. використовують для створення міжлінійних та сортолінійних *гібридів*, які характеризуються високим ефектом *гетерозису*. С. л. широко застосовують у селекції кукурудзи, сорго, огірків, помідорів та ін. культур. Див. також *Гібридизація*.

Д. Ф. Лихвар.

САМОЗАПИ́ЛЕННЯ — перенесення *пилку* з пиляків на приймочку маточки тієї ж самої *квітки*. У дикорослих рослин С. відбувається рідко, у культурних — частіше. Близьке розташування пиляків і приймочки у квітці та ін. пристосування сприяють С. Іноді С. відбувається ще в пуп'янках (напр., у гороху, квасолі) або коли *суцвіття* ще обгорнуте листковою трубкою (у ячменю); у деяких рослин — в кінці цвітіння, якщо не відбулося *перехресне запилення*. С. найбільш виявлене в клейстогамних квітках (див. *Клейстогамія*). У т. з. самобезплідних, або самостерильних, рослин в результаті С. насіння або зовсім не утворюється, або буває гіршої якості, ніж при перехресному запиленні. У т. з. самоплідних, або самофертильних, рослин внаслідок С. утворюється нормальне насіння (напр., у пшениці, ячменю, вівса, рису, помідорів, льону та ін.). Тривале С. може призвести до поступового виродження виду, тому для збільшення продуктивності та життєздатності культурних рослин, яким властиве С., застосовують внутрішньосортове схрещування.

Є. Л. Кордюм.

САМОЗАПЛІ́ДНЕННЯ, автогамія — злиття чоловічої і жіночої статевих клітин (*гамет*), що належать тому самому організму. В процесі *еволюції* у організмів виникли пристосування, що перешкоджають С. і забезпечують перехресне *запліднення* (різночасне достигання чоловічих і жіночих статевих клітин; особлива будова статевого апарата; відсутність біол. «спорідненості» між чоловічими й жіночими статевими клітинами тієї самої особини). Серед тварин С. властиве плоским червам, деяким кільчастим червам, молюскам, рибам (див. *Гермафродитизм*); серед рослин, як результат *самозапилення*, зустрічається у багатьох водоростей, грибів, квіткових рослин.

САМОІНДУ́КЦІЯ — окремий випадок *електромагнітної індукції*; явище виникнення *електрорушійної сили* (ерс) в провіднику при зміні власного *магнітного потоку*, що пронизує площу, обмежену цим провідником. Зміна ж власного магн. потоку зумовлюється зміною *електричного струму* в провіднику. Величина ерс С.

$$E_L = -d\Phi/dt = -LdJ/dt,$$

де Φ — власний магнітний потік, що пронизує контур провідника із струмом J, L — коефіцієнт С., або *індуктивність*. Напрям ерс С. визначається *Ленца правилом*. В електриці С. є аналогом явища *інерції* в механіці. С. виникає, зокрема, при замиканні й розмиканні *кола електричного* з постійним струмом і завжди має місце в колах змінного струму. С. зумовлює індуктивний опір (див. *Повний опір*), зсув *фаз*, виникнення вільних електромагнітних коливань у *коливальному контурі*, *скін-ефект* у провідниках тощо. Явище С. має практичне значення в електротехніці та радіотехніці.

САМО́ЙЛЕНКО Анатолій Михайлович (н. 2.I 1938, с. Потіївка, тепер Радомишльського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Закінчив (1960) Київ. ун-т. У 1963—74 працював в Ін-ті математики АН УРСР, з 1967 — в Київ. ун-ті. Наук. праці стосуються теорії звичайних диференціальних рівнянь і теорії нелінійних коливань. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1968. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1981.

САМО́ЙЛИК Ніна Василівна (8.V 1908, м. Валки, тепер Харків. обл.— 28.V 1972, Харків) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістич. Праці (1968), засл. учитель УРСР (з 1956). Член КПРС з 1949. Закінчила Харків. ун-т (1938). Пед. діяльність почала з 1927 у Харкові, працювала вчителькою поч. класів, заст. директора і директором серед. шкіл, 1944—72 — директором серед. школи № 126 м. Харкова. Нагороджена двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю А. С. Макаренка, ін. медалями.

О. К. Боброва.

САМО́ЙЛОВ Євген Валеріанович [н. 3 (16).IV 1912, Петербург] — рос. рад. актор театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Після закінчення 1930 Ленінгр. худож. політехнікуму працював у трупі Театру акторської майстерності (Ленінград). В 1934—38 — актор Театру ім. В. Мейєрхольда, 1940—67 — Моск. театру ім. В. Маяковського, з 1968 — *Малого театру*. Серед ролей — Васька Пепел («На дні» М. Горького), Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Олег Кошовий («Молода гвардія» за Фадєєвим), Платон («Дикий Ангел» О. Коломійця), Гамлет («Гамлет» У. Шекспіра), Ясон («Медея» Евріпіда). З 1934 знімається в кіно. Ролі: Микола Щорс («Щорс»), Кудряшов («В шість годин вечора після війни»), генерал Скобелєв («Герої Шипки»), у фільмах за мотивами творів О. Довженка («Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ») та ін. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947.

САМО́ЙЛОВ Федір Микитович [12 (24).IV 1882, с. Гомиленки, тепер Іван. обл.— 13.VI 1952, с-ще Кратове Раменського р-ну Моск. обл.] — учасник революц. руху в Росії, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї ткача. Робітник. У 1903—12 вів парт. і профспілкову роботу в Іваново-Вознесенську, активний учасник революції 1905—07. В 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи. В 1914 разом з ін. депутатами *більшовицької фракції 4-ї Державної думи* заарештований і засланий на довічне поселення до Туруханського краю. В 1917—18 — голова Іваново-Вознесенської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1919—21 — заст. наркома праці УРСР. З 1922 —заст. зав. *Істпартом* ЦК РКП(б), з 1928 — зав. Істпартом Моск. к-ту ВКП(б). З 1932 — заст. голови Всесоюзного т-ва старих більшовиків, з 1937 — директор Музею Революції СРСР. З 1941 — персональний пенсіонер. На XI з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦКК. Був членом ВЦВК. Автор книги «По слідах минулого» (1940).

Є. В. Самойлов.

САМО́ЙЛОВ Яків Володимирович [23.XI (5.XII) 1870, Одеса — 29.IX 1925, Москва] — рад. геолог і мінералог. У 1893 закінчив Новоросійський ун-т (в Одесі). З 1896 провадив наук. дослідження з мінералогії в Моск. ун-ті під керівництвом В. І. *Вернадського*. З 1902 — зав. кафедрою Ін-ту с. г. і лісівництва у Новоолександрії (тепер м. Пулави, Польща). З 1906 — професор Моск. с.-г. ін-ту (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). В 1907—11 — приват-доцент, 1917—25 — професор Моск. ун-ту. Осн. праці присвячені мінералогії осадочних гірських порід, дослідженню *агрономічних руд, біогеохімії*.

Ф. М. Самойлов.

САМО́ЙЛОВА Конкордія Миколаївна (дівоче прізв. — Громова; 1876, Іркутськ — 2.VII 1921, Астрахань) — професіональна революціонерка, діячка жін. пролетарського руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї священика. В революц. русі з 1897. Вела парт. роботу в Твері, Катеринославі, Одесі, Ростові, Москві, Луганську, Баку, Петербурзі. В 1912—14 — відповідальний секретар газ. «Правда». Одна з організаторів 1-ї Всерос. наради робітниць і селянок у Москві (1918). В 1919 — роз'їзний інспектор ЦК РКП(б) по роботі серед жінок-робітниць, згодом — зав. жіночого відділом ЦК КП(б)У. Автор ряду статей і брошур.

К. М. Самойлова.

САМОЙЛО́ВИЧ Анатолій Григорович [29.XI (11.XII) 1906, Ростов-на-Дону — 22.X 1981, Чернівці] — укр. рад. фізик-теоретик, доктор тех. наук (з 1944), засл.

М. С. Самокиш.

діяч н. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1943. Закінчив (1929) Ленінградський ун-т. З 1930 викладав у вищих учбових закладах. Професор Горьк. (з 1935) та Чернів. (з 1949) держ. ун-тів. З 1962 — зав кафедрою теор. фізики Чернівецького ун-ту. Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла, фізики напівпровідників, зокрема проблеми магн. властивостей напівпровідників, теорії екситонів тощо. Розробив новий тип анізотропного термоелемента. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

САМОЙЛО́ВИЧ Віктор Петрович [н. 4. (17).IX 1911, м. Прилуки, тепер Черніг. обл.] — укр. рад. архітектор, доктор мистецтвознавства (з 1969). У 1940 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Створив у співавт. проекти житл. будинків для зон лісостепу та Пд. УРСР (1951, 1955), серії типових (1958, 1959, 1962) і експериментальних проектів житл. будинків (1960). Автор наук. праць з питань архітектури та нар. мистецтва: «Житловий будинок колгоспника» (К., 1951), «Народна творчість в архітектурі сільського житла» (К., 1961), «Українське народне житло» (К., 1972), «Народное архитектурное творчество» (К., 1977). Брав участь у колективних працях: «Нариси історії архітектури Української РСР» (К., 1957), «Українське народне мистецтво. Живопис» (К., 1967). Викладає в Київ. худож. ін-ті (1947—51, з 1965, професор — з 1972).

САМОЙЛО́ВИЧ (справжнє прізвище Сушковський) Данило Самійлович [11 (22).XII 1742, с. Янівка, тепер с. Іванівка Черніг. р-ну Черніг. обл.— 20.II (4.III) 1804, м. Миколаїв] — укр. лікар, основоположник вітчизняної епідеміології. Член 12 іноземних академій наук. Навчався в Київ. академії (1756—61), Петерб. мед. школі (1761—65) та Страсбурзькому ун-ті (1776—80). Захистив дисертацію в Лейденському ун-ті з питань хірург. акушерства. Був активним учасником боротьби з епідеміями чуми в Москві, Кременчуці, Єлисаветграді, Херсоні та в Криму. Доктор Катериносл. намісництва на Україні (1784—90), карантинний лікар (1793—1800) та інспектор Чорноморської мед. управи (1800—04). Праці присвячені спростуванню старих уявлень про шляхи поширення чуми та обгрунтуванню більш ефективних протичумних заходів. *М. К. Бородій.*

САМОЙЛО́ВИЧ Іван Самійлович (р. н. невід., с. Ходорків, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.— п. 1690, м. Тобольськ, тепер Тюмен. обл. РРФСР) — гетьман Лівобережної (1672—87) і Правобережної (1674—87) України. Походив з сім'ї священика. Службу в козац. війську почав у 60-х рр. 17 ст. сотенним писарем, згодом був сотником, наказним полковником і полковником *Чернігівського полку*, генеральним суддею (1669—72). Діяльність С. була спрямована на дальше розширення привілеїв *козацької старшини*. Під тиском нар. мас добивався возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії. В зв'язку з цим йому довелося вести запеклу боротьбу проти гетьмана Правобережної України П. *Дорошенка*, ставленика султан. Туреччини. Очолював козац. полки під час боротьби проти турецько-татарської навали 1677 і 1678 на Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Після невдалого походу рос.-укр. військо на Крим (1687) козац. старшина, невдоволена самовладністю і користолюбством С., звинуватила його в зрадницьких стосунках з крим. ханом і звернулася до царського уряду з проханням усунути його з гетьманства. В липні 1687 С. було заарештовано і заслано до Сибіру.

САМОКВА́СОВ Дмитро Якович [15 (27).V 1843, маєток Молотеч кол. Новгород-Сіверського пов. Черніг. губ.— 3 (16).VIII 1911, Москва] — рос. археолог та історик рос. права. Закінчив юридичний ф-т Петерб. ун-ту. З 1877 — професор Варшавського, з 1894 — Моск. ун-тів. С. провадив розкопки археол. пам'яток різних епох у багатьох пунктах Росії, в т. ч. і на тер. України. Дослідив численні слов'ян. кургани Чернігівщини, серед них курган *Чорну могилу*. Автор праць «Могили Руської землі» (1908), «Могильні старожитності Сіверянської Чернігівщини» (1916) та з історії рос. права.

САМО́КИШ (Самокиша) Микола Семенович [13 (25).X 1860, Ніжин — 18.I 1944, Сімферополь] — укр. рад. живописець і графік, акад. петерб. АМ (з 1890), засл. діяч мист. РРФСР (з 1937). В 1879—85 навчався в петерб. АМ у Б. Віллевальде та П. *Чистякова*, 1886—89—в Парижі у Е. Детайля. У 1889, повернувшись на батьківщину, С. написав кілька картин для Тбіліського історич. музею («Бій під Авліаром 1877 року», «Баталія біля річки Іорі», «Оборона Наурської станиці»). Під час рос.-япон. війни був в армії, видав альбом «Війна 1904—05 року. З щоденника художника». У 1912 виконав серію малюнків на тему боротьби рос. народу проти наполеонівської навали. В перші роки Рад. влади створив картини, що відображають героїзм бійців Червоної Армії на фронтах громадян. війни: «Захист червоного прапора» (1920), «Атака будьонівської кавалерії» (1923), пізніше — «Перехід Червоної Армії через Сиваш» (1935), дві останні — в Сімферопольському худож. музеї. Багато картин і малюнків С. присвятив визвольній боротьбі укр. народу в 17 ст.: «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» (1929), «Бій під Жовтими Водами» (1930), «Абордаж турецької галери запорожцями» (1930), «Похід запорожців на Крим» (1934), «Бій Максима Кривоноса з Іеремією Вишневецьким» (1934, ДМУОМ). У 1938 С. написав картину «М. Щорс в бою під Черніговом». Разом з С. *Васильківським* створив альбоми «З української старовини» (1900) і «Мотиви українського орнаменту» (1912); брав участь у розписах будинку Полтав. земства (тепер Полтав. краєзнавчий музей). У 1912—17 викладав у петерб. АМ, 1936—41 — у Харків. худож. ін-ті. Учнями С. були М. Авілов, П. *Котов*, К. *Трохименко*, Л. *Чернов*. Держ. премія СРСР, 1941.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33, а також до статей *Анімалістичний жанр*, т. 1, с. 448—449; *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Визвольна війна українського народу 1648—54*, т. 2, с. 224—225; *Запорізька Січ*, т. 4, с. 224—225; до ст. *Запорізькі козаки*, т. 4, с. 212.

Літ.: Яценко В. М. С. Самокиш. К., 1954; Ткаченко В. Я. Николай Семенович Самокиш. М., 1964; Яценко В. Ф. Микола Самокиш. Альбом. К., 1979. *В. Ф. Яценко.*

САМОКОНТРО́ЛЬ у психології — усвідомлювана регуляція людиною своєї поведінки та діяльності для забезпечення відповідності їхніх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам тощо. Мета С. полягає в запобіганні помилкових дій чи операцій та виправленні їх. Завдяки коригуючій функції С. людина спроможна реалізувати запропонований їй кимсь або самостійно прийнятий план діяльності. Важливу роль у процесах С. особистості відіграє її самооцінка. С. як властивість особистості пов'язаний і з самовимогливістю, мірою розвитку почуття відповідальності за свої дії і вчинки, з потребою враховувати інтереси інших. С. є важливим засобом розумового та морального самовдосконалення особистості (див. також *Самонавіювання*, *Автогенне тренування*).

САМОКРИ́ТИКА — див. *Критика і самокритика.*

САМОНАВІДНА́ ЗБРО́Я — снаряди-боєприпаси (ракети, торпеди тощо), які наводяться їхнім бортовим пристроєм, що стежить за ціллю і видає відповідні команди управління. Для наведення використовують випромінювану чи відбиту ціллю енергію. Залежно від розміщення первісного джерела енергії розрізняють С. з. активну, в якій джерело первісної енергії встановлюється на борту С. з.; напівактивну — джерело первісної енергії, що забезпечує підсвітлення цілі, розміщується поза ракетою, на пункті управління; пасивну — використовується світлове, теплове, акустичне та радіовипромінювання цілі або її магнітне поле. С. з. забезпечує високу точність ураження цілі незалежно від її віддалення.

САМОНАВ'ЮВАННЯ, автосугестія — особливий вид психічного впливу людини на саму себе (на відміну від гетеросугестії, що полягає у психічному впливі однієї людини на іншу чи групу людей). Фізіологічною основою С. є механізми зворотної аферентації й випереджаючого відображення (див. *Випереджаючого відображення принцип*). С.— один із засобів *саморегуляції*. За змістом і наслідками С. може бути позитивним і негативним. Позитивне С. спрямоване на *самовиховання*, мобілізацію фіз. та інтелектуальних можливостей особистості. Прикладом цілеспрямованого С. є *автогенне тренування*. Негативне С. зумовлює небажані психічні стани і якості, паралізує активність тощо. С. є невід'ємним елементом у ре-

лігійно-містичних системах. Ефект С. залежить від властивостей особистості та її психофізичного стану, значення особистої і сусп. мети, адекватності використовуваних прийомів. Різні методики і прийоми С. широко використовуються з лікувальною метою, а також у *психогігієні* і психопрофілактиці.

Л. Ф. Бурлачук.

САМОНАВЧА́ЛЬНІ СИСТЕ́МИ — системи, які під впливом зовнішніх умов можуть поліпшувати своє функціонування відповідно до заданого критерію якості. Поряд з терміном «самонавчальні системи» часто як синоніми використовують терміни «самовдосконалювальні», «адаптивні», «самонастроювальні», «самопристосовувальні» системи тощо. Див. *Розпізнавальна система, Розпізнавання образів.*

М. І. Шлезінгер.

САМОНАПРУ́ЖЕНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — залізобетонні конструкції, в яких при твердненні *бетону*, виготовленому на *напружуючому цементі*, виникає напружений стан (самонапруження); різновид *попередньо напружених конструкцій*. У С. к. в результаті об'ємного розширення бетону попередньо напружується вся *арматура* (незалежно від її положення), а бетон через інтенсивне самоущільнення набуває значної міцності (на 25—30% більшої, ніж при твердненні без арматури), водо-, бензо- і газонепроникності. Самонапруженими виготовляють залізобетонні напірні труби, резервуари, оболонки подвійної кривини, елементи дорожніх і аеродромних покриттів, гідротех. споруди тощо.

САМООПОДАТКУВА́ННЯ — форма добровільної участі населення у фінансуванні госп. і культурно-побутового будівництва в сільській місцевості. Здійснюється на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 11.IX 1937 «Про самооподаткування сільського населення» та Положення про стягнення не внесених у строк податків і неподаткових платежів, затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26.I 1981. Розмір і цільове призначення коштів С. визначають загальні збори громадян нас. пункту. Розміри С. не можуть перевищувати сум, встановлених законом для одного г-ва на рік. Суми, зібрані по С., належать до позабюджетних коштів. Місцеві Ради витрачають їх за окремими кошторисами на ремонт шляхів, мостів, криниць, шкіл тощо.

САМООРГАНІЗА́ЦІЯ — здатність *системи* самостійно підтримувати, відтворювати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов її функціонування, спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку. С. властива лише системам, що відзначаються високим рівнем організації, складності, наявністю значної кількості структурних елементів, зв'язки між якими мають переважно ймовірнісний характер. Саме завдяки перебудові існуючих і утворенню нових зв'язків між елементами відбуваються процеси С. Ці процеси внутрішньо притаманні системам, хоч спричиняються передусім дією зовн. ентропійних (див. *Ентропія*) факторів. Самоорганізовувані системи можуть мати різну природу і відрізнятись рівнем організації, самоорганізації, стійкості, цілеспрямованості (жива клітина, організм, мозок, людський колектив, кібернетична машина). Процеси С. вперше почала систематично досліджувати кібернетика. Вони тісно пов'язані з рядом ін. процесів — *адаптації*, навчання, самонавчання, самокерування, самовідтворення, самонастроювання, саморозвитку тощо, які також є предметом дослідження кібернетики. Тому вичерпне розкриття поняття «самоорганізація» можливе через аналіз *ієрархії* тісно пов'язаних з ним ін. понять. Кібернетичне дослідження процесів С. з метою відшукання нових принципів створення досконалих, високонадійних тех. систем, зокрема *електронних обчислювальних машин*, здатних моделювати процеси мислення, розробки теорії самоорганізовуваних систем як основи *моделювання* інтелектуальної діяльності, побудови «*штучного інтелекту*» стали важливим імпульсом, з одного боку, для проникнення і широкого застосування теор. і тех. засобів кібернетики в психології, біол., соціальних і тех. науках, а другого — для використання досягнень цих наук у кібернетиці.

Літ.: Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Пушкин В. Г. Кибернетические принципы самоорганизации. Л., 1974; Принципы самоорганизации. Пер. с англ. М., 1966; Нейман Дж. Теория самовоспроизводящихся автоматов. Пер. с англ. М., 1971; Саридис Дж. Самоорганизующиеся стохастические системы управления. Пер. с англ. М., 1980.

О. Я. Мороз.

САМООСВІ́ТА — освіта, набута поза навч. закладами, шляхом самостійної роботи. В Конституції СРСР записано, що право громадян СРСР на освіту забезпечується також і створенням умов для С., що є невід'ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних навч. закладах, сприяє поглибленню, розширенню й міцнішому засвоєнню знань. Тісно пов'язана з *самовихованням*. Осн. засобами С. є самостійне вивчення наук., наук.-популярної, навч., політ., худож. та ін. л-ри. Джерелами самоосвіти є також газети, радіо, телебачення, лекції, музеї, виставки, кіно, театри та ін., різні види практичної діяльності — досліди, експерименти, моделювання тощо. Важливу роль у формуванні навичок С. відіграє школа. На допомогу самоосвіті в СРСР створено широку мережу *народних університетів*, масові і спец. *бібліотеки*, видаються енциклопедії, різні довідники, словники, бібліографічні покажчики тощо.

САМОПОДРА́ЗНЕННЯ — рухова реакція, під час якої тварина, натискаючи на спеціальний важіль, самостійно вмикає електричний струм, який через вживлені електроди подразнює певні ділянки власного мозку, що мають позитивне «мотиваційне значення». Оскільки подразнення аналогічних відділів мозку людини спричинює різні види приємних відчуттів (задоволення, радість, насолоду тощо), вважають, що ці ділянки мозку у тварин є своєрідними «зонами задоволення». Існують також і зони негативної *мотивації* (системи покарання), подразнення яких викликає уникнення повторного самоподразнення.

Г. М. Чайченко.

САМОРЕГУЛЯ́ЦІЯ, авторегуляція— здатність біологічної системи до відновлення стабільного рівня тих чи інших функцій після їхньої зміни. Існує на всіх рівнях організації живої матерії (від молекулярного до надорганізмового) і має різні механізми. В основі С. лежить принцип *зворотного зв'язку*. На молекулярному рівні С. виявляється у самовідновленні осн. органічних речовин і підтриманні їхньої динамічної рівноваги, на клітинному — у стабілізації нормального складу клітин. Основою С. в організмі є відповідні функціональні системи, які забезпечують його внутр. *гомеостаз*. Організм людини і тварин має гомеостатичні й адаптивні механізми С. Механізми адаптивної С. функціонують як комбінована слідкуюча система, де керування здійснюється у відповідь на дію збурюючих факторів, що змінюють фізіол. статус до заданого даними умовами значення. Гомеостатичні механізми С. стабілізують цей новий рівень адаптивної С. і не допускають відхилень фізіол. параметрів від його значень. Надійність функціонування систем С. в організмі забезпечується за рахунок дублювання нервових і гуморальних механізмів (див. *Нервова регуляція, Гуморальна регуляція, Нейро-гуморальна регуляція*). С. надорганізмових систем (*популяцій, біоценозів*) — це підтримання оптимальної чисельності кожного виду в цих системах внаслідок взаємного їх пристосування.

Г. М. Чайченко.

САМО́РІ (Samory) Туре (бл. 1830, Сананкоре, Верхня Гвінея — 2.VI 1900, Нджоле, Габон) — афр. держ. діяч, полководець. У 70 — на поч. 80-х рр. 19 ст. заснував у бас. Верхнього Нігеру д-ву народу малінке — Уасулу, яка 18 років протистояла франц. колонізаторам. Наприкінці 19 ст., під тиском франц. військ, С. з більшістю населення д-ви Уасулу переселився в пн. райони Берега Слонової Кості. В 1898 французи оточили гол. сили С. Його було взято в полон і заслано до Габону.

САМОРО́ДКИ — великі природні зерна або уламки здебільшого благородних металів (золота, срібла, платини). Різко виділяються за розмірами серед ін. зерен і уламків цих металів, одержаних при промиванні. Вага С.— від кількох грамів до десятків кілограмів. Найбільші з відомих С. вагою 83,3 кг і 69,6 кг чистого золота знайдено в Австралії. В Алмазному фонді СРСР зберігаються С. золота «Великий трикутник» (36,2 кг), «Верблюд» (9,29 кг) та ін.

САМОРУ́Х — *рух*, що здійснюється на основі внутр. причин, процес самозміни взаємодіючих із зовнішніми умовами матеріальних

Самуїл. Портрет князя Д. І. Долгорукого. 1769. ДМУОМ у Києві.

систем, що відбувається за внутрішньо притаманними цим системам законами. Всупереч метафіз. розумінню руху як мех. переміщення, здійснюваного під впливом зовн. сил, що стосовно *матерії* в цілому означає допущення «першопоштовху», «першодвигуна», матеріалістична *діалектика* розкриває внутр. джерело С. матерії. Цим джерелом є діалектична *суперечність* (див. *Єдність і боротьба протилежностей*). Діалектико-матеріалістична концепція С. розкриває неспроможність ідеалістичних пошуків надприродних сил, які нібито керують рухом навколишнього світу, світоглядно орієнтує науку на пошук природних причин явищ і процесів дійсності. Ідея С. дає ключ до розуміння розвитку природи і суспільства як природно-істор. процесу, як саморозвитку. *М. Л. Злотіна.*

САМОСВІДО́МІСТЬ — момент *свідомості*, в якому виявляється соціально опосередковане відношення суб'єкта (індивіда, класу, нації) до самого себе. Фіксація людиною своєї тотожності з ін. людьми і своєї відмінності від них відбувається за допомогою пізнавальних і ціннісних еталонів, що акумулюють досвід соціального і культур. розвитку людства. Осн. компоненти С. — самопізнання, самооцінка, регуляція власної поведінки. В основі формування С. лежать не самоспостереження ізольованого індивіда, як вважають ідеалісти, а практична діяльність, пов'язаний з розвитком відношення суб'єкта до природи розвиток його ставлення до ін. осіб і ставлення цих осіб до нього (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 62). Розвиток С.— суб'єктивна передумова самовдосконалення особистості, критичної перебудови системи її свідомості.

А. М. Гірник.

САМОСИ́Л (Teucrium) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багаторічні трав'янисті рослини, чагарники або напівчагарники. Листки цілісні, перистолопатеві або перисторозсічені. Квітки в китицевидному, колосовидному чи волотевому суцвітті, сині, пурпурові, зрідка білі або жовті. Плід — горішок. Понад 300 видів, поширмайже по всій земній кулі, але переважно в Середземномор'ї. В СРСР 22 види, з них в УРСР — 5. Найпоширеніший С. г а й о в и й (T. chamaedrys). Деякі види вирощують як декоративні.

Самосил гайовий. Верхня частина рослини.

САМОСКИ́Д — спеціалізований *вантажний автомобіль, причіп* або *напівпричіп* з саморозвантажувальним кузовом. Найпоширеніші С. (мал.) з кузовом бункерного, ковшового або ін. типу, який при розвантажуванні перекидається назад, вбік або назад і вбік. Перекидають кузов найчастіше гідравлічні *підйомники* телескопічного типу, що приводяться в дію двигуном автомобіля. Є також С. з примусовим розвантажуванням за допомогою *шнека*. В СРСР вантажопідйомність С. на базі серійних *шасі* становить 3,5—12, кар'єрних С.— 27—80 т. С. застосовують при *земляних роботах*, видобуванні корисних копалин відкритим способом тощо. Якщо обсяг робіт великий, використовують також самоскидні *автомобільні поїзди*, що складаються з потужного *тягача* і напівпричепа з донним розвантажуванням (напр., тягач БілАЗ-7420 з 120-тонним напівпричепом БілАЗ-9590). Див. також *Думпер*.

САМОСПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — спостереження, спрямоване на самого себе, на самопізнання; метод вивчення психічних процесів, властивостей і станів за допомогою суб'єктивного спостереження за явищами своєї свідомості. С. є необхідною передумовою *самоконтролю*. Методична проблема С. у психології полягає в тому, як використовувати С. в практиці психологічних досліджень. Ідеалістична психологія розглядає С. як спосіб безпосереднього проникнення в сферу особливого «внутрішнього досвіду», що є нібито осн. джерелом пізнання психічних явищ (див. *Інтроспективна психологія*). Матеріалістична психологія, що базується на принципі об'єктивного вивчення психіки, вважає, що метод С. у вивченні суб'єктивного світу людини — допоміжний, його дані потребують аналізу й обробки ін. методами і практикою.

С. Д. Максименко.

САМОСТІЙНИЙ БАЛА́НС — бухгалтерський баланс *юридичної особи*, тобто організації, яка володіє відособленим майном, може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і мати зобов'язання, бути позивачем і відповідачем у суді й арбітражі. Юридична особа може мати кілька С. б. за видами діяльності (напр., за осн. виробничою діяльністю, капітальними вкладеннями, робітничим постачанням тощо).

САМОСУ́Д Самуїл Абрамович [2 (14).V 1884, Тбілісі — 6.XI 1964, Москва] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1937). У 1906 закінчив Тбіліське муз. уч-ще. Навчався в Празі у Г. Вігана, а також у Парижі у П. Касальса та в «Схола кантору́м». У 1917—19— диригент петерб. Маріїнського театру, 1918—36 — гол. диригент і худож. керівник Ленінгр. Малого оперного театру. Був першим постановником опер «Ніс» (1930) та «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова», 1934) Д. Шостаковича, «Тихий Дон» Дзержинського. У 1936—43 — гол. диригент Великого театру СРСР, 1943—50 — Муз. театру ім. Станіславського та Немировича-Данченка. Серед вистав — «Піднята цілина» Дзержинського (1937), «Іван Сусанін» Глинки (1939), «Війна і мир» Прокоф'єва (1946, Ленінград. Малий оперний театр), «Сім'я Тараса» Кабалевського (1947, 2 ред. 1951). Був засновником і гол. диригентом симф. оркестру Всесоюзного радіо (1953—57) та оперно-симф. оркестру Всесоюзного радіо і телебачення (з 1957). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1952.

САМОСУ́Д — розправа, яку чинить здебільшого натовп або група осіб над дійсним або гаданим злочинцем. Був поширений за середньовіччя в Зх. Європі. Окремі форми його збереглися в бурж. державах (див. «*Лінча суд*»). У США расистські орг-ції, зокрема *Ку-клукс-клан*, часто вдаються до С. над неграми і прогресивними діячами. В СРСР С. розглядається як суспільно небезпечна дія і тягне відповідальність за заподіяні окремими особами наслідки (за вбивство, тілесні ушкодження).

САМОТЛО́РСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — у пд.-сх. частині Ханти-Мансійського авт. округу Тюмен. обл. РРФСР, у межах *Західно-Сибірської нафтогазоносної провінції*. Родовище завдовжки 65 км і завширшки 40 км, пов'язане з осадочними геол. відкладами мезозою (див. *Мезозойська ера і група*). Виявлено 15 продуктивних пластів. Осн. поклади нафти у пісковиках і алевролітах юрської і крейдової систем на глиб. від 1600 до 2575 м. Густ. нафти 835—880 кг/м³. Вміст парафіну 1,9—2,8%, смол — 4,26—10,32%, сірки — 0,25—0,98%. Родовище відкрито 1965, експлуатується з 1969. Нафта родовища по нафтопроводах надходить до Європ. частини СРСР.

Ф. К. Салманов.

САМОФА́ЛОВ Віктор Макарович [18 (31).I 1905, Київ — 23.IX 1973, там же] — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1971). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1931 закінчив Київ. ін-т соціального виховання, 1932 — курси викладачів історії партії у вузах. У 1932—44 — на викладацькій і керівній роботі в різних вузах, 1944—45 — на парт. роботі (в Херсоні). В 1945—49 працював в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України. З 1949 — зав. кафедрою історії КПРС Вищої парт. школи при ЦК Компартії України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Дев'ятий з'їзд КП(б)У. К., 1958; Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963.

САМОФА́ЛОВ Костянтин Григорович (н. 12.XI 1921, Хутір-Михайлівський, тепер м. Дружба Ямпільського р-ну Сум. обл.) — український радянський вчений у галузі обчислювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення (1951) Київ. політех. ін-ту працює в ньому; в 1960 очолив першу на Україні кафедру обчислювальної техніки. Праці стосуються однорідних обчислювальних середовищ,

Самоскид БілАЗ-Е-7521 вантажопідйомністю 180 т.

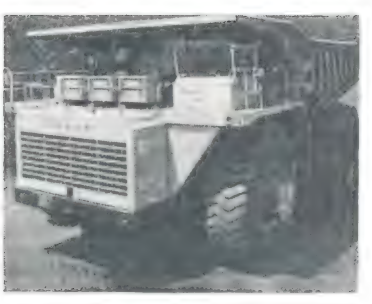

структур і систем. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2 ст., Дружби народів, іншими орденами, медалями. Державна премія УРСР, 1978.

САМОФЕРТИ́ЛЬНІСТЬ — здатність квіткових рослин утворювати насіння при *самозапиленні* (див. *Автофертильність*).

САМОХІ́ДНА АРТИЛЕРІ́ЙСЬКА УСТАНО́ВКА (САУ)— артилерійська гармата на самохідному танковому шасі або спец. базі, призначена для безпосереднього супроводу піхоти і танків у бою. Виконує завдання арт. підтримки рухомих з'єднань і боротьби з танками, бронемашинами, вогневими засобами, прикриває війська від ударів авіації противника. САУ з'явилися в роки 1-ї світової війни, їх широко застосовували під час 2-ї світової війни. Мали великий калібр гармат (76—203 мм). Поділялись за вагою: на легкі (до 20 т) — для супроводу піхоти; середні (до 40 т) — для супроводу піхоти, серед. танків; важкі (понад 40 т) — для супроводу важких танків, руйнування міцних оборонних споруд; за типом гармат: на гармати, гаубиці та гаубиці-гармати; за броньовим захистом: на закритого типу, напівзакритого або відкритого типу. САУ в основному мають ті самі бойові якості, що й танки, але гарматне, зенітно-арт., реактивне або ракетне озброєння переважає озброєння танків. У післявоєнний час поширилися самохідні гармати (гармати, безвідкатні гармати, міномети, реактивна артилерія), а також протитанк. САУ та зенітні самохідні установки. Іл. с. 19.

САМОХІ́ДНЕ ШАСІ́ — різновидність трактора; *трактор* особливої конструкції, призначений для виконання різних робіт в агрегаті з *навісними сільськогосподарськими машинами і знаряддями*. Відрізняється від с.-г. тракторів тим, що двигун і силова передача С. ш. розміщені в задній частині машини, а його передня частина — це одно- або двобрусова рама, на яку навішують машини і знаряддя або ж платформу для перевезення вантажів. В СРСР С. ш. випускає Харків. завод самохідних шасі марки Т-16М (мал.) — з двобрусовою рамою і двигуном повітряного охолодження потужністю 25 кс. Використовують С. ш. в осн. для *культивації, сівби, обпилювання, обприскування, підживлення рослин* і перевезення різних вантажів та ін. робіт в рільництві і тваринництві. Іл. с. 18.

С. О. Карпенко.

САМОЦВІ́ТИ — те саме, що й *дорогоцінне каміння*.

САМОЯ́ДЬ — давньорус. назва пн. *самодійських народів*. Вперше згадується в *Лаврентіївському літописі* під 1096. У Зх. Європі С. відомі з 13 ст. як самогеди. Назва «самоядь» зберігалася до 18 ст., після чого була витіснена назвою «самоїди», в пн.-рос. говірках — також «самоди».

САМПЕ́ (Sampaix) Люсьєн (13.V 1899, Седан — 15.XII 1941, Кан) — герой франц. *Руху Опору*. Журналіст. Член Франц. компартії з 1920. З 1932 — член редколегії, з 1937 — ген. секретар редакції газ. «*Юманіте*». За революц. діяльність і виступи проти загрози фашист. агресії не раз був ув'язнений. Заарештований урядом «*Віші*», був виданий нім.-фашист. окупантам і розстріляний.

САМПІ́ЛОВ Циренжап Сампілович (1893, улус Домно-Єравна, тепер Бурят. АРСР — 31.VII 1953, Улан-Уде) — бурят. рад. живописець, основоположник бурят. станкового мистецтва, засл. діяч мист. РРФСР (з 1940). Член КПРС з 1942. В 1927—30 навчався в Моск. ВХУТЕІНі. З 1930 працював в Улан-Уде. Твори: «Табунник» (1924), «Кохання в степу» (1925 або 1927), «Арканник» (1935; варіанти 1938, 1940), «В'їзд партизанів у Верхньоудинськ у 1920 році» (1940), «За владу Рад» (1945), «Табун у степу» (1946), «Зима» (1950). В 1930—35 викладав в Інституті культури Бурятської АРСР в Улан-Уде. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани».

Літ.: Панкратова Е. А. Цыренжап Сампилов. Л.—М., 1962.

САМРІ́Н Хенг — див. *Хенг Самрін*.

САМСО́Н (давньоєвр. Шімшон) — давньоєвр. біблійний герой, що мав надзвичайну фізичну силу, яка крилася в пасмах його волосся. Вчинив багато подвигів у боротьбі проти філістимлян. Самсонова коханка філістимлянка *Даліла* обстригла йому волосся і віддала С. на поталу своїм одноплемінникам. Образ С. відтворено в образотворчому мист. (А. Мантеньї, О. Дженгілескі, М. Козловський; скульптурна композиція в Києві «Самсон роздирає левові пащу», бл. 1809, та ін.), музиці (К. Сен-Санс), л-рі (Дж. Мільтон). Цей образ використала Леся Українка (поема «Самсон» та ін.).

Іл. див. на окр. аркуші, т. 5, с. 128—129.

САМСО́НОВ Григорій Валентинович (15.II 1918, Дєтське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.— 22.XII 1975, Київ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. Закінчив (1940) Моск. ін-т тонкої хім. технології. В 1947—56 працював у Моск. ін-ті кольорових металів і золота. З 1956 — в Ін-ті металокераміки і спецсплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. Одночасно (з 1960) професор Київ. політех. ін-ту. Осн. праці — з порошкової металургії, кристалохімії, технології перехідних і рідкісних металів, тугоплавких сполук. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1969. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1972.

САМСО́НОВ Олександр Михайлович [н. 26.XII 1907 (8.I 1908), Нижній Новгород, тепер м. Горький] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. В 1931 закінчив Ленінгр. ун-т. Викладав у вузах, працював у Музеї історії релігії та атеїзму АН СРСР (Ленінград). З 1948 — наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР. У 1961—70 — директор Видавництва АН СРСР (тепер вид-во «Наука»). З 1970 — старший наук. співробітник Ін-ту історії СРСР АН СРСР, гол. редактор «Исторических записок». Осн. праці — з історії Великої Вітчизняної війни 1941—45. Нагороджений 4 орденами, медалями.

САМСУ́Н — місто на Пн. Туреччини, адм. ц. ілу Самсун. Порт на березі бухти Самсун Чорного м., вузол автомоб. шляхів, залізнична ст., аеропорт. 169 тис. ж. (1975). Розвинута тютюнова пром-сть. Виробн. мінеральних добрив. Металообр., олійницькі, миловарні підприємства. Рибальство. В районі С.— тютюнові плантації. Засн. у 6 ст. до н. е.

САМТА́ВРСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — великий (бл. 18 га) могильник з похованнями *бронзового віку*, античного часу і раннього середньовіччя, розташований на пн. околиці Мцхети (Груз. РСР), поблизу храму 11 ст. Самтавро (звідси назва). Систематичні розкопки провадяться з 1938. Відкрито численні різночасні поховання з різноманітним поховальним інвентарем.

САМУЕЛІ (Szamuely) Тібор (27. VII 1890, Ніредьгаза — 2.VIII 1919) — діяч угор. робітничого руху, один із засновників Компартії Угорщини (КПУ). Н. у сім'ї службовця. З 1908 — член С.-д. партії Угорщини, з 1913 — співробітник її ЦО — газ. «Непсава» («Слово народу»). Під час 1-ї світової війни взятий у полон на рос. фронті (1915). З 1917 — член РКП(б). Брав участь у створенні угор. групи РКП(б) у березні 1918 та придушенні *лівоесерівського заколоту 1918* в Москві. З січня 1919 — в Угорщині. Був обраний членом ЦК КПУ і членом редколегії ЦО КПУ— газ. «Вереш уйшаг» («Червона газета»). В період Угор. Рад. республіки (УРР) С.— заст. наркома оборони, нарком освіти, голова к-ту по гарантуванню безпеки тилу. В травні 1919 за дорученням уряду УРР вів переговори в Москві з В. І. Леніним і в Києві з керівниками КП(б)У і Уряду Рад. України, зокрема з М. І. *Подвойським*, про координацію воєнних зусиль трьох рад. республік — Росії, Угорщини, України для боротьби проти імперіалістичної агресії. Вбитий контрреволюціонерами після придушення УРР.

Літ.: Шимор А. Так жил Тибор Самуэли. Пер. с венг. М., 1981.

САМУЇЛ (р. н. невід.— п. після 1769) — укр. живописець. Художню діяльність почав у Полтав. Хрестовоздвиженському монастирі, де прийняв чернецтво в кін. 40 — на поч. 50-х рр. У 1762 С. переведено до Києва й призначено «малярським начальником» Софійського монастиря. Зберігся «Портрет князя Д. І. Долгорукого» з підписом автора (1769, ДМУОМ у Києві). С. брав участь у розписах Софії Київської.

САМУЙЛО́ВИЧ Захарія (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 18 ст. Жив у Києві. Виконав гравюри: «Воскресіння Христове» (1691), «Філософська теза Георгія Терпиловського» (1706).

САМУЙЛЬО́НОК Едуард Людвигович [23.VII (5.VIII) 1907, Петербург — 12.II 1939, Мінськ] — білорус. рад. письменник. З 1918 жив у Білорусії. Друкуватися почав 1928. У повісті «Теорія

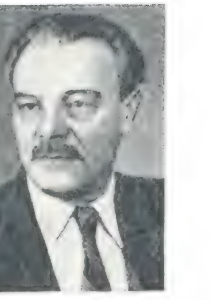

С. А. Самосуд.

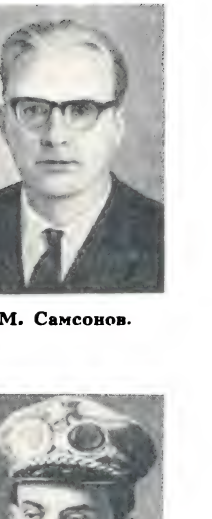

О. М. Самсонов.

Т. Самуелі.

Ц. С. Сампілов. Арканник. 1935. Бурятський музей образотворчих мистецтв. Улан-Уде.

В. В. Санаєв.

Каленбрун» (1933) і оповіданнях «Зустріч», «Герой нації» (1934) викривав реакційну суть фашист. ідеології. Деякі оповідання С. написані на матеріалі колгосп. життя («Обухом у лоб», «Русалчині стежки» та ін.), повість «Мисливське щастя» (1933). Роман «Майбутність» (1938) про встановлення Рад. влади у Грузії. Автор п'єс «Сержант Дроб» (1935) і «Загибель вовка» (1939).

Тв.: Укр. перекл. — [Оповідання]. В кн.: Білоруські оповідання. К., 1949.

САМУНДЖА́Н Євгенія Мартиросівна (26.IV 1927, м. Ахалкалакі, Груз. РСР — 20.XI 1981, Київ) — укр. рад. онколог-ендокринолог, доктор мед. наук (з 1966), професор (з 1978). Член КПРС з 1956. Закінчила Тбіліський мед. ін-т (1951). З 1961 працювала в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної і клінічної онкології (тепер Ін-т проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР). Осн. праці присвячені вивченню патогенезу пухлинного процесу, зокрема гормональних механізмів канцерогенезу і антиканцерогенезу: ролі гормонів у розвитку новоутворень молочної залози, впливу ендокринних зрушень в організмі на біологічні й морфологічні особливості пухлин і клінічний перебіг хвороби тощо. Держ. премія УРСР, 1981.

І. А. Смирнова.

САМУРА́Ї (від япон. самурау — служити) — у феод. Японії — світські феодали. У вузькому значенні — військ.-феод. стан служилих дрібних дворян, що існував з 12 до 2-ї пол. 19 ст. Термін «самураї» вживається також для позначення япон. вояччини.

САМУ́СЬ, Самійло Іванович (справж. прізв. та рр. н. і см. невід.) — один з керівників визвольного руху проти польс.-шляхетських загарбників на Правобережній Україні кін. 17 — поч. 18 ст. Походив з козаків *Переяславського полку*. З 1685 був полковником *Богуславського полку*. В 1692 польс.-шляхет. уряд призначив його наказним гетьманом Правобережної України. С.— учасник *Палія повстання 1702—04*. Козаки під командуванням С. брали участь в облозі і визволенні Білої Церкви, Немирова, Бердичева та ін. міст. Разом з С. Палієм С. не раз звертався до рос. уряду з проханням возз'єднати Правобережну Україну з Росією. Після поразки сел.-козац. повстання С. перейшов на Лівобережну Україну, брав участь у боротьбі проти швед. загарбників 1708—09, одним з перших виступив проти зрадника І. *Мазепи*. За нар. переказами, С. похований разом з С. Палієм у *Межигірському монастирі*.

Самшит вічнозелений:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — плід.

САМШИ́Т, буксус (Buxus) — рід рослин родини самшитових. Вічнозелені кущі або невеликі дерева, заввишки до 8 м. Листки супротивні яйцевидно-еліптичні. Квітки дрібні, одностатеві, зібрані в головчасто-колосовидні суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, поширені переважно в Пд.-Сх. Азії, Середземномор'ї, Європі, Центр. Америці та Африці. В СРСР (на Кавказі) — 2 дикорослі види та 4 види в культурі. В УРСР як декоративний найпоширений С. вічнозелений (B. sempervirens) — кущ до 1 м заввишки. Медонос. Кора та листки містять *алкалоїди*. Деревина йде на виготовлення муз. інструментів тощо. На Пд. березі Криму вирощують С. Гарлянда (B. harlandii), С. дрібнолистий (B. microphylla) та С. балеарський (B. balearica), використовують їх для бордюрів та живоплотів.

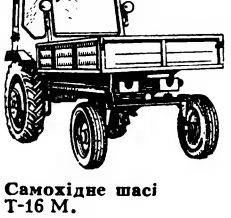

Самохідне шасі Т-16 М.

САН, Сян — ріка на Пд. Сх. Польщі, частково на її кордоні з УРСР, права прит. *Вісли*. Довж. 444 км, площа бас. 16,7 тис. км². Бере початок у Сх. Карпатах, нижче тече Сандомирською низовиною. Живлення переважно дощове і снігове. Характерні весняні повені й літні дощові паводки. У верхів'ї (в межах ПНР) споруджено водосховище і ГЕС. На С.— міста Санок, Пшемисль, Стальова Воля. В бас. річки — видобування природного газу.

САНА́ — столиця Йеменської Арабської Республіки. Гол. політ., екон. і торг. центр країни. Вузол автомоб. шляхів, аеропорт міжнар. значення. Бл. 190 тис. ж. (1981). Окремі підприємства меблевої, текст., взут., бавовноочисної, тютюнової пром-сті. Розвинуті кустарні промисли (вироби з срібла і золота, виробн. тканин та ін.). Ун-т (засн. 1974), б-ка, госпіталь, збудовані з допомогою СРСР. Архіт. пам'ятки 7—17 ст. Іл. див. до ст. *Йеменська Арабська Республіка*, т. 4, с. 477.

САНА́ЄВ Всеволод Васильович (н. 25.II 1912, Тула) — рос. рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1955. В 1937 закінчив Держ. ін-т театр. мист., працював у МХАТі, Театрі ім. Мосради. Ролі в кіно: Добряков («Кохана дівчина», 1940), більшовик Ємельянов («Розповіді про Леніна», 1958), старшина Козлов («П'ять днів — п'ять ночей», 1961), Сиплий («Оптимістична трагедія», 1963), Єрмолай Воєводін («Ваш син і брат», 1966), майор Сазонов («Це сталося в міліції», 1967), Сергій Федорович («Пічки-лавочки», 1972). Знімався також у фільмах «Та інші офіційні особи» (1979), «З вечора до полудня» (1981) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

САНАЇ́Н — середньовічний монастир у с. Санаїн (тепер м. Алаверди Вірм. РСР), один з головних середньовічних культурних центрів Пн. Вірменії. Монастир мав багаті земельні угіддя, скрипторій (де переписували книги), б-ку та академію (чемаран); серед чисельної братії монастиря були вчені, діячі культури. До архіт. ансамблю С. входять: церкви Аствацацин (бл. 934) та Аменапркич (957—962), склепінчаста галерея-школа (кін. 10 — поч. 11 ст.; міститься між церквами), каплиця Григорія (до 1061), б-ка (1063), ярусна дзвіниця (серед. 13 ст.). Серед ін. споруд — усипальниця князів Захарідів та князів Аргутинських-Долгоруких (1189), каплиця Саркіса, церква Спасителя (967—977). В ущелині р. Дебет — одноарковий міст (кін. 12 ст.).

Санаїн. Церква Спасителя. 967—977.

Літ.: Халпахчьян О. Х. Санаин. М., 1973.

САН-АНТО́НІО — місто на Пд. США, в штаті Техас. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 784 тис. ж. (1976). Підприємства металообр., нафтопереробної, хім., швейної, харчосмакової (у т. ч. м'ясної, борошномельної, пивоварної) пром-сті. В районі С.-А.— видобування нафти і газу. Центр торгівлі худобою та продуктами тваринництва. Університет. Кліматичний курорт. Туризм. Місто засн. 1718.

САНАТО́РІЙ (від лат. sano — лікую, оздоровлюю) — лікувально-профілактичний заклад, в якому лікування хворих проводиться за допомогою природних факторів (клімату, мінеральних вод, морських купань, лікувальних грязей тощо) у поєднанні з ін. лікувальними заходами. За характером природних чинників С. поділяють на кліматичні (див. *Кліматотерапія*), бальнеологічні (див. *Бальнеотерапія*) і грязьові (див. *Грязелікування*). С. розміщують в курортних (див. *Курорти*) та лікувальних місцевостях, що мають один або кілька природних лікувальних факторів. Хворі у С. дотримуються відповідного режиму; їх забезпечують необхідними видами мед. допомоги. В С. широко застосовуються *лікувальне харчування*, фізіотерапевтичне лікування, *лікувальна фізична культура* тощо. В СРСР усі С. спеціалізовані відповідно до певних груп захворювань. До С. направляють хворих після мед. відбору, який проводиться в лікувально-профілактичних закладах за інструкцією М-ва охорони здоров'я СРСР. Здебільшого це особи з початковими стадіями захворювань, деякими хронічними хворобами, після перенесених хвороб або операцій у стані видужування. У 1913 в Росії було 60 С. на 3 тис. ліжок. Розвиток мережі С. почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1939 в СРСР було 1838 С. на 240 тис. ліжок; на 1 січня 1980 кількість С. зросла до 2355 на 542 тис. ліжок, у т. ч. 1197 дит. С. на 165 тис. ліжок. В УРСР в 1980 було 504 С. на 139 тис. ліжок, з них для дітей — 209 на 37 тис. місць. Протягом 1980 року в С. УРСР лікувалося понад 1300 тис. чол. Путівки в С. в осн. пільгові або безплатні. Дит. і туберкульозні С. підпорядковані М-ву охорони здоров'я; інші — в віданні профспілок. Див. також *Профілакторій*.

Л. Й. Бугай.

«САНАЦІ́ЙНИЙ» РЕЖИ́М (від лат. sanatio — оздоровлення) — реакційно-диктаторський режим, що існував у Польщі 1926—39. Ло-

зуні «санація» використовувала в політ. цілях кліка Ю. *Пілсудського*, яка свій прихід до влади в травні 1926 в результаті військ. перевороту видавала за «оздоровлення» політ. і екон. життя Польщі. Насправді ж «С.» р. захищав інтереси великих землевласників і капіталістів, проводив політику нац. гноблення, особливо на Зх. Україні і Зх. Білорусії. Проти «С.» р. були спрямовані, зокрема, *Ліське повстання 1932, Львівський виступ робітників 1936*. Зовн. політика «С.» р. відзначалася антирад. спрямованістю. Конституція 1935 закріпила «С.» р., який привів Польщу до національної катастрофи і до її загарбання 1939 гітлерівською Німеччиною.

Г. А. Джеджула.

САНА́ЦІЯ (лат. sanatio — лікування, оздоровлення) — 1) В капіталістичній економіці збільшення кредиту, надання субсидій та інші фінансові заходи, здійснювані капіталістичною державою або банками, щоб допомогти підприємцям, компаніям, які перебувають під загрозою збанкрутування. С. може здійснюватися також щодо держ. фінансів країни (напр., при великому дефіциті *бюджету державного*), валюти тощо. В період заг. кризи капіталізму *олігархія фінансова* імперіалістичних країн використовує С. для наживи та розширення свого панування. С. призводить до підвищення держ. податків з трудящих, різкого зниження їхнього *життєвого рівня*. 2) Режим С.— поширена назва військово-диктаторського режиму, встановленого в Польщі 1926—39 (див. *«Санаційний» режим*).

САНГА́ЛЛО (Sangallo) — родина італ. архітекторів та скульпторів епохи *Відродження*. Джуліано да С. (власне — Джамберті; 1445, Флоренція — 20.X 1516, там же) — архітектор, інженер та скульптор. У своїй творчості наслідував традиції Ф. *Брунелескі*. Споруди С. відзначаються ясністю і простотою композиції, легкістю пропорцій і вишуканістю. Твори: вілла в Поджо-а-Кайано поблизу Флоренції (початок будва 1485), центрально-купольна церква Санта-Марія делле Карчері в Прато (1484—95), численні укріплення (зокрема, в Поджо-Імперіале, 1488) та ін., Палаццо Гонді у Флоренції (1480 — бл. 1494), Палаццо делла Ровере в Савоні (90-і рр. 15 ст.). Серед скульптурних робіт — надгробок сім'ї Сассетті у капелі Сассетті церкви Санта-Трініта у Флоренції (1486, мармур). Антоніо да С. Старший (1455 або 1463, Флоренція —17.XII 1534, там же)— архітектор і скульптор. Працював разом з братом Джуліано да С. Твори: церква Сан-Б'яджо поблизу Монтепульчано в Тоскані (1518—45). Антоніо да С. Молодший (власне — Кордіані; 1483, Флоренція — 3.VIII 1546, Терні, Умбрія) — архітектор і інженер. Племінник і учень Джуліано да С. і Антоніо да С. Старшого. Навчався також у архітектора *Браманте*. Збудував численні укріплення (зокрема, в Пармі, початок буд-ва 1525), Палаццо Фарнезе (1513—34), банк Санто-Спіріто (1523—24), Палаццо Саккетті (1543), три останні — у Римі. Після смерті *Рафаеля* був гол. архітектором буд-ва *собору святого Петра*. Працював також у галузі *містобудування*.

САНГВІ́НІК [від лат. sanguis (sanguinis) — кров, життєва сила] — 1) Один з чотирьох основних типів *темпераменту* (поряд з *меланхоліком, флегматиком, холериком*), фізіологічною основою якого є сильний, урівноважений і рухливий *тип нервової системи*. 2) Людина, для якої характерні жвавість, рухливість, швидка збудливість, легка зміна емоцій.

САНГІ Володимир Михайлович (н. 18.III 1935, стійбище Набіль Сахал. обл.) — нівхський рад. письменник. Член КПРС з 1966. Друкується рос. мовою. Опублікував «Нівхські легенди» (1961), «Легенди Ихміфа» (1967), в яких розповідається про походження нівхів, їхнє істор. минуле, про мову і побут. Автор зб. віршів «Солоні бризки» (1962), зб. оповідань «Блакитні гори» (1962), повісті «Ізгін» (1964), романів «Хибний гін» (1965), «Одруження Кевонгів» (1975) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Одруження Кевонгів. К., 1979; Рос. перекл. — Ложный гон. М., 1965.

САНГІ́НА, сангін (франц. sanguine, від лат. sanguineus — кривавочервоний) — олівці у вигляді паличок (без оправи) червоного або червоно-брунатного кольору для малювання. Буває натуральна (мінеральна) та штучна (виготовляється з глинистих речовин та окисів заліза). С. застосовують художники починаючи з епохи *Відродження*.

САНД Жорж (1804—76) — франц. письменниця. Див. *Занд* Жорж.

САНДЕРЛЕНД — місто на Сх. Великобританії, в метрополітенському графстві Тайн-енд-Уїр. Порт на узбережжі Північного м. в естуарії р. Уїру, залізнична ст. 296 тис. ж. (1976). Розвинуте машинобудування (суднобудування, виробн. гірничого і підйомно-транспорт. устаткування, авіац. двигунів тощо). Металург., радіоелектронна, деревообр., скляна пром-сть. Виготовлення канатів, тросів та ін. У районі С. — видобування вугілля. У передмісті — монастир 10 ст.

САН-ДІЄ́ГО — місто на Зх. США, в Каліфорнії. Значний мор. порт на Тихоокеанському узбережжі. 774 тис. ж. (1975). Один з гол. центрів військової пром-сті (авіац. і ракетні з-ди). Радіоелектронна, електротех., суднобудівна, металообр., деревообр., харч. пром-сть. Рибальство. Центр с.-г. району (вирощування цитрусових). Ун-т. Курорт. С.-Д. засн. 1769.

САНДІ́НО (Sandino) Аугусто Сесар (18.V 1895, Нікіноомо, деп. Масая — 21.II 1934, Манагуа) — нац. герой нікарагуанського народу, генерал (1926). Н. в сел. сім'ї. Працював на рудниках у Гондурасі, Гватемалі, нафтопромислах у Мексіці. В 1926 повернувся на батьківщину і з 1927 очолив нац.-визвольну боротьбу народу Нікарагуа проти військ США, що окупували країну, і місц. реакції. Партизан. боротьба переросла в громадян. війну. Сформована С. нар. революц. армія 1933 визволила країну від окупантів. С. був віроломно вбитий реакціонерами. *Літ.:* Гонионский С. А. Сандино. М., 1965.

САНДЛЕР Оскар Аронович [13 (26).I 1910, Київ — 3.V 1981, там же] — укр. рад. композитор, засл. арт. Каз. РСР (з 1943), засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. У 1937 закінчив Київ. консерваторію (клас диригування Г. *Таранова*, композиції — В. *Косенка*). В 1937—40 — асистент диригента і диригент Київ. театру опери та балету. Був зав. муз. частиною Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1940—41), об'єднаного театру казах. і рос. драми (1941—45, Алма-Ата), Київ. естради (1951). Твори: опери (у т. ч. «Собака на сіні», 1946), балет «Серце дівоче» (1961); оперети — «Даруйте коханим тюльпани» (1958), «Наречені не повинні плакати» (1959), «Каштани Києва» (1972); муз. комедії, зокрема, «Фабрика чудес» (1949), «На світанку» (1964), «Четверо з вулиці Жанни» (1966); пісні (понад 100), музика до театр. вистав і кінофільмів.

САНДОМИ́РСЬКО-СІЛЕ́ЗЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — наступальна операція рад. військ 1-го Укр. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу І. С. *Конєв*), проведена 12.I — 3.II під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з метою розгрому нім.-фашист. військ на Пд. Польщі та захоплення плацдарму на лівому березі Одеру. Становить частину стратегічної *Вісло-Одерської операції 1945*. В смузі фронту (до 230 км) рад. військам протистояли 4-а танк. та 17-а польова армії групи армій «А» (з 26.I «Центр»), які мали 5—7 оборонних рубежів. Війська 1-го Укр. фронту 12.I перейшли в наступ (на 8 днів раніше строку, враховуючи прохання англо-амер. командування) й у взаємодії з 1-м Білорус. фронтом завдали удару з Сандомир. плацдарму на Хмельник, Радомсько, Бреслау (Вроцлав) і частиною сил лівого флангу у взаємодії з 4-м Укр. фронтом у напрямі на Краків. У перший день С.-С. о. оборону противника було прорвано, протягом двох днів рад. війська просунулись на 25—40 км, розширивши прорив до 60 км. В прорив було введено війська, які до 15.I оволоділи опорними пунктами Шидлов, Стонниця, Хмельник, Буськ, Вислиця. 17.I рад. війська форсували річки Пилицю і Варту, оволоділи містами Радомсько, Ченстохова. Війська лівого флангу 19.I оволоділи Краковом. До 30.I рад. військами був визволений Сілезький пром. район. На бреславському напрямі рад. війська 22—25.I вийшли до р. Одеру, в кількох місцях оволоділи плацдармами і до 3.II закріпились на лівому березі. В результаті С.-С. о. рад. війська розгромили 4-у танк. і 17-у армії противника, визволили пд. частину Польщі, створили сприятливі умови для здійснення удару на Берлін і визволення Чехословаччини. Карту див. до ст. *Вісло-Одерська операція 1945*, т. 2, с. 321.

Сангалло Антоніо да Молодший. Церква Санта-Марія ді Лорето в Римі. 1507.

Радянська 76-мм самохідна артилерійська установка.

Б. Санін Кано.

САНДРА́Р (Cendrars) Блез [справж. ім'я та прізв.— Фредерік Заузер (Sauser); 1.IX 1887, Ла-Шоде-Фон, Швейцарія — 21.I 1961, Париж] — франц. і швейц. письменник. Учасник подій рос. революції 1905—07 у Москві, 1-ї і 2-ї світових воєн. В поезії звертався до соціально насиченого лірич. епосу (поеми «Великдень у Нью-Йорку», 1912, та «Проза транссибірського експреса і маленької Жанни Французької», 1913 — дія останньої пов'язана з Росією), до віршованого репортажу або «блискавичного» нарису («Дорожні сторінки», 1924). Автор серії романів про життя авантюристів — «Золото» (1925), «Ром» (1930), «Життя, сповнене ризику» (1938) та ін., події деяких з них розгортаються в Росії. С. належать також романи автобіогр. характеру «Людина, уражена блискавицею» (1945), «Ампутована рука» (1946), «Бродяга» (1948), кн. нарисів «В англійській армії» (1940) та зб. есе «Сьогодні» (1931).

Тв.: Рос. перекл.— Золото М.— Л., 1926; По всему миру и вглубь мира. М., 1974.

Г. М. Рягузова.

САНДРА́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення пізнього етапу *трипільської культури* в урочищі Пагурок у кол. с. Сандраках (тепер у складі с. Широкої Греблі Хмільницького р-ну Вінн. обл.). Досліджували його з 1949. При розкопках виявлено залишки наземного житла, великої печі госп. призначення та госп. ями, знайдено знаряддя праці та побуту з каменю (інтерес становить «скарб» крем'яних ножів) і кістки, ліпний, здебільшого орнаментований посуд, уламки глиняних жіночих статуеток і фігурок биків, кістки свійських і диких тварин тощо. Над пізньотрипільським шаром виявлено речі часів пізнього періоду бронзового віку та 17—18 ст.

САНДРИК — архітектурна декоративна деталь стіни будинку над віконним або дверним прорізом. Звичайно являє собою *карниз* або цілий *антаблемент*, увінчаний *фронтоном*. Іноді С. спирається на кронштейни, колони або *пілястри*, розміщені по боках прорізу.

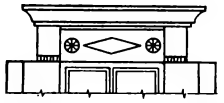

Сандрик над вікном хати. Полтавська область.

САНДУ́Л-СТРУ́ДЗА Яків Тимофійович (1756, с. Козацьке, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.— після 1810) — укр. лікар. Навчався в Черніг. колегіумі (1769—77) та Моск. мед. школі (1777—79). В 1779 призначений в армію помічником лікаря. В січні 1782 С. вступив до Петерб. мед. школи для завершення освіти. В 1783 дістав звання лікаря і працював на Пд. Україні, де вивчав проказу. Результати спостережень виклав у дисертації, яку захистив у 1792. Це було перше вітчизняне дослідження прокази. З 1799 — інспектор (керівник) губернської лікарської управи в Харкові.

М. К. Бородій.

САНЄЄВ Віктор Данилович (н. 3.X 1945, Сухумі) — рад. спортсмен-легкоатлет, засл. майстер спорту (з 1968). Член КПРС з 1977. Олімпійський чемпіон (1968, 1972, 1976) у потрійному стрибку (17,39; 17,35; 17,29 м). Чемпіон Європи (1969, 1974), неодноразовий чемпіон СРСР (1968—71, 1973, 1975). Рекордсмен світу (1968—71, 1972—75). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

САНІДИ́Н [від грец. σανίς (σανίδος) — дошка] — мінерал класу *силікатів*, групи *польових шпатів*. К $[AlSi_3O_8]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,5. Твердість 6,5. Частіше безбарвний або білий. С.— породоутворюючий мінерал *ефузивних гірських порід*.

САНІ́Н КА́НО (Sanín Cano) Бальдомеро (27.VI 1861, Ріо-Негро, пров. Антіокія — 12.V 1957, Богота) — колумб. письменник і громад. діяч. З 1909 по 1925 жив у Європі, працював викладачем Едінбурз. ун-ту, перекладачем, журналістом. З 1925 — у дипломатичному представництві Колумбії в Аргентині. В 1936 повернувся на батьківщину, був ректором Попайанського ун-ту. Автор книг нарисів і есе «Ручна цивілізація» (1925), «Критика й мистецтво» (1932), «Нариси» (1942), «Література Колумбії» (1944), «Прототипи, твори, ідеї» (1949), «Філософські відступи» (1952), «Гуманізм і прогрес людини» (1955), «Недосконалість краси» (1957) та ін. Був почесним головою Нац. Комітету захисту миру Колумбії. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Т. Д. Ковальова.

САНІТАРІ́Я (від лат. sanitas — здоров'я) — сукупність практичних заходів, спрямованих на оздоровлення середовища, що оточує людину. С. впроваджує у життя вимоги та норми, що їх науково обґрунтовує *гігієна*. Відповідно до галузі діяльності розрізняють С. промислову, житлово-комунальну, радіаційну, харчову і шкільну. С. промислова спрямована на впровадження комплексу санітарно-оздоровчих заходів щодо створення здорових і безпечних умов праці. Вона відає питаннями санітарного благоустрою територій і споруд промислових підприємств, відповідності вентиляції, освітлення й опалення робочих приміщень вимогам гігієни, правильного утримання санітарно-побутових приміщень. Житлово-комунальна С. охоплює питання планування, забудови, озеленення населених пунктів, водопостачання, санітарного очищення і каналізації, контролю за житловими і громадськими приміщеннями (лазнями, гуртожитками, перукарнями, оздоровчими місцями тощо), охорони атмосферного повітря, заходів по боротьбі з транспортними і виробничими шумами. Харчова С. здійснює нагляд за підприємствами, що заготовляють, переробляють продукти, і за відповідними торговельними орг-ціями, а також за станом здоров'я персоналу, який обслуговує ці об'єкти, впроваджує заходи раціонального харчування, запобігає *харчовим токсикоінфекціям і інтоксикаціям* (див. також *Гігієна харчування*). Радіаційна С. розробляє питання забезпечення контролю за *радіаційною безпекою* (д..в. також *Гігієна радіаційна*). Шкільна С. має завданням організацію систематичного контролю і виявлення ефективності санітарно-протиепідемічних і оздоровчих заходів у дитячих закладах: *дитячих яслах, дитячих садках*, школах, інтернатах, дитячих санаторіях і піонерських таборах (див. також *Гігієна дітей і підлітків*). В СРСР впровадження санітарних заходів і санітарний контроль здійснюють державні санітарні органи, до складу яких входять *санітарно-епідеміологічні станції* (обласні, міські, районні), санітарно-епідеміологічні управління союзного і республіканських міністерств охорони здоров'я і відомчі санітарні служби. Впровадження і контроль за заходами санітарії є обов'язком усього медичного персоналу, зокрема санітарних лікарів. Діяльність санітарних органів регулюється санітарним законодавством — сукупністю прийнятих органами держ. влади законів і діяльністю цих органів щодо прийняття, зміни і скасування законів про охорону здоров'я населення. Рад. санітарне законодавство передбачає і регламентує проведення широких планових оздоровчих і санітарно-епідемічних заходів, спрямованих на запобігання захворюванню, зниження і ліквідацію заг. та інфекційної захворюваності, на виконання санітарних норм при плануванні населених пунктів, на *санітарну охорону водойм*, атмосферного повітря, грунту. Санітарне законодавство спрямоване на впровадження оздоровчих заходів на підприємствах, будовах, об'єктах харчування, в дитячих закладах тощо, регламентує випуск, зберігання, транспортування харчових продуктів і предметів народного споживання, *санітарну охорону кордонів*. Див. також *Санітарна охорона грунту, Санітарія промислова, Санітарна охорона атмосферного повітря*.

Літ.: Справочник санитарного врача. М., 1950; Габовичр Р. Д., Познанский С. С., Шахбазян Г. Х. Гигиена. М., 1971; Касьяненко А. И. Организация санитарно-эпидемиологического обслуживания населения. К., 1979.

О. В. Павлов.

САНІТАРІ́Я ПРОМИСЛО́ВА — розділ *санітарії*. С. п. спрямована на впровадження комплексу санітарно-оздоровчих заходів щодо створення здорових і безпечних умов праці. С. п. відає питаннями запобігання *професійним хворобам*, сан. благоустрою територій і споруд пром. підприємств, відповідності вентиляції, освітлення й опалення робочих приміщень вимогам гігієни, утримання санітарно-побутових приміщень. Крім того, С. п. контролює такі фактори виробничого середовища, як концентрація хімічних речовин, пил, шум, вібрація, електромагнітні хвилі, іонізуюче випромінювання, а також метеорологічні умови — т-ра, вологість тощо. С. п. грунтується на санітарних правилах будівництва, утримання і експлуатації пром. підприємства та на гігієнічних нормативах. Створення нешкідливих і безпечних умов праці покладено на адміністрацію підприємств, яка зобов'язана впроваджувати сучас. засоби техніки безпеки, додержуватись норм і правил по охороні праці, що викладені в «Санітарних нормах проектування промислових під-

приємств» (СН—245—71) і «Санітарних правилах організації технологічних процесів і гігієнічних вимогах до виробничого устаткування». Важливим і обов'язковим документом для установ, промислових підприємств є Будівельні норми і правила (БН і П), в яких викладено найважливіші нормативи умов праці на промислових підприємствах. Див. також *Гігієна праці*.

САНІТА́РНА ОСВІ́ТА — система поширення медичних і санітарно-гігієнічних знань, а також виховання гігієнічних навичок, підвищення санітарної культури у широких мас населення з метою збереження і зміцнення його здоров'я. В СРСР С. о. має масовий плановий характер і є одним з важливих розділів *охорони здоров'я*. Проведення С. о. входить до службових обов'язків лікарів. У практиці С. о. використовуються засоби масової інформації: преса, радіо, кіно, телебачення, лекції, бесіди. Разом з працівниками органів охорони здоров'я в С. о. беруть участь співробітники наукових закладів, культури і народної освіти за активною участю т-в *Червоного Хреста* і Червоного Півмісяця, «Знання» та ін. громадських організацій, що повинні забезпечувати пропаганду медичних і гігієнічних знань серед населення. Науково-методичним центром С. о. є Центральний н.-д. ін-т санітарної освіти М-ва охорони здоров'я СРСР. В усіх обласних та районних центрах, великих містах є будинки санітарної освіти — організаційно-методичні центри С. о., що розробляють плани сан.-освітньої роботи, координують діяльність мед. та ін. закладів і установ С. о. області і міста, враховуючи і відображаючи в цій роботі найважливіші завдання і заходи охорони здоров'я, побажання і пропозиції громадськості і населення. Основна спрямованість С. о.— пропаганда відомостей про профілактику, в першу чергу, *інфекційних хвороб, професійних хвороб*. Велику увагу приділяє С. о. питанням запобігання серцево-судинним, онкологічним захворюванням, а також *туберкульозу* та ін. Значне місце відводиться в С. о. проблемам правильної, раціональної організації праці і відпочинку, режиму *харчування, загартовування організму, охорони материнства і дитинства* тощо.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА АТМОСФЕ́РНОГО ПОВІ́ТРЯ — система законодавчих, організаційних, інженерно-технічних і санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на охорону атмосферного повітря від викидів шкідливих речовин. Найбільше забруднення атмосферного повітря пов'язане з викидами промислових підприємств, автомобільного транспорту, комунальних споруд тощо. Забруднене атмосферне повітря шкідливе для здоров'я населення, погіршує мікроклімат. Рад. Союз є першою країною в світі, де розроблено і впроваджено в життя наукові основи С. о. а. п. В Конституції СРСР (1977) підкреслено, що в інтересах сучас. і майбутніх поколінь в СРСР здійснюються заходи, спрямовані на охорону чистоти атмосферного повітря. Законодавчими актами і постановами заборонено затвердження проектів будівництва промислових підприємств, якщо в проектах не передбачено очистку викидів. Практичні заходи по С. о. а. п. передбачаються народногосподарським планом і затверджуються урядом. Контроль за додержанням заходів по С. о. а. п. здійснює *санітарно-епідеміологічна служба* СРСР. Див. також *Охорона природи. Очищення повітря, Повітря, Санітарія*.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА ВОДО́ЙМ — система законодавчих, організаційних і сан.-технічних заходів, спрямованих на запобігання забрудненню джерел питного водокористування. Необхідність С. о. в. виникла у 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості, будівництвом централізованих систем *водопостачання* і *каналізації*, як осн. елементів сан. благоустрою населених місць. Гігієнічні вимоги щодо С. о. в. спрямовані на створення умов, за яких спуск *стічних вод* не порушував би вимоги нормального водокористування. Допустимий вміст у воді шкідливих речовин регламентується «Правилами охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами» (1961). Новим проявом піклування партії і Рад. уряду про охорону водойм з урахуванням розвитку народного г-ва країни стало прийняття у грудні 1970 Верховною Радою СРСР закону «Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік». Найефективнішими заходами, що сприяють С. о. в., є удосконалення технологічних процесів виробництва, які спрямовані на зменшення водоскиду і використання стічних вод після очищення знову, за замкнутим циклом, перетворення токсичних (отруйних) продуктів на нешкідливі або менш токсичні тощо, а також влаштування спеціальних очисних споруд і зон санітарної охорони навколо джерел водопостачання. Див. також *Очищення води, Охорона навколишнього середовища*.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА ГРУ́НТУ — система законодавчих, організаційних і санітарно-технічних заходів, спрямованих на запобігання забрудненню грунту нечистотами, промисловими і побутовими *стічними водами*, твердими покидьками (сміттям житлових будинків і установ, відходами і покидьками пром. підприємств і підприємств громадського харчування тощо). Сміття, гній, нечистоти і стічні води при неправильному знешкоджуванні їх загнивають, можуть потрапляти з грунту в джерела водопостачання і бути середовищем для розвитку або збереження збудників шлунково-кишкових захворювань і *гельмінтозів*. В забрудненому грунті відкладають свої яйця мухи, москіти, сліпні, в ньому живуть і розмножуються гризуни, які є переносниками таких інфекцій, як *чума, туляремія* та ін. Грунт поступово звільняється від забруднення завдяки процесам самоочищення, що в ньому відбуваються, але ця здатність грунту не безмежна. Наявність і ступінь забруднення грунту встановлюються працівниками санітарно-епідеміологічних станцій на основі даних хім., бактеріологіч. і гельмінтологіч. досліджень. Див. також *Охорона навколишнього середовища*.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА КОРДО́НІВ, санітарна охорона території — комплекс адміністративних і санітарно-профілактичних заходів, спрямованих на попередження занесення в країну карантинних інфекційних хвороб (*чуми, холери, віспи* натуральної, жовтої пропасниці, висипного та поворотного тифів). Перелік заходів, що їх проводять в порядку С. о. к., встановлюється спеціальними інструкціями М-ва охорони здоров'я СРСР і міжнародними санітарними угодами. До адміністративно-санітарних заходів при небезпечному епідеміологічному стані відносять: заборону або обмеження в'їзду і виїзду людей, а також приймання посилок і вантажу; закриття державного кордону; введення карантинного режиму на території, де виникає епідемічне вогнище. До сан.-протиепідемічних заходів відносять: медогляд людей (за показаннями), госпіталізацію хворих, ізоляцію підозрілих на захворювання і *обсервацію* осіб, які перебували в контакті з хворими; *дезинфекцію, дезинсекцію* тощо. Керівництво роботою щодо запобігання занесенню і поширенню на території СРСР карантинних хвороб здійснюється Головним управлінням карантинних інфекцій М-ва охорони здоров'я СРСР. В СРСР згідно з розпорядженнями Ради Міністрів СРСР діють правила С. о. к., затверджені М-вом охорони здоров'я СРСР з урахуванням сан.-епідеміологічних вимог, передбачених Міжнародними санітарними правилами, що були прийняті 4-ю асамблеєю Всесвітньої організації охорони здоров'я 1951. Див. також *Карантин, Ветеринарно-санітарний нагляд*.

САНІТА́РНА ТЕ́ХНІКА, сантехніка — узагальнена назва галузей *техніки*, пов'язаних зі створенням у будинках і спорудах належного рівня санітарного благоустрою, необхідних умов для перебігу технологічних процесів, трудової діяльності і відпочинку людини; у вужчому розумінні — сукупність тех. засобів, що забезпечують функціонування систем *вентиляції, водопостачання, газопостачання, каналізації, кондиціювання повітря, опалення, теплопостачання* і *очищення населених місць*. Розвиток і вдосконалення С. т. значною мірою сприяють підвищенню рівня продуктивності праці і *благоустрою населених місць*.

САНІТА́РНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, що приймають *стічні води* в системах *каналізації* житлових, громадських, комунальних і промислових будинків. Розрізняють С. п. для гігієнічних цілей (напр., умивальники, ванни, унітази), цілей господарських (кухонні раковини, мийки, зливники та ін.) і спеціальних (прилади лабо-

раторій, лазень, перукарень, дит. і мед. закладів, побутових приміщень виробничих будинків тощо). С. п. виготовляють з керамічних матеріалів (*фаянсу*, напівфарфору), пластмас, сталі, чавуну або кольорових металів. Їх покривають *глазур'ю* (керамічні С. п.), білою або кольоровою *емаллю* (чавунні, сталеві С. п.). На С. п. з кольорових металів наносять *гальванічні покриття*. С. п. оснащують сан.-тех. арматурою (водозабірною, змішувальною) і приєднують до магістральних відвідних ліній внутр. *каналізаційної мережі*, використовуючи водяні *затвори*.

САНІТА́РНО-ЕПІДЕМІОЛО́ГІЧНА СЛУ́ЖБА — в СРСР система державних установ, яка здійснює санітарний нагляд, а також розробку і проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів у країні. Осн. напрями держ. санітарного нагляду викладені в Основах законодавства СРСР і союзних республік про охорону здоров'я (1969). Керівними органами С.-е. с. є Головне управління карантинних інфекцій М-ва охорони здоров'я СРСР, а також сан.-епідеміологіч. управління м-в охорони здоров'я союзних республік. С.-е. с. очолює гол. держ. сан. лікар СРСР — заст. міністра охорони здоров'я СРСР; С.-е. с. союзних і автономних республік — гол. сан. лікарі — заст. міністрів охорони здоров'я республіканських міністерств. Керівництво територіальними органами і установами С.-е. с. здійснюють гол. санітарні лікарі цих територій, які є одночасно заст. завідуючих відділами охорони здоров'я виконкомів місцевих Рад народних депутатів і гол. лікарями сан.-епідеміологіч. станцій. Осн. функція С.-е. с.— проведення поточного і запобіжного держ. сан. нагляду, в порядку якого органи і установи С.-е. с. контролюють здійснення загальнодержавних заходів, спрямованих на запобігання і ліквідацію забруднення навколишнього середовища (див. *Охорона навколишнього середовища, Санітарна охорона атмосферного повітря, Санітарна охорона водойм, Санітарна охорона грунту, Санітарна охорона кордонів*) шкідливими покидьками, оздоровлення умов навчання, праці і побуту населення, а також здійснення м-вами, держ. комітетами, відомствами, підприємствами, установами, організаціями і окремими громадянами сан.-гігієніч. і сан.-епідеміч. норм і правил тощо.

САНІТА́РНО-ЕПІДЕМІОЛО́ГІЧНА СТА́НЦІЯ — в СРСР заклад санітарно-епідеміологічної служби, що входить в систему закладів *охорони здоров'я*. Осн. завданням С.-е. с. є здійснення держ. сан. нагляду за проведенням міністерствами, відомствами, виробничими об'єднаннями, підприємствами, установами, службовими особами, громадянами сан.-гігієніч. і сан.-протиепідемічних заходів, спрямованих на ліквідацію забруднення природного середовища та запобігання йому, оздоровлення умов праці, навчання, побуту та відпочинку населення, ліквідацію інфекційних хвороб і запобігання їм. С.-е. с. вивчає сан. стан підвідомчої території, захворюваність на інфекційні та професійні хвороби, розробляє інструктивно-методичні вказівки і контролює їх виконання. С.-е. с. має відділи: сан.-гігієніч., епідеміологічний (див. *Епідеміологія*), паразитологічний (див. *Паразитологія*), дезинфекційний (див. *Дезинфекція*) та ін.; а також лабораторії: бактеріологічну, вірусологічну, паразитологічну, санітарно-гігієнічну з відділеннями *гігієни харчування, гігієни праці*, комунальної гігієни тощо. Розрізняють респ., крайові, обл., окружні, міські, районні, відомчі С.-е. с., а також С.-е. с. водного транспорту.

Першу в СРСР С.-е. с. було відкрито в Донбасі 1927. В 1981 в УРСР функціонувало понад 720 С.-е. с.

О. В. Павлов.

САНІТА́РНО-ЗАХИСНА ЗО́НА — зона, що відокремлює промислові підприємства, комунальні та ін. споруди від *сельбищної території*, захищаючи її населення від шкідливої дії пром. викидів, шуму, вібрації тощо. В СРСР всі пром. підприємства залежно від ступеня шкідливості пром. викидів, наявності *очисних споруд*, досконалості технологічних процесів, можливої аварійної ситуації (на підприємствах з замкненим виробничим циклом) поділяють на класи (1—5), встановлюючи ширину С.-з. з. для кожного з них відповідно 1000, 500, 300, 100 і 50 м. С.-з. з. підприємств з особливо небезпечними тех. процесами (великих металургійних і хім. комбінатів, підприємств, де використовуються радіоактивні речовини) на вимогу органів сан.-епідеміологічної служби роблять і ширшою (до кількох кілометрів). В С.-з. з. висаджують дерева і чагарники пило-газостійких порід, влаштовують проїзди, пішохідні шляхи й велосипедні доріжки, зводять підсобні споруди (напр., гаражі). Іноді на території С.-з. з. розміщують підприємства з нижчим класом шкідливості тех. процесів (при цьому ширина смуги зелених насаджень має бути не меншою половини ширини зони). Влаштування С.-з. з. — обов'язкова вимога при буд-ві і реконструкції пром. будинків і споруд. Зменшенню ширини С.-з. з. сприяє впровадження прогресивніших технологічних процесів, заходів по охороні навколишнього середовища (*пиловловлювання, газоочищення, водоочищення*, замкненого циклу *водопостачання* тощо).

В. В. Леонтович.

САНІТА́РНОЇ ТЕ́ХНІКИ ТА УСТАТКУВА́ННЯ БУДИ́НКІВ І СПОРУ́Д НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Створений 1957 у Києві. У складі ін-ту (1982) 13 лабораторій і відділів, дослідно-експериментальний завод; є аспірантура. Ін-т — головний в СРСР по розробці опалювальних радіаторів і котлів з сталі для газоподібного й рідкого палива, опалювальних котлів для індивідуальних систем опалення, регулювальної арматури. Провідний ін-т з питань захисту металів від корозії, використання вторинних паливно-енерг. ресурсів; базовии по нормуванню палива для виробн. теплової енергії. Базова установа з питань наук. організації праці в галузі виробн. сан.-тех. устаткування, охорони та безпеки праці, стандартизації опалювального устаткування.

П. Г. Остапущенко.

САНІТА́РНО-ТЕХНІ́ЧНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані зі створенням систем *водопостачання, газопостачання, вентиляції* і *кондиціювання повітря, каналізації, опалення* та *теплопостачання* будинків і споруд; різновид *будівельних робіт*. Розрізняють С.-т. р. зовнішні й внутрішні. До зовн. С.-т. р. належать прокладання підземних і надземних *трубопроводів*, а також зведення котелень, *газорозподільних станцій, водозабірних споруд, водонапірних башт, відстійників, насосних станцій* тощо. При прокладанні підземних трубопроводів значний обсяг робіт припадає на риття *траншей* (*канавокопачами*, роторними *екскаваторами* та іншими тех. засобами). Труби, заздалегідь складені у ланки, спочатку укладають у траншеї (*автомобільними кранами, лебідками*), а далі з'єднують (наприклад, зварюванням) у трубопроводи. В разі одночасного прокладання підземних трубопроводів різного призначення використовують *колектори*. Надземні трубопроводи розміщують на *естакадах* чи спец. опорах. Як підземні, так і надземні трубопроводи піддають гідравлічним або пневматичним випробуванням. Внутр. С.-т. р. полягають у монтажі сан.-тех. пристроїв, що ними обладнують будинки і споруди, у встановленні спец. устаткування. Ці роботи здійснюють переважно індустріальними методами, якими передбачається виконання всіх заготовчих робіт (виготовлення деталей і складання їх у монтажні вузли, комплектування систем необхідними матеріалами тощо) на спец. підприємствах. Монтажні роботи проводять паралельно з осн. буд. роботами (в багатоповерхових будинках і спорудах) або послідовно — після закінчення їх (звичайно у малоповерхових будинках). Змонтовані системи випробовують і налагоджують. Підвищенню рівня індустріалізації С.-т. р. сприяють *уніфікація* монтажних вузлів, застосування об'ємних елементів будинків (див. *Об'ємно-блокове домобудування*), раціональне поєднання сан.-тех. пристроїв з буд. конструкціями (див. *Панельне опалення*). В СРСР С.-т. р. виконують спеціалізовані організації.

Літ.: Говоров В. П., Стешенко А. Л. Производство санитарно-технических работ. М., 1976; Дроздов В. Ф. Санитарно-технические устройства зданий М., 1980.

П. Г. Остапущенко.

САНКХ'Я (санскр., букв.— число, розрахунок) — філос. школа в давній та середньовічній Індії, засновником якої, за традицією, вважають філософа Капілу (7 ст. до н. е.). Перший систематичний виклад філософії С. подано в творі Ішваракрішни «Санкх'якарика» (1-е тис. н. е.). Час розквіту (т. з. класика С.) — з 3—4 ст. до 8—9 ст. Філософія С. в цілому

має дуалістичний характер. С. визнає дві реальності: матеріальну — пракриті й духовну — пуруша. Вічна, всюдисуща, активна, але позбавлена свідомості пракриті складається з трьох гун (субстанцій, начал), взаємодія яких утворює багатоманітність природи. Пуруша — пасивна, але наділена свідомістю. Поєднання пракриті з пурушею зумовлює поч. еволюції індивіда і всесвіту. В етичних поглядах С. виходила з ідеї універсальності страждання, яке проголошувала найвищою сутністю тілесного існування. У звільненні душі від пут емпіричного світу, в притамуванні всіх природних прагнень та споглядальному аскетизмі прибічники С. вбачали мету людського життя. С. була філософською основою давньоінд. школи *йоги*.

САНКЦІЯ (лат. sanctio — непорушна постанова) — 1) Частина *норми права*, яка визначає несприятливі наслідки до порушників вимог цієї норми, а також має на меті застерегти ін. осіб від *правопорушень*.

Залежно від характеру та засобів впливу (у формі примусу) С. розподіляються на кримінально-правові, цивільно-правові, адм.-правові та дисциплінарні. Кримінально-правові С. можуть бути застосовані тільки судом, який призначає особі, винній у скоєнні злочину, певний вид *покарання*. До адм.-правових С. за адміністративний проступок належать такі, як попередження, громадська догана, штраф, тимчасове позбавлення деяких професійних прав (напр., прав водія) тощо. Цивільно-правові санкції — заходи майнового впливу (пеня, штраф тощо) застосовують суд чи арбітраж до окремих осіб чи орг-цій, діями яких заподіяно шкоду. Дисциплінарні санкції (зауваження, догана, сувора догана та ін.) — заходи правового впливу, які застосовує *адміністрація* до порушників *дисципліни трудової*. 2) Санкція прокурора — затвердження прокурором постанов про вжиття примусових заходів до осіб, які скоїли злочин (див. *Арешт, Обшук*). За санкцією прокурора може застосовуватись і виселення з житлових приміщень у випадках, спеціально передбачених законом. 3) В міжнародному праві — заходи впливу (економічні, політичні, військові), застосовувані до д-ви в разі порушення нею своїх міжнар. зобов'язань або певних норм міжнар. права (Див. *Делікт, Міжнародно-правова відповідальність держави*). До таких санкцій належать блокада, *бойкот, ембарго, репресалії, реторсії* тощо.

В. Б. Бабій.

САНКЮЛО́ТИ (франц. sans-culottes — голодранці, від sans — без і culottes — короткі штани) — презирлива назва, яку вживали аристократи щодо революц. плебейських мас під час *Великої французької революції* (на відміну від аристократів, які носили короткі штани, міська біднота ходила в довгих штанях). За *якобінської диктатури* С.— синонім патріотів, революціонерів.

Літ.: Собуль А. Парижские санкюлоты во время якобинской диктатуры. Пер. с франц. М., 1966.

САН-ЛУЇС — місто на Пн. Сх. Бразилії, адм. ц. штату Мараньян. Порт на узбережжі Атлантичного ок., залізнич. станція, аеропорт. 171,4 тис. ж. (1970). Найрозвинутіша текст. (зокрема, бавовняна) пром-сть. Підприємства шкіряної і харч. пром-сті. С.-Л. засн. 1612.

САН-ЛУЇС-ПОТОСІ — місто в центр. частині Мексіки, адм. ц. штату Сан-Луїс-Потосі. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 292 тис. ж. (1976). Давній центр гірничодобувної пром-сті і кольорової металургії (олово, срібло, свинець, мідь та ін.). З-д по виробн. миш'яку. Вовняна, швейна, шкіряно-взут., харч. пром-сть. Виробн. канатів. Ун-т. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. С.-Л.-П. засн. наприкінці 16 ст.

САН-МАРІ́НО, Республіка Сан-Маріно — держава в Пд. Європі, на Апеннінському півострові. Оточена територією Італії. В адм. відношенні поділяється на замки (округи). Населення — санмарінці. Офіц. мова — італійська.

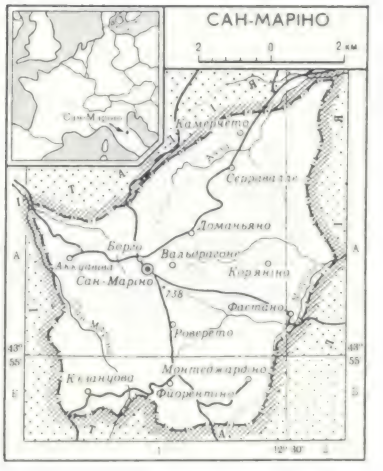

Державний лад. С.-М.— республіка. Законодавчий орган — однопалатний парламент (Велика генеральна рада; 60 депутатів), що обирається населенням на 5 років. Д-ву і уряд очолюють 2 рівноправні капітани-регенти, яких обирає парламент з числа депутатів строком на 6 місяців. Виконавчу владу здійснює уряд.

Природа. С.-М. — гірська країна, розташована на схилах височини Тітано (вис. до 738 м) у відрогах Апеннін. Поклади сірки. Клімат помірний (пересічна т-ра найтеплішого місяця +23°, найхолоднішого +2,5°), взимку іноді випадає сніг. Гаї з дуба та каштана.

Історія. Роком заснування С.-М. вважають 301. Вперше назва «Республіка С.-М.» з'явилася в документах 10 ст. (перші держ. уложення відносять до 1263). В 1740 рим. папа визнав незалежність республіки. Після утворення єдиної італ. д-ви (1861) С.-М. 1862 уклало з Італією договір про дружбу й добросусідські відносини (поновлений 1872, 1897, 1953). В 1923 владу в С.-М. захопили фашисти. Під час 2-ї світової війни 1939—45 С.-М. оголосило нейтралітет, проте 4.IX 1944 країну окупували нім.-фашист. війська (витіснені в кінці вересня 1944 англо-амер. військами). З 1945 по 1957 більшість у парламенті належала коаліції лівих партій, очоленій комуністами і соціалістами.

В 1956 встановлено консульські відносини з СРСР. У жовтні 1957 реакційні сили республіки, спираючись на підтримку італ. правлячих кіл, здійснили держ. переворот. З 1973 при владі — коаліція християнських демократів і соціалістів. У результаті дострокових виборів (травень 1978) уряд сформували представники комуністичної, соціалістичної та соціалістичної єдиної партій. Уряд С.-М. розробив рекомендації планового розвитку економіки, здійснив перетворення системи охорони здоров'я, прийняв закони, що полегшили повернення на батьківщину емігрантів. У 1979 укладено угоду з СРСР про культур. обмін.

Політичні партії, профспілки. Християнсько-демократична партія, засн. 1945. Соціалістична партія, засн. 1896. Соціалістична єдина партія, засн. 1976 на базі лівого крила кол. С.-д. партії. Соціалістична демократія, засн. 1976. Праворeформістська. *Санмарінська комуністична партія*, засн. 1921. Загальна конфедерація трудящих. Демократична конфедерація трудящих.

Господарство. Основне заняття населення — вирощування зернових культур (пшениці, кукурудзи); виноградарство, скотарство. Розробки буд. каменю, видобування сірки. Невеликі підприємства текстильної (вовняні й трикот. вироби), цем., металообр., хім., меблевої, керамічної, виноробної, борошномельної, олійницької та ін. галузей пром-сті. Кустарні промисли. Важливі джерела прибутків — іноз. туризм, випуск поштових марок та монет для нумізматів. Електрифікована з-ця та шосе сполучають С.-М. з італ. містом і портом *Ріміні*, через який здійснюються зовнішньоторг. зв'язки країни. Грош. одиниця — італ. ліра. С.-М. перебуває в митному й поштовому союзі з Італією. Остання сплачує країні щорічну компенсацію (4,5 млрд. лір) за згоду не випускати власні грош. знаки, не розміщувати на своїй території радіо- і телестанції, ігорні будинки тощо.

Архітектура та мистецтво. У м. Сан-Маріно збереглися залишки міськ. стін 13—16 ст. з баштами (Іль Монтале, 13 ст.). Цитаделі:

Краєвид у Сан-Маріно.

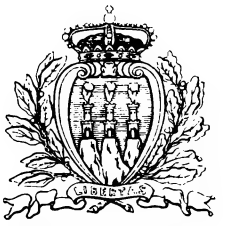

Герб Сан-Маріно.

САН-МАРІНО

Площа — 61 км²

Населення — понад 20 тис. чол. (1981)

Столиця — м. Сан-Маріно

Сан-Маріно. Палаццо дель Говерно. Архітектор Ф. Адзуррі. 1894.

Ла Рокка (11 ст.; перебудова 15—17 ст.), Ла Честа (15 ст.).

Більшість споруд міста доби *Відродження* перебудовано у 18—19 ст. (церкви Сан-Франческо, Сан-П'єтро та ін.). Класицистична базиліка Сан-Маріно (1836, арх. А. Серра; кампаніла — 14 ст.). Палаци: Палаццо Валлоні (15—17 ст.), Палаццо дель Говерно (1894, арх. Ф. Адзуррі) та ін.

Пам'ятки образотворчого мист. на тер. С.-М. належать до шкіл Ріміні (14 ст.) та Болоньї (17 ст.). Традиційні види декор.-прикладного мист.—різьблення на камені й кераміка.

САН-МАРІ́НО — столиця Республіки Сан-Маріно, осн. політ. і культур. центр країни. Бл. 4,5 тис. ж. (1979). Держ. б-ка. Музеї: Гарібальді, зброї і військового спорядження, Державний, картинна галерея. Центр туризму. Палац уряду, собор св. Петра та ін. архіт. пам'ятки.

САНМАРІ́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (СМКП). Ств. в лютому 1921 як секція Італійської КП (засн. 21.I 1921). З приходом до влади в Сан-Маріно 1923 фашистів через переслідування припинила діяльність. У 1941 нелегально почали працювати окремі комуністичні групи, а 7.VII 1941 в підпіллі СМКП було відновлено як самостійну орг-цію. Після падіння фашист. уряду (1943) легалізувалася. В 1945—57 представники СМКП входили до складу уряду, що здійснив агр. реформу, націоналізував ряд підприємств, розширив демократичні права трудящих. З 1957, після держ. перевороту, здійсненого правими силами, перебувала в опозиції. VI з'їзд партії (1961) прийняв її статут. З 1978, внаслідок перемоги лівих сил на парламентських виборах, представники СМКП знову входять до коаліційного уряду. X з'їзд СМКП (грудень 1980) підкреслив необхідність зміцнення єдності лівих сил у справі мобілізації нар. мас на перетворення суспільства в інтересах прогресу і соціалізму. В своїй діяльності СМКП спирається на Заг. конфедерацію трудящих та ін. демократичні орг-ції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976. Чисельність — понад 1 тис. чол. (1980). Голова — Е. *Гастероні* (з 1973; 1945—73 — ген. секретар), ген. секретар — У. *Баруллі* (з 1973). Друк. орган — щоміс. газ. «Шінтілла» («Іскра»).

І. В. Грушецький.

САН-МАРТІ́Н (San Martín) Хосе (25.II 1778, Япейю, пров. Коррієнтес, Аргентіна — 17.VIII 1850, Булонь) — один з керівників *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*, нац. герой Аргентіни, генерал. Н. в сім'ї капітана іспан. армії. Військ. освіту здобув в Іспанії. В 1808—12 брав участь як офіцер іспан. армії у визвольній війні проти *Наполеона I*. В 1812, повернувшись на батьківщину, очолив Пн. армію аргент. патріотів, що билася проти іспан. колонізаторів. У 1816 — головнокоманд. Андською армією, яка, здійснивши перехід через Анди в Чілі, розбила іспан. війська при Чакабуко (1817) і Майпу (1818), 1820—21 вигнала іспанців з Перу. Внаслідок цього Чілі 1818 і Перу 1821 здобули незалежність. Згодом емігрував до Франції.

САН-МІГЕ́ЛЬ — місто на Сході Сальвадору, адм. ц. департаменту Сан-Мігель. Розташований на Панамериканському шосе. З-цею сполучений з портом Ла-Уньон. 111 тис. ж. (1971). Текст., шкіряна, харч. пром-сть. Центр с.-г. району. С.-М. засн. 1530.

САНМІКЕ́ЛІ (Sanmicheli) Мікеле (1484, Верона — 1559, там же) — італ. архітектор, представник Високого *Відродження*. Творчість С. формувалася під впливом *Браманте* і Джуліано да *Сангалло*. Збудував численні укріплення, зокрема у містах Бреші, Бергамо, Керкіра, Іракліон (на о-ві Кріт). Серед ін. споруд — Палаццо Бевілаква (1532), брами міських укріплень Порто Нуово (1533—40), Порто Паліо (1557), всі — у Вероні, церква Мадонна ді Кампанья поблизу Верони (з 1559), Палаццо Грімані у Венеції (1556—72).

М. Санмікелі. Церква Мадонна ді Кампанья поблизу Верони. Будівництво розпочато з 1559.

САННАДЗА́РО (Sannazzaro) Якопо (28.VII 1456, Неаполь — 24.IV 1530, там же) — італ. письменник. Багато років служив при дворі герцога калабрійського. Писав сонети, канцони, еклоги, фарси. Найзначніший його твір — *пастораль* «Аркадія» (написана між 1480—85, доповнена між 1502—04, вид. 1504), в якій зображено вигадану країну пастухів Аркадію, де шукає притулку герой, що страждає від нещасливого кохання. Ідеалізований лад Аркадії С. протиставляє розбещеним придворним звичаям. Пастораль користувалася великою популярністю в сучасників (у 16 ст. її видано бл. 60 раз), вона мала значний вплив на розвиток пасторального жанру в європ. літературах.

Т. Т. Духовний.

САННИЙ СПОРТ — швидкісний спуск на спорт. санях по спеціальних трасах. Виник у Швейцарії в кінці 19 ст. В 1883 в Давосі відбулися перші міжнар. змагання. В 1889 в Німеччині були створені перші спорт. сани. В 1923 засн. Міжнар. федерацію *бобслею* і тобогану, до складу якої ввійшла секція С. с. (з 1957 самостійна Міжнар. федерація С. с.; ФІЛ). З 1914 з С. с. проводяться чемпіонати Європи, з 1955 — світу. До програми *зимових Олімпійських ігор* С. с. включено 1964. Сучас. програма включає змагання на одномісних (для чоловіків і жінок) і двомісних (тільки для чоловіків) санях. Для одномісних — 4 заїзди, для двомісних — 2. Переможець визначається за сумою часу всіх заїздів. Порядок старту встановлюється жеребкуванням і змінюється з кожним заїздом.

Сани — гнучкі й рухливі, з комбінованим полоззям, заввишки 15 см, завдовжки 124—150 см, масою 22 кг (одномісні) і 26 кг (двомісні). Траси льодові на бетонній або дерев'яній основі; завдовжки 800—1200 м; мають 11—18 віражів (мінім. радіус 8 м), завширшки 130—150 см, перепад висот 70—120 м. С. с. найбільш розвинений у НДР, Австрії, Італії. В Росії перші змагання відбулися 1910. В СРСР С. с. культивується з 60-х рр. Федерацію С. с. СРСР засновано 1968, яка з 1971 входить до складу ФІЛ. З 1973 проводяться чемпіонати СРСР. З 1970 рад. спортсмени беруть участь у чемпіонатах світу і Європи; з 1972 — в зимових Олімпійських іграх.

САННИКОВ Григорій Олександрович [30.VIII (11.IX) 1899, Яранськ, тепер Кіров. обл.—16.I 1969, Москва] — рос. рад. поет. Член КПРС з 1917. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1917. Перша зб. віршів — «Лірика» (1921). Автор поеми «1917 рік» (1927), віршів «Прощання з гасовою лампою» (1928), «Одноліткам» (1957), творів на теми мандрівок (збірки «На пам'ять океану», 1928; «Схід», 1935; роман у віршах «У гостях в єгиптян», 1933, та ін.), циклу віршів про космонавтику. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

САННИКОВ Яків Володимирович (рр. н. і см. невід.) — рос. промисловець, дослідник Новосибірських о-вів. Відкрив і описав острови Стовповий (1800) і Фаддєєвський (1805). С. вважав, що на Пн. від о. Котельного існує велика земля (Земля Санникова). Розшуки цієї землі рядом експедицій не підтвердили її існування. Ім'ям С. названо протоку між островами Малим Ляховським і Котельним.

САН-ПА́УЛУ — місто на Пд. Сх. Бразілії. Адм. центр штату Сан-Паулу. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт, аванпорт С.-П.— Сантус. Понад 10 млн. ж. (1979). До складу Великого С.-П. входить 14 міст-супутників. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (авто- і авіаскладальні, с.-г. машин з-ди, виробн. текст. устаткування, електротех. та ін.), хімічна (фарм., виробн. пластмас, парфюмерії та ін.) й текст. (бавовняні, вовняні, джутові, штучного шовку ф-ки). Металургія (у т. ч. прокат алюмінію і сталі). Целюлозно-паперові, меблеві, склоробні, керамічні, швейні, шкіряно-взуттєві, харч. підприємства. З ун-ти. Біологічний ін-т «Бутантан», Інженерний ін-т та ін. наук. заклади. Муніципальна б-ка. Музеї: сучас. мистецтва, художній, етнографічний та ін. Оперний театр. Астрономічна обсерваторія. Зоопарк. Архіт. пам'ятки 20 ст. С.-П. засн. 1554.

Сансев'єрія трисмужкова.

САН-ПЕ́ДРО-СУ́ЛА — місто на Пн. Зх. Гондурасу, адм. ц. департаменту Кортес. Залізнична станція. 134 тис. ж. (1974). Харч. (виробн. цукру, консервування бананів та ін.), буд. матеріалів, текст. пром-сть. Засн. 1536.

САН-РЕ́МО КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1920 — засідання Верховної ради держав *Антанти* 19—26.IV у м. Сан-Ремо (Італія) за участю прем'єр-міністрів Великобританії, Франції, Італії. Японію було представлено послом, США — спостерігачем. В обговоренні питань, що торкались інтересів Бельгії і Греції, брали участь також представники цих країн. Конференція розглянула питання: про мирний договір з Туреччиною і розподіл мандатів Ліги націй на араб. країни; про виконання Німеччиною воєнних статей *Версальського мирного договору 1919*; про відносини союзників з Рад. Росією. Затверджений на конференції проект мирного договору з Туреччиною було покладено в основу *Севрського мирного договору 1920*. За рішенням С.-Р. к. Великобританія одержала мандати на Палестину та Ірак з Мосулом, Франція — на Сірію і Ліван. Німеччині було поставлено вимогу скоротити армію до 100 тис. чол. Прийнято рішення про відновлення торг. відносин з Рад. Росією, але водночас укладено таємну угоду про подання підтримки бурж.-поміщицькій Польщі, яка 25.IV 1920 почала наступ на Україну (див. *Радянсько-польська війна 1920*).

САН-САЛЬВАДО́Р — столиця Сальвадору, гол. екон. і культур. центр країни. Вузол з-ць і автомоб. шляхів (розташований на Панамериканському шосе), поблизу С.-С. — міжнар. аеропорт Ілопанго. Понад 800 тис. ж. (1981). Гол. галузь пром-сті — текст. (у т. ч. виробн. тканин з хенікену). Металообр., шкіряно-взут., деревообр., керамічні, миловарні і харчосмакові підприємства. Університети. Сальвадорська академія, Сальвадорська академія історії, Індіаністський ін-т та інші наук. заклади. Нац. б-ка, Нац. музей. Зоопарк. Бот. сад. Театри, консерваторія. С.-С. засн. 1525.

САН-СЕБАСТЬЯ́Н — місто на Пн. Іспанії, адм. ц. провінції Гіпускоа. Мор. порт на березі Біскайської зат., при впадінні в неї р. Урумеа, залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд., хім., цем., паперової, текст. і харч. пром-сті. Рибальство. Відомий мор. курорт. Туризм. С.-С.— місце проведення міжнародних кінофестивалів.

САНСЕВ'Є́РІЯ, занзев'єрія (Sansevieria) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з прикореневими мечовидними прямостоячими листками. Квітки дрібні, зеленувато-білі, зібрані в густе колосовидне суцвіття на довгій стрілці. Плід — ягода. Бл. 60 видів, поширені в тропіках Азії та Африки. В листках С. є *луб'яні волокна*; деякі види С. в тропіч. країнах вирощують як волокнисті рослини. В СРСР, в т. ч. в УРСР, С. культивують як декоративні.

САНСКРИ́Т (від давньоінд. самскрта— оброблений, досконалий)— одна з літературно оброблених давньоіндійських мов (див. *Індійські мови*). Був поширений у Пн. Індії починаючи з 1-го тис. до н. е. У процесі істор. розвитку поступився *пракритам*, а потім новоінд. мовам. Зберігся як мова культури й культу. С. написано пам'ятки реліг.-філос. думки, науки, худож. л-ри (див. *Індія*, розділ Література). Впливу цієї мови зазнали мови і культура Пд.-Сх. і Центр. Азії, Далекого Сходу, Індонезії. Розрізняють епічний С. (мова «*Махабхарати*» та «*Рамаяни*»), класичний С., гранично уніфікований ведійський — мову пізніх текстів *вед* тощо. Для записування текстів С. використовують передусім письмо *деванагарі*. Характерні риси С. у фонетиці: багата система приголосних (серед них — придихові, церебральні й палатальні), наявність складотворчих плавних та ін. У морфології: для імен характерна наявність 8 відмінків, 3 родів і 3 чисел, дієслово має розвинену систему часів і способів. У синтаксисі: наявність синтетичних і аналітичних форм. Вивчення С. почалося ще в Старод. Індії (*Паніні*, 5—4 ст. до н. е.). Дослідження С. на поч. 19 ст. відіграло вирішальну роль у створенні *порівняльно-історичного мовознавства*. З укр. учених С. вивчали Ф. *Кнауер*, П. *Ріттер*, О. *Баранников*, М. *Калинович*. Література на С. зародилась у Давній Індії. Протягом 1-го тисячоліття н. е.— це осн. л-ра в Індії. Згодом значення С. для л-ри поступово зменшується. Твори на С. з'являються до останнього часу, хоч активна роль С. в інд. л-рі практично почала занепадати бл. 12 ст., з розвитком л-ри новоінд. мовами. До санскритської л-ри зараховують і веди, л-ру на пракритах, а також давньоінд. епос— поеми «Махабхарата», «Рамаяна», *пурани*. Найвидатнішими представниками давньої санскритської л-ри були поет і драматург Ашвагхоша (2 ст.) та драматург Бхаса (бл. 4 ст.). Від серед. до кін. 1-го тисячоліття світову славу здобули драми *Калідаси*, Бхавабхуті, Шудракі, поеми Бхартріхарі та Амару, прозові твори Бани та Дандіна, а також фольклорні легенди і перекази в літ. обробці «*Панчатантра*», «Бріхаткатха», «Веталапанчавіншаті», «Шукасаптаті» та ін. Незважаючи на певну культову спрямованість частини пам'яток, санскритська л-ра в цілому дає широку панораму сусп. і культур. життя народів Індії в найдавніші часи і в ранньому середньовіччі. На санскр. літературі, на її поетиці базується багато творів новітньої інд. л-ри.

Чимало мандрівних сюжетів у л-рах народів світу походить із санскритської л-ри. Фольклорні книги «Панчатантра», «Веталапанчавіншаті», «70 оповідань папуги» та ін. вплинули на різні л-ри народів світу, зокрема лишили слід у творчості Ж. Лафонтена, Й. В. Гете, Г. Гейне, І. Франка, Лесі Українки. Письменники-романтики в багатьох європ. л-рах використовували чимало пам'яток санскритської л-ри. Саме романтичній школі санскритська л-ра завдячує поширенням і популяризацією, хоч і в ідеалізованій формі. Дослідження санскритської л-ри й переклади з С. у нашій країні ведуться з кін. 18 ст. В СРСР вивченню санскритської л-ри присвятили свої праці О. Баранников, В. Воробйов-Десятовський, Г. Бонгард-Левін, В. Ерман, В. Кальянов, П. Грінцер, О. Сиркін та ін., зокрема на Україні — П. Ріттер, М. Калинович, О. *Білецький*. Укр. переклади належать І. Франкові, П. Ріттеру.

Літ.: Иванов В. В., Топоров В. Н. Санскрит. М., 1960; Барроу Т. Санскрит. Пер. с англ. М., 1976; Серебряков И. Д. Очерки древнеиндийской литературы. М., 1971; Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури. К., 1982.

В. М. Топоров (мова), *Ю. В. Покальчук* (л-ра).

САНСОВІ́НО (Sansovino) Андреа (власне — Контуччі; близько 1460, Монте-Сан-Савіно, Тоскана — 1529, там же) — італ. скульптор і архітектор епохи *Відродження*. Працював у Португалії, Флоренції, Римі та Лорето. Скульптурні твори С.: гробниці А. Сфорца і Дж. Бассо в церкві Санта-Марія дель Пополо в Римі (1506—09). Як архітектор брав участь у проектуванні купола храму Санта-Каса і будівництві Палаццо Апостоліно, обидва — в Лорето.

САНСОВІ́НО (Sansovino) Якопо (власне — Татті; 2.VII 1486, Флоренція — 27.XI 1570, Венеція) — італ. архітектор і скульптор Високого і Пізнього *Відродження*. Навчався у Флоренції у А. *Сансовіно*. Працював у Римі (1503—10, 1518—27), Флоренції (1510—18), з 1527 — у Венеції і Падуї (з 1529— гол. архітектор Венеціанської республіки). Споруди С. мальовничі, з багатим скульптурним оздобленням [б-ка Сан-Марко, 1536—54; Лоджетта, 1540—45, всі — у комплексі собору св. Марка; Монетний двір (Дзекка), 1536—45; Палаццо Корнер суль Каналь Гранде, буд-во почато 1532, всі — у Венеції, тощо]. Серед скульптурних творів — 4 статуї на фасаді Лоджетти, статуї Нептуна і Марса для Сходів гігантів Палацу дожів у Венеції (1554), статуя медика Т. Рангоні на фасаді церкви Сан-Джуліано у Венеції (1554).

САН-СТЕФА́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1878 — договір, що завершив рос.-тур. війну 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Підписаний 19.II (3.III) в Сан-Стефано (тепер Ешількей поблизу Стамбула). За умовами договору Румунії, Сербії та Чорногорії, які до того перебували під владою Туреччини, нада-

А. Сансовіно. Мадонна з немовлям і свята Анна. Мармур 1512. Церква св. Августіна. Рим.

Я. Сансовіно. Бібліотека Сан-Марко у Венеції. 1536—54.

Санталове дерево біле:
1 — гілка квітучої рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

валася незалежність, їхні території значно розширювалися, зокрема, Румунія одержала Пн. Добруджу. Боснія і Герцеговина дістали автономію у складі Туреччини. Болгарію, до складу якої ввійшли Фракія і Македонія, було визнано авт. князівством, номінально залежним від Туреччини. Тур. війська виводилися з Болгарії, російські залишалися в ній на 2 роки. До Росії відійшли міста Карс, Ардаган, Батумі, Баязет, а також Пд. Бессарабія, відторгнута від неї за *Паризьким мирним договором 1856*. Туреччина зобов'язалася сплатити Росії 310 млн. крб. контрибуції, розширити місц. самоврядування в Албанії, Епірі та Фессалії, здійснити адм. реформи в тур. Вірменії. С.-С. м. д. створював сприятливі умови для розвитку балканських країн, зокрема Болгарії. День підписання договору вважається в НРБ нац. святом — днем визволення від тур. ярма. С.-С. м. д. викликав протидію зх. держав, насамперед Великобританії та Австро-Угорщини, невдоволених зміцненням позицій Росії на Балканах. Вони домоглися перегляду його на *Берлінському конгресі 1878*. *О. В. Долинський.*

САН-СУСІ́ — палацово-парковий ансамбль у Потсдамі (НДР). До ансамблю входять: палац Сан-Сусі [1745—47, арх. Г. В. Кнобельсдорф, прибудови 1841 (у центрі — овальний зал, на фасаді — пілястри з атлантами, подвір'я з напівкруглою колонадою), споруджений у стилі *рококо* з окремими елементами *класицизму* в інтер'єрі (арх. Ф. В. Ердмансдорф)]; Новий палац (1763—66, арх. І. Г. Бюрінг, Г. Л. Мангер) — в стилі *барокко*; будинок для гостей Комменс (1765—69, арх. К. Гонтард, Ж. Леже); Оранжерея (1850, арх. Л. Ф. Гессе, Ф. А. Штюлер). Парк у регулярному франц. (з деякими частинами в англ. пейзажному) стилі. В окремому, т. з. Новому парку — Мармуровий палац з *бельведером* у стилі класицизму (буд-во розпочато 1787, арх. К. Гонтард, К. Г. Лангганс). Іл. див. на окр. аркуші до ст. *Німецька Демократична Республіка*, т. 7, с. 432—433.

САНТАГА́НО-ГОРЧАКО́ВА Олександра Олександрівна [за чоловіком — Горчакова, псевд. — Сантагано; 24.I (5.II) 1842, Гнилище на Харківщині — 25.III (7.IV) 1913, Київ] — рос. співачка (сопрано) і педагог. Співу навчалася в Італії.

В 1867—71 — солістка Київської рос. опери. У кін. 70 — на поч. 80-х рр. гастролювала з власною трупою в Італії (1874 поставила в Мілані оперу «Іван Сусанін» Глинки). Викладала спів в Одеському муз. т-ві, Моск. філармонічному уч-щі, Муз. школі М. Тутковського в Києві. Серед її учнів — Л. *Собінов*. Перекладала оперні лібретто (у т. ч. лібретто опер «Іван Сусанін» — італ., «Кармен» — рос. мовами). *І. М. Лисенко.*

САНТА-ГЕРТРУ́ДА — порода великої рогатої худоби м'ясного напряму. Виведена в США в серед. 20 ст. на фермі Санта-Гертрудіс штату Техас схрещуванням корів *шортгорнської породи* з бугаями *зебу*. Тварини цієї породи добре пристосовані до пасовищного утримання, мають міцну будову тіла, відмінні м'ясні форми, у них великі складки на шиї, великий підгрудок. Масть вишнево-червона, іноді з світлими плямами на нижній частині тулуба. Жива маса бугаїв 800—1180 кг, корів 560—620 кг. Молодняк у 18 місяців досягає живої маси 400—500 кг. Забійний вихід 63—70%. Тварини середньоспілі, витривалі, при-

Бугай породи санта-гертруда.

стосовані до сухого континентального клімату, добре витримують спеку й холод. В СРСР, зокрема на Україну (Асканія-Нова), тварин породи С.-г. завезено 1955—56 для розведення і схрещування з окремими вітчизн. породами худоби.

САНТА-КЛА́РА — місто в центр. частині Куби, адм. ц. провінції Вільяклара. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 150 тис. ж. (1976). Підприємства по виробн. холодильників, газових плит, запчастин. Текст. і харчосмакова (тютюнова і виноробна) промисловість. Торг. центр с.-г. району. Центр. університет. Засн. у 17 ст.

САНТА-КРУС — місто на Сх. Болівії, адм. ц. департаменту Санта-Крус. Розташований на р. Пірай. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 135 тис. ж. (1971). Харчосмакова (цукр., тютюнова, шоколадна, ромова), деревообр., шкіряна пром-сть. Поблизу міста, у Ель-Пальмарі — нафтопереробка. Центр с.-г. району. Ун-т С.-К. засн. 1560.

САНТА́ЛИ — найчисленніший з народів *мунда*, який живе в Індії. Чисельність — 4,47 млн. (1978, оцінка). Мова — санталі, належить до мов мунда. За релігією С.— індуїсти. В С. зберігаються пережитки первіснообщинних відносин. Осн. заняття С.— землеробство; займаються також мисливством і збиральництвом. Багато С. працює на плантаціях, підприємствах, вугільних копальнях, портовими робітниками.

САНТА́ЛОВЕ ДЕ́РЕВО, сандалове дерево (Santalus) — рід рослин родини санталових. Тропічні дерева висотою до 10 м. Бл. 10 видів, поши. в Австралії, Індії, на о-вах Полінезії. Найпоширеніше — С. д. біле (Santalum album) — вічнозелене, напівпаразитичне дерево з дуже запашною деревиною. Листки супротивні, ланцетні, з двох кінців звужені. Квітки дрібні, зібрані в китиці, іржасто-пурпурного кольору. Деревину С. д. використовують для виготовлення декоративних скриньок, віял тощо; з деревини одержують також ароматичну ефірну олію — санталол, яку використовують у парфюмерній промисловості.

САНТАНДЕ́Р — місто на Пн. Іспанії, адм. ц. провінції Сантандер. Мор. порт на березі Біскайської зат. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 162 тис. ж. (1974). Підприємства металург., металообр., маш.-буд. (зокрема, суднобудівної), нафтопереробної, хім., паперової, текст., харч. (у т. ч. рибообробної) пром-сті. Ун-т. В районі С.— курорти. Готичний собор 13 ст. С. відомий з часів Римської імперії.

САНТА-ФЕ — місто в центр. частині Аргентіни, адм. центр провінції Санта-Фе. Порт на р. Парані, доступний для мор. суден. Вузол з-ць і автошляхів. 245 тис. ж. (1975). Розвинуті м'ясохолодобійна і борошномельна пром-сть. Шкіряно-взуттєві, деревообр., текст. підприємства. Виробн. дубильного екстракту з дерев кебрачо. Ун-т. Санта-Фе засн. 1573.

САНТАЯ́НА (Santayana) Джордж (16.XII 1863, Мадрід — 26.IX 1952, Рим) — амер. філософ-ідеаліст, письменник. Іспанець за походженням. У 1872—1912 жив у США; професор Гарвардського ун-ту (з 1907). Філос. погляди С. сформувалися під впливом амер. *неогегельянства* та *прагматизму*. На поч. 20-х рр. примкнув до *критичного реалізму*. Основу філос. системи С. становила концепція «ідеальних сутностей», які він тлумачив у дусі ідей *Платона*. Розглядав матерію як «хаотичний потік буття», поєднуючись з яким «сутності» породжують чуттєві предмети й речі. В етиці виступав з позицій *ескапізму*. За політ. поглядами С. — противник демократії, прибічник влади *еліти*. Основні твори: «Життя розуму» (1905—06), «Царство буття» (1927—40), роман «Останній пуританин» (1935). *І. В. Бичко.*

САНТИ́М (франц. centime, від cent — сто) — розмінна монета Франції (дорівнює $^1/_{100}$ франц. *франка*), Алжіру ($^1/_{100}$ алжір. *динара*), Бельгії ($^1/_{100}$ бельг. франка), Малі ($^1/_{10}$ малійського франка), Швейцарії ($^1/_{100}$ швейц. франка, ін. назва його в Швейцарії — рап) та ін. країн.

САНТИМЕ́ТР (франц. centimètre), см, cm — сота частина *метра*. Осн. одиниця довжини у *СГС системі одиниць*.

САНТО-ДОМІ́НГО — столиця Домініканської Республіки, головний екон., політ. і культур. центр країни. Розташоване на Пд. Сх.

Сантоліна кипарисовидна.

Санто-Домінго. Готель «Ярагуа». Архітектори Г. і А. Гонсалеси. 1943.

о. Гаїті. Мор. порт на узбережжі Карибського м., вузол з-ць і автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт. Понад 1 млн. ж. (1980). Засн. 1496 під назвою Нова Ізабелла. З 1844— столиця Домініканської Республіки. В 1916—24 окуповане США. В 1936—61 наз. Сьюдад-Трухільйо (за прізвищем диктатора Домініканської Республіки). В кін. 50-х рр. у С.-Д. відбулися збройні виступи проти диктаторського режиму. В 1965 у місті відбулося заг.-нар. повстання проти військ. хунти, що перебувала при владі. Розвинуті харчосмакова (цукр., шоколадна, ромова, олійницька, тютюнова, миловарна) пром-сть. Текст., швейні, цем., шкіряно-взуттєві, лісопильні і меблеві підприємства. Нац. та автономний ун-ти, Домініканська академія, Академія історії. Нац. і Муніципальна бібліотеки. Нац. музей, Нац. художня галерея. Театр. С.-Д.— міжнар. курорт і туристський центр. Архіт. пам'ятки: споруди у стилі, перехідному від *готики* до *Ренесансу* — башта Торре дель Оменахе (1503—07), замки-палаци Каса дель Альміранте (1510—14, тепер Нац. музей) і Кордон (16 ст.), собор з гробницею Х. *Колумба* (1-а пол. 16 ст.), палац Каса де Енгомбе (1535), міські мури (1543—1702). Серед будівель 20 ст.— театр (1913), готель «Ярагуа» (1943).

САНТОЛІ́НА (Santolina) — рід рослин родини *складноцвітих*. Трави або півкущі. Листки дрібні чергові зубчасті або перисторозсічені; мають сильний приємний запах. Квітки трубчасті, білі або жовті, зібрані в дрібні суцвіття. Бл. 10 видів поширених переважно в Середземномор'ї. В СРСР культивується як декоративний один вид: С. кипарисовидна (S. chamaecyparissus) — вічнозелений сріблясто-сірий повстистий півкущ; походить з Пд. Європи; використовується для килимових клумб як бордюрна рослина.

САН-ТОМЕ́ — столиця Сан-Томе і Прінсіпі. Порт на Пн. Сх. о. Сан-Томе в Гвінейській зат. Атлантичного ок. З-цією сполучений з районами плантацій. 5,7 тис. ж. (1980). Невеликі підприємства, гол. чин. по переробці с.-г. продукції.

САН-ТОМЕ́ І ПРІ́НСІПІ, Демократична Республіка Сан-Томе і Прінсіпі — держава на островах тієї ж назви в Гвінейській зат. Атлантичного ок. Понад 90% нас.— африканці банту (вихідці гол. чин. з Анголи і Габону). Офіц. мова — португальська.

Державний лад. С.-Т. і П.— республіка. Глава держави і уряду — президент. Законодавчий орган — однопалатна Національна нар. асамблея, що обирається населенням на 5 років; виконавчий — уряд.

Природа. Острови вулканічного походження. Поверхня гориста, заввишки до 2024 м (о. Сан-Томе). На о. Сан-Томе клімат тропічний (з сухим та дощовим сезонами), на о. Прінсіпі — екваторіальний, постійно вологий. Пересічні місячні температури від +23 до +27°. Опадів від 1000 до 3000 мм на рік. Поширені вологі тропічні ліси, мангрові зарості.

Історія. Острови відкрито португальцями в 15 ст. З того часу стали колонією Португалії. Населення островів вело тривалу нац.-визвольну боротьбу проти колонізаторів. З 1960 її очолював К-т визволення С.-Т. і П. (з 1972 — Рух за визволення о-вів С.-Т. і П.). В 1951 Португалія проголосила С.-Т. і П. своєю «заморською провінцією», 1972 надала їм місц. автономію. Після повалення фашист. режиму в Португалії (1974) С.-Т.

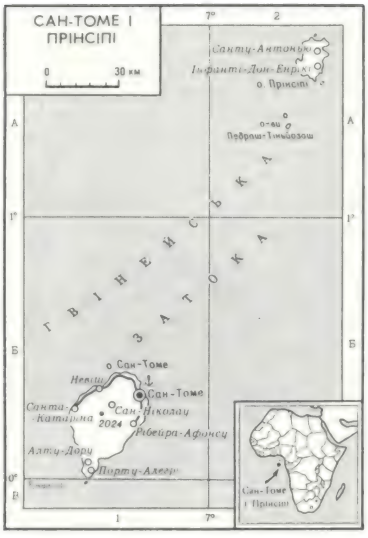

і П. 12.VII 1975 здобули незалежність. У 1975 С.-Т. і П. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд С.-Т. і П. виступає за будівництво суспільства без експлуатації людини людиною, проводить демократичні перетворення. С.-Т. і П. проводять антиімперіалістичну зовн. політику, виступають за розвиток всебічного співробітництва з соціалістичними і прогресивними афр. країнами, за підтримку нац.-визв. руху. С.-Т. і П.— член ООН (з 1975), член *Організації африканської єдності*. Правляча і єдина в країні політ. орг-ція — Рух за визволення островів Сан-Томе і Прінсіпі. Засн. 1960.

Господарство. С.-Т. і П.— агр., економічно слаборозвинута країна. За роки незалежності проведено агр. реформу, створюються кооперативи, націоналізовано відділення португ. банку, під контроль д-ви взято пром. підприємства й зовн. торгівлю, встановлено мінімум заробітної плати тощо. Основа економіки — плантаційне г-во. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1980): боби какао — 8,1, каву — 0,08 (1979), банани — 2,0, олійну і кокосову (5 тис. т копри) пальми, хінне дерево. Гол. продовольчі культури — просо, маніок, кукурудза, ямс. Тваринництво розвинуте слабо, розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней. Рибальство (1,5 тис. т риби, 1979). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини (в т. ч. борошномельні, олійницькі), риби, деревообробні, по виробн. вапна, безалкогольних напоїв та ін. Довж. автошляхів — 287 км, у т. ч. 199 км — з твердим покриттям. На о. Сан-Томе — вузькоколійна з-ця, аеропорт. Гол. мор. порти — Санту-Антонью та Порту-Алегрі. Вивозять какао (бл. 90% експорту), каву, копру, ядра пальмових горіхів та ін.; довозять продовольство, нафтопродукти, пром. товари. Осн. торг. партнери — Португалія, Нідерланди, США, ФРН, Ангола. Розвиваються торг. відносини з СРСР. Грош. одиниця — добра. 40,1 добри = 1 доларові США. *Н. А. Войлошникова.*

Освіта. В 1975 понад 85% нас. було неписьменним. Проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 12 років. Поряд з державними діють приватні школи. Поч. школа — 4-річна, середня — 5-річна (2 + 3). Навчання проводиться португ. мовою. Профес. підготовка здійснюється на базі поч. або неповної серед. школи. В країні розгорнуто широку кампанію по ліквідації неписьменності.

Літ.: Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. М., 1979.

САНТО́НСЬКИЙ ВІК І Я́РУС [від лат. Santonia — Сантонія (область у Галлії)] — четвертий вік пізньокрейдової епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (мергелі, крейда, вапняки, рідше піски і глини) поширені на більшій частині території, за винятком найбільш підвищених ділянок *Українського щита, Донецького кряжа* і *Кримських гір*. Їхня потужність до 200 м. З відкладами С. я. пов'язані поклади *фосфоритів*. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

СА́НТУС — місто на Пд. Сх. Бразилії. Мор. порт на узбережжі бухти Сантус Атлантичного ок., вузол з-ць. 345,5 тис. ж. (1970). Розвинуті цукр., консервна, борошномельна галузі харч. пром-сті. Металообробка. Текст. пром-сть. В районі С.— нафтопереробка, виробн. асфальту, мінеральних добрив. ТЕС, ГЕС. Через порт С. вивозять більшу частину кави, що її виробляють в країні. С. засн. 1545.

СА́НТУШ (душ Сантуш; dos Santos) Жозе Едуарду (н.28.VIII 1942, Луанда) — політ. і держ. діяч Нар. Республіки Анголи (НРА). Н. в сім'ї робітника. Вищу освіту здобув в СРСР, інженер-нафтовик. З 1961 — член Нар. руху за визволення Анголи (МПЛА). З 1974 — член ЦК і Політбюро ЦК МПЛА. В 1977—79 — секретар ЦК *МПЛА — Партії праці*. В 1975—78 — міністр закорд. справ, 1978—79 — міністр планування і голова Нац. планової комісії. З 1979 — президент, глава уряду, голова Нар. зборів і головнокомандуючий збройними силами НРА, голова МПЛА — Партії праці.

САНТЬЯ́ГО, Сантьяго-де-лос-Кабальєрос — місто на Пн. Домініканської Республіки, адм. ц. пров. Сантьяго. Розташований на р. Якедель-Норте. Залізнична ст. 155,2 тис. ж. (1970). Харчосмакова (обробка кави, виготовлення шоколаду, олії, тютюнових виробів), хім. і текст. пром-сть. Торг. центр с.-г. району. Ун-т (засн. 1538).

САНТЬЯ́ГО — столиця Чілі, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Мапочо біля підніжжя Анд. Вузол з-ць

Герб Сан-Томе і Прінсіпі.

САН-ТОМЕ І ПРІНСІПІ

Площа — 964 км²

Населення — 90 тис. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Сан-Томе

Сантьяго (Чілі). Крита галерея церкви монастиря Сан-Франсіско. 16—17 ст.

САНТЬЯГО-ДЕ-КУБА

і автомоб. шляхів. 4 аеропорти. 1,7 млн. ж. (1979). Засн. 12.II 1541 icп. завойовниками як фортеця. Після проголошення незалежності Чілі (1818) — столиця республіки. З поч. 20 ст.— пром. центр країни. З приходом до влади уряду Нар. єдності на чолі з С. *Альєнде Госсенсом* (листопад 1970) С. став центром гострих класових боїв між прибічниками уряду і опозицією. 11.IX 1973 в столиці відбувся заколот реакційної вояччини, що повалила уряд Нар. єдності і встановила в країні режим фашист. типу. Підприємства маш.-буд. і металообр., електротех., хім., фарм., гумової, текст., швейної, шкіряно-взуттєвої, поліграф., харч. пром-сті. Чілійський, Католицький, Тех. держ. ун-ти, школа прикладного мистецтва, Нац. консерваторія, військ. уч-ще. АН Чілі, академії мовознавства, природничих наук, історії та ін. наукові заклади. Нац. та ін. б-ки. Музеї: Національний, істор., Національний красних мистецтв, Національний природничої історії. Серед архіт. пам'яток: у стилі барокко — собор (1541—1619; 1780—99, арх. Х. Тоеска-і-Річі), ратуша (1775—1807, арх. Тоеска-і-Річі, М. де Хара Кемада), монастир Сан-Франсіско (1572—1618); церкви Сан-Агустін (кін. 16, перебудовано в 19 ст.), Ла Мерсед (1566, перебудовано 1795, арх. Тоеска-і-Річі та ін.); у стилі *класицизму*—Монетний двір (президентський палац Ла Монеда; 1780—1805, арх. Тоеска-і-Річі, А. Кабальєро), Нац. конгрес (1-а пол. 19 ст., арх. А. К. Монт). У місті багато будівель у дусі еклектизму і в стилі модерн: Католицький ун-т Чілі (1854—74, арх. Л. Ено, Ф. Вівасета); Муніципальний театр (1853, арх. К. Ф. Брюне де Бен; новий будинок — 1873, арх. Е. Келлі); вокзал Мапочо (1890) і Торг. біржа (1917) — обидва арх. Е. Жек'є; Палац трибуналів (1905—11, арх. Е. Дуайер, А. Шаде), будинок М-ва соціального забезпечення (1930, арх. Р. Гонсалес Кортес) та ін. Рисами сучасної архітектури позначені комплекси будівель Екон. комісії ООН для країн Лат. Америки (1960—66, арх. Е. Дуарт) та ін.

САНТЬЯ́ГО-ДЕ-КУ́БА — місто на Пд. Сх. Куби, адм. центр провінції Сантьяго-де-Куба. Другий (після Гавани) за значенням пром. центр і мор. порт країни. 322 тис. ж. (1976). Розвинута харч. (тютюнова, цукр., рибоконсервна, виноробна) пром-сть. Нафтопереробний з-д (на довізній сировині). Суднобудування і металообробка. Хім., цем., шкіряно-взут., текст. підприємства. ТЕС. В районі міста — видобування мідної руди. Ун-т. С.-д.-К. засн. 1514.

САН-ФРАНСІ́СКУ — ріка у Пд. Америці, в Бразілії. Довж. бл. 2896 км, площа бас. 600 тис. км². Бере початок на Бразільському плоскогір'ї, впадає в Атлантичний ок. Порожиста, утворює водоспади (найбільший — Паулу-Афонсу, вис. 84 м). Живлення дощове. Характерні високі літні паводки. Пересічна витрата води у серед. течії бл. 3000 м³/с. У дощовий період судноплавна від м. Пірапора до м. Жуазейру. На С.-Ф. — ГЕС Трес-Маріас та Паулу-Афонсу. В бас. нижньої течії — видобування нафти.

САН-ФРАНЦІ́СКО — місто на Зх. США, в штаті Каліфорнія. Розташоване на вузькому півострові, який відділяє від Тихого ок. затоку Сан-Франціско. Один з найбільших мор. портів країни, вузол з-ць і автошляхів; 3 аеропорти (у т. ч. міжнародний). 665 тис. ж. (1975). Разом з передмістями (Окленд, Берклі, Річмонд та ін.) утворює агломерацію С.-Ф. з нас. 7,2 млн. ж. (1976). В 1776 на місці сучас. С.-Ф. було засновано icп. торг. поселення, що пізніше дістало назву Йєрба-Буена. Під час *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* район затоки С.-Ф. ввійшов до складу незалежної Мексіки. В ході icп.-амер. війни 1846—48 захоплений амер. військами. З 1847 місто має сучас. назву. В 1945 на міжнар. конференції в С.-Ф. засновано *Організацію Об'єднаних Націй* (ООН). У С.-Ф. було підписано *Сан-Франціський договір 1951*. С.-Ф.— один з найбільших центрів робітн. руху США. Найрозвинутіші машинобудування та металообробка (судно-, військове, аерокосмічне приладобудування, виробн. електронного устаткування та ін.). Нафтопереробна, металург., хім., поліграф., харч. пром-сть. У С.-Ф. розташовані правління великих банків та монополістичних об'єднань США. З ун-ти, у т. ч. ун-т Сан-Франціско, Мед. центр Каліфорнійського ун-ту, консерваторія та ін. вузи. Каліфорнійська АН, н.-д. ін-т мед. наук та ін. наук. заклади. Публічна, юридична, університетські та ін. б-ки. Музеї: Сан-Франціський музей мистецтва, Центр мистецтва і культури Азії, красних мистецтв та ін. Театри. Інститут музики і красних мистецтв, Япон. і Кит. культурні центри. Збереглися будівлі часів іспанського колоніалізму, в т. ч. церква монастиря «Місія Долорес» (1782—91). Серед споруд 20 ст.: Палац красних мистецтв (1915, арх. Б. Мейбек), Холідей-білдінг (1917—18, арх. У. Дж. Полк), госпіталь Маймоніда (1946, арх. Е. Мендельзон), магазин В. Морріса (1948—50, арх. Ф. Л. Райт), «Трансамеріка-білдінг» (1972, арх. П. Беллускі), житл. комплекс Голден-Гейтуей (1955—70), готель «Ріджженсі-Хайєтт» (1973, арх. Дж. Портмен), «Пасіфік дізайн-центр» (1980, арх. Ц. Пеллі). Видатні інж.-будівельні споруди — міст Сан-Франціско — Окленд через затоку Сан-Франціско (1936, заг. довжина — бл. 13 км) і міст через протоку Золоті Ворота — «Голден Гейт» (1937, інж. О. Амман та ін.). Серед пам'ятників — меморіальна башта Койт-Тауер.

САН-ФРАНЦІ́СЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — конференція держав — засновниць *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Відбувалася з 25.IV по 26.VI. Скликана від імені СРСР, США, Великобританії, Китаю для проведення в життя рішень *Кримської конференції 1945* щодо підготовки Статуту ООН (відповідно до пропозицій, вироблених *Думбартон-Окс конференцією 1944*). В роботі С.-Ф. к. брали участь і підписали Статут ООН представники 50 країн (вважаються д-вами — засновницями ООН), в т. ч. СРСР, УРСР, БРСР. Конференція розглянула питання про мету та принципи ООН, структуру і повноваження її органів, прийняла рішення про включення мандатних територій (див. *Мандатна система*) до системи *опіки міжнародної*, заснувала *Міжнародний суд ООН* та ін. Статут ООН було підписано 26.VI 1945 (набрав чинності 24.X 1945). З того часу 24 жовтня щороку відзначається як День Об'єднаних Націй.

САН-ФРАНЦІ́СЬКИЙ ДО́ГОВІР 1951 — сепаратний мирний договір 48 держав з Японією. Підписаний 8.IX на конференції в Сан-Франціско. Був підготовлений, всупереч *Потсдамській декларації 1945* і ряду союзницьких угод, урядами США і Великобританії без залучення ін. великих д-в, що брали участь у війні з Японією. КНР, КНДР, МНР і ДРВ не були запрошені на конференцію. Індія і Бірма відмовилися від участі в конференції. СРСР, вважаючи, що договір не гарантує миру, безпеки і демократичного розвитку Японії, не підписав його. Договір не підписали також Польща і Чехословаччина.

САН-ХОСЕ́ — столиця Коста-Ріки, гол. політ., промисловий і культурний центр країни. Розташоване на Панамериканському шосе, з-цею сполучене з портами Лімон (на Карибському м.) та Пунтаренас (на Тихому ок.). Поблизу міста — аеропорт Ель-Коко. 228,3 тис. ж. (1977). Металo-

обр., текст., шкіряно-взут., тютюнова і харч. пром-сть. Центр с.-г. району по виробн. кави. Ун-т Коста-Ріки. Академія лінгвістики, Академія історії та географії. Нац. б-ка. Нац. музей, Нац. театральна галерея. Театри. С.-Х. засн. 1737—38.

САН-ХОСЕ́ — місто на Зх. США, в штаті Каліфорнія в районі *Сан-Франціско*. Вузол з-ць. 574 тис. ж. (1976). Розвинуті радіоелектронна, ракетна і воєнна пром-сть. Виробн. устаткування для харч. та нафтопереробної пром-сті, цем. і харч. підприємства (виноробні, фрукто- і овочеконсервні). С.-Х. засн. 1777.

САН-ХУА́Н — місто на Зх. Аргентіни, адм. ц. провінції Сан-Хуан. Розташований на р. Сан-Хуані. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 218 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства харч. і цем. пром-сті. Центр значного с.-г. району (виноградарство й виноробство). Засн. 1562.

САН-ХУА́Н — адм. ц. *Пуерто-Ріко*. Розташований на пн. узбережжі о. Пуерто-Ріко. Мор. порт, вузол автомоб. шляхів, аеропорт (Ісла Верде). 1022 тис. ж. (1977, з передмістями). Розвинута харчосмакова (зокрема, цукр. і тютюнова) пром-сть. Нафтопереробні, хім., текст., швейні й взут. підприємства. Ун-т Пуерто-Ріко, Академія ісп. мови, Ін-т пуерторіканської культури. Б-ка ун-ту. Музеї, у т. ч. Військовий нац. гвардії, красних мистецтв, реліг. мистецтва та ін. Театри. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. С.-Х. засн. 1508 під назвою Капарра.

САП, Тонлесап — найбільше озеро на п-ові Індокитай, у Кампучії. Площа залежно від водності коливається від 2,5—3 тис. км² до 10 тис. км², глиб.— від 1—2 м до 10—14 м. Річка Сап з'єднує озеро з р. *Меконгом* і регулює його стік під час мусонних дощів. Багате на рибу. Воду використовують для зрошування. Поблизу С.— пам'ятка кхмерської архітектури *Ангкор*.

САП — інфекційне захворювання людини і тварин. Збудник — паличка Pseudomonas mallei. До організму людини збудник С. проникає через ушкоджену шкіру і слизові оболонки, а також повітряно-крапельним шляхом при контакті з хворою твариною або інфікованими предметами. *Інкубаційний період* триває 1—5 днів. Перебіг хвороби гострий або хронічний з місцевою реакцією і без неї. При С. з місцевою реакцією на місці проникнення збудника утворюється неболючий червоний вузлик (папула), що швидко перетворюється на виразку. З течією крові збудник С. розноситься по організму і викликає гнійні ураження різних органів. Ознаками С. є: підвищення т-ри тіла, біль у м'язах і суглобах, алергія, хворого морозить, на тілі з'являються безболісні *абсцеси*, що згодом перетворюються на виразки. Хронічна форма тягнеться роками. Лікування обов'язково в стаціонарі. В СРСР і багатьох ін. країнах світу С. практично ліквідовано. Утварин протікає переважно у хроніч. формі і характеризується розвитком специфіч. вузликів та виразок у легенях, на слизовій оболонці дихальних шляхів і на шкірі. Хворіють коні, осли, мули, зебри, рідше хижаки з родини *котячих*, верблюди. Інкубаційний період 2—3 тижні. Джерело інфекції — хворі тварини, від яких збудник С. може передаватись через забруднені корми, воду, гній, предмети догляду, збрую. Розрізняють легеневу, носову і шкірну форми С. У хворих тварин виникають гарячка, кашель, виразки і рубці на слизовій оболонці носа, збільшуються підщелепні та підшкірні лімфатич. вузли тощо. Через 2—3 тижні тварина гине. Діагноз встановлюють на основі клініч. ознак, бактеріологіч. і серологіч. досліджень та алергічної проби *малеїном* (офтальмореакція). Заходи боротьби. Методи лікування не розроблені. При виявленні хвороби г-во карантинують, всіх хворих і позитивно реагуючих на С. тварин забивають, приміщення та інвентар дезинфікують. В СРСР хворобу ліквідовано, але з профілактичною метою 2 рази на рік повсюдно проводять поголівне обстеження коней на сап.

САПА́ТА (Zapata) Еміліано (8.VIII 1879, Сан-Мігель-Аненекуїлько, шт. Морелос — 10.IV 1919, поблизу м. Куернавака) — діяч *Мексиканської революції 1910—17*. Н. в сел. сім'ї. З 1910 очолював збройні виступи селян на Пд. Мексіки. Висунув (28.XI 1911) революц. «План Аяли», що передбачав конфіскацію земель ворогів революції та ліквідацію великої зем. власності за викуп, наділення селян землею. С. вів послідовну багаторічну боротьбу за здійснення цієї програми. З грудня 1914 до грудня 1915 (з перервою) загони революц. селянства під командуванням С. і Ф. *Вільї* вели боротьбу за столицю Мексіки. Під тиском широкого сел. руху в макс. конституцію 1917 було внесено ряд пунктів програми С. По-зрадницькому вбитий реакціонерами.

САПЕ́ГИ — боярсько-магнатський, з 17 ст.—князівський рід Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, у 18—20 ст. — Рос. імперії та Австрії. С. були вихідцями із Смоленщини. В 16—17 ст. обіймали найважливіші держ. посади в Литві, володіли величезними маєтностями в Литві, Білорусії і на Україні. Найвідоміші: Лев Іванович С. (1557—1633) — великий лит. канцлер (з 1589). В 1588 видав 3-ю редакцію *литовських статутів*. Один з організаторів і учасник польс. інтервенції в Росії поч. 17 ст. Брав участь в укладенні *Деулінського перемир'я 1618;* Казимир Лев С. (1609—56) — підканцлер Литви (з 1645). Брав участь в укладенні *Поляновського миру 1634;* Павло Ян С. (бл. 1610—65) — великий лит. гетьман (з 1656), активний учасник воєнних дій польс. війська під час *визвольної війни українського народу 1648—54* і рос.-польс. війни 1654—67; Адам С. (1828—1903) — польс. політ. діяч, спочатку прихильник відокремлення Галичини від Австрії, згодом — автономії Галичини в складі Австрії.

САПЕ́РИ (франц. sapeurs, від saper — вести підкоп) — військовослужбовці саперних (інженерно-саперних) частин і підрозділів, яких включають до складу стрілецьких, механізованих, танкових, повітрянодесантних частин і з'єднань. Існують у складі армій усіх д-в. С. минують (розминовують) місцевість, приміщення, споруди; будують оборонні рубежі, шляхи, мости тощо. Загони воїнів, які робили рови, завали та підкопи під час облоги фортець і міст, відомі ще у військах старод. Сходу, Греції, Риму. В Росії частини С. було створено за Петра I. Під час Великої Вітчизн. війни у Рад. Армії з жовтня 1941 діяли саперні армії; восени 1942 їх розформовано, частини і з'єднання передано фронтам. Частини С. стали базою формування *інженерних військ*.

САПЕ́РІВ ПОВСТА́ННЯ 1905 — одне з перших повстань у царській армії під час революції 1905—07 у Києві. Почалося 18.XI (1.XII). Безпосереднім приводом до повстання був арешт саперів-зв'язківців, які відмовилися замінити страйкуючих працівників київ. телеграфу. 17 (30).XI солдати 3-ї роти 5-го понтонного батальйону на знак солідарності із заарештованими не вийшли на заняття, висунувши перед командуванням вимоги звільнити заарештованих саперів, усунути командира роти тощо. Серед солдатів розповсюджувалася листівка Київ. військ. орг-ції РСДРП, яка закликала їх активно включитись у революц. боротьбу. Ввечері відбулася нарада представників військ. частин і військ. орг-ції РСДРП, де було обрано для керівництва повстанням Військ. раду, яку очолив підпоручик Б. П. *Жаданівський*. Вранці 18.XI (1.XII) озброєні солдати трьох рот 3-ї саперної бригади (бл. 800 чол.), розташованої на Печерську, під командуванням Б. П. Жаданівського вирушили вулицями міста, щоб з'єднатися з ін. військ. частинами і робітниками. По дорозі до них приєдналися солдати ін. рот саперного й понтонного батальйонів, муз. команда 125-го Курського піх. полку, група робітників з-ду «Арсенал». Військ. влада міста кинула на придушення виступу 6 сотень козаків, які намагалися зупинити збройну демонстрацію. До повстанців приєдналися робітники Південнорос. з-ду (тепер з-д «Ленінська кузня»). На заводському подвір'ї відбувся мітинг солідарності солдатів і робітників. Бл. 5 тис. демонстрантів попрямували через Галицьку площу (тепер пл. Перемоги), щоб з'єднатися з солдатами 45-го Азовського полку і робітниками з-дів на Шулявці (тепер Жовтневий р-н Києва). На площі повсталих солдатів обстріляли царські війська. В ході збройної сутички було вбито і поранено з обох боків понад 250 чол. Влада оголосила місто на воєнному стані, провела масові арешти. До судового слідства було притягнуто 106 чол. У серпні 1906 Київ. військ.-окружний суд засудив трьох чол. до страти (пізніше замінено довічною каторгою), 27 — до каторги, 63 — до дисциплінарного батальйо-

Е. Сапата.

Сан-Франціско. Будинок компанії «Трансамеріка корпорейшен». Архітектор У. Перейра. 1970.

А. О. Сапєгін.

ну. Осн. причиною поразки повстання саперів була його непідготовленість, практично С. п. було позбавлене політ. і військ.-тех. керівництва. Проте С. п. мало велике значення в розвитку революц. подій 1905—07. Це був «крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 12, с. 114).

Літ.: Історія Української РСР, т. 4. К., 1978; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Кравцов Л. Борис Жаданівський. К., 1973.

Г. В. Січкар.

САПЕ́РНОГО БАТАЛЬЙО́НУ ПОВСТА́ННЯ 1907 — повстання 21-го саперного батальйону проти самодержавства під час революції 1905—07 у Києві. Після невдалої спроби солдатів 11-ї роти 41-го Селенгинського піхотного полку підняти повстання ввечері 4 (17).VI, вночі проти 5 (18).VI у Сирецьких таборах на околиці Києва виступили солдати трьох рот 21-го саперного батальйону. Солдати захопили зброю і відкрили вогонь по офіцерських бараках. Проте повсталих солдатів не підтримали ін. військ. частини. Повстання не зустріло, як писав В. І. Ленін, «ніякого масового відгуку» (Повне зібр. тв., т. 16, с. 21). Виявившись ізольованим, воно було жорстоко придушене. Під час збройної сутички з царськими військами було поранено і вбито 10 солдатів, 258 — заарештовано. До суду віддано 101 сапера і 5 піхотинців. Київ. військ.-окружний суд 5 солдатів Селенгинського полку і 6 солдатів саперного батальйону засудив до смертної кари, 32 — на довічну каторгу, 19 — до 3 років дисциплінарного батальйону, решту — до 4 місяців військ. в'язниці. Засуджених до страти розстріляли біля земляного валу *Косого капоніру*. Тут 1970 відкрито Меморіал учасникам революції 1905—07.

САПЄ́ГІН Андрій Опанасович [29.XI (11.XII) 1883, м. Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 8.IV 1946, Київ] — укр. рад. селекціонер, акад. АН УРСР (з 1929), її віце-президент (1939—45), засл. діяч науки УРСР (з 1943). В 1907 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі, з 1917 — професор цього ж ун-ту. Один з організаторів Одеської селекційної станції (тепер Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т) і Одеського с.-г. ін-ту, ректором якого був 1919—21. З 1933 —39 — співробітник і керівник ряду н.-д. ін-тів АН СРСР. З 1944 — директор Ін-ту ботаніки АН УРСР. Займався флористичними дослідженнями, а також дослідженнями з питань цитології, генетики, індивідуального розвитку рослин та ін. Особливо значних успіхів досяг у галузі селекції с.-г. рослин. Вивів ряд сортів озимої і ярої пшениці, ячменю. Нагороджений орденом Леніна.

САПЄ́ЖКО Кирило Михайлович [6 (18).III 1857—1928, Кишинів] — укр. хірург. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1884); 1889—1901 — співробітник цього ун-ту. В 1902—19 — професор ун-ту в Одесі. З 1919 жив у Кишиневі. Праці С. присвячені вивченню питань пересадки слизової оболонки (докторська дисертація, 1892), хірургіч. лікуванню виразкової хвороби тощо. Запропонував власний метод операції при пупковій грижі. С. був обраний головою 6-го з'їзду російських хірургів (Москва, 1906).

САПИ́ЦЬКИЙ Костянтин Федорович (н. 2.X 1927, с. Дмитрівка, тепер Шахтарського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1950) Донецького політех. ін-ту викладає у цьому ж вузі (1960—61 працював у тресті «Торезантрацит»). Осн. напрями діяльності — теорія і практика експлуатації вугільних родовищ, створення досконалішої технології безлюдної розробки тонких пластів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

САПОЛО́ВИЧ Яків Йосипович [1760, с. Срібне, тепер смт. Срібнянського р-ну Черніг. обл. — 14 (26).VIII 1830, Петербург]—вітчизняний хірург. Навчався в Київ. академії (1772—78), Кронштадтській і Петерб. мед.-хірург. школах (1778—83). Працював прозектором, а потім оператором в петерб. госпіталях. Запропонував нові набори хірург. інструментів для військ. лікарів. Професор хірургії (з 1790) Петерб. мед.-хірург. школи. У 1795—1804 — член Мед. колегії; 1796—1829 — керуючий Петерб. медико-інструментальним заводом. За видатні заслуги в галузі хірургії С. присвоєно ступінь доктора медицини без захисту дисертації. Першим у Росії застосував *перкусію*. Залишив рукопис лекцій з хірургії.

М. О. Оборін.

САПОНІ́НИ [від лат. sapo (saponis) — мило] — складні органічні безазотисті сполуки з групи *глікозидів*. Складаються з *моносахаридів* та невуглеводної частини — аглікону (сапогеніну), а іноді також з уронових кислот. В залежності від хім. будови аглікону розрізняють тритерпеноїдні С. і стероїдні С. Містяться в багатьох лікарських рослинах (напр., в солодці, сенезі) і деяких тваринах (напр., в морській зірці, голотурії). Характерна властивість С.— здатність давати піну, схожу на мильну. Застосовують С. як піноутворювачі для зарядження піногенних вогнегасників, як дешеву сировину для отримання стероїдних *гормонів*, для виготовлення відхаркувальних і сечогінних засобів та у виробництві шипучих напоїв, пива тощо.

САПО́ТОВІ (Sapotaceae) — родина дводольних зрослопелюсткових рослин. Дерева, рідше кущі, здебільшого з молочниками. Листки чергові, як правило, цілокраї. Квітки правильні, двостатеві, поодинокі або зібрані в пучки в пазухах листків. Плід — ягода. Бл. 800 видів (бл. 60 родів), пошир. переважно в тропіках. З деяких С. (види родів Palaquium, Payena) одержують гутаперчу, з насіння ряду С. (Butyrospermum parkii та ін.) — жирну олію; плоди багатьох видів — їстівні; деякі С. мають цінну деревину, напр. т. з. *залізне дерево*. В СРСР (на Кавказі) в культурі один вид — бумелія міцна (Bumelia tenax) — кущ або дерево заввишки до 9 м.

САППО́РО — місто в Японії, адм., екон. і культур. центр о. Хоккайдо. Розташоване на р. Тойохіра, поблизу узбережжя Японського м. Залізнична станція, вузол автошляхів. 1,2 млн. ж. (1975). Нафтопереробна, хім., фарм., деревообр., шкіряна, текст., харчосмакова (у т. ч. пивоварна, рибоконсервна) пром-сть. Ун-т. Н.-д. заклади. Бот. сад і бот. музей. Туризм. У 1972 в С. проходили XI зимові Олімпійські ігри.

САПРОБІО́НТИ, сапроби (від грец. σαπρός — гнилий та βίος — життя) — організми, що живуть у водоймах, більш або менш забруднених органічними речовинами. С. мінералізують органічні рештки, що сприяє *біологічному самоочищенню водойм*. Серед С. розрізняють полісапробіонтів, мезосапробіонтів і олігосапробіонтів. Полісапробіонти, серед яких багато *сапрофітів*, зокрема бактерій, живуть в дуже забруднених водоймах. Це деякі джгутиконосці, інфузорії, *сіркобактерії*, личинки комах бджоловидок та ін. Серед мезосапробіонтів, що живуть у середньозабруднених водоймах, виділяють α- і β-форми. Перші здатні жити в більш забруднених водах (бактерії, деякі гриби і водорості, найпростіші, більшість коловерток, деякі малощетинкові черви, *мотиль* тощо). Другі живуть у менш забруднених водах (деякі діатомові водорості, кладофора, джгутикові, війчасті інфузорії, деякі молюски, ракоподібні, комахи і риби). Олігосапробіонти населюють чисті або малозабруднені водойми (деякі діатомові і зелені водорості, латаття біле, деякі коловертки, мохуватки, губки, гіллястовусі ракоподібні, личинки одноденок і бабок, тритони, стерлядь, форель та ін.). Видовий склад і чисельність С. є *біоіндикаторами* ступеня забрудненості водойм.

САПРОЛЕГНІА́ЛЬНІ ГРИБИ́ (Saprolegniales) — порядок нижчих, переважно водяних грибів класу ооміцетів. Міцелій не поділений на клітини, багатоядерний. Нестатеве розмноження — джгутиковими зооспорами, які утворюються в *спорангіях* на кінцях *гіф*. Статевий процес — *оогамія*. 150 видів (бл. 20 родів). С. г.— переважно *сапрофіти* на рослинних і тваринних рештках у воді або у вологому ґрунті, деякі — паразити риб (часом спричинюють масові захворювання ікри та мальків риб у водоймах). Найвідоміші роди: сапролегнія (Saprolegnia), ахлія (Achlya) й афаноміцес (Aphanomyces).

САПРОПЕЛІ́ТИ (від *сапропель*)— різновидність викопного вугілля, що утворилося внаслідок нагромадження гол. чин. решток найпростіших планктонних організмів та колоній зелених і синьозелених водоростей. Колір червоний або бурий. Для С. характерний високий вихід летких речовин (55—80% на горючу масу) і висо-

кий вміст водню. На Україні С. є в *Донецькому кам'яновугільному басейні* та *Львівсько-Волинському вугільному басейні*. Використовують С. для одержання синтетич. рідкого палива, пластмас тощо.

САПРОПЕ́ЛЬ (від грец. σαπρός — гнилий і πηλός—баговиння, мул)— мулисті відклади прісноводних водойм, які містять значну кількість органічних речовин (лігніногумусовий комплекс, вуглеводи, бітуми тощо) у колоїдному стані. С. є цінним добривом та мінеральним підкормом для с.-г. тварин. Використовують С. також з лікувальною метою (див. *Грязелікування*).

САПРОФА́ГИ (від грец. σαπρός — гнилий і φάγος — пожирач) — тварини, які живляться органічними речовинами, що розкладаються. Знищуючи гниючі рештки, С. виконують роль санітарів. До С. належать детритоїдні (див. *Детрит*) організми, тварини, яким властива *копрофагія*, та некрофаги (трупоїди). Із ссавців С. є гієни, з птахів — грифи, крук, з комах — жуки мертвоїди і шкіроїди, личинки м'ясних мух, з водяних тварин — деякі ракоподібні та ін. Хижаки і всеїдні тварини теж іноді бувають сапрофагами.

САПРОФА́ГІЯ — *живлення* органічними речовинами, що розкладаються; властиве *сапрофагам*.

САПРОФІ́ТИ (від грец. σαπρός — гнилий і φυτόν — рослина) — рослинні організми, які живляться органічними сполуками решток мертвих рослин і тварин або виділеннями живих. За типом живлення є *гетеротрофами*. Відіграють важливу роль в біол. *кругообігу речовин*. До С. належить більшість бактерій, актиноміцетів, грибів, деякі хламідомонадові і протококові водорості. Іноді С. можуть переходити до *паразитизму*, а представники фотосинтезуючих зелених водоростей (*автотрофи*) іноді живляться як сапрофіти.

САПСА́Н (Falco peregrinus) — птах роду сокіл род. соколових. Довж. тіла до 50 см, маса до 1,3 кг, розмах крил до 117 см. Верх голови, спина, крила і хвіст сірі, низ тіла світлий з поперечними смугами.

Під оком темна, видовжена пляма — «вуса». Населяє різні ландшафти від тундр до гір і пустель. Живиться птахами. Гніздо на деревах, скелях або на купинах (у тундрі). Кладку з 3—5 яєць насиджує протягом 30 діб. Поширений на всіх материках, крім Антарктиди, в багатьох районах рідкісний. В СРСР зустрічається 7 підвидів, з них в УРСР — 3: руський, кавказький (рідкісний гніздовий птах) і тундровий (зустрічається на перельотах). С. використовують як ловчих птахів. Охороняється законом; внесений у *Червоні книги* СРСР та Української РСР. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Птахи*.

В. М. Зубаровський.

САПУ́Н-ГОРА́ — височина на околиці Севастополя, де під час *Севастопольської наступальної операції 1944* відбувся запеклий бій між рад. і нім.-фашист. військами. С.-г. була вузлом оборони нім.-фашист. військ, вона займала ключові позиції перед містом. Весь район височини був укріплений великою кількістю фашист. дотів і дзотів, що надзвичайно ускладнювало підступи до неї. На С.-г. було націлено гол. удар 51-ї Приморської армії рад. військ. Штурм почався вранці 7.V 1944. Тільки надвечір перші штурмові групи рад. військ дісталися вершини С.-г. і встановили на ній червоні прапори. На ознаменування подвигів рад. солдатів і матросів на вершині С.-г. споруджено обеліск Слави (1944, за проектом арх. О. Кисельова, реконструйовано 1962, 1970 запалено Вічний вогонь). На С.-г.— парк Слави, через який проходить Алея героїв з пам'ятниками полеглим воїнам. У 1960 просто неба створено експозицію рад. бойової техніки періоду Великої Вітчизн. війни та трофейної нім. артилерії. В 1959 відкрито діораму «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року» (автори— художники студії ім. М. Грекова П. Мальцев, Г. Марченко і М. Присекін). У цьому ж будинку міститься *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*. *Літ.:* Авраменко М. П., Кравец А. Т., Игумнова Е. М. Сапун-гора. Путеводитель. Симферополь, 1979.

САПФІ́Р (грец. σάπφειρος, із давньоєвр.) — мінерал класу оксидів і гідроксидів, прозора відміна *корунду* синього кольору. В СРСР С. є на Пд. Уралі; за кордоном — в Таїланді, Шрі-Ланці, Індії. С. одержують і штучно. Використовують як *дорогоцінне каміння*.

САПФО́ (Сафо, Σαπφώ; лесбійська форма — Псáпфо або Псáппфа) — грец. поетеса поч. 6 ст. до н. е. Жила переважно в м. Мітілені на о-ві Лесбос. Очолювала гурток молодих поетично обдарованих жінок, для яких складала ліричні пісні на діалекті о-ва Лесбос. Зміст її творів — особисті переживання, любовна лірика, присвячена членам її родини і друзям. До нас дійшло кілька фрагментів із творів С. на папірусі з Єгипту. Повністю збереглося кілька од, серед них — молитва Афродіті. Коріння поезії С.— у лесбійській нар. ліриці, її форма властива місцевій нар. поезії (т. з. сапфічна строфа). Наслідувачами С. були *Катулл* і *Горацій*. Мала значний вплив на пізнішу європ. поезію. Укр. мовою поезії С. перекладали І. Франко, А. Кримський.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Эллинские поэты. М., 1963; Лирика. Кемерово, 1981.

А. О. Білецький.

САРАВА́К — штат у Малайзії, на Пн. Зх. о. Калімантан. Пл. 124,9 тис. км². Нас. 975,9 тис. чол. (1970, перепис). Адм. ц.— м. Кучінг. З 16 ст. ця тер. була володінням *Брунею*. З 1888 — протекторат, з 1946 — колонія Великобританії. У 1963 С. як штат був включений до складу Малайзії. Більшість населення зайнята в с. г. Вирощують каучуконоси, перець, кокосову пальму, рис. Рибальство. Лісове г-во. Видобувають нафту, золото, боксити. Підприємства деревообр. та харчосмакової промисловості.

САРАГО́СА — місто на Пн. Сх. Іспанії, центр обл. Арагон і пров. Сарагоса. Розташована на р. Ебро. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт (Сан-Хурхо). 547 тис. ж. (1974). Провідні галузі — металургія, машинобудування (с.-г., автомобіле- і літакобудування, виробн. залізнич. вагонів, трамваїв, тролейбусів) і металообробка. Розвинута також харч. (цукр., борошномельна, фруктоконсервна, олійницька, виноробна, молочна) пром-сть. Хім., цем., деревообр., паперові, шкіряні, текст. та ін. підприємства. Ун-т (засн. 1474). Провінційний музей красних мистецтв. У С. щороку проводяться пром. ярмарки. Архіт. пам'ятки 12—17 ст. С. засн. римлянами 27 до н. е.

САРАДЖИШВІ́ЛІ Вано [Іван Петрович; 1 (13).V 1879, с. Сігнахі — 11.XI 1924, Тбілісі] — груз. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. Груз. РСР (з 1923). Співу навчався приватно в Петербурзі (1903—06) та Італії (1906—08). У 1907 дебютував у Петербурзі, з 1908 виступав у театрах Тбілісі, Петербурга, Саратова та ін. Партії: Шота («Оповідь про Шота Руставелі» Аракішвілі), Малхаз («Даїсі» Паліашвілі), Ленський, Герман («Євгеній Онегін», «Пікова дама» Чайковського), Герцог, Альфред («Ріголетто», «Травіата» Верді). В концертному репертуарі С., зокрема, були й укр. нар. пісні. Ім'я С. надано Тбіліській консерваторії.

В. Сараджишвілі.

САРА́ЄВО — місто в центр. частині Югославії, столиця Соціалістичної Республіки Боснія і Герцеговина. Розташоване на р. Міляцка (прит. Босни). Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 266 тис. ж. (1974). Найрозвинутіші машинобудування (мсторо-, верстато- і велосипедобудування, виробн. електронного та електротех. устаткування; у С.— найбільше в країні виробничо-наук. електротех. об'єднання «Енергоінвест») і харчосмакова (у т. ч. тютюнова, овоче-фруктоконсервна та пивоварна) пром-сть. Підприємства деревообр., меблевої, шкіряно-взут. та ін. галузей. Килимарство. Розвинуті ремесла. Ун-т. Академія наук і мистецтв Боснії і Герцеговини та ін. вузи. Метеорологічний, гігієнічний та ін. н.-д. ін-ти. Музей народної революції, картинна галерея. Театри. Архіт. пам'ятки 15 ст. С. вперше згадується в джерелах 1244 під назвою Врхбосна.

В 1914 тут відбулося *Сараєвське вбивство*, що стало формальним приводом до розв'язання 1-ї світової війни.

САРА́ЄВСЬКЕ ВБИ́ВСТВО — вбивство спадкоємця австро-угор. монарха ерцгерцога Франца Фердинанда, вчинене 28.VI 1914 конспіративною групою «Молода Боснія» в м. Сараєво (тепер Югославія). Було використане Австро-Угорщиною і Німеччиною як привід для воєнного нападу на Сербію, що поклало початок *першій світовій війні 1914—18*.

САРА́Й СТАРИ́Й І САРА́Й НОВИ́Й — столиці *Золотої орди*. Старий Сарай, Сарай-Бату, в літописі — Сараї Великі (сучас. с. Селітренне Харабалінського р-ну Астрахан. обл.), засн. 1254 ханом *Батиєм*. Новий Сарай, Сарай-Берке

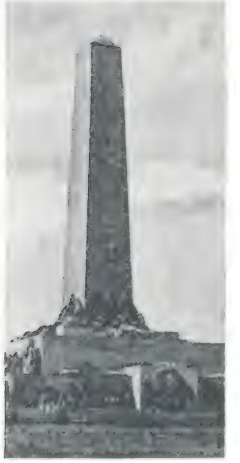

Сапун-гора. Обеліск Слави. Архітектор О. Кисельов. 1944, реконструйовано 1962.

САРАНАНКАРА УДАКЕНДАВАЛА ТХЕРО

Сарананкара Удакендавала Тхеро.

В. С. Саранча.

Саранськ. Пам'ятник В. І. Леніну.

(сучас. с. Царьов Ленінського р-ну Волгогр. обл.) збудовано бл. 1260 ханом Берке. За правління хана *Узбека* (1313—42) столицю Золотої орди перенесено з Старого Сарая в Новий Сарай. Ці міста в 2-й пол. 14 ст. не раз захоплювали різні претенденти на ханський престол. У 1395 *Тімур* зруйнував Новий Сарай. Він завдав значних пошкоджень і Старому Сараю, остаточно це місто зруйноване 1480. На тер. міст велися археол. розкопки.

САРАНАНКА́РА УДАКЕНДАВА́ЛА ТХЕ́РО (1897, м. Удакендавала — 13.XI 1966, Коломбо) — громадський діяч Цейлону (Шрі-Ланки). З поч. 20 ст. брав участь в антиімперіалістичному русі. Був одним із засновників (1943) Компартії Цейлону (Шрі-Ланки), членом її ЦК. Активний борець за мир. Автор книг і статей з питань політики і культури. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

САРА́НІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ХРОМІ́ТОВИХ РУД — у Чусовському р-ні Перм. обл. РРФСР, на зх. схилі *Уральських гір*. Пл. 0,22 км². Пов'язане з пізньопалеозойськими *інтрузіями* ультраосно́вних гірських порід. Родовище складається з двох ділянок — Північної і Південної. Глиб. заляган ня руд — до 500 м. Залягають у вигляді рудних тіл, потужність яких на Пн. ділянці досягає 26—60 м, та вкраплень. Осн. рудні мінерали: *хромшпінеліди* (70—80%), *хлорит, серпентин*. Родовище відоме з 2-ї пол. 19 ст. Експлуатується підземним способом. Хромітові руди використовують як вогнетриви та барвники.

Ф. Р. Польській.

САРАНО́ВІ (Acridoidea) — надродина комах ряду *прямокрилих*. Довж. тіла до 9 см. Ротові органи гризучі. Задні ноги довгі, стрибальні. Крил 2 пари, іноді вони недорозвинені або їх немає. С. здатні видавати стрекотливі звуки тертям задніх ніг об потовщені жилки надкрил. Яйця відкладають у грунт в кубушках. Розвиток з неповним перетворенням. Відомі спалахи масового розмноження С. За способом життя розрізняють поодинокі (*кобилки*) та стадні (справжні саранові) форми. Рослиноїдні. Багато видів відомі як небезпечні шкідники с.-г. культур. У світовій фауні понад 10 тис. видів; в СРСР — бл. 500, у т. ч. на Україні — 75 видів, з них найнебезпечнішими шкідниками є *прус* італійський та перелітна сарана (Locusta migratoria). Розділ *ентомології*, що вивчає С., наз. акридологією. Заходи боротьби: хімічні та агротехнічні. В ряді країн створені великі наукові та науково-виробничі протисаранові центри; Міжнародна асоціація акридологів видає спец. журнал «Acrida». *О. П. Кришталь.*

САРА́НСЬК — столиця Морд. АРСР. Розташований на лівому березі р. Інсару (бас. Волги). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 280 тис. ж. (1981). Засн. 1641 як фортеця на пд.-сх. кордоні Рос. держави. В 1670 С. став опорним пунктом загонів С. Т. *Разіна*. В 1774 місто здобули загони О. І. *Пугачова*. Рад. владу встановлено 5 (18).XII 1917. З 1928 С.— центр Мордовського нац. округу, з 1930 — авт. області, з 1934 — столиця Морд. АРСР. За роки Рад. влади С. став значним центром машинобудування та металообробки, у т. ч. електротех. пром-сті (виробниче об'єднання «Світлотехніка», з-ди «Саранськкабель» та «Електровипрямляч»). Серед ін. підприємств — з-ди: екскаваторний, автосамоскидів, мед. обладнання, приладобуд., телевізійний, інструм., «Центролив» тощо. Підприємства хім. (з-д «Гумотехніка), хім.-фарм. (з-д мед. препаратів), легкої (комбінат «Сура», ф-ки декоративних тканин і швейна), харч. (консервний та м'ясний комбінати, маслозавод), буд. матеріалів пром-сті. 2 ТЕЦ. У С.— *Мордовський університет*, пед. ін-т та філіал Моск. кооперативного ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзний н.-д. ін-т джерел світла та ін. наук. установи. Театри — драм. та ляльковий. Музеї — краєзнавчий і образотворчого мистецтва.

САРАНЧА́ Володимир Семенович (н. 1.VI 1928, с. Красноярське Чорноморського р-ну Крим. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1969. В 1944—62 працював трактористом в г-вах Чорноморського і Роздольненського р-нів Крим. обл., з 1962—80 — бригадиром, агрономом по зрошенню земель в радгоспах «Дальній» і «Таврійський» Чорноморського і Красноперекопського р-нів Крим. обл., з 1980 очолює бригаду зрошуваного землеробства радгоспу «Таврійський» Красноперекопського району Крим. обл. Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. *Г. С. Родіонова.*

САРА́НЬ — місто обласного підпорядкування Караганд. обл. Каз. РСР. Розташована за 15 км від м. Караганди та за 23 км від залізнич. ст. Велика Михайлівка. 57 тис. ж. (1981). С.— центр видобування вугілля в Караганд. вугільному басейні (збагачувальні ф-ки); з-ди: гумових тех. виробів, шинорем., залізобетонних виробів, цегельні. Хім.-технологічний технікум, пед. уч-ще. Засн. 1954.

САРА́ПУЛ — місто респ. підпорядкування Удм. АРСР, райцентр. Розташований на р. Камі. Залізнична станція. 108 тис. ж. (1982). Розвинуті машинобудування та металообробка (виробн. бурових доліт для нафто- та газопромислів, пральних машин, радіоприймачів, конденсаторів тощо). Деревообр., буд. матеріалів, легка та харч. пром-сть. Вечірній філіал Іжевського мех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Краєзнавчий музей. С. засн. 1780.

САРАСА́ТЕ (Sarasate) Пабло Мартін Мелітон (Сарасете-і-Наваскуес; 10.III 1844, Памплона — 20.IX 1908, Біарріц) — icп. скрипаль і композитор. Навчався в Паризькій консерваторії. Концертував з 9 років. З поч. 60-х рр. виступав з концертами у багатьох країнах світу, в т. ч. у Росії (в Одесі — 1869, Петербурзі — 1878, Москві — 1879 та 1898). Мистецтво С. відзначалося віртуозністю, наспівністю, вишуканістю. Писав твори для скрипки і фортепіано, серед яких найвідоміші «Циганські наспіви», «Іспанські танці» (12 зошитів), а також фантазії на теми опер «Кармен» Ж. Бізе, «Фауст» Ш. Гуно, «Марта» Ф. Флотова, та ін.

САРАСВА́ТІ — в давньоінд. міфології богиня красномовства, наук і мистецтв. Дочка й дружина *Брахми*.

САРА́ТА — річка в Молд. РСР і Одес. обл. УРСР. Довж. 120 км, площа бас. 1250 км². Тече Причорноморською низовиною, впадає в оз. *Сасик* (Кундук). Має широку долину (до 5 км). Частково використовується для зрошування. На С., біля смт Сарати, знайдено поховання *трипільської культури* та виявлено поселення *бронзового віку*.

САРА́ТА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на р. Сараті. Залізнична станція. 6,0 тис. ж. (1982). Засн. 1822 нім. колоністами. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В 1918—40 в складі Бессарабії окупована бурж.-поміщицькою Румунією. З 1957 С.— с-ще міськ. типу. У С.— виноробний, хлібний, соко-консервний з-ди, комбінат хлібопродуктів, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісомеліоративна станція, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня, муз. та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

САРА́ТОВ — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташований на правому березі Волги. Значний річковий порт, вузол з-ць та автомоб. шляхів. 881 тис. ж. (1982). Поділяється на 6 міськ. районів. Засн. 1590 як фортеця для охорони *волзького шляху* від набігів кочовиків. У 1605 С. перенесено на сучас. місце. Під час *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71* жителі здали С. повстанцям, активно допомагали їм. У 1774 С. здобули повстанці під проводом О. І. *Пугачова*, багато жителів влилося до його загонів. З 1780 С.— місто, центр намісництва, з 1797 — губернії. В 70-х рр. 19 ст. тут діяли народницькі гуртки. Перший с.-д. гурток виник 1898, с.-д. к-т створено 1901. В С. діяла *Рада робітничих депутатів 1905*. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. З 1928 С.— центр Нижньоволзького, з 1934 — Саратовського країв, з 1936 — обл. центр. 26.XI 1941 і 30.VIII 1942 в місті відбулися *антифашистські мітинги представників українського народу*, 1941—44 працювала укр. *радіостанція імені Т. Г. Шевченка*. С.— один з важливих маш.-буд. центрів країни. Провідні підприємства — авіаційний, верстатобуд., підшипниковий, «Дизельапарат» та ін. з-ди. Розвинута нафтопереробна (нафтопереробний з-д), хім. (виробниче об'єднання «Нітрон»), буд. матеріалів (з-ди: керамзитовий, залізобетонних конструкцій, буд. деталей, цегельний) пром-сть. У С.— один з найбільших в СРСР з-д тех. скла. Харч. пром-сть представлена м'ясною, мол., борошно-

1

До ст. **Самокиш М. С.**

1. Перехід Червоної Армії через Сиваш. 1935. Сімферопольський художній музей.

2. Козак на коні. Фрагмент. 1889.

3. М. Щорс у бою під Черніговом. 1938. Чернігівський історичний музей.

2

3

1

2

До ст. **Сластіон О. Г.**

1. Проводи на Січ. 1898.

2. Волинь. Фрагмент.

3

4

5

3. Портрет кобзаря Петра Сіроштана. Туш, перо, олівець. 1887.

4. Портрет кобзаря Самійла Яшного. Чорна акварель, перо. 1903.

5. Ілюстрація до «Думи про смерть козака-бандуриста». Чорна акварель, перо, білило. 1897.

1 і **2** — Харківський художній музей.

3, 4 і **5** — Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

мельно-круп'яною галузями; легка — взут., швейною, трикотажною тощо. Поліграф. комбінат. Енерг. база міста — *Саратовська ГЕС*, місцеві ТЕЦ та газ місцевих родовищ. У С.— 10 вузів, у т. ч. *Саратовський університет*, 19 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т травматології і ортопедії та ін. наук. установи. Музеї: краєзнавчий (філіал — меморіальна квартира-музей сім'ї Ульянових), художній, Будинок-музей М. Г. Чернишевського, музей К. О. Федіна. Театри: опери та балету, драм., юного глядача, ляльок, цирк, філармонія. Навколо С. зона відпочинку. Серед архіт. пам'яток: Троїцький собор (1689—95), цивільні та житл. будинки в стилі *класицизму*; критий ринок (1910—15, арх. В. Люкшин) у стилі *модерн*. Пам'ятники: «Борцям революції 1905 року» (1925, скульптор Б. Корольов), «Борцям соціалістичної революції 1917 року» (1957, скульптор В. Перфілов), М. Г. Чернишевському (1953), В. І. Леніну (1970; обидва — скульптор О. Кибальников). В С. народилися М. Г. Чернишевський (деякий час жив і помер тут), К. О. Федін. У серпні 1857 в місті побував Т. Г. Шевченко. В 1910—13 тут жила сім'я Ульянових.

САРА́ТОВСЬКА ГЕС імені Ленінського комсомолу — одна з гідроелектростанцій *Волзького каскаду ГЕС*. Розташована поблизу м. Балаково Сарат. обл. РРФСР. Буд-во почато 1956; перші чотири агрегати стали до ладу 1967; введена на повну потужність 1970. До складу гідровузла входять: русло-ва земляна намивна гребля, двониткoвий однокамерний шлюз, верховий та низовий канали, лівобережна дамба, рибопідйомник та будинок ГЕС суміщеного типу. Через греблю прокладено залізницю та автомагістраль. Гребля утворює Саратовське водосховище. В машинному залі ГЕС — 24 агрегати. Встановлена потужність ГЕС 1,36 млн. кВт, середньобагаторічне виробн. електроенергії — 5,4 млрд. кВт · год. По лініях електропередачі 500 та 220 кВ електроенергія, вироблена ГЕС, надходить до Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР.

С. А. Зайцев.

САРА́ТОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. 10.I 1934 утворено Сарат. край, з 5.XII 1936 — С. о. Розташована на Пд. Сх. Сх.-Європейської рівнини. Площа 100,2 тис. км². Нас. 2587 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, казахи, татари, мордва, білоруси, чуваші та ін. Міськ. нас.— 73%. Поділяється на 38 районів, має 17 міст і 30 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Саратов*. С. о. нагороджено двома орденами Леніна (1956, 1970). Територію області Волга ділить на дві частини: західну — правобережну, зайняту *Приволзькою височиною* (вис. до 370 м), розчленовану ярами та балками, та східну — рівнинну (вис. 50—100 м). На крайньому Сх. в межі області заходять відроги Общого Сирту (вис. до 228 м), на Пд. Сх. розташована *Прикаспійська низовина*. В С. о. поклади природного газу, нафти, горючих сланців, калійно-магнезитових солей, мергелів та ін. мінеральних будівельних матеріалів. Клімат континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня від —11° на Зх. до —14° на Сх., липня — від +20° на Пн. до +24° на Пд. Сх. Опадів 450—500 мм на Пн. Зх. та 250—350 мм на рік на Пд. Сх. Ріки С. о. належать до басейнів Волги і Дону. Гол. водна артерія — *Волга*. На правобережжі найбільші ріки — Хопер, Медведиця (бас. Дону), Терешка, на лівобережжі — Великий Іргіз і Малий Іргіз, Великий Узень і Малий Узень, Єруслан. Значна частина області лежить у степовій зоні, пд.-сх.— у напівпустельній. Степові простори розорано. Під лісом — 5% площі (в'яз, дуб, береза, сосна). Провідні галузі пром-сті: маш.-буд., харч., хім., легка та паливна. Електроенергія надходить від *Саратовської ГЕС*, ТЕЦ, будується (1982) атомна електростанція. Машинобудування та металообробка представлені виробн. устаткування для чорної металургії, газової та хім. пром-сті, верстатів, тролейбусів, газової апаратури, с.-г. машин, підшипників тощо. З галузей харч. пром-сті виділяються борошномельна, мол., м'ясна, мол.-консервна та овоче-фруктоконсервна. Підприємства хім. і нафтохім. пром-сті виробляють волокно, сірчану к-ту, продукти органічного синтезу тощо (виробничі об'єднання «Хімволокно» у Балаково та Енгельсі, «Нітрон» у Саратові та ін.). Легка пром-сть представлена текст., швейною, трикотажною, шкіряно-взут., прядильно-ткацькою галузями. Виробн. буд. матеріалів (залізобетонні вироби, силікатна та червона цегла, шифер, скло, цемент та ін.). Розвинута лісопильна та деревообр. пром-сть. В Саратові — поліграф. комбінат. Гол. пром. центри — Саратов, *Енгельс*, *Балаково*, Вольськ, *Балашов*, Пугачов. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Провідні культури: яра та озима пшениця, озиме жито, ячмінь, тех. та овоче-баштанні, картопля. В зх. районах вирощують цукр. буряки, гречку, на лівобережжі — махорку, гірчицю, просо. Розвинуте садівництво. В С. о. створено найбільше на Поволжі парникове г-во. Для поліпшення меліоративних умов збудовано Саратовський зрошувально-обводнювальний канал, Духовницьку, Приволзьку, Енгельську та ім. Ю. О. Гагаріна зрошувальні системи. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Птахівництво, бджільництво. В області розвинуті всі види транспорту. Гол. трансп. вузол — Саратов. Залізничні магістралі з'єднують Саратов з Москвою, Казанню, Ташкентом, Алма-Атою та ін. містами (залізничну лінію Пенза — Ртищево — Поворіно електрифіковано). Автомоб. магістралі: Саратов — Пенза, Саратов — Волгоград, Саратов — Воронеж, Саратов — Тамбов та ін. Судноплавство по Волзі (порти і пристані: Саратов, Балаково, Вольськ, Енгельс). Розвинутий авіац. і трубопровідний транспорт (газопроводи: Саратов — Москва, Уренгой — Петровськ — Новопсков, Середня Азія — Центр).

У С. о.— 11 вузів, у т. ч. *Саратовський університет*, пед. ін-т у Балашові, 46 серед. спец. навч. закладів; значна кількість наук. установ. 11 музеїв (з 4 філіалами): краєзнавчий (філіали — меморіаль-

Саратов. Будинок Саратовської консерваторії імені Л. В. Собінова.

П. Сарасате.

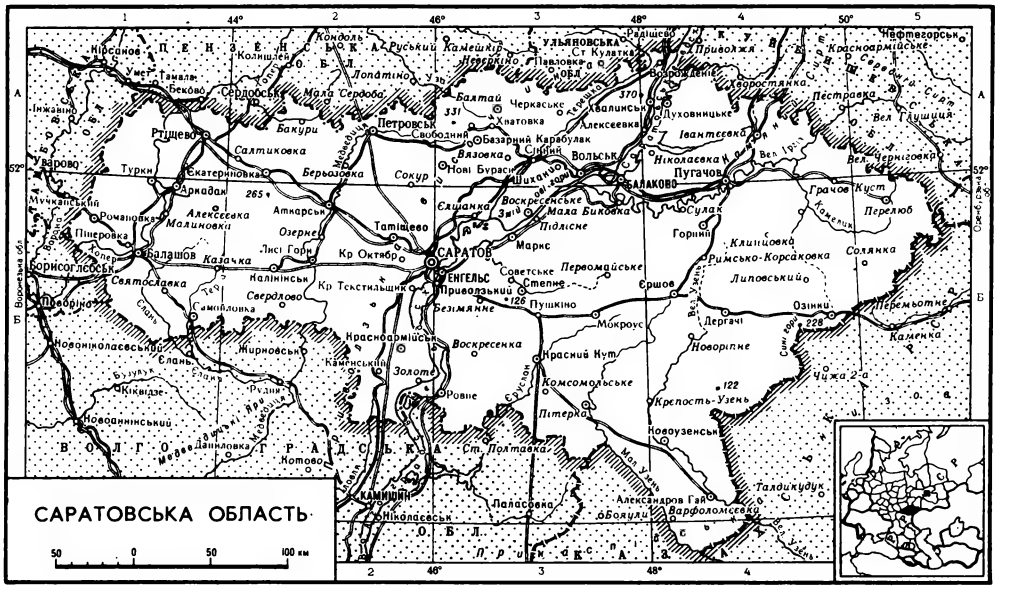

на квартира-музей сім'ї Ульянових в Саратові та краєзнавства — у Новоузенську), художній (філіал — в Балаково), К. О. Федіна, Будинок-музей М. Г. Чернишевського в Саратові; краєзнавчі музеї в Балашові, Вольську, Пугачові, Петровську, Енгельсі, Хвалинську, музей В. І. Чапаєва в Пугачові (філіал — в Балаково). 7 театрів (опери та балету, драм., юного глядача, ляльок — у Саратові; оперети — в Енгельсі, драматичні — в Балашові і Вольську), філармонія, цирк (у Саратові). В С. о.— 10 санаторіїв, 9 будинків відпочинку, пансіонати.

Літ.: Природа родного края и её охрана. Саратов, 1971; Легенькая Е. Ф., Шабанов М. А. География Саратовской области. Саратов, 1973.

О. Ф. Легенька.

САРА́ТОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. Г. Чернишевського — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1909 (діяв один мед. ф-т). За роки Рад. влади ун-т став одним з найбільших навч.-наукових закладів країни. У 1922 йому присвоєно ім'я М. Г. Чернишевського. В 1981 навч. р. у складі ун-ту було 8 ф-тів: істор., філол., мех.-матем., фіз., хім., біол., геол., геогр., на яких навчалося 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — три н.-д. ін-ти (механіки та фізики, геології, хімії), обчислювальний центр, бот. сад., наук. б-ка (фонд понад 3 млн. одиниць зберігання). Ун-т має вид-во. За роки Радянської влади ун-т підготував близько 48 тис. спеціалістів.

П. А. Бугавнко.

САРА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,3 тис. км². Нас. 52,5 тис. чол. (1982). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані селищній та 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Сарата*. С. р. розташований у межах *Причорноморської низовини*. Річки — *Хаджидер, Сарата* та *Когильник* з прит. *Чилігідер*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: саратські ви-

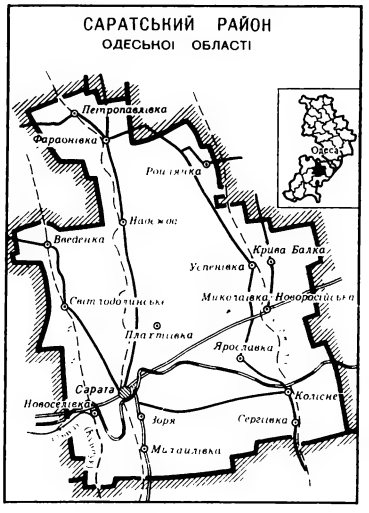

норобний і соко-консервний з-ди, комбінат хлібопродуктів, Плахтіївський комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Сарата). У землеробстві переважає виробн. зерна та виноградарство, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 120,1 тис. га, у т. ч. орні землі 93,0 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, соняшник. У С. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сарата та Кулевча. Автомоб. шляхів — 234 км, у т. ч. з твердим покриттям—210 км. У районі — 32 заг.-осв., 2 муз. та спорт. школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 36 будинків культури і клубів, кінотеатр, 31 кіноустановка. У с. Новоселівці С. р. народився держ. і парт. діяч Молд. РСР С. К. *Гроссу*. У С. р. видається газ. «Советская новь» (з 1945 до 1965 — «Советское знамя»).

А. П. Панков.

САРАФА́НОВ Геннадій Васильович (н. 1.I 1942, с. Синенькі Саратовського р-ну Сарат. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (з 1974), полковник. Член КПРС з 1963. Закінчив (1964) Балашовське вище військ.-авіац. училище льотчиків. В загоні космонавтів — з 1965. Разом з Л. С. *Дьомін*ом як командир корабля здійснив політ (26—28.VIII 1974) на космічному кораблі «Союз-15». В польоті відпрацьовувався процес маневрування та зближення з орбітальною станцією «Салют-3».

САРГА́Н (Belone) — рід морських риб род. сарганових. 1 вид — с а р г а н є в р о п е й с ь к и й (B. belone). Тіло (довж. до 90 см, маса до 1 кг) видовжене, вкрите дрібною лускою. Спинний плавець розміщений над анальним. Щелепи витягнуті, з численними зубами. Кістки зелені. С.— зграйна пелагічна риба. Живиться дрібними рибами, а також безхребетними; є кормом для ін. хижих риб, зокрема тунців. Нерест у С. з квітня по жовтень, плодючість до 38 тис. ікринок. Поширений в прибережних водах Атлантики, зустрічається в Середземному, Чорному, Азовському, частково в Баренцовому, Білому і Балтійському морях. Об'єкт промислу. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

САРГА́СОВЕ МО́РЕ — зх. частина Атлантичного ок. у субтропічних широтах Пн. півкулі (між 23—35° пн. ш. і 30—68° зх. д.). Пл. понад 6 млн. км². Найбільша глиб. 7110 м. Розташоване у центрі пн.-атлантичного антициклонального круговороту між Канарською течією, *Північною Пасатною течією* та *Гольфстрімом*. Т-ра підвищується з Пн. на Пд. від +18 до 23° (взимку) та від +26 до 28° (влітку). Солоність до 37‰. Вода С. м. дуже забруднена мазутом та ін. відходами. Дно С. м. вкрите червоним мулом, біля пн.-амер. узбережжя переважає глобігериновий мул. Назву С. м. дістало від плаваючих бурих *саргасових водоростей*, які вкривають великі площі моря і майже не виносяться за його межі. Фауна С. м. представлена вільноплаваючими (мор. черепахи, макрелеві, краби та ін.) і прикріпленими до водоростей (актиній, грибки, мохуватки та ін.) організмами.

САРГА́СОВІ ВО́ДОРОСТІ (Sargassaceae) — родина з відділу *бурих водоростей*. *Слані* макроскопічні, кущисті, прикріплені до субстрату, з повітряними пухирями, розчленовані на стебловидні, гілковидні, а часом також листкоподібні частини. Розмноження вегетативне, власне нестатеве та статеве. Представником С. в. є рід саргасум (Sargassum), види якого поширені гол. чином в тропіч. та субтропіч. морях; в СРСР зустрічається у далекосхідних морях. Своєрідні види саргасум (з неприкріпленими сланями) зростають в Саргасовому морі, у поверхневих шарах води якого утворюють величезні скупчення. С. в. використовують для добування альгінатів, що їх застосовують в пром-сті, зокрема харчовій; деякі їстівні.

Н. В. Кондратьєва.

СА́РДЖЕНТ (Sargent) Джон Сінгер (12.I 1856, Флоренція — 15.IV 1925, Лондон) — амер. живописець. В 1874—79 навчався в Парижі, з 1885 жив у Лондоні, бував у США. Зазнав впливу Г. *Курбе* та Е. *Мане*. Автор портретів (Р. Л. Стівенсона, 1884—87; лорда Рібблсдейла, 1902; художника Робертсона та ін.), жанрових картин («Китайські ліхтарики», 1885—86; «Сімплонський тунель: урок», 1911, та ін.), настінних розписів у Публічній бібліотеці в Бостоні (1894—95).

Дж С Сарджент. Портрет Р. Л. Стівенсона. 1884—87. Музей Тафта. Цінціннаті.

САРДИ́НИ — промислова назва групи видів морських зграйних риб з родів Sardina, Sardinops, Sardinella род. *оселедцевих*. Довж. тіла частіше до 21 см, маса 50—500 г. Сардини — пелагічні риби, що живуть у прибережних районах субтропічних і помірних зон Світового ок. Живляться гол. чин. нижчими ракоподібними. Статевозрілими стають на 2—3-му році життя. С. властиві далекі кормові та нерестові міграції (див. *Міграції тварин*). У водах СРСР водяться 3 види: С. т и х о о к е а н с ь к а, або *івасі*, С. а т л а н т и ч н а (Sardina pilchardus) і алаша (Sardinella aurita). С. мають велике промисл. значення (з них виготовляють консерви, кормове борошно).

САРДІ́НІЯ — острів у Середземному м., на Зх. від Апеннінського п-ова, територія Італії. Площа 24

тис. км². Нас. 1,5 млн. чол. (1973). У рельєфі переважають гори і плоскогір'я, складені кристалічними та вулканічними породами. Макс. вис.— 1834 м (г. Ла-Мармора). Розвинутий *карст*. Родовища свинцю, цинку, кам. вугілля, заліз. руди, бокситів. Річки невеликі, порожисті (основні — Тірсо, Флумендоса); використовують для зрошування. Вічнозелені й листопадні ліси (дуб, каштан, вільха) займають 4% площі С. Поширені рослинні угруповання типу *маквіс* і гарига. Посіви зернових, сади, виноградники. Розвинуте тваринництво, рибальство. Осн. пром. центр і порт — *Кальярі*. Перші поселення людей на тер. С. відомі з часів *мідного віку*. В 7 ст. до н. е. фінікійці і греки почали колонізацію острова. З 535 до н. е.— під владою *Карфагену*, з 238 до н. е.— Старод. *Риму*. В 5 ст. островом володіли *вандали*, в 6—7 ст.— остготи, візантійці, в 8—11 ст.— араби. В 1326—1708 С. — під владою Іспанії, 1708—20 — Австрії. В 1720—1861 — у складі *Сардінського королівства*. З утворенням єдиної італ. д-ви (1861) С. ввійшла до її складу.

М. М. Рибін (географічний нарис).

САРДІ́НСЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО — держава, що існувала в Італії 1720—1861. Утворена з приєднанням о. Сардінія до *Савойського герцогства*. Основною частиною С. к. був *П'ємонт*. У 1798 франц. війська зайняли П'ємонт, згодом його було приєднано до Франції. Після падіння імперії Наполеона I *Віденський конгрес 1814—15* відновив С. к. у кол. кордонах і приєднав до нього Лігурію (з Генуєю). В серед. 19 ст. С. к., як найсильніша у військовому відношенні і найбільш економічно розвинута італ. д-ва, стало центром боротьби проти австр. *Габсбургів*, руху за об'єднання Італії. В 1859 до С. к. було приєднано Ломбардію. За договором 1860 С. к. передало Франції Савойю і Ніццу (див. *Австро-італо-французька війна 1859*). В результаті італ. революції 1859—60 до С. к. приєдналася більшість італ. д-в, що утворили єдину Італ. д-ву, яка з 17.III 1861 прийняла назву Італ. королівство (престол у ньому посіла *Савойська династія*).

САРЕ́ЗЬКЕ О́ЗЕРО — гірське озеро на Памірі, у Горно-Бадахшанській авт. обл. Тадж. РСР. Лежить на вис. 3239 м над р. м., між хребтами Музкол і Пн.-Алічурським. Довж. до 75 км, шир. до 3,4 км. Пл. 86,5 км². Найбільша глиб. до 505 м. Утворилося 1911 внаслідок землетрусу й викликаного ним обвалу, що загатив р. Мургаб і утворив природну греблю заввишки до 800 м. Взимку замерзає. Багате на рибу.

САРЖА (італ. sargia, франц. serge, від лат. sericus — шовковий) — бавовняна, лляна, шовкова або вовняна тканина головного (саржового) *переплетення ниток*. Буває гладкофарбованою, строкатотканою, вибіленою або вибивною. Використовується як *тканина технічна*, підкладкова, платтяна, взуттьова, меблева тощо.

САРИ́Г-О́ОЛ Степан Агбанович [н. 4 (17).XI 1908, поселення Овюр Торгалиг, тепер Овюрського р-ну Тув. АРСР] — тув. рад. письменник, нар. письменник Тув. АРСР (з 1973), заслужений діяч л-ри і мистецтва Тув. АРСР (з 1963). Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1934. Збірки віршів: «Світле сонце» (1944), «Сани-Моге» (1947), «Радянська Тува» (1954), «Вогні комунізму» (1964), «Пісня Хомуса» (1968), «Хомус співає» (1981), поеми «Алдин-кис» (1946), «Мій Улуг-Хем» (1968), «Ілліч в усьому»

Мис **Сарич**.

(1969); повісті «Подарунок» (1942), «Колгосп „Ертнеліч"» (1956), автобіографічна дилогія «Повість про світлого хлопчика» (кн. 1—2, 1961—66), збірки оповідань «Край мій багатий» (1958), «Життя — боротьба» (1968) та ін. Автор кіносценаріїв, п'єс, лібретто опер, книг для дітей. Вірш «Вічна слава» — про дружбу тув. і укр. народів. Перекладач поезій Т. Шевченка; присвятив йому статтю «Вчимося у великого Шевченка» (1964). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— У Саян. М., 1965; Песня Хомуса. Кызыл, 1968; После ливня. М., 1975; Повесть о светлом мальчике. М., 1977; На зимовке. М., 1980; Хомус поёт. М., 1981.

Д. С. Куулар.

САРИКАМИ́ШСЬКА ЗАПА́ДИНА, Сарикамишська улоговина — безстічна западина в Середній Азії, між пустелею *Каракуми* і плато *Устюрт*. Розташована на території Туркменської РСР, пн.-зх. частина — в Каракалп. АРСР Узбецької РСР. Довж. 125 км, шир. 90 км. Мінім. відмітка дна — 38 м нижче р. м. У центр. частині С. з.— Сарикамишські озера. С. з. зайнята відкладами давнього озера і вкрита солончаками та перевіяними пісками. Періодично западина приймала води Амудар'ї, перетворюючись на озеро. Останній раз води Амудар'ї досягли С. з. 1971.

САРИСУ́ — річка у Каз. РСР, у межах Джезказг. і Кзил-Орд. областей. Довж. 671 км, площа бас. 81,6 тис. км². Бере початок і тече гол. чин. *Казахським дрібносопковиком*, у нижній течії перетинає пустелі Бетпак-Дала і Мойинкум. Впадає у оз. Телеколь. Живлення снігове. Влітку міліє, місцями пересихає. Телекольським каналом сполучена з р. Сирдар'єю. Використовують для водопостачання та зрошування культур. земель і пасовищ. На С.— м. Атасу; в бас. річки — великі поклади заліз. і мідних руд.

САРИХА́НОВ Нурмурад (1906, аул Геок-Тепе, тепер смт Геок-Тепинського району Ашхабадської області Туркменської РСР — 4.V 1944, загинув у бою за село Делакеу, тепер Григоріопольського р-ну Молд. РСР) — туркм. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Брав участь у визволенні України і Молдавії від нім.-фашист. загарбників. Друкуватися почав в 30-х рр. Оповідання «Остання кибитка», «Білий дім» (обидва — 1938), «Ширін», «Книга» (обидва — 1939), «Гнів бая» (1940) та ін.— про нове життя туркм. народу, про зміни в світогляді селян-колгоспників. У повісті «Шукур-бахші» (1940, художній фільм, 1963) змальовано життя нар. співця 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Остання кибитка. К., 1953.

А. Улугбердиев.

СА́РИЧ — мис на Зх. *Південного берега Криму*, крайня пд. точка України і всієї Європ. частини СРСР (44° 23′ пн. ш.). Складений вапняками. На схилах — розріджений ліс з ялівцю високого, дуба пухнастого, граба східного, фісташки туполистої; в підліску — рускус понтійський, чист кримський, жасмин кущовий.

О. В. Єна.

САРИ́-ЧЕЛЕ́КСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у відрогах Чаткальського хр. Тянь-Шаню, на території Ошської обл. Кирг. РСР. Створений 1960. Пл. 23,9 тис. га. Заповідник розташований в улоговині; нижня межа проходить на вис. 1200 м над р. м., найвища точка — 4247 м (г. Мустор). Є сніжники, багато озер, найбільше — о. Сари-Челек (пл. 507 га, глиб. 240 м). До вис. 2100 м переважають ліси з волоського горіха та яблуні. На вис. 2100—3000 м — субальп. пояс, представлений ялицевим і ялиновим лісом, вище — різнотравно-злакові луки. У заповіднику понад 980 видів вищих рослин. Фауна включає 41 вид ссавців (марал, козуля, зубр, архар), 157 — птахів, 5 — плазунів, 2 — земноводних. З риб численна маринка. Напрям наук. досліджень заповідника — комплексне вивчення ландшафтів пд. Тянь-Шаню, розробка методів охорони й відновлення горіхово-плодових лісів.

СА́РІ — жіночий одяг в Індії. Являє собою шматок тканини 4,5—9 м завдовжки і 1 м завширшки. Один край тканини прикріплюють до тугого пояса і обвивають нею у вигляді спідниці стегна і ноги, другий накидають на плече або на голову як хустку. Під С. надягають коротеньку кофточку з короткими рукавами.

САРКА́ЗМ (грец. σαρκασμός, від σαρκάζω — розриваю м'ясо) — різновид *комічного*, їдка, глумлива і безкомпромісно гнівна насмішка, сповнена презирства й ненависті до об'єкту висміювання. С. близький до *іронії*, є її вищим ступенем. Зберігаючи іронічну двоплановість, С. більш відкрито виражає обурення, знищувальну оцінку. С. як прийом худож. творчості використовується в різних жанрах і видах мистецтва, особливо в *сатирі*.

В. Д. Тимченко.

САРКЕ́Л — хозарська фортеця на Дону, збудована бл. 834. Залишки фортеці були біля хутора Попова, поблизу станиці Цимлянської на лівому березі ріки; те-

Г. В. Сарафанов.

С. А. Сариг оол.

Сарі.

Б. Є. Саркісов.

Ф. Т. Саркісян.

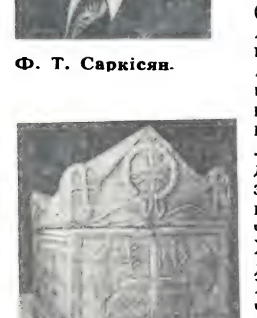

Саркофаг Ярослава Мудрого. Зберігається в Софійському музеї в Києві.

Сармати. Золотий фалар (нагрудна бляха для коня) з станиці Северської Краснодарського краю.

пер затоплені Цимлянським водосховищем. Розкопки провадилися 1934—36 і 1949—51. Стіни фортеці завтовшки 3,75 м були укріплені кутовими квадратними баштами. Споруди С. складені з цегли на вапняному розчині. С. — одна з пам'яток *салтівської культури*. З 12 ст.— руський форпост Біла Вежа.

САРКІ́СОВ Бабкен Єсайович [н. 25.XI (8.XII) 1913, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабах. АО Азерб. РСР] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Азерб. індустріальний ін-т (1938), ВПШ при ЦК ВКП(б) (1944). З 1929 — слюсар у мех. майстернях у Баку. З 1938 — інженер, старший інженер, заст. гол. механіка, 1941—43 — парторг ЦК ВКП(б) на Бакинському нафтопереробному з-ді ім. С. М. Будьонного. В 1944—55 працював в апараті ЦК КПРС. У 1955—61 — секретар ЦК КП Вірменії. В 1961—66 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів Вірм. РСР по координації н.-д. робіт. У 1966—70 — міністр автомоб. транспорту Вірм. РСР. У 1970—75 — голова Держ. к-ту цін Ради Міністрів Вірм. РСР. З 1975 — Голова Президії Верховної Ради Вірм. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР (з 1977). В 1976—81 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

САРКІ́СОВ Саркіс Артемович (1898—12.VIII 1938)—парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в м. Шуші (тепер Аз. РСР). Під час громадян. війни вів підпільну парт. роботу в Баку. В наступні роки працював на керівній парт. і госп. роботі в Ленінграді. В 1926—27 примикав до троцькістсько-зінов'євської опозиції. В 1932—37 — секретар Донецького обкому КП(б)У і деякий час — нач. «Донбасвугілля». На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. На XII і XIII з'їздах КП(б)У був обраний членом ЦК. В 1937 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

САРКІСЯ́Н Фадей Тачатович (н. 18.IX 1923, Єреван) — рад. держ. діяч, акад. АН Вірм. РСР (з 1977). Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї службовця. Закінчив ленінградську Військову академію зв'язку імені С. М. Будьонного (1946). У 1946—63 працював у системі М-ва оборони СРСР. У 1963—77— директор Єреванського н.-д. ін-ту матем. машин. З 1977 — Голова Ради Міністрів Вірм. РСР. Лауреат Держ. премії СРСР (1971). З 1981 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

САРКО́ДОВІ (Sarcodina) — клас безхребетних тварин типу *найпростіших*. Діаметр тіла від 1—3 до кількох сот мікронів. Найхарактернішою ознакою є здатність утворювати *псевдоподії*. Багато видів мають мінеральний скелет. Перетравлювання їжі відбувається в травних *вакуолях*; виділення і *осморегуляція* — через скоротливі вакуолі. Розмноження нестатеве, відомий також і статевий процес. 10 тис. видів, поширених по всій земній кулі. Населяють моря, є прісноводні форми, деякі живуть у грунті, серед амеб є паразитичні види. З підкласи: *корененіжки* (з 3 рядами — *амебоподібні*, раковинні корененіжки і *форамініфери*), *радіолярії* та *сонцевики*. Багато С. відіграють важливу роль в утворенні осадочних порід. Викопні форми відомі з кембрійського періоду. *Б. М. Мазурмович.*

САРКО́МА (від грец. *σάρξ* — м'ясо і *ὄγκωμα* — пухлина) — різновидність злоякісної *пухлини*, що розвивається з елементів *сполучної тканини*. С. значно частіше, ніж *рак*, уражає людей молодого віку. Виникає у будь-якій ділянці організму. Найпоширеніші С. м'яких тканин та кісток, вони дуже швидко ростуть та метастазують (див. *Метастази*) у віддалені органи. Бувають генералізовані форми С., коли пухлинним процесом одночасно уражаються майже усі лімфатичні вузли. С. складаються з недиференційованих клітин круглої, веретеноподібної або неправильної форми та сполучнотканинних прошарків, що містять кровоносні капіляри. Розрізняють С. з кісткової тканини (остеосаркома), хрящової (хондросаркома), судинної (ангіосаркома), м'язової (лейоміосаркома, рабдоміосаркома) та ін. Методи профілактики, діагностики та лікування такі самі, як і при ін. злоякісних пухлинах. *А. Й. Бикоріз.*

САРКОПТО́З, свербунова *коросста* — хронічна хвороба тварин, що характеризується свербінням, запаленням шкіри і випаданням шерсті в уражених місцях. Хворіє і людина. Спричинюють С. внутрішньошкірні паразити — *коростяні кліщі*, специфічні для кожного виду с.-г. тварин. Частіше уражається шкіра голови, шиї, грудей і кінцівок. Виникненню С. сприяють утримання тварин у брудних, вогких і темних приміщеннях, неповноцінна годівля. Оселюючись і розмножуючись у товщі шкіри, кліщі прогризають там ходи і відкладають яйця, чим подразнюють нервові закінчення і спричинюють сильний свербіж та запалення шкіри. Живляться кліщі лімфою. Хворі тварини худнуть, розчісують до крові сверблячі місця, на яких утворюються струпи, знижують продуктивність. Заходи боротьби. Хворих тварин ізолюють і обробляють розчинами хлорофосу, емульсіями трихлорметафосу-3 та ін. *акарицидами*; купають у протикліщових ваннах. Одночасно дезинфікують приміщення, вигульні майданчики і предмети догляду.

В. М. Хрящевський.

САРКОСПОРИ́ДІЇ, м'ясні споровики (Sarcosporidia) — група паразитичних найпростіших ряду *кокцидій*. Локалізуються в м'язах травоїдних ссавців (проміжні хазяї). Мають вигляд дрібних (завдовжки 0,5—5,5 мм) пухирців, що являють собою *цисти*, виповнені численними серповидними тільцями-мерозоїтами (цистозоїтами). З цист, що потрапляють в організм м'ясоїд. ссавців (остаточні хазяї), при поїданні зараженого м'яса, мерозоїти переходять у слизову оболонку кишечника і перетворюються в результаті статевого процесу на статеві клітини — макро- і мікрогамети. Згодом формуються ооцисти, якими й заражаються проміжні хазяї, проковтуючи їх разом із забрудненою їжею. С. поширені на всіх континентах. Відомо бл. 70 видів, об'єднуваних в 1 рід — Sarcocystis. На Україні — 8 видів. Спричинюють тяжке захворювання тварин — саркоцистоз (саркоспоридіоз), яке призводить до зниження продуктивності тварин і якості м'ясної продукції, а іноді (при інтенсивному ураженні міокарда) й до загибелі. Зареєстровано також бл. 20 випадків захворювання людини (збудник S. lindemanni).

О. П. Маркевич.

САРКОФА́Г [від грец. *σάρξ* (*σαρκός*) — м'ясо, плоть і *φάγος* — пожирач] — труна, невелика гробниця. С. відомі в Старод. Єгипті, античних Греції і Римі, Київській Русі тощо. Вміщувалися здебільшого в поховальних спорудах, храмах. Саркофаги часто виготовляли з цінних матеріалів і прикрашали розписом, скульптурою, написами.

САРКСЯ́Н Ара Мігранович (7.IV 1902, Стамбул — 14.VI 1969, Єреван) — вірм. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1939. У 1924 закінчив віденську АМ. З 1925 працював у Вірменії. Один з організаторів вірм. філіалу *АХРР*. Твори: портрети С. Шаумяна (1952), Є. Чаренца (1957), пам'ятники С. М. Кірову в Кіровакані (1942), В. І. Леніну в м. Камо (1959) та ін. Викладав в Єреванському худож.-театр. ін-ті (професор — з 1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

САРМА́ТИ — давні кочові іраномовні племена, споріднені зі *скіфами*. Кочували в степах Казахстану, Уралу, Поволжя (про ранню історію С. див. *Савромати*). Спочатку культура С. була близькою до скіфської, пізніше ця близькість зберігалася лише в зх. С. В екон. і культур. відношеннях С. відставали від скіфів. У них довше зберігався родоплемінний лад з пережитками *матріархату*. З 6 ст. до н. е. С. відомі античним авторам (*Гекатею Мілетському, Геродоту, Гіппократу, Страбону* та ін.). До складу С. входили племена *аорсів, язигів, роксоланів, аланів* та ін. Основою г-ва С. було кочове скотарство. В 4 ст. до н. е. С. утворили великі союзи племен. В 3 ст. до н. е. С. почали переходити через Дон; з 2 ст. до н. е. панівне становище в степах Пн. Причорномор'я перейшло від скіфів до С. Так, зокрема, роксолани разом з царем пізньої Скіфії *Палаком* воювали в 2-му ст. до н. е. проти війська понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*, в

серед. 1 ст. н. е. перейшли Дунай і напали на рим. провінцію *Мезію*. Кінець пануванню С. у степах Пн. Причорномор'я поклала навала *готів* (серед. 3 ст.) і *гуннів* (кін. 4 ст.). Частина С. разом з готами і гуннами брала участь у *Великому переселенні народів*. Ті, що збереглися на Пд. Сх. Європи, за раннього середньовіччя змішалися з ін. народами (слов'янськими, північнокавказькими), більшою мірою з тюркомовними племенами. Для С. характерні курганні й безкурганні могильники (*Новопилипівські кургани, Усть-Кам'янські кургани*). Сарматські воїни мали на озброєнні мечі та кинджали, списи, лук і стріли. Певну роль відігравав захисний обладунок (панцирі, шоломи). Сарматська кіннота в ті часи вважалась однією з найкращих.

У С. з 7—3 ст. до н. е. були поширені орнаментовані металеві пластинки для поясів, зброї, зброї; металевий і глиняний посуд, різноманітні ювелірні вироби. Для сарматського мистецтва тих часів характерні були виконані у *«звіриному стилі»* зображення тварин і фантастичних істот, сцен полювання, а також боротьби звірів; траплялися зображення людей — кінних лучників, списників, бородатих варварів та ін. В 3 ст. до н. е. з'явився т. з. поліхромний стиль — вставки з кольорового каміння й скла на золотому або срібному тлі. При дальшому просуванні сарматських племен на Пн. Кавказ, Кубань та Пн. Причорномор'я мист. С. сприймало елементи місц. культури. Найкращими творами мист. С. є золоті вироби 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. з станиці Сєверської та з кургану Хохлач, прикраси 4—6 ст. н. е. з могильника Суук-Су (Крим).

Літ.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977; Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 101. М., 1961.

Є. В. Черненко (історія).

САРМА́ТСЬКЕ МО́РЕ — морський басейн, що існував у сарматському віці (див. *Сарматський вік і ярус*). Охоплювало пд. частину сучас. тер. СРСР від Карпат до Аральського м., за межами СРСР — від Карпат до Альп. С. м. було порівняно теплим, неглибоким, слабосолоним басейном. На Україні відклади його поширені на Пд. республіки, Закарпатті й Передкарпатті.

САРМА́ТСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — ранній вік пізньоміоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (вапняки, піски, пісковики, мергелі) поширені в *Причорноморській западині, Передкарпатському прогині* і *Закарпатському прогині*. Їхня потужність до 800 м. З цими відкладами пов'язані поклади нафти і газу. Див. також *Неогеновий період і неогенова система, Сарматське море*.

САРНА, серна (Rupicapra) — рід парнокопитих ссавців род. *бичачих*. Включає єдиний вид — сарна (R. rupicapra). Довж. тіла 102—140 см, маса 15—45 кг. Роги є у самців і у самок. Волосяний покрив влітку рудий, взимку темно-бурий. С. живуть в скелястих ділянках гірських лісів. Тримаються стадами від 2—3 до кількох десятків голів. Живляться травою, листям, гіллям, взимку — корою дерев, лишайниками і хвоєю. Гін в листопаді — грудні. Вагітність бл. 6 міс. У виплоді 1, рідко 2 малят. Статевозрілими стають самки у 1,5—2,5 роки, самці — бл. 3-х років. Об'єкт спортивного полювання. Поширена в горах Європи і Малої Азії; в СРСР — на Кавказі і в Закавказзі. На Україні до 19 ст. існувала в Карпатах.

САРНЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 2,0 тис. км². Нас. 94,4 тис. чол. (1982). У районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сарни*. С. р. розташований у межах *Полісся Українського*. Корисні копалини: граніти, пісок, глина, торф. Річки — *Горинь* та її прит. *Случ* (бас. Дніпра). Чимало озер, у т. ч. Карасинське і Сомине. Ґрунти дерново-підзолисті піщані, супіщані, болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика) займають близько 46% території району.

Найбільші підприємства району — сарненські маслоробний, рем.-мех., комбікормовий, льонопереробний з-ди, лісгоспзаг, комбінат «Будіндустрія», меблева ф-ка, клесівські торфобрикетний та щебеневий з-ди тощо. Комбінат побутового обслуговування (Сарни) та 12 будинків побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, жито), картоплі, льону-довгунця, овочів, хмелю; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 68,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,5 тис. га. Осушено 48,1 тис. га. У С. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, Сарненська н.-д. станція по освоєнню боліт, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Сарни, залізничні станції — Страшів, Клесів, Немовичі й Тутовичі. Автомоб. шляхів — 460 км, у т. ч. з твердим покриттям — 328 км. У районі — 2 сільс. профес.-тех. уч-ща, 71 заг.-осв., 3 муз. та спортивна школи; 58 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій. 17 будинків культури, 39 клубів, 5 кінотеатрів, 51 кіноустановка, 62 б-ки; музеї — краєзнавчий в Сарнах та істор. в смт Степані. В цьому ж с-щі народився польс. революц. демократ С. Г. *Ворцель*. У 1898 у с. Кузьмівці С. р. жив рос. письменник О. І. *Купрін*. У С. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1939).

Є. С. Ковальчук.

«САРНЕНСЬКИЙ ХРЕСТ» — бойова операція укр. партизанів у грудні 1942, під час якої було виведено з ладу важливий залізничний вузол Сарни (Ровен. обл.). У жовтні 1942 партизанське з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака* і С. В. *Руднєва* за вказівкою Верховного Головнокомандування вийшло в рейд на Правобережжя Дніпра. Форсувавши Сож, Десну, Дніпро і Прип'ять, з'єднання взяло напрям на Зх., знищуючи на своєму шляху гітлерівські гарнізони. Вночі проти 26.XI 1942 партизани розгромили численний фашист. гарнізон у м. Лельчиці (Гомельська обл.). Після цього з'єднання розмістилося за 120—150 км на Сх. від Сарн. Для здійснення операції було створено 5 груп, які вночі проти 5.XII 1942 одночасно висадили в повітря 5 мостів: на Пн.-Сх. напрямі (ст. Домбровиця) через р. Случ, на перегонах Антонівка — Сарни, Немовичі — Сарни, Сташів — Клесів і Сарни — Лунінець через р. Горинь. Внаслідок операції «С. х.» було на 15 діб припинено рух поїздів через Сарни.

Я. Г. Панін.

САРНИ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. Виникли в кін. 19 ст. в зв'язку з будівництвом залізниці Ровно — Лунінець. У 1904 в С. утворилася група РСДРП. Рад. владу проголошено 12 (25).XI 1917. Сарненські залізничники були одними з ініціаторів *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*, брали активну участь у *Дубровицькому збройному повстанні 1918—19*. В 1920 с-ще захопила бурж.-поміщицька Польща. У 1923 було організовано підпільний осередок КПЗБ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року С.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни С. з 6.VII 1941 по 11.I 1944 були окуповані нім.-фашист. військами. В місті з липня 1943 діяв підпільний райком партії. В 1943 за 120—150 км на Сх. від С. була проведена бойова операція українських партизанів *«Сарненський хрест»*. У місті — маслоробний, комбікормовий, хлібний, продовольчих товарів, ремонтно-механічний, залізобетонних виробів, льонопереробний заводи, меблева фабрика, комбінат «Будіндустрія», лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 сільс. профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв. та музична школи; 9 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 будинки культури, клуб, 4 кінотеатри, 8 б-к, краєзнавчий музей. В С. народився рад. селекціонер М. О. *Ольшанський*. У 1916 тут побував Я. *Гашек*.

А. М. Саркісян.

А. М. Саркісян. Портрет С. Спандаряна Бронза. 1947. Державна картинна галерея Вірменії. Єреван.

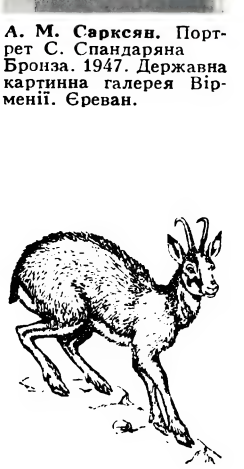

Сарна.

Саркоспоридії: цисти в м'язах.

У. Сароян.

Ж. П. Сартр.

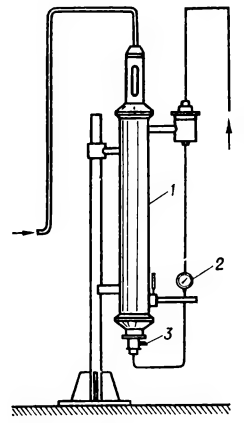

Сатуратор:
1 — ємність, в якій рідина насичується вуглекислим газом;
2 — манометр;
3 — патрубок, через який випускають насичену газом рідину (стрілками показано надходження рідини і газу).

Літ.: Ваганов Г. П. Сарни. Львів, 1979.

САРНОБИ́К (Ogyx) — рід *антилоп*. Довж. тіла до 2,35 см, маса до 120 кг. Роги довгі (довж. до 1 м), внизу з кільцеподібними поперечними потовщеннями, є у самців і самок. Забарвлення волосяного покриву рудувато-буре або жовтувато-біле. С. поширені у відкритих місцевостях Африки та на Аравійському п-ові. Тримаються парами або невеликими групами (40 і більше голів). Живляться в осн. трав'янистими рослинами. Вагітність бл. 9 міс. У виплоді 1, рідше 2 малят. Тривалість життя до 18 років. В роді 1 вид: сарнобик, або оріксс (O. gazella) з кількома підвидами, серед яких найвідоміший — *бейза*. Мисливські тварини, але у зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону; 2 підвиди С. включені в *Червону книгу*.

СА́РОС (грец. σάρος, букв.— мітла) — проміжок часу, через який повторюються в тому ж порядку сонячні й місячні *затемнення*. Був відомий в старод. Єгипті й Греції уже за кілька століть до н. е. С. наближено дорівнює $6585\frac{1}{3}$ доби. Протягом одного С. відбувається 43 сонячних і 28 місячних затемнень. Користуючись С., можна наближено передбачати затемнення, але без точного зазначення місць бачення та моментів настання їх.

САРОЯ́Н (Saroyan) Уїльям (31.VIII 1908, м. Фресно, штат Каліфорнія — 19.V 1981, там же) — амер. письменник. За походженням — вірменин. В оповіданнях (збірки «Відважний юнак на летючій трапеції», 1934; «Той, що народився в Америці», 1938; «Мене звуть Арам», 1940; «Увесь світ і саме небо», 1956) правдиве зображення життя поєднується з тонким ліризмом і гумором. Автор романів «Людська комедія» (1942), «Пригоди Веслі Джексона» (1946), «Мамо, я тебе люблю» (1956), «Тату, ти збожеволів» (1957), лірико-автобіогр. книг «Велосипедист на Беверлійських пагорбах» (1952), «Не вмирати» (1963), збірок нарисів, есе, мемуарів «Дні життя і смерті і втечі на місяць» (1970), «Місця, де я відбував строк» (1972) тощо. Широко відомі п'єси «У горах моє серце», «Печерні люди» (обидві — 1939), «Шлях вашого життя» (1940). Творчість С. пройнята мотивами гуманізму. Кілька разів відвідав Рад. Союз. За заповітом С. прах його перевезено і поховано в Єревані.

Тв.: Укр. перекл.— Людська комедія.— Сумна історія. К., 1971; Рос. перекл.— Человеческая комедия. М., 1958; 60 миль в час. М., 1958; Путь вашей жизни. Пьесы. М., 1966; Приключения Весли Джексона. М., 1979; Меня зовут Арам. Ереван, 1980.

Літ.: Гончар Н. А. Вильям Сароян и его рассказы. Ереван, 1976.

О. І. Земляний.

САРПИ́НСЬКІ ОЗЕ́РА — група мілководних гірко-солоних озер на Пд. Сх. Європ. частини СРСР, в межах Калм. АРСР і Волгогр. обл. РРФСР. Простягаються на 160 км вздовж сх. підніжжя височини *Єргені*. Утворилися на місці давнього русла р. Волги. Найбільші з С. о.— Сарпа, Батир-Мала, Барманцак, Цаца. Живлення переважно снігове. Весною С. о. наповнюються талими водами і сполучаються між собою, утворюючи заг. водотік — р. Сарпу. Влітку часто пересихають. В районі С. о. створено Сарпинську обводнювальну систему.

САРРО́Т (Sarraute; дівоче прізв.— Черняк) Наталі (н. 18.VII 1900, Іваново-Вознесенськ, тепер Іваново, РРФСР) — франц. письменниця. У Францію потрапила в семирічному віці. Творчість С. проходила у руслі «нового роману» (див. *«Антироман»*), одним з перших теоретиків якого вона була. Думки С. у найбільш концентрованому вигляді представлено в зб. есе «Ера підозр» (1956), де висувається ідея оновлення худож. структури роману шляхом відмови від дії, сюжету, персонажа-характеру, будь-якого зв'язку зображуваного з суспільно-політ. реальністю епохи. Натомість С. пропонує зануритись у світ «тропізмів» — найдрібніших розпливчастих порухів душі, «мікроскопічних драм», що лежать на грані свідомого й підсвідомого. Ці погляди знайшли втілення в її антисоціальних, антиістор. романах «Портрет невідомого» (1948), «Мартеро» (1953), «Планетарій» (1959), «Золоті плоди» (1963), «Між життям і смертю» (1968), «Ви їх чуєте?» (1972), написаних з переважним використанням техніки *«потоку свідомості»*.

Тв.: Укр. перекл.— Золоті плоди. «Всесвіт», 1968, № 9; Рос. перекл.— Золотые плоды. М., 1969.

Літ.: Пащенко В. У глибинах підсвідомого, або «Новий роман» Наталі Саррот. «Всесвіт», 1968, № 9; Еремеев Л. А. Французский «новый роман». К., 1974.

Г. М. Рягузова.

САРСЕНБА́ЄВ Абу (н. 28.X 1905, с. Морське, тепер радгосп «Шлях комунізму» Денгізького району Гур'євської обл. Каз. РСР) — казах. рад. письменник. Член КПРС з 1928. Учасник Великої Вітчизн. війни. Брав участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. Друкуватися почав 1936. Автор збірок віршів і поем «Дар серця» (1938), «Біла хмара» (1947), «Ранок Батьківщини» (1952), «Ненаписана книга» (1962), «Сходи і висоти» (1971), «І пам'ятається все» (1980). Романи і повісті — «Народжені на хвилях» (1953), «Син капітана» (1961) — про життя рибалок і моряків; зб. оповідань «Щоденник офіцера» (1960), «Монолог воїна» (1972), «Слідами героїв» (1974) — про Велику Вітчизн. війну. У віршах «Весна на Україні» (1945), «Ой Дніпро, Дніпро» (1946), «Другові з Харкова» (1953) та ін. оспівав Україну. Т. Шевченкові присвятив поему «Вишневий сад» (1943). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Белое облако. Алма-Ата, 1958; Рождённые на волнах. Алма-Ата, 1964; Сын капитана. Алма-Ата, 1966; Берег моей молодости. М., 1969; И помнится всё. Алма-Ата, 1980.

Б. Іскаков.

САРТАКО́В Сергій Венедиктович [н. 13 (26).III 1908, Омськ] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Друкуватися почав 1934. Перша зб. оповідань «Олексій Худоногов» (1945), збірки «Село Далеке» (1947), «Садок під вікнами» (1959) та ін. Автор історико-революц. романів «Хребти Саянські» (кн. 1—3, 1940—54), «А ти гори, зоре» (кн. 1—2, 1974—75), романів «Крижаний скарб» (1962), «Філософський камінь» (кн. 1—2, 1966—71), трилогії «Барбинські повісті» — «Гірський вітер» (1957), «Не віддавай королеви» (1960), «Повільний гавот» (1967, первісна назва — «Козяча морда») — Держ. премія СРСР, 1970 — про освоєння природних багатств Сибіру, трудовий подвиг рад. людей. Автобіографічна повість «Над чистим аркушем» (1978), п'єси, нариси, фейлетони, твори для дітей, публіцистичні і літературознавчі статті. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1978—80; Укр. перекл.— Гірський вітер.— Не віддавай королеви. К., 1963; Крижаний скарб. К., 1965; Філософський камінь. кн. 1—2. К., 1969—74; Повільний гавот. К., 1975.

Г. А. Бенькевич.

СА́РТІ (Sarti) Джузеппе (хрещений 1.XII 1729, Фаенца — 28.VII 1802, Берлін) — італ. композитор, диригент і педагог, почесний член Петерб. АН (з 1796). Учень Дж. *Мартіні*. З 1784 жив у Росії, був придворним капельмейстером. У 1786—90 — на службі у Г. Потьомкіна. Очолював його домашню капелу в Причорномор'ї; мав титул директора Катеринославської муз. академії. Автор опер (у т. ч. «Арміда та Рінальдо», 1785; «Андромеда», 1798), композицій для хору та оркестру, пісень. Серед учнів С. — Л. *Керубіні*, а також А. *Ведель*, С. *Давидов*, Д. Кашин, С. Дегтярьов, Л. Гурильов.

САРТР (Sartre) Жан Поль (21.VI 1905, Париж — 16.IV 1980, там же) — франц. філософ, письменник, драматург, публіцист. Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1929). Під час нім.-фашист. окупації Франції — учасник *Руху Опору*. Був членом *Всесвітньої Ради Миру*. С. — представник т. з. атеїстичного напряму франц. *екзистенціалізму*. Гол. філос. праця — «Буття та ніщо» (1943), в якій С. зробив спробу «подолати» матеріалізм та ідеалізм, що привело його до суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення *основного питання філософії*. С. стверджував, що розрізняти буття і свідомість, природу і дух, об'єкт і суб'єкт можна лише розглядаючи їх як полюси інтенційності (див. *Інтенція*). С. тлумачив усвідомлення людиною навколишнього світу як його творення людською свідомістю. Істор. процес, за С.,— це постійний конфлікт між самими індивідами, як носіями необмеженої свободи, а також між людиною і заг. формами буття (держава, право, мораль, громадська думка, колективні орг-ції тощо). С. розривав реальні зв'язки, які існують у людини з природою і суспільством, проголошував весь світ чужим і ворожим людині. Політ. погляди С. характеризуються хитаннями між ліберальним демократизмом і ліворадикальним екстремізмом.

Літ. творчість С. тісно пов'язана з його філософією та ідеологічними позиціями. Це відчутно вже у першому романі «Нудота» (1938) і зб. оповідань «Мур» (1939), де втілено осн. положення екзистенціалістської філософії автора. Участь у Русі Опору сприяла посиленню громад. активності С. Проблеми цього руху порушено в драмах «Мухи» (1943) і «Смерть без погребіння» (1946). В незавершеній тетралогії «Дороги свободи» (вийшли романи «Повноліття»; «Відстрочка», обидва — 1945; «Смерть в душі», 1949) С. проводить героя, дрібнобурж. інтелігента, носія екзистенціальної свідомості, через кризи й конфлікти кін. 30 — поч. 40-х рр. В повоєнні роки виступав прибічником т. з. ангажованої, тобто суспільно-активної л-ри. Гострі політичні й ідеологічні питання підняті в драмах «Шановлива повія» (1947), «Некрасов» (1956), «Альтонські відлюдники» (1960). Повість «Слова» (1964) має автобіогр. характер. Автор праць з теорії та історії л-ри. Нобелівська премія 1964, від якої С. відмовився, мотивуючи це зневагою комітету, що її присуджує, до заслуг революц. письменників 20 ст. В 1964 брав участь у роботі *Міжнародного форуму діячів культури* в Києві, присвяченого 150-річчю з дня народження Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Некрасов. К., 1956; Мур. «Вітчизна», 1967, № 2; Рос. перекл.— Слова. Предисловие М. Бажана. М., 1966; Пьесы. М., 1967.

Літ.: Бажан М. В пошуках надії і свободи. «Всесвіт», 1967, № 9; Великовский С. В поисках утраченного смысла. М., 1979.

Л. К. Куліченко

(філософські погляди);

Д. С. Наливайко (літ. творчість).

САРЦИ́НИ (Sarcina) — рід бактерій, що належить до родини Peptococcaceae (за міжнар. класифікацією, 1974). Клітини С. мають майже сферичну форму, діаметр 1,8—3,0 мкм. Розмножуються поділом в трьох взаємно перпендикулярних напрямах, внаслідок чого утворюють пакети (звідки назва від лат. sarcina — зв'язка, тюк) з 8 або більше клітин. Нерухомі. Грампозитивні (див. *Грама метод*). Хемоорганотрофи, аеротолерантні (стійкі до кисню) *анаероби* з бродильним типом *обміну речовин*. Розрізняють два види С.: S. ventriculi та S. maxima, які являють собою *сапрофіти*, поширені в ґрунті, воді, повітрі, в травному тракті тварин і людини. Бактерії S. ventriculi є одним з небагатьох прокаріотів, що здатні синтезувати целюлозу, з якої складається зовнішній шар її клітинних оболонок.

А. П. Дем'яненко.

САРЯ́Н Егам Багдасарович [12 (25).XII 1902, Тебріз, Іран — 14.XI 1976, Єреван] — вірменський рад. поет, засл. діяч культури Вірм. РСР (з 1967), засл. діяч культури Укр. РСР (з 1972). У 1922 переїхав до Рад. Вірменії. Друкуватися почав 1919. У ранніх віршах писав про соціальну несправедливість, що панує в Ірані. Перша кн.— поема «Весілля Ширака» (1925). У збірках віршів «Країна Радянська» (1930), «Полудень» (1935), «Балади» (1944), «Хризантема» (1968), «Вибране. Вірші і балади» (1974) та ін. писав про минуле і сучасне Вірменії, про дружбу народів, боротьбу за мир. У поемах «Гюльнара» (1925), «Іран» (1935) та ін. показав боротьбу жінки Сходу за своє визволення. Писав також оповідання, п'єси. Деякі вірші С. покладено на музику. Переклав «Кобзар» Т. Шевченка (вид. 1939, 1954, 1961), присвятив йому вірші, статті. Перекладач творів І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Л. Первомайського та ін. Нагороджений орденом Леніна. ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Сівачі світла. К., 1975; [Вірші]. В кн.: Вірменська радянська поезія Антологія. К., 1980.

С. Г. Амірян.

САР'ЯН Мартірос Сергійович [16 (28).II 1880, Нахічевань-на-Дону, тепер у складі Ростова-на-Дону — 5.V 1972, Єреван] — вірм. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1960), дійсний член АМ СРСР (з 1947), дійсний член АН Вірм. РСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1965). В 1897—1904 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. На початку 1900-х рр. звернувся до сх. сюжетів («Константинополь. Вулиця. Опівдні», 1910; «Фінікова пальма. Єгипет», 1911). В 1921 переїхав до Вірменії. З цього часу природа і побут Рад. Вірменії стали основною темою творчості С. («Вірменія», 1923; «Єреван», 1924; «Південна зима», 1934; «З висот Арагацу», 1951; цикл картин «Моя Батьківщина», 1952—58). С. був також майстром портрета (портрети — нар. арт. СРСР Р. Симонова, 1939; поета А. Ісаакяна; академіка І. Орбелі, 1943; художниці Т. Яблонської, 1954; кінорежисера О. Довженка, 1956, Київський музей російського мист. та ін.). С.— автор монументальних декоративних панно для виставки 1937 у Парижі, театр. декорацій («Алмаст» О. Спендіарова в Єреванському театрі опери та балету ім. Спендіарова, 1938—39), іл. до книжок («Вірменські народні казки», 1933). Твори С. глибокі за змістом, барвисті, своєрідні за манерою виконання. Зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Музеї народів Сходу в Москві, Картинній галереї Вірменії у Єревані. В Єревані відкрито Музей-квартиру М. С. Сар'яна. У 1971 в Києві експонувалася виставка творів С. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1961. Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Вірменська РСР*, т. 2, с. 448—449; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Натюрморт*, т. 7, с. 288—289.

Тв.: Из моей жизни. М., 1971.

Літ.: Дрампян Р. Сарьян. М., 1964; Сарьян. Счастье жизни. Альбом. М., 1968; Мартирос Сарьян. Каталог выставки произведений. М., 1980.

Е. А. Мартікян.

САСАНІ́ДИ — династія іран. шахів 224—651. Заснована Ардашіром I (224—239). До складу д-ви С. входили тер. Ірану, Іраку, Афганістану, Закавказзя. Процес феодалізації, що відбувався в д-ві С., викликав численні повстання, найбільшим з яких був *Маздакітський рух*. У 7 ст. д-ву С. завоювали *араби*. Найвідоміші представники С.: Ардашір I, Шапур I (239—272), Шапур II (309—379), Кавад I (488—496, 499—531), Хосров I Анушірван (531—579), Хосров II Парвіз (590—628).

САСИ́К (Кундук) — озеро на Пд. Одес. обл. УРСР. У природному стані довж. 29 км, шир. від 3 до 12 км, площа 210 км². Від моря було відокремлене піщаним пересипом завширшки 50—250 м, сполучалося з ним протоками. Живлення відбувалось гол. чин. за рахунок мор. вод. Влітку солоність досягала 19—20‰. В С. впадають річки *Когильник* і *Сарата*. З побудовою Дунай — Дністровської зрошувальної системи С. використовуватимуть як водоприймач прісної води Дунаю. Озеро 14-кілометровою дамбою відокремлено від моря, з нього викачано мор. воду і 1980 розпочато заповнення прісною водою. Після поглиблення дна й опріснення водосховище на місці С. вміщуватиме 1 млрд. м³ води, що дасть можливість зрошувати 150 тис. га земель.

Г. Б. Сарян.

САСИ́К, Сасик-Сиваш — солоне озеро у Крим. обл. УРСР, на Сх. від м. Євпаторії. Довж. 14 км, шир. до 9 км, глибина до 1,2 м. Площа 75,3 км². Від моря відокремлений пересипом з гравію і піску завширшки до 1,7 км. Живиться гол. чин. підземними водами, частково — за рахунок фільтрації мор. води. Влітку площа озера зменшується. Дно вкрите шаром сірого і чорного мулу. Видобування кухонної солі.

САСИК, Сосик — річка у Микол. обл. УРСР, впадає у *Сасицький лиман* Чорного м. Довж. 98 км, площа бас. 551 км². Улітку місцями пересихає. Воду С. частково використовують для зрошування.

М. С. Сар'ян.

САСИ́ЦЬКИЙ ЛИМА́Н — лиман на пн. березі Чорного м., в межах Микол. обл. УРСР. Довж. 10 км, шир. до 1,5 км, площа 12 км². С. л.— частина *Березанського лиману*. Дно вкрите лік. грязями. У лиман впадає р. *Сасик*.

САСКАТУ́Н — місто на Зх. Канади, в провінції Саскачеван. Розташований на р. Саут-Саскачеван. Вузол з-ць. 132,2 тис. ж. (1976). Підприємства нафтопереробної, цем., хім., швейної і харч. (елеватори, вітряки, мол., м'ясоконсервні з-ди) пром-сті. Виробн. тракторів. Видобування і переробка калійної солі. Університет.

САСКА́ЧЕВАН — ріка у Пн. Америці, на Пд. Канади. Утворюється злиттям двох витоків — Норт-С. і Саут-С., що беруть початок на сх. схилах Скелястих гір. Перетинає Центральні рівнини, впадає в о. *Вінніпег*. Довж. 544 км (від витоків Саут-С.— 1928 км), пл. бас. 385 тис. км². Живлення переважно снігове і дощове. Пересічна витрата води у пониззі 1096 м³/с. Судноплавний. ГЕС. На р. Норт-С.— м. Едмонтон, на р. Саут-С. — м. Саскатун. У бас. С.— нац. парки Банф, Прінс-Альберт.

САСКА́ЧЕВАН — провінція на Пд. Канади. Площа 651,9 тис. км².

М. С. Сар'ян. Моя сім'я. 1929. ДТГ у Москві.

К. І. Сатпаєв.

Л. І. Сатосова.

Сатурн і його кільце (на поверхні планети видно тінь від кільця).

Населення 908 тис. чол. (1976). Адм. ц. — Ріджайна. С.— один з районів розселення українців, переважно в степових районах. Розташований в межах Лаврентійської височини і Великих рівнин. Гол. ріка — *Саскачеван*. Пн.-сх. частина провінції лежить у зоні тайги, пд.— у степовій і лісостеповій зонах. С.— частина осн. району вирощування зернових культур у Канаді. Розвинуте тваринництво (велика рогата худоба, свині, вівці, птиця). Видобувають калійну сіль, нафту, мідь, урановий концентрат тощо. Осн. галузі обробної пром-сті — харч. (у т. ч. борошномельна, м'ясоконсервна, маслоробна), хім., нафтопереробна, маш.-буд. Деревообр., целюлозно-паперові, цем., швейні та ін. підприємства. Гол. пром. центри — Ріджайна, Саскатун.

САТА́НГ — розмінна монета королівства Таїланду, дорівнює $^1/_{100}$ *бата*.

САТАНІ́В — селище міського типу Городоцького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований на р. Збручі (прит. Дністра), за 20 км від залізнич. ст. Закупне. 2,1 тис. ж. (1982). У селищі — цукр., плодоконсервний та хлібний з-ди, виробниче відділення Городоцької райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств. Середня школа, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 2 б-ки. Пам'ятка архітектури — залишки фортеці 16—18 ст. Відомий з 15 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

САТАНІ́-ДАР, Сатанідар — пагорб на схилі гори Арагац поблизу с. Пірмалак Талінського р-ну Вірм. РСР, де відкрито найдавнішу в СРСР стоянку первісної людини шельської і ашельської культур *палеоліту*. Досліджувалася 1945—49. При розкопках виявлено примітивні знаряддя з обсидіану й базальту.

САТЕЛІ́Т [від лат. satelles (satellitis) — служник, супутник, спільник] — 1) В Стародавньому Римі озброєний найманець, який супроводив володаря. 2) Держава, формально незалежна, але фактично підпорядкована іншій, більшій імперіалістичній державі.

САТЕЛІ́ТИ в техніці — зубчасті колеса, що обертаються навколо своїх осей та одночасно навколо осі центрального колеса. Є складовою частиною механізмів (напр., *планетарних передач, диференціалів*) верстатів, лічильних машин, деяких підйомних машин та ін.

САТИ́Н (франц. satin, з араб. зайтуні, від Зайтун — старої араб. назви китайської гавані Цюаньчжоу, звідки вивозили тканини) — бавовняна, вовняна, лляна чи шовкова тканина головного (атласного, або сатинового) *переплетення ниток* з гладенькою лицьовою поверхнею. Буває в осн. гладкофарбованим, вибіленим і вибивним. З С. шиють жіночі плаття, чоловічі сорочки, використовують його як підкладкову тканину тощо.

САТИ́РА (лат. satira, від satura, букв.— суміш, усяка всячина) — особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в гостро осудливому осміюванні негативного. До сатиричних належать твори л-ри і мистецтва, різні за своїми формальними і жанровими ознаками. У вузькому розумінні С.— вірш викривального характеру. Передова С. спрямована проти соціально шкідливих явищ, що гальмують поступальний рух суспільства. Тому, на відміну від *гумору*, вона позначена повним запереченням зображуваного (таке заперечення у реалістичній С. здійснюється в ім'я ствердження нових, прогресивних засад життя). Водночас об'єктом С. є *комічне*, тобто явища, які не відповідають естетичному *ідеалові*. Щоб зірвати з фальшивого, потворного зовнішню, оманливу оболонку і виставити його в смішному світлі, сатирик звертається до худож. перебільшення, яке є осн. особливістю сатиричної типізації; звідси найширше використання в С. *гіперболи, карикатури, шаржу, гротеску*, фантастики. С. виникла в усній нар. творчості. Високого рівня вона досягла вже в л-рі античних часів (Арістофан, Ювенал, Лукіан). З іменами Дж. Боккаччо, Ф. Рабле, Ж. Б. Мольєра, Дж. Свіфта, Вольтера, Г. Гейне, У. Теккерея, А. Франса, Марка Твена, Б. Шоу, Г. Манна, Я. Гашека та ін. пов'язаний розквіт С. в зх.-європ. л-рі. В дожовтневій рос. л-рі реалістична, натхнена передовими ідеями свого часу сатира О. Грибоєдова, М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова та ін. завдавала нищівного удару по пануючих тоді соціально несправедливих порядках. Укр. С., що також сягає своїм корінням у фольклор, представлена в л-рі 16—17 ст. (творчість І. Вишенського та ін. письменників-полемістів), 18 ст. (інтермедії, вертепна драма, творчість мандрівних дяків, сатиричні вірші, прозові байки Г. Сковороди). Кращі зразки С. у давній укр. л-рі характеризувалися виразним антифеодальним і антицерковним спрямуванням. Істотне значення для утвердження реалізму в укр. С. мала поява (1798) «Енеїди» І. Котляревського, в якій дошкульно висміювались сусп. вади, породжені самодержавно-кріпосницьким ладом. В різний час 19 — поч. 20 ст. з сатиричними творами, спрямованими проти соціальної несправедливості, виступили Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, Л. Глібов, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, Лесь Мартович, О. Маковей, В. Самійленко. Найбільшої викривальної сили укр. С. досягла в творчості письменників революц.-демократичного напряму — Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, які гостро і непримиренно картали тогочасний сусп. устрій, все антинародне. На грунті засвоєння і розвитку прогресивних традицій класики зростає рад. С. Але якщо дожовтнева С. бачила своє призначення у викритті й запереченні тогочасного антинародного сусп. ладу, то рад. С., викриваючи негативні явища в нашому житті, борючись із залишками минулого, служить справі зміцнення соціалістичного ладу. Одне з осн. завдань, які виконує рад. С.,— критика бурж. ідеології, викриття ворогів миру і соціального прогресу. Видатними представниками С. в рад. л-рі були М. Горький, В. Маяковський, Д. Бедний. Цінний внесок в її розвиток зробили рос. рад. сатирики І. Ільф і Є. Петров, М. Кольцов, М. Зощенко, С. Михалков, білорус.— К. Крапива, латис.— А. Грігуліс, узб.— А. Каххар, азерб.— А. Сабір та ін. До найзначніших представників укр. рад. С. належать В. Блакитний, Остап Вишня, Я. Галан, С. Тудор, О. Корнійчук, С. Олійник, С. Воскрекасенко, В. Минко, Д. Білоус та ін.

Літ.: Эльсберг Я. Вопросы теории сатиры. М., 1957; Дзеверин И. Проблемы сатиры в революционно-демократической эстетике. К., 1962; Борев Ю. Комическое. М., 1970; Ершов Л. Ф. Сатира и современность. М., 1978.

І. О. Дзеверін.

САТИ́РИ (Σάτυροι) — у грец. міфології лісові божества, демони природи, що жили в лісах, іноді в горах. Мали вигляд напівлюдей, напівцапів. Разом з *німфами* супроводили *Діоніса*, влаштовували веселі хороводи. У римлян їх наз. *фавнами*. Іл. с. 44.

САТІ́Р I (Σάτυρος I; р. н. невід.— п. 389 або 388 до н. е.) — правитель *Боспорської держави* (433 або 432—389 або 388 до н. е.) з династії *Спартокідів*, син і спадкоємець Спартока I. С. I підтримував тісні екон. зв'язки з Афінами (за його правління було укладено договір про взаємні торг. пільги і привілеї). Почав війну за приєднання Феодосії до Боспорської д-ви, але загинув під час облоги міста.

САТІ́Р II (Σάτυρος II; р. н. невід. — п. 309 або 308 до н. е.) — правитель *Боспорської держави* (310 або 309—309 або 308 до н. е.), старший син і спадкоємець Перісада I. В союзі із *скіфами* вів боротьбу проти свого брата Євмела, який намагався захопити боспорський престол. Був смертельно поранений під час штурму фортеці фатеїв (місц. плем'я, що жило в Прикубанні; їхній вождь був союзником Євмела).

САТЛЕДЖ — ріка у Пд. Азії, в межах Китаю (де має назву Лангчен), Індії і Пакистану; найбільша ліва прит. *Інду*. Довж. бл. 1500 км, площа бас. 395 тис. км². Бере початок з хр. Кайлас у *Гімалаях* на вис. понад 6700 м над р. м., тече у каньйоноподібній ущелині, порожиста. Нижче виходить на Індо-Гангську рівнину. Живлення мішане: у верхів'ї — снігово-льодовикове, у пониззі — дощове. Влітку часті поводі. Пересічна ви-

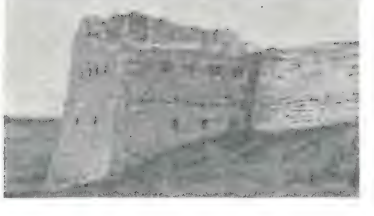

Сатанів. Залишки фортеці 16—18 ст.

трата води біля м. Рупар 500 м³/с, макс.— до 20 тис. м³/с. Судноплавний на окремих ділянках. На С. споруджено гідровузол Бхакра-Нангал (Індія); будується (1983) Раджастханський іригаційний канал для обводнення пустелі *Тар*. Води ріки використовують для зрошування.

САТО́СОВА Людмила Іванівна (н. 30.XI 1926, м. Самара, тепер Куйбишев) — російська і українська радянська актриса муз. комедії, засл. арт. РРФСР (з 1953), нар. арт. УРСР (з 1965). У 1947 закінчила муз. студію при Куйб. театрі опери та балету (з 1945 була солісткою цього театру). З 1951 — солістка Свердловського, з 1960 — Одеського театрів музичної комедії. Ролі: Шура Азарова («Блакитний гусар» Рахманова), Тоня і Лариса («Біла акація» Дунаєвського), Чаніта («Поцілунок Чаніти» Мілютіна), Жанна Лябурб («На світанку» Сандлера), Віолетта («Фіалка Монмартра» Кальмана). Концертна діяльність.

САТПА́ЄВ Каниш Імантайович [30.III (11.IV) 1899, аул кол. Аккелінської волості, тепер Павлодар. обл. Каз. РСР — 31.I 1964, Москва, похований в Алма-Аті] — рад. геолог, акад. АН Каз. РСР і АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1944. Закінчив Том. технологічний ін-т (1926). До 1941 працював у геол. орг-ціях. Досліджував Джезказганське родовище мідних руд. У 1941—64 — директор Ін-ту геол. наук Казах. філіалу АН СРСР (з 1946 — АН Каз. РСР). З 1942 — голова Президії Казах. філіалу АН СРСР, 1946—52 і 1955—64 — президент АН Каз. РСР. Осн. праці присвячені геології рудних родовищ і мінеральних ресурсів Казахстану, зокрема розробці принципів складання прогнозних карт корисних копалин. На честь С. названо мінерал сатпаєвіт. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1942. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, медалями.

САТРА́П (грец. σατράπης, від давньоперського хшатрапаван, букв. — охоронець області) — 1) Намісник провінції (сатрапії) в д-вах *Ахеменідів, Селевкідів, Сасанідів, Парфянському царстві*. 2) Переносно — деспотичний адміністратор, безконтрольний правитель.

САТТА́Р-ХАН [1867 (1868), Карадаг — 17.XI 1914, Тегеран] — діяч *Іранської революції 1905—11*, нар. герой Ірану. Походив з дрібнобурж. сім'ї. Брав участь у партизан. русі проти шахської влади. Очолював збройне нар. повстання в Тебрізі 1908—09.

САТУ-МА́РЕ — місто на Пн. Зх. Румунії, адм. ц. повіту Сату-Маре. Розташоване на р. Сомеш (бас. Тиси). Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 104 тис. ж. (1977). Найрозвинутіше машинобудування (гірниче, вагоно- та верстатобудування). Текст., швейна, шкіряна, меблева, харч. пром-сть, виробн. газових плит.

САТУРА́ТОР (від лат. saturo — насичую) — апарат, в якому рідину насичують *вуглекислим газом*. Насичення відбувається при перемішуванні рідини з газом, що його пропускають крізь її шар, при розпиленні рідини в газі, в разі пропускання рідини крізь керамічну або скляну насадку назустріч газові тощо. Розрізняють С. (мал. с. 38): періодичної, циклічної і безперервної дії; напівавтоматичні й автоматичні. С. застосовують у виробн. газованих напоїв, пива, шипучих вин (див. *Виноробство*), цукру (для обробки дифузійного бурякового соку) тощо.

САТУ́РН (лат. Saturnus) — у рим. міфології бог посівів, покровитель землеробства. Його вважали найдавнішим царем Італії, він навчив її жителів хліборобства й виноградарства. За С. на землі нібито був «золотий вік» заг. рівності, достатку й миру. На честь С. щороку в грудні влаштовували бучні веселі свята — сатурналії. Не пізніше як у 3 ст. до н. е. С. почали ототожнювати з грец. *Кроносом*, що пожирав своїх дітей, і це дало підставу інтерпретувати С. як невблаганний час, що поглинає все, породжене ним.

САТУ́РН — шоста за віддалю від Сонця планета *Сонячної системи*, астр. знак ♄. Серед. віддаль С. від *Сонця* 9,539 *астрономічної одиниці* (бл. 1,43 млрд. км). *Ексцентриситет* орбіти 0,054, кут між площинами *орбіти* й *екліптики* 2° 29′, сидеричний період обертання навколо Сонця 29,458 тропічного року, а навколо осі — 10 год 14 хв 24 с (за даними про власне радіовипромінювання), серед. швидкість руху С. по орбіті 9,64 км/с. Вісь обертання С. утворює з площиною орбіти кут 63° 36′. Екваторіальний радіус С. 60 100 км, стиснення 1 : 10,4, маса $5{,}68 \cdot 10^{26}$ кг (друге за величиною значення серед *планет-гігантів*). Серед. густина С. 0,7 г/см³ (найменша порівняно з ін. *планетами*); це свідчить про те, що планета складається гол. чин. з водню з домішкою гелію. Прискорення сили тяжіння на екваторі С. 954 м/с², друга *космічна швидкість* 37 км/с. С. має 17 природних супутників (див. *Супутники планет*), найбільший з яких — *Титан*. Поверхня С. закрита суцільним хмарним покривом рожево-оранжевого кольору товщиною бл. 1000 км. Цей покрив складається з великої кількості смуг, паралельних екваторові. Т-ра поверхні С. —190 ÷ —150° С, в центрі С. вона досягає 20 000 К. Спектроскопічно в складі С. встановлено наявність молекул H_2, CH_4, C_2H_2, C_2H_6. Як і на *Юпітері*, на його поверхні виявлено червону пляму (атмосферний вихор). С. має сильне магн. поле. В площині екватора його оточує світло-сіре кільце складної структури (мал.): на знімках, одержаних з борту «Вояджера-1» (див. «*Вояджер*»), нараховується до тисячі окремих кілець, деякі переплітаються між собою, з'єднані перемичками тощо. Товщина кілець від кількох метрів до 1 км. Вони складаються з пилинок і дрібних камінців, покритих льодом чи снігом. Припливні сили С. не дають речовині кілець сконденсуватись ще в один супутник. Кільце починається на віддалі бл. 15 000 і закінчується на віддалі бл. 270 000 км від поверхні С. Протягом 29,5 років його двічі видно в макс. розкритті і двічі не видно зовсім. Внаслідок цього блиск С. змінюється від 0-ї до 1-ї візуальної *зоряної величини*. Дані про С. та його супутники одержано також за допомогою космічного апарата «Піонер-11» (див. «*Піонер*»).

Літ.: Бронштэн В. А. Планеты и их наблюдения. М., 1979; Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981. *К. І. Чурюмов.*

Саудівська Аравія. Краєвид на півночі країни.

САТУ́РНІЄВІ — родина метеликів. Те саме, що й *павиноочкові*.

САУ́ДІВСЬКА АРА́ВІЯ, Королівство Саудівська Аравія — держава на Пд. Зх. Азії. Займає більшу частину *Аравійського півострова*. На Пд. Зх. омивається водами Червоного м., на Пн. Сх.— Перської зат. Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 4 провінції.

Державний лад. С. А.— абсолютна теократична монархія. Глава д-ви — король, він же глава уряду, верховний головнокомандуючий і духовний глава країни.

Природа. Берегова лінія малорозчленована, береги переважно низькі, піщані. Більшу частину тер. С. А. займає плоскогір'я заввишки від 200—300 м на Сх. до 1000—1300 м на Зх. Великі площі у внутр. районах зайняті переважно піщаними пустелями (Великий Нефуд, Малий Нефуд, Дехна, Руб-ель-Халі). Поширені кам'янисті пустелі (хамади) та лавові поля. Вздовж Перської зат.— низовина Ель-Хаса. На Пд. Зх., вздовж узбережжя Червоного м., простягаються гори Хіджаз та Асір (вис. понад 3000 м), до яких прилягає узбережна низовина Тіхама. Надра країни багаті на нафту, природний газ, залізну та мідну руди. Є поклади золота, срібла, руд хрому, свинцю, нікелю, цинку, фосфоритів, буд. матеріалів тощо. Клімат на Пн. субтропічний, на Пд. тропічний, в усіх частинах дуже жаркий, посушливий. Пересічна т-ра липня в Ер-Ріяді +33°, січня — бл. +14°. Влітку на Пд. т-ра підвищується до +54°. Опадів повсюдно випадає менше за 100 мм, лише в горах до 400 мм на рік. Часто бувають піщані бурі. Постійних річок немає, поширені *ваді*. Осн. джерело водопостачання — підземні води. Переважає пустельна та напівпустельна рослинність на примітивних пустельних грунтах (на великих площах грунтовий покрив відсутній). В оазисах ростуть фінікові пальми, цитрусові, банани, зернові та овочеві культури.

Герб Саудівської Аравії.

САУДІВСЬКА АРАВІЯ

Площа — бл. 2,15 млн. км²

Населення — бл. 9 млн. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Ер-Ріяд

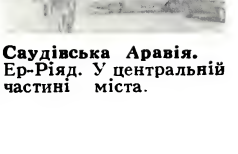

Саудівська Аравія. Ер-Ріяд. У центральній частині міста.

САУДІВСЬКА АРАВІЯ

Видобування нафти в Перській затоці.

Велика мечеть (Харам) у Медіні. 1853—54. Подвір'я. На другому плані — «Зелений купол» мавзолею Мухаммеда. 1860.

Населення. Переважну більшість населення становлять араби; живуть також вихідці з Пакистану, Індії та ін. Держ. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 4 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення — 15%. Найбільші міста: *Ер-Ріяд, Джідда, Мекка, Медіна.*

Історія. Тер. сучас. С. А. з давніх часів (2-е тис. до н. е.) була заселена кочовими скотарськими араб. племенами. В 7 ст. в зх. частині тер. С. А.— Хіджазі виник *іслам* і утворилася мусульм. теократична д-ва — араб. *Халіфат.* У 7—8 ст. більша частина тер. С. А. входила до халіфату *Омейядів,* у 8—9 ст.— *Аббасидів.* Хіджаз перебував у васальній залежності від *Фатимідів,* потім Айюбідів, з серед. 13 до поч. 16 ст.— *мамлюків.* На поч. 16 ст. *Османська імперія* поширила свою владу на Хіджаз. У Неджді, який залишався самостійним еміратом, у 18 ст. зародилася реліг. течія ваххабізм. Правитель Неджду Мухаммед ібн-Сауд 1745 почав боротьбу за об'єднання Аравії під прапором ваххабізму. Протягом 18 — поч. 19 ст. більшу частину Аравії було об'єднано ваххабітами у феод. д-ву Саудидів. У 1811—18 більшу частину Аравії загарбали єгип. війська. Д-ву Саудидів було розчленовано. Саудиди 1821—38 і 1843—65 відновлювали свою владу над Неджду. У 2-й пол. 19 ст. ваххабітську д-ву загарбали правителі князівства Шаммар (Пн. Аравія) — Рашідиди. В 1902 емір Неджду Абдул Азід ібн Сауд завдав поразки Рашідидам і відновив ваххабітський емірат, 1926 проголосив себе королем «Хіджазу, Неджду і приєднаних областей» (офіційно визнаний 1927). У 1926 країна встановила дипломатичні відносини з СРСР. Ібн Сауд провів ряд реформ по зміцненню і централізації держави. З 1932 країна має сучас. назву. В 1934 в результаті війни з Йєменом С. А. приєднала Асір, Джізан і частину Наджрану. В 2-й світовій війні С. А. участі не брала, проте розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною (1941), Італією (1942). З 40-х рр. в С. А. посилився вплив США. В 1944—46 у Дахрані було збудовано амер. військ.-повітр. базу. До 1972 видобування нафти здійснювала американська нафтова компанія АРАМКО. Період правління Сауда (1953—64) ознаменувався жорстокими репресіями проти демократичних сил. За правління Фейсала (1964—75) було модернізовано держ. апарат, зміцнено королівську владу. Фейсал прагнув активно розвивати нац. економіку шляхом співробітництва з зх. д-вами. Після вбивства Фейсала (1975) королем С. А. став його брат Халед ібн аль-Азіз ас-Сауд. Після його смерті 1982 королем проголошений його брат Фахд ібн Абдель Азіз ас-Сауд. Внутрішня політика правлячої родини спрямована гол. чин. на збереження монархічного ладу і старих реліг. суннітських обрядів. Незважаючи на жорстоке переслідування всіх прогресивних сил, останнім часом у країні посилюється рух громадськості, гол. чин. військових та інтелігенції, за демократизацію життя та ослаблення зв'язків правлячих верств з амер. імперіалізмом. С. А., маючи величезні нафт. і фінанс. ресурси, відіграє велику роль у міжнар. і араб. політиці. Своїм офіц. зовнішньополіт. курсом уряд С. А. з 1958 проголосив політику «позитивного нейтралітету». Насправді С. А. не раз виступала провідником політики великих імперіалістичних д-в на Араб. Сході, в районі Червоного м. і Перської затоки. Дотримуючись позицій арабського націоналізму, С. А. виділяє фінансові кошти деяким арабським державам — жертвам ізраїльської агресії — і окремим палестинським орг-ціям, прагнучи в той же час протиставити їх *Організації визволення Палестини* і прогресивним силам в араб. світі. С. А. виступила на підтримку законних прав араб. народу Палестини, засудила сепаратний «мирний» договір Єгипту з Ізраїлем, а потім розірвала з Єгиптом дипломатичні відносини. У відносинах з араб. та ін. мусульм. д-вами С. А. прагне до співробітництва на реліг.-ісламській основі (з цією метою надає допомогу багатьом д-вам). З 1945 С. А.— член ООН. С. А.— член *Ліги арабських держав, Організації арабських країн — експортерів нафти, ОПЕК.*

Діяльність політ. партій і профспілок заборонено. Нелегально діють орг-ції нац.-патріотичних сил, у т. ч. компартія.

Г. Г. Зибіна.

Господарство. Основа економіки С. А.— видобування нафти (1981 — 438,6 млн. т, 1-е місце в капіталістичному світі) та газу. Нафта дає понад 87% вартості валового внутр. продукту і бл. 90% держ. прибутків. Значну частину прибутків С. А. витрачає на озброєння, інвестує в пром-сть розвинутих капіталістичних країн і надає у вигляді кредитів та допомоги ін. арабським країнам. Поряд з цим в економіці С. А. велику роль відіграють іноз. компанії, зокрема США, що користуються великими пільгами. Рівень життя трудящих мас залишається низький, 1981 інфляція становила 5,1%. Більшу частину нафти (бл. 98%) та газу з 1979 видобуває Нац. нафтова компанія. Частину нафти переробляють на нафтопереробних з-дах у Джідді, Ер-Ріяді, Рас-Таннурі та ін. (заг. потужність їх — 32,3 млн. т нафти на рік). Розробляють також поклади заліз. та мідної руд, золота, гіпсу, кам. солі, глини. Підприємства сталепрокатної, автоскладальної, суднобудівної, цем., скляної галузей; по виробн. електрокабелю, автомоб. акумуляторів, хім. добрив, сірки, мастил, цегли, виробів з алюмінію, пластмаси, паперу та ін. Традиційно розвинуті текст., шкіряна, швейна, харч. пром-сть, ремесла та кустарні промисли (ювелірні вироби, гончарство, сувеніри та вироби для паломників тощо). В 1980—81 вироблено 6,2 млрд. кВт · год електроенергії. Потужність установок по опрісненню мор. води — 49,6 млн. галонів у день. Гол. пром. центри— Ер-Ріяд, Джідда, Рас-Таннура. У с. г. зайнято близько 55% самодіяльного населення. Характерне існування великого землеволодіння й дрібного землекористування. На селі зберігаються феод. відносини і пережитки родового ладу. Частина землі належить іноз. монополіям. С. г. задовольняє потреби країни в продовольстві лише на 25%. Гол. прод. культури (збір, тис. т, 1980/81): фініки — 291,6, пшениця — 152,3, ячмінь — 16,2, сорго — 189,6. Вирощують також кукурудзу, рис, каву, цитрусові, лавзонію (чагарник, з яко-

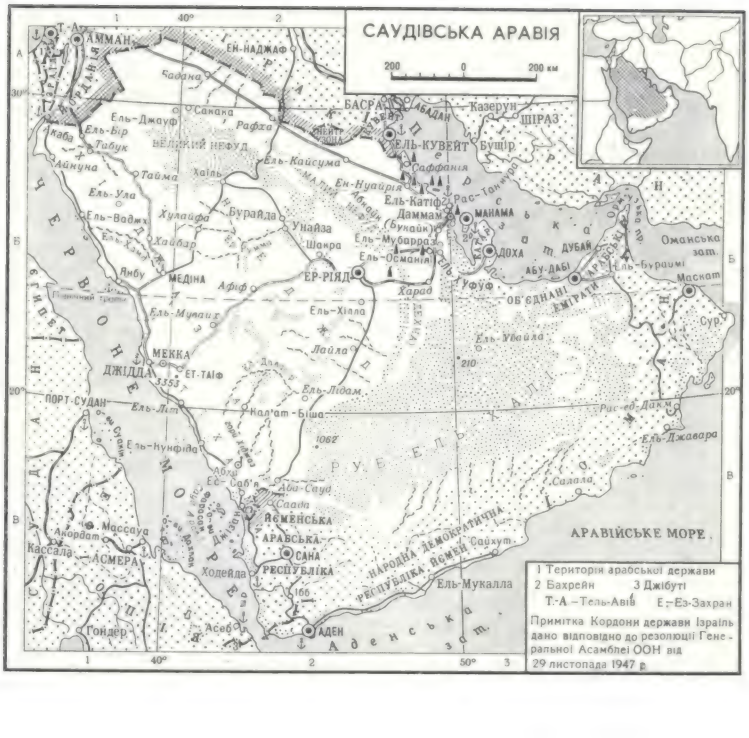

го виробляють хну); з технічних — егип. люцерну. Розвинуте кочове скотарство. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 307,2, овець — 3171,4, кіз —2172,6, верблюдів —109,2. Рибальство. Довж. (тис. км, 1981): з-ць — 0,72, асфальтованих автошляхів — 22,1, нафтопроводів — 3,3. Тоннаж мор. горг. флоту (млн. т) — 2,8, у т. ч. танкерного — 2,2. Осн. мор. порти — Джідда, Даммам, Рас-Таннура (найбільший у світі нафт. порт). У Ер-Ріяді та Дахрані — міжнар. аеропорти. З С. А. вивозять сиру нафту (98% вартості експорту), нафтопродукти та зріджений газ, шкіри, вовну, фініки, хну; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, буд. матеріали, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — США, Японія, країни Зх. Європи, Кувейт, Сірія, Йорданія. В 1981 С. А. відвідало 879,4 тис. іноз. паломників. Грош. одиниця —саудівський ріал. 3,32 саудівського ріала = 1 дол. США (січень 1982).

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 10 465 лікарняних ліжок (11,7 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. Мед. допомогу 1975 подавали 3610 лікарів, 195 зубних лікарів, працювали 403 фармацевти. Лікарів і фармацевтів готують в ун-ті в Ер-Ріяді.

Освіта. В 70-х рр. понад 80% дорослого населення було неписьменним. Закони про обов'язкове навчання не виконуються. Школу не відвідують діти кочовиків і частина дівчат. Навчання хлопчиків і дівчат роздільне. Початкова школа — 6-річна (приймаються діти з 6 років), середня — також 6-річна (3 + 3). В 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 753 тис. учнів, у середніх — 265,3 тис., у системі профес.-тех. підготовки — понад 4,5 тис., у системі підготовки вчителів для поч. шкіл — понад 9,3 тис., у вищих навч. закладах — 43,9 тис. студентів. У країні 7 ун-тів, ряд ін-тів і коледжів: Ун-т в Ер-Ріяді (засн. 1957), Ісламський у Медіні (засн. 1961), Ун-т ім. короля Абд аль-Азіза в Джідді (засн. 1967), Ісламський ім. Мухаммеда ібн-Сауда в Ер-Ріяді (засн. 1974), Ун-т нафти й мінералів у Дахрані (засн. 1975), Ун-т ім. короля Фейсала в Даммамі (засн. 1975—76), Ун-т у Мецці (засн. 1979), Ін-т релігійного навчання з філіалами в ряді міст, Вищий технологічний ін-т, Коледж араб. мови — в Ер-Ріяді та ін. Нац. б-ка (засн. 1968), б-ка ун-ту, Саудівська б-ка, усі — в Ер-Ріяді, б-ка Ісламського ун-ту в Медіні, б-ка в Мецці, б-ки при ін. ун-тах. Музей археології та етнографії в Ер-Ріяді (засн. 1978).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В С. А. 1980 видавалося 10 щоденних газет заг. тиражем понад 120 тис. примірників і бл. 20 ін. періодичних видань. Осн. газети:

Вхід до палацу в Ер-Ріяді.

щоденні — «Аль-Медіна аль-Мунаввара» («Осяйна Медіна», з 1937), «Аль-Біляд» («Країна», з 1934), «Ан-Надва» («Клуб», з 1958), «Ер-Ріяд» («Ер-Ріяд», з 1959); щотижнева — «Аль-Яум» («День», з 1958). Щомісячний літ. журн. «Аль-Манхал» («Вулик», з 1937). Інформ. агентство Сауді Пресс Ейдженсі засн. 1970. Радіомовлення — з 1948. Є 4 радіостанції, передачі ведуться араб., англ., урду, індонез., перс., франц., тур., сомалійською, суахілі мовами. Телебачення — з 1965.

Література. На тер. сучас. С. А. становлення давньої і середньовічної л-ри відбувалося в руслі загальноараб. культури (див. *Арабська культура,* розділ Література). Тут ще в доісламські часи набула розвитку бедуїнська поезія, що відбивала родоплемінний спосіб життя; в 5—7 ст.— любовна міська і бедуїнська лірика (Імруль-Кайс, Омар ібн-Абі Рабіа). В 7 ст. з'явилися перші прозові твори — *Коран* та хадиси — перекази про Мухаммеда. Після утворення *Халіфату* центри араб. культури змістилися і розвиток л-ри С. А. загальмувався. Вона представлена в основному нар. поезією. Починаючи з 20-х рр. 20 ст. під впливом л-ри сусідніх араб. країн в л-рі С. А. з'являється романтичний напрям. Його зачинателі — Мухаммед Сурур ас-Саббан, Мухаммед Хасан Аввад; представники — Хусейн Сірхан, Мухаммед Хасан Фікі, Мухаммед Саліх аль-Мусаллам та ін. Після 2-ї світової війни зміцнюється реалістичний напрям. Серед поетів відзначаються Ахмед Абд аль-Гафур Аттар, Абд ар-Рахман аль-Маджід аль-Мансур, Хасан Абдаллах аль-Кураші, серед прозаїків — Юсуф бен аш-Шейх Якуб, Абд ас-Салям Хашім Хафіз, Хамід Даманхурі, Ібрагім Насір. Розвивається літ. критика.

Ю. М. Кочубей.

Архітектура і мистецтво. На тер. С. А. з 2 ст. до н. е.— 1 ст. збереглися руїни міст набатеїв на Пн. Хіджаза з прямокутними в плані святилищами та скельними гробницями з зубчастими завершеннями фасадів; пам'ятки середньовічної араб. архітектури [мечеті Бейт-Уллах у Мецці з старод. святилищем Кааба в центрі, в сучас. вигляді 1570, та Велика мечеть (Харам) у Медіні, засн. 656, в сучас. вигляді 1853—54]. Нар. житло з глини та сирцю: багатоповерхові баштові будинки в Джідді та Медіні, будинки з рядами шиферних карнизів у Абсі. З 50-х рр. 20 ст. у столиці Ер-Ріяді та ін. містах споруджують сучас. будівлі (Конференц-центр з готелем в Ер-Ріяді, 1974, арх. Т. Даннат).

Найдавніші пам'ятки на території С. А.— фрагменти кам'яних статуй з узагальненими грубими рисами облич і рельєфи з каменю з зображенням тварин (7—2 ст. до н. е., Ель-Ула, Мадаїн-Саліх). У містах сучас. С. А. виготовляють срібні й золоті прикраси, сувеніри для паломників (Хіджаз), розвинута золотошвейна справа (провінція Ель-Хаса). Намети бедуїнів оздоблюють яскравими смугастими завісками з вовни, начиння — нескладним орнаментом; поширене виготовлення виробів з шкіри. В музиці С. А. збереглися архаїчні риси (напр., побутує аль хада — вокальна декламація погоничів верблюдів); вона грунтується на традиціях бедуїнських племен та ісламської культової музики (речитація Корану тощо). Поширена і міська музика, що бере початок від араб. муз. культури (вокальні жанри — каcида, муашах, інструм. стилі — гра на смичковому ребабі, струнному уді, іноді з акомпанементом ударних).

Т. Х. Стародуб (образотворче мистецтво), *Дж. К. Михайлов* (музика).

Літ.: Саудовская Аравия. Справочник. М., 1980; Яковлев А. И. Саудовская Аравия и Запад. М., 1982.

САУТГЕ́МПТОН — місто на Пд. Великобританії, в графстві Гемпшір. Значний вантажний, пасажирський та нафтовий (Каншот-Касл) порт на узбережжі *Ла-Маншу*. Вузол залізниць, аеропорт. 214 тис. ж. (1976). Розвинуте машино-

Мекка. Панорама частини міста.

Саудівська Аравія. Житлова башта садиби Наджрані.

Саудівська Аравія. Голова. Алебастр. Національний римський музей. Рим.

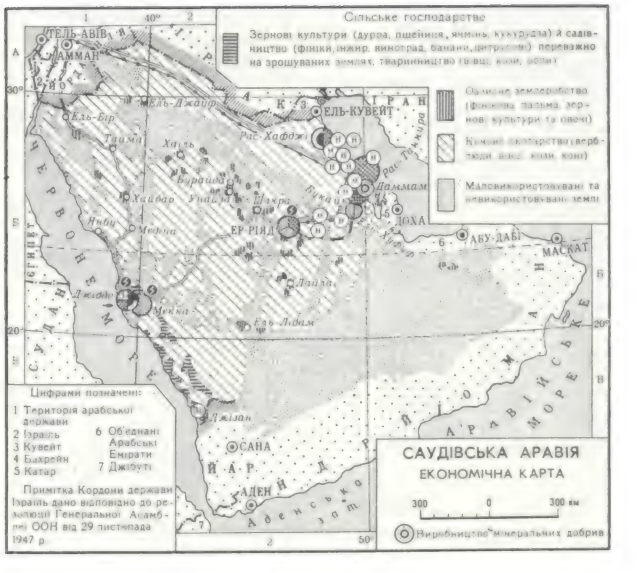

Б. Ф. Сафонов.

А. Г. Сафаргалін. Весняні води. 1970.

Відпочиваючий **сатир**. Римська копія з оригіналу Праксітеля. 4 ст. до н. е. Державний Ермітаж у Ленінграді.

будування (електротех., авіац. і автомобілебудування, виробн. суднового устаткування); судноремонт. Нафтохім., харч. пром-сть. Ун-т. С. відомий з 10 ст.

СА́УТІ (Southey) Роберт (12.VIII 1774, Брістоль — 21.III 1843, Грета-Холл, поблизу м. Кесуїк) — англ. поет-романтик. Представник *«озерної школи»*. Поема «Жанна д'Арк» (1790), драма «Уот Тайлер» (1794, вид. 1817) та окремі вірші поч. 90-х рр. позначені поєднанням абстрактно-радикальних настроїв з містицизмом. У драмі «Падіння Робесп'єра» (1794, в співавт. з С. Т. *Колріджем*), поемах «Прокляття Кехами» (1810) і особливо «Видіння суду» (1821) та баладах виявилася реакційна суть творчості С. Ранні вірші С. українською мовою перекладав П. Грабовський.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

САФАРГА́ЛІН Асхат Газизулінович (8.VIII 1922, с. Старе Курмашево, тепер Татарської АРСР — 26.VIII 1975, Харків) — укр. рад. живописець, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1971). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947 закінчив Казанське художнє уч-ще, 1953 — Харків. худож. ін-т, де навчався у О. *Кокеля* та П. *Котова*. Твори: «Лист» (1957), «Студентська весна» (1961), «Урожай» (1962), «Медсестра» (1965), «Травневий дощ» (1967), «Трудовий семестр» (1968), «Запрягайте, хлопці, коней!» (1969), «Весняні води» (1970), «Зимові мережива» (1971), «Батьки і діти», «Земля цвіте» (обидва — 1974).

Літ.: Асхат Сафаргалін. Альбом. К., 1980.

САФА́РОВ Назір (н. 9.I 1905, Джизак) — узб. рад. письменник, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1950), нар. письменник Узб. РСР (з 1975). Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Перша зб. оповідань — «Боротьба за нове життя» (1930). Збірки оповідань і нарисів: «Земляки» (1958), «Золотий місяць» (1961), «Крапля крові» (1967) та ін. У п'єсах «Історія заговорила» (1931, у співавт.), «Пробудження» (1938), «Зоря Сходу» (1948) показав боротьбу за нове життя; драма «Школа життя» (1954), комедія «Кому горе, кому сміх» (1963) — на сучасну тему; п'єса «Лукаш-богатир» (1974) — про Героя Радянського Союзу Б. Єргашева. Автор повістей «Далекоглядна дівчина» (1961), «Про минуле і пережите» (1968), романів «День проклять і день надій» (рос. мовою, 1970), «Новруз» («Час білих лелек», 1973), кіносценаріїв. Нагороджений орденом Жовтневої революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Ташкент, 1959; Новруз. М., 1975; День проклятий и день надежд. Ташкент, 1978.

З. Умарбекова.

САФІ — місто на Зх. Марокко, адм. ц. провінції Сафі. Порт на узбережжі Атлантичного ок. Залізнич. станція. 129,1 тис. ж. (1973). Значна рибоконсервна пром-сть. Окремі підприємства хім. (виробн. сірчаної кислоти і суперфосфату), джутової, буд. матеріалів пром-сті. Судноверф. С. засн. у 11 ст.

САФЛО́Р (Carthamus) — рід трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. 19 видів (за ін. даними — 25), поширених переважно в Азії, Пн. Африці, Середземномор'ї. В культурі С. фарбувальний (С. tinctorius). Стебло прямостояче, гіллясте, заввишки до 100 см і більше. Листки довгасто-ланцетні або довгасто-овальні. Квітки дрібні, трубчасті, оранжеві, оранжево-червоні, жовті, рідше білі. Суцвіття — кошик. Плід — сім'янка. Насіння містить від 15 до 37% напіввисохлої олії, яку використовують в їжу, для виготовлення маргарину, оліфи, лінолеуму, вощанки. Пелюстки віночка С. фарбувального містять картамін, який використовують для фарбування тканин і харчових продуктів. С. вирощують у посушливих р-нах Азії і Пн. Африки; в Рад. Союзі — в Серед. Азії, Закавказзі.

САФО́НОВ Борис Феоктистович [13 (26).VIII 1915, с. Синявіно, тепер Плавського р-ну Тул. обл.— 30.V 1942] — рад. льотчик-винищувач авіації ВМФ, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942, посмертно). Член Комуністичної партії з 1939. В Рад. Армії з 1933. На початку Великої Вітчизн. війни командував ескадрильєю, з жовтня 1941 — авіаполком. Здійснив 224 бойові вильоти на прикриття мор. конвоїв союзників. Особисто збив 30 літаків противника і 3 у груповому бою. Йому першому двічі присвоєно звання Героя Рад. Союзу за подвиги під час Великої Вітчизн. війни. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора.

САФО́НОВА Серафима Карпівна (н. 12.XII 1922, с. Чеботовка, тепер Тарасовського р-ну Ростов. обл.)— укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968), заслуж. учитель УРСР (з 1966). Член КПРС з 1969. Закінчила Кам'янське пед. уч-ще 1946. Пед. діяльність почала 1945 в серед. школі № 1 ім. М. Горького м. Краснодона, де продовжує працювати вчителькою поч. класів. С. нагороджена медаллю А. С. Макаренка, ін. медалями.

О. К. Боброва.

САФОНО́ВИЧ Феодосій (р. н. невід.— п. 1676, Київ) — укр. церк. діяч, письменник, історик. У 1655—72 був ігуменом *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря* і ректором Києво-братської колегії. В 1672 закінчив істор. твір «Хроніка з літописців стародавніх», в якому викладено історію України з найдавніших часів. У своїй праці С. захищав концепцію спільного сх.-слов'ян. походження і дальшого розвитку істор. зв'язків укр., рос. і білорус. народів, обгрунтовував істор. зумовленість возз'єднання України з Росією. «Хроніка» С. була важливим джерелом для укр. і рос. історіографії кін. 17—18 ст. Вона лягла в основу першого підручника з вітчизн. історії — київського *«Синопсиса»*.

САФО́НОВО — місто обласного підпорядкування Смол. області РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Вопець (бас. Дніпра). Залізнична станція. 54 тис. ж. (1982). Видобування вугілля. Заводи: електромашинобудівний, збірного залізобетону, пластичних мас, буд. матеріалів та ін. Політехнікум. Місто утворено 1952.

САФРА́ (ісп. zafra) — сезон збирання і переробки *цукрової тростини* на Кубі, в Аргентині та ін. країнах, де культивують цукрову тростину. Врожай цієї культури до недавнього часу збирали вручну за допомогою довгого ножа (див. *Мачете*). Тепер на Кубі в сезон С. тяжку ручну працю все більше виконують машини. Зокрема, 1980 половину врожаю цукрової тростини зібрано комбайнами, сконструйованими кубинськими та радянськими інженерами.

М. А. Гаркуша.

САФ'Я́Н Матвій Матвійович [н. 5 (18).XI 1910, Чернігів] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1963). Закінчив (1936) Дніпроп. металург. ін-т, працював на металург. з-дах України й Уралу. З 1944 — в Дніпроп. металург. ін-ті. Осн. праці — в галузі теорії і технології прокатки листової сталі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

СА́ХА Мегнад (6.X 1893, Дакка, тепер Бангладеш — 16.II 1956, Нью-Делі) — індійський фізик, астрофізик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1927). Закінчив (1915) Калькуттський ун-т. У 1921—23 і 1938—55 — професор Калькуттського, в 1923—38 — Аллахабадського ун-тів, засновник Інту ядерної фізики в Калькутті (1951) і його почесний директор. С. належить теорія іонізації газів при високих т-рах, яка стала основою для сучас. фізики зоряних атмосфер. Автор праць з термодинаміки, статистичної механіки, астрофізики, ядерної фізики, теорії поширення радіохвиль в атмосфері та ін.

САХАЛІ́Н — острів біля сх. берегів Азії, на Далекому Сході СРСР. Входить до складу Сахал. обл. РРФСР. Довж. 948 км, шир. від 6 до 160 км. Площа 76,4 тис. км². Омивається водами Японського і Охотського морів. Від материка відокремлений Татарською прот., від о. Хоккайдо — прот. Лаперуза. Рельєф представлений середньовисокими горами, низькогір'ями та зниженими рівнинами (найбільша — Пн.-Сахалінська). Вздовж узбережжя простягаються Зх.-Сахалінські гори і Сх.-Сахалінські гори (г. Лопатіна, 1609 м — найвища точка С.), розділені Тим-Поронайською долиною. Район активної сейсмічної діяльності. На С. є *грязьові вулкани*. Поклади нафти, кам. і бурого вугілля, природного газу та ін. Клімат помірний, мусонний. Зима холодна, тривала (5—7 м-ців), літо прохолодне, вологе. Пересічна т-ра січня на Пн. острова від —17,7 до —24,5°, на Пд. від —6,2 до —12,0°; серпня — відповідно від +10,9 до +15,6° і від +16 до +19,6°. Опадів 400—750 мм, у горах — 1000—1200 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота*. Річки переважно гірські, снігового і дощового живлення, найбільші — Тим і Поронай. На С. бл. 7 тис.

озер. Грунти підзолистого типу, торфово-болотні та алювіальні. В горах переважає ялиново-ялицева тайга, у верх. поясі — зарості кам'яної берези та кедрового сланику. На рівнинах — модринові ліси, у пд.-зх. частині С.— мішані. З тварин характерні ведмідь, лисиця, соболь, білка, кабарга, на узбережжі — «пташині базари». У річки на нерест заходять лососеві риби (горбуша, кета та ін.). На С. здавна жили *нівхи* та ін. народності. В 16—17 ст. сюди переселились *ороки*. Європейці (росіяни і голландці) відкрили С. у 17 ст. В кін. 18 ст. С. вивчав франц. мореплавець Ж. Ф. *Лаперуз*, на поч. 19 ст.— рос. адм. І. Ф. *Крузенштерн*. Експедиція Г. І. *Невельського* 1848—49 встановила, що С.— острів. За *російсько-японськими договорами і угодами* С. 1855 було визнано спільним володінням обох країн, з 1875 — власність Росії. З кін. 60-х рр. 19 ст. до 1906 — місце каторги й заслання. В 1890 С. відвідав А. П. Чехов, який на основі вражень від подорожі створив книгу «Острів Сахалін» (1893—94). За *Портсмутським мирним договором 1905* Пд. С. (на Пд. від 50° пн. ш.) відійшов до Японії. В 1909 на тер. Пн. С. створено Сахалінську обл. з центром у м. Олександрівську. В 1918—20 Пн. С. захопили білогвардійці, 1920—25 його окупувала Японія. З травня 1925 — у складі РРФСР. У 1926—30 — округ Далекосхідного краю. В 1932 створено Сахалінську область. У результаті *радянсько-японської війни 1945* рад. війська визволили Пд. С. Відповідно до рішень *Кримської конференції 1945* і *Потсдамської конференції 1945* Пд. С. повернуто СРСР. Про населення та господарство С. див. *Сахалінська область*.

САХАЛІ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 20.X 1932, входила до складу Далекосхідного, з 1938 — Хабаров. країв, самостійна область з 2.I 1947. Включає о. Сахалін, 56 островів Курильського архіпелагу, острови Монерон і Тюленячий. Омивається водами Охотського та Японського морів Тихого океану. Площа 87,1 тис. км². Нас. 676 тис. ж. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, корейці, білоруси, татари, мордва, нівхи, орочі та ін. Міськ. населення — 83%. Поділяється на 17 районів, має 19 міст та 35 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Южно-Сахалінськ*. С. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Про природу С. о. див. у статтях *Сахалін* та *Курильські острови*. В нар.-госп. комплексі області провідне місце посідає пром-сть. На базі родовищ нафти та газу розвинута добувна пром-сть — нафт. і газова. Нафта по нафтопроводу надходить на переробку до м. Комсомольська-на-Амурі. Вугілля видобувають підземним та відкритим способами (Александровськ-Сахалінський, Долінський, Корсаковський, Невельський, Поронайський, Углегорський та Макаровський р-ни). Осн. галузі переробної пром-сті — рибна, лісозаготівельна, паперова. Електроенергетика представлена в основному тепловими електростанціями (на місц. вугіллі та газі), найбільші — Сахалінська ДРЕС, Южно-Сахалінська ТЕЦ-1 та Охинська ТЕЦ. Рибна пром-сть дає 53% всієї валової пром. продукції області (рибокомбінати в містах Холмську, Поронайську, Корсакові, Александровську-Сахалінському, Южно-Сахалінську, Северо-Курильську та ін.). В області — 7 целюлозно-паперових з-дів. Машинобудування і металообробка представлені підприємствами рем. напряму, в т. ч. суднорем. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цемент, цеглу, збірний залізобетон тощо. Гол. галузі харч. пром-сті — м'ясна, мол. та ін., легкої — швейна, шкіряно-галантерейна, взуттєва. Провідна галузь с. г.— тваринництво. Розводять велику рогату худобу (мол. напряму), свиней, птицю. Хутрове звірівництво (норка) та північне оленярство. Розвинуте також землеробство. Значна увага в С. о. приділяється меліорації земель. Вирощують картоплю, овочеві й кормові культури. Плодово-ягідні насадження, парникове г-во. Зовн. і внутр. перевезення здійснюються морським і частково річковим транспортом (гол. мор. порти — Корсаков, Холмськ). Діє мор. поромна переправа через Татарську прот. (Холмськ — Ваніно). Розвинуте також автомоб., залізничне та авіац. сполучення. В С. о.— пед. ін-т (Южно-Сахалінськ), 10 серед. спец. навч. закладів. Комплексний н.-д. ін-т Далекосхідного наукового центру АН СРСР та ін. наукові установи. Краєзнавчий музей, драм. театр, філармонія (Южно-Сахалінськ). Лік. місцевості: Синьогорські мінеральні джерела (поблизу Южно-Сахалінська), Дагі (Сх. Сахалін), Гарячий Пляж (о. Кунашир). 4 санаторії, будинок відпочинку. *Літ.:* Леонов П. А., Панькин И. В., Белоусов И. Е. Область на островах. М., 1979. *О. М. Панюкова.*

САХА́РА — пустеля в Пн. Африці, найбільша на земній кулі. Розташована в межах Марокко, Алжіру, Тунісу, Лівії, Єгипту, Зх. Сахари, Мавританії, Малі, Нігеру, Чаду та Судану. Протяжність з Зх. на Сх.— 5700 км, з Пн. на Пд. у серед. частині — бл. 2000 км. Пл. понад 7 млн. км². У рельєфі переважають рівнини заввишки до 500 м, на узбережжі Атлантичного ок. і Середземного м.— до 200 м. На Пн. Сх. пустелі деякі западини лежать нижче р. м.— Каттара (—133 м), Ель-Файюм, Шотт-Мельгір та ін. У центр. частині С. підносяться нагір'я Ахаггар (г. Тахат, 3003 м), Тібесті (г. Емі-Кусі, 3415 м, найвища точка С.), плато Аїр (до 1900 м). Поширені кам'янисті й щебенисті (гамади), галечникові (реги) та піщані (у т. ч. ерги) пустелі. З корисних копалин є родовища нафти, природного газу, заліз. і мідної руд, фосфоритів, вугілля, золота тощо. Клімат тропічний, пустельний, сухий і жаркий; на Пн.— субтропічний. Пересічна т-ра січня не нижче +10°. Влітку т-ра досягає +45, +50°. Абс. максимум +58°, абс. мінімум — 18°. Для С. характерні різкі добові коливання т-ри повітря. Опадів на більшій частині території менше 50 мм на рік (на околицях 100—200 мм). Часті сильні вітри й *пилові бурі*. Крім транзитної р. *Ніл* і невеликої ділянки *Нігеру*, постійних водотоків в С. немає, переважають сухі долини (*ваді*). Зрідка трапляються невеликі озера, частково заболочені й мінералізовані; значні запаси підземних вод, у зниженнях — джерела. Для більшої частини С. характерні примітивні грунти тропічних пустель і напівпустель, часто засолені. Поширені вапняково-гіпсові кори. Рослинність С. дуже розріджена (за винятком *оазисів*), а в багатьох місцях зовсім відсутня. Переважають *ксерофіти*. Налічується бл. 1200 видів вищих рослин. На пісках ростуть злаки, ретам, дрік, ефедра. В пн. областях представлена середземноморська флора (олеандри, фісташки, дикі маслини тощо), в пд.— суданська (тамариски, акації, пальми дум); в горах — лучна рослинність. З тварин в С. трапляються кілька видів газелей, антилопа аддакс, сахарський заєць, гієни, шакали, на нагір'ях — муфлон, даман та ін. Численні плазуни й комахи. В

Сафлор фарбувальний. Загальний вигляд квітучої рослини.

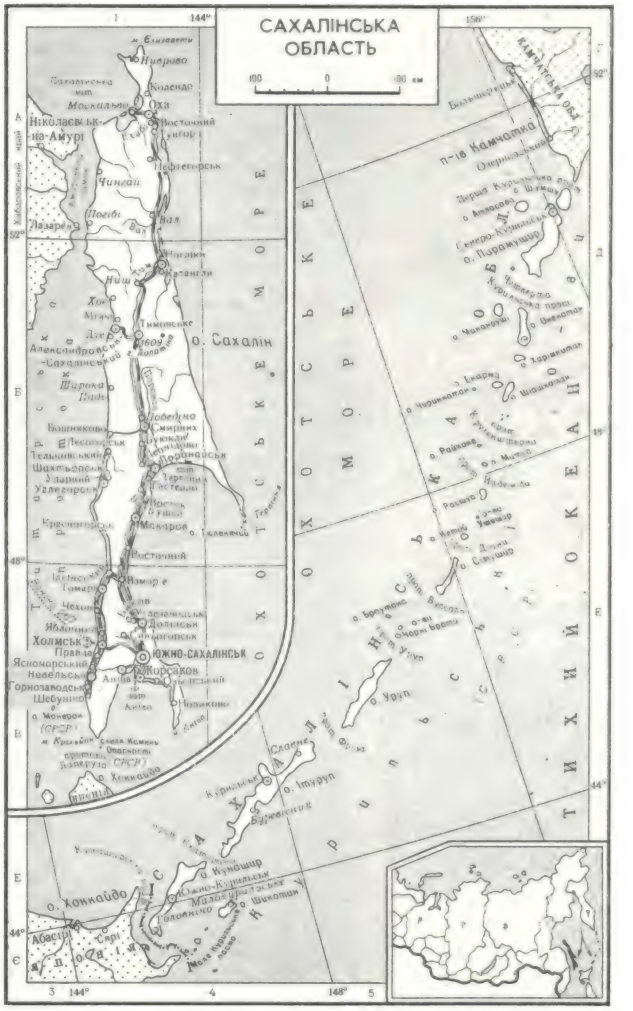

О. Б. Сахновська.

О. Б. Сахновська. Андріївська церква в Києві. З циклу «Київ 1944 року». Кольорова літографія. 1944.

оазисах культивують фінікову пальму, зернові культури, овочі. Кочове та напівкочове скотарство. Іл. див. т. 1, с. 302.

В. С. Гаврилюк.

САХАРА́ЗА, інвертаза, інвертин— фермент класу *гідролаз*. Сучасна систематична назва — β-D-фруктофуранозид — фруктогідролаза; робоча — β-фруктофуранозидаза. Гідролізує *О*-глікозильні сполуки. До *субстратів* (речовин, на які діє С.), крім сахарози, належать полісахариди, складені з циклічних сахарів (їх фуранозних кілець), з'єднаних глікозидними зв'язками, тощо. С. знайдено в клітинах дріжджів та вищих рослин.

САХАРИ́Н — *о*-сульфімід бензойної кислоти, $C_7H_5NSO_3$ — органічна сполука, безбарвна солодка речовина, приблизно в 500 раз солодша за цукор, погано розчиняється у холодній воді (1 : 400). Не засвоюється організмом і швидко виводиться з сечею у незмінному стані, тому С. вважають нешкідливим для організму людини. Для підсолоджування їжі хворих на цукровий *діабет* застосовують натрієві солі сахарину:

САХАРОВ Євген Ілліч (н. 19.V 1908, м. Сімферополь) — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1954. В 1928 закінчив студію при Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Працював у театрах Сімферополя, Ташкента, Астрахані, Мінська, Баку. В 1961 — 63 — у Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Вистави: «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «В степах України» О. Корнійчука, «Битва в дорозі» (за романом Г. Ніколаєвої) та ін. *К. О. Силіна.*

САХАРОВ Іван Петрович [29.VIII (10.IX) 1807, Тула — 24.VIII (5.IX) 1863, Петербург] — рос. фольклорист і етнограф. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1835). Працював лікарем у Петербурзі. Збирав і досліджував нар. творчість і старовину. Опублікував «Розповіді російського народу про сімейне життя своїх предків» (ч. 1—3, 1836—37), «Пісні російського народу» (ч. 1—5, 1838—39), де вміщено й укр. обрядові, ліричні та істор. пісні, «Російські народні казки» (1841), «Російські старовинні пам'ятки» (в. 1—3, 1842) тощо. У своїх публікаціях допускав відступи від наук. принципів вірогідності. *Ф. П. Погребенник.*

САХАРО́ЗА, буряковий цукор, α-D-глюкопіранозил-β-D-фруктофуранозид, $C_{12}H_{22}O_{11}$ — *дисахарид*, що складається з залишків *глюкози* і *фруктози*. Білі, солодкі на смак кристали, добре розчинні у воді, погано — в спиртах. С. дуже поширена у природі: синтезується в хлоропластах та ін. органелах клітин усіх зелених рослин і нагромаджується в стеблах, коренях, плодах. Особливо багаті на С. *цукровий буряк* та *цукрова тростина*, з яких одержують *цукор*. Піддається *гідролізу* при дії кислот і ферменту *сахарози*. Використовують у харчовій та мікробіологічній (бродильній) промисловості.

САХІЯ (Sahia; справжнє прізв. — Стенеску) Александру (11.X 1908, с. Минестіря, тепер Ілфовського повіту — 12.VIII 1937, Бухарест) — румунський письменник і публіцист. Член Рум. компартії з 1932. Почесний член Рум. Академії (посмертно, 1948). Брав участь у революц. русі. Літ. діяльність почав у кін. 20-х рр. У новелах «Повернення татка з війни», «На кривавому полі Мересштів» (обидві — 1934), повісті «Безробіття без расових обмежень» (1936) картав імперіалістичну війну, шовінізм і расову ненависть. В оповіданнях «Живий завод», «Бунт у порту» (обидва — 1932) відобразив боротьбу робітничого класу проти експлуататорів. Повість «Червневий дощ» (1935) — про тяжке становище рум. селянства. С. викривав репресії рум. бурж. уряду проти укр. населення Пд. Бессарабії після *Татарбунарського повстання 1924* (нарис «Татарбунари», 1936). У 1934 відвідав СРСР. Досягнення соціалістичного будівництва в Рад. країні висвітлив у публіцистичній кн. «СРСР сьогодні» (1935).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1953. *С. В. Семчинський.*

САХНЕ́НКО Данило (1875, Катеринослав — 1930, Харків) — один із перших укр. кінооператорів. З 1906 працював механіком кінобалагана в Катеринославі. В 1908 став хронікером франц. фірми «Пате», зняв перші видові стрічки: «Повідь на Дніпрі», «Катеринослав». У 1911 зняв вистави *театру Миколи Садовського* «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Наталка Полтавка» І. Котляревського і «Богдан Хмельницький» М. Старицького (за участю акторів М. *Садовського*, С. *Паньківського*, І. *Мар'яненка*, Ф. *Левицького*, М. *Заньковецької*, Г. *Борисоглібської*, Л. *Ліницької*). В 1912 в Катеринославі заснував Південно-російське кіноательє «Родина», в якому створив кінострічки «Оборона Запоріжжя», «Запорізька Січ» (з допомогою Д. *Яворницького*), «Любов Андрія» (за мотивами повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»), «Мазепа» (за сюжетом поеми «Полтава» О. Пушкіна) та ін. У роки громадянської війни був кінооператором у Першій Кінній армії. У 1921 брав участь в організації центр. кінолабораторії ВУФКУ. В 1925 зняв хронікальні епізоди в Харкові і в Ростові-на-Дону, худож. картину «Вбивство сількора» (спільно з М. Лідером).

Літ.: Гинзбург С. Кинематография дореволюционной России М., 1963; Шимон А. А Страницы биографии украинского кино К., 1974.

П. К Медведик.

САХНІ́ВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — стародавні поселення різних часів, залишки яких досліджено поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл. Розкопками 1949 досліджено поселення *зарубинецької культури*, три ранньослов'ян. селища 7—8 ст. та давньорус. городище й поселення (останні досліджувалися і раніше, на поч. 20 ст.). При розкопках зарубинецького й ранньослов'ян. поселень виявлено залишки жител, численні знаряддя праці, посуд, прикраси та ін., що свідчать про розвиток скотарства, землеробства, різних ремесел у жителів поселень. При розкопках давньорус. городища відкрито залишки укріпленого двора — князівського замку, що був зруйнований під час навали орд Батия.

САХНО́ВСЬКА Олена Борисівна [2 (15).V 1902, Київ — 28.III 1958, Москва] — укр. рад. графік. У 1929 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у І. *Плешинського*. З 1932 жила в Москві. С.— автор гравюр на дереві, які відзначаються динамічністю композиційної побудови, багатоплановістю, розмаїтістю сюжетних елементів, багатством градацій чорно-білого штриха. Твори: «Читають газету», «Повернення з фронту» (обидва — 1927), серія «Жінка в революції» (1930—32), «Т. Г. Шевченко» (1934), серія «Донбас» (1935—36); іл. до драми-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки, комедій М. Гоголя (обидві — 1929), до творів П. Панча, О. Копиленка (обидві — 1933), віршів В. Курочкіна, творів І. Микитенка (обидві — 1934). З 1937 С. працювала в техніці літографії: пейзажні цикли «Горьківські місця на Україні» (1939—41), «Київ 1944 року» (1944), «Старий Львів», «Підмосков'я» (обидва — 1946), «Нова Москва» (1947), малюнки для дитячих іграшок (1948—57), екслібриси. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257, а також до статей *Лісовик*, т. 6, с. 188; *Мавка*, т. 6, с. 285.

Літ.: Виставка творів Олени Борисівни Сахновської. Каталог. К., 1963.

САХНО́ВЩИНА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 9,2 тис. ж. (1982). Засн. на поч. 90-х рр. 19 ст. як хутір. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 С.— с-ще міськ. типу. У С.— маслоробний та хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка, цех Харків. виробничого хутрового об'єднання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки.

САХНО́ВЩИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 30,4 тис. чол. (1982). У районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Сахновщина*. Поверхня району — слабо хвиляста рівнина. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Оріль* з прит. *Багатою* та *Орількою*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприєм-

ства: сахновщинські маслоробний з-д і харчосмакова ф-ка, цех Харків. виробничого хутрового об'єднання. Комбінат побутового обслуговування (Сахновщина). Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (в основному озимої пшениці) і тех. (цукр. буряки) культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1981 становила 101,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 85,1 тис. га. У С. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сахновщина. Автомоб. шляхів — 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 258 км. У районі — 31 заг.-осв., музична і спорт. школи; 34 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 32 кіноустановки, 26 б-к. У с. Миколаївці С. р. народився один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 М. М. *Попудренко*, у с. Костянтинівці — укр. живописець і графік П. Д. *Мартинович*, у с. Лигівці — укр. рад. письменник М. І. *Чабанівський*, у с. Багатій Чернещині — укр. рад. онколог З. А. *Бутенко*. У С. р. видається газ. «Колос» (з 1930).

О. Я. Мараховський.

САЦ Ілля Олександрович [18 (30). IV 1875, Чорнобиль, тепер місто Чорнобил. р-ну Київ. обл.— 11 (24).X 1912, Москва] — рос. композитор. Навчався в Київ. муз. уч-щі, 1897—99 — у Моск. консерваторії, 1903—07 — у муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. З 1906 —зав. муз. частиною та диригент МХТ; співробітничав з К. *Станіславським* та Л. *Сулержицьким*. Написав музику до вистав «Синій птах» М. Метерлінка (1908), «Гамлет» У. Шекспіра (1911) та ін.

САЦ Наталія Іллівна [н. 14 (27). VIII 1903, Іркутськ] — рос. рад. режисер, театр. діяч, нар. арт. СРСР (з 1975). Дочка композитора І. *Саца*. Закінчила муз. технікум ім. О. Скрябіна (1917) і театрознавчий ф-т Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (1953). Ініціатор створення першого постійного театру для дітей (Дит. театр Мосради, 1918), 1920—36 — директор і худож. керівник Моск. театру для дітей (з 1936 — Центр. дит. театр). З 1964 очолює заснований нею Моск. дит. муз. театр. Автор п'єс, лібретто дит. опер і балетів, книг і статей з питань муз. виховання. Серед вистав — «Три товстуни», «Хлопчик-велетень», «Сестри». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972. Ленінська премія, 1982.

Тв.: Новеллы моей жизни. М., 1979.

САЧЕ́НКО Григорій Кирилович [23.XI (6.XII) 1905, с. Хаєнки, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 16.I 1939] — укр. рад. поет і літературознавець. Член Комуністичної партії з 1932. Закінчив Київ. ун-т і аспірантуру при Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Перші вірші надрукував 1926. Автор поетичних збірок «Зустрічний ентузіазм» (1931), «Зеніт» (1936).

Тв.: На чатах. К., 1964.

Ф. Т. Кириченко.

Хребти Східного **Саяну.**

САЯ́НИ — гірська країна на Пд. Сибіру, в межах Краснояр. краю, Ірк. обл., Бурят. АРСР і Тув. АРСР. Складається з численних хребтів, що утворюють велику вигнуту на Пн. дугу, завширшки до 150—200 км. Виділяють Західний та Східний С. Західний С. простягається на 600 км у пн.-сх. напрямі від верхів'я р. Малого Абакану до р. Казиру, де він з'єднується з Сх. С. Найбільші хребти: Саянський, Куртушибінський, Єргак-Таргак-Тайга. Висоти від 1500 до 3121 м (г. Кизил-Тайга). Хребти розчленовані глибокими міжгірними улоговинами, що лежать на вис. 400—800 м. Східний С. простягається у пд.-сх. напрямі майже на 1000 км, від лівобережжя Єнісею до Тункінської улоговини. Складається з невисоких (до 1500 м) плескатих гірських масивів — білогір'їв (Канське Білогір'я, Манське Білогір'я) та високих хребтів (Крижина, Удинський, Окинський та ін.). Найвища точка Сх. С. й всієї країни — г. Мунку-Сардик (3491 м). У Сх. С. поширена *багаторічна мерзлота*; відкрито бл. 100 льодовиків заг. площею 30 км². С. сформувалися у *каледонську складчастість*. Зх. С. складений переважно з кристалічних сланців, пісковиків, *ефузивних гірських порід*, прорваних *інтрузіями* гранітів, Сх.— з гнейсів, сланців, кварцитів, базальтів. З корисних копалин є залізна й мідна руди, золото, ртуть, графіт, слюда. Численні мінеральні джерела. Клімат С. різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —20° в горах до —30° в улоговинах, липня відповідно від +10 до +20°. Річна кількість опадів на найвищих хребтах досягає 1000—1200 мм, у зниженнях — бл. 300—350 мм. Річки С. належать до бас. Єнісею. Улоговини і підніжжя гір зайняті степами, схили до вис. 1600 м на Зх. і 2100 м на Сх.— темнохвойною тайгою, вище — альп. луками і тундрою. Характерні представники тваринного світу лісів — лось, марал, бурий ведмідь, соболь, білка, колонок, куниця, лисиця; з птахів — тетерев, куріпка, рябчик. На степових ділянках — хом'як, тушканчик, ховрах тощо. Важливе нар.-госп. значення мають цінні лісові масиви, гірські пасовища та мисливсько-промислові угіддя. У міжгірних улоговинах — землеробство (яра пшениця, ячмінь, овес), розвивається садівництво.

О. О. Зємцов.

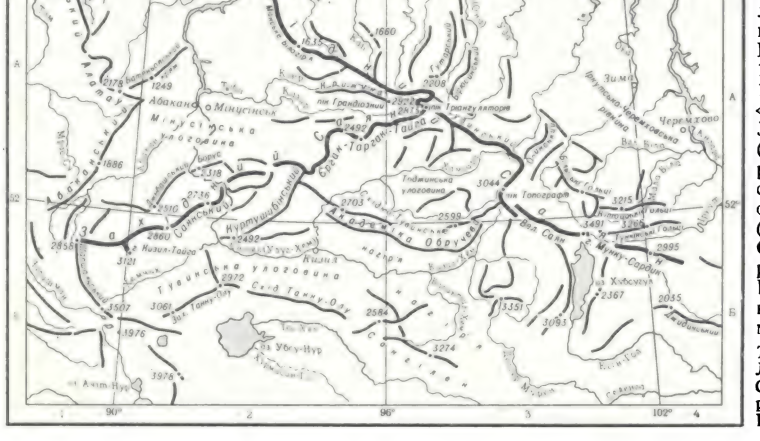

Н. І. Сац.

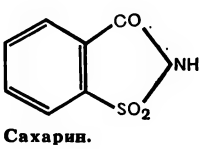

Сахарин.

САЯНО-ШУШЕНСЬКА ГЕС

САЯ́НО-ШУ́ШЕНСЬКА ГЕС — найбільша в СРСР гідроелектростанція. Розташована у верхній течії р. Єнісею, поблизу смт Шушенського Шушенського р-ну Красноярського краю РРФСР. Буд-во почато 1968. Перший агрегат введено в дію 1978. Встановлена потужність— 6,4 млн. кВт. Середньорічне виробн. електроенергії становитиме 23,3 млрд. кВт · год. До складу гідровузла входять: бетонна арково-гравітаційна гребля, будинок ГЕС пригребельного типу, в якому встановлюються 10 агрегатів по 640 тис. кВт кожний з радіально-осьовими турбінами. Гребля С.-Ш. ГЕС утворює водосховище сезонного регулювання. Електроенергія, вироблена ГЕС, надходитиме по високовольтних лініях електропередачі до Об'єднаної енергосистеми Сибіру і використовуватиметься для електропостачання *Саянського територіально-виробничого комплексу* та індустр. Кузбасу. Станція оснащується автоматизованою системою управління технологічними процесами. *В. А. Буланкін.*

САЯ́НСЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Почав формуватися в роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) у складі Саяно-Шушенської ГЕС, алюмінієвого і вагонобудівного з-дів, з-ду сталевого литва, підприємств по переробці кольорових металів, підприємств електротех., легкої і харч. пром-сті. В перспективі на території С. т.-в. к. розвиватимуться галузі пром-сті і с. г., які доповнять комплекс. Див. *Територіально-виробничі комплекси.*

САЯ́Т-НОВА́ (справж. прізв. та ім'я — Арутін Саядян; 1712, Тбілісі — 1795, там же) — вірм. поет, *ашуг*. Був придворним співцем та музикантом груз. царя Іраклія II, але через зіткнення з придворною знаттю його постригли в ченці. С.-Н. складав і виконував свої пісні вірм., груз. і азерб. мовами. Центральною в його поезії є тема кохання. В багатьох творах відобразив соціальну нерівність і гноблення, оспівував свободу. Вірші С.-Н. відзначаються високою поетичною культурою, зберегли популярність до наших днів. Поезія С.-Н. мала значний вплив на розвиток вірм., груз., азерб. мистецтва. Грузинські вірші С.-Н. українською мовою перекладав М. Рильський.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961.

С. Г. Амірян.

«СБО́РНИК „СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА“» — більшовицький журнал, який видавався у жовтні — грудні 1916 в Женеві (замість журн. «Коммунист») з ініціативи В. І. Леніна редакцією ЦО РСДРП — газ. «*Социал-демократ*». Всього вийшло два номери. В журналі вміщено 8 статей і заміток В. І. Леніна («Соціалістична революція і право націй на самовизначення. Тези», «Підсумки дискусії про самовизначення» та ін.). Журнал відіграв важливу роль у пропаганді більшовицьких лозунгів з питань війни, миру і революції, у згуртуванні інтернаціоналістів та у викритті соціал-шовінізму.

Герб Свазіленду.

СВАЗІЛЕНД

Площа — 17 тис. км²

Населення — 570 тис. чол. (1981)

Столиця — м. Мбабане

На будівництві греблі Саяно-Шушенської ГЕС. 1981.

СВА́ЗІ (самоназва — ама-свазі, ама-нгване) — народ, основне населення *Свазіленду*. Живуть також у суміжних із Свазілендом районах ПАР. Заг. чисельність — 1,1 млн. чол. (1978, оцінка). Мова С.— свазі, що належить до мовної сім'ї *банту*. Вірування більшості С. пов'язані з *культом предків*, решта — переважно християни. До 19 ст. С. перебували на стадії первіснообщинного ладу. На поч. 19 ст. С. сформувалися в народність на тер. сучас. проживання. Під час *англо-бурської війни 1899—1902* С. були поневолені англ. колонізаторами. Осн. заняття С.— землеробство і тваринництво, частина С. працює в промисловості.

СВА́ЗІЛЕНД, Королівство Свазіленд — країна на Пд. Африки. В адм. відношенні поділяється на 4 райони.

Державний лад. С.— конституційна монархія (королівство). Конституцію прийнято 1978. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава держави — король. Законодавчу владу здійснюють король і двопалатний парламент у складі нижньої палати і сенату; виконавчу — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Тер. країни — плато заввишки від 300 до 1500 м, що уступами знижується з Зх. на Сх. Поклади азбесту, кам. вугілля, поліметалевих руд, баритy. Клімат перехідний від субтропічного до тропічного. Пересічні місячні т-ри від +12 до +24°. Опадів на Сх. 500—700 мм, на Зх. до 1200—1400 мм. Річкова сітка густа, річки порожисті, багаті на гідроенергію. Переважає рослинність типу *саван* на червоних, оранжевих і жовтих грунтах.

Населення. 98% нас. становлять афр. народи, переважно *свазі* (90%). Офіційні мови — англійська і свазі. Пересічна густота населення —33,5 чол. на 1 км² (1981). Основні міста: *Мбабане*, Манзіні.

Історія. На поч. 19 ст. тер. С. заселили племена свазі. В кін. 30-х рр. 19 ст. виникло об'єднання клянів свазі. В 1894 тер. С. анексувала бурська республіка Трансвааль, а після англо-бурської війни 1899—1902 вона стала володінням Великобританії (з 1903 — протекторат). Населення С. не припиняло нац.-визвольної боротьби. В 1963 Великобританія надала С. обмежене самоврядування. 6.IX 1968 С. був проголошений незалежною конституційною монархією в складі Співдружності. В 1973 король Собхуз II скасував конституцію (прийнята 1967), заборонив діяльність політ. партій. У галузі внутр. політики уряд С. проводить курс на зміцнення монархічної системи, придушення опозиції. В зовн. політиці орієнтується на зв'язки з Великобританією. З 1968 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності*.

Господарство. С.— економічно слаборозвинута агр. країна. Рівень життя афр. населення низький, частина його змушена шукати роботу в ПАР. Основа економіки —

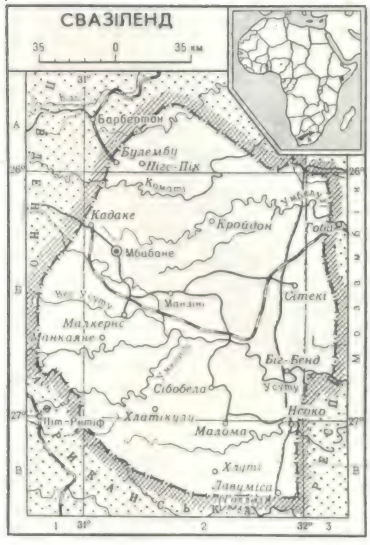

с. г. Значні площі с.-г. угідь належать вихідцям з Європи, в г-вах яких створюється більша частина товарної продукції. В афр. г-вах техніка обробітку землі примітивна. Переважає землеробство. Вирощують (збір, тис. т, 1979): кукурудзу — 78, цукр. тростину — 2300, цитрусові — 75, рис, бобові, сорго, арахіс, бавовник, тютюн. Розводять (поголів'я, тис., 1978): велику рогату худобу — 640, кіз — 260, овець — 32, свиней — 22. Розвивається лісове г-во (штучні насадження). Розробляють родовища азбесту (за видобутком його — 34,3 тис. т, 1979, С. займає одне з провідних місць у капіталістичному світі), кам. вугілля та баритy. Обробна пром-сть пов'язана гол. чин. з сільс. та лісовим г-вом і представлена цукр. (258 тис. т цукру, 1979), текст., деревообр., целюлозними, фруктовоконсервними, борошномельними та ін. підприємствами. Є ф-ка по виробн. кісткового борошна, з-д по складанню телевізорів та ін. Частина підприємств належить іноз. компаніям. Кустарні промисли (гол. чин виготовлення сувенірів для туристів). Розвивається туризм. Довж. з-ць — 313 км, автошляхів — 2750 км, у т. ч. 1484 км з твердим покриттям. З С. вивозять азбест, лісоматеріали, цукор тощо; довозять машини і устаткування, паливо, пром. товари, продукти харчування. Головний торговельний партнер —ПАР, з якою С. зв'язаний валютною і митною угодами. Грошова одиниця—ліланґені. 1 ліланґені = 1,16 дол. США.

О. Д. Якушев.

Освіта. Обов'язкового навчання немає. Строк навчання у поч.

До ст. **Світлицькии Г. П.**

1. Сестра-жалібниця. Акварель. 1916.

2. До міста. 1907.

3. Бузок. Фрагмент. 1919. Меморіальний музей-квартира Г. П. Світлицького в Києві.

4. Марусина хата. 1918. Харківський художній музей.

5. Колгосп у цвіту. 1935.

1, 2 і 5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

До ст. **Світославський С. І.**

1. На околиці Києва.

2. Квіти.

3. Заготівля льоду на Дніпрі. 1900-і роки. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1 і 2 — приватна збірка. Київ.

3

школі 7 років (приймаються діти віком від 6 років), у середній — 5 (3 + 2). В молодших класах поч. школи викладання мовою свазі, в старших початкової і в серед. школі — англійською. В 1979/80 навч. р. у поч. школі налічувалося 105,6 тис. учнів, у середній — 23,3 тис. У м. Луенго діє філіал ун-ту Ботсвани, Лесото й С. (засн. 1972; 1980/81 навч. р.— 890 студентів). Нац. бібліотечна служба С. з Центр. б-кою в Манзіні (засн. 1972), з філіалами в ряді міст, публічні б-ки в містах Мбабане, Манзіні та ін. Національний музей у м. Ломамба.

В. З. Клепиков.

Літ.: Сванидзе И. А. Лесото. Свазиленд. М., 1978.

СВАЛЯ́ВА — місто Закарп. обл. УРСР, райцентр, на р. Латориці, при впадінні в неї р. Свалявки (бас. Дунаю). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 12 ст. До 18 ст. належала Угорщині, на поч. 18 ст. її приєднано до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Під час соціалістичної революції в Угорщині 23.III 1919 в С. проголошено Рад. владу, але наприкінці квітня 1919 її окупували війська бурж. Чехословаччини. В С. відбувся *Свалявський страйк деревообробників 1935.* У 1939 місто загарбала хортистська Угорщина. Того самого року в С. створено антифашист. к-т. У 1945 С. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1957 С.— місто. У місті — *Свалявський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Свалявський лісохімічний комбінат,* художньо-сувенірна фабрика, заводи — виробничого об'єднання «Електрон», «Будеталь», мінеральних вод, соковинний та склотарний, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Політехнікум, профес.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, 4 клуби, кінотеатр, 7 б-к. Навколо С. на базі численних джерел мінеральних вод — 4 санаторії та санаторій-профілакторій. Пам'ятка *дерев'яної архітектури* — Михайлівська церква (1588); парк (19 ст.). Пам'ятник І. Франкові.

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ ЛІСОКОМБІНА́Т імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — комплексне підприємство лісової і деревообробної промисловості, яке включає всі види виробн. від збирання насіння деревних порід до виготовлення готових меблів. Розташований у м. Сваляві Закарп. обл. Створений 1960 в результаті об'єднання трьох свалявських підприємств: ліспромгоспу (засн. 1928), деревообробного комбінату (1931) та лісгоспу (1900). В 1970 до С. л. приєднано Свалявську меблеву ф-ку (організована 1963). До складу комбінату (1982) входять: 6 лісництв (Дусинське, Березниківське, Свалявське, Ганьковицьке, Полянське і Плосківське), 3 лісопункти (Дусинський, Березниківський і Полянський), нижній склад сировини і готової продукції, з-д деревностружкових плит, меблевий комплекс (5 цехів), лісопильно-деревообробний комплекс (лісопильне та паркетне відділення, сушильне г-во), залізобетонний цех та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція: пиломатеріали, деревностружкові плити, чорнові меблеві заготовки, паркет, струганий та лущений шпон, меблі, товари нар. споживання, сувеніри тощо. С. л. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965). *М. І. Алексій.*

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ ЛІСОХІМІ́ЧНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство лісохімічної промисловості. Розташований у м. Сваляві Закарп. обл. Створений 1945 на базі лісохім. з-ду, збудованого 1912 акціонерним т-вом «Сольва». За роки Рад. влади з-д перетворився на велике високомеханізоване підприємство, що випускає продукцію лісохім., хім. і буд. матеріалів промисловості. До складу комбінату (1982) входять цехи: хім., формаліновий, сухоперегінний, склодзеркальний, виробн. товарів культур.-побутового призначення і ряд допоміжних цехів. Осн. продукція підприємства: формалін, карбамідні смоли, деревне вугілля, товари культур.-побутового призначення (всього 20 найменувань продукції). На комбінаті здійснено концентрацію і спеціалізацію виробн., механізовано і автоматизовано основні виробничі процеси. *Р. О. Вацяк.*

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1945. Площа 0,7 тис. км². Нас. 52,1 тис. чол. (1982). У районі — 29 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Свалява.* С. р. розташований в межах *Карпат Українських.* Численні мінеральні джерела. Річки: *Латориця* та *Боржава* (бас. Дунаю). Грунти переважно бурі лісові щебенюваті. Ліси (бук, дуб, граб, ялина, волоський горіх) займають 68% тер. району. Підприємства лісової, деревообр., меблевої, лісохім., радіоелектронної, харч. та легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші: *Свалявський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, свалявські лісохімічний комбінат, з-д виробничого об'єднання «Електрон», Лужанське заводоуправління мінеральних вод, Драчинська художньо-сувенірна ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Свалява), 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство. Площа с.-г. угідь 1981 становила 13,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 2,1 тис. га. Осн. с.-г. культури: картопля, кормові буряки, кукурудза на силос. У С. р.— 9 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Свалява. Автомоб. шляхів — 198 км (усі з твердим покриттям). Тер. району проходять траси нафтопроводу «Дружба», газопроводу «Братерство», лінії передач енергосистеми «Мир».

У районі — політехнікум, профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв., музична та спорт. школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні; санаторії «Поляна», «Сонячне Закарпаття», «Квітка полонини», «Човен» (дитячий). Палац культури, 37 клубних установ, кінотеатр, 36 кіноустановок, краєзнавчий та істор. музеї. У с. Тибаві С. р. народився рос. і укр. історик-славіст Ю. І. *Венелін,* у с. Плоскому — укр. письменник О. А. *Митрак.* У С. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1945). *С. М. Гуряниця.*

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ СТРАЙК ДЕРЕВООБРО́БНИКІВ 1935 — виступ деревообробників і робітників лісопромислів Закарпаття. Відбувався під керівництвом комуністів. 29.IX на зборах за участю 800 робітників було обрано страйковий к-т і вироблено проект колективного договору. Коли підприємці відмовилися задовольнити вимоги робітників, 5.XII почався страйк робітників хім. з-ду і лісопилок, до яких приєдналися лісоруби. Страйкувало 3 тис. чол. У ряді місць Закарпаття і Словаччини відбувалися робітн. і сел. мітинги солідарності з страйкарями Сваляви. На допомогу їм збирали продовольство й гроші. Влада зосередила в районі страйку понад 200 жандармів. Було припинено подавання електроенергії в робітн. квартали, робітникам погрожували звільненням з роботи, виселенням із заводських квартир тощо. Страйк закінчився 14.XII. Підприємці змушені були підписати новий колективний договір і підвищити заробітну плату на 10%. С. с. д. поклав початок новим виступам робітників деревообробної і лісової пром-сті Закарпаття.

СВАНЕ́ТІЯ, Сванеті — історична область у Пн.-Зх. Грузії, населена *сванами.* З 11 ст.— у складі Груз. царства, після його розпаду частина С. в серед. 16 ст. увійшла до Мегрельського князівства, інша — до Імеретинського царства. На поч. 19 ст. С. у складі Грузії приєдналася до Росії. Тепер С.— Местійський і Лентехський р-ни Груз. РСР.

СВА́НИ — етнографічна група *грузинів,* що живе на території історичної області *Сванетія.* В минулому характеризувалися локальними рисами культури і побуту.

СВА́НСТРЕМ (Svahnström) Бертіль (18.VIII 1907, Бюарум — 16.VII 1972, Стокгольм) — швед. громадський діяч, журналіст. У 1931—33 навчався в Берлінському ун-ті. З 1959 — співробітник пацифістського журналу «Фреден»

Свербига східна: *1* — верхня частина рослини; *2* — плід; *3* — листок.

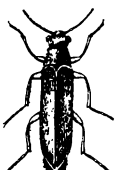

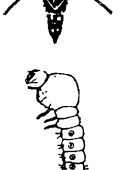

Свердлильникові. Свердлик листяний: жук і личинка.

В. Сванстрем.

Т. Сватоплук.

С. А. Свашенко.

(«Мир»). Один із засновників і голова (з 1961) орг-ції «Похід проти атомної зброї». В 1967 виступив одним з ініціаторів і організаторів Стокгольмської конференції по В'єтнаму, був обраний головою Міжнар. координаційного к-ту миролюбних сил по В'єтнаму. В 1970 увійшов до складу Міжнар. комісії по розслідуванню воєнних злочинів США у В'єтнамі. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970.

СВАРО́Г — у міфології східних і західних слов'ян один з головних богів, бог неба й небесного вогню, батько *Дажбога* й *Сварожича*. Згодом його почали вшановувати як покровителя ковальства, а також шлюбу та сім'ї.

СВАРО́ЖИЧ — у міфології східних і західних слов'ян бог земного вогню, син *Сварога*.

СВА́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 52,8 тис. чол. (1982). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані міській, селищній та 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сватове*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: глина, пісок, крейда. Річки — *Красна, Жеребець, Борова* (притоки Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: сватівські ремонтно-механічний, торг. устаткування, олієекстракційний заводи, швейна та харчосмакова ф-ки, м'ясний та хлібопродуктів комбінати. Комбінат побутового обслуговування і будинок побуту (Сватове). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових, тваринництво — на виробн. молока, м'яса, яєць. Площа с.-г. угідь 1981 становила 144,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 114, 5 тис. га, луки і пасовища — 29,1 тис. га. Зрошується 6,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, горох. У С. р.— 18 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сватове. Автомоб. шляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 309 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Хомівка), 37 заг.-осв., музична і спорт. школи; 31 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 15 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 35 кіноустановок, 38 б-к, краєзнавчий музей. У с. Свистунівці С. р. народився укр. рад. вчений в галузі с. г. Г. О. *Богданов*, у с. Мілуватці — укр. рад. кінорежисер М. П. *Мащенко*. У С. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1931).

І. І. Забурдаєв.

СВА́ТОВЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Засн. в 60-х рр. 17 ст. як слобода Сватова Лучка. В 1825 її перетворено на військ. поселення і перейменовано на Новокатеринослав. Із скасуванням 1857 військ. поселень слободі повернено колишню назву. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. В 1923 Сватову, Лучку перейменовано на Сватове. З 1938 С.— місто. У С.— ремонтно-механічний, торгового устаткування, маслоробний, олієекстракційний заводи, швейна та харчосмакова ф-ки, м'ясний і хлібопродуктів комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 10 заг.-осв., музична та спортивна школи, 4 лікарні, Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 8 б-к, краєзнавчий музей.

СВА́ТОПЛУК Т. (T. Svatopluk; справж. ім'я та прізв.— Сватоплук Турек; 25.X 1900, селище Годславіце, тепер Північно-Моравської обл.— 30.XII 1972, м. Готвальдов Південно-Моравської області) — чес. письменник, засл. митець ЧССР (з 1960). Член Комуністичної партії Чехословаччини з 1924. За фахом художник. У 1926—33 працював на взуттєвій фірмі «Батя», капіталістичні порядки якої відобразив у романі «Ботострой» (1933). Безправне становище трудящих у бурж. суспільстві показав у романах «Мертва земля» (1936), «Ангели успіху» (1937), «Людинка» (1940), «Будинок на Віфлеємській» (1942), зб. оповідань «Обличчя людини» (1941) та ін. Роман «Без шефа» (1953) — про боротьбу комуністів за соціалістичну перебудову колишнього капіталістичного підприємства. Зародження соціалістичних відносин на селі розкрив у повісті «Шведський мармур» (1961). Автор творів для дітей, публіцистичних книг, п'єс.

Тв.: Укр. перекл.— Ботострой. К., 1951; Ботострой без шефа. Ужгород, 1956; Шведський мармур. К., 1970; Рос. перекл.— Ботострой. М., 1949; Без шефа. М., 1955.

Літ.: Моторный В. А. За революцию я отдал голос свой. Творчество Т. Сватоплука и некоторые вопросы развития социалистического реализма. Львов, 1980.

В. А. Моторний.

СВАШЕ́НКО Семен Андрійович (1. IX 1904, с. Деркачі, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.— 23.XI 1969, Москва) — укр. рад. актор театру й кіно, засл. діяч мист. РРФСР (з 1966). В 1922—25 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка в Києві. Одночасно працював у театрі «Березіль» (до 1928). В кіно почав зніматися 1924 на Одес. кінофабриці ВУФКУ. Кращі ролі створив у фільмах Л. Курбаса та О. Довженка: Прапорщик («Арсенальці», 1925), Тиміш («Звенигора», 1928; «Арсенал», 1929), Василь («Земля», 1930). Знімався у фільмах «Експонат з паноптикуму» (1929), «Фата моргана» (1931), «Тихий Дон» (1957), «Балада про солдата» (1959), «Війна і мир» (1966).

СВА́ЄАБО́РЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1906 — збройний виступ солдатів і матросів у фортеці Свеаборг на Балтійському морі в період *революції 1905—07 в Росії*. Готувалося Фінл. військ. орг-цією РСДРП і місц. військ. с.-д. орг-цією як складова частина заг. повстання Балт. флоту. С. п. почалося передчасно і стихійно вночі проти 18 (31). VII після арешту революційно настроєних солдатів мінної роти. Не маючи змоги відстрочити С. п., більшовики очолили його. Повсталі (бл. 2 тис. чол.) висунули політ. вимоги (повалення самодержавства, свободи народу, передання землі селянам). Вони захопили 4 острови, протягом двох днів бомбардували центр. фортецю. До них приєдналося бл. 200 фінл. червоногвардійців. Робітники Гельсінгфорса (Хельсінкі) на підтримку С. п. оголосили заг. страйк. Але дії повсталих, які чекали прибуття революц. кораблів Балт. флоту (див. *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*), були не досить наступальні. Урядові війська було поповнено, їхні дії підтримали військ. кораблі. 20.VII (2.VIII) повстанці припинили опір. До військ. суду було віддано бл. 1 тис. чол. За його вироком 28 активних учасників повстання, у т. ч. керівників С. п.— офіцерів-більшовиків А. П. Ємельянова і Є. Л. Коханського, було розстріляно, решту відправлено на каторгу, в тюрми, в дисциплінарні роти. С. п. знайшло широкий відгук в країні, в т. ч. на Україні.

Літ.: Ленін В. І. Про відрядження делегації до Свеаборга.— Перед бурею. Повне зібрання творів, т. 13; Кораблев Ю. Революционные восстания на Балтике в 1905—1906 гг. Л., 1956.

В. П. Ващенко.

СВЕ́ВО (Звево; Svevo) Італо (справж. ім'я та прізв.— Етторе Шміц; 19.XII 1861, Трієст — 13.IX 1928, Моттаді-Лівенца, область Венеція) — італ. письменник. Перші романи «Одне життя» (1892) і «Дряхлість» (1898) пройшли непоміченими, внаслідок чого не друкував твори протягом 20 років. Після широкого визнання в Італії та за її межами роману «Самопізнання Дзено» (1923) всю творчість С. було переоцінено. Її відносять до психологічного реалізму, поширеного в європ. л-рах кін. 19 — поч. 20 ст. Критичне, нерідко гротескно-сатиричне змалювання бурж. дійсності поєднується в ній з відтворенням *«потоку свідомості»*. В останні роки життя виявляв інтерес до марксизму.

Д. С. Наливайко.

СВЕ́ДБЕРГ (Svedberg) Теодор (30.VIII 1884, Вальбо — 26.II 1971, Коппарберг) — швед. фізико-хімік, член Шведської АН, іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Упсальський ун-т (1907). Осн. праці присвячені колоїдній хімії, визначенню розмірів і форми молекул, електрофорезу. Експериментально підтвердив (1906) розроблену А. *Ейнштейном* і М. *Смолуховським* теорію броунівського руху. Сконструював ультрацентрифугу й розробив седиментаційний метод

визначення мол. маси макромолекул (гол. чин. білків). Нобелівська премія, 1926.

СВЕДО́МСЬКІ — рос. живописці, брати, представники *академізму*. Олександр Олександрович С. (1848, Петербург — 1911). Навчався в дюссельдорфській АМ (з 1870) та в Мюнхені у М. *Мункачі*. З 1875 працював у Римі. Брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Серед станкових творів — «Вулиця в Помпеях» (1882) «Казаміччіола на острові Іскія» (1883, Одеський худож. музей), «На березі Тібру» (1886).

Павло Олександрович С. (1849, Петербург — 1904, м. Давос, Швейцарія). Навчався в дюссельдорфській АМ (з 1870) та в Мюнхені у М. Мункачі. З 1875 жив у Римі. З 1887 (бл. 5 років) працював над розписами Володимирського собору у Києві. Серед станкових творів — «Юлія у засланні» (1881—82), «Медуза» (1882), «Поховані в квітах» (1886; перший і третій — у Київ. музеї рос. мистецтва).

Літ.: Прахов Н. А. Страницы прошлого. К., 1958. *М. Д. Фактирович.*

СВЕМП Лео [7 (19).VII 1897, хутір Барану, тепер Гулбенського р-ну Латв. РСР— 7.III 1975, Рига] — латис. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963). В 1918 навчався в моск. ВХУТЕМАСі у І. Машкова. Твори: пейзажі — «Стара Рига» (1927), «Вестієна» (1956), «Пейзаж з Сігулдським мостом» (1958); натюрморти — «Дичина» (1938), «Троянди» (1954), «Натюрморт з квітами і фруктами» (1960), «Натюрморт з грушами і квітами» (1966), «Натюрморт з газетою» (1967). Картини С. зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі. Викладав в АМ Латв. РСР у Ризі (1940—41, 1944—52 та з 1954; професор — з 1947, ректор — з 1961). Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Літ.: Буторина Е., Иванов М. Лео Свемп. М., 1968.

СВЕ́НСОН Олексій Миколайович (н. 2. XII 1929, Київ) — укр. рад. вчений у галузі технічної кібернетики, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1962. Закінчив (1952) Львів. політех. ін-т. З 1955 працює у Фіз.-мех. ін-ті (до 1964 — Ін-т машинознавства і автоматики) ім. Г. В. Карпенка АН УРСР. Праці стосуються принципів побудови систем зв'язку з керованою пропускною здатністю та осн. елементів теорії пошуку та розпізнавання простих просторових образів.

СВЕРБЕ́ЦЬ, prurigo — захворювання шкіри, що виникає здебільшого у дітей раннього віку у формі т. з. ексудативно-катарального *діатезу*. У механізмі розвитку С. важливу роль відіграють сенсибілізація організму до харчових продуктів, медикаментів, спадкові фактори, порушення функції кишечника (запори), порушення обміну речовин тощо. Характеризується С. тим, що на шкірі утворюється висип, що свербить, у вигляді множинних дрібних вузликів, які найчастіше розміщені на розгинальних поверхнях рук і ніг, рідше — на тулубі. Вузлики при С. внаслідок розчухування часто бувають вкриті кров'янистими кірочками. Шкіра на уражених ділянках стає потовщеною, грубішає, вкривається пігментом; збільшуються лімфатичні вузли, спостерігаються невротичні розлади, безсоння. Лікування: десенсибілізуючі, заспокійливі засоби, місцево — бовтанки, мазі; санаторно-курортне та ін. Див. також *Алергія*.

СВЕРБИ́ГА (Bunias) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Дво- і багаторічні опушені трави до 120 см заввишки. Листки нижні ліровидні або перисторозділні, верхні — суцільні, зубчасті. Квітки жовті або білі, зібрані в китиці. Плід — стручечок. 6 видів, поширених в Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, —2 види. Ростуть по берегах водойм, на луках, полях, як бур'яни вздовж шляхів. Листки С. східної (B. orientalis) містять до 170 мг % вітаміну С; в деяких місцях (напр., у Вірменії) їх вживають у їжу. С. східна — добрий медонос. Заходи боротьби: глибока зяблева оранка, видалення коренів, очищення насіння. Іл. с. 49.

СВЕРДЛИ́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для *свердління* отворів у металевих і неметалевих заготовках. На С. в., крім того, розсвердлюють і розточують отвори, нарізують *різьбу* тощо. До осн. інструментів С. в. належать *свердла, різці, зенкери, розвертки* і *мітчики*. Металообробні С. в. (мал. с. 53) розрізняють: за розміщенням *шпинделя* (вертикальні, радіальні, горизонтальні), за кількістю шпинделів (одно- і багатошпиндельні). Є С. в.: центрувальні (для створення в торцях заготовок центрових отворів), настільні (на них обробляють отвори невеликих діаметрів), переносні, встановлювані на великих заготовках, агрегатні (див. *Агрегатний верстат*), комбіновані (напр., свердлильно-фрезерні) тощо. На деревообробних С. в., крім свердління, створюють довгасті гнізда або пази, висвердлюють сучки та ін. У масовому і великосерійному виробн. застосовують автоматизовані або автом. верстати різних типів.

Л. Г. Лубенець.

СВЕРДЛИ́ЛЬНИКОВІ (Lymexylonidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 6—18 мм) довге, вузьке, з м'якими покривами; забарвлення самок — жовте, самців — чорне. Личинки розвиваються у деревині ослаблених і мертвих дерев, вигризаючи горизонтальні ходи; живляться переважно міцелієм грибів, які згодом вкривають стінки ходів. Більшість видів завдають шкоди деревині на лісосіках, складах, іноді в будівлях. Відомо 73 види, поширені на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР, у т. ч. в УРСР,— 3 види: свердлильник корабельний (Lymexylon navale), свердлик листяний (Elateroides dermestoides) і свердлик хвойний (E. flabellicornis). Заходи боротьби: додержання санітарного стану лісу, обробка лісоматеріалів *інсектицидами* або антисептиками. Іл. с. 49.

СВЕ́РДЛІН Лев Наумович [3 (16). XI 1901, Астрахань — 29.VIII 1969, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1954). Навчався в театр. технікумі ім. А. Луначарського, потім у Держ. театр. майстернях під керівництвом В. *Мейєрхольда*. З 1926 — в Театрі ім. В. Мейєрхольда, 1938—41 — в Театрі ім. Є. Вахтангова, з 1943 — в Моск. театрі ім. В. Маяковського. Серед ролей — Тихон («Гроза» О. Островського), Павло Михайлович («Сонет Петрарки» Погодіна), Аздак («Кавказьке крейдяне коло» Брехта). Знімався в кінофільмах «Волочаєвські дні» (1937), «Його звали Сухе-Батор» (1942), «Насреддін у Бухарі» (1943), «Молода гвардія» (1948), «Далеко від Москви» (1950). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1949, 1951.

Тв.: Разговор с товарищами по искусству. М., 1960.

СВЕРДЛІ́ННЯ — створення отворів у суцільних металевих або неметалевих заготовках чи виробах. Провадиться за допомогою *свердла* на свердлильних, розточувальних, токарних та ін. верстатах, а також вручну — коловоротом, дрелями або *механізованим інструментом*. Є часто підготовчою операцією (через порівняно невисоку точність) перед розточуванням, зенкеруванням (див. *Зенкер*), розвертуванням (див. *Розвертка*), *протяганням* та нарізуванням внутр. *різьби*. Крім того, застосовують лазерне С. (див. *Лазерна обробка*) отворів в алмазних кругах та ін. виробах з матеріалів, що відзначаються низькою теплопровідністю.

СВЕРДЛО́ — різальний інструмент для *свердління* і розсвердлювання отворів у металевих і неметалевих заготовках. С. закріплюють на свердлильних, токарних, револьверних, розточувальних та ін. верстатах, а також (при ручній обробці) об'єднують з двигуном (див. *Механізований інструмент*) або встановлюють у коловоротах. Розрізняють С. (мал. с. 53) спіральні, або гвинтові (найпоширеніші), для кільцевого свердління, центрувальні (для обробки центрових отворів) тощо. Різальну частину С. виготовляють з швидкорізальних сталей, твердих сплавів або композиційних матеріалів.

СВЕРДЛО́В Яків Михайлович [парт. псевд.— Андрій та ін.; 22.V (3. VI) 1885, Ниж. Новгород, тепер м. Горький — 16.III 1919, Москва]— діяч Комуністичної партії і Рад. держави. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї ремісника-гравера. Ставши профес. революціонером, проводив підпільну революц. роботу в Нижегородській, Костромській, Ярославській, Казанській та ін. орг-ціях РСДРП. У 1905—07 за дорученням ЦК партії С. очолював більшовицькі орг-ції Уралу. В 1909 проводив роботу по відновленню парт. орг-ції Москви. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів, провів загалом 12 років у в'язницях і на засланні, не раз тікав із заслання. Після VI (Празької) партій-

Л. Свемп.

Л. Н. Свердлін.

Я. М. Свердлов.

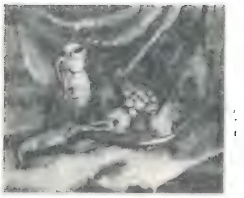

Л. Свемп. Натюрморт з омаром і фруктами. 1937—38.

ної конференції (1912) кооптований у члени ЦК РСДРП і одночасно введений до складу *Російського бюро ЦК РСДРП*. В кін. 1912 — на поч. 1913 С. був одним з керівників газ. «*Правда*» і більшовицької фракції 4-ї Державної думи. Повернувшись після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 із заслання до Петрограда, включився в активну революц. діяльність. Був направлений ЦК РСДРП на парт. роботу на Урал. Після VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) обраний секретарем ЦК, здійснював керівництво орг. діяльністю ЦК, був делегований у ВЦВК. Після VI з'їзду партії очолив Секретаріат ЦК РСДРП(б). Брав активну участь у підготовці і проведенні Великої Жовтн. соціалістичної революції. Головував на засіданнях ЦК РСДРП(б) 10 (23) і 16 (29).X 1917, які прийняли рішення про збройне повстання; член Військово-Революц. центру ЦК по керівництву повстанням. 8 (21).XI 1917 С., залишаючись на посту секретаря ЦК партії, був обраний головою ВЦВК. С. приділяв багато уваги роботі місц. парт. орг-цій, у т. ч. України, подавав допомогу КП(б)У в боротьбі за перемогу соціалістичної революції і створення Української Рад. д-ви, брав участь у роботі II і III з'їздів КП(б)У, 3-го Всеукр. з'їзду Рад у Харкові. На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б), VI з'їзді РСДРП (б) і VII з'їзді РКП(б) обирався членом ЦК. В. І. Ленін характеризував Я. М. Свердлова як надзвичайно талановитого організатора мас і видатного діяча Комуністичної партії (див. Повне зібр. тв., т. 38, с. 71—76). С. поховано на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—3. К., 1960—62.

Літ.: Ленін В. І. Промова пам'яті Я. М. Свердлова на екстреному засіданні ВЦВК 18 березня 1919 р.— VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Промова при відкритті з'їзду 18 березня. Повне зібрання творів, т. 38; Свердлова К. Т. Яков Михайлович Свердлов. М., 1976; Городецкий Е. Н., Шарапов Ю. П. Свердлов. М., 1971.

О. М. Кисілевський.

СВЕРДЛО́ВСЬК (до 1924 — Єкатеринбург) — центр Свердл. обл. РРФСР. Розташований на сх. схилі Середнього Уралу, на р. Ісеті (прит. Тоболу). Вузол з-ць, 2 аеропорти. 1252 тис. ж. (1982). Поділяється на 7 міських районів. На тер. сучас. С. 1722 споруджено фортецю. В 1723 стала до ладу 1-а черга металург. з-ду на р. Ісеті, спорудженого з ініціативи В. М. *Татищева*. Ісетський з-д і фортецю при ньому названо Єкатеринбургом. У кін. 19 — на поч. 20 ст. місто — один з центрів революц. руху на Уралі. В 1897 тут виник «Союз боротьби за визволення робітн. класу». В 1903 створено Середньоуральський к-т РСДРП. У 1905—06 і 1917 в місті вів парт. роботу Я. М. *Свердлов* (1924 на його честь місто перейменовано на Свердловськ).

Радянську владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1919 місто — центр Єкатеринбурзької губ., з 1923 — Уральської обл., з 1934 — Свердловської обл. С. нагороджено орденом Леніна (1973). С.— один із важливих пром., культур. та наук. центрів країни. Провідна галузь пром. комплексу міста — машинобудування, яке представлене виробничими об'єднаннями «Уралмаш» ім. С. Орджонікідзе, «Уралелектроважмаш» ім. В. І. Леніна, «Турбомоторний завод» ім. К. Є. Ворошилова, «Уралхіммаш» ім. 50-річчя СРСР, заводами — компресорним, інструментальним, електромед. апаратури та ін. Значне місце посідає чорна металургія — Верх-Ісетський металург. з-д та ін. Розвивається хім. (з-ди пластмас, гумотех. виробів, шинний), легка (виробниче об'єднання «Уралвзуття», ф-ки — «Спортвзуття» і швейні, камвольний комбінат) та харч. (комбінати: м'ясний, жировий, шампанських вин; тютюнова ф-ка, кондитерське об'єднання) промисловість. Підприємства буд. матеріалів, меблева ф-ка «Авангард», виробниче об'єднання «Уральські самоцвіти» та ювелірний з-д. Електроенергія надходить з Уральської енергосистеми. Газопроводи: Середня Азія — Урал, Північ — Урал. Ведеться буд-во метрополітену (1982). У С.— *Уральський науковий центр АН СРСР*, понад 120 наук. та проектних ін-тів, 13 вузів, у т. ч. *Уральський університет*, 32 серед. спец. навч. заклади; 6 музеїв: історико-революційний, Д. Н. Мамін-Сибіряка, геол., Я. М. Свердлова, Будинок-музей П. П. Бажова, картинна галерея. Театри: опери і балету, драми, муз. комедії, юного глядача, ляльок; філармонія, цирк, кіностудія. Архіт. пам'ятки: в стилі *класицизму* — ансамбль садиби Расторгуєва-Харитонова (поч. 19 ст., тепер Палац піонерів), Горна канцелярія (поч. 18 ст., надбудова 19 ст., тепер у комплексі консерваторії), контора і госпіталь Верх-Ісетського заводу, садиба золотопромисловця Рязанова, собор Олександра Невського (всі — між 1817 і 1842, арх. М. Малахов). Серед споруд рад. часу: філармонія (1927, арх. К. Бабикін та ін.), Уральський політехнічний ін-т ім. С. М. Кірова (1939, арх. Г. Вольфензон та ін.), кіноконцертний зал «Космос» (1967, арх. Г. Бєлянкін та ін.), Будинок молоді (1973, арх. Бєлянкін та ін.), музейно-меморіал. комплекс «Історичний сквер» (1973—77, арх. М. Алфьоров та ін.). Пам'ятники: Я. М. Свердлову (1927, скульптор М. Харламов), Г. К. Орджонікідзе (1955, скульптор Г. Нерода), В. І. Леніну (1957, скульптор В. Інгал), монумент «Комсомолу Уралу» (1959, скульптор П. Сажин), монументи на честь героїв Революції і громадян. війни (1919—20, реконструкція 1959, за проектом арх. Ю. Потапова, М. Ізмодьонова), студентам — героям Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1961, скульптор В. Друзін). У С. народилися теплотехнік І. І. *Ползунов*, письменники Ф. М. *Решетников* і П. П. *Бажов* (нар. у Сисертському з-ді, тепер у межах С., поховано у С.), жив і працював письменник Д. Н. Мамін-Сибіряк.

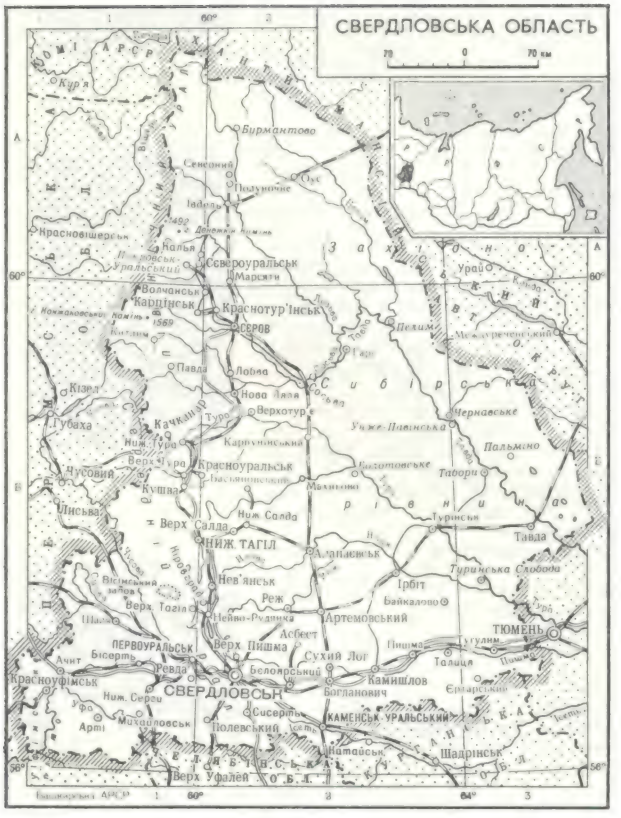

Свердловськ. У центральній частині міста.

СВЕРДЛО́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Довжанська. 77 тис. ж. (1982). Заселення тер. тепер. міста почалося в кінці 18 ст., коли було засновано с-ще Довжикове-Орловське (пізніше — Шарапкине). В 1870 поблизу с-ща закладено перші вугільні шахти. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1938 в результаті об'єднання кількох робітн. с-щ утворилося м. Свердловськ. У місті — 13 кам.-вуг. шахт, 4 вуглезбагачувальні ф-ки, рудорем., рем.-мех., мол. з-ди, «Побутрадіотехніка», гол. підприємство швейного виробничого об'єднання «Спецодяг», хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Медичне та 7 профес.-тех. уч-щ, 27 заг.-осв., 3 муз. та 2 спорт. школи, 5 лікарень, 7 поліклінік. 2 палаци культури, 17 клубів, кінотеатр, 47 б-к; музеї: краєзнавчий та історії рудорем. заводу. В С. народився і працював двічі Герой Радянського Союзу М. І. *Горюшкін*. В 1910—11 в С. вів революційну роботу С. В. *Косіор*.

СВЕРДЛО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 17.I 1934. Площа 194,8 тис. км². Нас. 4522 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, українці, башкири. білоруси, марійці, удмурти та ін. Міськ. нас.— 86%. Поділяється на 30 районів, має 44 міста і 96 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Свердловськ*. С. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1959, 1970). С. о. розташована на межі Європи й Азії. Займає сх. схили Північного і Серед. Уралу (вис. до 1569 м, г. Конжаковський Камінь), погорбовані рівнини Зауралля та окраїни Зх.-Сибірської рівнини. На Пд. Зх. на тер. області заходять зх. схили Серед. Уралу і частково Передуралля (Уфімське плато). С. о. багата на корисні копалини: вугілля, торф, руди чорних та кольорових металів, золото, платину, азбест, тальк, мармур, дорогоцінне та виробне каміння; є лік. грязі й мінеральні джерела. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня від —16° на Пд. до —20° на Пн., липня +16, +18°. Опадів 500—600 мм на рік. Гол. ріки: Тавда з Лозьвою, Сосьвою та Пелимом; Тура, Ісеть (бас. Тоболу), Чусова й Уфа (бас. Ками). С. о. лежить гол. чин. у зоні тайги. Переважають підзолисті грунти, є торфово-болотні, на Пд.— чорноземні. Під лісом 65,5% площі області, в основному хвойні породи (сосна, ялина). На тер. області — Вісімський заповідник. С. о.— один з найдавніших пром. районів країни, індустр. ядро Уралу. Більшу частину продукції її нар. г-ва дає важка індустрія. Провідні галузі — металургія (чорна і кольорова), машинобудування і металообробка, хім., буд. матеріалів та лісова. Енергетика базується на місц. вугіллі, вугіллі Кузбасу, природному газі Зх. Сибіру та продуктах нафтоперероблки ін. областей Уралу і Сибіру. Електроенергетика С. о. утворює центр. ланку Уральської енергосистеми. Найбільші електростанції: *Бєлоярська АЕС* імені І. В. Курчатова, Середньоуральська, Рефтинська та Верхньотагільська ДРЕС, ряд ТЕЦ. Чорна металургія представлена Нижньотагільським металург. комбінатом; заводами — Алапаєвським, Верхісетським, Сєровським; трубними — у Первоуральську, Полевському, Каменську-Уральському. Виробництво феросплавів. У кольоровій металургії виділяються алюмінієва (Краснотур'інськ, Каменськ-Уральський) і мідеплавильна (Верхня Пишма, Красноуральськ, Ревда) галузі, обробка кольорових і рідкісних металів. Важливе місце в пром. комплексі С. о. посідає важке — енерг., трансп. і хім. машинобудування (виробничі об'єднання: «Уралмаш», «Уралхіммаш», «Уралелектроважмаш», «Турбомоторний з-д» у Свердловську, Уральський вагонобуд. з-д у Нижньому Тагілі та ін.). Хім. пром-сть має складну структуру, комбінується з металургією та лісовою пром-стю. Виробляють пластмаси, гумотех. вироби, фосфатні й азотні добрива, сірчану кислоту, мідний купорос, коксохім. продукти тощо. С. о.— одна з головних у Рад. Союзі областей по заготівлі й переробці деревини (тавдинські лісокомбінат і фанерний комбінат, Новолялинський целюлозно-паперовий комбінат, сірникова ф-ка в Турінську, каніфольно-терпентинове виробн. у смт Нейво-Рудянці). Розвинута пром-сть буд. матеріалів — збірний залізобетон, цемент і азбоцемент, вогнетриви, керамі-ка. Підприємства легкої та харч. пром-сті розміщені на Пд. в найбільш густонаселеній частині області. В їхньому складі — текст., швейно-трикотажна, шкіряно-взуттєва, борошномельна, хлібопекарська, кондитерська, м'ясна, олійно-жирова галузі. Традиційна галузь — виготовлення худож. виробів з уральських самоцвітів. С. г. мол.-м'ясного та картопле-овочевого напрямів. Вирощують також зернові (пшениця, жито, ячмінь, овес) і кормові культури. Розводять велику рогату худобу (мол. і мол.-м'ясного напряму), свиней. Великі птахофабрики (Свердловська, Кіровградська та Середньоуральська). Хутрове звірівництво, мисливство, рибальство. Для перевезення вантажів і пасажирів використовують залізничний (транзитні магістралі: Москва — Перм — Свердловськ, Москва — Казань — Свердловськ, Полуночне — Сєров — Нижній Тагіл — Свердловськ — Челябінськ — Орськ, Сєров — Сосьва — Алапаєвськ — Каменськ-Уральський — Челябінськ), автомоб. та авіац. транспорт. Більшу частину з-ць електрифіковано. В Свердловську — 2 аеропорти. Газопроводи: Медвеже — Пунга — Нижній Тагіл — Свердловськ, Бухара — Урал тощо. В С. о.—*Уральський науковий центр АН СРСР* та ін. наук. установи. 14 вузів (13 — у Свердловську, у т. ч. *Уральський університет*, пед. ін-т — у Нижньому Тагілі), 80 серед. спец. навч. закладів. 11 театрів (5 — у Свердловську, драм.— у Нижньому Тагілі, Сєрові, Каменську-Уральському, Ірбіті). 22 музеї, у тому числі 6 — у Свердловську; краєзнавчі — в Ірбіті, Каменську-Уральському, Краснотур'інську, Нев'янську, Нижньому Тагілі, Івделі, Красноуфімську, Сєрові. Геол. музей та картинна галерея в Свердловську, музей образотв. мистецтв у Нижньому Тагілі, філіал Свердл. картинної галереї в Ірбіті. Бальнеологічні курорти — Нижні Серги, грязьовий — озеро Молтаєво, 43 санаторії, 19 будинків відпочинку.

Літ.: Мошкин А., Оленев А., Шувалов Е. География Свердловской области. Свердловск, 1968; Урал и Приуралье. М., 1968. *Л. В. Потапова.*

СВЕРДЛО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1938. Площа 1,3 тис. км². Нас. 18,0 тис. чол. (1982). У районі — 34 населені пункти, підпорядковані селищній і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Свердловськ*. С. р. розташований в межах *Донецького кряжу*. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки — *Нагольна*, Кріпка, верхів'я Кундрючої (бас. Дону). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. У районі — філіал *Луганського заповідника* — Провальський степ. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Свердловськ. Районний комбінат побутового обслуговування (Свердловськ). С. г. спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, соняшнику, кукурудзи, гороху, проса, гречки та виробн. м'яса, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 83,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,1 тис. га. У С. р.— 7 колгоспів, 8 радгоспів, у т. ч. птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Довжанська, Красна Могила, Ізотове. Автомоб. шляхів — 312 км, у т. ч. з твердим покриттям — 230 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Олександрівка), 13 заг.-осв. та музична школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 4 будинки культури, 21 клуб, 32 кіноустановки, 24 б-ки. У С. р. видається газ. «Степной маяк» (з 1967).

А. М. Крюков.

СВЕРДЛЯ́ЧІ ТВАРИ́НИ — морські безхребетні тварини, які здатні проточувати ходи або заглиблення в дерев'яних, кам'яних або залізних підводних спорудах. Проточуючи ходи, каменеточці створюють сховища, а *деревоточці морські* знаходять собі ще й їжу. До каменеточців належать губка кліона, деякі багатощетинкові черви, двостулкові молюски (морські фініки), деякі рачки і морські їжаки. С. т. завдають шкоди, руйнуючи гідротехнічні споруди.

«СВЕРХТВЁРДЫЕ МАТЕРИА́ЛЫ» — науково-теоретичний журнал. Орган Відділення фізикохімії і технології неорганічних матеріалів АН СРСР та Відділення фізико-тех. проблем матеріалознавства АН УРСР. Видається в Києві з 1979, шість разів на рік *Надтвердих матеріалів інститутом* АН УРСР. Висвітлює результати теоретичних і експериментальних робіт в галузі синтезу моно- і полікристалів алмазу, кубічного нітриду бору, композиційних матеріалів на їхній основі, ін. сполук підвищеної твердості і міцності. Вміщує, крім того,

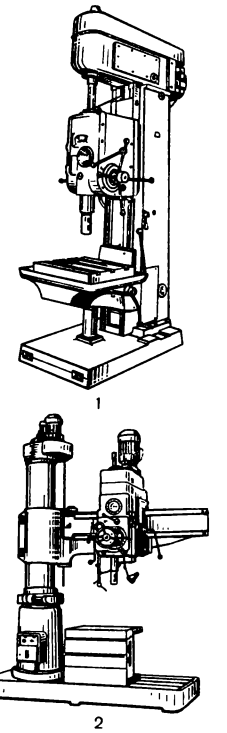

Металообробні **свердлильні верстати:** 1 — вертикальний; 2 — радіальний.

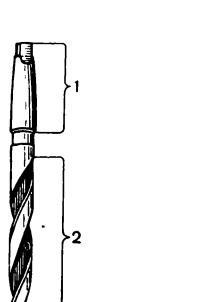

Спіральне **свердло:** 1 — хвостовик; 2 — робоча частина; 3 — різальна частина.

К. Сверчевський.

Є. Ф. Свєтланов.

статті, що стосуються вивчення властивостей і структури надтвердих матеріалів, розробки досконаліших процесів їхнього виробн., створення з цих матеріалів інструментів, стійких проти зношування покриттів і конструкційних елементів, а також використання надтвердих матеріалів у різних галузях нар. господарства.

Д. А. Сирота.

СВЕРЧЕ́ВСЬКИЙ (Świerczewski) Кароль (22.II 1897, Варшава — 28. III 1947, м. Балігруд, Пд. Польща) — діяч польс. і міжнар. революц. руху, держ. і військ. діяч Польщі, один з організаторів і керівників збройних сил ПНР, генерал. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в робітн. сім'ї. З 1916 — в Росії. Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 у Москві. В грудні 1917 — лютому 1918 брав участь у боях проти контрреволюц. банд і австро-нім. окупантів на Україні. З березня 1918—в Червоній Армії. Учасник боротьби проти військ бурж.-поміщицької Польщі, які 1920 вторглися в Рад. країну. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1936—38 під ім'ям ген. Вальтера брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. Під час Великої Вітчизн. війни — на командних посадах у Рад. Армії. З серпня 1943 — заст. командуючого 1-ю польс. армією в СРСР, з 1944 — команд. 2-ю армією Війська Польського. З 1946 — заст. міністра нац. оборони ПНР. У 1944 обраний членом ЦК Польс. робітн. партії, депутатом *Крайової Ради Народової*. В 1947 — депутат Законодавчого сейму. Вбитий націоналістами. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, орденом Суворова 1-го ступеня, медалями СРСР, орденами ПНР.

Літ.: Броневская Я. О человеке, который не кланялся пулям. Пер. с польс. М., 1963.

СВЕСА́, Свіса — селище міського типу Ямпільського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Свісі (бас. Десни). Залізнична станція. 8,8 тис. ж. (1982). Насосний, дубильних екстрактів з-ди, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 2 середні школи, лікарня, Будинок культури, 7 б-к. Відома з 70-х рр. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СВЕТІЦХОВЕ́ЛІ — кафедральний собор, пам'ятка середньовічної груз. архітектури у м. *Мцхета*. Споруджено 1010—29 будівничим Арсукісдзе на місці першої в Грузії християн. церкви (4 ст.). Храм — у плані витягнутий чотирикутник (50,2 × 24,6 м, вис. 48 м). Зх. частина поділена на 3 нефи, має величний внутр. простір з хорами і високим куполом на чотирьох стовпах. Збереглися залишки парод. розпису (11, 16—17 ст.). Фасади оздоблено аркатурою, різьбленням, рельєфами.

Собор **Светіцховелі**. Зодчий Арсукісдзе. 1010—29.

СВЕ́ТЛА (Světlá) Каролiна (справж. ім'я та прізв.— Йоганна Роттова; 24.II 1830, Прага — 7.IX 1899, там же) — чес. письменниця. В оповіданнях, повістях і романах реалістично відображала життя людей праці, істор. минуле Чехії, події нац.-визвольного руху тощо. Написала цикл творів про життя селян Єштедського краю, куди часто виїжджала в с. Светла (звідси її псевдонім),— романи «Сільський роман» (1867), «Хрест біля потоку» (1868), «Франтина» (1870), «Безбожник» (1873) тощо. Другий цикл — істор. романи «Перша чешка» (1861), «Дзвінкова королева» (1872), повість «Чорний Петршичек» (1871) та ін. У «Спогадах» (1880) відображено політ. і літ. життя Чехії 2-ї пол. 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Дзвінкова королева. Львів, 1955; Рос. перекл.— В горах Ештеда. Л., 1972; Дом «У пяти колокольчиков». Л., 1980.

В. А. Моторний.

СВЕТО́НІЙ Гай Транквілл (Gaius Suetonius Tranquillus; бл. 70 — після 122) — римський історик і письменник. Бл. 119—122 служив секретарем у імператора *Адріана*. Автор численних творів. До нас повністю дійшли твір С. «Життя дванадцяти цезарів» (8 кн., життєпис рим. імператорів від *Юлія Цезаря* до Доміціана; рос. перекл. — М., 1966) і частина «Про граматиків і риторів» з праці про видатних діячів римської літератури.

СВЄНЦІ́ЦЬКИЙ Іларіон Семенович (І. Святицький; 7.IV 1876, м. Буськ, тепер Львів. обл.— 18. IX 1956, Львів) — укр. рад. філолог і мистецтвознавець. Закінчив Львів. ун-т (1899), продовжував студії в Петербурзі й Відні. З 1913 (з перервами) працював у Львів. ун-ті, з 1941 — професор, 1939—50 (з перервою) завідував кафедрою слов'ян. філології. З 1944 одночасно керував відділом мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Організував у Львові Національний музей (з 1939 — *Львівський музей українського мистецтва*) і 1908—52 був його директором. С.— автор праць з мовознавства: «Бучацьке євангеліє XIII ст.» (1911), «Основи науки про мову українську» (1917), «Мова Галицько-Волинського літопису» (1949), «Питання про світський характер староруського письменства і його мови» (опубл. 1958) та ін. Цінними є праці С. «Опис рукописів Народного дому...» (ч. 1—3, 1906—11) та «Опис рукописів. І. Кириличні пергаміни XII—XV вв.» (1933), у якій описано рукописи Національного музею. С. належать також розвідки з мистецтвознавства та книгознавства: «Прикраси рукописів Галицької України XVI в.» (вип. 1—3, 1922—23), «Розвиток українського мистецтва в Західній Україні» (1944) тощо.

С. є автором праць з укр., рос., білорус., пд.-слов'ян. та ін. л-р («Нариси з історії болгарської літератури» , опубл. 1957), фольклору та етнографії.

Літ.: Питання слов'янського мовознавства, кн. 5. Львів, 1958; Борковский В. И. Иларион Семенович Свенцицкий. «Русская речь», 1975, № 3; Гумецька Л. Л. Іларіон Семенович Свєнціцький. «Мовознавство», 1976, № 2.

Ю. К. Редько.

СВЄНЦІ́ЦЬКИЙ Павлин (літ. псевд.— Павло Свій, Д. Лозовський, Павлин Стахурський та ін.; 1841, с. Варшиця, тепер у складі Калинівки Вінн. обл.—12.IX 1876, Львів) — укр. письменник. За походженням поляк. Навчався в Київ. ун-ті. Після 1863 жив і працював у Львові. Видавав журн. «*Сьоло*» («Село», 1866 —67). Автор повістей і оповідань укр. мовою («Колись було», 1866; «Степові оповідання», 1871 та ін.), драм. творів («Катерина», 1866, за однойм. поемою Т. Шевченка та ін.), ліричних віршів. Найбільший успіх мав у жанрі байки («Байки в науку молодим і старим», 1874). Перекладав польс. мовою твори Т. Шевченка і Ю. Федьковича, укр. мовою — п'єси У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра.

Тв.: [Байки]. В кн.: Поети пошевченківської доби. К., 1961.

СВЄТЛА́НОВ Євген Федорович (н. 6.IX 1928, Москва) — рос. рад. диригент, композитор і піаніст, нар. арт. СРСР (з 1968). У 1951 закінчив Муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних, 1955 — Моск. консерваторію (клас композиції Ю. *Шапоріна*, диригування — О. Гаука). З 1955 — диригент, 1963—65 — головний диригент Великого театру СРСР. За його участю було вперше поставлено опери «Не тільки любов» Р. Щедріна (1961), «Жовтень» В. Мураделі (1964); балети — «Стежкою грому» К. Караєва (1959), «Сторінки життя» А. Баланчивадзе (1960), «Нічне місто» на музику Б. Бартока (1962), «Паганіні» на музику С. Рахманінова (1963). З 1965 — художній керівник і гол. диригент Держ. симф. оркестру СРСР. У симф. репертуарі С.— твори рос. та рад. композиторів, класична і сучас. зарубіжна музика. Автор кантати «Рідні поля» (1949), симфонії (1956), симф. поем (у т. ч. «Калина червона», 1975. пам'яті В. Шукшина). струнного квартету, інструм. і вокальних творів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1972.

СВЄТЛО́В Михайло Аркадійович [справж. прізв.— Шейнкман; 4(17).VI 1903, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 28.IX 1964, Москва] — рос. рад. поет. Друкуватися почав 1917. Перша зб.— «Рейки» (1923). Вірші 20-х рр. («Двоє», «Робфаківці», «Гренада» та ін.) — про громадян. війну. В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Автор поеми «Двадцять вісім» (1942), циклу віршів про Лізу Чайкіну, «Горизонт» (1959), «Мисливський будиночок» (1964). За кн. «Вірші останніх років» 1967 удостоєний

Ленінської премії. Писав також п'єси. У віршах «Гренада», «Через п'ятнадцять років», «Пісня про Каховку», «Вступ до поеми» та ін. звучать укр. мотиви. Перекладач укр. поетів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—75; Укр. перекл. — Гренада. В кн.: Рильський М. Твори, т. 6. К., 1961; [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954.

І. Т. Крук.

СВЄТЛОВИ́ДОВ Микола Панасович [справж. прізв. — Сєдих; 5 (17).XII 1889, Курськ — 20.XI 1970, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1965), засл. арт. УРСР (з 1932). Член КПРС з 1943. Сценічну діяльність почав 1907, мандруючи з профес. трупою по Поліссю й Придніпров'ю. З 1909 — в приватній Оперно-драм. студії М. Менделєєва, з другого курсу якої його було прийнято в трупу *театру «Соловцов»* у Києві. Працював у театрах Києва, Оренбурга, Іркутська, Пензи, Харкова, Ростова-на-Дону, з 1933 — у *Малому театрі* в Москві. Серед ролей — Линяєв («Вовки та вівці» О. Островського), Лука («На дні» М. Горького), Довгоносик, Крим, Крикун, Терешко («В степах України», «Калиновий гай», «Фронт», «Крила» Корнійчука), Менго («Фуенте овехуна» Лопе де Вега), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера). Концертна діяльність. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949.

І. М. Давидова.

СВЄТЛОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Гом. обл. БРСР, райцентр. Розташований на р. Березині (прит. Дніпра). Залізнична ст. Свєтлогорськ-на-Березині, пристань. 58 тис. ж. (1982). З-ди: штучного волокна, залізобетонних виробів і конструкцій, целюлозно-паперовий, сироробний і хлібний; домобуд. комбінат, ТЕЦ та ін. підприємства. Індустріальний технікум. С. утворений 1961.

СВЄ́ЧИН Кирило Борисович [н. 2 (15).IX 1907, м. Саратов] — укр. рад. вчений в галузі зоотехнії, доктор с.-г. наук і професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. В 1929 закінчив Саратовський с.-г. ін-т, працював зоотехніком, вченим-спеціалістом Всесоюз. н.-д. ін-ту тваринництва (1931—35), з 1938 — зав. кафедрою спец. зоотехнії Башкирського, а з 1948 — Дніпропетровського с.-г. ін-тів. З 1955 — зав. кафедрою і проректор (1964—66) Укр. с.-г. академії. Учасник Великої Вітчизн. війни. Наук. праці з проблем індивідуального розвитку і технології інтенсивного вирощування с.-г. тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Л. О. Шевченко.

СВЄЧКАРЬО́В Ігор Вадимович (н. 16.XII 1935, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1974), професор (з 1980). Член КПРС з 1979. Після закінчення Харків. ун-ту (1959) працював в Ін-ті радіофізики й електроніки АН УРСР (1959—60), з 1960 — у Фізико-технічному ін-ті низьких температур АН УРСР. Наук. праці С. присвячені питанням електронів у металах. Держ. премія УРСР, 1980.

СВЄ́ЧНИКОВ Анатолій Григорович [2 (15).VI 1908, Київ — 12.III 1962, там же] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). У 1932 закінчив Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка (навчався у В. *Золотарьова* та Л. *Ревуцького*), 1938 — аспірантуру Київ. консерваторії. В 1936—41 та 1944—51 — муз. керівник драм. передач Укр. радіо. У 1945—61 — викладач Київ. консерваторії. Твори: балети «Маруся Богуславка» (1951), «Ніч перед різдвом» (1959); симф. твори (у т. ч. симф. поеми «Кармелюк», 1945; «Щорс», 1949); інструм. та вокальна (зокрема, «Пісня про Буревісника», 1960, для капели бандуристів) музика; обробки нар. пісень. Держ. премія СРСР, 1950.

СВЄ́ЧНИКОВ Василь Миколайович [25.XII 1890 (6. I 1891), с. Козьмодем'янське, тепер с. Бабіно Зав'яловського р-ну Удм. АРСР — 20.VIII 1981, Київ] — укр. рад. вчений у галузі металознавства, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Закінчив (1917) Петрогр. політех. ін-т, працював на металург. з-дах, 1929—41 — викладав у вузах. В 1940—53 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР. У 1953—75 — зав. відділом Ін-ту металофізики АН УРСР. Водночас (1944—62) — професор Київ. політех. ін-ту. Осн. напрями діяльності — дослідження азоту у сталі, розробка технології виготовлення чавунних виливниць і прокатних валків, вивчення поліморфізму заліза, фазових перетворень у сталі при швидкісному нагріванні, діаграм фазових рівноваг металевих систем. Під керівництвом С. розроблено нову галузь металознавства — фіз.-хім. аналіз тугоплавких і рідкісних металів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

СВЄ́ЧНИКОВ Сергій Васильович (н. 21.VII 1926, Дніпропетровськ) — український рад. фізик, член-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1968. Син В. М. *Свєчникова*. Закінчив (1948) Київський політехнічний ін-т, працював у ньому 1951—61. З 1961 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР. Осн. наук. дослідження — з тех. електроніки, фіз. основ розрахунку і конструювання газорозрядних приладів, біокібернетики, оптоелектроніки. С. належать праці по вивченню внутрішнього фотоефекту в напівпровідниках під дією рентгенівського і α-, β-, γ-іонізуючих випромінювань. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1973.

СВЄ́ШНИКОВ Олександр Васильович [30.VIII (11.IX) 1890, Коломна — 3.I 1980, Москва] — рос. рад. хоровий диригент і муз. діяч, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1950. У 1913 закінчив Муз.-драм. уч-ще Московського філармонічного т-ва. У 1928—36 — худож. керівник організованого ним вокального ансамблю (згодом хору) Всесоюзного радіокомітету; 1936—37 — худож. керівник Держ. хору СРСР, 1937—41 — Ленінгр. академічної капели. З 1941 очолював заснований ним Держ. хор рос. пісні (тепер Держ. академічний рос. хор СРСР). Організатор (1944) та худож. керівник Моск. хорового уч-ща; 1944—75 — викладач Моск. консерваторії (з 1946 — професор, 1948—75 — ректор). Був ініціатором створення Всерос. хорового т-ва (до 1964 — його голова). Видатний інтерпретатор хорової класики, творів рад. і сучас. зарубіж. композиторів. Життя і творчість С. пов'язані з Україною: 1921—23 він був одним з організаторів дит. хорової самодіяльності на Україні, керівником хорової капели у Полтаві; серед його численних хорових творів — багато обробок укр. нар. пісень. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Хоровое пение — искусство истинно народное. М., 1962.

Літ.: А. В. Свешников. Сборник статей. М., 1970.

В. С. Мурза.

СВИ́ДА Василь Іванович (н. 22.X 1913, с. Пацканове, тепер Ужгородського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953). В 1934 закінчив худож.-ремісничу школу в с. Ясині (тепер смт Рахівського р-ну Закарп. обл.). Твори: композиції «Поцілунок матері» (1946), «Гуцулка з конем» (1947), «Іду в партизани» (1948), рельєф «Опришки» (1954), «На полонину» (1954), «Весілля» (1965), «На базар» (1967), «Шлях до визволення» (1969), «Під дощем» (1970), «Закарпатці підписують маніфест про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» (1971), «Господар ланів» (1974), «Вівці мої, вівці» (1976), «Боротьба за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» (1978—81), «У сім'ї єдиній» (1982). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983. Портрет та іл. с. 57.

СВИДИНА́ (Swida, син. Thelycrania) — рід дерев або кущів родини кизилових. Листки супротивні, прості, цілокраї. Квітки білі, правильні, дрібні, зібрані в зонтиковидні суцвіття на кінцях пагонів. Плоди — соковиті округлі кістянки, чорні, блакитні або білі. Бл. 40 видів, пошир. у Пн. півкулі (переважно в пд.-сх. частині Азії та Пн. Америці). В СРСР — 8 дикорослих видів, з них на Україні — 2. Найпоширеніша С. кров'яна, або кривавочервона (S. sanguinea), до 4 м заввишки, з синьо-чорними плодами; росте в лісах, між чагарниками, як декоративна — в живоплотах; деревина міцна, червонувата, йде на токарні й столярні вироби. Плоди С. містять до 45% тех. олії, яку застосовують для виготовлення мила. У Кримських горах дико росте С. південна (S. australis), її вирощують для полезахисних насаджень у степовій зоні України, на Кавказі та в Серед. Азії. Крім того, на Україні вирощують як декоративні С. паростко-

М. А. Свєтлов.

М. П. Свєтловидов.

В. М. Свєчников.

О. В. Свєшников.

А. П. Свидницький.

в у (S. stolonifera) та С. б і л у (S. alba) — морозостійкі, тіньовитривалі кущі від 1 до 4 м завишки. *М. П. Волошин.*

СВИДНИ́ЦЬКИЙ Анатолій Патрикійович [літ. псевд.— Патриченко; 1 (13). IX 1834, с. Маньківка, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.— 6 (18).VIII 1871, Київ] — укр. письменник. Н. в сім'ї священика. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії і в Київ. ун-ті, який не закінчив через матеріальні нестатки. Вчителював у Миргороді (1861—62), служив чиновником у Козельці, Чернігові (1862—68), Києві (1869—71). На світогляд С. великий вплив мала революц. поезія Т. Шевченка, творчість рос. письменників-демократів. Ще в студентські роки С. написав ряд антикріпосницьких і антимонархістських віршів-пісень («В полі доля стояла» та ін.), критикував реформу 1861 р. Брав участь у заснуванні недільних шкіл у Києві і Миргороді, склав підручники («Русская азбука». К., 1868). Йому належить ряд фольклорно-етногр. праць, серед яких найзначніша — «Великдень у подолян» («Основа», 1861). С.— автор оповідань і нарисів рос. мовою (газ. «Киевлянин», 1869—71), в яких реалістично відображено життя духівництва, дрібного чиновництва, люмпен-пролетарів, різних набувачів багатства тощо («На похороні», «Хоч з мосту та в воду», «Жебраки», «Залізний сундук» та ін.). Найвидатніший твір С.— роман «Люборацькі» — засвідчив зародження соціального роману в укр. л-рі. Написаний 1861—62, твір через цензуру не побачив світу за життя письменника і тільки 1886 був надрукований із значними пропусками у львів. журн. «*Зоря*»; повністю — 1901. У романі С. правдиво змалював побут патріархального сільського духівництва на Поділлі в дореформену епоху, піддав гострій критиці навчання і виховання в тогочасних духовних школах та польсько-шляхетських пансіонах, дав гостру сатиру на корисливих служителів церкви.

Тв.: Твори. К., 1958; Твори. К., 1965; Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

Літ.: Герасименко В. Я. Анатолій Свидницький. К., 1959; Сиваченко М. Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962.

М. Є. Сиваченко.

Свидина кривавочервона:
1 — гілка квітучої рослини;
2 — частина суцвіття;
3 — плід.

СВИДОВЕ́ЦЬ — гірський хребет у *Полонинсько-Чорногорських Карпатах,* у межах Закарп. обл. Підноситься в межиріччі Тересви та Чорної Тиси. Вис. до 1883 м (г. *Близниця*). Вершини *Стара* і *Стіг* досягають відповідно вис. 1472 м і 1707 м. Гребінь хребта широкий, хвилястий з куполоподібними вершинами, які зайняті полонинами. Пн.-сх. схили С. круті, розчленовані глибоко врізаними долинами річок; до вис. 1330—1400 м вкриті хвойними лісами та криволіссям. Пд.-зх. схили хребта плосковершинні, вкриті буковими лісами з криволіссям із вільхи (до вис. 1290—1300 м). На схилах С. трапляються лавинонебезпечні (див. *Лавини*) осередки. Місце туризму.

М. М. Койнов.

СВИДОВЕ́ЦЬ — річка в Житомир. обл. УРСР і Гом. обл. БРСР, права прит. *Уборті* (бас. Прип'яті). Довж. 61 км, площа бас. 852 км². Тече Поліською низовиною. Живлення переважно снігове. С.— водоприймач осушувальних систем.

СВИДРИГА́ЙЛО, Швитригайло (православне ім'я — Лев, католицьке — Болеслав; бл. 1370—1452, Луцьк) — великий князь литовський 1430—32. Син *Ольгерда,* молодший брат *Ягайла.* Спочатку С. мав Вітебський уділ, звідки його 1393 вигнав *Вітовт.* Ставши після смерті Вітовта великим князем литовським, спирався на укр. і білорус. феодалів. С. було скинуто з престолу польс. і лит. феодалами. В 1432—35, 1437, 1440 боровся за повернення влади, спираючись на російські землі, що входили до Великого князівства Литовського, допомогу *Лівонського ордену.* З 1442 князював на Волині.

СВИНА́РНИК — приміщення для утримання свиней. Входить до складу свиноферми. Розрізняють С. для утримання свиноматок з пунктом штучного осіменіння, одержання приплоду і вирощування поросят до відлучення, для вирощування молодняка і відгодівельники. Кожний тип С. має своє технологіч. обладнання відповідно до фізіол. потреб різних вікових груп свиней. Особливу увагу приділяють С. для одержання приплоду, тому що новонародженим поросятам потрібна т-ра 28°, тоді як для свиноматок достатньо 18°. В таких С. виділяють в станку окрему теплову зону для поросят з електрокилимками або спец. лампами для обігрівання. Для кожної вікової групи свиней має бути окрема будівля. Після завершення певного циклу групу тварин переводять в ін. приміщення, а її місце після проведення профілактич. заходів займає чергова група тварин; це сприяє потоковому виробництву свинини. Типи С. залежать від призначення ферми, технологіч. процесу та ін. На плем. фермах утримання свиней вигульне, тому станки в приміщенні розташовують у два поздовжні ряди. На пром. фермах і свинокомплексах сучас. проектами передбачено чотирирядне розташування станків. Роздача кормів і прибирання гною механізовані. Всі С. обладнують припливно-витяжною вентиляцією. Будують С. з цегли, залізобетону та ін. за типовими проектами.

Ф. К. Почерняєв.

СВИНА́РСТВА ПОЛТА́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головний центр по координуванню наук. досліджень з проблем свинарства в республіці. Підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Заснований 1930 на базі відділу тваринництва Полтав. с.-г. дослід. станції. Має (1982) 7 відділів, 3 лабораторії, дослідне г-во, плем. з-д, станцію контрольної відгодівлі та станцію штучного осіменіння свиней. Ін-т удосконалює існуючі і виводить нові породи свиней, розробляє методи вирощування їх, годівлі, відгодівлі й утримання на пром. комплексах та фермах. В ін-ті розроблено основи плем. роботи, селекції, кормовиробництва, годівлі, гігієни утримання свиней і технології виробн. свинини на пром. основі. Дослідження ін-ту з фізіології розмноження і штучного осіменіння широко впроваджені у виробництво і дали змогу підвищити продуктивність свиней. Селекціонерами ін-ту разом з виробничниками виведено *миргородську породу свиней,* полтавський тип м'ясних свиней, 25 високопродуктивних ліній і сімейств та ін. При ін-ті є аспірантура, курси підвищення кваліфікації; видається наук. збірник «Свинарство». Ін-т нагороджений орденом «Знак Пошани» (1980). *Ф. К. Почерняєв.*

СВИНА́РСТВО — одна з найважливіших галузей *тваринництва*; розведення *свиней* для одержання м'яса й сала. Відіграє велику роль у забезпеченні населення високопоживними м'ясними продуктами. Побічні продукти С.— шкури й щетину використовують як сировину для легкої пром-сті, відходи від забою свиней — для виробн. кров'яного та м'ясокісткового борошна. В СРСР за обсягом виробн. та споживання свинина займає 2-е місце серед усіх видів м'яса, поступаючись дещо яловичині. Питома вага свинини в структурі заг. виробн. м'яса становить 36—38%.

Характерною особливістю свиней є високий забійний вихід (у молодняка в середньому 72—75%, у дорослих, добре відгодованих — 82—85%). Цінні біол. особливості свиней — скоростиглість, висока плодючість, молочність маток, а також високий забійний вихід продукції сприяють швидкому зростанню поголів'я свиней та збільшенню виробн. продукції. Свиней розводять майже в усіх районах СРСР. Великий досвід розведення їх мають колгоспи і радгоспи України, Білорусії, прибалтійських республік, районів Пн. Кавказу, центральночорноземних і центр. областей Сибіру та ін. областей РРФСР. Поголів'я свиней в СРСР на 1.I 1982 становило 73,3 млн., виробн. свинини — 5,2 млн. т (1941 — відповідно 27,6 млн. і 1,7 млн. т; 1961 — 58,7 млн. і 3,3 млн. т).

На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції С. велося екстенсивно, в основному були поширені місц. породи свиней з низькою плодючістю, пізньостиглі. За роки Рад. влади С. перетворилося на одну з найрозвинутіших галузей тваринництва. Цьому сприяла інтенсифікація с.-г. виробн. в усіх зонах республіки, створення на цій основі міцної кормової бази й докорінне поліпшення породного складу поголів'я свиней. На Україні розводять такі основні породи свиней: велику білу (понад 80% породного поголів'я республіки), українську степову білу (13%), миргородську (4%) та ін. Розводять також завезені породи свиней м'ясного напряму (ландрас, п'єтрен, естонську беконну, уельську) та ін., які використовують для поліпшення м'ясних якостей планових порід, а також для пром. схрещування (див. окремі статті про породи свиней). Велика біла

Поголів'я свиней в УРСР (усі категорії господарств, на 1 січня)

Роки	тис. голів
1941	9186
1966	18 920
1971	20 746
1982	19 964

порода поширена в усіх областях республіки; в більшості з них питома вага її в породному поголів'ї найвища, причому за останні роки вона дещо зросла в лісостепових та поліських районах і зменшилася в степових. Українську степову білу породу розводять переважно в зоні Степу; поголів'я її в г-вах зони рік у рік зростає, підвищується і питома вага її в заг. породному поголів'ї. Миргородська порода поширена майже в усіх областях республіки, проте осн. її поголів'я розміщене в Полтав. та Хмельн. областях. С.— одна з основних товарних галузей с. г. Виробництво свинини на Україні 1981 становило 1287 тис. т у забійній вазі (1940 — 568 тис. т). Структура виробництва свинини змінюється і вдосконалюється залежно від виробничих умов і попиту населення на сальну чи м'ясну продукцію. Характерною особливістю розвитку С. на сучас. етапі є підвищення концентрації та поглиблення спеціалізації на базі комплексної механізації, дальший розвиток яких на основі міжгосп. кооперування, впровадження нових форм організації виробн. стає осн. напрямом переведення галузі на індустріальну основу, значного збільшення обсягів виробн. продукції і підвищення його ефективності. *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року передбачено забезпечити виробн. в країні свинини (у забійній вазі) 1985 у кількості не менш 6,5 млн. т і 1990 — 7—7,3 млн. т, підвищити ефективність свинарства. Наук. питання розвитку С. в республіці розробляють *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Землеробства і тваринництва науково-дослідний інститут західних районів УРСР, Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут «Асканія-Нова»* імені М. Ф. Іванова та відповідні кафедри с.-г. вузів.

Л. С. Краснокутська.

СВИНЕ́ЦЬ (Plumbum), Pb — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 82, ат. м. 207,2. Природний С. складається з стабільних ізотопів ^{204}Pb (1,4%), ^{206}Pb (25,2%), ^{207}Pb (21,7%) і ^{208}Pb (51,7%). Останні три ізотопи є кінцевими продуктами радіоактивного розпаду ^{238}U, ^{235}U і ^{232}Th (див. *Радіоактивні ряди*). С. відомий з давніх часів. Вміст у земній корі $1{,}0 \times \times 10^{-4}$% за масою. Найважливіший мінерал — *галеніт* (див. *Свинцеві руди*). С.— м'який, ковкий метал блакитнувато-сірого кольору; густина 11340 кг/м³; $t_{пл}$ 327,4° С; $t_{кип}$ 1740° С. Для С. характерний *діамагнетизм*, при т-рі 7,18 К стає *надпровідником*. На повітрі покривається тонким шаром оксиду PbO, який захищає метал від дальшого окислення. Розбавлені соляна і сірчана к-ти майже не діють на С., він розчиняється в азотній і оцтовій к-тах (див. *Свинцю сполуки*). Сплавляється з багатьма металами, утворюючи *свинцю сплави* та *інтерметалеві сполуки*. З залізом не реагує. С. одержують із сульфідних концентратів, які піддають агломерації (див. *Агломерація* в металургії) з наступною плавкою шихти (*агломерат, кокс, вапно*) у шахтній печі. Чорновий С. (т. з. верк-блей) рафінують (очищають) піrometалургійним або гідроелектролітичним методом. Застосовують С. для виготовлення свинцевих *акумуляторів*, корозійностійкої апаратури, оболонок електр. кабелів, як матеріал протигаммапроменевого захисту (стінки з свинцевих цеглин) тощо; використовують також для одержання тетраетилсвинцю — антидетонатора бензинів та ін. С. і його сполуки отруйні. Див. також *Свинцювання, Свинцево-цинкова промисловість*.

О. Г. Зарубицький.

СВИ́НКА — гостра інфекційна хвороба людини. Те саме, що й *паротит епідемічний*.

СВИНКІ́ВКА — річка у Полтав. обл. УРСР, права прит. *Коломаку* (бас. Дніпра). Довж. 59 км, площа бас. 321 км². Живлення снігове й дощове. На берегах С. виявлено поселення *бронзового віку* (1-е тис. до н. е.).

СВИНОРИ́Й — рід багаторічних трав'янистих рослин родини злакових; те саме, що й *цинодон*.

СВИНЦЕ́ВИЙ БЛИСК — те саме, що й *галеніт*.

СВИНЦЕ́ВИСТА ЛАТУ́НЬ — те саме, що й *автоматна латунь*.

СВИНЦЕ́ВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення, які містять свинець у таких кількостях, що його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку науки і техніки. Гол. мінерали С. р.— *галеніт* (містить 86,6% свинцю), джемсоніт $Pb_4FeSb_6S_{14}$ (40,16% свинцю), церусит $Pb[CO_3]$ (83,53% свинцю), англезит $Pb[SO_4]$ (73,6% свинцю) та ін. Родовища С. р. трапляються переважно в комплексі *поліметалевих руд*.

В. В. Науменко.

СВИНЦЕ́ВО-ЦИ́НКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *кольорової металургії*, підприємства якої добувають і збагачують поліметалеві свинцево-цинкові руди та виробляють *свинець* і *цинк*. Осн. продукція С.-ц. п.: металевий свинець, цинк та їхні концентрати. При переробці поліметалевих свинцево-цинкових руд попутно вилучають близько 20 цінних компонентів — мідні та піритні концентрати, дорогоцінні метали, кадмій, сірчану к-ту, деякі рідкісні метали тощо, на основі яких виробляють понад 40 видів продукції. Осн. споживачами свинцю є електротех. [виготовлення елементів електроживлення (акумуляторів), оболонок кабелів], хім. (антикорозійний захист устаткування, виробн. пігментів і хім. сполук), поліграф., кольорова металургія (виробн. сплавів) та ін. галузі пром-сті. У Росії пром. виробн. свинцю почато в 16—17 ст. на Алтаї, цинку — в кінці 19 ст. на Кавказі. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більшість підприємств галузі перебувала в руках іноз. підприємців. Кількість свинцю й цинку, видобутих 1913, задовольняла потреби д-ви в них лише на 2—3%. В СРСР в результаті розширення сировинної бази й буд-ва ряду потужних підприємств С.-ц. п. потреби країни в продукції цієї галузі задовольняються повністю. Найбільшим у С.-ц. п. СРСР є Усть-Каменогорський свинцево-цинковий комбінат з високим рівнем концентрації, комбінування і спеціалізації виробництва.

На Україні С.-ц. п. представлена *костянтинівським заводом «Укрцинк»*. Гол. напрями поліпшення техніко-екон. показників роботи підприємств С.-ц. п.: механізація добування й переробки руд, удосконалення технологічних процесів їхньої переробки, використання високопродуктивного устаткування, підвищення комплексності використання корисних компонентів руд і концентратів. Над проблемами розвитку С.-ц. п. працюють Держ. ін-т по проектуванню підприємств кольорової металургії, Держ. н.-д. ін-т кольорових металів (обидва — в Москві), Всесоюзний н.-д. гірничо-металург. ін-т кольорових металів (м. Усть-Каменогорськ) та ін. *М. Г. Дешевих*.

СВИ́НЦЮ СПЛА́ВИ — сплави на основі *свинцю*. Відзначаються високою питомою густиною, невеликою твердістю, низькою т-рою плавлення, добрими технологічними і антифрикційними властивостями, відносно великою *кислотостійкістю* до розведеної сірчаної кислоти. С. с. містять олово, сурму, мідь та ін. *легуючі елементи*. Розрізняють сплави антифрикційні (див. *Антифрикційні матеріали*), друкарські (див. *Друкарські сплави*) і *припої*. С. с. використовують у виробництві підшипників, штампів, акумуляторних пластин, *тетраетилсвинцю*. З С. с. виготовляють кабельні оболонки, дріб, осердя куль, їх наносять на вироби (див. *Свинцювання*).

В. І. Свида.

В. І. Свида. Лісоруби Закарпаття підписують нову Стокгольмську відозву про мир. Дерево. 1978.

СВИ́НЦЮ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки *свинцю* з іншими елементами, де він проявляє ступінь окислення +2, рідше +4. З киснем свинець утворює моноксид PbO (жовтий *глет* і червоний масикот), коричневий діоксид PbO_2 і червоний змішаний Pb_3O_4 — *сурик*. PbO одержують окисленням розплавленого свинцю киснем повітря, PbO_2 — взаємодією сурику й азотної к-ти, Pb_3O_4 — нагріванням дрібнодисперсного PbO на повітрі до т-ри 500° С. Оксид PbO застосовують для виробн. сурику, *скла оптичного, кришталю*; PbO_2 — як окислювач, для виробн. пластин акумуляторів; Pb_3O_4 — для виготовлення фарб. З галогенами свинець дає малорозчинні *галогеніди*: $PbCl_2$ і $PbBr_2$ — безбарвні і PbI_2 — жовтий. З сіркою утворює *сульфід* PbS, поширений у природі як мінерал *галеніт*. Добре розчинні С. с. ацетат (свинцевий цукор) $Pb(C_2H_3O_2)_2$ і нітрат $Pb(NO_3)_2$ одержують розчиненням PbO у відповідних кислотах з наступною кристалізацією. Ці солі служать вихідними продуктами для одержання інших С. с. Ацетат свинцю використовують у медицині для примочок, нітрат — у виробн. *сірників*. Важливе практичне значення мають такі С. с., як основний карбонат свинцю (свинцеві білила) $Pb(OH)_2 \cdot 2PbCO_3$ і хромат свин-

П. О. Свириденко.

Свита.

цю $PbCrO_4$, застосовувані для виготовлення фарб. С. с. отруйні.

О. Г. Зарубицький.

СВИНЦЮВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *свинцю* або *свинцю сплавів* (переважно типу свинець — олово). Товщина такого покриття становить 50—2000 мкм. Покриття наносять електролітичним осадженням (див. *Електроліз*) металу з борфтористоводневих, кремнефтористоводневих або фенолсульфонових *електролітів, плакуванням,* зануренням виробів у розплавлений метал або розпиленням розплавлених металів спец. апаратами — металізаторами. Свинцюванням створюють *антикорозійні покриття,* захищають вироби від дії рентгенівського проміння. С. застосовують також у виробн. *біметалів.*

СВИНЯ́, кабан (Sus) — рід нежуйних парнокопитих ссавців род. свинячих. Тіло (довж. до 205 см, маса до 275 кг) кремезне, голова довга загострена без шийного перехвату, кінцівки короткі, 4-палі. Морда видовжена, закінчується дисковидним «п'ятачком». Ікла гострі, вигнуті, дуже розвинені. Волосяний покрив (щетина) однотонний темно-сірого кольору, у поросят — з смугами. С. населяють найрізноманітніші біотопи, віддають перевагу чагарниковим і очеретяним заростям у зволожених місцевостях. Активні в осн. вночі. Тримаються стадами по 3—10 голів. Всеїдні. Гін у листопаді — січні. Характерна *поліга́мія.* Вагітність триває 112—140 днів. У виплоді 3—12 поросят (в середньому 4—6). Статевозрілими самки стають на 1-му році життя, самці — на 4—5-му. 3 види (за деякими авторами — 5) поширені в Європі, Азії, Африці, Японії, на Малайському архіпелазі до Філіппін, Молуккських о-вах, Новій Гвінеї, Меланезії. В СРСР, зокрема УРСР,— 1 вид: с в и н я д и к а, або к а б а н (S. scrofa), який має велике госп. значення як предок *свині свійської* та промисл. звір, може також завдавати шкоди с. г., особливо посадкам картоплі, цукровим бурякам, городнім та баштанним культурам. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ссавці.*

О. П. Корнєєв.

СВИНЯ́ СВІ́ЙСЬКА — парнокопита тварина роду Sus, одомашнена за часів *неоліту.* Походить від європ. і азіат. диких *свиней.* Тепер на земній кулі понад 200 порід свиней, це наслідок копіткої роботи селекціонерів багатьох країн. В Рад. Союзі понад 30 порід, породних груп і типів свиней. Від С. с. одержують м'ясо, сало, шкури, щетину та ін. продукцію. Голова у С. с. конусовидна, верхня губа закінчується рилом, що дає змогу рити землю; всеїдна. С. с. має 44 зуби, в т. ч. 12 різців, 4 ікла, 28 кутніх зубів. Шлунок простий, однокамерний. Ноги міцні, з чотирма пальцями, на землю спираються лише два передні. Свині відзначаються високою багатоплідністю і скороспілістю. За опорос свиноматка народжує 10—12 поросят. Період вагітності — 114 днів, що дає змогу одержувати від свиноматки 2 і навіть 3 опороси на рік при ранньому відлученні поросят. Статева зрілість настає в 4—5-місячному віці. В 7—8 міс. С. с. досягає живої маси 100—120 кг і в 11—13 міс. дає перший приплід. На 1 кг приросту ваги потрібно 4—5 корм. од. Забійний вихід високий (75— 85%). Свині мають високий коефіцієнт перетравності кормів і легко пристосовуються до умов пром. технології. На Україні розводять велику білу породу свиней, укр. степову білу, миргородську, укр. степову рябу, велику чорну, ландрас, уельську, дюрок, полтав. м'ясний тип та ін. Див. також *Свинарство.*

Літ.: Свинарство. К., 1978; Остапчук П. П. Породи свиней та їх використання. К., 1980.

Ф. К. Почерняєв.

СВИРГО́ВСЬКИЙ Іван (Сверчевський; р. н. невід.— п. не раніше 1574) — козацький гетьман на початку 70-х рр. 16 ст. Брав участь у визвольній боротьбі молд. народу проти тур. гніту. На поч. 1574 молд. господар *Іван Лютий* звернувся до запорожців по допомогу повсталому молд. народові в боротьбі проти *Османської імперії.* В березні 1574 загін козаків (1200 чол.) на чолі з С. всупереч забороні польс.-шляхет. уряду вирушив до Молдавії. 24.IV 1574 об'єднані сили молд.-козац. війська розгромили біля с. Жилішті під Фокшанами (тепер СРР) велике тур. військо. На поч. травня 1574 молд. війська разом з козаками визволило столицю Валахії Бухарест і зайняло важливий стратегічний пункт на Дунаї м. Бреїлу. Згодом частина молд.-козац. війська під проводом С. здобула тур. фортецю Бендери. Однак у вирішальній битві 10.VI 1574 біля Кагульського оз., через зраду боярської верхівки, молд.-козац. військо зазнало поразки. Тяжко поранений С. потрапив до тур. полону. За деякими відомостями, його страчено в Стамбулі.

СВИРЕ́НКО Дмитро Онисифорович [24.X (5.XI) 1888, с. Мерчик на Харківщині — 26.X 1944, Оренбург] — укр. рад. ботанік і гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Член Комуністичної партії з 1939. В 1912 закінчив Харківський університет. В 1920—23 та 1927—41 викладав в Дніпроп. ун-ті, у 1923—27 — в Одес. ун-ті, в 1941—44 — в Оренб. пед. та с.-г. ін-тах. Наук. праці присвячені систематиці і географії зелених джгутикових і евгленових водоростей, вивченню розвитку окремих гідробіонтів та водяних біоценозів залежно від умов зовн. середовища, вивчав також сан. стан водойм Оренб. обл. тощо. За ініціативою С. 1927 було створено Дніпроп. н.-д. гідробіостанцію.

СВИРИДЕ́НКО Павло Олексійович [8 (20).III 1893, м. Путивль, тепер Сум. обл.— 25.XII 1971, Київ] — укр. рад. зоолог, акад. АН УРСР (з 1948). Закінчив Моск. ун-т (1915). В 1916—30 працював в установах Закавказзя, директором Пн.-Кавказької станції захисту рослин у Ростові-на-Дону, в 1932—41 — в Моск. ун-ті. З 1941 — зав. лабораторією ентомології Всесоюзного н.-д. ін-ту цукрової пром-сті. В 1947—54 — зав. відділом екології Ін-ту зоології АН УРСР. Праці присвячені систематиці, зоогеографії і екології різних шкідливих і корисних груп тварин, розробці засобів боротьби з шкідниками с. г. (гризунами і комахами), а також засобів охорони корисних ссавців і птахів.

СВИРИ́ДОВ Георгій (Юрій) Васильович [н. 3 (16).XII 1915, м. Фатеж, тепер Курської обл.]— рос. рад. композитор, муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1975). У 1941 закінчив Ленінгр. консерваторію (класи композиції П. Рязанова і Д. *Шостаковича*). Творча індивідуальність С. найповніше розкрилася у вокальній музиці, яку він жанрово збагатив. Автор муз. комедій (зокрема, «Вогники», 1951; було поставлено в Київ. театрі муз. комедії); вокально-симф. творів, серед яких «Поема пам'яті Сергія Єсеніна» (1956), «Патетична оратория» (1959, слова В. Маяковського), «Курські пісні» (1964), кантати «Дерев'яна Русь» (1964, слова С. Єсеніна), «Ода Леніну» (1976, слова Р. Рождественського); інструм. творів [у т. ч. оркестрова сюїта «Час, уперед!» (1965), «Маленький триптих» (1966), «Заметіль» (1974, муз. ілюстрації до повісті О. Пушкіна)]; камерно-інструм. ансамблів. Цикли романсів і пісень на слова О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Блока та ін., обробки нар. пісень, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1946, 1968, 1980. Ленінська премія, 1960.

Літ.: Сохор А. Георгий Свиридов. М., 1972.

В. С. Мурзін.

СВИСТУ́Н Василь Іванович (1893, с. Сороцьке, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— 25.XII 1964) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді, публіцист. У 1912 емігрував до Канади. В 1918 закінчив Саскачеванський, 1931—Манітобський університети. Юрист. У 1927—45 був одним з діячів реакційної частини укр. еміграції. Порвавши з нею, 1945 очолив канадське Т-во культур. зв'язку з Рад. Україною. С.—автор брошур і статей, присвячених зміцненню зв'язків Канади з Рад. Союзом і канадських українців з Рад. Україною.

СВИ́ТА, свитка — старовинний укр. розстібний довгополий верхній одяг з рукавами. Чоловічу С. шили переважно з коричневого сукна, жіночу — з білого і оздоблювали її кольоровими шнурками, вишиванням тощо. Давня С. за кроєм була прямоспинною, пізніше її почали шити до стану.

Схожий з С. одяг відомий у росіян (каптан), білорусів (свита), південних і західних слов'ян та інших народів.

СВИТЕ́НЬКА — річка в Ровен. обл. УРСР, ліва прит. *Вілії* (бас. Прип'яті). Довж. 56 км, площа бас. 399 км². Тече Волинською височиною, є водоприймачем осушувальних систем.

СВИЩО́В Георгій Петрович [н. 11 (24).XII 1912, Петербург] — рад. вчений у галузі авіації і механіки, акад. АН СРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1957).

Член КПРС з 1945. Закінчив (1935) Моск. дирижаблебуд. ін-т, працював у конструкторському бюро дирижаблебудування, 1940—54 — в Центр. аерогідродинамічному ін-ті (ЦАГІ). В 1954—67 — нач. Центр. ін-ту авіац. моторобудування, з 1967 — нач. ЦАГІ. Осн. праці — з аеродинаміки літаків і рушійних установок. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952.

СВІДЕ́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця *палеоліту* та *мезоліту*, поширена в Пд.-Сх. Прибалтиці та сусідніх з нею районах Європи. Виділена в 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. Назва походить від стоянки Свідри-Вельке поблизу Варшави (Польща). Пам'ятки С. к.— залишки невеликих короткочасних стоянок на берегах річок і в їх долинах. При дослідженні пам'яток С. к. виявлено переважно крем'яні вироби — *нуклеуси*, пластини, різці, скребки та специфічні (т. з. свідерські) наконечники стріл у вигляді листка верби з черешком (листовидні, верболисні). Носії С. к. жили в умовах первіснообщинного родового ладу на етапі формування племен. Осн. заняттями їх були мисливство і рибальство. В СРСР пам'ятки С. к. поширені на території Литви і Білорусії, у верхів'ях Волги і Оки. На Україні пам'ятки С. к. відомі в басейні Десни (Смячка XIV; див. *Смячківські стоянки*). Окремі групи населення С. к. проникали далеко на Пд. аж до Криму і Балкан (Румунія). Час існування — бл. 11—10 тис. років тому.

Літ.: Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. М.— Л., 1960; Формозов А. А. Открытие свидерской стоянки в Румынии и проблема южных связей и быта свидерской культуры. «Советская археология», 1961, № 2. *І. Г. Шовкопляс.*

СВІДЗІ́НСЬКИЙ Володимир Юхимович [27.IX (9.X) 1885, с. Маянів, тепер Тиврівського р-ну Вінн. обл.— 1941] — укр. рад. поет. Закінчив Київ. комерційний ін-т. Служив у земстві. Почав друкуватися з 1912. Під час 1-ї світової війни жив у Галичині, згодом у Вінниці. В 1925 переїхав до Харкова, працював у Держ. вид-ві України. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Окремими виданнями вийшли збірки «Ліричні поезії» (1922), «Вересень» (1927), «Поезії» (1940). Виступав з літ.-критичними статтями, перекладав твори Арістофана.

М. Ф. Гетьманець.

СВІДЗІ́НСЬКИЙ (Świdziński) Кароль (5.VII 1841, с. Скоморохи Грубешувського повіту, тепер на тер. Замойського воєводства ПНР — 4.VI 1877, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — польс. поет. Учасник польс. повстання 1863—64. В 1866—71 жив у Франції. Під час франко-прусської війни 1870—71 вступив добровольцем до Нац. гвардії. В період Паризької комуни 1871 був членом штабу Комуни, ад'ютантом Я. *Домбровського*. Після поразки Комуни виїхав до Лондона, де зустрічався з К. Марксом. З 1872 жив у Кракові, з 1873 — у Станіславі. Лірика С. має суспільно-політ. характер. У зб. «Поезії» (вид. 1878) оспівував Комуну і її героїв. Ряд віршів присвятив Україні, її природі.

Літ.: Полєк В. Поет, що був ад'ютантом Домбровського. «Жовтень», 1979, № 2.

Я. С. Мельничук.

СВІ́ДОК — особа, про яку є дані, що їй відомі певні обставини, які мають значення для розслідування чи розгляду конкретної кримінальної або цивільної справи. З приводу цих даних С. допитують у встановленому законом порядку. Як свідок може бути викликана кожна особа, за винятком захисника *обвинуваченого*, представників по цивільній справі, а також осіб, нездатних через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них показання. С. можуть бути й *неповнолітні* і малолітні. Залежно від *віку* визначається процесуальний порядок *допиту* їх (в УРСР — ст. 168, 307 КПК УРСР; ст. 182, 184 ЦПК УРСР). Злісне ухилення С. від явки на допит, а також дача завідомо неправдивих показань є *злочином* (ст. 178, 179 КК УРСР). С. має право на відшкодування витрат, зв'язаних з явкою для дачі свідчень. За ним зберігається середня заробітна плата за місцем роботи за час, витрачений у зв'язку з викликом.

СВІДО́МІСТЬ — властивий *людині* спосіб відношення до світу через суспільно вироблену систему *знань*, закріплених у *мові*, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма *відображення* матерії. Виникає тільки в суспільстві. За своєю природою С. є властивістю високоорганізованої матерії — людського мозку. Питання про відношення С. до матерії є *основним питанням філософії*. Навколо цього точиться запекла боротьба між *матеріалізмом* та *ідеалізмом*. Найважливішим відкриттям марксистсько-ленінської філософії було встановлення тієї істини, що людська свідомість є не «божим даром», не «даром природи», а продуктом матеріальної суспільно-трудової *діяльності*. С. виникає в процесі становлення людського суспільства в міру нагромадження більш або менш узагальнених знань, що об'єктивувалися в мові і завдяки яким усп. людина могла усвідомлювати навколишній світ і саму себе, пізнаючи явища дійсності через їхні співвідношення з цими знаннями. Вищою, синтетичною формою С. є *світогляд*. Завдяки наявності С. людина в процесі діяльності не тільки дістає інформацію про сучасне, а й передбачає майбутнє, не лише відображає наявне, а й конструює належне. С.— це усп. продукт, поява якого збігається з виникненням специфічного рівня буття — «олюдненого», суб'єкт якого здатний змінювати світ, змінюючись при цьому й сам. Базисом С. є чуттєво-предметна діяльність — *практика*. Визначальні ознаки С. — відображення, відношення, *цілепокладання*, управління. С. як відображення відтворює насамперед форми людської діяльності і через них — форми природного буття. Специфіка С. як відношення полягає в націленості її на *буття*, на *пізнання*, освоєння того, що лежить поза С., на розкриття його сутності. Водночас об'єктом розгляду С. може бути вона сама й її носії, тобто С. пов'язана з *самосвідомістю*. Вихідним пунктом людського ставлення до світу є перетворення його відповідно до людських потреб, що виливається у форму цілепокладання — створення ідеальної *моделі* бажаного майбутнього, визначення мети і засобів, розробка програми діяльності. Завдяки С. людина здатна мислено відтворювати дійсність, піддаючи ідеальному випробуванню різноманітні моделі можливих ситуацій. Велику «організуючу» роль відіграє в цьому процесі поняттєва форма мислення, яка полягає в закріпленні певного способу доцільної діяльності в загальнозначущій формі. Проте С. не зводиться повністю до *мислення, поняття*, пізнання й *знання*, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційнооцінкове ставлення людини до світу. Завдяки мові продукти С. і форми С. є загальнозначущими явищами, їх можна засвоювати від прийдешніх поколінь і передавати наступним. С. об'єктивується у формах матеріальної і духовної *культури* людства. Будучи суспільною за своїм походженням і сутністю, С. виникає тільки як індивідуальна С. окремих індивідів. Загальнозначущі елементи індивідуальної С., що відображають усп. буття (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), інтегруються в систему надособової усп. С., яка, в свою чергу, є об'єктивним джерелом формування С. кожного індивіда. Усп. С.— не сума окремих, індивідуальних С. Це якісно особлива духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм — системи філос., наук., худож., моральних, правових і політ. ідей та уявлень тощо. Характерною особливістю усп. С. є її відносна самостійність щодо індивідуальної С. і щодо усп. буття, відображенням якого вона є. *Об'єктивний ідеалізм*, абсолютизуючи самостійність усп. С., схильний розглядати її як «безособовий розум», що належить особливому абсолютному суб'єктові. Сучас. бурж. філософи при інтерпретації С. нерідко виходять з тих відчужених форм, що їх набуває усп. С. у бурж. суспільстві. Розкривши суспільно-практичну зумовленість С., її залежність від усп. буття, *марксизм-ленінізм* довів наук. неспроможність ідеалістичних тлумачень свідомості.

В. Г. Табачковський, В. І. Шинкарук.

СВІДО́ЦТВО — 1) Офіц. документ, що засвідчує той чи ін. факт, який має юрид. значення, зокрема факт народження, вступу в шлюб, право на винахід (С. про шлюб, авторське С. тощо). 2) С. на промисловий зразок — документ, що посвідчує офіц. визнання певного виробу промисловим зразком (пром. малюнком, моделлю) та авторство особи, що його створила. Видається на ім'я автора. В разі створення такого зразка в порядку виконання службового завдання

Г. В. Свиридов.

В. І. Свистун.

СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ

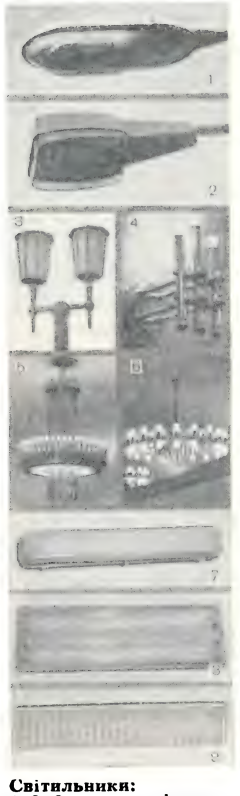

Світильники:
1, 2, 3 — для освітлення вулиць;
4 — для місцевого освітлення приміщень громадських будинків;
5, 6, 7, 8, 9 — для загального освітлення приміщень громадських будинків і споруд.

свідоцтво видається на ім'я підприємства (організації) з зазначенням прізвища автора.
Недодержання форми та обов'язкових (вихідних) даних С., які встановлюються відповідним правовим актом, може спричинитися до юрид. недійсності цього документа.

СВІ́ЙСЬКІ ТВАРИ́НИ — види тварин, що одомашнені і розводяться людиною для одержання м'яса, молока, вовни, яєць та ін. продуктів тваринництва, сировини для пром-сті, як тяглова сила тощо. Всі С. т. виведені людиною від диких (див. *Одомашнення тварин*), але відрізняються від них поведінкою, зовн. формами, більшою продуктивністю та ін. господарсько-корисними ознаками, що розвинулись в них в результаті цілеспрямованого діяння людини. До С. т. належать велика рог. худоба, вівця, коза, свиня, кінь, осел, верблюди, лама, пн. олень, кріль, собака, кіт, курка, гуска, качка, індик, цесарка, страус, а також *бджола медоносна*, шовковичний і дубовий шовкопряди, ставковий короп та багато ін. Всі С. т. належать до хребетних, за винятком бджіл і шовкопрядів. С. т. розводять для господарського використання і як декоративні (павич, канарка, голуб, акваріумні риби) та лабораторні тварини (*кавія*. білий пацюк). В стадії одомашнення знаходяться плямистий олень і марал. У звірівницьких г-вах України вирощують чорно-бурих лисиць (Львів.. Вінн., Житомир. та ін. обл.), песців (Волин., Донец., Ровен., Черніг. обл.), норок, нутрій вирощують в УРСР скрізь. Всього тепер розводять бл. 60 видів С. т., у т. ч. кілька тисяч порід, створених в результаті селекційної роботи. На території України розведення С. т. почалося з пізнього неоліту і особливо з часів *трипільської культури*. Разом з людиною по земній кулі розселилися і С. т. Так, починаючи з 15 ст. основні види С. т. були завезені з Європи і Азії в Америку, а з 17 ст. в Австралію та Нову Зеландію. С. т.— об'єкт такої важливої галузі г-ва, як *тваринництво*. В СРСР, зокрема на Україні, провадиться велика робота по розведенню С. т., підвищенню їх продуктивності і племінних якостей; створюються нові породи тварин відповідно до потреб с. г. і пром-сті. Див. також окремі статті про види свійських тварин.

Літ.: Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959; Свечин К. Б. Введение в зоотехнию. М., 1977.

СВІНЕ́ЛЬД (Свінділ; рр. н. і см. невід.) — один з відомих давньоруських воєвод 10 ст., васал і близька особа до київ. князів *Ігоря, Ольги* та *Святослава Ігоровича*. Був воєводою під час війни з *уличами* 938—940. Одержав від Ігоря у володіння землі уличів і *древлян*, що викликало невдоволення київ. дружинників. Допомагав Ользі придушити *древлянське повстання 945*. Брав участь у походах Святослава на Балкани. Після загибелі Святослава (972) втручався в міжусобну боротьбу між його синами за київ. престол. На думку дослідників, С. виступає в нар. епосі (старини про Вольгу та Микулу) в образі «чорного ворона Сантала».

СВІРЖ, Свір — річка у Львів. та Івано-Фр. областях УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 70 км, пл. бас. 465 км². Тече Подільською височиною. Долина С. широка, береги порівняно круті й високі, порізані ярами. На річці споруджено невеликі водосховища. Воду С. використовують для промислового і с.-г. водопостачання, риборозведення.

СВІ́РСЬКИЙ Олексій Іванович [26.IX (8.X) 1865, Житомир —6. II 1942, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. До 12 років жив у Житомирі. Друкувався з 1892. Автор збірок оповідань і нарисів «Ростовські трущоби» (1893), «За тюремними мурами» (1894), «На батьківщині» (1902), «Діти вулиці» (1909) та ін., повістей «Злочинець» (1900), «Рудько» (1902; екранізовано 1960). Повість «Чорні люди» (1930) — з життя донецьких шахтарів. В автобіографічній книзі «Історія мого життя» (ч. 1—5, 1929—40) відтворено ряд епізодів з життя укр. провінції кінця 19 ст. *Тв.:* Укр. переклад.— Шукачі бурштину. Х., 1930; Чорні люди. Х.—К., 1930; Рудько. К., 1958.

«СВІТ» — 1) Щомісячний літ.-науковий і політ. журнал революційно-демократичного напряму. Виходив 1881—82 у Львові. Продовжував традиції *«Громадського друга»*, *«Дзвону»* і *«Молота»*. Як редактор «С.» підписував І. *Белей*, фактично редагував журнал І. Франко. Провідними тенденціями журналу були пафос звеличення революц. боротьби, популяризація соціалістичних ідей, пропаганда реалізму та ідейності в л-рі й матеріалізму в науці. Журнал розвінчував капіталістичну сусп. систему, висвітлював робітниче питання, боровся за формування революц. інтелігенції в Галичині, відстоював шевченківські традиції в л-рі, рішуче заперечував бурж.-націоналістичні тенденції в критиці і суспільній думці. В «С.» було надруковано повість «Борислав сміється» І. Франка та його революційні поезії, переклади з рос. л-ри (М. Некрасова, М. Помяловського), біографічні нариси (про М. Салтикова-Щедріна, Ф. Достоєвського, О. Пипіна та ін.). В журналі виступали також О. Терлецький, М. Драгоманов, Ф. Вовк, І. Белей, Б. Грінченко та ін. 2) Літературно-науковий двотижневик. Виходив 1906—07 у Львові як орган модерністичного угруповання *«Молода муза»*, представники якого В. Бирчак, П. Карманський, О. Луцький та М. Яцків були провідними авторами журналу. Пропагував *символізм* в літературі та індивідуалістичні занепадницькі світоглядні тенденції. В журналі друкувались також твори О. Кобилянської, В. Щурата, М. Рудницького та ін. В 1907 журнал відходить від декадентських тенденцій, стає на позиції реалізму в л-рі. В ньому з'являються твори і статті О. Маковея, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Олени Пчілки, П. Капельгородського, а також ряду початкуючих західно-укр. авторів. В «С.» В. Щурат опублікував свій поетичний переклад «Слова про похід Ігоря». *О. І. Дей.*

«СВІТ МО́ЛОДІ» — щомісячний журнал секції молоді *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* у Канаді. Виходив 1927—30 у м. Вінніпегу. Першим редактором журналу був М. *Ірчан*. «С. м.» друкував матеріали про міжнар. молодіжний рух, вміщував твори укр. класиків і укр. рад. письменників, викривав укр. бурж. націоналістів.

СВІ́ТА в геології — осн. таксономічна одиниця місцевих стратиграфічних підрозділів. Являє собою сукупність верств гірських порід, що характеризуються специфічними фаціально-літологічними і палеонтологічними особливостями і займають певне стратиграфічне (див. *Стратиграфія*) положення в геол. розрізі. С. має чіткі межі й включає в себе частину *яруса* або цілий ярус. Світи поділяють на підсвіти. Назву С. дають за назвою геогр. пункту, де ця С. найкраще виділяється (напр., Криворізька світа).

СВІТА́ЛЬСЬКИЙ Микола Гнатович [30.XI (12.XII) 1884, хутір Рогізний, тепер с-ще Рогізне Сумського р-ну Сум. обл. УРСР — 15.IX 1937] — український рад. геолог, академік АН УРСР (з 1930). Після закінчення Петербурзького гірничого інституту провадив геол. дослідження у Сх. Сибіру і Прибайкаллі. З 1918 — зав. петрографічною секцією *Геологічного комітету* в Петрограді, одночасно (з 1919) — викладач гірничого ін-ту. З 1921 працював на Україні. Досліджував *Криворізький залізорудний басейн*, рудопрояви *Нагольного кряжа* і нафтогазоносність *Дніпровсько-Донецької западини*. З 1926 — помічник директора Геол. к-ту. З 1934 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР і професор Київ. ун-ту, з 1935 — віцепрезидент АН УРСР. Осн. праці — з питань геол. будови і походження рудних родовищ, петрографії виверженых та метаморфічних гірських порід.

СВІТИ́ЛЬНИК — прилад для штучного *освітлення* приміщень, відкритих просторів і окремих об'єктів; різновид *освітлювальних приладів*. Найдавнішими С. (епохи *палеоліту*) були неглибокі кам'яні каганці. В Старод. Греції і Римі користувались глиняними і бронзовими С., в які наливали оливкову олію. В Старод. Русі застосовували багатоярусні С.— у вигляді кількох глиняних блюдець, закріплених одне над одним. Сучасний С. складається з *освітлювальної арматури* й одного або кількох *джерел світла*. Розрізняють С. (мал.) для загального і місцевого освітлення. Їх поділяють за способом установки (напр., підвісні, настінні, консольні), за ступенем захищеності від пилу і вологи (відкриті, перекриті, водонепроникні тощо). Створено вибухозахищені С. Є унікальні С., що мають велику художню цінність, напр. люстри Московського Кремля, Ермітажу. На Ук-

раїні С. випускають з-ди Донецька, Жданова, Києва тощо. Див. також *Світлотехніка*.

СВІТІ́ННЯ МО́РЯ — явище, що зумовлюється наявністю в поверхневих шарах води організмів, здатних до *біолюмінесценції*; спостерігається вночі. Морські організми випромінюють світло здебільшого під впливом різних подразників (напр., руху води в зоні прибою, від ходу корабля та ін.). Розрізняють іскристе С. м., характерне для планктонних (див. *Планктон*) організмів розміром до 5 мм, світіння спалахами — для організмів розміром понад 1 см та роздите, т. з. молочне, С. м., що зумовлюється життєдіяльністю певних *бактерій* і не залежить від зовн. подразників. С. м. іноді охоплює площі до сотень км² або має вигляд окремих плям, смуг. С. м. найчастіше спостерігається в Біскайській та Аденській затоках, біля узбереж Індії, Пд. Африки та ін.; в СРСР — в Чорному та Охотському морях.

СВІТІ́ННЯ НІЧНО́ГО НЕ́БА — сукупність світлових явищ, що спостерігаються на тлі нічного неба і зумовлюють його яскравість у ясну безмісячну ніч. Під впливом сонячного корпускулярного випромінювання та ін. процесів у верхніх шарах атмосфери утворюються *полярні сяйва* і спостерігається власне світіння *атмосфери* Землі. С. н. н. визначається також *зодіакальним світлом, протисяйвом* та випромінюванням і розсіюванням світла зірок у космічному просторі. *Л. С. Рибченко.*

СВІТІ́ННЯ ОРГАНІ́ЗМІВ — те саме, що й *біолюмінесценція*.

СВІТЛИ́ЦЬКИЙ Григорій Петрович [15 (27).IX 1872, Київ — 28.VII 1948, там же] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1946). В 1889—93 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1893—1900 — в петерб. АМ у І. *Рєпіна*, М. *Кузнецова*; працював у майстерні А. *Куїнджі*, з яким у нього склалися дружні взаємини. У 1918 експонував свої картини на виставці Товариства *передвижників*. Член *АХЧУ*. Був музикантом, композитором, значну частину творів тематично пов'язував з музикою («Місячна ніч», «З осінніх пісень», «Вечірні мелодії», «Елегія»). В дожовтневі часи написав жанрові картини («До міста», 1907; «Музиканти», 1912), сповнені глибокого соціального змісту. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції створив картини, в яких відобразив події громадянської війни («Сільрада», 1918; «Аграрне питання», 1919; «Перехід богунців через Дніпро», 1928) та соціалістичного буд-ва (пейзажі «Гідроелектростанція» та «Колгосп у цвіту», обидва — 1935; «Рідний край», 1945). Автор багатьох портретів, у т. ч. композиційних («В. І. Ленін слухає „Апасіонату" Бетховена», 1938—47; «П. І. Чайковський на Україні», 1939), ліричних пейзажів («Хата Т. Г. Шевченка в Кирилівці», 1895; «Зимовий пейзаж», 1920; «Київ. Поділ», 1924; «Над Дніпром», 1939; «Хмари», 1947). Твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві, в музеях Одеси, Харкова, Сум та Меморіальному будинку-музеї Г. П. Світлицького у Києві (відкрито 1958), де 1972 встановлено бюст художника (скульптор М. Вронський). В 1946—47 викладав у Київ. художньому ін-ті (з 1947 — професор). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Бутник-Сіверський Б. Григорій Петрович Світлицький. К., 1958; Григорий Петрович Светлицкий. Каталог. К., 1973. *Р. М. Гуляницька.*

Г. П. Світлицький. Київ. Поділ. 1924.

СВІ́ТЛО — електромагнітне випромінювання, яке сприймається людським оком. *Спектр* такого випромінювання відповідає області *електромагнітних хвиль* з довжиною прибл. 400—750 нм. У поняття «світло» включають ультрафіолетову та інфрачервону частини спектра, що прилягають до видимої області, оскільки вони досліджуються спільними оптичними методами (див. *Оптика*). С. має подвійну (корпускулярно-хвильову) природу, яка, згідно з уявленнями *квантової механіки*, властива всім об'єктам мікросвіту. При *дифракції*, *інтерференції світла* та ін. явищах, пов'язаних з його поширенням, виявляються хвильові властивості С. Корпускулярні (фотонні) властивості С. пояснюють *фотоефект*, *фотолюмінесценцію* та ін. явища, зумовлені його взаємодією з *речовиною*. Про основні явища, характерні для С., див. також *Заломлення світла*, *Поглинання світла*, *Розсіяння світла*, *Рефракція світла* та ін. *І. С. Горбань.*

«СВІ́ТЛО» — педагогічний журнал буржуазно-ліберального напряму для сім'ї і школи. Виходив 1910—14 в Києві укр. мовою. На його сторінках висвітлювалися питання навчання та виховання дітей, друкувалися статті про українську культуру, досягнення науки тощо.

«СВІ́ТЛО» — щотижнева газета, неофіційний орган КПЗУ. Виходила з 24.III 1925 до 18.IX 1928 у Львові (вийшло 139 номерів). Наприкінці 1927 «С.» опинилося в руках націонал-ухильницької групи в КПЗУ. У вересні 1928 відновлено революц. напрям газети. Видання заборонив польс. бурж. уряд.

«СВІ́ТЛО» — укр. прогресивна газета в Аргентині. Виходила 1935—49 в Буенос-Айресі. Широко висвітлювала питання екон. і культур. розвитку Рад. Союзу, зокрема Рад. України, інформувала читачів про боротьбу трудящих Зх. України за возз'єднання в єдиній Укр. Рад. державі. Газета викривала запроданську діяльність укр. бурж. націоналістів, вела боротьбу проти фашизму і реакції, за мир і дружбу між народами. В 1943, після державного перевороту в Аргентині, газету було закрито. Видання її відновлено 1946. В кін. 1949 уряд Аргентіни заборонив випуск газети.

СВІТЛОБОЯ́ЗНЬ, фотофобія — підвищена чутливість *ока* до світла (денного або штучного). Виявляється в мимовільному змиканні або судорожному стискуванні повік, сльозотечі, супроводиться неприємним відчуттям. Буває С. при запальних захворюваннях слизової оболонки, рогівки, райдужної оболонки ока, при потраплянні в око дрібних сторонніх тіл, при деяких заг. інфекційних захворюваннях тощо.

СВІТЛОВИ́Й ПОТІ́К — *потужність* випромінювання *світла*, оцінювана за діянням на середнє людське око, спектральна чутливість якого стандартизована. Дорівнює добуткові *сили світла* I на просторовий тілесний кут ω, в якому розглядуваний потік поширюється: $\Phi = I\omega$. Повний С. п., який випромінюється точковим джерелом, що має силу світла I, дорівнює $\Phi = 4\pi I$. Одиницею С. п. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *люмен*. Поряд з С. п. використовують променистий потік P, що оцінюється за допомогою приладів (об'єктивно). Величини Φ і P пов'язані співвідношенням: $\Phi = KP$, де K — світловий еквівалент потужності, залежний від довжини хвилі світла.

М. Г. Світальський.

СВІТЛОВИ́Й РІК — позасистемна одиниця довжини; віддаль, яку проходить світло за *тропічний рік*. Позначається св. рік. С. р. дорівнює 63 240 *астрономічним одиницям*, 0,307 *парсекам*, $9{,}46 \times 10^{12}$ км.

СВІТЛОВІ́ ПРИ́ЛАДИ — прилади для штучного *освітлення*, опромінення, світлової *сигналізації*, проекції тощо. До осн. частин С. п. належать штучні *джерела світла*, пристрої (*лінзи*, відбивачі, розсіювачі тощо), що перерозподіляють *світловий потік* у належному напрямі, і конструкційні деталі (див. також *Освітлювальна арматура*). Розрізняють С. п., що максимально концентрують потік світла вздовж оптичної осі (див. *Прожектор*) або в малому об'ємі на деякій ділянці цієї осі (проекційні прилади, див. *Проекційний апарат*). Крім того, є С. п., що перерозподіляють світловий потік у великому *тілесному куті* (див. *Світильник*). Різновид С. п.— *освітлювальні прилади*. С. п. застосовують на транспорті, у пром-сті, кінематографії, побуті тощо. Див. також *Світлолікування*.

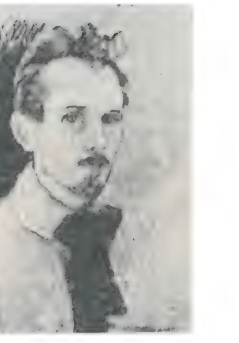

Г. П. Світлицький. Автопортрет. Пастель, графітний олівець. 1925. ДМУОМ у Києві

СВІТЛОВО́Д, світлопровід, світловий хвилевод — пристрій (хвилевод) для спрямованого передавання на віддаль світлової енергії. Є С., що являють собою циліндричні або конічні металеві трубки з полірованою внутр. поверхнею, всередині яких розміщені (звичайно через 50—100 м) *лінзи* або дзеркала (вони періодично виправляють хвильовий фронт світлового пучка). С. бувають також у вигляді скляних стрижнів або тонких

ниток — волокон, вміщених в оболонку (див. *Волоконна оптика*). Багаторазово відбиваючись від стінок (оболонок), світло поширюється всередині С. на значну віддаль (до кількох кілометрів), не зазнаючи великих втрат. Застосування С. сприяє підвищенню пропускної здатності систем *оптичного зв'язку*, оскільки на ці пристрої не впливають зовн. перешкоди. До того ж вони можуть витримувати високі та низькі т-ри. Світловодами доцільно обладнувати місця (наприклад, цехи порохових з-дів), де використання ламп небажане.

СВІТЛОВО́ДСЬК — місто обласного підпорядкування Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Пристань на Кременчуцькому водосховищі. Залізнич. ст. 50 тис. ж. (1982). У 1961, внаслідок приєднання до с-ща гідробудівників Кременчукгесбуду (засн. 1954) міст Новогеоргіївська (засн. у 80-х рр. 17 ст.), що був перенесений із зони затоплення, і Крилова (засн. в кін. 12 ст.) та с. Табурища (відоме з 2-ї пол. 17 ст.), виникло місто, яке 1962 названо Кремгес. З 1969 має сучас. назву. Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в січні 1918. У місті — *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Підприємства кольорової металургії (з-ди чистих металів і твердих сплавів), виробниче об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія», меблева ф-ка тощо. Комбінат побутового обслуговування. Заг.-тех. ф-т Харків. ін-ту радіоелектроніки, 13 заг.-осв., 2 муз. і 2 спорт. школи; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня; турбаза «Славутич». Палац та будинок культури, кінотеатр, 39 бібліотек. У с. Табурищі народились укр. партизан, Герой Рад. Союзу А. К. *Цимбал*, укр. рад. поет В. В. *Соколов*. У м. Новогеоргіївську народився рад. учений у галузі агротехніки цукрових буряків Б. Я. *Варшавський*. На будівництві Кременчуцької ГЕС бували письменники В. Л. Василевська, О. П. Довженко, О. Є. Корнійчук та ін.

СВІТЛОВО́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1931. Площа 1,2 тис. км². Нас. 21,8 тис. чол. (1982). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Світловодськ*. С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глини гончарні, мергель, буре вугілля. Пн. межа району проходить по Кременчуцькому водосховищу на Дніпрі. Тер. району тече р. Цибульник (прит. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні й сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 17,2 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Світловодськ. Комбінат побутового обслуговування (Світловодськ) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 53,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 43,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, картопля, овочеві та кормові (гол. чин. багаторічні трави). Скотарство, свинарство, птахівництво. У С. р.— 10 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Світловодськ. Автомоб. шляхів — 213 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — 17 заг.-осв. шкіл; 28 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; дитячий санаторій (с. Озера). На березі Кременчуцького водосховища —

будинки відпочинку, пансіонати, туристські бази, піонерські табори. 11 будинків культури, 13 клубів, 36 кіноустановок, 28 б-к. У с. Таловій Балці С. р. народилися укр. рад. лісівник і ентомолог З. С. *Голов'янко* та укр. рад. літературознавець О. К. *Романовський*. У С. р. видається газ. «Наддніпрянська правда» (з 1930).

В. М. Сідун.

СВІТЛОДА́РСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дебальцівській міськраді, за 21 км від залізнич. ст. Дебальцеве. 11,2 тис. ж. (1982). У селищі — *Вуглегірська ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, підприємства побутового обслуговування, 2 заг.-осв. та музична школи, лік. комплекс, поліклініка, профілакторій, клуб, кінотеатр, 4 б-ки. Виникло 1970 в зв'язку з буд-вом ДРЕС.

СВІТЛОДІ́ОДИ, світловипромінювальні діоди — *напівпровідникові прилади*, що перетворюють електричну енергію на енергію оптичного випромінювання. Дія С. грунтується на явищі випромінювальної *рекомбінації* електронів і *дірок* провідності, що проявляється в *люмінесценції*, зокрема в *напівпровідниках* з *електронно-дірковим переходом* або *гетеропереходом*. С. емітує некогерентне випромінювання, що має відносно вузький частотний спектр, і тому в видимій області сприймається як однокольорове. Його колір залежить від матеріалу. Напр., фосфід галію (GaP), легований азотом (N), випромінює зелене світло. У кращих зразків С. *яскравість* випромінювання дорівнює 10^5 кд/м². Напівпровідниковому кристалу С. надають форми пластинки або півсфери. *Коефіцієнт корисної дії* С. з напівсферичною формою досягає 40%. С. застосовують в електронних годинниках, *оптичній локації*, *оптичному зв'язку*, *оптоелектроніці*.

СВІТЛОКОПІЮВА́ННЯ діазотипне — див. *Діазокопіювання*.

СВІТЛОКУЛЬТУ́РА — вирощування рослин повністю або частково при штучному освітленні. С. застосовують для вирощування овочевих і квіткових культур узимку і рано навесні, а також при наук. дослідженнях. Для С. з метою освітлення звичайно використовують лампи розжарювання, люмінесцентні, ксенонові, ртутні, які забезпечують інтенсивність випромінювання 30—150 вт/м² (залежно від виду або сорту рослин) у фізіол. діапазоні спектра (380—710 нм). Для поглинання надмірної кількості інфрачервоного та ультрафіолетового проміння використовують світлофільтри із шару проточної води. Найбільший врожай звичайно одержують при довжині світлового дня 16—18 годин. Вперше штучне освітлення (гасові лампи) для вирощування рослин застосував А. С. *Фамінцин* 1868.

СВІТЛОЛІКУВА́ННЯ, фототерапія — розділ *фізіотерапії*; застосування з лікувально-профілактичною метою сонячного світла (див. *Сонцелікування*) або світла від штучних джерел. До останніх відносять апарати для опромінювання інфрачервоним і видимим промінням (випромінювач інфрачервоного проміння — *солюкс-лампа* Мініна, світлові ванни різної будови з лампами розжарювання), а також *ртутно-кварцові лампи* для ультрафіолетового опромінювання. Фізіологічна дія інфрачервоного проміння заснована на тепловому ефекті. Підвищення т-ри ділянки тіла, яке викликає це опромінювання, зумовлює прискорення процесів обміну в тканинах, рефлекторне розширення судин, що поліпшує живлення тканин, розсмоктування інфільтратів тощо. Під впливом ультрафіолетового опромінювання в шкірі утворюються біологічно активні речовини (гістамін, вітамін D), які викликають підвищення опірності до інфекцій, нормалізують обмінні процеси тощо. Ультрафіолетове проміння не викликає відчуття тепла, однак через 2—6 годин на ділянці шкіри, яка зазнавала опромінювання, з'являється почервоніння (еритема). Ступінь почервоніння залежить як від інтенсивності опромінювання, так і від чутливості шкіри. В домашніх умовах за призначенням лікаря можливе користування лише лампою Мініна (лампою розжарювання з рефлектором), при цьому треба дотримуватися режиму і правил опромінювання. Апаратами для С. обладнані фізіотерапевтичні кабінети лікарень, поліклінік, санаторіїв та ін. лікувально-профілактичних закладів. С. застосовують для прискорення регенеративних процесів при різних травмах, відмороженнях, для прискорення розсмоктування інфільтратів, при лікуванні *фурункульозу*, *бешихи*, *невралгій*, *артритів*, для запобігання і лікування рахіту тощо. Протипоказання

для С.: активна форма *туберкульозу, новоутворення,* виражена серцево-судинна недостатність, *гіпертонічна хвороба* 2—3-ї стадії, *світлобоязнь,* підвищена функція щитовидної залози, захворювання нирок з недостатністю функції тощо.

СВІТЛОЛЮБНІ РОСЛИ́НИ, геліофіти — рослини, які потребують для свого розвитку багато світла. Листки С. р. містять менше *хлорофілу* і мають більш активне дихання, ніж листки *тіньовитривалих рослин.* У С. р. із збільшенням інтенсивності освітлення збільшується швидкість *фотосинтезу,* максимум якої спостерігається на прямому сонячному світлі. С. р. є сосна, береза, дуб, модрина, горобина, більшість злаків тощо.

СВІТЛОСИ́ЛА — характеристика оптичного приладу, яка дорівнює відношенню *освітленості* зображення предмета, створюваного приладом, до *яскравості* предмета. Напр., для *об'єктива* С. становить $\tau S/f^2$, де f — *фокусна відстань,* S — площа отвору апертурної діафрагми, $\tau < 1$ — коеф. пропускання об'єктива, що залежить від втрат, пов'язаних з *відбиттям світла* і *поглинанням світла* в об'єктиві. Іноді за С. вважають величину відносного отвору — відношення діаметра максимальної діафрагми об'єктива до його фокусної віддалі.

СВІТЛОТЕ́ХНІКА — галузь науки і техніки, пов'язана з проблемами одержання й застосування *світла.* Першими джерелами світла, що ними користувалися в давнину, були вогнища та запалені скалки з сухого дерева. Згодом з'явилися *світильники,* в яких полум'я підтримувалось на кінці пучка вовни (або гноту з тканини), зануреного в жир або олію. З 17 ст. почались наук. дослідження в галузі С. (праці Х. *Гюйгенса,* І. *Ньютона,* П. *Бугера,* М. В. *Ломоносова,* Й. Г. *Ламберта,* Т. *Юнга,* В. В. *Петрова* та ін. вчених). З серед. 19 ст. з освітлювальною метою використовували гас. Конструкцію однієї з перших гасових ламп запропонував львівський аптекар І. Лукашевич. У 1872 О. М. *Лодигін* створив *лампу розжарення,* яку вдосконалив Т. *Едісон.* Пізніше (1876) П. М. *Яблочков* винайшов дугову вугільну лампу (свічка Яблочкова). В подальшому були розроблені *люмінесцентні лампи,* газорозрядні лампи високого тиску, металогалогенні лампи та ін. Розвиток С. сприяв становленню *електроніки.* В С. виділяють освітлювальну техніку, засоби якої використовують для *освітлення* (див. також *Світлові прилади*), техніку світлосигнальну — для оптичної *сигналізації* (див. також *Семафор, Світлофор, Маяк*), а також опромінювальну техніку, застосовувану при *світлолікуванні,* знезаражуванні води і харч. продуктів, сушінні лакофарбових покриттів тощо. Крім того, до С. належать світлопроекційна техніка, використовувана при *кінозніманні,* копіюванні (див. *Кінокопіювальний апарат, Копіювальний апарат*) та проеціюванні (див. *Кінопроекційний апарат, Проекційний апарат*), і техніка світловимірювальна (див., напр., *Фотометрія*). Важливими галузями є будівельна С. (див. *Будівельна фізика*), а також С., пов'язана з перетворенням енергії світла на ін. види енергії. Значний вклад в розвиток С. внесли С. І. *Вавилов,* М. А. Шателен та ін. рад. вчені. Проблеми С. досліджують у Всесоюзному н.-д., проектно-конструкторському і технологічному світлотех. ін-ті (Москва), Всесоюзному н.-д., проектно-конструкторському і технологічному ін-ті джерел світла (Саранськ), Московському енергетичному ін-ті. Питання С. розглядаються, зокрема, в *голографії, інфрачервоній техніці, квантовій електроніці, оптоелектроніці, обчислювальній техніці* (оптична пам'ять), висвітлюються в наук.-тех. журналі «Светотехника». СРСР — член Міжнар. комісії по освітленню і Міжнар. електротехнічної комісії. Засоби С. застосовуються в усіх галузях пром-сті, сільського г-ва, у мистецтві (див. *Кольоромузика*), зв'язку (див. *Оптичний зв'язок*), кінематографії, у військ. справі, побуті, на транспорті тощо.

Літ.: Гуторов М. М. Основы светотехники и источники света. М., 1968; Гусев Н. М., Макаревич В. Г. Световая архитектура. М., 1973; Карякин Н. А. Световые приборы. М., 1975.

В. В. Платонов.

СВІТЛОТЕХНІ́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ І ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т, ВПКТІсвітло — установа електротехнічної промисловості СРСР. Заснований 1976 в Тернополі на базі Спеціального конструкторсько-технологічного бюро комплексної технології світлотехніки, організованого 1971. В складі ін-ту (1982) три дослідно-технологічні відділи, вісім конструкторських відділів, відділ автом. систем керування, дослідно-експериментальний відділ. Осн. напрями діяльності ін-ту: створення комплексно-механізованих і автоматизованих виробництв високоефективного електроустаткування; розробка перспективних технологічних процесів, засобів їхнього оснащення; створення автоматизованих систем керування виробництвом.

В. О. Шевченко.

СВІТЛОТІ́НЬ — розподіл освітлених і темних зон на поверхні об'єкта, зумовлений його формою, фактурою, освітленням. Дає змогу зорово сприймати об'єм і *рельєф* поверхні. В живописі та графіці — один з виражальних засобів, завдяки розподілу різних за яскравістю кольорів зображений предмет може сприйматися об'ємним, оточеним світлоповітряним середовищем.

СВІТЛОФІ́ЛЬТР — пристрій, яким змінюють енергію оптичного випромінювання (*світла*), а також його спектральний склад з метою виділення окремих ділянок спектра. В С. використовують явища *поглинання світла* (абсорбційні С.), *відбиття світла* (відбивні С.), *інтерференції світла* (інтерференційні С., мал.), *дисперсії світла* (дисперсійні С.), *поляризації світла* (поляризаційні С.) та ін. Найпоширенішими є абсорбційні С., що їх виготовляють з кольорового *скла оптичного.* Вони відзначаються сталістю спектральних характеристик, стійкістю до діяння світла і т-ри, високою оптичною однорідністю. С. використовують у кольоровій фотографії, при підводному кінозніманні, у кольоровому кіно, світлотехніці, фотометрії, інфрачервоній, ультрафіолетовій і люмінесцентній мікроскопії тощо.

СВІТЛОФО́Р — сигнальний світловий пристрій, яким регулюють рух на вулицях, автомобільних шляхах та залізницях. Розрізняють С. (мал.): кольорові, що сигналізують різнокольорними вогнями — червоним, жовтим, зеленим, а також місячно-білим і (іноді на залізницях) синім; позиційні, що подають сигнали відповідним розміщенням одноколірних вогнів, та комбіновані — з поєднанням кольорових і позиційних сигналів. Для регулювання дорожнього руху використовують триколірні С. з єдиним для всіх країн світу розміщенням сигналів (зверху вниз) — червоний, жовтий, зелений (відповідно до міжнародної «Конвенції про дорожні знаки і сигнали», 1968). С. бувають: лінзові (з окремою оптичною системою для кожного сигналу, найпоширеніші) й прожекторні (з заг. оптичною системою й поворотними *світлофільтрами*); з однією — п'ятьма секціями (залежно від числа сигналів). Їх встановлюють (підвішують) на перехрестях вулиць, автомагістралях, пішохідних *переходах.* Вони належать до засобів колійного *автоблокування,* видимої *залізничної сигналізації, локомотивної сигналізації.* Більшість з них обладнують пристроями, що автоматично керують зміною сигналів. Вперше прототип С.— пристрій семафорного типу — було встановлено 1868 у Лондоні. Електр. С. з зеленим і червоним сигналами й ручним керуванням почали застосовувати на поч. 20 ст. у США. Перший триколірний С. встановлено 1918 у Нью-Йорку, у Москві — 1930. Див. також *Правила дорожнього руху.*

Дорожній **світлофор** з табло відліку часу.

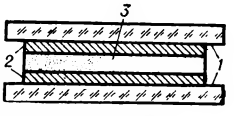

Інтерференційний світлофільтр:
1 — скляна пластинка;
2 — шар срібла;
3 — шар діелектрика.

СВІТЛОЧУТЛИ́ВІСТЬ фотографічна — здатність *фотографічного матеріалу* створювати зображення під впливом світла і наступного *проявлення фотографічного*; кількісна міра цієї здатності, що визначається переважно за оптичною густиною фотографічного шару (шарів) і служить для знаходження правильної *експозиції* при зніманні або копіюванні. Фотографічний матеріал вважається тим чутливішим, чим менша потрібна експозиція. В найпоширеніших галогеносрібних фотогр. матеріалах С. визначається особливостями поглинання світла в кристалічній гратці *галогеніду* срібла і в шарі сенсибілізатора (див. *Сенсибілізація* у фотографії), *фотоефектом* в гратці галогеніду срібла, ступенем вибірності фотографічного проявлення тощо. В СРСР С. виражають в умовних одиницях ГОСТу, що проставляються на упаковці або в паспорті фотоматеріалу.

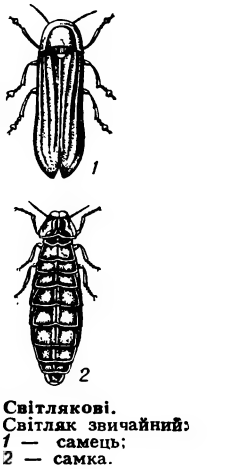

Світлякові.
Світляк звичайний:
1 — самець;
2 — самка.

СВІТЛЯ́КОВІ (Lampyridae) — родина *жуків.* Тіло самців (довж.

до 15 мм) видовжене, забарвлення темне; самки безкрилі, личинкоподібні. Дорослі комахи, особливо самки, личинки та яйця мають здатність світитися (див. *Біолюмінесценція*) — звідки й назва. Зустрічаються у вологих місцях, активні вночі. Личинки хижаки, живляться переважно молюсками. Дорослі майже не живляться. Бл. 2000 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — понад 20 видів. На Україні найпоширеніші світляк звичайний, або великий (Lampyris noctiluca), і світляк яскравий (Phausis splendidula). *О. П. Криштальович.*

СВІТНІСТЬ — оптична характеристика поверхневої інтенсивності *світлового потоку*, випромінюваного з даної точки поверхні тіла. Дорівнює відношенню світлового потоку, що надходить від малого елемента поверхні, в якому міститься ця точка, до площини цього елемента. Одиницею С. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *люмен* на квадратний *метр* (лм/м²).

СВІТНІСТЬ ЕНЕРГЕТИ́ЧНА — фіз. величина (R_e), яка дорівнює відношенню енергії *електромагнітних хвиль* у діапазоні частот ν (*довжин хвиль* λ) від 0 до ∞, випромінюваних з поверхні тіла за деякий відрізок часу, до площини цієї поверхні і до цього відрізка часу. Спектральною густиною С. е. наз. фіз. величину r_ν (r_λ), що дорівнює *потужності* випромінювання з одиниці площі поверхні тіла в одиничному інтервалі частот (довжин хвиль). Зв'язок між R_e, r_ν, r_λ має вигляд:

$$R_e = \int_0^\infty r_\nu d\nu = \int_0^\infty r_\lambda d\lambda.$$

У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) R_e вимірюється в Вт/м², r_ν — в Вт · с/м², r_λ — в Вт/м³. С. е. часто наз. випромінювальністю.

СВІТНІСТЬ ЗОРІ́ — величина *світлового потоку*, що його випромінює зоря в одиничному *тілесному куті*. Залежно від приймача випромінювання розрізняють С. з. візуальну, фотографічну (що стосується випромінювання *зорі* у відповідній області спектра) та болометричну (що стосується повного випромінювання зорі на всіх частотах її спектра). За одиницю С. з. звичайно беруть болометричну світність Сонця, що дорівнює $3{,}86 \times 10^{26}$ Вт. Світність найслабкішої з відомих зір $\sim 10^{-5}$, а найяскравішої — $5 \cdot 10^5$ світності Сонця. С. з. L пов'язана з абс. *зоряною величиною* M залежністю $M = -2{,}5 \lg L + 4{,}77$.

СВІТОВА́ ЕКОНОМІ́ЧНА КРИ́ЗА — див. *Економічні кризи, Загальна криза капіталізму.*

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА КАПІТАЛІ́ЗМУ — сукупність екон., політ., ідеологічних та інших відносин між країнами з капіталістичним суспільним ладом. Матеріальною основою С. с. к. є *капіталістична система світового господарства*. Соціально-економічна суть С. с. к. визначається пануванням приватної капіталістичної *власності* на засоби виробництва, відносин експлуатації людини людиною, системою екон., соціального і політ. гніту, імперіалістичною політикою *неоколоніалізму* відносно *країн, що розвиваються*, боротьбою проти країн *соціалістичної співдружності*. Зародилася С. с. к. у 16—17 ст., коли відбувався процес утворення *світового ринку*, формування її завершилося на поч. 20 ст. з перетворенням домонополістичного капіталізму на монополістичний. «Капіталізм переріс у всесвітню систему колоніального гноблення і фінансового придушення жменькою „передових" країн гігантської більшості населення землі» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 287). З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції і початком *загальної кризи капіталізму* С. с. к. перестала бути загальнопланетарною, всеохоплюючою, а поглиблення заг. кризи, утворення *світової системи соціалізму* привело до дальшого ослаблення С. с. к. Характерними особливостями розвитку С. с. к. в сучас. умовах є концентрація *продуктивних сил* у небагатьох імперіалістичних країнах, величезний розрив у рівнях екон. розвитку промислово розвинутих капіталістичних д-в і країн, що розвиваються, наростання класової боротьби в них, жорстока конкурентна боротьба монополій за ринки збуту, за сфери прикладення капіталу тощо.

В умовах *науково-технічної революції* значно прискорився процес інтернаціоналізації всього господарського життя С. с. к., оскільки продуктивні сили ще більше, ніж раніше, переросли межі окремих д-в, посилилася потреба в міжнар. спеціалізації та кооперуванні виробн., в міжнар. обміні досягненнями наук.-тех. прогресу. Інтернаціоналізація госп. зв'язків в умовах сучас. капіталізму виявляється в антагоністично суперечливій формі зростаючого міжнар. переплетення монополістичного капіталу. Ні процеси інтеграції, ні класова заінтересованість імперіалістів в об'єднанні зусиль для боротьби проти світового соціалізму не усунули суперечностей між імперіалістичними д-вами. На поч. 70-х рр. виразно визначились осн. центри імперіалістичного суперництва: США — Західна Європа (насамперед країни «Спільного ринку» — *Європейського економічного товариства*) — Японія. Між цими центрами дедалі загострюються міжімперіалістичні суперечності, посилюється боротьба за ринки, за джерела сировини й енергії. Японські і західнонім. монополії дедалі успішніше конкурують з амер. капіталом, у тому числі на внутрішньому ринку США (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 24). Загострюються суперечності і всередині «Спільного ринку», воєнних імперіалістичних блоків (*НАТО* та ін.). Це суперництво відбувається перш за все за політ. і військ. гегемонію в капіталістичному світі та в окремих його регіонах.

В епоху імперіалізму дедалі більше виявляється реакційна суть С. с. к.: посилюється боротьба проти демократичних сил всередині країн капіталу, дедалі ширше розгортаються ідеологічні диверсії світової реакції проти країн соціалістичної співдружності, міжнар. робітн. руху (див. *Антикомунізм*), екон. і політ. наступ на нац.-визвольний рух. Світовий капіталізм втягнув людство в *гонку озброєнь*, яка несе в собі загрозу існуванню людства (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки*). Величезні досягнення країн соціалістичної співдружності в соціально-екон. галузі, їхня миролюбна політика, яку підтримують народи планети, боротьба робітн. класу капіталістичних д-в, прогресивні перетворення в країнах, що стали на *некапіталістичний шлях розвитку* (див. *Міжнародний комуністичний рух, Національно-визвольний рух*), — все це розхитує С. с. к., поглиблює кризу світового капіталістичного господарства, яка виявляється в *кризах економічних*, зростанні бюджетних дефіцитів, енергетичній кризі, валютних та ін. потрясіннях.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25; Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Повне зібрання творів, т. 27; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Мотылев В. В. Мировое капиталистическое хозяйство: тенденции развития и противоречия. М., 1973; Бункина М. К. США — Западная Европа: новые тенденции в соперничестве. М., 1976; Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН. Пер. с англ. М., 1979.
С. В. Мочерний.

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА КАПІТАЛІСТИ́ЧНОГО ГОСПОДА́РСТВА — див. *Капіталістична система світового господарства.*

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА СОЦІАЛІ́ЗМУ — екон. і політ. система рівноправних суверенних держав, які йдуть шляхом соціалізму і комунізму: найважливіша складова частина *світового революційного процесу*. Матеріальною основою С. с. с. є *світова система соціалістичного господарства*. У стосунках між країнами світової *соціалістичної співдружності* вперше в історії сформувався новий, соціалістичний тип міжнар. відносин, що базується на принципах соціалістичного *інтернаціоналізму*, повної рівноправності, взаємної поваги, незалежності і *суверенітету*, братерського співробітництва і взаємодопомоги. Формування і розвиток С. с. с.— велике істор. завоювання міжнар. робітн. класу, об'єктивний наслідок світового революц. робітн. і комуністичного руху, боротьби трудящих за своє соціальне визволення. С. с. с. є безпосереднім продовженням справи *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, що поклала початок *загальній кризі капіталізму*, епосі переходу людства від капіталізму до соціалізму. Утворення С. с. с.— закономірний процес, який повністю підтверджує істор. висновок основоположників марксизму-ленінізму про неминучість краху капіталізму і перемоги

СІРІЯ

МАСШТАБ 1:4 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
Демаркаційна лінія, встановлена угодами про перемир'я в 1949 і 1950 рр
Примітки. 1. Цифрою І на картах позначено територію арабської держави.
2. Кордони держави Ізраїль дано відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р.

ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Виробництво мінеральних добрив
Скляна і фарфоро-фаянсова
Кустарне виробництво килимів
Потужність електростанцій (у тис кВт)
300
від 63 до 200
від 2 до 8
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові культури (пшениця, ячмінь) у поєднанні з бавовником, бобовими, овоче-баштанними, садівництвом, тваринництво
Бавовництво на зрошуваних землях з посівами пшениці, ячменю, бобових культур
Садівництво й городництво з посівами зернових (пшениця, ячмінь) і технічних (тютюн, бавовник) культур, тваринництво (велика рогата худоба)
Напівкочове й кочове скотарство (вівці, верблюди)
Маловикористовувані та невикористовувані землі
Райони поширення
дурри
кунжуту
фісташки
абрикоса
Північна межа поширення фінікової пальми
МАСШТАБ 1:6 000 000

ДОННІ ВІДКЛАДИ СВІТОВОГО ОКЕАНУ

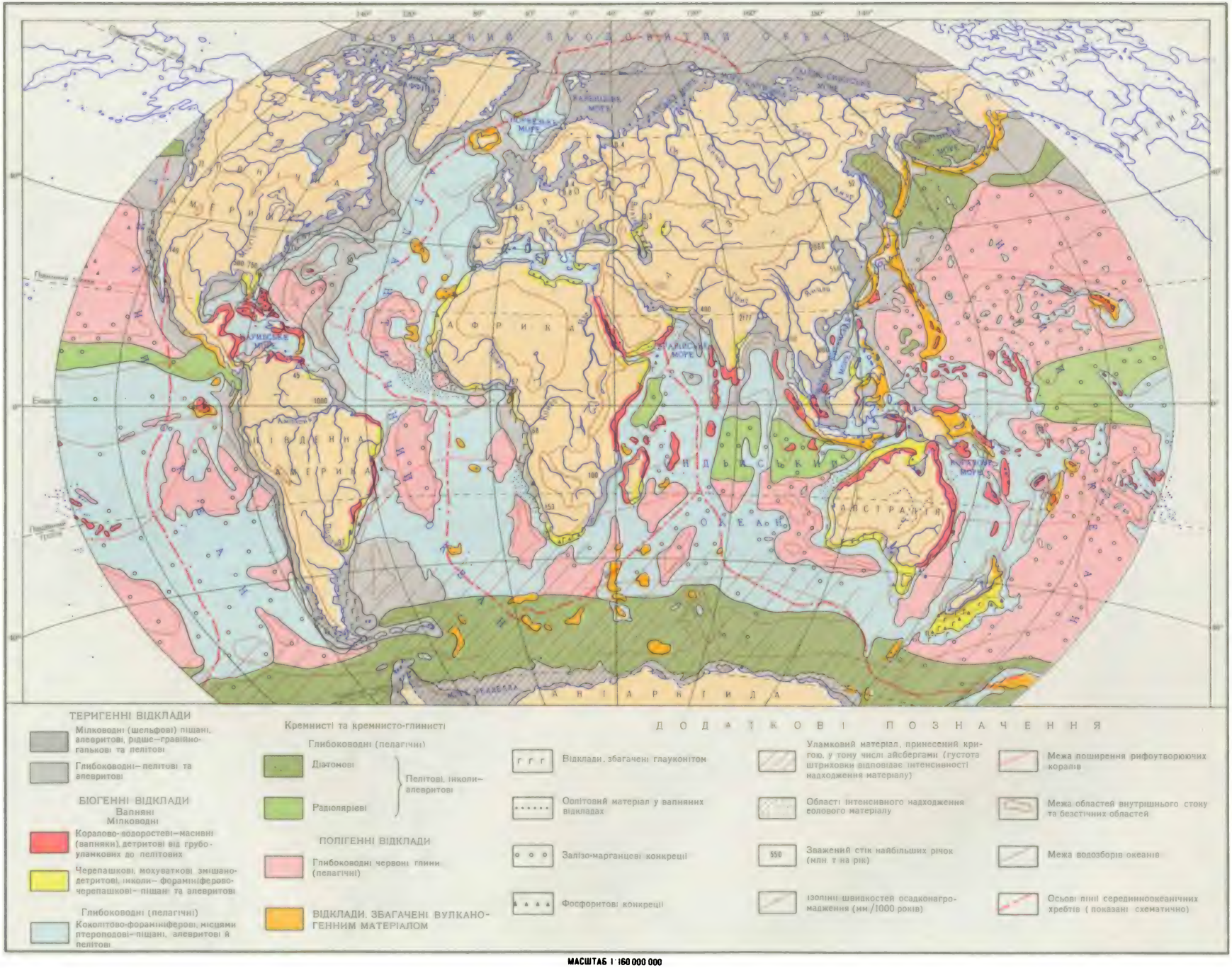

соціалістичної революції, про поєднання зусиль країн і народів у процесі будівництва соціалізму і комунізму. С. с. с. склалася після *другої світової війни 1939—45.* Розгром нім. фашизму і япон. мілітаризму при вирішальній ролі СРСР, визволення Рад. Армією від фашист. окупантів Центр. і Сх. Європи викликали могутнє піднесення пац.-визвольної боротьби, прискорили визрівання умов для переходу на шлях соціалізму нових країн і народів. Внаслідок цього в ряді країн Європи та Азії виникли об'єктивні і суб'єктивні передумови для виходу з світової капіталістичної системи. У 2-й пол. 40-х рр. у ряді європ. і азіат. країн перемогли *народно-демократичні революції,* які змели реакційні режими, привели до переходу влади в руки робітн. класу і трудящого селянства. До кінця 40-х рр. у більшості країн, що стали на шлях соціалізму, розв'язувалися загальнодемократичні, антиімперіалістичні, антифеодальні завдання, складалася і зміцнювалася *революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства.* За ініціативою комуністичних і робітничих партій було здійснено глибокі екон. перетворення: проведено *аграрні реформи,* які ліквідували залишки феод. відносин і велике землеволодіння, розгорнулася *націоналізація* пром-сті, банків і транспорту. Націоналізована власність стала основою держ. сектора в нар. г-ві. Почалися соціалістична *індустріалізація* нар. г-ва і соціалістичні перетворення в с. г. В ході нар.-демократичних революцій комуністичні і робітн. партії завоювали авторитет у широких верствах населення, що стало вирішальною умовою встановлення в кінці 40-х рр. *диктатури пролетаріату* у формі нар. демократії (див. *Народно-демократична держава*). Існування Рад. Союзу та його допомога значною мірою полегшили й прискорили створення в нових країнах соціалізму власної індустрії, що забезпечило перемогу соціалістичних виробничих відносин, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих.

Країни С. с. с. приступили до створення нового ладу, перебуваючи на різному рівні екон. і політ. розвитку. Це зумовило певні особливості форм соціалістичного будівництва в кожній з них. Водночас практика показала, що процеси соціалістичної революції і створення нового ладу визначаються такими заг. закономірностями побудови соціалізму, як керівна роль робітн. класу та його марксистсько-ленінських партій у процесі соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату, *союз робітничого класу і селянства,* ліквідація капіталістичної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною і нац. гноблення, плановий розвиток нар. господарства, реконструкція с. г. на соціалістичних засадах, здійснення соціалістичної *культурної революції,* систематичне підвищення матеріального рівня життя народу. До заг. закономірностей належать також рівноправність і дружба народів, захист завоювань соціалізму, виховання нової людини, розвиток відносин між соціалістичними країнами на принципах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, зростання ролі марксистсько-ленінських партій у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва, всебічне екон. співробітництво.

Підкреслюючи основоположне значення заг. закономірностей, марксизм-ленінізм водночас враховує, що їхня дія втілюється в різних формах, які відповідають істор. умовам, нац. особливостям кожної країни. Заг. закономірності й специфічні риси будівництва соціалізму перебувають у нерозривній єдності. Марксистсько-ленінські партії ведуть наступальну боротьбу як проти *ревізіонізму,* який вип'ячує нац. особливості й риси соціалістичного будівництва, заперечуючи заг. закономірності, так і проти *догматизму,* що не зважає на специфіку переходу окремих країн до соціалізму. Практика С. с. с. переконливо доводить, що відхід від заг. закономірностей, принципів марксизму-ленінізму, пролет. інтернаціоналізму призводить до серйозних деформацій економічного базису й політичної надбудови. Великої шкоди завдав справі єдності С. с. с. *маоїзм.* Соціалізм, що вийшов за межі однієї країни, закономірно викликав до життя всебічне інтернаціональне політ., ідеологічне й екон. співробітництво соціалістичних країн, яке сприяє прискореному піднесенню їхньої економіки, культури та рівня життя. В процесі екон. і науково-тех. співробітництва країн соціалізму, довгострокової координації їхніх нар.-госп. планів, спеціалізації й кооперування виробництва склався новий тип *міжнародного поділу праці.* Соціалістичні країни виробили різні форми взаємовідносин. Створено *Раду Економічної Взаємодопомоги* (1949) — першу міжнар. екон. орг-цію нового типу; виникла особлива сфера інтернац. зв'язків — *соціалістична економічна інтеграція,* в широких масштабах розвивається *економічне співробітництво соціалістичних країн,* розроблено (1971) *Комплексну програму* дальшого поглиблення й удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. На цій базі здійснюється поступове вирівнювання рівнів екон. розвитку. В ході будівництва нового ладу склався й зміцнів союз соціалістичних країн, що дав їм змогу відстояти завоювання трудящих від підступів імперіалізму. Сила єдності й соціалістичного інтернаціоналізму особливо наочно виявляється в гострих міжнар. ситуаціях. Взаємодопомога і єдність соціалістичних країн дозволили дати відсіч імперіалістичній агресії в Кореї і В'єтнамі, вистояти Республіці Куба, захистити від імперіалістичних зазіхань соціалістичні завоювання в Угорщині й Чехословаччині. Політ. актами першорядної важливості, спрямованими на зміцнення С. с. с., стали договори про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу між СРСР та ін. соціалістичними країнами (див. *Радянсько-болгарські договори* та статті про договори з ін. соціалістичними країнами). В 1955 створено оборонну *Організацію Варшавського Договору,* покликану об'єднувати і координувати політ., екон. і воєнні зусилля країн-учасниць.

У 60-х рр. в Радянському Союзі побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство,* країна приступила до будівництва комунізму. В цей же період у більшості європ. соціалістичних країн створено матеріально-тех. базу соціалізму, що дало їм змогу перейти до будівництва зрілого соціалізму. Суттєві зміни відбулися в міжнар. позиції С. с. с., яка перетворилася на вирішальний фактор розвитку людства. З переходом до соціалістичного будівництва на Кубі світовий соціалізм зайняв міцні позиції і в Зх. півкулі. Успіхи в розвитку С. с. с. викликали різку протидію імперіалістичної реакції, яка дедалі ширше використовує в боротьбі проти реального соціалізму правих ревізіоністів різних гатунків. Марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти нападок на С. с. с., об'єднуючи свої зусилля для захисту завоювань світового соціалізму. Значно зміцнів екон. потенціал братніх країн, основу якого тепер становлять велика машинна індустрія й високорозвинуте с. г. В їхній економіці відбувається все рішучіший поворот до підвищення ефективності сусп. виробництва, використання досягнень *науково-технічної революції,* що створило необхідні передумови для істотного підвищення життєвого рівня трудящих.

У країнах соціалізму відбувається дальше зміцнення соціально-політ. єдності суспільства на перевірених життям основах марксистсько-ленінської теорії. Успіхи соціалістичних д-в особливо наочні на фоні кризових явищ, що охопили капіталістичний світ в серед. 70-х рр. Найважливішою формою відносин країн соціалізму, цементуючою силою є тісне співробітництво їхніх марксистсько-ленінських партій. Єдність дій соціалістичних д-в на міжнар. арені, координація зусиль у справі будівництва соціалізму, розширення й поглиблення співробітництва і взаємодопомоги відповідають вищим нац. та інтернац. інтересам кожного члена С. с. с. Зміцнення єдності С. с. с. на основі пролет. інтернаціоналізму — важлива умова дальших успіхів усіх д-в, які входять до неї. На вироблення узгоджених дій у справі розвитку марксистсько-ленінської теорії, підвищення рівня ідейно-виховної роботи, пропаганду досягнень соціалізму, боротьбу проти бурж. ідеології, концепцій «лівого» і правого ревізіонізму спрямовано *ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн.* У практику ввійшли зустрічі керівників марксистсько-ленінських партій цих д-в, систематичні наради секретарів ЦК братніх партій, міжнар. конференції з актуальних питань будівництва соціалізму і комуніз-

му. Все це сприяє дальшому згуртуванню соціалістичних держав, зміцненню їхньої єдності, розширенню співробітництва в політ., екон. і культурній сферах. *Комуністична партія Радянського Союзу* у відносинах з країнами соціалізму твердо дотримується випробуваного правила: вести справи в дусі справжньої рівноправності й заінтересованості у взаємних успіхах, виробляти рішення, пам'ятаючи не лише про нац., а й про інтернац. інтереси. Внаслідок постійної взаємодії братніх комуністичних партій соціалістичних країн між ними утвердилась принципова єдність поглядів у всіх значних проблемах соціально-екон. розвитку, міжнар. політики (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 5). Однією з найзначніших особливостей С. с. с. є послідовне здійснення країнами соціалістичної співдружності скоординованого зовн.-політ. курсу, спрямованого на відстоювання заг. миру, утвердження принципу *мирного співіснування* д-в з різним соціальним ладом, усунення загрози термоядерної війни, забезпечення найсприятливіших умов для будівництва соціалізму і комунізму. Досвід С. с. с. підтвердив необхідність найтіснішого союзу між її членами, об'єднання їхніх зусиль у будівництві соціалізму і комунізму.

Зростання економічного потенціалу країн С. с. с., їхні досягнення в різних соціальних сферах, у науці і культурі привели до нових успіхів в екон. змаганні двох світових систем, до зміцнення ін. складових частин сучас. революц. процесу — *міжнародного комуністичного руху* і *національно-визвольного руху*. Соціалістичні д-ви активно підтримують і розширюють політ., екон. і культурне співробітництво з країнами, що скинули колоніальне ярмо й ведуть боротьбу проти *неоколоніалізму*, за зміцнення політичної і за досягнення справжньої екон. незалежності. За ініціативою країн С. с. с. розвиваються різні форми екон. співробітництва з капіталістичними д-вами, що є матеріальною передумовою *розрядки міжнародної напруженості*. Незважаючи на протидію реакційних кіл Заходу, політика держав С. с. с., спрямована на добросусідські відносини з усіма країнами, активно підтримується широкими масами населення капіталістичних країн і країн, що розвиваються. Ця політика сприяє зростанню міжнар. авторитету С. с. с. КПРС повністю підтримує і всіляко сприяє зміцненню С. с. с. як прообразу майбутнього світового співтовариства вільних народів. Шлях до цього — зміцнення всебічного братерського співробітництва країн С. с. с. на основі випробуваних принципів марксизму-ленінізму й соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправності й товариської взаємодопомоги.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4; Ленін В. І. Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях. Повне зібрання творів, т. 41; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. М., 1964; Конференция коммунистических и рабочих партий Европы. Берлин, 29—30 июня 1976 г. К., 1977; Брежнєв Л. І. Світ соціалізму — торжество великих ідей. К., 1979; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1971; Международные отношения нового типа. М., 1978; Социалистический интернационализм. М., 1979; Толкунов Л. Н. Главная революционная сила современности. М., 1979.

В. С. Будкін, А. В. Кудрицький

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність нац. господарств незалежних, суверенних соціалістичних країн, тісно пов'язаних між собою економічним і науково-технічним співробітництвом, *міжнародним соціалістичним поділом праці, світовим соціалістичним ринком*; екон. основа *світової системи соціалізму*. С. с. с. г. сформувалася з утворенням світової системи соціалізму, внаслідок діяння об'єктивних законів істор. розвитку, посилення інтернаціоналізації госп. життя і зближення економік соціалістичних країн. З перемогою соціалізму в ряді країн виразніше виявляється обгрунтована В. І. Леніним тенденція «до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 156).

Розвиток С. с. с. г. визначається діянням екон. законів соціалізму, соціалістичними *виробничими відносинами*, пануванням сусп. власності на засоби виробництва та відповідною їй планомірною організацією сусп. виробн. Вищою формою такої організації є *соціалістична економічна інтеграція*. На відміну від *капіталістичної системи світового господарства*, в якій діє *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон*, С. с. с. г. сприяє вирівнюванню (і зближенню) рівнів екон. розвитку соціалістичних країн. Для неї характерні високі темпи екон. розвитку. За 1951—81 середньорічні темпи приросту продукції промисловості в соціалістичних країнах становили 9,1%, в т. ч. у країнах — членах РЕВ — 8,6%, а в розвинутих капіталістичних країнах — 4,5%. На С. с. с. г. припадає понад 40% світової пром. продукції. Найбільш різносторонні й міцні зв'язки встановилися між країнами — членами *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Соціалістична співдружність стала найдинамічнішою екон. і політ. силою, оплотом миру і безпеки народів. У 1981 країни — члени РЕВ виробили бл. $^1/_3$ світової пром. продукції. Планомірний характер С. с. с. г. дає змогу поєднати всі форми міжнар. соціалістичного господарства — від спеціалізації і кооперування виробн. до реалізації і споживання сусп. продукції. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС підкреслено, що на порядок денний будуть ставитись і такі питання, як зближення структур госп. механізмів, дальший розвиток прямих зв'язків між м-вами, об'єднаннями і підприємствами, що беруть участь у кооперації, створення спільних фірм та ін. Осн. принципові напрями розвитку С. с. с. г. визначаються комуністичними і робітничими партіями країн *соціалістичної співдружності*.

Літ. див. до ст. *Світова система соціалізму* *І. І. Чужинов.*

СВІТОВЕ́ ГОСПОДА́РСТВО — сукупність міжнар. економічних відносин нац. господарств. Базується на *міжнародному поділі праці* і включає всі форми екон. і наук.-тех. зв'язків між д-вами. С. г.— наслідок інтернаціоналізації госп. життя (див. *Інтернаціоналізація виробництва, Інтернаціоналізація капіталу*) в умовах панування великої машинної індустрії. На поч. 20 ст. остаточно сформувався *світовий капіталістичний ринок* і *капіталістична система світового господарства*, що являє собою антагоністичну сукупність промислово розвинутих капіталістичних д-в і великої кількості аграрно-сировинних залежних і напівзалежних країн. На дальший розвиток С. г. вирішальний вплив мала *загальна криза капіталізму*, на першому етапі якої внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістич. революції було ліквідовано всеохоплюючe панування капіталізму в сфері світової економіки. Докорінні зміни в структурі С. г. відбулися після 2-ї світової війни. Внаслідок перемоги соціалізму в ряді країн Європи і Азії утворилася *світова система соціалізму*. В зв'язку з цим у рамках *світового ринку* в 2-й пол. 40-х рр. сформувався *світовий соціалістичний ринок*, утворилася *світова система соціалістичного господарства* як сукупність нац. господарств соціалістичних країн, об'єднаних міжнародними економічними відносинами нового типу (див. *Економічне співробітництво соціалістичних країн*).

З розпадом *колоніальної системи імперіалізму* на другому етапі заг. кризи капіталізму поглиблюються антагоністичні суперечності світової капіталістичної системи г-ва, що виявляється в посиленні конкурентної боротьби між самими капіталістичними країнами. Дальше ослаблення позицій капіталізму в С. г. характерне для третього етапу заг. кризи капіталізму. В сучасну епоху зростає нестійкість світового капіталістичного *ринку*, заг. нестабільність світової капіталістичної системи г-ва. Світова криза 1974—75 капіталістичної системи показала ілюзорність спроб зміцнити її позиції за допомогою методів держ.-монополістичного регулювання економіки, використання з цією метою капіталістичної *інтеграції економічної*. Різко загострюються *валютна криза*, сировинна, *криза енергетична*, проблема охорони навколишнього середовища. Повний крах колоніальної системи імперіалізму зумовив нову роль на світовій арені *країн, що розвиваються*. Незважаючи на використання методів *неоколоніалізму*, імперіалістичним

державам дедалі складніше утримувати ці країни у світовій капіталістичній системі г-ва. У своїй боротьбі за екон. незалежність молоді нац. д-ви користуються всебічною підтримкою світового соціалізму, поєднуючи з ним зусилля для встановлення *нового міжнародного економічного порядку* в галузі світових госп. зв'язків. Внаслідок вищих темпів екон. зростання країн соціалізму збільшується їхня питома вага у С. г. Лише країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* дають тепер понад $^1/_3$ світової пром. продукції. Всупереч протидії імперіалістичних кіл розширюються і збагачуються новими формами (компенсаційні угоди, довгострокові програми розвитку взаємних екон. відносин та ін.) госп. і наук.-тех. зв'язки країн соціалізму з розвинутими капіталістичними д-вами і країнами, що розвиваються. Участь соціалістичних країн у світових госп. зв'язках дедалі більше впливає на розвиток С. г. в цілому. Див. також *Зовнішня торгівля*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Повне зібрання творів, т. 27; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Обминский Э. Е. Концепции международного экономического порядка. М., 1977; Мировая экономика. М., 1978; Соревнование двух систем. Социальные и экономические аспекты НТР. Исследования. Дискуссии. Информация. М., 1979.

В. С. Будкін.

СВІТОВИЙ КАПІТАЛІСТИЧНИЙ РИНОК — сфера обміну товарами та послугами між капіталістичними державами; система торговельно-екон. і фінансово-кредитних зв'язків та відносин між ними, основана на *міжнародному капіталістичному поділі праці*. С. к. р. почав формуватися в 16—17 ст. Особливо прискорився цей процес з переходом до машинного *виробництва*, коли велика пром-сть і розвинуті засоби сполучення фактично створили *світовий ринок* капіталізму. Завершальним етапом формування всеохоплюючого С. к. р. стало переростання капіталізму в його найвищу стадію—*імперіалізм*. Характер С. к. р. визначається природою капіталістичного сусп. ладу, системою екон. законів, що діють у сфері світового капіталістичного г-ва. Йому властиві відносини панування і підкорення, екон. закабалення слаборозвинутих країн імперіалістичними державами, нееквівалентний обмін. Невід'ємна риса С. к. р.— жорстока конкурентна боротьба між монополіями та їхніми союзами за ринки збуту і джерела сировини, за сфери застосування капіталу, одержання монопольно високих прибутків. Ця боротьба особливо загострюється в умовах *загальної кризи капіталізму* в зв'язку з посиленням нерівномірності екон. і політичного розвитку капіталістичних країн, поглибленням суперечностей на С. к. р. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції цей ринок перестав бути всеохоплюючою системою торг.-економіч зв'язків. Після 2-ї світової війни в зв'язку з утворенням *світової системи соціалізму* поряд із С. к. р. виник і успішно розвивається *світовий соціалістичний ринок*. Звуження меж С. к. р. відбулося також внаслідок розпаду *колоніальної системи імперіалізму* і встановлення країнами, що визволилися, екон. контактів з соціалістичними країнами. За цих умов імперіалізм шукає вихід на шляхах переділу світових ринків, розвитку капіталістичної *інтеграції економічної*, створення замкнутих економічних угруповань типу «Спільного ринку», посилення бурж. державами регулювання зовнішньої торгівлі, *вивозу капіталу*, вирішення міжнародних валютно-фінансових проблем. Однак всі спроби держ.-монополістичного регулювання С. к. р. не приводять ні до його стабілізації, ні до ослаблення його антагоністичних суперечностей, які ще більше посилюються й загострюються.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1. М., 1975; Мировая экономика. М., 1978; Политическая экономия, т. 1. М., 1979

В. О. Хилько.

СВІТОВИ́Й ОКЕА́Н, океан — безперервна водна оболонка, що вкриває більшу частину поверхні земної кулі. Площа С. о. 361 млн. км² (71% земної поверхні); становить осн. частину *гідросфери* (94%). За переважою океанів або суходолу земну кулю поділяють на *океанічну півкулю* і *материкову півкулю*. В океанічній півкулі води С. о. займають 91% площі, у материковій — 53%. У Пн. півкулі на водну поверхню припадає 61%, у Південній — 81%. За фіз.-геогр. особливостями С. о. поділяють на окремі океани, моря, затоки, бухти та протоки. Виділяють 4 океани (див. таблицю і статті про окремі океани). На 2-му Міжнар. океанографіч. конгресі (1966) визнано доцільним виділити Південний ок. Межі його визначено по лінії субтропіч. *конвергенції* вод.

Геологічна будова і рельєф дна С. о. Виділяють такі осн. морфологічні елементи рельєфу дна: *материкову обмілину* (шельф), *материковий схил*, *ложе океану*, *глибоководні западини* (жолоби) та *серединноокеанічні хребти*. Материкова обмілина простягається в серед. до глиб. 200 м (подекуди до 500 м і більше) і оточує суходіл поясом, найбільша ширина якого у Тихому ок. (біля пд.-зх. берегів Пд. Америки, у Берінговому, Жовтому і Пд.-Китайському морях), а також у морях Пн. Льодовитого ок. Нижньою межею материкового схилу вважають глибини від 2000 до 3200 м. Нижче простягається ложе океану, представлене абісальними рівнинами, підводними підняттями і височинами. З розломами і прогинами земної кори пов'язані глибоководні западини. Частини дна С. о., що прилягають до материків, характеризуються материковим типом *земної кори*, ложе океану вкрите порівняно тонким шаром кори океанічного типу.

Згідно з сучас. уявленнями, води С. о.— продукт диференціації речовини *мантії Землі*. Відносно походження та розвитку западин С. о. існують різні гіпотези. Найбільшого поширення набула гіпотеза тектоніки плит, або розростання океанічного дна (див. *Глобальна тектоніка*). Дані досліджень показують, що С. о. існує з юрського періоду. Див. також *Рельєф океанічного дна*.

Донні осадки С. о. за їхнім походженням ділять на три осн. типи: теригенні, біогенні та полігенні. Теригенні осадки складаються з продуктів розмиву суходолу. Вони займають 25% площі С. о., переважно в межах материкової обмілини і материкового схилу. Біогенні осадки, що складаються із залишків відмерлих мор. організмів, характерні для відкритих частин С. о. (39%). Вони представлені вапняними (форамініферові, черепашкові й коралові) та кремнистими (радіолярієві й діатомові) відкладами. До полігенних (мішаних) осадків відносять червоні глини, що займають 36% площі дна у найбільш глибоких і віддалених від берегів районах С. о. В областях, де розвинутий вулканізм, формуються вулканічні осади. Внаслідок осадочних процесів у С. о. нагромаджуються рудоносні пласти з високою концентрацією Fe, Mn, Co, Ni, Zn, Ag та ін. елементів, а також залізомарганцевих конкрецій. Серед. потужність осадків у Атлантичному ок. бл. 600—700 м, у Тихому—300—500 м. Карту див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Гідрологічний режим С. о. визначається т-рою і солоністю води, його тепловим і водним балансом, процесами циркуляції. Води С. о. мають сталий солевий склад (серед. концентрація бл. 35‰). Серед розчинених солей переважають хлориди (88,7%) і сульфати (10,8%); карбонати становлять 0,3%. Цим води океану відрізняються від материкових вод, для яких характерні в основному карбонати. Концентрація солей змінюється залежно від надходження і витрати прісної води (від сотих долей проміле поблизу гирлових ділянок великих рік до 39—42‰, у тропічних морях). У відкритому океані макс. значення солоності в тропічних широтах 37,2‰, у зоні екватора — 34‰, у полярних областях зменшується до 31—33‰. Річний хід солоності виражений слабо. Сезонні коливання спостерігаються до глиб. 100—150 м, до 400 м солоність змінюється мало, а глибше залишається майже незмінною (34,6—34,9‰). Крім солей, у воді океану розчинені гази (O_2, CO_2, N_2, Ar, Xe та ін.). Найбільше значення має кисень, що надходить у воду з атмосфери, а також при фотосинтезі водоростей, і який визначає розвиток життя у всій товщі вод Світового океану.

Температура. Пересічна річна температура на поверхні С. о. становить 17,5°, змінюючись у межах від —2 до +35°. Найвищу

температуру мають поверхневі води приекваторіальної зони у Пн. півкулі (+28° і вище), тому що термічний екватор зміщено на Пн. від географічного внаслідок впливу материків. У міру віддалення від екватора до полюсів т-ра поступово знижується до —1,5, —1,9° у полярних районах. Сезонні амплітуди т-ри поверхневих вод найбільші у помірних широтах (під впливом океанічних течій). Вони спостерігаються до глиб. 100—150 м, на глиб. до 1500 м ці коливання незначні, а нижче т-ра залишається практично постійною у кожному шарі, змінюючись з глиб. від +5 до +1°. У придонному шарі температура води +1,4, +1,8°, у полярних областях — нижче 0°.

Циркуляція вод С. о. В океані відбувається постійне перемішування вод у горизонтальному та вертикальному напрямах. Важливою складовою циркуляції є *морські течії*, завдяки яким відбувається обмін фіз.-хім. властивостями між окремими частинами С. о. На глибинах понад 150—200 м циркуляція зумовлюється гол. чин. різницями густини води. Під системою поверхневих вод існують потужні протитечії (*Ломоносова течія* в Атлантичному ок. течії Кромвелла у Тихому ок., Тарєєва — в Індійському ок.). На великих глибинах течії мають меридіональний напрям, що зумовлює водообмін між пн. і пд. частинами С. о. Важливими елементами динаміки вод С. о. є хвильові рухи, викликані вітром, *припливами та відпливами*, а також землетрусами (див. *Хвилі морські*).

Органічний світ С. о. багатий і різноманітний. Живі організми заселяють океан від поверхні до найбільших глибин. У С. о. є майже 10 тис. видів рослин, а також до 160 тис. видів тварин, у т. ч. майже 16 тис. видів риб. За місцем існування органічний світ океану поділяють на кілька груп: *планктон* (пасивно плаваючі у товщі вод організми), *нектон* (активно плаваючі організми), *бентос* (організми, що населяють дно) і нейстон (організми, що живуть безпосередньо під поверхневою плівкою води). З рослинних організмів всюди трапляються тільки бактерії. Решта рослин заселяє верх. шар (до глиб. 50—100 м), де відбувається фотосинтез. Найбільша видова різноманітність живих організмів характерна для тропічних районів С. о. За розподілом життя на дні С. о. виділяють такі зони: *літораль, сублітораль, батіаль, абісаль*, ультраабісаль.

Гідрологічні особливості і розподіл органічного світу С. о. підлягають законам геогр. зональності (див. *Зональність Світового океану*).

Ресурси С. о. Світовий океан має великі біол., мінеральні та енерг. ресурси. Найінтенсивніше використовуються біол. ресурси. У промислі морепродуктів найбільшу питому вагу має риба — бл. 90%; на молюски і ракоподібні припадає бл. 8%, на водяні рослини — бл. 1,5%. Граничний вилов риби і промислових тварин у С. о. без шкоди для їхньої біол. продуктивності становить 80—90 млн. т на рік. Освоєння біологічних ресурсів С. о. швидко зростає і призводить до зменшення запасів морепродуктів або до непоновлюваних витрат їх. Це викликає необхідність регулювати мор. промисел, раціонально використовувати біол. ресурси океану, розвивати міжнар. співробітництво, спрямоване на охорону тваринного світу С. о., зокрема китів, тюленів та ін. Здійснюються заходи щодо штучного відновлення цінних порід тварин і рослин (див. *Аквакультура*). З мор. води добувають кухонну сіль, сірчанокислий натрій, хлористий магній, бром тощо. В межах шельфу виявлено нафту (видобуток нафти в цій зоні становить понад 20% загальносвітового), газ, руди металів (титану, заліза та ін.), вугілля, сірку тощо. На великих глибинах в океані є поклади залізомарганцевих конкрецій, що вміщують і нікель, кобальт, мідь та ін. С. о.— потужне джерело енергії, яке базується на силі хвиль, різниці рівнів припливів і відпливів, течій і т. п. В СРСР на Кольському п-ові 1968 споруджено дослідну Кислогубську припливну електростанцію.

Міжнародно-правовий статус С. о. — система діючих правових принципів і норм міжнар. права, що визначають правовий статус акваторій, водяної товщі, поверхні та надр дна С. о. Регламентує всі види діяльності д-в, пов'язані з використанням простору і ресурсів С. о., включаючи судноплавство, експлуатацію живих, мінеральних і енерг. ресурсів, мор. наук. дослідження і заходи по охороні мор. середовища від забруднення. Простори С. о. відповідно до їхнього правового статусу поділяють на *внутрішні води, територіальні води*, прилеглі зони, протоки, *відкрите море* і *континентальний шельф*. Встановлюють також спеціально регламентовані зони мор. просторів (зони консервації живих ресурсів та ін.). Нині складаються нові правові категорії мор. просторів — екон. зони (мор. простори, що примикають до тер. вод, завширшки до 200 мор. миль, в яких прибережна д-ва має суверенні права на живі, мінеральні та енерг. ресурси) і район мор. дна за межами континентального шельфу. Цей район вважається заг. надбанням людства, ніяка його частина не може бути привласнена окремою д-вою, фіз. або юридичними особами. Зміст норм, регулюючих ті або інші види діяльності у С. о., визначається характером діяльності й правовою категорією мор. простору, в якому вона здійснюється. Правовому режимові різних мор. акваторій відповідає і різний *повітряного простору режим* над ними. Див. також *Морське право*.

Основні морфометричні характеристики океанів

Океани	Площа, млн. км²	Об'єм, млн км³	Середня глибина м	Максимальна глибина, м (за даними 1981 року)
Тихий	178,7	724	3984	11 022
Атлантичний	91,6	330	3602	8742
Індійський	76,2	285	3736	7729
Північний Льодовитий	14,7	18	1225	5527

Літ.: Зенкевич Л. А. Фауна и биологическая продуктивность моря, т. 1—2. М. — Л., 1947—51; Акустика океана. М., 1974; Монин А. С., Каменкович В. М., Корт В. Г. Изменчивость Мирового океана. Л., 1974; Физика океана, т. 1—2. М., 1978; Гембель А. В. Общая география Мирового океана. М., 1979; Океан и человек. Владивосток, 1979; Проблемы исследования и освоения Мирового океана. Л., 1979; Химия океана, т. 1—2. М., 1979; Бурков В. А. Общая циркуляция Мирового океана. Л., 1980; Динамика океана. Л., 1980; Сорокин А. И. Гидрографические исследования Мирового океана. Л., 1980.

Б. О. Нелєпо (географічний нарис),
О. Ф. Висоцький (міжнародно-правовий статус).

СВІТОВИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕ́С — сукупність усіх революційних, антиімперіалістичних рухів і сил: *світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного руху, національно-визвольного руху*. С. р. п. за своєю сутністю є процесом переходу людства від капіталізму до соціалізму, виявом глибокого конфлікту між потребами розвитку продуктивних сил і відживаючими капіталістичними виробничими відносинами, процесу, який загострився на етапі *науково-технічної революції*. Магістральний напрям С. р. п. визначений *боротьбою двох суспільних систем* — капіталістичної і соціалістичної в світовому масштабі, специфічною формою якої є *мирне співіснування* д-в з різним соціальним ладом.

У новітній час розвиток С. р. п. пройшов три етапи. Перший охоплює період з жовтня 1917 до поч. 40-х рр. У цей період здійснилася перша в історії людства переможна *Велика Жовтнева соціалістична революція*, яка відкрила епоху заг. революц. оновлення світу — епоху революц. переходу людства від капіталізму до соціалізму. Перемога Жовтня стала гол. подією 20 ст., що докорінно змінила хід сусп. розвитку й поклала початок *загальній кризі капіталізму*. Вона вперше в історії повалила владу експлуататорських класів, встановила *диктатуру пролетаріату*, відкрила шлях до будівництва комуністичного суспільства. Велика Жовтн. соціалістична революція зробила величезний революціонізуючий вплив на робітн. клас усіх країн, на становлення міжнар. комуністичного руху, розвиток антиколоніальної боротьби пригноблених народів. Революц. рух охопив усі континенти. В обстановці могутнього піднесення класової боротьби перед міжнар. пролетаріатом постало завдання по згуртуванню революц. сил, розриву з *опортунізмом* усіх гатунків, об'єднанню робітників усіх країн на принципах міжнар. пролет. солідарності й пролет. *інтернаціоналізму*. Почався процес утворення комуністичних партій. У 1919 був утворений *Комуністичний Інтернаціонал*. Яскравим виявом піднесення пролет. руху ста-

ли *Листопадова революція 1918* в Німеччині, утворення Угорської, Баварської, Бременської та Словацької рад. республік. У країнах Європи і США розгорнувся масовий рух на захист Рад. Росії від імперіалістичної інтервенції (див. *«Руки геть від Росії»*). В колоніях і напівколоніях — Кореї, Китаї, Індії, Ірані та ін.— ширилася нац.-визвольна боротьба. Для першого періоду С. р. п. характерні й нові форми робітн., молодіжного та сел. рухів (див. *Червоний інтернаціонал профспілок, Селянський інтернаціонал, Комуністичний Інтернаціонал Молоді, Міжнародна робітнича допомога, Міжнародна організація допомоги борцям революції*), політ. виступи пролетаріату Великобританії (див. *Червона п'ятниця, Загальний страйк 1926* у Великобританії), Австрії (1927, 1934), Болгарії (див. *Вересневе антифашистське повстання 1923* в Болгарії), Німеччині (див. *Гамбурзьке повстання 1923*), Іспанії (див. *Іспанська революція 1931—39*), Франції (страйки 1934, створення *Народного фронту* 1935) та ін. В перший період С. р. п. розгорнувся масовий антифашист. рух народів ряду країн проти відкритої терористичної диктатури великої буржуазії (див. *Антифашистські конгреси* у Парижі, *Антифашистський конгрес діячів культури 1936*), проти мілітаризму (див. *Амстердамський антивоєнний конгрес 1932*). Другий етап С. р. п. охоплює 40 — серед. 50-х рр. Характеризується збройною боротьбою між соціалізмом та імперіалізмом, спробою останнього за допомогою своєї ударної сили — *фашизму* — задушити першу в світі соціалістичну д-ву — СРСР, зупинити С. р. п. Нав'язана гітлерівською Німеччиною рад. народові війна (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*) була найбільшим воєн. виступом світової реакції проти соціалізму, міжнар. робітн. і комуністичного руху. Визвольна боротьба рад. народу проти нацистської Німеччини та її союзників змінила політ. характер *другої світової війни 1939—45*, зумовила перероставання війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блокові, в антифашистську, визвольну. СРСР став осн. оплотом народів у їхній боротьбі проти фашизму. В різних країнах Європи та Азії розгорнувся масовий антифашист. *Рух Опору*, який мав загальнодемократичний характер, об'єднував у своїх рядах усі патріотичні течії. Гол. силою Руху Опору був робітн. клас, керований компартіями. В цьому плані він став своєрідною формою класової боротьби і відіграв важливу роль у визволенні народів європ. і азіат. континентів від нім.-фашист та япон. загарбників. У багатьох країнах антифашист. боротьба завершилась масовими збройними повстаннями. Розгром нім. фашизму й япон. мілітаризму при вирішальній ролі СРСР створив сприятливу обстановку для боротьби трудящих за соціалізм. В результаті успішного здійснення революції в ряді європ. і азіат. країн склалася світова система соціалізму, виникла нова форма політ. організації суспільства — *народна демократія*, одна з форм диктатури пролетаріату, що відобразила своєрідність розвитку соціалістичної революції в умовах послаблення імперіалізму та зміни співвідношення сил на користь соціалізму. Поглибилась криза капіталістичної системи, прискорився С. р. п. Одним з виявів цього було наростання нац.-визвольного руху. Від колоніальної системи відпали країни Індокитаю (1945), Індія, Пакистан (1947), Шрі-Ланка (1948), в 1954 почалася *національно-демократична революція в Алжірі*. На новий щабель піднявся загальнодемократичний рух: 1945 були створені *Всесвітня федерація профспілок, Міжнародна демократична федерація жінок, Всесвітня федерація демократичної молоді*, 1949 організаційно оформився *Рух прихильників миру*.

На третьому, сучас. етапі С. р. п. в СРСР побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство* й розгорнулося будівництво *матеріально-технічної бази комунізму*, в ряді європ. соціалістичних країн завершено створення основ соціалізму й почався процес побудови розвинутого соціалістичного суспільства. На шлях соціалістичного будівництва стала перша країна амер. континенту — Куба, що ввійшла до складу світової системи соціалізму. Успіхи СРСР та ін. країн соціалізму, зростання впливу комуністичних партій на маси, поглиблення заг. кризи капіталізму, ідейний крах реформізму суттєво змінили умови класової боротьби на користь трудящих. У країнах капіталу загострився страйковий рух, що став могутньою зброєю робітн. класу в боротьбі за свої права, демократію і соціальний прогрес. У 1973—76 кількість страйкарів зросла з 17,4 млн. до 27,5 млн. чол. За неповними даними, за перші 9 місяців 1980 в страйках та ін. масових виступах проти капіталістичної експлуатації брали участь бл. 52—53 млн. трудящих. Виступи робітн. класу дедалі більше набувають форми *загальних страйків*. Під його керівництвом сформувався антимонополістичний фронт широких мас трудящих, які борються проти фінанс. олігархії, мілітаризації економіки, різних форм дискримінації, загрози *неофашизму*. Боротьба за єдиний фронт і демократію, що розгорнулася в світі капіталу, є складовою частиною боротьби за соціалізм. Відбулися національно-визвольні революції в десятках країн Азії і Африки, які добилися політ. незалежності. Колоніальну систему імперіалізму було зметено. Існування світової системи соціалізму відкрило перед народами країн, що визволилися, перспективу нац. відродження, досягнення екон. незалежності, молоді д-ви дістали міцну підтримку в боротьбі проти наступу неоколоніалізму. Наприкінці 70-х рр. активізувався визвольний рух у Лат. Америці.

Найважливішими подіями сучас. С. р. п. стали XXII—XXVI з'їзди *Комуністичної партії Радянського Союзу*, міжнар. наради комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференції комуністичних і робітн. партій Європи в Карлових Варах (1967), Берліні (1976), зустріч у Парижі (1980) (див. окремі статті).

Прийняті ними колективні документи присвячено насущним завданням боротьби проти імперіалізму, за єдність комуністичних і робітн. партій, усіх прогресивних сил сучасності. На новий ступінь піднявся загальнодемократичний рух прихильників миру, спрямований проти мілітаризму, на стримування гонки озброєнь, усунення загрози ядерної війни (див. *Всесвітні асамблеї, конгреси і конференції на захист миру*). Невід'ємною складовою частиною С. р. п. є боротьба між комуністичною і бурж. ідеологіями як відображення в духовному житті людства істор. процесу переходу від капіталізму до соціалізму. В нових умовах з новою силою довів свою життєвість *марксизм-ленінізм* — теорія і програма світового робітн. і комуністичного руху, методологія революц. мислення й революц. дії. Буржуазія мобілізує всі засоби ідеологічного впливу, намагаючись зупинити зростання впливу марксизму-ленінізму на маси. Гол. ставку реакція робить на *антикомунізм*, на розвиток *націоналізму, шовінізму, расизму*. КПРС та ін. марксистсько-ленінські партії виходять з того, що непримиренна боротьба проти бурж. ідеології, *ревізіонізму, догматизму, сектантства* в робітничому русі — необхідна умова зміцнення єдності міжнар. комуністичного і робітн. руху, успішного будівництва соціалізму і комунізму.

Сучасна епоха — епоха докорінних соціальних перетворень. Гол. рушійною силою С. р. п. є світова *соціалістична співдружність*, що йде в авангарді боротьби народів проти гніту монополій, за мир, демократію й соціальний прогрес.

А. В. Кудрицький.

СВІТОВИЙ РИНОК — сукупність нац. ринків різних країн, пов'язаних одна з одною *міжнародним поділом праці* і системою торговельно-екон. відносин; у сучасних умовах включає і сферу обміну товарів, а також послуг між країнами двох світових систем. Історично С. р. утворився на базі капіталістичного способу виробн. як *світовий капіталістичний ринок*. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії світовий капіталістичний ринок перестав бути єдиним і всеохоплюючим, а після 2-ї світової війни, після утворення *світової системи соціалізму* виник і *світовий соціалістичний ринок*. Природа і закономірності функціонування кожного з них як частин С. р. принципово різні. Проте між ними неминуче існують зв'язки і залежність, незважаючи на спроби імперіалістичних д-в бойкотувати ці зв'язки, здійснити екон. блокаду соціалістичних країн, оскільки, як вказував В. І. Ленін, «є сила більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відно-

СВІТОВИЙ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РИНОК

С. І. Світославський.

сини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами» (Повне зібр. тв., т. 44, с. 291). *В. А. Хилько.*

СВІТОВИ́Й СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ РИ́НОК — сукупність нац. ринків соціалістичних країн; система планомірно організованих товарно-грошових зв'язків і відносин між соціалістичними державами, яка розвивається на базі *світової системи соціалістичного господарства* на засадах рівноправності, взаємної вигоди і взаємодопомоги. Склався після 2-ї світової війни внаслідок утворення *світової системи соціалізму*, на основі розширення взаємного товарообороту і розвитку інших форм екон. і наук.-тех. співробітництва між соціалістичними країнами. Природа С. с. р. визначається соціально-екон. ладом соціалізму, системою його екон. законів, діянням об'єктивних тенденцій до *інтернаціоналізації виробництва* і обміну, розширення й поглиблення *міжнародного соціалістичного поділу праці*. На відміну від *світового капіталістичного ринку* С. с. р. характеризується планомірною організацією, неухильним зростанням товарообороту і вдосконаленням його структури, підвищенням місткості та стійкості ринку, відсутністю конкуренції та антагоністичних суперечностей.

Ціни С. с. р. формуються на основі цін світових товарних ринків, однак коректуються з тим, щоб виключити вплив кон'юнктурних і спекулятивних факторів капіталістичного ринку. У взаємній торгівлі країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) застосовують т. з. контрактні ціни, які встановлюють на строк дії торг. угоди. Розрахунки за товари й послуги між країнами РЕВ проводять через *Міжнародний банк економічного співробітництва* в особливій валюті — *перевідних карбованиях* і на багатосторонній основі, що сприяє розширенню товарообороту між цими країнами, дає змогу кожній з них збалансовувати свої надходження і платежі. Важливою частиною С. с. р. є ринок країн — членів РЕВ (табл.), що постійно зростає. Його частка становить бл. $^{9}/_{10}$ заг. товарообороту соціалістичних країн. Значну частину зовнішньоторг. обороту країн — членів РЕВ становить їх взаємний оборот. У всіх без винятку країнах РЕВ зовнішньоекономічні зв'язки здійснюються на основі *монополії зовнішньої торгівлі*. Розвиток С. с. р. і розширення торг.-екон. зв'язків соціалістичних країн сприяють піднесенню їхньої економіки, вирівнюванню рівнів екон. розвитку, підвищенню народного *добробуту*, зміцненню позицій світового соціалізму. Розширюючи взаємну торгівлю, соціалістичні д-ви водночас проводять активну зовнішньоторг. політику, спрямовану на розвиток торгівлі та ін. форм екон. і науково-тех. зв'язків з розвинутими капіталістичними д-вами, на всебічне співробітництво з країнами, що розвиваються (див. *Зовнішня торгівля*). А це відповідає інтересам усіх народів світу. *В. О. Хилько.*

Зовнішньоторговельний оборот країн — членів РЕВ
(млрд. крб.)

	1950	1960	1970	1980
Загальний товарооборот,	7,5	25,1	57,3	225
в т. ч. взаємний оборот	4,6	17,5	37,7	121

СВІТОВИ́Й ЧАС — те саме, що й *всесвітній час*.

СВІТОВІ ЦІ́НИ — ціни, що складаються на *світовому ринку* на основі *інтернаціональної вартості*. Див. *Ціна*.

СВІТОГЛЯД — форма суспільної *самосвідомості* людини, через яку вона сприймає, осмислює й оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає й сприймає своє місце й призначення в ньому. У С. входять узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість ходу подій у світі, про смисл людського життя, істор. долю людства тощо, а також система переконань, принципів та ідеалів. Формуючись разом з людською *свідомістю* на основі матеріальної *практики*, С. духовно реалізує потреби й цілі практичного перетворення світу, виступаючи як його духовно-практичне освоєння, в якому подолання «чужості» світу реалізується створенням образів його іншого, належного і бажаного стану відповідно до ідеалів істини, добра й краси. Проте потреби матеріальної перетворюючої діяльності відображаються у С. не безпосередньо, а через систему історично даних *суспільних відносин*, що надають цим потребам конкретно-істор. в антагоністич. суспільстві класового змісту й часто ілюзорну форму (*міфологія, релігія*). Такою ілюзорною формою духовно-практичного освоєння світу, що відображує експлуатацію людини людиною, соціальне гноблення, уявне безсилля трудящих революц. шляхом визволитися від цього гноблення, революційно перетворити світ власними силами є реліг. С.

Виникнення протилежного релігії наук. С. стало можливим лише з появою *робітничого класу*, всесвітньо-істор. місія якого полягає в революц. перетворенні світу, знищенні всіх форм соціального гноблення, в побудові *соціалізму* і *комунізму*.

С. формується внаслідок практичного освоєння духовної культури суспільства (*науки, літератури, мистецтва*), пануючих у ньому політ., моральних, естетичних, правових, реліг. (або атеїстичних), філос. та ін. поглядів, а також духовних почуттів — громадянських, моральних, естетичних тощо, на які спираються віра й переконаність у реальності відповідних громадянських. моральних, естетичних і пізнавальних ідеалів, *надія* на їхнє здійснення. Формою теор розв'язання світоглядних проблем теор. розвитку С. є *філософія*. Реліг. С. теоретично узагальнив філос. *ідеалізм*. Із зародженням і розвитком елементів наук. С. пов'язані філос. *матеріалізм* і діалектична концепція розвитку (див. *Діалектика*). Революц. переворотом у філософії було створення К. Марксом і Ф. Енгельсом філос. основи *наукового комунізму — діалектичного матеріалізму* й *історичного матеріалізму*, в яких пролет., класовий С. здобув наук. розробку й послідовне теор. вираження. Визначна роль у теор. розвитку пролет. С. і в утвердженні його в свідомості широких революц. мас трудящих належить В. І. Леніну і створеній ним партії нового типу — *Комуністичній партії Радянського Союзу*. З перемогою соціалізму наук. марксистсько-ленінський С. стає панівним. Формування його у трудящих є найважливішим завданням *ідеологічної роботи КПРС*. «Серцевиною ідеологічної, політико-виховної роботи було і лишається формування у радянських людей наукового світогляду, беззаперечної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, пролетарського інтернаціоналізму» (Продальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. К., 1979, с. 9). Засвоюючись у процесі *комуністичного виховання*, проходячи через життєві цілі й інтереси людей соціалістичного суспільства, наук. С. виступає як засіб визначення їхньої власної позиції щодо всіх життєвоважливих явищ і подій у світі. Причому це не тільки теоретична, а й практична позиція, стимулятор і визначник способу участі в цих подіях. На основі засвоєння наук. С. формується активна життєва позиція рад. людини. *Б. І. Шинкарук.*

СВІТОСЛА́ВСЬКИЙ Сергій Іванович [24.IX (6.X) 1857, Київ — 19.IX 1931, там же] — укр. живописець. В 1875—83 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Перова* та О. *Саврасова*. Жив у Москві, кожного літа приїздив на Україну, з 1884 оселився у Києві. Ще в роки навчання створив картину «З вікна Московського училища живопису» (1878). З 1884 — експонент, з 1891 — член Т-ва *передвижників*. Раннім творам С. («Ніч», 80-і рр. 19 ст.; «Дніпровські пороги», 1885) притаманні романтичні риси. Наприкінці 80-х років остаточно сформувався світогляд художника. Розвиваючи демократичні традиції рос. школи пейзажу, він звернувся до зображення укр. природи, показуючи її в тісному зв'язку з навколишнім життям. В його картинах переплітаються пейзажі та жанрові елементи: «Дворик» (1884), «До весни» (1887), «Воли на оранці» (1891), «Заїжджий двір у Москві» (1892), «Москва. Василій Блаженний» (1893), «Вулиця повітового міста» (1895), «Розлив Дніпра на Оболоні», «Заготівля льоду на

С. І. Світославський. Весна на хуторі. 90-і роки 19 ст. Приватна збірка. Київ.

Дніпрі», «Миргород» (1902), «Вечір у степу», «Зима» (1905), «Київ. Поділ», «Пором на Дніпрі», «Рибачки», «Двір напровесні» (1913). Подорожуючи в 90-х рр. 19 ст. по Серед. Азії, С. написав пейзажі «Отара в горах» та «Базар у Самарканді» (1911), що відзначаються соковитими барвами і майстерною передачею освітлення. Твори С. зберігаються в ДТГ, в Москві, ДМУОМ у Києві та ін. музеях. У період революції 1905—07 брав участь у роботі редакції сатиричного журн. «*Шершень*», допомагав учням Київ. художнього училища, яких за революційну діяльність було вигнано з училища (організував майстерню, де вони дістали можливість працювати). Був членом журі конкурсу проектів на пам'ятник Т. Г. Шевченку. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Попова Л. І. С. І. Світославський. К., 1955; Сергій Іванович Світославський. Альбом. К., 1961.

А. В. Захарчук.

СВІ́ТСЬКА ШКО́ЛА — школа, в якій навчання і виховання вільні від впливу церкви. Світськими вважають школи, що перебувають у віданні і під контролем світської влади, на відміну від *конфесіональних шкіл*, які є на утриманні і під контролем церкви. В СРСР усі типи початкових, середніх і вищих шкіл — світські. Церква в СРСР відокремлена від держави і школа — від церкви (Конституція СРСР, гл. 7).

СВІ́ТЯЗЬ, Світязьке озеро — озеро на Пн. Зх. Волинської обл. УРСР, поблизу м. Шацька. Лежить у межиріччі Прип'яті та Бугу. Довж. 9,3 км, шир. 4—8 км, площа 24,2 км². Пересічна глиб. озера 7 м, макс.—58,4 м, об'єм води бл. 190,7 млн. м³. Береги низькі, мало розчленовані, лише на Пд. Зх. — мілководна зат. Бужня, на Пд. Сх.— Лука. С. живиться артезіанськими водами та за рахунок поверхневого стоку. Вода в озері прісна, дуже прозора (прозорість до 8 м). Багате на рибу (лящ, сом, карась, вугор, сиг тощо). Район туризму, на березі — бази відпочинку. Держ. заказник.

Озеро Світязь.

СВІФТ (Swift) Джонатан (30.XI 1667, Дублін — 19.X 1745, там же) — англ. письменник-сатирик. Перший твір — памфлет «Битва книжок» (1704), у якому, висміюючи суперечку між прихильниками античної та нової літератури, С. пропонував творчо використовувати культур. спадщину минулого. Памфлет С. «Казка бочки» (1704) — гостра соціальна сатира, де засуджується реліг. фанатизм. У численних політ. памфлетах таврував продажність англ. парламентських партій *вігів* і *торі*. В «Щоденнику для Стелли» (1710—13, вид. посмертно) відображена політ. діяльність С. Боротьбі ірл. народу за свої права, активним учасником якої був сам, присвятив памфлети «Листи сукнаря» (1723—24), «Скромна пропозиція для дітей ірландських бідняків» (1729) та ін. Вершина творчості — сатирико-фантастичний роман «Мандри Гуллівера» (1726). З чотирьох подорожей Гуллівера в фантастичних країнах постає розгорнуте сатиричне зображення англ. суспільства 18 ст. Автор памфлетів «Повчання слугам», «Серйозний та корисний проект влаштування притулку для невиліковних» (1733) та ін. Традиції сатири С. продовжили і розвинули Г. Філдінг, Л. Стерн, А. Франс, Б. Шоу, Б. Брехт, К. Чапек, Г. Уеллс та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Казка бочки. К., 1958; Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів. К., 1968; Рос. перекл.— Памфлеты. М., 1955; Путешествия Гулливера. М., 1980.

Літ.: Урнов Д. М. Робинзон и Гулливер. Судьба двух литературных героев. М., 1973.

Д. С. Яхонтова.

СВІЧА́ — річка в Івано-Фр. та Львів. областях УРСР, права прит. Дністра. Довж. 106 км, площа бас. 1490 км². Бере початок на зх. схилах *Горган*. У верхів'ї має гірський характер, нижче долина С. розширюється до 5—6 км. Живлення снігове і дощове. Використовують для водопостачання, частково — для зрошування.

СВІ́ЧКА — колишня назва одиниці *сили світла*; сучасна назва — *кандела*.

СВО́БОДА (Svoboda) Людвік (25.XI 1895, Грознетін, Чехія — 20.IX 1979, Прага) — державний, політичний і військовий діяч ЧССР, генерал армії (1945), тричі Герой ЧССР (1965, 1970, 1975), Герой Рад. Союзу (1965). Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1948. Н. в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. Перебуваючи в австро-угор. армії, перейшов на бік Росії. В 1916 вступив до чехословацького легіону, що формувався в Росії. Після повернення в Чехословаччину з 1920 — кадровий офіцер чехословацької армії. Закінчив військ. академію в Празі. В 1931—34 — викладач військ. академії. В роки нім.-фашист. окупації Чехословаччини С.— один з організаторів підпільної антифашист. боротьби. В 1939 С. переїхав до СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. відіграв значну роль у формуванні чехословац. військ. частин на території СРСР. В 1943 під командуванням С. 1-й Чехословацький окремий піхотний батальйон патріотів-інтернаціоналістів узяв участь у бою проти нім.-фашист. військ побл. *Соколового*. Того самого року очолив *Першу Чехословацьку окрему бригаду в СРСР* (брала участь у визволенні Києва, билася під Білою Церквою, Жашковом), пізніше — 1-й Чехословац. армійський корпус в СРСР. У 1945—50 — міністр нац. оборони. В 1955—59 — нач. Військ. академії ім. К. Готвальда. В 1968—75 — президент ЧССР. З 1968 — член Президії ЦК КПЧ. З 1948 — депутат Нац. зборів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Суворова 1-го і 2-го ступенів, чехословацькими орденами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970.

«СВОБО́ДА» — амер. радіостанція, один з диверсійних центрів ЦРУ США. Заснована 1953. Веде передачі 19 мовами народів СРСР (цілу добу). Має розгалужену мережу радіопередавачів у ФРН, на Тайвані та ін. районах. «С.» здійснює шпигунську і диверсійну діяльність проти Радянського Союзу (зокрема, засилання антирад. л-ри на тер. СРСР, організацію провокацій проти рад. громадян, які перебувають у капіталістичних країнах). Керівний орган радіостанції — К-т радіо «С.» — в Нью-Йорку, штаб-квартира — в Мюнхені (ФРН).

В. С. Бруз.

СВОБО́ДА ВО́ЛІ — один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою. Тлумачачи волю як самочинний (спонтанний) у своїх активних проявах фактор, не зумовлений об'єктивними обставинами, філософи-ірраціоналісти (представники «*філософії життя*», *прагматизму, екзистенціалізму*) ототожнюють С. в. із сваволею. На противагу цьому прихильники *метафізичного матеріалізму* обстоювали всезаг. зумовленість явищ дійсності, чим взагалі заперечували С. в. Відкидаючи ці крайні погляди, марксистсько-ленінська філософія визнає С. в., але вказує на зумовленість її певними реальними факторами. С. в. визначається гол. чин. сферою можливого, а не дійсного (див. *Можливість і дійсність*). У разі причинної зумовленості реальною можливістю С. в. стає безпосереднім стимулом до дії, що перетворює цю можливість на дійсність; у випадку зумовленості формальною можливістю С. в. стимулює пошук шляхів перетворення формальної можливості на реальну і далі — на дійсність.

СВОБО́ДА І НЕОБХІ́ДНІСТЬ — філософські категорії, що фіксують співвідношення між об'єктивними законами природи і суспільства та діяльністю людини відповідно чи всупереч цим законам. Свобода — свідома цілеспрямована діяльність людини, яка спирається на знання об'єктивних законів природи й суспільства й використовує ці знання. Свобода полягає не в уявній незалежності від об'єктивної необхідності, не в сваволі, а в здатності людини планомірно використовувати сили природи для реалізації своїх певних цілей, у панування людини над природою і сусп. відносинами. Свобода є продуктом істор. розвитку суспільства. З розвитком знарядь праці, техніки, з нагромадженням знань і досвіду, з розвитком культури в цілому людство дедалі більше практично оволодівало необхідністю. Рівень свободи визначається рівнем розвитку продуктивних сил, науки, мистецтва, характером соціально-

Дж. Свіфт.

Л. Свобода.

екон. і політ. ладу. В класово антагоністичному суспільстві опанування стихійними силами природи не супроводиться звільненням від відчужених соціальних сил, від їхньої стихійної дії. Стрибок людства від царства необхідності до царства свободи реалізується в процесі революц. знищення експлуататорського ладу і побудови комуністичного суспільства. Бурж. сусп.-екон. формацією завершується передісторія людства, з комунізму починається його справжня історія, коли діяльність стає творчою самодіяльністю, перетворюється на першу потребу людини, на засіб самореалізації творчих потенцій всебічно розвиненої особи. Немарксистським течіям історії філософії притаманна абсолютизація свободи, ототожнення її з сваволею (*волюнтаризм*, «*філософія життя*», *прагматизм*, *екзистенціалізм*) або необхідності (*фаталізм*). Дійсне співвідношення між С. і н. розкриває марксистсько-ленінська філософія.

М. О. Парнюк.

СВОБО́ДА НАУКО́ВОЇ, ТЕХНІ́ЧНОЇ І ХУДО́ЖНЬОЇ ТВО́РЧОСТІ. Закріплена і гарантована Конституцією СРСР (ст. 47), конституціями союзних (в УРСР — ст. 45 Конституції УРСР) і авт. республік. Відповідно до цілей комуністичного будівництва є складовим елементом системи основних прав, свобод і обов'язків рад. громадян. Побудова розвинутого соціалістич. суспільства в СРСР, створення могутніх продуктивних сил, передової науки, техніки і культури, зміцнення взаємозв'язку екон. прогресу з духовним дедалі повніше сприяють всебічному розвитку особи, розширенню реальних умов для творчої діяльності рад. людей. Здійснення свободи творчості забезпечується широким розгортанням наук. досліджень, винахідницької і раціоналізаторської діяльності, розвитком л-ри і мистецтва. Тільки в науково-тех. товариствах і Всесоюзному товаристві винахідників і раціоналізаторів об'єднано бл. 22 млн. чол., понад 20 млн. чол. беруть участь у худож. самодіяльності (на 1.I 1981). Для розвитку наук., тех. і худож. творчості в СРСР створюються необхідні матеріальні умови. Збільшуються асигнування на наук. дослідження, підвищується їхня ефективність, подається всебічна підтримка добровільним т-вам і творчим спілкам, організовується впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у нар. г-во та ін. сфери життя. Права авторів, винахідників і раціоналізаторів охороняються д-вою (див. *Авторське право*, *Винахідницьке право*). Ця свобода не може бути гарантована в капіталістичному суспільстві, розвиток науки і техніки, духовне життя якого значною мірою залежать від інтересів *буржуазної держави*, монополій, воєнно-промислового комплексу.

Р. С. Павловський.

СВОБО́ДА СЛО́ВА, ДРУ́КУ, ЗБО́РІВ, МІ́ТИНГІВ, ВУ́ЛИЧНИХ ПОХО́ДІВ І ДЕМОНСТРА́ЦІЙ — ряд політ. свобод громадян СРСР. Ці свободи закріплено і гарантовано *Конституцією СРСР* (ст. 50), конституціями союзних (в УРСР — ст. 48 Конституції УРСР) і авт. республік. Є політ. завоюванням рад. народу, належать до *свобод демократичних*, є гарантією здійснення принципу народовладдя, сприяють процесові дальшої демократизації і вдосконалення форм *соціалістичної демократії*, стимулюванню розвитку особи. Ці свободи визначають право *громадян СРСР* та їхніх орг-цій вільно висловлювати, зокрема, через друковані видання (газети, журнали та ін.), свої думки, погляди і переконання з політ., госп., соціально-культур. питань, скликати і проводити збори й мітинги, організовувати вуличні походи й демонстрації. Перелічені свободи належать до визначальних основ правового статусу рад. громадянина і є важливою формою участі трудящих в управлінні державними і громадськими справами, виявлення їхньої, ініціативи і творчої активності, обговорення і вирішення держ. і громадських справ. Закон передбачає, що використання цих свобод можливе лише в інтересах рад. народу і з метою зміцнення соціалістичного ладу. Вони не можуть використовуватися всупереч правам і законним інтересам ін. осіб, Рад. д-ви, з антигуманною метою, супроводитися порушенням *громадського порядку*. Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням трудящим та їхнім організаціям громад. будинків, вулиць і площ, а також широкою і достовірною інформацією, можливістю використання преси, телебачення і радіо, інших матеріальних умов. Ці свободи охороняються Радянською державою, всіма її органами. В інших соціалістичних країнах ці свободи також гарантовано.

Сучасні конституції бурж. країн формально проголошують свободу слова, мітингів тощо, однак трудящі здебільшого не мають реальних гарантій для здійснення та охорони цих свобод. Обмеження для трудящих в користуванні цими свободами зводяться, зокрема, до встановлення в капіталістичних д-вах поліцейських режимів, реакційного законодавства, різного роду екон. утисків, до права держ. органів, з огляду на їхні надзвичайні повноваження, скасувати або зупинити дію відповідних статей конституції. Трудящі капіталістичних країн ведуть постійну боротьбу за право реального здійснення своїх політ. свобод.

М. І. Данченко.
І. А. Тимченко

СВОБО́ДА СО́ВІСТІ — багатоаспектне явище суспільного життя. В морально-філос. розумінні С. с.— можливість кожної людини діяти відповідно до власних переконань, згідно з велінням *совісті* (не порушуючи при цьому існуючих у даному суспільстві соціальних норм). Ставлення до *релігії* є однією з сторін цієї проблеми. У політ. плані С. с. розглядається як один з аспектів *демократії*. З юрид. боку С. с. належить до осн. особистих прав людини; є однією з *свобод демократичних*. В СРСР вона передбачалася всіма попередніми Рад. конституціями. Діюча Конституція СРСР 1977 (ст. 52; ст. 50 Конституції УРСР 1978) розглядає С. с. як право громадян «сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду». Конституцією СРСР заборонено розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з реліг. віруваннями. Як і ін. конституційні права, С. с. забезпечується відповідними гарантіями: політ., ідеологічними, правовими, матеріальними, насамперед *відокремленням церкви від держави* і школи від церкви. Рад. конституція закріпила й рівність громадян перед законом незалежно від їхнього ставлення до релігії. Для задоволення реліг. потреб віруючі, які досягли повноліття, можуть утворювати релігійні об'єднання, що реєструються в УРСР відповідно до Положення, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1.XI 1976 (зі змінами й доповненнями від 9.IX 1981). Важливе значення має передбачене Положенням правило про рівність перед законом усіх зареєстрованих реліг. об'єднань і орг-цій. Водночас встановлено, що ніхто не може, посилаючись на реліг. переконання, ухилятися від виконання своїх громадянських обов'язків.

М. О. Голодний.

СВОБО́ДИ ДЕМОКРАТИ́ЧНІ — політ. і правові норми, які визначають становище людини в державі. В СРСР ці свободи встановлено і гарантовано Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, рад. законами, що забезпечують громадянам реальну можливість безперешкодного користування соціальними благами, всебічного задоволення особистих і суспільних інтересів. Завдяки здійсненню С. д. громадяни СРСР мають змогу брати активну участь у держ., госп. і соціально-культур. житті країни. До осн. С. д. належать: *свобода слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій* і *свобода совісті* та ін. Найважливішою принциповою особливістю С. д. в СРСР, як і ін. прав громадян, є їхня реальність і дальше розширення, що забезпечується рад. соціалістичним ладом і встановленими Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік та ін. законами юрид. і матеріальними гарантіями (див. *Гарантії правові*). Конституцією передбачено, що використання громадянами С. д., які є однією з важливих умов вільного розвитку особи, не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і д-ви, правам ін. громадян. Здійснення С. д. невіддільне від виконання рад. громадянами своїх обов'язків (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*). Конституції інших соціалістичних країн також передбачають широкі С. д. для своїх громадян і встановлюють гарантії їхньої реалізації.

Проголошені формально в капіталістичних країнах С. д. є фактично свободами для пануючих класів.

В. Є. Бражников

СВОБО́ДІН Григорій Семенович [справж. прізв.— Перемишлєв; 5 (17). XI 1881, с. Дніпровка, тепер Вільнянського р-ну Запорізької обл.— 31.VIII 1971, Ярославль] — російський рад. актор і режисер, громадський діяч, засл. арт. УРСР (з 1932). Член КПРС з 1918. Сценічну діяльність почав 1901. Учасник революції 1905—07 в Росії. Делегат X з'їзду РКП(б). С. у складі делегації партійної організації м. Симбірська зустрічався з В. І. Леніним; з путівкою ЦК РКП(б) був направлений на Україну, де став організатором театру «*Шахтёрка Донбасса*» (1922—24). В 1935—63 працював у Яросл. рос. драм. театрі ім. Ф. Волкова. Серед ролей — Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Григорій Дудар («Диктатура» Микитенка). Здійснив вистави: «Ідіот» за Ф. Достоєвським, «На дні» М. Горького, а також за п'єсами І. Дніпровського, І. Микитенка, О. Корнійчука та ін. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

Літ.: Давидова І. М. З мандатом Ілліча. «Народна творчість та етнографія», 1974, № 1. *І. М. Давидова*

СВОБО́ДНИЙ (до 1924 — Олексєєвськ) — місто обласного підпорядкування Амур. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Зеї (прит. Амуру). Залізнична станція, річковий порт, аеропорт. 75 тис. ж. (1982). У С.— заводи: вагонорем., «Автозапчастина», ливарно-механічний, судноремонтний-суднобуд., буд. деталей, залізобетонних виробів, силікатних стінових матеріалів; швейна та меблева ф-ки. Технікуми: вечірній мех., залізнич. транспорту, кооперативний; мед. уч-ще. С. утворено 1912.

СВО́ЛОК — головна балка, на яку спирається стеля в старій українській хаті. В більшості районів України С. в поперечному перерізі мав форму прямокутника й укладався на стіни по поздовжній осі хати. Іноді робилося два або навіть три С. В житл. приміщенні хати С. був відкритим і звичайно оздоблювався. В західних (особливо гірських) та пн.-сх. районах прикрашався різьбленням, що мало геометричний характер і розміщувалося переважно на нижній площині балки. В ін. районах України С. часто фарбували в яскравий колір прикрашали розписом рослинного характеру.

СВОЯ́ЦТВО у праві — відносини, що виникають між родичами осіб, які одружилися. За рад. трудовим законодавством особам, що перебувають у С., забороняється, як правило, працювати на держ. службі в одній установі, на підприємстві або в орг-ції, якщо вони підлеглі або підконтрольні один одному.

«СВУ» — контрреволюційна укр. бурж.-націоналістична підпільна організація. Див. «*Спілка визволення України*».

СВЯТА́ ГОРА́ — найвища вершина гірського масиву *Карадаг*, у сх. частині Південного берега Криму. Висота 577 м. Має куполовидну форму, складена вулканічним трасом блакитно-зеленого кольору. На схилах — густий низькорослий ліс з дуба пухнастого, ясеня, граба східного, держи-дерева; трапляється фісташка туполиста. Пам'ятка природи (з 1979 — у складі *Карадагського заповідника*).

О. В. Єна.

СВЯ́ТА НАРО́ДНІ — відзначення знаменних історичних подій та урочистих днів у житті людей. Виникнення перших свят відносять до періоду первісного суспільства. В той час вони були пов'язані з календарним циклом (напр., святкування настання весни) або окремими етапами с.-г. робіт (свято врожаю). З поширенням релігії служителі культу намагалися надати С. н. реліг. характеру (зокрема, свято зустрічі весни християнська церква пов'язувала з великоднем, колядування — з різдвом тощо; див. також *Обряди*). В Рад. країні з встановленням нових, соціалістичних сусп. відносин, відмиранням реліг. пережитків відбулися зміни і в характері С. н. Справді народними стали революц. свята, свята з приводу знаменних дат, професійні свята та ін. (див. *Дні знаменних дат і професійних свят* в СРСР). Значне місце в житті народів Рад. Союзу посідають оновлені й збагачені соціалістичним змістом традиційні С. н. У росіян і українців — *масниця, обжинки,* у латишів — літо, у народів Кавказу — свято збирання винограду, у башкирів — свято приліту шпаків (карга-туй), свято сохи (сабан-туй), в узбеків — свято червоної троянди, у таджиків — свято тюльпанів (лола), у бурятів — свято стрільби з лука (сур-карбан), у народів Півночі — свято оленя та ін. Відзначаються також сімейні свята (*весілля,* день народження). Колективи підприємств, орг-цій, колгоспів святкують трудові перемоги, вшановують ветеранів праці тощо.

«СВЯТЕ́ СІМЕ́ЙСТВО, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії» — перша спільна праця К. Маркса і Ф. Енгельса; написана у вересні — листопаді 1844, опублікована в лютому 1845. «Святе сімейство» — іронічне назвисько братів Бауерів та їхніх послідовників, які гуртувалися навколо щомісячника «Загальна літературна газета». Газета пропагувала суб'єктивно-ідеалістичну реакційну «теорію» істор. процесу, за якою творцями історії є вибрані особи, носії «духу», а народ становить лише баласт в істор. розвитку. Цю теорію представників лівого бурж.-демократичного крила гегелівської філос. школи (див. *Молодогегельянство*) згодом підхопило ліберальне *народництво* в Росії. К. Маркс і Ф. Енгельс піддали нищівній критиці суб'єктивістські погляди молодогегельянців, розкрили містифікований характер діалектики Г. В. Ф. *Гегеля*, зробивши тим самим великий крок у виробленні діалектико-матеріалістичного світогляду. Вони висловили фундаментальні ідеї матеріалістичного розуміння історії: про вирішальну роль способу виробництва в розвитку суспільства, про народ як «справжнього історичного діяча», наблизилися до відкриття всесвітньо-істор. ролі *пролетаріату*. Твір містить і ряд вихідних положень наукового комунізму, діалектичного та істор. матеріалізму, марксист. політ. економії, права, етики, естетики, атеїзму. Визначаючи місце книги в історії марксизму, Ф. Енгельс писав згодом: «Треба було замінити культ абстрактної людини, це ядро нової релігії Фейєрбаха, наукою про дійсних людей і їх історичний розвиток. Цей дальший розвиток фейєрбахівської точки зору, який виходить за межі філософії Фейєрбаха, почав у 1845 р. Маркс у книзі „Святе сімейство"» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори т. 21, с. 286). Вперше повністю видано рос. мовою 1908 в Одесі. Твір багато разів було перевидано за роки Радянської влади.

В. О. Курганський

«СВЯТІ» — в різних релігіях особи (переважно міфічні), які нібито за свою відданість релігії набули здатності творити чудеса, бути посередниками між людьми і богом. Культ «С.» найбільш поширений в *ісламі* та *християнстві*. Для вшанування «С.» церква встановила реліг. свята, створила житєписи «С.», т. з. *житія*, сфабрикувала численні *мощі* та ін. *реліквії*.

«СВЯТІ́ МІСЦЯ» — місцевості та споруди, які, за реліг. легендами, пов'язані з подіями церк. історії, діяннями *Христа* або окремих *«святих»* і є об'єктом *паломництва* віруючих. «С. м.» в християнстві, напр., є *Єрусалим*; в ісламі — *Мекка* та *Медина*.

СВЯТКО́ВІ ДНІ — в СРСР вільні від роботи дні, встановлені законом у зв'язку з видатними подіями або традиційними датами. Ними є: 1 січня — Новий рік, 8 березня — Міжнар. жіночий день, 1 і 2 травня — дні міжнар. солідарності трудящих, 9 травня — День Перемоги, 7 жовтня — День Конституції СРСР, 7 і 8 листопада — річниця Великої Жовтн. соціалістичної революції. За *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* та законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 73 КЗпП УРСР) у ці дні робота на підприємствах, в установах, орг-ціях не провадиться. Закон дає вичерпний перелік робіт, які не можна зупиняти у С. д. До них належать роботи на безперервно діючих підприємствах, в установах, орг-ціях, де припинення робіт неможливе через виробничо-тех. умови; роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи. Працю в С. д. оплачують у подвійному розмірі (ст. 107 КЗпП УРСР). Грошову компенсацію за роботу в С. д. можна замінити наданням ін. вихідного дня лише за згодою працівника. Чергування у С. д. працівника компенсується наданням протягом найближчих 10 днів відгулу такої самої тривалості, як і чергування.

СВЯТОВИ́Т, Світовит — поганський бог Сонця у слов'ян, пізніше — бог родючості та війни. Щороку після жнив С. приносили жертви.

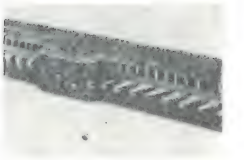

Сволок. Дерево. Різьблення. 1729. Київська область.

Орнаментальна вставка, виконана технікою **сграфіто** на будинку Українського товариства охорони пам'яток історії і культури УРСР у Києві. 1954.

на його честь влаштовували свята. Храм С. відомий у кол. балтійських слов'ян у м. Арконі (о. Рюген). Поширена думка, що зображенням С. є чотириликий *збруцький ідол*. Іл. див. т. 4, с. 232.

СВЯТО́ГО ЛАВРЕ́НТІЯ ЗАТО́КА — напівзамкнуте море Атлантичного ок. біля берегів Пн. Америки (Канада). Від океану відокремлена островами Ньюфаундленд і Кейп-Бретон, сполучена з ним прот. Кансо, Кабота і Белл-Айл. Пл. майже 263 тис. км², глиб. до 572 м. У затоку впадає *Святого Лаврентія ріка*, є острови (Антікості, Принца Едуарда та ін.). Пересічна т-ра води на поверхні ниж е —1° взимку, влітку до +15 . Солоність від 12—15‰ на Зх. до 32‰ на Пн. Сх. З грудня до травня вкрита кригою; бувають *тороси*. Судноплавство, рибальство. Гол. порти: Квебек (у гирлі р. Святого Лаврентія), Пор-Картьє, Сет-Іль (вивіз заліз. руди і зерна).

СВЯТО́ГО ЛАВРЕ́НТІЯ РІКА́ — ріка у Пн. Америці, на Сх. Канади і на її кордоні з США. Довж. 1200 км, площа бас. 1269 тис. км². Витікає з оз. *Онтаріо*, впадає у *Святого Лаврентія затоку* Атлантичного ок.; нижче м. Квебека утворює естуарій завдовжки 400 км, завширшки до 50 км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з грудня по квітень. Пересічна річна витрата води у серед. течії бл. 7800 м³/с. Завдяки каналам в обхід порожистих ділянок разом з системою *Великих озер* С. Л. р. утворює водний шлях, доступний для океанських суден. На С. Л. р. споруджено ГЕС (найбільші — Св. Лаврентія, Боарнуа, Роберт-Сандерс); розташовані міста Монреаль, Квебек. В бас. ріки — Лаврентійський провінціальний парк.

СВЯТОГО́РІВКА (до 1900 — Штепіне) — селище міського типу Добропільського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована на р. Бик (бас. Дніпра), за 5 км від залізничної ст. Добропілля. 2,4 тис. ж. (1982). У селищі — 2 цехи Білозерського з-ду мінеральної води, районне комунальне г-во. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. у 2-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1966.

СВЯТО́Ї Є́ЛЕНИ О́СТРІВ — володіння Великобританії в Атлантичному ок., до складу якого адміністративно входять також о-ви Вознесіння, Трістан-да-Кунья і 5 ненаселених островів. Заг. площа 0,4 тис. км²; нас. (1980) 6,3 тис. чол. (у т. ч. площа о. Святої Єлени 122 км², нас. 5,1 тис. чол.), гол. чин. нащадки англ. поселенців, креоли, африканці, китайці. Офіц. мова — англійська. Адм. ц.— Джеймстаун. Острови вулканічного походження, гористі, заввишки до 818 м. Клімат тропічний, пасатний. Переважає лугова рослинність, чагарники. Осн. заняття населення — с. г. і рибальство. Вирощують зернові, картоплю, овочі, а також льон (на експорт). Тваринництво. Довж. автомоб. шляхів — 109 км. Грош. одиниця — англ. фунт стерлінгів. Відкритий 1502 португальцями. У 1821 на о. Св. Єлени помер у засланні Наполеон I.

СВЯТОПО́ЛК ІЗЯСЛА́ВИЧ (1050—1113) — князь полоцький (1069—70), новгородський (1078—88), туровський (1088—93), великий князь київський (1093—1113), син *Ізяслава Ярославича*. В 1093 двічі зазнав поразки від *половців*. У 1103, 1107, 1111 брав участь в успішних походах *Володимира Мономаха* на половців. Був учасником *Любецького з'їзду 1097* і *Витечівського з'їзду 1100*. С. І. при четний до осліплення (1097) теребовльського кн. Василька Ростиславича (див. *Василько*). Підтримував лихварів. Він і його прибічники посилили феод. утиски, що викликало повстання в Києві (див. *Київське повстання 1113*).

СВЯТОПО́ЛК ОКАЯ́ННИЙ (бл. 980—1019) — князь туровський (988—1015) і великий князь київський (1015—19), син *Володимира Святославича*. Після смерті батька, спираючись на підтримку польс. короля *Болеслава I* Хороброго, з дочкою якого він був одружений, виступив претендентом на київ. престол. У міжусобній боротьбі 1015 вбив своїх братів *Бориса і Гліба* (за що дістав своє прізвисько) і на деякий час захопив у Києві великокнязівську владу. Проти С. О. виступив його брат новгородський князь *Ярослав Мудрий*. Зазнавши поразки в *Любецькій битві 1016*, С. О. втік до Польщі. Повернувшись 1018 з польс. військом, С. О. розбив Ярослава на Зх. Бузі і вигнав його з Києва. Невдоволення нар. мас вторгненням іноземців змусило польс. військо повернутися до Польщі. Втративши підтримку Болеслава, С. О. був розбитий 1019 Ярославом Мудрим за допомогою новгородців на р. Альті (біля Переяслава) і втік у Польщу, потім у Чехію. Загинув у дорозі.

СВЯТОСЛА́В ІГОРО́ВИЧ (р. н. невід.— п. 972 або 973) — великий князь київський (945—972), полководець. За князювання С. І. тривалий час правила Руссю його мати княгиня *Ольга* (в роки неповноліття С. І. та в той час, коли він перебував у воєнних походах). С. І. значно розширив територію Давньорус. д-ви, проводив активну зовн. політику щодо зміцнення престижу Русі і забезпечення її торг. інтересів. У 964—966 С. І. визволив з-під влади *хозар* сх.-слов'ян. племена *в'ятичів*, підкоривши їх своїй владі. В 60-х рр. 10 ст. розгромив *Хозарський каганат*. Скориставшись з пропозиції Візантії виступити проти Болгарії, С. І. 967 або 968 захопив ряд болг. міст на Дунаї і обрав місцем свого перебування Переяславець. Візант. уряд, занепокоєний успіхами С. І., підкупив *печенігів*, які 968 великими силами оточили Київ. С. І. повернувся до Києва і відігнав печенігів. Після смерті матері (969) С. І. правити Києвом доручив своєму старшому синові Ярополку, сина Олега відправив у древлянську землю, сина Володимира — в Новгород, а сам знову повернувся на Дунай і в союзі з болгарами виступив проти Візантії. Після *Доростольської оборони 971* С. І. змушений був укласти з візант. імператором мирний договір. Сх. Болгарія знову підпала під владу Візантії. Під час повернення С. І. з нечисленною військ. дружиною до Києва біля *Дніпрових порогів* був убитий печенігами.

Святослав Ігорович радиться з дружиною. Мініатюра з рукопису візантійського історика кінця 11 — початку 12 ст. Іоанна Скіліція.

СВЯТОСЛА́В ЯРОСЛА́ВИЧ (1027—76) — князь чернігівський (1054—73), великий князь київський (1073—76). Син *Ярослава Мудрого*. В 1054—72 разом з братами *Ізяславом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем* утворили своєрідний тріумвірат, що вершив усі справи на Русі. В 1060 С. Я. розбив *торків*. У 1067 разом з братами завдав поразки на р. Немизі полоцькому князеві Всеславу Брячиславичу. В 1068 трьох Ярославичів розгромили *половці* на р. Альті (біля Переяслава), проте С. Я. згодом розбив половців у Чернігівській землі біля Сновська. В 1073 С. Я. при підтримці Всеволода Ярославича відібрав у Ізяслава великокнязівський престол. С. Я. був одним з укладачів т. з. «Правди Ярославичів» (див. «*Руська правда*»). На замовлення С. Я. 1073 і 1076 було складено *Ізборники Святослава*.

СВЯТОЮ́РСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1922—23 — судовий процес, організований урядом бурж.-поміщицької Польщі над 39 комуністами — делегатами I з'їзду Компартії Східної Галичини і активістами місцевих організацій Комуністичної партії. Делегати з'їзду були заарештовані в приміщенні приватної школи на подвір'ї львівського собору св. Юра (звідси назва процесу). Провокаційний С. п. відбувався з 23.XI 1922 до 11. I 1923 у Львові. В своїх виступах на суді комуністи Й. В. *Крілик*. Н. В. *Хомин* та ін. викривали польс. окупаційний режим на зх.-укр. землях, пропагували погляди Комуністичної партії. Під тиском широкої громадськості суд змушений був винести більшості підсудних виправдувальний вирок.

СВЯ́ТЦІ — місяцеслов, календарний список християнських «святих» та свят на їхню честь.

СВЯЩЕ́НИК — у православній церкві сан священослужителя, що має право здійснювати богослужіння та церковні обряди. Офіц. назва — ієрей, народна — піп. Іноді С. в літературі називають і священослужителів інших християнських церков.

«СВЯЩЕ́ННА РИ́МСЬКА ІМПЕ́РІЯ» (962—1806, з кін. 15 ст.— «Священна Римська імперія германської нації») — середньовічна держава, до складу якої входили Німеччина (займала в імперії панівне становище), ряд королівств, герцогств і земель (Чехія, Пн. і Серед. Італія з Римом Бургундія, Нідерланди, швейцарські землі

та ін.), які в різний час фактично або номінально визнавали владу імператора. Засн. королем Німеччини *Оттоном I* як Римська імперія, а з часу правління імп. *Фрідріха I* Барбаросси (1152—90) наз. «С. Р. і.». Імператори «С. Р. і.» в інтересах нім. феодалів вели агресивну політику гол. чин. на Сх. (землі *полабських слов'ян*) та Пд. (Італія), в кін. 11—13 ст. боролися проти римських пап за інвеституру (право затвердження на духовних посадах). Боротьба імператорів «С. Р. і.» проти пап привела до ослаблення імператорської влади. В серед. 13 ст. «С. Р. і.» втратила Італію. Німеччина розпалася на ряд тер. князівств. Найбільш могутні князі — *курфюрсти* обирали імператора. Цей порядок було юридично закріплено *Золотою буллою Карла IV 1356*. Поступово влада імператора «С. Р. і.» стала номінальною (остаточно — в серед. 17 ст.). В ході наполеонівських воєн останній імператор «С. Р. і.» Франц II Габсбург 1806 зрікся престолу. Правлячі династії «С. Р. і.»— *Саксонська династія* (962—1024), *Франконська династія* (1024—1125), *Гогенштауфени* (1138—1254), *Габсбурги* (1273—1438 з перервами; 1438—1806) і *Люксембурги* (1308—1437 з перервами).

З. І. Мухіна.

СВЯЩЕ́ННИЙ СОЮ́З — реакційний союз Австрії, Пруссії і Росії, утворений 26.IX 1815 в Парижі після падіння імперії *Наполеона I*. В листопаді 1815 до С. с. приєдналися Франція і ряд ін. європ. д-в. Діяльність С. с. була спрямована на впровадження в життя рішень *Віденського конгресу 1814—15*, придушення революц. і нац.-визвольного руху в Європі. Відбулося 4 конгреси С .с.: Ахенський (1818), Троппауський (1820), Лайбахський (1821) і Веронський (1822). С. с. санкціонував збройну інтервенцію і придушення австр. військами революцій у Неаполі (1820—21) та *П'ємонті* (1821), франц. військами — в Іспанії (1820—23). С. с. зайняв ворожу позицію щодо нац.-визв. руху в Греції 1821. В роботі конгресів і в ряді заходів С. с. брала участь Великобританія, яка формально не була його членом. Суперечності між європ. д-вами, розвиток революц. руху в Європі (повстання *декабристів* у Росії 1825, *Липнева революція 1830* у Франції, революція в Бельгії 1830, *польське повстання 1830—31*) призвели до розпаду С. с. на поч. 30-х рр. 19 ст.

СГРАФІ́ТО, графіто (італ. sgraffito, graffito, букв.— видряпаний) — техніка декоративного оздоблення стін. Полягає в продряпуванні верхнього тонкого шару штукатурки до оголення нижнього шару, який за кольором від різняється від верхнього. В давні часи принципи С. застосовувалися в кераміці (вази Греції та Етрурії), в 15—17 ст. поширилися в Італії в оздобленні стін. С. використовується в монументально-декоративному мистецтві 20 ст., зокрема на Україні.

СГС СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — абсолютна *система одиниць* фізичних величин, основними одиницями якої є *сантиметр, грам, секунда*. Назва системи походить від перших літер цих одиниць. Похідними одиницями цієї системи є *дина, ерг, пуаз, стокс* та ін. Одиниці електр. величин у СГС с. о. вводяться як похідні на основі *Кулона закону*; магн. величин — виходячи з вимоги про однакову розмірність напруженостей електр. і магн. полів. СГС с. о. широко використовується в теоретичній та експериментальній фізиці. Див. *Гаусса система одиниць*.

Г. Л. Фалько.

СЕА́ТО (англ. SEATO: South-East Asia Treaty Organization — Організація договору Південно-Східної Азії) — агресивний воєнно-політ. блок, який діяв 1955—77. До СЕАТО входили США, Великобританія, Франція (до 1974), Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни і Пакистан. Ініціатором створення блоку були США. Гол. завданням блоку була боротьба проти нац.-визвольного руху і прогресивних сил в країнах Пд.-Сх. Азії і басейну Тихого ок. В договорі про створення блоку проголошувалося «право» країн-учасниць у будь-який час втручатись у внутр. справи азіатських д-в, а також поширення дії блоку на В'єтнам, Камбоджу (Кампучію) і Лаос (на порушення рішень Женевської наради 1954 по Індокитаю, які забороняли цим країнам вступати до воєнних блоків). Керівні органи блоку перебували в м. Бангкоку (Таїланд). Розвиток нац.-визвольного руху привів до краху СЕАТО. В 70—80-х рр. посилилися спроби імперіалістичних сил США і реакційних кіл у країнах Пд.-Сх. Азії створити замість СЕАТО новий воєнний блок на базі *АСЕАН*.

Г. С. Ігошкін.

СЕБОРЕ́Я (від лат. sebum — сало і грец. ῥέω — течу) — захворювання, що характеризується збільшенням або зменшенням виділення жиру з *сальних залоз* шкіри: шкірний жир при С. зазнає якісних змін. Розрізняють С. жирну (рідку), суху (густу) і мішану. При жирній С. збільшується виділення шкірного сала і шкіра стає жирною, блискучою, пори великі, зяють, нерідко утворюються *вугрі*. При сухій С. уражається звичайно волосиста частина голови, волосся стає сухе, утворюються дрібні білуваті лусочки (лупа). Іноді С. поширюється на ділянки брів, бороди, грудей, спини, статевих органів (лобок, мошонку тощо). Виникнення С. тісно пов'язане з нервовими й ендокринними розладами, а також розладами діяльності шлунково-кишкового тракту. Лікування спрямоване на нормалізацію діяльності нервової системи, ендокринних залоз обміну речовин; місцеве тощо.

СЕБУ́ — місто у Філіппінах, на Сх. о. Себу, адм. ц. провінції Себу. Мор. порт, міжнар. аеропорт (на о. Мактан). 419 тис. ж. (1975). Другий за значенням після Маніли екон. і культур. центр країни, центр важливого с.-г. району. Нафтопереробна та металообр. пром-сть. Підприємства по переробці с.-г. продукції (виробн. кокосової олії, переробка кави тощо). Ун-т Сан-Карлос (засн. 1595).

П. Р. Севак.

СЕВА́К (справж. прізв.— Казарян) Паруйр Рафаелович (26.I 1924, с. Чанахчі, тепер Совєташен, Араратського р-ну Вірм. РСР — 17.VI 1971, похований у Єревані) — вірм. рад. поет. Перша зб.— «Безсмертні наказують» (1948). У збірках «Дорога кохання» (1954), «Знову з тобою» (1957), «Людина на долоні» (1963), «Хай буде світло» (1969) розкрив духовний світ сучасника. Лірична поема «Невмовкаючий дзвін» (1959) присвячена композиторові Комітасу. Виступав із статтями з питань вірм. класичної і сучас. л-ри. Автор монографії «Саят-Нова» (1969). Перекладач творів рос. поетів, а також укр.— М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Вірші]. В кн.: Мелодії вірменського краю. К., 1973; [Вірші]. В кн. Сузір'я, в. 7. К., 1973; Людина на долоні. К., 1979; [Вірші]. Вірменська радянська поезія. Антологія. К., 1980; Рос. перекл.— Путник. Ереван, 1981; Неумолкаемая колокольня. М., 1982.

С. Г. Мірян.

СЕВА́Н — високогірне озеро на Кавказі, у сх. частині *Вірменського нагір'я*, в межах Вірм. РСР. Лежить між хребтами Шахдагським, Гегамським і Варденіським. У природному стані рівень озера становив 1916 м над р. м., пл. бл. 1416 км². С. складається з двох басейнів, розділених підводним підвищенням,— Великий С. (пл. 1032 км², глиб. до 59 м) та Малий С. (пл. 383,6 км², глиб. до 99 м). Вони з'єднані між собою протокою завширшки 8,5 км. Після часткового використання водних запасів рівень С. зменшився на 18 м, площа — на 160 км². Улоговина озера має тектонічно-загатне походження. Береги переважно високі, круті, мало розчленовані. Природне живлення відбувається за рахунок річного стоку і атм. опадів. З озера витікає р. *Раздан*. Пересічна т-ра поверхневих вод узимку до +2°, улітку — до +19°. У С. водяться форель, сиг. Води С. використовують для потреб енергетики (*Севанський каскад ГЕС*) та іригації. Здійснюються заходи щодо відновлення природної рівноваги С., порушеної зниженням його рівня, зокрема 1981 завершено буд-во тунелю завдовжки 48,3 км, по якому до С. спрямовано частину стоку р. Арпи. Будується (1983) канал для підключення до цього водоводу р. Воротан. У цілому С. щорічно одержуватиме 250 млн. м³ води. С має велике рекреаційне значення, на

Озеро **Севан.**

Севастополь. Пам'ятник героям-комсомольцям. Скульптор С. О. Чиж, архітектор В. І. Фомін. 1963.

його берегах — будинки відпочинку, санаторії, піонерські табори; район туризму. Для збереження багатств С. 1978 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по охороні і раціональному використанню природних ресурсів озера Севан», зокрема створено нац. парк «Севан» (1978). У бас. озера провадять лісонасадження тощо.

Г. К. Габрієлян.

СЕВА́НСЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС, Севано-Разданський каскад ГЕС — група гідроелектростанцій на р. *Раздан*, яка витікає з оз. *Севан* Вірм. РСР. Буд-во каскаду почато 1930, закінчено 1962. До складу каскаду входять Севанська ГЕС (стала до ладу 1948, встановлена потужність — 34,2 тис. кВт, 2 агрегати), Атарбекянська (відповідно — 1959, 81,6 тис. кВт, 2 агрегати), Гюмушська (1953, 224 тис. кВт, 4 агрегати), Арзнинська (1956, 70,6 тис. кВт, 3 агрегати), Канакерська (1936, 102 тис. кВт, 6 агрегатів), Єреванська (1961, 44 тис. кВт, 2 агрегати). Першою було збудовано Канакерську ГЕС. З введенням у дію Єреванської ГЕС буд-во каскаду було завершено. Сумарна встановлена потужність С. к. ГЕС становить понад 556 тис. кВт. Для роботи електростанцій каскаду використовують штучні попуски води з оз. Севан та природний стік р. Раздану. С. к.— один з опорних пунктів енерг. системи Вірм. РСР та Об'єднаної енергетич. системи Закавказзя.

О. С. Бурлака.

СЕВАСТО́ПОЛЬ — місто респ. підпорядкування Кримської обл. УРСР. Розташований на березі Чорного м., на пд.-зх. узбережжі Кримського п-ова. Мор. порт, залізнична станція. 321 тис. ж. (1982). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1783, після включення Криму до складу Росії, як військ.-мор. оборонний пункт Ахтіар. У 1784 порт і фортеця названі С. З 1804 С.— гол. військ. порт Чорномор. флоту. В С. відбулося *Севастопольське повстання 1830*. Під час *Кримської війни 1853—56* С. героїчно протистояв облозі об'єднаних англо-франко-тур. військ (див. *Севастопольська оборона 1854—55*). За *Паризьким мирним договором 1856* С. оголошено демілітаризованим містом. З 1871 С. відновлено як базу військ. флоту. В серед. 70-х рр. у місті виникли народницькі, в кін. 90-х рр. 19 ст. тут утворилися перші марксистські гуртки. В 1903 організовано Севастопольський к-т РСДРП, який спрямовував діяльність *Севастопольської військової організації РСДРП*. Під час революції 1905—07 спалахнули *Севастопольське збройне повстання 1905*, повстання на крейсері «*Очаків*». В 1906—08 в С. виходила нелегальна більшовицька газета «*Солдат*». 16 (29).XII 1917 в С. встановлено Рад. владу. Під час Великої Вітчизн. війни трудящі міста разом з частинами Рад. армії та флоту 250 днів героїчно обороняли С. від нім.-фашист. військ (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). На відзнаку заслуг захисників міста 22.XII 1942 встановлено медаль «За оборону Севастополя». Під час нім.-фашист. окупації (4.VII 1942 —9.V 1944) в С. (з березня 1943 до квітня 1944) діяла *Севастопольська підпільна організація*. Місто було визволено в результаті *Севастопольської наступальної операції 1944*. С. нагороджений орденом Червоного Прапора (1954). В 1965 місту-герою С. вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка». С.— важливий пром. центр Пд. України. Провідна галузь пром-сті — харч., у т. ч. риб на і рибоконсервна (виробниче об'єднання рибної пром-сті «Атлантика»), виноробна (2 виноробні заводи, на околицях — 5 радгоспів-заводів); м'ясопереробний, мол., безалкогольних напоїв з-ди, хлібокомбінат. Маш.-буд. і металообр. пром-сть представлена об'єднанням Мор. з-д ім. Серго Орджонікідзе (мор. плавучі крани), приладобуд. „Вітрила" та 2 електроремонтні з-дами. Підприємства легкої (швейна і трикотажних спорт. виробів ф-ки), деревообр. і буд. матеріалів пром-сті. ДРЕС. Балаклавське рудоуправління (видобувають флюсові вапняки для металург. пром-сті Пд. України та буд. матеріали). *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР, відділення Океанографічного ін-ту Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. *Севастопольський приладобудівний інститут*; технікуми: суднобуд., буд., рад. торгівлі; мед. уч-ще. *Севастопольський російський драматичний театр* імені А. В. Луначарського і *Чорноморського Червонопрапорного флоту російський драматичний театр*. 2 палаци культури, 50 клубів, 20 кінотеатрів, 85 б-к. Музеї: *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*, Червонопрапорного Чорноморського флоту, *Севастопольський художній музей* та *Херсонеський історико-археологічний заповідник*. Акваріум-музей Ін-ту біології південних морів. Архіт. пам'ятки: у стилі *класицизму* — Петропавлівський собор (1843—48), Графська пристань (1846, інж. С. Уптон) та ін.; адм. будівля (1895, арх. О. Кочетов, тепер музей Червонопрапорного Чорномор. флоту), панорама «Оборона Севастополя 1854—55 рр.» (1902—05, арх. В. Фельдман, інж. О. Енберг). Місто було повністю зруйновано під час Великої Вітчизняної війни, відбудовано за генпланом 1945 (арх. В. Артюхов, Ю. Траутман, інж. І. Жилко, під керівництвом Б. Бархіна). Серед споруд радянського часу — Матроський клуб (1952—54, арх. І. Богданов, Л. Кирєєв), діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року» (1959, художники П. Мальцев, Г. Марченко, М. Присєкін), готель «Україна» (1962—63, арх. І. Брауде), будинок міськвиконкому (1971—73, арх. І. Фіалко), Будинок політосвіти (1974, арх. Г. Кузьминський, В. Фуклєв та ін.), готель «Крим» (1978, арх. Фіалко та ін.). Пам'ятники: О. І. Казарському та екіпажу брига «Меркурій» (1834, архітектор О. Брюллов), затопленим кораблям (1905, скульптор А. Адамсон), Е. І. Тотлебену та російським саперам (1909, скульптор І. Шредер, художник О. Більдерлінг: відновлено, скульптори Л. Писаревський, С. Чиж), героям штурму *Сапун-гори* («Обеліск Слави», 1944, арх. О. Кисельов), матросу П. Кішці (1956, автори В. та І. Кейдук), В. І. Леніну (1957, скульптор П. Бондаренко, арх. С. Турковський, Ю. Щуко), П. С. Нахімову (1898; відновлено 1959, скульптор М. Томський, арх. О. Ареф'єв), воїнам 89-ї вірм. (Таманської) дивізії (1961, скульптор А. Арутюнян, арх. Д. Торосян), воїнам 414 груз. (Анапської) дивізії

Севастополь. Музей Червонопрапорного Чорноморського флоту. Архітектор О. М. Кочетов. 1895.

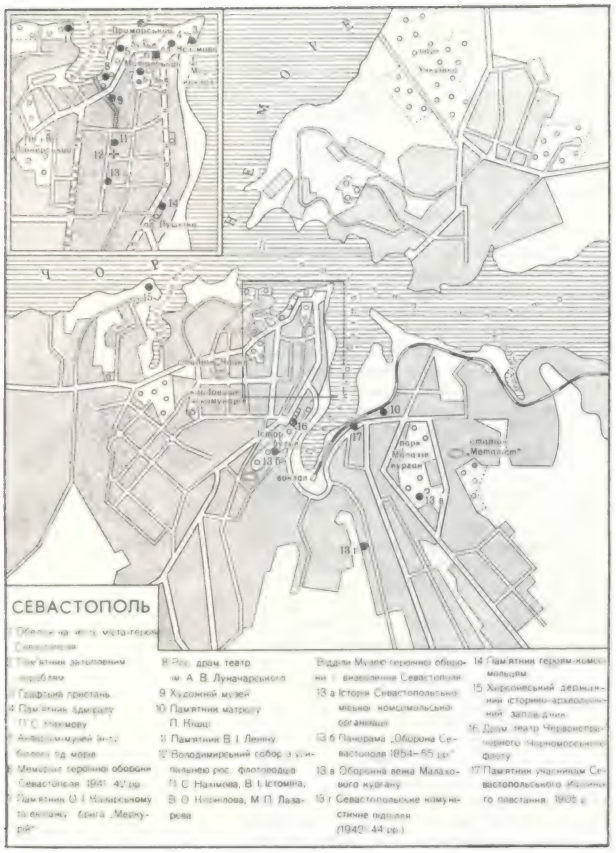

(1961, скульптор Т. Сіхуралідзе, арх. А. Гокадзе), морякам лінкора «Новоросійськ» (1963, скульптор П. Бондаренко, арх. О. Заварзін), героям-комсомольцям (1963, скульптор С. Чиж, арх. В. Фомін), борцям севастопольського підпілля 1942—44 (1964, скульптор Чиж, арх. О. Шеффер), меморіал Слави — пам'ятник героям оборони С. 1941—42 (1967, скульптор В. Яковлєв, арх. Фіалко), воїнам 77 Сімферопольської стрілецької дивізії (1974, скульптори О. Ельдаров, арх. Р. Шаріфов, Ф. Сеїд-Заде), обеліск на честь міста-героя (1978, скульптори Чиж, І. Макогон, арх. О. Баглей та ін.). В С. народилися рад. полярний дослідник І. Д. *Папанін*, рос. письменник К. М. *Станюкович*. З С. пов'язані життя і діяльність рос. флотоводців Ф. Ф. *Ушакова*, М. П. *Лазарєва*, П. С. *Нахімова*, В. О. *Корнілова*, Г. І. *Бутакова*; в роки Кримської війни в С. в діючій армії перебували хірург М. І. *Пирогов*, письменник Л. М. Толстой. В місті бували Леся Українка, О. І. Купрін, А. П. *Чехов*, О. С. *Попов*.

У 1914—18 тут проводив революц. діяльність Д. І. *Ульянов*. В С. вчилася військ. льотчиця П. Д. *Осипенко*. З С. пов'язана діяльність рад. учених В. О. *Водяницького*, А. Г. *Колесникова*, В. В. *Шулейкіна*. Іл. с. 78, 79.

Літ.: Гармаш П. Е. Город-герой Севастополь. Симферополь, 1972.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП, «Централка» — засн. 1904 шляхом об'єднання с.-д. гуртків і окремих орг-цій, що існували на військ. суднах і у військ. частинах, у Центр. флотський к-т військ. с.-д. орг-ції Чорноморського флоту («Матроська централка»). Керівне ядро «Централки», до якого входили матроси-більшовики І. Т. Яхновський, О. М. Петров, Г. М. Вакуленчук та ін., було зв'язане з Севастопольським к-том РСДРП. Під керівництвом «Централки» відбулися заворушення матросів флотської д-зії (1904), повстання на броненосці «*Потьомкін*», *Севастопольське збройне повстання 1905*, створювалися с.-д. орг-ції на кораблях і в берегових екіпажах. Після поразки Севастоп. збройного повстання «Централка» припинила свою діяльність. Проте незабаром орг-цію було відновлено. Представник її брав участь у роботі 1-ї конференції військ. і бойових орг-цій РСДРП в Таммерфорсі (1906). У 1906—08 орг-ція видавала газ. «Солдат», листівки.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — операція рад. військ 4-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. *Толбухін*), Окремої Приморської армії (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*, з 18.IV — генерал-лейтенант К. С. Мельник) у взаємодії з Чорноморським флотом (командуючий — адмірал П. С. *Октябрьський*) і кримськими партизанами. Проведена 5—12. V під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з метою визволення Севастополя. Була частиною *Кримської операції 1944*. Відступаючи під ударами рад. військ, 17-а нім. фашист. армія створила під Севастополем три оборонні рубежі, зокрема на *Сапун-горі*. Спроба рад. військ з ходу прорвати рубіж ворога не вдалася. Рад. командування спрямувало гол. удар на ділянці Сапун-гора — Карань силами лівого крила 51-ї і Приморської армій та допоміжний зі Сх. і Пн. Сх.— силами 2-ї гвард. армії. 5. V почали наступ війська 2-ї гвард. армії, 7. V — ударне угруповання. В результаті запеклих боїв рад. війська 8. V подолали гол. оборонну смугу ворога, 9. V визволили Севастополь. 12. V Приморська армія і лівофлангове з'єднання 51-ї армії знищили решту ворожих військ на мисі Херсонес. Кораблі Чорноморського флоту і авіація перешкодили ворогові евакуюватися морем. Внаслідок С. н. о. було завершено визволення Криму. Карта на с. 79.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОБОРО́НА 1854—55 — 349-денна [13 (25). IX 1854—27. VIII (8.IX) 1855] героїчна оборона Севастополя під час *Кримської війни 1853—56*. Завдавши поразки російським військам на р. *Альмі* і змусивши їх відступити до Бахчисарая, війська союзних держав (Англія, Франція, Туреччина, Сардінське королівство) підійшли до Севастополя, намагаючись оволодіти містом. Оборону Севастополя очолив нач. штабу Чорномор. флоту віце-адмірал В. О. *Корнілов*, його помічниками стали віце-адмірал П. С. *Нахімов* і контр-адмірал В. І. *Істомін*. Під їхнім керівництвом Севастополь було захищено з моря, організовано активну оборону

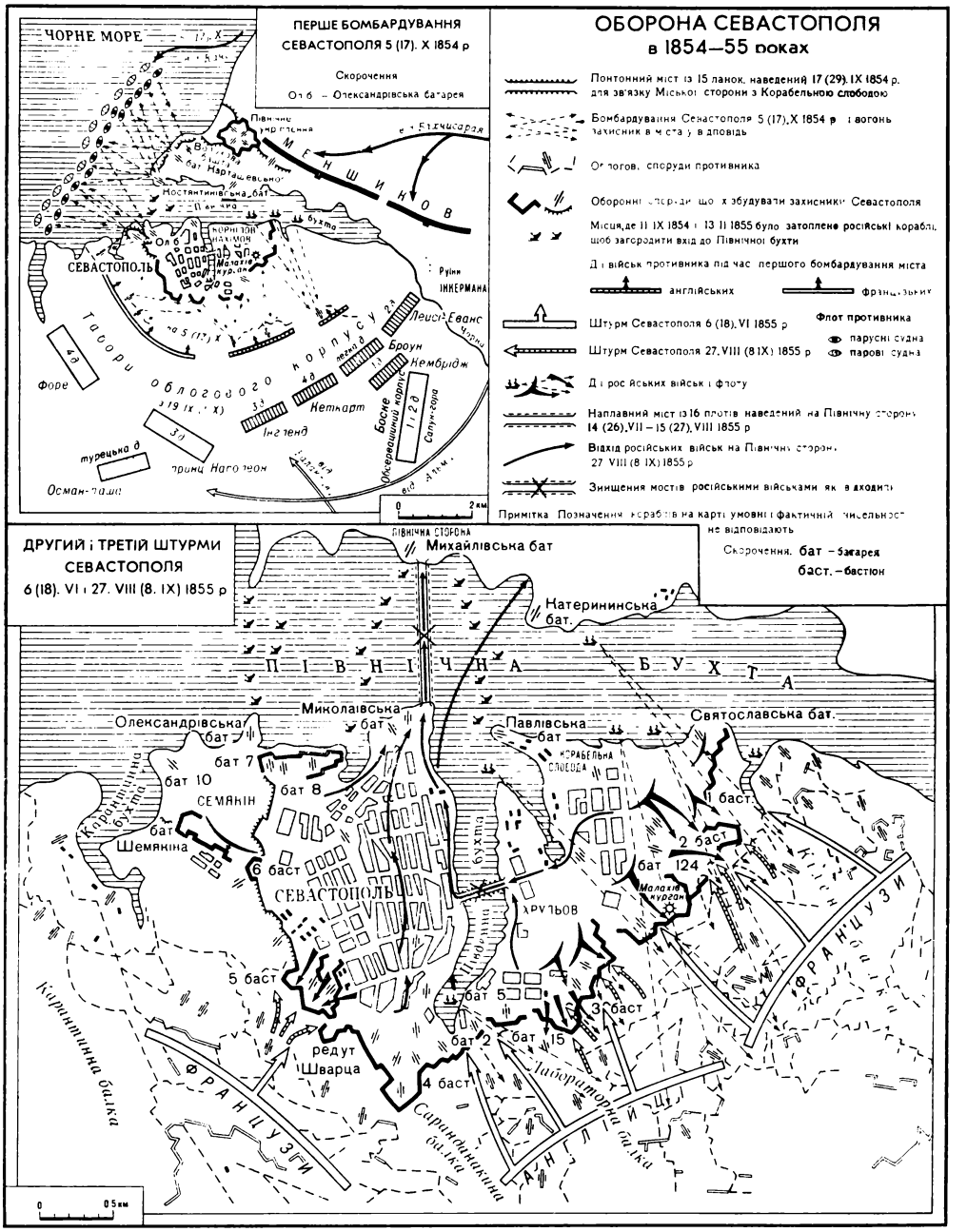

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОБОРОНА 1941—42

Севастополь. Пам'ятник П. С. Нахімову Бронза, граніт. 1898 (відновлено 1959, скульптор М. В. Томський, арх. О. В. Ареф'єв).

Севастополь. Пам'ятник затопленим кораблям. Скульптор А. Адамсон. Бронза, граніт. 1905.

з суходолу, де за планами військового інженера Е. І. *Тотлебена* споруджено ряд укріплень, що прикривали підступи до *Малахового кургану* — центра оборони міста. Гарнізон Севастополя було посилено моряками, зокрема з екіпажів затоплених у бухті кораблів. Не наважившись на негайний штурм Севастополя, союзне командування почало тривалу облогу. С. о. надовго скувала гол. сили союзних військ, не дала їм змоги розгорнути воєнні дії в Криму. Незважаючи на перевагу у військах та тех. засобах, безперервні бомбардування та неодноразові штурми, армія союзників (на квітень вони мали 170 тис. чол. проти 40 тис. чол. гарнізону Севастополя) не змогла зламати опір захисників фортеці. Винятк. мужність і відвагу виявило населення міста. Широко відомими стали імена героїв Севастополя матросів П. М. *Кішки*, Ф. Заїки, А. Рибакова, І. Димченка, солдатів О. Єлисєєва, І. Шевченка, Я. Махова, офіцерів Н. А. Бірильова, П. Завалишина та багатьох ін. Зазнавши великих втрат (бл. 73 тис. солдатів і офіцерів), союзні війська лише після чергового штурму на поч. вересня 1855 захопили Малахів курган. За наказом командування рос. війська залишили Севастополь, після чого союзники зайняли зруйноване місто. Героїчний захист Севастополя збагатив воєнне мистецтво досвідом тривалої оборони військ.-мор. фортеці спільними силами армії і флоту. На честь героїчної оборони в Севастополі споруджено пам'ятники віце-адміралам В. О. Корнілову і П. С. Нахімову, матросу П. М. Кішці. Встановлено пам'ятник затопленим кораблям. Відкрито панораму «Оборона Севастополя» (див. *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*). На відзначення 100-річчя С. о. місто нагороджено орденом Червоного Прапора (1954). Іл. т. 8, с. 156. *А. А. Вовк.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОБОРО́НА 1941—42 — героїчна оборона (30.X 1941—4.VII 1942) рад. військами, моряками і трудящими міста головної військ.-морської бази Чорноморського флоту — *Севастополя* під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. В жовтні 1941 війська 11-ї нім.-фашист. армії і рум. корпусу після запеклих боїв прорвались у Крим. Рад. війська під тиском переважаючих сил противника відійшли до Керченського п-ова, а частина сил — до Севастополя. На поч. листопада було створено Севастопольський оборонний район (СОР), до складу якого ввійшли частини Севастопольського гарнізону, кораблі та авіація Чорномор. флоту. Командування районом очолив командуючий флотом віце-адмірал П. С. *Октябрський*, його заступником по сухопутних військах став командуючий Окремою Примор. армією генерал-майор І. Ю. *Петров*. Нім.-фашист. командування розраховувало з ходу оволодіти містом. 3.XI на найближчих підступах до міста почалися бої. Війська СОР при підтримці авіації і флоту відбили спроби ворога оволодіти Севастополем. Зазнавши великих втрат ворог 21.XI припинив атаки. Але, поповнивши свої війська і зосередивши велику кількість важкої артилерії, він перейшов до планомірної облоги міста. 17. XII противник почав новий наступ на Севастополь В результаті двотижневих боїв ворожий наступ було відбито. Однак ціною великих втрат противникові вдалося вклинитися в розташування рад. військ. Створилася загроза прориву ворога до Пн. бухти. Рад. командування перекинуло в район боїв 79-у стрілецьку бригаду, 345 і 386-у стрілецькі д-зії, танк. батальйон. Діставши підкріплення, війська СОР ліквідували загрозу прориву. Велику роль у цьому відіграла *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42*. З відходом рад. військ у кінці травня 1942 з Керченського п-ова становище Севастополя різко погіршилося. Зосередивши під Севастополем бл. 10 д-зій, велику кількість танків і артилерії, нім.-фашист. війська після арт. і авіац. підготовки 7.VI знову перейшли в наступ, завдаючи гол. удару на Камишли, Мекензієві Гори і допоміжний — на Камари, Кадиківку. Після 5-денних запеклих боїв наступ противника було відбито. 18.VI, увівши в бій свіжі сили, ціною великих втрат ворогові вдалося вийти до Пн. бухти, Інкермана і *Сапун-гори*. Захисники Севастополя, витративши всі боєприпаси, за наказом Верховного Головнокомандування 4.VII залишили місто. Оборона Севастополя тривала 250 днів. Вона стала прикладом масового героїзму рад. воїнів і трудящих міста. В боях під Севастополем ворог втратив до 300 тис. чол. убитими й пораненими, сотні танків, гармат і літаків. С. о. мала важливе воєнно-політ. і стратегічне значення. За виявлений у С. о. героїзм і мужність 46 рад. воїнам було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. На ознаменування подвигу захисників міста 22.XII 1942 встановлено медаль «За оборону Севастополя». 8.V 1965 місто-герой нагороджено орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка».

Літ.: Огненные дни Севастополя. Симферополь, 1978.

М. Р. Кошкін.

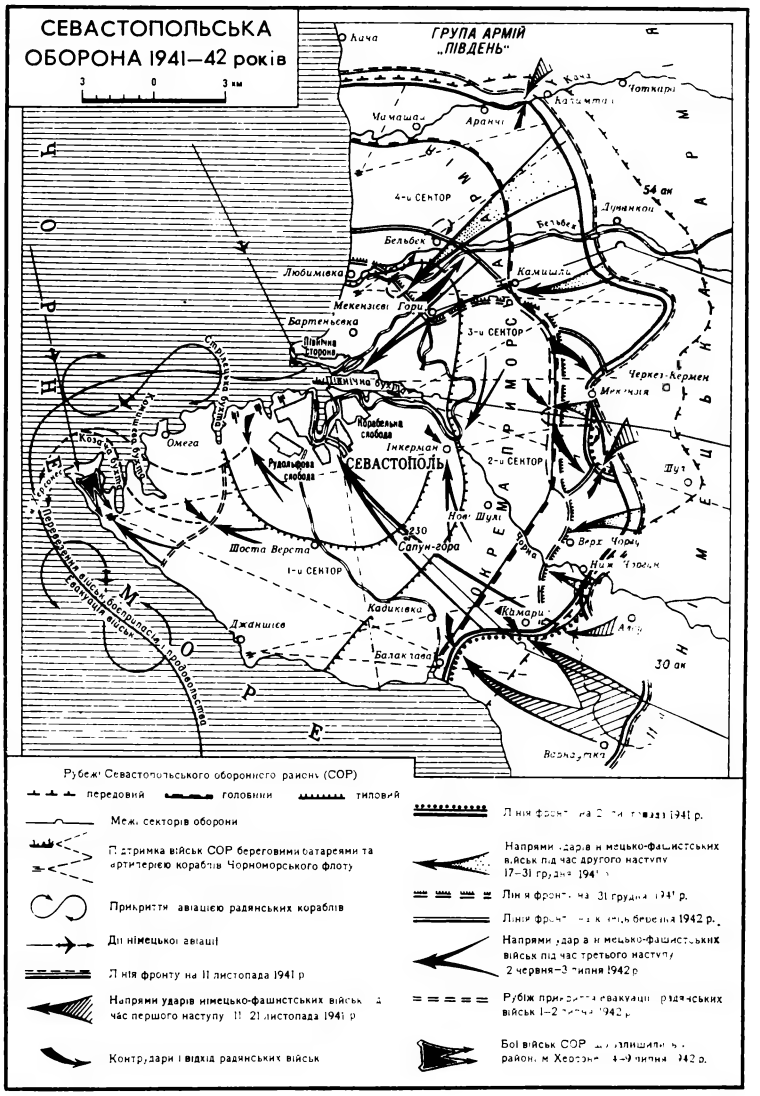

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Утворена у квітні 1917, комітет її обрано 1.VI. Об'єднувала робітників порту, моряків ряду кораблів Чорномор. флоту. З моменту заснування була більшовицькою, незалежною від меншовиків. Мала свою фракцію в місцевій Раді військ. і робітн. депутатів. При С. о. існував робітн. клуб. Широка мережа більшовицьких груп діяла на кораблях флоту, в службах порту. В липні 1917 Севастопольський к-т розгромили контрреволюціонери, але орг-ція не припиняла роботи. В її змішанні допоміг ЦК РСДРП, з яким у травні 1917 було встановлено зв'язок. ЦК РСДРП направляв на постійну роботу в парт. орг-ції Севастополя професіональних революціонерів Н. І. Островську, Ю. П. Гавена, М. А. Пожарова, К. Я. Зедіна та ін. У серпні 1917 орг-ція налічувала 150, у листопаді — 350 чол. Під її керівництвом 16 (29). XII 1917 в Севастополі встановлено Рад. владу. В березні 1918, з утворенням *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди* С. о. влилася в Кримську більшовицьку орг-цію (див. *Кримська обласна партійна організація*). *Б. І. Корольов.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ, «Комуністична підпільна організація в тилу німців» (КПОВТН). Діяла в окупованому Севастополі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в березні 1943 внаслідок об'єднання двох підпільних груп (керівники — П. Д. Сильников, В. Д. *Ревякін*), створених у Севастополі з кінця 1942. Очолив КПОВТН В. Д. Ревякін. У травні 1943 в орг-цію влилася підпільна група М. Г. Терещенка, що діяла у фашист. таборі військовополонених. На кінець 1943 КПОВТН об'єднувала до 200 чол. Більш як 80 патріотів подавали їй допомогу. Орг-ція мала свій статут, друкувала нелегальну газ. «За Родину», яку підпільники розповсюджували в місті. Всього вийшло 25 номерів газети по 500—600 примірників кожний. Крім того, розповсюджувалися написані від руки або друковані на друкарській машинці листівки. Важливе місце в діяльності орг-ції займали диверсії, екон. саботаж, збирання розвідувальних даних про противника, визволення з полону рад. воїнів. Внаслідок зради осн. ядро КПОВТН, у т. ч. В. Д. Ревякіна, М. І. Терещенка, було заарештовано і 14.IV 1944 розстріляно. Посмертно В. Д. Ревякіну присвоєно звання Героя Радянського Союзу, П. Д. Сильникова і М. І. Терещенка нагороджено орденом Леніна. Близько 60 підпільників відзначено урядовими нагородами. У Севастополі, в будинку, де містилися штаб орг-ції і підпільна друкарня, 1967 відкрито будинок-музей. Іменами загиблих героїв-підпільників названо вулиці міста, їм споруджено пам'ятники, відкрито меморіальні дошки на їхню честь. *І. П. Кондранов.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — одне з найбільших повстань в армії і флоті під час *революції 1905—07 в Росії*. Почалося стихійно 11 (24). XI після спроби командування вчинити збройну розправу над учасниками багатотисячного мітингу робітників, матросів і солдатів. Керівництво повстанням узяла в свої руки Севастопольська військ. с.-д. орг-ція. 12—14 (25—27).XI до повстанців приєдналося 13 суден Чорномор. флоту, в т. ч. крейсер «*Очаків*», броненосець «Св. Пантелеймон» (кол. «*Потьомкін*»), частина солдатів гарнізону. На знак солідарності робітники оголосили заг. політ. страйк. За ініціативою більшовиків було обрано Раду матроських, робітн. і солдатських депутатів. Командувати кораблями Рада запросила П. П. *Шмідта*. Царське командування скористалося з пасивної тактики повсталих, стягнуло до Севастополя значні військ. сили. 16 (29). XI карателі придушили С. з. п. Понад 300 чол. було засуджено військ. судами, понад 1 тис. чол. покарано без суду, а керівника повстання П. П. Шмідта, матросів-більшовиків О. І. Гладкова, С. П. *Частника*, М. Г. Антоненка було страчено. Велику роль С. з. п. у розвитку революції 1905—07 відзначив В. І. Ленін (див. Пов не зібр. тв., т. 12, с. 102—105).

Літ.: Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года. Документы и материалы. М., 1957; Сьомін Г. І. Революційний Севастополь. К., 1958; Тимофеев А. И. Севастополь выходит на баррикады. Симферополь, 1980. *В. П. Ващенко.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1830 — один з найзначніших нар. виступів — «*холерних бунтів*», що відбулися в Росії 1830—31. Було викликане утисками і сваволею царських урядовців під час карантину в Севастополі, встановленого в зв'язку з епідемією чуми. Міська біднота і матроси на чолі з унтер-офіцером Т. Івановим, обурені забороною завозити продукти до міста, в результаті чого почався голод, 3 (15).VI повстали, захопили Севастополь і 5 днів утримували його в своїх руках. Урядові війська 7 (19).VI придушили повстання. 7 повстанців було страчено, кількасот прогнано крізь стрій, а потім заслано на каторгу і в арештантські роти.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ МУЗЕ́Й ГЕРОЇ́ЧНОЇ ОБОРО́НИ І ВИ́ЗВОЛЕННЯ МІ́СТА — комплекс пам'яток і музейних експозицій, що висвітлюють історію міста-героя *Севастополя*. Засн. 1905. Початок музею поклала панорама Ф. О. Рубо «Оборона Севастополя 1854—55 рр.», яку відкрито 1905 в будинку, спорудженому (1904) на місці розташування 4-го бастіону в період *Севастопольської оборони 1854—55*. В роки Великої Вітчизн. війни панораму було зруйновано. Відновлена рад. художниками (під керівництвом В. М. Яковлєва і П. П. Соколова-Скаля) і знову відкрита 16.X 1954. Експозиції музею було створено також на місцях пам'ятних подій: на Сапун-горі (діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944»; автори — художники П. Т. Мальцев, Г. І. Марченко, М. С. Присєкін, відкрита 1959); 1962 в оборонній башті на *Малаховому кургані*; 1967 в будинку, де 1942—44 був штаб *Севастопольської підпільної організації*, очолюваної В. Д. *Ревякіним*. У 1977 відкрито експозицію відділу історії Севастопольської Червонопрапорної міської комсомольської орг-ції. У фондах музею зберігається понад 60 тис. експонатів (1982). *Е. М. Дороніна.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ ПРИЛАДОБУДІ́ВНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1964. В ін-ті (1982) 6 ф-тів: автоматики й лічильнорозв'язувальних пристроїв, радіотехнічний, корабельної енергетики й кораблебудування, технології приладобудування й точної механіки, вечірній і загальнотехнічний; є аспірантура. Фонд б-ки налічує (1982) понад 579 тис. одиниць зберігання. У 1982/83 навч. році кількість студентів — понад 10 тис. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 22 тис. спеціалістів. *В. П. Озеров.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені А. В. Луначарського. Засн. 1920 як Перший рад. театр ім. А. В. Луначарського. Ініціатором створення театру був Л. *Собінов*.

У репертуарі театру: «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Дядя Ваня» А. Чехова, «Королівський цирульник» А. Луначарського, «Зворотний зв'язок» О. Гельмана, «Останній строк» В. Распутіна, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Отелло» У. Шекспіра. В театрі працювали нар. арт. Узб. РСР В. Афанасьєв, засл. діячі мистецтв УРСР Є. *Сахаров*, К. *Кустенко*, заслужений діяч мистецтв Кирг. РСР А. *Самарін-Волжський*, засл. артисти УРСР С. Архангельський, М. Горський, Ю. Максимов, Б. Светлов, В. Стрижов. В трупі (1983): нар. арт.

Севастопольський російський драматичний театр імені А. В. Луначарського. Архітектор В. В. Полевін. 1954—56.

СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

В. І. Севастьянов.

К. А. Северинов.

С. Є. Северін.

І. М. Северин. Кубанський козак. 1909.

УРСР К. *Волкова,* засл. діячі мист. УРСР М. Шеметов (1962—79 і з 1981— гол. художник), В. Ясногородський, засл. діяч мист. РРФСР В. Кисельов (з 1981 — гол. режисер), засл. артисти УРСР Г. Грозіна, В. Єфімов, С. Рунцова, засл. артисти РРФСР В. Афоніна, В. Тишаєв.

Л. І. Васильєва.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й —зібрання творів живопису, графіки, скульптури і декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1927 на базі Народно-художнього музею, створеного з приватних палацових колекцій м. Ялти як Севастопольська картинна галерея, з 1965 — сучас. назва. Має відділи: укр. і рос. дожовтневого мистецтва, радянського, а також зх.-європ. мистецтва. В музеї експонуються твори українських (С. Васильківського, П. Левченка, В. Орловського, М. Самокиша, В. Касіяна, І. Кавалерідзе та ін.), російських (В. Тропініна, І. Айвазовського, І. Крамського, І. Шишкіна, В. Верещагіна, І. Бродського, І. Грабаря, С. Коненкова та ін.) і зх.-європ. (зокрема, Я. Бассано, Л. Джордано, Ф. Снейдерса, Д. Тенірса Молодшого, Г. Робера) майстрів.

СЕ́ВАСТЬЯНОВ Віталій Іванович (н. 8.VII 1935, м. Красноуральськ Свердл. обл.)— льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1970, 1975). Член КПРС з 1963. Закінчив (1959) Моск. авіац. ін-т ім. С. Орджонікідзе. Кандидат тех. наук (з 1965). В загоні космонавтів з 1967. Разом з А. Г. *Ніколаєвим* як бортінженер здійснив політ (1—19.VI 1970) на космічному кораблі «Союз-9». Це був найтриваліший на той час автономний політ пілотованого корабля типу «*Союз*». Разом з П. І. *Климуком* як бортінженер здійснив політ (24.V—26.VII 1975) на космічному кораблі «Союз-18». 26.V корабель зістикувався з орбітальною станцією «Салют-4» (див. «*Салют*»). Під час польотів С. виконував програму наук.-тех. та мед.-біол. досліджень, а також відпрацьовував методику проведення прикладних робіт по дослідженню природних ресурсів Землі. Дійсний член Міжнародної астронавтичної академії. Державна премія СРСР 1978.

СЕВЕ́РА (Шігель) Іван Васильович (21.V 1891, с. Новосілки, тепер Яворівського р-ну Львів. обл.— 20. XII 1971, Львів) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). В 1904—07 навчався в різьбярській школі у м. Яворові, 1910—14 — у Львів. художньо-промисловій школі, 1915—18 — в петрогр., 1919—21 — празькій, 1921—25 — римській АМ. В 1926 приїхав на Рад. Україну. Твори: «Композитор» (1924), «Портрет В. І. Леніна» (1929), «Узбецький танок» (1935), «М. Коперник» (1938), «І. Франко» (1947), «В. Стефаник» (1949), «Ніл» (1965). В 1926—29 викладав у Київ. худож. ін-ті, 1929—34 — у Харків. худож. ін-ті, з 1947 — у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва (з 1967 — професор). Учнями С. були Д. *Крвавич,* В. *Одрехівський* та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Крвавич Д. Іван Васильович Севера. К., 1958.

СЕВЕ́РИ (Severi) — династія рим. імператорів 193—235. Політика С. в основному мала антисенатський характер. Опорою С. були армія і чиновництво. За С. намітилася тенденція до необмеженої влади імператора. С. створили військ.-бюрократичну монархію, яка захищала інтереси рабовласників. Гол. представники С.: *Септімій Север* (правив 193—211), Каракалла (211—217), Александр Север (222—235).

СЕВЕ́РІН Іван Митрофанович [23.IX (5.X) 1881, с. Остапівка, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 20.II 1964, Київ] — укр. рад. живописець. Навчався в Миргород. художньо-пром. школі ім. М. В. Гоголя у О. *Сластіона,* 1903—05 — у Харків. міській школі рисування і живопису, 1905—07 — Краків. академії красних мистецтв у Я. *Станіславського* та С. *Виспянського,* 1907 — в римській, 1908, 1912—13 — паризькій АМ. В 1915—17 на пропозицію В. В. *Різниченка* С. виїздив з геолого-геогр. експедицією на Тянь-Шань і Тібет, де зробив багато замальовок. В 1917—24 жив у Киргизії, з 1925 — на Україні. Був членом *АРМУ.* Писав пейзажі України, Кубані, Серед. Азії, Франції, Польщі. Твори: «Закопане» і «Околиці Рима» (1907), «Вечір в Альпах» (1908—09), «Кубанський козак» (1909), «На Україні», «Степ український», «Сутінки», «Зимовий вечір у Карпатах», цикли «Гуцульщина» (1907—11), «На Дніпрельстані» (1930—32). С.— автор портретів Т. Шевченка (у співавт.), І. Франка, Лесі Українки, О. Корнійчука. В 1925—27 викладав у худож. технікумі, 1927—33 — худож. ін-ті у Харкові. Твори С. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

В. М. Ханко.

СЕВЕРИ́НОВ Кузьма Антипович (н. 14.XI 1931, с. Хохол-Тростянка, тепер Острогозького р-ну Ворон. обл.) — передовик виробництва у вугільній промисловості, шахтар, заслужений шахтар УРСР (з 1965). Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1957. З 1955 працює бригадиром бригади робітників очисного вибою шахти ім. Г. Димитрова виробничого об'єднання по видобуванню вугілля «Красноармійськвугілля» Донец. обл. С.— один із зачинателів *руху за комуністичне ставлення до праці.* Очолювана ним бригада одна з перших у країні завоювала почесне звання колективу комуністичної праці (1958). Делегат XXIII, XXV з'їздів КПРС, XX—XXII та XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Ю. О. Поляков.

СЕВЕ́РІ (Severi) Франческо (13.IV 1879, м. Ареццо — 8.XII 1961, Рим) — італ. математик, іноз. член АН СРСР (з 1924). Закінчив (1900) Турінський ун-т. Професор ун-тів у Падуї (1905—21), Феррарі (1909—21) та Римі (з 1921). Осн. праці С. стосуються геометрії, алгебри, матем. аналізу та топології.

СЕВЕРІ́Н Сергій Євгенович [н. 8 (21).XII 1901, Москва] — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1968) і АМН СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1971). Закінчив Моск. ун-т (1924). Учень В. С. *Гулевича.* 1932—48 — професор 3-го Моск. мед. ін-ту (тепер Рязанський мед. ін-т). У 1935 організував лабораторію, а з 1939 очолив кафедру біохімії тварин в Моск. ун-ті. 1945—47 — директор Ін-ту харчування АМН СРСР, а 1948—49 — Ін-ту біол. і мед. хімії АМН СРСР. Осн. праці присвячені біохімії м'язової тканини, міокарда, крові, проблемам ензимології. Нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія. 1982.

СЕВІ́ЛЬСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — одна з основних художніх шкіл в Іспанії 15—17 ст. Художники цієї школи вже в 15 — на поч. 16 ст. виявили інтерес до реальної дійсності і матеріального відображення її форм (А. Фернандес та ін.). У 16 — 1-й пол. 17 ст. у творчості Х. де Роеласа, Ф. Еррери Старшого, П. Леготе, Ф. Пачеко з'явилися демократичні тенденції. В Севільї зародився і досяг розквіту «бодегонес» — жанровий живопис зі сценами з нар. життя. В 17 ст. у Севільї працювали видатні іспан. художники Д. *Веласкес,* Ф. *Сурбаран,* Б. Е. *Мурільйо,* скульптор Х. Мартінес та ін. Для творів майстрів С. ш. ж. характерні реалістичне трактування сюжетів (навіть релігійних), увага до людини та її оточення.

СЕВІ́ЛЬЯ — місто на Пд. Іспанії, центр провінції Севілья та істор. обл. Андалусія. Порт на р. Гвадалквівірі, доступний для мор. суден. Вузол з-ць. Поблизу С., в Сан-Пабло — аеропорт. 558 тис. ж. (1971). Розвинута харчосмакова (виноробна, тютюнова, борошномельна, олійно-жирова, консервна) і текст. (у т. ч. джутова на імпортній сировині) пром-сть. Машинобудування (зокрема суднобудування); воєнна, скляна, шкіряна, паперова пром-сть. Ун-т (засн. 1502). Провінціальні археол. та красних мистецтв музеї, будинок-музей Б. Е. *Мурільйо.* З С. вийшла в море 1-а експедиція Х. *Колумба.* Серед архіт. пам'яток — маврітанський замок

Севастопольський художній музей.

Алькасар (почато буд-во в кін. 12 ст.; численні добудови — в 14—16 ст.), Золота башта (1220), готичні церкви 13—14 ст. (Сан-Ісідоро, Сан-Хіль та ін.), собор (1402—1506, купол — 1519; багате зібрання ісп. мистецтва 16—18 ст.), «Каса де Пілатос» (кін. 15 ст.—1553), «Каса Лонха» (біржа, 1583—98), церкви 17—18 ст. У С. сформувалася *Севільська школа живопису.*

СЕ́ВРСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1920 — один з імперіалістичних договорів *Версальсько-Вашінгтонської системи,* укладений 10.VIII в м. Севрі країнами *Антанти* та державами, що приєдналися до неї, з одного боку, і султанською Туреччиною — з другого. С. м. д. оформив поділ *Османської імперії.* Договір був спрямований проти *кемалістської революції* і мав на меті створення плацдарму для нападу на Радянську Росію. За умовами цього договору Сірія і Ліван передавалися Франції, Палестина і Ірак — Великобританії як підмандатні території (див. *Мандатна система*). Туреччина відмовлялася від претензій на Аравійський п-ів і країни Пн. Африки, визнавала *протекторат* Великобританії над Єгиптом, англ. анексію о. Кіпр. Сх. Фракія, Галліпольський п-ів, район Ізміра передавалися Греції, Додеканеські о-ви — Італії, Чорноморські протоки демілітаризувалися і переходили під контроль новоутвореної міжнар. Комісії проток. Договором було обмежено тур. збройні сили (50 тис. чол.). С. м. д. не було ратифіковано Туреччиною. Скасований на *Лозаннській конференції 1922—23.*

СЕ́ВРСЬКИЙ ФА́РФО́Р — художні вироби фарфорового з-ду в Севрі (Франція). Фарфорову мануфактуру було переведено до міста 1756 з Венсенського замку, де з 1738 виготовляли так званий м'який *фарфор.* З серед. 18 ст. в Севрі виробляли посуд, вази, статуетки в стилі *рококо,* пізніше — *класицизму.* Моделі для С. ф. створювали скульптори Е. М. *Фальконе,* Л. С. Буазо, Ж. Ле Ріш. Для розписів нерідко використовувались малюнки Ф. *Буше.* Спершу вироби Севрської мануфактури (за винятком фігур і груп) створювалися з т. з. м'якого фарфору, з поч. 70-х рр. 19 ст. вироблявся і твердий фарфор. У 20 ст. севрський з-д зберіг значення найвідомішого центру виробн. худож. фарфору у Франції. Зразки С. ф. зберігаються в музеях СРСР, в т. ч. України. Іл. див. також до ст. *Фарфор.*

Літ.: Бирюкова Н. Ю. Французская фарфоровая пластика XVIII века. Л., 1962.

СЕВРЮ́ГА (Acipenser stellatus) — риба роду *осетер.* Довж. тіла до 220 см, маса до 80 кг. Від ін. *осетрових* відрізняється довгим вузьким мечовидним рилом. Поширена в бас. Чорного, Азовського, Каспійського морів, вселена в Аральське м. Прохідна риба. Статева зрілість настає у самців на 5—13-му році, у самок на 8—17-му. Нерест відбувається у квітні — червні — серпні. Живиться С. безхребетними і дрібною рибою. С.— цінна промисл. риба. Запаси С. підтримуються за рахунок штучного відтворення на *риборозплідних ках.* Відомі природні гібриди С. з *білугою, стерляддю, шипом,* штучно одержані життєстійкі гібриди С. з стерляддю.

СЕВУ́НЦ (справж. прізв.— Григорян) Гарегін Севійович [21.I (3.II) 1911, Хндзореськ, тепер Горіського р-ну Вірм. РСР — 13.I 1969, Єреван] — вірм. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Друкуватися почав 1928. Перша зб. оповідань — «До землі» (1935). Романи «Тегеран» (т. 1—2, 1952) — про боротьбу трудящих Ірану за своє визволення, «Полонені» (1958) — про героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. Писав публіцистичні твори. Автор статті «Наш Шевченко» (1961). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Наш Шевченко. «Прапор», 1961, № 3; Полонені. К., 1963.

С. Г. Амірян.

СЕГАРЕ́ЛЛІ (Segarelli) Герардо (р. н. невід., Альсено, біля м. П'яченци — 18.VII 1300, Парма)— засновник секти *апостоліків* (бл. 1260) в Італії. Селянин. Проповідував майнову рівність, викривав католицьке духівництво. Після засудження рим. церквою секти апостоліків С. був заарештований і спалений.

СЕ́ГЕД — місто на Пд. Угорщини, адм. ц. медє Чонград. Розташований на р. Тисі. Вузол з-ць, річковий порт. 171 тис. ж. (1980). Найрозвинутіша текст. (бавовняна, вовняна, льняна, шовкова, трикотажна) і харчосмакова (у т. ч. борошномельна, м'ясо-плодоконсервна, тютюнова) пром-сть. Металообробні, газоочисні, гумовотех., деревообробні, швейні, шкіряно-взуттєві підприємства; судноверф. Родовища газу. Ун-т (з 1872). Мед., пед. і харч. пром-сті ін-ти. Театр, музей. Архіт. пам'ятки 15—18 ст.

СЕГМЕ́НТ (від лат. segmentum — відрізок, смуга) — 1) Плоска фігура, обмежена дугою кривої та *хордою,* що стягує її кінці. Напр., *С. круга* — частина круга, обмежена дугою *ABC* і хордою *AC* (мал.). 2) Частина геом. тіла, обмежена площиною та відрізаною цією площиною частиною поверхні тіла (див., напр., *Кульовий сегмент*). 3) *Відрізок* прямої разом з його кінцями; сукупність усіх дійсних чисел між двома заданими (включаючи й задані). Див. також *Інтервал* у математиці. Іл. с. 83.

СЕГМЕНТА́ЦІЯ — те саме, що й *метамерія.*

СЕГНЕ́ТОВА СІЛЬ — подвійна натрієво-калієва сіль винної кислоти $KOOC(CHOH)_2COONa\ 4H_2O$. Безбарвні кристали, втрачають воду при температурі вище 55,6° С; добре розчинні у воді. Назву дано за прізвищем франц. аптекаря Е. Сеньєта (1632—98), який відкрив сіль 1655. Від назви солі походить назва речовин із своєрідними діелектричними властивостями, вперше виявленими у С. с. (див. *Сегнетоелектрики*). С. с. входить до складу т. з. реактиву Фелінга, що його використовують для виявлення сахарів з вільною альдегідною групою; застосовується у медицині як проносне.

СЕГНЕТОЕЛЕ́КТРИКИ — діелектричні та напівпровідникові *кристали,* які у певному інтервалі температур і без впливу зовнішніх полів мають спонтанну (самочинну) поляризацію (див. *Поляризація діелектриків*). Ця поляризація зумовлена зміщенням іонів *кристалічної гратки* відносно їхнього положення в неполяризованому кристалі, а також впорядкуванням атомних груп, які мають дипольні моменти (див. *Диполь* електричний). С. характеризуються наявністю *гістерезису, доменів,* мають велику *діелектричну проникність,* що залежить від *напруженості поля* електричного, т-ри, пружних напруг, випромінювання тощо. Уперше ці властивості було виявлено у *сегнетовій солі,* звідки й назва кристалів «сегнетоелектрики». Відомо кілька сотень С. Їх класифікують за характером *фазового переходу* поблизу *Кюрі точки* (при цій т-рі зникає спонтанна поляризація), за симетрією кристала тощо. З С. найкраще вивчено ніобат літію, титанат барію, титанат стронцію. Використовують С. у різних галузях науки і техніки для взаємного перетворення звукових та електр. сигналів, вимірювання т-ри і *тиску,* у приймачах *електромагнітних хвиль* та *лазерах.* Див. також *Піроелектрика.*

Літ.: Желудев И. С. Основы сегнетоэлектричества. М., 1973; Сегнетоэлектрики в технике СВЧ. М., 1979; Иона Ф., Ширане Д. Сегнетоэлектрические кристаллы. Пер. с англ. М., 1965; Лайнс М., Гласс А. Сегнетоэлектрики и родственные им материалы. Пер. с англ. М., 1981.

Д. Ф. Байса.

СЕГРЕ́ (Segrè) Еміліо Джіно (н. 1. II 1905, Тіволі) — італ. фізик-експериментатор, член Національних АН США та Італії. Закінчив (1928) Римський ун-т, де працював до 1935, з 1938 — в Каліфорнійському університеті. Наук. праці — з атомної спектроскопії, ядерної фізики і ядерної хімії. В складі групи Е. *Фермі* брав участь 1934 у вивченні явища повільних нейтронів. Разом із співробітниками відкрив нові хім. елементи технецій (1937), астат і плутоній-239 (1940), у 1955—антипротон. Нобелівська премія, 1959.

СЕГРЕГА́ЦІЯ (лат. segregatio — відокремлення) — один з проявів політики і практики расової *дискримінації,* що полягає у примусовому відокремленні «кольорового» населення від «білого». Особливо потворних форм С. набула в Пд.-Афр. Республіці (ПАР). Основою здійснюваної расистами ПАР політики служить доктрина *апартеїду.* С. зазнають негри в ряді штатів США, араби в Ізраїлі. С. суперечить принципам і нормам сучас. *міжнародного права,* що містяться в *Статуті ООН,* Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародних пактах про права людини, Міжнародній конвенції про припинення апартеїду і покарання за нього та ін. СРСР та ін. країни соціалізму послідовно і рішуче виступають за повну лік-

І. В. Севера. Портрет М. Коперника. Бронза. 1938. Планетарій. Москва.

Севілья. Золота башта. 1220.

Севрський фарфор. Статуетка «Амур» за моделлю Е. М. Фальконе. 18 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

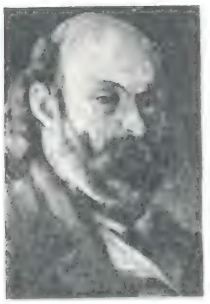

П. Сезанн. Автопортрет. 1879. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

П. **Сезанн.** П'єро і Арлекін. 1888. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

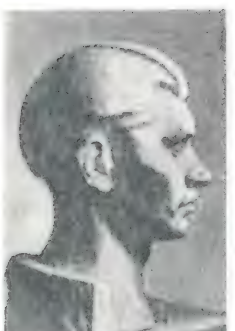

Портрет **В. Ф. Седляра** роботи Б. М. Кратка. Гіпс. 1927.

відацію С. як однієї з найганебніших форм нехтування прав і гідності людини. *О. М. Овсюк.*

СЕГРЕГА́ЦІЯ у техніці — 1) У металургії — неоднорідність хім. складу металів (сплавів). Виникає в процесі їхньої *кристалізації* (її тоді наз. *ліквацією*), а також при термічній обробці їх у твердому стані. У кольоровій металургії С. наз. комбінований процес *випалу* окисленої руди з подальшим її збагаченням (методом магн. *сепарації* або *флотацією*). 2) У гірничій справі — розподіл зерен мінеральної суміші за висотою шару залежно від їхньої величини. Виникає під дією вібрації, напр., на *шлюзі* або концентраційному столі (дрібні зерна потрапляють у нижню частину просіяного шару) чи при насипанні штабеля зернистого матеріалу (великі шматки переважно скочуються вниз). Явище С. використовують у збагаченні корисних копалин.

СЕГУ́Н (япон., скорочене від сейї тайсьогун — великий полководець, який підкоряє варварів) — спочатку військ. звання, що присвоювалося командуючим військами, які 794—811 підкоряли народності ебісу в пн.-сх. частині о. Хонсю. В 1192—1867 — титул військ.-феод. правителів Японії, за яких імператорська династія була позбавлена реальної влади. Всього було три династії С.: *Мінамото* (1192—1333), Асікага [1335 (1338)—1573], *Токугава* (1603—1867). Владу С. було повалено під час незавершеної бурж. революції 1867—68 (див. *Мейдзі ісин*).

СЕДА́Н — місто на Пн. Сх. Франції. До кін. 19 ст.— фортеця. Біля С. 1—2.IX 1870, під час *франко-прусської війни 1870—71*, нім. війська (під фактичним командуванням ген. Г. *Мольтке*) оточили і розбили франц. армію (командуючий — маршал М. Е. *Мак-Магон*). 2.IX франц. армія капітулювала. До полону потрапило понад 100 тис. чол., у т. ч. імператор *Наполеон III*. Битва під С. прискорила падіння режиму *Другої імперії* (4.IX 1870).

СЕДА́Н — закритий кузов *легкового автомобіля* з чотирма боковими дверцями і з двома або трьома рядами сидінь без перегородки між ними. В СРСР з кузовами типу С. (мал.) випускають більшість автомобілів, напр. ГАЗ-24 «Волга», ВАЗ-2101, «Москвич-412».

СЕДИМЕНТА́ЦІЯ (від лат. sedimentum — осідання) — осідання або спливання частинок, завислих у рідині або газі, під дією гравітаційних або відцентрових сил. Відбувається, якщо зумовлений цими силами спрямований рух частинок переважає над їхнім хаотичним тепловим рухом (див. *Броунівський рух*, *Дифузія*). Швидкість С. залежить від маси, розміру і форми частинок, в'язкості й густини седиментаційного (дисперсійного) середовища. С. часто супроводиться *коагуляцією* і *коалесценцією*. У природних умовах С. сприяє утворенню *осадочних гірських порід*, *прояснюванню води* у водоймах, видаленню з атмосфери краплинно-рідких і твердих частинок. На виробництві явище седиментації дає змогу розділяти порошки за розміром частинок, визначати розмір частинок у *дисперсійних системах* (седиментаційний аналіз), виділяти у вигляді осаду або «вершків» продукти хім. реакцій тощо. Для С. використовують *відстійники*, *класифікатори*, *сепаратори* та ін.

СЕДІ́ — грошова одиниця Гани, поділяється на 100 *песев*. За курсом Держбанку СРСР на 31.XII 1982 100 С. дорівнюють 26,0 крб.

СЕДЛЯ́Р Василь Феофанович [1 (12).IV 1889, Любеч, тепер смт Ріпкинського р-ну Черніг. обл.— 1938] — укр. рад. живописець. В 1916—17 навчався в Київ. художн. уч-щі, пізніше в Київ. ін-ті пластичних мистецтв у М. *Бойчука*. Член *АРМУ* — з 1925, об'єднання «Жовтень» — з 1930. Працював у галузі монументального і станкового живопису, станкової та книжкової графіки, декоративно-ужиткового мистецтва. Брав участь у розписах червоноармійських (т. з. Луцьких) казарм у Києві (1919), Київ. ін-ту пластичних мистецтв (тепер — Київ. художн. інститут) та Межигірського худож.-керамічного технікуму (всі — 1924), Червонозаводського театру в Харкові (1935—36). Автор картин «У школі лікнепу» (1924—25), «Розстріл» (1927), «Портрет Оксани Павленко» (1927), «Селянка», «Свято на Дніпрельстані» (1933—34); портретів робітників і робітниць Харків. тракторного заводу (1935—36); іл. та графічних оздоб до «Кобзаря» Т. Шевченка (1931); художньої кераміки (фаянс, майоліка, 1924—29); картонів до тематичних килимів (1936). Окремі твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві. Викладав у Межигірському худож.-керамічному технікумі (1923—28), Межигірському технологічному ін-ті кераміки й скла (1928—30), Київ. худож. інституті (1930—36). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Холостенко Є. Василь Седляр. Х., 1934. *Л. В. Владич.*

СЕ́ДНІВ — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на р. Снові (прит. Десни), за 25 км від залізнич. ст. Чернігів. 1,9 тис. ж. (1982). Вперше згадується як давньорус. місто-фортеця Сновськ під 1068 в *Іпатіївському літописі*. У 1234 Сновськ захопив *Данило Галицький*. У 50-х рр. 14 ст. місто загарбало *Велике князівство Литовське*. З 16 ст. Сновськ має сучасну назву. На початку 16 ст. С. відійшов до Росії. За *Деулінським перемир'ям 1618* С. підпав під владу Польщі. В 1654 — у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1959 С.— с-ще міськ. типу. Радгосп, н.-д. станція по картоплі, бджолорозплідник, будинок побуту. Середня школа, лікарня, санаторій, будинок творчості та відпочинку Худож. фонду УРСР. Будинок культури, 5 б-к. У С. збереглися залишки давньорус. городища (урочище «Замок»). Серед архіт. пам'яток — Благовіщенська церква (кам'яна, 1690), комплекс будівель і парк садиби Лизогубів (17—19 ст.), Георгіївська (Юрія) церква (17 ст., дерев'яна). В С. бували Т. Г. Шевченко (1846, 1847), Л. М. *Жемчужников* (1852—56), Л. І. *Глібов* (1852), укр. письменник і етнограф Б. Д. *Грінченко*. В 90-х рр. 19 ст. тут працював укр. художник О. Г. *Сластіон*. У С. жив Д. А. *Лизогуб*, в маєтку якого переховувалися народники А. І. *Желябов*, С. Л. *Перовська*, В. А. *Осинський*.

СЕЗА́М — рід трав'янистих рослин родини сезамових, або кунжутових; те саме, що й *кунжут*.

СЕЗА́НН (Cézanne) Поль (19.I 1839, Екс-ан-Прованс — 22.X 1906, там же) — французький живописець, представник *постімпресіонізму*. В 1858—62 відвідував рисувальну школу в Ексі, 1861—65— Академію Сюїса в Парижі. Ранні твори художника позначені впливом П. *Веронезе*, О. *Дом'є* та ін. («Чернець», 1865—67; «Пастораль»; «Піч у майстерні», 1865—68). На противагу розпливчастості, нетривкості форм, властивих *імпресіонізму*, С. прагнув до відтворення матеріального світу, до вагомості й об'ємності форми («П'єро і Арлекін», 1888; «Персики й груші», 1888—90; «Акведук», 1889; «Гравці в карти», 1890—92; «Натюрморт з апельсинами та яблуками», 1895—1900, та ін.). Твори зберігаються в Луврі, в ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. Принципи мистецтва С. мали великий вплив на живопис 20 ст. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145, а також до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Перрюшо А. Сезанн. Пер. с франц. М., 1966; Поль Сезанн. Альбом. Л., 1975.

СЕЗО́Н (франц. saison, від лат. satio — сівба) — 1) Пора року (весна, літо, осінь, зима). 2) Частина року, на яку припадають певні явища природи або певні види госп. діяльності людини, відпочинку, спорту тощо. 3) Театральний, музичний С.— період, коли регулярно працюють театри, концертні зали тощо.

СЕЗО́ННІ ПРАЦІВНИКИ́ — робітники й службовці, зайняті на роботах, які в силу природних і кліматичних умов можна виконувати лише протягом певного періоду (сезону), що не перевищує 6-ти місяців. На С. п. поширюється дія заг. норм *трудового права* з деякими винятками, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24.IX 1974. *Трудовий договір* з С. п. можна укладати на певний строк або на виконання певної роботи протягом часу, не більшого за сезон. С. п. мають право розірвати цей договір, письмово попередивши про це *адміністрацію* за 3 дні. З ініціативи адміністрації трудовий договір з С. п. можна розірвати на заг. підставах, передбачених *законодавством про працю*, а також у разі зупинення на підприємстві роботи на строк понад два тижні з причин виробничого характеру або у зв'язку зі скороченням робіт та з причин неявки працівника на роботу безперервно протягом одного місяця у зв'язку з *тимчасовою непрацездатністю*. С. п. не

користуються правом на відпустку або заміну її грошовою компенсацією. Трудове законодавство містить і ін. особливості в регулюванні умов праці сезонних працівників. *Є. О. Монастирський.*

СЕЗО́ННІСТЬ ВИРОБНИ́ЦТВА — нерівномірність вироблення продукції протягом року, пов'язана з порою року (з сезоном). Характерними рисами сезонності є піднесення, спади й припинення *виробничого циклу* в окремі періоди року. Сезонність існує в ряді галузей пром-сті: м'ясній, молочній, рибній, харч., лісовій, а також у буд-ві, с. г. На сезонність с.-г. виробн. впливає цілий комплекс природних умов, у пром-сті вона значною мірою залежить від характеру виробн. В міру розвитку техніки і транспортних зв'язків створюються умови для подолання С. в. Це дає можливість збільшити випуск продукції, повніше використовувати *трудові ресурси* і *основні фонди*. С. в. у сільс. г-ві СРСР зменшують раціональним поєднанням галузей, *комбінуванням виробництва*, механізацією трудомістких робіт, створенням *агропромислових об'єднань* тощо.

СЕЇД АЗІМ ШИРВАНІ (9.VII 1835, Шемаха — 20.V 1888, там же) — азерб. поет-сатирик, просвітитель. Здобув духовну освіту в Іраку. Повернувшись на батьківщину, заснував в м. Шемаха просвітянську школу. Писав газелі, притчі, байки, віршовані оповідання. Сатиричні твори спрямовані проти фанатизму, лицемірства служителів культу. Критикував соціальну несправедливість, паразитизм баїв, духівництва («Повернення мутешхіда з навчання», «Похорон собаки», «Хабар богові» та ін.). Осн. мотиви лірики — любов до людини, боротьба за її щастя. *Тв.:* Рос. перекл.— Обращение к сыну. Баку, 1961. *В. І. Ціпко.*

СЕЇДІ Сеїтназар Хабін-ходжа-огли (1775, с. Ламма, тепер Карабекаульського р-ну Чарджоуської обл. Туркм. РСР — 1836, там же) — туркм. поет, воєначальник. Твори С. пройняті ідеями патріотизму, прославляють мужність, відвагу захисників батьківщини («Хребет коня», «Друзі», «Час розплати» та ін.). Велике місце у творчості С. посідає любовна лірика («Бережи честь», «Дві квітки», «Моя Хотіджа» та ін.). Загинув у бою проти військ перського шаха. *А. Улугбердиєв.*

СЕЇДОВ Гасан Неймат-огли (н. 16. VIII 1932, с-ще Качаган Марнеульського р-ну Груз. РСР) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї селянина. Після закінчення Азерб. політех. ін-ту (1956) працював пом. майстра, заст. нач. цеху, нач. цеху, заст. гол. інженера маш.-буд. з-ду ім. лейтенанта Шмідта (Баку). В 1965—71 — директор цього з-ду. В 1971—81 — секретар ЦК КП Азербайджану. З січня 1981 — Голова Ради Міністрів Аз. РСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1981. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медаллю.

СЕЙ (Say) Жан Батіст (5.I 1767, Ліон — 15.XI 1832, Париж) — франц. економіст, один з перших представників *вульгарної політичної економії*, ідеолог великої буржуазії. Прихильник вільної торгівлі (див. *Фритредерство*). Здобув комерційну освіту у Великобританії, з 1819 — професор політ. економії Паризького ун-ту та ін. навч. закладів Франції. Брав участь у Великій франц. революції до приходу до влади якобінців. С. вважав закони капіталістичного виробн. вічними, зводив виробн. лише до процесу діяння людини на природу. Виступав проти трудової теорії вартості Д. *Рікардо*. Вважав себе популяризатором вчення А. *Сміта*, насправді ж все зводив до ревізії наук. положень *класичної буржуазної політичної економії*. Гол. праця С.— «Трактат політичної економії» (1803; рос. перекл. окремих розділів, 1896). Автор вульгарної теорії «трьох факторів виробництва» (див. *Факторів виробництва теорія*). С. заперечував експлуататорську природу *капіталізму*.

СЕЙВА́Л, оселедцевий, або івасевий, кит (Balaenoptera borealis) — водний ссавець роду *смугач*. Тіло (довж. до 19 м) стрункe, в осн. сірого забарвлення, спинний плавець високий. Голова невелика, нижня щелепа трохи довша від верхньої. Пластини вуса темно-сірі з світлішою бахромою. Поширений у відкритих водах від Арктики до Антарктики; в СРСР — в далекосхідних, Баренцовому, Карському, зрідка Балтійському морях. Тримається поодинці або парами. Живиться перев. *веслоногими ракоподібними*, рибою, головоногими молюсками. Самка раз на два роки після майже 12 міс. вагітності народжує 1 маля завдовжки до 5 м.

СЕ́ЙГО Михайло Іванович (н. 6. VIII 1914, м. Вінніпег, Канада) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1932. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. З 1954 — редактор, 1960—80 — директор газ. «*Юкрейніан канейдіан*». Член крайового виконавчого комітету *Товариства об'єднаних українських канадців*. Автор книжки про Т. Г. Шевченка «Весь світ — моє село» (1964, у співавторстві з Г. Польовою).

СЕЙМ — найбільша ліва притока Десни (бас. Дніпра). Бере початок на схилах Середньоросійської височини у Бєлг. обл. РРФСР, тече в межах Курської обл. РРФСР та Сум. і Черніг. областей УРСР. Довж. 748 км, площа бас. 27,5 тис. км². Характер переважно рівнинний, шир. річища досягає 100 м; у заплаві — багато стариць і озер, заливні луки. Живиться переважно сніговими водами, частково — грунтовими. Замерзає в листопаді — грудні, скресає в березні — квітні. У пониззі судноплавний. Воду С. використовують для пром. і госп.-побутового водопостачання та зрошування; риборозведення. На С. — міста Курськ, Льгов, Рильськ, Путивль; на берегах — бази відпочинку. У заплаві С., поблизу с. Волинцевого,— *Волинцівські поселення і могильник*.

Сейнер.

СЕЙМ (польс. sejm, лит. saimas, чес. sněm) — 1) Станово-представницька установа у феод. Польщі, Чехії та деяких ін. державах Сх. Європи. Зокрема у Польщі С. виник у 15 ст. Вальний (загальний) С. у Польщі, а після *Люблінської унії 1569* — в *Речі Посполитій* складався з 2-х палат: сенату та посольської ізби. С. існував і в буржуазній Польщі 1919—39. 2) Найвищий орган держ. влади ПНР, який обирається населенням на 4 роки на підставі заг., рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні.

СЕ́ЙНЕР (англ. seiner, від seine — рибальська сіть, невід) — морське моторне або моторно-вітрильне добувне *рибопромислове судно*. Обладнане обкидними капшуковими неводами, пристроями, якими вибирають і укладають неводи, рибопошуковою апаратурою, машинами для обробки й охолодження риби. В СРСР найпоширенішими є С. (мал.) довжиною 25—35 м, потужність їхнього гол. двигуна — 220 кВт.

СЕЙСМІ́ЧНА О́БЛАСТЬ (від грец. σεισμός — землетрус) — тектонічно активна ділянка земної кулі, в межах якої містяться вогнища *землетрусів*. У Рад. Союзі С. о. є Камчатка, Сахалін, Курильські о-ви, що входять до Тихоокеанського сейсмічного поясу, гірські райони й передгір'я республік Серед. Азії та Кавказу, України (Карпати, Кримські гори), які належать до Альпійсько-Гімалайського сейсмічного поясу. Коливання земної поверхні, зумовлені сильними землетрусами в С. о., іноді поширюються і на асейсмічні регіони, де землетрусів практично не буває. Так, землетруси 1940 та 1977 з *епіцентрами* в Румунії відчувалися на значній тер. Європ. частини СРСР, у т. ч. у Києві, Москві й Ленінграді. *Г. Є. Харечко.*

СЕЙСМІ́ЧНА СЛУ́ЖБА — комплекс робіт, що охоплює безперервні спостереження над землетрусами на *сейсмічних станціях* та централізовану обробку одержаних результатів. Гол. завдання С. с.— систематичне визначення осн. параметрів землетрусів (координат *епіцентра*, часу виникнення, енергії тощо). В Рад. Союзі С. с. здійснює Єдина система сейсмічних спостережень, створена при АН СРСР. На Україні безперервні спостереження над землетрусами (у т. ч. Карпат і Криму) проводять підпорядковані АН УРСР регіональні С. с. Дані спостережень більшості сейсмічних станцій світу узагальнює Міжнар. С. с. з сейсмологічним центром у м. Едінбур-

Г. Н. Сеїдов.

Соднів. Благовіщенська церква. 1690.

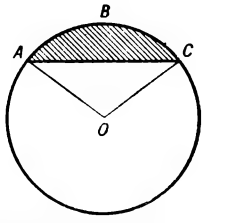

Сегмент круга.

Седан.

Сейвал.

С. Сейфуллін.

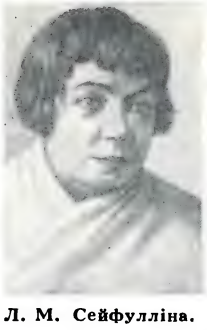

Л. М. Сейфулліна.

зі. Результати спостережень С. с. регулярно публікують у сейсмологічних бюлетнях і використовують для вивчення глибинної будови Землі, сейсмічності та процесів, що відбуваються у вогнищах землетрусів. *Г. Є. Харечко.*

СЕЙСМІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — установа, в якій за допомогою *сейсмографів* здійснюють реєстрацію коливань земної поверхні, зумовлених *землетрусами,* та обробку одержаних записів (*сейсмограм*). Розрізняють телесейсмічні (призначені для реєстрації сейсмічних коливань на відстанях понад 2000 м) та регіональні (для реєстрації коливань на менших відстанях) С. с. Є також спец., здебільшого пересувні, С. с., що реєструють коливання локального або тимчасового характеру.

На Україні працює 10 стаціонарних сейсмічних станцій (1981). *Г. Є. Харечко.*

СЕЙСМІ́ЧНА ШКАЛА́ — шкала для визначення інтенсивності коливань земної поверхні, зумовлених *землетрусами.* У світовій практиці застосовують кілька С. ш., у яких інтенсивність коливань оцінюють за показниками зовн. ефекту землетрусів, у т. ч. за пошкодженням будівель, формою та масштабами деформацій грунту тощо. Більшість С. ш. мають 12-бальну градацію. В СРСР прийнято 12-бальну С. ш. (ГОСТ 6249—52), а також С. ш. MSK-64. Проводяться роботи по вдосконаленню С. ш. з урахуванням можливості використання інструм. даних, вимірювання швидкості та прискорення руху земної поверхні під впливом *сейсмічних хвиль.* С. ш. застосовують при вивченні зовн. прояву землетрусів, сейсмічному районуванні тощо.

Г. Є. Харечко.

СЕЙСМІ́ЧНЕ ЗОНДУВА́ННЯ — один з видів сейсмічної розвідки, при якому штучно збуджені пружні *сейсмічні хвилі* реєструють в окремих пунктах або на невеликих відрізках як вздовж лінії профілю, так і по досліджуваній площі. Широко застосовують й глибинне С. з. (ГСЗ), реєструючи сейсмічні хвилі, які поширюються на десятки кілометрів у глибини Землі, що дає змогу вивчати будову всієї товщі *земної кори* до *Мохоровичича поверхні* включно. С. з. застосовують з метою одержання заг. відомостей про геол. будову досліджуваної ділянки земної кулі, а також для пізнання закономірностей розміщення родовищ багатьох видів корисних копалин. Див. також *Сейсмічні методи розвідки.* *О. А. Трипільський.*

СЕЙСМІ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ, сейсморозвідка — група геофіз. методів дослідження геол. будови *земної кори,* що грунтуються на вивченні поширення в ній штучно збуджених пружних *сейсмічних хвиль.* Пружні хвилі, зумовлені вибухом або ударом, поширюються в усі боки від місця виникнення і проходять на великі глибини у товщу земної кори. Там вони відбиваються або заломлюються на поверхнях, що розділяють верстви різних *гірських порід.* Відбиті або заломлені на глибині пружні хвилі частково повертаються до земної поверхні, де їх реєструють за допомогою спец. апаратури. Вимірюючи час їхнього поширення і вивчаючи характер коливань, визначають глибину залягання та форму тих геол. границь, де відбивалися або заломлювалися хвилі, а іноді й склад гірських порід, через які пройшли хвилі на своєму шляху. Розрізняють два осн. С. м. р.— метод відбитих хвиль і метод заломлених хвиль. У Рад. Союзі розроблено кореляційний метод заломлених хвиль. Залежно від частоти коливань сейсморозвідку поділяють на інфра-, низько-, середньо-, високочастотну, сейсмоакустичну та ультразвукову. Найпоширеніша середньочастотна сейсморозвідка, особливо при розв'язанні багатьох питань структурної геології. Високочастотну сейсморозвідку застосовують в *інженерній геології,* низькочастотну — при вивченні будови земної кори (глибинне *сейсмічне зондування*). С. м. р. належить провідне місце серед *геофізичних методів розвідки* при пошуках і розвідці родовищ нафти й природного горючого газу. На Україні С. м. р. застосовують у комплексі з ін. геофіз. методами та бурінням свердловин, що дає найбільший геол. та екон. ефект при пошуках корисних копалин.

Літ.: Гурвич И. И., Боганик Г. Н. Сейсмическая разведка. М., 1980; Сейсморазведка. Справочник геофизика. М., 1981. *Є. І. Антонюк.*

СЕЙСМІ́ЧНІ ХВИ́ЛІ — пружні хвилі, що виникають у *земній корі* внаслідок *землетрусів,* вибухів, ударів і поширюються в гірських породах у вигляді затухаючих коливань. Розрізняють поздовжні й поперечні С. х. В поздовжніх С. х. коливання відбуваються в напрямі поширення їх, у поперечних — перпендикулярно до напряму поширення хвиль. Швидкості поширення поздовжніх С. х. у різних гірських породах неоднакові: у глинах — 1,8—2,4 км/с, у кам. солі — 4,5—5 км/с, у кристалічних породах — 5,5—6,2 км/с. Швидкості поперечних С. х. значно менші. Спостереження за поширенням С. х. дають підстави робити висновки про зміну густини речовини Землі у внутр. *геосферах.* Див. також *Сейсмічні методи розвідки.*

В. Б. Соллогуб.

СЕЙСМОГРА́МА (від грец. σεισμός — коливання, землетрус і γράμμα — запис) — автоматичний безперервний запис коливань земної поверхні, зумовлених землетрусом або вибухом. Запис роблять *сейсмографом.* Аналіз запису *сейсмічних хвиль* дає змогу визначати момент приходу їх на *сейсмічну станцію,* а також обчислити силу землетрусу і місце знаходження *гіпоцентра.* На підставі обробки С., що реєструють хвилі, зумовлені вибухом, встановлюють момент приходу цих хвиль на станцію, потім складають *годографи,* за якими визначають конфігурацію і глибину залягання різних сейсмічних границь, що відповідають певним геол. напластуванням. Ці дані мають велике значення для вивчення структури *земної кори* і розвідки корисних копалин.

Б. Соллогуб.

СЕЙСМО́ГРАФ (від грец. σεισμός—коливання, землетрус і γράφω — пишу) — прилад для автоматичного запису коливань земної поверхні, зумовлених *землетрусами* або вибухами. Складається С. з сейсмоприймача (сейсмометра), що приймає сейсмічні сигнали, і реєструючого пристрою. Застосовують різні типи сейсмоприйма-

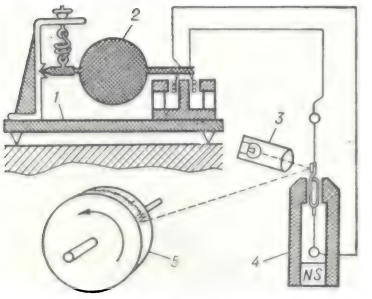

Схема сейсмографа: *1* — корпус з постійним магнітом; *2* — маятник; *3* — джерело світла; *4* — дзеркальний гальванометр; *5* — барабан з фотопапером.

чів. Мех. коливання, зумовлені *сейсмічними хвилями,* в більшості конструкцій С. перетворюються сейсмоприймачами на електр. сигнали, що їх записують реєструючі пристрої. Такий запис наз. *сейсмограмою.* Комплекс існуючих С. забезпечує реєстрацію коливань у діапазоні частот від тисячних часток герца до десятків герц.

Г. Є. Харечко.

СЕЙСМОЛО́ГІЯ (від грец. σεισμός — землетрус і λόγος — вчення) — галузь *геофізики,* що вивчає *землетруси* та пов'язані з ними явища. Досліджує причини виникнення землетрусів, їхнє геогр. поширення, фіз. та геол. процеси, що зумовлюють і супроводжують землетруси. Важливим завданням С. є прогнозування землетрусів. Передбачення місця, часу прояву й сили землетрусів базуються на виявленні змін фіз.-мех. властивостей *земної кори* і *мантії Землі* перед виникненням землетрусів, зв'язків між зміною сонячної активності й сейсмічним режимом Землі тощо. На підставі аналізу даних, одержаних на *сейсмічних станціях,* проводять сейсмічне районування території. Розробленням приладів і методів реєстрації сейсмічних коливань займається *сейсмометрія*; питаннями антисейсмічного будівництва — інженерна С. Вивчення *сейсмічних хвиль,* змін швидкості їх при проходженні через різні товщі земних надр дає змогу робити висновки про будову окремих *геосфер,* а також виявляти родовища корисних копалин. Як галузь С. виникла в середині 19 ст. Велика роль у її розвитку належить рос. вченому Б. Б. *Голицину,* нім. геофізику Е. Віхерту та амер. геофізику Б. Гутенбергу, англ. вченим Дж. Мілну і Х. Джефрісу, югосл. геофізику А. Мохоровичичу. В СРСР сейсмологічні дослідження проводять Ін-т фізики Землі ім. О. Ю. Шмід-

та АН СРСР, окремі наук. установи союзних республік (на Україні — Ін-т геофізики ім. С. І. Субботіна АН УРСР), спец. установи. Міжнар. зв'язки в галузі С. здійснює Міжнар. асоціація сейсмології і фізики земних надр при Міжнар. союзі геодезії і геофізики.

Літ.: Атлас землетрясений в СССР. М., 1962; Сейсмическое районирование СССР. М., 1968; Сейсмичность Украины. К., 1969; Саваренский Е. Ф. Сейсмические волны. М., 1972; Физика очага землетрясений. М., 1975.

В. Б. Соллогуб.

СЕЙСМОМЕ́ТРІЯ (від грец. σεισμός — коливання, землетрус і μετρέω — вимірюю) — розділ *сейсмології*, що розробляє прилади і методи реєстрації коливань грунту, споруд та ін. об'єктів, зумовлених *землетрусами* і вибухами. Реєстрацію сейсмічних хвиль здійснюють автом. *сейсмічні станції* за допомогою *сейсмографів*. Результати записів наз. *сейсмограмами*. На поч. 20 ст. користувалися трьома способами реєстрації коливань грунту — мех., оптичним і гальванометричним. З них найефективніший гальванометричний спосіб, запропонований Б. Б. *Голіциним* 1902. Ним користуються і тепер. У 1935—37 Г. О. *Гамбурцев* розробив нову теорію сейсмічних приладів на основі методу електромех. аналогій. У 1945—47 рад. геофізик Д. П. Кірнос розробив систему гальванометричної реєстрації, що дає змогу з незначними помилками записувати зміщення грунту при проходженні сейсмічних хвиль. Цю систему успішно застосовують в СРСР, зокрема на Україні, при сейсмічній розвідці нафтових і газових родовищ і при глибинному *сейсмічному зондуванні*.

О. А. Трипільський.

СЕЙСМОСТІЙКЕ́ БУДІВНИ́ЦТВО, антисейсмічне будівництво — зведення будинків і споруд, здатних протистояти сейсмічним силам, що виникають при *землетрусах*. В СРСР вимоги до проектування і буд-ва сейсмостійких будинків і споруд у районах сейсмічністю 7, 8 і 9 балів (за діючою 12-бальною *сейсмічною шкалою*) встановлено *Будівельними нормами і правилами*. На ділянках сейсмічністю понад 9 балів буд-во, як правило, не допускається. Сейсмостійкість будинків і споруд забезпечується вибором сприятливого у сейсмічному відношенні місця буд-ва, конструктивними рішеннями і високою якістю буд.-монтажних робіт. Вибір місця буд-ва зумовлюється сейсмічністю ділянки, що її визначають по картах сейсмічного районування території СРСР і уточнюють по картах сейсмічного мікрорайонування або гідрогеол. та інженерно-геол. розвідуваннями (оптимальними вважаються ділянки з щільними й сухими грунтами). Конструктивні рішення полягають у макс. зменшенні маси проектованої споруди (будинку); рівномірному розподілі в ній мас і елементів жорсткості; забезпеченні симетричності й простоти конфігурації у плані; застосуванні монолітних конструкцій або збірних конструкцій з надійними і нескладними стиками. Вони полягають також у збільшенні допустимої гнучкості несучих елементів, у створенні умов, за якими у вузлах та елементах конструкцій виникають пластичні деформації, що значно підвищують їхній опір дії сейсмічних сил, тощо. Залежно від розрахункової сейсмічності споруди (будинку), яку визначають з урахуванням сейсмічності ділянки буд-ва й призначення споруди (будинку), нормами встановлено граничні розміри будови у плані та за висотою, кількість поверхів тощо. У спорудах (будинках) значної протяжності і складної у плані конфігурації передбачаються антисейсмічні *шви*, які поділяють їх на відсіки. Спец. антисейсмічні заходи вживають у дорожньому і гідротех. буд-ві. Розраховують сейсмостійкі споруди (будинки) за несучою здатністю з визначенням розрахункових сейсмічних навантажень динамічним методом (наближеним способом).

Літ.: Сейсмостойкое строительство зданий. М., 1971; СНиП II-А. 12—69. Строительные нормы и правила, ч. 2, гл. 12. Строительство в сейсмических районах. М., 1977; Ньюмарк Н., Розенблюэт Э. Основы сейсмостойкого строительства. Пер. с англ. М., 1980.

Л. Ф. Кожушко.

СЕЙТА́КОВ Бекі [18 (31).III 1914, с. Бедіркент, тепер сільрада ім. А. Атаєва Тахтинського р-ну Ташауз. обл. Туркм. РСР — 5.III 1979, Ашхабад] — туркм. рад. письменник, нар. письменник Туркм. РСР (з 1967), чл.-кор. АН Туркм. РСР (з 1969). Член КПРС з 1942. Друкувався з 1935. Перша зб. віршів — «Юність» (1938), зб. оповідань «Щасливе покоління» (1940). Повісті «Світло Москви» (1956) і «Неспокійні люди» (1958) — про передових людей сучасного колг. села. В тетралогії «Брати» (ч. 1—4, 1958—72, ч. 4 під назв. «Бедіркент») показав долю туркм. народу в дореволюц. і рад. час. До зб. «Метелик» (1978) увійшли повісті, оповідання, нариси, спогади. Перекладач творів Т. Шевченка, О. Гончара. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Улугбердиєв.

СЕЙТЛІЄВ Кара (1.I 1915, с. Караган, тепер Бахарденського р-ну Ашхаб. обл. Туркм. РСР — 2. V 1971, Ашхабад) — туркм. рад. письменник, народний письменник Туркм. РСР (з 1967). Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1938. Перша зб. віршів — «Поетова ліра» (1941). Автор збірок «Бойовий дух» (1942), «Під високим сонцем» (1955), «Квіти Індії» (1960), «Крилаті часи» (1962) та ін., балади про Леніна. Україні присвятив поезії «Подарунок», «На березі Дніпра». Багато віршів С. покладено на музику. Писав п'єси. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952.

А. Улугбердиєв.

СЕЙФУ́ЛЛІН Сакен (12.VI 1894, кочовий аул, тепер аул «Кара-Шілік» Ортауського радгоспу Агадирського р-ну Джезказганської області Каз. РСР — 25. II 1938)— казах. радянський письменник і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1918. Брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади у Казахстані. Голова Раднаркому Казах. АРСР (1922—25), член ВЦВК. Друкуватися почав 1910. Перша зб. віршів — «Дні минулі» (1914). Твори С. присвячені революц. боротьбі і будівництву соціалістич. життя у Казахстані. Збірки віршів «Домбра» (1924), «На хвилях життя» (1928) і поеми «Совєтстан» (1926), «Кокчетав» (1929), «Альбатрос» (1933) та ін., п'єс «Шлях до щастя» (1917), «Червоні соколи» (1922), повісті «Землекопи» (1928), «Айша» (1930), «Плоди» (1935), роман «Тернистий шлях» (1927). Автор статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1926). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М., 1958; Тернистый путь. Алма-Ата, 1975.

Б. Іскаков.

СЕЙФУ́ЛЛІНА Лідія Миколаївна [22.III (3.IV) 1889, селище Верхньоувельське, тепер Чебаркульського р-ну Челяб. обл.— 25. IV 1954, Москва] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1917. Осн. тема повістей «Чотири розділи», «Перегній» (обидві — 1922), «Віринея» [1924; за її мотивами створила (1925, у співавт.) однойм. п'єсу (однойм. опера, 1967, композитор С. Слонімський; однойм. фільм, 1969)], «Каїнкабак» (1926) та ін.— класова боротьба на селі в роки революції та в період непу, духовне зростання жінки-селянки. Оповідання «Правопорушники» (1922) — з життя безпритульних дітей. Автор п'єс, оповідань, повісті про Велику Вітчизн. війну «На своїй землі» (1946), літ.-критичних статей, спогадів про В. І. Леніна, М. Горького, В. Маяковського та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1968—69; Сочинения, т. 1—2. М., 1980; Укр. перекл.— В колонії. К., 1927; Правопорушники. Х.—К., 1930; Таня. К.—Х., 1935.

Літ.: Яновский Н. Н. Лидия Сейфуллина. М., 1972.

В. Я. Буран.

СЕЙШЕ́ЛЬСЬКІ ОСТРОВИ́, Республіка Сейшельські Острови — держава на островах тієї ж назви в зх. частині Індійського ок. До її складу входять також т. з. підпорядковані території (частина Амірантських о-вів, група о-вів Космоледо, о-ви Праслен і Провіденс та ін.).

Державний лад. С. О.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви і уряду — президент. Законодавчу владу здійснює президент і однопалатний парламент — Нац. асамблея (25 членів). За конституцією 1979 всі члени парла-

Герб Сейшельських Островів.

СЕЙШЕЛЬСЬКІ ОСТРОВИ

Площа — 405 км²

Населення — бл. 80 тис чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Вікторія

Секвойя вічнозелена. Гілка з шишками.

Секвойядендрон гігантський. Старе дерево і гілка з шишкою.

Секретар.

менту, уряду, президент повинні бути членами правлячої партії.

Природа. Острови материкового походження (окремі — кораловго), вис. до 915 м (на о. Мае). Клімат субекваторіальний, морський. Пересічні місячні т-ри від +26 до +28°. Опадів до 4000 мм на рік. У внутр. районах збереглися вічнозелені тропічні ліси. На о. Кузен — пташиний заповідник.

Населення С. О. становлять креоли, африканці-банту, європейці, індійці, китайці та ін. Офіц. мови — англійська, французька та креольська. Пересічна густота нас. —197 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Найбільше місто — *Вікторія*.

Історія. Сейшельські о-ви відкрили португальці на поч. 16 ст. У 18 ст. острови захопила Франція (здобули назву за ім'ям франц. віконта Моро де Сейшель). В кін. 18 ст. С. о. перейшли до Великобританії. В 1810 проголошені англ. володінням (затверджено Паризьким договором 1814). З 1903 С. О. — колонія Великобританії. Після 2-ї світової війни посилилась боротьба народу С. О. проти англ. панування. В 1970 С. О. було надано внутр. самоврядування. 28. VI 1976 офіційно проголошено незалежність С. О., які залишились у складі Співдружності, очолюваної Великобританією. С. О. було повернуто о-ви Альдабра, Дерош і Фаркуар, які Великобританія відторгла від Сейшел 1965. В 1976 С. О. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд С. О. виступає за збереження економічної і політичної незалежності країни, зміцнення єдності нації, створення соціалістичної держави. У зовнішніх відносинах С. О. проводять *неприєднання політику*, виступають за співробітництво з усіма країнами. Уряд С. О. засуджує *апартеїд*, підтримує національно-визвольні рухи. Сили міжнар. імперіалізму зробили кілька спроб усунути прогресивний режим С. О. (зокрема, з допомогою пд.-афр. найманців 1979). З 1976 С. О.— член ООН. Входять до складу *Організації африканської єдності*. *В. Б. Євтух.*

Політичні партії, профспілки. Прогресивний фронт народу Сейшельських Островів, засн. 1963. Правляча і єдина партія в країні. Національна спілка робітників Сейшельських Островів, засн. 1978.

Господарство. Провідне значення має сфера послуг, в якій зайнято понад 70% економічно активного населення. Іноз. туризм забезпечує 35% національного доходу і бл. 90% валютних надходжень С. О. Через незначні площі угідь с. г. не забезпечує потреб країни у продовольстві. На експорт вирощують гол. чин. (збір тис. т, 1978) кокосову пальму (копри — 3), корицю — 0,6, чай — 0,2, ваніль, пачулі (використовують у парфюмерній пром-сті); для власного споживання — овочі, фрукти, кореневплоди, цукр. тростину, тютюн. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 0,3, свиней — 4,8. Вилов риби — бл. 5 тис. т на рік; 1979 створено нац. риболовну компанію. Працюють невеликі підприємства гол. чин. харч. та деревообр. галузей. Виробн. електроенергії (37 млн. кВт год, 1977) на ТЕС у м. Вікторія. Розвинутий каботажний мор. транспорт місц. значення. Довж. автошляхів — 175 км. На о. Махе — міжнародний аеропорт. З С. О. вивозять копру, корицю, ваніль, морожену рибу тощо; довозять машини і устаткування, продовольство, нафтопродукти. Розвинутий реекспорт (гол. чин. паливо для літаків та суден). У 1981 країну відвідало бл. 71 тис. іноз. туристів. Гол. торг. партнер — Великобританія. Грош. одиниця — сейшельська рупія. 1 сейшельська рупія = 0,16 дол. США.

О. О. Рогожин.

Освіта. В 1971 бл. 42% дорослого населення було неписьменним. У 1977 уряд проголосив реформу освіти, за якою здійснюється демократизація її; навчання стало безплатним. Уже 1979 всі діти практично були охоплені поч. школою. В 1980 прийнято рішення про запровадження заг. 9-річного навчання. До поч. школи приймають дітей з 6 років, строк навчання — 6 років, строк навчання в серед. школі — 7 років (5 + 2). В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося 10 тис. учнів, у середніх — 4,6 тис., у системі професійно-технічної підготовки — 542 учні.

Викладання в навч. закладах в основному англ. мовою, проводиться робота з метою запровадження навчання креольською мовою. В країні два коледжі — пед. і тех., вузів немає. Вищу освіту здобувають за кордоном.

В. З. Клепиков.

СЕ́ЙШІ (франц. seiches) — стоячі хвилі у замкнутих або напівзамкнутих водоймах (морях, затоках, озерах). Являють собою періодичні коливання рівня води без поширення хвиль по поверхні, причому коливання водної поверхні відбуваються відносно нерухомої осі — вузла С. За кількістю осей розрізняють одновузлові С., двовузлові і т. д. Виникають С. внаслідок різкої зміни атм. тиску або напряму і швидкості вітру (напр., при проходженні циклону), сейсмічних поштовхів тощо. Період С. змінюється від кількох хвилин до десятків годин, амплітуда — від кількох міліметрів до кількох метрів.

СЕ́КАНС (від лат. secans — розсікаючий) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається sec.

СЕКВЕ́СТР (від лат. sequestro — ставлю поза, відділяю) — у бурж. праві — повна або часткова заборона *користування* будь-яким майном за розпорядженням органів державної влади. В бурж. країнах відомий у 2-х формах — судовій та адміністративній, яку широко застосовують поліцейські органи. В рад. праві цей термін інколи вживають у розумінні часткового обмеження права власника розпоряджатися належним йому будинком.

СЕКВО́ЙЯ (Sequoia) — рід рослин родини таксодієвих. До роду С. належить один вид — С. вічнозелена (S. sempervirens) — гігантське однодомне вічнозелене дерево, яке на батьківщині в Зх. частині Пн. Америки по Тихоокеанському узбережжю досягає 120 м заввишки (6—7 м у діаметрі). Живе понад 2000 років. Вузькоконічну крону утворює горизонтальне, в нижній частині дерева вниз відігнуте гілля. Листки лінійно-ланцетні, зверху блискучі, зісподу більш бліді з двома широкими біляватими прихованими смужками, 1,5—2 см завдовжки. В СРСР, зокрема в УРСР, культивують у Пд. Криму. Має цінну деревину. Досить декоративна і швидкоросла.

СЕКВОЙЯДЕ́НДРОН, мамонтове дерево (Sequoiadendron) — рід рослин родини таксодієвих. Включає 1 вид — С. велетенський (S. giganteum) — однодомне вічнозелене дерево-*релікт* 80—100 м заввишки з червоно-бурим стовбуром до 10 м в діаметрі, вкритим корою в 60—70 см завтовшки; живе до 2 і навіть 4 тис. років (найбільше і найдовговічніше в рослинному світі дерево). Гілки товсті, загинаються догори, немов бивні (звідки й друга назва). Листки (хвоя) лусковидно-голковидні, зверху увігнуті, зісподу кілюваті, сірувато-зелені. Шишки яйцевидні, 5—8 см завдовжки і 3—6 см у діаметрі, звисаючі. С.— *ендемік* Пн. Америки; збереглося бл. 500 дерев, які оголошено заповідними. В СРСР, зокрема в УРСР, культивують у Пд. Криму (з 1858), на Закарпатті. Дерево декоративне: має форми з жовтуватою, золотистою, блакитною, сріблястою, сизуватою і навіть пістрявою хвоєю, відомі карликові форми. Деревина йде на виготовлення шпал, меблів, будівельних матеріалів тощо. *А. П. Лебедя.*

СЕ́КЕФАЛВІ-НАДЬ (Szőkefalvi-Nagy) Бела (н. 29.VII 1913, Коложвар, тепер Клуж-Напока, СРР) — угор. математик, акад. Угор. АН (з 1956), іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив (1936) ун-т в Сегеді, з 1948 — професор там же. З 1953 — президент Матем. комітету, з 1970 — президент Сегедського комітету Угор. АН. Осн. праці стосуються теорії наближення функцій та функціонального аналізу, зокрема теорії розширення операторів у гільбертовому просторі. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1979.

СЕ́КЕШФЕ́ГЕРВАР — місто в центр. частині Угорщини, адм. ц. медє Фейєр. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 103,2 тис. ж. (1980). Значний центр машинобудування: з-ди автобусний «Ікарус» (філіал будапештського з-ду), «Відеотон» — по виробн. телевізорів і радіоприймачів; верстатобудування. Алюм.-прокатний з-д, підприємства хім., текст., швейної, харч. пром-сті. Архіт. пам'ятки 15 — 19 ст. С. засн. у 11 ст.

СЕ́КІ Акіко (8.IX 1899, Токіо — 2.V 1973, там же) — япон. співачка (сопрано), хоровий диригент і громадський діяч. У 1921 закінчила Токійську консерваторію. Виступала у театрі, на естраді. В 1948 заснувала Центр. токійський хор, який поклав початок всенар. антимілітаристському руху «Співочі голоси Японії». Очолювала асоціа-

цію японо-рад. дружби, пропагувала в Японії рад. пісню. В 1964 з Центр. токійським хором гастролювала в СРСР. Була членом Япон. комітету захисту миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

СЕ́ККІ (Secchi) Анджело (29.VI 1818, Реджо-нель-Емілія — 26. II 1878, Рим) — італ. астроном, член франц. АН (з 1857), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1877). Директор Рим. обсерваторії (з 1849). Провів широкі спектроскопічні дослідження Сонця, зір, Місяця, планет і комет. С. перший запровадив класифікацію зоряних спектрів (1863), один з перших застосував в астрономії фотографію. Праці С. стосуються також метеорології, геодезії, гідрології.

СЕКЛЮ́ЗІЯ (від лат. secludo — відокремлюю) — стадія у розвитку фронтального *циклону*, що інколи спостерігається перед *оклюзією*. Характеризується зменшенням теплого сектора, ізольованого від осн. маси теплого повітря внаслідок неповного змикання *фронтів атмосферних*, тобто оклюзії, у центр. частині циклону.

СЕКРЕТА́Р (франц. secrétaire, від лат. secretarius — учасник таємних нарад) — 1) Службовець, що відає листуванням установи, орг-ції або окремої особи. 2) Особа, що веде протокол зборів, наради, засідання. 3) В суді — *службова особа*, на яку законом покладено обов'язок вести протокол судового засідання. 4) Виборний керівник партійної або ін. громад. орг-ції чи її керівного органу (див. *Генеральний секретар*). 5) Виборна службова особа у складі найвищих та місц. органів держ. влади СРСР (напр., секретар *Президії Верховної Ради УРСР*), а також виборчих комісій. 6) Особа, що керує поточною роботою наук. установи, редколегії тощо (вчений С., відповідальний С.). 7) Особа, що очолює орган міжнар. організації (напр., *Генеральний секретар ООН*). Див. також *Статс-секретар*, *Державний секретар*.

СЕКРЕТА́Р (Sagittarius serpentarius) — птах; єдиний вид род. секретарів ряду *соколоподібних*. Довж. 127—150 см; на голові великий чуб, що робить птаха схожим на писаря 18 ст. із застромленим за вухо гусячим пером (звідки й назва «секретар»). Оперення сіре з чорним. Поширений в саванах Африки. Добре літає, але в осн. тримається на землі. Живе парами. Гніздо на кущах або деревах. Кладку з 2—3 блакитно-білих яєць насиджує самка протягом 6 тижнів. Живиться С. переважно плазунами (у т. ч. й отруйними зміями) та земноводними, яких убиває ударами лап. Викопні рештки відомі з олігоцену Франції.

СЕКРЕТАРІА́Т ОО́Н — головний адміністративно-тех. орган *Організації Об'єднаних Націй*. Діє в складі *Генерального секретаря ООН* та міжнар. персоналу, що комплектується на широкій географічній основі (ст. 101 Статуту ООН). З метою забезпечення високого рівня компетентності, працездатності та сумлінності співробітників запроваджено конкурсний порядок заміщення вакантних посад. С. ООН складається з департаментів: політ. питань та справ *Ради Безпеки ООН*; міжнар. екон. та соціальних питань тощо. Очолює С. ООН Ген. секретар. Витрати на утримання С. ООН ідуть за рахунок регулярного бюджету ООН.

В. С. Семенов.

СЕКРЕТАРІА́Т ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — парт. орган, що його обирає Пленум ЦК Компартії України згідно з Статутом КПРС для розгляду поточних питань і перевірки виконання рішень партії. В складі Секретаріату 1918—20 була посада секретаря, 1925—34 — генерального секретаря, 1920—25 і з 1934 до теперішнього часу — першого секретаря. Перший секретар ЦК Компартії України — В. В. Щербицький (з 1972).

СЕКРЕТАРІА́Т ЦК КПРС — парт. орган, що його обирає Пленум ЦК КПРС згідно з Статутом партії для керівництва поточною роботою, гол. чин. по добору кадрів і організації перевірки виконання рішень партії. Вперше був утворений 6 (19).VIII 1917 після VI з'їзду РСДРП(б). Регулярно почав обиратися з VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919). У 1917—19 був в осн. робочим апаратом ЦК, який здійснював зв'язки з місцевими парт. орг-ціями, листування, розпоряджався фінансами. В складі Секретаріату з 1919 була посада відповідального секретаря, 1922—53 — Генерального секретаря, 1953—66 — Першого секретаря. В квітні 1966 відновлено посаду Генерального секретаря. Генеральний секретар ЦК КПРС — Ю. В. Андропов (з 1982).

СЕКРЕ́ТИ (від лат. secretus — відокремлений, виділений) — хім. речовини, що виробляються і виділюються *залозами* внутрішньої та зовнішньої *секреції* або окремими спеціалізованими клітинами тварин і людини.

За хім. природою С. належать до *білків* (*ферменти* залоз шлунково-кишкового тракту та підшлункової залози), *глікопротеїдів* (С. слизових залоз), *поліпептидів* (*гормони* гіпофіза тощо), *стероїдів* (гормони *надниркових залоз* та *статевих залоз*). До складу С. входять також неорганічні сполуки (соляна кислота, що виробляється шлунковими залозами, солі тощо), у зв'язку з чим С. можуть мати лужну або кислу реакцію. С. необхідні для нормальної життєдіяльності організму. Фізіологічна роль їх (напр., ферментів травних залоз) полягає у розщепленні складних речовин, у захисті зовнішньої поверхні тіла (напр., шкірне сало) та покривів порожнистих органів (С. слизових залоз) від несприятливих впливів. С. також беруть участь у регуляції *обміну речовин*, росту та розвитку, функцій органів або систем організму (гормони). Деякі С. є харчовими речовинами (напр., С. *молочних залоз*), отрутами (С. залоз *отруйних тварин*), пахучими речовинами, що відіграють захисну роль або приваблюють особин протилежної статі (напр., *феромони*).

К. І. Несен.

СЕКРЕТИ́Н — *гормон* слизової оболонки *тонкої кишки* деяких тварин і людини. З відкриттям С. англ. вченими У. Бейліссом та Е. Старлінггом (1902) обгрунтовано поняття гормона. С. — *поліпептид* з мол. м. 5000, містить 36 амінокислотних залишків. Утворюється в неактивній формі (просекретин); у процесі *травлення* активується соляною кислотою і переходить у кров, стимулюючи *секрецію* соку *підшлункової залози*. Здійснено хімічний *синтез* секретину.

СЕКРЕ́ЦІЯ (від лат. secretio — відділення) — процес утворення і виділення *залозами* або окремими спеціалізованими клітинами речовин — *секретів*, необхідних для життєдіяльності організму. Синтез їх здійснюється клітинними органелами — *мітохондріями*, *рибосомами*, *Гольджі комплексом* та ін., з речовин (солей, цукрів, амінокислот тощо), що надходять у секреторні клітини з крові. В деяких залозах, напр., у *щитовидній залозі*, синтезовані речовини нагромаджуються у вигляді крапель або зерен, а потім виділяються назовні, у ін.— напр., у *надниркових залоз*, продукти С. виводяться безпосередньо після їх синтезу. Розрізняють зовнішню (екзокринну) і внутрішню (ендокринну) С. При зовнішній С. секрети надходять через протоки залоз у порожнини внутрішніх органів (шлунок, кишечник тощо) або в зовнішнє середовище (напр., секрети *сальних залоз* та *молочних залоз*). При внутрішній С. секреторні продукти (*гормони*) надходять з клітин безпосередньо в кров або лімфу. За способом виділення секретів з клітин розрізняють С.: мерокринову — секрет виділяється через клітинні мембрани, при цьому залозисті клітини не пошкоджуються; апокринову — секрет звільняється шляхом відриву верхівки залозистої клітини, де він нагромаджується, після чого клітина відновлюється і продовжує функціонувати; голокринову — клітина, заповнена секретом, вишотовхується в просвіт залози і гине. Фізіол. механізми С. деякою мірою подібні до механізму екскреції, при якій з організму видаляються непотрібні для нього речовини. Процеси С. регулюються нервовою системою та гуморальними речовинами (див. *Нейрогуморальна регуляція*).

К. І. Несен.

СЕКРЕ́ЦІЯ в геології — округле або овальне мінеральне утворення, що виникло в результаті заповнення порожнини в гірських породах кристалічною або колоїдною речовиною. Для С. характерне послідовне концентрично-верстувате відкладання мінеральної речовини в напрямі від стінки порожнини до її центра. Мінеральний склад С. і порід, у яких вони містяться, різний. С. розміром до 10 мм у діаметрі наз. мигдалинами, більші — *жеодами*.

А. Секі.

СЕКСДУ́КЦІЯ (від лат. cexus — стать і ductio — проведення) — процес перенесення *генів* з однієї бактеріальної клітини (донора) в іншу (реципієнт) під час *кон'юга-*

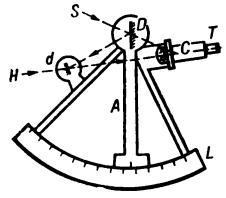

Секстант.

ції. Здійснюється т. з. статевим фактором у автономному стані, який переходить в реципієнтну клітину разом з фрагментом *хромосоми*. Внаслідок С. клітина-реципієнт набуває деяких властивостей клітини-донора і здатна під час наступних кон'югацій здійснювати як С., так і перенесення бактеріальної хромосоми. Див. також *Трансдукція*.

СЕКСОЛО́ГІЯ (від лат. sexus — стать і грец. λόγος — вчення) — галузь *медицини*, що вивчає *фізіологію* і *патологію* статевого життя людини. Питання, що пов'язані з функцією відтворення роду і її порушеннями, а також з статевою гігієною, зустрічаються в працях *Гіппократа*. З 2-ї пол. 19 ст. С. шукає опору в біології і розглядає статеву поведінку як виявлення універсальних біологічних законів. Вчені цього періоду (Р. Крафт-Ебінг — Австрія, М. Гіршфельд, А. Молль — Німеччина, Г. Елліс — Великобританія, А. Форель — Швейцарія, В. М. Бехтерев — Росія та ін.) поклали початок науковому дослідженню людської сексуальності. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. біологіч. підхід до проблем статі доповнюється і витісняється психологічним (З. *Фрейд* — Австрія). Як самостійна галузь медицини С. сформувалась в 40-х рр. 20 ст. Гол. завдання С.— розробка і проведення цільових виховних заходів з метою запобігання патологічним відхиленням сексуальної поведінки людини. Сексологічними дослідженнями займаються фахівці найрізноманітніших галузей знань (у т. ч. біології, фізіології, нейроендокринології, психіатрії, психології, соціології та ін.). Осн. напрями досліджень в С.— біолого-медичний, соціально-історичний і психологічний — до цього часу залишаються значною мірою самостійними і не можуть бути механічно об'єднані. Біолого-медичний напрям сучас. С. включає вивчення біологіч. основ *статі*; співвідношення біологіч. і культурно-соціальних факторів у формуванні статі (що має практичне значення для діагностики і усунення психосексуальних порушень); впливу різних статевих ознак, зокрема статевих гормонів, на психіку і поведінку чоловіка і жінки; статевих функцій (що є основою діагностики і терапії сексуальних розладів). Соціально-історична спрямованість досліджень пов'язана з вивченням специфіки соціальних функцій і форм діяльності чоловіка і жінки; здійснює збирання і узагальнення інформації про моральні установки і статеву поведінку людей у зв'язку з класовими, регіональними, міжнаціональними, віковими, професійними та ін. особливостями; вивчає історичну еволюцію норм статевої моралі; досліджує ефективність різних методів статевого виховання і освіти тощо. Психологічна спрямованість С. виходить із вивчення вікових особливостей сексуальності, у т. ч. психологічних закономірностей підліткової і юнацької сексуальності, індивідуальних особливостей статевої поведінки і пов'язаних з нею почуттів і переживань (чуттєво-еротичний і духовно-моральний компоненти кохання тощо), а також соціально-психологічних і порівняльно-психологічних проблем сексуальності та ін. Питання, що пов'язані з виникненням статевих розладів у людини, з їх діагностикою, лікуванням і профілактикою, вивчає спеціальний розділ медицини — *сексопатологія*, що відокремилася в самостійну клінічну дисципліну в середині 20 ст.

Літ.: Общая сексопатология. М., 1977; Юнда І. Ф. Статеве життя і здоров'я людини. К., 1979.

І. Ф. Юнда.

СЕКСОПАТОЛО́ГІЯ (від лат. sexus — стать і *патологія*) — розділ клінічної *медицини*, що вивчає механізми формування статевого стереотипу і хворобливі прояви статевої функції та розробляє раціональні методи діагностики, лікування і профілактики. Відокремлення С. в самостійну клінічну спеціальність почалося тільки з середини 20 ст. Існують різні погляди дослідників на С. і її місце в системі мед. дисциплін. Серед них виділяють два головні напрями: 1) традиційний клінічно-дослідницький підхід з застосуванням клінічних методів, лабораторних та спеціальних досліджень. Цей напрям дає змогу цілеспрямовано проводити діагностику, лікування і профілактику захворювання; 2) всебічний аналіз статевих розладів, заснований на теорії функціональної системи і уявленні про стадії і компоненти, що становлять статевий цикл. Цей метод спрямований на інтегративну (об'єднану) оцінку розладів. В С. розрізняють три головні види хворобливих проявів функції статевої системи — порушення сексуальної (копулятивної), репродуктивної (дітородної) і ендокринної функцій. Вивчення патології кожної з цих функцій має самостійний наук.-метод. підхід. Копулятивна функція (рекреативна, від лат. recreatio — відпочинок, задоволення) найчастіше ототожнюється з статевою поведінкою людини, тому розглядається в розділах психіатрії. Копулятивний розлад (*імпотенція* — за старою номенклатурою) — патологічний прояв однієї або кількох фаз статевого циклу внаслідок міжособистих, дисрегуляційних і генітально-рецептивних порушень. Порушення репродуктивної функції характеризується спец. клінічними та морфологічними ознаками; досліджується лабораторними і рентгенологічними методами. Розлади її звичайно відокремлюють в самостійні клінічні розділи під назвою безплідність, стерильність, інфертильність. Ендокринна функція оцінюється за допомогою клінічних, лабораторних і морфологічних методів. Вона розглядається в двох самостійних розділах — андрології (що вивчає ендокринологічні порушення статевої сфери у чоловіків) і гінекологічній (жіночій) ендокринології.

В методологічному відношенні С., як і *сексологія*, є міждисциплінарною, інтегративною галуззю медичних знань, яка включає всі необхідні методичні підходи таких наук, як *соціологія, психологія, психіатрія, невропатологія, урологія, гінекологія, ендокринологія, генетика, фізіологія*. В лікувально-організаційному плані клінічна С. в СРСР з 1963 виділена у самостійну спеціалізовану медичну допомогу. Засновані Всесоюзний і республіканські центри сексопатології. В УРСР Республіканський центр засновано на базі клініки сексопатології *Захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) київського науково-дослідного інституту*. В обл. центрах створено обласні, а у великих містах — міські спеціалізовані кабінети сексопатології. Республіканський центр сексопатології очолює наукову розробку проблем сексопатології під контролем М-ва охорони здоров'я і провадить лікувально-консультативну і організаційно-методичну роботу з сексопатології в республіці.

Літ.: Актуальные вопросы сексопатологии. М., 1967; Свядощ А. М. Женская сексопатология. М., 1974.

І. Ф. Юнда.

СЕКСТ ЕМПІ́РИК (Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός; кін. 2 — поч. 3 ст.)— давньогрец. філософ і лікар, представник античного *скептицизму*. Був послідовником вчення *Піррона*. Заперечував можливість істинного пізнання. Вважав, що людина не повинна мати жодних переконань: скептик нічого не твердить і нічого не заперечує, допускаючи можливість протилежних тверджень. Мета філософії — досягнення душевного спокою (атараксії), а цьому сприяє скептична позиція. С. Е.— один з перших істориків логіки, фізики, етики та ін. наук. Твори «Основоположення Піррона» і «Проти математиків», які дійшли до нас, містять багатий історико-філос. матеріал, зокрема в них дано цитати з втрачених творів *Геракліта, Ксенофана, Демокріта* та ін. давньогрец. філософів. Погляди С. Е. зробили вплив на М. *Монтеня*, П. *Бейля* та ін. скептиків нового часу.

СЕКСТА́НТ — екваторіальне сузір'я, не містить зір, яскравіших за 4,0 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР взимку й навесні, найкраще в лютому й березні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

СЕКСТА́НТ [від лат. sextans (sextantis) — шоста частина] — кутомірний прилад. Осн. частиною С. є сектор, що становить шосту частину круга (на відміну від *квадранта*, сектор якого становить чверть круга); дуга сектора розділена на *градуси* й частки градуса і наз. *лімбом* С. Щоб виміряти кут *HCS* (мал.), предмет *H* спостерігають у трубу через верх. край малого дзеркала *d*. Алідаду *A* з великим дзеркалом *D* розміщують так, щоб промінь від ін. предмета *S* після відбиття від обох дзеркал також потрапив у трубу і щоб зображення предметів *H* і *S* збіглись, після чого на лімбі *L* відлічують величину кута *HCS*. За допомогою С. вимірюють висоту небесних світил над горизонтом та кутові віддалі між земними об'єктами. С. застосовують в авіац. та *мореплавній астрономії* для визна-

чення положення літака чи корабля. Див. також *Авіасекстант, Радіосекстант.*

СЕКСТЕ́Т (нім. Sextett, від лат. sextus — шостий) — 1) Ансамбль з шести виконавців. 2) Муз. твір для шести інструментів або голосів.

СЕКСТИЛЬЙО́Н (франц. sextillion) — число, що в десятковій системі числення зображується одиницею з 21 нулем, тобто 10^{21}. В деяких країнах С. наз. число 10^{36}.

СЕКСТИ́НА (від лат. sextus — шостий, sex — шість) — складна шестирядкова строфа у віршуванні. Найчастіше вживана форма С.— чотиривірш з перехресним римуванням і двовірш (кода) з парним римуванням (абабвв). Віршовий розмір С.— п'ятистопний або шестистопний *ямб*. Велика С.— віршований твір із шести С., об'єднаних двома римами. В укр. поезії С. писали Леся Українка, В. Самійленко, М. Рильський.

СЕ́КТА (лат. secta — вчення, напрям, від sequor — наслідую) — 1) Реліг. група (громада), що відокремилася від пануючої церкви і відрізняється від неї особливостями у віровченні й відправленні культу. Див. *Сектантство* релігійне. 2) В Старод. Римі — школа послідовників певного філософа. 3) Переносно — група осіб, що замкнулися в своїх вузьких інтересах.

СЕКТА́НТСТВО в робітничому русі — антимарксистський різновид «лівого» *опортунізму*, тенденція в робітн. русі, що полягає у відриві та ізоляції робітн. орг-цій і партій від широких мас. Характерні риси С.— невміння і небажання своєчасно міняти лозунги і тактику залежно від змін політ. обстановки, негативне ставлення до тактики *єдиного фронту*, недооцінка роботи в лег. орг-ціях — реформістських профспілках, бурж. парламентах тощо, недовіра до безпарт. робітників, заперечення будь-яких компромісів. Яскравими проявами С. є *догматизм*, начотництво, заперечення творчого розвитку марксизму-ленінізму. С. завжди завдавало великої шкоди робітн. рухові, вело до розколу лав пролетаріату, ослаблювало зв'язок революц. партій з масами. Поряд з *ревізіонізмом* С. становить небезпеку для єдності міжнар. комуністичного руху. С. в робітн. русі виникло в 1-й пол. 19 ст. і було пов'язане з різноманітними течіями *утопічного соціалізму*. Вирішальну роль у подоланні цих форм С. відіграв *Інтернаціонал 1-й*. Його Ген. рада вела непримиренну боротьбу проти різноманітних антипролет. сект і течій: *прудонізму, лассальянства, анархізму, бакунізму*. В результаті цієї боротьби в міжнар. робітн. русі утвердився марксизм. Успішну боротьбу проти С. вів *Інтернаціонал 2-й* у перший період свого існування, коли діяльність його (до 1895) спрямовував Ф. Енгельс. Однак наприкінці 19 ст. в соціалістичному русі з'явилися нові різновиди С., пов'язані з доктринерським спотворенням марксизму, посиленням реформістсько-опортуністичних тенденцій у 2-му Інтернаціоналі і його секціях. Ф. Енгельс піддав різкій критиці прояви С. в діяльності ряду партій і орг-цій у Європі і США. В рос. с.-д. русі постійну боротьбу проти С. (*одзовістів, ультиматистів* та ін.) вів В. І. Ленін. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 в обстановці піднесення міжнар. робітн. руху і створення в багатьох країнах молодих комуністичних партій у них виникли сектантські течії. В більшовицькій партії носіями С. були *«ліві комуністи»* і троцькісти. Найбільшу небезпеку становив *троцькізм*, який намагався ревізувати ген. лінію міжнар. комуністичного руху. В праці *«Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі»* В. І. Ленін викрив хибність і неспроможність тактики «лівих» доктринерів (перебільшений «революціонаризм», відкидання компромісів, відмова від роботи в реформістських профспілках, від участі в парламентській діяльності). Він підкреслював, що «революційний клас для здійснення свого завдання повинен уміти оволодіти в с і м а, без найменшого винятку, формами або сторонами суспільної діяльності..., повинен бути готовий до найбільш швидкої і несподіваної зміни однієї форми іншою» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 76). Велику допомогу молодим компартіям у подоланні лівосектантських помилок надав *Комуністичний Інтернаціонал*. Широку платформу єдності робітн. класу і всіх демократичних сил накреслив VII конгрес Комінтерну, що висунув програму *народного фронту*, боротьби проти фашизму і війни. Зміцненню авторитету компартій і подоланню ними сектантських тенденцій сприяла участь комуністів в організації і керівництві антифашист. *Рухом Опору* під час 2-ї світової війни. Після розгрому при вирішальній ролі СРСР фашизму міжнар. обстановка змінилася на користь сил миру і прогресу. В ряді країн Європи і Азії відбулися *народно-демократичні революції*, що переросли в соціалістичні. У світовий революц. рух влилися багатомільйонні непролет. маси. Цей процес супроводився новими проявами С., зумовленими, з одного боку, політ. недосвідченістю значної частини непролет. мас, з другого,— впливом певною мірою дрібнобурж. революціонаризму і націоналізму. В 50-х рр. було ідейно й організаційно розгромлено ревізіоністські угруповання в ряді компартій Європи. В кінці 50-х — на поч. 60-х рр. з позицій «лівого» опортунізму й націоналізму проти генеральної лінії міжнародного комуністичного руху виступив *маоїзм*.

Сектантські тенденції у вигляді різноманітних неотрцькістських, анархістських та ін. ультралівих рухів виявилися в 60—70-х рр. у ряді компартій Латин. Америки і Зх. Європи. Марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти проявів С. В документах Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957, нарад комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969 відзначено необхідність боротися проти право- і лівоопортуністичних спотворень революц. вчення, проти ревізіонізму, догматизму і С., відзначено, що найвищим обов'язком пролет. партій є зміцнення єдності міжнар. комуністичного і робітн. руху на основі марксизму-ленінізму.

Літ. див. до ст. *Анархізм, Анархосиндикалізм, Ревізіонізм, Троцькізм.*

А. В. Кудрицький.

СЕКТА́НТСТВО релігійне — заг. назва особливого типу реліг. об'єднань у *буддизмі, ісламі, іудаїзмі, християнстві* та ін. релігіях, які через розходження в певних питаннях відходять від офіц. церкви, створюючи свої угруповання (*секти*). Виникло як вид соціального і антицерк. протесту пригноблених мас. Уже за капіталізму С. втратило опозиційний характер, еволюціонувало в бурж.-протестантські секти (див. *Баптисти, П'ятидесятники, Адвентисти, Єговісти*), які стали фактично знаряддям боротьби проти соціального протесту. С. властиве протиставлення своїх настанов і догм усьому, що характерне для життя та релігії кол. єдиновірців, яких сектанти вважають «грішниками», що «піддалися Сатані». На такій основі в С. панують погляди про наближення «кінця світу», «страшного суду» над «нечестивцями» (див. *Есхатологія*), пропагується «святість» сектантської общини, яка всіляко ізолює віруючих від «гріховно-сатанинського світу», поширюються заклики до «духовного переродження», мають місце прояви фанатизму. Для багатьох сект характерні бузувірські обряди. Мотиви смирення і покірливості, характерні для сучас. С., перешкоджають зростанню політ. свідомості трудящих. У капіталістичних країнах С., яке відвертає маси від політ. боротьби, підміняє соціальний протест реліг. фанатизмом, має відверто реакційний характер. За соціалізму С. не має сприятливого грунту, чисельність сектантів у соціалістичних країнах, зокрема в СРСР, невелика, але більшість сект, насамперед баптисти-ініціативники, адвентисти-реформісти, деякі групи п'ятидесятників та «свідків Єгови», відзначаються антигромад. характером ідеології. Загалом у соціалістичних країнах С. є релігійним пережитком.

Літ.: Клибанов А. И. Религиозное сектантство и современность. М., 1969; Критика религиозного сектантства. М., 1974; Дорош Є. А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій. К., 1976; Белов А. В. Секты, сектантство, сектанты. М., 1978.

І. І. Бражник.

СЕ́КТОР (лат. sector, букв.— той, що розсікає) — 1) Частина плоскої фігури, обмежена двома півпрямими, що виходять з внутр. точки фігури, і дугою контура; к р у г о в и й С.— частина *круга*, обмежена двома *радіусами* та дугою між ними. 2) Частина геом. тіла, вирізана з нього *конічною поверхнею* з вершиною у внутр. точці тіла. Див. також *Кульовий сектор*. 3) Ділянка, обмежена радіальними лініями, напр. С. спостереження, С. стадіону. 4) Відділ установи чи орг-ції з пев-

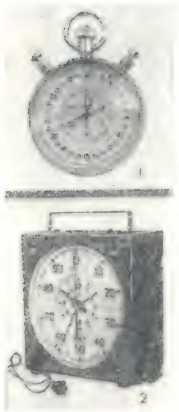

Секундоміри:
1 — механічний;
2 — електричний.

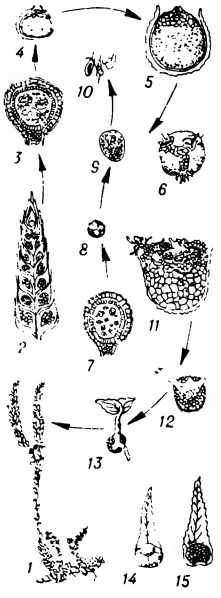

Селагінела плауновидна. Цикл розвитку:
1 — загальний вигляд рослини (спорофіт); *2* — колосок; *3* — макроспорангій; *4—5—6* — розвиток жіночого заростка з макроєспори; *7* — мікроспорангій; *8—9* — розвиток мікроспори; *10* — сперматозоїди; *11* — жіночий зарості із зародком; *12—13* — проростаюча рослина; *14* — спорофіл з макроспорангієм; *15* — спорофіл з мікроспорангієм

ною спеціалізацією. 5) Частина нар. г-ва, яка має визначені екон. й соціальні риси (напр., усуспільнений С. на відміну від приватного).

СЕ́КТОР ГЕОГРА́ФІЇ АН УРСР — наук. установа, яка проводить геогр. дослідження в галузі фіз. і екон. географії, геоморфології, палеогеографії, біогеографії, географії населення, картографії та географії транспорту. З 1981 — *Відділення географії* Морського гідрофізичного інституту АН УРСР (див. т. 12, Додаток).

СЕКУЛЯРИЗА́ЦІЯ (від лат. saecularis — мирський, світський) — обернення церковної і монастирської власності (гол. чин. земельної) на світську, державну власність. На Заході була одним із засобів звільнення королівської влади від церк. опіки і зміцнення держ. фінансів за рахунок доходів духівництва. Особливо широко проводилася під час *Реформації* (16 ст.) та бурж. революцій у Зх. Європі. В Росії з утворенням централізованої д-ви в кін. 15 ст. уряд *Івана III* намагався обмежити церк. землеволодіння, щоб ослабити політ. вплив *Руської православної церкви*. *Стоглавий собор* 1551, церк. собори 1580—84 заборонили православним *монастирям* набувати нові землі, брати під заклад і приймати на «помин душі» землі без дозволу царя. За *Соборним уложенням 1649* було конфісковано міські слободи й двори, що належали церкві. Уряд *Петра I* на початку 18 ст. провів тимчасову й часткову С. За указом про С., опублікованим 1762 (практично здійснений 1764), у відання спеціально створеної колегії економії передавалися церк. і монастирські зем. володіння разом з селянами (див. *Економічні селяни*; після ліквідації 1786 колегії ці селяни перейшли до розряду *державних селян*). На Лівобережній і Пд. Україні С. проведено 1786—88, на Правобережній — після возз'єднання її з Росією (1793). Протягом 1841—43 С. проведено в зх. губерніях Рос. імперії. С., підриваючи церк. феод. власність, мала прогресивне значення. Однак у дореволюц. Росії С. не могла бути повною. Тільки після Великого Жовтня було ліквідовано монастирську і церк. власність на землю. *Декретом про землю* 1917 всі церк. і монастирські землі, що залишилися після С. (бл. 3 млн. дес.), було конфісковано, а Декретом від 20.I (2.II) 1918 церкву відділено від держави, майно церкви та реліг. орг-цій (крім будинків і предметів, призначених спеціально для церк. відправи) оголошено всенар. власністю. В зарубіжних соціалістичних країнах велике церк. землеволодіння було ліквідоване після 2-ї світової війни в ході агр. перетворень. Термін «секуляризація» вживають також у розумінні вилучення чогось (напр., шкільної освіти) з відання церкви.

П. В. Свежинський.

СЕКУ́НДА (від лат. secunda — наступна, друга) — 1) Основна одиниця часу у всіх *системах одиниць*. Позначається с, сек або s. Зокрема, в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) використовують т. з. атомну С., яка чисельно дорівнює 9 192 631 770 періодам випромінювання, що відповідає переходу між двома надтонкими рівнями основного стану атома цезію ^{133}Cs (див. *Квантовий годинник*). В астрономії і геодезії крім атомної застосовують астрономічну, або т. з. ефемеридну, С. (див. *Ефемеридний час*). 2) Одиниця плоского кута — $\frac{1}{3600}$ *градуса*, або $\frac{1}{60}$ *мінути*. Позначається знаком ″. 3) Музичний *інтервал* між двома сусідніми ступенями звукоряду, напр. до-ре. 4) Друга партія муз. інструмента в ансамблі.

СЕКУНДОМІ́Р — прилад, яким вимірюють проміжки часу в годинах, хвилинах, секундах і частках секунди. У перших С. (кінець 19 ст.) була одна стрілка, яка фіксувала час лише в секундах (звідси назва). Осн. частинами сучасних С. є годинниковий механізм (див. *Годинник*) і механізм керування стрілками, щоб їх пускати, зупиняти або повертати на нуль. Розрізняють С. (мал.): кишенькові, наручні, настільні і щитові; механічні, електричні, електронно-механічні й електронні (найточніші, границі допустимої похибки ± 1 мкс). С. застосовують на підприємствах, у мед. закладах, під час спорт. змагань тощо.

СЕ́КЦІЯ (лат. sectio — поділ, розчленування) — 1) Відділення, частина орг-ції, товариства тощо. 2) Одна з частин у системі тех. установок, труб та ін.

СЕ́КЦІЯ (лат. sectio — розсікання), автопсія — розтин тіла померлого з метою встановлення причини смерті, а також для вивчення будови тіла. Прийнято розрізняти анатомічну, патологоанатомічну і судово-медичну С. Секція має велике значення у вивченні питань танатології (вчення про смерть), епідеміології, а також у викладі мед. дисциплін. Анатомічну С. проводять на кафедрах анатомії для вивчення будови людського тіла. Патологоанатомічну С. провадить *прозектор* в патологоанатомічному відділенні клініки або лікарні. Судово-медичну С. робить судово-мед. експерт у *моргу*.

СЕ́КЦІЯ в біології — систематична категорія, що об'єднує в межах підроду близькі *види* рослин. Назву С. позначають іменником, якому передує назва рангу (sectio). Щоб вказати належність виду до певної секції, при його назві зазначають С., напр. Carex (sect. Vignea) arenaria. При великій кількості видів, що становлять С., останню ділять на підсекції.

СЕ́ЛА (Cela) Каміло Хосе (н. 11.V 1916, Падрон, провінція Ла-Корунья) — icп. письменник, академік (1957). Перший роман С.— «Родина Паскуаля Дуарте» (1942) — приніс йому популярність і поклав початок л-рі т. з. тремендизму (від icп. tremendo — жахливий, страшний). Роман «Вулик» (1943, вид. 1951 в Аргентині) являє собою гострий соціальний памфлет з життя Іспанії перших років франкізму. В «Нових лихих пригодах Ласарільйо з Тормеса» (1944) намагався відродити т. з. шахрайський роман стосовно сучасної Іспанії. Автор збірок подорожніх нарисів «Подорож по Алькаррії» (1948), «Від Міньйо в Бідасоу» (1952), зб. «Сніп баєчок без кохання» (1962, разом з П. *Пікассо*). В романі «Напередодні, під час святкування і в післясвятковий тиждень дня святого Каміло в 1936 році в Мадриді» (1969) висловлено глибокий сум з приводу жертв нац.-революц. війни icп. народу 1936—39.

Тв.: Укр. перекл.— Вулик. К., 1979; Рос. перекл.— Апельсины— зимние плоды. М., 1965; Семья Паскуаля Дуарте.— Улей.— Повести и рассказы. М., 1980.

Літ.: Ясный В. К. Бегство в действительность. М., 1971.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

СЕЛАГІНЕ́ЛА (Selaginella) — рід рослин порядку селагінелових відділу плауновидних. Трав'янисті різноспорові рослини з розгалуженим стеблом. Листки (точніше, філоїди) невеликі, на верхній стороні при основі з листочковидним виростом — т. з. язичком; розміщені на стеблі чотирма рядами або спірально. Розмножується С. за допомогою мікро- і мегаспор; С. властиве й вегетативне розмноження. *Гаметофіти*, особливо чоловічий, що утворюються із спор, дуже редуковані. Понад 700 видів, пошир. переважно в тропіч. країнах. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР (в Карпатах) два — С. плауновидна (S. selaginoides) і С. швейцарська (S. helvetica). Багато (бл. 25) видів С. культивують як декоративні рослини в кімнатах і оранжереях.

СЕ́ЛАМ, Салем — місто на Пд. Індії, у шт. Тамілнад. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 308,3 тис. ж. (1971). Металообр., алюмінієва, хім., текст. пром-сть. В районі С.— розробка родовищ магнезиту.

СЕ́ЛВЕР (Selver) Персі Пол (22. III 1888, Лондон — 6.IV 1970, там же) — англ. літератор і лексикограф, славіст і перекладач, чл.-кор. Слов'ян. ін-ту в Празі (з 1929). Перекладав із слов'янських, дат., норв. мов. Підготував перекладні збірки: «Антологія новітньої чеської поезії» (1912), «Новітня російська поезія» (1917), «Антологія новітньої слов'янської літератури в прозі й поезії» (1919), «Чеська й словацька поезія протягом сторіччя» (1946). Серед перекладів С.—роман Я. *Гашека* «Бравий вояк Швейк» (1930), твори К. *Чапека*. Автор нарису «Література Чехословаччини» (1942), монографії про О. *Бржезіну* (1921), дослідження «Мистецтво перекладу поезії» (1966), зб. віршів «Особистості» (1918), романів «Навчання» (1924), «Особисте життя» (1929). Переклав кілька творів Т. Шевченка, оповідань А. Чехова. Склав словник англ. фразеології і *сленгу*.

Р. П. Зорівчак.

СЕЛЕВКІ́ДИ — династія, яка правила 312—64 до н. е. в одній з елліністичних держав у Зх. Азії (див. *Селевкідів держава*). Заснована Селевком I Никатором (у минулому — полководець *Александра Македонського*). Найвидатніший представник династії — Антіох III Великий (правив 223—187 до н. е.).

СЕЛЕВКІ́ДІВ ДЕРЖА́ВА — еллініст. (див. *Еллінізм*) держава, що існувала в 3х. Азії 312—64 до н. е. Іноді її називають по осн. території, що входила до її складу, Сірійським царством. Столиця — Селевкія на Тігрі (до 300 до н. е.), пізніше — Антіохія на р. Оронті. На чолі д-ви стояла дин. *Селевкідів*. Тер. С. д. поділялася на сатрапії. Основою економіки було землеробство. В період найбільшого розвитку, якого С. д. досягла за царювання Антіоха III Великого (223—187 до н. е.), вона включала, крім Сірії, Месопотамію, частину Малої Азії, Іранське нагір'я, частину Серед. Азії. До С. д. в той час було приєднано Келесірію, Фінікію, Палестину. З 2 ст. до н. е. С. д., ослаблена боротьбою пригноблених мас і внутр. чварами, почала занепадати. В 64 до н. е. остання частина С. д. (Сірія) стала рим. провінцією.

СЕЛЕЗІ́НКА — непарний паренхіматозний орган черевної порожнини тварин і людини. С. бере участь у процесах обміну речовин (напр., заліза), кровотворення, *гемолізу*, очищення крові (видаляє зруйновані еритроцити та ін. сторонні елементи); виконує імунобіологічну функцію (виробляє *антитіла*). У *філогенезі* С. з'являється у хребетних тварин спочатку (напр., у круглоротих дводишних риб) у вигляді скупчень лімфоїдної тканини (гомологів С.) в стінці кишечника або шлунка, а потім (у решти тварин) — як відокремлений утвір. У плазунів та птахів С. рудиментарна і має невеликі розміри. С. буває частковою (напр., сумчасті, примати), лопатевою і цілісною. Остання варіює від плоскої стрічкоподібної (гризуни, хижаки) до округлої (безхвості земноводні, черепахи, кити). У людини С. довгаста, зверху опуклої форми, завдовжки 12, завширшки бл. 8, завтовшки бл. 3—4 см і серед. масою 150—200 г. Міститься безпосередньо під *діафрагмою* своєю довгою віссю по ходу десятого ребра. Функціонально С. являє собою лімфатичний вузол, що лежить на шляху кровоносного русла. Зовні С. вкрита серозною оболонкою і сполучнотканинною капсулою, яка містить гладеньком'язові клітини. Всередину від капсули йдуть тяжі — трабекули, що в глибині органу з'єднуються між собою і разом з капсулою формують опорно-скорочувальну основу С. Трабекули поділяють С. на окремі часточки, заповнені червоною і білою пульпами, основу яких становить ретикулярна тканина, багата на лімфоїдні елементи і кровоносні судини. Кровопостачання селезінки здійснюється селезінковими артеріями і веною; іннервація — відгалуженнями блукаючого нерва і черевного сплетення. З С. великої рогатої худоби одержують лікарський препарат *спленін*. Захворювання С.: гемолітичні *анемії, пухлини, кісти, абсцеси, травми* тощо.

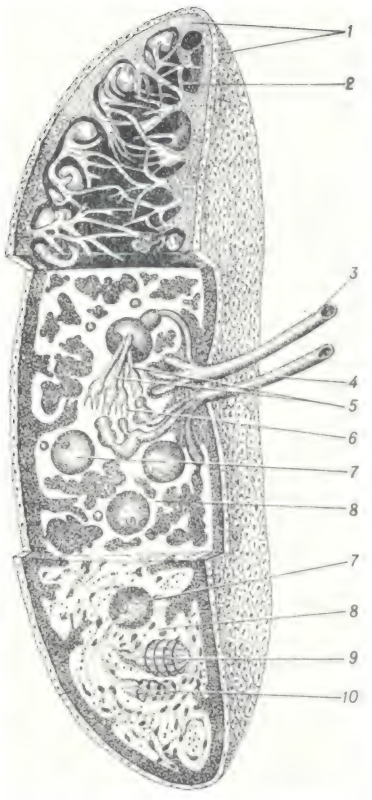

Внутрішня будова селезінки (схема): *1* — оболонка; *2* — трабекули; *3* — селезінкова артерія; *4* — селезінкова вена, *5* — артеріоли; *6* — капіляри; *7* — лімфатичні фолікули (біла пульпа); *8* — червона пульпа; *9* — ретикулярні волокна; *10* — ретикулярні клітини.

СЕЛЕЗНІ́ВКА — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на березі річок Утки, Селезня та Білої (бас. Дону), за 11 км від залізничної ст. Комунарськ. 3,4 тис. ж. (1982). Перевальські райсільгосптехніка і райсільгоспхімія та племптахорадгосп, Комунарський племптахорадгосп-репродуктор, будинок побуту. Заг.-осв. школа, мед. амбулаторія, санаторій «Селезнівка», 2 клуби, 2 б-ки. Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1961.

СЕЛЕЗНЬО́В Іван Федорович (3.I 1856, Київ — 31.III 1936, там же) — укр. живописець. В 1872—81 навчався в петерб. АМ. В 1886 повернувся до Києва. Автор картин на істор. («Князь Дмитрій Юрійович у летаргічному сні», 1882; «В Помпеї», 1886) та побутові («Останній акорд», 1885, Палац-музей в Алупці) теми портретів М. Мурашка, Х. Платонова, Ф. Данилова (1905). В 1886—90 викладав у Київ. рисувальній школі, з 1901 — у Київ. худож. училищі.

СЕЛЕКТИ́ВНІСТЬ РАДІОПРИЙМА́ЧА (від лат. selectivus — вибірковий), вибірковість радіоприймача — здатність радіоприймача з багатьох радіосигналів виділяти потрібні. Найчастіше радіоприймач характеризують т. з. частотною селективністю — здатністю відокремлювати корисний сигнал від перешкоди, використовуючи різницю їхніх частот. Залежить вона від *смуги пропускання частот* приймача. Кількісно С. р. виражають відношенням величини сигналу перешкоди до величини корисного сигналу на вході приймача за умови рівності цих сигналів на його виході. Якщо частота перешкоди близька до частоти корисного сигналу, така С. р. наз. селективністю по сусідньому каналу. До частотної належить і селективність по побічному каналу (ним перешкода проникає у радіоприймач, див. *Супергетеродинний радіоприймач*). Крім частотної, є С. р. амплітудна (за різницею *амплітуд* корисного сигналу і перешкоди), фазова (за різницею *фаз*) та ін.

СЕЛЕ́КТОР (лат. selector — сортувальник, від seligo — вибираю) — пристрій, призначений вибирати щось за певними ознаками (характеристиками). У вибірковому *телефонному зв'язку* (селекторному зв'язку) користуються електромагніт. селекторами, що реагують (напр., вмикають дзвоник) на кодові комбінації електр. *імпульсів* з центр. пункту, викликаючи в такий спосіб одного абонента або групу їх. Є С. телевізійних каналів — вхідні пристрої телевізійних приймачів, що забезпечують вибір необхідного для глядача каналу зв'язку, виділення відповідного телевізійного сигналу, його підсилення і належне перетворення. Крім того, за допомогою деяких С. виділяють із значної кількості лише ті імпульси, що їх параметри (амплітуда, частота та ін.) відповідають встановленим межам (див., напр., *Дискримінатор*). С. різних типів (залежно від призначення) застосовують на залізничн. транспорті, в енергосистемах, засобах телебачення, радіотехніки, телемеханіки тощо.

І. Ф. Селезньов.

СЕЛЕ́КЦІЇ І НАСІ́ННИЦТВА ПШЕНИ́ЦІ МИРО́НІВСЬКИЙ НАУКО́ВО - ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Підпорядкований ВАСГНІЛ. Розташований в Миронівському р-ні Київ. обл. Створений 1968 на базі Миронівської ордена Леніна селекційно-дослідної станції (засн. 1911). Ін-т має (1982) відділи: селекції пшениці; сортової агротехніки; агрохімії; насінництва; захисту рослин; лабораторії — селекції ячменю; селекції кормових культур; фізіології стійкості рослин; якості зерна; цитогенетики і гетерозису; біохімії; агрохімії. У віданні ін-ту Московський, Карабалацький, Волгоградський і Кустанайський опорні пункти та експериментальне елітно-насінницьке г-во. Осн. завдання ін-ту — розроблення ефективних методів селекції, створення нових високоврожайних сортів пшениці і найкращих агротех. прийомів її вирощування. Селекціонери ін-ту створили й передали у виробн. багато сортів с.-г. культур, серед яких всесвітньо поширені високопродуктивні сорти озимої пшениці Миронівська 264, Миро-

І. Ф. Селезньов. Останній акорд. 1885. Алупкинський палац-музей

нівська 808, Миронівська ювілейна, Іллічівка, Миронівська 25 та ін. Видається науково-тех. бюлетень. Інститут нагороджений орденом Леніна (1967).

В. М. Ремесло.

СЕЛЕКЦІ́ЙНІ СТА́НЦІЇ — науково-дослідні установи, що створюють високопродуктивні сорти і гібриди с.-г. культур, займаються їх насінництвом і сортовою технологією вирощування. В СРСР у 50—70-і рр. більшість С. с. було реорганізовано в обласні (зональні) і галузеві *дослідні сільськогосподарські станції*. На Україні є 6 С. с.; з них 5 — Білоцерківську (Київ. обл.), Верхняцьку (Черкас. обл.), Веселоподолянську (Полтав. обл.), Іванівську (Сум. обл.), Уладово-Люлинецьку (Вінн. обл.) — підпорядковано Всесоюзному н.-д. ін-тові цукр. буряків і одну, Синельниківську (Дніпроп. обл.),— Всесоюзному н.-д. ін-тові кукурудзи.

М. Є. Дзюба.

СЕЛЕКЦІ́ЙНО-ГЕНЕТИ́ЧНИЙ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головна науково-дослідна установа в системі ВАСГНІЛ. Заснований 1914 на базі селекційного відділу при Одеському дослідному полі, у 1918 перетворений на селекційну станцію, в 1928 — на Український генетико-селекційний ін-т, у 1935 — на Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т. В ін-ті (1982) — 17 відділів, 8 лабораторій, 3 елітонасінницькі дослідні г-ва. Осн. напрям діяльності ін-ту — розроблення теоретичних питань с.-г. біології, методів та прийомів селекції й насінництва, створення високопродуктивних сортів і гібридів с.-г. рослин, вирощування високоякісного сортового насіння для колгоспів і радгоспів. Ін-том створено 94 районовані сорти і гібриди різних с.-г. культур. В ін-ті є очна і заочна аспірантура. Видається «Сборник научных трудов» та науково-тех. бюлетень.

О. О. Созінов.

СЕЛЕ́КЦІЯ (лат. selectio — добір) — теорія й практика створення високопродуктивних сортів і гібридів рослин, порід тварин та штамів мікроорганізмів. Науково-теоретичною базою С. є *генетика*. С. рослин тісно пов'язана з ботанікою, цитологією, ембріологією, гістологією, фізіологією, фітопатологією, ентомологією, екологією, біохімією, рослинництвом та з технологією переробки с.-г. продуктів. Примітивну С. (несвідомий добір) проводили з початку виникнення землеробства. Поступово вона ставала більш цілеспрямованою, було створено велику кількість сортів народної С. (пшениці озимої — Кримка, Красноколоса; ярої — Полтавка, Кубанка та ін.; конопель — Глухівські; конюшини — Подільська, Пермська тощо), які, маючи багато госп.-важливих ознак, стали цінним вихідним матеріалом для наступної селекц. роботи.

Наукові основи С. заклав Ч. Дарвін у праці «Походження видів» (1859), де він з матеріалістичних позицій висвітлив причини й характер змін у рослин і тварин у процесі їхньої еволюції (див. *Еволюційне вчення*) і показав роль добору в створенні нових форм (див. *Дарвінізм*).

Важливим етапом дальшого розвитку С. стало відкриття законів спадковості. Велике значення у розвитку С. мали роботи І. В. *Мічуріна*. Він показав шляхи використання екологічно віддалених схрещувань, віддаленої *гібридизації*, значення зовн. умов для прояву генетичних особливостей організму. Великий внесок у розвиток С. зробив М. І. *Вавилов*, автор *гомологічних рядів закону* у спадковій мінливості і теорії про центри походження культурних рослин. В Європі й Америці промислова С. почала розвиватись у 19 ст. У Франції Л. *Вільморен* застосував багаторазовий добір, майже втричі збільшив цукристість у відібраних форм цукр. буряків. Шведський селекціонер Нільсон-Еле застосував індивідуальний добір у самозапилювачів і вивів цінні сорти вівса. В США Л. *Бербанк*, поєднавши гібридизацію і жорсткий добір, створив цінні сорти плодових та ін. культур. В дореволюц. Росії промислова С. почала розвиватися наприкінці 19 ст. На поч. 20 ст. створено селекційні станції, де працювали селекціонери Д. Л. Рудзинський, С. І. Жегалов, В. Є. Писарєв, О. І. Стебут та ін. На Україні в той час було створено спец. г-ва по *насінництву* і С. цукр. буряків. На селекційних станціях (Харківська, Саратовська, Миронівська, Одеська та ін.) плідно працювали П. Н. Константинов, П. І. *Лисицин*, В. Я. *Юр'єв*, О. П. Шехурдін, А. О. *Сапегін* та ін., які створили видатні вітчизняні сорти с.-г. культур. Планомірна ефективна С. в СРСР розвинулася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Початок її було покладено декретом «Про насінництво», що його підписав В. І. Ленін 13 червня 1921. В СРСР створено понад 400 н.-д. установ по С. рослин, зокрема на Україні науково-дослідні ін-ти в Одесі, Миронівці, Харкові, Києві і більш як 500 — по С. тварин, в т. ч. в УРСР — в Асканії-Новій, Львові, Харкові, Полтаві та ін. Робота провадиться за єдиним планом під керівництвом Міністерства с. г. СРСР і ВАСГНІЛ. Для підвищення ефективності досліджень організовано 20 селекц. центрів, головним завданням яких є створення сортів, керівництво селекц. роботою н.-д. установ своїх зон. При селекції рослин гол. критерієм придатності сорту є урожайність і вміст бажаних речовин. Важливим напрямом добору є також стійкість проти несприятливих факторів (посухо- і зимостійкість, стійкість до полягання та проти хвороб і шкідників), придатність до механізованого вирощування, реагування на поліпшення агротехніки.

У тваринництві ведуть С. на продуктивність, якість продукції, імунність, пристосованість до місцевих умов, здатність найефективніше використовувати корм.

Основою С. є добір за комплексом ознак: масовий, індивідуальний, індивідуально-родинний, родинно-груповий (див. *Племінне тваринництво, Племінна робота*).

С. рослин починають з добору або створення вихідного матеріалу, яким можуть служити природні і гібридні *популяції*, раніше створені сорти, *самозапилені лінії*, поліплоїди, мутанти. Потомства рослин, відібраних з вихідного матеріалу, висівають в селекц. розсадниках для попередньої оцінки, а інколи і повторних доборів. Кращі з них надходять для сортовипробування (попереднього, станційного, конкурсного), а потім в Державне випробування для остаточної оцінки і районування. При С. кукурудзи створюють міжлінійні і сортолінійні гібриди, які відзначаються найбільшим *гетерозисом*. Для одержання високогетерозисних форм цукрових буряків схрещують *диплоїди* з тетраплоїдами, а останнім часом залучають до роботи чоловічі стерильні лінії. Гетерозисні гібриди також створюють при С. сорго, помідорів, перцю, цибулі, баштанних та ін. культур.

С. в СРСР досягла великих успіхів. Під керівництвом селекціонерів П. П. *Лук'яненка*, В. М. *Ремесла*, Д. О. *Долгушина*, І. Г. Калиненко та ін. створено сорти озимої пшениці Безоста І, Миронівська 808, Одеська 51, Ростовчанка, Донська остиста, Північнодонська, Іллічівка, Охтирчанка та ін., які за врожайністю у 1,5 і навіть у 2 рази перевищують раніше висіювані популяції, займаючи більш як 80% площі цієї культури в Рад. Союзі. Висока пластичність, посухостійкість і якість зерна характерні для сортів ярої пшениці Саратовська 29, Саратовська 210, Саратовська 46 та ін. (О. П. Шехурдін і В. М. Мамонтова), також поширених на більшій частині (60%) її посівних площ. Велику цінність для с.-г. виробн. являють високолізинові гібриди кукурудзи Краснодарська 82ВЛ, Краснодарська 303ВЛ і Краснодарська 381ВЛ (М. І. Хаджинов), які на 25—30% зменшують потребу в концентратах; високопродуктивні сорти гороху Уладівський 6, Уладівський ювілейний та ін. (М. С. Шульга та ін.). Вперше в світовій практиці створено невисипні сорти гороху Невисипний І., Ворошиловградський ювілейний (А. М. Шевченко), сорти нової озимої культури *тритикале* Амфідиплоїд І, Амфідиплоїд 201, Амфідиплоїд 206 (А. Ф. Шулиндін). Селекціонер О. К. Коломієць у співдружності з ін. вченими вперше в світі створила однорості кові цукрові буряки. Високоврожайними є гібриди цих буряків з високим вмістом цукру: Ялтушківський гібрид (О. В. Попов, Г. В. Мокан), Білоцерківський полігібрид І, Білоцерківський полігібрид 2 (С. Т. Бережко та ін.), міжлінійний гібрид Ювілейний (А. М. Макогон та ін.). В. С. Пустовойт і Г. В. Пустовойт засобами С. майже вдвічі підвищили олійність соняшнику. Одержані при цьому сорти Передовик Зміна, Салют, ВНИИМК 6540 та ін. займають в країні 2,5 млн. га і дають додатково бл. 800 тис. тонн рослинної олії.

Вперше в селекц. практиці Г. В. Пустовойт одержала міжвидовий

топінамбур — соняшниковий гібрид, його сорт Прогрес відзначається стійкістю до патогенів соняшнику високою олійністю (57—60%) і врожайністю (30—35 ц/га).

В капіталістич. країнах С. здійснюють державні селекц.-дослідні установи і приватні насінницькі фірми. Створені в Мексиці короткостеблі сорти ярої пшениці (Сонора 63, Лерма Рохо та ін.) використовуються в С. подібних сортів у ін. країнах. Створення таких сортів дало змогу значно підвищити урожай пшениці. Велику цінність являють високопродуктивні гібриди кукурудзи (США), міжлінійні гібриди цукрових буряків (США, Швеція), короткостеблі житньопшеничні амфідиплоїди (Канада), висококрохмалисті сорти картоплі (ПНР, НДР, ФРН, Нідерланди), короткостебле жито (ПНР), сорти помідорів, придатні для механізованого збирання, інбредні лінії домашньої птиці (США) та ін.

Літ.: Вавілов М. І. Вибрані твори. Генетика і селекція. К., 1970; Лукьяненко П. П. Избранные труды. М., 1973; Дубинин Н. П., Панин В. А. Новые методы селекции растений. М., 1967; Гуляев Г. В., Дубинин А. П. Селекция и семеноводство полевых культур с основами генетики. М., 1974; Мамонтова В. Н. Селекция и семеноводство яровой пшеницы. М., 1980 *Б. Й. Хмельов.*

СЕЛЕ́Н (Selenium; від грец. σελήνη — Місяць), Se — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 34, ат. м. 78,96; *неметал.* Відкрив 1817 Й. Я. *Берцеліус.* С.— рідкісний і розсіяний елемент, вміст його в земній корі 5 10^{-6}% за масою; супутній *сірці.* Утворює кілька алотропних модифікацій. Найстійкіший сірий С.— кристалічна речовина; густ. 4807 кг/м³; $t_{пл}$ 217°С; $t_{кип}$ 685 ° С. С.— типовий *напівпровідник,* електропровідність якого збільшується під дією світла. На повітрі С. стійкий; кисень, вода, соляна і розведена сірчана к-ти на нього не діють, добре розчиняється у концентрованій азотній к-ті і «царській воді», в лугах розчиняється з окисленням. При нагріванні С. досить активно вступає в реакції з багатьма елементами. Хімічні сполуки С. аналогічні сполукам сірки. Одержують С. з відходів (шламів), які утворюються при електролізі у виробн. міді. С. застосовують для виготовлення випрямлячів і *фотоелементів,* для синтезу селенідів (сполуки С. з металами), які мають напівпровідникові властивості і використовуються в термоелементах, фотоопорах і як люмінофори, а також у виробн. скла як барвник (т. з. рубінове скло), для вулканізації каучуку, як добавку до сталі тощо. Всі сполуки С. отруйні. Вміст С. в організмі більшості живих істот становить від 0,01 до 1 мг/кг. Нагромаджують С. гол. чин. мікроорганізми, які відіграють важливу роль (відновлюють селеніди до металевого С. і окислюють селеніди) в біогенній міграції С. Потреба тварин і людини в С. не перевищує 50—100 мкг/кг раціону. С. має властивості *антиокислювачів,* підвищує сприймання світла сітківкою ока, впливає на більшість ферментативних реакцій. Значне збільшення концентрації С. в організмі спричинює отруєння, схоже на отруєння сполуками *миш'яку,* яке характеризується гальмуванням дії окислювально-відновних ферментів, порушенням синтезу *метіоніну* і росту опорно-покривних тканин, анемією.

СЕЛЕ́НА (Σελήνη) — у грец. міфології богиня Місяця, сестра *Геліоса* та *Еос.* Одягнена в осяйне біле вбрання, з місячним серпом на голові, С. щовечора виїздила на небо в колісниці, запряженій круторогими волами. За однією з легенд, С. була безнадійно закохана у вродливого юнака Ендіміона (через це й вигляд у С.-Місяця завжди сумний).

СЕЛЕНГА́ — ріка у МНР і СРСР (в межах Бурят. АРСР). Утворюється злиттям двох витоків — Делгер-Мурену та Ідеру; впадає в оз. Байкал, утворюючи *дельту* пл. 630 км². Довж. (від витоку р. Ідер) 1024 км, пл. бас. 447 тис. км². Живлення переважно дощове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Пересічна витрата води у гирлі бл. 1000 м³/с. На С.— міста Сухе-Батор (МНР; початковий пункт судноплавства) і Улан-Уде (Бурят. АРСР).

СЕЛЕНГИ́НСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1907 — виступ солдатів 41-го Селенгинського піхотного полку разом з солдатами саперного батальйону проти самодержавства під час революції 1905—07 (див. *Саперного батальйону повстання 1907*).

СЕЛЕНІ́Т (від грец. σελήνη — Місяць) — мінерал класу сульфатів, напівпрозора волокниста відміна *гіпсу* з шовковистим блиском. Колір білий, голубуватий, зеленуватий, рожево-жовтий. С. утворює щільні мінеральні агрегати (див. *Агрегат* у петрографії) з довжиною волокон до 15 см. В СРСР великі родовища С. відомі на Уралі. Використовують як *виробне каміння.*

СЕЛЕНОДЕ́ЗІЯ (від грец. σελήνη— Місяць і δαΐζω — поділяю) — розділ *астрономії,* присвячений вивченню фігури та розмірів *Місяця.* Осн. завдання С.: визначення координат точок місячної поверхні, параметрів обертання Місяця, його фігури та гравітаційного поля, висотних характеристик місячного рельєфу, вивчення особливостей планетарного масштабу, властивих фігурі Місяця. Ці завдання розв'язуються як наземними засобами, так і за допомогою космічних апаратів. Див. також *Селенологія.*

Літ.: Гаврилов И. В. Фигура и размеры Луны по астрономическим наблюдениям. К., 1969; Исследование космического пространства, т. 5, ч. 1. Луна. М., 1973; Сагитов М. У. Лунная гравиметрия. М., 1979. *В. С. Кислюк.*

СЕЛЕНОЛО́ГІЯ (від грец. σελήνη — Місяць і λόγος — вчення) — розділ *астрономії,* що вивчає будову та хіміко-мінералогічний склад *Місяця.* Форму та розміри Місяця вивчає *селенодезія.* В С. використовуються астрофіз., геофіз. та геохім. методи. Поверхневі шари Місяця досліджують методом дистанційного аналізу гірських порід (з використанням *штучних супутників Місяця*) та мікрометодами (аналізуючи зразки *місячного ґрунту,* доставлені на Землю). Глибинний склад його вивчається за допомогою активних і пасивних сейсмічних експериментів, методами електромагн. зондування, шляхом вивчення гравітаційного поля Місяця за допомогою його штучних супутників. Ці дослідження розширили наші уявлення про будову і хім. склад не лише Місяця, а й ін. тіл *Сонячної системи.*

Літ.: Жарков В. Н. [та ін.]. Введение в физику Луны. М., 1969; Шевченко В. В. Современная селенография. М., 1980. *В. С. Кислюк.*

СЕЛЕ́РА (Apium) — рід одно-, дво- і багаторічних рослин родини зонтичних. Бл. 20 видів, поширені в Європі, Азії, Африці, Америці і Австралії. Культивують С. пахучу (A. graveolens) — дворічну пряну рослину, у якої суцвіття — складний зонтик з білими дрібними квітками. Плід — двосім'янка. За вмістом вітамінів (С, B_1, B_2, РР), каротину, мін. солей, білків, мікроелементів С. займає серед пряних овочів перше місце. В культурі є три різновидності: С. листкова, С. черешкова і С. кореневa. В СРСР вирощують переважно С. кореневу і С. листкову. В їжу використовують коренеплоди, листки і черешки. Листя черешкових сортів велике, з товстими м'ясистими черешками; листя листкових і кореневих сортів менше, черешки у них не виповнені. На Україні найпоширеніша С. сорту Яблучна.

Селена і Ендіміон. Картина Н. Пуссена. Фрагмент. 1653. Інститут мистецтв. Детройт.

СЕ́ЛЗАМ (Selsam) Говард (н. 28. VI 1903, Гаррісберг, Пенсільванія) — амер. філософ-марксист. Директор Джефферсонівської школи соціальної науки в Нью-Йорку (1944—56). Один із засновників Амер. ін-ту марксистських досліджень. Редактор «Хрестоматії з марксистської філософії» (1963). Праці в галузі етики.

Тв.: Рос. перекл.— Марксизм и мораль. М., 1962; Философия в революции. М., 1963

СЕЛИВЕ́СТР, Сильве́стр (р. н. невід.— не пізніше 1648) — укр. і білорус. культурно-освітній діяч, друкар, письменник-полеміст. На поч. 17 ст. жив у Вільнюсі, де працював у братській друкарні. Тут зблизився з Павлом Телицею-Домжив-Лютковичем і став його помічником у видавничій діяльності. В кінці 10-х рр. вони організували мандрівну друкарню і видавали книжки, переважно антиуніатського характеру, в с. Угорцях (тепер с. Нагірне Самбірського р-ну Львів. обл.), у Мінську, в с. Четвертні (тепер Маневицького р-ну Волин. обл.), в Луцьку та в с. Чорній, побл. м. Ровно. С. був співавтором передмов до цих видань, писав вірші. Є думка, що в 30-х рр. 17 ст. Петро Могила направив С. у Валахію, де він допомагав налагоджувати друкарську справу, займався літ. діяльністю, зокрема написав поему «Епос».

Тв.: В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

Літ.: Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. М., 1981.

В. П. Колосова.

Селера:
1 — коренева;
2 — черешкова.

СЕЛИ́ДОВЕ — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР.

І. М. Селіванов. На троні. З серії «Його величність робітничий клас». Ліногравюра, акварель. 1960.

Розташоване на р. Солоній (бас. Дніпра), за 5 км від залізничної ст. Селидівка. Засн. 1770—73. На поч. 80-х рр. 18 ст. мало назву Селидівка. В 50-х рр. 19 ст. поблизу С. виявлено поклади кам. вугілля. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (20.X 1941—8.IX 1943) в с-щі діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. У 1956 село перейменовано на С. і віднесено до розряду міст. У місті — 2 кам.-вуг. шахти, вуглезбагачувальна ф-ка, хлібокомбінат, консервний та залізобетонних виробів з-ди, будинок побуту. Гірничий технікум, профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, Будинок культури, клуб, Палац спорту, 3 бібліотеки.

СЕ́ЛИЩЕ — населений пункт, адм.-територіальна одиниця в СРСР. Поділяються на сільські і міські (в УРСР переважна більшість — міські). Відповідно до Положення про порядок вирішення питань адм.-тер. устрою УРСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР 12.III 1981, до С. міськ. типу віднесено нас. пункти, розташовані при пром. підприємствах, будовах, залізничних вузлах тощо, а також нас. пункти, на тер. яких розташовані вищі й середні спец. навч. заклади, наук.-дослідні установи, санаторії та ін. стаціонарні лікувальні й оздоровчі заклади, якщо ці С. мають держ. житл. фонд, з кількістю населення понад 2 тис. чол., з яких не менше як $^2/_3$ становлять робітники і службовці та члени їхніх сімей. В окремих випадках до категорії С. міського типу можуть бути віднесені нас. пункти з кількістю населення менше 2000 але більше як 500 чол., якщо вони мають близьку перспективу екон. і соціального розвитку. Органами держ. влади на тер. С. є селищні Ради нар. депутатів.

В. С. Анджиевський.

СЕ́ЛИЩЕ в археології — залишки стародавнього неукріпленого поселення. В культурному шарі С. містяться залишки житл. і госп. будівель та речі, що належали його жителям.

СЕЛІВА́НОВ Іван Михайлович (н. 5.I 1924, с. Рябкова, тепер Кунашацького р-ну Челябінської обл.) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). В 1940—45 навчався в Свердл. худож. училищі, 1946—52 — в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна* та О. *Пащенка*. Працює в галузі станкової та книжкової графіки. Твори: серії — «Непереможні» (1954), «Київ» (1955—59), «Арсенальці» (1956—60), «Його величність робітничий клас» (1960); ліногравюри — «Кобзар» (1961), «Реквієм» (1968), «Володимир» (1970), «Зимовий взято ...» (1977). Автор ілюстрацій до романів «Бур'ян» А. Головка (1959), «Вершники» Ю. Яновського (1961), «Прапороносці» О. Гончара (1964), а також до «Слова про Ігорів похід» (1965—73). З 1952 викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1974 — професор). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Графіка*, т. 3, с. 144—145; до ст. *Книга*, т. 5, с. 236.

Літ.: Пекаровський М. Іван Михайлович Селіванов. К., 1964.

СЕЛІГЕ́Р — озеро в Калінін. і Новгород. областях РРФСР. Пл. 212 км², глиб. до 24 м. Лежить на *Валдайській височині* на вис. 205 м над р. м. Улоговина С. має льодовикове походження. Берегова лінія С. дуже розчленована, утворює численні затоки; багато *плес.* Є острови (найбільший — о. Хачин). В озеро впадає понад 100 невеликих річок і струмків, витікає р. Селіжаровка (прит. *Волги*). Замерзає С. в листопаді, скресає в квітні. Судноплавний. Риборозведення (судак, лящ, сиг, ряпушка, сазан та ін.). Озеро та його околиці — район туризму.

СЕЛІ́М II Мест (1524—13.XII 1574) — султан (з 1566) *Османської імперії*. Син султана Сулеймана II і *Роксолани*. За його правління імперія вела війни проти Ірану, Угорщини, Венеції, «Священної ліги» (Іспанія, Венеція, Генуя, Мальта), було завершено приєднання Аравії та Кіпру. В 1569 тур. військо здійснило похід на Астрахань, який закінчився невдало. У 1574 було придушене антитур. повстання в Молдавії на чолі з *Іваном Лютим*. Постійні війни, закололи *яничар*, антитур. повстання призвели на кінець правління С. II до ослаблення імперії.

СЕЛІ́М III (24.XII 1761 —28.VII 1808, Стамбул) — султан *Османської імперії* 1789—1807. Прагнучи подолати феод. сепаратизм, посилити центр. владу і відродити військ. могутність імперії, створив нову армію за європ. зразком, провів реформу військ.-ленної системи, адм. управління. За правління С. III імперія закінчила війну з Росією 1787—91 і почала війну 1806—12. За *Ясським мирним договором 1791* Османська імперія визнала приєднання Криму та пд.-укр. земель між Пд. Бугом і Дністром до Росії. Невдоволені правлінням С.III феод. реакція та верхівка мусульманського духівництва за допомогою *яничар* 1807 позбавили його влади, а згодом вбили.

СЕЛІ́МОВИЧ (Селимовић) Мехмед Меша (26.IV 1910, м. Тузла — 11.VII 1982, Белград) — серб. письменник і громад. діяч, дійсн. член АН і мистецтв Боснії та Герцеговини (з 1967), член Президії Серб. АН і мистецтв (з 1975). Член Союзу комуністів Югославії з 1941. Учасник антифаш. нар.-визвольної боротьби народів Югославії 1941—45. Почав друкуватися 1946. У збірках новел «Перша рота» (1950) і «Чужа земля» (1962), в романах «Тиші» (1961) та «Імла й місячне сяйво» (1965) відтворив події нар. боротьби проти гітлерівських загарбників та їхніх місцевих поплічників. Романи «Дервіш і смерть» (1966) та «Фортеця» (1970) багаті на філос. узагальнення. Автор роману «Острів» (1974), книг есе і нарисів, літературознавчих досліджень, мемуарів.

Тв.: Рос. перекл.— Чужая земля «Иностранная литература», 1969, № 3; Крепость. М., 1974; Дервиш и смерть. М., 1978. *В. Г. Гримич.*

СЕ́ЛІНДЖЕР (Salinger) Джером Девід (н. 1.I 1919, Нью-Йорк) — амер. письменник. Брав участь у 2-й світовій війні. Літ. діяльність почав із серед. 40-х рр. Найвідоміші твори С. — повість «Над прірвою у житі» (1951) і кн. «Дев'ять оповідань» (1959) — відзначаються критичним ставленням до амер. дійсності. Часто герой С. вступає в конфлікт із суспільством, але відчуває глибоку самотність, не може знайти позитивного шляху. В циклі творів про родину Глассів (повісті «Френні» і «Зуї», обидві — 1961; «Вище крокви, будівничі!», 1963 та ін.) помітне зацікавлення С. східною філософією. В останнє десятиліття відійшов від літ. діяльності.

Тв.: Укр. перекл.— Вище крокви, будівничі! «Дніпро», 1965, № 11; Рос. перекл.— Над пропастью во ржи.— Выше стропила, плотники.— Повести.— Рассказы. М., 1967.

Літ.: Галинская И. Л. Философские и эстетические основы поэтики Дж. Д. Сэлинджера. М., 1975.

К. О. Шахова.

СЕЛІ́ТРИ (від лат. sal — сіль і nitrum — природна сода) — загальна назва *нітратів* амонію, лужних та лужноземельних металів, напр. NH_4NO_3, KNO_3, $Ca(NO_3)_2$. У природі С. утворюються внаслідок розкладу органічних залишків під дією *нітрифікуючих бактерій*. Одержують С. здебільшого синтетично. Застосовують переважно як *азотні добрива*, у виробн. *вибухових речовин* тощо. Див. також *Аміачна селітра, Калію солуки, Натрію солуки.*

СЕ́ЛЛАРС (Селлерс; Sellars) Рой Вуд (9.VII 1880, Егмондвілл, Онтаріо, Канада — 5.IX 1973, Анн-Арбор, Мічіган, США) — амер. філософ, з 1923 проф. Чікагського ун-ту. Будучи одним із засновників *критичного реалізму*, С. згодом перейшов на позиції т. з. еволюц. натуралізму («нового», або «реформованого» матеріалізму), що визнавав єдиною реальністю природу, яка розвивається. Проте матеріалізм С. був непослідовним, що виявилось у заміні *пізнання теорії* «теорією відповідності» (зводила пізнання до позначення речей), якій були властиві елементи *агностицизму*, в спрощеному тлумаченні діалектики, яку С. зводив у дусі *емерджентної еволюції* до динамізму матеріального світу. В розумінні сусп. життя виступав з ідеалістичних позицій.

І. В. Бичко.

СЕЛО́ — тип поселення, жителі якого зайняті в основному у сільському господарстві. Історично С. є первинною формою осілих поселень. Характер сільськ. розселення і улаштування сіл тісно пов'язані з розвитком *продуктивних сил* та *виробничих відносин* певної істор. епохи. Історично розміщення С. складалося відповідно до вимог с.-г. виробництва та під впливом природно-географічних умов (водні ресурси, рельєф місцевості, грунт, рослинність, наявність придатної для с. г. землі). Розрізняють такі осн. типи географічного розміщення С.: прирічковий, приозерний, яружно-балковий, горбистий (на пагорбах серед боліт), вододільно-степовий. У плануванні С., тобто розташуванні в ньому вулиць, площ, будинків і споруд та забудові садиб, виділяють такі осн. види: безсистемні, або купові

поселення, в яких будівлі розміщено без певного порядку; рядкові селища в одну лінію з однобічною або двобічною забудовою вулиці; прямокутно-квадратні з вулицями, що перетинаються; кругові з однією або кількома вулицями навколо будь-якого центру; радіальні з променеподібними вулицями до центру; мішані форми. Соціальна структура дореволюц. С. на Україні (початок 1917) була така: біднота становила 57,1% дворів, середняки — 29,9% і сільс. буржуазія — 12,2% усіх дворів.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції і ліквідація капіталістичного ладу в СРСР, *націоналізація землі* та *колективізація сільського господарства* створили передумови для соціалістичних перетворень на С. Вони характеризувалися переходом селян до соціалістичних форм г-ва, зміцненням *союзу робітничого класу і селянства*, піднесенням матеріального і культур. рівня. На цій основі склалися сприятливі умови для виникнення й розвитку соціалістичних форм розселення, перетворення старих С. на населені пункти міськ. типу. Сучас. С.— адм. і культур.-побутовий осередок сільс. місцевості, госп. центр с.-г. підприємств (*колгоспів, радгоспів*, міжгосп. підприємств, районних відділень «Сільгосптехніки» тощо), їхніх відділень і бригад. До сільс. населених пунктів належать частина районних центрів, а також станційні селища, шляхові дільниці, селища лісгоспів тощо.

На поч. 1981 на Україні налічувалося понад 29 тис. сільс. населених пунктів, кількість населення в них становила 18,7 млн. чол., або 37% усього населення республіки, тоді як у 1913 в сільських місцевостях на Україні (в сучасних межах) проживало 28,4 млн. чол., або 81% населення. Розвиток продуктивних сил, *індустріалізація*, культурна революція і колективізація с. г. спричинилися до істотних змін у сільс. розселенні та соціальній структурі сільс. населення (див. *Селянство*). В роки колективізації (до 1939) на Україні з хуторів було переміщено понад 180 тис. сел. дворів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в республіці повністю або частково зруйновано понад 28 тис. С. У 1961—78 кількість С. на Україні зменшилася на 12,4 тис. одиниць, або майже на 30%, за рахунок об'єднання їх, зселення, перетворення на с-ща міськ. типу і приєднання до міст. За кількістю населення С. поділяються на великі (понад 5 тис. ж.), середні (2—5 тис. ж.), невеликі (1—2 тис. ж.) і малі (до 1 тис. ж.). На поч. 1981 на Україні малих С. було понад 78%, середніх і великих — 6%. В середньому на одне С. припадало 644 ж. порівняно з 526 ж. 1961. Найбільше великих С. в степовій зоні, зокрема, в Одес. обл. Серед сільс. населення, за даними перепису 1979, колгоспники становили 53,3%, робітники — 38,4%, службовці — 8,3%. Зміцнення екон. потенціалу країни дало можливість перейти до поступової науково обгрунтованої планової перебудови сільс. населених пунктів. Нове, соціалістичне С. чітко поділяється на дві зони — виробничу з госп. і складськими приміщеннями тощо та житлову з житл. будинками й садибами колгоспників і робітників, підприємствами комунально-побутового обслуговування, культурно-осв. та лік. закладами, адм. установами тощо. Осн. напрямом у перебудові С. на сучас. етапі є їхня реконструкція відповідно до нових вимог і частково — буд-во населених пунктів на вільних територіях.

З 1965 на Україні почалося буд-во експериментально-показових сіл, у яких поєднуються міськ. рівень культурно-побутового й комунального обслуговування з використанням природних умов сільс. місцевості (див. *Сільське будівництво*). У програмних документах КПРС поставлено завдання *подолання істотних відмінностей між містом і селом*. У плані реалізації цього курсу Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 і на період до 1990 року та *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року передбачено збільшення капітальних вкладень у будівництво на С., прискорений розвиток побутового обслуговування в сільс. місцевості, розширення трансп. обслуговування тощо.

Літ.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років. Повне зібрання творів, т. 16; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Першин П. М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1962; Історія Української РСР, т. 4. К., 1978; Планировка, застройка и благоустройство сёл Украинской ССР. К., 1976.

П. В. Щепієнко.

«СЕЛО́» — укр. щотижнева ілюстрована газета ліберально-бурж. напряму. Виходила з вересня 1909 по лютий 1911 в Києві. В «С.» друкувалися худож. твори української (М. М. Коцюбинський, А. Ю. Тесленко та ін.) і перекладної л-ри, нариси про життя і творчість видатних письменників і діячів культури.

Газета вміщувала популярні статті з історії міст і сіл України, природознавства, медицини, с. г., інформацію про події в Росії і за кордоном. На базі «С.» з березня 1911 почала виходити газ. «Засів» (1911—12).

«СЕЛО́ І МІ́СТО» («СіМ») — спілка укр. пролетарських і сел. письменників у РРФСР. Утворилася 1924 з Моск. філії Спілки пролет. письменників України «*Гарт*». Мала філії на Кубані, Поволжі, Далекому Сході, в Казахстані. Керівництво нею здійснювали В. *Гадзінський*, К. Буревій, Гео Коляда. Мала вид-во, яке випустило одне з перших рад. видань творів Т. Шевченка, твори членів Спілки; видавала журн. «Неоліф». У 1927 самоліквідувалася.

СЕЛЮК Володимир Андрійович [1 (14).VII 1881, Чернігів — січень 1918] — учасник боротьби за встановлення влади Рад. Н. в сім'ї торговця. Член Комуністичної партії з 1905. В 1905—07 працював у петерб. більшовицькій орг-ції, 1908—11 очолював черніг. більшовицьку орг-цію. В 1911 засланий до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 повернувся на Україну. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). В січні 1918 вбитий петлюрівцями.

СЕЛЮЧЕ́НКО Олександра Федорівна (н. 6.V 1921, Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер народної творчості УРСР (з 1971). В 1937—39 навчалася в керамічній школі при Опішнянському керамічному заводі. Працює на цьому ж з-ді. Створює з глини дитячі іграшки, сюжетні композиції малих форм («Свинарка», 1960; «Вакула на чорті», 1969; «Закохані», а також на сюжети творів Лесі Українки, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, І. Крилова), багатофігурні композиції («Весільний хор», 1969—70, «Сорочинський ярмарок», 1976). Вироби С. експонувалися на міжнар. виставках у Марселі (1957, 1958), Брюсселі (1958), Остенді (1960), всесвітній «Експо-70» в Осака; зберігаються в музеях Києва, Полтави, Львова, Канева. Іл. див. також до ст. *Майоліка*, т. 6, стор. 308.

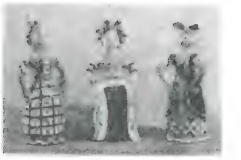

О. Ф. Селюченко. Молодиці. Глина, ліплення. 1975.

В. М. Ханко.

СЕЛЯ́НИ-ДА́ННИКИ — в 15—16 ст. найчисленніша категорія *«похожих» селян* у феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях. Осн. заняття С.-д.— мисливство, бджільництво, рибальство і землеробство. Платили данину хутром, медом та ін. продуктами. За користування орними землями сплачували *серебщину*. За *Литовським статутом* 1588 перетворені на кріпаків і держ. селян.

СЕЛЯ́НСТВО — найдавніший і найчисленніший клас, безпосередньо пов'язаний з с.-г. виробництвом, який відіграє важливу роль у створенні матеріальних благ, соціально-політ. і культурному розвиткові суспільства. В класово антагоністичних формаціях С. являє собою сукупність дрібних с.-г. виробників, які ведуть індивідуальне г-во; в умовах соціалізму — сукупність членів кооп. г-в, що базуються на колективній праці і спільному володінні *засобами виробництва*. Як клас С. з'явилося в період розкладу *первіснообщинного ладу* в зв'язку з розвитком *продуктивних сил* і зростанням сусп. *поділу праці*, виникненням майнової нерівності і приватновласницьких відносин, що стали основою соціальної диференціації і утворення класів. За всю багатовікову історію С. зазнавало різних форм *експлуатації*, екон. і соціальної залежності, ступінь яких визначався характером власності і сусп.-політ. ладу. В рабовласницькому суспільстві С., зберігаючи свою соціально-екон. природу класу дрібних землевласників, було обтяжене різними прямими й непрямими податками, трудовою повинністю, під тягарем яких значна частина його розорювалась, втрачала незалежність.

потрапляла в кабалу до рабовласників, лихварів і торговців. Позбавляючись своїх зем. наділів, а разом з ними нерідко і юрид. свобод, багато землеробів ставало рабами. Феод. відносини характеризувались неповним відокремленням безпосереднього виробника від засобів виробн., *позаекономічним примусом* (див. *Феодалізм*). Землероб володів на правах приватної власності с.-г. інвентарем, худобою, житлом і мав ділянку надільної землі, що вважалась власністю феодала або феод. д-ви. За користування землею він повинен був виконувати різні повинності та сплачувати *земельну ренту*.

Основними формами експлуатації С. були відробіткова (див. *Панщина*), продуктова і грошова (див. *Оброк*) зем. ренти. В Росії та деяких ін. країнах домінуючою була відробіткова рента. Це було однією з гол. причин того, що феод.-поміщицьке гноблення набуло найжорстокіших форм. На грунті панщини виникло й переросло в загальнодерж. систему кріпосництво, яке характеризувалось напіврабською залежністю селян від поміщиків-кріпосників. Посилення феод.-кріпосницької залежності загострювало класові суперечності, що нерідко переростали в прямий конфлікт між експлуататорами і гнобителями. Історія середньовіччя відзначена безперервними антифеод. виступами С.— *Жакерія* у Франції, *Гуситський революційний рух* у Чехії (14 ст.), сел. війни в Китаї (усі — 14 і 17 ст.), Німеччині (16 ст.), Росії (17—19 ст.); на Україні — нац.-визвольна війна укр. народу (17 ст.), *гайдамацький рух* (18 ст.), *Коліївщина*, в яких активну участь брало С. Широкого розмаху набув сел. рух напередодні *селянської реформи 1861*, що було однією з осн. причин скасування кріпацтва в Росії. Реформа поліпшила правове становище С., однак екон. умови його життя майже не змінилися. Після «звільнення», яке В. І. Ленін назвав «найбезсовісніпим грабежем селян» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 163), землероби обплутувалися сіткою нових відносин напівкріпосницької залежності. Поміщицька власність на землю зберігалася. Надані селянам на кабальних умовах зем. наділи часто були менші за дореформені. Реформу 1861 провели поміщики, але зміст її був буржуазним. Розкріпачення селян посилило розвиток капіталістичних відносин як у місті, так і на селі. Залучаючись поступово до товарно-грош. відносин, сел. г-во перетворювалось з натурального на товарне, що зумовило зміну екон. суті й соціального складу С. Розвиток капіталізму на селі супроводився концентрацією виробн. і диференціацією С., розшаруванням його на *куркульство, середняків* і *бідноту селянську*. Село розкололось на два протилежні полюси — на одному зростало багатство, на другому — розорення, злидні й голод. У кін. 19 — на поч. 20 ст. у Росії не менш як 2 млн. бідняків щороку йшли на південь країни у пошуках засобів існування.

Столипінська аграрна реформа ще більше поглибила диференціацію С і соціальні антагонізми на селі, загострила класову боротьбу, що розгорнулася між усім С. і поміщиками, та між бідняками і куркулями. Ідеологія С. відображала його двоїсту соціально-економічну природу — як дрібних приватних власників і як трударів. Докорінні класові інтереси трудового С. збігаються з інтересами *робітничого класу* в їх боротьбі проти різних форм експлуатації. Це становить об'єктивну основу *союзу робітничого класу і селянства*, що склався під час їхньої спільної боротьби під керівництвом Комуністичної партії на основі марксистсько-ленінського вчення і відіграв вирішальну роль у ліквідації поміщицько-капіталістичного ладу і побудові нового, соціалістичного суспільства. Велика Жовтн. соціалістич. революція докорінно змінила становище трудящих, у т. ч. С. Одним з перших декретів Рад. влади був ленінський *Декрет про землю*, здійснення якого задовольнило насущні екон. інтереси С. Воно одержало у користування понад 150 млн. десятин землі, що раніше належала поміщикам, царській родині, церкві, монастирям. С. України одержало близько 15 млн. дес. землі. С. звільнялося від орендної плати за землю, виплати боргів банкам та ін. Ліквідація поміщицького гніту, політика обмеження куркульства та всебічної підтримки трудящих сел. мас з боку Комуністичної партії і Рад. д-ви сприяли підвищенню життєвого рівня і політ. активності С., зростанню середняцького прошарку на селі. Нову сторінку в історії С. відкрило соціалістичне перетворення с. г., здійснене на основі ленінського кооп. плану (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*). *Колективізація сільського господарства* означала докорінну революцію в екон. відносинах, у житті й діяльності багатомільйонних мас С. Перемога колг. ладу ознаменувалася створенням однотипної, соціалістичної економіки, ліквідацією класового розшарування, куркульської кабали й бідності на селі, успадкованих від капіталізму, зростанням продуктивних сил у с. г., докорінним поліпшенням матеріального становища селян, підвищенням їхньої політ. свідомості й активності. Змінилася соціальна структура С. Куркульство, що чинило шалений опір соціалістичним перетворенням, було ліквідовано як клас на основі суцільної колективізації. Об'єднавшись у *колгоспи*, С. стало на шлях заможного й культур. життя. З класу дрібних виробників С. Рад. Союзу перетворилось на новий клас, що розвиває виробництво на базі колективної праці, сусп. власності і сучас. с.-г. техніки. Кооперування С. ліквідувало його роздробленість і відокремленість, змінило ідеологію і психологію дрібних товаровиробників, наблизило їх до робітн. класу, об'єднало навколо Комуністичної партії. Трудове С. стало активним будівником нового суспільства. Вперше в історії людства в СРСР одвічне сел. питання було розв'язане (див. *Аграрне питання*) в інтересах С. В процесі *індустріалізації* в СРСР питома вага С. значно зменшилась, а його роль у сусп. виробн. і сусп.-політ. житті, навпаки, зросла. У 1928 селяни-одноосібники і некооперовані кустарі становили 74% заг. складу населення, колг. С. і некооперовані кустарі — 2,9% 1939 відповідно — 2,6% і 47,2%. Виробн. с.-г. продукції збільшилось 1940 порівняно з 1928 на 30%. Цьому сприяли докорінні переваги великого соціалістичного механізованого с.-г. виробн., які з особливою силою виявилися у роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* і в післявоєнний час. Колгоспне С. разом з усім рад. народом успішно бореться за створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Значних успіхів у розвитку *сільського господарства* було досягнуто після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, що поклав початок новому етапові наук. розробки і практичного здійснення *аграрної політики КПРС*. З 1965 по 1979 на розвиток с. г. було направлено коштів у 3 рази більше, ніж за всі попередні роки Рад. влади. Внаслідок цього підвищились тех. оснащеність с. г., рівень його хімізації і меліорації. Енергоозброєність праці одного робітника збільшилася за цей час у 2,5 раза, площа зрошуваних і осушуваних земель — майже вдвоє і досягла понад 30 млн. га. Середньорічний обсяг валової продукції с. г. за 1971—77 порівняно з семирічним періодом до Березневого пленуму ЦК КПРС 1965 збільшився в 1,4 раза. Середньорічний валовий збір зерна за роки десятої п'ятирічки вперше перевищив 200 млн. т. На Україні середньорічний обсяг с.-г. продукції в сусп. секторі зріс за цей час на 12,5%. Цього було досягнуто внаслідок підвищення тех. оснащеності, вдосконалення організації виробн. і підвищення продуктивності праці. Соціалістичне перетворення і тех. реконструкція с.-г. виробн. супроводились зростанням кількості кваліфікованих кадрів і підвищенням продуктивності праці, зміною її змісту й характеру. В багатогалузевому с. г. зайнята численна армія робітників різних спеціальностей, провідна роль серед яких належить механізаторам. На поч. 1981 в СРСР налічувалось бл. 4,5 млн. механізаторів, у т. ч. 967,8 тис. на Україні. Кількість зайнятих у с. г. країни на 1979 порівняно з 1913 зменшилась у 3,6 раза, а валова продукція галузі зросла в 3,5 раза. Зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, зростання масштабів сусп. виробн. і підвищення його ефективності зумовили дальше поліпшення матеріального добробуту колгоспного С., умов його праці, побуту і духовного життя. Порівняно з 1940 у 1980 реальні доходи колгоспників збільшились у 6,9 раза. Велике значення для поліпшення матеріального становища трудівників села має запровадження (з 1964) соціального забезпечення колгоспників, яке постійно вдосконалюється (див. *Пенсії колгоспникам*). Підвищився загальноосвітній і

До ст. **Суриков В. І.**

1. Портрет балерини Н. Ф. Матвєєвої. 1909. Харківський художній музей.

2. Перехід Суворова через Альпи. 1899.

3. Здобуття снігового містечка. 1891.

2 і 3 — Державний Російський музей у Ленінграді.

1
2

До ст. **Серов В. О.**

1. Дівчина, освітлена сонцем. 1888.
2. Портрет М. М. Єрмолової. 1905.
3. Портрет М. М. Морозова («Міка Морозов»). 1901.
4. Солдатушки, браві ребятушки. Темпера. 1905. Державний Російський музей у Ленінграді.
1, **2** і **3** — Державна Третьяковська галерея в Москві.

3
4

культур.-тех. рівень колгоспного С., якісно змінилась його соціальна структура, утвердилися й зміцніли ідейно-політ. і моральні риси *соціалістичного способу життя*— рад. патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, колективізм, висока трудова і політ. активність. У 1897 грамотність сільс. населення країни у віці від 9 до 49 років становила 23,8%, а 1970 — 99,5%. У 1939 на 1 тис. колгоспників у середньому припадало 18 чол. з вищою і середньою освітою, а 1980 — 690 чол. За минулі чотири десятиліття кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою у сільському г-ві збільшилась у 47 раз. Все це зробило великий вплив на весь уклад сільського життя, зумовило глибокі внутрікласові зміни всередині С., зблизило його з робітн. класом і *інтелігенцією,* зміцнило союз між ними, що становить соціальну основу СРСР. За рівнем енергоозброєності і характером праці, рівнем освіти, культури і політ. свідомості значна частина колгоспників мало чим відрізняється від пром. робітників. У цілому ще зберігаються істотні відмінності між містом і селом, між робітн. класом і С. Подолання цих відмінностей, що входить до програмного завдання КПРС, здійснюється шляхом поступового зближення *колгоспно-кооперативної власності* з державною, дальшого зростання тех. оснащеності с.-г. праці і перетворення її на різновид індустріальної (див. *Агропромислова інтеграція*), підвищення культур. рівня і поліпшення побутових умов на селі відповідно до рішень XXIV—XXVI з'їздів партії, Липневого (1978), Листопадового (1981), Травневого (1982) і Листопадового (1982) пленумів ЦК КПРС (див. *Аграрна програма КПРС, Продовольча програма СРСР* на період до 1990 року). Соціалістична перебудова с. г. — загальна закономірність сусп. розвитку в *перехідний період від капіталізму до соціалізму,* єдино правильний шлях розв'язання одвічного сел. питання в інтересах трудящих мас. Це підтверджується досвідом СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності. Вже на першому етапі революції в країнах Сх. Європи і Азії, що стали на шлях соціалістичного розвитку, було здійснено аграрні перетворення (див. *Аграрні реформи*), внаслідок яких С. визволилося від експлуатації з боку великих землевласників і одержало значну частину їхніх земель у своє користування або у власність. Після політ. перемоги над буржуазією в цих країнах за прикладом СРСР почалось кооперування С., що ознаменувалося докорінним поліпшенням добробуту трудівників села і зростанням їхньої ролі в сусп. житті.

В капіталістичних країнах С. не є основним класом, однак у багатьох з цих країн воно залишається найчисленнішим і пригнобленим. Значна питома вага С. і в деяких розвинутих капіталістичних країнах. У с. г. Японії (1977) було зайнято 11% самодіяльного населення (разом із зайнятими в лісовому г-ві і рибальстві), у Франції (1977) — бл. 10% (разом із зайнятими в лісовому г-ві і рибальстві). У *країнах, що розвиваються,* С.— найчисленніший клас, що характеризується агр.-тех. відставанням, злиднями. Становище сел. мас у країнах капіталу залишається важким, особливо в колишніх колоніях і залежних країнах, де різні форми капіталістичної експлуатації поєднуються з феодальною. Під тягарем цієї експлуатації і руйнівних *аграрних криз* широкі маси С. розорюються, стають пауперами, поденниками, пролетарями. З проникненням капіталізму в с. г., з *науково-технічним прогресом* прискорюється процес екон. розшарування С., воно не може вистояти в конкурентній боротьбі з великим капіталом. Широкі верстви С. виступають проти політики монополій і бурж. д-ви, які дедалі більше підпорядковують с.-г. виробн. своїм інтересам. Зростання концентрації землі, виробн. і капіталу супроводиться дальшим масовим розоренням мільйонів дрібних г-в. У 1939—59 у США, напр., припинило існування 1,7 млн. фермерських г-в, а в наступному десятиріччі (1959—68) щорічно в середньому розорювалось 110,8 тис. ферм, з 1945 по 1979 їх кількість скоротилася з 5,25 млн. до 2,33 млн. Все це посилює невдоволення широких верств С. і штовхає їх на боротьбу проти засилля монополій, за радикальні агр. і соціальні перетворення. В імперіалістичних країнах сел. рух спрямований проти гноблення держ.-монополістичного капіталу. Поглиблення й загострення соціально-екон. і політ. суперечностей в капіталістичному світі розширює базу соціальної революції, створює об'єктивні умови для формування широкого антиімперіалістичного фронту, очолюваного робітн. класом і його комуністичним авангардом, що бореться за розв'язання корінних соціальних проблем, у т. ч. за розв'язання сел. питання.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині; т. 22. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 року. К., 1978; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. М., 1965; Надель С. Н. Социальная структура современной капиталистической деревни. М., 1970; Трудяще селянство на шляху до комунізму. К., 1971 *Літ.* див. також до ст. *Аграрна політика КПРС.*

М. В. Черненко.

«СЕЛЯНСЬКА БІДНОТА» — щоденна газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила в Харкові. Перший номер надруковано 9.III 1920. Спочатку виходила рос. мовою, з 31.III 1921 — українською. Газета відіграла важливу роль у згуртуванні незаможних селян навколо Комуністичної партії, в зміцненні союзу робітн. класу з середняком, мобілізації селян на боротьбу проти білогвардійців, інтервентів, куркульських банд на Україні, в налагодженні рад. апарату на селі тощо. 1.VII 1921 перейменована на *«Селянську правду».*

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1524—26 в Німеччині, Велика селянська війна — найбільше антифеод. повстання нім. селян, підтриманих міським плебсом і частиною радикального бюргерства, яке охопило Пд.-Зх., Середню Німеччину і Австрійські землі. Була викликана посиленням феод.-кріпосницького гніту в епоху генезису капіталізму. Кульмінаційний пункт німецького суспільного руху періоду *Реформації.* Ідеологічним і організуючим фактором С. в. стали революц. ідеї Т. *Мюнцера,* які поширювалися *анабаптистами.* Сел. повстання почалося влітку 1524 у Пд. Шварцвальді, навесні 1525 набуло масового характеру в Швабії, Франконії, Саксонії, Тюрінгії, охопило Ельзас, сх.-альпійські округи — Тіроль, Штірію, Карінтію, Крайну. Різнорідність соціального складу повстанців позначилася на характері програм і ході повстання в різних районах. Найрадикальніша програма — «Статейне послання», складене прихильниками Т. Мюнцера (кін. 1524 — поч. 1525) — закликала до визволення «бідних і простих людей» від гніту панів і влади, до перебудови суспільства на основі «загальної користі» та «божого права». Навесні 1525 центром повстання стала Верхня Швабія. Тут, як і в ін. районах, охоплених С. в., поряд з революц. пропагандою прихильників Т. Мюнцера, велася пропаганда поміркованої тактики, ідеологічним джерелом якої було вчення У. *Цвінглі.* Поміркані керівники склали програму «12 статей» (березень 1525), в якій підкреслювали мирні наміри селян і їхні прагнення до пом'якшення феод. гніту (скасування кріпосної залежності, зменшення повинностей тощо). У Франконії повстання почалося в березні 1525. Тут діяли два сел. загони — Світлий у пд.-зх. Франконії на чолі з Я. *Рорбахом* і Франконський (Тауберівський). Поміркуване бюргерство, яке добилося в 2-й пол. квітня 1525 керівної ролі, прагнуло підкорити боротьбу селян своїм інтересам. Поміркані домоглися, щоб командувати Світлим загоном було запрошено їхнього ставленика—лицаря Г. фон Берліхінгена. Складена у бюргерських колах «Гейльброннська програма» (травень 1525) передбачала ряд перетворень, пройнятих духом ранньобуржуазних відносин, ігнорувала інтереси селян. Війська Швабського союзу (воєнно-політ. орг-ції великих князів), використовуючи тактичні помилки і недостатню організованість повстанців, розбили їхні осн. сили в квітні 1525 в Швабії, в травні — червні 1525 — у Франконії. Кульмінаційним пунктом С. в. стало повстання у Пн. Франконії

і Тюрінго-Саксонському районі. Повстанням у Тюрінго-Саксонському районі керував Т. Мюнцер. Тут центром стало м. Мюльгаузен, де 17.III 1525 відбувся переворот і було встановлено революц. правління. Об'єднані війська місц. князів 15.V 1525 розбили повстанців біля м. Франкенгаузена. Т. Мюнцера, який потрапив до рук князів, було страчено. Найдовше боротьба тривала в Тіролі під проводом прихильника Т. Мюнцера М. Гайсмайра. С. в. показала, що рушійною силою у боротьбі проти феодалізму на світанку капіталізму були селяни, а їхніми союзниками — міський плебс. Наслідком поразки С. в. було посилення феод. реакції та закріплення політ. роздробленості Німеччини.

Т. П. Брянцева.

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ 1628—45 в Китаї — великий антифеод. виступ кит. селянства. Почався 1628 в пров. Шеньсі. 36 повстанських загонів 1631 об'єдналися для походу на Пекін. Зазнавши поразки 1632, вони попрямували на Пд. В 1633—38 повстанці здійснили походи на території між долинами рік Янцзи і Хуанхе. Повстанці знищували феодалів, урядовців і лихварів. У 1638 урядові війська розгромили осн. сили повстанців. Проте 1640—44 відбулося нове піднесення руху. 25.IV 1644 сел. військо на чолі з Лі Цзиченом вступило до Пекіна. Останній імператор з дин. *Мін* заподіяв собі смерть. Лі Цзичен був проголошений імператором. Проте кит. феодали закликали на допомогу *маньчжурів*. Улітку 1644 сел. військо було розбите. В 1645 Лі Цзичен загинув. Його соратники уклали союз з патріотично настроєними представниками пануючих класів, і їхні загони брали участь у війні кит. народу проти блоку маньчжурських і кит. феодалів.

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ ПІД ПРО́ВОДОМ О. І. ПУГАЧО́ВА 1773—75 — один з найзначніших рухів селянських мас Росії, спрямований проти феод.-кріпосницького гніту. Була викликана загостренням класових суперечностей у період розкладу феод.-кріпосницьких і формування капіталістичних відносин. Осн. рушійною силою її стало селянство, у русі брали участь також трудові верстви *козацтва*, гірничозаводські робітники і неросійські народності — башкири, татари, чуваші, мордва та ін. Виступ, що почався серед яїцьких козаків (див. *Уральські козаки*), очолив донський козак О. І. *Пугачов*. Його сподвижниками були А. О. Овчинников, І. Н. Чика (Зарубін), І. Н. Бєлобородов, О. Т. Хлопуша (Соколов), *Салават Юлаєв* та ін. Серед соратників О. І. Пугачова відомі вихідці з України — О. Суходольський, Д. Загуменний, І. Каменський, І. Старицький, К. Карась та ін. Обнародувавши 17(28).IX 1773 маніфест про надання рос. козакам, татарам і калмикам, які служили в Яїцькому війську, старовинних козачих вільностей і привілеїв, О. І. Пугачов 18 (29).IX з загоном повстанців підійшов до Яїцького городка (тепер м. Уральськ), 5 (16).X 1773 почав облогу Оренбурга. Виступ нар. мас охопив величезну територію, зокрема розгорнувся на Слобідській та Лівобережній Україні (див. карту). Армія повстанців досягла 30—50 тис. чол., мала бл. 100 гармат. Вона поділялася на полки й сотні, керівництво військом здійснювала Військ. колегія (листопад 1773 — кін. серпня 1774), яка виконувала також адм.-суд. функції. На придушення сел. війни уряд Катерини II вислав великі каральні сили. В бою біля Татищевої фортеці (побл. Оренбурга) 22.III (1.IV) 1774 повстанців було розгромлено, О. І. Пугачов відступив у гірничозаводський район Уралу, де зібрав нове військо. Після ряду боїв з урядовими військами він залишив Урал і пішов на Поволжя. 12 (23).VI 1774 повстанці штурмували Казань, але безуспішно; в бою з військами, що підійшли, їх було розбито. О. І. Пугачов переправився на правий берег Волги. Сподіваючись поповнити повстанське військо *донськими козаками*, повернув на Пд. У серпні 1774 проти повстанців було кинуто значні сили. 25. VIII (5.IX) у бою біля Соленикової Ватаги повстанці зазнали поразки. О. І. Пугачов відійшов у заволзькі степи, де незабаром група козац. старшини видала його владі. В деяких районах боротьба повстанців тривала до літа 1775. На Лівобережній і Слобідській Україні тривалий час діяли повстанські загони, що їх очолював В. *Журба*. О. І. Пугачова та його соратників було страчено в Москві. Над тисячами повстанців вчинено жорстоку розправу. Незважаючи на поразку (причини її — в стихійності руху, локальності виступів, у відсутності єдності в рядах повсталих), сел. війна об'єктивно відіграла прогресивну роль у сусп. розвитку Росії, в згуртуванні пригноблених мас багатонац. країни в боротьбі проти кріпацтва.

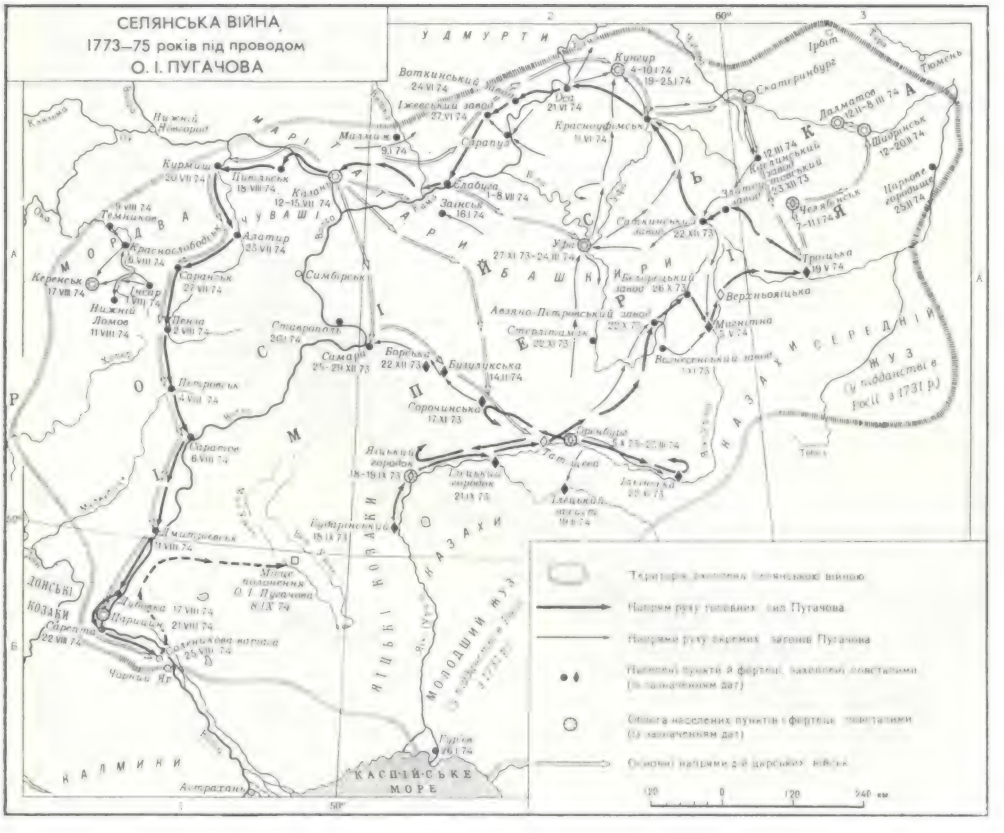

Літ.: Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачёва, т. 1—3. Л., 1961—70; Крестьянская война 1773—1775 гг. в России. Документы. М., 1973; Документы ставки Е. И. Пугачёва, повстанческих властей и учреждений 1773—1774 гг. М., 1975; Рознер И. Г. Казачество в крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966; Лимонов Ю. А., Мавродин В. В., Панеях В. М. Пугачёв и пугачёвцы. Л., 1974.

А. А. Вовк.

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ ПІД ПРО́ВОДОМ С. Т. РА́ЗІНА 1667—71 — рух нар. мас Росії проти феод.-кріпосницького гніту. Спалахнула в умовах загострення класових суперечностей після завершення юрид. оформлення *кріпосного права* в Росії *Соборним уложенням 1649*. Провісниками сел. війни були *Московське повстання 1662, Переяславського полку повстання 1666*, антифеод. виступ (1666) козаків, очолених В. Р. *Усом*, до яких приєдналися селяни й холопи Пд. Підмоскоў'я. 1-м етапом сел. війни були походи навесні 1667 очоленої С. Т. *Разіним* голоти, яка зібралася на Дону, на Волгу та Яїк (Урал), а влітку 1668 — на Каспій.

Навесні 1670 7-тисячний загін на чолі з С. Т. Разіним вирушив у похід на Волгу, що стало початком 2-го етапу сел. війни. Дії козаків сприяли розгортанню масових повстань селян (росіян і

українців), *посадських людей, служилих людей,* народів Поволжя — чувашів, мордви, марійців, татар. Повстання переросло в сел. війну. В травні 1670 повсталі оволоділи Царицином (тепер м. Волгоград), в червні — Астраханню; в серпні — Саратовом і Самарою (тепер м. Куйбишев). Значна роль у сел. війні належала козакам *Запорізької Січі.* Багато їх було у війську С. Т. Разіна. В травні 1670 С. Т. Разін вів переговори з кошовим Запорізької Січі І. Д. *Сірком* про спільну боротьбу проти царського уряду. В серпні 1670 за наказом С. Т. Разіна кілька повстанських загонів (їх очолювали Ф. Т. *Разін,* отамани Ф. Шадра, Я. Гаврилов і укр. козак О. Г. *Хромий*) рушили на *Слобідську Україну,* де почалося *Дзиковського повстання 1670.* У вересні 1670 повстанці під керівництвом С. Т. Разіна почали облогу Симбірська (тепер м. Ульяновськ). Повільність повстанських військ, що стояли під Симбірськом, дала можливість царському урядові зібрати значні сили. В жовтні 1670 на р. Свіязь повсталі зазнали поразки. Тяжко поранений С. Т. Разін з 3-тисячним загоном відступив за Дон. З 2-ї пол. жовтня повстанці вели в основному оборонні бої. Повстання тривало в Поволжі, запеклі бої точилися біля Тамбова і Шацька. На Слобідській Україні повстанці діяли в районі Острогозька, Тора, Маяцька (Маяків), Чугуєва, Валуйок, Балаклії, Змієва (тепер м. Готвальд), Цареборисова (тепер Червоний Оскіл) та ін. міст. На поч. листопада повстання було придушене і в цьому районі. В квітні 1671 козац. старшина схопила С. Т. Разіна й відправила його в Москву, де 6 (16).VI його було страчено. Останній оплот повсталих—Астрахань — припинив опір 27.XI (7.XII) 1671. Сел. війні 1667—71 належить важлива роль в історії боротьби народів Росії проти кріпацтва.

Літ.: Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов, т. 1—3. М., 1954—62; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Степанов И. В. Крестьянская война в России в 1670—1671 гг., т. 1—2. Л., 1966—72.

К. І. Стецюк.

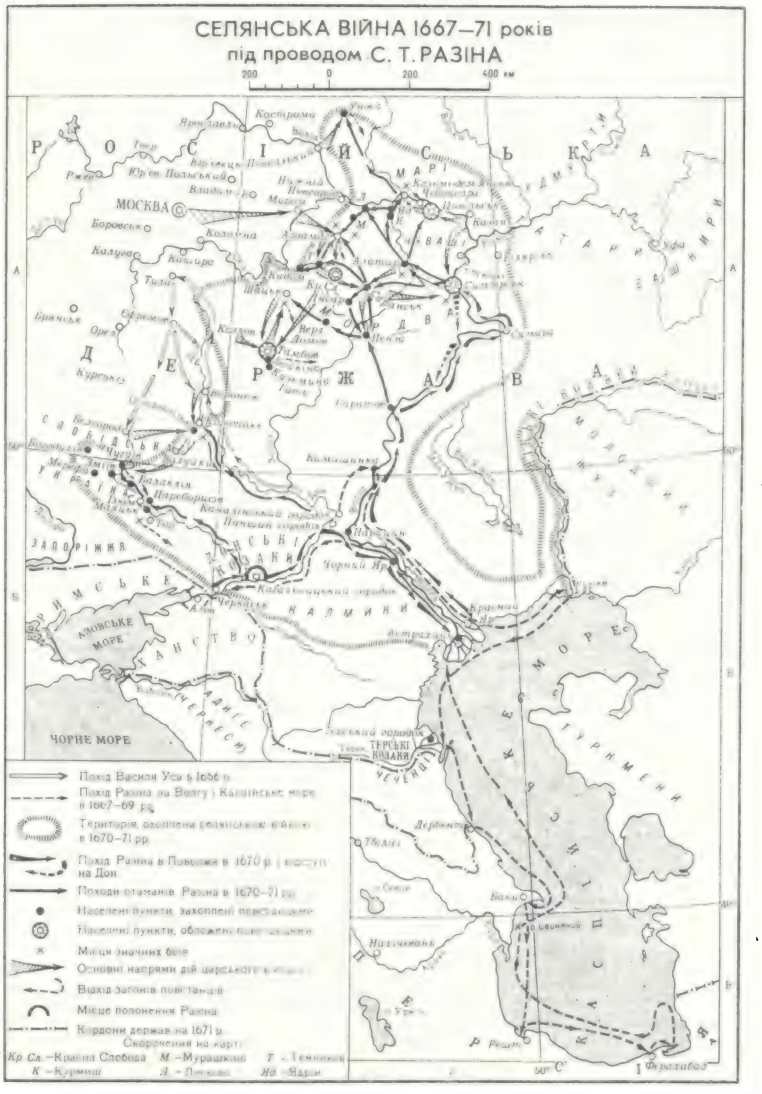

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ ПОЧА́ТКУ 17 СТОЛІ́ТТЯ в Росії — антифеод. рух, викликаний загостренням класових суперечностей у період завершення формування *кріпосного права* в Рос. державі. Гол. рушійні сили: селяни й *холопи;* їх підтримували *служилі люди,* вільне *козацтво* (донське, волзьке, терське та яїцьке) та ін. Активну участь у сел. війні брали *запорізькі козаки.* Поштовхом, що привів у рух нар. маси Росії на поч. 17 ст., були голод 1601—03 і викликані ним епідемії серед населення. Центр. подією початкового періоду сел. війни стало *Хлопка повстання 1603.* Придушення повстання викликало деякий спад руху. З новою силою воно спалахнуло восени 1604 на Пд. Зх. Росії. Частина повсталих (населення Чернігова, Путивля, Курська, Кромів, Бєлгорода, поволзьких міст), повіривши демагогічним обіцянкам *Лжедмитрія I,* приєдналася до самозванця. На весну 1605 повстання охопило всю територію на Пд. від Оки. Найвищим етапом сел. війни стало *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07.* В наступні роки вона поширилася на значну кількість центр. повітів, пн. і пн.-зх. райони д-ви (у Пскові в травні — серпні 1609, лютому 1610 — грудні 1611 влада перебувала в руках повстанців), Середнього Поволжя. Виступ моск. городян у червні 1610 привів до падіння влади *Василія Шуйського.*

У зв'язку з початком відкритої польс. (з 1609) і швед. (з 1610) інтервенції (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) нар. рух усе більше набував характеру нац.-визвольної боротьби проти інтервентів (див. *Народне ополчення 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського). В 1613—15 збройна боротьба охопила ряд пд. повітів країни, а також Північ, Поволжя і Центр. Гол. сили повсталих зазнали поразки під Москвою навесні — влітку 1615.

Літ.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения. М., 1974; Корецкий В. И. Формирование крепостного права и первая крестьянская война в России. М., 1975.

Л. А. Сухих.

«СЕЛЯ́НСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила з 1.VII 1921 в Харкові. З 1923 видавалась як орган ЦК КП(б)У і Центр. комісії незаможних селян. У грудні 1925 злилася з газ. «Радянське село» (див. *«Сільські вісті»*).

СЕЛЯ́НСЬКА РЕФО́РМА 1848 в Галичині, на Буковині і Закарпатті — скасування *кріпосного права,* проведене австр. урядом під час *революції 1848—49 в Австрії* з метою пристосування економіки до потреб капіталістичного розвитку. Здійснена під тиском революц. подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпатську Україну, та масових антифеод. рухів, зокрема *Галицького повстання 1846.* В Галичині феод. залежність селян скасовано відповідно до закону від 17.IV 1848. Окремим декретом від 1.VII 1848 дію цього акта уряд поширив на Буковину.

підтвердивши його законом від 9.VIII 1848. Влітку 1848 питання про умови звільнення селян обговорювалися в австр. парламенті. Депутати від селян Сх. Галичини і Буковини І. *Капущак*, Л. *Кобилиця* разом з ін. депутатами лівого крила виступили проти виплати селянами викупу поміщикам. Але більшістю голосів парламент прийняв рішення скасувати феод. повинності селян за викуп. На підставі цього рішення 7.IX 1848 видано закон про звільнення селян на тер. всієї Австрії від кріпосної залежності, про надання їм прав громадян д-ви і права власності на ту землю, якою вони до того часу користувалися на правах спадковості. Закон передбачав повну компенсацію селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей.

За законом 7.IX 1848 у власність селян Сх. Галичини і Буковини перейшло менше половини зем. угідь краю. Більшість селян залишилася малоземельними і економічно неспроможними, значну частину їх (*халупників* і *комірників*) було «звільнено» зовсім без землі, й вони відразу потрапили в екон. кабалу до поміщиків. На Закарпатті, як і по всій Угорщині, феод. залежність селян скасовано законом, що його прийняв угор. сейм 18.III 1848 і підтвердив 1853 австр. імператор, на таких самих кабальних для селян умовах, як і в Сх. Галичині та на Буковині. Грабіжницький характер С. р. спричинився до дальшого зростання зубожіння селянства, поглиблення класових суперечностей між селянством і поміщиками, викликав сел. заворушення в Сх. Галичині і на Закарпатті та *Буковинське селянське повстання 1848—49*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965.

Ф. І. Стеблій.

СЕЛЯ́НСЬКА РЕФО́РМА 1861 — бурж. реформа, що скасувала *кріпосне право* в Росії і відкрила шлях розвиткові капіталістичного способу виробництва в країні. Була викликана кризою кріпосницької системи, що посилилася поразкою Росії в *Кримській війні 1853—56*. Це привело до загострення класової боротьби, що зумовило виникнення в кін. 50-х рр. 19 ст. *революційної ситуації* в Росії. «Маніфест» про скасування кріпосного права і «Положення про селян, які виходять з кріпосної залежності», що складалося з 17 законодавчих актів, були підписані 19.II (3.III) 1861 в Петербурзі *Олександром II*. Поміщики зберігали власність на всі землі, що належали їм. Селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном. За садибу і польові наділи вони повинні були вносити викуп. До переходу на викуп вони називалися *тимчасовозобов'язаними селянами* і мали виконувати повинності — *оброк* і *панщину*. Норми наділу встановлювалися різні, залежно від місцевості та якості землі. Розміри наділів і повинності селян за користування наділами в 44 губерніях Європ. Росії визначалися чотирма «Місцевими положеннями». Надільна земля надавалась *общині* — за числом *«ревізьких душ»*, які мали право на наділи. В Південній і Лівобережній Україні поміщики відрізали в селян 1 млн. дес. землі (28% дореформеного надільного землеволодіння селян). На Правобережній Україні, в Білорусії та Литві, де царський уряд під впливом *польського повстання 1863—64* дещо пом'якшив умови С. р., і в ряді нечорноземних губерній площа землекористування селян збільшилася (зокрема, на Правобережній Україні — на 18%, однак і тут селяни далеко не завжди одержували повний наділ, яким вони користувалися за *інвентарними правилами 1847—48*). В результаті С. р. тільки на Україні бл. 220 тис. «ревізьких душ» було обезземелено, бл. 100 тис. дістало жебрацькі наділи до 1 дес. на душу, понад 1600 тис.— від 1 до 3 десятин. З метою збереження за собою кращих земель поміщики міняли попередні сел. наділи на гірші, позбавляли селян лісу, пасовищ, водопоїв та ін. угідь. Тільки в Катеринославській, Херсон., Таврійській і Харків. губерніях поміщики переселили на гірші землі 226 сіл і понад 7400 селянських сімей з 1240 інших сіл.

С. р. було проведено в Грузії 1864—71, Королівстві Польському — 1864, у Вірменії та Азербайджані — 1870—73. Умови реформи тут зберігали набагато більше кріпосницьких пережитків, ніж у центр. Росії. В Бессарабії за «Положенням» 1868 селяни одержали землю в постійне користування за повинності.

Проведення С. р. почалося з складання *уставних грамот* (в основному закінчилося до серед. 1863). В цілому від кріпосної залежності було звільнено 22,5 млн. селян обох статей. Селяни в результаті *викупної операції* змушені були вносити поміщикам і д-ві величезні суми платежів, які в окремих районах перевищували ринкову вартість землі в 2—3 рази. Розмір викупу, нарахованого на селян України, перевищив 500 млн. крб. Селяни відмовлялися підписувати уставні грамоти (на 1.I 1863 во-

ни не підписали 60% грамот). У ряді районів селяни добивалися одержання *дарчих наділів*. У країні відбулися масові заворушення селян, невдоволених С. р. (див., зокрема, *Безуглівське селянське заворушення 1861, Кам'янсько-слобідське заворушення селян 1861*). Всього на Україні в 60-х рр. 19 ст. відбулося бл. 3,1 тис. сел. виступів, у них брало участь понад 2 млн. чол. з 4160 сіл. Перехід селян на викуп розтягнувся на кілька десятиліть. На 1881 тимчасовозобов'язаними залишились 15% селян. 28.XII 1881 (9.I 1882) було видано закон про обов'язковий викуп з 1 (13).I 1883, перехід на який завершився до 1895. Скасування кріпосного права торкнулося й *удільних селян*. Згідно з «Положенням» 26.VI (8.VII) 1863 вони переходили до розряду селян-власників шляхом обов'язкового викупу на умовах «Положення» 19.II (3.III) 1861. Законами 18 (30).I і 24.XI (6.XII) 1866 почалася реформа *державних селян*. Законом від 12 (24).VI 1886 їх переводили на викуп. С. р., незважаючи на свою обмеженість і половинчастість, відіграла значну роль в історії Росії. Це була, хоч і проведена кріпосниками, бурж. реформа. Тому після 1861 розвиток капіталізму в Росії проходив швидкими темпами. Разом з тим С. р. не ліквідувала соціально-екон. суперечностей у Росії, зберегла ряд феод.-кріпосницьких пережитків, привела до загострення класової боротьби.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 12. Маркс К. Про звільнення селян в Росії; т. 19. Маркс К. Замітки про реформу 1861 р. і пореформений розвиток Росії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 20. П'ятидесятиріччя падіння кріпосного права.— З приводу ювілею.— «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. К., 1959; Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970; Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе. 1861—1880 гг. М., 1978.

М. Н. Лещенко.

СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА, Всеросійська селянська спілка — масова революц.-демократична організація, що виникла влітку 1905 в умовах піднесення *революції 1905—07 в Росії*. В Європ. Росії було 470 волосних і сел. орг-цій С. с. В., у т. ч. на Україні — 120 (див., напр., *Покошицька селянська спілка*). Незважаючи на ліберально-монархічні хитання, С. с. В., за оцінкою В. І. Леніна,— організація «безумовно революційна в своїй основі» (Повне зібр. тв., т. 12, с. 311). Програма С. с. В. включала вимоги націоналізації всієї землі і розподілу її в користування тим, хто її обробляє без застосування найманої сили. Остаточне розв'язання зем. питання покладалося на *Установчі збори*. Після придушення революції 1905—07 орг-ції С. с. В. розпалися. Діяльність спілки відродилася після Лютневої революції 1917, однак вона проводила політику *оборонства*, підтримки *Тимчасового уряду*. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції С. с. В. припинила існування.

СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ ПІД ПРО́ВОДОМ І. І. БОЛО́ТНИКОВА 1606—07 — найвищий етап *селянської війни початку 17 століття* в Росії. Викликане посиленням феод.-кріпосницького гніту в країні, голодом 1601—03 та ін. Осн. рушійну силу повстання становили селяни і холопи (в т. ч. українські); брали участь у ньому також козаки, *посадські люди, служилі люди*. На першому етапі попутниками повсталих були невдоволені боярською політикою царського уряду дрібнопомісні дворяни пд. і пд.-зх. повітів країни. Соціальні й політ. вимоги повстанців містилися у «листах» (відозвах) І. І. *Болотникова*: розправа з феодалами, ліквідація феод. власності, кріпосництва, заміна царя *Василія Шуйського* «добрим» царем Дмитрієм (див. *Дмитрій Іванович*). Повстання почалося влітку 1606 в Путивлі (тепер Сум. обл.). Вслід за Путивлем (став центром і осн. тиловою базою повстанців) повстали Чернігів, Стародуб та ін. сіверські міста. Захоплення фортець Єльця і Кромів забезпечило повстанців необхідним озброєнням. Розгром посланого на Пд. влітку 1606 В. Шуйським війська сприяв поширенню повстання на нові райони. Похід повстанців на Москву, що став найвищим етапом повстання, здійснювався двома загонами (один очолював І. І. Болотников, другий — дворянин І. Пашков, у дорозі до нього приєднався загін рязан. дворян на чолі з П. Ляпуновим), що з'єдналися в підмосковному с. Коломенському. Тут керівництво перейшло до рук ватажка більшості повстанців І. І. Болотникова, що викликало невдоволення дворян. У листопаді дворянські загони перейшли на бік В. Шуйського. Після двомісячної облоги Москви в ході вирішальної битви 2 (12).XII повстанці зазнали поразки. Більшість уцілілих учасників повстання сховалася в Калузі, частина — у Веньові і в районі Тули. 20 (30).XII почалася 5-місячна облога царським військом Калуги. Після ряду спроб з повсталими з'єдналися в Тулі (травень 1607) великий загін терських, волзьких, донських козаків під керівництвом Ілейки Муромця і значні сили *запорізьких козаків*, що приєдналися до них у січні 1607. Це змусило царське військо зняти облогу Калуги і почати облогу Тули, що тривала 4 міс. 10 (20).X повстанці змушені були здати місто, що означало поразку повстання. І. І. Болотникова і багатьох ін. повстанців було страчено.

Літ.: Восстание И. Болотникова. Документы и материалы. М., 1959.

Л. А. Сухих.

СЕЛЯ́НСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л, Сельінтерн, Міжнародна селянська рада — міжнар. селянська орг-ція, що діяла 1923—33. Створений 10—16.X на Всесвітній сел. конференції (Конгресі представників трудящих селян світу) в Москві, в роботі якої брали участь 158 делегатів від більш як 40 сел. партій, орг-цій і спілок СРСР, Польщі, Німеччини, Франції, Фінляндії, Болгарії, Чехословаччини, Норвегії, Швеції, Іспанії, Італії, США, Мексіки, Індонезії, Японії та ін. Під лозунгом «Селяни і робітники всіх країн, єднайтеся!» С. І. боровся за інтереси трудящого селянства, включення його в революц. боротьбу, за зміцнення його союзу з робітн. класом. Керівним органом С. І. була Міжнар. сел. рада (МСР) з представників орг-цій, що входили до С. І. МСР обирала постійно діючий орган — Президію на чолі з ген. секретарем. З метою вивчення агр. питання та узагальнення проблем сел. руху при С. І. було створено Міжнар. агр. ін-т (1926). Друк. органами МСР були журн. «Крестьянский Интернационал» та «Международный крестьянский бюллетень».

Б. М. Забарко.

СЕЛЯ́НСЬКИЙ ПОЗЕМЕ́ЛЬНИЙ БАНК, Селянський банк — державний банк царської Росії, заснований 1882 для надання позичок селянам на купівлю приватних земель. Діяв у тісному контакті з *Дворянським банком*. Діяльність С. п. б. особливо активізувалася після революції 1905—07; під час *столипінської аграрної реформи* сприяла утворенню хуторів і відрубів. Мав відділення в усіх губерніях України. В 1906—10 продав укр. селянам бл. 480 тис. дес. землі, з них 83% — куркулям-хуторянам. С. п. б. ліквідований декретом Рад. уряду від 25.XI (8.XII) 1917.

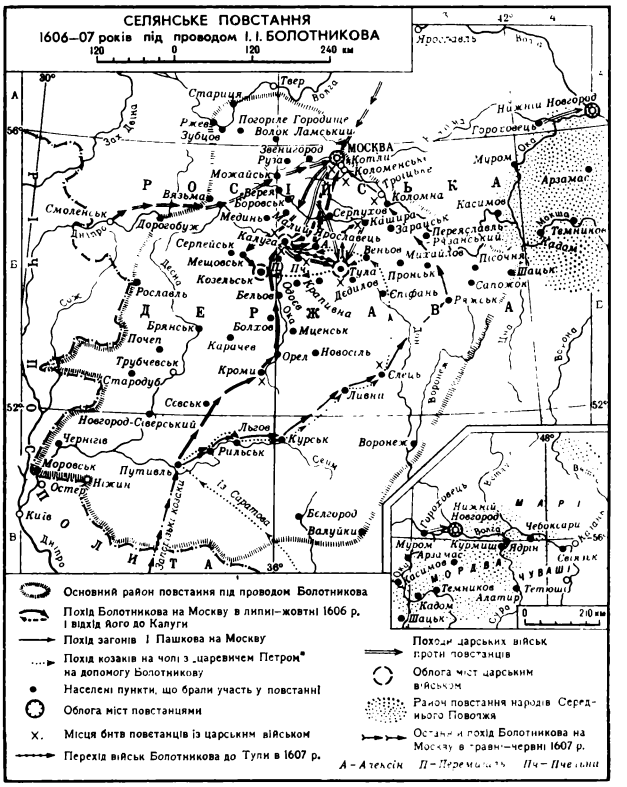

Землі банку було націоналізовано й передано селянам. Борги селян, які становили 3310 млн. крб., анульовано.

«СЕЛЯ́НСЬКИЙ СОЮЗ», Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз» — легальна революційна селянська організація на Зх. Україні, що діяла під керівництвом *Комуністичної партії Західної України*. Створений у серпні 1924. Сприяв поширенню комуністичних ідей серед селянства. Найвищим органом союзу був конгрес, який обирав Центр. к-т, на місцях діяли к-ти окружні, сільські й первинних орг-цій. «С. с.» видавав газ. «Наше життя». В 1926 ввійшов до складу *«Сельробу»*.

СЕЛЯ́НСЬКІ КОМІТЕ́ТИ — органи нар. влади в сільських місцевостях Зх. України, створені після визволення її Червоною Армією (вересень 1939). Разом з тимчасовими управліннями на Зх. Україні вони становили систему тимчасових органів нар. влади Зх. України. С. к. у селах обирали на заг. зборах жителів села, у гмінах (волостях) — на зборах представників селян гміни. С. к. провели конфіскацію поміщицьких земель, реманенту, будівель та розподіл їх серед безземельних і малоземельних селян, встановлювали революц. порядок, вели боротьбу проти спекуляції та саботажу, організовували школи для ліквідації неписьменності серед дорослого населення. С. к. разом з тимчасовими управліннями міст і повітів підготували умови для скликання *Народних зборів Західної України*. Існували до створення на Зх. Україні органів Рад. влади.

СЕЛЬ, силь (від араб. сейль — бурхливий потік) — короткочасний бурхливий потік у руслах гірських річок з великим вмістом твердого матеріалу. С. виникають внаслідок злив, інтенсивного танення снігу та льодовиків чи прориву озер при наявності значних ухилів місцевості й великих скупчень уламкового матеріалу на поверхні схилів. Швидкість руху С.— до 10 м/с і більше, вміст наносів від 10—15 до 75%. За складом твердого матеріалу С. поділяють на грязьові, грязе-кам'яні та водно-кам'яні, за структурою — зв'язні та незв'язні. В СРСР поширені в горах Середньої Азії, Кавказу і Сх. Сибіру; зокрема, на Україні — в Кримських горах та Карпатах. С. руйнують дороги, будівлі, завдають шкоди с.-г. угіддям. Осн. заходи боротьби з С.— лісомеліорація (зокрема, насадження лісу на річкових терасах) й застосування гідротех. споруд.

А. М. Оліферов.

СЕ́ЛЬБИЩНА ТЕРИТО́РІЯ — земельні площі, на яких розташовані міста і населені пункти міського типу, а також ділянки, призначені для міського будівництва.

СЕЛЬВА́СИ, сельвас, сельва (ісп. selva, мн. selvas, від лат. silva — ліс) — бразільська назва тропічних вологих лісів. С. поширені в Пд. (гол. чин. у бас. р. Амазонки) і Центр. Америці. Формуються на опідзолених червоноземах в умовах вологого екваторіального клімату. Відзначаються багатоярусністю і різноманітністю видового складу. З дерев для С. характерні гевея, червоне, чорне, шоколадне, різні види пальм; багато ліан.

СЕЛЬВІ́НСЬКИЙ Ілля (Карл) Львович [12 (24).X 1899, Сімферополь — 22.III 1968, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1941. Учасник громадянської війни на Україні і Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1915. У 20-і рр. один з керівників літ. групи конструктивістів (див. *Конструктивізм*). Автор поем («Улялаєвщина», 1927; «Челюскініана», 1937—38), віршів (збірки «Крим, Кавказ, Кубань», 1949; «Давайте помріємо про безсмертя», 1969), романів у віршах («Пушторг», 1928; «Арктика», 1957; автобіограф. роману «О, юність моя!», 1967), драм. трилогії «Росія» (1944—57), філос. драм («Читаючи Фауста», 1952; «Людина вище своєї долі», 1962 — про останні місяці життя В. І. Леніна), ліричної трагедії «Царівна-Лебідь» (1968) та кн. «Студія вірша» (1962). Істор. драма «Генерал Брусилов» ставилася на сцені укр. театрів. Писав вірші про Україну. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1971—74.

І. М. Давидова.

СЕЛЬДЖУ́КИ — відгалуження племен турків-огузів, назване за ім'ям їхнього правителя Сельджука (10 — поч. 11 ст.), а також одна з назв створеної ним в 11 ст. династії Сельджукідів. У 40—80-х рр. 11 ст. в результаті завоювань створили *Сельджуцьку державу*. Після її розпаду (11 ст.) представники дин. Сельджукідів зберігали владу в окремих султанатах до поч. 14 ст.

СЕЛЬДЖУ́ЦЬКА ДЕРЖА́ВА — феод. держава 1038—1157, заснована *сельджуками*. До складу С. д. в період її найвищого розквіту в кін. 11 ст. входили Хорасан, Хорезм, майже вся Персія, Азербайджан, Курдистан, Ірак, Вірменія, Мала Азія, Грузія, д-ва Караханідів у Серед. Азії. Центром С. д. була Персія. На чолі С. д. стояли султани з дин. Сельджукідів, найзначнішими з яких були Тогрул-бек (правив 1038—63), Алп-Арслан (1063—72), Мелікшах (1072—92). Переважною формою землеволодіння в С. д. була система «ікта» (тимчасове користування зем. наділами за військ. службу султанові). В 11 ст. внаслідок процесу феод. роздробленості на тер. С. д. утворилися Керманський (1041—1187), Румський (1077—1307) і Сірійський (1094—1117) султанати, які лише номінально визнавали центр. владу. Після першого *хрестового походу* (1096—99) С. д. втратила Палестину, а потім Сірію, прибережні області Малої Азії, Грузію. В 1141 С. д. зазнала поразки від *каракитаїв* і втратила владу над Серед. Азією. Після смерті султана Санджара (1157) припинилася влада Сельджукідів у Хорасані.

СЕЛЬКУ́ПИ — народ, що живе на Пн. Томської обл., Красноярського краю і в Ямало-Ненецькому автономному окрузі Тюмен. обл. РРФСР. Заг. чисельність — 3,6 тис. чол. (1979, перепис). До 30-х рр. 20 ст. називалися остяко-самоїди. Мова — селькупська, належить до *уральських мов*. С. склалися в результаті змішання місц. населення Пн. Сибіру с самодійськими племенами, які прийшли з Саян у перших століттях н. е. До поч. 20 ст. в С. зберігалися пережитки родових відносин. За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут С. Осн. заняття С.— колгоспне мисливство, рибальство, частково оленярство; розвиваються тваринництво і землеробство. Зросла нац. інтелігенція. Зникають реліг. пережитки, в яких анімістичні та шаманські уявлення поєднувалися з православ'ям.

СЕЛЬКУ́ПСЬКА МО́ВА — мова *селькупів*. Належить до *самодійських мов*. Розмовляють нею понад 2 тис. чол. (1979, перепис). Характерні риси С. м.: багатство голосних; іменам властиві категорії числа (однина, *двоїна* й множина) та відмінка; дієслову — категорії часу, способу й виду (є понад 15 видів); за типологією — *аглютинативна мова*. Алфавіт С. м.— на рос. графічній основі (1931—40 — на базі латинського).

СЕ́ЛЬНИЦЯ — річка у Вінн. обл. УРСР, права прит. Пд. Бугу. Довж. 67 км, пл. бас. 830 км². Бере початок і тече Подільською височиною. Русло в серед. течії розширюється до 10 м. Воду С. використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На річці — міста *Тульчин* і *Ладижин* (при впадінні у Пд. Буг).

«СЕЛЬРО́Б», «Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання» — масова легальна революц. організація трудящих Західної України, створена з ініціативи КПЗУ в жовтні 1926 на об'єднавчому з'їзді двох селянських партій «Народна воля» і *«Селянський союз»*. У програмі «С.» гол. завданням визначалася боротьба за соціалізм, у якій гегемоном мав бути робітн. клас, а його союзником — трудяще селянство. Проте внутр. боротьба в КПЗУ негативно позначилася на діяльності «С.» і призвела 1927 до його розколу. Створений під керівництвом ЦК КПЗУ Ініціативний к-т провів у травні 1928 з'їзд груп «С.», на якому утворено об'єднану орг-цію — «Сельроб-єдність» і прийнято «Декларацію єдності», що виходила з осн. положень марксистсько-ленінської теорії. В 1929 з «Сельроб-єдність» об'єдналася група «Сельроб-правиця». В лютому 1930 відбувся 2-й з'їзд «С.», який остаточно закріпив консолідацію орг-ції, обрав новий склад її керівних органів — Центр. к-ту і Гол. секретаріату. «С.» видавав газети «*Сель-роб*», «Воля народу», «*Наше слово*», «*Нове життя*», журн. «Сяйво», які пропагували успіхи Країни Рад, викривали реакційну ідеологію укр. бурж. націоналістів, пробуджували класову свідомість трудящих, піднімали їх на боротьбу проти соціального і нац. гніту за возз'єднання краю з Рад. Україною. Комуністи і сельробівці очолили масові аграрні страйки, які пройшли 1928 в 7, а 1929 — в 20 повітах, охопивши понад 50 тис. с.-г. робітників і трудящих селян. З травня 1928

по лютий 1930 з ініціативи комуністів «С.» провів 139 масових сільс. віч, десятки антифашист. демонстрацій. Через «С.» КПЗУ поширювала свій вплив на культур.-осв., спортивні та ін. масові орг-ції трудящих, залучаючи їх до революц. руху. Відомими діячами «С.» були І. *Довганик*, П. *Крайківський*, К. *Пелехатий* та ін. Влада бурж.-поміщицької Польщі жорстоко переслідувала сельробівців. 15.IX 1932 уряд Ю. Пілсудського оголосив «С.» розпущеним, активних працівників його було заарештовано.

Літ.: Сизоненко Г. С. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. Львів, 1971; Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. Львів, 1971. *І. К. Васюта.*

«СЕЛЬ-РО́Б» — газета «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання» (див. «*Сельроб*»). Видавалася з 18.IX 1927 по 25.IX 1932 у Львові. Мобілізовувала трудящих Зх. України на боротьбу за визволення від соціального і нац. гніту та за возз'єднання з УРСР. Видання її було припинено урядом бурж. Польщі.

СЕЛЬСИ́Н [англ. selsyn, від self— сам і грец. σύγ (χρόνος) — одночасний] — *електрична машина* змінного струму для синхронного повороту осей (валів) якого-небудь пристрою, які розміщені на певній віддалі і не зв'язані між собою механічно, або для генерування напруги, пропорційної куту неузгодження. Являє собою поворотний (обертовий) *трансформатор*, у якого при обертанні *ротора* плавно змінюється взаємна *індуктивність* між його обмотками — збудження і синхронізації. Розрізняють: С.-датчики, що надсилають керуючий електр. сигнал, С.-приймачі, які під впливом цього сигналу приводять у дію *виконавчий механізм*, та диференційні С., що підсумовують керуючі сигнали. С. застосовують у системах контролю, керування, дистанційного вимірювання, в слідкуючих системах.

СЕ́ЛЬСЬКИЙ Володимир Олександрович [1 (13).X 1883, с. Вихилівка, тепер Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл. УРСР — 18.II 1951, Київ] — укр. рад. геолог і геофізик, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1909). У 1912—14 — асистент Варшавського ун-ту і викладач Вищих жіночих курсів (у Варшаві). У 1914—20 викладав у Кисловодській гімназії. В 1922—28 — директор Нафт. ін-ту в м. Грозному, 1928—30 — нач. Грознафторозвідки. З 1935 — консультант Держ. геофіз. тресту СРСР. З 1939 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР. С. організував кафедри геофізики у Львів. ун-ті і Львів. політех. ін-ті. Осн. праці присвячені питанням теор. і прикладної геофізики, розвідки нафт. родовищ, походження та міграції нафти, проблемам нафтоносності тер. України, Пн. Кавказу, *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*.

СЕ́ЛЬСЬКИЙ Роман Юліанович (н. 21.V 1903, м. Сокаль, тепер Львів. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1982). В 1921—22 навчався у Львів. художньо-промисловій школі, 1922—27 — у Краківській академії красних мистецтв. Твори: «Пейзаж» (1939), «Яхтклуб» (1949), «Карпатський пейзаж» (1951), «Полонина» (1959), «Рибальська гавань» (1962), «Сіті» (1965), «Ліс» (1967), серія чорногорських пейзажів (1969—71), «В Карпатах» (1975), «Над Дністром» (1978), «Пейзажі з скиту Манявського» (1980); натюрморти. Картини зберігаються у Львів. музеї укр. мист. В 1947—74 викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Сельський Роман Юліанович. Виставка творів. Проспект. Львів, 1977.

СЕ́ЛЬСЬКИЙ Щасний (Фелікс; 1852 — 20.V 1922) — укр. лікар-гінеколог і громадський діяч. Н. у Галичині. Навчався на мед. ф-ті Віденського ун-ту (з 1872). В 1877 був заарештований (разом з І. Я. *Франком* та М. І. *Павликом*) за участь у робітничому та соціалістичному русі. Після закінчення мед. освіти працював з 1882 лікарем у Львові і з 1919 — у Болехові (тепер Івано-Франківської обл.). Праці С. присвячені вивченню фізіології і патології матки.

СЕМА́НГИ (самоназва — мені, менік, монік, менді) — група племен (джахай, сабуб, ланох, батег, менрі та ін.) на Пн. Малайзії і на Пд. Таїланду, найдавніше корінне населення лісів центр. частини п-ова Малакка, яке збереглося до наших днів. Чисельність — 5 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до мон-кхмерських мов, близька до мови *сеноїв*. За віруваннями — анімісти (див. *Анімізм*). Осн. заняття С.— мисливство, рибальство, збиральництво, частково землеробство.

СЕМА́НТИКА (від грец. σημαντικός — означальний) — 1) Розділ *лексикології*, що займається вивченням смислового значення лексичних елементів — *морфем* і *слів* (див. *Семасіологія*). 2) Сенс, смисл, значення лексичних елементів — морфем і слів. Окремі лексичні елементи означають поняття, а виразити ці поняття можуть лише цілі речення та їхні сполучення.

Літ.: Аветян Э. Г. Смысл и значение. Ереван, 1979; Новое в зарубежной лингвистике, в. 10. Лингвистическая семантика. М., 1981.

А. О. Білецький.

СЕМАНТИ́ЧНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у сучасній буржуазній філософії (гол. чин. у США); різновид *неопозитивізму*. Виник у 30-х рр. 20 ст. на грунті абсолютизації проблем *семантики* в логіці, особливо проблем мови, аналізу відношення між знаком (словом) і його змістом. С. і. ігнорує об'єктивне походження змісту слова, вважаючи його довільно прийнятим людьми. За С. і. зміст мови відображає не об'єктивно існуючу реальну дійсність, а факти суб'єктивного досвіду людей. С. і. заперечує реальне значення заг. понять, наук. теорій. Абсолютизуючи відносну незалежність логіко-синтаксичної структури мови від її змісту, можливість оперувати словами в певних межах незалежно від їхнього змісту (в *математичній логіці, кібернетиці*), семантичні ідеалісти неминуче приходять до відриву змісту науки від її об'єктивної основи — реального світу. На їхню думку, зміст наук. *знання* є наслідком прийняття довільної угоди (конвенції) між людьми (див. *Конвенціоналізм*). Тим самим С. і. заперечує наявність об'єктивної *істини*, що зумовлює його реакційну спрямованість.

СЕМА́Р (Sémard) П'єр (15.II 1887, м. Верден-сюр-ле-Ду, деп. Сона і Луара — 7.III 1942, м. Евре) — діяч франц. і міжнар. робітн. руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — робітник-залізничник. У 1916 вступив до Франц. соціалістичної партії, почав брати участь у профспілковому русі. Один із засновників Французької КП (ФКП; 1920). У 1921—22 — ген. секретар профспілки залізничників. Учасник II конгресу Профінтерну (1922), під час перебування в Москві був прийнятий В. І. Леніним. З 1924 — член ЦК і Політбюро ЦК ФКП. В 1924—30 — ген. секретар ФКП. В 1924—35 — член ВККІ. В 1922—24 і 1933 — 36 — ген. секретар унітарної профспілки залізничників. З 1936 — ген. секретар Об'єднаної федерації залізничників Франції і Алжіру, член Адм. комісії Заг. конфедерації праці. Не раз зазнавав арештів. У 1939 заарештований за належність до ФКП і 1940 засуджений до 3 років ув'язнення. Був виданий урядом «*Віші*» нім.-фашист. окупантам і розстріляний.

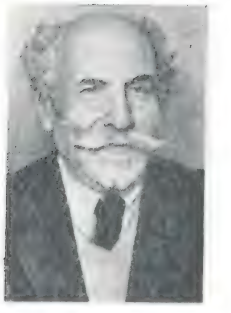

В. О. Сельський.

СЕМА́РАНГ — місто в Індонезії, на пн. узбережжі о. Ява, адм. ц. провінції Центр. Ява. Мор. порт, вузол з-ць і автошляхів. 647 тис. ж. (1971). Розвинуті текст. промисловість і переробка с.-г. сировини на експорт (тютюн, кава, чай тощо). Бавовняна ф-ка, деревообр. з-д; судноремонт. Кустарні промисли (у т. ч. виробн. народних духових інструментів, меблів, різьблення на дереві). Значний центр торгівлі с.-г. продуктами.

П. Семар.

СЕМАСІОЛО́ГІЯ (від грец. σημασία — значення, смисл і λόγος — слово, мова) — 1) Розділ *мовознавства*, який досліджує смислову сторону мови, протиставлену чуттєво сприйманій стороні мови, її звуковому, акустичному чи графічному оформленню. С. вивчає не лише *семантику* окремих лексичних елементів — *морфем* і *слів*, а й семантику граматичних елементів — форм слів, граматичних морфем. Основи С. остаточно не розроблено. Найпростішим шляхом вивчення мовного матеріалу є шлях від форми до змісту, бо зміст і форма в мові становлять діалектичну єдність. Якщо форма вивчається в нерозривному зв'язку зі змістом, то для окремої мови відпадає потреба в спец. науці про зміст. При паралельному дослідженні всіх мов світу потрібна заг. С., що висвітлює проблему зв'язку мови й мислення. 2) Наука про смислове значення лексичних елементів — морфем і слів, яка в основному збігається з лексикологією. Деякі вчені обмежують С. вченням про смислові зміни (смисловий розвиток) лексичних елементів —

Р. Ю. Сельський. Натюрморт. 30-і роки 20 ст. Львівський музей українського мистецтва.

М. О. Семашко.

С. Семдор.

М. І. Семейко.

М. П. Семененко.

внутрішнім (безафіксним) *словотвором*. С. у цьому розумінні, як і *етимологія*, нерозривно пов'язана з *лексикологією*.

Літ.: Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957; Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. М., 1974; Языковые значения. Л., 1976; Телия В. Н. Типы языковых значений. М., 1981. *А. О. Білецький.*

СЕМАФО́Р (від грец. σῆμα — знак, сигнал і φορός — носій) — 1) С. з а л і з н и ч н и й — щогла з 1—3 рухомими крилами, розміщенням яких машиністові локомотиву подається сигнал про дозвіл або заборону руху чи зміну швидкості. За певних умов (вночі, при поганій видимості) сигнали семафора (мал.) доповнюють відповідними сигнальними вогнями. С. встановлюють на залізницях, де немає системи *автоблокування*. 2) С. м о р с ь к и й (р і ч к о в и й) — сигнальна щогла з реєм (брусом), встановлювана на ділянках шляху, де суднам дозволяється рухатися тільки в одному напрямі. 3) С. п р а п о р н и й — спосіб зорової *сигналізації* і зв'язку, за яким букви, цифри або службові сигнали (російську або ін. семафорну азбуку) передають відповідними положеннями чи рухом рук (з прапорцями) сигнальника.

СЕМА́ШКО Микола Олександрович [8 (20).IX 1874, с. Ливенське, тепер Липец. обл.— 18.V 1949, Москва] — рад. партійний і державний діяч, один з організаторів рад. охорони здоров'я, акад. АМН СРСР (з 1944) і АПН РРФСР (з 1945). Член Комуністичної партії з 1893. Закінчив (1901) мед. ф-т Казанського ун-ту і працював земським лікарем. За участь у революц. русі був заарештований (1895, 1905, 1906). Емігрував до Женеви (1906), де вперше зустрівся з В. І. Леніним. У Парижі (1908) був секретарем Закордонного бюро ЦК більшовицької партії. У вересні 1917 повернувся до Москви, де брав участь у підготовці Жовтн. збройного повстання. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — зав. медико-сан. відділом Моск. Ради робітничих та солдатських депутатів; з 1918 по 1930 — народний комісар охорони здоров'я РРФСР; з 1930 — на відповід. роботі у ВЦВК; 1921—49 — проф., зав. кафедрою соціальної гігієни мед. ф-ту Моск. ун-ту (з 1930 1-й Моск. мед. ін-т); 1945—49 — директор Ін-ту шкільної гігієни АПН РРФСР, одночасно 1947—49 — Ін-ту організації охорони здоров'я та історії медицини АМН СРСР, якому 1949 присвоєно ім'я М. О. Семашка. З 1946 С. очолював комісію АМН СРСР по вивченню санітарних наслідків Великої Вітчизн. війни. Наук. праці С. присвячені питанням теорії, організації та історії охорони здоров'я й соціальної гігієни; автор кількох літературних нарисів, зокрема праці про Т. Г. Шевченка та спогадів про В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СЕМБЕ́Н (Sembène) Усман (н. 1923, Зігіншор, Сенегал) — сенег. письменник, кіносценарист і режисер. Пише франц. мовою і мовою волоф. Під час 2-ї світової війни боровся проти фашизму. В 1946—58 — докер у Марселі. З 1960 живе в Сенегалі. В першому романі «Чорний докер» (1956) виступив проти расової дискримінації. Актуальні соціальні проблеми афр. дійсності порушив у романі «Батьківщина моя, прекрасний мій народ!» (1957), зб. оповідань «Людина з Вольти» (1962), двох повістях, об'єднаних у кн. «Вехі-Чіосане, або Незаконнонароджена» (1965), повісті «Хала» (1973). Масовий героїзм сенег. народу оспівав у романі «Божі стеблинки» (1960). Гол. герої роману «Харматтан — гарячий вітер» (1964) — діячі Фронту боротьби за незалежність і його ядра — революц. партії. Поетичні твори С. пройняті любов'ю до батьківщини, сповнені інтернаціоналізму, ненависті до імперіалізму й колоніалізму. Створив худож. фільми «Людина з візком» (1963), «Чорношкіра з...» (1966), «Хала» (1967), «Поштовий переказ» (1968), «Емітай» (1971) тощо.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Божі стеблинки. К., 1963; Р о с. п е р е к л.— Сын Сенегала. М., 1958; Родина моя, прекрасный мой народ! М., 1959; Тростинки господа бога. М., 1962; Новые страницы. Рассказы и стихи. М., 1964; Харматтан — горячий ветер. М., 1966. *В. К. Кухалашвілі.*

СЕМДО́Р Семен (справж. прізв., ім'я та по батькові — Дорошенко Симон Зіновійович; 1888, Херсонщина — 12. VIII 1938, Сімферополь) — укр. рад. драм. актор і режисер. Працював у трупі Чибисова в м. Олександрія на Херсонщині (1910—13), *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1914), укр. театрі м. Катеринослава (тепер Дніпропетровськ; 1915—17), *«Молодому театрі»* (1918—19), *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (1920—21), Незалежному театрі у Житомирі (1921—22), Харків. драм. театрі ім. І. Франка (1923—26, з перервою). Був худож. керівником пересувної театр. майстерні в Криму (1927—32). Серед ролей — Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Годвінсон («У пущі» Лесі Українки), Земляника («Ревізор» М. Гоголя), Сатін («На дні» М. Горького), Терезій («Цар Едіп» Софокла). Вистави: «Королівський цирульник» А. Луначарського, «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана, «Доктор Штокман» Г. Ібсена, «Урієль Акоста» К. Гуцкова (у двох останніх грав гол. ролі) та ін.

П. К. Медведик.

СЕМЕ́ВСЬКИЙ Василь Іванович [25.XII 1848 (6.I 1849), м. Полоцьк, тепер Вітеб. обл.— 21.IX (4.X) 1916, Петроград] — рос. історик ліберально-народницького напряму. В 1872 закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту. В 1882—86 — приват-доцент цього ун-ту, був звільнений за антимонархічний зміст своїх лекцій. Брав активну участь у громад. житті, протестах петерб. інтелігенції проти репресій царизму. З 1906 — член партії *народних соціалістів*. З 1913 — один із засновників і редакторів журн. «Голос минулого». Вивчав історію селянства, робітн. класу, визвольного руху в Росії, в т. ч. на Україні. Автор першого дослідження про *Кирило-Мефодіївське товариство*, розвідок про його діячів — Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, М. І. Гулака. Праці С. зберігають певне значення як зведення достовірного фактичного матеріалу.

Літ.: История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. М., 1965; Критский Ю.М. В. И. Семевский и цензура. «История СССР», 1970, № 3.

СЕМЕ́ЙКО Микола Іларіонович (25.III 1923, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 20.IV 1945, Східна Пруссія) — рад. військ. льотчик-штурмовик, гвардії капітан, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був командиром екіпажу, ланки, ескадрильї і штурманом гвард. штурмового авіац. полку на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Особисто здійснив 227 бойових вильотів. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СЕМЕ́Н ОЛЕ́ЛЬКОВИЧ (р. н. невід.— п. 1470) — останній київський удільний князь (1455—70). Правнук великого лит. князя *Ольгерда*, син київ. князя *Олелька Володимировича*. Спираючись на місц. укр. феодалів, прагнув розширити автономію *Київського князівства*, що перебувало під владою *Великого князівства Литовського*. Підтримував опозицію лит. феодалів проти польс. короля *Казимира IV*. Вів боротьбу проти нападів крим. татар на укр. землі. Після смерті С. О. польс.-лит. уряд остаточно ліквідував Київське князівство.

СЕМЕНЕ́НКО Микола Пантелеймонович [н. 3 (16).XI 1905, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл. УРСР] — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1932. Закінчивши Дніпроп. гірничий ін-т (1927), працював викладачем цього ін-ту (з 1937 — зав. кафедрою), одночасно (1937—41) — професор Дніпроп. ун-ту. В 1941—42 — зав. кафедрою Ін-ту кольорових металів у м. Орджонікідзе, 1942—44 — зав. кафедрою Ірк. гірничо-металург. ін-ту, 1944—69 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР, одночасно (1944—53) — професор Київ. ун-ту. В 1948—50 — акад.-секретар Президії АН УРСР, 1950—70 — віцепрезидент АН УРСР. Організатор і перший директор (1969—77) Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР, з 1969 — зав. відділом цього ін-ту. Голова Укр. к-ту захисту миру (1951—65). Осн. праці — з питань *петрографії*, теорії *метаморфізму* і *метасоматизму*, геології й геохронології *докембрію*, проблем металоносності та структур рудних родовищ, походження континентальної *земної кори* і *літосфери*, теор. основ планетарної *геохімії*. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, срібною медаллю Всесвітньої Ради Миру. Держ. премія УРСР, 1973. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1981.

В. М. Квасниця.

СЕМЕНИ́ХІН Володимир Сергійович [н. 27.I (9.II) 1918, м. Суми] — рад. вчений у галузі автоматизованих систем управління, автоматики і телемеханіки, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1945. Закінчив (1941) Моск. енергетичний ін-т, працював на приладобуд. з-дах. З 1963 — керівник н.-д. орг-цій, водночас (з 1966) — професор Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики. В 1971—74 — заст. міністра радіопромисловості СРСР. Осн. праці — в галузі автоматизованих систем управління і спец. приладобудування. Нагороджений двома орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970, 1976.

СЕМЕ́НІВКА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Веселий Поділ. 7,9 тис. ж. (1982). Виникла в кін. 17 ст. Рад. владу проголошено в кінці січня 1918. З 1938 С. — с-ще міськ. типу. У С.— Веселоподільський цукр., мол. та хлібний з-ди, млин, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

СЕМЕ́НІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Ревні (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. як козац. слобода у 80-х рр. 17 ст. на тер. *Стародубського полку*. В 1901 в С. створено с.-д. гуртки. В 1903 вони об'єднались в с.-д. орг-цію під назвою «Партія „Искры"». Рад. владу проголошено в грудні 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (25.VIII 1941—22.IX 1943) в С. діяв підпільний райком партії. З 1958 С.— місто. У С.—деревообр., крохмальний, мол., асфальтовий з-ди, експериментальна взут. ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 2 клуби, бібліотека, краєзнавчий музей.

В С. народилися рад. військ. діяч В. М. *Примаков*, льотчик, двічі Герой Радянського Союзу В. В. *Сенько*.

СЕМЕ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 42,2 тис. чол. (1982). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Семенівка*.

На Зх. район омивається *Кременчуцьким водосховищем*. С. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: торф, мергель. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Сула* (на пн.-зх. межі району) та *Хорол* (бас. *Дніпра*). Біляківське водосховище. Грунти в основному чорноземні та чорноземно-лучні солончакуваті й солонцюваті. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і лісосмуги (ясен, клен, дуб, акація) займають 2,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства: цукр. з-д, харчосмакова фабрика (в Семенівці). Комбінат побутового обслуговування (Семенівка), 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 97,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,8 тис. га, сіножаті і пасовища — 20,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, кормові, горох, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У С. р.— 21 колгосп, 3 радгоспи, дослідно-селекційна станція (с. Веселий Поділ), міжгосп. підприємство по виробн. яловичини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Веселий Поділ. Автомоб. шляхів — 601 км, у т. ч. з твердим покриттям — 202 км. У районі — 44 заг.-осв. та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 46 клубних установ, кіноустановок, 56 кіноустановок, 50 б-к. У с. Веселому Подолі С. р. народився укр. поет Л. І. *Глібов*, у с. Оболоні — укр. скульптор Л. В. *Позен* та укр. рад. графік Т. А. *Лящук*, у с. Жовтневому — укр. рад. літературознавець І. Н. *Капустянський*. У С. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1930). *В. С. Калашник.*

Нас. 32,4 тис. чол. (1982). У районі — 89 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Семенівка*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Снов, Ревна,* Слот, Ірванець (усі — бас. *Десни*). Грунти в основному дерново-підзолисті. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, осика) займають 50,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: семенівські експериментальна взут. фабрика, деревообр., крохмальний і мол., Іванівський льонообр. та Ірванцівський торфобрикетний (с. Кути Перші) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Семенівка), 2 будинки побуту. Осн. напрям розвитку с. г. району— вирощування зернових, льону та картоплі у поєднанні з м'ясо-мол. тваринництвом. Площа с.-г. угідь 1981 становила 82,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 58,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 23,9 тис. га. Гол. культури: озиме жито, озима пшениця, овес, ячмінь, кормові, льон, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, конярство. У С. р.— 19 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Семенівка, Угли-Завод. Автомоб. шляхів — 264 км, у т. ч. з твердим покриттям — 134 км. У районі — 31 заг.-осв. та музична школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 29 клубів, 52 кіноустановки, 35 б-к; музеї: краєзнавчий (Семенівка) та партизанської слави (в урочищі Хомутівщина Машівського лісництва). У с. Жадовому С. р. народився укр. рад. терапевт Т. Т. *Глухенький*, у с. Погорільцях — юний учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 В. І. *Коробко*. У С. р. видається газ. «Красное знамя» (з 1932). *М. В. Гришко.*

СЕМЕ́НКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ—слов'янське поселення 2-ї пол. 1-го тис. н. е., виявлене на правому березі Пд. Бугу на околиці с. Семенків Немирівського р-ну Вінн. обл. Розкопками, що провадилися 1959—62, відкрито залишки 29 напівземлянкових жител з печами-кам'янками, залізоплавильних печей, госп. ями. На поселенні знайдено горщики біконічної або опуклобокої форми, залізні ножі, серп, кінські вудила, наконечники стріл, ливарні форми з крейдяних брусків, прикраси, кістки домашніх тварин тощо. Наявність двох культурних шарів на поселенні свідчить про дворазове його заселення слов'янами. *П. І. Хавлюк.*

СЕМЕНКО́ Михайло (Михайль) Васильович [19 (31).XII 1892, с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 24.X 1937] — укр. рад. поет. Навчався у Петерб. психоневрологічному ін-ті. Літ. діяльність почав 1913. В зб. поезій «Кверофутуризм» (1914) виступив як представник укр. *футуризму*. Один із організаторів і учасників літ. угруповань «*Аспанфут*», *Комункульт*, «*Нова генерація*». У поемах «Тов. Сонце» (1919), «Весна», «Степ» (обидві — 1925) оспівав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Однак реалістичним тенденціям у творчості С. заважали формалістичне штукарство (зб. «Кобзар», 1924), заперечення класичної спадщини то-

В. С. Семенихін.

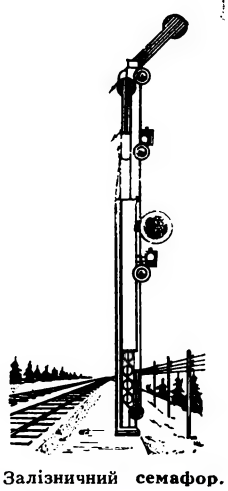

Залізничний семафор.

Г. Г. Семенов.

М. М. Семенов.

К. С. Семенова. Портрет роботи К. П. Брюллова. 1836. Центральний театральний музей імені О. О. Бахрушина в Москві.

що. Згодом С. самокритично оцінив свої формалістичні збочення в л-рі (вірш «Починаю рядовим», 1932).

Тв.: Дві поезофільми. К., 1919; Сучасні вірші. Х., 1931; Китай в огні. Х., 1932; Вибрані твори. К., 1936.

СЕМЕ́НОВ Борис Олександрович (22.I 1890—29.X 1937) — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у Петерб. губ. в робітн. сім'ї. За революц. діяльність 1909 заарештований і засланий в Ірк. губ. В 1917—22 — на відповідальній парт. роботі в Петрограді, голова Петроград. губ. надзвичайної комісії. У 1925—27 — перший секретар Луган., з 1927 — Дніпроп. окружкомів КП(б)У. В 1931—34 — другий секретар Середньоазіат. бюро ВКП(б), 1934—36 — перший секретар Крим., а потім Сталінгр. обкомів ВКП(б). На XIV—XVII з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на IX—XI з'їздах КП(б)У — членом ЦК. З 1925 — кандидат у члени Політбюро, 1927—31 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна.

СЕМЕ́НОВ Валентин Петрович (н. 17.XII 1933, Севастополь) — укр. рад. піаніст, концертмейстер, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1959. Після закінчення 1957 Одес. консерваторії ім. А. В. Нежданової працював викладачем (з 1960 — директором) Одес. середньої спец. муз. школи-інтернату ім. П. С. Столярського, з 1967 — худож. керівником Одес. філармонії; з 1977 — директор Одеського театру опери та балету. При Одес. філармонії з ініціативи С. створено оркестр укр. нар. інструментів, два інструментальних квартети. С.— один з організаторів Всесоюз. муз. фестивалів «Дунайська весна» (Одеса). *К. О. Силіна.*

СЕМЕ́НОВ Георгій Гнатович [н. 24.VIII (6.IX) 1912, м. Макіївка, тепер Донец. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Навчався в Ленінгр. технікумі сценічних мистецтв. З 1929 працював у театрах Артемівська, Києва, Павлодара, Миколаєва, Хмельницького, Кіровограда. У 1940—52 і з 1959 — в Кіровогр. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Л. Кропивницького. Серед ролей — Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Мартин Боруля (однойменна п'єса Карпенка-Карого), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Галушка («В степах України» Корнійчука), Тарас Бульба (за однойменним твором М. Гоголя), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Лір («Король Лір» Шекспіра). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

СЕМЕ́НОВ Микола Миколайович [н. 3 (15).IV 1896, Саратов] — рад. фізик і фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1932), громадський діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Член КПРС з 1947. Закінчив Петроград. ун-т (1917). Учень А. Ф. *Йоффе*. З 1920 — зав. лабораторією, а потім — зав. відділом Ленінгр. фіз.-тех. ін-ту (на базі цього відділу пізніше виник Ін-т хім. фізики АН СРСР). Одночасно (з 1928) викладав у Ленінгр. політех. ін-ті. З 1931 — директор Ін-ту хім. фізики АН СРСР; одночасно (з 1944) — професор Моск. ун-ту. Член Президії АН СРСР (з 1957). У 1957—63 — акад.-секретар Відділення хім. наук АН СРСР; 1963—71 — віцепрезидент АН СРСР. Один з творців нової науки — *хімічної фізики*. Відкрив хім. розгалужені ланцюгові реакції. Створив заг. кількісну теорію нерозгалужених, розгалужених і вироджено-розгалужених ланцюгових реакцій. Встановив механізм багатьох складних ланцюгових процесів, вивчив властивості вільних атомів і радикалів та ін. Член Радянського пагуошського к-ту (з 1964). Кандидат у члени ЦК КПРС 1961—66. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений 9 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949. Нобелівська премія, 1956. Ленінська премія, 1976. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1969.

Тв.: Цепные реакции. М.—Л., 1934; О некоторых проблемах химической кинетики и реакционной способности. М., 1958.

Літ.: Эмануэль Н. М. Николай Николаевич Семёнов. [Биобиблиографический указатель]. М., 1966.

СЕМЕ́НОВ Олексій [рр. н. і см. невід.] — керівник селянського руху 1826 в Уманському пов. Київ. губ., солдат 2-го батальйону Дніпровського піхотного полку. Походив з селян с. Хмельова Орл. губ. Повертаючись у січні 1826 з тимчасової відпустки у свій полк, що перебував у містечку Соколівці (тепер село Жашківського р-ну Черкас. обл.), С. зробив спробу підняти повстання селян у с. Окопі (тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.), яка виявилася невдалою. В квітні того самого року С. очолив масовий антикріпосницький сел. рух, який охопив Мошурів, Іваньки та ін. села Уманського пов. (див. *Мошурівське селянське заворушення 1826*). Царський уряд жорстоко придушив селянський рух. С. засуджено до смертної кари, яку було замінено покаранням канчуками й засланням на каторгу.

СЕМЕ́НОВА Катерина Семенівна [7 (18).XI 1786 — 1 (13).III 1849, Петербург] — рос. актриса. Дочка кріпачки. Закінчила Петерб. театр. уч-ще (клас І. Дмитревського). В 1803 успішно дебютувала на сцені придворного театру, 1805 С. було зараховано до його складу. Прославилась у трагедійних ролях у виставах за п'єсами російських [Антігона, Моїна («Едіп у Афінах», «Фінгал» Озерова)] та зарубіжних [Іфігенія, Федра («Іфігенія в Авліді», «Федра» Расіна); Меропа («Меропа» Вольтера)] драматургів. Високу оцінку творчості С. дав О. Пушкін (у ст. «Мої зауваження про російський театр»). У 1826 залишила сцену, зрідка брала участь в аматорських виставах.

СЕМЕ́НОВА Марина Тимофіївна [н. 30.V (12.VI) 1908, Петербург]— рос. рад. артистка балету і педагог, нар. арт. СРСР (з 1975). У 1925 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще (клас А. *Ваганової*). В 1925—30 — солістка Ленінгр. театру опери та балету, 1930—52 — Великого театру СРСР. Партії: Одетта-Оділлія («Лебедине озеро» Чайковського), Раймонда («Раймонда» Глазунова), Нікія, Кітрі («Баядерка», «Дон Кіхот» Мінкуса), Есмеральда («Есмеральда» Пуньї), Панночка («Тарас Бульба» Соловйова-Сєдого). В 1954—60 викладала в Моск. хореографічному уч-щі, з 1953 — педагог-репетитор Великого театру СРСР, одночасно з 1960 — викладач відділення педагогів хореографії у Держ. Ін-ті театрального мистецтва (Москва). Держ. премія СРСР, 1941.

СЕМЕ́НОВСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1820 — виступ солдатів лейб-гвардії Семеновського полку в Петербурзі в жовтні 1820 проти сваволі командирів і муштри. 16 (28).X 1-а рота від імені всього полку звернулася до начальства із скаргою на жорстоке поводження з солдатами нового командира полку. 17 (29).X роту обманом роззброїли, вивели з казарм і ув'язнили в *Петропавловській фортеці*. Дії 1-ї роти підтримали солдати всього полку. В казармах розповсюджувалися рукописні прокламації. Повстання було жорстоко придушено, полк розформовано, а потім сформовано заново. 9 «зачинщиків» було відправлено на каторгу, багатьох солдатів переведено до віддалених гарнізонів. С. п. п. було першим значним антикріпосним виступом в армії.

СЕМЕ́НОВ-ТЯ́Н-ША́НСЬКИЙ Веніамін Петрович [27.III (8.IV) 1870, Петербург — 8.II 1942, Ленінград] — рад. статистик і географ. Син П. П. *Семенова-Тян-Шанського*. В 1893 закінчив Петерб. ун-т. У 1919—37 — професор Ленінгр. (до 1924 — Петроградського) ун-ту та ін. вищих навч. закладів міста, одночасно директор Центр. геогр. музею в Ленінграді. Секретар гол. переписної комісії Всерос. перепису (1897). В 1918—32 — голова відділення статистики Всесоюзного геогр. т-ва. За його редакцією видано багатотомну працю «Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини» (1899—1914); автор дослідження «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах» (вип. 1—12, СПБ, 1902—11). У 1922 почав складати карти густоти населення Європ. частини (вийшло 47 аркушів). Проводив геол. дослідження в бас. р. Уралу та в ряді областей Європ. Росії.

СЕМЕ́НОВ-ТЯ́Н-ША́НСЬКИЙ (до 1906 — Семенов) Петро Петрович [2 (14).I 1827, маєток біля с. Урусово, тепер Чаплигінського р-ну Липец. обл. РРФСР — 26.II (11.III) 1914, Петербург] — рос. географ, статистик, громад. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1873). Віце-президент Рос. геогр. т-ва (1873—1914). У 1848 закінчив Петерб. ун-т. З 1849 вів експедиційні дослідження на Сх.-Європейській рівнині. В 1853—55 вивчав географію і геологію в Німеччині, Швейцарії, Італії та Франції. В 1856—57 здійснив подорожі на Тянь-Шань. Організатор багатьох рос. експедицій до Середньої та Центр. Азії (М. М. *Пржевальського*, Г. М. *Потаніна* та ін.). В

1864—74 керував Центр. статистичним к-том, 1874—97 — Статистичною радою. Автор праць з географії та статистики, зокрема «Географічно-статистичного словника Російської імперії» (тт. 1—5, 1863—85). Під його керівництвом створено 19-томне видання «Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини» (1899—1914), 7-й та 14-й томи якого присвячено Україні. Екон. і статистичними роботами С.-Т.-Ш. користувались К. Маркс і В. І. Ленін. На честь С.-Т.-Ш. названо хребет у Наньшані, льодовик і пік у Тянь-Шані та ін. геогр. об'єкти, бл. 100 нових форм рослин і тварин. Геогр. т-во СРСР заснувало (з 1899) золоту медаль ім. Семенова-Тян-Шанського.

СЕМЕНТО́ВСЬКИЙ Костянтин Максимович (псевд.— К. Калайденський; 1823, с. Семеногірка, тепер у складі с. Ірклієва Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 1902) — укр. етнограф і фольклорист. Закінчив Ніжинський ліцей (1839). Працював чиновником у Чернігові, Полтаві, Харкові, Орлі та ін. містах. Підтримував дружні стосунки з М. Костомаровим, Г. Квіткою-Основ'яненком, І. Срезневським, А. Метлинським та ін. Зібрав чимало фольклорних та етногр. матеріалів про нар. звичаї, багато нар. загадок, замовлянь тощо («Малоруські та галицькі загадки», 1851). Автор розвідок: «Нарис малоросійських повір'їв і звичаїв, що стосуються свят», «Зауваження про свята у малоросіян», «Г. Ф. Квітка-Основ'яненко» (усі — 1843). *І. П. Березовський.*

СЕМЕНТО́ВСЬКИЙ Микола Максимович [18.II (2.III) 1819, с. Семеногірка, тепер с. Ірклііїв Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.— 24.X (5.XI) 1879] — укр. дворянський історик-краєзнавець, етнограф, письменник. З дрібнопомісних дворян. Після закінчення Ніжинського ліцею 1840—75 служив у Харкові, Петербурзі й Києві. Опублікував ряд історико-археол. розвідок. Праці «Старовина малоросійська, запорізька і донська» (1846), «Сказання про лови великих князів київських» (1857), «Київ, його святині, старожитності, достопам'ятності і відомості...» (вид. 7, 1900) зберігають певне довідкове значення.

СЕМЕ́РУ — діючий вулкан на о. Ява в Індонезії. Вис. 3676 м (найвища точка острова). Має кілька *кратерів*; поперечник сучас. кратера 500—600 м, глиб. до 220 м. З 1818 було 55 вивержень (останнє 1972). На схилах — тропічний ліс.

СЕМЕ́СТР (лат. semestris — шестимісячний, від sex — шість і mensis — місяць) — половина навч. року у вищих і середніх спец. навч. закладах. У С. звичайно 16—18 навч. тижнів. Розклад навч. занять складається на С. Завершується С. *сесією екзаменаційною.* Між С. встановлюються канікули (як правило, в січні—лютому та липні—серпні). В навч. закладах деяких зарубіж. країн (напр., в ряді навч. закладів Великобританії, США) прийнято ділити навч. рік на *триместри* (кожний — 10—12 тижнів).

«СЕМИБО́ЯРЩИНА» — боярський уряд з 7 чоловік у Росії, створений після скинення в липні 1610 царя *Василія Шуйського.* Восени 1610 «С.» таємно впустила в Москву польс. війська, передала фактичну владу в руки керівників польс. гарнізону (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). «С.» функціонувала (номінально) до визволення Москви *народним ополченням 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського.

СЕМИВОЛО́С Олексій Ілліч [н. 4 (17).III 1912, с. Квітки, тепер Корсунь-Шевченківського району Черкас. обл.] — новатор виробництва в залізорудній промисловості, бурильник. Член КПРС з 1940. Почав працювати в Криворізькому басейні з 1929. З 1934 — бурильник шахти ім. Ілліча Дзержинського рудоуправління (Дніпроп. обл.). В 1940 виступив ініціатором методу швидкісного багатозабійного буріння. 27.VII 1940, працюючи за цим методом, С. встановив рекорд, оббуривши за зміну 18 забоїв і виконавши 12 норм. У 1941—44 працював бурильником на рудниках Уралу. З 1944 — на керівних посадах у Криворізькому басейні. З 1972— на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

А. А. Сороколіт.

СЕМИЛІ́ТНЯ ВІЙНА́ 1756—63 — війна між Австрією, Францією, Росією, Іспанією, Саксонією, Швецією, з одного боку, і Пруссією, Великобританією (в унії з Ганновером) і Португалією, з другого. Викликана загостренням англо-франц. боротьби за колонії і зіткненням агресивної політики Пруссії з інтересами Австрії, Франції і Росії. В 1756 Великобританія уклала з Пруссією Вестмінстерську конвенцію, спрямовану проти Франції, а Франція і Австрія підписали Версальський договір, спрямований проти Пруссії. В серпні 1756 прусські війська вторглися до Саксонії, у вересні — до Австрії. До австро-франц. блоку 1756 приєдналася більшість д-в «*Священної Римської імперії*», Росія, 1757 — Швеція. В складі рос. армії діяли Київ., Ніжинський, Чернігівський, Чугуївський укр. козац. полки. Внаслідок перемоги рос. військ 1757 біля Гросс-Єгерсдорфа, 1758 побл. Цорндорфа, 1759 під Пальцігом і Кунерсдорфом Пруссія опинилася в катастрофічному становищі. 28.IX (9.X) 1760 рос. війська здобули Берлін. Від повної катастрофи її врятував рос. імператор *Петро III*, який, прийшовши 1761 до влади, уклав рос.-прусський союзний договір (*Катерина II* скасувала його, але війни не відновила). Великобританія, що вела дії проти Франції гол. чин. на морі і в колоніях, 1757 витіснила французів з Індії, 1760 захопила франц. володіння в Канаді. В 1761 у війні на боці Франції взяла участь Іспанія, а на боці Великобританії — Португалія. В 1762 з війни вийшла Швеція, припинилися воєнні дії між Пруссією і Францією та Великобританією. За Губертусбурзьким миром 1763 з Австрією і Саксонією Пруссія закріпила за собою Сілезію. За Паризьким мирним договором 1763 до Великобританії від Франції відійшли Канада, Сх. Луїзіана, більша частина франц. володінь в Індії. Гол. наслідком С. в. була перемога Великобританії над Францією в боротьбі за колоніальну і торг. першість.

СЕМИ́НСЬКИЙ Віталій Купріянович [н. 1 (14).VI 1906, с. Буча, тепер смт Київ. обл.] — новатор виробництва у машинобудуванні, токар. Член КПРС з 1940. В 1923—41 — токар, майстер київ. з-ду «Червоний екскаватор». У роки Великої Вітчизн. війни працював на одному з підприємств м. Тюмені. З 1946 до виходу на пенсію (1966) — токар з-ду «Червоний екскаватор». С. розробив і впровадив комплексний метод швидкісної обробки металів. Автор багатьох винаходів і раціоналізаторських пропозицій. З цих питань опублікував ряд праць. Делегат XIX і XX з'їздів КПРС, XVI—XVIII, XX—XXII з'їздів Компартії України; на XVIII, XIX та XXI з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—6-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СССР, 1950.

В. П. Печерога.

М. Т. Семенова.

СЕМИПАЛА́ТИНСЬК — центр Семипал. обл. Каз. РСР. Розташований на обох берегах р. Іртиша. Залізнична станція, пристань. 296 тис. ж. (1982). Поділяється на три міські райони. Засн. 1718 як фортеця за 18 км нижче від тепер. С. З 1776 — на сучас. місці. До 1782 наз. Семипалаткою. З 1854 — обл. центр. У кін. 19 ст.— місце політ. заслання. Рад. владу встановлено 16.II 1918. В 1920—28 С.— центр губернії, 1928—32 — округу, з 1932 — Сх.-Казахстанської обл., з 1939 — Семипалатинської обл. Провідні галузі пром-сті — легка (найбільші в Каз. РСР ф-ки: взут., первинної обробки вовни, верх. трикотажу; виробничі об'єднання: швейне «Більшовичка», камвольно-суконне, шкіряно-хутрове) та харч. (один з найбільших в СРСР м'ясоконсервних комбінатів, борошномельні та комбікормові комбінати). З-ди: арматурний, кабельний, суднорем.-суднобуд., цем., буд. матеріалів. Технологіч., зооветеринарний, мед. та пед. ін-ти. 14 серед. спец. навч. закладів. Рос. і казах. драм. театри, філармонія. Краєзнавчий музей, літ.-меморіальні музеї Абая Кунанбаєва, який в С. вчився, та Ф. М. *Достоєвського.* Ф. М. Достоєвський і казах. учений Ч. Ч. *Валіханов* в 50-х рр. 19 ст. перебували в С. на військовій службі.

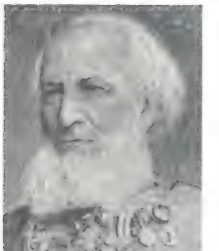

П. П. Семенов-Тян-Шанський.

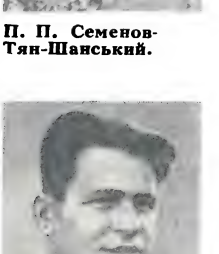

О. І. Семиволос.

СЕМИПАЛА́ТИНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 14.X 1939. Розташована на сході Каз. РСР. Площа 179,6 тис. км². Нас. 788 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас.— 49%. У С. о.— 14 районів, 3 міста і 12 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Семипалатинськ.* Більша частина тер. С. о. зайнята *Казахським дрібносопковиком* з хребтами Чингізтау та Акшатау, на Пд. Сх.— Зайсанська, на Пд.— Бал-

В. К. Семинський.

хаш-Алакольська улоговини, між ними — хр. Тарбагатай (вис. до 2992 м), на Пн.— відроги Калбінського хребта. На Пн.— Приіртишська рівнина (Бельагацький степ). Корисні копалини: руди кольорових та рідкісних металів, глауберова та кам. солі, буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра липня +20,3° на Пн. та +23,8° на Пд., січня від —16,9° на Пн. до —12,8° на Пд. Характерні значні хуртовини взимку, пилові бурі влітку. Опадів 300 мм на Пн., 155 мм на Пд., в горах понад 400 мм. Гол. ріка — *Іртиш* з притоками Чар, Кизилсу, Шаган; на Пд.— Аягуз, Каракол, Урджар. Великі озера — Зайсан, Сасикколь (прісні), Алаколь (солоне) та Бухтарминське водосховище частково заходять на територію області. На Пн. — злакові степи на темно-каштанових грунтах та полиново-злакові степи на світло-каштанових грунтах. На крайньому Пд.— полинова і полиново-солянкова пустеля на сіроземах та бурих грунтах. У горах — різнотравно-чагарникові степи на гірсько-каштанових грунтах і гірських чорноземах. На правобережжі — соснові бори. Ліси вкривають 578 тис. га. В народногосподарському комплексі республіки С. о. виділяється легкою і харчовою пром-стю, що базуються на місц. с.-г. сировині. Розвивається гірничодобувна пром-сть. Енергетика базується на екібастузькому вугіллі. Більша частина пром. підприємств зосереджена в Семипалатинську, зокрема один з найбільших в СРСР м'ясоконсервний комбінат, борошномельно-комбікормовий комбінат, виробничі об'єднання — швейне «Більшовичка», камвольно-суконне та шкіряно-хутрове. Машинобудування та металообробка представлені з-дами: арматурним, суднорем.-суднобуд., авторем., газової апаратури; буд. індустрія — з-дами: азбоцементним, буд. матеріалів, цем., цегельним. Збудовано Жезкентський гірничозбагачувальний комбінат (видобування та збагачення поліметалевих руд); добування вапняку в смт Суикбулак. Осн. пром. центри: Семипалатинськ, Аягуз, Чарськ. С. г. області має тваринницько-зерновий напрям. У степовій частині — зернове г-во (яра пшениця, ячмінь, просо), вирощують також кормові (кукурудза, однорічні й багаторічні трави) і тех. культури (в т. ч. соняшник), картоплю, овочі. Садівництво, виноградарство. Розводять м'ясо-сальних та тонкорунних овець, коней, верблюдів, велику рогату худобу, кіз. Птахівництво, бджільництво, рибальство, мисливство. Гол. залізнична магістраль — Новосибірськ — Семипалатинськ — Алма-Ата. Осн. автомоб. магістралі: Семипалатинськ — Караганда, Павлодар — Семипалатинськ — Алма-Ата, Аягуз — Бахти, Жангізтобе — Усть-Каменогорськ. Судноплавство по Іртишу. В С. о.— 4 вузи (Семипалатинськ), 15 серед. спец. навч. закладів; 2 театри — рос. та казах. драм.; філармонія. Музеї: краєзнавчий, літ.-меморіальні Ф. М. Достоєвського та Абая Кунанбаєва (в Семипалатинську).

М. Ш. Ярмухамедов.

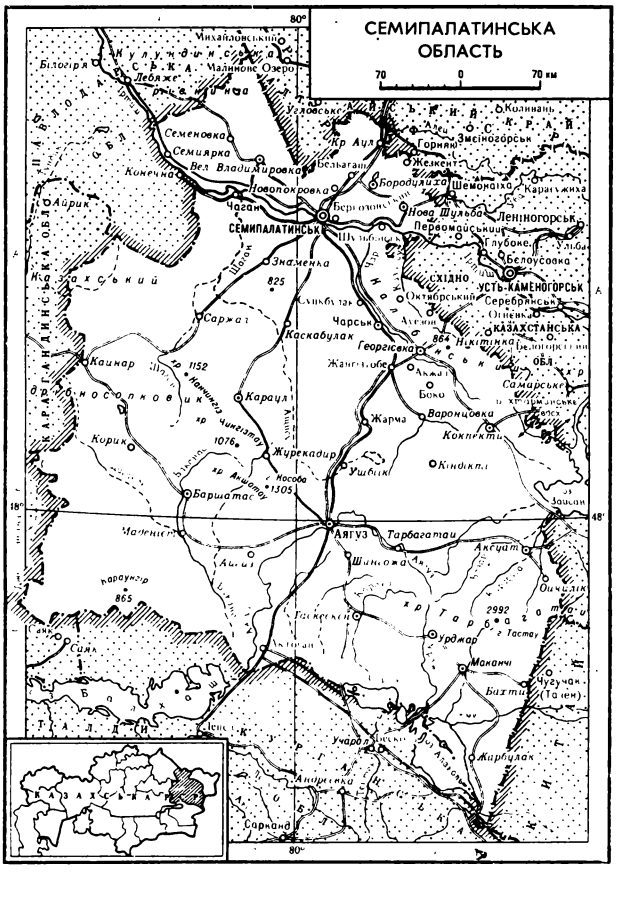

СЕМИРІ́ЧНА ШКО́ЛА — в СРСР неповна середня загальноосвітня школа з 7-річним строком навчання. Виникла 1921. В УРСР існувала як єдиний тип *загальноосвітньої школи* у складі двох ступенів (перший — 1—4 класи, другий — 5—7 класи). Наприкінці 20-х рр. частину міських С. ш. перетворено на *фабрично-заводські семирічки* (ФЗС), сільських — на *школи селянської молоді* (ШСМ), згодом колгоспної молоді (ШКМ). Постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934) встановлено три типи загальноосвітньої школи: початкова (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи) і середня (1—10 класи). Неповна середня школа стала називатися семирічною. С. ш. давала обсяг знань, достатній для продовження освіти в серед. заг.-осв. школі (десятирічці), або в серед. спец. школі (*технікумах*, училищах). Випускники С. ш. без екзаменів могли вступати до уч-щ системи *державних трудових резервів*. Відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958) С. ш. перетворено на *восьмирічну школу*.

М. Д. Ярмаченко.

СЕМИРІ́ЧНИЙ ПЛАН розвитку народного господарства СРСР — держ. перспективний план розвитку нар. господарства СРСР на 1959 — 65; складова частина програми створення *матеріально-технічної бази комунізму* в СРСР. Осн. напрями цього плану було розроблено в Контрольних цифрах розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, затверджених позачерговим XXI з'їздом КПРС 5.II 1959. Гол. завдання С. п. полягало в дальшому піднесенні всіх галузей економіки на базі переважаючого зростання важкої індустрії, значному посиленні *потенціалу економічного* країни з тим, щоб забезпечити безперервне підвищення життєвого рівня народу.

СЕМІНА́Р (від лат. seminarium — розсадник; школа) — один з осн. видів навч. практичних занять студентів вузів, учнів серед. школи, членів наук. гуртка або слухачів курсів. Полягає в обговоренні учнями повідомлень, доповідей, *рефератів* тощо. Є три осн. типи С.: С., що сприяють поглибленому вивченню певного систематичного курсу, С. по вивченню окремих основних або найважливіших тем курсу і С. (або спец. семінар) дослідницького характеру з незалежною від лекцій тематикою. С. сприяє розвиткові у студентів та учнів навичок самостійної роботи над першоджерелами. Широко використовується в системі політ. освіти.

СЕМІНА́РІЯ (від лат. seminarium — розсадник; школа) — назва деяких середніх спец. навч. закладів. У 2-й пол. 16 ст. в ряді країн Зх. Європи С. вперше почали називати *духовні навчальні заклади*. В 17 ст. в Зх. Європі було створено С. для підготовки вчителів. У дореволюц. Росії і на Україні існували *учительські семінарії*, що готували вчителів поч. шкіл, а також духовні семінарії — середні духовні навч. заклади для підготовки священнослужителів.

СЕМІО́ТИКА (грец. σημειωτικός — пов'язаний зі знаками, від σημεῖον — знак) — наука про загальні властивості знаків і знакових систем, які використовуються для передачі інформації. Осн. поняттям у лінгвістичній С. є *знак мовний*, що становить діалектичну єдність форми й змісту в певних тексті й ситуації спілкування. Знак сигналізує про те, з чим він умовно пов'язаний для представників даного суспільства. Найважливішою і найскладнішою системою знаків є *мова*, яку вивчає

мовознавство. Знакові системи бувають природні (людська мова, знакові системи тварин) і штучні (див. *Штучні мови*). При дослідженні знаків і знакових систем у С. розрізняють синтагматику (встановлює сукупність правил побудови знакового тексту), семантику (вивчає зв'язок знаків з означуваними об'єктами) і прагматику (досліджує зв'язок між знаками, означуваними об'єктами й тими, хто користується знаковою системою).

Термін «семіотика» запровадив Ч. С. Пірс. Значною мірою ідеї С. розвинув Ч. У. Морріс. Розрізняють заг. С., що є філос. дисципліною, і спец. семіотичні науки, серед яких — мовна С. (глотосеміотика, або лінгвосеміотика). Розвиток С. тісно пов'язаний з розвитком функціональної структурної лінгвістики. Розробка проблем С. має важливе значення й для *математичної логіки, математичної лінгвістики, інформатики* тощо.

Літ.: Степанов Ю. С. Семиотика. М., 1971; Хабаров И. А. Философские проблемы семиотики. М., 1978.

А. О. Білецький.

СЕМІО́ТИКА в медицині — вчення про ознаки хвороби. Розрізняють загальну і спеціальну С. Заг. С. вивчає ознаки, що належать до заг. характеристики хворого (стать, вік, національність, професія, будова тіла, перенесені захворювання тощо) та його стану (зміна свідомості; положення тіла, вираз обличчя тощо). Спеціальна С. вивчає *симптоми* конкретних захворювань, механізми їхнього виникнення, діагностичне значення, особливості поєднання їх. С.— важлива складова частина *діагностики.*

СЕМІРАМІ́ДА, Шаммурамат, Шамірам (рр. н. і см. невід.) — цариця *Ассирії* в 9 ст. до н. е. В Ассирії була відома під ім'ям Шаммурамат. В античну л-ру ввійшла як С., у вірменську — Шамірам. В правління С. Ассирія вела завойовницькі війни в Мідії. З ім'ям С. пов'язують спорудження «висячих садів» у Вавілоні (вважалися одним з *«семи чудес світу»*).

СЕМІ́ТО-ХАМІ́ТСЬКІ МО́ВИ, афразійські мови — сім'я мов, поширених у Пн. Африці й Пд.-Зх. Азії. У складі С.-х. м. виділяють здебільшого 5 груп (або гілок): семітську, єгипетську, берберо-лівійську, чадську й кушитську. Найчисленнішими є *семітські мови.* Єгипетська група представлена *єгипетською мовою,* продовженням якої була *коптська мова*; тепер вимерла. До берберолівійської групи належать *берберські мови* (кабільська, шильх, туарегська та ін.), а також давньолівійська, або нумідійська, мова. До чадських мов належить *хауса мова,* мови котоко та ін. До *кушитських мов* відносять мови бедауйе, агавські, сидамо, *сомалі мову* та ін. Для С. м. характерна наявність трьох груп приголосних (дзвінкі, глухі та емфатичні); у них є так звані дієслівні породи (каузатив, ітератив, рефлексив тощо); давня відмінкова флексія у більшості С.-х. м. не збереглася.

Літ.: Дьяконов И. М. Семито-хамитские языки. М., 1965.

В. Я. Порхомовський.

СЕМІ́ТСЬКІ МО́ВИ — група *семіто-хамітських мов.* Поширені в Пд.-Зх. Азії та в Пн. Африці. С. м. поділяють на 5 підгруп: 1) *аккадська мова,* або вавілоно-ассірійська; 2) ханаанські мови (арамейська, фінікійсько-пунічна, давньоєврейська, *іврит* та інші), *угарітська мова,* аморейська, а також, імовірно, еблаїтська; 3) арабська (класична *арабська мова* і численні діалекти — сірійський, іракський, єгипетський, магрибські та ін., а також мальтійська мова); 4) давня пд.-аравійська і сучас. мови Пд. Аравії: махрі, шхаурі (шахрі), сокотрі тощо; 5) семітські мови Ефіопії: *ефіопська мова* (геез), *тигринья мова,* амхарська, тигре, мови гураге та інші. Багато С. м. відомі лише з писемних пам'яток (починаючи з серед. 3-го тис.— пам'ятки аккадської мови, а трохи пізніше — еблаїтської мови). Характерні риси С. м.: функціональне протиставлення приголосних і голосних фонем: приголосні виражають лексичне, а голосні — граматичне значення, а також є засобами словотвору. Самостійні слова мають, як правило, корінь з трьох приголосних. У фонологічній системі: потрійне протиставлення приголосних: глухі, дзвінкі й емфатичні; розрізнення довгих і коротких голосних.

Літ.: Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

В. Я. Порхомовський.

СЕМКО́ Михайло Федорович [18.IX (1.X) 1906, с. Балясне, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 9.IX 1979, Москва] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів різанням, Герой Соціалістичної Праці (1976), доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1955), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1931. Закінчив (1930) Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т, працював там же (1950—78 — ректор). Осн. праці стосуються розробки фіз. основ різання надтвердими інструментами й обробки пластичних мас. Делегат XX—XXII і XXIV з'їздів КПРС, XXI і XXV з'їздів Компартії України. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, орденом НРБ «Кирило і Мефодій».

М. Ф. Киркач.

СЕМКО́ВСЬКИЙ Семен Юлійович [справж. прізв.—Бронштейн; 3 (15).III 1882 — 18.III 1937] —укр. рад. філософ, акад. АН УРСР (з 1929). Н. в м. Могильові (тепер БРСР). З 1901 брав участь у с.-д. русі. Виступав з позицій меншовиків-ліквідаторів у нац. та ін. питаннях, за що його різко критикував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 115—116). У період 1-ї світової війни — центрист. Після повернення 1917 з еміграції в Росію ввійшов до складу меншовицького ЦК. У 1920 порвав з меншовиками. З 1918 працював на Україні. Обирався членом ВУЦВК. Осн. праця — «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» (1926).

СЕ́МПЕР Йоганнес [10 (22).III 1892, с. Пахуверс, волость Тухалаане, тепер Вільяндиського р-ну Ест. РСР — 21.II 1970, Таллін] — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1911. У віршах С. (збірки «П'єро», 1917; «Не можу мовчати», 1943; «Як би ти жив?», 1958, та ін.) звучать громадянські і філос. мотиви. В романах «Ревнощі» (1934) і «Камінь на камінь» (1939) виступив як майстер психологічного реалізму. В романі «Червоні гвоздики» (1955) відобразив революц. події 1940 в Естонії. Писав п'єси, спогади, есе. Автор держ. гімну Ест. РСР. Виступав і як перекладач. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

С. Г. Ісаков.

Й. Семпер.

СЕМПОЛО́ВСЬКИЙ Лев Людвігович (4.IV 1868, с. Крерово Познанського воєводства, тепер ПНР — 10.X 1960, с. Антонопіль Калинівського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. селекціонер. У 1889 закінчив Ростокський ун-т у Німеччині. В 1890—97 працював хіміком на селекційних станціях в Італії та Німеччині, з 1898 керував відділом селекції цукр. буряків Уладівсько-Люлинецької селекційної станції (Вінн. обл.). Здобув визнання як оригінатор багатьох сортів цукр. буряків. В окремі роки сортами цукр. буряків, виведеними С., засівалось до 50% плантацій СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СЕ́МЮЕЛСОН (Samuelson) Пол Антоні (н. 15.V 1915, Гері, шт. Індіана) — амер. економіст. Освіту здобув у Чікагському та Гарвардському ун-тах. З 1940 викладав у Массачусетському технологічному ін-ті, з 1966 — професор економіки цього ін-ту.

Автор підручника з політичної економії — «Економіка. Вступний курс» (1951; рос. перекл. 1964). Теор. погляди С. еклектичні. Він намагається поєднати різні школи й напрями *вульгарної політичної економії,* прибічник концепції *«мішаної економіки»,* виступає за широке застосування матем. методів в екон. дослідженнях, за активне втручання бурж. д-ви в економіку. Нобелівська премія з економіки, 1970.

СЕН — розмінна монета Японії (дорівнює $^1/_{100}$ *єни*), Індонезії ($^1/_{100}$ індонез. *рупії*), Кампучії ($^1/_{100}$ *рієля*), Малайзії ($^1/_{100}$ малайз. *рингіту*) та ін. країн.

СЕ́НА — ріка на Пн. Франції. Довж. 776 км, пл. бас. 78,6 тис. км².

Г. Семирадський. Фріна на святі Посейдона в Елевсіні. 1889. ДРМ у Ленінграді.

К. А. Сендберг.

Бере початок на плато Лангр, нижче перетинає Пн.-Французьку низовину. Впадає у зат. Сена протоки Ла-Манш, утворюючи *естуарій*. Живлення переважно дощове. Характерні зимові паводки, у ниж. течії — підвищення рівня С. під час мор. припливів (амплітуда коливань біля Гавра 7,5 м). Стік регулюється водосховищами і каналом, спорудженим у гирлі ріки. Пересічна витрата води у гирлі до 500 м³/с. Судноплавна до м. Труа (частково по обвідних каналах), до м. Руана доступна для мор. суден. Сполучена каналами з ріками Шельдою, Маасом, Рейном, Соною, Луарою. На С.— міста Труа, Париж, Руан, у гирлі — порт Гавр.

СЕНА́Т (лат. senatus, від senex — старик) — 1) У Стародавньому Римі — один з вищих органів влади. 2) В Росії 1711—1917 — спочатку вищий орган держ. управління, підпорядкований безпосередньо *імператору*, а з поч. 19 ст., з утворенням *міністерств*,— вищий судовий орган, що здійснював також контроль за діяльністю держ. установ та урядовців. 3) *Верхня палата* парламентів у багатьох бурж. державах (США, Італії, Франції, Канаді, Мексіці та ін.).

СЕН-БЕРНА́Р — гірські перевали в Альпах. 1) Великий С.-Б. — у Пеннінських Альпах, на кордоні Швейцарії з Італією. Вис. 2469 м. 2) Малий С.-Б.— у Грайських Альпах, на кордоні Франції з Італією. Вис. 2188 м. Через обидва перевали прокладено шосейні шляхи.

СЕН-ВЕНА́Н (Saint-Venant; Барре де Сен-Венан) Адемар Жан Клод (23.VIII 1797, Вільє-ан-Брі, деп. Сена і Марна — 6.I 1886, Сент-Уан, деп. Луар і Шер) — франц. вчений у галузі механіки, член франц. АН (з 1868). Закінчив (1816) Політех. школу в Парижі. Осн. праці — з теорії пружності, опору матеріалів, гідравліки і гідродинаміки. Запровадив т. з. напівзворотний метод розв'язування задач у теорії пружності, сформулював (1855) принцип, згідно з яким зрівноважена система сил, прикладена до будь-якої частини суцільного тіла, спричинює в ньому напруження, які дуже швидко спадають в міру віддалення від цієї частини (принцип Сен-Венана). Побудував заг. теорію кручення і згину призматичних стрижнів. Заклав основи теорії пластичності ідеально-пластичного тіла.

СЕ́НГЕР (Сангер; Sanger) Фредерік (н. 13.VIII 1918, Рендкомб, Глостершір) — англ. біохімік, член Лондонського королівського т-ва (з 1954). Закінчив ун-т у Кембріджі (1939). Доктор філософії (з 1943). Керівник відділу хімії білка лабораторії молекулярної біології Кембріджського ун-ту з 1951. Осн. праці присвячені встановленню будови молекул білків та нуклеїнових кислот. Встановив первинну структуру інсуліну. Почесний член Амер. академії мистецтв і наук (з 1958). Нобелівська премія, 1958.

СЕНГО́Р (Senghor) Леопольд Седар (н. 9.X 1906, м. Жоаль, Сенегал) — сенегальський політ. діяч, поет, філософ. Пише франц. мовою. В 1928 виїхав до Франції, де довгий час жив, здобув вищу освіту, працював. У 30-х рр. став одним із засновників і провідним теоретиком *негритюду*. Під час 2-ї світової війни боровся проти фашизму в складі французьких військ, два роки провів у гітлерівському концентраційному таборі. Брав участь у Русі Опору. В 1945—60 очолював ряд міністерств у Франції. З 1959 — ген. секретар Прогресивного союзу Сенегалу (з 1976 — Соціалістична партія Сенегалу; С.— почесний голова її). У 1960—80 — президент Сенегалу. Громадян. мотиви віршів С. 40-х рр. знайшли найяскравіше відображення у збірках «Пісні в сутінках» (1945), «Чорні жертви» (1948). Упорядкував «Антологію нової негритянської та малагасійської поезії» (1948). У творах 50-х рр. наголошував на «месіанстві» афр. народів. Найвизначніша зб. цього періоду — «Ефіопські мотиви» (1956). Збірки «Ноктюрни» (1961), «Вірші» (1964), драм. поеми «Чака» (1964), «Елегія вітрам» (1967), цикл віршів «Осінні листи» (1973), створені після здобуття Сенегалом незалежності, зробили великий вплив на розвиток афр. поезії. Автор філос.-естетичної праці «Негритюд і гуманізм» (1964).

Тв.: Рос. перекл.— Песнь ночи и солнца. Избранные стихи. М., 1965; Избранная лирика. М., 1969.

В. К. Кухалашвілі.

СЕН-ГОТА́РД — 1) Гірський масив на Пд. Швейцарії, в центр. частині Лепонтінських Альп. Вис. до 3192 м (пік Ротондо). У зх. частині — льодовики. На С.-Г. беруть початок річки Рона, Тічіно (бас. По) та Рейс (бас. Рейну). 2) Гірський перевал у Лепонтінських Альпах, ділить масив С.-Г. на дві частини. Вис. 2108 м. На вис. 1100 м біля С.-Г. прокладено тунель завдовжки 14,9 км, через який проходить з-ця Цюріх — Мілан. У 1980 через С.-Г. прокладено автомоб. тунель завдовжки 16,3 км. Під час *Швейцарського походу Суворова 1799* рос. війська, після героїчного переходу з Італії через С.-Г., завдали удару франц. армії.

СЕНДА́Й — місто в Японії, на Пн. Сх. о. Хонсю, адм. ц. префектури Міягі. Мор. порт, вузол з-ць. 586 тис. ж. (1975). Підприємства металург., маш.-буд., нафтопереробної, електроенерг., деревообр., текст. і харчової пром-сті. В районі С.— видобування кам. вугілля. Ун-т (з 1907).

СЕ́НДБЕРГ (Sandburg) Карл Август (6.I 1878, Гейлсберг, шт. Іллінойс — 22.VII 1967, Флет-Рок, шт. Північна Кароліна) — амер. письменник, фольклорист. Уже в перших збірках поезій «Вірші про Чікаго» (1916), «Молотники» (1918), «Дим і сталь» (1920) та ін. показав соціальні контрасти великого міста, життя і побут трудящих. У зб. «Доброго ранку, Америко!» (1928) й особливо поемі «Народ — так!» (1936) відчуваються традиції У. *Уїтмена*, сильна демократична та радикальна політ. тенденція. В останні десятиліття життя писав переважно філос. лірику («Мед і сіль», 1963) та прозу (істор. роман «Скеля спогадів», 1948). Автор біографії президента Авраама Лінкольна (т. 1—4, 1926—39). Збирав амер. фольклор і сам виконував нар. пісні (зб. «Мішок американських пісень», 1927). Ще за життя його називали нар. поетом Америки.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 8; «Вітчизна», 1968, № 2; «Жовтень», 1972, № 2; Рос. перекл.— Стихи разных лет. М., 1959; Линкольн. М., 1961; Избранная лирика. М., 1975; Избранное. М., 1981.

К. О. Шахова.

СЕН-ДЕНІ́ — місто, адм. центр Реюньйону. З-цею сполучений з портом Пор-де-Гале. 105 тис. ж. (1979). Розвинута харчосмакова (особливо виробн. цукру та рому) пром-сть. Музеї природничої історії та мистецтвознавства. С.-Д. засн. 1671.

СЕНЕ́ — розмінна монета Західного Самоа, дорівнює $^1/_{100}$ *тала*.

СЕНЕГА́Л — ріка у Зх. Африці, в межах Гвінеї, Малі і на кордоні Мавританії та Сенегалу. Довж. 1430 км, площа бас. 441 тис. км². Бере початок на плато Фута-Джаллон (де має назву Бафінг), після злиття з р. Бакой одержує назву С. Впадає в Атлантичний ок., утворюючи *дельту* пл. бл. 1500 км²; у гирлі — піщаний *бар*. У верхів'ї — порожистий, нижче має рівнинний характер. Живлення дощове. Характерні коливання витрат води — від 5000 м³/с у дощовий період до 5 м³/с у посушливий. Під час дощів судноплавний до м. Каєс. ГЕС. Рибальство. У гирлі — порт Сен-Луї. Здійснюються роботи по зарегулюванню стоку С. та комплексному використанню його вод на основі угоди, укладеної між Малі, Сенегалом і Мавританією.

СЕНЕГА́Л, Республіка Сенегал — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 8 областей.

Державний лад. С.— республіка. Глава д-ви — президент, що обирається населенням на 5 років. Законодавчий орган — однопалатні Нац. збори (НЗ; 100 депутатів), строк повноважень яких 5 років. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Більшу частину тер. С. займає низовинна рівнина, що поступово знижується до узбережжя Атлантичного ок. Берегова лінія на Пн. вирівняна, на Пд. подекуди розчленована естуаріями річок. Поклади фосфоритів, алюмофосфатів, ільменіту, рутилу, цирконію, кам. солі, бокситів, наф-

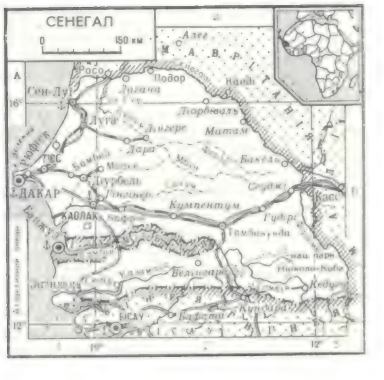

ти (на шельфі), цем. сировини. Клімат субекваторіальний, посушливий на Пн. і вологий на Пд. Пересічна т-ра січня +23°, липня +28°. Річна кількість опадів від 250—300 мм на Пн. до 1500 мм на Пд. Найбільші річки — Сенегал та Казаманс. Переважають червоно-бурі грунти. В пн. районах (у сахелі) поширена рослинність напівпустель, на решті території — савана та окремі ділянки листопадно-вічнозелених лісів, по долинах річок — галерейні ліси. Серед природоохоронних територій — нац. парки Джудж, Ніоколо-Коба, Салум-Дельта та ін.

Населення. Більшість населення (понад 87%) становлять афр. народи волоф, *фульбе,* серер, тукулер, бамбара, малінке, сонінке та ін. Живуть також араби, європейці (переважно французи) та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас. — 29 чол. на 1 км² (1980). Найгустіше населені примор. райони. Міське населення — бл. 30%. Найбільші міста: *Дакар, Каолак,* Тіес.

Історія. Людські поселення на тер. С. існували в епоху *палеоліту.* В серед. віки тер. С. входила повністю або частково до складу д-в *Гана, Малі, Сонгаї.* В 9—18 ст. на тер. С. існувало кілька держ. утворень. У 15 ст. на тер. С. проникли португальці, які з 16 ст. вивозили звідси рабів. У 1895 тер. С. було включено до складу Франц. Зх. Африки. Після 1-ї світової війни в С. виникли перші політ. орг-ції. В роки 2-ї світової війни 1939—45 тер. С. була однією з опорних баз *«Вільної Франції»,* важливою військ.-мор. базою союзників. Після війни в С. розгорнувся нац.-визвольний рух. У 1958 С. було проголошено авт. д-вою в складі франц. *Співтовариства.* В 1959 С. і кол. Франц. Судан об'єднались у Федерацію Малі, яка 20.VI 1960 здобула незалежність. 20.VIII 1960 С. вийшов з Федерації і був проголошений незалежною республікою (до 1974 — в складі франц. Співтовариства). В 1962 С. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У галузі внутр. політики уряд С. керується доктриною *«демократичного соціалізму».* С. має військ., екон., фінанс. і культур. угоди з Францією. На міжнар. арені уряд С. виступає проти колоніалізму і расизму, проводить лінію на розвиток відносин з Францією та ін. зх. д-вами. Між СРСР і С. підписано угоди про екон. і тех. співробітництво, торгівлю (1962), про повітряне сполучення (1965). 17.XII 1981 С. і Гамбія підписали договір про створення конфедерації Сенегамбія. З 1960 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності, Загальної афро-маврікійської організації,* асоційований член *Європейського економічного товариства,* учасник *неприєднання руху.*

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Соціалістична партія Сенегалу, засн. 1959. Входить до Соцінтерну. Правляча партія. Сенегальська демократична партія, засн. 1974. Африканська партія незалежності Сенегалу, засн. 1976. Сенегальський республіканський рух, засн. 1977. Партія незалежності і праці Сенегалу, засн. 1957. Марксистсько-ленінська партія. Національна конфедерація трудящих Сенегалу, засн. 1969. Союз вільних трудящих Сенегалу, засн. 1975. Єдина демократична профспілка викладачів Сенегалу, засн. 1976.

Господарство. С. — економічно слаборозвинута агр. країна, залежна від іноз. (гол. чин. французького) капіталу. Г-во зберігає колоніальний характер. Уряд країни вживає окремі заходи по створенню нац. економіки. Під повним або частковим контролем д-ви — енергетика, водопостачання, повітряний та залізничний транспорт, дакарський мор. порт, виробн. товарної с.-г. продукції, бл. 100 пром. підприємств. Для економіки С. характерні кризові явища — інфляція, величезний дефіцит торг. балансу, безробіття. В с. г. зайнято бл. 80% самодіяльного населення і створюється 85% валового нац. продукту. Переважає общинна (подекуди феод.) власність на землю, створюються збутові кооперативи. Техніка обробітку землі примітивна. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. Провідне місце в г-ві С. займають вирощування арахісу (1981/82 — 800 тис. т, неочищеного) та виробн. арахіс. олії (400 тис. т, 1979) на експорт. Для власного споживання вирощують просо, сорго, рис, батат, маніок, кукурудзу; з технічних культур — бавовник тощо. Тваринництво малопродуктивне. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 3, овець і кіз — 2,76, свиней — 0,3. Щорічний вилов риби — 300—380 тис. т. На пром-сть припадає 27% валового нац. продукту. Видобувають фосфорити (1,5—1,8 млн. т на рік), ільменіт, рутил, циркон, кухонну сіль (з морської води). Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами харч. (виробн. арахісової олії, борошна, цукру, пива, рибних консервів та ін.), легкої (текст. і шкіряно-взут.), металообробної (судно- і авторемонт, складання вантажних автомобілів, с.-г. машин, велосипедів та ін.), хім. (виробн. фосфорних мінеральних добрив та ін.), нафтопереробної, цем. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли. В 1979 вироблено 635,8 млн. кВт год електроенергії. Осн. пром. центр— Дакар. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — бл. 1,4, автошляхів — 14,5 (у т. ч. з твердим покриттям — 3,52). У Дакарі — мор. порт і міжнар. аеропорт (Йоф). З С. вивозять гол. чин. фосфорити, арахіс та арахісову олію, довозять продовольство, машини і устаткування, товари широкого вжитку, нафту та ін. Розвивається туризм. Головний торг. партнер — Франція. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка.

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 у країні було 5635 лікарняних ліжок (13,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 307 лікарів (0,7 лікаря на 10 тис. ж.), 38 зубних лікарів, працювали 93 фармацевти. Лікарів готують у Дакарському ун-ті, в СРСР, Франції та ін. країнах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Наприкінці 70-х

В долині ріки Сенегал.

Збирання арахісу.

Герб Сенегалу.

СЕНЕГАЛ

Площа — 196 тис. км²

Населення — понад 5,7 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Дакар

Дакар. Площа Незалежності.

Амаду Йєро Ба. Композиція. Туш. 1950—61.

Лань. Дерево. 20 ст.

Кадр з фільму «Седдо». Режисер У. Сембен. 1977.

рр. 20 ст. бл. 80% населення було неписьменним. У 1963 прийнято закон про обов'язкове поч. навчання, але поч. школою охоплено менш як 45% дітей відповідного віку. Система освіти склалася під впливом французької. До поч. школи приймають дітей з 6 років, строк навчання — 6 років, у повній серед. школі (ліцеї) — 7 (4 + 3), у неповній серед. (загальноосв. колежі) — 4 роки. Викладання — франц. мовою. Поряд з державними існують приватні школи. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 370,4 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 90 тис. Дакарський ун-т (засн. 1949; статус ун-ту з 1957; у 1979/80 навч. р.— 11,8 тис. студентів), ун-т у м. Горе (засн. 1978), Нац. адміністративний коледж (засн. 1959) у Дакарі, Політех. школа (засн. 1973) в м. Тієс та ін. Більшість наук. установ входить до складу Дакарського ун-ту: Фундаментальний ін-т Чорної Африки (засн. 1936), н.-д. ін-ти тропічної медицини, педіатрії, онкології та ін. Наук. роботу проводять Нац. архів (засн. 1913), Нац. ін-т мистецтв (засн. 1972). Б-ки: Дакарського ун-ту (засн. 1952), Фундаментального ін-ту Чорної Африки — в Дакарі, Політех. школи в м. Тієс. При Фундамент. ін-ті Чорної Африки — музей, у складі якого — музей афр. мистецтва (засн. 1936) у Дакарі, істор. та морський (засн. 1959) у м. Горе. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в С. видавалася 1 щотижнева газета і понад 25 ін. періодичних видань. Щоденна газета «Солей» («Сонце», з 1970, франц. мовою) — офіціоз правлячих кіл. Щотижневі видання: газети «Журналь офісьель де ла Репюблік дю Сенегаль» («Офіційний вісник Республіки Сенегал», з 1856), «Афрік нувель» («Нова Африка», з 1947). Щомісячні видання: газети «Юніте афрікен» («Африканська єдність», з 1974), «Демократ» («Демократ», з 1974); журнали «Обсерватер афрікен» («Африканський спостерігач», з 1964), «Бінго» (з 1952), всі — франц. мовою. Урядове інформ. агентство Ажанс де Пресс Сенегалез засн. 1959. Радіомовлення—з 1926, ведеться франц., англ., португ. і 6 місц. мовами. Телебачення — з 1964. З 1973 роботою радіо і телебачення керує Управління радіомовлення і телебачення С.

Література. Тривалий час народи С. не мали писемності. Вона почала створюватися тільки після здобуття С. політ. незалежності. В країні широко розвинута усна нар. творчість, поширювана гол. чин. гріотами — нар. оповідачами, співцями. Сучасна л-ра С. створюється франц. мовою. Бере свій початок від автобіогр. повісті Бакарі Діалло «Сила — Доброта» (1926). Перші сенегальські романи — «Карім» (1935) і «Міражі Парижа» (1937) Усмана Сосе Діопа. Інтенсивніший розвиток л-ри спостерігається після 2-ї світової війни. В 50—60-х рр. з романами виступили Абдулай Саджі («Ніні, сенегальська мулатка», 1956; «Маймуна», 1958), Шейх Аміду Кане («Сумнівна пригода», 1961). На тему нац.-визвольної боротьби У. *Сембен* створив романи «Батьківщина моя, прекрасний мій народ!» (1957), «Божі стеблинки» (1960), «Харматтан — гарячий вітер» (1964). Відомий прозаїк і драматург Мамаду Траоре Діоп видав кн. «В країні Леніна» (1974). На л-ру С., особливо на поезію, має вплив концепція *негритюду*, підвалини якої великою мірою сформульовані Л. С. *Сенгором*. Тяжіння до негритюду, теорії,

Мечеть у Рюфіску. Перша половина 20 ст.

яка містить у собі й елементи націоналізму, помітні у творчості поетів Біраго Діопа, Ламіна Діакхате, Ламіна Ніанга та ін. Пізня творчість Біраго Діопа (н. 1906) вільна від націоналістичних тенденцій, а його син Давід Діоп (1927—60) став одним із засновників революц. антиколоніальної поезії С. Визначні поети-лірики молодшого покоління: Малік Фалл та Ібрагім Соуранг. Драматургія С. почала розвиватися з 60-х рр. Найвідоміші драматурги: Ламін Діакхате, Амаду Сіссе Діа, Мамаду Траоре Діоп та Шейка Ндао. *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житло С. — круглі хатини з гілок, обмазаних глиною, з конічною трав'яною покрівлею або прямокутні глинобитні хатини з трав'яною чотирискатною покрівлею, великі глинобитні будинки складні за планом (на Пд. Зх. країни), глинобитні будівлі з дерев'яним каркасом, що виступає на фасаді у вигляді пілястр. Численні мечеті в дусі середньовічної архітектури Пн. Африки. Сучас. буд-во в містах — під впливом франц. функціоналізму (будинок Нац. асамблеї в Дакарі, 1964, арх. Д. Бадані, П. Ру-Доряю). З 12—14 ст. збереглися ювелірні вироби й кераміка з нескладним орнаментом. Станковий живопис і скульптура розвинулися з серед. 20 ст. Найвідомішою є дакарська школа живопису (майстри Папи Ібра Талла, Ібу Діуфа). Підкреслена декоративність властива сенегальській графіці (Амаду Йєро Ба). Поширені традиційні види декор.-ужиткового мист.: виготовлення масок з дерева, різьблення на дереві та слоновій кістці, гончарство, плетіння, філігрань на золоті. В 1960 в Дакарі відкрито Школу красних мистецтв.

Музика. Муз. культура С. була досить розвинутою вже в середньовіччі. Вона грунтується на муз. традиціях народів фульбе, волоф, тукулер та ін. (пісні — чеддо, дуга; танці—адлан та н'дур). Поширені хоровий (антифонний) спів (пісні діатонічні), інструм. музикування (струнно-ксилофонні ансамблі). Португ. і франц. вплив відчутний на пісенному стилі хазаманса. Своєрідне мистецтво гріотів—мандрівних музикантів і оповідачів. Після завоювання незалежності в С. розвиваються нові форми музичного життя. Популярні Національний ансамбль балетів (засн. 1961), танц. група «Театру Данієля Сорано». Серед композиторів — автор пісень Абдурахман Діоп, серед виконавців — співаки С. Моріс, Сонар Сенгор, Діалло Н'Гаррі, М. Куйяте, Кумба, виконавець на корі Ламін Конте.

Дж. К. Михайлич.

Театр. На розвиток профес. театру С. великий вплив мала творчість гріотів — афр. оповідачів, співців, які часто об'єднувалися в пересувні трупи і виступали як комедіанти. Першу спробу створити афр. театр було здійснено в 30-х рр. 20 ст. в Дакарі учнями місц. школи. В 1937 їхні вистави «Сокаме» і «Претенденти-суперники» показані в Парижі на Міжнар. колоніальній виставці. В 50-х рр. 20 ст. Дакар стає центром, де розвивається драм. мист. Для театр. вистав пристосовують «Театр дю Пале». В Нац. ін-ті мистецтв відкрито драм. відділення. У 1966 в Дакарі в новозбудованому «Театрі Данієля Сорано» проведено перший Міжнар. фестиваль афр. мистецтва. В 1965 засновано першу в тропічній Африці профес. нац. трупу (керівник Моріс Сонар Сенгор). У репертуарі — «Останні дні Лат Діора» Амаду Сіссе Діа, «Вигнання Албурі» Шейка Ндао — про боротьбу афр. народу проти колоніального гніту, твори М. Гоголя («Ревізор» під назвою «Пан хабарник і компанія»), У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра та ін. В 1965 створено Нац. федерацію аматорів театру (з 1969— Федерація нар. театру). В 1969 і 1970 проведено фестивалі народних театрів.

Кіно С. бере початок з фільму «Африка на Сені» (1955, реж. П. В'єйра — один з перших сенегальських режисерів). Проблему міграції афр. населення порушили фільми «І не стало снігу...» (1965, реж. Б. Самб Макарам), «Вибір» (1974, реж. Т. Соу). У фільмах «Дівчина» (1969), «Жінка» (1971; обидва — реж. М. Траоре), «Карім» (1971, реж. М. Тіам) показано зіткнення залишків феодалізму із сучасністю. До найвідоміших діячів кіно С. належить письменник і режисер Усман Сембен (навчався у ВДІКу), який ви-

Виступ танцювального ансамблю.

1
2

До ст. **Саєнко О. Ф.**

1. Панно «Козак Мамай».

2. Панно «Святковий день». Обидва — дерево, солома. 1956.

3. Портрет Мотрони Саєнко. Полотно, олія. 1922. Приватна збірка. Київ

4. Панно «Дума про хліб». Деревностружкова плита, солома. 1973. Музей народної архітектури і побуту УРСР у Києві.
1 і **2** — Державний музей українського декоративного мистецтва в Києві.

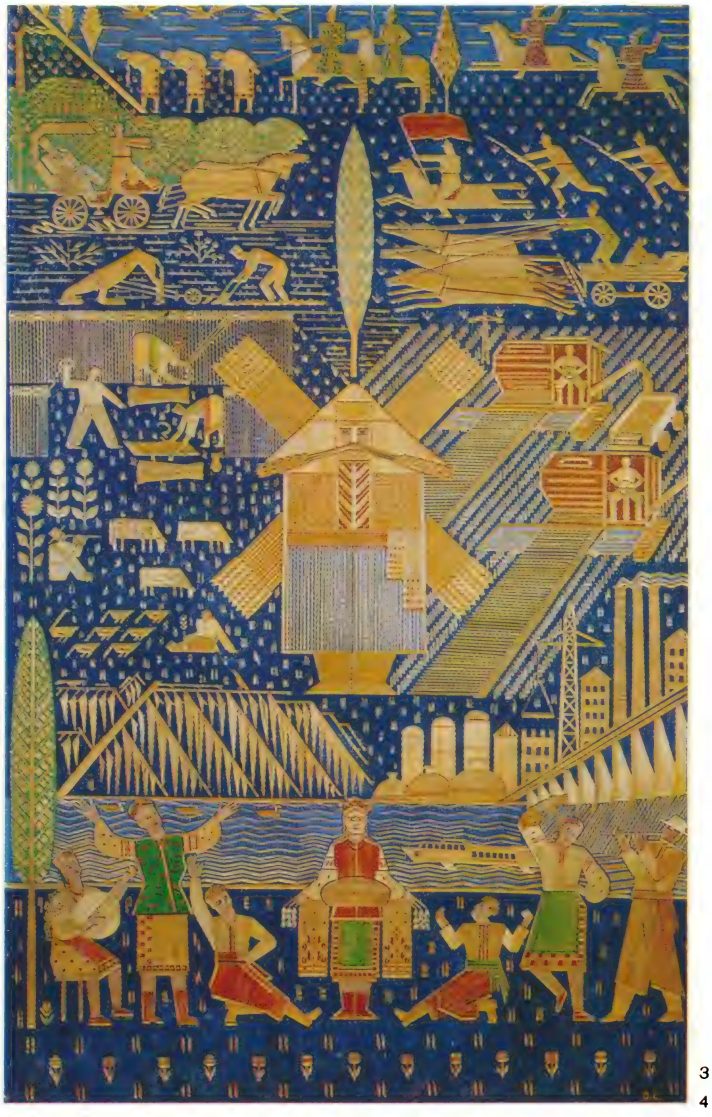

3
4

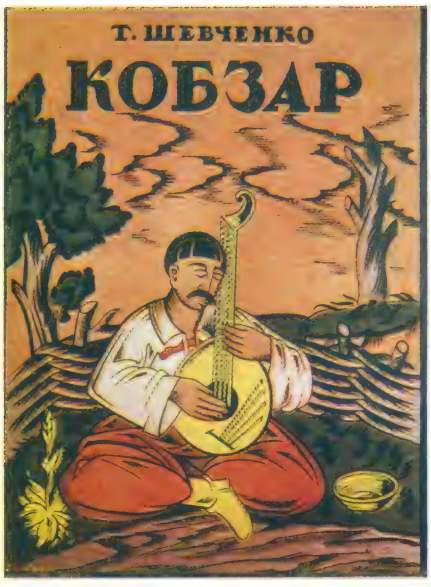

До ст. **Середа А. Х.**

1. Обкладинка до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. 1937. **2.** Обкладинка до повісті М. М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». **3.** «Бетховен. Обкладинка з серії «Музична бібліотека». 1927. **4.** Видавнича марка Українського наукового інституту книгознавства. 1925. **5.** Марка видавництва товариства «Грунт». **6.** Марка, що поширювалася на користь спорудження пам'ятника М. М. Коцюбинському в Чернігові. 1929. **7.** Обкладинка до поеми І. П. Котляревського «Вергілієва Енеїда». 1942. **8.** Міський двір. **9.** Пуща-Водиця. Весна. 1957. **8** і **9** — ДМУОМ у Києві.

кривав неоколоніалізм у фільмах «Людина з візком» (1963), «Поштовий переказ» (1968), «Емітай» (1971), «Седдо» (1977). Серед ін. фільмів — «Місто контрастів» (1968), «Тукі-букі» (1973, обидва — реж. Дж. Діоп Мамбеті), «Бронзовий браслет» (1974, реж. Т. Ав), «Д'Жанган» (1974, реж. М. Траоре), «Бако — другий берег» (1978, реж. Ж. Шампре, франко-сенегал. виробн.). Серед акторів кіно — Т. Діоп, І. Н'Янг, М. Діалло, Ф. Фаль.

Літ.: Кашин Ю. С. Сенегал. М., 1973; Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. М., 1979; Территориальная структура хозяйства современной Африки. М., 1980; Театр Сенегала. В кн.: Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977; Эльвова В. А. Писатели Сенегала, 1950 — 1980 гг. Биобиблиографический справочник. М., 1982

СЕНЕ́КА Луцій Анней (Lucius Annaeus Seneca; бл. 4 до н. е., Кордуба — 65 н. е., Рим) — римський політ. діяч, філософ, письменник. У 49—54 — вихователь майбутнього імператора *Нерона*. Обвинувачений в участі в змові, за наказом Нерона прийняв отруту. Представник *стоїцизму*. Для філософії С. характерні поєднання *пантеїзму* стоїків з вченням *Платона* про безсмертя душі, *фаталізм* і *містицизм*. Етичне вчення С. має ідеалістичний, суб'єктивістський характер. За визначенням Ф. Енгельса, С. був «дядьком християнства» (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 296), оскільки філос.-етичні погляди, які він розвинув гол. чин. у «Листах до Люція», стали одним з джерел християнської ідеології. С. проповідував марність людського існування, покірливість невблаганній долі, стійкість у боротьбі з злигоднями.

СЕН-ЖЕРМЕ́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1919 — один з імперіалістичних договорів *Версальсько-Вашінгтонської системи*. Укладений державами — переможницями в 1-й світовій війні 1914—18 з Австрією 10.IX в м. Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа). С.-Ж. м. д. зафіксував розпад Австро-Угорщини після поразки її у війні і створення на її території ряду самостійних д-в: Австр. республіки, Угорщини, Чехословаччини та сербо-хорвато-словенської д-ви (з 1929 — Югославія) та визначив їхні кордони. За договором Австрії було заборонено об'єднання з Німеччиною, її торг. і військ. флот переходив до переможців, армія обмежувалася 30 тис. солдатів. Частину земель кол. Австро-Угорщини (зокрема, Пд. Тіроль) дістала Італія. Незважаючи на вимогу *Буковинського народного віча 1918* і *Закарпатських всенародних зборів 1919* возз'єднати Пн. Буковину і Закарпаття з Рад. Україною, Пн. Буковину було передано Румунії, а Закарпаття — Чехословаччині. Це викликало протести урядів Рад. Росії та Рад. України. С.-Ж. м. д. надовго закріпив суперечності між переможцями і переможеними, характеризувався антирад. спрямованістю. Умови С.-Ж. м. д. не раз порушувались імперіалістичними колами; припинив свою чинність 1938 внаслідок *аншлюсу* Австрії фашист. Німеччиною.

Г. А. Джеджула.

СЕ́НЖІ — розмінна монета Заїру, дорівнює $^1/_{10000}$ *заїра*.

СЕН-ЖОН ПЕРС (Saint-John Perse; справж. ім'я та прізв.— Алексі Леже; 31.V 1887, о. Гваделупа — 20.IX 1975, Ж'єн, деп. Вар) — франц. поет і дипломат. З 1916 по 1940 перебував на дипломатичній службі. Літ. діяльність почав 1909. Перший визначний твір — поема «Ана́басіс» (1924). Під час окупації Франції гітлерівськими військами емігрував до США, закликав до боротьби з фашизмом. До 40-х рр. відноситься злет поезії С.-Ж. П. (цикли «Вигнання», 1942; «Зливи», «Сніги», обидва — 1943; «Вітри», 1946). Автор поем «Дороговказ» (1957), «Хроніка» (1960), «Птахи» (1963). Поезія С.-Ж. П. відзначається епічністю й філос. насиченістю змісту, не позбавленого, однак, абстрактності, прославляє динамічні сили природи, велич і творчу активність людини. Нобелівська премія, 1960.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. «Всесвіт», 1978, № 1; Рос. перекл.— [Поезії]. В кн.: Я пишу твоє имя. Свобода. М., 1968.

Літ.: Наливайко Д. Поезія Сен-Жона Перса. «Всесвіт». 1978, № 1.

Д. С. Наливайко.

СЕН-ЖЮСТ (Saint-Just) Луї Антуан (25.VIII 1767, Десіз — 28.VII 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*. Здобув юрид. освіту в Реймсі. В 1792 обраний до *Конвенту*, де прилучився до *якобінців*. Брав участь у розробці проекту якобінської конституції 1793. Як член *Комітету громадського порятунку* виступив гол. обвинувачем *жірондистів*, *ебертистів* і дантоністів. На пропозицію С.-Ж. Конвент прийняв 10.X 1793 рішення про створення революц. уряду. Як комісар Конвенту бився проти контрреволюції у Рейнській (кінець 1793) і Північній (літо 1794) арміях, сприяв реорганізації революц. армії. В праці «Фрагменти про республіканські установи» (видана 1800) дав проект організації суспільства, побудованого на принципах буржуазної демократії. Після контрреволюційного *термідоріанського перевороту* (27.VII 1794) гільйотинований.

СЕНІ́ЦЯ Павло Іванович [11 (23). IX 1879, с. Максимівка, тепер у складі м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл.— 3.VII 1960, Москва] — укр. рад. композитор, педагог і фольклорист. У 1909 закінчив Моск. консерваторію. З 1908 викладав у муз. закладах Москви. В 1921—31 — наук. співробітник муз. відділу Наркомосу. Збирав і обробляв укр. нар. пісні. У 1923—29—секретар етнографічної секції Держ. ін-ту муз. науки, 1924—28 — Президії етнографічних курсів при цьому ін-ті. Твори: опери «Життя — це сон» (за Кальдероном), «Наймичка» (1916, за Шевченком, не закінчена), «Андрій», «Марта» (1926; обидві— незакінчені), кантата «Свято Жовтня» (1932), «Музична картина» (1932), 2 симфонії (1905, 1912), симф. поема (1952), камерно-інструм. музика, хори, вокальні ансамблі, романси, обробки укр. нар. пісень. Теор. праці — «Сучасна українська музика» (1923), «Українська вокальна музика» (1925), «Українські народні пісні, записані у Волинській губернії М. Некозаченком» (1926), «П. Демуцький. Нарис з його життя і критичний аналіз праць» (1931).

Літ.: Михайлов М. М. Композитор П. І. Сениця. К., 1965.

О. А. Правдюк.

СЕ́НІОР (Senior) Нассау Уільям (26.IX 1790, Комптон, Беркшір — 4.VI 1864, Кенсінгтон) — англ. економіст. Закінчив Оксфордський ун-т (1815), адвокат. Представник *вульгарної політичної економії*. У 1825—30, 1847—52 — професор політ. економії Оксфордського ун-ту. Займав керівні посади в різних урядових комісіях з питань праці в промисловості, захищав інтереси капіталістів. С. висунув апологетичну теорію прибутку, в якій джерелом *вартості* поряд з працею проголошувалося і «стримання» капіталіста від особистого споживання. Гол. праця — «Основні начала політичної економії» (1836). Виступав проти скорочення робочого дня, твердячи нібито таке скорочення негативно позначиться на екон. становищі країни. С. вважав, що чистий прибуток створюється протягом останньої години робочого дня і тому для підприємців в результаті скорочення робочого дня зникнуть стимули до господарської діяльності.

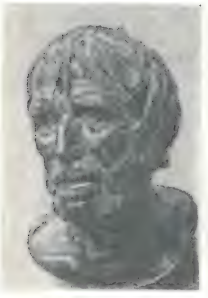

Л. А. Сенека. Національний музей. Неаполь.

Сен-Жон Перс.

Л. А. Сен-Жюст.

П. І. Сениця.

СЕНІ́ТІ — розмінна монета держави Тонга, дорівнює $^1/_{100}$ *паанги*.

СЕНКЕ́ВИЧ (Sienkiewicz) Генрик (літ. псевд.— Літвос; 5.V 1846, с. Воля-Окшейська, тепер Седлецького воєводства ПНР — 15.XI 1916, Веве, Швейцарія) — польс. письменник. У першій повісті «Даремно» (1872), оповіданнях і новелах 70—80-х рр. реалістично зобразив злиденне життя польс. селянства, процес примусового понімечення польс. села, розвінчував амер. й англ. бурж. цивілізацію. Ставши 1882 редактором консервативної газ. «Слово», приєднався до націоналістично-шляхетського табору. У 80-і рр. створив істор. трилогію — романи «Вогнем і мечем» (т. 1—4, 1884), «Потоп» (1886), «Пан Володийовський» (т. 1—3, 1887—88). У романі «Вогнем і мечем» з націоналістичних позицій консервативної шляхти змалював нац.-визвольну боротьбу укр. народу 1648—54, за що зазнав гострої критики з боку Болеслава Пруса, І. Франка та ін. В романі «Потоп» показав боротьбу польс. народу проти швед. навали 1655—56. У романі «Пан Володийовський», ідеалізуючи родовиту шляхту, описав війни Польщі 1672—73 проти тур. завойовників. В романі «Quo vadis» («Камо грядеші», 1896) показав звичаї рим. аристократії, ідеалізував початки християнства. В істор. романі «Хрестоносці» (1900) відтворив боротьбу польського народу на рубежі 14—15 ст. проти агресії Тевтонського ордену. В романі «Вир» (1910) відбилося негативне ставлення С. до революції 1905. Автор психологічного роману «Без догмату» (1891), пригодницької

повісті для дітей «В пустелі і пущі» (1911) тощо. У кращих романах виступив як основоположник реалізму в істор. жанрі нац. л-ри. Нобелівська премія, 1905.

Тв.: Укр. перекл.— Янко-музикант. К., 1957; Хрестоносці, т. 1—2. К., 1965; Новели. К., 1975; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1957; Без догмата. М., 1960; Потоп, т. 1—2. М., 1970; Янко-музыкант. — Рассказы. М., 1974; Крестоносцы. Кишинёв, 1980.

Літ.: Горский И. К. Исторический роман Сенкевича. М., 1966.

І. М. Лозинський.

Г. Сенкевич.

СЕНКЕВИЧІ́ВКА — селище міського типу Гороховського р-ну Волин. обл. УРСР. Залізнич. станція. 1,7 тис. ж. (1982). Асфальтобетонний з-д. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. Виникло 1924—25, с-ще міськ. типу — з 1940.

СЕНО́Ї — група племен (семаї, тіміар, махмері, або бесісі, джаххут, чевонг та ін.). Живуть у лісистих передгір'ях Центр. хребта п-ова Малакка. Чисельність — 34 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до мон-кхмерських мов, але з значним впливом малайської мови. За віруваннями С.— анімісти (див. *Анімізм*), частина прийняла *іслам*. С. разом з *семангами* вважаються найдавнішим населенням Малайзії. Побут С. 1874—75 досліджував М. М. *Миклухо-Маклай*. Осн. заняття С. — збиральництво, мисливство, рибальство, частково землеробство. В С. значні пережитки материнськородових відносин.

Ш. К. Сен-Санс.

СЕНОМА́НСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви галльського племені ценоманів) — перший вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (піски, пісковики, крейда, мергелі, вапняки, глини, алевроліти тощо) поширені в Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, *Галицько-Волинській синеклізі*, на *Волино-Подільській плиті*, в Карпатах та ін. районах. Їхня потужність до 600 м. З цими відкладами пов'язані поклади фосфоритів. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

СЕН-П'ЄР — місто на о. Сен-П'єр в Атлантичному ок., адм. центр франц. володіння *Сен-П'єр і Мікелон*. 5 тис. ж. (1975). Ловіння, переробка і вивіз риби.

СЕ́Н-П'ЄР І МІКЕЛО́Н — володіння («заморський департамент») Франції на 8 островах (найбільші — Сен-П'єр і Мікелон) в Атлантичному ок., на Пд. від о. Ньюфаундленд. Заг. площа 242 км². Нас. 5 тис. чол. (1975), гол. чин. французи. Офіц. мова — французька. Адм. ц.— м. Сен-П'єр. Рельєф островів переважно низовинний, погорбований. Клімат океанічний, вологий. Грунти кам'янисті. Острови належать Франції з 1604. В 1946 здобули статус «заморської території», 1976 — «заморського департаменту» Франції. Осн. заняття населення — ловіння і переробка риби. Рибосушильні з-ди, холодильники, переробка тріскової печінки, невеликі судноверфі, парусні та бондарські майстерні. Обслуговування іноз. риболовних суден. Для внутр. споживання вирощують овочі. Тваринництво, звірівницька ферма. Туризм. Вивозять рибу, рибопродукти, хутро. Грош. одиниця — франц. франк.

Сенполія фіалкоквіткова.

СЕНПО́ЛІЯ, узамбарська, або африканська, фіалка (Saintpaulia) — рід рослин родини геснерієвих. Багаторічні трави. Стебла майже немає. Листки цілісні, опушені, зібрані в розетку. Квітки великі, фіолетові, пурпурові, рожеві, білі; суцвіття — півзонтик. Плід — коробочка. Бл. 20 видів, поширених в гірських лісах тропічної Африки. В СРСР в дикому стані немає, вирощують лише як оранжерейні та кімнатні декоративні рослини. Розмножують листковими живцями, насінням. Відомо понад 1200 сортів і форм, більшість яких — похідні від С. фіалкоквіткової (S. ionantha). Осн. сорти: Блюскай, Дабл пінк гігант, Зірка, Ментор бой, Голубий Дунай, Хмара, Ля Фам тощо.

А. П. Лебеда.

СЕН-САНС (Saint-Saëns) Шарль Каміль (9.X 1835, Париж — 16.XII 1921, Алжір, похований у Парижі) — франц. композитор, піаніст, диригент, муз. критик і громадський діяч, член Ін-ту Франції (з 1881), почесний член Петерб. відділення Рос. муз. товариства (1909). Один з організаторів Національного музичного товариства (1871), яке сприяло розвиткові франц. музики. Виступав як піаніст і диригент у багатьох країнах (зокрема, в Росії — 1875, 1887). Серед творів — опера «Самсон і Даліла» (1877), 3-я симфонія (1886), симф. поема «Танок смерті» (1874), 2-й, 4-й, 5-й фп. концерти (1868, 1875, 1896). Широко відома п'єса С.-С. «Лебідь» з оркестрової фантазії «Карнавал тварин» (1886). Критичні праці «Гармонія і мелодія» (1885), «Портрети і спогади» (1899).

СЕНСИ́БЕЛЬНИЙ (від лат. sensibilis — чутливий, чуттєвий) — філософський термін, яким позначають предмети і явища матеріального світу, що сприймаються за допомогою *відчуттів*. Часто вживають у значенні «чуттєвий» як фізіологічну збудливість, притаманну живому організмові. Проте сенсибельність — це, насамперед, людська здатність до чуттєвого *пізнання*, завжди опосередкована *мисленням*. С. протилежний *інтелігібельному*.

СЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. sensibilis — чутливий) — підвищення чутливості організму людини та деяких тварин щодо певних *алергенів*. Напр., введення в клітину деяких барвників спричинює високу чутливість її до світла (див. *Фотодинамічний ефект*); при введенні в організм чужорідного білка виникає С. до повторного його введення. З С. пов'язані т. з. *алергічні хвороби* (див. також *Алергія*). Послаблення або усунення С. наз. десенсибілізацією.

СЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ у фотографії — підвищення *світлочутливості* фотоматеріалів до випромінювання в певних ділянках *спектра оптичного*. Пов'язана з введенням у *фотографічну емульсію* цих матеріалів спец. речовин — сенсибілізаторів. Розрізняють С. хімічну й оптичну. При хімічній С. підвищується природна світлочутливість мікрокристалів *галогенідів* срібла до променів з довжиною хвилі не більш як 510 нм. Це явище зумовлюється їхньою взаємодією з хім. сенсибілізаторами (напр., комплексними солями золота), внаслідок якої виникають додаткові центри світлочутливості. В разі оптичної С. фотогр. емульсія набуває додаткової світлочутливості (до променів з довжиною хвилі понад 510 нм). Для такої С. використовують оптичні сенсибілізатори (напр., ціанінові барвники), які поглинаються мікрокристалами галогеніду срібла і передають йому при експонуванні (див. *Експозиція*) поглинену енергію випромінювання.

СЕНСИТИ́ВНІСТЬ (лат. sensitivus — чутливий, від sensus — відчуття) — психодинамічна властивість особистості, що характеризує її чутливість. У С. відтворюється своєрідність сенсорної організації людини (див. *Сенсорика*). Психофізичними характеристиками С. є сукупність відносно незалежних *порогів відчуття* зорового, слухового та шкірного аналізаторів, а також загальний темп виникнення і розгортання сенсомоторних реакцій. С. є відносно стійкою властивістю особистості і виявляється в різних умовах і при дії різних за своєю природою зовнішніх подразників. Індивідуальні відміни в С. зумовлюють своєрідність перебігу психічних процесів, властивостей, станів людини, а також впливають на *здібності* людини. С. відіграє велику роль у формуванні професійних здібностей, сприйманні ін. людини, в соціальних стосунках.

Літ.: Русалов В. М. Биологические основы индивидуально-психологических различий. М., 1979.

Л. А. Лепихова.

СЕНСИТО́МЕТР — прилад, за допомогою якого на досліджуваних чорно-білих і кольорових *фотографічних матеріалах* після *проявлення фотографічного* одержують сенситограму — ряд почорнінь або забарвлених потемнінь; засіб *сенситометрії*. Для одержання сенситограми фотоматеріал послідовно експонують (див. *Експозиція*) дозованим світлом заданого спектрального складу. Сенситограма дає змогу вивчати властивості фотоматеріалів. Джерелами світла в С. (мал.) є звичайно *лампи розжарення* з колірною т-рою 2850 К. Спектр. склад випромі-

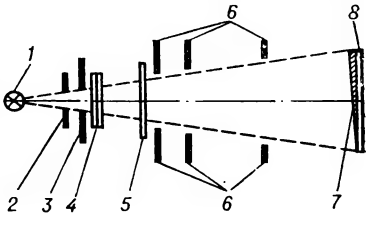

Оптична схема **сенситометра** для чорно-білих фотоматеріалів:
1 — джерело світла; *2* — кожух затвора з отвором; *3* — шторка затвора; *4* — світлофільтр штучного «сонячного» світла; *5* — світлофільтр для визначення ефективної світлочутливості; *6* — діафрагма; *7* — фотометричний клин; *8* — досліджуваний фотоматеріал.

нювання змінюють *світлофільтрами,* а освітленість фотоматеріалу дозують найчастіше спец. пристроєм — фотометричним клином.

СЕНСИТОМЕ́ТРІЯ (від лат. sensitivus — чутливий і грец. μετρέω — вимірюю) — сукупність методів вимірювання різних фотографічних властивостей (*світлочутливості,* контрастності, оптичної густини фотографічної *вуалі* та ін.) світлочутливих *фотографічних матеріалів.* До С. почали вдаватися в 40-х рр. 19 ст., довгий час обмежуючись визначенням лише світлочутливості фотошарів (звідси назва). С. поділяють на *денситометрію,* сенситометрію інтегральну і спектральну. Інтегральна С. пов'язана з вимірюванням властивостей матеріалів, експонованих (див. *Експозиція*) світлом складного спектрального складу (переважно білим). В спектральній С. властивості досліджують при експонуванні матеріалів монохроматичним (одноколірним) світлом. Розрізняють С. чорно-білих і кольорових фотоматеріалів, а також С. матеріалів для реєстрації іонізуючого випромінювання. До засобів С. належать *денситометри, мікрофотометри, сенситометри* та ін. прилади.

СЕН-СІМО́Н (Saint-Simon) Клод Анрі де Рувруа (17.X 1760, Париж — 19.V 1825, там же) — франц. мислитель, соціолог, один із засновників *утопічного соціалізму.* Граф. Одержав домашню освіту під керівництвом *Д'Аламбера.* У поглядах на природу — прихильник *механістичного матеріалізму.* У соціологічному вченні, якому притаманні елементи *історизму,* висунув ряд цінних для того часу теор. положень: ідею про закономірність руху суспільства як цілісного організму від нижчих форм до вищих; про визначальну роль продуктивних сил у розвитку суспільства тощо. Критикував капіталістичний лад і вбачав свою найвищу мету у виробленні принципів нового сусп. устрою. Побудову такого суспільства С.-С. пов'язував із запровадженням «пром. системи», принципами якої, зокрема, проголошувались: обов'язковість праці для всіх громадян, держ. планування виробництва, розподіл сусп. благ «за здібностями». Проте соціалістичні погляди С.-С. мали утопічний характер. Він негативно ставився до політ. боротьби і революції. Засуджуючи класову боротьбу, не розуміючи істор. місії пролетаріату, вважав, що урядові реформи і моральне виховання суспільства на основі розробленої ним теорії «нового християнства» приведуть до знищення класових суперечностей, до примирення класів і перебудови суспільства. Незважаючи на непослідовність вчення С.-С., основоположники марксизму-ленінізму високо цінували С.-С. як одного з безпосередніх попередників наукового соціалізму.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—2. М.—Л., 1948.
Літ.: Волгин В. П. Сен-Симон и сенсимонизм. М., 1961.
В. О. Курганський.

СЕН-СІМО́Н (Saint-Simon) Луї де Рувруа (16.I 1675, Париж — 2.III 1755, там же) — франц. політ. діяч, письменник. У 1715—23 був членом Ради регентства при малолітньому Людовіку XV. Автор «Мемуарів» (т. 1—21, повне вид. 1829—31), в яких міститься багатий матеріал про придворний побут, викриваються придворні інтриги. Був прихильником дружніх відносин з Росією. С.-С. належить також істор. праця «Паралель трьох перших королів Бурбонів» (вид. 1880).
Тв.: Рос. перекл.— Мемуары, т. 1—2. М.—Л., 1934—36.
Т. Т. Духовний.

СЕНСО́РИКА (від лат. sensorium — орган чуттів, sensus — відчуття) — поняття, що узагальнює відчуття; чуттєве пізнання об'єктивної дійсності за допомогою відчуттів і *сприйнять.* Чуттєве відображення здійснюється через зорові, слухові, нюхові, тактильні (дотикові) аналізатори. Склад і структура чуттєвого відображення створюють сенсорну організацію людини (див. також *Сенситивність*). Сенсорними подразниками можуть виступати матеріальна річ, явище, а також слово. Розрізняють сенсорні образи і сенсорні дії. Зважаючи на важливість С. для оптимального орієнтування людини в природному і соціальному середовищі, суспільство надає великого значення *сенсорному вихованню.*
І. Д. Бех.

СЕНСО́РНА ІНФОРМА́ЦІЯ (від лат. sensorium — орган чуттів) — інформація, що її одержує організм за допомогою *чуттів органів.* Надходить у вигляді світлових, мех. і хім. подразнень. Від *рецепторів* С. і. передається у відповідні центри *кори великих півкуль головного мозку.* Відбір потенціальної С. і. для різних тварин переважно зумовлений межами можливості органів чуттів. Кінцевим етапом обробки С. і. є її синтез, формування цілісного суб'єктивного образу об'єктивного зовн. світу.

СЕНСО́РНЕ ВИХОВА́ННЯ — сукупність педагогічних заходів, спрямованих на розвиток діяльності органів чуттів людини. Потреба в С. в. зумовлена значенням чуттєвого пізнання в розвитку людини. На відміну від розроблених за рубежем формальних систем С. в. (М. *Монтессорі*), в рад. *дошкільній педагогіці* осн. увага приділяється не ізольованим вправлянням органів чуттів, а формуванню різноманітних сенсорних здібностей. С. в. сприяє всебічному розвиткові особистості, є основою успішного *розумового виховання, фізичного виховання, естетичного виховання, морального виховання.* У зв'язку з тим, що в дитинстві сенсорні процеси інтенсивно розвиваються, С. в. у цей період набуває особливо важливого значення. В різних видах діяльності — у конструюванні, ліпленні, малюванні, співах тощо — дитина вчиться узагальнених способів спостерігання (розглядання, вислуховування) і зіставляння особливостей предметів. Велику роль у С. в. відіграють *мовлення,* словесні вказівки й позначення. С. в. має важливе значення для практичної, особливо художньо-творчої діяльності людей (див. *Художнє виховання, Музичне виховання*). Воно є невід'ємним елементом організації пед. процесу. Див. також *Сенситивність, Сенсорика.*
Літ.: Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания. М., 1960.
І. Д. Бех.

СЕНСУАЛІ́ЗМ (лат. sensualis — чуттєвий, від sensus — почуття, відчуття) — напрям у *пізнання теорії,* який визнає *відчуття* єдиним джерелом знань. Протилежний *раціоналізмові.* Розрізняють матеріалістичний та ідеалістичний С. Матеріалістичний С. розглядає відчуття як відображення об'єктивної реальності й за певних умов веде до матеріалізму (Ф. *Бекон,* Дж. *Локк,* П. А. *Гольбах,* К. А. *Гельвецій,* Л. *Фейєрбах* та ін.). Ідеалістичний С., який вбачає у відчуттях суб'єктивний стан свідомості і заперечує об'єктивну реальність або зводить її до непізнаванної «речі в собі», набирає суб'єктивно-ідеалістичного характеру (Дж. *Берклі,* Д. *Юм*). Суб'єктивно-ідеалістичний С. є основою *феноменалізму,* від якого беруть початок *позитивізм, емпіріокритицизм, неопозитивізм.* Довівши єдність чуттєвого і логічного пізнання, розкривши єдність пізнавальної діяльності людини і сусп. *практики, діалектичний матеріалізм* подолав обмеженість домарксистського сенсуалізму.

СЕНТА́ВО (ісп., португ. centavo — сотий) — розмінна монета Аргентіни (дорівнює $^1/_{100}$ аргент. *песо*), Бразілії ($^1/_{100}$ *крузейро*), Гватемали ($^1/_{100}$ *кетсаля*), Республіки Куби ($^1/_{100}$ кубинського песо), Мексіки ($^1/_{100}$ мекс. песо), Португалії ($^1/_{100}$ португ. *ескудо*) та ін. країн.

СЕ́НТАГОТАЇ (Szentágothai) Янош (н. 31.X 1912, Будапешт) — угор. нейроанатом, акад. Угор. АН (з 1967), її президент (з 1977), іноз. член АН СРСР (з 1976) і АМН СРСР (з 1982). Закінчив Будапештський ун-т (1936). В 1946—63 — зав. кафедрою анатомії ун-ту в м. Печі; з 1963 очолює 1-й Ін-т анатомії Будапештського мед. ун-ту. Осн. праці з мікроскопічної анатомії нервової системи. С. розробив методи строго розрахованих перерізок внутрішньомозкових провідників, які дали змогу поглибити розуміння про зв'язок окорухових центрів з вестибулярною системою і про нейронну організацію спинного мозку. С. досліджував гіпоталамічну ділянку головного мозку, нейронну організацію кори мозочка та кори великих півкуль головного мозку тощо. С. вніс значний вклад у розробку т. з. модульної концепції будови головного мозку. Нагороджений рад. орденом Дружби народів.
Д. А. Сахаров.

СЕНТ-БЕВ (Sainte-Beuve) Шарль Огюстен (23.XII 1804, Булонь-сюр-Мер — 13.X 1869, Париж) — франц. критик і письменник. В передмові С.-Б. до «Од і балад» В. Гюго (1827) і в кн. «Історичний і критичний огляд французької поезії і театру XVI ст.» (1828) знайшли втілення теор. принципи прогресивного романтизму. В зб. віршів «Життя, вірші та думки

К. А. Сен-Сімон.

А. де Сент-Екзюпері.

Герб Сент-Вінсенту і Гренадін.

СЕНТ-ВІНСЕНТ І ГРЕНАДІНИ

Площа — 389 км²

Населення — 120 тис. чол. (1980)

Столиця — м. Кінгстаун

Жозефа Делорма» (1829), романі «Любострастя» (1834) розкрив трагедію особистості в міщанському середовищі. Як історик та літ. критик (зб. «Літературно-критичні портрети», т. 1—5, 1836—39; багатотомна серія «Бесіди по понеділках», 1851—62; її продовження «Нові понеділки», 1863—70) виступав за зв'язок л-ри з життям суспільства.

Тв.: Укр. перекл.— Сонет. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Литературные портреты.— Критические очерки. М., 1970. *Б. Б. Буніч-Ремізов, А. А. Розанова.*

СЕНТ-ВІНСЕНТ І ГРЕНАДІНИ — держава на о. Сент-Вінсент та кількох невеликих о-вах (Гренадіни) у групі Навітряних о-вів у Карибському м. Населення — переважно негри й мулати, є англійці, португальці, індійці. Офіц. мова — англійська.

Державний лад. С.-В. і Г.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, представлена ген.-губернатором. Законодавчий орган — однопалатний парламент — Палата зборів (13 членів); виконавчий — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Острови вулканічного походження заввишки до 1234 м (вулкан Суфріер на о. Сент-Вінсент). Клімат тропічний, пасатний. Поширені вічнозелені ліси.

Історія. О. Сент-Вінсент відкрив Х. *Колумб* 1498. В 1763 його захопила Великобританія. Згодом був під контролем навперемінно французів і англійців. У 1958—62 входив до складу Вест-Індської Федерації. В 1969 проголошений «асоційованою з Великобританією державою». З 27.X 1979 — незалежна д-ва С.-В. і Г. З 1980 — член ООН. Входить до *Карибського співтовариства.*

Політичні партії, профспілки. Лейбористська партія Сент-Вінсенту, засн. 1955. Правляча. Нова демократична партія, засн. 1979. Дрібнобуржуазна. Об'єднаний визвольний рух, засн. 1979. Народна політична партія, засн. 1952. Спілка торговельних, промислових і обслуговуючих робітників, засн. 1962. Об'єднана спілка промислових і сільських робітників, засн. 1952.

Господарство. Основа економіки — с. г. і обслуговування іноз. туристів. У с. г. зайнято бл. 60% самодіяльного населення. Кращі землі та лісові масиви належать іноз. капіталу і плантаторам. Гол. с.-г. культури — банани, кокосові горіхи, манго, мускатні горіхи, боби какао, маніок. С.-В. і Г.— світовий виробник ароруту, з коренів якого виробляють крохмаль (1 тис. т, 1980). Розводять велику рогату худобу, овець, свиней. Розвивається рибальство. Пром-сть представлена окремими підприємствами по переробці місц. с.-г. сировини. Довж. автошляхів — 1040 км. Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Кінгстаун. Вивозять арорут, банани копру тощо; довозять товари широкого вжитку, продовольство, паливо, транспортні засоби та ін. Гол. торг. партнери — Великобританія, США, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — східнокарибський долар. 2,7 східнокариб. дол. = 1 дол. США.

СЕНТ-ГЕ́ЛЕНС — місто на Зх. Великобританії, в метрополітенському графстві Мерсісайд. Вузол автомоб. шляхів. 194 тис. ж. (1976). Значна скляна (на базі місцевих покладів скляних пісків) і хім. пром-сть. Кольорова металургія та машинобудування. В районі С.-Г.— видобування кам. вугілля.

СЕНТ-ДЕ́РДІ (Szent-Györgyi) Альберт (н. 16.IX 1893, Будапешт) — амер. біохімік, за походженням угорець. Член Нац. академії США (з 1956) і Амер. академії мистецтв і наук (з 1957). Закінчив Будапештський ун-т. Доктор медицини (з 1917). В 1922—26 працював в Нідерландах, потім у Великобританії. Доктор філософії Кембріджського ун-ту (з 1927). В 1930 повернувся до Угорщини; 1931—45 — професор Сегедського, 1945—47 — Будапештського ун-тів. Був учасником Руху Опору (1944). З 1947 працює в США в Морській біологіч. лабораторії та Ін-ті по вивченню м'язів. Осн. праці присвячені дослідженню процесів біологіч. окислювання, тканинного дихання, вивченню властивостей м'язових білків—актину і міозину. Автор кількох теорій м'язового скорочення. Виділив з тваринних і рослинних тканин аскорбінову кислоту і встановив її ідентичність з вітаміном С. З'ясував, що рибофлавін належить до комплексу вітаміну B_2. Іноземний член АН СРСР (з 1947). Почесний член Угорської АН (з 1945). Нобелівська премія, 1937.

СЕНТ-ДЖОН — місто на Сх. Канади в пров. Нью-Брансуїк. Залізнич. станція, порт на Атлантичному ок. в гирлі р. Сент-Джону. 112 тис. ж. (1974, з передмістями). Суднобудування і судноремонт. Металург., металообробні, нафтопереробні, целюлозно-паперові, цукр. підприємства. Засн. 1635.

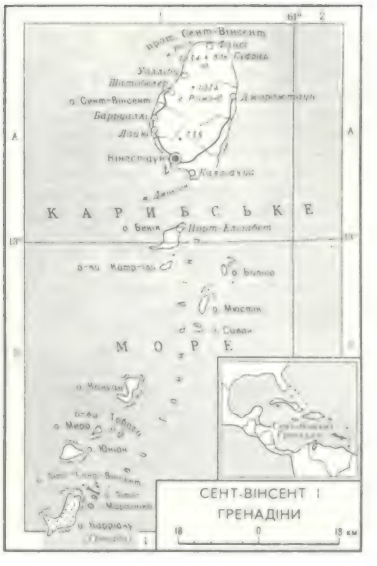

С.-Д.— перше поселення в Канаді, що дістало статус міста.

СЕНТ-ДЖОНС — місто на Сх. Канади, адм. ц. провінції Ньюфаундленд, на о. Ньюфаундленд. Порт на узбережжі зат. Фанді Атлантичного ок. 132 тис. ж. (1974). Підприємства металург., металообр., судноремонтної, нафтопереробної, рибопереробної та рибоконсервної пром-сті. Виробн. риболовного спорядження. Засн. в кінці 16 ст.

СЕНТ-ДЖОНС — столиця д-ви *Антігуа та Барбуда* (див. т. 12, Додаток). Порт на пн.-зх. узбережжі о. Антігуа. Аеропорт. 25 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства по виробн. цукру, рому, нафтопродуктів, по очистці бавовни.

СЕНТ-ДЖО́РДЖЕС — столиця Гренади. Порт на Зх. о. Гренада, аеропорт. 32 тис. ж. (1977). Виробн. цукру і рому. Вивіз какао, мускатних горіхів, бананів.

СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ́ (Saint-Exupéry) Антуан де (29.VI 1900, Ліон — 31.VII 1944) — франц. письменник. У 1926 став льотчиком. У 1927—29 — нач. аеродрому в Пн. Африці, 1929—31 — пілот у Пд. Америці, Африці, 1933—34 — льотчик-випробувач. Після відвідання 1935 СРСР написав ряд нарисів про соціалістичне будівництво в Рад. країні. В репортажах 1937 з республіканської Іспанії таврував фашизм. Учасник 2-ї світової війни. Після окупації 1940 Франції нім.-фашист. окупантами емігрував до США. З 1943 — військовий льотчик у Пн. Африці. Загинув над морем у районі о-ва Корсіка під час виконання бойового завдання. У романах «Південний поштовий» (1929), «Нічний політ» (1931), «Планета людей» (1939), кн. «Цитадель» (незакінч., вид. 1948) — роздуми над долею людини в бурж. суспільстві. У повістях «Військовий пілот» (1942), «Лист до заручника» (1943) звучить впевненість у перемозі над фашизмом. У філос.-алегоричній притчі-казці «Маленький принц» (1943) протиставляв гуманізм простих людей соціальному злу бурж. світу. Портрет с. 115.

Тв.: Укр. перекл.— Планета людей. та інші твори. К., 1968; Твори. К., 1973; Рос. перекл.— Сочинения. М., 1964; Избранное. Л., 1977. *Літ.:* Харламова Г. Сент-Екзюпері — письменник-гуманіст. К., 1968; Григорьев В. П. Антуан Сент-Экзюпери. Л., 1973; Паевская А. В. Антуан де Сент-Экзюпери. Библиографический указатель. М., 1966.

В. І. Пащенко.

СЕНТЕ́НЦІЯ (лат. sententia — думка, судження, вислів) — вислів морально-повчального змісту, коротке напучення. Напр., байка Л. Глібова «Синиця» закінчується С.: «Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла».

СЕНТЕ́СИМО (ісп. centésimo — сотий) — розмінна монета Панами (дорівнює $^1/_{100}$ *бальбоа*), Уругваю ($^1/_{100}$ уругвайського *песо*).

СЕНТ-ЕТЬЄ́Н — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Луара. Вузол з-ць і автошляхів. 220 тис. ж. (1975). Разом з прилеглими містами і селищами утворює міську агломерацію. Розвинуті металургія (виплавка якісної сталі), машинобудування і

металообробка (локомотиви, мотоцикли, зброя, швейні машини, електронне устаткування, автомоб. частини). Виробн. коксу. Оптична, шовкова, трикотажна і швейна пром-сть. У районі С.-Е.— видобування вугілля. Ун-т, Вища гірнича школа.

СЕНТИМЕНТАЛІ́ЗМ (франц. sentimentalisme, від sentiment — почуття) — художній напрям у літературі. Виник у 18 ст. на зміну *класицизмові* з його аристократизмом і суворою регламентацією. Проголошуючи культ природи і людських почуттів, сентименталісти намагалися розчулити читача і викликати співчуття до нещасної долі героїв, показували життя і побут простих людей, ідеалізували патріархальний спосіб життя. С. спершу з'явився в л-рах ряду європ. країн у зв'язку з загостренням боротьби з абсолютистською владою: в Англії (поезія Дж. Томсона, Е. Юнга, Т. Грея, проза О. Гольдсміта, Л. Стерна, від роману якого «Сентиментальна подорож» утвердилася сама назва напряму), у Франції (творчість Ж. Ж. Руссо), був поширений у нім., польс. та інших л-рах. Сентименталісти розширили тематику літ. творів, коло жанрів, сюжетів, образних засобів (жанри психологічного роману, «слізлива комедія», *міщанська драма,* в поезії — *послання, ідилія, елегія, мадригал*). В центрі уваги рос. сентименталістів (М. Карамзін, ранній В. Жуковський, І. Дмитрієв) — образ освіченого і чулого дворянина, який проповідує гуманне ставлення до селян. В укр. л-рі С. позначився на творах І. Котляревського («Наталка Полтавка»), особливо С. відчутний у Г. Квітки-Основ'яненка. Окрему групу його повістей («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана») називають сентиментально-реалістичними. Елементи С. були також і в укр. театрі 19 ст., зокрема в *мелодрамі*. В образотворчому мист. риси С. виявилися у творчості художників Греза (Франція), Г. Тома, М. Швінда (Німеччина), Е. Міллейза (Англія).

Г. Ф. Семенюк.

СЕНТИ́МО (ісп. céntimo — сотий) — розмінна монета Іспанії (дорівнює $^1/_{100}$ ісп. *песети*), Венесуели ($^1/_{100}$ болівара), Коста-Ріки ($^1/_{100}$ *колона*), Парагваю ($^1/_{100}$ *гварані*), Гаїті ($^1/_{100}$ *гурда*).

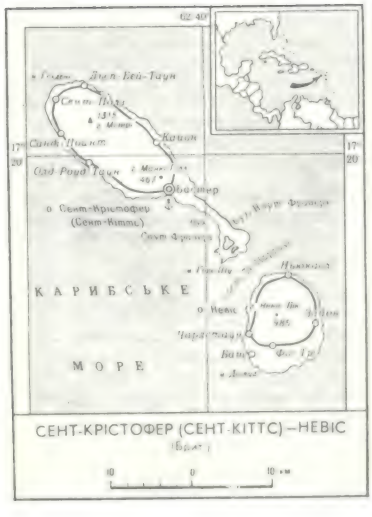

СЕНТ-КРІСТО́ФЕР (СЕНТ-КІТТС) — НЕ́ВІС — володіння Великобританії на островах тієї самої назви в групі Навітряних о-вів. Заг. площа 305 км². Нас.— 50 тис. чол. (1979), гол. чин. негри і мулати. Офіц. мова — англійська. Адм. ц.— Бастер. Острови вулканічного походження, гористі (вис. до 1315 м). Клімат тропічний, пасатний. О-ви Сент-Крістофер (Сент-Кіттс) і Невіс відкриті Х. *Колумбом* 1493. З 1625 — колонія Великобританії. З 1967 брит. уряд проголосив федерацію С.-К.— Н. «асоційованою з Великобританією д-вою» (до 1967 до неї входив також о. Ангілья, тепер окреме брит. володіння). С.-К. — Н. — член *Карибського співтовариства.*

Політичні партії і профспілки: Лейбористська партія Сент-Кіттсу — Невісу. Засн. 1932. Рух народної дії. Засн. 1965. Професійна і робітнича спілка Сент-Кіттсу — Невісу. Засн. 1940. Входить до МКВП і ОРІТ.

Основа економіки С.-К. — Н.— с. г. Вирощують цукр. тростину, бавовник, кокосову пальму, овочі, фрукти. Рибальство. Цукр. з-д, невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції. Туризм. Довж. з-ць 58 км, автошляхів — 80 км. Мор. порт — Бастер. Аеропорт — Голден-Рок (Бастер). Вивозять цукор, бавовник та ін. гол. чин. у Великобританію. Грош. одиниця — сх.-карибський долар.

СЕНТ-ЛУЇС — місто в центр. частині США, в штаті Міссурі. Розташований на р. Міссісіпі. Вузол з-ць і автошляхів. Важливий річковий порт. 519 тис. ж. (1976). Найрозвинутіші машинобудування (авіаракетне, електротех., радіоелектронне, с.-г., виробн. пром. і трансп. устаткування) і металообробка. У передмістях — чорна і кольорова металургія, нафтопереробка, хім. пром-сть. Шкіряно-взуттєві, швейні, хутрові, деревообр., поліграф., харч. (у т. ч. борошномельні, м'ясні, пивоварні) підприємства. В районі С.-Л.— видобування свинцевої руди. 2 ун-ти. Бот. сад. Місто засн. 1764.

СЕНТ-ЛЮСІ́Я — держава на острові тієї ж назви в групі Навітряних о-вів у Карибському м. Населення — переважно негри і мулати. Офіц. мова — англійська. **Державний лад.** С.-Л.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви—англ. королева, представлена ген.-губернатором. Законодавчий орган — Палата зборів, що обирається населенням на 5 років (17 членів). Виконавча влада належить уряду, очолюваному прем'єр-міністром.

Природа. Острів вулканічного походження, гористий, вис. до 950 м. Поклади сірки. Клімат тропічний, пасатний. Поширені вічнозелені ліси.

Історія. Острів відкрив Х. *Колумб* 1502. З 1814 С.-Л.— колонія Великобританії. В 1958—62 входила до Вест-Індської Федерації. В 1967 брит. уряд проголосив С.-Л. «асоційованою з Великобританією державою». З 22.II 1979 С.-Л.— незалежна д-ва в складі Співдружності. З 1979 С.-Л.—член ООН. С.-Л.— член *Карибського співтовариства.*

Політичні партії, профспілки. Прогресивна лейбористська партія, засн. 1981. Лейбористська партія Сент-Люсії, засн. 1946. Об'єднана робітнича партія, засн. 1964. Робітничий революційний рух, засн. 1977. Об'єднаний фронт, засн. 1969. Рада робітників Сент-Люсії, засн. 1939. Спілка фермерів та сільськогосподарських робітників. Профспілка моряків і портових робітників, засн. 1945. Входить до МКВП.

Господарство. Основа економіки — с. г. і обслуговування іноз. туристів. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1980): банани — 65, кокосові горіхи — 37, манго — 43, боби какао, цитрусові, цукр. тростину, бавовник, виноград. Осн. прод. культури — рис, маніок, батат. Розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, овець тощо. Рибальство. Окремі підприємства по виробн. копри, кокосової олії, мила, рому, соків, картону, цигарок, текст. виробів. Виробн. електроенергії — 60 млн. кВт год. Довж. автошляхів — 800 км. Є два аеропорти. Гол. мор. порт — Кастрі. З С.-Л. вивозять банани, копру, кокосову олію, ром, какао, цитрусові та ін.; довозять товари широкого вжитку, паливо, трансп. засоби, продовольство. Основні торг. партнери — Великобританія, США, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — східнокарибський долар. 2,7 східнокариб. дол.=1 дол. США.

СЕ́НТО (англ. CENTO; Central Treaty Organization — Організація центрального договору) — агресивний воєнно-політ. блок 1955—79. До 1959 мав назву Багдадський пакт.

До блоку входили Великобританія, Туреччина, Іран, Ірак (до 1958), Пакистан. США, не будучи формально членом СЕНТО (мали статус спостерігача), брали активну участь у його діяльності, фактично спрямовуючи її. Метою СЕНТО було придушення нац.-

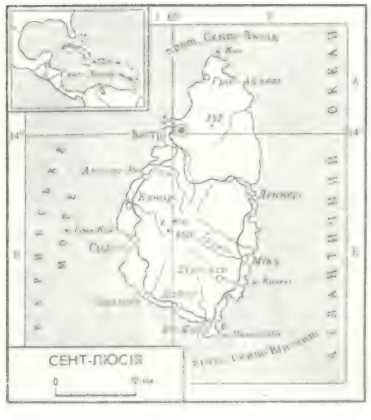

Герб Сент-Люсії.

СЕНТ-ЛЮСІЯ

Площа — 616 км²

Населення — 120 тис. чол. (1980)

Столиця — м. Кастрі

Ф. Сенькович. Богоматір з пророками. Ікона з села Ріпнева (тепер Буського району Львівської області). 1599.

Ж. Сера. Цирк. 1890—91. Лувр. Париж.

визвольного руху на Близькому і Серед. Сході. Великобританія і США намагалися використати СЕНТО для створення напруженості на Близькому і Серед. Сході, що викликало протести громадськості Ірану, Пакистану, Туреччини і примусило уряди цих країн переглянути питання про свою участь у блоці. В 1979 блок розпався. *Г. С. Ігошкін.*

СЕНТ-ПОЛ — місто на Пн. США, адм. центр штату Міннесота. Порт на р. Міссісіпі. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 272 тис. ж. (1976). С.-П. фактично злився з м. Міннеаполісом. Підприємства с.-г., трансп. і електротех. машинобудування, хім., поліграф., деревообр. і харч. (борошномельної, м'ясоконсервної) пром-сті. Значний торг.-фінанс. центр. Університет (з 1854).

СЕНТ-ЧАРЛЬЗ — мис, крайня сх. точка Пн. Америки (55° 40′ зх. д., 52° 24′ пн. ш.), на п-ові Лабрадор в межах Канади.

СЕ́НЧЕНКО Григорій Іванович [н. 10 (23).I 1917, с. Ротівка, тепер Путивльського р-ну Сумської обл.] — український рад. селекціонер, доктор с.-г. наук (з 1966), професор (з 1969), засл. діяч науки Української РСР (з 1977). Член КПРС з 1960. В 1938 закінчив Глухівський с.-г. інститут (Сум. обл.). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1945 — науковий співробітник, зав. відділом, з 1960 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту луб'яних культур. Автор багатьох високопродуктивних сортів (Південних достигаючих) конопель. Осн. праці з генетики та селекції конопель. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1967. *В. К. Савченко.*

СЕ́НЧЕНКО Іван Юхимович [30. I (12.II) 1901, с. Наталине, тепер Красноградського р-ну Харків. обл.— 9.XI 1975, Київ] — укр. рад. письменник. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1928). Вчителював, з 1923 — на журналістській роботі. Друкуватися почав 1921. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», *Вапліте*. Осн. тема ранніх оповідань і повістей С.— соціалістична перебудова міста і села («Ярема Кавун», 1923; «Інженери», «Петля», обидві — 1925; «Паровий млин», 1926). Зображуючи колективізацію, С. гол. увагу приділяє соціальним конфліктам, змінам у свідомості й психології людей («Червоноградські портрети», 1930; «Комуна», 1932; «Чорна брама», 1936). Робітничій темі присвячено романи С. «Металісти» (1932), «Напередодні» (1938), «Його покоління» (1947, друга редакція — 1965), зб-ки оповідань «Рубін на Солом'янці» (1957), «На Батиєвій горі» (1960). Написав ряд книжок для дітей: «Мої приятелі» (1951), «Діамантовий берег» (1962), «Дороги близькі і далекі» (1965) та ін. Помітним явищем укр. рад. прози 70-х рр. є повість «Савка» (1972), тематично близька до ранніх творів про село. Автор зб. віршів «В огнях вишневих завірюх» (1925), п'єси «З примусу» (1946), численних нарисів, публіцистичних і літ.-критичних статей. Переклав укр. мовою ряд творів О. Радищева, О. Пушкіна, М. Горького. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Твори, т. 1—2. К., 1981; Рос. перекл.— Вишнёвый листок. М., 1967.

Літ.: Брюховецький В. С. Іван Сенченко. К., 1981. *П. П. Кононенко.*

СЕНЧИ́ЛО-СТЕФАНО́ВСЬКИЙ Олексій Флорович (1808—66) — укр. художник. В 1840—60 — учитель малювання в київ. повітовій школі на Подолі, співробітник *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. У 1843 познайомився з Т. Шевченком, між ними встановилися дружні взаємини. У 1846 разом з Шевченком брав участь в археол. розкопках кургану *Переп'ятихи* поблизу Фастова (тепер Київ. обл.). Дев'ять малюнків, які С.-С. виконав для альбома «Могила Переп'ятиха та археологічні знахідки з неї» (К., 1846), помилково приписували Шевченкові. С.-С.— один з поширювачів «*Живописной Украины*» в Києві. В 1859 Шевченко, перебуваючи в Києві, гостював у художника

СЕНЯ́ВІН Дмитро Миколайович [6 (17).VIII 1763, с. Комлєво, тепер Боровського р-ну Калуз. обл.— 5 (17).IV 1831, Петербург] —рос. флотоводець, адмірал (з 1826). Закінчив Мор. кадетський корпус (1780). З 1783 — на Чорномор. флоті. Учасник битви біля мису *Каліакрія* під час рос.-тур. війни 1787—91, *Середземноморського походу Ушакова 1798—1800*. В період рос.-тур. війни 1806—12 командував ескадрою в Адріатичному і Егейському морях (1806—07), розгромив тур. флот у Дарданельській та Афонській битвах (1807). В 1825—30 командував Балт. флотом. С. розвинув тактику мор. бою, розроблену Ф. Ф. *Ушаковим*. Демократичні погляди С. привернули увагу *декабристів*, які намічали ввести його до Тимчасового уряду. Іменем С. названо групу островів в архіпелазі Каролінських о-вів, миси у протоці Брістоль Берінгового м. і на Пд. Сх. о. Сахалін.

СЕНЯ́ВІН Наум Якимович [бл. 1680—24.V (4.VI) 1738, Очаків] — рос. військ.-морський діяч, віцеадмірал (1727). Почав військ. службу 1698 солдатом, згодом служив матросом на Балт. флоті. Відзначився під час *Північної війни 1700—21*. В 1719, командуючи загоном кораблів, розгромив швед. ескадру біля о. Езель (Сааремаа). В 1728—32 командував галерним флотом. Під час рос.-тур. війни 1735—39 з вересня 1737 — командуючий *Дніпровською військовою флотилією*, брав участь в здобутті Очакова.

СЕНЬЙО́Р (франц. seigneur, від лат. senior — старший) — 1) У Зх. Європі за середніх віків феод. земельний власник (власник *сеньйорії*), якому підкорялися залежні селяни (а часто і городяни); у вужчому значенні — великий феодал, в особистій залежності від якого перебувала група *васалів* (див. також *Васалітет*). 2) Звернення до чоловіка в Іспанії (до жінки — сеньйора).

СЕНЬЙО́РІЯ (франц. seigneurie) — в Зх. Європі в період середньовіччя в широкому розумінні синонім *вотчини*. У вужчому значенні С.— один з видів вотчини, який відрізнявся незначною роллю панського г-ва або його повною відсутністю. Майже вся (або вся) площа такої С. була у володінні залежних селян-держателів, які виплачували оброк *сеньйору*.

СЕНЬКО́ Василь Васильович (н. 15.X 1921, с. Семенівка, тепер місто Черніг. обл.) — рад. військ. льотчик-штурман, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — стрілець-бомбардир, штурман екіпажу та ланки авіац. полку далекосяжної дії, учасник боїв під Ленінградом і Сталінградом, у Польщі, Угорщині, Німеччині. Здійснив 430 бойових вильотів. У 1952 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1954 — на військ.-викладацькій роботі. З 1977 — у запасі. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СЕНЬКО́ВИЧ Федір (р. н. невід., с. Щирець, тепер смт Пустомитівського р-ну Львів. обл. — п. 1631) — укр. іконописець і портретист. Працював у Львові. В 1630 намалював іконостас для Успенської церкви та плащаницю. Вважають, що С. є автором творів: «Портрет І. Даниловича», ікона «Богоматір з пророками» (1599) з с. Ріпнева (тепер Буського р-ну Львів. обл.). Після смерті С. його художня майстерня перейшла до М. *Петрахновича*. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273.

СЕПАРАТИ́ЗМ (від лат. separatus — відокремлений) — прагнення до відокремлення або відособлення; в бурж. багатонац. державах — прагнення окремих груп населення, зокрема нац. меншостей, до відокремлення і створення власної державності. На відміну від *національно-визвольного руху* С. не є масовим нар. рухом. За ним часто криються інтереси певних кіл місц. буржуазії, права яких порушуються центральним урядом. Міжнар. імперіалізм намагається використати С., щоб підірвати єдність країн соціалістичної співдружності. С. є одним із методів імперіалістич. політики *неоколоніалізму*. В. І. Ленін показав глибоку ворожість і шкідливість С. для революц. робітн. руху, підкресливши, що нац. гризні, нац. відособленню робітники протиставляють єдність трудящих усіх націй (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 145).

Ю. І. Нипорко.

СЕПАРА́ТНИЙ МИР — мир чи перемир'я у війні, укладені з противником однією державою (або групою д-в) без відома та згоди її (їхніх) союзників. С. м. передують сепаратні переговори.

СЕПАРА́ТОР (лат. separator — відокремлювач) — 1) Апарат (машина) для *сепарації*. Принцип дії С. грунтується на різниці фіз. або фіз.-хім. властивостей компонентів суміші, що її розділяють. До найпоширеніших належать С. (мал.): гравітаційні (напр., гвинтові), в яких суміш розділяється на компоненти, різні за густиною,

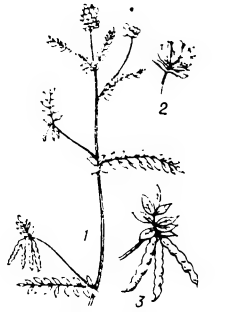

Серадела посівна: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — плоди.

під дією сили ваги (див. *Гравітаційне збагачування* корисних копалин); магнітні, де сепарація відбувається під впливом *магнітного поля* (див. *Магнітне збагачування* корисних копалин), і відцентрові, в яких важча рідина або зависе твердих частинок у рідині спрямовується *відцентровими силами* до периферичної частини С., звідки й видаляється (напр., *сепаратор молочний*). Є також С. електричні (наприклад, електростатичні, див. *Електростатичне збагачування* корисних копалин), відстійні, повітряні тощо. 2) Обойма з вирізами, яка розділяє кульки або ролики підшипника, зберігаючи однакову відстань між ними.

СЕПАРА́ТОР МОЛО́ЧНИЙ — апарат для розділення *молока* на *вершки* і *молочні відвійки*. С. м. бувають відкриті, напівзакриті й герметичні; з ручним і мех. приводом. Осн. частинами С. м. є приймач молока, збірники вершків і відвійок, металевий барабан і приводний механізм. Розділення молока відбувається в барабані, що обертається зі швидкістю 6—12 тис. об/хв. При *сепарації* молока під впливом відцентрової сили відвійки відкидаються до периферії, піднімаються по стінці вгору і через отвір у накривці виходять назовні. Вершки, питома вага яких менша порівняно з відвійками, концентруються біля осі барабана і по каналах піднімаються у вершкозбірник. Продуктивність С. м. до 25 000 л/год. Поширені в СРСР марки — СОМ-600, СОМ-3-1000 та ін. Див. також *Молочарня*. Іл. с. 120.

СЕПАРА́ЦІЯ (лат. separatio, від separo — відокремлюю) — 1) Відокремлення, розділення на складові частини. 2) Відокремлення рідких чи твердих частинок від газу або пари, твердих — від рідини; розділення на складові частини твердих або рідких сумішей. Для С. використовують *сепаратори* різних типів, вибір яких залежить від складу розділюваної суміші, фіз. або фіз.-хім. властивостей складових частин її, а також від тех. вимог до продуктів розділення. На С. у техніці грунтується більшість процесів і операцій по розділенню сумішей на компоненти, різні за густиною, до неї вдаються у с. г. (при переробці зерна), харч. пром-сті (напр., для очищення молока, прояснювання пива), у теплоенергетиці (при відокремленні води від насиченої пари, виробленої у *парогенераторах*) тощо.

СЕ́ПІР (Sapir) Едуард (26.I 1884, Лауенбург, тепер м. Лемборк, ПНР — 4.II 1939, Нью-Гейвен, Коннектікут, США) — амер. мовознавець і етнолог, чл. Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив Колумбійський ун-т (1904). Працював у Нац. антропологічному музеї в Оттаві (Канада, 1910—25), проф. Єйльського (1931—39) ун-ту. Досліджував мову й культуру індіанців Америки, проблеми заг. мовознавства та *етнолінгвістики*. Осн. праця — «Мова» (1921, рос. перекл. 1934), де С. трактував мову як структуру, описав процеси розвитку мов світу і дав їхню типологічну класифікацію, яка використовується в сучас. амер. *структурній лінгвістиці*. Гіпотеза Сепіра — Уорфа про те, що кожна мова по-своєму відображає світ, тенденційно використовується сучас. етнолінгвістикою і *необіхевіоризмом*.

Літ.: Новое в лингвистике, в. 1. М., 1960; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973. *М. М. Пещак.*

СЕ́ПІЯ — рід головоногих молюсків. Те саме, що й *каракатиця*.

СЕ́ПІЯ (від грец. σηπία — каракатиця) — 1) Фарба сіро-брунатного кольору для малювання. С. буває натуральна (виготовляється з т. з. чорнильної залози *каракатиць*) і штучна (фарба акварельного типу з різноманітними відтінками кольорів). 2) Вид графічної техніки, який поширився в Європі з серед. 18 ст. 3) Малюнок, виконаний у цій техніці.

СЕ́ПСИС (від грец. σῆψις — гниття), застаріла назва — зараження крові — тяжке загальне інфекційне захворювання, яке розвивається у осіб з недостатнім імунним захистом (див. *Імунологія, Імунопатологія*), при наявності в організмі місцевого вогнища інфекції (гнійна рана, опік, карбункул, *абсцес* та ін.). Найчастішими збудниками С. є стафілококи, стрептококи, кишкова і синьогнійна палички. Розрізняють дві осн. форми С.: септицемію (С. без метастазів) і септикопіємію (С. з метастазами — утворенням гнояків в різних органах тіла, віддалених від первинних вогнищ). Септицемія зумовлена переважно наводненням крові мікробними токсинами, септикопіємія — перенесенням мікробів, звичайно стафілококів, з плином крові і утворенням нових вогнищ.

За перебігом С. поділяють на гострий (більш частий і небезпечний) і хронічний. Ознаки гострого С.: висока температура (до 39—40° С), озноб, потіння, пригнічений настрій, кволість, втрата апетиту, серцева слабкість, задишка, схуднення, високий *лейкоцитоз*, швидко прогресуюча *анемія*, блідість шкіри, часто дрібноточкові крововиливи у шкіру, незагоювання ран, проноси тощо. З крові більшості хворих висівають мікроби (бактеріємія).

Морфологічні зміни в організмі хворих на С. виявляються дистрофічними, запальними і некротичними процесами в різних органах і тканинах (*тромбофлебіт, гепатит*, пієліт, *дистрофія*, збільшення селезінки, міокардіодистрофія, при септикопіємії — гнояки в легенях, нирках, мозку, підшкірній клітковині тощо). Лікування С. комплексне — хірургічне і консервативне, спрямоване на боротьбу зі збудниками інфекції (антибіотики), інтоксикацією (видалення, розтин і дренування первинних і метастатичних гнійних вогнищ, вливання у великій кількості фізіол. розчину хлориду натрію, глюкози тощо), на підвищення опірності організму неспецифічними і специфічними засобами та ліквідацію порушень обміну і функцій органів.

Літ.: Камаев М. Ф. Инфицированная рана и её лечение. М., 1970; Комплексное лечение больных с гнойными процессами. К., 1979; Бєляєва Н. В. Профілактика сепсису у дітей. К., 1980; Раны и раневая инфекция. М., 1981. *М. П. Черенько.*

СЕПТЕ́Т (нім. Septett, від лат. septem — сім) — муз. ансамбль з семи виконавців, а також муз. твір для цього ансамблю.

СЕПТІ́МІЙ СЕВЕ́Р Луцій [Lucius Septimius Severus; 11.IV 146, м. Великий Лептіс (на Пн. Сх. від тепер. м. Тріполі, Лівія) — 4.II 211, Еборак, тепер Йорк, Великобританія] — римський імператор 193—211, засновник династії *Северів*. Проголошений імператором легіонами в Паннонії. Спирався на солдатів, яким надав ряд привілеїв. Проводив послідовну антисенатську політику. Укріпив кордони імперії.

СЕ́РА (Seurat) Жорж П'єр (2.XII 1859, Париж — 29.III 1891, там же) — франц. живописець і графік, представник *неоімпресіонізму*, засновник *пуантилізму*. В 1878—79 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі у А. Леманна. Твори: «Купання в Аньєрі» (1883—84), «Недільна прогулянка на острові Гранд-Жатт» (1884—86), «Захід сонця. Гранкан» (1885), «Парад» (1887—88), «Канкан» (1889—90), «Цирк» (1890—91). Картини С. зберігаються в Музеї імпресіонізму в Парижі, Музеї сучас. мистецтва в Нью-Йорку, в Нац. галереї в Лондоні та ін. зібраннях.

Тв.: Рос. перекл.— Жорж Сёра, Поль Синьяк. Письма. Дневники. Литературное наследие. Воспоминания современников. М., 1976.

СЕРАДЕ́ЛА (Ornithopus sativus) — однорічна кормова рослина родини *бобових*. Стебла тонкі, гіллясті, заввишки до 60 см і більше. Листки непарноперисті, ланцетні. Квітки дрібні, червоні або білі, зібрані в китиці. Плід — біб. Дико росте в Португалії, Іспанії. В культурі з початку 20 ст. На Україні вирощують на Поліссі, в Білорусії, прибалтійських республіках, а також у центр. і зх. областях РРФСР. Медонос. Використовують С. на сіно, зелений корм, *силос* і як *зелене добриво*. В 100 кг зеленої маси міститься 17 корм. од. і 2,6 кг перетравного протеїну. Врожай зеленої маси — 150—300 ц/га. Поширені (1983) на Україні сорти: Любешівська місцева, Скоростигла 3587, Яворівська місцева.

Літ.: Несміян І. Н. Однорічні кормові культури. К., 1966.

СЕРАКО́ВСЬКИЙ (Sierakowski) Зигмунт [Сигизмунд; 18 (30).V 1826, с. Лісове, тепер Маневицького р-ну Волин. обл.— 15 (27).VI 1863, Вільнюс] — діяч польс., рос. і лит. революційно-визвольного руху, капітан рос. армії. В 1838—45 навчався в Житомир. гімназії, з 1845 — в Петербурзькому ун-ті. В 1848 за намір перейти рос.-австр. кордон для участі в революц. подіях 1848 в Галичині його виключили з ун-ту й віддали в солдати до аресштантської роти Оренбурзького корпусу. Тут С. зблизився з Т. Г. Шевченком. Після повернення (1856) до Петербурга закінчив Академію Генштабу (1859). Служив офіцером особливих доручень у Генштабі. Мав тісні

І. Ю. Сенченко.

В. В. Сенько.

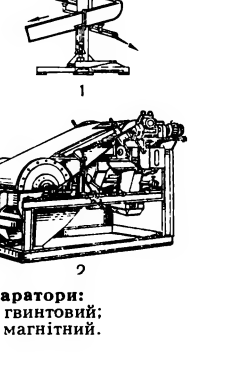

Сепаратори:
1 — гвинтовий;
2 — магнітний.

З. Сераковський.

О. С. Серафимович.

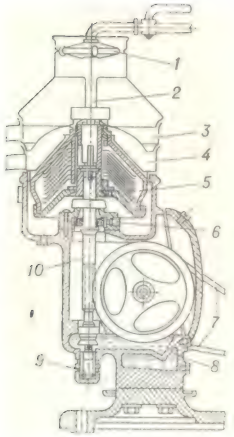

Сепаратор молочний СОМ-3-1000: *1* — поплавець; *2* — калібрувальна трубка; *3* — збірник для вершків; *4* — збірник для відвійок; *5* — барабан; *6* — пружина горлової опори; *7* — клинопасова передача від електродвигуна; *8* — масляна ванна; *9* — підп'ятник; *10* — вертикальний вал.

зв'язки з М. Г. Чернишевським і М. О. Добролюбовим, співробітничав у журн. «*Современник*». За кордоном зустрічався з О. І. Герценом, М. П. Огарьовим, Дж. Гарібальді. В Петербурзі 1857 заснував таємний революц. гурток, метою якого була боротьба за бурж.-демократичні перетворення в Росії, за незалежність Польщі. Мав зв'язки з «*Землею і волею*» 60-х рр., К-том рос. офіцерів у Польщі, що його очолював А. О. *Потебня*. В березні 1863 нелегально виїхав до Литви, де в квітні очолив сел. повстання (див. *Польське повстання 1863—64*). Діяв у тісному зв'язку з К. *Калиновським*. С. було поранено в сутичці з урядовими військами, взято в полон і страчено.

Літ.: Марахов Г. И. Сигизмунд Сераковский и его связи с Украиной. «Советская Украина», 1961, № 2.

СЕРАПІО́Н (р. н. невід.— п. 1275) — давньоруський церковний діяч і письменник, після 1238 — архімандрит Києво-Печерського монастиря, з 1274 — єпископ владимирський. Автор п'яти повчань, що дійшли до нас. У трьох з них яскраво описано розорення Русі ордами *Батия*. Для повчань С. характерні простота викладу, поетичність і образність.

СЕРА́ПІС (греч. Σέραπις) — головний бог у релігії елліністичного Єгипту. Культ С. запровадив Птолемей I (305—283 до н. е.). Єгиптяни ототожнювали С. з богом родючості *Осірісом*, іноді з священним биком *Апісом*, греки — із *Зевсом*. С. вважали всемогутнім володарем неба й землі, премудрим, всеблагим, батьком усіх людей тощо. Культ С. був поширений у всьому елліністичному світі.

СЕРАФІ́МОВ Сергій Савич (1878 — 1949) — рос. рад. архітектор. У 1901 — 10 навчався в петерб. АМ у О. Померанцева. Спорудив у Харкові будинок Держпрому (1925—29, у співавт. з М. Фельгером, С. Кравцем) та будинок Проектних організацій (1930—33, у співавт. з М. Зандберг-Серафимовою; тепер гол. корпус ун-ту ім. М. Горького), на яких позначився вплив *конструктивізму*. З 1919 — на викладацькій роботі (професор Держ. вільних художньо-навчальних майстерень, 1932—39 — Всерос. академії мистецтв у Ленінграді). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

СЕРАФІМО́ВИЧ Олександр Серафимович [справж. прізв.— Попов; 7 (19). I 1863, станиця Нижньокурмоярська, тепер Цимлянський р-н Ростов. області — 19.I 1949, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1918. У 1887 був заарештований у зв'язку з справою О. Ульянова та ін. і висланий в Архангельську губ. В 1890—1902 жив на Дону, в Маріуполі (тепер Жданов) під наглядом поліції. У 1902 переїхав до Москви. Друкуватися почав 1889 (оповідання «На крижині»). Оповідання «Снігова пустеля», «На плотах» (обидва — 1890) — про тяжке життя трудящих в умовах капіталізму. Події першої рос. революції 1905—07 відобразив в оповіданнях «На Пресні», «Бомби» (обидва — 1906), «Заграви» (1907) та ін. Роман «Місто в степу» (1912) — про розвиток капіталізму, зростання робітничого руху і неминучість революції в Росії. На імперіалістичну війну відгукнувся оповіданнями, нарисами «В Галичині», «Зустріч» та ін. У повісті «Залізний потік» (1924) показав героїчний похід Таманської армії 1918, революц. загартування народних мас. Рад. дійсності присвячені нариси «По донських степах» (1931), незакінчений роман «Колгоспні лани». Під час Великої Вітчизн. війни 80-річний С. побував на фронті, написав патріотичні нариси і оповідання. Життя і творчість С. тісно пов'язані з Україною. У своїх творах писав про шахтарів Донбасу, робітників Маріуполя, Луганська, укр. селян (цикл «Маріуполь», «В очереті», «У млині», «Біла глина», «Рідна земля» та ін.). У повісті «Залізний потік» широко використав елементи укр. мови. Автор статей про Т. Шевченка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1959—60; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1980; Укр. переклад.— Залізний потік. К., 1977. *І. Т. Крук.*

СЕРАФІ́МИ — в іудейській і християнській міфології один з дев'яти рангів *ангелів*.

СЕРБЕДА́РИ, сарбадари (перс., букв.— вішальники, приречені) — учасники нар.-визвольного руху 14 ст. проти монголо-тюркської кочової знаті в державі Хулагуїдів (включала Іран, більшу частину сучас. Афганістану, Туркменії, Закавказзя, Іраку, сх. частину Малої Азії). Рух С. проходив під реліг. оболонкою *шиїзму* і *суфізму*. В 1337—81 існувала д-ва С. Повстання С. відбулися в Самарканді 1365—66 (керівники — *Абу Бекр Келеві* та *Мауланазаде*) та Кермані 1373—74.

СЕ́РБИ — нація в Югославії. Чисельність — 9,7 млн. чол. (1980, оцінка). Компактно живуть у Сербії, а також у ряді районів Боснії і Герцеговини, в сх. районах Хорватії. За кордоном живуть гол. чин. у Румунії, Угорщині і США. С. говорять *сербохорватською мовою*. Переважна більшість віруючих С.— православні, є також католики, протестанти, мусульмани. В 12—14 ст. С. сформувались у народність, мали свою державність. У 14 ст. були поневолені тур. загарбниками. Після визволення в кін. 19 ст. з-під тур. гніту завершився процес формування С. у націю. Сучас. С.— один з рівноправних народів у СФРЮ. Працюють в пром-сті, в галузі землеробства, тваринництва, займаються ремеслами. Про історію, г-во, культуру С. див. *Сербія*.

СЕ́РБИН Іван Юрійович (р. н. невід.— квітень 1665, під Уманню) — брацлавський полковник (1658, 1663—65). Походив з заможного сербського роду. В 50-х рр. 17 ст. переселився з Сербії на Україну і вступив на службу до козац. війська. В 1658 гетьман І. *Виговський* призначив С. брацлавським полковником. С. брав участь у придушенні нар. повстання на Лівобережній Україні, керованого М. *Пушкарем* і Я. *Барабашем*. Восени 1658, під час спроби брата гетьмана — Д. Виговського— захопити Київ, С. взяли в полон і заслали вглиб Росії. Повернувшись 1660 на Україну, С. оселився в Корсуні. В 1663 гетьман І. *Брюховецький* знову призначив його брацлавським полковником. У 1664 С. брав участь у воєнних діях проти загонів ставленика шляхет. Польщі правобережного гетьмана П. *Тетері*. С. загинув у бою.

СЕ́РБИН Яків (рр. н. і см. невід.) — укр. друкар і гравер 2-ї пол. 18 ст. Жив і працював у Києві, де мав власну друкарню. Без цензури друкував і продавав гравіровані тексти й ікони («Богородиця Охтирська», «Св. Варвара» та ін.).

СЕ́РБИНОВ Іван Львович [31.V (12.VI) 1872, м. Миколаїв — 26.X 1925, Одеса] — вітчизн. мікробіолог, міколог. Закінчив Петербурзький ун-т (1898). В 1900—02 працював асистентом у Військ.-медичній академії; 1902—05 в Нікітському ботанічному саду; 1905—15 — в Петербурзькому ботанічному саду. В 1916—18 — доцент Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1918—25 — професор Одеського с.-г. ін-ту. Осн. праці присвячені мікології, мікробіології, фітопатології. Був першим в Росії дослідником, який систематично вивчав хвороби рослин: запропонував методику дослідження бактеріозів рослин і описав деякі з них, розробив вчення про мішані інфекції при бактеріозах. Вивчав фізіологію грибів. Автор підручників з мікробіології. *С. О. Матвієнко.*

СЕРБИЧЕ́НКО Олександр Калістратович (29.XI 1890 — 14.I 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у с. Люботині (тепер місто Харківської обл.) в сім'ї робітника. Вів підпільну революц. роботу в Кременчуці, з 1916 — у Харкові. Після Лютн. революції 1917 — член Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, Харків. к-ту РСДРП(б). Після встановлення Рад. влади в Харкові — голова Кременчуцького, а з 1922 — Полтав. губ. виконкомів. Був заст. голови РНК УРСР. Працював торгпредом СРСР в Австрії. На IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. В 1930—33 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У.

СЕ́РБІЯ, Соціалістична Республіка Сербія — союзна республіка у складі Югославії (СФРЮ). Площа — 88,4 тис. км². Населення — понад 9 млн. чол. (1978). Столиця — м. *Бєлград*.

За конституцією С. найвищим органом держ. влади є респ. Скупщина, що складається з 3 палат (Віче об'єднаної праці, Громадсько-політ. віче і Віче громад). Виконавчу владу здійснює Виконавче віче — уряд республіки. У складі С.— соціалістичні автономні краї *Воєводина* і *Косово*.

Сербія розташована на Сх. країни. Пн.-зх. частину республіки займає *Середньодунайська рівнина*, на Пд. Сх. — середньовисокі гори з широкими долинами та міжгірними улоговинами.

Клімат помірно континентальний. Гол. ріки — Дунай та його притоки

Тиса, Сава, Морава. Серед природної рослинності переважають широколистяні ліси.

Осн. населення С.— *серби* (71%). Живуть також албанці (бл. 12%, переважно в авт. краї Косово), угорці й українці (відповідно 5% і бл. 3%, переважно в авт. краї Воєводина), хорвати і боснійці (по 2%) та ін. Пересічна густота нас.— 102 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить 56% (1971, перепис). Найбільші міста: Белград, *Новий Сад, Ниш.*

В 6—7 ст. тер. С. була заселена слов'ян. племенами, що перебували на стадії розкладу первісно-общинного ладу. В 8—10 ст. на тер. С. утворився ряд феод. князівств, у 12 ст.— єдина сербська феод. д-ва (з 1217 — королівство). Після поразки сербів на *Косовому Полі* 1389 С. підпала під тур. панування, яке загальмувало її екон., політ. і культур. розвиток. У серед. 15 ст. С. було включено до складу *Османської імперії*. Протягом 15—16 ст. тут поширився масовий нац.-визвольний і антифеод. рух (див. *Гайдуки*). Рятуючись від османського іга, багато сербів переселялось до Росії (на Україну). В 17—18 ст. сербсько-рос. і сербсько-укр. зв'язки пожвавилися. У 18 ст. чимало сербів навчалося в *Київській академії, колегіумах* у Переяславі, Чернігові, Харкові, малярських школах у Києві. В 1718—39 пн. частина С. перебувала під владою Австрії. Звідти до Росії тоді емігрувало бл. 20 тис. сербів, яких оселили на Україні (див. *Нова Сербія, Слов'яно-Сербія*). Внаслідок серб. повстань 1804—13 на чолі з *Карагеоргієм* і 1815 на чолі з *Милошем Обреновичем* С. при підтримці Росії дістала автономію. В результаті підписання Акерманської конвенції 1826 і *Адріанопольського мирного договору 1829* С. домоглася остаточного визнання Османською імперією її авт. прав. У 1815—42, 1858—1903 в С. при владі перебувала династія *Обреновичів*, 1808—13, 1842—58, 1903—18 — *Карагеоргієвичів*. У результаті перемоги Росії в рос.-тур. війні 1877—78 С. здобула незалежність. Під час 1-ї світової війни (див., зокрема, *Сараєвське вбивство*) С. окупували війська австро-нім. блоку. Після розпаду Австро-Угорщини 1918 пд.-слов'ян. землі, що входили до її складу, об'єдналися з С. і Чорногорією в Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія), де панівне становище посіла серб. буржуазія. В роки 2-ї світової війни С.— один із центрів Народно-визвольної війни в Югославії 1941—45 проти нім.-фашист. окупантів та їхніх прислужників. Остаточно тер. С. визволено в ході *Белградської операції 1944*. З 1945 С.— народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ.

С.— один з економічно найрозвинутіших районів країни з індустріально-аграрним типом г-ва, в якому створюється 45% нац. доходу Югославії. На С. припадає третина пром. і майже половина с.-г. продукції країни. На базі місц. покладів корисних копалин працює гірничодобувна пром-сть, представлена видобуванням бурого вугілля та лігнітів (Колубарський, Костолацький, Косовський та ін. басейни), нафти (Воєводина), міді (виплавка і прокат у Борі, Майданпеку та у Сх.-Сербських горах), свинцю, цинку (прокат у Светозарево та Севойно), сурми. В Смедерево працює комбінат чорної металургії. Виробн. електроенергії на ТЕС та ГЕС, у т. ч. на збудованому спільно з Румунією при тех. допомозі СРСР гідрокомплексі «Залізні Ворота» на Дунаї. З кольоровою металургією пов'язаний розвиток хім. (гол. чин. мінеральні добрива, кислоти, отрутохімікати) та електротех. (виробн. акумуляторів і кабелю) пром-сті. Розвинуте багатогалузеве машинобудування (електротех., електронне, гірниче, с.-г., автомобілебудування). Підприємства текст., деревообр., шкіряно-взут., харч. галузей. Гол. пром. центри — Белград, Крагуєваць, Ниш, Новий Сад. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза, жито) і тех. (цукр. буряки, коноплі, соняшник) культур та м'ясо-мол. тваринництві. Розвинуті садівництво, виноградарство. Розводять велику рогату худобу, свиней, птицю; в гірських районах — вівчарство. Лісове г-во. С. має густу сітку трансп. шляхів, переважно залізничних та водних. Багато об'єктів туризму.

Осн. вид школи — восьмирічка. В 1973/74 навч. р. у школах налічувалося понад 1 млн. учнів. Повну серед. освіту здобувають у гімназіях. У 1973/74 навч. р. в них налічувалося понад 85,6 тис. учнів. Працюють школи для підготовки кваліфікованих робітників, тех. та ін. спец. школи. В С.— 4 ун-ти: Бєлградський, Нишський, у Новому Саді, Приштині. В Бєлграді працюють Сербська академія наук і мистецтв (засн. 1886), н.-д. ін-ти ядерної фізики ім. Б. Кидрича (засн. 1947), рослинництва (засн. 1945), механізації с. г. (засн. 1947), Сейсмологічний ін-т (засн. 1906), численні наук. т-ва і асоціації, н.-д. ін-ти при ун-тах, у м. Новий Сад — Матиця сербська (засн. 1826). В 1974 в С. було 1102 нар. б-ки, 433 наук. і спец. б-ки, 101 музей, зокрема в Бєлграді — народний (з пам'ятками історії, археології, етнографії), югосл. і зарубіжного мистецтва, сучасного мистецтва, етногр., худож. галерея. Нац. театр. У 1975 в С. видавалося 9 газет, понад 600 журналів. Поряд з центр. газетами «Борба», «Політика» й «Комуніст» (органи Союзу комуністів Югославії й Союзу комуністів С.) та ін. у С. виходять «Дневник» і «Мадяр со» — органи крайової орг-ції Соціалістичного союзу трудового народу Воєводини, «Єдність» — орган крайової орг-ції Соціалістичного союзу трудового народу Косово та ін. Працюють понад 40 радіостанцій; телебачення — з 1958, телецентри — в Бєлграді, Приштині і Новому Саді. Перші в історії серб. л-ри пам'ятки письменства (Мирославове євангеліє та ін.) належать до 12 ст. Турецьке поневолення гальмувало заг. розвиток л-ри, проте все ж існували житійна л-ра й усна нар. творчість, зокрема серб. епос. У 18 ст. виникла світська л-ра просвітительського характеру, пов'язана з іменами укр. письменника і педагога М. *Козачинського*, який 1733—37 жив і працював у Сербії, письменника й історика Й. Раїча (деякий час учився в Київській академії) та З. Орфелина. Родоначальником нової серб. л-ри нар. мовою був Д. *Обрадович*. На період нац. відродження (кін. 18 — 1-а пол. 19 ст.) припадає діяльність В. С. *Караджича* — основоположника серб. літ. мови, збирача усної народної творчості, зачинателя романтизму, а також поетів-романтиків С. Милутиновича-Сарайлії, П. *Негоша-Петровича*, Б. Радичевича. Їхніми послідовниками були поети 2-ї половини 19 ст. Дж. Якшич, Й. Йованович-Змай (див. Й. *Змай*), Л. Костич. Реалістичні тенденції з'явилися в п'єсах першого серб. комедіографа Й. *Поповича-Стерії*. 60-і рр. 19 ст. стали важливим етапом у розвитку серб. реалізму. Теор. підвалини реалізму заклав С. *Марковић*. Визначні представники цього напряму: прозаїки 19 ст. Я. *Ігнятовић*, Л. Лазаревич, С. Ранкович, 19—1-ї пол. 20 ст.— М. *Глишић*, С. Матавуль, С. *Сремац*, Я. Веселинович, критик та історик л-ри Й. *Скерлић*. Розвиток поезії пов'язаний з іменами В. Ілича, А. *Шантича*, першого серб. пролет. поета К. *Абрашевича*. В л-рі перших десятиліть 20 ст. з прозовими творами суспільно-критичного спрямування виступили Р. *Домановић*, П. *Кочић*, Б. Станкович, І. Чипико. Згодом до них приєднуються І. *Андрић*, В. Петрович, М. Црнянський. У демократичних традиціях розвивається поезія М. Боїча, М. Якшича. Данину модерністським течіям віддали поети Й. Дучич, М. Ракич, С. Пандурович.

Після 1918 посилюється ідейна боротьба між різними напрямами — експресіонізмом, сюрреалізмом, течією «соціальної літератури». Помітне місце в прозі займає воєнна тема (І. Чипико, Б. *Нушић*, В. Петрович, М. Црнянський). Життя країни після 1-ї світової війни змальовано в прозових творах В. Петровича, Б. Чосича, І. Секулича, комедіях Б. Нушича. Напередодні 2-ї світової війни посилюються реалістичні тенденції та соціальні мотиви в творчості багатьох письменників. За гітлерівської окупації Югославії Р. Зогович, Й. *Поповић*, Ч. Миндерович, Б. *Чопић* та ін. активно боролися з ворогом у партизанських загонах, Д. *Максимовић*, І. Андрич, В. Петрович, І. Секулич симпатизували нар.-визвольній боротьбі і бойкотували колабораціоністську пресу. Центральною для післявоєнної прози й поезії є тема нар.-визвольної боротьби й революції (М. *Лалић*, Б. Чопич, Д. Чосич, Д. Костич, Д. Максимович, Т. Младенович, Р. Зогович). З кін. 40-х рр. пожвавлюються суперечності між представниками реалізму й деякими літ. напрямами модерністського характеру. Проте поступальний

Портал церкви Успіння богородиці. в Студениці. 1183—96.

Ікона «Св. Микола». Близько 1350. Монастир Дечани.

Пам'ятник Опорові і стражданням у м. Крагуєваці (1958, скульптор А. Гржетич).

Д. Аврамович. Портрет Вука Караджича. 1840. Народний музей. Белград.

С. Шуманович. Оголена у червоному кріслі. 1932—34. Музей сучасного мистецтва. Белград.

процес л-ри визначають постаті таких майстрів-реалістів, як поети Д. Максимович, Р. Зогович, Т. Младенович, прозаїки І. Андрич, М. Лалич, Д. Чосич, М. *Селімович*, О. Давичо, Е. Кош, М. Црнянський, який повернувся з еміграції. Сучасну драматургію представляють М. Джурджевич, Дж. Лебович, Б. Михайлович та ін. Перші українознавчі інтереси в Сербії датуються 60-ми рр. 19 ст., коли в періодичній пресі з'явилися переклади оповідань Марка Вовчка, О. Стороженка, а за ними й поезії Т. Шевченка в інтерпретації Ст. Новаковича, В. Николича, а згодом і в перекладах М. Глишича. В кін. 19 — на поч. 20 ст. до них приєднуються також О. *Глушкевич*, Д. Ілич, згодом і М. Петрович. Найактивніші пропагандисти укр. л-ри в С. після 1945: С. Суботин, П. Митропан, Д. Максимович, Й. Хрвачанин, Л. Симович, М. Николич, Д. Груїч, Р. Пайкович, С. Рашкович та ін. Відповідно на Україні виявлявся інтерес до серб. л-ри. Укр. мовою серб. нар. поезію перекладали М. Шашкевич, Я. Головацький, А. Метлинський, М. Старицький, І. Франко, М. Рильський, Л. Первомайський, її мотиви й образи використовували Т. Шевченко, Ю. Федькович, Леся Українка. Серед перекладачів серб. прози й драматургії— С. Панько, Д. Бобир, А. Лисенко, І. Ющук, В. Гримич та інші. На тер. С. збереглися залишки античних і ранньовізант. пам'яток (Царичин-Град, 6 ст., та ін.). У 8—10 ст. з утворенням сербських феод. д-в почалося буд-во фортець і кам. купольних центричних храмів і базилік. Розвиток своєрідної сербської архітектури почався з 2-ї пол. 12 ст. В той час будували фортеці, замки, культові споруди (церква Успіння богородиці в Студениці, 1183—96; церква в Жиче, 1208—15). Стіни будівель звичайно облицьовували мармуром, розчленовували лопатками й увінчували аркатурним карнизом; портали та вікна оздоблювали різьбленням. Ці особливості архітектури розвивалися в 13 ст. і на поч. 14 ст. (церква в Дечанах, 1327—35, арх. Віт з Котора, та ін.). В 14 ст. під впливом візант. мистецтва створювали хрестовокупольні храми (церква Іоакіма та Ганни в Студениці, після 1314; церква Благовіщення в Грачаниці, 1321). Розкішний декор характерний для будівель т. з. моравської школи (церква в Крушеваці, 1370—74, та ін). В період турецького іга національні традиції зберігались у нар. архітектурі. В кін. 19 — на поч. 20 ст. деякі архітектори (К. К. Йованович, А. Бугарський, А. Стефанович, Н. Несторович) зверталися до старод. архіт. форм. Серед споруд 2-ї пол. 20 ст.— ансамбль пл. Партизанів у Титово-Ужице (1957—61, арх. С. Мандич, М. Пантович), будинки Союзного виконавчого віча (50-і рр., арх. В. Поточняк та ін.) і Президії Союзу комуністів Югославії (60-і рр., арх. М. Янкович та ін.) в Белграді, меморіальні ансамблі кладовищ рад. та югосл. воїнів (50-і рр., арх. Б. Бон, скульптор Р. Станкович), меморіальні комплекси в пам'ять борців проти фашизму (в Сремській-Митровиці, 1959—60, арх. Б. Богданович).

За доби неоліту (5—3 тис. до н. е.) було розвинуте виробництво кераміки (орнаментовані посудини, статуетки із зображенням людей і тварин), за доби бронзи (2-е тис. до н. е.) — керамічних посудин і статуеток з глини («Кличевацький ідол»). У 1-му тис. до н. е. з'явилися ювелірні вироби й скульптурки з бронзи, в 2 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.— статуї, портрети, в 6—9 ст.— ювелірні вироби з філігранню. В 12—14 ст. храми оздоблювали різьбленням і фресками (в Милешеві, бл. 1235—36, Сопочані, бл. 1265). З 13—15 ст. поширилися іконопис, мініатюра, гончарство, золотарство тощо. З 17 ст. розвинулася гравюра (Х. Жефарович), у 18 ст.— живопис, зокрема ікона і портрет (Т. Кračун, Т. Чешляр). У 19 ст. живопис С. пов'язаний з просвітительством і нац.-визвольним рухом (картини А. Теодоровича, Дж. Якшича), з'явилися жанрові полотна й пейзажі (Дж. Крстич), портрети (К. Данил, М. П'яде). Під впливом *імпресіонізму* й *фовізму* працювали живописці М. Миловановић, М. Коньович, Й. Бієлич. Прихильники реалістичного напряму 1934 об'єдналися в угруповання «Життя» (основоположник — Дж. Андреєвич-Кун). Після 1945 в Нар. Республіці С. художники відтворювали події часів війни 1941—45, антифашистського руху, народно-визвольної боротьби і соціалістичного будівництва в країні (Андреєвич-Кун, М. Челебонович, Б. Ілич). У 50—60-х рр. в мист. С. поширилися різні модерністські течії: *абстрактне мистецтво* (С. Челич, Л. Сокич), *сюрреалізм* (Л. Шейка, В. Величкович), «оп-арт» (А. Томашевич) та ін. Поряд з цим розвиваються й реалістичні традиції (живописець і графік Л. Вуяклія, живописець К. Див'як, скульптори О. Янчич та Й. Кратохвил). Набуло поширення монументальне мистецтво, присвячене в основному героїзму народу в роки боротьби проти нім.-фашист. загарбників (пам'ятники і меморіальні ансамблі Н. Глида, О. Єврича, С. Стояновича).

Музичне мистецтво Сербії представлене головним чином пісенними й пісенно-танцювальними (у т. ч. «коло») жанрами. Перші композитори (серед. 19 ст.) — Й. Шлезінгер (капельмейстер; писав твори для організованого ним у Белграді військового оркестру), Н. Джуркович (співак, актор, хормейстер; хорові твори), К. Станкович (хормейстер, фольклорист, з 1863 — керівник Белградського співацького т-ва, засн. 1853), Д. Єнко (керівник Нац. театру, засн. в Белграді 1869; автор 1-ї сербської оперети «Чаклунка», пост. 1882). Серед композиторів кінця 19 ст.— Й. Маринкович (основоположник сербського романсу, автор хорів і пісень), С. Мокраняць (бл. 30 років очолював Белградське хорове т-во, гастролював з його хором у Росії; автор хорових творів, зокрема хорових рапсодій «Руковети»), С. Биничкий (диригент, муз. педагог, автор опери «На світанку», 1903). Після 1918 серб. композиторська школа представлена іменами М. Милоєвича, С. Христича (нац. опери, балети, камерні інструм. та вокальні твори). В Нац. театрі було створено оперну (1920) та балетну (1922) трупи, засн. симф. оркестр Белградської філармонії (1923), пізніше — камерний оркестр «Колегіум музикум», Белградський фортепіанний квартет. У 1937 засн. Музичну академію, 1957 — Ін-т музикознавства Сербської АН. Серед музикантів 40—70-х рр.— композитори М. Ристич, С. Раїчич, Е. Йосиф, В. Мокраняць, П. Озгіян, Д. Радич; диригенти О. Данон, Ж. Здравкович, Дж. Якшич; співаки М. Чангалович, Д. Попович, Н. та Б. Цвеїч; піаніст З. Марасович; скрипаль І. Колуджія.

Джерела профес. серб. театру — в нар. святкових дійствах. У 30-х рр. 18 ст. виникли шкільні вистави. Розвиток профес. театру С. пов'язаний з організацією світського театру, заснованого в Новому Саді Й. Вуїчем — актором, драматургом і перекладачем. Він же на поч. 19 ст. був організатором кількох пересувних трупп на тер. С. і Воєводини. В 1825 в Новому Саді аматорською трупою під керівництвом А. Николича поставлено першу серб. п'єсу-трагедію «Смерть царя Уроша V» С. Стефановича. На поч. 40-х рр. 19 ст. виникали пересувні трупи («Пересувне аматорське товариство» та ін.) і перші постійні театри (Князівсько-серб. театр, театр «У таможні» в Белграді). В репертуарі колективів — романтичні трагедії та реалістичні комедії Й. Поповича-Стерії, перекладні п'єси А. Коцебу, В. Гюго та ін. Дальший розвиток серб. театру пов'язаний із створенням 1861 в Новому Саді Серб. нац. театру, а 1868 в Белграді — Нац. театру («Народно позориште»), в репертуарі яких утверджується нац. драматургія (Дж. Якшич, Л. Костич, М. Глишич, Б. Нушич), рос. класична п'єса (М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький), твори У. Шекспіра, Ф. Шіллера, Г. Ібсена, Г. Гауптмана та ін. Велике значення для розвитку профес. театру С. мала діяльність реж. Б. *Гавелли*, драматурга Б. Нушича, який очолював організований ним театр в Скоп'є (1913—15), був директором театру в Сараєво (1925—28). Після встановлення нар. влади в С. поновлюють діяльність театри, що виникли раніше, створюються нові — Белградський драматичний, Сучасний театр. З 1948 працює Югославський драм. театр (об'єднав провідних майстрів різних республік Югославії), 1956 засновано експериментальний театр «Ательє 212», відкрито дитячий театр «Бошко Буха», Театр ляльок, всі — в Белграді. В основі репертуару провідних театрів С.— Національного в Белграді й Сербського в Новому Саді — твори югосл. і зарубіжної класики, сучасні югосл.п'єси. Популярні театр. діячі 40—70-х рр.: режисери Х. Клайн,

Дати запуску станцій «Сервейєр»

Станції	Дати
«Сервейєр-1»	30.V 1966
«Сервейєр-2»	20.IX1966
«Сервейєр-3»	17.IV 1967
«Сервейєр-4»	14VII1967
«Сервейєр-5»	8.IX 1967
«Сервейєр-6»	6.XI 1967
«Сервейєр-7»	7 I 1968

Б. Борозан, Б. Ступиця, Б. Ганауска, Д. Джуркович, актори С. Северова, Д. Милутинович, М. Ступиця, Л. Бобич, Л. Равасі, Д. Шокиця, М. Радакович, В. Животич та ін. З 1950 в Белграді діє Академія театру, кіно, телебачення. В Новому Саді виходить з 1965 журн. «Сцена» («Scena»).

Літ.: История Югославии, т. 1—2. М., 1963; Грачев В. П. Сербская государственность в X—XIV вв. М., 1972; Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963; Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1981; Эпос сербского народа. М., 1963; Алешина Л. С., Яворская Н. В. Искусство Югославии. М., 1966; Белоусов В. Н. Современная архитектура Югославии. М., 1973; Ямпольский И. М. Музыка Югославии. М., 1958.

В. І. Євінтов (держ. лад), *І. І. Буркун* (історія), *М. Д. Пістун* (природа, господарство), *В. Г. Гримич* (література).

СЕРБОЛУ́ЖИЦЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра *лужичан*. Створюється верхньолужицькою та нижньолужицькою літ. мовами (див. *Лужицькі мови*). Початки її припадають на 16 ст., спроби світської поезії — на 18 ст. (Ю. М'єнь). Визначними діячами л-ри 19 ст. були поет Г. Зейлер, прозаїк і поет Я. Радисерб-Веля, організатор літ. життя й журнальної справи М. Горник, в кін. 19 — на поч. 20 ст. — поети *Цишинський* (Я. Барт-Цишинський), М. Косик. Розквіту досягла за умов соціалістичного будівництва і рівноправності лужицьких сербів у НДР. З поетичними творами виступають К. Лоренц, Ю. Млинк (1963 переклав «Заповіт» Т. Шевченка), Ю. Кох, Б. Дирліх. Серед прозаїків — Ю. Брезан, М. Новак-Нехорнський, М. Кубашець, А. Навка, М. Млинкова, Я. Ворнар, Ю. Кравжа, А. Стахова. Значних успіхів досягла драматургія (П. Малінк, Ю. Кох). На Україні видано окремі прозові твори письменників (Ю. Брезана та ін.) і антологію «Поезія лужицьких сербів» (1971). Добірку перекладів творів серболуж. письменників вміщено в журн. «Всесвіт» (1982, № 2).

Літ.: Трофимович К., Моторний В. Нариси з історії серболужицької літератури. Львів, 1970; Лучук В. Десять днів у колі друзів. «Жовтень», 1981, № 4.

К. К. Трофимович.

СЕРБОЛУ́ЖИЦЬКІ МО́ВИ — мови *лужичан*. Див. *Лужицькі мови*.

СЕРБОХОРВА́ТСЬКА МО́ВА, сербськохорватська мова — мова *сербів, хорватів, чорногорців* та боснійців-мусульман. Належить до пд. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У С. м. розрізняють 3 осн. наріччя: штокавське, чакавське та кайкавське. Характерні риси С. м.: голосні можуть бути довгі й короткі, приголосні j, љ, њ, h, ђ завжди м'які, решта — тверді. Наголос музичний, вільний. Імена мають 6 відмінків і кличну форму. Дієслово має 4 форми минулого часу і дві форми майбутнього часу. Найдавніші пам'ятки С. м. належать до 12 ст. Сучасна літ. С. м. склалась у 19 ст. на основі говорів штокавського наріччя. Велику роль у її формуванні відіграла діяльність серба В. *Караджича* і хорвата Л. Гая. Серби й чорногорці користуються алфавітом на основі кирилиці, хорвати і боснійці — на основі лат. алфавіту. Між серб. і хорв. варіантами літ. мови є територіальні (переважно лексичні) відмінності. Про літературу С. м. див. *Сербія, Хорватія, Югославія,* розділ Література.

Літ.: Гудков В. П. Сербохорватский язык. М., 1969; Дмитриев П. А., Сафронов Г. И. Сербохорватский язык. Л., 1975; Менац А., Коваль А. П. Українсько-хорватський або сербський словник. Загреб, 1979.

В. Т. Коломієць.

СЕРВА́Ж (франц. servage, від лат. servus — раб) — вид феод. залежності селянства в Зх. Європі за середніх віків, якому були властиві найбільші обмеження громадянських і господарських прав селян *(сервів)*. С. включав обмеження права переходу сервів з однієї *сеньйорії* до іншої, відчуження зем. держань, свободи спадкування майна і свободи шлюбу. Суддею серва здебільшого був його ж *сеньйор*. С. поширився в період феод. роздробленості. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв його зникненню в 15 ст. Система С. була підірвана нар. повстаннями 14—15 ст. В 16—18 ст. С. зберігався лише в окремих відсталих районах.

СЕРВА́НТЕС (Сервантес Сааведра; Cervantes Saavedra) Мігель де (хрещений 9.X 1547, Алькала-де-Енарес — 23.IV 1616, Мадрид) — іспанський письменник, основоположник реалістичних традицій в національній літературі. В 1570 вступив солдатом до іспанської армії. Брав участь у морській битві між іспанським флотом і тур. ескадрою при Лепанто (7.X 1571), 1575—80 перебував у полоні в алжір. піратів. Повернувшись у Мадрид, поєднував службу з літ. діяльністю. Несправедливо звинувачений у розтраті, С. тричі (1592, 1597, 1602) був ув'язнений. У тюрмі 1602 почав працювати над романом «Дон Кіхот». Помер у злиднях.

Друкуватися почав 1568. Перший відомий твір — пасторальний роман «Галатея» (1585, незакінч.). Автор понад 30 п'єс. У патріотичній драмі «Нумансія» (бл. 1582, вид. 1784) прославляв подвиг давніх іспанців у боротьбі проти рим. завойовників. П'єса «Алжірські звичаї» (бл. 1585, вид. 1784) — гнівний протест проти тяжкого життя полонених іспанців у турецькій неволі. Вершина творчості С., один з визначних творів світової літератури — роман «Вигадливий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» (т. 1—2, 1605—15). Задуманий як пародія на лицарські романи, твір вийшов за межі літ. сатири. В ньому подано широку реалістичну картину нар. життя Іспанії, беззаконня і соціального гніту. В романі звучить протест проти мракобісся інквізиторів і католицької церкви, деспотизму монархії. В зб. «Вісім комедій і вісім інтермедій» (1615) широко використано кращі традиціїісп. нар. театру. Поема «Подорож на Парнас» (1614) — своєрідне джерело для вивченняісп. л-ри «золотого віку», дає уявлення про жахливу бідність, у якій постійно жив С. Останній роман С. — «Мандри Персілеса і Сіхізмунди» (незакінч., вид. 1617).

Твори С. мали. великий вплив на розвиток усієї світової л-ри. Укр. мовою їх перекладали І. Франко, рад. письменники — В. Козаченко, Є. Кротевич та ін. Твори С. оброблялися для драм. сцени, опери і балету, а також для кіно. Роман «Дон Кіхот» інсценовано для укр. театрів юного глядача.

Тв.: Укр. перекл.— Дон Кіхот Ламанчський. К., 1955; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1961; Назидательные новеллы. М., 1966; Галатея. М., 1973; Английская испанка. Л., 1974; Дон Кихот Ламанчский, ч. 1—2. Л., 1978.

Літ.: Державин К. Н. Сервантес. М., 1958; Снеткова Н. «Дон Кихот» Сервантеса. М.—Л., 1965; Сервантес и всемирная литература. М., 1969; М. де Сервантес Сааведра. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1763—1957. М., 1959.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

М. Сервантес.

Пам'ятник **М. де Сервантесу** в Москві. 1981. Скульптор А. Сола.

СЕРВЕ́ (Servais) Адрієн Франсуа (6.VI 1807, Галле, поблизу Брюсселя — 26.XI 1866, там же) — бельг. віолончеліст і композитор. Гастролював у багатьох країнах Європи, у т. ч. не раз у Росії (з 1839; виступав і в Києві). З 1848 — професор Брюссельської консерваторії. Автор 3 концертів, 16 фантазій (серед них — і на рос. теми) для віолончелі з оркестром, муз. п'єси «Спогади про Київ» та ін. Мистецтво С. високо цінував Т. Шевченко.

«СЕРВЕ́ЙЄР» (англ. «Surveyor», букв. — землемір, топограф) — найменування серії амер. *автоматичних місячних станцій;* програма їх розробки і запусків (1960—68). Станції являють собою фермову конструкцію, що спирається на три амортизуючі посадочні опори, на якій закріплені гальмівний *твердопаливний ракетний двигун* і три *рідинні ракетні двигуни* для корекції траєкторії та м'якої посадки, елементи системи управління польотом і орієнтації та ін. (мал.). Макс. діаметр «С.» (по посадочних опорах) 4,27 м, висота (при складених опорах) бл. 3 м, стартова маса 995 ÷ 1038 кг, маса на Місяці — 276 ÷ 297 кг.

Станції «С.» призначалися для відпрацювання системи м'якої посадки на Місяць, телевізійної зйомки Місяця на ділянці підльоту («С.-1» і «С.-2»), панорамної телевізійної зйомки місячевої поверхні з метою вивчення топографії рельєфу та структури *місячного грунту,* зйомки Сонця, зір і планет для проведення астр. досліджень, визначення мех. характеристик («С.-3», «С.-4» і «С.-7»), хім. складу («С.-5», «С.-6» і «С.-7») і електромагн. властивостей місячного грунту («С.-4», «С.-5», «С.-6» і «С.-7»), теплових умов на поверхні Місяця, а також реєстрації лазерного випромінювання, яке посилали з Землі. Всього було запущено 7 станцій «С.» (табл.). Запуски «С.-2» і «С.-4» були невдалими.

Ю. М. Михайлов.

«Сервейєр»: *1* — сонячна батарея; *2* — малонапрямлені антени; *3* — контейнери з електронним устаткуванням; *4* — антена посадочного радіолокатора; *5* — бак з паливом; *6* — двигун м'якої посадки; *7* — посадочна опора з демпфером; *8* — сопло системи орієнтації; *9* — хімічна батарея; *10* — балон з гелієм; *11* — телевізійна камера. На мал. немає двигуна для гальмування при посадці.

СЕРВЕ́Т (Servet) Мігель (1509 або 1511, м. Тудела, провінція Наварра — 27.X 1553, Женева) —

В. Г. Сергєєв.

Є. М. Сергєєв.

К. М. Сергєєв.

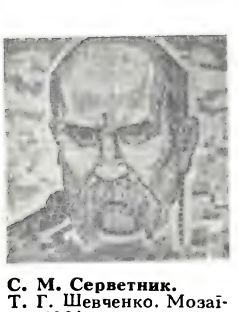

С. М. Серветник.
Т. Г. Шевченко. Мозаїка. 1964.

ісп. мислитель, лікар, вчений. Вчився в Сарагосі, Тулузі, Парижі. Вивчав математику, географію, право, медицину. Свої філософські і природничо-наук. погляди виклав у праці «Відновлення християнства», яку видав анонімно. С. відомий дослідженнями кровообігу в легенях. Виступав з критикою догматів християнства, викривав папство. З богословських питань полемізував з Ж. *Кальвіном*. Зазнав переслідувань. В 1553 С. був заарештований, звинувачений в єресі і після відмови відректись від своїх поглядів був спалений.

СЕРВЕ́ТНИК Станіслав Мар'янович (н. 6.X 1928, с. Курники, тепер с. Зоряне Віньковецького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1972. У 1956 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва, де навчався у Й. *Бокшая*, Р. *Сельського* і В. *Манастирського*. Працює в галузі монументального мистецтва. Твори: розписи інтер'єрів у Будинку культури ім. В. Стефаника в с. Русові Івано-Фр. обл. (1964, у співавт.), вітражі й декоративні панно в магазині «Дитячий світ» у Львові (1965), декоративне панно «Купання» в павільйоні на озері поблизу Львова (1966), вітраж «Стихія моря» (1972). Автор станкових картин («В. І. Ленін серед верховинців», 1969), ілюстрацій до новел В. Стефаника (1965).

СЕ́РВИ (від лат. servus — підневільний, залежний) — в середньовічній Зх. Європі категорія феодально залежного селянства. Див. *Серваж*.

СЕ́РВІЙ ТУ́ЛЛІЙ (Servius Tullius; 6 ст. до н. е.) — за античною легендою, шостий цар Стародавнього *Риму* (правив 578—534 або 533 до н. е.). Йому приписують проведення центуріатної реформи, за якою родові триби (округи) було замінено територіальними, *плебеїв* було введено до складу рим. громади і все населення Риму поділено на 5 розрядів за майновим цензом.

СЕ́РВІС (англ. service — служба) — обслуговування населення — ремонт взуття, одягу, речей побуту, доставка додому покупок, видача різних довідок, обслуговування власників автомашин та ін.

СЕ́РВІС-ПЕРІ́ОД — період від отелення корови до наступного її *запліднення*, або час від закінчення однієї до наступної тільності. Тривалість С.-п. допускають не більше як 60 днів; подовшання його спричиняється до перегулів і *яловості*. Найважливішим фактором, що впливає на тривалість С.-п. і взагалі на репродуктивну здатність корів, є повноцінна годівля. При цьому післяродовий період та *інволюція* статевих органів (див. *Роди* у сільськогосподарських тварин) закінчується за 3—4 тижні, і корова запліднюється в першу охоту. За поганої годівлі корови приходять в охоту на 2—3 місяці пізніше. Щоб одержати від корови найбільше приплоду і *молока* за весь період її використання, парувальний план складають так, щоб максимальна кількість днів за життя корови припадала на тільність (див. *Вагітність тварин*), а мінімальна — на неплідність. Див. також *Роздоювання корів*.

В. М. Хрящевський.

СЕРВІТУ́Т [від лат. servitus (servitutis) — повинність] — 1) В експлуататорському суспільстві обмежене право користуватися чужою річчю. Особливого розповсюдження набрало в країнах, де було рецептовано *римське право*. Відомі земельні і особисті С. Земельний С. полягає у праві землевласника користуватися певними вигодами сусіднього зем. наділу (напр., право проходу, проведення води через ділянку сусіда). Особистий С. надає особі право користуватись, як правило, довічно чужою річчю (т. з. узуфрукт). У цивільному праві ряду бурж. д-в закріплено деякі сервітутні права, пов'язані з пром. використанням зем. ділянок (прокладення труб, ліній електропередач тощо). 2) С. м і ж н а р о д н и й — обмеження *суверенітету* д-ви над її територією на користь ін. д-ви або д-в (напр., створення морських і воєнних баз, транзит через канали тощо).

В. С. Кульчицький

СЕ́РГЕЛЬ (Sergel) Юхан Тобіас (28.VIII 1740, Стокгольм — 26.II 1814, там же] — швед. скульптор, один з основоположників *класицизму* в європ. скульптурі. В 1756—57 навчався в Стокгольмі, з 1758 — в Парижі. В 1767—78 працював у Італії. Твори: «Сплячий фавн» (1774), пам'ятник королю Густаву III в Стокгольмі (1790—1808) та ін. Автор багатьох портретних медальйонів. Іл. с. 127.

СЕРГЄ́ЄВ Валентин Дмитрович (н. 10.VII 1936, Курськ) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1978. В 1961—67 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. *Селіванова*. Твори: серії — «Партизанськими стежками» (1967), «Прикордонники» (1969), «Київ» (1973), «Камчатка» (1979), «Далекий Схід» (1979—80), «Тува» (1982). З 1969 викладає в Київ. худож. інституті.

СЕРГЄ́ЄВ Володимир Григорович [н. 20.II (5.III) 1914, Москва] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, електроніки й автоматики, акад. АН УРСР (з 1982), двічі Герой Соціалістичної Праці (1961, 1976). Член КПРС з 1956. Закінчив (1940) Моск. ін-т інженерів зв'язку, працював (1947—60) в н.-д. установах. З 1960 — в Комітеті з радіоелектроніки при Раді Міністрів СРСР. Осн. праці стосуються динаміки систем автоматичного регулювання, проектування складних систем автом. управління. Член ЦК Компартії України (з 1976). Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

СЕРГЄ́ЄВ Євген Михайлович [н. 10 (23).III 1914, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1939. Закінчив Моск. ун-т (1940), працює в ньому з того ж року (з 1954 — зав. кафедрою, з 1964 — проректор). З 1981 — ректор Академії народного господарства СРСР. Осн. праці — з питань інженерної геології, грунтознавства і гідрогеології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1982.

СЕРГЄ́ЄВ Костянтин Михайлович [н. 20.II (5.III) 1910, Петербург] — рос. рад. артист балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1957). У 1930 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. В 1930—61 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Перший виконавець партій Ромео («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Євгенія («Мідний вершник» Глієра), Андрія («Тарас Бульба» Соловйова-Сєдого) та ін. Балетмейстерська діяльність — з 1946. У 1951—55, 1960—70 — гол. балетмейстер Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова.

Вистави: «Попелюшка» С. Прокоф'єва (1946), «Раймонда» О. Глазунова (1948), «Лебедине озеро» (1950), «Спляча красуня» (1952; 1979 — в Харків. театрі опери та балету) П. Чайковського, «Гамлет» М. Червінського (1970), «Лівша» Б. Александрова (1976), всі — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова, «Легенда про Жанну д'Арк» (1980, Моск. муз. театр ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка). У 1938—40 та з 1973 — худож. керівник Ленінгр. хореографічного уч-ща. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1949, 1951.

Літ.: Прохорова В. Константин Сергеев. Л., 1974; Константин Сергеев. Сборник статей. М., 1978.

СЕРГЄ́ЄВ Микола Дмитрович [н. 22.IX (5.X) 1909, с. Старі Петрівці, тепер Вишгородського р-ну Київ. обл.] — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1970). Член КПРС з 1930. У ВМФ з 1928. В 1941 закінчив Військ.-мор. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив у Гол. мор. штабі, командував бригадою кораблів Волзької військ. флотилії, був нач. штабу цієї флотилії. Після війни — на відповідальних посадах у ВМФ. В 1964—77 — нач. Гол. штабу ВМФ — 1-й заст. Головнокоманд. ВМФ. З 1977 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1974.

СЕРГЄ́ЄВ Олексій Тихонович (н. 24.I 1919, с. Герасимовка, тепер Тамбовської обл.) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1956. У 1968 закінчив Моск. муз.-пед. інститут ім. Гнесіних. З 1940 — артист хору (з 1950 — соліст) Ансамблю пісні і танцю Рад. Армії. Виконавець нар. пісень, творів рос., зх.-європ., рад. композиторів (зокрема, «Поеми про Україну» О. Александрова). Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

СЕРГЄ́ЄВ Сергій Миколайович [справж. прізв. та ім'я — Вартанезов Саркіс; 2 (14).I 1893, Тбілісі — 9.III 1962, Київ] — укр. рад. балетмейстер, нар. арт. УРСР (з 1946). Закінчив приватну балетну

студію в Тбілісі. З 1916 — артист, 1920—27 — балетмейстер Тбіліського, 1927—38 — Свердл. театрів опери та балету. В 1938 — 54 — гол. балетмейстер Київ. театру опери та балету. Серед вистав — «Лісова пісня» М. Скорульського, «Раймонда» О. Глазунова (обидві — 1946), «Гаяне» А. Хачатуряна (1947), «Попелюшка» С. Прокоф'єва (1948), «Червоний мак» Р. Гліера (1949), «Маруся Богуславка» А. Свєчникова (1951), «Горбоконик» Ч. Пуньї (1953).

СЕРГЄЄВА Єлизавета Михайлівна [н. 24.IX (7.X) 1917, Петроград] — рос. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1971). В 1939 після закінчення Ленінгр. театр. ін-ту працювала в ленінгр. Сучасному театрі, пізніше грала в театрах Краснодара, Ленінграда, Мурманська, з 1963 — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Серед ролей — Кукушкіна («Тепленьке місце» О. Островського), Соколова, Олена («Останні», «Діти сонця» М. Горького), мати Олександра Блока («Версія» Штейна), Цабу («З іскри» Дадіані), Амра Зонтарія Старша («Восени, коли зацвіла яблуня» Я. Верещака). Держ. премія СРСР, 1950.

К. О. Силіна.

СЕРГЄЄВА-ЦЄНСЬКОГО С. М. МУЗЄЙ в Алушті — літературно-меморіальний музей, відкритий 1962 в будинку, де жив Сергєєв-Ценський 1906—41 і 1946—58. Під час Великої Вітчизн. війни будинок зруйнували нім.-фашист. загарбники. Відбудований 1946. У фондах музею (1982) понад 16 тис. експонатів: документи, архівні й худож. матеріали, особисті речі письменника, унікальні фотографії тощо. В залах музею розміщені матеріали, що розкривають життя і творчу діяльність письменника. Експонуються майже всі публікації творів Сергєєва-Ценського, переклади його творів. У 1965 на фасаді музею встановлено меморіальну дошку. Письменник похований на території парку музею, 1961 на його могилі споруджено пам'ятник (скульптори Н. Петрова і М. Качанов).

В. П. Циганник.

СЕРГЄЄВ-ЦЄНСЬКИЙ (справж. прізв.— Сергєєв) Сергій Миколайович [18 (30).IX 1875, с. Преображенське, на Тамбовщині — 3.XII 1958, Алушта] — рос. радянський письменник, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Глухівський учительський ін-т (1895). Вчився в Харків. ун-ті (1898—99). З 1905 жив у Криму. Друкуватися почав 1898. У ранніх оповіданнях показав трагічну долю трудівника, зростання протесту проти соціальної несправедливості. Автор роману «Бабаєв» (1907), повістей «Рух» (1910), «Надра» (1913), «Диво» (1923), «У бурю» (1929) та ін. До епопеї «Перетворення Росії» увійшли романи «Перетворення» (ін. назва «Валя», 1914), «Приречені на загибель» (1927, нова редакція 1957), «Шукати, завжди шукати!» (1934—35), «Зауряд-полк» (1934), «Маси, машини, стихії» (ін. назва — «Люта зима», 1936), «Брусиловський прорив» (1943), «Вибух на світанку» (1952) та ін., в яких показано життя рос. суспільства напередодні першої світової війни, картини революції і громадян. війни. В епопеї «Севастопольська страда» (1937—39; Держ. премія СРСР, 1941) звеличив героїзм і мужність захисників Севастополя під час Кримської війни 1853—56. Патріотизм рад. людей у боротьбі проти фашизму зображено у зб. оповідань «Справжні люди» (1943) та ін. Художньо-біогр. твори про О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, статті і спогади про М. Горького, І. Рєпіна. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. В Алушті створено *Сергєєва-Ценського С. М. музей.*

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1965; Избранные произведения, т. 1—2. Симферополь, 1975; У к р. п е р е к л.— Перетворення людини. К., 1956; Вибух на світанку. К., 1975.

І. Д. Бажинов.

СЄРГІЄВСЬКИЙ Максим Володимирович [13 (25).X 1892, Москва — 20.VI 1946, там же] — рос. рад. філолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1945). Закінчив Моск. ун-т (1916). Професор Моск. ун-ту (1925—46). Осн. праці: «Циганська мова» (1931), «Молдавські етюди» (1936—39), «Історія французької мови» (1938), «Вступ до романського мовознавства» (опубл. 1952), «Молдавсько-слов'янські етюди» (опубл. 1959). Вивчав молд., грец. й циганські говірки на території України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Сборник статей по языкознанию. Памяти заслуженного деятеля науки профессора М. В. Сергиевского. М., 1961.

С. В. Семчинський.

СЕРГІЄНКО Григорій Якович (н. 6.IV 1925, с. Воронинці, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1976). Член КПРС з 1953. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1954 закінчив Київ. ун-т. З 1963 працює в Ін-ті історії АН УРСР, з 1975 — зав. відділом цього ін-ту. Досліджує історію класової боротьби, суспільно-політ. руху і культури на Україні в епоху феодалізму. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

Тв.: Визвольний рух на правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Декабристи і Шевченко. К., 1980.

СЕРГІЄНКО Іван Васильович (24.II 1918, с. Ханів, тепер с. Підгайне Іванківського р-ну Київ. обл.— 1943) — один з організаторів і керівників підпільної боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965).

Член Комуністичної партії з 1939. Н. в сел. сім'ї. Під час нім.-фашист. окупації — секретар Розважівського підпільного райкому КП(б)У, з вересня 1942 — Київ. підпільного обкому КП(б)У. В січні 1943 заарештований окупантами і страчений.

СЕРГІЄНКО Іван Васильович (н. 13.VIII 1936, с. Білоцерківці Пирятинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. вчений у галузі теоретичної кібернетики, обчислювальної математики та математичного забезпечення ЕОМ, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. Закінчив (1959) Київ. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР, одночасно (з 1970) — у Київ. ун-ті. Наук. праці стосуються розробки методів обчислювальної математики, дискретної оптимізації, матем. забезпечення ЕОМ та їх комплексів, створення автоматизованих систем обробки даних і систем управління. Держ. премія УРСР, 1972; Держ. премія СРСР, 1981.

СЕРГІЄНКО Петро Трохимович [н. 4 (17).II 1902, с. Вовчик, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1950. Після закінчення 1931 Київ. муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка працював до 1975 (з перервою) в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Степан («Маруся Богуславка» Старицького), Річард («У пущі» Лесі Українки), Ярчук («Соло на флейті» Микитенка), Юркевич («Майстри часу» Кочерги), Генерал («Пам'ять серця» Корнійчука), Яровий («Любов Ярова» Треньова), король Лір (однойменна трагедія Шекспіра). Знімався в кінофільмах. З 1931 викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті, пізніше — у драм. студії театру ім. І. Франка, консерваторії ім. П. Чайковського, всі — в Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 126.

Л. М. Дворниченко.

СЕРГІЄНКО Раїса Михайлівна (н. 13.VII 1925, Новоукраїнка, тепер місто Кіровогр. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1956. У 1951 закінчила Одес. консерваторію і була прийнята до трупи Одес. театру опери та балету. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Марія («Мазепа» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Настя («Сім'я Тараса» Кабалевського), Мар'яна («Арсенал» Г. Майбороди). Концертна діяльність. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Портрет с. 126.

І. М. Лисенко.

СЕРГІЇВКА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, підпорядковане Білгород-Дністровській міськраді. Розташована на березі Будацького лиману, за 25 км від залізнич. ст. Білгород-Дністровський. 3,7 тис. ж. (1982). Середня школа, мед. амбулаторія, бібліотека. Кліматичний курорт (санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, піонерські табори). Засн. 1921, с-ще міськ. типу — з 1975.

СЕРГІЙ РАДОНЕЗЬКИЙ (до прийняття чернецтва — Варфоломій Кирилович; бл. 1321, біля Ростова Великого — 25.IX 1391, Троїце-Сергіївський монастир, тепер м. Загорськ Моск. обл.) — руський церковний і політ. діяч. Н. в сім'ї боярина. У 30-х рр. 14 ст. заснував поблизу м. Радонежа (під Москвою) Троїце-Сергі-

О. Т. Сергєєв.

С. М. Сергєєв.

С. М. Сергєєв-Ценський.

І. В. Сергієнко.

П. Т. Сергієнко.

Р. М. Сергієнко.

А. С. Сердюк.

О. І. Сердюк.

ївський монастир (див. *Троїце-Сергієва лавра*). Був прихильником об'єднання рос. земель навколо Москви і зміцнення великокнязівської влади. Сприяв централізаторським прагненням *Дмитрія Донського,* допомагав йому у боротьбі проти навали військ Золотої орди.

СЕРДИ́ТЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді. Залізнич. станція. 2,3 тис. ж. (1982). Центр. збагачувальна ф-ка, комбікормовий з-д, будинок побуту. Середня школа, пункт охорони здоров'я, клуб, б-ка. Засн. 1904, с-ще міськ. типу — з 1938.

СЕ́РДИЧ Данило Федорович [29.VII (10.VIII) 1896 — 28.VII 1937] — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Врховине (тепер СФРЮ) в сел. сім'ї. Напередодні 1-ї світової війни виїхав до Росії, де вступив у рос. армію. Після Лютневої революції 1917 — член *Югослов'янського революційного союзу,* що діяв в Одесі. Учасник боротьби за владу Рад у Катеринославі, Жовтневого збройного повстання в Петрограді 1917. В 1918 на чолі серб. революц. загону і полку брав участь у боях проти австро-нім. окупантів у районі Катеринослава, проти білогвардійців під Царицином. У 1918—20, командуючи кав. полком і бригадою, брав участь у боях проти денікінців і врангелівців. Після громадян. війни — командир кав. бригади, кав. д-зії, кав. корпусу. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

СЕРДОЛІ́К (грец. *σάρδιον*)— мінерал класу *силікатів,* відміна *халцедону* червоного, оранжевого або жовтого кольору. Використовують у ювелірній справі. На Україні є в Кримських горах (на масиві *Карадаг*).

СЕ́РДЮК Андрій Савелійович (н. 24.VIII 1923, Бровари, тепер місто Київської обл.) — український радянський співак (тенор), народний артист УРСР (з 1982). Член КПРС з 1969. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1954 закінчив Київ. консерваторію (клас М. В. *Микиші*), з 1957 — соліст Київ. філармонії. У репертуарі — твори світової й вітчизн. класики, рад. композиторів — П. Майборо ди, А. Кос-Анатольського, В. Соловйова-Седого, укр. нар. пісні. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

В. М. Бондаренко.

СЕ́РДЮК Олександр Іванович [н. 14 (27).VI 1900, с. Бзів, тепер Баришівського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. актор, режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1943. Учень Л. *Курбаса.* Після закінчення 1919 Київ. муз.-драм. інституту ім. М. Лисенка працював у *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—22). З 1922 — актор театру *«Березіль»* у Києві (з 1926 — у Харкові, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка; 1957—62 — директор і худож. керівник). У творчому доробку С. різнопланові, глибоко психологічні ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Тарас Голота, Богун, Гайдай, Часник («Правда», «Богдан Хмельницький», «Загибель ескадри», «В степах України» Корнійчука), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Сергєєв («Генерал Ватутін» Дмитерка), Вермишев («Своєю дорогою» Ібрагімбекова), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Мамаєв («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна, «Між зливами» Штейна, «Комуніст» Габриловича). Серед вистав — «Ой піду я в Борисла́вку» за І. Франком, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого. Знімався в кіно («Коліївщина», «Прометей», «Назар Стодоля», «Запорожець за Дунаєм» та ін.). В 1943 виїздив на фронт у складі бригади артистів театру. З 1946 — викладач Харків. ін-ту мистецтв (з 1960 — професор). Автор спогадів про Л. Курбаса, М. Крушельницького, І. Мар'яненка, О. Довженка, О. Корнійчука. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948.

Літ.: Морській В. О. І. Сердюк. Х., 1947; Ган Я. Александр Иванович Сердюк. К., 1960; Попова Л. Г. Олександр Сердюк. К., 1979.

М. Г. Лабінський.

СЕРДЮКИ́ — козаки найманих піхотних (сердюцьких) полків на Лівобережній Україні в останній чверті 17 — 1-й чверті 18 ст. Набирали С. з добровольців (охотників) селян і козаків-утікачів з Правобережної України, волохів, сербів та ін. Прийом селян і козаків Лівобережної України в сердюцькі полки заборонявся. За службу С. одержували платню й були на повному утриманні. Сердюцькі полки (в різні часи їх було 3 або 4) підлягали безпосередньо гетьманському управлінню, виконували військову і поліцейську службу. За царським указом від 14 (25). VII 1726 сердюцькі полки ліквідовано.

СЕРЕ́БРЕНИКОВ Альмар Олександрович (н. 8.XII 1932, м. Воронеж) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1962. В 1955 закінчив Київ. ун-т, 1966 — ВДІК. З 1961 працює на Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Поставив фільми: «Індійські йоги. Хто вони?» (1970), «Крокодили... Як крокодили...» (1971), «Дамаск — перлина Сходу» (1974), «Індія відображується в Гангу» (1975), «Загадковий світ тварин» (1979), «В. М. Глушков, кібернетик» (1980). Премія АН СРСР ім. М. В. Ломоносова, 1967.

СЕРЕБРО́В Олександр Олександрович (н. 15.II 1944, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1982). Член КПРС з 1976. Закінчив (1967) Моск. фіз.-тех. ін-т. Канд. тех. наук. (з 1974). У 1967—76 працював у Моск. фіз.-тех. ін-ті, з 1976—в конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1978. Брав участь у розробці й випробуваннях космічних апаратів. Пройшов повний курс підготовки до польотів на станції *«Салют»* і кораблі «Союз Т» (див. *«Союз»*). Разом з Л. І. *Поповим* і С. Є. *Савицькою* як борт-інженер 19.VIII 1982 С. стартував на кораблі «Союз Т-7». Після стикування (20.VIII) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-5» [осн. екіпаж — А. М. *Березовой* (див. т. 12, Додаток) і В. В. *Лебедєв*] космонавти виконали значний об'єм наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів. Велике значення мають вперше виконані на станції біотехнологічні експерименти, в яких відпрацьовувались методи одержування в умовах невагомості надчистих біологічно активних речовин. На Землю Л. І. Попов, С. Є. Савицька і С. повернулись 27.VIII 1982 на кораблі «Союз Т-5». Премія Ленінського комсомолу, 1976.

СЕРЕБРО́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович [6(18).II 1892, Курськ — 26.VI 1948, Москва] — рад. біолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), акад. ВАСГНІЛ (з 1935), один з основоположників генетики в СРСР. Закінчив Моск. ун-т (1914). С. першим (1926) запропонував метод визначення розмірів *гена,* висловив ідею про його подільність. Створив новий напрям в еволюційному вченні — геногеографію. Висунув (1938) теорію походження нових генів шляхом дуплікації генів-попередників. Вніс великий вклад у розробку основ *селекції* і *гібридизації,* методів *генетичного аналізу* тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СЕРЕБРЯКО́В Павло Олексійович [15 (28).II 1909, Царицин, тепер Волгоград — 17.VIII 1977, Ленінград] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1939. В 1930 закінчив Ленінгр. консерваторію (з 1939 — професор; 1938—51, 1961—77 — ректор). Концертував з 1929. Гастролював у багатьох країнах. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Растопчина Н. М. Павел Серебряков. М., 1978.

СЕРЕБРЯКО́ВА Галина Йосипівна [7 (20).XII 1905, Київ — 30.VI 1980, Москва] — рос. рад. письменниця. Член КПРС з 1919. Учасниця громадян. війни. Друкуватися почала 1925. Автор книг про К. Маркса та Ф. Енгельса — трилогія «Прометей» («Юність Маркса», кн. 1—2, 1933—34; «Викрадення вогню», 1961; «Вершина життя», 1962), худож. біогра-

О. І. Сердюк у ролях Микити («Ярослав Мудрий» І. Кочерги) та Городничого («Ревізор» М. Гоголя).

фії «Карл Маркс» (1962), «Маркс і Енгельс» (1966), книги про Ф. Енгельса «Переддень» (1966). С. належать книги нарисів «Жінки епохи французької революції» (1929), «Про інших і про себе» (1968), кн. спогадів «Мандрівки по минулих роках» (1963—65), автобіограф. повість «Одна з вас» (1959). Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1977—80; У к р. п е р е к л.— Прометей. Трилогія, т. 1. К., 1968: Невгасиме світло. К., 1974.

М. Ф. Гетьманець.

СЕРЕБРЯКО́ВА Зінаїда Євгенівна [30.XI (12.XII) 1884, с. Нескучне, тепер Харківського р-ну Харківської обл.—19.IX 1967, Париж] — російський живописець. Дочка Є. О. *Лансере.* Навчалася в Петербурзі: з 1902 — в школі-майстерні М. Тенишевої, 1903—09 — в майстерні О. Браза. Член об'єднання «*Мир искусства*». У 1920—22 жила у Харкові, з 1924 — в Парижі. Твори: «За туалетом. Автопортрет» (1909), «В лазні» (1913), «Жнива» (1915, Одес. художній музей), «Вибілювання полотна» (1917), «Колліур. Катя на терасі» (1930), «Бретань. Скошене поле» (1934), «Париж. Тюїльрі» (1942), «Катя спить» (1952), «Портрет С. Ліфаря» (1961). Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ в Ленінграді.

Літ.: Савинов А. Н. Зинаида Евгеньевна Серебрякова. Л., 1973; Князева В. П. Зинаида Евгеньевна Серебрякова. М., 1979

СЕРЕ́БРЯНИЙ Йосип Олександрович [12 (25).IV 1907, Городня, тепер місто, райцентр Чернігівської обл.— 12.VIII 1979, Ленінград] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1977), чл.-кор. АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1943. В 1927—31 навчався в ленінгр. ВХУТЕІНі — Ін-ті пролетарського образотворчого мистецтва у В. *Савинського,* А. *Рилова* та ін. Твори: картини «Партизани лесгафтівці» (1942), «Концерт Ленінградської філармонії» (1957), портрети композитора Д. Шостаковича (1964) і хірурга П. Купріянова (1965); плакати. Картини С. зберігаються в ДРМ в Ленінграді і ДТГ в Москві. В 1948—51 та з 1954 викладав в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1949 — професор). Портрет і іл. с. 128.

СЕРЕ́БРЯНИКИ — одна з категорій феодально залежного населення на Русі в 14—16 ст., подібна до *половників, рядовичів* і кабальних холопів. С.— селяни, які за одержану від феодала позичку («серебро») зобов'язані були сплачувати проценти («серебро ростове») або відробляти в г-ві позикодавця. Вперше згадуються в грамоті 1353. На Україні в 14—15 ст. до С. були близькі за соціальним становищем *закупи.*

СЕРЕ́БЩИНА грошова данина — держ. податок, який у 14—16 ст. стягували з усіх без винятку селян у феод. Литві та на загарбаних нею укр. і білорус. землях. С. йшла на утримання війська. Розмір її не був сталий (становив 10—30 і більше *грошів* з *лану, городники* сплачували 3—6 грошів з двору). На Київщині С. називалася подимщиною, на Волині — воловщиною, на Чернігівщині — поголовщиною. За *привілеєм Казимира 1447* феодали дістали право збирати С. у власних маєтках на свою користь. Збір С. з держ. селян тривав до кін. 16 ст.

СЕРЕДА́ Антон Хомич [30.I (11.II) 1890, с. Шкарівка, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.— 11.VIII 1961, Корсунь-Шевченківський, похований у Києві] — укр. рад. художник і мистецтвознавець. У 1914 закінчив моск. Строгановське уч-ще. Працював у галузі графіки й декоративного мистецтва. Представник графічної школи Г. *Нарбута.* Твори: обкладинки та оформлення — до журн. «Сяйво» (1914), до видань «Контракти і контрактовий будинок у Києві» Ф. Ернста (1924), «Кобзар» Т. Шевченка (1926, 1927, 1937), ювілейного зб. «Сергій Маслов» (1927), альманаху «Руку братам» (1928), «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського (1929), «Хрестоматії з античної літератури» О. Білецького (1938), «Fata morgana» М. Коцюбинського (1939), «Фарфор, фаянс, майоліка» (1940), «Твори» І. Франка (двадцятитомне вид.); проект Держ. прапора УРСР (1948); орнаментально-геральдичний килим до 40-річчя УРСР (1947). С.— автор розвідки «Георгій Нарбут як художник книги» (1927). Один з організаторів Картинної галереї Всеукраїнської Академії наук (1922, тепер Київ. музей рос. мистецтва). Викладав у Київ. архітектурному ін-ті (1920—24), Київ. художньому ін-ті (1924—29, 1934—41, 1944—50), Укр. поліграфічному ін-ті в Харкові (1929—34). З 1946 — професор. Іл. с. 128, а також на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Касіян В. Антін Середа. В кн.: Касіян В. Про мистецтво. К., 1970; Велігоцька Н., Нагай В. Художник, вчений. «Народна творчість та етнографія», 1970, № 1. *Л. В. Владич.*

СЕРЕДА́ Микола Миколайович [4 (16). V 1890, с. Старі Санжари, тепер с. Решетники Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— 16.II 1948, Ленінград] — укр. і рос. рад. співак (тенор), нар. арт. РРФСР (з 1947). У 1926 закінчив Моск. консерваторію. Був солістом оперних театрів Харкова (1926—33) і Свердловська (1933—35), 1935—48 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Серед партій — Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера), Альфред («Травіата» Верді), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Левко («Майська ніч» Римського-Корсакова), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка). Виступав як камерний співак.

СЕРЕДА́ Ярослав Іванович [16 (28).XI 1900, м. Радехів, тепер Львів. обл.— 25.III 1981, Львів] — укр. рад. вчений у галузі нафтопереробки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Закінчив (1929) Львів. політех. ін-т, викладав у цьому ж вузі. В 1935—53 працював на підприємствах нафт. пром-сті міст Дрогобича, Грозного, Уфи, Львова, 1956—63 — в Ін-ті геології і геохімії корисних копалин АН УРСР. З 1963 — керівник лабораторії Всесоюзного н.-д. і проектно-конструкторського ін-ту нафтопереробної і нафтохім. пром-сті. Депутат Верховної Ради УРСР 1—4-го скликань. Осн. праці — з хімії нафтопереробки, зокрема аналізу групового хім. складу органічної маси кислих гудронів, нафт. сульфокислот у сульфопродуктах. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

СЕРЕДЗЕ́МНЕ МО́РЕ — внутрішнє море Атлантичного ок., розташоване між Європою і Азією. *Гібралтарською протокою* сполучене з Атлантичним ок., через прот. *Дарданелли, Мармурове море* і прот. *Босфор* — з *Чорним морем,* через *Суецький канал* і *Червоне море* — з Індійським ок. Пл. 2505 тис. км². Об'єм 3839 тис. км³. Пересічна глиб. 1541 м, макс.— 5121 м. Найбільші затоки: Ліонська, Генуезька, Венеціанська, Таранто, Сідра (Великий Сірт), Габес, Анталья. Багато островів, найбільші — *Сіцілія, Сардінія, Корсіка, Крит, Кіпр, Балеарські острови.* Виділяють Зх. (Альборанське і Балеарське моря, *Лігурійське море, Тірренське море*) та Сх. (*Адріатичне море, Іонічне море* та *Егейське море*) басейни. До бас. С. м. відносять також Мармурове і Чорне моря, а також *Азовське море.* С. м.— район активної сейсмічної діяльності й вулканізму (вулкани *Везувій, Етна, Стромболі* та ін.). Дно С. м. вкрите переважно теригенними осадками, глибоководні ділянки — птероподібними мулами, для прибережних районів характерні піски. Т-ра поверхневих вод у лютому від +8, +17° у сх. і центр. частинах та +11, +15° на Зх.; у серпні — від +19 до +28°, на Сх. досягає +30°. Солоність поверхневих вод збільшується з Зх. на Сх. від 36,5‰ до 39,5‰. За т-рою і солоністю придонних вод С. м. на одному з перших місць серед морів (відповідно +12,6, +13,4° і 38,4—38,7‰). С. м. з давніх часів має велике екон. значення для країн середземномор. і чорномор. басейнів. З 550 видів риб, що населяють С. м., пром. значення мають сардини, скумбрія, анчоус, тунець, вугор. У морі виловлюють їстівних молюсків (устриці, мідії та ін.) і ракоподібних, добувають червоні корали і губки. Найважливіші порти С. м.: *Марсель, Генуя, Неаполь, Трієст, Сплит, Пірей, Бейрут, Александрія, Алжір.* Широко відомі курорти *Лазурового берега,* Левантійського узбережжя і Балеарських о-вів. Зростання добування і перевезень нафти, збільшення обсягу пром. стоків, розширення туристських зон тощо призвело до забруднення С. м. у небезпечних розмірах і створило серйозні екологічні проблеми у цьому районі. Питаннями охорони фауни і флори С. м. і Середземномор'я займаються спец. комісії, створені, зокрема, при ООН. Карта, с. 128.

Літ.: Гидрология Средиземного моря. Л., 1976; Океанографическая энциклопедия. Пер. с англ. Л., 1974; Циргоффер А. Атлантический океан и его моря. Пер. с польс. М., 1975.

І. М. Овчинников.

СЕРЕДЗЕ́МНІ МОРЯ — моря, що розташовані між материками

О. О. Серебров.

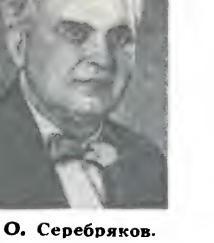

П. О. Серебряков.

Ю. Т. Сергель. Марс. Фрагмент скульптурної групи «Марс і Венера». Камінь. 1771—79. Нац. музей. Стокгольм.

З. Є. Серебрякова. За туалетом. Автопортрет. 1909. ДТГ у Москві.

СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ ПОХІД УШАКОВА 1798—1800

Й. О. Серебряний.

Й. О. Серебряний.
Портрет плавильника заводу «Красный выборжец» Ф. Д. Безуглого. 1960. ДРМ у Ленінграді.

або глибоко вдаються у суходіл і сполучаються з океанами однією або кількома протоками. Напр., Середземне м., Балтійське м., Червоне море.

СЕРЕДЗЕМНОМО́РСЬКИЙ ПОХІ́Д УШАКО́ВА 1798—1800 — бойові дії рос. ескадри Чорноморського флоту і тур. кораблів під заг. командуванням віце-адмірала Ф. Ф. *Ушакова* проти франц. військ на Іонічних о-вах і в Пд. Італії під час війни Франції 1798—1802 проти 2-ї коаліції європ. держав (Великобританія, Австрія, Росія, Королівство обох Сіцілій) і Туреччини. Почався 13 (24).VIII 1798. У вересні — листопаді рос. десанти здобули о-ви Кітіра (Церіго), Закінф (Занте), Кефалінію, Лефкас (Св. Мавра). В лютому 1799 капітулювала найбільша франц. фортеця на о. Корфу. Грец. населення зустрічало рос. війська як визволителів. На визволених островах було створено Республіку Семи Островів. З початком *Італійського походу Суворова 1799* ескадра Ушакова завдала ударів по франц. комунікаціях і базах в Пд. Італії. У травні — листопаді 1799 ескадра блокувала фортецю Анкону, рос. десанти зайняли Бріндізі, Манфредонію, Неаполь, вступили в Рим. У зв'язку з погіршенням відносин Росії з союзниками, які побоювалися посилення її впливу в Середземномор'ї, в грудні 1799 Ушаков одержав наказ повернутися на батьківщину. С. п. У. спричинив зміцненню зв'язків Росії з народами Балкан та Італії; збагатив військ.-мор. мистецтво.

А. Д. Бачинський.

СЕРЕДЗЕМНОМО́РСЬКІ ПРИРО́ДНІ ЗО́НИ — природні зони *субтропічних поясів* Пн. і Пд. півкуль, що характеризуються помірним зволоженням і переважанням опадів у холодну пору року. Ландшафти С. п. з. поширені у вигляді окремих ареалів, гол. чин. у зх. приокеанічних районах материків, найбільші площі вони займають в бас. Середземного м. (див. *Середземномор'я*), є також у Пн. Америці (Каліфорнія), Пд. Америці (Чілі), Пн. Африці, на Пд. і Зх. Австралії; в СРСР — на *Південному березі Криму* та чорноморському узбережжі Кавказу. Для С. п. з. властивий середземноморський клімат з жарким сухим літом і прохолодною дощовою зимою. Т-ра повітря влітку +20, +25°, взимку +4, +12°. Опадів випадає 400—600 мм на рік (у горах — до 1000 мм на рік і більше). Снігового покриву майже не буває. Гідрографічна сітка не густа. Річки переважно дощового живлення, влітку міліють і часто пересихають. Рослинний покрив С. п. з. представлений жорстколистими вічнозеленими лісами (кам'яний і корковий дуби, лавр, пінія) та чагарниками (типу *маквіс, шибляк, фригана*) на коричневих і бурих лісових грунтах. Найхарактерніші представники тваринного світу: кажани, гризуни, комахоїдні, подекуди мавпи; з птахів — курині та ін. комахоїдні зимуючі; змії, ящірки, в Австралії — деякі сумчасті. С. п. з.— важливі райони вирощування субтропічних культур — винограду, оливок, цитрусових. Деякі дослідники вважають С. п. з. підзонами.

О. В. Єна.

СЕРЕДЗЕМНОМО́Р'Я — природна область, що включає прилеглі до Середземного м. території Євразії та Африки. Площа бл. 4 млн. км² (з нагір'ями Зх. Азії — понад 5 млн. км²). Належить до *середземноморських природних зон*. Рельєф С. переважно гірський. Поширені карстові (див *Карст*) та ерозійні форми рельєфу. С.— область активної тектонічної діяльності та вулканізму (вулкани *Етна, Стромболі, Везувій*). Клімат субтропічний середземноморський. Пересічна т-ра січня від 0, +2° на Пн. Зх. до +10, +12° на Пд., липня відповідно від +19, +20° до +28, +30°. Опадів випадає на рівнинах 300—400 мм на рік, у горах — до 3000 мм, на внутр. плоскогір'ях — 300—1000 мм. Річки переважно дощового живлення. Природний рослинний покрив С. дуже змінений людиною. Розвинуте субтропічне землеробство (виноградники, плантації цитрусових і оливкових дерев, тютюн, бавовник); вирощують також пшеницю, кукурудзу, ячмінь. Скотарство (вівці, кози); у прибережних районах — рибальство.

О. В. Єна

СЕРЕДИ́НА-БУ́ДА — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Бобрику (бас. Десни). Залізнична ст. Зернове. Засн. в 2-й пол. 17 ст. Під час *Північної війни 1700—21* у С.-Б. деякий час перебував *Петро I*. Рад. владу встановлено 9.I 1918. У вересні 1918 на тер. С.-Б. сформовано Таращанський і Ніжинський полки. В кінці вересня того самого року в т. з. *«нейтральній зоні»* в районах С.-Б. і Унечі було створено *Першу Українську радянську дивізію*. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (10.X 1941 — 5.IX 1943) в С.-Б. діяли підпільний райком партії, на початку 1943 — підпільний райком ЛКСМУ, в районі — партизан. загони. З 1964 С.-Б.— місто. У С.-Б.— металург. обладнання, маслоробний та прод. товарів з-ди, харч. комбінат, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 середні та музична школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 2 бібліотеки.

СЕРЕДИ́ННІ МАСИ́ВИ — відносно стійкі в тектонічному відношенні ділянки *земної кори* в межах *складчастих геосинкліналь них поясів*. Облямовані різновіковими або одного геол. віку складчастими гірськими системами, які утворилися внаслідок *тектонічних інверсій* різних за геол. віком *геосинкліналей*. С. м. та геол. структури, що їх обмежовують, виникли на місці зруйнованих ділянок молодих, рідше давніх *платформ*. У геол. будові С. м. виділяють фундамент і чохол. Фундамент являє собою міжгеосинклінальні ділянки платформ, що збереглися від руйнування. Чохли складаються з помірно дислокованих (див. *Дислокації* в геології) вулканогенно-осадочних геол. відкладів, утворення яких відбувалося одночасно з осадконагромадженням у суміжних геосинкліна-

А. Х. Середа.
Обкладинка до книги Ф. Ернста «Контракти і контрактовий будинок у Києві» 1924

налях, а після їх інверсій — у міжгірських і передових прогинах. На території Рад. Союзу виділяють Колимо-Омолонський, Ханкайський, Кокчетавсько-Мойинкумський та ін. С. м. В межах України міститься пн.-сх. частина Паннонського С. м.

З С. м. пов'язані родовища золота, срібла, ртуті, міді, поліметалів, молібдену, хрому, вольфраму, рідкісних металів, нафти й газу, кам. вугілля, бокситів, кам. і калійних солей, мінеральних і термальних вод. *Ю. М. Довгаль.*

СЕРЕДИ́ННО - АТЛАНТИ́ЧНИЙ ХРЕБЕ́Т — підводна гірська система у центр. частині Атлантичного ок., належить до *серединно-океанічних хребтів*. Простягається з Пн. на Пд. більш як на 18 тис. км. Шир. від 300 км у пн. частині до 2500 км у пд. Відносна вис. до 4000 м. Складається з хребтів і вузьких грабенів — рифтових долин (відносно сусідніх зон їхні глиб. досягають 2000 м) та численних вузьких поперечних розломів. Найбільший з розломів — жолоб Романш (7856 м) — розділяє С.-А. х. на *Північно-Атлантичний хребет* і *Південно-Атлантичний хребет*. Спостерігаються прояви сучас. вулканізму (зокрема, вулкани хр. Рейк'янес, о-вів Трістан-да-Кунья) й активна сейсмічна діяльність. Найактивніше ці процеси відбуваються в межах рифтової зони. Осадочний покрив незначний, в межах гребеня — практично відсутній, на глибинах представлений карбонатними, вулканогенними та уламковими осадками, нижче 4600 м переважають червоні глини.

СЕРЕДИННООКЕАНІ́ЧНІ ХРЕБТИ́ — лінійно витягнуті гірські споруди на дні океанів, один з основних елементів їхнього рельєфу і геол. структури. Належать до форм рельєфу планетарного масштабу. Займають 17,2% площі *Світового океану*. Заг. протяжність С. х. 60 тис. км. До них належать: *Серединно-Атлантичний хребет, Центральноіндійський хребет, Аравійсько-Індійський хребет, Східно-Тихоокеанське підняття* та ін. С. х. являють собою валоподібні підняття з дуже розчленованими схилами і високими гребенями, розділеними вздовж осі хребтів рифтовими долинами (див. *Рифт*) і системою поперечних розломів. Глибина рифтових долин відносно навколишніх ділянок досягає 2000 м, шир.— 15—60 км. По розломах і рифтових долинах відслонюються базальти і ультраосновні породи. Осадочний покрив малопотужний, представлений карбонатними, вулканогенними, у рифтових ущелинах — уламковими серпентинітовими осадками. С. х. властива активна сейсмічна діяльність і інтенсивний вулканізм. Вважають, що С. х. утворюються внаслідок надходження мантійного матеріалу в рифтові зони в процесі формування складчастих структур і як результат розтягування й спучування земної кори внаслідок серпентинізації (див. *Серпентиніт*) речовини *мантії Землі*. Див. також *Рельєф океанічного дна*. *Є. Ф. Шнюков.*

СЕРЕДИ́НО-БУ́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сум. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,1 тис. км². Нас. 28,8 тис. чол. (1982). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Середина-Буда*. Поверхня району рівнинна. Лежить у межах Поліської низовини. Поклади торфу, крейди. Річки — *Десна* (на зх. межі району) та її прит. *Знобівка* і Свига. Грун-

ти підзолисті та опідзолені. Розташований в зоні мішаних лісів (*Полісся Українське*). Ліси (сосна, дуб, береза, вільха) і чагарники займають 30,9 тис. га. Найбільші пром. підприємства району: серединно-будські металург. обладнання, маслоробний та продовольчих товарів, Зноб-Новгородський конопляний заводи. Комбінат побутового обслуговування (Середина-Буда)

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-картоплярського, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 70,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 48,6 тис. га, сіножаті і пасовища — 21,4 тис. га. Гол. культури: озиме жито, озима пшениця, овес, ячмінь, картопля, льон. У С.-Б. р.— 19 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Зернове, Перемога, Чигинок. Автомоб. шляхів — 255 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Зноб-Новгородське), 24 заг.-осв. та музична школи; 33 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень; дит. санаторій (с. Ситне). 42 клубні установи, 2 кінотеатри, 51 кіноустановка, 38 б-к, музей Великої Вітчизн. війни у с. Старій Гуті. В с. Жиховому С.-Б. р. народився учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 укр. рад. історик Л. Є. *Кизя*. У С.-Б. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1932). *В. І. Корощенко.*

СЕРЕ́ДНЄ — селище міського типу Ужгородського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 20 км від Ужгорода. 3,3 тис. ж. (1982). Текст.-галантерейна ф-ка, соко-винний з-д, винорадгосп, пром. комбінат, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Збереглися руїни замку (13 ст.). Відоме з 14 ст., селище міського типу — з 1971.

СЕРЕ́ДНЄ КВАДРАТИ́ЧНЕ — див. *Квадратичне середнє*.

СЕРЕ́ДНЄ ПРОПОРЦІ́ЙНЕ — *геометричне середнє* двох чисел.

СЕРЕДНИ́ЦЬКИЙ Антін Тимофійович (літ. псевд.— А. Верба та ін.; н. 1.III 1916, с. Вербовець, тепер Лановецького р-ну Терноп. обл.) — укр. письменник і літературознавець у ПНР. Закінчив Варшавський ун-т (1948), де з 1960 викладає на кафедрі укр. філології. З 1963 редагує щорічний «Український календар», що містить матеріали про життя українців у Польщі. Автор оповідань, наук. досліджень про польсько-укр. літ. зв'язки шкільних підручників. *С. І. Білокінь.*

СЕРЕ́ДНІ в математиці, середні значення — величини, що містяться в проміжку між найменшою і найбільшою з даних величин. Див. *Арифметичне середнє, Гармонічне середнє, Геометричне середнє, Зважене середнє n величин, Квадратичне середнє, Математичне сподівання.*

СЕРЕ́ДНІ ВЕЛИЧИ́НИ в статистиці — узагальнюючі показники, що відображають типові розміри кількісно варіюючих ознак якісно однорідних явищ. С. в. відображають рівнодіючу впливу всієї сукупності факторів на варіацію ознаки; характеризують заг. рівень цієї ознаки, віднесений до одиниці сукупності.

Осн. вимогою наук. застосування С. в. в статистиці є те, що середня має характеризувати якісно однорідні сукупності. Тільки за цих умов С. в. є типовою характеристикою ознаки. В противному разі середня стає фіктивною, вона перекручує реальні явища (т. з. огульні середні). С. в. відображає типові розміри ознаки, коли вона базується на масовому спостереженні, на узагальненні великої кількості фактів. Тільки тоді випадкові зміни, що відбуваються з різних причин, не впливають на її значення. Наук. застосування С. в. в статистиці має випливати з діалектичного розуміння категорій загального й індивідуального, масового й одиничного. Залежно від властивостей ознаки і характеру інформації застосовують різні види С. в. У статистиці найчастіше використовують такі С. в.: *арифметичне середнє, геометричне середнє, гармонічне середнє, квадратичне середнє*, а також *моду* і *медіану*. Питання про вибір того або ін. виду середніх розв'язується шляхом аналізу осн. особливостей кількісних відношень, що вивчаються статистикою. Всебічний аналіз явищ базується на широкому використанні системи середніх величин у поєднанні з методом *групувань статистичних*. Див. також *Статистика*. *М. І. Сосновська.*

СЕРЕ́ДНІЙ КУЯ́ЛЬНИК — річка в Одес. обл. УРСР, ліва прит. *Малого Куяльника*. Довж. 53 км, площа бас. 638 км². Тече Причорноморською низовиною. Живлення переважно снігове. У посушливі роки пересихає.

СЕРЕ́ДНІЙ МО́ЗОК — відділ *головного мозку*, розташований між *проміжним мозком* і мостом *ромбовидного мозку*. В процесі еволюції С. м. виник і розвинувся у зв'язку з удосконаленням зору і слуху. Скупчення нервових клітин, пов'язаних з регуляцією цих

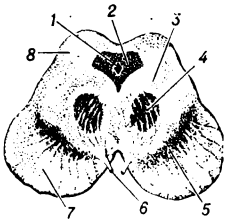

Середній мозок (фронтальний розріз): *1* — водопровід великого мозку; *2* — центральна сіра речовина; *3* — покришка; *4* — червоне ядро; *5* — чорна речовина; *6* — корінець окорухового нерва; *7* — нога великого мозку; *8* — нижній горбик.

СЕРЕДНІЙ РЕМОНТ

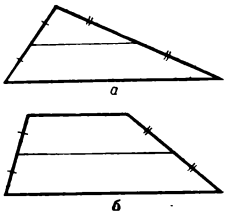

Середня лінія трикутника (*а*) і трапеції (*б*).

Кількість спеціалістів з середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві УРСР, за спеціальностями, 1980, тис.

Всього	3138,3
в т. ч. техніків	1471,6
агрономів, зоотехніків, ветфельдшерів, веттехніків і лісоводів	205,3
плановиків і статистиків	417,1
товарознавців	209,1
юристів	7,6
медичних працівників	457,5
педагогів, бібліотечних і культурно-освітніх працівників	276,8

функцій, утворили мозкові центри зору і слуху. У зародка людини С. м. розвивається з другого (середнього) первинного мозкового міхура, що лежить між зачатками ін. відділів головного мозку. Завдяки такому положенню через С. м. проходять усі нервові волокна, що з'єднують спинний і ромбовидний мозок з переднім мозком. В С. м. розрізняють дах і ніжки мозку. Поверхня даху розділена двома канавками, що перехрещуються, на чотири горбики (чотиригорбикове тіло): верхні два з них містять підкіркові центри зору, а нижні — слуху. Ніжки мозку утворені нервовими волокнами, між якими містяться скупчення *нейронів* — ядра С. м. Найбільші з них — червоне ядро і чорна субстанція — пов'язані з регуляцією руху і тонусу м'язів. Чорна субстанція поділяє ніжки мозку на основу і покриття С. м. В глибині С. м. знаходиться його трубкоподібна порожнина — т. з. водопровід, що з'єднує 4-й і 3-й шлуночки мозку. Скупчення нейронів навколо водопроводу утворюють центральну сіру речовину. В С. м. розташовані ядра нервів, що керують рухом очей, звуженням зіниць тощо. Сітковидний утвір С. м., що є продовженням *ретикулярної формації* довгастого мозку, відіграє важливу роль у регуляції сну і активації мозку під час неспання.

СЕРЕ́ДНІЙ РЕМО́НТ — вид планового ремонту устаткування, механізмів, агрегатів, у процесі якого замінюють або відновлюють деякі деталі, регулюють і випробовують вузли й механізми. Див. *Ремонт*.

СЕРЕ́ДНЯ А́ЗІЯ — 1) Частина азіат. території СРСР. Простягається від Каспійського м. на Зх. до кордону з Китаєм на Сх., між Гіндукушем і Іранським нагір'ям на Пд. та Арало-Іртишським вододілом на Пн. Найхарактернішими рисами природи С. А. є різка континентальність і посушливість клімату, замкненість річкових басейнів (вся територія не має стоку до Світового ок.), панування пустельних і напівпустельних ландшафтів. У межах С. А. підносяться найвищі в СРСР гори (*Памір, Тянь-Шань*), разом з тим у днищах западин — найнижчі точки країни: *Каратіє* (—132 м), Акчакая (—80 м). С. А. включає також *Туранську низовину* з піщаними пустелями *Каракуми, Кизилкум*, Мойинкум, *Казахський дрібносопковик* та гори *Копетдаг*. З корисних копалин є нафта, газ, золото, кольорові й рідкісні метали. Найбільші озера — *Аральське море* і *Балхаш*, ріки — *Амудар'я, Сирдар'я, Ілі*. У горах С. А. проявляється висотна поясність ландшафтів (від пустельних передгірних рівнин до альп. луків, холодних пустель, вічних снігів і льодовиків у високогір'ї). Значні площі здавна зрошуються. С. А.— основний в СРСР район бавовництва, рисосіяння, шовківництва, субтропічного плодівництва і пасовищного тваринництва.

Назву «Середня Азія» було запроваджено замість застарілого поняття «Туркестан» після нац. розмежування цієї території 1924—25. 2) Територія, що включає Киргизьку РСР, Таджицьку РСР, Туркменську РСР та Узбецьку РСР (див. окремі статті), які утворюють Середньоазіатський економічний район. *О. Ю. Пославська.*

СЕРЕ́ДНЯ КРИВИ́НА — одна з характеристик викривлення *поверхні* в *околі* точки. С. к. дорівнює півсумі гол. *кривин* поверхні в цій точці. Якщо С. к. дорівнює нулеві в кожній точці поверхні, то вона наз. *мінімальною поверхнею*.

СЕРЕ́ДНЯ ЛІ́НІЯ трикутника, трапеції — відрізок, що сполучає середини двох сторін *трикутника* (мал., *а*) або бічних сторін *трапеції* (мал., *б*). С. л. трикутника паралельна його третій стороні і дорівнює її половині; С. л. трапеції паралельна її основам і дорівнює їхній півсумі.

СЕРЕ́ДНЯ НО́РМА ПРИБУ́ТКУ — рівна *норма прибутку* на однаковий за величиною капітал, незалежно від того, в яку галузь виробництва він вміщений. Дорівнює відношенню сукупної *додаткової вартості* до сукупного капіталу, авансованого класом капіталістів і вкладеного в усі галузі капіталістичного г-ва. Див. *Ціна виробництва*.

СЕРЕ́ДНЯ ОСВІ́ТА — сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для участі в суспільно корисній праці незалежно від майбутньої професії та для одержання спец. освіти. Зміст С. о. відбиває сусп. потреби і рівень розвитку науки. С. о. включає елементарну *загальну освіту*; вона є основою, на якій будується будь-яка галузь *вищої освіти*. Поряд із загальною існує *середня спеціальна освіта*. С. о. дає юрид. право вступу до *вищих учбових закладів*. С. о. бере свій початок з давніх часів (див. розділ «Освіта» у ст. *Візантія, Римське виховання, Спартанське виховання*). В 15—16 ст. визначається система С. о., відома під назвою *класичної освіти* з осн. типом навч. закладів — *гімназіями*. В 16—17 ст., крім гімназій, у країнах Зх. Європи поширилися *коледжі, колежі, ліцеї* тощо. В 18 ст. з розвитком пром-сті, техніки й торгівлі, формуванням нових екон. відносин у суспільстві розвивається *реальна освіта*. В дореволюц. Росії і на Україні заг. С. о. здійснювалась у серед. школах різного типу: гімназіях, *реальних училищах, комерційних училищах*, станових дворянських школах (*кадетських корпусах, інститутах шляхетних дівчат* та ін.), *духовних навчальних закладах* (*єпархіальних училищах, семінаріях* та ін.), *колегіумах* тощо.

В СРСР С. о. спочатку забезпечували школи з дев'ятирічним строком навчання з профес. ухилом у старших класах (індустріальним, пед., с.-г., кооперативним та ін.); 1934 в країні запроваджено єдину *середню школу* з десятирічним строком навчання. Згодом виникли нові типи серед. шкіл: *школи робітничої молоді, школи сільської молоді, суворовські училища, нахімовські училища, школи-інтернати, професійно-технічні навчальні заклади, технікуми*. Кожний етап розвитку С. о. в країні характеризувався не тільки збільшенням кількості навч. закладів, форм її здобуття, а й оновленням змісту освіти з урахуванням досягнень науки й техніки, зростаючих вимог соціалістичного суспільства, вдосконаленням організації і методів навчання, поширенням передового пед. досвіду роботи шкіл і вчителів по навчанню і комуністичному вихованню підростаючого покоління. В СРСР завершено перехід до обов'язкової середньої освіти.

В. Г. Постовий.

СЕРЕ́ДНЯ СПЕЦІА́ЛЬНА ОСВІ́ТА — сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для роботи спеціаліста середньої ланки в різних галузях нар. господарства, освіти й культури; одна з форм *професійної освіти*. Для ряду спеціальностей — вищий ступінь професійної підготовки (артист балету, цирку, деякі художні спеціальності).

В СРСР С. с. о.— органічна частина системи *народної освіти*, самостійний ступінь *загальної освіти*, один із шляхів здійснення загальної середньої освіти. С. с. о. здійснюється на базі *восьмирічної школи* або *середньої школи* із 490 спеціальностей у серед. спец. навч. закладах — *технікумах* та училищах з відривом (денна форма) і без відриву від виробництва (вечірня або заочна форми). Комплекс і обсяг навч. дисциплін, строки навчання для кожної спеціальності визначаються *навчальними програмами* та навч. планами, що затверджуються для всієї системи С. с. о. Міністерством вищої і серед. спец. освіти СРСР. Строк денного навчання для тих, хто закінчив 8-річну школу,— 3—4, для випускників серед. школи — 2—3 роки (у вечірній і заочній системах навчання на рік більше). Учні денних відділень отримують держ. *стипендію*, вечірніх та заочних — користуються рядом пільг. Після захисту *дипломного проекту*

Прийом і випуск спеціалістів середніми спеціальними навчальними закладами за галузевими групами навчальних закладів УРСР 1981, тис.

	Прийом	Випуск
Всього	254,1	240,1
Денні відділення	158,9	150,7
Вечірні відділення	21,5	17,6
Заочне навчання	73,7	71,8
За галузевими групами навчальних закладів:		
промисловості і будівництва	100,2	89,4
транспорту і зв'язку	21,8	21,1
сільського господарства	33,8	33,3
економіки і права	44,8	46,4
охорони здоров'я, фізичної культури і спорту	25,2	22,8
освіти	24,1	23,0
мистецтва й кінематографії	4,2	4,1

(*дипломної роботи*) або складання держ. екзаменів випускниками серед. спец. навч. закладів видається *диплом* з присвоєнням кваліфікації і призначення на роботу (якщо з 75% предметів оцінки «5», а ін. «4», видається диплом з відзнакою). За рішенням пед. ради 10% випускників надається право вступу на денні відділення вузів безпосередньо після закінчення навч. закладу. Особи з С. с. о. займають посади: майстра зміни, бригадира, десятника, агронома, фельдшера, вчителя молодших класів, вихователя дошкільних закладів тощо. Молоді спеціалісти можуть направлятися і на робочі місця. Підготовка спеціалістів планується відповідно до потреби галузей нар. г-ва в кадрах (по союз. республіках і країні в цілому). В СРСР у 1980/81 навч. р. функціонувало 4383 серед. спец. навч. заклади, у яких налічувалося 4611,6 тис. учнів, зокрема в Укр. РСР — 727 серед. спец. навч. закладів і 803,1 тис. учнів. У 1980 в СРСР підготовлено 1274,7 тис. спеціалістів з С. с. о., у т. ч. в Укр. РСР — 232,2 тис. спеціалістів. Окрема галузь С. с. о. — *військова освіта*. Про історію розвитку й зміст різних галузей С. с. о. див. у ст. *Середня освіта, Педагогічна освіта, Медична освіта, Музична освіта* та ін., про сучас. С. с. о. в окремих країнах — у розділах Освіта, Народна освіта у відповідних статтях.

Літ.: Кузьмин Б. А. Техникумы и училища СССР. М., 1974.

Г. П. Захаревич.

СЕРЕ́ДНЯ ТРИВА́ЛІСТЬ ЖИТТЯ́ — кількість років, що їх в середньому має прожити людина за умов даного рівня вікової смертності. С. т. ж. як статистичний показник обчислюють щодо певного моменту на основі реальних співвідношень кількості тих, що живуть, і кількості померлих в окремих вікових групах, використовуючи т. з. таблиці смертності. Величина С. т. ж. залежить від біологічних, соціальних, економічних та ін. умов життя населення (див. *Народонаселення*). Вона опосередковано характеризує *життєвий рівень* населення, стан розвитку мед. науки, мед. обслуговування тощо. За роки Рад. влади в СРСР досягнуто підвищення С. т. ж. Наприкінці 70-х рр. в СРСР, у т. ч. в УРСР, С. т. ж. для новонароджених становила бл. 70 років (1896—97 по 50 губерніях Європ. частини Росії С. т. ж. становила 32 роки, в т. ч. для чоловіків — 31, для жінок — 33 роки). В СРСР, як і в ін. країнах з високою С. т. ж., вона вища для жінок, ніж для чоловіків. Успіхи профілактики і лікування захворювань, зниження смертності, досягнення *геронтології* мають привести до дальшого зростання С. т. ж. Показник С. т. ж. широко застосовують не лише для наук. аналізу доживання, а й для розрахунків екон. характеру, зокрема (обґрунтування меж пенсійного віку. Показник С. т. ж. можна деталізувати, зокрема визначити показники серед. тривалості перебування поколінь у різних станах екон. активності.

В. С. Стешенко.

СЕРЕ́ДНЯ ТУНГУ́СКА — ріка у Сх. Сибіру, права притока Єнісею. Див. *Тунгуска Підкам'яна.*

СЕРЕ́ДНЯ ШКО́ЛА загальноосвітня єдина трудова політехнічна — в СРСР основна ланка в системі *народної освіти*; навчально-виховний заклад, що дає загальну *середню освіту* або спеціальну (професійну) освіту, знання, уміння й навички, необхідні для роботи в різних галузях нар. господарства, а також право вступу до *вищих учбових закладів*, на старші курси і в особливі групи серед. спец. навч. закладів (див. *Середня спеціальна освіта*). Завдання С. ш.: озброєння учнів глибокими знаннями основ наук відповідно до вимог сусп. і науковотех. прогресу, формування в молодого покоління марксистсько-ленінського світогляду, виховання соціалістичного інтернаціоналізму, рад. патріотизму, високих моральних якостей; забезпечення всебічного гармонійного розвитку учнів, підготовка до активної трудової й громадської діяльності, свідомого вибору професії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, навчання в С. ш. будується на базі *восьмирічної школи*. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* (1973) встановлено такі основні типи С. ш.: середня заг.-осв. трудова політех. школа з виробничим навчанням, школи з поглибленим вивченням окремих предметів, *школи з подовженим днем, школи-інтернати,* вечірні (змінні) і заочні школи працюючої молоді (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*); для дітей і підлітків, які потребують лікування, — *школи-санаторії, лісові школи* та ін.; для дітей з дефектами фізичного чи розумового розвитку є С. ш. інтернатного типу (див. *Спеціальні школи* для аномальних дітей, *Школа для сліпих, Школа для глухих*). Сучас. 10-річна С. ш. є єдиною трудовою політехнічною. В регіонах, де навчання проводиться не рос. мовою, з дозволу Ради М-в СРСР може встановлюватися 11-річний строк навчання. Після закінчення С. ш. учні одержують *атестат про середню освіту,* після закінчення С. ш. з виробничим навчанням разом з атестатом — свідоцтво про здобуття виробничої кваліфікації. Випускники С. ш., які особливо відзначились, нагороджуються *золотою медаллю* «За відмінні успіхи в навчанні, праці і за зразкову поведінку»; ті, хто досяг успіхів у вивченні окремих предметів, — похвальною грамотою «За особливі успіхи у вивченні окремих предметів». Див. також ст. *Школа, Режим шкільний, Навчальний рік, Навчальний процес, Навчальна програма, Загальна освіта, Політехнічна освіта, Професійна освіта.*

Літ.: Прокофьев М. А. Советская общеобразовательная школа на современном этапе. М., 1975.

В. Г. Постовий.

СЕРЕДНЯ́К, середнє селянство — класовий прошарок *селянства,* що займає проміжне становище між біднотою (див. *Біднота селянська*) і *куркульством*. С. володіють відносно невеликими ділянками землі на правах власності або *оренди,* деякими *знаряддями виробництва,* обробляють землю власною працею. Інколи використовують *найману працю*. Виникнення С. пов'язане з розвитком капіталістичних відносин у с. г. і розшаруванням селянства. Більшість С. перетворюється на бідноту та батраків і лише незначна частина їх поповнює куркульство. В царській Росії С. становили 20% усього селянства, зокрема на Україні — 24,2%. Велика Жовтн. соціалістична революція докорінно змінила соціально-екон. становище С. На основі ленінського *Декрету про землю,* за яким трудящому селянству було передано в користування землю, худобу, реманент, розгорнувся процес осереднячування села. С. став на селі центр. фігурою. Політика Комуністичної партії і Рад. д-ви була спрямована на залучення С. до соціалістичного будівництва. В основу її було покладено ленінське вчення про *союз робітничого класу і селянства*. Якщо в період підготовки соціалістичної революції партія брала курс на нейтралізацію С., то вже 1919 перейшла до політики тісного союзу з С. при опорі на бідноту в боротьбі проти куркульства. В процесі *колективізації сільського господарства* С. пішли в колгоспи і разом з усім трудовим селянством перетворилися на колгоспне селянство.

СЕРЕДНЬОАЗІА́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1916 — виступ пригноблених народів Середньої Азії і Казахстану в період *першої світової війни 1914—18* проти колоніальної політики царизму. Приводом до С. п. став царський указ, оголошений у червні 1916, про мобілізацію мусульманського населення в армію і на тилові роботи. С. п. було спрямоване проти царської влади, імперіалістичної війни, а також проти місц. адміністрації. Почалося стихійно як антиколоніальне, антивоєнне, поступово переросло в антифеодальне. Осн. рушійними силами повстання були *дехкани* і скотарі, а також робітники і ремісники. Почалося 4 (17).VII 1916 в Ходженті (тепер м. Ленінабад). Згодом охопило Самарк., Сирдар., Ферг., Закаспійську, Акмолінську, Семипал., Семиріченську, Тургайську, Урал. області. В 2-й пол. листопада чисельність повстанців досягла 50 тис. Найбільшого розвитку повстання набуло в Казахстані (особливо в Тургайській обл.), де його очолили *Амангельди Іманов* і А. *Джангільдін*. До кін. 1916 повстання було жорстоко придушене царськими військами. Однак у Закаспійській обл. воно тривало до кін. січня 1917.

СЕРЕДНЬОВІ́ЧНЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво часів раннього феодалізму в зх.-європ. (5—14 ст.) і сх.-європ. (10—17 ст.) країнах та мистецтво доби феодалізму в країнах Сходу.

СЕРЕДНЬОВІ́ЧЧЯ, середні віки — прийняте в істор. науці позначення періоду світової історії, який заступає історію стародавнього світу і передує *новій історії*. Поняття «середньовіччя» з'яви-

«СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ТЕОРІЯ»

лось у італ. істориків-гуманістів у 15—16 ст., ствердилося в науці з 18 ст. Марксистська істор. наука розглядає С. як епоху *феодалізму;* межею між старод. часом і С. вважає падіння Рим. імперії (умовна дата 476), між С. і новою історією — *Англійську буржуазну революцію 17 століття*. Історію С. вивчає *медієвістика*.

«СЕРЕ́ДНЬОГО КЛА́СУ ТЕО́РІЯ» — сучасна буржуазно-реформістська доктрина, прихильники якої (П. Кон, Т. Маршалл, Дж. Бернард, Д. Коул, Р. *Арон* та ін.) твердять, нібито капіталізм став або стає безкласовим суспільством, суспільством «єдиного середнього класу», який розчинив у собі всі соціальні верстви, насамперед *буржуазію* і *робітничий клас*. Грунтуючись на антинаук. концепції *соціальної стратифікації*, прихильники «С. к. т.» беруть за критерій для визначення соціальної належності зайнятість, прибуток та ін. другорядні фактори, включаючи до «середнього класу» представників різних класів і соціальних груп. Неспроможність цих тверджень бурж. соціологів спростовується тим, що в капіталістич. суспільстві зайнятість, прибуток тощо визначаються основним — відношенням до засобів виробн., а роль службовців та інтелігенції у бурж. суспільстві залежить від того, чиїми союзниками — пролетаріату чи буржуазії — вони виступають у класовій боротьбі. «С. к. т.» спрямована проти марксистсько-ленінського вчення про вирішальну роль робітн. класу в революц. перетворенні дійсності.

Л. В. Гиберський.

«СЕРЕ́ДНЬОГО РІ́ВНЯ ТЕО́РІЯ» — термін, яким у сучас. бурж. *соціології* позначають теоретичні побудови, що є опосередковуючою ланкою між загальносоціологічною теорією й емпіричним дослідженням. Термін запровадив Р. *Мертон* у зв'язку з осмисленням методологічної кризи, яку переживає *емпіризм* у сучас. бурж. соціології, і визнанням необхідності теор. узагальнень у соціальних науках. Проте, виходячи з методологічних засад *позитивізму*, Мертон та ін. представники бурж. емпіричної соціології принципово заперечують можливість загальносоціологічної теорії, здатної розкрити об'єктивні закономірності функціонування й розвитку суспільства як цілісної системи. Науковими вони вважають лише поняття, які є безпосередніми узагальненнями емпіричних даних, а можливості теор. аналізу суспільного життя обмежують лише описом окремих явищ поза зв'язком із соціальним цілим. У марксист. соціологічній л-рі термін «середнього рівня теорія» часом вживається для позначення спец. соціологічних теорій, за допомогою яких вивчають конкретні сусп. процеси, соціальні групи та інститути і які будуються на засадах *історичного матеріалізму* і є важливою формою зв'язку з емпіричним дослідженням соціальної дійсності.

СЕРЕДНЬОДНІПРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура племен *бронзового віку*, пам'ятки якої поширені на території Середнього та Верхнього Придніпров'я. Датується 2-ю пол. 3-го — 1-ю пол. 2-го тис. до н. е. Виділив її 1927 В. О. *Городцов*. С. к. склалася на Правобережжі Дніпра. В кін. 3-го тис. до н. е. племена С. к. розселилися на Верх. Подніпров'ї і асимілювали місц. неолітичне населення. Етапи розвитку: ранній (24—22 ст. до н. е.), середній (22—17 ст. до н. е.), пізній (17—15 ст. до н. е.). На поселеннях відкрито залишки наземних жител з кам'яними вогнищами. Досліджено поховання в курганних і грунтових могильниках з трупопокладеннями і трупоспаленнями. Племена С. к. виготовляли кам'яні (в т. ч. крем'яні), бронзові знаряддя праці, зброю та прикраси, а також глиняний посуд, орнаментований відбитками шнура, прокресленими лініями, наколами. Металеві предмети виготовляли з металу кавказького і карпато-дунайського походження. Основою г-ва носіїв С. к. було скотарство і землеробство. Вони мали широкі зв'язки з сусідніми та віддаленими племенами. Їхній суспільній устрій — патріархально-родовий лад з ознаками майнової нерівності. С. к. входила до складу *шнурової кераміки культур* Європи, носіями яких, як вважають, були предки слов'ян, балтів і германців.

Літ.: Пассек Т. С. К вопросу о среднеднепровской культуре. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1947, в. 16; Артеменко И. И. Среднеднепровская культура. «Советская археология», 1963, № 2; Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967; Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. К., 1974.

І. І. Артеменко.

СЕРЕДНЬОДУНА́ЙСЬКА РІВНИ́НА — у басейні середньої течії Дунаю, в межах Угорщини (більша частина), Чехословаччини, Румунії, Югославії, Австрії та в Закарп. обл. УРСР (*Закарпатська низовина*). Пл. майже 200 тис. км². Займає міжгірне зниження, обмежоване Альпами, Карпатами, Динарським нагір'ям. Вис. до 100—200 м. Поверхня плеската чи злегка погорбована. Складена вапняками, пісковиками, глинами; поширені алювіальні піски та *лес*. Клімат помірно континентальний, на сході — посушливий. Опадів 500—600 мм, у горах — до 900 мм на рік. Переважають чорноземи. Більшу частину С. р. розорано, є ділянки лісостепової рослинності (гол. чин. у передгір'ях). Густо заселена. Розвинуте землеробство.

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР, середньонадніпрянські говірки — говір укр. мови. Належить до її південно-східного наріччя. Поширений в осн. на Пд. Київ. обл., в Черкас., Полтав., частково Сумській областях. На базі С. г. сформувалася сучасна укр. *літературна мова*. Основні фонетичні, граматичні й лексичні риси говірок збігаються з літ. нормою. Специфічні особливості є вузьколокальними. Характерні риси С. г. у фонетиці: приголосні т, д, с, з, н, л, ц перед і, що походить з о, та в назовному відмінку прикметників і займенників поряд з м'якою вимовою мають і тверду чи напівм'яку (т'ік — тік — тік, л'ій — лій — лій, бо́с'і — бо́сі — бо́сі), у частині говірок поширені м'які шиплячі перед а в словоформах типу «лош'а́», «кач'а́», «б'іж'ат'», «с'п'іш'ат'», альвеолярний л (ли́па, лоза́, галу́шка), м'який р' (гр'ад, р'а́ма, база́р'); у морфології: в частині говірок іменники з суфіксом -ин- мають у назовному відмінку множини флексію -е(сел'а́не), у деяких іменниках у давальному й місцевому відмінках множини — -ім, -іх (ко́н'ім, л'у́д'ім, на ко́н'іх, л'у́д'іх), спостерігається вплив твердої групи іменників на м'яку (во́л'ойу, кон'о́м), а в прикметниках навпаки — м'якої на тверду (б'іл'ій, гру́б'ій), присвійні прикметники в назовному відмінку множини часто мають паралельні закінчення -и та -і (ма́ти'ри'ни — ма́ти'ри'н'і), інфінітив співіснує в двох варіантах (ходи́ти — ходи́т', бу́ти — бут'), у ряді говірок у 1-й особі однини теперішнього часу дієслів 2-ї дієвідміни немає чергування д, т, з, с із шиплячими (вод'у́, крут'у́, воз'у́), в 3-й особі дієслів 2-ї дієвідміни втрачається закінчення -т' (хо́де, про́се), а в 3-й особі дієслів 1-ї дієвідміни закінчення скорочується (ду́ма, слу́ха, пита́), замість прийменника (і префікса) «від» уживається переважно «од» (оддати, од ха́ти). Є своєрідна лексика: ви́в'ід — «димар», бе́лебен' — «незаросле горб», ви́ярок — «неглибоке провалля» тощо.

А. М. Залеський.

СЕРЕДНЬОРОСІ́ЙСЬКА ВИСОЧИ́НА — в центрі Європ. частини СРСР, у межах *Східно-Європейської рівнини*. Осн. її частина лежить в РРФСР, пд.-зх. відроги — на тер. України. Довж. бл. 1000 км, шир. до 500 км. Щодо рельєфу С. в. являє собою хвилясте плато з пересічними висотами 200—250 м, макс. — 293 м. Поверхня значно розчленована. Поширені карстові (див. *Карст*) западини, місцями *зсуви*. В основі С. в. залягають докембрійські породи Воронезького кристалічного масиву. На Пн. височина складена девонськими й кам.-вуг. вапняками, що перекри-

Середньодніпровська культура.
Речі з пам'яток:
1—5 — глиняні горщики;
6,8 — бронзові підвіска і браслет;
7, 11 — кам'яні сокири;
9 — янтарне намисто;
10 — крем'яна сокира;
12 — рогова шпилька.

ваються піщано-глинистими юрськими і крейдовими відкладами, на Пд.— відкладами юрського, крейдового, палеогенового і неогенового віку (піски, пісковики, крейда, глини). Значні площі вкриті лесовидними суглинками та *лесом*, трапляються моренні відклади (див. *Морена*). Корисні копалини — залізна руда *Курської магнітної аномалії*, бурі залізняки, буре вугілля, глини, біла крейда, фосфорити та ін. На С. в. беруть початок численні річки, що належать до бас. Чорного (Десна з Сеймом, Псел, Ворскла), Азовського (Дон з Сіверським Дінцем) і Каспійського (Ока з притоками) морів. Височина розташована в межах трьох природних зон — мішаних лісів, лісостепової і степової. У грунтовому покриві переважають чорноземи та сірі лісові грунти. Лісистість змінюється від 9 до 11%. Лісові масиви (дуб, ясен, липа, сосна) збереглися гол. чин. по річкових долинах, місцями — на межиріччях. Ділянки цілинних злаково-різнотравних степів — у Центральночорноземному заповіднику імені В. В. Альохіна. Значну частину С. в. розорано. Густо населена. *В. І. Галицький.*

СЕРЕДНЬОСИБІ́РСЬКЕ ПЛОСКОГІ́Р'Я — в центр. частині Пн. Азії, в межах Якут. АРСР, Краснояр. краю та Ірк. обл. РРФСР. Лежить між річками *Єнісе́єм* на Зх. і *Леною* на Сх., з Пн. оточене Пн.-Сибірською низовиною, з Пд. — горами Сх. Саяну, Прибайкалля та Забайкалля. Площа бл. 3,5 млн. км². У рельєфі переважають плоскі широкі межиріччя з пересічною вис. 500—700 м. Найбільше підняті ділянки — плато Путорана (1701 м), *Єнісейський кряж* (1104 м). Складене переважно палеозойськими відкладами, прорваними *інтрузіями* основних порід (базальти, діабази, габро-діабази), лише подекуди виходять на поверхню породи докембрійського фундаменту *Сибірської платформи*. З корисних копалин є кам. вугілля, заліз., нікелеві й мідні руди, золото, алмази, природний газ, графіт тощо. Клімат різко континентальний. Опадів 200—500 мм на рік (на плато Путорана—до 700—800 мм). Поширена *багаторічна мерзлота*. Поверхня С. п. розчленована глибокими долинами приток Єнісею та Лени. Річки С. п. мають величезні запаси гідроенергії (на р. Ангарі — Іркутська ГЕС та *Братська ГЕС*). Більша частина С. п. лежить у зоні тайги (переважають модринові й соснові ліси), у пд. частині є ділянки лісостепової та степової рослинності. З тварин характерні північний олень, лось, бурий ведмідь, білка, соболь; з птахів — глухар, рябчик. Річки багаті на рибу.

СЕРЕДНЬОСТО́ГІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *мідного віку*, поширена в степовому Придніпров'ї, басейні Сіверського Дінця і Нижньому Подонні. Назва походить від урочища Середній Стіг (тепер у межах м. Запоріжжя), де було розкопано поселення цієї культури. Серед пам'яток С. к. інтерес становлять окремі шари поселення *Молюхів Бугор, Олександрійського поселення, Дерії́вське поселення і могильник* на Дніпрі та багато інших. Досліджені також могильники Олександрійський, Ігренський та ін. При розкопках могильників виявлено поховання з обрядом трупопокладення на спині з підігнутими ногами. В пам'ятках С. к. знайдено гостродонні посудини з високою шийкою, оздоблені гребінцевим, шнуровим та ін. орнаментом, бойові молоти з рогу оле-

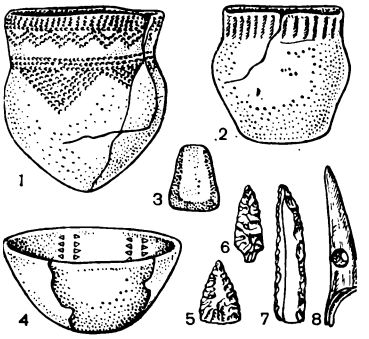

Середньостогівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2 і 4 — глиняний посуд; 3 — кам'яна сокира; крем'яні знаряддя: 5 і 6 — наконечники стріл, 7 — ніж; 8 — гарпун з рогу тварини.

ня, тесла, мотики, псалії, глиняні статуетки людини, фігурки кабана, риби, крем'яні ножі, наконечники списів, мідні прикраси тощо. В розвитку культури, що існувала від серед. 4-го до серед. 3-го тис. до н. е., виділяється 2 осн. періоди: раніший — т. з. дошнуровий, або волоський, і пізніший — шнуровий, або дерії́вський. Осн. заняттям племен С. к. було скотарство (розводили, гол. чин., коней, яких одними з перших в Європі приручили для верхової їзди).

Літ.: Телегін Д. Я. Середньостогівська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

Д. Я. Телегін.

СЕРЕДО́ВИЩЕ в біології — сукупність умов, в яких існують організми. В *екології* під С. розуміють сукупність зовн. умов існування організмів та їх угруповань (зовн., чи навколишнє, С.). Окремі елементи С.— *екологічні фактори* поділяють на *абіотичні фактори, біотичні фактори* та *антропічні фактори*. В реальному С. всі екологічні фактори діють комплексно, але дія окремих факторів має свої відмінності. Найважливішими з абіотичних факторів є ті, що представлені в С. в мінімальній кількості — т. з. лімітуючі фактори (напр., недостатня кількість тепла у високих і низьких широтах або води у пустелях). Вплив біотичних факторів виявляється тим сильніше, чим вища щільність *популяції* (напр., при масовому розмноженні окремих видів посилюється конкуренція за їжу і простір, зростає загибель від хвороб). Дія тих чи ін. біотичних факторів С. залежить від властивостей організмів, а також від рівня структурної організації живих систем. Для окремих організмів і їх популяцій С. є умови відповідних *біогеоценозів*, які в свою чергу входять до складу *біосфери*. Саме на цих надорганізмових рівнях проявляється особливо тісна взаємодія абіотичних факторів С. і живих систем, що склалася в процесі *еволюції* життя і забезпечує *кругообіг речовин* на Землі. Розрізняють також водне С., грунтове С. та ін.; стосовно *паразитів*— гостальне С. (організм хазяїна). В фізіології і медицині розрізняють поняття внутрішнього С., до якого відносять кров, лімфу, міжклітинну та ін. рідини організму, за допомогою яких здійснюється *обмін речовин* і координуються фізіол. і біохім. процеси, підтримується *гомеостаз* в організмі тварин і людини. Рідини внутр. С. виконують також важливі *бар'єрні функції*, захищаючи організм від інфекцій, інтоксикацій та ін. негативних впливів зовн. С. У людини і високоорганізованих тварин відповідний стан внутр. С. підтримується внаслідок *нейрогуморальної регуляції*.

Літ.: Кашкаров Д. Н. Среда и сообщество. М., 1933; Штерн Л. С. Непосредственная питательная среда органов и тканей. М., 1960; Наумов Н. П. Экология животных. М., 1963; Одум Е. Основы экологии. Пер. с англ. М., 1975.

О. В. Вікторов-Набоков.

СЕРЕДОСТІ́ННЯ — ділянка *грудної порожнини* людини та ін. ссавців, що знаходиться посередині, між двома серозними плевральними мішками. Розрізняють передній і задній відділи С. В передньому відділі розміщуються *серце, трахея, вилочкова залоза* тощо; в задньому — *стравохід*, великі *вени* тощо. Поділ С. на відділи є умовним. Патологічні процеси виникають, як правило, в певних відділах, що має значення при діагностиці і лікуванні. Закриті або відкриті пошкодження органів С. лікуються хірургічно. Захворювання органів С.: *кісти, пухлини, запалення* тощо.

СЕРЕ́ЖКА — просте *суцвіття*. Типові С. характерні для представників порядку вербових (Salicales) і є похідними *колоса*, від якого відрізняються тим, що бувають тільки одностатевими і опадають разом з віссю суцвіття відразу після цвітіння (тичинкові С.) або після достигання (маточкові С.). Суцвіття представників букових і березових, які часто називають С., належать до складних суцвіть.

СЕРЕНА́ДА (франц. sérénade; першоджерело: італ. sera — вечір) — вокальний або інструмент. муз. твір вітального характеру. Походить від «серени» — вечірньої пісні *трубадурів*, яка виконувалася просто неба на честь коханої. У 17—18 ст. С.— не тільки вокальний, а й інструм. твір типу багаточастинної *сюїти, дивертисменту* для невеликого оркестру або ансамбля (Й. Гайдн, В. А. Моцарт). З 19 ст.— жанр камерно-вокальної музики (Ф. Шуберт, М. Глинка, О. Бородін, П. Чайковський, К. Стеценко, Я. Степовий, В. Косенко); інструментальна сольна п'єса (Ф. Мендельсон-Бартольді, М. Лисенко, А. Аренський); інструм. ансамблевий або оркестровий циклічний твір (Л. ван Бетховен, А. Дворжак, П. Чайковський, О. Глазунов).

В. Д. Тимофєєв.

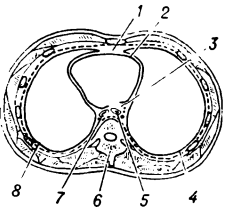

Середостіння (схема горизонтального розпилу тулуба на рівні 6-го грудного хребця): *1* — переднє середостіння; *2* — серцева сумка; *3* — заднє середостіння; *4* — плевральний мішок; *5* — аорта; *6* — хребець; *7* — стравохід; *8*—плевральний мішок.

Сережка тополі чорної. Схема суцвіття сережка.

СЕРЕНГЕ́ТІ — нац. парк на Пн. Танзанії. Пл. 1295 тис. га. Засн. 1951 (тер. взято під охорону 1940). Розташований в зоні Сх.-Африканських розломів, на вис. 920—1850 м, переважно в межах плато Серенгеті. Тер. парку перетинають річки Мбалагеті й Гуруметі з притоками, багато озер. У центр. частині парку — низькотравна *савана* з масивами акаційового лісу. З тварин характерні лев, зебра, жирафа, слон, буйвол; понад 200 видів птахів. В охоронній зоні С.— чорний носорог, леопард, гепард, гієновий собака. Парк має абсолютно заповідну, рекреаційну (див. *Рекреація*) та охоронну зони. Район туризму, мисливства.

В. І. Олешенко.

С. В. Серенсен.

СЕ́РЕНСЕН Сергій Володимирович [16 (29).VIII 1905, Хабаровськ — 2.V 1977, Москва] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, працював в ін-ті бул. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1934—40 — директор), викладав у Київ. авіац. ін-ті (1934—41) і Моск. технологічному авіац. ін-ті (1934—77). В 1941—67 — співробітник Центр. ін-ту авіац. моторобудування, з 1967 — Держ. н.-д. ін-ту машинознавства (Москва). Осн. праці присвячені динамічній міцності деталей машин при змінних навантаженнях, втомленості металів. Розробив критерії міцності металів і несучої здатності елементів конструкцій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1949.

Ю. Сернан.

СЕРЕ́Т — ріка в УРСР, гол. чин. у межах Терноп. обл., ліва притока *Дністра*. Довж. 242 км, площа бас. 3900 км². Тече Подільською височиною у крутих берегах, має звивисте русло; шир. річища у пониззі до 50 м. Воду ріки використовують для технічного водопостачання і зрошування; рибництво. На С. споруджено невеликі водосховища, багато ставків; ГЕС; розташовані міста *Тернопіль, Чортків*.

СЕРЖА́НТ (франц. sergent) — військ. звання молодшого командного складу в збройних силах багатьох держав. Це звання вперше з'явилося у 15 ст. у франц. армії. В Росії чин С. запроваджено в 17 ст. (в рос. регулярній армії існував 1716—98). В Рад. Збройних Силах (з 1940) запроваджено військ. звання: молодший С., С. і старший С. У ВМФ СРСР званню С. відповідає звання старшина 1-ї статті.

СЕРИ́Н, α-аміно-β-оксипропіонова кислота, $HOCH_2CH(NH_2)COOH$ — моноаміномонокарбонова *амінокислота*. Існує у вигляді двох оптично активних — L- і D- і рацемічної — DL-форм. Належить до амінокислот з незарядженими полярними гідроксильними групами. Легко розчинний у воді. С. здатний утворювати ефіри фосфорної і органічних кислот. До ОН-груп С. приєднуються сахарні кільця в *глікопротеїдах*. Майже всі білки містять L-С. С.— замінна амінокислота. Попередником С. в її *біосинтезі* є D-3-фосфогліцеринова кислота (проміжний продукт *гліколізу*). У клітинах С. бере участь у біосинтезі гліцину, метіоніну, триптофану, а також етаноламіну, холіну. Включається в *трикарбонових кислот цикл* через ацетилкофермент А і *піровиноградну кислоту*, яка утворюється при розпаді С. в організмі. С. входить до складу активного центру деяких ферментів, зокрема протеаз.

СЕРИЦІ́Т (від грец. σηρικός — шовковий) — мінерал класу *силікатів*, дрібнолускувата відміна *мусковіту*. Безбарвний або зеленуватого кольору. Блиск шовковистий. С.— породоутворюючий мінерал *метаморфічних гірських порід* та *інтрузивних гірських порід* кислого і середнього складу. Нерідко трапляється також у гідротермальних утвореннях.

СЕРІ́ЙНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — тип організації виробництва, що характеризується одночасним виготовленням на підприємстві широкої номенклатури однорідної продукції, випуск якої повторюється протягом тривалого часу. С. в. найбільш поширене в машинобудуванні і металообробці. Вироби випускають серіями, деталі — партіями. Залежно від величини серії розрізняють великосерійне, середньосерійне і дрібносерійне виробн. Великосерійне виробн. за своїм характером наближається до *масового виробництва*. Дрібносерійне виробн.— перехідна форма від *одиничного виробництва* до випуску продукції дрібними серіями.

СЕ́РІЯ (від лат. series — ряд) — 1) Група однорідних або споріднених за спільними ознаками предметів, явищ, дій тощо. 2) Розряд, категорія цінних паперів, документів, позначених цифрами (рідше літерами). 3) В геології — таксономічна одиниця місцевих стратиграфічних підрозділів. За обсягом відповідає відділові (див. *Відділ* у геології), але може бути й більшою або меншою від нього. С. поділяють на світи (див. *Світа* в геології), вони мають власні геогр. назви (напр., острозька серія рифею).

СЕРКЕБА́ЄВ Єрмек Бекмухамедович (н. 4.VII 1926, Петропавловськ, тепер Каз. РСР) — казах. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1958. У 1951 закінчив Алма-Атинську консерваторію. З 1947 — соліст Казах. театру опери та балету ім. Абая. Партії: Абай («Абай» Жубанова і Хаміді), Амангельди («Амангельди» Тулебаєва), Мазепа («Мазепа» Чайковського), Дон Жуан («Дон Жуан» Моцарта), Олег Кошовий, Володимир Ульянов («Молода гвардія», «Брати Ульянови» Мейтуса). Виступає як камерний і естрадний співак. Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1977.

СЕ́РНАН (Cernan) Юджін (н. 14.III 1934, Чікаго) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ. Закінчив (1956) ун-т ім. Пердью (Лафейєтт, шт. Індіана) і військ.-мор. школу США у Монтереї (шт. Каліфорнія). З 1963 — у групі астронавтів. Разом з Т. *Стаффордом* 3—6.VI 1966 здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-9». Під час польоту С. виходив у космос. Разом з Т. Стаффордом і Дж. *Янгом* 18—26.V 1969 здійснив обліт Місяця на косміч. кораблі «Аполлон-10». Місячна кабіна з С. і Т. Стаффордом, що відокремилась від космічного корабля, вийшла 21 травня на орбіту штучного супутника Місяця і перебувала на віддалі 15 км від поверхні Місяця. Після стикування місячної кабіни з космічним кораблем екіпаж повернувся на Землю. 7—19.XII 1972 разом з Х. *Шміттом* і Р. *Евансом* здійснив політ на Місяць як командир космічного корабля «Аполлон-17». Місячна кабіна з С. і Шміттом опустилась на поверхню Місяця 11.XII 1972 у районі гір Тавр і кратера Літтров. При переміщенні по Місяцю астронавти користувались місяцеходом.

СЕ́РНО-СОЛОВ'Ю́ВИЧІ — рос. революц. демократи; були в числі організаторів «*Землі і волі*» 60-х рр., брати. Микола Олександрович [13 (25).XII 1834, Петербург — 14 (26).II 1866, Іркутськ]. Закінчив Олександрівський ліцей у Петербурзі (1853). В 1853—59 — на держ. службі. В 1860 за кордоном зблизився з О. І. *Герценом* і М. П. *Огарьовим*, співробітничав у виданнях *Вільної російської друкарні*. Восени 1861 — навесні 1862 в Петербурзі був членом ЦК «Землі і волі», один з авторів її програмних документів, сприяв розвиткові зв'язків між петерб. і лондон. центрами рос. визвольного руху. Став одним з найближчих соратників М. Г. *Чернишевського*. Мав зв'язки з революц. демократами України. Заарештований 7 (19).VII 1862, ув'язнений у Петропавловській фортеці, за «процесом 32-х» відправлений на довічне заслання до Сибіру. Олександр Олександрович [15 (27).VII 1838, Петербург — 4 (16).VIII 1869, Женева]. Закінчив Олександрівський ліцей (1857). В 1861 — у складі центру «Землі і волі». В 1862 виїхав за кордон, де залишався до кінця життя, засуджений за «процесом 32-х» на довічне вигнання. В 1867 вступив у Женевську секцію 1-го Інтернаціоналу. Виражав погляди лівого крила рос. революц. еміграції. Листувався з К. Марксом. Покінчив життя самогубством.

СЕРОДІАГНО́СТИКА (від лат. serum — сироватка і *діагностика*) — метод лабораторної діагностики, заснований на здатності *антитіл* сироватки крові людини і тварин специфічно реагувати з відповідними *антигенами*. Використовується С. для виявлення інфекційних захворювань, для визначення *групи крові*, а також у судово-медичній практиці (для з'ясування характеру кров'яних плям). Для С. специфічними є *серологічні реакції*. С. має велике значення при виявленні атипових і прихованих випадків інфекційних і венеричних захворювань, застосовується при дослідженні вагітних, *донорів*, працівників харчоблоків і дитячих закладів. С. використовують також при дослідженні тварин, які можуть бути джерелом інфекції.

У ветеринарії С.— метод масової діагностики *інфекційних хвороб* тварин, який дає змогу розпізнавати хворобу ще до появи клінічних ознак; часто комбінують з проведенням алергіч. реакцій (при *бруцельозі, сапі*). У рослинництві С. використовують для виявлення зараження рослин збудниками хвороб, видової діагностики грибів, бактерій, вірусів та оцінки стійкості рослин проти різних хвороб.

К. Ф. Чернушенко (С. в медицині).

СЕРО́ЗНА ОБОЛО́НКА (від лат. serum — сироватка) — оболонка внутрішніх органів і порожнин тіла (*очеревина, плевра, перикард, епікард*) хребетних тварин і людини. Складається з *мезотелію*, під яким лежить сполучнотканинний шар. Виділяє серозну рідину, що полегшує рухи внутр. органів; виконує захисну функцію (див. *Бар'єрна функція*). При *перитоніті, плевриті, перикардиті* та ін. захворюваннях функції С. о. порушуються.

СЕРОЛОГІ́ЧНІ РЕА́КЦІЇ — реакції, що застосовуються для *серодіагностики*. С. р. є результатом взаємодії *антигена* з *антитілом*, яка може виявитися як в умовах спеціального твердого середовища (*агар-агар* та ін.), так і рідкого. Сполучення антигена і антитіл потребує додержання певних умов: наявності електролітів у середовищі, температурного режиму (37°, 18—20° або 4—5°), оптимального співвідношення інгредієнтів середовища. Антигеном при С. р. служать завись живих або вбитих мікроорганізмів, білки мікробів або тканин, токсини мікробів, *еритроцити, лейкоцити*. В деяких випадках антигеном можуть бути й чужорідні еритроцити (напр., еритроцити барана, оброблені розчиненими білками або полісахаридами мікробів, хім. речовинами). Антитіла містяться в сироватці крові (сироватка досліджуваних людини або тварини чи спеціальна діагностична сироватка). С. р. виявляються в склеюванні антигена (реакція аглютинації, гемаглютинації) або випадінні в осад (реакція преципітації), втраті рухомості мікроорганізму (коли антигеном є мікроорганізм, здатний рухатися — реакція іммобілізації), нейтралізації токсинів (реакція нейтралізації), посиленні *фагоцитозу* (реакція опсонізації) та ін. В деяких випадках для виявлення антигенів або антитіл в крові чи тканинах використовуються сироватки і антисироватки, мічені флюорохромами або ізотопами (реакція імунофлюоресценції і радіоімунотест). Більшість С. р. високоспецифічні і чутливі, але від наявності у різних видів бактерій, вірусів і тканин заг. антигенів можуть спостерігатися неспецифічні реакції. С. р. застосовуються для діагностики інфекційних захворювань у людини і тварини (холери, черевного і висипного тифів, дизентерії, *кандидамікозу*, сифілісу, гонореї, *туляремії, токсоплазмозу* та ін.), для визначення *груп крові*, виявлення специфічності антитіл до тканинних і лейкоцитарних антигенів, в судовій медицині, в наук. дослідженнях тощо. Див. також *Серологія, Серотерапія, Сироватки імунні*.

К. Ф. Чернушенко.

СЕРОЛО́ГІЯ (від лат. serum — сироватка і грец. λόγος — слово, вчення) — розділ *імунології*, що вивчає фізичні, хімічні та біологічні властивості сироватки крові людини та тварин. С. як вчення бере початок з 90-х рр. 19 ст. з праць нім. вченого Е. Берінга і япон. С. Кітасато, які вперше виявили у крові речовини (антитоксини), що нейтралізують правцеві та дифтерійні токсини. В 1891 ці вчені вперше застосували протидифтерійну сироватку з лікувальною метою. Їх вважають засновниками *серотерапії*. В цей період були розроблені методи визначення антитіл, основані на принципах реакцій *лізису* (нім. бактеріолог Р. Пфейффер, вітчизн. вчений В. І. Ісаєв, 1894, франц. вчений Ж. Борде, 1895), *аглютинації* (франц. вчений Ф. Відаль, 1896), *преципітації* (нім. вчений Р. Краус, 1897, рос. вчений Ф. Я. Чистович, 1899) і впроваджені в *серодіагностиці*. Франц. вчений Е. Ру (1894) запропонував метод виготовлення антидифтерійної кінської сироватки, що дало можливість широко застосовувати її в лікувальній практиці. З відкриттям у 1901 австр. вченим К. Ландштейнером *груп крові* з'явився новий напрям у С.— вчення про ізоантитіла (подібні антитілам). Розвиток С. в нашій країні пов'язаний з іменами вітчизн. вчених І. І. *Мечникова*, М. Ф. *Гамалії*, Ф. Я. Чистовича, І. А. Кричевського, Л. О. *Зільбера*, А. Ф. Білібіна, Г. П. Руднєва, К. В. Буніна, П. Ф. Здродовського та ін. Осн. завданнями С. є: розробка методів одержання високоспецифічних діагностичних, лікувальних і профілактичних сироваток; розробка серологічних методів дослідження з діагностичною і науковою метою в інфекційній і неінфекційній імунології, *епідеміології* (для виявлення джерела інфекції та шляхів її передачі, визначення ефективності *вакцинації*, вивчення інтенсивності імунологічних і алергічних реакцій при різних видах захворювань); розробка методів *серопрофілактики* і серотерапії інфекційних захворювань і їх ускладнень, вивчення механізмів утворення антитіл, їх властивостей, особливостей взаємодії з антигеном. Див. також *Серологічні реакції, Сироватки імунні*.

Літ.: Моргунов И. Н., Супоницкая В. И. Гуморальные факторы иммунологической реактивности организма. К., 1975; Серологическая диагностика бактериальных инфекций. М., 1976; Никитин В. М. Справочник серологических реакций. Кишинёв, 1977; Вопросы серологической диагностики. Алма-Ата, 1980.

К. Ф. Чернушенко.

СЕРОПРОФІЛА́КТИКА (від лат. serum — сироватка і *профілактика*) — спосіб запобігання інфекційним захворюванням людини і тварин шляхом застосування *сироваток імунних* або *гамма-глобулінів*, що містять антитіла проти відповідних збудників. Показанням для С. є контакт з хворими на інфекційні захворювання чи наявність забруднених ран. Застосовується для профілактики *правця*, анаеробних інфекцій, *сибірки*, післяопераційних гнійних ускладнень, *кору, гепатиту вірусного* та ін. Введення імунних препаратів відразу ж створює пасивний *імунітет*, що зберігається протягом 3—4 тижнів. С. може повністю запобігти розвитку інфекційного захворювання або послабити його тяжкість. Введення імунних сироваток може викликати ускладнення: *сироваткову хворобу* або анафілактичний шок (див. *Анафілаксія*). Для запобігання їм сироватки вводять в 2—3 етапи, починаючи з дуже малих доз, поступово їх збільшуючи з інтервалом в 30 хв — 1 год.

У вет. практиці застосовують С. щодо колібактеріозу телят, паратифу поросят, сибірки, чуми, хвороби Ауєскі, дизентерії та ін. інфекційних хвороб. Див. також *Імунопрофілактика, Імунізація*.

К. Ф. Чернушенко.

СЕРОТЕРАПІ́Я (від лат. serum — сироватка і *терапія*) — метод лікування захворювань (переважно інфекційних) шляхом застосування *сироваток імунних*, які містять відповідні *антитіла*, що знешкоджують мікроорганізми або нейтралізують їхні *токсини, отрути*. С. застосовують для лікування стафілококової інфекції, *сибірки* та ін., вірусної інфекції (грипу, кору та ін.), токсикозів (при *дифтерії, ботулізмі, скарлатині, правці* тощо), при отруєнні токсинами змій. Тепер найчастіше використовується гамма-глобулінова фракція сироватки (*гамма-глобуліни*). С. швидко створює пасивний *імунітет* і найчастіше є додатковим методом лікування, звичайно застосовується в поєднанні з антибіотиками, хіміотерапевтичними препаратами та ін. лікувальними заходами. Іноді введення сироваток з лікувальною метою може викликати ускладнення — *сироваткову хворобу* або анафілактичний шок (див. *Анафілаксія*).

У ветеринарії С. застосовують для лікування тварин, хворих на сибірку, пастерельоз, диплококову септицемію, лептоспіроз, при ураженні правцем та укусах змій, телят, хворих на сальмонельоз, колібактеріоз. Див. також *Серопрофілактика, Імунотерапія*.

К. Ф. Чернушенко
(С. в медицині).

СЕРОТОНІ́Н, 5-окситриптамін — біологічно активна речовина, що міститься в крові та тканинах тварин і людини. Знайдений в гангліях безхребетних тварин, а також у мозку всіх ссавців. У людини і серотоніновмісні *нейрони* знаходяться в серединних ядрах мозкового стовбура. Вважають, що С. відіграє роль *медіатора* нервової системи. С. синтезується з амінокислоти *триптофану* в нервових клітинах і в клітинах слизової оболонки тонкого кишечника і підшлункової залози, а потім виділяється в кров. Впливає на тонус судин, бере участь у регуляції функцій центральної нервової системи, а також травної, видільної і ендокринної систем.

СЕРОШЕ́ВСЬКИЙ (Sieroszewski) Вацлав (літ. псевд.— Вацлав Сірко; 21.VIII 1858, с. Вулька-Коз-

Є. Б. Серкебаєв в ролі Абая («Абай» А. К. Жубанова і Л. А. Хамиді).

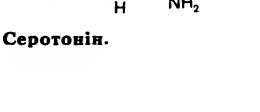

Серотонін.

ловська поблизу Радзиміна — 20.IV 1945, Пясечно під Варшавою) — польс. письменник, етнограф. В 1878 арештований за участь у визв. русі. У 1880—94 був на засланні в Сибіру. Там зустрічався з В. Короленком. У 1900—03 брав участь у наук. експедиціях у країни Азії. В 1914 вступив до легіону Пілсудського. До 1939 був зв'язаний з пануючими колами бурж. Польщі, в л-рі стояв на консервативних позиціях. У повісті «На межі лісів» (1894), зб. оповідань «У пастці» (1897), новелі «Дно злиднів» (1900), що містять багатий етногр. матеріал, описав тяжкі умови життя пригноблюваних царизмом народностей Росії. Повість «Оль-Соні-Кісань» (1906) — про життя корейського народу. Автор романів «Беньовський» (1916) і його продовження — «Океан» (1917). Етногр. праця «Якути» (1-й т. — рос. мовою, 1896) відзначена золотою медаллю Петербурзького геогр. т-ва. *Тв.:* Укр. перекл.— Пригоди тигра. Львів, 1958; Втеча. Львів, 1962; Рос. перекл.— Против волны. М.—Л., 1929. *І. М. Лозинський.*

Серп і молот.

«СЕРП» («Sierp») — газета, орган ЦК КП(б)У. Була розрахована переважно на польс. селян, які жили на тер. Рад. України. Видавали «С.» у Києві та Харкові польс. мовою. Перший номер вийшов 24.VI 1922. До 1928 виходила як щотижневик журнального типу. З листопада 1935 видавалась під назвою «Глос радзецкі» («Głos radziecki» — «Радянський голос»). У січні 1941 видання припинено. «С.» публікував найважливіші парт. матеріали, висвітлював питання рад. і культур. будівництва на селі тощо. Газета викривала класову суть бурж. націоналізму, розповідала про боротьбу трудящих Польщі проти фашист. диктатури.

СЕРП І МО́ЛОТ — державна емблема Союзу РСР, союзних і автономних рад. республік. Символізує соціалістичний суспільний лад, непорушний союз робітників, селян та інтелігенції, дружбу і братерство трудящих усіх національностей, які будують комуністичне суспільство. С. і м. уперше зображено на гербі РРФСР 1918. С. і м. — один з осн. елементів державного герба і державного прапора СРСР. Ця емблема є на гербових печатках *Рад народних депутатів*, держ. установ тощо. В УРСР законодавче закріплення зображення С. і м. визначено в Положенні про Держ. герб і Положенні про Держ. прапор УРСР, що їх затверджено Указами Президії Верховної Ради УРСР від 6.IV 1981, та в Указі від 10.IV 1981 про гербові печатки місцевих Рад народних депутатів УРСР та їхніх виконавчих комітетів.

СЕРПЕНТИ́Н [від лат. serpens (serpentis) — змія], змійовик — мінерал класу *силікатів*. $Mg_6(OH)_8[Si_4O_{10}]$. У мінералогії виділяють групу С., до якої відносять антигорит, хризотил і лізардит, хімічний склад яких відповідає формулі серпентину. *Сингонія* частіше моноклінна. Густина 2,5—2,7. Твердість 2,5—3,0. Колір білий, бурувато-зелений, темно-зелений, майже чорний. С.— породоутворюючий мінерал *серпентинітів*. Щільні відміни С. використовують як *виробне каміння*, хризотил-азбест — як теплоізоляційний матеріал.

СЕРПЕНТИНІ́Т — метаморфічна гірська порода, що складається гол. чином з *серпентину*. До складу С. в незначній кількості входять *олівін, піроксени, магнетит, хроміт*, іноді *шпінель, хлорит* та ін. мінерали. Колір С. зелений, часто плямистий. У Рад. Союзі поширений в РРФСР (Урал), на Закавказзі, Україні (Закарпаття, Побужжя). З С. пов'язані родовища хроміту, магнетиту, *нікелевих руд*. Використовують С. як сировину для виготовлення вогнетривкої цегли, щільні відміни — як *виробне каміння*.

СЕРПІ́ЛІН Леонід Семенович [22.III (4.IV) 1912, Київ — 27.II 1973, там же] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Закінчив Київський інженерно-буд. ін-т (1937). Друкуватися почав 1933 (вірші). Автор оповідань і повістей «Після війни» (1946), «Світанок» (1947), «Клятва над багаттям» (1952), «Золота осінь» (1959), «Пора весняних вітрів» (1961), «Березовий гомін» (1969), «П'ять днів у вересні» (1973), романдилогії «Будівничі» (1955—57) про людей науки і мистецтва, творів для дітей (зб. оповідань «Серьожина радість», 1958).

СЕРПІ́НСЬКИЙ (Sierpiński) Вацлав (14.III 1882, Варшава — 21.X 1969, там же) — польський математик. Закінчив (1904) Варшавський ун-т. У 1917—51 дійсний член Академії знань у Кракові, з 1952 член і в 1952—57 віце-президент Польської АН у Варшаві, створеної на базі Академії знань та Варшавського наук. т-ва. Праці С. присвячені теорії множин та її застосуванню до топології і теорії функцій дійсної змінної, а також теорії чисел.

«СЕРПНЕ́ВА» НАРА́ДА ЦК РСДРП З ПАРТІ́ЙНИМИ ПРАЦІВНИКА́МИ 1913 — див. *Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913.*

СЕРПНЕ́ВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1945 У В'ЄТНА́МІ — нац. нар.-демократична революція, що привела до ліквідації іноземного колоніального панування, повалення монархічного режиму і встановлення нар.-демократичної влади у В'єтнамі. Відбулася в умовах, створених в результаті розгрому при вирішальній ролі СРСР нім. фашизму в Європі і япон. мілітаризму на Далекому Сході. Була наслідком розвитку нац.-визвольного руху у В'єтнамі, спрямованого проти франц. колонізаторів, які підкорили країну в 50—80-х рр. 19 ст., і япон. загарбників, які окупували її 1940. В 1940 Компартія Індокитаю створила і очолила нац.-визвольний фронт «В'єтмінь» (Ліга боротьби за незалежність В'єтнаму), який об'єднав у своїх рядах всі патріотичні сили країни. Протягом 1941—44 формувалися збройні загони, створювалися опорні бази. 16.VIII 1945 за рішенням компартії почалося заг. повстання. Був організований Нац. к-т визволення на чолі з *Хо Ші Міном*. 19.VIII Ханой перейшов до рук повсталого народу. 24.VIII імператор Бао Дай підписав зречення від престолу. 25.VIII революція перемогла на Пд. В'єтнаму. 27.VIII у Ханої було сформовано Тимчасовий революц. уряд, головою якого став Хо Ші Мін; 2.IX 1945 проголошено Декларацію незалежності В'єтнаму і утворення Демократичної Республіки В'єтнам. Перемога С. р. у В. відкрила шлях для широких соціально-екон. перетворень у країні, мала великий вплив на розвиток нац.-визвольного руху в країнах Пд.-Сх. Азії. Див. також *В'єтнам*, розділ Історія.

О. В. Новакова.

СЕРПНЕ́ВЕ — селище міського типу Тарутинського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на р. Когильник, за 4 км від залізнич. ст. Бессарабська (Молд. РСР). 2,4 тис. ж. (1982). Радгосп, вівчарський комплекс. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. Засн. 1816, с-ще міськ. типу — з 1947.

СЕРПНЕ́ВИЙ АНТИПАРТІ́ЙНИЙ БЛОК 1912 — об'єднання опортуністичних груп і течій (троцькісти, ліквідатори, бундівці та ін.), які намагалися протиставити себе партії після *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (січень 1912). Створений за ініціативою Троцького на конференції ліквідаторів у Відні (серпень 1912). Прикриваючись «позафракційністю», гаслом «об'єднання» і «примирення» всіх с.-д. фракцій і груп, прихильники блоку на ділі виступали проти більшовицької партії, її ленінського ЦК, намагались відвернути робітників від революц. боротьби, створити в Росії замість пролетарської центристську, а по суті опортуністичну партію. Антипарт. платформа, схвалена конференцією, не включала революц. лозунгів демократичної республіки, конфіскації поміщицької землі, *права націй на самовизначення*. Більшовики на чолі з В. І. Леніним викривали опортуністичний характер блоку. С. а. б. вони протиставили блок з *меншовиками-партійцями*, які виступали проти спроб меншовиків-ліквідаторів зруйнувати підпільну революц. партію. С. а. б. не знайшов підтримки серед робітників і 1913—14 розпався.

СЕ́РПУХОВ — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі р. Оки. 141 тис. ж. (1982). С.— значний пром. центр Підмосков'я. Розвинута маш.-буд. та металообр. (з-ди: дослідний ковальсько-пресового устаткування, мотоциклетний, інструментальний, електромех. «СЕМЗ», мех. та ін.), текст. (суконна і тонкосуконна ф-ки, бавовняний комбінат), хім. (з-д хімічного волокна) пром-сть. Меблева, швейна та паперова ф-ки: підприємства харч. і буд. матеріалів пром-сті. У С.— факультет Всесоюзного заочного маш.-буд. ін-ту, маш.-буд. та приладобуд. технікуми, пед., мед. і торг. уч-ща. Всесоюзний н.-д. ін-т нетканих текстильних матеріалів. Історико-художній му-

зей. Поблизу С.— Наук. центр біологічних досліджень АН СРСР, Астрономічна обсерваторія фіз. ін-ту АН СРСР (м. Пушино) та Серпуховський синхрофазотрон (с-ще Протвіно). С. відомий з 1328.

СЕ́РПУХОВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Се́рпухов Моск. обл. РРФСР) — пізній вік ранньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. Уперше С. я. виділив рос. геолог С. М. Нікітін 1890, пізніше його розглядали як верх. під'ярус візейського ярусу (див. *Візейський вік і ярус*) та нижню частину намюрського ярусу (див. *Намюрський вік і ярус*); з 1974 вважають самостійним ярусом. На тер. України відклади С. я. (аргіліти, алевроліти, пісковики та вапняки) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, на *Українському щиті*, пд. схилі Воронезького кристалічного масиву, в *Галицько-Волинській синеклізі*. Їхня потужність — від 5—10 до 1600 м. З відкладами С. я. пов'язані родовища кам. вугілля, нафти і газу, буд. матеріалів. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*. *О. І. Берченко.*

СЕРТИФІКА́Т (франц. certificat, від лат. certus—безсумнівний і facio — роблю) — 1) Документ, що посвідчує той або ін. факт (напр., С. про мореплавність судна, С. медичний про щеплення при виїзді в будь-яку країну тощо). 2) Облігації спеціальних держ. позик, напр., в СРСР С. держ. трудових ощадкас (1927). 3) С. страховий — документ, що містить умови страхового договору і замінює *поліс страховий*. 4) У зовнішній торгівлі С. якості — документ, що посвідчує якість товару і видається компетентними органами (в СРСР його видає Торг.-пром. палата).

СЕ́РЦЕ — центр. орган *серцево-судинної системи* тварин і людини, ритмічні скорочення стінок якого забезпечують *кровообіг*. Є у представників більшості груп багатоклітинних тварин (крім губок, кишковопорожнинних, плоских і круглих червів). У всіх безхребетних С. розвивається із спинної судини. У кільчастих червів, напр., функцію С. виконують частини пульсуючих судин — спинної і парних бічних; у плечоногих С. вже диференціюється: одне т. з. С.— біля шлунка і 1—3 пари С. на великих судинах; у багатьох членистоногих С. добре розвинене, складається з двох — чотирьох передсердь та шлуночка. У хордових С. розвивається з черевної судини. У покривників С.— коротка труба, без клапанів; у безчерепних (напр., у ланцетника) С. як відособленого органа немає, і циркуляція крові здійснюється внаслідок пульсації черевної аорти і основних зябрових судин, що відходять від неї (т. з. зябрових сердець). У хребетних С.— масивний м'язовий мішок з клапанами, які відділяють передсердя від шлуночків і шлуночки від артерій. Розташоване у целóмі (вторинна порожнина тіла). С. хребетних, що дихають зябрами (круглороті та риби, крім дводишних), — з двома камерами: передсердям і шлуночком, доповненими венозним синусом та артеріальним конусом. Останній за структурою і функцією доповнює роботу шлуночка. Але у більшості риб на місці артеріального конуса існує цибулина (розширення) аорти. В серце риб надходить лише венозна кров. Дводишні земноводні і плазуни, крім крокодилів, мають трикамерне С., два передсердя, які у безногих і хвостатих форм розділені неповною перегородкою, що частково вдається в шлуночок. Праве передсердя у земноводних доповнене венозною пазухою, а шлуночок — артеріальним конусом. Артеріальна і венозна кров у шлуночку змішується. У зв'язку з особливостями будови С. і принципом його функціонування у плазунів до голови надходить артеріальна кров, а до тулуба — змішана. Крокодили, птахи і ссавці мають чотирикамерне С. з двома передсердями і двома шлуночками. Артеріальна і венозна кров у цих тварин тече по окремих руслах — великому та малому колах кровообігу. Стінка С. хребетних тварин і людини складається з трьох шарів: внутр.— *ендокарда*, серед.— *міокарда*, зовн.— *епікарда*. Серцевому м'язу властивий *автоматизм* (здатність скорочуватись під впливом місцевих чинників без участі центральної нервової системи). У людини С.— порожнистий чотирикамерний м'язовий орган, який здійснює безперервне перекачування крові з вен великого і малого кіл кровообігу в артерії для підтримання життєдіяльності організму. Розташоване асиметрично в грудній клітці, в замкненому серозному мішку навколосерцевої сумки (*перикарді*). Має овальну форму, схожу з плоским конусом. Розмір С. приблизно дорівнює розмірові кулака. Довжина С. досягає 12—15 см, поперечний розмір — 8—11 см, передньо-задній — 5—8 см. Маса С. в середньому дорівнює 280 г. С. поділяється поздовжньою перегородкою навпіл на праву (венозну) і ліву (артеріальну) половини, які не сполучаються між собою. Кожна половина складається з двох камер — передсердя (верхньої) і шлуночка (нижньої). Передсердя з шлуночком сполучаються через передсердно-шлуночкові отвори. Ці отвори для однобічного кровотоку мають клапани стулкового типу, утворені складками ендокарда. В правому отворі розташований трикуспідальний клапан (має три стулки), в лівому — мітральний клапан (має дві стулки). Від поверхонь стулок, що спрямовані в шлуночки, відходять сухожильні нитки (хорди), які, в свою чергу, прикріплюються до сосочкових м'язів шлуночків і запобігають провисанню стулок в передсердя під час скорочення шлуночків. Праве передсердя С. являє собою порожнину, куди відкриваються устя верхньої і нижньої порожнистих вен і вінцевий синус. Місткість його становить 100—180 мл. Правий шлуночок С. сполучається з правим передсердям через передсердно-шлуночковий отвір, а з легеневою артерією через артеріальний конус. На початку легеневого стовбура міститься півмісяцевий клапан, який складається з трьох півмісяцевих стулок і запобігає поверненню крові з легеневої артерії в правий шлуночок під час його розслаблення. В ліве передсердя впадають з кожного боку по дві легеневі вени, по яких надходить збагачена на кисень кров з легень. Місткість цього передсердя становить 100—130 мл. У лівий шлуночок кров потрапляє з лівого передсердя через мітральний (атріо-вентрикулярний) клапан, що утворюється двома стулками (передньою і задньою), хордальними нитками і папілярними м'язами. Під час *систоли* кров з лівого шлуночка виштовхується в аорту через аортальний клапан, складений з 3 півмісяцевих стулок. Під час *діастоли* (коли закриваються півмісяцеві стулки) кров не повертається в шлуночок. Над півмісяцевим клапаном аорти з лівої і правої пазухи відкриваються відповідні устя коронарних артерій, які живлять серцевий м'яз. Венозне відтікання крові з С. відбувається трьома шляхами: в вінцеву пазуху, в передні вени і в малі вени. Координація скорочень м'яза С. здійснюється за рахунок імпульсів, які виникають автономно в синоатріальному вузлі правого передсердя, поширюються по провідній системі С. (атріо-вентрикулярний вузол, пучки Гіса і волокна Пуркінє), послідовно збуджуючи міокард передсердь і шлуночків. На частоту виникнення хвиль збудження впливають парасимпатична і симпатична нервові системи (див. *Вегетативна нервова система*). Хвороби С.: *ендокардит, міокардит, перикардит, стенокардія, ішемічна хвороба серця, пороки серця*, гіпертензії, *інфаркт міокарда* тощо.

Л. О. Бабенко, М. М. Ільєнко, Г. В. Книшов (С. у людини).

СЕ́РЦЕ ШТУ́ЧНЕ — апарат, що призначається для повної заміни насосної функції серця. В 1924 С. С. Брюхоненко сконструював перший у світі апарат для штучного кровообігу — автожектор (штучне серце — легені). Першу модель С. ш. було створено рад. вченим В. П. Деміховим 1937. Однак широкі дослідження з цієї проблеми почалися лише наприкінці 50-х рр. Проблема створення С. ш. розвивається у двох напрямах. Один з них — створення С. ш. з зовн. приводом. Практичне значення праць в цьому напрямі зумовлене, в першу чергу, необхідністю мати для екстрених реанімаційних (див. *Реанімація*) ситуацій модель С. ш., що була б здатною на недовгий час (від кількох годин до декількох діб) забезпечити життєдіяльність організму, від моменту раптового припинення діяльності хворого серця до моменту підбору серцевого трансплантата (див. *Трансплантація*). Другий напрям — створення та застосування повністю імплантованого (див. *Імплантація*) С. ш., яке призначається для довгочасного забезпечення організму

В. Серпінський.

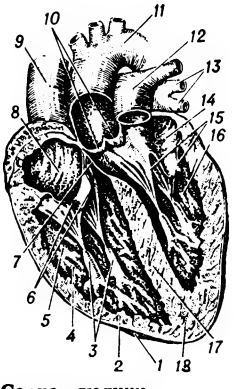

Серце людини. Внутрішня будова: *1* — епікард; *2* — міокард; *3* — сосочкові м'язи; *4* — ендокард; *5* — правий шлуночок; *6* — трикуспідальний клапан; *7* — перетинчаста частина міжшлуночкової перегородки; *8* — праве передсердя; *9* — верхня порожниста вена; *10* — півмісяцеві клапани аорти; *11* — дуга аорти; *12* — легеневий стовбур; *13* — ліві легеневі вени; *14* — ліве передсердя; *15* — двостулковий клапан; *16* — лівий шлуночок; *17* — м'язова частина міжшлуночкової перегородки; *18* — верхівка серця.

Серцевидка малоребриста.

адекватним (відповідним) кровообігом. Основні конструкції С. ш., що відповідають сучасним технічним і медико-біологічним вимогам, є насосами «мішкового» або «діафрагмального» типів. Конструкції клапанів для С. ш. надзвичайно різноманітні. Всі вони поділяються на пелюсткові та вентильного типу. Апарати для короткочасної заміни серця мають, як правило, зовнішній привод. В імплантованому апараті для довгочасної заміни серця є внутрішнє джерело енергії та *комп'ютер* для узгодження режиму роботи С. ш. з рівнем артеріального тиску та потребами організму. Поряд з технічними питаннями по створенню С. ш. великі труднощі становить проблема пошуку матеріалів для виготовлення вузлів С. ш. До них пред'являються такі вимоги: висока міцність, відсутність «втомлюваності», здатність зберігати свої фіз.-хім. властивості в організмі людини, біологічна інертність. Залишається актуальною проблема профілактики *тромбозу*. При тривалій роботі С. ш. в організмі тварин розвиваються різні зміни в легенях, печінці, нирках та ін. органах. Ці зміни можуть бути як функціональними, так і морфологічними. Тривалість життя експериментальних тварин з С. ш. досягає багатьох місяців.

Збагачується досвід тимчасової заміни серця людини. Розробка апаратів С. ш. відкриває можливість постійної заміни безповоротно ушкодженого серця на відміну від пересадки людського серця.

А. І.Хомазюк.

СЕРЦЕВИ́ДКА, кардіум (Cardium) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (у сучасних видів довж. до 6 см, у викопних до 9 см) опукла, видовжено-овальна або серцевидна (звідси назва). Бл. 200 сучасних і кілька сотень викопних видів; поширені переважно у прибережній зоні теплих морів, окремі види — у пн. морях. Їстівні. В СРСР — 10 сучасних видів, з них у Чорному м.— 4. У викопному стані відомі починаючи з тріасу. С. називають також молюсків з родів: Ceratoderma, Serripes, Clinocardium та інші.

А. Л. Путь.

СЕРЦЕВИ́НА у рослин — центральна частина *стебла*. На початку розвитку С. складається з кулястих або циліндричних клітин *паренхіми*, які нерідко містять *хлоропласти*. Внутр. частина С. в багатьох рослин (злаків, зонтичних, губоцвітих та ін.) з ростом розривається, утворюючи *міжклітинники*. При утворенні ядерної *деревини* клітинні оболонки С. дерев'яніють. У деяких багаторічних рослин (яблунь, груш та ін.) С. довгий час залишається живою і виконує функції запасальної тканини.

СЕРЦЕ́ВО-СУДИ́ННА СИСТЕ́МА — система, що включає *серце* та розгалужену сітку *кровоносних судин* і лімфатичних судин. Осн. функцією її є доставляти поживні речовини й кисень до тканин організму та відводити від них продукти *обміну речовин*. Центр. органом С.-с. с. є серце, що виконує функцію насоса. Завдяки ритмічним скороченням серцевого м'яза *кров* надходить під тиском (70—120 мм рт. ст.) з лівого шлуночка в *аорту*, а звідси — у її розгалуження — *артерії* та дрібніші судини — артеріоли, а далі — в *капіляри*. Через стінку капілярів поживні речовини та кисень надходять з крові в тканини, а вуглекислий газ та ін. продукти клітинного обміну — з тканин у кров. Кров з капілярів збирається в дрібні *вени*, що, зливаючись, утворюють великі вени, по яких кров надходить до правого передсердя. Ця частина С.-с. с. утворює велике коло *кровообігу*. У вени надходить і *лімфа* — по судинах *лімфатичної системи*. З лімфою у кров надходять продукти обміну, поживні речовини та клітинні елементи (*лімфоцити, моноцити* тощо). Від правого шлуночка серця венозна кров надходить по малому колу кровообігу в легені, де вона віддає вуглекислий газ і збагачується на кисень, після чого повертається до лівого передсердя. По С.-с. с. з кров'ю розносяться до всіх органів і фізіологічно активні речовини (*гормони, медіатори* тощо), які беруть участь у *нейро-гуморальній регуляції*. Діяльність С.-с. с. взаємопов'язана з функцією *видільної системи, дихання органів* та ін. органів і систем. Регуляція С.-с. с. здійснюється нервовою системою та гуморальними речовинами (див. *Гуморальна регуляція*). Про порушення функції С.-с. с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

А. І. Хомазюк.

СЕРЦЕ́ВО-СУДИ́ННІ ЗА́СОБИ — група лікарських препаратів, що застосовуються для лікування серцевої недостатності і порушень судинного тонусу. До С.-с. з. належать препарати різної хім. природи. За механізмом дії існує умовний поділ на антиангінальні, антиаритмічні, антиатеросклеротичні, антикоагулянтні та ферментативні препарати. Антиангінальні препарати купірують приступи *стенокардії* (швидкодіючі судинорозширювальні засоби, зокрема *нітрогліцерин*), попереджують приступи при хронічній *ішемічній хворобі серця* (судинорозширювальні препарати тривалої дії, зокрема ериніт, сустак тощо), поліпшують обмінні процеси (препарати, які зменшують потребу міокарда в кисні, зокрема карбохромен). Антиаритмічні препарати нормалізують порушений ритм серця (етмозин, аймалін) та купірують раптові *тахікардії* (т. з. серцеві *глікозиди* — дигітоксин, дигоксин та ін. рослинні лікар. препарати). Антиатеросклеротичні препарати, які збуджують судиноруховий центр (напр., *кордіамін*, коразол, *камфора*), застосовуються при судинній недостатності, що супроводиться *гіпотонією;* клофелін, резерпін тощо вживаються при *гіпертонічній хворобі*. У випадках гострої судинної недостатності (*колапс*) використовують швидкодіючі судинні засоби (напр., мезатон, *норадреналін* та ін.). Антикоагулянти — препарати, які стримують зсідання крові (напр., *гепарин*, неодикумарин тощо). З метою профілактики *тромбозів* призначають сильний антитромбоцитарний препарат — ацетилсаліцилову кислоту.

Ферментативні препарати сприяють руйнуванню тромбів (тромболітичні ферменти, зокрема фібринолізин), а також підвищують активність дії ін. препаратів.

Н. І. Нужина.

СЕРЦЕ́ВО-СУДИ́ННІ ЗАХВО́РЮВАННЯ — хвороби *серцево-судинної системи*. Серцево-судинні захворювання поділяються на хвороби серця (*кардіосклероз, інфаркт міокарда*, міокардіодистрофії, *міокардити, перикардити, пороки серця, ендокардити* та ін.), артерій (*атеросклероз, гіпертонічна хвороба, інсульт, артеріїт, артрити* та ін.), вен (*варикозне розширення вен, тромбофлебіт, ендартеріїт облітеруючий* тощо). Смертність від С.-с. з. становить у всьому світі від 49 до 54% заг. смертності, у т. ч. в СРСР 51%. В економічно розвинутих країнах С.-с. з. займають перше місце у структурі захворюваності, тимчасовій і стійкій втраті працездатності й смертності населення. В структурі С.-с. з. *ішемічна хвороба серця* (ІХС), атеросклероз, гіпертонічна хвороба, інфаркт міокарда займають домінуюче місце. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), смертність від атеросклерозу і ІХС в економічно розвинутих країнах в останні роки помітно зросла, особливо серед чоловіків 35—44 років, що вказує на певний зв'язок С.-с. з. з умовами і способом життя людини. В умовах сучасної цивілізації спосіб життя людини протягом одного покоління різко змінився; рівновага нервового і м'язового напруження, яка установилася протягом століть, порушується, що веде до ломки біологічно-адаптивних активних механізмів, порушення вегетативної регуляції функцій організму, зниження компенсаторних можливостей, в першу чергу з боку серцево-судинної системи з наступним розвитком функціональних і структурних змін в ній. В основі таких захворювань, як атеросклероз, ІХС та інфаркт міокарда, лежать складні порушення процесів обміну, і в першу чергу ліпідного обміну, зміни в системі *зсідання крові* та функціональні і структурні зміни у стінці великих магістральних артеріальних судин, що спричинюють в остаточному підсумку порушення кровопостачання життєво важливих органів та їх функцій. Одна з форм серцево-судинної патології — гіпертонічна хвороба, що найчастіше зустрічається, розвивається в зв'язку з порушенням коркової регуляції судинорухового центру та дальших зрушень в *нейро-гуморальній регуляції* судинного тонусу. Ураження серцево-судинної системи, як правило, спостерігаються при *ревматизмі, колагенових хворобах*, міокардитах, нерідко з формуванням клапанних пороків серця. При цьому провідна роль відводиться інфекції. Можливі також природжені дефекти розвитку серця і судин. Раннє виявлення та систематичне лікування дозволяє затримати даль-

ший розвиток захворювання. Найважливішими заходами профілактики серцево-судинних захворювань є здоровий спосіб життя, систематична фізична активність, позбавлення шкідливих звичок та факторів ризику (куріння, надмірна вага, алкоголь та ін.). Боротьба з С.-с. з. в СРСР є важливим завданням системи охорони здоров'я. Держава надає великого значення розвиткові наукових досліджень з *кардіології*, удосконаленню організаційно-методичної і лікувально-профілактичної допомоги хворим на С.-с. з. Значно розширено мережу наукових і лікувально-профілактичних закладів, формується злагоджена кардіологічна служба країни. Створено Всесоюзний і республіканські кардіологічні науково-організаційні центри, завданням яких є планування і координація наукових досліджень у країні, а також удосконалення орг.-методичної допомоги практичній охороні здоров'я. Зокрема, у Києві 1977 на базі *Кардіології українського науково-дослідного інституту* ім. акад. М. Д. Стражеска створено *Республіканський кардіологічний центр*, який очолює наукові дослідження з кардіології у республіці, провадить організаційну, лікувально-консультативну роботу і підготовку кадрів у цій галузі. Для поліпшення і прискорення роботи з основних проблем кардіології вперше в СРСР розроблено «Національну програму наукових досліджень з кардіології» до 1985 р. Укр. н.-д. ін-т кардіології разом з Вченою радою М-ва охорони здоров'я УРСР і АН УРСР розробили «Республіканську наукову програму з кардіології» (1978—85), яка передбачає розв'язання фундаментальних і прикладних питань з провідних проблем серцево-судинних захворювань. Ці питання в УРСР досліджують вчені більш як 30 ін-тів. Впровадження результатів наукових досліджень в практику дозволить не тільки стабілізувати, а й знизити рівень серцево-судинних захворювань. Рад. система надання кардіологічної допомоги хворим визнана ВООЗ найбільш досконалою. *М. К. Фуркало.*

СЕСІЇ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ — в СРСР періодичні зібрання *народних депутатів* відповідних представницьких органів держ. влади для виконання ними своїх функцій; осн. організаційно-правова форма роботи *Рад народних депутатів*. На сесіях можуть розглядатися всі питання, що їх віднесено до відання відповідної Ради нар. депутатів. Водночас Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік, а також закони про відповідні ланки місц. Рад встановлюють перелік питань, які можна вирішити виключно на сесії відповідної Ради. Сесії складаються із засідань Рад нар. депутатів (у Верховній Раді СРСР — з роздільних і спільних засідань палат), а також засідань постійних (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*) та ін. комісій, що проводяться в період між сесіями. Порядок скликання і проведення сесій *Верховної Ради СРСР* визначається Конституцією СРСР і *Регламентом Верховної Ради СРСР*. Порядок скликання і проведення сесій Верховних Рад союзних і авт. республік визначається Конституцією СРСР, конституціями цих республік й відповідними регламентами (див., зокрема, *Регламент Верховної Ради УРСР*); сесій місц. Рад — конституціями союзних і авт. республік та відповідними законами про *місцеві Ради народних депутатів*.

Сесії Верховної Ради СРСР скликаються Президією Верховної Ради СРСР: чергові — двічі на рік; позачергові — за ініціативою Президії Верховної Ради СРСР, а також за пропозицією союзної республіки або не менш як третини депутатів однієї з палат. Новообрана Верховна Рада СРСР скликається Президією Верховної Ради попереднього складу не пізніше як через два місяці після виборів. Указ про скликання сесії публікується, як правило, не пізніше як за 30 днів до її відкриття. На сесіях розглядаються найважливіші питання держ., суспільно-політ., госп., соціально-культурного будівництва та *зовнішньої політики*. Тільки на сесіях вирішуються питання, що становлять виключну компетенцію Верховної Ради СРСР: прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін; прийняття до складу СРСР нових республік, затвердження утворення нових авт. республік і авт. областей; затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, Держ. бюджету СРСР і звітів про виконання їх, утворення підзвітних Верховній Раді органів Союзу РСР. Верховна Рада СРСР як найвищий представницький орган держ. влади країни користується правом прийняття *законів*. Сесії Верховної Ради СРСР відкриваються на роздільних або спільних засіданнях її палат (див. *Рада Союзу* і *Рада Національностей*). На роздільних засіданнях обираються голови палат та їхні заступники, створюються постійні та ін. комісії палат, перевіряються повноваження депутатів, обговорюються проекти законів та ін. питання, внесені на розгляд Верховної Ради СРСР. Проведення роздільних засідань забезпечує депутатам кожної палати найширші можливості в обговоренні питань з урахуванням специфічних завдань кожної палати. На спільних засіданнях палат обирається *Президія Верховної Ради СРСР*, утворюється уряд — *Рада Міністрів СРСР*, обирається *Верховний Суд СРСР*, призначається *Генеральний прокурор СРСР*, утворюється К-т нар. контролю СРСР, заслуховуються доповіді з питань, внесених на розгляд Верховної Ради СРСР, приймаються закони, постанови, звернення, заяви, декларації Верховної Ради, затверджуються укази, що їх у період між сесіями прийняла Президія Верховної Ради СРСР і які відповідно до Конституції СРСР (ст. 122) підлягають затвердженню Верховною Радою. На спільних засіданнях палат головують по черзі голова Ради Союзу і голова Ради Національностей. Роздільні і спільні засідання палат проводяться, якщо на них присутня більшість від загальної кількості депутатів відповідних палат.

Сесії Верховної Ради УРСР скликаються Президією Верховної Ради УРСР: чергові — двічі на рік, позачергові — за ініціативою Президії Верховної Ради УРСР, а також на пропозицію не менш як третини депутатів *Верховної Ради УРСР*. Перша сесія новообраної Верховної Ради скликається *Президією Верховної Ради УРСР* попереднього складу не пізніше як через два місяці після виборів. На сесіях розглядаються і розв'язуються найважливіші політ., госп. і соціально-культурні питання життя республіки. На сесіях Верховної Ради УРСР вирішуються питання, що становлять її виключну компетенцію: прийняття *Конституції УРСР*, внесення до неї змін; затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету республіки та звітів про виконання їх, утворення підзвітних Верховній Раді УРСР органів, прийняття законів республіки. На першій сесії кожного скликання обираються Голова Верховної Ради і чотири його заступники. Голова керує засіданням Верховної Ради і відає її внутр. розпорядком; заступники за дорученням Голови головують на засіданнях, а під час його відсутності виконують функції Голови в порядку черговості. На першій сесії перевіряються повноваження депутатів, обираються Президія Верховної Ради, постійні комісії, формується Уряд республіки, обирається *Верховний Суд УРСР*, утворюється Комітет народного контролю УРСР. Відповідно до ст. 97 Конституції УРСР закони УРСР приймаються або Верховною Радою республіки, або нар. голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням Верховної Ради УРСР. Вона приймає також постанови та ін. акти з питань, що розглядаються на сесіях, затверджує Укази Президії Верховної Ради УРСР, прийняті в період між сесіями Верховної Ради.

Сесії місцевих Рад народних депутатів скликаються виконавчими комітетами в строки, встановлені конституціями союзних і авт. республік і законами про місцеві Ради (в УРСР — не рідше як чотири рази на рік). Сесія може бути скликана й на пропозицію не менш як третини заг. кількості депутатів відповідної Ради. Перша сесія новообраної Ради скликається виконкомом попереднього скликання не пізніше як через 15 днів після виборів і відкривається одним з найстаріших за віком депутатів. Наступні сесії відкриваються головою виконкому. Сесії вважаються правомочними при наявності не менш як двох третин від кількості депутатів відповідної Ради. Засідання є відкритими. В них можуть брати участь з правом дорадчого голосу депутати ін. Рад. На сесіях розглядаються і вирішуються питання держ., госп. і соціально-культур. будівництва, віднесені

до відання Ради. При цьому тільки на сесіях можуть бути розглянуті такі, напр., питання, як визнання повноважень депутатів або дострокове припинення їх, обрання виконкому; утворення і обрання постійних комісій, заслуховування звітів про їхню роботу, а також повідомлень депутатів про виконання ними депутатських обов'язків; розгляд *запитів депутатських* і прийняття по них рішень; утворення відділів і управлінь, затвердження та увільнення від посади їхніх керівників; утворення к-ту (групи) нар. контролю та заслуховування його звітів; утворення різних комісій при виконкомах; затвердження поточних і перспективних планів екон. і соціального розвитку, місц. бюджетів та звітів про виконання їх; затвердження плану заходів по виконанню *наказів виборців* та деякі ін. Перелік питань, що належать до виключної компетенції кожної з ланок місц. Рад нар. депутатів і можуть вирішуватись тільки на сесіях, визначається законами про відповідні Ради.

В. С. Шевченко.

СЕ́СІЯ ЕКЗАМЕНАЦІ́ЙНА (від лат. sessio — засідання) — період складання екзаменів у вищому або середньому спец. навч. закладі, де запроваджено *курсову систему навчання* або *предметно-курсову систему навчання*. На денних і вечірніх ф-тах (відділеннях), як правило, в навчальному році дві С. е.— зимова й весняна, на заочних — одна, лабораторно-екзаменаційна (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*). Кількість екзаменів визначається навчальним планом. У вищих навч. закладах до С. е. студенти допускаються за умови складення заліків за *семестр*, встановлених *навчальними програмами*; у серед. спец. навч. закладах — учні, що мають позитивні підсумкові оцінки. Студентів, які успішно виконали навч. план і склали екзамени, переводять на наступний *курс*. В СРСР та ін. соціалістичних країнах тим, хто навчається без відриву від виробництва, в період С. е. надається додаткова оплачувана державою відпустка.

Т. Л. Пономаренко.

СЕСЛА́ВІН Олександр Микитович (1780, с. Єсемово Ржевського пов. Тверської губ.— квітень 1858, там же) — герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал-лейтенант (1814). Служив у гвардійській кінній артилерії. На поч. Вітчизн. війни 1812 був ад'ютантом ген. М. Б. *Барклая-де-Толлі*. Учасник *Бородінської битви 1812*. У вересні призначений командиром партизан. загону. Виявив відхід французів з Москви у напрямі Малоярославця. Учасник визволення Вязьми, Борисова, Вільнюса. Відзначився у *Лейпцігській битві 1813*. Після 1814 — у відставці.

СЕ́СПЕЛЬ Мішші [справж. прізв. та ім'я — Кузьмін Михайло Кузьмич; 4 (16).XI 1899, с. Казаккаси, тепер с. Сеспель Канашського р-ну Чув. АРСР — 15.VI 1922, с. Старогородка, тепер Козелецького р-ну Чернігів. обл., похований у м. Острі] — чув. рад. поет, засновник чув. рад. л-ри. Член Комуністичної партії з 1918. Один з організаторів комсомолу в Чувашії; працював в органах юстиції (1920—21). В 1921—22 служив у Червоній Армії у Києві, працював на Україні. Друкуватися почав 1918. У віршах оспівував нове життя, любов до людей праці, закликав до боротьби з старим світом («Майбутнє», «Поле Нового Дня», «Сталева віра», «Далеко в полі» та ін.). Писав оповідання, повісті, п'єси. Запровадив у чув. поезії силабо-тонічне віршування. Перекладач творів Т. Шевченка. В 1967 встановлено щорічну премію чув. комсомолу ім. Сеспеля в галузі л-ри і мистецтва.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Сталева віра. К., 1952; Поле Нового Дня. К., 1969; Вінок Сеспелю. К., 1980.

Літ.: Збанацький Ю. Сеспель. К., 1961; Чичканов П. Син Волги і Десни. «Радянське літературознавство», 1969, № 11; Степанюк Б. Діалог Сеспеля з Україною. В кн.: Степанюк Б. Синьоокий мій липень. К., 1973.

П. М. Чичканов.

СЕ́ССЮ (Тойо Ода; 1420, Акахама, префектура Окаяма — 1506, Суо, префектура Ямагуті) — япон. художник. Чернець буддійської секти дзен. Навчався у пейзажиста Сюбуна. В 1463—69 жив у Китаї, де вивчав твори майстрів 12—13 ст. Писав переважно пейзажі: «Зима» (2-а пол. 15 ст.), «Пейзаж» (1486) та ін. Відомий також і як портретист, майстер живопису «квітів і птахів» (розпис ширм), монументальних робіт (розписи храмів і палаців).

Літ.: Воронова Б. Тойо Ода. М., 1958.

СЕСТРОРЕ́ЦЬК — бальнеологічний і кліматичний приморський курорт. Входить до складу *Ленінградського курортного району*. Лік. засоби: *кліматотерапія*, морські купання (є піщаний пляж), сосновий ліс, вода, яка містить радон (використовується для ванн і пиття). Санаторії для дорослих і дітей, пансіонати. Функціонує цілий рік.

СЕТ — один з гол. богів у давньоєгип. релігії, бог війни, темряви й зла. За міфологією, С.— брат *Осіріса* та *Ісіди*. Він нібито через заздрощі вбив «доброго бога» Осіріса і довго правив світом, поки його не переміг Гор, син Осіріса.

СЕ́ТОН-ТО́МПСОН (Seton Thompson) Ернест (14.VIII 1860, Саут-Шілдс, Великобританія — 23.X 1946, Санта-Фе, Нью-Мексіко, США) — канадський письменник, художник-анімаліст, природознавець. Автор наук. праці «Життя диких звірів» (т. 1—8, 1925—27). У наук.-популярних («Життя лугового тетерева», 1883) та худож. творах («Тварини-герої», 1905 та ін.) поєднував цікавість сюжетів з наук. точністю. Роман «Провідник з Кедрової гори» (1917) та автобіогр. твір «Стежками художника-натураліста» (1940) свідчать про критичне ставлення С.-Т. до бурж. цивілізації. Сам ілюстрував свої твори.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Мої знайомі. К., 1929; Маленькі дикуни. К., 1958; Оповідання про тварин. К., 1961; Р о с. п е р е к л.— Полное собрание сочинений, иллюстрированное автором, кн. 1—10. М., 1910; Рольф в лесах. М., 1958; Крэг — кутенейский баран. М., 1974; Рассказы о животных. М., 1980.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

СЕТУ́БАЛ — місто на Зх. Португалії, адм. ц. округу Сетубал в обл. Ештремадура. Порт на узбережжі Атлантичного ок. при впадінні р. Саду в зат. Сетубал. Залізнична станція. 637 тис. ж. (1980). Центр рибальства і консервування сардин. Виробн. мінеральних добрив, моторобудування, обробка корку, виноробство.

СЕУ́Л — гол. місто Пд. Кореї, осн. її екон., політ. і культур. центр. Виділений в самостійну адм. одиницю, прирівняну до провінції. Річковий порт на р. Хангані, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт, значний порт на узбережжі зат. Канхваман Жовтого м. (аванпорт — Інчхон). Бл. 8 млн. ж. (1979). С. виник у ранньому середньовіччі як військ. фортеця. З 1394 — столиця Кореї. Після встановлення япон. протекторату над Кореєю (1905) С.— місцеперебування япон. ген. резидента, а після анексії Кореї Японією (1910) — япон. генерал-губернатора. З кін. 19 ст. С.— один з центрів антифеод., пізніше — нац.-визвольного руху (повстання 1882, *Березневе повстання в Кореї 1919*). У 1945 внаслідок капітуляції Японії С. було визволено від япон. загарбників. З 1948 С.— місцеперебування пд.-кор. маріонеткового уряду. В 1960, 1964—75, 1979—80 в С. відбувалися масові антиурядові виступи. В С.— металург., машинобудівна (гол. чин. автоскладання, виробн. запасних частин), електротех., радіоелектронна (на імпортних вузлах) та хім. пром-сть. Розвинуті текст. (переважно бавовняна) і харч. (виноробна, рисоочисна, борошномельна) галузі. Буд. матеріалів, гумові, шкіряні, поліграф., паперові, фарфоро-фаянсові, склоробні підприємства. Численні банки, правління місц. та іноз. компаній. Сеульський держ. та кілька приватних ун-тів (найбільший серед них — Корейський). Театр., хореографічний ін-ти та ін. вузи. Нац. академії наук, мистецтв, н.-д. ін-ти геології, атомної енергії та ін. наук. заклади. Нац. б-ка. Нац. музей, Музей образотворчих мистецтв та ін. Численні театри. Серед архіт. пам'яток — 3-ярусна пагода Хьонмьотхап храму Попчхонса (1085), фортечна стіна Ханьянсон, збереглася частково (1392—1446) з брамами Намдемун на Пд. (1393) та Тондемун на Сх. (1396), комплекс палацу Кьонбоккун (1394; зруйновано 1592, відбудовано у 19 ст., знову

Мішші Сеспель.

Сеул. Пагода Хьонмьотхап храму Попчхонса. 1085. Тронний зал палацу Кьонбоккун. 1394.

зруйновано під час війни 1950—53), палац Чхандок (1404; зруйновано 1592, відбудовано в 17 ст.), пагода храму Вонгакса (1467), Чангьон (15—17 ст.), Доксу (16 ст.), в ансамблі якого — палац Сокджоджон (1901—11, тепер Нац. музей) і будинок Музею образотворчих мистецтв.

СЕУ́ТА — місто на Пн. Марокко. Разом з прилеглою територією (19 км²) перебуває під управлінням Іспанії. Порт на узбережжі Гібралтарської прот. Середземного м. 75 тис. ж. (1978). Судно-будування і судноремонт, підприємства харч. (гол. чин. рибоконсервної) та легкої пром-сті. В С.— ісп. військ.-мор. база. С. засн. у 7 ст. до н. е.

СЕФЕВІ́ДИ — династія шахів Ірану 1502—1736. Заснована *Ісмаїлом I*, нащадком шейха дервішського ордену Сефі ад-діна Ісхака, за ім'ям якого названо династію. С. створили велику д-ву (феод. *деспотію*), до складу якої входили Іран, Азербайджан, частина Вірменії, більша частина території сучасного Афганістану та інші території. Столицями держави С. були до 1555 м. Тебріз, 1555 — 97 або 1598 — Казвін, потім — Ісфаган. Найвідомішими представниками С., крім Ісмаїла I, були Тахмасп I (1524—76) і *Аббас I* (правив 1587—1629). На поч. 18 ст. д-ва С. розпалася під ударами афганських племен. Останнього С. скинув сефевідський полководець Надір (див. *Надір-шах*).

СЕФЕ́РІС (Σεφέρης. справж. прізв.— Сеферіадіс) Йоргос (19.II 1900, Ізмір — 20.IX 1971, Афіни)— грец. поет. З 1914 жив в Афінах. У 1925—62 — на дипломатичній роботі. Перша збірка — «Поворот» (1931). Збіркам «Слово про кохання» (1931), «Водоймище» (1932), «Легенди» (1935), «Босі танці» (1936), «Зошит вправ» (1940) властиві пошуки нових композиційних прийомів, образних засобів. У збірках «Палубний журнал» (1940—55) та «Дрозд» (1947) оспівав героїзм борців проти фашизму. Вболівання за долю Кіпру відбилося на зб. «На Кіпрі» (1955). Вірші «Коти святого Миколи» (зб. «18 текстів», 1970) та «По колючках дроку» (1971) спрямовані проти фашист. хунти, що 1967 захопила владу в країні. Автор кн. «Есе» (1944—62). Перекладав твори англ., франц. та давньогрец. поетів. Нобелівська премія, 1963. *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 6; Рос. перекл. — [Вірші]. «Иностранная литература», 1969, № 9: [Вірші]. В кн.: Западноевропейская поэзия XX века. М., 1977 *Т. М. Чернишова.*

СЕЦЕСІО́Н (нім. Sezession, від лат. secessio — відділення, відхід) — назва кількох художніх об'єднань кін. 19 — поч. 20 ст. в Німеччині та Австрії. Найвідоміші — «Мюнхенський С.», «Берлінський С.» і «Віденський С.». Художники, які входили до С. (Ф. фон Штук і фон Уде — в Мюнхені, М. *Ліберман* — у Берліні та ін.), виступали проти офіц. академічного мист. Пізніше С. об'єднував художників декадентських напрямів.

СЕ́ЧА — продукт виділення (екскрет) хребетних тварин і людини; утворюється в *нирках* і виводиться через сечовивідні шляхи. З С. з організму виводяться вода, продукти *обміну речовин*, чужорідні речовини, що потрапили в організм. С. людини містить бл. 96% води, 1,5% неорганічних речовин (хлористий натрій, калій, сульфати, фосфати тощо), 2,5% органічних речовин (*сечовину, сечову кислоту*, креатинін, гіпурову к-ту тощо). Густина С. 1,010—1,025 г/см³; pH 4,8—8,0 (реакція від кислої до слабколужної). Колір С. від світло-жовтого до темно-коричневого (зумовлений наявністю в ній пігментів — уробіліну, урохрому та ін.). За добу у людини виділяється бл. 1,5 л С., у тварин — до 12 л. На склад і кількість С. впливають переважно склад їжі й стан організму. Аналіз С. дає уявлення про обмін речовин, що відбувається в нирках та ін. органах і тканинах, а також в організмі в цілому і використовується з діагностичною метою. Див. також *Сечовиділення, Сечоутворення*.

СЕЧІВНИ́К, уретра — трубчастий утвір, через який *сеча* виводиться із організму деяких безхребетних, хребетних тварин і людини. Початкову частину С. біля *сечового міхура* стискує круговий м'яз. Стінки С. розтягаються тільки при проходженні сечі; складаються з внутр. слизової оболонки, що містить залози, м'язової і сполучнотканинної оболонок. Чоловічий С. (довж. бл. 20 см, діаметр бл. 0,7 мм), крім сечі, виводить секрет *передміхурової залози* і *сперму*, яка надходить у нього через *сім'явивідні протоки*; закінчується на вершині голівки статевого члена. Жіночий С. (довж. бл. 4 см, діаметр. бл. 1 мм) закінчується між клітором і отвором *піхви*. Про захворювання С. див. *Уретрит*.

СЕЧОВА́ КИСЛОТА́, 2, 6, 8-триоксипурин, $C_5H_4N_4O_3$ — органіч. сполука, один з продуктів азотистого обміну в організмі. У людини і людиноподібних мавп С. к.— кінцевий продукт пуринового обміну (див. *Пуринові основи*); у всіх ін. ссавців — його проміжний продукт; у птахів, ряду плазунів і більшості комах — кінцевий продукт не тільки пуринового, а й *білкового обміну*. С. к. міститься в невеликій кількості у мозку, печінці, крові, сечі, поті ссавців (в т. ч. й людини), а також в екскрементах птахів і більшості плазунів. При деяких порушеннях *обміну речовин* С. к. відкладається в суглобах, м'язах, нирках. С. к. знайдена також в деяких рослинах. С. к. застосовується для промислового синтезу кофеїну.

СЕЧОВИДІЛЕ́ННЯ, сечовипускання, діурез — рефлекторний (див. *Рефлекси*) акт періодичного виділення *сечі* з організму ряду тварин і людини. С. відбувається внаслідок скорочення м'язів *сечового міхура* й розслаблення м'язів (т. з. сфінктерів), що розташовані в його шийці. Коли сечовий міхур наповнений сечею, відбувається подразнення його *механорецепторів* і *імпульси нервові* спрямовуються до центр. нервової системи, викликаючи потяг до С. Центри, що регулюють С., містяться в поперековому і крижовому відділах *спинного мозку* й підпорядковуються стовбуровим відділам і *корі великих півкуль головного мозку*.

СЕЧОВИ́Й МІХУ́Р — орган деяких безхребетних, більшості хребетних тварин і людини, в якому збирається *сеча* перед її виведенням з організму. У безхребетних С. м. буває непарний (у коловерток), множинний (у малощетинкових червів і п'явок) і парний (у вищих ракоподібних). С. м. хребетних звичайно непарний. С. м. у більшості наземних хребетних утворюється з *алантоїса*, у земноводних — з черевного виросту *клоаки*. У деяких плазунів (крокодилів, змій) С. м. рудиментарний (див. *Рудиментарні органи*), у птахів відсутній. С. м. людини — порожнистий м'язовий орган, міститься в малому тазі; має 3 отвори (в С. м. відкриваються два *сечоводи* і починається *сечівник*). Зверху і з боків С. м. вкритий *очеревиною*. У чоловіків задня стінка С. м. прилягає до прямої кишки, у жінок — до шийки *матки* і до *піхви*. Середня місткість С. м.— 500 мл. З середини С. м. вистелений слизовою оболонкою, зовні від якої лежить м'язовий шар. При розтяганні С. м. його стінка стоншується до 2—3 мм (товщина стінки в скороченому стані — 15 мм). Розміри і форма С. м. мають вікові, статеві та індивідуальні відмінності. Найпоширеніше захворювання С. м.— *цистит*.

СЕЧОВИ́НА, карбамід — кінцевий продукт *білкового обміну* у людини, деяких безхребетних і більшості хребетних тварин. Емпірична формула H_2NCONH_2. Виявлена в крові, м'язах, слині, лімфі та ін. рідинах і тканинах. Бере участь у регуляції водного режиму тварин.

Процес утворення С. з кінцевих продуктів розпаду білка — NH_3 і CO_2 — відбувається в печінці і складається з ряду ферментативних реакцій, які замикаються у цикл, що дістав назву циклу С., або орнітинового циклу, тому що важливим проміжним продуктом *біосинтезу* С. є *амінокислота* орнітин. З організму С. виводиться нирками і потовими залозами. Порушення функції нирок і захворювання, які пов'язані з прискореним розпадом тканинних білків, призводять до підвищення вмісту С. в крові (див. *Уремія*); вміст С. в крові людини в нормі 18—38 мг в 100 мл.

СЕЧОВИ́НА СИНТЕТИ́ЧНА, карбамід — концентроване азотне добриво, кормова речовина, яку одержують на заводах із *аміаку* і двоокису вуглецю; С. с. містить 46% азоту; як кормова добавка замінює білок в раціоні для жуйних тварин. В рубці шлунка жуйних живуть мікроорганізми, здатні використовувати С. с. для біосинтезу білка. Доросла вел. рог. худоба і вівці 25—30% своєї потреби в білках можуть задовольняти за рахунок С. с., яку вводять в раціон; 1 г карбаміду замінює 2,6 г *протеїну*. Пром-сть випускає С. с. в осн. гранульованою.

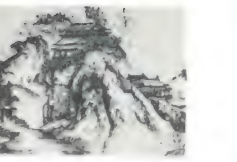

Сесєю. Пейзаж «Чотири пори року». Фрагмент. Туш. 1486.

М. П. Сєверов.

СЕЧОВИ́НО-ФОРМАЛЬДЕГІ́ДНІ СМО́ЛИ — продукти *поліконденсації* сечовини з формальдегідом, здатні перетворюватися на просторові (зшиті) полімери. С.-ф. с.— тверді речовини білого кольору, розчиняються у воді і не розчиняються у більшості органічних розчинників. З підвищенням т-ри і при наявності кислотних каталізаторів С.-ф. с. тверднуть з розчину або розплаву, утворюючи безбарвні, світлостійкі, легко забарвлювані полімери. Застосовуються у виробництві *амінопластів*, шаруватих пластиків, для виготовлення *клеїв*, одержання тепло- та звукоізоляційного пінопласту — мінори та ін.

СЕЧОВО́ДИ — парні трубчасті протоки, що відводять *сечу* з нирок людини і хребетних тварин. Розрізняють С. *пронефроса* — первиннонаркові канали (у круглоротих), С. *мезонефроса* — первинні С., або вольфові канали (у риб і земноводних), С. *метанефроса* — вторинні С. Відкриваються С. зовн. сечовим отвором (у самок всіх костистих риб і в самців деяких цих риб), в сечостатевий синус (у круглоротих, осетрових, багатоперів, мулових риб, панцирних щук, у самців більшості костистих риб), в *клоаку* (у хрящових і дводишних риб, плазунів, птахів, *однопрохідних*), в *сечовий міхур* (у деяких плазунів, людини і всіх ссавців, крім однопрохідних).

СЕЧОГІ́ННІ ЗА́СОБИ, діуретики — речовини, які збільшують сечовиділення. С. з. зменшують вміст рідини в тканинах і серозних порожнинах. За дією С. з. поділяють на ренальні — що діють безпосередньо на нирки (меркузал, новурит, гіпотіазид, лазикс, верошпірон та ін.), і екстраренальні — які чинять сечогінну дію опосередковано, через ін. системи організму (хлорид амонію, хлорид кальцію та ін.).

Як С. з. застосовують також *екстракти, настої* і *відвари* рослин (листя мучниці, траву польового хвоща, листя ортосифону тощо). С. з. застосовують переважно при захворюваннях серцево-судинної системи, печінки, нирок, для зниження внутрішньочерепного тиску і зменшення набряку мозку.

СЕЧОКАМ'ЯНА́ ХВОРО́БА — захворювання, що супроводиться утворенням сечових каменів у сечових шляхах. Те саме, що й *нирковокам'яна хвороба*.

СЕЧОСТАТЄ́ВА СИСТЄ́МА — сукупність анатомічно і функціонально зв'язаних між собою органів виділення (див. *Видільна система*) і *статевих органів* тварин і людини. Ступінь зв'язку цих органів у різних груп організмів неоднаковий. Так, у більшості багатощетинкових червів, ехіурид, сипункулід і плечоногих статеві протоки зростаються з органами виділення. У самців земноводних і деяких риб *сечa* і статеві продукти виділяються через вольфові канали, або первинні *сечоводи*; у самців плазунів, птахів, ссавців і у чоловіків функцію виділення виконує *метанефрос* з сечоводом, що відходить від нього, вольфів канал перетворюється на сім'япровід. У самок хребетних тварин і жінок статеві продукти виводяться через *яйцепроводи*, що розвиваються з мюллерових каналів (частина протоки первинної нирки), а сеча — через сечоводи.

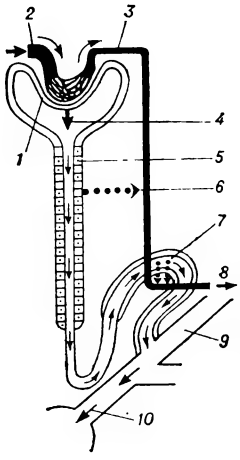

Схема руху рідини під час **сечоутворення:** *1* — боуменова капсула; *2* — приносна артерія; *3* — виносна артерія; *4* — клубочковий фільтрат; *5* — проксимальний звитий каналець; *6* — зворотне всисання води, глюкози, солей та ін.; *7* — дистальний звитий каналець; *8* — плин крові до вени; *9* — збиральна трубочка; *10* — плин сечі.

СЕЧОУТВО́РЕННЯ — процес утворення *сечі* в нирках; підтримує сталість внутрішнього середовища — *гомеостаз*. В основі С. лежать процеси *фільтрації, реабсорбції* та *секреції*. Фільтрація є початковим процесом С., що полягає у фільтрації *плазми крові* через стінку *капілярів* ниркових клубочків у боуменову капсулу (первинна сеча). Він залежить від гідростатичного тиску крові в капілярах, якому протидіє *онкотичний тиск* білків плазми і тиск у боуменовій капсулі. В сечових канальцях відбувається вибіркова реабсорбція бл. 99% води та деяких ін. речовин (глюкози, амінокислот тощо) з первинної сечі й утворення остаточної, або вторинної, сечі. Деякі речовини (діодраст, парааміногіпурат) виводяться з організму внаслідок їхньої секреції (клітинами канальців). С. регулюється рефлекторними механізмами (див. *Рефлекси*), що впливають через *центральну нервову систему* на органи, які секретують гормони *вазопресин* і *альдостерон*.

СЄВЕРГІ́Н (Севергін) Василь Михайлович [8 (19).IX 1765, Петербург — 17 (29).XI 1826, там же] — рос. мінералог і хімік, акад. Петерб. АН (з 1793), член Стокгольмської АН. Освіту здобув у гімназії та ун-ті при Петерб. АН. Для вдосконалення знань був відряджений (1785—89) у Геттінгенський ун-т (Німеччина). Осн. праці — з мінералогії, хімії, хім. технології. У мінералогії розвивав хім. напрям. Уперше дав зведення про мінерали та корисні копалини Росії, сформулював поняття про *парагенезис мінералів*.

СЄВЕ́РНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Сніжнянській міськраді. Залізнич. ст. Мочалинський. 13,0 тис. ж. (1982). 2 кам.-вуг. шахти. Будинок побуту, 5 заг.-осв. шкіл, лікарня, поліклініка, санаторій-профілакторій, 3 клуби, 2 б-ки. Засн. 1928, с-ще міськ. типу—з 1938.

СЄ́ВЕРНИЙ Андрій Борисович [н. 28.IV (11.V) 1913, Тула] — рад. астрофізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1941. Закінчив (1935) Моск. ун-т. У 1938—46 працював у Держ. астр. ін-ті ім. П. К. Штернберга, з 1946— в Кримській астрофіз. обсерваторії АН СРСР (з 1952 — директор). Осн. праці С. стосуються теор. астрофізики та фізики Сонця (гол. чин. нестаціонарних процесів на Сонці). Вперше виявив слабкі магн. поля звичайних зір. С.— член Міжнар. астронавтичної академії, віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1964—70). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

СЄ́ВЕРНИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 9 км від залізнич. ст. Ізварине. 3,2 тис. ж. (1982). У С.— шахта «Северна» та дільниця шахти «Суходільська». Середня школа, мед. пункт, клуб, 3 б-ки. Засн. 1949, с-ще міськ. типу — з 1954.

СЄ́ВЕРОВ Микола Павлович [18.II (2.III) 1887, Тбілісі — 21.II 1957, Київ] — радянський архітектор, історик архітектури, дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1947—55, 1952—54 — віце-президент), почесний член Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1956). Член КПРС з 1954. У 1915 закінчив Ін-т цивільних інженерів у Петрограді. У 1918—48 працював у Тбілісі, був професором Тбіліської АМ. У 10-х рр. 20 ст. працював у майстернях арх. О. *Дмитрієва*, разом з ним проектував будинок Управління Пд. залізниці у Харкові (1911—12). За проектами С. споруджено: будинок ЦК Компартії Грузії (1929—30), міст Челюскінців (1935), кінотеатр ім. Ш. Руставелі (1939), всі — у Тбілісі; санаторії та будинки відпочинку в Боржомі, Батумі, Гагрі, Цхалтубо (1932—36). С. поклав початок послідовному вивченню груз. архітектури. З 1948 жив і працював у Києві. У 1948—56 — професор Київ. інженерно-буд. та художнього ін-тів. Брав участь у забудові й реконструкції Києва.

М. П. Сєверов. Державний музей Грузії імені С. Джанашіа в Тбілісі 1929.

СЄВЕРОДВІ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Архан. обл. РРФСР. Розташований на березі Білого м., в гирлі Пн. Двіни. Залізнична станція. 214 тис. ж. (1982). В С.— з-д шляхових машин, швейна та меблева ф-ки, мол. та м'ясопереробний з-ди. Підприємства пром-сті буд. матеріалів. Політехнікум, мед. уч-ще. Драм. театр. Місто утворено 1938. С. нагороджено орденом Леніна (1983).

СЄВЕРОДОНЕ́ЦЬК — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 6 км від залізнич. ст. Лисичанськ. 118,4 тис. ж. (1982). Засн. 1934 у зв'язку з будівництвом Лисичанського азотнотукового комбінату. С-ще мало назву Лисхімбуд. У 1950 перейменовано на С. З 1958 — місто. У С.— *сєвєродонецьке виробниче об'єднання «Азот»*, *сєвєродонецьке виробниче об'єднання «Склопластик»*. наук.-виробниче об'єднання обчислювальної техніки «Імпульс», домобул.

і деревообр. комбінати, хім.-металург. з-д. Виробн. буд. матеріалів тощо. Комбінат побутового обслуговування. У С.— Всесоюзний н.-д. ін-т техніки безпеки у хім. пром-сті, філіал науково-дослідного інституту хімічного машинобудування тощо. Відділ Рубіжанського філіалу Ворошиловгр. маш.-буд. ін-ту, хім.-мех. технікум, муз. та 8 профес.-тех. уч-щ, 16 заг.-осв., 2 муз. та художня школи; 9 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Два палаци культури, 4 клуби, кінотеатр, льодовий палац спорту, 11 б-к, музей історії сєвєродонецького виробничого об'єднання «Азот».

СЄВЄРОДОНЄЦЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «АЗОТ» імені Ленінського комсомолу — підприємство хім. промисловості. Розташоване в м. Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. Утворено на базі хім. комбінату, введеного в дію 1951. До складу об'єднання (1982) входять виробництва: метанолу і формаліну, мінеральн. добрив, к-т і каталізаторів, капролактаму, органічних к-т і АГ-солі, ацетилену, вінілацетату та продуктів його переробки і виробн. товарів побутової хімії. Підприємство випускає хім. продукцію понад 100 видів, зокрема мінеральні добрива (аміачна й калієва селітра, карбамід, сульфат амонію, вуглеаміакати, аміачна вода), аміак, метанол, формалін, капролактам, адипінова к-та, АГ-соль, себацинова й азотна к-ти, ацетальдегід, оцтова к-та і оцтовий ангідрид, вінілацетат та продукти його переробки, поліетилен, товари нар. споживання (клей, водоемульсійні фарби, валізи, мийні засоби, мінеральні добрива у дрібній розфасовці). Підприємство має розвинуту систему природоохоронних споруд, встановлено установки утилізації вторинних енергоресурсів. С. в. о. «А.» нагороджено орденом Леніна (1966).

Б. М. Ліщина.

СЄВЄРОДОНЄЦЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «СКЛОПЛАСТИК» імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство хім. промисловості. Розташоване в м. Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. Утворено 1977 на базі з-ду склопластиків (став до ладу 1963). Випускає 169 видів продукції (1982), зокрема корозійностійке устаткування із склопластиків — апарати різних типів, труби й газоходи, термореактивні пресматеріали наповнені скловолокном, склонаповнені термопласти, листові й рулонні склопластики, товари нар. споживання. С. в. о. «С.» — багатопрофільне підприємство, на якому освоєно майже всі сучасні методи одержання склопластиків.

М. Г. Нестеров.

СЄВЄРОДОНЄЦЬКИЙ ПРИЛАДОБУДІВНИЙ ЗАВОД. Розташований у м. Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. Перша черга підприємства стала до ладу 1959. З-д випускає (1982) автоматизовані засоби обчислювальної техніки в різних модифікаціях, що застосовуються при автоматизації складних виробничих процесів і в *автоматизованих системах управління підприємствами* (обчислювальні комплекси, мікропрограмні автомати, процесори і ряд агрегатних модулів); системи малих електронних обчислювальних машин, призначені для автоматизації технологічних процесів і наук. експериментів. С. п. з. входить до складу (з 1971) сєвєродонецького наук.-виробничого об'єднання «Імпульс». Об'єднання нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

В. Л. Лапіна.

СЄВЄРОМОРСЬК (до 1951 — селище Ваєнга) — місто обласного підпорядкування Мурм. області РРФСР. Порт у незамерзаючій Кольській зат. Баренцового м., за 27 км від Мурманська. 52 тис. ж. (1982). Харч. пром-сть, підприємства по обслуговуванню рибної промисловості.

СЄВЄРЦОВ Микола Олексійович [24.X (5.XI) 1827, Воронеж — 26.I (7.II) 1885, поблизу Воронежа] — рос. зоолог, зоогеограф і мандрівник. Закінчив Моск. ун-т (1846), учень К. Ф. *Рульє*. В 1857—79 досліджував центр. частину Тянь-Шаню, пустелю Кизилкуми, зібрав значний матеріал з флори та фауни Паміру. Автор перших комплексних характеристик природи цих районів. С.— переконаний дарвініст. Праці — з питань географії та геології Серед. Азії, зоогеографії. С.— один з основоположників екології тварин. Був особисто знайомий з Т. Г. Шевченком, який написав його портрет (1859). Ім'ям С. названо пік на хребті Петра I, льодовики на Памірі та в Заілійському Алатау.

СЄВЄРЦОВ Олексій Миколайович [11 (23).IX 1866, Москва — 19.XII 1936, там же] — рос. рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1920) та АН УРСР (з 1925), один з основоположників еволюційного напряму в морфології. Син М. О. *Сєверцова*. Закінчив Моск. ун-т (1890). В 1899—1902 — професор Юр'євського (тепер Тартуський), 1902—11—Київського, 1911—30 — Моск. ун-тів. В 1930 за ініціативою С. було організовано лабораторію еволюційної морфології (тепер Ін-т еволюційної морфології і екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР). Праці С. присвячені вивченню *метамерії* голови, походження парних кінцівок хребетних тварин, еволюції нижчих хребетних. Висунув теорії морфобіол. еволюції та *філембріогенезу*, нове вчення про взаємовідношення *онтогенезу* і *філогенезу* (див. *Біогенетичний закон*), теорію походження п'ятипалої кінцівки хребетних з 7—10-променевої кінцівки предків. Створив рад. школу морфологів-еволюціоністів. У 1969 встановлено премію АН СРСР ім. Сєверцова.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М.— Л., 1945—50.

Літ.: Касьяненко В. Г. Алексей Николаевич Северцов. К., 1951; Веселов Е. А. А. Н. Северцов. Жизнь, деятельность и научные труды. М., 1975.

СЄВЄРЯНІН Ігор [справж. прізв. та ім'я — Лотарьов Ігор Васильович; 4 (16).V 1887, Петербург — 20. XII 1941, Таллін]— рос. поет. Друкуватися почав 1904. Очолював декадентську групу егофутуристів (див. *Футуризм*). Здобув популярність збіркою «Громокиплячий кубок» (1913). Збірки «Златоліра» (1914), «Ананаси в шампанському», «Поезоантракт» (обидві — 1915) пройняті декадентськими мотивами. У вірші «По справедливості» (1918) писав про Леніна як великого борця за мир. З 1918 жив у Естонії. Вірші цього періоду пройняті тугою за вітчизною («Тут — не тут», «Наболіле» та ін.). С. вітав прихід Рад. влади у Прибалтику («Вірші про ріки», «Привіт Союзу»).

Тв.: Стихотворения. Л., 1975.

І. Т. Крук.

«СЄВЕРНАЯ ПРАВДА» — назва, під якою виходила з 1 (14). VIII до 7 (20).IX 1913 газ. «*Правда*».

СЄВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1906 — збройний виступ солдатів 34-го Сєвського піхотного полку в Полтаві в період революції 1905—07. Відбулося під впливом с.-д. агітації Полтав. військ. орг-ції РСДРП. Безпосереднім поштовхом до повстання був арешт групи солдатів Сєвського полку за участь у революц. сходці. 15(28). VII 1906 три озброєні роти Сєвського полку організували мітинг, на якому вимагали звільнення заарештованих товаришів. До повсталих приєдналися солдати 2-ї та 3-ї арт. батарей 9-ї арт. бригади. Повстанці рушили до арештантського відділення, щоб звільнити заарештованих солдатів. Проти повсталих було кинуто війська, які після збройної сутички придушили повстання. В січні 1907 до суду було віддано 73 учасників повстання.

СЄДИХ Костянтин Федорович [24.XII 1907 (6.I 1908), с. Попереченний Зерентуй, тепер Нерчинського р-ну Читин. обл.— 21.XI 1979, Іркутськ] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1924. Збірки віршів «Забайкалля» (1933), «Рідний степ» (1937), «Над степом сонце» (1948), «Степові маки» (1969) та ін. Автор істор. романтрилогії «Даурія» (1948; Держ. премія СРСР, 1950), «Рідний край» (1957) і «Ранкове сонце» (1967) — про шляхи забайкальського козацтва до революції. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Даурія. К., 1953: Рідний край. К., 1960.

М. М. Радецька.

СЄДИХ Юрій Георгійович (н. 11.V 1955, м. Новочеркаськ Ростовської обл.) — укр. рад. спортсмен-легкоатлет, заслужений майстер спорту (з 1976). Олімпійський чемпіон (1976, 1980) з метання молота. Чемпіон Європи (1978) СРСР (1976, 1978). Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

СЄДІН Митрофан Карпович (1861—1918) — укр. і рос. письменник, журналіст та громад. діяч. Н. і жив на Кубані. Був ковалем, освіту здобув самотужки. Писав п'єси укр. мовою з життя кубанських українців («Що посіеш, те й пожнеш», 1899; «Тиховський», 1901; «На Чорномор'ї», 1910, та ін.), а також вірші і прозові твори рос. мовою. В 1915—17 видавав робітн. журнал «Прикубанские степи» (в Катеринодарі), де широко висвітлювалося життя шахта-

А. Б. Сєверний.

О. М. Сєверцов.

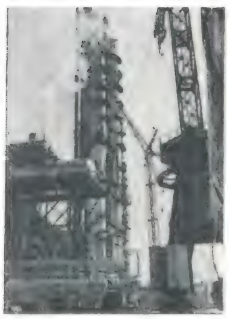

Один з цехів **сєвєродонецького виробничого об'єднання «Азот»** імені Ленінського комсомолу.

Г. Я. Сєдов.

Л. І. Сєдов.

І. О. Сєриков.

П. М. Сєрков.

рів Донбасу. Брав участь у боротьбі за Рад. владу на Кубані. Розстріляний денікінцями.

Тв.: На Черноморії. Єкатеринодар, 1910.

Літ.: Седина А. М. Митрофан Седин. Краснодар, 1965.

СЄДО́В Георгій Якович [23.IV (5.V) 1877, хут. Крива Коса, тепер смт Сєдове Донец. обл. УРСР — 20.II (5.III) 1914] — рос. полярний дослідник. У 1898 закінчив мореплавне училище в Ростові-на-Дону, 1901 екстерном склав іспит за курс Морського корпусу. З 1902 брав участь у гідрографічних роботах в Арктиці. У 1909 очолював експедицію до пониззя р. Колими, влітку 1910 — до зх. берегів Нової Землі. В 1912—14 керував рос. експедицією на судні «Св. Фока», метою якої було досягнення Пн. полюса. Загинув поблизу о. Рудольфа (похований на мисі Аук) при спробі досягти полюса на собаках. Ім'ям С. названо дві затоки і пік на Новій Землі, льодовик і мис на Землі Франца-Йосифа та ін. геогр. об'єкти.

СЄДО́В Леонід Іванович [н. 1 (14). XI 1907, Ростов-на-Дону] — рад. вчений у галузі механіки і прикладної математики, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив (1930) Моск. держ. ун-т, працював (1930—47) у Центр. аерогідродинамічному ін-ті. З 1937 — професор Моск. держ. ун-ту. Одночасно (з 1945) працює в Математичному ін-ті АН СРСР. Перший заст. голови Нац. комітету СРСР з теоретичної і прикладної механіки (з 1956), голова Наук. ради АН СРСР з механіки рідин і газів (з 1965). Віце-президент Міжнародної астронавтичної академії (з 1980). Розвинув методи теорій розмірності й подібності, в'язкої рідини, теорії сильного вибуху, теорії хвиль і загальну теорію конструювання моделей у суцільних середовищах. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, а також франц. орденом Почесного легіону. Почесний член багатьох іноз. академій. Держ. премія СРСР, 1952. Премії АН СРСР — імені С. О. Чаплигіна, 1946; імені М. В. Ломоносова, 1957; імені О. М. Ляпунова, 1974.

Тв.: Введение в механику сплошной среды. М., 1962; Механика сплошной среды, т. 1—2. М., 1976; Плоские задачи гидродинамики и аэродинамики. М., 1980; Размышления о науке и об учёных. М., 1980; Методы подобия и размерности в механике. М., 1981.

СЄДО́ВЕ (до 1940 — Крива Коса) — селище міського типу Новоазовського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на *Кривій косі* Таганрозької зат. Азовського м., за 58 км від залізнич. ст. Жданов. 2,7 тис. ж. (1982). Риболовецький колгосп, цех Ждановського рибоконсервного комбінату, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. В районі С.— пансіонати, бази відпочинку. Засн. 1750, с-ще міськ. типу — з 1941. Селище перейменовано на честь Г. Я. *Сєдова*.

«СЄЛЬСКАЯ ЖИЗНЬ» — газета ЦК КПРС. Бере початок від газ. «Беднота», яка виходила з 1918 і 1931 злилася з газ. «Социалистическое земледелие» (виходила з 1929). В 1953 перейменована на «Сельское хозяйство». В 1960 її реорганізовано в газ. ЦК КПРС «С. ж.». Виходить у Москві 6 раз на тиждень. Висвітлює громад., госп. і культур. життя країни, рад. села, роботу сільс. парт. орг-цій. Пропагує досягнення с.-г. науки і передовий досвід. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1964), орденом Леніна (1971).

«СЕМЕ́ЙНАЯ БИБЛИОТЕ́КА» — літературно-науковий журнал «москвофільського» напряму. Виходив у Львові 1855—56 за ред. С. Шухевича. Друкувався *«язичієм»*. Був розрахований на попівсько-чиновницьку інтелігенцію Галичини. Вміщував переважно передруки з рос. видань (поезії О. Пушкіна, Ф. Тютчева, А. Майкова, О. Хомякова, А. Фета, статті Б Пассека та ін.), переклади з Й. В. Гете, Ф. Челаковського. В «С. б.» надруковано в перекладі твори Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана» і «Божі діти», рецензію на «Народные южнорусские песни» А. Метлинського та окремі історико-етногр. нариси на укр. теми. *О. І. Дей.*

СЄ́РИКОВ Іван Олександрович [н. 25.VIII (7.IX) 1906, Харків— 28.II 1979, там же] — рад. машинобудівник, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1942. Трудову діяльність почав 1920 слюсарем Харків. паровозобудівного з-ду. Закінчив Харків. механіко-машинобуд. ін-т (1927). З 1930 працював нач. цеху, гол. технологом, гол. інженером на підприємствах тракторобудування. З 1962 — директор харків. моторобудівного з-ду «Серп і молот», з 1974 — генеральний директор харків. моторобудівного виробничого об'єднання «Серп і молот». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Держ. премія УРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1976. *Л. Г. Шульга.*

СЄРКО́В Пилип Миколайович [н. 26.IX (9.X) 1908, с. Форпост, тепер Шумячського р-ну Смол. обл.]— укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1978). Закінчив Смол. мед. ін-т (1931). В 1935—41 працював у Київ. мед. ін-ті. В 1944—53 — зав. кафедрою і проректор Вінн., а в 1953—66 — Одес. мед. ін-тів. З 1966 — заст. директора і зав. відділом Ін-ту фізіології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню фізіології скелетних м'язів і міоневральній передачі, електр. активності головного мозку тварин і людини, морфології і фізіології вищих відділів слухової системи (вперше зареєстрував внутрішньоклітинні електр. потенціали нейронів слухової кори) тощо. Велику увагу приділяє питанням історії фізіології на Україні. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани». Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1982. Держ. премія УРСР, 1978.

СЄРО́В Валентин Олександрович [7 (19).I 1865, Петербург — 22.XI (5.XII) 1911, Москва] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1903). Син О. М. *Сєрова*. В 1877—78 навчався у Київській рисувальній школі М. Мурашка, пізніше — у І. *Рєпіна* в Парижі та Москві, 1880—85 в петерб. АМ у П. *Чистякова*. Член Т-ва *передвижників* (з 1894), на поч. 20 ст. увійшов до складу худож. об'єднання *«Мир искусства»*. Вже перші твори С. («Дівчинка з персиками», 1887; «Дівчина, освітлена сонцем», 1888) відзначалися поетичністю, цілісністю худож. образу, свіжістю колориту, тонкою передачею повітря й світла. С. створив багато портретів, які вражають точністю своєї психологічної характеристики [портрети К. Коровіна, 1891; І. Левітана, 1893; М. Морозова («Міка Морозов»), 1901; М. Горького, 1904; М. Єрмолової, Ф. Шаляпіна, обидва — 1905; Г. Гіршман, 1907; О. Орлової, 1911. та ін.]. Демократичні погляди С. яскраво виявилися в період революції 1905—07 рр. в Росії (рисунки «1905 рік. Після приборкання», «Солдатушки, браві ребятушки...», «Похорон М. Баумана 20 жовтня 1905 року», всі — 1905). На знак протесту проти розстрілу мирної демонстрації 9.I 1905 художник вийшов зі складу Академії. С. звертався також до жанрових мотивів («Баба з конем», 1898; «Баба на возі», 1899), до істор. тематики («Запорожець з конем», 1899; «Петро I», 1907), античних тем («Викрадення Європи», 1910; «Одіссей і Навсікая», 1911). Виконав рисунки, які відзначаються високою майстерністю (портрет В. Качалова, 1908; балерин Т. Карсавіної та А. Павлової, обидва — 1909; ілюстрації до байок І. Крилова тощо). Твори С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Львів. картинній галереї, Одес. художньому музеї. В 1897—1909 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Серед його учнів — П. *Кузнецов*, М. *Сар'ян*, К. *Петров-Водкін*, К. *Юон* та ін. Іл. с. 146 та на окремому аркуші, с. 96—97, а також до статей *Анімалістичний жанр*, т. 1, с. 448—449; *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Костанді* К. К., т. 5, с. 445.

Тв.: Переписка. Л.—М., 1937.

Літ.: Валентин Серов в воспоминаниях, дневниках и переписке современников, т. 1—2. Л., 1971; Валентин Александрович Серов. [Альбом]. М., 1974; Грабарь И. Э. Валентин Александрович Серов. М., 1980.

О. М. Лопухов.

СЄРО́В Володимир Олександрович [8 (21).VII 1910, с. Еммаус, тепер Калінінського р-ну Калінінської області — 19. I 1968, Москва] — рос. радянський живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1954; президент — 1962—68). Член КПРС з 1942. В 1927—31 навчався в ленінгр. АМ у В. *Савинського*, 1931—33 — в аспірантурі у І. *Бродського*. Під час Великої Вітчизн. війни перебував у Ленінграді. Твори: «В. І. Ленін проголошує Радянську владу» (1947), «Ходоки у В. І. Леніна» (1950), «Зимовий взято» (1954), «Декрет про мир» та «Декрет про землю» (обидва — 1957), портрети, пейзажі, іл. до поезій М. Некрасова, романів Л. Толстого, плакати.

До ст. **Сезанн П.** 1. Курильник. 1895—1900. 2. Натюрморт з драпіровкою. 1898—99. 3. Гора Сент-Віктуар. 1882—85. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві. 1 і 2 — Державний Ермітаж у Ленінграді.

1

2

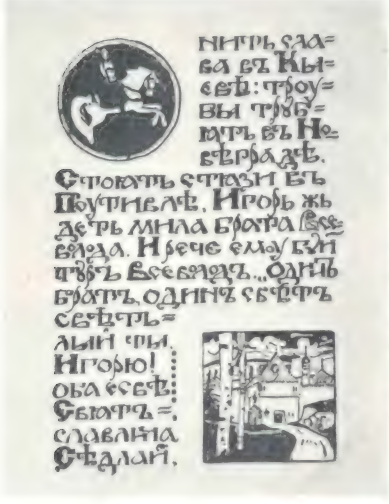

3

4

5

До ст. **«Слово о полку Ігоревім».**

1. Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі (кибитки). Мініатюра з Радзивіллівського літопису.
2. Похід Ігоря. Малюнок чеського художника М. Алеша. 1902.
3. Сторінка з «Слова о полку Ігоревім», оформлена Г. Нарбутом. Акварель. 1902.
4. Після побоїща Ігоря Святославича з половцями. Картина В. Васнецова. 1880. Державна Третьяковська галерея в Москві.
5. Плач Ярославни. Гравюра на дереві В. Фаворського. 1950.
6. «Слово про Ігорів похід». Лінограврюра І. Селіванова. 1973.
7. «Слово про Ігорів похід». Офорт Г. Якутовича. 1977.
8. «Слово про Ігорів похід». Лінограврюра В. Лопати. 1981.

6

7

8

Картини С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ у Ленінграді та ін. музеях. В 1933—42 викладав у ленінгр. АМ. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1948, 1951. Іл. с. 146 та на окремому аркуші до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція*, т. 2, с. 88—89.

Літ.: Лебедев А. К. Владимир Александрович Серов. М., 1965.

СЄРО́В Олександр Миколайович [11 (23).I 1820, Петербург — 20.I (1.II) 1871, там же] — рос. композитор, музикознавець, муз. критик. У 1840 закінчив Уч-ще правознавства, де потоваришував із В. *Стасовим*. Одночасно здобував муз. освіту, виступав у концертах як піаніст і віолончеліст. У 1845—50 працював у Сімферополі, Пскові. В 40-х рр. почав композиторську діяльність. Як музичний критик обстоював принципи народності та реалізму. Разом з дружиною В. Сєровою видавав журн. «Музыка и театр» (1867). Автор опер «Юдіф» (1863), «Рогнеда» (1865, на сюжет з історії Київ. Русі), «Ворожа сила» (закінчено В. Сєровою та М. Соловйовим, 1871; за п'єсою О. Островського «Не так живи, як хочеться»), симф., хорових творів, обробок нар. пісень. С. гармонізував шість, обробив для хору з оркестром п'ять укр. нар. пісень, створив оркестрові п'єси на укр. нар. теми: «Гопак», «Гречаники» (обидві — на матеріалах задуманого ним балету «Ніч перед різдвом») і «Танець запорожців» (на сюжет з «Тараса Бульби» М. Гоголя). Своїми статтями «Музика південноросійських пісень», «Російська народна пісня як предмет науки» С. зробив вагомий внесок в укр. муз. фольклористику. Друкувався в укр. журн. «Основа».

Тв.: Вибрані статті. К., 1954.

О. А. Правдюк.

СЄРО́В (до 1939 — Надеждінськ) — місто обл. підпорядкування Свердл. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на сх. схилі Уралу, на березі р. Какви (бас. Обі). Залізнич. вузол. 101 тис. ж. (1982). У С.— металург. комбінат, з-ди: феросплавів, мех., рем.-мех., залізобетонних виробів; виробниче об'єднання «Сєровліс». Підприємства харч. пром-сті. Сєровська ДРЕС. С. перетинає траса газопроводу Ігрім — Нижній Тагіл. Металург. технікум, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, істор. музей. С. виник 1894 у зв'язку з буд-вом сталерейкового з-ду. Місто перейменовано на честь Героя Рад. Союзу А. К. Сєрова (1910—39).

СЄРРАЙЄ (Serraillier) Огюст Даніель (27.VII 1840, Драгіньян, деп. Вар— р. см. невід.) — діяч франц. і міжнар. робітничого руху. Жив у Великобританії. В 1864 вступив до *Інтернаціоналу 1-го*, 1869—72 — член його Генеральної ради. В 1870 — секретар-кореспондент 1-го Інтернаціоналу для Бельгії, згодом для Голландії та Іспанії. Після революції 1870 у Франції С. був відряджений у Париж як уповноважений Генеральної ради для керівництва місцевими секціями Інтернаціоналу. Брав активну участь у Паризькій комуні 1871 (входив до Комісії праці та обміну). Після падіння Комуни повернувся до Великобританії. Був делегатом Лондонської конференції (1871) і Гаагського конгресу (1872) 1-го Інтернаціоналу, на яких підтримував лінію К. Маркса в боротьбі проти анархістів. У 1873—74 — член Британ. федеральної ради 1-го Інтернаціоналу.

СЄ́ЧЕНОВ Іван Михайлович [1 (13).VIII 1829, с. Теплий Стан, тепер с. Сєченово Сєченовського р-ну Горьк. обл.— 2 (15).XI 1905, Москва] — рос. природодослідник, засновник вітчизняної фізіології і матеріалістичної психології, почесний акад. Петерб. АН (з 1904; чл.-кор. з 1869). Закінчив Гол. військово-інженерне училище в Петербурзі (1848) і мед. ф-т Моск. ун-ту (1856). Працював (1856—60) в лабораторіях І. Мюллера, Е. *Дюбуа-Реймона* (Берлін), Г. *Гельмгольца* (Гейдельберг), К. Людвіга (Відень) та ін. У 1860 захистив докторську дисертацію. Професор Медико-хірургічної академії в Петербурзі (1860—70), Новоросійського ун-ту в Одесі (1871—76), Петерб. ун-ту (1876—88), приват-доцент, а потім професор Моск. ун-ту (1889—1901). У 1901 вийшов у відставку, продовжував читати лекції на Вищих жіночих курсах (до 1903) і на Пречистенських курсах для робітників (1903—04). Особливе значення для науки мають праці з фізіології нервової системи, які лягли в основу вчення про *вищу нервову діяльність*. С. вперше було показано, що *нервові центри* мають не тільки збуджуючий, але й гальмівний вплив на діяльність органів, і що в діяльності мозку процес *гальмування* відіграє таку ж важливу роль, як і процес *збудження*. Крім того, С. відкрив і вивчив явища післядії й підсумовування збудження в нервових центрах, стан в них тонічного збудження і показав роль цих процесів у діяльності центральної нервової системи. Обгрунтування С. положення, що всі акти свідомого і несвідомого життя за походженням є *рефлекси*, було важливим вкладом в рефлекторну теорію і сприяло значному її поширенню серед фізіологів, неврологів та психологів. У працях «Рефлекси головного мозку», «Кому і як розробляти психологію», «Елементи думки» та «Враження і дійсність» С. обгрунтував положення про рефлекторне походження психіч. діяльності і те, що в її основі лежать матеріальні фізіол. процеси. На основі детального аналізу С. прийшов до висновку, що такі психічні процеси, як *сприймання, відчуття, мислення, пам'ять* та *мовлення*, є проявом рефлекторної аналітико-синтетичної діяльності мозку. Цінні дані одержав С. при вивченні *газів крові* та *газообміну*. Він вперше здійснив повне вилучення газів із крові та визначив кількість їх у *сироватці крові* та *еритроцитах* і показав, що вуглекислота міститься в еритроцитах не тільки у вигляді бікарбонату, але й в стані нестійкого сполучення з *гемоглобіном*, що еритроцити беруть участь у перенесенні вуглекислоти від тканин до легенів. Дані, одержані С. при вивченні газообміну в легенях в умовах нормального та зниженого тиску, стали основою вивчення дихання людини в умовах польоту, що дає підставу вважати С. засновником авіаційної та космічної фізіології. Значний внесок зробив С. у фізіологію праці. Він виконав цінні роботи з природи стомлюваності, обгрунтував доцільність 8-годинного робочого дня, довів ефективність активного відпочинку.

Матеріалістичні погляди С. у філософії і природознавстві, його прогрес. сусп.-політ. переконання склалися під впливом революц.-визвольного руху 40—60-х рр., революц.-демократичної ідеології, особливо М. Г. *Чернишевського*. У своїх творах С. обстоював коріне положення матеріалістичної філософії про первинність матерії і вторинність свідомості, матеріальну єдність світу, об'єктивність його законів, проводив ідею висхідного розвитку природи. Відкриття С. в галузі фізіології вищої нервової діяльності були природничо-наук. обгрунтуванням матеріалістичного розв'язання таких питань теорії пізнання, як питання про джерело знань, про пізнаванність світу та його закономірностей, про об'єктивний зміст знань тощо. С. вів непримиренну боротьбу проти ідеалізму, рішуче виступав проти *віталізму, агностицизму, расизму*. З позицій детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*) викривав ідеалістичне вчення про *свободу волі*, антинауковість релігійно-ідеалістичних уявлень про незалежність «душі» від тіла. Зробив значний вплив на розвиток природознавства і матеріалістичної філософії в Росії, зокрема на Україні. На батьківщині С. вченому споруджено пам'ятник; його ім'ям названо 1-й Моск. мед. ін-т (1955), Ін-т еволюційної фізіології та біохімії АН СРСР (1956); встановлено премію ім. С., що присуджується АН СРСР за видатні дослідження з фізіології.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М.—Л., 1952—56; Рефлексы головного мозга. М., 1961.

Літ.: Коштоянц Х. С. Великий російський фізіолог Іван Михайлович Сєченов. К., 1951; Березовский В. А. Иван Михайлович Сеченов. К., 1981.

П. М. Сєрков.

СИБАРИ́Т (грец. Συβαρίτης) — зніжена, розбещена розкошами людина. Назва походить від давньогрец. колонії в Пд. Італії — Сібаріс, де пануюча верхівка відзначалася розкішним життям і неробством.

СИБІ́Р — частина азіатської тер. СРСР, обмежована Уральськими горами на Зх., хребтами тихоокеанського узбережжя — на Сх., Пн. Льодовитим ок.— на Пн., вододілами річок басейнів Обі та Арало-Каспійського, пд. кордоном СРСР з МНР та КНР — на Пд. Площа бл. 10 млн. км² (45% площі СРСР). У межах С.— Бурят. АРСР, Тув. АРСР, Якут. АРСР, Алт. та Краснояр. краї, Тюмен., Кург., Омська, Новосиб., Том., Кемер., Ірк. і Читин. області РРФСР (див. окремі статті). Про природні умови С. див. ст.

Валентин Олександрович Сєров.

Володимир Олександрович Сєров.

О. М. Сєров

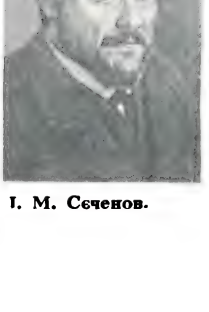

І. М. Сєченов.

Валентин Олександрович Сєров. Портрет Є. О. Красильщикової. 1906. Київський музей російського мистецтва.

Володимир Олександрович Сєров. Партизанський загін Денисова. Ілюстрація до роману Л. М. Толстого «Війна і мир». Акварель. 1951.

Західний Сибір і *Східний Сибір*. Як істор. район С. включає *Далекий Схід СРСР*.

Населення С. разом з Далеким Сходом — 30 млн. чол.; без Далекого Сходу — 23,8 млн. чол. (на 1.I 1982). Міське нас.— 69%. Основна частина населення С. і Далекого Сходу — росіяни (23 706 тис. чол.; тут і нижче 1979, перепис), які разом з українцями (1107 тис. чол.) і білорусами (219 тис. чол.) становлять 89,5% всього населення. Це основна частина жителів усього регіону, а також більшість сільського населення серед. і пд. частини С. (особливо на території вздовж Транссибірської залізниці і БАМу); живуть вони також у всіх пн. областях. Найбільше українців живе на Пд. Приморського краю, в Омській і Оренбурзькій областях, білорусів — на Пд. Красноярського краю, в Іркутській і Кемеровській областях.

Корінні жителі С. (1,2 млн. чол.— 3,6% всього населення) розселені на значних територіях тайги і тундри. За культурно-госп. особливостями вони поділяються на дві осн. групи: скотарсько-землеробські народи (осн. частина *якутів, бурятів* і всі народи Пд. С.) і т. з. народи Пн., які займаються переважно оленярством (*ненці*, «берегові» *чукчі*), мисливством (більшість народів тайги), або рибальством (*нівхи*). За мовною ознакою народи С. поділяються на ряд груп. До фінно-угорської групи належать *ханти* (20,9 тис. чол.) і *мансі* (7,6 тис.), які живуть у межиріччі Обі та Єнісею. Самодійськими мовами говорять ненці (29,9 тис.), *нганасани* (0,9 тис.) і селькупи (3,6 тис.), які населяють тундру на Зх. від р. Хатанги і частину тайги межиріччя Обі та Єнісею. З тюркомовних народів у С. живуть якути (328 тис.) і *долгани* (5,1 тис.) в Якут. АРСР, а також *хакаси* (70,8 тис.), *шорці* (16 тис.), *тофалари* (0,8 тис.) і *тувинці* (166 тис.) в гірських районах Пд. С. До монголомовних народів належать буряти (352,6 тис.), які заселяють більшу частину Бурят. АРСР і окремі райони Іркутської і Читинської областей. Мовами тунгусо-маньчжурської групи говорять *евенки* (27,5 тис.), *евени* (12,3 тис.), *негідальці* (0,5 тис.), *нанайці* (10,5 тис.), *ульчі* (2,6 тис.), *орочі* (1,2 тис.) і удегейці (1,6 тис.), які живуть на великій території від Єнісею до Тихого ок. і від узбережжя Льодовитого ок. до пд. кордонів С. До ескімосько-алеут. сім'ї мов належать мови *ескімосів* (1,5 тис.) і алеутів (0,5 тис.), які живуть на узбережжі Чукотського п-ова і на Командорських о-вах. Палеоазіатськими мовами говорять чукчі (14,0 тис.), *коряки* (7,9 тис.), *ітельмени* (1,4 тис.) і *юкагіри* (0,8 тис.), які живуть на крайньому Пн. Сх. Далекого Сходу, а також нівхи (4,4 тис.) — у пониззі Амуру і на о. Сахалін, *кети* (1,1 тис.) — у бас. серед. течії Єнісею. З ін. народів у Серед. і Пд. С. живуть татари (497 тис., у т. ч. бл. 100 тис. т. з. сибірських татар, решта — вихідці з Європ. частини СРСР); на Пд. Зх. С.— німці (465 тис.); на кордоні з Каз. РСР— казахи (104 тис.); в деяких районах Далекого Сходу — корейці (53 тис.). Невеликими групами в усіх краях і областях С. живуть *чуваші* (128 тис.), *мордва* (99 тис.), євреї (54 тис.), *удмурти* (23 тис.), *башкири* (22 тис.).

Історія. Найдавніші сліди викопної людини на тер. С. належать до ранньої пори *палеоліту* (Уралінська стоянка на Алтаї). Пізнім палеолітом датують стоянку *Мальта* в Сх. С. Неоліт С. представляють *байкальські неолітичні культури*, частина пам'яток *амурської неолітичної культури*. Мідний вік у С. характеризують, зокрема, пам'ятки *афанасьєвської культури*, бронзовий вік — пам'ятки *андроновської культури*. Про госп.-культур. розвиток кочових племен раннього залізного віку свідчать знахідки з *Аржанського кургану, Пазирикських курганів*. Унікальними пам'ятками культури того часу є т. з. *орхоно-єнісейські написи*. Відомий могильник родоплемінної знаті єнісейських киргизів — *Копьонський Чаатас*. У 1-му тис. до н. е. виникли союзи племен, перші державні утворення (див. *Тюркський каганат*). У 13 ст. частину С. завоював *Чінгісхан*. В 15 ст. утворилося напівфеод. *Сибірське ханство*, територію якого після походів *Єрмака* 1581—83 було приєднано 1598 до Рос. д-ви. Значну роль у колонізації С. відіграли рос. *землепрохідці* І. І. Ребров, І. Перфільєв, С. І. *Дежньов*, Є. П. *Хабаров*. В організованих ними експедиціях були і українці — супутник С. Дежньова С. Журливий, «служилий чоловік» Г. Кисіль та ін. У 18 ст. майже вся тер. С. ввійшла до складу Росії, що мало позитивне значення для розвитку економіки і культури місц. народів, хоч вони і зазнавали нещадної експлуатації з боку царських урядовців. Завдяки масовому переселенню рос. селян, які тікали в С., рятуючись від кріпосницького гноблення, тут почало розвиватися орне землеробство. Колоніальна політика царизму щодо народів С. викликала в 17—18 ст. ряд повстань: якутів (1633, 1636, 1642, 1675—76, 1684), охотських евенів і евенків (1647, 1667, 1681), татар, хантів і мансі (1662). Учасниками *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75* було багато селян Зх. С.

З кін. 17 ст. царський уряд використовував С. як місце заслання. Політ. засланці, серед яких були О. М. *Радищев, декабристи*, революц. народники, а пізніше більшовики, відіграли значну роль у культур. розвитку С. Тут відбували заслання В. І. Ленін (1897—1900 у с. *Шушенському*), Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишев та ін. більшовики, діяльність яких мала велике значення в розгортанні революц. руху в С. Серед засланців було чимало представників укр. народу. До С. було заслано багато учасників сел. повстань на Україні: *Палія повстання 1702—04, Коліївщини* (1768), *Турбаївського повстання 1789—93, бузьких козаків повстання 1817*, повстання під керівництвом О. *Семенова* (1826), керівника антикріпосницької боротьби селян на Поділлі У. Я. *Кармалюка*. На засланні в С. перебували члени Пд. т-ва декабристів І. І. *Горбачевський*, М. Ф. *Лісовський*, І. І. *Сухинов*, О. П. *Юшневський*, революц. демократ письменник П. А. *Грабовський*, революц. народники — С. М. *Богомолець*, С. П. *Ковалик*, Є. М. *Ковальська*, М. Д. *Муравський*, Я. В. *Стефанович*, члени «Південноросійського союзу робітників» Ф. І. *Кравченко*, С. Б. Наддачин (див. *Наддачини*), більшовики Г. І. Петровський, М. О. Скрипник та ін. Крім того, за царськими указами 1760 і 1765 поміщики дістали право засилати на поселення в С. селян без будь-якого судового розгляду. Тому в 18—19 ст. у С. оселилося чимало селян з Росії та України. Переселення російських і особливо укр. селян посилилося після сел. реформи 1861, а також унаслідок *столипінської аграрної реформи*. Протягом 1885—1914 до С. виїхало з України 1742 тис. селян (багато переселенців, потрапивши в тяжкі умови, повернулося на Україну). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст., особливо в зв'язку з будівництвом Сибірської з-ці, в С. розвивалася капіталістична пром-сть (золотодобувна, кам'яновугільна, харчова). В 2-й пол. 19 ст. в С. відбулися перші робітн. страйки. Наприкінці 90-х рр. 19 ст. виникли місц. с.-д. орг-ції, які 1901 об'єдналися в Сибірський с.-д. союз ленінсько-іскрівського напряму. Під час революції 1905—07 робітники С. страйкували в січні 1905, брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Створені 1905 Ради робітн. депутатів очолили збройні повстання в Красноярську і Читі (див. *«Красноярська республіка»*, *«Читинська республіка»*). Робітничий рух посилився в зв'язку з *Ленським розстрілом* (1912). В листопаді 1917 — лютому 1918 в С. встановлено Радянську владу. Навесні 1918 на територію С. вторглися війська япон., амер., англ. та ін. інтервентів, у травні спалахнув контрреволюц. *чехословацького корпусу заколот 1918*. В листопаді 1918 в С. встановилася військ. диктатура білогвардійського адмірала Колчака. В 1919 Червона Армія при підтримці партизан. загонів, трудящих С. розгромила *колчаківщину*. Наприкінці 1920 білогвардійські банди було вигнано із Забайкалля, 1922 — з Далекого Сходу. За роки Рад. влади С. став одним з найрозвинутіших пром. і агр. районів СРСР. Раніше пригноблені народи С. ліквідували свою екон. і культур. відсталість, дістали власну державність, утворивши авт. республіки, а також авт. області — Горно-Алтайську а. о., Хакаську а. о., авт. округи — Агинський Бурятський, Евенкійський, Коряцький, Таймирський, Усть-Ордынський, Бурятський, Ханти-Мансійський, Чукотський, Ямало-Ненецький (див. окремі статті). Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 трудящі С. разом з усім рад. народом би-

лися проти нім.-фашист. загарбників. Багато воїнів-сибіряків брало участь у *Московській битві 1941—42*, у визволенні укр. земель, зокрема в *битві за Дніпро 1943*. В С. працювало багато евакуйованих з України підприємств, культур. і наук. закладів. Після визволення тер. УРСР від нім.-фашист. загарбників трудящі С. допомагали укр. народові відбудовувати г-во республіки. Молодь з України брала участь в освоєнні цілинних земель на Пд. С., працювала і працює на найбільших новобудовах С.— будівництві Братської ГЕС, Красноярської ГЕС, Саяно-Шушенської ГЕС, Байкало-Амурської магістралі.

Господарство. С. відзначається великими тер. відмінностями природних умов і ресурсів: мінерально-сировинних, водних (зокрема, гідроенергетичних), лісових та земельних. На базі освоєння цих багатств С. за останнє десятиріччя перетворився на один з найбільших економічно розвинутих регіонів з добре виявленою спеціалізацією в загальносоюзному тер. поділі праці. С.— значний виробник і постачальник палива, мінеральної сировини, кольорових металів, продукції машинобудування, хім., лісової, деревообр. та буд. матеріалів пром-сті. На найбільших ріках С.— Обі, Ангарі, Єнісеї споруджено великі ГЕС — Новосибірську, Іркутську, *Братську ГЕС* та *Красноярську ГЕС*, будуються (1982) *Саяно-Шушенська ГЕС* та Богучанська ГЕС. У Зх. Сибіру розробляються поклади нафти та природного газу (див. *Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція*), що значною мірою впливає на дальший розвиток паливно-енерг. комплексу країни. На базі коксівного вугілля та заліз. руди тут створено 3-ю металург. базу СРСР. С. дає бл. 8% валової продукції с. г. країни, значна його частина в загальносоюзному виробн. зерна, картоплі, м'яса, вовни та мол. продуктів. Велика увага приділяється розвитку всіх видів транспорту, особливо залізничного. Діє Транссибірська магістраль, будується *Байкало-Амурська магістраль*, яка сприятиме освоєнню природних багатств нових районів Сх. Сибіру. Збудовано сітку трубопроводів (нафтопроводи: Александровськ—Анжеро-Судженськ, Сургут — Александровське — Красноярськ — Іркутськ, Усть-Балик — Омськ — Павлодар, Шаїм — Тюмень — Челябінськ; газопроводи: Уренгой — Торжок та ін.), порти (Діксон, Дудінка, Ігарка та ін.). Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС у С. намічено дальше швидке зростання видобутку нафти і газу, освоєння нових родовищ, введення в дію п'яти магістральних газопроводів Зх. Сибір — Центр, газопроводу Уренгой — Ужгород та ін. Перспективи розвитку продуктивних сил С. пов'язані з формуванням найбільших тер.-виробничих комплексів союзного значення: Середньообського, Саянського, Братсько Усть-Ілімського, Нижньоангарського, Верхньоленського, Пн.-Байкальського та Пд.-Якутського, утворення останніх пов'язане з будівництвом Байкало-Амурської магістралі.

Літ.: Народы Сибири. М.—Л., 1956; Воробьёв В. В. Население Восточной Сибири (современная динамика и вопросы прогнозирования). Новосибирск, 1977; Гранберг А. Г. Сибирь в народнохозяйственном комплексе. «Экономика и организация промышленного производства», 1980, № 4; Аганбегян А., Ибрагимова З. Сибирь не понаслышке. М., 1981; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981.

К. М. Місевич (заг. відомості, господарство), *С. І. Брук* (населення).

СИБІ́РКА — гостре інфекційне захворювання тварин і людини, що спричинюється спороутворюючою паличкою Bacillus anthracis. Її спори мають дуже високу стійкість: у воді вони зберігаються роками, у землі —десятиріччями. Збудника С. одним з перших вивчив і описав російський вчений С. С. Андрієвський під час епідемії 1786—88 в Росії (він запровадив і назву хвороби за місцем її вивчення); грунтовно вивчав С. у тварин рос. вчений Х. Г. Бунге. Для людини й осн. джерелом інфекції є хворі на С. тварини. Тому здебільшого на С. хворіють люди, які доглядають за тваринами або зв'язані з процесом обробки тваринної сировини (шкури, вовни); рідше зараження відбувається через сирі або погано проварені харчові продукти, що їх одержують від хворих тварин. *Інкубаційний період* від кількох годин до 6—8 діб. Залежно від місця проникнення збудника розрізняють шкірну, легеневу і шлунково-кишкову форми. При шкірній формі збудник проникає крізь ушкоджену шкіру — садно. Для цієї форми характерні зміни в місці заглиблення збудника: з'являється червона свербляча пляма, яка перетворюється на пухирець; після того, як пухирець розривається, утворюється струп. Місцеві явища супроводяться підвищенням т-ри тіла, кволістю, головним болем. При переважному ураженні легень хвороба розвивається дуже швидко. Супроводиться високою т-рою, кашлем з виділенням кров'янистого *мокротиння*, болем у грудях, дихання утруднене. При кишковій формі спостерігаються нудота, блювання, переймоподібні болі у животі: в одних випадках випорожнення рідкі, кров'янисті, у інших — затримка їх, здуття живота. Лікування: тільки в умовах стаціонара. Серед тварин на С. найчастіше хворіють травоїдні, рідше свині та м'ясоїдні. Джерело інфекції — хворі тварини, їхні трупи, а також шкури, шерсть, м'ясо та ін. продукти, одержані від уражених С. тварин. Зараження відбувається через корми, воду, речі догляду, при укусах кровосисних комах. Інкубаційний період 1—14 днів. При блискавичній формі тварина гине в корчах протягом кількох годин, при гострій і підгострій — підвищується т-ра тіла, прискорюються пульс і дихання, стан пригнічений, слизові оболонки синюшні, кров'янистий пронос, в різних ділянках тіла виникають запальні набряки. Хроніч. перебіг буває частіше у свиней у вигляді ангіни і фарингіту. Заходи боротьби: при підозрі на С. категорично забороняється розтин трупів загиблих тварин. При виявленні С. г-во карантинують, хворих тварин ізолюють і лікують, приміщення дезинфікують, трупи спалюють, решту поголів'я імунізують. Щоб запобігти захворюванню на С., проводять загальнопрофілактич. заходи і протисибіркові *щеплення*.

Ю. Я. Полулях (С. у тварин).

СИБІ́РСЬКА ГІРСЬКА́ КОЗА́, тек (Capra sibirica) — вид роду гірських *кіз*. Поширена в горах Пд. Сибіру, Центр. і Серед. Азії. Довж. тіла самця до 160 см, вис. в холці до 100 см, маса до 100 кг, довж. хвоста до 18 см; самки менші. Роги з горбками на передній стороні, масивні, шаблевидно загнуті назад, довж. (по згину) до 40 см у самки і до 130 см у самця. Забарвлення від білувато-сірого до коричнювато-бурого. Тримається групами, рідше стадами. *Гін* у листопаді — січні; у квітні — червні самка народжує 1—2 козенят. С. г. к. використовують для *гібридизації* з *козами свійськими*. Об'єкт мисливства, чисельність скорочується. Потребує охорони.

Сибірська гірська коза:
1 — самець;
2 — самка.

СИБІ́РСЬКА ПЛАТФО́РМА — давня, відносно стійка ділянка *земної кори* в азіатській частині СРСР. У будові С. п. виділяють два структурні поверхи. Нижній поверх (давній фундамент платформи) складений із зім'ятих у складки кристалічних порід *докембрію* — гнейсів, мігматитів, кварцитів, гранітів, діабазів, амфіболітів тощо. Поверхня кристалічного фундаменту С. п. нерівна, що пов'язано з його блоковою будовою. Фундамент на окремих ділянках виходить на поверхню, утворюючи виступи (Анабарський масив, Алданський щит, Прибайкальське й Сх.-Саянське крайові підняття та ін.). Виступи фундаменту розділені западинами, в яких кристалічні породи опущені на глибини місцями до 10 000—12 000 м і перекриті осадочними відкладами. Найбільші з них Вілюйська і Тунгуська синеклізи, Кансько-Ангарська западина, Ангаро-Ленський прогин та ін. Верх. поверх С. п. складається з *осадочних гірських порід*. Осадочний чохол представлений геол. відкладами від протерозойського до антропогенового віку включно. Вони залягають в цілому горизонтально, на окремих ділянках різною мірою дислоковані (див. *Дислокації* в геології). З породами кристалічного фундаменту С. п. пов'язані родовища слюди, золота, заліз. і поліметалевих руд, п'єзокварцу, апатиту; з відкладами осадочного чохла — вугілля (*Іркутський вугільний басейн, Ленський вугільний басейн, Південно-Якутський вугільний басейн*), кам. солі, марганцю, фосфоритів, розсипного золота, алмазів та ін. корисних копалин.

Літ.: Обручев В. А. Геология Сибири, т. 1—2. М.—Л., 1935—36; Геология Сибирской платформы. М., 1966.

І. І. Чебаненко.

СИБІ́РСЬКЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ АН СРСР — один з наук. центрів Рад. Союзу. Засн. 1957. Об'єднує наукові установи Академії, розміщені

СИБІРСЬКЕ ХАНСТВО

Г. Ф. Сивков.

в Сибіру та на Далекому Сході. С. в. АН СРСР має 5 філіалів: Бурятський (м. Улан-Уде), Східно-Сибірський (м. Іркутськ), Красноярський (м. Красноярськ), Томський (м. Томськ) та Якутський (м. Якутськ). До складу С. в. АН СРСР входять 43 ін-ти, 20 ін. наук. установ і орг-цій. Теор. та експериментальні дослідження С. в. спрямовані на розв'язання найважливіших проблем і успішний розвиток виробничих сил Сибіру та Далекого Сходу. Керівним органом С. в. є його Президія. Постійне місцеперебування Президії — Новосибірськ. Президію відділення очолює голова, який одночасно є віце-президентом АН СРСР. С. в. підпорядковане Президії АН СРСР і Раді Міністрів РРФСР. *В. М. Пелих.*

СИБІ́РСЬКЕ ХА́НСТВО, Сибірський юрт, Сибірське царство — феод. держава, що виникла в кінці 15 ст. в результаті розпаду *Золотої орди.* Центр — Чингі-Тура (тепер м. Тюмень), згодом — Кашлик. Населяли його т. з. сибірські татари, а також *ханти, мансі,* зауральські башкири та ін. Осн. заняття сибірських татар — кочове скотарство, землеробство і ремесло, на Пн.— мисливство, рибальство, а також оленярство. Значна роль належала торгівлі. Населення сплачувало на користь хана щорічний *ясак* і поповнювало феод. ополчення. Феод. відносини в С. х. переплітались з пережитками патріархально-родових відносин. На чолі С. х. стояв хан. Держ. устрій мав напіввійськ. характер. Офіц. релігія — *іслам.* У 1555 хан Єдигер визнав васальну залежність від Москви. Однак 1572 хан Кучум виступив проти Росії. В 1582 *Єрмак* поклав початок приєднанню С. х. до Росії, що завершилося в кін. 16 ст. Приєднання С. х. до Росії прискорило розвиток феод. відносин у народів Зх. Сибіру, сприяло піднесенню їхніх продуктивних сил і зближенню з рос. народом.

Літ.: История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 1. Л., 1968.

СИБІ́РСЬКИЙ КЕДР — народна назва кедрової сосни сибірської (Pinus sibirica). Див. *Кедрова сосна.*

СИБІ́РЦЕВ Микола Михайлович [1 (13).II 1860, Архангельськ — 20.VII (2.VIII) 1900, Уфа] — рос. грунтознавець, учень і сподвижник В. В. *Докучаєва.* В 1882 закінчив Петербурзький ун-т і був залишений у ньому для роботи. З 1894 — зав. кафедрою, професор Новоолександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (тепер Харківський с.-г. ін-т). Провів обстеження грунтів ряду губерній Європ. Росії. В 1892 брав участь в експедиції Докучаєва на Україні і Пд. Росії. Разом з Докучаєвим розробив генетичну класифікацію грунтів, склав бонітувальну шкалу для оцінки агрономічних властивостей грунту, автор підручника «Грунтознавство» (1899, вид. 3, 1914).

СИБІРЯКО́В Олександр Михайлович [26.IX (8.X) 1849, Іркутськ—1893] — рос. золотопромисловець, дослідник Сибіру. Освіту здобув у Цюріхському політехнікумі. Організував і фінансував наскрізне плавання *Північним морським шляхом* на судні «Вега» під керівництвом Н. А. Норденшельда (1878—79), а також видання праць з історії Сибіру. В 80-х рр. брав участь у плаваннях по Баренцовому та Карському морях. Автор праць, присвячених Сибіру. Ім'ям С. названо острів у Карському м. і кригола.

СИВА́СЬКЕ (до 1935 — Різдвянське) — селище міського типу Новотроїцького р-ну Херсон. обл. УРСР, за 19 км від залізнич. ст. Партизани. 5,5 тис. ж. (1982). 2 консервні з-ди, 2 колг. цехи по переробці олійних культур, 2 млини, відділення Новотроїцької райсільгосптехніки, будинок побуту. 2 середні школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки. Відоме з 1816, с-ще міськ. типу — з 1960.

СИВАЧЕ́НКО Микола Єфремович (н. 22.XI 1920, с. Ямпіль, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1947). В 1947—64 і з 1973 — наук. співробітник Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. В 1964—73 — директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Досліджує питання історії укр. дожовтневої л-ри (творчість Г. Сковороди, І. Котляревського, Марка Вовчка, С. Руданського, А. Свидницького, Панаса Мирного, П. Грабовського та ін.), текстології і фольклористики. Брав участь у підготовці двотомної «Історії української літератури», т. 1 (1954) і восьмитомної «Історії української літератури» (1967—71). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». К., 1957; Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962; Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного. К., 1967; Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. К., 1969 [в співавт.]; Літературознавчі та фольклористичні розвідки. К., 1974; Студії над гумористами Степана Руданського. К., 1979. *Ф. К. Сарана.*

СИВАЧЕ́НКО Тамара Порфиріївна (н. 5.X 1923, с. Єкатеринівка Ліскинського р-ну Ворон. обл.) — укр. рад. лікар-радіолог, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Закінчила Київський мед. ін-т (1947). З 1966 — зав. кафедрою мед. радіології Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Осн. наук. праці присвячені вивченню питань оптимізації радіонуклідної діагностики і променевої терапії; розробці і модернізації радіоелектронної апаратури для радіонуклідної діагностики. Нагороджена 2 орденами «Знак Пошани». Державна премія УРСР, 1972.

СИВА́Ш, Гниле море — мілководна затока на Зх. Азовського м., біля берегів Крим. і Херсон. областей УРСР. Від моря відокремлений вузькою *Арабатською Стрілкою,* сполучений з ним *Генічеською протокою.* Береги дуже розчленовані мілководними затоками. Чонгарський п-ів розділяє С. на дві частини — Західний С. і Східний С. Глиб. невеликі, макс.— 3,2 м. Площа нестала, змінюється від 2400—2500 км² до 2700 км². Коливання рівня С. пов'язане з нагонами води з Азовського м., викликаними пн.-сх. вітрами. Характерні т. з. засухи — рівні ділянки з потужним шаром відкладів. Дно С. вкрите шаром сірого і сіро-зеленого мулу потужністю 8—10 м (Зх. С.) і до 15 м (Сх. С.). Живиться С. переважно водами Азовського м., щорічно одержуючи бл. 12 млн. т солей. Внаслідок їхньої концентрації та інтенсивного випаровування води солоність ропи у Зх. С. досягає 230—260‰ (у Азовському м.— 11—14‰). З солей найпоширеніші хлористі сполуки Na (до 80%) і Mg (бл. 10%), сульфат Mg (до 7%), бромистий магній (до 0,23%). Заг. кількість солей у С. становить 200 млн. т. Солі С. — важлива сировина для хім. виробництва. На базі мінеральних ресурсів озера працюють бромний та содовий з-ди у *Красноперекопську.* С. входить до складу *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства.* В районі С. під час громадян. війни відбулась *Перекопсько-Чонгарська операція 1920.*

А. М. Олиферов.

Сивіла Кумська. Мікеланджело. Фреска Сікстинської капели. Ватікан.

СИВІ́ЛИ (грец. σίβυλλα, лат. Sibylla, одн.) — у старод. греків, римлян та ін. народів легендарні віщунки, пророчиці, які «провіщали» волю богів, пророкували майбутнє. Найвідомішою в Старод. Римі була т. з. С. з м. Кум, яка, за легендою, зібрала свої пророцтва в т. з. сивілині книги. До образу С. зверталися художники (Мікеланджело, Тінторетто, Рембрандт та ін.) і письменники (Вергілій в «Енеїді», в укр. л-рі — І. Котляревський в «Енеїді» та ін.). Див. також *Оракул.*

СИ́ВКА — річка у Івано-Фр. обл. УРСР, права притока Дністра. Довж. 79 км, площа бас. 595 км². Живлення переважно снігове і дощове. Влітку бувають паводки. Воду використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На С.— м. *Калуш;* у бас. річки знайдено знаряддя праці *кам'яного віку* та поховання *бронзового віку.*

СИВКО́В Григорій Флегонтович (н. 10.II 1921, с. Мартиново, тепер Кунгурського р-ну Перм. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор-інженер (1975), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, ескадрильї, штурман штурмового авіац. полку брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказ. і 3-му Укр. фронтах. Здійснив 247 бойових вильотів. Після війни працював старшим льотчиком-випробувачем. У 1952 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, згодом — на військово-педагогічній роботі в тій же академії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СИ́ВКОВІ (Charadriidae) — родина птахів ряду сивкоподібних. Розміри дрібні і середні (маса 20—600 г). Голова відносно велика. Розріз рота майже не заходить за основу коротшого або середнього розміру дзьоба; середня пара рульових пер не довша за решту. Передні пальці відносно короткі і товсті, не у всіх видів є задній палець. Населюють вологі й сухі ділянки відкритих ландшафтів (степи, пустелі, тундри). Живляться С. безхребетними, в т. ч. з твердим хітиновим покривом. Моногами. Гнізда на землі. Кладку з 2—4 яєць насиджує у більшості видів лише самка протягом 20—28 днів. *Виводкові птахи.* Поширені на всіх континентах, крім Антарктиди. В родині — 60 видів (32 роди). В СРСР — 18 видів, з них на Україні гніздяться 3 види: малий зуйок (Charadrius dubius), морський зуйок (Ch. alexandrinus), чайка (Vanellus vanellus) і 5 зустрічається під час сезонних міграцій. С. знищують багато шкідливих комах на луках та полях. Центром походження С. вважають тропіки Нового Світу. Викопні рештки відомі з нижнього олігоцену Європи. *Л. О. Смогоржевський.*

СИВОРА́КША — рід птахів ряду ракшоподібних. Те саме, що й *ракша.*

СИВУ́ЛЯ — гірська вершина в Карпатах Українських, найвища точка *Горганів.* Лежить у межиріччі р. Ломниці та Бистриці Солотвинської, в межах Івано-Фр. обл. Вис. 1818 м. Складена пісковиками й сланцями. Поширені кам. осипища. Схили до вис. 1470—1500 м вкриті переважно хвойними лісами, вище — пояс криволісся (сосна, вільха). *М. М. Койнов.*

СИВУ́Ч (Eumetopias) — рід *вухатих тюленів.* Включає єдиний вид — с и в у ч (E. jubatus), поширений в субарктичних і холодних помірних водах Тихого ок., іноді заходить у річки; в тер. водах СРСР — переважно на Курильських, о-ві Іони, Ямських, Командорських та ін. о-вах, на сх. березі Камчатки. Довж. тіла до 385 см, маса 1120 кг. Волосяний покрив грубий, від темно-жовтуватого до бурого кольору. Живляться рибою та молюсками. Тримаються С. стадами до кількох сотень голів. Влітку на скелястих берегах утворюють лежбища. Полігами (див. *Полігамія* в біології). В травні — липні після бл. 1-річної вагітності самка народжує 1 маля. Статевозрілими стають у 3—5 років. Промисл. значення місцеве (використовують шкуру, м'ясо, жир). *О. П. Корнєєв.*

СИВУ́ШНІ МАСЛА́ — суміш одноатомних *спиртів* жирного ряду (ізомерних амілових, бутилових та ін.) з домішками кислот, альдегідів та ін. сполук. Утворюються при спиртовому *бродінні.* С. м.— оліїста рідина з неприємним запахом, подразнює слизові оболонки дихальних шляхів, отруйна; густ. 830—840 кг/м³. Суміш амілових спиртів, виділену з С. м., застосовують у виробн. *амілацетату і ізоамілацетату.*

СИ́ВЦЕВ Дмитро Кононович [псевд. — Суорун Омоллон; н. 1(14). IX 1906, 3-й Жехсогонський насліг, тепер Октябрський насліг Алексєєвського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. письменник, нар. письменник Якут. АРСР (з 1966), засл. діяч мистецтв РРФСР і Якут. АРСР. Член КПРС з 1966. Друкуватися почав 1926. Автор збірок оповідань «У квітучій зелені» (1933), «Оповідання» (1937), драм «Коваль Кюкюр» (1932), «Сайсари» (1943, 2-а ред. 1958), «Перед сходом сонця» (1970), трагедії «Айаал» (1940, 2-а ред. 1958), лібретто опер, публіцистич. творів. Опублікував кілька збірок якут. казок у своїй обробці. Твори для дітей. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Якутск, 1958. *В. Т. Петров.*

СИГ (Coregonus) — рід риб род. *лососевих.* Тіло (довж. до 75 см, маса до 8 кг і більше) видовжене, вкрите порівняно великою лускою. Забарвлення однотонне, сріблясте, спина темна. Рот невеликий, нижній (С. звичайний, муксун, чир, вальок), верхній (ряпушки) або кінцевий (*омуль*, пелядь та ін.). С. поширені в бас. Пн. Льодовитого, Тихого і пн. частини Атлантичного океанів. Відомі річкові, озерні і озерно-річкові форми. Нерест в жовтні — грудні, *інкубація* ікри триває до весни. Живляться С. безхребетними, частково рибою та ікрою. Мають велике промисл. значення. Багато С.— об'єкти штучного розведення і акліматизації. На Україну С. вперше завезені 1929.

СИГЕТИ́НСЬКИЙ (Sygietyński) Тадеуш (24.IX 1896, Варшава — 19.V 1955, там же) — польс. композитор і хоровий диригент. Син письменника А. Сигетинського. Музики навчався приватно у Львові, Варшаві, Лейпцігу. Записував, вивчав і обробляв муз. фольклор. У 1948 організував і очолив польс. держ. ансамбль пісні і танцю «*Мазовше*». Автор опери-балету «Корчма на роздоріжжі», танц. сюїти, пісень і танців.

СИГИ́ДА Надія Костянтинівна [дівоче прізв.— Малаксіано; 1862, Таганрог — 8 (20).XI 1889, Кара]— революц. народниця. Брала участь у діяльності Південноросійської орг-ції «Народної волі» (створена 1885 з центром у Катеринославі з метою відновлення «*Народної волі*»). На її квартирі в Таганрозі було влаштовано підпільну друкарню, зберігалися бомби. 23.I (4.II) 1886 С. заарештували й ув'язнили в Петропавловську фортецю. В грудні 1887 її засудили до страти, яку було замінено 8-річною каторгою; відбувала її на Карі. Покінчила життя самогубством на знак протесту проти сваволі тюремників (див. *Карійська трагедія 1889*). Укр. поет і революц. демократ П. А. *Грабовський* присвятив їй збірку поезій «Пролісок», окремі вірші.

СИГІЗМУ́НД I (лат. Sigismundus, нім. Siegmund; 15.II 1368, Нюрнберг — 9.XII 1437, Цнайм, тепер Зноймо, ЧССР) — імператор «*Священної Римської імперії*» (1410—37), король Угорщини (1387—1437), Чехії (1419—21 та 1436—37). Останній з дин. *Люксембургів.* Очолював хрестовий похід зх.-європ. феодалів проти турків, був розбитий у *Нікопольській битві 1396.* Разом з рим. папою очолював боротьбу феод. реакції проти *гуситського революційного руху.* Санкціонував страту *Я. Гуса.*

СИГІЗМУ́НД II Август (Zygmunt II August; 1.VII 1520, Краків — 7.VII 1572, Книшин) — король польський з 1530 і великий князь литовський з 1548. Останній представник дин. *Ягеллонів.* За С. II відбулося повернення королю коронних земель, які було роздано магнатам після 1504. В 1564 С. II допустив діяльність *єзуїтів* у Польщі. С. II проводив ворожу політику щодо Росії, проти якої Польща виступала у *Лівонській війні 1558—83.* С. II відіграв важливу роль в укладенні *Люблінської унії 1569.* За правління С. II на Україні на о. Мала Хортиця було збудовано замок з метою зміцнення кордонів і припинення втечі укр. селян на *Запорізьку Січ.* У 1572 вперше на польс. держ. службу було взято 300 укр. козаків (див. *Реєстрові козаки*).

СИГІЗМУ́НД III Ваза (Zygmunt III Waza; 20.VI 1566, замок Гріпсгольм, Швеція — 30.IV 1632, Варшава) — король польський і великий князь литовський з 1587, король шведський 1592—99. Походив з дин. *Ваза.* В Швеції скинутий з престолу протестантським дворянством. За правління С. III Польща вела війни проти Швеції (1600—11, 1617—20, 1621—29), *Османської імперії* (1617, 1620—21), брала участь в інтервенції проти Росії (1609—18; див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*), подала допомогу *Габсбургам* у придушенні повстання в Чехії (1618—20). На Україні уряд С. III жорстоко придушив сел.-козац. повстання К. *Косинського*, С. *Наливайка*, Т. *Федоровича* та ін. За допомогою *Брестської унії 1596* С. III намагався добитися полонізації України і Білорусії.

СИГІЛЯ́РІЄВІ (Sigillariaceae) — родина викопних плауновидних деревоподібних рослин. Відомі з відкладів верхнього карбону — верхньої пермі. Мали колоновидний стовбур заввишки до 30 м із дихотомічно розгалуженою верхівкою, вкритою довгими мечовидними листками. На верхівці містилися шишки завдовжки 15 см із *спорофілами.* С. мали вторинну *деревину*, вкриту корою, на якій сліди відпалих листків утворювали характерні візерунки (осн. систематична ознака С.). На Україні С. відомі з карбонових відкладів Донбасу. Іл. с. 150.

М. Д. Поплавська.

СИГНА́ЛИ ТО́ЧНОГО ЧА́СУ (нім. Signal, франц. signal, одн., від лат. signum — знак) — сигнали, що відповідають точному часові, визначеному за допомогою атомних (див. *Квантовий годинник*) і астрономічних (див. *Годинник астрономічний*) приладів, і які передають по радіо і телебаченню у певні моменти доби. В СРСР С. т. ч. у вигляді 6 коротких сигналів передаються широкомовними радіостанціями для звірки годинників. Початок останнього

Сивуч.

Сиг звичайний.

Є. К. Сидоренко.

сигналу збігається з початком години. З 1972 С. т. ч. в СРСР передаються в міжнар. координованій шкалі атомного часу, узгодження якої зі шкалою *всесвітнього часу* здійснюється зсувом хвилинного сигналу на 1 с одночасно всіма радіостанціями звичайно в кінці року. Див. також *Служба часу*.

СИГНАЛІЗА́ЦІЯ — подавання умовних знаків (сигналів), якими звертають на щось увагу, оповіщають, передають накази або забезпечують двосторонні переговори; умовні знаки й системи пристроїв, застосовувані з цією метою. Розрізняють С. зорову, звукову і тактильну (вона сприймається *дотику органами*). За призначенням С. буває: попереджувальна, аварійна, викликальна (або розшукувальна), контрольно-розпорядча (або оперативна) та переговорна. Сигнальними засобами служать *знаки дорожні, колійні знаки, петарди, прожектори, радіомаяки, світлофори, семафори,* димові шашки, прапорці, гудки, дзвони, ракети, сигнальні лампи тощо. С. застосовують у пром-сті (див. *Диспетчеризація*), на транспорті (див. також *Диспетчерська централізація, Залізнична сигналізація, Локомотивна сигналізація*), в енергетиці (див. *Мнемонічна схема*), на флоті (див. *Морська сигналізація*), в авіації, у військ. і пожежній справі та ін.

СИГНА́ЛЬНІ ПОДРА́ЗНИКИ, ключові подразники — подразники, що діють на організм вибірково й реакція організму на них значно сильніша, ніж на ін. подразники; викликають специфічні для виду природжені поведінкові реакції. Для сприймання С. п. існують відповідні рецепторні апарати (див. *Рецептори*), завдяки чому тварини здатні навчатись реагувати на будь-який С. п., якщо він передує біологічно важливій діяльності організму. Первинною формою реакції на С. п. є орієнтувальний *рефлекс,* а основними механізмами — *умовні рефлекси* та *безумовні рефлекси.*

Г. М. Чайченко.

СИГНА́ЛЬНІ СИСТЕ́МИ — системи нервових процесів, що формуються у *головному мозку* внаслідок дії зовнішніх і внутрішніх подразнень і забезпечують пристосування організму до навколишнього середовища. Вчення про С. с. створив І. П. *Павлов* на основі вивчення *вищої нервової діяльності*; він же ввів поняття *перша сигнальна система* та *друга сигнальна система.*

СИГНАТУ́РА (лат. signatura, від signo — визначаю, позначую) в поліграфії — 1) Цифра, що означає порядковий номер зошита в книзі або журналі. Проставляється на першій сторінці кожного зошита (в нижньому лівому кутку) і повторюється з зірочкою на третій сторінці. Служить для контролю правильності комплектування зошитів у книжковий *блок.* 2) Невелике заглиблення на передній стінці ніжки *літери.* Допомагає правильно визначати (на дотик) положення літери при ручному складанні.

СИГО́В Олексій Олексійович [н. 15 (28).I 1903, Перм] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1966). Член КПРС з 1953. Закінчив (1926) Уральський політех. ін-т, працював на металург. з-дах Уралу. В 1938—44 — в Уральському філіалі АН СРСР. З 1944 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР, одночасно викладав у Київ. політех. ін-ті. З 1963 — в Ін-ті газу АН УРСР. Осн. праці — в галузі доменного виробництва й агломерації руд. Держ. премія СРСР, 1942.

Л. С. Піоро.

СИДЕРА́ЦІЯ (франц. sidération) — заорювання у грунт зеленої маси рослин-сидератів, спеціально вирощених на *зелене добриво*; агротехнічний прийом, застосування якого забезпечує підвищення *родючості грунту,* збагачення його на органічну речовину і азот, в результаті — зростання врожайності с.-г. культур. Наприклад, в районах Полісся і Лісостепу України, в Нечорноземній зоні СРСР приріст врожаю від застосування С. становить: зерна — 8—10 ц/га, цукр. буряків — 80—85 ц/га, картоплі — 40—60 ц/га. В СРСР найпоширеніша С. в Нечорноземній зоні (Білорусія, Полісся України, Брянська обл. та ін.), а також у районах зрошуваного землеробства. Особливо ефективна С. при поєднанні її з внесенням фосфорних і калійних мінеральних добрив. Здебільшого сидерати підсівають навесні під озимі і приорюють в той же рік, вирощують їх і в *післяжнивних посівах,* а також на *парах.* Перед приорюванням сидератів їх прикочують *котками польовими* водоналивними, після заорювання поле знову коткують з тим, щоб зменшити інтенсивність розкладання зеленої маси.

Літ.: Алексеев Е. К. Зеленое удобрение в нечерноземной полосе. М., 1959; Юхимчук Ф. Ф. Люпин в земледелии. К., 1963.

Ф. П. Юхимчук.

СИДЕРИ́Т (від грец. σίδηρος — залізо), залізний шпат — мінерал класу *карбонатів.* Fe [CO_3]. *Сингонія* тригональна. Густ. 3,89. Твердість 3,5—5,0. Колір жовтувато-білий, сіруватий, червонувато-коричневий, блідо-зелений. Блиск скляний, переходить у перламутровий або шовковистий. В СРСР родовища С. є в РРФСР (на Уралі), на Україні (на Керченському п-ові, Закарпатті, в Донбасі та ін. районах); за рубежем — в Австрії і ФРН. Використовують як *залізну руду.*

СИДЕРИ́ЧНИЙ МІ́СЯЦЬ [від лат. sidus (sideris) — небесне світило, зоря] — проміжок часу, протягом якого *Місяць* здійснює повний оберт навколо Землі і займає вихідне положення відносно зір. Див. *Місяць* (проміжок часу).

СИДЕРОФІ́ЛЬНІ ЕЛЕМЕ́НТИ (від грец. σίδηρος — залізо і φιλέω — люблю) — хім. елементи, з яких, на думку деяких учених, складається *ядро Землі.* До С. е. належать хім. елементи переважно VIII групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва*: Fe, Co, Ni, Ru, Pd, Os, Ir, Pt та ін. За підрахунками О. Є. *Ферсмана,* вміст С. е. у земній кулі становить 37%. До складу *земної кори* входить за масою бл. 5% заліза, 0,02% — ін. С. е. (більшість у самородному стані).

СИДИКБЕ́КОВ Тугельбай [н. 1 (14).V 1912, аїл Кен-Су, тепер Тюпського р-ну Іссик-Кульської обл.] — кирг. рад. письменник, нар. письменник Кирг. РСР (з 1968), акад. АН Кирг. РСР (з 1954). Друкуватися почав 1928. Збірки віршів «Боротьба» (1933), «Богатирі» (1936), «Поет-соловей» (1938) — про життя трудівників. Романи «Кен-су» (кн. 1—2, 1937—38; перероблений варіант — «Серед гір», кн. 1—2, 1955—58), «Темір» (1939—40), «Люди наших днів» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), присвячені життю колгоспників у Киргизії, дружбі народів, зокрема кирг. і українського. Автор романів «Жінки» (кн. 1—2, 1966), «Ровесники» (1978), «Добродушний Ийманбай» (1980), «Променисте джерело» (1980), поем, оповідань, п'єс. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Люди наших днів. К., 1953; Серед гір, кн. 1—2. К., 1962; Рос. перекл.— Среди гор, кн. 1—2. М., 1977; Исповедь Букетная. М., 1980.

К. Саматов.

СИДОРЕ́НКО Дарія Антонівна [н. 9 (22).II 1913, Немирів, тепер смт Вінн. обл.] — укр. рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Спеціальної худож. освіти не має. Вишиває портрети (В. Маяковського, 1951; В. І. Леніна, 1953), тематичні композиції («К. Брюллов і Т. Шевченко», 1954) і декоративні панно («Орден Перемоги», 1975; «Роботящим умам...», 1981). Твори С. зберігаються у Вінн. краєзнавчому музеї, Канівському держ. музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка».

В. М. Ханко.

СИДО́РЕНКО Євгенія Кирилівна (26.XII 1886, с. Івановське, тепер Рильського р-ну Курської обл.— 21.II 1981, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1930). Після закінчення 1909 Моск. драм. курсів (педагоги В. *Качалов,* Л. *Леонідов*) була зарахована в трупу Московського худож. театру. З 1918 постійно працювала в укр. театрах: Держ. драм. театрі (Київ, 1918), *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—23), Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1927—29), ленінгр. укр. *театрі «Жовтень»* (1930—31), *Харківському театрі Революції* (1932), 1933—45 — в театрах Одеси, Харкова, Києва. Серед ролей—

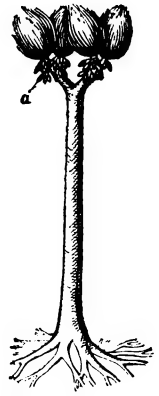

Сигілярія (Sigillaria): *а* — стробіл зі спорофілами.

Є. К. Сидоренко в ролях Мірандоліни («Мірандоліна» К. Гольдоні) та Тірци («На руїнах» Лесі Українки).

Тірца («На руїнах» Лесі Українки), Дівчина («По дорозі в казку» Олеся), Небаба («Диктатура» Микитенка), Матір («Вячеслав» Остапа Вишні), Марія Антонівна («Ревізор» М. Гоголя), Рима («Отрута» Луначарського), Панова («Любов Ярова» Треньова), Катаріна («Приборкання непокірної» Шекспіра), Ніколь («Хворий та й годі» Мольєра). Серед вихованців — Н. *Ужвій*, К. *Осмяловська*, К. *Загорянська*.

П. І. Тернюк.

СИДОРЕ́НКО Михайло Дмитрович [4 (16).XI 1859, Одеса — 28.III 1927, там же] — укр. рад. геолог. У 1879 за демократичні погляди був висланий на два роки в Сибір. Після заслання повернувся в Одесу. Закінчив Новоросійський ун-т (в Одесі) 1886. До 1890 працював на Волині, потім — у Новоросійському ун-ті (з 1906 — професор). Осн. праці — з літології й мінералогії осадочних гірських порід. С.— автор підручників з мінералогії й петрографії, науково-популярних творів з геології.

СИДОРЕ́НКО Михайло Федорович [н. 12 (25).VII 1902, с. Сидорівщина, тепер Великобагачанського р-ну Полтавської обл.] — укр. рад. вчений-садовод, кандидат с.-г. наук (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1927. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1932 закінчив колишній Полтавський (тепер Уманський) ін-т садівництва. У 1932—74 — директор Мелітопольської (Запоріз. обл.) н.-д. станції садівництва (з 1971 — Укр. н.-д. ін-т зрошуваного садівництва), з 1974 — там же старший науковий працівник-консультант по селекції садівництва. Осн. праці з питань селекції та агротехніки садівництва. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

М. Н. Петренко.

СИДОРЕ́НКО Олександр Васильович [6 (19).X 1917, с. Новомикільське, тепер Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР — 23.III 1982, похований у Москві] — рад. геолог, держ. і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1966), віце-президент АН СРСР (з 1975). Член КПРС з 1942. Закінчив Ворон. ун-т (1940). У 1943—50 — на наук. роботі в Туркм. філіалі АН СРСР, 1950—52 — заст. голови, 1952—61 — голова Президії Кольського філіалу АН СРСР. У 1962—63 — міністр геології і охорони надр СРСР, 1963—65 — голова Держ. геол. к-ту СРСР, 1965—75 — міністр геології СРСР. Осн. праці присвячені питанням геології та геоморфології пустельних районів СРСР, процесам мінералоутворення в *корі вивітрювання* і пов'язаним з ними корисним копалинам, комплексній оцінці мінеральної сировини й охороні навколишнього середовища. Розвинув новий напрям у геології — літологію осадочно-метаморфізованих товщ *докембрію*. Депутат Верховної Ради СРСР 7 — 10 скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966.

СИДО́РЕНКО Олександр Олександрович (н. 27.V 1960, м. Жданов) — укр. рад. спортсмен, майстер міжнар. класу (з 1979), засл. майстер спорту (з 1980), олімпійський чемпіон (1980) з комплексного плавання на 400 м. Чемпіон світу (1982), Європи (1981), володар Кубка Європи (1982), неодноразовий чемпіон СРСР (1978—82) з різних видів плавання. Переможець VII Спартакіади народів СРСР (1979). Нагороджений орденом Дружби народів.

СИДО́РИК Євген Петрович (н. 20.VII 1931, м. Петриков, тепер Гомельської обл.) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1969), професор (з 1971). Член КПРС з 1959. Закінчив Київ. мед. ін-т (1954). З 1960 працює в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної і клінічної онкології (тепер Ін-т проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР), де створив одну з перших в СРСР н.-д. лабораторію біофізики раку. Осн. праці присвячені вивченню питань росту пухлин з точки зору біофізики, переносників електронів енергетичної і детоксикуючої систем клітин при канцерогенезі та в умовах дії антиканцерогенів, розробці автоматизованих діагностичних систем на основі ЕОМ, вивченню механізму дії випромінювання лазерів. Держ. премія УРСР, 1981.

І. А. Смирнова.

СИ́ДОРОВ Леонід Георгійович (1894—1941, Київ) — укр. рад. графік. Працював у галузі сатиричної графіки, плаката та ілюстрації. Публікував малюнки в журналах «Тиски» (Київ), «Червоний перець», «Кіно» (обидва — Харків), газетах «Киевский большевик», «Красная Армия», «Радянське село», «Соціалістична Харківщина».

СИ́ДОРОВ Олексій Євдокимович (н. 1.IV 1924, с. Великі Меші, тепер Тат. АРСР) — укр. рад. живописець, заслужений художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949—55 навчався у Київ. худож. ін-ті в О. *Шовкуненка*. Твори: «Вільна хвилина» (1960), «На рідній Україні» (1963—64), «Рік 1941-й» (1964—65), «Будівники Ладижинської ГРЕС» (1969), «П. І. Чайковський у М. І. Пирогова» (1972), портрет Героя Радянського Союзу П. Кизюка (1974).

СИ́ДОРОВ Олексій Олексійович [1 (13).VI 1891, с. Миколаївка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.— 30.VI 1978, Москва] — рос. рад. мистецтвознавець і книгознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1946), засл. діяч мист. РРФСР (з 1947). У 1913 закінчив Моск. ун-т. Професор цього ун-ту (1921—31, 1942—50), Моск. архітектурного (1935—44) та поліграфічного (1938—64) ін-тів. Завідував Гравюрним кабінетом Музею образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві (1927—36). Автор досліджень з історії рос. рисунка, мист. книги, теорії та історії книгознавства. Статті про творчість І. Грабаря, О. Кравченка, Г. Нарбута, І. Федорова, Т. Шевченка, О. Шовкуненка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Горячева Р. Алексей Алексеевич Сидоров. [Биобиблиографический указатель]. М., 1964.

С. І. Білокінь.

СИДОРЯ́К Микола Іванович (2.X 1891, с. Великий Бичків, тепер смт Рахівського р-ну Закарпат. обл.— 18.IX 1934, Москва) — один з керівників комуністичного і робітн. руху на Закарпатті. Н. в сім'ї робітника. За фахом токар. Революц. діяльність почав 1918. З 1921 — член Компартії Чехословаччини (КПЧ), 1922—30 — член Закарпат. крайкому КПЧ. В 1924, 1925, 1929 — депутат парламенту від КПЧ. Проводив революц. роботу, керував страйками і демонстраціями в різних населених пунктах краю. Не раз зазнавав переслідувань і арештів. У 1931 виїхав на лікування до СРСР.

М. П. Якименко.

СИДР (франц. cidre, від грец. σίκερα — хлібне або фруктове вино) — слабоалкогольне, насичене вуглекислим газом плодоягідне *вино*, виготовлене бродінням яблучного соку. Містить 5—7% (за об'ємом) спирту-ректифікату. С. буває солодкий (цукру — 5 г/л), напівсухий (2,5) і сухий (до 0,3 г/л). Вперше його почали виробляти у Пн. Франції, де сидром наз. будь-який алкогольний напій з яблук.

СИ́ЗИКОВ Валентин Васильович (н. 23.VI 1918, м. Барнаул, тепер Алтайського краю) — укр. радянський живописець, народний художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1946. В 1935—39 навчався в Омському худож. уч-щі, 1940—49 (з перервами) — в Харків. худож. ін-ті у О. *Кокеля* та С. *Прохорова*. Працює переважно в галузі портрета та тематичної картини. Твори: «Портрет токаря ХТЗ В. Диканя» (1951), «Токар К. Кисляков з учнями» (1954), «Харків'янки» (1960), «Болгарські дівчата» (1964), «Портрет Героя Соціалістичної Праці В. Белевця» (1967), «Легендарний Льошка (Ольга Мироничева)» (1968), «Суворі роки війни» (1969), «Далі Полтавщини» (1972), «Портрет депутата Верховної Ради СРСР токаря ХТЗ Ф. Д. Касьяненка» (1973), «Портрет колгоспниці колгоспу „Жовтнева революція" В. Білоус» (1980) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СИЗО́В Геннадій Федорович [н. 23.I (5.II) 1903, с. Жиліно, тепер Красносельського р-ну Костромської обл.] — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В 1930 закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. З 1930 — на госп. і парт. роботі. В 1941—47 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни 1941—

О. В. Сидоренко.

В. В. Сизиков.

В. В. Сизиков. Болгарські дівчата. 1964.

О. Є. Сидоров. Портрет доярки Є. Гудзь. 1963.

Л. Г. Силаєв.

К. В. Силантьєв.

Ю. В. Силантьєв.

45. В 1947—51 — директор тресту радгоспів. У 1951—54 — зав. с.-г. відділом, другий секретар Курганського обкому КПРС. У 1954—55 — голова Курган. облвиконкому. В 1955—66 — перший секретар Курган. обкому КПРС (1963—64 — перший секретар Курган. сільського обкому КПРС). З квітня 1966 — Голова Центр. ревізійної комісії КПРС. У 1956—64 — кандидат у члени ЦК, 1964—66 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

СИЗО́НЕНКО Олександр Олександрович (н. 20.IX 1923, с. Новоолександрівка, тепер Баштанського р-ну Микол. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Микол. пед. ін-т (1955). Працював на суднобудівному заводі у Миколаєві, з 1961 по 1969 — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Друкується з 1949. Автор збірок оповідань «Рідні вогні» (1951), «Де народжуються кораблі» (1959), книжок повістей та оповідань «Зорі падають в серпні» (1957), «Підняті обрії» (1971), романів «Корабели» (1960), «Білі хмари» (1965), «Хто твій друг» (1972), «Степ» (1976), «Була осінь» (1980) та ін. *Г. Г. Єжелов.*

СИ́ЗРАНЬ — місто обласного підпорядкування Куйб. обл. РРФСР. Розташована на правому березі Волги. Залізничний вузол, річковий порт. 170 тис. ж. (1982). С.— значний центр машинобудування (з-ди: турбобудівний, «Нафтомашремонт»; виробниче об'єднання «Сизраньсільмаш»). Розвинута хім. (з-ди: пластмас, тех. вуглецю), нафтопереробна, сланцева, харч., легка та буд. матеріалів пром-сть. У С.— філіал Куйб. політех. ін-ту. Краєзнавчий музей, драм. театр. С. засн. 1683. В С. бували В. І. Ленін (1892, 1900) та І. М. Ульянов. З містом пов'язана творча біографія К. О. Федіна, О. М. Толстого та ін.

СИКАТИ́ВИ (від лат. siccativus — висушувальний) — речовини, що прискорюють процес висихання олій з утворенням твердої плівки. С.— розчинні в оліях солі деяких металів (звичайно кобальт, марганець, свинець) і органічних кислот, напр. лінолевої. Активність С. визначається типом металу і його концентрацією, яка становить 0,01—0,5% (в розрахунку на масу олії). Для кожного металу існує оптимум концентрації, при якому одержують швидко висихаючі покриття (що не розтріскуються при тривалій експлуатації). Часто застосовують комбіновані С. (містять іони двох і більше металів), а також суміші різних С. Застосовують С. у виробн. *оліфи, олійних фарб, олійних лаків* тощо.

СИКО́З (від грец. σῦκον — бородавка) — хронічне рецидивне гнійне запалення усть волосяних мішечків, що виникає при проникненні в них стафілококів. На С. хворіють переважно чоловіки. Локалізується С. найчастіше на шкірі обличчя, в ділянці вусів й бороди, рідше уражуються повіки, брови, пахвові ямки і лобок. Виникненню С. сприяють порушення функцій нервової системи, внутрішніх органів, ендокринних залоз, мікротравми — садна, дряпини, порізи, вогнища хронічної інфекції (хронічний нежить, кон'юнктивіт тощо), тривале забруднення шкіри обличчя пилом (вугільним, металевим). Починається С. з утворення дрібних гнійних пухирчиків (пустул), через середину яких проходить волосина. Шкіра по краях таких пустул червоніє. Згодом пустули лопаються, утворюються кірочки. *Лікування:* антибіотики, вітаміни, переливання крові; місцево — дезинфікуючі примочки, протирання шкіри саліциловим або камфорним спиртом; дієта тощо.

СИКСТ (Sixt, Львів'янин) Еразм (бл. 1570, Львів — 1635, Замостя, тепер ПНР) — укр. і польс. вчений-філософ і медик. Навчався у Краків. ун-ті, де став бакалавром (1593) і д-ром філософії (1596). У 1596—1600 — викладач цього ун-ту. Ступінь д-ра медицини здобув у Падуї (Італія, 1602). С. працював лікарем Львівського католицького шпиталю; член Львівського магістрату. В 1614—29 — проф. Замойської академії. С.— дослідник укр. курорту *Шкло*: вперше зробив хім. аналіз води джерел, описав засоби застосування її для лікування різних хвороб, привернув увагу до питань грязелікування тощо. Автор книги «Про теплиці в Шклі» (1617), завдяки якій курорт став відомим в Європі. Написав «Медичний коментар до творів Л. Сенеки» (Львів, 1627) та коментар до книги Г. Саксонського «Про ковтун». *М. О. Оборін.*

СИКТИВКА́Р (до 1930 — Усть-Сисольськ) — столиця Комі АРСР. Розташований на р. Сисолі при її впадінні в р. Вичегду. Кінцева станція залізничної вітки від м. Мікунь. 186 тис. ж. (1982). Відомий з 1586 як *погост* Усть-Сисольськ. Місто з 1780. З 2-ї пол. 19 ст.— місце політ. заслання. В 1905 політ. засланці організували в С. групу РСДРП. Рад. владу встановлено 19.XII 1917 (1.I 1918). В 1921 Усть-Сисольськ став центром авт. обл. Комі (Зирян). З 1936 С.— столиця Комі АРСР. С. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1980). Провідне місце в пром-сті міста посідає целюлозно-паперова, лісопильна, деревообр. пром-сть. Найбільші підприємства — целюлозно-паперовий та лісопильно-деревообр. комбінати, меблева ф-ка і гідролізно-дріжджовий з-д, ф-ка нетканих матеріалів. Розвиваються машинобудування та металообробка (з-ди: мех., авторем., суднобудсуднорем.), легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. В С.— *Комі філіал АН СРСР, Сиктивкарський університет*, Комі пед. ін-т, філіал Ленінгр. лісотех. академії, 10 серед. спец. навч. закладів. Художній та краєзнавчий музеї, муз. та драм. театри, філармонія, ансамбль пісні і танцю Комі АРСР. Іл. див. до ст. *Комі АРСР*, т. 5, с. 307.

СИКТИВКА́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 50-річчя СРСР — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1972 у м. Сиктивкарі (Комі АРСР). В 1981/82 навч. р. у складі ун-ту було 5 ф-тів: істор., філологічний (з відділеннями рос. і комі мови й л-ри), хіміко-біол., фізико-матем., економічний. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення. При ун-ті працює обчислювальний центр, бот. сад, зоол. музей, біол. станція, б-ка (400 тис. одиниць зберігання). В 1981/82 навч. р. в ун-ті навчалося бл. 3 тис. студентів, зокрема 2010 на денному відділенні. За роки існування ун-т підготував 2500 спеціалістів.

В. О. Витязєва

СИ́КХИ (мовою гінді сікх — учень) — послідовники *сикхізму*. Сучас. С. живуть гол. чин. у штаті Пенджаб (Індія).

СИКХІ́ЗМ — монотеїстична релігія в Індії; одна з ідеологічних форм релігійно-реформаторського руху в *індуїзмі*. Виник у Пенджабі на поч. 16 ст. Засновник С.— *Нанак*. Ранній С. відображав ідеологію торг.-ремісн. кіл міського населення. С. проголошує рівність усіх людей перед богом, засуджує *аскетизм*, чернецтво, проповідує беззастережну покірність духовному наставникові — гуру. На поч. 18 ст. С. був ідеологією антифеод. руху, але вже в 2-й пол. 18 ст. перетворився на суто реліг. течію. Реліг. центром С. є м. *Амрітсар*.

СИ́ЛА в механіці — міра механічної взаємодії даного тіла з одним або багатьма іншими матеріальними об'єктами; причина зміни механічного стану матеріальних об'єктів. С. між тілами виникають при безпосередньому контакті (С. *пружності*, С. *тертя* тощо) або через створені ними поля (зокрема, *сила тяжіння*). Джерелами С. є матеріальні об'єкти — тіла або *поля фізичні*. С. характеризується числовим значенням і напрямом. Числове значення С. знаходять за силою, яка зрівноважує дану С. (статичний метод), або вираховують, напр., за другим законом Ньютона (див. *Ньютона закони механіки*), згідно з яким С. дорівнює добуткові *маси* тіла на його *прискорення* (динамічний метод). З С. можна виконувати операції розкладання (див. *Розкладання сил* у механіці) і *додавання сил*. Одиницями С. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *ньютон*, а в *СГС системі одиниць — дина*. У фізиці *елементарних частинок* часто замість С. використовують поняття *взаємодії елементарних частинок*.

Літ.: Федорченко А. М. Теоретична фізика. Механіка. К., 1975.

А. М. Федорченко.

«СИ́ЛА» — щотижнева газета, видавалася з 2.I 1930 до 25.IX 1932 у Львові (вийшло 153 номери). Неофіційний орган КПЗУ, призначений для трудової інтелігенції. Висвітлювала боротьбу трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення. З квітня 1930 до березня 1932 одним з редакторів «С.» був П. С. *Козланюк*. Після розгрому редакції поліцією видання газети було заборонено.

СИ́ЛА ЗВУ́КУ, інтенсивність звуку — фізична величина, що

дорівнює *енергії*, яку переносить звукова (акустична) хвиля за одиницю часу через одиничну площинку, перпендикулярну до напряму її поширення. Є об'єктивною характеристикою звуку на відміну від його суб'єктивної характеристики — *гучності звуку*. С. з. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вимірюється в Вт/м². В техніці вона оцінюється за шкалою децибел (див. *Бел*).

СИ́ЛА ІНЕ́РЦІЇ — 1) Векторна величина, що дорівнює добуткові маси тіла на його прискорення і напрямлена протилежно прискоренню (даламберова С. і.). Вводиться для надання рівнянням динаміки тіла в *інерціальних системах відліку* форми рівнянь статики (див. *Д'Аламбера — Лагранжа принцип*). Прикладом цієї С. і. може бути *відцентрова сила*. 2) Причина зміни руху даного тіла відносно неінерціальної *системи відліку* (ейлерова С. і.). Ця С. і. вводиться для використання *Ньютона законів механіки* у неінерціальній системі відліку. Її прикладом є *Коріоліса сила*.

Літ.: Федорченко А. М. Теоретична фізика. Механіка. К., 1975.

А. М. Федорченко.

СИ́ЛА СВІ́ТЛА — світлова величина, яка дорівнює відношенню *світлового потоку* до величини тілесного кута, в якому поширюється потік. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею С. с. є *кандела*.

СИ́ЛА СТРУ́МУ, *I* — скалярна величина, що характеризує *електричний струм*; дорівнює відношенню абсолютного значення *dq електричного заряду*, що переноситься через поперечний переріз провідника за інтервал часу *dt*, до величини цього інтервалу: $I = dq/dt$. Одиницею С. с. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *ампер*. Для вимірювання С. с. використовуються *амперметри*.

СИ́ЛА ТЯЖІ́ННЯ — сила, яка діє на довільну матеріальну частинку, що міститься поблизу земної поверхні. Дорівнює геометричній сумі сили земного притягання та *відцентрової сили* інерції, яка враховує ефект добового обертання Землі. Оскільки кутова швидкість обертання Землі дуже мала, відцентрова сила інерції є незначною порівняно з силою земного притягання. Тому С. т. P за величиною мало відрізняється від сили земного притягання і дорівнює $P = mg$, де m — маса тіла, g — *прискорення вільного падіння*. Напрямлена P по вертикалі в даній точці земної поверхні. Внаслідок несферичності Землі С. т. на екваторі приблизно на 0,5% менша, ніж на полюсах. Див. також *Гравіметрія, Тяжіння*.

СИЛАБІ́ЧНЕ ВІРШУВА́ННЯ (від грец. συλλαβή — склад) — система віршування, в основу якої покладено однакову кількість складів у віршових рядках. Див. *Віршування*.

СИЛАБІ́ЧНЕ ПИСЬМО́ — один із видів *письма*. Див. *Складове письмо*.

СИЛА́БО-ТОНІ́ЧНЕ ВІРШУВА́ННЯ (від грец. συλλαβή — склад і τόνος — наголос) — система віршування, в якій чергуються наголошені і ненаголошені склади у віршових рядках. Див. *Віршування*.

СИЛА́ЄВ Лев Григорович (н. 6.VII 1922, Ленінград) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив 1948 драм. студію при Ленінгр. театрі муз. комедії та Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1974). В 1948—58— актор, з 1951 — режисер Київ. театру муз. комедії, згодом режисер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1958—68), палацу культури «Україна» (1968—79), 1979—82— худож. керівник *Київського мюзик-хола*. Серед оперних вистав — «Арсенал» Г. Майбороди, «Кармен» Ж. Бізе, «Трубадур» Дж. Верді, «Чарівна флейта» В. А. Моцарта. Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

К. О. Силіна.

СИЛА́НИ (від лат. Silicium — кремній) — сполуки кремнію з воднем заг. формули Si_nH_{2n+2}; те саме, що й *кремневодні*.

СИЛА́НТЬЄВ Костянтин Васильович (н. 5.III 1931, Дружківка, тепер місто Донец. обл.) — укр. рад. співак (бас), засл. арт. РРФСР (з 1967), нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1965. В 1958—75 — соліст-вокаліст *Капели бандуристів УРСР*, 1953—58 та з 1975— соліст *Ансамблю пісні і танцю КВО*. В репертуарі С.— арії з опер і романси укр., рос. та зх.-європ. композиторів, нар. пісні, твори рад. авторів.

СИЛА́НТЬЄВ Юрій Васильович (10.IV 1919, Краснодар—8.II 1983, Москва) — рос. радянський диригент, нар. артист СРСР (з 1975). У 1940 закінчив Моск. консерваторію. Працював у Ансамблі пісні і танцю НКВС, в моск. симф. оркестрах. З 1958 — худож. керівник і гол. диригент естрадно-симф. оркестру Всесоюзного радіо і Центр. телебачення. Автор симф., вокально-симф. творів, балету «Юність» (1977). Премія Ленінського комсомолу, 1970.

СИЛЕ́Н (Σειληνός) — у грец. міфології *демон*, син *Гермеса* (чи *Пана*) та однієї з *німф*, вихователь і супутник *Діоніса*. С.— веселий і добродушний, завжди напідпитку лисий дідок з міхом вина в руках. Образ С. відбито в мист. античного й пізнішого часу (П. Рубенс, А. Ван Дейк та ін.).

СИ́ЛІ — грошова одиниця Гвінеї (Гвінейської Народної Революційної Республіки), поділяється на 100 *каурі*. За курсом Держбанку СРСР на 16.I 1983 100 С. дорівнюють 3,13 крб.

СИЛІКАГЕ́ЛЬ (від лат. Silicium — кремній і gelo — застигаю) — збезводнений і прожарений крихкий *гель* діоксиду кремнію SiO_2. Напівпрозорі або крейдоподібні зерна білого, жовтуватого, синього або коричневого кольору. Характеризується високорозвиненою капілярною структурою. С. не розчиняється і не набухає у воді та органічних розчинниках; гідрофільний полярний сорбент (поглинач). Одержують добавленням соляної або сірчаної к-ти до розчину силікатів натрію («рідкого скла»), а також *гідролізом* SiF_4 та $SiCl_4$. Товарний С. випускають у вигляді зерен або кулястих гранул розміром від 5—7 до 10^{-2} мм. Застосовують для осушування, очищування й розділяння вуглеводнів, спиртів, амінокислот, вітамінів, антибіотиків тощо, як адсорбент у хроматографії, носій *каталізаторів* тощо.

СИЛІКА́ТИ (від лат. Silicium — кремній) — сполуки двоокису кремнію з оксидами ін. хім. елементів. Основою їхньої будови є тетраедри SiO_4, що можуть бути ізольованими, здвоєними, з'єднаними в ланцюги, стрічки, кулі, каркаси, а також їхні комбінації. С. дуже поширені в *земній корі* і *мантії Землі*, становлячи бл. 80% маси цих оболонок Землі. С. складають бл. 90% маси гірських порід Місяця. Вони є і на ін. планетах. С. входять також до складу кам'яних *метеоритів* та *космічного пилу*. На земній кулі до С. належать *польові шпати, олівін, піроксени, амфіболи* і *слюди*. Вони є *породоутворюючими мінералами* серпентинітів, гранітів, базальтів, дунітів та ін. гірських порід. С. використовують як буд. матеріали та сировину для виготовлення буд. і вогнетривких матеріалів, керамічних виробів тощо. На базі С. засновано виробн. скла. Деякі забарвлені С. використовують як *дорогоцінне каміння* та *виробне каміння*.

А. С. Бережной.

СИЛІКАТИЗА́ЦІЯ ГРУНТІ́В — спосіб *закріплення ґрунтів* силікатними розчинами. За цим способом піски з високим коеф. *фільтрації* закріплюють повільним (2—5 л/хв) нагнітанням у грунт спочатку розчину силікату натрію (*рідкого скла*), а потім — хлориду кальцію (дворозчинова С. г.). Для закріплення лесових грунтів використовують лише розчин силікату натрію. Цей розчин, взаємодіючи з солями кальцію в лесі, утворює *гель* кремнієвої кислоти, який скріплює частинки грунту (одно-розчинова С. г.). Силікатизація пилуватих пісків полягає у нагнітанні гелеподібної суміші розчинів силікату натрію і фосфорної кислоти. Розчини нагнітають насосами (тиск до 1,5 МПа) через сталеві труби-ін'єктори, що їх забивають у грунт пневматичними молотками або підвішеними на *копрах* молотами. Витягують ці труби з грунту *лебідками* або *домкратами*. Силікатизацією підсилюють основи споруд, надають грунтам водонепроникності.

СИЛІКА́ТНИЙ БЕТО́Н — бетон, одержуваний термічною обробкою в *автоклаві* суміші вапняно-кремнеземистої *в'яжучої речовини, заповнювачів* і води; різновид *автоклавних матеріалів*. Для С. б. використовують також вапняно-шлаковий, вапняно-пуцолановий, вапняно-зольний *цементи, нефеліновий цемент* та ін. в'яжучі речовини, що містять кремнезем і глинозем. Тверднення силікатбетонної суміші зумовлюється утворенням при термічній обробці парою (її тиск 0,8—1,5 МПа, т-ра 174—197° С, час обробки 8—12 год) низькоосно́вних гідросилікатів та ін. сполук кальцію. Розрізняють С. б.: ніздруватої

Силен. Кістяна плакетка. 3—2 ст. до н. е. Національний музей. Варшава.

Б. В. Силкін. Плакат «Три роки соціальної революції». 1920.

(див. *Піздюватий бетон, Газосилікат*) і щільної структури; особливо легкий, легкий і важкий (об'ємною масою відповідно до 500, 500—1800 і 1800—2200 кг/м³). Марки бетону за міцністю на стиск М15—М500 і більше (високоміцний С. б.). Вартість матеріалів для С. б. у два рази менша, ніж для *цементного бетону*. С. б. застосовують при виготовленні стінових блоків, панелей тощо.

СИЛІКА́ТНІ ВИ́РОБИ — будівельні вироби на основі *вапна* і кварцового піску. Виробництво С. в. полягає у приготуванні вапняно-кремнеземистої суміші, формуванні з неї виробів (пресуванням, вібруванням) і подальшій обробці їх насиченою парою в *автоклавах* (див. *Автоклавні матеріали*). До найпоширеніших С. в. належать силікатна *цегла*, стінові камені, блоки і панелі, плити покриттів і перекриттів з конструктивного і конструктивно-теплоізоляційного *силікатного бетону*, тепло- і звукоізоляційні плити з піно- і *газосилікату* та ін. Крім вапна і кварцового піску, при виготовленні С. в. використовують відвальні металург. *шлаки, золи* ТЕС, нефеліновий *шлам* тощо. *С. М. Васіна.*

СИЛІКО́З (від лат. Silicium — кремній) — *професійна хвороба*, найпоширеніший вид *пневмоконіозу*, що виникає при тривалому вдихуванні пилу, який містить вільний двоокис кремнію. С. буває серед робітників гірничорудної, машинобудівної, металург. пром-сті та ін. галузей. При захворюванні на С. основні зміни відбуваються в легенях. Розрізняють вузликову форму С. (в легенях утворюються сіруваті вузлики з щільної сполучної тканини з ділянками *некрозу*) і повільно прогресуючу дифузно-склеротичну форму, при якій виникає заг. *склероз* легень. Ознаки С.: біль у грудях, кашель, задишка; часто виявляються ознаки *емфіземи легень, бронхіту*. С. може ускладнюватись *туберкульозом*, бронхоектазами, *пневмонією*, можливі порушення діяльності серця. Профілактика: додержання правил охорони праці, механізація виробничих процесів, регулярні медичні огляди робітників тощо.

СИЛІКО́НИ — те саме, що й *кремнійорганічні полімери*.

СИЛІКО́НОВІ МАСЛА́ — те саме, що й *кремнійорганічні рідини*.

СИ́ЛІН Микола Олександрович [15 (28).III 1911, Київ — 8.XII 1971, там же] — укр. рад. вчений у галузі гідротехніки, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1967). Член КПРС з 1944. Закінчив (1937) Київ. гідромеліоративний ін-т, працював на буд-ві каналу ім. Москви, мостів через Дніпро в Києві, зав. кафедрою Київ. гідромеліоративного ін-ту (1946—59). Одночасно (з 1953) — керівник відділу Ін-ту гідромеханіки АН УРСР. Осн. праці — з гідромеханізації кесонних робіт і гідравлічного трубопровідного транспортування сипких матеріалів. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1948. *В. М. Карасик.*

СИЛІЦИ́ДИ (від лат. Silicium — кремній) — сполуки *кремнію* з металами. До С. належать, наприклад, Mg_2Si, $TaSi_2$, Mn_2Si, Cr_5Si_3. Більшість С.— тугоплавкі кристалічні речовини, хімічно стійкі при високих температурах. Одержують синтезом з елементів, відновленням оксидів металів кремнієм при високих т-рах та ін. способами. С. входять до складу жаростійких матеріалів, якими можна користуватися на повітрі або в ін. окислювальних середовищах до т-ри 1700° С, їх використовують для покриття металів (див. *Силіціювання*); багато С.— *напівпровідники*. Найширше застосування мають С. заліза, вони входять до складу феросиліцію.

СИЛІ́ЦІЙ [лат. Silicium, від silex (silicis) — кремінь] — назва хім. елемента *кремнію*, вживана в ряді зарубіжних країн (Великобританії, Франції та ін.).

СИЛІЦІЮВА́ННЯ — насичення (внаслідок *дифузії*) поверхні металевих і неметалевих виробів *кремнієм*. Провадиться в парі кремнію, в газовому середовищі, що містить газоподібні *галогеніди* кремнію, або в розплавлених кремнії чи його солях. Є й такий спосіб С., за яким вироби нагрівають разом з порошком кремнію або його сполуками (напр., феросиліцієм). Силіціюванням підвищують жаростійкість, стійкість проти зношування, корозійну стійкість та кислотостійкість виробів у рідких і газових середовищах. До С. вдаються гол. чин. у машинобудуванні, теплотехніці й ракетній техніці.

СИ́ЛКІН Борис Васильович (рр. н. і см. невід.) — укр. рад. графік. У 1920—21 був художником політ. відділу Київ. окружного військового комісаріату. В 1927—28 брав участь у виставках *АХЧУ*. Твори: плакати «На коня, робітнику і селянине! Червона Кіннота — запорука перемоги!», «На коня, робітнику і селянине!», «До шеренг Червоної Армії!», «Вступайте до Червоної кінноти!», «Три роки соціальної революції», «З дороги!» (всі — 1920); картина «Купання коней», плакати «Червона гвардія 1917 року», «Червона Армія 1927 року» (всі — 1927); оформлення та ілюстрації до нар. казки «Колобок», до книжок «Наші приятелі», «Конячка — наш друг» (1928), казки І. Франка «Війна між вовком і собакою» (1929). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Плакат*, т. 8, с. 384—385. *Л. В. Владич.*

СИЛОВА́ ПЕРЕДА́ЧА — механізм, що передає мех. енергію (рух) від двигуна до її споживача зі збільшенням сил (обертаючих моментів) внаслідок зменшення швидкості (частоти обертання). С. п. в *приводах* машин дає змогу приводити в рух кілька механізмів від одного двигуна, узгоджувати режим дії двигуна і виконавчих механізмів машини, здійснювати *реверсування* руху, перетворювати обертальний рух на поступальний тощо. Найпоширенішими силовими є *зубчасті передачі, ланцюгові передачі, пасові передачі, фрикційні передачі, черв'ячні передачі*. Вони компактні, відзначаються високою надійністю. Поряд з механічними застосовують силові *гідравлічні передачі*, є передачі комбіновані (напр., гідромеханічні) та ін. С. п. наз. також *трансмісією*.

СИЛОВА́ УСТАНО́ВКА — установка (сукупність *двигунів* та ін. устаткування), що виробляє мех. енергію, використовуючи енергію природних енергетичних ресурсів. За видом використовуваної енергії розрізняють С. у. теплові (див. *Тепловий двигун*), гідравлічні (див. *Гідравлічний двигун*) і вітряні (див. *Вітродвигун*). Набувають розвитку *ядерні силові установки*. С. у. бувають: транспортні (в них осн. споживачем мех. енергії є *рушій*), стаціонарні і пересувні (споживачі енергії — *насоси, компресори* тощо); прості (автомобільні, одногвинтові судновi, одномоторні авіаційні тощо) і складні (напр., багатогвинтові судновi, установки літальних апаратів). С. у., поєднані з машинами, що перетворюють вироблювану мех. енергію на ін. види, наз. станціями (електричними, насосними тощо).

СИЛОВІ ЛІ́НІЇ — лінії в силовому полі (гравітаційному, електричному, магнітному), дотичні до кожної з яких у довільній точці збігаються за напрямом з вектором *напруженості поля*, а густота ліній пропорційна величині цієї напруженості. С. л. є засобом унаочнення структури силового поля. С. л. потенціального поля (гравітаційного, електростатичного) є незамкненими прямими або кривими (мал.), а С. л. вихрового поля (магнітного, змінного електромагнітного) — замкненими кривими. Оскільки напруженості полів є однозначними функціями точок, то через кожну точку простору можна провести лише одну С. л. Поняття С. л. у фізиці запровадив М. *Фарадей*.

Г. Л. Фалько.

СИЛОГІ́ЗМ (грец. συλλογισμός — міркування, умовивід) — дедуктивний *умовивід* (див. *Дедукція*), в якому з двох суджень (*засновків*) одержують зумовлене ними третє судження — висновок. Наприклад: усі види мистецтва емоційні; музика — вид мистецтва; отже, музика емоційна. Розрізняють три групи С.: умовні, категоричні, роздільові. Суттєвою властивістю всякого С. є те, що його висновок випливає із засновків з логічною необхідністю. При цьому, якщо засновки істинні, то за умови, що не порушено логічні закони, висновок є завжди істинним. На цій підставі С. широко використовують у повсякденному і наук. мисленні як форму *доведення*. Іноді термін «силогізм» застосовують як синонім терміна «умовивід». Див. також *Силогістика*.

СИЛОГІ́СТИКА (від грец. συλλογιστικός — той, що робить умовивід) — розділ традиційної формальної *логіки*, в якому вивчають дедуктивний умовивід (*силогізм*). Як логічну теорію дедуктивного виводу її вперше сформулював *Арістотель*. У сучас. *математичній логіці* С. як окремий розділ не виділяють.

СИ́ЛОС (ісп. silos, мн. від silo — підземне приміщення для зберігання зерна або овочів), силосований корм — *соковитий корм*, законсервований природним заквашуванням (див. *Силосування*) або за допомогою хімічних препаратів (див. *Консервування*). За поживністю С. мало відрізняється від вихідної сировини, при додержанні правильної технології силосування втрати поживних речовин не перевищують 10—15%. Розрізняють С. кукурудзяний, картопляний, соняшниковий, комбінований та ін. (див. *Силосні культури*). Якість, хім. склад і поживність С. залежать від виду корму, фази розвитку рослин, технології силосування їх та зберігання в *силосних спорудах*. Для збагачення С. протеїном у силосовану масу вносять азотисті сполуки (сечовину синтетичну, амонійні солі) та ін. Цінний щодо набору амінокислот білково-вітамінний С. одержують, силосуючи кормові боби, люпин, горох зі злаками. Доброякісний С. має кислуватий хлібний запах, жовтувато-зелений колір, містить багато каротину, вітамінів, органіч. кислот (особливо молочної). В раціонах дорослої худоби С. може становити за поживністю до 40—50%. Запах С. передається молоку, тому його слід згодовувати коровам після доїння. Запліснявілий, гнилий і мерзлий С. небезпечний для здоров'я тварин.

Літ.: Даниленко И. А. [та ін.]. Силос. М., 1972; Довідник по годівлі сільськогосподарських тварин. К., 1977.

СИ́ЛОСНІ КУЛЬТУ́РИ — рослини, що їх вирощують для виготовлення *силосу*. Найважливішою умовою одержання високоякісного силосу є вміст у рослинах цукру — осн. джерела молочнокислого бродіння. За цією ознакою С. к. поділяють на такі, що легко силосуються (див. *Силосування*), важко силосуються і зовсім не силосуються. Легко силосуються кукурудза, соняшник, кормові боби, горох, кормовий люпин, коренеплоди, однорічні й багаторічні злакові трави та їхні суміші з бобовими травами, кормова капуста, земляна груша тощо. До рослин, що важко силосуються, належать буркун, конюшина, люцерна, вика, осоки, лобода, картоплиння й могар. Зовсім не силосуються (у чистому вигляді) чина, соя, гірчиця і кропива. Рослини, які не піддаються або важко піддаються звичайному силосуванню, консервують хім. речовинами (див. *Консервування*) або силосують в суміші з рослинами, що легко силосуються. В СРСР, в т. ч. на Україні, для силосування найбільше використовують кукурудзу, соняшник, кормові боби, горох, кормовий люпин, бобово-злакові суміші трав тощо.

СИ́ЛОСНІ СПОРУ́ДИ — 1) Саморозвантажувальна ємність вертикального типу для зберігання сипких та гранульованих кормів (зерна, *комбікормів* тощо) і захисту їх від гризунів, комах, зовн. вологості, коливань т-ри і нагрівання сонячним промінням. 2) Споруди для закладання і зберігання *силосу*. Найпоширеніші С. с. траншейного типу. Вони бувають наземні, напівзаглиблені і заглиблені, мають прямокутну форму. Найкращими є наземні С. с., які будують за типовими проектами, місткістю до 3000 т з урахуванням механізації при завантаженні і вивантаженні силосної маси.

СИЛОСОЗБИРА́ЛЬНІ КОМБА́ЙНИ — машини для збирання кукурудзи та ін. *силосних культур* з одночасним подрібненням їх та навантаженням у транспортні засоби. Див. *Кормозаготівельні машини*.

СИЛОСОНАВАНТА́ЖУВАЧ — див. *Кормонавантажувачі*.

СИЛОСОРІ́ЗКА — див. *Кормоприготувальні машини*.

СИЛОСУВА́ННЯ, заквашування — метод *консервування* і зберігання кормів без доступу повітря. Найпоширеніший спосіб заготівлі *соковитих кормів* на зиму; відомий в нашій країні ще в 19 ст. Суть С. полягає в тому, що в свіжій рослинній масі, щільно укладеній у непроникні для повітря *силосні споруди*, внаслідок біохім. процесів поступово нагромаджуються органічні кислоти (переважно молочна), які є консервуючим засобом, що припиняє розвиток маслянокислих і гнильних бактерій та плісеневих грибів. Правильно засилосовані корми можна зберігати кілька років. С. кормів дає змогу краще використовувати врожай *силосних культур* та відходи овочівництва і рільництва. Щоб поліпшити процес консервування, додають спец. силосні закваски. Успіх С. залежить від будови силосних споруд, якості сировини і технології силосування. Для кращого ущільнення силосної маси рослини подрібнюють, із зруйнованих клітин виділяється сік, в якому інтенсивно розвиваються молочнокислі бактерії. Силосну масу укладають якнайшвидше (протягом 4—6 днів), ретельно трамбують, особливо біля стін споруди, та запобігають забрудненню. Зверху *силос* щільно закривають синтетичною плівкою, шаром глинистої землі, утеплюють соломою тощо. *А. М. Жадан.*

СИЛУЕ́Т (франц. silhouette, від прізвища франц. держ. діяча 18 ст. Е. де Сілуета, на якого було зроблено карикатуру у вигляді тіньового профілю) — 1) Окреслення людини, тварин або предметів, подібне до їхньої тіні. 2) У м и с т е ц т в і — вид графічної техніки, площинне однотонне зображення фігур і предметів. Мистецтво С. відоме з давніх давен у Китаї та ін. країнах Сходу. В Зх. Європі у 18 ст. у вигляді С. часто виконували профільні портрети та нескладні композиції. В рос. графіці в галузі С. працювали Ф. *Толстой*, Є. Круглікова, в українській — Г. *Нарбут*, М. *Жук*.

СИЛУРІ́ЙСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І СИЛУРІ́ЙСЬКА СИСТЕ́МА, силур (від назви стародавнього кельтського племені силурів у Британії) — третій період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 440 млн. років тому, після ордовицького періоду, тривав бл. 30 млн. років, до девонського періоду (див. *Геохронологія*). Силурійську систему виділив англ. геолог Р. *Мурчісон* 1835. Її поділяють на два відділи, відділи — на яруси. В СРСР у нижньому відділі виділяють лландоверійський і венлокський, у верхньому — лудловський і пржидольський яруси (див. окремі статті). У С. п. значні площі займали *платформи* — *Східно-Європейська платформа, Сибірська платформа*, Африканська, Індостанська, Китайська, Пн.-Американська. На тер., яку тепер займає СРСР, у С. п. переважали мілководні епіконтинентальні мор. басейни, що вкривали більшу частину Сибірської платформи і зх. частину Сх.-Європейської платформи. В цих басейнах нагромаджувалися потужні товщі карбонатних і теригенних відкладів. Протягом С. п. інтенсивно проявлялися *тектонічні рухи*, з якими пов'язана *каледонська складчастість*. Ці рухи зумовили формування каледонських гірських систем — Алтаю, Тянь-Шаню, гірських масивів Пн.-Сх. Казахстану та ін. Рослинний світ С. п. представлений гол. чин. мор. водоростями. В кінці силуру з'явилася перша наземна флора — *псилофіти*. Широкого розвитку набули мор. безхребетні — *головоногі молюски, двостулкові молюски, черевоногі молюски*, брахіоподи (див. *Плечоногі*), остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), корали (див. *Коралові поліпи*), *граптоліти, трилобіти* і мор. хребетні — панцирні риби. Вважають, що клімат С. п. на більшій частині нинішньої тер. Рад. Союзу був теплий і вологий. Відклади С. с. відомі на всіх континентах. Вони представлені мор. і континентальними утвореннями. На Україні відклади С. с. поширені в межах *Волино-Подільської плити, Галицько-Волинської синеклізи* і *Причорноморської западини*. Переважають вапняки, доломіти, мергелі. Їхня потужність — до 1000 м. Відклади С. с. (вапняки і доломіти) використовують як буд. матеріал.

Літ.: Опорный разрез силура и нижнего девона Подолии. Л., 1972; Стратиграфія УРСР, т. 4, ч. 1. К., 1974; Палеонтология и стратиграфия верхнего докембрия и нижнего палеозоя Юго-Запада Восточно-Европейской платформы. К., 1976. *П. Д. Цегельнюк.*

СИЛЬВА́Й Іван Антонович (літ. псевд.— Уриїл Метеор; 15.III 1838, с. Сускове, тепер Свалявського р-ну Закарп. обл.— 13.II 1904, с. Нове Давиденкове, поблизу Мукачевого) — український письменник «москвофільського» напряму. Освіту здобув у Будапештському університеті. Був священиком. У поезіях, оповіданнях, повістях і нарисах змальовував життя і побут закарпатських українців. Кращі твори С. («Крейцарова комедія», «Люди в залізних капелюхах», «Одноденне царство») спрямовані проти місцевої уніатської клерикальної верхівки, яка проводила політику денаціоналізації закарпатців. Писав *«язичієм»*.

Тв.: Избранные произведения. Пряшев, 1957. *О. В. Мишанич.*

СИЛЬВЕ́СТР (р. н. невід.— п. 1123) — давньоруський літописець, церковний діяч, ігумен *Виду-*

Силові лінії електростатичного поля двох однакових за величиною позитивних зарядів.

Силосні споруди (наземні):
а — стіни з Т-подібних залізобетонних блоків;
б — стіни з залізобетонних плит;
в — стіни з бутового каменю

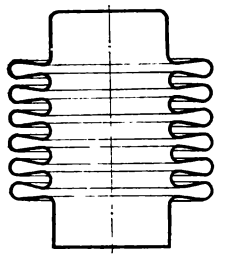

Сильфон.

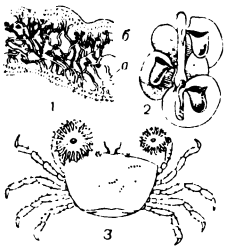

Симбіоз:
1 — лишайник: *а* — міцелій гриба, *б* — клітини водорості;
2 — печіночний мох Frullania dilatata з «кишеньками», в яких живуть коловертки роду Callidina;
3 — краб Lybia tesselata з актиніями, що живуть в його клешнях.

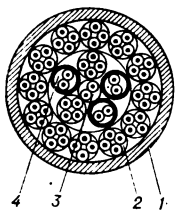

Симетричний кабель (поперечний переріз):
1 — оболонка; *2* — дві пари скручених разом провідників (четвірка); *3* — центральна пара провідників для службового зв'язку; *4* — екранована пара провідників для радіомовлення.

бицького монастиря у Києві. З 1118 — єпископ переяславський. С. вважають упорядником другої, т. з. Лаврентіївської, редакції (переяславського зведення) «*Повісті временних літ*», яку він після *Нестора* переробив і доповнив, довівши виклад з 1113 до 1116. Вихваляв діяльність *Володимира Мономаха*. С. відігравав визначну роль у політ. і церк. житті Київ. Русі.

СИЛЬВІ́Н — мінерал класу хлоридів, KCl. *Сингонія* кубічна. Густ. 1,99. Твердість 2. Водянопрозорий, безбарвний. Блиск скляний. В СРСР родовища С. є в РРФСР (Приуралля), на Україні (див. *Калуško-Голинське родовище калійних солей, Стебницьке родовище калійних солей*), за рубежем — в НДР та ін. країнах. Використовують для одержання калійних добрив і калійних препаратів; з чистих кристалів С. виготовляють призми для спектрометрів.

СИЛЬВІНІ́Т — осадочна гірська порода, що складається з легкорозчинних мінералів *сильвіну* і галіту. Нерідко містить домішки ангідриту, карналіту, кіаніту і глини. Колір червоний або рожевий. Утворюється С. у солоних водоймах, де випадає у вигляді осаду з природних розчинів. На Україні родовища С. є в Передкарпатті (в *Калуško-Голинському родовищі калійних солей* і *Стебницькому родовищі калійних солей*). З С. одержують *калійні добрива*.

СИ́ЛЬНІ ВЗАЄМОДІЇ — вид *взаємодії елементарних частинок*; характеризуються тим, що зумовлені ними процеси мають великі значення *ефективних перерізів*. С. в. підлягають *адрони*. Радіус дії С. в. дорівнює $\sim 10^{-15}$ м, константа взаємодії — порядку одиниці. Елементарні процеси, що відбуваються внаслідок С. в., тривають $\sim 10^{-23}$ с. С. в. інваріантні відносно просторового та часового відображень, *зарядового спряження*. В процесах, зумовлених С. в., виконуються закони збереження *спіну ізотопічного, дивності* та ін. *квантових чисел*. До осн. проявів С. в. належать *ядерні сили* між *нуклонами* в *атомних ядрах*. С. в. спричинюють перетворення одних атомних ядер на інші, розщеплення ядер тощо. Вперше С. в. було виявлено (1911) в дослідах Е. *Резерфорда* по розсіянню *альфа-частинок*. Основні властивості С. в. пояснюються в розділі *квантової теорії поля*, що наз. квантовою хромодинамікою. Згідно з цією теорією адрони складаються з *кварків*, а сили, що діють між ними, зумовлені обміном глюонами (гіпотетич. електр. нейтральними частинками з *спіном*, що дорівнює 1, і нульовою *масою* спокою).

Літ.: Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Квантовые поля. М., 1980.

М. П. Рекало.

СИ́ЛЬФИ, сильфіди (франц. sylphes, жіночий рід sylphides) — у давньокельт. і давньогерм. міфології, в повір'ях багатьох європ. народів — духи повітря.

СИ́ЛЬФІЙ (Silphium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні трави або кущі з черговими, перистими або двічіперистороздільними на нитковидні частки листками. Квітки дрібні, в суцвіттях (кошиках); крайові квітки — язичкові, жовті; серединні — трубчасті. Плід — сім'янка. Понад 40 видів, поширених здебільшого в Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР,— лише в культурі 1 вид: С. пронизанолистий (S. perfoliatum) — декоративна рослина, добрий медонос (медопродуктивність 150 кг/га). Останнім часом С. пронизанолистий проходить широке випробування як кормова (в основному силосна) культура, що дає 900—1500 ц/га високобілкової зеленої маси. На одному місці може рости і давати високі врожаї 10 та більше років.

А. П. Лебеда.

СИЛЬФО́Н — металева тонкостінна циліндрична трубка або камера з гофрованою (хвилеподібною) бічною поверхнею. С. (мал.) бувають суцільні (зовнішнім діаметром 10—100 мм) і зварні (діаметр — до 2 м). Їх використовують у різних приладах і пристроях як чутливі елементи, що розширюються або стискуються (наче пружина) від зміни тиску газу, рідини чи пари, що їх оточують або в них уміщені. Вони служать також пружними роздільниками середовищ, гнучкими ущільнювальними пристроями, компенсаторами температурних подовжень і деформацій (див. *Компенсатор, Кріостат*).

СИМА́ХІЯ (грец. συμμαχία, від σύν — разом і μάχομαι — б'юся) — в Стародавній Греції воєнний союз, який укладався між *полісами*. Перші С. виникли в 6 ст. до н. е. Члени С. мали спільні скарбницю, ряд органів управління, зобов'язувалися спільно вести воєнні дії. Найвідоміші С.— *Пелопоннеський союз, Делоський союз, Ахейський союз*.

СИМБІО́З (від грец. συμβίωσις — співжиття) — поширене в живій природі явище закономірного, не випадкового, співжиття живих істот (симбіонтів), що належать до різних систематичних груп (*таксонів*). На відміну від вільних організмів симбіонти залежать не тільки від умов середовища *біоценозу* в цілому, але, перебуваючи в тривалому, найчастіше в тілесному контакті, й один від одного. Поняття і термін С. впровадив у науку нім. ботанік А. де Барі (1879) на підставі дослідження лишайників, до складу яких входять гриби та водорості. Осн. формами С. є мутуалізм (взаємокорисні відносини симбіонтів), *коменсалізм* і *паразитизм*. Визначити чіткі межі між цими та ін. формами С. неможливо, оскільки в природі існують різноманітні переходи між ними. Непомітні переходи спостерігаються також між окремими формами С. і біол. взаємовідносинами вільних організмів. Особливо близькі до останніх взаємовідносини симбіонтів, які не перебувають між собою в тілесному контакті, проте постійно зв'язані спільним житлом чи місцеперебуванням (явище сінойкії). Численні приклади С. серед рослин (бульбочкові бактерії з бобовими рослинами, гриби з вищими рослинами — див. *Мікориза*, паразитичні гриби з рослинами та ін.), між рослинами й тваринами (зоохлорели з нижчими безхребетними, паразитичні гриби з тваринами і людиною), серед тварин (раки-пустельники та краби з актиніями, паразити тваринного походження з тваринами й людиною), *прокаріотів* з рослинами, тваринами і людиною. Багато вчених ототожнюють С. з мутуалізмом і протиставляють його паразитизму.

Літ.: Маркевич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Догель В. А. Общая паразитология. Л., 1962; Шульман С. С., Добровольский А. А. Паразитизм и смежные с ним явления. «Паразитологический сборник», 1977, в. 27.

О. П. Маркевич.

СИМБІ́РСЬК — колишня (до 1924) назва м. *Ульяновська*.

СИМБІ́РЦЕВ Василь Миколайович [1 (14).I 1901, Петербург — 19.X 1982, Москва] — російський рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1961. У 1928 закінчив ВХУТЕІН. В 1929—32 — член *ВОПРА*. Брав участь у відбудові та забудові Волгограда (гол. арх. 1944—59), проектуванні окремих його районів і споруд, у т. ч. Алеї героїв та площі Полеглих борців, обл. парт. школи (1950, тепер будинок мед. ін-ту), набережної (1952—53), всі — у співавт. С.— співавтор проектів Театру Рад. Армії в Москві (збудовано 1934—40), житл. району Друга Річка у Владивостоці (60-і рр.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

СИ́МВОЛ (від грец. σύμβολον — знак, прикмета, ознака) — умовне позначення якого-небудь предмета чи явища. С. бувають образні й логічні. На ранньому щаблі розвитку людського мислення вони виникали стихійно як вияв прагнення людини до *пізнання* дійсності (напр., колесо — С. сонця, молот — С. блискавки). Реліг. символіка — один з найзначніших елементів реліг. культу. С. як засіб узагальнення використовується в л-рі, мистецтві, науці. В реалістичному образотворчому мистецтві (монументальна скульптура, живопис, плакат та ін.) поширені С.— *емблеми*, що відображають заг. поняття, ідеї тощо. Особливо широко С. застосовують у природничих науках (*хімії, математиці*), а також у *математичній логіці* і *кібернетиці* (див. *Знак*). Виникли штучні символічні мови, які в зв'язку з розвитком кібернетики стали більш ефективним засобом пізнання. Залежно від того, чи розглядають символ як засіб об'єктивного *відображення* дійсності, чи як свавільну гру свідомості, форму відмови від об'єктивного пізнання світу, розрізняють матеріалістичний та ідеалістичний погляди на С. В ідеалістичній суб'єктивістській філософії до С. звертаються для затушовування антинаук. суті вчення про непізнаванність об'єктивного світу (див. «*Ієрогліфів теорія*»). В кінці 19 — на поч. 20 ст. у л-рі й мистецтві виник *символізм*, напрям, що проголосив С. основою худож. творчості. Наука і мистецтво, які спираються на діалектико-матеріа-

лістичний світогляд, вважають С. одним з моментів, одним з прийомів осягнення об'єктивної дійсності.

«СИ́МВОЛ ВІ́РИ» — 1) Стислий виклад гол. догматів *християнства*; включає реліг. положення, які нібито не потребують доведення і повинні сприйматися на віру. Вперше прийнятий на Нікейському соборі 325, остаточну редакцію здійснено на Константинопольському соборі 381. 2) Переносно — основа віровчення (кредо).

СИ́МВОЛІ́ЗМ — напрям у європ. літературі та мистецтві кінця 19 — поч. 20 ст. Грунтувався на ідеалістичній філософії. Виступаючи з проповіддю індивідуалізму і містицизму та уявляючи світ як непізнаванну «вищу реальність», відобразити яку можна тільки приблизно, символічно (див. *Символ*), представники С. відмежовували л-ру й мистецтво від сусп. завдань. С. мав великий діапазон різноманітних відтінків. У літературі С. відзначався підкресленою увагою до формальних шукань, що виявлялося в ускладненості образних асоціацій: для символістів слово — натяк, а образ — загадка. Основоположниками С. були франц. письменники П. Верлен, почасти А. Рембо, С. Малларме та ін. У 80-х рр. С. поширився в ряді ін. країн — Німеччині, Бельгії, Австрії, Польщі. Починаючи з 90-х рр. прихильниками і виразниками С. у Росії стали (під значним впливом реліг.-містичної філософії В. С. Соловйова) різні за спрямуванням і значенням письменники: В. Брюсов, К. Бальмонт, О. Блок, А. Бєлий, Д. Мережковський, З. Гіппіус, Ф. Сологуб, Вяч. Іванов. Пізніше деякі з них, зокрема В. Брюсов і О. Блок, відійшли від С. В укр. л-рі С. не став чітко вираженим, сформованим напрямом, хоч елементи його помітні у творчості М. Вороного, М. Філянського, Г. Чупринки, В. Пачовського. Вплив С. відчутний пізніше у творах представників літ.-мистецького угруповання «*Музагет*», у поезії О. Слісаренка, Я. Савченка, В. Ярошенка. В образотворчому мистецтві, переважно в живописі та графіці, С. позначився в кін. 19 — на поч. 20 ст. на творчості художників П. Пюві де Шаванна, М. Дені, Г. Моро (Франція), Ф. Штука, М. Клінгера, Г. Клімта (Німеччина), А. Бекліна, Ф. Ходлера (Швейцарія). У рос. мистецтві символістичні тенденції властиві творчості В. Борисова-Мусатова, частково М. Врубеля та М. Реріха, особливо художників, які входили до об'єднання «Блакитна троянда» (П. Кузнецов, М. Сапунов та ін.) і литовського художника М. Чюрльоніса. Вплив С. позначився на творчості українських художників Ю. *Михайліва* і П. Холодного.

В театральному мистецтві С. виявився, насамперед, у виставах за творами М. Метерлінка, Г. Ібсена, Е. Верхарна, Г. фон Гофмансталя, С. Виспянського, Г. Гауптмана, Л. Андрєєва, О. Блока, О. Олеся. Вони вирішувалися здебільшого як ірраціональні, часом містичні. Великого значення надавалося символічним декораціям, грі освітлення, музиці тощо. На рос. сцені С. позначився на таких виставах МХТ, як «Життя людини», «Анатема» Л. Андрєєва, «Синій птах» М. Метерлінка; на українській — в *Театрі Миколи Садовського* і «*Молодого театру*» у виставах «Драматичні етюди» О. Олеся та ін.

Г. М. Сивокінь (С. у літературі), *В. А. Афанасьєв* (С. в образотворчому мистецтві).

СИМВО́ЛІКА — сукупність або система *символів*. Поширена в худож. творчості — фольклорі, л-рі, мистецтві. При надмірній суб'єктивності С. стає антихудожньою. У вужчому значенні С.— сукупність символів з певної галузі, напр., державна С.— герб, прапор; піонерська С., олімпійська С. тощо. *Г. М. Сивокінь.*

СИ́МЕНС, Сим, См, S — одиниця *електропровідності* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). С. дорівнює електропровідності провідника, що має опір 1 Ом (див. *Ом*). 1 См = 1 Ом$^{-1}$. Названо на честь нім. вченого Е. В. *Сіменса*.

СИМЕНТА́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — найпоширеніша в СРСР, в т. ч. на Україні, порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Швейцарії і завдяки високим продуктивним якостям та добрій акліматизації поширилась в багатьох країнах світу. В Росію завезена у 2-й пол. 19 ст. для поліпшення місцевих порід. Укр. тип С. п. створений в осн. шляхом схрещування симентальських бугаїв з коровами *сірої української породи*. В СРСР, крім швейцарської, завозили нім., угор. і австр. симентальську худобу. Цілеспрямована плем. робота з сименталами ведеться бл. 100 років, внаслідок чого створена вітчизняна С. п., яка відрізняється від симентальської худоби ін. країн і має ряд переваг. Масть переважно полово-ряба різних відтінків, буває і червоно-ряба, черево та кінець хвоста білі, носове дзеркало рожеве, роги й копита ясно-воскового кольору. В породі кілька типів: молочний, молочно-м'ясний і м'ясо-молочний. Тварини великі, міцної будови, мають високу молочно-м'ясну продуктивність і жирність молока. Жива маса бугаїв 1000—1200 кг, корів 550—650 кг. Середньорічні надої 3500—4500 кг (рекорд 14 430 кг) молока жирністю 3,7—3,9% (6,08%). Молодняк у 18 місяців досягає 450—500 кг. Забійний вихід 56—60%. Найпоширеніша С. п. в зоні Лісостепу. Розводять в РРФСР, УРСР, БРСР, Казах. РСР та ін. Схрещуванням місцевої худоби Смоленської обл. з симентальською створена *сичовська порода* великої рог. худоби.

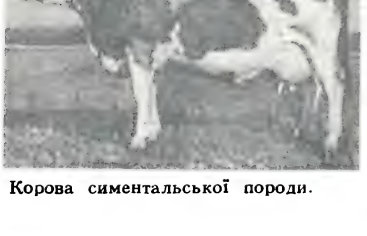

Корова симентальської породи.

М. А. Кравченко.

СИМЕО́Н (864 або 865—27.V 927) — болг. князь (з 893) і цар (з 919). За С. Перше Болг. царство досягло найбільшої могутності, значно розширилося територіально (внаслідок численних воєн проти *Візантії*).

СИМЕО́Н ПО́ЛОЦЬКИЙ (1629—80) — білорус. та рос. громадський і церковний діяч, письменник, педагог. Див. *Полоцький* Симеон.

СИМЕО́НОВ Костянтин Арсенович [н. 7 (20).VI 1910, с. Козлово, тепер Калінінської обл.] — російський і український рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1962). В 1936 закінчив Ленінгр. консерваторію. Виступав як симф. диригент (Ленінград, Петрозаводськ, Мінськ, Київ). У 1961—66 та 1975—76 — головний диригент Київського театру опери та балету, 1967—75 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Диригував у театрі «Ла Скала» (1964, Мілан). Вистави: «Тарас Шевченко» Г. Майбороди (1964), «Хованщина» М. Мусоргського (1963), «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (1974), всі — в Києві. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

К. А. Симеонов.

СИМЕТРИ́ЧНИЙ КА́БЕЛЬ — кабель, що складається в основному з двох або більше пар скручених разом провідників, кожний з яких відзначається однаковою конструкцією (діаметром, ізоляцією); вид *кабеля зв'язку*. Всередині С. к. (мал.) є й інші пари провідників. Провідником у С. к. служить гол. чин. мідь, ізоляційним матеріалом — пластмаса або папір. До симетричних належать деякі *радіочастотні кабелі*. С. к. застосовують переважно на лініях міжміського зв'язку (див. *Міжміський кабель зв'язку*).

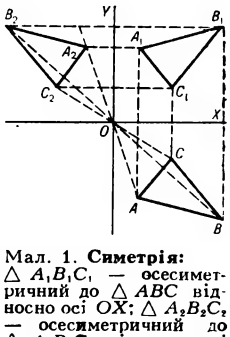

Мал. 1. **Симетрія:** $\triangle A_1B_1C_1$ — осесиметричний до $\triangle ABC$ відносно осі OX; $\triangle A_2B_2C_2$ — осесиметричний до $\triangle A_1B_1C_1$ відносно осі OY і центральносиметричний до $\triangle ABC$ відносно точки O.

СИМЕТРИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції* кількох змінних, що не змінюються від перестановки *аргументів*, напр. $1 + \sqrt{x_1^2 + x_2^2}$.

Серед С. ф. найважливішими й найбільш вивченими є симетричні многочлени. Будь-яку цілу раціональну С. ф. можна однозначно подати у вигляді цілої раціональної функції від осн. елементарних С. ф.:

$$\sigma_1 = \sum_{i=1}^{n} x_i;\quad \sigma_2 = \sum_{i,j=1}^{n} x_i x_j;\ \ldots;$$

$$\sigma_l = \sum_{i,j,\ldots,l=1}^{n} x_i x_j \ldots x_l;\ \ldots;$$

$$\sigma_n = x_1 x_2 \ldots x_n$$

(серед чисел $i, j, \ldots, l$ нема однакових). Функція наз. кососиметричною, якщо вона змінює знак при перестановці будь-якої пари аргументів.

СИМЕ́ТРІЯ (грец. συμμετρία — співрозмірність). 1) У математиці — ідея, принцип, властивість, за допомогою яких з множи-

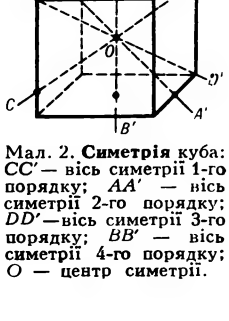

Мал. 2. **Симетрія** куба: CC' — вісь симетрії 1-го порядку; AA' — вісь симетрії 2-го порядку; DD' — вісь симетрії 3-го порядку; BB' — вісь симетрії 4-го порядку; O — центр симетрії.

Л. П. Симиренко.

Є. Р. Симонов.

В. А. Симоненко.

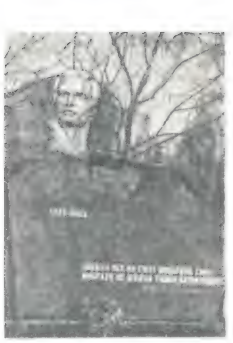

Пам'ятник на могилі В. А. Симоненка в Черкасах. Скульптор С. Грабовський. 1968.

ни фігур, рівнянь, фізичних явищ та інших об'єктів виділяється підмножина цих об'єктів, інваріантних (див. *Інваріантність*) відносно певних перетворень. Розрізняють С. тіл, С. властивостей і С. відношень.

а) С. т і л. О с ь о в а (аксіальна) С. Дві точки A_1 і A_2 (мал. 1) наз. симетричними відносно вказаної прямої чи площини (осі чи площини С.), якщо кожна з них є *дзеркальним відображенням* іншої відносно цієї прямої чи площини. Ц е н т р а л ь н а С. Дві точки A і A_2 (мал. 1) наз. симетричними відносно вказаної на відрізку AA_2 точки O (центра С.), якщо $AO = OA_2$. Р а д і а л ь н а С. Плоска фігура F наз. радіальносиметричною порядку k (порядок С.), $k = 2, 3, 4...$, якщо в її площині вказана така точка (центр С.), що поворот фігури F відносно цієї точки на кут $360°/k$ переводить її саму в себе. Центр. С.— окремий випадок радіальної С. ($k = 2$). Прикладом радіальносиметричної фігури порядку n є правильний *многокутник* з n сторонами. Подібно до центрів С. різних порядків на площині, просторові фігури мають осі С. різних порядків (мал. 2). Розглядають також скісну С., гвинтову С., гвинтову С. зі зсувом тощо. Іл. с. 157.

б) С. в л а с т и в о с т е й. Для дослідження симетрійних властивостей матем. об'єктів розроблено теоретико-алгебр. методи. Вони дають змогу класифікувати, напр., диференціальні рівняння за симетрійними властивостями і виділяти з них такі, яким притаманна макс. С. Зокрема, всім фундаментальним рівнянням у фізиці властива певна С. Симетрійні властивості диференціальних рівнянь пов'язані зі *збереження законами* енергії, імпульсу, моменту імпульсу тощо. За симетрійними властивостями в математиці виділяють *симетричні функції*, *матриці*, білінійні *форми*, *оператори* тощо.

в) С. в і д н о ш е н ь. У матем. логіці відношення R наз. симетричним, якщо при виконанні відношення xRy виконується і відношення yRx. Напр., $x = y$ — симетричне відношення, а $x < y$ — не симетричне. У фізиці С. відношень розглядається в розумінні інваріантності фіз. закону відносно дії деякої операції симетрії.

2) У ф і з и ц і — наявність в об'єктах, процесах, явищах таких фіз. характеристик, які залишаються інваріантними відносно певних перетворень. Матем. апаратом, що служить для опису С., є *груп теорія*. Розрізняють просторову, часову, зарядову та ін. види С. Прикладом просторової С. є С. *кристалів*, зарядової С.— існування поряд з *елементарними частинками* їхніх *античастинок*. Крім точних, існують т. з. наближені С. Напр., *унітарна симетрія* має місце лише при *сильних взаємодіях*. Симетричні властивості мають рівняння руху фізичних об'єктів. Так, *Дірака рівняння* і *Максвелла рівняння* є інваріантними щодо *Лоренца перетворень*, *Шредінгера рівняння* — щодо перетворень групи Галілея (див. *Галілея принцип відносності*). Певному виду С. фіз. системи, згідно з *Нетер теоремою*, відповідає певний закон збереження і пов'язане з ним *добору правило*. Так, з однорідністю простору і часу пов'язаний закон збереження енергії й імпульсу, з ізотропією простору — збереження моменту імпульсу тощо. Принципи С. дають змогу класифікувати допустимі стани об'єктів (див., напр., *Паулі принцип*). Вони мають важливе значення як для розвитку відомих фіз. теорій, так і при формуванні нових теорій. Напр., *відносності теорія* грунтується на інваріантності фіз. законів щодо перетворень Лоренца; С. щодо перестановок тотожних частинок (див. *Тотожності принцип*) лежить в основі *квантової статистики*.

3) В а р х і т е к т у р і т а м и с т е ц т в і — один з видів гармонійної *композиції*. Притаманна творам архітектури (властива споруді в цілому або її частині і деталям) і декоративно-ужиткового мистецтва. Використовується також як осн. прийом побудови бордюрів і *орнаментів*.

4) У к р и с т а л о г р а ф і ї — закономірність у розташуванні граней, ребер і вершин кристала, завдяки якій він має кілька рівних частин. Площини, прямі, точки, якими користуються для виявлення С. кристалів, наз. елементами С. Найпростішими елементами С. є площина, що ділить кристал на дві дзеркально рівні частини, і вісь — пряма лінія, при повертанні навколо якої кілька разів повторюються рівні частини кристала. Повна сукупність елементів С. скінченної фігури наз. видом С. Доведено, що в кристалографії можливі 32 види С., які об'єднуються в 7 *сингоній*.

Літ.: Желудев И. С. Симметрия и ее приложения. М., 1976; Теоретико-алгебраические исследования в математической физике. К., 1981; Вейль Г. Симметрия. Пер. с англ. М., 1968; Вигнер Е. Этюды о симметрии. Пер. с англ. М., 1971.

В. І. Фущич (С. у математиці). *П. І. Фомін* (С. у фізиці).

СИМИРЕ́НКО Лев Платонович [6 (18). II 1855, с. Млиїв, тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.— 6.I 1920, там же] — укр. вчений, помолог і плодовод. Син П. Ф. *Симиренка*. В 1873 С. вступив на фізико-математичний факультет Київ. ун-ту, але згодом перейшов на природничий факультет Новоросійського (Одеського) ун-ту. В Одесі С. тісно зблизився з місцевими революційними групами, які очолював А. І. *Желябов*. В 1879, незабаром після закінчення ун-ту, С. заарештовано і заслано на 8 років до Східного Сибіру. В засланні С. організував будівництво теплиць, вирощував декоративні й плодові дерева та виноград у закритому і відкритому грунті, заклав Красноярський міський парк. У 1887 С. повернувся до Млієва, де створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник, який став найкращою в Росії і однією з найбагатших в Європі помологічних колекцій плодових і ягідних рослин. В 1921 на базі розсадника Л. П. Симиренка організовано Млиївську садово-городню дослідну станцію, якій 1958 присвоєно його ім'я. С. створив свою систему вирощування садивного матеріалу, розробив нові агротех. прийоми, що їх і тепер з успіхом застосовують. Значний вклад С. вніс у розвиток *помології*; займався також клоновим відбором (див. *Клон*).

Симетрія. Симетричний фасад житлового будинку.

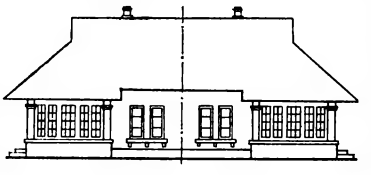

Тв.: Помологія, т. 1—3. К., 1972—73 *Літ.:* Кекух О. М. Сад Симиренків. К., 1970.

В. І. Хмельова.

СИМИРЕ́НКО Платон Федорович [21.XII 1820 (2.I 1821), Сміла, тепер місто Черкас. обл.— 14 (26).I 1863] — укр. промисловець-цукрозаводчик. Син Ф. С. *Симиренка*. Закінчив приватний пансіон в Одесі. Після повернення з Франції, де вивчав цукрове виробництво, був одним з керівників фірми «Брати Яхненки і Симиренко». З 1859 мав дружні стосунки з Т. Г. Шевченком. Матеріально допомагав поетові у виданні «*Кобзаря*».

СИМИРЕ́НКО Федір Степанович (1791, с. Городище, тепер місто Черкас. обл.— 1867) — один з перших на Україні промисловців-цукрозаводчиків. Викупившись з кріпацтва, С. на поч. 40-х рр. 19 ст. разом з братами *Яхненками* заснував пром. фірму — «Брати Яхненки і Симиренко» (існувала до 80-х рр. 19 ст.). Фірма збудувала 1843 в с. Ташлику (тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) першу на Україні парову цукроварню, 1848 поблизу с. Млієва (тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.) цукроварню і маш.-буд. з-д. С. був знайомий з Т. Г. Шевченком.

СИМОНЕ́НКО Василь Андрійович (8.I 1935, с. Біївці, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.— 14.XII 1963, м. Черкаси) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1960. Закінчив Київ. ун-т (1957). Працював у редакціях газет «Молодь Черкащини», «Черкаська правда», кореспондентом «Робітничої газети». У зб-ках віршів «Тиша і грім» (1962), «Земне тяжіння» (вид. 1964), «Поезії» (вид. 1966) відтворив світобачення молодої рад. людини, утверджував норми комуністичної моралі. Поезія С. відзначається актуальністю тематики, гуманістичним пафосом, прозорою формою. Ряд віршів С. покладено на музику. Автор зб. оповідань «Вино з троянд» (вид. 1965), книг для дітей «Цар Плаксій та Лоскотон», «Подорож у країну Навпаки», нарисів, публіцистичних статей.

Тв.: Лебеді материнства. К., 1981; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1968.

Л. М. Коваленко.

СИМОНЕ́НКО Дем'ян Гаврилович (1871—30.IV 1948, с. Стольне, тепер Менського р-ну Чернігів. обл.) — укр. рад. кобзар. У дитинстві втратив зір. Уже дорослим навчився грати на кобзі. Учень Т.

Пархоменка. У 1905—07 розповсюджував нелегальну революц. л-ру, зазнав поліційних репресій. У пожовтневий час був палким агітатором за Рад. владу, членом комнезаму, членом сільради, виступав на зборах і мітингах. Репертуар С. складався з дум («Маруся Богуславка», «Про вдову і трьох синів», «Дума невольницька»), з істор. пісень, побутових, жартівливих, пісень на слова Шевченка. *М. П. Полотай.*

СИМОНЕ́НКО Микола Дмитрович [н. 1 (14).V 1915, с. Володькова Дівиця, тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігів. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. У 1936—39 — в Червоній Армії. У вересні 1941 С. залишений у тилу ворога для організації партизан. боротьби. Був командиром партизан. групи, заст. командира загону, командиром 2-го полку, який здійснив ряд успішних бойових операцій по розгрому гарнізонів ворога, диверсій на з-цях і на шосейних комунікаціях ворога. Партизани полку захопили й утримували до підходу рад. військ кілька переправ через ріки Десну, Дніпро і Прип'ять. З 1944 С.— на партійній і господарчій роботі в Чернігівській області. З 1970 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, медалями.

СИМОНІ́Я (від імені міфічного *волхва* Симона, який нібито прохав *апостолів* продати йому дар творити чудеса) — поширена за феодалізму в *католицизмі* купівля-продаж церковних посад або духовного сану.

СИ́МОНОВ Євген Рубенович (н. 21.VI 1925, Москва) — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1975). Син Р. *Симонова*. В 1947 закінчив Театр. уч-ще ім. Б. Щукіна. З 1947— режисер-асистент, згодом режисер, з 1968 — гол. режисер Театру ім. Є. Вахтангова (крім 1962—68, коли С. був гол. режисером *Малого театру*). Серед вистав — «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Іркутська історія» О. Арбузова, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Фронт», «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Антоній і Клеопатра» У. Шекспіра. Автор п'єс «Олексій Бережний» і «Джон Рід». З 1947 викладає в Театр. уч-щі ім. Б. Щукіна (з 1979 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1981.

СИ́МОНОВ Костянтин (Кирило) Михайлович [15 (28).XI 1915, Петроград — 28.VIII 1979, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1934. Перша зб. віршів — «Справжні люди» (1938). Поеми «Переможець» (1937) — про М. Островського, «Льодове побоїще» (1938), «Суворов» (1939) — про героїчне минуле рос. народу. П'єса «Хлопець з нашого міста» (1941, Держ. премія СРСР, 1942) — присвячена новому поколінню корчагінців. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент газ. «Красная звезда». Нариси і оповідання воєнних років увійшли до зб. «Від Чорного до Баренцового моря» (кн. 1—4, 1942—45). Автор п'єс «Російські люди» (1942, Держ. премія СРСР, 1943), «Російське питання» (1946, Держ. премія СРСР, 1947), «Чужа тінь» (1949, Держ. премія СРСР, 1950), «Четвертий» (1961); повістей «Дні й ночі» (1943—44, Держ. премія СРСР, 1946), «Двадцять днів без війни» (1972), «Ми не побачимося з тобою» (1978) та ін.; збірок поезій «Лірика» (1942), «Війна» (1944), «Друзі і вороги» (1948, Держ. премія СРСР, 1949) та ін., щоденникових записів «Різні дні війни» (т. 1—2, 1974—75). Ленінською премією (1974) відзначена трилогія «Живі і мертві» (романи «Живі і мертві», 1954—55; «Солдатами не народжуються», 1963—64; «Останнє літо», 1970—71) — про подвиг рад. народу в історичній битві проти фашизму. Писав літературно-критичні і публіцистичні статті, спогади, замітки про письменницьку працю («Сьогодні і давно», 1976, та ін.), кіносценарії «Безсмертний гарнізон» (1956), «Нормандія — Німан» (у співавт., 1958), «Чужого горя не буває» (1973) та ін. Ряд творів С. екранізовано. Подіям громадян. війни на Україні присвячена книга «Луганчани» (у співавт., 1939). Повісті «Пантелєєв» і «Левашов» (1962) — про Крим і Одесу воєнного часу. Перекладав поезії Т. Г. Шевченка, Ю. Тувіма, Н. Хікмета, Р. Гамзатова та ін. С. був редактором «Литературной газеты» (1938, 1950—54), журн. «Новый мир» (1946—50, 1954—58). На XIX з'їзді КПРС обирався канд. у члени ЦК, на XX і XXV — членом Центральної ревізійної комісії КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, орденами ЧССР і МНР. За заповітом С. прах його розвіяно поблизу с. Буйничі Могилів. обл., де він прийняв перший бій.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1979—82 [в 10-ти тт.]; У к р. п е р е к л.— Російське серце. М.—Х., 1944; Дні й ночі. К., 1947; Російське питання. К., 1947; Живі і мертві. К., 1970; Солдатами не народжуються. К., 1975; Останнє літо. К., 1976.

В. Я. Буран.

СИ́МОНОВ Микола Костянтинович [21.XI (4.XII) 1901, Самара, тепер Куйбишев — 20.IV 1973, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1971). В 1924 закінчив Петроград. ін-т сценічних мистецтв (педагог Л. *Вів'єн*). З 1924 (з перервою) — актор Ленінгр. академічного театру драми ім. О. С. Пушкіна (1932—34 С. працював у Куйбишевському драм. театрі). Серед ролей в театрі — Борис Годунов («Борис Годунов» Пушкіна), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Вершинін («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Берест («Платон Кречет» Корнійчука), Маттіас Клаузен («Перед заходом сонця» Гауптмана); в кіно (знімався з 1924) — Жихарєв («Чапаєв», 1934), Петро I («Петро I», 1937—39), Чуйков («Сталінградська битва», 1949), Монтанеллі («Овід», 1955). Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1947, 1950.

Літ.: Цимбал С. Л. Николай Симонов. Л., 1973.

СИ́МОНОВ Рубен Миколайович [20.III (1.IV) 1899, Москва — 5.XII 1968, там же] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1946). Сценічну діяльність почав 1920 в 3-й Студії МХАТу (з 1926 — театр ім. Є. Вахтангова). Спочатку працював актором, з 1924 — режисером, з 1939—68 — гол. режисером театру ім. Є. Вахтангова. Серед ролей — Костя-капітан («Аристократи» Погодіна), Труффальдіно і Панталоне («Принцеса Турандот» Гоцці), Доменіко («Філумена Мартурано» Е. Де Філіппо). Вистави: драматичні — «Живий труп» Л. Толстого, «Фома Гордєєв» за М. Горьким, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Фронт» О. Корнійчука, «Правда і кривда» М. Стельмаха; музичні — «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, «Кармен» Ж. Бізе (у Великому театрі СРСР). Керував 1, 2 і 3-ю Вірм. драм. студіями і Узб. студією у Москві. Викладав у театр. уч-щі ім. Б. Щукіна (з 1946 — професор) та Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947, 1950. Ленінська премія, 1967.

Тв.: С Вахтанговым. М., 1959.

Літ.: Рубен Симонов. Творческое наследие. Статьи и воспоминания о Р. Н. Симонове. М., 1981.

СИ́МОНОВ Сергій Гаврилович [н. 22.IX (4.X) 1894, с. Федотово, тепер Влад. обл.] — рад. конструктор стрілецької зброї, Герой Соціалістичної Праці (1954), засл. винахідник РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1927. Винахідницьку діяльність почав 1922—23 з проектування ручного кулемета і автом. гвинтівки. З 1926 працював над створенням 15-зарядної автом. гвинтівки, 1936 прийнятої на озброєння Рад. Армії (АВС-36). В 1941 розробив 14,5 мм протитанкову самозарядну рушницю (ПТРС). В 1945 на озброєння Рад. Армії був прийнятий самозарядний карабін С. (СКС-45). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949.

СИ́МОНОВ Юрій Іванович (н. 4.III 1941, Саратов) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1981). Закінчив Ленінгр. консерваторію [класи альта (1965) та оперно-симф. диригування (1968)]. З 1969 — диригент, з 1970 — головний диригент Великого театру СРСР. Виступає і як симфонічний диригент. З 1978 викладає в Моск. консерваторії. Вистави: опери «Псковитянка» М. Римського-Корсакова (1971), «Замок герцога Синя Борода» Б. Бартока (1978), «Революцією покликаний» Е. Лазарєва (1979); балети «Анна Кареніна» Р. Щедріна (1972), «Загибель троянди» Г. Малера (1973). Диригує «Реквіємом» Дж. Верді (1982). Премія Ленінського комсомолу, 1977.

СИ́МОНОВА (Кибальчич) Надія Матвіївна (літ. псевд.— Наталка Полтавка; вересень 1857, с. Заріг,

К. М. Симонов.

М. К. Симонов.

Р. М. Симонов.

Ю. І. Симонов.

тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.— 4.XII 1918) — укр. письменниця. Дочка М. *Номиса*. Закінчила Лубенську гімназію. Писала оповідання, нариси та п'єси, які друкувала у львів. журн. «*Зоря*» та в «*Літературно-науковому вістнику*». В оповіданнях «Самоврядок», «Останній раз», «Кому яке діло», «Чайка», у мелодрамі з сільс. життя «Катерина Чайківна» (1892) використано великий етногр. матеріал. Проте на цих творах позначилася ідеалізація селян. побуту, ігнорування класових суперечностей на селі.

СИМОНО́ВСЬКИЙ Петро Іванович (1717—1809) — укр. історик. Походив з козац. старшини. Закінчив Київ. академію, пізніше навчався в ун-тах Кенігсберга, Галле, Лейпціга, в Парижі. Повернувшись на батьківщину, служив у Генеральній військ. канцелярії, був сотником, земським суддею. Автор «Короткого описання про козацький малоросійський народ та його військові справи...» (1847 видав О. М. *Бодянський*). У цій праці з історії України від найдавніших часів до 1750 С. виступив як прихильник політ. автономії України. Гол. рушійною силою історії України вважав гетьманів, козац. старшину. Вороже ставився до антифеод. сел. рухів.

Тв.: Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах... М., 1847.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

СИМОНТО́ВСЬКИЙ Петро Семенович (1747, м. Суми — 1815) — вітчизняний лікар. Закінчив Київську академію і школу при Моск. генеральн. госпіталі (1767). Працював військовим лікарем. У 1783—84 проводив боротьбу з чумою в Астраханській губернії; у 1793 обстежував хворих на проказу в Оренбурзі, 1796—97 організував лепрозорій в м. Уральську; 1808—09 брав активну участь у боротьбі з епідемією холери в Саратовській губернії. С.— автор кількох праць (залишились у рукописах) про виродливості, чуму, проказу.

СИМПАТИ́ЧНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА (від грец. συμπαθής — чутливий до впливу) — один з відділів *вегетативної нервової системи*.

СИМПАТРІ́Я (від грец. σύν — разом і πατριά — походження, рід) — спосіб *видоутворення*, при якому нові види виникають, як правило, з репродуктивно ізольованих *популяцій*, *ареали* яких перекриваються один одним або збігаються. Так, у деяких видів рослин (напр., поліплоїдних форм) С. спостерігається внаслідок генетичної ізоляції (див. *Ізоляція* в біології) при *самозапиленні*, у тварин — при екологічній формі ізоляції, пов'язаній з появою нових *екологічних ніш*, з наявністю сезонних форм, а також у *паразитів*. В ряді випадків при утворенні видів з популяцій, ареали яких не перекриваються (див. *Алопатрія*), і наступного вселення особин одного виду в ареал іншого також утворюються симпатричні види. Між С. і алопатрією існують перехідні способи видоутворення.

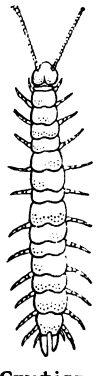

Симфіли. Скутигерела однобарвна.

СИМПЛА́СТ (від грец. σύν — разом і πλαστός — виліплений) — 1) У т в а р и н і л ю д и н и тип будови тканин, що характеризується відсутністю клітинних меж і розташуванням численних ядер у суцільній масі *цитоплазми*. Прикладами С. є поперечносмугасті м'язові волокна, епітеліальна тканина, що вистелює кишечник ряду молюсків, комах та ін. Утворюється шляхом злиття одноядерних клітин або внаслідок поділу ядер однієї клітини без наступного поділу цитоплазми. 1) У р о с л и н С. наз.: а) багатоядерний *протопласт*, що не має клітинної будови (напр., у водорості каулерпи); б) протоплазматичний вміст кількох або багатьох злитих клітин (напр., вміст членистих молочників, периплазмодій); в) сукупність протопластів, з'єднаних *плазмодесмами*.

СИ́МПЛЕКС (від лат. simplex — простий) у м а т е м а т и ц і — найпростіший опуклий многогранник з даним числом вимірів. Під тривимірним С. розуміють *тетраедр*, під двовимірним — *трикутник*, одновимірним — *відрізок*. Нульвимірним С. є просто одна точка.

СИ́МПЛЕКСНИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від лат. simplex — простий) — спосіб *двостороннього зв'язку*, за яким по черзі можна або передавати, або приймати повідомлення. При телефонному С. з. для двосторонньої розмови застосовують пристрої, що забезпечують зміну напряму передачі (вручну — кнопкою, автоматично — голосом). Див. також *Дуплексний зв'язок*.

СИМПО́ДІЙ [від грец. σύν — разом і πούς (ποδός) — нога, ступня, тут — гілка], симподіальне галуження — тип *галуження* у рослин. *Суцвіття*, що складаються за принципом С., наз. цимозними.

СИМПТО́М (від грец. σύμπτωμα — випадок, ознака) — ознака хвороби. С. поділяють на суб'єктивні, про які розповідає сам хворий (напр., біль, кволість, нудота), та об'єктивні, які виявляють під час дослідження хворого; неспецифічні — загальні, що характерні для багатьох хвороб (напр., підвищення т-ри, кволість), і патогномонічні, характерні тільки для даного захворювання (напр., болі у ділянці попереку при хворобі нирок) та ін.

СИМУЛЯ́ЦІЯ (лат. simulatio — удавання) — свідоме удавання здоровою людиною *симптомів* певного захворювання. Розрізняють два види С.: навмисну, коли здорова людина прикидається хворою, і патологічну, тобто неусвідомлену, яка найчастіше є проявом *психічної хвороби*. С. слід відрізняти від штучних хвороб (коли людина є дійсно хворою, хоч і викликала захворювання штучно), від аггравації — перебільшення окремих ознак захворювання, дисимуляції — приховування захворювання, намагання зробити його менш помітним (з метою одержати певну роботу, пройти мед. відбір тощо). Для розпізнавання С. проводять всебічне дослідження особи, зокрема застосовують спеціальні прийоми дослідження. За рад. правом С. з метою ухилення від військової служби тягне за собою кримінальну відповідальність.

СИМФІ́ЛИ (Symphyla) — клас членистоногих тварин групи (донедавна — класу) *багатоніжок*. Тіло (довж. до 8 мм) членисте з позбавленими пігменту покривами, вкрите платівками. Ротові органи гризучі, складаються з 3-х щелеп. Очей немає. Вусики у С. на відміну від *пауропод* прості. Ходильних ніг 12 пар. На членниках тіла кількість спинних платівок (тергітів) більша порівняно з числом черевних (стернітів), на останньому членику є вирости — т. з. грифельки з павутинними залозами. Дихають С. трахеями. Органи виділення — пара мальпігієвих каналів. Роздільностатеві, запліднення за допомогою *сперматофорів*. Розвиток за *анаморфозом* (буває до 52 линянь), С. зустрічаються у вологих місцях: під камінням, опалим листям і т. п. Живляться рослинними рештками, деякі — соками, пошкоджують корінці молодих рослин, чим іноді завдають шкоди, особливо в парниках, теплицях тощо. Поширені майже на всіх материках. Відомо понад 150 видів, які об'єднують у 3 родини: *сколопендрели*, скутигерели (Scutigerellidae), геофіледіди (Geophilellidae); в СРСР — кілька десятків видів, у т. ч. на Україні зустрічається скутигерела однобарвна, або одноличка (Scutigerella immaculata). Раніше усіх С. наз. сколопендрелами.

Г. Й. Гуща

СИМФОНІ́ЧНА МУ́ЗИКА — вид інструментальної музики, призначеної для *симфонічного оркестру*. Включає багаточастинні композиції та дрібні форми.

В 17 — 1-й пол. 18 ст. інструм. музика виділилася як самостійний вид муз. мистецтва (найпоширеніші форми — танц. *сюїта*, пізніше — *концерт*, *увертюра* та ін.). У 1-й пол. 18 ст. формування С. м. пов'язане з іменами італ. композиторів А. Вівальді, А. Кореллі, Дж. Б. Самартіні та ін. композиторів Й. С. Баха, Г. Ф. Генделя, Г. Ф. Телемана. Особливо розвинулася С. м. із появою *симфонії*. Цей жанр досяг класичної форми у творчості композиторів *віденської класичної школи* — Й. Гайдна, В. А. Моцарта, Л. Бетховена. В їхній творчості викристалізувався симфонізм (худож. принцип філософсько-узагальненого діалектичного відображення життя в музиці). У процесі подальшої еволюції С. м. розширювалися її ідейний зміст і форми, збагачувалися засоби оркестрової виразності. Композитори-романтики значну увагу приділяли програмній С. м. — симф. поемі, сюїті, фантазії, увертюрі, *рапсодії* тощо. В 19—20 ст. в Зх. Європі найвидатнішими авторами С. м. були Ф. Шуберт, А. Брукнер, Г. Малер (Австрія), Р. Вагнер, Ф. Мендельсон-Бартольді, Р. Шуман, Й. Брамс, Р. Штраус (Німеччина), Г. Берліоз, К. Сен-Санс, С. Франк, М. Равель, К. Дебюссі, А. Онеггер (Франція), Ф. Ліст, Б. Барток (Угорщина), Е. Гріг (Норвегія), А. Дворжак, Б. Сметана (Чехія).

До ст. **Скло художнє.**

Зразки українського художнього скла.

1. Посудина для пиття. 15–16 ст.
2. Вироби з гутнього скла. 18–19 ст.
3. Баклага. Волинь. 19 ст.
4. Я. Г. Мацієвський. Риба. Кольорове скло. 1982.
5. Л. М. Митяєва. Набір бокалів «Мрія». Кришталеве скло, алмазне гравірування. 1972.
6. А. І. Балабін. Фрагмент композиції «На Хортиці». Гутний кришталь. 1982.
7. В. В. Зима. Кубки «Урочисті».
8. С. В. Голембовська. «Райдуга». Два останні — кольорове скло. 1982.
9. А. А. Бокотей. Ваза. 1979.

До ст. **Скло художнє.**

1. Посудини для бальзамування. Стародавній Єгипет. 3 і 6 ст. до н. е. **2.** Підвісна ваза, вкрита емаллю та позолотою. Сірія. 14 ст. **3.** Кухоль. Іспанія. 18 ст. **4.** Чашка з так званого мережива. Італія. 1952. **5.** Кубок. Петербурзький завод. Третя чверть 18 ст. **6.** Глечик з Мальцевських скляних заводів. Росія. Середина 19 ст. **7.** Кухоль з прозорого, жовтого, білого, коричневого та фіолетового скла. Венеція. Бл. 1600. **8.** Л. Єжен. Ваза «Прага». ЧССР. 70-і рр. 20 ст. **9.** Н. Ростовцева. Сервіз «Урочистий». Кришталь. Дятьково Брянської області РРФСР. 1979.

Я. Сібеліус (Фінляндія), Дж. Енеску (Румунія), К. Шимановський (Польща).

Основоположник російської С. м. — М. Глинка. Його ідейно-естетичні принципи розвивали О. Даргомижський, М. Мусоргський, О. Бородін, М. Балакірєв, М. Римський-Корсаков. Великий внесок у розвиток С. м. зробив П. Чайковський. Визначними рос. симфоністами були також О. Глазунов, О. Скрябін, С. Танєєв, А. Лядов, С. Рахманінов, І. Стравінський. Перші укр. симф. твори (Д. Бортнянського, Е. Ванжури, симфонія невід. автора) з'явилися в кін. 18 — на поч. 19 ст. Дальший розвиток укр. С. м. пов'язаний з творчістю композиторів М. Вербицького (увертюри), М. Лисенка (симфонія, симф. фантазія «Козак Шумка»), П. Селецького (симфонії, увертюра), П. Сокальського (фантазії). До видатних творів укр. С. м. належать «Українська симфонія» М. Калачевського (1876), симфонія В. Сокальського (1892), симфонія І. Рачинського (1915).

С. м. велику увагу приділяють і рад. композитори. Значний внесок у світову муз. культуру зробили М. Мясковський, Д. Шостакович, С. Прокоф'єв (РРФСР), А. Хачатурян (Вірменія), Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, С. Людкевич, В. Косенко (Україна), К. Караєв (Азербайджан), Є. Тикоцький (Білорусія). Симф. твори посідають значне місце в творчості А. Баланчивадзе, О. Тактакішвілі (Грузія), М. Аладова, Г. Пукста (Білорусія), Ф. Амірова (Азербайджан), Я. Іванова (Латвія), А. Штогаренка, Г. Майбороди, Г. Таранова, В. Гомоляки, М. Колесси, В. Кирейка, Д. Клебанова, Р. Сімовича, М. Скорика, В. Губаренка, Є. Станковича (Україна).

Літ.: Попова Т. Симфоническая музыка. М., 1963; Гордійчук М. Симфонічна музика. К., 1962; Гордійчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969.

М. М. Гордійчук.

СИМФОНІ́ЧНИЙ ОРКЕ́СТР — великий колектив музикантів, які грають на струнних смичкових, духових та ударних інструментах і об'єднані для спільного виконання муз. творів. Склад С. о. залежить від його призначення, умов і місця виконання: концертний, або філармоніч., камерний, театр., студійний, радіотелевізійний. Сучас. С. о. мають 80—100 і більше учасників. Серед інструментів С. о. типового складу визначальною є група струнних (скрипки, альти, віолончелі, контрабаси); її доповнюють групи духових дерев'яних (флейти, гобої, кларнети, фаготи), мідних (труби, валторни, тромбони, туба), ударних (литаври, великий і малий барабани, тарілки, бубон, ксилофон та ін.), епізодичні (арфа, челеста, рояль тощо). Становлення С. о. відбувалося в 16—17 ст., типізація його складу — з 2-ї пол. 19 ст. Розвиток С. о. визначали такі фактори як удосконалення інструментарію, техніки гри, виконавського мистецтва, збагачення оркестрового мислення композиторів, перетворення інструм. музики на самостійний вид муз. мистецтва, незалежний від *опери, балету, ораторії,* вокального концерту (див. також *Симфонічна музика*).

На Україні С. о. розвивалися з кін. 18 ст. в поміщицьких маєтках (кріпацькі оркестри О. Розумовського в Ніжині й Козельці, К. Розумовського в Почепі, П. Румянцева-Задунайського в с. Вишеньках на Чернігівщині, генерала Леванідова у Харкові, сенатора Ільїнського в Романові поблизу Бердичева, таврійських поміщиків Овсяніко-Куликовських, Д. Ширая на Київщині, Г. Тарновського в Качанівці на Чернігівщині та ін.). У зв'язку з розкладом феодально-кріпосницьких відносин відбувся занепад муз. життя в поміщицьких маєтках. Кріпацькі оркестри здавались в оренду антрепренерам міських театрів, а після 1861 увійшли у міські театри і оркестри (напр., кріпацький оркестр Лопухіна став основою оркестру Київ. рос. опери). С. о. існували при відділеннях Рос. муз. т-ва (в Києві, Харкові, Одесі та ін.). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в Катеринославі, Харкові, Одесі було створено аматорські і профес. С. о., у т. ч. Перший респ. симфонічний оркестр ім. М. В. Лисенка в Києві (1918). В республіці (1983) працюють *Симфонічний оркестр УРСР* (з 1937), *Симфонічний оркестр Українського телебачення і радіо* (з 1929), а також С. о. при обл. філармоніях, театрах опери та балету, оперних студіях при консерваторіях, театрах оперети, муз.-драматичних театрах, великих ансамблях; створено Естрадно-симфонічний оркестр УРСР. Див. також *Музичні інструменти, Оркестр.*

Літ.: Муха А. І. Симфонічний оркестр і його інструменти. К., 1967.

А. І. Муха.

СИМФОНІ́ЧНИЙ ОРКЕ́СТР УКРАЇ́НСЬКОГО ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ І РА́ДІО. Створений 1929. В репертуарі: симф. твори вітчизняної та зарубіжної класики, рад. композиторів (понад 10 тис. записів у фондах Держтелерадіо УРСР, платівки Всесоюзної фірми «Мелодія»). Оркестр брав участь у озвученні багатьох художніх, документальних, науково-популярних, телевізійних фільмів. Підтримує тісні творчі зв'язки зі *Спілкою композиторів України*; часто є першим виконавцем нових творів укр. рад. авторів. У різні роки оркестр очолювали диригенти Г. Аллер (1935—37), засл. арт. УРСР П. Поляков (1934—56 — худож. керівник), нар. арт. СРСР К. Симеонов (1957—61). З 1961 — худож. керівник і гол. диригент — нар. арт. УРСР В. Гнєдаш. У 1965 оркестру присвоєно звання заслуженого, 1979 його нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *В. Б. Гнєдаш.*

СИМФОНІ́ЧНИЙ ОРКЕ́СТР УРСР, Державний академічний заслужений симфонічний оркестр УРСР. Створений 1937 на основі симф. оркестру Респ. радіокомітету. В репертуарі С. о. УРСР — класична музика, твори сучас. зарубіжних і радянських композиторів. Перший виконавець багатьох творів укр. рад. композиторів. У різні час з колективом виступали видатні диригенти: рад.— нар. артисти СРСР К. Іванов, Є. Мравінський, К. Симеонов, нар. арт. РРФСР О. Гаук, засл. діяч мист. РРФСР К. Еліасберг, засл. діяч мист. УРСР О. Климов; зарубіжні — Г. Абендрот, К. Зандерлінг (НДР), Дж. Енеску (СРР), Л. Стоковський (США), О. Фрід (Німеччина), В. Феррето та К. Цеккі (Італія); визначні піаністи, скрипалі, віолончелісти. Колектив очолювали нар. артисти СРСР Н. Рахлін (1937—41, 1946—63), С. Турчак (1963—67, 1973—77), засл. діяч мист. УРСР В. Кожухар (1967—73). З 1977 худож. керівник і гол. диригент — нар. арт. УРСР Ф. Глущенко. В 1964 оркестрові присвоєно звання заслуженого, 1976 — академічного. *А. І. Муха.*

СИМФО́НІЯ (від грец. συμφωνία — співзвуччя) — музичний твір для симфонічного, струнного, камерного, зрідка духового оркестрів, а також оркестру нар. інструментів. Як правило, складається з кількох (найчастіше 4-х) частин, проте є й одночастинні С.

С. пишуть також для інструментів із супроводом симф. оркестру чи хору. У Стародавній Греції термін «симфонія» вживали у значенні гармонійного поєднання тонів, у Стародавньому Римі — інструм. ансамблю, за середньовіччя — інструм. епізодів у великих вокально-оркестрових творах, з появою опери — оркестрового вступу до неї. У 18 ст. під впливом ін. циклічних форм (*сюїта, концерт*) і розгорнених оперних *увертюр* С. виділилася в самостійний жанр, в основу якого покладено сонатний принцип побудови (див. *Сонатна форма*). Перші С. такого типу написав італ. композитор Дж. Б. Саммартіні. Форма С., її структура усталилися у творчості композиторів мангеймської школи (Я. В. Стаміца, Ф. К. Ріхтера й ін.) та *віденської класичної школи* — Й. Гайдна, В. А. Моцарта, Л. Бетховена (наповнив С. високим громадян. змістом; 3-я, 5-а, 9-а симфонії). Композитори-романтики Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Мендельсон-Бартольді надали С. філос. й глибоко ліричного змісту,

Симфонічний оркестр УРСР.

широко використовували нар. пісенні й танцювальні мелодії. Період *романтизму* започаткував програмні С. («Фантастична» Г. Берліоза, «Фауст» Ф. Ліста). Видатними симфоністами були також А. Брукнер, А. Дворжак, Г. Малер, С. Франк, Я. Сібеліус, Р. Штраус, П. Хіндеміт, А. Онеггер, К. Шимановський, Дж. Енеску.

У рос. музиці високою художністю відзначаються симфонії П. Чайковського, О. Бородіна, О. Глазунова, С. Рахманінова, О. Скрябіна, С. Танєєва, В. Калинникова, І. Стравінського, в українській — М. Лисенка, М. Калачевського, І. Рачинського та ін.

С. посідає важливе місце в рад. музиці. Розвиваючи традиції класичного симфонізму, рад. композитори ідейно й тематично збагачують С., шукають яскраві виразні засоби для втілення нових тем і образів. Серед майстрів рад. симфонії —М. Мясковський, Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, С. Людкевич. Див. також *Симфонічна музика*.

Літ.: Попова Т. Симфония. М.—Л., 1951; Гордійчук М Українська радянська симфонічна музика. К., 1969.

М. М. Гордійчук.

Синантроп. Реконструкція М. М. Герасимова.

СИНАГО́ГА (від грец. συναγωγή — зібрання, місце зібрання) — в *іудаїзмі* молитовний дім, а також громада віруючих.

СИНА́НТРОП (від лат. Sina — Китай і грец. ἄνθρωπος — людина) — представник найдавніших викопних людей (див. *Архантропи*), рештки якого були вперше знайдені в 20-х рр. 20 ст. в Китаї за 45 км на Пд. Зх. від Пекіна. Антропологічно С. схожий на *пітекантропа*. Абсолютна давність бл. 400 тис. років.

СИНАНТРО́ПНІ ОРГАНІ́ЗМИ, синантропи (від грец. σύν—разом і ἄνθρωπος — людина) — рослинні або тваринні організми, що живуть поряд з людиною. С. о. різною мірою пристосувалися до умов, створених або видозмінених людиною. Серед С. р. є птахи, що гніздяться в садах і парках, інші (напр., стрижі, галки, горобці) використовують для гнізд заглиблення і ніші будинків. Більшість тварин-синантропів знаходить в населених місцях не лише притулок, а й їжу. Серед С. о. багато шкідників (напр., комірні кліщі, міль комірна і одежна, миша хатня тощо), переносників збудників хвороб (муха кімнатна, блохи, комарі, пацюки та ін.); є й корисні (напр., деякі павуки, комахоїдні птахи). З рослин до С. о. належать рудеральні рослини (рослини сміттних місць) і *бур'яни*. Тісний зв'язок С. о. з людиною сприяє їх поширенню, внаслідок чого деякі С. о. стали *космополітами*.

СИ́НАПСИ (від грец. σύναψις — з'єднання, зв'язок) — спеціалізовані утвори структурно-функціонального зв'язку двох *нейронів* або аксонної (див. *Аксон*) терміналі нейрона з ефекторною клітиною; служать для сприйняття й передачі *імпульсів нервових*. Термін «синапс» ввів Ч. *Шеррінгтон* (1897). С. складається з пресинаптичної (аксонної терміналі або ін. частини нейрона; передає *збудження*), постсинаптичної (специфічні ділянки мембрани нейрона або ефекторної клітини; сприймає збудження) частин та синаптичної щілини (проміжок між мембранами пре- й постсинаптичної частин). За механізмом передачі збудження розрізняють хімічні С. — передача здійснюється *медіаторами* та електричні С.— електрич. струмом. Хім. С. мають у *протоплазмі* пресинаптичної частини нейронів різні ультраструктурні елементи, зокрема синаптичні пухирці розміром 40—200 нм, що містять значну кількість медіатора; синаптичну щілину завширшки в кілька десятків нм; хеморецептивну (див. *Хеморецепція*) постсинаптичну мембрану, чутливу до медіатора; характеризуються великою (0,5 і більше мс) синаптичною затримкою (часом передачі збудження через С.); однобічною провідністю — від пре- до постсинаптичної частини. В електрич. С. у пресинаптичній частині відсутні синаптичні пухирці; ширина синаптичної щілини (щілинний контакт) бл. 2 нм; постсинаптична мембрана не хеморецептивна; синаптичної затримки немає; провідність двобічна. Існують змішані С., які мають і хім., і електричний механізми передачі. Функціонально розрізняють збуджуючі (при активації пресинаптичної частини у постсинаптичній мембрані виникає збудження) та гальмівні (виникає *гальмування*) С. Залежно від того, які частини нейронів контактують між собою, розрізняють С. аксо-соматичні, аксо-дендритні, аксо-аксональні, дендро-дендритні, сомато-дендритні й сомато-соматичні.

М. Ф. Шуба.

СИНГАЇ́ВСЬКИЙ Микола Федорович (н. 12.XI 1936, с. Шатрище, тепер Коростенського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1966. Закінчив Львів. ун-т (1961). Був на журналістській роботі, 1974—81 — головний редактор журн. «*Піонерія*». Автор поетичних збірок «Жива криничка» (1958), «Гроно» (1962), «Архіпелаги» (1968), «Поступ» (1969), «Вогневиця» (1971), «Покоління» (1975), «Спадщина» (1977), «Дорогою зорі» (1979) та ін., багатьох книжок для дітей. Перекладає з грец. та слов'ян. мов. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1972.

Тв.: Автограф. К., 1972; Полудневий гай. К., 1981; Рос. перекл.— Созвездие Лиды. М., 1974.

С. П. Пінчук.

СИНГА́ЛИ, сингальці — нація, основне населення острова і Республіки Шрі-Ланки. Чисельність — 10,8 млн. чол. (1980, оцінка). С. споріднені з народами Пн. Індії. Говорять *сингальською мовою*. Переважна більшість С. сповідає *буддизм*, менша частина — християнство (переважно католицтво). С. поділяють на 2 групи: рівнинні й гірські (кандійці); назва — від м. Канді — столиці останньої незалежної сингальської д-ви). Кандійці зберігають у побуті деякі архаїчні риси. Осн. заняття більшості С. — землеробство, на узбережжі — рибальство.

Сингіль.

СИНГА́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *сингалів*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Зазнала великого впливу *тамільської мови*, з якою розвивалась у тісному контакті. Характерні риси С. м. у фонетиці: втрата придихових приголосних, наявність умлауту і частковоо *сингармонізму*; в морфології: поява аглютинативних форм у відмінюванні імен; втрата форм особи, числа й роду в деяких дієслівних формах, дуже розвинені дієприкметникові форми. Для С. м. використовують алфавіт, що походить від *брахмі*. Про л-ру С. м. див. *Шрі-Ланка*, розділ Література.

Літ.: Выхухолев В. В. Сингальский язык. М., 1964.

В. М. Топоров.

СИНГАМІ́Я (від грец. σύγγαμος— з'єднаний шлюбом) — з'єднання чоловічої і жіночої статевих клітин (*гамет*) з утворенням *зиготи*. Частіше вживають термін *запліднення*.

СИНГАРМОНІ́ЗМ (від грец. σύν — разом і ἁρμονία — зв'язок, співзвучність), гармонія голосних — фонетичне явище, яке полягає в тому, що всі голосні одного слова повинні бути однорідними за вимовою (артикуляцією): переднього чи заднього ряду — палатальна гармонія, губні чи негубні — губна (лабіальна) гармонія. Попередній голосний визначає якість наступного. Є й відхилення. С. властивий тюрк., фінно-угорським, монг., палеоазіатським та деяким ін. мовам. В поняття «сингармонізм» іноді включають і гармонію приголосних (у деяких індіанських мовах).

О. М. Гаркавець.

СИНГІ́ЛЬ, ларич (Mugil auratus) — риба род. кефалевих. Тіло (довж. 20—60 см, маса до 2,5 кг) веретеновидне, вкрите досить великою лускою, спина широка; вздовж боків є кілька вузеньких темно-бурих або золотистих смуг. Поширений в Атлантичному ок. (від Англії до Пд. Африки), Середземному, Чорному і Азовському морях, акліматизований у Каспійському м. Нерест в липні — жовтні, відкладає до 1,2—2,1 млн. ікринок, ікра пелагічна (плаваюча). Сингіль живиться детритом та *обростанням*. Цінний об'єкт промислу.

СИНГОНІ́Я (від грец. σύν — подібно і γωνία — кут), кристалографічна система — група видів *симетрії*, що мають один або кілька подібних елементів симетрії. Кристали однієї і тієї самої С. мають однакові константи *кристалічних граток* — кути між ребрами (α, β, γ) і співвідношення ребер елементарної комірки (a, b, c). Кожна С. об'єднує кілька видів симетрії. Існує 7 С., які ділять на 3 категорії: нижчу, середню і вищу. До нижчої категорії належать 3 С.: триклінна — 2 види симетрії, моноклінна — 3 види, ромбічна — 3 види; до серед.— 3 С.: тригональна — 5 видів симетрії, тетрагональна — 7 видів, гексагональна — 7 видів; до вищої — кубічна С., що об'єднує 5 видів симетрії (див. статті про окремі сингонії). Більшість вивчених кристалічних речовин (57,5%) належить до нижчої категорії С., у т. ч. до моноклінної С.— бл. 30%, ромбічної — 21%, до триклінної — 6,5%. До кубічної належить 13%, тригональ-

ної — 11,5%, тетрагональної — 10%, гексагональної — 8% кристалічних речовин.
Т. М. Агафонова.

СИНДЕСМІЯ, абра (Syndesmia, синонім Abra) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 25 мм) тонкостінна, овальна або овально-трикутна. Поверхня її гладенька або із слабкою концентричною скульптурою. Поширена в Атлантичному ок. В СРСР, у т. ч. в УРСР (в Азовському і Чорному морях), — 3 види, серед них С. о в а л ь н а (S. ovata). У викопному стані трапляються починаючи з міоцену. *А. Л. Путь.*

СИНДЕСМОЛО́ГІЯ (від грец. σύνδεσμος — зв'язка, сухожилля і λόγος — вчення) — розділ *анатомії*, що вивчає з'єднання кісток тварин та людини.

СИ́НДИ (грец. Σίνδοι) — одне з меотських племен (див. *Меоти*). Жили в 1-му тис. до н. е. і перших ст. н. е. на Таманському п-ові та прилеглому до нього узбережжі Чорного м. Осн. заняттями С. були землеробство, рибальство, ремесла й торгівля. В 5 ст. до н. е. виникла синдська д-ва. В 4 ст. до н. е. С. втратили свою незалежність і були приєднані до *Боспорської держави*. Синдська знать входила до складу правлячої верхівки Боспору. Серед ін. причорноморських племен С. були найбільш еллінізовані. В перших століттях н. е. С. асимілювалися з *сарматами*.

СИНДИКАЛІ́ЗМ (франц. syndicalisme) — дрібнобуржуазна, опортуністична течія в робітн. русі. Виникла в кінці 19 — на поч. 20 ст. Головні представники — А. *Лабріола* (Італія), Ж. Сорель (Франція) та ін. Синдикалісти заперечують необхідність політ. боротьби і політ. партії робітн. класу, відкидають *диктатуру пролетаріату*. Вони вважають, що успіху робітн. клас може домогтися лише через розвиток профспілкового руху і такими методами боротьби за свої екон. інтереси, як *бойкот, саботаж, страйк*. Відповідно до доктрини С., після перемоги соціалістичної революції керівництво виробництвом повинне перейти до рук синдикатів (профспілок). Див. *Анархо-синдикалізм.*
П. С. Кувшинов.

СИНДИКА́Т (франц. syndicat; першоджерело: грец. σύνδικος — спільний)— 1) Одна з форм монополістичної угоди картельного типу (див. *Картель*), мета якої ліквідувати конкуренцію між *монополіями* в галузі збуту і закупівель сировини шляхом встановлення контролю над ринком гол. чин. однорідної масової продукції для одержання найбільшого *монопольного надприбутку;* при цьому фірми втрачають комерційну самостійність. 2) Назва професійних спілок у Франції та деяких інших країнах. 3) В СРСР в період непу — тип госп. організації, яка об'єднувала групи промислових трестів для оптового збуту їхньої продукції, закупівель сировини і планування торговельних операцій. Перший рад. С. засновано 1922 (Всесоюзний текст. С.), а всього 1922—28 їх було 23. С. ліквідовано 1929—30.

СИНДИКА́Т ЦУКРОЗАВО́ДЧИКІВ — одна з перших великих монополій в Росії. Створений 1887 на з'їзді цукрозаводчиків у Києві. В 1892—93 об'єднував 203 цукр. з-ди, або 92% усіх цукр. підприємств країни. Діяв до 1918. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії.*

СИНДРО́М (від грец. σύνδρομος — той, що разом біжить) — поєднання *симптомів*, зумовлених єдиним *патогенезом* (механізмом виникнення хвороби), які характеризують певний патологічний стан організму. В деяких випадках. С. характеризує усю картину захворювання, а іноді той самий С. може траплятися при різних захворюваннях. У сучас. медицині виділяють бл. 1500 С., багато з них названі іменами авторів.

СИ́НДХИ — народ, основне населення історичної області Сінд у Пакистані. Живуть також в Індії. Чисельність — 13,7 млн. (1980, оцінка). Говорять мовою *синдхі*. За релігією більшість С.— мусульмани-суніти, в Індії — індуїсти. С.— один з найдавніших народів долини р. Інду. Їхня культура протягом віків зазнавала впливу чисельних завойовників — греків і македонців, саків і ефталітів, арабів, персів, афганців та ін. Осн. заняття С.— землеробство, скотарство і рибальство, частина працює в промисловості.

СИ́НДХІ — мова народу *синдхів*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Бере початок з пн.-зх. *пракриту*. Характерні риси в фонетиці: наявність церебральних і придихових приголосних, збереження дзвінких гемінат (подвоєних приголосних) і коротких голосних звуків (слово завжди закінчується на голосний); у морфології: аналітичні форми переважають як у відмінюванні, так і в дієвідмінюванні. Для мови С. використовують переважно арабський алфавіт.
Літ.: Егорова Р. П. Язык синдхи. М., 1966. *В. М. Топоров.*

СИ́НДХСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра *синдхів*. Найдавніша писемна пам'ятка мовою *синдхі* — синдхська «Махабхарата» (9—10 ст.). Багатий фольклор синдхів записано значно пізніше. Найвідоміші поети 14 — 1-ї пол. 16 ст.: Шейх Хамад бін Рашідуддін Джамалі, Шейх Ісхак Ахангар, Казі Казан, Мамої. Поезія мала в цілому містично-реліг. забарвлення. Певне місце в С.л. посідали й героїко-патріотична та романтично-любовна теми. В 16 ст. панівною в л-рі стає *перська мова* (фарсі). Віршам поетів 16 — поч. 17 ст. Махдума Ноха Халакунді, Шаха Абдула Каріма Буларі, Махдума Піра Мухаммада Лакхі та ін. притаманне поєднання індуїстських і мусульманських традицій. З 18 ст. знову підноситься л-ра синдхі мовою. Поезію 18—19 ст. представляли Шах Абдул Латіф Бхітаї, Сачал Сармаст, Самі, Міян Абул Хасан, Махдум Зіяуддін Тхатхві, Халіфа Гуль Мухаммад, який написав першу збірку віршів (диван) на синдхі, Беділ та ін. На фарсі в цей період писали поети Рохал, Сабіт Алі Шах, Далапат. У кін. 19 ст. в Сінді зароджується просвітительський рух. З'являється багато перекладів з фарсі, урду, бенгальської та англ. мов. Виникають реалістична драма і проза на синдхі. Мірза Каліч Бег 1890 і Прітамдас 1892 видали перші романи синдхі мовою. В 30-і рр. 20 ст. посилюється реалістична тенденція в С. л. Гол. у ній стає тема нац.-визвольного руху. Зароджуються критика та літературознавство на синдхі. Великий вплив на розвиток л-ри цього періоду мала Асоціація прогресивних письменників Індії. Після утворення 1947 Пакистану синдхи-індуси переїхали до Індії, де створили свої літ. об'єднання. Визначні синдхські письменники в Індії: Лалчанд Амардіномал, Гобінд Малхі, Сундарі Уттамчандані (її романи «Стіни падають», 1953; «Старе кохання — новий сум», 1956), Джагдіш Лачані, Ананд Голані, Тірітх Васант, Попаті Хіранандані (роман «Манджу», 1950, кілька збірок оповідань), Кірат Бабані, Суган Ахуджа та ін. В Пакистані відомі синдхські поети Шейх Аяз, Мухаммад Бахш Васіф, Абдул Халім Джош, Гафіз Мухаммад Ехсан, Абдур Раззак Раз, Харі Ділгір; у жанрі прози виступають: Лутфулла Бадві, Усман Ансарі, Гулам Хайдар Балуч, Башір Маріаї, Анджам Халаї, Халік Морані та інші. *Ю. В. Покальчук.*

СИНЕВИ́Р — озеро у пн.-сх. частині Закарп. обл. УРСР. Пл. 0,07 км², глиб. до 24 м. Лежить на пд. схилах *Горганів* на вис. 989 м над р. м. Улоговина С. утворилася внаслідок загачення річкової долини. Вода озера має сталу т-ру — бл. +11°. Стік у р. *Тереблю* (бас. Дунаю). З риб водяться лососеві (зокрема, форель). С. і його береги — держ. заказник. Район туризму. Іл. див. до ст. *Карпати Українські*, т. 5, с. 32—33.

СИНЕ́КДОХА (грец. συνεκδοχή — співвіднесення) — різновидність *тропа*, поширений засіб увиразнення мови. С. заснована на кількісному зіставленні предметів, явищ, на заміні частиною цілого, одниною — множини, родовим поняттям — видового і т. д. Приклад С.: «Уже поставила турбіни міцна робочого рука» (В. Сосюра). С. є одним із видів *метонімії*.

СИНЕКЛІ́ЗА (від грец. σύν — разом і ἔγκλισις — нахил) — пологий прогин верств *земної кори*, що має в плані округлі або овальні контури. Розміри С.— до кількох сотень, іноді більше тисячі кілометрів у поперечнику. Виникають внаслідок повільного тривалого прогинання окремих ділянок *платформ*, нерідко — над *авлакогенами*. Прогинання С. супроводиться нагромадженням осадочних геол. відкладів, грубизна яких досягає кількох кілометрів. З С. часто пов'язані поклади кам. і бурого вугілля, нафти, газу та ін. корисних копалин. Відома *Галицько-Волинська синекліза* на Зх. України. Термін «синекліза» ввів О. П. *Павлов* 1903.

СИНЕКОЛО́ГІЯ (від грец. σύν — разом і *екологія*) — розділ екології, що на відміну від *аутекології* вивчає багатовидові угруповання організмів (*біоценози* і *екосистеми*). Термін «синекологія», запро-

Синдесмія овальна.

понований 1902 швейц. ботаніком К. Шретером, був прийнятий 1910 Брюссельським міжнародним ботанічним конгресом для позначення вчення про рослинні угруповання — *фітоценози*. Під С. часто розуміють частину фітоценології, що вивчає екологічні особливості фітоценозів, іноді також *біоценологію*.

СИНЕКУ́РА (лат. sine cura — без турбот) — 1) За середньовіччя — доходна церковна посада, не пов'язана з певними обов'язками. 2) Переносно — добре оплачувана посада, на якій майже нічого не треба робити.

К. Д. Синельников.

М. М. Синельников.

СИНЕ́ЛЬНИКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у східній частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 44,8 тис. чол. (1982). У районі — 122 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Синельникове*. Поверхня району — хвиляста рівнина з широко розвинутими яружно-балковими та долино-балковими типами місцевості. Корисні копалини: буре вугілля, *вермікуліт*. Річки — *Дніпро* (на пд.-зх. межі району), до його бас. на тер. району належать Нижня Терса та Середня Терса. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Синельникове. У районі найбільше підприємство — Славгородський арматурний з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (Синельникове). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 142,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 121,9 тис. га. Зрошується 3,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки. У С. р.— 18 колгоспів, 4 радгоспи, селекційно-дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с. Раївка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Синельникове I, Синельникове II, Зайцеве, Роздори, Славгород, Іларіонове. Автомоб. шляхів — 463 км, у т. ч. з твердим покриттям — 405 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Миролюбівка), 30 заг.-осв. шкіл; 48 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 36 будинків культури і клубів, 43 кіноустановки, 33 б-ки, музей історії колгоспу ім. В. І. Леніна (с. Новоолександрівка). У С. р. видається газ. «Ленінські заповіти» (з 1930).

М. Ф. Тихий.

СИНЕ́ЛЬНИКОВ Кирило Дмитрович [16 (29).V 1901, Павлоград, тепер місто Дніпропетровської обл.— 16.X 1966, Харків] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1946. Закінчив (1923) Кримський ун-т (м. Сімферополь). Працював у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР (1924—30, Ленінград) під керівництвом А. Ф. *Йоффе*. В 1928—30 був у відрядженні в Англії, в лабораторії Е. *Резерфорда*. В 1930—66 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (з 1944 — директор ін-ту) і одночасно (з 1936) — професор Харків. ун-ту. В 1931—32 спільно з І. В. *Курчатовим* провадив дослідження в галузі напівпровідників. Наук. дослідження з ядерної фізики, прискорювальної техніки, фізики і техніки високого вакууму, фізики твердого тіла, фіз. матеріалознавства, фізики плазми, з проблеми керованого термоядерного синтезу. У 1932 спільно з А. К. *Вальтером*, Г. Д. *Латишевим* та О. І. *Лейпунським* уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними протонами. Очолював розробку лінійних прискорювачів протонів і електронів. Спільно з А. К. Вальтером розробив серію дифузних вакуумних насосів, спільно з В. Є. *Івановим* побудував перші вакуумні прокатні стани, заклав основи вакуумної металургії. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1948. АН УРСР встановила (1975) премію ім. К. Д. Синельникова за видатні праці в галузі фізики.

СИНЕ́ЛЬНИКОВ Микола Миколайович [31.I (12.II) 1855, Харків — 19.IV 1939, там же] — рос. рад. режисер, актор і театр. педагог, нар. артист РРФСР (з 1934), нар. арт. УРСР (з 1934). Сценічну діяльність почав у Харкові 1874. Грав у театрах Житомира, Миколаєва, Севастополя, з 1884— у т-вах акторів (Воронеж, 1886; Новочеркаськ, 1891—94), в антрепризі (Ростов-на-Дону, 1894—99). В 1899—1909 — гол. режисер Театру Ф. Корша в Москві. В 1909—10 працював у Одес. театрі М. Ф. Багрова; 1910—13 мав антрепризу в Харкові і Києві (до 1917 в київ. *Театрі «Соловцов»*). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції ставив спектаклі для робітників і червоноармійців, багато гастролював. З 1933 — режисер Харків. рос. драм. театру (з 1939 — ім. О. С. Пушкіна). Серед вистав — «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Плоди освіти» Л. Толстого, «Дядя Ваня» А. Чехова, «Ревізор» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Гамлет» У. Шекспіра, за п'єсами рад. авторів Б. Лавреньова, В. Кіршона, В. Катаєва та ін. Викладав у Харківському театральному училищі.

Тв.: Шестьдесят лет на сцене. 1874—1934. Х., 1934; Спогади. К., 1975.

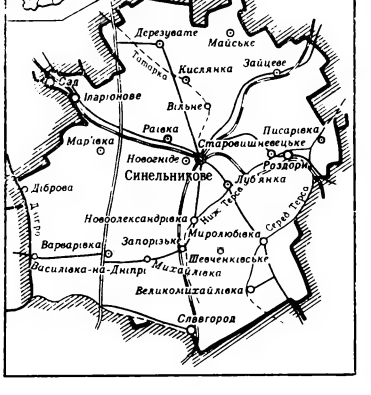

Літ.: Слонова Н. И. Николай Николаевич Синельников. М., 1956.

П. П Перепелиця.

СИНЕ́ЛЬНИКОВЕ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виникло в кін. 18 ст. В 1869 тут збудовано залізничну станцію, яка 1873 стала важливим транспортним вузлом. Під час революції 1905—07 бойова дружина залізничників (70 чол.) брала участь в *Олександрівському грудневому збройному повстанні 1905*. В 1907 в С. працював лікарем Д. І. *Ульянов*. У кінці грудня 1917 в С. встановлено Рад. владу. З 1938 С.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (2.X 1941—21.IX 1943) в С. з грудня 1942 діяв підпільний райком партії.

У місті —з-ди: ресорний, залізобетонних конструкцій, будівельних матеріалів, фарфоровий, консервний, комбікормовий, хлібний, молочний; швейна ф-ка, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Вечірній маш.-буд. технікум, профес.-тех. уч-ще, 8 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 4 бібліотеки.

СИНЕМЮ́РСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [від лат. Sinemurum — Семюр (місто у Франції)] — другий вік юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (глини, вапняки і мергелі) поширені в Криму і Карпатах. Їхня потужність до 200 м. Див. також *Юрський період і юрська система*.

СИНЕ́РГІДИ (від грец. συνεργός — той, що діє разом) — дві клітини на мікропілярному кінці *зародкового мішка*. С. разом з *яйцеклітиною* утворюють яйцевий апарат. Після проходження пилкової трубки в зародковий мішок, іноді після *запліднення* С. дегенерують. У деяких рослин С. перетворюються на *гаустор*ії. С. відіграють певну роль при заплідненні.

СИНЕСТЕ́ЗІЯ (від грец. συναίσθησις — одночасне відчуття) — феномен сприйняття, що полягає у виникненні в людини відчуття не лише в тому органі чуття, на який діє подразник, а водночас і в іншому органі чуття. В С. виявляється взаємодія аналізаторів: збудження, що виникло в одному аналізаторі під впливом адекватного подразника, поширюється на інший аналізатор. С. можуть виникати між усіма можливими типами відчуттів. С. в тій чи ін. формі властива багатьом людям. Прикладами С. є т. з. кольоровий слух (слухове відчуття супроводиться зоровим) і, навпаки, звукові враження під час сприйняття кольору. Види С. розрізняють за характером відчуттів, що виникають додатково: зорові (фотизми), слухові (фонізми), смакові, дотикові тощо. *С. Д. Максименко.*

СИ́НЕУС — напівлегендарний ватажок варязької дружини. Див. *Рюрик, Синеус і Трувор*.

СИНЕ́ЦЬ (Abramis ballerus) — риба роду *лящ*. На відміну від

ляща. тілу синця (довж. 30 см, іноді більше, важить 200—300 г, максимально до 1 кг) більш стиснене з боків (плескате) і довгастіше, рот верхній, анальний плавець довгий. Спина синя з зеленуватим відтінком, боки і черево сріблясто-білі, усі плавці на кінцях темні. Статевозрілим стає на 4-му році життя, нерест у квітні — червні; ікру (до 76 тис. штук) відкладає у заплавах річок на підводні рослини. Поширений у річках і великих озерах басейну Балтійського, Каспійського, Чорного, Азовського морів. Об'єкт промислу.

СИНІ́ЛЬНА КИСЛОТА́ — те саме, що й *ціанистоводнева кислота*.

СИНІ́ЦЯ Іван Омелянович (6.VIII 1910, с. Корделівка, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.— 8.XI 1976, Київ) — укр. рад. психолог і педагог. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. ін-т соціального виховання (1932) та Київ. пед. ін-т (1938). З 16 років учителював у школах Вінниччини, Хмельниччини та Київщини. З 1951 і до кінця життя працював у Н.-д. ін-ті психології УРСР (з 1955 — зав. відділом пед. психології, з 1960 — зав. лабораторією психології навчання). Осн. праці з психології писемного й усного мовлення, а також з психології пед. майстерності.

Тв.: Психологічні особливості засвоєння лексики учнями 5 класу. К., 1957; Психологія писемної мови учнів 5—8 класів. К., 1965; Психологія усного мовлення учнів 4—8 класів. К., 1974; Про педагогічний такт учителя. К., 1969; З чого починається педагогічна майстерність. К., 1972; О такте и мастерстве. К., 1976; Педагогічний такт і майстерність учителя. К., 1981.

О. Т Губко.

СИНИ́ЦЯ (Parus) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 10,4—17 см, маса 8,5—22 г, дзьоб короткий, міцний, прямий, ноги з сильними кігтями, добре пристосовані для лазіння по деревах, оперення м'яке густе. Забарвлення сіре або строкате, з домішкою жовтих, голубих, чорних та ін. тонів. Відомо кілька десятків видів, поширених на всіх материках, крім Австралії та Антарктиди. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 7, з них найпоширеніші С. велика (P. major), С. голуба, або лазурівка (P. coeruleus), С. чубата (P. cristatus), гаїчка болотяна (P. palustris). Осілі птахи, тримаються зграйками. Живуть в лісах, садах, парках. Гнізда містять в дуплах дерев, щілинах скель і будівель та ін. закритих місцях. Кладку (часто 2) з 7—12 яєць насиджує самка 13—15 днів. Живляться С. комахами та насінням. У викопному стані відомі починаючи з пліоцену Європи.

М. А. Воїнственський.

СИНИ́ЦЯ — річка у Черкас. і Кіровогр. областях УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 78 км, площа бас. 765 км². Тече Придніпровською височиною. На С. споруджено багато ставків, невелику ГЕС. Воду використовують для тех. водопостачання і зрошування; риборозведення.

СИ́НІЙ КИТ, блакитний кит, блювал (Balaenoptera musculus) — водяний ссавець роду справжніх *смугачів*. Найбільша тварина на земній кулі. Тіло (довж. до 33,3 м, маса до 163 т) довге, струнке, голова відносно невелика. Забарвлення синювато-сіре з сірими плямами різного розміру і форми. Живиться планктонними ракоподібними — крілем. Статева зрілість настає на 4—5-му році життя. Самка раз у 2—3 роки після 11-місячної вагітності народжує 1 маля (довжина новонароджених 7—8 м, маса бл. 2 т). С. к. населяє всі відкриті моря та океани, але на більшій частині *ареалу* через надмірний промисел став рідкісним. Міжнародною угодою 1965 полювання на С. к. заборонено.

СИ́НІЙ МУЛ — мулуватий осадок мор. басейнів сталево-сірого або синювато-сірого кольору з сірководневим запахом. Поширений у межах *материкового схилу*. Осн. частину С. м. становлять *пеліти* (понад 70%) та *алевріти* (15—20%) різних мінералів і мінеральних утворень: карбонатів органічного й хім. походження, *кремнію, гідрослюд, монтморилоніту, каолініту* та органічних решток. З мінеральних новоутворень трапляються *пірит, глауконіт* тощо.

СИНКЛІНА́ЛЬ (від грец. συγκλίνω — нахиляюсь) — складка верств гірських порід, повернута опуклістю донизу, внаслідок чого в ядрі залягають молодші за віком верстви, на крилах — більш давні. Падіння верств порід у С. спрямоване до центра. За положенням осьової площини, що проходить через місце найбільшого перегину верств, розрізняють пряму, похилену, лежачу, перевернуту С.; за формою в плані — лінійно витягнуту та округлу (*брахісинкліналь*).

СИНКЛІНО́РІЙ (від грец. συγκλίνω — нахиляюсь і ὄρος — гора) — велика і складна складчаста структура гірських порід синклінальної будови (див. *Синкліналь*). Виникають С. в *геосинкліналях* внаслідок опускань *земної кори*, що супроводяться складкоутворенням. Крила С. ускладнені *антикліналями*, синкліналями, *насувами* тощо. Довжина С.— сотні, ширина — десятки кілометрів. Глибина прогинання в центр. частині С. досягає 10 км. С. є міжгірні прогини та деякі *передові прогини*.

СИНКРЕТИ́ЗМ (від грец. συγκρητισμός — з'єднання) — 1) Нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища. Напр., С. у первісному мистецтві, де танці, співи, поезія й музика не відокремлені. 2) У філософії — різновид *еклектизму*, поєднання суперечливих, часто протилежних поглядів.

СИНОВІА́ЛЬНА ОБОЛО́НКА (від грец. σύν — разом і лат. ovum — яйце, міцність шкаралупи) — внутрішній шар сумки *суглобів* або піхви сухожилка м'яза. Розвивається з *мезенхіми*. Поверхня С. о. вистелена *ендотелієм*. С. о. виробляє *синовіальну рідину*; вкрита *ворсинками*, які збільшують її поверхню. Бере участь в обмінних процесах, що здійснюються між синовіальною рідиною і кров'ю.

СИНОВІА́ЛЬНА РІДИ́НА — рідина, що заповнює порожнини *суглобів*, синовіальних піхов і сумок; зволожує суглобові поверхні кісток, зменшуючи їх тертя при рухах. Продукується *синовіальною оболонкою*. С. р.— прозора, жовтуватого кольору, за консистенцією і зовн. виглядом нагадує яєчний білок.

СИНО́Д (від грец. σύνοδος — сход, збори) — 1) В дореволюц. Росії найвищий орган управління *Руською православною церквою*. Створений 1721 замість патріаршества (див. *Патріарх*) Петром I, який підпорядкував С. світській владі. Після відновлення 1917 патріаршества С. виконує функції дорадчого органу при патріархові московському і всієї Русі. 2) В ряді православних і протестантських церков — зібрання духовних і світських осіб для розв'язання церковних справ. В 60-х рр. 20 ст. засновано єпископський С. у католицькій та деяких ін. церквах.

СИНО́ДИКИ (грец. συνοδικόν, одн.) — 1) Церковна відправа (а також її текст), встановлена у Візантії 843 на честь перемоги православної церкви над *іконоборством*. Під час відправи проголошувалася «вічна пам'ять» прихильникам церкви та «анафема» її ворогам. На Україні в 15—16 ст. були відомі переклади грец. С., а також оригінальні тексти С. 2) Рукописні книги — списки померлих, що складалися в Росії і на Україні для поминання в церквах (інша назва — пом'яники). Бувають родові, церк., монастирські тощо. У деяких С. є відомості про політ. і культур. діячів, згадки про істор. події. С. також наз. передмови до пом'яників. 3) Літературні пам'ятки в Росії і на Україні 2-ї пол. 17—18 ст., що включали візант. і рус. казання.

СИНОДИ́ЧНИЙ МІ́СЯЦЬ (від грец. σύνοδος, тут — зближення, з'єднання) — проміжок часу між двома послідовними однаковими *фазами Місяця*. Лежить в основі місячних *календарів*. Див. *Місяць* (проміжок часу).

СИНОЙКІ́ЗМ (грец. συνοικισμός, від συνοικέω — спільно заселяю) — у стародавніх державах (Греції, Римі та ін.) процес злиття кількох самостійних поселень або міст в єдиний *поліс*. С. був викликаний розвитком ремесла і торгівлі. В результаті С. поступово ліквідовувалася племінна роздробленість, виникали органи центр. управління, посилювалася екон. єдність, зміцнювалася військ. могутність племен і громад.

СИНО́НІМИ (від грец. συνώνυμος — однойменний) — слова, що належать до однієї частини мови і мають спільне лексич. значення. Розрізняють С. повні, чи абсолютні (велетень, гігант), стилістичні (лоб, чоло) та емоційно-експресивні (їсти, жерти). За спільним значенням С. об'єднують у синонімічні ряди, або гнізда (сум, смуток, журба, жаль, скорбота, печаль та ін.). Синонімічними можуть бути не тільки слова, а й фразеологізми (розпустити язика — правити теревені). Крім лексичних, є С. морфологічні, синтаксичні та словотворчі. С. широко вико-

Синець.

Синиця:
1— синиця чубата;
2— гаїчка болотяна.

Синій кит.

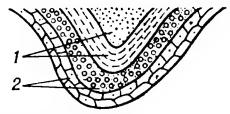

Синкліналь:
1 — молодші за віком верстви;
2 — давніші верстви.

ристовуються в мові худож. л-ри, допомагають образно передати найтонші нюанси думки («А **шануйте чтіте, поважайте** його, діти, бо то батько сивий!», Т. Шевченко).

А. П. Кока.

СИНО́ПСИС (грец. σύνοψις — огляд) — 1) Збірка матеріалів, статей, описів з якого-небудь питання, найчастіше розміщених у хронологічному порядку. Термін застосовується переважно щодо істор. творів. 2) У богословській літературі — зведення уривків чи скорочений виклад проповідей, тлумачень священного писання і творів церковних письменників. **«СИНО́ПСИС»**, «Київський синопсис» — перший короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті 17 ст., що його до початку 19 ст. використовували як офіційний підручник. Написаний у стінах *Києво-Печерської лаври*. Авторство «С.» ряд дослідників приписує І. *Гізелю*. Вперше виданий 1674 у Києві *Києво-Печерською друкарнею* і потім багато разів перевидавався аж до 1836. Розповсюджувався «С.» не лише на Україні та в Росії, а й за кордоном, зокрема в грец. і лат. перекладах. У «С.» історію України і Росії викладено в нерозривному зв'язку. Висловлено думку про спільне походження рос., укр. і білорус. народів від давніх слов'ян. племен, об'єднаних під зверхністю київ. князів. Приділено увагу боротьбі проти тур. і тат. агресії. В 3-му виданні (1680) вміщено коротке оповідання про *Чигиринські походи 1677 і 1678*. Водночас у «С.» проводилася ідея *провіденціалізму*; ряд важливих істор. явищ трактувався примітивно, ненауково, мав місце некритичний підхід до джерел. Відвівши велике місце Києву й Україні в заг. історії, автор «С.» обійшов таку подію, як *визвольна війна українського народу 1648—54* під керівництвом Б. *Хмельницького*. Возз'єднання України з Росією розглядалося як відновлення єдності слов'ян. земель під владою рос. монарха. У додатку до «С.» вміщено перелік рос. князів, польс. воєвод на Україні, козац. гетьманів та київ. митрополитів.

І. Л. Бутич.

СИНОПТИ́ЧНА МЕТЕОРОЛО́ГІЯ (від грец. συνοπτικός — здатний все оглянути) — розділ метеорології, що вивчає закономірності розвитку фіз. процесів в атмосфері, які визначають стан *погоди* та її можливі зміни. Такими процесами є виникнення, еволюція і переміщення *повітряних мас, фронтів атмосферних, циклонів* і *антициклонів*. Синоптичний метод дослідження грунтується на аналізі приземних і висотних синоптичних карт, вертикальних розрізів атмосфери, аерологічних діаграм, фотографій хмарності тощо. Цей метод набув нового змісту завдяки створенню об'єктивних форм аналізу і чисельних методів прогнозу полів метеорологічних елементів на електронних обчислювальних машинах. На підставі закономірностей, виявлених при аналізі розвитку атм. процесів, складають *прогнози погоди*.

В. І. Ромушкевич.

СИНТА́ГМА (грец. σύνταγμα — устрій, лад, з'єднання) — 1) У радянському мовознавстві — відрізок усного *мовлення* чи написаного тексту, що виділяється в межах *речення* як певна інтонаційно-смислова єдність. С. у цьому розумінні може становити частину речення або збігатись із цілим реченням і складатися з одного чи кількох членів речення (напр., «На фермі | заводилися нові порядки», Григорій Тютюнник). Синтагматичне членування мовного потоку є виявом членування думки на окремі, в певний спосіб пов'язані між собою смислові комплекси. 2) У зарубіжному й частково в рад. мовознавстві — сполучення двох або кількох мовних одиниць (слів, словотворчих елементів, фонем) у слові чи в контексті (прямо|кутний, холодна|зима). При цьому один із компонентів С.— простий чи складений — розглядається здебільшого як означуваний, а другий — як означувальний.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972.

О. С. Мельничук.

СИ́НТАКСИС (від грец. σύνταξις — побудова, устрій, зв'язок сполучення) — розділ *граматики*, який вивчає способи поєднання слів у *словосполучення* й *речення*, а простих речень — у складні, вивчає будову, значення, взаємодію й функції словосполучень і речень. Термін «синтаксис» вживається й на позначення граматичної будови, що охоплює словосполучення й речення та вживання їх у мові. У граматичній будові мови С. належить найважливіше місце, бо до його складу входять ті мовні одиниці — *просте речення* й *складне речення*, за допомогою яких безпосередньо здійснюється спілкування людей. С. тісно пов'язаний з *морфологією*. В ньому, як і в морфології, вихідною одиницею є *слово*, але вивчається воно не з погляду формотворення, а з погляду участі його форм у побудові словосполучень і речень, що є осн. синтаксичними одиницями мови, кожна з яких має свої внутр. особливості. Словосполучення утворюється поєднанням двох чи більше повнозначних слів засобами *підрядного зв'язку — керування, узгодження* чи *прилягання* — і функціонує лише в складі речення. Речення утворюється з одного повнозначного слова («Вечоріє», «Тиша»), а найчастіше — з кількох слів. В укр. мові, як і в ін. *флективних мовах*, засобами зв'язку слів у реченні виступають *флексії*, службові слова — прийменники та сполучники, порядок слів, інтонація. У мовах з ін. структурою, напр. в *аналітичних мовах*, осн. засобом зв'язку слів у реченні виступають службові слова, в *аглютинативних мовах* або *ізолюючих мовах* — порядок слів. У сучас. С. розрізняють поняття «речення» як абстрактної грамат. структури і поняття «висловлення, вираження» як засобу конкретної її реалізації в *мовленні*; відповідно розмежовуються і теорія речення та теорія висловлення. До С. речення належить вивчення способів і засобів його організації, а до С. висловлення, вираження — засобів актуального членування речення й проблем його семантичної структури. Див. також *Члени речення, Сурядний зв'язок*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972; Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975; Русская грамматика. т. 2. Синтаксис. М., 1980.

М. А. Жовтобрюх.

СИ́НТЕЗ (від грец. σύνθεσις — з'єднування, складання) — з'єднування різних елементів, сторін об'єкту в єдине ціле, що здійснюється як у практичній діяльності, так і в процесі пізнання. Протилежний *аналізові*, з яким нерозривно пов'язаний (див. *Аналіз і синтез*).

СИ́НТЕЗ МЕХАНІ́ЗМІВ — галузь знань про методи розрахунку кінематичних схем *механізмів* за заданими структурними, кінематичними і динамічними властивостями; розділ *машин і механізмів теорії*. Задача структурного синтезу полягає у побудові кінематичних схем механізмів із заданого числа ланок, що забезпечують однозначну залежність між переміщеннями веденої і ведучої ланок без примусу, без навантаження на веденій ланці. У кінематичному синтезі найчастіше вдаються до визначення розмірів ланок механізмів за кількома положеннями веденої ланки. Визначають також розміри ланок механізмів, що відтворюють задану траєкторію точки (або її частину) або закон руху веденої ланки. Оскільки відтворити цю траєкторію важко, а іноді й неможливо, користуються методами наближеного синтезу, що грунтуються на працях П. Л. *Чебишова*. Найпростішим є кінематичний синтез *кулачкового механізму*, для якого можна задати майже будь-який закон руху веденої ланки, після чого нескладними побудовами і обчисленнями знайти профіль кулачка, що забезпечує заданий закон руху (див. також *Кінематика механізмів*). Мета динамічного синтезу — визначити такі *параметри* механізму, при яких його ккд найбільший, нерівномірність обертання ведучої ланки не перевищує норми, *сили інерції* ланок зрівноважені, а динамічна похибка переміщення веденої ланки, зумовлена деформуванням ланок, допустима (див. також *Динаміка машин і механізмів*).

Літ.: Артоболевский И. И. Теория механизмов. М., 1965; Кожевников С. Н. Основания структурного синтеза механизмов. К., 1979.

С. М. Кожевников.

СИ́НТЕЗ МИСТЕ́ЦТВ — органічна єдність, взаємозв'язок різних видів мистецтв, що сприяє естетичній організації матеріального і духовного середовища людини (архітектурні або ландшафтно-монументальні ансамблі) або створенню якісно нового художнього явища в часі (театр. вистави, кіно- і телефільми, вокальні й вокально-інструментальні твори та ін.). С. м. досягається гармонійним поєднанням окремих його складових на основі ідейно-художнього задуму, композиційної узгодженості стилів, жанрів, пропорцій, ритмів тощо. В історії худож. культу-

ри відомі різноманітні форми просторового С. м. Найчастіше це поняття застосовують до архітектури, образотворчого (монументальні живопис і скульптура) і декоративного мистецтв. Яскравими прикладами С. м. є храми старод. Єгипту і Греції, забудова античного Риму, Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори у Києві, Успенські собори в Москві і Владимирі, готичні собори Реймса, Шартра, Вормса, архітектурні ансамблі часів *Відродження* (у Флоренції, Сієні, Римі, Венеції), 18 ст. — у Петербурзі.

Відповідно до класового характеру суспільства і панівного світогляду змінювалися форми прояву С. м., які утверджували ті чи інші морально-естетичні ідеали (зокрема, у Старод. Єгипті — силу духівництва і ницість людини, у Старод. Греції — гармонійно розвинену фізично і духовно людину, у 18 ст. мистецтво *рококо* і просвітительського *класицизму* стверджувало високе призначення повсякденного буття тощо).

С. м. у рад. мистецтві набув якісно нового змісту й ідейної спрямованості в ленінському плані *монументальної пропаганди,* дуже поширився в агітаційно-масовому мистецтві 20-х рр., визначив програму соціалістичного містобудування і спорудження меморіальних комплексів (зокрема, монументальні ансамблі у Волгограді, Новоросійську, Києві, Бресті, Тбілісі та ін., присвячені перемозі рад. народу над фашизмом у Великій Вітчизн. війні).

Синтез т. з. часових мистецтв (поезії і музики) здійснюється в усіх жанрах вокальної й вокально-інструм. музики (пісня, романс, опера тощо). В драм. і муз. театрі, кіно і на телебаченні поєднується творчість драматурга, композитора, акторів-виконавців, режисера, художника, оператора (в кіно і на телебаченні) та багатьох ін.

Літ.: Вопросы синтеза искусств. Сборник. М., 1936; Громов Е. Современный кинематограф и проблема синтеза искусств. В кн.: Кинематограф сегодня. Сборник статей, [в. 1]. М., 1967; Синтез искусств и архитектура общественных зданий. Сборник. М., 1974.

Л. Є. Жоголь.

СИ́НТЕЗ МІНЕРА́ЛІВ — штучне утворення мінералів і вирощування монокристалів з хім. елементів та їхніх сполук у лабораторних або пром. умовах. При С. м. застосовують спец. апаратуру, за допомогою якої створюють умови, близькі за т-рою і тиском до умов глибинних зон *земної кори.* При пром. С. м. користуються методами вирощування кристалів мінералів з розплавів, гідротермальним і твердофазовим. Метод вирощування кристалів мінералів з розплавів набув найбільшого поширення при одержанні монокристалів тугоплавких мінералів — *корунду, рубіну, сапфіру, олександриту, ізумруду* тощо. Гідротермальний С. м. відбувається в *автоклавах* у водних розчинах при високих т-рі й тиску. Цим методом у пром. масштабах одержують монокристали кварцу, що відзначаються унікальними оптичними та стабільними п'єзоелектр. властивостями (див. *П'єзоелектрика*). Методом твердофазового С. м. одержують штучні *алмази.* Синтетичні мінерали широко застосовують у хім. пром-сті, приладобудуванні, в ювелірній справі.

Ю. П. Мельник.

СИ́НТЕЗ ХІМІ́ЧНИЙ — одержання складних сполук з простіших. Грунтується на використанні молекулярної будови та реакційної здатності вихідних речовин. Звичайно під С. х. розуміють послідовність кількох хім. процесів (стадій). Велике значення має С. х. в *органічній хімії*; на основі органічного синтезу виникли й розвивались найбільші галузі хім. пром-сті, зокрема виробництва *барвників, пластичних мас, каучуків,* лікарських препаратів тощо.

СИНТЕ́ТАЗИ — робоча назва *ферментів* класу *ліказ.*

СИНТЕТИ́ЧНА ГЕОМЕ́ТРІЯ (від грец. συνθετικός — єднальний) — розділ *геометрії,* в якому використовують конструктивні геометричні та чисто логічні методи доведення теорем без застосування алгебраїчних формул. В сучас. геометрії поєднують аналітичні та синтетичні методи дослідження, тому під С. г. розуміють ті галузі геометрії, в яких синтетичні методи переважають над аналітичними (напр., основи геометрії, *неевклідові геометрії, проективна геометрія,* багатовимірні геометрії, теорія *геометричних побудов* тощо). Див. також *Аналітична геометрія.*

СИНТЕТИ́ЧНИЙ О́БЛІК — відображення в *бухгалтерському обліку* господарських операцій, матеріальних засобів і коштів та їхніх джерел за економічно однорідними групами. Проводять С. о. у грош. виразі. Об'єкти С. о. групують на синтетичних рахунках, які відкривають відповідно до *плану рахунків* бухгалтерського обліку. С. о. дає можливість перевіряти взаємозв'язок усіх облікових операцій, контролювати повноту й правильність відображення їх в *аналітичному обліку.*

СИНТЕТИ́ЧНИХ БАРВНИКІ́В ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості,* підприємства якої виробляють синтетичні *барвники* і проміжні продукти (напівпродукти) для їхнього виробництва. Осн. сировиною для виробн. барвників є ароматичні вуглеводні, які одержують з кам. вугілля і нафти — бензол, толуол, ксилоли, нафталін, антрацен тощо. Крім вуглеводнів, використовують також різні неорганічні сполуки — к-ти, луги, солі та ін. Застосовуючи різні хім. реакції (нітрування, діазотування, галогенування, сульфування тощо), аромат. вуглеводні перетворюють на складніші сполуки, т. з. проміжні продукти (напівпродукти), з яких синтезують барвники. Частину проміжних продуктів використовують для виробн. ін. хім. продукції. Синтетичні барвники застосовують для фарбування різних матеріалів — бавовни, льону, вовни, шовку, хім. волокон, шкіри, хутра, гуми, пластмас, дерева, паперу, а також у *лакофарбовій промисловості,* кіно-, фотопром-сті, медицині, аналітичній хімії, лазерній техніці тощо.

Протягом багатьох століть фарбували природними барвниками рослинного або тваринного походження. С. б. п. виникла у 2-й пол. 19 ст. в Німеччині, яка до 1-ї світової війни зберігала монополію в цій галузі. В СРСР С. б. п. створено за роки Рад. влади. В 1940 обсяг виробн. синтетич. барвників у країні становив 34,3 тис. т. У післявоєнні роки було введено в експлуатацію великі потужності по виробн. нових високоякісних синтетич. барвників і напівпродуктів. Найбільші з-ди розташовані в Москві, Тамбові, Кемерові, Березниках, Чебоксарах, Пермі. В 1980 обсяг виробн. синтетич. барвників в СРСР становив 81 тис. т. На Україні синтетич. барвники виробляють *рубіжанське виробниче об'єднання «Краситель»* та Івано-Франківський з-д тонкого органічного синтезу. Будується (1981) Сиваський анілінофарбовий з-д. Обсяг виробн. продукції галузі в УРСР 1980 становив 27,9 тис. т. Дальше збільшення обсягу виробн. синтетич. барвників в УРСР передбачено за рахунок розширення виробн. та асортименту високоміцних яскравих марок.

Р. М. Грачова.

СИНТЕТИ́ЧНИХ СМОЛ І ПЛАСТИ́ЧНИХ МАС ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості,* підприємства якої в результаті синтезу або інших видів хім. обробки штучних чи природних матеріалів виготовляють високомолекулярні сполуки — різні рідини, смоли, однорідні та композиційні полімерні матеріали, а також вироби з них. Перші спроби одержання й застосування в промсті штучних високомолекулярних сполук належать до 1860, коли у Великобританії почалося виробн. лінолеуму, і до 1872 — початку виробн. в США целулоїду. Особливого розвитку виробн. штучних полімерних сполук і матеріалів на їхній основі набуло в 20 ст. Рос. вчені зробили значний внесок у розвиток теорії і практичне застосування цих нових хім. сполук. Синтетичні смоли й пластичні маси використовують в усіх галузях нар. г-ва і побуті. Надзвичайно цінні експлуатаційні й технологічні властивості продукції галузі (мала питома вага, прозорість, виняткові хім. стійкість і мех. міцність, чудові термічні, електроізоляційні, декоративні та ін. властивості) перетворили її на одну з важливих рушійних сил тех. прогресу в нар. г-ві СРСР. С. с. і п. м. п. створено в СРСР в роки довоєнних п'ятирічок. Але широко розвинулася вона в післявоєнні роки. Найбільші спеціалізовані підприємства розташовані у Владимирі, Нижньому Тагілі (Свердл. обл.), Орєхові-Зуєві (Іван. обл.), Ленінграді, Новокуйбишевську (Куйб. обл.), Салаваті (Тат. АРСР), Караганді, Кемерові тощо. В СРСР виробляється широкий асортимент синтетичних смол, пластмас і матеріалів на їхній основі (кілька тисяч найменувань). Обсяг виробн. продукції галузі 1980 становив 3,6 млн. т. На Україні впер-

ше виробн. пластмас освоєно в Дніпропетровську (1928), Одесі (1929), Харкові (1931), Прилуках (1935). Як самостійна галузь С. с. і п. м. п. тут сформувалася в післявоєнні роки. Введено в дію нові великотоннажні потужності по виробн. полістиролів (див. *Горлівське виробниче об'єднання «Стирол»*), поліефірних смол (Рубіжне), капролактаму та поліетилену (Сєвєродонецьк), полівінілхлориду (Калуш, Дніпродзержинськ, Первомайськ), карбамідних смол (Калуш) та багато ін. виробн. Обсяг виробн. продукції галузі 1980 в республіці становив 510 тис. т. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС на кінець одинадцятої п'ятирічки обсяг виробн. продукції галузі передбачено довести в СРСР до 6,0—6,25 млн. т. Наук. проблеми С. с. і п. м. п. розробляють н.-д. ін-ти пластичних мас у Ленінграді і Донецьку, Держ. ін-т азотної промисловості та продуктів органічного синтезу в Москві.

В. В. Калечиць.

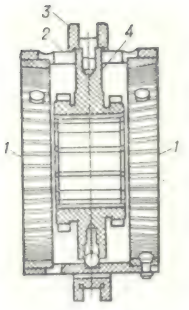

Автомобільний **синхронізатор:** *1* — фрикційне кільце з конічною внутрішньою поверхнею; *2* — обойма, що з'єднує фрикційні кільця; *3* — муфта з виточкою для вилки перемикання передач; *4* — каретка, що ковзає по шліцах (виступах) веденого вала коробки передач.

СИНТЕТИ́ЧНІ АЛМА́ЗИ — алмази, одержувані з *графіту*, який піддають діянню надвисокого тиску (4—10 ГПа) і високої (1150—2000° С) т-ри (див. *Синтез мінералів*); різновид *надтвердих матеріалів*. Їхня кристалічна структура і властивості (питома маса, твердість, модуль пружності) такі самі, як і природних *алмазів*. Колір С. а.— від чорного до білого; прозорість залежить від технології виготовлення. Розмір частинок досягає 1,2 мм (іноді — 4 мм). Вони бувають у вигляді кубів, кубооктаедрів, октаедрів, голок, зростків або тіл з неправильною формою й розвиненою поверхнею, у деяких — форма щільних полікристалів типу природних баласу і карбонадо. С. а. використовують у виробн. *алмазних інструментів*, паст і порошків, чутливих елементів електронних приладів і пристроїв. С. а. створюють стійкі проти зношування покриття. В СРСР С. а. вперше одержано 1960 в Ін-ті фізики високих тисків АН СРСР під керівництвом Л. Ф. *Верещагіна*. Технологію й усталкування для пром. виробн. С. а. розроблено в *Надтвердих матеріалів інституті* АН УРСР. В УРСР діють *Полтавський завод штучних алмазів і алмазного інструменту*, *Львівське виробниче об'єднання «Алмазінструмент»*. С. а. виготовляють також у США, Ірландії, Швеції, Японії, Чехословаччині та ін. країнах. *М. В. Новиков.*

СИНТЕТИ́ЧНІ МО́ВИ — типологічний клас мов (див. *Типологія*), в яких у складі однієї словоформи поєднуються лексичне й граматичні значення, що виражаються за допомогою *флексій*, *афіксів*, *наголосу* тощо (напр., словоформа «широкий», крім лексичного значення, передає ще й граматичні значення роду, числа й відмінка). С. м. протиставляють *аналітичним мовам*, у яких граматичні значення передаються за допомогою *службових слів*, порядку слів, фонетичних засобів тощо. Чіткої межі між С. м. й аналітичними провести не можна, бо С. м. використовують певною мірою й аналіз, а аналітичні — синтез. До С. м. відносять *флективні мови* й *аглютинативні мови*. С. м. є більшість індоєвроп. мов (у т. ч. слов'янські мови, крім болгарської, зокрема українська), тюркські, фінно-угорські та ін.

Літ.: Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; Лингвистическая типология. В кн.: Общее языкознание, т. 2. М., 1972.

Т. С. Міщенко.

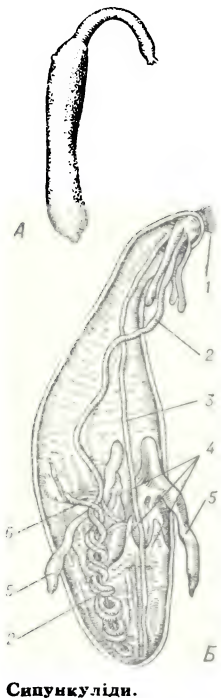

Сипункуліди. *А.* Phascolosoma margaritacea (загальний вигляд). *Б.* Схема будови: *1* — щупальця; *2* — кишечник; *3* — черевний нервовий тяж; *4* — перерізані м'язи-ретрактори переднього кінця тіла; *5* — нефридії; *6* — задня кишка.

СИНТОЇ́ЗМ (япон. сінто, букв.— шлях богів) — релігія, що сформувалася в ранньофеод. Японії на основі місцевих реліг. вірувань, зокрема культу природи і предків; пізніше зазнала впливу *буддизму* й *конфуціанства*, а також *християнства*.

В пантеоні С. найбільше шанується богиня сонця — *Аматерасу*, що офіційно вважалась родоначальницею япон. мікадо (імператора). Після бурж. революції 1867—68 С. було проголошено держ. релігією Японії (до 1945). В епоху імперіалізму С. став ідеологічним обгрунтуванням шовіністичної, мілітаристської політики правлячих кіл Японії.

СИНУ́ЗІЯ (від грец. συνουσία — сумісне перебування, угруповання) — екологічно і просторово відокремлена частина рослинного угруповання (*фітоценозу*). Складається з рослин однієї або кількох екологічно близьких *життєвих форм*, іноді С. може становити одна *популяція*. В лісах помірної зони виділяють ярусні С. (дерев, чагарників, чагарничків тощо), епіфітні С. (мохів, водоростей, лишайників на стовбурах дерев), внутрішньогрунтові С. (мікроорганізмів) та ін. С. наз. також сезонні угруповання, що зумовлюють той чи ін. *аспект* фітоценозу, напр. С. *ефемерів* і *ефемероїдів* у пустелі або напівпустелі. Термін «синузія» запропонував нім. геоботанік Г. Гамс 1918.

СИ́НУС (від лат. sinus — вигнутість, кривина) у математиці — одна з *тригонометричних функцій*, позначається sin.

СИ́НУСІВ ТЕОРЕ́МА — теорема *тригонометрії*, згідно з якою довжини сторін будь-якого *трикутника* пропорційні синусам протилежних кутів:

$$\frac{a}{\sin A} = \frac{b}{\sin B} = \frac{c}{\sin C},$$

де a, b і c — сторони трикутника, A, B, C — протилежні цим сторонам кути.

СИНХРОНІЗА́ТОР — пристрій, що забезпечує *синхронізацію* дії частин машин або механізмів. Є С. автомобільні (мал.), призначені для безударного вмикання передач в *трансмісіях* легкових і вантажних автомобілів. Дія таких С. грунтується на попередньому зрівнюванні кутової швидкості шестерень, вільно встановлених на веденому валу і зчеплених з шестернями проміжного або ведучого вала, з кутовою швидкістю самого веденого вала *коробки передач* і на наступному жорсткому їх з'єднанні (кутові швидкості зрівнюються внаслідок тертя між конічними поверхнями шестерні і фрикційного кільця). Розрізняють також: С., що автоматично вмикають (для паралельної дії) два *синхронні генератори* або кілька електр. систем змінного струму; С. звуку і зображення в кіно і телебаченні; С., що координують дію основних вузлів радіолокаційних станцій, тощо.

СИНХРОНІЗА́ЦІЯ (від грец. σύγχρονος — одночасний) — 1) У техніці — приведення двох або більше періодично змінюваних процесів до синхронності — до точної взаємної відповідності (одночасної чи зі зсувом *фаз*) періодів їхнього перебігу. Має винятково важливе значення в енергетиці (С. дії генераторів в електроенерг. системі), телебаченні (С. *телевізійних розгорток* у передавальних і приймальних телевізійних пристроях), кінотехніці (С. *фонограми* і зображення при виробн. фільмів), радіозв'язку (С. сигналів радіопередавачів, що діють одночасно на одній частоті), вимірювальній техніці (С. *розгортки* електроннопроменевого *осцилографа* з досліджуваним сигналом) тощо. 2) У фізіології — поява на електроенцефалограмі, що її записують від головного мозку методом *електроенцефалографії*, *біоелектричних потенціалів* з однаковою частотою або фазою.

СИНХРОНІ́Я (від грец. σύγχρονος — одночасний) — статичний аспект лінгвістичного дослідження мовних елементів і явищ як частин *системи мовної* або вивчення співвідношення частин цієї системи в один період часу, поза їхньою еволюцією. Термін «синхронія» як протилежний *діахронії* запровадив Ф. де *Соссюр*, але синхронічне дослідження мов відоме з давнини. Рад. мовознавство розрізняє С. і діахронію й виступає за поєднання цих аспектів у лінгвістичних дослідженнях.

С. В. Семчинський.

СИНХРО́ННА ЕЛЕКТРИ́ЧНА МАШИ́НА — *електрична машина* змінного струму, в якій частота обертання *ротора* жорстко пов'язана з частотою обертання магнітного поля *статора*. На роторі С. е. м. є обмотка збудження, яка живиться постійним струмом, або постійні магніти, на статорі С. е. м.— обмотка, в якій індукується змінний струм. Іноді на С. е. м. невеликої потужності (до 20 кВт) обмотку змінного струму розміщують на роторі, а обмотку збудження — на статорі. С. е. м. найчастіше використовують як *синхронні генератори* (джерела активної потужності), *синхронні електродвигуни* (зі сталою частотою обертання ротора) і синхронні *компенсатори* (джерела реактивної потужності).

СИНХРО́ННИЙ ГЕНЕРА́ТОР — *синхронна електрична машина*, що діє як *змінного струму генератор*. С. г. збуджують від окремого *постійного струму генератора*, від випрямляючого пристрою (див. *Випрямляч струму*) або постійними *магнітами*. Розрізняють С. г..: швидкохідні і тихохідні; одно- і трифазні; загальнопром. і спец. призначення. Найпоширенішими С. г. є *турбогенератори* і *гідрогенератори*. Потужність С. г. — від частин вата до кількох сотень мегават.

СИНХРО́ННИЙ ЕЛЕКТРОДВИГУ́Н — *синхронна електрична машина,* що діє як *змінного струму електродвигун.* С. е. збуджують *постійного струму генераторами, випрямлячами струму,* малопотужні (до 2 кВт) С. е.— переважно постійними *магнітами.* Порівняно з *асинхронними електродвигунами* у С. е. постійна частота обертання, вищі коефіцієнти потужності, вони здатні витримувати більші навантаження. С. е. використовують у пром. установках, системах автоматики, звукозаписувальних пристроях, кіноапаратурі, побутових приладах та ін. тех. засобах, де потрібна постійна частота обертання. Потужність С. е.— від частин вата до кількох десятків мегават.

СИНХРОТРО́Н [від грец. σύγχρονος — одночасний і *(елек)трон*] — циклічний резонансний прискорювач електронів; різновид *прискорювачів заряджених частинок.* Прискорення в С. відбувається в високочастотному змінному електр. полі, частота якого залишається сталою, і магнітному полі, напруженість якого змінюється з часом. При постійній частоті прискорюючого поля електрони рухаються по орбіті постійного радіуса, тому магн. система С. має вигляд кільця, а вакуумна камера (в середині якої розміщене джерело електронів) — кільцевої труби. Граничне значення енергії електронів, що досягнуто прискоренням цих частинок в С., дорівнює 5—10 ГеВ. Воно обмежується *синхротронним випромінюванням* електронів. С. застосовують для одержання пучка електронів, швидкість яких наближається до *швидкості світла,* і м'якого *рентгенівського проміння.*

СИНХРОТРО́ННЕ ВИПРОМІНЮВА́ННЯ, магнітогальмівне випромінювання — випромінювання *електромагнітних хвиль* зарядженими частинками, що рухаються в магнітному полі з релятивістськими швидкостями (сумірними з *швидкістю світла*). С. в. зумовлене прискоренням, якого набувають частинки при викривленні магн. полем *траєкторії* їхнього руху. Вперше спостерігалось при русі електронів у *синхротроні* (звідки й назва випромінювання). С. в. найістотніше для легких частинок (*електронів* та *позитронів*), оскільки його *інтенсивність* обернено пропорційна четвертій степені *маси* частинки. Втрати енергії електронів на С. в. враховуються при конструюванні синхротронів. С. в. має широкий діапазон частот, воно еліптично-поляризоване (див. *Поляризація світла*) і має неперервний спектр (див. *Спектри оптичні*). Випромінювання *наднових зірок, квазарів, пульсарів, радіогалактик* мають синхротронну природу, тому з дослідженням С. в. пов'язане розв'язання багатьох наук. проблем *астрофізики.* С. в. використовують також при вивченні структури *твердого тіла.*

СИНХРОФАЗОТРО́Н (від грец. σύγχρονος — одночасний і *фазотрон*), протонний синхротрон — циклічний резонансний *прискорювач заряджених частинок* (в основному *протонів*). Прискорення в С. відбувається у високочастотному змінному електричному полі, частота якого не залишається сталою, як у *синхротроні,* а збільшується одночасно із зміною *магнітного поля* таким чином, щоб радіус рівноважної орбіти частинок залишався сталим. На Серпуховському С. протони прискорюються до енергії 76 ГеВ. У сучасних С. в кожному циклі прискорюються 10^{11}—10^{13} частинок. С. широко застосовуються у наук. дослідженнях з ядерної фізики та фізики елементарних частинок.

СИНХРОЦИКЛОТРО́Н — те саме, що й *фазотрон.*

СИНЦИ́ТІЙ (від грец. σύν — разом і κύτος — вмістище, тут — клітина) — тип будови тканин тваринних організмів. Клітини С. сполучаються цитоплазматичними відростками і утворюють сітчастий остов. Сполучення відростків не справжнє: вони роз'єднані цитоплазматичними мембранами. За принципом С. побудована *мезенхіма,* ретикулярна тканина та ін. Термін «синцитій» запропонував Е. *Геккель.*

СИНЦО́В Дмитро Матвійович [9 (21).XI 1867, Вятка, тепер Кіров — 28.I 1946, Харків] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив (1890) Казанський ун-т. У 1899—1903 — професор Вищого гірничого училища в м. Катеринославі (тепер м. Дніпропетровськ), з 1903 — Харків. ун-ту. З 1944 — директор Н.-д. ін-ту математики і механіки Харків. ун-ту. Осн. наук. праці стосуються геом. теорії диференціальних рівнянь, а також неголономної диференціальної геометрії. В геом. теорії т. з. рівнянь Монжа С. запровадив поняття асимптотичних ліній, ліній кривини 1-го і 2-го роду. Займався також питаннями викладання математики в серед. та вищій школах. З 1906 С. очолював *Харківське математичне товариство.* Депутат Верх. Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СИНЦО́В Іван Федорович [30.III (11.IV) 1845, с. Засілля, тепер Шумяцького р-ну Смол. обл. РРФСР — 9 (22).VII 1914] — вітчизняний геолог. Закінчив Казанський ун-т (1868). У 1871—1900 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі, пізніше працював гідрогеологом у Петербурзі. Наук. праці присвячені стратиграфії й палеонтології мезозойських і кайнозойських відкладів Поволжя, Пд. України і Молдавії.

СИНЮК Іван Ілліч (1.V 1866, с. Кам'янка, тепер Глибоцького р-ну Чернівецької області — 17.VIII 1953, с. Рогізна, тепер у складі м. Чернівців) — український письменник. Закінчив Чернівецьку гімназію (1882). Працював учителем народних шкіл. Перший твір — казка «Соколець» (1896). Автор збірок новел і нарисів «Образки з природи» (1897), «Образки з життя природи» (1899), п'єс «Мужики» (1901), «Чесна Вероня» (1933). В кращих творах С. правдиво показав тяжке життя буковинських селян (новели й нариси «Село», «Баба», «Братчику, рятуй» та ін.). Опублікував ряд статей на педагогічні теми. З 1905 редагував перший дитячий журнал на Буковині «Ластівка».

В. М Солоненко.

СИНЮ́ХА — річка в межах Кіровогр. і Микол. областей УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 111 км, площа бас. 16 725 км². Утворюється злиттям річок *Велика Вись* і *Тікич,* тече Придніпровською височиною, місцями порожиста. Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає в березні. На С. споруджено невеликі ГЕС. Воду використовують для тех. і побутового водопостачання, а також для зрошування. На С.— смт Новоархангельськ і м. Первомайськ (у гирлі).

СИНЮ́ХА (Polemonium) — рід рослин родини синюхових. Листки чергові непарноперисті, нижні черешкові, верхні сидячі. Квітки двостатеві, правильні, поодинокі або в грониовидних чи головчастих суцвіттях, пурпурні, блакитні, білі. Плід — коробочка. Бл. 50 видів, поширених у Пн. і Пд. Америці, Євразії. В СРСР — 15 видів, з них в УРСР — один: С. блакитна (P. coeruleum), багаторічник, росте на луках, узліссях і лісових галявинах, у чагарниках. Медонос. Культивують як лікарську і декоративну рослину. Кореневища і корені містять *сапоніни* (20—30%), смоли (1,28%), органіч. к-ти, жирні і леткі олії, виготовлені з них препарати застосовують як відхаркувальний і заспокійливий засоби, при виразковій хворобі.

А. П. Лебеда.

СИНЮ́ХА — синювато-фіолетове забарвлення шкіри і слизових оболонок внаслідок зменшення в крові кількості кисню (оксигемоглобіну), тобто підвищення в ній вмісту відновленого *гемоглобіну,* який має темніше забарвлення. С. виникає при деяких захворюваннях серця, легень, при отруєнні певними отрутами. Місцева С. буває при застої крові у венах (здавленні пухлиною, рубцем тощо). С., що з'явилася раптово, може бути ознакою гострого порушення кровообігу, яке потребує термінового лікування.

СИ́НЯ, Токмак-Могила — гора в центр. частині *Приазовської височини,* в межах Запоріз. обл. УРСР, на Пн. від верхів'я р. *Молочної.* Вис. 307 м. Складена кристалічними гірськими породами.

«СИ́НЯ БЛУ́ЗА» — вид радянського естрадного театру 20-х років, репертуар якого відзначався плакатною виразністю і злободенністю. Вперше «С. б.» було створено при Московському ін-ті журналістики (1923), пізніше при робітн. клубах та навч. закладах. Програми «С. б.» будувалися за зразком «живої газети»: вони складалися з параду виконавців, що виходили на сцену в синіх блузах або комбінезонах, сатиричних сценок, колективної декламації, частівок, хорових і танц. номерів. На Україні були відомі колективи «С. б.»: «Вечірній фільтр», «Гарт» (обидва — Київ), «Темп» (Харків), «Прожектор» (Артемівськ), «Ленінець» (Житомир), «Мотор» (Одеса) та ін. У 30-х рр. «С. б.» та «живі газети» реорганізовано в драм. гурт-

Д. М. Синцов.

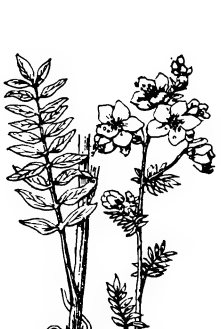

Синюха блакитна. Нижня й верхня частини рослини.

Т. І. Синявська.

П. Ю. Синяговський.

Синяк.

Сип білоголовий.

ки. Творчу манеру «С. б.» частково успадкували *агітбригади*.

Літ.: Казимиров О. А. Народний театр політичної агітації. К., 1977.

О. А. Казимиров.

СИНЯ́ВСЬКА Тамара Іллівна (н. 6.VII 1943, Москва) — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1982). У 1964 закінчила муз. уч-ще при Моск. консерваторії, 1970 — Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. З 1964—солістка Великого театру СРСР. Партії: Ольга («Євгеній Онєгін» Чайковського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Мавра («Мавра» Стравінського; «Ла Скала», Мілан), Кармен (однойменна опера Бізе), Комісар («Оптимістична трагедія» Холмінова). Концертна діяльність. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Премія Ленінського комсомолу, 1980. *В. С. Мурза.*

СИНЯ́ВСЬКИЙ Олекса Наумович (5.X 1887, с. Андріївка, тепер смт Бердянського р-ну Запоріз. обл.— 24.X 1937) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Харків. ун-т. Професор Харків. ін-ту нар. освіти (з 1920), керівник Діалектологічної комісії АН УРСР (з 1928), зав. відділом діалектології Ін-ту мовознавства АН УРСР (з 1930), 1932—37 був також професором Київ. ун-ту та пед. ін-ту. Автор шкільних підручників та праць з укр. діалектології, граматики, фонетики, орфографії, історії літ. мови: «Спроба звукової характеристики літературної української мови» (1929), «Мова творів Григорія Сковороди» (1924), «З верховин нової української літературної мови» (1928), «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення» (1931), «Норми української літературної мови» (1931) тощо.

Літ.: Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця. «Мовознавство», 1967, № 6; Жовтобрюх М. А. Визначний дослідник української мови. «Українська мова і література в школі», 1967, № 12. *М. А. Жовтобрюх.*

СИНЯГО́ВСЬКИЙ Петро Юхимович [н. 29.V (11.VI) 1906, с. Петрівка, тепер Хорольського р-ну Полтав. обл.] — передовик виробн. у вугільній пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член КПРС з 1939. З 1929 працював на шахті ім. XXII з'їзду КПРС (до 1936 — шахта «Центральна-Ірміне») вибійником. 19.IX 1935 С. перевищив рекорд видобутку вугілля, встановлений О. Г. *Стахановим*, видобувши за зміну 184 т вугілля. У 1950 закінчив курси гірничих майстрів і працював нач. дільниці № 5. Колектив цієї дільниці не раз перевиконував норми видобутку вугілля. З 1962 — персональний пенсіонер. Наставник молоді. Делегат XX—XXII з'їздів КПРС. У 1956—62 — кандидат у члени ЦК КПРС. Делегат XVI—XXI з'їздів Компартії України, 1949—62 — член її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Л. В. Прокопова.

СИНЯК, дубовик — українська назва кількох видів їстівних та умовно їстівних грибів з порядку болетальних. Цю назву вживають як синонім умовно їстівного гриба дубовика (Boletus luridus), який характеризується товстом'ясистою, напівкулястою жовтувато- або коричнювато-бурою, по краю червонуватою шапинкою, яка від дотику синіє. Трубчастий шар, розташований з нижнього боку шапинки, вохряно-червонуватий, з віком пурпурово-коричневий, також від дотику синіє. Синяками називають і ін. види грибів цього порядку, зокрема умовно їстівний С. зернистоногий (B. erythropus), жовтий, а згодом оливково-пурпуровий трубчастий шар якого також синіє від дотику, як і м'якуш плодового тіла, та їстівний гіропор березовий, або синіючий (Gyroporus cyanescens), у якого синіє від дотику жовтувата, з віком вохряно-коричнювата шапинка, жовтуватий трубчастий шар та м'якуш плодового тіла. *І. О. Дудка.*

СИНЯК (Echium) — рід рослин родини шорсколистих. Одно-, дворічні або багаторічні шорстковолосисті трави. Листки чергові довгастоланцетні або лінійно-ланцетні. Квітки сині, пурпурові, жовті або білі, зібрані в густі завитки. Плід з 4 горішків. 40 видів, поширений в Європі, Пн. Африці й Зх. Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 4; найпоширеніші: С. звичайний (E. vulgare) з синіми квітками, росте в степах по сухих луках, як бур'ян на полях, отруйний; С. пурпуровий (E. rubrum) з пурпуровими квітками, росте в степах, на лісових галявинах і перелогах, у соснових лісах. С.— цінні медоноси.

СИНЯК — бальнеологічний курорт в Закарпатській області УРСР. Розташований за 20 км від м. Мукачевого в мальовничій, оточеній горами, місцевості, на висоті 450 м над р. м. Основні лікувальні засоби курорту — сірководневі сульфатно-кальцієво-натрієві мінеральні води, які використовують для ванн. Показання: серцево-судинні захворювання, захворювання нервової системи, органів руху.

СИНЬОГУ́Б Сергій Силович [1 (13).XII 1851, с. Біляївка, тепер Вільнянського р-ну Запоріз. обл.— 20.X (2.XI) 1907, Томськ] — революц. народник. З дрібнопомісних дворян. З 1871 навчався в Петерб. технологічному ін-ті. З 1872 — член гуртка *чайковців*. Один з перших організаторів робітн. гуртків у Петербурзі. В 1873, працюючи вчителем у Тверській губ., вів народницьку пропаганду серед селян. У листопаді того самого року С. заарештовано і ув'язнено в Петропавловську фортецю. За *«процесом 193-х»* (1877—78) засуджено до 9 років каторги; відбував її на Карі. З 1881 — на поселенні в Читі. С.— автор спогадів «Записки чайковця» (вид. 1929), революц. віршів.

СИНЬОЗЕЛЕ́НІ ВО́ДОРОСТІ (Cyanophyta) — найстародавніший відділ *водоростей*. Характеризується прокаріотичною (див. *Прокаріоти*) будовою клітин, специфічним комплексом асиміляційних пігментів та повною відсутністю джгутиків і вієчок. Клітинні оболонки С. в. мають пептидоглікановий шар. Справжніх ядер та хроматофорів немає. *Мітоз* і *мейоз* невідомі. З *хлорофілів* виявлено лише хлорофіл *а*, з *пігментів* — фікобіліни.

Індивіди С. в. — одноклітинні (кокоїдні) або багатоклітинні (трихомальні), «прості» або колоніальні, звичайно мікроскопічні, але нерідко утворюють макроскопічні з'єднання, синьозелені, оливкуваті та ін., вільноплаваючі або прикріплені до субстрату, нерухливі або з ковзним рухом. Розмноження виключно нестатеве (вегетативне, рідше ендо- та екзоспорами), виявлено парасексуальний процес. Іноді С. в. без достатніх підстав називають ціанобактеріями. Бл. 2000 видів, що зростають у найрізноманітніших водних та позаводних *біотопах*. С. в. мали істотне значення у збагаченні первинної атмосфери Землі киснем, беруть участь у створенні гірських порід та грунтів. Відомі азотфіксуючі, токсичні та їстівні форми. Інтенсивний розвиток С. в. у водоймах нерідко завдає шкоди комунальному та рибному г-ву. Розробляють способи раціонального використання біомаси, створюваної С. в. при масовому культивуванні та в час «цвітіння» води у водоймах, а також методи застосування С. в. для підвищення родючості грунтів. Іл. див. до статті *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

Н. В. Кондратьєва.

СИП БІЛОГОЛО́ВИЙ (Gyps fulvus) — птах род. *яструбових* з групи *грифів*. Довж. тіла до 1,28 м, розмах крил до 2,9 м, маса до 7 кг. Голова і шия вкриті білим пухом, навколо шиї комір з білуватих розсуканих пер. Оперення верх. частини вохристо-буре, нижньої — темніше і рудувате. Великі махові і рульові пера чорнувато-бурі. Живиться виключно падлом. Моногам (див. *Моногамія* у тварин). Гнізда — на скелях. Кладку (в березні) з 1 яйця насиджують самець і самка бл. 50 діб. Поширений в гірських р-нах Пн. Африки, Пд. Європи, Центр. і Зх. Азії. В СРСР — 2 підвиди, з них в УРСР — 1: С. б. звичайний — нечисленний осілий гніздовий птах Криму. У 19 ст. гніздився на Поділлі. Включений до *Червоної книги* Української РСР.

В. М. Зубаровський.

СИПА́Ї (мовами гінді, урду та перською сіпахі — воїн, солдат) — з серед. 18 ст. до 1947 наймані солдати в Індії, яких вербували з місцевих жителів до колоніальної (головним чином — англійської) армії. Брали участь у нац.-визвольній боротьбі інд. народу, зокрема в *Індійському народному повстанні 1857—59*.

СИПА́ЙСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ — див. *Індійське народне повстання 1857—59*.

СИПА́ХИ, спахи, спахії, спаги (тур. sipahi, від перс. сипахи — воїн, солдат) — в *Османській імперії*: 1) Військ. ленники, які одержували від султана за службу в армії земельні пожалування. В 15—16 ст. С. становили осн. частину тур. армії. Ін-т С. існував до скасування військ.-ленної системи (1834). 2) Воїни кавалерійських загонів, які входили в 15—18 ст.

до складу регулярного війська, що перебувало на утриманні турецького уряду.

СИПУНКУЛІ́ДИ (Sipunculida) — клас безхребетних червоподібних тварин, близьких до *кільчастих червів.* Тіло (довж. від кількох см до 51 см) несегментоване, поділене на хоботок і тулуб. На вершині хоботка міститься ротовий отвір, оточений віночком коротких щупальців. Травна система складається з глотки, серед. і задньої кишок, анальний отвір знаходиться поблизу від переднього кінця тіла. С. мають добре розвинений шкірно-м'язовий мішок. *Вторинна порожнина тіла* (целом) розділена поперечною перегородкою на 2 частини. Кровоносна система відсутня. С.—донні тварини, ведуть переважно риючий спосіб життя; деякі живуть в черепашках молюсків тощо. Живляться органічними рештками, які добувають з грунту. Роздільностатеві. Личинка — *трохофора.* 250 видів, поширені майже у всіх морях, найвідоміші — Phascolosoma margaritacea, Sipunculus nudus, Phascolion strombi. С. вважають реліктовою групою тварин, близькою до первинних *первинноротих,* від яких виникли кільчасті черви. Іл. с. 168.

В. П. Коваль.

СИПУ́ХА (Tyto) — рід птахів род. сипухових ряду *совоподібних.* 9 видів, поширених в жарких, частково й помірних зонах усієї земної кулі. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 1 вид: с и п у х а (Tyto alba). Довж. тіла 33—39 см, маса 241—355 г. Голова порівняно велика з різко виявленим білуватим лицевим диском майже трикутної форми. Пір'яних «вушок» на голові немає. Забарвлення спини рудувате, горла і черева світліше. Осілий птах, гніздиться по населених пунктах на горищах, баштах високих будівель тощо, рідше — в лісах. Кладка в квітні — травні з 6—8 яєць; насиджує самка 30—34 доби. Живиться мишовидними гризунами. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену.

СИР —білково-жировий харч. продукт, який виготовляють з *молока* с.-г. тварин. За поживністю посідає одне з перших місць. Калорійність 100 г С. вищих сортів 1470—1680 кдж (350—400 ккал). Містить 18—27% білків, 19—35% жиру, незамінні *амінокислоти,* мінеральні речовини, вітаміни. Виготовляють С. зсіданням (сквашуванням) молока з дальшою обробкою згустка. С. поділяють на сичужні (сквашування *сичужним ферментом*) і кисломолочні (молочнокислими бактеріями). За товарними ознаками сичужні С. поділяють на тверді, напівтверді (пікантний), м'які, розсольні і перероблені (плавлені). Найчисленнішою є група твердих С.: радянський, російський, український, голландський, чеддер, карпатський та ін. Після соління їх витримують певний час, вони дозрівають і набувають характерного смаку, аромату і візерунка. М'які С. (дорогобузький, рокфор, мединський) дозрівають з участю молочнокислих бактерій, плісені. Так до сирної маси рокфор додають чисту культуру блакитної плісені (пеніциліум) С., що дозрівають в розсолі, наз. розсольними (бринза, сулугуні та ін.). С.— легко перетравний продукт, майже повністю засвоюється (95—97%). Відомо бл. 700 видів С., в СРСР виготовляють понад 160 видів.

В. Ю. Міцик.

СИРДАР'ЇНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 16.II 1963. Площа 5,1 тис. км². Нас. 481 тис. чол. (на 1.I 1982). Міськ. нас.— 31%. Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, татари, таджики та ін. Поділяється на 9 районів, має 5 міст і 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. Гулістан. С. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Розташована переважно в пд. частині *Голодного степу.* З Пн. на тер. області заходить пустеля *Кизилкум.* Клімат різко континентальний. Літо жарке, посушливе, зима холодна, малосніжна. Пересічна т-ра січня від —6° на Пн. до —2° на Пд., липня +27, +29°. Опадів 180—220 мм на рік. Гол. ріки — Сирдар'я, яка протікає на сх. межі області. Тер. С. о. проходить Південно-Голодностепський канал. Грунти в межах Голодного степу сіроземні, при зрошенні родючі, на Зх.— солончаки. Рослинність у Голодному степу ефемерово-полинова та солянкова. Г-во області багатогалузеве, основу його становить с. г. і тісно з ним пов'язана переробна пром-сть. Енергетика представлена найбільшою в об'єднаній енергосистемі Серед. Азії Сирдар'їнською ДРЕС, яка працює на природному газі, що надходить з Кашкадар. обл. У бавовносіючих районах розвивається бавовноочисна, олійно-жирова пром-сть. Підприємства ін. галузей розміщені в містах Гулістані (рем.-мех. завод), Янгієрі (комбінат буд. матеріалів та конструкцій, з-д дренажних труб) та ін. Посівна площа (1980) 268 тис. га, з них 60% — під бавовником. Вирощують також зернові, кормові й овоче-баштанні культури (дині, кавуни). Розводять велику рогату худобу, свиней, овець та кіз, коней, птицю. Область перетинає залізнична лінія Ташкент — Красноводськ. Осн. залізничні станції: Хаваст, Сирдар'я, Гулістан. Важливе значення мають автомоб. перевезення. У С. о.— пед. ін-т (м. Сирдар'я), 10 серед. спец. навч. закладів.

А. Салієв.

СИРДАР'Я́ — найбільша за довжиною і друга за водністю (після Амудар'ї) ріка Середньої Азії. Тече тер. Узб. РСР, Тадж. РСР і Каз. РСР. Утворюється злиттям річок Нарину і Карадар'ї. Впадає в Аральське м., утворюючи дельту. Довж. власне С. 2212 км, від витоку Нарину — 3019 км. Площа бас. 219 тис. км². У верхів'ї С. тече Ферганською долиною, шир. річища місцями досягає 1,5—2,5 км. Нижче перетинає Фархадські гори і знову виходить на рівнину. Гол. притоки: Ахангаран, Чирчик, Келес, Арись. Живлення мішане з переважанням снігового і льодовикового (у верх. частині басейну). Пересічна річна витрата води у верхів'ї 500 м³/с, поблизу м. Казалінська — 446 м³/с. Об'єм стоку становить 35,3 км³; осн. частина його (75%) припадає на травень — жовтень. С. та її притоки мають велике іригаційне значення. Внаслідок здійснення комплексу водогосп. заходів, спорудження системи водосховищ (Кайраккумського і Чардаринського на С., Токтогульського й Учкурганського на Нарині, Андижанського на Карадар'ї, Чарвакського на Чирчику та ін.), зрошувальних каналів (*Великий Ферганський канал,* Андижанський, Пн. і Пд. Ферганські, Південно Голодностепський) стік С. повністю зарегульовано. На С. споруджено Кайраккумську і Фархадську ГЕС. Судноплавна ріка на окремих ділянках до м. Бекабада. Промисел риби. На С.— міста Ленінабад, Бекабад, Кзил-Орда.

В. О. Архипов-Наумов.

Ріка **Сирдар'я.**

СИРЕ́НИ (Σειρῆνες) — 1) У грецькій міфології напівжінки-напівптахи. За Гомеровою «*Одіссеєю*», жили на острові біля південних берегів Італії. Своїм чарівним співом вони заманювали мореплавців до прибережних скель, де ті й гинули. *Одіссей* врятувався від чарів С. хитрощами: наказав міцно прив'язати себе до щогли, а своїм супутникам заліпив вуха воском. У відчаї від того, що Одіссей почув їхній спів і залишився живий, С. кинулись у море і перетворилися на скелі. 2) П е р е н о с н о С.— спокусливі красуні, які чарують людей своїм голосом.

СИРЕ́НІЯ (Syrenia) — рід рослин родини *хрестоцвітих.* Дворічні

Синяк звичайний. Верхня частина рослини.

Сипуха.

Сирена. 4 ст. до н. е. Національний музей. Афіни.

Я. К. Сиркін.

В. Я. Сироватко.

Сиренія сива. Нижня і верхня частина рослини та плід.

трави з лінійними, черговими листками. Квітки правильні, двостатеві, в довгих китицях; пелюстки жовті. Плід — стручок. Бл. 15 видів, поширених в степових і північних пустельних районах Євразії. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 3. Найпоширеніша С. с и в а (S. cana) — росте по всій УРСР на пісках. Трава С. сивої містить серцеві *глікозиди* і використовується для виготовлення препаратів корглісану і сиреніду, які застосовують при серцевій недостатності. С. вводиться в промислову культуру. *А. П. Лебеда.*

СИ́РЕНОВІ (Sireniidae) — родина *хвостатих земноводних*. Тіло видовжене, у с и р е н а з в и ч а й н о г о (Siren lacertina) завдовжки до 70 см. Мають лише передні кінцівки з 4 або 3-ма пальцями, зовн. зябра, кістки верх. щелепи і повіки відсутні. Вважають, що С.— неотенічна форма (див. *Неотенія*) давніх *амбістом*. В родині 2 роди з трьома видами. Поширені у пд.-сх. частині Пн. Америки. Зустрічаються у канавах, ставках та болотах. Живляться водяними безхребетними, іноді дрібною рибою та тритонами. Викопні С. відомі починаючи з плейстоцену.

СИРЕНОПОДІ́БНІ (Sirenia) — ряд водяних *ссавців*. Тіло (довж. сучас. видів до 5,8 м, маса до 350 кг) масивне, з порівняно невеликою головою, товстою рухомою шиєю, верхня губа дуже розвинена, нагадує своєрідний хобот, зуби повністю або частково редуковані, передні кінцівки — ласти п'ятипалі, задніх немає, хвостовий плавець безскелетний, горизонтальний. Шкіра товста, вкрита рідким коротким волоссям. С. населяють мілководні ділянки морів, протоки та гирла річок. Тримаються поодинці або невеликими групами. Рослиноїдні. Сезонність розмноження відсутня. Після 152—180-денної вагітності самка народжує 1 маля. З родини: *ламантини, дюгоні* та вимерлі *морські корови*. Сучас. С. поширені в тропічних і субтропічних водах Індійського, Атлантичного і сх. частині Тихого ок., в бас. річок Амазонки, Оріноко та в річках Зх. Африки. Промисл. тварини. Дуже винищені, подекуди взяті під охорону. Викопні С. відомі починаючи з еоцену АРЕ та Ямайки. Предками С. вважають наземних звірів, близьких до *хоботних, дамані́в*, копитних. *О. П. Корнєєв.*

СИ́РЕНЬ — річка у Ровен. обл. УРСР, ліва притока Горині (бас. Дніпра). Довжина 51 км, площа бас. 437 км². Тече Поліською низовиною. С.— водоприймач осушувальних систем.

СИРИНГОМІЄЛІ́Я [від грец. σῦριγξ (σύριγγος) — трубка, порожнина і μυελός — спинний мозок] — хронічне прогресуюче захворювання нервової системи людини, що характеризується утворенням порожнин в спинному мозку, розрощенням *нейроглії*, розладами чутливості і рухових функцій, трофіч. (див. *Трофіка нервова*) порушеннями. В основі С. лежить природжена патологія розвитку спинного мозку. Однак на виникнення захворювання значно впливають травма, інфекція тощо. Найчастіше на С. хворіють особи, що займаються тяжкою фізичною працею. Перші прояви захворювання з'являються у віці 20—40 років. Ознаки: нестерпний біль переважно у ділянці шиї, лопаток і рук, який посилюється уночі і при охолодженні. Поступово знижується больова і температурна чутливість, настають *атрофія* м'язів, *парези*. Л і к у в а н н я: *рентгенотерапія, ультразвук*, іноді — хірургічне тощо.

СИРИ́ЦЯ — недублена *шкіра вичинена* з розділеними *колагеновими волокнами*. Виробляється з шкури великої рогатої худоби, свиней, верблюдів. Шкури збезводнюють спец. солями, обробляють жируючими сумішами, після чого піддають мех. обробці. С. відзначається пластичністю. З неї виготовляють шорно-сідельні вироби (упряж, збрую), приводні паси.

СИ́РКІН Яків Ківович [23.XI (5.XII) 1894, Мінськ — 8.I 1974, Москва] — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1964). Після закінчення (1919) Іваново-Вознесенського політехнічного ін-ту працював там же. У 1931—74 — зав. кафедрою фіз. хімії Моск. ін-ту тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова, одночасно (1931—52) — зав. організованою ним лабораторією будови молекул Фізикохім. ін-ту ім. Л. Я. Карпова. Осн. праці присвячені хім. термодинаміці, хім. кінетиці (реакції у газах і розчинах, використання мічених атомів, механізми хім. реакцій та ін.), а також експериментальному (дипольні моменти, магнетохімія і електронний парамагнітний резонанс тощо) і теоретичному (квантова хімія органічних і неорганічних сполук) вивченню будови молекул. Нагороджений трьома орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

СИРО́ВАТКА — річка у Сум. обл. УРСР, ліва притока р. *Псла* (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 738 км². Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини. На С. споруджено 2 невеликі водосховища і 3 шлюзи-регулятори. Воду частково використовують для пром. і побутового водопостачання.

СИРО́ВАТКА КРО́ВІ — рідка частина *крові*, що залишається після осадження згустка крові. На відміну від *плазми крові*, вона не містить *фібриногену*. Білки С. к. мають видову специфічність і представлені переважно *альбумінами* та *глобулінами*. В глобуліновій фракції С. к. містяться *антитіла*, тому С. к. має бактеріолітичну, бактерицидну, опсонічну та комплементарну активність. С. к. до сліджують з діагностичною метою серологічними методами (див. *Серологічні реакції*), а також застосовують у терапевтичних цілях (див. *Сироватки імунні*).

СИРО́ВАТКА МОЛО́ЧНА — продукт, що залишається після вироблення з молока *сиру* і *казеїну*. Містить 93—94% води, 0,7—1% білків (гол. чин. альбумінів і глобулінів), 4,5—4,7% вуглеводів (молочного цукру), 0,04—0,05% жиру, 0,5—0,7% мінеральних солей. При сквашуванні *молока* сичужним ферментом одержують солодку сироватку, а молочнокислими бактеріями — кислу. Солодка С. м. поживніша, ніж кисла. 100 кг її містять 11 корм. од. і 0,9 кг перетравного протеїну. Осн. кількість С. м. одержують при виробн. сиру. С. м. використовують для виготовлення альбумінового молока, молочного цукру, різних напоїв, а також для годівлі та відгодівлі свиней. Суха С. м. входить до складу замінників молока для молодняка с.-г. тварин. Див. також *Корми*. *В. Ю. Міцик.*

СИРО́ВАТКИ ІМУ́ННІ — препарати з крові тварин і людини, що містять антитіла проти *антигенів* (збудників захворювань, антигенів, що містяться в крові і тканинах, токсинів, отрут тощо). Одержують С. і. шляхом штучної *імунізації* різних тварин (коней, кіз, ослів, кролів, морських свинок та ін.) або з крові людей, які перехворіли на певні інфекційні захворювання. Розрізняють С. і. діагностичні, що використовуються для *серодіагностики*, і лікувально-профілактичні, які застосовують для *серотерапії* і *серопрофілактики*. Звичайно використовують гамма-глобулінову частину сироватки, в якій міститься осн. частина антитіл. Залежно від виду антитіла розрізняють антитоксичні (напр., проти *дифтерії, ботулізму, гангрени* та ін.), антибактеріальні (напр., проти *сибірки* та ін.), антивірусні (напр., проти грипу, кору та ін.), протизміїні (проти отрути різних змій) та ін. С. і. можуть бути гетерологічні (від імунізованих тварин) і гомологічні (від імунізованих або перехворілих людей). В останні роки одержано і знаходять застосування набори антилейкоцитарних сироваток для визначення тканинних (лейкоцитарних) антигенів у людини, що має значення при підборі *донора* і *реципієнта* при *трансплантації* органів і тканин, і для вивчення питань з *імуногенетики*.

У в е т е р и н а р і ї С. і. застосовують для лікування та профілактики багатьох інфекційних хвороб тварин (сибірки, бешихи, дизентерії, колібактеріозу та ін.). У вет. лабораторіях С. і. використовують з діагностич. метою для визначення збудників інфекційних хвороб та в експеримент. дослідженнях. *К. Ф. Чернушенко* (С. і. в медицині).

СИРОВА́ТКО Валерія Яківна (н. 29.IV 1925, Вінниця) — укр. рад. артистка, нар. арт. УРСР (з 1974). Після закінчення 1948 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працювала в Закарпатському укр. муз.-драм. театрі, з 1952 — у Вінницькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Садовського. Серед ролей — Наталя («Лимерівна» Панаса Мирного), Людмила («Мертвий бог» Зарудного), Гурмижська («Ліс» О. Островського), Уляна Павлівна («Рідний дім» Шамякіна), Орсіна («Емілія Галотті» Лессінга), Розіна («Севільський цирульник» Бомарше). Нагороджена орденом «Знак Пошани». *К. О. Силіна.*

СИРО́ВАТКОВА ХВОРО́БА — алергічна реакція організму, що

спричинена парентеральним (безпосередньо в тканини) введенням, з метою *серопрофілактики* чи лікування, чужорідного білка (гол. чином *сироваток імунних*). В основі розвитку С. х. лежить реакція на комплекс *антигена* (білок сироватки) з *антитілами*, що утворилися як відповідь на введення чужорідного білка. Внаслідок цієї реакції виникає ушкодження стінок дрібних судин, підвищується їх проникність і з'являються тканинні ушкодження. *Інкубаційний період* С. х. від 2 до 12 днів (найчастіше 7—12). Ознаки: підвищення т-ри, болісність на місці введення сироватки, поява висипу на всьому тілі, свербіж, збільшення лімфатичних вузлів, набряк і біль в суглобах, іноді в серці, можливі мозкові явища (*колапс, непритомність, судороги* тощо), порушення функції нирок та ін. органів. Перебіг хвороби гострий, тривалість від кількох годин до 2 тижнів, але можливий хронічний перебіг, з частими *рецидивами*. Лікування: антигістамінні препарати (димедрол, супрастин, діазолін, тавегіл), препарати кальцію, у тяжких випадках — *кортикостероїди*. Див. також *Серотерапія*.

К. Ф. Чернушенко.

СИРОВИНА́ — предмети праці, які зазнали під її впливом певних змін і підлягають дальшій переробці. С. у процесі виробництва створює речову основу *готової продукції* або *напівфабрикатів*. За екон. значенням та роллю, яку С. виконує у виробничому процесі, вона має багато спільного з *матеріалами основними*. С. поділяють на промислову, яку видобувають і виробляють у пром-сті та використовують гол. чин. галузі важкої індустрії, і сільськогосподарську, яку виготовляють у галузях с. г. і споживають в основному галузі легкої і харч. пром-сті. Промислова С. в свою чергу поділяється на мінеральну (руди, вугілля, нафта, природні гази, солі тощо), яку видобувають з надр землі, і штучну (синтетичні смоли, пластмаси, синтетичний каучук тощо), а за виробничим призначенням — на основну і допоміжну. В деяких галузях пром-сті С. поділяється на первинну (в металургії — руди, в паперовій пром-сті — целюлоза) і вторинну (брухт, макулатура). *Комплексне використання сировини* первинної є важливим джерелом розширення сировинної бази й економії сусп. праці. Дедалі більшого нар.-госп. значення набуває використання *вторинної сировини*, яка за своєю цінністю часто не поступається первинній С. Сільськогосподарську С. поділяють на С. тваринну (м'ясо, риба, молоко, вовна, шкіра тощо) і С. рослинну (зернові культури, бавовна, льон, картопля, цукр. буряки тощо). Підвищення якості С.— необхідна умова поліпшення тех.-екон. показників діяльності пром. підприємств. Вартість С. становить переважну частину вартості пром. продукції. В структурі витрат на виробн. продукції в пром-сті СРСР частка С., осн. матеріалів і *матеріалів допоміжних* 1981 становила бл. 70%, у т. ч. у легкій і харч. пром-сті— понад 85%. Заощадження С. і матеріалів—важливий резерв зниження *собівартості* продукції. Див. також *Матеріальні ресурси*.

М. С. Герасимчук.

СИРОДУ́ТНИЙ ПРОЦЕ́С — стародавній процес одержання заліза (*криці*) безпосередньо з руди способом її відновлення (див. *Відновлення металів*). Набув поширення прибл. з середини 2-го тис. до н. е. Провадився у низьких горнах або малих шахтних печах при т-рі 1100—1350° С. Поступово був замінений продуктивнішим *крично-рудним процесом*.

СИРОЇ́ЖКА (Russula) — рід пластинчастих шапинкових грибів, що їх тепер відносять до окремого порядку русулальних. Шапинка опукло-плеската або ввігнуто-розпростерта, у переважної більшості видів яскраво забарвлена — червона, жовта, зелена, фіолетова, рожева. Пластинки дуже крихкі, м'якуш плодового тіла солодкий, гіркий або пекуче-їдкий, без молочного соку. Ростуть в різноманітних типах лісу. Серед них чимало добрих їстівних грибів; небезпечно отруйних видів немає, проте багато видів неїстівних або умовно їстівних. До найпоширеніших у листяних і хвойних лісах Полісся та Лісостепу УРСР належать такі їстівні види: С. зелена велика (R. aeruginea), С. біла (R. delica), С. їстівна (R. vesca) та ін. С. луската, товстуха (R. virescens) також добрий їстівний гриб, росте у листяних, переважно дубових і березових, лісах. С. плодоносять переважно в кінці літа та восени, особливо багато їх, коли серпень та вересень вологі і водночас теплі.

І. О. Дудка.

СИРОКО́МЛЯ (Syrokomla) Владислав (справж. ім'я та прізв.— Людвік Кондратович; 29.IX 1823, Смольгава, тепер Любанського р-ну Мінської обл.— 15.IX 1862, Вільнюс) — польс. поет. Дебютував 1844 віршем «Поштар», відомим у перекладі Л. Трефолєва як пісня «Когда я на почте служил ямщиком». У 1853—61 видав «Гавенди та летючі рими» (т. 1—6), що відзначалися антишляхетською спрямованістю, простотою мови, близькістю до фольклору. Автор поеми «Родовитий Ян Демборог» (1854), п'єс «Хатка в лісі» (1855—56), «Сільські політики» (1858), «Можновладці й сирота» (1859). Чимало віршів С., якого називали сільським лірником, стали народними. Виступав і як перекладач. У 1863 в перекладі С. видано «„Кобзар" Тараса Шевченка». Перу С. належить також «Історія польської літератури» (т. 1—2, 1850—52).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл.—Избранные произведения. М., 1953.

В. П. Вєдіна.

СИРОМ'ЯТНИКОВ Сергій Петрович [28.VI (10.VII) 1891, с. Курби, тепер Ярославського р-ну Яросл. обл.— 4.III 1951, Москва] — рад. вчений у галузі паровозобудування і теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1943). Член КПРС з 1946. Закінчив (1917) Моск. вище тех. уч-ще, викладав у цьому ж вузі. Одночасно працював (1918—27) в Експериментальному ін-ті шляхів, викладав у вузах Москви. Заклав основи наук. проектування паровозів. Розробив теорію й методику розрахунку теплових процесів, а також створив теорію топкового процесу паровозних котлів. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

С. П. Сиром'ятников.

СИРОТЕ́НКО Володимир (літ. псевд.— Дід Данило, С. Долов, Зуб та ін.; 1892—1941) — укр. прогресивний робітничий поет і художник у США. Н. на Чернігівщині. Навчався в Київ. худож. школі. Перед 1-ю світовою війною виїхав до США, де працював маляром-декоратором, а деякий час (1919—23) виступав як карикатурист і автор гумористично-сатиричних віршів у журн. «Молот» (Нью-Йорк). З 1920 друкувався в газ. «Українські щоденні вісті». У віршах С. відображено тяжке становище робітників. П'єса «Жертви царизму» (1917)—про боротьбу трудящих проти рос. самодержавства.

М. М. Тарновський.

СИРОТЕ́НКО Олександр Іванович [10 (22).VI 1897, Ворожба, тепер місто Сум. обл.— 16.X 1975, Київ] — укр. рад. художник. Член КПРС з 1949. В 1913—18 навчався в Київ. худож. школі, 1921—27 — Київ. худож. ін-ті у Ф. *Кричевського*. Був членом *АХЧУ* (1928—29) і *УМО* (1929—31). Твори: «Відпочинок» (1927), «Родина робітника» (1929), «Устим Кармалюк» (1938), «На просторі» (1939), «Оборона „Арсеналу"» (1940), «В. І. Ленін у Кремлівському кабінеті» (1947), «Поле» (1949), «Біля могили Т. Шевченка» (1960), «Над Дніпром» (1970). Картини С. зберігаються в ДМУОМ у Києві. У 1931—34 викладав у Харків. худож. ін-ті, 1934—69 — в Київ. худож. ін-ті (з 1947 — професор). Нагороджений орденом «Знак пошани».

СИ́РОТИ — 1) Різні категорії сільського населення в Давній Русі. С. називали селян-общинників, які ще не втратили особистої свободи, людей, що перебували в особистій залежності від феодала, населення князівських *вотчин*. У кін. 14—15 ст. термін «сироти» в актах і грамотах витісняється терміном «селяни», хоч інколи селяни, посадські люди та ін. в Рос. д-ві називали себе С. і в 16 — на поч. 18 ст. 2) Діти, що втратили батьків або лише матір чи батька.

СИРОТИНЕ́ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Северодонецькій міськраді, за 4 км від залізнич. ст. Переїзна. 1,7 тис. ж. (1982). Більшість населення працює на

О. І. Сиротенко. Відпочинок. 1927. ДМУОМ у Києві.

Сироїжка їстівна.

М. М. Сиротинін.

підприємствах Сєвєродонецька. Восьмирічна школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Засн. у кін. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СИРОТИ́НІН Микола Миколайович [14 (26). XI 1896, м. Саратов— 4.IV 1977, Київ] — укр. рад. патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив Саратовський ун-т (1924). В 1934—53 працював в ін-ті експеримент. біології та патології М-ва охорони здоров'я УРСР, Ін-ті клінічної фізіології АН УРСР; в 1950—56 — Ін-ті інфекційних захворювань АМН СРСР, з 1956 — Ін-ті фізіології АН УРСР, одночасно Київ. мед. ін-ті. Праці присвячені питанням мікробіології, імунології, порівняльної патології, історії та методології медицини. Довів, що з еволюційним розвитком організму підвищується його чутливість до *гіпоксії*. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1975.

СИРОТЮ́К Микола Йосипович [н. 26.VI (9.VII) 1915, с. Теклівка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. літературознавець і прозаїк. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ун-т (1941). Працював науковцем в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, викладачем Київ. ун-ту. Досліджує питання історії укр. рад. л-ри. Автор літературознавчих праць «Микола Трублаїні» (1956), «Українська історична проза за 40 років» (1958), «Іван Микитенко» (1959), «Український радянський історичний роман» (1962), «Зінаїда Тулуб» (1968), «Живий перегук епох і народів» (1981). Видав зб. оповідань «На дорогах тернистих» (1961), історико-біографічні повісті «Сестра» (1960), «Серце кликало» (1971), романи «Побратався сокіл» (1964), «Забіліли сніги» (1970), «На крутозламі» (1980). *Л. М. Коваленко.*

СИ́РТИ (тюрк. сирт — височина) — 1) Плескаті чи хвилясті поверхні на Тянь-Шані, розташовані на вис. 3500—4000 м. Є залишками *поверхонь вирівнювання*, що зазнали в новітній час піднять та ерозійного (див. *Ерозія* в геології) розчленування. 2) Широкі, розчленовані ерозією вододільні поверхні на Сх. і Пд. Сх. Європ. частини СРСР (напр., Общий Сирт).

СИРХАКПХА́, сирхак (букв. — угруповання реальних наук) — прогресивна течія суспільної думки в Кореї з кін. 16 до початку 19 ст. Виникла як критичний і реформаторський напрям, що боровся проти схоластики *конфуціанства* шляхом пропаганди справжніх, або реальних, знань (сирхак). Представники С. (Лю Хен Вон, Лі Ік та ін.) були прихильниками соціально-екон. реформ, підкреслювали необхідність розвитку реальних, пов'язаних з життям наук, висловлювалися за поширення в країні передових наук. знань, у т. ч. й запозичених з ін. країн. Ідеї С. відіграли суттєву роль у формуванні бурж. ідеології в Кореї.

СИСТЕ́М ЗАГА́ЛЬНА ТЕО́РІЯ — галузь знань, пов'язана з вивченням філософських, науково-технічних і прикладних проблем аналізу й синтезу складних *систем* довільної природи. Ставить перед собою мету розкрити заг. закономірності в системах, базуючись на аналогічності процесів, які відбуваються у них. С. з. т. досліджує: співвідношення частини й цілого; ефект *цілісності*; структуру й поведінку (в т. ч. цілеспрямовану) систем; задачі самоорганізації, адаптації, керованості та ін. Згідно з поглядами засновника С. з. т. амер. біолога Л. Берталанфі (н. 1901), до її теор. частини включають *кібернетику, інформації теорію, ігор теорію*, теорію рішень, *топологію, множин теорію, графів теорію, автоматів теорію, масового обслуговування теорію* та ін., а до прикладної — *системотехніку, операцій дослідження* й *інженерну психологію*. Конкретний розвиток одержала С. з. т. у вузькому розумінні, яка наз. абстрактною теорією систем (АТС). АТС дає заг. знання про природу та види систем, вводить ряд системних понять, дає змогу здійснювати якісний аналіз систем. Звичайно при дослідженнях йдуть від вищого рівня абстракції до нижчого, напр. від символічного або, інакше, лінгвістичного, до теоретико-множинного, далі до абстрактно-алгебраїчного, топологічного і т. д. Високий ступінь формалізації й абстрагування, властивий АТС, дає змогу пояснити з заг. позицій відомі факти і положення, знайти єдність у системах найрізноманітнішої природи.

Виникла С. з. т. у 30-х рр. 20 ст.; активний її розвиток почався в серед. 50-х рр. В США, Японії, СРСР, Польщі, Болгарії та ін. країнах створено н.-д. центри системних досліджень, видаються журнали, щорічники, проводяться з'їзди та конференції. АН СРСР з 1969 видає щорічник «Системные исследования».

Літ.: Исследования по общей теории систем. М., 1969; Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Калман Р., Фалб П., Арбиб М. Очерки по математической теории систем. Пер. с англ. М., 1971. *В. І. Скурихін*

СИСТЕ́МА (від грец. σύστημα — поєднання, устрій, утворення) — сукупність якісно визначених елементів (зміст С.), між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія (структура С.). Найважливішими рисами С. є її розчленованість і цілісність. Природа складових елементів і характер структури С. можуть бути найрізноманітнішими. С. утворюють окремі тіла, явища, процеси, що взаємодіють між собою, обмінюються енергією або виконують спільну функцію, а також окремі думки, наук. положення, галузі знання, між елементами яких встановлюються відношення вивідності, підпорядкування, послідовності тощо. Окремі предмети та явища можуть являти собою ієрархії С. Водночас предмет, що сам є С., може виступати елементом С. вищого рівня. Відповідно до характеру елементів і структури виділяють різні види С. Найпоширенішим є поділ систем на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні, що відображають об'єктивний світ і є виразом людської свідомості. Матеріальні С. включають в себе С. неорганічної природи (фіз., геол., хім. та ін.) і живі С. (клітини, найпростіші і високорозвинені організми, популяції, біол. види, екологічні системи). Особливим класом матер. С. є соціальні С. (сім'я, виробничий колектив, держ.-політ. С., *суспільно-економічна формація*). Ідеальними С. є поняття, гіпотези, теорії, лінгвістичні та логічні побудови тощо. В сучас. науці дослідження С. різних видів і класів проводиться в межах системного аналізу, різних спец. теорій С., у *кібернетиці, системотехніці* тощо. *П. Ф. Йолон.*

СИСТЕ́МА ВІ́ДЛІКУ — група незмінно розташованих одне щодо одного тіл (тіло), з якими (яким) пов'язані системи *координат* і відліку часу, по відношенню до яких (якого) вивчають рух даного тіла. Часто з С. в. пов'язують прямокутну *декартову систему координат*. Розрізняють неінерціальні С. в., тобто системи, що рухаються з прискоренням або обертаються, та *інерціальні системи відліку*. *А. М. Федорченко*

СИСТЕ́МА ГЕОЛОГІ́ЧНА — основний підрозділ *стратиграфічної шкали*. Включає комплекс гірських порід, що утворилися протягом геол. періоду (див. *Період* у геології). С. г. є складовою частиною групи (див. *Група* в геології) і поділяється на *відділи*. С. г. має ту саму назву, що й геол. період, напр. *крейдовий період і крейдова система*.

СИСТЕ́МА ЗЕМЛЕРО́БСТВА — комплекс взаємопов'язаних науково обґрунтованих агротехнічних, меліоративних та організаційно-господарських заходів, що забезпечують одержання з одиниці площі максимальної кількості сільськогосподарської продукції високої якості при найменших затратах праці і коштів; раціональне використання земель г-ва і підвищення *родючості грунту*. В цьому комплексі є заходи з а г а л ь н і, обов'язкові для всіх С. з. (агротехнічна організація території та система сівозмін; система обробітку грунту і *система удобрення*; боротьба з бур'янами, хворобами і шкідниками с.-г. культур; *насінництво*; захист від *ерозії грунту*), й з о н а л ь н і, що їх застосовують лише в окремих природно-економічних р-нах (*зрошення, осушення земель, вапнування грунту; гіпсування грунту*; створення *полезахисних лісових насаджень*). С. з. грунтується саме на комплексі цих заходів, розроблених наукою і підтверджених передовим досвідом. Оскільки наука й практика безперервно прогресують, не залишається незмінною і С. з., вона постійно вдосконалюється.

Відомі примітивні, екстенсивні, перехідні та інтенсивні С. з. До п р и м і т и в н и х С. з. належать: залежня С. з., яка виникла на перших ступенях розвитку землеробства і полягала в тому, що рослини вирощували на одному місці тривалий час, а потім поле залишали і починали обробляти незайняті ділянки (цілину); вирубно-вогне-

ва С. з. (була тоді в лісових районах), за якої нові ділянки освоювались після вирубування чи спалювання лісу; перелогова (в лісових р-нах — лісопільна) С. з.— виснажені площі залишали без обробітку на 10—15 і більше років, а потім знову розорювали їх. На зміну примітивним системам (що тривали в Росії до 15—16 ст., а в деяких її районах — до кінця 19 ст.) прийшли екстенсивні С. з. (багатопільно-трав'яна і парова). За цих С. з. для відновлення родючості грунту запроваджували пар, вирощування трав тощо. При багатопільно-трав'яній С. з. 50% угідь займають зернові і 50% — природні або сіяні трави на сіно та випасання. Парова С. з. як трипілля (*пар* — озимина — ярина) існувала на теперішній території Радянського Союзу, зокрема в південній смузі — до Великої Жовтневої соціалістич. революції. До перехідних С. з. відносять поліпшену зернову і травопільну. Поліпшена зернова С. з. виникла на основі трансформації парової системи — в пн. р-нах за рахунок польового травосіяння (зернотрав'яна сівозміна); в р-нах, де вирощують технічні культури, в сівозміну включали цукр. буряки, соняшник, картоплю (парозернова С. з. перетворювалась на зерново-паропросапну). Як відміну поліпшеної зернової С. з. вважають сидеральну систему (див. *Сидерація*).

В 30-і рр. у багатьох р-нах СРСР широко впроваджували травопільну С. з., розроблену В. Р. *Вільямсом*. Значна роль у цій системі для відновлення *структури грунту* і поліпшення його родючості відводилась багаторічним бобовим і злаковим травам, ряду прогресивних заходів агротехніки. Однак окремі теоретичні положення і рекомендації травопільної С. з. (вимоги посіву у польових сівозмінах тільки бобово-злакових сумішок, заперечення посіву озимих по травах тощо) були помилковими. Тому на практиці травопільна С. з. виявилась неспроможною. До інтенсивних С. з. належать *плодозмінна система землеробства* (зерново-трав'яно-просапна), просапна та ін., що відповідають вимогам науково обгрунтованих сівозмін. Про інтенсивні С. з. див. в ст. *Сівозміна*.

В СРСР, в т. ч. на Україні, залежно від природно-економіч. умов і планових завдань агропромислового комплексу по надійному забезпеченню країни продовольством і с.-г. сировиною, що визначають спеціалізацію виробництва в с. г., в колгоспах і радгоспах застосовують різні сучасні інтенсивні С. з. На Україні вони розроблені науковцями для трьох основних зон: Полісся, Лісостепу та Степу. Для р-нів, де поширена вітрова ерозія, розроблено ефективну С. з., в основі якої — плоскорізальний та мінімальний *обробіток грунту*. Ця С. з. поширюється і в степових та ін. р-нах України. В конкретних умовах окремих зон СРСР, в т. ч. і України, розробляють і впроваджують ін. специфічні види сучасних інтенсивних систем землеробства.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Почвозащитное земледелие. М., 1975; Нарциссов В. П. Научные основы систем земледелия. М., 1982; Щербак И. Е. Почвозащитная технология возделывания зерновых культур в южных районах Украины. М., 1979; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980; Моргун Ф. Т. Обработка почвы и урожай. М., 1981. Див. також *літ.* до ст. *Агротехніка*.

С. С. Рубін.

СИСТЕ́МА «ЛЮДИ́НА—МАШИ́НА», людино-машинна система, ергатична система — *система управління*, в якій одна чи кілька осіб взаємодіють з технічним пристроєм. Прикладами С. «л.— м.» є *системи* управління різними динамічними об'єктами з участю людини, системи диспетчерського керування заводами, аеропортами тощо. Останнім часом в машинну частину С. «л.—м.». дедалі частіше включають пристрої кібернетичної техніки, окремі *електронні обчислювальні машини* або *обчислювальні системи*. *Людина-оператор* звичайно взаємодіє з ЕОМ в режимі діалогу, який характеризується поєднанням самостійної роботи користувача з керуванням системою його діяльності при розв'язуванні задач певного класу. Для проектування С. «л.—м.» розробляють моделі, що дають змогу описувати складні людино-машинні алгоритми розв'язування задач. Реалізують ці алгоритми за допомогою спец. пакетів прикладних програм (див. *Програм пакети*). В С. «л.—м.» на основі досягнень *інженерної психології* застосовують візуальний і аудіовізуальний обмін *інформацією*, при якому машина розпізнає (див. *Розпізнавання образів*) й усні повідомлення людини, а також генерує відповіді як у звуковій, так і у візуальній формі. Див. також *Ергономіка*, *Зворотний зв'язок*, *Кібернетика технічна*.

О. М. Довгялло.

СИСТЕ́МА МАШИ́Н у сільському господарстві — науково обгрунтований комплекс машин, що забезпечує механізацію всіх процесів у сільськогосподарському виробництві при найменших затратах праці і коштів. С. м. розробляють для галузей виробн. і грунтово-кліматич. зон країни відповідно до економічних і агротех. вимог технології вирощування і збирання с.-г. культур та виробничих процесів у тваринництві. В СРСР розробляють С. м. на п'ятирічний та десятирічний строки, що є планом, згідно з яким проводять модернізацію існуючих та розробку нових машин. Уперше в Рад. країні С. м. було розроблено на 1955—60 для 8 грунтово-кліматичних зон. С. м. весь час удосконалюють згідно з останніми досягненнями науки й техніки. На її основі розробляють нормативи комплектування *машинно-тракторного парку* колгоспів і радгоспів. Це сприяє зміцненню матеріально-технічної бази с. г., яка забезпечує впровадження індустріальних технологій виробництва с.-г. продукції. С. м. на одинадцяту (1981—85) і наступні п'ятирічки розроблена з урахуванням «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Ця С. м. включає 1269 типорозмірів машин для рослинництва та 1055 — для тваринництва і має забезпечити виконання накреслених XXVI з'їздом КПРС завдань щодо розвитку агропромислового комплексу.

В. Р. Губко.

СИСТЕ́МА МО́ВНА — цілісна впорядкована сукупність взаємопов'язаних структурними відношеннями мовних елементів, яка перебуває в постійних функціональних зв'язках із середовищем. С. м. належить до соціальних систем, завжди перебуває в русі й розвитку, взаємодіє з ін. системами. Вона існує реально, лише відображаючись у свідомості. Спроби представників *структуралізму* замінити дійсну природу С. м. суто абстрактними уявленнями про неї виявились неконструктивними. Маючи ієрархічну будову, С. м. поділяється на ряд взаємопов'язаних підсистем (див. *Рівні мови*): фонологічну, морфологічну, синтаксичну, словотвірну, лексичну, семантичну тощо. Їх іноді розглядають як часткові системи, а всю С. м.— як систему систем.

Літ.: Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. «Мовознавство», 1981, № 2; Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. «Мовознавство». 1980, № 6.

Ю. О. Жлуктенко.

СИСТЕ́МА МОНОНУКЛЕА́РНИХ ФАГОЦИ́ТІВ, система активних макрофагів — сукупність популяцій клітин гол. чин. хребетних тварин і людини, об'єднаних за здатністю до поглинання і перетравлювання чужорідних організмові матеріалів (див. *Фагоцитоз*). За класифікацією Всесвіт. орг-ції охорони здоров'я термін «С. м. ф.» введено замість терміна «ретикуло-ендотеліальна система». Однак останній у сучас. наук. л-рі продовжує вживатися. У процесі *еволюції* С. м. ф. ускладнюється з ускладненням організації тваринного світу: від одиночної клітини до популяцій фагоцитуючих клітин різного походження (клітини кісткового мозку, печінки, селезінки тощо).

У найпростіших С. м. ф. відсутня, а здатні до фагоцитозу клітини виконують комбіновану функцію захисту і добування їжі (амеба). У первинних багатоклітинних безхребетних кишковопорожнинних (напр., губки) функції С. м. ф. виконують археоцити і коленоцити, які здатні поглинати, напр., частинки туші, *карміну* і еритроцити людини. В еволюційному плані ці клітини у губок являють собою перші самостійні фагоцитуючі одиниці. У круглого мор. молюска циркулюють вільні (здатні активно пересуватися) *макрофаги* — гемоцити. С. м. ф. членистоногих є вже ефективною фагоцитуючою системою. Представлена *лімфоцитами* та ін. лейкоцитами, сферосномими перикардіальними клітинами і клітинами жирового шару. У людини до С. м. ф. належать популяції клітин кісткомозкового походження—промоноцити й *моноцити*

кісткового мозку; моноцити крові й макрофаги: вільні— *гістіоцити,* або макрофаги сполучної тканини, макрофаги серозних порожнин, запальних ексудатів, альвеол легень, та фіксовані—макрофаги печінки, селезінки, кісткового мозку, лімфатич. вузлів, центр. нервової системи, плаценти. С. м. ф. реалізує перший етап захисту організму від шкідливої дії вірусів, бактерій і т. п.; формує всі види *імунітету* (антимікробний, трансплантаційний, протипухлинний), тому що клітини, які входять до складу С. м. ф., продукують елементи, необхідні для підтримання нормальної активності імунокомпетентних клітин (лімфоцитів); видаляє чужорідні частинки, руйнує мікроорганізми і ракові клітини; поглинає і переробляє антигени; секретує речовини (напр., *лізоцим, інтерферон*), яким властива бактерицидна дія. Від активності С. м. ф. значною мірою залежить перебіг будь-якого запального процесу. У вивченні С. м. ф. важливе значення мали праці І. І. *Мечникова,* О. О. *Богомольця* та інших.

Н. М. Бережна.

СИСТЕ́МА НАРО́ДНОЇ ОСВІ́ТИ — див. *Народна освіта.*

СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ фізичних величин — сукупність *одиниць фізичних величин,* в якій похідні одиниці пов'язані з основними одиницями співвідношеннями, що відображають взаємозв'язок між фіз. величинами, який існує в природі. Прикладами С. о. є *Гаусса система одиниць, Міжнародна система одиниць* (СІ), *метрична система мір, МКСА система одиниць, СГС система одиниць* та ін. В атомній фізиці і квантовій електродинаміці набули поширення т. з. природні С. о., в яких осн. *фізичні сталі* (зокрема, *швидкість світла* у вакуумі, *Планка стала* тощо) прирівнюють до одиниці (див. напр., *Хартрі система одиниць*). Створення С. о. запропонував (1832) К. Ф. *Гаусс.*

Літ.: Обозначения, единицы измерения и терминология в физике.— Сивухин Д. В. О международной системе физических величин. «Успехи физических наук», 1979, т. 129, в. 2.

Г. Л. Фалько.

СИСТЕ́МА ПРА́ВА — внутрішня будова *права,* яка полягає в єдності й узгодженості *норм права,* встановлених певною *державою,* і в поділі їх за *галузями права* та інститутами права. Єдність норм зумовлюється тим, що вони визначаються, в кінцевому підсумку, єдиним екон. базисом суспільства (див. *Базис і надбудова*), виражають волю одного — панучого класу (в розвинутому соціалістичному суспільстві — всього народу), встановлюються однією організацією — державою. Поділ норм за галузями зумовлюється предметом регулювання (особливостями певної сфери відносин, регламентованих правом) та методом регулювання (специфічним способом держ. впливу на поведінку *суб'єктів права,* який проявляється у специфічних властивостях норм). С. п. має об'єктивний характер, оскільки визначається закономірностями суспільства, соціально-класовим типом відповідної д-ви і права. Тому кожному типу права властива своя С. п. В соціалістичному суспільстві С. п. відзначається особливою узгодженістю норм права та динамізмом. Рад. С. п. включає такі галузі права: держ., адм., зем., фінанс., трудове, колгоспне, цивільне, сімейне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне. З розвитком суспільства в рад. С. п. формуються нові галузі права: соціального забезпечення, природоохоронне, житлове та ін. С. п. є основою для визначення меж правового регулювання для *систематизації законодавства* та застосування норм до певних життєвих ситуацій.

Літ.: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. М., 1973; Алексеев С. С. Структура советского права. М., 1975.

П. М. Рабінович.

СИСТЕ́МА УДО́БРЕННЯ — науково обгрунтований, багаторічний (складений на ротацію *сівозміни*) план внесення органічних і мінеральних добрив під сільськогосподарські культури відповідно до грунтово-кліматичних умов. С. у. в сівозміні — складова частина *системи землеробства,* системи ведення г-ва. Осн. мета С. у. — одержання запланованих врожаїв при високій ефективності застосування добрив, підвищенні продуктивності праці і *родючості грунту.* Застосування добрив необхідно поєднувати з комплексом всіх організаційно-господарських та агротех. заходів, спрямованих на підвищення врожайності й поліпшення якості одержуваної продукції при одночасному зниженні її собівартості, на виконання завдань агропромислового комплексу по забезпеченню країни продовольством і с.-г. сировиною. Основними ланками при розробці С. у. в г-ві є: аналіз результатів і перспектив госп. діяльності с.-г. підприємства (виробнича спеціалізація, планові завдання держави по виходу товарної продукції, план врожайності по культурах, структура с.-г. угідь і посівних площ, сівозміна і т. д.); оцінка кліматичних і грунтових умов, рівня потенціальної і актуальної родючості грунту г-ва за даними грунтово-агрохім. обстеження; передбачення заходів щодо максимального нагромадження *гною,* різних *компостів* і ін. органіч. добрив, правильного зберігання їх і використання; поєднання органіч. і мінеральних добрив, а також хімічних заходів меліорації грунтів, місце і послідовність їх застосування у сівозміні; планування будівництва *гноєсховищ* і приміщень для зберігання мінеральних добрив, завезення спец. тукових машин і знарядь; розроблення організаційних заходів щодо використання добрив.

Літ.: Гулякин И. В. Система применения удобрений. М., 1977; Саженко В. І. Агрохімічна служба в сільському господарстві республіки. К., 1981; Смирнов П. М., Муравин Э. А. Агрохимия. М., 1981. Див. також *літ.* до ст. *Агротехніка.*

У. М. Давиденко.

СИСТЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ суспільним виробництвом — система, в якій реалізуються функції управління процесами виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ (продуктів і послуг). С. у. сусп. виробн. притаманна тільки *соціалізму.* За умов капіталізму свідоме управління виробн. обмежене рамками приватних підприємств (корпорацій), а гол. регулятором сусп. виробн. виступає стихійний механізм ринку. Це властиве і державно-монополістичному капіталізму, незважаючи на зростаюче втручання д-ви в економіку. Соціалістична сусп. *власність* на *засоби виробництва* зумовлює необхідність і можливість створення системи свідомого, планомірного регулювання сусп. виробн. з єдиного центру відповідно до об'єктивних законів і мети екон. розвитку. С. у. сусп. виробн. реалізує принципи *демократичного централізму,* планомірності, поєднання адм. важелів з економічним (госпрозрахунковим) механізмом, програмного підходу, об'єднуючи в собі правові норми, директивні показники (завдання д-ви щодо обсягу, номенклатури, якості продукції, ціни, заробітної плати, платежів, податків). Планування в С. у. сусп. виробн. утворює центр. ланку. Однак розробка планів — лише один з етапів управління, яке включає також контроль за виконанням планів, організацію праці, взаємодію галузей і підприємств, оперативне управління виробничо-тех. процесами, керівництво соціально-екон. розвитком країни. С. у. сусп. виробн. має ієрархічний (багаторівневий) характер. Керівна роль у С. у. сусп. виробн. в СРСР належить КПРС. Органи управління сусп. виробн. поділяються на загальнодержавні (*Рада Міністрів СРСР*), функціональні органи — Держплан СРСР, Держкомітет СРСР по науці і техніці, М-во фінансів СРСР тощо, галузеві м-ва і відомства, респ., територіальні органи, а також органи управління об'єднаннями й підприємствами. Зростає роль радянських органів і громад. організацій у С. у. сусп. виробн. Комуністична партія приділяє велику увагу неухильному розвиткові і вдосконаленню С. у. сусп. виробн. На сучас. етапі, що характеризується переведенням економіки на інтенсивний шлях розвитку, осн. напрямами вдосконалення системи управління є якісне поліпшення планування й госп. механізму, зміцнення правової основи господарювання й дальше розширення участі трудящих в управлінні нар. г-вом, широке впровадження і підвищення ефективності *електронних обчислювальних машин* і *автоматизованих систем управління,* їх інтеграція у великі мережі міжмашинного інформаційного обміну, розвиток програмного підходу, удосконалення системи підготовки управлінських кадрів.

Ю. М. Канигін.

СИСТЕ́МА У́ЧАСТІ —встановлення контролю однією акціонерною компанією над рядом інших шляхом купівлі їхніх *контрольних пакетів акцій*; форма панування *олігархії фінансової.* С. у. полягає в тому, що гол. компанія — «мати» — скуповує контрольний пакет акцій ін. компаній — «дочірніх» т-в, яке, в свою чергу, підпоряд-

ковує собі «внучаті» т-ва. За допомогою С. у. гол. компанія підкоряє і контролює капітали багатьох залежних від неї т-в, створюючи своєрідну піраміду компаній, заг. капітал яких у десятки й більше разів перевищує капітал «товариства-матері». Звичайно гол. компанією в таких пірамідах є фінанс. корпорації — банки, страхові монополії, які мають *грошовий капітал*. Ріст *концентрації виробництва* і *централізації капіталу*, збільшення числа акціонерів, дроблення сімейних пакетів акцій між спадкоємцями призводить до зменшення відносних розмірів контрольних пакетів акцій з 51% до 5—10%. С. у. сприяє концентрації багатства в руках *фінансових груп*.

С. В. Мочерний.

СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — спосіб (система) запису *чисел*. Найдосконалішими є п о з и ц і й н і С. ч., в яких значення кожної *цифри* залежить від її положення (позиції) в послідовності цифр, що зображають число. Всі ін. С. ч. (див., напр., *Римські цифри*) наз. н е п о з и ц і й н и м и. Найпоширенішою позиційною С. ч. є *десяткова система числення*. В ній перші десять чисел (числа 1-го розряду) позначаються цифрами 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Десять одиниць першого розряду утворюють одну одиницю другого розряду, десять одиниць другого розряду — одну одиницю третього розряду і т. д. В цій С. ч. число 10 наз. її основою. Так, у числі 3782 цифра 3 є цифрою четвертого розряду, 7— третього, 8 — другого, 2 — першого розряду, тому запис 3782 означає $3 \cdot 10^3 + 7 \cdot 10^2 + 8 \cdot 10^1 + 2 \cdot 10^0$. У зв'язку з розвитком *обчислювальної техніки* стали застосовувати *двійкову систему числення* та С. ч. з ін. основами (три, вісім, шістнадцять). Див. також *Числення*.

М. І. Кратко.

СИСТЕМАТИЗА́ЦІЯ — процес зведення розрізнених знань про предмети (явища) об'єктивної дійсності в єдину наук. *систему*, встановлення їхньої єдності. С. є відображенням матеріальної єдності світу і грунтується на вивченні суттєвих зв'язків, які об'єднують ці предмети (явища). Вона спирається на *класифікацію, аналіз і синтез* істотних властивостей певної об'єктивної системи. Здійснюється у формі відповідних логічних систем — *теорії, гіпотези* тощо. Необхідною умовою С. є висунення фундаментальної ідеї, здатної привести знання до логічної єдності. Вихідним пунктом процесу С. є прийняття певних принципів, що формулюють фундаментальну ідею. С. завжди однобічна, бо логічні системи неспроможні вичерпно відобразити закономірності об'єктивних систем. Діалектична суперечність між прагненням науки до всеохоплюючої С. знань і неможливістю її здійснення розв'язується вдосконаленням пізнання людиною дійсності.

СИСТЕМАТИЗА́ЦІЯ ЗАКОНОДА́ВСТВА — впорядкування *законодавства*, зведення його до певної, внутрішньо узгодженої *системи*. Необхідність С. з. зумовлена тим, що чинне законодавство складається з багатьох правових актів, виданих у різний час різними органами на різних підставах. Внаслідок цього в законодавстві поступово виникають неузгодженості, суперечливі й застарілі правила (норми), через що воно стає менш зручним для користування. С. з. забезпечує підвищення ефективності права. Доступність і належне застосування правових норм сприяє зміцненню *соціалістичної законності*.

В СРСР С. з. є об'єктивною закономірністю рад. права. Вона провадиться на базі досягнень рад. правової науки, з використанням сучас. правил законодавчої техніки. С. з. здійснюється в трьох формах: *кодифікації*, консолідації (усунення множинності і неузгодженості нормативних актів шляхом укрупнення їх, об'єднання в один чи кілька актів законодавства без внесення змін у їхній зміст або з внесенням незначних змін) та *інкорпорації* законодавства. Перші дві є також формами *правотворчості* і полягають в удосконаленні чинного законодавства шляхом розробки і видання Основ законодавства, кодексів та ін. зведень нормативних актів. При інкорпорації нормативні акти після необхідної зовн. обробки розміщуються у збірниках законодавства в хронологічному, систематичному або ін. порядку. Прикладами таких збірників в УРСР є «Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР», «Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР». Постановою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР від 4.VIII 1978 передбачено видання протягом 1982—86 Зводу законів УРСР.

Виконання функцій по С. з. покладено на М-во юстиції СРСР, м-ва юстиції союзних республік. Ця робота проводиться ними за участю ін. м-в і відомств.

М. О. Голодний.

СИСТЕМА́ТИКА біологічна (від грец. συστηματικός — упорядкований)— наука, завданням якої є опис і упорядкування різноманітності існуючих і вимерлих *видів*, їх розподіл (класифікація) на певні систематичні групи (*таксони*) та опрацювання природної системи органічного світу. Ця система створюється на підставі комплексного, всебічного вивчення будови організмів, їхніх фізіолого-біохім. особливостей, біології, шляхів і закономірностей їх *еволюції*, взаємовідношень з екологічними умовами навколишнього середовища. Цим природна система докорінно відрізняється від штучних систем, в яких беруться до уваги окремі, звичайно добре помітні, найзручніші у використанні зовн. ознаки організмів, без урахування їхнього походження й *мінливості*. Сучас. С. складається з 3 осн. розділів — С. *тварин*, С. *рослин* і С. *прокаріотів*. Ці розділи мають єдину теор. основу, тотожні завдання і використовують здебільшого спільні методи. Передбачається створення повної ієрархічної системи і для *вірусів*; уже й тепер до них застосовується *бінарна номенклатура*. Важливою складовою частиною С., яку часто ототожнюють з С., є т а к с о н о м і я, що опрацьовує принципи, методи й правила класифікації організмів, досліджує питання про таксономічні (систематичні) категорії (вид, *рід, родина, ряд* в зоології або *порядок* в ботаніці, *клас, тип* в зоології чи *відділ* в ботаніці та ін.), їх визначення, теор. обгрунтування, супідрядність. В С. виділяють також д і а г н о с т и к у (з *іконографією*), завданням якої є опис усіх існуючих видів на всіх стадіях їх розвитку, опрацювання раціональних форм і вимог до діагнозів видів та ін. таксонів, а також до складання таблиць для їх визначення. За допомогою методів і принципів наук. класифікації здійснюють і удосконалюють розподіл видів (на підставі ступеня їх спорідненості) в серії підпорядкованих одна одній таксономічних категорій. В основі такого підпорядкування лежить нерівноцінність діагностичних ознак.

Велике значення в С. має біол. н о м е н к л а т у р а, завданням якої є опрацювання кодексу міжнар. правил раціонального найменування видів та ін. таксономічних категорій (щоб запобігти плутанині), розв'язання спірних питань, визначення принципів для створення універсальної системи наук. назв організмів, упорядкування питань синоніміки, заміни неприйнятних найменувань тощо.

Першу спробу наук. класифікації тварин зробив в 4 ст. до н. е. *Арістотель*. *Теофраст* вперше запропонував штучну утилітарно-екологічну класифікацію рослин. Пізніше при побудові зручних для використання штучних систем рослинного і тваринного світу виходили переважно з подібності невеликої кількості довільно взятих морфологічних ознак організмів, напр. тичинок в квітці. Основоположником штучної системи рослин, створеної на підставі будови плодів і насіння (1583), є італ. вчений А. Чезальпіно. В такій системі рослини поділялись на групи, в яких містилися неспоріднені між собою організми. Перше визначення поняття «вид» як таксономічної категорії дав англ. біолог Дж. Рей (1693) і запропонував для нього термін species. Розвиток штучної системи рослин і тварин знайшов завершення в працях К. *Лінне*я. З часів Ліннея в С. є обов'язковим застосування бінарної номенклатури. В його системі фігурують такі таксономічні категорії, як клас, ряд (порядок), рід і вид, але Лінней не вирізняв родину, хоч це поняття запропонував франц. ботанік П. Маньйоль 1689. Основоположником вчення про тип є Ж. *Кюв'є* (1817). Термін «тип» запропонував франц. зоолог А. Бленвіль (1825). Штучна система з часом поступилася місцем більш досконалій «природній», що базувалась на сукупності ознак різних таксонів і ступені їх спорідненості. Після утвердження *дарвінізму* все очевиднішою ставала неспроможність формально-морфологіч. уявлень про вид. Під впливом еволюційної теорії Ч. *Дарвіна* (1859) в С. почали втілювати історичний

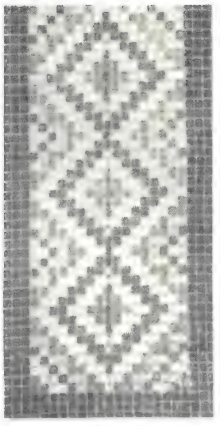

П. П. Сисуненко. Плахтово-перебірний килимок. 1968.

(філогенетичний) принцип, який відбиває матеріалістичне розуміння природи. Цей принцип поклав в основу своєї системи ще Ж. *Ламарк* (1801, 1809). Для побудови еволюційної (філогенетичної) системи рослинного і тваринного світу почали використовувати досягнення й методи не тільки морфології, а й інших біол. та суміжних природничих наук. В результаті оформилась нова, біол. концепція виду, а проблема виду і *видоутворення* стала в С. центр. теоретичною проблемою. Представників *тваринного світу* частіше поділяють на такі типи: найпростіші, пластинчасті тварини, губки, кишковопорожнинні, реброплави, плоскі черви, немертини, первиннопорожнинні черви, кільчасті черви, членистоногі, молюски, щупальцеві, голкошкірі, погонофори, щетинкощелепні, передхордові (півхордові) і хордові. Проте дослідження, що проводяться за допомогою електронної мікроскопії, дали підставу виділити найпростіших у підцарство одноклітинних, в якому розрізняють 5 типів, протиставляючи їх решті тварин, які об'єднують в підцарство багатоклітинних (Metazoa). Виходячи з особливостей організації і розвитку багатоклітинних, їх поділяють на надрозділи: фагоцителозої (Phagocytellozoa), куди відносять тип пластинчастих тварин, паразої (Parazoa), куди відносять тип губок, і справжні багатоклітинні (Eumetazoa) — решту типів. Справжніх багатоклітинних поділяють на розділ двошарових тварин, або променевих, і розділ тришарових тварин, або двобічно-симетричних. До двошарових належать типи кишковопорожнинних і реброплавів, до тришарових — решта типів багатоклітинних. Серед тришарових виділяють *первиннороти* і *вториннороти*. Сучасні філогенетичні системи, які відображають еволюційні взаємовідносини між рослинами (напр., система А. Л. *Тахтаджяна*, амер. ботаніка А. Кронквіста, англ. ботаніка Дж. Гатчінсона та ін.), дають змогу перенести висновки, зроблені при вивченні ознак одних видів на види, ще не описані і не досліджені. На сучас. етапі в С. рослин виділяють: альфа С., або морфологічну класифікацію на рівні видів; бета С., або створення заг. класифікації до вищих категорій— порядків, класів, відділів; гамма С.— диференціальну, або біосистематику. Завданням останньої є дослідження на популяційному рівні (див. *Популяція*) внутрішньовидової мінливості та її причин, пізнання процесу еволюції, закономірностей і темпів видоутворення. В результаті найновіших досліджень погляди на традиційний склад царства рослин змінюються. Синьозелені водорості та бактерії виділяють в надцарство прокаріотів, або доядерних організмів (дробянок). Спірним є перебування у складі царства рослин *грибів*, останнім часом ряд вчених виділяють їх в самостійне царство. Отже, згідно з новітніми поглядами, царство рослин представлено трьома підцарствами — червоні водорості, або багрянки, справжні водорості, вищі рослини (ринієві, *мохоподібні*, псилотові, плавуноподібні хвощоподібні, *папоротевидні, голонасінні* і *покритонасінні*). Сучасна С. є синтетичною наукою, що розвивається в тісному зв'язку з еволюційною морфологією, *екологією, біохімією, генетикою, біогеографією* та використовує методи досліджень цих дисциплін. С. вносить вклад в теор. біологію, еволюційну теорію, охорону навколишнього середовища тощо.

Природна система органічного світу має, крім загальнонаук., велике практичне значення. З визначенням видів доводиться мати справу в с. г., *медицині, ветеринарії, геології*, галузях пром-сті, зв'язаних з переробкою органічної сировини та ін. В міру розвитку і поглиблення знань про рослинний і тваринний світ удосконалюються і погляди щодо їх еволюції, а тому, природно, уточнюється й система органічного світу

Літ.: Тахтаджян А. Л. Система и филогения цветковых растений. М. — Л., 1966; Жизнь растений, т. 1. М., 1974; Наумов Н. П., Карташев Н. Н. Зоология позвоночных, ч. 1—2. М., 1979; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981; Стейниер Р., Эдельберг Э., Ингрэм Дж. Мир микробов, т. 3. Пер. с англ. М., 1979; Джеффри Ч. Биологическая номенклатура. Пер. с англ. М., 1980.

О. П. Маркевич, В. І. Чопик (систематика рослин)

СИСТЕ́МИ КЕРУВА́ННЯ КОСМІ́ЧНИМИ АПАРА́ТАМИ — комплекс бортових пристроїв, що підтримують близький до потрібного рух *космічного літального апарата* (КЛА). С. к. к. а. (СК) призначені для керування рухом центра мас КЛА, а також самого КЛА відносно його центра мас. СК забезпечують керування: зльотом КЛА з Землі чи з будь-якого небесного тіла; рухом КЛА по наперед заданій траєкторії (див. *Космічна навігація*); зближенням КЛА з природним чи штучним небесним тілом; *орієнтацією космічного апарата*; посадкою КЛА на Землю чи на поверхню будь-якого небесного тіла. За ступенем автоматизації СК бувають автоматичні, напівавтоматичні та ручні.

СК в широкому розумінні —сукупність наземно-космічних засобів керування дистанційного типу, які обслуговують один або кілька КЛА, та розміщених у різних геогр. точках елементів наземного забезпечення космічних польотів. Гол. метою таких СК є прийняття рішення, яке формується у вигляді команди і видається КЛА для виконання. Щоб сформувати рішення, необхідно переробити й проаналізувати певну кількість інформації, яка відображає осн. характеристики стану КЛА. Наземно-космічна система, що складається з окремо взятого КЛА і комплексу наземного забезпечення його польоту, утворює замкнутий контур керування. Кількість таких контурів відповідає кількості КЛА, що їх обслуговує комплекс наземного забезпечення, і характеризує його пропускну здатність. Див. також *Ракетно-космічна система.*

В. Г. Денисов.

СИСТЕ́МНИЙ АНА́ЛІЗ — метод підготовки й обґрунтування рішень по розв'язанню складних комплексних проблем. Методологія С. а. грунтується на *системному підході* до вивчення явищ. Методи С. а. для розв'язання складних комплексних проблем застосовують з огляду на те, що в процесі прийняття рішень вибір треба робити в умовах невизначеності. Весь процес С. а. з кожної проблеми можна поділити на чотири стадії: постановка проблеми, визначення мети і критеріїв оцінки; структурний аналіз досліджуваної системи; розробка концепції розвитку системи і підготовка можливих варіантів; безпосередній аналіз відібраних варіантів рішень та їхніх наслідків. Розширення сфери застосування С. а. зумовлюється зростанням обсягів сусп. виробництва, ускладненням міжгалузевих зв'язків, підвищенням комплексності управління нар. г-вом тощо.

Важливе місце С. а. відводиться, напр., при використанні програмно-цільового методу, тобто розробці комплексних довгострокових програм по розв'язанню найважливіших нар.-госп. проблем. Першою такою широкою програмою був план *ГОЕЛРО*. Набутий при його складанні досвід було застосовано під час здійснення *індустріалізації* СРСР, складанні *п'ятирічних планів* розвитку народного господарства СРСР. С. а. успішно застосовують у програмуванні й перспективному плануванні, при розв'язанні задач проектування *автоматизованих систем управління*, проектуванні та реконструкції міст тощо. С. а. спирається на ряд прикладних матем. дисциплін і методів: *операцій дослідження*, метод експертних оцінок, метод критичного шляху то що. Тех. основою С. а. є сучасні обчислювальні машини та інформаційні системи.

М. Г. Чумаченко.

СИСТЕ́МНИЙ ПІДХІ́Д — напрям у спеціальній методології *науки*, завданням якого є розробка методів дослідження й конструювання складних за організацією об'єктів як *систем*. С. п. спрямований на розкриття цілісності об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теор. картину. Виникнення й поширення С. п. було зумовлене кризою *механіцизму* в зв'язку з ускладненням завдань науки і практики. С. п. є певним етапом у розвитку методів пізнання, дослідницької діяльності, засобів опису й пояснення природи об'єктів, які аналізуються чи штучно створюються. Осн. принципи методології системного дослідження складних об'єктів, що розвиваються, розробили й реалізували основоположники марксизму-ленінізму, які, зокрема, використали їх для аналізу системи екон. відносин капіталістичного суспільства. Дослідження системних об'єктів здійснюється на основі діалектико-матеріалістичних принципів. Філос. проблематика С. п. включає аналіз гносеологічних засобів, що використовуються в системних дослідженнях, вивчення категоріального (див. *Категорія* в філософії) апарату цих досліджень. Важливе місце в системних дослідженнях посідає їхня логіко-методологічна сторона: побудова спец. ме-

тодів для вивчення системних властивостей об'єктів, логічного апарату дослідження, виявлення особливостей системних теорій. В 20 ст. принципи С. п. знайшли застосування в біології, психології, екології, мовознавстві та ін. наук. дисциплінах.

Системні ідеї було покладено в основу нових галузей знання, зокрема, *кібернетики* і *семіотики*. Сучас. розвиток С. п. в *соціології* пов'язаний з впровадженням точних методів аналізу соціальних утворень і явищ, з побудовою їхніх матем. *моделей* на підставі конкретних соціологічних і статистичних даних. На сучас. етапі С. п. розвивається гол. чином шляхом застосування його для розв'язання конкретних теор. і практичних проблем у різних галузях науки і техніки, управління соціально-екон. процесами тощо.

СИСТЕМОТЕ́ХНІКА — науково-технічна дисципліна, що вивчає питання, пов'язані з великими системами. В *кібернетиці* займається питаннями планування, проектування, конструювання та поведінки складних інформаційних і керуючих *систем*, основою яких є *електронні обчислювальні машини*. Термін «С.» виник у 60-х рр. 20 ст. в зв'язку з розвитком застосування засобів *обчислювальної техніки* та ін. засобів автоматизації в різноманітних галузях людської діяльності. Теор. фундаментом С. є *систем загальна теорія*. Функції осн. методу системного проектування виконує *системний підхід*. Гол. принципом С. є принцип максимуму ефективності системи.

При проектуванні систем єдину систему поділяють на окремі частини за функціональною ознакою, встановлюють можливі варіанти реалізації цих частин і зв'язків між ними та на заданій множині варіантів обирають найефективнішу структуру системи. Встановлення зв'язків (відношень) між частинами системи має принципове значення, тому С. можна визначити як *науку управління* зв'язками (відношеннями).

С. керується й ін. принципами: узгодження локальних критеріїв ефективності відносно глобального, оптимуму автоматизації та централізації інформації. С. виробила осн. етапи виконання проектних робіт, що охоплюють дослідження об'єкта автоматизації: розробку нормативно-алгоритмічних моделей створення баз даних, проектування організаційних структур, забезпечення надійності функціонування систем в цілому. *В. І. Скурихін.*

СИ́СТОЛА (від грец. συστολή — скорочення) — скорочення м'язів *серця*, що настає після їхнього розслаблення (*діастоли*). Спочатку відбувається С. передсердь, потім С. шлуночків. У людини при частоті серцевих скорочень 75 на 1 хв С. передсердь триває 0,1 с, С. шлуночків — 0,3 с. В результаті С. кров виштовхується в артеріальну систему.

СИСУНЕ́НКО Віра Архипівна (18.IX 1910, с. Дігтярі, тепер смт Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 26.VI 1978, м. Луцьк) — укр. рад. майстер декоративного ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). За ескізами С. на ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня у Дігтярах створювали плахтові килими і тканини.

СИСУНЕ́НКО Параска Павлівна [н. 20.I (2.II) 1915, с. Дігтярі, тепер смт Срібнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. майстер нар. декоративного ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). На ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня у Дігтярах працює з 1928. Виготовляє плахтово-перебірні килими, перебірні скатерті, наволочки, покривала, плахти.

СИТА́ЛИ, склокристалічні матеріали — матеріали, одержувані регульованою об'ємною *кристалізацією* скла. Складаються з однієї або кількох кристалічних *фаз* (розмір *кристалів* не перевищує звичайно 1 мкм), рівномірно розподілених у скловидній фазі (вміст її, як правило, менше 50% за об'ємом). Є С. технічні (на основі штучних композицій з різних хім. сполук — окислів, солей), петроситали (з гірських порід — базальтів, діабазів тощо) і *шлакоситали*. Вироби з С. (листи, плити, панелі, труби тощо) виготовляють переважно методами звичайної скляної (див. *Скло неорганічне*) або керамічної (див. *Керамічні матеріали*) технології. С. характеризуються високими міцністю (на стиск — до 1000 МПа і більше, на згин 100—200 МПа), твердістю, добрими електроізоляційними властивостями, хім. і термічною стійкістю, низьким температурним коеф. розширення, водо- і газонепроникністю. Залежно від властивостей С. використовують у буд-ві, як *радіопрозорі матеріали*, при виготовленні електровакуумних приладів, конденсаторів, високовольтних ізоляторів, деталей теплообмінних апаратів, хім. насосів, дзеркал телескопів, виробів побутового призначення тощо.

СИТЕ́НКО Михайло Іванович [31.X (12.XI) 1885, с. Рябушки, тепер Лебединського району Сумської обл.— 13.I 1940, Харків] — укр. рад. ортопед, чл.-кор. АН УРСР (з 1935), заслужений діяч науки УРСР (з 1936). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1910); з 1911 працював у Харків. жіночому мед. ін-ті; 1914—18 перебував на військовій службі; з 1921 був гол. лікарем Харків. медико-механіч. ін-ту; з 1926 — директор Н.-д. ін-ту ортопедії та травматології у Харкові і одночасно Харків. ін-ту удосконалення лікарів. Праці С. присвячені питанням воєнно-польової хірургії, кісткової пластики, псевдоартрозів, уроджених деформацій та ін. Запропонував кілька ортопедичних операцій. В 1940 ім'я М. І. Ситенка було присвоєно Укр. н.-д. ін-ту ортопедії та травматології у Харкові.

СИТЕ́НКО Олексій Григорович (н. 12.II 1927, с. Нові Млини, тепер Борзнянського району Чернігівської області) — укр. рад. фізик-теоретик, академік АН УРСР (з 1982). Після закінчення (1949) Харків. ун-ту працював у ньому. В 1961—67 — зав. відділом Ін-ту фізики АН УРСР, з 1968 — Ін-ту теор. фізики АН УРСР, одночасно професор Київ. ун-ту. Наук. праці — з теор. ядерної фізики і фізики плазми. Створив теорію дифракційних ядерних процесів при високих енергіях. Спільно з О. І. *Ахієзером* передбачив дифракційне розщеплення дейтрона. Розробив електродинаміку магнітоактивної плазми, вперше ввів для неї тензор діелектр. проникності. Розвинув теорію електромагн. флуктуацій у плазмі і передбачив у ній комбінаційне розсіяння електромагн. хвиль. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1976.

Тв.: Электромагнитные флуктуации в плазме. Х., 1965; Теория рассеяния. К., 1975; Флуктуации и нелинейное взаимодействие волн в плазме. К., 1977; Теория ядерных реакций, кн. 1—2. К., 1978 [у співавт.].

СИ́ТЕЦЬ (від голл. sits; першоджерело: санскр. cimpac — строкатий) — легка *бавовняна тканина* полотняного *переплетення ниток*. Буває гладкофарбованим і вибивним; м'яким, жорстким і лощеним. З С. шиють літні жіночі і дитячі плаття, чоловічі сорочки, постільну білизну тощо.

О. Г. Ситенко.

СИ́ТІН Іван Дмитрович [24. I (5.II) 1851, с. Гнездниково, тепер Солігаличського р-ну Костром. обл.— 23.XI 1934, Москва] — рос. видавець-просвітитель. У 1876 відкрив свою літографію і став випускати лубочні картинки (див. *Лубок*). У 80-і рр.— найпопулярніший у Росії видавець лубочних, т. з. народних книжок. Видавав книги з найрізноманітніших галузей і періодику, з 90-х рр.— шкільні підручники, дит., наук.-популярні і прикладні книги, в т. ч. серію «Бібліотека для самоосвіти», «*Народную энциклопедию научных и прикладных знаний*». Серед видань С.— зібрання творів О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Л. М. Толстого, Військова енциклопедія, Дитяча енциклопедія тощо. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції брав активну участь у рад. видавничій справі.

Тв.: Жизнь для книги. М., 1960.

К. М. Ситник.

СИ́ТКІВЦІ — селище міського типу Немирівського р-ну Вінн. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,8 тис. ж. (1982). Точна дата виникнення С. невідома. На поч. 16 ст. С.— укріплений замок на межі Вінн. і Гайсинського повітів. Належали *Великому князівству Литовському*, після *Люблінської унії 1569* — у складі *Речі Посполитої*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1956 С.— с-ще міськ. типу. У С.— цукр., хлібний і 2 цегельні з-ди, лісництво, виробниче відділення Немирівської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 2 бібліотеки.

СИ́ТНИК Костянтин Меркурійович (н. 3.VI 1926, м. Луганськ, тепер м. Ворошиловград)— укр. рад. ботанік — фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1973), віце-президент АН УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив Ворошиловградський пед. ін-т (1949). З 1950 працює в Ін-ті ботаніки АН УРСР (у 1960—

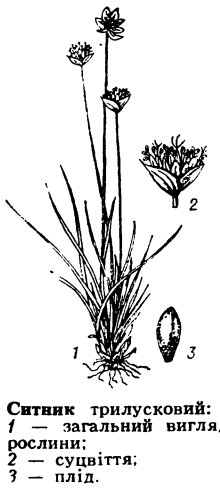

Ситник трилусковий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — суцвіття;
3 — плід.

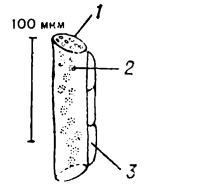

Ситовидні трубки. Членик ситовидної трубки у флоемі Robinia pseudoacacia:
1 — ситовидна пластинка;
2 — бічне ситовидне поле;
3 — клітина-супутник.

Сіаманг зрослопалий.

79 — зав. відділом, з 1970 — директор). У 1966—70 — гол. учений секретар Президії АН УРСР, у 1972—74 — академік-секретар Відділення заг. біології. Осн. наукові праці присвячені фізіології росту і розвитку рослин, екології рослин, охороні природи, заг. аспектам розвитку сучас. фітобіології. Президент Укр. (з 1972) та віце-президент Всесоюзного (з 1973) ботанічних т-в. Депутат та Голова Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Делегат XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України. Член ЦК Компартії України (з 1981). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1979; премія ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1975. *І. О. Дудка.*

СИ́ТНИК (Juncus) — рід рослин родини ситникових. Багато-, рідше однорічні трави з трубчастими, стебловидними або більш-менш видовженими лінійними листками. Квітки непоказні, поодинокі або в пучках, зібраних у головчасті, зонтиковидні чи волотеві суцвіття. Плід — коробочка. Понад 250 видів, з них в УРСР — 30. Ростуть на вологих місцях — луках, болотах, берегах водойм. На вологих місцях гірських лук Карпат поширений С. трилусковий (J. triglumis).

СИТОВИ́ДНІ ТРУ́БКИ, решітчасті трубки — основні провідні елементи *лубу* квіткових рослин. С. т. складаються з видовжених тонкостінних живих клітин (члеників), з'єднаних торцевими ділянками, що являють собою ситовидні пластинки, які містять ситовидні поля з наскрізними отворами і нагадують сито (решето), звідки і їх назва. Діаметр С. т. 20—30 мкм. При груповому розміщенні С. т. в рослині ситовидні поля можуть утворюватися на бічних стінках, суміжних з ін. С. т. Отвори ситовидних полів вкриті калозою (за хім. властивостями подібною до целюлози), кількість якої з переходом до стану спокою (див. *Спокій* у рослин) збільшується, внаслідок чого отвори поступово закупорюються, а після закінчення періоду спокою кількість калози зменшується і С. т. знову функціонують (у деяких деревних рослин). У більшості рослин С. т. функціонують лише протягом одного *вегетаційного періоду*. С. т. більшою мірою спеціалізовані до поздовжнього проведення розчинів, ніж ситовидні клітини голонасінних і нижчих судинних рослин, ситовидні поля яких містяться переважно на бічних стінках і не групуються у вигляді ситовидних пластинок.

СИТОВИ́Й АНА́ЛІЗ — метод визначення крупності подрібнених матеріалів просіюванням їх через стандартні комплекти сит. Часто з нього починається аналіз гранулометричний (див. *Гранулометрія*). При С. а. користуються ситами з дротової сітки або (для грубих фракцій) тонких металевих пластин з отворами. Закономірність зміни величини отворів сит у комплекті встановлюють за спец. шкалою. В ній розмір отворів зазначають у лінійних одиницях, переважно міліметрах (0,04—10 мм), рідше вказують номер сітки. Число отворів наводять на одиницю довжини або площі сита. Підготовка проб матеріалу для С. а. полягає у сортуванні матеріалу за ступенем збагаченості його пилуватими і глинистими частинками, у вилученні цих частинок, просушуванні матеріалу до повітряносухого стану, відбиранні середньої проби. Розрізняють С. а. «сухий» (безпосереднім просіюванням проби матеріалу крізь сито) і «мокрий» (намочуванням відібраної проби водою і подальшим пропусканням її разом з водою крізь сито). Просіюють матеріал ручним способом, на вібраційних *грохотах* або у *класифікаторах*. Результати С. а. обробляють методами *математичної статистики*. С. а. використовують у пром-сті буд. матеріалів, порошковій металургії, гірничій справі тощо.

Г. Ф. Виноградов.

СИ́ФІЛІС (від назви поеми італійського лікаря Дж. Фракасторо «Сифіліс, або Французька хвороба», яка вийшла у Вероні 1530 і містила опис хвороби якогось пастуха на ім'я Сифілус), люес (від лат. lues — зараза)—хронічна інфекційна венерична хвороба, що характеризується ураженням усіх органів і систем організму. Збудник С. — *спірохета бліда* (трепонема), яка у зовнішньому середовищі швидко гине від висихання, тому імовірність зараження через різні предмети мала. Джерелом інфекції є хворий людина. Зараження С. відбувається здебільшого при статевих зносинах, рідше — через дрібні ушкодження шкіри і слизової оболонки рота, заднього проходу та ін. Клініка захворювання характеризується чергуванням активних проявів хвороби з прихованими (латентний С.). Через 3—4 тижні після зараження (наприкінці *інкубаційного періоду*) на місці проникнення спірохет в організм, здебільшого в ділянці статевих органів, з'являється щільна, безболісна ерозія або виразка — *шанкер твердий* і поступово збільшуються лімфатичні залози. Згодом (через 6—9 тижнів) первинний період змінюється вторинним, під час якого на протязі 2—3 років на шкірі і слизових оболонках хворого періодично з'являються і зникають плямисті, вузликові та гноячкові висипання (сифіліди). На 3—10 році хвороби спостерігається третинний період, який характеризується утворенням на шкірі, слизових оболонках, у кістках своєрідних гум (сифілом — вузлоподібне розрощення сполучної тканини, що виникає у пізніх періодах С.). При цьому уражаються і внутр. органи (печінка, серце), нервова система. С. небезпечний не тільки своїми наслідками для здоров'я людини, що захворіла, а й для її нащадків (вроджений С.). Діти у хворих на С. батьків можуть бути сліпими, глухонімими, мати фізичне каліцтво, тяжкі ураження серцево-судинної, нервової, ендокринної систем, народжуватися нежиттєздатними.

Лікування: чим раніше розпочато лікування хворого на С., тим воно ефективніше. Лікування провадять в стаціонарі протисифілітичними засобами. Див. ст. *Венеричні хвороби.*

В. Г. Коляденко.

СИФО́НОВІ ВО́ДОРОСТІ (Siphonophyceae) — клас з відділу *зелених водоростей*. До С. в. відносять сифональні, дезикладальні, а часом також сифонокладальні водорості. С. в. характеризуються неклітинною (сифональною) будовою тіла індивідів, яке нерідко складно побудоване, але становить начебто одну гігантську «клітину», рідше поділене своєрідними перегородками на ділянки (сегменти). Розмноження нестатеве та статеве. Бл. 400—500 видів, поширені переважно в теплих морях. Представники С. в.: ацетабуларія — популярний об'єкт різноманітних досліджень, зокрема вивчення ролі ядра в регуляції росту клітин, та *каулерпа*. Іл. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

СИФОНО́ФОРИ (Siphonophora) — підклас безхребетних тварин класу *гідрозой* типу *кишковопорожнинних*. Колоніальні організми (довж. до 2—3 м, з щупальцями — до 20 м), складаються з головного витягненого стовбура, на якому сидять численні особини (зооїди), що мають різну будову та фізіол. функції (див. *Поліморфізм*). Тіло прозоре, окремі частини його яскраво забарвлені, як напр. у португальського корабликa (Physalia). С.— мешканці *плейстону*; поширені переважно в теплих морях. Живляться безхребетними, дрібними рибами, яких паралізують за допомогою жалких клітин, розміщених на щупальцях. Розмноження нестатеве (пупкуванням, відокремленням групи особин, т. з. кормідій) і статеве (личинка — *планула*). Підклас включає 2 ряди з бл. 50 родинами, що об'єднують 250 видів. В СРСР — 3 види. С. як активні хижаки відіграють чималу роль у морських *екосистемах*. За характером руху С. являють живі моделі плаваючих конструкцій в океані і тому є об'єктами досліджень з *біоніки*.

Б. М. Мазурмович.

СИЦЯ́НКО Йосип Семенович (р. н. невід. — п. 1886) — укр. лікар. Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1851); згодом — викладач Харків. ун-ту. Докторська дисертація С. присвячена хворобам, що супроводяться переміжною гарячкою (Москва, 1856). Працював над питанням електролікування, досліджував діяння електричного струму на організм людини.

СИЧ — збірна назва птахів трьох родів род. *сов'ячих:* сича горобиного (Glaucidium), сича хатнього (Athene) та сича мохноногого (Aegolius), поширених в Євразії, Пн. Африці, подекуди в Пн. Америці. На Україні поширений сичхатній (A. noctua). Довж. тіла 23—27,5 см, маса 150—190 г. Голова без пір'яних вушок. Пальці вкриті волосовидними щетинками. Оперення в осн. темно-буре з білуватими пістрявинами. Гніздиться в будівлях, зрідка дуплах дерев, щілинах урвищ, у скелях. Кладка у травні з 4—8 яєць, насиджують самець і самка бл. 30 діб. Живиться С. переважно мишами, почасти комахами. *В. М. Зубаровський.*

СИЧО́ВСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Смоленській обл. схрещуванням місцевої худоби з плідниками *симентальської породи* і наступним розведенням *помісей* «в собі». Як породу затверджено 1950. Масть переважно полово-ряба, буває і червоно-ряба. Тварини міцної будови, голова велика, лоб широкий, груди глибокі, круп рівний, прямий. Жива

Корова сичовської породи.

маса бугаїв 850—1000 кг, корів 500—600 кг. Середньорічний надій 3500—4500 кг молока жирністю 3,8—3,9%. Тварини С. п. невибагливі, витривалі, мають добрі м'ясні якості. Розводять в Смоленській, Рязанській, Калінінській областях РРФСР та деяких районах БРСР.

СИЧУА́НЬ — провінція на Пд. Зх. Китаю. Площа 570 тис. км². Нас.— 99,7 млн. чол. (1982, найбільша за кількістю жителів провінція країни). Адм. ц.— м. Ченду. Більша частина території розташована в улоговині, оточеній горами. На Зх.— відроги Тібетського нагір'я. Найбільша річка — Янцзи. С.— важлива пром. база країни. Видобувають кам. вугілля, заліз. руду, нафту, природний газ, кольорові метали, кам. сіль, азбест, фосфорити. Обробна промисловість представлена металург., маш.-буд., хім., нафтогазовими, буд. матеріалів, деревообр., текст., харч. та ін. підприємствами. Кустарні промисли. ГЕС. Осн. пром. центри — Ченду, Чунцін, Цзигун, Лучжоу. Розвинуте с. г., гол. чин. рослинництво. Осн. культури: рис (на Пд. збирають по два врожаї на рік), кукурудза, пшениця, гаолян, ячмінь, бобові, батат. Вирощують також рапс, цукр. тростину, цитрусові, чай, бавовник, тютюн. Шовківництво. В горах—збір плодів тунгового дерева для виробн. тунгової олії. Розводять свиней, велику рогату худобу (гол. чин. тяглову) і птицю. Судноплавство по р. Янцзи. *М. В. Фурманов.*

СИЧУ́Г — останній, четвертий, відділ складного шлунка *жуйних* тварин, що відповідає однокамерному залозистому шлункові більшості ссавців. Сполучається з *книжкою* і *дванадцятипалою кишкою*. Слизова оболонка С. молодих тварин виробляє хімозин (див. *Сичужний фермент*). Їжа в С. перетравлюється під впливом *шлункового соку*.

СИЧУ́ЖНИЙ ФЕРМЕ́НТ, хімозин, ренін — фермент класу *гідролаз*. Розщеплює пептидні зв'язки; за специфічністю дії С. ф. аналогічний *пепсину*. Утворюється з проренію. Молекула С. ф. складається з поліпептидного ланцюга, в якому більшість становлять кислі амінокислотні залишки. С. ф. вперше був виділений в кристаліч. стані з *сичуга* теляти (звідси назва; в сучасній наук. літературі вживається термін х і м о з и н). С. ф. спричинює зсідання молока, тому застосовується в сироварінні.

СІ — див. *Міжнародна система одиниць*.

СІАМА́НГ, зрослопалий гібон (Siamanga, синонім Symphalangus) — рід *людиноподібних мавп* підродини гібонових. 1 вид — С. з р о с л о п а л и й (S. syndactylus), поширений на о. Суматра та п-ові Малакка. Довж. тіла до 1 м, маса до 13 кг; волосяний покрив довгий, кошлатий, блискучо-чорного кольору; характерне зрощення 2-го і 3-го пальців стопи (звідси й друга назва); мають дуже довгі верхні кінцівки, є сідничні мозолі. С.— стадні тварини, живуть в лісах, живляться переважно рослинною їжею. Сезонності розмноження немає; у виплоді 1 маля. Деякі дослідники виділяють в роді 2 види: клосів С. (S. klossi) і зрослопалий С. (S. syndactylus). С. як нечисленні тварини занесені до *Червоної книги*.

СІА́МСЬКА ЗАТО́КА — затока на Зх. Пд.-Китайського м., між півостровами Малакка та Індокитай. Довж. 720 км, шир. біля входу бл. 400 км, глиб. до 70 м. Найбільший порт — м. *Бангкок*.

СІА́МЦІ, кхонтаї — нація, основне населення Таїланду. Живуть також у Малайській Федерації та Бірмі. Заг. чисельність С.— 24,7 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тайською мовою*. За релігією С.— буддисти. Предки С.— племена, які переселились у 1-му тис. до н. е. з Пд. Китаю в район тепер. проживання, де вони змішалися з місц. населенням. В 13—14 ст. у С. виникли держ. утворення; С. сформувалися в народність. Осн. заняття С.— зрошуване землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла; частина С. працює в пром-сті. Про історію, господарство, культуру С. див. *Таїланд*.

СІА́НЬ — місто в центр. частині Китаю, адм. ц. провінції Шеньсі. Розташоване в долині р. Вейхе. Залізнична станція, вузол автошляхів. 2,8 млн. ж. (1974). Значний центр машинобудування (верстато-, автомобіле-, тракторобудування, електротех., с.-г.; виробн. текст. машин, бурового устаткування) і текст. пром-сті. Розвинуті чорна металургія та хім. пром-сть (мін. добрива, отрутохімікати, пластмаси, миючі засоби тощо). Суконні, шкіряні, фарфорові, харчосмакові підприємства. ТЕС. Університет, інші вузи. Музей пров. Шеньсі. В С. та його околицях — істор. та художні пам'ятки, у т. ч. пагоди Даяньта і Сяояньта (707—709), танський могильний курган Шуньлін. Одне з найдавніших кит. міст. З кінця 2-го тис. до н. е. і до 10 ст. н. е. неодноразово був столицею країни.

СІБЕ́ЛІУС (Sibelius) Ян (Юхан; 8.XII 1865, м. Гяменлінна — 20.IX 1957, Ярвення) — фінський композитор і диригент; основоположник нац. музичної школи. У 1889 закінчив муз. ін-т в Гельсінгфорсі (Хельсінкі), вдосконалював майстерність у Берліні та Відні. Музиці С. властиві народність, органічний зв'язок з фін. муз. фольклором. Твори: 7 симфоній (1898—1924), «Куллерво-симфонія» (1892; симфонія-кантата), симф. поеми (з них 6 — за мотивами фін. нар. епосу «Калевала»; «Фінляндія», «Дочка Півночі»), концерт для скрипки з оркестром (1905), балет-пантоміма «Скарамуш» (1913), інструм. п'єси, вокально-інструм. й вокальні твори, музика до драм. вистав та ін. Ім'я С. присвоєно Муз. академії в Хельсінкі. З 1950 в Хельсінкі щорічно проводиться муз. фестиваль «Тиждень Сібеліуса».

Літ.: Ступель А. Ян Сибелиус. Л., 1982; Тавастшерна Э. Сибелиус, ч. 1. Пер. с англ. М., 1981.

СІБІ́У — місто в центр. частині Румунії, адм. ц. повіту Сібіу. Розташоване на р. Чибіні (прит. Олту). Вузол з-ць і автошляхів. 153,5 тис. ж. (1977). Значний центр машинобудування (гол. чин. устаткування для металург., хім., гірничодобувної і легкої пром-сті). Розвинута текстильна і харчосмакова пром-сть. Підприємства шкіряно-взут., лісопильної, меблевої, парфюмерної пром-сті. ГЕС. Держ. філармонія. Музей Брукенталя. Архіт. пам'ятки 14—18 ст. Виникло у 14 ст. як фортеця.

СІ́БОРГ (Seaborg) Гленн Теодор (н. 19.IV 1912, Ішпемінг, шт. Мічіган) — амер. фізик і хімік, член Національної АН США (з 1948), іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив (1934) ун-т в Лос-Анджелесі. Працював (з 1937) у Каліфорнійському ун-ті (з 1945 — професор, 1958—61 — президент ун-ту), 1942—46 — в Металургійній лабораторії в Чікаго, 1954—61 і з 1971 — другий директор Радіаційної лабораторії в Берклі. В 1961—71 — голова Комісії з атомної енергії США. Наук. праці з радіохімії, ядерної хімії і ядерної фізики. Спільно з Е. *Макмілланом* синтезував плутоній (1940—41), спільно з ін. вченими відкрив *америцій*, *кюрій* (1944), *берклій* (1949), *каліфорній* (1950), *ейнштейній* (1952), *фермій* (1953), *менделевій* (1955). В наступні роки брав участь у синтезуванні більш важких елементів. Нобелівська премія, 1951 (спільно з Е. Макмілланом).

СІВА́ЛКА — машина для рівномірного висівання насіння сільськогосподарських і лісових культур, а також мінеральних добрив з загортанням їх у грунт на необхідну глибину. За способом сівби С. поділяють на рядкові, вузькорядні, гніздові, пунктирні (точного висіву) і розкидні (для висівання трав і добрив); за призначенням — на зернові, у т. ч. комбіновані зернотукові з одночасним висівом насіння основної культури, мінеральних добрив і підсівом насіння трав; С. для сівби просапних культур (*бурякова сівалка, кукурудзяна сівалка, овочева сівалка*); С. спеціального призначення — лісові (див. *Лісові машини*), парникові (див. *Парникова сівалка*) тощо. За способом агрегатування з тракторами С. поділяють на причіпні

Я. Сібеліус.

Сифонофори.
А. Схема будови колонії:
1 — плавальний міхур (пневматофор); *2* — плавальні дзвони (нектофори); *3* — статева особина (гонофор); *4* — годуюча особина (гастрозоїд); *5* — щупальця; *6* — покривна пластинка; *7* — видільна особина з щупальцем; *8* — стовбур.
Б. Португальський кораблик (Physalia).

Сич хатній.

В. М. Сівач.

і навісні; за типом висівних апаратів — на С. з котушковим висівним апаратом і С. з дисковим висівним апаратом; за типом сошників — на дискові і анкерні. Всі зернові С. за процесом роботи і будовою подібні. Базовою конструкцією є С. зерно-тукова універсальна СЗ-3,6 (мал.) і її 9 модифікацій. Вона найпоширеніша в СРСР, у т. ч. на Україні. Призначена для сівби зернових, льону, трав, рису та ін. культур. СЗ-3,6 — це 24-рядна С. з шириною захвату 3,6 м. Гідрофікована, підняття і опускання дискових сошників здійснюють за допомогою виносних гідроциліндрів, що ними керують з кабіни тракториста; має автоматичний сигнальний пристрій і автоматичний контроль за висівом насіння та роботою сошників. Продуктивність до 5 га/г. В р-нах, де землі піддаються вітровій *ерозії ґрунту*, для сівби зернових культур широко застосовують комбіновані сівалки-культиватори рядкові СЗС-2,1 (мал.), призначені для роботи на ґрунтах, оброблених безполицевими знаряддями. Цими С. можна також висівати насіння навіть на незлущеній стерні, бо вони одночасно з сівбою розпушують ґрунт, підрізають бур'яни, вносять в рядки мінеральні добрива і прикочують засіяні рядки. Застосовують також і плуг-С., лущильник-С. і ін. нові сівалки, що забезпечують мінімальний *обробіток ґрунту*.

С. О. Карпенко.

СІВАПІТЕ́К (від назви місця знахідки — Сівалікських гір у Гімалаях і грец. *πίθηκος* — мавпа) — рід викопних *людиноподібних мавп*; відомо кілька видів з міоцен. відкладів Пд. Азії і Сх. Африки. Рештки С. представлені гол. чин. щелепами і зубами. Нижня щелепа масивна і висока. Зуби мають риси подібності як із зубами людиноподібних мавп (напр., дуже масивне конічне верхнє ікло), так і людей (кутні зуби широкі, передкутні — двогорбикові, відносно невеликі). Як і *дріопітеки*, С. вважаються предковими формами сучас. людиноподібних мавп, зокрема *орангутанів*.

В. Д. Дяченко.

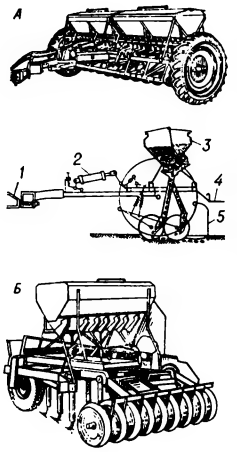

Сівалка.
А. Універсальна зерно-тукова сівалка СЗ-3,6. Загальний вигляд і технологічна схема:
1 — причіпна скоба;
2 — гідроциліндр;
3 — зерно-туковий ящик;
4 — підніжна дошка;
5 — пружинний загортач.
Б. Сівалка-культиватор СЗС-2,1.

СІВА́С — місто в центр. частині Туреччини, адм. ц. ілу Сівас. Залізнична станція, вузол автошляхів. 170,5 тис. ж. (1978). Маш.-буд. (у т. ч. вагонобуд. і паровозорем. з-ди), металообр., цем., деревообр., текст. і харчова пром-сть. Кустарні промисли, зокрема килимарство. Торг. центр с.-г. району.

СІ́ВАЧ Валерій Миколайович (н. 27.I 1929, м. Свердловськ) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1983). Після закінчення 1952 Ленінгр. театр. ін-ту працював у Свердл. драм. театрі. З 1965—в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Глумов («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Рощин («Ходіння по муках» О. Толстого), художник Федір («Далекі вікна» Собка), дон Карлос («Дон Карлос» Шіллера).

СІВБА́ — розподіл насіння по площі і загортання його в ґрунт на задану глибину. С.— одна з важливих с.-г. робіт, від якості та своєчасності проведення якої значною мірою залежить рівень урожаю. Розрізняють 2 осн. способи С.— розкидний — найпростіший, насіння розкидають по поверхні ґрунту і загортають бороною, при цьому сходи з'являються неодночасно і недружно внаслідок нерівномірного загортання насіння в ґрунт, що приводить до зниження врожаю; рядковий — осн. спосіб С. Він буває суцільний рядковий (див. *Рядкова сівба*), вузькорядний (з міжряддями 75 мм), а також перехресний (див. *Перехресна сівба*), широкорядний (з міжряддям 450 мм і більше), стрічковий (див. *Стрічкова сівба*), пунктирний (див. *Пунктирна сівба*) та ін. За строками проведення розрізняють: весняну С. ярих культур; літню С. багаторічних трав по парах та ін. культур для одержання другого врожаю в один рік (див. *Післяукісні посіви, Післяжнивні посіви, Повторні посіви*); осінню С. озимих культур (пшениці, жита, ріпака). Найпоширеніша на Україні осіння С. Осн. агротех. вимоги до С.: дотримання оптимальних її строків, встановлених норм висіву насіння, прямолінійність рядків, рівномірне загортання насіння у зволожений шар ґрунту.

Літ.: Бугай С. М., Рослинництво. К., 1978; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980.

Див. також *літ.* до ст. *Агротехніка*.

Н. А. Федорова.

СІ́ВЕРС Рудольф Фердінандович [11 (23).XI 1892, Петербург — 8.XII 1918, Москва] — рад. військ. діяч, герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У революц. русі з 1914. Після Лютневої революції 1917 — редактор більшовицької газ. «*Окопная правда*». Під час *липневих днів 1917* заарештований. Визволений під час Жовтневого збройного повстання в Петрограді. На чолі загонів червоногвардійців і матросів брав участь у придушенні *Керенського — Краснова заколоту 1917*, в листопаді 1917 — лютому 1918 — у розгромі *каледінщини* в Донбасі і на Дону, в березні — квітні 1918 на чолі 5-ї Укр. рад. армії — в боях проти австро-нім. окупантів, улітку 1918, командуючи 1-ю Особливою укр. бригадою,— проти білокозачих військ Краснова. 15.X 1918 в бою був тяжко поранений. Похований 1919 на *Марсовому полі* в Петрограді.

СІ́ВЕРСЬК — місто Артемівського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Бахмутці (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Засн. 1913 під назвою Яма у зв'язку з будівництвом доломітного заводу. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1961 С.— місто. З 1973 має сучас. назву. У місті — доломітовий комбінат, цегельний цех Деконського комбінату буд. матеріалів, пром. комбінат, виробниче відділення Артемівської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Палац культури, клуб, кінотеатр, Палац спорту, 9 б-к. Музей В. М Сосюри (у с. Чорногорівці, тепер у складі С., пройшли дитячі роки поета).

СІ́ВЕРСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Новгород-Сіверське князівство — одне з удільних князівств *Чернігово-Сіверської землі* з центром у м. Новгороді-Сіверському. Виникло 1096. Спочатку займало територію по р. Снові й серед. течії Десни, з серед. 30-х років 12 ст.— по р. Сейму. До складу С. к. в окремі роки входила територія *в'ятичів*. У 40—50-х рр. 12 ст. С. к. відокремилося від Чернігівської землі. С. к. вело постійну боротьбу проти кочових племен, яскравий епізод якої — похід кн. *Ігоря Святославича* 1185 — описано в «*Слові о полку Ігоревім*». У 1238 тер. С. к. увійшла до складу Брянського князівства, в 2-й пол. 14 ст. її захопило *Велике князівство Литовське*; 1503 ця територія відійшла до Рос. д-ви. Після тимчасового перебування в складі Польщі (1618—48) була за *Андрусівським перемир'ям 1667* остаточно закріплена за Росією.

СІ́ВЕРСЬКИЙ ДОНЕ́ЦЬ — права найбільша притока *Дону* (бас. Азовського м.). Довж. 1053 км, площа бас. 98,9 тис. км². Бере початок на Середньоросійській височині в межах Бєлг. обл. РРФСР. Далі тече тер. Харків., Донец. і Ворошиловгр. областей УРСР та Ростов. обл. РРФСР і впадає в Дон двома рукавами. У серед. течії ширина С. Д. становить 60—110 м, пересічні глиб. 1,5—2,2 м, на плесах — до 4 м, на перекатах — менше 1 м. У заплаві багато стариць, озер, боліт. У нижній течії русло ріки розширюється до 200—250 м. Гол. притоки: Оскіл, Красна, Айдар, Деркул, Калитва (ліві); Уди, Можа, Казенний Торець, Луганка, Велика Кам'янка, Кундрюча (праві). Живлення С. Д. переважно снігове (до 65%) та грунтове (33%). Замерзає у грудні—січні, скресає у березні. Пересічна витрата води у гирлі 160 м³/с. Річний стік понад 5 км³. С. Д.— важливе джерело водопостачання м. Харкова та зрошування с.-г. угідь. У бас. С. Д. споруджено *Печенізьке водосховище*, *Червоноосківське водосховище* та ін. Для водопостачання Донбасу та формування стоку Дону велике значення має *Сіверський Донець — Донбас канал*, який значно збільшив свою водопропускну здатність після введення в дію першої черги *Дніпро — Донбас каналу*, з'єднаного з С. Д. Ріка судно-

Ріка Сіверський Донець.

плавна від гирла до м. Донецька Ростов. обл. (тут споруджено шлюзи); у гирлі — порт Усть-Донецький. На С. Д. розташовані міста Бєлгород, Чугуїв, Готвальд, Ізюм, Лисичанськ, Кам'янськ-Шахтинський, Біла Калитва. С. Д. та його береги мають велике рекреаційне значення.

На С. Д. з 1981 діє перша в країні автоматизована система управління водоохоронним комплексом (на ділянці Слов'янськ — Світличне). Інформація про фіз., хім. і гідрологічні характеристики ріки дає можливість оцінювати, прогнозувати і поліпшувати властивості води Сіверського Дінця.

В. П. Замковий.

СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕ́ЦЬ — ДОНБА́С КАНА́Л — канал у Донец. обл. УРСР. Траса каналу проходить по заплавах річок Сіверського Дінця і Казенного Торця та вододілах річок Казенного Торця, Бахмутки, Кривого Торця. Воду для каналу забирають з Сіверського Дінця (в районі смт Райгородок). Буд-во каналу здійснювалося в дві черги протягом 1954—58. Довж. С. Д.— Д. к. 131,6 км, у т. ч. 101,4 км у відкритому грунті, з них 17,5 км облицьовано залізобетоном. Висота підйому води з Сіверського Дінця до м. Донецька становить 248 м, пропускна спроможність — 25 м³/с. Після буд-ва першої черги *Дніпро — Донбас каналу* пропускна спроможність С. Д. — Д. к. збільшилась до 43 м³/с. До гідротех. комплексу С. Д.— Д. к. входять водозабірний гідровузол на Сіверському Дінці, магістральні трубопроводи протяжністю понад 200 км, 4 насосні й 7 фільтрувальних станцій, 13 регулювальних споруд тощо. З побудовою каналу значною мірою розв'язано проблему водопостачання Донбасу тех. і питною водою.

СІВЕРЯ́НИ — одне із східнослов'янських племен (союзів племен). У кін. 1-го тис. н. е. жили по Десні, Сейму, Сулі. Осн. заняттями були орне землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, різні ремесла. У 8 — на поч. 9 ст. С. платили данину *хозарам*. У кін. 9 ст. разом з *полянами* ввійшли до складу *Київської Русі*. Востаннє С. згадуються в літописі під 1024. Від С. походить назва *Сіверського князівства*. Осн. містами С. були Чернігів, Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський. Виявлено залишки численних поселень С. 8—10 ст. (див. *Роменські городища*) і кургани з трупоспаленнями, а також знайдено багаті скарби кін. 1-го тис. н. е., залишені сіверянами.

СІВОЗМІ́НА — науково обґрунтоване чергування сільськогосподарських культур і пару на території (в полях і по роках), яке супроводиться відповідною системою *обробітку грунту* і *системою удобрення* та забезпечує стабільне підвищення *родючості грунту*, зростання врожайності с.-г. культур; важлива частина *системи землеробства*. Економічною основою С. є виробництво (відповідно до плану перспективного розвитку та напряму спеціалізації г-ва) найбільшої кількості продукції високої якості з кожного гектара землі при найменших затратах праці і коштів, найраціональнішому використанні землі, робочої сили і засобів виробництва. Агротехнічні основи С. характеризуються взаємодією всього комплексу факторів, які зумовлюють високу ефективність застосування правильного набору і чергування с.-г. культур у С. До цього комплексу Д. М. *Прянишников* відносив гол. елементи наукових основ С. (хім. основи, як-от: вплив С. на умови живлення рослин. фізичні — на структуру, фіз. властивості, водний режим грунту і його стійкість проти ерозії; біологічні —біол. взаємовідношення різних рослин між собою і мікроорганізмами грунту; вплив С. на зменшення бур'янів, шкідників і хвороб с.-г. рослин), а також економічні основи С.

Повний цикл чергування с.-г. культур у полях С. наз. ротацією С.; перелік груп культур і парів за порядком їх чергування наз. схемою С. Рац. поєднання в г-ві кількох С. складає систему С. За основу класифікації сівозмін здебільшого беруть дві ознаки — типи і види С. Під типом С. розуміють групи С. різного виробничого призначення, які визначаються осн. видом виробництва с.-г. продукції (напр., зернові, технічні, кормові культури тощо). Вид С. визначається співвідношенням культур, неоднакових за біологією, технологією вирощування, впливом на родючість грунту, і чистих парів у С. Розрізняють три типи С.: польові, кормові, спеціальні. У польових С. вирощують переважно зернові і технічні культури, на Україні, крім того,— і кормові культури. Кормові С. запроваджують для виробництва зелених кормів, силосу, коренеплодів, а також сіна; певні площі в цих С. займають і зернові, технічні, овочеві та ін. культури. Залежно від розташування кормові С. бувають прифермські і лукопасовищні. До кормових С. за набором культур близькі грунтозахисні сівозміни. Спеціальні С. створюють для вирощування культур, які потребують спеціальної агротехніки або з якихось причин їх недоцільно вирощувати в загальних польових С. (потребують більш родючих грунтів, понижених елементів рельєфу тощо). За призначенням серед спец. С. виділяють овочеві, рисові, баштанні, конопляні, С. з ефіроолійними і лікарськими рослинами та ін. В кожному з цих типів можуть бути різні види С. В СРСР виділяють такі види: зерново-парові С. (кілька полів зайнято зерновими культурами і одне перебуває під чистим паром), запроваджують у посушливих р-нах Пн. Казахстану і в степу Сибіру; зерново-паро-просапні С. (крім 50—70% зернових і пару, не менше одного поля зайнято просапними культурами); зерново-просапні С. (уся площа зайнята зерновими, просапними і парозаймаючими культурами, без чистих парів), застосовують в менш посушливих районах Степу України, на Пн. Кавказі; зерново-трав'яні С. (вирощують зернові, багаторічні трави, льон), впроваджують переважно в Нечорноземній зоні та в р-нах поширення вітрової і водної *ерозії грунту*; трав'яно-просапні С. (вирощують тільки багаторічні трави — 2 і більше полів — та просапні), раціональні у р-нах зрошення і на осушених торфовищах як кормові С.; зерново-трав'яно-просапні (плодозмінні) С. (вирощують зернові, просапні, бобові культури, де зернові займають не більше половини всієї площі; це дає можливість здійснювати принцип плодозміни, тобто такий порядок чергування культур, коли висівають одну після іншої культури, різні за технологією вирощування і впливом на родючість грунту); плодозмінні С. застосовують в Нечорноземній зоні, в лісостепових р-нах Європ. частини СРСР і на зрошуваних землях; просапні С. (в них просапні культури займають всю або більшу частину ріллі), поширені в зволожених районах Пн. Кавказу і на зрошуваних землях. Просапними С. можуть бути також прифермські і спец. С. (овочеві, овочево-кормові та ін.). Сидеральні С. — поля займають сидератами (на Україні — люпин) — культурами, зелену масу яких заорюють на *зелене добриво*. Запроваджують насамперед на піщаних грунтах у районах достатнього зволоження або на зрошуваних землях. Травопільні С. (на їх полях багаторічні трави займають половину і більше площі; висівають також і зернові, однорічні трави, технічні культури), ефективні в зволожених гірських р-нах Карпат і в ін. районах України для захисту земель від ерозії грунту, а також на природних кормових угіддях і осушених заболочених землях у поліських та лісостепових р-нах республ-

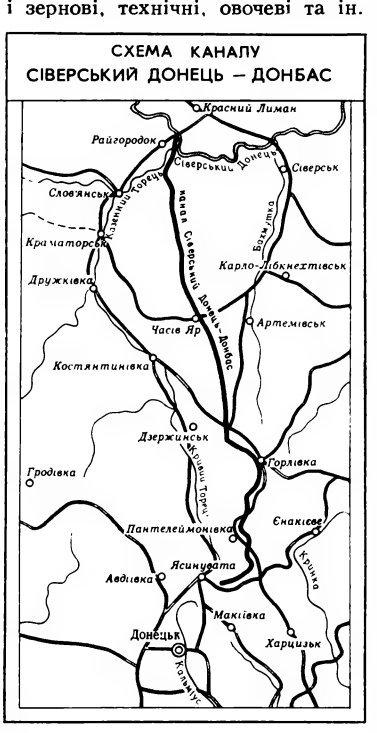

Сідач коноплевий. Верхня і нижня частини рослини.

І. М. Сікало.

А. Сікеліанос.

Сізіф. Вазопис. Близько 420 до н. е. Музей античного уживткового мистецтва. Мюнхен.

ліки. Сівозміни можуть мати різну кількість полів. В СРСР, у т. ч. на Україні, поширені 7—8—9—10—11-пільні С., які дають змогу вносити зміни в структуру *посівних площ*, якщо в цьому виникає необхідність. В спеціалізованих г-вах з невеликим набором с.-г. культур запроваджують С. з менш тривалою ротацією, що дає змогу збільшити розміри полів і підвищити ефективність використання засобів механізації. В г-вах проектують С. одночасно з складанням організаційно-госп. плану. Ці роботи провадяться республіканськими проектними землевпорядними ін-тами за участю спеціалістів колгоспів і радгоспів. На сучасному етапі розвитку с. г. проектування, введення і освоєння С. мають бути підпорядковані вимогам розвитку агропромислового комплексу, основним завданням якого є реалізація *Продовольчої програми СРСР*, надійне забезпечення країни продовольством і с.-г. сировиною.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Воробьев С. А. Севообороты интенсивного земледелия. М., 1979; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980; Рекомендации по внедрению интенсивных севооборотов с учетом специализации сельскохозяйственного производства Украинской ССР. К., 1981. Див. також *літ.* до ст. *Агротехніка*.

С. С. Рубін.

СІГА Наоя (20.II 1883, Ісіномакі, префектура Міягі — 21.X 1971, Токіо) — япон. письменник, член Академії мистецтв. У 1910—23 був одним із видавців журн. «Сіракаба» («Біла береза»), що відіграв важливу роль у розвитку япон. л-ри. В журналі опублікував і ряд своїх оповідань («Бритва», 1910; «Злочин Хана», 1913, та ін.). В найвідоміших романах «Оцу Дзюнкіті» (1912), «Примирення» (1917), «Шлях у нічній пітьмі» (1921—22) відтворив тяжке життя знедолених у бурж. суспільстві. Під час 2-ї світової війни відійшов від літ. діяльності. Після війни видав кілька збірок новел. Автор оповідань «Блідий місяць» (1946), «Іпомея» (1954).

Тв.: Рос. перекл.— Серая луна. В кн.: Восточная новелла. М., 1963; [Оповідання]. В кн.: И была любовь, и была ненависть. М., 1975.
Літ.: Алексеев В. П. Сига Наоя. Библиографический указатель. М., 1980.

Б. П. Яценко.

СІГБАН (Зігбан; Siegbahn) Манне Карл Георг (3.XII 1886, Еребру — 24.IX 1978, Стокгольм) — швед. фізик-експериментатор, член Швед. королівської АН (з 1922), член Лондон. королівського т-ва (з 1933), іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив (1911) ун-т в Лунді, де й працював (з 1920 — професор); 1924—37 — професор ун-ту в Упсалі, 1937—64 — директор Нобелівського ін-ту фізики (Стокгольм). Осн. праці — з спектроскопії рентгенівського проміння, ядерної фізики і ядерної спектроскопії, одним із засновників якої він є. Вперше виявив дисперсію рентгенівського проміння і виконав її вимірювання, виготовив дифракційну гратку шир. 1800 поділок на 1 мм, за допомогою якої провів вимірювання довжин хвиль м'якого рентгенівського проміння. Вивчив рентгенівські спектри практично всіх хім. елементів, виявив значну кількість нових спектральних ліній. Нобелівська премія, 1924.

СІГЕР БРАБА́НТСЬКИЙ [(Siger de Brabant), бл. 1235 — бл. 1282, Орвієто] — середньовічний філософ, один із засновників зх.-європ. *аверроїзму* (розвивав його матеріалістичні та атеїстичні тенденції). Визнаючи існування бога як першопричини світу, С. Б. заперечував творення світу «з нічого» і вважав його «співвічним» богові. Бог, на думку С. Б., підлягає закономірностям, ним же встановленим (див. *Деїзм*). С. Б. стверджував вічність матеріальної природи і смертність індивідуальної душі. Відстоював учення про *двоїсту істину*. Етичне вчення С. Б., що стверджувало можливість досягнення щастя в земному житті, було спрямоване проти *містицизму* й реліг. віри в потойбічний світ. Погляди С. Б. були засуджені *Ватіканом*, його передали *інквізиції*, де він і загинув. Вчення С. Б. вплинуло на філософію *Данте*, *Помпонації*, *Піко делла Мірандоли* та ін.

СІГЕТІ (Szigeti) Йожеф (Жозеф; 5.IX 1892, Будапешт — 20.II 1973, Люцерн, Швейцарія) — угор. скрипаль. У 1905 закінчив Будапештську муз. академію. З 1906 понад 50 років концертував у країнах всіх континентів (зокрема, 13 разів в СРСР, 1924—37; 1937 виступав у Києві). С.— видатний інтерпретатор класичної музики (Й. С. Бах, В. А. Моцарт, Л. Бетховен) та творчості композиторів новітнього часу (Б. Барток, М. Равель, С. Прокоф'єв, І. Стравінський). С. здійснив транскрипції багатьох муз. творів для скрипки. Автор ряду книг і статей з музики.

Тв.: Рос. перекл.— Воспоминания. Заметки скрипача. М., 1969.

СІГЛІГЕТІ (Szigligeti) Еде (справж. ім'я та прізв.— Йожеф Сатмарі; 8.III 1814, м. Надьварад, тепер м. Орадя, СРР — 19.I 1878, Будапешт) — угор. драматург і театр. діяч. Його трагедії, драми й комедії на істор. і сучасну йому теми становили основу репертуару нац. театру, що відігравав важливу роль трибуни передової громадсько-політ. думки напередодні революції 1848—49 в Угорщині. В перших творах (істор. драма «Ференц Ракоці II у полоні», 1848, та ін.) виступив як романтик, але вже і в них наявні сильні елементи реалізму. Гострі актуальні проблеми угорського життя звучать у соціально-викривальних драмах «Солдат-утікач» (1843), «Два пістолети» (1844), «Табунщик» (1847). Серед найвідоміших п'єс С.— «Ліліомфі» (1849), «Багато честі, та нема чого їсти» (1858), «Знайда» (1863), «Спадкоємець трону» (1868), «Страйк» (1871; один з перших в Угорщині творів про робітників). Перекладав твори зарубіжної драматургії. Автор досліджень з історії і теорії угор. театру.

К. О. Шахова.

СІГУРДССОН (Sigurðsson) Йоун (17.VI 1811, м. Пафсейрі, Зх. Ісландія — 7.XII 1879, Копенгаген; похований у Рейк'явіку) — ісландський політ. діяч і буржуазний історик, один з лідерів нац.-визвольного руху Ісландії. В 1833—35 навчався в Копенгагенському ун-ті. З 1845 — член альтингу (парламенту), з 1851 — його голова. В 1835—55 вів боротьбу за надання Ісландії обласної автономії (1848 висунув тезу про юрид. право Ісландії на повну держ. незалежність з відокремленням від Данії). С.— автор ісландської конституції (1874). Опублікував багато документів з давньої історії Ісландії.

СІД КАМПЕАДО́Р (Cid Campeador, від араб. cīgi — мій господар та ісп. campeador — войовник; справж. ім'я — Родріго Діас де Бівар; н. між 1026 і 1043, Бівар, поблизу м. Бургоса — липень 1099, Валенсія) — ісп. лицар, який прославився подвигами під час *Реконкісти*. Здобув перемогу над *Альморавідами*, оволодівши 1094 Валенсією (правив нею до кінця життя). Оспіваний у нар. епосі («Пісня про мого Сіда», 1140). Образ С. покладено в основу трагедії П. *Корнеля* «Сід» (1636).

СІ́ДА, сида (Sida) — рід трав'янистих і півкущових рослин родини мальвових. Понад 150 видів (за ін. джерелами, до 300), пошир. у субтропіч. і тропіч. зонах земної кулі; в СРСР (зх. райони Закавказзя) трапляється лише один дикоростучий вид — С. колюча (S. spinosa). У світовому землеробстві 11 видів С. вирощуються на волокно. Найпоширеніші С. гостра (S. acuta), С. гермафродитна (S. hermaphrodita), що за якістю волокна рівноцінна канатнику, та ін. Вирощування С. як волокнистої рослини поширене в пд.-сх. частині Пн. Америки. У Мексиці С. гостру вирощують як замінник *джуту*.

СІДА́Ч (Eupatorium) — рід багаторічних рослин родини *складноцвітих*. Листки трійчасті або цілісні, супротивні. Квітки двостатеві в дрібних чисченних кошиках, зібраних у щитковидні волоті. Плід — сім'янка. 600 (за ін. джерелами, 1200) видів, пошир. переважно в Америці. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: С. коноплевий (E. cannabinum) вис. до 175 см. Росте по вологих лісах, чагарниках, берегах річок. Містить глікозид еупаторин, який надає рослині гіркого смаку. З стебел і листків цього виду одержують синю фарбу. Іл. с. 183.

СІДЗУО́КА — місто в Японії, адм. ц. префектури Сідзуока. Розташована в центр. частині о. Хонсю. Аванпорт С.— Сімідзу. Залізнична станція, вузол автошляхів, 451,9 тис. ж. (1976). Значний центр чайної пром-сті. Маш.-буд. (текст., авіац., електромашинобудування), металург. (спец. сплави), хім., деревообр., паперові, текст. і харчосмакові підприємства. Кустарне виготовлення лакованих та бамбукових виробів на експорт. Університет.

СІДЛОВИ́НА — знижена ділянка гребеня гірського хребта або височини. Утворюється внаслідок тектонічних та ерозійно-денудаційних (див. *Ерозія* в геології, *Денудація*) процесів. Часто С. використовують як перевали.

СІДЛЯ́Р Сенько (Сенько Каленикович; р. н. невід.— 1580, Львів)— укр. освітній діяч. Працював як ремісник-сідляр у львівському передмісті Підзамче. Брав участь у полеміці з католицькими богословами, написав послання до А. М. *Курбського*. Надав І. *Федорову* велику допомогу в налагодженні друкарства у Львові.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

Я. Д. Ісаєвич.

СІ́ДНЕЙ, Сідні — місто на Пд. Сх. Австралії, адм. ц. штату Новий Пд. Уельс. Розташований на обох берегах зат. Порт-Джексон.

Сідней. Панорама частини міста.

Значний мор. порт, вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт (поблизу С.). 3,3 млн. ж. (1981, з передмістями). Найбільший пром. і торг.-фінанс. центр країни. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (у т. ч. трансп., електротех., виробн. електронного устаткування, лічильно-обчислювальних машин, інструментів, холодильників, автомобілів), чорна і кольорова металургія. Хім., гумові, текст., поліграф., швейні, шкіряно-взут., деревообробні, харч. (м'ясоконсервні, борошномельні) підприємства. Сіднейський ун-т (засн. 1850), Нац. ін-т драм. мистецтва при ун-ті, Нац. школа прикладного мистецтва, Держ. консерваторія Нового Пд. Уельсу. Численні наук. т-ва й асоціації (у т. ч. Австрал. ін-т політ. наук, Королівське істор. т-во, Геол. т-во Австралії). Б-ки: ун-ту, Публічна, Нового Пд. Уельсу та ін. Музеї: Австрал., геол., прикладних мистецтв і наук тощо. Обсерваторія. Сіднейська опера, Австрал. опера. Консерваторія. В центрі С.— еклектичні споруди 19 ст.: монетний двір (1811), госпіталь (1811), церква Сент-Джеймс (1819, арх. Ф. Х. Грінуей), собор Сент-Мері (1868—1905, арх. У. У. Уорделл). Серед сучас. споруд — численні будівлі Г. Зайдлера (переважно 60-і рр. 20 ст.). В С. багато садів і парків, найвідоміші — бот. сад, зоопарк, нац. парк. На околицях — багато мор. курортів.

СІДНИ́ЧНИЙ НЕРВ — найбільший нерв у тілі хребетних тварин і людини. Виходить у вигляді довгої гілки крижового сплетення з малого *таза* через підгрушовидний отвір, проходить каудально (див. *Каудальний*) між м'язами задньої частини стегна і іннервує їх. С. н. поділяється на загальний малогомілковий і великогомілковий нерви. Про захворювання С. н. див. *Ішіас*. Див. також *Сплетення нервові*.

СІЕ́ТЛ — місто на Пн. Зх. США, в штаті Вашінгтон. Значний мор. порт на березі зат. П'юджет-Саунд, вузол з-ць і автошляхів. Через С. проходять осн. трансп. сполучення з Аляскою. 491 тис. ж. (1976). Провідна галузь г-ва — авіаракетна (з-ди компанії «Боїнг»). Суднобуд., сталеплавильна, автоскладальна, металообр., деревообр., целюлозно-паперова, поліграф., харч. (зокрема, консервна) пром-сть. Риболовна база. Ун-т. С. засн. 1851.

СІЄНІ́Т [від грец. Συήνη — Сієна (місто в Старод. Єгипті, нині Асуан)] — глибинна магматична гірська порода. Складається гол. чин. з лужних *польових шпатів, плагіоклазів, кварцу* і кольорових мінералів (титаномагнетиту, *авгіту, біотиту, рогової обманки*). В Рад. Союзі С. є в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі), в Казахстані, Серед. Азії, на Україні (в Приазов'ї). Використовують як буд. матеріал. Іноді з С. пов'язані родовища *нефеліну*.

СІЄ́НСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — італ. школа живопису доби *Відродження*. Склалася в м. Сієні, розквіту досягла в 13— 1-й пол. 14 ст. Для С. ш. ж. характерні витонченість худож. манери і емоційність образів (Дуччо ді Буонінсенья, Сімоне Мартіні). Твори окремих майстрів позначені реалістичними пошуками (брати Амброджо й П'єтро Лоренцетті). У 2-й пол. 14 ст. і особливо в 15 ст. художники С. ш. ж. намагалися подолати готичні традиції (Доменіко ді Бартоло, Маттео ді Джованні та ін.), однак основною рисою С. ш. ж. залишався декоративізм колориту і композиції (Сассетта, Джованні ді Паоло). В 16 ст. С. ш. ж. втратила своє значення.

СІЗІ́Ф (Сісіф; Σίσυφος) — у грец. міфології син *Еола*, будівник і цар Коринфу. За багатьма міфами, уславився своєю хитрістю. Найпоширенішим є міф про те, як С. одурив смерть і закував її в кайдани. Через це кілька років люди не вмирали. Тільки *Арес* визволив смерть, яка забрала з собою й С. На тому світі боги тяжко покарали С.: він мусив викочувати на круту гору величезний камінь, який, ледь досягши вершини, скочувався вниз,— і так без кінця. Звідси вирази «сізіфова праця», «сізіфів камінь» — важка, марна, нескінченна праця.

СІ́КАЛО Іван Михайлович (6.VI 1909, Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 24.III 1975, Вінниця) — український радянський актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). В 1935 закінчив драм. студію в Донецьку. В 1935—48 працював у різних театрах України, 1948—75 — у Вінн. укр. музично-драм. театрі ім. М. Садовського. Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Самопал («Веселка» Зарудного), Павлин («Єгор Буличов та інші» М. Горького). Вистави: «Марина» М. Зарудного, «Маріне» М. Бараташвілі) та ін.

Л. І. Барабан.

СІКЕ́ЙРОС (Siqueiros) Хосе Давід (Альфаро Сікейрос; 29.XII 1898, Чіуауа — 6.I 1974, Куернавака) — мексиканський живописець і графік, один із засновників мекс. школи монументального живопису, громадський діяч, почесний член АМ СРСР (з 1967). Член Компартії Мексіки з 1922. В 1911 навчався в АМ, 1913 — у школі Санта-Аніта у Мехіко. З 1911 брав участь у революц. русі. В 1919—22 працював у Франції та Іспанії; 1921 видав у Барселоні «Маніфест революційного мистецтва». Засновник (1922) і ген. секретар (1923—25) «Революційного синдикату працівників техніки й мистецтва». З 1924 — один з керівників Мекс. комуністичної партії, гол. редактор газ. «Ель мундо». У 1930 С. було заарештовано, 1931 заслано до Таски. В 1932—34 та 1935—36 працював у США, 1937—39 — офіцер Респ. армії в Іспанії. У 1960—64 за політ. діяльність був ув'язнений. Перші твори С. виконані в традиціях старод. культури Мексіки (розписи в Нац. підготовчій школі, 1922—23; «Пролетарська мати», 1929—30; «Триптих» в Лос-Анджелесі, 1932, тощо). Емоційністю та соціальною загостреністю позначені картини «Дівчинка-мати», «Вибух у місті» (обидві — 1935), «Риданя» (1939), розписи клубу профспілки електриків, «Портрет буржуазії» (1939), фреска «Демократія в Новому світі» (Палац красних мистецтв, 1945 та 1950—51), розписи в госпіталі Ла Раса (1952—55) та в Нац. історичному музеї (1959—60); монументально-декоративна споруда «Поліфорум» (1971), всі — у Мехіко. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Мексіка*, т. 6, с. 448—449.

Літ.: Давид Сикейрос. [Альбом]. Л., 1969; Семенов О. С. Давид Альфаро Сикейрос. М., 1980.

Д. А. Сікейрос.

Д. А. Сікейрос. «Страйк шахтарів». 1952—54. Фрагмент розпису у госпіталі Ла Раса. Мехіко.

СІКЕЛІАНО́С (Σικελιανός) Ангелос (15.III 1884, о. Левкада — 19.VI 1951, Афіни) — грец. поет. Ранні збірки — «Ясновидець» (1909), «Пролог до життя» (1915—18) та ін. Поезії С. 20—30-х рр. притаманні ліризм, закоханість в античні ідеали, радісне сприйняття світу. В останні роки перед 2-ю світовою війною творчість С. набуває трагічного забарвлення. Під час війни, коли країна була окупована, став на бік Руху Опору, брав участь у нелегальних організаціях. Оспівував мужність народу в боротьбі проти фашизму (вірші «Фронтовики», «Опір» та ін.). Вірші 40-х рр. належать до найкращих зразків грец. демократичної поезії. Відомі і його драми «Дедал на Кріті» (1943), «Сібілла» (1945), «Христос у Римі» (1946), «Смерть Дігеніса» (1947).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Западноевропейская поэзия XX века. М., 1977.

Т. М. Чернишова.

СІККІ́М — штат (з 1975) на Пн. Сх. Індії, у Сх. Гімалаях. Розташований на кордоні з Непалом, Китаєм і Бутаном. Площа 7,3 тис. км². Нас. 0,2 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. Гангток. Схили гір до вис. 900 м вкриті заболоченими вологими тропічними лісами (те-

Д. А. Сікейрос. Солдат революції. 1957. Приватна збірка. Мехіко.

раї), до вис. 3500—4000 м — листопадними і хвойними лісами, вище — альп. луки. Основа економіки — с. г. На терасованих схилах і в долинах річок вирощують рис, кукурудзу, просо, батат, сою, прянощі тощо. На гірських пасовищах розводять яків і овець. У лісах — заготівлі цінних порід деревини та збирання кардамону. Видобування та переробка поліметалевих руд, обробка дорогоцінного каміння. Кустарні промисли (різьблення на дереві, роботи по сріблу, килимарство, ткацтво, виготовлення предметів домашнього вжитку тощо). Невеликі харч. підприємства. Через С. проходить найдоступніший гірський шлях між Тібетом (Китай) та Індією. Туризм.

СІКО́КУ — найменший з чотирьох великих *Японських островів*. Пл. 17,8 тис. км² (з прилеглими невеликими островами і скелями — 18,8 тис. км²). Нас. 3,9 млн. чол. (1970). Рельєф переважно гористий, заввишки до 1981 м (г. Ісідзуті). Поклади мідної руди. Клімат субтропічний, мусонний. Середня т-ра січня +5, +10° (у міжгірних улоговинах до —2°), липня +20, +28°. Часто бувають *тайфуни*. Річки порожисті, багатовсдні, з літньою повінню. На схилах гір — субтропічні вічнозелені й листопадні широколистяні ліси. Плантації рису, сади; рибальство. Найбільші міста — Мацуяма, Імабарі, Такамацу, Токусіма, Коті.

СІКО́РСЬКИЙ (Sikorski) Владислав (20.V 1881, Тушув-Народовий, поблизу м. Сандомира — 4.VII 1943) — польс. політ. і військ. діяч, генерал. За фахом інженер. У 1922—23 — прем'єр-міністр, 1924—25 — військ. міністр. Після військ. перевороту Ю. *Пілсудського* — у відставці (з 1928), жив у Франції. В 1939—45 — прем'єр-міністр польс. емігрантського уряду (з червня 1940 — в Лондоні), військ. міністр і верховний головнокомандуючий польс. збройними силами. 30.VII 1941 підписав договір з СРСР про відновлення дипломатичних відносин. Проте уряд С. проводив і далі щодо Рад. країни ворожу політику, зокрема не визнавав возз'єднання зх.-укр. і зх.-білорус. земель з Рад. Союзом. Загинув під час авіац. катастрофи побл. Гібралтару.

СІКО́РСЬКИЙ Іван Олексійович [26.V (7.VI) 1842, с. Антонів, тепер Сквирського р-ну Київ. обл. — 14.II 1919, Київ] — вітчизн. психіатр, психолог, педагог. Батько І. І. *Сікорського*. Після закінчення 1869 мед. ф-ту Київ. ун-ту був залишений при ньому для вдосконалення фаху. З 1873 працював у Петерб. клініці І. М. Балинського. З 1885 очолював кафедру психіатрії і нервових хвороб Київ. ун-ту. В 1896 редагував заснований ним у Києві журн. «Вопросы нервно-психологической медицины». Заснував у Києві Лікувально-пед. ін-т для аномальних дітей, очолював наук. т-во психіатрів та Київ. фребелівське т-во. Один із засновників *дитячої психології* і дитячої психопатології. У 1912 створив у Києві перший у світі Ін-т дитячої психології. Автор багатьох наук. праць з психіатрії, психології, неврології. Дотримувався правих політ. поглядів.

Тв.: Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены, кн. 1—5. К.—Х., 1899—1900; Начатки психологии. К., 1909; Психологические основы воспитания и обучения. К., 1909; Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении. К., 1912.

С. І. Білокінь, О. Т. Губко.

СІКО́РСЬКИЙ Ігор Іванович [13 (25).V 1889, Київ — 26.X 1972, Істон, шт. Коннектікут, США] — авіаконструктор, один з піонерів авіації. Син І. О. *Сікорського*. Під час навчання в Київ. політехнічному інституті спроектував і побудував (1908—12) кілька вертольотів, літаків- *біпланів*. Був членом *Київського товариства повітроплавання*. 29.XII 1911 на літаку власної конструкції С-6 встановив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три особи)— 111 км/год. Під керівництвом С. на Російсько-Балтійському з-ді побудовано перші в світі багатомоторні літаки «Руський витязь», «Ілля Муромець» та ін. В 1918 емігрував у Францію, а 1919 — в США, де займався конструкторською і підприємницькою діяльністю (з 1939 — в галузі вертольотобудування).

СІКСТИ́НСЬКА КАПЕ́ЛА — визначна пам'ятка італ. мистецтва та архітектури у Ватікані в Римі епохи *Відродження*.

С. к. збудовано 1473—81 арх. Дж. де Дольчі. Освячено 1483 папою Сікстом IV, за ім'ям якого названо капелу. У 1481—83 стіни капели було розписано фресками з зображенням біблійних сюжетів (роботи С. Боттічеллі, К. Росселлі, Д. Гірландайо, П. Перуджіно). В 1508—12 *Мікеланджело* прикрасив розписом стелю, люнети і розпалубки, 1536—41 розписав вівтарну стіну («Страшний суд»). Іл. див.також на окремому аркуші до ст. *Мікеланджело*, т. 6, с. 336—337.

Сікстинська капела у Ватікані в Римі. Інтер'єр.

СІ́ЛАРД (Сцілард; Szilard) Лео (11.II 1898, Будапешт — 30.V 1964, Ла-Джолла, Каліфорнія) — амер. фізик. Навчався в Будапештському технологічному ін-ті та Берлінському ун-ті (закінчив 1922). У 1925—32 працював у Берлін. ун-ті; 1933 виїхав до Англії. У 1939—42 — співробітник Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк), 1942—46 — Металург. лабораторії в Чікаго. З 1946 — професор Чікагського ун-ту. Осн. праці — з ядерної фізики, ядерної техніки і біофізики. В 1934 відкрив (спільно з Т. Чалмерсом) явище зруйнування *хімічного зв'язку* під дією нейтронів або гамма-квантів (явище Сіларда — Чалмерса). Брав участь у створенні першого атомного реактора (1942). Досліджував регуляцію клітинного метаболізму, явище утворення *антитіл*, процеси функціонування та старіння центр. нервової системи, мол. основи пам'яті у людини. С. виступав проти застосування атомної бомби і за повну заборону ядерних випробувань.

СІЛЕ́ЗІЯ — історична слов'ян. область у верхній і середній течії р. Одри (Одер). З 10 ст. входила до складу Польщі. В 12—13 ст. поділялася на ряд удільних князівств. У 14 ст. князівства С. підпали під владу *Люксембургів*. У 1526 С., крім трьох князівств, які в кін. 15 ст. возз'єдналися з Польщею, перейшла під владу *Габсбургів*. У ході війни 1740—48 за Австрійську спадщину більшу частину С. захопила *Пруссія*, меншу — Австрія. В 1793 та 1844 в С. відбулися *сілезькі повстання ткачів*. На тер. С. проводилася примусова германізація населення. З 1742 в складі Австрії залишилися лише пд. князівства С., територія яких після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшла до складу Чехословаччини. Після відновлення польс. д-ви (1918) трудящі С. боролися за возз'єднання з Польщею. В 1922 *Ліга націй* передала Польщі лише ¹/₃ Верхньої С. В 1938—39 вся С. потрапила під владу фашист. Німеччини. В 1945 С. була визволена Рад. Армією. За рішенням *Потсдамської конференції 1945* більша частина С. ввійшла до складу Польщі, менша — до Чехословаччини.

СІЛЕ́ЗЬКІ ПОВСТА́ННЯ ТКАЧІ́В. Повстання 1793 — стихійний виступ селян-ткачів, до якого приєдналися широкі сел. маси. Відбулося в березні — квітні в гірських округах Сілезії, що належала Пруссії. Повстання ткачів, викликане посиленням усіх видів феод. повинностей, охопило бл. 20 тис. чол. Було жорстоко придушене прусськими військами. Повстання 1844 — перший самостійний виступ робітників Німеччини. Відбулося 4—6.VI. Причиною повстання сілезьких ткачів, які зазнавали подвійної експлуатації — з боку підприємців і поміщиків, було різке зниження заробітної плати. Центром його

стали гірські поселення Петерсвальдау і Лангебілау. Хоч повстання мало стихійний характер, у ході його виявилися класова свідомість і організованість нім. пролетаріату. Повстання 1844 було придушене прусськими військами.

СІЛЬВА Катоарге Пабліс (н. 28.IV 1923, Вадва) — діяч комуністичного руху Шрі-Ланки. Був членом Соціалістичної партії Шрі-Ланки (ств. 1935). В 1955 вступив до КП Шрі-Ланки (КПШЛ). З 1960 — член Політбюро ЦК КПШЛ, з 1977 — секретар ЦК КПШЛ з орг. питань. У 1978—79 — заст. ген. секретаря ЦК КПШЛ. З липня 1979 — ген. секретар ЦК КПШЛ.

СІЛЬСЬКА ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ — добровільні збройні формування трудящих селян у Росії та на Україні в період встановлення і зміцнення Рад. влади 1917—18. Створювалася з ініціативи і під керівництвом більшовиків. Перші загони С. Ч. г. було організовано в Центр. районі Росії в квітні — липні 1917. Під час боротьби проти корніловщини, наприкінці серпня — у вересні 1917, загони С. Ч. г. виникли на Україні, Уралі, в Сибіру та в ін. районах країни. Після повалення бурж. Тимчасового уряду в кін. 1917 — на поч. 1918 С. Ч. г. стала масовою орг-цією. В лютому — березні 1918 загони С. Ч. г. існували в більшості повітів і волостей і були осн. збройною силою місц. Рад, ревкомів і більшовицьких к-тів. На Україні масова організація загонів С. Ч. г. почалася в листопаді — грудні 1917 в тих районах, де був найбільший вплив більшовиків (Харків., Черніг., Катеринославська, Херсон. губернії). С. Ч. г. відіграла значну роль у розгромі внутр. контрреволюції, в утвердженні й зміцненні Рад. влади на селі. Більшість загонів С. Ч. г. 1918 переформовано на частини Червоної Армії.

Літ. див. до ст. *Червона гвардія.*

П. І. Гарчев.

СІЛЬСЬКЕ БУДІВНИЦТВО — галузь *будівництва,* що забезпечує створення нових і реконструкцію діючих будівель і споруд, призначених для обслуговування с.-г. виробництва і задоволення культурно-побутових потреб сільського населення. Включає зведення виробничих комплексів, будівель і споруд (тваринницьких ферм, птахофабрик, підприємств по ремонту с.-г. техніки та переробці с.-г. продуктів), водогосподарське буд-во, сільс. електрифікацію, буд-во інженерних комунікацій, житл. і культур.-побутове будівництво.

В СРСР, зокрема на Україні, С. б. склалося у самостійну галузь з власною матеріальною базою, яка здійснює буд-во на селі індустріальними методами, за *типовими проектами,* із застосуванням вогнетривких, довговічних матеріалів (каменю, цегли, черепиці, шиферу) та ефективних конструкцій із збірного залізобетону, склепінчастих покриттів з цегли, блоків тощо Комплексне розв'язання питань, пов'язаних з розвитком великого сільськогосп. виробництва і перебудовою села, дало можливість визначити раціональну мережу сільс. населених пунктів, внаслідок зселення дрібних сіл і хуторів значно збільшити сільс. поселення. Якісно новий етап у розвитку галузі почався після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Реалізація його рішень була спрямована на зміцнення матеріально-тех. бази колгоспів і радгоспів для піднесення матеріального добробуту всього народу та на переведення с.-г. виробн. на індустріальну основу. Це виявилося у *міжгосподарському кооперуванні* і *агропромисловій інтеграції* підприємств, в яких с. г. органічно поєднується з пром. переробкою продукції. Обсяг буд-ва в сільс. місцевостях України постійно зростає. Істотні зміни відбулися в *житлово-цивільному будівництві.* Розв'язуються питання найраціональнішого розселення сільського населення, архітектурно-планувальної організації сіл, створення сучас. житл. будинків, громад. будівель, інженерно-тех. благоустрою селищ. У республіці за останні 15 років житл. фонд у селах значно оновився; кожна четверта сім'я живе в новій квартирі.

Капітальні вкладення держави і колгоспів у сільське господарство в УРСР (у порівнянних цінах: млн. крб.)

	1970	1981
Капітальні вкладення держави і колгоспів у сільське господарство — всього	2946	4630
в тому числі		
на будівництво об'єктів виробничого призначення і на придбання техніки	2530	4023
з них:		
на будівництво і обладнання тваринницьких приміщень	677	824
на водогосподарське будівництво	344	531
на закладання садів, виноградників та інших багаторічних насаджень	72	180
на будівництво об'єктів невиробничого призначення	416	607

Збудовано понад 400 сіл, де умови життя значно наближено до міських. Комплексна перебудова сіл на Україні виходить за межі окремих населених пунктів і охоплює території цілих сільс. адм. районів. Благоустрою села сприяє буд-во шляхів місцевої сітки, газопроводів, водопроводів тощо. За 1976—80 в сільських місцевостях УРСР введено в дію житлових будинків заг. площею понад 21 млн. м², заг.-освітніх шкіл — на 480,1 тис. учнівських місць, клубів і будинків культури — на 226,8 тис. місць, дит. дошкільних закладів — на 144,3 тис. місць, лікарень — на 10,8 тис. ліжок. С. б. на Україні здійснюють М-во сільського буд-ва УРСР і Укр. міжколг. об'єднання по буд-ву. Для виконання проектних робіт до С. б. залучено 120 проектних ін-тів, розміщених у всіх областях республіки. Питання проектування об'єктів житл. і громад. буд-ва в с. г. розв'язує *Цивільного сільського будівництва український науково-дослідний і проектний інститут,* об'єктів виробничого призначення — Укр. держ. гол. проектний і н.-д. ін-т.

Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року, розробленою відповідно до рішень XXVI з'їзду і схваленою Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено здійснювати випереджаючими темпами спорудження на селі впорядкованих житл. будинків з госп. будівлями для утримання худоби і птиці, об'єктів культурно-побут. призначення, збільшити капітальні вкладення на ці цілі, прискорити розвиток індустріальної бази сільс. будівництва тощо.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Планировка и застройка сельских населённых мест, в. 6. К., 1970; Мальцев Н. С. Новое в строительстве сельскохозяйственных зданий. М., 1973; Отрощенко М. М. Організація і технологія сільського будівництва. К., 1973; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982; Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. К., 1982.

В. П. Скуратовський.

«СІЛЬСЬКЕ БУДІВНИЦТВО» — щомісячний журнал, орган М-ва сільського будівництва УРСР та Укр. міжколгоспного об'єднання по будівництву (Укрміжколгоспбуд). Виходить у Києві з 1951 у вид-ві «Будівельник». Висвітлює питання, пов'язані з практикою житл., культурно-побутового і виробн. буд-ва на селі. В журналі публікуються статті з питань економіки сільс. буд-ва, архітектури, планування, забудови та благоустрою сіл, виробництва буд. матеріалів тощо. Журнал знайомить з новими досягненнями буд. техніки, з досвідом сільс. буд-ва за рубежем.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — одна з основних галузей матеріального виробництва; вирощування с.-г. культур і розведення с.-г. тварин для забезпечення населення продуктами харчування, а пром-сті — сировиною. С. г.— осн. ланка агропром. комплексу СРСР, відіграє важливу роль у розширеному відтворенні. Поділяється на дві великі галузі: *рослинництво* і *тваринництво,* які тісно пов'язані між собою, доповнюють одна одну і, в свою чергу, поділяються на дрібніші галузі. За характером вироблюваної продукції С. г. є складовою частиною другого підрозділу сусп. виробництва — виробництва предметів споживання. С. г. виробляє й засоби виробн. — вирощує посівний і садивний матеріал, продуктивну і робочу худобу, багаторічні насадження тощо. Гол. засобом виробн. у С. г. є *земля,* яка на відміну від ін. засобів виробн. не зношується, а при науково обґрунтованому веденні *землеробства* продуктивність її зростає.

Як засіб виробн. в С. г. застосовують живі організми — рослини і тварини, внаслідок чого у розвитку галузі переплітається діяння екон. і біол. законів, період виробництва не збігається з робочим періодом, сезонно використовуються засоби виробн. і праця

(див. *Сезонність виробництва*). С. г. належить до найраніших видів госп. діяльності людини. До виникнення капіталістичного способу виробн. орне землеробство в поєднанні зі скотарством і домашньою переробкою с.-г. продуктів було осн. видом госп. діяльності людини. С. г. всіх докапіталістичних формацій було малопродуктивним і зберігало переважно натуральний характер. З виникненням капіталістич. відносин на селі і капіталістич. товарного виробн. на основі *поділу праці* С. г. стає галуззю нар. г-ва. Розвиток капіталізму в С. г. відбувався двома шляхами — «прусським» (повільне переростання поміщицько-феодального г-ва в буржуазно-юнкерське) і «американським», фермерським (див. *Фермерське господарство*). В дореволюц. Росії існували обидва шляхи еволюції капіталізму в С. г. (див. *Аграрне питання*). Більша частина землі зосередилась в руках великих землевласників, а значна частина осн. працівників С. г.— селян-бідняків — була розорена, приречена на безробіття й голод (див. *Селянство*).

Велика Жовтн. соціалістична революція докорінно змінила становище на селі, створила нові умови для соціалістичного перетворення С. г. Було назавжди скасовано приватну власність на землю і замінено всенародною держ. власністю (див. *Націоналізація землі*). За роки Рад. влади на базі *колективізації сільського господарства* й соціалістичної *індустріалізації* С. г. Рад. Союзу перетворилось на велику, технічно оснащену галузь нар. г-ва, яка займає 2-е місце (після пром-сті) у валовому сусп. продукті, створює бл. 30% нац. доходу, на 75% формує фонд сусп. споживання. В С. г. існує два виробничі сектори — державний (*радгоспи*, племінні й кінні з-ди, *птахофабрики*, навч.-дослідні й експериментальні г-ва тощо) і кооперативний (*колгоспи*, міжколгоспні підприємства, міжколгоспні об'єднання; див. *Міжгосподарські підприємства і об'єднання*). Частину с.-г. продукції вирощують також у підсобних г-вах робітників, службовців і колгоспників, в осн. для особистого споживання (див. *Особисте підсобне господарство*). В СРСР на кінець 1980 було 26,3 тис. колгоспів, 21,1 тис. радгоспів і 9,6 тис. міжгосп. підприємств і орг-цій. Це — великі, оснащені передовою технікою г-ва, які широко впроваджують у виробн. передовий досвід і здобутки с.-г. науки. Вищою наук. установою в галузі С. г. в СРСР є ВАСГНІЛ (див. *Академія сільськогосподарських наук всесоюзна* імені В. І. Леніна). В С. г. країни 1981 було 2,6 млн. тракторів, 741 тис. зернозбиральних комбайнів, 1,7 млн. вантажних автомобілів, багато ін. с.-г. машин. Зростання тех. оснащеності та підвищення енергоозброєності сприяли зростанню *продуктивності праці* в С. г. та валової с.-г. продукції. В СРСР 1981 зібрано (млн. т): зернових — понад 238, бавовни-сирцю — 9,7, цукр. буряків — 60,8, соняшнику — 4,68, картоплі — 72,1; вироблено продуктів тваринництва: м'яса (в забійній вазі) — 15,2 млн. т, молока — 88,9 млн. т, яєць — 70,9 млрд. шт., вовни — 459,6 тис. т.

На тер. України до Великого Жовтня із заг. площі 36 млн. га с.-г. угідь 15 млн. га володіли поміщики, царська сім'я та монастирі, 21 млн. га належало селянам, з них понад 8 млн. га — куркулям. У 1917 на Україні налічувалось 2,3 млн. бідняцьких селянських г-в, 45% сел. г-в не мали землеробських знарядь і вел. рогатої худоби, 36% — корів, 16% — посівів. У структурі посівних площ (1913) зернові культури становили 88,4%, у т. ч. озима пшениця — 11%, тех. культури — 3,2%, в т. ч. цукр. буряки—2% і соняшник — 0,3%. Картопля, овочі та баштанні культури займали 5,0%, кормові — 3,4% усієї площі посіву. Однобічний зерновий напрям розвитку С. г. і низька агротехніка призводили до виснажування й хижацького використання землі. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції селяни України (в межах до 17.IX 1939) одержали понад 14 млн. га колишніх поміщицьких, монастирських, казенних с.-г. земель і земель буржуазії. Крім того, в користування селян, що вступили в колгоспи, перейшло 8 млн. га земель куркулів. У перші роки Рад. влади в С. г. переважали малотоварні дрібні сел. г-ва. Під керівництвом Комуністичної партії було послідовно здійснено *кооперативний план В. І. Леніна*, створено великі с.-г. підприємства — колгоспи й радгоспи, *машинно-тракторні станції*. С. г. стало соціалістичним, механізованим і високотоварним. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. г., як і всьому нар. г-ву країни, нім.-фашистські загарбники завдали великої шкоди. Було зруйновано тисячі колгоспів і радгоспів, МТС, знищено мільйони голів великої рогатої худоби, свиней, овець тощо. С.-г. виробн. різко скоротилося. Відразу ж після визволення України почалася відбудова С. г. На кінець 1950 посівні площі колгоспів республіки збільшилися проти довоєнного рівня майже на 3 млн. га, потужність тракторного парку зросла майже на 35%. Протягом 1951—55 в республіці було досягнуто довоєнного рівня с.-г. виробн. з більшості показників. Комуністична партія і Рад. уряд у післявоєнні роки вжили ряд заходів щодо дальшого екон. зміцнення колгоспів і радгоспів. Якісно новий етап у розвитку галузі почався після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який намітив систему заходів щодо створення стабільних екон. умов, що стимулюють піднесення с.-г. виробництва, зокрема встановлення твердих планів закупівель с.-г. продукції на ряд років, значне підвищення закупівельних цін і введення надпланових закупівель с.-г. продукції за підвищеними цінами тощо. Пленум передбачив здійснення послідовної інтенсифікації С. г. на базі комплексної механізації, хімізації, меліорації земель. Ідеї цього пленуму було розвинуто далі в постановах Травневого (1966), Жовтневого (1968), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, у рішеннях XXIII—XXVI з'їздів партії. Укр. РСР посідає значне місце в загальносоюзному виробн. с.-г. продукції. Зокрема, 1980 в республіці було вироблено (загальносоюзного виробн.): зерна — 21,4%, цукрових буряків — 60,2%, соняшнику — 48,9%, картоплі — 19,6%, овочів — 26,4%, молока — 23,3%, м'яса всіх видів — 23,2%. На Україні на кін. 1981 налічувалось 7169 колгоспів, 2127 радгоспів та 1549 міжгосп. підприємств. У С. г. республіки 1981 було 413 тис. тракторів, 92,9 тис. зернозбиральних комбайнів, 321 тис. вантажних автомобілів та багато ін. техніки.

Темпи зростання валової продукції С. г. збільшилися 1980 проти 1940 у 2 рази. Провідною галуззю с.-г. виробн. в УРСР є рослинництво, питома вага якого у валовій продукції С. г. республіки становила (1980) 44,7%. Поряд з розширенням посівних площ значно змінилася їхня структура (табл.). Основою *зернового господарства* на Україні є вирощування озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, озимого жита, гречки, проса. Середньорічний валовий збір зернових культур за 1976—80 становив 43,2 млн. т проти 35,1 млн. т за попередні п'ять років. Серед зернових провідна роль належить озимій пшениці, валові збори й урожайність якої постійно зростають, збільшується також її питома вага у валовому зборі зернових (табл.). Підвищення врожайності відбувається за рахунок впровадження у колгоспах і радгоспах науково обґрунтованої системи ведення С. г., вирощування культур високопродуктивних сортів. Важливе значення в с.-г. виробн. республіки має вирощування тех. культур — цукр. буряків, соняшнику, льону-довгунця, хмелю, конопель, лікарських та ефіроолійних культур. Провідна тех. культура — цукр. буряки. За розвитком садівництва й *виноградарства* Україна посідає 1-е місце в країні. Основу зміцнення кормової бази тваринництва разом із зерновими становлять кормові культури. В УРСР вирощують у польових умовах силосні культури, коренебульбоплоди, кормові баштанні культури, сіяні багаторічні й однорічні трави. Особливе місце у розв'язанні проблеми задоволення населення продуктами харчування посідає тваринництво (табл.). Питома вага його у валовій продукції всього С. г. республіки 1980 становила 55,3% (див. *Скотарство, Свинарство, Вівчарство, Птахівництво*).

Бджільництво на Україні досить поширене і має велике значення в усіх природних зонах. Розвинуто *шовківництво*. Базою розвитку *рибництва* в УРСР є *ставкове рибне господарство* і природні рибогосподарські угіддя. Дедалі більшого значення в республіці набуває *звірівництво*. Зростання виробн. с.-г. продукції супроводиться збільшенням держ. закупівель продуктів рослинництва і тваринництва. В міру прискорення науково-тех. прогресу поглиблюється спе-

ціалізація с.-г. виробн., посилюється його концентрація, розширюється міжгосп. кооперування. Створення держ., колгоспних та міжгосп. вузькоспеціалізованих підприємств (птахофабрик, *тваринницьких комплексів*) дає можливість повною мірою використовувати досягнення сучас. науки і техніки, перевести С. г. на індустріальну основу. Поглиблення спеціалізації й розвиток міжгосп. зв'язків зумовили виникнення більш високих форм кооперації, об'єднань колгоспів і радгоспів з держ. пром. підприємствами, створення *агропромислових об'єднань* (підприємств) різної спеціалізації (див. *Агропромислові комплекси*). Виникнення якісно нових форм сусп. виробн. сприяє вдосконаленню виробничих відносин, зближенню й поступовому злиттю держ. і кооп.-колг. власності, перетворенню с.-г. праці на різновид індустріальної, дає можливість успішно розв'язувати соціальні проблеми села, створює умови для *подолання істотних відмінностей між містом і селом*. В 70—80-х рр. матеріально-тех. база С. г. України розвивалася високими темпами. Відбулись якісні зміни в структурі осн. фондів: підвищилася питома вага активних засобів праці — силових і робочих машин, устаткування, трансп. засобів тощо. Зросли енерг. потужності С. г., енергоозброєність праці. Зростання тех. оснащеності галузі та поліпшення якісного складу машинно-тракторного парку сприяють підвищенню рівня механізації, переходові від механізації окремих технологічних процесів до комплексної механізації виробн. с.-г. продукції, впровадженню в С. г. індустріальних технологій виробн., дають змогу підвищувати продуктивність праці. Поряд з розв'язанням проблем комплексної механізації в С. г. здійснюються заходи щодо підвищення екон. родючості грунту. Проведено значні роботи по *меліорації* земель. Велика увага приділяється боротьбі з *ерозією грунтів* і полезахисному лісонасадженню. Зросла забезпеченість с.-г. виробництва мінеральними добривами.

Розвиток С. г. в СРСР базується на широкому впровадженні наукових досягнень, передового досвіду у виробн. Зокрема, в УРСР дослідження в галузі С. г. провадять 45 н.-д. ін-тів з мережею підпорядкованих їм дослідних станцій, 20 обласних і 16 галузевих дослідних станцій, 19 с.-г. вузів. Науково-організаційним і методичним центром розвитку с.-г. науки в УРСР є регіональне Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук.

В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року зазначається, що перед С. г. стоїть та ж гол. проблема, що і в ін. галузях нар. г-ва, — підвищення ефективності і якості.

Посівні площі УРСР
(усі категорії господарств; тис. га)

	1940	1950	1960	1980
Вся посівна площа	31 336	30 656	33 547	33 321
Зернові культури	21 385	20 047	13 729	16 671
в т. ч. озимі зернові	10 116	9300	5160	8702
ярі зернові	11 269	10 747	8569	7969
Технічні культури	2699	2890	3574	3951
Картопля та овочебаштанні культури	2811	2481	2832	2315
Кормові культури	4441	5238	13 412	10 384

«Але центр ваги тепер — і це відмітна особливість аграрної політики у 80-ті роки — переноситься на віддачу від капіталовкладень, зростання продуктивності сільського господарства, на поглиблення і вдосконалення його зв'язків з усіма галузями агропромислового комплексу» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 55). Буде продовжено планомірне переведення С. г. на індустріальну основу. У *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, розробленій відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, підкреслюється, що одним з осн. напрямів реалізації її є забезпечення високих темпів сільськогосподарського виробництва на основі послідовної його інтенсифікації, високоефективного використання землі, всемірного зміцнення матеріально-технічної бази, прискореного впровадження досягнень науки і передового досвіду.

Комуністична партія, послідовно здійснюючи курс *аграрної політики КПРС*, проводить велику роботу по забезпеченню піднесення с.-г. виробн.

Значних успіхів у розвитку С. г. досягли й ін. соціалістичні країни. Середньорічні темпи приросту с.-г. продукції в соціалістичних країнах за 1951—80 становили 3,3%, у т. ч. в країнах — членах РЕВ — 2,9%. Частка соціалістичних країн у світовому виробн. зернових і зернобобових культур (1980) становила 37%, картоплі — 62%, цукр. буряків — 47%, бавовни (в перерахунку на волокно) — 40%. Соціалістичне С. г. розвивається в умовах *міжнародного соціалістичного поділу праці*, екон. інтеграції країн світової соціалістичної системи. Велику роль у розвитку міжгосп. зв'язків у галузі виробн. та збуту с.-г. продукції відіграє *Рада Економічної Взаємодопомоги*. Про С. г. СРСР див. також відповідний розділ у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, про С. г. УРСР — відповідний розділ в окремому томі *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, а також відповідні розділи в статтях про союзні республіки і країни.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 45. Про кооперацію; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Народное хозяйство СССР 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982; Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. К., 1982.

М. В. Зубець.

СІЛЬСЬКИЙ СХОД — 1) У дореволюц. Росії розпорядчий орган сільської громади. Складався з селян-домовласників і виборних сільс. службових осіб, очолювався *старостою*. Був зобов'язаний виконувати розпорядження поліції, земського начальника тощо. 2) В СРСР заг. збори громадян, які проживають на тер. сільс. Ради в цілому або окремих сільс. населених пунктів, вулиць і кварталів, а також збори представників жителів села, селища. В УРСР відповідно до Закону про сільс. Раду нар. депутатів УРСР збори обговорюють питання благоустрою, соціального, культурно-побутового та ін. обслуговування населення, *охорони громадського порядку*, додержання санітарних і протипожежних правил, заслуховують доповіді про роботу виконкому сільради та ін. питання життя села, селища. На сходах громадян окремих населених пунктів, розташованих на тер. Ради, вулиць тощо, можуть обиратися громад. сільські, селищні, вуличні та квартальні комітети.

«СІЛЬСЬКИЙ ТЕАТР» — мистецький громадсько-політ. журнал, орган Харків. міського відділу мистецтв Управління політосвіти УРСР. Виходив щомісяця 1926—31. У «С. т.» друкувалися одноактні п'єси, інсценізації, рецензії на вистави профес. і самодіяльних театрів, поради митців аматорам театр. мистецтва. Журнал проводив конкурси на кращі п'єси для села тощо. Відіграв велику роль у організації на Україні робітн.-селянських театрів (згодом *робітничо-колгоспні театри*). В «С. т.» співробітничали А. *Пет-*

«Сільський театр». Обкладинка журналу.

Урожайність основних сільськогосподарських культур УРСР
(усі категорії господарств; ц з 1 га)

Культури	1940	1950	1960	1980
Зернові	12,4	10,2	15,8	23,1
в т. ч. пшениця озима	12,1	11,1	17,5	26,6
Зернобобові	10,3	7,6	12,7	17,4
Цукрові буряки (фабричні)	159,0	177,0	218,0	274,0
Соняшник	13,1	8,1	11,0	13,4
Льон-довгунець (волокно)	1,6	0,9	3,3	4,2
Овочі	113,0	62,0	103,0	138,0

Поголів'я сільськогосподарських тварин в УРСР
(усі категорії господарств; на 1 січня; тис.)

Роки	Велика рогата худоба		Свині	Вівці і кози		Коні
	всього	у т. ч. корів		всього	у т. ч. вівці	
1941	10 997	5965	9186	7325	6700	4674
1951	11 182	4811	7765	6740	5465	2245
1961	17 632	7814	18 194	10 631	10 062	1840
1971	21 352	8563	20 746	8971	8614	1322
1982	25 414	9269	19 964	8970	8728	815

рицький, Л. Болобан, Й. Шевченко, С. К. *Бондарчук* та ін., відповідальним секретарем працював Ю. *Смолич.*

«СІЛЬСЬКІ ВІСТІ» — газета ЦК Компартії України. Виходить у Києві 6 раз на тиждень. Попередниками «С. в.» були газети «Селянська біднота» (1920—21), «Селянська правда» (1921—25), «Радянське село»(1924—32), «Колгоспне село» (1933—34). З квітня 1939 газета видавалася під назвою «Колгоспник України». Одночасно виходили газети «Тваринництво України» і «Радянський селянин». У серпні 1949 всі ці три видання було об'єднано в одне — газ. «Колгоспне село». Сучас. назва — з квітня 1965. «С. в.» широко висвітлюють життя сільських трудівників республіки, пропагують передовий досвід колгоспів і радгоспів. Газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1973).

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКЕ МАШИНОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють с.-г. машини, а також агрегати, вузли, деталі й запасні частини до цих машин. Гол. завданням С. м. є забезпечення комплексної механізації с.-г. виробн., тобто застосування машин не тільки на основних, а й на проміжних операціях при вирощуванні сільськогосп. культур, при заготівлі й приготуванні кормів на тваринницьких фермах і птахофермах. В Росії виробн. с.-г. машин почато в 30-х рр. 19 ст. В серед. 19 ст. на Пд. країни (переважно на Україні) виникли майстерні, невеликі підприємства для виготовлення й ремонту нескладних с.-г. машин. Однак більш-менш значного розвитку С. м. набуло в кінці 19 — на поч. 20 ст. В 1913 в Росії налічувалося понад 900 майстерень і підприємств галузі, з яких лише 9 були порівняно великими з-дами. В Рад. Союзі С. м. перетворено на потужну галузь машинобудування. Докорінно на новій тех. базі реконструйовано діючі підприємства, збудовано багато нових. Створено сотні типів с.-г. машин. Осн. підприємства галузі містяться в РРФСР, Казахстані, Узбекистані, на Україні.

В УРСР значного розвитку набуло С. м. у післявоєнні роки внаслідок реконструкції діючих і будівництва нових підприємств, поглиблення їхньої спеціалізації, поліпшення організації виробн., впровадження прогресивнішої технології, створення й освоєння універсальніших машин та уніфікації їхніх частин і деталей. Найбільші підприємства С. м. України: виробничі об'єднання «Харківський тракторний завод» та «Серп і молот» (м. Харків), *львівське виробниче об'єднання «Львівхімсільгоспмаш», одеське виробниче об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтомаш», кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона зірка», Дніпропетровський комбайновий завод* імені К. Є. Ворошилова, *Херсонський комбайновий завод* імені Г. І. Петровського, Тернопільський комбайновий з-д ім. XXV з'їзду КПРС та ін. В 70-х рр. в республіці практично створено окрему галузь С. м. по виготовленню машин і устаткування для механізації робіт у тваринництві та кормовиробництві. Великі підприємства цієї галузі — *Білоцерківський завод сільськогосподарського машинобудування* імені Першого травня, Кіровоградський чавуноливарний з-д, «Ковельсільмаш», виробничі об'єднання «Уманьфермаш», «Ніжинсільмаш» тощо. В 1980 на Україні обсяг виробн. с.-г. машин збільшився проти 1960 у 5,3 раза,

Виробництво основних видів сільськогосподарських машин в СРСР (тис. шт.)

	1940	1965	1981
Плуги тракторні	38,4	166	203
Сівалки тракторні	21,4	262	213
Зернозбиральні комбайни	12,8	85,8	106
Картоплезбиральні комбайни	—	4,9	10,2
Кукурудзозбиральні комбайни	—	6 шт	1,2
Бавовнозбиральні комбайни	5 шт	7,7	9,6
Дощувальні машини		14,3	17,1
Силосозбиральні комбайни	—	20,0	40,8
Доїльні установки	—	6,7	62,6

а виробн. машин для тваринництва та кормовиробництва — в 30 раз. У заг. обсязі випуску продукції С. м. країни продукція заводів С. м. республіки становить понад п'яту частину, а виробн. деяких видів продукції галузі завдяки спеціалізації зосереджено переважно на Україні (100% виробн. бурякозбиральних комплексів і кукурудзозбиральних комбайнів, понад 50% усіх плугів, бл. 40% сівалок, у т. ч. 100% для сівби кукурудзи, цукр. буряків та овочевих культур, 90% машин для хім. захисту рослин та ін.). За роки десятої (1975—80) п'ятирічки в республіці освоєно нових видів машин і устаткування бл. 140 найменувань, значно підвищено тех. рівень виробн. У *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, розробленій відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, підкреслюється, що першорядним завданням маш.-буд. м-в, усіх м-в і відомств агропромислового комплексу є завершення в основному в період до 1990 року комплексної механізації землеробства і тваринництва та переозброєння харчової галузі промисловості на новій тех. основі. Прискорено розвивати виробничі потужності й організувати випуск у необхідній кількості для с. г. всіх видів с.-г. техніки. Ставиться завдання в тракторному і С. м. у дванадцятій п'ятирічці забезпечити випуск нових і модернізованих енергонасичених тракторів, приступити до виробн. універсально-просапних тракторів потужністю приблизно 150 кінських сил. Координують роботи по створенню нових с.-г. машин та стандартизації й уніфікації їх Всесоюзний н.-д. ін-т с.-г. машинобудування в Москві, Н.-д. ін-т с.-г. машинобудування в Харкові, Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т по машинах для комплексної механізації і автоматизації тваринницьких ферм у Києві та ін. н.-д. і конструкторські організації. *В. С. Євдощук, В. І. Соловей.*

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ ВИ́СТАВКИ — демонстрація досягнень сільськогосподарського виробництва та науки. В СРСР — одна з дійових форм пропаганди досягнень науки та передового досвіду кращих колгоспів, радгоспів, наук. установ, навчальних закладів, окремих передовиків с.-г. виробн. і спеціалістів г-в. До 1958 у Рад. Союзі провадилися С. в. районні, міжрайонні, обласні (крайові), республіканські і Всесоюзна С. в. (ВСГВ). Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 28.V 1958 ВСГВ ввійшла до складу Виставки досягнень народного господарства СРСР (ВДНГ СРСР). На Україні з 1958 досягнення с.-г. виробн. широко демонструються на *Виставці досягнень народного господарства УРСР* (ВДНГ УРСР).

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЇ МІКРОБІОЛО́ГІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Створений 1969 на базі Чернігівського відділу с.-г. мікробіології, вірусології та імунології (засн. 1960), Українського н.-д. ін-ту землеробства УРСР та відділення с.-г. мікробіології Чернігівської обл. держ. с.-г. дослідної станції. В ін-ті (1982) — 7 лабораторій і відділ науково-тех. інформації, є дослідне г-во. Осн. завданням ін-ту є розробка актуальних питань с.-г. мікробіології і вірусології, спрямованих на підвищення продуктивності с.-г. виробництва. Ін-т працює над пошуками шляхів використання мікроорганізмів для підвищення родючості грунту та поживної цінності і консервування кормів, а також над розробкою препаратів для захисту тварин і рослин від патогенних вірусів і мікробів. *В. П. Романенко.*

СІМ (давньоєвр. Шем) — за біблійною міфологією один з трьох синів Ноя, від яких після всесвітнього потопу «заселилася вся земля». Звідси — «сини С.», семіти (народи, які розмовляють *семітськими мовами*).

«СІМ ВІ́ЛЬНИХ МИСТЕ́ЦТВ» (лат. septem artes liberales) — навч. предмети у школах середньовіччя й на «артистичних» (підготовчих) ф-тах ун-тів. Складалися з двох ступенів: *тривіум* (граматика, риторика, діалектика) і *квадривіум* (арифметика, геометрія, астрономія, музика). «С. в. м.» сформувалися ще в античний період. У зв'язку з панівною роллю церкви й занепадом культури в період середньовіччя багатий зміст, вкладений у ці галузі знань античними вченими, було зведено до обмеженого числа елементарних відомостей,

які використовували з реліг. метою. В добу Відродження в зв'язку з розкладом феодалізму й потребами виробництва відбулися зміни в змісті освіти. Було відновлено світський характер «С. в. м.». Систему «С. в. м.» поступово замінила система класичних гімназій. На Україні «С. в. м.» вивчали в *братських школах* і *колегіумах*.

«СІМ ЧУДЕ́С СВІ́ТУ» — за уявленням античного суспільства найвизначніші пам'ятки стародавніх культур. Майже повністю збереглися лише піраміди Старод. Єгипту (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225); ін. пам'ятки відомі за окремими фрагментами (храм Артеміди в Ефесі, бл. 550 до н. е.; Мавзолей у *Галікарнасі*) або за свідченням античних авторів: розбиті на насипних терасах сади Семіраміди у *Вавілоні* (7 ст. до н. е.); статуї Зевса в Олімпії (золото, слонова кістка, бл. 430 до н. е., скульптор *Фідій*) і Геліоса в Родосі (т. з. Колос родоський, бронза, бл. 292—280 до н. е., скульптор Харос); маяк в *Александрії* (бл. 280 до н. е., арх. Сострат Кнідський).

СІМАДЗА́КІ Тосон (справж. ім'я — Харукі; 17.II 1872, с. Магоме, префектура Нагано — 22.VIII 1943, Оїсо, префектура Канагава) — япон. письменник, визначний представник япон. реалістичного роману поч. 20 ст. Літ. діяльність почав як поет-романтик (збірки «Молоді пагони», 1897; «Човник» 1898). Славу здобув романом «Порушений заповіт» (1906). Автор романів «Весна» (1908), «Сім'я» (1910), «Нове життя» (1918), повістей «Буря» (1926) і «Поділ» (1927), у яких піднімав актуальні соціальні проблеми. Вершина творчості — істор. роман «Перед світанком» (1929—35) і незакінч. роман «Ворота на Схід» (1943). С. належать також численні оповідання, нариси, твори для дітей.

Тв.: Рос. перекл.— Нарушенный завет. М., 1955; Семья. М., 1966.
Літ.: Гривнин В. С. Симадзаки-Тосон. Биобиблиографический указатель. М., 1957. *Б. П. Яценко.*

СІМЕЇЗ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташований на Пд. березі Криму, за 21 км від Ялти. 4,9 тис. ж. (1982). На тер. сучас. С. в період середньовіччя існувало кілька фортець і поселень. У 13—15 ст. одну з фортець захопили генуезці. В 1475—1774 С.— під владою *Османської імперії*. В 1783 С. у складі Криму приєднаний до Росії. Рад. владу встановлено 19.XII 1917 (1.I 1918). З 1929 С.— с-ще міськ. типу. У С.— відділення *Кримської астрофізичної обсерваторії* АН СРСР. Середня школа, амбулаторія, 3 клуби, 2 кінотеатри, Будинок-музей М. М. Коцюбинського. С.— приморський курорт. Оточений з трьох боків горами, які захищають його від холодних пн. та пн.-східних вітрів. Особливість клімату С.— незначні коливання добових температур. Лікувальні засоби — *кліматотерапія*, морські купання (взимку — ванни). Є водолікарня, санаторії, будинки відпочинку. Показання: активні форми туберкульозу легень. Курорт функціонує цілий рік. В С. бували О. С. Пушкін (1820), О. С. Грибоєдов (1825), Л. М. Толстой (1885), М. Горький (1891), М. М. Коцюбинський (1895, 1911), Д. А. Фурманов (1924), В. В. Маяковський (1927) та ін.

СІМЕ́ЙКИНЕ — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1982). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, племінний птахорадгосп-репродуктор, будинок побуту. Середня школа, 2 мед. амбулаторії, клуб, 3 б-ки. Засн. 1910—14, с-ще міськ. типу — з 1938.

СІМЕ́ЙНЕ ВИХОВА́ННЯ — одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані пед. дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту. Гол. завдання С. в.— підготовка дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для нормального формування особистості в умовах *сім'ї*. С. в. будується на основі ідеології, моралі й системи взаємовідносин тих соціальних верств, до яких належить сім'я. В соціалістичному суспільстві С. в. є невід'ємною складовою частиною *комуністичного виховання*. Мета С. в.— закласти основи всебічного розвитку особистості — розумового, морального, естетичного й фізичного, привчити дітей до праці, допомогти їм засвоїти правила соціалістичного співжиття і дотримувати їх (див. *Розумове виховання, Моральне виховання, Естетичне виховання, Фізичне виховання, Трудове виховання*). Цінний внесок у теорію і практику С. в. зробили Н. К. Крупська, А. С. Макаренко, С. Т. Шацький, П. П. Блонський, А. П. Пінкевич, В. О. Сухомлинський. Сім'я здійснює виховний вплив на дитину з перших днів народження. Засоби догляду й годування, заг. режим формують у дитини перші звички, від яких залежить подальша її поведінка (див. *Гігієна дітей і підлітків, Переддошкільний вік*). Завдання батьків полягає в розвитку мислення й мови дітей, активності й витримки, самостійності в різних проявах життєдіяльності, прищеплення навичок самообслуговування тощо (див. *Дошкільний вік, Ігри дитячі*). У *шкільному віці*, коли осн. змістом дитячого життя стає навч. діяльність і формується *характер*, важливо, щоб сім'я підтримувала тісний зв'язок зі школою, заохочувала дітей до посильної праці й участі в громад. роботі, привчала їх до чіткого режиму дня (див. *Режим шкільний, Позашкільні заклади*). В підлітковому та юнацькому віці першорядного значення набувають питання формування у молоді світогляду, рис характеру. Завдання батьків — допомогти дітям виробити твердий характер, розумно розширюючи права і самостійність, підвищуючи їхню роль у житті домашньому і шкільному, житті всієї країни, в обранні майбутньої професії тощо. Вирішальне значення в здійсненні правильного з точки зору комуністичної моралі С. в. має заг. сімейний лад (характер взаємовідносин між батьками та ін. членами сім'ї, режим, традиції тощо). Важливою умовою правильного виховання дітей у сім'ї є приклад самих батьків, трудова атмосфера в сім'ї, а також розуміння батьками мети і завдань комуністичного виховання, своєї відповідальності перед суспільством. Питання С. в. висвітлюються в журналах «Семья и школа», «*Дошкільне виховання*», «*Початкова школа*», «*Радянська школа*», в газ. «Радянська освіта» й «Учительской газете» та ін.

Літ.: Волков К. Н. О времени, детях и о семье. М., 1971; Школа, семья и общественность. М., 1976; Семья в системе нравственного воспитания. Актуальные проблемы воспитания подростков. М., 1979; Савченко О. Я. Сімейне виховання. Молодші школярі. К., 1979; Проколієнко Л. М., Ніколенко Д. Ф. Сімейне виховання. Підлітки. К., 1981.
Н. П. Каленичєнко.

СІМЕ́ЙНЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють особисті і пов'язані з ними майнові відносини громадян, які виникають із *шлюбу* та належності до *сім'ї*. С. п. регулює й питання усиновлення (удочеріння), *опіки* і *піклування*. Осн. джерелами рад. С. п. є Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік, *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*, відповідні кодекси союзних республік, зокрема *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР* та ін. нормативні акти, які видаються на розвиток С. п. Ряду норм С. п. надано конституційного значення. Ст. 53 Конституції СРСР (ст. 51 Конституції УРСР) визначає, що «сім'я перебуває під захистом держави. Шлюб грунтується на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах». Конституційними гарантіями піклування про рад. сім'ю є створення і дальший розвиток широкої мережі дит. закладів, пільги жінкам-матерям, багатодітним сім'ям тощо (див., зокрема, *Охорона материнства і дитинства*). С. п. регулює відносини між подружжям щодо порядку та умов вступу в шлюб, особистих і майнових відносин між ними, порядку та умов припинення шлюбу (див. *Розлучення*); відносини між батьками і дітьми, ін. родичами тощо. Сімейно-правові норми регулюють і порядок ведення запису *актів громадянського стану* та ін.

Літ.: Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1973; Матвеев Г. К. Советское семейное право. М., 1978; Иванов М. А., Каллистратова Р. Ф. Семья. Общество. Закон. М., 1980.
Г. К. Матвєєв.

СІМЕНО́Н (Simenon) Жорж (н. 13.II 1903, Льєж, Бельгія) — франц. письменник. Член Бельг. королівської академії наук, л-ри та красних мистецтв (1951). Автор 200-томної серії детективних соціально-психологічних романів (з 1931). Головний герой більшості з них — комісар Мегре, який співчуває простим людям. Захоплюючий сюжет поєднується в романах з розкриттям людських характерів і спро-

Ж. Сіменон.

К. К. Сімінський.

бами викриття пороків бурж. суспільства, що породжує злочинність («Мегре подорожує», 1958, «Мегре і бродяга», 1963). С. викриває жадобу наживи в бурж. родинах («Смерть Сесілі», 1958), фашист. ідеологію («Багно на снігу», 1948), расизм і колоніалізм («Негритянський квартал», 1935), амер. гангстеризм («Брати Ріко», 1952), виступає на захист знедолених («Чотири дні з життя бідняка», 1949, «Тюрма», 1968). Автобіогр. книги «Я згадую» (1945), «Педігрі» (1948).

Тв.: Укр. перекл. — Замах на бродягу. Романи та повісті. К., 1968; Справа Сен-Ф'якрів.— Порт у тумані.— Тюрма. К., 1969; Клуб «100 ключів». К., 1981; Рос. перекл.— Желтый пёс... М., 1960; Неизвестные в доме. М., 1966; Трубка Мегрэ. М., 1966; Первое дело Мегрэ. М., 1968; Инспектор Кадавр.— Револьвер Мегрэ.— Мегрэ путешествует. Л., 1974; Мегрэ сердится. М., 1975; И всё-таки орешник зеленеет. М., 1975; Романы. Л., 1978.

Літ.: Модестова Н. А. Комиссар Мегрэ и его автор. К., 1973; Шрайбер Э. Л. Жорж Сименон. Л., 1977.

В. І. Пащенко.

СІ́МЕНС (Siemens) Ернст Вернер (13.XII 1816, Ленте, поблизу Ганновера — 6.XII 1892, Берлін) — нім. винахідник у галузі електротехніки і підприємець, член АН у Берліні (з 1874). Закінчив Берлінське арт. інженерне уч-ще. Перші роботи С. були пов'язані з гальванопластикою. Пізніше С. одержав (1847) у Пруссії патент на вдосконалений телеграфний апарат, брав участь у проведенні кількох телегр. ліній у Росії (Петербург — Севастополь, Петербург — Варшава та ін.). Працював у галузі сильнострумової електротехніки, винайшов багато електротех. приладів і пристроїв. Керував спорудженням (1879) першої в світі дослідної міської з-ці — трамвайної лінії (на Берлінській пром. виставці). Засновник і гол. власник великих електротех. концернів «Сіменс». Ім'ям С. названо одиницю електропровідності — *сіменс*.

СІМІ́НСЬКИЙ Костянтин Костянтинович [22.II (6.III) 1879, м. Милейчиці Гродненської губернії, тепер ПНР — 13.VI 1932, Київ] — укр. рад. вчений у галузі буд. механіки, акад. АН УРСР (з 1926). Після закінчення (1907) Київ. політех. ін-ту викладав у ньому (з 1914 — професор). Працював і в ін. вузах Києва — університеті, Ін-ті нар. г-ва, художньому ін-ті. З 1921 — директор Ін-ту тех. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. З 1929 — директор Київ. філіалу Н.-д. ін-ту споруд. Віцепрезидент АН УРСР (з 1931). Виконав важливі дослідження щодо втомленості металу в мостах, втомленості деревини, запропонував оригінальний метод визначення мех. міцності її свердлінням. Вперше запропонував способи утворення просторових мостових ферм, систематизував дані по багатьох породах кам'яних матеріалів, розробив теорію міцності гранітів, займався питаннями міцності і стійкості металевих стрижнів, зниження собівартості буд-ва. Автор багатьох підручників і посібників.

СІМНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВКП(б). Відбулася 30.I—4.II 1932 в Москві. В ній взяли участь 386 делегатів з ухвальним і 525 — з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Підсумки розвитку пром-сті за 1931 і завдання на 1932; 2) Директиви до складання 2-го п'ятирічного плану нар. г-ва СРСР (1933—37). Зібравшись на поч. завершального року 1-ї п'ятирічки, конференція відзначила, що завдяки величезній активності мас у боротьбі за виконання п'ятирічки і правильній політиці партії в СРСР побудовано фундамент соціалізму, питання «хто — кого» розв'язано в місті і на селі повністю на користь соціалізму. В центрі схваленого конференцією нар.-госп. плану на 1932 було виконання напруженої виробн. і будівельної програми по чорній металургії, вуглевидобутку, машинобудуванню, будівництву нових гідроелектроцентралей і ТЕЦ. Вирішено було форсувати будівництво підприємств легкої і харчової пром-сті. Багато уваги приділила конференція розвиткові пром-сті УРСР, зокрема вказала на необхідність введення в дію Краматорського заводу важкого машинобудування, Луганського паровозобудівного з-ду. Затверджені конференцією «Директиви до складання другого п'ятирічного плану народного господарства СРСР (1933—1937)» націлили партію на завершення соціалістичної реконструкції нар. г-ва на новій тех. базі, на остаточну ліквідацію експлуататорських класів, дальше зміцнення екон. і політ. основ *диктатури пролетаріату*. Конференція вказала на необхідність піднесення тех. освіти, оволодіння госп. кадрами технікою, створення нових кадрів рад. тех. інтелігенції. Конференція відзначила, що успіхи соціалізму в СРСР є найкращим свідченням його переваг над капіталізмом, що вони забезпечують зростання революціонізуючого впливу Країни Рад на трудящих усього світу. Конференція відіграла велику роль у поліпшенні керівництва пром-стю, визначила осн. напрями розробки 2-го п'ятирічного плану.

Літ.: XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчёт. М., 1932; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 5. К., 1980; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 2. К., 1973.

М. Б. Погребінський.

СІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б). Відбувся 26.I—10.II 1934 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1225 делегатів з ухвальним і 736 — з дорадчим голосом, які представляли 1 872 488 членів і 935 298 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Звітні доповіді ЦК ВКП(б), Центральної ревізійної комісії, ЦКК—РСІ, делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 2) План другої п'ятирічки; 3) Орг. питання (парт. і рад. будівництво); 4) Вибори центр. органів партії. У доповідях ЦК і делегації ВКП(б) у ВККІ було дано характеристику змін, що сталися в міжнар. обстановці й робітн. русі 1930—33. На з'їзді підкреслювалося, що активізація реакційних сил у багатьох країнах, викликана світовою екон. кризою, посилення небезпеки нової імперіалістичної війни, яка безпосередньо загрожує Рад. Союзу, висували на перший план завдання посилення роботи по зміцненню обороноздатності Рад. д-ви. На з'їзді було глибоко проаналізовано внутр. становище країни, докорінні зміни, що сталися в СРСР в результаті втілення в життя ленінської ген. лінії партії. Внаслідок успішного виконання першого п'ятирічного плану розвитку нар. господарства СРСР у Рад. Союзі побудовано фундамент соціалістичної економіки. СРСР перетворився з аграрної країни на індустріальну. Соціалістичний сектор у пром-сті становив 99,5%. У с. г. переміг колгоспно-радгоспний лад. Капіталістичні елементи було повністю витіснено з торгівлі. Ці факти переконливо свідчили, що в усіх сферах економіки країни панівною стала соціалістична система г-ва. В СРСР здійснювалася глибока *культурна революція*. З'їзд прийняв резолюцію «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—37)». В ній зазначалося, що осн. політ. завданням п'ятирічки є остаточна ліквідація капіталістичних елементів, перетворення всього трудящого населення країни на свідомих і активних будівників соціалістичного суспільства. Гол. госп. завданням з'їзд визнав завершення тех. реконструкції всього нар. г-ва. З'їзд визначив конкретні завдання в п'ятирічці для кожної союзної республіки. Передбачалося, що капіталовкладення в нар. г-во УРСР за роки другої п'ятирічки в 2,3 раза перевищать усі вкладення першої п'ятирічки. Планувалося завершити будівництво таких велетнів індустрії, як «Запоріжсталь», «Азовсталь», реконструкцію залізорудної пром-сті Криворіжжя, Харків. турбогенераторного і Луган. паровозобудівного з-дів. З'їзд підкреслив, що успішне виконання госп. завдань залежить від рівня політ. керівництва партії. Головне в орг. роботі, зазначено в резолюції про парт. і рад. будівництво,— добір кадрів і перевірка виконання прийнятих рішень. ЦКК — РСІ було перетворено на *Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б)* і на Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР. Доповнення, які було внесено в Статут,— про обов'язки членів партії, про періодичні чистки партії, про внутріпарт. демократію і парт. дисципліну, про перетворення парт. осередків на первинні парт. орг-ції — було спрямовано на згуртування парт. рядів, підвищення ролі комуністів у соціалістичному будівництві. На з'їзді з покаянними промовами і визнаннями успіхів партії виступили колишні лідери опозиційних угруповань Зінов'єв, Каменєв, Бухарін, Риков, Томський. З'їзд обрав ЦК, Центр. ревізійну комісію та Комісію парт. контролю ВКП(б). Рішення з'їзду свідчили про повну консолідацію сил партії, сприяли вдосконаленню методів керівництва і виробленню нових форм роботи. Документи з'їзду вплинули на зміцнення єдності робітн. класу, активізацію міжнар. комуністич. і робітн. руху.

1

2

До ст. **Собачко-Шостак Г. Ф.**

1. «Птахи на кораблику».

2. «Риби». Обидві — папір, гуаш, акварель. 1935.

3. «Квіти троянди». Папір, гуаш. 1964.

1–3 — Державний музей українського декоративного мистецтва в Києві.

3

1
2

3
4

До ст **Седляр В. Ф.**

1. У школі лікнепу. 1924—25.
2. Ілюстрація до вірша Т. Г. Шевченка «У нашім раї на землі...». 1931.
3. Робітник з газетою. Фрагмент фрески в Межиріцькому керамічному технікумі. 1924. Не збереглася.
4. Робітник. Фреска в Київському державному художньому інституті. 1924. Не збереглася.
5. Розстріл. 1927.
6. Портрет Оксани Павленко. 1927.
1, 5 і 6 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

5
6

Літ.: XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчёт. М., 1934; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 5. К., 1980; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

Л. Ю. Береніштейн.

СІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбувся 23—27.IX 1952 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 771 делегат з ухвальним голосом і 116 — з дорадчим, які представляли 676 190 членів і 101 642 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Обговорення проектів ЦК ВКП(б): «Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—1955 роки» і «Текст зміненого Статуту партії»; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт Центральної ревізійної комісії КП(б)У; 4) Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд відбувся в період завершення відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва, що знаменувало важливий крок уперед на шляху побудови розвинутого соціалістичного суспільства в Рад. країні. З'їзд одностайно схвалив проект Директив по п'ятому п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1951—55 і проект зміненого Статуту партії, опубліковані до *Дев'ятнадцятого з'їзду КПРС*. На з'їзді було підбито підсумки діяльності парт. орг-цій України після *Шістнадцятого з'їзду КП(б) України*. Достроково виконавши план четвертої п'ятирічки, УРСР приступила до виконання п'ятої п'ятирічки. Валова продукція пром-сті республіки на час з'їзду майже на 50% перевершила довоєнний рівень. Розширилися посівні площі, помітно зросла тех. оснащеність с. г. Важливе значення в розвитку с.-г. виробн. мало здійснене у звітний період укрупнення колгоспів. Видатною перемогою було завершення колективізації с. г. в зх. областях України. Понад $^2/_3$ заг. суми бюджетних видатків у республіці становили на час з'їзду асигнування на потреби нар. освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення. З'їзд приділив багато уваги питанням нар. г-ва, критиці недоліків у його розвитку. З'їзд розглянув питання дальшого ідейно-політ. і орг. зміцнення КП(б)У, зростання активності комуністів, посилення зв'язків парт. орг-цій з масами. За звітний період відбулося дальше поліпшення парт.-політ. та ідеолог. роботи в республіці. З'їзд підсумував проведену в парт. орг-ціях роботу по обговоренню проекту зміненого Статуту партії, визначив гол. завдання парт. орг-цій України — спрямувати зусилля комуністів і всіх трудящих на боротьбу за виконання плану п'ятої п'ятирічки, забезпечити дальше піднесення соціалістичної економіки на основі переважного розвитку важкої пром-сті. З'їзд визнав за необхідне прискорити будівництво Каховської ГЕС та ін. великих будов п'ятирічки. В с. г. ставилися завдання дальшого розвитку механізації, підвищення врожайності, збільшення громад. поголів'я худоби і зростання її продуктивності. Намічалося дальше підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції республіки піднести орг. та ідеологічну роботу до рівня нових госп. і соціально-політичних завдань, висунутих Комуністичною партією. З'їзд обрав ЦК КП(б)У та Центральну ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду. К., 1953; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. І. Юрчук.

СІМО́ВИЧ Василь Іванович (9.III 1880, с. Гадинківці, тепер с. Комсомольське Гусятинського р-ну Тернопол. обл.— 13.III 1944, Львів) — укр. мовознавець. Закінчив Чернівецький ун-т. Працював на редакторській і викладацькій роботі в Берліні, Празі, Львові. У 1939—41 — професор Львів. ун-ту. Автор праць з укр. мови: «Граматика української мови» (1919), «Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні», «Історичний розвиток українських (здрібнілих та згрубілих) чоловічих хресних імен...» (обидві— 1929) тощо, а також розвідок про творчість Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської та ін. письменників.

Л. Л. Гумецька.

СІМО́ВИЧ Роман Аполлонович (н. 28.II 1901, м. Снятин, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Закінчив Празьку консерваторію (1933 — композиторський, 1934 — фортепіанний ф-ти), 1936 — Школу вищої майстерності в Празі (у В. *Новака*). В 1936—39 викладав у Дрогобицькій та Станіславській філіях Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, 1939—41 — викладач Станіславського муз. уч-ща. З 1944 — викладач Львів. консерваторії (з 1963 — професор). Твори: симфонії «Гуцульська» (1945), «Лемківська» (1947), «Весняна» (1951), «Героїчна» (1953), «Гірська» (1955), 6-а (1965), 7-а (1975); симф. поеми — «До світла» (1938), «Максим Кривоніс» (1954), «Довбуш» (1955), «Пам'яті І. Франка» (1956), «Патетична поема» (1958); балет «Сопілка Довбуша» (1948); 2 вокально-симф. поеми, інструм. концерти (1953, 1971); камерно-інструм. і вокальна музика тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Терещенко А. Роман Сімович. К., 1973.

К. М. Гелитович.

СІМОНАЙТІ́ТЕ Єва (23.I 1897, с. Ванагай, тепер Клайпедського р-ну Лит. РСР — 27.VIII 1978, Вільнюс) — литовська рад. письменниця, нар. письменниця Лит. РСР (з 1967). Друкуватися почала 1914. У романах «Доля Шімонісів» (1935), «Вілюс Каралюс» (ч. 1—2, 1939—56), автобіографіч. трилогії «...А було так» (1960), «У чужому домі» (1962), «Незакінчена книга» (1965), до якої примикають «Близькі історії» (1968), показано розклад патріархальної селянської родини, проникнення в лит. село бурж. відносин. Роман «Остання подорож Куняліса» (1971) — про Литву воєнних і повоєнних років. Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СІМОНОСЕ́КІ — місто в Японії, на Пд. Зх. о. Хонсю, на узбережжі Сімоносекської протоки. Разом з м. Модзі, розташованим на протилежному березі протоки, на о. Кюсю, утворює єдиний порт Каммон. Поромне, пароплавне й тунельне сполучення з о. Кюсю. 266,6 тис. ж. (1975). Розвинуті трансп. машинобудування, суднобудування та судноремонт, рибоконсервна пром-сть. Хім., цем., нафтопереробні та ін. підприємства. Цинкоплавильний з-д. Центр рибальства. Мор. курорт. Відомі синтоїстські храми. С.— одне з найдавніших міст Японії.

СІМПЛО́Н — гірський перевал у Альпах (між Пеннінськими та Лепонтінськими Альпами), на Пд. Швейцарії. Вис. 2005 м. Через С. прокладено шосе Берн — Мілан. Поблизу С. на вис. 700 м — залізнич. тунель завдовжки 19,7 км.

СІ́МПСОН (Simpson) Томас (20. VIII 1710, Маркет-Босуерт, Лестершір — 14.V 1761, там же) — англ. математик. У 1743 вивів формулу *наближеного інтегрування* (т. з. формулу Сімпсона). Ін. його праці присвячені елементарній геометрії, тригонометрії, аналізу та теорії імовірностей.

СІ́МПСОНА ФО́РМУЛА — одна з формул наближеного обчислювання визначених інтегралів. Названа за ім'ям Т. *Сімпсона*. Див. *Наближене інтегрування*.

СІ́МСОН Альфред Едуардович (н. 26.VI 1922, Харків) — укр. рад. вчений у галузі двигунів внутрішнього згоряння, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1945) Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т, працював на Харків. з-ді транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева. З 1961 — в Харків. ін-ті інженерів залізн. транспорту ім. С. М. Кірова. Осн. праці стосуються підвищення потужності і економічності дизелів.

СІМФЕРО́ПОЛЬ — місто, центр Крим. області УРСР, райцентр. Розташований на р. Салгирі. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Аеропорт. Поч. пункт гірської тролейбусної лінії С.— Ялта. 319 тис. ж. (1982). Поділяється на 3 міські райони.

Перші історичні відомості про С. належать до 16 ст. (наз. Ак-Мечеть). Після приєднання 1783 Криму до Росії С. офіційно затверджено містом під сучас. наз-

Сімферополь. Площа В. В. Куйбишева.

вою (1784). На поч. 1900 оформився Сімферопольський к-т РСДРП, який 1901 організував першу в Криму першотравневу демонстрацію. К-т мав зв'язок з ленінською газ. «*Искра*». Під час революції 1905—07 в місті відбувалися масові страйки і політичні демонстрації.

13(26). І 1918, після збройного повстання під керівництвом більшовицького ревкому в С. встановлено Рад. владу. Під час громадян. війни 1918—20 С. 11.IV 1919 був визволений від англо-французьких інтервентів і білогвардійців Задніпровською дивізією під командуванням П. Ю. *Дибенка*. З 1921 С.—адм. центр Крим. АРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (1.XI 1941—13.IV 1944) в місті діяли підпільні комсомольські орг-ції, які в травні 1943 об'єдналися в *Сімферопольську підпільну комсомольську організацію*, з листопада 1943 — підпільний міськком партії на чолі з І. А. *Козловим*. З 1945 С.— центр Крим. області РРФСР (з 1954 — УРСР).

За роки соціалістичного будівництва С. став великим пром. центром. У місті працюють 72 пром. підприємства. Провідні галузі пром-сті — харчова (виноробний, 2 консервні, пивоварний, тютюново-ферментаційний з-ди, кондитерська ф-ка, *кримський ефіроолійницький комбінат «Кримська троянда»*, комбінат хлібопродуктів) і легка (шкіряно-взут. об'єднання, швейна, швейно-галантерейна, шкіряно-галантерейна, трикот., ткацька, текст.-худож. виробів ф-ки). Важливе місце в економіці міста займає маш.-буд. і металообр. пром-сть (*Сімферопольський завод продовольчого машинобудування* імені В. В. Куйбишева, з-ди телевізорів, електромаш.-буд., «Сільгоспдеталь», «Сантехпром», автомоб. рулів, арматурний, електротех., наук.-виробниче об'єднання «Пневматика» та ін.). Розвивається хім. пром-сть (з-ди пластмасових виробів, побутової хімії). Виробн. буд. матеріалів (виробниче об'єднання «Кримбудматеріали», комбінат «Кримнерудпром» тощо). *Сімферопольська ТЕЦ* імені В. І. Леніна.

С.— важливий культур. центр республіки. В 1980/81 навч. р. у С. було 37 загальноосв. (35 тис. учнів), художня та 4 муз. школи; 12 серед. спец. навч. закладів (бл. 10 тис. учнів); 13 профес.-тех. уч-щ (бл. 7 тис. учнів); у трьох вищих навч. закладах — *Сімферопольському університеті* імені М. В. Фрунзе, *Кримському медичному інституті* та *Кримському сільськогосподарському інституті* імені М. І. Калініна, а також філіалі *Севастопольського приладобудівного інституту* налічувалося понад 12 тис. студентів. У місті працюють н.-д. та проектно-конструкторські установи — ін-т мінеральних ресурсів, н.-д. та проектний ін-т Кримндіпроект, Крим. проектно-конструкторський технологічний ін-т машинобудування для легкої та харч. пром-сті, Крим. відділення *Археології інституту* АН УРСР, сейсмічна станція та ін. У місті функціонують 144 масові б-ки (фонд — бл. 7,5 млн. одиниць зберігання), 40 клубних закладів, 10 кінотеатрів, три театри — *Кримський російський драматичний театр, Кримський український театр драми і музичної комедії, Кримський театр лялька*, філармонія, держ. цирк, музеї — *Кримський краєзнавчий музей* та *Сімферопольський художній музей*. Позашкільні заклади: міський Палац піонерів та школярів, станції юних техніків, натуралістів, туристів, дитяча обсерваторія, клуб юних моряків, дитячий парк. В С. працює вид-во «*Таврія*». Виходять дві обл. газети — «*Кримська правда*» укр. і рос. мовами та «Кримський комсомолець» укр. і рос. мовами. Обл. радіомовлення і телебачення. Телецентр.

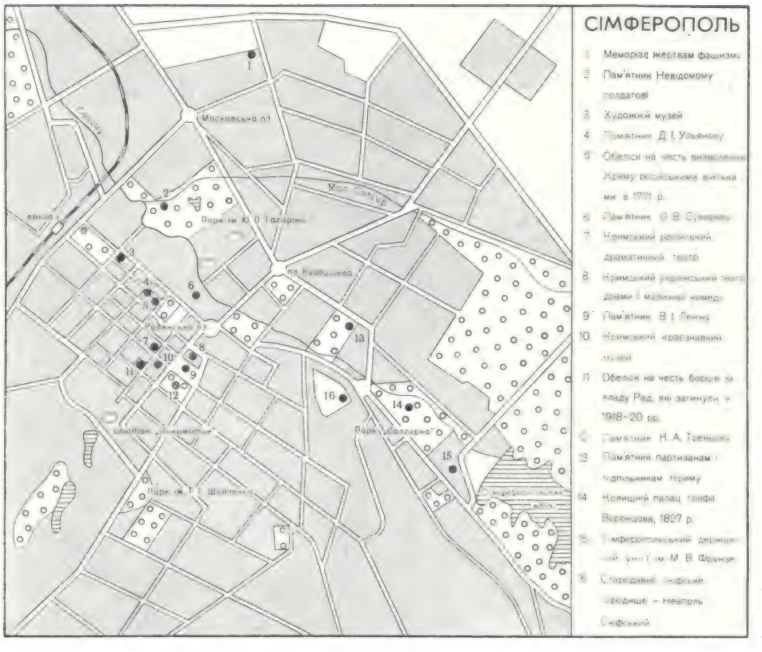

В С. збереглися пам'ятки архітектури *класицизму*: будинок Таранова-Бєлозьорова (1826; тепер мед. уч-ще), палац графа Воронцова (1827, арх. Ф. Ельсон), парк «Салгирка» (поч. 19 ст.; тепер навч. г-во Кримського с.-г. ін-ту). В рад. час споруджено залізничний вокзал (1953, арх. О. Душкін та ін.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), універмаг (1969, арх. М. Мелік-Парсаданова), Палац культури залізничників (1970, арх. О. Крамаренко), Палац піонерів і школярів (1971, арх. В. Ябчаник, Є. Попов та ін.), готель «Москва» (1973, арх. Б. Кондрацький), муз.-драм. театр (1977, арх. С. Афзаметдінова). Пам'ятники: борцям за владу Рад (1957, обеліск), К. А. Треньову, який довго жив і працював у С. (1960, скульптор К. Бєлашова), В. І. Леніну (1967, скульптор В. Стамов), Д. І. Ульянову (1971, скульптори В. та М. Петренко), меморіал жертвам фашизму (1973, скульптори Л. Смерчинський, Є. Максименко), випускникам мед. ін-ту, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни (1974, скульптор Л. Скорубська). На околиці С. — старод. скіфське городище (див. *Неаполь Скіфський*). У С. народився укр. рад. живописець Я. О. *Басов* (див. т. 12, Додаток). У С. бували О. В. Суворов (1776, 1778—79), О. С. Пушкін (1820), К. М. *Батюшков* (1822—23), О. С. Грибоєдов, А. Міцкевич (1825), М. В. Гоголь (1835), В. А. Жуковський (1837), В. Г. Бєлінський (1846), Л. М. Толстой (1854—55). В 1875—77 навчалася С. Л. *Перовська*. Викладав у гімназії Д. І. Менделєєв. У 1846 на сімферопольській сцені виступав М. С. *Щепкін*. На поч. 20-х рр. 20 ст. в ун-ті в С. викладали В. І. *Вернадський*, В. О. *Обручев*, Б. Д. *Греков*, В. І. *Палладін* та ін. Деякий час у С. працював О. Є. *Ферсман*. Вихованцем Крим. ун-ту був І. В. *Курчатов*.

Літ.: Гасско И. Б. Симферополь Симферополь, 1978.

Е. К. Покровський.

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — антифашистська підпільна організація, що діяла в окупованому Сімферополі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в травні 1943 внаслідок об'єднання двох патріотичних груп, які діяли в місті з кін. 1941. Керівником організації був спочатку С. М. Кусакін, а після його загибелі — А. М. Косухін. Очолював орг-цію к-т ВЛКСМ. Напередодні 1944 орг-ція налічувала 50 юнаків і дівчат, об'єднаних у дві агітаційні і дві диверсійні групи. З вересня 1943 діяльністю орг-ції керував Крим. обл. підпільний парт. центр, а з листопада — Сімферопольський підпільний міськком ВКП(б), до якого входив А. М. Косухін. Орг-ція здійснила понад 20 диверсійних актів, внаслідок яких було знищено багато пального, боєприпасів, військ. техніки, живої сили ворога. Орг-ція мала радіоприймачі, портативну радіостанцію, друкарню, в якій друкувалися листівки з повідомленнями Радінформбюро під наз-

вою «Вести с Родины», прокламації. Підпільники розповсюджували рад. листівки і газети, що друкувалися в друкарнях обл. підпільного парт. центру та в рад. тилу. Подвиги сімферопольських комсомольців-підпільників високо оцінили партія і уряд, багатьох з них відзначено урядовими нагородами. А. М. Косухіна і керівника диверсійної групи В. І. Бабія нагороджено орденами Леніна. Іменами героїв, які загинули, названо вулиці Сімферополя, їм встановлено пам'ятники, відкрито меморіальні дошки. *І. П. Кондранов.*

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКА ТЕЦ імені В. І. Леніна (до 1981 — Сімферопольська ДРЕС). Розташована поблизу Сімферополя. Буд-во почато 1955. Першу турбіну потужністю 50 тис. кВт введено в дію 1958, другу — 1960. У 1961 потужність станції доведено до проектної — 100 тис. кВт. Щорічне виробн. електроенергії — 613 млн. кВт, теплової — 248 тис. Гкал.

У 1981 в зв'язку з завершенням реконструкції турбін та переведенням їх у теплофікаційний режим Сімферопольська ДРЕС перейменована на С. ТЕЦ. Осн. паливо — вугілля, газ, мазут. Всі виробничі процеси станції автоматизовано.

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — на р. Салгирі, у Крим. обл. УРСР. Споруджене 1956. Пл. 3,23 км², об'єм 36 млн. м³. Використовують для зрошування (див. *Салгирська зрошувальна система*), водопостачання м. Сімферополя і *Сімферопольської ТЕЦ* імені В. І. Леніна, а також для рибництва. На берегах — бази відпочинку. *О. О. Русинов.*

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д ПРОДОВО́ЛЬЧОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ імені В. В. Куйбишева. Засн. 1898 як чавуноливарний з-д. За роки Рад. влади з-д з напівкустарних майстерень перетворився на велике маш.-буд. підприємство. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 споруди з-ду було зруйновано. Відбудову завершено 1950. В наступні роки підприємство докорінно реконструйовано й розширено, освоєно виробн. нових видів продукції. З-д випускає (1982) найновіше технологічне устаткування для підприємств харч. пром-сті, в т. ч. для консервної, м'ясної, молочної та рибної галузей, зокрема комплекси устаткування для виготовлення металевої консервної тари з жерсті та алюмінію автоматичні й напівавтоматичні машини для закупорювання металевих і скляних консервних банок.

О. О. Мартиненко.

Головний корпус **Сімферопольського університету** імені М. В. Фрунзе.

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 116,0 тис. чол. (1982). У районі — 111 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сімферополь*. На Зх. район омивається Каламітською зат. Чорного м. С. р. розташований у передгір'ї та у межах Внутрішньої і Зовнішньої гряд Кримських гір, на Пд. — відроги *Чатирдагу*. Корисні копалини: вапняк, пісок, глина, діорит, мармур. Є мінеральні джерела. Річка *Салгир* з прит. Бештерек, *Альма*, Булганак Західний. Грунти каштанові, чорноземні та бурі лісові щебенюваті.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Сімферополь. У районі переважає переробка с.-г. сировини та виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства — Первомайський і Виноградний (с. Кольчугине) винробні з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Сімферополь). Осн. напрям розвитку землеробства — вирощування зернових, овочевих та ефіроолійних культур, виноградарство, садівництво; тваринництво м'ясомол. напряму (птахівництво, скотарство, вівчарство, свинарство, кролівництво). Площа с.-г. угідь 1981 становила 121,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,9 тис. га. Осн. культури — озима пшениця, ячмінь, соняшник, овочеві, тютюн, троянда, лаванда, шавлія. У С. р. — 16 радгоспів, 5 колгоспів, птахофабрика; експериментальний тепличний комбінат, Кримська дослідна станція садівництва (с. Маленьке), Сімферопольська овоче-баштанна станція (с. Укромне), Степове виробничо-експериментальне г-во *Нікітського ботанічного саду* (поблизу смт Гвардійського), райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сімферополь, Острякове. Автомоб. шляхів — 600 км (усі з твердим покриттям). У районі — радгосптехнікум (с. Маленьке), 52 заг.-осв., музична і спорт. школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень; на березі Чорного м.— численні пансіонати і бази відпочинку. 80 будинків культури та клубів, 2 кінотеатри, 120 кіноустановок, 68 б-к. У С. р. видається газ. «Ленинец» (з 1933). *І. С. Тарасюк.*

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. В. Фрунзе — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР. Спадкоємець Таврійського ун-ту — першого вузу Криму, створеного 1918. В 1921 ун-т став називатися Кримським; тоді ж йому присвоєно ім'я М. В. Фрунзе. В 1925—72 функціонував як Крим. пед. ін-т, з 1972 — Сімферопольський ун-т. У 1981/82 навч. р. у складі С. у.— 8 ф-тів: істор., філол., романо-герм. філології, природничих наук, геогр., фіз., матем., фіз. виховання, на яких навчалося понад 7 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 3,7 тис. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення. При ун-ті — обчислювальний центр, зоол. музей, навч. геобіостанція, б-ка (фонд 900 тис. одиниць зберігання). Серед вихованців вузу — тричі Герої Соціалістичної Праці І. В. *Курчатов*, К. Д. *Синельников*, К. І. *Щолкін*.

Л. Г. Апостолов.

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1920 як культур.-істор. відділ Центр. музею кримознавства. З 1937 виділився у самостійний музей. У ньому два відділи — укр. і рос. дожовтневого, а також рад. мистецтва, в яких представлено твори укр. (С. Васильківський, К. Трутовський, М. Самокиш, І. Труш, Т. Яблонська, М. Божій, М. Дерегус), рос. (Д. Левицький, В. Тропінін, О. Венеціанов, І. Айвазовський, І. Рєпін, В. Полєнов, М. Ярошенко, О. Бенуа, І. Грабар, К. Петров-Водкін, М. Греков) та ін. художників.

СІМ'Я — заснована на *шлюбі* або кровнородинних зв'язках мала група людей (див. *Група соціальна*), члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю й взаємодопомогою. Хоч С. має специфічні біол. функції відтворення людського роду, вона водночас є формою соціальної спільності людей, характер якої визначається екон. базисом суспільства (див. *Базис і надбудова*). Тому форма й функції С. змінюються з істор. розвитком людства (див. *Проміскуїтет, Груповий шлюб, Парний шлюб, Матрилокальний шлюб, Патріархальна сім'я* тощо). Як стійке соціальне об'єднання С. виникає в період розкладу родового ладу. В усіх класово антагоністичних формаціях характерне для їхнього способу життя прагнення до збільшення приватної власності породжує екон. залежність і ворожнечу між членами С. Особливо глибокий відбиток накладають приватновласницькі відносини на бурж. С. Проте вже за капіталізму в середовищі пролетаріату й трудової інтелігенції зароджуються й розвиваються шлюбно-сімейні відносини, засновані на коханні, дружбі, взаємній довірі. Ці фактори стають вирішальними при формуванні С. за соціалізму, оскільки усуспільнення засобів виробн. створює принципово нову екон. основу С. Величезну роль у

цьому відіграє повна *рівноправність жінки і чоловіка* в СРСР. Підвищення ролі морального фактору в сусп. житті в умовах розвинутого соціалізму зумовлює зростання ролі С. Вона стає важливим елементом соціалістичного способу життя. Посилюється піклування д-ви про матеріальний і духовно-моральний стан С. (див., зокрема, *Багатодітна мати, Батьківські права і обов'язки, Материнство* у праві, *Охорона материнства і дитинства, Сімейне виховання*). В процесі комуністичного будівництва С. постійно вдосконалюється, її діяльність дедалі більше спрямовується на забезпечення щастя людей, гармонійного розвитку особи. *В. М. Мазур.*

СІМ'Я́ МОВ, мовна родина — одна з одиниць у *генеалогічній класифікації мов*. У традиційному *порівняльно-історичному мовознавстві* її вважали за найвищу. Встановлення *спорідненості мов* стало можливим із виникненням порівняльно-істор. методу. С. м. охоплює всі близько чи далеко споріднені мови (напр., індоєвроп. С. м., фінно-угорська тощо). У межах сім'ї близько споріднені мови об'єднують у групи (напр., германська група індоєвроп. С. м.) і підгрупи (напр., північна, або скандінавська, підгрупа германської групи індоєвроп. С. м.). Багато мовознавців останнім часом вважає, що окремі С. м. можуть виявляти ознаки далекого спільного походження, тобто, що є ступінь спорідненості, вищий за С. м. (мовна формація тощо).

А. О. Білецький.

СІМ'ЯВИВІДНА́ ПРОТО́КА — продовження каналу придатка *сім'яників* хребетних тварин і *яєчка* людини. У складі сім'яного канатика С. п. підіймається вгору від яєчка, проходить у *пахвинний канал* і спускається вниз до вивідних каналів *сім'яних пухирців*, де С. п. закінчується розширенням (ампулою). Ампулярний кінець і протока сім'яного пухирця сходяться, утворюючи сім'явипорскувальний канал, який проходить через *передміхурову залозу* і відкривається вузьким отвором в *сечівник*. Функція С. п. полягає в виведенні *сперматозоїдів* при статевому акті.

СІМ'ЯДО́ЛІ — перші листки *зародка* насінних рослин. У голонасінних рослин від 2 до 15 С., в однодольних — 1, у дводольних — переважно 2 С. У одних рослин С. при проростанні насіння виносяться на поверхню грунту і зеленіють (напр., у соняшника), у інших С. залишаються в грунті (напр., у гороху, дуба). Найкраще розвинені С. в насінинах без *ендосперму*; в них містяться поживні речовини, які зародок використовує під час розвитку. У однодольних рослин С., в якій немає поживних речовин, всмоктує їх з ендосперму.

СІМ'ЯНА́ РІДИНА́ — складова частина *сперми*. Містить поживні речовини для сперматозоїдів, буферні системи, що перешкоджають підвищенню кислотності середовища, та слиз.

СІМ'ЯНИ́КИ — чоловічі *статеві залози*, що входять до складу *статевих органів* тварин і людини. Осн. функція С.— вироблення *сперматозоїдів*. Серед безхребетних найбільш просто побудовані С. у кишковопорожнинних і являють собою скупчення статевих клітин. *Сперма* виводиться назовні шляхом розриву тіла гонад (напр., у гідроїдних поліпів) або через кишковосудинну систему і далі через ротовий отвір (у сцифоїдних і коралових поліпів, реброплавів). Численні С. плоских червів мають власні протоки. У круглих червів від С. відходить сім'япровід, який переходить у сім'явипорскувальний канал. У кільчастих червів в багатьох сегментах тіла є парні С. Сім'я виводиться через спеціальні канали — целомодукти, що відкриваються у вторинну порожнину тіла. У членистоногих С. парні з протоками; форма і будова їх різноманітні. У безчерепних (ланцетник) С. численні і позбавлені проток. У більшості хребетних С.— парні органи, симетрично розміщені в черевній порожнині. У багатьох ссавців С. містяться в мішкоподібних виростах стінки тіла — мошонці, куди вони опускаються з черевної порожнини через пахвинний канал у період розвитку зародка. У деяких ссавців С. опускаються в мошонку тільки у період розмноження, а потім знову втягуються в черевну порожнину. У людини С. наз. *яєчками*.

СІМ'ЯНІ́ ПУХИРЦІ́ — парний орган, що входить до складу чоловічих *статевих органів* тварин і людини. Містяться між задньонижньою поверхнею *сечового міхура* і *передміхуровою залозою*. Кожен С. п. овальної форми, має злегка бугристу поверхню. У людини С. п. завдовжки до 5 і завширшки до 2 см. Вивідна протока кожного С. п. з'єднується з *сім'явивідною протокою* свого боку, утворюючи сім'явипорскувальний канал, що впадає в *сечівник*. Функція С. п.— вироблення *секрету*, необхідного для живлення і збільшення рухливості *сперматозоїдів*. Секрет С. п. входить до складу *сім'яної рідини*.

СІМ'Я́НКА — нерозкривний однонасінний *плід* у рослин, сухий шкірястий *оплодень* якого не зростається з *насіниною*. Характерний для складноцвітих, черсакових. С. часто мають спец. утвори (вирости, гачечки, чубки тощо), що сприяють їх поширенню. С., на яких розвиваються шкірясті або перетинчасті криловидні вирости, наз. крилатками (напр., у в'яза) та двокрилатками (напр., у клена).

СІНА́Ж — консервований в герметичних умовах *соковитий корм*. Виготовляють С. з прив'ялених протягом 4—24 год до 50—55% вологості цілих або подрібнених рослин. Сировиною для С. є трави природних сіножатей та посівні. Злакові трави збирають на початку колосіння, бобові — у фазі бутонізації. Щоб прискорити прив'ялення, бобові трави плющать. Підв'ялену масу подрібнюють і завантажують у сховища — герметичні металеві, залізобетонні або цегляні башти чи траншеї. В баштах заввишки понад 15 м відбувається самоущільнення маси, а в невисоких баштах і траншеях масу ущільнюють котками або тракторами. У прив'яленій зеленій масі без доступу повітря не розвиваються бактерії та плісені. В 1 кг С. з конюшини бл. 0,4 корм. од., 55 г перетравного протеїну, 35 мг каротину, 4,5 г Са, 2 г Р. Добова норма С. (в кг): коровам 20—25, молодняку вел. рог. худоби 2—4-місячного віку — 3—4, старше року — 10—12, вівцематкам — 3—4, молодняку овець — 1—2. *Ю. Я. Полулях.*

СІНА́ЙСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — на Пд. Зх. Азії, між затоками Червоного моря Суецькою й Акаба; територія Єгипту. Пл. майже 25 тис. км². Рельєф — плоскогір'я й гори заввишки до 2637 м (г. Катерін). Поверхня С. п. розчленована глибокими долинами — *ваді*. Родовища нафти (вздовж Суецької зат.), марганцевої руди. Клімат перехідний від субтропічного до тропічного, жаркий, сухий. Постійних водотоків немає. С. п. вкритий пустельною рослинністю. По сухих руслах — колючі чагарники й окремі дерева. Кочівне скотарство; в оазисах вирощують ячмінь, просо, кукурудзу, фінікову пальму.

СІНА́Н [Коджа Мімар Сінан; 1489 (?), поблизу Кайсері — 1578 або 1588, Стамбул] — турецький архітектор та інженер. За його проектами збудовано більше 300 споруд: мечеті, палаци, медресе, мости, лазні в Стамбулі та ін. містах Туреччини, а також у Криму. Серед них — мечеті Шахзаде (1548) і Сулейманіє (1550—57) у Стамбулі, Джума-Джамі в Євпаторії (1552; іл. див. до ст. *Мечеть*, т. 6, с. 488), Селіміє в Едірні (1569—75). На творчість С. мала великий вплив архітектура *Візантії*.

СІНГ (Synge) Джон Міллінгтон (16.IV 1871, Ратфарнам, поблизу Дубліна — 24.III 1909, Дублін) — ірл. драматург. Один з діячів ірл. літ. Відродження. Життя й звичаї простих людей, їх боротьба за існування — гол. тема його п'єс «У сутінках долини» (1903), «Ті, що скачуть до моря» (1904), «Джерело святих» (1905), «Завзятий молодець — гордість Заходу», «Весілля лудильника» (обидві — 1907), «Дейрдре — дочка смутку» (1910, незакінчена). Автор книги нарисів «Аранські острови» (1907). Еволюціонуючи від символізму до реалізму, відтворив трагізм сучасної йому дійсності.

Тв.: Рос. перекл.— Драмы. Л.— М., 1964.

Літ.: Камышев В. С. Эстетические взгляды Дж. М. Синга. В кн.: Эстетические позиции и творческий метод писателя М., 1973.

О. І. Земляний.

СІНГ (Synge) Річард Лоренс Міллінгтон (н. 28.X 1914, Ліверпул) — англ. біохімік, член Лондонського королів. т-ва (з 1950). Закінчив Кембріджський ун-т (1936). З 1943 працює в Лістерівському ін-ті профілактич. медицини в Лондоні; з 1948 — в Роуетському дослідному ін-ті в Баксберні (Абердін) — керівник відділу біохімії і хімії білка. В 1951 С. і ін. дослідники сформували комітет «Наука для миру». З 1967 працює в Ін-ті продуктів харчування в Норіджі. Розробив теоретичні основи

методу розподільної хроматографії і впровадив метод у практику. Осн. наук. праці присвячені аналітичній хімії білків. Нобелівська премія, 1952 (разом з А. Дж. П. *Мартіном*).

СІНГАПУ́Р, Республіка Сінгапур — держава в Пд.-Сх. Азії. Розташований на острові тієї ж назви і невеликих прилеглих островах, біля пд. узбережжя п-ова Малакка.

Державний лад. С.— республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент, виконавчу — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія досить розчленована затоками і бухтами. Береги низовинні, часто заболочені. Рельєф рівнинний. Найвища точка — г. Букіт-Тімах (вис. 177 м). Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра січня +26, липня +27°. Опадів бл. 2500 мм на рік. Найбільша річка — Сінгапур. На острові немає достатніх джерел питної води, її довозять з Малайзії. У внутр. районах невеликі ділянки вічнозелених тропічних лісів, на узбережжі місцями збереглися мангрові зарості.

Населення С. становлять китайці (бл. 76,8 %; тут і нижче 1981, оцінка), малайці (14,6%), вихідці з Індії, Бангладеш, Пакистану і Шрі-Ланки (6,4%) та ін. Держ. мова — малайська, офіц. мови — китайська, англійська, та мільська. Пересічна густота нас.— понад 4 тис. чол. на 1 км².

Історія. За малайською легендою, м. Сінгапур засн. 1299. З 14 ст. острів належав імперії Маджапахіт, з 15 ст.— тайській д-ві, згодом, до 1819 — Джохору. В 1819 перейшов до англ. Ост-Індської компанії (див. *Ост-Індські компанії*). В 1826—1946 С.— англ. колонія в складі *Стрейтс-сетлментс*. Під час 2-ї світової війни з 1942 був окупований япон. військами. З 1959 С.— «самоврядна держава» в складі Співдружності. В 1963—65 С. входив до Федерації *Малайзії*. З 22.XII 1965 С.— незалежна республіка. В 1968 С. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Уряд С. проводить політику, спрямовану на залучення в економіку країни іноз. капіталу. В галузі зовн. політики уряд С. проголосив *неприєднання принцип*. Одночасно розвиває відносини з США, Японією, Австралією, а також регіональне співробітництво в рамках *АСЕАН*. З 1965 С.— член ООН.

Сінгапур. Готель «Мін-корт». 60-і роки 20 ст.

Політичні партії, профспілки. Партія народної дії, засн. 1954. Правляча. Опозиційні партії: Об'єднаний народний фронт, засн. 1974; Робітнича партія, засн. 1952; Соціалістичний фронт Сінгапуру, засн. 1961; Демократична партія Сінгапуру, засн. 1980. Національний конгрес профспілок, засн. 1961. Входить до МКВП.

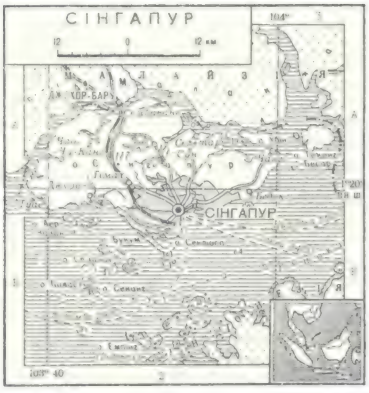

Господарство. До проголошення незалежності г-во С. спеціалізувалося гол. чин. на реекспортній торгівлі товарами ін. країн (зокрема, малайзійським каучуком і оловом) та обслуговуванні порту. Після здобуття незалежності, завдяки пільговій системі оподаткування, дешевій робочій силі, значним іноз. інвестиціям (1,3 млрд. доларів. 1981), індустріалізації нац. економіки, відносно високим темпам екон. розвитку С. перетворився на одну з економічно найрозвинутіших країн Пд.-Сх. Азії. Вживаються заходи щодо розширення і зміцнення держ. сектора, держ. регулювання діяльності іноз. компаній. Провідні галузі — точне машинобудування, електроніка, електротехніка, оптика — спеціалізуються на випуску масових товарів та складної апаратури (у т. ч. для космічних досліджень на експорт). С.— значний центр нафтоперероб ної пром-сті (на довізній сировині). Потужність нафтопереробних заводів 50 млн. т нафти на рік. Суднобуд., суднорем., металург., по виробн. різного устаткування, хім., деревообр., буд. матеріалів, гумові, текст., шкіряно-взут., харч. та ін. підприємства, переважно невеликі. Кустарні промисли (в т. ч. виготовлення сувенірів, іграшок та ін.). У 1981 було вироблено 7442 млн. кВт год електроенергії. Осн. пром. центри — Сінгапур і Джуронг. С. г. через обмеженість зем. фонду розвинуте слабо і не задовольняє потреб країни в продовольстві. В обробітку — менш як 20% тер. країни. Вирощують гол. чин. овочі та фрукти для міського населення. Розводять свиней та птицю. В 1981 було виловлено 15,6 тис. т риби. С. також найбільший фінанс. центр Пд.-Сх. Азії. Тут розміщено філіали великих міжнар. банків і фінанс. корпорацій. Довж. з-ць — 26 км, автошляхів — понад 2 тис. км. Мор. порти — Сінгапур (за вантажооборотом займає 4-е місце у світі) та Джуронг. Поблизу м. Сінгапура — міжнар. аеропорт. У зовн. торгівлі значна роль належить реекспорту товарів. Осн. товари зовн. торгівлі — машини і устаткування, нафта і нафтопродукти, каучук, хім. товари, продовольство. Традиційно експортують текст. вироби та взуття. Гол. торг. партнери — США, Японія, Малайзія. Розвиваються торг. зв'язки з СРСР. Значні доходи дає міжнар. туризм.

Грошова одиниця — сінгапурський долар. За курсом Держбанку СРСР 100 сінгапур. доларів = 34,23 крб. (січень 1983).

М. П. Крачило.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 8005 лікарняних ліжок (35,6 ліжка на 10 тис. ж.), які належать д-ві; мед. допомогу подавали 1622 лікарі (7,2 лікаря на 10 тис. ж.), 252 стоматологи, 167 зубних лікарів, працювали 288 фармацевтів. Лікарів готують на мед. і стоматологічних факультетах, фармацевтів — на фарм. факультеті університету.

Культура. Вік обов'язкового навчання — з 6 до 14 років, поч. школою практично охоплено всіх дітей відповідного віку. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 6 (3 + 3). Поряд з державними існують приватні школи, навчання в держ. серед. школах платне. Викладання — в основному англ. мовою, вивчаються також кит., малайська й тамільська мови. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 300 тис. учнів, у середніх — 180 тис., у системі профес.-тех. підготовки — бл. 8 тис., у вузах — 20,4 тис. студентів. У 1980 створено держ. Нац. ун-т С. на базі двох ун-тів — Наньянського (засн. 1953) й Сінгапурського (засн. 1949), діють також Політех. ін-т С. (засн. 1954), тех. і пед. коледжі. Нац. б-ка (засн. 1823, за ін. даними 1884; 1,2 млн. тт.), б-ка Нац. ун-ту С., б-ка тех. коледжу. Нац. музей (засн. 1848—49), Худож. музей і галерея (засн. 1955). Наук. робота ведеться в т-вах при вузах, регіо-

Герб Сінгапуру

СІНГАПУР

Площа — 617,8 км²

Населення — 2,4 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Сінгапур

Сінгапур. Вид частини міста.

нальних н.-д. установах, Центрі по вивченню біології мор. тварин, Ін-ті по вивченню Пд.-Сх. Азії та ін. установах.

В архітектурі м. Сінгапура (столиці С.), яке поділяється на кілька районів, переважають еклектичні споруди 19 ст. і зразки сучас. архітектури (в європ. районі), вузькі вулички та малоповерхові будинки (у китайському), свайні будинки та мечеті (у малайському).

В муз. культурі С., поряд з традиційним мист. малайців (пісенний стиль донданг сайєнг; танець джотет та ін.) і театром тіней, поширені індійські (церемоніальні танці свята тайцусам тощо) та китайські (обрядові танці, напр. танець лева) пісенно-танц. стилі. З кін. 60-х рр. проводяться недільні концерти «Музика для всіх», фестивалі мистецтв. Серед муз. діячів — скрипаль і педагог Го Сун Тьо, композитори традиційної музики Наваро Хоо, Ніколас Сат, Тоні Леонг.

Літ.: Демин Л. М. Сингапур многоликий. М., 1975; Руднев В. С. Малайзия и Сингапур после второй мировой войны и политика США и Англии. М., 1981; Антипов В. И. Сингапур. М., 1982; Курзанов В. Н. Промышленное развитие Сингапура. М., 1978; Страны и народы. Зарубежная Азия. Юго-Восточная Азия. М., 1979.

В. З. Клепиков (освіта), *Дж. К. Михайлов* (музика).

Сінгапур. Собор Сент-Андру. 1862.

СІНГАПУ́Р — столиця держави Сінгапур. Розташований на Пд. острова тієї ж назви на березі Сінгапурської прот. Один з найбільших мор. портів, пром., торг. і фінансових центрів Пд.-Сх. Азії. Вузол міжнар. авіаліній. 1,6 млн. ж. (1980). За малайською легендою, С. засновано 1299. З 1832 — гол. місто англ. колонії *Стрейтс-сетлмент*, потім до 1946 — Брит. Малайї, 1946—59 — англ. колонії Сінгапур. З 1959 С.— столиця «самоврядної д-ви» Сінгапур, з 1965 — незалежної Республіки Сінгапур. Найрозвинутіші галузі г-ва, що працюють на експорт, — суднобудування, судноремонт, нафтопереробна, радіоелектронна, оптико-мех., металообробна. Численні підприємства хім., гумової, деревообр., буд. матеріалів, текст., швейної, харч. пром-сті. Важливий центр міжнар. зовн.-торг. операцій (гол. чин. реекспортних) — торгівля натуральним каучуком (одна з найбільших у світі каучукових бірж), деревиною, оловом, нафтою, прянощами, фруктами, кавою, продуктами кокосової пальми. У місті — численні філіали провідних банків та монополій капіталістичного світу. Держ. Нац. ун-т (засн. 1980 на базі Сінгапурського та Наньянського). Політех. ін-т, тех. коледж. Серед н.-д. закладів — Ін-т по вивченню Пд.-Сх. Азії, Ін-т архітектури. Національні б-ка, музей, театр. Концертний зал «Вікторія».

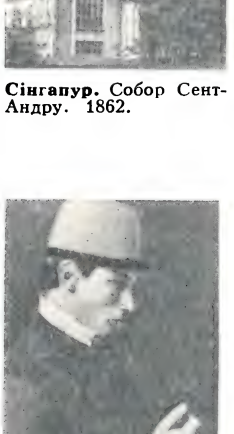

П. Сівеї-Мерше. Портрет брата. 1866. Угорська національна галерея. Будапешт.

СІНГАПУ́РСЬКА ПРОТО́КА — протока між п-овом Малакка і о. Сінгапур на Пн. і архіпелагом Ріау на Пд. Сполучає Пд.-Китайське м. з Малаккською прот. Довж. 110 км, шир. від 4,6 км до 21 км, найменша глиб. на фарватері 22 м. Має велике трансп. значення. На пн. узбережжі затоки — місто і порт *Сінгапур*.

СІНГХ Заїл (н. 5.V 1916, с. Сандхван, округ Фарідкот, штат Пенджаб) — політ. і громадський діяч Індії. У 30-х рр. 20 ст. брав участь у нац.-визвольній боротьбі проти англ. колонізаторів, за що не раз відбував тюремне ув'язнення. Після здобуття 1947 Індією незалежності займав ряд міністерських посад. З 1980 — депутат Нар. палати парламенту Індії, міністр внутр. справ. З 1982 — президент Республіки Індії. С. виступає за підтримання миру і безпеки в Азії, за зміцнення дружби і співробітництва з СРСР. *М. А. Кулінич*.

СІНГХ Моні (н. 19.VII 1900, Калькутта) — діяч комуністичного і національно-визвольного руху Бангладеш. У 20-х рр.— на профспілковій роботі, брав участь в організації революц. профспілкового руху в Калькутті. В 30—40-х рр.— один з керівників сел. руху в Сх. Бенгалії. Після утворення Пакистану (1947) — один із засновників КП Пакистану (КПП; 1948), на базі орг-цій якої в Сх. Пакистані 1956 ств. КП Сх. Пакистану [з 1971 — КП Бангладеш (КПБ)]. З 1948 — член, з 1951 — секретар ЦК КПП. В 1956—68 — секретар ЦК КП Сх. Пакистану. З 1971 — член ЦК КПБ. З 1973 — голова ЦК КПБ. Не раз зазнавав арештів.

СІ́НДО Кането (справж. прізв.— Нобору Кане; н. 22.IV 1912, Хіросіма) — япон. кінорежисер. В кіно — з 1934, спочатку — художник-декоратор, пізніше — сценарист, з 1951 — режисер. Поставив фільми: «Діти атомної бомби» (1952, ін. назва — «Діти Хіросіми»), «Шасливий дракон № 5» (1959), «Голий острів» (1960), «Оголені 19-літні» (1970, в рад. прокаті — «Сьогодні жити, померти завтра»), «Самотній шлях Чікузана» (1977; три останні здобули нагороди на Московських міжнар. кінофестивалях). Автор праць з теорії і практики кінодраматургії. Засновник (1952, разом з реж. К. Йосімурою) незалежної кінофірми «Кіндай ейга кьокай» (Токіо).

СІ́НЕРВО (Sinervo) Ельві Ауліккі (н. 4.V 1912, Хельсінкі) — фін. письменниця і перекладачка. Член Компартії Фінляндії. Одна з організаторів прогресивного літ. т-ва «Кійла». В 1941—44 за участь в організації Т-ва миру і дружби з СРСР була ув'язнена. Гострі соціальні проблеми порушила у зб. новел «Вірші про Сьорняйнена» (1937), романі «Коваль з палаючого села» (1939). У збірках віршів «Хмари» (1944), «О птаху чорнокрилий, лети!» (1950) і «Джерело діви» (1956) картала фашизм. Пробудження політ. свідомості фін. трудящих показала в повісті «Товаришу, не зрадь!» (1947). Зб. новел «Дорога вгору» (1948) — про учасників Руху Опору. В повісті «Маленький Альоша» (1946) розповіла про дитинство М. Горького, в романі «Вільямі Обмінений» (1946) — про хлопчика, який мріяв бути схожим на горьковського героя Данко. Автор зб. віршів «Три посмішки» (1971).

Тв.: Укр. перекл.— Троє у в'язниці. «Всесвіт», 1973, № 8; Рос. перекл.— Товарищ, не предавай! Петрозаводск, 1956; [Вірші]. В кн.: Поэзия Финляндии. М., 1962.

Е. А. Лисецька.

СІ́НЄЇ-МЕ́РШЕ (Szinyei-Merse) Пал (4.VII 1845, с. Сінє-Уйфалу — 2.II 1920, Ернє) — угор. живописець. В 1864—70 навчався в мюнхенській АМ. Працював у Мюнхені, Будапешті, Ернє. Твори: «Закохані» (1870), «Травнева прогулянка» (1873), «Дама в ліловому» (1874), «Танення снігу» (1895), всі — в Угор. нац. галереї в Будапешті.

СІНІЙДЖУ́, Сінійчжу — місто на Зх. КНДР, адм. ц. провінції Пхьонан-Пукто. Розташоване на р. Амноккан (Ялуцзян). Мор. порт, аванпорт — Йонампхо в Зх.-Корейській зат. Жовтого м., залізнична станція, вузол автошляхів. 320 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша легка пром-сть (текст., швейна, взут., виробн. парфумів). Маш.-буд., хім., лісопильні, целюлозно-паперові, буд. матеріалів та ін. підприємства.

СІНІ́Н — місто на Пн. Китаю, адм. ц. провінції Цінхай. Розташований на р. Сінінхе (Хуаншуй). Залізнична станція, трансп. пункт на шляху в Тібет. 500 тис. ж. (1970). Металург., маш.-буд., хім., харч. (переробка тваринницької продукції) пром-сть. Вовноткацька ф-ка. ТЕС. Поблизу С.— видобування вугілля.

СІНІ́САЛО Гельмер Райнер Нестерович (н. 14.VI 1920, м. Златоуст, тепер Челяб. обл.) — карел. рад. композитор і флейтист, нар. арт. СРСР (з 1978). В 1952—55 навчався в Моск. і Ленінгр. консерваторіях. У 1935—56 грав у симф. оркестрах Петрозаводська. З 1956 — голова правління Спілки композиторів Карел. АРСР. У своїй творчості С. спирається на карел. нар. музику. Автор першого карел. балету «Сампо» (1959, за мотивами карело-фін. нац. епосу «Калевала»), оркестрових (зокрема, симфонія «Богатирі лісу», 1949) і вокально-інструм. творів, камерно-інструм. ансамблів, романсів, пісень. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

В. С. Мурза.

СІНКЕ́ВИЧ Діонисій (рр. н. і см. невід.)— укр. гравер кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у Львові. В 1699 створив велику гравюру з зображенням архіт. ансамблю Крехівського монастиря поблизу м. Жовкви (тепер м. Нестеров Львівської області); оздоблював книжки.

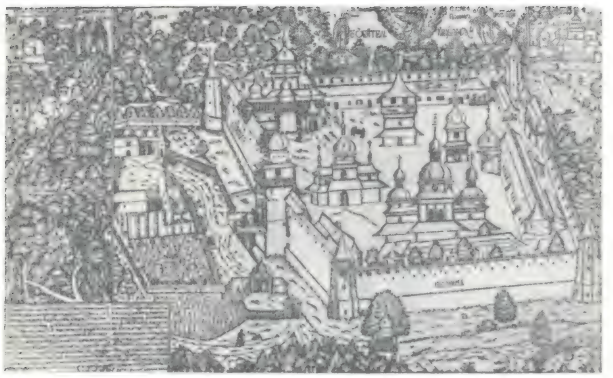

Д. Сінкевич. Крехівський монастир поблизу Жовкви. Фрагмент. Гравюра на дереві. 1699.

СІ́НКЛЕР (Sinclair) Ептон Білл (20.IX 1878, Балтімор — 25.XI 1968, Баунд-Брук, штат Нью-Джерсі) — амер. письменник. Перші романи «Цар Мідас» (1901) та «Щоденник Артура Стірлінга» (1903) — мелодраматичні твори з елементами соціальної критики. В 1903 приєднався до правого крила соціалістичного руху в США. В романі «Манассас» (1901), де змальовано громадян. війну 1861—65 в США, відбилися суперечливі політ. погляди С. Найзначніший роман — «Джунглі» (1905) — про жорстоку експлуатацію робітників на чікагських бойнях. У кращих соціальних творах зближувався з групою письменників, які виступали з критикою капіталістичного ладу (т. з. розгрібачами бруду). Романи «Столиця», «Міняйли» (обидва — 1908), «Король-Вугіль» (1917), «100%» (1920), «Нафта» (1927), «Бостон» (1928) з документальною точністю відтворюють боротьбу робітників проти хижаків-капіталістів. Автор антивоєнних романів «Джіммі Хіггінс» (1919), «No pasaran!» («Вони не пройдуть!», 1937). На серії романів про Ланні Бедда (т. 1—11, 1943—53) та «Автобіографії» (1962) позначилися творча криза С., послаблення критичних тенденцій, ідеалізація амер. бурж. демократії. На Україні роман «Джіммі Хіггінс» був екранізований, а також інсценізований і поставлений у театрі «*Березіль*».

Тв.: Укр. перекл.— Король-Вугіль. Х., 1927; 100%. Х., 1928; Нетрі. Х., 1930; Джіммі Хіггінс. Х.—К., 1933; Рос. перекл.— Джунгли. М., 1956; Столица. М., 1957; Джимми Хиггинс. М., 1957; Король-Уголь. Донецк, 1981.

Літ.: Богословский В. Н. Эптон Синклер. М., 1976. *Д. С. Яхонтова.*

СІННА́ ПА́ЛИЧКА — спороутворююча бактерія, типовий представник роду Bacillus родини Bacillaceae (за міжнародною класифікацією, 1974); паличковидні прямі клітини розміром 0,7—0,8 × × 2—3 мкм, грампозитивні (див. *Грама метод*), рухомі, з *латеральними* джгутиками.

С. п.— аероб, хемоорганотроф (одержує енергію за рахунок окислення органічних речовин), мезофіл. Розмножується поділом. Утворює термостійкі еліптичні центральні спори, наявність яких у С. п. вперше (1875) встановив нім. ботанік і епідеміолог Ф. Кон. Культуру С. п. можна виділити з кип'яченого настою сіна (звідси назва). На поверхні рідких поживних середовищ росте у вигляді білої плівки, твердих — утворює круглі, сіруваті, гладенькі, блискучі колонії. Активно розкладає органічні азотисті речовини. С. п. — дуже поширений у природі *сапрофіт*, входить до складу епіфітної (див. *Епіфіти*) мікрофлори багатьох рослин, часто викликає псування харчових продуктів (напр., хліба). С. п.— продуцент антибіотиків (бацитрацину, субтиліну) та ферментів (амілази, протеїнази). *А. П. Дем'яненко.*

СІННЕ́ БО́РОШНО — корм для с.-г. тварин, який одержують розмелюванням високоякісного *сіна*. Висушене до 12% вологості сіно в сараях з активним вентилюванням подрібнюють, а потім розмелюють на *кормоприготувальних машинах*. Якість С. б. залежить від виду *кормових трав*, строків збирання їх та способу сушіння. Найкраще С. б. одержують з люцернового і конюшинового сіна, зібраного у фазі бутонізації або на початку цвітіння. В 100 кг С. б. з конюшини міститься 70,2 корм. од. і 8,3 кг перетравного протеїну, з вико-вівсяної суміші — відповідно 65,7 і 9,7. С. б. багате на каротин — 100—150 мг на 1 кг корму. Згодовують у сипкому вигляді, *брикетах кормових* і гранулах.

СІ́НО — трава, скошена і висушена до вологості 15—17% і нижче; один з основних видів грубих *кормів* для тварин взимку. Розрізняють С. сіяних трав (бобове, злакове, злаково-бобове) і природних сіножатей (лучне, степове, лісове). Кормова цінність С. визначається його смаковими якостями, вмістом органіч. і мінеральних речовин, каротину, перетравністю поживних речовин і залежить від ботаніч. складу трав. Найцінніше С. з бобових трав (вика, конюшина, люцерна, еспарцет тощо), злакових (тимофіївка лучна, вівсяниця лучна, грястиця збірна, райграси та ін.), зібраних на ранній фазі розвитку. В 100 кг С. з сіяних бобових трав міститься бл. 50 корм. од., 9,2 кг перетравного протеїну, 1000—1500 г кальцію, 200—220 г фосфору, каротин, вітаміни. Великій рог. худобі, вівцям і коням С. згодовують без підготовки, а свиням та птиці готують сінну січку або *сінне борошно*. Зберігають С. в скиртах, сараях, під навісами; для зручності перевезення і зберігання С. пресують.

Г. В. Танцуров.

СІНОЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для виконання комплексу сінозбиральних робіт (скошування, ворушіння, згрібання сіна у валки, перевертання валків, пресування просушеного сіна в тюки або рулони та транспортування їх до місця зберігання). Для скошування трав на сіно чи *сінаж* промисловість постачає с. г. сінокосарки різних конструкцій та типорозмірів. В г-вах широко застосовують косарки-плющилки КПВ-3, КПРН-3 і ін., які для прискорення просушування скошеної зеленої маси плющать стебла трав. В СРСР зростає випуск нових самохідних сінокосарок-плющилок КПС-5 (мал.) — ширина захвату 5 м, робоча швидкість до 10 км/г, потужність двигуна 80 к. с., продуктивність 5 га за годину. На роботах по згрібанню, ворушінню сіна і перевертанню валків застосовують ряд С. м., зокрема граблі поперечні: ГП-14А; ГПП-6,0; ГПП-6,0Г; граблі-валкоутворювачі колісні: ГВК-6А, ГВК-6,0 Г (мал.). Згрібають сіно в валки *волокушами*, пресують в тюки — *прес-підбирачами*. Див. також *Кормозаготівельні машини*. *С. О. Карпенко.*

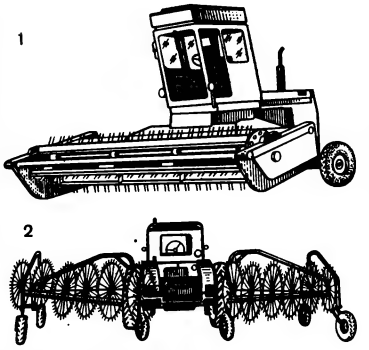

Сінозбиральні машини:
1 — косарка-плющилка самохідна КПС-5;
2— граблі-валкоутворювачі ГВК-6,0 Г.

СІНОЗБИРА́ННЯ — процес збирання сіяних чи природних трав на *сіно*; комплекс взаємопов'язаних робіт на заготівлі сіна за допомогою *сінозбиральних машин* і *кормозаготівельних машин*. Весь процес С. складається із скошування трав, їх пров'ялювання й просушування природним або штучним способами, згрібання у валки, копнування й скиртування. Щоб зберегти в сіні якнайбільше поживних речовин і протеїну, суворо дотримуються встановлених агротехнічних строків С. Максимальну кількість протеїну з 1 га сінокосу одержують при скошуванні трав у фазі колосіння злаків і в фазі бутонізації бобових рослин.

СІНОЇ́ДИ (Psocoptera, синонім Copeognatha) — ряд *комах*. Довж. тіла 1—10 мм. Голова велика, ротовий апарат гризучий. Крил 2 пари, іноді вони вкорочені або їх немає. Ноги тонкі, довгі. Розвиток з неповним перетворенням. Поширені майже по всій земній кулі. Живуть у щілинах, під корою дерев, в опалому листі, серед харчових продуктів і пилу. Живляться лишайниками, грибами, сухими органіч. рештками, рослинною трухлявиною. В ряді 12 родин, 250 родів, які об'єднують понад 1500 видів; в СРСР — понад 100 видів, у т. ч. на Україні — бл. 60, з них С. хатній (Trogium pulsatorium), книгоїд (Liposcelis divinatorius) псують книжки, гербарні рослини, продукти. У викопному стані С. відомі починаючи з пермських відкладів.

О. П. Криталь.

СІНОКО́СИ — сільськогосподарське угіддя, рослинність якого систематично використовують на *сіно*. Під С. здебільшого відводять лучні угіддя з помірним та надмірним зволоженням (див. *Лука*). На Україні найбільше С. у поліських та лісостепових районах, а в степових — у г-вах *зрошуваного землеробства*. Див. також *Луківництво*.

СІНО́ПСЬКИЙ БІЙ 1853 — морська битва між рос. і тур. ескадрами, що відбулася 18 (30).XI в Сінопській бухті (на пн. узбережжі Туреччини) під час *Кримської війни 1853—56*. Рос. ескадра Чорноморського флоту під командуванням віце-адмірала П. С. *Нахімова*, виявивши тур. ескадру, що готувала десантну операцію в районі Сухум-Кале, заблокувала її в Сінопській бухті. Після прибуття підкріплення рос. ескадра почала бій, в результаті якого тур. кораблі (за винятком одного) і більшість берегових батарей було знищено. Після перемоги в С. б. рос. флот

Г. Р. Н. Сінісало.

Е. Б. Сінклер.

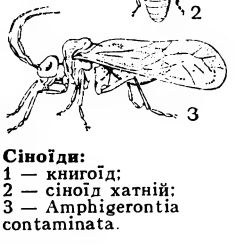

Сіноїди:
1 — книгоїд;
2 — сіноїд хатній;
3 — Amphigerontia contaminata.

Сіноставець малий.

Сіра куріпка.

Сіра сова.

став пануючим на Чорному морі. В зв'язку з цим союзники Туреччини — Великобританія і Франція в грудні 1853 ввели свої ескадри в Чорне море. С. б. був останньою битвою епохи *парусного флоту*.

СІНОСТА́ВЕЦЬ, пищуха (Ochotona) — рід *гризунів* род. сіноставцевих ряду *зайцеподібних*. Довж. тіла 12—28 см, маса 170—240 г. Забарвлення хутра іржасто-руде. Живуть С. в норах та між камінням. Тримаються колоніями. Активні переважно вдень. На зиму запасають корми (злаки та ін. рослини), складаючи їх у стіжки (звідки й назва «сіноставець»). Подекуди шкодять с. г., зокрема пасовищам. Вагітність близько 30 днів, на рік 2—3 виплоди, в кожному по 2—7 (до 12) малят. 15—18 видів, поширених в Азії, Європі (на Сх. від Волги) та на Зх. Пн. Америки. В СРСР — 8 видів. До 19 ст. включно в степовій і лісостеповій зонах України водився С. малий (O. pusilla). Викопні рештки С. відомі з пліоценових і антропогенових відкладів Європи (у т. ч. на Пд. України) і Азії.

СІ́НО-ТІБЕ́ТСЬКІ ГО́РИ, Сичуаньські Альпи, Хуандуаньшань — гірська система в пд. частині Китаю, у провінції Сичуань. Оточують зі Сх. *Тібетське нагір'я*. Довжина 750 км, шир. до 400 км. Висота зменшується з Зх. на Сх. від 5000—6500 м до 1000—1200 м, макс.— 7590 м (г. Гунгашань). Складаються з ряду хребтів, розділених вузькими глибокими долинами річок Салуїн, Меконг, Янцзи та ін. Глиб. ущелин до 3000 м. Схили переважно круті, характерні осипища. Складені *метаморфічними гірськими породами* і гранітами. Родовища заліз. руди, золота, міді. Схили до вис. 2000—2500 м вкриті мішаними лісами, вище (до 4000 м) переважають хвойні ліси, які змінюються альп. луками і степами. Є льодовики і вічні сніги.

СІНЬХА́ЙСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — бурж. революція 1911—13 в Китаї, що привела до повалення влади маньчжурської династії *Цін* і проголошення країни бурж. республікою. Почалася 10.X (в рік «Сіньхай» за старим кит. календарем, звідси назва) повстанням гарнізону м. Учан і швидко охопила Сх., Центр. і Пд. Китай. С. р. була свідомим загальнонац. демократичним рухом кит. народу, мала певну політ. програму. Осн. рушійною силою С. р. було селянство, а керівником — нац. буржуазія та її партія *Тунменхой*. 1.XII 1911 в м. Нанкіні було проголошено Кит. Республіку. Тимчасовим президентом республіки 29.XII було обрано *Сунь Ятсена* (вступив на посаду 1.I 1912). Проте «Тунменхой» не змогла об'єднати широкі нар. маси, не виступила з послідовною антифеод. та антиімперіалістичною програмою. Ліберальна нац. буржуазія, налякана зростанням нар. руху, пішла на зговір з реакціонерами, що призвело до переходу влади до рук великих поміщиків і компрадорської буржуазії. 12.II 1912 маньчжурський імператор зрікся престолу, а 13.II 1912 Сунь Ятсен під тиском внутр. і зовн. контрреволюції подав у відставку з поста президента (залишив пост 1.IV). Президентом республіки 15.II 1912 було обрано *Юань Шікая* — представника великих поміщиків і компрадорської буржуазії, що спирався на підтримку зх.-європ. та амер. імперіалістів. У серпні 1913 він встановив у країні військово-феод. диктатуру. Осн. завдання С. р.— ліквідація феод. відносин і панування іноз. імперіалістів — лишилося нерозв'язаним. Проте С. р. мала велике істор. значення: знищенням монархії вона підготувала грунт для дальшого розвитку революц. руху кит. народу. С. р. мала значний вплив на визвольний рух народів Кореї, В'єтнаму, Індонезії та Монголії.

В. І. Волковинський.

СІНЬХУА́ («Новий Китай») — державне інформаційне агентство КНР. Засн. 1938 (як інформаційний орган КПК). Обслуговує пресу, радіо і телебачення країни. Передає повідомлення за кордон. Міститься в Пекіні.

СІНЬЦЗЯ́Н-УЙГУ́РСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н, Сіньцзян — на Пн. Зх. Китаю. Площа 1,6 млн. км². Нас. 13,1 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Урумчі. Тер. району зайнята Джунгарською рівниною (див. *Джунгарія*) і *Тарімською рівниною*, оточеними горами. Клімат посушливий, різко континентальний, з суворою зимою й жарким літом. Переважають пустельні ландшафти. Гол. ріка — Тарім. Економіка розвинута слабо. Осн. галузь — с. г., гол. чин. зрошуване землеробство в оазисах і по долинах річок. Вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, бавовник, коноплі. Виноградарство і садівництво. Шовківництво. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, верблюдів і коней. Видобування кам. вугілля, нафти, урану, рідкісних та дорогоцінних металів. Окремі підприємства металург., маш.-буд. (автоскладання, авторемонт, виробн. с.-г. машин), хім., атомної, буд. матеріалів, шкіряної, текст. пром-сті. Поширені ремесла (килимарство, ткацтво, виготовлення паперу, шкір, кошми та ін.). Гол. пром. центр — Урумчі. У С.-У. а. р.— центр ядерних випробувань країни.

М. В. Фурманов.

СІНЬЯ́К (Signac) Поль (11.XI 1863, Париж — 15.VIII 1935, там же) — франц. живописець і графік, громадський діяч. Був ідейно близький до Франц. комуністичної партії. З 1883 навчався в Парижі у вільній майстерні Бінга. Перші твори С. виконані в манері *імпресіонізму*. В 1884—86 разом з Ж. *Сера* і К. *Піссарро* виступив як засновник і теоретик *неоімпресіонізму*. Твори: «Піщаний берег моря» (1890), «Папський замок в Авіньйоні» (1900), «Гавань в Марселі» (1907), «Сосна. Сен-Тропез» (1909), «Марсельський порт» (1911), «Канал Сен-Мартен» (1933). Картини С. зберігаються в Луврі, в ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін. зібраннях. С. був одним із організаторів «Салону незалежних» (1884). В 30-х рр. відвідав СРСР.

Тв.: Рос. перекл.— От Эж. Делакруа к неоимпрессионизму. М., 1913; Жорж Сёра, Поль Синьяк. Письма. Дневники. Литературное наследие. Воспоминания современников. М., 1976.

Літ.: Калитина Н. Н. Поль Синьяк. Л., 1976.

СІОНІ́ЗМ (від назви пагорба Сіон у Єрусалимі) — ідейно-політична течія, що виражає інтереси шовіністичних кіл великої буржуазії єврейського походження, яка зрослася с монополістичним капіталом імперіалістичних держав. Виник наприкінці 19 ст. Оформився 1897 зі створенням Всесвітньої сіоністської орг-ції (ВСО), яка проголосила своєю метою переселення всіх євреїв світу до Палестини і відродження там біблійної ізраїльської д-ви. Ідеологія С. являє собою еклектичну суміш різних ідеалістичних теорій, соціал-реформістських ідей, шовіністичних, расистських поглядів і реліг. догматів *іудаїзму*. З останнього апологети С. запозичили і використовують у політ. цілях догми «богообраності», «зверхності» і «месіанського покликання» євреїв. Спираючись на ці догми, вони безпідставно твердять про існування екстериторіальної «всесвітньої єврейської нації», про «класову єдність» євреїв, їхню «перевагу» над ін. народами, про одвічність *антисемітизму*. З допомогою С. євр. буржуазія намагається відвернути трудящих євреїв від загальнопролет. класової боротьби, перешкодити поширенню серед них комуністичних ідей. Марксизм-ленінізм науково довів цілковиту неспроможність тверджень С. про «особливий» шлях сусп. розвитку євреїв та їх «винятковість». Критикуючи концепцію «всесвітньої єврейської нації», В.І. Ленін писав: «Ця сіоністська ідея— зовсім хибна і реакційна по своїй суті», вона «суперечить інтересам єврейського пролетаріату, створюючи в ньому прямо і посередньо настрій, ворожий асиміляції, настрій ,,гетто"» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 69, 71). С.— один з найбільш реакц. і войовничих загонів *антикомунізму*, знаряддя імперіалістичної реакції в боротьбі проти революц., прогресивних сил сучасності. Його широко використовує імперіалізм у своїх глобальних планах, спрямованих насамперед проти СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності, на підрив *розрядки міжнародної напруженості*. С. бере активну участь у здійсненні неоколоніалістської політики імперіалістичних д-в, у боротьбі проти нац.-визвольного руху, підтримуючи реакційні режими в ряді країн Азії, Африки, Латин. Америки. В своїй людиноненависницькій політиці С. вдається до найпідступніших засобів, включаючи тероризм. Особливо яскраво це виявляється в діях, підтримуваних імперіалістами США правлячих кіл Ізраїлю, де С. з моменту виникнення цієї д-ви (1948) є офіц. ідеологією. Спираючись на С., вони здійснюють агресію проти араб. народів, політику терору і *геноциду* палестинців, анексії окупованих земель. XXX сесія Генеральної Асамблеї ООН (1975) засудила С. як одну з форм *расизму*. Ізраїль здійснює

расистську агресивну політику на Бл. Сході, вдаючись до властивих *фашизму* методів. С. ворожий інтересам трудящих Ізраїлю, оскільки відособлює робітників-євреїв, сіючи серед них недовіру до араб. трудящих, розпалює *шовінізм* і *націоналізм*, протидіє визволенню народу Ізраїлю від іноземного капіталу й імперіалістичної залежності.

Сіоністські кола США й Ізраїлю відіграють провідну роль у ВСО, яка об'єднує різноманітні територіальні, регіональні націоналістичні євр. орг-ції. Найвищий орган ВСО — всесвітній сіоністський конгрес, який у межах Ізраїлю діє як Євр. агентство, в ін. країнах — як ВСО. Штаб-квартира першого в Єрусалимі, другого — в Нью-Йорку. Комуністи, все прогресивне людство рішуче засуджують С. Із закликом розгорнути найширший рух проти С. виступили учасники Міжнар. Наради комуністичних і робітн. партій 1969. Активну боротьбу проти С. ведуть Компартія Ізраїлю, ін. прогресивні сили цієї країни. За визнанням самих лідерів ВСО, абсолютна більшість населення євр. походження в США та ін. капіталістичних країнах не підтримує С. Євр. населення в СРСР, як і весь рад. народ, рішуче засуджує агресивний політ. курс міжнар. С., зокрема сіоністської правлячої верхівки Ізраїлю.

Літ.: Маркс К. До єврейського питання. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 8. Про становище Бунду в партії; т. 24. Критичні замітки з національного питання; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Идеология и практика международного сионизма. М., 1978; Сионизм: теория и практика. М., 1978; Сионизм — правда и вымыслы. М., 1980; Беренштейн Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма. К., 1980; Сионизм в системе империализма. К., 1981. *І. І. Мигович.*

СІ́РА Ганна Мусіївна (н. 25.I 1924, с. Єрків, тепер Козелецького р-ну Чернігів. обл.) — новатор виробництва у будівництві, штукатур, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1961. Трудову діяльність почала 1944 на відбудові зруйнованого нім.-фашист. загарбниками Києва. Працювала штукатуром, бригадиром штукатурів, з 1961—бригадир бригади комуністичної праці буд. управління № 20 тресту «Київміськбуд-4». С. — ініціатор передових методів праці у будівництві, наставник молоді. Делегат XXII—XXV з'їздів Компартії України. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції.

В. П. Печерога.

СІ́РА КУРІ́ПКА (Perdix perdix) — птах род. *фазанових*. Довж. тіла бл. 30 см, маса 310—510 г. Оперення спини сірувато-буре, з боків руді поперечні смуги; на грудях коричнева підковоподібна пляма. Селиться в заростях кущів, на полях та луках, на узліссях, по долинах річок тощо. Живиться насінням і листям трав'янистих рослин, зокрема бур'янів, комахами. Гніздо мостить на землі. Кладка у травні з 12—22 яєць; насиджує самка бл. 18 діб. Поширена в степових і лісостепових зонах Європи і Зх. Азії. В УРСР — осілий птах майже усієї території. Взимку відкочовує у південні малосніжні райони. Об'єкт спорт. полювання.

СІ́РА СОВА́, неясить (Strix) — рід птахів род. *сов'ячих*. Довж. тіла 41—66 см, маса 450—1200 г. Самки завжди більші від самців. Оперення м'яке, сірого або рудуватого кольорів з темними пістрявинами. Голова відносно велика, кругла, без пір'яних «вушок». Ноги оперені до кігтів. Гнізда будує в дуплах дерев, рідше в печерах, щілинах будівель і т. п. Кладку (у квітні) з 3—5 яєць насиджує самка протягом 30 діб. Живиться гол. чин. мишовидними гризунами, а також дрібними птахами, земноводними, плазунами. Бл. 12 видів, поширених в Євразії, Пн. Африці, Америці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 3 види: сіра сова, або неясить сіра (S. aluco), сова довгохвоста, або неясить довгохвоста (S. uralensis), сова бородата, або неясить бородата (S. nebulosa).

СІ́РА УКРАЇ́НСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода м'ясо-молочного напряму продуктивності. Різновид сірої степової худоби Пд. Європи. Відома як одна з кращих порід робочо-м'ясного типу. До 1928 С. у. п. розводили переважно в напрямі розвитку її робочих і м'ясних якостей. Пізніше у зв'язку з механізацією с. г. та збільшенням попиту на молоко і м'ясо робочий тип С. у. п. змінювався на м'ясо-молочний. Масть сіра або ясно-сіра, часто з темними підпалинами на шиї, грудях, череві. Роги довгі, широко розставлені, ліроподібні. Копита, кінці рогів, китиця хвоста, носове дзеркало — темного кольору. Тварини міцної будови, з високими правильно поставленими ногами, мають добре розвинену передню частину тулуба і товсту шкіру. Відзначаються витривалістю, добрими відгодівельними і м'ясними якостями. Жива маса бугаїв 800—900 кг, корів 450—550 кг. Річний надій низький — 2000—3000 кг молока жирністю 4,2%—4,7% і вище. Від худоби С. у. п. одержують високоякісну шкіряну сировину. Забійний вихід 60 — 65%. Тварини пізньоспілі. Використовуються для схрещування з м'ясною худобою. Розводять в Черкаській, Полтавській, Харківській та Дніпропетровській областях.

СІРАКУ́ЗИ — давньогрец. *поліс* на Пд. Сх. о. Сіцілія. Засн. бл. 734 до н. е. *Коринфом*. Осн. заняттям населення були землеробство і мор. торгівля. Найбільшого розквіту Сіракузька д-ва досягла за правління тирана Гієрона I (правив 478—467 до н. е.). Після його смерті д-ва розпалася, а в самих С. було встановлено рабовласницьку демократію. В 406 до н. е. владу в С. захопив тиран *Діонісій I*, за правління якого С. відбили агресію *Карфагену* і підкорили майже всю Сіцілію. Після його смерті д-ва почала розпадатися, посилився натиск Карфагену, який було відбито за допомогою Коринфу. У 317 (або 316) — 289 до н. е. в С. правив воєначальник Агафокл, який на деякий час відновив д-ву Діонісія I. В період 1-ї (264—241 до н. е.) та 2-ї (218—201 до н. е.) *Пунічних воєн* С. були союзником Риму. Після 215 до н. е. перейшли на бік Карфагену. В 211 до н. е. С. здобуло рим. військо. Місто було зруйновано. Сучас. м. Сіракузи збудовано на місці давніх Сіракуз.

Корова сірої української породи.

СІРАКУ́ЗИ — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Сіракузи. Порт на Пд. Сх. о. Сіцілія (частково на о. Ортиджа) в Іонічному м. Вузол з-ць. 109 тис. ж. (1971). Металообр. (у т. ч. виробн. кабелю), текст., цем., харчова пром-сть. Поблизу С. (в Пріоло) — нафтопереробні і нафтохім. підприємства. С. виникли на місці давньогрец. міста *Сіракузи*, де народився Архімед.

СІРАНО́ ДЕ БЕРЖЕРА́К (Cyrano de Bergerac) Савіньєн (6.III 1619, Париж — 28.VII 1655, Саннуа, тепер департамент Валь-д'Уаз) — франц. письменник. Брав участь у боротьбі проти абсолютизму в лавах демократичного крила *Фронди*. Автор віршованих памфлетів проти кардинала Дж. *Мазаріні*, вишуканих любовних віршів. Антиреліг. настрої притаманні першій у франц. л-рі прозовій комедії С. де Б. «Осміяний педант» (1647) та трагедії «Смерть Агріппіни» (1653; обидві опубл. 1654). Філос.-фантастичні романи «Інший світ, або Держави та імперії Місяця» (1650, опубл. 1657 під назвою «Комічна історія»), «Держави та імперії Сонця» (незакінч., вид. 1662) і наук.-дидактичний твір «Фрагменти фізики» (незакінч.) свідчать про вплив на С. де Б. філософа-матеріаліста П. *Гассенді* та утопічного соціаліста Т. *Кампанелли*. Романтичний образ С. де Б. змалював Е. *Ростан* в однойменній героїчній комедії (1898).

Тв.: Укр. перекл.— Сонет. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Иной свет, или Государства и империи Луны. М.—Л., 1931.

Літ.: Сирано де Бержерак. Героическая комедия. Сборник статей о пьесе и постановке. К., 1940; Розанова А. Социальная и научная фантастика в классической французской литературе XVI—XIX вв. К., 1974.

Б. Б. Бунич-Ремізов, *А. А. Розанова.*

СІРАНУ́ЙШ (справж. ім'я, по батькові й прізвище — Меробе Саркісівна Кантарджян; 25.V 1857, Константинополь, тепер Стамбул — 10.VI 1932, Каїр) — вірм. драм. і оперна актриса. В 1873 почала виступати (вірм. і тур. мовами) на сцені в Стамбулі. З 1897 з групою акторів переїхала

Г. М. Сіра.

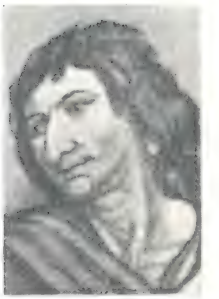

С. Сірано де Бержерак.

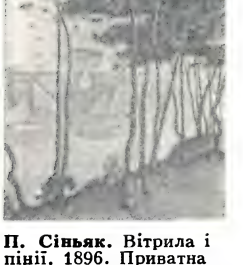

П. Сіньяк. Вітрила і піній. 1896. Приватна збірка.

Кріль породи **сірий велетень.**

на Закавказзя: грала в Баку, Єревані, Тбілісі; з 1912 — в Петербурзі, Москві. Серед ролей — Рузан («Рузан» Мурацана), Офелія, Гамлет, Дездемона, леді Макбет («Гамлет», «Отелло», «Макбет» Шекспіра), Жанна д'Арк («Орлеанська діва» Шіллера), Соф'я («Лихо з розуму» Грибоєдова), Настасія Пилипівна («Ідіот» за Достоєвським), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського).

СІ́РЕ ТІ́ЛО — тіло, що його коефіцієнт *поглинання хвиль* менший за одиницю і сталий для хвиль усіх довжин. За своїми властивостями найближчими до С. т. у видимій ділянці спектра є вугілля, сажа та ін. Розподіл енергії в спектрі теплового випромінювання С. т. відрізняється від її розподілу у відповідному спектрі *абсолютно чорного тіла* (при тій самій температурі) лише меншою *світністю енергетичною*. На С. т. поширюються закони випромінювання абсолютно чорного тіла, зокрема *Планка закон випромінювання, Релея — Джінса закон випромінювання* (записи їх відрізняються лише константами). Поняття С. т. застосовують в оптичній пірометрії.

СІРЕ́Т, Серет — ліва притока Дунаю. Довж. 726 км, площа бас. 44 тис. км². Бере початок у *Покутсько-Буковинських Карпатах*, у межах Чернів. обл. УРСР. Тече широкою, подекуди заболоченою рівниною на тер. Румунії. Живлення снігове і дощове. Характерна весняна повінь, улітку — паводки. Льодостав з грудня по лютий. Гол. притоки: *Малий Серет*, Бистриця (праві), Бирлад (ліва). Сплавний, у пониззі судноплавний (до гирла р. Бирлад). У бас. С.— ГЕС (зокрема, на р. Бистриці); видобування нафти.

СІ́РИЙ ВЕ́ЛЕТЕНЬ — вітчизняна порода кролів м'ясо-шкуркового напряму. Виведена у Петрівському звірорадгоспі Полтав. обл. схрещуванням місцевих кролів з плідниками породи *фландр*. Затверджена порода 1952. Кролі відзначаються міцною будовою тіла, мають широкі груди, велику голову і прямі довгі вуха. Хутро густе. Забарвлення сіро-заяче (агуті), темно-сіре (кенгурове) та чорне; зустрічаються також біле і блакитне. Жива маса дорослих кролів 5—8 кг, плодючість 6—9 кроленят в окролі. Кролі витривалі, добре пристосовані до зовнішньокліткового утримання. З ін. породами дають *помісі*, що швидко ростуть і добре відгодовуються. Розводять С. в. на Україні, в Моск. обл. та ін. районах СРСР.

СІ́РИЙ КИТ (Eschrichtius gibbosus)— морський ссавець підряду вусатих *китів*. Тіло (довж. до 15 м, маса до 35 т) відносно коротке, сіро-буре, на спині, голові і горлі майже чорне, з великими світлими плямами. Спинного плавця немає, грудні — відносно короткі й широкі. Пластини вуса (в кожному ряду пересічно 160) короткі (довж. до 40 см) жовтуватого або білого кольору. С. к. поширений у пн. частині Тихого ок. (2 *популяції* — охотсько-корейська та чукотсько-каліфорнійська). Тримається на відносно мілководних ділянках. Живиться донними безхребетними, яких викопує з грунту за допомогою міцної нижньої щелепи. Раз на 2 роки самка після бл. 1-річної вагітності народжує 1 маля завдовжки до 5,5 м, масою до 600 кг. Статева зрілість настає на 8-му році життя. Перебуває під міжнародною охороною.

СІ́РИЙ ЧАВУ́Н — чавун з сірою поверхнею зламу. Належить, поряд з *білим чавуном*, до осн. видів чавуну. Містить, крім заліза, вуглець (2,5—4,5%), кремній (0,8—4,5), марганець (0,1—1,2), фосфор (0,02—0,3) і сірку (0,02—0,15%). Буває доевтектичний, евтектичний (див. *Евтектика*) і заевтектичний. Є С. ч. легований (див. *Легований чавун*) і нелегований; модифікований (див. *Модифікований чавун*) і немодифікований. Границя міцності С. ч. на розтяг — 100—450, на стиск — 450—1400 МПа, твердість за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) — 143—289. Найміцнішими є легований і модифікований С. ч. з перлітною основою (див. *Перліт* у металознавстві). З С. ч. виготовляють станини верстатів, блоки циліндрів двигунів внутр. згоряння, виливниці, труби, шестерні, поршневі кільця тощо.

СІ́РІ ЛІСОВІ́ ГРУНТИ́ — тип грунтів лісостепової зони, що формуються переважно під широколистяними лісами на високих водороздільних просторах, почленованих ерозійними процесами. Утворюються С. л. г. на *лесах*, лесовидних суглинках, карбонатних *моренах* та ін. материнських породах, збагачених кальцієм, в умовах промивного водного режиму. Поширені С. л. г. у Сх. Європі, Сибіру, Пн. Америці; на Україні — гол. чин. у межах Волинської, Подільської і Придніпровської височин. Верхній горизонт (гумусово-елювіальний) сірий, безструктурний, іноді плитчастий, пухкий, його товщина досягає 30—35 см. Ілювіальний (див. *Ілювій*) горизонт (до 80—90 см і більше) щільний, червоно-бурого кольору, горіхувато-призматичної структури. Нижче залягає материнська порода. Вміст *гумусу* в зх. частині лісостепової зони СРСР — 2—4%, в центр. частині — 3—7%, в сх. частині — 4—8%. Реакція грунтового розчину кисла та слабокисла. С. л. г. поділяються на підтипи: світло-сірі, сірі і темно-сірі. Найродючішими є темно-сірі. На Україні вміст у них гумусу досягає 4,5% (у світло-сірих — 2—2,5%, у сірих — 2,5—3,5%). Більша частина площ С. л. г. розорана. На Україні при внесенні органічних та мінеральних добрив на них одержують високі врожаї цукр. буряків, пшениці, кукурудзи тощо.

Н. Б. Вернандер.

СІРІ́ЙСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (СКП). Ств. 24.X 1924 в Бейруті (Ліван) як єдина орг-ція сірійських і ліван. комуністів. До 1925 офіційно була зареєстрована як Ліванська партія народу. В 1924 вступила до Комінтерну. В 1925—36 і 1939—41 діяла нелегально. І з'їзд СКП (1930) прийняв її програмний маніфест. У 1938 за ініціативою партії створено Лігу боротьби з фашизмом. II з'їзд СКП (1943—44) прийняв статут і програму, що закликала до боротьби за зміцнення нац. незалежності Сірії і Лівану, за виведення з їхньої тер. франц. і англ. військ, а також рішення про розділення партії на самостійні СКП та Ліванську КП (ЛКП; в зв'язку з проголошенням 1943 незалежності Сірії і Лівану). В 1947 СКП знову заборонена, 1948 об'єдналася з ЛКП (забороненою 1948) в єдину КП Сірії і Лівану (КПСіЛ). В 1954, після повалення в Сірії військово-диктаторського режиму, на її території КПСіЛ вийшла з підпілля. В 1958, після входження до складу Об'єднаної Арабської Республіки, в Сірії було заборонено всі політичні партії. В тому ж році в підпіллі СКП і ЛКП знову розділилися. В 1964 СКП легалізувалася. Після приходу до влади 1966 лівого крила *Партії арабського соціалістичного відродження* підтримала прогресивні соціально-екон. заходи, антиімперіалістичну зовн. політику уряду. В 1966 представник СКП увійшов до складу уряду. В 1972 СКП ввійшла до Прогресивного нац. фронту (ств. 1972). IV з'їзд партії (1974) прийняв нову програму, вніс зміни до статуту. V з'їзд СКП (травень 1980) закликав до консолідації патріотичних сил країни, поглиблення прогрес. перетворень і дальшої демократизації внутрішньополітичного життя, прийняв поправки до програми партії. СКП має представників у парламенті та уряді. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Х. *Багдаш* (з 1937; 1948—58 — ген. секретар ЦК КПСіЛ). Друковані органи: газ. «Нідаль аш-Шааб» («Боротьба народу», з 1934), газ. «Аль Хайят ан-Нікабія» («Профспілкове життя», з 1981).

Літ.: Багдаш Х. Избранные статьи. М., 1970.

В. І. Нагайчук.

СІРІ́ЙСЬКА МО́ВА — писемна мова арамеомовних християн Передньої Азії (з 5 ст.). Належить до *семітських мов*. Збереглася як мова культу деяких сект. В 5—17 ст. було створено багату літературу. Сірійське письмо походить від консонантного арамейського письма.

СІРІ́ЙСЬКА ПУСТЕ́ЛЯ, Бадієт-еш-Шам — кам'яниста пустеля у Західній Азії, на тер. Сірії, Іраку, Йорданії та Саудівської Аравії. Пл. майже 1 млн. км². Рельєф — плато, розчленоване численними безстічними улоговинами та *ваді*. Переважні висоти 500—800 м, подекуди — до 1000 м. Численні западини з солончаками й *такирами*, окремі масиви пісків. Клімат субтропічний, континентальний, сухий. Опадів бл. 100 мм на рік. Рослинність — пустельна та напівпустельна. Кочове тваринництво (вівці, кози, верблюди).

СІРІ́ЙЦІ, араби Сірії — нація, основне населення Сірії. Чисельність —7,8 млн. (1980, оцінка). С. говорять на сірійському діалекті *арабської мови*. За релігією переважна більшість С.— мусульмани (гол. чин. суніти; див. *Сунізм*), решта — християни. Осн. заняття С.— землеробство, напівкочове

скотарство; частина С. працює в пром-сті. Про історію, г-во, культуру С. див. *Сірія, Араби.*

СІ́РІУС, α Великого Пса — *зоря*— 1,46 візуальної *зоряної величини,* найяскравіша в сузір'ї *Великого Пса* і всього зоряного неба. Світність у 28 разів перевищує світність Сонця, віддаль від Сонця 2,66 *парсек.* С.— *подвійна зоря,* складається з гол. дуже яскравої зорі й супутника 8,65 зоряної величини. Супутник С.— перший виявлений представник *білих карликів.*

СІ́РІЯ, Сірійська Арабська Республіка — держава в Зх. Азії, на Близькому Сході. На Зх. омивається водами Середземного м. В адм. відношенні поділяється на 14 мухафаз. Карти, с. 64—65.

Державний лад. С. — республіка. Діюча конституція вступила в силу 1973. Глава д-ви — президент, що має широкі повноваження; обирається населенням строком на 7 років. Найвищий орган законодавчої влади — Нар. рада, обирана населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, очолювана головою.

Природа. Мор. береги переважно підвищені, скелясті. Більша частина поверхні країни — плато заввишки 200—1000 м, на якому підноситься ряд невисоких гірських хребтів. На Пн. Сх. плато — пустеля Ель-Джазіра (Джезіре), на Пд. Сх.— частина Сірійської пустелі. На Зх.— хр. Ансарія та гори Ез-Завія, розділені тектонічною западиною Ель-Габ. На Пд. Зх. в межі С. заходять хребти Антиливану (вис. до 2814 м, г. Ешшейх на кордоні з Ліваном). На Пд.— вулканічний масив Ед-Друз. Вздовж узбережжя Середземного м. простягається вузька примор. низовина. Поклади нафти, природного газу, заліз., марганцевої і мідної руд, хрому, сірки, фосфоритів, асфальту, кам. солі, бурого вугілля. Клімат на Зх. субтропічний, середземномор. типу (пересічна т-ра січня +12°, серпня +27°; опадів 900—1500 мм на рік), на сх.— сухий, континентальний (т-ри відповідно +4, +7 і до +33°, опадів до 100 мм). Більша частина тер. країни не має зовн. стоку, поширені *вади.* Найбільші ріки — *Євфрат* з притоками Хабур і Беліх та Ель-Асі. Численні озера, переважно солоні. Поширена напівпустельна й пустельна рослинність на сіроземних грунтах. На Пн. та Зх.— сухі степи на каштанових грунтах; на примор. низовині — деревна та чагарникова рослинність на жовтоземах, в долині Євфрату залишки заплавних лісів.

Дамаск Район Ель-Аб'яд.

Населення. Бл. 99,3% нас. становлять *араби* (див. *Сірійці*). В С. живуть також курди, вірмени, туркмени, турки, черкеси та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 50 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міське населення — бл. 44%. Найбільші міста: *Дамаск, Халеб, Хомс,* Хама, *Латакія.*

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. С. належать до періоду *палеоліту.* В 1-й пол. 2-го тис. до н. е. тут виникли дрібні

Хомс. Вид частини міста.

міста-д-ви. Бл. 1500 до н. е. більша частина С. опинилася під владою Єгипту. В 14 ст. до н. е. пн. частину С. захопило Хеттське царство. В кін. 2-го тис. до н. е. в С. вторглися кочові племена *арамеїв,* які поступово асимілювалися з місц. населенням (племенами амореїв). На поч. 12 ст. до н. е. С. визволилася від влади Єгипту і Хеттського царства. В кін. 8 ст. до н. е. С. підкорила *Ассірія,* в кін. 7 ст. до н. е.— Нововавілонське царство, 539 до н. е.— *Ахеменіди.* В 333 до н. е. С. ввійшла до складу д-ви *Александра Македонського,* а після її розпаду (кін. 4 ст. до н. е.) — д-ви *Селевкідів.* У 1 ст. до н. е. С. захопив вірм. цар Тігран II. З 64 до н. е. С.— провінція Старод. *Риму,* з кін. 4 ст. н. е.— *Візантії.* В 633—40 С. завоював араб. *Халіфат,* 1516 — *Османська імперія.* Після розпаду Османської імперії С. з 1920 — підмандатна тер. Франції. Під час 2-ї світової війни в С. 1940 було запроваджено «вішійську» адміністрацію (див. *Віші*). 8.VI 1941 в С. вступили англ. війська і частини «*Вільної Франції*». 27.IX 1941 головнокомандуючий франц. військами оголосив С. незалежною республікою. Проте франц. мандат було скасовано лише в грудні 1943. Повну незалежність С. здобула після виводу з її території англ. і франц. військ (17.IV 1946). В 1944 С. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1958—61 С. і Єгипет утворювали єдину д-ву — Об'єднану Араб. Республіку. 8.III 1963 до влади в С. прийшла Партія араб. соціалістичного відродження (ПАСВ). 23.II 1966 керівництво ПАСВ і країною перейшло до лівого крила партії. В 1967 С. зазнала агресії з боку Ізраїлю, який захопив у неї Голанські висоти. У 1973 мав місце сірійсько-ізраїльський збройний конфлікт (див. *Близькосхідна криза*). З кін. 1970, коли керівництво країною і партією очолив Х. *Асад,* в С. поширився процес соціально-екон. і політ. перетворень: було націоналізовано великі пром. підприємства, банки, страхові компанії, ухвалено закон про агр. реформу, проголошено держ. власністю природні ресурси. В 1972 в С. було створено Прогресивний нац. фронт (ПНФ), який об'єднав ПАСВ, Сірійську компартію та ін. патріотичні партії та орг-ції країни. В галузі внутр. політики уряд С. проводить курс на розвиток нац. економіки з посиленням ролі держ. сектора. На міжнар. арені С. активно проводить антиімперіалістичний курс, лінію на зміцнення дружби і співробітництва з соціалістичними д-вами, насамперед з СРСР. Між С. і СРСР підписано ряд угод про екон. і тех. співробітництво (1969, 1972, 1974, 1975, 1977), Консульську конвенцію (1976). У 1980 між С. і СРСР укладено договір про дружбу і співробітництво. С. виступає за зміцнення і єдність дій араб. країн у боротьбі за визволення окупованих Ізраїлем араб. земель, за забезпечення законних прав араб. палестинського народу. З 1945 С.— член ООН. С.— член *Ліги арабських держав, Національного фронту стійкості і протидії,* учасник *неприєднання руху.*

Г. Г. Зибіна.

Політичні партії, профспілки. *Партія арабського соціалістичного відродження,* засн. 1947. *Сірійська комуністична партія,* засн. 1924. Арабський соціалістичний союз, засн. 1964. Арабська соціалістична партія, засн. 1950. Партія соціалістів-юніоністів. Загальна федерація робітничих профспілок, засн. 1938. Загальна федерація селян, засн. 1964.

Всі партії і профспілки входять до Прогресивного національного фронту, засн. 1972.

Господарство. С.— агр. країна, що розвивається по некапіталістичному шляху. Держ. сектор відіграє провідну роль в економіці країни. В 1980 на нього припадало бл. 65% вартості валового нац. продукту та 90% усіх капіталовкладень. Д-ва контролює гірничодобувну пром-сть, електроенергетику, більшу частину пром. виробн., транспорту та зовн. торгівлі. Націоналізовано великі пром. підприєм-

Передгірна рівнина на північному сході країни.

Герб Сірії.

СІРІЯ

Площа — 185,2 тис. км²

Населення — 10,4 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Дамаск

Хішам Замрік. Бедуїн. 1961.

ства, створено спеціалізовані держ. компанії, на селі проводиться агр. реформа, створюються кооперативи та держ. агр. сектор. Економіка розвивається на планових засадах. У с. г., внутр. торгівлі та кустарних промислах головну роль продовжує відігравати приватний капітал. Велику допомогу С. у створенні та зміцненні нац. економіки подає СРСР, зокрема, у розвитку електроенергетики, нафтодобувної пром-сті, іригації, електрифікації, сітки з-ць, підготовці нац. кадрів. У с. г. зайнято понад 50% самодіяльного населення і створюється 25% валового нац. продукту (1981). В обробітку — 3,7 млн. га землі, з них 500 тис. га зрошується. Площа зрошуваних земель значно розширюється в зв'язку з введенням 1978 на повну потужність найбільшого на Близькому Сході гідроенерг. комплексу на р. Євфраті, збудованого з допомогою СРСР. У 1980 налічувалося 1940 кооперативів. Переважає рослинництво. Гол. культури (збір, тис. т, 1981): пшениця — 2138, ячмінь— 1406; з технічних — бавовник — 356 (сирець), цукр. буряки — 588. Вирощують також рис, арахіс, овочеві (зокрема, помідори) та баштанні культури, цитрусові, виноград тощо. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 768, овець — 9301, кіз — 1023, верблюдів — 158,4. У 1981 було виловлено 8,1 тис. т риби. У пром-сті на держ. сектор припадає бл. 65% пром. підприємств і понад 85% вартості пром. продукції. Видобувають (млн. т, 1981): нафту — 8,7, фосфорити — 1,4, кам. сіль, асфальт та ін. Передбачається освоєння значних запасів природного газу. Нафту переробляють на заводах у Баніясі та Хомсі. Розвиваються хім. (виробн. мінеральних добрив), текст. (зокрема, бавовняна) й харчосмакова (борошномельна, олійницька, виноробна, цукр., консервна, тютюнова та ін.) пром-сть. Працюють трактороскладальний, електромоторів, по виробн. сталевого прокату, бетонних шпал з-ди. Шкіряні, взуттєві, буд. матеріалів та ін. підприємства. В 1981 вироблено 4412 млн. кВт · год електроенергії. Кустарні промисли (виготовлення виробів з міді, золота, срібла та ін., килимарство). Осн. пром. центри — Дамаск і Халеб, розвивається пром-сть у Хомсі, Латакії, Тартусі. Бл. 78% внутр. перевезень припадає на автомоб. транспорт. Довж. (тис. км, 1981): автошляхів — 18,9 (у т. ч. з твердим покриттям — 15,3), з-ць — 1,7, держ. нафтопроводів — 805 км. Гол. мор. порти — Латакія, Тартус, Баніяс. У Дамаску — міжнар. аеропорт. Територією С. проходять численні транзитні нафтопроводи з Іраку та Саудівської Аравії до узбережжя Середземного м. З С. вивозять нафту і нафтопродукти, фосфорити, бавовну, с.-г. продукти, шкіри і вовну; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, нафтопродукти, прод. товари тощо. Гол. торг. партнери — ФРН, Франція, Італія, СРСР. Грош. одиниця — сірійський фунт. За курсом Держбанку СРСР 100 сірійських фунтів = 18,73 крб. (січень 1983). *О. К. Соловйов.*

Обробіток поля.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 6865 лікарняних ліжок (9,3 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. У 1977 мед. допомогу подавали 3119 лікарів (4,0 лікаря на 10 тис. ж.). У 1974 працювали 682 зубні лікарі, 1096 фармацевтів. Лікарів готують у 3 мед. школах. **Освіта. наукові та культурно-освітні заклади.** Поч. школа є обов'язковою (вік обов'язкового навчання — від 6 до 12 років). Школа відокремлена від церкви, однак діє мережа реліг. (мусульм.) шкіл. Існує невелика кількість приватних навч. закладів. Викладання — араб. мовою, вивчаються англ. та франц. мови. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 1,4 млн. учнів, у серед. навч. закладах—579,7 тис. У країні— 4 ун-ти й ряд ін. держ. вузів, навчання в яких платне: Дамаський ун-т (засн. 1923; 1979/80 — понад 56 тис. студентів), ун-т у Халебі (засн. 1960; 1979/80 — понад 30 тис. студентів), ун-ти у Хомсі (засн. 1979) і Латакії (засн. 1971), Дамаський вищий технологічний ін-т та ін. Працюють Арабська академія (засн. 1919), Дамаська академія (засн. 1919), с.-г. наук. центри та ін. Б-ка ун-ту і Національна в Дамаску (засн. 1880), Нац. б-ка в Халебі (засн. 1924), Нац. б-ка в Латакії (засн. 1944). Нац. музей (засн. 1919) і Музей арабської цивілізації (засн. 1976—77) — у Дамаску, Археол. музей у Халебі (засн. 1960), Музей Пальміри (засн. 1961), музеї в Хомсі, Тартусі, Босрі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в С. видавалося 7 щоденних газет заг. тиражем понад 100 тис. прим. і понад 40 ін. періодичних видань. Найзначніші газети: щоденні — «Ас-Саура» («Революція», з 1963), «Аль-Баас» («Відродження», з 1962); щотижневі — «Кіфах аль-Уммаль аль-Іштіракі» («Соціалістична боротьба робітників», засн. 1966), «Нідаль аль-Феллахін» («Боротьба селян», з 1965). Газ. «Нідаль аш-Шааб» («Боротьба народу», з 1934) — орган ЦК Сірійської компартії. Сірійське арабське інформ. агентство (САНА) — урядове, засн. 1966. Сірійське радіомовлення і телебачення — урядова служба. Радіомовлення — з 1950, ведеться араб., франц., англ., рос., нім., ісп., євр., польс., тур. і болг. мовами. Телебачення — з 1960.

Література. До 19 ст. л-ра С. розвивалася в загальному руслі араб. л-ри. З серед. 19 ст. С., що включала тоді також Ліван і Палестину, стала одним з осередків араб. культур. відродження. Початок його пов'язаний з іменами Франсіса Марраша, Різкалли Хассуна, видатних публіцистів-патріотів Абдаррахмана аль-Кавакібі і Аді-ба Ісхака. Після 1-ї світової війни патріотичні літ. сили, які гуртувалися навколо Арабської академії в Дамаску (Мухаммед Курд Алі, Халіль Мардам Бек, Салім аль-Джунді та ін.), почали широко вивчати і популяризувати араб. літ. спадщину. В 20-х рр. зароджувалася реалістична проза (Мухаммед Субхі Абу-Ганім, Фуад аш-Шаїб, Шакіб аль-Джабрі, Мааруф Ахмед аль-Арнаут). Поети: Хайр-ад-дін аз-Зіреклі, Мухаммед аль-Бізм, Мухаммед Сулейман аль-Ахмед, Омар Абу Ріша, Васфі аль-Курунфулі, Анвар аль-Аттар. 2-а світова війна, боротьба проти фашизму згуртували демократичні сили. В л-ру прийшли молоді письменники — Ханна Міна, Васфі аль-Бунні та ін. В 1951 створено Асоціацію сірійських письменників, яка стала ядром Ліги араб. письменників (засн. 1954). У цей час активно виступали прозаїки Хасіб аль-Каялі, Мавахіб аль-Каялі, Шаукі Багдаді, Саїд Хауранія та ін. В 60—70-х рр. реалістичний напрям у л-рі зміцнювався. На шлях реалізму стали письменники Абд ас-Салям аль-Уджейлі, Фаділь ас-Сібаї, Відад ас-Саккакіні, Фаріс Зарзур, Мамдух Удван, Адіб Нахві, Закарійя Тамір, Гада ас-Самман та ін. Серед сучасних поетів — Шаукі Багдаді, Мухаммед аль-Харірі, Ахмед Сулейман аль-Ахмед, Нізар Каббані, Алі Ахмед Саїд (Адоніс). *Ю. М. Кочубей.*

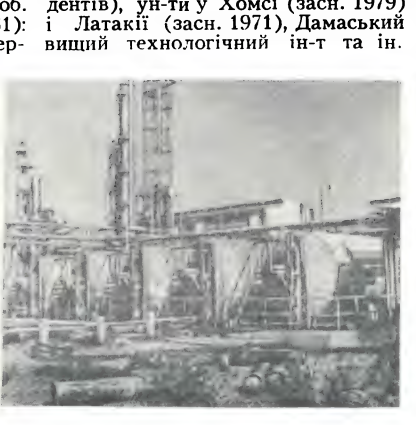

У машинному залі Євфратської ГЕС. На заводі по виробництву азотних добрив у місті Хомсі.

Архітектура. Розвиток архітектури С. пов'язаний з розквітом міст-держав Марі, Угаріта, Ямхада (сучас. Халеб). В цей період (1-а пол. 2-го тис. до н. е.) було створено палаци, храми та кам. статуї, на яких позначився вплив давньоєгип. та егейської культур. На поч. 1-го тис. до н. е. склався властивий зодчеству старод. С. тип палацу-храму з портиком, оформленим фігурами, подібними до *каріатид*, і рельєфами. В 9 ст. до н. е. переважав вплив ассірійського мист.; в кін. 4 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.— античного (грандіозні колонади і храми в *Пальмірі*). В 5—6 ст. в архітектурі склалася місц. ранньовізантійська худож. школа; споруди набули дещо строгого характеру. Будували християнські церкви типу *базиліки* (Калат-Семан, 5 ст.) та хрестово-купольні (церква в Русафі, 569—586) і монастирі. В 7—8 ст., коли С. була одним з центрів *арабської культури*, споруджували замки і палаци фортечного типу (замок у Каср аль-Хейр аль-Гарбі поблизу Пальміри, 8 ст.), мечеті з дворами і відкритими галереями (Велика мечеть, або мечеть Омейядів у Дамаску, 705—715). З 10 ст. формувалися середньовічні арабські міста з поділом на відокремлені укріплені квартали, будувалися мечеті, *медресе*, криті ринки, караван-сараї. В 11—13 ст. поширилися купольні споруди, що складалися з масивної кубічної нижньої частини, двоярусного барабана і купола (мавзолей Нураддіна в Дамаску, 1167). На тер. С. зберігалися руїни романських замків хрестоносців. У період, коли С. перебувала у складі Османської імперії (1516—1918), в архітектурі переважали прийоми, характерні для тур. зодчества, пишним стає декор. Для архітектури С. 60 — 80-х рр. 20 ст. характерне органічне поєднання сучас. тех. конструкцій з нац. формами.

Храм Бела в Пальмірі. 1 ст.

Мечеть Такія Сулейманія в Дамаску. 1554.

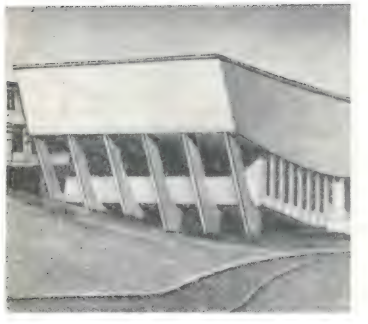

Університет у Халебі. Архітектори С. Мударріс та ін. 1968—69.

Образотворче мистецтво. Худож. культура старод. С. (9—7-е тис. до н. е.— 6 ст. н. е.) розвивалася як частина культурно-істор. комплексу, що виник на тер. сучас. Лівану, Йорданії, Пн. і Пд. Туреччини на основі найдавніших первісних культур цього району. Пам'ятки мист. сягають неоліту: наскельні зображення (Демір-Капу), антропоморфні статуетки (9—4-е тис. до н. е.), ліпна розписна кераміка. Мист. 3-го тис. до н. е. позначене великим впливом культури старод. Месопотамії (Марі). Високий розвиток мист. С. в 1-й пол. 2-го тис. до н. е. пов'язаний з розквітом міст-держав Марі, Угаріта, Ямхада (сучас. Халеб). Кін. 2 — поч. 1-го тис. до н. е. характеризувався взаємозбагаченням худож. культур С. і хеттів; з 9 ст. до н. е. переважав вплив мист. Ассирії (розписи з палацу Тіль-Барсібе). Мистецтву С. 2 — 1-го тис. до н. е. властиве складне переплетення давньоєгип., егейських і місц. елементів. У кін. 4 ст. до н. е.— 4 ст. н. е. в С. розвивалися своєрідні галузі елліністичного мист., культур Старод. Риму, Парфії (Дура-Європос, Пальміра); місц. школи пластики виникли в Пд. С. (у складі Набатейського царства) і Пальмірі; про живопис дають уявлення фрески Дура-Європос, мозаїки Сувейди, Шахби, Антіохії, Хами. В 4—6 ст. в С. склалася ранньовізант. худож. школа (мозаїки Антіохії, Апамеї, Шахби). В 7—8 ст. С. відігравала важливу роль у становленні й розвитку середньовічної араб. культури. В цей період зародилася нова система орнаменту — *арабеск*, продовжували розвиватися в домусульм. традиціях скульптура й живопис. З поч. 10 до поч. 16 ст. мист. С. розвивалося в заг. руслі араб. середньовічної культури з невеликими локальними особливостями; виникла школа *мініатюри* (розквіт — у 12—13 ст., ілюстрування рукописів); було поширене мист. кераміки, худож. обробки металу, скла (розпис емалями), текстилю, різьблення на дереві. Розвиток мист. С. з 1516 до 1918 (у складі Османської імперії) багато в чому визначався смаками тур. метрополії. В 30—40-х рр. 20 ст. в часи нац.-визвольного руху зароджується сучас. образотворче мист. (художники Т. Тарік, М. Кірша, М. Джалаль). У 50—70-х рр. на живописі С. позначився *модернізм*, однак багато митців продовжують реалістичні традиції. Серед них— А. Бахнассі, Н. Ісмаїл, Л. Каялі, М. Хаммад, Х. Замрік, І. Хіммат, Ж. Варде, Фатхі Мухаммед. Поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: вишивка, плетіння, художня обробка металу.

Т. Х. Стародуб.

Музика. Нар. музика характеризується розвинутою ладовою системою (лади — маками). Осн. муз. жанр — спів у супроводі нар. оркестру. Інструменти: струнні — уд, рабаб, гіджак, канун. У сучас. нар. оркестри входять і європ. муз. інструменти — скрипка, віолончель, контрабас. У 1870 за ініціативою композитора Мустафи аль-Башнака (автора пісень) відкрито муз. школу в Халебі, де навчали співу та гри на араб. муз. інструментах. У сучас. С. розвивається нац. композиторська школа (композитори — Сольхі Уадді, Дік Суккарі). Серед виконавців нар. пісень — Шакір Брехан, Мутіа Мафі, Сабах Фахрі. Працюють консерваторії в Дамаску (з 1962, з камерним оркестром, ансамблями скрипалів і віолончелістів) та в Халебі (з 1963); 2 нар. оркестри при Дамаському радіо (керівники — Ясін Ааше та Емін Хаят).

Театр. Професійний драматичний театр виник у серед. 19 ст., коли Абу Халіль аль-Каббані організував у Дамаску театр. трупу. Значний вплив на формування профес. театру С. мали єгип. трупи. В 40-х рр. 20 ст. у Дамаску виник колектив (керівник Абд аль-Латіфа Фатхі), який показав 1945—46 вистави на сірійському діалекті (вперше в історії театру С.). В 1952—57 діяла профес. трупа, з 1956 — Вільний театр, обидва — в Дамаску. З 1956 в Халебі працює Нар. театр, 1957 тут створено нар. трупу пантоміми. Значною подією в культур. житті С. стало відкриття Араб. нац. драм. театру, яким з 1971 керує реж. Александр Кінні — випускник Держ. ін-ту театр. мист. ім. А. В. Луначарського в Москві. В репертуарі театру—п'єси араб. авторів, європ., класична, рос. і рад. драматургія (зокрема, «Поле і дощ» Хусейна Хамзі та «Оптимістична трагедія» В. Вишневського). В Дамаску діють також Військовий театр, Театр сатири і комедії ім. Дуреда Ляхама, театр «Аш-Шавк» («Колючка»), Театр ляльок.

Кіно. Перший худож. фільм «Невинно засуджений» (реж. А. Бадрі) поставлено 1928. Фільми 30-х рр.— «Під небом Дамаска» (1932.

Виступ сірійського ансамблю танцю «Умайя».

Поховальний рельєф з Пальміри. Камінь. 2—3 ст. Лувр. Париж.

«Корова з телям» з Арслан-Таша. Слонова кістка. 9—8 ст. до н. е.

Лампа для мечеті. Скло. Розпис кольоровими емалями. Початок 14 ст. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

Сірія. Іззаддін Хіммат. Вхід до мечеті. 1971

реж. І. Анзур), «За велінням обов'язку» (1938, реж. Бадрі). Після 2-ї світової війни поставлено картини «Світло і тінь» (1948, реж. Н. Шалбандар), «Прохожий» (1950, реж. А. Арафан) та ін. В 1964 в Дамаску створено Генеральну орг-цію по виробн. фільмів, яка здійснює також кінопрокат. Твори 60—70-х рр. мають переважно соціально-політ. спрямування — «Водій грузовика» (1967, реж. Б. Вучинич, почесний диплом на 1-му Міжнар. кінофестивалі країн Азії і Африки в Ташкенті, 1968), «Обмануті» (1972, реж. Т. Салех), «Леопард» (1972, реж. Н. Малех), «Кафр Касем» (1975, реж. Б. Ельві), «Фортеця» (1979, реж. Б. Сабуні), «Особлива обставина» (1981, реж. Д. Саміра). Серед документальних стрічок 70-х рр.— «Діти свідчать», «Сірія — 6000 років цивілізації».

Літ.: Пир-Будагова Э. П. Сирия в борьбе за упрочение национальной независимости (1945—1966). М., 1978; Дружинина А. А. Сирия старая и новая. М., 1979; Трошин Н. И. Сирия. М., 1979; Вавилов В. В., Сазонов А. А. Сирийская Арабская Республика. М., 1981; Майбаум Х. Сирия — перекрёсток путей народов. М., 1982; Филоник А. О. Аграрные проблемы современной Сирии. М., 1981; Современная Сирия. Справочник. М., 1974; Кочубей Ю. Сучасна література Сірії. «Всесвіт», 1981, № 4; Богданов А. А. Художники Сирии. М., 1981; Ройтенбурд А. С. Писатели Сирии и Ливана (1946—1975 гг.). Биобиблиографический справочник. М., 1979.

СІ́РКА (Sulfur), S — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 16, ат. м. 32,06. Природна С. складається з стабільних ізотопів ^{32}S (95,02%), ^{33}S (0,75%), ^{34}S (4,21%) і ^{36}S (0,02%). Штучно одержано три радіоактивні ізотопи. С. відома з давніх часів. Вона досить поширена в природі, її вміст у земній корі $5 \cdot 10^{-2}$%, буває у вільному стані (самородна С.) і у вигляді сульфідних (*пірит, сфалерит, халькопірит* тощо) та сульфатних (*гіпс, барит, мірабіліт* та ін.) мінералів, є також у вугіллі, нафті, природному газі тощо. С. має вісім алотропних модифікацій (див. *Алотропія*), з яких найбільш вивчені ромбічна С. (α-S) — блідо-жовтого кольору, з густ. 2070 кг/м³, $t_{пл}$ 112,8° С, стійка нижче т-ри 95,6° С, і моноклінна (β-S) — коричневого кольору, з густ. 1960 кг/м³, $t_{пл}$ 119,3° С, стійка від 95,6° С до т-ри плавлення (119,3° С). Розплавлена С.— рухлива жовта рідина, при т-рі вище 160° С буріє, при 190° С стає дуже в'язкою; при підвищенні т-ри за 300° С знову набуває рухливості; $t_{кип}$ 444,6° С. С.— добрий тепло-, звуко- й електроізолятор, хімічно досить стійка. Запалена горить на повітрі синім полум'ям, а при нагріванні реагує з багатьма неметалами (див. *Сірководень, Сірковуглець, Сірки оксиди*), усіма металами (крім золота і платини), оксидами, основами, солями, утворюючи сірки сполуки (див. *Сульфіди, Сульфати, Гідросульфати, Гідросульфіти, Меркаптани, Тіоефіри, Тіосульфат натрію*). Не розчиняється у воді, розчиняється в сірковуглеці, бензолі. Добувають С., витоплюючи самородну С. з руд, відновлюючи діоксид сірки SO_2 або окислюючи сірководень H_2S. Застосовують для виробн. *сірчаної кислоти*, сірковуглецю, *гуми* (вулканізація каучуку), *напівпровідників*, чорного пороху, *сірників, барвників*; у с. г.— для боротьби з шкідниками і хворобами рослин і тварин тощо. С. в організмі наявна майже в усіх життєво важливих сполуках: *білках, незамінних амінокислотах* (в метіоніні, цистеїні), в *антибіотиках, вітамінах* (в тіаміні — вітаміні B_1), у *ферментах*. У складі *сульфгідрильних груп* С. здатна утворювати дисульфідні містки в молекулах білків. Належить до *біогенних елементів*. С. є в клітинах мікроорганізмів, грибів, зелених рослин, тварин і людини. Нагромаджується С. в насінні і листках рослин та в волосяному покриві, копитах, рогах тварин.

І. А. Іванников (С.— хім. елемент).

СІ́РКИ ОКСИ́ДИ — хім. сполуки сірки з киснем, у молекулах яких усі атоми кисню зв'язані безпосередньо з сіркою і не зв'язані між собою. Сірчистий ангідрид, діоксид сірки (IV), сірчистий газ SO_2 — безбарвний газ з різким характерним запахом; густ. 2,926 кг/м³. При т-рі —10,5°С перетворюється на безбарвну рідину. Добре розчиняється у воді з утворенням *сірчистої кислоти*. Має відновні властивості. Утворюється при спалюванні сірки; у пром-сті одержують при випалюванні сульфідних руд (напр., *піриту*). Застосовують гол. чин. у виробн. *сірчаної кислоти*, а також як відновник, вибілювач, консервант, холодоагент тощо. Отруйний. Сірчаний ангідрид, триоксид сірки (VI), SO_3 — безбарвна рідина (при кімнатній т-рі), кипить при т-рі 44,7° С; при т-рі 16,8° С твердне. Твердий існує в α-, β-, γ- і δ-модифікаціях ($t_{пл}$ відповідно 16,8; 32,5; 62,3 і 95° С). У вологому повітрі «димить» (випаровується, утворюючи крапельки H_2SO_4). Виявляє сильні корозійні властивості. Одержують окисленням SO_2. Застосовують для виробн. сірчаної к-ти, *олеуму*, для синтезу багатьох органічних речовин тощо.

І. А. Іванников.

СІРКО́ Василь Петрович (5.III 1899—1937) — учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1919. Н. в с. Кінашеві (тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Влітку 1916 мобілізований в австро-угор. армію, воював на рос. фронті, восени здався в полон. У грудні 1917 вступив до секції іноземних комуністів при Самарській орг-ції РСДРП(б). З 1919 — на нелегальній парт. роботі в Сх. Галичині, був одним з організаторів підпільної комуністичної орг-ції в м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і 1-ї нелегальної крайової конференції комуністичних орг-цій і груп Сх. Галичини (лютий 1919), на якій було засновано КПСГ (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*). З кін. 1920 до квітня 1921 — викладач 2-ї Київ. школи червоних старшин. У 1921 — уповноважений *Галицького бюро при ЦК КП(б)У*. З кін. 1921 до 1926 працював у Київ. губкомі (окружкомі) КП(б)У. В 1927—28 — секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ при ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КПЗУ. З 1928 — на відповідальній парт. і держ. роботі в Донецьку, Макіївці, Кривому Розі.

СІРКО́ Іван Дмитрович [між 1605 і 1610, Мерефа, тепер місто Харків. обл.— 1 (11).VIII 1680, с. Грушівка, тепер с. Іллінка Томаків. р-ну Дніпроп. обл., похований на Сторожовій могилі поблизу с. Капулівки, тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.]—проводир запорізьких козаків у боротьбі проти тур.-тат. агресії в 2-й пол. 17 ст. Належав до тієї групи козац. старшини, яка боролася за єдність України з Росією, відстоювала істор. рішення *Переяславської ради 1654*. С. брав участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, в боротьбі проти тур.-тат. нападників, проти гетьманів І. *Виговського*, П. *Тетері* які виступали за відрив України від Росії. В 1658—60 С. був вінн. полковником, з 1663 багато разів обирався кошовим отаманом *Запорізької Січі*. В 50-х рр. 17 ст. очолювані ним загони здійснили успішні походи на тур. укріплення в пониззі Дніпра і на Перекопському перешийку. Брав участь у *Вареницькій повстанні 1664—65*. Восени 1668 С. очолював чотири походи проти Крим. ханства. Протягом 1670—71 запорожці на чолі з С. здійснили успішні походи на тур. фортеці Очаків і Ісламкермен. У 1678 спільними діями рос. військ, козац. городових полків і запорожців на чолі з С. було зупинено навалу 200-тисячної тур.-тат. армії на Правобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Невдоволений переходом Правобережної України за умовами *Андрусівського перемир'я 1667* під владу *Речі Посполитої* С. тимчасово підтримував гетьмана П. *Дорошенка*, проте, переконавшись у зрадницькій діяльності останнього, 1670 порвав з ним. У 1672, за намовою І. *Самойловича*, царський уряд заслав С. до Тобольська, однак через кілька місяців його повернено із заслання. За нар. переказами, запорожці на чолі з С. надіслали тур. султанові у відповідь на його вимогу підкоритися Туреччині листа, в якому висміяли султана і відкинули ці домагання. Переказ став сюжетом для відомої картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 224—225).

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Эварницкий Д. И. Иван Дмитриевич Сирко... СПБ. 1894.

О. І. Путро.

СІРКОБАКТЕ́РІЇ, тіобактерії — мікроорганізми, що окислюють сірку та її відновлені сполуки. До С. відносять (за міжнародною класифікацією, 1974): нитчасті (трихомні) безбарвні бактерії род. Beggiatoaceae (Beggiatoa, Thioploca та ін.) та род. Leucotrichaceae (Thiodendron, Thiothrix тощо), фототрофні бактерії род. Chromatiaceae та Chlorobiaceae; власне тіобактерії родів Thioba-

cillus, Thiobacterium, Macromonas, Thiovulum, Thiospira, Sulfolobus. Всі мікроорганізми, що належать до С., є хемолітотрофами, тобто організмами, які одержують енергію для росту за рахунок окислення неорганічних речовин (сірки, сірководню, сульфідів, сульфітів). Явище *хемосинтезу* в культурах безхлорофільних бактерій Beggiatoa відкрив та обгрунтував С. М. *Виноградський* (1887). Шляхи окислення сполук сірки у С. різні і залежать від видової належності бактерій. Нитчасті форми сіркобактерій зустрічаються у водоймах, затоплених грунтах, в яких є відновлені форми сірчаних сполук. Фотосинтетичні С. поширені у водоймах, як прісно-, так і солоноводних, звичайно там, де є сірководень. Численні бактерії, що належать до власне С., зустрічаються в різних водоймах, термальних джерелах, грунтах. Бактерії роду Thiobacillus вперше були виділені з морського мулу 1902 нім. вченим А. Натансоном, а 1904 голл. — М. Бейєрінком. Назву «тіонові бактерії» запропонував 1907 В. Л. *Омелянський*. Thiobacillus — облігатні *аероби* (за винятком T. denitrificans). До аеробів належать також нитчасті С. Пурпурні і зелені С.— *анаероби*, серед яких є округлі, паличковидні та звивисті форми, що розмножуються поперечним поділом. С. мають значення в геохімічних перетвореннях, можуть пошкоджувати різні кам'яні споруди, викликати корозію металевих конструкцій. Розроблені та широко впроваджуються у виробництво економічно вигідні методи мікробіологічного вилуговування металів (з застосуванням T. ferrooxidans) з руд, що містять сірку.

А. П. Дем'яненко.

СІРКОВО́ДЕНЬ, H_2S — найпростіша сполука *сірки* з *воднем*. Безбарвний газ з неприємним запахом тухлих яєць; густ. 1,538 кг/м³; $t_{пл}$ — 85,6° С; $t_{кип}$ — 60,38° С. Розчиняється у воді з утворенням дуже слабкої сірководневої кислоти H_2S, солі якої наз. гідросульфідами і *сульфідами*. С. легко реагує майже з усіма металами, особливо при наявності вологи і при нагріванні. Сильний відновник, легко окислюється у розчині (на повітрі сірководнева вода мутніє внаслідок утворення сірки); окислюється галогенами, відновлюючи їх до галогеноводневих к-т. Сильні окислювачі (азотна к-та, хлор) окислюють С. до *сірчаної кислоти*. Є у вулканічних нафтових газах, у воді мінеральних джерел. Утворюється при розкладанні білкових речовин. У пром-сті С. одержують як побічний продукт при очищенні нафти, природних і пром. газів. Застосовують для виробн. сірчаної к-ти, сірки, сульфідів, органічних сполук, в аналітичній хімії тощо. Отруйний.

І. А. Іванников.

СІРКОВУГЛЕ́ЦЬ, CS_2 — сполука *сірки* з *вуглецем*. Важка безбарвна рідина з ефірним запахом; густ. 1292,7 кг/м³; $t_{кип}$ 46,25 ± 0,01° С. Під діянням світла частково розкладається, жовтіє і набуває дуже неприємного запаху. Суміш пари С. з повітрям (1,25—50,0% С. за об'ємом) самозаймається при т-рі бл. 100° С. Погано розчиняється у воді; змішується у всіх співвідношеннях з ефіром, спиртом, хлороформом; добре розчиняє жири, масла, смоли, каучук, сірку, фосфор, йод, нітрат срібла. При підвищеній т-рі з воднем утворює *сірководень*. У пром-сті С. одержують, використовуючи пряму взаємодію деревного вугілля і пари сірки при т-рі 750—1000° С. Застосовують С. у виробн. *віскози, фунгіцидів, чотирихлористого вуглецю,* прискорювачів вулканізації гуми тощо. Отруйний.

І. А. Іванников.

СІРНИКИ́ — дерев'яні або (рідше) картонні палички (соломки) різного розміру з головками, утвореними з запалювальної маси. Розрізняють С. побутові й спеціальні. У складі головок побутових С.—сірка (осн. горюча речовина), *бертолетова сіль* (окислювач), кістковий клей, цинкове білило та ін. речовини. До спец. належать С. вітрові (з великою головкою, що легко займається і не гасне на вітрі), сигнальні (вони яскраво спалахують синім, зеленим, жовтим або червоним полум'ям) і С.-запали (при горінні розвивають високу т-ру). С. укладають у коробки з намазкою, до складу якої входять червоний фосфор (при терті головки він окислюється бертолетовою сіллю, займається і запалює сірку), сульфід сурми, крейда, кістковий клей тощо. Див. також *Сірникове виробництво.*

СІРНИКО́ВЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво *сірників* механізованим способом. Сірники з головками, що містили білий фосфор (дуже активну вогненебезпечну й отруйну речовину) і займалися від тертя об будь-яку шорстку поверхню, почали виготовляти в 30-х рр. 19 ст. у різних країнах. В Росії перша сірникова фабрика стала до ладу 1837 у Петербурзі. Виробн. безпечних сірників (без білого фосфору) було налагоджено 1855 у Швеції (шведські сірники), з поч. 20 ст. вони поширилися майже повсюдно. Сучасне С. в., продукцією якого є сірники в коробках,— високомеханізована галузь *деревообробної промисловості*. Сировиною для нього служать деревина осики або дерев ін. м'яких порід, хім. речовини, папір, клей, картон. Осн. процеси С. в. полягають у обробці деревини (розкряжовуванні її, розпилюванні колод на цурки та *лущенні* їх), виготовленні сірникової соломки (поділом лущеного *шпону*), обробці її (зокрема, просочуванням парафіном), утворенні сірникових головок, виготовленні сірникових коробок (розкроюванням і склеюванням картону, нанесенням намазок) і пакуванні сірників (у коробки, ящики). Більшість операцій С. в. виконують на потоково-автоматизованих лініях. В СРСР С. в. поєднують, як правило, з виробн. фанери і меблів. На сірникових підприємствах СРСР щорічно виготовляється до 24 млрд. коробок сірників (з 1964 — найбільше у світі).

Літ.: Звягин Б. Н., Полухин Ю. Ф. Технология спичечного производства. М., 1976; Зыков Ф. И. Производство спичек. М., 1980.

М. А. Гончаров.

СІРОЗЕ́МИ — тип грунтів, що формуються під субтропічною напівпустельною рослинністю. С. утворюються переважно на *лесах*. Поширені С. в Пн. Америці, Африці, Азії та Австралії; в СРСР — у Середній Азії та Закавказзі. Грунтовий профіль С. складається з гумусового горизонту (вміст *гумусу* 1—4%) сірого чи сіро-палевого кольору, з численними ходами землериїв і комах, що змінюється більш ущільненим ілювіально-карбонатним горизонтом (див. *Ілювій*), який переходить до материнської породи. З глибини бл. 1 м часто зустрічається гіпс, нижче (з глибини 1,5—2 м) — вицвіти легкорозчинних солей. Реакція грунтового розчину лужна. С. поділяють на світлі, типові і темні. В СРСР на С. розміщені осн. площі культивування бавовнику.

Н. Б. Вернандер.

СІ́РОЛА (Sirola) Ір'є Еліас (справж. прізвище — Сірен; 8.XI 1876, селище Піккіє, губ. Турку-Порі, Фінляндія — 18.III 1936, Москва) — діяч фінл. і міжнар. комуністичного руху. З 1903 — член С.-д. партії Фінляндії (СДПФ). В 1905—06 — секретар, 1909—11 — співголова СДПФ. Один з керівників її лівого крила. В 1907—09 і 1917—18 — деп. парламенту. Під час Фінляндської революції 1918 — член Ради нар. уповноважених (революц. уряд), керував закорд. справами. В 1918, після придушення революції, емігрував до Рад. Росії. Один із засновників КП Фінляндії (1918), член її ЦК з часу заснування. В 1921—22 і 1928—36 — член Інтернац. контрольної комісії Комінтерну. Не раз зустрічався з В. І. Леніним. Автор публіцистичних праць з питань фінл. робітн. руху. Переклав фін. і швед. мовами деякі праці класиків марксизму-ленінізму.

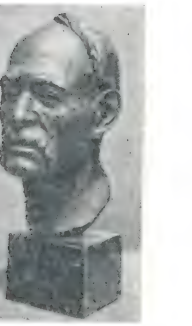

І. Д. Сірко. Реконструкція Г. В. Лебединської.

СІРО́МА — козацька біднота на *Запорізькій Січі* 16—18 ст. Див. *Голота.*

СІРО́МИ ПОВСТА́ННЯ НА ЗАПОРІ́ЗЬКІЙ СІ́ЧІ 1768 — найбільше за всю історію *Запорізької Січі* повстання козацько-селянської бідноти проти гніту старшини й заможної верхівки козацтва. Почалося під впливом *гайдамацького руху* і, зокрема, *Коліївщини*. 26.XII 1768 (6.I 1769) на Запоріжжі стихійно повстала сіроma (див. *Голота*). Вона захопила січові гармати, звільнила ув'язнених гайдамаків, розгромила будинки старшини, багатьох заможних козаків. Кількох старшин було вбито, решта їх на чолі з кошовим отаманом П. *Калнишевським* втекла під захист царських військ, що перебували в Новосіченському ретраншементі (фортифікаційній споруді). Повстання швидко поширилося майже на всю тер. Запорізької Січі. Комендант ретраншементу послав до Січі свого представника, якому вдалося умовити частину сіроми припинити боротьбу й обрати кошовим отаманом представника старшини. 27.XII 1768 (7.I 1769) каральний загін, закликаний старшиною, вдерся на Січ і жорстоко придушив повстання. Частина повстанців під гарматним вогнем ка-

Надгробок на могилі **І. Д. Сірка** поблизу села Капулівки (тепер Нікопольського району Дніпропетровської області).

рателів залишила січову фортецю і відійшла через р. Підпільну в плавні. Окремі виступи запорізької сіроми тривали протягом усього 1769. *О. І. Путро.*

СІРЧА́НА КИСЛОТА́, H_2SO_4 — сильна двохосновна кислота. Прозора оліїста важка рідина, густ. 1840,7 кг/м³; кристалізується при т-рі 10,45° С; при т-рі 296,2° С кипить з розкладанням, утворюючи постійнокиплячу (азеотропну) суміш з $t_{кип}$ 336,5° С, яка містить 98,3% H_2SO_4 і 1,7% H_2O. С. к., в якій більше ніж 98,3% H_2SO_4, при нагріванні виділяє пару сірчаного ангідриду SO_3. З водою і SO_3 С. к. змішується у всіх співвідношеннях, вивільнюючи велику кількість теплоти. При цьому утворюються сполуки з різними т-рами кристалізації — *кристалогідрати*. Розчин SO_3 у 100% H_2SO_4 (моногідраті) наз. *олеумом*. Концентрована С. к. має сильні окислювальні властивості, особливо при нагріванні. Вона окислює HI і HBr до галогенів, сірку до SO_2, багато металів. На холоді концентрована С. к. пасивує метали (див. *Пасивування*), розведена — реагує з усіма металами, які передують водню в ряді їхньої активності, напр. з залізом, цинком. Витісняє слабкіші к-ти з їхніх солей, напр., борну к-ту з бури. Віднімає хімічно зв'язану воду від органічних сполук, напр. дегідратація етилового спирту при наявності С. к. веде до утворення *етилену* або діетилового ефіру. Дає два типи солей: *сульфати* і *гідросульфати*. Вихідною речовиною для одержання С. к. є SO_2. У пром-сті С. к. виробляють контактним і нітрозним способами. За к о н т а к т н и м — очищений газоподібний SO_2 (утворюється внаслідок спалювання *піриту*, природної *сірки* та ін.), проходячи разом з киснем або повітрям через каталізатор, окислюється до SO_3, який далі реагує з водою, утворюючи С. к. За н і т р о з н и м (баштовим) — очищений від пилу SO_2 обробляють С. к., в якій розчинені *азоту оксиди* (т. з. нітрозою): $SO_2 + N_2O_3 + H_2O = H_2SO_4 + 2NO$; $2NO + O_2 = 2NO_2$, $NO_2 + NO = N_2O_3$. С. к. — один з осн. продуктів хім. пром-сті. Застосовують у виробн. *мінеральних добрив, солей, кислот, лугів, вибухових речовин, барвників*, штучного волокна та ін.; для травлення металів, очищення нафтопродуктів тощо.

І. А. Іванников.

СІРЧА́НІ ДО́БРИВА — мінеральні сполуки, що містять *сірку*. Як С. д. застосовують *полісульфіди*, які містять бл. 20% азоту й 40% сірки; *сульфат* калію, магнію, *гіпс*, фосфогіпс і ін., а також породи з невеликим вмістом сірки. Всі форми С. д. сприяють розчиненню мінеральних фосфатів ґрунту і переведенню їх у засвоювану для рослин форму. Найефективніші для хрестоцвітих, бобових, складноцвітих рослин, які споживають багато сірки. Вносять С. д. під зяблеву *оранку* з розрахунку 30 — 50 кг/га SO_3.

СІРЧИ́СТА КИСЛОТА́, H_2SO_3 — слабка двохосновна кислота. Існує лише у водних розчинах. Утворює два типи солей: нормальні (середні) — *сульфіти* і кислі — *гідросульфіти*. С. к.— сильний відновник, але при взаємодії з сильнішими відновниками проявляє властивості окислювача. Одержують розчиненням SO_2 у воді. С. к. та її солі застосовують для вибілювання вовни, шовку, соломи та ін. матеріалів, які не можна вибілювати сильнішими окислювачами (напр., *хлором*).

СІСА́ЯН Норайр Мартіросович [12 (25).I 1907, Аштарак, тепер Вірм. РСР—12.III 1966, Москва] — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1960), акад. АН Вірм. РСР (з 1965). Член КПРС з 1937. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1932). З 1935 працював в Ін-ті біохімії ім. О. М. Баха АН СРСР (одночасно професор Моск. ун-ту). В 1959—63 — академік-секретар Відділення біол. наук АН СРСР. З 1960— член Президії АН СРСР. З 1963 — гол. вчений секретар Президії АН СРСР. З 1965 — віце-президент Міжнар. астронавтичної академії. Осн. праці присвячені вивченню закономірностей дії ферментів у процесі обміну речовин, питань біохімії посухостійкості рослин, технічної біохімії та космічної біології. Ім'ям С. названо кратер на Місяці. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Премія ім. О. М. Баха АН СРСР, 1950, 1966. Премія ім. І. І. Мечникова АН СРСР, 1951.

СІ СІНХА́Й (Сянь Сінхай; 23.VI 1905, Аоминь, пров. Гуандун — 30.X 1945, Москва) — кит. композитор. Член КПК з 1938. У 1927—29 навчався в консерваторії у Шанхаї, 1930—35 удосконалював майстерність у Паризькій консерваторії. З 1938 викладав у АМ ім. Лу Сіня в м. Яньань, 1940—45 жив у Москві. Автор ліричних, масових і революц. пісень, а також кантат, «Симфонії національно-визвольної війни», «Симфонії священної війни», «Китайської рапсодії», музики до кінофільмів.

СІСЛЕ́Й (Sisley) Альфред (30.X 1839, Париж — 29.I 1899, Морсюр-Луен, поблизу Фонтенбло) — франц. живописець, представник *імпресіонізму*. За походженням англієць. В 1861—63 навчався в Парижі в майстерні Ш. Глейра, де зблизився з К. *Моне* і О. *Ренуаром*. На творчості С. позначився вплив К. *Коро*. Твори: «Село на березі Сени» (1872), «Мороз у Лувесьєнні» (1873), «Повідь у Марлі» (1876) та ін. Картини С. зберігаються в Луврі, ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. *Літ.:* Бродская Н. В. Картины Сислея в Эрмитаже. Л., 1963.

А. Сіслей. Мороз у Лувесьєнні. 1873. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

СІСМО́НДІ (Sismondi) Жан Шарль Леонар Сімонд де (9.V 1773, Женева — 25.VI 1842, там же) — швейцарський економіст і історик, основоположник *дрібнобуржуазної політичної економії*, член франц. Академії моральних і політ. наук (з 1833). Навчався в Женевському ун-ті. Гол. праця — «Нові начала політичної економії». Яскраво показав притаманні капіталізму вади й суперечності: анархію виробн., неминучість екон. криз, погіршення становища пролетаріату, відставання споживання від виробн., витіснення з виробн. робітників машинами і зростання *безробіття*. Проте він лише обмежився сентиментальною критикою капіталізму в цілому з позицій дрібної буржуазії. Шлях до розв'язання суперечностей капіталізму С. вбачав у поверненні до дрібного виробн. за допомогою бурж. д-ви. С. поділяв *догму Сміта*, робив висновок про неможливість реалізації *додаткової вартості* без зовн. ринків. Ідеї С. лягли в основу поглядів рос. ліберальних народників. Критику поглядів С. дав В. І. Ленін у праці «До характеристики економічного романтизму» (Повне зібр. тв., т. 2).

СІССЕ́ (Cissé) Жанна Мартен (н. 6.IV 1926, Канкан, Гвінея) — громад. і політ. діячка Гвінеї. Закінчила вище пед. училище в м. Рюфіск (Сенегал). У 1945—54 вчителювала, 1954—58 — директор школи. В 1962—72 — ген. секретар Конференції афр. жінок. З 1958 — член Демократичної партії Гвінеї (ДПГ), з 1972 — член ЦК ДПГ. З грудня 1974 — перший заст. голови Законодавчих зборів. У 1963—69 — представник Гвінеї в Комітеті ООН по правах жінок. У 1972—76 — постійний представник Гвінеї в ООН. З 1976 — міністр соціальних справ Гвінеї. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1975.

СІ́ТІ (англ. City, букв. — місто) — центр. частина Лондона, де зосереджено правління, контори торг. і пром. монополій, пароплавних компаній, банків, юрид. фірм, біржу тощо. С.— символ *олігархії фінансової* Великобританії.

СІ́ТКА в а н а т о м і ї — другий відділ шлунка *жуйних* тварин. Назву С. дістала в зв'язку з наявністю на *слизовій оболонці* невеликих перегородок, ззовні зроговілих. З'єднуючись між собою, вони утворили багатогранні чарунки; в сукупності ці чарунки нагадують риболовну сітку. С. має три отвори: у *стравохід*, *рубець* і *книжку*. В С. їжа розмочується і зазнає механічної і попередньої хімічної обробки. Мікробіологічно оброблена їжа, яка потрапляє в С. з рубця, утворює грудки. Енергійне скорочення мускулатури стінок С. спричинює повернення грудок їжі через стравохід в ротову порожнину для повторного пережовування (див. *Жуйка*). Від стравохідного отвору по стінці С. про-

Н. М. Сісакян.

Ж. Сісмонді.

Ж. М. Сіссе.

До ст. **Софійський собор** у Києві.

1. Загальний вигляд собору з заходу.
2. Інтер'єр. Головний вівтар.
3. Іконостас. Дерево, різьблення, позолота. 18 ст.
4. Фреска «Скоморохи». 11 ст. Південна башта.
5 і 6 — «Благовіщення». Архангел Гавриїл. Діва Марія. Фрагменти мозаїк північного та південного стовпів передвівтарної арки. 11 ст.

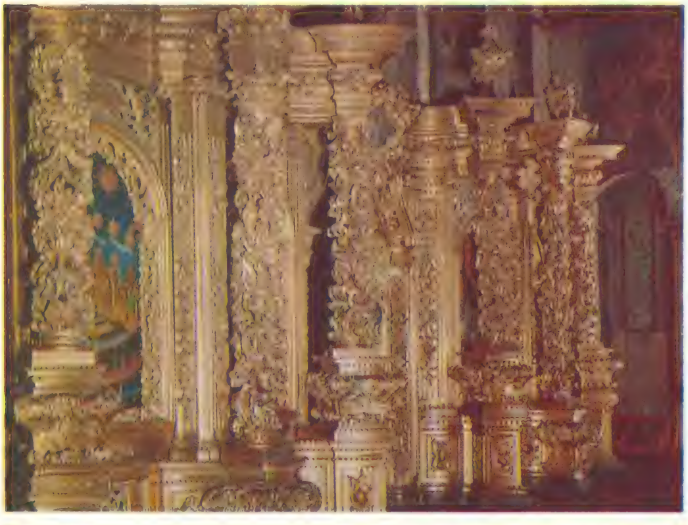

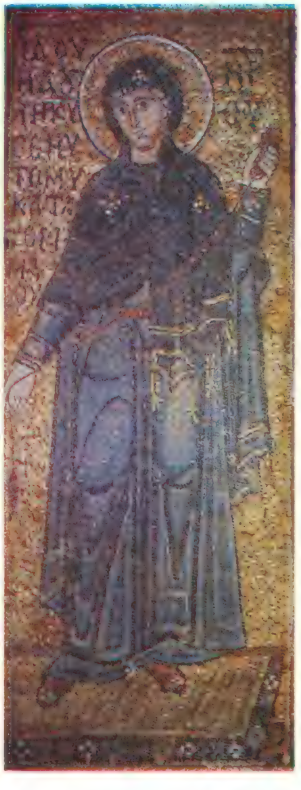

До ст. **Софійський заповідник.**

1. Софійський музей. 11–19 ст. Загальний вигляд. На передньому плані — дзвіниця. 1699–1706, 1744–48, арх. И. Г. Шедель; 1851–52, арх. П. І. Спарро. **2.** Софійський собор. Фрагмент стіни з муруванням 11 ст. **3.** Фрагмент дзвіниці Софії Київської. **4.** Митрополичий будинок. 1722–30, 1731–48, арх. И. Г. Шедель; 1748–58, арх. С. Антонов. **5.** Бурса. 1763–67. Арх. М. Юрасов. **6.** Трапезна (Тепла, або Мала Софія). 1722–30; 60-і рр. 18 ст., арх. І. Г. Григорович-Барський; 1822, арх. А. І. Меленський; 1872, арх. Т. Юргенс. **7.** Братський корпус. 18–20 ст. **8.** Келії.

ходить стравохідний жолоб, по якому подрібнена їжа потрапляє до книжки.

СІТКІ́ВКА, сітчаста оболонка, ретина — світлочутлива внутрішня оболонка очного яблука тварин і людини (див. *Око*). Перетворює світлове подразнення на нервове збудження і здійснює первинну обробку зорового сигналу. У людини С. поділяється на передню (меншу) сліпу і задню (більшу) зорову частини. В останній розрізняють два шари: пігментний, що щільно зрощений з *судинною оболонкою*, і мозковий, повернений до *скловидного тіла*. В мозковому шарі С. містяться світлочутливі зорові клітини (*палички* та *колбочки*), а також гангліозні та біполярні нервові клітини. На внутрішній поверхні С. є *сліпа пляма* і жовта пляма — зона найбільшої гостроти зору. Захворювання С.—*ретиніт*.

СІТКІ́ВСЬКИЙ Микола Борисович (н. 20.VIII 1916, с. Немирівка, тепер Коростенського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1982), доктор мед. наук (з 1963), проф. (з 1968). Член КПРС з 1943. У 1941 закінчив 2-й Київ. мед. ін-т, 1942—58 — військовий хірург. З 1958 працює на кафедрі дитячої хірургії Київ. мед. ін-ту (з 1968 — зав. кафедрою). З 1969 — головний дитячий хірург М-ва охорони здоров'я УРСР. Осн. праці С. присвячені питанням розробки раціональних методів лікування вад розвитку шлунково-кишкового тракту у дітей, реконструктивних оперативних втручань при вадах прямої кишки, сечового міхура, лікування гнійно-септичних захворювань, ендопротезування аневризм внутр. яремної вени, кріохірургії пухлин тощо. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1982.

СІТУ́Е, Ак'яб — місто на Зх. Бірми, адм. ц. округу Ракхайн (Аракан). Мор. порт на березі Бенгальської зат. Індійського ок., в гирлі р. Каладан. Бл. 50 тис. ж. Деревообр. та рисоочисна пром-сть. Рибальство.

СІТЧА́СТІ КОНСТРУ́КЦІЇ — несучі просторові конструкції з жорстких або гнучких (підвісних) стрижневих елементів, що, перехрещуючись, утворюють сітки різних систем і обрисів. Уперше С. к. (мал.) запропонував рос. інженер і вчений В. Г. *Шухов*, що розробив конструкції висячих сітчастих покриттів (вони демонструвалися 1896 на Нижегородському ярмарку), *склепінь*, а також сталевих башт у вигляді гіперболоїдів обертання (башти Шухова). С. к. бувають у формі циліндричних склепінь, з поверхнею подвійної кривини, підвісні (див. також *Висячі конструкції*) та ін. Їх виготовляють з металу (сталі, алюмінію), деревини, залізобетону, пластмас, підвісні — з сталевих попередньо напружених канатів або прутів. Покрівлю по С. к. роблять з сталі, алюмінієвих, азбестоцементних або пластмасових листів, залізобетонних плит. С. к. використовують для покриттів великопрогонових будинків і споруд, зведення водонапірних і телевізійних башт тощо.

Літ.: Иванов В. А. Деревянные конструкции. К., 1962; Дмитриев Л. Г., Касилов А. В. Вантовые покрытия. К., 1974; Мардер А. П. Металл в архитектуре. М., 1980.

М. М. Жербін.

СІТЧАСТОКРИ́ЛІ (Neuroptera) — ряд *комах*. Мають 2 пари прозорих крил (розмах 2—120 мм) з густим сітчастим жилкуванням (звідки назва). Ротовий апарат у дорослих гризучого типу, у личинок — сисний. Передньогруди рухомо з'єднані з середньогрудьми. Ноги довгі, тонкі, в окремих видів передні — хватальні. Розвиток з повним перетворенням. Хижаки, живляться в основному дрібними комахами. Бл. 5000 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. На Україні — понад 50 видів, з них найпоширеніші види з родин *золотоочкових*, *мурашиолевових* та ін. Викопні С. відомі починаючи з нижньопермських відкладів.

О. П. Криштал.

СІТЬОВЕ́ ПЛАНУВА́ННЯ І УПРАВЛІ́ННЯ (СПУ) — метод планування і управління створенням складних виробничих об'єктів та процесів. С. п. і у. основане на використанні електронно-обчислювальних машин та сітьових моделей як основної форми подання інформації про складний комплекс взаємопов'язаних робіт. Сітьові моделі розробляють, як правило, у строках робіт і подій, відображуючи їхню технологічну послідовність і зв'язок у процесі досягнення спільної мети. Найпоширенішим є графічне зображення сітьової моделі на площині — *сітьовий графік*. Застосування СПУ дає можливість чітко й повно відобразити обсяг і структуру комплексу робіт, розрахувати й проаналізувати тривалість виконання їх. скоректувати оперативні плани, перерозподіляти ресурси й ефективніше використовувати їх. Для С. п. і у. характерний системний підхід до розв'язання питань організації управління процесом, який забезпечує ефективність прийняття рішень на передпроектній і проектній стадіях та стадіях функціонування системи в режимах планування та оперативного управління. В СРСР застосування С. п. і у. здійснюється у формі разового використання сітьових методів і моделей та у формі постійно діючих систем С. п. і у. як складової частини *автоматизованих систем управління* різного рівня. С. п. і у. найдоцільніше застосовувати для розробки складних проектів, у здійсненні яких беруть участь орг-ції і підприємства різних відомств (напр., розробка та виготовлення нової моделі космічного корабля), у буд-ві нових пром. та цивільних об'єктів тощо.

О. Д. Шарапов.

СІТЬОВИЙ ГРА́ФІК — графічне зображення виконання певного комплексу робіт, яке відображає тривалість виконання їх та їхні взаємозв'язки в технологічній послідовності (див. *Сітьове планування і управління*). С. г. складається з безмасштабних стрілок (робіт), що відображають протяжність у часі процесу або логічну залежність між елементами цього процесу, і кружків (подій), що відображають момент досягнення проміжної або кінцевої мети розробки. С. г. бувають одноцільові (про одну завершальну подію) та багатоцільові (про кілька завершальних подій), комплексні (охоплюють весь комплекс робіт, що їх виконують різні орг-ції), часткові (роботи до здійсненню самостійних частин проекту, що їх виконують окремі орг-ції, є складовою частиною комплексних); первинні (охоплюють роботи, які здійснюють окремі відповідальні виконавці, є складовою частиною часткових); деталізовані або укрупнені (з більшим або меншим ступенем деталізації). За допомогою С. г. можна розрахувати строки виконання комплексу робіт, оптимізувати розподіл трудових і матеріальних ресурсів, здійснювати планування нових складних проектів. Доцільність широкого впровадження С. г. експериментально перевірено на буд-ві багатьох складних комплексів (з-дів, ф-к, інженерних та ін. споруд), при здійсненні великих наук.-тех. розробок.

О. Д. Шарапов.

СІ́У — група індіанських племен, які живуть у *резерваціях* США і Канади. Чисельність — 117 тис. чол. (1978, оцінка). Мови належать до мовної сім'ї хока-сіу. Предки їх до відкриття Пн. Америки європейцями жили на Пд. Сх. Північної Америки і були одними з творців високої землеробської культури. Сучас. С. працюють по найму.

СІФ (англ. cif. скорочене від cost, insurance, freight — ціна, страхування, фрахт) — у міжнародній торгівлі вид *купівлі-продажу договору* щодо товарів, які транспортуються морським шляхом. За СІФ продавець повинен завантажити або здати перевізникові товар, що є предметом договору, сплативши *фрахт* до порту призначення, і застрахувати товар, а також передати покупцеві фактуру, *коносамент* і страховий поліс. У свою чергу, покупець зобов'язаний сплатити вартість товару і його страхування. Регламентується заг. нормами, що регулюються договором купівлі-продажу. Існують і типові міжнар. правила СІФ (Варшавсько-Оксфордські правила 1928—32, застосування яких можливе лише, якщо це обумовлено договором).

СІХОТЕ́-АЛІ́НСЬКИЙ МЕТЕОРИ́Т — один з найбільших залізних *метеоритів*. Упав 12.II 1947 в зх. відрогах *Сіхоте-Аліню*. Під час руху в атмосфері набув вигляду рою з кількох сотень залізних уламків, що випали на площі 3 км². Найбільші уламки утворили кратери діаметром від 4 до 26 м, малі — воронки-вибоїни. Всього зібрано близько 24 т залізних метеоритів, найбільший з яких важить бл. 1,8 т. С.-А. м. містить ~ 93% заліза, ~ 6% нікелю та ~ 1% ін. хім. елементів. Падіння С.-А. м. відбулося під кутом 60° до горизонту в напрямі з Пн. на Пд. і супроводилось яскравим *болідом*.

Літ.: Кринов Е. Л. Железный дождь. М., 1981.

СІХОТЕ́-АЛІ́НЬ — гірська система на Далекому Сході СРСР, в

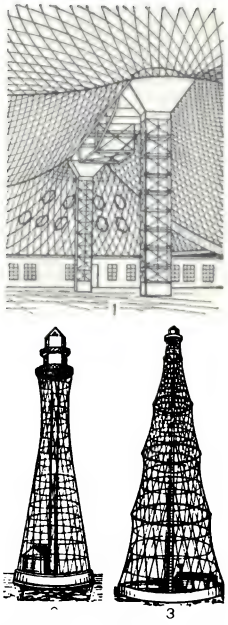

Сітчасті конструкції системи В. Г. Шухова: 1 — висячі покриття над павільйонами Нижегородського ярмарку. 1896; 2 — башта Аджигольського маяка (висота 71,58 м). 1911; 3 —Шаболовська радіобашта в Москві (висота 150 м). 1922.

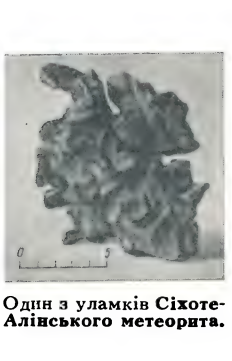

Один з уламків **Сіхоте-Алінського метеорита.**

Д. В. Січинський.

межах Примор. та Хабаров. країв РРФСР. Простягається вздовж узбережжя Японського м. майже на 1200 км, шир. 200—250 км. Пересічні висоти 800—1000 м, найбільша 2077 м (г. Тардокі-Янгі). До складу С.-А. входять хребти (Синій, Холодний, Східний Синій та ін.), масиви, плато (у т. ч. вулканічні — Штоковське, Верхньобікінське та ін.). Гірська система С.-А. сформувалась гол. чин. в епоху *мезозойської складчастості*. Гори складені з сланців, пісковиків, конгломератів, прорваних місцями *інтрузіями* гранітів і перекритих лавовими покривами (див. *Лава*). З корисних копалин є кам. та буре вугілля, поліметалеві руди, графіт та ін. На зх. схилах С.-А. беруть початок ріки бас. Амуру (найбільша — Уссурі), на сх.— невеликі гірські річки, що впадають у Японське м. й Татарську протоку. В пд. і центр. частині С.-А. схили до вис. 500 м вкриті хвойно-широколистяними лісами (кедр, липа, клен, ялиця), багато ліан; на Пн. переважають хвойні ліси (ялина аянська, ялиця, модрина). На вершинах — гірська тундра. В лісах водяться бурий та чорний ведмеді, кабан, ізюбр, уссурійський тигр, багато птахів. У межах С.-А. розташований Сіхотe-Аліньський заповідник.

СІЦЗЯ́Н — ріка на Пд. Сх. Китаю. Довж. 2130 км, площа бас. 437 тис. км². Бере початок двома витоками на Юньнаньському нагір'ї. Впадає у Пд.-Китайське м., утворюючи *дельту* пл. майже 17 тис. км². Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води біля м. Учжоу бл. 8000 м³/с, макс.— під час мусон. літніх дощів — 58 000 м³/с. Для захисту від паводків вздовж берегів С. споруджено дамби. Воду використовують для зрошування. Судноплавна до м. Учжоу. Гол. порт — Гуанчжоу (у дельті).

СІЦІ́ЛІЙ ОБО́Х КОРОЛІ́ВСТВО — держава, яка об'єднувала о. Сіцілія і Пд. Італію; існувала з 1504 до 1860 (з перервами). В результаті війни за *Іспанську спадщину* 1701—14 Сіцілія (1713) відійшла до *Савойського герцогства*, континентальна частина С. о. К.— до австр. монархії *Габсбургів*. У 1720 обидві частини С. о. К. були об'єднані під владою австр. Габсбургів. З 1735 в С. о. К. правило неаполітанське відгалуження *Бурбонів*. У січні 1799 в С. о. К. було проголошено бурж. Партенопейську республіку, але вже в червні 1799 владу Бурбонів було відновлено. В період наполеонівських воєн на континентальній частині тер. С. о. К. існувало залежне від Франції *Неаполітанське королівство 1806—15*. У 1820—21 в С. о. К. відбувалася бурж. революція, але її придушили австр. війська. С. о. К. було одним з осередків *революції 1848—49 в Італії*. В 1860 тер. С. о. К. приєднано до *Сардінського королівства* (з 1861 — Італійське королівство).

«СІЦІЛІ́ЙСЬКА ВЕЧЕ́РНЯ» — нар. повстання на о. Сіцілія, яке почалося 31.III 1282 у Палермо і охопило в квітні весь острів. Було спрямоване проти гніту франц. феодалів, яким король Сіцілійського королівства Карл I Анжуйський надав широкі привілеї та землі. Почалося стихійно у відповідь на ображення франц. солдатами сіцілійських жінок у великдень біля церкви Сан-Спіріто. За легендою, гаслом до повстання був церк. дзвін, що закликав до вечірньої молитви (звідси назва). Керівництво повстанням захопила сіцілійська знать, що посадовила на престол короля *Арагону*, який 1282 оволодів усім островом (остаточно 1302). *О. Б. Дьомін.*

СІЦІЛІ́ЙСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — бойові дії англо-амер. військ, проведені 10.VII—17.VIII під час 2-ї світової війни 1939—45 з метою захоплення о. Сіцілія. С. о. здійснювала 15-а англо-амер. група армій у складі 8-ї англ. і 7-ї амер. армій за участю великих сил флоту і авіації під заг. командуванням Д. *Ейзенхауера*. В ході першого етапу С. о. англо-амер. війська 10.VII висадилися в пд.-сх. частині острова. Італ. війська, не чинячи опору, склали зброю, і до 14.VII англо-амер. війська захопили плацдарм. На другому етапі С. о. англо-амер. війська, розвиваючи наступ, визволили весь острів і 17.VIII вступили до Мессіни, залишеної нім.-фашист. військами, що відступили на материкову частину Італії. Пізніше Сіцілія стала плацдармом для висадки англо-амер. військ на Апеннінському півострові.

СІЦІЛІ́ЙСЬКІ ПОВСТА́ННЯ РАБІ́В — повстання в 2-й пол. 2 ст. до н. е. в Стародавньому Римі на о. Сіцілія, який був рим. провінцією. Перше повстання почалося у м. Енні 136 до н. е. (ін. думки — 138, 137, 135 до н. е.). Його очолив раб із Сірії Євн, якого повстанці проголосили царем під ім'ям Антіоха. Одночасно у м. Агрігенті утворилося друге вогнище антирабовласницького руху під проводом пірата з Кілікії Клеона, який визнав Євна царем і став його полководцем. Повстанці захопили міста Катану, Мессану, Тавроменій і, можливо, *Сіракузи*. Число повсталих досягло 200 тис. Виникла д-ва рабів («Новосірійська»), в якій були елементи елліністичних монархій. Військо повстанців перемогло війська кількох рим. полководців. Лише 132 до н. е. воно було розгромлене консулом Публієм Рупілієм. Клеон загинув у бою. Євн потрапив до полону і вмер у в'язниці. Друге повстання спалахнуло 104 до н. е. Почали його раби в маєтках біля м. Гераклеї. Царем було обрано раба-італіка Сальвія, який прибрав ім'я Трифон. Військо рабів налічувало 20 тис. піхоти і 2 тис. вершників. Біля м. Лілібея виник ще один осередок повстання на чолі з рабом-кілікійцем Афіоном. Біля м. Тріокали армії повстанців об'єдналися під керівництвом Трифона. Після його смерті армію очолив Афіоном. Повстанці захопили майже весь острів. Кілька років (103—102 до н. е.) рим. каральні експедиції зазнавали поразок і лише 100 до н. е. (можливо, 99 до н. е.) консул Маній Аквілій розбив Афіоном. В обох створених повсталими рабами д-вах влада царя була обмежена радою та народними зборами, великих рабовласників нещадно винищували, а інших, що вціліли, перетворювали на рабів. Так. чин., рабство як інститут знищено не було. С. п. р. мали вплив на рух рабів на о. Делос, на Лаврійських копальнях Афін, у Мінтурнах (Лацій), у Сінуесі (Кампанія). *О. М. Мальований.*

СІЦІ́ЛІЯ — найбільший острів у Середземному морі, територія Італії. Від Апеннінського п-ова відокремлена Мессінською прот. Пл. 25,7 тис. км² (з прилеглими островами; власне С.— 25,5 тис. км²). Нас. бл. 4,7 млн. чол. (1971). Вздовж північного узбережжя — система гірських хребтів і окремих масивів (Пелоританські гори, Неброді, Ле-Мадоніє), складених вапняками, кристалічними, вулканічними та ін. породами. Вис. до 3340 м (діючий вулкан *Етна*). Є згаслі вулкани, численні *грязьові вулкани*, термальні й мін. джерела. Часто бувають землетруси. Родовища нафти, газу, сірки та ін. Клімат субтропічний, середземноморський. Річки невеликі, порожисті (найбільші — Сальсо і Сімето). Схили гір вкриті лісами (дуб, каштан, бук, сосна) і чагарниками. Ліси значною мірою знищені й вкривають бл. 4% площі С. У внутр. районах острова — степова рослинність.

Давнє населення С.— сикани та сикули (див. *Італіки*). З 8 ст. до н. е. стала об'єктом фінікійської і грец. колонізації. З 241 до н. е. С.— перша рим. провінція. В 6 ст. захоплена *остготами* і *Візантією*, в 11 ст.— *норманнами*. В 12—13 ст. С. — частина Сіцілійського королівства. Проти *Анжуйської династії*, що перебувала при владі в С. (1268—82), було спрямоване нар. повстання 1282 (див. *«Сіцілійська вечерня»*). З 1302 — під владою королів *Арагону*, з 1713 — Савойського герцогства, з 1720— Австрії, 1735—1805 і 1814—60 — неаполітанських *Бурбонів* (див. *Сіцілій обох Королівство*). В результаті повстання 1860 (див. *«Тисяча»*) острів було визволено від влади Бурбонів. З 1861 — у складі об'єднаного Італ. королівства. Під час 2-ї світової війни С. була плацдармом для наступу союзних військ на Апеннінському п-ові (див. *Сіцілійська операція 1943*). В 1947 С. домоглася обл. автономії. В післявоєн. період — один з осн. центрів сел. і робітн. руху в Італії. На соціально-екон. життя С. має вплив злочинна діяльність *мафії*. С.— переважно аграрний р-н. Значні площі під с.-г. угіддями — зернові (пшениця, ячмінь та ін.), цитрусові, оливи; виноградники, сади. Розвинуті тваринництво, рибальство. Найбільші міста — Палермо, Мессіна, Катанія. *М. М. Рибін* (географічний нарис).

СІЧИ́НСЬКИЙ Денис Володимирович (2.X 1865, с. Клювинці, тепер Гусятин. р-ну Терноп. обл. — 26.V 1909, Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — укр. композитор, диригент і муз. діяч. Навчався у Львів. консерваторії у К. *Мікулі*. Працював у Львові, Коломиї, Перемишлі, Станіславі як організатор і диригент співацьких т-в

«*Боян*». Автор опери «Роксолана» (1909), музики до п'єс, фп. мініатюр, обробок нар. пісень. Серед творів С. чільне місце належить хорам і романсам на вірші Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. поетів. Кращі твори (кантати «Лічу в неволі», «Дніпро реве», хори «Пісне моя», «Непереглядною юрбою», «Даремне, пісне», «Один у другого питаєм»; романси «Як почуєш вночі», «І золотої, й дорогої», «У мене був коханий край», «Дума про Нечая», «Бабине літо») грунтуються на інтонаціях укр. нар. пісні.

Літ.: Павлишин С. С. Денис Січинський. К., 1980. *С. С. Павлишин.*

СІЧИ́НСЬКИЙ Мирослав Миколайович (11.X 1887, с. Чернихівці, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл.— 16.III 1979, Вестленд, штат Мічіган, США) — діяч прогресивної укр. еміграції в США, публіцист. Н. в сім'ї священика. Навчався у Віденському і Львів. ун-тах. У квітні 1908 на знак протесту проти австро-угор. гніту вбив австр. намісника в Галичині графа А. Потоцького. Двічі засуджений до страти, яку було замінено 20-річним ув'язненням. У 1911 втік з тюрми, згодом виїхав до Норвегії, потім до Швеції, з 1914 — у США. Організатор укр. робітн. товариств взаємодопомоги, друкувався в укр. прогресивній пресі.

А. І. Веселовський.

СІЧНЕ́ВО-БЕРЕЗНЕ́ВІ ПОЛІТИ́ЧНІ СТРА́ЙКИ 1905 на Україні. Були виявом протесту пролетаріату України проти розстрілу мирної демонстрації петерб. робітників *дев'ятого січня 1905*, відповіддю на заклик місц. більшовицьких орг-цій підтримати петерб. пролетарів у їхній боротьбі проти самодержавства. 12 (25).I виступи робітників відбулися в усіх пром. районах України. Того самого дня в Києві застрайкували робітники Південнорос. машинобудівного з-ду (тепер з-д «Ленінська кузня») і з-ду с.-г. машин Гретера і Криванека (тепер з-д «Більшовик»). Робітники висували поряд з політичними екон. вимоги, зокрема вимогу введення 8-годинного робочого дня. В багатьох місцях відбувалися сутички з військами і поліцією. В авангарді страйкової боротьби йшов пролетаріат Катеринославської губ., де найбільше було зосереджено робітників-металістів. 19.I (1.II) лише в Катеринославі страйкували робітники 22 підприємств. Страйковий рух не припинявся в лютому і березні. В лютому чіткою організацією і політ. гостротою відзначився страйк кількох тисяч робітників заводу Гартмана (тепер Ворошиловград. тепловозобудівний з-д ім. Жовтневої революції) в Луганську під керівництвом К. Є. *Ворошилова* і О. Я. *Пархоменка*. Широко розгорнулася боротьба робітників у Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Протягом березня на Україні відбулося 30 страйків. У Києві під керівництвом більшовиків О. Г. *Шліхтера* і Г. М. *Кржижановського* відбулися страйки службовців управління Пд.-Зх. залізниць.

Всього в січні — березні на Україні відбулося 177 страйків, в яких взяло участь бл. 170 тис. робітників, що становило п'яту частину страйкуючих усієї Росії. Слідом за С.-б. п. с. пролетарів на боротьбу піднялося селянство, рух протесту проти існуючого ладу охопив передову інтелігенцію. С.-б. п. с. свідчили про бойову солідарність робітників України з революційною боротьбою робітничого класу всієї Росії.

В. Є. Спицький.

СІЧОВА́ РА́ДА, військова рада — найвищий орган влади на *Запорізькій Січі* 16—18 ст. Розв'язувала найважливіші питання: участь війська у війні, прийняття послів, вибори кошової старшини, розподіл військ. угідь тощо. С. р. скликалася нерегулярно. В останній період існування Січі раду скликали два рази на рік. Формально право брати участь у С. р. мали всі козаки, однак переважна більшість трудового козацтва — сірома (див. *Голота*), що працювала в наймах, не мала можливості з'являтися на раду. Класові суперечності в середовищі запоріз. козацтва виявлялися на зборах, які іноді кінчалися кривавими сутичками. В останній період існування Січі С. р. втратила своє колишнє значення. Її скликали лише для формального схвалення рішень, прийнятих *радою січової старшини*.

СІЧОВИ́К — те саме, що і *запорізькі козаки*.

«СІЧОВІ́ СТРІЛЬЦІ́» — 1) «Українські січові стрільці», «УСС», «усуси» — військ. підрозділи, що їх створив 1914 під час 1-ї світової війни австро-угор. уряд за допомогою бурж.-націоналістичної «*Головної української ради*» і уніатської церкви, які прагнули відірвати Україну від Росії і передати її під протекторат Німеччини. Формувалися в осн. з представників зх.-укр. буржуазії та куркульства і частково з селян, введених в оману націоналістичною пропагандою. Входили до складу австро-угор. армії.

Під час *австро-німецької окупації України 1918* допомагали окупантам боротися проти повстансько-партизанського руху укр. трудящих. У листопаді 1918, після розпаду Австро-Угорщини, припинили своє існування. Окремі загони «С. с.» ввійшли до складу *Української галицької армії* і стали опорою контрреволюц. «уряду» «*Західноукраїнської народної республіки*». 2) Військ. формування контрреволюц. *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії*. Створені наприкінці 1917. Комплектувалися з кол. військовополонених галичан і укр. куркульсько-націоналістич. елементів. Виконували гол. чин. каральні функції (звіряча розправа з робітниками з-ду «Арсенал» під час *Київського січневого збройного повстання 1918*, розстріл групи комуністів у Києві в грудні 1918, розгін сел. з'їзду в Полтаві тощо). Розгромлені Червоною Армією навесні 1919.

А. Д. Ярошенко.

СІ́ЯК Марія Михайлівна (15.VI 1880, с. Муроване, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.— 1940, Богота, Колумбія) — укр. співачка (драматичне сопрано). В 1898 закінчила Міланську консерваторію. Співала в оперних театрах Італії, Іспанії, Швейцарії, Колумбії та в ін. країнах Пд. Америки. Серед партій — Віолетта («Травіата» Верді), Лейла («Шукачі перлин» Бізе), Манон Леско («Манон» Массне), Ельза («Лоенгрін» Вагнера). На концертах у Львові, Перемишлі (1898—99 і 1907) виконувала романси М. Лисенка, О. Нижанківського, Я. Ярославенка, Е. Г. Гріга, арії з опер. На сцені виступала до 1924 (в містах Колумбії).

П. К. Медведик.

СІ́ЯНЦІ — одно- або дворічні рослини, вирощені з насіння диких чи культурних рослин. Використовують для озеленення населених пунктів і лісорозведення. В садівництві молоді С., на яких провадять щеплення культурних сортів (див. *Підщепа*), часто наз. дичками, навіть якщо вони вирощені з насіння культурних сортів.

«СІ́ЯЧ» — укр. пересувний театр. Заснований 1923 у Полтаві. До складу трупи «С.» входили головний режисер В. Красенко, актори М. Боярська, Ю. Лисенко, М. Малиш-Федорець та ін., диригент І. Бойченко. В театрі до 1926 працювала О. *Петрусенко*. «С.» виступав у містах і селах України та виїздив за її межі (зокрема, у Вологду, Тулу, Смоленськ). В репертуарі театру: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, п'єси М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого і М. Старицького, «97» М. Куліша, «Родина щіткарів» М. Ірчана, «Гайдамаки» за Т. Шевченком (інсценізація Л. *Курбаса*), «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана. Театр припинив діяльність 1927.

Літ.: Красенко В. К. Півнікv на сцені. Одеса, 1961.

А. Д. Скаба.

СКАБА́ Андрій Данилович (н. 12.XII 1905, с. Хорішки, тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, парт. і держ. діяч УРСР, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення Полтав. пед. технікуму (1925) вчителював. У 1930—34 навчався в Харків. ун-ті. Після закінчення ун-ту 1934—35 і 1942—46 — у Червоній Армії. В 1936—42 викладав у вузах. У 1946—49 — директор Центр. архіву Жовтн. революції і соціалістичного будівництва УРСР (в Харкові) і одночасно зав. кафедрою Харків. ун-ту. В 1949—51 — відповідальний редактор газ. «*Соціалістична Харківщина*». В 1951—59 — секретар Харків. обкому Компартії України. В 1959 — міністр вищої і середньої спец. освіти УРСР. У 1959—68 — секретар ЦК Компартії України. З 1968 — директор, з 1973 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Відповідальний редактор «Радянської енциклопедії історії України». Праці в галузі історії рад. суспільства і Комуністичної партії, нової і новітньої історії. На XXI—XXIII з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. У 1959—68 — кандидат у члени Політбюро (до червня 1966 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань і Верховної Ради УРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Скабіоза блідо-жовта. Нижня і верхня частини квітучої рослини.

СКАБІО́ЗА (Scabiosa) — рід рослин родини черсакових. Багато-, іноді однорічні трави, рідше півкущі заввишки до 1 м. Стебла розгалужені, опушені. Листки перистороздільні, рідше суцільні, супротивні. Квітки дрібні, зібрані в кулясті або яйцевидні голівки. Плід — сім'янка. Бл. 100 видів, пошир. в Європі, Азії та в Африці. В СРСР — 30 видів, в т. ч. в УРСР —7; ростуть в степах, на пісках, у соснових лісах. Зокрема, майже по всій Україні росте С. блідо-жовта (S. ochroleuca), на Пд. України — С. українська (S. ucrainica). Деякі види, напр. С. кавказьку (S. caucasica) з синіми квітками, С. темно-пурпурову (S. atropurpurea), вирощують як декоративні.

СКАГЕ́РРА́К — протока між пн.-зх. берегом п-ова Ютландія і Скандінавським п-овом, одна з системи *Датських проток*, що сполучають Балтійське м. з Північним. Довж. 300 км, шир. до 130 км, глиб. до 809 м. Залежно від напряму вітрів у С. виникають зх. (поверхнева) і сх. (глибинна) течії. Солоність відповідно змінюється від 10 до 30‰. Замерзає С. лише у суворі зими. Рибальство (оселедці, макрель). Найбільший порт — Осло (Норвегія).

СКАДА́РСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро на Балканському п-ові, на кордоні Югославії та Албанії, де має назву Шкодер. Пл. 356—370 км² (рівень змінюється по сезонах). Глиб. до 12 м. Лежить у тектонічній улоговині. Має стік в Адріатичне м. через р. Буну. Судноплавство, рибальство. Біля пд.-сх. берегів озера — м. Шкодер (Албанія).

СКАДО́ВСЬК — місто Херсон. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі Джарилгацької зат Чорного м., за 52 км від залізнич. ст. Каланчак. Мор. порт. Засн. 1894 як мор. пристань на місці рибальського с-ща Алі-Агок на землях поміщика С. Б. Скадовського. Рад. владу проголошено в кін. січня 1918. З 1961 С.— місто. У С.— консервний, хлібний, мол., комбікормовий, цегельний, вапновий заводи, харчосмакова фабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор. музей. Кліматичний курорт.

Літ.: Тимошенко В. В. Скадовск. Сімферополь, 1981.

СКАДО́ВСЬКИЙ Микола Львович (16.XI 1846, с. Білозерка, тепер смт Білозерського р-ну Херсон. обл.— 10.VI 1892, там же) — укр. живописець. В 1865—69 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, пізніше в дюссельдорфській АМ. Один з ініціаторів і засновників *Товариства південноросійських художників*. Малював жанрові картини в дусі *передвижників* та пейзажі: «Полювання» (1879), «Перед завірюхою», «Корчемний оратор» (два останні — 1881), «Безпритульні», «Полювання його превосходительства» (1886), «По Владимирці» (1891). Твори С. зберігаються в ДТГ у Москві. Одеському художньому музеї.

СКАДО́ВСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству*. Розташований в м. Скадовську на березі Джарилгацької затоки Чорного м., за 82 км від Херсона. Заснований 1894 як морська пристань, 1898 споруджено гавань. У 1918 портове господарство було націоналізовано. За роки Рад. влади збудовано нові, реконструйовано й модернізовано існуючі причали, розширено акваторію порту, механізовано трудомісткі процеси. Порт оснащено сучас. перевантажувальною технікою. Осн. виробнича діяльність С. м. п.— переробка нар.-госп. та імпортних вантажів (вугілля, залізобетонні вироби, продовольчі, буд.-монтажні вантажі тощо), добування буд. піску. Порту підпорядковані два портпункти — Хорли й Генічеськ.

О. О. Ткаченко.

СКАДО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². У межах С. р.— о. Джарилгач. Нас. 45,4 тис. чол. (1982). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Скадовськ*. Розташований у межах *Причорноморської низовини*. На Пд. район омивається Джарилгацькою зат. Чорного м. Корисні копалини: пісок, глина, черепашник. Грунти каштанові. Лежить у степовій зоні. На тер. району — Джарилгацький держ. заказник. Найбільші пром. підприємства — скадовські консервний та цегельний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Скадовськ), 6 будинків побуту. Землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 90,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 77,3 тис. га. Зрошується 38,4 тис. га. У межах району — Краснознам'янський канал — відгалуження Північно-Кримського каналу імені Комсомолу України. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, соняшник, овочеві, баштанні. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво. В С. р.— 9 радгоспів, 6 колгоспів, у т. ч. риболовецький, Укр. н.-д. станція рисівництва (с-ще Антонівка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 427 км, у т. ч. з твердим покриттям — 255 км. У районі — радгосп-технікум (Антонівка), 22 заг.-осв., 3 муз. та спортивна школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; на березі Чорного м.— 2 будинки відпочинку, 14 пансіонатів, 3 бази відпочинку. 10 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 21 б-ка, істор. музей. У с. Новоукраїнці С. р. народився рос. рад. кіноактор і кінорежисер Є. С. *Матвєєв*, у с. Михайлівці — укр. рад. художник І. М. *Шульга*. У С. р. видається газ. «Чорноморець» (з 1930).

В. С. Бочаров.

СКАЗ — гостре інфекційне захворювання людини та інших ссавців, яке характеризується ураженням *центральної нервової системи*. Збудником С. є нейротропний *вірус*. Зараження людини відбувається при укусі або потраплянні слини хворої на С. тварини (собаки, кішки, великої рогатої худоби, свині, коня, лисиці, борсука, білки та ін.) на ушкоджену шкіру або слизову оболонку. Вірус С. поширюється по нервових стовбурах, уражаючи нервові центри і *кору великих півкуль головного мозку*. Від швидкості поширення вірусу залежить тривалість *інкубаційного періоду*, який може бути від 10 днів до року. В перебігу хвороби розрізняють 3 періоди: 1 — провісників захворювання; 2 — збудження, або власне сказу; 3 — період паралічів (висхідних). Перший період характеризується відчуттям страху, заг. нервовим збудженням, яке зростає при ковтанні води (водобоязнь), вдиханні, коливанні струменів повітря, під впливом яскравого світла. Під час другого періоду можуть спостерігатися дезорієнтація з повною втратою свідомості, агресивність, пітливість, рясне виділення слини, підвищення т-ри тіла, серцебиття та галюцинації. Третій період закінчується смертю хворого.

М. Л. Скадовський. Корчемний оратор. 1881. ДТГ у Москві.

Скадарське озеро.

Профілактика: негайне промивання покусаних чи ослинених тваринами місць розчином питної соди, звичайним милом, розбавленою кислотою, навіть звичайною водою, потім — йодним настоєм тощо. Треба негайно звернутися в поліклініку для введення антирабічної вакцини. Тварин, хворих на С., знищують. Лікування: тільки стаціонарне, застосування симптоматичних засобів. *О. С. Сокол.*

СКА́ЗКІН Сергій Данилович [7 (19).X 1890, Новочеркаськ — 14.IV 1973, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1958), дійсний член АПН СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1970). В 1915 закінчив Моск. ун-т. З 1920 викладав у цьому ун-ті (з 1949 — зав. кафедрою). З 1962 — зав. сектором Ін-ту історії АН СРСР (з 1968 — Ін-т загальної історії АН СРСР). Автор праць з проблем середньовічного зх.-європ. селянства, єретичних рухів, абсолютизму, Відродження, а також підручників з історії серед. віків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

«СКА́ЙЛЕБ» (англ. Skylab, скор. від sky laboratory — небесна лабораторія) — найменування амер. пілотованої *орбітальної станції*, а також програми її створення й експлуатації. Виведена 14.V 1973 *ракетою-носієм* «Сатурн-5» на геоцентричну *орбіту* з *апогеєм* 437 км, *перигеєм* 434 км і нахилом 50°. Протягом 1973—74 на «С.» працювало 3 екіпажі (табл.), доставлені кораблями *«Аполлон»*.

Екіпажі станції «Скайлеб»

Екіпаж	Час роботи
Ч. Конрад, Дж. Кервін, П. Вейц	25.V — 22.VI 1973
А. Бін, О. Герріот, Дж. Лусма	28.VII — 26.IX 1973
Дж. Карр, У. Поуг, Е. Гібсон	16.XI 1973 — 8.II 1974

Було виконано дослідження й експерименти з сонячної та зоряної астрономії, космічної фізики, геофізики, космічної медицини й біології, по вивченню природних ресурсів Землі, з космічної технології й матеріалознавства. «С.» (мал.) складається з осн. блока, розділеного на лабораторний і побутовий відсіки, корпус якого створено на базі третього ступеня «Сатурна-5», приладового відсіку, шлюзової камери, що забезпечує вихід астронавтів у відкритий космос, причальної конструкції з осн. і резервним стикувальними вузлами та платформи з комплексом астр. приладів. Довжина станції 24,6 м (з пристикованим кораблем «Аполлон» понад 35 м), макс. діаметр 6,6, макс. поперечний розмір (по сонячних батареях) 27 м, об'єм герметичних відсіків бл. 400 м³, маса 77 т (разом з кораблем «Аполлон» бл. 90 т), маса комплексу астр. приладів 9,7 т. *Ю. М. Михайлов.*

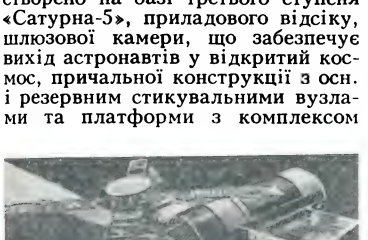

Космічна лабораторія «Скайлеб».

СКАКУ́Н (Cicindela) — рід жуків род. *жужелицевих*. Раніше цей рід виділяли в окрему родину. Тіло (довж. 8—17 мм, іноді до 40 мм) яскраво забарвлене, з металічним полиском, надкрила часто з світлим малюнком. Голова велика, очі великі, опуклі. Зустрічається перев. на відкритих піщаних місцях, дорогах, на обмілинах річок, у соснових борах. Бігає швидко, ніби підскакує (звідси назва). Жуки й личинки— хижаки: живляться комахами та ін. дрібними безхребетними. С. поширені переважно в тропіках. В СРСР — 45 видів, з УРСР — понад 10, у т. ч. скакун польовий (C. campestris), скакун лісовий (C. silvatica), скакун межняк (C. hybrida). *І. К. Загайкевич.*

СКА́ЛА (Skála) Іван (справж. ім'я та прізв.— Карел Гелл; н. 6.X 1922, м. Брандис) — чес. поет, громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1979). Член Компартії Чехословаччини з 1945. В 1962—71 — член ЦК КПЧ. З 1982 — голова Спілки чес. письменників. Автор збірок: «Кресало» (1946), «Ранковий поїзд надії» (1957), «Вітаю вас, вікна» (1962), «Що візьму з собою у дорогу» (1975), «Вогонь поспішає» (1981), «Бермудський трикутник» (1982) та ін. Поезії С. притаманні ліричність, громадянський пафос, афористичність мислення. В кн. «Наступність» (т. 1—2, 1980) — статті про післявоєнний літ. процес у Чехословаччині. Перекладач віршів рад. поетів (О. Суркова, М. Ісаковського та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл.— Утренний поезд надежды. М., 1976.

В. А. Моторний.

СКАЛА́-ПОДІ́ЛЬСЬКА (до 1940— Скала-над-Збручем) — селище міського типу Борщівського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Збручі (прит. Дністра). Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1982). З-ди: асфальтобетонний, консервний, соко-винний, щебеневий та цегельний; виробниче відділення Борщівської райсільгосптехніки, філіал Борщівського комбінату побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, туристська база «Збруч», Будинок культури, 2 бібліотеки. Пам'ятки архітектури: замок (вперше згадується 1405, перебудова 1518, збереглися руїни), оборонна башта 16 ст., палац 18 ст. в стилі барокко, костьол 18 ст., перебудова 19 ст., парк кінця 18 ст. У С.-П. народився укр. актор В. М. *Юрчак*, С.-П. відома з 1-ї пол. 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

СКА́ЛАТ — місто Підволочиського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Гнилій (бас. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1564, коли С. був під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1810—15 — у складі Росії. Після розпаду 1918 Австро-Угорщини С. 1919 окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. В кінці липня 1920 С. був визволений Червоною Армією. Але у вересні того самого року С. знову окупувала Польща. В 1923 в С. виник підпільний осередок КПЗУ, під керівництвом якого відбувалися страйки 1929, 1931. З 1933 в С. діяв повітовий к-т КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року С.— місто. У С.— комбінат хлібопродуктів, хлібний, комбікормовий, асфальтобетонний з-ди, ф-ка побутової хімії, виробниче відділення Підволочиської райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, лісництво, комбінат побутового обслуговування тощо. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Архіт. пам'ятка — замок (1630), чотирикутний в плані, з наріжними вежами, реставрований у кін. 19 ст. в псевдороманських формах.

СКАЛЯ́Р (від лат. scalaris — ступінчатий) — величина, яка визначається лише числовим значенням (дійсним числом та одиницею виміру). С. є., напр., довжина, площа, об'єм, т-ра, робота тощо. Див. також *Вектор*.

СКАЛЯ́РНИЙ ДОБУ́ТОК — див. *Векторне числення*.

СКА́ЛЬДИ (від ісл. skáld — поет) — норв. та ісл. поети 9—13 ст. Складали величальні пісні, окремі строфи з різних приводів, а також вірші, в яких ганьбили якихось осіб чи явища. Збереглися вірші бл. 250 С. Найвідоміші норвезькі С.— Брагі Боддасон, Торб'єрн Горнклові (9 ст.), ісландські — Егіль Скаллагрімссон (10 ст.). Вірші С. вважаються достовірним істор. джерелом.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. Происхождение поэзии скальдов. В кн.: Скандинавский сборник, в. 3. Таллин, 1958.

СКАЛЬКО́ВСЬКИЙ Аполлон Олександрович [1 (13).I 1808, Житомир — 28.XII 1898 (9.I 1899), Одеса] — рос. і укр. дворянський історик, статистик, економіст, етнограф, письменник і публіцист, чл.-кор. Петерб. АН (з 1856). В 1827 закінчив юридичний ф-т Моск. ун-ту. З 1828 — на держ. службі в Одесі. Один із засновників *Одеського товариства історії і старожитностей*. Автор праць «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1730—1823» (ч. 1—2, 1836—38), «Перше тридцятиріччя історії міста Одеси. 1795—1825» (1837), «Історія Нової Січі або останнього коша Запорізького» (ч. 1—3, 1846) та ін. С. зібрав цінні істор. документи, в т. ч. архівні матеріали з історії Запорізької Січі, які не втратили наук. значення і тепер. Проте в своїх працях С. затушовував класову боротьбу в середовищі запорізького козацтва. Т. Г. Шевченко у вірші «Холодний Яр» дав різку одповідь спробам С. фальсифікувати історію гайдамацького руху. В період підготовки й проведення *селянської реформи 1861* С. захищав позиції кріпосників.

С. Д. Сказкін.

Скакун межняк.

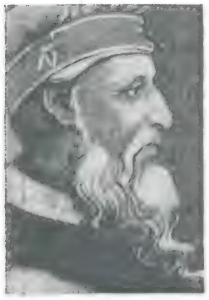

Г. Скандербег.

У своїх працях і публіцистичних виступах С. підтримував шовіністичну політику царизму на Україні, засуджував революц. рух.

П. І. Воробей.

СКАМО́ЦЦІ (Scamozzi) Вінченцо (1552, Віченца — 7.VIII 1616, Венеція) — італ. архітектор і теоретик архітектури. Під його керівництвом було добудовано 1583 Бібліотеку Сан-Марко у Венеції (арх. Я. *Сансовіно*), 1580—85 — театр Олімпіко у Віченці (арх. А. *Палладіо*). С. побудував палац Тріссіно у Віченці (1577). Автор теор. праці «Ідея загальної архітектури» (1615, в 6 книгах), яку в 17—18 ст. було перекладено багатьма європ. мовами. В 1626—31 на Україні в м. Збаражі за проектом С. споруджено замок (відбудовано після 1675, реставровано 1903).

СКАМ'ЯНІ́ЛОСТІ — речовини органічного або неорганічного походження (напр., глина, пісок, деревина, раковини молюсків, кістки ссавців тощо), що зазнавали протягом геол. періодів (епох) фізико-хім. і мех. змін в осадочних гірських породах і зберегли в результаті *скам'яніння* схожість з первісною формою. Часто С. наз. лише викопні рештки організмів, що є неточним визначенням. С. органіч. походження являють собою різної цілості скам'янілі рештки, відбитки або сліди життєдіяльності *викопних організмів* і є важливими документами історії живої природи на Землі.

М. Д. Поплавська.

СКАМ'ЯНІ́ННЯ, фосилізація — перетворення будь-якої природної речовини на камінь. Є необоротним процесом. Тривалість С. вимірюється геол. періодами. С. відбувається під дією багатьох природних факторів, у т. ч. т-ри, тиску, заміщення одних мінеральних сполук іншими в речовинах неорганіч. походження або заміщення органічних речовин у викопних рештках (див. *Викопні організми*) мінеральними речовинами (напр., в спорах, пилку, частинах стовбурів рослин, скелетах тварин), а також заповнення ними порожнин у рештках. С. супроводжується видаленням надлишкової води, кристалізацією колоїдів, зміною мінерального складу тощо. Внаслідок С. утворюються *скам'янілості* Остання стадія С. може до невпізнання змінити рештки організмів та гірські породи, в яких вони містяться (напр., в найдавніших породах земної кори). Рештки організмів, що потрапили в осадочні породи кілька сот тисячоліть тому і не пройшли повністю всіх стадій С., наз. напівскам'янілими, або субфосильними.

М. Д. Поплавська.

СКАНДЕРБЕ́Г (Scanderbeg, Skënderbeu) Георг (Кастріоті; бл. 1405—17.I 1468, Леж) — керівник визвольної боротьби алб. народу проти османських завойовників, нац. герой Албанії. Походив з князівського роду. Дитиною був відданий як заложник тур. султанові Мураду II, згодом служив у його війську. В 1443 очолив антиосманське нар. повстання в Албанії. Визволив від османського панування частину тер. країни. Зробив спробу об'єднати алб. феодалів. Створив регулярну армію. Протягом 24 років алб. народ, очолений С., не раз успішно відбивав навали османських військ. Діяльність С. відображена і в укр. письменстві 16—17 ст.: в «Плачі» на смерть і поховання князя М. Вишневецького (1585), в промові С. *Зорки* на смерть Б. Хмельницького (1657), в *Густинському літописі*, в творах І. *Галятовського*. В Албанії встановлено орден Скандербега.

СКА́НДІЙ (лат. Scandium, від Scandia — Скандінавія), Sc — хім. елемент III групи періодичної системи елементів, ат. н. 21, ат. м. 44,9559. Складається з стабільного ізотопу ^{45}Sc. З 10 штучних радіоактивних ізотопів найважливіший ^{46}Sc з періодом піврозпаду 84 доби. Існування С. передбачив 1870 Д. І. Менделєєв, відкрив 1879 швед. учений Л. Ф. Нільсон (1840—99). Вміст С. у земній корі $2{,}2 \times 10^{-3}$% за масою. Це — рідкісний розсіяний елемент, у незначних кількостях є в багатьох мінералах. С.— сріблястий метал з характерним жовтим полиском; густ. 3020 кг/м³ (т-ра 25° С); $t_{пл}$ 1539 ± ± 5° С; $t_{кип}$ 2700° С. Хімічно активний. На повітрі вкривається захисною оксидною плівкою. При нагріванні взаємодіє з воднем, азотом, галогенами, вуглецем, кремнієм, з киснем реагує вже при т-рі 200° С; розчиняється у к-тах. Одержують з відходів виробн. вольфраму, олова, урану, заліза. Із скандієвих *феритів* виготовляють елементи пам'яті ЕОМ; сплави С.— перспективні конструкційні матеріали для авіації, електротехніки тощо.

СКАНДІНА́ВИ — загальна назва *норвежців, шведів, датчан, ісландців, фарерців*.

СКАНДІНАВІ́ЗМ — бурж.-ліберальний ідейно-політ. рух у скандінавських країнах, переважно в 30—60-х рр. 19 ст., що ставив за мету всебічне політ., екон. і культурне зближення пн. народів (насамперед традиційно ворогуючих на той час між собою датчан і шведів), аж до їхнього держ. об'єднання під владою спільної династії. Виник у колах університетської інтелігенції. Спочатку відігравав в основному реакційну роль, оскільки ідеї С. були спрямовані на закріплення нерівноправної швед.-норв. унії (1814—1905), панування Данії над німецьким герцогством Шлезвіг-Гольштейн, а також на оживлення реваншистських настроїв пануючих класів Швеції щодо Фінляндії (яка в минулому залежала від Швеції, а 1809 її було приєднано до Росії). Свою слабкість С. виявив під час 2-ї дат.-прусської війни 1864, коли Швеція і Норвегія відмовили в допомозі Данії. В епоху імперіалізму С. частково відродився у вигляді т. з. пн. співробітництва, гол. чином з екон., соціальних і культур. проблем (див., зокрема, *Північна рада*).

О. С. Кан.

СКАНДІНА́ВСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — найбільший півострів Європи. Лежить на Пн. Зх. материка, омивається водами Баренцового, Норвезького, Північного і Балтійського морів і протоками Скагеррак, Каттегат, Ересунн. Довжина бл. 1900 км, шир. 375—800 км, площа бл. 800 тис. км². Зх. і сх. береги розчленовані *фіордами*. Вздовж зх. узбережжя С. п. простягаються *Скандінавські гори* (вис. до 2469 м), на Сх.— плато Норланд (400—600 м). Пд. частина півострова зайнята Середньошведською низовиною та плато Смоланд (300—500 м). З корисних копалин є заліз., мідні та поліметалеві руди, нафта. На заході С. п. клімат помірний, морський, в сх. частині — помірно-континентальний. Пересічна т-ра січня від —15 до +2°, липня від +10 до +17°. Опадів від 300—800 мм на рік на Сх. до 3000 мм на Зх. Пл. зледеніння бл. 5 тис. км². Ріки С. п. (Гломма, Далельвен, Кларельвен та ін.) порожисті, мають великі запаси гідроенергії. Багато озер (найбільші — *Венерн, Веттерн, Меларен*, Ельмарен). Бл. 43% тер. С. п. вкрито лісами. У пн. частині С. п. переважають хвойні (сосна, ялина), в пд.— мішані та широколистяні ліси, в верхньому поясі гір — тундрова рослинність. З тварин характерні лось, лисиця, заєць, лемінг, олень; на узбережжі — пташині базари. На С. п. розташовані Норвегія, Швеція та пн.-зх. частина Фінляндії.

М. С. Кожуріна.

СКАНДІНА́ВСЬКІ ГО́РИ — гірська система на Скандінавському п-ові, гол. чин. у Швеції та Норвегії, частково в Фінляндії. Простягаються на 1700 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., ширина 200—600 км. Переважні висоти 1300—1900 м, найбільша — 2469 м (г. Гальгепігген). Полого опускаються на Сх., на крайній Пн. закінчуються плоскогір'ям Фінмаркен. Зх. схили круто обриваються до узбережжя Норвезького моря. Більша частина С. г. утворилась за каледонського етапу гороутворення (див. *Каледонська складчастість*). Складені давніми кристалічними породами. Родовища зал., мідної та поліметалевих руд. На вершинах — невеликі льодовики; пл. сучасного зледеніння становить бл.

В. Скамоцці, А. Вітторія. Зал Антиколеджо в Палаці дожів у Венеції. 1577.

5 тис. км². С. г. є важливим кліматорозділом: на зх. схилах клімат помірний морський, на сх.— помірноконтинентальний. Річкова система розгалужена; річки короткі, повноводні, порожисті. Багато озер. Схили до вис. 900—1100 м на Пд. і 300—500 м на Пн. вкриті лісами з ялини й сосни, вище — пояс березового рідколісся, гірська тундра та луки.

М. С. Кожуріна.

СКАНДІНА́ВСЬКІ МО́ВИ — північна підгрупа германської групи індоєвроп. сім'ї мов. Включає сучасні датську, шведську, норвезьку, ісландську та фарерську мови. Датська й шведська мови, які історично належать до сх.-скандінавських мов, мають багато подібних рис. Ісландська й фарерська, які історично належать до зх.-скандінавських мов, також близькі одна до одної, вони відзначаються великою архаїчністю граматичної будови й лексики. Норвезька займає проміжне становище. Найважливіші риси С. м., якими вони відрізняються від ін. германських мов: у фонетиці — відпадіння початкового j, відпадіння w перед лабіалізованими голосними; в граматиці — наявність суфіксованого означеного артикля і дієслівних форм, що утворилися внаслідок суфіксації зворотного займенника. Найдавніші писемні пам'ятки, в яких відобразились особливості С. м., належать до 9—11 ст. (див. *Руни*). У 12—13 ст. в Скандінавії поширилося латинське письмо.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.— Л., 1953; Вессен Э. Скандинавские языки. Пер. со швед. М., 1949.

М. І. Стеблін-Каменський.

СКАНУВА́ННЯ (від англ. scan — розглядати) — 1) В техніці — кероване просторове переміщення за певним законом світлового або ін. променя чи пучка заряджених частинок, при якому послідовно «переглядається» задана зона простору або поверхня спостережуваних об'єктів. С. світлового променя застосовується в системах оптичної обробки інформації, С. радіолокаційного променя (при коловому огляді місцевості) — на *радіолокаційних станціях*. В *електронопроменевих трубках* і растрових *електронних мікроскопах* використовують С. (оббігання) електронного пучка, який створює зображення. Розрізняють С. за допомогою механіч. і немеханіч. методів. Механіч. С. грунтується на кутовому переміщенні випромінюючих пристроїв, немеханіч. С. променя — на електричному керуванні деякими елементами нерухомого випромінюючого пристрою або керуванні властивостями середовища, в якому промінь поширюється. С. пучка заряджених частинок зумовлюється дією на нього змінного електричного або магнітного поля. 2) В радіобіології — дослідження розподілу *радіоактивних препаратів*, введених в організм людини або тварин з діагностичною, лікувальною метою або для дослідження. С. проводять за допомогою сканерів — приладів, що містять рухомий детектор гамма-випромінювання (*сцинтиляційні лічильники*) і систему перетворення електр. сигналу на світловий з наступною реєстрацією зображення. В клініч. практиці застосовують для дослідження печінки, легень, нирок, щитовидної залози, спинного і головного мозку, лімфатичної системи тощо. Сканограми нормально функціонуючих органів мають чіткі характерні для них форми і певні розміри. За допомогою С. можна судити про положення, форму, розміри і характер внутр. структури досліджуваного органу, його функціональний стан, наявність уражень.

СКАНЬ — один з видів ювелірної техніки; худож. вироби з тонкого золотого, срібного чи мідного дроту (гладкого або звитого в мотузочки) у вигляді ажурних або напаяних на металевий фон візерунків. С. поєднують із *зерню* та *емаллю*. Те саме, що й *філігрань*.

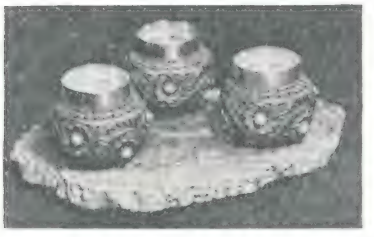

М. К. Пономаренко. Набір чарок. Метал, скань, корали, сріблення, золочення. 1974.

СКАПОЛІ́Т (від лат. scapus — стебло і грец. λίθος — камінь) — мінерал класу *силікатів*. $(NaCa)_4[Al(Si, Al)Si_2O_8]_3(Cl_2CO_3)$. Є *мінеральним видом*, хім. склад якого являє собою суміш маріаліту $Na_4[AlSi_3O_8]_3Cl$ і мейоніту $Ca_4[Al_2Si_2O_8]_3CO_3$. *Сингонія* тетрагональна. Густина 2,55—2,65. Твердість 6—6,5. Колір білий, жовтий, зелений, бурий; безбарвний. Блиск скляний. С. має відміни: маріаліт, дипір, міонніт, мейоніт, главколіт. У Рад. Союзі родовища С. є в РРФСР (Урал, Прибайкалля), на Україні (*Український щит*), за рубежем — у Фінляндії, Норвегії, Канаді, Мадагаскарі. С. одержують і штучно. Використовують як *виробне каміння*.

СКАРАБЕ́Й (Scarabaeus) — рід жуків підродини *гнойовиків*. Тіло (довж. до 50 мм) чорне, слабо блискуче. Перша пара ніг без лапок, лапки 2-ї і 3-ї пар з довгими волосками. Лицьовий щиток і зовн. край голінок першої пари ніг з зубцями. Живляться гноєм тварин, з якого попередньо скачують кульки. В роді прибл. 7 видів, поширених переважно в Південній Європі, Північній Африці, Малій і Передній Азії.

В СРСР — 5—6 видів, зокрема в УРСР — 2, у т. ч. й відомий С. священний (S. sacer), який у Старод. Єгипті був предметом культу (в тому, як саме жуки котять кульки, вбачали прообраз руху Сонця); зображення жука використовувались як амулети, прикраси тощо. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

І. К. Загайкевич.

СКАРА́ЙНІС Олег Юлійович (Скарайн; н. 5.VIII 1923, с. Фіньково, тепер Калінін. обл.) — латис. рад. скульптор. В 1952—58 навчався в АМ Латв. РСР у Ризі у Т. *Залькална*. Твори: портрет фізкультурника (1956), композиції «Слава сонцю!» і «Латиські стрільці» (обидві — 1958); брав участь у створенні меморіального ансамблю Пам'яті жертв фашист. терору в Саласпілсі (1961—67, у співавт.); пам'ятник партизанам на межі трьох братніх республік — Латв. РСР, БРСР і РРФСР (1968), та ін. Ленінська премія, 1970.

СКАРБ — закопані в землю, замуровані або приховані ін. способом гроші (золоті й срібні монети різних часів, рад. та іноземна валюта) або цінні предмети (дорогоцінне каміння, перлини, дорогоцінні метали в зливках, виробах і ломі), власник яких у силу закону втратив на них право або його особу не можна встановити. С. вважаються й цінності, що мають музейне значення. Відповідно до рад. закону (в УРСР — ст. 140 ЦивК УРСР) С. стає власністю Рад. д-ви з часу його виявлення і підлягає здачі фінанс. органові відповідної місц. Ради нар. депутатів. Особі, яка виявила С. і здала його добровільно фінанс. органам, видається винагорода в розмірі 25% вартості зданих цінностей не пізніше місяця після здачі. Винагорода не виплачується, якщо розкопки або пошуки входили в коло службових обов'язків даної особи (напр., члена археол. експедиції). Присвоєння С. є одним із *злочинів проти соціалістичної власності*.

А. М. Савицька.

СКАРЖИ́НСЬКИЙ Віктор Петрович (1787—1861) — один з піонерів і пропагандистів степового і полезахисного лісорозведення на Україні. Поблизу Вознесенська (тепер Микол. обл.) мав маєток «Трикрати», де організував передове на той час г-во з поліпшеними сівозмінами. Застосував зрошення лучних угідь. Заклав помологічний сад (221 сорт), дендрарій (281 вид) з плантацією шовковиці при ньому (150 га) і плодовий сад з виноградником (100 га). Організував лісові розсадники і розробив агротехніку вирощування садивного матеріалу стосовно до степових умов.

СКАРЖИ́НСЬКИЙ Всеволод Ігорович [н. 24.XII 1916 (6.I 1917), Полтава] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1941). З 1953 працював викладачем Дніпроп. гірничого ін-ту (1959—62 — зав. кафедрою). У 1965—68 — зав. відділом Ін-ту геологічних наук АН УРСР, 1969—76 — Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. З 1976 — зав. кафедрою Київ. ун-ту. Осн. праці — з питань закономірностей утворення й розміщення рудних родовищ України, розробки наук. основ їхнього прогнозування і розшуків, методики складання металогенічних (див. *Металогенія*) карт. Держ. премія УРСР, 1973.

В. М. Палій.

СКАРИФІКА́ТОР — машина для передпосівної обробки насіння (див. *Скарифікація насіння*) од-

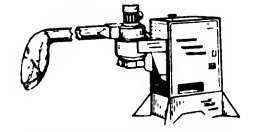

Скарифікатор СС-0,5.

но- і багаторічних трав з метою підвищення їхньої польової схожості. В СРСР, у т. ч. на Україні, використовують С. стаціонарний СС-0,5 (мал.). Його осн. вузли: рама, робоча камера зі скарифікуючими поверхнями, робочий вал з дисками-розкидачами, камера для відстоювання з вентилятором, завантажувальний бункер з механізмом регулювання, електродвигун потужністю 1,7 кВт з варіатором і транспортер готового насіння. Працює С. за принципом розкидання насіння під діянням відцентрової сили. Герметичність оболонки насіння порушується, коли вона б'ється об скарифікуючу поверхню камери. Продуктивність на скарифікації насіння конюшини — 500 кг за годину.

С. О. Карпенко.

СКАРИФІКА́ЦІЯ НАСІ́ННЯ (лат. scarificatio — насікання) — штучне поверхневе ушкодження оболонки насіння для кращого вбирання ним вологи, необхідної для набухання та проростання. Скарифікують насіння конюшини, люцерни, буркуну та ін. рослин, у яких насіння має в оболонці важкопроникний для води палісадний (див. *Палісадна тканина*) шар клітин і тому повільно проростає. В результаті С. н. підвищується польова *схожість насіння*, з'являються дружні сходи, що підвищує врожай. Для С. н. застосовують машини — *скарифікатори*.

Скати. Скат шипуватий, або морська лисиця, та його яйце

СКАРЛАТИ́НА (італ. scarlattina, від scarlatto — яскраво-червоний) — гостра інфекційна хвороба, переважно дитячого віку, що характеризується заг. інтоксикацією, *ангіною*, підвищенням т-ри тіла, дрібнокрапковим висипом. Тепер більшість дослідників вважає, що в *етіології* і *патогенезі* С. виняткову роль відіграють гемолітичні стрептококи групи А. Джерелом інфекції є хвора людина і бактеріоносії. Максимум захворювань на С. спостерігається в осінньо-зимовий період, переважно хворіють діти 2—7 років. Інфекція передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого) або через різні предмети (іграшки, книги, посуд). Тривалість *інкубаційного періоду* від 2 до 7 днів. Клінічні прояви С. дуже різноманітні. Бувають легкі атипові форми С., які схожі на звичайні ангіни, та тяжкі токсико-септичні форми С. Захворювання, як правило, починається гостро: настає загальне нездужання, т-ра тіла підвищується до 39—40°, з'являється головний біль, біль при ковтанні, блювання, зів стає яскраво-червоним, іноді буває марення. Обличчя хворого червоніє (блідими лишаються місця навколо рота і підборіддя). Наприкінці першої або на другу добу з'являється дрібнокрапковий скарлатинозний висип на шиї, грудях і спині, потім висипання поширюється на обличчя, внутрішні поверхні кінцівок. Тримається висип від кількох годин до 6—8 днів. Гарячка в середньому триває 6—8 днів і досягає максимуму в період найбільшого висипання. На початку другого тижня на місцях висипання починається лущення, яке може тривати 2—3 тижні. Можливі ускладнення: *лімфаденіти, отити, нефрити,* токсичний *міокардит* тощо. Характерним для С. є повернення (рецидив) захворювання.

Л і к у в а н н я: антибіотики; антитоксична скарлатинозна сироватка. Хворого обов'язково ізолюють не менше як на 10 днів, при тяжкій формі скарлатини дітей госпіталізують. Для здорових дітей, що були в контакті з хворим на С., установлюється *карантин* на 12 днів.

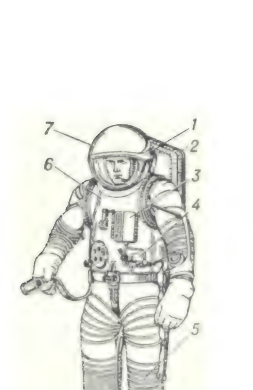

Напівжорсткий **скафандр** космонавта орбітальної станції «Салют-6» (без зовнішньої захисної оболонки з екранно-вакуумною теплоізоляцією):
1 — герметичний шолом; *2* — автономна система життєзабезпечення; *3* — пульт керування і контролю; *4* — регулятор режимів тиску в скафандрі; *5* — м'яка частина скафандра; *6* — жорсткий корпус скафандра — кіраса; *7* — зсувний світлофільтр.

СКАРН (швед. skarn, букв.— нагар) — метасоматична гірська порода, що утворилася внаслідок діяння високотемпературних флюїдів або розчинів у зоні взаємодії алюмосилікатних *магм* з карбонатними породами. У С. нерідко нагромаджуються рудні мінерали, утворюючи т. з. скарнові, або *контактові родовища* заліз., мідних та поліметалевих руд.

СКАРРО́Н (Scarron) Поль (4.VII 1610, Париж — 7.X 1660, там же) — франц. письменник. «Збірником бурлескних віршів» (1643) та поемою «Тіфон, або Гігантомахія» (1644), у якій жартівливо змальовано боротьбу титанів з богами, виступив як зачинатель жанру *бурлеску* у франц. л-рі. Автор віршованих памфлетів проти кардинала Дж. *Мазаріні* («Мазарінади», 1649) і ліричних віршів. З поеми С. «Перелицьований Вергілій» (1648—52) почалася європ. літ. традиція комічної переробки Вергілієвої «Енеїди», в укр. л-рі успадкована І. Котляревським. У «Комічному романі» (1651—57) — з життя мандрівних акторів, що приніс йому широке визнання, і в комедіях «Жодле, або Хазяїн-слуга» (пост. 1645, вид. 1646) та ін. особливо відчутні гуманістичні тенденції. Творчості С. притаманний побутовий реалізм і демократичність.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Р о с. п е р е к л.— Комический роман. М.— Л., 1934; Трагикомические новеллы. Л., 1938; Комедии. М., 1964. *Б. Б. Бунич-Ремізов, А. А. Розанова.*

СКАТ — похила підземна *гірнича виробка*, що не має безпосереднього виходу на поверхню і призначена для спускання сипких вантажів (корисних копалин, пустої породи тощо) під дією власної ваги. Крім вантажного, С. має ходове відділення зі сходами (для огляду і ремонту, пропускання застряглого матеріалу).

СКА́ТЕРКА — текстильний виріб для покриття столу. С. здебільшого оздоблена витканим, вишитим або розписним орнаментом (див. *Вишивка, Тканини художні*). Поширена в усіх країнах світу як виріб худож. нар. ткацтва, а також *текстильної промисловості*. Іноді поряд з вишивкою оздоблюється і *мереживом*. На Україні для покриття столу використовують також тканий й вишиті настільники (вужчі за скатерку — по ширині дошки стола).

СКА́ТИ (Batoidei) — підряд (за деякими авторами — ряд або надряд) *риб*. Тіло здебільшого сплющене в спинно-черевному напрямі. Довж. до 5 м (*пилкорил*), ширина до 7 м, маса до 500 кг, іноді 2,5 т. Шкіра гола, вкрита шипиками або колючками. Скелет хрящовий. Зяброві щілини містяться на черевній стороні. Грудні плавці надзвичайно розвинуті, зростаються з головою, спинні (якщо вони є) містяться на задній частині тіла, здебільшого на хвості, підхвостового плавця немає. *Електричні скати* мають електричні органи. Більшість С. живородящі, є і яйцекладучі. Живляться рибою, а також дрібними донними безхребетними. Відомо 10 (15) родин (300—340 видів), поширених у тропічних і субтропічних морях, частина — в помірних і холодних водах, деякі живуть у річках Пд. Америки; в СРСР (Баренцове, Біле, Чорне, Азовське та далекосхідні моря) поширені представники 2 родин (понад 10 видів); у водах УРСР — С. ш и п у в а т и й, або м о р с ь к а л и с и ц я (Raja clavata), і *хвостокол*. Деякі С.— об'єкти промислу (використовують м'ясо, з печінки одержують технічні жири). Викопні рештки відомі з верхньої юри.

СКАУТИ́ЗМ (від англ. scout — розвідник) — одна з поширених систем бурж. позашкільного виховання, яка є основою діяльності дитячих і юнацьких орг-цій. Останні мають певною мірою воєнізований характер. Мета С.— виховання молодого покоління в дусі вірності ідеалам бурж. суспільства. Перші скаутські орг-ції виникли 1907 в Англії; пізніше поширились в ін. країнах світу. В Росії виникли 1909. На 2, 3 і 4-му з'їздах комсомолу (1918—20) прийнято рішення про розпуск скаутських груп, вироблено курс на створення дит. організації нового, комуністичного типу.

СКАФА́НДР [франц. scaphandre, від грец. σκᾶφη — човен і ἀνήρ (ἀνδρός) — чоловік] — індивідуальне герметичне спорядження людини, що забезпечує її життєдіяльність та працездатність у середовищі, яке різко відрізняється від земного: у стратосфері, космічному просторі, на небесних тілах, під водою. Розрізняють С. аварійно-рятувальні, космічні та водолазні. Аварійно-рятувальними С. користуються при порушенні герметичності кабіни літального апарата, при катапультуванні (див. *Катапульта*) на великій висоті та значній швидкості польоту, в разі приводнювання. Складові частини такого С.— верх. одяг, шолом (з маскою або без неї), вентилююча система (розімкнена чи замкнена, або регенераційна), теплозахисний костюм, знімні рукавички й взуття. Космічні С. (м'які, напівжорсткі, жорсткі) призначені для роботи космонавтів поза кабіною космічного корабля, на поверхні небесних тіл. С. такого типу (мал.) складається в осн. з верх. одягу, силової і герметичної оболонок, герметичного шолома (із спец. *світлофільтром*), вентилюючого і протиметеорного костюмів, системи охолодження. Космічні С. оснащують пристроями для радіозв'язку, дозиметричними приладами (див. *Дозиметрія*). У деяких

С. є пристрої для автономного пересування, орієнтації і *стабілізації* положення космонавта. Водолазні С., що є частиною водолазного спорядження (див. *Водолазна справа*), бувають жорсткі (з металу), м'які (металевий шолом і костюм з прогумованої тканини) і легкі (гумовий шолом-маска і костюм з тонкої прогумованої тканини). Див. також *Гідрокомбінезон*.

В. Г. Денисов.

СКАЧКО́ Анатолій Євгенович (1879—1941) — учасник громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з вересня 1917. Н. в Полтаві в сім'ї землеміра. Після закінчення Моск. межового ін-ту 1900—06 працював топографом у Терській обл., вів революц. роботу, був заарештований. У 1906—09—в еміграції (Швейцарія). Учасник 1-ї світової війни, з жовтня 1917 — виборний командир Тираспольського полку. З квітня 1918 був редактором військ. газ. «Известия Наркомвоен» і зав. військ. відділом «Известий ВЦИК». У кін. 1918 — нач. оперативного відділу штабу Укр. Рад. армії. З лютого 1919 — команд. групою військ Харків. напряму, потім — команд. *Другою Українською радянською армією*. З 1920 — на державній роботі. Автор праць з питань військового будівництва.

СКВЕР (англ. square, букв.— квадрат) — ділянка зелених насаджень в населеному пункті. С. відіграє декоративну роль в архіт. ансамблі, використовується для короткочасного відпочинку. Розміри і форма С. залежать від навколишньої забудови. По периметру С. створюють огорожі (кам'яні, металеві, дерев'яні) або обсаджують чагарником. У С. встановлюють статуї, фонтани, вази тощо. Див. також *Садово-паркове мистецтво*.

СКВЄРІ Михайло Петрович [8 (20).XI 1856, Одеса — 13.X 1924, там же] — рос. революціонер. Брав участь в діяльності *«Південноросійського союзу робітників»*. У січні 1876 був заарештований і після суду в травні 1877 засланий в Тобольську губ. В 1884 С. повернувся до Одеси, де організовував робітн. б-ки, *недільні школи*, лікарняні каси. В 1907— один з організаторів Всерос. з'їзду вчителів. За Рад. влади працював у Одес. публічній б-ці та архіві, співробітничав у журн. *«Каторга и ссылка»*.

СКВИ́РА — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Сквирці (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в писемних джерелах 1390, коли С. була під владою феод. Литви. Після *Люблінської унії 1569* С. захопила шляхет. Польща. В 1616 С. надано *магдебурзьке право*. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* С. було визволено сел.-козац. військом. За *Андрусівським перемир'ям 1667* С. відійшла до шляхет. Польщі. Поблизу С. 1736 діяли гайдамацькі загони на чолі з М. *Гривою* та І. *Жилою*, під час *Коліївщини* (1768) — гайдамацькі загони, керовані М. *Швачкою*, А. *Журбою*, С. *Плиханенком*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу в С. встановлено в кін. січня 1918. Того самого року вибухнуло *Сквирське збройне повстання 1918* проти нім. окупантів і гетьманців. З 1938 С.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (14.VII 1941—29.XII 1943) в місті з серед. 1943 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загони.

У місті — з-ди: сироробний, «Сантехвироби», прод. товарів, плодоконсервний та цегельний; швейна ф-ка, трикотажний цех Київ. трикотажної ф-ки ім. Р. Люксембург, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Н.-д. станція селекції і насінництва овочевих культур Укр. н.-д. ін-ту овочівництва і баштанництва. 2 профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., мистецтв та спортивна школи. Будинок культури, 5 клубів, кінотеатр, 6 бібліотек. У С. жив і працював укр. рад. селекціонер Й. Я. *Магомет*. На початку 60-х рр. 19 ст. тут проводив освітню роботу Т. Р. *Рильський*.

СКВИ́РСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Сквирського повіту Київ. губ. проти нім. окупантів і гетьманців. Було складовою частиною повстання, що почалося в серпні 1918 за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету*. С. з. п. почалося 7.VIII виступом селян с. Самгородка, які роззброїли загін *державної варти*. Повстання швидко охопило майже всю пд. і зх. частини повіту. Вночі проти 10.VIII повстанці захопили околиці м. Сквири. 12.VIII поблизу с. Соколового Броду відбувся бій між 1,5-тисячним загоном повстанців і нім. військами. В серед. серпня повстанці захопили містечко Володарку. На той час сили повстанців налічували бл. 5 тис. чол. з кіннотою і артилерією (6 гармат). Окупанти оголосили у Сквирському повіті стан облоги і кинули проти повстанців значні військ. сили, що змусило повсталих відступити в ліси.

СКВИ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 55,0 тис. чол. (1982). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих міській та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сквира*. С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, глини, каолін, піски. Річки бас. Дніпра — Кам'янка, *Роставиця*, Сквирка, Березанка (прит. Росі). Грунти в основному чорноземні й темно-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 5 тис. га. Підприємства харч., легкої та маш.-буд. і металообр. пром-сті (сквирські сироробний, прод. товарів, плодоконсервний, «Сантехвироби» з-ди, швейна ф-ка). Комбінат побутового обслуговування (Сквира). Провідним у землеробстві є вирощування зернових культур (озима пшениця, ячмінь, кукурудза) і цукр. буряків, у тваринництві — мол.-м'ясне скотарство, свинарство. Площа с.-г. угідь 1981 становила 76,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,7 тис. га. У С. р.— 18 колгоспів, 3 радгоспи, 2 міжгосп. підприємства (продукція птахівництва та риба), н.-д. станція селекції і насінництва овочевих культур Укр. н.-д. ін-ту овочівництва і баштанництва (Сквира), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сквира. Автомоб. шляхів — 278 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща, 30 заг.-осв., мистецтв та спортивна школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 46 будинків культури і клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 48 б-к, краєзнавчий музей (с. Шамраївка). У с. Оріховці С. р. народився укр. рад. письменник М. Я. *Зарудний*, у с. Пустоварівці — укр. рад. хірург І. М. *Іщенко*. У С. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1930).

В. Ф. Осипенко.

СКВОРЦО́В Борис Дмитрович (н. 15.X 1928, Хабаровськ) — укр. рад. скрипаль, засл. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1954. У 1952 закінчив Київ. консерваторію. З 1953 — у складі струнного *Квартету імені М. В. Лисенка* (2-а скрипка). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

СКВОРЦО́В-СТЕПА́НОВ Іван Іванович [справжнє прізвище — Скворцов, літ. псевдонім — І. Степанов; 24.II (8.III) 1870, Богородськ, тепер м. Ногінськ Моск. обл.— 8.X 1928, Сочі] — рад. держ. і парт. діяч, публіцист, історик, економіст. Член Комуністичної партії з 1896. Н. в сім'ї дрібного службовця. 1890 закінчив Моск. учительський ін-т. У революц. русі з 1891. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. Учасник революції 1905—07 в Москві. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції — член Моск. військ.-революц. к-ту, нарком фінансів у складі першого Рад. уряду. З 1919 — на наук. і видавничій роботі, зокрема 1925—27 — відповідальний редактор «Известий», одночасно з 1926 — директор Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б). Один з редакторів «Большой Советской Энциклопедии». На XIV—XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з питань історії, економіки, наук. атеїзму. Переклав рос. мовою «Капітал» К. Маркса.

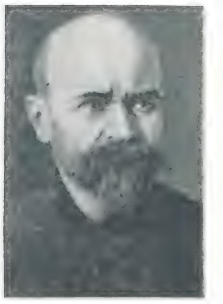

І. І. Скворцов-Степанов.

Скереда сибірська. Загальний вигляд рослин і квітка.

Похований на Красній площі в Москві біля Кремлівської стіни.

Г. В. Стрельський.

СКЕЛЕ́Т (від грец. σκελετός, букв.— висохлий), кістяк —сукупність міцних опорних або захисних утворів тіла тварин і людини. Розрізняють зовнішній і внутрішній С. Зовнішній С. властивий деяким одноклітинним, а з багатоклітинних — лише безхребетним тваринам. У одноклітинних зовн. С. складається з органічних речовин (часто просякнутих мінеральними солями), що виділяються зовн. шаром протоплазми. У безхребетних зовн. С. є похідним *ектодерми* і представлений вапнистою *черепашкою* (кишечнопорожнинні, шестипроменеві корали, багатощетинкові черви, плечоногі, молюски), хітиновою *кутикулою* (комахи) або хітиновою кутикулою, просякнутою вапном (ракоподібні). М'язи і внутрішні органи безхребетних прикріплюються до внутрішньої поверхні С. Внутрішній С. властивий усім хребетним та деяким безхребетним (напр., губкам, коралловим поліпам, голкошкірим) тваринам. У безхребетних внутр. С. слабо розвинений і являє собою систему багатоклітинних перетинок і сполучнотканинних утворів з щільними роговими, вапновими або кременевими голками. Лише у головоногих молюсків С. представлений хрящовими елементами, які захищають нервові вузли, очі, органи слуху, рівноваги тощо. У більшості представників хребетних внутр. С. є похідним *ентодерми* і *мезодерми*. Разом з соматичною, або т. з. поперечносмугастою, мускулатурою внутр. С. є осн. складовою частиною локомоторної системи (див. *Локомоція*), а разом з мускулатурою, шкірою та деякими її похідними (роговими і кістковими утворами) замикає порожнини тіла. Внутр. С. у безчерепних (напр., ланцетник) представлений *хордою*; у всіх ін. хребетних хорда доповнюється похідними мезодерми, і С. послідовно замінюється перетинчастим, сполучнотканинним або кістковим; у наземних форм хорда існує лише на стадії *зародкового розвитку*; все більше зростає питома вага кісткової тканини. Починаючи з черепних тварин осьовий С. тіла хордових має ознаки *метамерії* і доповнюється С. голови — *черепом*. У водних форм С. складається з осьового С. (тулуб і хвіст), С. голови, С. плавців (парних і непарних); у наземних тварин — з осьового С. (шийний, грудний, поперековий, крижовий та хвостовий відділи), С. голови та С. грудних і тазових кінцівок з підвішуючими *плечовим поясом* і *тазовим поясом*. До грудного відділу, крім хребців, що являють обов'язкову складову частину всього осьового С., входять ребра і грудна кістка. Крижові хребці у наземних хребетних, як правило, зростаються, утворюючи крижову кістку. Кількість хребців, а також ін. елементів С., як і ступінь їх розвитку, зумовлюються їх функцією. Так, у безногих рептилій (напр., змій) кількість тулубових хребців досягає 400.

У людини С. становить $^1/_5$—$^1/_7$ частину маси тіла (у дітей — більше). Складається гол. чин. з кісткової тканини. Залишки перетинчастого С. можна спостерігати у вигляді сполучнотканинної перетинки протягом 2 років життя (тім'ячко черепа дитини), а хрящові елементи С. зберігаються до 26 років. Осн. компонент С.— *кістка*. У С. налічують бл. 250 кісток (разом із зубами і слуховими кісточками), з яких 204 кістки — парні. Осьовий С. представлений *хребтом*. У черепі людини налічується 55 кісток (більшість — парні). Мозковий відділ розвинений сильніше від вісцерального (лицьового). Верхня кінцівка разом з плечовим поясом складається з 64 кісток і прикріплюється до тулуба: лопатка з допомогою мускулів, ключиця — одним кінцем сполучається з грудною кісткою за допомогою суглоба. Це забезпечує велику рухомість верхньої кінцівки як органу праці. Нижня кінцівка разом з тазовим поясом теж складається з 64 кісток. Тазовий пояс, утворений шляхом зростання 3 парних кісток, забезпечує надійнішу опору для нижньої кінцівки, яка є осн. пасивним компонентом опорно-рухової системи тіла. Більша частина маси тіла припадає на стегнову й великоголінкову кістки і внутр. край стопи нижньої кінцівки, на якій прикріплюється дуже розвинена мускулатура, здатна утримувати тіло в вертикальному стані. Розміри усього С. та його окремих частин зумовлюють розміри тіла, а від співвідношення його частин залежать пропорції С. Розміри і пропорції С. мають значні конституційні, статеві та індивідуальні відмінності. С.— основа локомоторної системи організму, депо мінеральних солей; опосередковано (через кістковий мозок, що заповнює порожнини кісток) С. бере участь у виконанні функції кровотворення та обміну речовин. Аномалії С.— зайві ребра, шестипалість, хвіст тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Л. О. Бабенко.

СКЕЛЯ́СТІ ГО́РИ — в сх. частині *Кордільєр Північної Америки*, в межах Канади і США. Простягаються майже на 3200 км між 60 і 32° пн. ш., шир. до 700 км. Переважні висоти 3000—4000 м, найбільша — 4399 м (г. Елберт). За природними особливостями С. г. поділяють на дві частини. Північні С. г. (між 60 і 45° пн. ш.) характеризуються значною протяжністю хребтів і долин. Південні С. г. розпадаються на систему коротких хребтів, розділених великими платоподібними басейнами. С. г. складені гол. чин. з докембрійських кристалічних порід, які в сх. частині змінюються палеозойськими осадочними відкладами. В С. г. бувають землетруси. Є гейзери і термальні джерела (на плато Єллоустон). Надра гір багаті на кам. та буре вугілля, руди кольорових і рідкісних металів, нафту, золото, срібло тощо. С. г. розташовані у помірному та субтропічному поясах, клімат переважно континентальний. У горах беруть початок найбільші ріки Пн. Америки: Міссурі, Ріо-Гранде, Колумбія, Колорадо та ін. Схили гір вкриті хвойними лісами (на Пн. до 1200—1500 м, на Пд. до 3600 м), вище — субальп. та альп. луками, в улоговинах центр. і пд. частин С. г.— степова рослинність. В С. г. знаходиться відомий *Єллоустонський національний парк*.

Г. Є. Гришанков.

СКЕ́ЛЬСЬКА ПЕЧЕ́РА — карстова печера в Крим. обл. УРСР, у Кримських горах. Довж. 570 м. Складається з системи звужених лазів і великого залу завдовжки 80 м, завширшки 10—18 м і заввишки 10—15 м, розділеного колонами на окремі камери. Утворилася в тектонічній тріщині, заповненій вапняковими відкладами. У печері є підземні озера глиб. до 30 м, рівень яких під час паводків піднімається до вис. 45—50 м. Виявлено місцезнаходження викопних хребетних і багату печерну фауну.

Ю. І. Шутов.

СКЕ́НА (грец. σκηνή, букв.— намет) — одна з трьох основних частин давньогрецького театру (поряд з *орхестрою* та місцями для глядачів). Спочатку тимчасове приміщення, де переодягалися актори, пізніше — місце, де відбувалися вистави. Від С. походить слово *сцена*.

СКЕПТИЦИ́ЗМ (від грец. σκεπτικός, букв. — той, хто досліджує) — філос. концепція, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу. Як філос. доктрина виник у 4—3 ст. до н. е. в Стародавній Греції. Його родоначальником був *Піррон*, найзначнішими представниками — Енесідем і *Секст Емпірик*. Античні скептики вказували на відносність людського пізнання, на його формальну недоказовість. В епоху *Відродження* М. *Монтень*, П. Шаррон і П. *Бейль* використали С. для боротьби проти середньовічної *схоластики* та теології. У 18 ст. в філософії Д. *Юма* та І. *Канта* С. було доведено до крайньої форми — *агностицизму*. Неможливість наук. пізнання дійсності відстоювали в сер. 19 — на поч. 20 ст. представники *махізму*, *неокантіанства* та ін. ідеалістичних течій. В. І. Ленін назвав модний бурж. С. «мертвою і мертвлячою схоластикою», зазначивши, що його класовий зміст — це «відчай у можливості науково розбирати сучасне, відмова від науки, намагання наплювати на всякі узагальнення, сховатися від усяких „законів" історичного розвитку» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 43). У сучас. бурж. філософії С. служить цілям боротьби проти послідовного діалектико-матеріалістичного світогляду.

«СКЕПТИ́ЧНА ШКО́ЛА» — критичний напрям у рос. бурж. історіографії 1-ї пол. 19 ст. Засновник «С. ш.» — М. Т. *Каченовський*, до неї також належали С. М. Строєв, О. М. *Бодянський*, близьким до «С. ш.» був П. М. *Строєв* та ін. Представники «С. ш.» в своїх працях критикували офіц. концепції дворянських істориків, особливо М. М. *Карамзіна*, вказували на необхідність порівняльно-істор. вивчення минулого Росії, критичного ставлення до джерел, перевірки автентичності їхнього тексту і аналізу змісту викладених у них

подій. Піддаючи сумніву правильність положень дворянської історіографії, представники «С. ш.» помилково поширювали своє скептичне ставлення і на документальну базу рос. істор. л-ри, вважаючи, що всі писемні джерела, які стосуються Київ. Русі, виникли нібито далеко пізніше часу її існування, до того ж виключно під впливом іноз. творів і документів. На думку істориків «С. ш.», *літописи* 11—12 ст., «*Руська правда*», «*Слово о полку Ігоревім*» та ін. давні пам'ятки не могли бути істор. джерелами при вивченні Київ. Русі, існування якої «С. ш.» відносила до «легендарного періоду», коли не було ні д-ви, ні письменства. Подальше наук. дослідження давнього періоду історії Росії спростувало ці висновки «С. ш.». Однак критика представниками її дворянсько-монархічної історіографії відіграла позитивну роль.

В. Н. Котов.

СКЕРЕДА́ (Crepis) — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно-, дво- або багаторічні трави. В прикореневій розетці листки цілісні, стеблові — надрізані або перистороздільні. Квітки жовті, зібрані в кошики. Плід — сім'янка з чубком з білих волосків. Понад 200 видів, поширений в Європі, Азії, Тропіч. і Пд. Африці та Пд. Америці. В СРСР — бл. 52 видів, з них в УРСР — 13. Ростуть у лісах, степах, на полонинах, болотах. С. сибірська (C. sibirica) — в лісах, по чагарниках Лісостепу.

СКЕ́РЛИЧ (Скерлић) Йован (8.VIII 1877, Белград — 3.V 1914, там же) — серб. критик і літературознавець. Закінчив Белград. ун-т (1899). З 1905 — проф. цього ун-ту і редактор журн. «Српскі књижевні гласнік» («Сербський літературний вісник»). Досліджував літ. процеси в Сербії та Хорватії, найвизначніші явища європ. і світової літератури.

Виступав за реалізм у л-рі й мистецтві. Автор фундаментальних праць «Сербська література XVIII ст.» (1909), «Історичний огляд сербської преси» (1911), «Історія нової сербської літератури» (1914), розвідок-есе про творчість серб. реалістів Я. *Ігнятовича*, М. *Глишича*, С. Ранковича (всі — 1904), Я. Веселиновича (1905), Л. Лазаревича (1906), С. *Сремаця* та В. Ілича (1907), про С. *Марковича* (1910). Йому належать статті про О. Пушкіна, М. Чернишевського, Максима Горького, Марка Вовчка. В ряді статей згадував про творчість Т. Шевченка, М. Козачинського, М. Максимовича, М. Драгоманова, Ю. Федьковича.

В. Г. Гримич.

СКЕ́РЦО (італ. schérzo, букв.— жарт) — муз. п'єса у жвавому стрімкому темпі з характерними ритмічними і гармонічними зворотами. С. відоме з 16—17 ст. Використовується як частина сонатного циклу.

СКЕТЧ (англ. sketch — начерк, ескіз, від грец. σχέδιος — випадковий, імпровізований) — в 19 — на поч. 20 ст. коротка п'єса з двома, рідше з трьома персонажами, побудована на гострих сценічних ситуаціях. Поширений на естраді.

СКИБЕ́НКО Анатолій Никифорович (10.X 1924, Київ — 17.VII 1981, там же) — укр. рад. актор, режисер і педагог, нар. артист УРСР (з 1977). Закінчив Київ. інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Працював у театрах Дрогобича, Вінниці, Києва, 1954—81 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Харлампій («Не судилось» Старицького), Крячко («Дикий Ангел» Коломійця), Корнваль («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «За двома зайцями» М. Старицького, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Тіні» М. Салтикова-Щедріна, «Дванадцята ніч» У. Шекспіра (грав роль Тобі). В 1956—81 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І.Карпенка-Карого (з 1978 — професор).

А. Н. Скибенко.

СКИ́БИЦЬКА Марина Михайлівна [24.II (7.III) 1884, Казань — 29.I 1943, Саратов] — укр. та рос. рад. співачка (меццо-сопрано). В 1907 закінчила Моск. філармонічне уч-ще. Працювала в оперних театрах Києва (1907—08, 1912—23, 1924—26), Харкова (1923—24), Одеси (1927—29), Саратова (1930—41), у Третій пересувній укр. опері (1929—30, Вінниця, Бердичів, Чернігів). У 1938—43 — професор Сарат. консерваторії. Партії: Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Мати («Катерина» Аркаса), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Кармен («Кармен» Бізе).

І. М. Лисенко.

СКИБИЦЬКИЙ Михайло Карлович (1793, с. Корчівка, тепер Красилівського р-ну Хмельн. обл.— 1847, там же) — учасник *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*. Н. в сім'ї дрібного поміщика. На поч. 1824 відбув до Лат. Америки. Учасник битви при Аякучо (9.XII 1824; Верхнє Перу), де було завдано вирішального удару ісп. військам в Пд. Америці. Після закінчення війни служив офіцером у військах Великої Колумбії та Венесуели. Був близьким до С. *Болівара*. Друг і біограф першого президента Венесуели Х. А. Паеса. Брав участь у розробці одного з перших проектів міжокеанського каналу (між Тихим і Атлантичним океанами). В 1832—35 жив у Франції, підтримував тісні зв'язки з політ. емігрантами з Росії. В 1835 повернувся на батьківщину. За наказом *Миколи I* засланий до Вятки як «особа з бунтівної Америки». Через хворобу С. дістав дозвіл повернутися на Україну.

А. А. Стрілко.

СКИ́БОВІ КАРПА́ТИ — див. *Зовнішні Карпати*.

СКИД — різновидність розривних деформацій гірських порід, при яких переміщення блоків порід відбувається по вертикальних або круто похилих тріщинах внаслідок тектонічних процесів. Амплітуда переміщень — від кількох метрів до кількох кілометрів. По лініях С. утворюються *горсти* і *грабени*. На поверхні землі С. утворюють тераси та уступи.

СКИДА́Н Карпо Павлович (р. н. невід.— п. 1638) — полковник запорізьких *нереєстрових козаків*. Під час сел.-козац. повстання 1637 був найближчим соратником *Павлюка*. Влітку 1637 розгорнув діяльність по організації повстання проти польс.-шляхет. загарбників на Лівобережній Україні. Перейшовши на Правобережжя, С. збирав повстанців у містечку Мошнах (тепер село Черкаського р-ну Черкас. обл.). Після поразки повстанців у *Кумейківському бою 1637* та їхньої капітуляції під Боровицею С. пішов на Запоріжжя. Навесні 1638 приєднався до козац. повстання на чолі з Я. *Остряницею* на Придніпров'ї. Під час *Жовнинської битви 1638* С. вирушив на допомогу повстанському військові Д. *Гуні*. Був поранений у бою проти польс.-шляхет. війська, захоплений у полон і, ймовірно, страчений.

СКИНО́СА — річка у межах Молд. РСР і Одес. обл. УРСР, ліва прит. *Когильника*. Довж. 53 км, площа бас. 343 км². Бере початок на пд. схилах *Кодр*. Живлення переважно дощове. На С. споруджено ставки.

«СКИНТЕ́ЯЯ» («Scînteia» — «Іскра») — щоденна газета, ЦО ЦК *Румунської комуністичної партії*. Засн. нелегально 15.VIII 1931. До жовтня 1941 видавалася в підпіллі, потім до 21.IX 1944 не виходила. Видається в Бухаресті.

СКИПИДА́Р, терпентинова олія — складна суміш вуглеводнів, головним чином терпенових (див. *Терпени*). Безбарвна прозора летка рідина з характерним запахом соснового дерева; густ. 855—863 кг/м³; $t_{кип}$ 153—180° С; нерозчинна у воді; добре розчиняється в органічних розчинниках; на повітрі окислюється. Одержують з соснової *живиці* (живичний С.) перегонкою з водяною парою, а також з деревини шляхом сухої перегонки або екстрагування розчинниками. Застосовують як *розчинник* лаків, фарб, жирів, сировину для одержання *камфори*, у медицині тощо.

СКИРДА́ Михайло Михайлович (7.I 1905, с. Єлизаветградка, тепер смт Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 2.II 1979, Київ) — один з організаторів і керівників підпільного й партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1931. Н. в сім'ї робітника-залізничника. З 1923 працював на з-ці. З 1932 — на парт. роботі в Одес., Микол., Кіровогр. областях. У серпні 1941 — грудні 1943 — секретар Кіровогр. підпільного обкому КП(б)У, командир партизан. з'єднання, що діяло на тер. Кіровогр. обл. З грудня 1943 до серпня 1948 С.— секретар Кіровогр. обкому КП(б)У по кадрах. У 1951 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КП(б)У. В 1951—52 працював в апараті ЦК Компартії України, з 1952 — на відповідальній роботі в МВС УРСР. З 1968 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СКИТ — житло християнськогоченця-відлюдника; невеликий православний монастир, що влаштовувався в безлюдній місцевості старообрядцями (див. *Старообрядництво*), які зазнавали переслідувань.

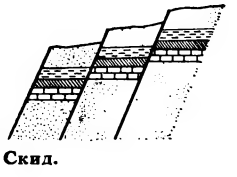

Скид.

СКИТА́ЛЕЦЬ Степан Гаврилович [справж. прізв.— Петров; 28. X (9.XI) 1869, с. Обшаровка, тепер

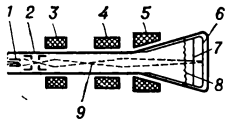

Скіатрон:
1 — катод; *2* — колба; *3* і *4* — електромагнітні лінзи; *5* — відхилююча котушка; *6* — екран для візуального спостереження запису; *7* — слюдяний екран; *8* — нитка підігріву для стирання запису з слюдяного екрана; *9* — електронний промінь.

Геометричне вираження **скінченних приростів формули.**

Приволзького р-ну Куйб. обл.— 25.VI 1941, Москва] — рос. рад. письменник. Подорожував по Україні, Бессарабії. В кін. 19 — на поч. 20 ст. співробітничав в газетах Поволжя. Зазнав політ. переслідувань. У 1922—34 жив за кордоном (у Харбіні). Перша повість «Октава» (1900). Автор віршів, оповідань, пройнятих реалістичними і демократичними тенденціями. Автобіографічна трилогія — романи «Дім Чернових» (1935), «Кайдани» (1941), повість «Етапи» (1908, нова ред. 1937) — про шлях до революції людини з народу.
Тв.: Избранные произведения. М., 1955; Повести и рассказы. М., 1960; Избранное. М., 1977.

СКІАПАРЕ́ЛЛІ (Schiaparelli) Джованні Вірджініо (14.III 1835, Савільяно, П'ємонт — 4.VII 1910, Мілан) — італ. астроном, іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1874), почесний член Петерб. АН (з 1904). Закінчив (1854) Турін. ун-т; з 1860 — співробітник, а 1862 — 1900 — директор обсерваторії Брера в Мілані. Розробив теорію метеорів, довів їх зв'язок з кометами. У 1877 під час протистояння *Марса* С. відкрив на його диску темні лінії, які назвав «каналами». Багато років С. займався спостереженнями Меркурія і Венери. Праці його стосуються також історії астрономії, теорії подвійних зір, математики та метеорології.

СКІАТРО́Н [від грец. σκιά — тінь і (*елек*)*трон*] — перетворювач електричного сигналу на світловий; приймальна *електроннопроменева трубка* з темновим (темні лінії на білому фоні) записом зображення. В С. (мал.), на відміну від звичайної електроннопроменевої трубки, застосовують речовини, що темніють у місцях, куди потрапляє електронний промінь. Коли цей промінь перестає діяти, на слюдяному екрані залишається непрозорий темний слід, який можна зберігати протягом тривалого часу (кілька днів, а то й місяців), а в разі потреби стирати. Зображення з слюдяного екрана С. можна візуально спостерігати при яскравому денному освітленні, а також проеціювати на великий екран. С. застосовують у радіолокаційних і телевізійних пристроях відображення інформації. За допомогою С. спостерігали на великому екрані зображення поверхні Місяця.

СКІЛ (грец. Σκύλης; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар 5 ст. до н. е., син царя скіфів Аріапейта і гречанки з м. *Істрії*. Мати прищепила С. любов до грец. культури і звичаїв. С. мав у грец. місті *Ольвії* розкішний будинок, де інколи жив і приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Довідавшись про те, що С. брав участь у відправі культу грец. божества *Діоніса*, скіфи повстали проти С. і передали владу його братові Октамасаду. С. утік у Фракію, але був виданий скіфам і страчений ними.

СКІ́ЛЛА (Σκύλλα) — персонаж грец. міфології. Див. *Сцілла і Харібда*.

СКІЛУ́Р (грец. Σκίλουρος; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар 2 ст. до н. е. Пізньоскіфське царство при ньому досягло значного розквіту й об'єднувало степовий Крим та пониззя Пд. Бугу і Дніпра. За часів С. скіфи мали свій флот і прагнули володіти мор. портами. Вони захопили в Зх. Криму *Керкінітіду, Калос-Лімен* та ін. володіння *Херсонесу*, підкорили *Ольвію*, в якій карбували монету з ім'ям царя С. Столицею царства був *Неаполь Скіфський*. Тут знайдено грец. напис з ім'ям царя С. і його мавзолей. Помер під час невдалої війни проти Херсонесу.

СКІН-ЕФЕ́КТ (від англ. skin — шкіра, оболонка та *ефект*), поверхневе явище — явище неоднорідного розподілу *електромагнітних хвиль* за перерізом провідника. Зумовлений протидією осн. струмові з боку струмів *самоіндукції*, що створюються електронами провідності всередині провідника. Віддаль, на якій амплітуда хвилі зменшується в *е* разів, наз. глибиною проникнення або скін-шаром. Залежно від співвідношення між товщиною скін-шару δ, що характеризується частотою струму й властивостями матеріалу, та *довжиною вільного пробігу* l електронів розрізняють нормальний С.-е. ($\delta \gg l$) і аномальний С.-е. ($\delta \ll l$). Скін-ефект проявляється в *металах*, *плазмі* тощо. Широко застосовується на практиці. Зокрема, на С.-е. грунтується дія електромагн. екранів, поверхневе гартування сталевих виробів.

СКІ́ННЕР (Skinner) Беррес Фредерік (н. 20.III 1904, Саскуеханна, шт. Пенсільванія, США) — американський психолог, один з провідних представників сучас. *біхевіоризму*. Проф. (з 1939) ун-тів Міннесоти, Індіани й Гарварда. Член Нац. АН США. Гол. поняття психологічної теорії С.— «оперантне» (від «операція») *навчення*, згідно з яким організм набуває нових реакцій, завдяки тому, що сам підкріплює їх, і лише після цього зовн. стимул викликає реакцію. На відміну від «радикального» біхевіоризму шукав джерела стимуляції поведінки в самому організмі. У творі «Про біхевіоризм» (1974) зробив методологічний підсумок біхевіористичного напряму, об'єктивно показавши його неспроможність. С.— автор ідеї *програмованого навчання*, йому належать також праці в галузі психології особистості, соціального життя.
В. А. Роменець.

СКІНЧЕ́ННИХ ПРИ́РОСТІВ ФО́РМУЛА, формула Лагранжа— одна з основних формул *диференціального числення*. Для функції $y = f(x)$, яка неперервна на відрізку $[a, b]$ і має похідну в кожній точці інтервалу (a, b), за С. п. ф. виконується рівність $f(b) - f(a) = (b - a) f'(c)$, де c — деяка точка з інтервалу (a, b). Геометрично (мал.) С. п. ф. виражає, що на кривій $y = f(x)$ існує така точка $(c; f(c))$, в якій *дотична пряма* паралельна до хорди, що проходить через точки $(a; f(a))$ і $(b; f(b))$. С. п. ф. встановив 1797 Ж. Л. *Лагранж*.

СКІНЧЕ́ННИХ РІЗНИ́ЦЬ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ математики, в якому вивчаються *функції* при дискретній (перервній) зміні аргументу; дискретний аналог *математичного аналізу*. Нехай функція $y = f(x)$ набирає послідовності значень $y_0 = f(x_0)$, $y_1 = f(x_1)$, ..., $y_k = f(x_k)$, ... в точках $x_0, x_1, \ldots, x_k, \ldots$ ($x_k = x_0 + kh$, k — ціле, h — стале). Тоді скінченними різницями функції $f(x)$ наз. вирази: $\Delta y_k \equiv \Delta f(x_k) = y_{k+1} - y_k$ (1-го порядку), $\Delta^2 y_k \equiv \Delta^2 f(x_k) = \Delta y_{k+1} - \Delta y_k$ (2-го порядку), ..., $\Delta^n y_k \equiv \Delta^n f(x_k) = \Delta^{n-1} y_{k+1} - \Delta^{n-1} y_k$ (n-го порядку). Аналогія між С. р. ч. і матем. аналізом випливає із *скінченних приростів формули*. Її використовують як для набл. розв'язування (*чисельні методи*) *диференціальних рівнянь*, задач *варіаційного числення* тощо, так і для доведення (т. з. прямі методи) існування розв'язків цих задач. С. р. ч. ділиться на 3 гол. частини. 1) Вивчення різниць (аналог *диференціального числення*). Одним з важливих застосувань різниць є інтерполяція за допомогою *інтерполяційних формул*. 2) Підсумовування, точне або наближене (аналог *інтегрального числення*). Якщо є функція $F(x)$, для якої $\Delta F(x) = f(x)$, то $\sum_{j=0}^{n-1} f(x_0 + jh) = F(x_0 + nh) - F(x_0)$. Існують формули, що виражають похідні й інтеграли функції через *ряди* її різниць різних порядків. 3) Розв'язування різницевих рівнянь (аналог диференціальних рівнянь). Напр., рівняння з одним аргументом $F[x, f(x), \Delta f(x), \ldots, \Delta^k f(x)] = 0$ зводиться до рекурентної формули, з якої поступово обчислюють $f(x)$.
Літ.: Березин И. С., Жидков Н. П. Методы вычислений, т. 1. М., 1966; Гельфонд А. О. Исчисление конечных разностей. М., 1967; Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров. Определения, теоремы, формулы. Пер. с англ. М., 1977.

СКІП (англ. skip) — саморозвантажувальний короб для сипких вантажів, що рухається за допомогою канатів по рейках або інших напрямних пристроях скіпового *підйомника*. Розрізняють С. перекидні, з донним розвантажуванням і з відкидною задньою стінкою. С. застосовують для піднімання корисних копалин та пустої породи по вертик. або похилих *шахтних стовбурах* (див. також *Рудникове транспортування*), переміщення гірничої маси з *кар'єрів*, завантажування *шихти* у доменні печі (див. *Доменне виробництво*), вагранки тощо.

СКІРГА́ЙЛО Ольгердович (1354—96) — литовський князь, брат *Ягайла* і його сподвижник у боротьбі проти *Кейстута* і *Вітовта* за великокнязівську владу в Литві. В 1384 вів успішну боротьбу проти *Тевтонського ордену*. Сприяв укладенню *Кревської унії 1385*. У 1388 став намісником Ягайла у Литві, звідки 1392 його вигнав Вітовт. З 1395 — намісник польс.-лит. уряду в Києві.

СКІФ (англ. skiff) — спортивний човен для академічного веслування; різновид *академічного судна*. Відзначається граничною легкістю конструкції, обладнаний виносни-

ми кочетами для весел, рухомими сидіннями, упорами для ніг. Обводи округлі з відношенням довжини до ширини від 25 : 1 до 35 : 1. Обшивка — з полірованого листового матеріалу — *шпону* цінних порід дерев, пластиків тощо.

СКІФИ, скіти, сколоти — загальна назва споріднених племен пн.-іран. мовної групи індоєвропейської сім'ї, що жили у 7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. у Пн. Причорномор'ї. Осн. писемними джерелами про С. є свідчення античних авторів (*Геродота, Гіппократа* та ін.) і тексти Старод. Сходу. Питання про походження С. не розв'язане. Поряд з думкою про їхній прихід у Пн. Причорномор'я з глибин Азії у 7 ст. до н. е. поширена версія про місцеве (автохтонне) походження скіфської культури від племен *зрубної культури* пізнього *бронзового віку,* які населяли степову та лісостепову зони Пн. Причорномор'я. В 7 ст. до н. е. С. витіснили з степів Пн. Причорномор'я *кіммерійців,* разом з якими вони брали участь у великих істор. подіях у Передній Азії, дійшли до кордонів Сирії. На чолі з царями Бартатуа (Партатуа) і Мадієм С. бл. 30 років панували у Перед. Азії. Наприкінці 7 — на поч. 6 ст. до н. е. С. повернулися на Пн. Кавказ і в степи Пн. Причорномор'я. В Пн. Причорномор'ї С. утворили велике політ. об'єднання *Скіфію,* до якої входили степові скіфські й нескіфські племена Лісостепу, підкорені С. З числа племен, які населяли Скіфію, згідно з Геродотом, власне С.-іранцями були насамперед степові кочовики-скотарі — т. з. С. царські і С.-кочовики, які жили на Сх. від нижньої течії Дніпра. Осілі землеробсько-скотарські племена — т. з. С.-землероби — жили в Лісостепу на Сх. від Дніпра. У Лісостепу між Дністром і Дніпром локалізувалися т. з. С.-орачі. Значною подією в історії С. була війна проти перс. царя Дарія I (бл. 512 до н. е.; див. *Дарія похід на скіфів*). С. постійно вели війни проти сусідів, особливо проти фракійців (з 5 ст. до н. е.). Це призвело до зіткнення з Македонією. В 339 до н. е. у битві з царем *Філіппом II* Македонським С. зазнали поразки. В бою загинув скіфський цар Атей. У 331 до н. е. 30-тисячне військо Зопіріона — полководця *Александра Македонського* було повністю знищене С. (див. *Зопіріона похід на скіфів*). Тер. Скіфії, що фактично охоплювала майже всю територію сучас. УРСР, після вторгнення *сарматів* у Пн. Причорномор'я в 3 ст. до н. е. зменшилася до районів Нижнього Придніпров'я та Криму, де С. утворили д-ву — Малу Скіфію. Столицею її став *Неаполь Скіфський.* С. за царювання *Скілура* і *Палака* намагалися встановити своє панування на всьому Кримському п-ові, але подолати опір *Херсонесу* і *Боспорської держави* вони не змогли. Втративши свою перевагу, С. поступово розчинилися в сарматському середовищі. С. мали міцну військ. орг-цію. Воїнами були всі дорослі чоловіки та значна частина жінок. Скіфський комплекс захисного озброєння (шоломи, панцирі, бойові пояси, щити, ножний обладунок, засоби захисту бойового коня) та наступальної зброї (лук і стріли, списи, мечі й кинджали, бойові сокири, *праща* та ін.) був найдосконалішим для того часу.

С. створили оригінальну й високу культуру, що входила до ареалу культур скіфо-сибірського типу і впливала на культуру сусідніх народів. Знайомство з високорозвинутими культурами Переднього Сходу, античним світом яскраво позначилися на культурі С. Скіфське суспільство характеризувалося глибокою соціально-екон. диференціацією. Соціальну верхівку становила могутня у військ. відношенні скіфська знать, що зосереджувала в своїх руках значні багатства. Осн. виробниками були вільні общинники — скотарі та землероби. Населення, що залежало від С., платило їм данину і брало участь у війнах на боці С. Певну роль відігравало *рабство.* Релігія С. антропоморфізувала богів, які уособлювали явища природи, родючість землі. Деяким богам ставили жертовники (напр., богові війни Аресу).

Мистецтво скіфів Пн. Причорномор'я (7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.) мало кілька етапів розвитку. Твори С. виконано переважно в *«звіриному стилі».* Найдавнішими його пам'ятками на тер. України є різьблені платівки з кістки з зображенням оленів і птахів (*Жаботинські кургани і поселення,* кін. 7 ст. до н. е.). Розквіт мистецтва С. припадає на 6—4 ст. до н. е. (зображення диких і фантастичних тварин на зброї та кінській збруї). Згодом у ньому з'явилися грец. мотиви (*пальмета*). Скіфське мистецтво 4—3 ст. до н. е. відоме з пам'яток курганів *Солоха, Чортомлик* та ін., в яких знайдено наручя, вази, діадеми з коштовних металів з зображенням людей та скіфських богів, сцен з життя скіфів і античних героїв, боротьби звірів. У 3 ст. до н. е. в мистецтві С. образи тварин схематизувалися до орнаменту. З 7 ст. до н. е. збереглися зразки монументальної скульптури (*баби кам'яні*). Подальший розвиток скіфського мист. (3—2 ст. до н. е.) пов'язаний зі скіфською державою на тер. Криму, де розвивалася міська культура (кам'яний мавзолей у Неаполі Скіфському, кам'яні стели, фресковий живопис). Мистецтво С. мало вплив і на пізніший розвиток мистецтва Пн. Причорномор'я та Сх. Європи, аж до пізнього середньовіччя. Пам'ятки скіфського мистецтва зберігаються в істор. музеях Москви і Києва, а також у ДЕ в Ленінграді. Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289, а також до ст. *«Звіриний стиль»,* т. 4, с. 241; на окремих аркушах до статей *Литво художнє,* т. 6, с. 448 — 449, *Мифологія, Неаполь Скіфський,* т. 7 с. 432—433.

Скіфи. Золота платівка із зображенням орла та лані з 2-го Семибратнього кургану в Краснодарському краї. 5—4 ст. до н. е. ДЕ в Ленінграді.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1—2. СПБ, 1893—1906; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968; Черненко Е. В. Скифский доспех. К., 1968; Граков Б. Н. Скифы. М., 1971; Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975; Скифия и Кавказ. К., 1980; Черненко Е. В. Скифские лучники. К., 1981; Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966; Артамонов М. И. К вопросу о происхождении

Скіфи. Мідне навершя, прикрашене зображенням тварини, з Чмирового кургану в Запорізькій області. 4 ст. до н. е. Історичний музей УРСР у Києві.

скифского искусства. В кн.: Сообщения Государственного Эрмитажа, т. 22. Л., 1962; Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1972; Древности Степной Скифии. К., 1982. *Є. В. Черненко* (історія).

СКІ́ФІЯ, Скітія — давня країна на території степової і лісостепової частин сучасної УРСР. Назву дістала від племен *скіфів*, які панували тут у 7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. За свідченням *Геродота*, С. займала територію від Дунаю до Дону, від гір Криму до зони лісів. Геродот описував С. у вигляді квадрата, кожна з сторін якого дорівнювала бл. 700 км. На Зх. С. межувала з *Фракією* та землями агафірсів, на Пн.— з *неврами*, *андрофагами* і *меланхленами*, на Сх.— з савроматами (див. *Сармати*), у передгір'ях Криму — з *таврами*. На берегах Чорного та Азовського морів існували *античні держави Північного Причорномор'я*. Після повернення скіфів з Передньої Азії в степи Пн. Причорномор'я в них виникло велике політ. об'єднання — С., в якому панівну роль відігравали скіфи-кочовики. Залежне від них осіле населення сплачувало данину, брало участь у війнах на боці скіфів, частково зберігаючи певну самостійність. За свідченням Геродота, С. поділялася на окремі області (номи). Під тиском сарматів, які у 3 ст. до н. е. почали переходити Дон, тер. С. зменшилася. Вона обмежувалася нижнім Подніпров'ям і Кримом — т. з. Мала С. Столицею її був *Неаполь Скіфський*. Малою С. називали також скіфську д-ву, що виникла в кін. 3 ст.до н. е. в Добруджі (тепер на тер. Румунії). В кін. 2 — на поч. 3 ст. н. е. С. як політ. об'єднання перестала існувати. Але назва «Скіфія» щодо тер. Пн. Причорномор'я зберігалася і в пізніші часи (напр., у «*Повісті временних літ*» згадується Велика Скуф). Пам'ятками С. є численні кургани і городища на тер. степової і лісостепової частин УРСР — *Басівське городище*, *Більське городище*, *Жаботинські кургани і поселення*, *Гайманова могила*, *Кам'янське городище*, городище *Караван*, *Краснокутський курган*, *Куль-Оба*, *Мелітопольський курган*, *Мельгуновський курган*, *Немирівське городище*, *Оксютинецькі кургани*, *Олександропільський курган*, *Пастирське городище*, *Шарпівське городище*, кургани *Солоха*, *Старша могила*, *Товста могила*, *Чортомлик*. Карта, с. 221.

Є. В. Черненко.

СКІ́ФСЬКА МО́ВА — 1) У широкому розумінні — мова *скіфів*, тобто всіх скіфських племен, що кочували в 1-му тис. до н. е. на території від Алтаю на Сх. і до Дунаю на Зх. 2) У вузькому розумінні — мова сколотів — скіфських племен, про яких згадує *Геродот* у своїй «Історії». Вважають, що С. м. належить до *іранських мов* індоєвроп. сім'ї. До нас дійшло чимало скіфських власних назв, імен скіфських божеств, геогр. назв тощо, які збереглись у грец. написах з Пн. Причорномор'я, а також т. з. скіфських глос, що їх згадано в Геродота й ін. античних авторів. Геродот указував на спорідненість С. м. з мовою савроматів (див. *Сармати*). Нащадками мови скіфо-савроматських племен є согдійська, аланська й *осетинська мови*.

Літ.: Абаев В. И. Скифский язык. В кн.: Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор, в. 1. М.—Л., 1949; Білецький А. О. Проблема мови скіфів. «Мовознавство», 1953, т. 11.

А. О. Білецький.

СКІ́ФСЬКА ПЛАТФО́РМА — тектонічна структура на Пд. Сх. Європи. Міститься в межах СРСР (УРСР, РРФСР), Польщі та Румунії, частково — акваторій Азовського і Чорного морів, між *Східно-Європейською платформою*, *Карпатською складчастою системою*, горами Добруджі, *Кримською складчастою системою* і *Великим Кавказом*. Простягається у вигляді дугоподібної смуги (шир. від 30 км у Передкарпатті до 100—120 км в акваторії Азовського м.), слабо вигнутої в пд.-зх. напрямі. В будові С. п. виділяють два структурні поверхи — фундамент і чохол. Фундамент платформи складається із зім'ятих у складки різних за віком комплексів вулканогенно-осадочних геол. відкладів, послідовно деформованих у байкальську епоху (див. *Докембрійські епохи складчастості*), в епохи *каледонської складчастості*, *герцинської складчастості* й місцями *кіммерійської складчастості*. Між цими різновіковими комплексами порід є ділянки (ядра) *метаморфічних гірських порід* (гнейси, кристалічні сланці тощо), які виникли у ранньому—серед. протерозої. Цей тип фундаменту дає підставу віднести С. п. до категорії молодих платформ і провести чітку межу між нею і давньою Сх.-Європейською платформою. Чохол складається з осадочних, частково вулканогенних, гірських порід. Формування осадочного чохла С. п. на давніших ділянках фундаменту почалося у пізньому протерозої; починаючи з пізньоюрської епохи і понині нагромадження осадочних відкладів чохла відбувається на всій площі цієї платформи. Як правило, породи чохла слабо дислоковані (див. *Дислокації*), місцями, особливо в зонах *розривів тектонічних*, є складки гірських порід, подібні до геосинклінальних (див. *Геосинкліналь*). Потужність відкладів чохла від 200—300 до 10 000 м. До мезозойської ери С. п. мала значно більші розміри і охоплювала територію між нинішніми Адріатичним, Чорним і Каспійським морями. З геол. відкладами С. п. пов'язані родовища нафти і газу, буд. матеріалів, мінеральні і термальні води. *Ю. М. Довгаль.*

СКЛАВІ́НИ, склавени (грец. Σκλαβῆνοι) — назва, що її вживали візантійські автори 6—8 ст. щодо зх. слов'ян на відміну від *антів* (сх. слов'ян). Тер. С. охоплювала землі на Зх. від Дністра та частину Подунав'я (пд. Польща, Словаччина, Трансільванія, Мунтенія, Ольтенія). В 1-й пол. 1-го тис. н. е. С. перебували на стадії, перехідній від первіснообщинного ладу до класового суспільства. В них були розвинуті орне хліборобство й скотарство, ремесло відокремлювалося від с. г., розвивалася торгівля. С. утворили сильне міжплемінне об'єднання держ. типу. В 2-й пол. 6 ст. потрапили під владу *аварів*, і їхнє політ. об'єднання розпалося.

СКЛАД — найкоротший відтинок усного *мовлення*, який складається з одного чи кількох звуків. С. виділяється з мовного потоку як фонетична єдність відповідно до закономірностей і норм звукової системи певної мови. Звук, що перебуває в центрі такої фонетичної єдності, наз. складовим (складотворним, складотворчим), а решта звуків — нескладовими. С., що закінчується на складовий звук, наз. відкритим (во-да), а той, що закінчується на нескладовий,— закритим (бон-дар, дав, гай). Звичайно складовими є голосні звуки. У деяких мовах складовими є й сонорні приголосні r, l та ін. (напр., у чес. мові — prst — «палець», vlk — «вовк»). У кожній мові є своєрідності в творенні С. і складоподілі. В давньорус. мові діяла тенденція до відкритого складу. В сучасних східнослов'ян. мовах, у т. ч. й українській, С. бувають відкриті й закриті.

М. Ф. Наконечний.

СКЛАД ЗЛО́ЧИНУ — сукупність встановлених кримінальним законом ознак, що визначають певне суспільно небезпечне діяння як *злочин*. В рад. кримінальному праві наявність С. з. є єдиною підставою відповідальності. Відсутність у діянні особи хоч би однієї з ознак, що входять до С. з., позбавляє ці діяння властивостей злочину, а отже, і виключає можливість притягнення особи, що його вчинила, до *відповідальності кримінальної*. С. з. містить чотири групи ознак: ознаки, що характеризують об'єкт злочину, тобто те, на що посягає злочинець; ознаки, що стосуються суб'єкта злочину, тобто особи, яка вчинила злочин; ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочину; ознаки, що стосуються суб'єктивної сторони злочину. Ознаки С. з. визначені як у конкретних статтях Особливої частини кримінальних кодексів союзних республік, так і в Заг. частині цих кодексів. Питання, пов'язані з суб'єктом злочину,— його віком, *осудністю*, як і питання визначення об'єктивної сторони при підмовництві, пособництві або організації злочину (див. *Співучасть*), а також при незакінченій злочинній діяльності визначаються в Заг. частині Кримінального кодексу. Всі передбачені законом ознаки С. з. у своїй сукупності визначають характер і ступінь сусп. небезпеки конкретного злочину. Лише встановлення повної відповідності між фактичними обставинами справи й ознаками, що за законом утворюють С. з., є умовою правильної *кваліфікації злочину* і забезпечення *законності* при відправленні *правосуддя* в кримінальних справах.

Ф. Г. Бурчак.

СКЛАДА́ЛЬНА МАШИ́НА, наборна машина — поліграфічна машина для виготовлення текстових *друкарських форм*. Перші С. м. (початок 19 ст.) механізували складання рядків тексту з окремих *літер*. У 1822 англ. дослідник У. Черч побудував літероскладальну

машину з клавіатурою. Пізніше (1866—67) рос. винахідник П. П. Княгининський створив першу в світі літероскладальну машину з програмним керуванням від *перфораційної стрічки*. За принципом формування тексту розрізняють С. м. складально-ливарні (див. *Лінотип, Монотип*), складально-друкарські (див. *Складально-друкарська машина*) та фотоскладальні (див. *Фотоскладальна машина*). Залежно від ступеня механізації *складального процесу* С. м. бувають напівавтоматичні (функції складача зводяться в осн. до роботи на клавіатурі) та автоматичні (машини діють за програмою, записаною на перфострічці або ін. машинному носії інформації). Продуктивність швидкісних складальних автоматів, де зображення знаків формується за допомогою *електронопроменевих трубок*,— понад 1000 знаків за секунду. Перспективні С. м. з використанням лазерної техніки.

СКЛАДА́ЛЬНІ ПРОЦЕ́СИ, наборні процеси — сукупність процесів виготовлення текстових *друкарських форм*. Розрізняють С. п. ручні та машинні (механізовані), у т. ч. фотоскладальні та складально-друкарські. Ручним способом, використовуючи *літери* та *пробільні матеріали*, які зберігаються в *касі складальній*, набирають в основному складні частини видання — заголовки, таблиці та формули. Машинний спосіб передбачає застосування складально-ливарних машин (див. *Лінотип, Монотип*). Одержувані за їх допомогою металеві форми придатні для безпосереднього друку або стереотипування (див. *Стереотипія*). Фотоскладальний спосіб полягає в одержанні *діапозитивів* (*негативів*) шпальт, що їх використовують для виготовлення друкарських форм *контактним копіюванням*. За цим способом текст складають на *фотоскладальній машині*. За складально-друкарським способом (див. *Складально-друкарська машина*) текст складають на плівці (текстові діапозитиви), папері (видавничі оригінали-макети) або безпосередньо на формному матеріалі, після обробки якого одержують друкарську форму. При ручному та машинному способах, крім складання тексту, заголовків, таблиць та формул, вдаються до *верстки* або монтажу діапозитивів (негативів) на плівку (верстка і монтаж виконуються за розміткою видавничого оригіналу або згідно з *макетом*), а потім до *коректури* та правки. Застосування фотоелектронних автоматів, електронних обчислювальних машин, зчитуючих пристроїв та ін. технічних засобів дає змогу повністю автоматизувати складальні процеси.

Літ.: Колосов А. И. Наборные и стереотипные процессы. М., 1977; Ремизов Ю. Б. Фотонаборные процессы. М., 1981; Справочник технолога-полиграфиста, ч. 1. Наборные процессы. М., 1981.

СКЛАДА́ЛЬНО-ДРУКА́РСЬКА МАШИ́НА, наборно-друкарська машина — машина, що виготовляє (друкує) на прозорій плівці, папері або ін. формному матеріалі *друкарські форми* для відтворення тексту; різновид *складальної машини*. Перший зразок складально-друкарської машини створив 1870 рос. винахідник М. І. Алісов. У *шрифту* С.-д. м., на відміну від шрифту друкарських машинок, різна ширина літер, за своїм накресленням він наближається до друкарського. Осн. частина сучасної С.-д. м.— друкуючий механізм з клавіатурою. Найпоширеніші С.-д. м. ті, у яких клавіатура з'єднана з сферичним шрифтоносієм (на ньому розміщені рельєфні друкарські знаки). Є С.-д. м. з кодуючим та лічильним пристроями. Продуктивність ручних С.-д. м. досягає 700 знаків за хвилину, автоматичних — понад 1000.

СКЛАДА́ННЯ МАШИ́Н — з'єднування у певній послідовності деталей і складальних одиниць (незалежно з'єднуваних машинних частин) в процесі виготовлення машини. Є завершальною стадією виробництва машин, забезпечує їхню дію згідно з призначенням. Послідовність (маршрут) операцій С. м. визначається на основі аналізу просторового взаємозв'язку деталей у складальній одиниці і в машині, умов їхнього з'єднування і функціонування, процесів, що впливають на якість машини. Цю послідовність відбивають на технологічній схемі, де зазначено найменування елемента машини, його індекс (відповідно до номера на кресленнях і в *специфікаціях*), кількість таких елементів у машині. С. м. буває за принципом повної або обмеженої *взаємозамінності* деталей, з їх сортуванням по групах, з застосуванням мех. *компенсаторів*, з індивідуальним припасовуванням спряжуваних деталей за місцем. Розрізняють С. м.: типове (типових, тобто однорідних складальних одиниць і машин), групове (групи різнорідних машин) та індивідуальне; вузлове та загальне; потокове (див. *Потокова лінія*), застосовуване у масовому виробн., і стаціонарне, що ним користуються у виробн. одиночному і дрібносерійному. Супроводиться воно виконанням певного обсягу *слюсарних робіт*. При С. м. використовують *домкрати, контрольно-вимірювальні засоби*, спеціальні плити тощо. Об'єкти складання переміщують вручну (напр., по *рольгангу*) або за допомогою *конвейєрів* та ін. мех. засобів. Важкі (нерухомі) об'єкти складають на розміщених у лінію нерухомих *стендах*. Остаточною операцією С. м. є тех. контроль (див. *Технічний контроль виробництва*). Трудомісткість С. м. становить бл. 30% заг. трудомісткості виготовлення машин. У масовому і великосерійному виробн. вона дещо менша, в одиничному і дрібносерійному виробн. досягає 50%. Впровадження методів та засобів механізації й автоматизації складання (складальних *автоматів, автоматичних ліній, роботів*) дає змогу підвищувати продуктивність праці в 5—10 разів, зменшувати кількість робітників-складальників, знижувати собівартість складальних робіт у 1,5 — 2 рази.

Літ.: Основы технологии машиностроения. М., 1977; Новиков М. П. Основы технологии сборки машин и механизмов. М., 1980.

В. М. Давигора.

СКЛА́ДЕНЕ ЧИ́СЛО́ — число *натурального ряду*, що не є *простим числом*. Кожне С. ч. можна подати у вигляді добутку простих чисел. Див. *Розкладання на множники*.

«СКЛА́ДКА» — укр. літ.-худож. альманах. Вийшло 4 випуски (1887, 1893, 1896 — в Харкові, 1897 — в Петербурзі). Перші два випуски редагував В. *Александров*, наступні — К. *Білиловський*, який планував перетворити альманах на регулярне щорічне видання. Намір цей через цензурні утиски не здійснився. В альманасі друкувалися худож. твори В. Александрова, К. Білиловського, І. Франка, П. Грабовського, І. Нечуя-Левицького, Я. Щоголева, Лесі Українки, М. Кропивницького, Б. Грінченка, В. Самійленка, А. Кримського, Д. Мордовця, М. Вороного, Я. Жарка та ін., фольклорні записи і етногр. нариси, переклади з Гомера, Ф. Шіллера, Г. Гейне, М. Лермонтова, Ф. Прешерна та ін.

П. М. Федченко.

«Складка». Титульна сторінка альманаху.

СКЛАДНА́ ПРА́ЦЯ — *праця*, що вимагає спеціальної підготовки, кваліфікації працівників. С. п. створює за одиницю часу більшу *вартість*, ніж *проста праця*.

СКЛАДНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ — синтаксична одиниця, що являє собою поєднання за допомогою певного граматичного зв'язку двох або більше простих речень. Граматичний зв'язок між *простими реченнями*, що становлять його осн. структурні частини, виражається в С. р. сполучниками та сполучними словами й супроводиться відповідною інтонацією. За характером синтаксичних відношень і типом граматичного зв'язку структурних частин С. р. поділяють на складносурядні, в складі яких прості речення формально незалежні і з'єднані *сурядним зв'язком*, і складнопідрядні, відношення простих речень у яких ґрунтуються на синтаксичній залежності й *підрядному зв'язку* між ними. Окремий тип С. р. становлять безсполучникові, у яких синтаксичні відношення простих речень здебільшого співвідносні з складнопідрядними та складносурядними реченнями, але граматичний зв'язок між ними здійснюється не сполучниками і сполучними словами, а лише інтонацією та відповідним оформленням присудків.

М. А. Жовтобрюх.

СКЛАДНИ́Й О́ПІР — в опорі матеріалів — напружений стан, що виникає у стрижні, брусі або ін. пружному тілі під впливом двох або більше найпростіших *деформацій*: *розтягу-стиску* і *згину, кручення* і згину, косого згину тощо. Методика визначення *напружень*, деформацій і *переміщень* при С. о. у межах *Гука закону* і при малих деформаціях ґрунтується на припущенні, що вони не залежать від послідовності прикладання зовн. сил (принцип незалежності дії сил). Визначають напруження, деформації і переміщення від кожної системи сил, що спричинюють найпростіші дефор-

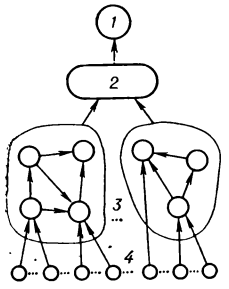

Складні системи керування (структурна схема):
1 — мета керування; *2* — керування взаємодією підсистем; *3* — керування структурою підсистем; *4* — керування динамікою елементів.

мації, окремо, після чого одержані результати підсумовують. С. о. виникає у валах, болтах та колонах — при позацентровому стиску (або розтягу), у стрижнях некруглого перерізу, що зазнають дії крутних і згинальних моментів, тощо. *Г. В. Ісаханов.*

СКЛАДНІ ДО́БРИВА — *мінеральні добрива*, які містять у собі не менше двох поживних для рослин елементів. На відміну від *мішаних добрив*, що являють собою просту суміш в одному добриві двох або кількох поживних елементів, С. д. є здебільшого хім. сполукою цих елементів або їхнім сплавом. Особливістю С. д. є висока концентрація в них поживних елементів. Вони майже безбаластні. Чим вища концентрація поживних речовин у С. д., тим менші витрати на транспортування, зберігання і внесення в грунт, які при використанні низькоконцентрованих добрив перевищують вартість виробництва їх. До С. д. належать моно- і діамонійфосфат, амонізований суперфосфат (фосфорно-азотні добрива), калійна та калійно-аміачна селітра, потазот (азотно-калійні добрива), метафосфат калію (фосфорно-калійні добрива), *нітрофос*, *амофос* тощо. *Літ.:* Смирнов П. М., Муравин Э. А. Агрохимия. М., 1981. *В. П. Ніжко.*

СКЛА́ДНІ СИСТЕ́МИ КЕРУВА́ННЯ — організована певним чином сукупність взаємодіючих елементів і підсистем, в якій формуються рішення в умовах невизначеності і здійснюються вироблювані діяння на об'єкт керування залежно від його стану і заданих цілей. С. с. к.— осн. об'єкт досліджень *систем загальної теорії*. Прикладами С. с. к. є *системи керування* виробничо-екон. комплексами, процесами створення нової техніки, збереження навколишнього середовища, цілеспрямованого розвитку біол. популяцій тощо. Складність як об'єктивна властивість систем керування вноситься незапрограмованою зміною цілей, неминучою неповнотою *інформації* про стан об'єктів керування, кількістю взаємозв'язків між елементами та підсистемами різної фіз. природи. Розв'язування проблем керування складними *системами* стало можливим у серед. 50-х рр. 20 ст. з розвитком теорії систем, методів *кібернетики*, зокрема *кібернетики технічної*, і створенням ЕОМ — сучас. засобів обробки інформації та автоматизації обчислень. Щоб формально описувати складні об'єкти та розв'язувати задачі керування, розроблено принципово нові матем. моделі (див. *Моделювання математичне*) й методи побудови розв'язків. Дослідженням цих задач займаються сучас. теорія керування, *системний аналіз*, теорія оптимізації. В проектуванні С. с. к. успішно застосовують системні методи, які є основою автоматизації цього процесу, оскільки розв'язувати такі задачі традиційними методами неможливо. Якщо в конструюванні машин проектні рішення виражаються в базисі елементів (деталей), то проектне рішення С. с. к. необхідно спочатку сформувати в базисі системних властивостей (координованості, досяжності, стійкості, оптимальності та ін.), а потім відобразити в елементний базис пристроїв і деталей.

С. с. к. характеризуються багаторівневою ієрархічною структурою, оскільки в таких системах одночасно реалізуються процеси керування динамікою елементів, структурою підсистем і їхньою взаємодією в заг. процесі досягнення мети керування (мал.). Це породжує проблему багатокритеріальності в оптимізації С. с. к. Для опису С. с. к. використовують різні матем. моделі й методи. Так, на нижньому рівні звичайно застосовують диференціальні рівняння, на середньому — логічні (автоматні) моделі, на верхньому — сіткові моделі; опис повинен бути узгодженим між усіма рівнями. Ряд системних властивостей С. с. к. (безпека, сумісність та ін.) не можуть бути синтезовані апріорі на етапах проектування; вони формуються в процесі функціонального становлення С. с. к. за допомогою механізмів адаптації. В зв'язку з цим до складу С. с. к. включають *людину-оператора* або особу, яка приймає рішення, тому їх прийнято розглядати як людино-машинні системи (див. *Система «людина — машина»*).

Літ.: Бусленко Н. П. Моделирование сложных систем. М., 1978; Жук К. Д., Тимченко А. А. Автоматизированное проектирование логико-динамических систем. К., 1981. *К. Д. Жук.*

СКЛАДНІ СЛОВА́ — слова, які утворені з двох або більше основ і становлять структурно-семантичну єдність. С. с. творяться найчастіше за допомогою сполучних голосних **е** (**є**) та **о** (землечерпалка, краєвид, темно-зелений), а також складанням основ (ракета-носій, трикутник), сполученням відмінюваної форми одного слова з основою другого (ломикамінь, п'ятирічка), подвоєнням основ (ледь-ледь, добрий-предобрий). З індоєвроп. мов С. с. досить поширені в слов'ян. мовах, до творення С. с. дуже схильні германські мови, в романських мовах вони трапляються рідко. Про складноскорочені слова див. *Абревіатура.*
Н. Ф. Королевич.

СКЛА́ДНО-МІ́ШАНІ ДО́БРИВА — один із видів *комплексних добрив*. Одержують С.-м. д. змішуванням складних та простих готових добрив, обробленням їх сірчаною, фосфорною чи азотною кислотами, аміаком або аміакатами з наступною *грануляцією* (гранули розміром 1—3,2 мм складають 90%). Вміст поживних речовин в С.-м. д. залежить від вихідних компонентів і дорівнює 30—45% і більше з різним співвідношенням азоту, фосфору і калію. До складу С.-м. д. входять також *мікроелементи*. *П. О. Дмитренко.*

СКЛАДНОЦВІ́ТІ, кошикоцвіті, айстрові (Asteraceae, синонім Compositae) — родина дводольних зрослопелюсткових рослин. Багато-, рідше однорічні трави і півкущі (в помірних широтах), деякі — *ліани*, кущі і невеликі дерева (в тропіках). Прибл. 20 тис. видів (понад 1000 родів), поширена по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 3 тис. видів, в т. ч. в УРСР — понад 450 дикорослих видів. Листки здебільшого чергові, рідше супротивні, без прилистків. Квітки невеликі, правильні і неправильні, одно- або двостатеві, іноді стерильні, зібрані в різної форми кошики, які часто зовні схожі на окремі великі квітки. Кошики розміром від кількох мм (напр., у жабника) до 30—40 см (у соняшника), з обгорткою при основі. Чашечки немає, часто замість неї розвинені невелика зубчаста облямівка, плівчасті щетинки або волоски, які зберігаються при плодах і відіграють велику роль у їх поширенні. Віночок зрослопелюстковий, п'ятірний, правильний (трубчастий) або неправильний (язичковий). В кошику складноцвітих або всі квітки однакові (трубчасті чи язичкові), або різні: найчастіше крайові — язичкові (роман, соняшник) чи лійковидні (волошка), а серединні — трубчасті. Тичинок 5, пиляки їх, як правило, зростаються в трубочку, крізь яку проходить стовпчик. Зав'язь нижня, однонізда. Насіння без *ендосперму*. Здебільшого запилюються комахами, лише окремі — вітром; деяким С. властива апогамія (див. *Апоміксис*). Плід — сім'янка. Багато С. здатні до інтенсивного *вегетативного розмноження*. Серед С. є олійні рослини (соняшник, сафлор та ін.), каучуконоси (гваюла, кок-сагиз та ін.), овочеві та пряні рослини (латук, цикорій, артишок, остроґін та ін.), лікарські (ромашка, арніка, цитварний полин, оман та ін.), інсектицидні (піретрум) і декоративні (айстри, жоржини, хризантеми, стокротки, чорнобривці, рудбекія та ін.) рослини. Багато С.— злісні бур'яни (осот, будяк, амброзія, рожевий гірчак та ін.). Чимало С.— медоноси. У викопному стані відомі починаючи з олігоцену. З еволюційного погляду С. є найпрогресивнішою групою вищих рослин. С. поділяються на дві підродини: айстрові і латукові (або цикорієві).
В. І. Чопик.

СКЛАДОВЕ́ ПИСЬМО́, силабічне письмо — вид *письма*, в якому графічні знаки (т. з. силабограми, силабіки) пов'язані з фонемами та сполученнями фонем, що можуть утворювати *склади*. С. п. розвинулось як на основі фоноідеографії (напр., япон. силабографічні системи письма катакана й хірагана — на основі кит. фоноідеографії), так і на базі алфавітного письма консонантного типу (напр., письмо *брахмі* й сучасні системи *індійського письма*, що розвинулися на його основі).

Літ.: Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М., 1965; Диринґер Д. Алфавит. Пер. с англ. М., 1963; Фридрих И. История письма. Пер. с нем. М., 1979.
А. О. Білецький.

СКЛАДЧА́СТІ ГЕОСИНКЛІНА́ЛЬНІ ПОЯСИ́, рухомі пояси — лінійно витягнуті планетарні тектонічні структури, що характеризуються підвищеною вулканічною активністю, сейсмічністю, інтенсивною тектонічною діяльністю. Разом з давніми *платформами* становлять основу континентів.

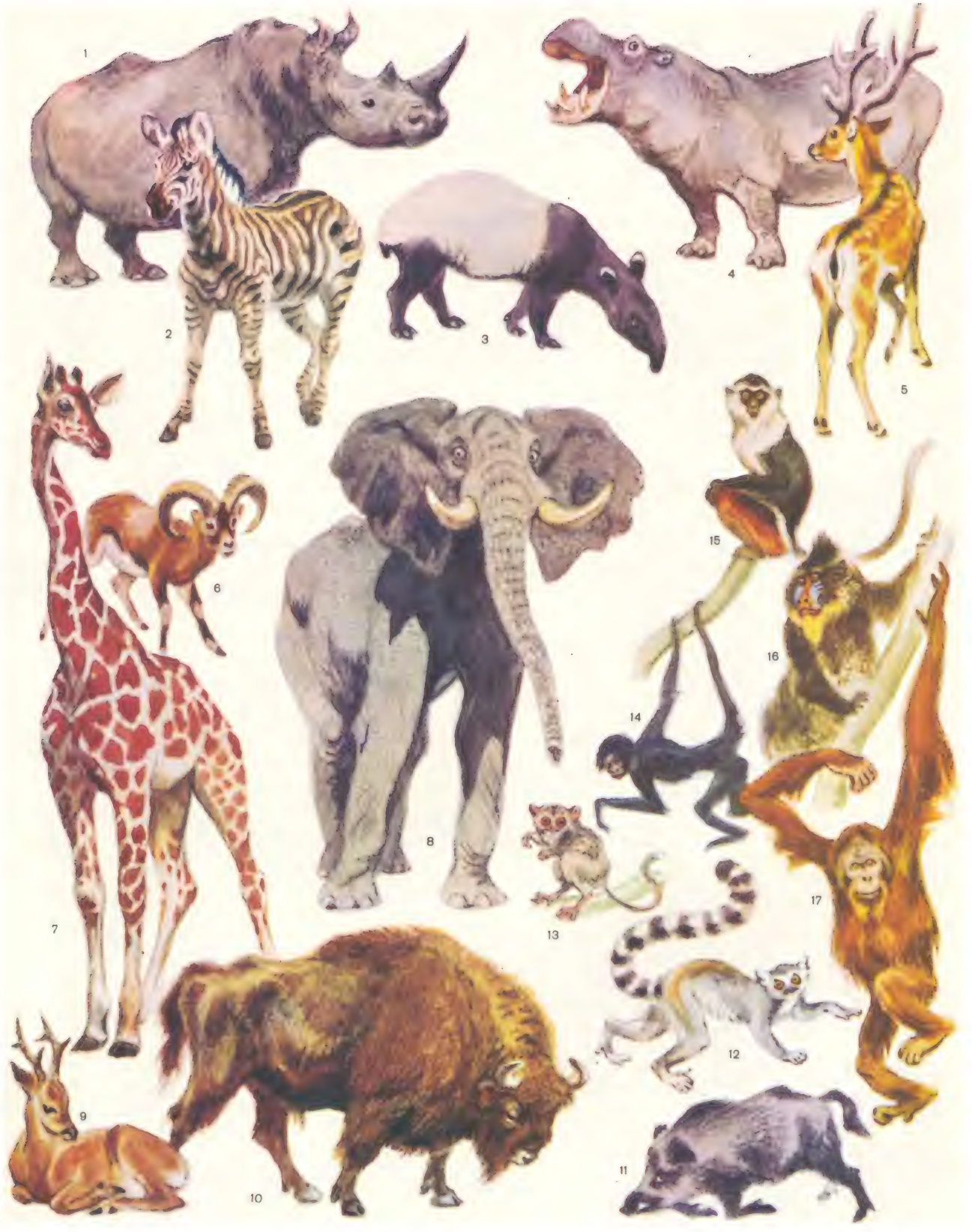

До ст. **Ссавці.**

1. Носоріг індійський. **2.** Зебра Греві. **3.** Тапір чепрачний. **4.** Бегемот. **5.** Олень плямистий. **6.** Муфлон європейський. **7.** Жирафа сітчаста. **8.** Слон африканський. **9.** Козуля. **10.** Зубр. **11.** Свиня дика. **12.** Коата чорна. **13.** Довгопʼят філіппінський. **14.** Павукоподібна мавпа. **15.** Мартишка-діана. **16.** Мандрил. **17.** Орангутан.

До ст. **Ссавці.**

1. Качконіс. **2.** Єхидна австралійська. **3.** Кенгуру велетенський. **4.** Хохуля звичайна. **5.** Нічниця звичайна. **6.** Чотирипалий мурахоїд, або тамандуа. **7.** Заєць-русак. **8.** Дикобраз індійський. **9.** Бабак. **10.** Земляний заєць великий. **11.** Бобер річковий. **12.** Видра звичайна. **13.** Соболь. **14.** Кіт лісовий. **15.** Тигр уссурійський. **16.** Перев'язка. **17.** Корсак. **18.** Бамбуковий ведмідь, або велика панда. **19.** Білочеревий тюлень. **20.** Кит горбатий, або горбач. **21.** Дельфін звичайний. **22.** Ламантин бразільський.

Містяться в центр. частинах континентів між платформами або по краях континентів між платформами і *ложем океану*. С. г. п. простягаються на тисячі й десятки тисяч кілометрів при ширині до сотень, іноді тисяч кілометрів. До їх складу входять різновікові гірські складчасті системи, молоді платформи та *серединні масиви*, епіплатформені (відроджені) гори, сучасні *геосинкліналі*, внутрішньоконтинентальні океанічні улоговини, окраїнні моря. До найбільших С. г. п. належать Тихоокеанський, Середземноморський, або Альпійський, Урало-Монгольський, Атлантичний, деякі дослідники відносять і Арктичний, Бразільський та Внутрішньоафр. пояси. Пд. і пд.-зх. частини України належать до Середземноморського С. г. п., представленого *Карпатською складчастою системою*, Паннонським серединним масивом, *Кримською складчастою системою*, *Скіфською платформою* і Азово-Чорноморською геосинкліналлю. *Ю. М. Довгаль.*

СКЛАДЧА́СТІ КОНСТРУ́КЦІЇ, складки — просторові зигзагоподібні будівельні конструкції типу *оболонок*, що складаються з плоских суцільних або гратчастих елементів (тонкостінних *плит* або *ферм* з паралельними поясами), монолітно з'єднаних між собою під певним кутом. Є водночас *несучими конструкціями* і *огороджувальними конструкціями*. Відзначаються значною *жорсткістю* і порівняно невеликою масою, відносно нескладні у виготовленні. Найпоширеніші С. к. (мал.) — просторові *покриття* пром. і громад. будинків і споруд. Їх виготовляють переважно з залізобетону (у т. ч. попередньо напруженого, армоцементу), рідше — з металу і деревини. *М. М. Жербін.*

СКЛАДЧА́СТІСТЬ ГІРСЬКИ́Х ПОРІ́Д, складкоутворення — геол. процеси, що зумовлюють деформацію верств гірських порід без розриву їхньої суцільності. Відбувається гол. чин. під діянням *тектонічних рухів*, меншою мірою — *екзогенних процесів*. Охоплює *земну кору* і частково *верхню мантію* Землі. Осн. причинами, що зумовлюють утворення складок гірських порід, є горизонтальне стиснення при насуванні (підсуванні) одних брил (плит, блоків) *літосфери* на (під) інші; вертикальні переміщення глибинної речовини Землі; горизонтальні й вертикальні переміщення блоків земної кори вздовж *глибинних розломів*; *тектонічні інверсії*; *інтрузії*; *діапіризм*; *зсуви*; натиск *льодовиків*. Найвиразніше С. г. п. проявляється в *осадочних гірських породах*; осн. формами прояву її є *антикліналі* й *синкліналі*. В осадочному чохлі *платформ* і *таласократонів* поширені прості пологі складки, в *геосинкліналях* — складні, нерідко перевернуті складки. Особливий, глибинний тип С. г. п. характерний для «гранітного» шару земної кори, він зумовлений гранітизацією і *метаморфізмом*. *Геофізичними методами розвідки* виявлено значні деформації і в «базальтовому» шарі земної кори, а також у верхній мантії. Складкоутворення відбувалося протягом усієї геол. історії Землі, особливо інтенсивно воно проявилося в докембрійські епохи складчастості, а також у процесі каледонської, герцинської, кімерійської, мезозойської і альпійської складчастостей (див. окремі статті). Фіз. умови С. г. п. досліджує *тектонофізика*.

Ю. М. Довгаль.

СКЛАДЧАСТОКРИ́ЛІ — надродина жалячих комах. Те саме, що й *оси справжні*.

СКЛЕПІ́ННЯ — несуча просторова конструкція (*покриття*, *перекриття*) опуклої криволінійної форми. Під навантаженням зазнає переважно стиску, відзначається наявністю розпору — горизонтальної реакції *опор* (див. *Розпірна система* в будівельній механіці). Розпір звичайно сприймається сталевими затяжками, *контрфорсами*, поперечними *стінами*, а також (якщо опори С. розміщено на рівні землі) *фундаментами*. Найпростішим за конструкцією і найпоширенішим є циліндричне С. (мал.) з обрисом у поперечному перерізі по колу, параболі, еліпсу тощо. Розрізняють також С. хрестове, зімкнуте, дзеркальне, купольне (див. *Купол*), парусне (див. *Паруси* в архітектурі) та ін. С., переважно з природного каменю й цегли, відомі з глибокої давнини. Їх споруджували у Старод. Єгипті й Месопотамії (циліндричні С., 4—3 ст. до н. е.), Старод. Римі (хрестові і зімкнуті С., 4—1 ст. до н. е.), Візантії (хрестово-купольні храми, 6—12 ст.), Київ. Русі (Софійські собори у Києві, Новгороді, 11 ст.). У сучасному буд-ві для пром., громад., с.-г. будинків, складів та ін. споруд застосовують переважно монолітні й збірні тонкостінні залізобетонні С.-*оболонки*, дерев'яні склепінчасті *клеєні конструкції* (див. також *Сітчасті конструкції*).

СКЛЕ́РА (від грец. σκληρός — твердий), білкова оболонка — частина зовнішньої щільної оболонки очного яблука тварин і людини (див. *Око*). Виконує опорну і захисну функції. У більшості хребетних тварин до складу С. входить хрящова тканина. У людини С. складається з волокнистої тканини, в якій переплетені колагенові і еластичні волокна. Між волокнами містяться сполучнотканинні клітини, а в місці виходу з ока зорового нерва — пігментні клітини. Зовнішній шар С. являє собою рухому систему тонких колагенових волокон і платівок, відокремлених щілиновидними порожнинами (простори Тенона), які сприяють обертальному рухові очного яблука в різних напрямах.

СКЛЕРЕНХІ́МА (від грец. σκληρός — твердий і ἔγχυμα, букв. — налите, тут — тканина) — найтиповіша *механічна тканина* рослин. Клітини С. мають рівномірно потовщені, часто здерев'янілі вторинні оболонки, в зрілому стані позбавлені *протоплазми*. Розрізняють два типи клітин С.: волокна і склереїди, або *кам'янисті клітини*. Волокна, як правило, являють собою видовжені, з загостреними кінцями клітини, входять до складу лубу (*луб'яні волокна*) і деревини (*лібриформ*), зустрічаються в різних ділянках осьової частини стебла і кореня, в тканинах листків і плодів.

СКЛЕРОДЕРМІ́Я (від грец. σκληρός — твердий і δέρμα — шкіра) — прогресуюче захворювання, що характеризується ущільненням шкіри, підлеглих тканин, а при системному характері процесу — і ураженням внутр. органів. За поширенням процесу С. поділяють на системну, коли уражається багато органів і тканин, і обмежену, при якій спостерігаються переважно вогнищеві зміни шкіри. Системну С. відносять до групи *колагенових хвороб*. Шкіра при С. набрякла, блискуча, холодна на дотик. Якщо С. уражає обличчя, зникає міміка, зморшки згладжуються, обличчя стає схожим на маску. Причину захворювання остаточно не встановлено. *Лікування*: *кортикостероїди*, фізіотерапевтичні методи; санаторно-курортне лікування.

СКЛЕРО́З (від грец. σκλήρωσις — затвердіння) — ущільнення органів і тканин, що виникає внаслідок розвитку сполучної (фіброзної) тканини з відкладанням щільних речовин (амілоїду, гіаліну, вапна) в місцях загибелі функціональних елементів. С. може бути дифузним та вогнищевим. Дифузний С. характеризується значним ущільненням усього органа, поверхня якого часто стає нерівною, тонко- чи грубозернистою, частковою, іноді бугристою. Це пов'язано з нерівномірним розвитком самого С., з явищами компенсаторної гіпертрофії (збільшення в розмірах з посиленням функції окремих структурних елементів) та гіперплазії (збільшення кількості цих елементів), залишків неуражених ділянок тканини органа, у якому виникає С. В інших випадках С. супроводиться лише зменшенням органа та його ущільненням без особливих змін поверхні. Прикладами склеротичних змін в різноманітних органах можуть бути: в серцевому м'язі — *кардіосклероз*, в нирці — *нефросклероз*, в легенях — *пневмосклероз*, в артеріях — *атеросклероз*, у печінці — *цироз* печінки. Іноді в назві хвороби відображається морфологічна характеристика С. органа: зерниста, зморщена нирка, бугриста печінка. Вогнищевий С. характеризується наявністю однієї чи кількох уражених ділянок. Вони можуть спотворювати зовн. вигляд органа западинами та перетяжками. Прикладом вогнищевого С. може бути заміщення фіброзною тканиною змертвілих ділянок після *інфарктів* — вогнищевий кардіосклероз після інфаркту міокарда, рубці в нирках, селезінці після інфарктів в цих органах. Перебіг С. може мати патологічний чи фізіологічний характер. Серед патологічних процесів найбільше значення мають хронічні запалення (нагноєння, *ревматизм*, *туберкульоз*, інфекції, інфекційно-алергічні ураження), порушення кровообігу та постачання органу чи окремим його ділянкам поживних речовин (закупорка судин згустком крові — *тромбоз*, ате-

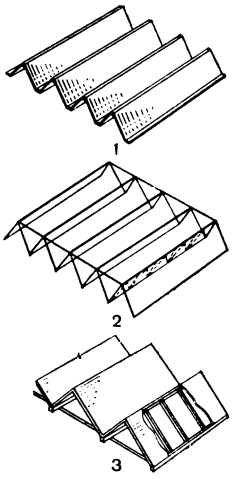

Складчасті конструкції:
1 — залізобетонне покриття;
2 — металеве гратчасте покриття;
3 — дерев'яне покриття (з настилом по дерев'яних ребрах і металевою затяжкою).

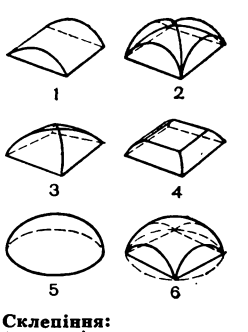

Склепіння:
1 — циліндричне;
2 — хрестове;
3 — зімкнуте;
4 — дзеркальне;
5 — купольне;
6 — парусне.

М. В. Скліфосовський.

росклероз артерій). Фізіологічний С. пов'язаний з інволютивним процесом (див. *Інволюція*), *старінням* організму та згасанням окремих функцій органів. Прикладом фізіол. С. можуть бути склеротичні зміни в статевих органах жінок та чоловіків при старінні, склеротичні зміни в судинах. При дифузному С. органи більшою чи меншою мірою втрачають свої фізіологічні функції, при вогнищевому С. функція органа може залишатися нормальною. Профілактика С. полягає в попередженні і своєчасному кваліфікованому лікуванні захворювань, що викликають склеротичні зміни в організмі.

О. Й. Гришок.

СКЛЕРОПРОТЕЇНИ (від грец. σκληρός — твердий і *протеїни*), протеїноїди — прості білки, які містяться в клітинах і тканинах тварин. Мають волокнисту (фіброзну) структуру. Нерозчинні у воді і в розведених розчинах солей, кислот і лугів. Найважливішими С. є *колаген* і *кератин*. Інші С. включають *фіброїн* (до складу природного шовку входить 67% цього білка; решта — білок серицин); *еластин* — структурний білок еластичних волокон, який зустрічається разом з колагеном в більшості тканин; деякі білки морських губок (напр., спонгін) і коралів (горгонін, антипатин); структурний білок (флагелін) джгутикоподібних утворів деяких бактерій і основний (разом з еластином і колагеном) білок шкіри ссавців — *ретикулін*. В організмі С. забезпечують механічну міцність органів, захищають від дії зовнішнього середовища, а також утворюють опорні сітчасті структури всередині клітин і їх мембран, впливаючи на мембранну проникність. С. не мають поживної цінності, тому що не піддаються гідролізу *протеолітичними ферментами*.

СКЛЕРОСКО́П (від грец. σκληρός — твердий і σκολέω — спостерігаю, розглядаю) — прилад, яким визначають *твердість* матеріалів, переважно металів, за *Шора методом*. Осн. частиною С. є бойок з алмазним наконечником, розміщений у трубці. Твердість на С. визначається в умовних одиницях, пропорційних висоті відскакування бойка при падінні на поверхню досліджуваного зразка.

СКЛЕРОТИНІО́ЗИ — хвороби рослин, спричинювані сумчастими грибами роду *склеротинія*. Цикл розвитку збудників С. складається з конідіального плодоношення — *склероція* та сумчастого плодоношення у вигляді лійковидних *апотеціїв*, що перетворюються на склероціїв. С. уражають плодові, польові, овочеві та квіткові рослини, призводячи до загнивання їхніх вегетативних органів і плодів під час зберігання. З С. найпоширеніші: біла гниль овочевих культур, біла гниль соняшнику та біла гниль суниць і полуниць. Заходи боротьби: глибока зяблева оранка, *вапнування ґрунтів*, оптимальні строки сівби та ін.

СКЛЕРОТИ́НІЯ (Sclerotinia) — рід сумчастих грибів, що належать до групи порядків *дискоміцетів*. Характерною ознакою всіх видів цього роду є наявність *склероція*, з якого виростають плодові тіла блюдцевидної форми — *апотеції*. Утворення склероціїв у цього роду пов'язане з особливостями циклу їх розвитку, який включає незавершену стадію, до якої належить склероцій та конідіальне спороношення, і сумчасту стадію. Склерогії, що є органами нагромадження та збереження поживних речовин, утворюються як переплетення *гіф*, що виходять з проростаючих аскоспор, в різних органах рослинихазяїна — в стеблах, листках, сережках, плодах тощо. Навесні на склероціях видів роду С. розвиваються апотеції, які мають позитивний фототропізм і виходять назовні навіть із склероціїв, що утворюються на підземних органах рослин — кореневищах, корінні тощо. Види С. є збудниками хвороб (*склеротиніозів*) вищих рослин, серед яких чимало с.-г.; вони викликають *плодову гниль* яблук, груш, білу і сіру гниль плодових, польових, овочевих та квіткових рослин, а також овочів під час їх зберігання.

І. О. Дудка.

СКЛЕРО́ЦІЙ (від грец. σκληρός — твердий) — утвір, що виникає у деяких сумчастих, базидіальних і незавершених грибів в несприятливих умовах існування. С. ззовні звичайно темний, округлої або неправильної форми, діаметром 0,2—1 мм, рідше до 30 см. Складається з щільно сплетених *гіф*, містить мало води (5—10%), багато поживних речовин, особливо *ліпідів*. С. зберігає життєздатність кілька років. З С. розвивається *грибниця* або *плодові тіла* грибів. С. *ріжків* містять фармакологічно активні *алкалоїди* і використовуються в медицині.

СКЛІ́ВКОВІ (Sessiidae, синонім Aegeriidae) — родина *метеликів*. Тіло волохате, черевце оперезане червоним або жовтим «пояском». Крила (розмах 15—60 мм) прозорі, скловидні (звідки й назва). Зовні, іноді й за деякими елементами поведінки, схожі на *перетинчастокрилих* (один з прикладів *мімікрії*). Гусінь вигризає ходи у стовбурах, коренях і гілках дерев і кущів, іноді в стеблах трав'янистих рослин. Серед С. багато шкідників культурних рослин. Відомо бл. 1000 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди; в СРСР — понад 80, з них в Європейській частині — до 45. На Україні шкоди завдають 19 видів, серед яких склівка велика (Aegeria apiformis), склівка тополева темнокрила (Parathrene tabaniformes), склівка яблунева (Synanthedon myopaeformes).

СКЛІФОСО́ВСЬКИЙ Микола Васильович [25.III (6.IV) 1836, поблизу м. Дубоссари, тепер Молд. РСР — 30.XI (13.XII) 1904, с. Яківці, тепер у складі Полтави] — вітчизняний хірург. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1859). Працював в Одесі, Харкові (1863 тут здобув ступінь доктора). В 1870— професор хірургії Київ. ун-ту, з 1871 — Медико-хірургіч. академії в Петербурзі, з 1880 — професор мед. ф-ту Моск. ун-ту, 1893—1900 — директор клінічного ін-ту вдосконалення лікарів у Петербурзі. Один з піонерів черевної хірургії, антисептики та асептики в Росії. Послідовник М. І. *Пирогова* у воєнно-польовій хірургії. Запропонував спосіб з'єднування відламків кісток при псевдоартрозах (т. з. російський замок), вперше зробив операцію за методом Пирогова на діафізі кістки. Один з основоположників металоостеосинтезу, зокрема при патологічному переломі (1893). С.— ініціатор Пироговських з'їздів лікарів, президент 12-го Міжнар. конгресу лікарів (Москва, 1897), ініціатор і голова 1-го з'їзду рос. хірургів, редактор ряду хірург. журналів. З 1923 його ім'я має Моск. Ін-т швидкої мед. допомоги. С. відкрито пам'ятник у Полтаві (1979).

М. О. Оборін.

Скло художнє. Штоф. Російське народне скло. Перша половина 18 ст.

СКЛО — твердий аморфний матеріал, що утворюється при переохолоджуванні мінерального розплаву (див. *Скло неорганічне*). С. наз. також вироби з такого матеріалу, напр. С. будівельне, тарне, хіміко-лабораторне, *скло художнє*. Розрізняють С. природне (*вулканічне скло*) і штучне. Штучне С. відоме кілька тисячоліть. Його виготовляли у Старод. Єгипті, Месопотамії, Китаї (5—3 ст. до н. е.), Старод. Римі (1 ст. до н. е.). На території України С. виробляли з 3—4 ст. У Київ. Русі було поширене виготовлення скляних прикрас, *смальти* тощо. У 15—16 ст. гол. центром по виробн. С. в Європі була Венеція. В Росії перший скляний з-д збудовано 1635. Наук. основи виробн. С. у Росії заклав М. В. *Ломоносов*. С. застосовують майже в усіх галузях господарства і в побуті (див. також *Скляна промисловість*). На його основі створено мікрокристалічні матеріали— *ситали, скловолокнисті матеріали*, піноматеріали (піноскло) тощо. Оптично прозорі тверді матеріали на основі органічних *полімерів* наз. *склом органічним*.

СКЛО НЕОРГАНІ́ЧНЕ — аморфний матеріал, одержуваний при переохолоджуванні мінерального розплаву, який в результаті зростання в'язкості набуває властивостей твердого тіла. Схильне за певних умов, особливо при температурі 700—1000° С, до *кристалізації* (див. *Ситали*). На відміну від кристалічних матеріалів С. н. не має певної точки *плавлення*, при нагріванні у відповідному температурному інтервалі воно поступово розм'якшується, переходячи з твердого крихкого стану у тягучий високов'язкий і далі — у рідкотекучий стан — скломасу. В разі охолодження в тому самому температурному інтервалі відбувається зворотний процес — поступове перетворення скломаси на скло. Осн. сировиною для виробн. С. н. є головні, або склоутворюючі, матеріали — кварцовий *пісок, сода, вапняк, доломіт, поташ, бура, каолін, пегматит*, свинцевий сурик тощо. До допоміжних матеріалів належать сульфат натрію, *селітра*, триоксид миш'яку і сурми (для прояснювання скла), *фториди*, перекис марганцю, селен та ін. речовини (для знебарвлювання скла), оксиди хрому, міді, кобальту, заліза та ін. (бар-

вники). За основними склоутворюючими матеріалами розрізняють С. н. оксидне (напр., *скло силікатне* та його різновиди), галогенідне (фторберилатне; див. *Галогеніди*) та халькогенідне (див. *Халькогеніди*). Виробництво С. н. полягає в осн. у підготовці (просіюванні, сушінні, змішуванні) сировинних матеріалів, плавленні їх у скловарних печах з одержанням скломаси, формуванні з неї (пресуванням, прокаткою, видуванням та ін. способами) скляних виробів, відпалі їх (нагріванні до т-ри 450—600° С і поступовому охолодженні), щоб запобігти розтріскуванню, а також у мех., хім., термічній або термохім. обробці. С. н. буває прозорим і непрозорим, забарвленим і безбарвним. Осн. характеристикою С. н. є світлопропускання (82—92%). Густина С. н.— 2,2—8 г/см³, твердість за мінералогічною шкалою — 4,5—7,5, границя міцності на стиск $5 \cdot 10^2$—2×10^3 МПа, при згині — 50—150 МПа, термічна стійкість — 80—800° С, температурний коеф. розширення (5—100) 10^{-7} 1/° С, коеф. теплопровідності 0,7—1,3 Вт/(м К), електропровідність 10^{-8} — 10^{-18} $Ом^{-1}$ $см^{-1}$, діелектр. проникність 3,8—16. С. н. застосовують гол. чин. у буд-ві (здебільшого листове скло), для виготовлення тари та посуду. Крім того, є скло технічне, що захищає від іонізуючого випромінювання, скло із змінним світлопропусканням (фотохромне), скло для твердотілих *лазерів*, скло з підвищеною прозорістю в ультрафіолетовій області спектра (увіолеве), *скло оптичне* та ін. Див. також *Скляна промисловість*.

Літ.: Технология стекла. М., 1967; Аппен А. А. Химия стекла. Л., 1974; Стекло. Справочник. М., 1973; Энциклопедия неорганических материалов. т. 1—2. К., 1977.

С. І. Сильвестрович.

СКЛО ОПТИ́ЧНЕ — неорганічне скло, що відзначається високою прозорістю й оптичною однорідністю. Виготовляється з точно заданими показниками *заломлення світла* (1,440—2,040) і коеф. *дисперсії світла* (70—18). Види С. о.: крони (з малим показником заломлення і підвищеною дисперсією) і флінти (з протилежними властивостями). С. о. застосовують переважно для виготовлення оптич. інструментів і приладів (у т. ч. корегуючих окулярів).

СКЛО ОРГАНІ́ЧНЕ — склоподібний матеріал, одержуваний *полімеризацією* метилметакрилату або деяких ін. низькомолекулярних органічних сполук (*мономерів*). Буває листове і у вигляді блоків; безбарвне і забарвлене; прозоре і непрозоре. Полімеризацію мономера з добавками *пластифікаторів, стабілізаторів, барвників* або ін. компонентів (залежно від призначення С. о.) провадять у герметич. формах, складених з плоских листів полірованого *скла силікатного*. Порівняно з *склом неорганічним* С. о. відзначається відносно невеликою густиною, меншою крихкістю і підвищеною пружністю. Воно атмосферо-, водо- і лугостійке, добре протистоїть дії водних розчинів неорганічних к-т. Легко піддається мех. обробці, зварюванню і склеюванню. З С. о. виготовляють безосколкове скло (матеріал для скління літаків, автомобілів тощо), лінзи, світлофільтри, побутові прилади та ін. В США, ФРН, Франції С. о. випускають під назвою плексиглас, у Великобританії — перспекс, у Японії — кларекс.

Ю. С. Ліпатов.

СКЛО СИЛІКА́ТНЕ — *скло неорганічне* на основі оксидів кремнію. Найпростішим за хім. складом (до 99,9% оксиду кремнію) є *кварцове скло*. Осн. різновиди С. с.: скло боро-, алюмо- і бороалюмосилікатне — з підвищеним вмістом відповідно оксидів бору (2—26%), оксидів алюмінію (3—25) й оксидів бору та алюмінію (2—16 та 2—10%); скло лугосилікатне просте — з високим вмістом оксидів натрію або калію (напр., *розчинне скло*), скло лугосилікатне складне, яке містить також оксиди кальцію, магнію тощо, а також *кришталь*. Густина С. с.— 2,2—8 г/см³, світлопропускання — до 91%, показник *заломлення світла* — 1,45—2,0, його термічна стійкість — 90—200° С (кварцового скла— до 800° С). С. с. характеризується низьким коеф. теплопровідності [0,870 Вт/(м К)], високим електр. опором (10^{12}—10^{14} Ом · см). Міцність його підвищують (до 300—1000 МПа) гартуванням і фіз.-хім. обробкою поверхні. Забарвлюють або регулюють спектральне світлопропускання (наприклад, у *світлофільтрах*, сигнальних засобах) введенням до складу С. с. сполук кадмію, кобальту, хрому, заліза, фтору, фосфору та ін. хім. елементів. С. с. застосовують для виготовлення посуду, скляної тари, будівельного (листового) скла (див. також *Склоблоки, Склопакет, Склопрофіліт*). Скло з високим вмістом оксидів свинцю і барію використовують у виробн. *скла оптичного* (флінтів) і радіаційно оптичного (стійкого, захисного). Боро-, алюмо- і бороалюмосилікатне скло з високими діелектр. властивостями (див. *Діелектрики*) застосовують у виробн. тех. скла — електровакуумного, електротех., хіміко-лабораторного, термометричного, оптичного (крон), світлотехнічного тощо.

С. І. Сильвестрович.

СКЛО ХУДО́ЖНЄ — вид декоративно-ужиткового мистецтва; художні вироби із скла (посуд, скульптура, архітектурні деталі, *мозаїка* зі *смальти, вітражі*, світильники біжутерія). В старод. світі С. х. (амулети, печатки, мініатюрні флакони) було відоме в Єгипті та Месопотамії (з 3-го тис. до н. е.), а також у Сірії, Фінікії, Китаї. Винахід техніки видування (Сірія, 1 ст. до н. е.) разом із вдосконаленням скловарін поклав початок новому періоду в розвитку С. х. Високохудожні речі — чаші, миски, дзбанки, вази переважно з безбарвного скла, які декорувалися гравіруванням, різьбленням, золоченням, інкрустацією тощо, створювалися у Стародавньому Римі. З 5 ст. відомим районом склярства (посуд, смальти для мозаїк) стала Візантія. С. х. виробляли в Київ. Русі (майстерні в Києві, Новгороді, Полоцьку, Смоленську), зокрема прикраси (персні, буси, браслети), посуд, віконне скло, мозаїку зі смальти. Традиції античного С. х. розвинулися в середньовічній Європі (вітражі, урочисті кубки, кухлі). У Венеції на о. Мурано в 13—16 ст. було створено один з найславетніших центрів С. х. Венеціанське скло (витончені, декоровані скляною ниткою вироби) мало вплив на дальший розвиток С. х. країн Європи. В 17 ст. високого рівня досягло С. х. в Чехії (оздоблені алмазним гранюванням бокали, кубки, набори столового посуду з *кришталю*). В 19 ст. в різних країнах розширився асортимент С. х., зріс рівень механізації виробництва, але на художн. рівні виробів позначилося наслідування стилів, імітація ін. матеріалів. На поч. 20 ст. відбулося помітне піднесення С. х., зокрема у Франції, з'явилися нові способи декорування — глибоке хім. травлення, поєднання скла з дорогоцінним металом та камінням (виготовляли посуд, ювелірні прикраси, скульптуру малих форм, люстри, настінні лампи, панно, парфюмерну тару тощо). У 2-й половині 20 ст. інтенсивно розвиваються як давні осередки С. х. (Чехія, Венеція, Франція), так і нові — Фінляндія, Швеція, Норвегія. Сучасне С. х. відзначається широким діапазоном стилістичних рішень. В Росії С. х. відродилося в 17 ст. У 18 ст. центрами С. х. були Петербурзький імператорський, Гусєвський (тепер Владимир. обл.), Дятьковський (тепер Брян. обл.) з-ди, де виготовляли люстри. вази, посуд. У 1748 М. Ломоносов створив при петерб. АМ лабораторію кольорової смальти для мозаїки. Розквіту виробн. С. х. досягло за рад. часу — збудовано нові підприємства (зокрема, з-д худож. скла в Ленінграді), залучено до виготовлення С. х. скульпторів і живописців: В. Мухіну, Ю. Мунтяна, Б. Смирнова та ін.

На тер. України С. х. відоме з 3—4 ст.— майстерні С. х. виявлено при археологічних розкопках в с. Комаровому (тепер Чернів. обл.), у Києво-Печерській лаврі (10—11 ст.). У 12—13 ст. склярство існувало на Галицько-Волин. землях, у м. Колодяжині (тепер Житомир. обл.). В 16—19 ст. діяли майстерні *гутного скла*: найдавніші — в містах Белза, Потелич (обидва — на Львівщині), на Чернігівщині (з 60-х рр. 17 ст.). С. х. на Україні інтенсивно розвивалося у 18 — 1-й пол. 19 ст. Вироби — посуд для пиття, барильця, дзбанки у вигляді птахів, ведмедів тощо виготовлялися способом вільного видування, оздоблювалися лепленням, матовим гранюванням, розписами емалевими або олійними фарбами. В 19 ст. виробн. С. х. занепало; відродилося в рад. час. Відомі осередки — Київ. з-д худож. скла, львів. виробниче об'єднання «Райдуга», романівський (смт Дзержинськ Житомир. обл.), стрийський (Львів. обл.), артемівський (Донец. обл.) з-ди. Худож. вироби зі скла виготовляють спеціалізовані виробни-

Скло художнє. Келих з венеціанського скла. 17 ст.

Скло художнє. Флакон для тютюну. Китай. 18 ст.

Скло художнє. Келих із сервізу для Петергофського котеджу. Кришталь, алмазна грань. Імператорський склоробний завод. 30-і роки 19 ст.

Скло художнє. Л. М. Митяєва. Келихи з набору «Весна». Гутне скло, матове гравірування. 1975.

цтва (міста Жданов, Дніпропетровськ, смт Щирець Львів. обл. тощо). Особливе місце займає мистецтво гутного скла, яке відродилося як народна творчість на Львівщині в 40—50-х рр. Діє гутний цех Львів. кераміко-скульптурної ф-ки Худож. фонду УРСР. Серед укр. художників С. х.— І. Аполлонов, А. Балабін, Н. Бєлов, Б. Бєлов, А. Бокотей, О. Богуславський, Л. Віхарєва, М. Воїнов, С. Голембовська, В. Драчук, І. *Зарицький,* О. Ласовський, З. Масляк, Є. Мері, Л. *Митяєва,* Г. Паламар, Ю. Радецький, Н. Сміян, М. Тарнавський, Ф. Черняк, Р. Шах, а також нар. майстри Б. Валько, О. Гера, Й. Гулянський, П. Думич, Р. Жук, Я. Мацієвський, Р. Мацієвський, М. *Павловський,* В. *Погребний,* В. Фуклєв, О. Чуба, І. Чабан. Колекції виробів із С. х. зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, у музеї Київ. з-ду худож. скла тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Біляшевський М. Старе українське шкло. «Сяйво», 1913, № 5—6; Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. К., 1926; Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло. К., 1959; Шелковников Б. Русское художественное стекло. Л., 1969; Щапова Ю. Стекло Киевской Руси. М., 1972; Петрякова Ф. С. Українське гутне скло. К., 1975; Сучасне українське художнє скло. Фотоальбом. К., 1980.

Ф. С. Петрякова.

СКЛОБЛО́КИ — скляні порожнисті вироби з двох пресованих елементів — півблоків, зварених між собою. Бувають: світлорозсіювальні, світлонапрямні, світлопрозорі й сонцезахисні; безколірні й кольорові; квадратні, прямокутні й кутові. Добре пропускають світло (безколірні — до 50—56, кольорові — 35—40%), відзначаються високими тепло- і звукоізоляційними властивостями, достатньою міцністю (до 4 МПа), довговічністю й гігієнічністю. Склоблоками (їхня висота 194 та 244, товщ. 98 мм) заповнюють зовн. світлові прорізи у будинках, їх використовують при влаштуванні світлопрозорих перегородок, скляні сходових кліток, фонтанів, басейнів, павільйонів тощо.

СКЛОВИ́ДНЕ ТІ́ЛО — драглиста прозора безбарвна речовина, що заповнює порожнину (між кришталиком і сітківкою) *ока* тварин і людини. Має кулясту форму. Ззовні вкрите скловидною плівкою. Є частиною світлопровідного середовища ока. Містить бл. 99% води, *мукополісахариди* (зокрема, в'язку гіалуронову кислоту), білки, солі.

СКЛОВОЛОКНИ́СТІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали на основі скляного (з розплавленого *скла*) *волокна.* До С. м. належать: первинні скляні нитки, одержувані з елементарних скляних волокон (в одній нитці 100 і більше волокон діам. в серед. 6 мкм), однонапрямлені скляні волокна (зрізи первинних скляних ниток з бобін), кручені скляні нитки (первинні нитки, скручені на текст. машинах) і ровінги, або джгути (пасма з великої кількості первинних скляних ниток). Є також матеріали ткані, що їх одержують з крученої скляної нитки на ткацьких верстатах (*скляна тканина,* скляні сітки і смуги), та *неткані матеріали — скляна вата,* полотно з рублених ровінгів (джгутів) і скловолокнисте, плити, мати, смуги з скляного волокна та ін. С. м. відзначаються високою міцністю на розтяг, невеликим подовженням, незначною *гігроскопічністю,* високими *корозійною стійкістю,* температуростійкістю, *електричним опором.* Їх використовують для тепло-, звуко- та електроізоляції, як конструкційні і фільтрувальні матеріали, наповнювачі тощо.

СКЛО́ВСЬКИЙ Євген Львович [1 (13).IV 1869, Київ — 10.X 1930] — укр. рад. педіатр. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1891); 1892—96 працював земським лікарем, з 1896 — співробітник Київ. ун-ту. В 1918—20 — зав. відділом охорони материнства та дитинства Київ. окрздороввідділу; 1920 — 28 — зав. кафедрою Київ. клінічного ін-ту. З 1929 працював у Київ. н.-д. ін-ті охорони материнства та дитинства. Праці С. присвячені вивченню туберкульозу у дітей, дифтерії, питанням боротьби з дитячою смертністю. В 1906 С. організував у Києві першу на Україні консультацію для новонароджених, а в 1911 — перші дитячі ясла; брав участь в організації у Києві лікарні для дітей раннього віку та санаторію у селищі Боярка (Київ. обл.).

СКЛОДО́ВСЬКА-КЮРІ́ (Skłodowska-Curie) Марія (7.XI 1867, Варшава — 4.VII 1934, Сансельмо, похована в Со, поблизу Парижа) — франц. і польс. фізик та хімік, основоположниця вчення про *радіоактивність,* член Паризької медичної академії (з 1922), чл.-кор. Петербурзької АН (з 1907), почесний член АН СРСР (з 1926). Народилася в родині польського вчителя. Закінчила Паризький ун-т (1894). З 1895, після одруження з П. *Кюрі,* працювала в його лабораторії Школи індустріальної фізики і хімії. З 1897 спільно з П. Кюрі досліджувала випромінювання солей урану, що його відкрив (1896) А. А. *Беккерель,* запровадила назву цього явища — «радіоактивність». Подружжя Кюрі відкрило (1898) *полоній* і *радій,* дослідило біол. діяння радіоактивних речовин, розробило метод радіоактивних вимірювань. Одержала (1911) перший еталон радію. За участю С.-К. засновано Ін-т радію в Парижі (1914) та Варшавський ін-т радію (з 1923 С.-К. — його почесний директор). Під час першої світової війни С.-К. за власною ініціативою організувала у франц. госпіталях рентгено- і радіологічне обслуговування поранених. Нобелівська премія, 1903 (з фізики), 1911 (з хімії).

Літ.: Кудрявцев П. С. Історія фізики, т. 2. К., 1959; Коттон Э. Семья Кюри и радиоактивность. Пер. с франц. М., 1964; Кюри Е. Мария Кюри. Пер. с франц. М., 1979.

СКЛОКРИСТАЛІ́ЧНІ МАТЕРІА́ЛИ —те саме, що й *ситали.*

СКЛОПАКЕ́Т — будівельний виріб з двох або більше листів *скла,* герметично з'єднаних між собою по периметру металевою або пластмасовою рамкою (обоймою). Порожнини С., що утворилися між листами скла, заповнюють сухим повітрям, що дає змогу запобігати запітненню виробу та утворенню в ньому конденсату. С. виготовляють з віконного, вітринного, армованого або ін. скла товщ. 2—8 мм, площею до 5 м²; віддаль між листами скла — до 20 мм. При склінні склопакетами спрощується конструкція віконних прорізів будинків, збільшується їхня світлова площа і знижуються втрати тепла. С. застосовують у пром., громад. і цивільних будинках.

СКЛОПЛА́СТИКИ — полімерні *композиційні матеріали* на основі високомолекулярних зв'язуючих речовин і армуючого (підсилюючого) скловолокнистого *наповнювача.* Зв'язуючими речовинами для С. є в основному феноло-формальдегідні, епоксидні, поліефірні і кремнійорганічні *смоли,* а також поліетилен, його фторпохідні, поліпропілен, полікарбонати, полівінілхлорид та ін. термопласти. Скловолокнистий наповнювач використовують у вигляді волокон, ниток, ровінгів (джгутів), мат, полотен, *скляної тканини* тощо. Щоб поліпшити взаємодію наповнювача із зв'язуючою речовиною, наповнювач піддають термічній або термохім. обробці, наносять на його поверхню спец. речовини. За видом наповнювача і технологією виготовлення С. поділяють в основному на склотекстоліти, одержувані пресуванням просочених зв'язуючою речовиною шарів скляної тканини; скловолокніти — на основі рублених волокон, рівниці та ниток; С. на основі мат, полотен, а також С. орієнтовані — з волокнами, розташованими паралельно (або під певним кутом) одне одному. С. відзначаються високою міцністю, відносно низькою густиною і теплопровідністю, високими електроізоляційними властивостями, хім. стійкістю, радіопрозорістю (див. *Радіопрозорі матеріали*). Виготовлення склопластикових виробів — литтям, напиленням, вакуумним або контактним формуванням, компресійним пресуванням і наступним отверджуванням у спец. формах-*матрицях* — поєднують в одному технологічному процесі з одержанням матеріалу. С. застосовують у трансп. машинобудуванні і суднобудуванні, буд-ві, хім., газовій і нафт. пром-сті, авіації, ракетній техніці, електро- і радіотехніці тощо.

Літ.: Липатов Ю. С. Полимерные композиционные материалы. К., 1979.

Ю. С. Липатов.

СКЛОПРОФІЛІ́Т, профільне скло — великогабаритні будівельні вироби з неармованого або армованого *скла* швелерного або коробчастого профілю. Розрізняють С.: безколірний і кольоровий; з гладенькою, рифленою чи візерунчастою поверхнею. Виготовляють С. способом безперервного прокату. Довжина швелерного С.— до 4 м, шир.— 25—30 см, вис.— 35 мм, коробчастого — відповідно до 6 м, 25—30 см і 50 мм. Товщ. стінок С.— 5—6 мм. С. характери-

зується високими термо-, волого-, кислото- і лугостійкістю, значною світлопроникністю (40—70%). З С. складають панелі великого розміру для світлопрозорих огороджень і самонесучих стін, для перегородок і світлопроникних плоских покрівель тощо.

СКЛЯНА́ ВА́ТА, скловата — *вата*, вироблена з безладно сплутаних скляних *волокон*. Виготовляється переважно роздуванням розплавленої скляної маси струминою водяної пари або нагрітого стиснутого газу. Об'ємна маса С. в. до 130 кг/м³, діаметр волокон 5—12 мкм, коеф. теплопровідності (при т-рі 25 ± 5° С) 0,35 Вт/(м К). Хім. стійкість С. в. більша, ніж *мінеральної вати*. С. в. використовують як *теплоізоляційний матеріал* і *звукоізоляційний матеріал*.

СКЛЯНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють віконне, поліроване, тарне, господарське, столове, архітектурно-будівельне, лабораторне, медичне та ін. види *скла*. Продукцію С. п. широко застосовують у різних галузях нар. г-ва, в техніці та побуті. Виробн. скла виникло за давніх часів, як ремісництво набуло поширення в серед. віки. В Росії перший з-д по виробн. скла збудовано 1635 поблизу м. Воскресенська (тепер м. Істра Моск. обл.). Як самостійна галузь С. п. склалася в 2-й пол. 19 ст. У 1913 в Росії діяло 275 невеликих склоробних підприємств, на яких переважала ручна праця.

В СРСР С. п. представлена переважно потужними підприємствами, на яких процеси скловаріння здебільшого автоматизовано, а виробн. скловиробів механізовано. Освоєно випуск багатьох нових видів продукції. В 1981 було вироблено 245 млн. м² віконного скла (1940 — 45,7 млн. м²; 1965 — 190 млн. м²; 1970 — 231 млн. м²). За обсягом виробн. листового скла СРСР посідає 2-е місце в світі (1981).

На тер. України скло виробляли з 3—4 ст. Пром. виробн. скла виникло на поч. 18 ст., коли було введено в дію Київську гуту. Буд-во більших склоробних підприємств почато в кін. 19 ст. в основному на Київщині та в Донбасі. За роки Рад. влади старі підприємства С. п. було реконструйовано, запроваджено новий, механізований спосіб одержання скла, збудовано багато нових заводів, оснащених найновішою технікою, освоєно виробн. багатьох нових видів скляної продукції. В республіці налічується понад 35 з-дів, які виробляють скло та скловироби. Найпотужніші з них: *костянтинівський завод «Автоскло»*, *Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, лисичанські склоробний завод та завод «Пролетарій» (м. Лисичанськ Ворошиловградської обл.), Львівський, Херсонський, Керченський, Одеський, Бучанський (Київ. обл.), Київський та ін. Організовано виробн. нових ефективних матеріалів і виробів для *будівництва* (профільне скло, склоблоки, склопакети, армоване, візерунчасте й теплозахисне скло, килимово-мозаїчні плити, скломармур, скло оздоблювальне типу авантюринового та ін.). В 1981 на Україні було вироблено (млн. м²): віконного скла — 45,5, полірованого скла — 5,2, армованого скла — 2,6, загартованого неполірованого скла — 1,8. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити виробн. скла, насамперед полірованого, зміцненого й теплозахисного, склополотна; прискорити розробку і впровадження енергозберігаючих технологій у виробн. скла. Наук.-тех. проблемами розвитку С. п. займаються Держ. н.-д. ін-т скла в Москві та його філіал у Києві, Науково-дослідний інститут скла заводу «Автоскло» в Костянтинівці (Донец. обл.) та ін. *Т. Є. Бочарова.*

СКЛЯНА́ ТКАНИ́НА, склотканина — тканина, вироблена з ниток скляного *волокна*. Буває полотняного, саржевого, атласного, або сатинового, *переплетення ниток*, а також складного (багатошарового) переплетення (конструкційні тканини). Відзначається високою температурною стійкістю (найбільша — у кварцових і кремнеземистих тканин, їхня т-ра плавлення 1650—1750° С), хім. стійкістю і добрими електроізоляційними властивостями. З скляних тканин виготовляють склотекстоліти та ін. *склопластики*, фільтри для гарячих агресивних розчинів, кіноекрани тощо.

СКЛЯНІ́ ГУ́БКИ (Hyalospongia) — клас *губок*. Тіло (довж. до 50 см, іноді — до 1 м) мішкоподібне. Переважно одиночні форми. Скелет з кремнезему (у окремих видів голки скелета завдовжки до 3 м); у багатьох він являє суцільні, тоненькі, немовби скляні тяжі (звідси назва). С. г.— морські глибоководні тварини. Поширені переважно в тропічних водах. В СРСР (Японське м.) зустрічається 1 вид — гіалонема японська (Hyalonema sieboldti). З деяких видів С. г. виготовляють прикраси та сувеніри. У викопному стані С. г. відомі починаючи з кембрію. *Б. М. Мазурмович.*

СКЛЯНІ́ ПІСКИ́ — кварцові піски, які використовуються для виробництва скла. До С. п. відносять рівномірнозернисті (85—95% зерен розміром 0,2—0,5 мм) піски з вмістом SiO_2 не менше як 90% та незначною кількістю шкідливих домішок — органічної речовини і мінералів, що містять залізо, титан, хром тощо. Вищі сорти С. п. (для виготовлення білого скла) повинні містити не менше 98,5% кремнезему, не більше 0,1% оксидів заліза й титану та соті долі процентів ін. кольорових металів, для виготовлення оптичного скла— SiO_2 не менше як 99,8%, Fe_2O_3 не більше за 0,01%, TiO_2 — 0,05%. Для видалення шкідливих домішок і поліпшення якості скла С. п. збагачують за допомогою промивання, магнітної сепарації, хімічної обробки тощо. На Україні поклади С. п. є в Донецькій, Чернігівській, Харківській (див. *Новоселівське родовище скляних пісків*) областях. *В. С. Міщенко.*

СКЛЯНО́Ї І ФАРФО́РО-ФАЯ́НСОВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т (УНДІСП) — установа М-ва легкої пром-сті УРСР. Засн. 1961 у Києві, з 1970— у м. Вишневому (Київ. обл.). З 1974 входить до складу пром. об'єднання «Укрпромфарфор». В ін-ті (1982) 8 н.-д. лабораторій, є дослідно-експериментальний завод. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка перспективних технологій виробн. фарфору, досконаліших рецептур фарфорових мас і вогнетривів; створення високопродуктивних теплових агрегатів, механізованих і автоматизованих ліній по виробн. фарфору; розробка високоякісних керамічних фарб і вдосконалення технології декорування виробів; створення тех. засобів, що сприяють економії сировини і паливно-енерг. ресурсів у скляній і фарфоро-фаянсовій промисловості. *П. В. Колотій.*

СКЛЯ́НСЬКИЙ Ефроїм Маркович [31.VII (12.VIII) 1892, м. Фастів, тепер Київ. обл.— 27.VIII 1925] — рад. парт. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в міщанській сім'ї. В 1911—16 навчався на мед. ф-ті Київ. ун-ту; вступив у більшовицьку орг-цію. Був пропагандистом Київ. к-ту РСДРП. З 1916 — в армії (солдат, потім лікар). Після Лютн. революції 1917 — член корпусного і голова армійського к-тів, член Двінського к-ту РСДРП(б). Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад, член його Президії; член Петрогр. ВРК. Був комісаром Гол. штабу і ставки Верх. головнокомандуючого в Могильові. В 1917—18 — член колегії і заст. наркомвоєнмору. В 1918—24 — заст. голови Реввійськради республіки, член Ради оборони. З 1924 — на госп. роботі. Був членом ВЦВК. Потонув під час службового відрядження в США.

СКЛЯРЕ́НКО Володимир Михайлович [н. 25.V (7.VI) 1907, Київ] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1945. Учень Л. *Курбаса*. У 1926 закінчив Муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ) і режисерську лабораторію театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), де працював до 1935. В 1935—44 — гол. режисер Харків., 1944 — 47 — Львів. ТЮЗів. 1947—62 — гол. режисер театрів опери та балету (1947—52 — Львів, 1952—54 — Харків, 1954—62 — Київ). У 1962—64 — худож. керівник Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Серед драматичних вистав— «Хазяїн», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Марина» М. Зарудного, «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, серед музичних — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Аскольдова могила» О. Верстовського, «Арсенал», «Мілана» Г. Майбороди, «Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» М. Глинки, «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Лоенгрін» Р. Вагнера, «Русалка» А. Дворжака. Викладав у драм. студії театру «Березіль», театр. ін-тах Києва, Харкова, з 1975 — в Київ. ін-ті культури ім. О. Є. Корнійчука. Нагороджений орде-

М. Склодовська-Кюрі

В. М. Скляренко.

Скляні губки. Гіалонема японська.

С. Д. Скляренко.

Д. В. Скобельцин.

нами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

СКЛЯ́РЕНКО Євген Тимофійович (н. 14.X 1924, с. Малий Дивлин, тепер Лугинського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. хірург-травматолог, доктор мед. наук (з 1966), професор (1968). Член КПРС з 1960. Закінчив Львів. мед. ін-т (1950). В 1952—77 працював у Київ. н.-д. ін-ті ортопедії і травматології (1958—77 — керівник відділу артрології). З 1977 — зав. кафедрою травматології Київ. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені травматології множинних уражень опорно-рухового апарату; захворюванням суглобів; кріохірургії в ортопедії. Вперше розробив хірург. методи лікування хворих на ревматоїдний артрит. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1974. *С. О. Матвєєнко.*

СКЛЯРЕ́НКО Семен Дмитрович [13 (26).IX 1901, с. Прохорівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 8.III 1962, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 20-х рр. учителював, служив у Червоній Армії, був на редакційній роботі. Друкуватися почав 1918 (вірші, оповідання, нариси). Повісті «Тиха пристань» (1929) і «Матрос Ісай» (1930) відтворюють події громадянської війни на Україні. Соціалістичному будівництву присвятив романи і повісті «Бурун» (1932), «Помилка» (1933), «Страх» (1935), «Пролог» (1936), «Радість людського існування» (1937). Трилогія «Шлях на Київ» (1937—40) — широке епічне полотно про революційні події на Україні. До проблем села С. звертався в романі «Хазяїни» (1948). Роман «Карпати» (1952) — про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з Рад. Україною. В істор. романах «Святослав» (1959) і «Володимир» (1962) на основі літописних і фольклорних матеріалів змалював життя Київ. держави в 10—11 ст. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1965; Твори, т. 1—3. К., 1981; Рос. перекл.— Путь на Киев. М., 1970; Владимир. М., 1981.

Літ.: Чумак В. Г. Семен Скляренко. К., 1972; Грицай М. С. Семен Скляренко. К., 1980. *Г. О. Бандура.*

СКЛЯРО́В Яків Павлович [н. 9 (22).X 1901, с. Довгалівка, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. фізіолог, доктор мед. наук (з 1949), професор (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. Закінчив Полтав. ін-т нар. освіти (1924), Харків. мед. ін-т (1931). З 1932 працював у Харків., а потім Черніг. мед. ін-тах. З 1952 — зав. кафедрою нормальної фізіології Львів. мед. ін-ту (з 1974 — наук. консультант). Праці з фізіології секреторних органів шлунково-кишкового тракту та всмоктувального апарата тонкого кишечника, а також фізіології вищої нервової діяльності. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

СКЛЯ́РСЬКІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані зі склінням вікон, дверей та ін. світлових отворів, а також огороджувальних конструкцій будинків і споруд; різновид *опоряджувальних робіт*. При С. р. використовують гол. чин. звичайне (віконне) *скло неорганічне*, скло великорозмірне вітринне, *склоблоки, склопакети, склопрофіліт*, для кріплення скла і виробів з нього застосовують замазки (напр., крейдові, бітумні, каніфольні), металеві зажими (клямери, шпильки, пружини) та гумові прокладки. С. р. складаються звичайно з заготовчих операцій (розкроювання і нарізування скла, виготовлення замазок та ін. кріпильних засобів), транспортних робіт і робіт по встановленню скла (скловиробів). Заготовчі операції виконують на заводах (при використанні стандартних уніфікованих рам) або у спеціалізованих майстернях. Транспортують скло (скловироби) у ящиках або *контейнерах*, замазку — у герметичній тарі. В дерев'яні рами скло (скловироби) встановлюють у горизонтальному положенні на шар замазки, укладений в спец. канавку (фальц), або на гумові прокладки, після чого закріплюють шпильками та ін. деталями. Металеві і залізобетонні рами склять у вертикальному положенні, використовуючи прокладки, клямери, замазки тощо. Вітринне скло встановлюють у сталеві, алюмінієві або залізобетонні рами на спец. прокладки за допомогою кранів, обладнаних горизонтальними балками (траверсами) з вакуум-присосами. Використання великорозмірних елементів (склоблоків, віконних і дверних блоків тощо), виготовлених у завод. умовах, значно знижує трудомісткість склярських робіт.

СКО́БА Антін Якович (1863, с. Багачка, тепер смт Велика Багачка Полтавської області — після 1908, там же) — укр. лірник. Осліп у дитинстві. У репертуарі С. були істор., побутові й жартівливі пісні, псалми, а також дві думи — «Втеча трьох братів із города Азова» та «Про вдову і трьох синів». Його виконання дум відзначалося особливо виразною речитативною декламацією й ліричністю. Думи від С. записували Ф. *Колесса* та О. *Сластіон*.

Літ.: Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969. *М. П. Полотай.*

СКО́БЕЛЄВ Михайло Дмитрович [17 (29).IX 1843, Петербург — 25.VI (7.VII) 1882, Москва] — рос. воєначальник, генерал від інфантерії (1881), генерал-ад'ютант (1878). Н. в дворян. сім'ї. На військ. службі з 1861. Закінчив Академію Генштабу (1868). В 1876—77 — військ. губернатор Ферганської обл., проводив колоніальну політику царизму в Серед. Азії. Під час рос.-тур. війни 1877—78 відзначився в боях під *Плевеном*, на *Шипці*. Успішні дії С. створили йому велику популярність у Росії та Болгарії. В 1880—81 керував 2-ю Ахалтекінською експедицією в Серед. Азії, під час якої було завойовано Туркменистан.

СКОБЕЛЬЦИ́Н Дмитро Володимирович [н. 12 (24).XI 1892, Петербург] — рос. рад. фізик і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення Петрогр. ун-ту (1915) працював у Політехнічному (1916—39) і Фізико-технічному (1925—39) ін-тах у Ленінграді, потім у Фізичному ін-ті АН СРСР (з 1937, 1951 — 73 — директор). У 1929—31 був у відрядженні у Франції, де працював у лабораторії М. *Склодовської-Кюрі*. В 1946—61 — директор Н.-д. ін-ту ядерної фізики Моск. ун-ту. Осн. наук. праці — з фізики атомного ядра і *космічного проміння*. С. уперше застосував *Вільсона камеру*, вміщену в магн. поле, для дослідження взаємодії γ-проміння з речовиною. Відкриттям (1927—29) *зливів частинок* у космічному промінні С. заклав основи фізики частинок високих енергій. Подальші дослідження в цій галузі привели до відкриття електронно-ядерних злив та ядерно-каскадних процесів у космічному промінні. Депутат Верх. Ради СРСР 4—8-го скликань. У 1950 — 74 — голова Комітету по Міжнародних Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами». Ленінська премія, 1982. Держ. премія СРСР, 1951. Премія ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, золота медаль ім. С. І. Вавилова АН СРСР (1952). Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

СКО́БЛИКОВ Олександр Павлович (н. 25.II 1929, м. Дружківка, тепер Донец. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1968. В 1948—54 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. *Лисенка*. Твори: «На цілині» (1960), «Т. Г. Шевченко» (1964), «Прийшла й до нас на фронт весна» (1967), «Г. І. Петровський» (1970), «Двічі Герой Соціалістичної Праці П. О. Желюк» (1975), «Академік Р. В. Чаговець» (1977), «В. І. Ленін. 1903 рік», «Портрет Б. Є. Патона» (обидва — 1980), «Нескорені» (1981) та ін. Автор пам'ятників В. І. Леніну (1959, Кривий Ріг), М. О. Некрасову (смт Немирів Вінн. обл.), Т. Г. Шевченку (Шалет-сюр-Луен, Франція, 1974), морякам Дніпровської військ. флотилії (1979, Київ, у співавт. з М. *Вронським*), академіку В. І. Вернадському (Київ, 1981), М. В. Гоголю і монумента на ознаменування возз'єднання України з Росією (обидва — 1982, Київ). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1972. Іл. див. до статей *Київ*, т. 5, с. 117; *Кіровоградська область*, т. 5, с. 206; *Корнійчук О. Є.*, т. 5, с. 415; *Некрасов М. О.*, т. 7, с. 307; *Пам'ятник*, т. 8, с. 148.

СКО́БЛІН Олексій Петрович (н. 23.III 1926, м. Новочеркаськ, тепер Ростовської обл.) — укр. рад. лікар-ортопед, доктор мед. наук (з 1961), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1955. В 1948 закінчив Харків. мед. ін-т. Зав. кафедрою ортопедії і травматології (з 1966) і проректор (1980—81) Крим. мед. ін-ту. С.— голова Крим. обл. наук. т-ва ортопедів-травматоло-

гів. Основні наук. праці С. присвячені вивченню кісткової автопластики, *регенерації* кісткової тканини.

СКОВОРОДА́ Григорій Савич [22.XI (3.XII) 1722, с. Чорнухи, тепер смт. Полтавської обл. — 29.X (9.XI) 1794, с. Пан-Іванівка, тепер Сковородинівка Золочів. р-ну Харків. обл.] — видатний укр. просвітитель, філософ і поет. Освіту здобув у Київській академії, де навчався 1734—41, 1744—45, 1751—53. В 1741—44 служив у придворній капелі в Петербурзі. В 1745—50 перебував в Угорщині, подорожував по Австрії, Словаччині, Польщі, Італії. В 1753 викладав у Переяславському, 1759—64 — в Харків. колегіумах. Через переслідування залишив пед. діяльність і останні 25 років життя (з 1769) мандрував по Україні, проповідуючи свої філос. погляди серед народу. Саме в цей час написав осн. філос. і поет. твори: «Діалог, или розглагол о древнем міръ», «Наркісс. Разговор о том: узнай себе», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор, называемый алфавіт, или Букварь мира», «Израилский Змій», «Діалог. Имя ему — Потоп зміин» та ін. Творчість С. була виявом протесту проти феод.-кріпосницького ладу. Як філософ С. відомий насамперед просвітительськими етичними ідеями, заснованими на критиці соціальної нерівності, паразитизму експлуататорських класів, на звеличенні трудового народу. В центрі уваги С., як і ін. просвітителів 17—18 ст., була проблема людського щастя. С. висунув ідею, що щастя людини полягає в праці, яка відповідає її природним нахилам. Однак, залишаючись просвітителем, С. не міг піднестись до розуміння того, що праця лише тоді може дати повноту щастя, коли вона вільна від експлуатації. Як і всі тогочасні просвітителі, С. розглядав людину позаісторично. Критерій розумності сусп. порядків, моральних понять і дій він вбачав у їхній відповідності «природі людини» і вважав, що шлях до встановлення справді розумних сусп. відносин лежить через пізнання цієї «природи». Ідеал суспільства він подав в образі «горньої республіки», в якій існує заг. рівність людей і досягнуто заг. щастя. С. твердив, що шляхом до щастя є самопізнання, пізнання своїх природних нахилів. Вихід з існуючого становища С. вбачав не в активній боротьбі проти порядків, які заважали людині бути щасливою, а у втечі від світу зла і досягненні свободи в сфері духу. При всій істор. обмеженості це розв'язання проблеми щастя було прогресивним, оскільки утверджувало ідею про сусп., позастанову цінність людей праці, про рівність і однакову моральну вартість усіх видів праці. Становище людини в суспільстві повинно визначатися не «маєтностями», а природною здатністю до тієї чи іншої справи. С. доводив, що людина не може бути щасливою, якщо вона діє всупереч своїй природі. Веління природи, за С., є веління бога в людині. Пізнання природи — це пізнання бога. Бог і природа — одне й те ж. Теоретичну основу вчення С. становить своєрідна форма *пантеїзму*, близька до поглядів Дж. *Бруно*. С. виступає з рішучою критикою біблійних міфів про створення світу богом. Світ існує вічно. Бог — не поза світом, а в самому світі, він внутрішнє начало і «саморухома пружина» всього існуючого. Пантеїзм С. в цілому не вийшов за межі *об'єктивного ідеалізму*. Ототожнюючи бога з природою, С. разом з тим твердив, що в природі є два начала — духовне («невидима натура») і тілесне, матеріальне («видима натура»). Дух є «животворне» начало видимої природи. «Тлінний» світ речей — лише тінь «вічного дерева життя», яким є духовна природа. Однак вічною є й матеріальна природа. С. настійно підкреслював вічність матерії. На цій основі він розробив концепцію існування трьох світів — безконечного всесвіту — макрокосму, що містить у собі безліч окремих світів, мікрокосму, яким є людина, і «символічного» світу *Біблії*. Матеріалістичні тенденції в світогляді С. найвиразніше виступають в його теорії пізнання. Як просвітитель, С. вірив у всемогутність людського розуму, в можливість пізнання таємниць природи. Кінцевим джерелом усіх знань С. вважав досвід, практику, життя, хоч істина, на його думку, осягається розумом. Усі науки і мистецтва народилися з досвіду. В свою чергу, практика є плодом наук і «художеств». Філос. мисленню С. значною мірою властиві елементи діалектики, що виявилося, зокрема, в глибокому розумінні єдності і взаємопереходу протилежностей. С. різко критикував офіц. релігію за її догматизм і схоластику, пропагуючи вороже церкві геліоцентричне вчення М. *Коперника*, висміював розбещеність і дармоїдство священиків. С. перший на Україні виступив з рішучою критикою Біблії. Він доводив, що біблійні перекази є облудним вимислом. Водночас, виходячи з того, що кожен «світ» має в собі невидиме, духовне начало, С. намагався відшукати в Біблії прихований символічний зміст, чим робив значні поступки теології. С. виховував у народі патріотичні почуття, був добре обізнаний з істор. минулим України, її побутом і культурою. Він високо цінив Б. *Хмельницького*. Був прибічником миру між народами. С. відіграв визначну роль у розвитку демократичної громадсько-політ. думки 18 ст.

У пед. поглядах С. відбилися осн. напрями передової педагогіки: гуманізм, демократизм, висока моральність, любов до батьківщини й народу. В притчах «Благодарный Еродій», «Убогій Жайворонок» та ін. С. висміяв дворянсько-аристократичне виховання і протиставив йому позитивний ідеал виховання, мета якого — створення гармонійно розвиненої людини. Гол. пед. принципом С. вважав виховання природних здібностей людини, проголошував ідею *природного виховання*. Великого значення надавав вихованню любові до праці, самодіяльності учнів, керівній ролі батьків і вчителів. Обстоював загальнодоступне, безплатне навчання для всіх верств населення. Багатогранна діяльність С. у галузі художньої творчості. Він поет, прозаїк, перекладач рим. авторів Горація, Вергілія, Овідія, Плутарха, Ціцерона, новолатинських поетів.

С.— автор рукописної зб. оригінальних поезій «Сад божественных пѣсней», куди ввійшло 30 пісень, написаних в різні роки (1753—85), віршованих сюжетних оповідань (фабул). Більшість віршів С. є відгуком на певні події (поезія факту). С. заявляє про свій намір завжди бути з бідним людом, з народом (пісня 18-а), засуджує тодішню сусп. соціальну систему (пісні 14-а, 17-а), звеличує свободу («De libertate» — «Про свободу»), малює красу рідної природи («Ах, поля, поля зелены»), підносить важливі філос. проблеми свого часу. С. створив видатну пам'ятку укр. сатири 18 ст. «Всякому городу нрав и права», яка стала нар. піснею. С. писав мовою, близькою до народної («Ой ти, птичко желтобоко...»), книжною давньоукр., лат. та наближеною до російської. Він розвинув укр. віршування, збагатив його засобами нар.-пісенної тонізації, урізноманітнив строфіку, жанри. С.— автор зб. байок «Басни харковскія» (30 байок), осн. мотиви яких — викриття паразитичного існування, утвердження високих моральних якостей людини. Байки С. відбивають його філос., педагогічні, просв. погляди, гуманістичні ідеали. Творчість С. мала значний вплив на його наступників — І. Котляревського, Є. Гребінку, Г. Квітку-Основ'яненка, Т. Шевченка, в рос. л-рі — на В. Капніста, В. Наріжного. Ім'я С. було названо в постанові Раднаркому РРФСР 30.VII 1918 за підписом В. І. Леніна про увічнення пам'яті великих діячів минулого. Літ.-мемор. *Сковороди Г. С. музеї* є в Переяславі-Хмельницькому і Сковородинівці. Пам'ятники С. встановлено в Києві (іл. див. до ст. *Кавалеридзе* І. П., т. 4, с. 490), Чорнухах, Сковородинівці.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1961; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1972; Повне зібрання творів, т. 1—2. К., 1973; Сочинения, т. 1—2. М., 1973.

Літ.: Редько М. Світогляд Г. С. Сковороди. Львів, 1967; Попов П. М. Григорій Сковорода. К., 1969; Ніжинець А. М. На зламі двох світів. Х., 1970; Філософія Григорія Сковороди. К., 1972; Мишанич О. В. Григорій Сковорода і усна народна творчість. К., 1976; Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода. К., 1978.

В. І. Шинкарук
(філософські погляди С.),
В. В. Яременко
(літ. творчість С.)

СКОВОРОДИ́ Г. С. МУЗЕЇ́ — 1) У селі Сковородинівці (до 1923 — Пан-Іванівка), тепер Золочівського р-ну Харківської обл., літературно-меморіальний музей. Відкритий 1972 в будинку А. І. Ковалівського, де в 90-х рр. 18 ст. жив Сковорода. Музей розміщується на території Сковородинівського заповідника, заснованого 1922 в числі найперших у Рад. Союзі. В 1972 площу заповід-

Г. С. Сковорода.

Обкладинка книги **Г. С. Сковороди «Басни харковскія».**

Могила **Г. С. Сковороди.**

В. І. Скок.

В. І. Сколоздра. Гомін Карпат. Гіпс. 1960. Львівський музей українського мистецтва.

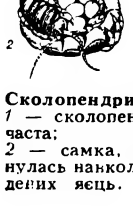

Сколопендри:
1 — сколопендра кільчаста;
2 — самка, що згорнулась навколо відкладених яєць.

ника розширили до 22 га, включивши до нього ставок, сад і парк, що прилягають до музею. На березі заповідного ставка росте 650-літній дуб, під яким любив працювати філософ. Неподалік — могила Г. С. Сковороди і скульптурний пам'ятник, встановлений 1972 (скульптор І. Кавалерідзе, арх. В. Гнездилов). У 3-х кімнатах музею розгорнуто експозицію, матеріали якої висвітлюють життєвий і творчий шлях Г. Сковороди: автографи і видання його творів, вироби прикладного мистецтва і нар. умільців, твори відомих художників М. Самокиша, С. Васильківського та ін. Четверта кімната, в якій Сковорода помер,— меморіальна. Цінними експонатами є годинник Сковороди та скринька, якою він користувався, перебуваючи у Ковалівських.

В. П. Манженко.

2) У селищі Чорнухах, тепер смт Полтавської області, де народився і провів дитячі роки Сковорода, — меморіальна садиба. Відкрита 1972. У меморіальному комплексі — відновлена хата батьків Сковороди, господарські будівлі. Життя й діяльність Г. Сковороди висвітлюються в експозиції місцевого краєзнавчого музею.

3) У м. Переяславі-Хмельницькому Київ. обл. меморіальний музей. Відкритий 1972 у приміщенні колишнього Переяславського колегіуму, де 1753—54 Сковорода читав лекції з поетики.

Літ.: Григорій Сковорода. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. К., 1975; Литературно-мемориальный музей Г. С. Сковороды. Путеводитель. Х., 1979.

СКО́ЙКА (Unio) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 90 мм) видовжена або овальна, на спинному боці обидві стулки зчленовані лігаментом (зв'язкою) і зубовидними відростками, що входять у відповідні заглибини протилежної стулки і утворюють замо́к. С. живуть в річках, озерах, ставках. Роздільностатеві. Личинки — *глохідії*, паразитують на рибах. Бл. 20 видів С., поширених в Європі, Пн. Африці і Сх. Азії, з них в СРСР — 8 видів, у т. ч. на Україні — 4: С. звичайна (U. pictorum), С. опукла (U. tumidus), С. товстостінна (U. crassus) та С. Стевена (U. stevenianus). З тіла молюсків виготовляють кормове борошно, з раковин — гудзики й різні прикраси. У викопному стані С. відомі починаючи з тріасу.

СКОК Володимир Іванович (н. 4.VI 1932, Київ) — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. ун-т (1955). В 1956—62 працював в Ін-ті фізіології цього ж ун-ту, з 1962 — в Ін-ті фізіології АН УРСР (з 1970 — зав. відділом; з 1980 — заст. директора). В 1974—78 і з 1981 — академік-секретар Відділення біохімії, фізіології і теор. медицини АН УРСР. Праці присвячені вивченню фізіології вегетативної нервової системи. З'ясував властивості іонних каналів, зокрема час відкритого стану, провідність у синаптичних рецепторів нейронів вегетативних гангліїв, зареєстрував природну активність цих нейронів за допомогою внутрішньоклітинних електродів, встановив відсутність у них прямого гальмування тощо. Премія ім. І. М. Сеченова АН СРСР, 1971. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СКО́ЛЕ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Опорі (бас. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1397, хоч є відомості, що населений пункт існував тут в 11 ст. С. було під владою шляхет.

Сколе. Пантелеївська церква. 17 ст.

Польщі. Протягом 1671—81 в околицях С. діяв загін *опришків* на чолі з А. Дзигановичем, у 40-х рр. 18 ст.— загони під керівництвом О. *Довбуша* та І. *Бойчука*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В районі С. відбулося *Сколівське селянське заворушення 1824—26*. Під впливом революції 1905—07 в Росії в С. 3—6. IX 1907 відбувся один з найбільших у Галичині страйків. У 1919 С. окупувала бурж.-поміщицька Польща. Під керівництвом комуністів 1923, 1924, 1926, 1931, 1933, 1934 в С. відбувалися страйки робітників. У 1936 вибухнув страйк лісорубів, який тривав понад місяць і закінчився задоволенням їхніх вимог. У 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 С.— місто. У С.— лісгоспзаг, деревообр., буд. матеріалів, хлібний комбінати, кар'єроуправління, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Пам'ятка архітектури — дерев'яна тридільна, триверха Пантелеївська церква 17 ст. з іконостасом та іконописом у стилі барокко. Тепер — музей народної архітектури й мистецтва.

Сковороди Г. С. музеї.
Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди в селі Сковородинівці.
Меморіальна садиба в селі Чорнухах.

СКО́ЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1824—26 — один з найбільших антифеод. селянських виступів у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Відбувалося в маєтку графа О. Потоцького, до якого входили містечко Сколе (тепер місто Львів. обл.) і 26 навколишніх сіл. Причиною заворушення була спроба поміщика запровадити підвищену панщину і примусити селян виконувати нав'язану їм 1815 угоду про допоміжні роботи на двірських мануфактурах за примусовим наймом. У 1817 сільс. громади Сколівщини подали австр. урядові скаргу на поміщика. Її було передано на розгляд адміністрації маєтку, яка зволікала розгляд скарги під приводом недовір'я до громад. уповноважених, що її подали. В 1824 Стрийське окружне староство намагалося примусити селян обрати нових громад. уповноважених для розгляду скарги. Скляни вчинили опір, а слідом за цим весною 1825 відмовилися виконувати підвищену панщину і роботи за примусовим наймом. Протягом 1825 в села Сколівщини двічі відряджалися каральні загони, але не домоглися успіху. В червні 1825 угоду від 1815 анулювали, проте підвищена панщина була визнана законною. Але селяни продовжували чинити опір. Для придушення заворушення були послані війська. Каральна експедиція тривала з червня по вересень 1826. Десятки селян побито киями, 9 активних учасників заарештовано. Селянам було нав'язано нову угоду про повинності.

Літ.: Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961. *Ф. І. Стеблій.*

СКО́ЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,5 тис. км². Нас. 52,7 тис. чол. (1982). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сколе*. Район лежить у межах Передкарпаття та *Карпат Українських*. Корисні копалини: нафта, природний газ, горючі сланці, буд. матеріали. Тер. району тече р. *Стрий* з прит. *Опір* (бас. Дністра). Грунти бурі лісові, переважно щебенюваті. Ліси (смерека, бук, сосна, ялина, кедр, липа, клен) займають 67% площі району. Провідне місце в економіці С. р. посідає лісова пром-сть (Сколівський і Славський лісгоспзаги, Сколівський деревообр. комбінат) та виробн. буд. матеріалів (сколівське кар'єроуправління та комбінат буд. матеріалів). Розвиваються нар. промисли (художнє різьблення на дереві, вишивка). Комбінат побутового обслуговування (Сколе) та 7 бу-

динків побуту. Осн. напрям розвитку с. г.— м'ясо-мол. тваринництво (вівчарство, скотарство). Площа с.-г. угідь 1981 становила 36,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 10,3 тис. га. сіножаті й пасовища — 27,1 тис. га. Вирощують кормові коренеплоди, трави, кукурудзу на силос. У С. р.— 7 радгоспів, 2 колгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сколе, Верхнє Синьовидне, Гребенів, Лавочне, Славське, Тухля.

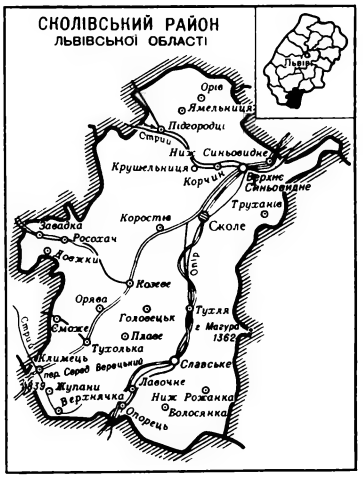

Автомоб. шляхів — 356 км, у т. ч. з твердим покриттям — 298 км. У районі — 53 заг.-осв., 3 муз. та спортивна школи; 54 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. Численні спортивні і туристські бази, піонерські табори. 56 будинків культури і клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 62 б-ки, історико-краєзнавчий музей. У смт Славському С. р. народився укр. письменник і журналіст Ф. *Заревич*, у с. Оряві — укр. поет і публіцист Л. *Данкевич*, у с. Корчині — укр. письменник і педагог П. О. *Кирчів*, у с. Крушельниці — укр. рад. хоровий диригент Ю. О. *Корчинський*. У С. р. видається газ. «Радянська Верховина» (з 1940).

В. В. Касюхнич.

СКО́ЛІЄВІ, сколієві оси (Scolioidea) — надродина жалячих комах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. до 45 мм) чорне з жовтим малюнком, вкрите грубими волосками. Для С. характерні міцні копальні ніжки. Живляться нектаром квіток, гнізда влаштовують у грунті, для личинок запасають їжу — личинок пластинчастовусих жуків, паралізованих уколом жала. Бл. 600 видів С., поширених в тропіках і субтропіках, з них в СРСР — бл. 40 видів, у т. ч. на Україні — бл. 20. Деяких С. як ентомофагів використовують у біологіч. боротьбі з шкідниками цукрової тростини на островах Океанії.

Г. З. Осичнюк.

СКОЛІО́З (грец. σκολίωσις — викривлення) — викривлення хребта убік, що нерідко супроводиться ротацією (обертанням) тіл і задніх елементів *хребців*. Найчастіше виникає в період інтенсивного росту організму (у віці 5—15 років). При С. спостерігається ряд змін і функціональних порушень різних органів і систем грудної клітки і черевної порожнини, що перешкоджає їх анатомічному удосконаленню в процесі розвитку організму. Тому С. правильніше було б вважати хворобою. За локалізацією процесу С. поділяють на шийно-грудний, верхньогрудний, грудний, грудо-поперековий, поперековий і тотальний (загальний); за *етіологією* — ідіопатичний, диспластичний, неврогенний, природжений. За тяжкістю розрізняють 4 ступені *деформації*: 1 — незначне відхилення хребта убік, 2 — значне відхилення, коли вже є реберний горб, 3 — більш виявлене викривлення, різка деформація грудної клітки, великий реберний горб, 4 — тяжке спотворення тулуба з різкою деформацією грудної клітки, таза, задній і передній горб. Лікування: для лікування 1 і 2 ступенів С. застосовують комплекси виправляючої *гімнастики*, плавання, електростимуляцію м'язів спини, масаж, гіпсові ліжка. Лікування доцільно провадити в школах-інтернатах санаторного типу для дітей, хворих на С. Прогресуюча деформація хребта з виявленими явищами серцево-судинної недостатності є показанням для оперативного лікування. Див. також *Викривлення хребта*.

К. С. Терновий.

СКОЛО́ЗДРА Володимир Іванович (20.VIII 1912, с. Дороговижі, тепер с. Верхньодорожнє Миколаївського р-ну Львів. обл.— 7.VIII 1980, Львів) — укр. рад. скульптор. В 1939—41 навчався у Львів. художньо-пром. уч-щі. Працював у галузі станкової (переважно портретної) та монументальної скульптури: «Олекса Довбуш» (1951, у співавт. з М. *Рябініним*), «В. Стефаник» (1953), «Людвіг ван Бетховен» (1954), «Гомін Карпат» (1960), «Шевченко-солдат» (1963), «Іван Франко» (1972), пам'ятники В. Стефаникові у Львові та в м. Едмонтоні в Канаді (обидва — 1971). Твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Львівському музеї українського мистецтва. Державна премія СРСР, 1952.

СКОЛОПЕНДРЕ́ЛИ (Scolopendrellidae) — родина багатоніжок класу *симфіл*. Тіло (довж. до 4 мм), на відміну від ін. симфіл, має 17 спинних платівок (тергітів). Типовий рід — *сколопендрела* (Scolopendrella). Раніше під назвою С. об'єднували всіх симфіл.

Г. Й. Гуща.

СКОЛОПЕ́НДРИ, сколопендрові (Scolopendromorpha) — ряд членистоногих тварин підкласу *губоногих*. Тіло (довж. до 30 см) сплющене в спинно-черевному напрямі, бурого, коричневого, синього, зеленого та ін. кольорів. На передньому тулубовому членику є пара ногощелеп, в яких містяться протоки отруйних залоз. С. поширені переважно в тропіках. Ведуть прихований спосіб життя. Активні вночі. Живляться комахами, червами, молюсками, великі С. нападають на жаб, ящірок та ін. дрібних хребетних. Роздільностатеві. Розмножуються, відкладаючи яйця, які запліднюються за допомогою *сперматофора*. С.— *отруйні тварини*, укуси деяких тропічних видів небезпечні для життя людини. В СРСР С. зустрічаються на Пд. України, в Молдавії, на Кавказі, в Передкавказзі і Серед. Азії; найвідоміші види — С. кільчаста (Scolopendra cingulata), сліпа С. (Cryptops anomalus), укуси їх для людини не смертельні.

СКОЛО́ТИ — самоназва всіх або однієї з груп причорноморських *скіфів*, яку наводить *Геродот* (5 ст. до н. е.) в 4-й книзі «Історії», зазначаючи, що ця назва походить від слова, яке по-скіфському значить «цар».

СКО́ЛЬСЬКИЙ (Скульський) Андрій (р. н. невід., Львів — після 1651) — укр. письменник і друкар. Працював у Львові в друкарнях *братства*, М. *Сльозки*, А. Желіборського, а також в *Унівській друкарні*, на Волощині. Бл. 1647 заснував власну друкарню і видав у ній буквар, але під тиском конкурентів припинив видавничу діяльність. Автор одного з перших укр. драм. творів «Вірші з трагедії Христос Пасхон Григорія Богослова» (складені на основі старогрецьких і візантійських джерел) і ряду передмов, у яких широко використовував мотиви з античної л-ри. В 1651 був обвинувачений у зв'язках з розвідниками Б. Хмельницького, заарештований польс. шляхтою і підданий тортурам.

Я. Д. Ісаєвич.

СКОМОРО́Х — давньоруський мандрівний актор. Вперше згадується 1068 в літописах Київ. Русі. Вистава за участю С. зображена на фресках *Софійського собору* у Києві (1037). С. на Русі (пізніше у Росії, Білорусії і на Україні) були постійними учасниками нар. свят і обрядів, виконували комедійні, драм. сценки, муз., танцювальні і акробатичні номери, показували дресированих тварин. У 16 ст. об'єднувалися у «ватаги» (артілі, групи), що мандрували в пошуках заробітку. Життєстверджуюче мистецтво С. було дуже популярним серед нар. мас; його жорстоко переслідувало духівництво. Виступи С. було заборонено указами 1648 і 1657. В 17—19 ст. мистецтво С. розвивалося далі в балаганах, в лялькових та ін. театрах; його традиції увібрало естрадне і циркове мистецтво.

СКОМОРО́ХОВ Микола Михайлович (н. 19.V 1920, с. Лапоть, тепер с. Білогірське Красноармійського р-ну Сарат. обл.) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1981), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1971). Член КПРС з 1943. У Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пілот, старший пілот, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї винищувального авіаполку воював на Закавказ., Пн.-Кавказ., Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Здійснив 605 бойових вильотів, особисто збив 46 і в групових боях 8 ворожих літаків. Після війни — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. В 1949 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1958 — Академію Генштабу. З серпня 1973 — нач. Військ.-повітр. академії ім. Ю. О.

М. М. Скоморохов.

Скойка звичайна.

Скоморохи. Народна картинка. 2-а половина 18 ст.

Гагаріна. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СКОМОРО́ХОВ Олександр Олександрович [22.II (6.III) 1874, Ставрополь — 22.VIII 1946, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1945). Член Комуністич. партії з 1938. Закінчив (1903) Петерб. технологічний ін-т. З 1911 викладав у Київ. політех. ін-ті (КПІ), професор з 1925. В 1933—41 — у Харків. електротех. ін-ті, з 1944 — зав. кафедрою КПІ. Осн. праці стосуються розробки електр. машин. Автор одного з перших в Росії (Київ, 1914) посібників у галузі електр. машин і трансформаторів.

Скопас. Мелеагр. Римська копія. Мармур. Ватікан. Рим.

СКО́ПА (Pandion haliaetus) — птах род. скопиних ряду *соколоподібних*. Довж. тіла 56—62 см, розмах крил 147—168 см, маса 1,3 — 1,9 кг. Оперення спини темно-буре, черева — біле; дзьоб чорний, восковиця і ноги голубувато-сірі. Селиться поблизу великих водойм з прозорою водою. Живиться рибою, здобуває її, кидаючись у воду з кількаметрової висоти. Гнізда мостить на високих деревах. У квітні — травні кладка з 2—3 яєць; насиджують самка і самець протягом 35 діб. Поширена майже по всій земній кулі. В УРСР — дуже рідкісний гніздовий і перелітний птах, що зустрічається на Поліссі, в пониззях Дніпра і Дунаю. Включена до *Червоних книг* Української РСР та СРСР.

СКО́ПАС (Σκόπας; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор і архітектор 4 ст. до н. е. Н. на о. Парос, працював у Тегеї (тепер Піалі), Галікарнасі (тепер Бодрум), в ін. містах Старод. Греції та Малої Азії. Брав участь у спорудженні храму Афіни Алеї в Тегеї (350—340 до н. е.) і мавзолею в *Галікарнасі*. Серед творів С., що збереглися до нашого часу — фриз мавзолею в Галікарнасі (серед. 4 ст. до н. е., у співавт.; фрагменти — в Британському музеї в Лондоні). Багато скульптур С. відомі за рим. копіями («Потос», «Молодий Геракл», «Мелеагр», «Менада»). Творчість С. мала великий вплив на скульптуру доби *елліні́зму*, зокрема на митців Пергамської школи 3—2 ст. до н. е. Іл. див. також до ст. *Амазонки*, т. 1, с. 156; *Галікарнас*, т. 2, с. 464.

Літ.: Чубова А. П. Скопас. Л.—М., 1959.

Скопа.

СКОПЕ́НКО Віктор Васильович (н. 18.XII 1935, Новгородка, тепер смт Кіровогр. обл.) — укр. рад. хімік-неорганік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1962. Після закінчення Київ. ун-ту (1958) працює в ньому (з 1971 — професор, з 1975 — проректор, з 1977 — також завідуючий кафедрою). Осн. наук. напрям — хімія координаційних сполук. Проводить дослідження реакцій комплексоутворення в неводному середовищі, на поверхні твердого тіла. Розробив нові методи синтезу координаційних сполук, що включають лінійні й нелінійні псевдогалогенідні групи, синтезував металокомплексні каталізатори на основі модифікованого різними органічними добавками силікагелю. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

Скополія карніолійська:
1 — кореневище;
2 — пагін;
3 — плід.

СКО́П'Є, Скопле — місто на Пд. Югославії, столиця Соціалістичної Республіки Македонії. Розташоване на р. Вардарі. Вузол з-ць і автошляхів. 405,6 тис. ж. (1981). Значна металург., маш.-буд. (виробн. с.-г. машин та ін.) і хімічна пром-сть. Склоробні, цем., деревообробні, шкіряно-взут., фарм., текстильні підприємства. Розвинута харчосмакова (гол. чин. на місц. сировині — тютюнова, пивоварна, фруктово-овочеконсервна, м'ясна, борошномельна) промисловість. Ун-т. Македонська академія наук і мистецтв. Музей, македонський нар. театр. Архіт. пам'ятки середньовіччя. С. засн. у 6 ст. Місто зазнало значних руйнувань під час землетрусу 1963.

СКО́ПІН-ШУ́ЙСЬКИЙ Михайло Васильович [8 (18).XI 1586 — 23.IV (3.V) 1610, Москва] — рос. державний і військ. діяч, князь. У 1606, за царювання *Василія Шуйського*, С.-Ш. призначений воєводою царських військ. Брав активну участь у придушенні повстання під проводом І. І. *Болотникова*. В 1608 вів переговори зі Швецією про спільну боротьбу проти польс.-лит. військ (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*), 1609—10 на чолі рос.-швед. армії здобув ряд перемог над загонами *Лжедмитрія II*, зокрема в березні 1610 розгромив польсько-лит. військо і примусив зняти облогу Москви.

СКОПО́ЛІЯ (Scopolia) — рід рослин родини *пасльонових*. Багаторічні трави з розвилисто-галузистим стеблом і товстим повзучим кореневищем. Листки цілісні, чергові, еліптичні, квітки поодинокі, пониклі. Плід — двогнізда коробочка. Відомо 6 видів, поширр. у Сх. Азії і Європі. В СРСР — 3 види, в т. ч. на Україні — один — С. карніолійська (S. carniolica) — лікарська рослина; росте зрідка в лісах Карпат, Прикарпаття, Поділля і дуже рідко — Правобережного Лісостепу. З кореневищ добувають алкалоїди гіосціамін (його використовують для одержання препарату атропіну) і скополамін, які широко застосовують в медицині. Всі види С. отруйні.

СКОПЦІ — бузувірська релігійна секта в Росії. Виникла в 2-й пол. 18 ст., відокремившись від секти *хлистів*. Проповідувала «боротьбу з плоттю» шляхом оскоплення (звідси назва) як єдину умову «спасіння душі». В період будівництва соціалізму в СРСР секта розпалась.

СКО́РА Яків (рр. н. і см. невід.) — укр. ливарник з Галичини. У 1341 для собору св. Юра у Львові вилив дзвін простої, строгої, трохи видовженої форми, прикрашений дворядковим написом навколо і підписом.

СКОРБУ́Т (нім. Skorbut) — захворювання, що спричинюється недостатнім надходженням в організм вітаміну С; те саме, що й *цинга*.

СКОРЗОНЕ́РА (Scorzonera) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні, рідше дворічні трави і напівчагарники. Листки чергові, цілокраї, перистороздільні або перисторозсічені. Квітки язичкові, жовті або, рідше, рожеві. Сім'янки голі або опушені. Бл. 170 видів, гол. чин. в посушливих областях від Серед. Європи і Середземномор'я до Сх. Азії. В СРСР понад 80 видів, в т. ч. в УРСР — 13. Культивують С. іспанську (S. hispaniса), т. з. солодкий, або чорний, корінь, в Європі й Америці як овоч. На Україні, гол. чин. на Пд., поширені дикоростучі види — С. м'яка (S. mollis), С. Жакена (S. jacquiniana), С. дрібноквіткова (S. parviflora) та ін. Корені деяких С. (тау-сагиз, теке-сагиз та ін.) містять *каучук*.

СКО́РИК Мирослав Михайлович (н. 13.VII 1938, Львів) — укр. рад. композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1969). У 1960 закінчив Львівську консерваторію (класи А. *Солтиса* і С. *Людкевича*), 1964 — аспірантуру при Моск. консерваторії (клас Д. *Кабалевського*). З 1964 — викладач Львів., з 1966 — Київ. консерваторій. Твори: балет «Каменярі» (1967), симфонічні («Гуцульський триптих», 1965; сюїта з музики до п'єси «Камінний господар» Лесі Українки, 1971; «Карпатський концерт», 1972); вокально-симфонічні (кантати «Весна», 1960; «Людина», 1964), концерти з оркестром для фортепіано (1977), скрипки (1969); «Три українські весільні пісні для голосу з оркестром» (1976), твори для камерного оркестру (партити, 1966, 1970, 1973), камерно-інструм. ансамблі; романси на вірші Т. Шевченка, естрадні пісні, музика до вистав і кінофільмів. У 1978 закінчив оперу «На русалчин великдень» М. Леонтовича. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1968.

Тв.: Ладовая система С. Прокофьева. К., 1969.

Літ.: Щириця Ю. Мирослав Скорик. К., 1979.

СКОРИ́НА (Скарина) Франциск (Георгій; бл. 1490, Полоцьк — бл. 1540, Прага) — білорус. першодрукар, просвітитель і культурний діяч. В 1504—06 навчався в Краківському ун-ті, отримав ступінь бакалавра філософії. У 1512 в Падуанському ун-ті захистив диплом на ступінь доктора медицини. Видавничу діяльність почав у Празі, де заснував вид-во та друкарню. Видав «Псалтир» церковнослов'ян. мовою (1517) і 19 окремих книг Біблії в перекладі на тодішню літ. білоруську мову (1517—19). Бл. 1520 С. переїхав у Вільно. Тут організував друкарню (перша на території СРСР) і видав «Малу подорожню книжицю» (1522) та «Апостол» (1525). В 1530 переїхав до Кенігсберга. В 1534 знову повернувся до Праги, де провів останні роки життя, працюючи лікарем і садівником короля Фердінанда. Свої видання С. супроводив передмовами, в яких засуджував пороки феод. суспільства, виступав за освіту народу. Книги С. мали вплив на ранє укр. друкарство (Івана *Федорова* та його послідовників), а також на мову укр. рукописів (*Пе-*

ресопницького Євангелія та ін.). З поліграфічного боку книги С. є кращими серед тогочасних європ. видань. С. перший у слов'ян. країнах запровадив титульні аркуші, вмістив багато гравюр, худож. ініціали. Книги С. були поширені також у Росії, Литві і на Україні.
Тв.: Прадмова і пасляслоўі. Мінск, 1969.
Літ.: Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979; Подокшин С. А. Франциск Скорина. М., 1981; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Жизнь и деятельность Франциска Скорины. Описание изданий и указатель литературы 1517—1957. М., 1978. *Ф. П. Максименко.*

СКОРОБОГА́ТОВ Костянтин Васильович [22.II (6.III) 1887, с. Александровське, тепер у складі Ленінграда — 28.VII 1969, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1953). Сценічну діяльність почав у аматорському гуртку, 1905 перейшов до профес. театру. Кілька років працював у оперних театрах Києва і Петербурга. У 1928—35 — актор Ленінгр. Великого драм. театру, з 1936 — в Ленінгр. академічному театрі драми ім. О. С. Пушкіна (з 1951 — директор). Серед ролей — Градобоєв («Гаряче серце» О. Островського), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Роман Круча («Банкір» Корнійчука), Яго («Отелло» У. Шекспіра). Один з перших створив образ В. І. Леніна («Ленін» Каплера і Златогорової, «На березі Неви» Треньова, «Кремлівські куранти» Погодіна). Знімався в кіно, гол. ролі у фільмах «Пирогов», «Пугачов», а також ролі адмірала Макарова («Олександр Попов»), діда Матвія («Киянка»). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1948, 1949, 1951 (двічі).

СКОРОБОГА́ТЬКО Віталій Якович (н. 18.VII 1927, Київ) — укр. рад. математик, доктор фізико-матем. наук (з 1963), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1956. Після закінчення (1951) Львів. ун-ту до 1961 працював у ньому. У 1961—66 — в Ін-ті математики АН УРСР, у 1967—73 — у Фіз.-мех. ін-ті АН УРСР (м. Львів). З 1973 працює в Ін-ті прикладних проблем механіки і математики (до 1978 — Львів. філіал матем. фізики Ін-ту математики) АН УРСР. Праці С. стосуються математич. фізики, обчислювальної математики та геометрії.

СКОРОДИ́Т (від грец. σκόροδον — часник) — мінерал класу фосфатів та їхніх аналогів. $Fe^{3+}[AsO_4] \times \times 2H_2O$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,1—3,4. Твердість 3,5—4. Колір зеленувато-бурий, зелений, бурувато-сірий. У Рад. Союзі є в РРФСР (Урал, Забайкалля), Казахстані, Узбекистані, Таджикистані, на Україні (Закарпаття).

СКОРОМО́ВКА, спотиканка — 1) Жанр народної творчості, жартівливий вислів, складений із спеціально дібраних, близьких за звуковим складом і важких для швидкого вимовляння слів («прийшов Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп; як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп»). С. часто розважаються діти, це сприяє розвиткові доброї вимови й кмітливості. С. використовується і для вправляння в *дикції*. 2) Швидка, кваплива мова, швидкий темп мовлення.

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Іван Ілліч [1646, м. Умань, тепер Черкас. обл. — 3 (14).VII 1722, м. Глухів, тепер Сум. обл.] — гетьман Лівобережної України (1708—22). Походив з козац. старшини. В 1674 переселився на Лівобережну Україну. Обіймав посади генерального осавула, полковника *Стародубського полку* (1706—08). Після зради гетьмана І. *Мазепи* С. 1708 на старшинській раді в Глухові обрано гетьманом. Під час *Північної війни 1700—21* в універсалах С. закликав населення України боротися разом з рос. військом проти швед. загарбників. С. брав участь у *Полтавській битві 1709*. Великий землевласник (володів понад 20 тис. сел. дворів), С. проводив політику дальшого закріпачення укр. селянства, жорстоко придушував антифеод. виступи нар. мас. Спроби С. посилити політ. вплив козац. старшини успіху не мали (з 1709 діяльність гетьманської адміністрації контролювали царські резиденти, 1722 для цієї мети створено *Малоросійську колегію*).

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Павло Петрович (1873—1945) — генерал царської армії, великий укр. поміщик, монархіст. 29.IV 1918 на інсценованому австро-нім. окупантами «з'їзді хліборобів» у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж.-поміщицький «уряд» (див. *Гетьманщина*). 14.XII 1918 внаслідок революц. боротьби трудящих України «уряд» С. було повалено. С. втік до Німеччини, де продовжував антирад. діяльність.

СКОРО́ПИС — один із способів *письма*. Характеризується заокругленим, а в пізніші часи — і зв'язним написанням літер у слові. Давньому С. були властиві *лігатури*, скорочення, винесення окремих літер і навіть сполучень їх над рядок. С. розвинувся з *півуставу*, коли в зв'язку з інтенсивним розвитком госп. відносин, культури, науки тощо зростала потреба прискорити процес писання. Рос. С. почав виникати у кін. 14 ст., український, як і білоруський,— у 2-й пол. 15 ст. і до серед. 17 ст. набув своєрідних форм. У 17 ст. укр. (київський) С. вплинув на рос. (московський) С., літери в якому стали більш заокругленими. Скорописний почерк моск. письма кін. 17 — поч. 18 ст. використано при створенні *гражданського шрифту*. З 2-ї пол. 18 ст. новий рос. С. поширився в укр. та білорус. письменстві. В осн. рисах цей С. зберігся до наших днів. Див. також *Устав*.

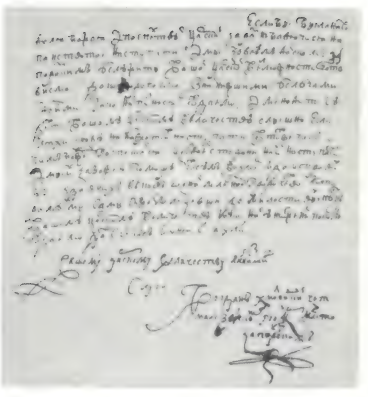

Скоропис. Уривок з листа Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648.

Літ.: Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв. В кн.: Палеографический изборник, в. 1. К., 1899; Черепнин Л. Русская палеография. М., 1956; Карский Е. Славянская кирилловская палеография. М., 1979.
П. Д. Тимошенко.

СКОРОСТИ́ГЛІСТЬ РОСЛИ́Н — властивість рослинного організму швидко рости і розвиватися. Визначається швидкістю набування стану біологічної і господарської стиглості. С. р.— ознака спадковості. Багато культурних рослин взагалі скоростиглі, що дає змогу вирощувати їх до основної культури (салат, редиска, шпинат, ін. *проміжні культури*) або після неї (післяжнивна гречка). У деяких культурних рослин є окремі скоростиглі сорти, що дає можливість одержувати ранню продукцію (ранні овочі, картоплю, фрукти), уникати діяння несприятливих умов, напр., *суховіїв* (скоростиглі сорти пшениці), тощо.

СКОРОХО́Д Анатолій Володимирович (н. 10.IX 1930, м. Нікополь, тепер Дніпроп. області) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1953) Київ. ун-т. З 1956 працює в ньому ж та Ін-ті математики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Осн. напрями наук. роботи — теорія імовірностей, матем. статистика і матем. аналіз. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1970.

СКОРОХО́Д Олексій Георгійович (17.X 1879—6.V 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з кін. 90-х рр. 19 ст. Учасник *Харківської політичної демонстрації 1900*, революції 1905—07 в Харкові. В 1912 обраний до Харків. більшовицького к-ту. Один з організаторів перших марксист. гуртків і більшовицької орг-ції в Харкові. В 1917—18 член Харків. Ради робітн. депутатів. Під час австро-нім. окупації України 1918 брав участь у боротьбі проти окупантів. У 1919 — член Залізничного (Іванівського) к-ту КП(б)У Харкова. З лютого 1919 — заст. наркома шляхів УРСР.

СКОРОХО́ДОВА Ольга Іванівна [11 (24).VII 1914, с. Білозерка, тепер смт Херсон. обл. — 7.V 1982, Москва] — рос. рад. учений у галузі дефектології, педагог, літератор. У 5-річному віці втратила слух і зір. У 1925—41 навчалася в Харків. закладі (школі-клініці) для сліпоглухонімих, яким керував проф. І. О. *Соколянський*. Тут одержала серед. освіту. В 1944—48 продовжувала навчання в Москві під керівництвом І. О. Соколянського. Завдяки наполег-

К. В. Скоробогатов.

Портрет Франциска **Скорини,** вміщений у Празькій біблії. Гравюра на дереві. 1517.

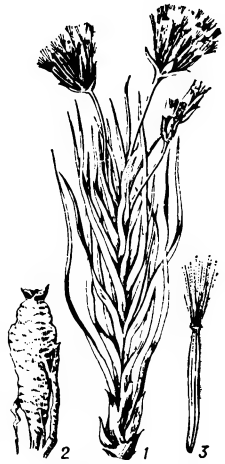

Скорзонера м'яка: *1* — верхня частина рослини; *2* — корінь; *3* — плід (сім'янка).

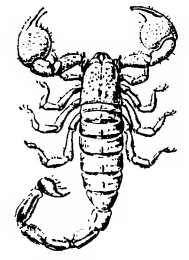

Скорпіони. Тропічний скорпіон з роду Pandinus.

Скорпіонові мухи. Скорпіонниця звичайна та її личинка.

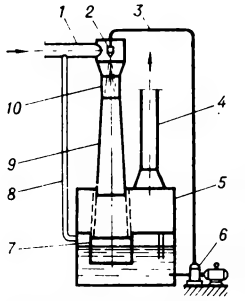

Схема порожнистого безнасадкового **скрубера:** *1* — приймальний патрубок газу; *2* — форсунка; *3* — трубопровід промивальної рідини; *4* — патрубок, по якому відводиться очищений газ; *5* — камера очищеного газу; *6* — насос; *7* — гідрозатвор; *8* — газохід; *9* — дифузор; *10* — камера змішування.

ливій праці досягла значних успіхів, стала відомим ученим і поетесою. В 1961 захистила дисертацію на здобуття звання кандидата пед. наук (з психології). С. проводила н.-д. роботу в галузі виховання й навчання сліпоглухонімих дітей, подала велику допомогу в орг-ції дит. будинку для сліпоглухонімих у м. Загорську. С.— автор наук. і худож. творів, що мають винятковий інтерес. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир. М., 1972.

М. Д. Ярмаченко.

СКОРОХО́ДЬКО Антон Каленикович [1 (13).III 1883, м. Канів, тепер Черкаської обл.— 26.II 1954, Київ] — укр. рад. вчений в галузі зоогігієни, професор, доктор вет. наук (з 1936). В 1909 закінчив Харків. вет. ін-т, після чого працював земським вет. лікарем. В 1922—29 —зав. кафедрою зоогігієни в Київ. вет.-зоотех. ін-ті (1924—26 — ректор ін-ту). Працював також у різних навчальних і н.-д. установах в Архангельську, Вологді та ін. З 1947 — професор Київ. вет. ін-ту (тепер вет. ф-т Укр. с.-г. академії). Праці з питань гігієни, догляду та утримання с.-г. тварин. Автор багатьох підручників і посібників.

К. С. Єрмолаєва.

СКОРПЕ́НА — рід риб род. скорпенових. Те саме, що й *морський йорж*.

СКОРПІО́Н [лат. Scorpius (Scorpionis), із грец. Σκορπίος] — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі С. 0,8—1,2 (*Антарес*), 1,6 і 1,9 візуальної *зоряної величини*. Видно повністю в пд. і частково в центр. районах СРСР, найкраще в травні й червні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

СКОРПІО́НИ (Scorpionida) — ряд безхребетних тварин класу *павукоподібних*. Тіло завдовжки 1—18 см, поділяється на головогруди й членисте черевце (складається з передньочерев'я і задньочерев'я). Є 3—6 пар очок. Головогруди з 6 парами кінцівок: 2 пари ротових (*хеліцери* та *педипальпи*) і 4 пари ходильних. Останній членик задньочерев'я містить пару отруйних залоз, що відкриваються на вільному кінці жала. Нічні хижаки, живляться переважно комахами, павуками. С. — роздільностатеві. Живородящі, окремі види — яйцеживородящі. Понад 700 видів С., поширених в тропіч. і субтропіч. зонах; в СРСР — 15 видів, на Україні — 1 дрібний ендемічний вид — С. кримський (Euscorpius tauricus), 1973 поблизу Одеси виявлено другий вид — Buthus caucasicus. Уколи С. для людей дуже болючі, а деяких тропічних — смертельні. Викопні С. відомі з пізнього силуру.

О. П. Маркевич.

СКОРПІО́НОВІ МУ́ХИ, скорпіонниці (Mecoptera) — один з найдавніших рядів комах. Довж. тіла 25 мм. Голова хоботовидно витягнута. Ротовий апарат гризучого типу. Вусики довгі, нитковидні. Крила (2 пари) прозорі, з неправильними плямами. 10-членикове черевце у самців на кінці загнуте догори, що нагадує черевце скорпіона (звідси й назва). Яйця відкладають у грунт, гниючі дерева. Розвиток з повним перетворенням. Личинки гусеницевидні; лялечка вільна. С. м. переважно живляться ін. комахами. Відомо понад 300 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — понад 10 видів, у т. ч. є й на Україні. Типові види: скорпіонниця звичайна (Panorpa communis), льодовичник зимовий (Boreus hyemalis), комарівка звичайна (Bittacus tipularius). У викопному стані відомі з пермських відкладів.

Г. В. Бошко.

СКОРУ́ЛЬСЬКИЙ Михайло Адамович [25.VIII (6.IX) 1887, Київ — 21.II 1950, там же]—укр. рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). У 1914 закінчив Петерб. консерваторію. В 1915—33 викладав теор. дисципліни у муз. закладах Житомира. У 1933—41 та 1944—50 — викладач Київ. консерваторії (1941—44 працював у Алма-Аті). Твори: опера «Свічкине весілля» (1948), балети «Бондарівна» (1939), «Лісова пісня» (1946), ораторія «Голос матері» (1943), 2 симфонії (1923, 1932), поема-казка «Микита Кожум'яка» (1949), камерно-інструментальні ансамблі, п'єси, хори, романси, пісні.

Літ.: Михайлов М. М. М. А. Скорульський. К., 1960; Загайкевич М. Українська балетна музика. К., 1969.

СКОТА́РСТВО — розведення і використання свійських тварин. Відоме з часів *неоліту*, коли було одомашнено свиню, вівцю, козу, велику рогату худобу, коня, осла, верблюда. Найдавніші осередки С.— Бл. Схід, Середземномор'я і Причорномор'я. На тер. України С. розвинулося за часів *трипільської культури*. Набуло дальшого розвитку в *кіммерійців* і *скіфів*. У степових районах С. було кочовим (див. *Кочівництво*). В пустелях і напівпустелях розвинулося верблюдярство, в тундрі — оленярство. С. стало важливою галуззю г-ва, джерелом продуктів харчування, шкіри, вовни та ін. Худобу почали використовувати для транспорту, а з *бронзового віку* — для оранки. Розведення худоби дало змогу перейти від мотичного до продуктивнішого плужного землеробства. Догляд за худобою і плужна оранка були справою чоловіків. Це підвищило роль чоловіка в матеріальному виробництві. Відбувся перехід від *матріархату* до *патріархату*. З'явилися надлишки с.-г. продуктів. Обмін і торгівля ними сприяли нагромадженню багатства, соціальному розшаруванню суспільства. Залежно від потреб у різних народів велику рогату худобу розводять як м'ясну, молочну і робочу (Європа) або переважно як молочну (Індія, Африка); подекуди коней використовують не тільки як робочу худобу, а й як м'ясну і молочну. В багатьох народів з появою торгівлі худоба виконувала функцію грошей. Див. також *Тваринництво*.

СКО́ТЛЕНД-ЯРД, Ярд (англ. Scotland Yard, букв.— Шотландський двір) — центр. управління лондон. поліції. Походження назви пов'язане з розташуванням управління 1829—90 у районі С.-я., на тер. якого за середньовіччя містився однойменний палац шотландських королів, де вони зупинялися, коли прибували до Лондона. У 1890 переведене до будинку, названого Новим С.-я., а з 1967 розміщується в новому будинку з тією ж назвою. Переносно С.-я. наз. і саму лондон. поліцію, а також її відділ кримінальних розслідувань.

СКОТТ (Scott) Вальтер (15.VIII 1771, Едінбург—21.IX 1832, Ебботсфорд, Шотландія) — англ. і шотл. письменник. Закінчив Едінбурзький ун-т. З юних років записував шотл. фольклор, опублікував із власними коментарями «Балади шотландського Прикордоння» (тт. 1—3, 1802—03; третій том — наслідування С.). Перші оригінальні твори — романтичні поеми на середньовічні сюжети, побудовані на фольклорно-баладному шотл. матеріалі: «Пісня останнього менестреля» (1805), «Володарка озера» (1810) та ін. С. створив жанр істор. роману. Перший роман «Уейверлі» (1814) опублікований анонімно. Романи «Гай Меннерінг» (1815), «Роб Рой» (1817), «Легенда про Монтроза» (1819) присвятив історії Шотландії. Романи «Айвенго» (1820), «Монастир», «Абат» (усі три — 1820), «Кенілворт» (1821), «Вудсток» (1826) — з історії Англії. Істор. події європ. континенту відобразив у романі «Квентін Дорвард» (1823), «Талісман» (1825), «Граф Роберт Паризький» (1831, обидва— про епоху хрестових походів). С. перший з романістів показав народ як активну силу історії, хоч був далеким від ідеї революц. активності нар. мас. Автор романів «Сент-Ронанське джерело» (1823), «Редгонтлет» (1824), праці «Історія Шотландії» (т. 1—3, 1829—30), книги «Життя Джона Драйдена» (1809), наук. коментарів до збірки творів Дж. Свіфта (1814). У дослідженні «Життя Наполеона Бонапарта» (1827) із захопленням писав про боротьбу населення Росії проти франц. загарбників, у творі згадано й про народ «з берегів Бористену» (Дніпра).

В 1828 у Харкові здійснено інсценізацію «Айвенго». В 1877 львів. «Правда» опублікувала анонімний переклад оповідання С. «Вдова верховинця». В 1893 у Львові видано укр. мовою роман «Талісман» під заголовком «Річард, Львине Серце». П. Грабовський переклав вірш «Колискова юному вождю», пісню Флори з «Уейверлі», уривок «Пісні останнього менестреля». У рад. час твори С. перекладали А. Білецький, Н. Ткаченко-Ходкевич, Ю. Корецький та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Айвенго. К., 1929; Талісман. Х., 1930; Роб Рой. Х., 1930; Квентін Дорвард. К., 1973; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—20. М.—Л., 1960—65.

Літ.: Білецький О. І. Вальтер Скотт і його роман «Квентін Дорвард». В кн.: Скотт В. Квентін Дорвард. К., 1973; Ремізов Б. Вальтер Скотт на Україні. «Всесвіт», 1971, № 12; Ремизов Б. Г. Творчество Вальтера Скотта. М.—Л., 1965; Пирсон Х. Вальтер Скотт. Пер. с англ. М., 1978; Левидо-

ва И. М. Вальтер Скотт. Биобиблиографический указатель... М., 1958.
Р. П. Зорівчак.

СКОТТ (Scott) Дейвід (н. 6.VI 1932, Сан-Антоніо, шт. Техас) — астронавт США, полковник ВПС. Закінчив Військ. академію США в Уест-Пойнті і Массачусетський технологічний ін-т (1962). З 1963— в групі астронавтів. У 1966 (16 березня) разом з Н. *Армстронгом* здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-8», 3—13.III 1969 разом з Дж. *Макдівіттом* та Р. *Швейкартом* брав участь у польоті на космічному кораблі «Аполлон-9», 26.VII—7.VIII 1971 разом з Дж. *Ірвіном* і А. *Уорденом* виконав політ на Місяць на кораблі «Аполлон-15». Місячна кабіна з С. та Ірвіном зробила посадку на Місяць у р-ні борозни Хедлі. При пересуванні по Місяцю астронавти користувалися місяцеходом.

СКОТТ (Scott) Роберт Фолкон (6.VI 1868, Девонпорт — бл. 30.III 1912) — англ. полярний дослідник. У 1901—04 очолював антарктичну експедицію, яка відкрила п-ів Едуарда VII, дослідила Землю Вікторії, шельфовий льодовик Росса і досягла 82° 17′ пд. ш. У 1910 організував другу експедицію до Антарктиди. 18.I 1912 з чотирма супутниками досяг Пд. полюса (на 33 дні пізніше Р. *Амундсена*). На зворотному шляху С. та його супутники загинули. Ім'ям С. названо гори, два льодовики в Антарктиді та острів у Тихому океані.

СКО́ФІЛД (Scofield) Пол (н. 21.I 1922, Герстпірпойнт, Суссекс) — англ. актор. Навчався в драм. школах. Працював у Пересувному (1942—44) та Бірмінгемському репертуарному (1944—46) театрах (в останньому почалось творче співробітництво С. з режисером П. *Бруком*). В 1946—48 працював у *Королівському шекспірівському театрі*. З 1949 грав у різних театрах Лондона. Серед ролей — Гамлет, король Лір, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра), Томас Мор («Людина на всі часи» Болта; цю роль зіграв у однойменному кінофільмі; приз на 1-му Міжнар. кінофестивалі в Москві), Треплєв, Войницький («Чайка», «Дядя Ваня» Чехова), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя). Гастролював у СРСР (ролі: Гамлет, 1955; король Лір, 1964; Макбет, 1968). Знімається в кіно.
Літ.: Ковалёв Ю. В. Пол Скофилд. Л., 1970.

СКОЧИ́ЛЯС (Skoczylas) Владислав (4.IV 1883, с. Величка Краківського воєводства — 8.IV 1934, Варшава) — польс. художник. Навчався у Віденській художньо-професійній школі (з 1901), Школі дерев'яних промислів у Закопаному (з 1908), у Е. *Бурделя* (1910), в Академії графічних мист. (1912—13) у Лейпцігу. З 1918 оселився у Варшаві. С.— майстер дереворитів на теми з життя польс. селян («Копання картоплі», 1932), минулого верховинців Татр («Яносик», «Похід опришків», 1923), портретів («Голова верховинця», «Старий хазяїн», 1933), пейзажів («Містечко на горі», «Амбари в Казімежі»). В 1918—20 викладав у Варшавському політех. ін-ті, з 1922 — професор Школи красних мистецтв у Варшаві.

СКОЧИ́НСЬКИЙ Олександр Олександрович [1 (13).VII 1874, с. Ольокма, тепер м. Ольокмінськ Якут. АРСР — 6.X 1960, Москва] — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1954). Закінчив (1900) Петерб. гірничий ін-т, викладав у цьому ж вузі. З 1930 — професор Моск. гірничого ін-ту, 1938—60 — директор Ін-ту гірничої справи АН СРСР. В 1944—51 — голова Президії Зх.-Сибірського філіалу АН СРСР. Осн. праці — з проблем рудникової аерології, зокрема провітрювання гірничих виробок, безпеки праці при підземній розробці родовищ корисних копалин, боротьби з пожежами. Брав участь в організації гірничорятувальної справи, у проектуванні вуг. шахт (у т. ч. Донбасу). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951. Ім'я С. присвоєно н.-д. Ін-ту гірничої справи АН СРСР.

СКРА́КЛІ — українська народна спортивна гра, схожа на російські *городки*. Мета гри — довгою дерев'яною палицею (кийком), яку гравець кидає з свого кола (города), вибити з кола суперника, що розташоване на певній віддалі, скраклі, тобто 4 — 5 дерев'яних стовпчиків заввишки 20 — 25 см, завтовшки 4 — 5 см. Перемагає той, хто скоріше це зробить.

СКРАМТА́ЄВ Борис Григорович [1 (14).I 1905, Гончарна слобода, тепер Суджанського р-ну Курської обл.— 13.IX 1966, Москва] — рад. вчений у галузі буд. матеріалів, професор (з 1933), доктор техн. наук (з 1936), дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1956). Член КПРС з 1941. Закінчив (1926) Харків. технолог. (тепер політех.) ін-т, з 1930 — викладач цього ін-ту. В 1929—31 працював в Укр н.-д. ін-ті споруд (Харків), з 1932 — у Моск. інженерно-буд. ін-ті, Військово-інженерній академії ім. В. В. Куйбишева, ін. вузах. Осн. праці — з питань технології бетону і мінеральних в'яжучих речовин, їхніх властивостей. Розробив теор. основи міцності бетону, нові види бетонів, методику розрахунку їхнього складу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1950.

СКРЕБ, скраб (англ. scrub — чагарник) — тип *рослинності* посушливих районів Австралії, що складається переважно з вічнозелених колючих *чагарників* висотою до 2 м. Для рослин С. характерний *ксероморфізм*: листки жорсткі, сіро-зелені, з восковим нальотом, часто видозмінені (*філоді, колючки*). В С. панують види акацій (мульга-С.), чагарникових евкаліптів (малі-С.), зустрічаються казуарина, чагарничкі род. бобових та міртових. С. наз. також подібні рослинні угруповання в Африці.

СКРЕБА́ЧКА — кам'яне знаряддя праці, поширене переважно за пізнього *палеоліту, мезоліту* і *неоліту*. Виготовляли С. з подовженої пластини каменю, частини такої пластини або з невеликого кам'яного *відщепу*. Найхарактерніші т. з. кінцеві С., що мають на вузькому кінці опукле або майже пряме робоче лезо. Бувають також овальні й округлі С. Використовували С. для обробки шкур, дерева і кістки. Часто С. мали рукоятки з кістки, рогу, дерева.

СКРЕБЛО́ — кам'яне знаряддя праці, особливо характерне для часів *мустьєрської культури*. Виготовляли його з трикутної або овальної пластини, яку відколювали від дисковидного *нуклеуса* і обробляли технікою ретуші (дрібними ударами). С. використовували для скобління й різання шкур і дерева. Деякі С., можливо, мали дерев'яні рукоятки.

СКРЕБЛЯ́НКИ, колючоголові (Acanthocephales) — тип паразитичних червів. Тіло (довж. від кількох мм до 65 см) видовжене, у більшості видів циліндричне, на передньому кінці з втяжним хоботком, вкритим гачечками. Для С. характерна *первинна порожнина тіла*. Нервова система складається з непарного мозкового вузла і нервових стовбурів. Травної, кровоносної і дихальної систем немає. Живлення здійснюється через покриви тіла. Роздільностатеві. Розвиток з *метаморфозом*; життєвий цикл зі зміною хазяїв, з яких проміжними є гол. чин. ракоподібні та комахи, остаточними — хребетні тварини. Тип С. включає 1 клас — скреблянки (Acanthocephala), що об'єднує бл. 500 видів, поширених по всій земній кулі; в СРСР — 115 видів, у т. ч. на Україні — 26. С. спричинюють тяжкі гельмінтозні хвороби, напр. скреблик — велетень свинячий (Macracanthorhynhus hirudinaceus) викликає макраканторинхоз свиней, С. з роду Polymorphus — поліморфоз качок.
Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.
В. П. Коваль.

СКРЕ́ПЕР (англ. scraper, від scrape — шкребти) — 1) Землерийно-транспортна машина, що її робочий орган (підйомно-поворотний ківш з ножем) пошарово зрізує грунт, після чого переміщує і розвантажує його у відвал або розрівнює. С. бувають (мал. с. 238): самохідні (гусеничні, колісні), причіпні (до колісних *тракторів* або *тягачів*) і напівпричіпні (до одновісних тягачів); з вільним і примусовим розвантажуванням. При набиранні грунту С. рухається з опуще-

В. Скочиляс. Похід опришків. Кольорова гравюра на дереві. 1923.

М. А. Скорульський.

В. Скотт.

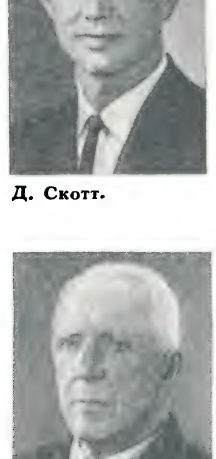

Д. Скотт.

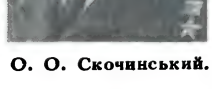

О. О. Скочинський.

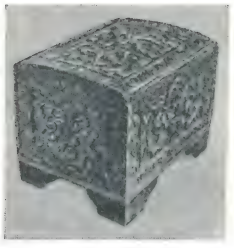

Скриня. Різьблене дерево. 18 ст. Поділля.

Скрепер.

Скрипка та смичок.

Скритниця комишовидна. Загальний вигляд рослини та колосок.

ним ковшем. Висипається грунт з ковша звичайно на ходу: між колесами С., рідше — за його колесами (позаду). В СРСР випускають С. з ковшем місткістю 3—25 м³. Віддаль транспортування ними грунту — 0,1—5 км. С. застосовують переважно при земляних і гірничих роботах. 2) Робочий орган (ківш) канатно-скреперних установок, переміщення якого відбувається за допомогою *лебідки* через систему канатів і блоків. Установки з такими С. використовують на екскаваційних, транспортних та ін. роботах.

СКРИЖА́ЛІ — 1) Дві кам'яні плити, на яких, за біблійною легендою, нібито було викарбувано 10 заповідей, які бог дав *Мойсею* на горі Сінай. 2) П е р е н о с н о — вмістилище важливих фактів, ідей, непохитних принципів тощо (напр., С. історії).

СКРИ́НСЬКИЙ Олександр Миколайович (н. 15.I 1936, Оренбург) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1970). Закінчив (1959) Моск. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті ядерної фізики Сиб. відділення АН СРСР. Осн. праці — з фізики високих енергій, фізики і техніки прискорювачів заряджених частинок. Спільно з співробітниками розробив метод зустрічних пучків, створив установки з зустрічними електрон-електронними й електрон-позитронними пучками. С. належать теор. й експериментальні праці з питань стійкості та взаємодії пучків заряджених частинок, одержання поляризованих частинок у нагромаджувачах, застосування рентгенівського синхротронного випромінювання, розробка методу електронного охолодження, призначеного в основному для нагромадження антипротонів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1967.

СКРИ́НЯ — дерев'яний ящик з кришкою (віком) на завісах, звичайно з замком та окуванням; вид *меблів*. В С. зберігали одяг, коштовні речі тощо. На Україні в минулому С. була обов'язковою належністю посагу нареченої. С. прикрашалися різьбленим або розписним орнаментом, металеві деталі також художньо оброблялися. С. здавна були поширені в багатьох країнах світу. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Народна творчість*, т. 7, с. 192—193.

СКРИ́ПА Йосип Іванович (1.III 1894, с. Седлиська Замостівського повіту, тепер у ПНР—12.II 1929, Прага) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення учительської семінарії працював нар. учителем. Під час 1-ї світової війни евакуювався до Росії, навчався на вищих пед. курсах у Баку. В 1918 повернувся на Холмщину, де активно включився в громад. і політ. роботу. За революц. діяльність не раз був ув'язнений. У 1922 обраний депутатом польс. сейму. Один з організаторів комуністичної фракції в сеймі. Був членом Холмського окружкому КПЗУ. На поч. 1928, щоб уникнути арешту, переїхав до Праги.

СКРИПЕ́ЦЬКИЙ Степан (Самсон; 1723, м. Хирів, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.— п. після 1784) — укр. живописець. У 1750—54 працював у Добромильському монастирі, де був пострижений у ченці. Пізніше перейшов до Чернилявського, звідти до Онуфріївського монастиря у Львові, а потім до Жовківського. У 1767 в Уневі намалював ікону для церкви Віцинського монастиря. Жив у Завадові, Краснопущі, Теребовлі, Струсові, Ясениці. У 1784 був ігуменом у Чорткові.

СКРИ́ПКА — струнний смичковий музичний інструмент. Найвищий за регістром інструмент скрипкового сімейства (*альт, віолончель, контрабас*). Довжина С. 600 мм. Її чотири струни настроєні за квінтами, діапазон понад 4 октави. Граючи, виконавець тримає С. на лівому плечі, звук видобуває, проводячи смичком по струнах (застосовується також гра щипком — *піццикато*). С. належить провідне місце в симф. оркестрах і камерних ансамблях. Муз. інструменти типу С. відомі з 9 ст. (у пд. слов'ян). Інструмент, подібний до С., зображений на одній з фресок *Софійського собору* в Києві. Класичний тип С. створили у 16—18 ст. італ. майстри (*Аматі, Гварнері, Страдіварі*). На території Зх. України в 14 ст. був поширений 3-струнний смичковий інструмент — скрипиця. В 1-й пол. 17 ст. С. поширилася по всій Україні, увійшла у склад *троїстої музики*. Серед укр. рад. скрипкових майстрів — Т. Підгорний, В. Мочалов.

Літ.: Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти, інструментальні ансамблі та оркестри. К., 1959; Стахов В. Скрипка и её мастера в наши дни. Л., 1978.

СКРИ́ПНИК Ігор Володимирович (н. 13.XI 1940, м. Жмеринка Вінницької обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1971. Після закінчення (1962) Львів. ун-ту залишився працювати в ньому. З 1967 працює в Ін-ті прикладної математики і механіки (до 1970 — Донецький обчислювальний центр) АН УРСР (з 1977 — директор). Осн. галузь досліджень — нелінійні рівняння з частинними похідними. С. встановив умови регулярності узагальнених розв'язків деяких типів таких рівнянь, розробив топологічні методи дослідження заг. нелінійних рівнянь у банахових просторах з монотонними операторами та заг. нелінійних еліптичних крайових задач; створив теорію узагальнених гармонічних форм на ріманових просторах.

СКРИ́ПНИК Лев (1903, ст. Ясинувата, тепер місто Донец. обл.— 1939, Полтава) — укр. рад. письменник. В роки громадян. війни був у Червоній Армії. Працював на шахтах у Донбасі, на хімфабриці в Харкові. Багато мандрував по Рад. Союзу, жив у Москві, Ленінграді, Одесі, ін. містах. Літ. діяльністю займався з 1922. Був членом літоб'єднання «*Забой*», згодом — у ВУСППі. Головна тема творчості — події громадян. війни, духовне зростання людини в умовах соціалістичного будівництва. Автор книг оповідань і повістей «Вибух» (1928), «Смертна камера», «Таке життя» (обидві — 1931) та ін., романів «Рудня» (1929), «Новосмолянка» (1930), «БУПР» (1932). *С. П. Пінчук.*

СКРИ́ПНИК Леонід Гаврилович (псевд.— Леонід Лайн; 1893—23. II 1929, Харків) — укр. письменник, мистецтвознавець. Закінчив Київ. політех. ін-т. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції служив у Києві в управлінні Пд.-Зх. залізниці. Згодом перейшов на Одес. кінофабрику. З 1928 друкував худож. твори, театр. рецензії, літ.-критичні статті в журн. «*Життя й революція*», «*Червоний шлях*», «*Всесвіт*». Був членом літ. групи «*Нова генерація*». Окремими виданнями вийшли книга С. «Нариси з історії мистецтва кіно» (1928), роман «Інтелігент» (1929).

СКРИ́ПНИК Марія Федорівна (н. 11.XII 1915, поблизу м. Тімміна, Канада) — діячка укр. прогресивних організацій у Канаді, письменниця, перекладачка. Член Компартії Канади з 1932. Н. в сім'ї шахтаря. Після закінчення школи працювала на тютюновій ф-ці й консервному з-ді. В 1938 навчалася на Вищих освітніх курсах у Вінніпегу. Працювала в *Товаристві Український Робітничо-Фермерський дім* і *Товаристві об'єднаних українських канадців*. З 1960 — редактор газ. «*Юкрейніан канейдіан*». Перекладає англ. мовою твори укр. письменників Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Черемшини, Ю. Федьковича, Дніпрової Чайки, П. Тичини та ін. Премія ім. Максима Горького Спілки письменників СРСР, 1976.

Тв.: Written in the Book of Life. M. 1982.

СКРИ́ПНИК Микола Олексійович [13 (25).I 1872, с. Ясинувата, тепер місто Донец. обл.— 7.VII 1933, Харків] — рад. держ. і парт. діяч, акад. АН БРСР (з 1928), акад. АН УРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1897. Н. в сім'ї залізн. службовця. Вів революц. роботу в Петербурзі, Катеринославі, Царицині, Саратові, Харкові, Одесі, на Уралі. Був агентом ленінської газ. «*Искра*» (1901), делегатом III з'їзду РСДРП від Одеси (1905), редактором журн. «*Вопросы страхования*» (1913), входив до складу редколегії газ. «*Правда*» (1914). За царизму 15 раз зазнавав арештів, 7 раз перебував на засланні. Після Лютневої революції 1917 — секретар і голова Центр. ради фабзавкомів у Петрограді. Під час Жовтн. збройного повстання — член Петроградського ВРК. З грудня 1917 — на Україні. В першому Рад. уряді України — *Народному Секретаріаті* — нар. секретар у справах праці, з березня 1918 — голова Народного Секретаріату. Один з організаторів КП(б)У, очолював *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. В 1918 — член колегії Всерос. Надзвичайної Комісії, зав. відділом по боротьбі з контрреволюцією. Активний учасник гро-

мадян. війни. В 1921—22 — нарком внутр. справ УРСР, 1922—27 — нарком юстиції та ген. прокурор УРСР (з 1925), 1927—33 — нарком освіти УРСР. З лютого 1933 — заст. Голови Раднаркому УРСР і голова Держплану УРСР. На VI, XII—XIV з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XV і XVI з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На I з'їзді КП(б)У був обраний кандидатом у члени ЦК, з грудня 1918 — член ЦК КП(б)У. В 1923—25 — кандидат у члени Політбюро, 1925—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Делегат I—VI конгресів Комінтерну, на VI конгресі обраний членом Виконкому Комінтерну. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК. Автор багатьох друкованих праць. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора УРСР. У Харкові С. встановлено пам'ятник.

Літ.: Бабко Ю. Солдат партії. К., 1962. *Ю. В. Бабко.*

СКРИПЧИ́НСЬКА Елеонора Павлівна [н. 29.IX (11.X) 1899, м. Дубно, тепер Ровен. обл.] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957). Дружина Г. *Верьовки*. Муз. освіту здобула у Б. *Яворського* та В. *Пухальського*. В 1919—23 — викладач народної консерваторії, 1923—34 — Муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка, Держ. муз. профшколи ім. М. Леонтовича та муз. технікуму, з 1934 — консерваторії (з 1965 — професор; всі — в Києві). З 1920 — диригент аматорських і профес. хорів, 1944—66 — *Українського народного хору* ім. Г. Г. Верьовки (1964—66 — худож. керівник і гол. диригент). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

СКРИПЧИ́НСЬКА Любов Володимирівна [н. 17 (30).IX 1912, м. Краснодар] — укр. рад. вчений-меліоратор, доктор с.-г. наук (з 1961), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. У 1936 закінчила Новочеркаський (Ростов. обл.) інж.-меліоративний ін-т і до 1965 працювала у ньому. З 1965 — професор кафедри с.-г. меліорації Українського ін-ту інженерів водного г-ва в м. Ровно. З 1980 — науковий консультант Центрального н.-д. ін-ту комплексного використання водних резервів (Кишинів). Осн. праці з с.-г. меліорації і основ водного господарства.

СКРИ́ТНИЦЯ (Crypsis) — рід рослин родини *злакових*. Однорічні трави з лежачими стеблами. Колоски одноквіткові двостатеві, зібрані в головчасте або колосовидне, оточене піхвами верхніх листків суцвіття. 10—15 видів, поширені у теплих і помірних областях Європи й Азії, а також у Пн. Америці (заносні). В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 3. Ростуть на сирих, часто засолених грунтах, по берегах водойм тощо; утворюють великі зарості. С. їдять с.-г. тварини та водоплавні птахи. Найпоширеніші: С. колючкова (C. aculeata) і С. комишовидна (C. schoenoides).

СКРІБ (Skribe) Огюстен Ежен (25.XII 1791, Париж — 21.II 1861, там же) — франц. драматург, член Франц. академії (з 1834). Літ. діяльність почав 1811. З 1840 — постійний драматург «*Комеді Франсез*». Творчість С. пов'язана з розвитком веселої розважальної комедії («Розумний шлюб», 1826; «Бюджет молодої сім'ї», 1831; «Товариство, або Щаблі слави», 1837). Широку популярність здобули драми й комедії «Шарлатанство» (1825, у співавт.), «Бертран і Ратон» (1833), «В пошуках батька», «Склянка води, або Наслідки і причини» (обидві — 1840), «Пуф» (1848), «Адрієнна Лекуврер» (1849, спільно з Е. Легуве). Автор лібретто опер і оперет Дж. Мейербера («Роберт-Диявол», «Гугеноти», «Пророк», «Африканка»), Д. Ф. Е. Обера («Німа з Портічі, або Фенелла»), Ф. Ж. Галеві («Дочка кардинала») та ін. П'єси С. вперше на Україні показав *Театр товариства «Руська бесіда»* (1879 — «Адрієнна Лекуврер»). У 1925 пройшла у Харкові в театрі юного глядача п'єса «Ведмідь і паша». Твори С. перекладали В. Самійленко, М. Рильський, М. Бажан, Д. Бобир, Борис Тен.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. М., 1960. *Л. І. Барабан.*

СКРУ́БЕР (англ. scrubber, від scrub — шкребти) — 1) Апарат, в якому промислові гази промивають рідиною, очищуючи їх від твердих і газоподібних домішок. Бувають порожнисті безнасадкові С., де рідина розпилюється *форсунками*; С. з насадками (керамічними кільцями), які створюють розвинуту вологу поверхню зіткнення газів з рідиною, і С. механічні, що в них гази перемішуються з рідиною обертовими лопатками. За допомогою С. вловлюють продукти *коксування*, очищують гази від пилу (див. *Пиловловлювання*, *Газоочищення*), видаляють з них золу (див. *Золовловлювання*) тощо. 2) Машина барабанного типу, в якій корисні копалини промивають водою, очищуючи їх від глинистих та ін. домішок. С. бувають прямотокові, що в них вода і промиваний матеріал рухаються в одному напрямі, та протитокові, де вони переміщуються в зустрічних напрямах. Є також С. (скрубери-бутари), що промивають і сортують корисні копалини. В конічній перфорованій (з отворами) частині таких С. з суміші відокремлюються вода і дрібні частинки корисних копалин. Продуктивність С. 25—200 т, час промивання 2—12 хв (залежно від ступеня забрудненості корисної копалини). Іл. с. 236.

СКРУТ, друга кривина — характеристика ступеня відхилення *просторової кривої* від *стичної площини* в даній точці. Див. *Кривина*.

СКРУ́ЧУВАННЯ в текстильному виробництві — зміна форми волокон або ниток під впливом крутних моментів, що діють у площині їхнього поперечного перерізу. Характеризується числом витків на одиницю довжини виробу і кутом нахилу зовнішніх волокон (ниток). Для С. використовують *крутильні машини*. С. підвищує міцність пряжі, дає змогу виготовляти нитки різноманітної структури.

СКРУ́ЧУВАННЯ ЛИ́СТЯ — 1) Один із симптомів патологічних змін у рослинах. Спричинюють С. л. паразитичні організми (гриби, бактерії, віруси) або несприятливі метеорологічні, грунтові та ін. фактори, що призводять до порушення в рослинах фізіол. та біохім. функцій. 2) Назва деяких хвороб, зокрема вірусних, при яких у рослин спостерігається скручування листків. Віруси, що спричинюють С. л., поширюють *попелиці* та ін. сисні комахи. При захворюванні рослин на С. л. листкова пластинка скручується вздовж головної жилки краями вгору (С. л. картоплі) або вниз (С. л. малини), стає шкірястою та крихкою. Листки і стебла ураженої рослини переповнені крохмалем. На Україні пошир. С. л. картоплі, помідорів, малини й перцю. Заходи боротьби. Знищення комах, які переносять збудників С. л., прочищання насінних посадок від хворих кущів, запровадження стійких проти С. л. сортів, додержання сівозміни. *В. М. Лопатін.*

СКРЯ́БІН Георгій Костянтинович [н. 4 (17).IX 1917, Ленінград] — рос. рад. мікробіолог і біохімік, академік АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістич. Праці (1981). Член КПРС з 1947. Син К. І. *Скрябіна*. Закінчив Казанський ветеринарний ін-т (1942). В 1943—46 був у лавах Рад. Армії. З 1949 працював в Ін-ті мікробіології АН СРСР (з 1960 завідуючий лабораторією). З 1962 — заст. директора, а з 1967 — директор Ін-ту біохімії і фізіології мікроорганізмів АН СРСР в м. Пущино. В 1967—74 директор Наук. центру біол. досліджень АН СРСР в м. Пущино. З 1976 — головний вчений секретар Президії АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню питань загальної і технічної мікробіології і біохімії мікроорганізмів. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1971. Портрет, с. 240.

СКРЯ́БІН Костянтин Іванович [25.XI (7.XII) 1878, Петербург — 17.X 1972, Москва] — рос. рад. гельмінтолог, засновник *гельмінтології* в СРСР, акад. АН СРСР (з 1939), ВАСГНІЛ (з 1935), АМН СРСР (з 1944); Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. діяч науки РРФСР (з 1924). Закінчив Юр'ївський (Тартуський) вет. ін-т (1905); до 1911 працював вет. лікарем. В 1917—20 — професор Донського (м. Новочеркаськ), в 1920—26 — Моск. (тепер Моск. вет. академія), в 1925—27 — Ленінгр., в 1941—43 — Казан. вет. ін-тів. Одночасно з 1920 — зав. гельмінтологічним відділом Ін-ту експериментальної ветеринарії (тепер Всесоюзний ін-т гельмінтології ім. акад. К. І. Скрябіна), в 1931—47 — директор цього ін-ту; в 1921—49 — зав. гельмінтологічним відділом Тропічного ін-ту (тепер Ін-т мед. паразитології і тропічної медицини ім. Є. І. Марциновського). З 1942 керівник гельмінтологічної лабораторії АН СРСР. В 1943—52 — голова Президії Кирг. філіалу АН СРСР. В 1956—61 — віце-президент ВАСГНІЛ. Праці С. з питань систематики, екології, географії,

О. М. Скринський.

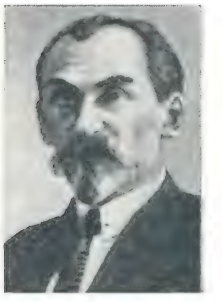

М. О. Скрипник.

М. Ф. Скрипник.

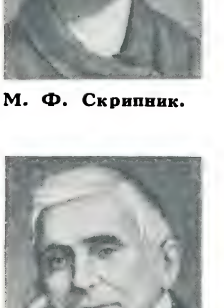

О. Е. Скріб.

Г. К. Скрябін.

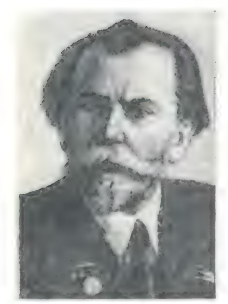

К. І. Скрябін.

О. М. Скрябін.

А. П. Скулте.

морфології, філогенії гельмінтів людини, свійських і диких тварин. С. (з учнями) описав понад 200 нових видів гельмінтів. С. був членом ряду зарубіжних академій. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. В 1973 встановлено золоту медаль ім. К. І. Скрябіна, яку присуджує ВАСГНІЛ за праці в галузі ветеринарії. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1950. Ленінська премія, 1957.

СКРЯ́БІН Олександр Миколайович [25.XII 1871 (6.I 1872), Москва — 14 (27). IV 1915, там же] — рос. композитор і піаніст. У 1892 закінчив Моск. консерваторію по класу фортепіано В. Сафонова (композицію вивчав у С. *Танєєва* та А. *Аренського*). В 1898—1903 — викладач Моск. консерваторії. З 1904 жив за кордоном (Швейцарія, Італія, Франція, США). У 1910 повернувся до Росії. Музика С. романтична, піднесена, в ній поєднуються героїка, драматизм і тонкий ліризм. Проте творам, написаним 1910—15, властиві ускладненість музичної мови, елементи символіки. С. був видатним піаністом, виступав на Україні (1897 і 1911, Одеса; 1915, Київ). Твори: для оркестру — 3 симфонії (1900, 1901; 1904 — «Божественна поема»), «Поема екстазу» (1907), «Прометей» («Поема вогню», 1910); концерт для фортепіано з оркестром (1897); для фп. — 10 сонат, 19 поем, 90 прелюдій, мазурки, вальси, етюди.
Тв.: Письма. М., 1965.
Літ.: Бэлза И. А. Н. Скрябин. М., 1982.

СКРЯ́ГА Прокіп [р. н. невід.— 2.I 1770, містечко Кодня, тепер село Житомирського р-ну Житомирської обл.] — укр. кобзар. Брав участь у *Коліївщині*. Супроводив гайдамаків у походах, грою на бандурі й піснями закликав повстанців до боротьби. За вироком шляхетської військ. комісії його, як і В. *Варченка* та *Сокового зятя Михайла*, було страчено.
Літ.: К. Ф. У. О. Коденская книга и три бандуриста.«Киевская старина», 1882, № 4; Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980. *М. П. Полотай.*

СКУ́БА Микола Якович [6 (19). XII 1907, с. Горбове, тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. — 3.XI 1939] — укр. рад. поет. Закінчив Київ. кооперативний ін-т. Друкуватися почав 1927. Був членом літ. орг-цій «*Молодняк*» та «*Нова генерація*». Автор поетичних книжок «Перегони» (1930), «Демонстрація» (1931), «Пісні» (1934), «Нові пісні» (1935).
Тв.: Поезії. К., 1965.
Ф. Т. Кириченко.

СКУБІ́Й Іван Миколайович (1858, с. Лелюхівка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— після 1909, там же) — укр. лірник. У десятирічному віці осліп. У репертуарі С. були істор., побутові, жартівливі пісні, псалми, а також 10 дум («Самійло Кішка», «Плач невольників», «Олексій Попович», «Втеча трьох братів із города Азова», «Маруся Богуславка» та ін.). Думи від С. записували Ф. *Колесса* та О. *Сластіон*. За свідченням Ф. Колесси, С. добре володів технікою кобзарської речитації, був видатним виконавцем дум, його манера виконання була більше схожа на кобзарську, ніж на лірницьку.
Літ.: Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969.
М. П. Полотай.

СКУ́ЛМЕ Ото [27.VII (8.VIII) 1889, Єкабпілс — 22.III 1967, Рига] — латис. рад. живописець, нар. художник Латв. РСР (з 1959), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). В 1906—07 навчався в студії Я. *Розенталя* у Ризі, 1907—08 у Р. Жуковського і К. *Юона*, 1909—14 — в уч-щі Штігліца в Петербурзі. Автор картин на історико-революційні теми: «Повстання каугурців» (1945), «В. І. Ленін на IV з'їзді латиських соціал-демократів у м. Брюсселі в 1914 році» (1952), «В. І. Ленін серед латиських стрільців 1-го травня 1918 року» (1957). Оформив близько 250 вистав в Худож. театрі ім. Я. Райніса. В 1940—41 та 1944—61 — ректор АМ Латв. РСР. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора і орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947.
Літ.: Лацис Р. Отто Скулме. М., 1959.

СКУ́ЛТЕ Адольф Петрович [н. 15 (28).X 1909, Київ] — латис. рад. композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1979). Закінчив Латв. консерваторію в Ризі: 1934 — клас композиції Я. *Вітола*, 1936 — клас майстерності. З 1936 — викладач (з 1952 — професор) Латв. консерваторії. В 1952—56 — голова правління Спілки композиторів Латв. РСР. Твори: опера «Принцеса Гундега» (1971), дит. опера «Їжакова шубка» (1979), балети «Сакта свободи» (1951), «Гроза весною» (1967); ораторія «Витри сльози, Батьківщино-мати» (1975), кантати (у т. ч. «Луна», 1969); симфонії, симф. поеми, камерно-інструм., фп. твори, хори, пісні, музика до кінофільмів (у т. ч. до фільму «Райніс»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

СКУ́ЛЬПТОР (лат. Sculptor) — сузір'я Пд. півкулі неба, не має зір, яскравіших за 4,0 візуальної *зоряної величини*. В С. розташований Пд. полюс *Галактики*. Видно повністю в пд. і частково в центр. районах СРСР, найкраще у вересні й жовтні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

СКУЛЬПТУ́РА (лат. sculptura — різьблення, ваяння, пластика) — один з видів образотворчого мистецтва, основним засобом художньої виразності якого є співвідношення обсягових форм у реальному просторі. Велику роль у С. відіграє вміле використання законів пропорційності та ритму й врахування освітлення. Твори С. виконують з твердих або пластичних матеріалів — виліплюють з глини або пластиліну, висікають з граніту, мармуру, вирізьблюють з дерева, виливають з бронзи, чавуну, виколочують та карбують з нержавіючої сталі, міді, алюмінію. Основним об'єктом зображення в С. є людина, іноді тварина (т. з. *анімалістичний жанр*). С. має два осн. види: кругла скульптура й *рельєф*. Кругла С. (статуя, напівфігура, бюст, скульптурна група) розрахована на круговий огляд. У р е л ь є ф і опукле зображення виступає з площини, що становить основу твору. Завдяки цьому скульптор у рельєфі має більше ніж у круглій С. можливостей вільно групувати постаті та відтворювати елементи пейзажного й архіт. середовища. В залежності від того, наскільки високо виступає зображення над фоном, розрізняють *барельєф*, *горельєф* і контррельєф. Своєрідним різновидом рельєфу є медаль (див. *Медальєрне мистецтво*). За призначенням С. поділяють на монументальну (пам'ятник, надгробок), монументально-декоративну (фонтан, каріатида, маскарон тощо) та станкову (С. на виставках, в музеях, в інтер'єрі громад. та приват. будівель). Окремим різновидом станкової С. є скульптура малих форм (статуетки людей, тварин тощо). С. зародилася і була поширена у народів різних континентів ще в первісному суспільстві. Високого худож. рівня досягла в рабовласницьких державах старод. Сходу (Єгипет та ін.). В мистецтві античного рабовласницького суспільства С. зайняла провідне місце. В Старод. Греції С. втілила громадян. ідеал «прекрасної і доблесної людини». Кращі досягнення старогрец. С. пов'язані з творчістю таких майстрів, як Мірон, Фідій, Поліклет, Скопас, Праксітель і Лісіпп. У старорим. С. був особливо поширений реалістичний портрет і рельєф на істор. теми. За доби феодалізму високого рівня досягла С. Індії, Китаю, Японії, ін. країн Азії. У середньовічній Зх. Європі С. була пов'язана з церковною архітектурою і розвивалася в рамках романського, а пізніше — готичного (див. *Готика*) стилів. За доби *Відродження* в Італії розквітли всі види скульптури, майстри якої оспівували красу і силу людини (Донателло, Верроккйо, Мікеланджело та ін.). Видатних майстрів С. дало т. з. Пн. Відродження (К. Слютер — Бургундія; Ж. Гужон, Ж. Пілон — Франція; М. Пахер — Австрія; Т. Ріменшнейдер, П. Фішер — Німеччина; Ф. Штос — Польща). У 18 ст. в С. *барокко* ренесансна гармонія й ясність відступають, з'являються підкреслено динамічні, пишні форми, зростають декоративні тенденції. В цей час поширюються парадні портрети й пам'ятники. У тісній взаємодії з барокко розвивався *класицизм*; риси обох стилів поєдналися у творчості Л. Берніні (Італія), Ф. Жірардона та А. Куазевокса (Франція), Х. Монтаньєса (Іспанія). З 2-ї пол. 18—1-ї чверті 19 ст. поряд з істор., міфологіч. й алегоричними сюжетами значне місце зайняли портрети — Ж. Б. Пігаль, Е. М. Фальконе, Ж. А. Гудон (Франція), А. Канова (Італія), Б. Торвальдсен (Данія), Дж. Флаксмен (Англія), Г. Шадов, Й. Г. Даннеккер (Німеччина). Російська С. цього часу розвивалася в руслі загальноєвропейських стилів —барокко і класицизму (Ф. Шубін, М. Козловський, Ф. Щедрін, І. Мартос та ін.). В 2-й пол. 19 ст. класицизм поступово стає виразником ідеології пануючих класів, на-

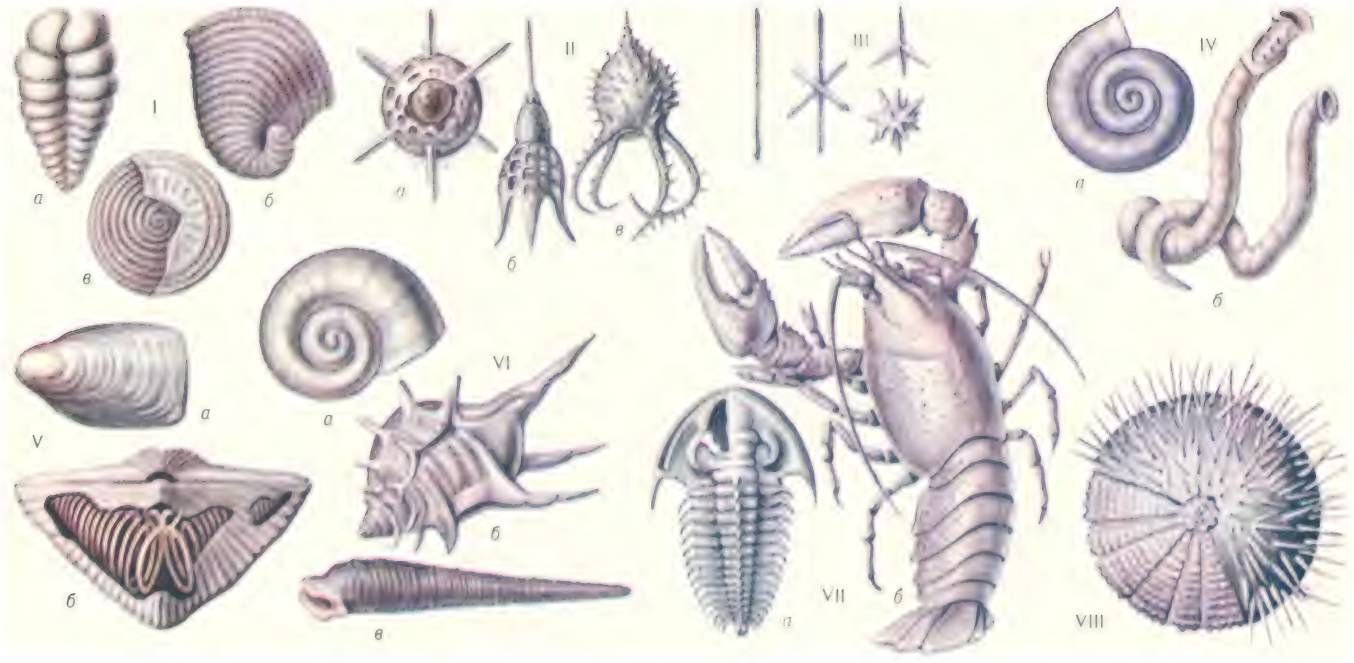

До ст. **Скелет.** Скелетні утвори безхребетних тварин: I — ф о р а м і н і ф е р и: *а* — текстулярія (Textularia sagittula), *б* — пенеропліс (Peneroplis planatus), *в* — нумуліт (Nummulites exponens, вимерла форма з еоцену); II — р а д і о л я р і ї: *а* — актинома (Actinomma asteracanthium), *б* — подоциртис (Podocyrtis schomburgki, вимерла форма з міоцену), *в* — медусета (Medusetta craspedota); III — різні форми голок вапняних губок; IV — б а г а т о щ е т и н к о в і к і л ь ч а с т і ч е р в и: *а* — спіроpбіс (Spirorbis), *б* — серпула (Serpula columbiana); V — п л е ч о н о г і; *а* — лінгула (Lingula), *б* — спірифер (Spirifer striatus, вимерла форма з нижнього карбону); VI — м о л ю с к и: *а* — котушка роговидна (Planorbis corneus), *б* — мурекс (Murex), *в* — теребра (Terebra praelonga); VII — ч л е н и с т о н о г і: *а* — трилобіт (Holmia kjerulfi, вимерла форма з нижнього кембрію), *б* — рак річковий широкопалий (Astacus astacus); VIII — г о л к о ш к і р і: морський їжак (Echinocidaris).

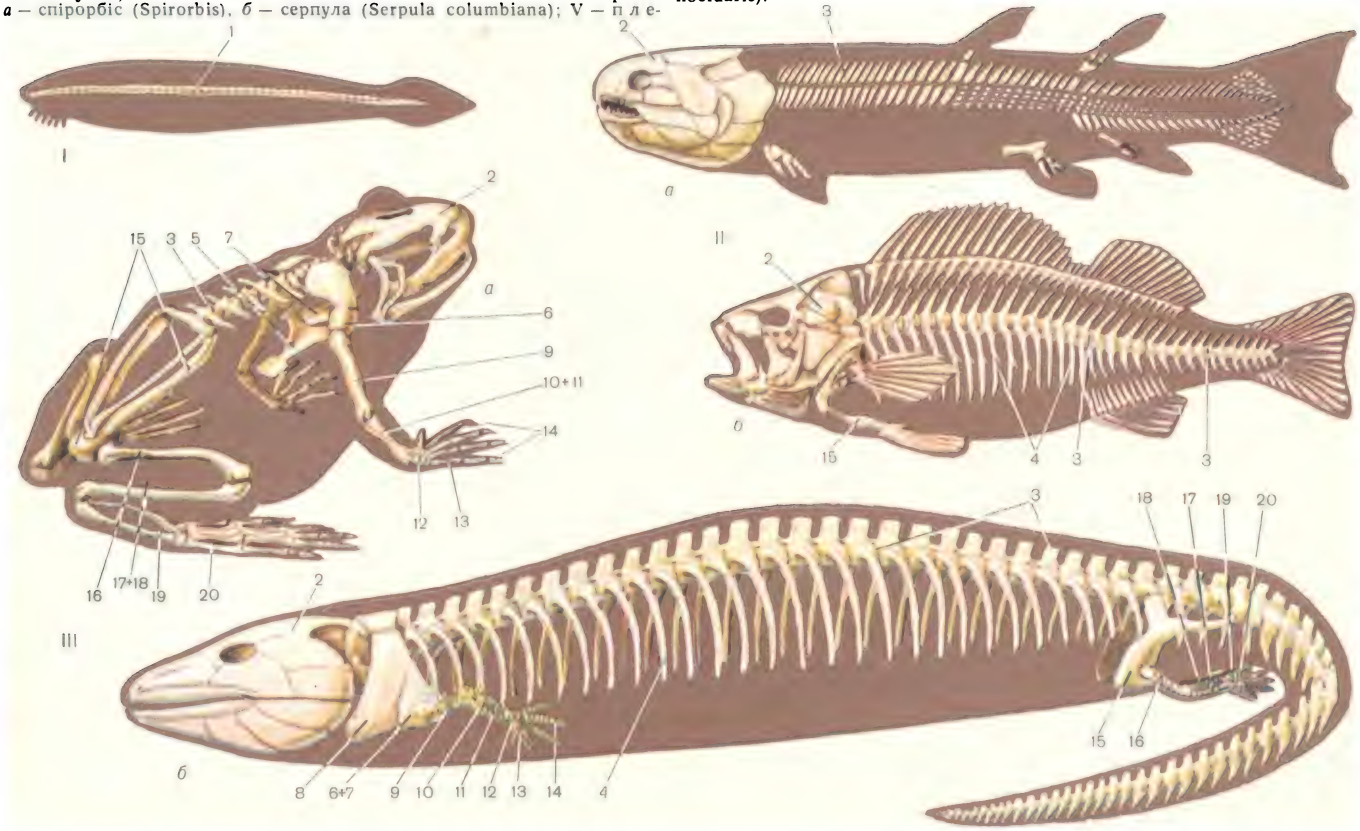

До ст. **Скелет.** Скелети водяних і земноводних хордових тварин: I — ланцетник (Amphioxus lanceolatus); II — р и б и: *а* — евстеноптерон (Eusthenopteron, вимерла форма з девону), *б* — окунь (Perca); III — з е м н о в о д н і: *а* — жаба (Rana); *б* — стегоцефал еогіринус (Eogyrinus, вимерла форма з палеозою); *1* — хорда; *2* — череп; *3* — хребет; *4* — ребра; *5* — грудина; *6* — лопатка; *7* — коракоїд; *8* — ключиця; *9* — плечова кістка; *10* — променева кістка; *11* — ліктьова кістка; *12* — зап'ясткові (карпальні) кістки; *13* — п'ясткові (метакарпальні) кістки; *14* — фаланги; *15* — тазові кістки; *16* — стегнова кістка; *17* — велика голінкова кістка; *18* — мала голінкова кістка; *19* — передплеснові (тарсальні) кістки; *20* — плеснові (метатарсальні) кістки.

До ст. **Скелет.** Скелети наземних хордових тварин і людини: I — плазуни: *а* — ящірка (Lacerta), *б* — едафозаурус (Edaphosaurus, вимерла форма з нижньої пермі); *в* — вуж (Natrix); II — птахи: *а* — первоптах (Archaeopteryx, вимерла форма з юри), *б* — голуб (Columba); III — ссавці: *а* — тупайя (Tupaja), *б* — кріль (Oryctolagus); IV — людина; *1* — череп; *2* — хребет; *3* — ребра; *4* — груднина; *5* — лопатка; *6* — коракоїд; *7* — ключиця; *8* — плечова кістка; *9* — променева кістка; *10* — ліктьова кістка; *11* — зап'ясткові (карпальні) кістки; *12* — п'ясткові (метакарпальні) кістки; *13* — фаланги; *14* — тазові кістки; *15* — стегнова кістка; *16* — велика голінкова кістка; *17* — мала голінкова кістка; *18* — передплеснові (тарсальні) кістки; *19* — плеснові (метатарсальні) кістки; *20* — тибіотарсус; *21* — тарзометатарсус, або цівка.

буває салонних рис і перетворюється на офіц. стиль майже всіх європ. *академій художніх*. Поряд з цим в С. цього часу відображається загальний процес демократизації мистецтва. Майстри звертаються до теми праці, до проблем громад. моралі (Ф. Рюд, Ж. Б. Карпо, О. Роден, Ж. Далу — Франція; К. Меньє — Бельгія, Й. В. Мисльбек — Чехія, М. Антокольський — Росія, О. Сент-Годенс — США). На поч. 20 ст. розвиток світової С. ускладнився виникненням, а пізніше і широким розповсюдженням різних модерністських течій (*кубізму* — О. Архипенко, А. Лорен; *конструктивізму* — Н. Габо і А. Певзнер; *сюрреалізму* — Х. Арп, А. Джакометті; абстракціонізму — О. Колдер), представники яких все рішучіше стають на шлях відірваної від життя формотворчості. Однак багато скульпторів зберігають вірність реалістичним традиціям і стверджують у своїх творах правду життя (А. Майоль, Е. А. Бурдель, Ш. Деспіо—у Франції, Я. Штурса — в Чехословаччині, К. Дуніковський — у Польщі; І. Мештрович — в Югославії). В модерністській С. дедалі яснішe виявляються симптоми глибокої кризи буржуазної культури, з її знеціненням реального життя й антигуманістичними тенденціями. Творчість ряду скульпторів-модерністів (Г. Мур, О. Цадкін, К. Бринкуш та ін.) сповнена глибоких суперечностей. В умовах активізації демократичного руху, після 2-ї світової війни, у бурж. країнах з'явилася й реалістична С., пройнята гуманістичним пафосом (Дж. Манцу, М. Мадзакураті, Ф. Мессіна — в Італії, Ж. Саландр — у Франції, В. Аалтонен — у Фінляндії). Втілення прогресивних ідеалів і прагнення до оновлення худож. форм визначають творчість провідних скульпторів країн соціалістичної співдружності, таких як Ф. Кремер (НДР), Й. Керені, Ж. Кішфалуді-Штробль (Угорщина), К. Покорний (Чехословаччина), Й. Ірімеску (Румунія), І. Фунев (Болгарія), А. Августинчич (Югославія) та ін.

Високого, якісно нового рівня досягла С. в СРСР. З перших років встановлення Рад. влади могутній поштовх розвитку рад. С. дав ленінський план *монументальної пропаганди*. Він спрямував мистецтво С. на активне служіння народу, на увічнення важливих історичних подій, видатних діячів. У цей період було створено перші революц. пам'ятники й пам'ятні дошки, а пізніше значні твори монументальної С. У цих творах яскраво виявилося соціалістичне світосприймання, було втілено принципи народності і партійності рад. мистецтва. Широке визнання здобули твори рад. скульпторів М. Андреєва, Г. Голубкіної, І. Шадра, В. Мухіної, О. Матвєєва, С. Лебедєвої, С. Коненкова, С. Меркурова, Л. Шервуда, О. Кибальникова, М. Манізера, М. Томського, Є. Вучетича, М. Аникушина, Л. Кербеля, В. Цигаля, К. Бєлашової, О. Комова, Ю. Чернова (РРФСР), Я. Ніколадзе, Т. Абакелії, М. Канделакі (Груз. РСР), Ф. Абдурахманова (Аз. РСР), З. Азгура (БРСР), А. Сарксяна (Вірм. РСР), Т. Залькална, Л. Буковського (Латв. РСР), Ю. Мікенаса, Г. Йокубоніса (Лит. РСР), Л. Дубиновського (Молд. РСР) та ін. С. на території України відома з часів палеоліту (пам'ятки з *Мізинської стоянки* та ін.). З часів міді та бронзи відомі теракотові статуетки (*Трипільська культура*) і монументальні кам'яні стели. В 1-му тис. до н. е.— на поч. 1-го тис. н. е. у *скіфів* та *сарматів* розвинулося мистецтво рельєфу на побутових речах (на зброї, посуді тощо), в якому панував т. з. *«звіриний стиль»*. Скіфи залишили зразки монументальної скульптури (т. з. *баби кам'яні*). Високого рівня досягла місц. С. античних міст Пн. Причорномор'я. Протягом 1-го тис. н. е. розвивалась С. і у сх. слов'ян (дерев'яні, кам. та мідні ідоли, срібні ювелірні вироби тощо). В Київ. Русі розвинулося різьблення по дереву та каменю, обробка металу, скульптурний рельєф (київ. кам'яні рельєфи 11 ст.). Рельєф був поширений на тер. України в 14—16 ст. (рельєф богородиці з Антонієм і Феодосієм для Успенського собору Києво-Печерської лаври, 1470). В 2-й пол. 16 ст., особливо на зх. землях, на С. позначилися впливи *ренесансу* (надгробки, різьблені іконостаси, рельєфи на фасадах будов тощо). В 17—18 ст. в С. України панував стиль барокко, який, зокрема, позначився на декоративному оздобленні будов (колегія в м. Глухові, *брама Заборовського* у Києві та ін.). Нац. традиції в ті часи виявилися у дерев'яній нар. С. та різьбярстві. Протягом 19 ст. укр. С. не мала сприятливих умов для свого розвитку. Певне пожвавлення намітилося наприкінці 19 — на поч. 20 ст. В цей час на Україні було встановлено багато пам'ятників, що створювалися укр. і рос. митцями, зокрема Б. Хмельницькому (1879—88) у Києві (М. Микешин), І. Котляревському (1896 — 1902, відкрито 1903) і Гоголю (1913—15, відкрито 1936) у Полтаві (Л. Позен), А. Міцкевичу (1905—06) у Львові (М. Паращук та А. Попель). У дожовтневий час на Україні працювали також скульптори П. Забіла та Б. Едуардс. У станковій С. популярністю користувалися жанрові твори Л. Позена, які відтворювали сцени з життя укр. народу. За рад. часів укр. С., розвиваючись у загальному річищі усього рад. мистецтва, досягла розквіту. В її становленні й розвитку взяли участь скульптори, які почали свій творчий шлях ще в дожовтн. часи, ті, що здобули художню освіту в рад. період, насамперед, в спеціальних художніх закладах, які було організовано на Україні Радянською владою. Багато укр. майстрів ще у 20—30-і рр. створили окремі пам'ятники, але в основному працювали в галузі станкової С. (композиції, портрети). Серед них: Ф. Балавенський, І. Кавалерідзе, Л. Блох, І. Севера, А. Страхов, М. Гельман, П. Ульянов, Г. Петрашевич, Г. Пивоваров, Ю. Білостоцький, І. Макогон, М. Лисенко, Л. Муравін, Я. Ражба, Б. Іванов та інші. Після Великої Вітчизняної війни в республіці розвинулися всі види С. Встановлено багато пам'ятників, розвиваються і різні види станкової скульптури. Серед укр. майстрів різних поколінь — О. Ковальов, О. Олійник, М. Вронський, В. Бородай, М. Рябінін, Г. Кальченко, О. Супрун, А. Білостоцький, В. Зноба, В. Борисенко, В. Полоник, В. Свида, І. Коломієць, В. Клоков, В. Сколоздра, Е. Мисько, Д. Крвавич, М. Грицюк, В. Швецов, А. Кущ та ін. Якщо в перші повоєнні десятиліття досягнення укр. скульпторів виявилися, насамперед, в галузі скульптурного портрета, то в 60—70-х рр. піднесення зазнала монументальна скульптура. В ній втілюються життєстверджуючі ідеали прогресивного людства, підкреслюється героїзм образів. Часто новаторському змісту відповідає і нова пластична мова: пам'ятники В. І. Леніну в Дніпропетровську (1957) та Харкові (1963; обидва — М. Вронський та О. Олійник), у Запоріжжі (1964, М. Лисенко, М. Суходолов), Донецьку (1967, Е. Кунцевич) та ін.; М. О. Щорсу в Києві (1954, М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов) та ін. Високохудожні пам'ятники встановлено відомим представникам культури минулого, зокрема представникам рос. і укр. народів. Серед них— пам'ятники О. Пушкіну в Києві (1962, О. Ковальов), І. Франко (1964, Е. Мисько, Д. Крвавич та ін.), Лесі Українці (1973, Г. Кальченко), І. Котляревському (1975, Г. Кальченко) — обидва у Києві та ін. Багато монументів на Україні присвячено революційному минулому: монумент Великої Жовтневої соціалістичної революції у Києві (1977, В. Бородай, В. Зноба та І. Зноба), бійцям Першої Кінної армії в смт Олесько Буського р-ну Львів. обл. (1975, В. Борисенко та ін.), трьом штурмам Перекопу в Червоноперекопську (1971, Ю. Синькевич і М. Грицюк) та ін. Особливим пафосом пройняті численні монументи на честь подій часів Великої Вітчизн. війни 1941—45: партизанам-ковпаківцям в Яремчі (1967, В. Бородай), «Україна — визволителям» у смт Міловому Ворошиловгр. обл. (1972, В. Мухін, В. Федченко, І. Чумак, І. Овчаренко та ін.), рад. громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Рад. Армії, які загинули 1941—43 в урочищі Бабин яр у Києві (1976, М. Лисенко, В. Сухенко, В. Вітрик, Б. Лисенко), меморіальний ансамбль «Пагорб Слави» в Черкасах (1977, Г. Кальченко та ін.), мемор. комплекс жертвам фашизму в с. Кортелісах Волин. обл. (1980, О. і М. Олійники), меморіальний ансамбль «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» у Києві (1981, Є. Вучетич, В. Єлізаров, В. Бородай та ін.), монумент на ознаменування возз'єднання України з Росією у Києві (1982, О. Скобликов). Про широке визнання досягнень укр. рад. С. свідчать монументи, встановлені укр. скульпторами у

Невідомий майстер. Горельєф «Ангел». Дерево. 15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

А. Майоль. Дівчина, що сидить і закрила обличчя рукою. Бронза. 1905. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

М. Я. Грицюк. Портрет дружини. Металізоване оргскло. 1971.

Скульптура.
Е. Греко. Марія Бальдассарра. Бронза. 1967.

Скульптура.
І. С. Єфимов. Страус. Карбована мідь. 1936. ДРМ у Ленінграді.

Скульптура.
Б. Енвонву. Голова дівчини. 70-і роки 20 ст. Нігерія.

Скульптура.
Л. М. Квелідзе. Данте. Бронза. 1975.

ін. республіках Рад. Союзу та за кордоном, зокрема пам'ятники Т. Шевченкові в Москві (1964, М. Грицюк, Ю. Синькевич, А. Фуженко), в м. Шевченко Каз. РСР (1982, М. Вронський, В. Сухенко), в Палермо в Канаді (1951, М. Вронський, О. Олійник), в Арров-парку в США (1970, В. Бородай), у Шалетт-сюр-Луені (Франція, 1974, О. Скобликов), Парижі (1979, М. Лисенко); монумент В. Порику в Енен-Льєтарі (Франція, 1967, Г. Кальченко, В. Зноба). Іл. див. на окремому аркуші с. 320—321, а також до статей *Барокко, Відродження, Готика, Литво художнє, Меморіальні споруди, Монументальна пропаганда* та до статей про окремих скульпторів.

Літ.: Кепинов Г. И. Технология скульптуры. М., 1936; Валериус С. С. Проблемы современной советской скульптуры. М., 1961; Либман М. Я. О скульптуре. М., 1962; Валериус С. С. Скульптура нового мира. М., 1970; Валериус С. С. Прогрессивная скульптура XX века. М., 1973; Німенко А. В. Українська скульптура другої половини XIX — початку XX ст. К., 1963; Варварецький Ю. А. Становлення української радянської скульптури. К., 1972; Любченко В. Ф. Львівська скульптура XVI—XVII століть. К., 1981. *Л. М. Сак.*

СКУ́МБРІЯ, макрель (Scomber scombrus) — риба род. скумбрієвих ряду окунеподібних. Тіло (довж. до 60 см, маса до 1,6 кг) веретеновидне. На хвостовому стеблі зверху і знизу по 5 дрібних плавців; око з переднього і заднього країв покривають прозорі повіки. Ближче до спини є зеленувато-блакитні смуги, між якими перламутрово-білі проміжки з рожевими відтінками. Плавального міхура не мають. Зграйна пелагічна риба. Статева зрілість настає на 2—4-му році життя. Нерест в березні — квітні, плодючість бл. 500 тис. ікринок. Живиться планктоном і молоддю риб. Поширена в Атлантиці вздовж узбережжя Європи і Пн. Америки, а також у Білому, Балтійському, Північному, Середземному, Мармуровому, Чорному, зрідка Азовському морях. Цінний об'єкт промислу. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби.*

СКУ́МПІЯ (Cotinus) — рід рослин родини сумахових. Невеликі кущі або дерева до 6 м заввишки. Листки чергові, рідко супротивні. Квітки дрібні, жовтувато-білуваті, двостатеві, зібрані в китиці або волоті. Плід — кістянка. Відомо 3 види, поширені у Пн. Америці, Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — С. звичайна, або рай-дерево (C. coggygria); росте у Степу й Лісостепу, на сухих кам'янистих схилах, вапнякових або крейдяних відслоненнях, в лісостругах. З листків одержують дубильну речовину танін та галову к-ту, які використовують для дублення шкур. Вирощують як декоративний кущ, а також у *полезахисних лісових насадженнях.* При *рубках догляду* під наметом насадження набуває сланкої форми (див. *Сланеві рослини*), затінює грунт і запобігає видуванню з лісосмуги листя, снігу й верхнього грунту. Іл. с. 245.

СКУ́НСИ, вонючки (Mephitinae) — підродина хижих ссавців род. *куницевих.* Довж. тіла 28—40 см, маса 0,8—4,5 кг. Волосяний покрив густий, довгий, грубий. Забарвлення буре або чорне з світлими смугами або плямами. Анальні залози виробляють секрет з дуже відразливим запахом (звідки й друга назва), який С. в разі небезпеки можуть вибризкувати на великі відстані. Трапляються в лісах, степах, пустелях. Тримаються поодиноко або групами по 7—9 самок в одній норі. Живляться рослинними і тваринними кормами. Розмножуються навесні. У виплоді по 2—10 малят. Статевозрілими стають в 1-річному віці. Поширені в Америці. 3 роди, 11—12 видів, з них найвідоміші: смугастий С. (Mephitis mephitis), плямистий С. (Spilogale putorius), свиноносий С. (Conepatus mesoleucus). Об'єкти промислу і звіриництва заради хутра. Іноді завдають шкоди, винищуючи птахів. Іл. с. 244.

СКУ́ПЩИНА (сербохорв. skupština, скýпштина — збори) — назва представницьких органів громад. самоврядування і держ. влади в СФРЮ. Формуються на рівні федерації, республік, авт. країв і общин на основі делегатської системи. С. СФРЮ — орган громад. самоврядування і найвищий орган влади федерації. Складається з 2 палат: Союзного *віча* (220 делегатів, обираних С. общин по 30 від кожної з 6 республік і по 20 від кожного з 2 авт. країв) і Віча республік і країв (88 делегатів, обираних С. республік і С. країв відповідно по 12 від республіки і по 8 від краю). С. республік, авт. країв і общин складаються з 3 палат. Строк повноважень С. усіх рівнів — 4 роки.

СКУРА́ТОВ-БЄ́ЛЬСЬКИЙ Григорій Лук'янович (Малюта Скуратов; р. н. невід.— п. 1.I 1573, поблизу замка Вейсенштейн, тепер м. Пайде Ест. РСР) — один з керівників *опричнини,* думний боярин. Брав безпосередню участь у винищенні противників *Івана IV.* В січні 1570 керував опричним погромом у Новгороді, де було вбито тисячі жителів. У 1571 вів слідство про причини поразки рос. військ у бою проти орди крим. хана Девлет-Гірея. Загинув у бою в Лівонії.

СКУРИ́ХІН Володимир Ілліч (н. 17.IV 1926, м. Вятка, тепер м. Кіров) — укр. рад. вчений у галузі системотехніки і теорії систем, акад. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (1981). Член КПРС з 1948. Закінчив (1947) Івановський енерг. ін-т. До 1957 працював у цьому ж ін-ті, з 1958 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Наук. праці С. стосуються розробки, створення і застосування засобів обчислювальної техніки для автоматизації різних процесів. Один з керівників розробки і впровадження у практику першої в СРСР типової автоматизованої системи управління підприємством. Керував створенням автоматизованих систем проектування, обробки експериментальних даних, систем управління технологічними процесами, різних автом. пристроїв. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1970. Премія Ради Міністрів СРСР, 1980.

СКУ́ТЕР (англ. scooter, від scoot — мчати) — легке одномісне перегонове судно з плоским днищем і поперечним уступом (реданом) на ньому; різновид *глісера.* Обладнується підвісним двигуном внутр. згоряння. Форма С. (мал.) в плані — три- або чотирикутна. Швидкість його на тихій воді — понад 100 км/год. С. використовують для спортивних змагань.

СКУФА́С (Σκουφᾶς) Ніколаос (1779, Епір — 12.VIII 1818, Стамбул) — діяч грец. нац.-визвольного руху. В 1813 переселився до Одеси. В 1814 разом з Е. *Ксантосом* і А. *Цакаловим* заснував тут таємне революц. т-во «*Філікі етерія*», що боролося за визволення Греції від тур. гноблення. З кін 1814 вербував до т-ва членів у Москві, з поч. 1816 — в Одесі. В 1818 переїхав до Стамбула, куди було перенесено центр товариства. *Г. Л. Арш.*

СЛА́БКІ ВЗАЄМОДІЇ — особливий вид *взаємодії елементарних частинок;* характеризуються тим, що імовірність зумовлених ними процесів у 10^{10}—10^{12} разів менша за імовірність процесів, спричинених електромагнітними та *сильними взаємодіями.* С. в. підлягають усі *елементарні частинки* (крім *фотонів*). Радіус дії С. в. дорівнює $\sim 10^{-19}$ м, константа взаємодії — 10^{-14}. Елементарні процеси, що відбуваються внаслідок С. в., протікають приблизно за 10^{-10} с і характеризуються порушенням *збереження законів* просторової та комбінованої парності (див. *Парність стану*), *дивності, спіну ізотопічного.* С. в. зумовлюють *бета-розпад* радіоактивних ядер, розпади багатьох елементарних частинок, всі процеси за участю *нейтрино.* С. в. мають велике значення для пояснення таких явищ природи, як вибух *наднових зір,* утворення *пульсарів* тощо. Основи теорії С. в. заклав 1934 Е. *Фермі.* Згідно з сучас. уявленнями, носіями С. в. є гіпотетичні векторні бозони, маса яких (в енерг. одиницях) дорівнює $\sim$ 100 ГеВ. В теорії, яку створили 1967 амер. фізик Ш. Глешоу (н. 1933), А. *Салам* і С. *Уейнберг,* С. в. описуються разом з електромагнітними взаємодіями.

Б. В. Струминський.

СЛАБОУ́МСТВО — стійке необоротне зниження або недорозвинення розумових здібностей (інтелекту), яке виявляється слабкістю суджень, висновків, нездатністю до узагальнень і супроводиться розладами уваги, пам'яті та втратою особистістю індивідуальних рис. Розрізняють С. вроджене (див. *Олігофренія*) і набуте, внаслідок різних патологічних процесів. Крім того, виділяють глобальне (загальне) С., пов'язане з дифузним (поширеним) ураженням *головного мозку,* яке характеризується відсутністю здатності критичного мислення, зокрема зниженням критичного ставлення до свого хворобливого стану, огрубінням по-

чуттів, зниженням морально-етичного рівня поведінки, егоїзмом, конфліктною поведінкою тощо, а також лакунарне С., що розвивається при органічних ураженнях мозку з вогнищевими порушеннями (при судинних, запальних, токсичних, травматичних захворюваннях мозку, *епілепсії, шизофренії* та ін. *психічних хворобах*), виявляється порушенням інтелекту і своєрідною зміною особистості. Найчастіше С. розвивається в похилому і старечому віці внаслідок *атеросклерозу* мозкових судин або при первинному інтенсивному відмиранні (*атрофії*) клітин головного мозку. Хворі з виявленим С. потребують ретельного догляду.

В. С. Шапошников.

СЛА́ВГОРОД (до 1873 — Славгородка або Жебунівка) — селище міського типу Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,0 тис. ж. (1982). У С.— арматурний з-д *Дніпропетровського виробничого об'єднання важкого паперобного машинобудування* імені Артема, будинок побуту. Середня школа, філіал Синельниківської муз. школи, лікарня, клуб, 2 кінотеатри, б-ка. Засн. у 1-й пол. 19 ст.; с-ще міськ. типу — з 1938.

СЛАВЕ́ЙКОВ Петко (справж. ім'я та прізв.— Петко Рачев Тодоров; 17.XI 1827, за ін. даними — 1828, Велико Тирново — 1.VII 1895, Софія) — болг. поет, публіцист і фольклорист, громад. діяч. У 1843—63 учителював, багато зробив для організації шкільної справи в країні. Редагував ряд газет. Був членом Тирновських установчих зборів 1879, депутатом Нар. зборів (1880 — їх головою). Творчість С., пройнята ідеями нац. визволення, пов'язана з боротьбою проти соціального безправ'я та іноз. панування, зробила значний внесок у розвиток реалізму в болг. л-рі. Автор збірок «Пістрявий букет», «Збірка байок», «Пісенник» (усі — 1852), «Веселушка» (1854), поем «Джерело Білоногої», «Бойка-воєвода» (обидві — 1873), «Кракра Пернішки» (1886). Видав болг. прислів'я і приказки (т. 1—2, 1889—97). Перекладав твори рос. поетів, окремі твори Т. Шевченка. В деяких віршах С. відчувається вплив укр. поета.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл.— Избранное. М., 1981. *О. Д. Кетков.*

СЛА́ВИ О́РДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.XI 1943. Цим орденом нагороджують осіб рядового і сержантського складу Рад. Армії, а в авіації — і тих, що мають звання молодшого лейтенанта, за здійснені в боях подвиги. С. о. має три ступені. Найвищим є 1-й, знак якого виготовляється із золота (2-го і 3-го—із срібла). За роки Великої Вітчизн. війни С. о. нагороджено понад 916 тис. чол. Особи, нагороджені С. о. трьох ступенів, користуються пільгами, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.IX 1967.

СЛА́ВИЧ (Slavici) Йоан (18.I 1848, Ширія, тепер повіту Арад — 17.VIII 1925, с. Круча-де-Жос біля містечка Панчу, тепер повіту Вранча; похований у скиті Бразь біля Панчу) — рум. письменник. Разом з М. *Емінеску* і Й. Л. *Караджале* в кінці 70-х рр. співробітничав у газ. «Тімпул» («Час»), 1884—90 редагував газ. «Трибуна», на сторінках якої виклав теорію «народного реалізму», засновану на використанні фольклорних традицій і відтворенні соціальної дійсності. В 1894 разом з Дж. *Кошбуком* і Й. Л. Караджале організував літ. журн. «Ватра». Перший твір — п'єса «Дочка сільського старости» (1871). У збірках «Народні оповідання» (1881), «Оповідання» (т. 1—6, 1892—1926), повісті «Лісовичка» (1884) намалював правдиву етнографічну, психологічну й соціальну картину трансільванського села. Найвідоміші твори — повісті «Щасливий млин» (1881), «Скарб» (1896); роман «Мара» (1906; про життя в Трансільванії), що являє собою важливу сторінку в історії рум. прози. Автор істор. драми «Гаспар Граціані», книг «Мої ув'язнення» (1921), «Спогади» (1924), «Світ, через який я пройшов» (1930).

Тв.: Укр. перекл.— Щасливий млин. — Скарб. К., 1972; Рос. перекл.—Клад.—Счастливая мельница. М., 1954; Избранное. М., 1980.

СЛА́ВІК (Slavik) Франтішек (18. VIII 1876, м. Кутна Гора, тепер ЧССР — 27.I 1957, Прага) — чеський геолог, дійсний член Чехословацької АН. Закінчив Карлів ун-т у Празі (1899); 1910—47 — професор цього ун-ту, з 1913 — директор його мінералогічного ін-ту, 1937—38 — ректор ун-ту. Наук. праці присвячені проблемам мінералогії, геохімії, петрографії, корисним копалинам. С.— автор ряду підручників з мінералогії та петрографії, популярних книг з мінералогії. З 1937 — почесний член Всесоюзного мінералогічного товариства СРСР. Під час окупації Чехословаччини нім. фашистами був ув'язнений у *Бухенвальді*.

СЛА́ВІН Лазар Мойсейович [29.V (11.VI) 1906, Вітебськ — 30.XI 1971, Київ] — укр. рад. археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1940. В 1928 закінчив Ленінгр. ун-т. У 1929 — 38 працював в Ін-ті історії матеріальної культури (тепер Ленінгр. відділення Ін-ту археології) АН СРСР. В 1939—41 і 1944—45 — директор, 1946—49 — заст. директора, з 1970 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. У 1945—70 — зав. кафедрою археології та музеєзнавства Київ. ун-ту. З 1936 очолював археол. експедиції в *Ольвії*. Праці присвячені історії та культурі Ольвії, античним пам'яткам Пн. Причорномор'я, давній історії та археології України. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1977.

Тв.: Периодизация исторического развития Ольвии. В кн.: Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959; Здесь был город Ольвия. К., 1967.

СЛАВІ́СТИКА — комплекс наукових дисциплін, що вивчають мови, літератури, фольклор, історію, матеріальну і духовну культури слов'янських народів. Див. *Слов'янознавство.*

СЛАВІ́СТІВ МІЖНАРО́ДНИЙ КОМІТЕ́Т — див. *Міжнародний комітет славістів.*

СЛАВІ́СТІВ РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т — науковий координаційний орган, що спрямовує розвиток *слов'янознавства* в СРСР. Засн. у січні 1956 при АН СРСР. До С. Р. к. входять представники рад. слов'янознавства — мовознавці, літературознавці, історики, фольклористи, зокрема від УРСР академіки АН УРСР П. Т. *Тронько* і В. М. *Русанівський*, чл.-кор. АН СРСР О. С. *Мельничук* і чл.-кор. АН УРСР Г. Д. *Вервес*. С. Р. к. спрямовує роботу *Славістів Українського комітету*, к-ту славістів Білорусії. С. Р. к. виконував обов'язки оргкомітету по підготовці та проведенню 4-го Міжнар. з'їзду славістів (Москва, 1958) і забезпечував скликання Моск. наради міжнар. к-ту славістів (1962), присвяченої підготовці 5-го Міжнар. з'їзду славістів у Софії (1963). Разом з Укр. к-том славістів веде підготовку до 9-го Міжнар. з'їзду славістів у Києві (1983). Очолювали С. Р. к. акад. В. В. *Виноградов* (1956—69), акад. М. П. *Алексєєв* (1969—81).

А. В. Санцевич.

СЛАВІ́СТІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т — науковий орган, що координує розвиток *слов'янознавства* в УРСР. Засн. 1957 при Президії АН УРСР. С. У. к. сприяє розвиткові творчих зв'язків укр. славістів з слов'янознавчими установами СРСР і зарубіжних країн, проводить підготовку в УРСР до міжнар. з'їздів славістів, публікує доповіді, тематичні збірники, разом з н.-д. установами і вузами організовує респ. конференції славістів. До складу С. У. к. входять провідні укр. славісти — фахівці з мовознавства, літературознавства, історії, фольклористики. С. У. к. очолювали академік АН УРСР Л. А. *Булаховський* (1957—61), академіки АН СРСР М. Т. *Рильський* (1961—64) та І. К. *Білодід* (1964—81). З 1981 голова С. У. к.— акад. АН УРСР В. М. *Русанівський*. С. У. к. бере активну участь у підготовці 9-го Міжнар. з'їзду славістів у Києві (1983).

А. В. Санцевич.

СЛА́ВІЯ — один з центрів Русі до об'єднання її в 9 ст. Поряд з *Куявією* і *Артанією* згадується араб. авторами 10 ст. Істахрі та *Ібн-Хаукалем*, які користувалися давнішими джерелами, зокрема твором *Джайгані*, що не дійшов до нас. На думку дослідників, С. являла собою ранньофеод. об'єднання племен, що існувало у 8—9 ст. Осн. центром цього об'єднання було м. Слава. С. локалізують на Пн. Русі й зіставляють з *ільменськими слов'янами*; м. Славу ототожнюють з попередником Новгорода (можливо, це Стара Ладога, існування якої у 6—7 ст. підтверджено археологічно). Є ще гіпотеза, за якою С. нібито була одним з центрів початкової Наддніпрянської Русі (Переяслав). Разом з Куявією та Артанією підтримувала торг. зв'язки, зокрема з мусульманським Сходом.

СЛА́ВКА, кропив'янка (Sylvia) — рід птахів род. *славкових*. Довж. тіла 12—15 см, маса до 30 г. Опе-

В. І. Скурихін.

П. Славейков.

Орден Слави 1-го ступеня.

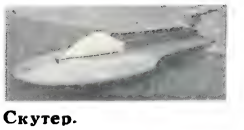

Скутер.

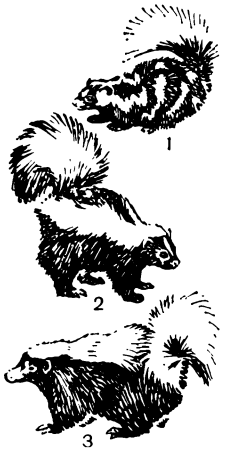

Скунси:
1 — плямистий.
2 — смугастий;
3 — свиноносий.

рення сірих або світло-бурих кольорів. Гнізда відкриті, мостить в кущах, іноді в траві та на деревах. Кладка у травні — червні, найчастіше з 4—6 яєць; насиджує самка або самець і самка протягом 11—12 діб. Живиться комахами. 19 видів, поширених у Євразії, Пн. Африці. В СРСР — 9 видів, у т. ч. в УРСР — 5, зокрема С. рябогруда (S. nisoria), С. садова (S. borin), С. чорноголова (S. articapilla). Викопні рештки відомі з середнього міоцену.

СЛА́ВКОВІ (Sylviidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Тіло (довж. 7—28 см, маса 6—40 г) видовжене, струнке, голова невелика, дзьоб рівний, тонкий. Оперення м'яке, у більшості видів одноманітне — сірувате, бурувате, світліше на череві. Більшість веде прихований спосіб життя. Живляться в осн. комахами. Гнізда мостять на кущах, в очереті та на землі. Кладка одна (іноді 2) на рік з 4—6 яєць, насиджують самка і самець протягом 11—14 днів. *Нагніздні птахи.* Самці багатьох видів гарно співають. Відомо до 425 видів (83—93 роди), поширених по всій земній кулі. В СРСР — 51 вид (14 родів), у т. ч. в УРСР — 22 види з 7 родів, серед яких *вівчарик, кобилочка, очеретянка, славка* та ін. Викопні рештки відомі з серед. міоцену.

«СЛА́ВНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» — прийнята в бурж. історичній літературі назва держ. перевороту 1688—89 в Англії, внаслідок якого король Яків II Стюарт був позбавлений престолу і англ. королем став штатгальтер Голландії Вільгельм III Оранський. Яків II (правив 1685—88) скасував Хабеас корпус акт (прийнятий парламентом 1679, не дозволяв арешту будь-якої особи без письмового наказу), почав призначати католиків на держ. посади, видав 1687 декларацію про віротерпимість, яка надала їм права. Невдоволені самодержавною прокатолицькою політикою Якова II, *віги* і *торі* уклали союз, спрямований проти нього, і запропонували англ. престол Вільгельму Оранському, одруженому з дочкою Якова II Марією. 5.XI 1688 військо Вільгельма Оранського висадилося в Англії. Яків II утік з країни. 13.II 1689 парламент проголосив Вільгельма Оранського англ. королем, а Марію — його співправителькою. В Англії утвердилася конституційна монархія. Бурж. історики, назвавши цей вузькокласовий «безкровний» переворот «славною революцією», протиставляли його *Англійській буржуазній революції 17 століття.* *Ю. М. Барабанов.*

Славка чорноголова.

СЛАВО́НІЯ — історична область в Югославії. До 13 ст. назва «Славонія» часто застосовувалася до всієї території, заселеної *хорватами,* з 13 ст.— для земель між річками Савою і Дравою, з 17—18 ст.— для сх. частини межиріччя Драви, Дунаю і Сави.

СЛА́ВСЬКЕ — селище міського типу Сколівського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Опорі (бас. Дністра). Залізнична станція. 3,3 тис. ж. (1982). У селищі — лісгоспзаг, хлібний з-д, лісництво, радгосп, будинок побуту. Середня та спорт. школи, філіал Сколівської муз. школи, лікарня. Будинок культури, б-ка. Туристські бази. С.— центр гірськолижного спорту в Карпатах (одна з найбільших у країні гірськолижна траса, трампліни, 11 канатних доріг). С-ще міськ. типу — з 1961.

СЛА́ВСЬКИЙ Юхим Павлович [н. 26.X (7.XI) 1898, с. Макіївка, тепер місто Донец. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, тричі Герой Соціалістичної Праці. Член КПРС з 1918. З 1912 працював на шахтах Донбасу. Учасник громадянської війни. Закінчив (1933) Моск. ін-т кольорових металів і золота, працював на з-дах Орджонікідзе, Запоріжжя, на Уралі. В 1945—57 — на керівних держ. посадах, 1957—63 і з 1965 — міністр середнього машинобудування СРСР (1963—65 — голова Держ. виробничого к-ту по серед. машинобудуванню СРСР). Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 9 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР (двічі).

СЛАВУ́ТА, Славутич — старовинна нар. опоетизована назва ріки *Дніпра,* засвідчена, зокрема, в *«Слові о полку Ігоревім».*

СЛАВУ́ТА — місто обласного підпорядкування Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Горині (прит. Прип'яті), за 2 км від залізнич. ст. Славута I. В 1-й третині 17 ст. на місці С. існувало два поселення — Деражня і Воля, які перебували під владою Польщі. Бл. 1634 села об'єдналися. Нове поселення спочатку називалося Славутиною, згодом С. В 1754 містечку С. надано *магдебурзьке право.* Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1938 С.— місто. Під час Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації С. (7.VII 1941 — 18.I 1944) в місті діяла *Славутська підпільна комуністична організація.* З травня 1943 в С. діяв підпільний райком партії. В районі С. діяв партизанський загін (згодом з'єднання) під командуванням А. З. *Одухи.* У місті — з-ди «Будфарфор», силікатних стінових матеріалів, залізобетонних конструкцій, толевий, склоробний, рем.-механіч., цикорієсушильний, маслоробний, пивоварний та хлібний; деревообр. комбінат, суконна і швейна ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинок та Палац культури, 4 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

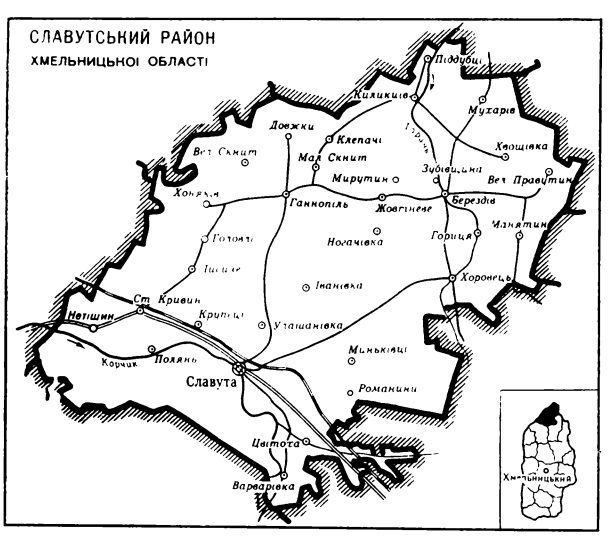

СЛАВУ́ТСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМУНІСТИ́ЧНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — міжрайонна антифашист. орг-ція, що діяла в м. Славуті (тепер — місто Хмельн. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створена восени 1941. Об'єднувала підпільні групи кількох сіл Славутського і Шепетівського р-нів, що виникли в липні — серпні 1941 й налічували бл. 200 чол. Створений у грудні 1941 окружний підпільний к-т об'єднував підпільні групи багатьох населених пунктів Славутського, Шепетівського, Грицівського, Ізяславського та ін. районів області. Першим керівником к-ту був Ф. М. *Михайлов.* Орг-ція проводила агіт. роботу серед населення, мала підпільну друкарню, де друкувалися антифашист. листівки, здійснювала диверсії, гол. чин. на залізниці, організовувала втечі військовополонених з Славутського і Шепетівського фашист. таборів. Завдяки активній роботі підпілля 1942 вдалося створити партизан. загін, ядром якого були рад. бійці і командири, які втекли з фашист. таборів. У липні 1942 окупанти заарештували Ф. М. Михайлова та деяких інших керівників і учасників підпілля й після тортур стратили. Підпільникам довелося перенести центр роботи до партизан. загону, названого ім'ям Ф. М. Михайлова. Згодом загін виріс у партизан. з'єднання під командуванням А. З. *Одухи.*

СЛАВУ́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 61,5 тис. чол. (1982). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований селищній та 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Славута.* Район розташований на Пд. *Волинської височини.* Корисні копалини: буд. піски, глини, граніти, пісковики. Річки — *Горинь* та Корчик (бас. Прип'яті). Грунти дерново-слабопідзолисті супіщані, світло-сірі й сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у зоні мішаних лісів, лише на крайньому Пн. Зх. — лісостеп. Ліси (сосна, ялина, дуб, береза) займають 28,6 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Славута. У районі — спиртовий з-д (с. Ганнопіль), Славутське паперове виробництво Понінківського картонно-паперового комбінату (с. Полянь), цегельний з-д (с. Романини) тощо. На тер. району будується (1982) Хмельницька АЕС. Районний комбінат побутового обслуговування (Славута) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.—землеробство зер-

ново-картоплярського та тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 76,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 63,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, картопля, цикорій. У С. р.— 26 колгоспів, сортовипробувальна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Славута I, Славута II, Кривин. Автомоб. шляхів — 376 км, у т. ч. з твердим покриттям — 264 км.

У районі — 55 заг.-осв. шкіл, 10 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 85 клубних установ, 66 кіноустановок, 75 б-к, музей М. *Островського* у с. Березdові, де він працював 1923. У с. Старому Кривині С. р. народився укр. рад. співак С. Д. *Козак*, у с. Зубівщині — укр. рад. зоолог М. П. *Савчук*. У С. р. видається газ. «Трудівник Полісся» (з 1930).

П. В. Муравлюк.

СЛАВЯ́НОВ Микола Гаврилович [23.IV (5.V) 1854, с. Нікольське, тепер Задонського р-ну Липец. обл.— 5 (17).X 1897, Мотовилиха, тепер у складі Пермі] — рос. винахідник у галузі електрозварювання. Закінчив (1877) Петерб. гірничий ін-т, працював на металург. з-дах Уралу, з 1883 — на Пермських гарматних з-дах. Удосконалив винайдений М. М. *Бенардосом* спосіб дугового зварювання: замінив (1888) вугільний (неплавкий) електрод металевим (плавким). Розробив металургійні основи зварювання, спец. зварювальний генератор, створив конструкцію електр. плавильника з автом. регулятором. Використовував електр. дугу для ущільнення великих сталевих відливок. Одержав патенти (1890—91) в Росії та ін. країнах. Запропонував використовувати флюси і феросплави-розкислювачі для підвищення якості зварних швів. Автор першої в світі праці з електрозварювання («Електрична відливка металів», 1891).

СЛАВЯ́НСЬК-НА-КУБА́НІ (до 1958 — станиця Славянська) — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР, райцентр. Розташований на рукаві Кубані — р. Протоці. Залізнична ст. Протока, вузол автомоб. шляхів, річкова пристань. 55 тис. ж. (1982). Розвинута харч. пром-сть (з-ди: консервний, виноробний, маслоробний, хлібний; хлібопродуктів, харчо- та птахокомбінати). Серед ін. підприємств — з-ди: рем.-мех., «Рембудшляхмаш», буд. матеріалів, швейна фабрика. С.-г. технікум.

СЛАДКОПЄ́ВЦЕВ Володимир Володимирович (2.I 1876—28.X 1957) — рос. і укр. рад. артист, педагог, письменник. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Творчу діяльність як актор розпочав 1904 в Одесі. В 1918—23 — професор Київ. муз.-драм. інституту ім. М. Лисенка. З 1927 — педагог Ленінгр. технікуму сценічних мистецтв (пізніше Ленінгр. театр. ін-т). Серед учнів — В. *Чабукіані*, П. *Нятко*, М. *Чехов*, В. Куза. Знімався в кіно. Відомий і як майстер худож. читання (виконував гол. чин. свої оповідання).

Тв.: Мои рассказы, т. 1—2. СПБ, 1912—14; Вступ до мімодрами. В кн.: Театральний порадник, кн. 2. К., 1920.

СЛАДКОШТЄЄВ Володимир Тимофійович (н. 2.I 1926, с. Хомутське, тепер Кораблинського р-ну Рязан. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив (1948) Моск. ін-т сталі, працював на Сталінгр. металург. з-ді. З 1951 — в Укр. н.-д. ін-ті металів (з 1971 — заст. директора). Осн. дослідження — з теорії і технології безперервного розливання сталі на установках криволінійного типу, розробки наук. основ горизонтального безперервного розливання сталі, чавуну і кольорових металів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

СЛА́ЛОМ (норв. slalåm, від sla — схил і låm — слід) — спуск на лижах з гори по спеціальній трасі, один з видів *гірськолижного спорту*.

СЛА́НЕВІ РОСЛИ́НИ, таломні рослини, талофіти — рослини, тіло яких являє собою *слань*, тобто не розчленоване на корінь, стебло і листки. С. р. є бактерії, водорості, гриби, лишайники і частина печіночних мохів. В систематику рослин термін «сланеві рослини» (Thallophyta) запровадив у 1-й половині 19 ст. австр. ботанік С. Ендлігер, який до С. р. зарахував водорості, гриби і лишайники, протиставляючи їх листостебловим рослинам (Cormophyta). Див. також *Нижчі рослини*.

СЛА́НЕЦЬ ГЛІ́НИСТИЙ — тонкозерниста сланцювата метаморфічна гірська порода. Складається гол. чин. з *гідрослюд, хлориту, каолініту, монтморилоніту* з домішками *кварцу, польових шпатів* та ін. мінералів. Утворюються С. г. з глин, аргілітів, алевролітів та деяких ін. осадочних гірських порід в результаті регіонального *метаморфізму*. С. г. не розмокає у воді. В Рад. Союзі великі родовища С. г. відомі на Кавказі й Уралі; на Україні є на Криворіжжі, в Донбасі, Криму, Карпатах. Використовують як покрівельний матеріал, в електротехніці, будівництві.

СЛА́НЦІ, сланці — низькорослі форми дерев і чагарників із сланким стеблом і гілками, які часто притиснуті до землі і вкорінюються. С. утворюють рослинний покрив в несприятливих для прямостовбурних дерев і чагарників умовах (в субарктичних і субантарктичних р-нах, біля верх. межі лісу в горах, на мор. і океанічних узбережжях). Сланеву форму мають кедровий сланець, види ялівцю, сосни, модрини, берези, верби та ін. рослини.

СЛА́НЦІ — метаморфічні гірські породи, що характеризуються орієнтованим розташуванням мінералів, які входять до їхнього складу. С. властива т. з. *сланцюватість*, внаслідок чого вони досить легко розщеплюються на порівняно тонкі пластинки. За походженням С. поділяють на осадочні й *кристалічні сланці*, за складом — на кременисті, рогообманкові, слюдисті, *сланці глинисті* та ін. В Рад. Союзі С. поширені на Кавказі, Уралі, в Сибіру, на Україні (Донбас, Криворіжжя, Карпати, район Овруча). Використовують як буд. матеріал, у парфюмерній та хім. промисловості.

СЛАНЦЮВА́ТІСТЬ — здатність гірських порід розщеплюватися по певних площинах на тонкі пластинки. Зумовлюється *динаметаморфізмом*, при якому пластинчасті зерна мінералів (напр., *слюди*) у гірських породах розміщуються паралельно. С. характерна для *сланців*.

СЛАНЬ, талом — не почленоване на стебло й листки тіло *нижчих рослин*, а також деяких *печіночних мохів*. Такі рослини наз. сланевими, або таломними. С. буває одноклітинною (нижчі водорості, нижчі гриби) або багатоклітинною — нитчастою, пластинчастою, бульбовидною (напр., червоні й бурі водорості). С. деяких водоростей (напр., каулерпи, макроцистиса) зовні диференційована на стебло- й листкоподібні органи.

СЛАСТІО́Н (Сластьон) Опанас Георгійович [2 (14).I 1855, Бердянськ — 24.IX 1933, Миргород] — укр. живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець і етнограф. У 1874—82 навчався в петерб. АМ у І. *Крамського* та П. *Чистякова*. Після закінчення академії мандрував по Україні, де робив замальовки пейзажного характеру, начерки сільс. типів у характерному для певної місцевості вбранні, зарисовував пам'ятки укр. старовини, речі сел. побуту, деталі архіт. споруд, зразки нар. різьблення по дереву. Створив картини: «Цегельний завод» (кін. 80-х рр.), «Проводи на Січ» (1898), «На жнивах» (1899), «Волинь», «Миргород» (1901), «Весна» (1904) та ін. В 1883—85 С. виконав серію ілюстрацій до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». В серед. 90-х рр. художник працював над літографіями до альбому «Старовина українська і запорізька» (загинули 1900 під час поводі в Петербурзі). В 1875—1928 створив галерею портретів укр. кобзарів. Малюнки С. часто друкувалися в журналах «Нива», «Живописное обозрение». С. співробітничав у сатиричній пресі (журнали «*Шершень*», «Осколки», «Стрекоза», «Шут»). У 1900—28 викладав у Миргородській худож.-пром. школі. В ці роки він багато уваги приділяв дослідженню укр. нар. мистецтва, популяризації кустарних промислів. Друкував статті в журналах «Киевская старина», «Рідний край», газеті «Рада» та ін., виступаючи під псевдонімами Гончар, Опішнянський гончар. Залишив «Спогади про художника П. Мартиновича» (Х., 1931). Художні твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві, Харків. і Полтав. худож. музеях. У 1920 був основоположником і організатором Миргородського краєзнавчого музею. Іл. див. на окремому арк., с. 32—33, а також на окремих аркушах до статей *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Думи*, с. 160—161.

Літ.: Аббасов А. М. Опанас Сластьон. К., 1973; Каталог виставки творів О. Г. Сластьона. Х., 1975.

М. В. Чернова.

М. Г. Славянов.

В. В. Сладкопєвцев.

О. Г. Сластіон.

Скумпія звичайна. Гілка з суцвіттям і плід.

Д. Слейтон.

М. Т. Слєпньов.

Районовані на Україні (1983) сорти сливи

Волошка
Ганна Шпет
Едінбурзька
Каліфорнійська
Кірке
Мальвазинка
Монфор
Опішнянка
Персикова
Рання синя
Ренклод Альтана
Ренклод Бове
Трагедія
Тулеу грас
Угорка ажанська
Угорка звичайна
Угорка італійська
Угорка мускатна рання

СЛАТИНЕ́ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Лопані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 8,4 тис. ж. (1982). У селищі — 2 радгоспи. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Засн. 1913, с-ще міськ. типу — з 1957.

СЛА́ТІН Ілля Ілліч [7 (19).VII 1845, Бєлгород — 13.IV 1931, Харків] — рос. і укр. муз. діяч, піаніст, педагог і диригент. Навчався в Петерб. консерваторії (1863—69) та в Берліні (1869—71). При сприянні А. Рубінштейна заснував 1871 у Харкові відділення Рос. муз. т-ва і муз. класи при ньому. У 1883 С. перетворив муз. класи на муз. уч-ще, був його викладачем і директором. Керував симф. концертами, пропагував твори світової класики і вітчизняну музику. З С. виступали А. і М. Рубінштейни, П. Чайковський, С. Танєєв, М. Іполитов-Іванов та ін. На основі створеного С. симф. оркестру було організовано 1919 симф. оркестр Харків. філармонії. У 1887 Петерб. відділення Рос. муз. т-ва обрало С. своїм почесним членом.

Г. А. Тюменєва.

СЛЕДЗЕ́ВСЬКА Ірина Казимирівна (н. 23.I 1928, Київ) — укр. рад. лікар-кардіолог, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1977). Член КПРС з 1953. В 1952 закінчила Київ. мед. ін-т і з того ж року працює в Укр. н.-д. ін-ті кардіології ім. акад. М. Д. Стражеска (в аспірантурі, науковим співробітником, з 1970 — зав. відділом реабілітації, а з 1981 одночасно — заст. директора ін-ту по науковій роботі). Праці С. присвячені розробці питань з функціональної діагностики, зокрема фонокардіографії, діагностики набутих пороків серця, реабілітації хворих на *інфаркт міокарда* тощо. Держ. премія УРСР, 1980.

СЛЕ́ЙТОН (Slayton) Доналд (н. 1.III 1924, Спарта, шт. Вісконсін) — астронавт США, майор ВПС у відставці. Закінчив (1949) Міннесотський ун-т, школу льотчиків-випробувачів (1956). З 1959 — у групі астронавтів. Разом з Т. *Стаффордом* і В. *Брандом* здійснив політ у космос (15—25.VII 1975) за програмою *ЕПАС* на кораблі *«Аполлон»*. Під час польоту «Аполлон» двічі зістиковувався з рад. космічним кораблем «Союз-19».

СЛЕ́НГ (англ. slang) — 1) Інтердіалектна, напіздіалектна мова того чи іншого прошарку населення. Здебільшого характеризується експресивними висловлюваннями. Іноді сленг називають *жаргоном* або *арго*. В художній л-рі використовується як засіб мовної характеристики героїв. 2) Суміш просторічних елементів, діалектизмів і жаргонізмів. 3) Прошарок суспільства, що користується С. Термін «сленг» вживається переважно в зарубіж. мовознавстві.

Літ.: Энквист Н. Э. Параметры контекста. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике, в. 9. М., 1980.

М. М. Пещак.

СЛЕШИ́НСЬКИЙ Іван Владиславович [11 (23).VII 1854, Лисянка, тепер смт Черкаської обл.— 9.III 1931, Краків] — український та польський математик і логік, доктор математики (з 1892), професор (з 1893). Закінчив (1875) Новоросійський ун-т в Одесі; у 1880—82 слухав лекції К. Т. В. *Вейєрштрасса* в Берлін. ун-ті. Викладав в ун-тах Одеси (1883—1909) і Кракова (1911—24). Досліджував питання, що стосуються збіжності неперервних дробів, обґрунтування методу найменших квадратів, одним з перших в Росії пропагував матем. логіку, займався теорією доведень.

С. М. Кіро.

СЛЄПНЬО́В Маврикій Трохимович [15 (27).VI 1896, с. Ямсковичі, тепер Кінгісеппського району Ленінгр. області — 19.XII 1965, Москва] — рад. льотчик, полковник, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1934. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. З 1925 — льотчик цивільного повітр. флоту (ЦПФ), освоював повітр. шляхи в Серед. Азії, на Далекому Сході та в Арктиці. Брав участь у рятуванні *челюскінців*. З 1935 — командир підрозділу дирижаблів, з 1937 — командир ескадри дирижаблів, одночасно 1937—39 — нач. Гол. інспекції ЦПФ. У 1936 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З 1939 — нач. Академії ЦПФ. У 1941—45 заст. командира авіабригади ВПС Чорномор. флоту. З 1946 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, медалями.

СЛЄПЦО́В Василь Олексійович [19 (31).VII 1836, Воронеж — 23.III (4.IV) 1878, Сердобськ, тепер Пензенської обл.] — рос. письменник. Літературну діяльність почав у кінці 50-х рр. У циклі нарисів «Владимирка і Клязьма» (1861) показав соціальне розшарування селянства, безправне становище трудівника і свавілля «корпорації паразитів». Нарисовий цикл «Листи про Осташків» (1862—63) — з життя фабричних робітників, міщанства, купецтва, ремісників. У повісті «Тяжкий час» (1865) показав грабіжницьку суть реформи 1861, корінні соціальні проблеми пореформ. періоду. Автор оповідань, нарисів, драм. етюдів, фейлетонів, циклів-оглядів («Петербурзькі нотатки», 1863; «Провінційна хроніка», 1865, та ін.), драм. сцен-нарисів («Пролог до незакінченої драми», «Жіноче серце» та ін.), незакінченого соціально-політ. роману «Хороша людина». Захоплений соціалістич. ідеями М. Чернишевського, С. створив 1863 в Петербурзі першу комуну. До кінця життя був під наглядом поліції.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1957; Избранные произведения. Л., 1970; Избранное. М., 1979. *І. Д. Бажинов.*

СЛЄПЦО́В Олександр Олександрович [28.IX (10.X) 1836—22.VI (3.VII) 1906] — рос. революціонер. Син поміщика. Один з організаторів *«Землі і волі»* 60-х рр. 19 ст., член її ЦК. У 1863—69 виїхав за кордон, був близьким до редакції *«Колокола»*, брав участь у діяльності рос. революц. еміграції (т. з. молодої еміграції). Після повернення до Росії був на держ. службі, займався журналістикою. В кін. 1870 від імені наук. журн. «Знание» запропонував К. Марксу співробітництво. В 1905—06 написав «Записки», які є важливим джерелом для вивчення історії «Землі і волі» 60-х років

СЛИ́ВА (Prunus) — рід плодових кісточкових рослин родини *розових*. Відомо 35 видів, поширених у Пн. Америці, Європі та Азії; з них в СРСР — 11, в т. ч. на Україні — 4. Найпоширеніша С. д о м а ш н я, або з в и ч а й н а (P. domestica). Батьківщина С. звичайної — Мала Азія, Кавказ і Пн. Іран. На Україні С. звичайну вирощують в усіх плодових зонах, але найпошир. вона у Вінн., Хмельн., Харків., Донец., Закарп. та Чернів. областях. С. звичайна — дерево заввишки 6—12 м. Листки еліптичні або обернено-яйцевидні, знизу опушені, товсті, темно-зелені. Квітки білі, зеленувато-білі. Плоди С. звичайної — м'ясисті *кістянки* овальної, округлої чи яйцевидної форми, з чітко вираженою поздовжньою черевцевою борозенкою. Розмір і вага плодів різна: дрібних — до 20 г, середніх — 20—30 г, великих — понад 30 г. В окремих сортів вага плодів досягає 60—75 г. Забарвлення плодів — від зеленого й жовтого до червоного і синювато-чорного з восковим нальотом. Плоди С. містять 75—87% води, 7—18% цукрів, 0,25—1,35% органіч. к-т, 0,75—0,95% пектинових речовин, 8,8—22,1 мг% вітаміну С та провітамін А. В ядрі кісточки міститься 30—35% олії, що за своїми властивостями не поступається перед олією з мигдалю. Споживають плоди свіжими, переробляють на *чорнослив* (сушені плоди), варення, маринади, компоти, повидло, мармелади, джеми, цукати, наливки тощо. В культурі налічується бл. 2000 сортів С. звичайної, які об'єднуються у чотири помологічні групи: угорки, *ренклоди, мірабелі* і С. яєчні (плоди великі, довгасто-овальної форми, здебільшого жовтого кольору). На Україні районовано (1983) сорти С. звичайної. За сприятливих умов і високої агротехніки С. дає високі врожаї — від 100 до 150 ц/га. Іл. див. до ст. *Плодові культури.*

Літ.: Симиренко Л. П. Помология, т. 3. К., 1973. *А. І. Шепельський.*

СЛИ́ВА КОЛЮ́ЧА — див. *Терен.*

СЛИ́ВА РОЗЛО́ГА — див. *Алича.*

СЛИ́ВЕН — місто на Сх. Болгарії, адм. ц. Сливенського округу. Вузол автошляхів, залізнична станція. 90 тис. ж. (1975). Значний центр текст., зокрема вовняної, пром-сті країни. Виробн. текст. устаткування, верстатів, автомоб. частин, електроламп. Скляна, деревообр., харчосмакова пром-сть. Музей.

СЛИЗОВА́ ОБОЛО́НКА — оболонка, що вистелює внутрішню поверхню травного тракту, дихальних і сечостатевих шляхів, порожнин носа, середнього вуха, вивідних проток залоз, а також повік у хребетних тварин і людини. Складається переважно з трьох шарів: *епітелію* (може бути багатошаровим плоским, одношаровим циліндричним, призматичним, кубічним або війчастим), *сполучної тканини* (багатої на кровоносні

судини, нервові волокна і залози) і гладеньких м'язів. Поверхня С. о. постійно вкрита слизом, який виробляється залозами, що містяться в ній (звідси й назва). С. о. бере активну участь у процесах *всмоктування* і *виділення*. С. о. підстелює шар пухкої сполучної тканини, який забезпечує рухливість С. о. та утворення зморщок, що збільшують її поверхню.

СЛИЗОВИКИ — відділ нижчих безхлорофільних рослин. Те саме, що й *міксоміцети*.

СЛИЗОВІ СПОРОВИКИ — ряд безхребетних тварин. Те саме, що й *міксоспоридії*.

СЛИЗУНИ — група *черевоногих молюсків*. Тіло (довж. 15—200 мм) видовжене, одноманітно забарвлене, плямисте або смугасте. Зовн. раковина відсутня, під мантією міститься її рудимент у вигляді вапнякової пластинки або зерен. Живуть у вологих чи затінених місцях. Рослиноїдні. Понад 150 видів, поширених майже по всіх материках; в СРСР — бл. 100, у т. ч. на Україні — 73. Окремі види, як напр., слизун сітчастий (Agriolimax reticulatus) та аріон облямований (Arion circumscriptus) — небезпечні шкідники злакових, городніх, садових та ін. с.-г. культур. Заходи боротьби: меліоративні, агротехнічні, хімічні. У викопному стані С. відомі починаючи з неогену. *А. Л. Путь.*

СЛИМАК, гелікс (Helix) — рід *черевоногих молюсків*. Раковина вис. до 47 мм, шир. до 49 мм, куляста чи кулясто-дзиговидна з поперечними рисками або спіральними кольоровими смужками, іноді однотонна. Наземні молюски. Рослиноїдні. Активні переважно вночі. Бл. 40 видів, поширених у Європі, Азії, Африці; в СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 5, серед яких С. виноградний (H. pomatia) ушкоджує садові й паркові насадження, технічні, овочеві та ін. культури. У викопному стані С. відомі починаючи з олігоцену. *А. Л. Путь.*

СЛИНА — секрет *слинних залоз*. Виділяється в порожнину рота. С.— прозора, злегка опалесціююча рідина слабкокислої або слабколужної реакції (pH 5,6—7,6). Містить бл. 98,5% води, 0,3—0,5% неорганічних (хлориди, фосфати, бікарбонати натрію, калію, кальцію, мікроелементи тощо), 0,5—1% органічних (*амілазу, муцин, лактазу, лізоцим, вітаміни* та ін.) речовин. Змочує їжу, частково розчинює її, забезпечуючи цим дію на смакові *рецептори* і викликаючи смакові відчуття, зволожує стінки порожнини рота, розщеплює крохмаль, запобігає руйнуванню зубів (*карієсу*) тощо. С. деяких тварин містить особливі компоненти, напр. у змій — отруйні речовини, у кровосисних тварин — *антикоагулянти* (у п'явок — *гірудин*).

СЛИННІ ЗАЛОЗИ — залози тварин і людини, які виробляють *слину* і мають вивідні протоки в ротову порожнину. Еволюційно С. з. виникли з розвитком відокремленого ротового апарату. Функціонально повноцінні С. з. з'являються у комах і містяться в передньому відділі *травної системи*. С. з. деяких тварин виробляють і виділяють *секрети*, що містять отруйні речовини (напр., отрути деяких змій) і речовини, які перешкоджають зсіданню крові (напр., *гірудин* п'явок). У ссавців і людини, крім численних дрібних С. з. в слизовій оболонці язика, піднебіння, щік і губ, є три пари великих С. з.: привушна, підщелепна, під'язикова. Захворювання С. з. у людини — *слиннокам'яна хвороба, паротит епідемічний*. Див. також *Слиновиділення*.

СЛИННОКАМ'ЯНА ХВОРОБА, сіалолітіаз — захворювання *слинних залоз*, що супроводиться утворенням каменів у вивідній протоці або в тілі залози.

Утворенню каменів сприяють інфекція, чужорідні тіла, звуження просвіту протоки різної *етіології*, порушення мінерального обміну тощо. Найчастіше уражується підщелепна слинна залоза. У початковій стадії захворювання перебіг його безсимптомний. Ознаки: колючі болі в ділянці відповідної залози, особливо при прийманні їжі; збільшення розмірів залози, при *пальпації* відчувається біль, залоза щільна. С. х. може ускладнюватися *абсцесом* або *флегмоною*. Лікування: гол. чин. хірургічне, антисептичні та спазмолітичні засоби.

СЛИНОВИДІЛЕННЯ — процес виділення *слини* в ротову порожнину. С. є рефлекторним (див. *Рефлекси*) процесом, який виникає внаслідок подразнення *рецепторів* порожнини рота (особливо смакових рецепторів *язика*) їжею або нехарчовими подразниками. С. безумовно- та умовнорефлекторне (С. на вигляд і запах їжі) регулюється *нервовими центрами*, розташованими в корі головного мозку, гіпоталамусі й довгастому мозку. На С. впливають також *гормони* гіпофіза, щитовидної, підшлункової й ін. залоз. За добу у *жуйних* тварин виділяється до 60 л слини, у людини — 0,8 л. С. детально дослідили І. П. *Павлов* та його співробітники.

СЛИНЬКО Іван Іванович [н. 12 (25).XI 1902, с. Васильківка, тепер смт Дніпроп. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968). Член КПРС з 1926. В 1935 закінчив Дніпроп. металург. ін-т. З 1938 — на пропагандистській роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—50 — зав. воєнно-партизан. відділом, потім — голова Комісії по історії Великої Вітчизн. війни при Президії АН УРСР. У 1950—52 — зав. воєнно-істор. відділом, з 1952 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. З 1974 — персональний пенсіонер. Праці з питань історії Великої Вітчизн. війни та колгоспного будівництва на Україні. Один з авторів колективної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 2, 1968). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

СЛИНЬКО Петро Федорович [25.VI (7.VII) 1895, с. Оржиця, тепер райцентр Полтав. обл.— 30. XI 1919] — учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції і громадян. війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1915. Брав участь у *Таганрозькій нараді більшовиків України* (1918) як член групи лівих укр. соціал-демократів. У 1918—19 — на підпільній роботі в Києві, Полтаві. Після розгрому *Директорії* — член Київ. губкому КП(б)У, губревкому, президії губвиконкому, голова губревтрибуналу. Влітку 1919 направлений *Запфронтовим бюро ЦК КП(б) України* для керівництва Харків. підпільною більшовицькою організацією. На І з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на II з'їзді КП(б)У — членом ЦК. Був членом ВУЦВК. Розстріляний денікінцями.

СЛІДСТВО — визначена процесуальними законами діяльність службових осіб, спрямована на розслідування *злочинів*. В СРСР *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* передбачають С. попереднє і С. судове.

Слідство попереднє — одна з форм *попереднього розслідування*, що здійснюється *слідчими* для виявлення обставин вчинення злочину, осіб, винних у ньому, тощо. Відповідно до закону провадження попереднього С. є обов'язковим у справах про держ. і військ. злочини, злочини, вчинені *неповнолітніми* і особами, які через свої фіз. або психічні вади не можуть самі здійснювати своє *право на судовий захист*, а також про ін. злочини, перелік яких встановлюється законодавством Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 111 КПК УРСР). С. провадиться лише після *порушення кримінальної справи* тим слідчим, що прийняв її до свого провадження, шляхом здійснення визначених законом слідчих дій (допит свідків, призначення експертиз, *обшук*, огляд та ін.). Строк провадження попереднього С., як правило, — два місяці. Якщо зібрано *докази*, що свідчать про скоєння обвинуваченим злочину, то після закінчення попереднього С. складається *обвинувальний висновок* чи постанова про передачу справи в суд щодо особи, до якої за законом слід застосувати *примусові заходи медичного характеру*. Якщо доказів для звинувачення немає, виноситься постанова про закриття справи. В разі, коли місцеперебування обвинуваченого невідоме або він тяжко захворів тощо, провадження справи зупиняється. При провадженні попереднього С. закон передбачає участь захисника. Нагляд за точним виконанням законів при здійсненні С. покладено на прокурора.

Слідство судове — центр. частина *судового розгляду справи*. Під час суд. С. суд та учасники процесу всебічно досліджують матеріали як попереднього розслідування, так і представлені безпосередньо судові для розв'язання справи по суті. Кримінально-процесуальний закон (в УРСР — гл. 26 КПК УРСР) докладно регламентує порядок проведення суд. С., яке в переважній більшості справ починається з читання

1

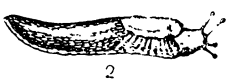

2

Слизуни:
1 — аріон облямований;
2 — слизун сітчастий.

Слимак виноградний.

обвинувального висновку. Суд. С. провадиться в повному обсязі, незалежно від визнання *підсудним* пред'явлених йому обвинувачень. Після всебічного, повного і об'єктивного розгляду судом усіх доказів, що є в справі, розв'язання клопотань тощо суд переходить від С. судового до суд. дебатів (промови прокурора, громад. обвинувача, потерпілого, громад. захисника, захисника, а при його відсутності — підсудного).

Р. І. Гричук.

СЛІ́ДЧИЙ — службова особа, обов'язком якої є провадження попереднього *слідства*. Відповідно до ст. 28 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* проведення слідства покладено на С. прокуратури, С. органів внутр. справ і органів держ. безпеки. Закон (в УРСР — ст. 114 КПК УРСР) визначає повноваження С. Зокрема, всі рішення про спрямування слідства і про провадження слідчих дій С. приймає самостійно, за винятком випадків, коли закон передбачає одержання *санкції* чи згоди прокурора (напр., взяття під варту, проведення *ексгумації*). С. несе повну відповідальність за законне і своєчасне проведення слідства. У справах, які розслідує С., він має право давати органам *дізнання* доручення і вказівки і вимагати від них сприяння по окремих слідчих діях.

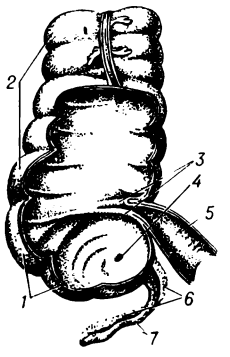

Сліпа кишка (вигляд спереду).
1 — сліпа кишка;
2 — висхідна ободова кишка;
3 — клубово-сліпокишкова заслінка;
4 — устя червоподібного відростка;
5 — клубова кишка;
6 — брижа червоподібного відростка;
7 — червоподібний відросток.

СЛІ́ЗНІ ЗА́ЛОЗИ — залози тварин і людини, що виробляють *сльози*, які зволожують поверхню *ока*. Еволюційно С. з. виникли з розвитком *зору органів* у хребетних тварин. У людини розрізняють великі С. з., які містяться в слізній ямці лобної кістки *черепа* і протоки яких відкриваються у т. з. кон'юнктивальний мішок, і дрібні С. з. *кон'юнктиви* ока. Див. також *Сльозовиділення, Секрети*.

СЛІП (англ. slip, букв.— ковзання) — 1) Похилий береговий майданчик з рейками, по якому встановлене на візках судно витягують на берег або спускають на воду. Розрізняють С. (мал.) поздовжні й поперечні (з розміщенням судна відповідно паралельно береговій лінії або перпендикулярно до неї). Продовженням С. служать поперечні *стапелі*, де судна будують або ремонтують. 2) Похилий майданчик у кормових отворах *рибопромислових суден*, по якому витягують на палубу здобич (напр., рибу у *тралі*).

Поперечний **сліп:**
1 — рейкова колія, по якій піднімають (спускають) судно;
2 — сліповий візок;
3 — рейкова колія, по якій судно переміщують на поперечний стапель;
4 — стапельний візок.

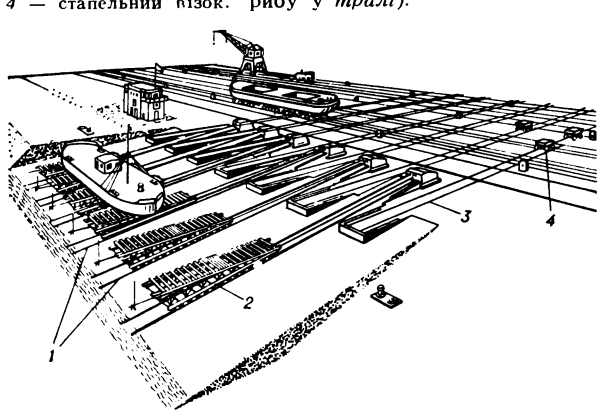

СЛІПА́ КИ́ШКА — початковий відділ *товстої кишки* вищих хребетних тварин і людини. У людини С. к. має вигляд мішка завдовжки 6—8, завширшки 4—7 см, що міститься у правій клубовій ямці. Ззовні С. к. вкрита *очеревиною*. При переході *тонкої кишки* в С. к. є т. з. баугінієва заслінка (складка *слизової оболонки*), здатна періодично пропускати вміст тонкої кишки в С. к. та перешкоджувати його зворотному рухові. Наприкінці С. к. звужується, утворюючи *апендикс*. С. к. безпосередньо переходить в *ободову кишку*.

Див. також *Кишечник*.

СЛІПА́ ПЛЯ́МА — місце виходу зорового нерва з *сітківки* ока, в ділянці якої відсутні світлочутливі елементи (*палички* і *колбочки*), здатні сприймати світло (звідси назва). С. п. міститься на дні очного яблука (де нервові волокна об'єднуються в зоровий нерв), нижче зони найбільшої гостроти зору — жовтої плями.

СЛІПА́К (Spalax) — рід *гризунів* род. сліпакових. Тіло (довж. 15—35 см) валькувате, вкрите однотонним попелясто-рудуватим хутром. Спосіб життя підземний риючий, з чим пов'язаний ряд пристосовних ознак: недорозвинені очі сховані під шкірою, зовн. вухо у вигляді шкірного валика, різці виступають назовні і виростами губ ізольовані від ротової порожнини. С. тримаються поодинці, риють глибокі нори-ходи з кормовими та гніздовими камерами. Живляться підземними частинами рослин; іноді ушкоджують посіви. Самка раз на рік в лютому — березні народжує 1—5 малят. 8 видів, поширених переважно в степовій і лісостеповій зонах Євразії (зустрічаються подекуди в горах до вис. 2500 м), в Пн. Африці. В СРСР відомо 5 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них С. п і щ а н и й (S. arenarius), С. б у к о в и н с ь к и й (S. graecus) занесені до *Червоної книги* Української РСР.

СЛІПОЗМІ́ЙКОВІ, сліпуни (Typhlopidae) — родина *змій*. Тіло (довж. до 80 см) вкрите лускою, хвіст товстий, на кінці з шипиком, очі редуковані. Риючі тварини, живляться дощовими червами, багатоніжками, мурашками, термітами і т. п. В родині 5 родів, що об'єднують понад 180 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР (Закавказзя, Пд. Дагестан, Пд. Серед. Азії) — 1 вид: с л і п о з м і й к а з в и ч а й н а, або ч е р в о п о д і б н а (Typhlops vermicularis). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

СЛІПОРІ́Д — річка у Полтав. обл. УРСР, права притока Сули (бас. Дніпра). Довж. 83 км, площа бас. 560 км². Тече Придніпровською низовиною. На річці споруджено п'ять шлюзів-регуляторів. Використовують також для зрошування.

СЛІПОТА́ — повна відсутність *зору* та будь-яких світлових відчуттів. Сліпа людина не тільки нічого не бачить, а й не відрізняє світло від темряви. Гострота зору такої людини дорівнює нулю. При цьому на увазі мають С. остаточну, яка не може бути вилікувана на сучас. рівні *офтальмології*. Однак є люди, у яких світловідчування збереглося, вони навіть можуть вказати напрям світла, іноді бачать рух тіні, контури великих предметів, але в незнайомій обстановці (поза домівкою) втрачають здатність орієнтуватися, не можуть пересуватися без сторонньої допомоги. Таке зниження зору прийнято називати життєвою, або практичною, С. На Міжнародному конгресі офтальмологів (1928) окулісти світу прийняли рішення називати практично сліпими тих людей, які, користуючись своїм органом зору, не можуть підрахувати розсунені пальці руки лікаря на відстані понад $^1/_3$ м. Розрізняють С. виліковну і невиліковну. С. виліковна — це хвороба, при якій внаслідок хірургічного в'тручання (напр., екстракції катаракти, пересаджування рогівки та ін.) хворому на С. можна повернути зір і працездатність. Крім того, в СРСР існує ще поняття про С. професійну, коли гострота зору знижується настільки, що людина не може виконувати свою звичну роботу (напр., читати, писати), але у неї зберігається вільна орієнтація в просторі. За матеріалами Всесвітньої організації охорони здоров'я (1980), кількість сліпих у світі досягає 10 млн. чол. Причинами виникнення С. залишаються травми *зору органів, глаукома, трахома,* цукровий *діабет* та ін. хвороби. Усунення причин виникнення С. пов'язано з активною профілактикою *очних хвороб* та травматизму органів зору. В СРСР з 1925 існує Всеросійське т-во сліпих (ВТОС), з 1933 Українське т-во сліпих (УТОС), яке об'єднує інвалідів за зором (I і II груп). На Україні існує 16 шкіл для сліпих і слабозорячих дітей, де письма навчаються за системою Л. Брайля (див. *Брайля шрифт*). Крім того, в школі вони здобувають професійну підготовку і потім працюють на учбово-виробничих підприємствах (УВП). В УРСР функціонує 79 УВП, в Києві — 4. Багато сліпих людей здобувають вищу освіту, стають науковими працівниками, захищають дисертації. В СРСР існує понад 500 професій для сліпих.

Т. В. Шлопак.

СЛІПУШО́К (Ellobius) — рід гризунів род. *полівкових*. Тіло (довж. 10—15 см) валькувате з непомітним шийним перехватом. Вушних раковин немає, очі маленькі, різці видаються вперед, відмежовані від ротової порожнини. Волосяний покрив досить високий, густий і м'який; забарвлення від світло-попелястого до майже чорного. Спосіб життя риючий. На поверхню ґрунту виходить рідко. Живиться в осн. підземними частинами рослин; іноді завдає шкоди посівам. Самка 3—4 рази на рік народжує по 2—4 малят. 3 види, поширені в степах і пустелях Євразії від Пд. України, гірських степів Закавказзя і Передньої Азії до Приалтайських і Тувинських степів, МНР і Пн.-Зх. Китаю. В УРСР — 1 вид: С. з в и ч а й н и й (E. talpinus). Викопні рештки С. відомі з пліоцену.

СЛІ́ПЧЕНКО Павло Степанович [29.VI (12.VII) 1904, хутір поблизу с. Синівки, тепер Липоводолинського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. вчений у галузі гідротехнічного будівництва, доктор тех. наук (з 1958), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1930. Закінчив (1929) Харків. с.-г. ін-т. Працював на буд-ві багатьох гідротех. споруд, зокрема на Україні. У 1949—56 — в Укр. н.-д. ін-ті гідротехніки і меліорації (Київ), 1956—57 — зав. кафедрою Київ. гідромеліоративного ін-ту (тепер Укр. ін-т інженерів водного г-ва, м. Ровно). У 1959—61 — директор Н.-д. ін-ту організації і механізації буд. виробн. Академії буд-ва і архітектури УРСР (тепер Н.-д. ін-т буд. виробництва Держбуду УРСР), одночасно з 1960 — член Президії Академії буд-ва і архітектури УРСР, 1962—63 — її віце-президент. Осн. наук. праці — з питань механізації та організації буд-ва гідротех. споруд. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981.

СЛІПЧУ́К Петро Олексійович [6 (19).I 1914, с. Мінине, тепер у складі с. Леніне Радомишльського р-ну Житомир. обл. — 5.XI 1979, Київ] — укр. рад. поет-сатирик. Член КПРС з 1943. Працював на шахтах Донбасу, згодом учителював, з 1934 перейшов на журналістську роботу. Літ. діяльність як сатирик почав у роки Великої Вітчизн. війни. Окремими виданнями вийшли збірки сатири і гумору «Байки» (1944), «Людожери» (1945), «Колоски та Будяки» (1957), «За і проти» (1963), «Мальований стовп» (1964) та ін.

Тв.: Сміхом по лиху. К., 1970; Юшка з перцем. К., 1974. *П. О. Сердюк.*

СЛІСАРЕ́НКО Анатолій Олексійович (н. 30.III 1923, Київ) — укр. рад. кінорежисер, кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив акторський (1948) та режисерський (1949) ф-ти Київ. ін-ту театрального мист. імені І. Карпенка-Карого. У 1950—56 та з 1963 — на Київ. студії хронікально-документальних фільмів, 1956—61 — на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Поставив фільми: художні — «Гори, моя зоре» (1957), «Ніч перед світанком» (1970, телевізійний), «Право на любов» (1977); документальні — «Гаряче дихання» (1966), «Ми — радянські» (1972), «Роменська мадонна» (1973), «Серце солдата» (1974), «П'ять пісень про комуністів» (1975), «З Леніним в серці» (1977), «Живи, людино!» (1980), «Мій дім — одна шоста світу» (1982) та ін. Фільми С. відзначені на міжнар. кінофестивалях. Респ. премія ім. Я. Галана, 1978.

Тв.: Пять песен о коммунистах. К., 1977; Рассказы о незабываемом. К., 1979

СЛІСАРЕ́НКО Олекса Андрійович [16 (28).III 1891, Канівців Хутір, тепер с. Канівцеве Великобурлуцького р-ну Харків. обл.— 3.XI 1937] — укр. рад. письменник. Закінчив Харків. с.-г. школу (1912). Друкуватися почав 1911. Поетичні зб-ки С. «На березі Кастальському» (1918) і «Поеми» (1923) позначені впливом *символізму* і *футуризму*. У зб-ках оповідань «Плантації», «Сотні тисяч сил» (обидві — 1925), «Сліди бурунів» (1927), у повістях «Бунт» (1928), «Страйк» (1932), романах «Чорний ангел» (1929), «Хлібна ріка» (1932) С. правдиво показав епізоди з часів 1-ї світової та громадянської воєн, класову боротьбу на Україні в 20-х рр.

Тв.: Твори, т. 1—6. Х., 1931—33; Бунт. К., 1965.

В. І. Півторадні.

СЛІЧЕ́НКО Микола Олексійович (н. 27.XII 1934, Бєлгород) — циганський рад. актор, співак і режисер, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1963. У 1972 закінчив Вищі режисерські курси при М-ві культури РРФСР. З 1951 — актор, з 1977 — гол. режисер Моск. циганського театру «Ромен». З 1978 — керівник циганської студії при Моск. муз. уч-щі імені Гнесіних. Серед ролей: Василь («Циганка Аза» Старицького), Іван Кале («Ромборо» Шведова) та ін. Вистави: «Грушенька» І. Штока (за М. Лєсковим, 1973), «Їхали цигани» І. Ром-Лебедєва (1974), «Ми — цигани» М. Сліченка та І. Ром-Лебедєва (1976), «Непоклонов» М. Мірошниченка (1977; виконавець гол. ролі), «Вогняні коні» І. Ром-Лебедєва (1979; виконавець ролі читця), «Брати» З. Тоболкіна (1980), «Чотири наречені» І. Хрустальова (1981). Відомий виконавець циганських романсів та естрадних пісень.

В. С. Мурза.

СЛОБІ́ДКА — селище міського типу Кодимського р-ну Одес. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 2,9 тис. ж. (1982). У селищі — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, хлібний з-д, млин, олійниця, радгосп, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1883, с-ще міськ. типу — з 1938.

СЛОБІ́ДСЬКА́ УКРАЇ́НА — історична область у складі Рос. держави, територія якої охоплювала сучас. Харківську, частину Сумської, Донецької, Ворошиловгр. областей УРСР і частини Курської, Бєлгородської і Воронезької областей РРФСР. Цей край з давніх часів був частиною землі сх. слов'ян — *сіверян*, а згодом — *Київської Русі*. З часів навали орд *Батия* він був малолюдним. Після утворення Рос. д-ви ввійшов до її складу. В 16 ст. рос. уряд організовував у степах сторожову службу, яку виконували рос. *служилі люди* та «охочі» з донських і запорізьких козаків. З 2-ї пол. 16 ст., особливо в 30-х рр. 17 ст., на С. У. почали переселятись укр. селяни і козаки, щоб позбутися нац.-релігійного гніту *Речі Посполитої* (див. *Слобідські козаки*). Вони засновували тут поселення, які називалися слободами (звідси назва —. Слобідська Україна). У 80—90-х рр. 16 ст. тут збудовано ряд міст-фортець: Воронеж, Бєлгород, Оскол, Валуйки. Велике значення для колонізації Слобожанщини мала *Бєлгородська лінія*, яка захищала поселенців від тат. нападів. Масове залюднення Слобожанщини відбулося в роки *визвольної війни українського народу 1648—54* та у 60—80-х рр. 17 ст. Переселенці заснували міста Острогозьк, Харків, Суми, Лебедин, Ізюм. В кін. 17 ст. населення С. У. становило понад 100 тис. чол. Заселення Слобожанщини тривало і в 1-й пол. 18 ст. В 70-х рр. 18 ст. населення краю становило понад 570 тис. чол.— укр. козаки і селяни, рос. селяни та рос. служилі люди. З розвитком землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі Харків, Суми, Ізюм, Чугуїв, Охтирка та ін. міста перетворилися на значні торг.-пром. центри. З серед. 17 ст. тут з'явилися держ. солеварні. У 17—18 ст. на С. У. зростало велике феод. землеволодіння козац. старшини, рос. дворянства та монастирів. Посилювався феод.-кріпосницький гніт. У 30-х рр. 18 ст. на Слобожанщині налічувалося бл. 123 тис. кріпаків, 1768—196 тис. кріпаків. 50% землі належало поміщикам. Небезпека тат. нападів змусила царський уряд 1731 почати будівництво *Української лінії*. Лише переможні для Росії війни 18 ст. проти Туреччини поклали край тур.-тат. агресії.

М. О. Сліченко.

Рос. уряд з метою організації оборони пд. рубежів д-ви в 17—18 ст. зберігав принцип козац. військ.-тер. організації — *полки*. В 50-х рр. 17 ст. утворено *Острогозький полк, Сумський полк, Охтирський полк* і *Харківський полк*, 1685 — *Ізюмський полк*. У 18 ст. царський уряд поступово почав обмежувати козац. самоврядування, призначаючи старшину з верхівки козацтва. В 1708 Сумський, Охтирський і Харківський полки включено до складу *Київської губернії*, а Острогозький і Ізюмський полки — до *Азовської губернії*. 1722 всі полки ввійшли до Бєлгородської провінції Київ. губернії. В 1765 тер. С. У. ввійшла до *Слобідсько-Української губернії*.

Літ.: Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв. Х., 1964; Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж, 1980. *Л. Г. Мельник.*

СЛОБІ́ДСЬКІ КОЗАКИ́ — козацьке населення *Слобідської України*. Рос. уряд, заінтересований у зміцненні пд. кордонів д-ви та в колонізації окраїн, сприяв переселенню сюди укр. козаків, які переходили на тер. Рос. д-ви, щоб позбутися нац.-реліг. гніту *Речі Посполитої*. Перші козац. слободи заснували 1638 козаки — учасники *Остряніна повстання 1638*. Осн. маса переселенців виконувала козац. службу, користувалася правом самоврядування. Особливо посилився потік переселенців з України під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Слобідські козац. полки брали участь у походах і війнах Росії проти *Османської імперії* і *Кримського ханства*, у *Північній війні 1700—21*. З посиленням феод.-кріпосницького і соціального гніту зростало невдоволення в середовищі слобідського козацтва. Козаки і селяни брали активну

Сліпак звичайний (Spalax microphtalmus).

Сліпушок звичайний.

М. С. Слободівна.

Н. В. Слободян.

С. І. Слободянюк-Подолян. Матрос з крейсера «Аврора». 1917. Дніпропетровський художній музей.

участь у селянських війнах під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71), О. І. *Пугачова* (1773—75), повстаннях І. *Дзиковського* (1670), К. О. *Булавіна* (1707—09), *гайдамацькому русі*. Після включення Слобідської України до складу *Слобідсько-Української губернії* (1765) слобідські козац. полки було реорганізовано в регулярні гусарські полки. Козаків і *підпомічників* було позбавлено козац. привілеїв і перетворено на *військових обивателів*. Козац. старшина одержала офіцерські звання і права рос. дворянства. *Л. Г. Мельник.*

СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця в 2-й пол. 18 ст. Створена на *Слобідській Україні* царським маніфестом від 28.VII (8.VIII) 1765. Адм. центром С.-У. г. був Харків. С.-У. г. складалася з Ізюмської, Охтирської, Острогозької, Сумської, Харківської провінцій. Військ. губернаторові С.-У. г. було також підпорядковане укр. населення Землі Війська Донського, Бєлгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської та Астраханської губерній. За переписом 1773 в С.-У. г. налічувалося 670 населених пунктів, в яких жило 666 031 чол., у т. ч. 390 197 *військових обивателів*, 225 620 держ. і поміщицьких селян. У 1780 С.-У. г. було ліквідовано і, за винятком Острогозької провінції, вона ввійшла до складу *Харківського намісництва*. 2) Адм.-тер. одиниця на Україні 1796—1835 (див. *Харківська губернія*).

СЛОБОДА́, слобо́да, свобо́да — в 11—17 ст. вид *поселень* у Київській Русі, рус. князівствах у період феод. роздробленості, в Рос. державі (у т. ч. на Україні існували і на поч. 18 ст.), населення яких тимчасово звільнялося від податків і повинностей. Пільги для створення сільс. С. надавалися з метою залучення жителів з ін. місцевостей. Після закінчення строку пільг населення С. обкладалося феод. повинностями і перетворювалося на кріпаків. У 16 ст. в містах почали формуватися С. *служилих людей* (напр., стрілецькі С.), ямські, іноземні, ремісничі тощо. Відомі й монастирські С. В 1-й пол. 18 ст. С., зберігши свою назву, перетворилися на звичайні населені пункти, в містах — на міські квартали. В 30—80-х рр. 17 ст. сотні С. було створено на Пд. Рос. д-ви. Ця місцевість дістала назву *Слобідської України*. Багато С. виникло на поч. 18 ст. на Лівобережній і Слобідській Україні на землях *козацької старшини* і поміщиків, на Правобережжі — в маєтках польс. феодалів. Протягом 18 ст. С. на Україні теж втратили свої тимчасові привілеї. В 19 — на поч. 20 ст. в Росії С. інколи наз. приміські пром. селища. Назва «слобода», «слобідка» збереглася в СРСР у назвах деяких населених пунктів.

СЛОБОДИ́ЩЕНСЬКИЙ ТРАКТА́Т 1660 — угода гетьмана Ю. *Хмельницького* з польс.-шляхетським урядом про відрив України від Росії і перехід її під владу шляхетської Польщі. Укладена 17 (27).X в Слободищі (тепер село Бердичівського р-ну Житомир. обл.). Восени 1660 польс.-шляхет. уряд, порушивши *Віленське перемир'я 1656* з Росією, почав воєнні дії. Після поразок рос. війська в боях під Любаром і Чудновом (на Житомирщині) польс.-шляхет. військо в жовтні 1660 оточило козац. полки в Слободищі. Вважаючи війну програною, укр. старшинсько-шляхет. верхівка примусила Ю. Хмельницького підписати С. т. про відрив України від Росії. За С. т. Україна повністю втрачала політ. незалежність і перетворювалася на провінцію Польщі, позбавлялася права зовнішньополіт. відносин і зобов'язувалася подавати військ. допомогу шляхет. Польщі в її війнах з ін. державами. Польс. шляхті і магнатам поверталися всі маєтності та повністю відновлювався на Україні феод.-кріпосницький гніт, що існував до нар.-визвольної війни 1648—54. Польс. шляхті та її поплічникам вдалося поневолити лише Правобережну Україну (без Києва). Укладення С. т. надовго затримало возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Рос. держави.

Літ.: Акты Московского государства, т. 3. СПБ, 1901; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. *К. І. Стецюк.*

СЛОБОДІ́ВНА Марія Степанівна (по чоловіку — Крушельницька; 8.XII 1876, с. Ульгівка, тепер ПНР — 28.VIII 1935, Харків) — укр. рад. актриса і письменниця. Дружина А. *Крушельницького*, мати І. *Крушельницького*. В 1893—1902 працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Серед ролей — Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Анна («Украдене щастя» Франка), Анисья («Влада темряви» Толстого), Мотруна («Хата за селом» за Крашевським), Юдіф («Урієль Акоста» Гуцкова), Ізабелла («Війт Заламейський» Кальдерона). С.— автор збірки нарисів з життя галицьких жінок «І хто ж вона була?» (1901), драми «Вона» (1911) та циклу новел. *П. К. Медведик.*

СЛОБОДЯ́Н Наталія Василівна (н. 27.II 1923, Київ) — укр. радянська артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1960). У 1941 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. В 1944—68 — солістка, з 1968 — педагог-репетитор Львів. театру опери та балету ім. І. Франка. Партії: Жізель (однойменний балет Адана), Одетта — Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Фрігія («Спартак» Хачатуряна), Лілея (однойменний балет Данькевича), Маруся Богуславка («Маруся Богуславка» Свєчникова), Марічка («Тіні забутих предків» Кирейка). С. — перша виконавиця партій Дзвінки, Манусі, Орисі («Хустка Довбуша», «Сойчине крило», «Орися» Кос-Анатольського).

К. М. Гелитович.

СЛОБОДЯНЮК-ПОДОЛЯ́Н Степан Іванович (2.VIII 1876, м. Літин, тепер смт Вінн. обл.— 15.IX 1932, Ленінград) — укр. рад. живописець. У 1899—1901 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1905—12 був вільним слухачем петерб. АМ. З 1925 оселився в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Автор картин на історико-революційні теми: «Буря і спокій. Похорон Кармалюка» (1912), «Приїзд В. І. Леніна на Фінляндський вокзал» (1924), «Великий вождь» (1925), «Кармалюк» (1926). Відомий і як портретист («Жіночий портрет», 1915; «Матрос з крейсера „Аврора"», 1917; «Українська дівчина», 1926; «Молдаванка», 1928, всі — в Дніпроп. худож. музеї; «Портрет сталевара», 1930).

СЛОБОЖА́НСЬКИЙ ГО́ВІР — говір укр. мови. Належить до її пд.-сх. наріччя. Поширений у пд.-сх. районах Сумської, у Харківській, у пн. районах Ворошиловгр. обл. та в суміжних районах Бєлг., Ворон., Курської, частково Ростов. обл. РРФСР. С. г.— говір новітнього формування, найменш архаїчний з-поміж говорів укр. мови, виник внаслідок заселення й дозаселення території колишньої *Слобідської України*. Характерні риси: у фонетиці — **і** на місці давніх **о**, **е** в новозакритих складах (д'ім, с'ім), ненаголошений **е** у вимові наближається до **и** (ве"сна́), **и** — до **е** (жи"ве́), **о** — до **у** (то"б'і). У морфології — вирівнювання ненаголошених закінчень м'якої групи іменників за твердою (з'а́т'ов'і, з'а́т'ом), у 1-й особі однини теперішнього часу відсутність чергування приголосних **д**, **т**, **з**, **с** із **дж**, **ж**, **ч**, **ш** (ход'у́, нос'у́), вживання у 3-й особі однини дієслів 2-ї дієвідміни форм типу «ходе», «носе» та ін. особливості. Є своєрідна лексика (ги́рявий — «миршавий», сидіти кра́ми — «сидіти верхи в когось на спині»).

Г. Т. Солонська.

СЛОВА́КИ — нація, разом з *чехами* є основним населенням Чехословаччини. Живуть також в Угорщині, Югославії, Румунії, Канаді, США, СРСР (9,4 тис. чол., 1979, перепис; переважно в зх. районах Закарп. обл.) та ін. країнах. Заг. чисельність С. — 5,35 млн. (1980, оцінка). Говорять *словацькою мовою*. Віруючі С. — переважно католики, є й протестанти. В 9—10 ст. словацькі й споріднені з ними чеські племена входили до складу *Великоморавської держави*. В 10 ст. С. сформувались у народність. У 11 ст. їх завоювали угорці. Протягом віків були відірвані від чехів, зазнаючи мадяризації, але зберегли самобутню культуру. В 19 ст. консолідувались у бурж. націю. В 1918 увійшли до складу Чехословаччини. Після 2-ї світової війни у С. розвиваються соціалістичні сусп. відносини. Осн. заняття С.— землеробство, тваринництво, ремесла; значна частина працює в пром-сті. Докладніше про історію, господарство, культуру С. див. *Словаччина, Чехословаччина.*

СЛОВА́ЦЬКА МО́ВА — мова *словаків*. Належить до зх. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У С. м. виділяють три групи діалектів: західні, середні й східні (у східних є говірки, перехідні до українських). Характерні риси С. м. у фонетиці: розрізнювання коротких і довгих голосних, наявність *дифтонгів*, специфічного голосного ä, складотворчих r та l, які мо-

жуть бути короткі й довгі. Наголос силовий, сталий (на першому складі). У морфології: регулярність закінчення -m у 1-й особі однини дієслів теперішнього часу, втрата іменних форм прикметників, збереження форм давноминулого часу дієслів. Перші написи (окремі слова) С. м. належать до 15 ст. Сучас. літ. С. м. сформувалась у серед. 19 ст. на основі середньословацьких діалектів. Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру С. м. див. *Словаччина, Чехословаччина,* розділ Література.

Літ.: Селищев А. М. Славянское языкознание, т. 1. М., 1941; Латта В. П. Словацько-українська мовна межа. «Діалектологічний бюлетень», 1962, в. 9.

Т. Б. Лукінова.

СЛОВА́ЦЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 — держава диктатури пролетаріату, що існувала в Словаччині в червні — липні 1919. Утворена внаслідок революц. боротьби словацьких трудящих, що посилилася під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції і перемоги (березень 1919) пролет. революції в Угорщині. Визволення Пд. і Сх. Словаччини на поч. червня 1919 угор. Червоною армією, що вела контрнаступ проти інтервенціоністських військ бурж. урядів Румунії і Чехословаччини, сприяло виникненню місц. органів революц. влади — робітн.-сел. і солдатських рад. 16.VI в м. Прящеві було проголошено С. Р. р. і обрано Тимчасовий революц. виконавчий к-т (місцеперебування — м. Кошіце), який 20.VI затвердив склад уряду С. Р. р.— Словацької революц. ради, яка заявила про свою солідарність з Рад. Росією, *Угорською Радянською республікою 1919,* революц. боротьбою чес. пролетаріату і пролетаріату всього світу, висловилась за підтримку програми Комінтерну. Було прийнято рішення про націоналізацію найбільших пром. і торг. підприємств, банків, транспорту, про експропріацію поміщицьких і церк. маєтків. Видано декрети про встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати і пенсій, звільнення дрібних сел. г-в від податків, про рівноправність жінок, надання виборчих та ін. демократичних прав трудящим. Уряд С. Р. р. оголосив мобілізацію і приступив до створення словацької Червоної армії з робітників і селян, яка на кін. червня налічувала 50 тис. чол. Але на поч. липня, після вимушеного відступу угор. Червоної армії за чехословацьку демаркаційну лінію, чес. і словацька буржуазія за допомогою іноз. імперіалістів придушила С. Р. р. Незважаючи на короткочасність існування С. Р. р., її революц. заходи мали великий вплив на розвиток революц. руху в Чехословаччині.

І. М. Мельникова.

СЛОВА́ЦЬКЕ НАЦІОНА́ЛЬНЕ ПОВСТА́ННЯ 1944 — антифашистське нац.-визвольне повстання словацького народу 29.VIII—28.X 1944. Підготовку і керівництво повстанням здійснювали нац. к-ти, утворені з ініціативи підпільного ЦК Компартії Словаччини. План збройного повстання було розроблено Словацькою нац. радою (СНР; утворена з ініціативи комуністів у грудні 1943). Окупація Словаччини, що її почали нім.-фашист. війська, стала сигналом до С. н. п. Збройні сили С. н. п. становили партизан. загони (бл. 15 тис. чол.) і частини словацької армії, що перейшли на бік повстанців. На 30.VIII вони визволили $^2/_3$ тер. Словаччини, де влада перейшла до СНР. 1.IX в м. Банська-Бистриці СНР прийняла Декларацію, що закликала до відновлення Чехословацької республіки, демократичних свобод і проведення нац.-демократичних перетворень, здійснення рівноправ'я чеського і словац. народів. З метою подання допомоги повстанцям рад. командування 8.IX почало Східно-Карпатську операцію. 6.X рад. війська (38-а армія 1-го Укр. фронту) і 1-й Чехословацький армійський корпус (сформований в СРСР) перейшли Дукельський перевал і вступили на тер. Чехословаччини. Проте в 2-й пол. жовтня гітлерівці, стягнувши великі сили, оволоділи осн. опорними пунктами С. н. п. Повстанці під керівництвом Компартії Словаччини перейшли до партизан. методів боротьби. Значну допомогу С. н. п. подав Укр. штаб партизан. руху та його представництва при штабах 1-го і 2-го Укр. фронтів (зокрема, у Словаччину було перекинуто рад.-чехословац. організаторські партизан. групи на чолі з П. О. Величком, О. С. *Єгоровим,* Є. Ф. Біликом та ін.).

С. н. п. поклало початок нац.-демократичній революції в Чехословаччині, визначило великою мірою дальший розвиток країни по соціалістичному шляху.

Літ.: Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании. Пер. со словац. М., 1969; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961.

В. І. Клоков.

СЛОВА́ЦЬКИЙ (Słowacki) Юліуш (4.IX 1809, м. Кременець, тепер Терноп. обл.— 3.IV 1849, Париж; 1927 його останки було перевезено до краківського Вавелю) — польс. поет. З 1839 жив у Парижі. Літ. діяльність почав у 20-х рр. Перший вірш — «Українська дума» (1826). В період польс. повстання 1830—31 писав революц.-патріотичну лірику («Гімн», «Ода вольності», «Кулик» та ін.). Автор романтич. драми «Кордіан» (1834), поеми «Ангеллі» (1838), «В Швейцарії», «Батько зачумлених» (1839), трагедій антимонархічного і антишляхетського спрямування «Балладина» (1839) і «Лілла Венеда» (1840), драми «Фантазії» (1843). У незакінч. поемі «Беньовський» (1841) змалював побут і соціально-політ. життя Польщі та Зх. України 2-ї пол. 18 ст. У поезіях «Віват познанці!», «І вийдуть сто робітників» та ін. вітав революц. події 1848 в Європі. «Відповідь на „Псалми майбутнього“» (1848) спрямована на захист програми революц. демократії, нар. революції. С. бував на Україні (Одеса, Тульчин, Умань), вивчав життя, пісні й перекази укр. народу. Україні присвятив «Пісню козацької дівчини» (1829), драми «Ян Казімеж» (1841), «Сріблний сон Саломеї» (1844), поему «Змій» та ін. Твори С. були відомі на Україні ще за життя поета. Українською мовою С. перекладали І. Верхратський, М. Старицький, Олена Пчілка, В. Щурат, укр. рад. поети — М. Зеров, М. Рильський, М. Бажан, А. Малишко, М. Терещенко, О. Новицький та ін. У Кременці 1959 встановлено погруддя поета.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1959; Поезії. К., 1969; [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1960; Лирика. М., 1966; Бенёвский. М., 1973; Стихи. — Мария Стюарт. М., 1975.

Літ.: Вервес Г. Д. Юліуш Словацький і Україна. К., 1959; Левінська С. Й. Юліуш Словацький. Життя та творчий шлях. К., 1973; Стефанович В. Н. Юлиуш Словацкий. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

С. Й. Левінська.

Ю. Словацький.

СЛОВА́ЧЧИНА, Словацька Соціалістична Республіка — республіка у складі Чехословаччини (ЧССР). Площа — 49 тис. км². Населення — 4,99 млн. чол. (1980). Столиця — м. *Братіслава.* В адміністративному відношенні поділяється на три області. С.— соціалістична республіка, що разом з Чеською Соціалістичною Республікою на засадах рівноправності і добровільності утворює федеративну соціалістичну д-ву — Чехословаччину. Найвищим органом держ. влади є Словацька Нац. рада, що обирається населенням на 5 років. Постійний орган ради — Президія Нац. ради, яка призначає уряд республіки. Більша частина тер. С. розташована в межах Зх. Карпат (Словацьких Рудних та ін. гір). На Пд.— частина *Середньодунайської рівнини.* Поклади бурого вугілля, заліз., марганцевої та поліметалевих руд, сурми, магнезиту. Клімат помірний, континентальний. Ріки С. (Дунай з притоками, Морава, Ваг, Нітра, Грон та ін.) є важливим джерелом гідроенергії.

Основне населення С.— *словаки* (85,5%). Живуть також угорці (12%), чехи (понад 1%), українці (понад 1%). Пересічна густота нас. — бл. 98 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить бл. 40%. Найбільші міста: Братислава, *Кошіце,* Пряшів (Прешов).

Поселення людей на тер. С. відомі з часів *палеоліту.* Слов'яни заселили тер. С. в 3—4 ст. н. е. і в серед. 1-го тис. стали тут провідним етнічним елементом. У 7 ст. С. входила до складу ранньофеод. слов'ян. д-ви *Само,* в 9—10 ст.— *Великоморавської держави.* В серед. 11 ст. С. завоювали угорці, що порушило процес утворення єдиної народності на основі чес.-моравських і словацьких племен. У 13—14 ст. С. зазнала нім. колонізації. *Гуситський революційний рух* сприяв активізації нац.-визвольного руху і антифеод. боротьби в С. в 15 ст. Словацьке селянство брало участь у *Дожі Дердя повстанні 1514.* В серед. 16 ст. Пд. С. загарбали турки, решта її території в кін. 17 ст. ввійшла до складу монархії *Габсбургів.* Антинар. політика Габсбургів у С. викликала опір словацького народу, розвиток антигабсбурзького й антикатолицького руху. В 17 — на

Словаччина. Сільськогосподарський інститут у Нітрі. Архітектори В. Дедечек, Р. Міньовський, М. Шавлік. 1961—66.

Собор св. Егідія в Бардейові. 15 ст.

Павло з Левочі Фрагмент сцени «Різдво». Великий вівтар собору св. Якуба в Левочі. Дерево. 1508—15.

поч. 18 ст. в С. поширився реформаційний рух (див. *Реформація*), відбувалися численні сел. повстання (1618, 1631—32, 1648, 1660, 1711), виступи ремісників, міської бідноти (1606, 1609, 1626, 1632, 1640). Селянство С. взяло участь у *Ракоці Ференца II рухові 1703—11*. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в С. почався розвиток капіталістичних відносин, що викликало піднесення нац. руху. Під час *революції 1848—49 в Австрії* діячі нац. руху С. виступили з вимогами бурж.-демократичних перетворень, нац. рівноправ'я словацького народу, проте угор. уряд відхилив ці вимоги. З утворенням *Австро-Угорщини* (1867) С. залишилась у складі Угорщини. З кін. 19 ст. як самостійна політ. сила виступив робітн. клас С. В 1905 було засн. Словацьку с.-д. партію (1906 об'єдналася з С.-д. партією Угорщини). В роки 1-ї світової війни в С. розгорнувся антиімперіалістичний і нац.-визвольний рух (трудящі С. брали участь у заг. політ. страйку в Австро-Угорщині в січні 1918). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) С. ввійшла до складу Чехословацької держави. 16.VI 1919 у Пряшеві було проголошено *Словацьку Радянську республіку 1919* (розгромлена інтервенціоністськими військами 7.VII). В січні 1921 в м. Любохні відбувся з'їзд представників лівих соціал-демократів С. і *Закарпатської України*, що передував створенню в травні 1921 Компартії Чехословаччини (КПЧ). За *Мюнхенською угодою 1938* пд. райони С. було відторгнуто від Чехословаччини і передано хортистській Угорщині, на решті тер. С. в березні 1939 словацькі фашисти проголосили утворення «незалежної» Словацької д-ви. Трудящі С. під керівництвом Компартії С. (виділилася з КПЧ 1939) розгорнули нац.-визвольну, антифашист. боротьбу; значного розмаху набув партизанський рух. *Словацьке національне повстання 1944* (в якому брали участь і рад. партизанські з'єднання) було початком нац.-демократичної революції в Чехословаччині. 4.IV 1945 рад. війська визволили Братіславу. *Кошіцька програма* (5.IV) уряду Нац. фронту чехів і словаків серед ін. демократичних принципів проголосила принцип рівноправності чес. і словацького народів. До травня 1945 С. було визволено Рад. Армією. Перемога чехословацьких трудящих над силами реакції (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині) відкрила шлях до будівництва соціалістичного суспільства. 1.I 1969 С. дістала статус Словацької Соціалістичної Республіки в складі федеративної ЧССР. Активну участь у соціалістичному будівництві в ЧССР беруть українці, що живуть на тер. Східнословацької обл. ЧССР (див. *Пряшівщина*). У С. діють політ. партії: Комуністична партія Словаччини (з 1948 — тер. організація КПЧ), Партія словацького відродження, Словацька партія свободи. Нац. фронт ССР входить у Нац. фронт ЧССР (на федеративній основі).

Частка С. в національному доході ЧССР становить понад 30%. На базі гол. чин. місцевих мінерально-сировинних ресурсів розвивається добувна (буре вугілля, лігніт, заліз. руда) й металург. пром-сть — більшість чавуну, сталі й прокату виплавляють на Сх.-Словацькому металург. комбінаті в Кошіце, виробн. алюмінію (з довізних бокситів) — у Жарі, міді — у Кромпахі. Машинобудування представлене виробн. радіоприймачів, телевізорів, холодильників, мотоциклів, суден, підшипників, товарних вагонів, верстатів, електротех. устаткування та ін. На нафті й газі, що надходять з СРСР, працює хімічна і нафтохім. пром-сть (нафтопродукти, мінеральні добрива, пластмаси, синтетичні волокна тощо). Значна лісова, деревообр., буд. матеріалів пром-сть. Численні текст., шкіряно-взут., харч. та ін. підприємства. Осн. пром. центри — Братислава й Кошіце. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС, у Ясловське-Богуніце працює АЕС. У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напряму (свині, вівці, велика рогата худоба). Гол. с.-г. культури — пшениця, кукурудза, ячмінь. Вирощують також олійні культури, цукр. буряки, тютюн. Розвинуте садівництво і виноградарство. Судноплавство по Дунаю; осн. порти — Братислава і Комарно.

В 1978/79 навч. р. в основних обов'язкових школах налічувалося бл. 670,5 тис. учнів, у повних серед. загальноосв. школах (гімназіях) — 53,3 тис. учнів, у 1—3-річних профес. навч. закладах — бл. 337,6 тис. учнів, у 4-річних серед. профес. школах — бл. 115,9 тис. учнів, у 13 вузах — 72 тис. студентів. Найбільші вузи: *Братіславський університет* імені Я. А. Коменського, Словацька вища тех. школа, Вища екон. школа, консерваторія — у Братіславі; Ун-т ім. П. Шафарика, Вища ветеринарна школа, Вища тех. школа — в Кошіце, Вища трансп. школа в Жіліні та ін. Вища наук. установа — Словацька академія наук. У Братіславі працюють Ін-т вірусології Чехословацької АН, н.-д. ін-ти зварювання, пед. та ін.; у Жіліні — н.-д. гідрологічний центр, геол. служба, Матиця словацька (див. *Матиці*) — в Мартіні. Найбільші б-ки: б-ка Матиці словацької (засн. 1863), університетська в Братіславі (засн. 1919), держ. наук. б-ки в Кошіце (засн. 1657) та ін. Важливим осередком укр. культури в С. є Пряшівщина. Гол. музеї: Словацькі нац. музеї в Братіславі і Мартіні, Словацька нац. галерея в Братіславі, Східнословацький музей в Кошіце, Середньословацький музей і Музей Словацького нац. повстання в Банській Бистриці та ін. Найважливіші газети: «Правда» — орган ЦК Компартії Словаччини, «Праца» («Праця») — орган Словацького революц. профспілкового руху; «Слобода» («Свобода») — орган Словацької партії свободи; «Люд» («Народ») — орган Партії словацького відродження; «Смена» («Зміна») — орган ЦК Спілки словацької молоді. *Культурна спілка українських трудящих ЧССР* видає газ. «*Нове життя*», журн. «*Дружно вперед*» і літ. альманах «Дукля», усі — в Пряшеві. Словацьке радіо й телебачення.

Зародження писемності в С. пов'язане з діяльністю братів *Кирила і Мефодія* на тер. Великоморавської д-ви (2-а пол. 9 ст.). Із включенням словацьких земель до складу Угор. д-ви церковна старослов'ян. мова витіснялася латиною, яка панувала до 15 ст. Під впливом ідей гуситського руху і протестантської Реформації в С. поширювалася чес. мова, яка вбирала в себе словацьку розмовну лексику. Давня л-ра пройнята духом гуманізму і патріотичними мотивами боротьби з тур. навалою. Л-ра 17—18 ст. представлена іменами Я. Вавринця, М. Раковського, Ш. Пилярика і особливо Г. Гавловича. З поч. нац. відродження розвивалася л-ра Просвітительства (кін. 18 — поч. 19 ст.). Найвизначніші представники — письменники Й. І. Байза і Ю. Фандлі, філолог А. Бернолак (розробляв нормативи словацької літ. мови, що відомі під назвою «бернолаччина»). В поезії Б. Табліца і Я. Голлого, драматургії Я. *Халупки*, літ. і наук. діяльності П. Й. *Шафарика* і Я. *Коллара* знайшли широке відображення ідеї слов'ян. єднання. Характерним для л-ри того часу було прагнення до зближення з мовою народу. Досягнення л-ри 40—70-х рр. 19 ст. визначаються творчістю революц. романтиків на чолі з ідеологом нац.-визвольного руху Л. *Штуром*. Романтики здійснили остаточну реформу літ. мови (1843) на основі середньословацьких діалектів. Їхня творчість пройнята патріотичними мотивами, фольклорними традиціями героїчної особистості (С. *Халупка*, А. Сладкович, Я. *Краль*, Я. Ботто). Важливу роль у розвитку романтичної прози відіграли істор. повісті Й. Гурбана, Я. Калинчака. Становлення й утвердження реалізму пов'язане з творчістю прозаїка і драматурга Й. Заборського, поетів і прозаїків П. *Гвездослава*, С. *Ваянського*, М. *Кукучіна*. В 90-х рр. в л-ру вступило друге покоління реалістів — т. з. Молода Словаччина, з якою пов'язаний розвиток соціально-психологічної прози (Б. Тімрава, Я. *Єсенський*, Й. *Тайовський*, Л. Под'яворинська). На початку 20 ст. виникла течія «Словацька модерна», поетика якої синтезувала творчі принципи реалізму, модернізму і символізму (І. *Краско*, В. Рой, І. Галл). Після утворення (1918) Чехословацької республіки л-ра розвивалася в більш сприятливих умовах. Осередком революц. л-ри став журн. «Дав» («Натовп», 1924—37), де співробітничали поети Я. Понічан, Л. *Новомеський*, прозаїк П. *Ілемніцький*, критики-марксисти Е. Уркс, В. Клементіс, Д. Окалі. Вище досягнення критичного реалізму — проза Ф. *Краля*, Л. Ондрейова, Я. Єсенського, поезія Я. Понічана. Становлення соціалістичного реалізму пов'язане з творчістю П. Ілемніцького і Л. Новомеського. Провідні теми л-ри після визволення країни Рад. Армією — антифашист. нар. боротьба і побудова нового суспільства. Визначними творами сло-

вацької л-ри періоду соціалістичного будівництва є романи Ф. *Гечка*, Р. *Яшика*, А. Беднара, К. Лазарової, В. *Мінача*, поезія А. *Плавки*, П. Горова, В. Мігаліка, Я. Костри, М. Валека. Марксистська літ. критика представлена іменами А. Матушки, С. Шматлака, І. Куси, К. Розенбаума. В С., зокрема на Пряшівщині живуть і працюють укр. поети і письменники Ф. *Лазорик*, Ф. *Іванчов*, В. *Зозуляк* та ін.

Розвиткові літ. процесу в С. сприяли взаємозв'язки з рос. і укр. л-рами. Інтерес до укр. л-ри, зокрема, засвідчують переклади словац. мовою творів І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Мирного, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, О. Корнійчука, І. Микитенка, П. Козланюка, О. Гончара, О. Довженка, В. Сосюри та ін. В укр. перекладах словацька л-ра представлена творами прозаїків П. Ілемніцького, Ф. Гечка, Ф. Краля, Р. Моріца, Р. Яшика, К. Лазарової, В. Мінача та ін. Вірші П. Гвездослава, Л. Новомеського, А. Плавки, Я. Понічана, Я. Костри, П. Горова, М. Руфуса та ін. вміщено в книгах «Словацька поезія. Антологія» (1964) та «Слов'янське небо» (1972) Р. Лубківського. Ідея слов'ян. єднання, якою пройнята творчість Я. Коллара, знайшла відгомін у поезії Т. Шевченка. Укр. мовою твори словацьких поетів перекладали М. Бажан, М. Рильський, А. Малишко, М. Терещенко, Т Масенко, Д. Павличко, Р. Лубківський та ін.

На тер. С. збереглися давньоримські будівлі. До перших пам'яток словацької архітектури належать культові споруди і замки в романському стилі (базиліка св. Емерама в Нітрі, 1200; двоярусна капела-ротонда в Скаліце, 12 ст.; церкви в Дяковце, 1228, в Дражовце, 12 ст.; Оравський та ін. замки, 12 ст., згодом перебудовані). В 14—15 ст. панувала *готика* (кафедральний собор у Кошіце, 1382—1499; собори в Братіславі, 14—15 ст., та ін.). В 16 ст. поширилась архітектура *Відродження* (ратуша в Банській Бистриці, 1510, житлові будинки у Пряшеві, Левочі, Бардейові тощо). Для архітектури 17—18 ст. характерний стиль *барокко* (церква Трійці, 1717—35; палац примаса з рисами раннього *класицизму*, 1778—81, арх. М. Гефеле, обидві пам'ятки — в Братіславі; ратуша в Кошіце, 1756). В кін. 18 — на поч. 19 ст. утвердився класицизм у буд-ві поміщицьких маєтків, міст і сіл. В кін. 19 — на поч. 20 ст. переважав *модерн*. Нар. зодчество С.— зрубні або кам. будинки, дерев'яні церкви — має спільні риси з чес., угор. і зх.-укр. архітектурою. Серед сучас. споруд — корпус Вищого тех. училища (1964), міст через Дунай (1972), готель «Київ» (1974) в Братіславі тощо.

Ратуша в Левочі. 1550—1615.

На тер. С. збереглися пам'ятки первісного мист.— палеолітичні жіночі фігурки, кераміка неоліту, вироби фракійців. скіфів, кельтів.

Й. Ганула. Орач. 1938.

давніх слов'ян та ін. племен. До 4 ст. належать поховання з золотими і срібними виробами, з бронзовим начинням. Живопис 14—15 ст. представлено фресками (1317, церква св. Мартіна в Спішській Капітулі). В 16 ст. поширені були різьблені вівтарі (Великий вівтар Павла з Левочі, 1508—15, собор св. Якуба в Левочі), які свідчать про перехід до Відродження (живопис майстра «MS», декор. скульптура, вироби з металу). З 17 ст. поширилося барокко (живопис Я. Купецького, Ф. А. Маульберча; скульптура Г. Р. Доннера). В 1-й пол. 19 ст. з'явилися місц. живописці (Й. Чаусіг, Я. Ромбауер, К. Л. Лібай). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. склалися побутовий жанр (В. Климкович, Д. Скутецький, Й. Ганула), пейзаж (Л. Чордак), реалістична скульптура (Я. Коньярек, Ф. Упрка). Серед майстрів 20 ст.— живописці М. Бенка, Г. Маллий, Л. Фулла; скульптори Й. Костка, Ф. Штефунко; графіки О. Дубай, В. Гложнік. У мист. 70-х рр. значне місце посіли такі художники, як В. Глубучек, скульптори Я. Кулих та Й. Кузма, графік Я. Яношка. Серед нар. ремесел поширені різьблення на дереві, розпис селян. будинків, кераміка, вишивка. Між укр. і словацькими митцями здавна існують творчі зв'язки. Відбувається обмін виставками, зокрема, 1978 в Києві експонувалася виставка «Роки боротьби і перемоги у словацькому образотворчому мистецтві».

Музичний фольклор С. багатий на пісенні жанри. Ліричні, епічні, побутові, обрядові пісні ритмічно різноманітні, відзначаються розвинутою мелодикою. Для пісень характерні одноголосся, діатоніка 4- і 5-ступенева. З 13 ст. відомі т. з. розбійницькі пісні, з 14 ст.— культові, у т. ч. гуситські (з 15 ст.), з 16 ст.— історичні, з 18 ст.— пісні куруців, у 19 ст. поширилися т. з. новоугорські пісні. Серед танців — фришкий та одземок. Муз. інструменти — фуяра, пастушачі дудки, гайда (волинка). З 15 ст. розвивалася багатоголоса культова музика, згодом — професс. світська (інструм. твори С. Боксхорн-Капрікорнуса, Я. Куссера Старшого, Й. Шимбрацького) Серед композиторів 18 ст.— Я. Францісці, А. Шкултетий, Ф. К. Будинський (кантати, арії), П. Баян, Е. Пасха (французька пастораль, засн. на нар. мелодіях). Перші опери (позначені впливом австрійського та чеського класицизму) було поставлено в Братіславі при королівському дворі (з 1648) та у міському театрі (з 1776). Основоположник нац. композиторської школи — Я. Л. Белла (опера «Коваль Віланд», 1890; кантата «Весілля Яношика», 1922). Серед ін. композиторів 20 ст.— Б. Булла, А. Г. Крчмери, М. Лац'як. У 2-й пол. 19 ст. розвинулася хорова пісня; утворилися хорові т-ва та гуртки, в т. ч. робочі («Друкарська спілка», 1872, та ін.). Після утворення 1918 Чехословацької республіки виникли нові муз. організації, колективи, уч. заклади (муз школа, 1919, яку 1928 було перетворено на Муз. і драм. академію, згодом — консерваторію, 1941). У Братіславі створено мішаний хор «Зора» (1919), оперну трупу Словацького нац. театру (1920), Академічне хорове т-во і хор словацьких вчителів (обидва — 1921), інструм. ансамбль Радіо (1928). Романтичні пісні, симф. і камерно-інструм. твори писали В. Фігуш-Бистрий (опера «Детван», 1925), А. Мойзес, М. Шнайдер-Трнавський, Ф. Кафенда. Під час 2-ї світової війни 1939—45 деякі композитори (Я. Ціккер, Т. Андрошован) брали участь у Русі Опору, Словацькому нац. повстанні. Серед композиторів 20 ст.— Е. Сухонь (опери «Крутнява», 1949 та «Сватоплук», 1959, симф., хорові й камерно-інструм. твори), Я. Ціккер, Д. Кардош, І. Зельєнка, І. Грушовський та ін. Створено Східнословацький національний театр і філармонію в Кошіце (1945), Словацьку філармонію з симф. оркестром (гастролював на Україні, 1978) та мішаним хором (1949), хори й ансамблі, в т. ч. «Лучниця» (1948; гастролював на Україні), СЛУК (1949), Словацький камерний оркестр (1960), Вищу школу красних мистецтв (1949) та ін. Серед музикантів — диригенти Л. Словак, Л. Райтер, Б. Режуха, О. Ленард; піаністи М. Карін, І. Павлович, Р. га С. Мацудзинські, К. Гавликова; скрипалі А. Можі, Т. Гашпарек, П. Міхаліца; співаки Ш. Гоза, О. Малаховський, Е. Китнарова, Г. Бенячкова, П. Дворський. Елементи театр. дійства вперше зустрічаються у 12 ст. у виступах нар. акторів — йокуляторів. У 15 ст., на поч. 16 ст. у Брезно, Банській Штявниці та ін. з'явилася *шкільна драма* (в Братіславі 1439 школярі розіграли пасхальне дійство); в 17—18 ст. розповсюдився нар. театр, у репертуарі якого п'єси на реліг. сюжети («Гра про святу Доротею» та ін.). Іноз. панування не сприяло розвиткові нац. театру. Лише в 1-й пол. 19 ст. в країні почали утворюватися аматорські драм. гуртки. Аматорський гурток (виник 1830) в Св. Мікулаші (тепер Ліптовський Мікулаш) ставив п'єси чес., угор., нім. драматургів, твори світової класики (Гоголя, Шекспіра, Шіл-

Телевізійний центр на горі Камзік у Братіславі. 70-і роки 20 ст.

Будинок «У доброго пастора» (тепер Музей художніх ремесел і Музей годинників) у Братіславі. Близько 1770

Словенія. Любляна. Панорама міста.

Словенія. Пам'ятник Приможу Трубару в Любляні Фрагмент. Скульптор Ф. Бернекер. 1908.

лера). Розвиток аматорського театру в С. припадає на 2-у пол. 19 — поч. 20 ст. В 1890 на нар. кошти збудовано в Мартіні Національний дім, на сцені якого йшли п'єси нац. драматургів Я. Халупки, Я. Паларика, П. Гвездослава, Й. Тайовського, чехів Й. Тила, А. Ірасека, твори А. Чехова, М. Гоголя. Перший профес. словацький театр створено 1920 в Братіславі. Засновники театру — А. Багар, Я. Бородач, Г. Мелічкова. До 1936 театр мав дві трупи — чес. і словацьку, ставили драм., оперні та балетні вистави. В репертуарі — п'єси словацьких драматургів, а також твори У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, М. Горького, В. Катаєва («Квадратура кола»), О. Афіногенова («Страх»). Серед провідних акторів — Г. Арбет, Г. Келло, режисерів — В. Шульц, Я. Ямніцький. За часів фашист. режиму 1939 — 45 в партизанських загонах виступали театр. трупи профес. акторів, драматург М. Бор створив п'єси про підпільників-комуністів. Після встановлення в С. нар. влади почався розквіт нац. сценічного мистецтва. В Словацькому нац. театрі режисер Й. Будський поставив композицію за творами В. Маяковського, Д. Бєдного, М. Свєтлова. В репертуарі твори П. Карваша, Ш. Краліка, Й. Тила, рос. драматургів — М. Горького, В. Вишневського, М. Погодіна, К. Треньова, І. Попова. В 1961 театр гастролював в СРСР. В 1944 в Мартіні було створено Театр ім. Словацького нац. повстання. В репертуар включають молоду словацьку драматургію, чес. і словацьку класику, а також «Три сестри» А. Чехова, «Професор Полежаєв» Л. Рахманова, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Іркутська історія» О. Арбузова. Серед режисерів — Й. Будський, І. Ліхард, Т. Раковський, акторів — М. *Краловичова,* К. Махата, Ю. Пантик, М. Грегор. У С. створено нові театри: Нова сцена у Братіславі, Театр ім. Ілемніцького в Жилині, Словацький театр у Пряшеві; діють колективи — Театр ім. Гайовського (Банська-Бистриця), Держ. театр (Кошіце), Театр ім. Заборського (Пряшів). Є також Угор. театр у Комарно, *Пряшівський український народний театр,* який підтримує тісні творчі зв'язки з Рад. Україною (1967 і 1968 гастролював на Закарпатті). Головний режисер — Й. *Фельбаба.* Серед акторів — М. Сисак, І. Стропковський, І. Латта— вихованці Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. В репертуарі колективу твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, О. Корнійчука, М. Зарудного, О. Коломійця, «Третя патетична» М. Погодіна (образ В. І. Леніна створив Й. *Корба*). Театр. кадри виховує Вища театр. школа в Братіславі.

Літ.: История Чехословакии, т. 1—3. М., 1956—60; Гонак М. І. Галузева і територіальна структура народного господарства ЧССР. Львів, 1978; Чехословацкая Социалистическая Республика. Справочник. М., 1980; Чешско-русские и словацко-русские литературные отношения. М., 1968; История словацкой литературы. М., 1970; Чехословацкое изобразительное искусство XIX и XX веков. Прага, 1953; Солнцева Л. П. Театр Чехии и Словакии. М., 1977.

В. І. Євінтов (державний лад), *І. М. Мельникова* (історія), *Г. О. Касвін* (освіта), *В. І. Шевчук* (література), *І. Г. Посудовська* (театр).

СЛОВЕ́НИ — див. *Ільменські слов'яни.*

СЛОВЕ́НІЯ, Соціалістична Республіка Словенія — союзна республіка у складі Югославії (СФРЮ). Площа — 20,3 тис. км². Населення — 1,8 млн. чол. (1978). Столиця — м. *Любляна.*

Найвищим органом державної влади С. є республіканська Скупщина, що складається з 3 палат (Собор об'єднаної праці, Громадсько-політ. собор і Собор громад). Виконавчу владу здійснює Виконавче віче — уряд республіки. С. розташована на крайньому Пн. Зх. країни. Більшу частину тер. займають гори (на Пн. Зх. підносяться Юлійські Альпи, на Пд. Зх.— відоме своїми печерами плато Карст). Невеликі низовини — на Сх. та на узбережжі Трієстської зат. Адріатичного м. Родовища свинцево-цинкових руд і ртуті, невеликі поклади бурого вугілля, лігнітів, нафти, бариту, буд. матеріалів. Клімат помірний, континентальний. Гол. ріки — Сава й Драва (притоки Дунаю), повноводні, багаті на гідроенергію. Бл. 45% території вкрито лісами, значні площі під луками.

Осн. населення С. — *словенці* (94%). Пересічна густота нас.— 89 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить бл. 80%. Найбільші міста — Любляна, *Марибор.*

З 6 — 7 ст. територія С. заселена слов'ян. племенами. В 1282 більша частина С. ввійшла до складу володінь *Габсбургів,* які до поч. 16 ст. поширили свою владу на всі словенські землі. Посилення фод.-кріпосницького гніту та понімечення населення викликало в С. ряд сел. повстань (1478, 1515, 1573). У 1809—14 більша частина С. входила до складу Іллірійських провінцій (васальне володіння Франції, засн. *Наполеоном I*). Згідно з рішеннями *Віденського конгресу 1814—15* ці провінції, в т. ч. словенські землі, було повернуто Австрії. В кін. 19 ст. в С. виникли перші робітн. орг-ції (1896 засн. Югослов'янську с.-д. партію). Під час 1-ї світової війни 1914—18 тут посилився нар.-визвольний рух за відокремлення від імперії Габсбургів. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в С. розгорнулася масова боротьба трудящих за соціальне і нац. визволення. Після розпаду *Австро-Угорщини* 1918 словенські землі, що входили до її складу, об'єдналися з Сербією в Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія), частина їх залишилась у складі Австрії, а частина була загарбана Італією. В роки 2-ї світової війни 1939—45 С. була окупована і поділена між Італією (пд. частина з Любляною) і Німеччиною (пн. частина з Марибором). С. — один з центрів Народно-визвольної війни в Югославії 1941—45. Остаточно визволена нар.-визвольною армією Югославії в травні 1945. За рішенням *Паризької мирної конференції 1946* частину словенської території, яка з 1918 належала Італії, було возз'єднано з Югославією. З 1945 — народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ.

С.— найрозвинутіша в екон. відношенні республіка Югославії. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС. Видобувають свинцево-цинкові руди, буре вугілля, боксити, сурму, ртуть (рудник Ідрія — 3-й за величиною у світі). Розвинута чорна (Єсенице, Шторе, Равне) і кольорова (Межице, Кидричево) металургія. Провідна галузь пром. виробн.— машинобудування і металообробка (виробн. гідротурбін, вантажних автомобілів, автобусів, мотоциклів, побутових приладів, електротех. виробів та ін.; Марибор, Любляна, Целе, Крань). Значна хім. і електрохім. пром-сть (у т. ч. виробн. карбіду кальцію; Марибор, Целе). Підприємства деревообр., текст., поліграф., шкіряно-взут., харч., зокрема виноробної, пром-сті. С. г. високоінтенсивне, з переважним розвитком тваринництва м'ясо-мол. напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, коней, овець. Землеробство спеціалізується на виробн. кормових культур і картоплі (за збором — одне з провідних місць у країні). Вирощують також пшеницю, кукурудзу, жито, ячмінь, овес, хміль, цукр. буряки, льон. Великі площі зайняті природними пасовищами. Садівництво і виноградарство. Розвинутий туризм і курортна справа. Гол. пром. центри — Любляна і Марибор. Мор. порт — Копер.

Осн. видом школи в С. є восьмирічка. Повну серед. освіту дають гімназії. Діють школи для підготовки кваліфікованих робітників, с.-г., тех. та ін. спец. школи. В 1973/74 навч. р. у восьмирічних школах налічувалося понад 216 тис. учнів, у 36 гімназіях — понад 15 тис., у спец. школах — понад 95 тис.; у 26 вузах — понад 26 тис. студентів. Найбільші вузи: *Люблянський університет* (засн. 1595 —96), Вища пед. школа та ін. Більшість наук. орг-цій міститься в Любляні: Словенська академія наук і мистецтв (засн. 1921), н.-д. ін-ти — геологічний, охорони пам'яток природи й історії, історії робітн. руху та ін., Ін-т ядерних досліджень при ун-ті, регіональні наук. і культур.-осв. товариства: фізиків і астрономів, словенське історичне, Матиця словенська (див. *Матиці*) та ін. В С. працювало 168 нар. б-к, 94 музеї (Нац. і Сучасна галереї, Нац., Словенський етнографічний та ін.). Центр. друк. орган — газ. «Delo» («Діло») — орган Соціалістичного союзу трудового народу С., виходить у Любляні. Нац. радіо й телебачення.

Перші пам'ятки словенської мови, що дійшли до нас,— Брижинські, або Фрейзінгенські уривки, написані в період між 972 і 1039,— релігійного змісту. Боротьбу за створення писемності рідною мовою в добу Реформації очолив П. Трубар, видавши 1550 перші дві книжки — «Катехізис» і «Абетку» —

словенською мовою. Його послідовниками були С. Крель, Ю. Далматин, А. Бохорич (усі — в 16 ст.). Розвиток світської л-ри, спричинений ідеями європ. Відродження, починається з 18 ст. виданням «Краньської (словенської) граматики» (1768) М. Похлина і першого альманаху «Писаниці» (1779) Ф. Дева. Велике значення для цього періоду мала також творчість драматурга А. Т. *Лінхарта* та поета В. *Водника*. Найвизначнішим етапом у розвитку л-ри С. епохи романтизму і становлення словенської літ. мови (1-а пол. 19 ст.) була творчість Ф. *Прешерна*, який упритул підійшов до витоків словенського реалізму, а в окремих його творах звучать революц.-демократичні мотиви. Зачинателем реалістичного напряму в словенській поезії і прозі, а також літ. критиці був Ф. *Левстик*, його послідовниками — прозаїки Й. Юрчич, відомий передусім істор. романами й повістями, Й. Стритар, І. Тавчар, Я. *Керсник*, поети С. Єнко, С. Грегорчич, А. *Ашкерц*, відомий також як популяризатор рос. л-ри. Важливу роль у розвитку літ. процесу кін. 19 — поч. 20 ст. відіграло творче угруповання «Словенський модерн», до якого входили майбутній класик словенської прози І. *Цанкар*, Д. Кетте, Й. Мурн-Александров і найбільший після Ф. Прешерна поет О. *Жупанчич*. Використовуючи певні елементи поетики поширених на той час у Європі натуралізму, імпресіонізму, символізму, вони, проте, гол. мету творчості вбачали в протесті проти бурж. ладу, соціальної та нац. нерівності. Слідом за А. Ашкерцем І. Цанкар виводив у своїх творах образи пролетарів, закладав основи пролет. л-ри. Сучасник і колега представників «Словенського модерну» Й. *Абрам* зробив на поч. 20 ст. великий внесок у словен. шевченкознавство, у словенсько-укр. літ. взаємини — переклав і видав 1907 — 08 двотомник вибраних творів Т. Шевченка. З 1918 посилюється ідейна боротьба між літ. напрямами і течіями. Після тимчасового панування в 20-х рр. експресіонізму різних відтінків — від католицького (А. Водник, І. Прегель, Е. Коцбек) до революц. (Т. Селишкар, М. *Клопчич* і особливо С. *Косовел*) — настає нове піднесення реалізму, найвидатнішими представниками якого були поети О. Жупанчич, А. Градник, І. Груден, Я. Глазер, прозаїки і драматурги Ф. Бевк, Ю. Козак, Ф. Козак, Ф. Финжгар, Б. *Крефт*, критики І. Брнчич, Й. Відмар, Б. Зіхерл. Виник новий прогресивний літ. напрям «соціальний реалізм» на чолі з видатним прозаїком Прежиховим Воранцем. Провідним жанром періоду нар.-визвольної боротьби проти гітлерівських окупантів стає поезія яскраво вираженого антифашист спрямування. Чільними представниками поезії Опору були О. Жупанчич — автор поетичного маніфесту Опору «Знаєш, поете, обов'язок свій?», поети-партизани Матей Бор, К. Дестовник-Каюх, Т. Селишкар, Е. Коцбек, Й. Удович, Й. Яворшек, Й. Шміт, П. Левець, І. Минатті, Ц. Злобець та ін. Тема нар.-визвольної боротьби, соціальних перетворень у країні є провідною і в їхній повоєнній творчості і в творах прозаїків і драматургів Ю. Козака, М. *Кранця*, Ц. *Космача*, А. *Інголича*, І. Потрча, І. Копривця, Б. Зупанчича. Посилення психологічного аналізу притаманне поетичним творам Я. Менарта, Л. Кракара, Т. Павчека, К. Ковича, Т. Шаламуна, Г. Стрниши, прозовим — М. Михелич, М. Маленшек, Н. Крайгер, А. Хінга, П. Зидара, В. Кавчича, драматичним — П. Козака, Д. Смоле, П. Божича. У галузі критики й літературознавства поряд з представниками старшого покоління А. Слодняком, М. Боршник, Б. Крефтом плідно працюють Б. Патерну, Й. Коруза, Ф. Задравець, М. Кмецл, А. Сказа, Х. Глушич.

Традицію українознавчих інтересів після Й. Абрама та ін. успішно продовжували і продовжують митці й дослідники Ф. Бевк, Т. Селишкар, Ф. Безлай, Б. Борко, Р. *Бордон*, Я. Модер, С. *Шалі*, Ф. Добровольць, Ф. Вурник, А. Глазер. У їхньому доробку — переклади й розвідки про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Марка Вовчка, Лесі Українки та ін. У післявоєнний час чимало зроблено в справі популяризації словен. л-ри на Україні такими перекладачами й дослідниками, як А. Малишко, Д. Павличко, Д. Паламарчук, Р. Лубківський, А. Горецький. І. Ющук, В. Гримич.

На тер. С. в 1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е. існували давньоримські міста (Емона, тепер Любляна; Петовіо, тепер Птуй) з укріпленнями, храмами, акведуками. Від середньовіччя на тер. С. зберігся ряд церков у романському (церква в Стічне, 1136—56) та готичному (церква в Птує, 1260—70, церква на Птуйській горі, поч. 15 ст.) стилях. У 15—16 ст. в архітектурі С. (різьблені олтарі, рельєфні епітафії) проявилися риси *Відродження*. В 17—18 ст. поширилося *бароккo*, що найповніше проявилось у буд-ві церков (святого Якоба, 1613—15; Урсулинська церква в Любляні, 1718—26), ратуш, палаців, фонтанів (фонтан Ф. Робби в Любляні, 1751) тощо. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в творчості архітекторів Й. Плечника, І. Вурника, В. Шубиця використовувалися нац. традиції, а також мотиви античної архітектури; на поч. 20 ст. споруджували будинки в стилі «модерн». Після 1945 будуються нові міста з вільним плануванням, пром. райони, житл. комплекси, громад. центри тощо; провадиться реконструкція міст (Любляна, примор. курорти Копер і Пиран). У нар. зодчестві примор. областей переважають кам. будинки, криті черепицею і шифером, у східних і приальпійських — дерев'яні й глинобитні, криті соломою і гонтом. Вхідні галереї в пн. районах оздоблено різьбленням.

На тер. С. знайдено фігурки з кістки доби палеоліту, керамічні посудини з орнаментом доби неоліту (4—3-є тис. до н. е.). Від доби бронзи (кін. 3 — поч. 1-го тис. до н. е.) збереглися статуетки з бронзи, худож. оздоблена зброя тощо. В слов'ян. некрополях 9—12 ст. знайдено срібні ювелірні вироби, з гравіруванням, емалю. В 12—13 ст. церкви прикрашалися різьбленням і рельєфами на камені, в 15 ст.— розписом (розписи Янеза Люблянського в Високо, 1443, та Муляві, 1456). Євангельські сюжети трактувалися як сцени з сел. життя. В 14 ст. з'явилася дерев'яна скульптура («Богоматір», церква в Сольчаві). В 16 ст. розписи церков характеризуються появою жанрових деталей, намаганням художників передати перспективу (розписи церков у Крижній Горі, 1502, й Светі-Приможі-над-Камником, 1504, бл. 1520). Виникає портретний і світський декоративний живопис (плафон «Нової грофії» в Целе, бл. 1600). У 18 ст. церкви оздоблювали статуями, ліпленням, розписом (композиції скульптора Ф. Робби). Для живопису того часу характерні настінні розписи й вівтарні картини Ф. Єловшека, В. Метцінгера, Ф. Берганта, який писав також портрети й жанрові картини. Поширилися вироби з металу, дерева, кераміки. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. рисами класицизму й романтизму позначені малюнки Ф. Кавчича, пейзажі Л. Янші, портрети Й. Томинця. Велику роль у розвитку мист. С. 19 ст. відіграли твори скульпторів А. Гангля та І. Зайця, пейзажі А. Карингера, жанрові картини Ю. та Я. Шубиців, особливо — відомого педагога А. *Ажбе*. В його школі навчалися художники імпресіоністичного напряму І. Грохар, М. Яма, Х. Смрекар та ін. Серед митців поч. 20 ст.— живописці Ф. Тратник, В. Пилон, Ф. і Т. Краль, 30-х рр.— живописці Г. Кос, Ф. Михелич, скульптори Ф. Бернекер, Л. Долинар. Під час 2-ї світової війни художники С. свої твори присвятили темі партизанської війни. Після 1945 поширилися різні модерністські напрями (скульптор Я. Савиншек, живописець Я. Берник), однак провідна роль належить прогресивним тенденціям (скульптори Л. Долинар, брати Калин, живописці Г. Кос, Б. Якац, С. Пенгов та ін.). Серед видів декор.-ужиткового мист. поширені вітраж, кераміка, різьблення, аплікація на шкірі тощо.

Для нар. пісень С. характерні діатоніка, переважання мажору, перемінні метри, багатоголосся. Профес. муз. мистецтво розвивалось у монастирях (12—14 ст.), в 15 ст. при церквах утворювалися співацькі школи. Серед перших композиторів — Я. Галлус (культові і світські багатоголосі твори). У 18 ст. муз. центром стає Любляна, де 1701 засн. Філармонічну академію (з 1794 — Філармонічне т-во, при ньому з 1816 — муз. класи, згодом перетворені на муз. школу), з 1765 — Становий театр. Авторами перших опер були Я. Зупан («Белин», 1780, не пост.), Я. Новак («Фігаро», 1790). У серед. 19 ст. у музиці С. утвердився нац. романтичний стиль (Ю. Флейшман, М. Вилхар, Г. і К. Машеки). Розвиткові муз. мистецтва сприяло муз. т-во «Глазбена ма-

Т. Краль. Сімейна вечеря. 20 ст.

Ф. Єловшек. Свята родина. Фрагмент. 1734. Національна галерея. Любляна.

Словенія. Ю. Шубиць. Перед полюванням 1882. Національна галерея. Любляна.

Словенія. Б. Калин. Заложник. 1951.

тиця» (1872, Любляна), яке відкрило муз. школу, організувало хор, симф. оркестр. У 1892 в Любляні відкрито Словенський театр, в якому було поставлено нац. опери і оперети Ф. Гербича, Б. Іпавеця, А. Ферстера, Р. Савіна, Г. Крека, Е. Адамича, А. Лайовиця; в 1919 створено консерваторію (з 1924 — Державна консерваторія, з 1939 — Академія музики), Музично-історичний інститут (1934), філармонію (1936—41). Серед композиторів 20—30-х рр. — М. Когой, С. Остерць (основоположник сучас. композиторської школи), Б. Арнич, М. Бравничар, М. Козина. Створено Словенську філармонію (1947; з симф. оркестром і хором), хор і естрадний оркестр при Люблянському радіо і телебаченні, Ін-т музикознавства при Люблянському ун-ті. Серед сучас. музикантів — композитори Д. Швара, П. Рамовш, І. Петрич; диригенти С. Хубад, Д. Жебре; піаністи і композитори Д. Томишич, М. Липовшек; скрипаль І. Озим; співаки Р. Францл, Л. Корошець; співачка В. Буковець (гастролювала в СРСР, у т. ч. в Києві).

Перші театр. вистави в С.— шкільна драма і містерії нім. та латинською мовами, показані в 17 ст. З 1721 в м. Шкоф'я-Лока грали містерії монаха Ромуальда (Л. Марушича) словенською мовою. Світський театр виник у 1-й пол. 17 ст. (нім. та італ. пересувні трупи). В 1765 в Любляні було відкрито перший постійний театр — Становий театр (з 1862 — Державний), в якому австр. та нім. актори грали вистави за п'єсами А. Іффланда, А. Коцебу та ін., з поч. 19 ст.— Ф. Шіллера. В 1789 тут було поставлено першу словенську п'єсу А. Лінхарта «Мицка — дочка жупана». В 2-й пол. 19 ст. в цьому театрі грали вистави аматори Словенського товариства. В 1867 засн. Театр. товариство, яке ставило вистави переважно за творами словенських драматургів (І. Борштник, Ф. Целестин та ін.). При Театральному т-ві діяла драм. школа. Театр. вистави словенською мовою здійснювали також аматорські гуртки Марибора, Целе, Гориці, Нового Места. В 1892—1914 в Любляні діяв Словенський держ. театр — перший профес. театр С., в якому широко йшли п'єси нац. авторів (І. Цанкар, Е. Кристан, Ф. Фінжгар) і класичної драматургії (Шекспір, Ібсен, Гауптман, Л. Толстой). У складі трупи — режисери І. Борштник, Р. Інеман, актори Х. Нучич, М. Скрбиншек, А. Веровшек, З. Борштник-Звонар'єва, М. Данилова. В 1912—14 колектив зазнав цензурних утисків, а з початком 1-ї світової війни припинив діяльність. Поновив творчу роботу 1919. Театр очолив поет і драматург П. Голія. В складі трупи — режисер О. Шест, актори І. Левар, М. Вера, М. Скрбиншек, З. Рогож. Велике значення для становлення профес. театру в С. мала діяльність видатних югосл. режисерів Б. Ступиці (поставив «Дядько Маров» Джича, «Школу дружин» Мольєра) та Б. *Гавелли* (здійснив вистави трилогії Крлежи «Пани Глембаєви», «Леда» та «В агонії» і творів Шекспіра «Гамлет» і «Річард III»). Під час 2-ї світової війни театри припинили діяльність. Утворювалися трупи при партизанських об'єднаннях, драматург М. Бор створив п'єси про підпільників-комуністів. Після визволення країни від фашист. окупантів поновив діяльність Словенський національний театр у Любляні, в якому створено драм. і оперну трупи (гастролював 1969 в СРСР). У репертуарі — сучас. нац. драматургія, п'єси А. Чехова, М. Горького. В цьому театрі 1974 рад. режисер А. Гончаров поставив «Діти Ванюшина» С. Найдьонова. В Любляні діють Експериментальний (з 1956), дитячий та лялькові театри, Академія театр. мистецтва (з 1945), Словенський театр. музей (видає з 1965 «Документи Словенського театрального музею»). Популярні в С. щорічні театр. фестивалі — Дубровницькі літні ігри і Бєлградський інтернац. театр. фестиваль (БІТЕФ).

Літ.: Алешина Л. С., Яворская Н. В. Искусство Югославии. М., 1966; Солнцева Л. Театр народов Югославии. В кн.: История западноевропейского театра, т. 6. М., 1974.

В. І. Євінтов (державний лад), *М. Д. Пістун* (господарство), *В. І. Гримич* (література), *І. Г. Посудовська* (театр).

СЛОВЕ́НСЬКА МО́ВА — мова *словенців*. Належить до пд. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У С. м. є 7 груп діалектів. Характерні риси С. м. у фонетиці: розрізнювання під наголосом коротких і довгих, відкритих і закритих голосних, відсутність протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю. Наголос експіраторний і музичний, рухомий. У морфології: збереглися *двоїна*, плюсквамперфект і супін, втрачено аорист та імперфект, кличну форму. Найдавніша пам'ятка — Брижинські (Фрейзінгенські) уривки (кін. 10 — поч. 11 ст.). Сучасна літ. С. м. остаточно склалась наприкінці 19 ст. Між розмовними варіантами сучасної літ. С. м. є значні тер. відмінності. Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру С. м. див. *Словенія, Югославія*, розділ Література.

Літ.: Плотникова О. С. Словенский язык. В кн.: Славянские языки. М., 1977.

В. Т. Коломієць.

СЛОВЕ́НЦІ (хорутани, карантани, вінди, в рос. літературі 19 ст. — словінці) — нація, основне населення Словенії (Югославія). Живуть також в Італії, Австрії, Угорщині, США. Заг. чисельність С.— 2,15 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *словенською мовою*. Більшість віруючих С.— католики, є протестанти і православні. Предки сучас. С. в 6—7 ст. займали значні території в бас. серед. течії Дунаю, Паннонській низовині, Сх. Альпах (Карантанія), Примор'ї. У 8 ст. С. Карантанії потрапили в залежність від германців. З 13 ст. значна частина словенських земель перебувала в складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1918 утворилося Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). Формування С. в націю завершилось у 1-й пол. 20 ст. Осн. заняття С.— землеробство, тваринництво, ремесла, значна частина працює в пром-сті. Докладніше про історію, г-во, культуру С. див. *Словенія, Югославія*.

СЛОВЕ́СНИЙ НА́ГОЛОС — 1) Різновид *наголосу*, виділення *складу* в слові посиленням артикуляції, збільшенням тривалості та зміною висоти голосового тону. У фонетичному плані розрізняють С. н.: за силою видихування — силовий (динамічний, експіраторний, або видиховий), за висотою тону — музикальний (музичний, мелодичний, тонічний, або тоновий), за тривалістю звука — кількісний (довготний, або квантитативний). У морфологіч. плані залежно від фіксації на якомусь складі слова розрізняють С. н. постійний (зв'язаний, стійкий, або фіксований) і вільний (нефіксований), а за можливістю переходу з одного складу на інший — сталий (нерухомий) і рухомий. У багатоскладових, передусім у складних словах, крім головного наголосу, є ще й побічний, другорядний (пра̀вобере́жний). У фонологічному плані С. н. виконує змісто- й форморозрізнювальну (замо́к — за́мок, рукй — ру́ки), кульмінативну (забезпечує єдність слова) та ін. функції. 2) Знак, яким передають С. н. на письмі

Т. С. Міщенко.

СЛОВЕ́ЧНА — річка в межах Житомир. обл. УРСР і Гом. обл. БРСР, права притока Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 158 км, площа бас. 2670 км². Бере початок на пн. схилах Овруцького кряжа, нижче долина річки заболочена, річище звивисте. Живлення мішане, переважно снігове. Використовують для тех. і побутового водопостачання, зрошування культур. пасовищ, а також як водоприймач осушувальних систем.

СЛОВНИ́К — зібрання слів (рідше частин слів — *морфем*, іноді словосполучень), розміщених в алфавітному, гніздовому, тематичному чи ін. порядку з зумовленою типом С. інформацією про кожну подану одиницю. Вміщуючи різноманітну інформацію, що відбиває стан науково-тех. й культур. розвитку, а, отже, й рівень знань, якими володіє суспільство в певну епоху, С. відіграють важливу роль у духовній культурі народу, сприяючи унормуванню й уніфікації мовних засобів, поширенню *культури мови*. Залежно від складу лексичного матеріалу й способу його опрацювання розрізняють С. енциклопедичні (див. *Енциклопедія*) й філологічні (або загальномовні). Філологічні (загальномовні) С. мають кілька осн. типів і багато різновидів, але об'єктом описування в них є *слово*. Залежно від типу й характеру загальномовного С., конкретне слово в ньому розглядається в одному або в кількох аспектах: з погляду походження (етимологічний С.), в діахронічному плані (істор. С.), з погляду правильності написання, наголошення й вимови слова (С. орфографічні, С. вимови й наголосу), з'ясування *семантики* слова, стилістичного використання й граматичного оформлення (тлумачні С.). С. відомі з давніх давен (див. *Лексикографія*). У сх. слов'ян

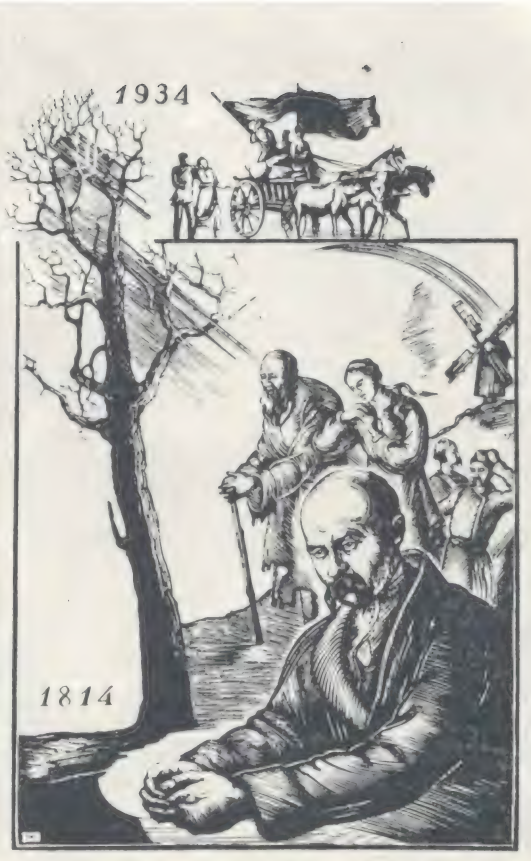

1
2
3

До ст. **Сахновська О. Б.**

1. Ілюстрація до драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». 1929.
2. Ілюстрація до комедії М. В. Гоголя «Ревізор». 1930.
3. Т. Г. Шевченко. 1934.
4. Жінка в громадянській війні. З серії «Жінка в революції». 1930–32.
5. Ковальський цех. З серії «Донбас. Краматорський металургійний завод». 1935–36.

Всі — гравюри на дереві.

4
5

До ст. **Страхов А. Й.**

1. Плакат з серії «Абетка революції». 1922.

2. Плакат «Дніпрельстан збудовано». 1932.

3. Видавнича марка. 1922.

4. Ескіз Тріумфальної арки на честь Першої Кінної армії в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). 1920. Реконструкція автора.

5. Обкладинка до серії брошур «Ленінська бібліотека». 1924.

6. Погруддя Т. Г. Шевченка. Гіпс. 1933. Харківський художній музей.

7. Обкладинка до роману Ф. Купера «Слідогляд». 1928.

8. Обкладинка до твору Г. У. Лонгфелло «Пісня про Гайавату». 1923.

9. Обкладинка до «Роману міжгір'я» Івана Ле. 1933.

10. Статуя до пам'ятника М. І. Глинці в Запоріжжі. Бронза. 1956.

перші рукописні словнички, в яких пояснювався зміст невідомих чи малозрозумілих слів, відомі з 13 ст. У 16 — на поч. 17 ст. з'явилися перші друковані словники Л. *Зизанія* (1596) і П. *Беринди* (1627), які стали прообразом сучас. філологічних С. Філологічні С. бувають одномовні, двомовні та багатомовні. Серед одномовних найважливіше місце відводиться тлумачним С., які поряд із розкриттям значення слів показують і граматичні, стилістичні та ін. особливості їх функціонування. Іноді в тлумачних С. подаються й короткі етимологічні довідки, відомості про першу фіксацію слова в лексикографічних джерелах тощо. Об'єктом описування в таких С. є здебільшого *лексика* літ. мови, наводяться також найуживаніші *діалектизми* й професіоналізми, окремі жаргонізми. Словниковими працями такого типу є, зокрема, сучасні тлумачні словники сх.-слов'ян. мов: «Словарь современного русского литературного языка» (т. 1—17. М.—Л., 1950—65; Ленінська премія, 1970), «Словник української мови» (т. 1—11. К., 1970—80), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (т. 1—4. Мінск, 1977—80). Своєрідними різновидами тлумачного С. є також С. мови письменника («Словник мови Шевченка», т. 1—2. К., 1964; «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка», т. 1—3. Х., 1978—79), історичні («Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.», т. 1—2. К., 1977—78; премія ім. І. Я. Франка АН УРСР, 1980; «Історичний словник українського языка», т. 1, зошити 1—2, 1930—32); діалектні, або обласні (А. А. Москаленко «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області», 1958; В. С. Ващенко «Словник полтавських говорів», вип. 1, 1960; П. С. Лисенко «Словник поліських говорів», 1974, та ін.), фразеологічні, крилатих слів або виразів, ідіом (Н. О. Батюк «Фразеологічний словник», 1966; А. П. Коваль, В. В. Коптілов «Крилаті вислови в українській літературній мові», 1975, та ін.); іншомовних слів («Словник іншомовних слів», 1974), а також спеціальні, або термінологічні, С. Багато таких С. видано на Україні за рад. часу (особливо в післявоєнний період). Найпоширенішим типом С., розрахованих на фахівців і на широке коло читачів, на Україні здавна стали двомовні перекладні С., в яких реєстрове (заголовне) слово в різних значеннях перекладається відповідниками ін. мови («Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, т. 1—4, 1907—09; «Українсько-російський словник», т. 1—6, 1953—63; «Російсько-український словник», т. 1—3, 1968, Держ. премія УРСР, 1971). До двомовних перекладних С. належить більшість виданих в УРСР термінологічних словників («Російсько-український технічний словник», 1961; «Російсько-український сільськогосподарський словник», 1963, тощо). Вийшли в світ і багатомовні термінологічні С. («Українсько-латинсько-російський медичний словник», 1960; Є. К. Лазаренко, О. М. Винар «Мінералогічний словник. Українсько - російсько - англійський», 1975).

На Україні вперше здійснено видання вітчизняного «Словника власних імен людей» (1954, вид. 5-е, 1976). С. нового для укр. лексикографії типу були «Інверсійний словник української мови» (вип. 1—3, 1971—76), «Частотний словник сучасної української художньої прози» (т. 1—2, 1981), А. А. Бурячок, І. І. Гурин «Словник українських рим» (1979), І. Т. Яценко «Морфемний аналіз. Словник-довідник» (т. 1—2, 1980—81). Важливу культурно-осв. роль відіграють С., що описують слово в аспекті його нормативного функціонування: орфографічні («Орфографічний словник української мови», 1975; С. І. Головащук «Словник-довідник з правопису», 1979); наголосу й орфоепії (М. І. Погрібний «Словник наголосів», 1959; «Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник», 1973) або показують відношення і зв'язки між словами: С. синонімів (П. М. Деркач «Короткий словник синонімів української мови», 1960; В. С. Ващенко «Синонімічний словник-мінімум української мови», 1972), антонімів, паронімів, омонімів, словосполучень тощо.

Літ.: Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання. К., 1976; Горецький П. Й. Історія української лексикографії. К., 1963; Паламарчук Л. С. Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу. К., 1973; Слово і фразеологізм у словнику. К., 1980; Словари. изданные в СССР. М., 1966.

Л. С. Паламарчук.

СЛОВНИКО́ВИЙ СКЛАД МО́ВИ — сукупність усіх слів, усієї *лексики* якоїсь мови. С. с. м. постійно змінюється, відображаючи безперервний розвиток суспільства, наук.-тех. прогрес. У С. с. м. одні вчені виділяють основний словниковий фонд, до якого відносять найстійкіші слова, що найменше зазнають змін і є в мові базою для утворення нових слів, а інші — активні шари лексики (активний запас слів, активний словник) і пасивні шари лексики (пасивний запас, пасивний словник), куди відносять слова, які вживаються рідко або із спец. метою, — *архаїзми, неологізми, термінологію* тощо. У розвитку С. с. м. постійно відбувається два процеси: поповнення його новими словами і усунення з активного вжитку застарілих слів. Напр., за рад. часу внаслідок великих революц. перетворень відбулися величезні зміни в С. с. м. всіх народів, з'явилися такі слова як неп, сільрада, радгосп, ударник, п'ятирічка та ін. Водночас звузилася сфера вживання застарілих слів (соха, волость, наймит, губернатор тощо). У словниковому складі укр. мови розрізняють за походженням слова, успадковані через давньорус. мову від спільнослов'ян. мови-основи, слова, запозичені з ін. слов'ян. і неслов'ян. мов та новостворені від спільнослов'ян. коренів за допомогою різних способів *словотвору*. До нього в різні часи з неоднаковою інтенсивністю входили старослов'янізми, діалектизми, інтернаціоналізми тощо. Протягом істор. розвитку мови її словниковий склад дедалі ускладнюється, зростає кількісно, в ньому виділяються все нові шари. С. с. м. фіксується в різноманітних *словниках*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973.

А. П. Могила.

СЛО́ВО — найважливіша структурно-семантична одиниця мови, яка служить для називання предметів, процесів і властивостей. С.— складна єдність звукового знака й значення. У С. закріплюються результати пізнавальної діяльності людей, без С. неможливе вираження (див. *Номінація* в мовознавстві) й передача понять та уявлень. Значення С. виступає як узагальнене відображення позначуваного ним об'єкта, в ньому відображається діалектичне співвідношення загального й одиничного, постійного й змінного. У структурному відношенні С. складається з *морфем*, від яких відрізняється самостійністю і вільним відтворенням у *мовленні*, і становить будівельний матеріал для *речення*. С. має фонетичні ознаки (*наголос* та ін.), морфологічні (єдність структурної оформленості) та семантичні (значення). Поєднуючи в собі лексичне й граматичні значення, С. належить до певної *частини мови*. С. поділяються на повнозначні, які мають лексичне значення, доповнене граматичними, і на *службові слова*. У багатьох С. поєднується кілька значень (див. *Полісемія*), кожне з яких визначається з *контексту*. Див. також *Відмінювання, Дієвідмінювання, Словозміна, Словотвір*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973; Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. М., 1977.

А. П. Могила.

«СЛО́ВО» — громадсько-політична й літературна газета, орган *«москвофілів»*. Виходила 1861—87 у Львові. Редагували газету Б. Дідицький (до 1871) та В. Площанський (з 1871). Друкувалася *«язичієм»*. Орієнтувалась на рос. царизм і реакц. течії рос. культури, виступала проти боротьби за соціальне й нац. визволення Сх. Галичини, проти розвитку укр. мови й культури на зх.-укр. землях. У «С.» друкувалися істор. і критичні праці Я. Головацького, П. Петрушевича, В. Ружицького та ін. М. Г. Чернишевський у статті «Національна безтактність» критикував реакц. політичні й літ. тенденції газети.

«СЛО́ВО О ПОЛКУ́ ІГОРЕВІМ» — пам'ятка літератури Київської Русі, лірико-епічна розповідь про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у квітні — травні 1185. На думку більшості дослідників, «Слово» написане не пізніше 1187. Б. О. *Рибаков* обгрунтував гіпотезу про авторство київського боярина Петра Бориславича. Як можливі автори називалися і книжник з Галича Тимофій, співець *Митуса*, учасники походу Ігоря Біловолод Просович і Ольстин Олексич. У заспіві «Слова» автор говорить, що присвячує твір дійсним подіям і не наслідуватиме поетичних вимислів *Бояна*. Далі йдеться про

підготовку до походу, першу перемогу «хоробрих русичів» та поразку їх наступного дня у битві на р. Каялі. Невдачу автор пояснює відсутністю єдності дій окремих князівств. Прославляється київський князь Святослав Всеволодович як виразник ідеї єднання всіх земель Русі для боротьби проти спільного ворога. Заключна частина твору —плач Ярославни — дружини Ігоря, дочки *Ярослава Осмомисла;* опис втечі і повернення Ігоря з половецького полону, проголошення слави захисникам батьківщини. «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ», — писав К. Маркс (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16). Жанр «Слова» перші видавці визначили як героїчну пісню, пізніші дослідники умовно назвали твір поемою. Віднесення «Слова» до поезії зумовлюється поетичністю його метафор і порівнянь, ритмічною будовою значної частини тексту, багатою символікою.

В руслі нар.-поетичних традицій оспівуються сили природи, широко використовуються мотиви давньої слов'ян. міфології. Творчо використавши як фольклорні, так і книжно-літ. образи, автор створив цілком оригінальний твір; один з шедеврів світової культури. Список «Слова», виконаний у 16 ст., придбав О. *Мусін-Пушкін* бл. 1787 у спасо-ярославського архімандрита, вихованця Київської академії Іоїля Биковського, 1812 список згорів під час пожежі Москви. Нині текст відомий за рукописною копією цього списка і його публікацією 1800 (підготували до друку О. Мусін-Пушкін, М. *Бантиш-Каменський*, О. Малиновський). Переспіви окремих частин «Слова» укр. мовою зробили М. Шашкевич, Т. Шевченко, повного тексту — М. Максимович, С. Руданський, Є. Гребінка, Ю. Федькович, І. Франко, П. Мирний, М. Чернявський, В. Щурат, В. Свідзінський, М. Рильський, Н. Забіла, О. Коваленко та ін. Значний внесок у вивчення «Слова» зробили українські дослідники М. Максимович, І. Вагилевич, І. Франко, О. Огоновський, В. Перетц, С. Маслов, М. Грунський, О. Назаревський, Л. Булаховський, В. Микитась, Л. Махновець, В. Франчук, В. Німчук та ін. На тему «Слова» О. Бородін написав оперу «Князь Ігор», М. Лисенко — музику до «Плачу Ярославни». Мотиви й образи «Слова» використовують також рад. письменники і митці. Широко відзначалися 750-річчя «Слова», 150 і 175-річчя його першої публікації. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Видання: Слово о полку Игореве. М.— Л., 1950; Слово о полку Ігоревім. К., 1955; «Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. К., 1967.

Літ.: Потебня А. Слово о полку Игореве. Х., 1914; Перетц В. М. Слово о полку Ігоревім. К., 1926; Грунський М. К. Слово о полку Ігоревім. Х., 1931; Орлов А. С. Слово о полку Игореве. М.—Л., 1946; Слово о полку Игореве — памятник XII века. Сб. статей. М.—Л., 1962; Білецький О. І. Слово о полку Ігоревім. В кн.: Білецький О. Зібрання праць, т. 1. К., 1965; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; «Слово о полку Игореве» и памятники древнерусской литературы. Л., 1976: Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л., 1978; Білодід І. К. «Слово о полку Ігоревім» — високий зразок словесно-художньої творчості давньоруського народу — спільного предка російського, українського і білоруського народів. В кн.: Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979; Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв. М., 1980; Яценко Б. І. Князь Ігор у «Слові о полку Ігоревім» В кн.: Київська Русь: культура, традиції. К., 1982; Виноградова В. Л. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве», в. 1—5. М.—Л., 1965—78. *Я. Д. Ісаєвич.*

СЛО́ВО ПРО ЗАКО́Н І БЛАГОДА́ТЬ» — видатна пам'ятка церковно-ораторського мистецтва Київської Русі. Написане і виголошене між 1037 і 1043, ймовірно, на честь відкриття *Софійського собору* в Києві. Авторство приписують першому київському митрополитові з руських *Іларіону*. У високохудожній образній формі автор доводить перевагу християнства («благодать») над «законом» Старого завіту, відстоює рівноправність усіх народів, заперечує реліг., культурну та політ. експансію Візантії супроти Русі, відзначає велич руського народу і руської землі, уславлює «благородного од благородних» київ. князя Володимира Святославича, який прийняв християнство за власним переконанням. Гідним його спадкоємцем став син Георгій — Ярослав Мудрий, який обновив «славний град» Київ, збудував тут «храм премудрості» — Софійський собор. *О. В. Мишанич.*

СЛОВОЗМІ́НА — утворення того чи іншого ряду граматичних форм або системи граматичних форм того самого *слова* (тобто його *парадигми*). Система форм слова, якими виражаються його зв'язки з ін. словами в *словосполученні* й *реченні*, визначає спосіб зміни частин мови (напр., в іменників — *відмінювання* за відмінками й числами, у прикметників — за відмінками, родами й числами, у дієслів — *дієвідмінювання* за особами, числами, часами й способами). Граматичні значення С. можуть виражатися синтетичними формами (пишу, пишеш) та аналітичними (буду писати). При С. слово зберігає лексичне значення, змінюючи граматичне. Кожна мова має специфічні особливості С., якими відрізняється від ін. мов (напр., в укр. мові вживається *кличка форма*, якої немає в російській). *А. П. Могила.*

СЛОВОСПОЛУ́ЧЕННЯ — синтаксична одиниця мови, що утворюється з двох або більше повнозначних слів за однією з властивих даній мові синтаксичних моделей і є компонентом синтаксичної структури *речення*. С., як і *слово*, є носієм певного змісту (виконує функцію *номінації*). Моделі С. характеризують специфіку синтаксичної будови мови. За характером синтаксичних зв'язків між їхніми членами розрізняють С. з *сурядним зв'язком* і з *підрядним зв'язком* (серед останніх є С., утворені на основі *узгодження, керування* й *прилягання*). За граматично панівним словом С. бувають іменникові («ясна зоря», «пісня про героя»), дієслівні («будувати місто», «стояти нерухомо»), прислівникові («дуже тихо») тощо. Виділяють також С. вільні й фразеологічні («набити руку»).

Т. Б. Лукінова.

СЛОВОТВІ́Р — 1) Розділ *мовознавства*, що вивчає творення нових слів на основі наявних уже в *словниковому складі мови* назв, які семантично мотивують похідні утворення. Деякі мовознавці включають С. до складу *морфології*, інші вважають його розділом *лексикології*. 2) Творення слів за певними моделями, що існують у даній мові. С. відбувається за рахунок наявних у мові ресурсів різними способами: суфіксації (сіно — сінаж); префіксації (ліс — праліс); мішаним префіксально-суфіксальним способом (ліс — пролісок); ад'єктивації; творення іменників прикметникової відміни, мотивованих прикметниками та дієприкметниками (хворий видужав, виступив завідуючий відділом); різного типу словоскладанням (лісостеп, чорнобривий), зокрема утворенням складноскорочених слів — *абревіатур* різного типу: ініціальних, складених з початкових літер слів (вуз — вищий учбовий заклад, загс — запис актів громадянського стану), з початкових частин слів (профком — професійний комітет, універмаг — універсальний магазин) та інших.

Літ.: Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979

Л. Л. Гумецька.

СЛОВ'Я́НИ — група споріднених за походженням і мовою народів Сх., Центр. і Пд. Європи. Заг. чисельність слов'янських народів на 1980 — понад 282 млн. чол., з них росіян — 140 млн., українців — 44,5 млн., білорусів — бл. 9,75 млн., поляків — понад 40 млн., чехів — 10,5 млн., словаків— бл. 5,35 млн., болгар—понад 8,45 млн., лужичан—0,1 млн., сербів — понад 9,7 млн., хорватів — 5,55 млн., словенців — 2,15 млн., чорногорців — бл. 0,6 млн., македонців — 1,6 млн. чол. Найраніші писемні згадки про С. є в античних авторів 1—2 ст. н. е. *Плінія* Старшого, *Тацита* і *Птолемея*. Ширше висвітлено ранню історію С. у творах візант. авторів 6—7 ст.— *Йордана, Прокопія Кесарійського, Псевдо-Маврикія, Феофілакта Сімокатти,* в ранньосередньовічних європ. і араб. хроніках. Питання про найдавнішу територію С. ще остаточно не розв'язане. Дослідники прабатьківщину С. локалізують або між верх. і серед. Дніпром і верх. Віслою (Л. *Нідерле,* М. *Фасмер,* Ф. П. *Філін,* Г. Улашин та ін.), або між Дніпром та Одрою (Б. О. *Рибаков,* П. М. *Третьяков,* О. Д. Удальцов), або між Одрою і Віслою (Ю. *Костшевський,* Т. *Лер-Сплавінський,* М. Рудницький). В наш час дедалі більшого значення для розв'язання проблеми етногенезу С. набувають археол., лінгвістичні та антропол. дані. Археологи генетично пов'язують з пра-

слов'янами *тшинецьку культуру, комарівську культуру* бронзового віку, *чорноліську культуру, висоцьку культуру* і підгірцівську (див. *Підгірці*), а також частково *лужицьку культуру* і поморсько-підкльошову 1-го тис. до н. е. в басейнах Дніпра, Дністра і верх. Вісли. На Пн. Зх. сусідами С. були *германці,* на Пн. Сх. — балти, на Сх. і Пд. Сх.— *скіфи* і *сармати,* на Пд.— *фракійці,* на Пд. Зх. та Зх.— *іллірійці* та *кельти.* В цьому оточенні на поч. 1-го тис. н. е. С. під назвою *венедів* згадують Пліній і Таціт. Вперше в істор. джерелах С. під своїм іменем згадуються в 6 ст.

У кін. 70-х рр. 20 ст. від Верх. Придніпров'я і верхів'їв Сейму на Пн. Сх. до Дністра і верхів'їв Пруту на Пд. Зх. і до верхів'їв Вісли на Зх. відкрито характерні слов'ян. пам'ятки кін. 4—6 ст. н. е., які дають початок ранньосередньовічній культурі С. і визначають територію її формування. Вона виникла на основі інтеграції елементів раніших культур: *зарубинецької культури,* київської, частини *черняхівської культури* і *пшеворської культури,* що займали цю саму територію протягом усієї 1-ї пол. 1-го тис. н. е. Найпоширенішими назвами слов'ян. племінних утворень у 6—7 ст., що наводяться у творах Йордана, Прокопія Кесарійського, Псевдо-Маврикія та ін., були *склавіни* й *анти.* Анти, за даними Йордана і Прокопія,— це пд.-сх. група С., які жили в межиріччі Дніпра і Дністра, склавіни — зх. С., які заселяли межиріччя Дністра і Дунаю до верхів'їв Вісли. В серед. 1-го тис. н. е. відбувався інтенсивний процес розселення С. на Пд. і на Зх. Залишки слов'ян. поселень, городищ і місця поховань 6—7 ст. виявлено на великій території Сх., Центр. і Пд. Європи від Придніпров'я до межиріччя Лаби і Заале і від Зх. Двіни і Польс. Помор'я до Балканського п-ова. На нові території С. приносили свою характерну матеріальну культуру (чотирикутні напівземлянкові житла стовпової або зрубної конструкції з печами-кам'янками, поховання з обрядом трупоспалення, своєрідні форми ліпного посуду). Осн. заняттям С. у 1-му тис. н. е. були землеробство і скотарство. Археол. знахідки свідчать про значний розвиток у С. залізообробної справи і ювелірного ремесла. З 4 ст. н. е. С. для обробки дерева і *мергелю* використовували примітивні токарні верстати. Панівною формою суспільної організації у С. була територіальна *община,* яка заступила родову ще в 1-й пол. 1-го тис. н. е. В 6—7 ст. у С. виникли укріплені поселення, які стали екон. і політ. центрами певних племінних об'єднань. У серед. 1-го тис. н. е. у С. існували племінні орг-ції на чолі з племінними вождями (*Бож,* Ардагаст, Мусокій та ін.), навколо яких групувалася племінна знать.

Писемні, археол. та етногр. джерела розкривають певні риси реліг. вірувань давніх С. Вони найбільше шанували бога блискавки і грому, в якому вгадується давньорус. *Перун.* С. поклонялися лісовикам, рікам, русалкам, озерам, горам, вогню, сонцю і зіркам. Обожнювання сил природи становило найважливішу рису давньослов'ян. реліг. вірувань. С. вірили в різних духів. Однією з найраніших форм релігії сх. С. був культ предків, культ роду. З землеробськими культами пов'язані *Дажбог* і *Сварог,* які уособлювали сонце і вогонь. Бог *Велес* був охоронцем худоби. У сх. С. були святилища, або капища, де вони відправляли реліг. обряди і де стояли зображення богів. Останні були виготовлені здебільшого з дерева, тому не збереглися. На Придністров'ї знайдено три кам'яні статуї давніх слов'ян. богів під час розкопок *Іванковецького поселення.* Великий інтерес становить т. з. *Збруцький ідол,* знайдений у р. Збручі. Його вважають зображенням слов'ян. бога *Святовита.* З прийняттям *християнства* багато поганських культів перейшли в християнські. Розселення С. у серед. 1-го тис. н. е. на великих просторах Сх., Центр. Європи і на Балканах приводило до спілкування з новими етнічними групами; їхня мовна, а також екон. і етнокультурна єдність були порушені. За цих умов ослаблювалися кровні зв'язки, на перший план висувалася проблема госп. освоєння нових земель. Це привело до формування нових племінних груп, що визначило поділ С. на східних, південних і західних, який зберігається і досі. Сильніші в екон. і політ. відношеннях племена очолювали міжплемінні об'єднання — союзи племен. Такими племінними союзами у сх. С. були літописні *дуліби, древляни, поляни, сіверяни, уличі, тиверці, волиняни, дреговичі, радимичі, кривичі, в'ятичі* та ін. У складі слов'ян. населення на Балканському п-ові відомі сагудати, *севери* та ін., далеко на Зх., в пониззі Лаби, жили полабські С., ободрити, *вагри.* З остаточним розкладом первіснообщинного ладу і формуванням класів створилися умови для виникнення у С. держави. Найраніше держ. утворенням у пд. С. було 1-е Болгарське царство (7 ст. н. е.), в яке, крім слов'ян. племен, ввійшло й було асимільоване ними тюркомовне плем'я болгар. У зх. С. існувала ранньофеод. д-ва *Само* (в неї входили морави, словаки, чехи, словенці і лужицькі серби), а пізніше *Великоморавська держава.* Між Одрою і Віслою в 10 ст. виникла Польща. Сх.-слов'ян. племена в 9—1-й пол. 10 ст. утворили ранньофеод. д-ву — *Київську Русь* з центром у Києві. Виникнення держ. утворень у С. сприяло формуванню слов'ян. народностей — болгар, чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів, у сх. С.— давньорус. народності. В 9—10 ст. у слов'ян. народностей утверджується християнство як осн. релігія, що мало значний вплив на формування їхніх культур.

У 10—13 ст. під натиском угорців у Подунав'ї, греків — на Балканському п-ові, німців — на Зх. територія С. значно зменшилася. В 2-й пол. 14—19 ст. велика частина пд. С. була поневолена турками. Протягом століть пд. С. вели невпинну боротьбу за відновлення незалежності і збереження своєї нац. культури. Починаючи з раннього середньовіччя зх. С. зазнавали агресії нім. феодалів, проти яких вони вели тривалу боротьбу. Держ. розвиток сх. С. в 13 ст. був затриманий навалою орд *Батия.* Боротьба проти *Золотої орди,* яка тривала до 15 ст., завершилася розпадом орди, а пізніше поразкою ін. тат. ханств. За тих часів відбувався процес формування сх.-слов'ян. народностей — росіян, українців, білорусів. Значна частина пд. і зх. С. потрапила в залежність від Австрійської імперії (з 1867 — Австро-Угорщина). Тяжке екон. і політ. становище слов'ян. народів у 19 — на поч. 20 ст. зумовило міграцію окремих груп С. в ін. країни: Канаду, США, Францію, Пд. Америку та ін. В кін. 18—19 ст. в боротьбі проти іноз. поневолення виникла ідея об'єднання всіх слов'ян. народів і створення єдиної слов'ян. д-ви. Проте ця ідея різними соціальними групами сприймалася по-різному (див. *Панславізм*). Поразка Туреччини у війні з Росією 1877—78 і нац. рухи пд. С. привели до відновлення їхньої державності, а в результаті поразки Австро-Угорщини в *першій світовій війні 1914—18* міжнар. договорами було стверджено нові кордони Болгарії. Утворилися нові слов'ян. д-ви — Чехословаччина і Югославія. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції створилися умови для відродження нац. незалежності Польщі.

Перемога Великого Жовтня привела до утворення нац. державності українців і білорусів. Проте до *другої світової війни 1939—45* зх. землі Білорусії та України були в складі бурж.-поміщицької Польщі та ін. д-в. Утворення Рад. Союзу створило соціально-економіч. умови для сформування росіян, українців і білорусів у соціалістичні нації. Єдність слов'ян. народів проявилася в роки 2-ї світової війни в спільній боротьбі проти фашизму. В 1939—45 було возз'єднано всі землі України (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*) і Білорусії, а також повернено зх. нац. території Польщі і Чехословаччині. В процесі соціально-екон. і політ. розвитку у Сх., Пд.-Сх. і Серед. Європі виникли слов'ян. соціалістичні д-ви, що зумовило формування слов'ян. соціалістичних націй: болгарської, польської, чеської, словацької, сербської, хорватської та ін. Історію, економіку, культуру С. вивчає *слов'янознавство.* Див. також статті про слов'янські країни і народи.

Літ.: Иордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960; Прокопий Кесарийский. Война с готами. Пер с греч. М., 1950; Феофилакт Симокатта. История. Пер. с греч. М., 1957; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Славяне накануне образования Киевской Руси. М., 1963; Славяне и Русь. М., 1968; Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919; Мишулин А. В. Древние

Слов'яногірськ. Святогірський печерний монастир. Крейдяна церква. 17—18 ст.

славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник древней истории», 1941, № 1; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948; Нидерле Л. Славянские древности. Пер. с чешск. М., 1956; Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. К., 1961; Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.— Л., 1962; Горнунг Б. В. Из предистории образования общеславянского языкового единства. М., 1963; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1963; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). Л., 1968; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972; Петров В. П. Этногенез слов'ян. К., 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975; Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. ... М., 1976; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981; Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981; Брук С. И. Население мира. М., 1981; Lehr-Spławiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie słowian. Poznań, 1946; Łowmiański H. Początki Polski, t. 1—3. Warszawa, 1963—67.

В. Д. Баран.

СЛОВ'ЯНОГІ́РСЬК (до 1964 — смт Баннівське) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Слов'янській міськраді. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 6 км від залізничної станції Слов'яногірськ. У місцевості, що раніше мала назву Святі гори, в кінці 18 ст. виникло поселення. Радянську владу встановлено в грудні 1917. З 1964 С.— місто з сучас. назвою. У С.— хлібний з-д, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, 4 палаци культури та клуби, 8 б-к. С.— курорт (3 санаторії, пансіонати, бази відпочинку). Серед архіт. пам'яток — Святогірський печерний монастир 17—18 ст., наземні споруди збереглися в реставрації 19 ст. В 1980 в С. створено істор.-архіт. заповідник, до якого входять споруди і територія санаторію ім. Артема, Гора Артема з архіт. пам'ятками (Миколаївська церква, рештки фортеці і дзвіниці), пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву, 1927, скульптор І. Кавалерідзе, арх. Г. Вербенко). У С. бували А. П. Чехов, І. Ю. Рєпін, І. О. Бунін, укр. поет, фольклорист І. І. *Манжура*, В. М. *Сосюра*, А. С. *Макаренко*.

Літ.: Бойко И. А. Славяногорск. Донецк, 1981.

СЛОВ'Я́НО-ГРЕ́КО-ЛАТИ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ — перший загальноосв. вищий навч. заклад у Москві. Створена 1687 під назвою Елліно-грецької академії за ініціативою Симеона *Полоцького*. Склад учнів був різноманітним і в соціальному відношенні і за нац. ознакою. Завданням академії була підготовка освічених людей, необхідних державі і церкві. В 17 ст. в академії викладали слов'ян., грецьку й лат. мови, «*сім вільних мистецтв*», богослов'я і арифметику. Методи навчання в академії були схоластичними, строки навчання не встановлювались. Перші керівники академії — грец. ченці брати Іоаникій і Софроній Лихуди (до 1694). В 1701 академію перейменовано на Слов'яно-латинську, 1775 — на Слов'яно-греколатинську академію. З організацією Академічного (Петербург) та Моск. ун-тів роль академії як загальноосв. закладу зменшилась. Вона перетворюється на богословську вищу школу, а 1814 її реорганізовано у Моск. духовну академію і переведено з Москви в Троїце-Сергієву лавру (тепер у м. Загорську). Серед вихованців С.-г.-л. а. — Ф. П. Полікарпов-Орлов, К. *Істомін*, А. Д. *Кантемір*, В. К. *Тредіаковський*, В. І. *Баженов*, Л. П. *Магницький* та ін. В 1731—35 в академії навчався М. В. Ломоносов. У складі викладачів С.-г.-л. а. було багато вихованців *Київської академії*, зокрема Стефан *Яворський* і Ф. *Трофимович*.

СЛОВ'ЯНОЗНА́ВСТВО, славістика — комплекс наукових дисциплін і напрямів суспільних наук, що вивчають етногенез та інші процеси суспільного життя *слов'ян*, їхні історичні й культурні зв'язки між собою та з іншими народами, переважно в історичному, філологічному, історико-культурному, фольклористичному та етнографічному аспектах. У поняття «слов'янознавство» в кожній із слов'ян. країн не входить проблематика дисциплін, що стосується даної країни. С. виникло на грунті об'єктивного розуміння етнічної спорідненості і близькості слов'ян. народів і пройшло в своєму істор. розвитку значну еволюцію. Ідею слов'ян. спільності племен і народів висловлювали *Кирило і Мефодій*, літописець *Нестор* та ін. середньовічні автори, зокрема діячі Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*) З. *Копистенський*, П. *Беринда*, І. *Гізель* та ін., а також хорв. учений Ю. *Крижанич* і рос. учений М. В. *Ломоносов*, який одним з перших виступив з критикою *норманської теорії* і зробив спробу науково обгрунтувати ідеї слов'ян. єдності. Але як наук. дисципліна С. в основному сформувалося у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Тоді ж виник і сам термін «слов'янознавство», або славістика. Осн. роль у наук. формуванні С. в той період відіграли заг. зростання нац. самосвідомості слов'ян. народів і піднесення нац.-визвольного руху і культур. розвиток пд. і зх. слов'ян, що супроводилися зростанням інтересу і симпатій до них з боку прогресивної громадськості ін. країн, а також успіхи в розвитку гуманітарних і насамперед філологічних наук. С. на початковому етапі формувалося переважно як філологічна дисципліна, що вивчала гол. чин. мови і л-ри слов'ян. народів та їхні старожитності. Одним із засновників наук. С. вважається чес. філолог і історик Й. Добровський (1753—1829). Праці словаків П. *Шафарика* і Я. *Коллара* сприяли розвиткові інтересу до С. і в ряді ін. країн. У Польщі зародження С. пов'язане з діяльністю Я. *Потоцького*, С. Лінде (1771—1847), Й. *Лелевеля*, А. *Міцкевича*, у Болгарії — з появою «Історії славеноболгарської» (1762) Паісія Хілендарського, у Сербії — з працями Й. *Раїча* і В. *Караджича*, в Словенії — В. *Копітара*. В Росії одними з перших учених-славістів були О. Х. *Востоков* і М. Т. *Каченовський*, праці яких заклали основи порівняльного вивчення слов'ян. мов і культур. Продовжувачами їхньої справи були І. М. Лобойко (1786—1861), який одним з перших 1824 почав викладати порівняльну граматику рос., польс. і старослов'ян. мов у Віленському ун-ті, уродженець Закарпаття Ю. І. *Венелін* та ін. Ідею єднання слов'ян. народів активно пропагували *декабристи*, насамперед *Товариство об'єднаних слов'ян*, а також *Кирило-Мефодіївське товариство*. Свідченням зростаючого інтересу до славістичної проблематики було відкриття в 1-й пол. 19 ст. кафедр та введення спец. курсів з С. в ряді ун-тів слов'ян. і неслов'ян. країн, зокрема в Росії — при Моск., Петерб., Казанському, Харків. ун-тах. Відкрилися кафедри С. у Парижі в *Колеж де Франс* (на чолі з А. Міцкевичем), у Віденському, Будапештському, Берлінському, Лейпцігському та ін. ун-тах. З'явилися спец. слов'янознавчі періодичні видання, виникли славістичні наук. т-ва. Активний розвиток С. в цей період відбувався і на Україні. Він був пов'язаний насамперед з наук. діяльністю таких учених-славістів, як О. М. *Бодянський*, В. І. *Григорович*, І. І. *Срезневський*, О. О. *Потебня*, М. О. *Максимович*, І. Я. *Франко*, М. Ф. *Сумцов*, М. П. *Дашкевич*, пізніше М. К. *Грунський*, І. С. *Свєнціцький* та ін.

Диференціація наук поширилася і на С. Поступово викристалізовувалися окремі наук. напрями С.— слов'ян. мовознавство, літературознавство, фольклористика, розвивалися як самостійні наук. напрями істор., етногр. та ін. дослідження. В мовознавстві працювали рос. лінгвісти Ф. І. *Буслаєв*, П. Ф. *Фортунатов*, О. І. *Соболевський*, О. О. *Шахматов*, а також хорв. лінгвіст В. *Ягич*, польський — І. А. *Бодуен де Куртене* (обидва тривалий час працювали в Росії), чеський — Я. *Гебауер*, австр. і словенський — Ф. *Міклошич* та ін. З'явилася група вчених, які виступили переважно як фахівці з слов'ян. літературознавства: О. М. *Веселовський*, А. О. *Степович*, М. В. *Гербель*, В. М. *Перетц* — у Росії, І. Д. *Шишманов* — у Болгарії, О. *Брюкнер* — у Польщі, Я. Влчек (1860—1930), Я. Якубець (1861—1936), Ф. Шальда (1867—1937) — в Чехії і Словаччині, Й. Скерлич (1877—1914) — у Сербії, М. Шрепел (1862—1905) — в Хорватії та ін. Створюють узагальнюючі праці з слов'янських літератур О. М. *Пипін* і В. Д. Стасович — у Росії, Ї. *Полівка* — в Чехії. Вчені розгорнули істор. і етнограф. дослідження окремих слов'ян. народів і міжслов'ян. істор. і культур. зв'язків, зокрема в Росії М. С. *Дринов*, Ф. І. *Успен-*

ський та ін., за рубежем — Л. *Нідерле*, А. *Мейє*, А. *Вайян*, А. *Мазон* та ін. Узагальнюючі праці з історії міжслов'ян. зв'язків та з історії зх. слов'ян створили Й. Й. Первольф (1841—91), М. К. *Любавський* та ін.

Відбулася певна диференціація і в ідейно-класовій спрямованості слов'янознавчих досліджень. З критикою *панславізму*, слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*) та інших націоналістичних теорій виступили революційні демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М.О.Добролюбов, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко та ін., у Болгарії — Д. Благоєв, у Сербії — С. *Маркович*, у Польщі — Ю. *Мархлевський* та ін.

Вирішальне значення в становленні С. як науки мали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, в яких дано наук. методологію дослідження і наук. обгрунтування осн. істор. процесів нац.-визвольної боротьби слов'ян. народів за свободу і незалежність та міжнар. зв'язків і відносин між слов'ян. країнами і народами.

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок новому етапові в С. В СРСР воно почало розвиватися на основі марксистсько-ленінської методології. Ряд цінних праць з слов'янського мовознавства створили П. М. Селищев (1886—1942), Л. А. *Булаховський*, М. К. Грунський, І. С. Свєнціцький, Л. В. *Щерба* та ін. Важливого значення набула публікація документів з історії слов'ян. країн та їхніх взаємовідносин. Розгорталися дослідження з окремих проблем історії слов'ян. країн, зокрема з історії революц. і робітн. руху в слов'ян. країнах (М. С. *Державін*, В. І. *Пічета*, Ю. В. *Готьє* та ін.). Плідно працювали в СРСР зарубіжні славісти: чес. історик З. *Неедлий*, болг. вчені Г. *Бакалов*, Х. *Кабакчієв*, Т. *Павлов* та ін. Ін-т слов'янознавства АН СРСР, що діяв 1930—34 у Ленінграді, зробив перші спроби в комплексному дослідженні слов'ян. проблематики. В роки Великої Вітчизн. війни ідеї слов'ян. солідарності відіграли важливу роль у розгромі фашизму. В серпні 1941 на Всеслов'ян. антифашист. мітингу в Москві було обрано Всеслов'ян. к-т (1947 реорганізовано на Слов'янський комітет СРСР). Перемога над нім.-фашист. загарбниками і перехід слов'ян. країн на шлях соціалістичного будівництва посилили інтерес до історії всього слов'янства і С. Важливе значення мало створення 1946—47 Ін-ту слов'янознавства (з 1968 — Ін-т слов'янознавства і балканістики АН СРСР). Було створено також відділи, кафедри та групи по дослідженню слов'ян. проблематики в ін-тах історії, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, а також у Моск., Ленінградському, Київському, Львівському, Воронезькому, Харківському, Саратовському та ін. університетах. Вийшли перші узагальнюючі марксистські праці з історії слов'янських країн: «Історія Болгарії» (т. 1—2, 1954—55), «Історія Польщі» (т. 1—3, 1954—58, додатковий том 1966), «Історія Чехословаччини» (т. 1—3, 1956—60), «Історія Югославії» (т. 1—2, 1963). Видано грунтовні праці з давньої історії слов'янських країн Б. Д. Грекова, М. С. Державіна, М. М. *Тихомирова*, С. В. *Юшкова*, П. М. *Третьякова*, Б. О. *Рибакова* та ін. Значних успіхів досягнуто у підготовці нових кадрів славістів, особливо істориків. У 60-х рр. було створено узагальнюючі праці з історії болг., чес., словацької, польс. літератур 19—20 ст. З 60-х рр. розвивалися порівняльно-історичні та комплексні дослідження (праці Ю. В. *Бромлея*, В. Д. Королюка, О. С. Мильникова, Д. Л. *Похилевича*, Ф. П. *Шевченка*, В. А. Дьякова, І. С. Міллера, В. А. Жебокрицького, А. К. Мартиненка, П. С. Соханя, С. І. Сидельникова, І. І. Костюшко, Л. Б. Валєва, І. М. *Мельникової*, В. І. *Клокова* та ін.). Вийшли грунтовні дослідження з слов'ян. літературознавства М. П. *Алексєєва*, О. І. *Білецького*. Д. Ф. Маркова, В. І. Злиднєва, Д. С. *Лихачова*, М. Т. *Рильського*, С. В. Нікольського, Г. Д. *Вервеса*, Є. П. *Кирилюка*, І. О. *Дзеверіна* та ін. Розгорнулися дослідження істор. і порівняльно-істор. вивчення слов'ян. мов (В. В. *Виноградов*, С. П. *Обнорський*, Б. О. *Ларін*, В. І. *Борковський*, І. К. *Білодід*, С. Б. Бернштейн, О. С. *Мельничук*, В. М. *Русанівський*, О. М. *Трубачов*, М. І. Толстой, Ф. П. *Філін* та ін.). З'явилися узагальнюючі праці і з проблем слов'ян. мистецтва (І. Ф. Белза, В. М. *Лазарєв*, П. Г. Богатирьов та ін.). У славістичну проблематику активно включилися економісти, філософи, правознавці та ін. фахівці сусп. наук. С. почало розвиватися як комплекс наук. напрямів усіх сусп. наук.

У соціалістичних країнах гол. увага була зосереджена на розробці важливих проблем міжслов'ян. зв'язків і зв'язків з ін. країнами. Грунтовні праці створили В. *Георгієв*, Є. Георгієв, П. Дінеков, Н. Тодоров, В. Хаджиниколов, М. Бичваров, К. Куєв, Б. Ангелов, С. Русакієв (НРБ), Б. Крефт, І. Франгеш, А. Флакер, О. *Белич* (СФРЮ), Б. *Гавранек*, К. Горалек, Й. Грозієнчик, С. Вольман (ЧССР), В. *Дорошевський*, Т. *Лер-Сплавінський*, В. Хенсель (ПНР). Значним досягненням польс. славістів стало видання багатотомного «Словника слов'янських старожитностей». В інших неслов'ян соціалістичних країнах активно вивчаються проблеми нім.-слов'ян., угор.-слов'ян., рум.-слов'ян. та ін. зв'язків.

У післявоєнний період посилився інтерес до слов'ян. проблематики і в капіталістичних країнах. Найбільша кількість славістичних центрів зосереджена в США, Великобританії, ФРН, Австрії, Франції, Канаді, Італії, Швейцарії. Певний внесок у розробку різних проблем С. зробили: Р. Оті (Великобританія), Й. Хамм (Австрія), А. Тахіаос (Греція), Р. Якобсон (США), С. Грачіотті (Італія), П. Гард, Ж. Кастелян (Франція), М. Браун, Р. Олеш (ФРН), Г. Якобсон (Швеція), Х. Станк (Норвегія) та ін. Але більшість дослідників цих центрів дотримується антинаук. концепцій, фальсифікує істор. минуле і сучасне життя народів слов'ян. соціалістичних країн. Славісти СРСР та ін. соціалістичних країн своїми дослідженнями спростовують ці фальсифікації і поширюють правду про успіхи слов'ян. народів у соціалістичному будівництві і встановленні нових, соціалістичних взаємовідносин між слов'ян. країнами і народами. Важливе значення у розвитку С. мають міжнар. з'їзди славістів. Відбулося 8 з'їздів. Див. також *Міжнародний комітет славістів*, *Славістів радянський комітет*, *Славістів український комітет*.

Літ.: Ягич И. В. История славянской филологии. СПБ, 1910; Кравчук Р. В. З історії слов'янського мовознавства. К., 1961; Актуальные проблемы славяноведения. М., 1961; Методологические проблемы истории славистики. М., 1978; Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979; Славяноведение и балканистика за рубежом. М., 1980; Историки-слависты СССР. Библиографический словарь-справочник. М., 1981. *П. С. Сохань.*

СЛОВ'ЯНО-СЕ́РБІЯ — адм.-тер. область на Україні в 50—60-х рр. 18 ст. Створена 1753 царським урядом для захисту пд. кордонів Рос. д-ви від тур.-тат. агресії. До складу С.-С. входили частини територій тепер. Ворошиловгр., Донецької, Полтав. областей. На Сх. С.-С. межувала з Землею Війська Донського, на Зх.— з *Запорізькою Січчю*, на Пн.— з Полтав. та Ізюмським полками, на Пд.— з Крим. ханством. В С.-С. були поселені сербські військ. загони. Але осн. масу військ. поселенців становили укр. і рос. селяни й козаки. З військ. поселенців С.-С. було сформовано два гусарські та два пікінерські полки, які відбували гарнізонну службу на *Українській лінії*. Адм.-тер. центром С.-С. було м. Бахмут (тепер м. Артемівськ). Командири поселенського війська заснували поміщицькі слободи, жорстоко експлуатували військ. поселенців, прагнучи закріпачити їх. Вони намагалися розширити територію С.-С. за рахунок загарбання зем. володінь Запорізької Січі. В 1764 С.-С. було включено до складу *Новоросійської губернії*.

СЛОВ'ЯНОСЕ́РБСЬК — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 15 км від залізнич. ст. Зимогір'я. 7,8 тис. ж. (1982). Засн. 1753 як с. Підгірне. В 1784 стало містом, перейменовано на Донецьк. З 1817 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. В С.— мол., консервний, хлібний та комбікормовий з-ди, радгосп, овочева ф-ка, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум, 2 середні та музична школи, мед. містечко, Будинок культури, 4 бібліотеки.

СЛОВ'ЯНОСЕ́РБСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 1,1 тис. км². Нас. 69,0 тис. чол. (1982). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним і 5 сільс. Радам нар.

депутатів. Центр — смт *Слов'яносербськ*. Поверхня району характеризується долинно-балковим рельєфом. Корисні копалини: кам. вугілля, природний газ, мергель, глини, пісковики, піски. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Луганъ*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Провідні галузі пром-сті — вугільна та буд. матеріалів (шахта «Черкаська», вуглезбагачувальна ф-ка та цегельний з-д у м. Зимогір'ї, шахта «Слов'я-

носербська» та збагачувальна ф-ка у смт Лозівському). Підприємства харч. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Слов'яносербськ). С. г. спеціалізується на вирощуванні овочів та виробн. молока, м'яса. Площа с.-г. угідь 1981 становила 67,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 10,7 тис. га. Зрошується 18,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві (помідори, огірки, капуста), кормові, соняшник. У С. р.— 10 радгоспів, обласна дослідна станція, 2 овочеві фабрики, племінний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Родакове, Сентянівка, Зимогір'я, Слов'яносербськ. Автомоб. шляхів — 344 км, у т. ч. з твердим покриттям — 285 км. У районі — с.-г. технікум (Слов'яносербськ), тех. уч-ще (Зимогір'я), 23 заг.-осв. та музична школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; санаторій. 10 будинків культури, 22 клуби, 49 кіноустановок, 37 б-к. У смт Родаковому С. р. народився парт. і держ. діяч УРСР О. П. *Ляшко*, у с. Жовтому — укр. рад. фізик В. І. *Данилов*. Поблизу Слов'яносербська встановлено монумент на честь героїчного подвигу політ. працівників Рад. Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. У С. р. видається газ. «Путь Октября» (з 1939).

Ж. К. Михайличенко.

Слов'янськ. Пам'ятник юному розвідникові А. Комару. Скульптор А. Машаров. 1969.

СЛОВ'ЯНОФІЛИ, слов'янолюби — представники одного з напрямів рос. суспільно-політичної думки 40—50-х рр. 19 ст.— слов'янофільства, які історичний розвиток Росії, слов'янських народів протиставляли історії народів Заходу. Назву дістали в ході полеміки проти *західників* у питанні про шляхи істор. розвитку Росії. До С. належали О. С. Хом'яков, брати І. В. та П. В. Кирєєвські, І. С. і К. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарін, О. І. Кошелєв, І. Д. Бєляєв та ін. Погляди С. у питанні про шляхи розвитку Росії і слов'ян. народів були складні і суперечливі. С. вважали, що шлях розвитку Росії особливий, самобутній, такий, що виключає можливість революц. боротьби. Цю самобутність С. вбачали в наявності рос. поземельної общини, в православ'ї, яке вони вважали єдиним справжнім християнством. С. виступали за скасування кріпацтва шляхом реформи «зверху», за розвиток пром-сті й торгівлі, застосування машин тощо. За політ. поглядами С. були монархісти, однак виступали за скликання Земського собору, відстоювали гласність суду, скасування тілесних покарань і смертної кари. Філос. погляди С.— ідеалістичні. Ідеологія С. за своєю класовою суттю була бурж.-поміщицькою, а за політ. спрямованістю — ліберально-консервативною. В своїх істор. працях С. ідеалізували допетровську Русь, засуджували реформи *Петра I*, вважаючи, що вони порушили самобутній істор. розвиток Росії, призвели до засвоєння нею деяких форм зх.-європ. політ. життя. Незважаючи на наук. хибність істор. концепції С., їм належить значна роль у розробці питань з історії селянства, слов'ян, *слов'янознавства*. Вони критикували перебільшення ролі д-ви в істор. розвитку Росії, що його допускали історики т. з. *юридичної школи*. С. належала значна роль у вивченні етнографії, фольклору рос., укр. і білорус. народів. М. О. *Максимович*, який з ряду питань поділяв погляди С., видав ряд праць і збірок про нар. творчість. Близько до С. стояв відомий славіст і дослідник минулого України О. М. *Бодянський*. Революц. демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко вели боротьбу проти С. і західників-лібералів, які відображали інтереси пануючих класів. У післяреформений період, в умовах капіталістичного розвитку Росії, слов'янофільство як окремий напрям сусп. думки перестало існувати.

Літ.: Янковский Ю. З. Из истории русской общественно-литературной мысли 40—50-х годов XIX столетия. К., 1972. *Ф. П. Шевченко.*

СЛОВ'ЯНСЬК — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, райцентр, на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця). Залізничний вузол. 142 тис. ж. (1982). В 1676 на місці сучас. С. виникло укріплення, потім м. Тор (Соляний). На поч. 1784 Тор перейменовано на Словенськ, з 1794 — місто з сучас. назвою. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (25.X 1941—6.IX 1943) в С. діяли підпільні міськком партії і міськком комсомолу, в районі — партизан. загін. С.— значний центр по виробн. соди (виробниче об'єднання «Хімпром»). Заводи: *Слов'янський завод важкого машинобудування*, арматурно-ізоляторний, будівельних машин, високовольтних ізоляторів, поліхлорвінілових плівок, «Слов'янськфеммаш»; комбінати: солеварний, керамічний, олійно-жировий; олівцева, меблева та швейна ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Поблизу С. — *Слов'янська ДРЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Пед. ін-т, загальнотех. ф-т Укр. заочного політех. ін-ту; технікуми: залізнич. транспорту, енергобуд., хім.-мех. та с.-г.; авіац.-тех. цивільної авіації і сільс. профес.-тех. уч-ща. Краєзнавчий музей. С.— грязьовий курорт степової зони. Для лікування використовують *рапу* та мулову грязь озер Репне, Вейсове і Слепне. На оз. Репне — дрібноп'іщаний пляж. В С.— санаторії, будинки відпочинку, бальнеотерапевтична лікарня.

Показання: захворювання суглобів, периферичної і центральної нервових систем; гінекологічні хвороби, гастрити. Курорт функціонує цілий рік. У С. знаходяться кургани епохи бронзи; катакомбний могильник *салтівської культури*. В місті — пам'ятники В. І. Леніну (1976, скульптор В. Костін), Артему (Ф. А. Сергєєву; 1927, скульптор І. Кавалерідзе), юному розвідникові А. Комару (1969, скульптор А. Машаров). У С. народилися український поет М. М. *Петренко*, російський рад. живописець П. П. *Кончаловський*, укр. рад. критик і історик літератури В. Д. *Коряк*, нар. артист СРСР Д. О. *Мілютенко*, двічі Герой Рад. Союзу льотчик М. І. *Семейко* (тут встановлено його бюст, 1963). В 1889 в С. гастролював М. Л. *Кропивницький*. У 1891 тут побував О. М. Горький.

Літ.: Мотиенко Я. В. Славянск. Донецк, 1978.

СЛОВ'ЯНСЬКА ДРЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Слов'янська Донец. обл. Буд-во почато 1951. Першу турбіну потужністю 100 тис. кВт введено в дію 1954. У 1957 з введенням в дію п'ятої турбіни на станції досягнуто проектної потужності першої черги 500 тис. кВт. У 1967 почато монтаж першого в Європі й СРСР гол. енергоблока потужністю 800 тис. кВт з закритичними параметрами пари, який введено в дію 1967. В 1971 став до ладу другий енергоблок потужністю 800 тис. кВт. Потужність ДРЕС (1982) становила 2100 тис. кВт. До складу станції входять 7 осн. та 6 допоміжних цехів. Осн. паливом станції є донецький антрацит.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАМ'ЯНОЇ СОЛІ — у Слов'янському р-ні Донец. обл. УРСР. Пл. 30 км². Пром. запаси солі 2,5 млрд. т (1981). Пов'язане з пермськими відкладами. Сіль залягає у вигляді пластів потужністю 32—45 м, глиб. залягання 380—630 м. Сіль високої якості (вміст NaCl 67—97%). Родовище відоме з 2-ї пол. 17 ст., пром. розробку розпочато 1898. Видобувають сіль способом підземного вилуговування. Розробляє родовище слов'янське виробниче об'єднання «Хімпром». Розсіл використовують у виробн. кухонної солі, каустичної, кальцинованої й питної соди.

В. І. Груба.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ імені 60-річчя Великої Жовтневої

соціалістичної революції, «Словважмаш». Розташований у м. Слов'янську Донец. обл. В 1912 Пд.-Російське акціонерне т-во на місці тепер. з-ду «Словважмаш» почало буд-во содового з-ду. В 1914 буд-во було законсервовано. В 1917 тут провадили поточний ремонт бронепоїздів, 1923 створено мех. майстерні по складанню і ремонту с.-г. машин. У 1927 майстерні перетворено на з-д по ремонту механізмів і апаратів хім. та вуг. пром-сті. З 1931 з-д спеціалізувався на випуску запасних частин і вузлів устаткування для коксохімічного виробн. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д в осн. було евакуйовано на схід країни. В 1947 на ньому було досягнуто довоєнного рівня виробн. В 1958 освоєно випуск устаткування коксових батарей великої потужності. В березні 1959 до складу з-ду як механоскладальний цех № 3 увійшов з-д «Червоний металіст». З 1967 з-д став підприємством важкого машинобудування. Осн. продукція (1982) — коксохімічне та прокатно-опоряджувальне устаткування. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1981).

Л. М. Халимонов.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР в м. Слов'янську Донецької обл. Засн. 1954 на базі учительського ін-ту (існував з 1939). У 1981/82 навч. р. у складі ін-ту — 5 ф-тів: фіз.-матем., підготовки вчителів заг.-тех. дисциплін і праці, підготовки вчителів поч. класів, дефектологічний, педагогічний (спеціальність — дошкільна педагогіка і психологія), на яких навчалося 4105 студентів, з них 1785 на денному відділенні. Є заочне і підготовче відділення. Ін-т має обладнані кабінети, лабораторії, навч. майстерні, б-ку (фонд 306,5 тис. одиниць зберігання). За час існування ін-т підготував понад 14 тис. спеціалістів.

О. П. Хворостянов.

СЛОВ'Я́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Донец. обл. УРСР. Утворений 1936. Площа 1,3 тис. км². Нас. 45,7 тис. чол. (1982). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Слов'янськ*. С. р. розташований у межах *Донецького кряжу*. Корисні копалини: вапняки, керамічна та цегельно-черепична глини, формувальні піски, крейда, кам. сіль. Річки — *Сіверський Донець* (на пн.-сх. межі району), його прит. *Казенний Торець* з Сухим Торцем та Маячкою. Тер. району проходить траса *Сіверський Донець — Донбас каналу*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник «Гори Артема». Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Слов'янськ. У р-ні найбільше пром. підприємство — Донрибокомбінат (с-ще Мирне). Районний комбінат побутового обслуговування (Слов'янськ) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство овочевозернового, тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 84,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 17,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, овочеві, картопля. У С. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Слов'янськ, залізничні станції — Машчормет, Шидлівська. Автомоб. шляхів — 725 км, у т. ч. з твердим покриттям — 500 км. У районі — сільс. профес.-тех. училище, 27 заг.-осв. та музична школи; 34 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 28 будинків культури і клубів, 34 кіноустановки, 27 б-к. У с. Хрестищі С. р. народився укр. рад. вчений у галузі електроавтоматизації с. г. І. І. *Мартиненко*. В С. р. видається газ. «Комуніст» (з 1917).

В. Т. Овчаров.

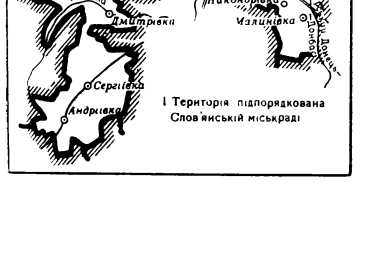

СЛОВ'Я́НСЬКІ МО́ВИ — мови *слов'ян*. Становлять групу близькоспоріднених мов індоєвроп. сім'ї. Найближчі до *балтійських мов*. Сучас. С. м. поділяють на підгрупи: східну, західну й південну. До східнослов'ян. мов належать *російська мова, українська мова* та *білоруська мова*; до західнослов'ян. — *польська мова, чеська мова, словацька мова* й *лужицькі мови*; до південнослов'ян. — *болгарська мова, сербохорватська мова, македонська мова* й *словенська мова*. Відомі також мертві С. м.— полабська мова й *старослов'янська мова*.

Майже кожен із слов'ян. народів створив свою *літературну мову*, але в СФРЮ серби, хорвати, чорногорці та боснійці-мусульмани користуються спільною літ. мовою — сербохорватською, а в НДР лужичани мають дві літ. мови — верхньолужицьку й нижньолужицьку. Алфавіти східнослов'ян. і частини південнослов'ян. мов базуються на слов'яно-кириличній графічній основі (див. *Кирилиця*), а західнослов'ян. і частини південнослов'ян. — на лат. основі. Усі С. м. походять від єдиної праслов'ян. мови (існувала приблизно до 6 ст.), а тому між ними спостерігається велика близькість у словниковому складі та в граматичній будові. Напр. рос. лето, новый, мой, я ем, она носила; укр. літо, новий, мій, я їм, вона носила; білорус. лета, новы, мой, я ем, яна насіла; польс. lato, nowy, mój, ja jem, ona nosiła; чес. léto, nový, můj, já jím, ona nosila; словац. leto, nový, môj, ja jem, ona nosila; верхньолужицьке lěćo, nowy, mój, ja jěm, wona je nosyła; нижньолужицьке — lěśe, nowy, moj, ja jěm, wona je nosyła; болг. лято, нови, мой, аз ям, тя е носила; сербохорв. лето (ljeto), нови (novi), мој (moj), ја једем (ja jedem), она је носила (ona je nosila), македонське лето, нов, мој, јас јам, таа (она) носила; словен. poletje, novi, moj, jaz jem, ona je nosila. До характерних відмінностей між підгрупами або окремими мовами належать, напр., неоднакові еволюційні зміни (всі праслов'янські форми реконструйовані гіпотетично) праслов'ян. сполучень or, ol. er, el між приголосними (праслов'ян. korva — укр. корова, польс. krowa, болг. крава; праслов'ян. solma — укр. солома, польс. słoma, болг. слама; праслов'ян. bergъ — укр. берег, польс. brzeg, болг. бряг; праслов'ян. melko — укр. молоко, польс. mleko, болг. мляко); неоднакова доля праслов'ян. редукованих голосних ъ та ь [праслов'ян. sъnъ — укр. сон, польс. sen, сербохорв. сан (san), македонське сон]; різні зміни носових голосних [праслов'ян. rǫka — укр. рука, польс. ręka, сербохорв. рука (ruka), словен. roka]; незбіг рефлексів голосного ě [праслов'ян. tělo — укр. тіло, білорус. цела, чес. tělo, польс. ciało, сербохорв. тело (tijelo), болг. тяло] тощо. Є й інші відмінності у фонетиці, напр., у *наголосі*. Розходження між С. м. у граматиці стосуються, напр., збереження чи втрати форм минулого часу — аориста та імперфекта, наявності чи відсутності форм *двоїни*, різниці в збереженні й функціонуванні коротких форм прикметників, втраті болг. та македонською мовами відмінювання *імен* тощо. Поряд із збереженим праслов'ян. лексичним фондом у С. м. з'явилися й новотвори. Внаслідок наук.-тех. революції й процесів сусп.-політ. та екон. інтеграції між слов'ян. народами останнім часом спостерігається певне зближення всіх С. м. у словниковому складі, зокрема в *термінології*. Про наук. вивчення С. м. див. *Слов'янознавство*.

Літ.: Грунський М. К. Вступ до слов'янського мовознавства. К.—Львів, 1946; Трофимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. Львів, 1960; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков [т. 1—2]. М., 1961—74; Коломієць В. Т. Спорідненість слов'янських мов. К., 1962; Кондрашов Н. А. Славянские языки. М., 1962; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966; Славянские языки. М., 1977; Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славянскую филологию. Минск, 1981.

К. К. Трофимович.

СЛОНІ́МСЬКИЙ Михайло Леонідович [20.VII (1.VIII) 1897, Петербург — 8.X 1972, Ленінград] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1917. У 1923 — редактор журн. «Забой» у Донбасі. Перша зб. оповідань — «Шостий стрілецький» (1922). Романи «Лаврови» (1926), «Хома Клешньов» (1930),

трилогія «Інженери» (1950), «Друзі» (1954), «Ровесники віку» (1959) — про становлення тех. інтелігенції у перші роки Рад. влади. Твори періоду Великої Вітчизн. війни характеризуються патріотич. тематикою (збірки «Рідна хата», 1942; «Голова міськвиконкому», 1943). Автор «Повісті про Левіне» (1935), повістей «Стріла» (1945), «Завтра» (1967) та ін. На укр. матеріалі написані оповідання «Машина Емері» (1924), «Ляпас» (1929). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1969—70; Избранное, т. 1—2. Л., 1980; Укр. перекл.— Повість про Левіне. К.—Х., 1935; Здобуття Зимнього. К.—Х., 1935. *В. П. Замковий.*

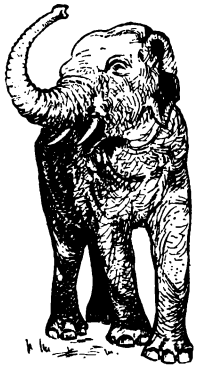

Слонові. Слон індійський.

СЛОНО́ВА КІ́СТКА — зубна речовина (*дентин*) *бивнів* слонів і *мамонта*. С. к. міцна, однорідна, має білий з жовтуватим відтінком колір. Добре піддається обробці різанням, шліфуванням, поліруванням, після пластифікації (розрізання на пластини) — і гнуттям. Слонова кістка експортується з Африки (бивні завдовжки до 3 м, масою до 100 кг) і з Індії (бивні завдовжки до 2,5 м, масою до 75 кг). З С. к. виготовляють предмети побуту і культу, прикраси; використовують також в техніці.

СЛОНО́ВІ (Elephantidae) — родина ссавців ряду *хоботних*. Відомо 2 сучас. види, поширені в Пд. Азії і Африці: слон африканський (Elephas africanus) та слон індійський (E. maximus). Деякі дослідники виділяють африканського слона в рід Loxodonta. Довж. від кінчика хобота до кінця хвоста бл. 7 м (з них хобот — до 2,25 м, хвіст — до 1,5 м), вис. в холці до 3,75 м, маса до 8 т. Шкіра товста, сірого кольору, в індійського слона без волосяного покриву, в африканського — з рідким волоссям. *Зуби* складаються з пластин дентину, вкритих емаллю і з'єднаних між собою зубним цементом. Зубна система своєрідного типу; у верхній і нижній щелепах з кожного боку постійно функціонують по одному зубу, які в міру стирання замінюються іншими до 6 раз протягом життя, у верхній щелепі є з обох боків по одному сильно розвиненому різцю-бивню (бувають завдовжки до 3 м, масою до 100 кг). Кінцівки стопохідні, п'ятипалі, пальці вкриті шкірою, і видно лише копита. С. населяють переважно ліси і савани, тримаються стадами по 10—20, іноді 50—100 і більше особин. Живляться рослинними кормами, здійснюють кормові міграції (див. *Міграція тварин*). Самка раз на 2—3 роки, після 18—22 міс. вагітності народжує 1 слоненя. Статевої зрілості досягають у 9—10 років (самки) і 18—20 (самці). Тривалість життя понад 60 років. С. легко піддаються одомашненню (їх використовують для виконання важких робіт) та дресируванню. Були об'єктом мисливства заради бивнів та м'яса, але у зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону. Викопні рештки С., зокрема *мамонтів*, відомі з плейстоцену Євразії, Пн. Америки, предків С.— *мастодонтів* — з нижнього олігоцену Африки. На Україні, крім мамонтів, існував (пліоцен, плейстоцен) слон південний (E. meridionalis). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Ссавці*.

Н. Л. Корнієць.

СЛОНО́ВІ ЧЕРЕПА́ХИ, велетенські черепахи — назва найбільших представників родини наземних черепах. Окремі види мають довж. панцира до 1,5 м, масу до 250 кг (іноді до 400 кг). Рослиноїдні. Поширені на о-вах Індійського (Маскаренські, Сейшельські, Мадагаскар, Альдабра) та Тихого (Галапагоські о-ви) океанів. Дуже винищені хижацьким промислом (використовують м'ясо, жир, яйця). Викопні С. ч. відомі з неогенових відкладів, зокрема в Європі, у т. ч. на Україні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плазуни*.

СЛОНО́ВІСТЬ, елефантіаз — хворобливий стан, проявом якого є стійке істотне збільшення об'єму окремих частин тіла людини. Спричинюється нервовотрофіч. та судинними розладами, переважно порушенням *лімфообігу* на грунті хронічних запальних процесів (напр., при *тромбофлебіті, бешисі* тощо). У початкових стадіях шкіра і підшкірна клітковина уражених ділянок набрякають, а згодом — ущільнюються (внаслідок розрощення *сполучної тканини*). Здебільшого спостерігається С. кінцівок, зовн. статевих органів, обличчя; уражені частини поступово зазнають спотворення. Лікування: на початку хвороби консервативне — лікувальні еластичні панчохи або бинт, фізіотерапевтичні заходи тощо. При С., що вже сформувалася,— хірургічне.

«СЛУ́ЖБА ПО́БУТУ УКРАЇ́НИ» — журнал, орган М-ва побутового обслуговування населення УРСР. Видається з 1971 щоквартал. Висвітлює сучас. прогресивні форми побут. обслуговування, передовий досвід у цій галузі, знайомить читачів з досягненнями художників-модельєрів, фотомайстрів тощо.

СЛУ́ЖБА ПОГО́ДИ — система забезпечення різних галузей нар. господарства та населення даними про фактичний і очікуваний стан *погоди*, водних об'єктів суходолу і морів, про розвиток с.-г. культур. С. п. вивчає атм. процеси, вплив гідрометеорологічних факторів на госп. діяльність, попереджає про загрозливі гідрометеорологічні явища (град, зливи, сильний вітер, засуха, підйом рівня води, селі й снігові лавини тощо), а також контролює стан забруднення повітряного і водного басейнів. Інформація про стан погоди регулярно надходить у прогностичні органи від метеорологічних, аерологічних, сніголавинних і морських станцій, постів, метеорологічних супутників, кораблів погоди тощо. Її наносять на синоптичні карти, за якими складають *прогнози погоди*. В нашій країні центр. орган С. п.— Гідрометеорологічний н.-д. центр СРСР, підпорядкований Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища (до 1978 — Гол. управління гідрометеорологічної служби СРСР); на Україні — Укр. бюро погоди, що входить до складу Укр. респ. управління по гідрометеорології і контролю природного середовища. Централізоване збирання даних про погоду на земній кулі здійснює *Всесвітня служба погоди*, роботу якої координує *Всесвітня метеорологічна організація*.

П. В. Шендрик.

СЛУ́ЖБА РУ́ХУ ПОЛЮ́СІВ ЗЕМЛІ́ — сукупність робіт по регулярному визначенню переміщень *полюсів географічних*; одне із завдань *астрометрії*. У першій пол. 20 ст. ці визначення робились тільки на базі спостережень над змінами *широт* астр. обсерваторій і спец. станцій Міжнар. служби широти, які розташовані на одній паралелі (39° 8′) і ведуть спостереження за спільною програмою. Одна з цих станцій — в м. Кітаба Узб. РСР. Тепер використовують і дані про зміни *довгот* установ *служб часу*, вимірювання віддалей до штучних супутників Землі і доплерівського зсуву частот радіосигналів, що їх передають супутники, спостереження квазарів. Ці роботи координує Міжнародна служба руху полюса (засн. 1961). Одержані дані обробляють в центр. бюро Міжнар. служби в м. Мідзусава (Японія) і Міжнар. бюро часу в Парижі, які регулярно публікують зведення координат полюса.

Є. П. Федоров.

СЛУ́ЖБА СО́НЦЯ — систематичні спостереження за явищами, що відбуваються в усіх шарах атмосфери *Сонця*. Їх проводять за допомогою оптичних *телескопів* та *радіотелескопів* на ряді обсерваторій, що працюють за єдиною програмою. Результати спостережень збирають в одному місці, де їх перевіряють порівнянням між собою і зводять до однієї однорідної системи шляхом виключення систематичних відмінностей між даними різних обсерваторій. Функціонують три світових центри по збиранню сонячних даних: в СРСР (Гол. астр. обсерваторія АН СРСР), США і Франції; видається кілька міжнар. каталогів *сонячної активності*. Ці дані використовують як для практичних цілей (прогнози умов радіозв'язку, магн. бур, космічної радіаційної обстановки тощо), так і для дослідження природи самої сонячної активності. З 50-х рр. 20 ст. С. С. використовує спостереження Сонця в далекому ультрафіолетовому та рентгенівському діапазонах спектра з допомогою космічної техніки.

М. М. Гневишев.

СЛУ́ЖБА ЧА́СУ — 1) Сукупність координованих робіт по визначенню й зберіганню *часу* та передачі й прийому по радіо *сигналів точного часу*. Визначають точний час, спостерігаючи зорі (зокрема, знаходячи *власні рухи зір*). Зберігають його за допомогою *годинників астрономічних* та ін. еталонів часу, які звіряють, використовуючи, напр., *метеорний радіозв'язок*. С. ч. є одним із завдань *астрометрії*. 2) Об'єднання астр. установ, що проводять відповідну роботу. Розрізняють Міжнародну, державні та відомчі С. ч. Міжнар. С. ч. координує роботи та узагаль-

нює результати всіх С. ч. держав, які входять до Міжнар. бюро часу, що функціонує як орган ЮНЕСКО при ООН. Держ. С. ч. СРСР виникла 1920 на базі Гол. астр. обсерваторії АН СРСР. На Україні С. ч. організовано 1929 як Об'єднану службу Гол. укр. палати мір і вагів (тепер Харків. держ. н.-д. ін-т метрології) та Харків. астр. обсерваторії. Відомчі служби часу і частоти функціонують для задоволення виробничих потреб своїх відомств.

Літ.: Белоцерковский Д. Ю., Палий Г. Н. Государственная служба времени и частоты СССР. «Измерительная техника», 1972, № 12; Бакулин П. И., Блинов Н. С. Служба точного времени. М., 1977; Время и частота. Пер. с англ. М., 1973. *М. Д. Сопельников.*

СЛУ́ЖБА ШИРОТИ́ — сукупність систематичних визначень географічної *широти* місця з метою вивчення руху *полюсів географічних*. Див. *Служба руху полюсів Землі*.

СЛУЖБО́ВА ОСО́БА — за рад. правом особа, яка постійно або тимчасово займає в держ. чи громад. установі, організації або на підприємстві посаду, пов'язану з виконанням орг.-розпорядчих або адм.-госп. обов'язків, чи виконує такі обов'язки за спец. повноваженням. До С. о. належать і *представники влади*. Кожна С. о. в межах своєї компетенції має право здійснювати дії, що породжують, змінюють або припиняють конкретні *правовідносини* (напр., право найму і звільнення працівників). С. о. має право застосовувати до виконавців заходи орг. чи виховного характеру, а в необхідних випадках — і примусу; має право здійснювати контроль, нагляд за виконанням директив парт. органів, *законів* та ін. держ.-правових актів тощо. С. о. наділені певним обсягом повноважень. До С. о. не належать лікарі, адвокати, вчителі та ін. рядові спеціалісти, що виконують професійні функції. Не вважаються С. о. працівники, які виконують суто виробничі й матеріально-тех. операції. Зловживання С. о. своїми правами тягне адм., дисциплінарну або матеріальну чи кримінальну відповідальність (див. *Службові злочини, Відповідальність дисциплінарна, Відповідальність адміністрації за порушення трудового законодавства*).

І. М. Пахомов.

СЛУЖБО́ВА ТАЄ́МНИЦЯ — за рад. правом дані, які відомі тій чи ін. особі завдяки її службовому становищу і не підлягають розголошенню (напр., таємниця вкладів в ощадних касах). Особи, винні в розголошенні С. т., підлягають дисциплінарній, в окремих випадках — кримінальній (зокрема, за розголошення *державної таємниці*, за порушення таємниці голосування) відповідальності.

СЛУЖБО́ВІ ЗЕМЕ́ЛЬНІ НАДІ́ЛИ — в СРСР земельні ділянки, що надаються в *користування* працівникам окремих галузей нар. г-ва у зв'язку з особливостями умов їхньої праці, місця проживання і виконання службових обов'язків. Перелік категорій таких працівників, розмір ділянок і правила надання та користування ними визначаються зем. законодавством (в УРСР — глава 27 *Земельного кодексу УРСР*). Так, С. з. н. надаються працівникам лісогосп. і лісозаготівельних підприємств, лісової охорони *заповідників* і держ.-лісомисливських г-в, єгерям мисливських г-в і *заказників*, лінійним працівникам автомобільних шляхів і залізничного транспорту та ін. На зрошуваних землях ділянки орної землі надаються в половинному розмірі. Якщо у працівника є присадибна ділянка, її розмір враховується при наданні С. з. н. Надання С. з. н. є суворо цільовим (орна земля може бути використана тільки для вирощування с.-г. культур тощо). Виділяються С. з. н. із земель, які є в користуванні підприємств, орг-цій і установ відповідних міністерств і відомств, а при нестачі таких земель — із земель держ. запасу чи держ. лісового фонду. Право користування С. з. н. належить працівнику протягом часу його роботи на підприємстві, в орг-ції чи установі і зберігається за ним у разі переходу на *пенсію* по старості або інвалідності. За сім'єю таке право зберігається на час перебування працівника на дійсній строковій службі в Збройних Силах СРСР чи на навчанні. *А. І. Пшеничний.*

СЛУЖБО́ВІ ЗЛО́ЧИНИ — протиправні дії (або бездіяльність) *службових осіб*, вчинені ними по службі. За рад. правом С. з. визнається порушення службовою особою обумовлених її службовим становищем обов'язків, яке завдало істотної шкоди держ. чи громад. інтересам або охоронюваним законом правам і інтересам окремих громадян. С. з. поділяються на загальні (можуть бути скоєні в будь-якій галузі *управління державного*) і спеціальні (характерні для окремих галузей держ. управління). В кримінальних кодексах союзних республік з а г а л ь н і С. з. виділено в окрему главу (в УРСР — гл. VII КК УРСР). До них належать: зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, *халатність, хабарництво*, службовий підлог. С п е ц і а л ь н і С. з. можуть бути скоєні у якійсь конкретній галузі (див. *Господарські злочини, Злочини проти правосуддя*). За С. з. передбачено покарання: позбавлення волі на різні строки, виправні роботи, а в окремих випадках — позбавлення права займати певні посади тощо.

СЛУЖБО́ВІ СЛОВА́ — слова, які вказують на залежність між повнозначними словами і вживаються для зв'язку між словами, частинами речення чи реченнями або надають різноманітних відтінків значенню слів чи всього речення. Вони не мають номінативної функції (див. *Номінація* в мовознавстві) і не можуть виступати членами речення. У сх.-слов'ян. мовах, у т. ч. й українській, до С. с. відносять *прийменник, сполучник* і *частку* (а деякі мовознавці — й допоміжні дієслова). Традиційна граматика, за якою, як правило, йде шкільна граматика, вважає С. с. частинами мови.

СЛУЖБО́ВІ СОБА́КИ — група порід *собаки свійської*, що їх використовують при пасінні худоби, як транспортних тварин, для охорони майна і держ. кордонів, розшукування злочинців, знаходження корисних копалин і для спец. служб в армії (санітарної, зв'язку та ін.). Відомо бл. 100 порід С. с.; в СРСР розводять понад 20 порід. До С. с. належать вівчарки, ненецький оленегінний собака, полярні їздові собаки, ердельтер'єр, боксер, доберман-пінчер, ротвейлер, ризеншнауцер, дог, сенбернар, водолаз (ньюфаундленд), пудель та ін. За характером використання С. с. поділяють на вартових, розшукових, пастуших, їздових та ін. Вартовими С. с. є вівчарки вітчизн. порід (східноєвропейська, кавказька, українська, середньоазіатська та ін.). Розшукових собак (східноєвропейська вівчарка) використовують для охорони держ. кордонів і боротьби з злочинцями. Пастуших собак (кавказька, українська і середньоазіатські вівчарки, ненецька лайка та ін.) використовують для охорони і пасіння овець, великої рог. худоби, оленів. Їздовими собаками (переважно північноєвропейська лайка) на Крайній Пн. перевозять вантажі і людей.

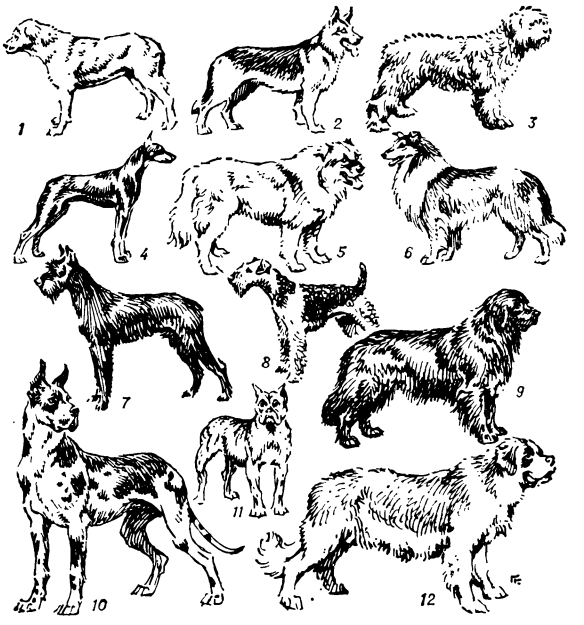

Службові собаки:
1 — середньоазіатська вівчарка;
2 — східноєвропейська вівчарка;
3 — південноросійська (українська) вівчарка;
4 — доберман-пінчер;
5 — кавказька вівчарка;
6 — шотландська вівчарка (колі);
7 — ризеншнауцер;
8 — ердельтер'єр;
9 — ньюфаундленд (водолаз);
10 — дог;
11 — боксер;
12 — сенбернар.

Літ.: Кавриженко И. Н., Козлов Н. И. Выращивание и дрессировка собак. К., 1963; Пособие по собаководству. Л., 1973.

СЛУЖИ́ЛІ ЛЮ́ДИ — особи, які перебували на держ. службі в Рос. державі 15—17 ст. З серед. 16 ст. поділялися на С. л. «по отечеству» (спадкові — *бояри, дворяни, діти боярські*), які володіли землею з селянами, мали юрид. привілеї і обіймали керівні посади в армії та держ. управлінні, та С. л. «по прибору» (*стрільці*, пушкарі, *городові козаки*), яких набирали з селян і посадських людей. Вони одержували жалування грішми й хлібом (у деяких районах — землею) і звільнялися

А. О. Слуцкін.

Слуква.

від держ. податків і повинностей. У 2-й пол. 17 ст. С. л. разом з укр. козаками захищали пд. кордони Слобідської і Лівобережної України. Термін «служилі люди» вийшов з ужитку на поч. 18 ст. у зв'язку з реформами в держ. апараті та в армії.

СЛУ́КВА, вальдшнеп, валюшень (Scolopax rusticola) — птах род. *сивкових*. Довж. тіла 34—38 см, маса 200—460 г. Дзьоб довгий, прямий. Оперення спинки рудувато-іржасте з темними і світлими пістрявинами. С. поширена в Європі й Азії. В СРСР — в рівнинних і гірських лісових зонах, у т. ч. в УРСР — нечисленний гніздовий птах пн. частини Полісся, Карпат і Криму; подекуди зустрічається в Лісостепу. Гніздиться на землі, найчастіше у вологих місцях мішаних лісів. Кладку з 4 яєць насиджує самка 22—24 доби. Живиться гол. чином дощовими червами, а також комахами й молюсками. Об'єкт спорт. полювання. *О. Б. Кістяківський.*

СЛУХ — здатність тварин і людини сприймати звукові подразнення й трансформувати їх у специфічні відчуття. У вищих хребетних тварин і людини здійснюється звуковим *аналізатором*, що складається з периферичного відділу — *вуха* (виконує гол. чин. функцію звукосприймання), провідникової частини (слухового нерва й провідних шляхів мозку), центрального відділу (вискової зони *кори великих півкуль головного мозку*, де й завершується аналіз звуку). Будова звукосприймального апарату у різних груп організмів має значні відмінності (див. *Слуху органи*). Природними подразниками органів С. є звуки, що звичайно складаються з великої кількості звукових коливань різної частоти та амплітуди. При визначенні здатності до сприймання органів С. використовують гол. чин. звуки певної частоти (тони) й сили, які генеруються особливими приладами — аудіометрами (див. *Аудіометрія*). Чутливість С. визначається мінімальною силою звуку, що викликає відчуття — *порогом чутності*. Слуховий аналізатор людини може реагувати на звуки силою від десятків часток Па до 10 і більше Па, сприймає частоту звуків від 16 Гц до 20 кГц (найвища чутність при частоті 1—4 кГц; вона відповідає частоті звуків *мовлення*). З віком верхня межа С. знижується і після 50 років може знаходитися на рівні 12—15 кГц. У багатьох тварин верхня межа сприймання звукових коливань вища, ніж у людини; у собак — 38 кГц, кішок — 50 кГц. При тривалому одноманітному звуковому подразненні спостерігається явище *адаптації* С., чутливість знижується, розвивається втома С. Про порушення С. див. *Глухота, Отосклероз.*

П. М. Сєрков.

1

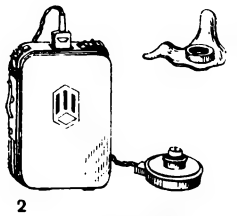

2

3

Різні типи **слухових апаратів:**
1 — у вигляді шпильки для волосся;
2 — кишеньковий (угорі праворуч індивідуальний вушний вкладиш);
3 — у вигляді окулярів з індивідуальним вушним вкладишем.

СЛУХ МУЗИ́ЧНИЙ — здатність сприймати, уявляти та відтворювати висоту муз. звуків. Розрізняють С. м. абсолютний (здатність визначати на слух і відтворювати точну висоту будь-якого звуку, не порівнюючи його з ін. звуком відомої висоти) та відносний (здатність визначати *інтервали* і висоту звуку шляхом порівняння його з іншим). С. м. внутрішній — здатність мисленно уявляти і відтворювати музику (в пам'яті або в процесі творчості). С. м. виявляється в ладовому (здатність відрізняти ладові функції окремих звуків мелодії), гармонічному (сприймання багатоголосої музики, якості співзвуччя, його консонансного і дисонансного характеру) та у звуковисотному інтонаційному (здатність відрізняти і відтворювати звуковисотні відхилення в межах одного муз. ступеня) чутті.

СЛУХОВІ́ АПАРА́ТИ — звукопідсилювальні прилади, що застосовуються при стійкому зниженні слуху або *глухоті*. Дія С. а. грунтується на принципі підсилення звуку (див. *Електроакустика*). Складаються С. а. з мікрофона, який перетворює звукові коливання на електричні, підсилювача електричних коливань та телефону. Для передавання звуку безпосередньо через кістку за вухом встановлюють телефон, а для передавання звуку через повітря спец. вкладиш встановлюють у зовнішній слуховий прохід. Вибір того чи ін. способу залежить від причин зниження слуху, тобто від того, який апарат органу слуху уражений: звукопровідний чи звукосприймальний. Сучасні С. а. випускаються досить мініатюрними у вигляді портсигарів, окулярів, шпильок та ін. (див. мал.). Підбір С. а. здійснюється в спец. слухопротезних пунктах за направленням лікарів-оториноларингологів. Користування С. а. потребує певного тренування.

СЛУ́ХУ О́РГАНИ — органи чуття тварин і людини; своєрідні утвори, основними складовими частинами яких є спеціалізовані *рецептори*, здатні сприймати звук. Серед безхребетних справжні С. о. розвинені тільки у комах: здебільшого вони представлені первинночутливими, або тимпанальними, органами (у прямокрилих, напівтвердокрилих, метеликів), а іноді ін. утворами (хордотональними, джонстоновими органами тощо). Тимпанальні органи містяться на ногах, черевці, грудях, складаються з тонкої кутикулярної (див. *Кутикула*), т. з. барабанної, перетинки, яка зв'язана з *трахеями* або повітряними порожнинами, і групи хордотональних сенсил, які прикріплені або до перетинки, або до зв'язаних з нею трахей. Джонстонів орган міститься на другому членику антени у комарів. У високорозвинених плазунів (напр., у крокодилів) вперше з'являється зачаток зовн. вуха у вигляді особливої шкірної складки, що захищає барабанну перетинку. Ця структура розвинена у деяких птахів. При вторинному переході наземних хребетних тварин до водного способу життя (китоподібні, ластоногі та ін.) спостерігається *редукція* спочатку зовн., а в деяких випадках і середнього вуха (дельфіни). Про С. о. людини див. *Вухо*.

СЛУ́ЦКІН Абрам Олександрович [5 (17).VII 1891, Борисоглібськ, тепер Воронезької обл.— 13.VII 1950, Харків] — укр. рад. радіофізик, акад. АН УРСР (з 1948). Член Комуністичної партії з 1940. Закінчив (1916) Харків. ун-т, працював там же, одночасно (з 1930) — у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (м. Харків). Осн. наук. праці присвячені дослідженню електромагн. коливань. Розробив магнетронні методи генерування радіохвиль. У 1924—25 сконструював перший магнетронний генератор на довжину хвилі 7,3 см, розробив конструкції потужних магнетронів. Створив (1939) разом з співробітниками перший в СРСР радіолокатор.

СЛУ́ЦКІС Міколас (н. 20.X 1928, м. Паневежис, тепер Литовської РСР) — литовський радянський письменник. Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1945. Автор збірок оповідань «Я знову бачу прапор» (1948), «Як розбилось сонце» (1957), збірки новел «На вітрі» (1958), «Кроки» (1965), зб. повістей «Дівоча неділя» (1971), романів на теми сучасності «Адамове яблуко» (1966), «Неспокійна моя гавань» (1968), «Наприкінці дня» (1976). Пише п'єси, твори для дітей. Виступає з літ.-критичними статтями (зб. «Найважче мистецтво», 1960; «Основа всіх основ», 1975). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Сходи в небо. К., 1973; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1980; Рассказы. М., 1960; Увертюра и три действия. М., 1965; Улыбки и судьбы. М., 1968.

СЛУ́ЦЬКИЙ Антон Йосипович (1884, Варшава — 24.IV 1918, поблизу Алушти) — учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді та встановлення Рад. влади в Криму. В революц. русі — з 1905. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. Після Лютневої революції 1917 — парт. організатор на Обуховському з-ді в Петрограді, член Петербурзького комітету РСДРП(б). Делегат VI з'їзду РСДРП(б). На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ВЦВК. З березня 1918 — голова Раднаркому *Радянської Соціалістичної Республіки Таврійди* (Крим). Розстріляний контрреволюціонерами.

СЛУ́ЦЬКИЙ Євген Євгенович [7 (19). IV 1880, с. Нове, тепер Большесельського р-ну Яросл. обл. — 10.III 1948, Москва] — рад. економіст, математик і статистик. У 1901—02 навчався на матем. відділенні Київ. ун-ту, 1902—05 — в Мюнхенському політехнікумі; 1905 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту, який закінчив 1911. За розробку економіко-матем. методів С. присвоєно звання професора; викладав у Київ. ун-ті та деяких ін. вищих навч. закладах Києва. З 1926 працював у Кон'юнктурному ін-ті та ЦСУ СРСР (Москва). З 1934 — в Н.-д. ін-ті математики і механіки при Моск. ун-ті, з 1938 — в Математичному ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Автор праць з теорії ймовірностей і математичної статистики. С.— основоположник сучас. матем. теорії споживання.

СЛУ́ЦЬКИЙ Михайло Якович (19.VII 1907, Київ — 23.VI 1959, Москва) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1942. В 1932 закін-

чив операторський ф-т Держ. ін-ту кінематографії. З 1932 — режисер документального кіно. Фільми: «Ленін з нами» (1933), «Місто юності» (1935), «Сини трудового народу» (1937, спільно з І. *Копаліним*), «День нового світу» (1940, спільно з Р. *Карменом*), «Пісня про Киргизію» (1947). В 1947—56 — режисер Київ. студії хронікально-документальних фільмів. Фільми: «Радянська Україна» (1947), «Квітуча Україна» (1951), «Навіки з російським народом» (1954). Держ. премія СРСР, 1942, 1948, 1952.

СЛУ́ЦЬКИЙ ЛІТО́ПИС, Уваровський список західноруських літописів — одна з коротких редакцій *літописів білорусько-литовських*. Складений у 15 ст. при дворі слуцьких князів і включає деякі відомості про їхню діяльність. Має дві частини. В першій з них викладено події, що відбувалися у Великому князівстві Литовському з 2-ї пол. 14 ст. до 1446. Друга — включає літопис загальнорус. характеру (охоплює події 970—1237). С. л. є цінним джерелом для вивчення історії Білорусії, Литви, Пн.-Сх. Русі, України 14 — 1-ї пол. 15 ст.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 17. СПБ, 1907.

СЛУ́ЦЬКІ ПОЯСИ́ — білорус. художні текстильні вироби 2-ї пол. 18—1-ї пол. 19 ст. Виробляли ручним способом з шовкових, золотих або срібних ниток. С. п. найчастіше були двобічними (завдовжки від 2 до 4,5 м і завширшки — 38—60 см). У 1758—1844 С. п. виготовляли в м. Слуцьку (тепер Мінської обл.; звідси назва) на ткацькій фабриці («персіарні») князів Радзивіллів. Відтоді С. п. носили білоруси, поляки, українці та росіяни замість дорогих сх. поясів. Виробництво С. п. швидко поширилося й на Україні — в Галичині (м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ), на Поділлі (м. Меджибіж), Волині (м. Корець). Згодом пояси цього типу виробляли у Москві, в Польщі та Франції. Першим майстром слуцької фабрики був Ян Можарський. Пізніше стали відомими білорус. майстри — Йосип Борсук, Михайло Баранцевич, Кончид, Лойко та ін. Орнамент С. п. зазнав значних змін з введенням нар. мотивів у візерунки всієї поверхні поясу та композиції його кінців. З 70—80-х рр. 20 ст. майстри Худож. фонду та місцевої пром-сті БРСР відновили виготовлення С. п. на новому худож. рівні. Іл. див. також до ст. *Декоративно-ужиткове мистецтво*, т. 3, с. 320—321.

Літ.: Якуніна Л. І. Слуцкія паясы. Мінск, 1960. *І. В. Сакович.*

СЛУЧ — дві річки у басейні Дніпра. 1) Річка в межах Хмельн., Житомир. і Ровен. областей УРСР, найбільша права прит. *Горині*. Довж. 451 км, площа бас. 13 800 км². Бере початок на пн. схилах Подільської височини, нижче перетинає Поліську низовину. Найбільші притоки: Тня (права), Хомора, Смолка, Корчик (ліві). Живлення переважно дощове. У верхів'ї — невелика ГЕС. Використовують для тех. і побутового водопостачання і зрошування; рибництво. На С.— міста *Старокостянтинів, Новоград-Волинський*. 2) Річка на Пд. БРСР, ліва прит. *Прип'яті*. Довж. 197 км, площа бас. 7530 км². Тече в межах Білоруського Полісся. Живлення мішане, переважно снігове. Споруджено Солігорське водосховище. Використовують як водоприймач осушувальних систем. На С.— м. Слуцьк; у бас. річки — добування калійної солі.

СЛУЧЕ́ВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович [26.VII (7.VIII) 1837, Петербург — 25.IX (8.X) 1904, там же] — рос. письменник. Друкуватися почав 1857. Серія статей «Явища російського життя під критикою естетики» (в. 1—3, 1866—67) спрямована проти рос. революц.-демократичної критики. Автор чотирьох книг «Віршів» (1880—83, 1890), поем, збірок повістей і оповідань («Віртуози», 1882; «Тридцять три оповідання», 1887, та ін.), роману «Від поцілунку до поцілунку» (1872), тритомної геогр.-етногр. праці «По півночі Росії» (1888). У творах С. відбились філософ. роздуми, соціально-моральні проблеми, істор., громадян. і ліричні мотиви. Був одним із попередників російського *символізму*.

Тв.: Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1962; Стихотворения. Петрозаводск, 1981. *І. Д. Бажинов.*

СЛЮ́ДИ — група мінералів класу *силікатів*, близьких між собою за фіз. властивостями і морфологічними ознаками. Більшість С. кристалізується в *моноклінній сингонії*. С. мають шарувату структуру. За хімічним складом розрізняють: алюмінієві С.— *мусковіт* і парагоніт $NaAl_2(OH)_2[AlSi_3O_{10}]$; магнезіально-залізисті С.— *біотит, флогопіт*, лепідомелан $KFe^{2+}_3(OH)_2[AlSi_3O_{10}]$; літієві С. — *лепідоліт*, цинвальдит $K(LiFe^{2+}Al)(FOH)_2[AlSi_3O_{10}]$, тайніоліт $K(LiMg_2)(OH, F)_2[Si_4O_{10}]$, полілітіоніт $K(Li_2Al)(OH, F)_2[Si_4O_{10}]$. Для С. характерні ізоморфні заміщення (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії). С. — гол. *породоутворюючі мінерали* більшості виверженних гірських порід. Найбільше пром. значення мають мусковіт і флогопіт. В СРСР родовища мусковіту є в Карелії, на Уралі, в Сх. Сибіру, флогопіту — на Кольському п-ові і в Забайкаллі. За рубежем найбільші родовища мусковіту — в Індії, США, Канаді, Китаї, флогопіту — в Канаді, Індії, на Мадагаскарі. Застосовують С. в електро- і радіотехніці.

В. І. Павлишин.

СЛЮНЬКО́В Микола Микитович (н. 26.IV 1929, с. Городець, тепер Рогачовського р-ну Гом. обл. БРСР) — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1954. Закінчив Мінський автомех. технікум (1950), Білорус. ін-т механізації с. г. (1962). З 1950 — пом. майстра, майстер, старший майстер цеху Мінського тракторного з-ду, з 1952 — заст. нач., нач. цеху, голова заводського к-ту профспілки. В 1960—65 — директор Мінського з-ду зап. частин. У 1965—72 — директор Мінського тракторного з-ду, ген. директор Мінського виробн. тракторобудівного об'єднання. У 1972—74 — перший секретар Мінського міськкому партії. В 1974—83 — заст. голови Держплану СРСР. З січня 1983 — перший секретар ЦК Компартії Білорусії. Депутат Верховної Ради СРСР 7-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1971.

СЛЮСАРЕ́НКО Захар Карпович [н. 3 (16).IX 1907, м. Зміїв, тепер м. Готвальд Харків. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант танкових військ (1963), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1929. В Рад. Армії з 1932. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. батальйону на Пд.-Зх. і Брян. фронтах, командир танк. бригади на Сталінгр. фронті, командир гвард. танк. полку на Ленінгр. фронті, з лютого 1944 — на 1-му Укр. фронті, командир 56-ї гвард. бригади 3-ї гвард. армії. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1957 закінчив Вищі курси при Військ. академії Генштабу. З 1965 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

М. М. Слюньков.

СЛЮСА́РНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з обробкою металів у холодному стані слюсарним інструментом. Вони звичайно доповнюють мех. обробку металів на верстатах або завершують виготовлення металевих виробів з'єднуванням деталей, *складанням машин* і механізмів, регулюванням їх. С. р. полягають у розмічуванні, рубанні, обпилюванні, випрямлянні, гнутті і розрізуванні металів, свердлінні у заготовках отворів, нарізуванні різьби, припасовуванні поверхонь тощо. Під час С. р. користуються *розмічальним інструментом*, зубилами, кувалдами, молотками (див. *Ковальський інструмент*), *свердлами, розвертками*, напилками, *ножицями, шаберами, оправками, шаблонами*, щупами, гайковими ключами, лещатами, плоскогубцями, *механізованим інструментом* тощо.

З. К. Слюсаренко.

Слуцькі пояси.

М. И. Сльозка.

І. М. Сльота.

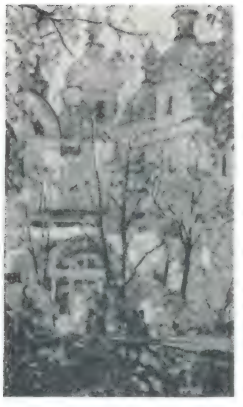

П. Д. Сльота. Київська Софія. 1969.

Смарида стрілоподібна чорноморська.

СЛЯБ (англ. slab, букв.— плита, пластина) — плоска заготовка прямокутного перерізу, утворена безпосередньо з рідкого металу на установках *безперервного розливання сталі* або *прокаткою* сталевого зливка на *слябінгу* (рідше *блюмінгу* чи *блюмінгу-слябінгу*). Ширина С.— 400—2240, висота (товщина) — 75—610 мм. З С. виготовляють листовий прокат.

СЛЯ́БІНГ (англ. slabbing) — прокатний стан, на якому сталеві зливки (масою до 45 т) обтискують на *сляби*; різновид *обтискного стану*. Осн. частини С.: робоча кліть з *валками прокатними*, головні електродвигуни (заг. потужністю 13 400 кВт) і устаткування, яким валки приводять у дію. На відміну від *блюмінга* і *блюмінга-слябінга* С.— вузькоспеціалізований стан. Найпоширеніші універсальні С. У робочої кліті таких станів, крім двох горизонтальних (діаметром 1100—1370 мм), є два вертикальні прокатні валки (діаметром 900—1220 мм) для обтискування бокових граней зливка. Продуктивність універсального С.— 3—7 млн. т слябів на рік. В СРСР перший С. став до ладу 1937 на з-ді «Запоріжсталь». Значення С. зменшується в зв'язку з розвитком *безперервного розливання сталі*, при якому менші витрати металу.

СЛЬО́ЗИ — прозора, злегка опалесціююча рідина; секрет *слізних залоз* багатьох хребетних тварин і людини. Мають слабколужну реакцію; містять до 99% води, бл. 0,9% неорганічних речовин (гол. чин. хлористого натрію) та бл. 0,1% білкових речовин (зокрема *лізоциму*, який надає їм бактерицидних властивостей). С. зволожують передню поверхню очного яблука, змивають з нього сторонні часточки, беруть участь у живленні *рогівки*. Див. також *Сльозовиділення*.

СЛЬО́ЗКА Микола Йосипович (н. 30.IV 1928, с. Іваниця, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Після закінчення 1958 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює в Одеському укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої революції. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Іван Стоножка («97» М. Куліша), Наріжний («Тил» М. Зарудного), Єгор Полушкін («Не стріляйте в білих лебедів» за Васильєвим), Рабурден («Спадкоємці Рабурдена» Золя). Знімається в кіно. *К. О. Силіна.*

СЛЬО́ЗКА Михайло (р. н. невід.— 1667) — укр. друкар і літературний діяч. Походив з Білорусії. В 1633—37 і 1643 — 51 керував *Львівською братською друкарнею*. З 1638 мав власну друкарню, в якій видав понад 50 книжок кириличним і лат. шрифтами, у т. ч. філос. трактат М. Корони, твори І. *Галятовського*, панегірик Т. Прокоповича на пошану А. Желіборського. С.— автор публіцистичних передмов, у яких виступав проти обмежень свободи видавничої діяльності. Після смерті С. його друкарню купило *Львівське братство*.

Літ.: Исаевич Я. Д. Типография Михаила Слезки и ее роль в межславянских культурных связях. В кн.: Федоровские чтения 1973. М., 1976.

Я. Д. Ісаєвич.

СЛЬО́ЗКІН Петро Родіонович [29.VII (10.VIII) 1862, Москва — 30.XI 1927] — вітчизняний агроном. Після закінчення Петровської землеробської і лісової академії (1885) був залишений при кафедрі землеробства. В 1897 переїхав до Києва, де організував контрольно-насінну станцію. Брав участь у створенні с.-г. відділу Київ. політехнічного ін-ту, з 1899 — професор цього ін-ту. Займався проблемами *гумусу*, підвищення родючості грунту, результати узагальнив в працях «Етюди про гумус» (1900), «Сучасні питання наукового землеробства» (1894). Видав «Курс спеціального землеробства» (1905). Склав і видав (1912—14) «Сільськогосподарський календар», що був популярний в багатьох країнах.

СЛЬО́ЗОВ Віталій Валентинович (н. 9. III 1930, Сокол, тепер Вологодської обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук (з 1970), професор (з 1976). Член КПРС з 1975. Закінчив (1954) Ленінгр. політех. ін-т. З 1954 працює у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (м. Харків). Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла, зокрема з теорії надпровідності, електронної теорії нормальних металів, дифузійних процесів і хім. реакцій у твердих тілах, кінетичної теорії радіаційних процесів у матеріалах, теорії внутр. окислення металів тощо. Держ. премія УРСР, 1978.

СЛЬОЗОВИ́ДІЛЕННЯ — процес виділення *сліз*, що утворюються у *слізних залозах* багатьох хребетних тварин і людини. Відбувається рефлекторно (див. *Рефлекси*) при висиханні або мех. подразненні *рогівки*. Припиняється лише під час сну. Протягом доби у людини виділяється 0,5—1,0 мл сліз. С. може посилюватись (гіперсекреція) при деяких психічних станах (біль, гнів, радість та ін.), під час діяння надмірно яскравого світла, різних хім. речовин і зменшуватись (гіпосекреція) при деяких захворюваннях ока (напр., при трахоматозному ксерозі).

Частина сторінки з «Апостола» Михайла **Сльозки**. Львів. 1639.

СЛЬОТА́ Іван Михайлович (н. 3. XII 1937, с. Яснозір'я, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1970 закінчив Одес. консерваторію. З 1970 — худож. керівник поліського держ. ансамблю пісні і танцю «Льонок» (Житомир). Поставив вокально-хореографічні композиції «На Поліссі у нас», «Краю мій», «Слава труду хліборобському», «Веснянки» та ін. Автор пісень (у т. ч. «Ленін — Партія — Народ», «А льон цвіте», «Моє Полісся голубе», «Ой шумлять хліба», «Чайка степова»).

СЛЬОТА́ Петро Дорофійович [3(16).X 1911, с. Панютине, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.— 25.VI 1974, Київ] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (1973). Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1940 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського*. Твори: «Мітинг у визволеному Києві 6 листопада 1943 р.» (1947); «Київ. Хрещатик» (1957), «Блакитний ранок» (1969), «Пробудження» (1974) та ін.

СМАК — відчуття, що виникають при діянні різних речовин на *смакові органи*, розміщені у ссавців, у т. ч. людини, на язиці і слизовій оболонці рота. Розрізняють 4 осн. види смакових відчуттів: солодке, кисле, солоне і гірке; кінчик язика найчутливіший до солодкого, бічні його поверхні — до кислого і солоного, основа — до гіркого. Внаслідок складного комплексу подразнень виникають різні відтінки смакових відчуттів. Подразнення від смакових *рецепторів* по спец. нервах передаються до смакового центру в головному мозку. С. впливає на апетит, травлення і залежить від фізіол. стану організму. С. порушується (підвищується, знижується або зникає) при різних захворюваннях язика, провідних шляхів смакової чутливості або при патологічних процесах у певних ділянках головного мозку. Зміни С. бувають також при тимчасовому випадінні нюху (напр., при нежитю).

СМАК ЕСТЕ́ТИЧНИЙ — здатність оцінювати явища природи й соціального життя як *прекрасне* й *потворне*, *піднесене* й *низьке*, *трагічне* й *комічне*. По відношенню до творів мистецтва С. е. виявляється як худож. смак. Будучи індивідуальним, С. е. водночас є відносно сталою системою естетичних уподобань особи й зумовлюється суспільно-істор. *практикою*, в т. ч. естетичною й худож. культурою суспільства, його естетичними *ідеалами* й поглядами. Вирішальне значення у формуванні С. е. рад. людей має його ідейна спрямованість, відповідність нормам і цінностям соціалістичної *свідомості*. Формування у рад. людей С. е.— важлива частина *комуністичного виховання*.

В. І. Мазепа.

СМАКУ́ О́РГАНИ — органи чуттів тварин і людини, утвори, основними складовими частинами яких є спеціалізовані *рецептори*, здатні сприймати смакові подразнення при контакті з розчинами хім. речовин. У більшості безхребетних тварин ці органи викону-

ють також функцію органів нюху. До складу С. о. комах входять хітинові волоски на ротових придатках, стінках рота і стравоходу. У кісткових риб С. о. містяться гол. чин. в ротовій порожнині і стравоході, на губах, зябрах, плавцях, але можуть розміщуватись по всій поверхні тіла; у дводишних риб і земноводних — в ротовій і носовій порожнинах, а у плазунів, птахів, ссавців і людини — на сосочках язика і почасти на м'якому піднебінні, глотці, надгортанникy. У людини і більшості хребетних тварин смакові клітини формують особливі, т. з. смакові, цибулини. Клітини С. о. видовжені; одним кінцем виступають над слизовою оболонкою, другим — занурені в неї, де обплетені смаковими нервами (розгалуження язиково-глоткового нерва і барабанної струни). Смакові цибулини зустрічаються у вигляді окремих включень в *епітелії* слизової оболонки. На язику вони входять до складу сосочків, які мають валикоподібну, листочкоподібну або грибоподібну форми. Див. *Смак*.

СМА́ЛЕЦЬ — високоцінний харч. продукт, що його виготовляють з перетопленого внутр. *сала* свиней. Перед топленням відокремлений жир промивають, а потім кладуть у лійку спец. відцентрової машини, де він подрібнюється ножами і нагрівається парою до т-ри 85—90°. Одержана жирова маса надходить у *сепаратор* для відокремлення білків і води від жиру. Очищений прозорий С. охолоджують і розливають в різну тару (дерев'яні бочки тощо). На м'ясокомбінатах діють безперервні потокові лінії, що дає змогу одержувати С. за 6—16 хв. Зберігати С. слід ізольовано від ін. продуктів, тому що він поглинає і утримує пахучі речовини. *В. М. Хрящевський.*

СМА́ЛЬТА (нім. Smalte, від італ. smalto — *емаль*) — кольорове непрозоре (заглушене) *скло* у вигляді невеликих кубиків або пластинок, застосовуване для виготовлення *мозаїк*. Розрізняють т. з. прозору С. (з скляної маси, в яку додано вогнетривкі барвники) і глуху, або опалову (з скляної маси, заглушеної окислами сурми, олова, миш'яку, сполуками фтору або фосфору). Є також срібна і золота С., одержувана спресовуванням у гарячому стані двох шарів скла з кольоровою *фольгою* між ними. С. стійка до атм. діяння, століттями не втрачає свого вигляду і свіжості кольорів. Її виготовляли ще в Старод. Єгипті, Римі, Греції (нею доповнювали кам'яні мозаїки), Візантії, Київ. Русі (напр., смальтові мозаїки Софійського собору у Києві), Італії. Див. вклейку до ст. *Мозаїка*, т. 7, с. 48—49.

СМАРА́ГД — те саме, що й *ізумруд*.

СМАРИ́ДА (Spicara) — рід *кісткових риб* род. смаридових. Тіло (довж. до 18—23 см) видовжене, сплющене з боків, вкрите ктеноїдною *лускою*. Забарвлення самок сіре, самці в період нересту мають блакитні плями і смуги на тілі та на спинному і підхвостовому плавцях. С.— морська прибережна риба, інколи заходить в гирла річок. Тримається зграями. Живиться безхребетними, частково водоростями. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя. С. властивий *гермафродитизм*. Нерест в травні — липні. Плодючість 8—74 тис. ікринок. 4 види, поширені у сх. частині Атлантичного ок.; в СРСР, у т. ч. в УРСР,—2 види, один з яких представлений підвидом С. с т р і л о п о д і б н а ч о р н о м о р с ь к а (S. flexuosa pontica). Промисл. значення невелике. *А. Я. Щербуха.*

СМЕКА́ЛІН Василь Григорович [8 (21).II 1901, м. Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 8.II 1940, Львів] — укр. рад. композитор, диригент і педагог. Член Комуністичної партії з 1925. В 1930 закінчив Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка (1930—34 — його викладач). В 1929—37 — диригент Київ. театру опери та балету. З 1939 працював в Ансамблі пісні і танцю УРСР, керував військ. ансамблями. Автор «Урочистого маршу» (1930), рондо, а також обробок укр. нар. пісень.

СМЕ́РДИ — селяни на Русі в 11—13 ст., основні виробники давньоруського суспільства. Писемні джерела, зокрема «*Руська правда*», і матеріали розкопок давньорус. селищ свідчать про майнове і соціальне становище С. Вони мали власні засоби виробництва і вели своє г-во, осн. галуззю якого було землеробство. Спочатку С. були вільними общинниками. Община, в яку вони об'єднувалися за тер. принципом, називалася *верв*. З розвитком феодалізму общинна земля потрапляла у власність феодалів, а С. ставали феодально залежними. Залежні С. відбували повинності на користь феодала, сплачуючи йому *данину* чи *оброк* (натуральна рента) або працюючи в його г-ві на *панщині* (відробіткова рента), і підлягали юрисдикції свого пана. Вільні С., які зберігали незалежність, сплачували данину князеві і підлягали його юрисдикції. С. чинили опір посиленню класового гноблення. Одне з найбільших повстань С. сталося в 20-х рр. 11 ст. в Суздальській землі. С. також брали участь у повстаннях міськ. населення, що вибухали в Києві, Владимирі, Новгороді та ін. містах. Починаючи з 14 ст. термін «смерди» поступово зникав; з'явилися ін. назви селян — *сироти*, «люди», «християни» (звідси — «крестьяне»). Пізніше представники пануючого класу зневажливо називали С. людей «низького» походження.

СМЕРЕ́КА Антоніна Михайлівна [справж. прізв.— Баглій; 2 (14).III 1892, Київ — 29.VI 1981, Харків]— укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1945). В 1922 закінчила муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ). Грала в «*Молодому театрі*» (1916—19; була одним із його засновників), в Першому театрі Укр. Рад. республіки ім. Шевченка (1919—20), «*Кийдрамте*» (1920—21), «*Березілі*» (1922—51; з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Серед ролей — Зачепиха («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Палажка («Талан» Старицького), Крістабель («У пущі» Лесі Українки), Марія Тарасівна («Платон Кречет» Корнійчука), Агафія Тихонівна («Одруження» М. Гоголя), фру Лінде («Нора» Ібсена), Голда («Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом) та ін.

Літ.: Гельфандбейн Г. А. М. Смерека. Х., 1947. *Р. О. Черкашин.*

СМЕРЕ́КА — 1) Вживана в українській літературі назва хвойного дерева з роду Abies (див. *Ялиця*). 2) Народна назва хвойного дерева з роду Picea (див. *Ялина*).

СМЕРЕ́ЧНИК, щур (Pinicola) — рід птахів род. *в'юркових*. Єдиний вид — с м е р е ч н и к (P. enucleator), довж. тіла 18,7—23,2 см, маса 21—62 г. Оперення м'яке, густе і довге, у самця червоно-малинове з сірувато-рожевим відтінком, у самки — сірувато-оливкове. Тримається в кронах дерев зграйками по 5—15 птахів. Живиться насінням хвойних та листяних дерев, а також ягодами. Гнізда мостить на деревах; кладка з 3—5 яєць в травні — червні; насиджує самка протягом 2 тижнів. Поширений на Пн. тайгової зони та гірських лісах Євразії, Пн. Америки. В УРСР рідкісний залітний птах, зустрічається в окремі роки у хвойних лісах Полісся і Карпат.

А. М. Смерека.

СМЕ́РТНА КА́РА — найсуворіша міра кримінального *покарання*. В СРСР — найвища, виняткова міра покарання, що має обмежене й тимчасове застосування. Рад. д-ва не раз відмовлялася від застосування С. к., зокрема 1920, 1947. Однак підривна діяльність імперіалістичних розвідок, а також необхідність посилення охорони життя громадян тощо змусили відновити С. к. Відповідно до ст. 22 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 24 КК УРСР) С. к.— розстріл — застосовується за окремі *державні злочини;* умисне *вбивство* при обтяжливих обставинах, а також в окремих спеціально передбачених законодавством СРСР випадках (напр., за одержання хабара при особливо обтяжливих обставинах, за *угон повітряного судна*, пов'язаний з загибеллю людей). Не можуть бути засуджені особи, які не досягли 18-річного віку на час вчинення ними *злочину*, жінки, що були в стані *вагітності* під час вчинення злочину, на момент винесення *вироку*.

Літ.: Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978. *П. С. Матишевський.*

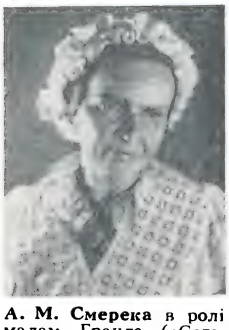

А. М. Смерека в ролі мадам Гранде («Євгенія Гранде» О. Бальзака).

СМЕ́РТНІСТЬ — один з основних показників *демографічної статистики*; вимірюється відношенням числа померлих за певний відрізок часу до певної сукупності людей (до кількості жителів країни, населеного пункту тощо). Розрізняють заг. та спец. показники С. Перший з них обчислюється за кількістю померлих протягом року на 1 тис. жителів, другий — кількістю померлих певного віку і статі на 1 тис. жителів таких же віку і статі. Важливим показником сан. стану, заг. культури населення і ефективності заходів щодо *охорони здоров'я* жінок і дітей є рівень *дитячої смертності*. С.. *захворюваність* і фізичний

Смеречник.

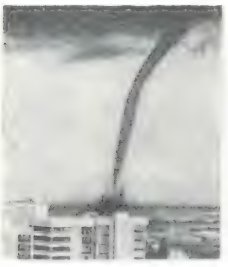

Смерч, який спостерігався в затоці Тампа. Флоріда.

Л. С. Смерчинський. На завдання. В тилу ворога. Гіпс. 1964.

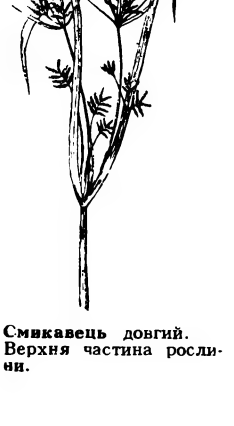

Смикавець довгий. Верхня частина рослини.

розвиток характеризують загальний стан здоров'я населення. В СРСР показник С. зменшився з 29,1 (1913) до 10,3‰(1980), дитячої С.—майже в 10 разів. У більшості економічно розвинутих країн протягом останніх 30 років спостерігається відносна стабілізація показника С. (8—11‰), що пояснюється зменшенням рівня *народжуваності* і постарінням населення. В цих країнах показник С. в 1,5—2 рази нижчий, ніж в економічно відсталих країнах. У 1978 він становив: у НРБ — 10,5; у ЧССР — 11,5; у ПНР — 9,3; в УНР — 13,1; у НДР — 13,9; в Югославії — 8,7; у 1977 — в Австрії — 12,5; у Франції — 10,1; у ФРН — 11,8; в Англії — 11,7. С. безпосередньо зв'язана з хворобами. На початку 20 ст. С. від *інфекційних хвороб* становила 60% загальної С., за останні десятиріччя в економічно розвинутих країнах 70—80% С. припадає на серцево-судинні захворювання, злоякісні новоутворення і травми. Проблемам профілактики і лікування цих захворювань в СРСР приділяється особлива увага. *Л. Й. Бугай.*

СМЕРТЬ — необоротне припинення життєдіяльності організму, неминуча кінцева стадія індивідуального існування будь-якої живої системи від *найпростіших* до багатоклітинних високоорганізованих істот — тварин і людини. Діалектичне вчення про життя і С. виходить з уявлення про їхню єдність та розглядає їх як боротьбу протилежностей: «...Жити значить умирати» (Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980, с. 258). «Сама смерть криється вже в живому, і властиву їй форму слід було б через це розглядати — так само, як і дану форму життя, — в її специфічній особливості» (Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 24—25).

С. еволюціонує (див. *Еволюція* в біології), як і всі ін. життєві процеси і форми. У найпростіших після багаторазового *поділу* одна з клітин, що є материнською, зазнає *старіння* і вмирає. У багатоклітинних С. настає внаслідок прогресування декомпенсації процесів *обміну речовин,* що почалася в старості, порушення взаємоузгодженості процесів *асиміляції* і *дисиміляції* і повного припинення взаємозв'язків між організмом і зовн. середовищем. Припинення процесів життєдіяльності і порушення структури в різних тканинах і органах багатоклітинного організму відбуваються неодночасно. Першими гинуть клітини центр. *нервової системи.* Деякі органи і тканини, ізольовані з померлого організму, зберігають здатність до функціонування, і їх використовують для пересаджування (*трансплантації*) живим організмам. С. буває природною (фізіологічною), насильною і від хвороб. Залежно від розвитку оборотних і необоротних змін в структурах клітин і тканин розрізняють С. клінічну і біологічну. Клінічна С. настає після термінальних станів (*шоку, колапсу, агонії*) внаслідок *гіпоксії,* що спричинюється припиненням кровообігу і відсутністю регуляції з боку центр. нервової системи. Ці процеси протягом перших 2—6 хв (після чого настає біол. С.) в разі застосування комплексу реанімаційних заходів (див. *Реанімація*) є оборотними. З настанням біологічної С. організм перетворюється на труп, і починається швидке руйнування структур тканин під дією ферментативного *автолізу* організму, а також *бактерій,* розщеплення складних органічних і неорганічних сполук на простіші і розсіювання їх у зовн. середовищі. Біол. С. супроводиться рядом ознак і посмертними змінами: охолодження трупа внаслідок припинення вироблення в тілі тепла; трупне заклякання, зумовлене зникненням з м'язів аденозинтрифосфорної к-ти, накопиченням в них молочної к-ти і *денатурацією білків*; трупне висихання внаслідок випаровування вологи з поверхні тіла; трупні плями, що утворюються внаслідок стікання крові у вени нижчележачих частин тіла (трупні гіпостази) і просочування тканин дифундуючою з судин гемолізованою кров'ю.

О. П. Кисельова.

СМЕРТЬ І БЕЗСМЕ́РТЯ — моменти конечності і безконечності людського буття (див. *Конечне і безконечне*). У біол. розумінні *смерть* — необоротне припинення життєдіяльності організму. На відміну від усіх ін. живих істот, людина усвідомлює свою смертність, тому намагається осмислити смерть як завершальний момент життя. Діалектико-матеріалістичне вчення про життя і смерть виходить з уявлення про їхню єдність як діалектичних протилежностей. Смерть — неминучий кінець життя кожного організму. Конечність індивіда розглядається як діалектичний момент існування людства, яке в своєму висхідному розвитку йде до дедалі досконаліших сусп. форм ствердження сутнісних сил людини. Оскільки марксизм вбачає істинність індивідуального буття в бутті роду, людського суспільства, трагізм смерті знімається саме тим, що індивід як носій загального лишається жити в людському роді. Людина і після смерті живе в наслідках своєї творчості — в цьому її справжнє безсмертя.

«СМЕРТЬ НІМЕ́ЦЬКИМ ОКУПА́НТАМ» — підпільна парт. організація, що діяла в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в грудні 1941 — січні 1942. Наприкінці червня 1942 було створено бюро орг-ції з 5 чол. на чолі з Г. С. Кочубеєм. В орг-ції налічувалося 121 чол., об'єднаних у підпільні групи, частина яких діяла на тер. Черніг. області. Орг-ція, крім агітмасової роботи серед населення Києва, Ніжина, Броварів, Конотопа та ін. населених пунктів, здійснювала диверсійні акти, гол. чин. на залізниці. Члени підпільної орг-ції створили друкарню, де друкували листівки зі зведеннями Радінформбюро, що розповсюджувалися серед населення Києва, Бахмача, Прилук, Макарова, Фастова та ін. міст. Орг-ція надавала допомогу партизан. загонам людьми, зброєю, боєприпасами, медикаментами. 5.I 1943 орг-ція зазнала великих втрат, в перестрілці з карателями загинуло 10 активістів. У травні керівне ядро підпільної орг-ції на чолі з Г. С. Кочубеєм перейшло в партизан. з'єднання «*За Батьківщину*», звідки здійснювалося керівництво підпільними групами. Решта підпільників залишилася в Києві й продовжувала боротьбу до визволення міста рад. військами.

О. С. Кременчуцька.

СМЕРЧ — сильний повітряний вихор з вертикальною віссю обертання, який виникає у грозовій хмарі й поширюється до земної поверхні. Має вигляд стовпа з лійкоподібними розширеннями зверху і знизу. Діаметр С. від кількох десятків до кількох сотень метрів. Швидкість обертання повітря у С. (найчастіше проти стрілки годинника) 50—100 м/с; швидкість переміщення —30—40 км/год. Виникають С. найчастіше влітку при порушенні вертикальної рівноваги атмосфери над перегрітою земною поверхнею перед холодним фронтом. Супроводжуються С. грозою і дощем; мають велику руйнівну силу. Над суходолом С. наз. тромбом, у Пн. Америці — *торнадо.*

В. І. Ромушкевич.

СМЕРЧИ́НСЬКИЙ Леонід Семенович (3.VI 1917, ст. Магдагачі, тепер смт Магдагачинського р-ну Амур. обл.— 14.VI 1980, Сімферополь) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1950 закінчив Інститут живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді, де навчався у О. *Матвєєва.* Твори: «Герой Радянського Союзу М. Д. Фільченко» (1951), «Атака Першої Кінної армії» (1957), портрет двічі Героя Соціалістичної Праці М. Князєвої (1961), пам'ятник піонеру-герою Володі Дубиніну в Керчі (1964), «На безіменній висоті» (1967), «Через Сиваш» (1967—68), меморіальний комплекс «Героям штурму Перекопу» в смт Армянську Крим. обл. (1970), «Прапор врятовано» (1972), «Захисники Севастополя» (1974).

СМЕ́ТАНА (Smetana) Бедржіх (2.III 1824, Літомишль — 12.V 1884, Прага) — чес. композитор, піаніст, диригент і муз.-громадський діяч, основоположник чес. класичної музики. Музичну освіту здобув у відомого чес. педагога Й. Прокша. Ранні хорові та інструм. твори С. написав під впливом революц. подій 1848 («Пісня свободи» — для хору). В 1849 — 56 керував заснованою ним у Празі муз. школою. У 1856—61 жив у Швеції. Повернувшись до Праги, очолив рух за розвиток чес. нац. музики, виступав як диригент, піаніст, педагог, організатор громадських та музично-освітніх закладів. З 1863 — керівник чоловічого хору «Глагол Празький» та голова муз. секції мистецького клубу «Умелецька бесіда», з 1866 — диригент оперного театру в Празі. Втративши 1874 слух, С. продовжував творити, живучи в с. Якбеніце. Твори: 9 опер, серед них героїко-патріотична «Бранденбуржці в Чехії» (1863), трагічна «Далібор» (1867), епічна «Лібуше»

(1872), комічна «Продана наречена» (1866, вперше поставлена в Росії 1871), які заклали осн. жанри чес. опери; цикл з 6 симфонічних поем («Моя батьківщина», 1874—79), 2 струнні квартети, фортепіанні п'єси, хори, пісні. С. був активним популяризатором творів рос. композиторів М. Глинки й О. Даргомижського. Його іменем названо концертний зал і будинок музики у Празі, тут є музей С. (філіали в Літомишлі і Ябкеніце). На Україні «Продана наречена» вперше була поставлена у *Театрі Миколи Садовського* в Києві 1909, вона — постійно в репертуарі укр. рад. оперних театрів.

Літ.: Мартынов И. Бедржих Сметана. М., 1963; Гулинская З. Бедржих Сметана. М., 1968. *В. Д. Кирейко.*

СМЕТА́НА — кисломолочний харчовий продукт, що його виготовляють з *вершків* шляхом сквашування з наступним дозріванням. Молочні заводи і колгоспні *молочарні* виробляють С. 10, 20, 25, 30, 36 і 40%-ної жирності. Заквашені молочнокислими бактеріями вершки добре перемішують, розливають в бочки, охолоджують в холодильних камерах до 5—8° і лишають дозрівати на 12—48 год. Під час дозрівання жир у жирових кульках твердне, а білки набухають, внаслідок чого С. стає густою. Сквашування вершків закінчують, якщо їх кислотність (за Тернером) дорівнює в теплу пору 75—80°, в холодну — 80—85°. С., крім жиру, містить білки, молочний цукор, органіч. кислоти і мінеральні солі. Калорійність С. залежить від жирності (напр., в 100 г С. 30%-ної жирності міститься 2940 кал). Зберігають С. у дерев'яних діжках місткістю до 100 кг. Продають С. розливну або розфасовану в скляні чи провощені паперові баночки. Згущену С. (жирністю 40%) виготовляють у брикетах вагою по 100 г, загорнутих в пергамент чи фольгу. В домашніх умовах С. виготовляють самосквашуванням вершків.

В. Ю. Міцик.

СМЕЛЯКО́В Ярослав Васильович [26.XII 1912 (8.I 1913), Луцьк — 27.XI 1972, Москва] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Збірки «Щастя» (1934), «Кремлівські ялинки» (1948), «Розмова про головне» (1959), поема «Сувора любов» (1956) — про робітничу молодь 20-х рр., романтику ударної праці. Автор збірок «Хороша дівчинка Ліда» (1963), «День Росії» (1967, Держ. премія СРСР, 1967), «Грудень» (1970), «Моє покоління» (1973, посм.), «Служба часу» (1975, посм.), в яких звучать тема спадкоємності поколінь, комсомольських традицій, філософ. роздуми. Писав п'єси, літ.-критичні статті, спогади про письменників-сучасників. Перекладав твори М. Рильського, А. Малишка, П. Воронька. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» і медалями. Премія Ленінського комсомолу, 1968.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1977—78; Стихотворения и поэмы. Л., 1979. *І. Д. Бажинов.*

СМИ́ГА — селище міського типу Дубнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1982). У селищі — деревообр. комбінат, торфопідприємство, лісництво. Середня школа, філіал Дубнівської муз. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка. Засн. в 60-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1981.

СМИ́КАВЕЦЬ (Cyperus) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин родини *осокових*. Стебла тригранні, у багатьох видів високі. Листки лінійні. Квітки двостатеві, без оцвітини, в багатоквіткових дворядних сплюснутих колосах, зібраних в зонтиковидні суцвіття, біля основи яких є обгортка з довгих листків. Плід горішковидний. Бл. 280 (за ін. джерелами, 500) видів, поши́р. переважно в тропіч. і субтропіч. країнах. В СРСР — 14 видів, в т. ч. в УРСР — 6; ростуть по вологих місцях, берегах водойм, у плавнях, в мілкій воді. Деякі види — бур'яни в посівах рису і бавовнику. До роду С. належить цінна рослина *чуфа*, а також *папірус*.

СМИ́РНЕНСЬКИЙ Христо (справж. ім'я та прізв.— Христо Димитров Ізмирлієв; 30.IX 1898, м. Кукуш — 18.VI 1923, Софія) — болг. поет. Член Болгарської компартії з 1921. Свою громад. і літ. діяльність присвятив боротьбі робітн. класу. У збірках «Хай буде день!» (1922), «Зимові вечори» (1923) показав зубожіння нар. мас у бурж. Болгарії, закликав трудящих до революц. боротьби. Поезія С. пройнята високим громадян. пафосом, партійністю, революц. романтикою. У віршах «Червоні ескадрони», «Три роки», «Північне сяйво» (усі — 1920), «Москва» (1921), «Російський Прометей» (1922), «Радянська Росія» (1923) відобразив велич Великого Жовтня. У віршах «Карл Лібкнехт» (1921), «Смерть Делеклюза» (1922), «Роза Люксембург» (1923) та ін. створив образи революц. борців. У політ. сатирі таврував світову реакцію (вірш «Вашінгтонська конференція», 1921; прозові памфлети «Політична зима», 1921; «Епідемія конференцій», «Карнавальна казка», обидва — 1922).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1963; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл.— Избранное. М., 1954; Избранное. М., 1976.

Літ.: Марков Д. Христо Смирненски. В кн.: Сучасні болгарські письменники. К., 1962; Стефанович В. Н. Христо Смирненский. Биобиблиографический указатель. М., 1953.

О. Д. Кетков.

СМИРНИ́ЦЬКА Надія Симонівна (1852, Київ. губ.— листопад 1889, Кара) — революц. народниця. Н. в сім'ї священика. Учасниця київ. народницьких гуртків 1876—79. Після арешту 1879 відбувала заслання в Сольвичегодську, втекла звідти в березні 1880. Разом з своїм чоловіком І. В. *Калюжним* працювала в народовольських гуртках Москви, на її конспіративній квартирі було влаштовано паспортне бюро «*Народної волі*». Заарештована в березні 1882, за «*процесом 17-ти*» засуджена до 15 років каторги; відбувала її на Карі. На знак протесту проти сваволі й знущань тюремників з політ. в'язнів покінчила життя самогубством (див. *Карійська трагедія 1889*).

СМИРНО́В Адріан Анатолійович [н. 3 (16). XI 1908, Новгород]— укр. рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Член Президії АН УРСР — академік-секретар Відділення фізики (1963—66), віце-президент АН УРСР (1970—74). Закінчив (1932) Ленінгр. ун-т. Працював в Уральському фіз.-тех. ін-ті (1932—39, Свердловськ), Уральському філіалі АН СРСР (1939—49), Ін-ті фізики АН УРСР (1949—50), з 1950 — в Ін-ті металофізики (до 1955 — лабораторія металофізики) АН УРСР. Осн. наук. праці — з теорії недосконалих металічних кристалів і з деяких питань теорії поля. С. розвинув теорію електронного енерг. спектра й електроопору впорядкованих сплавів, фазових перетворень, дифузії в сплавах заміщення і проникнення, розсіяння нейтронів у впорядкованих сплавах. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1978. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1981.

СМИРНО́В Анатолій Олександрович [24.X (5.XI) 1894, м. Руза, тепер Моск. обл.— 24.V 1980, Москва] — рос. рад. психолог, один із засновників рад. психологічної науки, дійсний член АПН РРФСР (з 1947) і АПН СРСР (з 1966). У 1916 закінчив Моск. ун-т, працював у ряді н.-д. установ, вузів; з 1933 — в Ін-ті психології АПН, 1945—73 — його директор. Був першим президентом (1959—63) Товариства психологів; засновником (1955) і до кінця життя гол. редактором журн. «Вопросы психологии». Досліджував широке коло питань, зокрема психологію пам'яті, психологію професій та історію психології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

Тв.: Психология запоминания. М.—Л., 1948; Проблемы психологии памяти. М., 1966; Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. М., 1975. *О. Т. Губко.*

СМИРНО́В Андрій Кирилович [15 (27).VIII 1895, Петербург — 8.X 1941, біля с. Попівки, тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант. Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В грудні 1940 — червні 1941 — команд. військами Харків. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни командував 18-ю армією, яка брала участь в оборонних боях на Зх. Україні, в Молдавії, на Дніпрі і в Приазов'ї. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медаллю.

СМИРНО́В Борис Олександрович [13 (26).X 1908, Петербург — 19. XII 1982, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). У 1925—29 навчався в Ленінград-

Б. Сметана.

Х. Смирненський.

А. А. Смирнов.

Б. О. Смирнов.

В. І. Смирнов (математик)

В. І. Смирнов (геолог)

І. Ф. Смирнов.

Л. В. Смирнов.

ському ін-ті сценічних мистецтв. У 1929—42 — актор Ленінгр. театру-студії (з 1939 — Театр ім. Ленради), 1943—50 — в Ленінгр. театрі комедії, 1950—55 — в Моск. театрі ім. О. Пушкіна, з 1955 — в трупі МХАТу. Серед ролей — Паратов («Безприданниця» О. Островського), Іванов («Іванов» Чехова), Іван Карамазов («Брати Карамазови» за Достоєвським), Гамлет (однойменна трагедія Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами М. Погодіна, М. Шатрова, а також у кінофільмах «Комуніст» (1958), «Особисто знайомий» (1958), «Апасіоната» (1963), «Іменем революції» (1964). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959.

СМИРНО́В Валерій Веніамінович (н. 7.III 1937, м. Таганрог Ростов. обл.) — укр. рад. мікробіолог і вірусолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1974. Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1961). В 1961—74 — науковий співробітник, а з 1963—заст. директора Н.-д. ін-ту епідеміології, мікробіології і гігієни ім. М. Ф. Гамалії М-ва охорони здоров'я УРСР (Дніпропетровськ). В 1974—77 — директор Львів. н.-д. ін-ту епідеміології і мікробіології. З 1977 — директор і зав. відділом антибіотиків Ін-ту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР. Осн. праці С. присвячені вивченню фундаментальних і прикладних питань вакцино-сироваткової справи та одержанню біологічно активних речовин з рослин і бактерій. Голова Укр. мікробіол. т-ва (з 1978). Відповідальний редактор «Микробиологического журнала» (з 1978). *С. О. Матвєєнко.*

СМИРНО́В Віктор Васильович (н. 12.III 1933, Київ) — рос. та укр. письменник і кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1956 закінчив ф-т журналістики Моск. держ. ун-ту. Автор повістей «Нічний мотоцикліст» (1968), «Назад дороги немає» (1970, у співавт. з І. Болгаріним), «Тривожний місяць вересень» (1971), «Жду і надіюсь» (1980), за якими на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка поставлено однойменні кіно- і телефільми. За сценаріями С. створено фільми: «Дума про Ковпака» (1975—77, кінотрилогія, Золота медаль ім. О. П. Довженка, 1979), «Від Бугу до Вісли» (1980), обидва — кіностудія ім. О. П. Довженка, «Суворі кілометри» (1970), «Приваловські мільйони» (1973), «Гонки без фінішу» (1977). Більшість сценаріїв — у співавт. з І. Болгаріним.

СМИРНО́В Віктор Вікторович (Смирнов-Голованов; н. 6. IV 1934, Москва) — рос. і укр. рад. артист балету і балетмейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. У 1953 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. В 1953—74— соліст балету Великого театру СРСР. З 1976 — гол. балетмейстер Одес. театру опери та балету. Партії: Вакх («Вальпургієва ніч» в опері «Фауст» Ш. Гуно), Актор («Полум'я Парижа» Б. Асаф'єва) та ін. Вистави: «Осяйність» О. Пахмутової, «11 симфонія» на музику Д. Шостаковича, «Анна Кареніна» та «Горбоконик» Р. Щедріна (всі — разом з Н. Риженко).

СМИРНО́В Володимир Вікторович (20.V 1954, с. Прокуніно Ярославської обл.— 28.VII 1982, Рим, похований у Києві) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1980), олімпійський чемпіон (1980) з фехтування на рапірі. Чемпіон СРСР (1977—79), переможець Кубка Європи (1980), чемпіон світу (1981—82). Нагороджений орденом Дружби народів.

СМИРНО́В Володимир Іванович [29.V (10.VI) 1887, Петербург — 11.II 1974, Ленінград] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив (1910) Петерб. ун-т. У 1912—30 був професором Петерб. (Ленінградського) ін-ту інженерів шляхів, з 1915 — професор Петроградського (Ленінградського) ун-ту. В 1929—35 працював у Сейсмологічному та Матем. ін-тах АН СРСР. Праці С. присвячені теорії функцій комплексної змінної, диференціальним рівнянням, матем. фізиці, теорії пружності, аеромеханіці та гідромеханіці. Разом з С. Л. *Соболєвим* С. розробив новий метод розв'язування задач, що стосуються поширення хвиль у пружних середовищах з плоскопаралельними межами. С.— автор п'ятитомного «Курсу вищої математики». Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

СМИРНО́В Володимир Іванович [н. 18 (31). I 1910, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1962), засл. діяч науки і техніки Кирг. РСР (1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1940. Після закінчення Моск. геологорозвідувального ін-ту (1934) працював у Таджицько-Памірській експедиції, у Киргизії, викладав у Моск. геологорозвідувальному ін-ті (з 1946 — професор). У 1946—51 — заст. міністра геології СРСР, 1949—52 — професор Моск. ін-ту кольорових металів і золота та Моск. ун-ту (з 1951, з 1952 — зав. кафедрою). З 1964 — голова Наук. ради з рудоутворення АН СРСР. Віце-президент Міжнар. асоціації по генезису рудних родовищ (1964—72) і Міжнар. союзу геол. наук (1968—76). У 1968—75 — академік-секретар Відділення геології, геофізики і геохімії АН СРСР. Осн. праці — з теорії формування ендогенних рудних родовищ, регіональної і локальної металогенії, питань розробки раціональних методів розшуків і розвідки корисних копалин. Розробив основи теорії формування і кількісної оцінки корисних копалин у надрах Землі, встановив регіональні закономірності утворення і розміщення рудних родовищ на тер. СРСР, дав зведену генетичну класифікацію родовищ корисних копалин. Золота медаль ім. О. П. Карпінського АН СРСР (1976). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1972. *Є. М. Камшиліна.*

СМИРНО́В Іван Федорович [парт. псевд.— Микола Ласточкін; 3 (15). I 1885, Москва — квітень 1919, Одеса] — професіональний революціонер, учасник боротьби за Рад. владу на Україні. Член Комуністичної партії з 1906. За фахом — кравець. У 1906—12 — на підпільній роботі в Москві, Царицині, Самарі, Ростові-на-Дону. З кін. 1912 до 1914 вів революц. роботу в Києві, потім в Одесі, Харкові. Не раз зазнавав арештів. Наприкінці 1914 засланий у Єнісейську губернію. Після Лютневої революції 1917 приїхав у Київ, з травня 1917 — член Київ. Ради робітн. депутатів, пізніше — її виконкому, з серпня 1917 очолював Центр. раду фабзавкомів Києва, брав участь у створенні загонів Червоної гвардії. Активний учасник *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, член загальноміського ревкому і страйкового к-ту під час *Київського січневого збройного повстання 1918*. В складі першого Рад. уряду України — член колегії Нар. секретарства праці. В період *австро-німецької окупації України 1918* — учасник Таганрозької парт. наради (квітень 1918), з травня 1918 очолював більшовицьке підпілля в Харкові. В жовтні 1918 відряджений ЦК КП(б)У до Одеси, де очолив більшовицьке підпілля в боротьбі проти інтервенції Антанти на Пд. України. Був головою *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У*, обл. ревкому, Одес. Ради робітн. депутатів. Брав безпосередню участь в організації й роботі «*Іноземної колегії*» при Одеському обласному комітеті КП(б)У. 15.III 1919 заарештований білогвардійською розвідкою і після тортур потоплений на зовн. рейді Одес. порту. Тіло С. було знайдено і перевезено в Київ. Похований у Рад. парку. 3-й Всеукр. з'їзд Рад в березні 1919 заочно обрав С. членом ВУЦВК.

Літ.: Герцман С. М. Іван Федорович Смирнов-Ласточкін. К., 1959.

С. М. Герцман.

СМИРНО́В Ігор Васильович [н. 23.III (5.IV) 1911, с. Шумаково, тепер Велике Шумаково Курського р-ну Курської обл.] — укр. рад. вчений в галузі зоотехнії, доктор біол. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1937 закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т. Працював у н.-д. установах Асканії-Нової, Харкові, Терезино, з 1967 — професор Укр. с.-г. академії. Автор наук. відкриття властивостей сперміїв зберігати біол. повноцінність після швидкого заморожування, на основі якого розроблено практичні методи тривалого зберігання сперми. Наук. праці з питань штучного осіменіння с.-г. тварин. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Л. О. Шевченко.*

СМИРНО́В Ілля Корнилович [30.VI (12.VII) 1887, с. Великий Остряков, тепер Кологривського р-ну Костромської обл.— 28.VI 1964, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни, брав участь у боях на Сх. і Пд. фронтах. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В

1
2
3

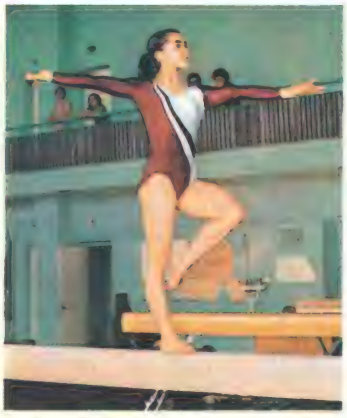

4
5
6

7
8
9

10
11
12

До ст. **Спорт.**

1. Легка атлетика (легкоатлетичний біг з бар'єрами). **2.** Футбол. **3.** Стрільба з лука. **4.** Хокей з шайбою. **5.** Спортивна гімнастика (гімнастичні вправи на колоді). **6.** Хокей на траві. **7.** Гірськолижний спорт. **8.** Велосипедний спорт. **9.** Ковзанярський спорт. **10.** Серфінг. **11.** Синхронне плавання. **12.** Водне поло.

До ст. **Спорт.**

1. Фехтування. **2.** Парашутний спорт. **3.** Вільна боротьба. **4.** Теніс. **5.** Альпінізм. **6.** Бокс. **7.** Дзю-до. **8.** Водні лижі. **9.** Легка атлетика (стрибки в висоту). **10.** Волейбол. **11.** Фігурне катання. **12.** Мотоспорт (змагання на кросовій трасі). **13.** Баскетбол. **14.** Кінний спорт (долання перешкод).

1938—40 — командуючий військами Харків. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пд. фронту, команд. 18-ю, 24-ю арміями на Пд. і 2-му Укр. фронтах, заст. команд. Калінін., Степовим і 2-м Укр. фронтами. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна,6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Костянтин Миколайович [3 (15).X 1899, Москва — 24. IX 1981, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1944). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. д-зією, корпусом, 12-ю, 2-ю повітр. арміями. Воював на Зх., Пд.-Зх., Пд., Ворон. фронтах. Очолені С. авіац. з'єднання брали участь у визволенні України. Після війни С. командував авіацією повітр.-десантних військ. З 1951 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Леонід Васильович [н. 3 (16).IV 1916, м. Кузнецьк, тепер Пензенської обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї робітника. Закінчив Новочеркаський індустріальний ін-т (1939). Трудову діяльність почав 1930 електромонтером у Ростові-на-Дону. В 1939—61 працював в оборонній пром-сті, зокрема, директором н.-д. ін-ту, з-ду, нач. Гол. управління Держ. к-ту по оборонній техніці. У 1961—63 — заст. голови, голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по оборонній техніці — міністр СРСР. З 1963 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

СМИРНО́В Микола Іванович [н. 22.IX (5.X) 1917, с. Робцово, тепер Парфеньєвського р-ну Костром. обл.] — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1973). Член КПРС з 1942. У ВМФ з 1937. Закінчив Вище військ.-мор. училище ім. М. В. Фрунзе (1939). З 1939 служив на Тихоокеанському та Чорноморському флотах. У 1956—57 — команд. підводними силами Чорноморського, 1959—60 — Балтійського флотів. У 1959 закінчив Академію Генштабу. В 1960—64 — нач. штабу — перший заст. команд. Чорноморським флотом. З 1964 — нач. управління — заст. нач. Гол. штабу ВМФ, з 1969 — команд. Тихоокеанським флотом. З 1974 — перший заст. головнокоманд. ВМФ. Кандидат у члени ЦК КПРС (1971—76). Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Микола Петрович [8 (21). I 1912, Харків — 4.X 1963, Донецьк] — український радянський актор і режисер, народний арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. У 1933 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. З 1933 — актор і режисер (1949—63 — гол. режисер) Донецького укр. муз.-драм. театру (тепер ім. Артема). У 1941—44 працював в Астрахані та Пржевальську. Серед ролей — Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Мурзавецький («Вовки та вівці» О. Островського). Вистави: «Лимерівна» Панаса Мирного, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Гроза» О. Островського, «Третя патетична» М. Погодіна, «Дванадцята ніч» У. Шекспіра (виконував роль Мальволіо). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

СМИРНО́В Олексій Семенович [н. 25.I (7.II) 1917, с. Пальцево, тепер Рамешковського р-ну Калінін. обл.] — льотчик-винищувач, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1938. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, заст. командира, командир ескадрильї на Ленінгр., Волховському, Ворон., Пн.-Зх., Калінін., 1-му та 2-му Прибалтійських фронтах; з січня 1945 — заст. командира гвард. винищувального авіаполку на Білорус. фронті. За роки війни здійснив 457 бойових вильотів, збив 34 ворожі літаки. Після війни служив у ВПС Рад. Армії, з 1954 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Сергій Сергійович [4 (16). IX 1895, Іваново-Вознесенськ, тепер м. Іваново РРФСР — 20.VIII 1947, Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчивши Петрогр. гірничий ін-т (1919), працював у цьому ж ін-ті (з 1930 — професор), одночасно працював у *Геологічному комітеті*. З 1945 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН СРСР. Досліджував рудні родовища Пн. Уралу, Прибайкалля, Забайкалля, Сибіру, Примор'я. Відкрив і описав ряд родовищ заліз. руд, кольорових і рідкісних металів. Осн. праці — з мінералогії рудних родовищ і проблем рудоутворення. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

СМИРНО́В Сергій Сергійович [13 (26).IX 1915, Петроград — 22.III 1976, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934 як журналіст. У 1959—60 — гол. редактор «Литературной газеты». Перші книги-нариси «Федір Діомидович Барикін» (1940), «Шлях винахідника» (1941) та ін. Автор повісті «Династія Казанцевих» (1949), книги «Сталінград на Дніпрі» (1954) та ін. Книги «Брестська фортеця» (1957, доповнене вид. 1964; Ленінська премія, 1965), «Герої Брестської фортеці» (1959), «Оповідання про невідомих героїв» (1963), «Сім'я» (1967) та ін.— про героїчну оборону Брестської фортеці 1941. Писав п'єси («Фортеця над Бугом», 1955; «Люди, яких я бачив», 1958), дорожні нариси (збірки «В Італії», 1961; «Поїздка на Кубу», 1962, та ін.), сценарії. Виступи С. в пресі, по радіо і телебаченню з «Розповідями про героїзм» в телеальманасі «Подвиг» викликали масовий патріотичний рух по розшуку невідомих героїв. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973; Укр. перекл.— Сім'я Казанцевих. К., 1950; Фортеця над Бугом. К., 1963; Сім'я. К., 1970; Повісті про невідомих героїв. К., 1972; Брестська фортеця. К., 1973.

Г. А. Беньокевич.

СМИРНО́ВА Лідія Миколаївна [н. 31.I (13.II) 1915, м. Мензелінськ, тепер Тат. АРСР] — рос. рад. кіноактриса, нар. артистка СРСР (з 1974). Член КПРС з 1952. Закінчила Московське міське театральне училище (1939). Грала в Камерному, Реалістичному театрах, з 1945 — у Театрі-студії кіноактора (всі — у Москві). Ролі в кіно: Шура («Моя любов», 1940), Варя («Хлопець із нашого міста», 1942), Феня («Вона захищає Батьківщину», 1943), Марія («Круті гірки», 1956), Нонна Павлівна («Сестри», 1957), Юлія («Троє вийшли з лісу», 1958), Сваха («Одруження Бальзамінова», 1965), Марія Олександрівна («Дядечків сон», 1967), Дуська («Сільський детектив», 1969), Ласунська («Рудін», 1979) та ін. Нагороджена 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

СМИРНО́ВА-ЗАМКО́ВА Олександра Іванівна [19 (31).V 1880, м. Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 22.IX 1962, Київ] — укр. рад. патолого-анатом, академік АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1944). В 1905 закінчила мед. ф-т університету в Монпельє (Франція). З 1927 працювала в АН УРСР, одночасно 1933—41 — зав. кафедрою патологічної анатомії 2-го Київ. мед. ін-ту, 1938—53 — зав. відділом Інституту клінічної фізіології АН УРСР. У 1953—62— зав. лабораторією морфології Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню патологічної анатомії інфекційних хвороб, променевої хвороби, передраку і походження пухлин та дослідженню нелітинних структур організму. С.-З. створила вчення про систему основної аргірофільної речовини (внутрішнє середовище органів і тканин), функціонально пов'язану з нервовою системою. Нагороджена орденом Леніна. Портрет с. 274.

Тв.: Деякі дані про морфологію при дії іонізуючої радіації на організм тварин. «Медичний журнал АН УРСР», 1954, т. 24, в. 5 [у співавт.]; Основное аргирофильное вещество и его функциональное значение. К., 1955.

СМИРНО́ВИ — укр. та рос. рад. режисери театру і кіно, педагоги. Олексій Максимович С. [18 (30). III 1890, с. Солчино, тепер Луховицького р-ну Моск. обл.— 5.I 1942, Ленінград]. Навчався в петерб. АМ (архіт. відділення). Олександра Василівна С. (псевд.— Іскандер; н. 18.XI 1896, с. Солчино,

М. П. Смирнов.

О. С. Смирнов.

С. С. Смирнов (геолог).

Л. М. Смирнова.

О. І. Смирнова-Замкова.

А. Сміт.

Орбіта **Смирнової — Черних комети:**
1 — орбіта Землі;
2 — орбіта Марса;
3 — орбіта Юпітера:
4 — орбіта комети.

Смітні кури.
Alectura lathami.

тепер Луховицького р-ну Моск. обл.). Навчалася на вищих Бестужевських курсах (1912—17). С. одночасно навчалися в театр. студії В. *Мейєрхольда* (1914—17) в Петрограді. В 1918—31 та 1934—36 працювали в укр. театрах: *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка, Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, Червонозаводському театрі (Харків), у театрах Одеси, Чернігова, Донецька. У 1931—34 — в ленінгр. *театрі «Жовтень»*, після 1938 — в ін. театрах Ленінграда. Серед вистав С.— «Запорожець за Дунаєм» Остапа Вишні (за С. Гулаком-Артемовським), «По дорозі в казку» О. Олеся, «Комуна в степах» М. Куліша, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Заколот» Д. Фурманова і С. Поливанова, «Міщанин-шляхтич» Ж. Б. Мольєра. Поставили фільми: на київ. кінофабриці «Художній екран» — «Господар життя» (1918), на Одес. кінофабриці ВУФКУ — «Декабрюхов та Октябрюхов» (1928, сценарій В. *Маяковського*). Педагогічна робота у Київ. кінодрам. студії (1918—22) та Київ. муз.-драм. інституті ім. М. Лисенка (1923—27).

П. І. Тернюк.

СМИРНО́ВОЇ — ЧЕРНИ́Х КОМЕ́ТА — *комета* сімейства Юпітера. Відкрита (березень 1975, Кримська астрофіз. обсерваторія АН УРСР) астрономами Т. М. Смирновою (н. 1936) і М. С. Черних (н. 1931). С.— Ч. к. рухається по майже коловій *орбіті* ($\varepsilon \approx 0{,}14$), тому через кожні 13—14 місяців спостерігається в опозиції (див. *Конфігурації планет*). Орбіта С.— Ч. к. (мал.) повністю лежить між орбітами Марса і Юпітера. Перигелійна віддаль комети 3,57 *астрономічної одиниці*, нахил орбіти 6° 36′, період обертання навколо Сонця 8,5 років. Позначається 1975 VII.

К. І. Чурюмов.

СМИСЛО́В Василь Васильович (н. 24.III 1921, Москва) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР (з 1941), засл. майстер спорту (з 1948), міжнар. гросмейстер (з 1950). Чемпіон СРСР (1949, 1955) і світу (1957—58). Виступав у складі збірної команди СРСР на дев'яти шахових олімпіадах (1952—72) і чемпіонатах Європи (1957—73). Нагороджений орденом Леніна.

СМІДО́ВИЧ Антон Людвігович [29.V (10.VI) 1872, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.— 19.I (1.II) 1916, на Катеринославщині] — укр. санітарний лікар. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1898). Працював в Одес. (1899—1904), Воронезькому (1904—06) та Херсон. (1906—08) земствах; з 1908 — зав. санітарним бюро Катеринослав. земства. С. брав участь в реорганізації сан. служби Катеринослав. земства, сприяв розвиткові технічного напряму в санітарії та пропаганді сан. знань, написав ряд праць з питань санітарної справи, редагував журнал «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославского губернского земства». С.— учасник боротьби з епідемією холери на Катеринославщині; загинув від цієї хвороби.

СМІДО́ВИЧ Петро Гермогенович [7 (19).V 1874, м. Рогачов, тепер Гом. обл. БРСР — 16.IV 1935, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у дворянській сім'ї. У 1892—95 навчався в Моск. ун-ті, звідки був виключений за участь у марксистських студентських гуртках. У 1902—агент «*Искры*». Проводив парт. роботу в Катеринославі, Москві, Петербурзі, на Уралі, в Одесі. В 1903 — один з організаторів підпільної друкарні «Искры» в Умані. Брав участь у *Грудневому збройному повстанні 1905* в Москві. В 1908 за дорученням більшовицького центру займався підготовкою парт. орг-цій України до V конференції РСДРП. Під час Жовтн. збройного повстання 1917 — член Моск. ревкому, 1918 — голова Моск. Ради, член Президії ВРНГ, з 1919 — голова Моск. губраднаргоспу, голова К-ту сприяння народностям Півночі. На X з'їзді РКП(б) обирався членом ЦКК РКП(б). Був членом Президії ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

СМІДО́ВИЧ Софія Миколаївна [8 (20).III 1872, Тула — 26.XI 1934, Москва] — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у дворянській сім'ї. Парт. роботу вела в Тулі, Москві, Києві, Калузі. З 1914 працювала в Моск. обл. бюро ЦК РСДРП. Після Лютн. революції 1917 — секретар Моск. обл. бюро ЦК РСДРП(б). В жовтневі дні 1917 — зав. інформаційним відділом і секретар Президії Моск. Ради. В 1918—19 — член колегії Моск. відділу нар. освіти. В 1919—22 — зав. жінвідділом Моск. к-ту РКП(б). В 1922—24 — зав. відділом робітниць і селянок ЦК РКП(б). В 1925—30 працювала в апараті ЦКК ВКП(б), була членом Партколегії ЦКК. У 1931—32 — заст. голови К-ту по поліпшенню праці і побуту жінок при ЦВК СРСР, потім працювала в Т-ві старих більшовиків. На XIII—XV з'їздах партії обиралася членом ЦКК. Нагороджена орденом Леніна.

СМІДУВА́ТА — гірська вершина у *Покутсько-Буковинських Карпатах*, у пд.-зх. частині Чернів. обл. УРСР. Вис. 1120 м. Вкрита буковими та ялиновими лісами. Поширені кам'яні осипища.

Б. Ф. Лящук.

СМІ́ЛА — місто обласного підпорядкування Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Тясмині (бас. Дніпра) та його прит. Серебрянці. Залізнич. вузол ім. Тараса Шевченка, залізнич. станція. 66 тис. ж. (1982). Засн. в кін. 16 ст. як слобода Тясьмине. З 1633 — володіння С. *Конецпольського* (з того часу має назву С.). Селяни С. брали участь у повстанні 1637 під проводом *Павлюка* і Д. *Гуні*. В 1648—67 — сотенне містечко *Чигиринського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* знову підпала під владу Польщі. В зв'язку з тур. навалою на Правобережну Україну в 70-х рр. 17 ст. населення С. переселилося на Лівобережну Україну. Відроджуватися місто почало з розгортанням у 80—90-х рр. 17 ст. визвольної боротьби на Правобережній Україні під керівництвом С. *Палія*. Після відновлення на Правобережній Україні влади Польщі С. перейшла у володіння польс. магнатів Любомирських. У 1773 С. надано *магдебурзьке право*. Населення С. брало участь у *гайдамацькому русі*, зокрема у повстанні 1734 під керівництвом *Верлана*, у *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З 1903 в С. діяла с.-д. група. Під час революції 1905—07 в С. відбулися страйки і демонстрації. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1926 С.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (4.VIII 1941 — 29.I 1944) в місті діяли підпільні парт. і комсомольська орг-ції, в районі—партизан. загін. Провідні галузі пром-сті міста — маш.-буд. та металообр. (*Смілянський машинобудівний завод*, з-ди електромех. рем., радіоприладовий, мех., «Металіст») та харчова (мол.-консервний, цукр., хлібний комбінати, прод. товарів та пивоварний з-ди). Серед ін. підприємств — швейне виробниче об'єднання «Придніпрянка», швейна та меблева ф-ки, об'єднання «Черкаснерудпром», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Технікум харч. пром-сті, 3 профес.-тех. і технічне уч-ща, 16 заг.-осв., 3 муз. та 2 спорт. школи; 15 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; дит. санаторій. 8 будинків культури і клубів, 3 кінотеатри, 30 б-к, істор. музей. В С. народилися укр. рад. поетеса О. *Журлива*, машинознавець Г. Ф. *Проскура*, фізіолог рослин Д. П. *Проценко*. В 1821 в С. зупинявся О. С. Пушкін. У 20-х рр. 20 ст. тут працювали Г. *Юра*, А. *Бучма*, М. *Крушельницький*, О. *Ватуля*.

Літ.: Скоробогатов В. П. Сміла. Дніпропетровськ, 1976.

СМІ́ЛКА (Silene) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні, рідше дво- або однорічні трави. Листки супротивні суцільні. Квітки двостатеві або одностатеві, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід — коробочка. Понад 300 видів, поширений переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 153 види, в т. ч. в УРСР — 27. Ростуть на луках, трав'янистих схилах, по узліссях, вапнякових і крейдяних відслоненнях, трапляються як бур'яни на полях і городах. На узліссях і галявинах у лісових і лісостепових районах поширений С. поникла (S. nutans). Деякі С.— декоративні.

СМІЛЯ́НСЬКИЙ Леонід Іванович [14 (27). II 1904, м. Конотоп, тепер Сум. обл.— 11.XI 1966, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1928). Був на журналістській роботі. Співробітничав у літ. орг-ціях ВУСПП, «*Молодняк*», «*Гарт*». Перша зб. оповідань — «Нові оселі» (1928). У повістях «Машиністи», «Мехзавод» (обидві — 1930), «Периферія» (1933), «Зустрічі» (1936) відображав робітн. життя. Зб. «Підслуха-

ні новели» (1942), «Серце» (1943) С. продовжив в укр. л-рі традиції психологічної новели. Автор повістей «Дума про Кравчиху» (1942), «Золоті ворота» (1942), «Сад» (1952) та істор.-біографічних повістей: «Михайло Коцюбинський» (1940), «Червона троянда» (1955) — присвячена Лесі Українці, п'єси «Мужицький посол» (1945) — про І. Франка, роману «Поетова молодість» (1950—65) — про Т. Шевченка. Йому належать також роман «Євшан-зілля» (1943), повість «Сашко» (1951, 1959 екранізована), зб. оповідань «Крила» (1954). За сценарієм С. знято кінофільм «Іван Франко».

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1964; Твори, т. 1—4. К., 1970—71; Рос. пер.— Молодость поэта. М., 1962.

Літ.: Острик М. Леонід Смілянський. К., 1964; Леонід Смілянський у спогадах та дослідженнях. К., 1971.

Д. Г. Гринько.

СМІЛЯ́НСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д — підприємство продовольчого машинобудування. Розташований у м. Смілі Черкас. обл. Створений 1933 як ремонтно-мех. з-д на базі ремонтних майстерень. У 1934 перетворений на машинобудівний завод. Виробляв різні деталі й вузли для ремонту машин та апаратів для цукр. з-дів, а також нескладне технологічне устаткування для них. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування з-ду було евакуйовано до м. Пермі. Споруди підприємства зруйнували нім.-фашист. загарбники. В 1944 випущено першу післявоєнну продукцію. С. м. з. спеціалізовано (з 1959) на виробн. технологічного устаткування для цукрової, хлібопекарної, спиртової, олійно-жирової та виноробної пром-сті. Тут створено солефрезерний комбайн, випарну станцію для мелясної барди, бункерні тістоперекидні агрегати, дискові фільтри, емальовані цистерни та ін. машини й апарати зі складною системою автом. керування. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

І. М. Еднерал.

СМІЛЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 48,9 тис. чол. (1982). У районі — 37 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сміла*. С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, лабрадорит, габро, сієніти, діабази, гіпс, глини, графіт, каолін, торф тощо. Річки — *Тясмин* з притокою Гнилий Ташлик (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен, сосна) займають 22,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Сміла. У районі — підприємства легкої, харч. та місц. пром-сті; найбільші — цукр. комбінат (Сміла) та птахокомбінат (с. Балаклія). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 55,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 4,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, круп'яні, цукр. буряки, картопля, овочеві. В С. р.— 16 колгоспів, радгосп, Черкас. с.-г. дослідна станція, Черкас. зональна агрохім. та обл. біол. лабораторія (всі — у с-щі Холоднянському), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол ім. Тараса Шевченка; залізничні станції: Перегонівка, Володимирівка, Сердюківка, Сміла. Автомоб. шляхів — 268 км, у т. ч. з твердим покриттям — 235 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 20 будинків культури, 21 клуб, 37 кіноустановок, 39 б-к. У с. Березняках С. р. народився рад. військ. діяч М. М. *Криворучко,* у с. Носачеві — укр. рад. актор М. Х. *Пилипенко,* у с. Ковалисі — укр. рад. режисер театру і кіно М. С. *Терещенко.* В С. р. видається газ. «Червоний стяг» (з 1919).

В. С. Бурляй.

СМІТ (Smith) Адам (5.VI 1723, Керколді, Шотландія — 17.VII 1790, Единбург) — шотландський економіст і філософ, представник *класичної буржуазної політичної економії.* Навчався в ун-тах Глазго та Оксфорда, 1751—64 — професор ун-ту в Глазго. С. розглядав економіку як систему, де діють об'єктивні закони. В своєму осн. творі «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776, рос. перекл. 1866 та 1935) вперше дав систематизовану розробку осн. питань політ. економії. Відстоював свободу торгівлі, піддав критиці теорію і практику *меркантилізму.* Вчення С. мало велике значення для створення теорії трудової вартості. Для нього характерне більш послідовне, ніж для *фізіократів,* перенесення екон. досліджень із сфери обігу у сферу виробн. Висунув тезу про те, що творцем вартості є будь-яка праця, зайнята у виробн., незалежно від галузі. Аналізуючи класову структуру капіталістичного суспільства, С. вперше виділив найманих робітників як особливий клас. Розглядаючи прибуток, а також зем. ренту як свого роду відрахування на користь власників засобів виробн. з повної вартості продукту, він, як відмічав К. Маркс, наблизився до розуміння додаткової вартості. Позичковий процент С. трактував як частину прибутку, ренту пов'язував з приватною власністю на землю. Разом з тим, вважаючи, що робітник продає капіталісту працю, С. не міг пояснити утворення прибутку на основі теорії трудової вартості. Вважав капітал природною і вічною категорією, а капіталістичне виробн. здатним розвиватися без перешкод і безмежно. Вчення С., розвинуте далі в працях *Рікардо,* стало одним з екон. джерел марксизму.

В. К. Черняк.

Л. І. Смілянський.

СМІТ (Smith) Гамільтон (н. 23.VIII 1931, Нью-Йорк) — амер. мікробіолог, доктор медицини (з 1956), професор Ун-ту Джона Гопкінса (з 1973). В 1952 закінчив Каліфорнійський ун-т (м. Берклі). Осн. праці в галузі молекулярної біології. Відкрив рестрикційні ферменти і застосував їх до розв'язання проблем молекулярної генетики. Нобелівська премія, 1978 (разом з Д. *Натансом*).

Е. Я. Смільгіс.

СМІ́ТНІ КУ́РИ (Megapodiidae) — родина птахів ряду *куроподібних.* Розміри середні, маса 0,5—2 кг. Забарвлення темне, ноги великі, порівняно високі. Ведуть наземний спосіб життя. Живляться рослинною, почасти тваринною їжею. Яйця (6—7, іноді до 25 шт.) не насиджують, а відкладають у ямку і загрібають рослинним сміттям (звідки й назва). Зародок розвивається при т-рі 35—40° С, яка виникає під час гниття рослинних решток (листя тощо); регулює т-ру всередині гнізда самець, збільшуючи або зменшуючи шар сміття над ним (висота купи може бути до 1 м). 7 родів з 11 видами (деякі автори виділяють 16 видів), поширеними в Австралії та на о-вах Малайського архіпелагу. Викопні рештки відомі з плейстоценових відкладів Австралії.

М. А. Воїнственський.

СМІТСОНІ́Т — мінерал класу *карбонатів.* Zn [CO_3]. *Сингонія* тригональна. Густ. 4,3. Твердість 4—5. Колір білий з зеленуватим, буруватим або сіруватим відтінками. Блиск скляний. У Рад. Союзі родовища С. є в РРФСР (Забайкалля), Казахстані, Узбекистані, на Україні (Донбас, Прикарпаття); за рубежем — у Мексиці, США, Греції, Польщі. Використовують як *цинкову руду.*

СМІТТЄПРО́ВІД — пристрій у багатоповерхових, переважно житлових, будинках, по трубі (трубах) якого видаляють сміття; один з видів *інженерного устаткування* будинків. Найпоширеніші холодні, або сухі, С., в яких, крім звичайно азбестоцементної труби (стовбура) діам. 400 мм, є завантажу-

Смілка поникла. Верхня частина рослини з суцвіттям.

вальні клапани (у кухні або на сходовій клітці) й сміттєприймальна камера (під трубою) з *бункерами* й *контейнерами* для тимчасового зберігання сміття. Крім того, створено С. гарячі, або вогневі (з сміттєспалювальною піччю), і мокрі (в них сміття з спец. раковин у кухні змивається по трубах водою і збирається у підвальній частині будинку на ситі). Див. також *Очищення населених місць*.

СМІЯН Сергій Костянтинович (н. 17.V 1925, Київ) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1950. Після закінчення 1948 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював гол. режисером в укр. театрах Полтави (1951—56), Дніпропетровська (1956—59), Львова (1959—66), Запоріжжя (1966—70), в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1970—78), режисером у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1978—81). З 1981 — гол. режисер *Київського театру оперети*. Серед вистав — «Кассандра» Лесі Українки, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Тил» М. Зарудного, «Кравцов» О. Коломійця, «Здрастуй, Прип'ять!» О. Левади, «В ніч місячного затемнення» М. Каріма; серед муз. вистав — «Вертер» Массне, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса. З 1970 викладає в Київ. ін-ті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

С. К. Сміян.

І. М. Смоктуновський.

СМОВДЬ (Peucedanum) — рід рослин родини зонтичних. Багаторічні трави з гранчасто-борозенчастим стеблом. Листки перисторозсічені. Квітки плідні і неплідні, зібрані в зонтики. Плід — сім'янка. Бл. 120 видів, поширених майже по всій Євразії (крім Арктики) та в Пд. і Тропічній Африці. В СРСР — 40 видів, з них в УРСР — 9. Найпоширеніша С. дніпровська (P. borysthenicum), росте на пісках (переважно в Лісостепу). С. руська (P. ruthenicum), що трапляється на степових схилах, солонцях, застосовувалась в народній медицині.

СМОГ (англ. smog, скорочене від smoke — дим і fog — імла) — дуже забруднене повітря у великих містах і пром. центрах. Існує два типи С.: густий туман з домішками диму або газових відходів виробн. та суцільна пелена їдких газів і аерозолів підвищеної концентрації (без туману), що утворюються в повітрі внаслідок фотохім. реакцій у відходах автотранспорту й хім. підприємств під впливом ультрафіолетового випромінювання Сонця. Виникненню С. сприяють *інверсії температури* в атмосфері, *штиль* чи слабкий вітер. Тривалість С.— від одного до кількох днів. С. підсилює *корозію металів*, шкідливо впливає на рослинність, здоров'я людини. Інтенсивні й довгострокові С. в окремих випадках є причиною підвищення захворювань і навіть смерті людей. Методи боротьби з С. полягають у введенні в нього хім. активних речовин (напр., вуглекислоти, йодистого срібла і свинцю), що зумовлює випадання в осадок забруднюючих сполук, у встановленні очисних споруд тощо. В СРСР здійснюються й правові заходи по боротьбі з С., зокрема 25.VI 1980 Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про охорону атмосферного повітря».

П. І. Колісник.

Смовдь болотна. Верхня частина рослини.

СМОГОРЖЕ́ВСЬКИЙ Олександр Степанович [23.II (6.III) 1896, с. Лісові Берлинці, тепер с. Лісове Барського р-ну Вінницької обл. — 7.V 1969, Київ] — укр. рад. математик, доктор фізико-матем. наук (з 1945), професор (з 1938), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1930 працював у Київ. політех. ін-ті. Осн. наук. праці — з геометрії, зокрема теорії геом. побудов в просторі Лобачевського, матем. аналізу, зокрема теорії диференціальних рівнянь та ортогональних поліномів. С. розв'язав ряд конструктивних задач гіперболічної геометрії, побудував двовимірну метричну геометрію.

СМОКО́ВНИЦЯ — субтропічне плодове дерево. Те саме, що й *інжир*.

СМОКТУНО́ВСЬКИЙ Інокентій Михайлович (н. 28.III 1925, с. Татьяновка, тепер Шегарського р-ну Том. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1945—46 навчався в студії при драматичному театрі ім. О. Пушкіна (Красноярськ). В 1946—57 працював у театрах Норильська, Махачкали, Волгограда, Москви, 1957—60 — у Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького, 1971—76 — *Малому театрі;* з 1976 — у Московському худож. акад. театрі ім. М. Горького. Основні ролі — князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), цар Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Іванов, Дорн («Іванов», «Три сестри» А. П. Чехова), Сакулін («Зворотний зв'язок» О. Гельмана) та ін. Ролі у кіно і на телебаченні: Куликов («Дев'ять днів одного року»), Моцарт («Моцарт і Сальєрі»), Гамлет («Гамлет»), Дєточкін («Бережись автомобіля»), Чайковський («Чайковський»), Войницький («Дядя Ваня»), Цезар («Цезар і Клеопатра») та ін. Створив образ В. І. Леніна у кінофільмах «На одній планеті» і «Перший відвідувач». Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, медалями. Ленінська премія, 1965.

Тв.: Время добрых надежд. М., 1979.

СМОЛЕ́НСЬК — центр Смол. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на обох берегах Дніпра. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, пристань. Поділяється на 3 міські райони. 316 тис. ж. (1982). Відомий з 862. Був центром слов'ян. племені *кривичів*, фортецею, значним торг. і ремісничим поселенням на *«шляху з варяг у греки»*. З 882 — у складі Київ. Русі, з 12 ст.— центр *Смоленського князівства*. В 1404—1514 — у складі *Великого князівства Литовського*, потім — Рос. централізованої д-ви (важлива фортеця на зх. кордоні). В 1611 після 20-місячної облоги місто загарбали польс. феодали. За *Андрусівським перемир'ям 1667* повернуто Рос. д-ві. З 1708 — губ. центр, 1776—96 — центр намісництва, потім — знову губернії. Під час *Вітчизняної війни 1812* в районі С. 22.VII (3.VIII) з'єдналися армії М. Б. *Барклая-де-Толлі* і П. І. *Багратіона*. Триденна оборона С. [4—6 (16—18).VIII 1812] рос. військами під командуванням ген. М. М. *Раєвського*, в складі яких билися укр. козац. полки, дала змогу осн. силам рос. армії відійти в глиб країни. В серед. 90-х рр. 19 ст. в С. виникли марксистські гуртки. В липні 1900 до С. приїздив В. І. Ленін. У 1902 було створено Смол. к-т РСДРП. Рад. владу встановлено 31.X (13.XI) 1917. З 1929 С.— центр Західної обл., з 1937 — Смол. обл. РРФСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 *Смоленська оборонна операція 1941* на 3 місяці затримала наступ нім.-фашист. військ на Москву. 16.VII 1941 С. окупований фашистами. 25.IX 1943 С. було визволено від загарбників (див. *Смоленська наступальна операція 1943*). Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1966). Провідні галузі промислового комплексу міста — машинобудування (заводи: авіац., електроламповий, холодильників, автоагрегатний, дослідно-експериментальний шляхового устаткування) та легка (льонокомбінат і трикотажна ф-ка) пром-сть. Поліграф. комбінат. У С.— мед., фіз. культури та пед. ін-ти, філіали моск. енерг. ін-ту і с.-г. академії та Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту. Об'єднаний істор. та архіт.-художній музей-заповідник з відділами: художня галерея, скульптури ім. С. Т. Коненкова, Смоленський льон, Смол. обл. у Великій Вітчизняній війні 1941—45, «Теремок»; краєзнавчий музей та ін. Театри—драм. та ляльок. Серед архітектурних пам'яток: церкви — Петра і Павла на Городянці (1146, перебудовано 1753—57, реставровано 1962—63), Іоанна Богослова на Варяжках (1173—76, перебудовано у 18 ст.), Михаїла Архангела (1191—94); архіт. ансамбль Соборної гори (в т. ч. Успенський собор, 1677—79, арх. А. Корольков, перебудовано 1732—40, арх. А. Шедель, різьблений іконостас у стилі укр. барокко спорудив укр. різьбяр С. *Трусицький*), оточений фортечними мурами. Пам'ятники: героїчним захисникам Смоленська 4—5 серпня 1812 (1841, арх. А. Адаміні), М. І. Глинці (1885, скульптор О. Р. фон Бок), героям Вітчизн. війни 1812 (1912—13, скульптор С. Р. Надольський), М. І. Кутузову-Смоленському (1954, скульптор Г. І. Мотовилов), В. І. Леніну (1967, скульптор Л. Ю. Кербель); пам'ятники, які увічнюють подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45 (в т. ч. «Курган безсмертя», 1970, скульптор А. Г. Сергєєв, арх. Д. П. Коваленко).

СМОЛЕ́НСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція рад. військ Зх. (команд. — генерал-полковник В. Д. *Соколовський*) і лівого крила Калінін. (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*) фронтів, здійснена 7.VIII—2.X, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, з метою розгрому

лівого крила нім.-фашист. групи армій «Центр» і визволення Смоленська. Нім.-фашист. командування зосередило проти Калінін. і Зх. фронтів значні сили — понад 40 д-зій (до 850 тис. чол., бл. 8800 гармат і мінометів, 500 танків, штурмових гармат, бл. 700 літаків) і створило міцну оборону. В складі Калінін. і Зх. фронтів на поч. наступу налічувалось понад 1250 тис. чол., 20 600 гармат і мінометів, 1430 танків і самохідних арт. установок, 1100 літаків. На 1-му етапі С. н. о., з 7 по 20.VIII, ударне угруповання Зх. фронту, долаючи сильний опір ворога, просунулося на 30—40 км і 13.VIII оволоділо м. Спас-Дем'янськ (ворог в цьому пункті перебував на той час щонайближче до Москви). На 2-му етапі, з 21.VIII по 6.IX, війська Зх. фронту оволоділи Єльнею, правим крилом форсували Дніпро, визволили Дорогобуж і просунулися на 25—40 км. На 3-му етапі, з 7.IX по 2.X, війська Калінін. і Зх. фронтів визволили Смоленськ та Рославль (25.IX) і просунулися на 135—140 км і до 2.X вийшли на рубіж р. Проні, де закріпились. В результаті С. н. о. рад. війська в смузі фронту до 400 км просунулися на Зх. на 200—250 км, повністю очистили від нім.-фашист. військ Смол. область, поклали початок визволенню Рад. Білорусії.

С. Я. Єлисаветський.

СМОЛЕ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 27.IX 1937. Розташована на Сх.-Європейській рівнині. Площа 49,8 тис. км². Нас. 1129 тис. чол. (на 1.1 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також білоруси, українці та ін. Міськ. нас.— 64%. Ділиться на 24 райони, має 14 міст та 17 с-ш міськ. типу. Центр — м. *Смоленськ*. С. о. нагороджено орденом Леніна (1958).

Поверхня області — пологохвиляста рівнина. В центр. частині області простягається Смоленська височина. Корисні копалини: буре вугілля, торф, будівельні матеріали, фосфорити, кам'яна сіль. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —8, —10°, липня +17, +18°. Опадів 600 мм на рік. Гол. ріка — *Дніпро* з притоками *Сож, Десна,* Вязьма. На Пн. Зх. області протікає Зх. Двіна з притокою Касплею. Річки Угра, Вазуза, Гжать, *Москва* належать до бас. Волги. Грунти переважно дерново-підзолисті, підзолисті та дернові. Під лісом (осика, береза, ялина, сосна) 31% тер. області. По долині Дніпра збереглися дубові ліси. У респ. поділі праці С. о. виділяється розвинутою промисловістю та інтенсивним с. г. Енергетика базується на використанні бурого вугілля, торфу та довізної сировини (газ, нафта, мазут, вугілля). Значні електростанції: Дорогобузька та Смоленська ДРЕС, Смоленська ТЕЦ. Будується атомна електростанція (1982). Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка (у т. ч. приладобудування), хім., легка та харчова. Осн. продукція: засоби автоматизації, обчислювальні машини, побутові холодильники, запасні частини до автомобілів, освітлювальні електроламп, водогрійні котли, пральне обладнання, піаніно, мінеральні добрива, білизняний трикотаж, панчішно-шкарпеткові вироби, льняні тканини. Головні пром. центри: Смоленськ, *Сафоново, Рославль, Вязьма,* Ярцево.

С. г. спеціалізується на вирощуванні льону та картоплі, мол.-м'ясному скотарстві. На область припадає 8,5% посівів льону-довгунця в СРСР. Вирощують також зернові (овес, жито, ячмінь, гречка), картоплю й кормові культури. Розводять велику рогату худобу (мол.-м'ясного напряму), птахівництво. В с. Алексіні — кінний з-д. Осн. залізнична магістраль — Москва — Смоленськ — Мінськ; залізничні вузли: Смоленськ, Вязьма, Рославль. Автомагістралі: Москва — Мінськ, Рига — Орел. У Смоленську — аеропорт. Судноплавство по Дніпру. Газопроводи: Брянськ — Рославль — Смоленськ — Верхньодніпровський, Торжок — Смоленськ — Мінськ — Івацевичі.

У С. о.— 5 вузів, 27 серед. спец. навч. закладів. Музеї: об'єднаний істор. та архіт.-худож. музей-заповідник з відділами — художня галерея, скульптури ім. С. Т. Коненкова, Смоленський льон, Смол. обл. у Великій Вітчизн. війні 1941—45, «Теремок» та ін.; краєзнавчі — в Смоленську, Гагаріні, Сичовці; істор.-худож.— у Рославлі, Ю. О. Гагаріна — в Гагаріні (філіал — у с. Клушині, на батьківщині космонавта). 2 театри: драм. та ляльок — у Смоленську. 10 санаторіїв, будинок відпочинку.

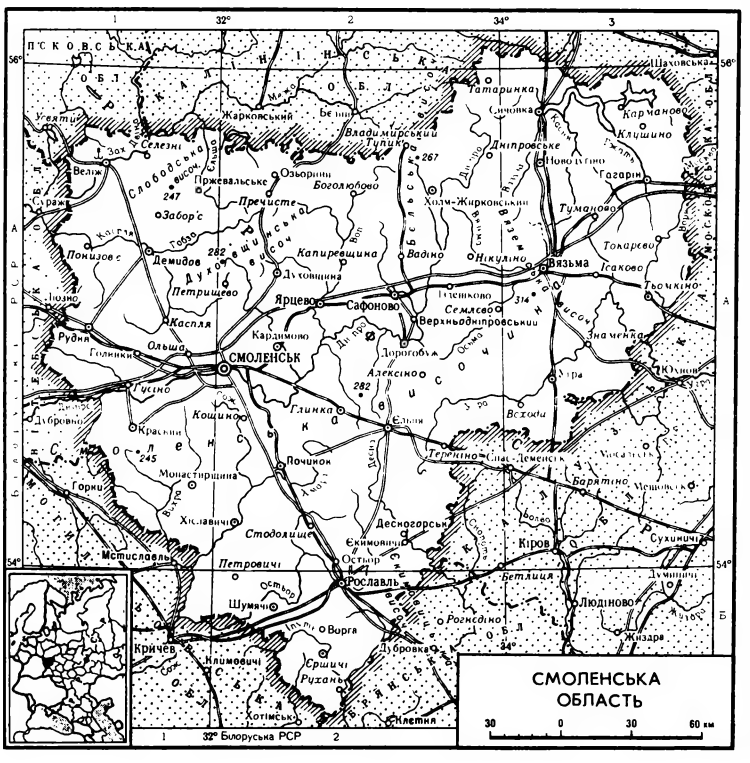

СМОЛЕ́НСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941 — операція рад. військ Західного (командуючий — Маршал Рад. Союзу С. К. *Тимошенко*), Резервного (командуючий — генерал армії Г. К. *Жуков*), Брянського (командуючий — генерал-лейтенант А. І. *Єременко*), Центрального (командуючий — генерал-полковник Ф. С. *Кузнецов*) фронтів, проведена 10.VII—10.IX під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з метою затримання наступу нім.-фашист. військ групи армій «Центр» через Смоленськ на Москву. З 10 до 20.VII нім.-фашист. війська, які мали велику перевагу в танках, артилерії, авіації, живій силі, прорвали оборону Зх. фронту на його правому крилі та в центрі і просунулися до 200 км, оточили Могильов, захопили Оршу, Смоленськ, Єльню, Кричев. Внаслідок контрнаступу рад. військ Зх. фронту з 21.VII по 7.VIII в напрямі на Смоленськ нім.-фашист. війська змушені були перейти до оборони. 8—21.VII осн. бої велись у районі Центр. і Брян. фронтів. Ворогові вдалося глибоко вклинитися між Центр. і Брян. фронтами. 22.VIII — 10.IX війська Зх., Резервного і Брян. фронтів вели оборонні і наступальні бої. 5.IX війська Резервного фронту визволили Єльню, завдали значних втрат ворогові. 10.IX рад. війська на Смол. напрямі перейшли до оборони. С. о. о. відіграла велику роль у зриві гітлерівських планів *«блискавичної війни»*. В ході операції з'єднанням, які особливо відзначилися, було вперше під час Великої Вітчизн. війни присвоєно почесне звання гвардійських (див. *Гвардія радянська*).

А. А. Вовк.

СМОЛЕ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське князівство в бас. верхньої течії Дніпра. Стало самостійним у 30-х рр. 12 ст. за кня-

Д. М. Смолич.

М. В. Смолич.

Смоленськ. Церква Михаїла Архангела. 1191—94.

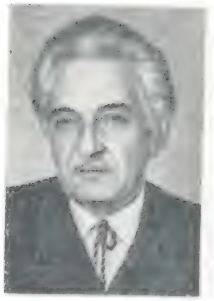

В. Є. Смоляк.

Ю. К. Смолич.

Надгробок **Ю. К. Смолича** на Байковому кладовищі в Києві.

зювання онука *Володимира Мономаха* Ростислава Мстиславича (1127—59), коли воно досягло найвищого розквіту й могутності. В кін. 12 ст. С. к. розпалося на кілька уділів і зазнало нападів нім. хрестоносців і лит. феодалів. На поч. 15 ст. С. к. захопив лит. князь *Вітовт*. Смоленські землі ввійшли до складу *Великого князівства Литовського*. Смоленськ і тер. С. к. були остаточно повернуті Росії за *Андрусівським перемир'ям 1667*.

СМО́ЛИ — 1) Природні, натуральні — речовини, виділювані смолоносними рослинами в процесі нормального фізіологічного обміну або в результаті поранення (*підсочки*). До природних С. належать каніфоль, янтар, мастикс, шелак, сандарак, дамара, копали тощо. Вони є осн. компонентою *живиці* хвойних рослин. С., що витікають з рослин, внаслідок діяння кисню повітря і світла твердніють. С., що потрапили в осадочні породи, добувають як копалини (напр., копали, янтар). Природні С.— аморфні речовини різної прозорості й кольору (від безбарвних до темно-коричневих); нерозчинні у воді, розчиняються або набухають в органічних розчинниках; утворюють тонку плівку при висиханні спиртових та ін. розчинів (див. *Плівкоутворюючі речовини*); не мають певної т-ри плавлення (при нагріванні поступово плавляться). До складу С. входять смоляні к-ти, складні ефіри смоляних к-т і смоляних спиртів або одноатомних фенолів (танолів), хімічно інертні вуглеводні (резени) та ін. Добувають природні С. з хвойних рослин *екстрагуванням* кори, деревини та ін. способами. С. використовують для виготовлення *лакофарбових матеріалів*, у медицині, парфюмерії, для виробн. прикрас тощо. Застосування С. зменшується у зв'язку з заміною їх синтетичними смолами. 2) Синтетичні — синтетичні *полімери* невеликої мол. маси (т. з. *олігомери*), які в результаті отверджування перетворюються на неплавкі й нерозчинні продукти. До синтетичних С. належать *алкідні смоли, феноло-формальдегідні смоли, сечовино-формальдегідні смоли, меламіно-формальдегідні смоли, епоксидні олігомери* тощо. Застосовують у виробн. пластмас, *лаків, клеїв*, герметиків, для обробки тканин, паперу та ін.

СМО́ЛИНЕ — селище міського типу Маловисківського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на р. Кільтені (бас. Пд. Бугу), за 21 км від залізнич. ст. Капустине. 5,6 тис. ж. (1982). У селищі — геологорозвідувальна експедиція, колгосп. 2 будинки побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, поліклініка, мед. амбулаторія, Будинок культури, 2 б-ки. Утворене 1976.

СМО́ЛИЧ Дмитро Миколайович (н. 11.IV 1919, Петроград) — укр. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1980), засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1957). засл. діяч мист. РРФСР (з 1958), нар. арт. БРСР (з 1964). Член КПРС з 1956. Син М. В. *Смолича*. В 1941 закінчив оперно-драм. студію ім. К. С. Станіславського (Москва). Працював у театрах опери та балету: в Києві — 1941—55 (режисер і з 1970 — гол. режисер); в Челябінську — 1955—58 (гол. режисер, один з організаторів); в Одесі — 1958—62 (гол. режисер); в Мінську — 1962—69 (худож. керівник); у Львові — 1969—70 (гол. режисер). Серед вистав — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Пікова дама» П. Чайковського, «В бурю» Т. Хренникова, «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, «Гугеноти» Дж. Мейєрбера, «Макбет» Дж. Верді. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970. Держ. премія Груз. РСР ім. З. П. Паліашвілі, 1973. Портрет с. 277. *І. Д. Гамкало.*

СМО́ЛИЧ Микола Васильович [12 (24).VI 1888, Петербург — 31.VII 1968, Москва] — рос. і укр. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1946. Театр. освіту здобув 1908—11 на драм. курсах при Петерб. театр. уч-щі (педагоги С. Яковлєв і В. *Давидов*). В 1911—17 — актор (1916 — режисер) Олександринського театру (тепер Ленінгр. академічний театр драми ім. О. С. Пушкіна). З 1922 — одночасно режисер Держ. театру опери та балету (з 1935 — ім. С. М. Кірова), 1924—30 — художній керівник Ленінгр. Малого оперного театру, 1930—36 — гол. режисер, 1947—48 — режисер Великого театру СРСР у Москві. В 1938—47 — гол. режисер, згодом худож. керівник і директор Театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (Київ). Серед вистав — «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова») Д. Шостаковича, «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Перекоп» Ю. Мейтуса, В. Рибальченка і М. Тіца, «Весілля Кречинського» А. Пащенка, «Шевченко» («Поетова доля») В. Йориша, «Мазепа» П. Чайковського, «Снігуронька» М. Римського-Корсакова, «Гугеноти» Дж. Мейєрбера, «Фауст» Ш. Ф. Гуно. В 1961—63 викладав у Моск. консерваторії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 277. *І. Д. Гамкало.*

СМО́ЛИЧ Юрій Корнелійович [Корнійович; 25.VI (7.VII) 1900, м. Умань, тепер Черкас. обл.— 26.VIII 1976, Київ] — укр. рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1951. Навчався в Київ. комерційному ін-ті (1917—18). В 1922 вступив актором до театру ім. І. Франка. З 1924 — інспектор театрів Головполітосвіти наркомату освіти УРСР. Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», *Вапліте*. Перша зб. оповідань — «Кінець міста за базаром» (1924). В ранніх оповіданнях відображав перехід від героїки громадян. війни до мирного будівництва (зб. «Неділі й понеділки», 1927). С.— автор пригодницьких романів «Останній Ейджевуд» (1926), «Господарство доктора Гальванеску» (1929) та ін., романів-памфлетів, спрямованих проти укр. бурж. націоналізму: «Фальшива Мельпомена» (1928), «По той бік серця» (1930). Виступав як драматург та літ. і театр. критик. Популярність здобула автобіографічна трилогія «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні» (1936—38), де письменник відобразив історію молодого покоління, що формувалося під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції. Елементи автобіографії має і повість «Театр невідомого актора» (1940). Героїчним подвигам радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни присвячено зб-ки оповідань і нарисів «Мирні люди», «Битва» (обидві — 1943), романи «Вони не пройшли» (1946), «Ми разом були в бою» (1948). В галузі романістики С. повертається до теми громадян. війни на Україні, охоплюючи найхарактерніші історичні події тих часів: «Світанок над морем» (1956), «Мир хатам — війна палацам» (1959), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1960). Два останні романи вийшли в дилогії «Рік народження 1917» (1976). Автор ряду публіцистичних книг («День починається рано», 1950; «Розмова з читачем», 1953; «Про хороше в людях» (1965, разом з М. Т. Рильським), які відзначаються гострою проблемністю, піклуванням про виховання молодої літ. зміни. Мемуари «Розповідь про неспокій» (кн. 1—3, 1968—72). Редагував журн. «Україна» (1943—50). В 1971—73 — голова правління Спілки письменників України. З 1960 працював головою Укр. т-ва дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1958—59; Твори, т. 1—6. К., 1971—73; Рос. перекл.— Избранное. т. 1—2. М., 1960.

Літ.: Піскунов В. Творчість Ю. Смолича. К., 1962; Шаховський С. Юрій Смолич. Повість про романіста. К., 1970; Про Юрія Смолича. К., 1980.

Ю. С. Кобилецький.

СМО́ЛКА — річка у Хмельн. та Житомир. областях УРСР, ліва притока Случі (бас. Дніпра). Довж. 71 км, площа бас. 646 км². Має переважно рівнинний характер. Воду річки використовують для зрошування культур. пасовищ; риборозведення. В бас. річки — поклади каоліну і гранітів.

СМО́ЛЛЕТТ (Smollett) Тобайас Джордж (березень 1721, Далкгорн, Дамбартон — 17.IX 1771, Ліворно, Італія) — англ. письменник. Вивчав медицину в Глазго. В 1740—44 — хірург на військовому кораблі. Писав вірші, памфлети п'єси, книги з медицини, істор. праці. Визначний представник англ. просвітительського реалізму. В автобіогр. романі «Пригоди Родріка Рендома» (1748) засуджував колоніальну політику бурж. Англії. В романах «Пригоди Перігріна Пікля» (1751), «Пригоди графа Фердинанда Фетома» (1753), «Пригоди сера Ланселота Грівза» (1762), «Подорож Гамфрі Клінкера» (1771) критикував англ. бурж.-аристократичне суспільство. Твори С. відзначаються різкістю критики, що переростає в сарказм, проте в

них відчувається певний нахил до скепсису і песимізму. Автор «Історії Англії» (т. 1—4, 1757—58), сатири «Історія і пригоди атома» (т. 1—2, 1769).

Тв.: Рос. перекл.— Приключения Родрика Рэндома. М., 1949; Приключения Перигрина Пикля. М., 1955; Путешествие Хамфри Клинкера. М., 1972. *Д. С. Яхонтова.*

СМОЛОНО́СНІ РОСЛИ́НИ — рослини, в тканинах яких утворюються *смоли,* або бальзами, що являють собою продукти *обміну речовин* і нагромаджуються в смоляних ходах стовбура, коренів, листків, у жовнах кори тощо. До С. р. належать представники 26 родин. Найбагатшими на смоли є тропічні С. р., які становлять половину всіх С. р., напр. сандаракове дерево з род. кипарисових, акація і альбіція (див. *Шелак*) з род. бобових, сумах лаконосний (див. *Японський лак*) з род. анакардієвих, мастикове дерево (див. *Мастикс*) та ін. Найважливішими С. р. серед рослин помірного клімату є представники род. соснових, з яких одержують *живицю* (види сосни, ялини, модрини), *канадський бальзам, ялицевий бальзам* (види ялиці).

СМОЛУХО́ВСЬКИЙ (Smołuchowski) Маріан (28.V 1872, Відень — 5.IX 1917, Краків) — польський фізик. Закінчив (1894) Віденський університет. У 1900—13 — професор Львівського, з 1913 — Краківського ун-тів. С. належать праці з теорії флуктуацій і *броунівського руху,* що були використані для молекулярно-кінетичного обґрунтування другого *термодинаміки начала.* Виходячи з теорії флуктуацій, розробив теорію критич. опалесценції (1908). Праці С. в галузі статистичної фізики стали основою для створення теорії колоїдних систем.

СМОЛЮ́К, смолюх (Pissodes) — рід жуків род. *довгоносикових.* Тіло (довж. 4—10 мм) буре з світлими плямами. С. ушкоджують хвойні породи дерев. Жуки живляться корою, спричинюючи смолотечу (звідси й назва); личинки більшості видів вигризають ходи під корою ослаблених дерев, які внаслідок цього засихають. Поширені у хвойних лісах Європи, Азії і Пн. Америки; в СРСР зустрічається 14 видів С., у т. ч. на Україні — 7; з них найшкідливіші С. крапчастий (P. notatus), С. жердинниковий сосновий (P. piniphilus).

Заходи боротьби: пізньоосіннє або ранньовесняне вирубування заселених С. дерев, розкладання у травні — червні ловильних дерев. Іл. с. 280.

І. К. Загайкевич.

СМОЛЯ́К Віталій Єлисейович [13 (26). IV 1915, с. Іванківці, тепер Руживнянського р-ну Хмельн. обл. — 29.IX 1982, Івано-Франківськ] — укр. радянський режисер і актор, нар. арт. УРСР (з 1965). Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1944. Працював актором і режисером у театрах Харкова, Києва, Полтави, Житомира, 1947—55 і 1968—75 — в Івано-Фр. укр. муз.-драм. театрі ім. І. Франка. Серед вистав — «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Земле моя» С. Пушика, за творами В. Стефаника, «Роксолана» Л. Забашти (грав роль дядька Бога), «Ревізор» М. Гоголя, «Марія Тюдор» В. Гюго. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Іван Грозний («Василиса Мелентьєва» О. Островського), Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Овід («Овід» Войнич) та ін. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

СМОЛЯРО́ВА Олександра Захарівна (н. 19.VI 1925, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.) — рос. і укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1964. Сценічну діяльність розпочала в Київ. театрі юного глядача 1948 після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва (педагог Л. *Гаккебуш*). Працювала у Вінн. укр. муз.-драм. театрі (1949—50), київ. *Театрі транспорту* (1950—52). З 1952 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Ніна («Маскарад» Лермонтова), Маша, Матрона («Живий труп», «Влада темряви» Л. Толстого), Шура Азарова («Давним-давно» Гладкова), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Раїса Закипна («Київський зошит» Собка). З 1968 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

Літ.: Моцар Т. Простота, стисліcть і ясність. «Український театр», 1981, № 5. *Ю. В. Петров.*

СМО́ЛЬНИЙ — історико-революц. і архітектурна пам'ятка в Ленінграді. Із С. пов'язано ряд істор. подій Великої Жовтн. соціалістичної революції. 4 (17). VIII 1917 до С. з *Таврійського палацу* переїхали ВЦВК і Петрогр. Рада робітн. і солдатських депутатів. Тут розміщувався і Петрогр. Військ.-революц. к-т (ВРК). Ввечері 24.X (6.XI) до С. для керівництва повстанням прибув В. І. Ленін. У дні Жовтн. збройного повстання С.— штаб революц. сил. 25.X (7.XI) звідси ВРК звернувся до населення країни з написаною В. І. Леніним відозвою «До громадян Росії», в якій повідомлялося про повалення *Тимчасового уряду.* Того самого дня о 22 год. 40 хв. в Актовому залі С. відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад,* який проголосив Рад. владу, прийняв *Декрет про мир* і *Декрет про землю,* створив перший Рад. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Після перемоги революції С. став офіц. резиденцією ВЦВК і Рад. уряду. В листопаді 1917 до С. переїхав ЦК РСДРП(б). З серед. листопада до 10.III 1918 у С., в кімнаті № 86 2-го поверху, жив і працював В. І. Ленін. У 1927 тут відкрито меморіальний музей. Після переїзду в березні 1918 Рад. уряду в Москву в С. залишилися Петрогр. Рада і керівні парт. органи міста і губернії, тепер — Ленінгр. обком і міськком КПРС, Ленінгр. облвиконком Ради нар. депутатів та ін. установи. С.— пам'ятка рос. *класицизму* (кол. Смольний ін-т шляхетних дівчат, споруджений 1806—08, арх. Дж. Кваренгі). С.— П-подібна в плані будова (довжина фасаду бл. 200 м) з 8-колонним портиком у центрі; у правому крилі —3-нефний Актовий зал з корінфською колонадою. Біля входу на тер. С.— *пропілеї* (1923—25, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх) з двох 6-колонних портиків-павільйонів. Перед С.— пам'ятник В. І. Леніну (1927, скульптор В. Козлов), бюсти К. Маркса і Ф. Енгельса (1932, обидва — скульптор С. Євсєєв), сад. С. з комплексом будівель створює один з визначних архіт. ансамблів. Складовою частиною ансамблю С. є кол. Смольний монастир (до якого входить собор) в стилі рос. *барокко* (1746—64, за проектом В. Растреллі, інтер'єр оздоблено і корпуси келій добудовано 1832—35, арх. В. Стасов). Іл. див. також до ст. *Ленінград,* т. 6, с. 113.

СМО́ЛЬСЬКИЙ Григорій Степанович (н. 2.XII 1893, с. Підгірки, тепер у складі м. Калуша Івано-Фр. обл.) — укр. рад. живописець. У 1923—29 навчався в Худож. школі О. *Новаківського* у Львові, 1934—35 — в Парижі. Твори: «Автопортрет» (1923), «Мій батько» (1925), «Міст на Сені» (1935), «Портрет композитора С. Людкевича» (1953), «Гуцул і гуцулка», «Наречена» (обидва — 1957), «Портрет В. Стефаника» (1959), «Опришки в горах» (1965), «Космос» (1968), «Хліб наш насущний» (1970), «Весільні старости» (1972), «Базар у Косові» (1974), «Троїсті музики» (1976), «Пам'ятник Івану Федорову у Львові» (1980). Картини зберігаються у Львів. музеї українського мистецтва.

СМОРГАЧО́ВА Людмила Іванівна (н. 29.XI 1950, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1978). В 1968 закінчила Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Жізель («Жізель» Адана), Аврора («Спляча красуня» Чайковського), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Редисочка («Чіполліно» К. Хачатуряна), Мавка («Лісова пісня» Скорульського). Держ. премія СРСР, 1976. Премія Ленінського комсомолу, 1979.

СМОРО́ДИНА (Ribes) — рід багаторічних ягідних кущових рослин родини агрусових. Листки прості, з 3—5 лопатями. Квітки в китицях, дрібні, часто двостатеві, рідше різностатеві і дводомні. Плід — ягода чорного, червоного, жовтого та ін. кольорів, кислувата. Бл. 150 видів, поширені в Європі, Азії, Пн. і Пд. Америці і Африці. В СРСР 37 дикорослих видів і 57 в культурі, з яких найбільше

О. З. Смолярова.

Л. І. Сморгачова.

Г. С. Смольський. Наречена. 1957.

Смольний.

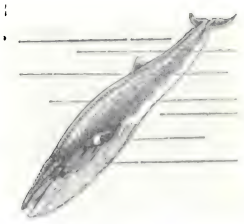

Смугач малий.

Смолюк крапчастий.

Смородина чорна:
1 — листок;
2 — суцвіття;
3 — ягоди.

Районовані на Україні сорти смородини чорної (1983)

Алтайська десертна
Білоруська солодка
Боскопський велетень
Голіаф
Голубка
Жовтнева (Решетилівська 3)
Золушка
Минай Шмирьов
Пам'ять Мічуріна
Полтава 800
Сандерс
Сіянець Голубки
Решетилівська рання
Юність
Юннат
Черкащанка

значення мають С. чорна, С. червона, С. золотиста. На Україні найпоширеніша С. чорна (R. nigrum), значно менше С. золотиста (R. aurum) і ще рідше зустрічається С. запашна (R. odoratum). С. чорна в дикому стані в УРСР росте на Поліссі, в Карпатах і Прикарпатті та Лісостепу на берегах річок, в лісах, чагарниках. Вона стала родоначальником культ. сортів, яких тепер у виробництві налічується понад 100. Залежно від сорту й умов вирощування плоди С. містять (у %) 5,01—11,8 цукрів, 2,85—4,0 органіч. к-т, 0,4—0,9 пектину, 0,8 азотистих сполук, дубильні й ароматичні речовини, а також мінеральні солі кальцію, заліза й фосфору. Крім того, ягоди С. чорної багаті на вітаміни A, B_1, P, зокрема вітамін С (в 100 г ягід міститься 144—324 мг вітаміну С). Це в 3—5 разів більше, ніж у суницях і плодах цитрусових. За вмістом вітамінів ягоди С. чорної переважають лікувальні й дієтичні властивості ін. плодів і ягід. Дуже цінним є те, що вітамін С зберігається і в продуктах тех. переробки (у варенні 30—60, у компотах — 50—94%). Споживають ягоди С. свіжими й використовують для виготовлення варення, соків, компотів, желе, джемів, сиропів, вин тощо. Добре зберігаються вони перемеленими з цукром або законсервованими в ньому (без термічної обробки). Заморожені ягоди також не втрачають смакових якостей, аромату й вітамінів. На Україні районовано (1983) сорти С. чорної (див. табл.). С. золотиста походить з Пн. Америки. Кущ заввишки 2—3, а іноді й 5 м. Квітки трубчасті, зібрані у довгі китиці, золотисто-жовті, ароматні. Плоди чорні або пурпурно-коричневі, їстівні. Культивують її як декоративні кущі в садах і парках. С. запашна також походить з Пн. Америки. Дуже подібна до С. золотистої. Квітки красиві, жовті, запашні. Плоди чорні або оранжево-червоні, їстівні. Вирощують її як декоративну рослину.

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Герасим Данилович (перша пол. 16 ст., с. Смотрич, тепер смт Дунаєвецького р-ну Хмельн. області — жовтень 1594, м. Острог) — укр. і білорус. письменник, педагог, культурно-осв. діяч. Батько М. *Смотрицького*. Був міським писарем у Кам'янці-Подільському, з 1578 — першим ректором *Острозької школи*. Разом з І. Федоровим готував острозькі видання, зокрема *Острозьку біблію*, до якої написав передмови — прозову і віршову, а також «Буквар» (1578). Автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий», виданих однією книжкою в Острозі 1587. С. викривав папу римського і єзуїтів, які прагнули покатоличити укр. і білорус. народи, виступав проти соціального поневолення. Мова творів С. близька до народної. *Літ.:* Яременко П. К. Герасим Смотрицький. «Радянське літературознавство», 1960. № 5. *В. П. Колосова.*

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Мелетій [світське ім'я — Максим Герасимович; бл. 1572, с. Смотрич, тепер смт Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.— 17 (27). XII 1633, с. Дермань, тепер Устенське Друге Здолбунів. р-ну Ровен. обл.] — укр. і білорус. письменник, філолог, церковний і осв. діяч. Син Г. Д. *Смотрицького*. Навчався в *Острозькій школі* й Віленській єзуїтській академії, після закінчення якої вчителював у Литві. Як вихователь сина князя Б. Соломерецького їздив до Німеччини, слухав лекції у Вроцлавському, Лейпцігському, Віттенберзькому й Нюрнберзькому ун-тах, одержав ступінь доктора медицини. Повернувшись із-за кордону, з 1608 оселився у Вільні. Згодом жив у Києві, був ректором Київської братської школи. В 1617 у Вільні постригся в ченці. З 1620 — архієпископ полоцький, єпископ вітебський і мстиславльський, архімандрит віленського православного Святодухівського монастиря. Зазнавав переслідувань з боку польс. реакц. кіл. Як письменник-полеміст почав діяльність 1596. В 1610 під псевдонімом Теофіл Ортолог видав книгу «Тренос» («Плач»), спрямовану проти католицизму. У 1624—26 здійснив подорож по «святих місцях» Близького Сходу. Повернувшись до Києва, він спершу таємно (1627), а потім відкрито (1628) прийняв унію. Суперечливість і непослідовність поглядів С. пояснюється класовими інтересами середнього шляхетського стану, ідеологію якого він виражав. Проте твори, написані ним до переходу в табір католицизму, відіграли значну роль у боротьбі укр. і білорус. народів проти релігійно-національного поневолення. С. створив підручник старослов'янської мови «*Граматика словенська*» (Єв'є, 1619), яку М. В. Ломоносов разом з «Арифметикою» Л. Магницького називав «воротами своєї учености». Перевидана в Москві 1648, 1721.

Тв.: Грамматика. К., 1979.
Літ.: Прокошина Е. Мелетий Смотрицкий. Минск, 1966; Історія української літератури, т. 1. К., 1967.
В. П. Колосова.

СМО́ТРИЧ — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 168 км, площа бас. 1800 км². Тече Подільською височиною у каньйоноподібній долині. Живлення дощове і снігове. На С. споруджено невеликі ГЕС. Воду використовують для водопостачання і зрошування; рибництво. На С.— міста Городок і Кам'янець-Подільський.

СМО́ТРИЧ — селище міського типу Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований при впадінні р. Яромирки в Смотрич (бас. Дністра), за 8 км від залізнич. ст. Балин. 3,1 тис. ж. (1982). Вперше згадується в 70-х рр. 14 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. У С.— 2 цегельні і щебеневий з-ди, виробниче відділення Дунаєвецької райсільгосптехніки тощо. Середня і муз. школи, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії С. Відомий як один із центрів худож. кераміки. З 18 ст. тут виробляють полив'яні миски, полумиски, баньки, іграшки. На білому з широкими коричневими й зеленими смугами тлі розміщують геом. орнаменти. Для розписів керамічних виробів характерні також асиметричні побудови: птахи, риби. павичі в оточенні казкових рослин та квітів. Розписи відзначаються легкістю, прозорістю і чіткістю рисунка. Серед майстрів — М. Небесний, К. *Білоокий* (який тут народився), Р. Червоняк, М. Ласка та ін. Вироби з С. зберігаються в музеях Києва, Львова, Полтави, Ленінграда, Кракова. В С. народилися укр. і білорус. письменник і педагог Г. Д. *Смотрицький*, укр. і білорус. письменник-полеміст, церк. і освітній діяч М. *Смотрицький*.

СМУ́ГА ПРОПУСКА́ННЯ ЧАСТО́Т в радіотехніці й електрозв'язку — інтервал *частот*, у межах якого радіотехнічний або оптичний пристрій чи *канал зв'язку* пропускають сигнали (електричні коливання), не перекручуючи істотно їхньої форми. Визначається амплітудно-частотною характеристикою — залежністю *амплітуди* синусоїдних коливань від їхньої частоти на виході пристрою (каналу зв'язку). До осн. параметрів С. п. ч. належать ширина смуги і нерівномірність амплітудно-частотної характеристики у її межах. За оптимальних умов С. п. ч. має дорівнювати ширині смуги частот передаваного сигналу. Розширення С. п. ч. дає змогу передавати більшу кількість інформації, ослаблення нерівномірності характеристики поліпшує відтворювання форми передаваного сигналу. Для телефонного зв'язку необхідна С. п.ч. 300—3400 Гц, для телевізійного відеоканалу — до 8 МГц.

СМУГА́Ч, справжній смугач (Balaenoptera) — рід водяних ссавців ряду *китоподібних*. Тіло (довж. 6—33,3 м, маса до 163 т) стрункe, витягнуте, забарвлення спини темно-сіре з мармуровим малюнком, низ — світлий. На шиї і череві 40—120 поздовжніх смуг, утворених шкірними складками (звідки назва «смугач»). Тримаються С. поодинці, парами або по троє. Живляться зоопланктоном, рибою і головоногими молюсками. Вагітність бл. року, народжується 1 маля. Статева зрілість настає у 3—5-річному віці. 5 видів, поширених у океанах і відкритих морях від Арктики до Антарктиди. У водах СРСР (далекосхідних, північних) 4 види: *синій кит, фінвал, сейвал*, С. малий (B. acutorostrata). У зв'язку з зменшенням чисельності фінвал, синій та горбатий кити внесені до міжнародної *Червоної книги*, синій кит, фінвал та сейвал — до Червоної книги СРСР. Взяті під охорону.

СМУ́УЛ Юхан (18.II 1922, с. Когува на о. Муху — 13.IV 1971, Таллін) — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1965). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав на поч. 40-х рр. як поет. Перша зб. поезій «Сувора юність» (1946). Збірки віршів «Бригада хлопців з Ярвесуу» (1948), «Щоб яблуні цвіли» (1951) — про соціалістичні перетворення в Естонії. Зб. «Вірші. Поеми» (1951) удостоє-

на 1952 Держ. премії СРСР. Кн. «Листи з села Сигедате» (1955) — про духовне і моральне зростання людей колг. села; «Льодова книга» (1959; Ленінська премія, 1961) — ліричний щоденник подорожі в Антарктиду. Своєрідне продовження її — книга дорожніх нарисів «Японське море, грудень» (1963). Гумором сповнені «Мухуські монологи» (1968). Писав і п'єси. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. В 1971 встановлена літературна премія ім. Ю. Смуула. В 1971 на батьківщині письменника відкрито меморіальний музей.

Тв.: Укр. перекл.— Леа. К., 1962; Японське море, грудень. К., 1966; Льодова книга. К., 1972; Рос. перекл.— Морские песни. М., 1963; Монологи. М., 1969; Пьесы. М., 1974; Ледовая книга. Л., 1982.

С. І. Ісаков.

СМУШКЕ́ВИЧ Яків Володимирович [1(14).IV 1902 — 28.X 1941] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1939). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в містечку Ракішки (тепер м. Рокішкіс Лит. РСР) в сім'ї кравця. В Червоній Армії з 1918. Учасник громадян. війни 1918—20 і нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. В 1937 закінчив курси вдосконалення начальницького складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1939 брав участь у боях на р. Халхін-Голі, у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії, в рад.-фінл. війні 1939—40. З листопада 1939 — нач. ВПС Рад. Армії, з 1940 — помічник нач. Генштабу по авіації. На XVIII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, медаллю та монг. орденом Червоного Прапора.

СМУ́ШКОВО-МОЛО́ЧНІ ВІ́ВЦІ — породи *грубововних овець,* осн. продукцією яких є шкурки ягнят, забитих у віці 1—3 доби. Шкурки (*смушки*) ягнят відзначаються високими хутровими якостями, міцністю й красою (див. *Каракуль*). Товарне значення мають також шкурки плодів, які за віком плода і станом волосяного покриву наз. голяком, *каракульчею,* каракуль-каракульчею. Стрижуть овець 2 рази на рік — весною і восени. Настриг 2—3,5 кг грубої вовни, яка йде на виготовлення килимів, доріжок, грубого сукна, ковдр. Плодючість 105—125 ягнят на 100 вівцематок. Молочність 50—75 кг молока за *лактацію* (4—5 міс.), з якого виготовляють високоякісні сорти сирів і бринзу. С.-м. в. представлені в СРСР *каракульською породою овець, сокільською породою овець,* чушкою, малич та ін. Після Великої Вітчизн. війни в *Асканії-Новій* виведено нову породну групу багатоплідних каракульських овець. Плодючість їх 170—180 ягнят на 100 вівцематок. З ягнят одержують високоякісні чорні смушки. Поширені С.-м. в. у республіках Серед. Азії, на Україні, в Молдавії та ін.

СМУ́ШОК — шкурка ягняти *смушково-молочних овець,* забитого в перші дні після народження. Волосяний покрив таких ягнят зібраний у завитки різної форми й кольору, які на поверхні шкурки утворюють певний малюнок. Найціннішими є шкурки, що мають хвилясті й бобовидні завитки (див. *Каракуль*), з ягнят *каракульської породи овець.* Особливо великим попитом користуються також сиві С. блакитного відтінку, які одержують від *сокільської породи овець.* За кольором, якістю волосяного покриву й розміром С. поділяють на 3 сорти. С. використовують для виготовлення шапок, манто, комірів та ін. хутрових виробів.

СМЯ́ЧКІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група стоянок (18 поселень і майстерень для виготовлення крем'яних знарядь) часів *мезоліту* та *неоліту,* виявлених поблизу с. Смяча Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Досліджували їх 1925—27. При розкопках зібрано багато знарядь праці з кременю (відбивачі, скребки, ножі, різці, сокири, долота, наконечники стріл, свердла, проколки тощо) та уламки глиняного ліпного посуду. Знахідки належать до пам'яток свідерського типу (див. *Свідерська культура*), ранньонеолітичної безкерамічної культури та неолітичної *ямково-гребінцевої кераміки культури.*

СНА́ЙПЕР (англ. sniper, від snipe — стріляти з укриття) — спеціально навчений стрілець, який добре володіє мистецтвом влучної стрільби, маскування і спостереження. Діє з спеціально підготовленої позиції, застосовує оптичні прицили для гвинтівки. Назва «снайпер» виникла в англ. армії під час 1-ї світової війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. С. знищили десятки тисяч гітлерівців. Багато С. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, нагороджено орденами і медалями.

СНАРЯ́Д артилерійський — вид бойових припасів, призначених для стрільби з гармат, реактивних систем залпового вогню; осн. елемент артилер. пострілу. С. складається з корпуса, спорядження і підривника. За калібром розрізняють С. малого (20—75 мм), середнього (76—155 мм в наземній, до 152 мм у морській, до 100 мм у зенітній артилерії) і великого (понад 155 мм у наземній, понад 152 мм у морській і понад 100 мм у зенітній артилерії) калібру. Щодо калібру гармати С. бувають каліберні, підкаліберні й надкаліберні. За конструкцією С. поділяють на звичайні (активні), які рухаються за рахунок енергії порохових газів у каналі ствола, і активно-реактивні, що виштовхуються з ствола як активні С., але дістають додаткову швидкість за рахунок реактивного двигуна, що є в С. Бувають С. основного, спец. і допоміжного призначення. Відповідно до характеру цілей, що уражаються, до С. осн. призначення належать осколкові, фугасні, осколково-фугасні, С. з готовими уражаючими елементами, бетонобійні, бронебійні, кумулятивні, запалювальні, бронебійно-запалювальні та ін. В арміях іноз. д-в є хім. і ядерні С., які є *зброєю масового ураження.* С. спец. призначення застосовують для освітлення місцевості (освітлювальні С.), постановки димових завіс (димові С.), пристрілки (пристрілювально-цілевказівні С.), викидання агітаційної л-ри (агітаційні С.) та виконання ін. завдань (напр., протирадіолокаційні С.). С. допоміжного призначення (навчальні, практичні, системопробні) використовуються для випробувань і навчально-бойових стрільб, вивчення пристроїв С. і навчання стрільби. С. характеризуються потужністю (показник ефективності дії в цілі), далекобійністю або висотобійністю (забезпечується збільшенням початкових швидкостей, зручнообтічною формою), купчастістю, безпекою при стрільбі і стійкістю при збереженні. Іл. с. 282.

О. М. Латухін.

Ф. Снейдерс. Крамниця дичини. ДЕ у Ленінграді.

СНЕ́ЙДЕРС (Snyders, Snijders) Франс (хрещений 11.XI 1579, Антверпен — 19.VIII 1657, там же) — флам. живописець, анімаліст. Навчався у П. Брейгеля Молодшого та Г. ван Балена. Працював разом з П. П. *Рубенсом.* В 1602 (?) — 09 перебував у Італії. Один з найвідоміших майстрів *натюрморту.* Людські постаті в картинах С. писали Я. *Йорданс,* А. Янсенс, Я. Вілденс та ін. Твори: «Пташиний концерт», серії «Крамниць», картонів зі сценами полювань; «Бій півнів» (1615), «Натюрморт з мавпочкою», «Полювання на оленя», «Натюрморт з лебедем» та ін. Картини С. зберігаються в ДЕ в Ленінграді, Дрезденській картинній галереї, Галереї Ліхтенштейн у Відні, Музеї давнього мистецтва в Брюсселі.

Літ.: Левинсон-Лессинг В. Ф. Снейдерс и фламандский натюрморт. Л., 1926.

СНЕ́ЛЛІУС (Снелль; Snellius, або Snell van Royen) Віллеброрд (1580, Лейден — 30.X 1626, там же) — нідерландський вчений, професор (з 1613) Лейденського ун-ту. Встановив (1620) закон заломлення світла (незалежно від Р. *Декарта* і раніш за нього). В 1615—17 провів у Голландії *градусні вимірювання* дуги меридіана, застосувавши власний метод *тріангуляції.* Праці С. стосуються також плоскої і сферичної тригонометрії.

СНЕ́ЧКУС Антанас Юозович [25.XII 1902 (7.I 1903), с. Бубляляй, тепер Шакяйського р-ну Лит. РСР — 22.I 1974, Друскінінкай Лит. РСР] — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1920. Н. у сел. сім'ї. З 1919 працював техніком на телеграфі і вів підпільну парт. роботу. В 1921—26 працював у СРСР. Після фашист. переворо-

М. Г. Смотрицький.

Ю. Смуул.

Я. В. Смушкевич.

Смотрич. Миска. Кераміка. 30-і роки. 19 ст.

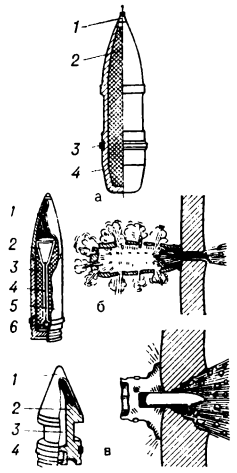

Снаряд артилерійський. Мал. 1.
а. Будова обертового артилерійського снаряда: *1* — висадник; *2* — спорядження (розривний заряд); *3* — ведучий поясок; *4* — корпус (оболонка).
б. Кумулятивний снаряд:
1 — балістичний наконечник; *2* — воронкоподібне заглиблення; *3* — розривний заряд; *4* — центральна трубка; *5* — корпус; *6* — детонатор (праворуч — дія снаряда під час удару по броні).
в. Підкаліберний бронебійно-трасуючий снаряд:
1 — балістичний наконечник; *2* — корпус; *3* — бронебійний сердечник; *4* — трасер (праворуч — дія снаряда під час удару по броні).

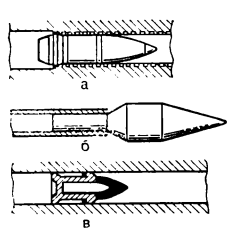

Снаряд артилерійський. Мал. 2.
Снаряди по відношенню до калібру гармати: а — каліберний; б — надкаліберний; в — підкаліберний.

ту в Литві (1926) — на підпільній роботі в Каунасі, був секретарем ЦК КПЛ. У 1930 С. заарештований і засуджений до 15 років каторги. В 1933 після обміну політв'язнями між Литвою і СРСР прибув до Москви, працював у Комінтерні. В 1935 закінчив Міжнар. ленінську школу. В 1936—39 — перший секретар нелегального ЦК КПЛ. У 1939 заарештований, засуджений до 8 років ув'язнення. Після відновлення Рад. влади у Литві (1940) — перший секретар ЦК КПЛ. З 1941 — кандидат у члени ЦК, з 1952 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СНИ́ВОДА — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 58 км, площа бас. 906 км². Має рівнинний характер. На С. споруджено водосховище. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання; риборозведення. В бас. С.— родовища гранітів.

СНИ́ЦАРСТВО (від нім. Schnitzer — різьбяр,) — різновид художньої обробки дерева, в тому числі наскрізне (ажурне), рельєфне та плоске різьблення, найчастіше із застосуванням позолоти і розфарбування; один із видів *декоративно-ужиткового мистецтва,* поширений на Україні. Сницарі виготовляли прикрашені різьбленням меблі, карети, різні побутові речі, оформляли інтер'єри церковних, парадних приміщень. До кращих зразків сницарської роботи належать: іконостаси П'ятницької церкви у Львові (40-і рр. 17 ст.), Софійського собору у Києві (30-і рр. 18 ст.), Преображенської церкви у с. Великих Сорочинцях Полтав. обл. (30-і рр. 18 ст.), собору св. Юра у Львові (серед. 18 ст.). Серед сницарів — С. Дріар (іконостас Успенської церкви у Львові, 1630—38), Г., І. та С. *Стобенські,* С. *Трусицький,* Л. *Снігур.*
Див. також *Іконостас* та *Різьблення художнє.* Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Різьблення художнє,* т. 9, с.000—000.
П. М. Жолтовський.

«СНІГ-3» — франц. науковий супутник Землі, виведений у навколоземний космічний простір 17.VI 1977 рад. *ракетою-носієм.* Параметри *орбіти*: висота *апогею* 524 км, *перигею* 452 км, нахил до площини екватора 50, 69°, період обертання 94,25 хв. Маса супутника 102 кг. Має циліндричний корпус діаметром 0,7 м і висотою 0,81 м. Наук. апаратура «С.-3» включає: спектрометр (гамма-телескоп) для реєстрації дифузного фонового гамма-випромінювання, пошуку і дослідження дискретних джерел рентгенівського і гамма-випромінювання; прилад для дослідження ультрафіолетового випромінювання Сонця. Керування польотом супутника і прийом інформації з нього здійснювались Національним центром космічних досліджень Франції. Рад. вчені брали участь у розробці програми досліджень на «С.-3», підготовці його до запуску, обробці й вивченні наукової інформації з супутника.

СНІГОВА́ МЕ́ЖА, снігова лінія — висотний рівень, вище якого накопичення твердих атмосферних опадів переважає над їхнім таненням і випаровуванням. Висота С. м. залежить від геогр. широти місцевості, кількості опадів, характеру та експозиції схилів. Розрізняють С. м. і с т и н н у (найвище її положення в кінці літа) та с е з о н н у (або тимчасову). Найвище С. м. лежить у сухих тропічних і субтропічних районах (понад 6 тис. м), у полярних спускається до рівня моря.

СНІГОВА́ ПЛІ́СЕНЬ — див. *Фузаріози.*

СНІГОВИ́Й БАРА́Н — парнокопитий ссавець роду вівця. Те саме, що й *чубук.*

СНІГОВИ́Й БАРС (Uncia) — рід хижих ссавців род. *котячих.* Є д и н и й в и д — с н і г о в и й б а р с, або і р б і с (U. uncia), поширений в горах Центр. Азії. В СРСР — на Памірі, в Тянь-Шані, Алайському, Зеравшанському, Гіссарському хребтах, на Алтаї. Довж. тіла бл. 130 см, хвоста до 90 см, маса бл. 40 кг. Волосяний покрив м'який, пухнастий, забарвлення димчасто-бурувато-сіре з великими темними кільцеподібними плямами. Тримається альпійських лук та безлісних скель. Активний вночі. Живиться гірськими козами, вівцями, а також гризунами, птахами, зрідка нападає на свійських тварин, завдаючи деякої шкоди. Парування весною. Самка після 90-денної вагітності народжує 2—3 малят. Статева зрілість настає на 2—3 році. Тривалість життя до 15 років. Перебуває під загрозою зникнення, включений до *Червоної книги* СРСР.

СНІГОВИ́Й ПО́КРИВ — шар снігу, що утворюється на земній поверхні внаслідок снігопадів. Характеризується висотою та густиною (вимірюють снігоміром). Тривалість С. п. залежить від його товщини, т-ри повітря і ґрунту. Теплопровідність С. п. незначна. Сухий сніг відбиває понад 90% сонячної радіації, поглинає інфрачервоне випромінювання і має велику випромінювальну здатність. Внаслідок цього взимку над С. п. виникають потужні *інверсії температури* (особливо вночі). Інверсії відбуваються також навесні під час танення снігу та сильного охолодження повітря. С. п. має значні запаси вологи і відіграє велику роль у захисті озимих культур від вимерзання. Для збільшення його висоти на с.-г. угіддях проводять *снігозатримання.* З метою нагромадження додаткових запасів снігу розроблено спец. методи впливу на переохолоджені хмари взимку. Макс. висота С. п. на Землі (до 12 м) спостерігається на тихоокеанському узбережжі Канади. На тер. СРСР найбільша вис. С. п. (80—100 см і більше) — на Камчатці, Сахаліні, Кольському п-ові, Пн. Уралі та на Пн. Красноярському краю. Тривалість залягання С. п. найбільша на крайній Пн. Сибіру — 8—10 місяців. В УРСР тривалість і висота С. п. зменшується від 3 місяців і 20—30 см на Пн. до кількох днів і 2—5 см на Пд. У горах часто виникають снігові *лавини.* Вивчає С. п. *гляціологія.*
М. І. Щербань.

СНІГОЗАТРИ́МАННЯ — нагромадження снігу на полях для збільшення запасів вологи в ґрунті й утеплення озимини; один з важливих агротех. заходів боротьби з посухою, вимерзанням і випиранням озимих посівів та льодяною кіркою. С. провадять за допомогою куліс (див. *Кулiси* польові), стерні (при безполицевому *обробітку ґрунту*), снігових валів, щитів, снопиків та ін. матеріалів, що їх розставляють на полі. Добре затримують сніг *полезахисні лісові насадження.* На озимих посівах для С. використовують переважно кулiси, а також залишену на поверхні ґрунту стерню (при плоскорізному обробітку ґрунту), переносні щити (заввишки 1 м і завдовжки 1,5—2 м) з очерету, соломи, стебел кукурудзи, соняшнику тощо. На площах, зораних на зяб, С. проводять за допомогою снігових валів, що їх створюють *снігорозорювачами - валкоутворювачами,* впоперек напряму панівних вітрів на віддалі 6—10 м один від одного.
В. В. Февчук.

СНІГОМІ́Р — прилад для вимірювання висоти і густини *снігового покриву.* Складається з порожнистого цинкового циліндра вис. 50—60 см, пл. перерізу 100 см² з нанесеною шкалою (у сантиметрах). Циліндр занурюють у сніг до зіткнення його з ґрунтом, стовпчик снігу підсікають спец. лопаткою і відмічають по шкалі висоту снігового покриву. Густину снігового покриву визначають за відношенням маси снігу до її об'єму. За принципом дії С. поділяють на об'ємні станційні (мал., 1) та вагові похідні (мал., 2). При користуванні об'ємним С. сніг з циліндра розтоплюють, ваговим С. — зважують.

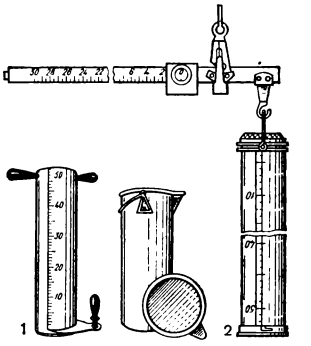

Снігомір: 1 — об'ємний станційний; 2 — ваговий похідний.

СНІГОПРИБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини, якими видаляють сніг з полотна залізниць, автомобільних шляхів, з вулиць, аеродромів тощо. До таких машин належать колійні й дорожні снігоочищувачі, колійні снігоприбирачі, або снігоприбиральні поїзди, та снігонавантажувачі. Колійні снігоочищувачі являють собою спец. вагони з снігоочисними пристроями. Руху цим снігоочищувачам надає (підштовхуванням) локомотив. Вони бувають плужні (робочий орган — плуг, або відвальний щит), роторні (з живильними

і відкидальними *роторами*) і таранні (з двогранним плугом і підрізним ножем). Є колійні снігоочищувачі з реактивним двигуном (його монтують на *дрезині* або *платформі*), вихлопні гази якого здувають і розтоплюють сніг. Дорожні снігоочищувачі (на базі автомобіля або трактора) поділяють на плугові (робочий орган — плуг) і роторні (у т. ч. шнекороторні). Роторні снігоочищувачі, як правило, з двома робочими органами, один з яких (*шнек, фреза* або плуг) зрізує і переміщує сніг на другий — ротор, що відкидає снігову масу на віддаль до 20 м. Колійні снігоприбирачі обладнують щітковими роторами (або підрізними ножами) і транспортерами, що переміщують сніг у причеплені напіввагони або у вагони на ін. коліях чи у відвал. Снігонавантажувачі (на базі автомобіля) мають робочий орган у вигляді диска і живильника з лапами, що загрібають і подають сніг на скребковий транспортер, з якого він скидається у трансп. засоби. З цією метою використовують і універсальні навантажувачі. Іл. с. 284.

Літ.: Баловнев В. И., Засов И. А., Карабан Ю. Л. Машины для содержания и ремонта автомобильных дорог и аэродромов. М., 1964; Путевые машины. М., 1977; Машины и механизмы для путевого хозяйства. М., 1978; Путевое хозяйство. М., 1981.

СНІГОРОЗО́РЮВАЧ-ВАЛКОУТВО́РЮВАЧ — сільськогосподарське знаряддя для утворення снігових валів на полях з метою *снігозатримання*. С.-в. марки СВУ-2,6 складається з правої і лівої полиць, задньої і передньої балок, правого і лівого грядилів, причепа, обмежуючих опірних лиж і опірних полозків. Агрегатують з тракторами класу 3 тс та 5 тс. При проході агрегату робочі органи С.-в. утворюють сніговий вал, який перевищує висоту загального снігового покриву в 2,5—3,5 раза. Ширина захвату — 2,6 м. Продуктивність до 14,5 га за годину. *С. О. Карпенко.*

СНІГУ́Р Лука (1846, с. Погар, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 1928) — укр. майстер дерев'яного будівництва і різьбяр. Збудував понад 30 дерев'яних церков, серед них — церкви в селах Оряві, Росохачі (1882, обидві — тепер Сколівського р-ну) і Матькові (1899, тепер Турківського р-ну Львів. обл.), що відзначаються досконалістю буд. конструкцій і оригінальністю архіт. форм, зокрема струнких багатоступінчастих бань. Створив іконостаси в селах Кривому, Ратичі, Довжині, всі — на Львівщині.

Л. Снігур Церква в селі Росохачі Сколівського району Львівської області. 1882

СНІГУ́Р (Pyrrhula) — рід птахів род. *в'юркових*. Єдиний вид: снігур (P. purrhyla). Довж. тіла 15—19 см, маса 32—34 г. Оперення голови, крил і хвоста чорне, надхвістя — біле, грудей і передньої половини черева у самця — червоне, у самки — бурувато-сіре. Тримається зграйками. Живиться плодами, ягодами, бруньками, насінням. Гнізда мостить на деревах. Кладка у травні — червні з 3—5 яєць; насиджує самка 2 тижні. Поширений у хвойних і листяних лісах Євразії; взимку здійснює кормові кочівлі в пд. р-ни *ареалу*. В УРСР — звичайний осілий птах Карпат і зимуючий — усієї території. Снігура часто утримують в клітках як гарного співочого птаха. Іл. с. 284.

СНІГУРІ́ВКА — місто Микол. обл. УРСР, райцентр, на р. Інгульці (прит. Дніпра). Залізнична станція. Засн. 1812. Рад. владу встановлено в лютому 1918. Під час Великої Вітчизн. війни тер. С. та району в березні 1944 стала ареною запеклих боїв (див. *Березнегувато-Снігурівська операція 1944*). З 1961 С.— місто. У С.— з-ди: залізобетонних виробів, рем.-мех., маслоробний, кукурудзокалібрувальний, 2 хлібні, госп. виробів, мінеральних вод; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, гол. насосні станції Інгулецької та Явкинської зрошувальних систем. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 4 бібліотеки, істор.-краєзнавчий музей.

СНІГУРІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 53,8 тис. чол. (1982). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані міській та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Снігурівка*. Район розташований у межах *Причорноморської низовини*. З Пн. на Пд. район перетинає р. *Інгулець* (прит. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: снігурівські рем.-мех., залізобетонних виробів, маслоробний, госп. виробів, мінеральних вод з-ди. Районне побутове об'єднання (Снігурівка), будинок побуту. Основний напрям розвитку землеробства — зерново-буряківничо-овочевий, тваринництва — м'ясо-молочний. Площа с.-г. угідь 1981 становила 120,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 108,3 тис. га, сіножаті й пасовища — 10,4 тис. га. Зрошується 42,5 тис. га (Інгулецька зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, овочеві, соняшник, кукурудза, люцерна. У С. р.— 24 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Снігурівка, Галаганівка та Івано-Кепине. Автомоб. шляхів — 341 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км.

У районі — 2 сільс. профес.-тех. уч-ща (Снігурівка та с-ще Ясна Поляна), 43 заг.-осв., музична та спорт. школи, 43 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 8 будинків культури, 40 клубів, 3 кінотеатри, 37 кіноустановок. 42 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 на тер. району проведено *Березнегувато-Снігурівську операцію 1944*. У с. Івано-Кепиному народилася укр. рад. актриса В. Ф. *Варецька*. У С. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1930). *Ю. П. Трамбовецький.*

СНІЖНЕ́ — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР. Залізнична ст. Соф'їно-Брідська. 67 тис. ж. (1982).

Заселення території, де розташоване місто, почалося з 1784. До 1864 с-ще мало назву Василівка. В 1900 поблизу С. почався видобуток вугілля. С. стало шахтарським с-щем. Рад. владу в С. встановлено в листопаді 1917. З 1938 С.— місто. Видобування кам. вугілля (7 шахт). З-ди: хім. машинобудування і «Ремверстат»; швейна та галантерейна ф-ки, комбінат побутового обслуговування. Гірничий технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 22 заг.-осв., музична та спортивна школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. Палац і 3 будинки культури. 12 клубів, 2 кінотеатри, 23 б-ки, музей бойової слави.

СНІ́ЖНИК — накопичення снігу, *фірну* чи льоду на земній поверхні, що зберігається протягом частини або всього теплого періоду року (перелітки) після танення навколишнього снігового покриву. Виникають С. у затінених місцях внаслідок послабленого танення снігу, а також у місцях накопичення снігу, принесеного вітром (навіяні С.) чи *лавинами* (лавинні сніжники). *В. М. Котляков.*

СНІ́ЖНІСТЬ — характеристика природних умов території, пов'язана з наявністю *снігового покриву*. Включає умови випадання та відкладання твердих опадів, утворення, існування і сходження снігового покриву, дані про кількість льоду, що випадає з атмосфери, та макс. снігові запаси. С. зазнає вікових та міжвікових змін. Вивчають С., зокрема, за допомогою космічних методів дослідження Землі. Напр., за даними вимірювань, зроблених з штучних супутників Землі, С. Пн. півкулі

Сниця́рство. Фрагмент іконостаса Софійського собору в Києві. 18 ст.

Сніговий барс.

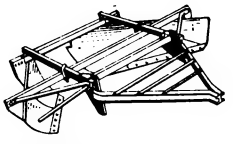

Снігорозорювач-валкоутворювач СВУ-2,6.

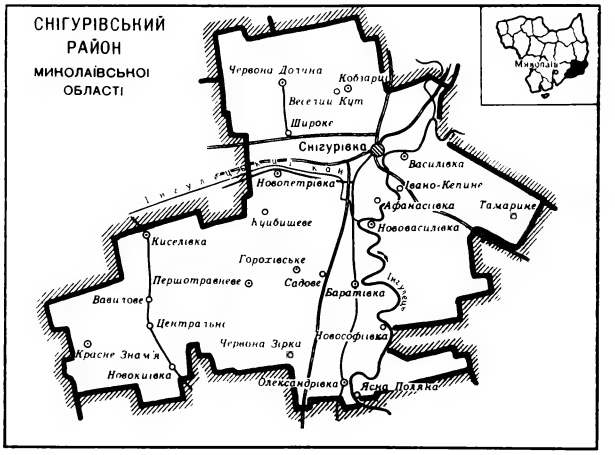

Снятин. Пам'ятник В. І. Касіяну. Скульптор В. З. Бородай. 1982.

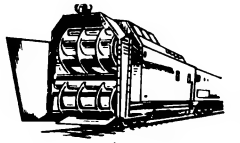

1

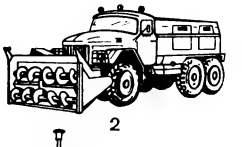

2

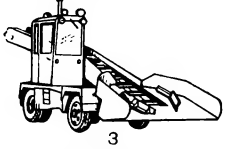

3

Снігоприбиральні машини:
1 — колійний роторний снігоочищувач;
2 — дорожній шнекоротор-ний снігоочищувач;
3 — лаповий снігонавантажувач.

Снігур.

1972—75 була на 10—12% більшою ніж у 1968—71.

В. М. Котляков.

СНІЖНОЯ́ГІДНИК, білоягідник (Symphoricarpus) — рід рослин родини жимолостевих. Листопадні прямостоячі або сланкі кущі. Листки супротивні овальні або яйцевидні. Квітки дрібні, поодинокі або зібрані в китиці. Плоди — білі, червоні, рожеві і сині ягоди. 17 видів, з них 16 — в Пн. Америці і 1—в Китаї. Багато С. вирощують як декоративні. В СРСР, зокрема в УРСР, найчастіше культивують С. білий (S. albus, син. S. racemosus) з білими ягодами.

«СНІП» — укр. літературний альманах консервативного напряму. Видав 1841 у Харкові О. *Корсун*. Альманах мав певне значення для збирання укр. літ. сил. В альманасі було вміщено поезії (думки) М. Петренка, найкращу з яких «Недоля» («Дивлюсь я на небо...») поклав на музику В. *Заремба*. В «С.» надруковано перші переклади укр. мовою творів Дж. Г. Байрона, зразків чеської нар. поезії.

СНІТКО́ Олег Вячеславович (н. 30.IV 1928, Київ) — укр. рад. фізик, член-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1968. Закінчив (1951) Київ. ун-т. У 1951 — 60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1961 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1970 — директор ін-ту). Осн. наук. праці — з фізики напівпровідників. Виконав комплексне дослідження фіз. властивостей поверхні напівпровідників і встановив її фізичну модель. Експериментально виявив основні закономірності електронних процесів на поверхні напівпровідників. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1981.

СНОВ — ріка у Брянській обл. РРФСР і Черніг. обл. УРСР, права притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 253 км, площа бас. 8700 км². Тече Придніпровською низовиною, долина широка, подекуди заболочена. Живлення снігове і грунтове. Використовують для водопостачання і зрошування; риборозведення. На С.— м. Щорс; на берегах — бази відпочинку.

СНОВИДІ́ННЯ — своєрідна психічна діяльність людини, що виникає під час природного *сну* і виявляється в оживленні й різноманітному комбінуванні її минулих вражень. За І. П. Павловим, фізіологічною основою С. є часткове незагальмування (чи розгальмування) кори головного мозку. Оскільки С. відбуваються на фоні загальмування *другої сигнальної системи*, свідомості й логічного мислення і розгальмування підкірки, вони хаотичні, фантастичні, нерідко безглузді. С. здебільшого (80—90%) виникають на стадії поверхового, т. з. швидкого сну, можуть відбуватися й у фазі т. з. повільного сну. Особливості С. залежать від *типу нервової системи*. В окремих обдарованих осіб спостерігаються т. з. творчі С. Напр., у поетів уві сні виникають окремі рядки й худож. образи, у вчених та винахідників — наук. і тех. ідеї тощо. Творчі С. загалом знаходять психологічне й фізіологічне тлумачення в явищі *домінанти*: пануюче вогнище нервового збудження в корі головного мозку повністю не згасає і під час сну, в цій незагальмованій ділянці мозку триває психічне життя, зокрема початі під час неспання творчі процеси. Тлумаченню С. надають великого значення лікарі-психоаналітики (див. *Психоаналіз, Фрейдизм*). Цілісної загальноприйнятої теорії С. немає. Вивчають С. етнографія, історія культури, медицина (С. як засіб діагностики), *експериментальна психологія*.

О. Т. Губко.

СНОВСЬК — колишня (до 1935) назва м. *Щорса*.

СНОТВО́РНІ ЗА́СОБИ — група лікар. препаратів, що викликають *сон*. Дія С. з. на організм зумовлюється пригніченням функцій різних відділів центр. нервової системи. До С. з. належать різні за хім. будовою речовини: похідні барбітурової кислоти (барбітал, фенобарбітал, барбітал-натрій, етамінал-натрій, циклобарбітал) і піперидину (ноксирон); сполуки аліфатичного ряду (хлоралгідрат, карбромал, бромізовал) та ін. Посилення дії С. з. спостерігається при застосуванні одночасно лікар. препаратів з ін. фармакологічних груп, зокрема седативних засобів (бромідів, препаратів валеріани), *транквілізаторів* (седуксену, еуноктину, еленіуму та ін.). Зменшуючи емоційну збудливість, знімаючи відчуття напруження і неспокою, седативні препарати і транквілізатори полегшують настання сну і поглиблюють його. Викликаний більшістю С. з. сон значно відрізняється від нормального, зокрема, порушенням фізіологічної періодичності фаз сну. Застосовують С. з. при різних порушеннях сну обов'язково за призначенням лікаря.

Н. І. Нікітіна.

СНО́У (Snow) Чарлз Персі (15.X 1905, Лестер — 10.VII 1980, Лондон) — англ. письменник, учений, держ. і громад. діяч. Фізик за освітою, в 30-х рр. працював у лабораторії Е. *Резерфорда*. В 1939 — 45 — один з керівників Комітету наук. допомоги фронту. В повоєнний час — на відповідальних посадах в наукових та урядових установах. З 1964 — лорд, пер Англії. Літературну діяльність почав романами «Смерть під вітрилами» (1932) та «Пошук» (1934). Епічний цикл «Чужі й брати» (т. 1—12, 1940—70) — глибоке худож. дослідження соціально-філос., політ. та моральних проблем у духовному житті сучасного англ. інтелігента. Романи «Незадоволені» (1972), «Охоронці мудрості» (1974), «Шар лаку» (1979) розвивають реалістичні традиції в творчості С., які він захищав і в літ.-критичних працях. Трактат «Дві культури» (1959) — про долю гуманітарної культури в період наук.-тех. революції. Не раз бував у Рад. Союзі, виступав за зміцнення культур. контактів між Великобританією і СРСР. Був почесним доктором Ростов. університету.

Тв.: Укр. перекл.— Смерть під вітрилами. К., 1965; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978; Троллоп. М., 1981.

Літ.: Галинська І. Енциклопедія інтелектуальної Англії. «Всесвіт», 1965, № 9; Ивашева В. В. В коридорах власти. В кн.: Ивашева В. В Английские диалоги. М., 1971; Люксембург А. М. Творческий путь Ч. П. Сноу. Ростов-на-Дону, 1979; Левидова И. М. Чарльз Перси Сноу. Биобиблиографический указатель. М., 1977.

Н. Ю. Жлуктенко.

СНУВА́ННЯ — перемотування ниток *основи* з однониткових паковок (бобін, котушок) на багатониткову паковку (снувальний валик, ткацький навій); одна з операцій підготовки основи у *ткацькому виробництві*. Забезпечує паралельне і рівномірне розподілення ниток (1000 і більше) за всією шириною паковки. Провадять С. на снувальній машині, з якої нитки надходять, напр., на шліхтувальні машини (див. *Шліхтування*). Швидкість С.— 800—1000 м/хв.

СНЯДЕ́ЦЬКИЙ (Sniadecki) Ян (29.VIII 1756, Жнін, Польща — 21.IX 1830) — польс. астроном, математик, філософ-просвітитель, чл.-кор. Петерб. АН (з 1811). Навчався в Краків. академії. Вивчав астрономію, філософію, л-ру в Геттінгені, Лейдені, Утрехті, Парижі. В 1781—1803 — професор Краків. академії, 1806—25 — професор ун-ту в Вільні. Член *Едукаційної комісії*. Директор Краківської (1792—1803) і Віленської (1806—25) астрономічних обсерваторій. Водночас (1807—15) — ректор ун-ту у Вільні. Брав участь у *Польському повстанні 1794*. С. вів дослідження Сонця, Місяця і малих планет *Церери* і *Паллади*. Вперше після заборони геліоцентричного вчення (див. *Геліоцентрична система світу*) почав викладати астрономію за М. *Коперником*. Як філософ, з позицій *стихійного матеріалізму* обстоював матеріалістичний *сенсуалізм*, критикував *агностицизм* та апріоризм І. *Канта*. Прогресивне значення мали його боротьба проти *клерикалізму* в системі шкільної освіти та співробітництво з Г. *Коллонтаєм* у здійсненні реформи вищої освіти.

СНЯ́РДВИ — озеро на Пн. Сх. Польщі, найбільше у системі *Мазурських озер*. Пл. 106,6 км², глиб. до 23 м. Береги низькі, поросли лісом. Має стік у бас. р. Нарев. Судноплавство, рибальство. На берегах озера — курорти. Район туризму.

СНЯ́ТИН — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Пруті, за 5 км від залізнич. ст. Снятин. Вперше згадується в літописі під 1158 як місто-фортеця *Галицького князівства*. У 1387 С. загарбала шляхет. Польща. В 1448 С. надано *магдебурзьке право*. В 1646 в С. вибухнуло антифеодальне повстання під проводом В. Цинти. Після 1-го поділу Польщі (1772) С.— у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Навесні 1919 С. загарбала боярська Румунія, в липні того самого року — бурж.-поміщицька Польща. В 20-х рр. у С. почала діяти підпільна повітова орг-ція КПЗУ. В 30-х рр. у С. діяв підпільний к-т КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року С.— місто. У С. — меблевий комбінат, сироробний, цегельний, залізобетонних виробів і конструкцій з-ди, швейна і пта-

хофабрики, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум, 3 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки; музеї: літ.-меморіальні М. *Черемшини* та В. І. *Касіяна*, історії релігії та атеїзму. В С. бували І. Я. *Франко*, В. С. *Стефаник*, М. Черемшина, Лесь *Мартович*, М. І. *Павлик*, М. Л. *Кропивницький*, Н. І. *Кобринська*, М. В. *Лисенко*. У с. Микулинці (тепер у складі С.) народився і в С. деякий час жив укр. рад. художник В. І. Касіян, на честь якого 1982 у С. споруджено пам'ятник (скульптор В. Бородай).

СНЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 0,6 тис. км². Нас. 69,0 тис. чол. (1982). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Снятин*. С. р. лежить у межах Передкарпаття. Корисні копалини: сірка, гравій, пісок. Річки — *Прут* та його прит. *Черемош* (на пд. межі району), *Рибниця*, Чорнява. Грунти чорноземні і опідзолені. Ліси (дуб, бук, граб, ясен, клен) займають 3,6 тис. га. Найбільші промислові підприємства — снятинські меблевий комбінат, сироробний завод, швейна та харчосмакова ф-ки, Заболотівський тютюново-ферментаційний з-д та ін. Комбінат побутового обслуговування (Снятин). Землеробство спеціалізується на вирощуванні пшениці, цукр. буряків, картоплі, овочевих культур. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 41,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 33,4 тис. га. У С. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, бройлерна ф-ка, об'єднання по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Снятин, Заболотів, Видинів. Автомоб. шляхів — 321 км (усі — з твердим покриттям). У районі — с.-г. технікум (Снятин), філіал Городенківського сільс. профес.-тех. уч-ща (с. Стецева), 42 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 53 будинки культури і клуби, 2 кінотеатри, 52 кіноустановки, 53 б-ки; музеї: літ.-меморіальний В. *Стефаника* на його батьківщині в с. Русові, літ.-меморіальні М. *Черемшини* та В. І. *Касіяна*, історії релігії та атеїзму (всі — у Снятині), Комсомольської Слави у смт Заболотові. У с. Белелуї С. р. народилася укр. письменниця і громад. діячка Н. І. *Кобринська*, у с. Стецевій — новатор с.-г. виробн. Ю. Т. *Личук*, у с. Русові — укр. рад. письменник Т. С. *Мигаль*. У С. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1939). *І. В. Ілик.*

СОБ — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 115 км, площа бас. 2840 км². Бере початок на Придніпровській височині. На річці споруджено ГЕС; є ставки. Використовують для промислового і сільськогосподарського водопостачання; риборозведення. На С.— м. Гайсин.

СОБА́КА, вовк (Canis) — рід ссавців род. *собачих*. Тіло (довж. 70—160 см, маса 49—55 кг, іноді до 80 кг) помірно видовжене, кінцівки високі й сильні, пальцехідні з тупими невтяжними кігтями. Морда відносно коротка й широка, вуха стоячі, загострені. Добре розвинені ікла і хижні *зуби*. Хвіст коротший за половину довжини тіла. Волосяний покрив досить грубий, сіруватого, жовтуватого або рудуватого кольору. С. населяють різні ландшафти—від тундр до пустель і високогірних районів. Тримаються поодинці, парами або сімейними групами. Самка раз на рік після 60—65-денної вагітності народжує по 4—13 малят. Живляться С. тваринами і падлом; завдають шкоди тваринництву та мисливському г-ву; в природних *біоценозах* виконують роль регуляторів чисельності рослиноїдних тварин. 5 видів: *вовк, койот, шакал, динго, собака свійський*, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — 2 види: вовк і шакал, з них в УРСР — лише вовк. Викопні рештки відомі на Україні починаючи з пізнього пліоцену. *О. П. Корнєєв.*

СОБА́КА СВІ́ЙСЬКИЙ (Canis familiaris) — свійський ссавець роду *собака*. Походить від вовка, можливо, шакала. Відомо бл. 400 порід С. с., що відрізняються величиною (висота в холці від 15 см до 1 м, маса від 600 г до 90 кг), будовою тіла, волосяним покривом, забарвленням. Кінцівки пальцехідні, на передніх лапах по 5 пальців (один з них не торкається землі), на задніх — по 4 (іноді є 5-й рудиментарний, див. *Рудиментарні органи*). Має 42 зуби, з яких найбільш розвинені ікла. Шлунок простий. Мозок розвинений, що дає можливість дресирувати собак для різних цілей. У С. с. тонкий нюх, гострий слух і зір, а в деяких є інстинкт охорони хазяїна. Живе 10—12 років, іноді до 17. Статева зрілість настає у самок в 7—8 міс., у самців — в 10—12 міс. Гін 1—2 рази на рік. Вагітність триває 58—65 днів. Середня плодючість 6—7 цуценят в приплоді, які народжуються сліпими, глухими і без зубів. Слуховий прохід відкривається на 5—8-й день, очі — на 12—14-й день, молочні зуби прорізуються на 20—25-й день. Підсисний період 1—1,5 міс. Осн. корми С. с.— м'ясо, каші, хліб, овочі тощо. Розводять повсюди. Сучасні породи С. с. поділяють на 3 осн. групи: *мисливські собаки, службові собаки* і *декоративні собаки*. С. с. хворіють на багато заразних хвороб, тому за ними потрібний постійний вет. контроль. Див. також *Собаківництво*.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

СОБАКІВНИ́ЦТВО — галузь тваринництва, що займається розведенням *собаки свійської*. Раніше С. не було організованим, часто велось кустарними методами. В СРСР роботою з С. керують держ. установи і громад. організації, ведеться планова плем. робота, готуються кадри спеціалістів. С. розвивається в 3 напрямах: службовому (див. *Службові собаки*), мисливському (див. *Мисливські собаки*) і декоративному (див. *Декоративні собаки*). Собаки дають також цінне хутро і шкіру. В СРСР службовим С. займаються клуби собаківництва ДТСААФ і секції собаківництва у т-вах мисливців. У ДТСААФ є комісії з С.: племінна, учбово-методична, організаційна і судійська. Кадри спеціалістів-собаководів готуються в спец. школах та на курсах. Організації, що займаються С., систематично проводять виставки собак, обладнують учбово-тренувальні майданчики, ведуть родоводи і плем. книги. Всесоюзну родовідну картотеку службових собак веде ДТСААФ СРСР, а родовідну книгу мисливських собак — Всесоюзна кінологічна (від грец. κύνος — собака) рада при Гол. управлінні по охороні природи, заповідниках і мисливському г-ву М-ва с. г. СРСР. Н.-д. роботу з С. ведуть Всесоюзний н.-д. ін-т мисливського г-ва і звіроводства, Казахський н.-д. інститут тваринництва.

Літ.: Ковриженко И. Н., Козлов Н. И. Выращивание и дрессировка собак. К., 1963; Пособие по собаководству. Л., 1973; Букатевич Ю. В., Жарич К. І. Мисливські собаки. К., 1977.

Ч. П. Сноу.

«Сніп». Титульна сторінка альманаху.

СОБА́ЧА КРОПИВА́ (Leonurus) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багато- або дворічні трави з супротивними пальчастолопатевими або пальчасторозсіченими листками. Квітки блідо-рожеві, зібрані в щільні кільця в пазухах листків. Плід — горішок. 14 видів, поширених в Європі та Азії. В СРСР — 12 видів, в т. ч. в УРСР — 3, з них найпошир. С. к. п'ятилопатева (L. villosus); росте на засмічених відкритих місцях, вздовж шляхів тощо; лікарська рослина: настій і настойку квітучих верхівок її застосовують як заспокійливий засіб (діє подібно до валеріани); медонос. Іл. с. 286.

СОБА́ЧА ПЕТРУ́ШКА (Aethusa) — рід рослин родини *зонтичних*. Однорічна трав'яниста рослина 30—100 см заввишки з порожнистим розгалуженим голим стеблом. Листки двічі-тричі перисторозсічені. Квітки з білими оберненояйцевидними пелюстками, зібрані в зонтики без загальної обгортки; обгорточка однобока з трьома відігнутими лінійними листочками. 1 вид: С. п. звичайна (A. cynapium), пошир. в Європі та Малій Азії, занесена в Пн. Америку. Зустрічається в заплавних лісах і як бур'ян у садах і городах майже по всій території України, крім Пд. степової зони. Схожа на петрушку посівну (див. *Петрушка*),

Сніжноягідник білий. Гілка з квітками та гілка з плодами і квітка.

Собача кропива п'ятилопатева:
1 — верхня частина рослини; 2 — квітка; 3 — чашечка.

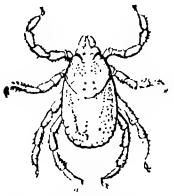

Собачий кліщ.

Собача петрушка звичайна:
1 — верхня частина стебла; 2— квітка; *3* — плід.

Г. Ф. Собачко-Шостак. Декоративні розписи. 1920 (ліворуч) та 1963.

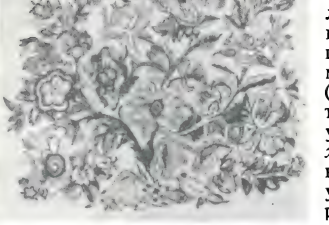

але з міцним характерним запахом. С.-г. тварини її не їдять. Вважається отруйною.

СОБА́ЧИЙ КЛІЩ — народна назва пасовищного кліща Rhipicephalus sanguineus. Специфічний паразит собак, нерідко трапляється на інших свійських і диких тваринах, нападає на людину. Поширений переважно в Середземномор'ї; в СРСР — на Чорномор. і Каспійському узбережжях. Переносник збудників марсельської плямистої гарячки та деяких ін. *рикетсіозів, піроплазмідозів* тощо. В поліських та лісостепових районах України С. к. часто називають лісового кліща (Ixodes ricinus), який також паразитує на собаках і активно нападає на різних тварин і людей, що перебувають у лісі. Іл. с. 285.

Г. Й. Гуща.

СОБА́ЧІ, вовчі, псові (Canidae) — родина хижих *ссавців*. Тіло стрункe, довж. від 40 см (фенек) до 1,6 м (вовк), маса відповідно 2—80 кг. Кінцівки пристосовані до швидкого бігу, пальцехідні з тупими невтяжними кігтями. Голова витягнута, морда видовжена, вуха високі з гострими вершинами. Волосяний покрив переважно довгий, пухнастий, густий, сірого, жовтого, рудого або чорного кольору. Ікла великі, хижні *зуби* сильно розвинені. С.— наземні тварини, населюють різноманітні ландшафти. Тримаються поодинці, парами або зграями. Живляться хребетними тваринами, падлом, іноді безхребетними та рослинами. Характерна *моногамія*. Вагітність 51 (фенек) — 80 (гієновий собака) діб. За рік буває 1 приплід з 4—7 (у песців до 22—23) малят. Статевозрілими стають на першому році життя. 12 родів (35 видів), поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди і деяких океанічних островів. В СРСР — 5 родів: *собака, лисиця, єнотовидний собака, песець, червоний вовк,* з них на Україні — 3 перших. С. мають значення як об'єкти спорт. і промисл. полювання, песців і лисиць розводять на звіроферах (див. *Звірівництво*); окремі С. завдають шкоди тваринництву та мисливському г-ву; деякі — носії збудників небезпечних хвороб (*сказу* та ін.); знищуючи велику кількість мишовидних гризунів, приносять також користь.

О. П. Корнєєв.

СОБА́ЧКІ — неолітична стоянка, що її відкрито в урочищі Собачки поблизу Запоріжжя (тепер ця місцевість затоплена водами озера ім. В. І. Леніна). Досліджували її 1928—29. При розкопках стоянки виявлено залишки наземних жител з кам'яними вогнищами, знаряддя праці з каменю (шліфовані сокири, молотки, кремʼяні вкладні та наконечники стріл, грузила від рибальських сіток) і кістки (шила, лощила та рибальські гачки), ліпний глиняний плоскодонний посуд, оздоблений заглибленим орнаментом у вигляді різних геом. фігур. Основою г-ва жителів стоянки було переважно рибальство. Біля стоянки виявлено гранітні шліфувадла для обробки кам'яних знарядь.

СОБА́ЧКО-ШО́СТАК Ганна Федосівна (15.XII 1883, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київ. обл. — 3.XII 1965, с-ще Черкізово Пушкінського р-ну Моск. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, майстер нар. мистецтва УРСР (з 1936). В галузі нар. мист. почала працювати з 1910 в навч. майстерні А. Семиградової (с. Скопці). З 1932 — на ф-ці «Експортнабивтканина» (с-ще Черкізово), де за її малюнками виготовлялися вишивки в укр. нар. стилі. Серед творів: — «Весняна пісня» (1913), «Півні» (1916), «Червоний травень» (1917—22), «Український вінок», «Букет квітів», «Вихор» (всі три — 1920), цикл панно «Квіти України» («Мої улюблені квіти», 1963; «Наддніпрянські квіти», 1964 та ін.). Малюнки С.-Ш. відзначаються багатством фантазії, красою композиції, рідкісним інтенсивним колоритом. Вишивки і панно за малюнками С.-Ш., а також її розписи експонувалися на виставках у Петербурзі (1913), Москві (1915, 1927, 1936), Києві (1913, 1919, 1965), а також у Парижі (1913, 1937), Берліні (1914, 1922), Нью-Йорку (1939). Твори зберігаються в ДМУНДМ, ДМУОМ (обидва — в Києві) та ін. музеях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Мистечкін Г. А. Ганна Собачко. К., 1965. *Г. А. Мистечкін.*

СОБЕ́СЬКИЙ (Sobieski) Яків (1588 — 13.VI 1646, м. Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл.) — польс. мемуарист, батько короля *Яна III*. Власник м. Жовкви та ін. маєтків на Зх. Україні. Учасник *Хотинської війни 1620—21*. Склав «Діаріуш Хотинського походу» (опубліковано у кн. «Мемуари про Хотинську війну», 1853) і «Коментарі про Хотинську війну в трьох книгах» (лат. мовою, 1646). В «Діаріуші» С., хоч у цілому недооцінив роль запорізького війська в битві під Хотином, подав ряд фактів про військ. доблесть укр. козаків. У «Коментарях» охарактеризовано П. *Сагайдачного* як мудрого і талановитого полководця. *Я. Д. Ісаєвич.*

СОБІВА́РТІСТЬ — грошовий вираз безпосередніх затрат соціалістичних підприємств (об'єднань), пов'язаних з виробництвом і реалізацією продукції. С. продукції включає витрати сусп. праці у вигляді оборотних фондів (сировина, матеріали тощо), основних фондів (амортизаційні відрахування), витрати на оплату праці трудящих у вигляді заробітної плати *(необхідний продукт)* та відрахування на соціальне страхування. С. є узагальнюючим показником екон. результатів діяльності підприємств, об'єднань (галузей), в якому відображуються досягнутий рівень *продуктивності праці,* ефективність використання виробничих фондів тощо. Розрізняють С. цехову (витрати цехів), фабрично-заводську, виробничу (витрати підприємств). Повна С. включає фаб.-зав. С. та витрати по реалізації продукції. С. є планова і звітна (фактична). Звітна С. складається в процесі виробн. продукції і включає, на відміну від планової С., позапланові *непродуктивні витрати*. Для аналізу і планування С. продукції у пром-сті застосовують дві класифікації: за екон. елементами затрат (поелементну) та за статтями витрат (калькуляційну). Першу застосовують при складанні кошторису затрат на виробн., який дає можливість безпосередньо пов' язати план по С. продукції з планом виробн. і реалізації, планами по праці і заробітній платі, матеріально-тех. постачання і фінанс. планом. Класифікацію за статтями витрат використовують, складаючи калькуляції, що дає можливість визначити затрати підприємства на одиницю кожного виду продукції, С. окремих видів робіт і послуг. Залежно від екон. ролі в процесі виробн. витрати поділяють на основні (витрати на сировину, матеріали, заробітну плату осн. виробничих робітників тощо) та витрати по обслуговуванню виробн. і управлінню (цехові, загальнозаводські тощо); на прямі (що на підставі норм витрат відносять на С. того чи ін. виробу) й непрямі витрати (їх включають у С. за допомогою спец. розрахунків); на умовно-змінні (величина яких збільшується прямо пропорційно до зростання обсягу виробн.) та умовно-постійні витрати (які не залежать від збільшення обсягу виробн. або збільшуються в незначній кількості). Розрізняють С. індивідуальну (С. продукції підприємства) й середньогалузеву. Середньогалузева С. є базою встановлення цін, тому зміни С. позначаються на рівні *оптових цін* і *роздрібних цін,* на дальшому підвищенні життєвого рівня народу. С. с.-г. продукції за класифікацією включає затрати на виробничі потреби. Вони поділяються на прямі (оплата праці робітників і колгоспників, вартість насіння, кормів, добрив тощо) і непрямі. Непрямі затрати, в свою чергу, поділяють на загальновиробничі (витрати на заробітну плату агрономів, зоотехніків, ветеринарів, інж.-тех. працівників; на зношування малоцінних предметів, утримання транспорту, поточний ремонт, амортизація, опалення і загальногосп. (оплата праці адм.-управлінського персоналу, канцелярські, поштові витрати тощо). Прямі затрати по окремих статтях визначають на основі встановлених нормативів затрат на 1 га посівних площ, на 100 голів худоби тощо; непрямі враховують у загальному кошторисі загальновиробничих і загальногосп. затрат, а потім розподіляють за окремими видами продукції пропорційно прямим затратам на оплату праці. Гол. шляхами зниження С. продукції є підви-

щення продуктивності праці, економія матеріальних ресурсів, скорочення витрат на обслуговування виробн. і управління, підвищення якості продукції.
М. С. Калита.

СО́БІНОВ Леонід Віталійович [26.V (7.VI) 1872, Ярославль — 14.X 1934, Рига, похований у Москві] — рос. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. Республіки (з 1923). У 1894 закінчив юрид. ф-т Моск. університету. Муз. освіту здобув у Моск. філармонічному уч-щі (1892—96), де навчався у О. Додонова та О. *Сантагано-Горчакової*. З 1897 — соліст Великого театру. С.— один з видатних представників рос. класичної вокальної школи, мистецтва *бельканто*. Партії: Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Боян («Руслан і Людмила» Глинки), Берендей, Левко («Снігуронька», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Фауст, Ромео («Фауст», «Ромео і Джульєтта» Гуно), Альфред («Травіата» Верді), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера) та багато ін. С. був визначним майстром камерного співу, пропагандистом рос. вокальної лірики. Творчість С. тісно пов'язана з Україною. Його перші виступи на сцені відбулися в укр. трупі М. Садовського за участю М. Заньковецької, що 1891 гастролювала в Москві. С. виступав тут як хорист у виставах «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка. На Україні виступав з 1901 (гастролі в Київській рос. опері, 1906 — концерти на користь студентів Київ. ун-ту, висланих за революц. діяльність у Наримський край). Перебував у Києві 1918—19. В 1919 був обраний головою Всеукр. музичного комітету та керівником Київ. рос. опери. З ініціативи С. було створено 1920 Перший рад. театр ім. А. В. Луначарського в Севастополі. Гастролював на Україні і 1925, 1926, 1927 (у виставах київ. і харків. оперних театрів «Лоенгрін», «Майська ніч» та «Євгеній Онєгін» виконував партії укр. мовою). Ім'я С. присвоєно Саратов. консерваторії та Ярославському муз. уч-щу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.
Літ.: Леонид Витальевич Собинов, т. 1—2. М., 1970; Владыкина-Бачинская Н. Л. В. Собинов. М., 1972.

СОБКЕ́ВИЧ Антон Іванович [1.III (13.III) 1883, с. Максимовичі Радомишльського пов. Київської губ., тепер Житомирської обл.— 23.XII 1945, Київ] — укр. лікар-інфекціоніст. Закінчив мед. факультет Томського ун-ту (1910). У 1918 захистив докторську дисертацію. З 1921 працював у Києві, з 1927 — професор і зав. кафедрою туберкульозу Київ. мед. ін-ту. Одночасно директор Київ. туберкульозного ін-ту (1926—29). З 1931 — зав. кафедрою Київського фармацевтичного ін-ту, з 1935 — наук. співробітник Київського н.-д. ін-ту гігієни харчування. С. був членом медичної секції наук. мови АН УРСР (1925—26), заступником голови фтизіатричної секції наукового т-ва. З 1938 за станом здоров'я не працював. С.— автор багатьох праць з проблем туберкульозу, лікувальних властивостей мінеральних вод Сибіру, з питань харчування.
Ю. В. Пядик.

СО́БКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *білогрудівської культури*. залишки якого виявлені в с. Собківці Уманського р-ну Черкас. обл. При розкопках (1951—52) досліджено залишки жител, а також численні *зольники*. Знайдено ліпний посуд кухонного й столового призначення (великі горщики, оздоблені відбитками зубчастого штампа, короткими врізними лініями, наліпними валиками, глибокі миски з відігнутими вінцями, округлі черпаки, високі банки), крем'яні вкладні до серпів, кістяні проколки та шила, глиняні прясельця, кам'яні зернотерки та розтирачі, бронзову скроневу підвіску у вигляді спіралі, 2 бронзові кільця і шпильку.

СОБКО́ Вадим Миколайович [5 (18).V 1912, Москва— 12.IX 1981, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював робітником на ХТЗ, закінчив Київ. ун-т (1939). Друкуватися почав 1930. Гол. тема творчості — життя робітн. класу, морально-етичні проблеми: повість «Любов» (1935), романи «Біле полум'я» (1952), «Звичайне життя» (1957), «Нам спокій тільки сниться» (1959), «Матвіївська затока» (1962), «Суворий друг» (1963), «Лихобор» (1974, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975), «Ключ» (1978). Подвиг народу у Великій Вітчизн. війні відображено в трилогії «Шлях зорі» (1942—47), романах «Почесний легіон» (1970), «Нагольний кряж» (1975), в п'єсах «Київський зошит» (1964), «Голосіївський ліс» (1968). Темі науки і її ролі в суспільстві присвячено трилогію «Зоряні крила» (1937—50), романи «Срібний корабель» (1961) і «Перші краплини дощу» (1968). Тему боротьби за мир і інтернац. єдність трудящих відображено в романах «Запорука миру» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Стадіон» (1954), «Друга зустріч» (1976), «Рана моя — Берлін» (1977), п'єсі «Комендант Берліна» (1975). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.
Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1979—81; Рос. перекл.— Нагольный кряж. М., 1977; Вторая встреча.— Рана моя — Берлин. М., 1980.
Літ.: Логвиненко М. С. Романи Вадима Собка. К., 1978.
Г. О. Бандура.

СОБКО́ Микола Петрович [9 (21).VII 1851, Царське Село, тепер м. Пушкін — 16 (29).VIII 1906, Петербург] — рос. історик мистецтва і бібліограф. Популяризував мистецтво передвижників. Автор «Словника російських художників...» (3 вип. на літери «А», «И», «П» — 1893, 1895, 1899), праць про І. Крамського, В. Перова, Г. Мясоєдова, укладач ілюстрованих каталогів виставок передвижників. Редактор журн. «Искусство и художественная промышленность» (1898—1902).

СОБКО́ Петро Іванович [18 (30). V 1819, Київ — 14 (26). XI 1870, Петербург] — рос. інженер і вчений у галузі будівельної механіки і залізничної справи. Закінчив (1840) Ін-т корпусу інженерів шляхів у Петербурзі, викладав у цьому ж закладі (з 1848 — професор). Спроектував (1839—40) під керівн. С. В. Кербедза висячий міст через р. Неву. Першим у Росії ввів курс буд. механіки і заснував (1853) мех. лабораторію для випробування буд. матеріалів. Застосував сталеві елементи у дерев'яних мостових фермах (фермах Гау). З 1869 працював нач. служби тяги і рухомого складу Петербурзько-Варшавської залізниці. С. — автор кількох підручників і посібників з питань буд. механіки та залізничн. справи.

СОБОЛЄ́ВСЬКИЙ Олексій Іванович [26.XII 1856 (7.I 1857), Москва — 24.V 1929, там же] — рос. філолог-славіст, з 1900 — акад. Петерб. АН (потім АН СРСР). Закінчив Моск. ун-т (1878). Професор Київ. (1884—88) і Петерб. (1888—1908) ун-тів. Автор праць з історії рос. та старослов'ян. мов, рос. та укр. діалектології, з палеографії, етнографії, ономастики, історії рос. л-ри тощо. Осн. праці: «Нариси з історії російської мови» (1884), в якій досліджено особливості давніх галицько-волинського, псковського, смоленсько-полоцьких та київського говорів; «Лекції з історії російської мови» (1888); «Нарис російської діалектології» (1892), де розглянуто говори рос., укр. та білорус. мов. У визначенні походження й розвитку укр. мови та її місця серед ін. слов'ян. мов виступав з бурж. позицій рос. історика М. *Погодіна*, розглядаючи укр. мову як наріччя російської. Опублікував «Великоруські народні пісні» (т. 1—7, 1895—1902). В останні роки життя очолював комісію по складанню словника давньорус. мови.
Літ.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь, т. 3. Минск, 1978.
А. П. Могила.

СОБОЛЄ́ВСЬКИЙ Петро Григорович [4 (15).II 1782, Петербург — 24.X (5.XI) 1841, там же] — рос. інженер і вчений у галузі металургії, чл.-кор. Петерб. АН (з 1830). Один з основоположників порошкової металургії. Закінчив (1798) Петерб. сухопутний кадетський корпус. Працював (1815—24) на з-дах Уралу, де займався удосконаленням металург. виробництва. Створив (1824) у Петербурзі першу рос. н.-д. орг-цію в галузі металургії — з'єднану лабораторію Департаменту гірничих і соляних справ, Гірничого кадетського корпусу і Гол. гірничої аптеки. Вперше (разом з В. В. Любарським) застосував (1826) процеси пресування і спікання для виготовлення виробів з порошку платини. Досліджував (30-і рр.) вплив гарячого дуття в доменному виробництві.

СО́БОЛЄВ Віктор Вікторович [н. 20.VIII (2.IX) 1915, Петроград] — рос. рад. астроном, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив (1938) Ленінгр. ун-т. З 1941 працює в цьому ж ун-ті. Наук. праці стосуються теор. астрофізики. С. розробив теорію спектрів нестаціонарних зір; створив нові методи в теорії перенесен-

Г. Ф. Собачко-Шостак.

Л. В. Собінов.

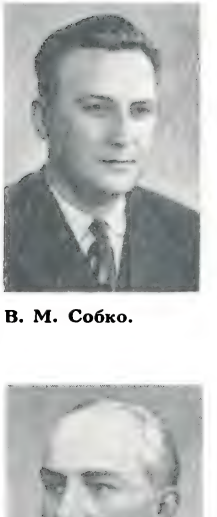
В. М. Собко.

О. І. Соболевський.

В. В. Соболєв.

В. С. Соболєв.

Л. С. Соболєв.

С. Л. Соболєв.

ня випромінювання і застосував їх для розв'язування багатьох астрофіз. задач; досліджував фіз. процеси в газових туманностях, зоряних та планетних атмосферах; висловив ідею, згідно з якою червоні гіганти та надгіганти мають гарячі ядра, оточені потужними атмосферами. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

СО́БОЛЄВ Володимир Степанович [17 (30).V 1908, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 1.IX 1982, Москва] — радянський геолог, академік АН СРСР (з 1958; член-кореспондент АН УРСР з 1951), Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчивши Ленінгр. гірничий ін-т (1930), працював у Центр. н.-д. геологорозвідувальному ін-ті (1930—41), викладав у Ленінгр. гірничому інституті (з 1939 — професор), а також в Ірк. (1941—43) і Львів. (з 1945) ун-тах. Одночасно (з 1947) працював в Ін-ті геології корисних копалин АН УРСР у Львові (тепер Ін-т геології і геохімії горючих копалин АН УРСР). З 1958 — заст. директора Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР у Новосибірську. Президент Міжнар. мінералогічної асоціації (з 1974). З 1981 — директор Мінералогічного музею ім. О. Є. Ферсмана АН СРСР. Осн. праці — з петрографії та мінералогії України і Сибіру. С. передбачив і науково обгрунтував алмазоносність пн. частини Сибірської платформи. Нагороджений 2 орденами Леніна, іншими орденами і медалями. Державна премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1976.

СО́БОЛЄВ Дмитро Миколайович [25.VII (6.VIII) 1872, с. Хрипелі, кол. Костром. губ.— 16.III 1949, Харків] — рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив Варшавський ун-т (1899). З 1914 — професор і зав. кафедрою (з 1922) Харків. ун-ту. Осн. праці присвячені вивченню девонських відкладів *Східно-Європейської платформи*, геол. будові, палеонтології, тектоніці й геоморфології України і прилеглих територій. Один з перших висловив думку (1933) про можливу нафтоносність *Дніпровсько-Донецької западини*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СО́БОЛЄВ Леонід Сергійович [9 (21).VII 1898, Іркутськ — 17.II 1971, Москва] — рос. рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1968). В роки Великої Вітчизн. війни — військовий кореспондент «Правды». Друкуватися почав 1926. Роман «Капітальний ремонт» (1932, нові розділи — 1962) — про розклад царського флоту напередодні 1-ї світової війни. Зб. оповідань «Морська душа» (1942; Держ. премія СРСР, 1943), повість «Зелений промінь» (1954) присвячені героїзмові рад. моряків у роки Великої Вітчизн. війни і життю флоту в мирний час. Кн. нарисів «Шляхами перемог» (1942—45) — про визволення Криму, Одеси, Румунії. Автор п'єси «Абай» (1941; у співавт.), статей на літ. і громад.-політ. теми. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1972—74; Укр. перекл.— Морська душа. К., 1959; Зелений промінь. К., 1955; Капітальний ремонт, ч. 1—2. К., 1970.

СО́БОЛЄВ Сергій Львович [н. 23.IX (6.X) 1908, Петербург] — рос. рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1940. Закінчив (1929) Ленінгр. ун-т. Працював у Сейсмологічному ін-ті АН СРСР (1929—32), Матем. інституті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (1932—43), Моск. ун-ті (1935—57) та Ін-ті атомної енергії (1943—57). З 1957 — директор Ін-ту математики Сибірського відділення АН СРСР. Праці С. присвячені аналітичній теорії диференціальних рівнянь, теорії пружності, теорії *узагальнених функцій*, обчислювальній математиці. С. запропонував новий метод розв'язування гіперболічних рівнянь з частинними похідними. Разом з В. І. *Смирновим* розробив метод розв'язування задач, що стосуються поширення хвиль у пружних середовищах з плоскопаралельними межами. С. заклав основи теорії узагальнених функцій, заснував новий напрям в сучас. теорії диференціальних рівнянь, пов'язаний з використанням методів та ідей функціонального аналізу (запроваджені й вивчені ним функціональні простори названо його ім'ям), запровадив поняття замикання обчислювальних алгоритмів, дав точну оцінку норм похибок кубатурних формул. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951, 1953.

СО́БОЛЄВ Фелікс Михайлович (н. 25.VII 1931, Харків) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1956. В 1953 закінчив акторський, 1959 — режисерський ф-ти Київ. ін-ту театр. мистецтва. В 1953—56 був актором Театру юного глядача (Миколаїв). У 1959 — асистент режисера. З 1960— режисер Київ. кіностудії науково-популярних фільмів, де поставив наук.-популярні фільми: «На полях семирічки» (1960), «Нашому тренеру» (1962), «Мова тварин» (1967), «Сім кроків за горизонт» (1968), «Чи думають тварини?», «Я та інші» (обидва — 1972), «Джерела людства» (1976), «Дерзайте, ви талановиті!» (1978), «Коли зникають бар'єри» (1980), «Ім'я йому — Київ» (1981). З 1973 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва імені І. Карпенка-Карого. Фільми С. нагороджені на Всесоюз. та Міжнар. кінофестивалях. Премія імені М. В. Ломоносова АН СРСР, 1968. Держ. премія СРСР, 1972.

СО́БОЛЬ Спиридон (н. в кінці 16 ст., Могильов, тепер БРСР — 1645, Волощина) — укр. і білорус. друкар. Навчався, а згодом учителював у *Київській братській школі*. У 1628 при сприянні І. *Борецького* відкрив друкарню в Києві на Подолі, де до 1630 надрукував 5 книг. В одній з них уперше в кириличному друкарстві застосував гравюру на міді. У 1631—38 вів видавничу діяльність у Білорусії (Кутеїно, Буйничі, Могильов). В останні роки життя працював у *Києво-Печерській друкарні*, за дорученням якої виїхав до Волощини допомагати в налагодженні друкарської справи.

Літ.: Мацюк О. Я. Новые документы о типографе Спиридоне Соболе. В кн.: Федоровские чтения 1973. М., 1976.

Я. Д. Ісаєвич.

СО́БОЛЬ (Martes zibellina) — хижий ссавець род. *куницевих*. Один з найцінніших промислових *хутрових звірів*. Тіло (довж. 43—58 см, маса 0,9—1,9 кг) приземкувате, гнучке; вуха великі, округлі, хвіст пухнастий (довж. до 19 см). Волосяний покрив від світло-коричневого до чорно-бурого кольору, густий, м'який, пухнастий, блискучий. С. зустрічається в гірських і рівнинних лісах. Тримається в осн. на землі. Живиться гол. чин. мишовидними гризунами, а також кедровими горішками, влітку ще й комахами і ягодами. Гніздо влаштовує в дуплах повалених дерев, під корінням тощо. *Гін* у червні — липні, самка після 250—294 діб вагітності народжує до 5 малят; статевозрілими стають на 2—3-му році. Тривалість життя у неволі до 15—18 років. Поширений гол. чин. на території Радянського Союзу в лісовій зоні від Печори до берегів Тихого ок., на о-вах Сахалін, Шантарських, Курильських, Карагінському; в незначній кількості зустрічається на Пн. МНР, в Пн.-Сх. Китаї, в Пн. Кореї та Пн. Японії. Раніше *ареал* С. був більшим, пн. межа його, можливо, збігалася з межею лісів. В 16—17 ст. в результаті ненормованого промислу С. був винищений в багатьох місцях поширення, а там, де залишився, став рідкісним. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції чисельність С. поступово відновлено рядом охоронних заходів (обмеження полювання, організація *заповідників, заказників, реакліматизація*, штучне розселення тощо). Тепер С. є також об'єктом кліткового хутрового *звірівництва*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ссавці*.

Л. В. Колесов.

СОБО́Р — 1) У Рос. д-ві 11—18 ст. збори службових або виборних осіб для розв'язання державних питань (напр., *Земські собори*). 2) Збори представників вищого духівництва всієї християнської церкви *(Вселенські собори)* або окремої країни (помісні собори; див. *Собори Руської православної церкви*), які розв'язують питання віровчення, церк. устрою, відносин між церквою і державою. 3) В християн. культовій архітектурі — головний чи головні храми міста або гол. храм монастиря.

СОБО́Р ПАРИ́ЗЬКОЇ БОГОМА́ТЕРІ — див. *Паризькій богоматері собор*.

СОБО́Р СВЯТО́ГО ПЕТРА́ в Римі — пам'ятка італ. архітектури доби *Відродження*. В 1506 арх. Д. *Браманте* склав первісний проект собору, що в плані мав форму грец. (з рівними кінцями) хреста. Згодом будівництвом С. с. П. керували *Рафаель*, Б. Перуцці, А. да Сангалло Молодший, з 1546 — *Мікеланджело*, який змінив план Браманте, спроектував і частково

1
2
3

4

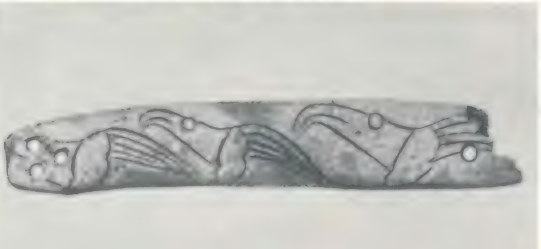

5
6
7

До ст. **Скіфи.**

1. Золота оббивка посудини з зображенням фантастичної тварини. 4 ст. до н. е. З Семибратніх курганів (Кубань).

2. Золота платівка від наluччя з зображенням оленя. 5—4 ст. до н. е. З кургану поблизу міста Ромен (тепер Сумської області).

3. Бронзова платівка у вигляді голови лева (частина кінської збруї). 5 ст. до н. е. З Береснягівського кургану (Черкаська область).

4. Срібна ваза з зображенням сцени з життя скіфів. Фрагмент. 4 ст. до н. е. З Воронезьких «частих курганів».

5. Бронзова платівка (частина кінської вуздечки). 3 ст. до н. е. Знайдено на території Дніпропетровської області.

6. Кістяна платівка з зображенням птахів. Кінець 7 ст. до н. е. З Жаботинських курганів (Черкаська область).

7. Бронзове грушовидне навершя, що закінчується зображенням грифона. 4 ст. до н. е.

8. Орнаментована посудина з глини. 4 ст. до н. е.

9. Бронзове дзеркало з довгою ручкою, що закінчується зображенням пантери. 3 ст. до н. е.

8
9

1
2
3

4
5
6

До ст. **Собака свійський.**

1. Східноєвропейська вівчарка.
2. Кавказька вівчарка.
3. Шотландська вівчарка.
4. Південноросійська (українська) вівчарка.
5. Ньюфаундленд (водолаз).
6. Сенбернар.
7. Доберман-пінчер.
8. Російський псовий хорт.
9. Басет.
10. Західносибірська лайка.
11. Ірландський сетер.

7
8

9
10
11

спорудив центр. купол діаметром 42 м). С. с. П. у різні часи добудовували Дж. Віньйола, П. Лігоріо, Дж. делла Порта і Д. Фонтана. В 1607—14 арх. К. Мадерна надав планові собору форми лат. хреста, а фасадові — вигляду, що зберігся до наших днів. У 1657—63 Дж. Л. *Берніні* спорудив грандіозну чотирирядну колонаду перед собором. С. с. П. вражає розмірами (довж.гол. нефа — 187 м) і монументальністю. В інтер'єрі застосовано корінфський *архітектурний ордер,* що охоплює всю висоту стовпів гол. *нефа,* перекритого прикрашеним *кесонами* циліндричним *склепінням*. Стіни вкриті мармуровими плитами і мозаїкою. Фасади, відповідно до нефа, оброблені великими *пілястрами* корінфського ордера. С. с. П. був зразком для будівництва багатьох європейських соборів.

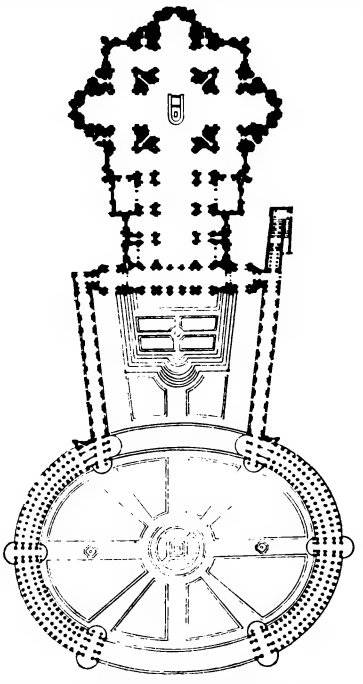

Собор святого Петра в Римі. 1605—63. План.

СОБО́РИ РУ́СЬКОЇ ПРАВОСЛА́ВНОЇ ЦЕ́РКВИ, помісні собори в Росії — збори *єпископів* та ін. ієрархів *Руської православної церкви,* рішення яких обов'язкові для православної церкви. 1-й собор відбувся 1051. На ньому було обрано першого київ. *митрополита*; собор 1448 поклав початок незалежності Руської православної церкви від візантійської; собори 1547, 1549, 1551, які вжили заходів до уніфікації церк. обрядів, грошових зборів тощо на тер. всієї країни, відіграли важливу роль у централізації Рос. д-ви і зміцненні самодержавства; собор 1589 запровадив *патріаршество*; собор 1666—67 засудив патріарха *Никона,* який домагався зверхності церкви над світською владою. За Петра I для обмеження влади церкви було засновано постійно діючий священний *синод*. З 1711 до 1917 собори не скликались. У листопаді 1917 відбувся 1-й загальнорос. помісний собор, який обрав патріарха Московського і всієї Русі *Тихона*. На соборі 1971 було обрано патріарха московського і всієї Русі *Пимена*.

СОБО́РНЕ УЛО́ЖЕННЯ 1649, Уложення царя Олексія Михайловича — перший друкований кодекс законів Російської держави періоду феодально-кріпосницького ладу; одна з найвизначніших пам'яток рос. феод. права. Прийняте Земським собором у січні 1649. Складається з 25 глав, що поділені на 967 статей. Уложення закріплювало і розширювало право власності феодалів на землеволодіння. Цей кодекс остаточно завершив закріпачення селянства, скасував *«заповідні літа», урочні літа* і цим сприяв оформленню *кріпосного права*. В С. у. містилися питання кримінального, цивільного права, судочинства тощо, визначалися розміри суд. пошлин, штрафів. Осн. видом покарання за С. у. була страта. С. у. залишалося осн. законом Росії до 1-ї пол. 19 ст.

СОБО́РНИЙ РУХ — рух за реформу католицької церкви, який виник у вищих католицьких верствах і в середовищі світських феодалів у кін. 14 — на поч. 15 ст. Мав на меті поставити на чолі церкви не *папу римського,* а *Вселенський собор*. С. р. був своєрідною спробою реформи церкви зверху. На Флорентійському соборі 1438—45 папі Євгенію IV вдалося добитися засудження С. р. Після поразки С. р. розгорнувся рух за реформу церкви знизу, що знайшло свій вияв у *Реформації*.

СОБО́РНІ ШКО́ЛИ — середні навч. заклади у великих містах Зх. Європи в епоху середньовіччя. Засновувались при соборах (єпископських кафедрах). С. ш. давали ширшу освіту, ніж монастирські й парафіяльні школи (читання, письмо, граматика, лічба, церк. співи). В часи пізнього середньовіччя в деяких С. ш. викладали навч. предмети *тривіуму* і *квадривіуму*.

СОБОРУВА́ННЯ, маслосвяття — одне з християнських *таїнств,* яке здійснюється біля ліжка хворого. У *православ'ї* вважається засобом зцілення від недуги, а також відпущення гріхів. *Католицизм* розглядає соборування тільки як благословення церквою вмираючого.

СОБРА́НИЕ ПОСТАНОВЛЕ́НИЙ ПРАВИ́ТЕЛЬСТВА СССР (СП СССР) — офіційне видання Уряду СРСР. Виходить з 1938 (1950—56 не видавалося). З 1982 виходить у вигляді двох самостійних видань (відділів).

У відділі першому публікуються спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, постанови Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, постанови Ради Міністрів СРСР, що мають заг. значення або нормативний характер, та ін. У відділі другому СП СССР друкують підписані Урядом СРСР міжнар. угоди, конвенції, протоколи тощо, зокрема з питань екон., наук. і культур. співробітництва з зарубіжними країнами.

СОВА́ Андрій Корнійович [н. 17 (30).XII 1912, Одеса] — укр. рад. актор, майстер художнього слова, нар. арт. УРСР (з 1965). В 1938 закінчив Одес. театр. училище. Працював на Одеській (з 1938) та Київ. (1944—50) кіностудіях худож. фільмів. Знявся у фільмах «Таємничий острів» (1940), «В далекому плаванні» (1945), «Максимко» (1952) та ін. У 1951—59— у Київ. філармонії, 1959—79 — в Укрконцерті. У репертуарі С. — твори Т. Шевченка, О. Довженка та ін.; популярність здобув як майстер сатиричного жанру (мініатюри С. Олійника, П. Глазового, В. Івановича). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СО́ВА Антоній (1816—64) — польс. поет і перекладач. Див. *Желіговський* Е. В.

СО́ВА (Sova) Антонін (26.II 1864, Пацов, тепер Південно-Чеської обл. — 16.VIII 1928, там же) — чес. письменник. У збірках «Реалістичні строфи» (1890), «Співчуття і опір»(1894), «Зламана душа»(1896) та ін. відчутні мотиви скорботи й бунтарства, відчаю і надії, викликані підневільним становищем Чехії на межі 19 і 20 ст. Пейзажній та інтимній лірици властиві тонке відчуття життя, філос. роздуми над сенсом людського буття (збірки «Квіти інтимних настроїв», 1891; «З мого краю», 1892; «Долина нового королівства», 1900; «Жнива», 1913, та ін.). Революц. події 1905 знайшли відгомін у зб. «Пригоди відваги» (1906). На поетичну творчість С. мала вплив поетика символізму. Автор романів («Тома Бояр», 1910, та ін.), збірок оповідань. Запровадив у чес. поезії вільний вірш.

А. К. Сова.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология чешской поэзии. т. 2. М., 1959.

Літ.: Житник В. К. Поезія Антоніна Сови. К., 1975. *В. А. Моторний.*

«СОВА́» — сатирична газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила 1871 в Ужгороді два рази на місяць. Матеріали в «С.» друкувалися укр. і рос. мовами. В газеті висвітлювалося тяжке становище Закарпатської України, що була тоді в складі Австро-Угорщини. Газета виступала проти мадяризації й покатоличення українців. За своє спрямування «С.» зазнала переслідувань з боку уряду; на п'ятому номері її було закрито.

СОВЕРЕ́Н (англ. sovereign, букв. — велитель, монарх) — англ. золота монета, яку карбували з 1489 масою в 15,47 г чистого золота; з 1816 — основна монетна одиниця, що дорівнювала за масою 1 *фунту стерлінгів* (7,32 г чистого золота). В 1914 карбування С. для внутр. обігу припинено (з 1950 карбуються для продажу золота на міжнар. ринках).

«СОВЕ́ТСКАЯ УКРАЙНА» — 1948—51— альманах, 1952— 63 — щомісячний літературно-художній та громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. З 1963 виходить під назвою *«Радуга»*.

«СОВЕ́ТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» — видавництво науково-довідкової літератури Держкомвидаву СРСР. Засн. 1925 в Москві як акціонерне т-во «С. э.» при Комакадемії ЦВК СРСР для випуску

1-го видання «*Большой Советской Энциклопедии*». У 1930 перетворене на Держ. словниково-енциклопедичне вид-во, 1935—49 — Держ. ін-т «С. э.», 1949—59 — Держ. наукове вид-во «Большая советская энциклопедия», з 1959 — Держ. наукове вид-во «С. э.», з 1963 — вид-во «С. э.». Випускає багатотомні універсальні й галузеві енциклопедії і енциклопедичні словники, однотомні енциклопедії з різних галузей науки, техніки, культури. Універсальні енциклопедичні видання — «Большая Советская Энциклопедия» (три видання), «*Малая Советская Энциклопедия*», «Советский энциклопедический словарь», «Ежегодник БСЭ» (з 1957). Галузеві енциклопедії з сусп. наук — «Советская историческая энциклопедия», «Философская энциклопедия», «Экономическая энциклопедия», «Политическая экономия», «Трудовое право», «Великая Октябрьская социалистическая революция», «Москва», «Ленинград», «Африка», «Латинская Америка», «Мифы народов мира» та ін. Природничонаук. і технічні енциклопедії — «*Большая медицинская энциклопедия*» (3 видання), «Малая медицинская энциклопедия», «Сельскохозяйственная энциклопедия», «Физический энциклопедический словарь», «Краткая химическая энциклопедия», «Краткая географическая энциклопедия», «Энциклопедия полимеров», «Атомная энергия», «Квантовая электроника», «Космонавтика», «Политехнический словарь», «Физика микромира» та ін. Енциклопедії з л-ри та мистецтва — «Краткая литературная энциклопедия», «Театральная энциклопедия», «Искусство стран и народов мира», «Музыкальная энциклопедия», «Кинословарь», «Цирк», «Балет», «Русский язык» та ін. Довідкові видання — «Краткая энциклопедия домашнего хозяйства», «Олимпийские игры» та ін. Всього за 1926—80 вид-во «С. э.» випустило 530 томів універсальних і галузевих енциклопедій заг. тиражем бл. 70,7 млн. примірників. У 1981 вийшло 14 назв енциклопедичних видань тиражем бл. 2 млн. примірників. Деякі видання «С. э.» перекладено і видано за кордоном. У НДР, ПНР, Великобританії та інших країнах перекладено і надруковано однотомник «СРСР», у Греції — 3-є видання «Малой Советской Энциклопедии». В США (з 1973) і Греції (з 1978) перекладають і випускають 3-є видання «Большой Советской Энциклопедии». В ПНР перекладено і випущено книгу «Велика Жовтнева соціалістична революція», в Японії і ПНР — «Фізичний словник» (1—3 тт.), в Болгарії — «Політехнічний словник» та ін. Вид-во нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

С. Р. Малкіна.

«СОВЄТІШ ГЕЙМЛАНД» («Радянська Батьківщина») — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал мовою *ідиш*, орган Спілки письменників СРСР. Виходить у Москві з 1961. В журналі друкуються проза, поезія, худож. нариси, репортажі, рецензії євр. рад. письменників, які працюють у різних республіках СРСР. «С. Г.» публікує переклади творів з мов народів СРСР, а також твори прогресивних євр. письменників різних країн світу. В журналі друкуються статті про рад. спосіб життя, матеріали, спрямовані проти реакційних ворожих ідеологій тощо. Як додаток виходить бібліотечка журналу.

Г. І. Полянкер.

СОВЄТСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Краснофлотська. 8,7 тис. ж. (1982). Вперше згадується 1798 під назвою Ічки. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1941 Ічки — с-ще міськ. типу. З 1950 має сучас. назву. У С.— маслоробний і виноробний з-ди, комбінат хлібопродуктів, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, управління експлуатації зрошувальних систем, агрохімоб'єднання, комбінат побутового обслуговування. Крим. технікум гідромеліорації та механізації с. г., середня, музична і спорт. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

СОВЄТСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,1 тис. км². Нас. 31,6 тис. чол. (1982). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Совєтський*. На Сх. омивається зат. *Сиваш*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: вапняки, глини, мергелі. Грунти в основному темно-каштанові й каштанові, солонцюваті у комплексі з солонцями. Лежить у степовій зоні. Підприємства гол. чин. по переробці с.-г. сировини. Найбільші — комбінат хлібопродуктів і маслобний у Совєтському та Краснофлот. комбікорм. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Совєтський). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, соняшнику, рису, овочевих культур, винограду та фруктів; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1981 становила 83,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,1 тис. га. Зрошується 18,4 тис. га (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України). У С. р.— 9 колгоспів, 3 радгоспи, 2 птахофабрики, 2 учгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Краснофлотська. Автомоб. шляхів — 288 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — Крим. технікум гідромеліорації та механізації с. г., 2 сільс. профес.-тех. уч-ща (с. Чапаєвка та с. Пруди), 16 заг.-осв., музична і спорт. школи, 39 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 10 будинків культури, 10 клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 24 б-ки, музей Ічкинського партизан. загону (с. Завітне). У с. Миколаївці С. р. народився рос. революціонер, народник А. І. *Желябов*. У С. р. видається газ. «Приазовская звезда» (з 1935).

В. В. Послєдов.

СОВІНСЬКИЙ (Sowiński) Леонард (7.XI 1831, с. Березівка, тепер Любарського р-ну Житомир. обл.— 23.XII 1887, с. Стетківці, тепер Чуднів. р-ну Житомир. обл.) — польс. письменник. Закінчив історико-філологічний (1851) і медичний (1855) ф-ти Київ. ун-ту. За участь у *польському повстанні 1863—64* був засланий до Курської губ. З 1868 працював у Варшаві. Літ. діяльність почав 1858. Писав вірші, поеми й драми на народні теми. В поемі «З життя» (1859) відобразив події напередодні повстання 1863—64, в драмі «На Україні» (1873) — соціальні й нац. конфлікти між польс. шляхтою і укр. трудящими. Про знайомство з історією, побутом укр. народу, його літературою розповів у «Шкільних і університетських спогадах» (вид. 1961). Поема «Петро» (1882) і роман «На роздоріжжі» (1887) позначені тенденціями консерватизму. Один з перших перекладачів (з поч. 60-х рр.) і популяризаторів творчості Т. Шевченка. Переклав його поеми «Гайдамаки», «Наймичка», «Катерина» та багато ліричних віршів. Автор книг «Студії над сучасною українською літературою» (1860), «Тарас Шевченко. Студія Леонарда Совінського з додатком перекладу „Гайдамаків"» (1861). Переклав думу про Марусю Богуславку.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979.

Літ.: Франко І. Сучасні польські поети. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

В. Т. Полєк.

СОВІСТЬ — моральне почуття, в якому виявляється самооцінка особою відповідності її дій прийнятим у суспільстві і перетвореним у внутрішні переконання нормам *моральності*; найважливіший особистісний моральний регулятор суспільної поведінки людини. Марксистсько-ленінська *етика* науково обгрунтувала суспільно-істор. походження моральної свідомості та її категорій, у т. ч. С., спростувала ідеалістичні уявлення про С. як незалежне від суспільства та сусп. буття явище свідомості. С.— це голос моральної свідомості суспільства (а в класовому суспільстві — класу) в індивіді. Вона в інтимній особистісній формі відображає (усвідомлено чи не усвідомлено) морально-суспільну позицію інди-

віда. «Муки С.» є болем моральних почуттів, вражених свідомістю аморальності вчиненого, *вини* перед суспільством, класом, ін. людьми і внаслідок цього перед самим собою. С.— продукт сусп. виховання, що формується разом з моральними почуттями (*обов'язку, честі,* добра, справедливості та ін.) та людськими соціальними прив'язаностями (сімейними, патріотичними, класової солідарності, дружбою, любов'ю). В інтимному світі *особи,* в її свідомості й самосвідомості С. репрезентує всі ці почуття, вона — їхній «голос» і їхні «муки». В соціалістичному суспільстві, де культивуються високі почуття комуністичної моралі, С. виступає найважливішим суб'єктивно-особистісним фактором формування й утвердження комуністичних моральних відносин.

В. І. Шинкарук.

СО́ВКОВІ, нічниці (Noctuidae) — родина нічних *метеликів.* Розмах крил 15—270 мм. Забарвлення здебільшого темне. Голова метелика нагадує голову сови (звідки назва «совкові»). Хоботок добре розвинений. Вусики звичайно щетинковидні. Метелики живляться нектаром, соком рослин. Гусінь брудно-сіра або рудувато-зелена, з рідкими короткими щетинками, рослиноїдна; у окремих видів — живиться ін. комахами; заляльковується в грунті або на рослинах. Бл. 20 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР—бл. 3 тис. видів, у т. ч. на Україні — 588. В УРСР бл. 150 видів зареєстровано як шкідників культурних рослин, зокрема такі: *озима совка,* совка-гама, совка с-чорне (Amathes c-nigrum), оклична совка (Agrotis exclamationis), капустяна совка (Mamestra brassicae) та ін. Заходи боротьби: дотримання правильної агротехніки, використання ентомофагів (напр., *трихограми*), обробка рослин інсектицидами, застосування отруйних принад тощо.

З. Ф. Ключко.

СОВОПОДІ́БНІ, сови (Strigiformes) — ряд *птахів.* Довж. тіла 17—74 см, маса від 50 г до 4,5 кг. Дзьоб короткий, сильний, гачкуватий. Очі великі, спрямовані вперед, навколо — концентрично розміщені дрібні пера, що утворюють т. з. лицьовий диск, у деяких видів на голові 2 пари пер у вигляді «вушок». С. здатні повертати голову на 270°, що збільшує поле зору. Добре розвинений слух. Оперення м'яке, *пір'я* без бічних стовбурів і з нещіпленими борідками, завдяки цьому політ безшумний. Забарвлення сірих, бурих, вохристих, чорнуватих кольорів (за винятком *білої сови*). Населяють різноманітні ландшафти, але більшість живе в лісах. Нічні й присмеркові птахи. Переважно осілі. Моногами. Гнізда влаштовують в дуплах, печерах, на землі, в щілинах будівель тощо. В кладці 1—13 яєць, які насиджує самка 23—35 діб. *Нагніздні птахи.* Живляться дрібними хребетними, рідше комахами, окремі — рибою. Ряд включає 2 родини: *сов'ячі* та сипухові (Tytonidae) і об'єднує 143 види, поширені по всій земній кулі, крім Антарктиди та деяких о-вів. В СРСР — 18 видів, у т. ч. в УРСР — 12 видів з родини сов'ячих і 1 — сипухових (див. *Сипухи*). Майже всі С. корисні птахи, що знищують велику кількість шкідливих гризунів. Викопні рештки вимерлих С. відомі з еоцену, сучасних — починаючи з олігоцену.

В. М. Зубаровський.

«СОВРЕМЕ́ННИК» — рос. літературний і громадсько-політ. журнал, заснований О. Пушкіним. Виходив 1836—66 у Петербурзі. До 1843 — квартальник, далі — щомісячник. Видавцями-редакторами в різний час були П. Плетньов, М. Некрасов, І. Панаєв, М. Чернишевський разом з М. Добролюбовим. Навколо «С.» групувалися кращі літ. сили Росії. У 1847 революційно-демократичне спрямування «С.» започаткував В. Бєлінський. З приходом до керівництва М. Чернишевського і М. Добролюбова журнал став трибуною революц. демократії. В «С.» активно співробітничали Г. Квітка-Основ'яненко, М. Антонович. Тут публікувалися твори Т. Шевченка, відгуки на три видання його «Кобзаря» і «Тризну», на «Народні оповідання» Марка Вовчка, рецензії на альманах «Хата» та журн. «Основа» тощо. «С.» підтримував заходи укр. інтелігенції щодо організації *недільних шкіл,* навчання укр. мовою в нар. школах та видання підручників і науково-популярної л-ри рідною мовою, виступав за розвиток укр. л-ри і культури. В ідеологічній боротьбі на поч. 60-х рр. на Україні велику роль відіграли опубліковані 1861 в «С.» статті М. Чернишевського «Національна безтактність», «Народна безтолковість», а також статті І. Панаєва, О. Пипіна, М. Добролюбова та ін. У червні 1866 «С.» було закрито царським урядом.

В. В. Яременко.

СО́В'ЯЧІ, справжні сови (Strigidae) — родина птахів ряду *совоподібних.* Довж. тіла 17—74 см, маса від 50 г до 4,5 кг. Голова велика з округлим лицьовим диском. 133 види (28 родів), поширені майже по всій земній кулі. В СРСР — 17 видів (11 родів), у т. ч. в УРСР — 12 видів (з 9 родів), серед яких *вухата сова, сіра сова, пугач, сич* і *сплюшка,* болотяна сова (Asio flammeus) — гніздяться повсюдно. Пугач, сичик-горобець (Glaucidium passerinum) та сич волохатий (Aegolius funereus) як рідкісні види включені до *Червоної книги* Української РСР.

В. М. Зубаровський.

СОГДІА́НА, Согд, Согуд — давня область у бас. річок Зеравшану і Кашкадар'ї (на тер. сучас. Таджицької РСР і Узбецької РСР). У 7—6 ст. до н. е. в С. сформувалося рабовласницьке суспільство і виникло одне з найдавніших у Серед. Азії держ. утворення. В 6—4 ст. до н. е. С. входила до складу держави *Ахеменідів.* У 4 ст. до н. е. її загарбали війська *Александра Македонського.* В кін. 4 ст. до н. е. С. належала державі *Селевкідів.* У 3 ст. до н. е. ввійшла до складу *Греко-Бактрійського царства,* а в перших століттях н. е.— до складу *Кушанського царства.* В кін. 4—5 ст. С. була під владою *ефталітів.* З 6 ст., коли С. становила частину *Тюркського каганату,* тут почали розвиватися феод. відносини. В кін. 7 — на поч. 8 ст. С. завоювали араби. З 4 до 8 ст. на тер. С. існували автономні князівства (найважливіше — Самаркандське). Самобутня культура С. відігравала важливу роль у формуванні культури ахеменідського Ірану і Греко-Бактрійського царства, згодом вплинула на розвиток феод. культури таджиків і узбеків.

СОГДІЙЦІ, согди — давня сх.-іран. народність Середньої Азії і Казахстану, що населяла з середини 1-го тис. до н. е. *Согдіану.* Основою С. були кочові й осілі племена *саків.* С.— один з етнічних компонентів при формуванні таджицької і узб. народностей.

СОГОЯ́Н Фрідріх Мкртичович (н. 2.X 1936, м. Ленінакан) — вірм. рад. скульптор, засл. художник Вірм. РСР (з 1980), засл. діяч мист. УРСР (з 1981). У 1961 закінчив Єреванський художньо-театр. ін-т. Твори: «Робітник» (1967), «Каменяр з Артика» (1970), «Портрет батька» (1976); пам'ятники С. Шаумяну в Єревані (1970), чекістам Москви (1977); монументальні композиції — «Мислителі Давнього Сходу» на фасаді музею заснування м. Самарканда (1971—74), «Герої форсування Дніпра» в меморіальному комплексі «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.» у Києві (1975—81).

О. О. Созінов.

Ф. М. Согоян. Портрет дружини. Камінь. 1971.

СО́ДА — загальна технічна назва *карбонатів* натрію. Розрізняють: кальциновану С. Na_2CO_3; кристалічну С. $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$; питну, або харчову (гідрокарбонат натрію) $NaHCO_3$; каустичну С. NaOH (тех. назва *натрію гідроксиду*). У природі С. є у вигляді покладів термонатриту $Na_2CO_3 \cdot H_2O$ та натрону $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$, у ропі деяких озер (трона $Na_2CO_3 \cdot NaHCO_3 \cdot 2H_2O$), в різних лужних мінеральних водах та ін. Найбільше практичне значення має кальцинована С. Добувають її переважно аміачним методом (спосіб Сольве). За цим методом концентрований розчин NaCl насичують NH_3 та CO_2. При певних умовах з розчину виділяється $NaHCO_3$ за схемою $NaCl + NH_3 + CO_2 + H_2O \leftrightarrows NaHCO_3 + NH_4Cl$. Одержаний $NaHCO_3$ прожарюють (кальцинують): $2NaHCO_3 = Na_2CO_3 + CO_2 + H_2O$. У чистому вигляді Na_2CO_3 — білий кристалічний порошок; густина 2530 кг/м³; $t_{пл}$ 853° С. При сполученні Na_2CO_3 з водою утворюються різні *гідрати.* Водний розчин Na_2CO_3 виявляє сильнолужну реакцію. Питну С. добувають або очищенням від домішок одержаного $NaHCO_3$, або діянням CO_2 на розчин Na_2CO_3 (карбонізація). Чистий $NaHCO_3$ — білий кристалічний порошок; густ. 2200 кг/м³; водний розчин його виявляє слабколужну реакцію. В УРСР великі содові з-ди є в Донбасі (див. *Содова промисловість*). С. широко застосовують у різних галузях нар. г-ва. Кальциновану С. використовують у хім., металургійній, текст., паперовій промисловості та ін., питну С.—у харчовій промисловості, медицині. Так, у медицині питну С.

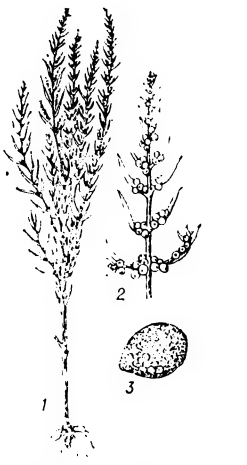

Содник високий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — гілочка з плодами;
3 — насінина.

застосовують при нежитю, кон'юнктивітах, стоматитах, ларингітах тощо для промивання, полоскання, інгаляцій. При підвищеній кислотності шлункового соку, виразковій хворобі шлунка та дванадцятипалої кишки для приймання всередину використовують С. в порошках, таблетках і розчинах; при інфекціях, інтоксикаціях, захворюваннях нирок, наркозі, в післяопераційний період — для приймання всередину або для внутрішньовенного введення.

П. П. Сокальський.

СО́ДАЛІ́Т (від *сода* і грец. λίθος — камінь) — мінерал класу *силікатів*. $Na_8Cl_2[AlSiO_4]_6$.
Сингонія кубічна. Густ. 2,3. Твердість 5,5. Колір рожевий, жовтий, синій, зелений, сірий. Блиск скляний. С.— породоутворюючий мінерал лужних *ефузивних гірських порід* і *сієнітів*. У Рад. Союзі С. є в РРФСР (у нефелінових сієнітах Кольського п-ова, на Уралі, в Саянах), у Тадж. РСР, на Україні (в Приазов'ї); за рубежем — в Італії та Румунії. С. одержують також штучно. Використовують його як *виробне каміння*.

СО́ДДІ (Soddy) Фредерік (2.IX 1877, Істборн — 22.IX 1956, Брайтон) — англ. радіохімік, член Лондон. королівського т-ва (з 1910), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1924). У 1898 закінчив Оксфордський ун-т. Наук. праці присвячені *радіоактивності*, хімії ізотопів, атомній та ядерній фізиці, історії фізики. Разом з Е. *Резерфордом* розробив теорію радіоактивного розпаду і сформулював закон радіоактивних перетворень. Разом з У. *Рамзаєм* довів утворення гелію при розпаді радію і радону. Незалежно від амер. вченого К. Фаянса (1887—1975) встановив правило зміщення, за яким при альфарозпаді відбувається зміщення нового елемента у періодичній системі елементів на два номери вліво, а при бета-розпаді — на один номер вправо. Запровадив поняття про ізотопи тощо. Нобелівська премія, 1921.

Сокаль. В. Шестопалець. Посудина для олії. Глина, гравірування, підполив'яний розпис. 19 ст.

СО́ДНИК (Suaeda) — рід рослин родини лободових. Однорічні трави, рідше півкущі. Листки м'ясисті, вузькі. Квітки дрібні, двостатеві, зібрані клубочками в пазухах приквіткових листочків. Бл. 100 видів, пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 27 видів (більшість росте в пустельних обл., на солончаках, по морських узбережжях), в т. ч. в УРСР — 6; з них найпошир. С. простертий (S. prostrata) та С. високий (S. altissima). У золі багатьох видів С. міститься сода і поташ. Іл. с. 291.

СО́ДОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь хім. промисловості, що виробляє кальциновану соду (Na_2CO_3), бікарбонат натрію ($NaHCO_3$), каустичну соду (NaOH), а також побічні продукти содового виробництва — хлористий кальцій, хлористий амоній та ін. (див. *Сода*). Продукцію С. п. широко використовують у скляній, хім. пром-сті, кольоровій металургії, в целюлозно-паперовій, харч. промсті та ін. галузях. Осн. сировиною для виробн. продукції С. п. є кухонна сіль і карбонатна сировина (крейда, вапняки). Перший содовий з-д у Росії споруджено 1864 в Сибіру, поблизу Барнаула. Як самостійна галузь пром. виробн. С. п. в Росії склалася в кінці 19 ст. Великого розвитку набула С. п. в країні за роки Рад. влади. Було значно розширено й реконструйовано старі підприємства, збудовано новий содовий з-д у Стерлітамаку (Башк. АРСР) — найбільший у країні. У 1981 в СРСР було вироблено кальцинованої соди 4860 тис. т, каустичної соди — 2757 тис. т (1940 — відповідно 509 тис. т, 175 тис. т; 1960—1793 тис. т, 704 тис. т).
На Україні перший содовий з-д введено в дію 1892 в с. Верхньому (тепер Лисичанський содовий з-д ім. В. І. Леніна). В 1898 було збудовано содовий завод у м. Слов'янську (тепер Донецька обл.). В 1941 в м. Слов'янську було споруджено другий содовий з-д. У 1948 обидва з-ди об'єднано в Слов'янський содовий комбінат (тепер слов'янське виробниче об'єднання «Хімпром»). У 1966 почато спорудження Кримського содового з-ду (м. Красноперекопськ); 1975 одержано першу продукцію — кальциновану соду. В 1981 в республіці було вироблено кальцинованої соди 1166 тис. т, каустичної соди — 391,8 тис. т (1940 — відповідно 413 тис. т, 77,6 тис. т; 1960 — 773 тис. т, 104,4 тис. т). Наук. дослідження з питань розвитку С. п. на Україні проводить Держ. н.-д. і проектний ін-т основної хімії в Харкові.
Г. В. Самойлов.

СОДО́КУ (від япон. со — пацюк і доку — отрута) — інфекційна хвороба людини, спричинювана спірилою (Spirillum minor). В СРСР зустрічається як поодинокі захворювання. Джерелом інфекції є переважно пацюки, рідше — коти, собаки, білки, куниці, лисиці. Людина захворює, якщо її укусить заражена тварина. *Інкубаційний період* 10—14 днів. Захворювання починається раптово з підвищення температури, а потім температура різко падає, з'являється головний біль, біль у м'язах, збільшуються лімфатичні вузли. На місці укусу утворюється болюча припухлість, шкіра червоніє, з'являється папульозна або плямиста висипка. Перебіг хвороби приступоподібний. Після 2—3 приступів розвиваються *артрити*, запалення слизових оболонок рота та очей. Лікування: антибіотики і новарсенол.

СОДО́М І ГОМО́РРА — давньопалестинські міста, зруйновані землетрусом. За біблійною легендою, ця катастрофа була нібито карою жителям цих міст за їхню розбещеність. Звідси вислови «содом», «содом і гоморра», що означають розбещеність, а також хаос, безладдя.

СОЖ — ліва притока Дніпра. Тече територією Смоленської обл. РРФСР, Могильов. і Гом. областей БРСР, у пониззі — по межі БРСР і УРСР (Черніг. обл.). Довж. 648 км, площа бас. 42,1 тис. км². Бере початок на Смоленській височині, нижче має рівнинний характер; заплава подекуди заболочена. Живлення мішане, переважно снігове. Під час весняної повені рівень води підвищується до 7,5 м. У верхів'ї шлюзований. Судноплавний на 373 км від гирла. Сплавний. На С.— м. Гомель.

СО́ЗІНОВ Олексій Олексійович (н. 26.IV 1930, с. Єржово, тепер Рибницького р-ну Молдавської РСР) — укр. радянський селекціонер і генетик, акад. АН УРСР (з 1978), акад. ВАСГНІЛ (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1954 закінчив Одеський с.-г. ін-т. З 1954 працює у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті в Одесі (з 1962 — зав. лабораторією, з 1966 — заст. директора, з 1971 — директор і зав. відділом). Віце-президент ВАСГНІЛ (з 1978), директор Ін-ту загальної генетики АН СРСР з 1981. Осн. праці з селекції, генетики і рослинознавства, провів дослідження по поліпшенню якості зерна пшениці і ін. зернових культур; ряд праць С. відкривають можливості для селекціонерів цілеспрямовано конструювати генотипи з заданими властивостями. Один із авторів семи сортів озимої пшениці (Одеська напівкарликова, Одеська 66 та ін.), ярого ячменю і люцерни. Віце-президент Всесоюзного і президент Укр. т-ва генетиків і селекціонерів (з 1975). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 291.

СО́ЇЧ Олег Владиславович [12 (25).XII 1915, с. Андріївка, тепер с. Желябовка Нижньогірського р-ну Крим. обл.— 29.IX 1975, Харків] — рад. машинобудівник, інженер-механік. Член КПРС з 1945. Трудову діяльність почав 1930 робітником ковальського цеху Першотравневого з-ду с.-г. машин (м. Бердянськ). В 1934 закінчив Бердянський індустріальний технікум, 1950 — Саратовський автомобільно-дорожній ін-т. З 1950 — гол. інженер, 1955—60 — директор Харків. восьмого держ. підшипникового з-ду, 1960—65 — голова Харків. раднаргоспу, 1965—75 — директор Харків. з-ду транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева. Делегат XXII—XXIV з'їздів КПРС. Делегат XXII—XXIV з'їздів Компартії України. На XXII і XXIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *В. В. Пікіна.*

СО́ЙКА (Garrulus) — рід птахів род. *воронових*. В СРСР, у т. ч. в УРСР, один вид — сойка (G. glandarius), довж. тіла бл. 34 см, маса до 200 г. Оперення рудувато-сіре, голова білувата з темними смугами і невеликим чубком червонуватого відтінку. На крилах по яскраво-голубій плямі («дзеркало»), хвіст чорний. Поширена в лісах Євразії і Пн. Африки. В УРСР — осілий птах Полісся, Лісостепу і Карпат. Гнізда містить на деревах, іноді серед кущів. Кладка в кінці квітня — на початку травня з 5—7, іноді до 10 яєць, насиджують самка і самець 16—17 днів. Всеїдна, живиться комахами, жолудями, ягодами, іноді мишовидними гризунами, ящірками, пташенятами. Викопні рештки відомі з пізнього пліоцену.

Сойка.

СОКА́ЛЬ — місто Львівської обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Бузі, за 2 км від заліз-

нич. ст. Сокаль. Вперше згадується 1411 як місто *Белзького князівства*. В 1424 С. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867— Австро-Угорщина). В 1919 С. підпав під владу бурж.-поміщицької Польщі. З 1923 тут діяв підпільний міський осередок КПЗУ, з 1925 — повітовий. У 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З цього самого року С.— місто. У С. — хім. волокна та залізобетонних виробів з-ди, заводоуправління цегельних з-дів, філіал Червоноградського панчішного об'єднання, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв., музична і спорт. школи; 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. Серед архіт. пам'яток — ансамбль монастиря бернардинців: костьол в стилі *Відродження*, стіни і башти 16 ст., келії 17 ст.; Миколаївська церква 16 ст.; монастир бригідок 17 ст. в стилі *барокко*, Михайлівська церква (1778—1835). В С. в 19 ст. жив і працював укр. нар. майстер кераміки В. Шестопалець, який виготовляв і розписував кольоровими глинами і поливами посуд.

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Іванович [псевд. — Дон Діез; 24.IV (6.V) 1863, Гейдельберг, Німеччина — 1919, Севастополь] — український композитор і муз. критик. Син І. П. *Сокальського*. У 1885 закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту. Гри на фортепіано навчався у Харків. муз. уч-щі Російського муз. т-ва, історію і теорію музики вивчав самостійно. Виступав у концертах як піаніст і диригент. Автор дит. опери «Ріпка» (1900, за мотивами нар. казки), симфонії соль-мінор (1892, побудована на укр. мелосі), понад 20 романсів, фп. п'єс, пісень, хорів.

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Іван Петрович (13.V 1830, Харків — 12.V 1896) — укр. бурж. економіст, статистик. Закінчив Харків. ун-т (1850). З 1858 — професор, завідував кафедрою політ. економії і статистики Харків. ун-ту, вів курс історії екон. шкіл. У 1862—65 перебував у наук. відрядженні в країнах Зх. Європи — Великобританії, Голландії, Бельгії, Франції. Після повернення редагував щомісячник Харків. губернського статистичного к-ту «Статистический листок», був організатором одноденних переписів у Харкові — 1866, 1873 і 1879. Досліджував кустарне виробн. на Слобідській Україні. В 1872 захистив докторську дисертацію в Київ. ун-ті. Осн. праці: «Англо-саксонська сільська громада», «Реформа на черзі» (присвячена питанням грош. обігу, обстоював *біметалізм*).

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Петро Петрович [14 (26).IX 1832, Харків — 2 (14). IV 1887, Одеса] — укр. композитор, муз.-громадський діяч і фольклорист. Брат І. П. *Сокальського*. У 1852 закінчив природничий ф-т Харків. ун-ту. В 1857—58 працював у рос. консульстві в Нью-Йорку. В 1858 оселився в Одесі, співробітничав у газ. «Одесский вестник», брав участь у роботі Філармонічного т-ва. В 1861—63, живучи в Петербурзі, виступав у пресі як муз. критик. В 1864 організував у Одесі Т-во любителів музики (згодом Одес. відділення Рос. муз. т-ва), виступав у пресі, читав публічні лекції. Обстоював ідеї реалізму й народності в мистецтві. Твори: опери — «Мазепа» (1859), «Майська ніч» (1863), «Облога Дубна» (1878); кантата «Бенкет Петра Великого» (1859), балада «Слухай», бл. 40 п'єс для фортепіано; понад 40 романсів (серед яких на слова Т. Шевченка «Утоптала стежечку», «Полюбила молодого козака дівчина», «Єсть на світі доля»), зб. «Малоросійські і білоруські пісні» (вид. 1903) та ін. *Тв.:* Руська народна музика, російська і українська, в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики. К., 1959; Вибрані статті та рецензії. К., 1977.

Літ.: Каришева Т. Петро Сокальський. К., 1978. *Т. В. Шеффер.*

СОКА́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,6 тис. км². Нас. 99,8 тис. чол. (1982). У районі — 105 населених пунктів, підпорядкованих 4 міським, селищній та 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сокаль*. Пн. частина району лежить у межах *Волинської височини*, пд.— у межах *Малого Полісся*. Корисні копалини: кам. вугілля, торф, цегельні глини, пісок. Річки — *Буг* з прит. *Солокія, Рата*. Грунти в основному сірі опідзолені, дерново-підзолисті у комплексі з дерновими карбонатними і торфово-болотні. Ліси (дуб, сосна, граб, клен, вільха, осика, береза) займають 34,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: сокальські з-ди хім. волокна, заводоуправління цегельних з-дів, філіал Червоноградського панчішного об'єднання, Великомостівська ф-ка галантерейно-побутових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Сокаль). Спеціалізація с. г. району — землеробство буряківничо-зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 106,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 73,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 32,1 тис. га. Гол. культури: озима та яра пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. В С. р.— 27 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Белз, Гірник, Сокаль, Сілець-Завоне, Червоноград, Угнів, Ульвове. Автомоб. шляхів— 600 км, у т. ч. з твердим покриттям — 345 км. У районі — 3 профес.-тех. училища (Сокаль, Белз, Угнів), 60 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 64 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 90 клубних установ, 4 кінотеатри, 90 кіноустановок, 87 бібліотек. У с. Тудорковичах (тепер с. Федорівці С. р.) народився укр. композитор В. Г. *Матюк*, у с. Скоморохах — укр. рад. математик Й. З. *Штокало*. В Скоморохах створено музей і встановлено пам'ятник героям-прикордонникам 13-ї застави, які на поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 під командуванням О. В. Лопатіна 11 діб обороняли кордон від нім.-фашист. загарбників. У С. р. видається газ. «Вперед» (з 1940).

М. Д. Гамерський.

СОКИ́РИНСЬКИЙ ПАРК — твір укр. садово-паркової архітектури поч. 19 ст. Розташований в с. Сокиринцях (тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.). Створений на базі вікового лісу в кол. маєтку Галагана садівником Бістерфельдом. Пл. бл. 600 га. Належить до типу пейзажних парків (див. *Садово-паркове мистецтво*). Композицію С. п. в осн. складають гол.

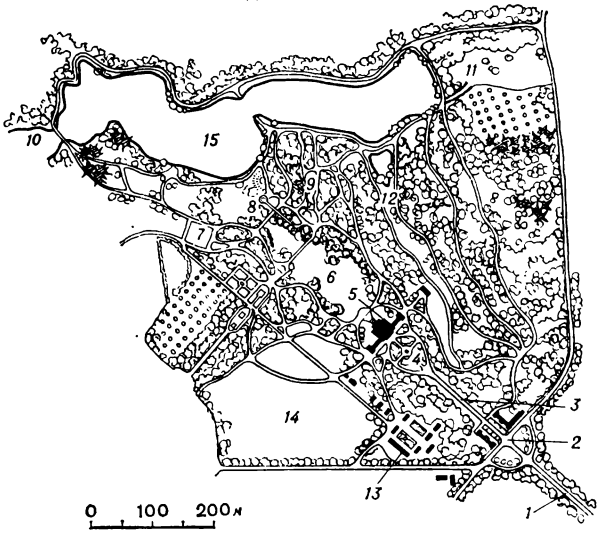

План **Сокиринського парку** (складено 1958):
1 — під'їзна алея;
2 — вхід;
3 — головна алея;
4 — площа перед палацом;
5 — палац;
6 — центральна поляна;
7 — оранжерея;
8 — альтанка;
9 — готичний міст;
10 — красний міст:
11 — гребля;
12 — колодязь;
13 — службові будівлі;
14 — велика поляна;
15 — ставок.

алея, палац (у стилі *класицизму*, увінчаний декоративним куполом, з портиками на фасадах, з'єднаними переходами з флігелями), та глибока перспектива пейзажу, що відкривається за палацом і завершується водною поверхнею ставу (пл. 10 га). З береговою лінією ставу майстерно пов'язане планування доріг. Рослинність С. п.— листяні та в невеликій кількості хвойні дерева. Сокиринський палац, ротонда та комплекс споруд біля входу до парку збудовані 1826—29 арх. П. *Дубровським*. Іл. див. також до ст. *Дубровський* П. А., т. 3, с. 490.

Літ.: Косаревський І. О. Сокиринський парк. К., 1961.

СОКИ́РКИ (Consolida) — рід рослин з родини *жовтецевих*. Однорічні трави з розгалуженими

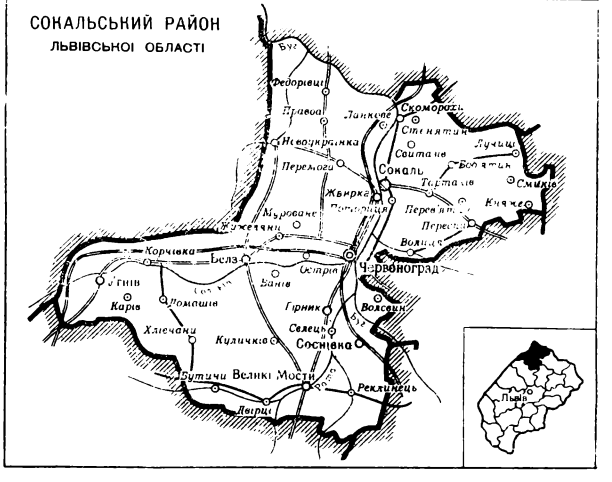

В. К. Сокирко.

Чехословацька медаль, вручена учасникам боїв за село Соколове.

Сокирки польові:
1 — нижня частина рослини;
2 — квітка;
3 — насінина.

стеблами і глибоко двічі- або тричіперисторозсіченими листками. Квітки неправильні, витягнені у довгу шпорку; пелюстка одна, теж з шпоркою; фіолетово-сині, зрідка рожеві або білуваті, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід — листянка. До 100 видів, поширений в Європі, Серед. Азії, Зх. Сибіру і Пн. Америці. В СРСР — близько 15 видів, з них в УРСР — 5. Ростуть по степових і кам'янистих схилах, на полях, при дорогах. Найпоширеніші — С. польові (C. arvensis), засмічують посіви хлібних злаків; мають інсектицидні властивості, отруйні (особливо насіння), містять *алкалоїди* дельфінін, дельсонін та ін. Використовують як обволікаючий, протицинготний засіб. Виведено багато декоративних сортів. *М. М. Грисюк.*

СОКИ́РКО Володимир Костянтинович [н. 2 (14).I 1892, с. Білогородка, тепер Ізяславського р-ну Хмельн. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1945). Творчу діяльність почав 1910 в Одес. театрі мініатюр, пізніше працював в укр. *трупі Д. А. Гайдамаки*, Театрі ім. І. Франка (1921—31, з 1926 — в Києві), *Харківському театрі революції* (1931—41), Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1941—43), Чернів. українському муз.-драм. театрі імені О. Кобилянської (1944—76). Серед ролей — Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Івоника Федорчук («Земля» за О. Кобилянською), Мамай («Дума про Британку» Яновського), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Знявся у кінофільмах «Мірабо», «Над Черемошем», «Земля». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *Л. І. Барабан.*

СОКИРЯ́НИ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Сокирянці (прит. Дністра), за 3 км від залізнич. ст. Сокиряни. Вперше згадуються 1666 під назвою Секуряни. Входили до *Молдавського князівства*. В 1812 С. в складі Бессарабії приєднано до Росії. В 1905—08 в С. діяла організація РСДРП. Рад. владу проголошено в січні 1918. З листопада 1918 по 1940 були окуповані буржуазною Румунією. З 1944 мають сучас. назву. З 1966 С.— місто. У С.— пивобезалкогольних напоїв, сироробний заводи, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія, кам. кар'єр, комбінат побутового обслуговування.

В місті — сільське професійно-технічне уч-ще, 4 заг.-осв., музична та художня школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 9 бібліотек, історико-краєзнавчий музей.

СОКИРЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 61,2 тис. чол. (1982). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сокиряни*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: вапняки, глини, піски. Найбільша річка — *Дністер* (на пн. і пн.-сх. межі району). Грунти світло-сірі, сірі, темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, клен, липа, ясен, акація) займають 14 тис. га. Найбільші промислові підприємства: сокирянські пивобезалкогольних напоїв та сироробний заводи, Романковецький консервний завод. Комбінат побутового обслуговування (Сокиряни), 4 будинки побуту. У землеробстві переважає вирощування

зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза), цукр. буряків, овочевих культур; садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1981 становила 39,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 31,2 тис. га. У С. р.— 17 радгоспів, райсільгосптехніка зі спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сокиряни, Романківці, Васкауци, Дністер. Автомоб. шляхів — 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 285 км. У районі — сільс. професійно-тех. уч-ще, філіал Всесоюзного заочного енергобуд. технікуму (смт Новодністровськ), 26 заг.-осв., 3 муз. та художня школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 17 будинків культури, 16 клубів, 2 кінотеатри, 27 кіноустановок, 40 б-к, історико-краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: в с. Білоусівці — церква і дзвіниця (дерев'яні, 17 ст.); поблизу с. Ломачинців — залишки давньорус. фортеці (12—13 ст.); у с. Молодовому — пам'ятка епохи палеоліту, найдавніше поселення людини на тер. Рад. Союзу. У С. р. видається газ. «Дністрові зорі» (з 1944).

В. Й. Ткаченко.

СО́КІЛ (Falco) — рід хижих птахів род. соколових ряду *соколоподібних*. Довж. тіла до 60 см, маса до 2 кг, іноді більше. Крила довгі гострі, хвіст вузький, відносно довгий, лапи не оперені, наддзьобок з характерним зубцем. Політ швидкий, з частими помахами крил. Населяють різноманітні, переважно відкриті, ландшафти. Яйця відкладають на уступах скель, в старі гнізда ін. птахів на високих деревах тощо. Кладку з 3—5 яєць у травні — червні насиджує самка бл. місяця. Понад 30 видів, поширених майже всесвітньо. В СРСР — 12 видів, у т. ч. в УРСР — 8, серед них *балабан, боривітер, кібчик, сапсан, чеглик* та ін. Балабан та сапсан включені до *Червоної книги* УРСР.

СО́КІЛ — скеляста гора в сх. частині *Південного берега Криму*, поблизу м. Судака. С.— давній *кораловий риф*, складений вапняками. Схили круто обриваються до моря, утворюючи місцями стрімкі скелі. Багато осипищ. Вершина і частково схили вкриті реліктовим лісом з ялівцю високого, сосни Станкевича, дуба пухнастого. Ландшафтно-бот. заказник.

О. В. Єна.

СОКІ́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — довгохудохвості *грубововні вівці* смушково-молочного напряму. Назва походить від с. Правобережної Сокілки Кобеляцького району Полтав. обл. Порода сформувалася в 17 ст. шляхом народної селекції та добору місцевих овець, що мали сірий *смушок*. В удосконаленні породи використовувались *каракульської породи вівці*. Сокільські вівці мають суху, щільну конституцію, витривалі, високопродуктивні. Масть сіра (80%) і чорна (20%). Осн. продукція С. п. о.— смушки, що їх одержують від забитих ягнят у віці 1—3 дні. Смушки переважно сірі з блакитним чи стальним відтінками, іноді чорні. Жива маса баранів 60—70 кг, вівцематок 42—46 кг. Настриг *вовни* від баранів 3—4 кг, від маток — 2—2,5 кг. Вовна груба, сіра, має великі хвилясті косиці, з неї виготовляють грубе сукно, валянки. Плодючість 115—135 ягнят на 100 вівцематок. Молочність 60—75 кг і більше молока за 4—5 міс. *лактації*. Розводять С. п. о. в Полтав. і Дніпроп. областях УРСР. *Д. К. Міхновський.*

Вівця сокільської породи.

СОКОВИ́ТІ КОРМИ́ — рослинні *корми* з високим вмістом води (70—95%). До С. к. належать *зелені корми* (напр., трава пасовищ), кореноплоди (буряк, бруква, морква), бульбоплоди (картопля, топінамбур, батат), плоди баштанних культур (кормові гарбузи, кавуни, кабачки), гичка кореноплодів, бульбоплодів, силосовані корми (*силос, сінаж*). С. к. містять всі необхідні для тварин поживні речовини і вітаміни, добре поїдаються всіма с.-г. тваринами, сприяють підвищенню молочної продуктивності. Згодовуються в осн. у сирому вигляді. До С. к. іноді відносять також картопляну *м'язгу* і буряковий *жом*. Див. також *Зелений конвеєр*.

СОКО́ВОГО ЗЯТЬ МИХА́ЙЛО (р. н. невід.— п. 18.I 1770, містечко Кодня, тепер село Житомирського району Житомир. обл.)— укр. бандурист. Учасник *Коліївщини*. Супроводив гайдамаків у походах, піснями й грою на бандурі піднімав бойовий дух повстанців.

За це його, як і В. *Варченка* та П. *Скрягу*, за вироком польсько-шляхетського суду було страчено. *Літ.:* К. Ф. У. О. Коденская книга и три бандуриста. «Киевская старина», 1882, т. 2, № 4; Лавров Ф. І. Кобзарі. К., 1980. *М. П. Лолотай.*

СОКОЛЕ́НКО Василь Іванович (н. 17.I 1922, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). В

В. І. Соколенко. Посудини для сипких продуктів. Дерево, розпис. 1976.

1941 закінчив Петриківську школу декоративного розпису, де навчався у Т. *Пати*. З 1970 працює на петриківській ф-ці худож. виробів «Дружба». Серед творів — панно: «Лампочка Ілліча» (1954), «Жовтень» (1967), «Леніну — 100» (1970); підлаковий розпис виробів з дерева: ложки, сільнички, предмети й набори кухонного начиння (всі — 1975—80). Працює в галузі плаката («Із святом 1 Травня», 1960). Твори зберігаються в ДМУНДМ у Києві та інших музеях.

СОКОЛО́В Борис Матвійович [8 (20).IV 1889, Ніжин, тепер Чернігів. обл.— 30.VII 1930, Москва] — рос. рад. фольклорист і етнограф. Брат Ю. М. *Соколова*. Закінчив Моск. ун-т (1911). Працював у вузах Москви (1911—19), з 1919 — професор Саратов. ун-ту. В 1925—30 був директором Музею народів СРСР у Москві. Осн. праці: «Поезія села» (1926, у співавт. з Ю. Соколовим), «Екскурси в сферу поетики російського фольклору» (1926), «Російський фольклор» (в. 1—2, 1929—32), «Дослідження поетики народних пісень» (опубл. 1977) та ін. Разом з Ю. Соколовим зібрав великий фольклорний матеріал, опублікований у зб. «Казки і пісні Білозерського краю» (1915), «Онезькі билини» (1948) тощо. *С. В. Мишанич.*

СОКОЛО́В Борис Павлович [н. 31.VIII (12.IX) 1897, Харків] — укр. рад. агроном-селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1972). В 1923 закінчив Харків. с.-г. ін-т. Наукову роботу розпочав 1924 на Дніпропетровській (тепер Синельниківська) селекційно-дослідній станції, де організував першу в СРСР лабораторію селекції кукурудзи. З 1930 завідує відділом селекції і насінництва кукурудзи Укр. н.-д. ін-ту зернового г-ва (з 1956 Всесоюзний н.-д. ін-т кукурудзи). С. вперше в СРСР на широкому матеріалі перевірив ефективність *гетерозису* і використав його як новий метод в селекції кукурудзи. Створив (1932) і впровадив у виробн. перші вітчизняні гібриди кукурудзи «Первенець» і «Успіх». Автор і співавтор 18 гібридів і 4 сортів кукурудзи. С.— член Рад. комітету захисту Миру (з 1966). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1961; Ленінська премія, 1963.

СОКОЛО́В Борис Сергійович [н. 27.III (9.IV) 1914, м. Вишній Волочок, тепер Калінін. обл. РРФСР] — рад. геолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1968), іноз. член АН ЧССР (з 1982). Закінчивши Ленінгр. ун-т, працював викладачем Ленінгр. (1937—41 і 1945—58) і Новосиб. (з 1960) ун-тів. У 1958—75 — зав. відділом Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. З 1977 — зав. лабораторією Палеонтологічного ін-ту АН СРСР. З 1974 — президент Всесоюзного палеонтологічного т-ва, з 1975 — академік-секретар Відділення геології, геофізики і геохімії АН СРСР, з 1980 — президент Міжнар. палеонтологічної асоціації. Осн. праці — з стратиграфії, палеогеографії, історії розвитку органічного світу, зокрема палеозойських коралів, та біосфери докембрію. Золота медаль ім. О. П. Карпінського АН СРСР (1980). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами. Ленінська премія, 1967. *В. М. Палій.*

СОКОЛО́В Віктор Вікторович (н. 17.IV 1919, с. Табурище, тепер у складі м. Світловодська Кіровогр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Працював робітником у Донбасі, журналістом. В 1958—66 — голова правління Донецької організації СПУ, згодом — гол. редактор журн. «*Донбас*». Автор поетичних збірок «Весна» (1949), «Роботящими руками» (1955), «Тобі» (1958), «Тривоги серця» (1965), «Люби!» (1969), «Ода бульдозеру» (1975) та ін., віршованої повісті «На берегах Ішиму» (1956), роману у віршах «Моє серце в Донбасі» (1960), нарисів, документальних повістей та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв: Черемховий цвіт. К., 1978.

СОКОЛО́В Володимир Євгенович (н. 1.II 1928, Москва) — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1956. Закінчив Моск. ун-т (1950), в якому і працював (з 1956) на кафедрі зоології хребетних тварин (з 1966 — професор). З 1967 — директор і зав. лабораторією Ін-ту еволюційної морфології й екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР. Президент Всесоюзного теріологічного т-ва (з 1973). Праці присвячені екологічній морфології хребетних, проблемам *біогеоценології* та *біосфери*, гідробіоніці, екології та систематиці. Досліджував адаптивний характер шкірних покривів і особливості поведінки тварин, зумовлені запаховими сигналами. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. О. М. Сєверцова АН СРСР, 1975.

СОКОЛО́В Дмитро Іванович [1788, Петербург — 19.XI (1.XII) 1852, там же] — рос. геолог, член Петерб. АН (з 1839). У 1805 закінчив Гірничий кадетський корпус у Петербурзі (з 1833 — Гірничий ін-т), викладав у ньому до 1841, одночасно (1822—44) — професор Петерб. ун-ту. Керував роботами по геол. зніманню гірничих округів Уралу, був ініціатором складання зведених геол. карт, зокрема Донбасу. Послідовно обстоював ідею еволюції Землі й організмів, активно виступав проти *катастрофізму*. Осн. праці — з геології, мінералогії та палеонтології. С.— автор підручників з геології і мінералогії.

СОКОЛО́В Іван Захарович (10.V 1928, м. Чугуїв, тепер Харків. обл. — 1.X 1982, Кисловодськ, похований у Києві) — партійний діяч УРСР. Член КПРС з 1952. В 1956 закінчив Всесоюзний заочний політех. інститут. Трудову діяльність почав 1943. З 1946 навчався в Харків. маш.-буд. технікумі. Працював помічником майстра, майстром, нач. термічного цеху Харків. тракторного з-ду ім. С. Орджонікідзе. З 1954 — заст. секретаря, секретар парткому цього з-ду. З 1961 — перший секретар Орджонікідзевського райкому Компартії України м. Харкова, з 1963 — другий секретар, з 1972 — перший секретар Харків. обкому партії. З 1976 — другий секретар ЦК Компартії України. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1972 — член ЦК Компартії України. З 1973 — кандидат у члени Політбюро ЦК, з 1976 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань, член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СОКОЛО́В Іван Іванович (10.VI 1823, Астрахань — 12.XI 1910, Харків) — російський живописець. У 1846 — 55 навчався в петербурзькій АМ; її академік — з 1857 (професор — з 1864). Постійно живучи в Петербурзі, часто бував на Україні. Твори: «Кобзар», «Перезва» (обидва — 1857), «Збирання вишень у поміщицькому садку на Україні» (1858), «З базару» (1859), «Прощання косаря», (1859?), «Ворожіння на вінках», «Сцена біля хати». Викривальною силою відзначається твір С. «Проводи рекрутів» (1860). С. був знайомий з Т. Шевченком, який 1859 виконав офорт за його твором

І. І. Соколов. Сім'я за вечерею. Гравюра Є. Гогенфельдена. 1861. За авторським малюнком 50-х років 19 ст.

Б. П. Соколов.

Б. С. Соколов.

В. Є. Соколов.

М. О. Соколов (актор і режисер)

С. Л. Соколо́в

Ю. М. Соколов.

«Приятелі» (1858). Л. *Жемчужников* за малюнком С. вигравірував для альбому «*Живописная Украина*» 17 офортів («Дівчата Полтавської губернії», «Козак з містечка Вереміївки»). Твори С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ у Ленінграді, ДМУОМ у Києві, Київ. музеї Т. Г. Шевченка, Харків. худож. музеї. Останні роки проживав у Харкові, був віце-президентом Харків. т-ва любителів красних мистецтв.

Літ.: Говдя П. І. Іван Соколов. К., 1980.

СОКОЛО́В Микола Олександрович (н. 1903) — рос. рад. графік і живописець. Див. *Кукринікси.*

СОКОЛО́В Микола Олексійович [3 (15).X 1856, Петербург — 2 або 3 (15 або 16). II 1907, там же] — рос. геолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1905). Закінчив Петерб. ун-т (1879). З 1897 — старший геолог *Геологічного комітету*. Досліджував неогенові й палеогенові відклади України, обгрунтував поділ палеогенової системи на яруси; виділив міоценові відклади в долині р. Конки, висвітлив походження *лиманів* Пд. України, описав марганцеві руди околиць м. Нікополя.

СОКОЛО́В Микола Олексійович (23.XI 1906, Смоленськ — 8.V 1981, Київ) — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). Навчався на акторському відділі Першої ленінгр. худож. студії. Працював у театрах Ленінграда, Вологди, Новосибірська («Червоний факел»). У 1931—54, 1957—67 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Кімбаєв («Страх» Афіногенова), Вайонен («Оптимістична трагедія» Вишневського). Вистави: «Юність Полі Вихрової» (за романом Л. Леонова «Російський ліс»), «Пісня про чорноморців» Б. Лавреньова, «У пущі» (вперше на рос. сцені), «Камінний господар» Лесі Українки, «Київський зошит» В. Собка, «Дон Карлос» Ф. Шіллера.

К. О. Силіна.

СОКОЛО́В Павло Петрович [16 (27).VI 1764, Петербург — 24.IX (6.X) 1835, там же] — рос. скульптор, представник *класицизму*. У 1785 закінчив петерб. АМ. Майстер декоративної скульптури. Твори: фігури грифонів на Банківському мосту та левів на Левовому мосту (обидва — через канал Грибоєдова), сфінксів біля кол. Єгипетського мосту через Фонтанку (всі — 1825—26, Петербург), статуя для фонтана «Молочниця з розбитим глеком» в Катерининському парку в м. Пушкіні (1810).

СОКОЛО́В Павло Петрович (1826, Петербург — 15.X 1905) — рос. художник. Син П. Ф. *Соколова.* Був вільним слухачем петерб. АМ. С. — один з перших ілюстраторів творів М. Гоголя (малюнки до повістей «Тарас Бульба», «Старосвітські поміщики», «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»). Ілюстрував також твори О. Грибоєдова, О. Пушкіна.

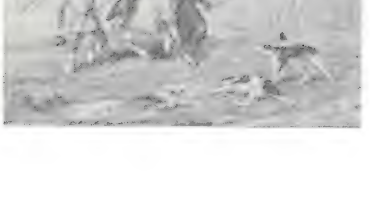

Петро Петрович Соколов. Потрава. 60—70-і роки 19 ст. ДРМ у Ленінграді.

СОКОЛО́В Петро Петрович [1821, Петербург — 2(14). X 1899, там же] — рос. живописець і графік. Син П. Ф. *Соколова.* В 1840—43 навчався в петерб. АМ, її академік з 1899. Працював переважно в Петербурзі та Москві, багато мандрував по Росії. В 1877—78 — військ. кореспондент на рос.-тур. війні. Автор ілюстрацій, жанрових картин і портретів. Відомий і як аніміаліст. Твори: «Скачки» (1870), «Погонич» (1872), «Полювання на вовка» (1873), «Потрава», (60—70-і рр. 19 ст.), «Кінний ярмарок у м. Лебедянах» (1886); іл. до творів І. Тургенєва, М. Гоголя, М. Некрасова. Картини С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ у Ленінграді, Одес. худож. музеї. Іл. див. також с. 298.

Літ.: П. П. Соколов. Альбом репродукций. М., 1959.

П. Ф. Соколов. Портрет дружини скульптора І. П. Віталі. Акварель. Перша половина 19 ст. ДТГ у Москві.

СОКОЛО́В Петро Федорович [1791, Москва — 3 (15).VIII 1848, с. Старий Мерчик, тепер смт Валківського р-ну Харківської обл.] — рос. живописець і графік. В 1800 — 10 навчався в петерб. АМ, її академік з 1839. Твори: портрети — Т. Розумовської (1817), М. Муравйова (1824), М. Раєвського (1826), Є. Бакуніної (1828), С. Радзівілл (1832), О. Пушкіна (1836) та ін. Зберігаються в ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва та ін. зібраннях. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Акварель*, т. 1, с. 112—113.

Літ.: Ракова М. Петр Федорович Соколов. М., 1952.

СОКОЛО́В Сергій Леонідович [н. 18.VI (1. VII) 1911, Євпаторія, тепер Крим. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1978), Герой Рад. Союзу (1980). Член КПРС з 1937. В Рад. Армії з 1932. Учасник боїв на оз. Хасан (1938). Під час Великої Вітчизн. війни воював на Зх., Карел. фронтах. У 1944 командував бронетанк. і механізованими військами 32-ї армії. В 1947 закінчив Військ. академію бронетанк. і механізованих військ, 1951 — Академію Генштабу. З 1947 — на відповідальних командних і штабних посадах. З 1965 — команд. військами Ленінгр. військ. округу. З 1967 — перший заст. міністра оборони СРСР. З 1966 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1968 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СОКОЛО́В Федір Федорович [1841 — 1 (14).VI 1909] — рос. історик, філолог і епіграфіст. Професор старод. історії та класичної філології Петерб. історико-філологічного ін-ту (з 1870) і Петерб. ун-ту (з 1884). С.— засновник рос. епіграфічної школи. Серед його учнів були академіки В. В. *Латишев* і С. О. *Жебельов*. С.— автор значної кількості досліджень у галузі старод. історії (переважно епохи еллінізму), класичної філології та *епіграфіки*.

СОКОЛО́В Юрій Дмитрович [14 (26).V 1896, станиця Лабинська на Кубані (тепер м. Лабінськ Краснодарського краю) — 2.II 1971, Київ] — укр. рад. механік і математик, член-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення Київ. ун-ту (1921) працював в АН УРСР на н.-д. кафедрі математики (1921—33) та в Ін-ті математики АН УРСР (1934—71). Одночасно 1922—49 викладав у вузах Києва. Осн. наук. праці — з небесної механіки, гідромеханіки, теорії диференціальних рівнянь, теорії фільтрації. Розвинув теорію особливих траєкторій системи вільних матеріальних точок, запропонував метод усереднення функціональних поправок — новий ефективний метод наближеного розв'язування диференціальних та інтегральних рівнянь тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СОКОЛО́В Юрій Матвійович [8 (20).IV 1889, Ніжин, тепер Черніг. обл.— 15.I 1941, Київ] — рос. і укр. рад. фольклорист і літературознавець, акад. АН УРСР (з 1939). Брат Б. М. *Соколова*. Закінчив Моск. ун-т (1911). З 1911 працював у серед. та вищих навч. закладах Москви, Саратова та ін., 1938—41 завідував кафедрою фольклору в Моск. ін-ті історії, філософії та л-ри (МІФЛІ). З 1939 — директор Ін-ту укр. фольклору АН УРСР.

Павло Петрович Соколов. (скульптор). Молочниця з розбитим глеком. Бронза, граніт. 1810. Царське Село (тепер місто Пушкін Ленінградської області).

Осн. праці: «Поезія села» (1926, у співавт. з Б. Соколовим), «„Слово о полку Ігоревім“ і народна творчість» (1936), «Пушкін і народна творчість» (1937), «Російський фольклор» (1938), розвідки про зв'язок з фольклором творчості М. Лермонтова, М. Некрасова, Т. Шевченка, О. Прокоф'єва та ін. У статті «В. Т. Наріжний» (1915) досліджував рос.-укр. літ. зв'язки. Зібраний братами Соколовими великий фольклорний матеріал опубл. у зб. «Казки і пісні Білозерського краю» (1915), «Онезькі билини» (1948) та ін.

Літ.: Дей О. І. Видатні радянські фольклористи Юрій та Борис Соколови. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 4. *С. В. Мишанич.*

СОКОЛО́ВА МОГИ́ЛА — курган біля с. Ковалівки Миколаївського р-ну Микол. обл. Досліджений 1974. Мав діаметр 70 м, 6,5 м заввишки. Містив 26 поховань епохи міді-бронзи, пізніх кочовиків і одне сарматське. Інтерес становить сарматське поховання під вершиною кургану в ямі з дерев'яним перекриттям, у ньому було поховано жрицю, представницю сарматської знаті. Одяг померлої прикрашали численні золоті бляшки та намисто з напівдорогоцінного каміння й золота; унікальне шитво золотими нитками виявлено на рештках пурпурового шовку; знайдено золоті прикраси (намисто, сережки, перстень, браслети), оздоблені гранатовими вставками, великий набір амулетів-оберегів, культовий посуд з алебастру та мармуру, срібні, бронзові, кам'яні, глиняні, дерев'яні посудини різного призначення (деякі з них містили ароматичні смоли), унікальні дзеркало та «віяла», предмети туалету тощо. Ці знахідки дають уявлення про культуру сарматських племен, а численні привізні вироби — про їхні зв'язки з країнами Сх., Зх., Середземномор'я та *античними державами Північного Причорномор'я.*

Літ.: Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение в Соколовой Могиле. В кн.: Скифия и Кавказ. К., 1980.

Г. Т. Ковпаненко.

СОКОЛО́ВЕ — село Готвальдівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташоване на р. Мож (прит. Сіверського Дінця), за 6 км від залізнич. платформи Первомайський. Біля С. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 відзначилась у бою 8.III 1943 1-а рота 1-го Чехословац. окремого батальйону, що діяв у складі рад. військ проти нім.-фашист. загарбників. Виконуючи наказ командира батальйону полковника Л. *Свободи* про оборону С., 1-а рота під командуванням надпоручика О. *Яроша,* підтримана двома арт. батареями 25-ї стрілецької д-зії, перетворила С. на міцний вузол оборони. В ході бою чехословацька рота і рад. воїни знищили 19 танків і понад 300 солдатів і офіцерів ворога. О. Яроша, що загинув у бою, було посмертно удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а 84 чехосл. воїнів нагороджено орденами й медалями СРСР. У С. на братській могилі радянських і чехословацьких воїнів установлено пам'ятник. У селі — музей радянсько-чехословацької дружби. Іл. с. 294.

Літ.: Марченко О. Д. Соколове — символ братерства. Х., 1975.

СОКОЛО́В-СКАЛЯ́ Павло Петрович [21.VI (3.VII) 1899, м. Стрєльна, тепер у складі Ленінграда — 3.VIII 1961, Москва] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник РРФСР (з 1956), дійсний член АМ СРСР (з 1949). Член КПРС з 1952. В 1914—18 навчався в студії І. Машкова в Москві, 1920—22 — у моск. ВХУТЕМАСі. Член *АХРР* з 1926, худож. керівник *«Окон ТАСС»* (1941—45). Твори: «Таманський похід» (1928), «Брати» (1932), триптих «Щорс» (1938), «Краснодонці» (1948), «Поети» (1956), плакати. Картини зберігаються в ДРМ у Ленінграді, Центр. музеї В. І. Леніна в Москві та ін. Брав участь у створенні панорам і діорам. З 1929 викладав у різних навч. закладах (з 1949 — професор). Держ. премія СРСР, 1942, 1949. Іл. с. 298.

Літ.: Ястребов И. И. Павел Петрович Соколов-Скаля. М., 1959; Соколов-Скаля Павел Петрович. Выставка произведений. Л., 1975.

СОКОЛО́ВСЬКА Катерина Федорівна [1840, хутір Паськівка, тепер село Вовчанського району Харківської області — 12 (24).X 1883] — українська поетеса. Жила в селі Гусинцях поблизу Куп'янська. Разом з чоловіком заснувала нар. школу, вчителювала в ній. Писати почала в 60-х рр. під впливом Т. Шевченка і О. Кольцова. С.— авторка ліричних віршів і поем з життя укр. села (зб. «Зірка», 1871). Її поема «На хуторі» має антикріпосницьке спрямування. В поемі «Не так малось, та так склалось» показано тяжке життя сільської бідноти в пореформений час. Писала драм. твори, займалась живописом.

СОКОЛО́ВСЬКА Софія Іванівна [парт. псевд.— Свєтлова Олена Кирилівна; 29.III (10.IV) 1894 — 26.VIII 1938] — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Н. в Одесі в сім'ї адвоката. Навчалася в Петербурзі в жіночому мед. ін-ті (з 1912), на Бестужевських курсах (з 1914); брала участь у студентських революц. виступах. У 1917 — член Черніг. губкому РСДРП(б) і губревкому, 1918 — голова Черніг. Ради робітн. і солдатських депутатів. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — член Черніг. підпільного губкому партії, голова губревкому, член Київ. підпільного губкому партії, секретар Київ. губревкому, потім обкому КП(б)У. Делегат I і II з'їздів КП(б)У. З листопада 1918 — секретар Одеського підпільного обкому КП(б)У, редактор газети *«Коммунист»,* один з організаторів і керівників *«Іноземної колегії»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У. Двічі була заарештована білогвардійцями, здійснювала втечі. З кін. 1919 працювала у Виконкомі Комінтерну. З лютого 1921 — на парт. роботі в Москві, в апараті ЦКК ВКП(б) — НК РСІ СРСР. З 1935 — заст. директора, директор кіностудії «Мосфільм». Делегат XVI, XVII з'їздів, XVII парт. конференції ВКП(б). На XVI з'їзді партії була обрана членом ЦКК ВКП(б). *В. Ю. Мельниченко.*

СОКОЛО́ВСЬКИЙ Василь Данилович [9 (21).VII 1897, с. Козлики, тепер ПНР — 10.V 1968, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1946), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1921 закінчив Військ. академію РСЧА. З 1921 — на відповідальних штабних і командних посадах у Рад. Армії. В 1941 — заст. нач. Генштабу. На поч. Великої Вітчизн. війни — нач. штабу, з 1943 —команд. військами Зх. фронту. В 1944 — нач. штабу 1-го Укр. фронту, 1945 — заст. команд. 1-м Білорус. фронтом. З 1946 — Головнокоманд. Групою рад. окупаційних військ і Головноначальствуючий рад. військової адміністрації в Німеччині. В 1949—52 — перший заст. міністра Збройних Сил СРСР. У 1952—60 — нач. Генштабу — перший заст. міністра оборони СРСР (1953—60). З 1960 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XXII і XXIII з'їздах КПРС — кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

С. І. Соколовська.

СОКОЛО́ВСЬКИЙ Олександр Олександрович (1896, м. Конотоп, тепер Сум. обл.— 29.VIII 1938) — укр. рад. письменник. Навчався в Черніг. гімназії, був знайомий з родиною М. Коцюбинського. В 1914 вступив до Київ. ун-ту, через рік був засуджений на 6 років каторги за розповсюдження прокламацій проти війни. Після Лютневої революції повернувся на Україну, боровся проти німецько-кайзерівських окупантів і гетьманців. Літ. діяльність почав як поет: поема «Ікар» (1922), «Поема одного життя» (1923). Автор істор. романів і повістей «Перші хоробрі» (1928), «Нова зброя» (1932), «Роковані на смерть» (1933), «Бунтарі» (1934), присвячених революц. народництву, «Богун» (1931) — про події визвольної війни укр. народу 1648—54.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1971.

В. М. Кулаковський.

В. Д. Соколовський.

СОКОЛО́ВСЬКИЙ Олексій Никанорович [1 (13).III 1884, с. Велика Бурімка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. — 25.IV 1959, Харків] — укр. рад. агрогрунтознавець, акад. АН УРСР (з 1929), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935), засл. діяч науки УРСР (з 1945). В 1908 закінчив Київський ун-т, в 1910 — Моск. с.-г. ін-т (тепер

Соколова могила. Золоті прикраси:
1 — намисто,
2 — намисто з гранатовими і скляними підвісками,
3 — сережки з самоцвітами,
4 — браслет з гранатовими і скляними вставками,
5 — перстень з гранатовими вставками;
6 — бронзове дзеркало з срібною ручкою з позолотою.

О. Н. Соколовський.

Петро Петрович Соколов. В готелі. Ілюстрація до роману «Мертві душі» М. В. Гоголя. 1890 — 95. Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна. Москва.

П. П. Соколов-Скаля. Загибель начдива. 1938. Центральний музей Збройних Сил СРСР. Москва.

Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1911 працював у лабораторіях у Д. М. *Прянишникова* і В. Р. *Вільямса*, з 1924 — професор, а з 1944 — директор Харків. с.-г. ін-ту; одночасно (з 1945) — зав. Лабораторією грунтознавства АН УРСР, директор організованого на її базі Укр. н.-д. ін-ту грунтознавства (1956—59). Осн. праці С. стосуються фіз. властивостей грунту, обмінних катіонів і впливу їх на механічні та водні властивості грунту тощо. Основоположник колоїдно-хім. технології грунтів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СОКОЛОПОДІ́БНІ — ряд птахів; правильніша назва — *хижі птахи*. На Україні зустрічаються представники 3-х родин: соколові з 1 родом — *сокіл*; яструбові, що включає роди — яструб, *орел, орлан,* сип (див. *Сип білоголовий*), *шуліка, лунь, стерв'ятник, канюк, змієд, осоїд*; скопові з 1 видом — *скопа*.

СОКОЛЯ́НСЬКИЙ Іван Опанасович [25.III (6.IV) 1889, станиця Дінська, тепер районний центр Краснодар. краю — 27.XI 1960, Москва] — рад. учений-дефектолог, який розробляв проблеми *сурдопедагогіки* й *тифлопедагогіки*, професор (з 1926). Член КПРС з 1920. В 1908—13 навчався в Петербурзькому психоневрологічному ін-ті, спец. освіту здобув на сурдопед. Маріїнських курсах у Петербурзі. Пед. діяльність почав 1910 в Олександрівському (тепер Запоріжжя) уч-щі глухоніміх. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції брав активну участь у розвитку пед. науки на Україні та створенні системи освіти для аномальних дітей. В 1923 в Харкові при пед. лабораторії дослідної станції Управління соцвиху організував відділ, а потім спец. школу-клініку сліпоглухоніміх. С.— один з організаторів н.-д. ін-тів педагогіки (1926) і дефектології (1929) на Україні, голова респ. *товариства педагогів-марксистів*. З 1938 працював у Москві в н.-д. ін-ті дефектології, де керував лабораторією навчання сліпоглухоніміх і водночас був директором базової школи для глухих дітей. Створив оригінальну методику навчання сліпоглухоніміх (серед його вихованців — О. І. *Скороходова*). С.— автор ряду наук. праць та винаходів у галузі *тифлотехніки*. Розробив конструкцію читальної машини для сліпих. Держ. премія СРСР. 1980 (посмертно).

Тв.: [Статті]. В кн.: Обучение и воспитание слепоглухонемых. М., 1962.

М. Д. Ярмаченко.

СОКО́ТРА — група островів (найбільший — Сокотра) на Пн. Зх. Індійського ок. Входить до складу Нар. Демократичної Республіки Ємен. Пл. 3,6 тис. км². Поверхня гориста. Вис. до 1503 м (на о. Сокотра). Клімат тропічний, сухий. Пересічна т-ра січня +21, липня +28°. Опадів 250—300 мм на рік. Напівпустельна рослинність, у горах — чагарникові зарості, ліси. Плантації фінікової пальми. Розвинуте тваринництво, рибальство.

СОКРА́Т (Σωκράτης; 470/469 до н. е., Афіни — 399 до н. е., там же) — давньогрец. філософ-ідеаліст. Жив в Афінах. Творів не писав, свої погляди поширював в усних бесідах у гуртку своїх прихильників (*Платон, Ксенофонт* та ін., твори яких є гол. джерелами відомостей про його життя й погляди). Творцем світу вважав божественний розум, обстоював учення про первісну божественну доцільність світу (див. *Телеологія*). Пізнання природи заперечував як нечестиве втручання у діяння богів. Мету філософії вбачав у пізнанні самої людини, її моральних принципів. Звідси його теза — «пізнай самого себе». Осн. положенням етики С. є твердження про тотожність знання і доброчесності. С. визнавав три види доброчесності: поміркованість, хоробрість і справедливість. Виходячи з цього, С. критикував усі форми держ. правління, якщо вони порушують справедливість. Розглядав діалектику як мистецтво досягнення істини шляхом розкриття суперечностей у судженнях співрозмовника. Його метод питань, що передбачав критичне ставлення до догматичних тверджень, почали називати сократівською «іронією». Був обвинувачений у «безбожжі» і приречений на смерть (помер, прийнявши отруту).

В. С. Дмитриченко.

СОКРАТИ́ЧНІ ШКО́ЛИ — загальна назва давньогрец. філософських шкіл [мегарської, елідо-еретрійської, платонівської (див. *Академія платонівська*), кінічної, кіренської], заснованих учнями та послідовниками *Сократа* в 4 ст. до н. е. За своїм спрямуванням С. ш. неоднорідні: платонівська школа, *мегарська школа* та *елідо-еретрійська школа* — ідеалістичні, *кініки* та *кіренська школа* тяжіли до матеріалізму й атеїзму. С. ш. відповідно до тенденції доби еллінізму в центрі уваги ставили питання етики, особистого щастя індивіда. С. ш. були виразниками пасивного протесту проти рабовласницької цивілізації, пропагували замкнення людини в собі, єднання з природою, не ставлячи питання про будь-які соціальні зміни суспільства. С. ш. були провісницями занепаду грецького рабовласницького суспільства.

В. С. Дмитриченко.

СОКХЕ́Й Сахіб Сінг (15.XII 1887 — 23.X 1971) — громадський діяч Індії, вчений-мікробіолог, акад. Інд. АН. Освіту здобув у коледжах і ун-тах Індії, Великобританії, США, Канади. Учасник 1-ї світової війни 1914—18. В 1950—52 — пом. ген. директора Міжнар. орг-ції охорони здоров'я. В 1953—58 — президент Асоціації наук. працівників Індії. З 1953 С.— віце-президент Всеіндійської Ради Миру, член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

СОЛАНІ́НИ (від лат. solanum — паслін) — органічні речовини, які належать до *алкалоїдів*. С. знайдено в рослинах родини пасльонових (напр., у картоплі). Особливо багато С. в проростках та позеленілих бульбах картоплі. У великих кількостях С.— отруйні речовини, які спричинюють *гемоліз* еритроцитів, тому позеленілу й пророслу картоплю, що містить багато С., в їжу вживати не можна. Невелика кількість С., що є у звичайній картоплі, поліпшує її смак і при споживанні збуджує секрецію залоз шлунка та перистальтику кишечника.

СОЛДА́Т (італ. soldato, від sòldo — монета, платня) — 1) Первісне військ. звання (рядовий, єфрейтор та ін.) військовослужбовців і військовозобов'язаних в арміях більшості держав. Назва «солдат» з'явилась у 15 ст. в Італії і позначала найманих воїнів, що служили за платню. У Росії ця назва поширилася в 30-х рр. 17 ст.; в рос. армії з 18 ст. рекрут діставав звання С. після певного строку служби. З 1874 рядовий склад називали «нижні чини», а після Лютневої революції 1917 знову почали називати С. Для воїнів Рад. Республіки 16.XII 1917 було запроваджено звання «Солдат революційної армії». Із створенням 1918 РСЧА її рядових бійців називали *червоноармійцями*. В липні 1946 в Рад. Армії запроваджено категорію С., що включає рядових і єфрейторів (див. *Звання військові*). 2) В широкому розумінні — воїн-*ветеран*. 3) Переносно — людина, яка присвятила себе якійсь справі.

«СОЛДА́Т» — нелегальна більшовицька газета, орган *Севастопольської військової організації РСДРП* при Севастопольському к-ті РСДРП. Виходила з 25.III (7.IV) 1906 по лютий 1908. Випущено 13 номерів. Розповсюджували її в Криму, а також у військ. гарнізонах Одеси, Харкова, Миколаєва та ін. міст України. Пропагувала ленінську політику і тактику з питань революції, вела наполегливу роботу по згуртуванню солдатів і матросів на боротьбу проти царизму.

«СОЛДА́Т» — щоденна більшовицька газета, орган Військ. організації при ЦК РСДРП(б). Виходила в Петрограді 13 (26).VIII — 26.X (8.XI) 1917 замість газ. «*Солдатская правда*» та «*Рабочий и солдат*», заборонених Тимчасовим урядом. Вийшов 61 номер. З 27.X (9.XI) 1917 газета виходила під попередньою назвою — «Солдатская правда».

«СОЛДА́ТСКАЯ ЖИЗНЬ» — більшовицька газета, орган Військової орг-ції при Катериносл. к-ті РСДРП(б). Вийшло два номери — 4 (17).VI і 18.VI (1.VII) 1917. Газета відіграла важливу роль у більшовицькій пропаганді серед солдатів гарнізону і військ. частин, розташованих поблизу Катеринослава. Видання припинено у зв'язку з передислокацією військ, що її провів Тимчасовий уряд, плануючи наступ на Пд.-Зх. фронті.

«СОЛДА́ТСКАЯ МЫСЛЬ» — газета, орган полкового к-ту 49-го піхотного полку, дислокованого в Одесі. Виходила з 19.III (1.IV) 1917 до 3(16).I 1918. Всього видано 235 номерів. З № 170 редактором став більшовик А. І. Бондаренко. Виданням газети керував Одес. к-т РСДРП(б). «С. м.» сприяла більшовизації солдат. мас в Одесі. Вміщувала матеріали про події в

Одесі, на фронтах світової війни, друкувала листи, офіц. матеріали, статті політ. характеру. Перестала виходити у зв'язку з виступом полку з міста.

«СОЛДА́ТСКАЯ ПРА́ВДА» — щоденна більшовицька газета. Видавалася 1917—18 в Петрограді. Почала виходити 15 (28).IV 1917 як орган Військ. організації при Петерб. к-ті РСДРП(б), з 19.V (1.VI) — орган Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Організатором і ідейним натхненником «С. п.» був В. І. Ленін. У газеті було опубліковано понад 60 його статей, друкувалися парт. рішення, широко висвітлювалося життя армії. Після *липневих днів 1917* Тимчасовий уряд заборонив газету. З липня по жовтень 1917 виходила під назвами *«Рабочий и солдат»* і *«Солдат»*. З 27.X (9.XI) 1917 знову виходила під назвою «С. п.». З 27.III 1918 за постановою ЦК РКП(б) замість газ. «С. п.», «Деревенская беднота» і «Деревенская правда» почала виходити газ. *«Беднота»*.

СОЛДА́ТСЬКА ПЕЧЕ́РА — карстова печера в сх. частині масиву Карабі-Яйла, одна з *печер кримських*. Глиб. 500 м (найглибша на Україні). До глиб. 120 м являє собою досить широку (2 — 5 м) нахилену галерею, що утворилась у напрямі падіння верхньоюрських вапняків. На глиб. 120—450 м складається з лабіринту вузьких ходів, з'єднаних колодязями завглибшки 9—85 м. Нижче вона переходить у звужену обводнену галерею завдовжки 380 м, що закінчується сифоном. У печері є сталактити, сталагміти, значні відклади глини. *В. М. Дублянський.*

СОЛЕВИТРИВА́ЛІСТЬ РОСЛИ́Н — здатність рослин жити в умовах засоленості середовища. Солевитривалими є морські водорості та вищі наземні рослини — *галофіти*. На засолених ґрунтах більшість рослин терпить від нестачі води (фізіол. сухість), живильних солей та надлишку баластних солей, які негативно діють на життєдіяльність рослин. Для підвищення С. р. провадять передпосівну обробку насіння хлористим натрієм — при хлоридному типі засолення ґрунту, сірчанокислим магнієм — при сульфатному типі тощо. Внаслідок такого «загартовування» знижується проникність *протоплазми* для солей, підвищується поріг її коагуляції солями, змінюється *обмін речовин* у рослин.

СОЛЕ́НИК Карпо Трохимович [травень 1811, м. Лепель, тепер Вітеб. обл. БРСР — 7 (19).X 1851, Харків] — укр. і рос. актор, один з основоположників укр. реалістичного театру 1-ї пол. 19 ст. Навчався у Віленському ун-ті. На поч. 30-х рр.— суфлер *Штейна І. Ф. трупи* (Харків), 1832 дебютував у ній як актор. З 1835 працював у *трупі Л. Ю. Млотковського* (Харків), в різний час грав у Курську, Кишиневі та ін. містах, але в основному його діяльність проходила на Україні (Харків, Одеса та ін.). Серед кращих ролей — Виборний, Возний, Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Стецько («Шельменко-денщик», «Шельменко — волосний писар», «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хлестаков, Осип, Бобчинський, Кочкарьов («Ревізор», «Одруження» М. Гоголя), Блазень («Король Лір» Шекспіра). С. мав великий успіх як комедійний актор. Його творчість високо цінували М. Щепкін, М. Гоголь, Т. Шевченко.

Літ.: Кисіль О. Український актор Карпо Соленик. Х., 1928; Грін А. А. Карпо Трохимович Соленик. К., 1963.

М. Ф. Дібровенко.

СОЛЕНО́ЇД (від грец. σωλήν — трубка і εἶδος — вигляд) — довга (порівняно з поперечними розмірами) циліндрична котушка з рівномірно намотаних витків ізольованого провідника. Зовн. *магнітне поле* електр. струму в С. (мал.) схоже на поле постійного стрижневого *магніту*. У внутр. частині С. магнітне поле однорідне і спрямоване вздовж осі С., причому його напрям залежить від напряму *електричного струму* в С., а *напруженість поля* пропорційна *силі струму* та кількості витків провідника. С. з феромагн. осердям у внутр. порожнині наз. *електромагнітом*. Застосовують С. в електротехніці, радіотехніці тощо.

СО́ЛІ — клас хімічних сполук, що їх розглядають як продукти повного або часткового заміщення атомів водню кислоти на метал чи гідроксидних груп основ та амфотерних *гідроксидів* на кислотні залишки. Розрізняють середні, кислі, осно́вні, комплексні, а також подвійні та мішані С. Середні С.— продукти повного заміщення атомів водню к-т на атоми металу або на групи атомів NH_4^+, UO_2^{2+} та ін., чи гідроксидних груп основ та амфотерних гідроксидів на кислотні залишки, напр. NaCl, $Ca_3(PO_4)_2$, $UO_2(NO_3)_2$. Кислі С.— продукти неповного заміщення атомів водню багатоосно́вної к-ти на метал, напр. $NaHSO_4$, $NaHCO_3$. Вони взаємодіють з *лугами*, утворюючи середні С. Основні С.— продукти неповного заміщення гідроксидних груп багатокислотних основ або амфотерних гідроксидів кислотними залишками, напр. $Bi(OH)_2NO_3$, Mg(OH)Cl. До них відносять і оксосолі Mg_2OCl_2, BiOCl та інші. Осно́вні С. від діяння к-т перетворюються на середні. С., утворені двома металами з однією к-тою, наз. подвійними, напр. $KAl(SO_4)_2$; продукти ж заміщення гідроксидних груп у багатокислотній основі на різні кислотні залишки розглядають як мішані С., напр. CaCl(OCl). С., до складу яких входить комплексний катіон, напр. $[Cu(NH_3)_4]SO_4$, або комплексний аніон, напр. $K[Ag(CN)_2]$, наз. комплексними (див. також *Координаційні сполуки*). Більшість С. утворюється за реакціями подвійного обміну між солями, реакціями нейтралізації, взаємодією к-т з металами тощо. За звичайних умов С.— тверді речовини, кристалічні гратки яких найчастіше побудовані з *іонів*. У водному розчині дисоціюють (див. *Дисоціація*), утворюючи гідратовані іони. Розчини С. електропровідні. Всі С., за винятком С. сильних к-т та сильних основ, при розчиненні у воді гідролізуються (див. *Гідроліз*). У природі є великі поклади С., що утворилися внаслідок висихання морів та соляних озер, — т. з. природні С. Застосовуються С. в різних галузях пром-сті, медицині, деякі — у с. г. як *добрива*; відіграють велику роль у житті організмів.

В. В. Григор'єва.

СОЛІГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Мін. обл. БРСР, райцентр. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1982). Виробниче об'єднання «Білоруськалій»; з-ди — збірного залізобетону, залізобетонних конструкцій; ф-ки — білизняного трикотажу, по пошиву виробів з штучного хутра. Гірничохім. технікум. Місто утворено 1963.

СОЛІДАРИ́ЗМ (від франц. solidaire — взаємно зобов'язаний, одностайний) — одна з політико-правових концепцій імперіалізму. Виник на початку 20 ст. Ідеї С. лежать в основі державно-правового вчення Л. *Дюгі*, праць буржуазного соціолога Е. *Дюркгейма* та інших бурж. учених. В праці «Філософія солідарності» (1902) Л. Буржуа — апологет С. проголосив, що рушійною силою сусп. розвитку є не класова боротьба, а одностайність членів суспільства. Вчення С. базується на реакційній, ідеалістичній концепції, нібито для капіталістичного суспільства характерні відносини солідарності його членів і взаємозалежність усіх соціальних груп. С. обстоює ідеї класового миру, гармонії інтересів праці і капіталу. Ідеї С. використовують різноманітні бурж., реформістські і ревізіоністські теорії. В демагогічних цілях до С. звертався й *фашизм*. С. займає значне місце в політ. доктрині *клерикалізму*. *Ю. І. Нипорко.*

СОЛІДА́РНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ (франц. solidaire — взаємно зобов'язаний) — у *зобов'язальному праві* відповідальність кількох боржників перед кредитором, при якій кредиторові надається право на свій розсуд вимагати виконання зобов'язання у повному обсязі або частково від усіх боржників разом або від кожного з них окремо. Відповідно до рад. законодавства, зокрема до ст. 174 ЦивК УРСР, С. в. настає, якщо вона передбачена договором або встановлена законом. Напр., особи, які спільно заподіяли шкоду, несуть С. в. перед потерпілим (ст. 451 ЦивК УРСР). Повне виконання *зобов'язання* одним із солідарних боржників звільняє ін. боржників від відповідальності перед кредитором. Однак кожен з них відповідає перед боржником, який повністю виконав солідарне зобов'язання і має право пред'явити до решти боржників зворотну вимогу (див. *Регресний позов*) про виконання їхньої частки зобов'язання. На відміну від часткової відповідальності, при невиконанні своєї частки зобов'язання одним з співборжників вона розподіляється порівну між боржником, який виконав солідарне зобов'язання, і рештою співборжників.

С. П. Коломацька.

СОЛІДА́РНІСТЬ (франц. solidarité) — єдність переконань і дій,

І. О. Соколянський.

Сократ.

С. С. Сокхей.

Соленоїд.

С. І. Солнцев.

Ю. І. Солнцева.

Соловейко звичайний.

Солодка гола. Квітуча гілка рослини і кореневище з коріннями.

взаємодопомога й підтримка, що грунтуються на спільності інтересів і необхідності здійснення спільних цілей, спільна відповідальність.

Розрізняють С. національну, класову, інтернаціональну, партійну та ін. Вимога нац. С. висувається на перший план у свідомості патріотичних сил, коли точиться боротьба проти іноземних загарбників (див. *Патріотизм*). Прикладом класової С. є спільні дії міжнар. робітн. класу в боротьбі проти капіталізму, які мають інтернац. характер (див. *Інтернаціоналізм* пролетарський). С. міжнар. робітн. класу, всієї світової прогресивної громадськості виявляється, зокрема, в підтримці боротьби за мир, проти імперіалістичної агресії, в *Русі прихильників миру*. Для революц. боротьби пролетаріату поряд з класовою С. важливе значення має парт. С., яка передбачає єдність дій не тільки всередині кожної комуністичної і робітн. партії, а й у міжнар. масштабі при збереженні самостійності кожної окремої партії.

СОЛІДО́Л (від лат. solidus — густий і oleum — олія) — густе *мастило*, що складається з мінерального масла (веретенне або машинне) й загусника (кальцієвого мила). С. поділяють на синтетичні й жирові. Синтетичні одержують загущенням масел *милами* синтетичних жирних к-т, жировi — милами натуральних *жирів* (бавовняної олії, саломасу). До складу С. входить від 10 до 20% мила, а також 0,5—5,0% води, яка відіграє роль стабілізатора. С. — темно-коричнева високов'язка нетекуча маса з $t_{пл}$ 75—90° С, у холодній воді практично не розчиняється. За фіз.-хім. властивостями синтетичні й жирові С. рівноцінні й взаємозамінні. В СРСР синтетичні С. становлять більш як 99% об'єму виробн. С. Застосовують С. для змащування деталей і вузлів тертя механізмів і машин, які працюють при т-рі від —30° С до +80° С; для консервації механізмів і захисту від корозії металевих виробів та ін. Останнім часом замість С. використовують комплексні кальцієві й літієві мастила. *В. Т. Скляр.*

СОЛІКА́МСЬК — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі Ками. Залізнична станція, пристань. 103 тис. ж. (1982). С. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1980). С.— важливий центр хім. пром-сті СРСР. На базі Верхньокамського родовища калійних солей працює калійний завод. Магнієвий з-д, целюлозно-паперовий комбінат та ін. підприємства. У С.— автодорожній та вечірній целюлозно-паперовий технікуми, мед. і пед. училища, краєзнавчий музей. Пам'ятки архітектури. С. засн. бл. 1430.

СОЛІПСИ́ЗМ (від лат. solus — один, єдиний та ipse — сам) — крайня форма *суб'єктивного ідеалізму*, згідно з якою єдиною реальністю є свідомість суб'єкта, його «Я», а об'єктивна дійсність — продукт свідомості. Гносеологічною основою С. є абсолютизація *відчуттів* як джерела пізнання. Найбільшою мірою тенденція до С. виявилась у філософії Дж. *Берклі*, Г. *Фіхте, емпіріокритицизму, «іманентів»*. Абсурдність С. довів В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*.

СОЛІ́СТ (італ. solista, від лат. solus — тільки один) — 1) Виконавець муз. твору або окремої партії (*соло*), написаних для одного голосу або одного інструменту. 2) В опері, балеті — виконавець провідної партії або сольного номера.

СОЛІТЕ́РИ — ряд безхребетних тварин класу стьожкових червів. Те саме, що й *ціп'яки*.

СОЛІТО́НИ (від. лат. solus — один, єдиний і грец. τόνος — напруга) — усамітнені *хвилі*, що пружно взаємодіють одна з одною, тобто не змінюють своєї форми і швидкості. Описуються частинними розв'язками нелінійних *хвильових рівнянь*. Ці рівняння відповідають процесам, які вивчаються в теорії *плазми, квантовій теорії поля*, біофізиці тощо. С. виникають в результаті балансу явищ, зумовлених *дисперсією хвиль* і їхньою нелінійністю. Поняття С. в нелінійній фізиці відіграє таку ж роль, як поняття *осцилятора* в лінійній фізиці. Прикладом С. є *цунамі*. Послідовне спостерігання й експериментальне дослідження С. почалися в середині 19 ст., а розвиток теорії С.— в 60-х рр. 20 ст.; він пов'язаний, зокрема, з працями рад. вчених О. С. *Давидова*, В. О. *Марченка*, П. С. *Новикова*, Л. Д. *Фаддєєва*. Досягнення теорії С. впливають на розвиток різних галузей математики, фізики, біології і техніки.

Літ.: Давыдов А. С. Биология и квантовая механика. К., 1979; Теория солитонов. Метод обратной задачи. М., 1980; Солитоны в действии. Пер. с англ. М., 1981. *В. Г. Маханьков.*

СОЛІФЛЮ́КЦІЯ (від лат. solum — грунт і fluctio — витікання) — повільне переміщення перезволожених грунтів по схилах. Розвивається у районах розвитку *багаторічної мерзлоти*, місцями в областях сезонного промерзання внаслідок відтанення схилів та під дією сили тяжіння. Швидкість від кількох сантиметрів до кількох метрів на рік; при катастрофічних спливаннях вона зростає. З явищем С. пов'язане утворення валів, нагірних терас та ін. форм рельєфу.

СОЛЛОГУ́Б Всеволод Борисович [н. 7 (20).VIII 1912, с. Кудріно, тепер Меленковського р-ну Владимир. обл. РРФСР] — укр. рад. геофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1948. Закінчив Дніпроп. гірничий ін-т (1935). У 1948—50 — викладач Київ. ун-ту, 1952—55 — Київ. політех. ін-ту, 1955—60 — науковий співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. З 1960 — зав. відділом Ін-ту геофізики АН УРСР. У 1960—72 — заступник директора Ін-ту геофізики АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню глибинної будови Пд.-Сх. Європи, у т. ч. і тер. України, методом глибинного *сейсмічного зондування*. Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани», медалями. Премія імені В. І. Вернадського АН УРСР, 1976. *Харитонов.*

СОЛНЕЧНОГО́РСК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на березі Сенезького оз. Залізнична ст. Подсолнечна. 51 тис. ж. (1982). З-ди: по виробн. металевої сітки, склоробний. Поблизу міста — зона відпочинку. Утворений 1928, місто — з 1938.

СО́ЛНЦЕВ Сергій Іванович [1(13).X 1872, с. Терешок, тепер Рославльського р-ну Смол. обл.— 13.III 1936, Москва] — рад. економіст, акад. АН УРСР і акад. АН СРСР (з 1929). Навчався у Моск. ун-ті на мед. ф-ті (1895), 1900 — 04 — в Петерб. ун-ті на юрид. ф-ті. З 1913 — професор Петерб. ун-ту. Працював у Томському ун-ті, Новоросійському ун-ті в Одесі, в Одеському ін-ті нар. г-ва. В 1929 — в Раді по вивченню продуктивних сил (РПС) і одночасно заст. академіка-секретаря Відділення гуманітарних наук. Досліджував питання *розподілу*, який розглядав поза зв'язком його з виробн.; піддав критиці т. з. теорію *«гармонії інтересів»* праці та капіталу і погляди «легального марксиста» М. І. *Туган-Барановського*. Осн. праці: «Робітничі бюджети у зв'язку з теорією зубожіння» (1907), «Заробітна плата як проблема розподілу» (1911), «Суспільні класи» (1917).

СО́ЛНЦЕВА Юлія Іполитівна [н. 25.VII (7.VIII) 1901, Москва] — рос. та укр. рад. актриса і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1981). Закінчила Держ. ін-т муз. драми у Москві (1922). З 1923 знімалася в кіно (фільми «Аеліта», «Папіросниця з Моссельпрому», «Земля»). З 1930 працювала разом із О. *Довженком*, брала участь у створенні худож. фільмів — «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс» (1939), «Мічурін» (1949), а також документальних — «Визволення» (1940), «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні» (1945). Поставила фільми: за сценаріями й мотивами творів Довженка — «Поема про море» (1958), «Повість полум'яних літ» (1960), «Зачарована Десна» (1965), «Незабутнє» (1967); про творчість Довженка — «Золоті ворота» (1969); серед інших фільмів — «Світ у трьох вимірах» (1980). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Толченова Н. П. Юлия Солнцева. М., 1979.

СО́ЛНЦЕВО — місто обласного підпорядкування Моск. області РРФСР. Залізнична ст. Солнечна. 61 тис. ж. (1982). Підприємства пром-сті буд. матеріалів, виробн. швейних виробів. Наук. та проектні установи. С. утворено 1971.

СО́ЛО (італ. sólo, від лат. solus — один, єдиний) — 1) Муз. твір для виконання одним голосом або на одному інструменті. 2) В муз.-сценічних, вокально-симф., хорових та ін. творах великих форм — самостійна партія (епізод) для одного виконавця (співака, танцюриста, інструменталіста). 3) Виступ одного виконавця.

СОЛОВЕ́ЙКО (Luscinia) — рід птахів род. дроздових ряду го-

робцеподібних. Довж. тіла 14,4—20,5 см, маса 13,4 — 27 г. Оперення переважно бурих кольорів. Тримається приховано в чагарниках, заростях лісів, садів та парків. Живиться комахами. Гнізда мостить на землі під кущами. Кладка у травні з 4—7 яєць, насиджує самка протягом 13—14 діб. 10 видів, поширених в Євразії; в СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 3: С. південний, або західний (L. megarhynchos), С. звичайний, або східний (L. luscinia) та синьошийка, або варакушка (L. svecica). Перелітні птахи, зимують у тропіках Сх. Африки. Самці чудово співають (в їх співі буває до 40 колін). Викопні рештки відомі з верхнього плейстоцену.

Л. О. Бабенко.

СОЛОВЕ́Й-РОЗБІ́ЙНИК — образ напівчудовиська-напівлюдини в *билинах*. С.-р. нібито жив у лісах біля Чернігова, розбійницьким свистом і криком убивав людей. Варіант билини про С.-р. переклав укр. мовою П. Грабовський.

СОЛОВЕ́ЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — один з найбільших православних монастирів Росії. Засн. в кін. 20—30-х рр. 15 ст. на Соловецькому острові в Білому м. Архімандрити в С. м. призначалися безпосередньо царем і патріархом. З 1765 монастир став ставропігіальним (безпосередньо підпорядкованим *Синодові*). С. м. був екон. і політ. центром Біломорського краю. Мав значні зем. володіння, багато кріпаків. Були широко розвинуті промисли, торгівля. З 16 ст.— фортеця, залога якої не раз успішно відбивала напади лівонців і шведів (1571, 1582, 1611). У 1854 під час *Кримської війни 1853—56* С. м. атакували з моря англ. військ. кораблі. Був осередком поширення християнства на Пн. Росії. В 50—60-х рр. 17 ст. став оплотом *розколу*. Повстання у С. м. 1668—76 було спрямоване проти церк. реформи *Никона* і набуло антифеод. характеру. Був також місцем заслання (з кін. 16 до поч. 20 ст.) політ. і реліг. противників рос. самодержавства і офіц. церкви. Зокрема, у С. м. відбували заслання останній кошовий отаман Запорізької Січі П. І. *Калнишевський* (з 1776), член Кирило-Мефодіївського т-ва Г. Л. *Андрузький* (з 1850) та ін. Значну істор. і художню цінність має архіт. ансамбль С. м.: фортечні мури з баштами, трапезна з Успенським собором (1552—57, майстер Трифон), Преображенський собор (1556—64), церква Благовіщення (1596—1601), кам'яні палати (1615) та ін. Тепер С. м.— істор.-архіт. заповідник.

СО́ЛОВИЧ (Solovič) Ян (н. 8.III 1934, с. Пліешовце, тепер Середньословацької обл. ЧССР) — словац. драматург, засл. письменник ЧССР (з 1975), перший секретар Спілки словац. письменників. Член Компартії Чехословаччини з 1954. В п'єсах «Останній грім» (1955), «Сузір'я Дракона» (1958), «Руки для Люції» (1962), «Зовсім особлива ситуація, або Сміття з хати» (1968), «Загадковий жебрак» (1970), «Вежа надії» (1972), трилогії «Меридіан» (1974), «Срібний ,,ягуар"» (1975), «Золотий дощ» (1976), «Право на помилку» (1981) та ін. звертається до гострих сусп. і морально-етичних проблем. Ряд п'єс написано в сатирично-гротескній формі. П'єси С. йшли на сценах рад. театрів.

Тв.: Рос. перекл.— «Меридиан» и другие пьесы. М., 1978.

В. А. Моторний.

СОЛОВЙО́В Веніамін Миколайович (1798, Рязан. губ.— 1871, там же) — декабрист, штабс-капітан, барон.

Член *Товариства об'єднаних слов'ян* (з 1825), належав до його найреволюційнішої частини. Командував ротою Черніг. полку. Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання*. Після поразки повстання С. засудили до страти, яку було замінено довічною каторгою. З 1827 відбував каторгу в Сибіру, з 1840 — на поселенні. В 1856 за амністією повернувся до Рязан. губернії.

СОЛОВЙО́В Володимир Олександрович [26.III (8.IV) 1907, м. Суми — 30.I 1978, Москва] — рос. рад. поет, драматург. Літ. діяльність почав 1924 як поет. Перша зб. віршів — «Двадцята весна» (1929). Автор віршованих п'єс на істор. тему — «Фельдмаршал Кутузов» (1939; Держ. премія СРСР, 1941); дилогія «Великий государ» («Іван Грозний», 1945; Держ. премія СРСР, 1946, і «Цар Юрій», 1966, вид. 1969), «Золота чума» (1952), «Денис Давидов» (1960), а також п'єс про сучасність «Дорога перемоги» (1948), «Небезпечна професія» (1958), «Мислячі, люблячі й одержимі» (пост. 1968). П'єси С. ставляться в театрах України (Київ, Ворошиловград). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

Тв.: Великий государь.— Царь Юрий. — Пушкин. Драмы в стихах. М., 1972; Век нынешний и век минувший. М., 1975.

І. М. Давидова.

СОЛОВЙО́В Володимир Сергійович [16 (28).I 1853, Москва — 31.VII (13.VIII) 1900, с. Вузьке, тепер у складі Москви] — рос. філософ-ідеаліст і богослов, публіцист і поет. Син С. М. *Соловйова*. Закінчив Моск. ун-т (1873). В своїй об'єктивно-ідеалістичній філософії відроджував ідеї *неоплатонізму*, в «духовному першоначалі» — бозі — вбачав основу «всеєдності» світу. За С. «всеєдність» (як досконалий синтез істини, добра і краси) осягається лише «цілісним» знанням, що являє собою синтез містичного, раціонального (філос.) і емпіричного (наук.) знання. В суспільстві ідея «всеєдності» розкриває себе як боголюдський союз осіб («вільна теократія»). Наприкінці життя, розчарувавшись у теократичній утопії, С. прийшов до ідеї катастрофічного кінця історії, *есхатології*. Естетичні погляди С. мали реліг.-ідеалістичний характер, його естетика й поезія стали одним з ідейних джерел рос. *символізму*. Осн. праці: «Криза західної філософії» (1874), «Філософські начала цілісного знання» (1877), «Критика абстрактних начал» (1877—80).

СОЛОВЙО́В Михайло Миколайович [17 (29).V 1886, м. Єлець, тепер Липецьк. обл. РРФСР — 3.III 1980, Харків] — укр. рад. епідеміолог, дійсний член АМН СРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1911). В 1914—20 працював в Одес. військ. госпіталі та в міській санітарній організації; 1920—25 — співробітник Одес. мед. ін-ту. В 1925—31 працював у Харків. ін-ті мікробіології та епідеміології; з 1930 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці С. присвячені різноманітним питанням епідеміології, імунітету й запобігання інфекц. хворобам (холері, сибірці, скарлатині, кору, дифтерії, харчовій токсикоінфекції, малярії та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

СОЛОВЙО́В Олександр Костянтинович [18 (30).VIII 1846, м. Луга, тепер Ленінгр. обл. — 28.V (9.VI) 1879, Петербург] — рос. революціонер-народник. У 1865—66 навчався в Петерб. ун-ті. В 1867—74 працював учителем у Псков. губ. В 1876 увійшов до групи народників-«сепаратистів», що примикала до т-ва «*Земля і воля*». В 1877—78 вів революц. пропаганду серед селян Поволжя. 2 (14).IV 1879 з власної ініціативи здійснив у Петербурзі замах на імп. *Олександра II*. Замах був невдалий, С. заарештували і за вироком суду повісили.

СОЛОВЙО́В Опанас Абрамович [8 (21).II 1902, с. Білий Берег, тепер Сафоновського р-ну Смоленської обл.— 25.VIII 1974, м. Біла Церква Київ. області] — рад. вчений в галузі тваринництва, доктор с.-г. наук (з 1950), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1970). У 1928 закінчив Моск. зоотех. ін-т. З 1928—34 працював на Холмогорській дослідній станції, а також Київ. дослідній станції тваринництва «Терезино». В 1934—64 — у Вологодському молочному ін-ті. З 1964 — зав. кафедрою спец. зоотехнії Білоцерківського с.-г. ін-ту. Осн. праці з питань підвищення жирномолочності корів та вмісту білка в молоці. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

М. Н. Петренко.

СОЛОВЙО́В Сергій Михайлович [5 (17).V 1820, Москва — 4 (16).X 1879, там же] — рос. бурж. історик ліберального напряму, член Петерб. АН (з 1872). Н. в сім'ї священика. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1842). В 1847—79 — професор, 1871—77 — ректор Моск. ун-ту. Автор праць «Історія Росії з найдавніших часів» (т. 1—29, 1851—79; останнє видання — 1959—66), «Історія падіння Польщі» (1863) та ін. С. піддав критичному аналізові дворянську історіографію, зокрема багатотомну «Історію держави Російської» М. М. *Карамзіна*. Був прихильником *порівняльно-історичного методу*, прагнув по-

С. М. Соловйов

Солодушка вінкова: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

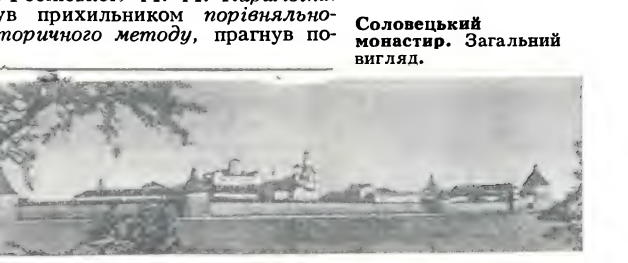

Соловецький монастир. Загальний вигляд.

В. П. Соловйов-Сєдой.

М. М. Соловцов.

А. Б. Солов'яненко.

І. Сологуб.

казати історію як єдиний закономірний процес. Проте, виступаючи з ідеалістичних позицій, С. перебільшував роль д-ви, яку вважав надкласовим органом, ідеалізував самодержавство, переоцінював значення геогр. середовища, саме геогр. положенням пояснював відмінність історії Росії від історії країн Зх. Європи. Критеріями виділення гол. етапів рос. історії С. вважав характер д-ви і ступінь європеїзації Росії. С. в основному підтримував антинаук. положення *норманської теорії* про виникнення Давньорус. д-ви. Вважав, що закріпачення селян було здійснене в загальнодерж. інтересах. Антифеод. виступи нар. мас розглядав як анархічні бунти, спрямовані проти держ. і сусп. ладу. Зокрема, С. негативно оцінював *козацтво* як типового носія анархічної стихії. Новий період рос. історії С. починав з реформ *Петра І.* Ідеалізуючи останнього як виразника інтересів нар. мас, С. розцінював реформи поч. 18 ст. як революцію «зверху». Виправдовував усі загарбницькі дії царизму. В працях «Нарис історії Малоросії до підкорення її царю Олексію Михайловичу» («Отечественные записки», 1849, № 2), «Гетьман Іван Виговський» («Отечественные записки», 1859, № 11), «Малоросійське козацтво до Богдана Хмельницького» («Современник», 1859, № 11) та ін. С. чимало уваги приділив Україні, хоч історію її висвітлював з великодержавницьких позицій. Поряд з правильними характеристиками глибоких соціальних суперечностей між козац. старшиною і рядовим козацтвом зробив ряд хибних висновків. Істор. концепція С. мала значний вплив на бурж. історіографію в Росії. Незважаючи на ідеалістичне пояснення істор. подій, праці С. зберегли наук. і пізнавальне значення, насамперед завдяки наведеному в них багатому фактичному матеріалові. *В. Н. Котов.*

СОЛОВЙОВ-СЄДОЙ Василь Павлович [справж. прізв.— Соловйов; 12 (25).IV 1907, Петербург — 2.XII 1979, Ленінград] — рос. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1975). В 1936 закінчив Ленінгр. консерваторію. Організатор і худож. керівник (1941—45) фронтового естрадного театру «Яструбок»; 1948—64 — голова правління Ленінгр. відділення Спілки композиторів РРФСР. С.-С.— один з визначних майстрів рад. пісні (створив понад 400, у т. ч. «Вечір на рейді», «Солов'ї», «Грай, мій баян», «Підмосковні вечори», «Моя рідна сторона», «Де ж ви тепер, друзі-однополчани»). У музиці для театру і кіно композитор розвивав традиції І. Дунаєвського. Твори: балет «В порт увійшла „Росія“» (1964); оперети і муз. комедії — «Вірний друг» (1945), «Найзаповітніше» (1952), «Олімпійські зірки» (1962), «Вісімнадцять років» (1967), «Біля рідного причалу» (1970); музика до вистав, кінофільмів [36, у т. ч. «Небесний тихохід» (1945), «Перша рукавичка» (1946), «Щасливого плавання» (1949), «Максим Перепелиця» (1955), «Донська повість» (1964), «Вірінея» (1969)]. На укр. тему написав балет «Тарас Бульба» (1940) та муз. комедію «Жив собі Шельменко» (1978). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947. Ленінська премія, 1959.

Літ.: Сохор А. Василий Павлович Соловьев-Седой. Л., 1977; Персон Д. В. П. Соловьев-Седой. Л.— М., 1978.

В. С. Мурза.

СОЛОВЦО́В Микола Миколайович [справж. прізв.— Федоров; 3 (15).V 1857, Орел — 12 (25).I 1902, Київ] — рос. актор, режисер, антрепренер. Чоловік М. М. *Глєбової.* Профес. акторську діяльність почав 1875 в Орлі. Грав у різних провінційних трупах Києва, Полтави, Харкова; в петерб. Олександринському театрі (1882—83), в театрі Корша в Москві (1887—89) та ін. У 1884—91 щороку організовував акторські товариства, з якими гастролював по Росії, зокрема у Києві. У 1891 С. заснував у Києві перший стаціонарний рос. драм. театр (див. *Театр «Соловцов»*), який очолював до кінця життя. Одночасно з 1901 утримував антрепризу в Одесі. С. пропагував передовий рос. класичний репертуар. Серед ролей — Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Репетилов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Смирнов («Ведмідь» Чехова; п'єсу присвячено С.), Тартюф («Тартюф» Мольєра). Вистави: «Три сестри» А. Чехова, «Влада темряви» Л. Толстого, «Візник Геншель» Гауптмана (грав роль Геншеля) та ін. С. перший запровадив у своєму театрі дешеві (часом і безплатні) «ранки» для учнів. Був одним із організаторів *Київського літературно-артистичного товариства,* випускав «Київську газету». На його запрошення в Києві гастролювали М. *Савіна,* Ф. *Шаляпін,* В. *Давидов,* В. *Комісаржевська,* Б. К. *Коклен* (старший), Ж. *Муне-Сюллі,* Т. *Сальвіні,* Е. *Россі.* С.— автор п'єс «Євлампія Раміна», «У далечінь».

Літ.: Альбом посвящается деятельности Н. Н. Соловцова... К., 1902; Городиський М. П. Київський театр «Соловцов». К., 1961; Табатчикова Е. Н. Н. Соловцов и становление режиссуры в русском провинциальном театре. В кн.: Записки о театре. Л., 1974.

В. Г. Давидов.

СОЛОВ'Я́НЕНКО Анатолій Борисович (н. 25.IX 1932, Донецьк) — укр. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1975). У 1954 закінчив Донец. політех. ін-т. Співу навчався у заслуженого артиста РРФСР О. Коробейченка (1952—62). У 1978 закінчив Київ. консерваторію. З 1962 — стажист, 1965 — соліст Київ. театру опери та балету. В 1963—65 стажувався в *«Ла Скала»* (Мілан). Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Петро («Наталка Полтавка» Лисенка), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Самозванець («Борис Годунов» Мусоргського), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Альфред, Герцог, Манріко («Травіата», «Ріголетто», «Трубадур» Верді), де Гріє («Манон Массне), Фауст («Фауст» Гуно), Едгар («Лючія ді Ламмермур» Доніцетті). Співав у *«Метрополітен-опера»* (Нью-Йорк; 1977—78). Виступає і як камерний співак. Нагороджений орденом Дружби народів. Ленінська премія, 1980.

Літ.: Терещенко А. Анатолий Соловьяненко. К., 1982.

СОЛОГУ́Б Віталій Олексійович (н. 8.VIII 1926, м. Краматорськ, тепер Донец. обл.) — парт., держ. і профспілковий діяч УРСР. Член КПРС з 1947. Н. в сім'ї робітника. Закінчив Всесоюзний заочний політех. ін-т (1952); кандидат тех. наук. З 1941 — токар Іркутського з-ду ім. Куйбишева, з 1944 — токар Старокраматорського маш.-буд. з-ду ім. Орджонікідзе. З 1946, після закінчення маш.-буд. технікуму,— технолог цеху, конструктор, ст. інженер-конструктор, нач. бюро інструментів і пристроїв, нач. центр. вимірювальної лабораторії з-ду. З 1953 — секретар парткому, парторг ЦК КПРС на Старокраматорському маш.-буд. з-ді, з 1961 — директор з-ду. З 1963 — другий секретар Донец. обкому партії. З 1971 — голова Укр. республіканської ради професійних спілок. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. З 1973 — член Політбюро ЦК Компартії України. З 1971 — член Президії Верховної Ради УРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го і 10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

СОЛОГУ́Б Ірина (після одруження — Сологуб-Бокконі, Бокконі; 1885, с. Неслухів, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.— 1972, Мілан) — укр. співачка (сопрано). Закінчила Львів. консерваторію (1905), удосконалювала спів у О. *Мишуги* та в Мілані. В 1905 дебютувала у Львів. оперному театрі. Працювала в оперних театрах Італії, Польщі (1906—14). Серед партій — Галька («Галька» Монюшка), Баттерфляй («Чіо-Чіо-сан» Пуччіні), Аїда («Аїда» Верді). Відома і як камерна співачка: у Львові, Відні, містах Італії виконувала романси М. Лисенка, А. Вахнянина, О. Нижанківського, укр. нар. пісні, арії з опер. У 1923 залишила сцену.

П. К. Медведик.

СОЛОГУ́Б Федір [справж. прізв., ім'я, по батькові — Тетерников Федір Кузьмич; 17.II (1.III) 1863, Петербург — 5.XII 1927, Ленінград] — рос. письменник. Друкуватися почав 1884. Належав до символістів старшого покоління. У романі «Кручений біс» (1905) створив образ учителя гімназії Передонова. За висловом В. І. Леніна — це «тип учителя шпигуна і тупиці» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 127). На романі «Творима легенда» (1907—09) позначились реакц. погляди С. В ньому він зводить наклеп на революцію і революціонерів. Писав вірші (зб. «Подум'яне коло», 1908), що відзначалися високою поетичною культурою; п'єси, статті. Перекладач творів Т. Шевченка, П. Тичини.

Тв.: Мелкий бес. М.— Л., 1933; Стихотворения. Л., 1978. *І. Т. Крук.*

СО́ЛОДІ — грунти западин лісостепової та степової зон; утворилися з *солонців* і *солонцюватих грунтів* внаслідок їх вилуговування під впливом інтенсивного промивання їх водою. Профіль С. оглеєний, різко диференційований на горизонти: гумусово-елювіальний, елювіальний, ілювіальний залізисто-глинистий (потужність до 100 см) та ілювіальний карбонатний. Виділяють такі підтипи С.: типові, дернові та торф'янисті. На Україні С. поширені серед солонців Лісостепу і Південного Степу на великих *подах*. Родючі при внесенні *органічних добрив* і *вапнуванні грунту*. Використовують переважно під сінокоси та лісові насадження.

Н. О. Сіренко.

СОЛО́ДКА, солодець (Glycyrrhiza) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки непарноперисті, вкриті крапковими залозками. Квітки лілуваті або жовтуваті, зібрані в китиці чи головчасті суцвіття. Біб однонасіннєвий. Бл. 15 видів, пошир. у Середземномор'ї, Пд.-Сх. Європі, помір. і тропіч. обл. Азії, в Австралії і Америці. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 2: С. гола і С. щетиниста. С. г о л а (G. glabra) — лікарська і кормова рослина. Росте на солончакуватих місцях, приморських схилах на Пд. Степу і в Криму. Кореневища та корені, що містять гліциризин, ліквіритин, цукри, крохмаль тощо, використовують в медицині, пивоварній і тютюновій пром-сті. Добра кормова рослина. С. щ е т и н и с т а (G. echinata) росте на солончакуватих луках, по чагарниках, у заплавах річок, подах на Пд. Лісостепу, в Степу і в Криму. Іл. с. 300.

СОЛО́ДКА КАРТО́ПЛЯ — багаторічна трав'яниста рослина родини берізкових. Те саме, що й *батат*.

СОЛОДО́ВИЙ ЦУ́КОР — вуглевод, який належить до *дисахаридів*. Те саме, що й *мальтоза*.

СОЛОДУ́ШКА (Hedysarum) — рід рослин родини *бобових*. Багато-, рідше однорічні трави або невисокі чагарники і півкущі. Листки непарноперисті. Квітки зібрані в пазушні китиці, рожеві, пурпурові, фіолетові. Біб сплюснутий, членистий. Бл. 150 видів, пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці і Пн. Америці. В СРСР — понад 100 видів, з них в УРСР — 6. Найбільш вивчена С. вінкова (H. coronarium), або іспанський еспарцет. С.— цінні кормові трави, зелена маса яких містить до 15% білків. Багато видів — медоноси; деякі С. вирощують як декоративні рослини. Іл. с. 301.

СОЛО́КІЯ — річка в межах Польщі та УРСР (Львів. обл.), ліва притока Бугу (бас. Вісли). Довж. 88 км, площа бас. 939 км². Має рівнинний характер, долина заболочена. Воду С. використовують для зрошування культур. пасовищ. На річці — міста Угнів, Белз (УРСР).

СОЛО́МА — стебла і листя злакових, бобових, гречки та ін. рослин після обмолочування насіння. Використовують як грубий об'ємистий корм (див. *Корми*). Розрізняють С. ярих і озимих культур, за видами рослин — пшеничну, житню, вівсяну, горохову тощо. С. містить багато клітковини (38—45%) та ін. важкоперетравних речовин, внаслідок чого має низьку поживність. 1 кг С. дорівнює 0,20—0,40 корм. од. і містить 8—30 г перетравного протеїну. Перед згодовуванням С. ріжуть на січку, змочують підсоленою водою, здобрюють висівками, макухою, домішують подрібнені коренебульбоплоди, запарюють, застосовують хім. обробку. С. додають в силосну масу, використовують на *підстилку* сільськогосподарським тваринам, як сировину для виготовлення саманної цегли, матів, капелюхів, у целюлозній і паперовій пром-сті тощо.

СОЛОМА́РСЬКИЙ Олександр Іванович [30.VI (12.VII) 1897, м. Єйськ, тепер Краснодар. краю — 12.VI 1980, Київ] — укр. рад. актор, режисер, педагог і театр. діяч, нар. арт. УРСР (з 1954), нар. арт. Каз. РСР (з 1943). Один з провідних діячів рад. театру для дітей. Сценічну діяльність почав 1922 у Києві. У 1924 разом з І. Дєєвою заснував *Київський театр юного глядача* (1924—31 — актор і режисер, 1953—61 — гол. режисер). Працював у Донец. та Саратов. (1931—37) театрах юного глядача, був худож. керівником Новосибірського театру «Червоний факел» (1937—39), рос. драм. театру в Алма-Аті (1939—44), гол. режисером Одес. рос. драм. театру ім. А. Іванова (1944—53). Серед ролей — Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Сава Чалий (однойменна п'єса І. Карпенка-Карого), Вільгельм Тель («Вільгельм Тель» Шіллера). Вистави: «Хто винен?» І. Карпенка-Карого, «Платон Кречет», «Фронт» О. Корнійчука, «Останні» М. Горького, «Два вероніці» У. Шекспіра та ін. Педагогічна діяльність в Одес. театр. уч-щі (1944—53), Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1954—78).

Тв.: Шестьдесят лет в театре. К., 1981. *І. М. Давидова.*

СОЛО́МЕНЦЕВ Михайло Сергійович [н. 25.X (7.XI) 1913, с. Єриловка, тепер Єлецького р-ну Липецької обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї селянина. З 1930 — колгоспник. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1940). У 1940—54 працював на з-дах у Липецьку, Челябінську (майстер, нач. цеху, парторг ЦК партії, гол. інженер, директор з-ду). В 1954—57 — секретар, другий секретар Челябінського обкому КПРС. У 1957—59 — голова Челябінського раднаргоспу. В 1959—62 — перший секретар Карагандинського обкому Компартії Казахстану. В 1962—64 — другий секретар ЦК Компартії Казахстану. В 1964—66 — перший секретар Ростовського обкому КПРС. У 1966—71 — секретар ЦК КПРС, зав. відділом ЦК КПРС. З 1971 — голова Ради Міністрів РРФСР. Член ЦК КПРС з 1961. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з листопада 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СОЛОМИ́НА — циліндричне стебло злаків з трохи здутими *вузлами* й порожнистими *міжвузлями*. У деяких злаків (напр., у кукурудзи) міжвузля заповнені *паренхімою*. Розташування *провідної тканини рослини* і *механічної тканини рослини* у периферійній частині стебла зумовлює більшу міцність С. на згин.

СОЛО́МКА — стебла льону або конопель, звільнені під час обмолоту від насіннєвих коробочок і суцвіть; важлива промислова сировина для одержання *тресту*, з якої в процесі первинної переробки виготовляють волокно. Гол. якісними показниками С. льону і конопель є їхня довжина та товщина. Чим довша і тонша С., тим більше вона містить волокна кращої якості. Див. також *Льонозбиральні машини, Льономолотарка, Коноплезбиральні машини.*

СОЛОМО́Н (р. н. невід.— п. 928 до н. е.) — цар Ізраїльсько-Іудейського царства 965—928 до н. е. Син царя *Давида* і його співправитель 967—965 до н. е. Провів адм. реформи (запровадив 12 адм.-тер. округів), встановив тверду систему податків, трудової і військ. повинності, зміцнив армію, міжнар. становище д-ви. Згідно з біблійною традицією, С. уславився надзвичайною мудрістю. За легендою, С.— автор деяких книг *Біблії* (у т. ч. «Пісні пісень»). Після його смерті д-ва внаслідок повстання розпалася на *Ізраїльське царство* та *Іудейське царство*.

СОЛОМО́Н Юрій Васильович (н. 14.II 1916, м. Веріджін, провінція Саскачеван, Канада) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1931. Не раз обирався до районних і провінційних керівних органів Компартії Канади. Член ЦК Компартії Канади з 1955. Голова провінційного комітету Компартії Канади в Альберті (Едмонтон). Член виконкому *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). Секретар провінційного к-ту ТОУК в Альберті. Учасник 2-ї світової війни в складі канад. збройних сил.

В. Л. Чорний.

СОЛОМО́НОВІ ОСТРОВИ́ — держава на островах тієї ж назви в пд.-зх. частині Тихого ок. Найбільші о-ви — Гуадалканал, Малаїта, Сан-Крістобаль, Санта-Ісабель, Нью-Джорджія, Шуазель. Населення — переважно меланезійці (94%), а також полінезійці, мікронезійці, європейці і китайці. Офіц. мова — англійська.

Державний лад. С. О.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, представлена ген.-губернатором. Законодавчу владу здійснює однопалатний Нац. парламент, виконавчу — кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Острови переважно вулканічного походження, висотою до 2330 м (на о. Гуадалканал). Є діючі вулкани. Поклади бокситів, нікелю, фосфоритів, золота, міді. Клімат субекваторіальний, дуже вологий. Пересічна річна т-ра

В. О. Сологуб.

О. І. Соломарський.

М. С. Соломенцев.

Ю. В. Соломон.

від +26 до +28°. Опадів від 2300 до 7500 мм на рік. Річки короткі, повноводні. Поширені вічнозелені ліси (пальми, фікуси та ін.); у посушливих місцях — *савана*; на берегах — мангрові зарості.

Історія. Острови відкрив 1568 ісп. мореплавець А. Менданья де Нейра. В 1893—1900 Великобританія встановила над островами свій протекторат. Після 2-ї світової війни на островах посилився рух за нац. незалежність. У 1976 С. О. здобули статус самоврядування. 7.VII 1978 С. О. стали незалежною д-вою в складі Співдружності. **Політичні партії, профспілки.** Партія народного альянсу, засн. 1980. Правляча. Національна демократична партія. Група незалежних. Об'єднана партія. Опозиційна. Національна спілка робітників Соломонових Островів, засн. 1975. Профспілка плантаційних робітників, засн. 1975.

Герб Соломонових Островів.

Господарство. Основа економіки — с. г., в якому створюється бл. 60% валового нац. продукту і зайнята більша частина населення. Поряд з натуральними г-вами корінних жителів існують великі капіталістичні плантації іноземців. Переважає тропічне землеробство. Гол. культура — кокосова пальма, з плодів якої виробляють (тис. т, 1978) копру — 26 та кокосову олію — 10,3. Вирощують також боби какао, пряності, банани, ананаси, рис, ямс, таро, арахіс, тютюн та ін. Розводять свиней, велику рогату худобу, птицю. В лісах — заготівлі деревини цінних порід. Розвивається рибальство (вилов тунця та молюсків, гол. чин. на експорт). Пром-сть представлена окремими невеликими підприємствами деревообробної, меблевої, харчосмакової (олійницької, рибоконсервної, тютюнової), джутової, шкіряної галузей, по виробн. азбесту, мила, штучних тканин. Ремесла: різьблення на дереві, виготовлення циновок, човнів, корзин, виробів з перламутру. Осн. вид транспорту — морський. Автошляхів з твердим покриттям бл. 470 км. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Хоніара. З С. О. вивозять копру, деревину, пальмову олію, морожену рибу. Довозять продукти харчування, паливо, машини, хім. товари тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія, Японія, Австралія. Грош. одиниця — долар С. О., дорівнює австралійському долару. *О. І. Полоса.*

Освіта. В 1970 бл. 80% населення становили неписьменні. Формально проголошено обов'язкове і безплатне навчання дітей віком від 7 до 15 років. Строк навчання у поч. школі 7 років, у середній — 5 (3 + 2). Викладання — англ. мовою. Поряд з державними існують приватні реліг. школи. В 1975/76 навч. р. у поч. школах було 28,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 2 тис. У 1970 засн. університетський центр у м. Хоніарі як відділення ун-ту країн пд. частини Тихого океану, що міститься в м. Сува на о. Фіджі; там же — пед. коледж (засн. 1958) і тех. ін-т (засн. 1969). Нац. б-ка в Хоніарі (засн. 1974), там же Нац. музей і Культур. центр.

В. З. Клепиков.

Літ.: Малаховский К. В. Соломоновы острова. М., 1978.

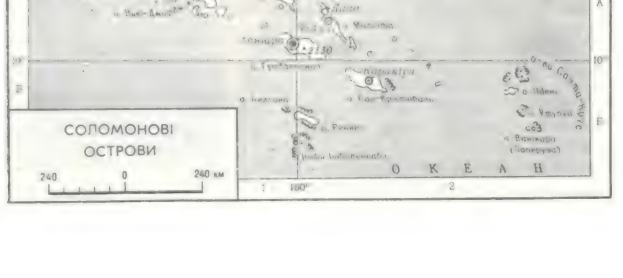

СОЛО́МОС (Σολωμός) Діонісіос (8.IV 1798, о. Закінф — 21.II 1857, о. Керкіра) — грец. поет. Освіту здобув в Італії. З 1818 жив у Греції. Перша зб. «Імпровізації» (1822) — італ. мовою. Перші строфи вірша грец. мовою «Гімн Свободі» (1823) з 1869 — нац. гімн Греції. Поеми «Ода на смерть Байрона» (1825), «Вільні в облозі» (1834—44) — про нар.-визвольну боротьбу грец. народу проти тур. поневолення. В прозовій сатирі «Закінфянка» викривав антинар. суть грец. аристократії. Виступав за утвердження нар. розмовної мови — димотики. Волелюбні вірші С., написані нею, мали значний вплив на формування нової грец. поезії. Автор поем італ. мовою «Грецький корабель», «Сапфо», «Мати гречанка».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Песни свободы. М., 1964.

Т. М. Чернишова.

СОЛОМОСИЛОСОРІ́ЗКА — машина для подрібнення соломи, сіна та силосних культур в процесі приготування і заготівлі кормів для згодовування їх с.-г. тваринам. Див. *Кормоприготувальні машини, Кормозаготівельні машини.*

СОЛО́НА — річка у Дніпроп. обл. УРСР, ліва притока *Базавлуку* (бас. Дніпра). Довж. 56 км, площа бас. 684 км². На річці споруджено три невеликі водосховища; ставки. Використовують для зрошування і с.-г. водопостачання.

СОЛО́НА — річка в Донец. і Дніпроп. областях УРСР, права притока *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 81 км, площа бас. 946 км². Живлення снігове і дощове. Частково використовують для зрошування.

СОЛО́НА РЕФО́РМИ — соціально-політ. перетворення, що їх здійснив 594—593 до н. е. політ. діяч Старод. Греції Солон в Афінах з метою зміцнення рабовласницького ладу. Найважливіші С. р.: скасування боргового рабства; поділ усіх громадян Афін на 4 розряди відповідно до розмірів їхнього майна і прибутків, чим визначалися їхні політ. права; свобода заповітів. Солон посилив роль нар. зборів (еклесії), створив нові органи рабовласницької демократії: раду 400 (буле) і суд присяжних (гелію). Водночас було збережено аристократичну раду — *ареопаг.* С. р. оформили держ. лад Афін як рабовласницького полісу, сприяли зміцненню рабовласницької держави. Здійснення їх відбувалося в умовах гострої соціальної боротьби між демосом і родовою знаттю.

СОЛО́НЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, за 10 км від залізнич. ст. Привільне. 5,7 тис. ж. (1982). Засн. на поч. 18 ст. як поселення Енгельгардтівка. У 80-х рр. 18 ст. село перейменовано на Солоненьке (мало цю назву до кін. 19 ст.). Рад. владу встановлено на поч. 1918. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. У С.— птахофабрика, цех Дніпроп. з-ду прод. товарів, мол. з-д, міжколг. підприємство по виробн. птиці, міжколг. об'єднання «Консерввинпром», будинок побуту тощо. Середня та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

СОЛОНЕ́ЦЬ (Salicornia) — рід рослин родини лободових. Однорічні трави або півкущі з членистими соковитими стеблами і супротивними недорозвиненими листками. Квітки непоказні, здебільшого двостатеві, з суцільною нерозділеною оцвітиною; зібрані в трикваткові дихазії, що занурені в м'ясисту вісь колосовидного суцвіття. Бл. 30 видів, поши. по всій земній кулі, крім Антарктиди; ростуть переважно по морських узбережжях, на солончакових грунтах. В СРСР — 3 види, в т. ч. в УРСР — 1 вид: С. трав'янистий (S. herbacea) вис. до 50 см, з зеленим, потім пурпурово-червоним стеблом; містить *поташ*; на пасовищах його їдять верблюди і вівці; порошок з сухої рослини має інсектицидні властивості.

СОЛО́НИЙ ЛИМА́Н — грязьовий і бальнеологічний рівнинний курорт степової зони УРСР в Новомосковськ. р-ні за 20 км від м. Дніпропетровська. Розташований на висоті 60—70 м над р. м., на березі континентального оз. Солоний Лиман. З південного боку до озера прилягає луг і великий листяно-хвойний ліс. Осн. лікувальні засоби — мулова грязь, слабомінералізована гідрокарбонатно-натрієва вода. Показання: захворювання суглобів і периферичної нервової системи. Функціонує цілий рік.

СОЛОНИ́ЦІВКА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Уди (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Куряж. 10,3 тис. ж. (1982). У С.— комбінати: меблевих деталей та залізобетонних конструкцій, курязький з-д силікатних виробів, радгосп, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СОЛОНИ́ЦЬКИЙ БІЙ 1596 — вирішальний бій в урочищі Солониця поблизу м. Лубен під час *Наливайка повстання 1594—96*. Після бою в урочищі Гострий Камінь поблизу Білої Церкви (поч. квітня 1596) осн. загони повстанців на чолі з С. *Наливайком* і Г. *Лободою*, забравши свої сім'ї, змушені були відійти на Лівобережну Україну.

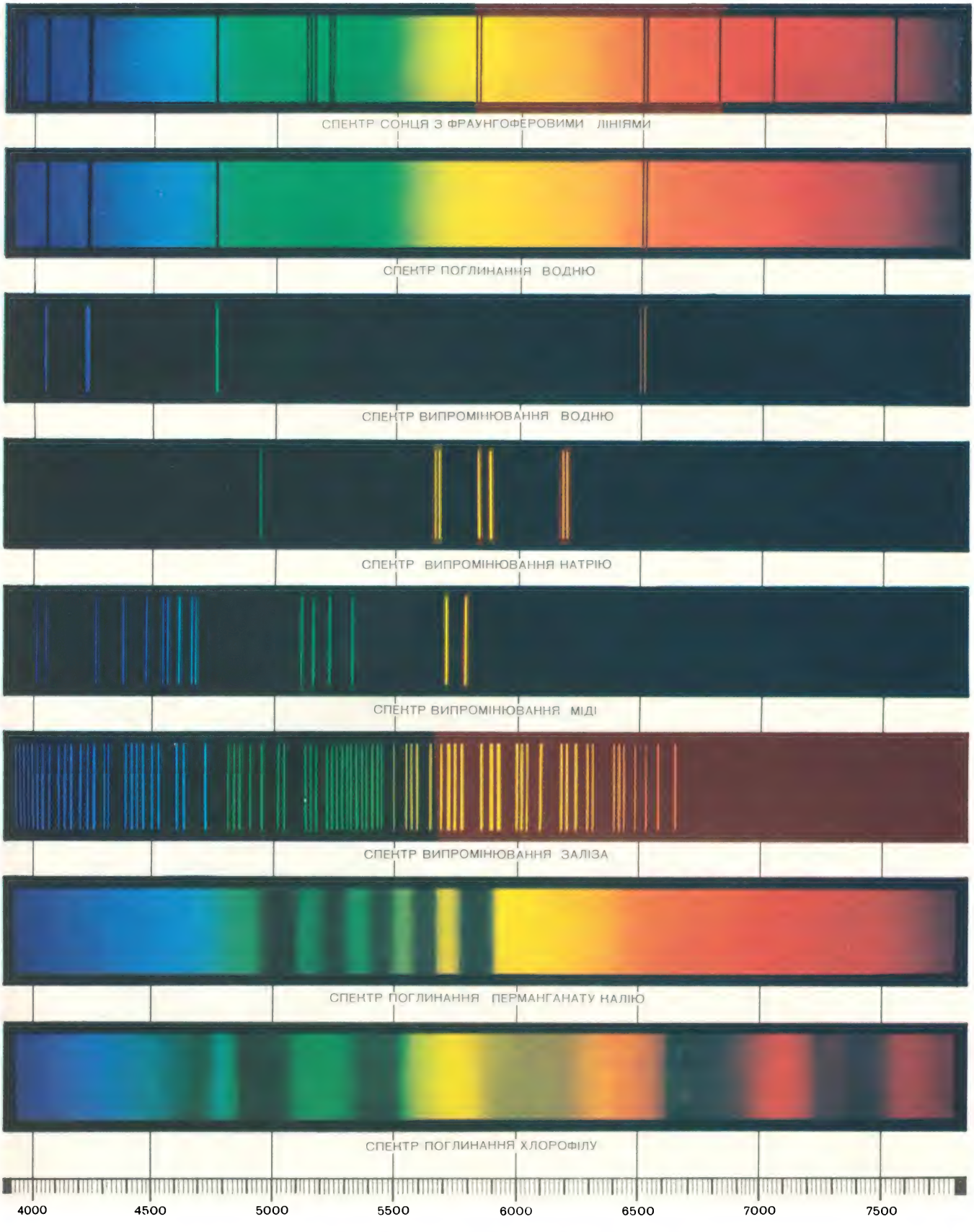

НА ШКАЛІ ЗАЗНАЧЕНО ДОВЖИНУ ХВИЛЬ В АНГСТРЕМАХ

До ст. **Спектри оптичні.**

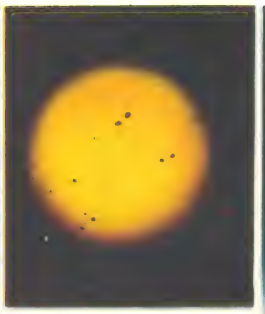
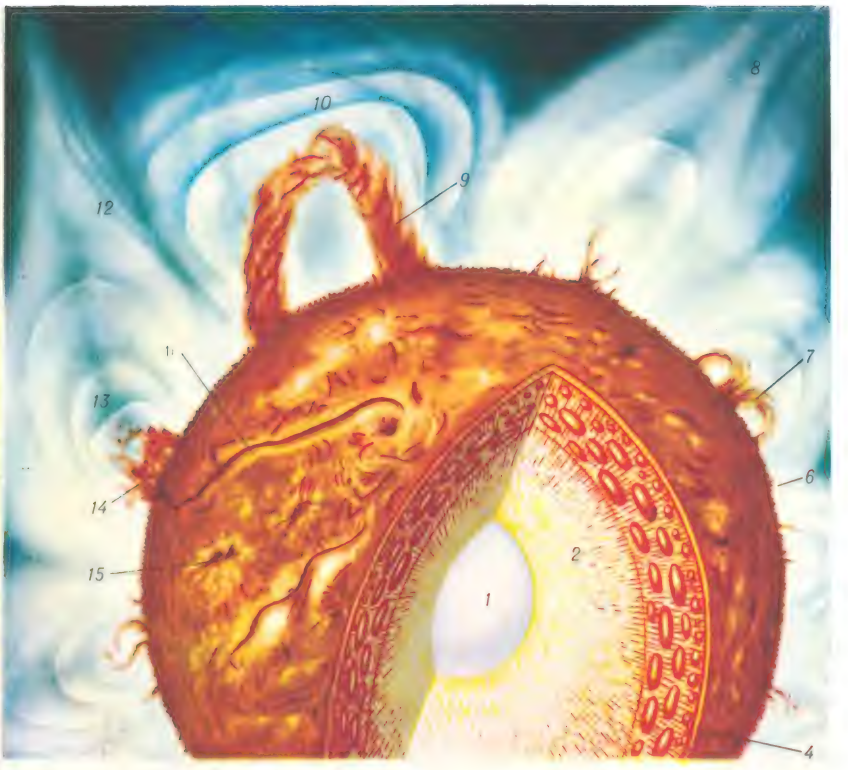

До ст. **Сонце.** Схема будови Сонця:

1 — ядро; *2* — зона променевого переносу; *3* — конвективна зона; *4* — фотосфера; *5* — хромосфера; *6* — спікули; *7* — активний протуберанець; *8* — корональні промені; *9* — еруптивний протуберанець; *10* — петлеподібний корональний транзієнт; *11* — волокно; *12* — корональний промінь-шолом; *13* — корональна дугова система; *14* — спокійний протуберанець; *15* — активна область з флокулами і плямами.

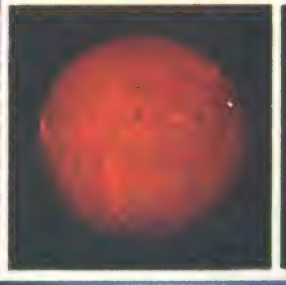
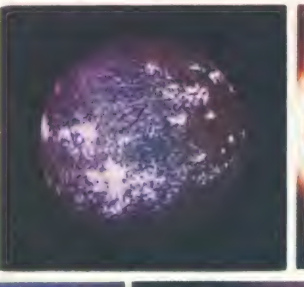
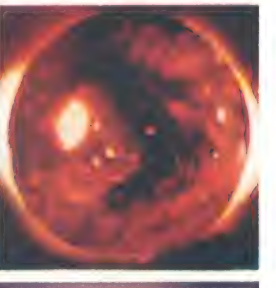

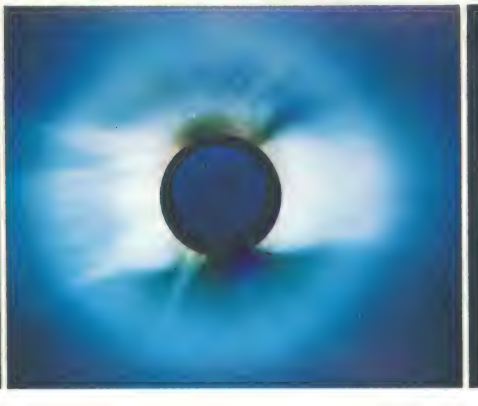

Фотографії Сонця.

1. Фотосфера спокійного Сонця в білому світлі (21.VII 1965). **2.** Фотосфера активного Сонця в білому світлі (11.VI 1979). Видно темні плями і яскраві факели. **3.** Сонячна пляма і грануляція в білому світлі. **4.** Протуберанець-викид у промінні водневої лінії Hα. **5.** Сонячний спалах у промінні лінії Hα. **6.** Хромосфера Сонця в промінні лінії Hα. (7.IX 1958). **7.** Хромосфера Сонця в промінні лінії K_{232} іонізованого кальцію (7.IX 1958). **8.** Сонячна корона в рентгенівському промінні (24.VII 1973). Темна смуга — область корональної дірки. **9.** Сонячна корона мінімального типу (повне сонячне затемнення 30.VI 1954 в мінімумі активності Сонця). **10.** Сонячна корона проміжного типу (повне сонячне затемнення 30.VI 1973). **11.** Сонячна корона, близька до максимального типу (повне сонячне затемнення 31.VII 1981).

В кін. травня 1596 польс.-шляхет. військо на чолі з С. *Жолкевським* відрізало шлях відступу до рос. кордону. Сел.-козац. повстанські загони спорудили в урочищі Солониця міцно укріплений табір, в якому було 10 тис. чол., але боєздатних налічувалося не більше, як 3 тис., решта — члени сімей повстанців і поранені. С. Жолкевський мав бл. 5 тис. жовнірів, крім шляхет. збройних загонів. 16 (26).V 1596 почалася облога табору, що тривала бл. двох тижнів. С. Жолкевський вступив у таємні переговори з Г. Лободою, пообіцявши реєстровцям амністію. Це викликало між реєстровими і нереєстровими козаками збройну сутичку, в якій було убито Г. Лободу. 26.V (5.VI) польс.-шляхет. військо почало гарматний обстріл табору, готуючись 28.V (7.VI) почати вирішальний штурм. Але вночі проти 28.V (7.VI) верхівка реєстровців по-зрадницькому схопила С. Наливайка, М. *Шаулу* та ін. керівників повстання і видала С. Жолкевському. Під час переговорів польс.-шляхет. військо підступно напало на табір і вирізало кілька тисяч повстанців. Тільки невелика частина козаків прорвала оточення і відступила на Запоріжжя.

П. В. Михайлина.

СОЛО́НІ ОЗЕ́РА, мінеральні озера — озера, вода яких має підвищену солоність (від 1‰ і вище). При вмісті солей від 1‰ до 25‰ (інколи до 35‰) озера наз. слабомінералізованими, або солонуватими. При перенасиченні води солями відбуваються кристалізація їх і природне осідання на дно озера. За хім. складом виділяють озера карбонатні (содові), сульфатні (гірко-солоні) й хлоридні (солоні). Хім. склад води залежить від походження озерної улоговини, режиму живлення і випаровування з поверхні озер. Поширені гол. чин. у посушливих районах. С. о. здебільшого виповнюють безстічні улоговини або являють собою відчленовані від моря затоки і *лимани*. В СРСР С. о. багато на Прикаспійській низовині (*Ельтон, Баскунчак*), у пд. частині Зх. Сибіру, на Пд. України, зокрема *Одеські лимани, Сасик* та ін. С. о. мають велике госп. значення, з них добувають кухонну сіль, соду, мірабіліт, сполуки брому, йоду, калію, магнію, бору тощо. Грязі та ропу С. о. широко використовують для лікування.

СОЛОНЦІ́ — група засолених грунтів, що утворилися з *солончаків*. Поширені в лісостеповій, степовій та напівпустельній зонах; на Україні — це терасові райони середнього Придніпров'я, а також понижені місця Керченського півострова та Причорноморської низовини. Профіль С. диференційований на такі горизонти: гумусово-елювіальний (надсолонцевий), ілювіальний, або гумусово-ілювіальний (солонцевий), перехідний до породи (підсолонцевий). За вмістом обмінного натрію в процентах від загальної місткості вбирання в солонцевому горизонті виділяють С. з дуже малим вмістом (до 10%), низьким (10—25%), середнім (25—40%) і високим (більше 40%). С. мають несприятливі агрофізичні властивості. Корінне поліпшення С. досягається *гіпсуванням грунту*, внесенням *органічних добрив* тощо.

Н. О. Сіренко.

СОЛОНЦЮВА́ТІ ГРУНТИ́ — грунти, що містять в складі увібраних основ обмінний натрій в менших кількостях, ніж у *солонцях*. В СРСР С. г. представлені солонцюватими чорноземними, каштановими, бурими С. г., рідше — солонцюватими сіроземами. На Україні С. г. найбільше поширені в пд. частині Херсон. та Запоріз. обл., в Пн. Криму, в середньому Придніпров'ї, в Полтав. обл. Для поліпшення С. г. застосовують *гіпсування грунту*.

СОЛОНЧАКИ́ — група *засолених грунтів*, що містять у поверхневому шарі більш 1% легкорозчинних солей. Поширені переважно у степовій, напівпустельній та пустельній зонах. Для С. характерні: високий вміст легкорозчинних солей (від 1—3% до 10—15%), слабка диференціація грунтового профілю, вицвіти солей з поверхні, лужна реакція грунтового розчину. Джерелом солей може бути соленосна порода (автоморфні С.) чи грунтові води (гідроморфні С.). Автоморфні С. поділяють на типові і отакирені (див. *Такир*), гідроморфні — на типові, лучні, болотні, сорові (днища пересихаючих озер), грязево-вулканічні, бугристі (формуються внаслідок навіювання соленосних порід). Розрізняють С. первинні та вторинні (останні утворились в результаті неправильного їх *зрошення*). За хімічним складом солей, що нагромаджуються в грунті, виділяють С. хлоридні, сульфатні, содові, сульфатно-хлоридні та ін. При освоєнні С. застосовують різні меліоративні заходи — глибоке промивання грунтів, дренаж тощо.

В. А. Величко.

СОЛОНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у півд. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 45,4 тис. чол. (1982). У районі — 112 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Солоне*.

С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, каолін, гравій, пісок. Ріки — *Дніпро* (на сх. межі району) та його прит. Мокра Сура. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Солонянський мол. з-д. 5 будинків побуту. В землеробстві переважає вирощування пшениці, ячменю, вівса, проса, кукурудзи, соняшнику, овочевих культур. Тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 148,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 132,3 тис. га. У С. р.— 20 колгоспів, радгосп, птахофабрика, 3 міжгосп. підприємства по виробн. продукції тваринництва, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Привільне, Єлізарове, Незабудине. Автомоб. шляхів — 451 км, у т. ч. з твердим покриттям — 333 км. У районі — 38 заг.-осв. і музична школи, 61 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 20 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 52 кіноустановки, 42 б-ки. В с. Широкому С. р. народився укр. рад. композитор В. Д. *Кирейко*, в с. Привільному — новатор у металургійній промисловості П. С. *Махота*. У С. р. видається газ. «Вперед» (з 1931).

Я. І. Похиленко.

СОЛО́ТВИН — селище міського типу Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований у передгір'ї Карпат, на р. Бистриці Солотвинській (бас. Дністра), за 39 км від залізнич. ст. Івано-Франківськ. 4,1 тис. ж. (1982). Вперше згадується в Галицькому літописі 12 ст. під назвою Краснополь. У 2-й пол. 14 ст. село захопила шляхет. Польща. З 2-ї пол. 16 ст. має назву С. Жителі С. брали участь у русі *опришків*, 1744 тут стояв із загоном О. *Довбуш*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) С. опинився під владою бурж.-поміщицької Польщі. З 1924 в С. діяв підпільний осередок КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 — с-ще міськ. типу. У С.— лісокомбінат, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Пам'ятник воїнам-визволителям, які загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1967, скульптор А. Лендьєл).

СОЛО́ТВИНА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Тисі. Залізнич. станція. 9,2 тис. ж. (1982). У селищі — видобування кам. солі (*Солотвинський соляний рудник*), хлібний комбінат, швейний цех Тячівської

Д. Соломос.

Солонець трав'янистий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — частина гілочки з квітками; *3* — плід.

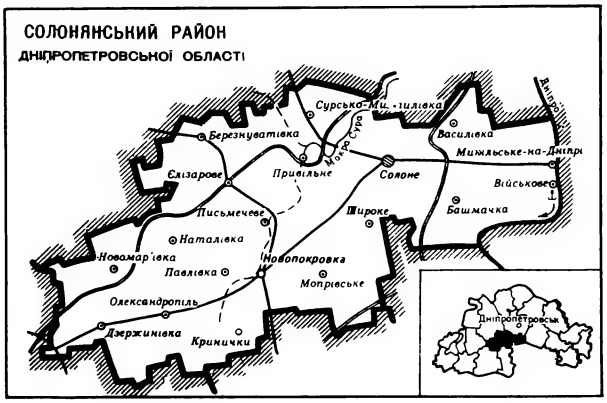

Солотвин. Пам'ятник воїнам-визволителям, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптор А. Лендьєл. 1967.

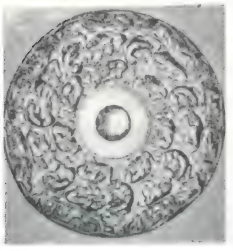

Золоті гребінь та фіала з кургану **Солоха**.

ф-ки худож. виробів, сироробний цех Рахівського маслозаводу, будинок побуту. 2 середні та музична школи, районна та 2 алергологічні (у вироблених шахтах) лікарні, 3 клуби, 2 кінотеатри, 2 б-ки. Відома з 14 ст., с.-ще міськ. типу — з 1947.

СОЛО́ТВИНСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАМ'ЯНО́Ї СО́ЛІ — в Тячівському р-ні Закарп. обл. УРСР. Пов'язане з ядром Солотвинської антикліналі, що має довж. 1800 м і шир. від 400 до 760 м. Пром. запаси солі — понад 222 млн. т (1981). Сіль у міоценових відкладах, представлених глинами, пісковиками, аргілітами й алевролітами. Соляний поклад має куполоподібну форму (шток), потужність — понад 600 м. Сіль високої якості (містить 99,2—99,8% NaCl). Родовище відоме з 8 ст. Пром. розробку почато 1778. Видобувають сіль підземним способом. Діє 2 шахти (1982). Розробляє родовище *Солотвинський соляний рудник*. Сіль використовують у харчовій промисловості. *К. О. Суходольський.*

СОЛО́ТВИНСЬКИЙ СОЛЯНИ́Й РУДНИ́К — підприємство харчової промисловості. Міститься в смт Солотвині Тячівського р-ну Закарпатської обл. Кам'яну сіль Солотвинського родовища добували ще в 15 ст. За часів австро-угорського панування на руднику було відкрито 8 шахт, з яких 7 вироблено. Діюча шахта № 8 засн. 1886. Робітники С. с. р. мають славні революц. традиції. В 1551 тут відбувся перший в Європі страйк солекопів; 1911 — перший на руднику політ. страйк. За роки Рад. влади С. с. р. перетворився на потужне підприємство. До його складу входять (1982): 2 шахти, солефабрика, цехи — брикетування солі, фасування солі, ремонтно-мех. і деревообробний. Осн. продукція підприємства: сіль кухонна в пакунках, сіль кухонна йодована, сільлизунець, сіль у брикетах з мікроелементами для тварин.

Л. В. Синицька.

СОЛОУ́ХІН Володимир Олексійович (н. 14.VI 1924, с. Алєпіно, тепер Собінського р-ну Владимир. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Друкуватися почав 1945. Збірки поезій «Журавлиха» (1959), «Той, хто має в руках квіти» (1962), «Аргумент» (1972), «Сивина» (1977) та ін. Роман «Матимачуха» (1964). Автор збірок оповідань і повістей «Закон набату» (1971), «Алєпінські ставки» (1973), «Мед на хлібі» (1981) та ін., публіцистичних творів, книг про письменницьку працю, мистецтво. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1974; Лирика. М., 1975; Время собирать камни. Очерки. М., 1980; Укр. перекл.— Владимирські путівці.— Краплина роси. К., 1962. *В. Я. Буран.*

СОЛО́ХА — персонаж східнослов'янської, зокрема української, міфології. Паралелями її вважають *бабу*, іноді *русалку*. На Україні з ім'ям С. (або Сороки, Сороки) пов'язані назви деяких гір і курганів.

СОЛО́ХА — скіфський курган кінця 5 — початку 4 ст. до н. е. поблизу с. Великої Знам'янки Кам'янсько-Дніпровського району Запоріз. обл. Досліджував С. 1912—13 М. І. *Веселовський*. Під насипом 18 м заввишки виявлено 2 «царські» поховання — центральне, що було пограбоване, і бокове, яке повністю збереглося. В центр. похованні, крім гол. камери, виявлено госп. камеру та 2 поховання коней. До комплексу бокового поховання входила камера (місце поховання царя) з трьома нішами, де було покладено насильно умертвлених слуг — юнака винодара та зброєносця. Трохи віддалік виявлено поховання конюха біля п'ятьох забитих коней. Залишилися численні золоті прикраси вбрання царя: нашивні бляшки, гривна (шийний обруч) з лев'ячими голів ками, 5 браслетів, гребінець із зображенням скіфів, що б'ються, та різні золоті речі. Знайдено також грец. шолом, бронзову шестиперу булаву, піхви меча з золотою обкладкою, 6 срібних посудин, оббиту золотими пластинами дерев'яну посудину, чорнолаковий *кілік*, золоту фіалу та горит (наплуччя) тощо. Всі предмети з С. зберігаються в *Ермітажі* в Ленінграді. *Літ.:* Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966.

СО́ЛСБЕРІ (Salisbury) Роберт Артур Толбот (Гаскойн-Сесіл; 3.II 1830, Гатфілд-Гаус, Гартфордшір — 22.VIII 1903, там же) — держ. діяч Великобританії, маркіз. У 1866—67, 1874—78 — міністр у справах Індії, 1878—80 — міністр закорд. справ. З 1881 — лідер консерваторів у палаті лордів, потім — Консервативної партії. В 1885—86, 1886—92, 1895—1902— прем'єр-міністр. Уряд С. проводив політику переслідування англ. *тред-юніонів*, придушував нац.-визвольний рух в Ірландії (виступав проти надання їй автономії) та ін. англ. колоніях, здійснював колоніальну експансію в Азії (загарбання Бірми) і Африці, вів агресивну *англо-бурську війну 1899—1902*. В 1902 уряд С. уклав договір з Японією, спрямований насамперед проти Росії.

СО́ЛСБЕРІ — колишня (до 1982) назва м. *Хараре* — столиці *Зімбабве*.

СОЛТАННІЯ́ЗОВ Берди (1.III 1908, аул Мюльк-Аманша, тепер нас. пункт Мюлькаманш Марийського району Марийської області Туркм. РСР) — туркм. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Перша збірка віршів — 1932. Повісті «Кумуш» (1939), «Гозель» (1940) — з колгоспного життя, «Керім Дос» (1944) — про героїку Великої Вітчизняної війни. В романі «Сумбар тече» (кн. 1, 1962, кн. 2, 1972) відобразив події громадян. війни в Туркменії. Автор п'єс, оповідань, нарисів. Україні присвятив поему «Донбас» (1933), оповідання «Нерозлучні». Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, М. Гоголя.

А. Улугбердиєв.

СО́ЛТИС Адам Мечиславович (4.VII 1890, Львів — 6.VII 1968, там же) — укр. рад. композитор, диригент, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). Син М. *Солтиса*. Муз. освіту здобув у консерваторії у Львові, Муз. академії в Шарлоттенбурзі, АМ та ун-ті в Берліні. У 1921 — 39 — професор (з 1930 — директор) консерваторії, диригент (з 1928 — гол. диригент) Польського музичного товариства; з 1940—професор держ. консерваторії ім. М. Лисенка у Львові (серед учнів— засл. діяч мист. УРСР М. *Скорик*). Автор балету «Левине серце» (1930), 2 симфоній (1927, 1946), симф. поем (у т. ч. «Слов'яни», 1950), увертюр (зокрема, «Святкова», 1950), ін. симф., камерних, фп. творів, романсів, обробок укр. і польс. нар. пісень.

Л. З. Мазепа.

СО́ЛТИС (Soltys) Мечислав (7.II 1863, Львів — 11.XI 1929, там же) — польс. композитор, диригент, педагог, муз.-громадський діяч. Музики навчався у Львові (у К. *Мікулі*), Відні, Парижі (у К. *Сен-Санса*). В 90-х рр.— диригент львів. хорових т-в «Ехо» і «Лютня». З 1891 — професор, 1899—1929 — директор консерваторії *Галицького музичного товариства*, з 1919 — голова Польс. спілки музикантів у Львові. Твори: 5 опер (у т. ч. «Марія, українська оповідь», 1909), 2 симфонії, 3 симф. поеми, 3 ораторії, фп. концерт, солоспіви, твори для фп., органа, хору. Серед учнів — С. *Людкевич*.

Л. З. Мазепа.

СОЛТ-ЛЕЙК-СІ́ТІ — місто на Зх. США, адм. ц. штату Юта. Розташоване на р. Джордані, поблизу її впадіння у Велике Солоне оз. Вузол з-ць і автошляхів. 169 тис. ж. (1976). Підприємства металург., нафтопереробної, авіаракетної, поліграф., харч. (цукр., борошномельної, м'ясної, консервної) пром-сті. Машинобудування (виробн. трансп. та гірничого устаткування) і металообробка. Поблизу міста — видобування поліметалевих руд. Ун-т. С.-Л.-С. засн. *мормони* 1847.

СО́ЛЮКС-ЛА́МПА (від лат. sol — сонце та lux — світло) — прилад для *світлолікування*; джерело інфрачервоних (87%) та видимих променів (13%), що мають теплову дію. Застосовується для лікування хронічних запалень суглобів, при нервових і м'язових болях тощо.

СОЛЮТРЕ́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура пізнього *палеоліту*. Назва походить від печерної стоянки Солютре у Франції. С. к. виділив Г. *Мортільє* в 60-х рр. 19 ст. С. к. розглядається як одна з зх.-європ. культур середини пізньопалеолітичної епохи і датується часом бл. 20—15 тис. років тому. Серед крем'яних знарядь — наконечники дротиків листовидної форми, ножі, крем'яні різці, скребки, проколки і вістря, кістяні наконечники, голки, випрямлювачі, твори *первісного мистецтва* тощо. Населення С. к. жило в умовах первіснообщинного родового ладу, полювало на мамонтів, пн. оленів, диких коней та ін. тварин, споруджувало довгочасні житла. Належало до людей сучас. фіз. типу (*кроманьйонців*). Частина дослідників вважає, що пам'ятки С. к. поширені на значній частині тер. Європи, і відносить до них, зокрема, Костьонки I (див. *Костьонківсько-боршевські стоянки*) і *Гагарінську стоянку* на Дону

стоянку Авдєєво на Сеймі, Бердиж на Сожі, Молодове V на серед. течії Дністра (див. *Молодове*), Пшедмост у Чехословаччині й Віллендорф в Австрії. Інші дослідники визнають лише їхні певні спільні риси. Існує гіпотеза про походження С. к. від ранішої селетської культури, поширеної в Центр. Європі, зокрема на тер. Угорщини.
Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953.

І. Г. Шовкопляс.

СОЛЯНА́ КИСЛОТА́, хлороводнева, хлоридна кислота, HCl — сильна неорганічна кислота, розчин *хлороводню* у воді. Безбарвна, «димуча» на повітрі рідина (тех. С. к. — жовтувата через наявність домішок хлору й заліза). У продаж надходить С. к. густиною 1190 кг/м³, яка містить бл. 38% HCl. С. к.— одна з найсильніших к-т, енергійно взаємодіє з багатьма металами (напр., з залізом, цинком), при цьому виділяється водень і утворюються солі С. к.— *хлориди*. С. к. розчиняє оксиди, гідроксиди, карбонати тощо. З сильними окислювачами поводиться як відновник (напр., з пероксидом водню H_2O_2 утворює хлор і воду). На хім. заводах високочисту концентровану С. к. одержують спалюванням водню з хлором у кварцевих шахтах з т-рою полум'я бл. 2400° С і наступним вбиранням газоподібного HCl розведеною С. к. у ніобієвій чи танталовій апаратурі. Застосовують С. к. для одержання хлоридів, в органічному синтезі, гідрометалургії, гальванопластиці, харч. пром-сті тощо. С. к. активує *пепсин*, який розщеплює *білки* в шлунку. Тому розведену С. к. вживають при недостатній кислотності шлункового соку.

М. Д. Василега-Дерибас.

СОЛЯНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, завданням якої є видобування й переробка кухонної *солі*. Соляне виробн. належить до найдавніших промислів. У дореволюц. Росії соляний промисел набув значного розвитку. Сіль тут добували гол. чин. виварюванням її з морської води або з соляних розсолів. З 19 ст. почато її шахтне видобування. За роки Радянської влади підприємства С. п. в СРСР було докорінно реконструйовано, оснащено новою технікою. Видобуток солі в країні 1981 становив 15,2 млн. т (1940 — 4,4 млн. т, 1965 — 9,5 млн. т, 1970 — 12,4 млн. т). На Україні видобування солі почато в середні віки (12—16 ст.). Перші солеварні було закладено на території сучасних Львів. та Івано-Фр. областей. В Криму добували осадову сіль. З 16 ст. почали освоювати соляні поклади Донбасу. З розвитком економіки наприкінці 19 ст. потреба в кухонній солі значно зросла. В 1913 видобуток солі на Україні становив 965 тис. т. Дальшого розвитку набула С. п. за рад. часу. Здійснюються концентрація виробн., планомірне оснащення підприємств найновішою технікою. Осн. поклади солі в УРСР зосереджені в Донбасі, Дніпровсько-Донецькій западині, у Передкарпатті, на Закарпатті та в Криму. Видобувають в республіці і переробляють сіль 16 підприємств, зокрема 6 соляних шахт, 4 солезаводи та 4 солепромисли на чорноморському й азовському узбережжях. У 1981 на Україні видобуток солі становив 6611 тис. т (1940—1987 тис. т, 1970 — 5093 тис. т). Наук. дослідження з питань соляного виробн. на Україні проводить Всесоюзний н.-д. ін-т соляної пром-сті (м. Артемівськ Донец. обл.).

Л. В. Синицька.

СОЛЯНА́ ТЕКТО́НІКА — складчасті деформації осадочних гірських порід, зумовлені переміщенням вгору мас кам'яної й калійної солей. Головною ознакою С. т. є утворення діапірових складок (див. *Діапіризм*). На поверхні землі С. т. проявляється у вигляді *брахіантикліналей*, тектонічних куполів (див. *Соляні куполи*) тощо. На Україні прояви С. т. відомі в *Дніпровсько-Донецькій западині, Передкарпатському прогині, Закарпатському прогині*, на окраїнах Донбасу. З С. т. часто пов'язані родовища нафти й газу.

І. І. Чебаненко.

«СОЛЯНИЙ БУНТ» — одне з найбільших міських повстань серед. 17 ст. в Рос. державі. Див. *Московське повстання 1648*.

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ — сухопутний торговельний шлях, який сполучав *Київську Русь* з Кримом. Мав два розгалуження: одне починалося з Переяслава, друге — з Ромен. Поблизу гирла р. Ворскли ці розгалуження з'єднувалися. Біля *Переволочної* С. ш. переходив на правобережжя Дніпра. На Кам'янському перевозі (поблизу гирла р. Конки) вдруге перетинав Дніпро і біля тепер. Каховки повертав на Перекоп у напрямі Корсуня (Херсонес), Суража (Судак), Феодосії. С. ш. возили з Криму, зокрема, сіль (звідси назва).

СОЛЯНІ КУ́ПОЛИ — тектонічні структури земної кори, виникнення яких зумовлене *соляною тектонікою*. Мають вигляд *брахіантикліналей* і тектонічних куполів. На Україні С. к. поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*. З С. к. нерідко пов'язані родовища нафти і газу.

СОЛЯ́РІЙ (лат. solarium, від sol — сонце) —спеціально обладнаний освітлюваний сонцем майданчик для приймання сонячних ванн. Найчастіше С. влаштовують на морських, річкових та озерних пляжах. Див. також *Сонцелікування*.

СОЛЯ́РНИЙ КЛІ́МАТ (від лат. solaris — сонячний), радіаційний клімат, сонячний клімат — умовний *клімат*, розрахований теоретично лише за розподілом *сонячної радіації* на земній поверхні залежно від геогр. широти місця і схилення Сонця (пори року). При цьому не враховується наявність атмосфери, заг. циркуляція повітр. мас, місцеві фіз.-геогр. умови (розподіл суходолу і моря, характер рельєфу, мор. течії тощо). С. к. значно відрізняється від фактичного, який формується під впливом ослабленої при проходженні через атмосферу сонячної радіації у взаємодії з ін. кліматоутворюючими факторами.

Г. П. Дубинський.

СОЛЯ́РОВЕ МА́СЛО — фракція *нафти*, яка википає з неї в межах 240—400° С. Т-ра застигання не вища —20° С; т-ра спалаху не нижча 125° С. Застосовують як *паливо* для тракторних, стаціонарних і судових дизелів, а також як мастильноохолодну рідину при обробці металів різанням і штампуванням, для просочування шкіри тощо.

СОЛЬ (від icп. sol — сонце) — грошова одиниця Перу, поділяється на 100 *сентаво*.

СОЛЬВАТА́ЦІЯ (від лат. solvo — розчиняю) — взаємодія *розчинника* з молекулами або іонами розчиненої речовини. Якщо розчинником є вода, то С. наз. *гідратацією*. Процес С. відбувається самочинно із зменшенням *вільної енергії* системи. Утворені внаслідок С. продукти наз. *сольватами*. У розчинах молекули розчинника утворюють навколо молекул (або іонів) розчиненої речовини сольватну (гідратну) оболонку. Розрізняють первинну С., спричинену приєднанням до молекул (іонів) розчиненої речовини найближчих молекул розчинника, і вторинну, зумовлену приєднанням подальших молекул розчинника. При повній С. всі молекули розчинника входять до складу сольватної оболонки. Розчинник може взаємодіяти з твердою речовиною без утворення розчинів. Тоді матиме місце процес набухання (напр., желатина — вода, каучук — бензин) або зволожування (напр., силікагель — вода). Вода, приєднана до нерозчинного твердого тіла, наз. зв'язаною. С. має велике значення при утворенні стійких *колоїдних систем*.

О. Д. Куриленко.

СОЛЬВА́ТИ — сполуки, що утворюються внаслідок *сольватації*. Якщо розчинником є вода, то сполуки наз. *гідратами*. Молекули розчиненої речовини і розчинника зв'язані в С. силами різної природи й інтенсивності — від слабких сил *міжмолекулярної взаємодії* до сил *хімічного зв'язку*. Тому склад С. не постійний, він залежить від т-ри, концентрації, домішок тощо. Проте тверді С. можуть мати за певних умов постійний склад, наприклад $CuSO_4 \cdot 5H_2O$, $MgCl_2 \cdot 6H_2O$.

О. Д. Куриленко.

СОЛЬВЕ́НТ [від лат. solvens (solventis) — той, що розчиняє] — рідка суміш *ароматичних вуглеводнів*, яка википає в межах т-ри 120—200° С. Одержують при переробці сирого *бензолу* (в коксохім. виробн.) або легкого мастила — продукту піролізу нафти і нафтопродуктів. Застосовують як розчинник у лакофарбовій, гумовій та ін. галузях пром-сті.

СОЛЬВО́ЛІЗ (від лат. solvo — розчиняю і грец. λύσις — розпад, розкладання) — реакція обмінного розкладу між розчиненою речовиною й *розчинником*. Внаслідок С. утворюються нові хім. сполуки. Напр., під час С. етилсірчаної к-ти в спиртовому розчині утворюються *ефір* і *сірчана кислота*. С. в деяких розчинниках позначають самостійними термінами: *гідроліз* — у воді, *алкоголіз* — у спиртах, *амоноліз* — в аміаку т. д.

СО́ЛЬНОК — місто в центр. частині Угорщини, адм. ц. медє

Сольпуга павукоподібна.

(області) Сольнок. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Тисі, при впадінні в неї р. Задьви. 75,2 тис. ж. (1980). Осн. галузі пром-сті — хім. (виробн. сірчаної к-ти, фосфорних добрив, фарб) і харч. (борошномельна, цукр., молочна). Лісопильні, меблеві, целюлозно-паперові, по виробн. с.-г. машин і електротех. виробів, швейні і тютюнові підприємства, залізничні майстерні.

СОЛЬПУ́ГИ, фаланги (Solifugae) —ряд членистоногих тварин класу *павукоподібних*. Тіло (довж. до 8 см) поділяється на головогруди, груди і черевце, вкрите довгими волосками і щетинками. Забарвлення жовто-буре або строкате. Перша пара кінцівок (*хеліцери*) добре розвинені з зазубленими клешнями, що служать для захоплювання і розривання здобичі (різних безхребетних). С. роздільностатеві; відкладають яйця; розвиток без *метаморфозу*. Бл. 600 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР (Пд. Європ. частини, Казахстан, Серед. Азія) — бл. 70 видів, у т. ч. на Україні — 1 вид: сольпуга павукоподібна, або звичайна, або фаланга (Galeodes araneoides). С.— неотруйні; запалення, яке може бути в людини після укусу, виникає внаслідок забруднення ранки рештками гниючої їжі, що знаходиться на клешнях. Викопні С. відомі починаючи з карбону.

О. П. Маркевич.

СО́ЛЬСЬКИЙ (Solski) Людвік (справжнє прізвище та ім'я — Сосновський Людвік Наполеон Кароль; 20.I 1855, с. Гдів, тепер Краківського воєводства ПНР — 19.XII 1954, Краків) — польс. актор, режисер і театр. діяч. Сценічну діяльність почав 1875 в Кракові. У 1876—83 грав у різних мандрівних трупах. У 1883—1954 (з перервами) — актор Краківського міського театру імені Ю. Словацького (з 1893 — режисер, 1905—13 — директор і режисер). У 1900—05 — у Львів. міському театрі під керівництвом Т. *Павліковського*; 1913—39 — в різних театрах Варшави (1924—39 — актор і режисер Нац. театру). Серед ролей — Латка («Довічна рента» Фредра), Старий Вярус («Варшав'янка» Виспянського), Петруччіо («Приборкання непокірної» Шекспіра), Бобчинський («Ревізор» М. Гоголя), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Фірс («Вишневий сад» Чехова), Перчихін («Міщани» М. Горького). Вистави за п'єсами А. Міцкевича, Ю. Словацького, Г. Запольської, С. Жеромського, У. Шекспіра, К. Гольдоні та ін. Гастролював у Києві (1905) в складі Львів. міськ. польс. театру.

Тв.: Рос. перекл.— Воспоминания. М., 1961.

Р. Я. Пилипчук.

СОЛЬФАТА́РИ (італ. solfatare, від sólfo — сірка) — виділення сірчаного газу та сірководню в суміші з вуглекислим газом та водяною парою з тріщин у кратері *вулкана* та на його схилах, а також з лавових потоків. Т-ра С. становить 100—300°. Деякі С. виділяють сірку в таких кількостях, що мають промислове значення.

СОЛЬФЕ́ДЖІО, сольфеджо (італ. solfèggio, від назв муз. звуків соль і фа) — навчальна дисципліна, яка сприяє розвиткові муз. слуху. Поділяється на сольфеджування (тобто спів по нотах з вимовою назв звуків), слуховий аналіз музики та її запис (муз. диктант).

СО́ЛЬЦ Арон Олександрович [10 (22).III 1872, містечко Соленікас Віленської губ., тепер Лит. РСР — 30.IV 1945, Москва] — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї купця. Навчався на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту, в революц. русі з 1895, з 1898 — член с.-д. групи «Робітничий прапор»; 1899 виключений з ун-ту. В 1901 примкнув до «*Искры*», вів парт. роботу у Вільнюсі, Катеринославі, Тюмені, Баку, Петербурзі, Москві, був членом місц. к-тів РСДРП. Не раз його заарештовували і засилали до Сибіру, звідки він кожного разу тікав. З 1916 — член Моск. обл. бюро ЦК РСДРП. Після Лютн. революції 1917 — член Моск. к-ту РСДРП(б), член редколегій газ. «*Социал-демократ*» (Москва) і «*Правда*». В 1918 примикав до «*лівих комуністів*». У 1920—34 працював у ЦКК ВКП(б). З 1921— член Верховного Суду РРФСР, потім СРСР, працював у Прокуратурі СРСР. Був членом Інтернац. контрольної комісії Комінтерну.

СОМ ЗВИЧА́ЙНИЙ (Silurus glanis) — риба род. сомових ряду *сомоподібних*. Тіло (довж. до 5 м, маса до 300 кг) оливково-зелене з світлими плямами на боках, черево — біле. Вусиків 3 пари, передні нижньощелепові вусики коротші від задніх. Поширений у річках Євразії (крім бас. Пн. Льодовитого ок.). Хижак, що живиться дрібною рибою, жабами, двостулковими молюсками. Нерест у травні — червні, самка відкладає до 500 тис. ікринок у примітивне гніздо з водних рослин. Статевозрілим стає в 3—4-річному віці. Об'єкт промислу та спортивного риболовства. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

Ю. В. Мовчан.

СО́МА (від грец. σῶμα — тіло) — термін, запроваджений нім. біологом А. *Вейсманом* для позначення тіла організму, його «смертної частини» на протилежність статевим клітинам, через які, на думку Вейсмана, передається із покоління в покоління потенціально «безсмертна» зародкова плазма.

СОМА́Лі, сомалійці — народ, основне населення Сомалі. Живуть також в Ефіопії, Кенії та ін. країнах. Заг. чисельність С. — 4,6 млн. (1980, оцінка). Мова — сомалі, кушитської групи (див. *Сомалі мова*). За релігією С.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). У С. зберігаються родоплемінні пережитки. Осн. заняття С.— скотарство, частково землеробство, рибальство, ремесла; частина С. працює в пром-сті. Про історію, г-во, культуру див. *Сомалі* (держава).

СОМА́Лі — півострів на Сх. Африки. Пл. майже 750 тис. км². Поверхня — плато заввишки 500—1500 м (макс. вис. 2406 м), яке на Пд. Сх. поступово переходить у рівнину. Клімат субекваторіальний, на Пн.— тропічний. Опадів 100—600 мм на рік. Річки — тимчасові водотоки, крім Джубби і Вебі-Шебелі. На узбережжі С. — пустелі, акацієві напівпустелі, у внутр. районах — *савани*, зарості колючих чагарників. На півострові розташовані д-ви Сомалі, частково Ефіопія.

СОМА́Лі, Сомалійська Демократична Республіка — держава на Пн. Сх. Африки, на п-ові *Сомалі*.

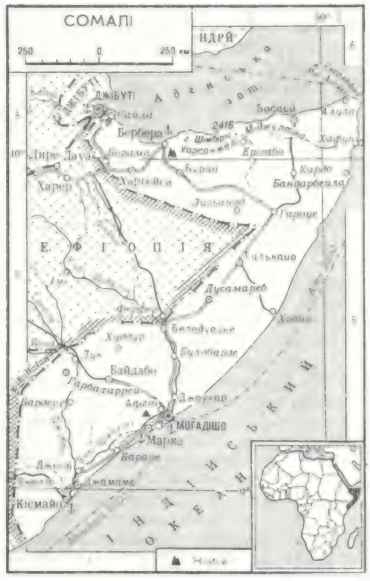

На Пн. омивається водами Аденської зат., на Сх. та Пд. Сх.— Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 8 областей.

Державний лад. С.— республіка. Діє конституція 1979. Верховна влада належить правлячій Сомалійській революц. соціалістичній партії (СРСП). Глава д-ви і уряду — президент, який одночасно очолює СРСП. Законодавчий орган — однопалатні Нар. збори (171 депутат обирається населенням, 6 депутатів призначає президент, всі — на 5 років). Виконавчий орган — уряд.

Природа. Берегова лінія мало розчленована, береги переважно низовинні. Більшу частину території займає погорбоване хвилясте плато заввишки 500—1500 м, на Пн. — гори Уарсанжелі-Міджуртіна вис. до 2406 м (г. Суруд-Ад — найвища точка країни). Вздовж узбереж — вузькі низовини. Надра країни вивчені мало. Виявлено невеликі поклади заліз., ніобіє-

Соборна мечеть. Могадішо. 19 ст.

вих, урано-ванадієвих руд, ільменіту, гіпсу, п'єзокварцу, кам. солі та ін. Клімат екваторіальний, мусонний, на Пн.— тропічний пустельний і напівпустельний. Пересічна річна т-ра від +25 до +30°. Опадів на плато 250—500 мм, на узбережжі до 100 мм на рік. Гол. річки *Вебі-Шебелі* та Джубба (судноплавна в нижній течії). Поширені сухі русла (туги), що наповнюються водою лише під час дощів. Переважають злаково-чагарникові напівпустелі та пустелі й посухостійке рідколісся на бурих та червоно-бурих грунтах, на Пд. Зх.— ділянки *саван* (баобаб, акація), по долинах річок — галерейні тропічні ліси. В горах ростуть ефіроносні дерева та чагарники, з яких збирають ароматичні смоли (у т. ч. ладан і мірру), в оазисах — фінікова й кокосова пальми.

Населення. Осн. населення С.— народ *сомалі* (95%). Живуть також араби, африканці-банту та ін. Офіц. мови — сомалі та арабська. Пересічна густота нас.— понад 8 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міське нас. становить 13%. Найбільші міста: *Могадішо*, Марка, Харгейса.

Історія. Людські поселення на тер. С. виникли в період *палеоліту*. В 7—8 ст. на п-ів Сомалі переселилися араби-мусульмани. В 12—16 ст. на тер. С. існували султанати Зейла (Адал), Іфат, Хадья та ін. В кін. 16 — на поч. 17 ст. вони розпалися на ряд еміратів. У 19 ст. почалася міжімперіалістична боротьба за володіння п-овом Сомалі. На поч. 20 ст. його було поділено на 3 колонії: Брит. Сомаліленд, Італ. С. і Франц. Берег С. (Джібуті). Проти колоніального поневолення С. було спрямоване нац.-визвольне повстання 1899—1920. Під час 2-ї світової війни італ. армія в серпні 1940 окупувала Брит. Сомаліленд, на поч. 1941 англ. війська витіснили італійців з Брит. Сомаліленду та Італ. С. В 1949 Ген. Асамблея ООН передала кол. Італ. С. на 10 років під міжнар. опіку (управляти країною було призначено Італію). В роки війни в С. почалося формування робітн. класу, нац. інтелігенції, виникли перші політ. орг-ції. В післявоєн. час в С. розвинувся нац.-визвольний рух. 26.VI 1960 Брит. Сомаліленд було проголошено незалежною д-вою. 1.VII 1960 країна об'єдналася з підопічною територією С. в єдину д-ву — Сомалійську Республіку. В 1960 С. встановило дипломатичні відносини з СРСР. 21.X 1969 в С. відбувся військ. переворот і було проголошено Сомалійську Демократичну Республіку. Влада перейшла до рук Верховної революц. ради, яка декларувала курс на некапіталістичний розвиток країни. В галузі міжнар. відносин уряд С. в той час проводив курс позитивного нейтралітету, встановив дружні відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1977 керівництво С., підбурюване імперіалістичними колами, відійшло від прогресивного курсу в зовн. і внутр. політиці. В 1977—78 С. вело агресивну війну проти революц. Ефіопії. Керівники С. взяли курс на зміцнення відносин з капіталістичними країнами Зх., реакційними режимами в деяких араб. країнах. У більшості актуальних міжнар. питань вони виступають з антикомуністичних позицій. З 1960 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності, Ліги арабських держав*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Сомалійська революційна соціалістична партія, засн. 1976. Правляча. Загальна федерація сомалійських профспілок, засн. 1977.

Господарство. Після здобуття нац. незалежності в країні з поч. 70-х рр. було проведено прогресивні соціально-екон. перетворення: націоналізовано банки, іноз. компанії, створено держ. сектор у промсті та ін. Значну допомогу країні подав Рад. Союз, зокрема, було збудовано кілька підприємств, реконструйовано мор. порт у Бербері тощо. З 1977 в зв'язку з тим, що уряд С. відійшов від прогресивного курсу в зовн. і внутр. політиці, країна знову потрапила в екон. залежність від капіталістичних країн. Життєвий рівень населення — один з найнижчих в Африці. Основа економіки — с. г., зокрема кочове скотарство, яким займається більш як 80% населення. Поголів'я (млн., 1981): верблюдів — 5,5, великої рогатої худоби — 3,7, овець і кіз — 24,7. Землеробство розвинуте слабо. Переважають натуральні та напівнатуральні г-ва, в яких вирощують кукурудзу, сорго, арахіс, рис та ін. Осн. товарні культури — банани, цукр. тростина, бавовник, тютюн. Збирання ароматичних смол (камеді, мірри, ладану). На узбережжі — рибальство. Пром-сть представлена окремими підприємствами, гол. чин. по переробці с.-г. сировини і риби. Осн. з них: м'ясокомбінат у Кісмайо, молочний з-д у Могадішо, рибоконсервний з-д у Лас-Хоре (збудовані з допомогою СРСР), цукр. з-д у Джоухарі. Працюють також текст., шкіряні, металообр., бавовноочисні, олійницькі, буд. матеріалів та ін. підприємства. Кустарні промисли (виготовлення прикрас з золота й срібла, зброї, різьблення на кістці, ткацтво, вичинка шкур тощо). В невеликій кількості видобувають ніобієві руди і кам. сіль. З-ць в країні немає. Довж. автошляхів з твердим покриттям — бл. 2 тис. км. Гол. мор. порти — Бербера, Могадішо, Кісмайо, Марка. У Могадішо — міжнар. аеропорт.

З С. вивозять живу худобу (90% вартості експорту), банани, рибні, м'ясні консерви, шкірсировину тощо; довозять машинне і трансп. устаткування, нафтопродукти, окремі продукти харчування. Осн. торг. партнери — Саудівська Аравія, Японія, Італія, США, ФРН. Грошова одиниця — сомалійський шилінг. За курсом Держбанку СРСР 100 сомалійських шилінгів = 4,28 крб. (березень 1983).

А. Й. Сиротенко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1972 в країні було 5163 лікарняні ліжка (17,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1973 подавали 193 лікарі, 4 зубні лікарі, працював 21 фармацевт. Лікарів готують на мед. ф-ті Нац. ун-ту С., а також за кордоном. У 1964 СРСР збудував і передав у дар С. 2 госпіталі на 50 ліжок кожний з амбулаторіями і житл. будинками.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На поч. 70-х рр. понад 90% нас. С. було неписьменним. У 1972 всі навч. заклади націоналізовано, навчання стало безплатним. Після створення писемності сомалійською мовою (1972) викладання в школах проводиться місц. мовою. Вже 1977 процент неписьменних зменшився до 40. В 70-х рр. запроваджено нову, 10-річну загальноосв. школу: 6-річну початкову, до якої приймаються діти з 6 років, і 4-річну середню. В 1979/80 навч. р. у початкових, серед. школах і серед. навч. закладах налічувалося 285 тис. учнів. Вищу освіту дає Нац. ун-т С. в Могадішо (засн. 1954; статус ун-ту — з 1959; 1979/80

Сільський краєвид.

Герб Сомалі.

СОМАЛІ

Площа — 637,7 тис. км²

Населення — 5,4 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Могадішо

навч. р.— 3,7 тис. студентів; навчання сомалійською, араб., англ. та італ. мовами). Є ряд коледжів: у Могадішо — індустріальний, мед., мореплавства й рибальства, ісламський та ін.; у Бурго — технічний. Наук. установи: Академія культури (засн. 1972, реорганізована 1974), Сомалійський ін-т розвитку й управління (засн. 1966, реорганізований 1974), геол. департамент (засн. 1964), Центр. с.-г. н.-д. станція (засн. 1965, м. Афгої) та ін. Б-ка Нац. ун-ту, Нац. б-ка М-ва культури й вищої освіти, Нац. музей, усі — в Могадішо.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1980 в С. видавалися 1 газета і 5 журналів. Щоденна газ. «Хіддігта Октообар» («Зірка Жовтня», з 1973) — урядова, видається сомалійською та араб. мовами. Журнали: «Уваага усуб» («Нова ера», з 1974) — сомалійською, араб., англ., італ. мовами; «Дамбалка» («Вісник», з 1975), «Халган» («Боротьба», з 1976), «Одка шакалаха» («Голос трудящих», з 1977), всі — сомалійською мовою; «Хорсейд» («Авангард», з 1970) — італ. і араб. мовами. Урядове інформ. агентство С.— Нешонал Ньюс Ейдженсі (СОННА), засн. 1963. Урядова радіослужба — Нешонал бродкастінгс сервіс. Радіомовлення — з 1941, ведеться сомалійською, англ., араб., амхарською, галла, італ., суахілі, франц. і афарською мовами.

Література. Сомалійці мають багатий фольклор. *Сомалі мова* до недавнього часу (1972) не мала власної системи письма. Істор., реліг. та реліг.-містичні твори писалися араб. літерами. Відомими поетами С. в різний час були султан Віїл-Ваал (16 ст.), Рааге Угас (кін. 18 — поч. 19 ст.), нац. герой С. Мухаммед бен Абдалла Саїд аль-Хасан (бл. 1860—1920), Гаман Шейх Ахмед Габіу (кін. 19—40-і рр. 20 ст.), полководець Ісмаїл Міре (1884—1950). Після 2-ї світової війни виник літ. гурток «Хіргейські брати» (1955), який мав великий вплив на розвиток сучасної л-ри. До нього входили поет Абдуллахі Карші (автор нац. гімну), поети і драматурги Хусейн Алі Фарах, Алі Сугулле. З антиімперіалістичними віршами виступають Кассем Хілоле Скіффо, Абдуллахі Іссе Сангуб, Муса Хаджі Ісмаїл Галал. Актуальні проблеми порушено в п'єсах Хасана Шейха Муміна, Ахмеда Артана Хандже. Деякі письменники пишуть європейськими та арабською мовами. Вірші франц. й англ. мовами Уїльяма Сіада пройняті мотивами єднання афр. народів. Перший сомалійський роман — «З кривого ребра» Нурудділа Фараха — про долю сомалійської жінки (створено 1970 англ. мовою). Вірші араб. мовою належать перу поетів Мохаммеда Тур'єра та Ахмеда Омара аль-Азхарі. Вірші У. Сіада, Мохаммеда Тур'єра та Ахмеда Омара аль-Азхарі перекладено рос. мовою.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура і мистецтво. Осілі сомалійці будують сплетені з гілок і обмазані глиною хатини з конічним дахом (мондуло) чи каркасні хлівоподібні будівлі; кочовики — розбірні хатини овальної форми (агал) з гілок, трави, верблюдячих шкір і циновок. У портових містах Брава, Могадішо та ін. з 8 ст. з вапняку-черепашнику зводилися будівлі в дусі араб. архітектури — витягнуті, прямокутні в плані кам'яні мечеті. Серед архіт. пам'яток: залишки мечеті в Зейле, 12 ст.; мечеті Арба-Рукун, 1268, Фахр-ад-діна, 1269, Абд аль-Азіза, 1300, — в Могадішо, Абукар Саїда — в Браві, 15—16 ст. В міськ. буд-ві 19 — поч. 20 ст. переважала ек-

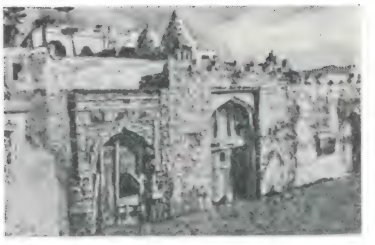

Мечеть Фахр-ад-діна у Могадішо. 1269.

лектика. З 60-х рр. в галузі житл. будівництва відомі роботи арх. Х. Дірі. За проектами рад. архітекторів у ряді міст у 60—70-х рр. було споруджено комплекси будинків громад. і пром. призначення; пам'ятники і монументи на честь героїв нац.-визвольної боротьби, зокрема пам'ятник Невідомому солдатові (Могадішо, 1970).

Сучас. образотворче мистецтво С. представлене творчістю живописців, які виконують жанрові композиції на місцеві теми (Абді Мохаммед, Суфі). Розвиваються традиційні види декор.-ужиткового мист.— виготовлення ліпленої кераміки й дерев'яного начиння з геом. орнаментом, плетіння.

Муз. мист. С. склалося під впливом араб. муз. культури. В минулому було представлено музикою жителів узбережжя та піснями кочовиків (гол. пісенні стилі — габле, дадбарі, варарас). У середні віки розвинулася інструм. музика (переважно ударні та щипкові інструменти). Сучас. музика зазнала впливу зх.-європ. культури, зокрема естради (ансамблі, що поєднують традиційні стилі шооба, берей та ін. з елементами поп-музики). Серед композиторів — автори пісень М. А. Сангуба, А. Наджі, виконавців — співаки Мохаммед Ахмед, Марен Мурсал, Осман Шакун.

Театр. мистецтво С. збереглося у багатьох фольклорних формах. У драм. вистави органічно включаються традиційні й сучас. пісні, танці. Театри діють у великих

Будинок національного театру в Могадішо.

містах і столиці С. Могадішо. Провідні драматурги — Алі Сугелле, Мохаммед Хаджі, Ісмаїл Балайю, Хуссейн Алі Фарах. Щороку влаштовуються фестивалі мистецтв. Серед фільмів, знятих режисерами С.,— «Любов не знає перешкод» (1961, реж. Х. Мабрук), «Село і місто» (1968, реж. Х. М. Джумале), «Кабаскабо» (1972, реж. У. Ганда).

І. Г. Посудовська (театр).

Літ.: Надеждин Г. В. Сомали. М., 1976.

СОМАЛІ МО́ВА — мова народу *сомалі*. Належить до *кушитських мов* семіто-хамітської (афразійської) сім'ї. У С. м. розрізняють кілька діалектів. Характерні риси С. м.: протиставлення голосних і приголосних за довготою й короткістю; є система фонологічних тонів. Іменник має категорії роду (є чоловічий і жіночий рід), числа й означеності, дієслово — категорії особи, числа, роду, часу, виду й способу; вживаються означені й неозначені *артиклі*. За типологією належить до *флективних мов*. Алфавіт С. м.— на основі латинського. Про л-ру С. м. див. *Сомалі*, розділ Література.

СОМАТИ́ЧНА ГІБРИДИЗА́ЦІЯ [від грец. σῶμα (σώματος) — тіло; сукупність] — злиття двох або кількох соматичних клітин (нестатевих) у одну загальну клітину. Може відбуватися в живому організмі або при штучному культивуванні клітин. Експериментальним шляхом можна сполучити в одній клітині різні *геноми*, що належать до найвіддаленіших у систематичному відношенні організмів, між якими статева *гібридизація* неможлива. Одержані такі віддалені *гібриди* соматичних клітин: людини і кролика, людини і комара, людини і моркви, корови і норки, курки і дріжджів та ін. Тепер практично можливо одержати гібриди будь-яких двох або більше клітин. Такі гібридні клітини можна виділити в процесі *селекції* й підтримувати у вигляді чистої культури (див. *Культура тканин*). При С. г. можуть виникати як істинно гібридні клітини (коли зливаються і ядра), так і гетерокаріони (зливається цитоплазма; ядра залишаються відокремленими). Гетерокаріони виникають при злитті клітин філогенетично віддалених організмів (напр., тваринного і рослинного); вони не здатні до *поділу*, але довго залишаються життєздатними. Для збільшення здатності тваринних клітин до С. г. їх обробляють інактивованим вірусом Сендай; рослинні клітини перетворюють на *протопласти*, руйнуючи їхню клітинну оболонку *ферментами*. С. г. широко застосовують для дослідження генетич. основ різноманітних біол. явищ, зокрема для картування генів (див. *Генетичні карти хромосом*) в *хромосомах* (напр., людини), генетичного аналізу соматичних клітин вищих організмів з метою вивчення клітинного диференціювання, природи злоякісних пухлин і пригнічення їхнього росту тощо. В селекції рослин С. г. може мати в майбутньому велике значення для вирощування із злитих протопластів гібридних форм видів, що не схрещуються між собою.

Літ.: Глеба Ю. Ю., Сытник К. М. Слияние протопластов и генетическое конструирование высших растений. К., 1982; Эфрусси Б. Гибридизация соматических клеток. Пер. с англ. М., 1976. *Ю. М. Александров.*

СОМАТИ́ЧНА МУТА́ЦІЯ — *мутація*, що виникає в клітині будь-якої тканини організму, крім генеративної. Зумовлює мозаїчність організму, тобто частина організму, що утворилася шляхом поділу мутантної клітини, змінена (відрізняється набором *хромосом* або *генів*), інші його частини залишаються незмінними. Такі організми наз. мозаїками, або *химерами*. Чим раніше в *онтогенезі* виникає С. м., тим більшими виявляються мутантні ділянки тканини, і навпаки. С. м. може виникати не лише в генетичному апараті ядра, а й в генетичному апараті цитоплазматичних структур — *мітохондрій, пластид, плазмід* тощо. С. м. можуть мати велике значення в *еволюції* та *селекції* організмів з *нестатевим розмноженням*. Напр., у рослин, що розмножуються вегетативно, мутантні нащадки можуть виникати внаслідок розмноження мутантних соматичних частин організму — бруньок, черешків, бульб. У людини С. м. мають значення в *патогенезі* статевої системи, у виникненні мимовільного аборту й природжених виродливостей, в *канцерогенезі*. *Ю. М. Александров.*

СОМАТИ́ЧНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА, анімальна нервова система — частина *нервової системи* тварин і людини. Являє собою сукупність аферентних (чутливих) й еферентних (рухових) нервових волокон, які іннервують м'язи (у хребетних тварин — скелетні), шкіру, суглоби. Термін «С. н. с.» з'явився у зв'язку з поділом франц. лікарем М. Біша (1801) функцій організму на анімальні, або соматичні (сприймання подразнень із зовн. середовища і рухові реакції скелетної мускулатури), і на вісцеральні, або вегетативні (обмін речовин і тісно пов'язані з його підтриманням функції: дихання, кровообігу, живлення, виділення, розмноження тощо). Відповідно С. н. с. забезпечує сенсорні (чутливі) і моторні (рухові) функції, а *вегетативна нервова система* іннервує внутрішні органи, судини, залози. Поява терміна «автономна нервова система», який запропонував Дж. Ленглі (1903) для вегетативної нервової системи, відобразила той факт, що активність С. н. с. більшою мірою, ніж вегетативної, сприймається і контролюється свідомістю. Жоден з запропонованих термінів не розкриває дійсного значення нервової системи в цілісному організмі, де її рефлекторна діяльність здійснюється за участю спинного і головного мозку внаслідок збудження і гальмування як соматичних, так і вегетативних *нейронів*, але всі ці терміни застосовуються і тепер.

СОМАТОСТАТИ́Н [від грец. σῶμα (σώματος) — тіло і στατός — стоячий, нерухомий] — *гормон* окремих клітин деяких органів ссавців. Має пептидну природу. Складається з 14 *амінокислот*. Вперше його виявлено у гіпоталамусі. Гіпоталамічний С. (див. *Рилізинг-гормони*) надходить через судинну систему до гіпофіза, де гальмує виділення соматотропіну (див. *Росту гормон*); звідси походить його друга назва: соматотропін-рилізинг-інгібіруючий фактор). У гіпофізі С. може гальмувати виділення ще й тиротропіну. С. виявлено також в підшлунковій залозі, де він утворюється Д-клітинами острівців Лангерганса. Панкреатичний С. пригнічує секрецію інсуліну Б-клітинами та секрецію *глюкагону* А-клітинами, що розташовані поруч. В нормі в організмі зберігається фізіол. рівновага між цими трьома гормонами. За умов гіперінсулінемії продукція С. зменшується. При цукровому *діабеті* посилюється дія глюкагону, яка спрямована на розщеплення у печінці *глікогену*, внаслідок чого підвищується вміст глюкози у крові. Були спроби використання С. для лікування цукрового діабету. Однак введення природного С. в організм призводить до пригнічення синтезу не лише глюкагону, але й інсуліну та соматотропіну. Одержані шляхом хімічного синтезу похідні природного соматостатину здатні вибірково гальмувати лише продукцію глюкагону. С. утворюється також Д-клітинами, які містяться у стінці шлунка і тонких кишок (див. *Шлунково-кишкові гормони*). Виділення шлунково-кишкового С. стимулюється компонентами ферментативного розщеплення білків, вуглеводів, жирів під час травлення. С. знайдено також в периферичних нервах. Біол. значення С., поряд з регуляцією секреції гормонів гіпофіза, полягає в фізіологічному об'єднанні процесів травлення і засвоєння харчових продуктів та в участі в обміні речовин у підшлунковій залозі і печінці. *Я. Л. Германюк.*

СОМАТОТРО́ПНИЙ ГОРМО́Н [від грец. σῶμα (σώματος) — тіло і τροπή — поворот, зміна] — те саме, що й *росту гормон*.

СО́МБАТГЕЙ — місто на Зх. Угорщини, адм. ц. медє (області) Ваш. Вузол з-ць. 82,8 тис. ж. (1980). Підприємства маш.-буд. (виробн. с.-г. машин, устаткування для підприємств громад. харчування), лісопильної, меблевої, взут., текст. (бавовняної та вовняної) і харч. пром-сті. Музей. Архіт. пам'ятки 2—18 ст. С. (за рим. часів — Саварія) засн. 41 н. е.

СО́МЕРВІЛЛ (Somerville) Джон (н. 13.III 1905) — амер. філософ і соціолог, президент Товариства філософського вивчення діалектичного матеріалізму. Відомий працями з проблем гуманізму, демократії, прибічник концепції мирних шляхів переходу до соціалізму. В багатьох питаннях близький до позицій діалектичного та істор. матеріалізму, партійність марксистсько-ленінської філософії вважає виразом її науковості, а матеріалістичну діалектику — методом пізнання і революц. перетворення світу. С. послідовно виступає проти ідеології *антикомунізму, неофашизму*, фальсифікацій марксизму. Автор «Радянської філософії» (1946) — першої амер. книги про розвиток філософії в СРСР, «Філософії марксизму» (1967) та ін. *В. О. Курганський.*

СОМІ́ТИ (від грец. σῶμα — тіло), первинні сегменти — парні метамерні (див. *Метамерія*) ділянки, на які поділяється (сегментується) на ранніх стадіях зародкового розвитку *мезодерма* деяких безхребетних (кільчастих червів, членистоногих), усіх хордових тварин і людини. У безхребетних тварин сегментується вся мезодерма, у хордових і людини — лише спинний її відділ. Починається сегментація з переднього відділу тіла і поступово переходить до заднього. З С. розвиваються тулубова мускулатура, *осьовий скелет* (у риб — ще скелет плавців), сполучнотканинна частина шкіри та її похідні (*волосся, нігті, копита, роги, пір'я, луска*).

СОМКО́ Яким Семенович [р. н. невід., м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл. — 18 (28).IX 1663, м. Борзна, тепер Чернігів. обл.] — наказний гетьман Лівобережної України (1660—63). Походив з міщан. Його сестра Ганна була першою дружиною Б. *Хмельницького*. С. був виразником інтересів верхівки козац. старшини, яка обстоювала возз'єднання України з Росією і виступала проти шляхет. Польщі. Разом з тим С. та його прихильники домагалися від царського уряду збереження феод. привілеїв козац. старшини, зміцнення її політ. влади і розширення автономії Лівобережної України в складі Рос. д-ви. В 1662 прихильники С. на старшинській раді в Козельці (тепер с-ще міськ. типу Чернігів. обл.) обрали його гетьманом України. Проти С. виступало старшинське угруповання, яке висувало гетьманом ніжинського полковника В. *Золотаренка*. Запідозрений у *сепаратизмі*, С. викликав невдоволення царського уряду, який відмовився затвердити його гетьманом. С. і ряд його прихильників було звинувачено в таємних зв'язках з правобережним гетьманом П. *Тетерею* та польс.-шляхет. урядом і за судовим вироком страчено.

СО́ММЕРФІЛД (Sommerfield) Джон (н. 25.VI 1908, Лондон) — англ. письменник. Учасник нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39. Друкуватися почав 1930. Від анархічних мотивів першого роману «Вони вмирають молодими» (1930) піднявся до послідовного антифашизму в худож. репортажі «Доброволець в Іспанії» (1937) та до змалювання боротьби англ. комуністів за інтереси пролетаріату в романі «Перше травня» (1936) та ін. Зб. новел «Уцілілі» (1947) — антивоєнного спрямування. В романах «Супротивники» (1952), «Спадщина» (1956) критично зобразив англ. бурж. суспільство. Ідейні хитання С. серед. 50-х рр. відобразилися в романі «П'ять градусів на північний захід» (1960). Після тривалої творчої кризи видав кн. спогадів «Вкарбоване» (1977).

Б. Б. Бунич-Ремізов.

СОМНАМБУЛІ́ЗМ (від лат. somnus — сон і ambulo — ходжу, прогулююсь), лунатизм — одна з рідкісних форм порушення *сну*. С. проявляється у тому, що людина

К. А. Сомов. Відлуння часу, що минув. 1903. ДТГ у Москві.

в стані своєрідного сну автоматично робить ряд послідовних дій. Вона раптово встає, починає рухатись, виконує ряд складних актів (напр., перекладає різні речі, виходить на вулицю, може вилізти на дерево або дах тощо). Прокинувшись, людина про це нічого не пам'ятає. При С. має місце *гальмування* кори півкуль *головного мозку*, але без гальмування підкірки. С. буває здебільшого одним з проявів *епілепсії*, може виникати після тяжких психічних травм, травм черепа, при *істерії*. Лікування С. проводять залежно від захворювання, яким він спричинюється.

СО́МОВ Йосип Іванович [1 (13).VI 1815, с. Отрада Клинського повіту Моск. губ.— 26.IV (8.V) 1876, Петербург] — рос. математик і механік, акад. Петерб. АН (з 1862). Закінчив Моск. ун-т (1835). Професор Петерб. ун-ту (з 1847). Осн. наук. праці — з теор. механіки і матем. аналізу. С. дослідив рух твердого тіла з однією нерухомою точкою, запровадив поняття про прискорення вищих порядків, застосував їх до вивчення ряду геом. властивостей кривих і поверхонь. Важливим є дослідження С. з теорії еліптичних функцій та її застосування до механіки. Праці С. стосуються також теорії малих коливань системи навколо положення стійкої рівноваги.

СО́МОВ Костянтин Андрійович [18 (30).XI 1869, Петербург — 6.V 1939, Париж] — рос. живописець і графік, дійсний член петерб. АМ (з 1913). Брав участь у виставках «*Мира искусства*» та «*Союзу російських художників*». В 1888—97 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна*, 1898 — в майстерні Коларосі в Парижі. У 1923 виїхав з Росії, з 1925 жив у Парижі. Звертаючись до тем дворянського побуту 18 — поч. 19 ст., мотивів італ. *комедії дель арте*, С. у своїх картинах створив вигаданий дивовижний світ. Твори: «Прогулянка після дощу» (1896), «Вечір» (1902), «Осміяний поцілунок» (1908), «Спляча молода жінка» (1909). С. писав також портрети («Дама у блакитному вбранні», 1897—1900; портрети О. Блока, 1907, і С. Рахманінова, 1925, та ін.). Брав участь в оформленні журналу «Мир искусства», виконав ілюстрації до творів О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. У 1918 — професор Петрогр. держ. вільних худож. навч. майстерень.

Тв.: Письма. Дневники. Суждения современников. М., 1979.

Літ.: Пружан И. Н. Константин Сомов. М., 1972; Константин Андреевич Сомов. Альбом. М., 1973.

СО́МОВ Орест Михайлович [літ. псевд. — Порфирій Байський; 10 ? (21 ?).XII 1793, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл.— 27.V (8.VI) 1833, Петербург] — рос. літ. критик, письменник, журналіст. Був близький до декабристів. Літ. діяльність почав 1816. Виступав як теоретик прогресивного *романтизму*. В статтях «Про романтичну поезію» (1823) та критичних оглядах рос. л-ри 1828—31 в «Северных цветах» писав про створення нац. л-ри. Для повістей «Сватання» (1831), «Матінка і синок» (1833) характерні реалістичні тенденції в зображенні дійсності. В повістях «Гайдамака» (1826), «Русалка» (1829), «Київські відьми» (1833) змалював картини укр. побуту, використав матеріали укр. фольклору.

Літ.: Кирилюк З. В. О. М. Сомов. «Радянське літературознавство», 1960, № 5.

СО́МОВА МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок. біля берегів Антарктиди. Лежить між *Росса морем* і морем Дюрвіля, омиває узбережжя Землі Вікторії. Від океану відокремлене о-вами Баллені. Пл. майже 1 млн. км²; переважають глибини 1500—3500 м. Протягом року вкрите дрейфуючою кригою і *айсбергами*. У С. м. рад. експедиції провели океанографічні дослідження; вивчено геол. будову берегів і мор. дна, складено карти. На узбережжі моря з 1971 постійно діє рад. антарктична станція Ленінградська. Назване С. м. 1975 на честь рад. полярного дослідника М. М. Сомова (1908—1973). *О. М. Козловський.*

СОМОПОДІБНІ (Siluriformes) — ряд риб підкласу *променеперих*. Раніше С. розглядали як підряд ряду коропоподібних. Тіло (довж. від кількох см до 5 м, маса до 300 кг) видовжене, голе або вкрите кістковими пластинками чи шипиками. Навколо рота кілька пар вусиків, на щелепах завжди є зуби. С. поширені переважно у прісноводних водоймах усіх континентів, в меншій мірі в солонуватих і морських водах. Серед С. є хижаки, що живляться рибою, бентофаги (поїдають безхребетних дна), рослиноїдні, деякі паразитують на ін. рибах. Ряд об'єднує 28—31 родину, бл. 150 родів, понад 1200 видів; в СРСР — 4 родини (10 видів), у т. ч. у водоймах України поширений *сом звичайний*, в зх. областях акліматизований *американський сомик*. Деякі С. мають промисл. значення. Викопні рештки відомі з верхньокрейдових відкладів. *Ю. В. Мовчан.*

СОН — періодичний стан організму людини й тварин, який характеризується виключенням свідомості і зниженням здатності *нервової системи* відповідати на зовнішні подразнення. Під час С. уповільнюється частота дихальних рухів, стає рідшим *пульс*, знижуються *кров'яний тиск* та інтенсивність *обміну речовин*. При вивченні під час С. *біоелектричних потенціалів* мозку (див. *Електроенцефалографія*), тонусу м'язів (див. *Міографія*), рухів очних яблук було встановлено 5 фаз С. Перші чотири фази характеризуються прогресуючим уповільненням частоти біопотенціалів мозку, зниженням м'язового тонусу, відсутністю рухів очей. Ці ознаки типові для т. з. повільнохвильового С. Під час п'ятої фази С., на фоні значного зниження м'язового тонусу, спостерігаються швидкі рухи очних яблук під заплющеними віками, окремі мимовільні рухи тулуба і кінцівок, а на електроенцефалограмі реєструються часті низьковольтні коливання, розвивається т. з. швидкохвильовий, або парадоксальний, С., під час якого виникають *сновидіння*. Протягом С. повільнохвильовий і швидкохвильовий С. замінюють один одного кожні 70—120 хв. На швидкохвильовий С. припадає 20% часу С. Наставання С. і перехід однієї його фази в іншу зумовлені інтенсивністю впливів на *кору великих півкуль головного мозку* з боку *ретикулярної формації* різних відділів стовбурної частини мозку, *гіпоталамуса* та утворень лімбічної системи. В регуляції С. беруть також участь речовини, що здійснюють у нервовій системі передачу збуджуючих та гальмівних впливів: *гамма-аміномасляна кислота, ацетилхолін, норадреналін* і *серотонін*. У людини С. має циркадний ритм (див. *Біологічні ритми*). З віком потреба у С. змінюється: від 16 годин у новонароджених до 7—8 годин у дорослих. До порушень С. відносять *безсоння* та надмірну сонливість — гіперсомнію (див. *Летаргія*). Деяким тваринам властиві *зимовий сон* і *сплячка*. Близьким до С. є *гіпноз*.

Літ.: Карманова И. Г. Эволюция сна. Этапы формирования цикла «Бодрствование — сон» в ряду позвоночных. Л., 1977; Mendelson W. B., Gillin J. C., Wyatt R. J. Human sleep and its disorders. New-York — London, 1977. *М. Я. Волошин.*

СОН, сон-трава (Pulsatilla) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні кореневищні трави з прикореневими пальчасто- або перисторозсіченими листками на довгих черешках. Квітки поодинокі, досить великі, здебільшого фіолетові. Бл. 35 видів, пошир. в помірному, субтропіч. і частково холодному поясі Пн. півкулі. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 6. Ростуть у соснових і мішаних лісах, по галявинах, в степах, на гірських долинах. Отруйні (містять алкалоїд анемонін). Два види — С. білий (P. alba) і С. великий (P. grandis) — рідкісні, зникаючі, що потребують охорони рослини, занесені до *Червоної книги* Української РСР. Деякі види культивують як декоративні.

СОНА́ТА (італ. sonata, від sonare — звучати) — жанр камерної інструментальної музики; твір цього жанру (як правило, циклічний) складається з кількох—трьох, чотирьох, рідше двох — частин, одна з яких написана в *сонатній формі*. С. бувають і одночастинні, що зберігають основну частину циклу — сонатне алегро. С. для однієї або двох скрипок та баса (клавесина), близькі за будовою до *сюїти*, створив А. Кореллі (кін. 17 ст.). У 1-й пол. 18 ст. С. писали Г. Гендель, Й. С. Бах, А. Скарлатті та ін. Класична циклічна С. склалася в 2-й пол. 18 ст. (В. А. Моцарт, Й. Гайдн), ідейно-худож. зрілості досягла у творчості Л. Бетховена (поч. 19 ст.). С. писали Ф. Шуберт, Ф. Шопен, Ф. Ліст, Й. Брамс, в Росії — П. Чайковський, О. Глазунов, С. Рахманінов, О. Скрябін. Відомі С. укр. композиторів — М. Березовського, Д. Бортнянського, М. Лисенка. Певний внесок у розвиток жанру С. зробили рад. композитори С. Прокоф'єв, М. Мясковський, В. Косенко, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Дремлюга, М. Скорик. *В. Д. Кирейко.*

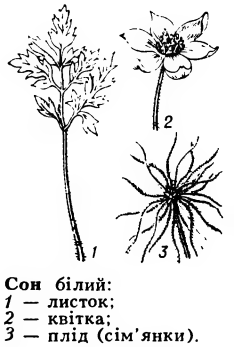

Сон білий:
1 — листок;
2 — квітка;
3 — плід (сім'янки).

СОНА́ТНА ФО́РМА, сонатне алегро — форма муз. твору, в якій розвиваються і протиставляються дві провідні теми. Осн. розділи С. ф.— експозиція (обидві теми проходять у різних тональностях), розробка і реприза (теми проводяться в одній, осн. тональності). С. ф. буває і без розробки, іноді починається повільним вступом, часто закінчується *кодою,* що завершує твір. С. ф. застосовується в 1-й (швидкій) частині *сонати, квартету, симфонії,* в деяких оперних *увертюрах* тощо. В С. ф. часто пишуться також фінали, іноді — серед. частини циклічних форм. Класичні зразки С. ф. складалися на поч. 17 ст., утвердилися в 2-й пол. 18 ст. Це — одна з найдосконаліших *музичних форм.*

В. Д. Кирейко.

СОНГА́Ї, сонгої — народ, який живе в Республіці Нігер, Малі, Верхній Вольті, Нігерії, Беніні. Заг. чисельність С. (разом з народами джерма, денді) — 1,95 млн. (1980, оцінка). Мова — сонгайська, становить окрему групу мов. За релігією С.— мусульмани-суніти. За середніх віків створили д-ву *Сонгаї,* що досягла розквіту в 15—16 ст. Осн. заняття сучас. С.— землеробство, скотарство, рибальство; частина С. працює в промисловості.

СОНГА́Ї, Сонгай, Імперія Гао — середньовічна держава в Зх. Африці. Столиця — м. Гао. Засн. не пізніше 9—11 ст., найбільшого розквіту досягла в 15—16 ст. Була найзначнішою д-вою Зх. Африки. Етнічне ядро С. становила народність *сонгаї.* В С. значно розвинулися феод. відносини. В С. були розвинуті ремесла і торгівля. В 1591 С. зазнала навали військ султана Марокко і на поч. 17 ст. припинила існування.

СОНГА́ЙЛА Рінгаудас-Броніславас Ігнович (н. 20.IV 1929, Клайпеда) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї робітника. Закінчив Литовську ветеринарну академію (1955), 1954—56 — секретар партбюро цієї ж академії. В 1956—57 працював відповідальним організатором в апараті ЦК Компартії Литви. В 1957—60—зав. с.-г. відділом Управління справами Ради Міністрів Литовської РСР. У 1960—61 — заст. міністра с. г. Литовської РСР. У 1961—62 — заст., перший заст. Голови Ради Міністрів — міністр виробництва і заготівель с.-г. продуктів Лит. РСР. У 1962—81 — секретар ЦК Компартії Литви. З січня 1981 — Голова Ради Міністрів Лит. РСР. Член Центр. ревізійної комісії КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

СОНГКО́Й — ріка у Пд.-Сх. Азії, в межах В'єтнаму і Китаю. Див. *Хонгха.*

СО́НЕВІ, повчкові (Myoxidae) — родина ссавців ряду *гризунів.* Зовні схожі на невелику білку або хом'яка, довж. тіла до 20 см, хвоста — до 16 см. Волосяний покрив пухнастий, але низький, на хвості часто розділений на 2 боки. Поширені в лісах помірних і теплих зон Європи, Пд. Азії, Африки. Живуть переважно на деревах, гнізда з трави або листя влаштовують у дуплах, серед гілок тощо. Самка 1—2 рази на рік приносить по 2—9 малят. Тривалість життя 2—5,5 року. Живляться плодами і насінням дерев, комахами. 7 сучас. родів з 11 видами. В СРСР — 5 родів з 8 видами, у т. ч. на Україні — 4 види: соня-*повчок,* горішникова соня (Muscardinus avellanarius), лісова соня (Dryomys nitedula) і садова соня (Eliomys quercinus), яка занесена до *Червоної книги* Української РСР. Викопні рештки С. відомі починаючи з олігоцену.

І. Т. Сокур.

СОНЕ́Т (італ. sonétto; першоджерело: лат. sonus — звук) — канонічна віршова форма. Виник С. в Італії в 13 ст. Складається з 14 рядків, пов'язаних спільними римами у два катрени і два *терцети.* Розташування рим у класичному С. таке: абба, абба, вгв, ггв; класичний розмір —п'ятистопний *ямб.* У нац. л-рах європ. країн С. часто відрізняється від класичного як розташуванням рим, так і розміром. За змістом С. часто нагадує драму: в перших чотирирядках намічається «конфлікт чуття» (І. Франко), а в кінцевих трирядках настає розв'язка. У світовій л-рі відомі сонети Ф. Петрарки, У. Шекспіра, Л. Камоенса, Й. В. Гете, Г. Гейне, А. Міцкевича, Ж. М. Ередіа, Ш. Бодлера, Ф. Прешерна, П. Гвездослава, В. Незвала, Е. Верхарна, П. Неруди та ін. Перший С. в укр. л-рі з'явився 1830 (переробка вірша Сапфо О. Шпигоцьким). І. Франко надав С. революц. звучання («Вольні сонети», «Тюремні сонети»). С. писали Л. Боровиковський, М. Шашкевич, Ю. Федькович, Леся Українка, В. Самійленко, У. Кравченко, С. Чарнецький та ін. Чільне місце посідає С. у творчості укр. рад. поетів — М. Зерова, М. Рильського, Д. Павличка. Особлива форма С.— т. з. вінок сонетів — зустрічається у творах Б. Грінченка, В. Бобинського, багатьох рад. поетів.

Д. В. Павличко.

СО́НЕЧКОВІ (Coccinellidae) — родина *жуків.* Тіло (довж. 2—9 мм) зверху опукле, знизу пласке. Забарвлення яскраве: різноманітні комбінації червоного, жовтого, білого і чорного кольорів. Жуки і личинки майже усіх С.— хижаки: живляться *попелицями, щитівками, червецями, листоблішками.* Деякі види — рослиноїдні. Родина об'єднує понад 3 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР бл. 160 видів, у т. ч. на Україні — 72. Багатьох С. використовують для боротьби з комахами-шкідниками. Зокрема, завезених з Австралії в Абхазію родолію австралійську (Rodolia cardinalis) і криптолемуса (Cryptolemus montrouzieri) використовують у боротьбі з шкідниками цитрусових і чаю. На Кавказі, в Закарпатті та на Далекому Сході для боротьби з шкідником плодових дерев — щитівкою каліфорнійською використовують місцеві види С. з роду хілокорус (Chilocorus).

І. К. Загайкевич.

СО́НІН Микола Якович [10 (22).II 1849, Тула — 14 (27).II 1915, Петроград] — рос. математик, акад. Петерб. АН (з 1893). Закінчив Моск. ун-т (1869). З 1877 — професор Варшавського ун-ту. Осн. наук. праці — з теорії циліндричних функцій, гамма-функцій, ортогональних многочленів тощо. С. дослідив важливий для застосувань клас інтегральних рівнянь зі змінною границею і ядром, що залежить від різниці аргументів. Автор праць також з теорії визначених інтегралів, асимптотичних розкладів функцій тощо.

СОН ЙОН (справж. ім'я та прізв. — Сон Мухьон; 24.V 1903, Сеул — 1976, за іншими даними 1979, Пхеньян) — корейський письменник, драматург, громад. діяч (КНДР). Один з організаторів Корейської федерації пролет. мистецтва (1925). В ранніх оповіданнях вперше в кор. л-рі відобразив боротьбу робітн. класу («Доменна піч», 1925, «Представник артілі каменярів», 1926). Автор сатиричних комедій «Чому гинуть комарі?» (1925), «Відмінити всі зустрічі!» (1929), істор. драми «Поет-мандрівник Кім Саккат» (1938) та ін. Після 1945 осн. тема творчості — становлення нар. влади (зб. п'єс «Народ захищає батьківщину», 1947; п'єса «Сестри», 1949). Істор. драми «Острів Канхвадо» (1953—55), «Фенікс» (1959), «Пак Йонам» (1962) — про боротьбу корейського народу за незалежність батьківщини.

Тв.: Рос. перекл.— [Твори]. В кн.: Корейские пьесы. М., 1967; [Новели]. В кн.: Жили такие люди. Новеллы корейских писателей. М., 1971.

Л. Р. Концевич.

СО́ННА ХВОРО́БА — інфекційне захворювання, спричинюване двома видами найпростіших паразитів — *трипаносомами.* С. х. передається через укуси кровосисної мухи цеце, яка інфікується і передає інфекцію при кровоссанні, а також при переливанні крові від хворої на С. х. людини. Зустрічається переважно в тропічній Африці. Тривалість хвороби — від кількох місяців до років. Ознаки: на місці укусу мухи цеце через 2—3 доби виникає запальний горбик, а через 2—3 тижні з'являються заг. ознаки хвороби: підвищення т-ри тіла, головний біль, безсоння, висипи на шкірі; збільшуються лімфатичні вузли. Згодом з'являються ознаки тяжкого ураження центральної нервової системи (*менінгіт,* сонливість, порушується хода, дрижать кінцівки). Профілактика: боротьба з мухами цеце, виявлення та лікування хворих на С. х. Лікування: хіміотерапевтичні засоби.

СО́ННІ АРТЕ́РІЇ — великі *судини,* по яких збагачена киснем (артеріальна) кров тече до головного відділу тіла хребетних тварин і людини. У нижчих хребетних С. а. відходять від надзябрових судин. У ссавців та людини є дві загальні С. а.: ліва, яка відходить від дуги *аорти,* і права, яка починається від безіменної *артерії,* що є гілкою цієї дуги. Кожна загальна С. а. розгалужується на дві С. а.— внутрішню та зовнішню. Дрібні розгалуження внутр. С. а. досягають *головного мозку,* а зовн.— поверхневих тканин голо-

Р.-Б. І. Сонгайла.

1

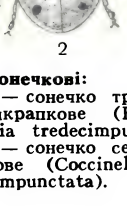

2

Сонечкові:
1 — сонечко тринадцятикрапкове (Hippodamia tredecimpunctata); 2 — сонечко семикрапкове (Coccinella septempunctata).

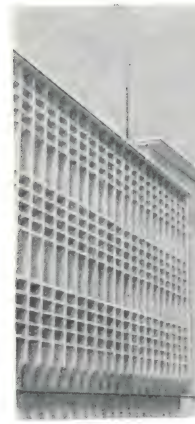

Сонцезахисні засоби (вертикальні екрани і горизонтальні піддашшя). Технологічний інститут у Рангуні. Бірма. 1960.

ви і шиї, забезпечуючи їх кровопостачання. Здавлюванням С. а. можна викликати втрату свідомості (звідси назва). Крім С. а., у кровопостачанні голови беруть участь також хребетні артерії.

СОНЦ Ада Юхимівна (9.XII 1897, м. Бердичів — 13.II 1968, Дніпропетровськ) — євр. та рос. рад. актриса, засл. діяч мист. УРСР (з 1945). З 1919 навчалася в театр. студії «Культурліга» в Києві (1921—24 — в Москві). Сценічну діяльність почала 1925 в Харкові. З 1934 (з перервою) працювала в Києві, з 1944 — в Чернівецькому євр. театрі. В 1936—37 і 1950—60 — актриса Дніпроп. рос. драм. театру ім. М. Горького. Серед ролей — Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Сонька («Аристократи» Погодіна), Ноемі («Повстання в гетто» Маркіша), Естер («Пуримшпіль» Лойтера), Порція («Венеціанський купець» Шекспіра), Міреле Ефрос («Міреле Ефрос» М. Горького).

СО́НЦЕ — центральне тіло *Сонячної системи*, астр. знак ☉; розжарена плазмова куля. С.— найближча до *Землі* (З.) *зоря*. Видима візуальна *зоряна величина* С. —26,74, абс. +4,83. Спектральний клас С. G2 (жовтий карлик). Швидкість руху відносно сукупності найближчих зір 19,7 км/с. С. розташоване в одній з спіральних гілок *Галактики*. Віддаль від З. до С. змінюється від 147,1 млн. км (січень) до 152,1 млн. км (липень), становлячи в середньому 149,6 млн. км (*астрономічна одиниця*). Радіус С. $R_\odot = 6{,}96 \cdot 10^5$ км (в 109 раз більший радіуса З.); маса 1,99 10^{30} кг (99,866% маси всієї Сонячної системи); серед. густина 1410 кг/м³; прискорення сили тяжіння біля поверхні 274 м/с². Розподіл енергії в спектрі С. близький до випромінювання *абсолютно чорного тіла* з ефективною *температурою* 5770 К. С. обертається навколо власної осі (нахиленої під кутом 83° до площини *екліптики*) в прямому (в тому ж самому, що й З.) напрямі з серед. періодом відносно З. 27,28 доби. Кутова швидкість обертання С. на різних широтах його неоднакова (на екваторі вона найбільша, лінійна швидкість бл. 2 км/с). У 1974 на Крим. астрофіз. обсерваторії (А. Б. *Сєверний* з співробітн.) виявлено, що С. злегка пульсує з серед. періодом 160 хв і амплітудою бл. 20 км. Потужність випромінювання С. 3,86 · 10^{26} Вт. З. одержує $^1/_{22} \cdot 10^8$ частину цієї енергії (див. *Сонячна енергетика, Сонячна радіація, Сонячна стала*). С.— осн. джерело тепла і світла для З., забезпечує погодні і кліматичні процеси, життєдіяльність тварин і рослин. Частина енергії С. нагромаджена в надрах З. у вигляді кам'яного вугілля, нафти тощо. На С. виявлено понад 70 хім. елементів; з них водень становить бл. 90% (заг. числа атомів), гелій — бл. 10%; інших елементів разом взятих прибл. в 1000 раз менше як водню. Фіз. умови всередині С. визначаються вагою верх. шарів, яка зрівноважується газовим тиском. Густина, тиск і т-ра швидко наростають до середини С. В центр. частинах т-ра ~ (1,0—1,5) · 10^7 К, тиск ≈ 3 · 10^{11} атм, густина до 150 000 кг/м³. Джерело енергії С.— *термоядерні реакції*, в результаті яких у ядрі С. ($r \leqslant 0{,}25\ R_\odot$) водень перетворюється на гелій. За 5 млрд. років існування С. на гелій перетворилось бл. половини водню в його центр. частині. Осн. частина енергії з ядра переноситься електромагн. випромінюванням, яке повільно дифундує до поверхневих шарів С.; лише невелика частка її переноситься безперешкодно нейтрино з ядра С. У вищих шарах завтовшки бл. 0,15 $R_\odot$ здебільшого має місце *конвекція* (потоками нагрітої *плазми*). Тут же генеруються інтенсивні електричні струми і магнітні поля, які зумовлюють багато явищ *сонячної активності* та магнетизму С. Над конвективною зоною розташовані спостережувані шари — сонячна атмосфера, з нижньої частини (*фотосфери*) якої виходить майже все електромагн. випромінювання С. Фотосфера складається з світлих гранул поперечником 300—1000 км, оточених вузькими темнішими проміжками, і т. з. супергранул поперечником 20—50 тис. км. Т-ра гранул вища за т-ру навколишнього газу на 300—500 К, і тому вони спливають угору. В супергранулах газ розтікається від центра до периферії; на краях супергранул існують посилені магн. поля, які пронизують по висоті майже всю атмосферу С. та зумовлюють появу атмосферної сітки. Грануляція і супергрануляція — наслідок руху потоків у плазмі конвективної зони. *Турбулентність* від конвекції породжує гравітаційні, звукові та магнітогідродинамічні хвилі, які переносять енергію в *хромосферу* та *сонячну корону* і розігрівають їх до високих т-р. Ці шари вкрай неоднорідні за своїми фіз. властивостями, мають тонку «нитчасту» та променеву структуру, товщина деталей якої 1—30 тис. км. В активних областях (АО) фотосфери видно *сонячні плями* та більш гарячі *факели*. В хромосфері спостерігаються *спікули, флокули* (над факелами), *протуберанці*, темні волокна (проекції протуберанців на диск) та ін. Заг. форма корони (а також число активних утворень в атмосфері С.) змінюється з фазою циклу сонячної активності. Корона — потужне джерело *сонячного вітру*; вона також дає інтенсивне випромінювання в рентгенівському та радіодіапазоні довжин хвиль. Перехідний шар між хромосферою та короною завтовшки 10^3—10^4 км — осн. джерело крайнього ультрафіолетового випромінювання С. В атмосфері С. в районі АО та плям відбуваються *сонячні спалахи*; вони служать джерелами сонячного *космічного проміння*, а також додаткового рентгенівського, ультрафіолетового і корпускулярного випромінювання С., генерують *ударні хвилі* на С. і в *міжпланетному середовищі* та посилено впливають на магнітосферні, іоносферні та ін. процеси на З. та в Сонячній системі (див. *Сонячно-земні зв'язки*). С. спостерігають і досліджують за допомогою сонячних *телескопів* і спец. інструментів в *обсерваторіях та інститутах астрономічних* (в СРСР — ГАО АН СРСР і АН УРСР, Кримській астрофіз. обсерваторії та ін.), а також використовуючи *космічні зонди*. Ряд обсерваторій вивчає С. за єдиною програмою *служби Сонця*. Іл. див. на окр. аркуші, с. 304—305.

Літ.: Северный А. Б., Степанян Н. Н. Солнечные вспышки. М., 1976; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Никольский Г. М. Невидимое Солнце. М., 1980; Гибсон Э. Спокойное Солнце. Пер. с англ. М., 1977; Поток энергии Солнца и его изменения. Пер. с англ. М., 1980; Солнечная и солнечно-земная физика. Иллюстрированный словарь терминов. Пер. с англ. М., 1980.

В. І. Іванчук.

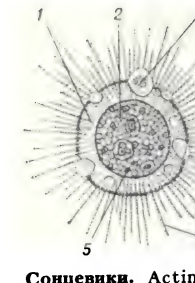

Сонцевики. Actinosphaerium eichhorni:
1 — ектоплазма;
2 — ендоплазма;
3 — їжа;
4 — аксоподії;
5 — ядро.

СОНЦЕ́ВИКИ (Heliozoa) — підклас одноклітинних організмів класу *саркодових*. Нагадують *радіолярій*, але, на відміну від них, не мають центр. капсули. Тіло (діаметр 0,01—1 мм) кулясте, з численними нібиніжками — аксоподіями, розділяється на широку зону ектоплазми та ендоплазму, в якій міститься одне або багато (до 200) ядер. Більшість С. — голі, деякі мають решітчастий скелет з кремнезему. Живляться ін. найпростішими, водоростями, коловертками і т. п. Розмноження нестатеве (поділ надвоє); описаний також і статевий процес. С. поширені в прісних і солоних водоймах усіх частин світу. Відомо понад 70 видів справжніх С. (Heliozoa) і понад 100 видів т. з. несправжньосонцевиків (Pseudoheliozoa). У фауні України — бл. 20 видів. Типовий представник Actinosphaerium eichhorni. Одиночні викопні форми С. зустрічаються починаючи з олігоцену.

О. П. Маркевич.

СОНЦЕЗАХИСНІ ЗА́СОБИ, сонцезахист — сукупність архітектурно-планувальних, конструктивних і технічних засобів для захисту від несприятливої дії *інсоляції* і для створення зручних умов світлового і теплового середовища в будинках та на відкритих територіях населених місць. До архіт.-планувальних С. з. належать: раціональна орієнтація будівель (а також віконних прорізів, ліхтарів) відносно сторін горизонту, влаштування галерей і глибоких лоджій, озеленення і обводнення територій, озеленення фасадів будівель, світле пофарбування зовнішніх *огороджувальних конструкцій*. Конструктивні С. з.: використання для заповнення світлових отворів споруд тепловідбивного, теплобвирного і світлорозсіюючого скла, застосування в конструкціях зовн. стін, теплоізоляційних матеріалів та повітряних прошарків, влаштування на плоских поверхнях водоізолюючого шару. До техн. С. з. належать кондиціонування повітря, радіаційне охолодження. Вибір С. з. зумовлюється кліматичними умовами місцевості і орієнтацією фасаду споруди.

СОНЦЕЛІКУВА́ННЯ, геліотерапія — використання з лікувально-профілактичною метою променевої енергії Сонця: як видимих променів світла, так і невидимих

(інфрачервоних та ультрафіолетових). При С. в організмі активуються процеси *обміну речовин*, покращується загальний стан. Надмірне діяння на організм сонячного проміння може привести до загострення деяких хронічних хвороб, викликати нервові розлади, опіки, тому при С. треба додержуватися певних правил. Раніш ніж приймати сонячні ванни, треба порадитися з лікарем. Протипоказання при С.: активні форми *туберкульозу* легень, серцево-судинні захворювання, тиреотоксикоз тощо. Див. також *Аеротерапія*.

СОНЦЕСТОЯ́ННЯ — момент часу, коли центр сонячного диска під час видимого руху по *небесній сфері* досягає найбільшого за абсолютною величиною схилення (±23°27′). Моменти С. настають у простий рік на 5 год 48 хв 46 с пізніше, ніж у попередній, а у високосний — на 18 год 11 хв 14 с раніше; тому вони можуть припадати на дві сусідні календарні дати. С. буває двічі на рік: літнє С. (21 або 22 червня) — початок астр. *літа* в Пн. півкулі, зимове С. (21 або 22 грудня) — початок астр. *зими* в Пн. півкулі. Точки *екліптики*, в які під час С. приходить центр сонячного диска, наз. точками літнього й зимового С. Поблизу цих точок схилення (див. *Координати небесні*) центра сонячного диска змінюється дуже повільно, Сонце нібито зупиняється на кілька днів на одній висоті, звідки й назва «сонцестояння».

СОНЦЕЦВІ́Т, сонянка (Helianthemum) — рід рослин родини чистових. Одно- і багаторічні трави, півкущі, рідше кущі. Листки цілісні, здебільшого супротивні. Квітки правильні, жовті, рідше білі або червоні, в цимозних китицевидних суцвіттях. Плід — коробочка. Понад 100 видів, пошир. переважно в помірних областях Пн. півкулі (3 види відомі в нетропічній Пд. Америці). В СРСР — 22 види, з них в УРСР — 11. Найпоширеніший С. звичайний (H. nummularium); росте в лісових і лісостепових районах та в пн.-сх. частині Степу на узліссях, схилах гір, крейдяних та вапнякових відслоненнях. С. звичайний та деякі ін. види — декоративні рослини.

А. П. Лебеда.

СО́НЯ-ПОВЧО́К — рід гризунів род. соневих. Те саме, що й *повчок*.

СО́НЯЧНА АКТИ́ВНІСТЬ — сукупність нестаціонарних явищ на *Сонці*. До цих явищ належать утворення *сонячних плям, сонячних спалахів, факелів, флокулів, протуберанців*, корональних променів, конденсацій, *транзієнтів*, виникнення спорадичного радіовипромінювання, збільшення ультрафіолетового, рентгенівського і корпускулярного випромінювання тощо (див. також *Сонячна радіація*). Більшість цих явищ тісно пов'язані між собою і виникають в активних областях. В їх протіканні виразно помітна циклічність з серед. періодом 11,2 року, а також з періодами 22, 80—90 років. С. а. впливає на *сонячний вітер*, навколоземний простір, *іоносферу*, магнітосферу (див. *Магнітне поле Землі*) й *радіаційні пояси Землі*, *комети*, поширення коротких *радіохвиль*, свічення нічного неба, *зодіакальне світло*. С. а. зумовлює зміну рівня *космічних променів* у *Сонячній системі* та багато різних ефектів *сонячно-земних зв'язків*, напр. *магнітних бур, полярних сяйв* тощо.

Літ.: Витинский Ю. И. Морфология солнечной активности. М. — Л.,1966. Див. також *літ.* до ст. *Сонце*.

В. Г. Іванчук.

СО́НЯЧНА БАТАРЕ́Я, фотоелектричний генератор — пристрій, що безпосередньо перетворює променисту енергію Сонця на електричну; одне з *джерел струму*. В СРСР такі пристрої створено в 40-х рр. С. б. (мал.) являє собою сукупність напівпровідникових (звичайно кремнієвих) *фотоелементів*, у яких під дією світла виникає *електрорушійна сила*. С. б. нескладні за конструкцією, надійні і довговічні, їхня маса невелика. Вони виробляють енергію, не забруднюючи навколишнього середовища. Потужність, що її віддає С. б. з 1 м² поверхні,— 100—200 Вт, ккд — 0,1—0,2.

С. б. застосовують на штучних супутниках, космічних кораблях і міжпланетних станціях (див., напр., «*Венера*»), переносних радіостанціях, на маяках тощо.

СО́НЯЧНА ЕНЕРГЕ́ТИКА — галузь *енергетики*, пов'язана з використанням енергії *Сонця*. Тех. основою С. е. є *геліотехніка*, що базується на перетворенні сонячної енергії на ін. види енергії, зокрема на електричну. *Геліоустановки*, що їх використовують у С. е., застосовують як на Землі, так і в космосі. З 1980 будується експериментальна Кримська сонячна електростанція; космічні установки (напр., *сонячні батареї*) застосовують для автономного енергопостачання штучних супутників Землі та ін. космічних апаратів. Розвиток С. е. пов'язаний з потребою компенсувати енергію вичерпуваних запасів мінерального палива, збереження чистоти навколишнього середовища, зростанням темпів освоєння навколосонячного простору.

Літ.: Полетавкин П. Г. Космическая энергетика. М., 1981. *О. С. Попов.*

СО́НЯЧНА КОРО́НА — зовнішня найбільш розріджена частина атмосфери *Сонця*, добре помітна під час повних сонячних *затемнень* у вигляді сріблясто-перлистого сяйва. Міститься над *хромосферою* і простягається на віддаль у кілька десятків сонячних радіусів, поступово переходячи в *міжпланетне середовище*. С. к. являє собою високотемпературну повністю іонізовану *плазму*, на яку, крім сил гравітації та газового тиску, істотно впливають магн. поля Сонця. Вважають, що С. к. нагрівається магнітогідродинамічними хвилями та електр. струмами. Серед. кінетична т-ра плазми внутр. частини С. к. (1—2) · 10^6К, концентрація електронів (або протонів) (1—3) · 10^8 $см^{-3}$. В активних областях та в районах *сонячних спалахів* т-ра С. к. підвищується до 10^7 К, а концентрація часток до 10^9—10^{10} $см^{-3}$. С. к. є джерелом *сонячного вітру* та радіохвиль у метровому діапазоні. У видимій області спектра яскравість білої корони дуже мала — поблизу лімба Сонця становить лише 10^{-6} яскравості *фотосфери* і різко спадає при віддаленні від сонячного диска. Свічення її в основному утворюється в результаті розсіяння фотосферного випромінювання вільними електронами. В С. к. добре видно різні промені, шоломи, опахала, полярні щіточки, дуги, петлі, конденсації, дірки, яскраві точки, *транзієнти* та ін. Форма і структура С. к. залежить від рівня *сонячної активності*: під час мінімуму вона сильно витягнута вздовж екватора, в роки максимуму — майже сферична. Поза сонячними затемненнями випромінювання С. к. реєструють за допомогою спец. *коронографів*. Лінійчасте випромінювання багатократно іонізованих атомів різних елементів спостерігається у видимому, ультрафіолетовому та рентгенівському діапазоні спектра С. к. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Шкловский И. С. Физика солнечной короны. М., 1962; Никольский Г. М. Солнечная корона и межпланетное пространство. М., 1975. Див. також *літ.* до ст. *Сонце*.

В. Г. Іванчук.

Сонцецвіт звичайний. Квітуча гілка рослини.

СО́НЯЧНА РАДІА́ЦІЯ — електромагнітне і корпускулярне випромінювання *Сонця*. Корпускулярна С. р. складається гол. чин. з протонів і електронів, що їх випромінює *сонячна корона* (зі швидкостями від 300 до 1500 км/с та з густинами 0,5—80 $см^{-3}$ біля *Землі*) у вигляді *сонячного вітру*, а також з викидів, пов'язаних з *сонячними спалахами*, ерупативними *протуберанцями*, корональними *транзієнтами* та ін. Під час сильних спалахів генеруються субсвітові частки (гол. чин. протони) великих енергій (від 5 10^7 до 2 · 10^{10} еВ); вони становлять сонячну компоненту *космічного проміння*. Осн. частина електромагнітної С. р. припадає на видиму та інфрачервону частини спектра, і її розподіл від довжини хвилі близький до випромінювання *абсолютно чорного тіла* з ефективною *температурою* бл. 6000 К. Величина її енергії та вид спектра практично не змінюються з часом (див. *Сонячна стала*). Інфрачервоне випромінювання Сонця сильно послаблене смугами поглинання в земній *атмосфері*. Радіовипромінювання Сонця пропускається земною атмосферою в діапазоні від кількох міліметрів до 20 м. Воно складається з теплового випромінювання «спокійної» зовн. атмосфери Сонця, компоненти, що повільно змінюється (пов'язаної з *сонячними плямами* та *факелами*) і спорадичного випромінювання, пов'язаного з *сонячною активністю*. Короткохвильове випромінювання Сонця ($\lambda \leqslant 2900$ Å) повністю поглинається атмосферою Землі і в області $\lambda \leqslant 1550$ Å складається гол. чин. з ліній випромінювання атомів водню, гелію та багатократно іонізованих атомів ін. елементів. Його потік біля орбіти Землі досягає 3—15 $эрг/см^2$ · с. Рентге-

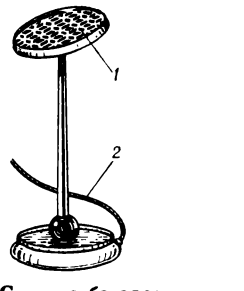

Сонячна батарея лабораторного типу: *1* — фотоелементи; *2* — електричний провід.

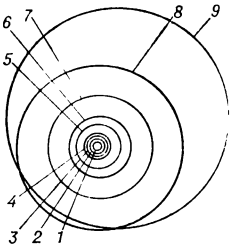

Схематичний план **Сонячної системи.** Орбіти:
1 — Меркурія;
2 — Венери;
3 — Землі;
4 — Марса;
5 — Юпітера;
6 — Сатурна;
7 — Урана;
8 — Нептуна;
9 — Плутона.

Сопілка.

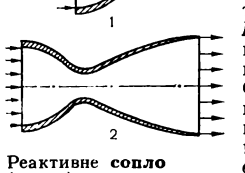

Реактивне **сопло** (схема):
1 — дозвукове;
2 — надзвукове (стрілками показано напрям руху газу).

нівське (неперервне і лінійчасте) випромінювання Сонця (1—100 Å) дуже змінюється з рівнем сонячної активності (від 0,1 до 1 ерг/см² · с). В періоди її максимуму воно стає більш жорстким. Короткохвильове та рентгенівське випромінювання дуже сильно впливає на стан верх. шарів земної атмосфери. С. р.— осн. джерело енергії на Землі. *В. Г. Іванчук.*

СО́НЯЧНА СИСТЕ́МА — система небесних тіл, що рухаються в області переважного гравітаційного поля *Сонця*. Складається з центр. тіла — Сонця, великих *планет* з супутниками (див. *Супутники планет*), багатьох *малих планет, комет*, метеорних тіл (див. *Метеор*) та міжпланетного пилу (див. *Міжпланетне середовище*). Віддалі, на яких спостерігаються об'єкти С. с. (мал.), обмежуються орбітою *Плутона* (близько 40 *астрономічних одиниць*). Не виключено, що в С. с. наявні трансплутонові планети зі значеннями великих півосей від 53 до 285 астр. одиниць. Віддалі між орбітами великих планет задовільно описуються *Тіціуса — Боде законом*. Природні супутники виявлено у *Землі, Марса, Юпітера, Сатурна, Урана, Нептуна* і Плутона. Юпітер, Сатурн і Уран мають кільця, які складаються з окремих тіл різних розмірів, що рухаються по своїх орбітах у площині екваторів планет. Магн. поле виявлено на *Меркурії*, Землі, Марсі, Юпітері, Сатурні та (на межі похибок вимірювань) на *Венері*. Рух навколо Сонця й обертання навколо осі великих планет відбувається проти годинникової стрілки, якщо дивитись з Пн. полюса світу. Винятком є обертання навколо осі Венери й Урана та зворотний рух деяких супутників навколо своєї планети. Метеорні тіла та *космічний пил* заповнюють весь простір С. с. На рух космічного пилу впливають не тільки притягання тіл С. с., а й *сонячна радіація* (зокрема, *сонячний вітер*), а на рух електрично заряджених часток — ще й магн. поля Сонця й планет. Всередині орбіти Землі густина космічного пилу зростає, і він утворює хмару, видиму з Землі як *зодіакальне світло*. С. с. бере участь в обертанні *Галактики*, рухаючись по орбіті, близькій до колової, зі швидкістю бл. 250 км/с. Період обертання С. с. навколо центра Галактики бл. 200 млн. років. Питання про походження С. с. є одним з найважливіших питань сучас. природознавства (див. *Космогонія*). Вік С. с. оцінюється у 5 млрд. років. Заг. структуру С. с. розкрив М. *Коперник*, який обгрунтував думку про рух Землі та ін. планет навколо Сонця. *Геліоцентрична система світу* вперше дала змогу визначити відносну віддаль між планетами й Сонцем. Й. *Кеплер* відкрив закони руху планет, а І. *Ньютон* сформулював закон всесвітнього тяжіння. Ці закони лягли в основу *небесної механіки*, що досліджує рух тіл С. с. Космічна ера відкрила нові перспективи у вивченні С. с. Радянські і амер. *космічні зонди* інтенсивно досліжують планети С. с. Плануються польоти до періодичних комет (напр., до комети Галлея) та м'яка посадка космічного апарата на одну з малих планет в період її зближення з Землею.

Літ.: Мороз В. И. Физика планет. М., 1967; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Симоненко А. Н. Метеориты — осколки астероидов. М., 1979; Чурюмов К. И. Кометы и их наблюдения. М., 1980; Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Спутники планет. Пер. с англ. М., 1980.

О. В. Мороженко.

СО́НЯЧНА СТА́ЛА — кількість сонячної енергії, що надходить протягом 1 хв до площинки в 1 см², розміщеної поза *атмосферою* Землі перпендикулярно до сонячних променів на середній віддалі від *Землі* до *Сонця*. Дорівнює бл. 136 мВт/см². Під час максимуму *сонячної активності* вона трохи збільшується (на частки процента).

СО́НЯЧНЕ СПЛЕ́ТЕННЯ, черевне сплетення — найбільше сплетення нервових елементів, які належать до *вегетативної нервової системи* (до симпатичного її відділу) людини. Міститься в *черевній порожнині*; складається з кількох нервових вузлів (скупчень нервових клітин); волокна, які відходять від вузлів, утворюють нерви, що розходяться в різних напрямах, як промені від сонця (звідси й назва). Гілки С. с. інервують (див. *Іннервація*) печінку, шлунок, тонкий кишечник, нирки, надниркову залозу, селезінку. До складу С. с. входять також гілки блукаючого, грудночеревного та ін. нервів.

СО́НЯЧНИЙ ВІ́ТЕР — радіальне витікання плазми *сонячної корони* у *міжпланетне середовище*. Утворення С. в. тісно пов'язане з процесами нагріву корональної *плазми* до кінетичної *температури* $T \approx (1—2) \cdot 10^6$ К. Частки С. в. (гол. чин. протони й електрони, а також ядра гелію), безперервно прискорюючись у короні, на віддалі в кілька радіусів *Сонця* досягають швидкості звуку ($\approx$ 100—200 км/с). Поблизу орбіти *Землі* їхня швидкість — 250—900 км/с, а концентрація $n \approx 1—50$ см$^{-3}$. Структура С. в. тісно пов'язана з глобальним магн. полем Сонця і змінюється з *сонячною активністю*. Найінтенсивніші потоки С. в. генеруються в корональних дірках — областях корони зі зниженими n і T і відкритою конфігурацією магн. поля. Обертання Сонця надає витягнутим магн. силовим лініям С. в. форму спіралей. Магн. поля потоків С. в. «вимітають» галактичне *космічне проміння* з міжпланетного простору, що приводить до зміни інтенсивності його приходу на Землю. С. в. впливає на всі тіла *Сонячної системи*, зокрема на *магнітосферу* й *атмосферу* Землі, викликаючи багато явищ *сонячно-земних зв'язків* (див. *Магнітна буря, Магнітне поле Землі, Полярні сяйва, Радіаційні пояси Землі*). Він «видуває» з Сонячної системи іони й пилинки, що несуть електр. заряд. У *комет* С. в. спричинює появу плазмових хвостів I типу, спрямованих майже по радіусу від Сонця. *В. Г. Іванчук.*

СО́НЯЧНИЙ ГОДИ́ННИК — див. *Годинник сонячний.*

СО́НЯЧНИЙ УДА́Р — хворобливий стан, спричинюваний тривалим діянням сонячного проміння на організм людини, зокрема на ділянку голови (здебільшого — не захищену головним убором). С. у. розвивається внаслідок функціональних і структурних змін в підкірково-стовбурних відділах мозку (які регулюють дихання, кровообіг, температурний баланс, рівень неспання — *сну* тощо). Ознаки: заг. слабкість, почервоніння шкіри, потіння, нудота, блювання, головний біль, відчуття шуму в вухах, запаморочення, носова кровотеча, підвищення т-ри тіла до 40° і вище, пригнічення серцево-судинної діяльності, розлади дихання тощо, іноді розвивається *кома*. Перша допомога: хворого необхідно перенести у тінь, покласти холодні компреси тощо; в тяжких випадках — *дихання штучне*.

Серед т в а р и н С. у. найчастіше спостерігається у робочих коней і волів. Сприяють цьому виснажлива робота в спеку, слабкість серця, емфізема легень та ін. Хворі тварини стомлені, потіють, рухи у них некоординовані, шкіра в ділянці голови гаряча. Їх ставлять в затінене прохолодне місце, на голову їм кладуть холодні компреси, призначають серцеві засоби. Не слід використовувати тварин на важкій роботі в спеку, для захисту від сонця літні табори обладнують навісами. Див. також *Тепловий удар*.

СО́НЯЧНІ ПЛЯ́МИ — темні утворення на поверхні *Сонця*. Поперечники великих С. п. досягають 100—150 тис. км. Найдрібніші С. п. (п о р и) мають діаметр ~ 1000 км. Час життя С. п.— від кількох годин до кількох місяців. Їхня т-ра на 1—3 тис. градусів нижча за т-ру *фотосфери* і досягає 3000—4000 К. Всі С. п. мають неоднорідне магн. поле з напруженістю від кількох сотень до 2—5 тис. Гс. Розвиток С. п. часто супроводиться *сонячними спалахами*. С. п. бувають переважно у двох зонах, паралельних сонячному екватору й обмежених широтами від 5 до 35°. Кількість С. п. змінюється з періодом бл. 11 років — циклом *сонячної активності*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304— 305. *В. Г. Іванчук.*

СО́НЯЧНІ СПА́ЛАХИ — раптові й різкі посилення яскравості окремих ділянок атмосфери *Сонця* поблизу *сонячних плям*, що перебувають у стадії розвитку. Звичайно спостерігаються в променях водневої лінії H_α. Потужні С. с.— інтенсивне джерело випромінювання у рентгенівському, ультрафіолетовому та радіодіапазонах довжин хвиль. Вони є генераторами сонячного *космічного проміння*, потоків *плазми* й *ударних хвиль*, супроводяться активізацією волокон, викидом *протуберанців* та корональних *транзієнтів*. С. с. дуже впливають на магнітосферні, іоносферні та ін. процеси на *Землі* та в *Сонячній системі*. Тривають від кількох хвилин до кількох годин; площі, охоплені ними, досягають кількох млрд. км².

С. с. виникають в особливих нестійких магніто-плазмових конфігураціях сонячної атмосфери. Під дією сил магн. тиску, ударних хвиль і електр. струмів густина плазми збільшується в сотні й тисячі разів, а кінетична *температура* у внутр. короні підвищується до 10^7—$3 \cdot 10^7$ К. Найпотужніші С. с. (енергія яких досягає 10^{25} Дж) особливо загрозливі для польотів *космічних кораблів*, бо їхнє космічне проміння, пронизуючи оболонку корабля, може спричинити появу гальмівного рентгенівського випромінювання в дозах, смертельних для космонавтів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

В. Г. Іванчук.

СО́НЯЧНО-ЗЕМНІ́ ЗВ'ЯЗКИ́ — реакція *Землі* на зміну *сонячної активності* (с. а.). *Сонце* має для Землі величезне значення, насамперед як джерело енергії; зміни на Сонці впливають на земні процеси. Найчіткіше в цих процесах виражені цикли с. а. з періодом 11,2 року, але відмічено також вплив т. з. вікових (період яких 80—90 років) та багатовікових циклів. Перший «відгук» Землі на прояв с. а. (виникають іоносферні збурення, погіршується короткохвильовий радіозв'язок) відбувається через 8,3 хв після *сонячного спалаху*, коли до неї доходить фронт ультрафіолетового та рентгенівського випромінювань. Через 15—35 год після цього, або після проходження через центр. меридіан Сонця активної області чи зони корональної діри, реєструється дія корпускулярних потоків з вмороженими в них магн. полями. Ці події можуть повторюватись через 27 діб (період обертання Сонця). З с. а. пов'язані зміна інтенсивності *космічних променів*, виникнення *магнітних бур* і *полярних сяйв*, свічення нічного неба, магнітосферні шуми, атмосферики (радіохвилі, що утворюються під час розряду блискавок), кількість гроз і зсувів, концентрація озону в атмосфері, товщина донних осадів у морях і озерах, атм. динаміка і рух океанічних течій тощо. Зміна різноманітних геофіз. і геохім. параметрів під дією *сонячної радіації* приводить до змін і в *біосфері*. Питаннями С.-з. з. займаються *геофізика, геліобіологія* та ін. галузі науки.

В. П. Таращук.

СОНЯШНИК (Helianthus) — рід рослин родини *складноцвітих*. До роду належить бл. 110 видів, з них бл. 100 — багаторічники і 10 — однорічники. Пошир., гол. чин. у Пн. Америці і менше — в Пд. Америці. В Європі С. вирощують в культурі, трапляються й здичавілі форми. Використовують переважно С. однорічний (H. annuus). Це — перехреснозапильна рослина. В СРСР росте культурна форма (H. annuus), яку поділяють на два підвиди: С. польовий (subsp. sativus) і С. декоративний (subsp. ornamentalis). Польовий підвид С., за класифікацією Всесоюзного ін-ту рослинництва, поділяють на 4 групи різновидностей, або типів: дрібнонасінний — олійний (microcarpus), великонасінний — лузальний (macrocarpus), гігант кормовий (giganteus) і довгонасінний вірменський (Armeniaci). Сорти олійного С., які вирощують на Україні, належать до дрібнонасінної групи різновидностей; місцеві лузальні форми — до великонасінної, а селекційні сорти кормового С. Гігант 549, ВІР і Мамонт російський та ін.— до кормової групи. О л і й н и й С. має пряме дерев'янисте, переважно нерозгалужене стебло, вкрите жорсткими волосками, виповнене губчастою серцевиною. Вис. стебла здебільшого 120—150 см, іноді 2 і навіть 2,5 м. Листки великі, черешкові, пластинки переважно овально-серцевидні. Нижні листки супротивні, решта — чергові. Суцвіття — багатокошиковий кошик з плескатим або трохи випуклим диском (див. іл.). Квітки двостатеві, трубчасті (по краю кошика — безстатеві, іноді одностатеві неплодоносні язичкові). Плід — сім'янка з шкірястим оплоднем, який не зростається з насіниною. Коренева система С. стрижнева з добре розвиненими бічними коренями. Осн. корінь проникає в грунт на глибину до 3 м. Сильний розвиток кореневої системи зумовлює відносну посухостійкість С. У більшості районованих сортів С. на Україні (табл.) вміст олії в насінні становить 47—52%, а в ядрі — до 65—67%. С.— осн. олійна культура в СРСР. На Україні посіви С. займають бл. 93% всієї площі, що її відводять під олійні культури. Сіють С. майже в усіх областях республіки. Найбільші посівні площі під С. у Ворошиловгр., Дніпроп., Донец., Запоріз., Кіровогр., Микол., Одес. та Харків. областях. В передових г-вах збирають насіння по 30 ц/га і більше. З рослинних жирів соняшникова олія є найкращим харчовим продуктом. Після рафінування й гідрогенізації її використовують для виготовлення маргарину. Соняшникова *макуха*, або *шрот*, — цінний концентрований корм для худоби. За поживністю 1 ц борошна з кошиків рівноцінний 80—90 кг вівса або 90—80 кг ячменю. З кошиків одержують пектин для кондитерської пром-сті. Попіл з стебел С.— цінне фосфорно-калійне добриво (*поташ*). Лузгу насіння С. використовують для одержання етилового спирту, кормових дріжджів та фурфуролу, який застосовують у виробництві лаків, пластичних мас та ін.

Літ.: Данілєвич С. Ю. Технологія механізованого виробництва соняшника. К., 1970; Олійні та ефіроолійні культури. К., 1970; Тахтаров М. Х., Титаренко Ф. О. Економіка виробництва соняшника. К., 1970; Прогрессивная технология производства подсолнечника. К., 1980.

А. Ф. Глянцев.

СО́ПИКОВ Василь Степанович (1765, Суздаль, тепер Владимир. обл.— 1818, Петербург) — рос. бібліограф, книгознавець, один з основоположників рос. *бібліографії*. У 1788 відкрив у Петербурзі книжкову лавку з публічною «бібліотекою для читання» при ній. Перекладав і видавав твори франц. просвітителів 18 ст. З 1811 і до кінця життя працював у рос. відділі Публічної б-ки (див. *Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна) в Петербурзі. Осн. праця — «Опыт российской библиографии» (ч. 1 — 5. СПБ, 1813—21, останню частину підготував до друку В. Г. *Анастасевич*; перевидано 1904—06) була першим повним зведенням рос. книги від початку слов'ян. книгодрукування до 1818. У праці викладено й теор. міркування з питань бібліографії.

СОПІ́ЛКА Мирослава (справж. прізв., ім'я, по батькові — Миськo Юлія Семенівна; 29.VII 1897, м. Винники, тепер у складі м. Львова — 18.XI 1942) — українська радянська письменниця. На початку 20-х рр. зблизилася з революц. підпіллям. Друкуватись почала 1928 в журн. «*Вікна*». Належала до літ. орг-ції «*Горно*». Через постійні переслідування і арешти 1930 переїхала на Рад. Україну; входила до літ. організації «*Західна Україна*». У віршах (зб. «Роботящим рукам», 1931) оспівала революц. боротьбу трудящих Зх. України за возз'єднання в єдиній Рад. державі. У віршах «1.XI 1929» і «Два листи», хронікальній повісті «Про затишне місто Забобонники» викривала підступну діяльність укр. бурж. націоналістів на Зх. Україні.

Тв.: До сонця. Вибране. К., 1973.

М. І. Дубина.

СОПІ́ЛКА — укр. нар. духовий муз. інструмент, рід *флейти*. Відома з давнини як пастушачий інструмент. Виготовлялася з дерева, мала 5—6 ігрових отворів. У кін. 40-х рр. 20 ст. була вдосконалена укр. майстрами В. Зуляком, Є. Бобровниковим, І. Скляром; 1970 модернізована Д. Доменчуком (його С. має 10 отворів). В ансамблях сопілкарів застосовується сімейство С. (альт, тенор, бас). Використовується як сольний інструмент і в оркестрах укр. нар. інструментів (С.-сопрано). Різновиди С.— гуцульські теленка, денцівка, зубівка та флояра (флоєра). Муз. інструменти, подібні до С., є у багатьох слов'янських та ін. народів.

СО́ПКА — назва горбів або ізольованих гір з округлими вершинами в Казахстані, Забайкаллі й на Далекому Сході СРСР. На Камчатці та Курильських о-вах С. наз. вулкани (*Ключевська Сопка, Авачинська Сопка*). Термін «сопка» вживають і по відношенню до *грязьових вулканів* (Кавказ, Керченський півострів).

СОПЛО́ — насадок (канал) спец. профілю, в якому рідина або газ збільшують швидкість і набувають заданого напряму. В реактивних двигунах С. (мал.) служить для створення *реактивної сили*. В *гідротурбінах* і *парових турбінах* С. сприяє зростанню швидкості струменя води (пари). С.— складова частина *аеродинамічних труб, витратомірів, плазмотронів, форсунок* тощо.

СО́ПОТ — місто на Пн. Польщі, в Гданському воєводстві. Розташований на березі Гданської зат. Балтійського м. Разом з містами Гданськом і Гдинею утворює агломерацію, т. з. Труймясто. 51,7 тис. ж. (1975). Невеликі підприємства маш.-буд., шкіряної і харч. пром-сті. Три ф-ти Гданського ун-ту. Гол. мор. курорт на Бал-

Районовані сорти соняшника на Україні (1983)

Армавірський 3497 поліпшений
ВНИИМК 1646 поліпшений
ВНИИМК 6540 поліпшений
ВНИИМК 8883 поліпшений
Восход
Єнісей
Зеленка 368 поліпшена
Маяк
Одеський 63
Одеський 91
Передовик поліпшений
Почин
Рассвет
Старт
Харківський 50
Харківський 101

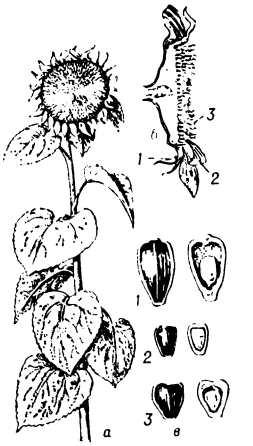

Соняшник:
а — верхня частина стебла з кошиком і листками;
б — розріз квітучого кошика (*1* — листочки обгортки; *2* — язичкові квітки; *3* — трубчасті квітки);
в — сім'янки соняшника (*1* — лузального; *2* — олійного; *3* — межеумка).

тійському м. Бальнеологічний ін-т. 2 театри (у т. ч. Лісова опера, де щорічно проходять Міжнар. фестивалі естрадної пісні).

СОПРА́НО (італ. soprano, букв.— верхній, вищий) — 1) Найвищий жіночий голос. Осн. різновиди С.— драматичне, ліричне, колоратурне. Розрізняють також лірико-драматичне і лірико-колоратурне С. 2) У навчальному курсі гармонії — назва верхнього (першого) голосу. 3) Партія в хорі (вокальному ансамблі), призначена для високих дитячих або жіночих голосів.

СОРБІ́Т — цукроспирт, шестиатомний спирт; похідне *глюкози*, у молекулі якої альдегідна група замінена спиртовою. Розрізняють екзогенний і ендогенний С. Екзогенний С.— харчовий продукт, що використовується як замінник цукру для хворих на цукровий *діабет*. Менш солодкий, ніж *сахароза*; повільніше, ніж глюкоза, всмоктується слизовою оболонкою травної системи; не підвищує вмісту глюкози в крові. Ендогенний С.— метаболіт (обмінна речовина), що в організмі людини утворюється при дії на глюкозу ферменту альдозоредуктази в клітинах тканин тих органів, де проникання і обмін глюкози не регулюється *інсуліном*. Нагромадження ендогенного С. при цукровому діабеті призводить до виникнення *катаракти* і нервових розладів. Міститься С. в ягодах горобини, глоду, терну та в плодах фруктових дерев. Аналогічне біологічно-медичне значення має ін. цукроспирт — ксиліт; п'ятиатомний спирт; солодший, ніж С.; міститься в качанах кукурудзи.

Я. Л. Германюк.

СОРБІ́Т у металознавстві — структурна складова сталей, що являє собою суміш *фериту* і *цементиту* з віддаллю між пластинками цементиту 0,2—0,4 мкм. Належить до перлітних структур, відрізняється від *перліту* дисперснішою (тоншою) будовою. Утворюється в процесі розпаду переохолодженого *аустеніту*, а також *мартенситу* чи *трооститу*. Твердість С. за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) 230—330. Розрізняють С. гартування (мал.), який виникає безпосередньо з переохолодженого аустеніту (див. також *Гартування* в металообробці, *Патентування*), і С. відпуску, що його одержують при високотемпературному відпуску (див. *Відпуск металу*) загартованої сталі. У сталей з структурою С. високі міцність і стійкість проти зношування, з них виготовляють вироби, що зазнають великих навантажень. Назва — від імені англ. вченого Г. Сорбі (1826—1908).

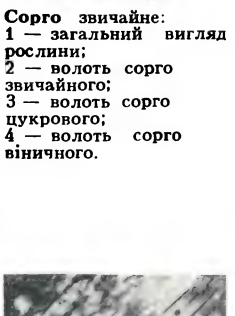

Сорго звичайне:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — волоть сорго звичайного;
3 — волоть сорго цукрового;
4 — волоть сорго віничного.

СОРБО́ННА — один з найстаріших науково-навч. центрів Франції, частина *Паризького університету*. Засн. 1253—57 у Латинському кварталі Парижа духівником короля Людовіка IX Р. де Сорбоном (звідси й назва) як колеж для підготовки вищого духівництва. В 14 ст. С.— відомий в Європі богословський центр. З середини 17 ст. після об'єднання колежу з Париз. ун-том їхні назви стали ототожнювати. В 1792, в період Великої франц. революції, С. як богослов. навч. заклад скасовано. В 1821 відновлено як самостійний навч. заклад. У 1852 С. остаточно увійшла до складу Париз. ун-ту; 1885 закрито богослов. ф-т. Тепер у колишніх будівлях С. міститься частина навч. підрозділів Париз. ун-ту; в гол. будинку — Париз. академія, адм. служби ряду ф-тів гуманітарних наук, б-ки, лекційні аудиторії, лабораторії, навч. кабінети.

В. П. Лапчинська.

Сорбіт гартування: темні смуги — цементит, світлі ділянки — ферит. Мікроструктура. Збільшено в 14 500 раз.

СО́РБУЛ (Sorbul) Міхаїл (справж. прізв.— Смольський; 29.X 1885, Ботошані — 20.XII 1966, Бухарест) — рум. драматург. Твори С. відзначаються напруженістю ситуацій, глибоким психологізмом. Значний успіх мали істор. драма «Літописи» (1914) — про спільну антитур. війну молд. війська і запорізьких козаків 1574; психологічні трагікомедії «Червона пристрасть» (1916) — з життя інтелігенції, «Дезертир» (1919) — про ненависть рум. народу до нім. загарбників під час 1-ї світової війни. В 30-і рр. очолював Нац. театр у Бухаресті. Інсценізував твори М. *Сервантеса*, Л. *Ребряну*, М. *Садовяну*. Виступав також як прозаїк і публіцист.

Літ.: Романець О. Драматургія Михаїла Сорбула. «Всесвіт», 1966, № 1.

О. С. Романець.

СО́РБЦІЯ (від лат. sorbeo — поглинаю) — поглинання газів, пари і розчинених речовин твердими тілами або рідинами. Речовини, здатні до С., наз. сорбентами, а поглинуті ними речовини — сорбатами (або сорбтивами). Розрізняють такі види С.: *адсорбцію, абсорбцію, хемосорбцію, оклюзію* і капілярну *конденсацію*. Сорбційні процеси широко використовують у пром-сті для очищення хім. продуктів, вловлювання пари та газів тощо. Найважливіші тверді сорбенти, здатні до *регенерації* і застосовувані в техніці,— *активне вугілля, силікагель, іоніти, цеоліти*. С. в гідрометалургії — поглинання цінних компонентів (урану, золота, молібдену тощо) з розчинів пульп при вилуговуванні руд і концентратів. На процесах С. заснована *хроматографія*.

СО́РГО (Sorghum) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебла прямі, переважно високі, виповнені. Листки лінійні, по краях хвилясті. Суцвіття — волоть. 34 (за ін. джерелами, до 50) види, поширених переважно в тропіч. і субтропіч. країнах. В СРСР — 8 видів, на Україні — 5, з них у культурі — 4. За характером використання культурні види С. поділяють на 4 групи. Зернове С.— до цієї групи відносять види: С. звичайне (S. vulgare), С. поникле, або джугара (S. cernuum), гаолян, або китайське просо (S. nervosum, син. S. japonicum) та ін.; віничне С.— дохна, або С. технічне (S. dochna var. technicum, син. S. technicum); трав'янисте С.— С. суданське, або *суданська трава* (S. sudanense); цукрове С. (S. saccharatum). Зернове С. Рослини переважно 1—1,7 м заввишки, з короткою стиснутою волоттю. Зерно голе, шеретується легко, містить бл. 70% крохмалю, 12% білка, 3,5% жиру. Зерно використовують для споживання, на фураж та як сировину для переробки на патоку, крохмаль і спирт. Віничне С. Стебло 2—4 м заввишки, слабо кущиться. Волоть довга (40—70 см), безстрижнева, зерно плівчасте, шеретується важко. Скоростигле. Вирощують для виготовлення віників. Трав'янисте С. дуже кущиться. Стебло тонке, 170—275 см заввишки, з великою кількістю листя. Після скошування добре відростає. Вирощують на *зелений корм* та *сіно*. Цукрове С. Стебло 1,5—3 м заввишки, з соковитою солодкою (12—28% цукру) серцевиною. Вирощують його на корм та як сировину для виготовлення сиропу й патоки. В 100 кг зеленої маси міститься 23—24 корм. од. і бл. 800 г перетравного протеїну. Всі культурні види С. можна вирощувати на *силос*, зелений корм, сіно. При відростанні *отави* за умов високої т-ри або після приморозків у зеленій масі С. можуть нагромаджуватися сполуки, отруйні для с.-г. тварин. Одна з давніх культур. рослин на земній кулі. Поширений в Індії, Китаї, США, в країнах Африки та ін.; в СРСР — переважно на Пд. України, в Серед. Азії, в Краснодар. і Ставроп. краях РРФСР. Пересічна урожайність зерна 20—30 ц/га і більше, сіна — 30—40; зеленої маси — 200—300 ц/га, при зрошенні — 900 ц/га і більше. Поширений на Україні (1983) сорти С. зернового: Геніческе 11, Горизонт, Гібрид Степовий 5, Єфремівське біле 2, Кубанське червоне 1677; ряд сортів вирощують на силос (табл.). Сорти С. віничного — Віничне раннє, Віничне 623, Віничне 149. Дикий вид С.— *гумай*, багаторічний карантинний бур'ян, зрідка трапляється на Пд. України.

Районовані на Україні (1983) сорти сорго, вирощувані на силос

Гібрид Кормовий 5
Гібрид Кормовий 74
Гібрид Кубань 1
Ставропольське 36
Гібрид Сиваський 50
Гібрид Ставропольський кормовий
Зерноградське 3
Кубанський янтар (Міннесотський янтар) 84/327
Одеське раннє
Силосне 3

Літ.: Несміян І. Н. Однорічні кормові культури. К., 1966; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Сорго — перспективная кормовая культура. К., 1980.

В. І. Мойсеєнко.

СОРО́КА Аркадій Васильович (н. 25.VII 1921, м. Вінниця) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1937—41 навчався в Одес. худож. уч-щі у Л. *Мучника*, М. *Шелюто* та ін. Твори: «Ковалі» (1960), «Комунари» (1967), «Не забудемо» (1968), «Трудові будні» (1969), «Лист» (1974), «Подолянки» (1976), «Йшов загін» (1977), «На безіменній висоті» (1980).

СОРО́КА Григорій Васильович [15 (27).XI 1823, с. Покровське, тепер Уломельського р-ну Калінін. обл.— 10(22). IV 1864, там же] — рос. живописець. Син кріпака. В 1842—47 навчався у О. *Венеціанова*. Твори: «Тік», [1843 (?)], «Кабінет в Островках» (1844), «Рибалки», «Вид на греблю в маєтку Спаське», «Відображення у дзеркалі», «Вид озера Молдіно» (всі — 40-і рр. 19 ст.), портрет О. Венеціанова. Зберігаються в ДРМ у Ленінграді.

Літ.: Алексеева Т. Григорий Васильевич Сорока. М., 1955; Григорий Сорока. М., 1970; Обухов В. Григорий Сорока. М., 1982

СОРО́КА Олександр Назарович [8 (21).IV 1900, с. Хлипнівка, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 28.XII 1963, Київ] — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. У 1930 закінчив диригентський ф-т Київ. муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка. З 1923 співав у капелі «*Думка*» (з 1934 — її диригент, 1937—40 та з 1946 — гол. диригент). У 1940—46 — худож. керівник капели «*Трембіта*». С. надавав перевагу творам великих форм, переважно кантатно-ораторіального жанру: «Радуйся, ниво неполитая» і «Б'ють пороги» М. Лисенка, «Кавказ» і «Заповіт» С. Людкевича, «Слався, Вітчизно моя» Г. Жуковського, «Україно моя» А. Штогаренка, «Реквієм» В. А. Моцарта, «Москва» П. Чайковського, «Пори року» Й. Гайдна, та ін.

Літ.: Вахняк Є. Олександр Сорока. К., 1975.

СОРО́КА Петро Степанович (3.IV 1891, Львів — 1948, там же) — укр. рад. актор. Творчу діяльність почав 1908 в аматорському театрі «Сокала». Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1912—22, з перервами), Тернопільському українському театрі (1918—20), у Львів. укр. драм. театрі ім. Лесі Українки (1939—41), Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1944—46) та ін. Серед ролей — Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола («Украдене щастя» Франка), Хома Брут («Вій» Кропивницького за Гоголем), Блазень («Гамлет» Шекспіра).

П. К. Медведик.

СОРО́КА (Pica) — рід птахів род. *воронових*. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 1 вид: сорока (P. pica). Довж. тіла 40—55 см, маса 148—300 г. Хвіст довгий (24—27 см) східчастий; оперення чорне з зеленуватим металічним блиском, черево і боки — білі. Поширена майже по всій Євразії, в Пн. Америці, Пн. Африці. Тримається парами, трапляється в густих деревних заростях, чагарниках, нерідко в садах. Гніздо — велика купа гілок у формі кулі на деревах або кущах. Кладка у квітні — травні з 5—7 (іноді до 9) яєць; насиджує самка протягом 17—19 днів. Всеїдна. Живиться переважно комахами, а також мишовидними гризунами, яйцями і пташенятами дрібних птахів тощо, іноді рослинними кормами. Викопні рештки відомі з антропогену.

СОРО́КА-РОСИ́НСЬКИЙ Віктор Миколайович (25.XI 1882, Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл. — 1.X 1960, Ленінград) — рос. рад. педагог і психолог, один з творців теорії рад. колективу. Після закінчення Петерб. ун-ту (1906) працював у психологічній лабораторії Військ.-мед. академії під керівництвом В. М. *Бехтерєва* і О. Ф. *Лазурського*; викладав у гімназіях. За Рад. влади працював у ряді н.-д. і навч. закладів Ленінграда, зокрема 1920—25 очолював школу ім. Достоєвського для важковиховуваних. Розробляв принципи перевиховання важковиховуваних дітей. С.-Р. зображено в повісті Г. Бєлих і Л. Пантелєєва «Республіка Шкід».

Тв.: Школа Достоевского. М., 1978.

Літ.: Кабо Л. Жил на свете учитель. М., 1970; Губко А. Т. В. Н. Сорока-Росинский. «Советская педагогика», 1982, № 6.

О. Т. Губко.

СОРО́КІН Іван Федорович [1(13).I 1888, м. Серпухов, тепер Моск. обл.— 28.V 1958, Москва]— учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї робітника. Працював слюсарем на з-дах у Серпухові, Миколаєві, Кременчуці, Херсоні. Був ув'язнений. У 1917 — голова Херсон. Ради робітн. депутатів, член Херсон. к-ту РСДРП(б). З 1918 — на відповідальній рад. та госп. роботі. Був членом ВЦВК. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Є. С. Камінська.

СОРО́КІН (Sorokin) Питирим Олександрович (21.I 1889, с. Тур'я Перм. губ.— 10.II 1968, Уїнчестер, США) — бурж. соціолог. Закінчив Петерб. ун-т, з 1919 — професор Петроградського ун-ту. Лідер правого крила партії *есерів*. За контрреволюц. діяльність 1922 висланий з Рад. країни. З 1923 — в США. В 1930—64 — професор Гарвардського ун-ту. Створив т. з. інтегральну соціологію, теор. основою якої стали ідеї М. *Вебера*, Г. *Зіммеля*, Е. *Гуссерля*. Сусп. буття, за С., визначається сусп. свідомістю, яка в кожну істор. епоху базується на певній інтегрованій системі цінностей — символів, носіями яких є різні соціальні групи. Ціннісний підхід формує сферу соціальних відносин і взаємодій соціально-культур. реальності, яка становить предмет інтегральної соціології. Зводячи істор. процес до нескінченних циклічних чергувань гол. типів культур, інтегральна соціологія С. заперечує сусп. прогрес, позбавляє історію матеріальної основи. Вихід з сучасної кризи буржуазної культури С. вбачав у розвитку релігійної «ідеалістичної» культури. С.— один із засновників теорій *соціальної стратифікації* та *мобільності соціальної*.

Л. К. Куличенко.

СОРОКОПУ́Д, сорокопут (Lanius) — рід птахів род. сорокопудових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 18—31,5 см, маса 25—100 г. Дзьоб гачкоподібний, схожий на дзьоб хижих птахів; хвіст довгий, крила порівняно короткі, лапи міцні. Зустрічається в чагарниках, на узліссі, іноді в садах, парках. Гнізда відкриті, чашевидної форми, мостить на деревах або в кущах. Кладка у травні—червні з 5—7 яєць; насиджує самка 14 — 16 днів. Живиться комахами та дрібними хребетними тваринами. 25 видів, поширених в Євразії, Африці та Пн. Америці. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР — 4: по всій території трапляються С.-жулан (L. cristatus), С. чорнолобий (L. minor), зрідка на Поліссі — С. сірий (L. excubitor) та залітний С. червоноголовий (L. senator).

А. П. Федоренко.

СОРОРА́Т (від лат. soror — сестра) — звичай, за яким чоловік вступав у шлюбні відносини з кількома жінками — рідними або двоюрідними сестрами. Вперше описаний Л. Г. *Морганом*; термін було запроваджено Дж. Фрейзером, який зібрав дані про існування С. у багатьох народів Америки, Азії, Океанії і Африки. Вчені розглядають С. як пережиток *групового шлюбу*.

СОРОХТЕ́Й Осип Йосафатович [16 (28).II 1890, с. Баранівці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.— 27.XI 1941, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ] — укр. графік і живописець. У 1911—14 та 1918—20 навчався в Краків. академії красних мистецтв у Ю. *Панькевича*, В. Вейса. Твори: картини «Краєвид» (1920), «Натюрморт з вазоном» (30-і рр. 20 ст.), «Автопортрет» (1937), «Натюрморт зі скрипкою» (1938); акварелі — «Атакують ворота» (1929), «Коні на водопої» (1936), «Мисливець» (1937), «Дерева» (1939); малюнки — «І. Котляревський» (20-і рр. 20 ст.), «Т. Шевченко» (1922), «Сапальниці» (1929), «Портрет дружини» (1931), «Брукують вулицю» (1932). С.— автор карикатур і шаржів. Твори С. зберігаються у музеях Львова, Івано-Франківська. Викладав малювання в гімназіях Станіслава і Снятина.

Літ.: Виставка творів Осипа Сорохтея. Каталог. Львів, 1970.

О. Ф. Сидор.

СОРО́ЧИНСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1905 — кривава розправа царських військ з повсталими селянами у с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргород. р-ну Полтав. обл.). Безпосереднім приводом до повстання був арешт у Сорочинцях 17 (30).XII члена місц. сел. спілки. 18 (31).XII селяни, зібравшись на мітинг, вивісили червоні прапори, роззброїли поліцію, вимагали звільнення заарештованого. Було обрано сел. к-т, який очолив повстання. Наступного дня в село прибув карательний загін. Його зустріли бл. 5 тис. селян, озброєних вилами і косами. Під час збройної сутички було вбито командира карального загону і поранено двох козаків. Втрати селян становили 63 чол. вбитими і пораненими. Через два дні до Сорочинців прибув новий карательний загін. Над повстанцями було вчинено криваву розправу. За наказом керівника карательної експедиції всіх сорочинських селян зігнали на площу, де вони протягом 4 год. стояли навколішках на снігу. Каратели пограбували селян і провели масові арешти. Багатьох повстанців було прилюдно висічено різками, 19 засуджено до тюремного ув'язнення та каторжних

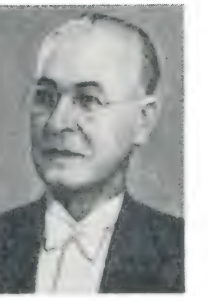

О. Н. Сорока.

А. В. Сорока. Комунари. 1967.

Сорока.

Сорокопуд чорнолобий.

Г. В. Сорока. Рибалки. Вид на греблю в маєтку Спаське. 40-і роки 19 ст. ДРМ у Ленінграді.

робіт. Кривава розправа над селянами викликала обурення і протест демократичної громадськості. Письменник В. Г. *Короленко* у статтях «Відкритий лист статському радникові Філонову» і «Сорочинська трагедія» затаврував розправу царських сатрапів над повсталими селянами. Незважаючи на поразку, повстання селян у Сорочинцях сприяло піднесенню сел. руху на Україні.

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956; Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр. К., 1964. *М. Н. Лещенко.*

Сорочинська трагедія 1905. Пам'ятник учасникам селянського повстання в селі Великих Сорочинцях. Скульптор А. Г. Скиба, архітектор Е. Ф. Жуковський. 1967.

СОРРЕ́НТО — місто на Пд. Зх. Італії на п-ові Сорренто в обл. Кампанія. Невеликий порт на пд. березі Неаполітанської зат. Тіренського м. 13,1 тис. ж. (1971). Підприємства текст. пром-сті, рибальство. Літній курорт. Туризм. Тут народився італ. поет Торквато *Тассо*. У 1924—28 в С. жив М. Горький.

СОРТ рослин [франц. sorte, від лат. sors (sortis) — частина, різновид] — створена шляхом *селекції* форма (різновидність) культурної рослини зі стійкими біол. ознаками й властивостями, цінними для с.-г. виробництва. С. є важливим засобом підвищення врожаю та його якості. Найкращі нові С. зернових культур дають приріст урожаю не менш як 8—10%, найчастіше він досягає 12—18% і більше від старих. Впровадження нових районованих С. (див. *Сортове районування*) у виробництво (*сортозаміна*) значно підвищує продуктивність *рослинництва*. Найважливішими властивостями С. зернових культур мають бути: висока продуктивність, добра якість зерна, зимостійкість (для озимих), посухостійкість, стійкість проти хвороб і шкідників, проти осипання і полягання, придатність для механізованого збирання. С. поділяють на селекційні й місцеві. Селекційні С. створюють дослідно-селекційні установи методами індивідуального чи масового відбору із застосуванням *гібридизації*, індукційного мутагенезу поліплоїдизації (див. *Поліплоїдія*). Місцеві С. одержують шляхом добору з місцевого матеріалу. Залежно від біології цвітіння рослини та розмноження розрізняють три основні групи: С.-популяції, С.-лінії та С.-*клони*. С.-популяцію створюють масовим добором з місцевого та гібридного матеріалу, що його одержують у результаті природного або штучного схрещування різних С. С.-лінія — потомство однієї самозапильної рослини, константної за спадковими властивостями. Переважна більшість сучас. С. самозапильних культур є С.-лініями. С.-клон — потомство однієї рослини, розмноженої вегетативно (бульбами, цибулинами, коренями, кореневищами, живцями тощо). Більшість С. плодових, ягідних, декоративних культур, картоплі й земляної груші є С.-клонами. Довговічність С. різна: одні перебувають у виробництві протягом багатьох поколінь, інші швидко поступаються місцем перед новими С. Для підтримання сортової чистоти посіви щорічно апробують (див. *Апробація* польова і комірна), проводять видове та сортове прополювання, застосовуючи *сортооновлення*, поліпшують сортові якості насінного матеріалу. *І. П. Яковлєв.*

СО́РТАВАЛА — кліматичний приозерний рівнинний курортний район. Розташований за 30 км від м. Петрозаводська (Карел. АРСР) в тайговій зоні на березі затоки Ладозького озера. Літо помірно тепле, температура липня 16° С. Жарка і суха погода спостерігається зрідка. Опадів — бл. 560 мм на рік. Зима помірно холодна. Сніговий покрив — з початку листопада до початку квітня. Санаторії загальнотерапевтичні, кістковотуберкульозні (для дорослих) і протиревматичні, туберкульозні (для дітей). Будинки відпочинку. Туристські бази. Показання: активні форми туберкульозу легень і кісток, ревматизм. Функціонує цілий рік.

СОРТА́МЕНТ, сортимент (нім. Sortiment, з франц. assortiment, від assortir — добирати, сортувати) — склад продукції за марками, профілями, розмірами. Термін «сортамент» поширений здебільшого в металургії, а «сортимент» — у виробн. лісоматеріалів.

СОРТОВЕ́ РАЙОНУВА́ННЯ — визначення межі грунтово-кліматичних зон в областях, республіці, для яких у певному порядку пропонується новий сорт, гібрид у доповнення або на заміну старого. На основі даних *сортовипробування* на сортодільницях і у виробничих умовах (див. *Насінницьке господарство*), вивчення їх у лабораторіях Держ. комісії по сортовипробуванню с.-г. культур виявляються і районуються високопродуктивні сорти з кращими якостями продукції, цінними біол. та госп. властивостями і придатні до механізованої технології вирощування.

Новий районований сорт повинен перевищувати районовані у даній зоні сорти за всіма показниками. Сорти, які позитивно виділилися у конкурсному сортовипробуванні, але не мають достатньо даних виробничої оцінки, відносять до перспективних. Пропозиції про сорти, що рекомендуються до районування або до визнання перспективними, розробляють сортовипробувальні дільниці для зони обслуговування і подають вищестоящій інспектурі (див. *Насінні інспекції*). Обласні, а потім і республіканська інспектури Держ. комісії складають проект змін у районуванні сортів, обговорюють на відповідних комісіях по сортовому районуванню і пропозиції подають Держ. комісії по сортовипробуванню с.-г. культур М-ва с. г. СРСР. Держ. комісія розглядає зміни у районуванні сортів по областях і подає Раді Міністрів республіки на затвердження. Перелік перспективних сортів затверджується М-вом с. г. СРСР разом із ін. міністерствами.

Літ.: Методика государственного сортоиспытания сельскохозяйственных культур, в. 1. М., 1971.

І. П. Яковлєв.

СОРТОВИ́Й СТАН — агрегат (система машин і пристроїв), на якому виготовляють сортовий *прокат*; різновид *прокатного стану*. Розрізняють С. с. рейко-балкові (див. *Рейко-балковий стан*), балкові, велико-, середньо- і дрібносортні штрипсові і дротові (найефективніші дротові — ливарнопрокатні стани, на яких алюмінієвий або мідний дріт безперервно одержують з рідкого металу). С. с. бувають лінійні (їхні *кліті* розміщено в дві або кілька ліній), послідовні (кліті встановлено одна за одною), безперервні, напівбезперервні і нескінченної прокатки (зі зварюванням заготовок). Осн. величиною, яка визначає типорозмір С. с., є діаметр *валків прокатних* останньої кліті.

СОРТОВИПРО́БУВАННЯ — вивчення і оцінка нового сорту гібрида, проведені за біологічно-господарськими показниками порівняно з районованим сортом. Державне С. здійснюється Міністерством с. г. СРСР, через Державну комісію по С. с.-г. культур, інспектури Держ. комісії (див. *Насінні інспекції*), лабораторії по якісній оцінці, сортовипробувальні зональні станції та дільниці, у різних грунтово-кліматичних зонах. Конкурсне станційне С. проводиться на полях селекційно-дослідних та ін. установ, які протягом 3 років вивчають нові сорти (див. *Сорт* рослин) своєї селекції. Сорти, які перевищують кращі районовані сорти щодо продуктивності, якості продукції та ін. важливих показників, відбираються для передачі до державного С. відповідно до затвердженого положення. Оригінатор випробовує ці сорти 1—2 роки у виробничих умовах і робить їм технолог. і хім. оцінку. Головне завдання державного С.— об'єктивна і точна порівняльна оцінка сортів с.-г. культур за єдиною методикою, виявлення більш врожайних, цінних за якістю, стійкістю до хвороб і шкідників с.-г. культур та ін. господарсько-біологічними показниками. Основним елементом С. на державних сортодільницях є додержання принципу єдиної різниці або тотожності всіх умов, крім тих, що вивчаються. Державні сортодільниці проводять 3 види польових випробувань: розширений набір — попереднє виявлення сортів, які заслуговують на увагу для подальшого вивчення; конкурсне — максимально точне порівняння сортів за врожайністю, якістю продукції та ін. важливими для культури показниками; виробниче — провадиться у колгоспах і радгоспах для цінних сортів, які виділились у конкурсному випробуванні. На спеціалізованих ентофітопатологічних дільницях вивчається стійкість сортів до захворювань при штучному зараженні. Робиться технологічна і хімічна оцінка сортів у лабораторіях Державної комісії та ін. установ. Державне С. є єдиною основою для *сортового районування*.

Літ. див. до ст. *Сортове районування.*

І. П. Яковлєв.

До ст. **Скульптура.**

1. Жіноча статуя. 15 ст. до н. е. Єгипетський музей. Каїр. **2.** Статуя переможниці з бігу. Мармурова копія з втраченого бронзового оригіналу. 2-а чверть 5 ст. до н. е. Ватікан. Рим. **3.** Портрет римлянина (т. з. Брут). Бронза. 3 ст. до н. е. Палаццо Консерваторі. Рим. **4.** Юна богиня кукурудзи. Гондурас. Базальт. 6—8 ст. Британський музей. Лондон. **5.** Будда, що сидить. Сірий сланець. 2—3 ст. Індія. **6.** Благовіщення. Зустріч Марії з Єлизаветою. Скульптурна група собору в Реймсі. Центральний портал західного фасаду. 1225—40. **7.** Мікеланджело. Рельєф «Мадонна біля сходів». Мармур. Близько 1490—92. Музей Буонарроті. Флоренція. **8.** Ж. А. Гудон. Статуя Вольтера. Мармур. 1781. **9.** Ф. І. Шубін. Портрет М. В. Ломоносова. Гіпс. 1792. **10.** Е. А. Бурдель. Сафо. Бронза. 1924—25. Кунстгауз. Цюріх. **11.** Е. Барлах. Той, що прогулюється. Бронза. 1912. Будинок Е. Барлаха. Гамбург. **12.** О. Цадкін. Пам'яті зруйнованого Роттердама. Бронза. 1953—54. **13.** І. Д. Шадр. Булижник — зброя пролетаріату. Бронза. 1927. **14.** В. Г. Мухіна. Полум'я революції. Бронза. 1922—23. **15.** С. Т. Коненков. Портрет Ф. М. Достоєвського. Гіпс. 1933—35. **16.** И. Керені. Демонстрація. Бронза. 1953.

8 і **9** — ДЕ в Ленінграді; **13, 14** і **15** — ДТГ у Москві.

До ст. **Скульптура.**

1. Шиферний рельєф із зображенням вершників. З території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Друга пол. 11 — поч. 12 ст. ДТГ у Москві.
2. С. З. Шалматов. Євангеліст. Розфарбоване дерево. Середина 18 ст.
3. В. Зичливий (Купинос). Надгробок П. Кампіана у Львівському кафедральному соборі. Фрагмент. Камінь. 16 ст.
4. Л. В. Позен. Лірник з поводирем. Бронза. 1894.
5. О. П. Архипенко. Торс. Мармур. 1914.
6. М. Г. Лисенко. О. С. Пушкін і А. Міцкевич. Бронза. 1951.
7. В. З. Бородай. Засновники Києва. Бронза. 1979.
8. О. О. Ковальов. Меморіальна дошка Л. М. Ревуцькому в Києві. Фрагмент. Бронза. 1979.
9. В. І. Зноба. Пам'ятник У. Кармалюку в смт Летичеві Хмельницької області. Бронза, граніт. 1974.
10. Г. Н. Кальченко. Портрет К. В. Білокур. Мармур. 1972.
11. В. Н. Борисенко. Урожай. Дерево. 1969.
12. Е. П. Мисько. Портрет О. Л. Кульчицької. Дерево. 1957—60. Львівський музей українського мистецтва.
13. В. М. Клоков. Ранок. Дерево. 1975.
2, 4, 10 і **13** — ДМУОМ у Києві.

СОРТОЗАМІ́НА — заміна на виробничих посівах районованого сорту більш продуктивним або таким, що перевищує замінюваний сорт за іншими господарсько-цінними показниками і властивостями. С.— один з шляхів підвищення врожайності і поліпшення якості продукції *рільництва*. С. здійснюється в найстисліший строк. Для більшості польових культур він становить 3—4 роки. За цей час новий сорт має зайняти максимальну площу посіву. Після включення сорту до перспективних установа-оригінатор відпускає оригінальне насіння іншим н.-д. установам для розмноження. Це насіння висівають меншою нормою висіву, широкорядним способом на родючих грунтах і після кращих попередників. З таких посівів відбирають типові рослини для закладення розсадників у первинних ланках *насінництва* відповідно до прийнятої схеми. Після районування сорту розмноженням його займаються, крім н.-д. установ, *насінницькі господарства* «Сортнасінпрому УРСР» спочатку першої, а потім другої групи, які продають насіння для сівби на товарних площах в усіх колгоспах і радгоспах республіки.

І. П. Яковлєв.

СОРТООНО́ВЛЕННЯ — періодична заміна сортового насіння в г-вах насінням того самого сорту, але більш високих репродукцій (*еліти* або першої репродукції). Осн. завданням С. є збереження всіх цінних госп. і біол. властивостей і ознак сорту, при яких він був районований, оздоровлення насіння, збереження високої чистосортності і запобігання біол. і мех. засміченням. Порядок і строки С. в колгоспах і радгоспах визначають обласні управління с. г. на пропозицію н.-д. установ. Строки С. залежать від умов виробництва сортового насіння і визначаються кількістю років, протягом яких вирощували сортове насіння певного сорту, від виробництва еліти або першої репродукції до їх оновлення. Для більшості культур С. передбачено один раз на 2—5 років.

І. П. Яковлєв.

СОРТУВА́ЛКА сільськогосподарська — машина для розподілу на фракції (сортування) зерна зернових культур, насіння трав, овочевих і ін. рослин і очищення їх від домішок. В сучасних умовах комплексної механізації с. г. найпоширеніші такі складні сортувалки, як *зерноочисна машина, зерноочисно-сушильний комплекс.* Див. також *Гірка насіннєочисна, Насіннєвідільні машини, Насіннєочисна машина електромагнітна, Трієр.*

СОСЕ́НКО Модест Данилович [11 (23).IV 1875, с. Пороги, тепер Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.— 4.II 1920, Львів] — укр. живописець. У 1896—1900 навчався в краківській, 1901—02 — мюнхенській, 1902—05 — паризькій АМ. З 1906 жив у Львові. В 1908—13 відвідав Італію, 1913 — Росію, 1914 — Єгипет і Палестину. С.— автор портретів («Портрет дівчини», 1912; «Жіночий портрет», 1913; «Автопортрет», 1915), жанрових картин з нар. життя («Хлопці на плоті», 1912; «Трембітарі», 1914; «Танець», 1915), пейзажів Укр. Карпат і Пд. Далмації («Рання весна на селі», 1903; «Будуа в сонці», 1918), монументальних розписів (у приміщенні Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, 1915). Більшість картин зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва.

Літ.: Каталог меморіальної виставки Модеста Сосенка. Львів, 1960.

М. Д. Сосенко. Будуа в сонці. 1918. Львівський музей українського мистецтва.

СО́СКІН Марат Самуїлович (н. 8.IV 1929, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1969), професор (з 1972). Закінчив (1952) Київ. ун-т. З 1956 працює в Ін-ті фізики АН УРСР. Осн. наук. дослідження — з екситонної спектроскопії мол. кристалів, квантової електроніки, лазерної спектроскопії, динамічної голографії. Розробив нові безсріблові реєструючі середовища для запису оптичної інформації. Держ. премія УРСР. 1974. Держ. премія СРСР, 1982.

СО́СНА (Pinus) — рід рослин родини соснових. Однодомні вічнозелені дерева до 50 м заввишки (іноді кущі) з видовженими і вкороченими пагонами. Листки (хвоя) шпильковидні, зібрані по 2—5 на вкорочених пагонах. Жіночі шишки достигають протягом 2—3 років. Насінини — горішки з крилатками, які випадають із шишок рано навесні. Бл. 100 видів, поширено переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР дико зростає 13 видів, в т. ч. на Україні 6 видів, крім того, в культурі ще 11 видів. Найпоширеніша С. звичайна (P. silvestris), до 40 м заввишки. Росте на пісках, болотах, скелях тощо; живе 300—400 років і більше. Деревину використовують як буд. матеріал, паливо, з неї виготовляють меблі тощо. С. звичайна — осн. порода, з якої добувають живицю, що йде на виготовлення скипидару й каніфолі (див. *Підсочка*). З хвої одержують вітамін С, ефірні олії тощо. С. звичайну використовують у *полезахисних лісових насадженнях,* для закріплення пісків і в садово-парковому будівництві. Дуже цінна для лісорозведення на пісках і супіскових грунтах. У Карпатах, крім С. звичайної, ростуть С. кедрова, або європейська (P. cembra), і С. гірська, або жереп (P. mughus). Остання є сланкою формою і завдяки цьому поширюється на позбавлених рослинного та грунтового вкриття кам'янистих розсипах, закріплює їх та захищає круті схили від розмивів, обвалів і зсувів, запобігає виникненню бурхливих повеней та сельових потоків. В Криму поширені С. Палласова, або кримська (P. pallasiana), С. Станкевича (P. stankewiczii) та ін. Як екзотичні декоративні вирощують С. італійську, або *пінію*, С. Веймутову (P. strobus) тощо. Соснові насадження на Україні становлять 35,1% (1872 тис. га) всіх лісів республіки.

М. І. Ониськів.

СО́СНИЦЯ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Убідь (прит. Десни), за 22 км від залізнич. ст. Мена. 7,8 тис. ж. (1982). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1234. В 1340 С. підпала під владу *Великого князівства Литовського.* Після війни Росії з Литвою 1500—03 С. ввійшла до складу Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* С. відійшла до Польщі. Селяни С. брали участь у *Павлюка повстанні 1637,* одним з керівників якого був житель С.— К. *Скидан.* У 1654 С. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1903 тут виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1924 С.— с-ще міськ. типу. У С.— швейно-галантерейна ф-ка, сироробний, прод. товарів та цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, управління осушувальних систем, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи; 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня; будинок відпочинку. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки; музеї — краєзнавчий та літ.-меморіальний О. П. *Довженка.* В с-щі йому встановлено пам'ятник (1974, скульптор А. Фуженко, арх. А. Ігнащенко). В С. народилися також укр. історик і лікар О. Ф. *Шафонський,* укр. рад. літературознавець В. В. *Ковалевський,* укр. рад. хімік К. А. *Корнєв,* рос. співак М. Ф. *Полторацький.* У С. проводив революц. роботу держ. і парт. діяч УРСР К. В. *Сухомлин.*

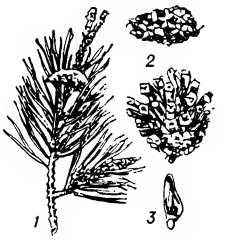

Сосна звичайна: *1* — пагін; *2* — стиглі жіночі шишки; *3* — насінина.

СОСНИ́ЦЬКИЙ Іван Іванович [18.II (1.III) 1794, Петербург — 24.XII 1871 (5.I 1872), там же] — рос. актор. В 1811 закінчив Петерб. театр. уч-ще. З 1812 — в драм. трупі Петерб. театру. Серед ролей — Городничий («Ревізор» М. Гоголя, 1836; перший виконавець, одержав високу оцінку автора), Балагалаєв («Сніданок у предводителя» Тургенєва), Аріст («Молоде подружжя» Грибоєдова), Ольгін («Урок кокеткам, або Липецькі води» Шаховського). Педагогічна діяльність. Серед учнів — В. Асенкова.

Літ.: Дурылин С. Щепкин и Сосницкий. «Театр», 1938, № 8; Сегеди И. Иван Иванович Сосницкий. М.—Л., 1945.

СО́СНИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 32,2 тис. чол. (1982). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній та 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Сосниця.* Поверхня району рівнинна, на Пн. Зх. розчленована

Сосниця. Пам'ятник О. П. Довженкові. Скульптор А. С. Фуженко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1974.

Н. І. Сосніна.

В. М. Сосюра.

Пам'ятник В. М. Сосюрі в місті Лисичанську. Скульптор І. П. Овчаренко. 1966

ярами та балками. Корисні копалини — цегельно-черепичні глини, торф. Річки — *Десна* та її притоки *Убідь* і *Сейм*. Грунти дерново-слабопідзолисті, дерново-середньопідзолисті піщані й супіщані. Розташований в зоні мішаних лісів (*Полісся Українського*). Площа лісів (сосна, дуб, береза, біла акація, тополя) — 21,5 тис. га. Найбільші підприємства — сосницькі швейно-галантерейна ф-ка, сироробний та прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Сосниця) та 2 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, пшениця, ячмінь, овес) культур, насіннєвої картоплі та льону; тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 58,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,5 тис. га. У С. р. — 13 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Бондарівка. Автомоб. шляхів — 205 км, у т. ч. з твердим покриттям — 119 км. У районі — с.-г. технікум бухгалтерського обліку, сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та музична школи; 33 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; будинок відпочинку. 14 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 32 б-ки; музеї: краєзнавчі в Сосниці і с. Авдіївці, а також *Довженка О. П. музей* на його батьківщині в Сосниці. В с. Бондарівці С. р. народився укр. рад. письменник О. *Десняк*, у с. Лавах — укр. рад. архітектор П. Ф. *Костирко*, у с. Кудрівці — укр. рад. історик М. Н. *Петровський*. У С. р. видається газ. «Радянський патріот» (з 1920). *В. С. Оселедець.*

СОСНІ́ВКА — місто Львів. обл. УРСР, підпорядковане Червоноградській міськраді, на р. Бузі, поблизу залізнич. ст. Селець-Заводне. С. виникла 1955 у зв'язку з освоєнням *Львівсько-Волинського вугільного басейну*. Селище з 1958 має назву С. З 1968 С.— місто. Видобування кам. вугілля (4 шахти, вуглезбагачувальна ф-ка). 3 заг.-осв. та музична школи, лік. комплекс, Будинок культури, 3 бібліотеки.

СОСНІ́ВКА — кліматичний лісовий курорт у Черкаській обл. УРСР. Розташований на правому березі Дніпра, в сосновому лісі, на околиці м. Черкас. Лікувальний піщаний пляж. Показання: туберкульоз легень, кістковий туберкульоз. Курорт функціонує цілий рік.

СОСНІ́НА Ніна Іванівна (30.XI 1923, с. Кухарі, тепер Іванківського р-ну Київ. обл.— 31.VIII 1943, м. Малин Житомир. обл.) — керівник комсомольського підпілля в м. Малині під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1937. Н. в сім'ї лікаря. Восени 1941 очолила підпільну комсомольську групу, яка на поч. 1942 влилася в підпільну орг-цію, що її очолював П. А. *Тараскін*. С. стала секретарем орг-ції. Брала участь у розповсюдженні листівок. Встановила зв'язок з антифашистськи настроєними солдатами словац. і угор. частин, які перебували в складі гітлерівських військ, одержувала від них зброю, продукти, а також відомості про плани карателів.

Після арештів і загибелі ряду підпільників, у т. ч. і П. А. Тараскіна (січень 1943), підпільну орг-цію очолила С. Загинула разом з батьком І. І. Сосніним під час бою проти фашист. карального загону. Ім'я С. присвоєно школі в Малині, в якій вона навчалася. На честь підпільників у Малині споруджено Курган Безсмертя (іл. див. т. 6, с. 329).

СОСНО́ВЕ (до 1946 — Людвипіль) — селище міського типу Березнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташоване на р. Случі (бас. Дніпра), за 47 км від залізнич. ст. Моквин. 2,2 тис. ж. (1982). У С. — лісгоспзаг, маслозавод, міжколг. підприємство по птахівництву, підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1708, с-ще міськ. типу — з 1959.

СОСНО́ВЕЦЬ — місто на Пд. Польщі, в Катовіцькому воєводстві. Залізнична станція. 246,1 тис. ж. (1980). Центр вуг. і металург. пром-сті в Домбровському кам.-вуг. басейні (частина Верхньосілезького кам.-вуг. басейну). Виробн. гірничого устаткування і металоконструкцій. Скляна, швейна і текст. пром-сть. Гірничий музей, театр, замок 17 ст., парк.

СОССЮ́Р (Saussure) Нікола Теодор (14.X 1767, Женева — 18.IV 1845, там же) — швейц. природознавець, чл.-кор. Паризької АН (з 1808). Професор Женевської академії (з 1802). Член Лондонського королівського т-ва (1820). Син О. Б. *Соссюра*. Праці з фізіології рослин, фізики, хімії, геології. Вперше застосував точні методи кількісного хім. аналізу при вивченні *газообміну* і засвоєння рослиною мінеральних речовин; показав, що мінеральні речовини з грунту надходять у рослину через коріння. Експериментально довів, що на світлі рослина засвоює вуглець з CO_2 і виділяє кисень, а при диханні поглинає кисень і виділяє CO_2.

СОССЮ́Р (Saussure) Орас Бенедікт (17.II 1740, Конш, поблизу Женеви — 22.I 1799, Женева) — швейц. природознавець, перший дослідник геол. будови Альп. У 1762—86 — професор натурфілософії в Женеві. У 1773 здійснив ряд сходжень в Альпах, під час яких провадив геол., метеорологічні, флористичні та ін. дослідження, 1787 зійшов на гору Монблан, поклавши початок *альпінізму*. На честь С. названо мінеральний агрегат — сосюрит.

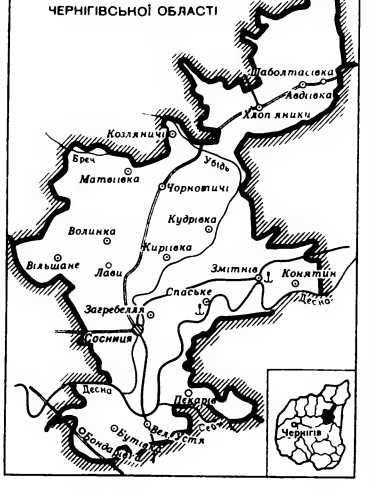

СОССЮ́Р (Saussure) Фердінанд Монжін де (26.XI 1857, Женева — 22.II 1913, Вюфлан-сюр-Морж) — швейц. мовознавець. Навчався в Женевському, Лейпцігському та Берлін. ун-тах (1875—80). Професор Женевського ун-ту (з 1891). Автор праць з індоєвроп. і заг. мовознавства. Праця С. «Мемуар про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах» (1879) відкрила новий етап у вивченні походження індоєвроп. вокалізму. Осн. праця С. «Курс загальної лінгвістики» (опублікована 1916, рос. переклад 1933) містить теор. принципи вчення С. про мову, що стали методологічною основою так званої соціологічної школи в буржуазному мовознавстві та окремих напрямів зарубіжної *структурної лінгвістики*. С. уперше чітко виділив різні аспекти мови (елемент і структура, синхронія і діахронія, мова й мовлення, індивідуальне й соціальне), але витлумачив їх у дусі ідеалізму й метафізики.

Тв.: Рос. перекл.— Труды по языкознанию. М., 1977.

Літ.: Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. М., 1975; Мельничук А. С. Глоссематика. В кн.: Философские основы зарубежных направлений в языкознании. М., 1977.

О. С. Мельничук.

СОСЮ́РА Володимир Миколайович [25.XII 1897 (6.I 1898), ст. Дебальцеве, тепер Донец. обл.— 8.I 1965, Київ] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1920. Учасник громадян. війни. Навчався в Харків. комуністичному ун-ті ім. Артема (1922—23), на робітфаці Харків. ін-ту нар. освіти (1923—25). Друкуватися почав 1917. Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», ВУСПП. Перша зб. «Поезії» (1921) оспівує героїку громадян. війни. Подією в укр. рад. л-рі стала поява поеми С. «Червона зима» (1921), в якій пафос революц. романтики поєднується з ліризмом. Мотиви революції, пафос соціалістичного будівництва, вільної праці звучать у книгах «Залізниця» (1924), «Сьогодні» (1925), «Юнь» (1927), «Дніпрельстан» (1930), «Червоні троянди» (1932), «Нові поезії» (1937), «Люблю» (1939), «Червоногвардієць», «Журавлі прилетіли» (обидві — 1940). Поема «1871 рік» (1923) присвячена героям Паризької комуни. Вірш «Траурний марш» (1924) утверджує безсмертя ленінських ідей. У поемі «Відповідь» (1927) С. затаврував укр. націоналістичну еміграцію. Широку популярність здобули вірші С. про любов, дружбу, природу. У роки Великої Вітчизн. війни був кореспондентом фронтової газети «За честь Батьківщини». У книгах «Червоним воїнам» (1941), «В годину гніву», «Під гул кривавий»

(обидві — 1942), в поемах «Син України» і «Олег Кошовий» (обидві — 1943) оспівав боротьбу рад. народу проти фашизму. Широтою тематики, щирістю інтонацій, емоційністю позначені книги С. повоєнних років «Щоб сади шуміли» (1947), «Зелений світ» (1949), «Вітчизна» (1950), «За мир» (1953), «В саду Батьківщини» (1954), «На струнах серця» (1955), «Ластівки на сонці» (1960), «Поезія не спить» (1961), «Щастя сім'ї трудової» (1963), «Осінні мелодії» (1964). С.—тонкий лірик. Багато поезій С. покладено на музику. Переклав укр. мовою ряд творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, О. Блока, С. Єсеніна, Ю. Словацького, Янки Купали, Якуба Коласа, М. Гафурі та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1963. У м. Лисичанську 1966 С. встановлено пам'ятник.

Тв.: Твори, т. 1—10. К., 1970—72; Твори, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1978.

Літ.: Бурляй Ю. Володимир Сосюра. К., 1959; Радченко Є. Володимир Сосюра. К., 1967; Голос ніжності і правди. Спогади про В. Сосюру. К., 1968; Багрич М. І., Скачков В. М. Володимир Сосюра. Бібліографічний покажчик. Х., 1966.

М. М. Ільницький.

СО́ТЕННИЙ СУД — на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. суд на території *сотні*, що розглядав кримінальні та цивільні справи. Спочатку діяв разом з ратушним (міським) судом у складі представників сотенної старшини й міської знаті, класові інтереси яких він захищав. У кінці 1-ї пол. 18 ст. С. с. відокремився від ратушного. Проводив розслідування справ на місці, переглядав рішення сільс. судів, на С. с. укладалися й різні цивільні угоди. Під час війни або походу діяв як воєнно-польовий суд.

СОТИ́РОВ Стоян (н. 11.V 1903, с. Градево, тепер Благоєвського округу НРБ) — болг. живописець, народний художник НРБ (з 1963), Герой Соціалістичної Праці НРБ. В 1919—28 навчався в софійській АМ у Д. Дюженова та С. Іванова. Твори: «Обід» (1930), «Відпочинок» (1936), «Поранені. Алжір» (1962), «Безробітні шахтарі. Перник. 1917 рік» (1970), «Переможці» (1971).

СОТКІЛА́ВА Зураб Лаврентійович (н. 12.III 1937, м. Сухумі) — груз. і рос. рад. співак (ліро-драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1979). Член КПРС з 1973. Закінчив політех. ін-т (1960) та консерваторію (1965, клас Д. *Андгуладзе*) у Тбілісі. В 1965—74 — соліст Груз. театру опери та балету ім. З. П. Паліашвілі (Тбілісі). Серед партій, виконаних у цьому театрі,— Абесалом («Абесалом і Етері» Паліашвілі). В 1966—68 стажувався у театрі «*Ла Скала*» (Мілан). З 1974 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Водемон («Іоланта» Чайковського), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Манріко, Радамес, Отелло, Річард («Трубадур», «Аїда», «Отелло», «Бал-маскарад» Верді), Хозе («Кармен» Бізе), Арзакан («Викрадення місяця» Тактакішвілі).

Концертна діяльність. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

В. І. Зарубін.

СО́ТНИК — 1) Особа, яка очолювала військ. і адм.-тер. одиницю — *сотню* на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст. З часів нар.-визвольної війни 1648—54 С. обирали козаки. Пізніше, за *Коломацькими статтями 1687*, С. призначав гетьман, а після 1764 — президент Малоросійської колегії. На Слобожанщині С. призначала місц. царська адміністрація. Після ліквідації автономного устрою на Україні (на Слобожанщині 1765, на Лівобережжі на поч. 80-х рр. 18 ст.) посаду С. скасовано. 2) Військ. звання в реєстровому козацькому війську (див. *Реєстрові козаки*). 3) Особа, що очолювала сотню в давньоруському війську, а також у стрілецьких військах Рос. держави 16—17 ст. 4) Офіцерський чин у козачих військах дореволюц. Росії, що відповідав чиновні поручика в регулярній армії.

СО́ТНІ КУПЕ́ЦЬКІ — корпоративні організації *купецтва* в Давній Русі і феод. Росії 12 — поч. 18 ст. В 12—15 ст. існували в Києві, Чернігові, Новгороді, Полоцьку, Москві та ін. містах. У 16—17 ст. купецька верхівка об'єднувалася в три С. к.: *гості*, гостинну і суконну сотні. В 2-й пол. 17 ст. С. к. були також у містах Слобідської України, що входила до складу Рос. д-ви. З організацією на поч. 18 ст. купецьких *гільдій* С. к. було ліквідовано.

СО́ТНІ ПОСА́ДСЬКІ — об'єднання торгово-ремісничого населення давньорус. і рос. феод. міст (див. *Посад*) у 11—18 ст., близькі до *цехів*. Існували за профес.-тер. ознаками (ковальська, гончарська тощо) в Києві, Чернігові, Новгороді, Володимирі-Волинському, Москві, Смоленську та ін. містах. Мали право самоврядування, сплачували податки і виконували різні феод. повинності. З кін. 15 ст. С. п. поступово перетворювалися на адм.-тер. одиниці, у 18 ст. припинили своє існування.

СО́ТНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежного селянства Галичини в 14—16 ст. Жили в держ. (королівських) маєтках і формально вважалися вільними. Укладаючи з управителями держ. маєтків договори і одержуючи в користування землю, с.-г. знаряддя, робочу худобу тощо, С. с. зобов'язувалися виконувати феод. повинності. Незначна частина С. с., що відбувала військ. службу, дістала в 16 ст. від польс. королів шляхет. привілеї. Переважна більшість С. с. з посиленням феод. гніту в 16 ст. була перетворена на держ. кріпаків.

СО́ТНЯ — 1) Військ. одиниця в давньоруському війську. 2) Адм.-тер. та військ. одиниця на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Складова частина *полку*. Охоплювала територію 10 і більше сіл. С. очолював *сотник* з сотенною старшиною. Проте окремі С. були підпорядковані лише *гетьманові*. Козаків цих сотень залучали до його охорони. С. було ліквідовано на Слобідській Україні 1765, на Лівобережній — на поч. 80-х рр. 18 ст. 3) Військ. одиниця в реєстровому козацькому війську (див. *Реєстрові козаки*). 4) Станова організація *купецтва* на тер. Давньої Русі, Росії та України в 12—17 ст. (див. *Сотні купецькі*), подібна до середньовічної *гільдії*. У 16—17 ст. С. об'єднували як купецтво (гостинна, суконна), так і дрібних торговців і ремісників (див. *Сотні посадські*). 5) Військ. одиниця в козачих військах дореволюц. Росії, що дорівнювала ескадронові або роті.

СОУЕ́ТО — афр. передмістя промислового центру ПАР *Йоганнесбурга*. 16.VI 1976 за наказом расистських властей ПАР в С. розстріляно 10-тисячну демонстрацію афр. школярів і студентів, які протестували проти расової *дискримінації* в галузі освіти. Внаслідок кривавої розправи загинуло 176 африканців і понад 1 тис. було поранено. *Організація африканської єдності* оголосила 16.VI Днем пам'яті жертв С. Антирасистські виступи в С. відбувалися також 1977—81.

М. Д. Несук.

СО́УСА БАТІ́СТА (Souza Batista) Рубен Даріо (н. 25.IX 1923, м. Панама) — діяч комуністичного руху Панами. Н. в сім'ї ремісника. За фахом — журналіст. З 1943 брав участь у студентському та молодіжному демократичному русі. В 1945—46 — ген. секретар Асоціації панам. молоді. В 1946 вступив до Нар. партії Панами (НПП; ств. 1930). З 1948 — секретар ЦК з організаційних питань, член Політбюро ЦК НПП. З 1951 — ген. секретар ЦК НПП. Не раз зазнавав арештів і вислання з країни. Автор теор. праць з питань комуністичного і демократичного руху Панами і Лат. Америки.

СОФІ́ЗМ (грец. σόφισμα, букв.— майстерність, уміння) — навмисне хибно зроблений *умовивід*, що виглядає як істинний. Способи творення С.: хибні засновки видаються за істинні, висновок робиться з порушенням правил умовиводу. Див. також *Софістика*.

СОФІЇ ХРАМ — визначна пам'ятка візант. архітектури. Споруджений 532—537 у Константинополі (тепер Стамбул) на замовлення імператора Юстініана I будівничими Анфіміем з Тралл та Ісидором з Мілета. Був гол. собором Візант. імперії. С. х.— тринефна

З. Л. Соткілава.

Софії храм у Константинополі.
1. «Імператор Юстініан». Мозаїка. Друга половина 10 ст.
2. Капітель.

прямокутна у плані будівля, в якій поєднуються риси *базиліки* з центральнокупольною спорудою. На центр. частині собору — велетенський, високо піднесений над землею купол (діаметр бл. 32 м), що опирається на складну систему напівкуполів, арок і склепінь. У 989 купол відбудував вірм. архітектор Трдат. Інтер'єр С. х. багато оздоблений. Стіни облицьовані кольоровим полірованим мармуром, радіальні арки куполів та склепінь прикрашені мозаїчними орнаментами. В 15 ст. турки перетворили храм на мечеть, у 16—18 ст. прибудували 4 мінарети, заштукатурили деякі внутрішні мозаїки. Тепер частково розчищено мозаїки 6—12 ст., відкрито сюжетні мозаїки «Архангел Гавриїл», «Імператор Юстініан» та ін. В С. х. міститься музей. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Візантія*, т. 2, ст. 448—449.

СОФІЇВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, за 12 км від залізнич. ст. Девладове. 8,2 тис. ж. (1982). Виникла 1793. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. З 1957 С.— с-ще міськ. типу. В С.— прод. товарів, хлібний, сироробний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, управління зрошувальних систем, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек, істор.-краєзнавчий музей.

«СОФІЇВКА» — дендрологічний заповідник АН УРСР, визначна пам'ятка укр. садово-паркового мистецтва доби класицизму. Розташована в м. Умані Черкаської обл. Споруджена 1796—1801 в урочищі Кам'янка — в маєтку Ф. Потоцького. Основні буд. роботи велися під керівництвом Л. де *Метцеля*, за активною участю садівника-кріпака Заремби. «С.» — ландшафтно-архіт. парк. Гол. композиційна вісь проходить по р. Кам'янці, яка об'єднує великий (понад 150 га) масив парку з численними творами паркової архітектури і скульптури на античні сюжети (18—19 ст.) та різні види гідроспоруд (водоспади, шлюзи, фонтани, каскади, ставки, підземна річка Стікс тощо). При створенні осн. ділянок парку («Дубинки», «Грибка», «Звіринця» та ін.) широко використовувалися ясен, липа, клен, тополя, верба, гіркокаштан звичайний, берест, сосна, ялина. Велику роль в оздобленні парку відіграли талановиті народні майстри-кріпаки, серед яких відомі імена лише Івана та Іллі Вдовиченків, Діброви, Дроздєнка, Корнія Кузьменка, Лещенка, Письменного, Стройгородського, Трояна. Подальше формування і будівництво «С.» пов'язане з іменами арх. А. І. Штакеншнейдера та І. Макутіна. Під керівництвом проф. В. В. Пашкевича 1890—91 в середині парку закладено арборетум (див. *Дендрарій*) з деревних рослин багатьох країн світу. У 1929 «С.» оголошено державним заповідником, 1955 передано АН УРСР як базу для наук. досліджень. Тепер в «С.» бл. 500 видів, різновидів, форм і сортів рослин, зокрема декоративних і лікарських. В парку проводяться роботи по *інтродукції* і *акліматизації* цінних декоративних рослин, науково-методичне керівництво цих робіт здійснює *Ботанічний сад центральний республіканський* АН УРСР. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Садово-паркове мистецтво*, т. 9, с. 448—449, а також до ст. *Павільйон*, т. 8, с. 116.

Літ.: Косаревський І. О. Софіївка. (Короткий путівник). К., 1970; Софіївка. Фотоальбом. К., 1980.

О. П. Силин.

СОФІЇВСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді, за 6 км від залізнич. ст. Штерівка. 6,0 тис. ж. (1982). Шахтоуправління «Краснокутське», птахорадгосп «Хрустальный», Краснокутський комбінат буд. матеріалів. 3 заг.-осв. школи, фельдшерсько-акушерський пункт, 3 клуби, 5 б-к. Засн. 1909. с-ще міськ. типу — з 1938.

СОФІЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник часів *мідного віку*, відкритий 1947 біля с. Софіївки Баришівського р-ну Київ. обл. Досліджували його 1948. Виявлено бл. 150 поховань з обрядом трупоспалення в урнах і без урн. У похованнях знайдено глиняний посуд, знаряддя праці та зброю, виготовлені з каменю, кременю й міді, а також прикраси. Аналогічні могильники та одночасні з ними поселення згодом були виявлені й досліджені в різних місцях Київщини; вони дістали назву софіївських. Ці пам'ятки становлять місцевий, середньодніпровський варіант *трипільської культури* і датуються серед. 3-го тис. до н. е.

СОФІЇВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 31,5 тис. чол. (1982). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Софіївка*. С. р. розташований на пд.-сх. схилах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, глини, пісок. Річки — *Саксагань*, *Кам'янка*, *Базавлук* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Підприємства по переробці с.-г. сировини (софіївські з-ди: сироробний, прод. товарів, хлібний). Комбінат побутового обслуговування (Софіївка). У землеробстві переважає вирощування зернових (озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо) і тех. (соняшник) культур, у тваринництві — м'ясо-мол. скотарство, вівчарство, птахівництво. Площа с.-г. угідь 1981 становила 119,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 106,4 тис. га. Зрошується 9,8 тис. га. У С. р.— 17 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції Девладове, Лошкарівка. Автомоб. шляхів — 505 км, у т. ч. з твердим покриттям — 188 км. У районі — 31 заг.-осв. та музична школи, 40 лік.

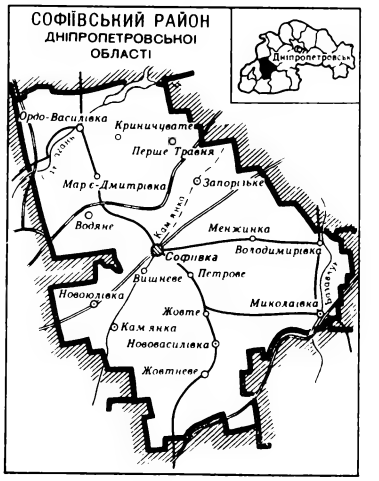

закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 26 клубів, кінотеатр, 34 кіноустановки, 32 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У С. р. видається газ. «Сільське життя» (з 1931).

А. М. Ведькал.

«СОФІЙСЬКИЙ МУЗЕЙ» — держ. архітектурно-історичний заповідник. Створений 1934 у Києві. До складу «С. м.» увійшли ансамблі будов на тер. кол. Софійського монастиря з *Софійським собором* (11 ст.). За князювання *Ярослава Мудрого* на тер. сучас. «С. м.» існував митрополичий двір, який в цей період було обнесено муром та забудовано різними дерев'яними і мурованими спорудами. При Софійському монастирі була малярська майстерня і б-ка (див. *Бібліотека Софійського собору*). Тут було створено «*Слово про закон і благодать*» першим на Русі митрополитом *Іларіоном*. Під час навали орд *Батия* всі споруди на тер. монастиря, крім Софійського собору, загинули. Відбудова двору і храму почалася лише 1632 з ініціативи Петра *Могили*. Відновилася діяльність б-ки та малярської майстерні, навколо якої групувалися талановиті митці (з 1762 керівник майстерні — художник *Самуїл*). Після пожежі 1697 на тер. Софійського монастиря розгорнулося муроване буд-во з рисами архітектури укр. *барокко*. Тер. «С. м.» обнесено кам. муром, в якому у 18 ст. було три в'їзди: під дзвіницею, під пд. в'їзною баштою і через зх. ворота (т. з. *Брама Заборовського*). Дзвіницю споруджено 1699—1706. Спочатку вона була триярусною. В 1744—48 її відбудовано під керівництвом архітектора Й. *Шеделя*. Нал ліп

«Софіївка». Головний вхід до парку.

ним декором фасадів працювали укр. майстри з Жовкви (тепер м. Нестеров) І. та С. Стобенські. Нова дзвіниця була теж триярусною, її вінчав барокковий купол з високим позолоченим шпилем. У 1812 було відбудовано купол (згорів 1807) в нових архітектурних формах. У 1851—52 за проектом арх. П. Спарро надбудовано четвертий ярус з куполом грушоподібної форми. Висота дзвіниці 76 м. У 18 ст. на території монастиря було зведено: митрополичий будинок (1722—30, 1731—48, ймовірно, за проектом Й. Шеделя; 1748—58, арх. С. Антонов), бурсу (1763—67, арх. М. Юрасов), Братський корпус (50-і рр.), трапезну («Софія тепла», 1722—30; добудовано в 60-х рр., арх. І. Григорович-Барський; перебудовано 1822, арх. А. Меленський; розширено й перебудовано 1872, арх. П. Юргенс), Будинок консисторії (1722—30, 1770—83). На тер. заповідника перед гол. входом встановлено пам'ятну стелу 6-ці Софійського собору (1969, скульптор І. Кавалерідзе). В соборі експонуються мозаїки і фрески 12 ст. з Михайлівського Золотоверхого собору та різьблений шиферний рельєф. Значна кількість експонатів розповідає про архітектуру *Київської Русі* та про історію Софійського собору. Збереглися зразки виробів старод. нар. ремесла. Філіалами заповідника «С. м.» є *Кирилівська церква* та *Андріївська церква*, *Золоті ворота*, Судацька фортеця, Черніг. архіт.-істор. заповідник. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Г. Н. Логвин.

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР. 1) У К и є в і — пам'ятка архітектури і монументального живопису 1-ї пол. 11 ст. С. с. споруджено в період розквіту *Київської Русі* за князювання *Ярослава Мудрого* на честь перемоги над печенігами 1036. Закладка собору, згідно *«Повісті временних літ»*, відбулася 1037 (за Новгородським літописом — 1017). Назва собору походить від грец. слова «софія» — мудрість. Збудовано як гол. митрополичий храм Русі. С. с. був у давнину громад.-політ. і культур. центром Київ. д-ви. В соборі відбувалися церемонії «посадження» послів, біля собору збиралися *віча* київські, тут велося літописання, була створена Ярославом Мудрим перша в Давній Русі бібліотека. Розміри С. с.: довж. 37 м, шир. 55 м, вис. від підлоги до зеніту центр. купола 29 м. Імена його будівничих невідомі. Первісні форми С. с. зберігалися до 17 ст., про що свідчать малюнки голл. художника А. ван *Вестерфельда* 1651. Це була прямокутна споруда з Пн., Зх. та Пд. оточена двома рядами відкритих аркових галерей. Завершували собор 13 бань, вкритих листовим свинцем. Фасади храму не тинкувалися і були оздоблені декоративними нішами, орнаментом, живописом. С. с. прикрашено мозаїками (спочатку їх було 640 м², збереглося 260 м²). Центром композиції є зображення Христа Вседержителя в гол. куполі (діаметр 4,1 м). Найкраще збереглися мозаїки в центр. абсиді — богоматір Оранта (вис. 5,45 м), під нею багатофігурна композиція «Євхаристія» та зображення «отців церкви». Мозаїки гармонійно поєднуються з фресковим живописом (збереглося бл. 3 тис. м² тематичного та орнаментального живопису). Особливу цінність серед фресок С. с. становлять композиції в центр. підкупольному просторі, а також груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого. Збереглися зображення чотирьох постатей на пд. стіні центр. нефа і дві — на північній. Центр. частина цієї композиції (була розміщена на зх. стіні) відома з малюнка А. ван Вестерфельда. На малюнку зображено Ярослава Мудрого з макетом С. с. в руці та дружину Ярослава княгиню Ірину, які йдуть до Христа, біля якого, імовірно, стоять кн. Володимир і Ольга. Портрет сім'ї Ярослава — унікальна пам'ятка давньорус. портретного монументального живопису. Вона свідчить про широкі зв'язки, які мав київ. князівський двір з найбільшими д-вами Європи. Дружина Ярослава Ірина була швед. принцесою (Інгігерда), його сини Святослав і Всеволод одружилися з грец. царівнами, дочки Єлизавета, Анна та Анастасія були королевами Норвегії, Франції і Угорщини. На стовпах — численні зображення святих, на стінах бані — сцени з придворного життя, полювання та розваг. В центр. нефі собору на зх. стіні — виконана олійними фарбами у 18 ст. композиція «Перший Вселенський собор». Велику цінність становлять декоративні твори 11 ст.: інкрустоване мозаїкою кам'яне крісло митрополита, різьблені шиферні огорожі хорів з соковитим барельєфним орнаментом; інтер'єри С. с. доповнюють фрескові орнаменти, мозаїчні підлоги, мармурові оздоби тощо. У Володимирському нефі була великокнязівська усипальниця, де поховано Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича, Ростислава Всеволодовича, Володимира Мономаха та ін. Зберігся лише саркофаг Ярослава Мудрого. На стінах С. с. в різних місцях збереглися середньовічні *графіті*. За свою багатовікову історію собор пережив навали ворогів, пограбування, часткові руйнування, ремонти й перебудови. Після навали орд *Батия* 1240 собор був зруйнований. В 16 ст. С. с. володіли уніати. В 30—40-х рр. 17 ст. київ. митрополит Петро *Могила* заснував у соборі чоловічий монастир. До реставраційних робіт у монастирі він залучив італ. арх. О. Манчіні. В 1685—1707 собор відбудовано у формах укр. *барокко*. Певних змін він зазнав також у 18—19 ст. Барокковий іконостас було виконано 1731—47 (зберігся нижній ряд). У 20 ст. С. с. реставровано та досліджено архітектуру і настінні розписи за участю вчених І. Моргілевського, М. Каргера, М. Кресального, Ю. Асєєва, В. Левицької, С. Висоцького, В. Лазарєва, Є. Мамолата та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Г. Н. Логвин.

Софійський собор у Києві. 1037.

2) У Н о в г о р о д і (собор св. Софії) — пам'ятка рос. архітектури. Споруджено 1045—50. Збудовано на дитинці (кремлі, в основному з каменю, *плінфи*) як гол. храм за зразком Софійського собору в Києві. С. с.— великий п'ятинавний п'ятикупольний хрещатий храм, оточений з Пн., Зх. та Пд. двох'ярусними (в 1-му ярусі відкритими) галереями. В С. с. фрагменти фресок (2-ї пол. 11 ст., 1108 та 1144), зх. бронзові, т. з. Корсунські врата (1152—56), ікони серед. 14 — поч. 15 ст. С. с. частково зруйновано під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, реставровано. Храм відзначається суворими і простими формами, скупістю декору.

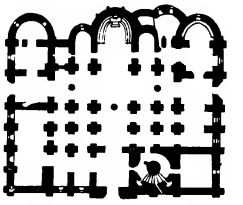

Софійський собор у Новгороді. План.

3) У П о л о ц ь к у — пам'ятка архітектури. Споруджено в 2-й пол. 11 ст. Являв собою п'ятикупольний п'ятинавний з трьома абсидами храм, з орнаментальними фресками 11 ст. у нижн. частині стін. У 18 ст. перебудований у стилі *барокко*.

Літ.: Лазарев В. Н. Мозаика Софии Киевской. М., 1960; София Киевская. Материалы исследований. К., 1973; Логвин Г. Н. Софія Київська. Альбом. К., 1971; Ачкасова В. Н., Тоцкая И. Ф. Софийский заповедник в Киеве. К., 1978; Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. К., 1978; Архитектура Софийского собора в Новгороде. Новейшие исследования. В кн.: Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР, в. 7. М., 1947.

СОФІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Климента Охридського — перший і найбільший ун-т Болгарії. Засн. 1888 як вищі пед. курси, з 1889 — вище уч-ще, з 1904 — ун-т. У 1905 йому присвоєно ім'я К. Охридського. У 1980 навч. р. в складі ун-ту було 11 ф-тів: філос., істор., слов'ян. філології, класичної й нової філології, матем., фіз., хім., біол., геології і географії, юридичний, журналістики, на яких навчалося 12,6 тис. студентів. Бібліотека (заснована 1888) має понад 1,1 млн. тт. З 1905 видає «Щорічник».

А. В. Санцевич.

СОФІ́СТИ (грец. σοφιστής — знавець, мудрець) — давньогрец. філософи, фахівці в навчанні мудрості і красномовства. Пропагували необхідність освіти. Не являли собою єдиної школи. Серед них були ідеологи як рабовласницької демократії (Алкідам, Протагор), так і аристократії (Горгій, Крітій, Каллікл). Для демократичного табору характерне в цілому матеріалістичне розуміння природи; представники аристократичного табору розробляли принципи *скептицизму* (Горгій), що становили

одне з джерел давньогрец. *ідеалізму.* Для С. характерне переміщення центру ваги філос. інтересів від *натурфілософії* до проблем логічного і мовного аналізу понять, теорії пізнання, етики, політики. С. надавали великого значення вивченню людини, її суб'єктивного світу, але при цьому часто схилялися до *суб'єктивізму* і *релятивізму.* В 4—3 ст. до н. е. вчення С. втратило прогресивний характер і перетворилося на мистецтво доведення і спростування будь-яких положень (див. *Софістика*). В 2—5 ст. С. називали рим. учителів філософії та ораторів.

Софія. Церква св. Георгія. 3—4 ст.

СОФІСТИКА [грец. σοφιστική (τέχνη)] — 1) Вчення давньогрец. *софістів.* 2) Наперед визначене, свідоме застосування в суперечці і в доведенні *софізмів* — неправильних, хибних положень, аргументів, замаскованих зовнішньою, формальною правильністю.

СОФІЯ — столиця Болгарії, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Разом з передмістями та прилеглими населеними пунктами (містами Банкя, Новий Іскир та ін.) виділена в окрему адм. одиницю. Розташована у Софійській улоговині між гірським масивом Витоша і хребтами гір Стара Планина, на р. Іскир. Вузол з-ць, автошляхів і авіаліній місц. та міжнар. значення. Бл. 1,2 млн. ж. (1981). Засн. римлянами в 1 ст. В 3 ст. — центр рим. провінції Дакія. В 441—447 спустошена *гуннами.* В 809 під назвою Средець увійшла до складу Першого Болг. царства (681—1018). У 1018—1194 — під владою *Візантії.* З кін. 14 ст. має сучас. назву (походить від гол. церкви міста — св. Софії, збудованої в 5—6 ст.). З 1382 С. під владою *Османської імперії.* В кін. 18 — на поч. 19 ст. С.— один з гол. центрів нац.-визвольного руху болг. народу. В 1877 в ході рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) С. визволена рос. армією. З 1879 С.— столиця Болгарії. Під час 2-ї світової війни 1939—45 — центр антифашист. збройної боротьби болг. народу (див., зокрема, *Вересневе народне збройне повстання 1944*). 9.IX 1944 тут сформовано нар.-демократичний уряд Вітчизн. фронту Болгарії. З 15.IX 1944 С.— столиця НРБ.

С.— важливий індустр. центр країни, частка якого в заг. виробництві пром. продукції становить бл. 15%. Найрозвинутіша важка пром-сть, зокрема чорна і кольорова металургія й машинобудування (приладо- і верстатобудування, виробн. підйомно-трансп. устаткування, електронно-обчислювальної техніки тощо). Значна поліграф. та хім. (у т. ч. фарм. і гумова) пром-сть. Підприємства деревообр., скляної, текст., взут., харчосмакової пром-сті. *Софійський університет,* ін. вузи (у т. ч. екон., хім.-технологічний, електротех., гірничогеол., с.-г., фізкультури, образотворчого мистецтва і театр. мистецтва). *Болгарська академія наук,* понад 120 н.-д. ін-тів і центрів по науці й підготовці кадрів. Найбільші б-ки: АН, Народна ім. Кирила і Мефодія, ун-ту. Нац. художня галерея. Музеї: нар. археол., революц. руху в Болгарії, етногр., болгаро-рад. дружби, історії С., Центр. Г. Димитрова, багато меморіальних будинків-музеїв. Софійська народна опера; Нар., сатиричний, Центр. ляльок, Нар. армії, Нар. ім. І. Вазова та ін. театри, філармонія. Збереглися залишки давньорим. споруд — фортечні стіни, споруда невстановленого призначення (перебудовано на церкву св. Георгія, 3—4 ст., розписи 12—14 ст.). Пам'ятка середньовічної архітектури — церква св. Софії (5—6 ст.). На пд. околиці С. розташована *Боянська церква* (11—19 ст.). До часів тур. панування належить мечеть Баня-баші (1576). Серед інших пам'яток — храм-пам'ятник О. Невського (1904—12, арх. О. Померанцев). Сучас. споруди: ансамбль центр. площі з Мавзолеєм Г. Димитрова (1949, арх. Г. Овчаров, Р. Рибаров), Будинок партії (1952—55, арх. П. Златев та ін.), Народний палац культури «Софія» (1981, арх. А. Баров). Пам'ятники: М. Драгоманову (1932, скульптор М. *Паращук*), монумент на честь Рад. Армії (1954, арх. Д. Митов, Л. Нейков, скульптор І. Фунев та ін.), монумент «Болгарія» (1981, арх. Н. Старцев). У С. 1889—95 жив і працював М. П. *Драгоманов,* 1911 тут виступала укр. театр. трупа О. Л. *Суходольського,* 1924—63 тут жив укр. скульптор М. І. Паращук, скульптурами якого прикрашено будинок Софійського ун-ту. В С. гастролювали оперна трупа Київ. театру опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1970) та його провідні солісти, група провідних акторів Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка (1980), Держ. симфонічний оркестр УРСР (1979); в Києві — солісти Софійської нар. опери, актори театру «Сльоза і сміх». У С. регулярно влаштовуються виставки радянського образотворчого мистецтва, зокрема творів художників України В. Касіяна, М. Дерегуса, О. Пащенка та ін. (1959, 1978).

Софія. Народний палац культури «Софія». Архітектор А. Баров. 1981.

Софія. Площа Народних зборів.

СОФІЯ ОЛЕКСІЇВНА [17 (27). IX 1657, Москва — 3 (14).VII 1704, там же] — правителька Російської держави 1682—89, дочка царя *Олексія Михайловича.* Використавши *Московське повстання 1682,* з допомогою частини боярства домоглася регентства при мало-

Софора китниковидна: *1* — верхня частина рослини; *2* — частина кореневища; *3* — біб; *4* — насінина.

літніх царях — своїх молодших братах Івані V і *Петрі I*. За її правління відбулися *Кримські походи 1687 і 1689*, було укладено «*Вічний мир*» *1686* з Польщею, *Нерчинський договір 1689* з Китаєм. У 1687 на прохання укр. старшинської верхівки С. О. позбавила гетьманства І. *Самойловича* і затвердила гетьманом І. *Мазепу*, який разом з козац. старшиною підписав *Коломацькі статті 1687*. Усунута від влади 1689 Петром І і ув'язнена в *Новодівичий монастир*. Після спроби захопити владу під час *стрілецького повстання 1698* С. О. було пострижено в черниці.

СОФІЯ ПАЛЕОЛО́Г, Зоя Палеолог (р. н. невід.— 7.IV 1503) — племінниця останнього візант. імператора Константина XI Палеолога, з 1472 — дружина великого князя московського *Івана III*. Ім'я Софії вона дістала в Росії. Іван III використав шлюб з С. П. для піднесення авторитету Росії в міжнар. відносинах і зміцнення великокнязівської влади.

СОФО́КЛ (Σοφοκλῆς; бл. 496 до н. е., Колон, передмістя Афін — 406 до н. е.) — давньогрец. драматург. Обіймав високі цивільні і військові посади. Був приятелем *Перікла*, *Геродота*. За твердженням античних авторів, написав понад 100 трагедій і бл. 20 сатирівських драм. До нашого часу повністю дійшло 7 трагедій: «Аякс» («Еант»; до 442 до н. е.), «Антігона» (бл. 441 до н. е.), «Едіп-цар» (бл. 425 до н. е.), «Філоктет» (409 до н. е.), «Едіп у Колоні» (пост. 401 до н. е.), «Електра», «Трахінянки» (дати обох невідомі), ін. твори збереглися в численних фрагментах. На перших трагедіях С. помітний вплив *Есхіла*. Твори С. стали вершиною розвитку драм. жанру в античності. В них порушено гострі загальнолюдські проблеми. Творчість С. мала значний вплив на римську, а пізніше — на європ. л-ру. Укр. мовою твори С. перекладали П. Ніщинський, І. Франко, за рад. часу — Борис Тен. Трагедію С. «Едіп-цар» (в перекладі І. Франка) було поставлено в Молодому театрі та в Київському театрі ім. І. Франка, в цьому ж театрі поставлено й трагедію «Антігона».

Тв.: Укр. перекл.— Едіп-цар. В кн.: Франко І. Твори, т. 15. К., 1955; Антігона. Х.—К., 1930; Цар Едіп.— Антігона. В кн.: Давньогрецька трагедія. К., 1981; Рос. перекл.— Трагедии. М., 1979.

А. О. Білецький.

СОФО́РА (Sophora) — рід рослин родини *бобових*. Листопадні, іноді вічнозелені дерева або кущі, рідше багаторічні трави. Листки непарноперисті. Квітки білі, жовті, фіолетові або рожеві, зібрані в китиці або волоті. 25 видів, пошир. переважно в країнах з теплим кліматом. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР (в Криму) — два: С. китниковидна (S. alopecuroides) — важко викорінюваний бур'ян і С. Продана (S. prodanii); отруйні (насіння). Крім того, на Україні, переважно в пд. районах і на Закарпатті, як декоративну вирощують С. японську (S. japonica) — дерево до 10 м заввишки з ясно-жовтими квітками; родом з Китаю і Японії.

СОФРО́НІЙ ВРАЧА́НСЬКИЙ (до пострижения в ченці — Стойко Владиславов; 1739, м. Котел — 22 або 23.IX 1813, Бухарест) — діяч болг. нац. відродження і нар. освіти. В 1762 став священиком. Багато років учителював у Котелі. Виступав проти засилля грец. духівництва, за освіту болг. народу. З 1794 — єпископ Врачанський. У 1803, рятуючись від переслідувань тур. влади, втік до Бухареста. В період рос.-тур. війни 1806—12 закликав болгар сприяти рос. військам. С. В.— автор першої друкованої книги новоболг. л-ри «Неделник».

СОФРО́НОВ Анатолій Володимирович [н. 6 (19).I 1911, Мінськ] — рос. рад. письменник, драматург, Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1940. У роки Великої Вітчизняної війни — спецкор «Известий». З 1953 — гол. ред. журн. «Огонёк». Друкуватися почав 1929. Автор збірок віршів «Сонячні дні» (1934), «Ковила» (1944), «Все це було на війні» (1972) та ін.; пісень «Шумів суворо Брянський ліс», «Від Волги до Дону» та ін., п'єс «В одному місті» (1946, Держ. премія СРСР, 1948), «Московський характер» (1948, Держ. премія СРСР, 1949), «Спадщина» (1970), «Ураган» (1972) та ін. П'єси С. йдуть у театрах України. Ряд віршів присвятив Україні, Т. Шевченкові. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1971—72; Укр. перекл.— Безсмертник. Вірші та поема. К., 1975; Влада. К., 1976. *Ю. І. Корзов.*

СОФРО́НОВ Анемподист Іванович [2 (14).XI 1886, 1-й Жохсогонський насліг Ботуруського улусу, тепер на території Алексєєвського району Якутської АРСР — 24.X 1935, Якутськ] — якутський радянський письменник, один із зачинателів якут. л-ри. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції заснував нац. театр. Друкуватися почав 1912. В поемах «Батьківщина» (1912), «Ангел і Демон» (1914), у драмах «Бідний Яків» (1914), «Любов» (1916), «Манчари» (1920), «У твані життя» (1921) показав життя трудящих Якутії до Великого Жовтня, безправність жінки.

В. Т. Петров.

СОФРО́НОВ Василь Якович [18 (30).I 1884, Петербург — 10.X 1960, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). В 1907—10 навчався в драм. студії при театрі Літ.-худож. т-ва, де і почав творчу діяльність. В 1918 брав участь у створенні Петрогр. Великого драм. театру (тепер Ленінградський Великий драм. театр ім. М. Горького). Серед ролей — Барон («Скупий лицар» Пушкіна), Рябінін, Суслов («Достигаєв та інші», «Дачники» М. Горького), Блазень, Річард III («Король Лір», «Річард III» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» М. Погодіна). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

СОФРО́НОВ Георгій Павлович [7 (19).IV 1893, м. Серпухов — 17.III 1973, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї робітника. Учасник 1-ї світової війни. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. В роки громадян. війни — командир полку і бригади на Сх. і Зх. фронтах. У 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Приморської армії Пд. фронту, що брала участь в *Одеській обороні 1941*, пізніше був пом. командуючого військами Зх. фронту, заст. команд. військами 3-го Білорус. фронту. В 1946—53 — на викладацькій роботі в Академії Генштабу. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СОФРО́НОВ Михайло Євграфович [11 (23).X 1873, м. Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 24.XI 1944, Ташкент] — укр. рад. вчений, агроном. В 1898 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва. Працював у Київському політехнічному ін-ті (1903—08), Уманському училищі садівництва і землеробства (1908—11), Черніг. губернському земстві (1914—16), Уманському (1921—31), Луганському (Ворошиловгр.; 1931—39) і Білоруському (1939—41) с.-г. ін-тах. Після 1941 працював в навчальних закладах та н.-д. установах Ташкента і Ленінабада. Праці з питань садівництва і овочівництва.

Д. Ф Чухно.

СОХА́ — одиниця поземельного оподаткування на Русі в 13—17 ст. До серед. 16 ст. С. визначалася кількістю робочої сили. В 13—15 ст. 2—3 селянини-робітники становили С. З серед. 16 ст. у Моск. д-ві всі різновиди С. були замінені т. з. великою С., що складалася з певної кількості четвертин землі. Розміри С. встановлювалися залежно від якості земель і соціального стану власників їх (найвигідніші норми — для землевласників-дворян, найтяжчі — для двірцевих і чорносошних селян). Див. також *Посошне, Посошні люди*.

СОХА́НЬ Павло Степанович (н. 18.XI 1926, с. Новоіванівка Білопільського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1974), професор (з 1981). Член КПРС з 1947. В 1943—51 — у Рад. Армії. В 1953 закінчив істор. ф-т Харків. пед. ін-ту. З 1964 працює в Ін-ті історії АН УРСР, з 1974 — заст. директора цього ін-ту. Досліджує істор. зв'язки України з соціалістичними країнами, історію Болгарії і проблеми співробітництва соціалістичних країн. Нагороджений болг. орденом Кирила і Мефодія 1-го ступеня. Премія ім. Д. З. Мануїльського АН УРСР, 1976. Держ. премія УРСР, 1980.

СО́ХОР (Sochor) Антонін (16.VII 1914, с. Духцов, тепер ЧССР — серпень 1950) — чехосл. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в сім'ї шахтаря. Закінчив військ. училище. В 1939 після окупації Чехословаччини фашист. загарбниками нелегально виїхав до Польщі, а звідти — до СРСР. У 1942 вступив до

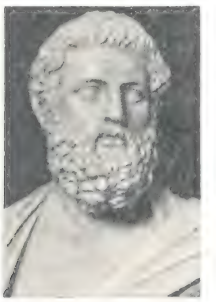

Софокл.

А. В. Софронов.

В. Я. Софронов

чехословацької військ. частини, яка формувалася в СРСР. Відзначився в боях за визволення Києва (листопад 1943), командуючи ротою автоматників танк. батальйону 1-ї Чехословацької бригади. Загинув в автомоб. катастрофі.

І. А. Петерс.

СОХО́ЦЬКИЙ Юліан Васильович [24.I (5.II) 1842, Варшава — 14.XII 1927, Ленінград] — рос. математик. Закінчив Петерб. ун-т (1866), професор цього ж ун-ту (з 1873). Осн. наук. праці — з теорії функцій комплексної змінної, зокрема теорії лишків та її застосування до теорії граничних властивостей аналітичних функцій. У 1868 С. вперше сформулював і довів теорему про поводження аналітичної функції в околі істотно особливої точки (теорема Сохоцького). Праці С. стосуються також вищої алгебри і теорії чисел.

СО́ЦИН (Socyn, Socinus, Sozzini) Фауст (1539, Сієна, Італія — 3.III 1604, біля Тарнува, Польща) — діяч *Реформації*, один з основоположників віровчення *соцініан*. З 1579 жив у Польщі, де очолив помірковано демократичне крило Реформації. Виступав проти *католицизму*, вимагав перебудови християн. віровчення на засадах розуму (усунення вчення про божественну трійцю, першородний гріх, *таїнств* та ін., що явно суперечили розумові). Водночас боровся проти *«польських братів»* — лівого крила реформаційного руху в Польщі. Погляди С. викладено в «Ракувському катехізисі (опубл. у Ракуві, 1605).

СОЦИНІА́НИ — представники раціоналістичного напряму серед протестантів-антитриніторіїв (див. *Аріанство*). Вчення С. виникло в 16 ст., назву дістало від імені його основоположника Ф. *Социна*. Мало великий вплив на розвиток демократичного крила *Реформації*. С. заперечували християнське вчення про трійцю, проголошували *Христа* людиною, а не богом, відстоювали *свободу совісті*, відкидали догмати про першородний гріх і приреченість людства. Визнавали обряди *хрещення, причащання*, але не як *таїнства*, а як згадки про життя Христа. Сенс життя С. вбачали в пізнанні бога. Вчення С. найбільше поширилося в Польщі і Литві. На Україні соцініанство було поширене гол. чин. у Чернігові, Хмільнику, Гощі, Києві. Проте на Україні С. було рухом укр. магнатів і відображало їхній протест проти засилля тут польс. шляхти, що конкурувала з місцевими магнатами в експлуатації укр. трудящих. Представниками С. на Україні були К. *Острозький*, Ю. Немирич, Я. Кішка. В 17 ст. католицька реакція розгромила громади С. на Україні. Окремі групи С. існують і досі у Великобританії, США (т. з. унітарії).

СОЦИНІА́НСЬКІ ШКО́ЛИ — навч. заклади при громадах протестантської течії *соцініан*. На Україні діяли в кінці 16 — 1-й пол. 17 ст. Головною була школа в Кисилині (тепер Волин. обл.), заснована бл. 1612. Її керівники намагалися перетворити школу на академію. Відомими були і школи в Гощі (тепер Ровен. обл.), Ляхівцях (тепер Білогір'я Хмельн. обл.), Черняхові (тепер Житомир. обл.). Велику увагу в С. ш. приділяли богословській полеміці з католицизмом, викладанню філософії, математики, лат. мови, риторики. В С. ш. працювали протестантські публіцисти і вчені О. Кисіль, М. Твердохліб, П. Стегман, С. Немирич. С. ш. зазнавали переслідувань з боку польс.-шляхетської влади та католицьких феодалів. У 1653 їх ліквідовано у зв'язку з забороною в Речі Посполитій соцініанського віросповідання.

Я. Д. Ісаєвич.

«СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́Т» — нелегальна газета, центр. орган РСДРП; після VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП — центр. орган більшовиків. Видавалася з перервами з лютого 1908 до 31.I (13.II) 1917. Вийшло 58 номерів. 1-й номер газети вийшов у Росії (Вільно — Петербург), але майже весь тираж захопила поліція; наступні — в Парижі (№ 2—32) і Женеві (№ 33—58). Спочатку до редакції входили, крім більшовиків, меншовики і польс. соціал-демократи. В 1911 меншовики вийшли з редакції. «С.-д.» виходив фактично під редакцією В. І. Леніна, який спрямовував його по марксистському шляху. Газета відстоювала програмні вимоги партії, вела боротьбу проти опортуністів, роз'яснювала політику партії в питаннях війни, миру і революції. В ній опубліковано бл. 90 статей і заміток В. І. Леніна. В «С.-д.» друкувалися листи та кореспонденції й з України. Газету розповсюджували в пром. центрах країни, зокрема в Катеринославі, Києві, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Херсоні та ін. містах. Окремі статті з «С.-д.» передруковували більшовицькі газети на Україні. В 1915 редакція «С.-д.» видавала журн. «Коммунист», 1916 — *«Сборник „Социал-демократа"»*.

«СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́Т» — літературно-політ. огляди-збірники, які видавала в Женеві рос. мовою *група «Визволення праці»*. Вийшло 4 книги: 1, 2, 3-я — 1890, 4-а — 1892. Керівна роль у виданні «С.-д.» належала Г. В. *Плеханову*. Осн. увага приділялася питанням рос. сусп. життя та л-ри; друкувалися списки заарештованих у Росії революціонерів. У «С.-д.» було надруковано статті Г. В. Плеханова, П. Б. Аксельрода, В. І. Засулич, переклади статей Ф. Енгельса, матеріали «З листування К. Маркса в 1843 році» та ін., публікувався перелік нових книг. «С.-д.» відіграв значну роль у поширенні ідей марксизму в Росії, в т. ч. на Україні.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ДАНІЇ (СДПД). Засн. 1871. Об'єднує значну частину робітників, службовців, дрібної буржуазії та інтелігенції. Під керівництвом СДПД діє Центр. об'єднання профспілок Данії, тісно пов'язана з кооп. рухом. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Опортуністична за своєю суттю, програма СДПД; проголошує *«демократичний соціалізм»*. В 1973 представники правого крила партії, вийшовши з її складу, утворили партію — Демократи центру. За правління уряду СДПД Данія 1973 стала членом *Європейського економічного товариства*. Керівництво СДПД негативно ставиться до пропозиції комуністів про єдність дій. У зовн. політиці СДПД виступає за підтримку *НАТО*, тісне співробітництво з провідними країнами Заходу і водночас проти розміщення на тер. Данії атомної зброї та іноз. військ. баз, за заг. і повне роззброєння, за заборону атомної зброї, за розвиток контактів з СРСР. Представники СДПД з 1924 входять до уряду або очолюють його. З грудня 1981 по вересень 1982 СДПД очолювала коаліційний уряд. Налічує понад 125 тис. членів (1982). Найвищий орган партії — з'їзд, між з'їздами — Гол. правління і Виконком. Голова партії — А. Йоргенсен. ЦО — газ. «Актуельт» («Актуальне»), політ.-теор. журн. «Ню політік» («Нова політика»).

Т. В. Чирко.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ (СДПН). Оформилась як партія Зх. Німеччини 1946. Діє на тер. ФРН. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. В 1966—69 — в урядовій коаліції (з блоком ХДС/ХСС), 1969—82 очолювала коаліційний (за участю Вільної демократичної партії) уряд. Під впливом СДПН перебувають значна частина робітн. класу ФРН і профспілки. Проте політика СДПН визначається її правим керівництвом, яке сприяє збереженню в країні капіталістичного ладу. Цей фактор визначає й ідеологічні позиції СДПН. Програма СДПН, прийнята 1959, має реформістський характер (повна відмова від марксизму, заперечення класової боротьби в сучас. бурж. суспільстві). В галузі зовн. політики СДПН висловлюється за продовження *розрядки міжнародної напруженості* (1970—72 уряд ФРН, очолений СДПН, уклав договори з Радянським Союзом та ін. європ. соціалістичними країнами; див., зокрема, *Радянського Союзу — ФРН договір 1970, Радянського Союзу — ФРН документи* 1970—78, 1980—81), за ратифікацію Договору ОСО-2 і проведення заг.-європ. конференції по *роззброєнню*. Однак, зовн.-політ. позиція СДПН суперечлива і непослідовна: лідери її виступають також за зміцнення блоку з *НАТО*, за тісний воєнно-політ. союз з США, за збільшення витрат ФРН на озброєння. Зокрема, з'їзд СДПН (грудень 1979) підтримав рішення про виробництво і розміщення у ФРН нових видів амер. ракетно-ядерної зброї. СДПН — найбільша політ. партія ФРН (налічує бл. 960 тис. членів, 1981). Найвищий орган партії — з'їзд, між з'їздами — правління партії. Голова — В. *Брандт*. ЦО — газ. «Форвертс» («Вперед»), теор. орган — журн. «Нойє гезельшафт» («Нове суспільство»).

В. Н. Гулевич.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ФІНЛЯ́НДІЇ (СДПФ). Засн. 1899 (до 1903 — Фінл. робітн. партія). В січні 1918 очолила робітн. революцію, з її по-

разкою припинила існування. В кін. 1918 відновлена правими соціал-демократами як реформістська партія.

Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. В роки 2-ї світової війни, беручи участь в уряді, проводила спільну з великою буржуазією політику. В післявоєнний період співробітничала з комуністами і Агр. союзом у проведенні демократичних реформ. Відхід 1948 від співробітництва з комуністами призвів до падіння впливу СДПФ і кризи в партії. Прийнята 1952 програма СДПФ проголошує реформістську тезу про поступову трансформацію капіталізму в соціалістичне планове г-во. В 60-х рр. СДПФ здійснила поворот вліво, відновивши співробітництво з комуністами у складі уряду, активно підтримувала лінію Паасіківі — Кекконена, мирні ініціативи соціалістичних країн, що підвищило її вплив. З того часу представники СДПФ входили до складу майже всіх наступних урядів або очолювали їх, 1982 соціал-демократа М. *Койвісто* (див. т. 12, Додаток) було обрано президентом країни. Налічує понад 100 тис. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд, між з'їздами — Рада партії. Голова — К. Сорса. Друкований орган — газ. «Suomen sosiali-demokraatti» («Фінляндський соціал-демократ»), політ.-теор. орган — «Sosialistinen aikakauslehti» («Соціалістичний журнал»).

В. М. Холодковський.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ШВЕЙЦА́РІЇ (СДПШ). У деяких кантонах має назву Швейцарська соціалістична партія. Утворена 1870 (розпалася 1872), засн. вдруге 1888. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Об'єднує робітників, службовців, частину дрібної і серед. буржуазії. Під її впливом перебувають осн. профспілкові центри країни. Прийнята 1959 програма СДПШ закріпила відхід партії від марксизму, проголосила метою партії побудову «*демократичного соціалізму*» шляхом розвитку споживчої і виробничої кооперації та встановлення «класового миру» між трудящими і підприємцями. В галузі внутр. і зовнішньої політики СДПШ підтримує буржуазні партії. Керівництво СДПШ виступає проти контактів з комуністами. СДПШ висловлюється за «загальне і контрольоване роззброєння», проте заявляє, що до повного роззброєння великих д-в Швейцарія повинна продовжувати свої військ. приготування. СДПШ не раз входила до уряду, після парламентських виборів 1979 входить до уряд. коаліції. Налічує понад 60 тис. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд, між з'їздами — Керівний к-т. Точку зору СДПШ відображають газети «Фольксрехт» («Право народу») і «Бернер тагвахт» («Бернський огляд»).

Б. М. Забарко.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ ШВЕ́ЦІЇ (СДРПШ). Засн. 1889. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. За соціальним складом — переважно робітнича. Спочатку ідеологія і програма СДРПШ — марксистські, згодом — все більш реформістські. В 1917 від СДРПШ відкололась марксистська Соціал-демократична ліва партія Швеції (з 1921 — Комуністична партія Швеції). Гол. політ. і екон. опора СДРПШ — профспілки, які є її колективними членами (70% складу партії). В 1932—76 — при владі (провела ряд прогресивних соціально-екон. реформ, але в цілому сприяла зміцненню держ.-монополістичного капіталізму в Швеції). З 1976 — в опозиції. В 1982, після перемоги на виборах до ріксдагу, сформувала уряд. Діюча програма СДРПШ (прийнята 1975) проголошує принципи «*демократичного соціалізму*». В галузі зовн. політики СДРПШ виступає за збройний нейтралітет Швеції, за міжнар. розрядку, *роззброєння*. Підтримує регулярні контакти з КПРС. Налічує понад 1 млн. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд. Голова — У. Пальме. Офіц. друковані органи — газ. «Стокгольмс тіднінген» («Газета Стокгольма»), журнали «Актюелльт і політік» («Актуальне в політиці») і «Тіден» («Час»).

О. С. Кан.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ГУРТО́К РОБІТНИКІ́В БРЯ́НСЬКОГО ЗАВО́ДУ — один з перших марксист. гуртків на Україні. Виник на початку 1894 на Брянському металургійному заводі в Катеринославі. Організаторами і керівниками гуртка були М. Д. Єфімов, О. М. Винокуров, Г. Д. Лейтейзен (Ліндов) та ін. Гурток займався вивченням і пропагандою марксизму серед робітників. На поч. 1895 об'єднався з міським с.-д. ремісничим гуртком, переніс пропаганду марксизму на інші заводи та в залізничні майстерні. Цим було покладено початок загальноміській с.-д. орг-ції Катеринослава, яку очолював єдиний керівний центр. Вона мала спільну касу, б-ку, гектограф, влітку 1895 налічувала понад 50 членів, підтримувала зв'язки з соціал-демократами Петербурга, Москви, Києва та ін. міст, провела першу в місті маївку. 24.VIII 1895 більшість членів орг-ції було заарештовано.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979; Варгатюк П. Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. Дніпропетровськ, 1970; В. И. Ленин и «Союз борьбы». М., 1978.

П. Л. Варгатюк.

«СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЮ́З ГІРНИЧОЗАВОДСЬКИ́Х РОБІТНИКІ́В ПІВДНЯ РОСІЇ» — соціал-демократична організація, створена в січні 1902 в Ростові-на-Дону. Мета — проведення с.-д. пропаганди серед робітників Донбасу, надання допомоги місц. соціал-демократам в організації робітн. гуртків. У кін. 1902 у великих містах Донбасу виникли с.-д. орг-ції. В жовтні 1902 «Союз» заявив, що він входить в *РСДРП*, а на поч. 1903 визнав *Організаційний комітет по скликанню Другого з'їзду РСДРП* керівним органом партії. В 1-й пол. 1903 «Союз» поширив бл. 70 тис. листівок. «Союз» відіграв важливу роль у розгортанні с.-д. пропаганди й агітації серед робітників. Але керівники «Союзу» продовжували підтримувати зв'язки з «економістами» (див. «*Економізм*»). Під впливом «*Искры*» і праці В. І. Леніна «*Що робити?*» керівники «Союзу» в квітні 1903 з певними застереженнями визнали, що «Союз» став на іскрівську платформу. Ці хитання призвели до того, що делегат «Союзу» на II з'їзді партії зайняв меншовицьку позицію. Після II з'їзду керівники «Союзу» перейшли в табір меншовиків. В 1904 «Союз» припинив своє існування.

О. А. Парасунько.

СОЦІА́Л - ДЕМОКРАТИ́ЧНІ ФРА́КЦІЇ В ДЕРЖА́ВНИХ ДУ́МАХ — легальні органи РСДРП. Існували під час діяльності 1-ї, 2-ї, 3-ї та 4-ї *Державних дум*. До них входили більшовики і меншовики — депутати Думи. Більшовики вважали фракцію службовим органом пролет. партії, виступали за парт. контроль над її діяльністю, виконання нею директив партії; меншовики вимагали автономії фракції щодо РСДРП. С.-д. фракція 1-ї Держ. думи оформилася в червні 1906, налічувала 18 чол. Оскільки більшовики бойкотували вибори в Думу, вся фракція складалася з меншовиків та невизначених соціал-демократів. Вона блокувалася з *кадетами*, схвалила ідею створення думського «відповідального» кадетського міністерства, закликала до підтримки Думи. Після розпуску 1-ї Думи в умовах спаду революції більшовики змінили тактику, взяли участь у виборах до 2-ї Держ. думи. В с.-д. фракцію 2-ї Держ. думи (1907) ввійшло 65 депутатів. 18 з них були більшовиками і співчуваючими їм. Всередині фракції не було єдності: більшовики виступали за послідовну революц. лінію в усіх питаннях (аграрне, ставлення до царського уряду та ін.), меншовики займали опортуністичні позиції. Внаслідок *Третьочервневого перевороту 1907* всю с.-д. фракцію було заарештовано і пізніше засуджено на заслання до Сибіру. В с.-д. фракцію 3-ї Держ. думи, обраної на основі реакційного виборчого закону, ввійшли 19 депутатів, у т. ч. 4 більшовики і 5 співчуваючих їм. Депутати-ліквідатори (див. *Ліквідаторство*) спільно з кадетами виступали за реформи, за «законодавчу» роботу в Думі. Маючи перевагу у фракції, вони зумовили ряд її помилок. Незважаючи на труднощі, депутати-більшовики, керуючись рішеннями IV і V конференцій РСДРП, *наради розширеної редакції «Пролетария»*, активно використовували думську трибуну для пропаганди програмних і тактичних завдань партії, посилення її зв'язків з масами. Вони викривали реакційний характер урядових законопроектів, виступали з запитами з приводу різних політ. подій, були ініціаторами внесення законопроектів про 8-годинний робочий день, соціальне страхування робітників, вели позадумську революц. роботу. В листо-

паді 1912 було утворено с.-д. фракцію 4-ї Держ. думи, що складалася з 13 депутатів, у т. ч. 6 більшовиків, які в листопаді 1913 вийшли з об'єднаної с.-д. фракції і створили окрему *більшовицьку фракцію 4-ї Державної думи*. Депутати-більшовики працювали під керівництвом В. І. Леніна, ЦК РСДРП, були в Думі активними провідниками політики більшовицької партії, використовували трибуну Думи для всебічного викриття царизму і бурж. партій. У листопаді 1914 більшовицьку фракцію було заарештовано і в лютому 1915 засуджено на довічне поселення в Туруханському краю (Сх. Сибір). Див. також *Думська тактика більшовиків*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 12. Державна дума і соціал-демократична тактика.— Перемога кадетів і завдання робітничої партії; т. 13. З приводу декларації нашої думської фракції.— Розпуск Думи і завдання пролетаріату; т. 15. Вибори до Думи і тактика російської соціал-демократії; т. 16. Третя Дума; т. 17. На дорогу; т. 21. Виборча кампанія до IV Державної думи; т. 26. Що довів суд над РСДР фракцією?; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. т. 2. К., 1967.

П. Л. Вargатюк.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ — політ. течія в міжнар. робітничому русі, яка виступає з позицій *реформізму*; заг. назва соціалістичних партій, що виникли в останній третині 19 ст. і 1889 об'єдналися в *Інтернаціонал 2-й*. Якщо на першому етапі, коли діяльність 2-го Інтернаціоналу спрямовував Ф. *Енгельс*, С.-д. відіграла важливу роль у поширенні серед широких верств трудящих ідей соціалізму, в організації робітн. класу в політ. партії і профспілки, то згодом лідери с.-д. партій стали на шлях правого *опортунізму*. Вони заперечували пролет. революцію і *диктатуру пролетаріату*, намагалися підпорядкувати робітн. рух інтересам буржуазії. В роки 1-ї світової війни більшість с.-д. партій зрадила пролетаріатові й підтримала бурж. уряди (див. *Соціал-шовінізм*). Водночас відбувалося розмежування в лавах С.-д. (праві, центристи, ліві). Ліве крило в більшості країн перейшло на позиції марксизму-ленінізму і стало основою формування комуністичних партій. Становище С.-д. двоїсте. З одного боку, її представники входять до бурж. урядів і в ряді країн очолюють їх, з другого — С.-д. зв'язана з робітн. рухом та профспілками і змушена зважати на це в своїй політиці. Після 2-ї світової війни в країнах *народної демократії* с.-д. партії пішли по шляху співробітництва з комуністами в боротьбі за єдність робітн. класу і демократичних сил на основі *марксизму-ленінізму*. Саме на цій основі там відбулося об'єднання лівого крила С.-д. з комуністами в єдині партії робітн. класу. В с.-д. партіях капіталістичних країн активізуються ліві сили, які виступають за створення разом з комуністами єдиного антиімперіалістич. фронту. Марксистсько-ленінські партії ведуть ідеологічну боротьбу проти правої С.-д., що проводить політику антикомунізму і антирадянщини. Поряд з цим комуністичні партії, не поступаючись марксистсько-ленінською ідеологією і революц. принципами, виступають за зміцнення контактів з С.-д. у питаннях відвернення війни і зміцнення миру, на захист інтересів трудящих. С.-д. капіталістич. країн об'єднана в *Соціалістичний інтернаціонал*.

П. С. Кувшинов.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ КОРОЛІ́ВСТВА ПО́ЛЬСЬКОГО І ЛИТВИ́ (СДКПіЛ) — революційна партія, створена в липні 1893 в результаті об'єднання *Союзу польських робітників* і гуртків партії «*Пролетаріат*» 2-й. До серпня 1900 мала назву Соціал-демократія Королівства Польського (СДКП). У своїй діяльності керувалася принципами пролет. інтернаціоналізму, стояла за бойовий революц. союз і дружбу з рос. пролетаріатом, боролася проти *реформізму, опортунізму* і *націоналізму* лідерів Польської соціалістичної партії (ППС). Серед керівних діячів СДКПіЛ були Р. *Люксембург*, Ю. *Мархлевський*, Ф. *Дзержинський*, Я. *Тишка*, А. *Варський*. І з'їзд (березень 1894, Варшава) прийняв програму, яка висувала вимогу боротьби за соціалізм і як найближче завдання— повалення царизму і завоювання політ. та екон. свобод. Однак на програмних положеннях партії позначилися помилкові концепції Р. Люксембург (теорія автоматичного краху капіталізму, недооцінка союзу пролетаріату з селянством, відкидання лозунга *права націй на самовизначення* тощо). Партія діяла в нелегальних умовах, зазнавала жорстоких репресій. На II з'їзді (1900) з ініціативи Ф. Дзержинського відбулося об'єднання СДКП з інтернаціоналістськими елементами литов. робітничого руху в єдину СДКПіЛ. У період *революції 1905—07 в Росії* СДКПіЛ (її лави зросли з 1000 чол. 1904 до 30 тис. чол. 1906) очолювала боротьбу польс. пролетаріату. Співробітничала з більшовицьким крилом РСДРП, хоч і не була послідовною марксистсько-ленінською партією. Помилки й хитання керівників СДКПіЛ (Р. Люксембург, Я. Тишки та ін.) не раз критикував В. І. Ленін. На IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП (1906) СДКПіЛ увійшла до РСДРП, зберігши орг. автономію. В наступні роки підтримувала більшовиків у боротьбі проти *ліквідаторства*, а також *одзовістів* і *ультиматистів*. У грудні 1911 в СДКПіЛ стався розкол на прихильників її Гол. правління — «зажопідвців», які не погодилися з рішеннями *Шостої* (*Празької*) *Всеросійської конференції РСДРП* 1912, і групу «розламівців», які встановили тісні контакти з більшовиками. В роки 1-ї світової війни 1914—18 СДКПіЛ стояла на інтернаціоналістських позиціях. На тер. Росії, в т. ч. на Україні, діяли в підпіллі 47 її територіальних груп. У 1916 відбулося об'єднання обох фракцій СДКПіЛ в єдину партію. В червні 1917 створено Виконком груп СДКПіЛ в Росії, який видавав у Петрограді газету «Трибуна». Багато видатних діячів СДКПіЛ (Ф. Дзержинський, Б. *Весоловський*, В. Матушевський, Ю. *Ленський* та ін.) брали активну участь у боротьбі за перемогу Рад. влади в Росії, Білорусії та на Україні, ставши членами більшовицької партії. Інші діячі СДКПіЛ (Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, Я. Тишка та ін.) боролися в рядах нім. робітн. руху. В грудні 1918 відбулося об'єднання СДКПіЛ з *ППС-лівицею* в Компартію Польщі.

Літ.: Пухлов Н. Н. Из истории Польской социал-демократической партии (1893—1904 гг.). М., 1968; Ермолаева Р. А., Манусевич А. Я. Ленин и польское рабочее движение. М., 1971.

П. М. Калениченко, В. О. Нерод.

СОЦІАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. socialis — суспільний) — процес залучення індивіда до системи *суспільних відносин*, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної *особистості*. С. передбачає взаємодію людини з соціальним оточенням, яке впливає на формування її певних соціальних якостей та рис, на активне засвоєння й відтворення нею системи сусп. зв'язків. Розрізняють первинну (дитинство, підлітковий вік, юність) та вторинну (зрілий вік) С., а також дотрудову, трудову і післятрудову С. Зміст і конкретні механізми С. мають істор. характер і визначаються соціально-екон. структурою суспільства. В класовому суспільстві процес С. набуває класового характеру, оскільки конкретні класові відносини зумовлюють і визначають спрямованість формування особи (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 71). Марксизм-ленінізм розглядає С. як багатоплановий процес, у якому взаємодіють мікро- і макросередовище життєдіяльності людини, *сім'я*, дошкільні дитячі заклади, система освіти, трудовий колектив, суспільство в цілому. В процесі С. людина оволодіває різноманітними видами діяльності, спілкування та ін. Механізми С. діють протягом усього життя людини, даючи їй можливість пристосовуватися до системи сусп. зв'язків і, в свою чергу, активно впливати на них відповідно до своїх потреб. Роль планомірного, науково обґрунтованого управління процесом С. особливо зростає в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*.

В. О. Тихонович.

СОЦІАЛІ́ЗМ (франц. socialisme, від лат. socialis — суспільний) — 1) Учення про суспільство, в якому немає експлуатації людини людиною, соціального гноблення й утверджено соціальну рівність; збірна назва різних соціалістичних учень. 2) Соціалізм науковий — те саме, що й *науковий комунізм*. 3) Перша фаза *комунізму*, сусп. лад, що приходить на зміну *капіталізмові*, оснований на сусп. власності на знаряддя і засоби виробн., владі трудящих, керованих робітн. класом на чолі з Комуністичною партією. Неминучість перемоги С. науково обґрунтували в «*Маніфесті Комуністичної партії*» та ряді ін. творів К. Маркс

і Ф. Енгельс, які розкрили основні ознаки й закономірності розвитку С. Марксистське вчення про С. розвинув у нових істор. умовах В. І. Ленін. Воно постійно збагачується, конкретизується й розвивається КПРС та ін. марксистсько-ленінськими партіями. С., як перша, нижча фаза комуністичної формації, виникає внаслідок *соціалістичної революції* і встановлення *диктатури пролетаріату*. На відміну від попередніх *суспільно-економічних формацій* С. не просто виникає внаслідок стихійних процесів, що відбуваються в надрах попереднього *способу виробництва*, а свідомо будується нар. масами під керівництвом марксистсько-ленінської партії. В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 утворилася перша д-ва С.— СРСР. Після розгрому нім. фашизму і япон. мілітаризму в *другій світовій війні 1939—45* склалася *світова система соціалізму*. Неминучість С. як особливої фази в розвитку комунізму зумовлюється успадкованим від капіталізму ще недостатнім рівнем розвитку *продуктивних сил*, тривалістю процесу перетворення суспільних відносин, наявністю *пережитків минулого в свідомості і поведінці людей*. В усіх сферах життя С. принципово відрізняється від капіталізму. Екон. основа С. характеризується susp. власністю на засоби виробн., яка існує в двох формах — вищої за своїм типом *державної (загальнонародної) власності* і *колгоспно-кооперативної власності*. Це зумовлює ліквідацію експлуатації людини людиною, знищення соціального гноблення, екон. криз і безробіття, панування відносин співробітництва і товариської взаємодопомоги, планомірний розвиток нар. г-ва і всього суспільства. За С. розвиток susp. виробництва, організованого в масштабах усієї країни на базі великого машинного виробництва в усіх галузях нар. господарства, спрямований на дедалі повніше задоволення постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб трудящих шляхом безперервного розвитку і вдосконалення susp. виробництва. Однак, оскільки розвиток продуктивних сил за С. ще недостатній, щоб забезпечити повний достаток, а праця ще не стала органічною потребою всіх членів суспільства, розподіл матеріальних благ відбувається за принципом: «від кожного — по здібностях, кожному — по праці». В сфері соціальних відносин С. визначається: наявністю двох дружніх класів — *робітничого класу* і колг. *селянства*, а також нової *групи соціальної* — соціалістичної *інтелігенції*, відмінність між якими поступово стирається на шляху досягнення соціальної однорідності; ліквідацією нац. нерівності, розквітом і зближенням *соціалістичних націй*, відносини між якими грунтуються на принципах братерства, дружби і пролет. *інтернаціоналізму;* поступовим подоланням істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. У сфері політ. організації для С. характерні: зміцнення *соціалістичної держави* як гол. знаряддя побудови комунізму і захисту завоювань соціалізму; широкий розвиток *соціалістичної демократії*, залучення на її основі широких кіл трудящих до участі в управлінні справами д-ви, зростання ролі комуністичної партії як керівника і організатора соціалістичного й комуністичного будівництва. Соціалістична демократія, яскравим втіленням якої є *Конституція СРСР*, забезпечує реальне здійснення соціальних прав — *права на працю, права на відпочинок, права на охорону здоров'я, права на житло, права на освіту, права на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, втрати працездатності, а також годувальника, рівність усіх громадян перед законом тощо, гарантує справжні *свободи демократичні — свободу слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свободу совісті* та ін. Підвищується культур. та ідейний рівень трудящих, зростає їхня політ. і трудова активність, яскравим виявом якої є *соціалістичне змагання*. Дедалі більшу роль відіграють згуртовані навколо Комуністичної партії *професійні спілки,* комсомол та інші *громадські організації*. Цілеспрямована діяльність марксистсько-ленінської партії, соціалістичної держави, громад. орг-цій сприяє прискоренню темпів екон., соціально-політ., духовного розвитку суспільства за С., а це становить вирішальну перевагу С. над капіталізмом. У галузі духовного життя С. відзначається здійсненням глибокої *культурної революції*, широким використанням досягнень *науково-технічної революції*, розквітом мистецтва і літератури, пануванням ідеології *марксизму-ленінізму*. Бурж. культуру змінює соціалістична культура, яка є закономірним етапом на шляху становлення загальнолюдської культури. «Тільки з соціалізму,— відзначав В. І. Ленін,— почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі більшості населення, а далі всього населення» (Повне зібр. тв., т. 33, с. 95). В своєму істор. розвитку С. проходить кілька етапів відповідно до досягнутого рівня продуктивних сил і виробничих та ін. суспільних відносин. На першому етапі відбувається формування й становлення соціалістичного суспільства, створюється фундамент економіки С. Цей етап збігається з *перехідним періодом від капіталізму до соціалізму*. В СРСР цей етап закінчився в середині 30-х рр., коли було втілено в життя *ленінський план побудови соціалізму в СРСР* — здійснено соціалістичну *індустріалізацію, колективізацію сільського господарства,* культурну революцію. Наступний етап, який збігається з повною, остаточною перемогою соціалізму, почався з середини 30-х рр. і завершився в 60-х рр. побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства*. Протягом цього етапу під керівництвом Комуністичної партії було здійснено величезну роботу по завершенню побудови С., насамперед по створенню *матеріально-технічної бази соціалізму*. Розв'язувалися завдання дальшого розвитку продуктивних сил, вдосконалення *політичної системи радянського суспільства*, дальшого розвитку соціалістичної демократії, *комуністичного виховання* трудящих, зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності *радянського народу* — нової соціальної, інтернац. спільності людей, утвердження *соціалістичного способу життя* тощо. На цьому етапі держава диктатури пролетаріату переростає в загальнонар. соціалістичну д-ву. Як відзначено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу РСР», побудова розвинутого соціалізму — результат революційно-перетворюючої діяльності народів, які згуртувались під керівництвом КПРС в Союз РСР. Найхарактерніші риси розвинутого соціалістичного суспільства, яке є вищою стадією С.,— створення *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, завершення перебудови всіх susp. відносин на притаманних С. колективістських засадах, орієнтація екон. розвитку на розв'язання соціальних завдань, інтенсифікація розвитку економіки, досягнення повної соціальної однорідності, дальший розквіт і зближення всіх націй і народностей тощо. З перемогою С. повністю ліквідуються антагоністичні суперечності між класами. Проте ще залишаються внутр. неантагоністичні суперечності, які поступово і планомірно долаються трудящими під керівництвом Комуністичної партії. Це, зокрема, суперечність між зростаючими потребами суспільства й суспільним виробництвом, що розвивається, між можливостями С. і ще не досить ефективним використанням їх, між новітніми досягненнями науки і техніки і рівнем впровадження їх у масове виробництво тощо. В подоланні неантагоністичних суперечностей беруть активну участь усі susp. класи і верстви, що сприяє дальшому розвиткові соціалістичного суспільства.

Розвинутий, зрілий С. в міру свого вдосконалення поступово переростає в комуністичне суспільство. Розвинутий соціалізм є початком закономірного й тривалого етапу в становленні комуністичної формації. підкреслено в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» (1983). В процесі цього становлення марксистсько-ленінські партії мають розв'язати три взаємопов'язані завдання: побудова *матеріально-технічної бази комунізму,* перетворення соціалістичних susp. відносин на комуністичні, формування нової людини.

Зростання масштабів і складність завдань комуністичного будівництва ще більше підвищують керівну і спрямовуючу роль марксистсько-ленінської партії в усіх сферах суспільного життя.

Будівництво С. в різних країнах має певні відмінності, пов'язані

з їхніми істор. і нац. особливостями тощо. Різними можуть бути форми держ. устрою (*Ради народних депутатів* — в СРСР, *народна демократія* — в ряді соціалістичних країн), можуть існувати однопартійна чи багатопартійна системи на основі єдиного народного фронту. Але є спільні для всіх країн заг. риси — керівна роль робітн. класу, марксистсько-ленінської партії, взаємодія держ. і громад. орг-цій, залучення мас до управління суспільством і д-вою. Розвиток С. відбувається в умовах гострої ідеологічної боротьби проти апологетів капіталізму, ревізіоністів й опортуністів різних гатунків, які спотворюють марксистсько-ленінське вчення про С. Праві опортуністи відкидають необхідність революц. переходу від капіталізму до С., проповідують мирне переростання бурж. суспільства в соціалістичне (див. *Реформізм*). «Лівий» опортунізм, прикриваючись псевдореволюц. фразеологією, фактично відкидає можливість побудови С. Вороги реального С. абсолютизують нац. відмінності С., ігнорують заг. закономірності його побудови й на цій основі пропагують різні «нац. моделі» С., чим намагаються дезорієнтувати нар. маси, протиставити соціалістичні країни одну одній. Проте дійсність, всесвітньоістор. успіхи реального С., що базується на марксистсько-ленінській теорії, вщент спростовують фальсифікації ворогів С. В *боротьбі двох суспільних систем* ініціатива дедалі більше переходить до С., який є тепер головною рушійною силою *світового революційного процесу*, справляє все зростаючий вплив на хід світ. сусп. розвитку. В документах XXVI з'їзду КПРС підкреслено, що об'єктивно відбувається дальше зростання могутності, активності й авторитету країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982; Пономарев Б. Н. Реальный социализм и его международное значение. М., 1979; Развитой социализм — проблемы теории и практики. М., 1979; Критика современных буржуазных и ревизионистских концепций по проблемам строительства социализма и коммунизма. М., 1980.

А. В. Кудрицький.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ВЛА́СНІСТЬ — історично новий тип *власності* на *засоби виробництва* і створювані за їхньою допомогою матеріальні блага. Як екон. категорія С. в. являє собою систему соціально-екон. відносин з приводу колективного привласнення трудящими матеріальних благ, в першу чергу засобів виробн. С. в. на засоби виробн. ліквідує антагоністичні форми відносин між людьми, зумовлює єдність сусп. і особистих інтересів, *соціалістичне змагання*, співробітництво і взаємну допомогу трудящих у процесі їхньої виробничої діяльності (див. *Виробничі відносини*).

За соціалізму найвищою метою виробн. стає найбільш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей (див. *Основний економічний закон соціалізму*); на зміну діяння стихійних сил анархії та конкуренції приходить планомірне управління народним г-вом на основі свідомого використання об'єктивних законів соціалізму. Неминучість заміни капіталістич. приватної власності суспільною підготовляється всім ходом розвитку самого капіталізму. «Усуспільнення виробництва,— писав В. І. Ленін, — не може не привести до переходу засобів виробництва у власність суспільства, до „експропріації експропріаторів“» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 65). Однак у надрах капіталістичного суспільства С. в. виникнути не може. Її становлення відбувається тільки внаслідок перемоги соціалістичної революції і завоювання політичної влади робітничим класом.

Перетворення капіталістичної власності на загальнонародне надбання здійснюється в результаті експропріації (див. *Націоналізація, Націоналізація землі*) фабрик, заводів, шахт, залізниць, ін. засобів виробн., які належать капіталістам, і переходу їх у власність соціалістичної д-ви. Щодо трудової приватної власності дрібних виробників, перш за все селян, то її перетворення на сусп. власність відбувається шляхом добровільного *усуспільнення засобів виробництва* дрібних виробників у процесі кооперування їх (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*). За соціалізму виникають та існують дві форми сусп. власності на засоби виробн.: *державна* (*загальнонародна*) *власність* та *колгоспно-кооперативна власність*. С. в. на засоби виробн. в цих двох формах і становить основу екон. системи СРСР. Осн. і провідною є держ. власність, тому що вона охоплює осн. засоби виробн. і означає усуспільнення їх у масштабі всієї країни. З розвитком сусп. виробн. неухильно зростає й примножується С. в. (див. *Національне багатство*). Соціалістичною власністю є також власність громад. організацій — партії, профспілок, молодіжних орг-цій, спортивних т-в тощо. В соціалістичному суспільстві існує *особиста власність*. В процесі комуністичного будівництва відбувається поступальний розвиток держ. і колгоспно-кооп. форм С. в., неухильне зближення їх і в перспективі злиття в єдину загальнонар. власність (див. *Комуністична власність*).

Літ.: Общественная собственность развитого социалистического общества. М., 1979; Радченко В. В. Соціалістична власність в умовах зрілого соціалізму. К., 1980; Развитие социалистической общественной собственности. София — М., 1980.

В. О. Хилько.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ГРОМА́ДА» — масовий селянський ілюстрований журнал споживчої кооперації. Виходив 1922—33 у Києві. В 1922—31 мав назви: «Бюлетень Київської філії Вукоопспілки», «Правобережний кооператор», «Нова громада», з 1932 — «Соціалістична громада». Висвітлював кооперативний рух на Україні, екон. життя села, колективізацію с. г., питання електрифікації, культур. будівництва тощо. В літ.-мистецькому розділі виступали С. Васильченко, Остап Вишня, П. Тичина, М. Рильський та ін. Публікувались розвідки про творчість укр. дожовтневих і рад. письменників, статті про мистецьке життя на Україні.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕМОКРА́ТІЯ — якісно новий, найвищий тип *демократії*, сукупність державних і суспільних форм справжнього повновладдя трудящих у соціалістичних д-вах; єдино можлива форма *соціалістичної держави*. Виникає як революц. заперечення бурж. демократії. Принципова якісна відмінність С. д. від попередніх демократій полягає в тому, що вона виникає внаслідок *соціалістичної революції*, повалення панування капіталу і зосередження в руках трудящих на чолі з робітн. класом *влади державної*, власності на знаряддя і засоби виробництва. С. д. в СРСР є реальним народовладдям, її дальше розгортання—осн. принцип розвитку *політичної системи радянського суспільства*. С. д. забезпечує трудящим широкі права і свободи, залучення їх до активної участі в політ., екон. і культур. житті д-ви. Демократизм притаманний самій природі соціалістичного ладу, є невід'ємною рисою всіх сфер діяльності *розвинутого соціалістичного суспільства*, становить надійний засіб вирішення справ широкими масами трудящих в інтересах усього народу. «Переможний соціалізм,— вказував В. І. Ленін, — неминуче повинен здійснити повну демократію» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 237). Коли Рад. соціалістична держава, виконавши істор. функції *диктатури пролетаріату*, перетворилася на загальнонародну, загальнонародною стала й демократія. На цьому етапі розвитку вона найповніше розкриває властиві їй риси і творчі можливості; передбачає дедалі ширшу участь громадян в управлінні справами д-ви і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності *громадських організацій*, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, розширення гласності, постійне врахування *громадської думки*. С. д. поєднує в собі представницьку і безпосередню форми народовладдя. Вона здійснюється через представницькі органи держ. влади — *Ради народних депутатів*, а також безпосередньо через участь громадян у виборах депутатів Рад (див. *Виборче право*), у *референдумах*, обговоренні законопроектів, проведенні робітн. і колгоспних зборів, постійно діючих виробничих нарад, звітів керівників підприємств і об'єднань, керівних працівників м-в і відомств перед *трудовими колективами*, зборів громадян за

місцем проживання, сільс. сходів тощо. Безпосередня участь трудящих у вирішенні соціально-політ. і госп. завдань формує у них почуття господаря д-ви. Саме в заінтересованості в заг. справі, в розвитку виробництва, зіставленні думок, відвертій і принциповій *критиці і самокритиці,* підвищенні суспільно-політ. активності кожного громадянина полягає суть рад. демократії, демократії працюючої, діючої (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 77). С. д.— основа функціонування всієї політ. системи рад. суспільства і кожної з її складових частин — *Комуністичної партії Радянського Союзу,* Рад. д-ви, громад. орг-цій і трудових колективів. Гол. виразником принципів С. д. є КПРС — керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства, ядро його політ. системи. На принципах С. д. здійснюється управління справами громад. орг-цій, трудових колективів, що забезпечує активну участь їхніх членів у суспільно-політ. житті та виробничій діяльності. Одна з наймасовіших форм залучення трудящих до управління виробничими і держ. справами — *соціалістичне змагання.* В системі С. д. важливу роль відіграють органи громад. самодіяльності населення — вуличні, квартальні, будинкові, батьківські та ін. к-ти, жіночі ради, товариські суди і *добровільні народні дружини* по охороні громад. порядку тощо. Необхідною складовою частиною рад. демократії є народний контроль на підприємствах, в установах, орг-ціях. Здійснення С. д. забезпечується правовою врегульованістю сусп. відносин. Чим повніше розгортається С. д., тим більшого значення набуває *соціалістична законність* як одна з гарантій нормального функціонування всіх інститутів демократії, охорони прав і законних інтересів особи. С. д. передбачає поєднання широких прав і свобод громадян з їхніми обов'язками і відповідальністю перед суспільством (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*).

Важливою особливістю С. д. є те, що права і свободи особи не можуть бути використані на шкоду інтересам соціалістичного суспільства і д-ви, правам ін. громадян. Розвиток і досягнення С. д. законодавчо закріплено в *Конституції СРСР,* а також у конституціях союзних і авт. республік.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленин В. И. О государстве и праве, т. 1—2. М., 1958; Ленін В. І. Про залучення мас до управління державою. К., 1963; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального комітету КПРС 22 листопада 1982 року. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1982; Политическая организация развитого социалистического общества: структура и функции. М., 1976.

Г. О. Мурашин.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕРЖА́ВА — організація політичної влади трудящих на чолі з *робітничим класом,* головне знаряддя захисту революц. завоювань, творчого перетворення екон. і духовного життя суспільства з метою побудови *комунізму.* Виникає в результаті перемоги *соціалістичної революції.* Є д-вою нового, історично вищого типу, що докорінно відрізняється від усіх попередніх типів д-ви. Найважливіша ознака С. д.— керівна роль робітн. класу та марксистсько-ленінської партії. Екон. основу С. д. становлять сусп. форми соціалістичної власності. С. д. відіграє принципово іншу соціальну роль порівняно з попередніми типами д-ви. Метою С. д. є знищення будь-якої експлуатації, ліквідація старих сусп. відносин і розвиток нових — соціалістичних і комуністичних. С. д. має незрівнянно ширшу соціальну базу, ніж будь-яка експлуататорська д-ва. В соціалістичному суспільстві д-вою управляють не представники привілейованої експлуататорської меншості, а трудящі маси, дедалі ширше залучення яких до управління держ. і сусп. справами є одним з гол. напрямів дальшого зміцнення і розвитку С. д. Найвищою метою С. д. є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому набуде розвитку *суспільне комуністичне самоврядування.* С. д. є останнім істор. типом д-ви. С. д. проходить певні істор. етапи розвитку, на кожному з яких вона характеризується рядом особливостей, що проявляються у специфіці завдань, функцій, методів здійснення їх тощо. Таких гол. етапів два — етап д-ви *диктатури пролетаріату* і етап загальнонародної д-ви. С. д. диктатури пролетаріату забезпечує політ. панування пролетаріату над поваленими експлуататорськими класами, подолання опору контрреволюції і держ. керівництво трудящими з боку робітн. класу в будівництві *соціалізму.*

Соціалістична загальнонар. д-ва, створена в СРСР, відповідає етапу *розвинутого соціалістичного суспільства.* Гол. напрямом її розвитку є всебічне розгортання і вдосконалення *соціалістичної демократії.* Шлях до соціалізму, його осн. риси визначаються заг. закономірностями, які властиві розвиткові всіх соціалістичних країн. Дія заг. закономірностей проявляється в різних формах, що відповідають конкретним умовам розвитку соціалістичної революції, співвідношенню класових сил, міжнар. обстановці, істор. та нац. особливостям тієї або ін. країни тощо. Тому марксизм-ленінізм виходить з неминучої різноманітності форм С. д. Прообразом С. д. була *Паризька комуна 1871,* її осн. формами є Республіка Рад (див. *Радянська соціалістична держава*), народно-демократична республіка (див. *Народно-демократична держава*). С. д. утворюють *світову систему соціалізму.*

Літ. див. до ст. *Держава, Соціалістична демократія.*

М. І. Козюбра.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕСТУ́РІВСЬКА ПА́РТІЯ Тунісу — правляча партія країни. Утворена 1934 в результаті розколу партії Дестур (до 1964 називалася «Новий Дестур»; араб. «дестур» — конституція). Об'єднує нац. бурж. інтелігенцію (ядро партії), дрібну й серед. буржуазію міста, селянство і націоналістично настроєну частину робітн. класу. Очолювала боротьбу туніського народу за нац. незалежність і відіграла важливу роль у ліквідації франц. колоніального режиму. Офіц. доктриною С. д. п. є «дестурівський соціалізм» («гармонійний» розвиток держ., кооперативного і приватного секторів економіки та зміцнення нац. єдності), осн. положення якого було сформульовано на VII з'їзді (1964). Кінцевою метою партії проголошується побудова соціалізму в Тунісі. Під керівництвом С. д. п. здійснено ряд прогресивних соціально-екон. перетворень. У 1969 до керівництва С. д. п. прийшли праві сили. VIII з'їзд (1971) С. д. п. проголосив переважно орієнтацію на розвиток приватного сектора і залучення в країну іноз. капіталу. С. д. п. налічує 765 тис. членів (1979). Довічний голова С. д. п.— Х. *Бургіба,* генеральний секретар — М. Мзалі. Друковані органи — газ. «Аль-Амаль» («Надія») араб. мовою і «Аксьйон» («Дія») франц. мовою.

В. Б. Євтух.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЕКОНОМІ́ЧНА ІНТЕГРА́ЦІЯ — об'єктивний процес інтернаціоналізації виробництва країн *соціалістичної співдружності,* що характеризується зближенням і поглибленням взаємодії їхніх нац. економік, поступовим вирівнюванням рівней екон. розвитку соціалістичних країн, формуванням глибоких і стійких зв'язків у галузях економіки, науки, техніки, дальшим розвитком *міжнародного соціалістичного поділу праці,* розширенням і зміцненням *світового соціалістичного ринку.* С. е. і. планомірно здійснюється і регулюється комуністичними і робітн. партіями та урядами країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). С. е. і. є об'єднанням і планомірною координацією зусиль країн РЕВ для розв'язання важливих соціально-екон. завдань щодо розвитку продуктивних сил, формування сучас. високоефективної структури нац. г-в країн РЕВ, підвищення нар. добробуту, зміцнення обороноздатності кожної країни і всієї соціалістичної співдружності. С. е. і. здійснюється відповідно до принципів соціалістичного інтернаціоналізму, при додержанні повної суверенності братніх країн, на основі добровільності, товариської взаємодопомоги, з урахуванням їхніх нац. інтересів і взаємної вигоди.

До 1949 екон. співробітництво між соціалістичними країнами мало переважно двосторонній характер. Створення 1949 Ради Економічної Взаємодопомоги дало можливість налагодити взаємну торгівлю, обмін науково-тех. документацією між її членами, приступити до розв'язання питань виробничого співробітництва. З розгортанням науково-тех. революції розвиток продуктивних сил соціалістичної співдружності на початку 70-х рр. досяг такого рівня,

СОЦІАЛІСТИЧНА ЄДИНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОГО БЕРЛІНА

З'їзди Соціалістичної єдиної партії Німеччини *

I	21—22.IV	1946
II	20—24.IX	1947
III	20—24.VII	1950
IV	30.III—6.IV	1954
V	10—16.VII	1958
VI	15—21.I	1963
VII	17—22.IV	1967
VIII	15—19.VI	1971
IX	18—22.V	1976
X	11—16.IV	1981

* Відбулися в Берліні.

що існуючі форми і методи співробітництва виявились недостатніми для розв'язання нових завдань. На той час міжнар. соціалістич. поділ праці досяг зрілих форм, осн. напрямом взаємопов'язаного розвитку країн — членів РЕВ стала координація нар.-госп. планів. Було створено колективну валюту цих країн — *перевідний карбованець* (1964), організовано *Міжнародний банк економічного співробітництва* (1963), *Міжнародний інвестиційний банк* (1970). В 1964 створено ряд інших *міжнародних економічних організацій*. На 23-й сесії РЕВ (1969) за участю керівників комуністичних і робітн. партій і глав урядів країн — членів РЕВ було узагальнено досвід екон. співробітництва цих країн і обгрунтовано перехід від окремих інтеграційних заходів до якісно нової, вищої стадії співробітництва — міжнар. соціалістичної екон. інтеграції.

25-а сесія РЕВ (1971) прийняла *Комплексну програму* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. Програма визначила мету, принципи і напрями С. е. і. Ця сесія поклала початок етапові інтенсивного розвитку С. е. і. Гол. увагу було зосереджено на розв'язанні таких найважливіших проблем, як розвиток енергетики, забезпечення паливно-сировинними ресурсами і раціональне використання їх, підвищення тех. рівня і якості продукції машинобудування, посилення кооперації у виробн. прогресивних видів машин і устаткування, розширення асортименту й поліпшення якості товарів. Було створено (1972—74) нові госп. об'єднання «*Інтерелектро*», «*Інтератоменерго*», «*Інтертекстильмаш*», «*Інтерхімволокно*», «*Інтератомінструмент*» та ряд ін.; споруджено великі інтеграційні об'єкти — нафтопровід «*Дружба*», енергосистему «Мир», *газопровід* «*Союз*» і газопровід «Братерство». Досягнуті результати розвитку С. е. і. підтверджують правильність колективної стратегії братніх марксистсько-ленінських партій. За період 1970—80 взаємний зовнішньоторг. оборот країн — членів РЕВ зріс більш як у 3 рази і перевищив 100 млрд. перевідних крб.; 1981 його частка в заг. товарообороті цих країн становила 55%. Понад 40% взаємних поставок машин і устаткування здійснюються на базі міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва. В структурі РЕВ створено комітети по співробітництву в галузі планової діяльності, науки і техніки, матеріально-тех. збуту. Шляхи дальшого поглиблення С. е. і. відображено в документах XXVI з'їзду КПРС (1981), з'їздів братніх партій країн — членів РЕВ. У 80-х рр. відбувається процес інтенсивної виробничої і наук.-тех. кооперації країн соціалізму; як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, здійснюватиметься процес зближення структур госп. механізмів, далі розвиватимуться прямі зв'язки між м-вами, об'єднаннями і підприємствами, які беруть участь у кооперації, створюватимуться спільні фірми, а також використовуватимуться ін. форми з'єднання зусиль і ресурсів країн — членів РЕВ. 36-а сесія РЕВ (1982) розглянула і схвалила програму координації нар.-госп. планів на 1986—90, яка має сприяти реалізації курсу комуністичних і робітн. партій на інтенсифікацію виробн. в інтересах зростання добробуту народів братніх країн. Особливе значення надаватиметься використанню можливостей міжнар. соціалістичного поділу праці з метою прискорення науково-технічного прогресу і забезпечення збалансованого розвитку нар. г-ва країн — членів РЕВ. Реалізація прийнятих сесією документів дасть можливість зміцнити основу для тех. переозброєння нар. г-ва країн — членів РЕВ, автоматизації виробничих процесів у пром-сті, с. г., багатьох видів робіт у сфері управління, дозволить скоротити застосування ручної праці, особливо на трудомістких і важких операціях, заощаджувати енергію, сировину і матеріали. Завдяки С. е. і. країни — члени РЕВ становлять екон. район світу, що найбільш динамічно розвивається, співдружність соціалістичних країн перетворилася на найдійовіший фактор світової політики, найнадійнішу опору сил миру і прогресу.

Літ.: Ладыгин Б. М., Пекшев Ю. А. [та ін.]. Социалистическая экономическая интеграция. Вопросы теории и практики. М., 1978; Пекшев Ю. А. Долгосрочные целевые программы сотрудничества стран — членов СЭВ. М., 1980

Л. О. Каніщенко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЄДИ́НА ПА́РТІЯ ЗАХІ́ДНОГО БЕРЛІ́НА

(СЄПЗБ). Утв. на конференції 24. XI 1962 під назвою Соціалістична єдина партія Німеччини — Зх. Берлін. Її основою стали орг-ції *Соціалістичної єдиної партії Німеччини*, що діяли в Зх. Берліні до закриття 13.VIII 1961 кордону між ним і НДР. Конференція прийняла статут, в якому зазначено, що кінцевою метою партії є створення соціалістичного суспільства. І з'їзд (1966) намітив найважливіші напрями діяльності партії: боротьба проти мілітаризму і реваншизму, за соціальні та екон. права трудящих. Надзвичайний з'їзд партії (1969) змінив її назву на СЄПЗБ і прийняв програмний документ «Принципи і цілі Соціалістичної єдиної партії Західного Берліна» і статутні положення. II з'їзд (1970) як одне з гол. завдань СЄПЗБ визначив боротьбу за перетворення Зх. Берліна на фактор миру і європ. безпеки. V з'їзд СЄПЗБ (1977) підкреслив необхідність відстоювати суворе виконання *Чотиристоронньої угоди по Західному Берліну* 1971. VI з'їзд СЄПЗБ (травень 1981) намітив осн. напрями її діяльності на 80-і рр. і закликав до єдності дій робітн. класу, всіх прогрес., демократичних сил міста. Під керівництвом СЄПЗБ працює Соціалістична спілка молоді ім. К. Либкнехта (утв. 1980) та ін. демократичні орг-ції. СЄПЗБ брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976, Паризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Голова — Хорст Шмітт (з 1978). Друковані органи: ЦО — газ. «*Ді Варгайт*», теор.— щокварт. ж. «Консеквент» («Послідовний», з 1969).

В. Н. Гулевич.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЄДИ́НА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ

(СЄПН). Утв. 21.IV 1946 на I, Установчому з'їзді внаслідок об'єднання на основі марксизму-ленінізму *Комуністичної партії Німеччини* (засн. 1918—19) та С.-д. партії Німеччини (СДПН; утв. 1875). З'їзд прийняв програмний документ «Принципи і цілі Соціалістичної єдиної партії Німеччини», в якому визначалися найближчі завдання — боротьба за ліквідацію залишків фашизму й мілітаризму в країні, демократизацію осн. засобів виробництва, створення єдиної миролюбної, демократичної Німеччини — та кінцева мета партії — побудова в країні соціалізму. З'їзд також прийняв статут СЄПН і Маніфест до нім. народу. СЄПН створювалась як єдина партія робітн. класу Німеччини. Проте в Зх. Німеччині праві лідери СДПН перешкодили об'єднанню комуністичних і с.-д. орг-цій, діяльність СЄПН там була заборонена окупаційною владою зх. д-в. У Сх. Німеччині СЄПН виступила ініціатором і організатором здійснення глибоких революц. перетворень. II з'їзд СЄПН (1947) поставив завдання посилити боротьбу за нац. єдність і демократизацію Німеччини, намітив заходи по дальшій відбудові зруйнованого війною г-ва і зміцненню демократичного ладу в сх. частині країни. З утворенням 7.X 1949 НДР партія очолила боротьбу трудящих за зміцнення д-ви, розвиток народної демократії, мирне перерастання антифашистсько-демократичної революції в соціалістичну. III з'їзд СЄПН (1950) затвердив проект 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва НДР (1951—55), вніс зміни до статуту партії. 2-а конференція СЄПН (1952) висунула завдання побудови в країні основ соціалізму. IV з'їзд партії (1954) вніс зміни до її статуту. VI з'їзд (1963) констатував, що в НДР перемогли соціалістичні виробничі відносини й побудовано основи соціалізму і прийняв нові програму і статут СЄПН. VII з'їзд СЄПН (1967) поставив завдання створити розвинуту сусп. систему соціалізму в НДР. IX з'їзд (1976) прийняв нову програму партії, що визначила завдання дальшого будівництва в НДР розвинутого соціалістичного суспільства і створення осн. передумов для поступового переходу до комунізму, вніс зміни до статуту. X з'їзд СЄПН (1981) прийняв директиви по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва НДР на 1981—85, визначив завдання партії в усіх сферах політ., екон. і культур. життя країни, в боротьбі за мир і зміцнення соціалістичної співдружності. СЄПН очолює *Національний фронт НДР*. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976, в Па-

ризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Чисельність — 2202 тис. чол. (1981). Ген. секретар ЦК — Е. *Хонеккер* (з 1976; 1971—76 — 1-й секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Нойес Дойчланд*», теор.— щоміс. ж. «Айнгайт» («Єдність», з 1946) та інші.

Літ.: X съезд Социалистической единой партии Германии. Пер. с нем. М., 1982; История Социалистической единой партии Германии. Пер. с нем. М., 1980. *В. Н. Гулевич.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЗАКО́ННІСТЬ — правовий режим життя соціалістичного суспільства, при якому діяльність д-ви, всіх її органів, підприємств, установ і організацій, службових осіб і громадян здійснюється відповідно до вимог *закону*. В СРСР С. з.— один з керівних принципів функціонування *політичної системи радянського суспільства*, закріплений у *Конституції СРСР*, метод здійснення *Радянською соціалістичною державою* її функцій. Ст. 4 Конституції СРСР встановлює, що Рад. д-ва, всі її органи діють на основі С. з., забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. На держ. і громад. орг-ції СРСР покладається обов'язок додержувати Конституції СРСР і рад. законів. Відповідний обов'язок покладається й на громадян СРСР. С. з. як основоположний принцип діяльності Рад. соціалістичної д-ви органічно притаманний їй з перших днів існування. Засновник Рад. д-ви В. І. Ленін розглядав точне й неухильне додержання законів як необхідну умову дальшого розвитку і зміцнення влади трудящих. «Чим більше ми входимо в умови, які є умовами міцної і твердої влади,— говорив він,— чим далі йде розвиток громадянського обороту, тим настійніше необхідно висунути твердий лозунг здійснення більшої революційної законності» (Повне зібр. тв., т. 44, с. 314). Ленінські настанови про підвищення ролі *законності* в міру просування Рад. д-ви по шляху до комунізму покладено в основу повсякденної діяльності партії по керівництву суспільством. Програма КПРС зазначає: «Партія ставить завдання забезпечити суворе додержання соціалістичної законності, викорінення всяких порушень правопорядку, ліквідацію злочинності, усунення всіх причин, що її породжують» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 94). В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* питання зміцнення С. з. набувають дедалі більшого значення. В рад. законах знаходять втілення осн. напрями внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. д-ви, держ. воля всього рад. народу. Режим С. з., притаманний рад. суспільству, створює у громадян переконаність у непорушності рад. *правопорядку*, впевненість у тому, що проголошені законом права суворо дотримуватимуться і охоронятимуться, а порушники правопорядку притягатимуться до відповідальності. Осн. риси С. з.: *верховенство законів*, видання держ. органами *нормативних актів* лише в межах їхньої компетенції й у повній відповідності до закону; виконання правових обов'язків усіма без винятку держ. органами, установами, підприємствами й організаціями; створення умов для повної реалізації наданих громадянам законом прав і свобод, недопущення сваволі щодо них з боку держ. органів і *службових осіб*; неухильне виконання громадянами своїх юрид. обов'язків перед суспільством, д-вою та ін. громадянами. Забезпечуючи суворе і неухильне додержання законів у всіх сферах сусп. життя, Рад. д-ва спирається на притаманні соціалістичному суспільству основи, які використовуються нею як гарантії С. з. Ці гарантії — екон., політ., ідеологічні та юрид.— органічно поєднані між собою і діють як система факторів, що зумовлюють і забезпечують режим С. з. в СРСР. Екон. гарантії пов'язані з соціалістичним сусп. ладом і його виробничими відносинами, які забезпечують швидке піднесення добробуту рад. народу, зростання його заг. культури, піднесення рівня правосвідомості, моральної та ідейної загартованості громадян. Політ. гарантіями додержання С. з. є рад. держ. лад, якому органічно властиве додержання законів, встановлених д-вою в інтересах усього рад. народу, керівна і спрямовуюча роль КПРС у політ. системі рад. суспільства. Ідеологічними гарантіями С. з. є панування в рад. суспільстві марксистсько-ленінської ідеології, *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*, високий рівень культури, правосвідомості й поваги до правил соціалістичного співжиття. Юрид. гарантіями С. з. є встановлені законом спец. засоби забезпечення додержання правових норм шляхом запобігання, припинення й усунення *правопорушень*. Конституція СРСР, видані на її основі спец. нормативні акти надають громадянам право оскаржувати дії службових осіб, держ. і громад. органів (див. *Оскарження* у праві). До юрид. гарантій належать і система *правоохоронних органів*, покликаних стояти на сторожі С. з., та встановлена законом відповідальність за порушення законів. За Конституцією СРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів покладається на *Генерального прокурора СРСР* і підлеглих йому прокурорів. В умовах зрілого соціалізму поряд з зазначеними видами гарантій С. з. широко застосовуються й громад. гарантії, тобто система заходів по запобіганню і попередженню антигромад. вчинків окремих осіб, по здійсненню контролю за діяльністю держ. органів, що їх застосовує безпосередньо громадськість, зокрема *добровільні народні дружини, товариські суди, трудові колективи*, самодіяльні *громадські організації* тощо.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о социалистической законности и правопорядке. М., 1981. *Ф. Г. Бурчак.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ІНДУСТРІАЛІЗА́ЦІЯ — див. *Індустріалізація*.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА» — щомісячний громадсько-політ. журнал, орган М-ва культури Укр. РСР та Укр. респ. ради професійних спілок. Засн. 1921 у Харкові під назвою «Путь к коммунизму». З 1925 по 1937 виходив під різними назвами («Рабочий клуб», «Культработник», «Культробітник», «Культфронт», «Колбуд»), з 1937 — «Соціалістична культура». Висвітлює роботу культур.-осв. закладів та установ України, друкує методичні поради, консультації клубним та бібліотечним працівникам, керівникам лекторіїв і гуртків худож. самодіяльності, знайомить з досвідом культур.-осв. роботи в ін. рад. республіках, друкує бібліографічні огляди л-ри та повідомлення про нові книги профільної тематики тощо. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1971). *О. Б. Хоменко.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ — див. *Націоналізація*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА НА́ЦІЯ — новий, породжений *соціалізмом* тип *нації*, що грунтується на соціалістичному способі виробництва, характеризується *соціалістичним способом життя*, соціальною монолітністю, єдиною ідеологією — *марксизмом-ленінізмом*, єдністю соціалістичної культури. Від попередніх етнічних форм С. н. успадковує етнічні ознаки, прогресивні культурні та соціально-побутові традиції.

Керівною силою С. н. є *робітничий клас*. Відносини між С. н. будуються на принципах пролет. *інтернаціоналізму*, відзначаються братнім співробітництвом і взаємодопомогою. На цій основі відбувається всебічний розквіт кожної С. н., їх взаємне зближення. С. н. виникає тільки шляхом ліквідації старих — капіталістичних або докапіталістичних — укладів і перемоги нового, соціалістичного ладу, соціалістичної системи господарювання. Цей процес супроводиться напруженою боротьбою проти нац. відособленості, шовіністичних і націоналістичних ухилів. У процесі побудови соціалізму в СРСР при безкорисливій допомозі рос. та ін. розвинутих націй у С. н. консолідувались народності Серед. Азії, Поволжя, ряд народностей Пн. Кавказу. Процес формування укр. С. н. завершився в 2-й пол. 40-х рр., коли зх.-укр. землі було возз'єднано з Рад. Україною в складі СРСР. Усі нації й народності СРСР об'єдналися в єдину сім'ю народів, досягли великих успіхів у розвитку своєї державності, економіки, культури. На цій основі склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Формування С. н.— всесвітньо-істор. процес, що закономірно охопив народи країн реального соціалізму. Практика підтверджує прозорливе передбачення В. І. Леніна, який писав, що, звільняючись від ярма буржуазії, народи всіма силами потягнуться до союзу і злиття з великими і передовими соціалістичними націями (див. Повне зібр. тв., т. 30, с. 34).

Літ.: Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. Повне зібрання творів, т. 30; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалі-

стичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 р. К., 1982; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1974.
Ф. Я. Горовський.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ АВСТРА́ЛІЇ (СПА). Засн. в грудні 1971 на конференції комуністів-інтернаціоналістів, які виступили проти ревізіоністського керівництва КП Австралії (ств. 1920), за відродження в країні дійсно пролет. марксистсько-ленінської партії. І, установчий з'їзд СПА (вересень — жовтень 1972, Сідней) прийняв її програму і статут. ІІ з'їзд (1975) прийняв доповнення до програми партії. В програмі визначено, що кінцевою метою СПА є побудова соціалістичного суспільства, найближчим завданням — створення союзу всіх антимонополістичних сил Австралії. IV з'їзд СПА (жовтень 1981) закликав усі прогрес. сили країни до об'єднання в боротьбі за соціальні й екон. інтереси австрал. народу, прийняв новий статут партії та політ. резолюцію, в якій підкреслено необхідність розвитку руху за мир, на підтримку політики мирного співіснування, розрядки і роззброєння. Ген. секретар ЦК — Пітер Саймон (з 1971), голова ЦК — Д. Макфіллліпс (з 1981), нац. президент — Патрік Мартін Кленсі (з 1981; 1971—81 — голова партії). Друк. органи: газ. «Соушеліст» («Соціаліст») і теор. журн. «Острейльєн марксіст рів'ю» («Австралійський марксистський огляд»). *С. О. Кічигін.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ А́ВСТРІЇ (СПА). Засн. 1945 членами забороненої 1934 С.-д. партії Австрії і орг-ції «Революц. націоналісти». Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Користується підтримкою Об'єднання австр. профспілок (понад 1,6 млн. членів), має вплив на робітн. рух країни. В 1945—66 та 1975—79 СПА брала участь у коаліційних урядах Австрії. В 1970—75 та в 1979 сформувала федеральний уряд. Прийнята 1978 програма СПА, пройнята духом соціал-реформізму, проголошує т. з. нац. варіант *«демократичного соціалізму»*. Основою практичної діяльності СПА є партнерство з буржуазією, повна відмова від співробітництва з Компартією Австрії. В галузі зовн. політики СПА виступає за повний нейтралітет і водночас за зміцнення *європейської безпеки*, розвиток відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Налічує понад 700 тис. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд, між з'їздами — Правління. Голова — Б. *Крайський*. ЦО — газ. «Арбайтер цайтунг» («Робітнича газета»), теор. орган — журнал «Ді цукунфт» («Майбутнє»). *Б. М. Забарко.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ТРУДЯ́ЩИХ НІГЕ́РІЇ (СПТН). Ств. в листопаді 1978 на І, установчому з'їзді на базі Соціалістичної робітн.-сел. партії Нігерії (засн. 1963, 1966 заборонена військ. урядом), а також марксистських груп і соціалістичних асоціацій. З'їзд прийняв програмний маніфест і статут СПТН, в якому підкреслено, що метою партії є «організація трудящих Нігерії для завоювання політичної влади і побудови соціалістичної держави». СПТН згуртовує трудящих, усі патріотичні сили країни на боротьбу проти імперіалізму, расизму, за справжню екон. незалежність і соціальний прогрес. У своїй діяльності орієнтується насамперед на робітн. клас. Уряд Нігерії відмовився зареєструвати СПТН як політ. партію і надав їй статус «політичної асоціації», що обмежує її права. Голова ЦК СПТН — Чіака Анозіє (з 1978), ген. секретар ЦК — Ібідапо Фатогун (з 1978). Друк. орган — журн. «Нью херайзн» («Новий горизонт»).
М. Д. Несук.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЯПО́НІЇ (СПЯ). Засн. 1945 шляхом об'єднання різних довоєнних с.-д. партій і груп. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Спирається на частину робітників і серед. верств населення. Осн. її опорою в політ. діяльності є профспілки, гол. чин. Генеральна рада профспілок. У 1947—48 разом з бурж. партіями брала участь в уряді. Програма СПЯ проголошує метою партії здійснення соціалістичної революції «мирним, демократичним шляхом» через завоювання абсолютної більшості в парламенті. В 1970 проголосила концепцію створення антимонополістичного фронту і утворення нар. коаліційного уряду опозиційних партій на чолі з СПЯ, який би захищав демократію і конституцію, боровся проти монополій і влади ліберальних демократів, за підвищення життєвого рівня народу і нейтралітет Японії в зовн. політиці, виступав за заборону ядерної зброї і мирне співіснування д-в з різним сусп. ладом. У ході масової боротьби, а також у парламенті СПЯ періодично проводить спільні дії з *Комуністичною партією Японії*. Має регулярні парт. зв'язки з КПРС. СПЯ є осн. опозиційною партією в парламенті. Найвищий орган СПЯ — щорічний з'їзд, який обирає ЦК. Повсякденною роботою керує Центр. виконавчий к-т. Голова СПЯ — І. Асуката. ЦО — газ. «Сякай сімпо» («Новини всесвіту»), теоретичний — журн. «Геккан сякайто» («Щомісячник соціалістичної партії»).
Ю. І. Патлажан.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ, пролетарська революція — найвищий тип *революції соціальної*, докорінний переворот у системі суспільних відносин, внаслідок якого відбувається перехід від *капіталізму* до *соціалізму*. С. р. здійснює докорінні соціально-екон. і політ. перетворення — від взяття влади *робітничим класом* і зламу старої держ. машини до створення *соціалістичної держави* і розвитку *соціалістичної демократії*, здійснення соціалістичної *індустріалізації*, *колективізації сільського господарства* й *культурної революції*. Робітн. класові для здійснення С. р. й розв'язання її осн. завдань необхідно повалити панування буржуазії й придушити її опір, а для цього йому необхідно, насамперед, встановити *диктатуру пролетаріату*. Тому осн. питанням С. р. є питання про політ. владу. На відміну від *буржуазної революції*, що лише ліквідує застарілу політ. владу й замінює феод. форму експлуатації капіталістичною, С. р. визволяє трудящих від усіх видів гноблення. Взірцем С. р. є *Велика Жовтнева соціалістична революція* 1917. Об'єктивна необхідність і неминучість С. р. випливають з внутр. суперечностей капіталізму, який на стадії імперіалізму породжує необхідні передумови для її здійснення. Екон. основою С. р. є загострення до конфлікту осн. суперечності капіталізму — між сусп. характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення. Ця суперечність виявляється в непримиренному класовому антагонізмі між робітн. класом і буржуазією, який стає соціально-класовою основою С. р. Ідеологічною основою С. р. є непримиренність бурж. і пролет. ідеологій. Гегемоном С. р. є робітн. клас. С. р. в різних країнах властиві заг. закономірності: керівництво трудящими масами з боку робітничого класу, очолюваного його авангардом — марксистсько-ленінською партією; встановлення диктатури пролетаріату в тій чи ін. формі; *союз робітничого класу і селянства* при політ. керівництві ним з боку робітн. класу, ліквідація капіталістичної власності і встановлення сусп. власності на осн. засоби виробництва, утвердження соціалістичних виробничих відносин. До заг. закономірностей належать поступове соціалістичне перетворення сільс. г-ва, планомірний розвиток нар. г-ва, спрямований на побудову соціалізму й комунізму, на підвищення життєвого рівня трудящих. Необхідними умовами є також виховання нової інтелігенції, відданої ідеалам робітн. класу, ліквідація нац. гноблення і встановлення рівноправності та братерської дружби між народами; захист завойованих соціалізму від зовн. і внутр. ворогів, солідарність робітн. класу даної країни з робітн. класом ін. країн — пролетарський *інтернаціоналізм*. Спільність у головному — в переході народів до соціалізму — не виключає необхідності врахування нац. особливостей і своєрідності С. р. в кожній окремій країні. Правильне марксистське розв'язання проблеми співвідношення загального і специфічного в переході народів до соціалізму дає комуністичним партіям змогу виробити стратегію і тактику, що забезпечують перемогу С. р. Закон нерівномірності екон. і політ. розвитку капіталізму веде до виникнення слабких ланок у ланцюгу імперіалізму, що створює можливість перемоги С. р. в одній, окремо взятій, країні. Тому *перехідний період від капіталізму до соціалізму* в світовому масштабі становить цілу істор. епоху, початок якій поклала Велика Жовтн. соціалістична революція. Залежно від конкретно-істор. умов, гостроти класових суперечностей і співвідношення класових сил усередині країни й на міжнар. арені форми С. р. можуть бути мирними й немирними. Мирна або немирна форма С. р. залежить гол. чин. від ступеня опору буржуазії. В ході С. р. внаслідок багатоманітності її форм, складності обстановки робітн. клас повинен володіти всіма формами бо-

1
2
3

о ст. **Стефаник В. С.**

В. С. Стефаник. 1933.
В. С. Стефаник і Лесь Мартович. 1903.
Відкриття пам'ятника В. С. Стефанику у Львові. 1971.
Літературно-меморіальний музей В. С. Стефаника в селі Русові.
Обкладинка «Оповідань» В. С. Стефаника, що вийшли в Петер-
ргзі 1905.
«Кленові листки». Ілюстрація О. Л. Кульчицької. 1917.
«Новина». Ілюстрація В. І. Касіяна. 1951.
Фронтиспіс І. С. Їжакевича та Ф. З. Коновалюка до книги «Кленові
истки». 1949.
Фронтиспіс Є. П. Голяховського до російського видання творів
С. Стефаника. 1960.
). «Катруся». Ілюстрація Г. В. Якутовича. 1978.
.. «Камінний хрест». Кадр з фільму Київської кіностудії імені
. П. Довженка. 1968.

4

5
6
7
8

9
10
11

До ст. **Старицький М. П.**

1. Старицький М. П. 90-і рр. 19 ст. **2.** Хор трупи М. П. Старицького. 1889. Сцени з вистав за п'єсами М. П. Старицького. **3.** «Чорноморці» (ліворуч — Цвіркунка — М. Заньковецька). Трупа М. П. Старицького. 1883–84. **4.** «За двома зайцями» (Секлета Лимариха — Г. Борисоглібська). **5.** «Циганка Аза» (циганка Аза — М. Заньковецька). **6.** «Не судилось». Трупа Миколи Садовського. 1892. **7.** «Сорочинський ярмарок» (Хотина — Є. Зарницька). **8.** «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Театр товариства «Руська бесіда». Львів. 1907. **9.** «За двома зайцями». Театр «Березіль». Київ. 1925. **10.** «Маруся Богуславка». Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка. 1949. **11.** «Талан» (праворуч — Лучицька — В. Чистякова). Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка. 1941. **12.** «За двома зайцями». Київ. молодіжний театр. 1981.

ротьби і бути готовим до швидкої зміни їх (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 76). Боротьба робітн. класу за соціалізм переплітається з ін. багатоманітними за змістом і характером революц. рухами (див. *Світовий революційний процес, Національно-визвольна революція*). Виникнення *світової системи соціалізму*, яка є гол. революц. силою сучасності, посилення її впливу на хід істор. розвитку сприяє прискоренню краху капіталістичної системи, назріванню соціалістичних революцій і зумовлює можливість переходу окремих країн до соціалізму, минаючи стадію капіталізму. Основи теорії С. р. заклали К. Маркс і Ф. Енгельс, які довели, що С. р.— закономірний наслідок розвитку суспільства, обгрунтували всесвітньо-істор. місію пролетаріату, необхідність зламу бурж. держ. машини і встановлення диктатури пролетаріату. В. І. Ленін збагатив теорію С. р. положеннями про перемогу соціалізму спочатку в одній або в кількох країнах, про неминучість *мирного співіснування* країн з різним соціальним ладом, про *гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції* та її переростання в С. р. тощо. На сучас. етапі КПРС та ін. комуністичні партії, розвиваючи марксистсько-ленінську теорію С. р., дійшли ряду нових висновків, зокрема: про заг. закономірності революц. переходу від капіталізму до соціалізму і специфічні форми іхнього прояву в кожній країні; про можливість *некапіталістичного шляху розвитку* відсталих країн і створення д-в нар. демократії, про можливість перехідних ступенів у боротьбі за соціалістичне перетворення суспільства; про об'єднання всіх демократичних рухів у єдиний антиімперіалістичний потік та ін. Питання про С. р. є одним з центральних у боротьбі марксистсько-ленінських партій проти бурж. ідеології й усіх форм *опортунізму* і *ревізіонізму*, які заперечують корінні принципи теорії С. р.— диктатуру пролетаріату, злам бурж. держ. машини, керівну роль марксистсько-ленінських партій (праві опортуністи), нехтують творчим характером марксизму-ленінізму, стаючи на шлях *сектантства* в робітничому русі, підривають курс на широкий союз демократичних сил, відкидають перехідні етапи, абсолютизують значення збройної форми боротьби, принижують роль творчих завдань у С. р.-тощо («ліві» опортуністи). Марксистсько-ленінські партії, творчо розвиваючи теорію С. р., дають рішучу відсіч бурж. та опортуністичним викривленням ленінської теорії соціалістичної революції.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про соціалістичну революцію. К., 1976; Ленін В. І. Про соціалістичну революцію, т. 1—2. К., 1977; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Ленинская теория социалистической революции и современность. М., 1972; Красин Ю. А. Теория социалистической революции. Ленинское наследие и современность. М., 1977.

А. В. Кудрицький.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕКОНСТРУ́КЦІЯ народного господарства — докорінна перебудова всіх галузей народного господарства на базі масового впровадження нової техніки. В СРСР С. р. почалася в роки першої п'ятирічки (1929—32) і завершилася в кінці другої п'ятирічки (1933—37). Початок реконструкції нар. г-ва був пов'язаний із створенням певних передумов — здійсненням *індустріалізації* країни, *колективізацією сільського господарства*. С. р. передбачала проведення глибоких змін у структурі нар. г-ва і перш за все збільшення питомої ваги галузей, що виробляють сучас. знаряддя виробн. Створення всебічно розвинутого *машинобудування* дало можливість оснастити новою технікою не тільки всі галузі соціалістичної промисловості, а й транспорт, будівництво, с. г. Це стало матеріально-тех. основою неухильного зростання *продуктивності праці*. Реконструкція с. г. мала виняткове значення для перемоги соціалізму в аграрному секторі економіки. Завдяки С. р. було створено *матеріально-технічну базу соціалізму*, Рад. Союз перетворився на одну з найрозвинутіших країн світу з могутньою соціалістичною індустрією і великим механізованим колективним с. г. *Соціалістична власність* стала неподільно панівною. На поч. 1937 держ. і кооп.-колг. власність охоплювала 98,7% усіх виробничих фондів. Соціалістичні пром. підприємства виробляли 99,8% валової продукції промисті. У валовій продукції с. г. питома вага соціалістич. сектора становила 98,5%. Понад 80% усієї продукції 1937 було одержано на нових або реконструйованих на базі передової техніки підприємствах. Рад. Союз за виробн. пром. продукції посів 2-е місце в світі. На Україні С. р. здійснювалася в тісному зв'язку з С. р. нар. г-ва всіх братніх республік СРСР. Лише за 1929—32 в УРСР було збудовано бл. 400, а 1933—37 — 1000 великих пром. підприємств. У 1940 пром-сть УРСР дала за рік удвоє більше продукції, ніж пром-сть кол. царської Росії. Валова продукція с. г. зросла в 1,6 раза. Комуністична партія провела велику роботу по мобілізації трудящих на оволодіння технікою. Вирішальним стало гасло: «Техніка в період реконструкції вирішує все». Було організовано навчання робітників на підприємствах без відриву від виробн., зміцнено школи ФЗН. Різко збільшилась кількість вузів і середніх тех. навчальних закладів. Зросла частка кваліфікованих робітників у промисловості, механізаторів — у с. г., спеціалістів — у всьому нар. г-ві. Відбулися докорінні зміни в сусп. відносинах. *Союз робітничого класу і селянства*, як найвищий принцип *диктатури пролетаріату*, переріс у дружбу цих класів. Склалася морально-політ. єдність суспільства. Внаслідок С. р. було створено екон. і соціальні основи соціалізму, соціалізм здобув повну перемогу, що і закріпила Конституція СРСР (1936) і Конституція УРСР (1937).

З часу С. р. набагато зросли *потенціал економічний* і *потенціал науково-технічний* СРСР. Важливою особливістю радянської економіки в умовах розвинутого соціалістичного суспільства є органічне з'єднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства. С. р., що передбачає не тільки оснащення новою технікою всіх галузей економіки, а й перебудову структури нар. г-ва відповідно до осн. мети нового сусп.-екон. ладу, є обов'язковою для всіх країн у *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Досвід проведення С. р. нар. г-ва СРСР має важливе міжнародне значення.

В. О. Литвицький.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІТОВО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — див. *Світова система соціалістичного господарства.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА СПІВДРУ́ЖНІСТЬ — добровільне об'єднання рівноправних, суверенних і незалежних держав, що будують *соціалізм* і *комунізм*. С. с.— союз нового типу. Для країн С. с. характерні високий рівень інтернаціонального згуртування в усіх сферах суспільно-політ. і соціально-екон. розвитку, відносини товариства, рівноправності і взаємодопомоги. Політ. основу С. с. становить непорушна єдність їхніх марксистсько-ленінських партій, які спільно розробляють принципові проблеми будівництва нового ладу. Матеріальною основою С. с. є *світова система соціалістичного господарства*. Країни С. с. мають однотипну екон. основу — сусп. власність на засоби виробн., єдину ідеологію — *марксизм-ленінізм*, єдину велику мету — побудову комунізму. С. с.— найважливіший фактор міжнар. життя, найбільш надійна опора сил свободи й прогресу на земній кулі, гол. революційна сила нашої епохи. Як істор. явище С. с. перебуває в процесі розвитку. Поглиблюється союз братніх країн, все більше розширюються і поглиблюються їхні зв'язки, удосконалюється взаємодія в усіх сферах внутрішньої і зовн. політики. Живого, плодотворного характеру набуло співробітництво між держ. органами, громад. орг-ціями, виробничими колективами.

Нормою стали духовне спілкування, тісні зв'язки в галузі ідеології і культури. Все це дає змогу все повніше використовувати переваги соціалізму в нац. й інтернаціональному масштабах. Вищого ступеня досягли народногосп. зв'язки, *економічне співробітництво соціалістичних країн*, динамічно відбувається процес дальшого поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. На сучас. етапі координація народногосп. планів як форма співробітництва країн С. с. доповнюється погодженням економічної політики в цілому, на порядок денний ставляться питання зближення структур госп. механізмів. Однією з

форм співробітництва країн С. с. є координація зовнішньополіт. діяльності. В практику відносин країн С. с. увійшли зустрічі керівників комуністичних і робітн. партій братніх країн, регулярний обмін партійно-державними делегаціями, проведення нарад секретарів ЦК з різних питань. Інтересам миру і соціалізму, свободи і незалежності народів, прогресу людства служить *Організація Варшавського Договору*, її Політичний консультативний комітет, Комітет міністрів закордонних справ, Комітет міністрів оборони. С. с. досягла значного прогресу в справі утвердження принципів *мирного співіснування* д-в протилежних систем, в боротьбі за *розрядку міжнародної напруженості*. Нового змісту набули зв'язки з *країнами, що розвиваються*. Пропозиції Політичного консультативного комітету покладено в основу важливих рішень ООН, загальноєвропейської наради 1975, її *Заключного акта*.

Практика С. с. довела, що шлях до соціалізму, його риси визначені загальними закономірностями побудови соціалізму. Ці закономірності виявляються в різних формах відповідно до конкретних істор. умов, нац. особливостей. Зростання екон. потенціалу країн соціалізму, їхні досягнення в соціальній галузі, в науці і культурі привели до нових успіхів в *економічному змаганні двох світових систем*, до розвитку ін. складових частин сучас. революційного процесу — *міжнародного комуністичного руху* і *національно-визвольного руху*. Виходячи з принципів соціалістичного інтернаціоналізму, КПРС приділяє постійну увагу зміцненню єдності, розвиткові співробітництва країн С. с., зміцненню їхніх спільних міжнародних позицій. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, разом з країнами С. с. СРСР будує «новий, соціалістичний світ, небувалий ще в історії тип відносин між державами, по-справжньому справедливих, рівноправних, братерських» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 5). Див. *Світова система соціалізму*.

А. П. Румянцев.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ХА́РКІВЩИНА» — газета, орган Харків. обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Видається в Харкові 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер вийшов 10 (23).III 1917 під назвою «*Пролетарий*». З 2 (15).XI 1917 видавалася під назвою «*Донецкий пролетарий*». З 16.III до кінця червня 1919 Харків. губком випускав газ. «Коммунар». 3.VI 1920 відновлено вихід газети «Пролетарий». 13.IV 1924 газету перейменовано на «Харьковский пролетарий», з 14.III 1930 вона видається укр. мовою під назвою «Харківський пролетар», з 6.I 1934 — під тепер. назвою. Газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ВІДТВО́РЕННЯ — див. *Відтворення*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ДЕРЖА́ВНЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ПІДПРИ́ЄМСТВО — основна ланка нар. господарства СРСР, відносно відокремлена виробничо-господарська одиниця, що функціонує на основі загальнонар. (державної) власності і держ. нар.-госп. плану. З встановленням сусп. власності на засоби виробн. створено новий, соціалістичний тип підприємства — колектив трудящих, який за допомогою сусп. засобів виробн. планомірно здійснює виробничо-госп. діяльність для задоволення потреб усіх членів суспільства і привласнює частину результатів виробн. Його діяльність грунтується на поєднанні централізованого керівництва з госп. самостійністю та ініціативою (див. *Демократичний централізм*).

За своїм екон. змістом централізоване планування й управління соціалістичним г-вом і його осередком — соціалістичним підприємством — відображають вимоги *основного економічного закону соціалізму, планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону, вартості закону* та ін. екон. законів соціалізму. Система сусп. відносин соціалістичного підприємства поряд з економічними включає також юрид. відносини, в яких відображено й закріплено екон. відносини. Соціалістичне підприємство виступає як суб'єкт права і як юрид. особа, що має юрид. права і виконує правообов'язки. Відносини соціалістичного підприємства включають систему політ. відносин, що виявляється в парт. і держ. керівництві діяльністю соціалістичного підприємства. Отже, соціалістичне підприємство — це не лише екон., госп., а й соціально-політ. осередок соціалістичного суспільства. Держ. соціалістичне підприємство, як первинний виробничий осередок нар. г-ва СРСР, грунтується на принципах держ. соціалістичної власності. До С. д. в. п. належать підприємства пром-сті, буд-ва, с. г., транспорту, зв'язку, геолого-розвідувальні, топографо-геодезичні, торгівлі, громад. харчування, комунального г-ва, побутових послуг, постачання і збуту та ін. Осн. завдання та умови діяльності С. д. в. п. визначені Положенням про соціалістичне держ. виробниче підприємство, затвердженим Радою Міністрів СРСР 4.X 1965. С. д. в. п. здійснює випуск потрібної суспільству високоякісної продукції (виконує за планом роботи або надає послуги). Воно забезпечує досягнення в інтересах суспільства найбільших результатів при найменших затратах трудових, матеріальних і фінанс. ресурсів на основі використання досягнень науки, техніки, передового досвіду, систематично вдосконалює, поліпшує організацію та умови праці. Згідно з Положенням підприємство здійснює свою виробничо-госп. діяльність під керівництвом вищестоящого органу на основі *господарського розрахунку*. Госпрозрахунок застосовують для організації роботи не лише підприємства в цілому, а й цехів, дільниць, господарств та ін. підрозділів підприємства. Вдосконаленню економічних відносин підприємств значно сприяло втілення в життя рішень Березневого і Вересневого пленумів ЦК КПРС 1965 (див. *Економічні реформи*). У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) розроблено комплекс заходів щодо дальшого підвищення рівня планової роботи підприємств (об'єднань). Зокрема, посилюється роль перспективних планів, екон. важелів і стимулів у прискоренні *науково-технічного прогресу*, впроваджуються вдосконалені норми й нормативи тощо. Новим і принципово важливим є положення про дальший розвиток госпрозрахунку на основі завдань п'ятирічного плану і розроблюваних довгострокових екон. нормативів. Розроблені нові госпрозрахункові критерії дають змогу точніше визначити внесок кожного підприємства в задоволення сусп. потреб, підвищити якість роботи. Розміри первинного виробничого осередку — підприємства не залишаються незмінними. Вони розширяються внаслідок дальшої концентрації соціалістичного виробництва; створюються великі виробничі одиниці — *виробничі об'єднання* (комбінати) і пром. об'єднання. Відповідно до зазначеної постанови в сучас. період здійснюється комплекс організаційних і екон. заходів щодо завершення формування виробничих об'єднань як осн. госпрозрахункової ланки пром-сті. Див. також *Управління виробничим об'єднанням (підприємством)*.

Літ.: Положение о социалистическом государственном производственном предприятии. М., 1965; Законодавство про соціалістичне державне виробниче підприємство. К., 1969; Комментарий к Положению о социалистическом государственном производственном предприятии. М., 1971.

Н. М. Назаренко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ЗМАГА́ННЯ — суспільні відносини за соціалізму, що виникають і розвиваються на базі соціалістичної власності; об'єктивна соціально-екон. закономірність, що відображає соціалістичний характер праці, відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації трудящих. С. з.— жива творчість мас, патріотичний рух, оснований на високій свідомості та ініціативі трудящих, могутній засіб мобілізації їх на перетворення в життя планів комуністичного буд-ва. Воно допомагає виявляти й приводити в дію резерви виробн., підвищувати ефективність і якість роботи, є дійовим засобом залучення трудящих до управління виробн., виховання комуністичного ставлення до праці. С. з.— одна з найважливіших складових частин *соціалістичного способу життя*. В. І. Ленін розробив вчення про С. з., що було далі розвинуте і збагачене КПРС на основі більш як піввікового досвіду соціалістичного і комуністичного буд-ва. В. І. Леніну належить класичне визначення С. з. «Соціалізм,— писав він,— не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно широко, дійсно масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі —

непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами» (Повне зібр. тв., т. 35, с. 189). Ідею організації С. з., осн. його риси і принципи розробив В. І. Ленін у працях «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин» та ін. Осн. принципи С. з.: гласність, порівнянність результатів, можливість практичного повторення передового досвіду, матеріальне й моральне стимулювання високопродуктивної праці, товариська взаємодопомога. В ході будівництва соціалізму в СРСР постійно розвивалися і вдосконалювалися форми С. з. і керівництва ним з боку Комуністичної партії, профспілкових і комсомольських організацій.

З перших же днів встановлення Рад. влади передові робітники почали проявляти ініціативу щодо налагодження виробн., підвищення продуктивності праці, збереження нар. добра. Початок С. з. поклали *комуністичні суботники* (1919). IX з'їзд РКП(б), що відбувся 1920, в резолюції «Про чергові завдання господарського будівництва» виділив особливий розділ «Трудове змагання». З'їзд вказав, що змагання є могутньою силою підвищення продуктивності праці. Новий етап С. з. пов'язаний із здійсненням курсу партії на соціалістичну індустріалізацію (див. *Ударництво*). В травні 1929 ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», яка відіграла велику роль у поліпшенні керівництва змаганням з боку партійних організацій і профспілок. В грудні 1929 у Москві відбувся *Перший Всесоюзний з'їзд ударних бригад*. У червні 1930 робітники з-ду ім. К. Маркса виступили з ініціативою висунення зустрічних *техпромфінпланів*. Ідея зустрічних планів дістала підтримку ЦК ВКП(б). Зустрічне планування стало однією з найдійовіших форм боротьби робітн. класу за виконання і перевиконання планів, за використання резервів виробн. і економію. На поч. 1931 виник рух госпрозрахункових бригад. С. з., що зародилося в надрах робітн. класу, перекинулося і в село, сприяючи його соціалістичній реконструкції, вихованню в соціалістичному дусі селянських мас. Колгоспники, працівники МТС створювали ударні ланки і бригади, які добивалися високої врожайності полів, високої продуктивності с.-г. машин. У лютому 1933 і в лютому 1935 в Москві відбулися 1-й і 2-й Всесоюзні з'їзди колгоспників-ударників. Наймасовішим рухом трудящих і однією з найважливіших форм С. з. у довоєнний період був *стахановський рух*. С. з. — одна з вирішальних сил, що забезпечили перемогу соціалізму в СРСР.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. з. розгорнулося під гаслом «Все для фронту, все для перемоги!». Виникли форми С. з., що давали змогу з меншою кількістю працівників випускати більше продукції (рух двохсотенників, тисячників, багатоверстатників, сумісників професій, комсомольсько-молодіжних і фронтових бригад). С. з. відіграло величезну роль у забезпеченні перемоги над ворогом. Особливістю С. з. в умовах післявоєнної відбудови і розвитку нар. г-ва був рух за високопродуктивну колективну працю бригад, цехів, з-дів, колгоспів, радгоспів. Все ширшими ставали участь у С. з. виробничотех. інтелігенції, раціоналізаторський рух, змагання за поліпшення якісних показників роботи. В кін. 50-х рр. виникла нова форма С. з.— *рух за комуністичне ставлення до праці*. Наслідком самовідданої праці трудівників було успішне виконання післявоєнних п'ятирічок.

Розвиток С. з., вдосконалення його організації відіграють важливу роль у перетворенні в життя *економічної стратегії КПРС* в умовах розвинутого соціалізму. В діяльності по розгортанню С. з., вдосконаленню його організації партія спирається на багату теор. спадщину В. І. Леніна, творчо розвиваючи її відповідно до особливостей сучас. етапу розвитку суспільства. Розв'язання поставлених XXIV—XXVI з'їздами КПРС завдань — розвиток і використання якісних факторів екон. зростання, підвищення ефективності виробн., переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку на основі прискорення *науково-технічного прогресу* і впровадження його результатів у виробн.— передбачає дальший розвиток С. з., соціальної активності усіх працівників, виявлення і використання резервів підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці. Зростання ролі С. з. пов'язане не тільки із здійсненням екон. стратегії КПРС, а й великою мірою із соціальною політикою партії. Зростання доходів і *добробуту* народу, якісне вдосконалення соціалістичного способу життя висувають на перший план такі фактори, як місце людини в трудовому колективі, участь у розв'язанні питань розвитку свого підрозділу і всього г-ва, участь працівника в управлінні всім сусп. життям. С. з. має глибокий вплив на сусп.-політ. життя країни, на її моральну атмосферу. Розвиток С. з. передбачає здійснення системи заходів морального і матеріального заохочення в їх органічній єдності. Рішеннями Партії і Уряду запроваджено ордени, медалі і знаки: для робітників, інженерно-тех. працівників і службовців — *Трудової Слави орден* 1, 2 і 3-го ступенів, медалі «За трудову доблесть» і «Ветеран праці», знаки для переможців С. з. республік (зокрема в УРСР — «Переможець соціалістичного змагання Української РСР»), «Ударник одинадцятої п'ятирічки»; для колективів підприємств, орг-цій — перехідні Червоні прапори ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ з дипломами і грош. преміями, пам'ятний знак ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «За високу ефективність і якість роботи в одинадцятій п'ятирічці». Запроваджено Всесоюзну і Республіканську Дошки пошани; 25 Державних премій СРСР, що присуджуються за видатні досягнення в праці і наук.-тех. творчості передовикам С. з.— робітникам, колгоспникам, інженернотех. працівникам і спеціалістам. В 1974 в УРСР запроваджено Держ. премії УРСР для передовиків С. з. за видатні досягнення у праці.

В умовах *науково-технічної революції* виникли різні форми й методи вивчення і розповсюдження досвіду передовиків, новаторів і передових колективів. Це насамперед школи комуністичної праці, заводські, міжзаводські, республіканські, районні, обласні школи передового досвіду; громад. ін-ти передових методів праці, народні ун-ти тех. прогресу, шефства досвідчених кадрових робітників, передовиків і новаторів над відстаючими робітниками і новачками, які прийшли вперше на виробн., конкурси майстерності.

Особливістю С. з. в умовах розвинутого соціалізму є посилення його зв'язку з *плануванням народного господарства*. Виробничі об'єднання (підприємства) і орг-ції на основі розгортання С. з. і використання внутрігосп. резервів розробляють зустрічні плани, що перевищують завдання п'ятирічного плану, встановлені на відповідний рік. Напрями розгортання С. з. на сучас. етапі розроблено в постановах ЦК КПРС «Про Всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцятої п'ятирічки» (1981), «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (1981). В них поставлені завдання підвищувати рівень всієї організації С. з., розвивати його в тісному зв'язку з роботою по вдосконаленню *господарського механізму*, створювати в кожному трудовому колективі обстановку дійсно творчого пошуку, трудової змагальності і товариської взаємодопомоги, високої відповідальності за доручену справу, непримиренності до недоліків, порушень трудової і виробничої дисципліни. Зусилля трудових колективів, усіх працівників зосереджуються на прискоренні зростання продуктивності праці, підвищенні якості продукції, економії сировини, матеріалів, палива й електроенергії, кращому використанні осн. фондів, безумовному виконанні планів поставок продукції у визначені строки і встановленій номенклатурі.

Велика увага звертається на підтримання і поширення ініціативи робітників і колгоспників щодо розробки зустрічних планів, впровадження технічно обгрунтованих норм праці, бригадного госпрозрахунку, особистих рахунків бережливості і якості, виконання обсягів роботи з меншою кількістю персоналу. Розвиваються різні форми змагання і творчого співробітництва пром. підприємств з н.-д., проектно-конструкторськими і технологічними орг-ціями. Осн. з них — укладення договорів на створення нових виробів з тех.-екон. параметрами, що перевищують рівень світових аналогів, впровадження передової технології та нових матеріалів. Особливого значення набуває поліпшення організації і підвищення дієвості С. з. в

с. г., в усіх галузях агропромислового комплексу з метою реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Широке розгортання С. з. на етапі, коли Рад. країна вийшла на передові рубежі соціально-екон. прогресу, дає можливість партії і народу успішно розв'язувати завдання щодо створення матеріально-тех. бази комунізму, дальшого підвищення добробуту трудящих, виховання нової людини. С. з. широко розвинулося в ін. соціалістичних країнах, де поряд з успішним використанням досвіду трудящих СРСР виникають своєрідні форми, що відповідають істор. особливостям і конкретним умовам кожної країни.

Г. Г. Романчук.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ НАГРОМА́ДЖЕННЯ — характерний для соціалістичного розширеного *відтворення* планомірний процес використання частини *національного доходу* (див. *Фонд нагромадження*) для безперервного розширення обсягів та вдосконалення виробництва шляхом приросту основних виробничих фондів і матеріальних оборотних засобів, утворення резервів і страхових запасів та збільшення фондів у *невиробничій сфері*. Нагромадження забезпечує сталі й високі темпи зростання сусп. виробн., прискорення *науково-технічного прогресу*, створює матеріальні передумови для побудови *матеріально-технічної бази комунізму* та піднесення матеріального *добробуту* всіх членів суспільства. С. н. здійснюється в основному за рахунок *додаткового продукту;* виступає в грош. і натуральноречовій формах. Див. також *Соціалістичного нагромадження закон.*

В. О. Сизоненко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л, Соцінтерн — міжнар. об'єднання соціалістичних і с.-д. партій капіталістичних країн. Утворений 1951 на основі *Комісько* (міжнар. соціалістичний консультативний комітет, створений 1947). Об'єднує 76 партій і організацій (кін. 1981). До С. і. примикають як асоційовані члени ряд міжнар. жіночих, молодіжних організацій, під його впливом перебуває реформістська *Міжнародна конфедерація вільних профспілок*. У своїх програмних документах, зокрема в прийнятій 1980 декларації «Принципи і цілі», С. і. відкрито відмежовується від *марксизму-ленінізму,* відмовляється від революц. боротьби проти капіталізму, проголошує реформістську доктрину «*демократичного соціалізму*». Незважаючи на антикомуністичну, антирад. спрямованість дій керівництва С. і., в 60-х рр. у його діяльності намітилися позитивні зрушення. Конгреси С. і. (1957, 1959, 1966 та ін.) підтримали деякі пропозиції СРСР про обмеження виробництва й випробувань ядерної зброї, про створення без'ядерних зон у Європі, про необхідність заг. і повного роззброєння та ін. В 1978 С. і. провів спец. конференцію з питань роззброєння. 15-й конгрес С. і. (1980) створив Консультативну раду С. і. по роззброєнню, висловився за продовження політики міжнар. розрядки, закликав США ратифікувати Договір ОСО-2. Більшість делегатів 16-го конгресу С. і. (1983) висловилася за вжиття конкретних заходів з метою запобігання ядерній війні. Всупереч антикомуністичним настановам правих лідерів С. і., деякі соціалістичні партії стають на шлях співробітництва з комуністами. XXVI з'їзд КПРС відзначив, що набули дальшого розвитку зв'язки з соціалістичними і с.-д. партіями ряду країн в питаннях боротьби за відвернення війни і зміцнення миру. Найвищим органом С. і. є конгрес, що скликається раз на 2—3 роки. Керівництво між конгресами здійснює Бюро С. і., поточну роботу — Секретаріат. Президент С. і.— В. Брандт (ФРН), ген. секретар — П. Війнанен (Фінляндія). *Б. М. Забарко.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л МО́ЛОДІ (СІМ) — міжнар. молодіжна орг-ція. Створений 1907 на Міжнар. конференції соціалістичних спілок молоді в Штутгарті при активній участі К. *Лібкнехта*. На 1912 СІМ об'єднував молодіжні орг-ції 17 країн (бл. 170 тис. чол.). Під час 1-ї світ. війни 1914—18 більшість цих орг-цій всупереч правому керівництву СІМ зайняло інтернаціоналістські позиції, зокрема, Бернська міжнар. соціалістична конференція молоді 1915 виступила з протестом проти війни. Представники лівого крила СІМ були серед засновників *Комуністичного Інтернаціоналу Молоді* (1919), після створення якого СІМ розпався. В 1923 праві і центристські елементи спілок молоді ряду зх.-європ. країн на конференції в Гамбурзі відновили СІМ, що примкнув до *Соціалістичного робітничого інтернаціоналу*. В роки 2-ї світ. війни 1939—45 СІМ припинив діяльність.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ — якісно вищий щабель пролетарського *інтернаціоналізму* у взаємовідносинах соціалістичних націй і народностей як у межах кожної соціалістичної держави, так і між країнами *соціалістичної співдружності*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ПАТРІОТИ́ЗМ — любов трудящих соціалістичних країн до своєї Батьківщини, їхня відданість соціалістичному ладові, комуністичним ідеалам, органічно пов'язана з *інтернаціоналізмом,* з дружбою народів країн *соціалістичної співдружності*; вища форма *патріотизму*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ РЕАЛІ́ЗМ— новий художній метод, що сформувався й утвердився в процесі розвитку соціалістичної літератури й мистецтва, які виникли на грунті революц. боротьби пролетаріату, керованого партією комуністів, за знищення капіталізму і побудову соціалістичного суспільства. Суттю С. р. є історично конкретне зображення дійсності в її революц. розвитку, життєва правда, виражена в худож. образах з позицій комуністичного світогляду. Ідейна цілеспрямованість, глибоке знання об'єктивних закономірностей суспільства, відображення життя в світлі ідеалів соціалізму визначають зміст і осн. художні принципи С. р., який увібрав у себе кращі здобутки всього попереднього світового мистецтва і відкрив нову епоху в худож. розвитку людства. Найгол. рисою С. р. від початку його виникнення є принцип комуністичної партійності л-ри й мистецтва, сформульований В. І. Леніним (див. *Партійність*). У принципі партійності виявляється новий, вищий рівень *народності мистецтва*.

Зародження методу С. р. пов'язане з появою на істор. арені робітн. класу, виникненням його ідеології — марксизму-ленінізму, початком свідомої боротьби за революц. перетворення сусп. життя. Паростки пролет. мистецтва існували вже в середині 19 ст. (поезія чартистського руху в Англії, л-ра Паризької комуни, «Інтернаціонал» Е. Потьє — у Франції та ін.). Як худож. метод С. р. виник у Росії на поч. 20 ст. у творчості М. Горького. Після перемоги Великого Жовтня почався новий етап у розвитку С. р. Становлення мистецтва С. р. відбувалося в боротьбі за глибоке конкретне художнє втілення нової дійсності й нових духовних якостей рад. людини, утвердження віри в перемогу комуністичних ідей. У рад. л-рі й мистецтві С. р. утвердився завдяки пошукам діячами літератури і мистецтва нових художніх засобів, здатних яскраво відобразити історичну і соціальну правду життя, шляхів максимального вираження своєї творчої особистості, виховані в дусі комуністичної ідейності. У становленні рад. л-ри та мистецтва на позиціях С. р. велику роль відіграли постанови ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) та ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932), а також ухвали 1-го з'їзду рад. письменників (1934), який остаточно сформулював і затвердив Статутом Спілки письменників осн. ідейно-естетичні принципи й саме визначення методу С. р. Цей метод є історично відкритою естетичною системою, яка забезпечує широкий простір для худож. пошуків, відображення митцем всього передового в житті, у сусп. свідомості. Метод С. р. передбачає багатство художніх манер, стилів, жанрів, широке виявлення своєрідності мови, нац. форми, індивідуальних художньо-творчих особливостей таланту, сприяє новаторству в усіх галузях творчості.

У кращих творах рад. л-ри й мистецтва, в усіх видах і жанрах (у поезії, прозі, драматургії, музиці, театрі, кінематографії, живописі, скульптурі, графіці) створено типові образи героїв Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, будівників соціалізму й комунізму в СРСР, показано ентузіазм трудящих мас, красу їхньої праці, духовне багатство, боротьбу за мир, переваги рад. способу життя. Рад. митці, озброєні передовим творчим методом, відображають нарождення в житті нового, комуністичного, світлу перспективу. Звідси життєствердуючий пафос рад. мистецтва, героїчність характерів і образів. Розвиток гуманістичних ідей у дусі ленінізму, увага до загальнолюдських проблем—

важлива риса С. р. на новому етапі. Пройняті комуністичною ідейністю, почуттям інтернаціоналізму й соціалістичного гуманізму, твори С. р. відіграють важливу роль у боротьбі прогрес. сил світу за здійснення ідеалів миру, дружби народів і соціалізму.

Утверджується і збагачується л-ра й мистецтво С. р. у країнах соціалістичної співдружності, у творчості прогресивних митців капіталістичних країн.

У рішеннях XXIV, XXV та XXVI з'їздів партії, у постановах ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про роботу з творчою молоддю» (1976), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982) наголошується на нерозривності завдань л-ри й мистецтва і завдань, які стоять перед усім народом у його боротьбі за комунізм, на необхідності підвищення ролі л-ри й мистецтва С. р. у духовному збагаченні народу.

Літ.: Ленін В. І. Про культуру. К., 1981; Ленин В. И. О литературе и искусстве. М., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Горький М. Про літературу. К., 1954; Дзеверін І. Про літературно-естетичні погляди В. І. Леніна. К., 1981; Социалистический реализм и классическое наследие. М., 1960; Социалистический реализм в зарубежных литературах. М., 1960; Социалистический реализм и художественное развитие человечества. М., 1966; Проблемы художественной формы социалистического реализма, т. 1—2. М., 1971; Теорія літератури. К., 1975; Проблемы социалистического реализма. М., 1975; Марков Д. Ф. Проблемы теории социалистического реализма. М., 1978; Недошивин Г. А. Теоретические проблемы современного изобразительного искусства. М., 1972; Социалистический реализм и современный кинопроцесс. М., 1978; Мастера кинорежиссуры о социалистическом реализме. М., 1979; Художники социалистической культуры. М., 1981; Актуальные проблемы социалистического реализма. М., 1981.

О. К. Романовський.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л — міжнародне об'єднання с.-д. партій, що існувало 1923—40. Був створений внаслідок об'єднання правосоціалістичного Бернського інтернаціоналу та *Інтернаціоналу 2 1/2-го*. Стояв на реформістських, антикомуністичних, антирад. позиціях. Відкидав політику єдиного робітн. фронту, відхиляв пропозиції *Комуністичного Інтернаціоналу* про співробітництво і спільні дії, зокрема в боротьбі проти фашизму і розв'язування 2-ї світової війни. Внаслідок цього в серед. 30-х рр. С. р. і. зазнав кризи, почав розпадатися й навесні 1940, після окупації гітлерівцями Брюсселя, де з 1935 містилася його штаб-квартира, остаточно припинив діяльність.

Б. М. Забарко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ СОЮЗ ТРУДОВО́ГО НАРО́ДУ ЮГОСЛА́ВІЇ (ССТНЮ) — масова громадсько-політ. організація. Створена 1953 на базі Нар. фронту Югославії (до серпня 1945 — Нар.-визвольний фронт, що виник під час народно-визвольної війни 1941—45 в Югославії). Об'єднує майже все доросле населення країни (бл. 14 млн. чол., 1981). За конституцією СФРЮ в рамках ССТНЮ всі організовані соціалістичні сили на чолі з *Союзом комуністів Югославії* здійснюють свою політ. єдність. Найвищий керівний орган — Союзна конференція ССТНЮ, голова якої обирається строком на 1 рік. Друкований орган — щоденна газ. «Борба» («Боротьба»).

І. Г. Буркут.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ СПО́СІБ ЖИТТЯ — якісно новий *спосіб життя*, що сформувався внаслідок перемоги *соціалістичної революції* і побудови соціалістичного суспільства; категорія *історичного матеріалізму, наукового комунізму*, складова частина розробленої КПРС концепції *розвинутого соціалістичного суспільства*. На відміну від соціальних умов і принципів життєдіяльності у класово антагоністичних формаціях, неодмінною умовою С. с. ж. є панування сусп. власності на засоби виробництва. С. с. ж.— це трудовий спосіб життя, спрямований на примноження сусп. багатства для задоволення матеріальних і культур. потреб трудящих. Зміст і форми життєдіяльності за соціалізму визначаються прогресивним екон. ладом, найдемократичнішою політ. системою, пануванням ідеології *марксизму-ленінізму*, норм соціалістичної моралі. Характерними рисами С. с. ж. є *колективізм, гуманізм* людей праці, їхній соціальний оптимізм, наук. світогляд, *патріотизм* і соціалістичний *інтернаціоналізм*, висока свідомість і громадсько-політ. активність, гармонійне поєднання громадських інтересів з потребами всебічного розвитку особи, непримиренність до ворогів миру і прогресу, до дрібнобурж. життєвих орієнтацій. Розвиток С. с. ж. відбувається планомірно в напрямі усунення істотних відмінностей між розумовою і фіз. працею, між містом і селом, зближення умов праці, побуту і відпочинку, рівнів добробуту і культури робітників, селян, інтелігенції; подолання пережитків минулого в свідомості і поведінці окремих категорій населення, проявів споживацької життєвої позиції; збагачення сусп. практики елементами комуністичних форм співжиття. Вперше С. с. ж. сформувався в Країні Рад у процесі буд-ва соціалізму й утвердився в осн. рисах у країнах соціалістичної співдружності. Розвиткові С. с. ж. сприяє *соціальна політика КПРС*. Рад. спосіб життя переконливо демонструє корінні переваги соціалізму над капіталізмом. Його гранями на етапі зрілого соціалізму виступають соціально-політ. та ідейна єдність, братерська дружба і співробітництво народів СРСР, згуртованість трудящих навколо ленінської партії, націленість на розвиток комуністичних засад у всіх сферах життя суспільства. На противагу бурж. пропагандистським міфам про «західний», «американський» стандарти життя С. с. ж. спирається на реальні, конституційно гарантовані права і свободи громадян (див. *Конституція СРСР, Конституція УРСР*). Широку конкретну програму зміцнення і вдосконалення рад. способу життя намітив XXVI з'їзд КПРС. Шляхи формування і розвитку С. с. ж.— одне з найважливіших комплексних завдань теорії і практики комуністичного будівництва.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Історичний досвід КПРС по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя. К., 1978; Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности. К., 1979; Социалистический образ жизни. М., 1980; Соціалістичний спосіб життя. Довідник. К., 1981.

В. О. Курганський.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНІ ЗОБОВ'Я́ЗАННЯ — зобов'язання, які беруть на себе учасники *соціалістичного змагання*. С. з. формуються залежно від завдань, поставлених Комуністичною партією і Рад. урядом на певний період — рік, п'ятирічку і дальшу перспективу розвитку нар. г-ва країни. Ще в кін. 20 — в серед. 30-х рр., коли розгорнулося масове соціалістичне змагання, С. з. становили осн. зміст соціалістичних договорів між робітниками і колективами. Прийняття С. з. і успішне виконання їх сприяло виконанню першої п'ятирічки (1929—32) за чотири роки. В період соціалістичної *індустріалізації* для С. з. характерним було швидке освоєння нової техніки і технології, проектних потужностей підприємств, перевиконання виробничих норм (див. *Стахановський рух*). Розвиток *руху за комуністичне ставлення до праці* викликав нові форми С. з., в центрі яких стали питання підвищення ефективності соціалістичної економіки і продуктивності праці, поліпшення якісних показників праці, суворе додержання режиму економії. В умовах розвинутого соціалізму значно розширюється діапазон С. з., в них включаються не тільки соціально-екон., а й морально-психологічні показники: підвищення профес. майстерності і культур.-тех. рівня працівників, їхня участь у громад.-політ. житті, дотримання ними норм комуністичної моралі тощо. Все це сприяє розвиткові соціалістичного змагання і досягненню нових успіхів у комуністичному будівництві.

В. М. Савенок.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО НАГРОМА́ДЖЕННЯ ЗАКО́Н — об'єктивний екон. закон соціалізму, що виражає необхідність використання частини *національного доходу* (*фонду нагромадження*) для розширення і вдосконалення суспільного *виробництва* з метою неухильного піднесення *добробуту* народу, забезпечення заг. зайнятості працездатного населення, всебічного розвитку усіх членів суспільства. Матеріальною основою нагромадження є перевищення виробн. над споживанням. Однак розміри нагромадження, його соціально-екон. наслідки залежать від характеру *власності* на *засоби виробництва*. Нагромадження за капіталізму — це перетворення частини *додаткової вартості* на капітал (див. *Загальний закон капіталістичного нагромадження, Нагромадження капіталу*). За соціалізму *виробничі відносини* грунтуються на сусп. власності на засоби виробн. Досягнення вищої мети соціалізму, вираженої в *основному економічному законі соціалізму*,

можливе лише в процесі соціалістичного розширеного *відтворення*, матеріальною передумовою якого є *соціалістичне нагромадження*. Осн. джерело нагромадження — нац. доход; величина його залежить від рівня продуктивності сусп. праці (див. *Продуктивність праці*). В реалізації С. н. з. важливу роль відіграє *норма нагромадження*. Вона визначає пропорції між фондом нагромадження і *фондом споживання* в нац. доході. Підтримання оптимального обсягу зазначених фондів — ключове завдання нар.-госп. планування, розв'язання якого вимагає врахування цілого ряду умов — міжнар., соціальних, природно-кліматичних тощо. В період *розвинутого соціалістичного суспільства* посилюється соціальна орієнтація соціалістичного відтворення, у нац. доході збільшується частка ресурсів, що використовуються для нар. споживання. Це передбачає дальше поліпшення використання нар.-госп. ресурсів, підвищення *економічної ефективності капітальних вкладень*. С. н. з. реалізується в процесі розробки і втілення в життя екон. накреслень партії. Характер діяння цього закону сприяє створенню матеріальних і духовних передумов переходу до *комунізму*. *О. Д. Заруба.*

«СОЦИАЛИСТИ́ЧЕСКАЯ ИНДУ́СТРИЯ» — газета, орган ЦК КПРС. Виходить в Москві з 1.VII 1969 шість раз на тиждень. Висвітлює проблеми, пов'язані з розвитком пром-сті, буд-ва і транспорту, науки та її зв'язку з виробн., а також питання парт. керівництва г-вом, удосконалення систем планування г-ва, соц. змагання і впровадження передового досвіду, підготовки і виховання кадрів, культур. і побутового обслуговування трудівників пром-сті, розвитку фізкультури і спорту на підприємствах. Газета наводить інформацію в галузі науки і техніки, про екон. і тех. зв'язки СРСР з зарубіжними країнами. *В. М. Голубєв.*

«СОЦИАЛИСТИ́ЧЕСКИЙ ДОНБА́СС» — газета, орган Донец. обкому Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Донецьку 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер газети під назвою «Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов» вийшов у липні 1917. В травні 1920 газету перейменовано на «Диктатуру труда». З серпня 1932 виходить під тепер. назвою. Під час окупації Донеччини нім.-фашист. військами 1941—43 не видавалася. «С. Д.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

СОЦІА́Л-ШОВІНІ́ЗМ — опортуністична течія в міжнар. робітн. русі, виникла під час 1-ї світової війни 1914—18. Носіями С.-ш. були лідери *Інтернаціоналу 2-го* та ряду с.-д. партій, зокрема в Росії і на Україні — меншовики (див. *Меншовизм*), *есери*, укр. і євр. дрібнобурж. націоналістичні партії та ін. Вони зрадили інтереси робітничого класу, пролетарського *інтернаціоналізму*, класової солідарності, перейшли на позиції підтримки імперіалістичної буржуазії під фальшивим гаслом «захисту вітчизни». Соціал-шовіністи проповідували класовий мир з експлуататорами, приховували від трудящих загарбницькі цілі розв'язаної імперіалістами війни, штовхали робітників воюючих країн на взаємне знищення. Істор. заслуга ідейного і політ. розгрому С.-ш. належить В. І. Леніну, більшовицькій партії, які зуміли в надзвичайно складних умовах викрити його ворожу соціалізмові природу і об'єднати справді інтернаціоналістські сили в робітн. русі, заклавши ядро майбутнього *Комуністичного Інтернаціоналу*. Нині ідеї С.-ш. виявляються у політ. курсі ряду лідерів правої соціал-демократії, які підтримують внутр. реакційні сили та агресивний амер. імперіалізм.

Літ.: Ленін В. І. Про боротьбу з соціал-шовінізмом.— Крах II Інтернаціоналу.— Соціалізм і війна. Повне зібрання творів, т. 26.

Ф. Я. Горовський.

СОЦІА́ЛЬНА ГЕОГРА́ФІЯ — суспільна наука в системі географічних наук, що вивчає закономірності й фактори виникнення і розвитку територіальних відмінностей у соціальних структурах (класових, професійних, національних, статевікових тощо). Розглядає соціальні структури в їхніх взаємозв'язках, а також у зв'язках з матеріальним виробництвом і навколишнім природним середовищем. С. г. досліджує тер. аспект *соціального розвитку* в конкретних суспільно-істор. умовах. Виділяють з а г а л ь н у С. г. (теоретичну й *способу життя*), г а л у з е в у С. г. (населення, розселення, сфери обслуговування, споживання, *рекреації* та ін.) й р е г і о н а л ь н у С. г. (окремих країн, районів). При вивченні тер. соціальних структур користуються такими методами: системного аналізу, порівняльно-геогр., історичним, регіонального аналізу, *моделювання географічного*. С. г. тісно пов'язана з *економічною географією*, з якої вона виділилась в 70-х роках у процесі розвитку й диференціації останньої, *історичною географією*, регіональними *соціологією* і *демографією*, регіональними розділами галузевих економік, соціально-екон. *статистикою*, економікою трудових ресурсів, *екологією соціальною* та ін. науками. Осн. напрями досліджень С. г.— соціально-геогр. районування, порайонні відмінності в способі життя, соціальних структурах і тер. орг-ції соціального розвитку, регіональні фактори соціального розвитку, соціально-геогр. прояви й наслідки *науково-технічного прогресу* та ін. Ці дослідження мають не лише наукове, а й прикладне значення, зокрема як передпланові й передпроектні обгрунтування для комплексного екон. і соціального планування та прогнозування, *районного планування, містобудування*.

Літ.: Изучение проблем социально-экономической и социальной географии. Тарту, 1979; Анохин А. А., Костяев А. И. Некоторые направления развития социальной географии. В кн.: Региональный экономико-географический анализ и прогнозирование. Фрунзе, 1980; Хорев Б. С. Территориальная организация общества. М., 1981.

М. Т. Агафонов.

СОЦІА́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА КПРС — складова частина багатогранної діяльності *Комуністичної партії Радянського Союзу* по керівництву будівництвом комуністичного суспільства. Спрямована на дальше вдосконалення *суспільних відносин* в *Союзі Радянських Соціалістичних Республік*. Має загальнонар. характер, базується на неухильному зростанні економіки, підвищенні ефективності сусп. виробництва, на наук. пізнанні об'єктивних закономірностей відносин між класами, соціальними групами, між суспільством в цілому й окремими його членами. Гол. завдання С. п. КПРС на сучас. етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* визначене XXIV—XXVI з'їздами партії, які виробили широку програму соціального розвитку. Осн. її метою є забезпечення дальшого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб рад. народу, послідовний розвиток *соціалістичного способу життя*, дальше вдосконалення соціальної структури рад. суспільства в напрямі досягнення його повної соціальної однорідності. С. п. КПРС спрямована на досягнення гармонійного поєднання сусп. і особистих інтересів, на виховання трудящих у дусі відданості *марксизму-ленінізму*, пролет. *інтернаціоналізму* і рад. *патріотизму*, на дальше зміцнення *соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства* при неухильному зростанні провідної ролі *робітничого класу*, на зміцнення *дружби народів* СРСР, послідовне подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Вона спрямована також на дальше підвищення добробуту, освіти й культури народу, поліпшення умов праці й відпочинку, розвиток житлового будівництва, вдосконалення системи соціального забезпечення, медичного і побутового обслуговування, охорону навколишнього середовища тощо. При виробленні С. п. КПРС партія виходить з відповідності свого політ. курсу об'єктивним закономірностям і потребам розвитку соціалістичного суспільства, з конкретних істор. умов, з урахування соціальних наслідків *науково-технічної революції*. Партія підтримує і розвиває все нове, прогресивне, породжене практикою соціалістичного і комуністичного будівництва, враховує інтереси країн *соціалістичної співдружності*, спирається на підтримку і творчу самодіяльність широких нар. мас. Яскравим виразом С. п. КПРС стали підсумки виконання 9-го і 10-го п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва СРСР (1971—80). У ці роки значно зросли нац. багатство країни, її виробничий і науково-тех. потенціал, здійснено найбільш широку в історії країни програму піднесення життєвого рівня народу. Успішно розв'язувалося гол. завдання С. п. КПРС — досягнення соціальної однорідності рад. суспільства. В 70-х рр. тривало дальше зближення всіх його класів і соціальних груп, підвищувалася роль робітн. класу в житті суспільства, відбувалися глибокі прогресивні зміни в житті

колг. селянства на основі зближення двох форм соціалістичної власності і наближення праці трудівників села до праці робітників, швидкими темпами зростала чисельність інтелігенції. Ці процеси знайшли відображення в новій *Конституції СРСР* 1977, яка зафіксувала найістотніші зміни, що відбулися в рад. суспільстві протягом чотирьох десятиріч, глибокий демократизм рад. загальнонар. д-ви. Зростання екон. могутності Рад. д-ви дало змогу виконати широку програму всемірного піднесення добробуту народу. Протягом 70-х рр. збільшилися частка і абсолютні розміри коштів, виділених з нац. доходу на соціальні потреби, підвищилася реальна заробітна плата робітників і службовців, оплата праці колгоспників. Майже в два рази збільшилися виплати і пільги з *суспільних фондів споживання*. Поліпшилися пенсійне забезпечення і мед. обслуговування, нових успіхів досягнуто в розвитку культури і науки, майже вдвоє збільшилися виробництво товарів масового споживання, розширилася сфера побутового обслуговування, виконано масштабну програму житлово-комунального будівництва. Лише протягом 10-ї п'ятирічки житлові умови поліпшило понад 50 млн. чол. Велику роль у здійсненні С. п. КПРС відіграє постійна увага партії до соціального розвитку не тільки країни в цілому, а й кожного *трудового колективу*, піклування про підвищення загальноосвітнього й культурно-тех. рівня трудівників, про *наукову організацію праці*. Важливою ділянкою С. п. КПРС є *комуністичне виховання* трудящих, зокрема виховання комуністичного ставлення до праці, дальше вдосконалення соціалістичного змагання. С. п. КПРС розглядає як могутній рушій соціального прогресу дальший розвиток соціалістичної демократії і громад. активності трудящих, широке залучення їх через *Ради народних депутатів, професійні спілки* та ін. масові орг-ції до реальної участі в управлінні д-вою, виробництвом. Новим етапом у розвитку С. п. КПРС став XXVI з'їзд партії, який висунув соціальну програму на 11-у п'ятирічку (див. *Одинадцятий п'ятирічний план*) і на перспективу до 1990. Ця програма передбачає дальше зростання добробуту рад. людей на основі стійкого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення *науково-технічного прогресу* і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку.

В руслі С. п. КПРС на найближчі роки — прискорене житлове, культурно-побутове будівництво, особливо в малообжитих районах; скорочення малокваліфікованої і тяжкої фіз. праці; підвищення заробітної плати і пенсій; удосконалення всієї сфери розподілу, здійснення *Продовольчої програми СРСР*, розширення виробництва й поліпшення якості товарів нар. споживання; розвиток сфери послуг; дальший розвиток організації відпочинку рад. людей; дальше зростання освітнього і культурно-тех. рівня трудящих; підвищення якості мед. обслуговування; розвиток фізкультури і спорту; створення сприятливіших умов для охорони здоров'я матері й дитини і виховання дітей; дальше зближення рівня добробуту, умов праці й побуту різних соціальних груп рад. суспільства, трудящих міста і села; дальший розвиток соціалістичної демократії, розширення участі трудящих в управлінні виробництвом, їхньої громад. активності тощо. З'їзд відзначив, що С. п. КПРС має зосередитися на подоланні відмінностей, які виходять за рамки окремих класів, на розв'язанні проблем, що потребують найуважнішого врахування особливостей та інтересів кожної групи нашого суспільства, на вирівнюванні соціальних відмінностей у тер. плані; на дальшому зміцненні братерської дружби народів СРСР, зміцненні матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя. XXVI з'їзд партії збагатив С. п. КПРС важливими теор. положеннями. На основі аналізу глибинних перетворень у характері і змісті праці й способі життя всіх класів і соціальних груп рад. суспільства у Звітній доповіді ЦК КПРС зроблено висновок, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). З'їзд зазначив, що процес всебічного зближення рад. республік прискорюється інтенсивним екон. і соціальним розвитком кожної з них. Теор. узагальнення процесів соціального розвитку СРСР дало змогу дійти висновку про те, що в період розвинутого соціалізму завершуватиметься перебудова всіх сусп. відносин на притаманних новому ладові колективістських засадах. Надзвичайно важливим є висновок з'їзду, що провідною силою процесу становлення безкласової структури рад. суспільства був і лишається робітн. клас. Висунуті на з'їзді нові теор. висновки й положення спрямовано на здійснення осн. завдань С. п. КПРС — формування нової людини, всебічний розвиток особи, вдосконалення соціалістичного способу життя.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Волков Ю. Е., Роговин В. З. Вопросы социальной политики КПСС. М., 1981.

В. С. Левін.

СОЦІА́ЛЬНА ПРОГРА́МА КПРС — складова частина планів соціально-екон. розвитку СРСР, прийнятих на з'їздах партії. Підпорядкована завданням прогресивних перетворень у соціальній сфері, забезпечення реалізації соціальних цілей боротьби за побудову соціалізму і комунізму, визначає *соціальну політику КПРС*. Основи С. п. КПРС закладено в ряді програмних документів партії. Вже в другій Програмі партії (1919) висувалося кардинальне завдання ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, велику увагу було приділено культур. будівництву тощо. Соціальні завдання величезної істор. ваги намітила прийнята XXII з'їздом КПРС (1961) *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*. Нинішню С. п. КПРС визначено XXIV з'їздом партії й розвинуто в рішеннях XXV і XXVI з'їздів КПРС. *Двадцять четвертий з'їзд КПРС* (1971) схвалив широку програму соціальних заходів, спрямовану на підвищення добробуту населення, зближення рівнів життя у місті і в селі, поліпшення умов праці й відпочинку трудящих, виховання підростаючого покоління. Вироблена з'їздом С. п. КПРС передбачала підвищення реальних доходів населення, дальше зростання *суспільних фондів споживання*, збільшення виробництва пром. і прод. товарів, розширення житлово-комунального і культур. будівництва тощо. Цю програму поглибив і розвинув далі *Двадцять п'ятий з'їзд КПРС* (1976). Значні соціальні заходи було намічено, зокрема, в сферах поліпшення умов і охорони праці, охорони здоров'я, зростання освіти й культури рад. людей. Цю програму було успішно виконано, протягом десятиріччя (1971—80) втілено в життя найширшу в історії СРСР програму піднесення життєвого рівня народу. В цей період продовжували вдосконалюватися вся система суспільних відносин, соціалістичний спосіб життя. Висунута *Двадцять шостим з'їздом КПРС* (1981; див. т. 12, Додаток) широка комплексна програма соціального розвитку на 80-і рр. спрямована на забезпечення прогресивних змін у найважливішій сфері людської діяльності — в праці; на поліпшення матеріально-побутових умов життя населення; забезпечення тіснішого зв'язку між підвищенням життєвого рівня і розв'язанням виробн. завдань; всемірний розвиток соціальної й трудової активності рад. людей; розширення можливостей для гармонійного духовного життя трудящих; дальший розвиток *соціалістичної демократії;* посилення соціальної однорідності суспільства тощо. Велику увагу в С. п. КПРС приділено створенню цілісної системи *соціального планування* на всіх рівнях, починаючи з *трудових колективів*. Здійснення С. п. КПРС — запорука дальших успіхів Комуністичної партії і Рад. д-ви на шляху комуністичного будівництва.

В. С. Левін.

СОЦІА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності поведінки, діяльності і спілкування людей у соціальних спільностях — групах, колективах. Упродовж багатьох століть соціально-психологічні знання розроблялись у надрах філос. учень. Як самостійна наук. дисципліна С. п. виділилась у 1-му десятиріччі 20 ст. Для марксистської С. п. актуальним є виявлення і приведення в дію психологічних резервів соціальних груп з метою поліпшення управління сусп. життям, забезпечення гармонійного розвитку колективу й кожної особистості зокрема. С. п. тісно пов'язана з соціологією, філософією, заг. психологією, лінгвістикою, історією. Використовує емпіричні методи дослідження. В системі «група — особистість» С. п. вивчає

такі процеси: у великих спільностях (у макросередовищі) — настрої, моду, смаки, упередження тощо; в малих групах (у мікросередовищі) — *психологічну сумісність,* типи групової інтеграції, психологічний клімат, міжособистісні стосунки; С. п. особистості — самооцінку, ціннісну орієнтацію, конформність (пасивне прийняття готових стандартів у поведінці) чи нонконформність, вияви *фрустрації* тощо.

Літ.: Андреева Г. М. Социальная психология. М., 1980; Шибутани Т. Социальная психология Пер. с англ. М., 1969. *В. І. Войтко.*

СОЦІА́ЛЬНА СТРАТИФІКА́ЦІЯ (від лат. stratum — настил, верства і facio — роблю) — бурж. соціологічне вчення, за яким суспільство поділяється на страти (верстви) залежно від окремих ознак (екон., нац., етнічних, реліг. та ін.) або сукупності їх. С. с. заперечує існування в капіталістичному суспільстві антагоністичних класів — буржуазії та пролетаріату; натомість пропонується поділяти суспільство на «вищі» й «нижчі» класи, *еліту* і масу; довільно виділяється кількість класів чи страт в одній і тій самій країні; довільно даються їм назви [напр., «середній клас» (див. «*Середнього класу теорія*»), «вищий нижчий клас», «нижчий вищий клас» тощо]. Більшість сучас. бурж. соціологів дотримується концепції «багатовимірної стратифікації», за якою класи і прошарки виділяються на основі багатьох критеріїв (прибуток, освіта, тип житла тощо). Підмінюючи класове розшарування суспільства, зумовлене відношенням людей до *засобів виробництва,* другорядними критеріями угруповання людей, бурж. соціологи тим самим намагаються замаскувати класову нерівність і експлуатацію в бурж. суспільстві.

СОЦІА́ЛЬНА ЦІ́ННІСТЬ ПРА́ВА — здатність *права* сприяти прогресивному розвиткові суспільства, задоволенню матеріальних і духовних потреб народу, охороні його прав і інтересів, забезпеченню громадського порядку, врегулюванню відносин між громадянами, класами, націями, ін. соціальними групами й верствами населення, держ. й громад. організаціями. Критерієм С. ц. п. є те, інтересам яких класів та ін. соціальних спільностей людей служать норми права. Певною мірою С. ц. п. притаманна будь-якому типу права. Чим воно демократичніше, тим його соціальна цінність вища. В епоху імперіалізму *буржуазне право* втратило характер навіть відносної заг. цінності. Реакційні *режими політичні* інтенсивно застосовують неправові, позасудові методи діяльності. У соціалістичному суспільстві С. ц. п. стає реальністю. Втілення, зокрема, у *радянському соціалістичному праві* соціальної справедливості, високого ступеня розвитку рівноправності й рівності, дійовості надають йому властивості ефективно діючої сили держ. й громад. життя у боротьбі за зміцнення *соціалістичної законності* та *правопорядку.* Глибоко гуманістична природа рад. ладу знаходить у праві один з найважливіших проявів. Рад. право забезпечує високу організованість сусп. відносин, надійність соціального управління, виступає засобом утвердження, реалізації та захисту цінностей соціалізму, соціалістичного способу життя. Воно діє у важливих галузях людського буття, не тільки виражає і збагачує екон., політ., культур. та ін. цінності, але й являє собою особливу самостійну цінність. Підтвердженням цього є, зокрема, прийняття нової *Конституції СРСР,* конституцій союзних і авт. республік, в яких закріплено досягнення рад. народу, що збудував *розвинуте соціалістичне суспільство,* і програмні положення будівництва комуністичного суспільства.

Літ.: Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. М., 1971. *В. П. Зенін.*

СОЦІА́ЛЬНА ШКО́ЛА в буржуазній політичній економії — напрям *вульгарної політичної економії.* Виникла наприкінці 19 — на початку 20 ст. Представники С. ш.— нім. економісти Р. Штамлер, Р. Штольцман, О. Шпанн, А. Амонн, К. Діль, Ф. Петрі. Виходячи з філософії суб'єктивного ідеалізму, прихильники С. ш. в основу сусп. життя поклали соціально-правові фактори. Це зумовило трактування С. ш. примату права над економікою, підміну *виробничих відносин* людей у суспільстві соціально-правовими і ліквідацію тим самим їхнього класового змісту. Насправді правові норми виникають на грунті певних екон. відносин і лише юридично їх відображають. Визначальний вплив на соціальні, політ. і духовні процеси життя суспільства має в остаточному підсумку лише розвиток *продуктивних сил.* Ідеалістичні трактування екон. категорій теоретики С. ш. використовували для апологетики капіталістичного виробн., вихваляння влади *олігархії фінансової,* посилення ролі бурж. д-ви. Погляд на економіку як на «соціальне ціле» С. ш. застосовувала для обгрунтування концепції *«трансформації капіталізму»* в нібито новий сусп. лад, позбавлений класових антагонізмів. Соціально-екон. суперечності капіталізму передбачалося усунути держ. втручанням у процеси виробн. і розподілу (у Р. Штамлера це — «правове регулювання», у Р. Штольцмана — «соціально-державне регулювання», у О. Шпанна — «нова соціальна політика» тощо), суть якого зводилася, однак, до посилення влади монополістичного капіталу. В 30-х рр. С. ш. фактично розпалася. Деякі положення С. ш. були використані у фашист. Німеччині, згодом справили певний вплив на формування *неоліберализму;* окремі ідеї співзвучні теор. уявленням соціально-правового напряму *інституціоналізму.* *А. І. Кредісов.*

СОЦІА́ЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на матеріальне і культурно-побутове забезпечення непрацездатних громадян. С. з. здійснюється за рахунок держ. і громад. коштів. *Конституція СРСР* (ст. 43) та конституції союзних (в УРСР — ст. 41 *Конституції УРСР*) і авт. республік проголошують і гарантують широку систему таких заходів — *право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника. Це право гарантується *соціальним страхуванням* робітників, службовців і колгоспників, допомогою по тимчасовій непрацездатності; виплатою за рахунок д-ви і колгоспів пенсій (див. *Пенсії державні в СРСР, Пенсії колгоспникам*); піклуванням про громадян похилого віку і про інвалідів; ін. формами С. з. Крім пенсійного забезпечення, до компетенції органів С. з. належать такі питання, як забезпечення держ. допомогою багатодітних і одиноких матерів, інвалідів з дитинства, санаторно-курортне лікування та протезування інвалідів та пенсіонерів, забезпечення інвалідів війни та праці засобами пересування, утримання непрацездатних громадян у будинках для старих та інвалідів, організація виробн. навчання та перекваліфікації інвалідів, визначення ступеня та причин стійкої втрати працездатності, розв'язання разом з органами охорони здоров'я питань соціально-трудової реабілітації інвалідів тощо.

Створення універсальної системи С. з. трудящих є характерною рисою соціалістичного суспільства, однією з його переваг у порівнянні з капіталістич. суспільством. В СРСР систему С. з., включаючи пенсійне забезпечення, спочатку було встановлено для працівників окремих галузей пром-сті. В передвоєнні роки його було поширено на працівників усіх галузей нар. г-ва. На кін. 50-х рр. система С. з. робітників і службовців набула всеосяжного характеру. Вирішальне значення для завершення цього процесу мали Закон про державні пенсії, прийнятий Верховною Радою СРСР 1956, Закон про пенсії та допомогу членам колгоспів, прийнятий 1964. Вони визначили перехід від гарантованого д-вою С. з. робітників і службовців до С. з. всіх трудящих, незалежно від того, зайняті вони в загальнодерж. чи в колг.-кооп. секторі сусп. виробництва, знаменували перехід до якісно нової системи С. з., притаманної *розвинутому соціалістичному суспільству.* Система С. з. в СРСР характеризується й тим, що в ній представлено всі види і форми С. з., передбачені класифікацією *Міжнародної організації праці* й переліком Міжнар. асоціації соціального забезпечення (крім допомоги по безробіттю, оскільки соціалістичне суспільство ліквідувало безробіття й усунуло причини його виникнення, гарантує повну зайнятість працездатного населення). Бюджетні асигнування й асигнування громад. коштів на С. з. в Рад. країні щороку зростають.

За останні 10 років видатки д-ви і колгоспів на пенсії робітникам, службовцям, членам колгоспів та ін. громадянам зросли більш як у 2 рази. На покращення С. з. спрямований ряд постанов ЦК КПРС

і Ради Міністрів СРСР, прийнятих на виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, зокрема від 2.IX 1981 про підвищення мінімальних розмірів пенсій, та ін. заходи щодо поліпшення пенсійного забезпечення. Органами та установами С. з. є відповідні м-ва союзних і авт. республік, відділи С. з. обл., міських та районних *Рад народних депутатів, лікарсько-трудові експертні комісії*, будинки для інвалідів та старих громадян, профтехучилища й технікуми, де навчаються і здобувають професію інваліди. Характерною рисою рад. системи С. з. та її перевагою перед С. з. в капіталістичних країнах є те, що трудящих звільнено від сплати внесків на здійснення С. з. Законодавством про С. з. встановлено, що виплата пенсій і допомог гарантується за рахунок коштів д-ви і колгоспів без будь-яких відрахувань від *заробітної плати* робітників та службовців чи від прибутків членів колгоспів. Утримання будинків для старих та інвалідів проводиться повністю за держ. рахунок, а міжколг. будинків-інтернатів — за рахунок колгоспів. Кошти, які направляють на С. з., акумулюються в системі держ. бюджету, кошти на С. з. колгоспників — у централізованому союзному фонді соціального страхування колгоспників. Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 і на період до 1990 року передбачено дальше вдосконалення соціального забезпечення.

О. М. Лук'яненко.

СОЦІА́ЛЬНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — складова частина народногосподарського планування, що передбачає розв'язання гол. проблем соціального розвитку в масштабі всього суспільства. Планування соціального розвитку — важливий напрям держ. планування, пов'язаний з безперервним зростанням потреб населення, зміною їхньої структури, відмінностями в умовах життя окремих соціальних груп трудящих, специфікою або характером праці в окремих галузях, особливостями життя населення в різних районах країни тощо. Відразу після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР було розв'язано такі соціальні питання, як встановлення 8-годинного робочого дня, створення системи соціального страхування, перехід до безплатної освіти й мед. обслуговування. В роки першої п'ятирічки також було розв'язано ряд найважливіших соціальних проблем, насамперед ліквідовано *безробіття* й *аграрне перенаселення*. В міру збільшення екон. ресурсів країни соціальні завдання, які ставилися в нар.-госп. планах, безперервно розширялися, що давало можливість все повніше й послідовніше здійснювати *соціальну програму КПРС*. У планових завданнях визначалися послідовність, масштаби й строки розв'язання соціальних проблем, виходячи з їхнього політ. й екон. значення та можливостей суспільства на даний період. Особливо широкого розвитку набуло С. п. в умовах розвинутого соціалізму. Величезні соціальні досягнення рад. суспільства законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. У розділі «Соціальний розвиток і культура» визначено шляхи дальшого зростання *життєвого рівня* населення, поліпшення умов праці, розвитку освіти, науки й культури. Передбачені Конституцією СРСР завдання щодо підвищення народного *добробуту* конкретизуються в держ. планах економічного й соціального розвитку. З серед. 60-х рр. з ініціативи ленінгр. об'єднання «Світлана» почалася розробка комплексних планів екон. й соціального розвитку підприємств, які охоплюють широке коло проблем соціального розвитку трудових колективів (див. *План соціального розвитку колективу*). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) у складі держ. планів екон. й соціального розвитку СРСР, союзних і авт. республік, країв, областей, міст і районів, а також м-в, відомств, об'єднань, підприємств і орг-цій розробляють зведені розділи по всьому комплексу заходів у галузі соціального розвитку. В розв'язанні багатьох соціальних питань активну участь беруть *Ради народних депутатів*. Розгорнуту програму соціального розвитку і підвищення рівня життя народу накреслено в документах XXVI з'їзду КПРС. Зокрема, передбачено підвищити реальні доходи на душу населення, збільшити роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі, середньомісячну заробітну плату робітників і службовців, підвищити оплату праці колгоспників у громад. г-ві колгоспів, збільшити сусп. фонди споживання та держ. допомогу сім'ям, які мають дітей, і молодожонам, забезпечити дальше поліпшення умов праці, побуту і відпочинку працюючих жінок, поліпшити житл. умови рад. людей та ін.

Т. Т. Ковальчук.

СОЦІА́ЛЬНЕ СТРАХУВА́ННЯ — в СРСР система матеріального забезпечення громадян у старості, в разі тимч. непрацездатності, при інвалідності, втраті годувальника та в ін. передбачених законодавством випадках. Правові норми, що регулюють відносини по С. с., встановлено Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік (див. *Право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, втрати працездатності, а також втрати годувальника), *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, відповідними главами кодексів законів про працю, *Примірним статутом колгоспу* та ін. нормативними актами. С. с. поширюється на всіх громадян, здійснюється без будь-яких відрахувань із заробітку трудящих, спрямоване на матеріальне забезпечення їх і зміцнення їхнього здоров'я. Бюджет держ. С. с. складається з страхових внесків підприємств, установ і орг-цій, які вони сплачують за встановленими тарифами, а також асигнувань (дотації) з *бюджету державного*. С. с. колгоспників здійснюється за рахунок особливого фонду, що створюється з грошових відрахувань колгоспів. Кошти С. с. можна витрачати лише за прямим призначенням. У порядку С. с. виплачуються: допомога по *тимчасовій непрацездатності*, а жінкам, крім того, — допомога по *вагітності* і пологах; допомога з нагоди народження дитини; пенсії (див. *Пенсії державні в СРСР, Пенсії колгоспникам*) тощо. Кошти С. с. використовуються і на санаторно-курортне лікування та оздоровлення трудящих і членів їхніх сімей (повна або часткова оплата путівок у санаторії, пансіонати, профілакторії, туристські бази тощо), на лікувальне (дієтичне) харчування, утримання піонерських таборів, а також на ін. заходи по С. с. Пенсії та осн. види допомоги по С. с. призначаються в процентах до *заробітної плати*, а в ряді випадків повністю компенсують втрату заробітку. При хворобі або каліцтві допомога виплачується до відновлення працездатності або до встановлення *інвалідності*. Управління С. с. в СРСР здійснює ВЦРПС (в УРСР — *Українська республіканська рада професійних спілок*) на широких демократичних засадах. Безпосередньо на підприємствах, в установах і орг-ціях С. с. здійснюють к-ти профспілок. Вони призначають допомогу по С. с., разом з адміністрацією готують документи, необхідні для призначення пенсій робітникам, службовцям та їхнім сім'ям, видають путівки в санаторії і будинки відпочинку, направляють дітей у піонерські табори, разом з адміністрацією розробляють і здійснюють заходи по зниженню захворюваності робітників і службовців, перевіряють правильність видачі *листків непрацездатності* і виплат по С. с. У здійсненні С. с. беруть активну участь робітники, службовці, колгоспники через комісії по С. с., комісії з пенсійних питань, страхових делегатів тощо.

З. К. Симорот.

СОЦІА́ЛЬНИЙ ДАРВІНІ́ЗМ — течія в бурж. соціології кін. 19 — поч. 20 ст., яка намагалася пояснити розвиток суспільства за допомогою еволюційного вчення Ч. *Дарвіна* (законами природного добору та боротьби за існування). Виникла як продовження і розвиток ідей *органічної теорії суспільства і держави*. Найреакційніші представники С. д. (Х. С. Чемберлен, О. Аммон, Ж. В. Лапуж) переносили біол. закони боротьби за існування безпосередньо на відносини між соціальними групами, народами і д-вами, проповідували *расизм*. С. д. зводив джерело соціальних конфліктів до суто біол. факторів — боротьби рас тощо. Будучи апологетами капіталістичного суспільства, соціал-дарвіністи розглядали конкуренцію, нерівність, «війну всіх проти всіх», що панує в цьому суспільстві, як позитивні явища, котрі сприяють виживанню кращих і сильніших, біологічно повноцінних індивідів, з яких нібито складаються пануючі класи. Конфлікт різних класів і соціальних груп С. д. вважав природним станом суспільства. Подібні погляди

відображали намагання ідеологів буржуазії увічнити класову структуру капіталістичного суспільства.

СОЦІА́ЛЬНИЙ ПРОГРЕ́С — форма *розвитку* суспільства, головний напрям поступального руху людства. Перші концепції С. п. висунули і розвивали в боротьбі з феод. ладом ідеологи буржуазії епохи її прогресивного розвитку (А. *Тюрго*, Ж. А. *Кондорсе*, Дж. *Віко*, Г. В. Ф. *Гегель* та ін.), які, проте, обмежували прогрес рамками капіталізму, що суперечило самій ідеї безперервного висхідного розвитку суспільства. З перемогою в передових європ. країнах капіталістичних відносин бурж. теорії С. п. почали розглядати капіталізм як вічний і природний лад (О. *Конт*, Г. *Спенсер*, *соціальний дарвінізм*). У період імперіалізму ідеологи буржуазії взагалі відмовляються від ідеї С. п., пропонують замінити поняття «прогрес» ідеєю циклічного коловороту (див. *Історичного коловороту теорія*, О. *Шпенглер*, А. *Тойнбі*, П. *Сорокін*). Сучас. бурж. соціологи в умовах наростаючої *загальної кризи капіталізму* або зовсім заперечують ідею С. п., намагаючись видати кризу капіталістичного суспільства за кризу всього людства, або всіляко спотворюють сутність С. п. Одні (Р. *Арон*, Д. *Белл*, Д. *Гелбрейт*, У. *Ростоу* та ін.), перебільшуючи роль науки і техніки в сусп. житті, ігноруючи екон., виробничі відносини, намагаються довести, ніби капіталізм розвивається по висхідній лінії і залишається втіленням прогресу (див. «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Конвергенції теорія*», «*Стадії економічного зростання*» тощо); інші (т. з. «*Римський клуб*») єдиний шлях С. п. вбачають у позаклас. «людській революції», в здійсненні утопічної програми «гуманізації» світу і людської свідомості. Марксистсько-ленінське розуміння С. п. випливає з осн. положення *історичного матеріалізму* про вирішальну роль *способу виробництва* в розвитку суспільства. Саме з цього марксисти виводять об'єктивний критерій С. п.— розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Боротьба передових класів проти віджилих виробничих відносин, реакційних соціально-політ. порядків є вирішальною силою висхідного істор. розвитку. Вищий рівень продуктивних сил забезпечує значно вищу форму прогресу, розширення діапазону свободи людей у їхньому відношенні до природи і в самому сусп. житті. Виходячи з даної концепції про критерії С. п., марксизм-ленінізм розглядає виникнення і розвиток первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної формацій як закономірні стадії С. п. Для докапіталістичних типів С. п. характерні уповільнені темпи розвитку. Капіталізм характеризується великим зростанням темпів розвитку суспільства, яке має антагоністичний, нерівномірний характер, оскільки прогрес однієї частини суспільства здійснюється за рахунок інших. Комуністичний тип С. п. якісно відрізняється від усіх попередніх. *Комунізм*, що приходить на зміну капіталізмові в результаті *соціалістичної революції*, вперше створює умови для безмежного прогресу людства на основі ліквідації соціальної нерівності й прискореного розвитку продуктивних сил.

Уперше в історії суспільства в комуністичній формації починає діяти закон рівномірного гармонійного розвитку всіх його сторін. Безперервний і дедалі зростаючий розвиток продуктивних сил є основою дальшого вдосконалення всіх сторін життя суспільства, всебічного розвитку самої людини.

П. Я. Номеровський.

СОЦІА́ЛЬНИЙ РО́ЗВИТОК — зміни, що відбуваються в *суспільстві* в процесі його поступу. Марксизм-ленінізм розглядає С. р. як заг. принцип, покладений в основу пояснення історії суспільства. Суспільство розвивається за об'єктивними законами, які люди неспроможні ні створити, ні змінити, ні скасувати, але, пізнавши їх, можуть діяти в необхідному напрямі. С. р. визначається розвитком *продуктивних сил*, відповідних їм *виробничих відносин*, що виявляється у закономірному становленні, розвитку і зміні *суспільно-економічних формацій*, кожній з яких відповідає певний *спосіб виробництва*. У класово антагоністичному суспільстві перехід від однієї формації до іншої здійснюється в результаті *класової боротьби*, шляхом *революції соціальної*. Проте С. р. відбувається не прямолінійно. Його заг. висхідна лінія — наслідок діалектичного взаємозв'язку і взаємодії багатьох процесів, частина яких веде в бік від *соціального прогресу*, а деякі мають регресивне спрямування. Марксистсько-ленінське вчення про С. р. є філос.-методологічною базою теорії і практики революц. перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. Це знайшло свій вияв насамперед у теорії *соціалістичної революції* і переростання *соціалізму* в *комунізм*. Досвід СРСР, ін. країн *соціалістичної співдружності* наочно довів положення марксизму-ленінізму про те, що за соціалізму С. р. проходить певні стадії на власній основі. Вищою стадією його є *розвинуте соціалістичне суспільство*.

Величезне значення для теорії і практики наук. комунізму мають зроблені XXVI з'їздом КПРС висновки з питань С. р. за умов зрілого соціалізму: про шляхи зближення всіх класів і соціальних груп рад. суспільства, стирання міжкласових відмінностей і підвищення ролі робітн. класу як провідної сили цього процесу; про дальший розвиток нац. відносин, зміцнення братерської дружби всіх народів СРСР; про розквіт і взаємозбагачення нац. культур та формування культури єдиного *радянського народу* як нової соціальної й інтернац. спільності, про зміцнення матеріальних і духовних основ *соціалістичного способу життя*, формування нової людини та ін. У прийнятій з'їздом розгорнутій соціальній програмі (див. *Соціальна програма КПРС*) вказано практичні шляхи дальшого С. р. суспільства розвинутого соціалізму.

А. В. Мяловицький.

СОЦІА́ЛЬНИХ І ЕКОНОМІ́ЧНИХ ПРОБЛЕ́М ЗАРУБІ́ЖНИХ КРАЇ́Н ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Засн. 1978 на базі наук. підрозділів *Історії інституту* АН УРСР та *Економіки інституту* АН УРСР. На 1982 інститут мав 11 наук. відділів. Аспірантура. Осн. напрями наук. досліджень: прикордонні екон. зв'язки з країнами РЕВ, експортне виробництво, використання капіталовкладень і трудових ресурсів на спільних виробничих об'єктах; соціально-екон. процеси в країнах Бл. Сходу; питання ідеологічної боротьби, міграційні процеси і становище еміграції; боротьба трудящих зарубіж. країн проти соціального та нац. гноблення; критика бурж. ідеологічних течій; екон. і міжнар.-правові аспекти охорони навколишнього середовища в зонах Чорномор'я і Середземномор'я; екон. і міжнар.-правові аспекти патентно-ліцензійної справи.

О. О. Малько.

СОЦІА́ЛЬНІ ХВОРО́БИ — хвороби людини, поширення і перебіг яких значною мірою пов'язані з несприятливими умовами суспільно-економічного ладу. Виділення С. х. в окрему групу має умовний характер, оскільки виникнення більшості хвороб певною мірою залежить від соціальних умов, пов'язаних з певним способом виробництва. До С. х. звичайно відносять *туберкульоз*, *венеричні хвороби*, *алкоголізм*, *наркоманію*, *трахому*, *рахіт*, ряд *професійних хвороб*, *інфекційних хвороб* та ін. С. х. є породженням суспільно-економічних формацій, в основі яких лежить експлуатація людини людиною; найхарактерніші вони для капіталістичного суспільства. Соціалістичне суспільство усуває умови, які породжують С. х. (безпосередньо — шляхом невпинного поліпшення умов праці та побуту). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції було передбачено і втілено ряд заходів щодо боротьби з С. х., які залишилися у спадщину від царської Росії. Протягом періоду будівництва соціалізму в СРСР в цій галузі досягнуто значних успіхів, зокрема щодо запобігання професійним хворобам (див. також *Профілактика*).

СОЦІА́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНІ ПРАВА́ ГРОМАДЯ́Н СРСР — закріплені в *Конституції СРСР*, конституціях союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік, а також в ін. рад. законах права рад. громадян, які забезпечують їм реальну можливість брати участь у сфері матеріального виробництва і розподілу матеріальних благ. Ці права є визначальними щодо всіх ін. прав, свобод і обов'язків рад. громадян. До них належать закріплені в рад. конституційному законодавстві: *право на працю*, яке включає право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання,

здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб; *право на відпочинок*; *право на охорону здоров'я*; *право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника; *право на житло*. Здійснення громадянами СРСР соціально-екон. прав невіддільне від виконання ними своїх обов'язків. Див. також *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*.

І. П. Бутко.

«СОЦІА́ЛЬНОЇ ДІЇ» ТЕО́РІЯ — один з провідних напрямів сучас. бурж. соціології, який виник у 20-х рр. 20 ст. Найбільше поширився в США. Розроблена в працях М. *Вебера*, Ф. *Знанецького*, Т. *Парсонса* та ін. Центр. категорією «С. д.» т. є «соціальна дія», під якою розуміють зв'язки, уявлення, психологічні, моральні моменти, що виникають у процесі безпосередньої взаємодії двох або більше індивідів. Вважаючи акти взаємодії («соціальну поведінку») найпростішою «клітиною» структури суспільства, предметом соціології, «С. д.» т. на цій основі намагається створити теорію особистих відносин людей, щоб підмінити ними всі сусп. відносини. Будучи за своїм характером суб'єктивно-ідеалістичною, «С. д.» т. заперечує соціально-екон. зумовленість поведінки людей, виступає проти матеріалістичного розуміння сусп. явищ і процесів. Розглядаючи рівновагу (див. *«Рівноваги» теорія*) як ідеальний стан сусп. відносин, «С. д.» т. звертає головну увагу на розробку соціально-психологічних механізмів регулювання людської поведінки, намагається дати капіталістам засоби витонченого маніпулювання свідомістю мас.

СОЦІА́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНІ КО́МПЛЕКСИ В СРСР — функціональні об'єднання установ і організацій, які здійснюють за єдиним комплексним планом громадсько-політ. та культурно-виховну роботу в межах певного мікрорайону (в містах), сільської чи селищної Ради нар. депутатів, колгоспу або радгоспу. До складу С.-к. к. входять культурно-освітні заклади (загальноосвітні, муз. і худож. школи, клуби, б-ки, музеї, палаци і будинки піонерів, кінотеатри тощо), заклади фізичної культури і спорту (стадіони, спорт. школи), громад. орг-ції, *добровільні товариства*. Роботу комплексу координує громад. координаційна Рада. Методичні центри містяться в будинках, палацах культури та ін. клубних закладах. Осн. принципи роботи С.-к. к. розробив Уральський центр АН СРСР (м. Свердловськ). В УРСР в одинадцятій п'ятирічці здійснюється цільова програма по створенню культурних комплексів, зміцненню їхньої матеріально-технічної бази. На 1.I 1983 в республіці діяло 298 таких комплексів у районних центрах.

А. О. Леонова.

СОЦІА́ЛЬНО-ПОЛІТИ́ЧНА Й ІДЕ́ЙНА Є́ДНІСТЬ РАДЯ́НСЬКОГО СУСПІ́ЛЬСТВА — спільність економічних, політ., ідейних і моральних інтересів рад. народу, яка виникла в результаті перемоги соціалізму, ліквідації експлуататорських класів і перетворення трудящих класів і верств на соціально споріднені класи і соціальні групи. З побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства* відбулося зміцнення С.-п. й і. є. р. с., провідною силою якої виступає робітн. клас. Екон. основою цієї єдності є сусп. власність на засоби виробництва, політичною — *соціалістична держава* й *соціалістична демократія*; ідеологічною — ідеологія марксизму-ленінізму, яка з перемогою соціалізму стає ідеологією всього рад. народу. Вирішальною силою С.-п. й і. є. р. с. є союз робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції, її невід'ємними рисами — *дружба народів*, рад. *патріотизм* і пролет. *інтернаціоналізм*. Вищим проявом єдності рад. народу є його згуртованість навколо *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Єдність і згуртованість рад. народу — це унікальне надбання соціалізму, джерело його непереможності. С.-п. й і. є. р. с. становить могутню рушійну силу успішного будівництва комунізму, формування соціальної однорідності суспільства.

Ю. І. Ширяєв.

СОЦІА́ЛЬНО-ХРИСТИЯ́НСЬКА ПА́РТІЯ Бельгії (СХП). Засн. 1830 (до 1945 — Католицька партія). Представники СХП з 1882 постійно входять до уряду. З 1968—69 практично поділена на дві самостійні партії за етнічно-мовною ознакою: валлонську (залишила за собою назву СХП) і фламандську (остання має назву Християнська нар. партія). Відмінність в їхніх програмних настановах стосується лише регіональних проблем, зв'язок між обома партіями здійснюється спец. органом. СХП об'єднує частину буржуазії, духівництва, а також частину трудящих-католиків, відображає інтереси великої фінанс. і серед. буржуазії, монархічних кіл. СХП має переважний вплив у Конфедерації християнських профспілок. У програмних документах СХП виступає на захист приватної власності та «класового співробітництва». Більшість лідерів партії проголошує свою вірність *НАТО* і закликає до зміцнення *Європейського економічного товариства* та ін. капіталістичних угруповань. В результаті виборів (листопад 1981) СХП увійшла до урядової коаліції. Обидва крила партії налічують 160 тис. членів (1981). Політику партії відображають газети «Лібр Бельжік» («Вільна Бельгія») і «Газетт ван Антверпен» («Антверпенська газета»).

Т. В. Чирко.

СОЦІОЛІНГВІ́СТИКА, соціологічна лінгвістика — мовознавча дисципліна, в якій вивчаються загальні закономірності функціонування *мови* в суспільстві і її конкретні особливості в різних суспільних умовах. Предметом С. є соціальна *диференціація мови* на всіх рівнях її структури; взаємовідношення мови й нації; *типологія* мовних ситуацій, тобто розподілу соціальних функцій між різними мовами й *діалектами*; закономірності взаємодії мов у різних соціальних умовах і соціальні аспекти *двомовності*, багатомовності та диглосії (використання різних соціально відмінних підсистем тієї самої мови); мовна політика та ін. Марксистська С. базується на принципах істор. матеріалізму, теорії марксистської соціології та на діалектико-матеріалістичному вченні про мову як суспільне явище. Основи соціолінгвістичних досліджень було закладено в 20—30-і рр. 20 ст. у працях рад. мовознавців (Л. П. Якубинського, Б. О. Ларіна, В. М. Жирмунського, Є. Д. Поливанова та ін.). З різних позицій проблеми С. розроблялися й у працях представників окремих напрямів зарубіжного мовознавства (франц. школа соціологічної лінгвістики та ін.). Амер. мовознавці, які запропонували термін «соціолінгвістика», виходять в основному з філософських позицій *біхевіоризму* та *неопозитивізму*.

Літ.: Швейцер А. Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы. М., 1976; Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. М., 1977.

О. С. Мельничук.

СОЦІОЛОГІ́ЧНА АСОЦІА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНА — об'єднання нац. і регіональних орг-цій, дослідницьких інститутів, які ведуть наук. роботу в галузі *соціології*. Заснована 1949 на конгресі в Осло. Діє під егідою *ЮНЕСКО*. С. а. м. передбачає й індивідуальне членство. За статутом гол. цілями С. а. м. є сприяння міжнар. соціологічним дослідженням, розвиток контактів між соціологами, організація міжнародного обміну інформацією в галузі соціології, проведення всесвітніх соціологічних конгресів. Керівні органи: Рада представників нац. асоціацій та обираний нею Виконком на чолі з президентом, а також Дослідницька рада. Місцеперебування секретаріату С. а. м.— Мілан (Італія). Рад. Союз представлений в С. а. м. з 1958 *Соціологічною асоціацією СРСР*. Відбулося 10 всесвітніх соціологічних конгресів (1950, Цюріх; 1953, Льєж; 1956, Амстердам; 1959, Мілан; 1962, Вашінгтон; 1966, Евіан; 1970, Варна; 1974, Торонто; 1978, Упсала; 1982, Мехіко). Рад. вчені брали участь у роботі всесвітніх соціологічних конгресів, починаючи з 3-го.

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОЛОГІ́ЧНА АСОЦІА́ЦІЯ СРСР — добровільна громадська наукова організація, створена 1958 для сприяння розвиткові досліджень у галузі марксистської *соціології*. Об'єднує наук. колективи і окремих учених. Працює під керівництвом Секції сусп. наук Президії АН СРСР. Є колективним членом *Соціологічної асоціації міжнародної*. Має в своєму складі центр. та місц. н.-д. секції, а також регіональні відділення (в республіках, областях, містах). Здійснює свої функції шляхом координації діяльності членів асоціації, сприяння ефективному використанню результатів *соціологічних досліджень* у практиці комуністичного будівництва, проведення наук. конференцій, симпозіумів і нарад, сприяння підготовці кадрів фахівців і підвищення їхньої квалі-

В. Б. Сочава.

Сочевиця великонасінна: *1* — верхня частина рослини; *2* — боби; *3* — насінина.

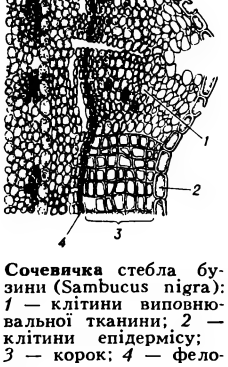

Сочевичка стебла бузини (Sambucus nigra): *1* — клітини виповнювальної тканини; *2* — клітини епідермісу; *3* — корок; *4* — фелоген.

фікації, інформації членів асоціації про соціологічні дослідження в СРСР і за рубежем, розвитку наук. зв'язків рад. соціологів з зарубіжними колегами, а також з міжнар. та зарубіжними нац. організаціями соціологів, сприяння книгообмінові та розвиткові бібліографічної інформації. Укр. відділення С. а. СРСР діє з 1968.

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА ПРА́ВА, соціологічні теорії права — бурж. правові концепції, які глумачать *право* і його дію, процеси створення правових інститутів, правотворчість, ефективність права, причини злочинності та ін. з позицій бурж. *соціології*. Виникли в епоху імперіалізму під впливом ускладнення правового регулювання, розкладу бурж. законності, кризи юрид. *позитивізму*. Серед факторів, які визначають право, представники С. ш. п. називають «сукупність суспільних союзів», заг. інтереси суспільства і конфліктуючі з ними «інтереси особи», компроміс інтересів «соціальних груп», але аналізують їх у відриві від екон. базису суспільства та інтересів класів. Під правом вони розуміють наслідок застосування юрид. норм, т. з. «живе право», «досвід», «практику» й цим обгрунтовують відхід від законності, зневажання правових норм тощо. Різні варіанти соціологічних концепцій висунули в Німеччині Е. Ерліх (школа «вільного правознаходження»), у США — Р. Паунд (гарвардська школа права), представники *«реалістичної» школи права* та ін. бурж. шкіл. Погляди С. ш. п. поширені в сучас. бурж. правознавстві, кримінально-правовій науці, кримінології, а також у бурж. соціологічних дослідженнях права. *Літ.:* Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971; Луковская Д. И. Социологическое направление во французской теории права. Л., 1972; Марчук В. П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. К., 1977; Забигайло В. К. Право и общество. Новые проблемы и методы буржуазного правоведения. К., 1981.

Н. С. Прозорова.

СОЦІОЛОГІ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ — вивчення сусп. явищ, процесів теор. та емпіричними засобами *соціології*. Включає етапи: постановку проблеми, розробку програми (аналіз осн. понять, розгортання їх через систему показників та емпіричних *референтів*, обгрунтування *гіпотез* та методик перевірки їх), збирання первинної соціальної інформації, статистичну обробку та аналіз її, теор. інтерпретацію емпіричного матеріалу і виявлення факторів, причинних зв'язків, тенденцій і законів. Розрізняють фундаментальні С. д. (спрямовані на приріст нового знання) і прикладні (застосування наявного знання для розв'язання сусп. проблем, розробки практичних рекомендацій).

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОЛО́ГІЯ (від лат. societas — суспільство і грец. λόγος — вчення) — наука про закономірності виникнення і розвитку соціальних утворень (різних за складністю *систем*, форм спільності, соціальних інститутів, процесів). Поєднуючи теор. та емпіричні засоби, С. досліджує взаємозв'язок різних сторін сусп. життя, конкретно-істор. особливості соціальної поведінки груп та індивідів. Початок наук. С. поклало відкриття К. Марксом та Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*). Визнання визначальної ролі *способу виробництва* в житті суспільства дало змогу зрозуміти закономірний процес зміни *суспільно-економічних формацій*, детально дослідити структуру кожної з них, виявити залежність *способу життя*, соціально-політ. відносин, суспільної свідомості в кінцевому підсумку від панівного типу сусп. виробництва. Застерігаючи від побудови апріорних, умоглядних схем істор. процесу, від схоластичного теоретизування, основоположники марксизму-ленінізму надавали великого значення емпіричному (фактичному) обгрунтуванню соціально-наук. знання. С. в СРСР та ін. соціалістичних країнах особливо інтенсивно розвивається з 60-х рр. В 1958 створено *соціологічну асоціацію СРСР*, яка ввійшла до Міжнар. соціологічної асоціації (засн. 1949). Організовано ряд н.-д. установ і груп, які вивчають проблеми С., зокрема на Україні — відділ С. в Ін-ті філософії АН УРСР. Соціологічні дослідження в країнах соціалістичної співдружності спрямовано на розв'язання проблем соціалістичного і комуністичного будівництва, вдосконалення *соціалістичного способу життя*, дослідження соціальних змін у праці, побуті, дозвіллі, ціннісних орієнтаціях різних верств населення під впливом *науково-технічного прогресу*, подолання соціальних відмінностей, формування нової людини. Поглиблюється предметна спеціалізація С., набувають розвитку такі її галузі, як С. праці, С. міста, С. села, С. освіти, С. сім'ї, С. спорту, С. масової комунікації тощо. Сучас. соціологічна наука є системою знань, у якій розрізняють три щільно пов'язані між собою рівні: загальносоціологічну теорію (істор. матеріалізм), спец. соціологічні теорії серед. рівня (наприклад, теорії соціальних переміщень, соціалізації особи, ціннісних орієнтацій) та емпіричні *соціологічні дослідження* конкретних соціальних явищ і процесів. Ускладнення сусп. взаємозв'язків, інтенсифікація виробництва, вдосконалення управління за умов зрілого соціалізму вимагають різнобічної соціальної інформації, стимулюють розвиток соціальної *статистики*, створення спеціалізованої соціологічної служби в пром-сті, держ. апараті, розгортання прикладних досліджень у С. У комплексі з ін. *суспільними науками* С. покликана забезпечувати теор. фундамент для наук. управління сусп. розвитком.

Бурж. С. почала формуватися в середині 19 ст. під впливом *позитивізму* і відзначалася історико-еволюц. характером. Залежно від того, що проголошувалося вирішальним чинником сусп. розвитку, в ній склалися такі осн. напрями: географічний (*географічна школа* в соціології), расово-антропологічний, біоорганічний (*органічна теорія суспільства і держави*), психологічний (*біхевіоризм*), *соціальний дарвінізм*. У 90-х рр. 19 ст. відбулася переорієнтація соціологічних досліджень: відмова від порівняльно-істор. опису глобальних сусп. систем, перехід до аналітичних пошуків первинних елементів соціального — чистих форм спілкування, колективної свідомості, взаємодії соціальних інститутів тощо. З 20-х рр. 20 ст. дедалі більше поширюються емпіричні дослідження, вдосконалюється їхня методика і техніка. Бурж. С. виконує не лише ідеологічну функцію, теоретично обгрунтовуючи інтереси та цілі пануючого класу, а й розвиває свої соціальнотех. функції, розв'язуючи численні прикладні завдання по оптимізації управління фірмами, запобіганню локальним соціальним конфліктам, удосконаленню реклами і пропаганди тощо. Вузька спеціалізація дослідницької роботи виявилась у відособленні окремих соціологічних дисциплін, а відсутність надійної методологічної основи (загальносоціологічної теорії) та підпорядкованість досліджень інтересам монополістичного капіталу зумовили глибоку ідейну кризу сучас. бурж. С. Марксистсько-ленінська С. диференційовано підходить до оцінки надбань немарксистської С. Критично використовуючи вироблені нею прийоми емпіричного дослідження і велику соціологічну інформацію про різні сторони життя бурж. суспільства, вона рішуче бореться проти ненаук., реакційних ідей та концепцій бурж. С., непримиренно ставиться до будь-яких ідейно-теор. компромісів з бурж. соціологами.

Літ.: Социология в СССР, т. 1—2. М., 1962—65; Чагин Б. А. Очерк истории социологической мысли в СССР (1917—1969). Л., 1971; Рабочая книга социолога. М., 1976; Критика современной буржуазной теоретической социологии. М., 1977; Социология и современность, т. 1—2. М., 1977; Социология и проблемы социального развития. М., 1978; История буржуазной социологии первой половины XX в. М., 1979; Основы марксистско-ленинской социологии. М., 1980; Советская социология, т. 1—2. М., 1982.

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОМЕ́ТРІЯ (від лат. societas — суспільство і грец. μετρέω — вимірюю) — галузь *соціальної психології*, предметом якої є міжособові відносини в малих *групах соціальних*. За допомогою спец. методики (соціометричний тест та ін.) С. експериментально досліджує взаємні суб'єктивні ставлення членів групи один до одного, структуру і динаміку цих взаємин, становище індивідів у групі, питання лідерства та ін. Теор. та прикладні результати С. широко використовуються в управлінні соціальним розвитком трудових колективів, у виховній роботі тощо. Досвід застосування експеримент. методів С. в наук. дослідженнях свідчить, що в поєднанні з методами змістового аналізу на базі заг. методології марксизму-ленінізму вони можуть давати плідні наук. результати. В

бурж. соціології засновником С. як напряму мікросоціології в 30-х рр. 20 ст. виступив Дж. *Морено*, який поклав початок розробці спец. експеримент. методик і висунув спекулятивну загальносоціологічну концепцію та утопічну ідею перебудови капіталістичного суспільства за допомогою т. з. соціометричної революції, тобто перебудови структури взаємин людей у малих соціальних групах.

В. П. Чорноволенко.

СО́ЦЬКИЙ — 1) Старший над сотнею в ополченні *Київської Русі*. 2) Молоді служителі для доручень, здебільшого в *ратушах* Лівобережної і Правобережної України та зх.-укр. земель 17—18 ст. В деяких місцевостях їх називали сотничками, осавульчиками. 3) В Росії, в т. ч. на тер. України, виборна службова особа від міськ. посадського населення (16—18 ст.), *державних селян* (кін. 18 ст.— 1861) і всіх категорій селянства після *селянської реформи 1861*. Виконував переважно поліцейські функції. В 1903 С. замінено вільнонайманими повітовими поліцейськими стражниками.

СО́ЧАВА Віктор Борисович [7(20).VI 1905, с-ще Парголово, тепер Ленінгр. обл. РРФСР — 29.XII 1978, Ленінград] — рад. геоботанік, географ, акад. АН СРСР (з 1968). У 1924 закінчив Ленінгр. с.-г. ін-т. У 1926—36 і 1943—64 працював у Бот. ін-ті АН СРСР. У 1935—38 — зав. відділом оленярства Арктичного ін-ту. Викладав у ленінгр. ун-ті 1938—58 (з 1944 — професор) і педагогічному ін-ті ім. Герцена (1939—50). В 1959—75 — директор Ін-ту географії Сибіру і Далекого Сходу Сибірського відділення АН СРСР (Іркутськ). Голова Комісії по тематичній картографії Міжнар. картографічної асоціації (1968—72). Провадив експедиційні дослідження на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході та на Кавказі. Керував експедиціями АН СРСР в Молдавії (1949—50) та Закарпатті (1949—53) з метою вивчення можливості культивування чаю. Осн. праці — з питань геоботанічного картографування, класифікації ландшафтів і рослинності, природного районування та структурно-динамічного напряму в *ландшафтознавстві*. Премія ім. В. Л. Комарова АН СРСР, 1950. Удостоєний срібної медалі ім. П'єра Ферма (1960) Академії наук і красних мистецтв у Тулузі (Франція). Нагороджений 2 орденами Леніна та медалями.

І. М. Сошенко. Продаж сіна на Дніпрі. ДМУОМ у Києві.

СОЧЕВИ́ЦЯ (Lens) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Стебло прямостояче або висхідне. Листки складні, парноперисті, закінчуються вусиком. Плід — біб. Відомо 5 (за ін. джерелами — 6) видів, пошир. переважно в Середземномор'ї, Зх. і Серед. Азії. В СРСР, у т. ч. на Україні, — 4 види, з них у культурі С. харчова, або звичайна (L. culinaris) — цінна зернобобова культура. Стебло прямостояче чотиригранне, розгалужене, 20—75 см заввишки, листки з 3—7 парами овальних опуклих листочків. Квітки дрібні, білі, блакитні або сині, у пазушних китицях. Боби ромбічні, з 1—3 плескатими насінинами. Походить, за припущенням, з Передньої Азії. Дуже давня культура. Її вирощують у більшості країн земної кулі, в УРСР — переважно в Лісостепу. Залежно від сорту та умов вирощування насіння С. містить пересічно (у %) білка 26—35, крохмалю 47—60, жиру 0,6—2, клітковини 2,4—4, золи 2,3—4,4; вітаміни B_1, B_2 тощо.

Зерно С. використовують на продовольчі цілі у харч. пром-сті для виготовлення консервів, печива тощо. Солома і дрібне зерно С. — добрий корм для с.-г. тварин. Урожай зерна — 11—15 ц/га, передові г-ва одержують до 30 ц/га. Районовані на Україні (1983) сорти харчової С.: Дніпровська 3, Нова луна, Петровська 4/105.

Літ.: Чернобривенко С. И. Зернобобовые культуры на Украине. К.— Х., 1947; Зернові бобові культури. К., 1964; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

Ф. П. Юхимчук.

СОЧЕВИ́ЧКИЙ — сукупності нещільно розташованих клітин *перидерми* багаторічних стебел і коренів, що випинаються на поверхні у вигляді горбочків. Нещільна, т. з. виповнювальна тканина С., що утворюється внаслідок діяльності *фелогену*, містить численні *міжклітинники*. С. виконують дихальну функцію.

СО́ЧІ — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР. Розташоване на березі Чорного м. Залізнична станція, мор. порт, аеропорт. 300 тис. ж. (1982). Поділяється на 4 міські райони. Провідні галузі — сфера обслуговування, буд-во та харч. пром-сть. У С.— н.-д. ін-т курортології та фізіотерапії, наук.-виробниче об'єднання по пром. квітництву і гірському садівництву, Кавказ. філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту лісівництва та механізації лісового г-ва з парком «Дендрарій», дослідна овочева та хвиледослідна станції. Філіал Краснодар. політех. ін-ту, політехнікум, мед. уч-ще. Музеї: історії курорту, літ.-меморіальний М. Островського (письменник перебував у С. 1928—36 з перервами), «Дерево дружби». Філармонія, цирк, кіноконцертний зал «Фестивальний», виставочний зал образотворчого мистецтва. Значний центр туризму.

С.— бальнео-грязьовий і кліматичний курорт загальносоюзного значення. Територія курорту, осн. частина якого розташована на Сочинському мисі та схилах відрогів гір Головного хребта Великого Кавказу, простягається на 145 км уздовж берега Чорного м. До складу курорту С. входять с-ще Хоста та курортні с-ща Адлерського і Лазаревського р-нів м. Сочі. В С. теплий і вологий клімат. Купальний сезон — з червня до кінця жовтня. Лікувальні засоби С.— мацестинські води (сірководнево-хлоридно-натрієві), *кліматотерапія*, морські купання. Показання: захворювання органів кровообігу, руху; нервової системи, шкіри; гінекологічні захворювання. Функціонує цілий рік. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1980). С. утворено 1896.

СОШЕ́НКО Іван Максимович (2.VI 1807, Богуслав, тепер місто Київ. обл.— 18.VII 1876, м. Корсунь, тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської області) — укр. живописець. У 1834—38 навчався в петерб. АМ. Автор портретів («Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет»), жанрових картин з життя укр. селян («Продаж сіна на Дніпрі»; «Хлопчики-рибалки», 1857), а також пейзажів. З 1839 викладав малювання в гімназіях у Ніжині, з 1846 — в Немирові, з 1856 — в Києві, де його учнем був В. *Орловський*. Твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Зустрівшись у 1835 в Літньому саду в Петербурзі з Т. Шевченком, ввів його в петерб. АМ і сприяв викупові з кріпацтва.

Літ.: Чалый М. Иван Максимович Сошенко. К., 1876.

І. М. Сошенко. Портрет роботи художника П. Ю. Заболотського. Фрагмент. Туш. 1834. Київський музей Т. Г. Шевченка.

Сочі. Пансіонат «Адлер».

«СОЮЗ» — найменування серії рад. багатомісних *космічних кораблів* для польотів по навколоземній орбіті; програма їх розробки і запусків. Призначені для систематичного багатопланового дослідження та освоєння космічного простору, відпрацювання конструкції, систем, процесів керування, маневрування і стикування *космічних літальних апаратів*, перевірки принципів створення навколоземних орбітальних комплексів, обслуговування в ролі *транспортних кораблів* наук. станцій «*Салют*», проведення наук., наук.-тех., мед.-біол., технологічних, нар.-госп., прикладних досліджень і експериментів. Використовувались для підготовки та проведення спільного рад.-амер. польоту за програмою *ЕПАС*. Корабель «С.» складається з *спускного апарата*, орбітального і при-

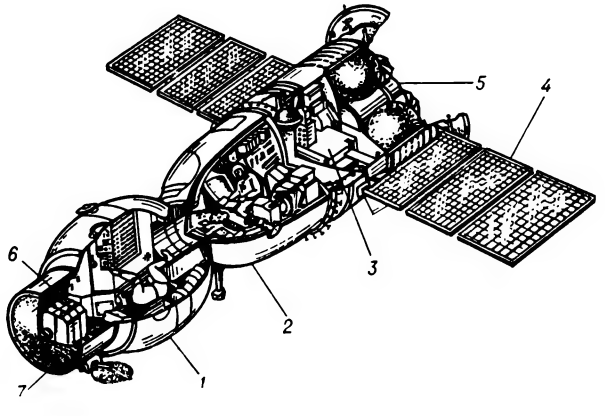

Схема корабля «Союз-22»:
1 — орбітальний відсік;
2 — спускний апарат;
3 — приладо-агрегатний відсік; *4* — сонячні батареї; *5* — коректуюча рушійна установка;
6 — фотоапарат МКФ-6; *7* — фотовідсік.

СОЮЗ БІОЛОГІЧНИХ НАУК МІЖНАРОДНИЙ

ладо-агрегатного відсіків; на «С.-22», крім того, з боку орбітального відсіку було встановлено фотовідсік (мал.). Спускний апарат призначений для розміщення екіпажу на ділянці виведення, у польоті по орбіті і при спуску на Землю. В ньому встановлено крісла космонавтів, пульт керування кораблем, засоби радіозв'язку, апаратуру для орієнтації й керування рухом, агрегати системи *життєзабезпечення* та парашути. На корпусі є мікродвигуни системи керування спуском та двигуни м'якої посадки. Парашутна система вводиться в дію на висоті бл. 10 км. На висоті бл. 1 м спрацьовують порохові двигуни м'якої посадки. Орбітальний відсік служить для проведення досліджень і для відпочинку космонавтів. В ньому розміщено наук. апаратуру, блоки системи керування і зв'язку та агрегати системи життєзабезпечення. Його з'єднує зі спускним апаратом люклаз. Передбачено люк для посадки космонавтів у корабель на старті, який можна використовувати також для виходу у відкритий космос. Спереду розташований стикувальний вузол з люком-лазом. Приладо-агрегатний відсік призначений для рушійної установки та устаткування корабля. Зовні встановлено антени, радіатори системи терморегулювання, датчики орієнтації на Сонце й Землю, *сонячні батареї*.

Маса «С.» бл. 7 т, довжина бл. 7,5 м, макс. діаметр 2,72 м, діаметр жилих відсіків 2,2 м, розмах панелей з сонячними батареями 8,37 м, сумарний об'єм жилих відсіків бл. 10 м³. Кораблі «С.» виводяться на орбіту виступінчастою *ракетою-носієм*. Заг. довжина ракети-носія з кораблем «С.» бл. 50 м, макс. діаметр 10,3 м, стартова маса понад 300 т.

У трансп. корабля другого покоління «Союз Т» діапазон можливостей ширший, підвищена безпека екіпажу, поліпшені експлуатаційні характеристики. Всього на 20.IV 1983 запущено 49 кораблів типу «Союз» (табл.).

Запуски космічних кораблів типу «Союз» (за станом на 20.IV 1983)

Найменування корабля	Дата запуску	Екіпаж
«Союз-1»	23.IV 1967	Комаров В. М.
«Союз-2»	25.X 1968	Безпілотний
«Союз-3»	26.X 1968	Береговий Г. Т.
«Союз-4»	14.I 1969	Шаталов В. О
«Союз-5»	15.I 1969	Волинов Б. В., Єлисєєв О. С., Хрунов Є. В.
«Союз-6»	11.X 1969	Шонін Г. С., Кубасов В. М.
«Союз-7»	12.X 1969	Філіпченко А. В., Волков В. М., Горбатко В. В.
«Союз-8»	13.X 1969	Шаталов В. О., Єлисєєв О. С.
«Союз-9»	1.VI 1970	Ніколаєв А. Г., Севастьянов В. І.
«Союз-10»	23.IV 1971	Шаталов В. О., Єлисєєв О. С., Рукавишников М. М.
«Союз-11»	6.VI 1971	Добровольський Г. Т., Волков В. М., Пацаєв В. І.
«Союз-12»	27.IX 1973	Лазарєв В. Г., Макаров О. Г.
«Союз-13»	18.XII 1973	Климук П. І., Лебедєв В. В.
«Союз-14»	3.VII 1974	Попович П. Р., Артюхін Ю. П.
«Союз-15»	26.VIII 1974	Сарафанов Г. В., Дьомін Л. С.
«Союз-16»	2.XII 1974	Філіпченко А. В., Рукавишников М. М.
«Союз-17»	11.I 1975	Губарєв О. О., Гречко Г. М.
«Союз» *	5.IV 1975	Лазарєв В. Г., Макаров О. Г.
«Союз-18»	24.V 1975	Климук П. І., Севастьянов В. І.
«Союз-19»	15.VII 1975	Леонов О. А., Кубасов В. М.
«Союз-20»	17.XI 1975	Безпілотний
«Союз-21»	6.VII 1976	Волинов Б. В., Жолобов В. М.
«Союз-22»	15.IX 1976	Биковський В. Ф., Аксьонов В. В.
«Союз-23»	14.X 1976	Зудов В. Д., Рождественський В. І.
«Союз-24»	7.II 1977	Горбатко В. В., Глазков Ю. М.
«Союз-25»	9.X 1977	Ковальонок В. В., Рюмін В. В.
«Союз-26»	10.XII 1977	Романенко Ю. В., Гречко Г. М.
«Союз-27»	10.I 1978	Джанібеков В. О., Макаров О. Г.
«Союз-28»	2.III 1978	Губарєв О. О., Ремек В.
«Союз-29»	15.VI 1978	Ковальонок В. В., Іванченков О. С.
«Союз-30»	27.VI 1978	Климук П. І., Гермашевський М.
«Союз-31»	26.VIII 1978	Биковський В. Ф., Йєн З.
«Союз-32»	25.II 1979	Ляхов В. П., Рюмін В. В.
«Союз-33»	10.IV 1979	Рукавишников М. М., Іванов Г. І.
«Союз-34»	6.VI 1979	Безпілотний
«Союз Т»	16.XII 1979	Безпілотний
«Союз-35»	9.IV 1980	Попов Л. І., Рюмін В. В.
«Союз-36»	26.V 1980	Кубасов В. М., Фаркаш Б.
«Союз Т-2»	5.VI 1980	Малишев Ю. В., Аксьонов В. В.
«Союз-37»	23.VII 1980	Горбатко В. В., Фам Туан
«Союз-38»	18.IX 1980	Романенко Ю. В., Тамайо Мендес А.
«Союз Т-3»	27.XI 1980	Кизим Л. Д., Макаров О. Г., Стрекалов Г. М.
«Союз Т-4»	12.III 1981	Ковальонок В. В., Савіних В. П.
«Союз-39»	22.III 1981	Джанібеков В. О., Гуррагча Ж.
«Союз-40»	14.V 1981	Попов Л. І., Прунаріу Д.
«Союз Т-5»	13.V 1982	Березовой А. М., Лебедєв В. В.
«Союз Т-6»	24.VI 1982	Джанібеков В. О., Іванченков О. С., Кретьєн Ж. Л.
«Союз Т-7»	19.VIII 1982	Попов Л. І., Серебров О. О., Савицька С. Є.
«Союз Т-8»	20.IV 1983	Титов В. Г., Стрекалов Г. М., Серебров О. О.

* Корабель не вийшов на розрахункову орбіту і здійснив посадку поблизу м. Горно-Алтайська.

Літ.: Успехи Советского Союза в исследовании космического пространства. Второе космическое десятилетие. 1967—1977. М., 1978; Советская космонавтика. М., 1981.

Ю. М. Михайлов.

СОЮЗ БІОЛОГІЧНИХ НАУК МІЖНАРОДНИЙ, МБС — наукова міжнародна організація. Створена в 1919 в Брюсселі (Бельгія). Гол. завдання, що їх має розв'язувати МБС: сприяння розвиткові різних галузей теор. і прикладної біології; створення і розвиток н.-д. ін-тів для роботи вчених усіх національностей; організація дискусій і публікацій наук. праць на міжнародному рівні; заохочування влаштування міжнар. конгресів, симпозіумів і конференцій.

Ген. асамблея МБС збирається раз на три роки. Виконавчий комітет складається з Бюро і двох представників від кожного з п'яти відділень: ботаніки, біології, навколишнього середовища, функціональної та аналітичної біології, мікробіології, зоології. Фінанси надходять від членських внесків країн — членів союзу і дотацій ЮНЕСКО. До МБС входять нац. комітети 36 країн, у т. ч. СРСР та більшості соціалістичних країн.

МБС — член *Міжнародної ради наукових союзів*.

«СОЮЗ БЛАГОДЕ́НСТВА» — таємне товариство *декабристів*, засноване на поч. 1818 в Петербурзі. На чолі орг-ції стояла Корінна управа, до якої входили 29 фундаторів т-ва (з них 22 раніше були членами «*Союзу порятунку*»). В числі організаторів і найактивніших членів «С. б.» були О. М. Муравйов, С. І. *Муравйов-Апостол*, М. І. *Муравйов-Апостол*, П. І. *Пестель*, С. П. *Трубецькой*, І. Д. *Якушкін* та ін. Всього т-во об'єднувало 200 чол. На Україні діяла *Тульчинська управа*. Групу членів «С. б.», які зосереджувалися в Києві, очолив М. Ф. *Орлов*. Програма т-ва поділялася на дві частини: перша («Зелена книга») фіксувала орг. структуру і легальні форми діяльності «С. б.», у другій, відомій тільки керівництву т-ва, викладалася таємна мета — ліквідація самодержавства і кріпацтва, а з 1820 — створення революц. шляхом республіки. Ряд членів «С. б.» 1820 не раз збирався в *Кам'янці* (тепер місто Черкас. обл.). На поч. січня 1821 «С. б.» було розпущено, найактивніші його члени увійшли до *Північного товариства декабристів* і *Південного товариства декабристів*.

«СОЮЗ ВИ́ЗВОЛЕННЯ УКРАЇ́НИ» — реакційна укр. бурж.-націоналістична організація. Засн. на поч. серпня 1914 у Львові (пізніше діяв у Відні) укр. націоналістами, які напередодні 1-ї світової війни емігрували з Росії в Сх. Галичину. Утримувався на кошти урядів Австро-Угорщини і кайзерівської Німеччини. Мав на меті відірвати Україну від Росії і перетворити її на протекторат Німеччини. Платформа «Союзу» передбачала проголошення на Україні «конституційної монархії». Члени «Союзу» вели націоналістичну агітацію серед українців, які перебували в таборах військовополонених на тер. Австро-Угорщини і Німеччини, допомагали військ. командуванню цих д-в у створенні укр. військ. частин (див. «*Січові стрільці*»). Під час *австро-німецької окупації України 1918* «Союз» активно співробітничав з окупантами. В. І. Ленін викривав членів «Союзу» як поплічників німецького імперіалізму, які стояли «на точці зору національно-буржуазній» (Повне зібр. тв., т. 49, с. 47). Влітку 1918 «Союз» розпущено. Пізніше багато членів його заплямували себе співробітництвом з гітлерівцями.

М. М. Швачуляк.

«СОЮЗ ДРУ́ЗІВ НАРО́ДУ» — таємна польс. бурж.-демократична організація, що існувала 1833—35 у Львові. Була підпорядкована орг-ції польс. *карбонаріїв* у Галичині. До складу її входили представники інтелігенції, студенти ун-ту та ін. Керівний орган — декастерія, якій підлягали низові групи — роти. Очолювали орг-цію Г. Вісньовський та А. Давид, її членами були С. *Гощинський*, Ш. *Конарський*, Л. Лукашевич. Метою орг-ції було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, утворення на землях кол. *Речі Посполитої* федеративної демократичної республіки, ліквідація станових привілеїв, звільнення селян від панщини і передання їм зем. наділів. У 1835 «С. л. н.» влився до новоствореної організа-

ції «*Співдружність польського народу*». *Ф. І. Стеблій.*

«СОЮЗ ЗЕ́МЦІВ-КОНСТИТУЦІОНАЛІ́СТІВ» — нелегальна політична організація учасників *земсько-ліберального руху* в Росії. Організаційно оформився в Москві в листопаді 1903. Мав на меті підготувати звернення до царя з клопотанням про введення конституції. У «С. з.-к.» не було ні чіткої програми, ні чіткої структури (остання зводилася до періодичних з'їздів у Москві; всього їх відбулося 5). Останній з'їзд (липень 1905) ухвалив створити конституційно-демократичну партію (див. *Кадети*), після виникнення якої (жовтень 1905) більшість членів «С. з.-к.» увійшла до неї. «Союз» перестав існувати. Праве крило «С. з.-к.» стало ядром партії *октябристів*.

СОЮ́З КОМУНІ́СТІВ — перша в історії міжнар. комуністична організація пролетаріату. Створений у червні 1847 на І конгресі в Лондоні на базі реорганізованої в теор. і орг. плані таємної орг-ції «*Союза справедливих*». Засновниками і керівниками С. к. були К. Маркс і Ф. Енгельс. Конгрес обговорив проект програми Союзу, схвалив проект статуту, в якому було усунуто притаманні змовницьким орг-ціям риси, що відбивали попередній етап розвитку робітн. руху, проголошено принципи демократизму, виборності, змінності керівництва, централізму, прийняв рішення про видання друк. органу. Первинними орг-ціями С. к. стали місц. громади, що об'єднувалися в округи. Вищим органом С. к. був конгрес. Виконавчу владу здійснював ЦК. Конгрес замінив девіз «Союзу справедливих» «Всі люди — брати» лозунгом пролет. інтернаціоналізму «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», що став бойовим лозунгом міжнар. робітн. руху. II конгрес С. к. (29.XI—8.XII 1847, Лондон), на якому були представлені комуністи Німеччини, Франції, Англії, Бельгії, Швейцарії і Польщі, прийняв новий статут Союзу, в якому було зафіксовано цілі пролет. партії. К. Марксу і Ф. Енгельсу було доручено виробити програму. Нею став «*Маніфест Комуністичної партії*». В період бурж.-демократичних революцій в Європі 1848—49 центром діяльності С. к. стала Німеччина. Осередки Ссюзу містилися в Лондоні, Парижі, Брюсселі, Швейцарії. Через роз'єднаність, нечисленність і слабкість С. к. як єдина орг-ція припинив існування. Його ЦК фактично був замінений редакцією «*Нової Рейнської газети*», навколо якої концентрувалася діяльність К. Маркса, Ф. Енгельса та ін. комуністів. Після поразки революції керівництво Союзу намагалося активізувати його діяльність. З поч. 1850 видавався теор. орган Союзу журн. «Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд». У С. к. точилася гостра ідейна боротьба з питань про характер і перспективи майбутньої революції. 15.IX 1850 на засіданні ЦК стався розкол між прибічниками К. Маркса і Ф. Енгельса й авантюристичною фракцією А. Вілліха — К. Шаппера. ЦК було переведено з Лондона до Кельна. Його спроби активізувати діяльність Союзу в Німеччині не увінчалися успіхом, багато членів Союзу було заарештовано. Після *Кельнського процесу комуністів 1852* С. к. припинив існування. 17.XI 1852 за пропозицією К. Маркса було оголошено про його розпуск. С. к. відіграв значну роль в історії нім. і міжнар. робітн. руху. Він поклав початок процесові поєднання марксизму з робітн. рухом. С. к. був першим міжнар. об'єднанням пролетаріату, попередником *Інтернаціоналу 1-го*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. і Енгельс Ф. Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів; т. 21. Енгельс Ф. До історії Союзу комуністів; Союз коммунистов — предшественник I Интернационала. Сборник документов. М., 1964; Михайлов М. И. История Союза коммунистов. М., 1968. *Б. М. Забарко.*

СОЮ́З КОМУНІ́СТІВ ЮГОСЛА́ВІЇ (СКЮ). Засн. 20—23.IV 1919 на I, Об'єднавчому з'їзді в Белграді внаслідок об'єднання робітн. партій і орг-цій під назвою Соціалістична робітн. партія Югославії (комуністів) [СРПЮ(к)]. У 1919 вступила до Комінтерну. II з'їзд (1920) перейменував її на КП Югославії (КПЮ), прийняв програму і статут партії. Програма проголошувала гол. метою КПЮ здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. В кінці 1920 заборонена і до 1941 діяла в підпіллі, зазнаючи репресій. Боролася за створення єдиного нар. фронту проти фашист. небезпеки і реакц. політики монархічного уряду. Багато комуністів у складі *Інтернаціональних бригад* брали участь у національно-революційній війні ісп. народу 1936—39. В 1937 партію очолив Й. Броз *Тіто*. В роки 2-ї світової війни КПЮ очолювала нар.-визвольну боротьбу югосл. народу проти фашист. окупантів. У визвольній війні КПЮ втратила бл. 50 тис. чол. Проте ряди партії в цей період зросли з 12 тис. (1941) до 141 тис. чол. (1945). З перемогою революції і встановленням нар. влади КПЮ стала правлячою партією, взяла курс на здійснення революц.-демократичних перетворень і розвиток країни по соціалістичному шляху. В 1948—49 відносини Югославії і КПЮ з соціалістичними країнами і комуністичними партіями були порушені (почали відновлюватися в 1953—54). VI з'їзд КПЮ (1952) перетворив КПЮ на СКЮ, прийняв його статут. VII з'їзд СКЮ (1958) прийняв нову програму партії, IX з'їзд (1969) — її новий статут. X з'їзд СКЮ (1974) підкреслив необхідність підвищення ролі партії, висловився за послідовне додержання принципу демократичного централізму, вніс зміни до статуту. XI з'їзд (1978) виробив політику СКЮ з осн. питань дальшого соціалістичного розвитку країни. XII з'їзд СКЮ (1982) вніс зміни до статуту, накреслив завдання партії в галузі соціально-економічного розвитку і вдосконалення політ. системи країни. СКЮ є керівною силою *Соціалістичного союзу трудового народу Югославії*. Брав участь у Нараді комуністичних і робітничих партій 1957, в Конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976. Чисельність — понад 2 млн. чол. (1982). Політико-виконавчим органом ЦК СКЮ є Президія, що обирає з свого складу голову (на один рік). Друк. органи: ЦО — газ. «*Комуніст*», теор. — щомісячний журнал «Соціялізам» («Социјализам», з 1958).

Літ.: Тито И. Броз. Избранные статьи и речи. М., 1973. *П. Ф. Гринюк.*

«СОЮ́З МИКОЛА́ЇВСЬКИХ РОБІ́ТНИКІ́В» — перша нелегальна с.-д. організація у Миколаєві. Існувала з квітня 1897 до січня 1898. Основу орг-ції становили пропагандистські гуртки. Восени 1897 гуртки, що налічували 200 чол., об'єдналися в «С. м. р.». «Союз» мав касу, гектограф і б-ку. Діяльність орг-ції та її каси регламентувалася статутом. Кошти каси витрачалися на взаємодопомогу, підтримку страйків та придбання л-ри. «Союз» вів пропагандистську та агіт. роботу серед робітників, матросів, солдатів; видав на гектографі 10 назв листівок і 3 номери газ. «*Наше дело*», в яких закликав робітників до об'єднання в боротьбі проти царизму і капіталістів. Але «Союз» не був послідовно марксистською орг-цією. Його керівники не мали чіткого уявлення про форми боротьби проти царизму, переоцінювали роль страйків, недооцінювали значення централізму і конспірації. Орг-ція розпалася внаслідок масових арештів у січні 1898. *П. Л. Варгатюк.*

«СОЮ́З МИХАЇ́ЛА АРХА́НГЕЛА», «Руський народний союз імені Михаїла Архангела» — організація *чорносотенців* у Росії. Виник на поч. 1908, виділившись з «*Союзу руського народу*». Очолював «С. М. А.» махровий реакціонер, бессарабський поміщик В. М. Пуришкевич. Метою «С. М. А.» була підтримка контрреволюц. великодержавницької політики царського уряду, боротьба проти революц. руху шляхом убивства прогресивних діячів, розпалювання нац. ворожнечі. Керівні органи «С. М. А.» містилися в Петербурзі. Мав відділення в багатьох містах Росії, в т. ч. на Україні (Київ, Одеса та ін.). Ліквідовано під час Лютневої революції 1917.

СОЮ́З МІСТ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ — організація міської буржуазії. Створений у серпні 1914 для допомоги царському урядові у веденні імперіалістичної війни 1914—18. До С. м. в. входили представники партій *октябристів, кадетів*, меншовиків та *есерів*, на Україні — також укр. бурж. націоналісти. В липні 1915 об'єднався з *Земським союзом*. Див. також *Союзи земств і міст*.

СОЮ́З ПО́ЛЬСЬКИХ ПАТРІО́ТІВ в СРСР — масова антифашистська організація польс. еміграції в СРСР, створена весною 1943 з ініціативи польс. комуністів на чолі з В. *Василевською* та О. *Завадським*. Ставив своїм завданням мобілізувати патріотичні сили польс. еміграції для збройної боротьби проти гітлерівських окупантів, за вільну і незалежну Поль-

З'їзди Союзу комуністів Югославії

I [СРПЮ(к)] — 20—23.IV 1919, Белград
II [СРПЮ(к)] — 20—24.VI 1920, Вуковар
III (КПЮ) — 17—22.V 1926, Відень
IV (КПЮ) — листопад 1928, Дрезден
V (КПЮ) — 21—26.VII 1948, Белград
VI (КПЮ) — 2—7.XI 1952, Загреб
VII — 22—26.IV 1958, Любляна
VIII — 7—13. XII 1964, Белград
IX — 11—15.III 1969, Белград
X — 27—30.V 1974, Белград
XI — 20—23.VI 1978, Белград
XII — 26—29.VI 1982, Белград

щу. За згодою і при допомозі Рад. уряду 1943 створив з емігрантів-добровольців 1-у Польс. д-зію ім. Т. Косцюшка, згодом — інші військ. частини, які в березні 1944 було об'єднано в 1-у Польс. армію. Друкованими органами Союзу були газ. «Вольна Польска» («Вільна Польща») і журн. «Нове віднокренгі» («Нові обрії»). Після визволення Польщі від гітлерівських загарбників діяльність Союзу 1946 припинилась.

СОЮЗ ПО́ЛЬСЬКИХ РОБІТНИКІ́В — революційна нелегальна організація польського пролетаріату 1889—93. Заснований Ю. *Мархлевським*, Я. Ледером та ін. у Варшаві. С. п. р. об'єднував робітничі гуртки та групи інтелігентів. Закликав робітників до соціалістичної революції, ліквідації капіталістичного ладу, пропагував ідеї революц. марксизму. Виступав організатором екон. і політ. боротьби (страйки, першотравневі виступи та ін.) пролетаріату Лодзі, Варшави та ін. міст Польщі. В 1893 внаслідок об'єднання С. п. р. з гуртками партії «*Пролетаріат*» 2-й було засновано партію Соціал-демократія Королівства Польського (див. *Соціал-демократія Королівства Польського і Литви*).

«СОЮЗ ПОРЯТУ́НКУ» (з 1817 — «Товариство істинних і вірних синів вітчизни») — перше таємне політ. товариство *декабристів*. Засн. у лютому 1816 в Петербурзі групою молодих офіцерів — учасників *Вітчизняної війни 1812* і визвольних походів рос. армії 1813—14. До «С. п.» входило бл. 30 членів, у т. ч. М. М. *Муравйов*, С. І. *Муравйов-Апостол*, М. І. *Муравйов-Апостол*, С. П. *Трубецькой*, П. І. *Пестель*, І. Д. *Якушкін*, І. І. *Пущин*, М. С. *Лунін*, Є. П. *Оболенський* та ін. Метою «С. п.» було знищення кріпосництва і встановлення конституційної монархії шляхом революц. перевороту. Т-во мало змовницький характер. Слабкість орг-ції і суперечності між членами привели до розпуску «С. п.» і створення на поч. 1818 «*Союзу благоденства*».

СОЮЗ ПРОЛЕТАРІА́ТУ МІСТ І СІЛ СХІ́ДНОЇ ГАЛИЧИ́НИ — легальна масова революц. організація *Комуністичної партії Західної України*. Виник під час виборів до сейму восени 1922 як легальна виборча орг-ція — складова частина загальнопольс. орг-ції — Союзу пролетаріату міст і сіл. Включившись у передвиборну кампанію, Союз звернувся до трудящих з відозвою, в якій виклав виборчу програму Компартії. В ряді міст Союз провів передвиборні мітинги. Видавав газ. «Робітнича трибуна». Після виборів Союз діяв як постійна масова орг-ція КПЗУ. Проводив велику роботу по організації мас на революц. боротьбу, був ініціатором створення 1923 у Львові на основі єдиного фронту к-ту для боротьби проти фашизму, націоналізму і антисемітизму. Виступав єдиним революц. фронтом з *Українською соціал-демократичною партією*. Намагаючись ослабити наростаючий революц. рух, польс. уряд у червні 1924 заборонив діяльність Союзу.

СОЮ́З РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК (СРСР, Союз РСР, Радянський Союз) — перша в історії соціалістична багатонаціональна держава робітників і селян. Утворений 30.XII 1922. Народження Союзу РСР — результат перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. Засновником СРСР був В. І. Ленін.

Зміст

I. Загальні відомості . . 352
II. Державний лад . . . 352
III. Природа 354
IV. Населення 361
V. Історія 364
VI. Комуністична партія Радянського Союзу . . . 378
VII. Професійні спілки СРСР 379
VIII. Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді 380
IX. Збройні Сили 380
X. Народне господарство 381
XI. Добробут трудящих . . 394
XII. Охорона здоров'я . . 395
XIII. Фізична культура і спорт 397
XIV. Народна освіта 398
XV. Наука і наукові установи 400
XVI. Преса 409
XVII. Радіомовлення і телебачення 409
XVIII. Культ.-освітні заклади 410
XIX. Література 411
XX. Архітектура 414
XXI. Образотворче мистецтво 416
XXII. Музика 419
XXIII. Театр 422
XXIV. Кіно 425
XXV. Релігія і церква 427
XXVI Хронологічна таблиця основних історичних подій 428

Зображення Державного герба СРСР і Державного прапора СРСР див. на окремому аркуші, с. 384—385. Текст і ноти Державного гімну СРСР див. на окремому аркуші, т. 3, с. 40—41.

I. Загальні відомості.

В складі Союзу РСР 15 *союзних радянських соціалістичних республік*, 20 *автономних радянських соціалістичних республік*, 8 *автономних областей*, 10 *автономних округів*. В СРСР — 6 країв, 122 області, 2113 міст, 3878 селищ міського типу (1982). Карту див. на окремому аркуші, с. 416—417.

СРСР займає значну частину Євразії (Сх. Європу, Пн. і Серед. Азію). Простягається з Зх. на Сх. більш як на 9,5 тис. км, з Пн. на Пд.— більше ніж на 4,5 тис. км. Крайні точки: північна — мис Флігелі на о. Рудольфа в архіпелазі Земля Франца-Йосифа (81° 50′ пн. ш.); південна—в урочищі Чильдухтер біля м. Кушки (35° 08′ пн. ш.); західна — на Балтійській косі в Гданській зат. Балтійського м. (19° 38′ сх. д.); східна — на о. Ратманова (о-ви Діоміда) у Берінговій прот. (169° 02′ зх. д.). Полярні володіння (рад. сектор *Арктики*) визначені меридіанами: 32° 04′ 35″ сх. д. на Зх. і 168° 49′ 30″ зх. д. на Сх. Заг. протяжність кордонів Рад. Союзу — понад 60 тис. км, з них на суходолі 17 тис. км. На Зх. СРСР межує з Норвегією, Фінляндією, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією, на Пд. — з Туреччиною, Іраном, Афганістаном, КНР, МНР та КНДР. На мор. кордони припадає 43 тис. км (омивається 13 морями — Балтійським, Білим, Баренцовим, Карським, Лаптєвих, Сх.-Сибірським, Чукотським, Беринговим, Охотським, Японським, Каспійським, Азовським, Чорним). На території СРСР — 11 годинних поясів.

II. Державний лад.

Союз РСР — суверенна соціалістична загальнонар. д-ва, яка виражає волю і інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни. За формою нац.-держ. устрою СРСР — єдина союзна багатонац. д-ва, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. Утворення СРСР — величезна заслуга ленінської партії більшовиків, багатонац. за своїм складом, глибоко інтернаціоналістської за ідеологією і політикою, організаційною будовою, принципами діяльності. Утворення Союзу РСР — живе втілення ідей В. І. Леніна, ленінських принципів нац. політики, підкреслено у постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення СРСР. Результатом революційно-перетворюючої діяльності народів, які згуртувалися під керівництвом КПРС у Союз РСР, стала побудова *розвинутого соціалістичного суспільства*. Основи сусп. ладу і політики СРСР, взаємовідносин загальнонар. Рад. д-ви і особи, *національно-державний устрій СРСР*, систему, принципи і порядок формування і діяльності органів держ. влади й управління, виборчу систему СРСР, конституційні основи *правосуддя*, арбітражу і прокурорського нагляду визначено в *Конституції СРСР* 1977, яка стала історичним рубежем у розвитку Союзу РСР. Принцип всевладдя *радянського народу* закріплено в ст. 2 Конституції СРСР: вся влада в СРСР належить народові, який здійснює держ. владу через *Ради народних депутатів* — політ. основу Союзу РСР (див. також *Радянська влада*). Ради нар. депутатів тісно взаємодіють з масовими *громадськими організаціями*, з *трудовими колективами*, з усіма ланками *політичної системи радянського суспільства*. Ядром цієї системи, всіх держ. і громад. орг-цій є *Комуністична партія Радянського Союзу*, яка існує для народу і служить народу. Керівна і спрямовуюча роль КПРС законодавчо закріплена в Конституції СРСР. Найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом Союзу РСР є *Верховна Рада СРСР*. Вона правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР до відання Союзу РСР. Верховна Рада СРСР складається з двох рівноправних палат: *Ради Союзу* і *Ради Національностей*. Строк повноважень Верховної Ради СРСР — 5 років. Найважливіші питання, віднесені до відання Верховної Ради СРСР, розглядаються і вирішуються на її сесіях. Верховна Рада СРСР обирає на спільному

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
СХІДНОСИБІРСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
СЕРЕДНЬОСИБІРСЬКЕ ПЛОСКОГІР'Я
Придленське плато
Земля Франца-Йосифа
Середня межа плавучої криги в період найбільшого поширення
Середня межа плавучої криги в період найменшого поширення
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1:25 000 000

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Ботнічна затока
БІЛЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Північна Земля
Новосибірські о-ви
Командорські о-ви
Курильські о-ви
Сахалін
Камчатка
Волга
Дніпро
Дон
Урал
Об
Єнісей
Лена
Амур
Індигірка
Колима
Анадир
Селенга
Улан-Батор
Кайнозойська група
Антропогенова (четвертинна) система
Неогенова система
Палеогенова та неогенова системи
Палеогенова система
Крейдова і палеогенова системи
Мезозойська група
Крейдова система
Юрська і крейдова системи
Юрська система
Тріасова та юрська системи
Тріасова система
Пермська і тріасова системи
Палеозойська група
Палеозой нерозчленований
Пермська система
Кам'яновугільна і пермська системи
Кам'яновугільна система
Середній палеозой
Девонська система
Силурійська система
Ордовицька й силурійська системи
Нижній палеозой
Ордовицька система
Кембрійська система
Протерозой кембрійська система
Докембрій
Протерозойська група
Верхній протерозой
Архейська група
Вулканогенні породи
Антропогенові (четвертинні) лави й туфи
Давні вулканогенні утворення
Магматичні породи
Гранітоїди мезозойсько-кайнозойського віку
Гранітоїди палеозойського віку
Гранітоїди докембрійського віку
Основні породи
Ультраосновні породи
Лужні породи
Області суцільного зледеніння в Арктиці
Примітка. Вік основних, ультраосновних і лужних порід показаний аналогічно віковим гранітоїдів
МАСШТАБ 1: 25 000 000
250 0 250 500 км

Державний герб Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Площа — 22402,2 тис. км²

Населення — 271,2 млн. чол. (на 1.І 1983)

Столиця — м. Москва

Зал засідань Великого Кремлівського палацу. Позачергова 7-а сесія Верховної Ради СРСР. Прийняття нової Конституції СРСР. 7 жовтня 1977.

засіданні палат *Президію Верховної Ради СРСР* — постійно діючий орган Верховної Ради СРСР, що є підзвітним їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених Конституцією, функції найвищого органу держ. влади СРСР у період між її сесіями. Для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради СРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів СРСР та ін. рішень Верховної Ради СРСР та її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і орг-цій обираються з числа депутатів Ради Союзу і Ради Національностей постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади СРСР є Уряд СРСР — *Рада Міністрів СРСР*. Вона утворюється Верховною Радою СРСР. Рада Міністрів СРСР правомочна вирішувати всі питання держ. управління, віднесені до відання Союзу РСР, оскільки вони не входять до компетенції Верховної Ради СРСР та її Президії. Уряд СРСР об'єднує і спрямовує роботу *міністерств СРСР, державних комітетів СРСР*, ін. підвідомчих йому органів. Найвищими органами держ. влади в союзних і авт. республіках є відповідні Верховні Ради; найвищими виконавчими і розпорядчими органами держ. влади — відповідні Ради Міністрів. *Місцеві Ради народних депутатів* є органами держ. влади в краях, областях, авт. областях, авт. округах, районах, містах, районах у містах, селищах, сільс. населених пунктах. Виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад є виконавчі к-ти, що обираються ними з числа депутатів. Усі представницькі органи держ. влади в СРСР обираються на основі дійсно демократичних *виборчої системи* і *виборчого права* шляхом заг., рівних і прямих виборів *народних депутатів* при таємному голосуванні (див. *Загальне виборче право, Пряме виборче право, Рівне виборче право*). Порядок проведення виборів до Рад визначається законами СРСР, зокрема *Законом СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР*, законами союзних і автономних республік про вибори.

Зміцнення *радянської федерації*, єдність народів Союзу РСР створюють реальні можливості для дальшого розширення *соціалістичної демократії* — магістрального напряму розвитку політичної системи рад. суспільства. Це знайшло глибоке і всебічне відображення в нормах Конституції СРСР про повновладдя Рад. Понад 2 млн. народних депутатів є повноважними представниками народу в Радах нар. депутатів. У складі всіх ланок Рад — представники понад 100 націй і народностей країни. Актив Рад становлять 32 млн. громадян. Рад. демократія гарантує в конституційному порядку залежність депутатів від виборців, перед якими вони зобов'язані звітувати про свою роботу і роботу відповідної Ради, зокрема, про виконання *наказів виборців* депутатам. Одним з основних напрямів розвитку соціалістичної демократії в СРСР є дальше розширення і поглиблення прав і свобод громадян (див. *Право на працю, Право на освіту, Право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника, *Право на охорону здоров'я, Право на житло, Свобода наукової, технічної і художньої творчості* тощо). В СРСР встановлено єдине союзне громадянство. Кожний громадянин союзної республіки є громадянином СРСР (див. *Громадянство радянське*). Рівноправність громадян закріплено в ст. 34 Конституції СРСР: «Громадяни СРСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Рівноправність громадян СРСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя». Використання громадянами прав і свобод не може завдавати шкоди інтересам суспільства і д-ви, правам ін. громадян. Здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянами своїх обов'язків (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*). Реальність наданих громадянам СРСР прав і свобод забезпечується матеріальними, політичними, ідеологічними і правовими гарантіями (див., зокрема, *Гарантії правові*), зобов'язаннями, що взяла на себе держава по створенню необхідних умов і наданню відповідних засобів для їх забезпечення.

Соціальну основу СРСР становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції. Втілюючи в життя політику КПРС, Рад. д-ва виявляє постійне піклування про зміцнення цього союзу, сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, всебічному розвиткові та зближенню всіх націй і народностей СРСР. Осн. напрями держ. керівництва соціальним розвитком визначено в Конституції СРСР. Кожна з 15 суверенних рад. соціалістичних республік, що складають СРСР, поза межами компетенції Союзу РСР самостійно здійснює держ. владу на своїй території. Віданню Союзу РСР в особі його найвищих органів держ. влади й управління, як визначає Конституція СРСР, підлягають: повноваження в галузі держ. будівництва — прийняття до складу СРСР нових республік, затвердження утворення нових авт. республік і авт. областей у складі союзних республік, прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, контроль за її додержанням і забезпечення відповідності конституцій союзних республік Конституції СРСР; видання законів СРСР, забезпечення єдності законодавчого регулювання на всій тер. СРСР, встановлення *основ законодавства Союзу РСР і союзних республік*; встановлення заг. засад організації та діяльності респ. і місц. органів держ. влади і управління; визначення *кордону державного* СРСР і затвердження змін кордонів між союзними республіками; в галузі екон. і соціально-культур. будівництва — здійснення єдиної соціально-екон. політики, керівництво економікою країни, визначення осн. напрямів *науково-технічного прогресу* і заг. заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів, розроблення і затвердження держ. планів економіч. і соціального розвитку СРСР, затвердження звітів про їх виконання; розроблення і затвердження єдиного *бюджету державного* СРСР, затвердження звіту про його виконання, керівницт-

Площа та чисельність населення союзних республік (на 1.І 1982)

Союзні республіки	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол.	Столиці
РРФСР	17075,4	140 017	Москва
Українська РСР	603,7	50 307	Київ
Білоруська РСР	207,6	9 744	Мінськ
Узбецька РСР	447,4	16 591	Ташкент
Казахська РСР	2717,3	15 253	Алма-Ата
Грузинська РСР	69,7	5 100	Тбілісі
Азербайджанська РСР	86,6	6 303	Баку
Литовська РСР	65,2	3 474	Вільнюс
Молдавська РСР	33,7	4 025	Кишинів
Латвійська РСР	63,7	2 552	Рига
Киргизька РСР	198,5	3 724	Фрунзе
Таджицька РСР	143,1	4 119	Душанбе
Вірменська РСР	29,8	3 169	Єреван
Туркменська РСР	488,1	2 970	Ашхабад
Естонська РСР	45,1	1 496	Таллін

во єдиною грош. і кредитною системою, встановлення податків і доходів, що надходять на утворення держ. бюджету СРСР, визначення політики в галузі цін і оплати праці; керівництво галузями нар. г-ва, об'єднаннями й підприємствами союзного підпорядкування, заг. керівництво галузями союзно-респ. підпорядкування, організація управління пром., будівельними, с.-г. підприємствами й об'єднаннями, підприємствами транспорту і

Площа та чисельність населення автономних республік (на 1.I 1982)

Автономні республіки	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол.	Столиці
РРФСР			
Башкирська АРСР	143,6	3 856	Уфа
Бурятська АРСР	351,3	950	Улан-Уде
Дагестанська АРСР	50,3	1 691	Махачкала
Кабардино-Балкарська АРСР	12,5	694	Нальчик
Калмицька АРСР	75,9	304	Еліста
Карельська АРСР	172,4	751	Петрозаводськ
Комі АРСР	415,9	1 162	Сиктивкар
Марійська АРСР	23,2	716	Йошкар-Ола
Мордовська АРСР	26,2	974	Саранськ
Північно-Осетинська АРСР	8,0	605	Орджонікідзе
Татарська АРСР	68,0	3 464	Казань
Тувинська АРСР	170,5	273	Кизил
Удмуртська АРСР	42,1	1 529	Іжевськ
Чечено-Інгушська АРСР	19,3	1 184	Грозний
Чуваська АРСР	18,3	1 315	Чебоксари
Якутська АРСР	3103,2	916	Якутськ
Узбецька РСР			
Каракалпацька АРСР	165,6	983	Нукус
Грузинська РСР			
Абхазька АРСР	8,6	513	Сухумі
Аджарська АРСР	3,0	367	Батумі
Азербайджанська РСР			
Нахічеванська АРСР	5,5	252	Нахічевань

зв'язку, банками, а також ін. орг-ціями й установами союзного підпорядкування; в галузі зовн. політики, захисту соціалістичної Вітчизни — питання миру і війни, захист суверенітету, охорона держ. кордонів і тер. СРСР, організація оборони, керівництво Збройними Силами СРСР; гарантування *державної безпеки*; представництво СРСР у міжнародних відносинах, зв'язки СРСР з іноз. д-вами і міжнар. орг-ціями, встановлення заг. порядку і координація відносин союзних республік з іноз. д-вами і міжнар. орг-ціями; ратифікація і денонсація *договорів міжнародних* СРСР; *зовнішня торгівля* та інші види зовнішньоекономічної діяльності на основі державної монополії. Віданню Союзу РСР підлягає й вирішення інших питань загальносоюзного значення.

Краєвид у Кодрах.

Суверенітет СРСР поширюється на всю його територію, яка є єдиною і включає території союзних республік, що не може змінюватися без їхньої згоди. Необхідною умовою прогресу рад. суспільства, зміцнення економіч. та оборонної могутності СРСР, зростання добробуту трудящих є, як відзначив XXVI з'їзд КПРС, курс партії, що передбачає нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни. В розвинутому соціалістичному суспільстві союзні республіки всебічно розвивають свою державність, економіку, культуру. Ленінський принцип *демократичного централізму*, як один з осн. принципів побудови СРСР, полягає в тому, що необхідна централізація влади поєднується з широким демократизмом. Це, зокрема, виявляється в єдиній системі Рад нар. депутатів, у розподілі повноважень між загальносоюзними і республіканськими держ. органами. Правосуддя в СРСР здійснюється тільки судом. Це положення закріплено в Конституції СРСР і є найважливішою гарантією забезпечення *соціалістичної законності*, охорони прав і законних інтересів громадян і орг-цій. В СРСР діють *Верховний Суд СРСР* — найвищий судовий орган СРСР, Верховні суди союзних республік, Верховні суди авт. республік, крайові, обл., міські суди, суди авт. областей, суди авт. округів, *районні (міські) народні суди*, а також військові трибунали у Збройних Силах. Для подання юридичної допомоги громадянам і орг-ціям діють *колегії адвокатів*. Вирішення госп. спорів між підприємствами, установами й орг-ціями здійснюється органами держ. арбітражу в межах їхньої компетенції (див. *Арбітраж в СРСР*). Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів у країні покладається на *Генерального прокурора СРСР* і підлеглих йому прокурорів. Утворення і подальший розвиток Союзу РСР має неминуще міжнар. значення. Воно знаменує важливий істор. рубіж у боротьбі передового людства за рівноправність і *дружбу народів*, за революц. оновлення світу. Союз РСР неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнар. співробітництво. Конституція СРСР забороняє пропаганду війни в СРСР, вона визначає принципи відносин СРСР з ін. д-вами: взаємне відмовлення від застосування сили або погрози силою; непорушність кордонів; тер. цілісність д-в; мирне врегулювання спорів; невтручання у внутр. справи; поважання прав людини і осн. свобод; рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; співробітництво між д-вами; сумлінне виконання зобов'язань, що випливають із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, з укладених СРСР міжнародних договорів.

Літ.: Ленин В. И. О государстве и праве. т. 1—2. М., 1958; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982. *Р. І. Гричук.*

III. Природа.

Рельєф. Значна протяжність території Радянського Союзу у меридіональному і широтному напрямах, складність тектонічної будови, положення в межах різних за характером геоструктурних областей визначають велику різноманітність рельєфу. Характерною особливістю орографічної будови території СРСР є переважання рівнин на Пн. і Зх. та гір на Пд. і Сх. Бл. 50% території займають низовини (до 200 м), 45% — височини і 5% — високогір'я. Більша частина тер. СРСР лежить нижче 1000 м, пересічна висота її 430 м над р. м. В Європ. частині СРСР найбільшу площу займає *Східно-Європейська рівнина*. З Пн. Зх. вона обмежована гірськими підняттями Кольського п-ова (вис. до 1191 м в Хібінах). Серед низовинних просторів Сх.-Європейської рівнини підносяться Тіманський кряж і Північні Ували на Пн., *Середньоросійська височина* та *Приволзька височина* у серед. частині, *Придніпровська височина*, *Волинська височина*, *Подільська височина* та *Донецький кряж* — на Пд. Зх. Між височинами лежать низовини: Оксько-Донська, *Придніпровська низовина*, на крайньому Пд.— *Причорноморська низовина*, *Прикаспійська низовина*. Зі сходу Сх.-Європейську рівнину обмежує система давніх середньовисоких хребтів *Уралу* (вис. до 1895 м, г. *Народна*).

В Азіатській частині СРСР між Уралом і Єнісеєм лежить одна з найбільших у світі низовин — *Західно-Сибірська рівнина*. На Пд. від неї простягається *Туранська низовина*, для рельєфу якої характерне чергування западин (найнижча в країні западина — Каратіе, 132 м) та плескатих плато (*Устюрт* та ін.). Значні площі її зайняті пустелями (*Каракуми*, *Кизилкум*). Між цими двома низовинами розташований *Казахський дрібносопковик*. До гірського поясу, що облямовує рівнинні простори з Пд., належать *Карпати Українські* (вис. до 2061 м, г. *Говерла*), *Кримські гори* (вис. до 1545 м, г. *Роман-Кош*), *Кавказ* (найвища точка — г. *Ельбрус*, 5642 м). Далі на Сх. лежать хр. *Копетдаг*, гірська країна *Памір* (вис. до 7495 м, *Комунізму пік* — найвища вершина СРСР). На Пн. Сх. від Паміру підносяться хребти *Тянь-Шаню* (вис. до 7439 м, *Перемоги пік*), далі — хребти Джунгарського Алатау й Тарбагатай, на півдні Зх. Сибіру — *Алтай* (вис. до 4506 м, г. *Бєлуха*) та хребти *Саянів* (вис. до 3491 м, г. Мунку-Сардик). Значні простори між Єнісеєм і Леною займає *Середньосибірське плоскогір'я*. Пересічна висота його 500—700 м, найбільш піднесена частина — плато Путорана (вис. до 1701 м). З Пд. воно оточене хребтами Прибайкалля та Забайкалля (Байкальсь-

кий, Хамар-Дабан, Яблоновий, Баргузинський та ін.), які чергуються з численними плоскогір'ями і нагір'ями. На Сх. від гір Забайкалля простягається *Становий хребет*, далі — хребти Приамур'я і Примор'я (Тукурінгра, Джагди, Буреїнський, Сіхоте-Алінь та інші). Пн.-сх. частина СРСР зайнята хребтами Верхоянським, Черського, Сунтар-Хаята; Юкагірським плоскогір'ям, Чукотським нагір'ям, горами Камчатки (вис. до 4750 м, *Ключевська Сопка*). Карту див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Геологічна будова. В процесі тривалої історії геол. розвитку на тер. СРСР утворилися різноманітні за генезисом і складом гірські породи від архейського до антропогенового віку включно, сформувалися різні тектонічні структури (платформи, плити, щити, складчасті геосинклінальні пояси, гірські складчасті системи та ін.). Більша частина тер. Рад. Союзу розташована в межах платформених структур. Найдавнішими з них є Східно-Європейська і Сибірська платформи, які сформувалися в *докембрії*. Фундамент їх перекритий осадочними відкладами протерозою і *фанерозою*. *Східно-Європейська платформа* охоплює майже всю Європ. частину СРСР. У западинах, найбільшими з яких є Дніпровсько-Донецька й Причорноморська, потужність осадочного чохла — до 6—8 тис. м. На щитах (див. *Український щит, Балтійський щит*) осадочні відклади мають незначну потужність, на деяких ділянках їх немає і на поверхню виходять архей-протерозойські кристалічні породи. *Сибірська платформа* займає більшу частину території між ріками Єнісеєм і Леною і басейн р. Алдану. В її межах виділяють Кансько-Ангарську западину, Вілюйську й Тунгуську синеклізи і виступи (Алданський щит, Анабарський масив та ін.). В западинах фундамент опущений на глибини до 10—12 тис. м і перекритий осадочними відкладами. Молодшими структурами є Скіфська, Західно-Сибірська і Туранська платформи. Ядра фундаменту цих платформ складаються з кристалічних гранітогнейсових порід архей-протерозойського віку, вони облямовані дислокованими відкладами рифею, палеозою, нижнього і частково серед. мезозою. Осадочний чохол складається з мезозойських і кайнозойських відкладів. Платформи оточені різними за віком гірськими складчастими системами. Найдавнішими з них, що утворилися в епоху байкальської складчастості (див. *Докембрійські епохи складчастості*), є, на думку багатьох дослідників, Тіманський кряж, Єнісейський кряж, Сх. Саян та ін. Для структур байкальської складчастості характерне значне поширення гірських порід гранітоїдного складу, *пегматитів, кварцитів, пісковиків, сланців* тощо. До складчастих систем, що утворилися в епоху *каледонської складчастості*, відносять Казахський дрібносопковик, гірські споруди Таймиру, Зх. Саяну та деякі ін. Вони складаються з *метаморфічних гірських порід*, серед яких переважають сланці й метаморфізовані вапняки; в ядрах *антикліналей* — докембрійські кристалічні породи. Значні площі зайняті гірськими складчастими системами, формування яких відбулося в епоху *герцинської складчастості*. Це — Донецький кряж, Пай-Хой, Урал, Алтай, Пд. Тянь-Шань, хребти Пн. Кавказу та ін. В їхній будові значне місце належить вулканогенно-осадочним комплексам, піщано-глинистим відкладам, вапнякам, *аргілітам* тощо. За мезозойської епохи складчастості утворилися *Верхоянський хребет, Сіхоте-Алінь* і Коряцьке нагір'я, гори Камчатки та ін. гірські споруди. Вони складаються переважно з *теригенних відкладів* (флішоїдні товщі) і вулканогенних порід. Наймолодшими складчастими системами є гірські споруди, утворення яких відбулося за альпійської епохи складчастості (див. *Альпійська складчастість*). До них відносять *Карпати Українські, Кримські гори, Великий Кавказ*, гори *Памір*. Для цих споруд характерне значне поширення *флішу, конгломератів*, пісковиків, аргілітів та ін. теригенних відкладів. Карту див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Корисні копалини. Рад. Союз посідає провідне місце в світі за запасами і видобутком викопного вугілля, горючого газу, заліз. і марганцевих руд, руд кольорових металів, калійних солей, апатиту, азбесту та ін.

Горючі корисні копалини. Осн. поклади викопного вугілля зосереджені в Європ. частині СРСР. Одним з найважливіших вугільних басейнів є *Донецький кам'яновугільний басейн*. Велике значення мають також Печорський, Львівсько-Волинський і Підмосковний вугільні басейни, *Дніпровський буровугільний басейн*. В Азіат. частині СРСР поклади вугілля розвідано в Зх. Сибіру (*Кансько-Ачинський вугільний басейн* і *Кузнецький вугільний басейн*), Сх. Сибіру (Іркутський, Мінусінський, Ленський, Пд.-Якутський, Тунгуський басейни), Казахстані (*Екібастузький кам'яновугільний басейн, Карагандинський вугільний басейн*), а також на о. Сахалін та в інших районах. У післявоєнні роки розвідано й значною мірою освоєно *Західно-Сибірську нафтогазоносну провінцію*. Родовища нафти і газу відомі в межах Волго-Уральської, Тімано-Печорської, Дніпровсько-Прип'ятської, Причорноморсько-Кримської й Карпатської нафтогазоносних провінцій, а також Грозненського, Бакинського, Мангишлацького нафтогазоносних районів, у бас. Амудар'ї, на о. Сахалін. В СРСР — понад 60% світових запасів торфу. Осн. родовища, що експлуатуються, містяться на Пн. Європ. частини, в Поліссі, Зх. і Сх. Сибіру. Поклади горючих сланців відомі в РРФСР (Куйб. і Ленінгр. області, Забайкалля), Естонській РСР, Білоруській РСР, на Україні (зокрема, в Карпатах).

Серед металевих корисних копалин Рад. Союзу провідне місце за запасами належить заліз. рудам. Вони зосереджені в основному в Європ. частині країни (*Курська магнітна аномалія, Криворізький залізорудний басейн, Керченський залізорудний басейн, Кременчуцький залізорудний район, Білозерський залізорудний район*). Значні поклади цих руд відомі також на Уралі, в Сибіру й Казахстані, на Кавказі. На СРСР припадає понад 80% розвіданих світових запасів марганцевих руд. Найбільші поклади їх на Україні (*Нікопольський марганцевий басейн*) і в Грузії (*Чіатурський марганцевий басейн*), значно менші — на Уралі, в Зх. Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані. Хромітові руди є в РРФСР, зокрема на Уралі (*Саранівське родовище хромітових руд*) і в Казахстані, титанові руди — на Україні (Український щит) і в РРФСР (Балтійський щит, Уральські гори). Великі родовища алюмінієвих руд (*бокситів, нефелінових сієнітів*) розвідано в РРФСР (Кольський п-ів, Арх. обл., Урал, Зх. Сибір), Казахстані, Серед. Азії, в Закавказзі та на Україні (зокрема, в межах Українського щита і в *Закарпатському прогині*). Мідні руди є в РРФСР (Кольський п-ів, Урал, Пн. Кавказ, Алтай, Сх. Сибір), Казахстані, Вірменії. Найбільші родовища свинцевих і цинкових руд — у Казахстані, Узбекистані, РРФСР (Пн. Кавказ, Алтай, Забайкалля), Азербайджані; нікелевих руд — в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі, в Сх. Сибіру), на Україні (Побужжя й Серед. Придніпров'я); кобальтових руд — в РРФСР (Сх. Сибір, Кольський п-ів, Тув. АРСР), Казахстані, Азербайджані, на Україні. Вольфрамові й молібденові руди є в РРФСР (Пн. Кавказ, Забайкалля, Якутія, Примор'я), Вірменії, Казахстані, Киргизії, Узбекистані; ртутні руди — на Україні (*Микитівське родовище ртуті*), в РРФСР (Алтай, Сх. Сибір, Якутія, Чукотський і Камчатський п-ови), в Киргизії. На тер. Рад. Союзу є також родовища платинових і срібних руд, корінні і розсипні родовища золота, родовища руд рідкіснозем. і розсіяних елементів та ін. металевих корисних копалин.

Неметалеві корисні копалини. Великі родовища кам. солі є на Україні (*Артемівське родовище кам'яної солі, Солотвинське родовище кам'яної солі*),

Гергетський льодовик на північному схилі Казбеку.

На західних схилах Верхоянського хребта.

в Білорусії, РРФСР (Передуралля, Прикаспійська низовина). Найбільші поклади калійних солей — в РРФСР (Передуралля), Білорусії, на Україні (*Калусько-Голинське родовище калійних солей, Стебницьке родовище калійних солей*). Апатити є на Кольському п-ові, Уралі, в Забайкаллі, Казахстані; фосфорити — в РРФСР (Кіров., Моск., Ленінгр. області), Естонії та Казахстані. Родовища сірки є на Україні (*Передкарпатський сірконосний басейн*) та в РРФСР (Поволжя, Курильські о-ви, Камчатка). Родовища барите відомі в РРФСР (Зх. Сибір), Казахстані, Серед. Азії. В ряді районів країни, зокрема на тер. України, виявлено родовища бору, брому та йоду (часто в розсолах поблизу нафт. родовищ). Найвідоміші родовища азбесту — в РРФСР (на Уралі, в Забайкаллі, Сх. Сибіру, Саянах), Казахстані, Закавказзі. Найбільші родовища графіту — на Україні (*Петрівський графітоносний район, Завалліське родовище графіту* та ін.), в РРФСР (на Уралі, в Красноярському краї, на Далекому Сході), в Узбекистані. Корінні й розсипні родовища алмазів виявлено в Якутії, алмазоносні розсипища відомі на Уралі. Родовища п'єзокварцу — на Україні (в межах Українського щита), в РРФСР (на Уралі й у Сх. Сибіру) і Таджикистані; слюд — в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Прибайкаллі, Якутії). Рад. Союз має великі запаси каоліну, гіпсу, флюориту, мінеральних буд. матеріалів, а також сировини для виготовлення буд. матеріалів; *доброцінного каміння, виробного каміння*.

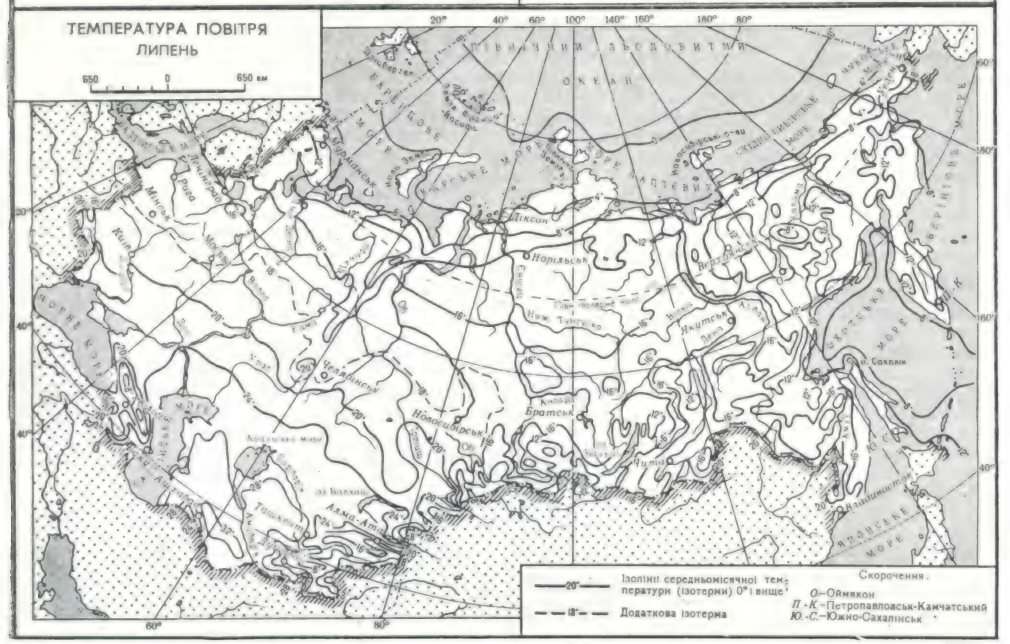

Гідромінеральні корисні копалини. Найбільші артезіанські басейни *підземних вод*, пов'язані з платформами: Зх.-Сибірський, Прикаспійський, Волино-Подільський, Дніпровсько-Донецький, Причорноморський та ін. Значні запаси *мінеральних вод* є на Кавказі, Україні (зокрема, в Карпатах і на Кримському п-ові), в Серед. Азії, Сибіру, на Далекому Сході та в ін. районах. Термальні води відомі в РРФСР (п-ів Камчатка, Курильські о-ви, Зх. Сибір), Казахстані, Серед. Азії, на Кавказі, Україні (Кримський п-ів, Закарпаття). *Промислові підземні води* виявлено в Європ. частині СРСР, зокрема на Україні, у Передкавказзі, на Прикаспійській низовині, в Сибіру та ін. районах. Карту див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Клімат. Тер. СРСР розташована в межах арктичного, субарктичного, помірного (більша частина території) та субтропічного *кліматичних поясів*. Величина сумарної сонячної радіації змінюється з широтою від 2514 МДж/м² на Пн. до 6285—6704 МДж/м² за рік на Пд. Радіаційний баланс на території СРСР в середньому за рік додатний, крім арктичних та високогірних районів. Річні величини його збільшуються з Пн. на Пд. від 209,5—628,5 до 1676—2095 МДж/м². Циркуляційні процеси і перенос повітр. мас над тер. Рад. Союзу визначаються положенням осн. *центрів дії атмосфери*. Внаслідок охолодження материка взимку в Азіат. частині території формується Сибірський антициклон, вплив якого поширюється на Сх. Сибір і Далекий Схід. Вплив Ісландського мінімуму тиску простежується до Новосибірських о-вів, Алеутського — до узбережжя Берінгового м. Такий розподіл тиску зумовлює взимку рух повітр. мас з внутр. районів до окраїн, влітку повітр. маси рухаються на материк. Погодні умови визначаються впливом арктичних, помірних і тропічних повітр. мас. На стику повітр. мас утворюються *фронти атмосферні*, проходження яких спричинює зміни погоди, розвиток циклонічної діяльності. В середньому за рік на Європ. частину СРСР надходить 70 *циклонів*. Максимум *антициклонів* припадає на смугу вздовж осі високого тиску (50—45° пн. ш.). Пересічна річна т-ра повітря на Зх. країни змінюється від 0 до +10°, на Сх. — від 0 до —10°. На температурний режим пн.-зх. районів значно впливає тепла *Північно-Атлантична течія*. На Зх. Європ. частини СРСР пересічна т-ра повітря в січні становить бл. —10°, у Зх. Сибіру — бл. —28°. Найнижчі т-ри повітря спостерігаються в басейнах річок Яни, Індігірки і Колими, абсолютний мінімум (—71°) — в районі Верхоянська — Оймякона (полюс холоду Пн. півкулі). На всій тер. СРСР період з грудня по лютий є зимовим. Влітку т-ра повітря підвищується у пд. напрямі та з Зх. на Сх., на Далекому Сході вона дещо знижується під впливом *мусонів*. Найвищі т-ри липня спостерігаються на Прикаспійській ни-

зовині і в Серед. Азії (бл. +28°, абсолютний максимум +50° в районі Репетека). Розподіл опадів на тер. країни визначається такими заг. рисами: пересічна річна сума опадів невелика на Крайній Півночі (250—300 мм), значно більша в серед. смузі Європ. частини СРСР (500—800 мм), поступово зменшується (300—500 мм) у степовій зоні на Пд. країни і дуже незначна в пустелях Серед. Азії (100—200 мм). Найбільше опадів— на сх. узбережжі Чорного м. (у районі м. Батумі до 2500 мм), на пд. схилах Зх. Кавказу (до 3000 мм), на узбережжі Тихого ок. (понад 1000 мм), де вони пов'язані з мусонами. Більш як половина річної кількості опадів у багатьох областях країни припадає на теплий період року. Значна частина тер. СРСР (11 млн. км²) зайнята *багаторічною мерзлотою*. Потужність її змінюється від кількох до сотень метрів (Большеземельська тундра) і до 1000—1500 м (Якутія).

Найбільші ріки СРСР
(за даними 1982 р.)

Ріки	Довжина, км	Площа басейну, тис. км²
Амур (з Аргунню)	4444	1855
Лена	4400	2490
Єнісей (з Бій-Хемом)	4092	2580
Об	3650	2990
Волга	3531	1360
Сирдар'я (з Нарином)	3019	219
Амудар'я (з Пянджем)	2540	309
Урал	2428	237
Оленьок	2292	220
Дніпро	2201	504
Колима	2129	647
Дон	1870	422
Печора	1809	322
Індігірка	1726	360
Хатанга (з Котуєм)	1636	364
Таз	1401	150
Кура	1364	188
Дністер	1350	72
Пн. Двіна (з Сухоною)	1302	357
Селенга	1024	447
Зх. Двіна	1020	88
Ілі	1001	140

Внутрішні води. СРСР має найбільший об'єм річкового стоку серед країн світу, проте розподіляється він по території нерівномірно. Понад 80% стоку припадає на бас. Пн. Льодовитого та Тихого океанів, 7,5% — на бас. Атлантичного ок., решта — на безстічні басейни. В межах СРСР налічується бл. 3 млн. рік, у т. ч. 19 довж. понад 2000 км і 26 — понад 1000 км. Пересічна густота річкової сітки 0,22 км/км². Сумарний річний стік становить 4350 км³ (28% стоку річок Європи та Азії). Модуль стоку змінюється від 0 до 100 л/с · км². За характером водного режиму річки поділяються на 3 групи: з весняною повінню (сх.-європейський, казахстанський, зх.-сибірський, сх.-сибірський, алтайський типи), з повінню в теплу пору року (далекосхідний і тянь-шанський типи), з паводковим режимом (причорноморський, кримський, пн.-кавказький типи). На більшій частині тер. СРСР найбільші витрати води припадають на весняний період, на ріках Сх. Сибіру й Далекого Сходу — на літній. Ріки Пн. та Пн. Сх. більшу частину року вкриті кригою, внаслідок чого їхнє госп. значення знижується. На Пд. України та Пн. Кавказу льодостав скорочується до 2—3 місяців, не замерзають рівнинні ріки Закавказзя та Серед. Азії. За потенціальними гідроенергоресурсами СРСР посідає 1-е місце в світі. На великих рівнинних і гірських ріках збудовано ряд гідротех. споруд (Волзько-Камський, Дніпровський, Єнісейсько-Ангарський, Чирчик-Бозсуйський каскади та ін.). На тер. СРСР налічується 2,8 млн. озер, з яких 99% є малими, 13 мають площу понад 1000 км². Озерні улоговини мають льодовикове, тектонічне, карстове, суфозійне походження. Гідрологічний режим та гідрохімічні особливості озер зумовлені їхнім зонально-регіональним розташуванням, палеогеогр. умовами. Найбільше озер на Сх.-Європейській і Зх.-Сибірській рівнинах, у тундрі, в степах Казахстану, заплавах річок, на узбережжі Чорного та Азовського морів (озера-*лимани*). В СРСР — понад 120 тис. водосховищ, у т. ч. майже 1000 з об'ємом понад 1 млн. м³. Вони створені в зв'язку з буд-вом гідроелектростанцій, зарегулюванням стоку для водопостачання, іригації та водного транспорту, з метою організації рибного г-ва, рекреації тощо. Найбільші водосховища на ріках: Ангарі (Братське, Іркутське), Єнісеї (Красноярське), Волзі (Куйбишевське, Волгоградське), Іртиші, а також на Дніпрі. Болота займають до 10% тер. СРСР, поширені на півночі Сх.-Європейської рівнини, на Зх.-Сибірській рівнині. Площа льодовиків в СРСР оцінюється в 71,7 тис. км². Найбільше льодовиків у Рад. секторі Арктики (50 тис. км²) та в гірських районах (в горах Серед. Азії до 2500 льодовиків). У гірських льодовиках акумульовано 2430 км³ води, вони є важливим джерелом живлення річок. *П. Г. Шищенко.*

Найбільші озера СРСР
(за даними 1982 р.)

Озера	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Аральське море	64,0	67
Байкал	31,5	1620
Балхаш	18,3	26
Ладозьке	17,7	215
Онезьке	9,7	120
Іссик-Куль	6,3	702
Таймир	4,6	26
Ханка	4,2	6
Чудське з Псковським	3,5	15
Алаколь	2,6	54
Чани	1,9	9
Севан	1,4	83
Топозеро	0,9	56
Ільмень	0,9	4—10
Імандра	0,9	67

Грунти. На тер. СРСР за термічними умовами виділяють такі грунтово-кліматичні пояси: полярний (холодний), бореальний (помірно холодний), суббореальний (помірний) і субтропічний (помірно теплий). В межах поясів за умовами зволоження та континентальності клімату виділяють грунтово-біокліматичні області.

Полярний пояс (охоплює узбережжя й острови Пн. Льодовитого ок.) включає Євразійську полярну область з двома грунтовими зонами: арктичною з своєрід-

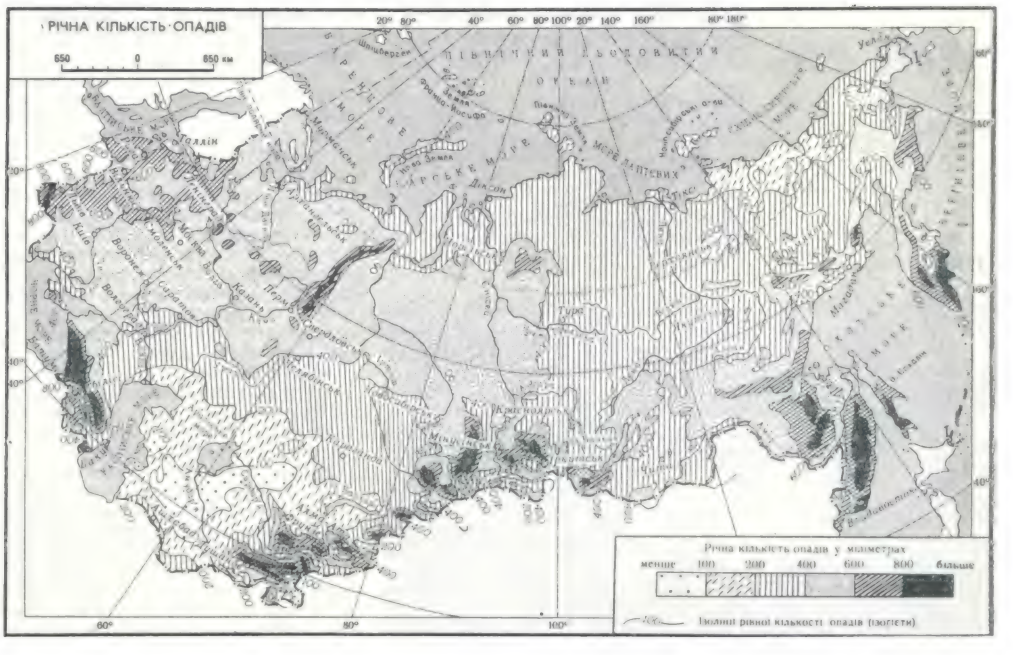

ними арктичними грунтами і субарктичною з *тундровими грунтами*. Ця область мало освоєна, невеликі осередки землеробства (переважно овочівництво) — лише на Пд., гол. чин. у річкових долинах. Бореальний пояс (нечорноземна смуга СРСР) поділяють на 4 грунтово-біокліматичні області: Західну лучно-лісову, Центральну тайгово-лісову, Східно-Сибірську мерзлотно-тайгову і Далекосхідну тайгово-лучно-лісову. Найбільшою за площею є Центральна тайгово-лісова область (Європейська частина СРСР і Зх. Сибір) з *підзолистими грунтами* та *дерново-підзолистими грунтами*, що утворюють три підзони: північнотайгову з глейопідзолистими і підзолистими ілювіально-гумусовими грунтами, середньотайгову з типовими підзолистими грунтами і південнотайгову з дерново-підзолистими грунтами. На Пд. області — місцями нешироka смуга *сірих лісових грунтів*. Східно-Сибірська мерзлотно-тайгова область займає Сх. Сибір і характеризується поширенням своєрідних мерзлотно-тайгових (типових, опідзолених і палевих) грунтів з *багаторічною мерзлотою* великої потужності. Природні особливості Західної лучно-лісової (пд. узбережжя Балтійського м.) і Далекосхідної тайгово-лучно-лісової областей визначаються впливом океанів. У їхньому грунтовому покриві поряд з підзолистими й дерново-підзолистими грунтами розвиваються *бурі лісові грунти*, на Камчатці — лісові вулканічні грунти. Головні с.-г. райони бореального поясу — в області поширення дерново-підзолистих і сірих лісових грунтів. Суббореальний пояс охоплює чорноземно-степову смугу СРСР й прилеглі до неї території і поділяється на 5 грунтово-біокліматичних областей: дві буроземно-лісові (Західну і Східну), Центральну лісостепову і степову, Пустельно-степову і пустельну, Високогірну пустельну. В межах Центральної лісостепової і степової області (значна тер. України, Молдавії, пд. районів РРФСР і Пн. Казахстану) виділяють три зони: лісостепову, для якої характерні опідзолені, вилуговані і типові *чорноземи*; степову з звичайними і пд. чорноземами та сухостепову з темно-каштановими і *каштановими грунтами*. Ця область — осн. база *зернового господарства* Рад. Союзу. Пустельно-степова і пустельна область (пн. райони Туркменії та Узбекистану, пд. райони Казахстану і Киргизія) включає такі зони: пустельно-степову з світло-каштановими і бурими напівпустельними грунтами; пустельну з сіро-бурими грунтами і передгірно-пустельно-степову з малокарбонатними *сіроземами*. Західна буроземно-лісова область (Карпати Українські, Кримські гори, Зх. Кавказ) характеризується значним поширенням бурих лісових грунтів. На вершинах гір розвинуті гірсько-лучні грунти. Східна буроземно-лісова область охоплює пд. райони Далекого Сходу СРСР. На рівнинах розвинуті опідзолені бурі лісові грунти і своєрідні підбіли. В долинах річок — лучно-чорноземні грунти. В межах Високогірної пустельної області (Центральний Тянь-Шань і Сх. Памір) поширені високогірні пустельні й пустельно-степові грунти. Субтропічний пояс охоплює пд. райони СРСР; він поділяється на три грунтово-біокліматичні області: помірно теплу волого-лісову, помірно теплу ксерофітно-лісову та помірно теплу пустельно-степову і пустельну. Грунтовий покрив Субтропічної помірно теплої волого-лісової області (невеликі ділянки Зх. і Сх. Закавказзя) представлений *жовтоземами* та *червоноземами*, осн. культури — чай, цитрусові. Субтропічна помірно тепла ксерофітно-лісова область охоплює пд. схили Кавказу, Пд. берег Криму і зх. частину Кура-Араксинської низовини. Поширені *коричневі грунти* та сіро-коричневі грунти. Район вирощування зернових культур; виноградарство, садівництво. Субтропічна помірно тепла пустельно-степова і пустельна область займає рівнини Сх. Закавказзя та пд. частину Серед. Азії. Переважають сіро-бурі грунти та сіроземи. Осн. с.-г. культура — бавовник. Карту див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Н. Б. Вернандер.

Ріка Лієлупе.

Ріка Єнісей.

Рослинний світ дуже багатий та різноманітний. *Флора* вищих рослин налічує бл. 22 тис., а нижчих — бл. 70 тис. видів. З Пн. на Пд. збільшується видове багатство; в зоні арктичних пустель росте всього кілька десятків, в районах тундри — бл. 500, в лісових зонах — бл. 3 тис., в горах Серед. Азії — понад 5,5 тис., а на Кавказі — бл. 6 тис. видів вищих судинних рослин. Рослинний світ СРСР належить до *Голарктичної біогеографічної області*. У розподілі *рослинності* в рівнинній частині тер. СРСР чітко виражена широтна зональність, а в гірських районах — *висотна поясність*. Рослинність полярних пустель представлена угрупованнями лишайників, мохів та дуже невеликою кількістю видів квіткових рослин (ломикамені, кисличник, крупка, незабудки, полярні маки, злаки, осоки та ін.). Далі на Пд. панують тундри, які займають бл. 15% всієї площі СРСР. Тут переважають різні види лишайників, мохів, а також низькорослі квіткові рослини, переважно трав'янисті багаторічники, чагарники, напівчагарники, зокрема вічнозелені, подушковидні, сланкі. Смуга лісотундри відзначається чергуванням тундрової рослинності з ділянками рідкостійних, низькорослих та кривостовбурних березових, березово-ялинових або модринових лісів. Рослинність тундри та лісотундри має велике значення для оленярства. В тайзі, що займає майже 50% тер. СРСР і простягається від берегів Тихого ок. до зх. кордонів, виділяють пн., серед. та пд. хвойні ліси, а також перехідні до широколистяних лісів — мішані ліси. Осн. лісоутворюючі породи — різні види ялини, ялиці, сосни, модрини з домішкою берези, осики утворюють темно- та світлохвойні ліси. Найбільші площі займають модринові ліси (бл. 250 млн. га). Тайгові ліси мають велике значення як джерело цінної *деревини*; відіграють дуже важливу кліматостабілізуючу роль, в них живуть цінні промислові хутрові звірі. В Європ. частині СРСР та на Далекому Сході, де відчувається вплив океанічного клімату, ростуть широколистяні ліси з бука, дуба, граба, явора, клена, липи, ясена, в'яза та ін. *Деревостан* у цих лісах переважно двох'ярусний, є *підлісок* з чагарників, багатий трав'яний покрив, подекуди характерні весняні *ефемероїди*. Виділяють середньо- та східноєвропейські, передуральські, кримські, закавказькі, далекосхідні, а також гірські та лісостепові широколистяні і мішані широколистяні ліси. В Зх. Сибіру замість широколистяних поширені осиково-березові ліси. Широколистяні ліси дають цінну деревину, дубильну, лікарську та ін. сировину, дикорослі плоди та ягоди, гриби, відіграють важливу водоохоронну та грунтозахисну роль. Рослинність *степів* займає бл. 12% тер. СРСР, включаючи лісостеп, і простягається широкою смугою від зх. кордонів до Алтаю й далі місцями в Серед. Сибіру та Забайкаллі. Для природної рослинності лісостепу (частина дослідників вважає її самостійною зоною) характерне чергування лісових масивів та ділянок лучних степів. У степах панують ксерофільні злаки: види ковили, типчака, житняка, келерії, пирію, тонконога, стоколосу тощо з домішкою бобових та різнотрав'я (видів конюшини, люцерни, горошку, шавлії, волошки, астрагалу, перстачу, підмаренника та ін.); трапляються чагарники — карагана кущова, мигдаль низький, рокитник руський; характерні ефемероїди (тюльпани, півники, зірочки, крокуси тощо) та рослини *перекотиполе*. В степах у напрямах з Пн. на Пд. та з Зх. на Сх. спостерігається збільшення *ксерофітів* та їхніх угруповань. У наш час більша частина степової зони розорана і зайнята с.-г. культурами. Природна рослинність цілинних ділянок степів має значення як пасовища (напр., у Казахстані). Напівпустелі і пустелі займають бл. 10% тер. СРСР і простягаються від зх. берегів Каспійського м. до гір Серед. Азії. Для них характерними є види полину, кураю, содника, лутиги, анабазису, солонця тощо. Подекуди чи-

мало злаків, осок, *ефемерів* та ефемероїдів. Значні площі тут вкриті дуже посухостійкими деревами і чагарниками (види кандиму, саксаулу, ефедри, піщаної акації тощо). В середньоазіатських республіках пустелі з такою рослинністю служать пасовищами.

В гірських районах характер висотної поясності залежить від геогр. розташування гірської системи. Так, напр., в горах Полярного Уралу лише 2 пояси: гірські тундри та *гольці*. В Карпатах 5 поясів: дубових, букових, темнохвойних лісів, субальпійський та альпійський. На Кавказі виділяють 3 типи висотної поясності: кубансько-абхазький — степи та *шибляк*, грабово-дубові, букові, темнохвойні ліси, субальпійська та *альпійська рослинність*; колхідсько-гірканський — заболочені ліси рівнини, вологі широколистяні ліси передгір'я, букові ліси, *субальпійська рослинність*; дагестансько-вірменський — пустелі та напівпустелі, *фригани* та аридні *рідколісся*, гірські степи з дубовими лісами, остепнені субальпійські та альпійські луки. Дуже різноманітна та мозаїчна висотна поясність в горах Серед. Азії. Тут є угруповання яблуневих, горіхових, темнохвойних, арчових лісів, лучних степів, субальпійського високотрав'я, високогірних степів та пустель тощо. В багатьох гірських системах розвинуте субальпійське криволісся. В більшості рослинних зон трапляються заплавні та суходільні *луки*, трав'яні *болота*, а в лісовій зоні та на півдні тундри — сфагнові болота. По берегах водойм та у їхніх *акваторіях* — прибережна та водна рослинність, по берегах морів — солонолюбна рослинність. Серед рослинності населених місць усіх зон поширені угруповання *бур'янів*, рудеральних і *адвентивних рослин*, площі яких все збільшуються.

Велике народногосп. значення мають культурні рослини, а також дикорослі корисні рослини: кормові, *лікарські рослини*, плодово-ягідні, горіхоплідні, *медоносні рослини*, *ефіроолійні рослини*, танідоносні, *смолоносні рослини*, *вітамінноносні рослини*, *пряні рослини*, декоративні тощо. Рослинність, як осн. складова частина *біосфери*, потребує планомірної постійно діючої системи заходів по охороні, успішному відновленню, раціональному використанню та збагаченню (див. *Охорона природи, Раціональне природокористування*). Карту див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Б. В. Заверуха.

Тваринний світ. Заг. кількість видів становить близько 8% видів світової *фауни*. Тваринний світ СРСР належить до *Голарктичної біогеографічної області*. Важливою рисою розміщення фауни СРСР є те, що число видів у цілому, як і число видів у окремих групах, збільшується в напрямі з Пн. на Пд. В СРСР налічується бл. 130 тис. (за ін. даними — більше) видів тварин (у т. ч. тварин, що живуть у прісних водоймах і морях): ссавців понад 300, птахів бл. 760, плазунів бл. 140, земноводних понад 30, риб бл. 1400 (з них 528 прісноводних і прохідних), молюсків понад 2 тис. (наземних бл. 600, прісноводних бл. 470, морських 1100), комах 80—100 тис. (з них жуків бл. 25 тис., двокрилих бл. 20 тис., метеликів бл. 8500), кільчастих червів бл. 1100, круглих червів бл. 1800, плоских червів бл. 2 тис., ракоподібних бл. 3 тис., павукоподібних бл. 2 тис., найпростіших понад 4 тис. видів. Для фауни океанічних узбереж і островів Баренцового м. характерні гренландський тюлень, нерпа, гагарки, тупик; у пн. сибірських морях водяться морж, білий ведмідь. Для далекосхідних морів характерні тюлені, цінні хутрові звірі — котик, калан, сивуч, китоподібні, багаті за видовим складом *пташині базари* (кайри, чистики, мартини, іпатки та ін.). З тварин тундри типовими є пн. олень, лемінги, песець, біла і тундрова куріпки, біла сова; тут живуть також полівки, заєць-біляк, вовк, лисиця, росомаха, горностай, ворон; кулики, гусеподібні прилітають на гніздування. З комах численні кровососні: комарі, мошки, гедзі — т. з. гнус. Фауна лісів представлена тваринними комплексами тайгових, європейських і далекосхідних широколистяних і мішаних лісів. З тайгових тварин типовими є білка, летяга, бурундук, лисиця, росомаха, ведмідь бурий, лось, заєць-біляк, землерийки, лісовий лемінг, полівки, з птахів — шишкар, горіхівка, кукша, глухар, рябчик, дятли, сичі, неясить, яструбина сова, вівчарик; зокрема, для Зх. Сибіру характерні бобер, горностай, колонок, болотяні і водоплаваючі птахи, біла куріпка; для Сх. Сибіру — кабарга, бурундук, пн. пищуха; для пд. частини сибірської тайги — марал, козуля сибірська, борсук, колонок, свиня дика; трапляються також гадюка, ящірка живородяща, кутозуб сибірський, жаби, ропуха, багато павуків; численні комахи, зокрема двокрилі, метелики, жуки, перетинчастокрилі, попелиці. Для широколистяних лісів Європ. частини характерні лісова миша жовтогорла, руда полівка, соні; в окремих лісових масивах збереглися європ. козуля, олень звичайний, зубр (Біловезька Пуща), куниця лісова, норка європ., кіт лісовий. З птахів характерні вівчарики, славки, костолуз, дятли (середній, зелений), соловейко західний, зяблик, вивільга, неясить звичайна та ін.; з плазунів — веретінниця, ящірка зелена, мідянка; з земноводних — квакша, жаби, тритон гребенястий, кумка. Молюски і комахи тут численніші, ніж у тайзі, але є багато спільних видів. У широколистяних лісах Далекого Сходу поряд з тайговими трапляються тварини пд. типу: заєць маньчжурський, олень плямистий, горал, ведмідь білогрудий, далекосхідний кіт, тигр, куниця харза, єнотовидний собака, барс, голуба сорока, широкорот, вивільга китайська, качка мандаринка, черепаха далекосхідна, вужі, полоз амурський, кітгистий уссурійський тритон. Комахи різноманітніші, ніж в ін. місцях СРСР. Багато метеликів родин нотодонтид, уранід і епікопід; характерні також метелики індійський парусник і сатурнія-актіас, жук каліпогон, клопи плавтія і лелія, комар мегаринус. Тваринний світ лісостепу представлений лісовими і степовими видами. Типовими степовими тваринами є сайгак, бабак,ховрахи, хом'ячки, тушканчики, сліпаки, полівки, заєць сірий, жайворонки, дрофа, стрепет, дерихвіст. кречітка, орел степовий і могильник, гадюка степова, полоз, ящірки, часничниця. З комах численні саранові, жуки (пластинчатовусі, чорнотілки, довгоносики, жужелиці), чимало мурашок, ос, двокрилих. Для тваринного світу степів характерне зменшення у західному напрямі кількості видів справжніх степових тварин, більшість яких характерна для степів Азіат. частини СРСР. Склад фауни європ. степів різко порушений внаслідок розорювання. Найхарактернішими тваринами напівпустель і пустель є джейран, кулан (зберігся в заповідниках), коти (барханний і плямистий), каракал (рідко трапляється), тонкопалийховрах, піщанки, тушканчики, саксаульні сойка і горобець, пустельні славка, горобець і крук, круглоголовки, агама, варан, ящурки, гекони, стріла-змія, ефа, гюрза, черепаха степова. Серед жуків, перетинчастокрилих та ін. комах багато *ендеміків*; характерні терміти; з павукоподібних типові сольпуги, скорпіони, тарантули, каракурти. В долинах рік є сцинки, жаби зелена і озерна, свиня дика, олень тугайний.

В горах живуть тварини тундрової, лісової і степової зон (відповідно до висотної поясності). Проте майже в усіх великих гірських системах є характерні лише для них представники: бурозубка альпійська, щеврик гірський, альпійський і карпатський тритони, саламандра, кумка гірська — в Укр. Карпатах; кавказькі дикі кози, прометеєва полівка, кавказький і каспійський улари, тетерев кавказький, кавказькі гюрза і саламандра та ін.— на Кавказі; архари, сіноставці, сурки і полівки — в горах Серед. Азії й Сибіру; улари, ірбіс, чубук, гвинторога вівця тощо — на Алтаї.

Природні зони. СРСР лежить у межах 4 геогр. поясів: арктичного, субарктичного, помірного і субтропічного. За співвідношенням тепла і вологи в межах поясів формуються природні зони, яких на території Рад. Союзу виділяють 10. Зона арктичних пустель займає острови Арктики та крайню пн. частину п-ова Таймир. Розвиток ландшафтів зони відбувається в умовах поширення *багаторічної мерзлоти*, льодовиків, наявності майже протягом усього року снігового покриву. Пересічна т-ра січня —20°, —30°, липня +5°. Опадів 200—400 мм на рік. Рослинний покрив (мохи, лишайники, водорості) розріджений, продуктивність його низька (заг. запас фітомаси менше 5 т/га на суху речовину). Ландшафти тундрової зони поширені на Крайній Півночі Рад. Союзу. Для них характерні безлісся, надмірне зво-

ложення при недостачі тепла (пересічна т-ра січня від —8 до —34°, липня від +5 до +10, +11°), широкий розвиток мохово-лишайникового та чагарникового покриву. По долинах річок взимку — *полії*. Багато озер. Грунти тундрові. Біол. кругообіг уповільнений, заг. запас фітомаси 12,5—25 т/га. Лісотундрова зона, перехідна від тундри до тайги, утворює смугу завширшки від 20 до 200 км. Опадів 150—450 мм на рік, пересічна т-ра липня від +11 до +14°, січня — від —10 до —38°. Характеризується широким розвитком рідколісся, гол. чин. у межиріччях, наявністю великих площ боліт і торфовищ.

Тайги зона простягається смугою завширшки від 600 до 2300 км і є найбільшою за площею природною зоною СРСР. В межах зони — найнижчі зимові т-ри повітря на тер. країни (пересічна т-ра січня в Сх. Сибіру від —40 до —43°). У липні т-ра змінюється від +13, +14° на Пн. до +18, +19° на Пд. Зональний тип рослинності — хвойні ліси на підзолистих грунтах. Багато сфагнових боліт, на Сх. від Єнісею поширена багаторічна мерзлота. Заг. запас фітомаси в ялинових лісах досягає 150—300 т/га, щорічний приріст становить 70—85 ц/га.

Зона мішаних лісів в СРСР представлена гол. чин. на Сх.-Європейській рівнині (її протяжність з Пн. на Пд.— до 1000 км, на Сх.— 200 км) і Далекому Сході (бас. Амуру та Сіхотe-Алінь). На Сх.-Європейській рівнині клімат вологий (опадів 500—800 мм на рік). Літо прохолодне (пересічна т-ра липня +17, +18°), зима м'яка (пересічна т-ра січня від —3 до +2°). На вододілах поширені темнохвойно-широколистяні ліси на дерново-підзолистих грунтах. Природні особливості далекосхідної частини зони зумовлені мусонним кліматом (пересічна т-ра січня від —16 до —28°, липня +21, +22°, опадів 500—800 мм на рік). Заг. запас фітомаси в лісах зони досягає 300—400 т/га, річний приріст — 80—130 ц/га.

Лісостепова зона простягається суцільною смугою від передгір'їв Карпат до Алтаю. Опадів 400—500 мм на рік. Пересічна т-ра січня —4, —5° на Зх. зони та —15, —20° на Сх., липня +19, +21°. У цій зоні поєднуються ландшафти широколистяних лісів на сірих лісових грунтах і лучних різнотравно-злакових степів на чорноземах. Заг. об'єм фітомаси в дібровах становить 400—500 т/га. Лісостеп — одна з найосвоєніших природних зон СРСР. В межах її зх. частини орні землі займають до 80% тер. зони.

Степова зона з континентальним помірним кліматом, переважанням у природному рослинному покриві злакових степів на чорноземах і темно-каштанових грунтах простягається від зх. кордону СРСР до Алтаю, далі на Сх. вона поширена фрагментарно. Пересічна т-ра січня від —2 на Зх. зони до —20° на Сх., липня — від +22 до +23,5°. Річна сума опадів значно менша за величину випаровуваності. Заг. запас фітомаси бл. 20—25 т/га. Розораність зони досягає 70—80%.

Зона напівпустель (смуга від Єргенів до Зайсанської улоговини) характеризується нестачею вологи (опадів 150—250 мм на рік), різко континентальним кліматом і розрідженістю рослинного покриву. Пересічна т-ра січня від —4° (на Зх. зони) до —16° (на Сх.), липня — від +23 до +25°. Поряд з ксерофітними злаками (типчак, келерія, ковила), що розвиваються на світло-каштанових грунтах, на солонцях росте кермек, на засолених грунтах — курай. Загальний запас фітомаси 5—12,5 т/га. Зона пустель займає значні площі Туранської низовини, пд. частину Прикаспійської низовини і Казахського дрібносопковика, а також Сх. Закавказзя. Клімат зони в межах помірного поясу посушливий (пересічна т-ра січня від 0 до —10, —12°, липня — від +22 до +32°; опадів 75—150 мм на рік), різко континентальний. Рослинність розріджена (полин, курай, саксаул), формується на бурих і сіро-бурих пустельних грунтах. Поширені со-

Зростання кількості міст і селищ міського типу в СРСР

Роки	Кількість
1939	2762
1959	4619
1970	5505
1981	5952, у т. ч. 2089 міст

Міста з кількістю жителів понад 1 млн. чол. (на 1982)

Міста	Кількість жителів, тис. чол.
Москва	8302
Ленінград	4722
Київ	2297
Ташкент	1902
Баку	1616
Харків	1503
Горький	1373
Мінськ	1370
Новосибірськ	1357
Свердловськ	1252
Куйбишев	1243
Дніпропетровськ	1114
Тбілісі	1110
Одеса	1085
Єреван	1076
Челябінськ	1066
Омськ	1061
Донецьк	1047
Перм	1028
Казань	1023
Уфа	1023
Алма-Ата	1001

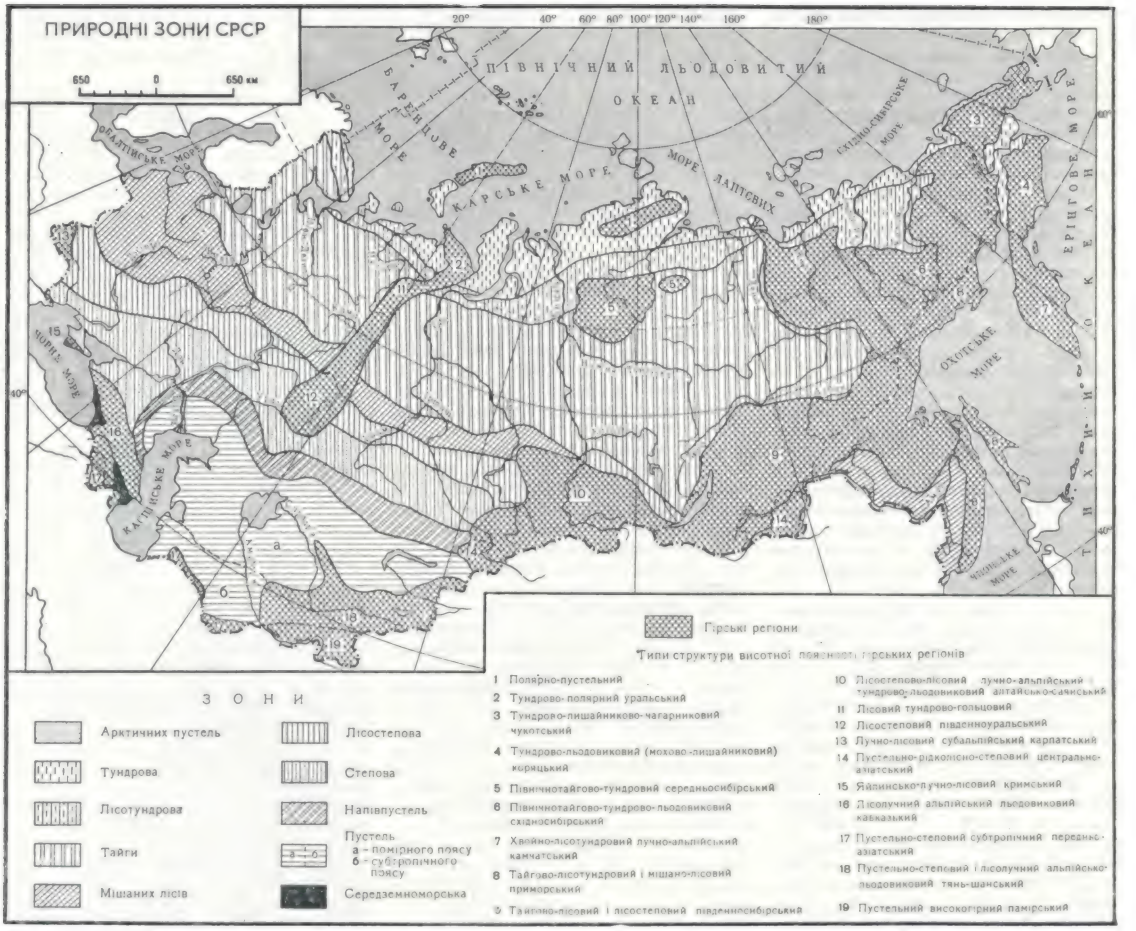

лончаки, *такири*. Запас фітомаси 2,5—5 т/га. В пустелях субтропічного поясу тепла зима без стійкого снігового покриву. Рослинність вегетує і взимку, розвинуті *ефемери*, ефемероїди. Запас фітомаси в ефемерово-напівчагарникових пустелях 5—12,5 т/га. Ландшафти середземноморської зони субтропічного поясу поширені на Пд. березі Криму, Зх. Закавказзі й Ленкоранській низовині. Напівсухі субтропіки (Колхідська та Ленкоранська низовини) мають більш вологий клімат (річна сума опадів на Колхідській низовині бл. 1500 мм, пересічна т-ра січня +6, +7°, липня — від +23 до +25°). Поширені густі широколистяні ліси з численними ліанами та домішкою вічнозелених порід на червоноземах і жовтоземах.

Охорона природи в СРСР включає систему заходів, спрямованих на додержання раціональної взаємодії між діяльністю людини та навколишнім природним середовищем, які забезпечують збереження й відновлення природних ресурсів і попереджають прямий та опосередкований негативний вплив результатів діяльності суспільства на природу і здоров'я людини. Основу *охорони природи* в СРСР становить соціалістична власність на землю.

Охорона природи є складовою частиною *раціонального природокористування*. В нашій країні політика ощадливого ставлення до природи закріплена в Конституції СРСР, рішеннях з'їздів КПРС, законодавчих актах. Видано постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1972) та «Про додаткові заходи по посиленню охорони природи і поліпшенню використання природних ресурсів» (1978), Закони СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу (1980) та інші нормативні акти. Розділ про заходи щодо охорони природи і раціонального використання природних ресурсів є органічною частиною держ. планів розвитку нар. г-ва СРСР. В усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи, зокрема, на Україні прийнято *Закон про охорону природи УРСР* (1960). В СРСР охороняються надра землі, підземні й поверхневі води, повітря, тваринний і рослинний світ, природні ландшафти. Прийнято ряд постанов, що регламентують галузеві й регіональні аспекти охорони природи.

В Астраханському заповіднику.

В Рад. Союзі створена і функціонує держ. система спостережень і контролю за забрудненням навколишнього середовища, що охоплює більш як 450 міст, бл. 1900 водних об'єктів, усі внутр. й окраїнні моря, а також грунтовий покрив районів, де застосовують засоби хімізації в сільс. та лісовому г-ві. Облік природних ресурсів в СРСР забезпечують система кадастрів, (*водний кадастр, земельний кадастр* та ін.), а також держ. оцінка запасів і видобутку корисних копалин. З метою охорони рідкісних і зникаючих видів тварин і рослин засновано *Червону книгу*. У нашій країні створено 137 державних *заповідників* і *заповідно-мисливських господарств*, 7 *національних парків*, численні *заказники* і *пам'ятки природи*, у т. ч. на Україні — 11 заповідників, 4 заповідно-мисливські господарства, 122 пам'ятки природи респ. значення та ін. (1982). Значна робота спрямована на збалансоване збільшення чисельності диких тварин та відтворення цінних порід риб. Гол. напрямом природоохоронної роботи на сучас. етапі є впровадження маловідходних (де можливо — безвідходних) технологічних процесів, які зменшують чи повністю виключають забруднення *навколишнього середовища* і забезпечують комплексну переробку сировини, а також застосування *біологічного очищення стічних вод*, лісопасадження, *меліорації* тощо.

Функції охорони природи в нашій країні здійснюють Держплан СРСР, Держ. к-т СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, м-ва с. г., геології, комітети союзних республік по охороні природи та ін. Відповідні комісії існують при Верховній Раді СРСР і Президії Ради Міністрів СРСР.

Наук. дослідження з охорони природи проводять профільні та галузеві н.-д. й проектні установи, вузи, держ. заповідники. В природоохоронному вихованні населення значна роль належить Т-ву охорони природи, Геогр. т-ву СРСР. Наша країна бере активну участь у міжнар. співробітництві з питань охорони природи в рамках Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП), РЕВ та ін. організацій. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Физико-географическое районирование СССР. М., 1968; Почвенно-географическое районирование СССР. М., 1962; Шищенко П. Г. Фізична географія СРСР. К., 1975; Гвоздецкий Н. А., Михайлов Н. И. Физическая география СССР. М., 1978; Мильков Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977; Правовая охрана природы в СССР. М., 1976; Наливкин Д. В. Очерки по геологии СССР. Л., 1980; Заповедники СССР. М., 1980.

П. Г. Шищенко.

IV. Населення.

Чисельність і густота. На 1.I 1983 чисельність населення СРСР становила 271,2 млн. чол. (оцінка). Незважаючи на великі втрати в 1-й світовій війні, внаслідок громадян. війни та іноземн. інтервенції і особливо в 2-й світовій війні, населення країни зростало.

Чисельність населення союзних республік (тис. чол.)

	1940	1970	1982	1982, % до 1940	1982, % до 1970
СРСР	**194077**	**241 720**	**268 844**	**138,5**	**111,2**
РРФСР	110 098	130 079	140 017	127,1	107,6
Українська РСР	41 340	47 126	50 307	121,6	106,7
Білоруська РСР	9 046	9 002	9 744	107,7	108,2
Узбецька РСР	6 551	11 799	16 591	253,2	140,6
Казахська РСР	6 148	13 009	15 253	248,0	117,2
Грузинська РСР	3 612	4 686	5 100	141,1	108,8
Азербайджанська РСР	3 274	5 117	6 303	192,5	123,1
Литовська РСР	2 925	3 128	3 474	118,7	111,0
Молдавська РСР	2 468	3 569	4 025	163,0	112,7
Латвійська РСР	1 886	2 364	2 552	135,3	107,9
Киргизька РСР	1 528	2 934	3 724	243,7	127,5
Таджицька РСР	1 525	2 900	4 119	270,0	142,0
Вірменська РСР	1 320	2 492	3 169	240,0	127,1
Туркменська РСР	1 302	2 159	2 970	228,1	137,5
Естонська РСР	1 054	1 356	1 496	141,9	110,3

На 1940 в СРСР було на 21,9% більше жителів, ніж у Росії 1913. В роки Великої Вітчизн. війни прямі втрати СРСР становили понад 20 млн. чол.; великі були й непрямі втрати (зниження народжуваності й збільшення смертності). Довоєнна чисельність населення була відновлена лише на 1955. За наступні 27 років населення зросло на 74,7 млн. чол., або на 38,5%. На 1983 населення СРСР зросло порівняно з 1913 на 70,3%. Проте приріст населення по союзних республіках і в середині них (по окремих районах) був неоднаковий.

З 1940 по 1982 населення в середньоазіатських республіках, Казахстані та Вірменії зросло приблизно у 2,5 раза, в Білорусії — лише на 7,7%, Литві—на 18,7%, на Україні — на 21,6%. В РРФСР населення районів Далекого Сходу зросло з 1939 по 1979 на 133%, Сх. Сибіру — на 73, Пн. Кавказу — на 50, Уралу — на 48, Зх. Сибіру — на 40%; у той же час населення Волго-Вятського екон. району зменшилося на 4%, а Центрально-Чорноземного — на 17%. На Украї-

Чисельність населення СРСР (млн. чол.)

Роки	Чисельність
1913 (в сучасних межах)	159,2
1940	194,1
1959	208,8
1970	241,7
1979	262,4
1983	271,2 (оцінка)

Розподіл населення СРСР за суспільними групами (включаючи непрацюючих членів сімей, %)

Категорія працюючих	1939	1959	1970	1982
Робітники і службовці	50,2	68,3	79,5	86,7
з них робітники	33,7	50,2	57,4	60,9
Колгоспне селянство і кооперовані кустарі	47,2	31,4	20,5	13,3
Селяни-одноосібники і некооперовані кустарі	2,6	0,3	0,0	0,0

Національний склад населення СРСР за результатами перепису 1979 (тис. чол.)

Все населення СРСР	262084,7*
Росіяни	137397,1
Українці	42347,4
Узбеки	12456,0
Білоруси	9462,7
Казахи	6556,4
Татари	6317,5
Азербайджанці	5477,3
Вірмени	4151,2
Грузини	3570,5
Молдавани	2968,2
Таджики	2897,7
Литовці	2850,9
Туркмени	2027,9
Німці	1936,2
Киргизи	1906,3
Євреї	1810,9
Чуваші	1751,4
Народності Дагестану	1656,5
з них:	
аварці	482,8
лезгини	382,6
даргинці	287,3
кумики	228,4
лакці	100,1
табасарани	75,2
ногайці	59,5
рутульці	15,0
цахури	13,5
агули	12,1
Латиші	1439,0
Башкири	1371,5
Мордва	1191,8
Поляки	1151,0
Естонці	1019,9
Чеченці	755,8
Удмурти	713,7
Марійці	622,0
Осетини	541,9
Комі та комі-перм'яки	477,5
з них:	
комі	326,7
комі-перм'яки	150,8
Корейці	388,9
Болгари	361,1
Буряти	352,6
Греки	343,8
Якути	328,0
Кабардинці	321,7
Каракалпаки	303,3
Уйгури	210,6
Цигани	209,2
Інгуші	186,2

* Постійне населення.

їні населення Пд. району зросло на 47%, а Південно-Західного — на 9%. За роки Рад. влади, в зв'язку з розвитком на Сх. країни промсті і освоєнням цілинних земель, значні групи населення перемістилися в ці райони. Проте після 2-ї світової війни відмінності в зростанні населення зумовлюються в основному неоднаковими темпами природного приросту у різних народів.

Найгустіше населені центр. райони Європ. частини СРСР, особливо межиріччя Оки і Волги, а також райони Донбасу і Правобережної України, Молдавська РСР, багато рівнинних районів Закавказзя та Середньої Азії. Найрідше населені пн. райони Сибіру й Далекого Сходу, пустелі й напівпустелі, а також гірські райони на півдні країни. В більшості авт. округів, у Якутській АРСР, Камчатській і Магаданській областях густота менша, ніж 1 чол. на 1 км². Карту див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Природний приріст, віковий і статевий склад. Природний приріст населення СРСР 1981 становив 8,3 чол. на 1 тис. ж. (народжуваність на 1 тис. чол.— 18,5, смертність — 10,2). За останні 10 років населення зростає на 2,1—2,3 млн. чол. за рік. Порівняно з дореволюційним 1913 смертність в СРСР знизилася в 2,8 раза, а з довоєнним 1940 — в 1,7 раза. Зниження смертності спостерігається в усіх вікових групах. Характерне зростання пересічної тривалості життя населення: 32 роки в 1896—97, 44 — в 1926—27, 47 — в 1938—39, 70 років у 1971—72 (64 — у чоловіків і 74 — у жінок). Чисельність людей пенсійного віку 1959 становила 25,5 млн. чол., 1970 — 40,1 млн., 1979 — 47,6 млн. На 1.VII 1982 чисельність чоловіків в СРСР становила 126,4 млн., а жінок — 143,6 млн., або відповідно 46,8 і 53,2% (1939 — 47,9 і 52,1%; 1959 — 45 і 55%). Таке співвідношення склалося за рахунок осіб старшого віку і зумовлене гол. чин. наслідками 2-ї світової війни та значно більшою середньою тривалістю життя жінок. Серед осіб віком до 50 років співвідношення чоловіків і жінок тепер в основному вирівнялося.

Міське населення. Чисельність населення міст і с-щ міськ. типу на 1.I 1982 становила (оцінка) 171,7 млн. чол., або 64% всього населення СРСР (1913 — 18%, 1940 — 33%, 1959 — 48%, 1970 — 56%.

З 1940 по 1982 чисельність міського населення зросла на 108,6 млн. чол. (середньорічне зростання становило 2,6 млн. чол., у т. ч. за останні 10 років — 3 млн.). Джерела цього зростання: переїзд значної частини сільс. населення в міста, що став можливим у зв'язку із зростанням механізації та підвищенням продуктивності праці в соціалістичному с. г., природний приріст населення міст, перетворення сіл на міські поселення. В РРФСР на 1.I 1982 процент міськ. населення був найбільшим в областях: Мурманській — 92, Ленінградській (з Ленінградом) — 91, Московській (з Москвою) — 89, Кемеровській — 87, Свердловській — 86, Сахалінській — 83, Камчатській — 83, Челябінській — 82, Івановській — 81; найменшим — у Дагестанській АРСР і Калмицькій АРСР — по 41, Чечено-Інгушській АРСР — 43, Тувинській АРСР — 44. В УРСР найвищий процент міськ. населення в областях: Донецькій — 90, Ворошиловградській — 86, Дніпропетровській — 82; найменший — у Тернопільській — 34, Вінницькій — 38, Хмельницькій, Івано-Франківській — 86, Закарпатській та Чернівецькій — по 39. В інших союзних республіках найбільший процент міського населення в областях Мангишлацькій — 90 і Карагандинській — 86 Казахської РСР, в Красноводській обл. Туркменської РСР — 82, найменший — в Сурхандар'їнській обл. Узбецької РСР—18, Курган-Тюбинській обл.— 18 і Горно-Бадахшанській а. о. — 14 Таджицької РСР.

Частка міського населення в союзних республіках (%)

	Частка міського населення до всього населення		
	1940	1970	1982
СРСР	**33**	**56**	**64**
РРФСР	34	62	71
УРСР	34	55	63
БРСР	21	43	59
Узб. РСР	25	37	42
Каз. РСР	30	50	56
Груз. РСР	31	48	53
Аз. РСР	37	50	54
Лит. РСР	23	50	64
Молд. РСР	13	32	42
Латв. РСР	35	62	70
Кирг. РСР	22	37	39
Тадж. РСР	19	37	34
Вірм. РСР	28	59	67
Туркм. РСР	35	48	48
Ест. РСР	34	65	71

В СРСР неухильно зростає кількість міст. 1174 міста виникло після Великої Жовтневої соціалістичної революції в районах, де розвиваються різні галузі індустрії, а також на раніше відсталих нац. окраїнах. На 1.I 1982 в СРСР налічувалося 22 міста з кількістю жителів понад 1 млн. у кожному (1939 — 2, 1959 — 3, 1970 — 10; табл., с. 360).

Сільське населення. Чисельність сільс. населення на 1.I 1982 становила 97,1 млн. чол., або 36% всього населення країни (1913 — 82%, 1940 — 67%, 1959 — 52%, 1970 — 44%). З 1940 чисельність сільс. населення зменшилася на 41,6 млн. чол. (пересічно щорічне зменшення — 1 млн. чол.). Несільськогосподарське населення СРСР на 1.I 1981 становило 202,9 млн. чол., або 76% заг. чисельності, сільськогосподарське — 63,7 млн. чол. (ці дані включають як працюючих, так і утриманців). У 1970 в СРСР налічувалося 469,3 тис. сільс. поселень. Майже половина сільс. мешканців живе в поселеннях з кількістю жителів понад 1 тис. чол. Кількість сільс. населених пунктів безперервно зменшується, а кількість їхніх жителів збільшується.

Соціальний склад. Населення СРСР складається з робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції. В 1926 в СРСР налічувалося бл. 3 млн. працівників, зайнятих здебільшого розумовою працею, 1939 — 13 млн., 1982 — бл. 42 млн. чол. (15% всього населення).

Національний склад. СРСР — багатонаціональна д-ва. Її населяють понад 100 великих і малих народів, різних за своєю мовою, особливостями нац. культури, побуту, але тісно пов'язаних спільністю істор. долі (див. табл. на берегах та карту на окремому аркуші, с. 416—417).

В основу нац. політики Рад. соціалістичної д-ви покладено ленінський принцип добровільного союзу націй. З ліквідацією експлуататорських класів народи країни дістали всі можливості для вільного і всебічного екон., політ. і культур. розвитку. Рад. лад сприяв піднесенню відсталих у своєму розвитку в умовах дореволюц. Росії народів до рівня передових, допоміг досягти загального розквіту економіки й культури. Під керівництвом Комуністичної партії здійснюється поступове зближення соціалістичних націй і народностей Рад. Союзу. За роки соціалістичного будівництва в СРСР склалася нова соціальна та інтернаціональна історична спільність — *радянський народ*.

В антропологічному відношенні більшість населення СРСР (85%) належить до європеоїдної раси, представленої всіма трьома своїми групами — північною, південною й перехідною, але з різкою перевагою перехідної. До північної (балтійська раса пн. європеоїдів) належать народи Прибалтики й пн.-зх. групи росіян, південна ж (індо-середземноморська раса пд. європеоїдів) охоплює більшість народів Кавказу. До перехідної (середньоєвроп. раси) належить більша частина росіян, українців, білорусів і деяких ін. народів Європ. частини СРСР. Корінні народи Сх. Сибіру й Далекого Сходу належать до континентальної групи монголоїдів, а ескімоси й палеоазіати утворюють арктичну групу цієї раси. В Поволжі, на Уралі, в Зх. Сибіру й Казахстані здавна утворилася контактна зона між європеоїдами і монголоїдами. Народи Західно-Сибірської низовини й Саяно-Алтайської зони, у яких переважають монголоїдні ознаки, включаються до уральської расової групи. Народи Серед. Азії мають ознаки, перехідні між європеоїдною і монголоїдною расами. Слабо виражені ознаки монголоїдної раси відзначено у фінномовних (мордви, марійців, удмуртів, саамів) і тюркомовних народів (чувашів, башкирів і татар), які живуть на Поволжі і Уралі. Расовий тип цих народів прийнято називати лапоноїдним і субуральським. Найчисленніший в СРСР народ — росіяни (за переписом 1979 — 52,4% всього населення). Вони становлять абсолютну більшість населення в РРФСР, у т. ч. в 5 з 16 авт. республік, в 4

з 5 авт. областей і у 8 з 10 авт. округів, та значний процент у всіх ін. автономіях. Близько споріднені з російським два ін. сх.-слов'ян. народи — українці й білоруси, які є осн. населенням УРСР і БРСР і живуть також в ін. районах країни. Найчисленніші групи українців живуть в областях, що межують з УРСР, на Пн. Кавказі, в пд. областях Уралу й Сибіру, в Казахстані; білорусів — у Карельській АРСР і Калінінградській обл. Неслов'ян. народи Європ. частини СРСР займають переважно її периферію. Будучи сусідами сх. слов'ян, вони, завдяки багатовіковому культур. спілкуванню, наблизилися до слов'ян. народів за своїм госп. та культурно-побутовим укладом. Прибалтику, пн.-зх. й пн.-сх. райони Європ. частини СРСР і Серед. Поволжя населяють литовці, латиші, естонці, карели, вепси, саами (лопарі), комі, удмурти, марійці, мордва. В ін. районах Серед. Поволжя й на Пд. Уралі живуть чуваші, башкири й татари; на правобережжі Нижньої Волги та в Прикаспійській низовині — калмики. На крайньому Пд. Зх. СРСР живуть молдавани. На Пд. Молд. РСР — гагаузи, дуже близькі за своєю культурою до сусідніх народів (болгар, молдаван і українців). На Пд. Зх. СРСР, а також у багатьох ін. районах живуть нечисленні групи циган. У багатьох містах живуть євреї. В різних районах країни живуть німці, корейці, болгари, греки, угорці, румуни, фінни, іранці (перси), чехи, словаки, албанці, афганці та ін. Найрізноманітніший за нац. складом населення район СРСР — Кавказ. Тут живуть понад 50 різних народів: грузини, вірмени, азербайджанці, кабардинці, адигейці, абхази, черкеси, абазини, чеченці, інгуші, аварці, даргинці, лезгини, карачаївці, балкарці, кумики та ногайці, осетини, курди, тати й талиші (останні майже повністю злилися з азербайджанцями).

В Серед. Азії й Казахстані живуть 6 народів: узбеки, казахи, таджики, киргизи, туркмени, каракалпаки. З таджиками зливаються ягнобці й нечисленні *припамірські народності*. В Серед. Азії живуть також уйгури, дунгани та деякі ін. В Сибіру й на Далекому Сході більшу частину населення становлять росіяни, що почали селитися тут з 17 ст., а також українці й білоруси (усі вони становлять більш як $^{9}/_{10}$ населення регіону). Корінне населення цього регіону представлене порівняно нечисленними народами (їхня заг. чисельність не набагато перевищує 1 млн. чол.), розселеними, однак, на величезній території. Серед них — якути, а також алтайці, шорці, хакаси, тувинці, тофалари (тофи), буряти. Решту народів Азіат. частини СРСР звичайно об'єднують під назвою народи Півночі (ханти, мансі, *самодійські народи*). По всьому Сх. Сибіру і в Примор'ї розселені евенки, евени, нанайці, ульчі, удегейці й орочі. Частину народів, які являють собою, очевидно, залишки старод. населення Пн. Азії, умовно об'єднують під назвою *палеоазіатські народи*. На крайньому Пн. Сх. СРСР живуть нечисленні групи ескімосів та алеутів.

Літ.: Народы Сибири. М.—Л., 1956; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1—2. М., 1962—63; Народы Европейской части СССР, т. 1—2. М., 1964; Современные этнические процессы в СССР. М., 1977; Брук С. И. Этнодемографические процессы в СССР (По материалам послевоенных переписей населения). «История СССР», 1980, № 5; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981. *С. І. Брук.*

Мови народів СРСР. Рад. Союз — одна з найбільших багатонац. і багатомовних країн світу. В ньому представлено бл. 130 мов корінних народів. Деякі невеликі народи користуються в побуті своїми мовами, але зараховують себе до складу більших народів. Крім того, в СРСР вживаються й ін. мови, осн. маса носіїв яких живе за кордоном. Комуністична партія, Рад. держава проводять політику, що забезпечує фактичну рівність усіх націй, народностей, вільний розвиток мов народів СРСР. Рівноправність мов є істор. завоюванням Рад. влади, великим досягненням ленінської нац. політики. В. І. Ленін писав: «Ніяких привілеїв жодній нації, жодній мові» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 375). Всебічний розвиток і розквіт усіх мов народів СРСР стали можливими завдяки тому, що за радянського часу було створено писемність для раніше безписемних народів (див. *Молодописемні мови*); організовано рідними мовами викладання в школах і вузах, видання художньої, суспільно-політ., наук. л-ри, нац. мовами видається періодична преса, працюють телебачення, радіо, кіно, театри. Значно розширилися функції нац. *літературних мов*, які обслуговують усі сфери сусп. діяльності, культур. життя народу. Для багатонац. д-ви — Рад. Союзу величезне значення мала проблема мови міжнац. спілкування. «Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального єднання і співробітництва всіх народів СРСР» (Програма КПРС. К., 1977, с. 103). Добровільне вивчення, поряд з рідною мовою, рос. мови полегшує безпосереднє спілкування представників різних націй, сприяє взаємному обміновi досвідом, прилученню кожної нації і народності до наук. і культур. досягнень усіх ін. народів СРСР, до світової культури. Мови народів СРСР за *генеалогічною класифікацією мов* належать до різних сімей і груп (див. *Мови світу*). *Індоєвропейськими мовами* є слов'янські, балтійські, іранські, вірменська, романські, германські та індійські.

До групи *слов'янських мов* належать російська, українська та білоруська, що розвинулися з давньорус. мови. Вони становлять сх. підгрупу слов'ян. групи мов. *Балтійські мови* представлені латиською та литовською. *Іранськими мовами* є таджицька, осетинська, курдська, татська, талишська, белуджська, ягнобська, ваханська, ішкашимська, язгулямська і мови шугнано-рушанської групи. Вірм. мова становить окрему групу (гілку) індоєвроп. сім'ї. *Романські мови* представлені молдавською, ідиш належить до *германських мов*, а циганська — до *індійських мов*. *Тюркськими мовами* є узбецька, казахська, азербайджанська, киргизька, туркменська, татарська, башкирська, чуваська, каракалпацька, тувинська, якутська, карачаєво-балкарська, кумицька, хакаська, алтайська, ногайська, уйгурська, гагаузька, караїмська, шорська та деякі ін. *Монгольські мови* представлені на тер. СРСР бурятською та калмицькою. *Тунгусо-маньчжурські мови* включають евенкійську, евенську, нанайську, негідальську, ульчську, орокську, орочську, удегейську. Деякі мовознавці об'єднують тюркські, монгольські та тунгусо-маньчжурські мови в алтайську сім'ю, а інші вважають їх *мовним союзом*. У складі *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов* виділяють чотири групи — картвельську, абхазько-адигську, нахську й дагестанську (деякі вчені об'єднують дагестанську й нахську в одну нахсько-дагестанську групу). Частина вчених заперечує генетичну спорідненість кавказ. мов і виділяє південнокавказькі (картвельські) і північнокавказькі мови (абхазько-адигська, нахська й дагестанська групи). До картвельської групи кавказ. (іберійсько-кавказ.) мов входять грузинська, занська (мегрело-чанська) й сванська. До абхазько-адигської групи відносять абхазьку, абазинську, адигейську, кабардино-черкеську мови. До нахської групи належать чеченська, інгушська та бацбійська мови. Дагестанська група включає аварську, андійську, цезьку (дідойську), каратинську, чамалинську, лакську, даргинську, лезгинську, табасаранську, хіналузьку, удинську, рутульську, цахурську, агульську, арчинську та деякі ін. мови.

До уральської сім'ї (див. *Уральські мови*) входять фінно-угорські (або угро-фінські) й самодійські мови. До *фінно-угорських мов* належать естонська, карельська, мордовські, марійська, комі, комі-перм'яцька, удмуртська, мансійська, хантийська, саамська, вепська, іжорська, лівська. Є кілька класифікацій фінно-угорських мов. До *самодійських мов* входять ненецька, селькупська, нганасанська, енецька мови.

Під умовним терміном «палеоазіатські» (палеосибірські) мови об'єднують невеликі мовні сім'ї (за ін. класифікацією — групи) та генетично ізольовані мови палеоазіатських народів. До чукотсько-камчатської сім'ї (групи) *палеоазіатських мов* відносять чукотську, коряцьку, алюторську, керекську та ітельменську мови; до ескімосько-алеутської — ескімоську та алеутську (унанганську). Генетично ізольованими палеоазіатськими мовами є нівхська, кетська та юкагірська. Крім зазначених мов, на тер. Рад. Союзу є мови, осн. кількість носіїв яких живе за його межами: німецька, польська, корейська, болгарська, грецька, угорська, румунська, курдська,

Продовження таблиці

Гагаузи	173,2
Угорці	170,6
Тувинці	166,1
Народності Півночі з них:	158,5
ненці	29,9
евенки	27,3
ханти	20,9
чукчі	14,0
евени	12,5
нанайці	10,5
коряки	7,9
мансі	7,6
долгани	5,1
нівхи	4,4
селькупи	3,6
ульчі	2,6
саами	1,9
удегейці	1,6
ескімоси	1,5
ітельмени	1,4
орочі	1,2
кети	1,1
нганасани	0,9
юкагіри	0,8
тофалари	0,8
алеути	0,5
негідальці	0,5
Калмики	146,6
Карели	138,4
Карачаївці	131,1
Румуни	128,8
Курди	115,9
Адигейці	108,7
Турки	92,7
Абхази	90,9
Фінни	77,1
Хакаси	70,8
Балкарці	66,3
Алтайці	60,0
Дунгани	51,7
Черкеси	46,5
Перси	31,3
Абазини	29,5
Ассірійці	25,2
Тати	22,4
Белуджі	19,0
Чехи	17,8
Шорці	16,0
Словаки	9,4
Вепси	8,1
Удини	6,9
Караїми	3,3
Халха-монголи	3,2
Іжорці	0,7
Інші національності	66,4

Пізньошельське обсидіанове знаряддя із стоянки первісної людини Сатані-Дар. Вірменська РСР.

турецька, фінська, дунганська, ассірійська (новосірійська) та ін. За наявністю писемних традицій серед мов народів СРСР є писемні й безписемні. До писемних мов належать мови з більш чи менш давньою писемною традицією: вірменська, грузинська, таджицька, російська, українська, білоруська, латиська, литовська, естонська, азербайджанська, узбецька, туркменська, казахська, татарська, бурятська, калмицька та ін. і молодописемні мови, для яких за Рад. влади створено алфавіти, розроблено основні орфографічні правила, термінологічні системи. Молодописемними мовами є абазинська, аварська, адигейська, інгушська, кабардино-черкеська, алтайська, лезгинська, коряцька, мансійська, хантийська, чукотська та ін. Нечисленні й територіально розкидані народності користуються літ. мовами народів, серед яких вони живуть. Більшість алфавітів мов народів СРСР базується на слов'яно-кириличній графічній основі (з доданням необхідних літер і діакритичних значків) — рос., укр. та білорус. мов безпосередньо, а решти мов — через російську; алфавіти латис., лит., ест. та деяких ін. мов — на латинській основі; для вірм., груз. та ідиш вживаються їхні власні оригінальні алфавіти. У Рад. Союзі постійно приділяється велика увага наук. дослідженню всіх мов народів СРСР. Питання мовознавства розробляють н.-д. інститути АН СРСР, АН союзних республік. авт. республік і авт. областей, мовознавчі кафедри ун-тів і пед. ін-тів. Видано численні монографії, наук. граматики, різного типу словники, діалектологічні атласи та ін. Див. також статті про окремі мови.

Літ.: Языки народов СССР, т. 1—5. М.—Л., 1966—68; Мусаев К. М. Алфавиты языков народов СССР. М., 1965; Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968; Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху, кн. 1—4. М., 1969—76; Исаев М. И. Сто тридцать равноправных. М., 1970; Развитие национально-русского двуязычия. М., 1976; Русский язык как средство межнационального общения. М., 1977.

О. С. Мельничук, А. П. Кока.

V. Історія.

Первіснообщинний і рабовласницький лад. Найдавніші сліди життя людей на тер. СРСР належать до епохи раннього і серед. *палеоліту* (бл. 500—35 тис. років тому). З того часу протягом кількохсот тисячоліть люди розселилися на сучас. тер. країни. Спочатку були освоєні Кавказ, потім Серед. Азія, частково тер. Укр. РСР і Прибалтика. Це була епоха *«первісного людського стада»*. 35—12 тис. років тому люди заселили значну частину тер. Сх.-Європ. рівнини, Уралу і Сибіру. На той час сформувалася людина сучас. фіз. типу. Утвердилася материнська родова община (див. *Матріархат*). *Неоліт* характеризувався великими змінами в г-ві, культурі, сусп. організації. Людина почала займатися землеробством і скотарством, виникло гончарне виробн., з'явилися перші вироби з міді (див., зокрема, *Трипільська культура, Мідний вік*). Виникнення об'єднань окремих родів і племен (див. *Плем'я*) поклало початок розвиткові етнічних груп, які згодом стали основою формування народів Європейської та Азіатської частин сучас. тер. СРСР. Відбувався перехід від материнського роду до батьківського (див. *Патріархат*). У *бронзовому віці* (3—2-е тис. до н. е.) знаряддя праці з бронзи поширились майже в усіх районах сучас. тер. СРСР (див. *Зрубна культура, Андроновська культура, Середньодніпровська культура* та ін.). Виникали великі союзи племен, сусп. лад набув форми *військової демократії*. Застосування з 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. залізних знарядь (див. *Залізний вік*) сприяло дальшому розвиткові продуктивних сил і відносно швидкому розкладу первіснообщинних відносин. На той час виникли перші класові суспільства і д-ви. Зокрема, степові й лісостепові райони від

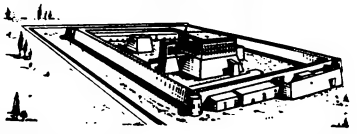

Феодальна садиба-замок Тешик-Кала. Давній Хорезм. 6—8 ст. Реконструкція.

Срібна чаша зі сценами полювання з кургану Солоха. Кінець 5 ст до н. е.

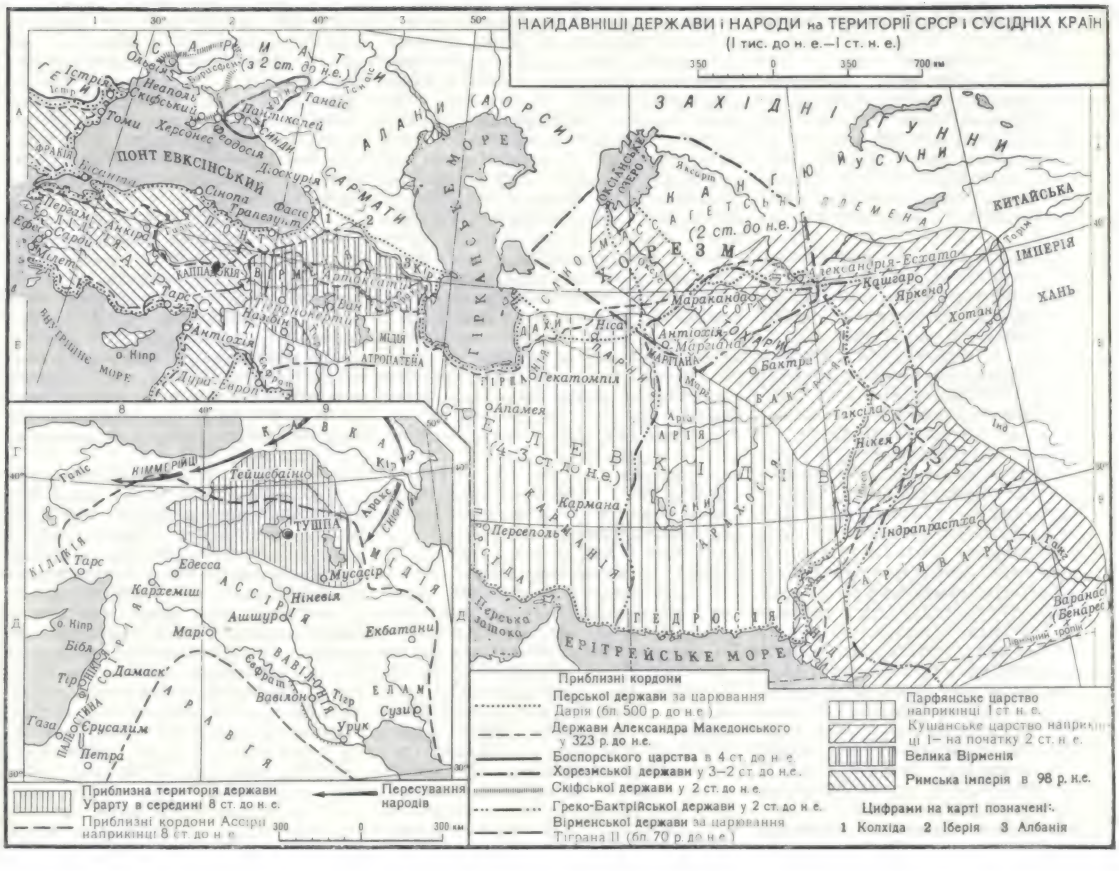

Сіверського Дінця до Серед. Придніпров'я заселяли землеробські племена, які залишили пам'ятки *зарубинецької культури* і *черняхівської культури*. Найдавніші рабовласницькі д-ви на сучас. тер. СРСР виникли в 1-му тис. до н. е. в Закавказзі (*Урарту*, *Албанія Кавказька*, *Іверія*), Серед. Азії (*Греко-Бактрійське царство*, *Кушанське царство*), Пн. Причорномор'ї (*Античні держави Північного Причорномор'я*, *Скіфія*) тощо. На більшій частині тер. країни процес переходу до класового суспільства відбувався значно пізніше — у 2-й пол. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. і привів до утворення феод. д-в. У 3—4 ст. н. е. рабовласницький лад в античних д-вах Пн. Причорномор'я занепав, цьому сприяли напади *готів* (3 ст.) і навала *гуннів* (4 ст.). На Пн. Кавказі в 4 ст. виникло племінне об'єднання *аланів*. У 6—7 ст. у степах Сх. Європи існував союз кочових племен на чолі з *аварами*. На Пн. і Сх. від Азовського м. в 5 ст. кочували *булгари*. В 7 ст. вони утворили племінний союз — Велику Булгарію. В 2-й пол. 7 ст. він розпався під ударами *хозарів*. Частина булгар на чолі з *Аспарухом* відійшла на Дунай, інша переселилася на Волгу і Каму, де в 10 ст. виникла *Булгарія*. У серед. 1-го тис. до н. е. в басейнах Вісли і Бугу, Дніпра і Пд. Бугу визначилися праслов'ян. племена. В процесі етногенезу *слов'ян* відбувався поділ їх на східних і західних. На кінець 1-го тис. до н. е. сх. слов'яни розселились у верхів'ях Оки і Волги, на Десні і Дніпрі. На той час у слов'ян намітився перехід від первіснообщинного ладу до класового суспільства.

Феодальний лад. На сучас. тер. СРСР феод. відносини найраніше склалися в Закавказзі — у Вірменії, Грузії, Азербайджані (3—5 ст.); у Серед. Азії вони формувалися з 5 ст. З кін. 4 ст. Закавказзя підпало під владу Ірану, в 6 ст.— Візантії. В 7—8 ст. Закавказзя і Серед. Азію завоювали араби. Проти завойовників не раз спалахували великі повстання, зокрема під проводом *Муканни* в *Мавераннахрі*, Бабека в Азербайджані і Сх. Вірменії (див. *Бабека повстання*) та ін. У серед. 9—10 ст. Закавказзя визволилося від гніту араб. завойовників. У кін. 10 ст. груз. землі об'єдналися у феод. д-ву. В Серед. Азії в 9 ст. виникли самостійні д-ви (найбільша — *Саманідів держава*). В кін. 10 ст. всю Серед. Азію підкорили *Караханіди*. В 12 ст. *Туркестаном* оволоділи *каракитаї*, які утворили свою д-ву (див. *Каракитаїв держава*). У сх. слов'ян феод. відносини почали формуватися в 2-й пол. 1-го тис. В 8—9 ст. у них існували ранньофеод. держ. об'єднання *Куявія*, *Славія* і *Артанія*. На межі 8 і 9 ст. сх. слов'яни утворили велику ранньофеод. давньорус. д-ву — *Київську Русь*. Це була землеробська країна з розвинутими торгівлею і ремеслом. Давньорус. д-ва вела наполегливу і успішну боротьбу проти посягань Візант. імперії на панування в Пн. Причорномор'ї і Придніпров'ї, проти *печенігів*, *половців* та ін. кочових народів, які прийшли зі Сх. і зайняли степи, що прилягають до пн. узбережжя Чорного м. Розквіт Київ. Русі пов'язаний з діяльністю князів *Володимира Святославича* (правив 980—1015) і *Ярослава Мудрого* (1019—54). В 988—989 на Русі було запроваджено *християнство* (див. *Хрещення Русі*), що сприяло зміцненню внутр. і зовн. становища д-ви. Розвиток феод. відносин супроводився загостренням класових суперечностей. Проти феод. експлуатації були спрямовані *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, нар. виступи 1146—47, 1157, рухи смердів

Битва давньоруських дружин проти орд хана Батия на річці Сіті. 1238. Мініатюра 17 ст.

Кузня часів Київської Русі. Давньоруська мініатюра.

Будівництво кам'яного Кремля в Москві. 1491. Мініатюра з літопису 16 ст.

Народне повстання в Москві. 1547. Давня мініатюра.

Новгородський торг. Мініатюра з Лицевого літописного зведення. 16 ст.

1024, 1070—71 та ін. В епоху Київської Русі склалася давньорус. народність, яка згодом стала основою формування трьох братніх народностей: російської, української і білоруської. На кін. 11 ст. почалось ослаблення єдності Київ. Русі. Почастішали феод. війни і міжусобиці. Тимчасово затримати процес феод. роздробленості вдалося кн. *Володимиру Мономаху* (1113—25). В кін. 11 — на поч. 12 ст. від Києва відокремилися *Полоцьке князівство, Чернігівське князівство, Галицьке князівство* та ін., на Пн. Зх. склалася *Новгородська феодальна республіка.*

В серед. 13 ст. Новгород відбив агресію нім. і швед. феодалів. Велике істор. значення мали *Невська битва 1240* і особливо *Льодове побоїще 1242,* коли військо кн. *Олександра Невського* розгромило нім. лицарів, що поклало край просуванню їх на Русь. У 2-й пол. 12 ст. політ. центр рус. земель почав переміщатися в Пн.-Сх. Русь, де виділялося *Владимиро-Суздальське князівство.* Кн. *Юрій Долгорукий,* зміцнюючи свої володіння, заснував 1156 серед інших фортецю Москву, відому як поселення і раніше (перша згадка в літописі датується 1147). На поч. 13 ст. Владимиро-Суздальська Русь перетворилася на сильну д-ву. В Пд.-Зх. Русі великим політ. об'єднанням в 13—14 ст. стало *Галицько-Волинське князівство.* Найбільшої могутності воно досягло за князювання *Данила Галицького.* Екон. і культур. піднесення на межі 12 і 13 ст. характерне і для ін. рус. князівств (див. *Рязанське князівство, Смоленське князівство, Тверське князівство* та ін.). Освоювалися нові землі, утворювалися нові міста — центри ремесла й торгівлі. Проте цьому процесові перешкоджали князівські міжусобиці, які ослабляли сили країни.

Незважаючи на мужню боротьбу населення латиських і естонських земель проти агресії нім. і дат. феодалів, загарбникам на кін. 13 ст. вдалося підкорити ці землі, які було об'єднано під заг. назвою *Лівонія* (див. також *Лівонський орден*).

Закавказзя і Серед. Азія в 11 ст. зазнали спустошливих нашесть турків-сельджуків. Боротьба груз., вірм. і азерб. народів закінчилася вигнанням нападників із Закавказзя. За царювання *Давида Будівника* (1089—1125) і *Тамар* (1184—1213)зріс вплив грузинської держави, до складу якої в той час входили *Ширван* і Пн. Вірменія. В Серед. Азії в 11—13 ст. існувала д-ва Хорезм шахів.

На поч. 13 ст. в Центр. Азії виникла феод. імперія кочових племен монголо-татар на чолі з *Чінгісханом.* Загарбавши Серед. Азію, Кавказ, Поволжя, вони вторглися на тер. Русі. Перша сутичка сталася 1223 в битві на р. *Калці.* В 1237—38 орди хана *Батия* розгромили Рязань, Коломну, Козельськ, Торжок та ін. міста. В 1239—41 вони захопили Чернігів, Київ, Галич. Героїчний опір населення Русі ослабив сили нападників і врятував Зх. Європу від завоювання ордами Батия. В 13 ст. Монг. феод. імперія поділилася на дві д-ви: Джагатайський улус (Сх. Серед. Азії та частина Казахстану; див. *Джагатай*) і *Золоту орду.* Рус. князівства перебували в політ. залежності від останньої. Іго Золотої орди надовго затримало істор. розвиток народів, які потрапили в залежність від неї. Населення рос. земель вело рішучу боротьбу проти іноз. іга.

Нар. повстання спалахували в Новгороді (1259), Владимирі, Суздалі, Ярославлі (усі — 1262) та ін. містах. Мужню боротьбу проти завойовників вів Данило Галицький. З серед. 13 ст. зростав вплив *Великого князівства Литовського.* Ослаблення Русі внаслідок панування Золотої орди створило умови для загарбання феод. Литвою пд.-рус. і зх.-рус. земель. У 14 ст. лит. феодали захопили Сх. Волинь, Чернігово-Сіверщину, Київщину, Переяславщину і Поділля. В 2-й пол. 14 ст. польс. феодали захопили Галицьку землю і частину Зх. Волині. Закарпаття ще в 11—12 ст. опинилося в руках угор. феодалів. У серед. 14 ст. до *Молдавського князівства* відійшла Пн. Буковина.

Куликовська битва. Мініатюра 16 ст.

На межі 13 і 14 ст. центром об'єднання рос. земель і формування єдиної д-ви стала Москва. В 2-й пол. 14 ст. Москва очолила боротьбу проти Золотої орди.

В *Куликовській битві 1380* об'єднане рос. військо під проводом кн. *Дмитрія Донського* за участю укр. і білорус. загонів розгромило полчища *Мамая.* Ця перемога відіграла вирішальну роль у політ. об'єднанні рос. земель, ще більше зміцнила керівну роль Москви в цьому процесі. В 1480 було остаточно повалено іго Золотої орди. Остання внаслідок феод. роздробленості, міжусобиць, повстань залежних народів розпалася (див. *Астраханське ханство, Казанське ханство, Кримське ханство, Ногайська орда, Сибірське ханство*). В кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. за великих князів *Івана III, Василія III* та *Івана IV* (1547 прийняв титул царя) відбулося об'єднання більшості рос. земель у єдиній *Російській централізованій державі* з центром у Москві. Було створено нові органи держ. управління — *прикази,* піднеслася роль *Боярської думи.* Утворення Рос. централізованої д-ви мало дуже важливі наслідки для істор. долі багатьох народів, насамперед укр. і білоруського, які спиралися на неї у визвольній боротьбі проти польс.-шляхст. загарбників і тур.-тат. агресії. В 16 ст. Рос. д-ва вела боротьбу за вихід до Балтійського м., необхідний для екон. і культур. розвитку країни (див. *Лівонська війна 1558—83*), але зазнала невдачі. Становище ускладнювалося тим, що Казанське і Кримське ханства (останнє підтримувала *Османська імперія*) здійснювали спустошливі наскоки на рос. землі. В серед. 16 ст. Росії вдалося в результаті успішних воєнних дій приєднати Казанське (1552) і Астраханське (1556) ханства, 1598 було ліквідовано Сибірське ханство. В 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. до Рос. д-ви приєдналися племена башкирів. Почалися заселення чорноземних земель Центру Росії, освоєння багатств Уралу, колонізація Сибіру. Росіяни досягли берегів Тихого ок. Активізувалися зв'язки Росії з народами Кавказу, Серед. Азії і Казахстану. В 1557 кабардинці, а потім і балкарці добровільно прийняли рос. підданство. Входження нерос. народів до складу Рос. д-ви, незважаючи на нац. і колоніальний гніт царизму, мало для них позитивне значення: сприяло розвиткові їхньої економіки і культури, припиненню спустошливих міжусобних воєн. Утворення і зміцнення Рос. централіз. д-ви відбувалося в умовах феодалізму. З кін. 16 ст. кріпосництво стало визначальн. формою феод. відносин (див. *«Заповідні літа»*), а Росія — феод.-кріпосницькою д-вою (див. *Кріпосне право*). Це привело до загострення класових суперечностей. Нар. невдоволення вилилось у *селянську війну початку 17 століття в Росії,* в ході якої сталися масове *Хлопка повстання 1603* і *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07.* Загостренням класової боротьби в країні намагалися скористатися польс.-лит. і швед. феодали (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). Проти загарбників піднялися всі верстви рос. народу (див. *Народне ополчення 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського), що дало змогу вигнати інтервентів з країни. Уряд, створений після приходу до влади дин. *Романових* (1613), уклав із Швецією *Столбовський мир 1617,* з Річчю Посполитою — *Деулінське перемир'я 1618.* Спроба повернути землі, захоплені раніше Річчю Посполитою, була зроблена під час рос.-польс. війни 1632—34 (див. *Російсько-польські війни 17 століття*).

Рос. централізована д-ва стала опорою укр. і білорус. народів у боротьбі проти іноз. загарбників. Внаслідок *Люблінської унії 1569* більшість укр. і білорус. земель, які до того були в складі Великого князівства Литовського, опинилася під владою шляхет. Польщі. Укр. і білорус. народи, крім національного, зазнавали реліг. гніту (див. *Брестська унія 1596*). У 1-й пол. 16 ст. у пониззі Дніпра вичикла *Запорізька Січ* — могут-

ний оплот нар. мас України в боротьбі проти феод.-кріпосницького і нац.-реліг. гніту шляхет. Польщі і тур.-тат. агресії, за возз'єднання України з Росією. Ряд сел.-козац. повстань, які спалахнули на Україні в кін. 16 — на поч. 17 ст., мав антифеод., визвольний характер (див. *Косинського повстання 1591—93*, *Наливайка повстання 1594—96*, *Жмайла повстання 1625*, *Федоровича повстання 1630*, *Павлюка повстання 1637*, *Острянина повстання 1638*). Укр. народ не припиняв боротьби і проти тур.-тат. загарбників, значна роль в якій належала *запорізьким козакам* (див., зокрема, *Хотинська війна 1620—21*, *Азовське сидіння*). В ході визвольної боротьби різні верстви укр. народу не раз (напр., 1621, 1622, 1624) ставили перед рос. урядом питання про возз'єднання України з Росією.

Народи Прибалтики в 14—16 ст. перебували під гнітом нім. лицарів. Після Лівонської війни 1558—83 землі кол. Лівонського ордену були поділені між шляхет. Польщею, Швецією і Данією. В 1359 стало незалежним Молд. князівство. Проте на поч. 16 ст. воно підпало під владу Османської імперії. Населення Молдавії вело боротьбу проти тур. іга, одержуючи допомогу від Росії і України. Серед. Азія і Закавказзя були спустошені внаслідок навали орд Чінгісхана. В 2-й пол. 14 ст. в Серед. Азії *Тімур* (1370—1405) утворив велику державу з центром у Самарканді, але після його смерті почалися міжусобні війни між спадкоємцями. В 16 ст. на території Серед. Азії виникли *Бухарське ханство* і *Хівинське ханство*. Сх. частина Серед. Азії до 70-х рр. 16 ст. входила до складу д-ви кочовиків *Моголистану*. В Закавказзі в 15 ст. тривала феод. роздробленість. У кін. 15 — на поч. 16 ст. народи Закавказзя зазнавали тур. і іран. агресії. В 1590 усе Закавказзя опинилося під владою Туреччини. В 15 — на поч. 16 ст. на території Семиріччя виникло Казах. ханство, яке поділялося на Молодший, Серед. і Старший жузи (орди). На поч. 17 ст. в прикаспійські степи прийшли калмики, які в 2-й пол. 17 ст. створили тут своє ханство.

В 17 ст. в Рос. д-ві поряд із зміцненням кріпосництва значно прискорився розвиток ремесел, торгівлі, місц. ринки почали концентруватися в єдиний всеросійський ринок, розвивався ряд галузей мануфактурної промисловості, в т. ч. металургійної. В 2-й пол. 17 ст. почався перехід до *абсолютизму*. Посилення кріпосництва і загострення соціальних суперечностей привели в 17 ст. до численних антикріпосницьких виступів (див. *Московське повстання 1648*, *Новгородське повстання 1650*, *Псковське повстання 1650*, *Московське повстання 1662*, *Московське повстання 1682*). *Селянську війну під проводом С. Т. Разіна 1667—71* підтримали укр. селяни і козаки. Багато з них діяло в загонах С. Т. *Разіна*. Сел. війна поширилася на значну частину тер. *Слобідської України* (див. *Дзиковського повстання 1670*).

На Україні розгорнулася *визвольна війна українського народу 1648—54* проти шляхет. Польщі. Укр. сел.-козац. військо не раз переносило воєнні дії на тер. Білорусії і Молдавії (див., зокрема, *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*), що сприяло розвиткові визвольної боротьби білорус. і молд. народів. У ході війни Україна спиралася на екон., політ. і військ. допомогу Росії. Б. *Хмельницький*, який очолив визвольну

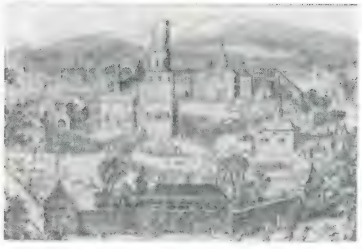

Здобуття Астрахані військами С. Т. Разіна. 1670. Гравюра 17 ст.

боротьбу укр. народу, не раз ставив перед рос. урядом питання про возз'єднання України з Росією. *Земський собор 1653* вирішив прийняти Україну в підданство Рос. д-ви. На *Переяславській раді 1654* представники різних верств укр. суспільства 8 (18).I одностайно прийняли рішення про возз'єднання України з Росією. Це стало поворотним етапом у житті укр. народу (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*).

Тер. Грузії, Вірменії, Азербайджану протягом 16—17 ст. була ареною воєн між Іраном і Туреччиною за панування на Закавказзі. Проти іноз. загарбників не раз спалахували повстання (найбільше було 1625 в *Кахеті* під проводом Г. *Саакадзе*).

У кін. 17 — на поч. 18 ст. необхідність розв'язання об'єктивно назрілих зовнішньополіт. і внутр. завдань, що стояли перед Рос. д-вою, зумовила ряд перетворень в економіці, культурі, держ. управлінні, військ. справі, що привело до дальшого зміцнення самодержавства. Проведені *Петром I* (1682—1725) реформи відповідали інтересам зміцнення панівного становища *дворянства*, сприяли зростанню торг. і мануфактурної буржуазії, були спрямовані на те, щоб подолати відставання Росії від передових країн Зх. Європи. Було створено регулярну армію і військ.-мор. флот. У ході *Північної війни 1700—21* рос. армія і флот здобули ряд блискучих перемог над шведами (зокрема, в *Полтавській битві 1709*, в *Гангутському бою 1714*). Росія вийшла на береги Балтійського м. В 1703 у дельті Неви було засновано місто Санкт-Петербург, який з 1712 став новою столицею Росії. *Ніштадтський мирний договір 1721* зі Швецією закріпив за Росією значну частину Прибалтики. В 1-й чверті 18 ст. було проведено докорінну перебудову центр. і місц. держ. апарату, замість наказів створено *колегії*, ліквідовано Боярську думу і засновано *Сенат*, церкву підпорядковано д-ві через *Синод*. У 1721 Росію було проголошено *Російською імперією*; на кін. 1-ї чверті 18 ст. в ній жило бл. 15,6 млн. чол. Царський уряд проводив політику централізації держ. апарату і посилення нац. гніту. Він обмежив політ. автономію Лівобережної і Слобідської України: 1709 ліквідовано Запорізьку Січ, при *гетьмані* було встановлено посаду царського резидента, 1722 створено *Малоросійську колегію*. За Петра I було почато промислове буд-во. Центром металургії став Урал. Піднесення екон. і військ. могутності Росії відбувалося за рахунок посилення кріпосницької експлуатації трудящих. Це привело до нового загострення класової боротьби; її виявом було, зокрема, *Булавінське повстання 1707—09*, жорстоко придушене феод.-кріпосницькою д-вою. На Слобожанщині і Лівобережній Україні, возз'єднання якої (разом з Києвом) з Росією було закріплено умовами *«Вічного миру» 1686*, відбувалося дальше зміцнення феод.-кріпосницьких відносин. Укр. *козацька старшина* разом з рос. поміщиками, які одержали від царського уряду великі зем. володіння на Україні, проводила закріпачення селян і рядового козацтва. У 18 ст. Росія продовжувала вести боротьбу за вихід до Чорного і Азовського морів, а також за береги Балтики. В результаті війни з Туреччиною 1735—39 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) Росія повернула Азов і закріпила за собою тер. Запоріжжя (включаючи частину Правобережної України). Після війни з Швецією 1741—43 (див. *Російсько-шведські війни 17—19 століть*) до Росії відійшла частина тер. Фінляндії. Росія взяла участь у *Семилітній війні 1756—63*, рос. війська розгромили прусську армію *Фрідріха II* і 1760 зайняли Берлін. У 30—40-х рр. 18 ст. до складу Росії добровільно ввійшли Молодший і Середній казахські жузи (Старший жуз приєднався 1846). В кін. 17 ст. на тер. Рос. д-ви переселилася частина туркменів (т. з. ставропольські).

Запорізькі козаки 1734 з дозволу царського уряду утворили *Нову Січ* для захисту пд. кордонів Росії. На Правобережній Україні, яка перебувала під гнітом шляхет. Польщі, у 18 ст. розгорнувся *гайда-*

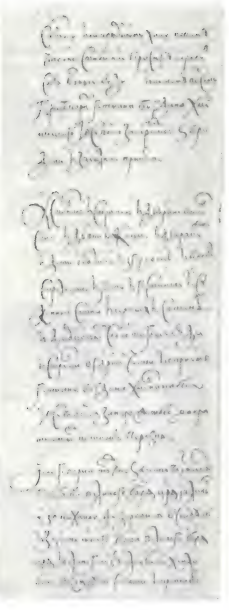

Заключна частина рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією. Фрагмент. 1653.

Повстання на Сенатській площі в Петербурзі 14 (26) грудня 1825. Акварель художника К. Кольмана. 30-і роки 19 ст.

мацький рух проти феод.-кріпосницького і нац. гніту польс. шляхти. Найбільшим повстанням гайдамаків стала *Коліївщина* (1768). У 2-й пол. 18 ст., за правління *Катерини II* (1762—96), в середині феод.-кріпосницького ладу розвивався капіталістичний уклад. Кріпосне право (зокрема, 1783 офіційно запроваджене на Лівобережній і Слобідській Україні) дедалі більше гальмувало екон. розвиток країни. Здійснювалася дальша централізація управління, ліквідувалися залишки автономії України. В 1775 зруйновано Нову Січ. Гніт царизму і поміщиків викликав ряд сел.-козац. повстань (див. *Кліщинське повстання 1767—70, Турбаївське повстання 1789—93*). *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75* захитала основи російської дворянської держави.

Зовн. політика Росії характеризувалася продовженням боротьби за береги Чорного м., які були під контролем Туреччини і Крим. ханства. Внаслідок рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 Крим. ханство було визнано незалежним (1774) від Туреччини (1783 його територію приєднано до Росії), до Росії було приєднано й частину Приазов'я і Прикубання, фортеці Керч, Єнікале, землі між Бугом і Дністром (див. *Кючук-Кайнарджійський мир 1774, Ясський мирний договір 1791*). В період 1772—95 до Росії відійшли Волинь, Правобережна Україна, частини Зх. Білорусії, Прибалтики, які раніше захопила Польща (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією*). Галичину і Пн. Буковину загарбала Австрія (1772—74). Рос. царизм брав участь у придушенні *польського повстання 1794*, вів боротьбу проти *Великої французької революції*, посилив реакційний курс всередині країни.

Внаслідок *Кавказької війни 1817—64* до Росії були приєднані Чечня, Гірський Дагестан і Пн.-Зх. Кавказ. У кін. 18 ст. Росія брала участь у війні проти Франції, під час якої було здійснено *Італійський похід Суворова 1799, Швейцарський похід Суворова 1799* і *Середземноморський похід Ушакова 1798—1800*. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. далі розширювалася територія багатонац. Рос. держави. Внаслідок воєн і дипломатичної діяльності до складу Росії ввійшли Грузія (1801—10), Сх. Вірменія (1801—28), Азербайджан (1803—28), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Дагестан (1813), що відповідало не лише інтересам Росії, але й інтересам прогресивного розвитку народів, які приєднались до неї.

В 1812 Росія зазнала вторгнення армії франц. імператора *Наполеона I*, який перед тим підкорив майже всю Зх. Європу. В ході *Вітчизняної війни 1812*, знекровивши противника у *Бородінській битві 1812*, рос. війська, очолені М. І. *Кутузовим*, повністю розгромили наполеонівську армію. Цією перемогою, а також закорд. походами рос. армії 1813—14, які стали сигналом до пробудження нац.-визвольного руху в Зх. Європі, Росія допомогла визволенню ін. європ. д-в від наполеонівського панування. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* до складу Росії ввійшла значна частина Польщі — Царство Польське. Для боротьби проти революц. руху в Європі було створено *Священний союз*, в якому царській Росії належала провідна роль.

Вітчизняна війна 1812 сприяла зростанню національної самосвідомості і визвольного руху в Росії. Посилилися виступи народних мас проти самодержавно-кріпосницького ладу. Спалахнули повстання серед військ. поселенців, у т. ч. на Україні (див. *Бузьких козаків повстання 1817, Чугуївське повстання 1819*). Серед передових представників дворянства поширились антифеод., антикріпосницькі ідеї. Почався рух *декабристів* за революц. перетворення Росії. Були створені таємні орг-ції (див. *Північне товариство декабристів, Південне товариство декабристів, Товариство об'єднаних слов'ян*), метою яких було повалення самодержавства і скасування кріпосного права. 14 (26).XII 1825 декабристи підняли повстання в Петербурзі,

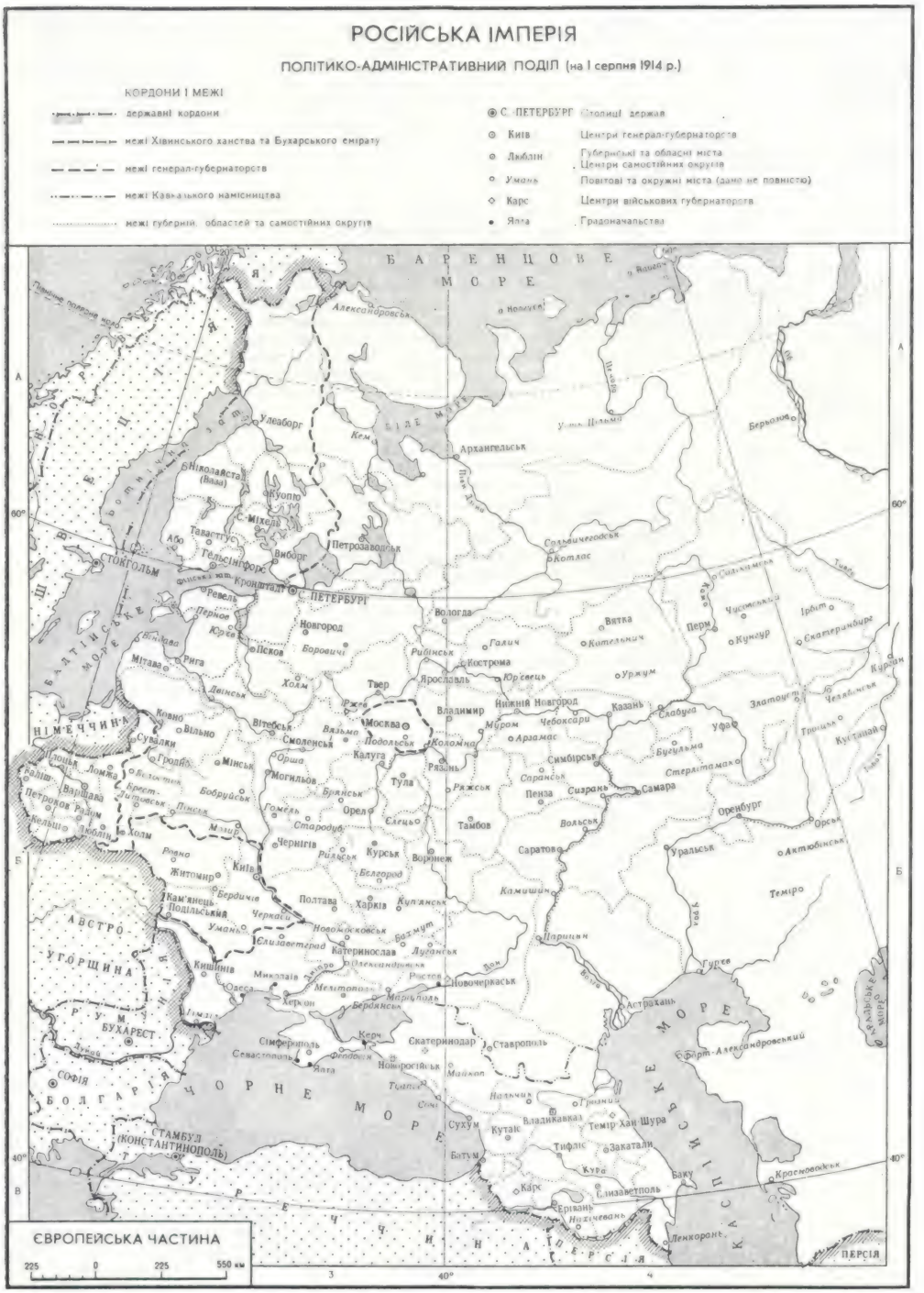

а 29.XII 1825 (10.I 1826) — на Україні (див. *Чернігівського полку повстання*). Декабристи поклали початок першому, дворянському етапові революц.-визвольного руху в Росії (1825—61). Після поразки повстання посилилася політ. реакція в країні, яку насаджував *Микола I* (1825—55). В Росії наростала криза феод.-кріпосницької системи, відбувався дальший розвиток нових, капіталістичних відносин. У цій обстановці посилився сел. рух. Особливо тривалою і рішучою була антикріпосницька боротьба селян під проводом У. Я. *Кармалюка* на Поділлі в 1-й пол. 19 ст. Царизм прагнув шляхом реформ пристосувати кріпосницький лад до нових відносин (реформа управління *державними селянами* 1837—41, скасування кріпацтва в Прибалтиці 1816—19 та ін.). В ідеологічній боротьбі, яка розгорнулася навколо сел. питання, інтереси лібералів відстоювали прихильники скасування кріпосництва згори — *західники* і *слов'янофіли*, інтереси нар. мас виражали революційні демократи (див. *Революційний демократизм*). Їхня ідеологія відображала боротьбу нар. мас за свободу і землю, ставила завдання повалити самодержавство і ліквідувати кріпосництво шляхом нар. революції. Видатними діячами революц.-демократичного руху були В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов, М. П. Огарьов, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, М. Л. Налбандян. Проти кріпацтва виступили *петрашевці*, на Україні — *Кирило-Мефодіївське товариство*.

Загострення відносин Росії з Іраном і Туреччиною призвело до рос.-іран. 1826 (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*) і рос.-тур. 1828—29 воєн. Екон. і політ. опір Росії англо-франц. експансії на Бл. Сході викликав *Кримську війну 1853—56*. Незважаючи на героїзм рос. воїнів, виявлений у *Севастопольській обороні 1854—55* (керівники — В. О. *Корнілов* і П. С. *Нахімов*), царська Росія зазнала поразки.

Капіталістичний лад. Поразка царизму в Крим. війні, що була наслідком кризи феод.-кріпосницької системи, привела до різкого загострення класової боротьби в країні. В обстановці революц. ситуації, що склалася на межі 50 і 60-х рр., царизм змушений був 1861 скасувати кріпосне право. Відтоді прискорився капіталістичний розвиток. Росія вступила в капіталістичну формацію. *Селянська реформа 1861* не ліквідувала пережитків кріпосництва, насамперед дворянського землеволодіння. Аграрне питання стало одним з головних у рос. визвольному русі. Грабіжницький характер реформи викликав сел. заворушення, в т. ч. на Україні (див. *Безуглівське селянське заворушення 1861*, *Кам'янськослобідське заворушення селян 1861*). Скасування кріпацтва і бурж. реформи 60—70-х рр. (див. *Земська реформа 1864*, *Міська реформа 1870*) мали на меті пристосувати самодержавний лад до нових, капіталістичних умов. Незважаючи на свою обмеженість і половинчастість, вони сприяли прискоренню розвитку *капіталізму*. В кін. 70 — на поч. 80-х рр. 19 ст. завершився пром. переворот, який почався в 30-х рр. 19 ст. Поряд з Москвою, Петербургом, Уралом виникли нові пром. осередки: Донбас, Кривий Ріг, Баку. Широкого розвитку набуло буд-во залізниць. На поч. 90-х рр. в Росії остаточно утвердився капіталістичний лад. Проте зберігалося ще багато пережитків кріпосництва, головними з яких були самодержавство і дворянське землеволодіння. На той час завершився процес утворення нових сусп. класів — *буржуазії* і *пролетаріату*. На 1890 чисельність пролетаріату в пром-сті і на транспорті досягла 1,5 млн. чол. Рос. капіталізм розвивався вшир, прагнув оволодіти новими ринками і джерелами сировини. В 60—80-х рр. 19 ст. до складу Росії ввійшла вся Серед. Азія. *Айгунським договором 1858* і *Пекінським договором 1860* було закріплено права Росії на Приамур'я і Примор'я, встановлені раніше Кяхтинським договором 1727 з Китаєм. У 1860 засновано *Владивосток*.

Продовження карти «Російська імперія (політико-адміністративний поділ на 1 серпня 1914 р.)»

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

ВАРШАВСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Варшавська губ.	Варшава
Калішська губ.	Калиш
Келецька губ.	Кельці
Ломжинська губ.	Ломжа
Люблінська губ.	Люблін
Петроковська губ.	Петроков
Плоцька губ.	Плоцьк
Радомська губ.	Радом
Сувалкська губ.	Сувалки

ІРКУТСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Єнісейська губ.	Красноярськ
Забайкальська обл.	Чита
Іркутська губ.	Іркутськ
Якутська обл.	Якутськ

КАВКАЗЬКЕ НАМІСНИЦТВО

Бакинська губ.	Баку
Батумська обл.	Батум
Дагестанська обл.	Темір-Хан-Шура
Єлизаветпольська губ.	Єлизаветполь
Закатальський округ	Закатали
Карська обл.	Карс
Кубанська обл.	Єкатеринодар
Кутаїська губ.	Кутаїс
Сухумський округ	Сухум
Терська обл.	Владикавказ
Тифліська губ.	Тифліс
Чорноморська губ.	Новоросійськ
Єріванська губ.	Єривань

КИЇВСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Волинська губ.	Житомир
Київська губ.	Київ
Подільська губ.	Кам'янець-Подільський

МОСКОВСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Московська губ.	Москва

ПРИАМУРСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Амурська обл.	Благовєщенськ
Камчатська обл.	Петропавловськ
Приморська обл.	Хабаровськ
Сахалінська обл.	Александровськ

СТЕПОВЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Акмолінська обл.	Омськ
Семипалатинська обл.	Семипалатинськ

ТУРКЕСТАНСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Закаспійська обл.	Асхабад
Самаркандська обл.	Самарканд
Семиріченська обл.	Верний
Сирдар'їнська обл.	Ташкент
Ферганська обл.	Скобелєв

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ФІНЛЯНДСЬКЕ

Або-Бйорнборзька губ.	Або
Вазаська губ.	Нікопайстад (Вааз)
Виборзька губ.	Виборг
Куопіоська губ.	Куопіо
Нюландська губ.	Гельсінгфорс
С.-Міхельська губ.	С.-Міхель
Тавастгуська губ.	Тавастгус
Улеаборзька губ.	Улеаборг

ТЕРИТОРІЇ, ЩО НЕ ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВ

Архангельська губ.	Архангельськ	Пензенська губ.	Пенза
Астраханська губ.	Астрахань	Пермська губ.	Перм
Бессарабська губ.	Кишинів	Полтавська губ.	Полтава
Віленська губ.	Вільно	Псковська губ.	Псков
Вітебська губ.	Вітебськ	Рязанська губ.	Рязань
Владимирська губ.	Владимир	Самарська губ.	Самара
Війська Донського обл.	Новочеркаськ	С.-Петербурзька губ.	С.-Петербург
Вологодська губ.	Вологда	Саратовська губ.	Саратов
Воронезька губ.	Воронеж	Симбірська губ.	Симбірськ
Вятська губ.	Вятка	Смоленська губ.	Смоленськ
Гродненська губ.	Гродно	Ставропольська губ.	Ставрополь
Казанська губ.	Казань	Таврійська губ.	Сімферополь
Калузька губ.	Калуга	Тамбовська губ.	Тамбов
Катеринославська губ.	Катеринослав	Тверська губ.	Твер
Ковенська губ.	Ковно	Тобольська губ.	Тобольськ
Костромська губ.	Кострома	Томська губ.	Томськ
Курляндська губ.	Мітава	Тульська губ.	Тула
Курська губ.	Курськ	Тургайська обл.	Кустанай
Ліфляндська губ.	Рига	Уральська обл.	Уральськ
Мінська губ.	Мінськ	Уфімська губ.	Уфа
Могилівська губ.	Могильов	Харківська губ.	Харків
Нижегородська губ.	Ниж. Новгород	Херсонська губ.	Херсон
Новгородська губ.	Новгород	Холмська губ.	Холм
Олонецька губ.	Петрозаводськ	Чернігівська губ.	Чернігів
Оренбурзька губ.	Оренбург	Естляндська губ.	Ревель
Орловська губ.	Орел	Ярославська губ.	Ярославль

Видання партії «Народна воля». 1880.

восток. За рос.-япон. договором 1875 (див. *Російсько-японські договори і угоди*) Сахалін став володінням Росії, 1867 Аляску та ін. володіння в Пн. Америці царський уряд продав США. Важливою подією зовн. політики Росії стала рос.-тур. війна 1877—78. Хоч Росія в цій війні мала свої інтереси, об'єктивно війна сприяла визволенню народів Балкан (Сербії, Чорногорії, Румунії) від тур. іга і завоюванню ними незалежності; Болгарія здобула автономію.

За даними Всерос. перепису 1897, заг. кількість населення Рос. імперії (без Фінляндії) становила 125,6 млн. чол. У 19 ст. завершилося формування рос., укр., білорус., ест., латв., лит., вірм., груз. та ін. бурж. націй. Посилився процес консолідації в бурж. нації азерб., казах., кирг., тадж., туркм. і узб. народностей. Проводячи політику національного гноблення нерос. народів, які становили більше половини населення країни, царизм утискував нац. культури, розпалював нац. ворожнечу. З 60-х рр. 19 ст. у визвольному русі почався новий період — бурж.-демократичний. Революціонери-різночинці, народники (див. *Народництво*) створювали революц. орг-ції (*«Земля і воля»*, *«Народна воля»* та ін.), виступали за повалення царизму шляхом селянської революції. Діяльність народників поширилася і на Україну (див. *«Київська комуна»*, *«Південноросійський робітничий союз»*, *Чигиринська змова 1877* та ін.). У кін. 1869 — на поч. 1870 в Женеві створено *Російську секцію 1-го Інтернаціоналу*. В 70-х рр. виникли перші робітн. орг-ції — *«Південноросійський союз робітників»* (1875, Одеса), *«Північний союз російських робітників»* (1878, Петербург). З 80-х рр. у Росії поширився марксизм — ідеологія пролетаріату (див. *Марксизм-ленінізм*). Велика заслуга в цьому належала Г. В. *Плеханову* і створеній ним *групі «Визволення праці»* (1883). Виникли перші марксистські с.-д. орг-ції в Петербурзі (див *Благоєва група, Точиського група, Бруснєва група*), в Казані (група М. Є. *Федосєєва*). В кін. 80 — на поч. 90-х рр. виникли марксистські гуртки і на Україні — в Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та ін. містах. У 90-х рр. розгорнув революційну діяльність В. І. Ленін. Заснований ним 1895 *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* повів боротьбу за створення марксистської революц. робітн. партії в Росії; почався пролет. період у рос. визвольному русі. За прикладом петерб. «Союзу боротьби» 1897 виникли *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* і *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 у Мінську відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив створення марксистської Рос. с.-д. робітничої партії. Проте партію як єдину централізовану орг-цію ще не було засновано. Революц. марксисти на чолі з В. І. Леніним розгорнули енергійну діяльність щодо організації пролет. партії нового типу. Вирішальна роль у цьому належала газ. *«Искра»*, заснованій В. І. Леніним 1900. В 1903 на *Другому з'їзді РСДРП* таку партію було створено (див *Комуністична партія Радянського Союзу*). З'їзд закріпив перемогу прихильників В. І. Леніна, які здобули більшість при виборах керівних органів партії. Відтоді їх почали називати більшовиками, а їхніх противників — меншовиками. На межі 19 і 20 ст. світова капіталістична система, в т. ч. і в Росії, вступила в найвищу стадію свого розвитку — стадію *імперіалізму*. На поч. 20 ст. в Росії утворилися великі монополії у вугільній, металург., вагонобудівній та ін. галузях пром-сті (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*). Відбувалося зрощення банків з пром-стю, формування фінанс. капіталу. Росія перетворилася на країну з серед. рівнем розвитку економіки. В результаті бурхливого пром. розвитку країни рос. пролетаріат став великою силою. Напередодні 1-ї світової війни в Росії було бл. 17 млн. найманих робітників, у т. ч. бл. 4 млн.— фаб.-зав. і залізничних робітників. На поч. 20 ст. в Росії різко загострилися класові суперечності, чому сприяла екон. криза 1902—03. Самодержавний гніт переплітався з капіталістичним і національним. З поч. 20 ст. Росія стала центром міжнар. революц. руху і батьківщиною найпередовішої революц. думки — ленінізму. Зростав страйковий рух, дедалі більше набуваючи політ. характеру. Високу оцінку дав В. І. Ленін *Харківській політичній демонстрації 1900* (див. Повне зібр. тв., т. 4, с. 347—353). Політ. демонстрації робітників на поч. 1901 відбулися в Петербурзі, Москві, Харкові, Києві та ін. містах. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903* охопив Закавказзя і Україну. Відбулися сотні сел. виступів (див., зокрема, *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). На поч. 20 ст. в Росії визріли об'єктивні передумови соціалістичної революції. Екон. і політ. розвиток країни, загострення класової боротьби привели до виникнення революц. кризи, назрівання якої прискорила поразка царської Росії в *російсько-японській війні 1904—05*. *Дев'ятого січня 1905* почалася *революція 1905—07 в Росії*. В ході її були створені *Ради робітничих депутатів 1905*. *Третій з'їзд РСДРП* (1905) визначив роль робітн. класу як гегемона бурж.-демократичної революції, вказав на єдність пролетаріату і його союзника — селянства, націлив пролетаріат на збройне повстання для встановлення *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*. Влітку 1905 розгорнувся могутній сел. рух; Україна за його розмахом займала одне з перших місць у Росії (див. *Знам'янський виступ селян 1905*, *Комісарівське селянське заворушення 1905*, *Коробівський виступ селян 1905*, *Майданецькі селянські заворушення 1905*). *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905* охопив усю країну. Найвищого піднесення революція досягла під час *Грудневих збройних повстань 1905* (див. також *Горлівське збройне повстання 1905*, *Люботинське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*, *«Красноярська республіка»*, *«Новоросійська республіка»*, *«Читинська республіка»* та ін.). Революція поширилась на армію і флот (див. *«Потьомкін»*, *«Очаків»*, *Саперів повстання 1905*, *Севастопольське збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*, *Богодухівського полку збройна демонстрація 1905*, *Інгульського полку заворушення 1905*, *Кронштадтські повстання 1905 і 1906* та ін.). Революція зазнала поразки (див. *Третьочервневий переворот 1907*), але вона розхитала основи самодержавства і мала величезний вплив на весь наступний істор. розвиток Росії. Для зміцнення свого становища царизм провів *столипінську аграрну реформу*, маючи намір створити сильний прошарок куркульства — своєї соціальної опори на селі. В 1910—13 в Росії настало пром. піднесення. Почалось і нове піднесення революц. руху, поштовхом до масового розгортання якого став *Ленський розстріл* (1912). На чолі революц. руху стали більшовики. Трудящі на розстріл робітників Ленських копалень відповіли *Квітнево-травневими політичними страйками 1912*. Величезне значення для зростання визвольного руху народів Росії мала боротьба більшовиків за інтернац. єдність робітн. руху. *Перша світова війна 1914—18*, в яку царська Росія вступила на боці *Антанти* проти Німеччини і Австро-Угорщини, виявила банкрутство існуючого сусп.-екон. ладу, загострила класові суперечності, стала могутнім прискорювачем нової, нар. революції. З 1916 в

Барикада в Оружейному провулку в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві.

Демонстрація трудящих Києва в жовтні 1905.

країні під впливом поразок на фронтах і екон. труднощів у тилу почала складатися революц. ситуація, розгорнувся нац.-визвольний рух на окраїнах (див. *Середньоазіатське повстання 1916*). Ширився страйковий рух, у т. ч. і на Україні. Посилилися виступи селянства, зростали антивоєнні настрої солдатів у армії. 26.II (11.III) почалася *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917* в Росії, яка повалила самодержавство. Поряд з бурж. *Тимчасовим урядом* виникли органи революц.-демократичної диктатури пролетаріату й селянства — Ради (див. *Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради селянських депутатів*). У країні створилося *двовладдя*. На Україні в одному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом виступала бурж.-націоналістична *Центральна рада*, в Білорусії — «Білоруська рада», в Бессарабії — «*Сфатул церій*». Через активізацію дрібнобурж. верств населення, які становили абсолютну більшість у країні, й недостатню на той період організованість і свідомість пролетаріату, найбільше політично зріла частина якого була на фронті або репресована царизмом, більшість у Радах захопили меншовики та *есери*. Тимчасовий уряд проводив далі імперіалістичну антинар. політику.

Епоха соціалізму. Тільки соціалістична революція могла ліквідувати бурж.-поміщицький лад у Росії, встановити *диктатуру пролетаріату*, необхідну для побудови соціалістичного суспільства. Гол. рушійною силою соціалістичної революції виступав рос. робітн. клас під керівництвом більшовицької партії. Союзником пролетаріату була сільс. біднота. Більшовицька партія провела величезну агітаційно-пропагандистську і організаторську роботу щодо роз'яснення своєї політики і завоювання нар. мас на свій бік. В. І. Ленін розробив конкретний, науково обґрунтований план боротьби за перехід від бурж.-демократичної революції до соціалістичної (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*). Беручи до уваги конкретні умови, насамперед існування двовладдя, партія більшовиків вважала за можливе мирний розвиток революції шляхом переходу всієї влади до Рад. Важливими подіями періоду мирного розвитку революції були *Квітнева криза 1917* і *Червнева криза 1917*. *Липневі дні 1917* означали кінець двовладдя і мирного розвитку революції. *Шостий з'їзд РСДРП(б)* [26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917, Петроград] взяв курс на збройне повстання. До осені 1917 більшість трудящих перейшла на бік більшовиків. Антинар. політика бурж. Тимчасового уряду привела країну на грань катастрофи. В країні назрівала загальнонац. криза. Спробам контрреволюц. буржуазії встановити в країні бурж.-поміщицьку військ. диктатуру (див. *Корніловщина*) поклав край революц. народ. На черзі дня стало питання про завоювання влади пролетаріатом на чолі з більшовиками. По всій країні розгорнувся процес *більшовизації Рад 1917*. Враховуючи конкретно-істор. обстановку, що склалася в країні, більшовики починаючи з серпня вели посилену підготовку до збройного повстання. Роботу більшовицької партії щодо підготовки і проведення повстання надихав і спрямовував В. І. Ленін та його соратники. Ударною силою революції стала *Червона гвардія*. На бік революції перейшли Петрогр. гарнізон (150 тис. солдатів), Балт. флот (понад 80 тис. чол. і майже 700

Броньовик з червоногвардійцями біля Смольного в жовтневі дні 1917.

бойових кораблів та допоміжних суден), більшість солдатів діючої армії, насамперед Пн. і Зх. фронтів, а також багато солдатів тилових гарнізонів. Для допомоги місц. парт. орг-ціям у підготовці повстання ЦК направив своїх представників: зокрема на Україну — Г. І. *Петровського*.

25.X (7.XI) 1917 в Петрограді в результаті збройного повстання було повалено бурж. Тимчасовий уряд. Увечері 25.X (7.XI) в *Смольному* відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад* робітничих і солдатських депутатів, який проголосив перехід усієї влади в країні до Рад. На доповідь В. І. Леніна з'їзд Рад 26.X (8.XI) прийняв *Декрет про мир* і вночі проти 27.X (9.XI) — *Декрет про землю*. З'їзд обрав *Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет* (ВЦВК) і сформував перший робітничо-сел. Рад. уряд — Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. І. Леніним. Встановлення Рад. влади в столиці та істор. рішення 2-го Всерос. з'їзду Рад поклали початок *тріумфальному походові Радянської влади* по всій країні. Слідом за перемогою повстання в Петрограді Рад. владу 3 (16).XI було встановлено в Москві. Внаслідок перемоги Великого Жовтня на шлях соціалістичної революції стали народи всієї Росії. 2 (15).XI 1917 Рад. уряд прийняв *Декларацію прав народів Росії*, яка проголосила рівність і суверенність усіх народів країни, їхнє право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних д-в, а також скасування нац. і реліг. привілеїв і обмежень, вільний розвиток нац. меншостей і етнічних груп. Самовіддано боровся за встановлення диктатури пролетаріату укр. народ. У Луганську, Горлівці, Краматорську та ін. містах Донбасу Рад. владу було встановлено в перші дні після перемоги збройного повстання в Петрограді. 12 (25).XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* проголосив Україну Республікою Рад і визнав її федеративною частиною Рос. республіки. Спираючись на широку підтримку трудящих і допомогу Рад. Росії, Укр. Рад. уряд очолив боротьбу робітників і селян проти бурж.-націоналістичної Центр. ради. В грудні 1917 — січні 1918 в результаті перемоги збройних повстань Рад. владу було проголошено в Катеринославі, Одесі, Києві та ін. містах України (див. *Катеринославське збройне повстання 1917, Одеське січневе збройне повстання 1918, Київське січневе збройне повстання 1918*). Протягом жовтня 1917 — березня 1918 Рад. влада перемогла в Білорусії, Естонії, в неокупованій нім. загарбниками частині Латвії, в Молдавії, Криму, Баку, нац. районах Поволжя, Туркестані, в більшій частині Казахстану.

Більшовики на чолі з В. І. Леніним були натхненниками і організаторами *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. Вони об'єднали в єдиний революц. потік заг.-демократичний рух за мир, сел.-демократичний рух за захоплення поміщицьких земель, нац.-визвольний рух пригноблених народів за нац. рівноправність і соціалістичний рух пролетаріату за повалення буржуазії і встановлення влади трудящих.

Рад. уряд, утворений на 2-му Всерос. з'їзді Рад, очолив будівництво нової, першої в історії людства соціалістичної д-ви робітників і селян. *Декларація прав трудящого і експлуатованого народу*, яка була написана В. І. Леніним і прийнята в січні 1918 *Третім Всеросійським з'їздом Рад*, проголосила Росію Республікою Рад і законодавчо закріпила Ради як держ. форму диктатури пролетаріату. Велика Жовтнева соціалістична революція повалила владу капіталістів і поміщиків і ліквідувала в Росії капіталістичну систему. Водночас було ліквідовано також залишки феод. відносин, становості й нерівноправності в усіх сферах суспільного життя. Внаслідок соціалістичної революції робітн. клас з пригнобленого і експлуатованого перетворився на пануючий клас, а його партія — Комуністична — на правлячу партію. Почалися соціалістичні перетворення в галузі економіки. Слідом за націоналізацією землі, банків, транспорту, впровадженням робітн. контролю над виробництвом і розподілом продуктів почалася націоналізація великої, а потім і серед. пром-сті. В економіці було створено соціалістичний уклад. У пром-сті виникли нові, соціа-

Підняття Червоного прапора на честь проголошення Радянської влади в Ташкенті. 1917.

лістичні виробничі відносини. Велика Жовтн. соціалістич. революція прорвала фронт світового імперіалізму. Її перемога ознаменувала корінний поворот у всесвітній історії. Світ розколовся на дві системи — соціалізму і капіталізму. Поглибилася *загальна криза капіталізму*. Великий Жовтень відкрив епоху пролет. і нац.-визвольних революцій, поклав початок *перехідному періодові від капіталізму до соціалізму*, відкрив шлях до соціалізму для народів усіх країн світу. Втілюючи в життя Декрет про мир, Рад. уряд розв'язав і питання про війну. Рад. Росія уклала *Брестський мир 1918* з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною і вийшла з імперіалістичної війни. У липні 1918 соціалістичний суспі. і держ. лад був законодавчо закріплений Конституцією РРФСР (до 1936 — РСФРР) — першою конституцією д-ви робітників і селян (прийнята *П'ятим Всеросійським з'їздом Рад*). Столицею Рад. д-ви стала Москва, куди в березні 1918 переїхав Рад. уряд. Під впливом Великого Жовтня відбулося наростання революц. руху в багатьох країнах світу, зокрема відбулися революції в Німеччині і Австро-Угорщині. Разом з ін. пригнобленими народами Австро-Угорщини на боротьбу за соціальне і нац. визволення виступили і трудящі зх.-укр. земель. На *Буковинському народному вічі 1918* було проголошено возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Прагнення до возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною висловили *Закарпатські всенародні збори 1919*. Нар. маси Зх. України вели рішучу боротьбу (яскравим виявом її було *Дрогобицьке збройне повстання 1919*) проти контрреволюц. бурж.-націоналістичного уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР), за возз'єднання з Рад. Україною. Перемога і зміцнення Рад. влади, здійснення революц. заходів викликали ненависть повалених експлуататорських класів і ворогів молодої Рад. д-ви за кордоном, які поставили своєю метою знищення Рад. влади і реставрацію капіталістичних порядків. На цій основі й сталося об'єднання зовн. і внутр. антирад. сил. Великі білогвардійські армії, споряджені міжнар. імперіалізмом, почали воєнні дії проти Рад. влади (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). В Рад. Росію вторглися також війська Великобританії, США, Франції, Японії, Німеччини. Влітку 1918 три чверті тер. країни перебувало в руках білогвардійців та іноз. інтервентів. Проводячи політику «*воєнного комунізму*», Комуністична партія і Рад. д-ва мобілізували всі наявні сили і засоби на відсіч ворогові, перебудували все госп. і суспільно-політ. життя країни на воєнний лад, перетворивши її на єдиний бойовий табір, створили регулярну Червону Армію і Флот (див. розділ Збройні Сили). 30.XI 1918 було створено найвищий військово-політ. і військ.-госп. орган країни — *Раду робітничої і селянської оборони*, яку очолив В. І. Ленін. На Україні, в Білорусії, Прибалтиці і Закавказзі під керівництвом комуністів розгорнулася нар. війна проти нім. та австр. імперіалістів (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Відчутного удару окупантам на Україні завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації боротьби укр. народу проти нім. та австр. загарбників відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*, на якому було створено *Комуністичну партію України* — складову і невід'ємну частину РКП(б). Утворений за рішенням з'їзду *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* (ВЦВРК) очолив визвольну боротьбу трудящих України. 13.XI 1918 ВЦВК РРФСР оголосив анульованим грабіжницький Брестський мир. Почалося масове вигнання окупантів з України, Криму, Білорусії, Прибалтики. 28.XI 1918 було сформовано *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. 1.I 1919 проголошено Білоруську РСР, 29.XI 1918 відновлено Рад. владу в Естонії, 16.XII 1918 влада Рад перемогла в Литві, 17.XII 1918 — в Латвії. На Україні в січні — лютому 1919 було розгромлено війська контрреволюц. бурж.-націоналістичної *Директорії*, яка, скориставшися з втечі нім. окупантів, 14.XII 1918 підступно захопила владу. Рад. військам на Україні довелося вести воєнні дії і проти військ Антанти, які в кін. 1918 почали інтервенцію на Пд. країни. Протягом 1919—20 рад. війська очистили від інтервентів Пд. Україну, Серед. Азію, Закавказзя, пн. частину РРФСР. В кін. 1919— на поч. 1920 було розгромлено *колчаківщину* і визволено Урал та більшу частину Сибіру. В 1920 Червона Армія розгромила *денікінщину*, війська бурж.-поміщицької Польщі (див. *Радянсько-польська війна 1920*) і *врангелівщину*, визволила Правобережну і частину Зх. України, Білорусію і Крим. У Закарпатті навесні 1919, під час соціалістичної революції в Угорщині, а в Сх. Галичині влітку 1920, після визволення частини її Червоною Армією, проходило рад. будівництво. 28.IV 1920 було створено Азербайджанську РСР, 26.IV 1920 — *Хорезмську народну радянську республіку*, 8.X 1920 — *Бухарську народну радянську республіку*, 29.XI 1920 — Вірменську РСР, 25.II 1921 — Грузинську РСР. У 1922 визволено Далекий Схід. Рад. народ, його Червона Армія і Флот під керівництвом Комуністичної партії в боротьбі проти коаліції сил міжнар. імперіалізму і внутр. контрреволюції відстояли завоювання соціалістичної революції.

М. І. Калінін і Г. І. Петровський на суботнику. Харків. Березень 1920.

Війна проти інтервентів і білогвардійців призвела до величезних жертв. Загинуло 8 млн. чол., у т. ч. 1 млн. воїнів Червоної Армії і Флоту. Заг. збитки, завдані нар. г-ву, становили бл. 39 млрд. золотих крб. Внаслідок 1-ї світової і громадян. воєн, а також воєнної інтервенції обсяг пром. продукції 1920 скоротився до 13,8% порівняно з 1913. Виплавка чавуну і сталі відповідно становила 3 і 5% довоєнного рівня, видобуток вугілля — 30%, нафти — 42%. В 1921 текст. фабрики країни дали в 22 рази менше тканин, ніж 1913. Відчувалася гостра нестача палива і сировини. Транспорт був у стані повного розладу. Вантажооборот з-ць 1920 становив 17% від вантажообороту 1913. Тяжким було становище і в с. г. В 1921 село постачало місту продуктів харчування в 3 рази менше, ніж 1913. За таких умов довелося рад. людям починати соціалістичне будівництво. В. І. Ленін розробив осн. принципи екон. політики Рад. д-ви, розрахованої на побудову соціалістичного суспільства в умовах капіталістичного оточення і жорстокої боротьби капіталістичних і соціалістичних елементів усередині країни. Запроваджена в країні 1921 *нова економічна політика* (неп) була спрямована на відбудову нар. г-ва і створення соціалістичного г-ва при використанні ринку, торгівлі, грошового обігу, господарського розрахунку, прибутку, рентабельності, на зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*.

Важливу роль в успішному соціалістичному будівництві відіграло утворення СРСР. Добровільне об'єднання суверенних рад. республік у першу в світі єдину союзну багатонац. д-ву робітників і селян диктувалося необхідністю спільної боротьби з зовн. і внутр. контрреволюцією, спільними завданнями щодо відбудови нар. г-ва і будівництва соціалізму, інтересами оборони і зовн. політики. 30.XII 1922 Перший з'їзд Рад СРСР затвердив *Декларацію про утворення СРСР* і *Договір про утворення СРСР*. Вирішальну роль в утворенні єдиної союзної д-ви відіграла РРФСР. Будучи першою багатонац. Рад. д-вою, вона стала прообразом Союзу РСР. Навколо РРФСР на добровільних началах згуртувались усі рад. республіки. Спочатку до СРСР

Вступ радянських військ у Тбілісі. 25 лютого 1921.

УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК 30 грудня 1922 року

увійшли РРФСР, УРСР, БРСР, ЗСФРР (Закавказ. Соціалістична Федеративна Рад. Республіка, утворена в грудні 1922; див. *Закавказька федерація*), до складу якої входили Аз.РСР, Вірм. РСР і Груз. РСР. 31.І 1924 *Другий з'їзд Рад СРСР* затвердив першу Конституцію Союзу РСР. Відповідно до неї були розроблені і прийняті конституції союзних республік. Тривало нац.-держ. будівництво. Численні народи, які населяли країну, вперше в своїй історії здобули нац. державність. У Рос. Федерації утворились автономні рад. соціалістичні республіки (Казахська, Башкирська, Татарська, Карельська, Якутська та ін.), авт. області і нац. округи. 12.Х 1924 в складі УРСР було утворено Молд. АРСР. У 1924—25 було проведено *національно-державне розмежування радянських республік Середньої Азії*. Так склалася стрункa система державності народів СРСР. Рад. уряд здійснював ленінську політику, яка вперше в світі розв'язала національне питання в такій багатонац. країні, як Росія. Правильне вирішення нац. питання в СРСР мало міжнар. значення. В галузі зовн. відносин Рад. уряд послідовно втілював у життя політику миру, грунтуючись на ленінському принципі про можливість *мирного співіснування* держав з різним сусп.-політ. ладом. На початок 1925 Рад. Союз мав дипломатичні й торг. відносини з багатьма країнами світу. В 1922 — на поч. 1923 В. І. Ленін у своїх останніх працях завершив розробку програми будівництва соціалізму, яка включала *індустріалізацію* країни, *колективізацію сільського господарства, культурну революцію* (див. *Ленінський план побудови соціалізму в СРСР*). У 1924 радянський народ, усе прогресивне людство зазнало тяжкої втрати. 21.І помер В. І. Ленін. Трудящі СРСР ще тісніше згуртувалися навколо ленінської партії. ЦК РКП(б) оголосив *ленінський призов у партію*.

Третій з'їзд Рад СРСР (травень 1925) до складу СРСР включив Узб. РСР і Туркм. РСР (обидві утворилися 27.Х 1924). З'їзд ухвалив важливі рішення в питаннях рад. будівництва, промисловості, сільського господарства і будівництва Збройних Сил, для зміцнення яких було проведено військ. реформу 1924—25 (див. *Радянська Армія*). У 1925—27 нар. г-во країни досягло довоєнного рівня розвитку (1913). Однак це був рівень відсталої в техніко-екон. відношенні країни. Займаючи 1-е місце за розміром території, 3-є місце за чисельністю населення серед країн світу, СРСР за обсягом пром. продукції стояв на 5-му місці в світі і на 4-му в Європі. Близько

Передання селянинові-бідняку акта про наділення його землею і худобою. Узбекистан. 1925.

$^2/_3$ продукції народнього господарства давало с. г. і трохи більше $^1/_3$ — промисловість. Перед рад. народом стояло невідкладне завдання: перетворити країну з відсталої, аграрної на передову, індустр.-агр. соціалістичну д-ву. Єдиною матеріальною основою соціалізму могла бути тільки велика машинна пром-сть і *електрифікація* країни, які здатні були реорганізувати землеробство, стати міцною базою всього нар. господарства і обороноздатності СРСР, підвищити добробут трудящих. Комуністична партія в гострій боротьбі проти *троцькізму*, а потім проти «нової опозиції», які заперечували можливість перемоги соціалізму в СРСР, висунула на *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б)* (грудень 1925) завдання здійснення соціалістичної індустріалізації СРСР, створення *матеріально-технічної бази соціалізму*. На поч. 1928 питома вага соціалістичного сектора у валовій продукції пром-сті Рад. Союзу становила 82,4%; це свідчило, що в пром-сті міцно утвердилися соціалістичні виробничі відносини, які сприяють швидкому зростанню продуктивних сил. Проте дрібносел. с. г. різко відставало у своєму розвитку від пром-сті, від зростаючих потреб країни: 1927 налічувалося понад 25 млн. дрібних сел. г-в. Відставання с. г. порушувало постачання міста й армії і створювало загрозу здійсненню індустріалізації країни. Соціалістичне будівництво не можна було далі базувати на двох різних основах: на великій соціалістичній пром-сті і на дрібному напівнатуральному одноосібному сел. г-ві, яке породжувало капіталістичні елементи. *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)* (грудень 1927), виходячи з *кооперативного плану В. І. Леніна*, визначив курс на розгортання колективізації сільського господарства.

Конкретною програмою побудови екон. фундаменту соціалістичного суспільства став *перший п'ятирічний план* розвитку нар. г-ва СРСР на 1928/29—1932/33. Гол. завдання його полягало в побудові фундаменту соціалістичної економіки, в дальшому витісненні капіталістичних елементів міста і села, у зміцненні обороноздатності країни. Творча активність робітн. класу виявилась у масовому *соціалістичному змаганні* і *ударництві*. П'ятирічний план було виконано за 4 роки і 3 місяці. За цей період збудували і ввели в дію понад 1500 пром. підприємств, оснащених новітньою технікою, з них на Україні — 400, у т. ч. *Дніпрогес* імені В. І. Леніна, *Харківський тракторний завод* імені Серго Орджонікідзе. В країні було створено нові галузі пром-сті (автомобільну, авіаційну та ін.), засновано другу (після Донбасу) вугільно-металург. базу — Урало-Кузбас, виник ряд нових великих промислових центрів. Машинобудування зросло в 7 раз порівняно з 1913. За п'ятирічку тракторний парк у с. г. збільшився більш як на 120 тис. машин. Було створено сучасну оборонну пром-сть, що дало змогу поліпшити тех. оснащення Збройних Сил СРСР. Питома вага пром-сті в нар. г-ві збільшилася з 48% (1928) до 70% (1932). Чисельність робітників і службовців за п'ятирічку майже подвоїлась і досягла 22,6 млн. чол. Успіхи в розвитку пром-сті створили матеріально-тех. базу для великих перетворень на селі. На кін. 1932 у колгоспи вступило 61,5% сел. дворів, а на поч. 1937 — 93%. Зокрема, на Україні на кін. 1932 у колгоспах було об'єднано бл. 69% сел. г-в, які мали 80,5% посівної площі. Революц. переворот на селі відбувався в умовах жорстокої класової боротьби, з великими труднощами. В результаті успішного проведення колективізації с. г. було ліквідовано останній експлуататорський клас у країні — куркульство. Колективізація с. г. була величезним революц. переворотом у екон. відносинах і в усьому укладі життя селянства. Тепер уже не тільки в місті, а й на селі склались, а потім і утвердилися соціалістичні виробничі відносини. Було створено колгоспний лад. Слідом за робітн. класом селянство стало соціалістичним класом рад. суспільства, яке грунтується на соціалістичній колг.-кооперативній власності. Водночас з проведенням індустріалізації країни і колективізації с. г. успішно розв'язувалися завдання культур. революції. Здійснювалося заг. обов'язкове поч. навчання. Письменність на-

Прощання трудящих з В. І. Леніним. Біля Будинку Спілок у траурні дні. Січень 1924.

Організація колгоспу в селі Родичині Совєтського району Нижегородського краю. 1929.

селення піднялася до 89,1% (на 1932). В СРСР було створено нову, нар. інтелігенцію, яка вийшла з середовища робітників і трудового селянства. Величезний стрибок у своєму розвитку здійснила наука. Л-ра, мист. утвердилися на позиціях *соціалістичного реалізму*. В усіх народів СРСР відбувався розквіт культури, національної за формою, соціалістичної за змістом. У процесі виконання *другого п'ятирічного плану* (1933—37) і в перші роки *третього п'ятирічного плану* розвитку нар. г-ва СРСР (з 1938) здійснювалася ще ширша програма соціальної, екон. і культур. перебудови країни. Значно підвищилася продуктивність праці робітників (див. *Стахановський рух*). СРСР перетворився на могутню індустр.-агр. д-ву, економічно незалежну від капіталістичного світу. Йдучи шляхом, вказаним В. І. Леніним, Комуністична партія привела народи Рад. Союзу до перемоги соціалізму. Було остаточно ліквідовано експлуататорські класи. Сформувалися нові класи — робітн. клас, колг. селянство і нова, справді народна рад. інтелігенція. СРСР став країною суцільної грамотності. Склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*.

Величезним завоюванням соціалізму стало формування нової людини, вихованої в дусі пролет. *інтернаціоналізму*, свідомого і активного будівника соціалістичного суспільства. В результаті соціалістичного будівництва було подолано й культур. відсталість раніше пригноблених народів. Сформувались якісно нові, соціалістичні нації. До складу СРСР 1936 входило 11 Союзних Рад. Соціалістичних Республік: РРФСР, Українська, Білоруська, Казахська, Туркменська, Узбецька, Киргизька, Таджицька, Азербайджанська, Грузинська і Вірменська. Відсталі окраїни колишньої царської Росії за роки Радянської влади перетворилися на промислово розвинуті соціалістичні республіки. Народи Серед. Азії, Казахстану і деяких ін. районів прийшли від феодалізму і навіть патріархально-родового ладу до соціалізму, минувши стадію капіталістичного розвитку. Перемогу соціалізму в СРСР було законодавчо закріплено в Конституції СРСР, затвердженій 5.XII 1936 *Надзвичайним восьмим з'їздом Рад СРСР*. У 1937 на основі заг., рівного і прямого виборчого права, при таємному голосуванні було обрано Верховну Раду СРСР 1-го скликання. В умовах різкого погіршання міжнар. обстановки Комуністична партія і Рад. д-ва наполегливо боролися за зміцнення миру і створення міцної системи *колективної безпеки*. В 1934 СРСР вступив до *Ліги націй*. З рядом країн СРСР підписав договори про взаємну допомогу (1935 — з Францією, Чехословаччиною), про ненапад (1937— з Китаєм). У 1936—39 СРСР по-

Депутати Народних Зборів Західної України у Львові голосують за возз'єднання з Радянською Україною. Жовтень 1939.

давав всебічну допомогу респ. народові, який вів нац.-революц. війну проти фашист. сил Іспанії, Німеччини та Італії. Спроба Японії порушити 1938 далекосхідні кордони СРСР у районі оз. *Хасан*, а потім вторгнення япон. військ у межі МНР в районі р. *Халхін-Голу* 1939 дістали збройну відсіч. 1.IX 1939 фашист. Німеччина нападом на Польщу розв'язала *другу світову війну 1939—45*. У зв'язку з розвалом польс. бурж.-поміщицької д-ви і наближенням нім.-фашист. військ до рад. кордонів створилося небезпечне становище для СРСР. Рад. уряд 17.IX 1939 віддав наказ Червоній Армії перейти держ. кордон, взяти під захист життя і майно населення Зх. України і Зх. Білорусії. Зх. Україна возз'єдналася з УРСР, Зх. Білорусія — з БРСР. У вересні — жовтні 1939 СРСР уклав договори про взаємодопомогу з Естонією, Латвією і Литвою. Спроби реакційних правлячих кіл цих країн саботувати виконання укладених з СРСР пактів і орієнтуватися на фашист. Німеччину викликали обурення народів Прибалтики. В червні 1940 бурж.-націоналістичні уряди були повалені трудящими Прибалтики. В липні 1940 лит., латис., ест. народи відновили у своїх країнах Рад. владу. Утворилися Латвійська, Литовська і Естонська Рад. Соціалістичні Республіки, які в серпні 1940 добровільно вступили до складу Союзу РСР. У 1939 фашист. елементи і реакційні сили, які активізувались у Фінляндії, пішли на загострення взаємовідносин з СРСР, спровокувавши збройний конфлікт (див. *Радянсько-фінляндська війна 1939—40*). Рад.-фінл. мирний договір (березень 1940) встановлював між СРСР і Фінляндією новий державний кордон, що мало велике значення для безпеки Ленінграда і Мурманська. До СРСР було приєднано Карельський перешийок з м. Виборгом.

У червні 1940 Рад. уряд запропонував королівському урядові Румунії повернути СРСР Бессарабію, загарбану 1918, і передати пн. частину Буковини, населену українцями. Уряд Румунії прийняв пропозицію СРСР. Більша частина Бессарабії була возз'єднана з Молд. АРСР, яку 2.VIII 1940 перетворено на Молд. РСР. Пн. Буковину і частину повітів Бессарабії з переважаючим укр. населенням возз'єднано з УРСР. На той час СРСР уже являв собою могутню індустріально-колг. соціалістичну д-ву. За три неповні п'ятирічки було збудовано 9 тис. нових пром. підприємств. Велика пром-сть СРСР 1940 виробляла продукції майже в 12 раз більше, ніж 1913. Валова продукція машинобудування і металообробки в 35 раз перевищувала продукцію дореволюц. Росії. Зросло і досягло значних успіхів соціалістичне с. г., в якому налічувалося (1940) 531 тис. тракторів, 182 тис. зернозбиральних комбайнів, 228 тис. вантажних автомобілів. У 30-х рр. Червона Армія і Військ.-Мор. Флот оснащувалися новим озброєнням. Героїчними зусиллями рад. народу під керівництвом Комуністичної партії було створено потужний військово-економічний потенціал.

22.VI 1941 збройні сили гітлерівської Німеччини та її союзників без оголошення війни віроломно вторглися на тер. СРСР. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45* проти нім.-фашист. загарбників. Комуністична партія, Рад. д-ва вжили всіх заходів для відбиття агресії. Програму організації відсічі ворогові і його розгрому було викладено в Директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 29.VI 1941 парт. і рад. органам. Уся повнота влади в країні зосереджувалася в руках утвореного 30.VI 1941 *Державного Комітету Оборони* на чолі з Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) і Головою РНК СРСР Й. В. Сталіним, який став Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами СРСР. В надзвичайно тяжких умовах літа і осені 1941 здійснювалася перебудова всього нар. г-ва на воєнний лад. Країна перетворювалася на єдиний воєн. табір. У містах прифронтової смуги створювалися загони нар. ополчення (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні 1941—45*). У перші 3 місяці війни в сх.

На будівництві Турксибу. 1930.

Демонстрація трудящих Таллінa в день повалення фашистської диктатури. 21 червня 1940.

Закладка останньої бадді бетону на будівництві Дніпрогесу імені В. І. Леніна. 1932.

райони було перебазовано 1360 пром. підприємств і понад 10 млн. чол. населення. СРСР став провідною і вирішальною силою *антигітлерівської коаліції*, яка склалася в ході війни. В 1941—45 було підписано угоди між Великобританією, США і СРСР про спільні дії у війні проти агресивного блоку гітлерівської Німеччини, фашист. Італії, мілітаристської Японії та їхніх сателітів. З самого початку війни на рад.-нім. фронті розгорнулися бої величезних масштабів (див. *Брестська оборона 1941*, *Смоленська оборонна операція 1941*, *Київська оборонна операція 1941*, *Одеська оборона 1941*, *Севастопольська оборона 1941—42*, *Ленінградська битва 1941—44*). Восени почалася *Московська битва 1941—42*. В результаті могутнього удару рад. військ у грудні ворога було відкинуто від столиці. Перемога під Москвою і наступ рад. військ взимку 1941—42 зірвали нім.-фашист. план «блискавичної» війни і розвіяли міф про «непереможність» нім. армії. Це мало величезне воєнно-політичне значення, було початком повороту в ході війни. Навесні і влітку 1942 нім.-фашист. командування, мобілізувавши екон. ресурси Німеччини і окупованих нею країн та скориставшись з відсутності другого фронту в Європі (був відкритий лише в червні 1944), зосередило на рад.-нім. фронті бл. 80% усіх своїх збройних сил. Становище в країні восени 1942 було дуже напруженим. Україна, Білорусія, Прибалтика, Молдавія, зх., пн.-зх. і деякі пд. області РРФСР були окуповані противником. На всій цій території жило до війни 45% населення, вироблялося 33% пром. продукції країни, видобувалося 63% вугілля, виплавлялося 71% чавуну і 58% сталі, було 47% посівних площ і бл. 45% усього поголів'я худоби. На загарбаній території встановлювався фашист. окупаційний режим. Тільки на Україні було знищено понад 5 млн. чол., понад 2 млн. чол. відправлено на каторжні роботи до Німеччини. Рад. люди під керівництвом ЦК ВКП(б) і місц. підпільних парт. орг-цій розгорнули всенар. партизанську війну проти загарбників (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45*, *Партизанські рейди*, *Партійне підпілля* в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45).

Військовий парад на Красній площі в Москві. 7 листопада 1941.

Влітку 1942 розгорнулися *Сталінградська битва 1942—43* і *битва за Кавказ 1942—43*. Битва на Волзі стала вирішальним етапом у досягненні воєнно-політ. мети СРСР — докорінного перелому в ході Великої Вітчизняної і всієї 2-ї світової війни. Битва, що переможно закінчилася на поч. лютого 1943, мала величезне воєнне, політ. і міжнародне значення. Посилилася боротьба поневолених народів Європи проти фашист. окупантів, активізувався *Рух Опору*. Вирішальною подією збройної боротьби на фронтах 2-ї світової війни влітку 1943 стала *Курська битва 1943*. Перемогою під Курськом і виходом рад. військ до Дніпра (див. *Битва за Дніпро 1943*) завершився докорінний перелом у ході війни. Фашист. армія зазнала в ній такої поразки, яка зумовила воєнний розгром гітлерівської Німеччини. Перемоги рад. військ мали вирішальний вплив на весь хід 2-ї світової війни. В 1944 нім.-фашист. загарбників було вигнано за межі СРСР, за винятком невеликої частини Латвії (див. *Білоруська операція 1944*, *Яссько-Кишинівська операція 1944*, *Прибалтійська операція 1944*).

Виконуючи велику визвольну місію, СРСР подав безпосередню допомогу народам Європи у визволенні їх від фашист. гніту. Воєнні дії було перенесено на тер. Німеччини. 2.V 1945 Рад. Армія оволоділа Берліном (див. *Берлінська операція 1945*). 8.V 1945 фашист. Німеччина беззастережно капітулювала. 9.V Рад. Армія визволила столицю Чехословаччини Прагу. Війна в Європі закінчилася. 9.VIII 1945 СРСР з метою ліквідації вогнища війни на Далекому Сході, якнайшвидшого закінчення 2-ї світової війни і відповідно до союзницьких зобов'язань вступив у війну проти Японії (див. *Радянсько-японська війна 1945*). 2.IX 1945 Японія беззастережно капітулювала. 2-а світова війна закінчилася повним розгромом агресорів.

СРСР здобув у Великій Вітчизн. війні перемогу всесвітньо-істор. значення, зробив вирішальний внесок у розгром фашист. Німеччини і мілітаристської Японії. Він не тільки відстояв свою свободу і незалежність, але й відіграв вирішальну роль у визволенні народів Європи і Азії від загрози фашист. поневолення, врятував світову цивілізацію. В результаті 2-ї світової війни змінилося співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму. Перемога Рад. Союзу створила багатьом народам Європи і Азії сприятливі умови для того, щоб скинути гніт капіталізму і стати на шлях соціалізму. Утворилася *світова система соціалізму*. Зміцнилося міжнар. становище Рад. Союзу, посилились його міжнар. вплив і авторитет. СРСР — один з ініціаторів утворення *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Україна і Білорусія були серед членів — засновників ООН. В результаті перемоги у Великій Вітчизн. війні СРСР зміцнив безпеку своїх кордонів на Зх.

Складання танків на одному з уральських заводів під час Великої Вітчизняної війни.

і Сх. Рішенням *Потсдамської конференції 1945* до складу СРСР було включено Кенігсберзький округ з містом Кенігсбергом (тепер Калінінград). За мирним договором з Фінляндією СРСР було повернуто Печенгську область з портом Печенга (Петсамо) на Баренцовому м. За рішенням *Кримської конференції 1945* СРСР на Далекому Сході було повернуто Пд. Сахалін з усіма островами, що прилягають до нього, і передано Курильські о-ви. Перемога народів Рад. Союзу над фашист. Німеччиною і її союзниками, зокрема Угорщиною, привела до завершення істор. процесу *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. 29.VI 1945 у Москві було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною, за яким Закарпаття відповідно до побажань його населення було возз'єднано з Рад. Україною.

В боях проти військ фашист. Німеччини і мілітаристської Японії Рад. Збройні Сили показали неперевершене воєнне мистецтво, небачені в історії наполегливість, витримку, мужність, масовий героїзм. 11 603 воїнам армії і флоту було присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 104 з них — двічі; понад 7 млн. чол. нагороджено орденами і медалями СРСР. Натхненником і організатором усіх перемог рад. народу і його Збройних Сил у війні була Комуністична партія —

Сталінград у вогні. Серпень 1942.

Переправа бійців 47-ї армії через Дніпро на Букринський плацдарм. 1943.

керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства.

Після війни перед рад. народом постало невідкладне завдання — відбудувати зруйноване війною нар. г-во. Нім.-фашист. загарбники завдали країні тяжких втрат. Війна згубила понад 20 млн. рад. людей. Окупанти повністю або частково зруйнували і спалили сотні міст, 70 тис. селищ і сіл, знищили 32 тис. пром. підприємств, 65 тис. км залізничних шляхів, зруйнували і пограбували 98 тис. колгоспів, 1876 радгоспів і 2890 МТС. Тільки на Україні нім.-фашист. загарбники зруйнували 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, залишивши без житла бл. 10 млн. чол., зруйнували 16 тис. пром. підприємств, усі колгоспи, радгоспи, МТС. Загалом матеріальні збитки СРСР становили 2569 млрд. крб. (в т. ч. прямих збитків 679 млрд. крб.) у довоєнних цінах. СРСР втратив 30% нац. багатства. Завдання післявоєнної відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва були визначені в *четвертому п'ятирічному плані* відбудови і розвитку нар. г-ва СРСР (1946—50). Героїчними трудовими зусиллями робітників, селян та інтелігенції ці завдання було розв'язано. Г-во районів, які зазнали руйнувань від окупації, відбудовувалося з допомогою всіх народів СРСР. Таку допомогу, зокрема, дістала і Україна. Тільки у відбудові Дніпрогесу брали участь 120 заводів і ф-к усього Рад. Союзу, будівельники 23 національностей, у відбудові Донбасу — шахтарі Підмосков'я і Кузбасу, у відродженні металургії — робітники Уралу. В свою чергу, трудящі УРСР допомогли у відбудові пром. об'єктів у Молдавії, республіках Прибалтики, у створенні металург. пром-сті в Грузії. Протягом першої повоєнної п'ятирічки відроджено, збудовано і введено в дію 6200 великих і тисячі дрібних пром. підприємств. Пром-сть країни на кін. 1948 досягла довоєнного рівня. Поряд з відродженням пром-сті велика увага приділялась індустріалізації районів, які недавно ввійшли до складу СРСР, зокрема зх.-укр. земель. Відбудова сільського господарства відбувалась у тяжких умовах — 1946 країна потерпіла від сильної посухи, але на поч. 1950 наслідки війни і в цій галузі в основному було ліквідовано. В 1949—50 в зх. районах України і Білорусії, в Молдавії, Естонії, Латвії і Литві в гострій боротьбі проти куркульства було здійснено колективізацію с. г.

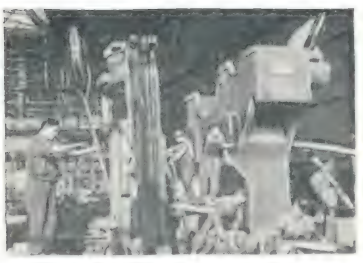

Відбудова заводу «Запоріжсталь». Встановлення кліті слябінга. 1946.

Велике значення мало освоєння цілини, яке стало всенар. справою. В 1954—55 в цілинних районах створено 425 великих зернових радгоспів і значну кількість колгоспів. У 1954—57 освоєно бл. 35 млн. га цілинних і перелогових земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі, в Поволжі, на Пн. Кавказі. Заг. обсяг пром. продукції 1957 порівняно з 1913 збільшився в 33 рази. Зміцнилися колгоспи і радгоспи, поліпшилось матеріальне становище трудящих. Почала здійснюватися широка програма житл. буд-ва в місті і на селі. Грандіозними були досягнення рад. науки. 4.X 1957 в СРСР запущено в космос перший штучний супутник Землі. 12.IV 1961 здійснено політ першого в світі космічного корабля «Восток», пілотованого рад. громадянином Ю. О. *Гагаріним*.

СРСР, кровно заінтересований у встановленні і зміцненні миру на землі, послідовно і неухильно проводить ленінську зовн. політику гарантування безпеки народів, зменшення напруженості в міжнар. відносинах, принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Імперіалістичний табір, очолюваний реакційними колами США, відразу ж після 2-ї світової війни став на шлях політики «з позиції сили» щодо СРСР та інших соціалістичних країн (див. «*Холодна війна*»). США створили в різних районах планети сотні військових баз, спрямованих проти СРСР та ін. соціалістичних країн. У 1949 США організували агресивний воєнний блок — Орг-цію Пн.-атлантичного договору (*НАТО*). Цей курс імперіалізму змушує КПРС і Рад. д-ву постійно зміцнювати обороноздатність країни. Зважаючи на зростання воєнної небезпеки, СРСР і ряд європ. соціалістичних країн уклали *Варшавський договір 1955* про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу з метою захистити соціалістичні завоювання, гарантувати мир і безпеку в світі (див. також *Організація Варшавського Договору*). В 1967 партія підбила підсумки великих істор. перемог рад. народу за 50 років. Країна перетворилася на високорозвинуту соціалістичну д-ву з могутньою пром-стю і великим механізованим с. г. У 1967 було вироблено продукції пром-сті в 73 рази більше, ніж 1913, а продукції с. г.— в 3 рази.

Двадцять четвертий з'їзд КПРС (1971), підбиваючи підсумки екон. розвитку країни, констатував, що тільки за один 1970 пром. продукції було випущено приблизно в 2 рази більше, ніж за всі довоєнні п'ятирічки (1929—40). У 60 — на поч. 70-х рр. СРСР зробив великий крок уперед у створенні матеріально-тех. бази комунізму. XXIV з'їзд КПРС виробив *Програму миру*, спрямовану на відвернення термоядерної війни, корінний поворот до *розрядки міжнародної напруженості* в світі.

Двадцять п'ятий з'їзд КПРС (1976) конкретизував і розвинув принципові настанови економічної політики партії в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*. Виконуючи рішення з'їзду, КПРС і Рад. д-ва зосередили свої зусилля на корінних питаннях органічного поєднання наук.-тех. революції з перевагами соціалістичної системи г-ва, на підвищенні ефективності сусп. виробництва, вдосконаленні екон. відносин у рад. суспільстві, поліпшенні планування, системи управління нар. г-вом, підвищенні його наук. рівня.

Парад Перемоги 24 червня 1945 на Красній площі в Москві. Фашистські прапори, кинуті до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна.

Рад. народ успішно здійснив завдання дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР). Однією з найважливіших подій політ. історії Рад. д-ви стало прийняття 1977 нової *Конституції СРСР* — конституції розвинутого соціалістичного суспільства.

У листопаді 1977 радянський народ урочисто відзначив 60-річчя Великого Жовтня. За десятиріччя, порівняно з 1967, економічний потенціал країни практично зріс у два рази. 70-і рр. позначені дальшою розрядкою міжнар. напруженості.

23.II—3.III 1981 відбувся *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (див. т. 12, Додаток). З'їзд одностайно цілком і повністю схвалив ленінський курс і практичну діяльність ЦК КПРС, затвердив Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.

Зросла екон. могутність Рад. країни дала можливість партії і уряду провести великі соціальні заходи, зокрема, в галузі підвищення заробітної плати різним категоріям робітників, пенсійного забезпечення, житл. будівництва.

Вирішальний внесок в успіхи Рад. д-ви зробив робітн. клас, який

Демонстрація на Красній площі в Москві на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. 30 травня 1954.

З'їзди КПРС

I з'їзд РСДРП — 1—3 (13—15). III 1898, Мінськ

II з'їзд РСДРП — 17(30).VII — 10(23).VIII 1903, Брюссель — Лондон

III з'їзд РСДРП — 12—27.IV (25.IV — 10.V) 1905, Лондон

IV з'їзд РСДРП — 10—25.IV (23.IV — 8.V) 1906, Стокгольм

V з'їзд РСДРП — 30.IV — 19.V (13.V — 1.VI) 1907, Лондон

VI з'їзд РСДРП (б) — 26.VII — 3.VIII (8—16.VIII) 1917, Петроград

VII з'їзд РКП (б) — 6—8.III 1918, Петроград

VIII з'їзд РКП (б) — 18—23.III 1919, Москва

IX з'їзд РКП (б) — 29.III — 5.IV 1920, Москва

X з'їзд РКП (б) — 8—16.III 1921, Москва

XI з'їзд РКП (б) — 27.III — 2.IV 1922, Москва

XII з'їзд РКП (б) — 17—25.IV 1923, Москва

XIII з'їзд РКП (б) — 23—31.V 1924, Москва

XIV з'їзд ВКП (б) — 18—31.XII 1925, Москва

XV з'їзд ВКП (б) — 2 — 19.XII 1927, Москва

XVI з'їзд ВКП (б) — 26.VI — 13.VII 1930, Москва

XVII з'їзд ВКП (б) — 26.I — 10.II 1934, Москва

XVIII з'їзд ВКП (б) — 10—21.III 1939, Москва

XIX з'їзд КПРС — 5—14.X 1952, Москва

XX з'їзд КПРС — 14—25. II 1956, Москва

XXI з'їзд КПРС — 27.I — 5.II 1959, Москва

XXII з'їзд КПРС — 17—31.X 1961, Москва

XXIII з'їзд КПРС — 29.III — 8.IV 1966, Москва

XXIV з'їзд КПРС — 30.III — 9.IV 1971, Москва

XXV з'їзд КПРС — 24.II — 5.III 1976, Москва

XXVI з'їзд КПРС — 23.II — 3.III 1981, Москва

1980 становив 78,8 млн. чол., тобто дві третини всього зайнятого населення. Широка програма дальшого піднесення матеріального і культур. рівня життя народу намічається одинадцятим п'ятирічним планом. Неухильно зміцнюється дружба всіх народів країни. Під керівництвом Комуністичної партії здійснюється поступове, дедалі повніше зближення соціалістичних націй і народностей Рад. Союзу. За роки соціалістичного будівництва в СРСР виникла нова соціальна та інтернац. істор. спільність — *радянський народ*. Новими успіхами в усіх сферах сусп. життя зустріли рад. люди 60-у річницю утворення Союзу РСР, що стало новим свідченням торжества ленінської нац. політики КПРС, істор. досягнень соціалізму. Стрижневим напрямом зовнішньополіт. діяльності КПРС і Рад. д-ви була і залишається послідовна боротьба за мир, проти агресивної політики імперіалізму, розпалюваної ним *гонки озброєнь*, яка несе народам загрозу ядерної катастрофи. Програма миру для 80-х рр., висунута XXVI з'їздом КПРС, вказує реалістичні, конструктивні шляхи ослаблення загрози війни, поглиблення розрядки, розвитку широкого співробітництва д-в з різним сусп. ладом.

Рад. народ по праву пишається своїми досягненнями, тією революц. істор. місією, яку з честю виконує Рад. країна, що йде в перших рядах борців за мир, незалежність, свободу і щастя народів. Трудящі всіх націй і народностей Рад. Союзу впевнено йдуть до спільної мети — комунізму. Див. також розділ Історія у статтях про союзні та авт. республіки.

Літ.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—78; Ленинский сборник, т. 1—39. М.—Л., 1924—80; 50 років утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. М., 1973; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982; Андропов Ю В Шістдесят років СРСР. К., 1983; Декреты Советской власти, т. 1—10. М., 1957—80; Образование СССР. Сборник документов. 1917—1924. М.—Л., 1949; Братское содружество народов СССР. 1922—1936 гг. Сборник документов и материалов. М., 1964; Документы внешней политики СССР, т. 1—21. М., 1957—77; Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917—1958 гг.). М., 1966; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; История СССР. С древнейших времен до наших дней, в 2 сериях, 12-ти т., т. 1—11. М., 1966—80; Очерки истории СССР [т. 1—9]. М., 1953—58; Краткая история СССР, ч. 1—2. Л., 1972; Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; История Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1967; Минц И. И. История Великого Октября, т. 1—3. М., 1977—79; История внешней политики СССР, ч. 1—2. 1917—1970 гг. М., 1966—71; История гражданской войны в СССР, т. 1—5. М., 1937—60; История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 1—6. М., 1960—65; СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945. Краткая хроника. М., 1970; СССР и проблемы межгосударственного сотрудничества. М., 1980; Историография истории СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961; История СССР. Аннотированный перечень русских библиографий, изданных до 1965 г. М., 1966.

М. І. Кузнецов, В. Л. Зуц.

VI. Комуністична партія Радянського Союзу.

Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) — керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства, ядро його політ. системи, держ. і громад. орг-цій, політ. вождь робітн. класу, всього рад. народу, його випробуваний авангард. Створена на ленінських ідейних, політ. і орг. принципах. Теор. основою КПРС є *марксизм-ленінізм*. Вона визначає ген. перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики країни, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру боротьбі рад. народу за побудову комунізму. КПРС — невід'ємна складова частина і бойовий загін міжнар. комуністичного і робітничого руху. В 1898 відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив заснування Рос. с.-д. робітн. партії (РСДРП). Але практично процес об'єднання революц. марксист. орг-цій завершився на *Другому з'їзді РСДРП* (1903), на якому було створено першу в історії людства партію нового типу — більшовицьку партію. «Більшовизм, — писав В. І. Ленін,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 6). З квітня 1917 партія називалася Рос. с.-д. партією (більшовиків) — РСДРП(б). VII з'їзд партії (1918) перейменував її на Російську Комуністичну партію (більшовиків) — РКП(б). Мотивуючи перейменування партії на Комуністичну, В. І. Ленін у доповіді на з'їзді вказував, що «починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 42). У зв'язку з утворенням Союзу РСР XIV з'їзд РКП(б) (1925) перейменував її на Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б). На XIX з'їзді (1952) ВКП(б) перейменовано на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС).

Керуючись марксистсько-ленінським вченням, творчо його розвиваючи і збагачуючи, КПРС на кожному істор. етапі визначала чергові й перспективні завдання в своїх Програмах. Першу Програму партії було прийнято 1903 на II з'їзді РСДРП. Ця Програма визначала кінцеву мету робітн. руху — побудову комунізму; осн. завдання — здійснення *соціалістичної революції* і встановлення *диктатури пролетаріату*. Найближчим завданням Програма проголосила повалення самодержавства і завоювання демократичних свобод. Майже півтора десятиліття героїчної боротьби і праці потрібно було партії більшовиків, щоб виконати першу Програму. Другу Програму партії — програму побудови соціалістичного суспільства було прийнято 1919 на *Восьмому з'їзді РКП(б)*. Як і перша, вона була повністю виконана рад. народом, керованим Комуністичною партією. Третю Програму прийнято 1961 на *Двадцять другому з'їзді КПРС* (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*). Орг. основи КПРС втілено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Пройдений ленінською партією шлях не має собі рівних, вона нагромадила величезний досвід керівництва істор. творчістю робітн. класу і широких нар. мас., непримиренної боротьби з будь-якими проявами *опортунізму* і бурж. ідеології.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, яка відкрила нову еру в історії людства, створення Союзу РСР; побудова вперше в історії основ соціалізму; істор. перемога рад. народу, його Збройних Сил у Великій Вітчизн. війні 1941—45; побудова першого в світі суспільства розвинутого соціалізму, створення загальнонар. д-ви, виникнення нової істор. спільності людей — рад. народу, розвиток соціалістич. способу життя — такі осн. віхи і здобутки революц. перетворюючої діяльності партії після перемоги Великого Жовтня. Спираючись на ленінську теор. спадщину, на набутий досвід, партія зробила висновок, що в нашій країні побудовано розвинутий соціалізм, який є закономірним і тривалим етапом в становленні комуністичної формації. Основний зміст діяльності партії і народу в сучасних умовах полягає в удосконаленні розвинутого соціалізму, в міру чого відбуватиметься поступовий перехід до комунізму. Завдання на одинадцяту п'ятирічку і 80-і роки в цілому визначив *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (див. т. 12, Додаток). Рішення з'їзду — визначний вклад у творчий розвиток марксизму-ленінізму, в ленінське вчення про партію, в зміцнення непорушної єдності партії і народу. З'їзд прийняв постанову «Про підготовку нової редакції Програми КПРС». *Програма миру* на 80-і роки, прийнята на XXVI з'їзді КПРС, вказує реальний шлях врятування людства від загрози ядерної катастрофи. Партія і народ спрямовують свої зусилля на здійснення поставлених з'їздом завдань, на максимальну реалізацію величезних можливостей, які криються в суспільстві зрілого соціалізму для забезпечення даль-

Члени загону «Донбас» перед від'їздом на будівництво БАМу. Донецьк. Жовтень 1974.

шого підвищення добробуту рад. людей.

Нові величні завдання перед комуністами і всіма трудящими поставлено в рішеннях Травневого пленуму ЦК КПРС 1982, який прийняв *Продовольчу програму СРСР*, Листопадового пленуму ЦК КПРС 1982, в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР», в ін. документах партії. По достоїнству оцінюючи досягнуте, партія бачить і недоліки в розвитку нар. г-ва, мобілізує трудящих на усунення їх, вимагає ще більшої організованості в усіх ланках нар. г-ва. Під керівництвом КПРС працює ВЛКСМ. КПРС, яка (1983) налічує 18 118 тис. комуністів, об'єднаних у 426 тис. первинних парт. організацій, має найглибші корені в усіх класах і прошарках нашого суспільства. В умовах розвинутого соціалізму вона не втратила свого класового характеру. В її складі дві третини становлять робітники і колгоспники, решту — представники технічної, наукової, худож. інтелігенції, працівники освіти, охорони здоров'я, культури, апарату управління і військовослужбовці. КПРС — живе втілення пролет. *інтернаціоналізму*, дружби народів нашої країни, об'єднує представників понад 100 національностей. На 1.I 1982 мережа місц. парт. органів включала 14 ЦК компартій союзних республік, 6 крайкомів, 150 обкомів, 2 міськкоми (Моск. і Київ.), прирівнені до обкомів, 10 окружкомів, 874 міськкоми, 631 міський райком, 2855 сільс. райкомів. Верховним органом партії є з'їзд КПРС, який обирає Центральний Комітет (ЦК) і Центральну ревізійну комісію. ЦК обирає Політбюро і Секретаріат. Відбулося 26 з'їздів КПРС. Члени Політбюро ЦК КПРС (на лютий 1983): Ю. В. Андропов, Г. А. Алієв, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербицький. Кандидати в члени Політбюро ЦК: П. Н. Демичев, В. І. Долгих, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе. Секретарі ЦК КПРС: Ю. В. Андропов — Генеральний секретар ЦК (з листопада 1982), М. С. Горбачов, К. У. Черненко, В. І. Долгих, Б. М. Пономарьов, М. В. Зимянін, І. В. Капітонов, К. В. Русаков, М. І. Рижков. Голова Комітету парт. контролю при ЦК КПРС — А. Я. Пельше. Голова Центральної ревізійної комісії — Г. Ф. Сизов. Друк. органи ЦК КПРС: ЦО — газета «*Правда*», теор. і політ. — журнал «*Коммунист*». Газети ЦК КПРС: «Советская Россия», «Социалистическая индустрия», «Сельская жизнь», «Советская культура», «Экономическая газета». Журнали ЦК КПРС: «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Агитатор». Вищою наук. установою партії є *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, вищим партійним навчальним закладом — Академія сусп. наук при ЦК КПРС. Див. також ст. *Комуністична партія Радянського Союзу* у т. 5, с. 333.

Літ.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—74; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982; КПСС. Справочник. М., 1982.

В. І. Юрчук.

VII. Професійні спілки СРСР.

Професійні спілки СРСР — невід'ємна частина рад. політ. системи, найбільш масова громадська орг-ція трудящих, яка об'єднує на добровільних засадах робітників і службовців усіх галузей нар. г-ва, колгоспників і учнівську молодь, без розрізнення раси, національності, статі та релігійних переконань. На 1.I 1982 профспілки СРСР об'єднували в своїх рядах 130 млн. чол., або 98,6% всіх трудящих. *Конституція СРСР* надає трудящим право об'єднання в профспілки, визначає місце профспілок у політ. системі рад. суспільства, забезпечує їхні права. Профспілки було створено під керівництвом революц. партії робітн. класу в період революції 1905—07 в Росії. З самого початку організації їх більшовицька партія вела боротьбу з дрібнобурж. партіями за керівництво профспілками, проти реформістських і анархо-синдикалістських тенденцій у профспілковому русі. Під керівництвом партії профспілки брали активну участь у боротьбі проти царизму і капіталістів. Після перемоги Лютневої революції 1917 на підприємствах створювалися *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми), які відіграли велику роль у здійсненні *робітничого контролю* над виробництвом і розподілом продуктів, у підготовці і здійсненні соціалістичної революції. Після перемоги Великого Жовтня роль і завдання профспілок докорінно змінилися. З напівлегальних орг-цій пригнобленого і експлуатованого класу вони перетворилися на масові громад. об'єднання пролетаріату, який став пануючим класом. Між Рад. д-вою і профспілками склалися відносини тісної співдружності і взаємної підтримки. Ці відносини базуються на єдності класової основи й спільності мети, яка полягає в перебудові суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. У перші роки Рад. влади профспілки відіграли важливу роль у створенні нового держ. апарату, організації робітн. контролю, націоналізації пром-сті, поліпшенні умов праці і побуту трудящих. Будучи, за визначенням В. І. Леніна, орг-цією виховною, орг-цією залучення, навчання, школою управління, школою господарювання, школою комунізму (див. Повне зібр. тв., т. 42, с. 196), профспілки СРСР на всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму відігравали і відіграють важливу роль у розв'язанні політ. і екон. завдань, у залученні широких мас трудящих до управління виробництвом та ін. справами суспільства. В роки довоєн. п'ятирічок вони сприяли зростанню творчої активності трудящих у здійсненні соціалістичної індустріалізації країни, колективізації с. г., культур. революції. В період Великої Вітчизн. війни діяльність профспілок була спрямована на перебудову г-ва, мобілізацію трудівників тилу на героїчну працю в ім'я перемоги. В умовах розвинутого соціалізму зростає роль профспілок у мобілізації трудящих на розв'язання екон. завдань, поставлених партією, в розвитку комуністичних сусп. відносин, вихованні нової людини. Орг. і виховна робота профспілок спрямовується на розвиток творчої ініціативи і трудової активності трудящих, на розгортання *соціалістичного змаган-*

Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР. 21 грудня 1982.

З'їзди профспілок СРСР

1-й Всеросійський — 7—14 (20—27).I 1918
2-й Всеросійський — 16—25.I 1919
3-й Всеросійський — 6—13.IV 1920
4-й Всеросійський — 17—25.V 1921
5-й Всеросійський — 17—22.IX 1922
6-й Всесоюзний — 11—18.XI 1924
7-й Всесоюзний — 6—18. XII 1926
8-й Всесоюзний — 10—24.XII 1928
9-й Всесоюзний — 20—29.IV 1932
10-й Всесоюзний — 19—27.IV 1949
11-й Всесоюзний — 7—15.VI 1954
12-й — 23—27.III 1959
13-й — 28.X — 2.XI 1963
14-й — 27.II—4.III 1968
15-й — 20—24.III 1972
16-й — 21—25. III 1977
17-й — 16—20.III 1982

ня за успішне виконання нар.-госп. планів, на поліпшення умов праці, побуту і відпочинку, комуністичне виховання трудящих. У 1981 в соціалістичному змаганні брали участь 109,4 млн. чол., 70,3 млн. чол. брали участь у русі за комуністичне ставлення до праці. Значно зросла роль профспілок у житті рад. суспільства, кожного *трудового колективу*. Їм надано широкі права і повноваження, які закріплено в законодавчих актах. Профспілки беруть участь у розробці і реалізації нар.-госп. планів, у розподілі матеріальних і фінанс. ресурсів підприємств, у розв'язанні питань поліпшення умов праці, заробітної плати, використання сусп. фондів споживання. Профспілки співробітничають з держ. органами у розв'язанні всіх соціально-побутових питань.

Рад. профспілки проводять активну політику, спрямовану на розвиток дружніх зв'язків і контактів з профспілками зарубіжних країн. Рад. профспілки 1982 підтримували зв'язки з профспілками 145 країн світу. Профспілки СРСР є членом *Всесвітньої федерації профспілок*, входять у *Міжнародні об'єднання галузевих профспілок*, беруть участь у діяльності *Міжнародної організації праці*. Свою діяльність профспілки здійснюють відповідно до *Статуту професійних спілок СРСР*. Керівними принципами орг. побудови і діяльності рад. профспілок є принцип *демократичного централізму* і виробничий. Основа профспілок-первинна профспілкова орг-ція. Профспілки мають свої центр. і місц. органи. Найвищим органом профспілок СРСР є з'їзд профес. спілок, а між з'їздами — *Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок* (ВЦРПС). Голова ВЦРПС — С. О. Шалаєв (з 1982). Відбулося 17 з'їздів профспілок СРСР. В 1982 в країні було 32 центральних комітети профспілок. Основу профспілок становлять 750 тис. первинних орг-цій і понад 3 млн. профгруп (1982). Профспілки самостійно або разом з м-вами і відомствами видають 10 газет і 26 сусп.-політ. і масово-виробничих журналів (на 1982). Центр. друк. орган профспілок — газ. «*Труд*». Профспілки мають своє вид-во — Профвидав. При ВЦРПС працює Вища школа профспілкового руху. Профспілки СРСР нагороджено двома орденами Леніна (1957, 1972) і орденом Жовтневої Революції (1977). Див. також ст. *Професійні спілки СРСР* у т. 9, с. 161. *Ю. В. Бабко.*

VIII. Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді.

Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ВЛКСМ) — самодіяльна сусп. орг-ція, яка об'єднує в своїх лавах широкі маси передової рад. молоді. Комсомол — активний помічник і резерв КПРС, працює під її керівництвом. Гол. завдання ВЛКСМ — виховувати на ідеях марксизму-ленінізму переконаних, свідомих, всебічно розвинених, працелюбних молодих будівників комунізму. Священний обов'язок комсомолу — готувати молодь до захисту соціалістичної Вітчизни. ВЛКСМ виховує юнаків і дівчат у дусі соціалістичного патріотизму, пролет. інтернаціоналізму, дружби молоді всіх країн, сприяє розвиткові і зміцненню зв'язків з братніми спілками молоді, поширенню міжнар. демократичного молодіжного руху. Рос. комуністична спілка молоді (РКСМ) створена 29.X 1918. В 1924 комсомолу було присвоєно ім'я В. І. Леніна — Російська Ленінська Комуністична Спілка Молоді (РЛКСМ). У зв'язку з утворенням Союзу РСР (1922) комсомол 1926 перейменовано на Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (ВЛКСМ). ВЛКСМ — організаційно самостійна орг-ція, має Статут, центр. і місц. керівні органи. Первинні комсомольські орг-ції створюються на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навч. закладах, установах і військ. частинах. На 1.I 1982 ВЛКСМ налічувала 41,4 млн. чол., об'єднаних у 445 тис. первинних організацій. Під керівництвом партії комсомол пройшов славний шлях. У роки громадян. війни та іноз. воєн. інтервенції комсомольці билися на фронтах, у партиз. загонах, діяли в підпільних орг-ціях у тилу ворога. В роки мирного соціалістичного будівництва комсомол спрямував свої зусилля на відбудову зруйнованого в роки війни нар. г-ва, зробив великий внесок у втілення в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, брав активну участь у здійсненні індустріалізації країни, колективізації с. г., культур. революції, виступив застрільником соціалістичного змагання, був активним учасником найважливіших будов довоєнних п'ятирічок. Комсомол узяв шефство над Військ.-Мор. Флотом (з 1922) і Військ.-Повітр. Силами (з 1931).

З початком Великої Вітчизн. війни молодь піднялася на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Юнаки і дівчата вступали в ряди нар. ополчення, винищувальні батальйони, партизанські загони, самовіддано працювали на з-дах і в колгоспах у рад. тилу. Під час війни звання Героя Рад. Союзу було присвоєно 7 тис. членів ВЛКСМ та вихованців комсомолу (з них 60 — двічі Героїв Рад. Союзу), понад 3,5 млн. комсомольців і молодих патріотів нагороджено орденами і медалями. Комсомол брав активну участь у відбудові зруйнованого в роки війни нар. г-ва, в освоєнні цілинних і перелогових земель, у новобудовах післявоєн. п'ятирічок.

ВЛКСМ активно пропагує ідеї марксизму-ленінізму, виховує молодь на революц., бойових, трудових традиціях партії, рад. народу. Великого поширення набули «Ленінські уроки», «Ленінські заліки» — комплексні форми ідейно-політ., трудового і морального виховання. ВЛКСМ залучає молодь до роботи по прискоренню наук.-тех. прогресу, до боротьби за підвищення продуктивності та якості праці, за економію й ощадливість, за здійснення аграрної політики КПРС, до реалізації Продовольчої програми СРСР. Комсомол виступив зачинателем руху колективів і ударників комуністичної праці. Він шефствує над спорудженням найважливіших народногосподарських об'єктів (у 1982 шефствував над 135 всесоюзними ударними будовами, над бл. 4 тис. респ., крайових і обл. ударних будов). ВЛКСМ бере участь в управлінні Рад. д-вою. До складу місцевих Рад нар. депутатів (на 1982) обрано бл. 500 тис. комсомольців, понад 2 млн.— у керівні органи профспілкових та ін. громад. орг-цій, 9,5 млн. комсомольців працюють на виборній комсомольській роботі. В рядах комсомолу — 1,5 млн. молодих комуністів. Велику увагу приділяє ВЛКСМ підготовці та перепідготовці комсомольських кадрів і активу в зональних, респ. і обл. комсомольських школах. Працює Вища комсомольська школа при ЦК ВЛКСМ. За дорученням партії ВЛКСМ керує повсякденною діяльністю *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна. В 1982 ВЛКСМ видавав 247 молодіжних, піонерських, дит. газет і журналів. Центр. друк. органи ВЛКСМ: газ. «*Комсомольская правда*», журн. «Молодой коммунист». ВЛКСМ — один з активних загонів міжнар. комуністичного і демократичного молодіжного руху. З 1956 діє Комітет молодіжних орг-цій СРСР (КМО СРСР), з 1958 — Бюро міжнар. молодіжного туризму «Супутник». ВЛКСМ і КМО активно працюють у масових міжнар. орг-ціях — *Всесвітній федерації демократичної молоді* і *Міжнародному союзі студентів*. Найвищим органом комсомолу є з'їзд ВЛКСМ, а між з'їздами — ЦК ВЛКСМ. Відбулося 19 з'їздів. За великі заслуги перед Рад. д-вою ВЛКСМ нагороджено орденами Червоного Прапора (1928), Трудового Червоного Прапора (1931), трьома орденами Леніна (1945, 1948, 1956), орденом Жовтневої Революції (1968). Перший секретар ЦК ВЛКСМ — В. М. Мішин (з 1982). Див. також ст. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* у т. 2, с. 414. *Ю. В. Бабко.*

IX. Збройні Сили.

Збройні Сили (ЗС) — військ. організація Рад. д-ви, призначена для захисту соціалістичних завоювань рад. народу, свободи і незалежності Країни Рад. ЗС СРСР створювалися Комуністичною партією під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, який розробив і науково обгрунтував осн. принципи військ. організації пролет. д-ви. *Радянська Армія* і *Радянський Військово-Морський Флот* формувались у період утворення першої в світі соціалістичної д-ви. Постановою 2-го Всерос. з'їзду Рад від 26.X (8.XI) 1917 у Рад. уряді було створено Комітет у військ. і мор. справах. 15 (28).I 1918 В. І. Ленін підписав Декрет Раднаркому про створення Робітн.-Сел. Червоної Армії (РСЧА), а 29.I (11.II) — Декрет про створення Робітн.-Сел. Червоного Флоту (РСЧФ) на добровільних засадах. На ознаменування масової мобілізації революц. сил на захист соціалістичної Вітчизни і перших героїчних

боїв Червоної Армії проти нім. загарбників під Псковом і Нарвою 23.II щороку відзначається в СРСР як всенар. свято— День Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту. 5-й Всерос. з'їзд Рад 10.VII 1918 прийняв постанову про організацію Червоної Армії на основі *загального військового обов'язку* трудящих. Партійно-політ. робота у ЗС здійснювалася Політ. управлінням (див. *Головне політичне Управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту*). Важливу роль у підвищенні боєздатності ЗС відіграв інститут військ. комісарів.

Разом із створенням Червоної Армії зароджувалася рад. *воєнна наука*. В 1918 було видано перші *статути військові* РСЧА. Керівництво ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним діями Рад. ЗС відіграло вирішальну роль у переможному завершенні громадян. війни і розгромі об'єднаних сил інтервентів і внутр. контрреволюції. Важливе значення в справі зміцнення ЗС мали рішення *Восьмого з'їзду РКП(б)*; 1919 було завершено перехід до регулярної *кадрової армії* з налагодженою системою політ. виховання і бойової підготовки, з високою військ. дисципліною. За проведеною партією військ. реформою 1924—25 було запроваджено мішану систему комплектування військ (див. *Територіально-міліційна система*). У 30-х рр. на базі успіхів соціалістичного будівництва вдосконалювалися ЗС, 1935—38 було здійснено перехід до єдиної кадрової будови їх. 1.IX 1939 було прийнято закон «Про загальний військовий обов'язок». Розвивалися далі рад. воєн. мистецтво і його складові частини — *стратегія*, оперативне мистецтво і *тактика*, які перевірялися на маневрах, навчаннях, а також у ході бойових дій у районі оз. *Хасан*, р. *Халхін-Голу*, в *радянсько-фінляндській війні 1939—40*. Рад. конструктори розробили кращі в світі зразки зброї і військ. техніки. Підвищувався рівень бойової підготовки та морально-політ. загартованість рад. воїнів. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45* стала найтяжчим випробуванням для ЗС СРСР. Вони відстояли свободу і незалежність своєї Вітчизни, розгромили гол. сили противника, змусивши його до беззастережної капітуляції, успішно провели операції по визволенню народів Сх. і Пд.-Сх. Європи від фашист. іга. Керівною силою рад. народу в Великій Вітчизн. війні була Комуністична партія. Перемога рад. народу і його ЗС над гітлерівською Німеччиною та її союзниками ще раз підтвердила перевагу соціалізму над капіталізмом. У серпні 1945 Рад. ЗС зробили гідний внесок у розгром мілітаристської Японії і відіграли вирішальну роль у завершенні *другої світової війни 1939—45*.

У післявоєнні роки ЗС розвивалися, використовуючи бойовий досвід Великої Вітчизн. війни. Поява ракетно-ядерних засобів і нової сучас. бойової техніки визначила в серед. 50-х рр. етап корінних якісних перетворень ЗС. Було створено новий вид ЗС — *Ракетні війська стратегічного призначення* (1960). Наук.-тех. революція вплинула на всі види і роди ЗС. Завдяки постійному піклуванню КПРС і Рад. д-ви про зміцнення обороноздатності країни, досягненням соціалістичної економіки, науки і техніки ЗС СРСР перебувають на рівні сучас. вимог. Організаційно вони поділяються на такі види: Ракетні війська стратегічного призначення, *Сухопутні війська, Війська протиповітряної оборони, Військово-Повітряні Сили, Військово-Морський Флот;* включають в себе *Тил* ЗС, *штаби* і війська *Цивільної оборони, прикордонні війська* і внутр. війська. Керівництво КПРС Збройними Силами — основа основ військ. будівництва. Вірні своєму інтернац. обов'язкові, в єдиному строю з арміями країн — учасниць *Варшавського договору 1955* та ін. соціалістичних країн, ЗС пильно охороняють творчу працю рад. людей, є могутнім фактором миру і безпеки народів.

Літ.: Ленин В. И. О защите социалистического Отечества. М., 1975; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы и материалы. 1917—1981. М., 1981; Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979; В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы. М., 1980; КПСС — организатор защиты социалистического Отечества. М., 1974. *О. Т. Алтунін.*

X. Народне господарство.

Загальна характеристика. СРСР — індустр. країна з великим і високомеханізованим с. г. В 1913 частка Росії становила лише 4% світового промислового виробн. Велика Жовтн. соціалістич. революція викликала глибокі екон. і соціальні перетворення. За короткий істор. строк було досягнуто небаченого прогресу в розвитку продуктивних сил, здійснено соціалістичну *індустріалізацію* і *колективізацію сільського господарства*, створено *матеріально-технічну базу соціалізму*. Докорінно змінилося економічне становище країни в світі. СРСР завдяки бурхливим темпам індустріалізації за абс. розмірами пром. виробн. ще напередодні 2-ї світової війни 1939—45 вийшов на 1-е в Європі і на 2-е місце в світі, досяг повної екон. незалежності від капіталістичних країн. У сучас. період за заг. обсягом виробленого *національного доходу* він перевищує ФРН, Францію, Великобританію та Італію разом узяті, дає $^1/_5$ світової пром. продукції.

СРСР посідає 1-е місце в світі за видобутком нафти (включаючи газовий конденсат) і заліз. руди, виплавкою чавуну і сталі, виробн. коксу, мінеральних добрив, магістральних тепловозів і електровозів, тракторів (за сумарною потужністю двигунів), пиломатеріалів, цементу, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, вовняних тканин, шкіряного взуття, тваринного масла та ін. пром. виробів. Сучас. економічне становище СРСР в світі визначається одним з найважливіших критеріїв — наявністю *світової системи соціалізму* і відповідним їй новим типом *міжнародного поділу праці — міжнародним соціалістичним поділом праці*, що склався в ході екон. і наук.-тех. співробітництва країн *соціалістичної співдружності*, координації їхніх нар.-госп. планів, *спеціалізації виробництва* і *кооперування виробництва* тощо. *(див Соціалістична економічна інтеграція)*. Нац. доход соціалістичних країн у світовому підсумку становить одну третину, а країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) — одну чверть.

За темпами екон. зростання СРСР значно перевищує найрозвинутіші капіталістичні країни. Незважаючи на величезні матеріальні втрати, яких зазнала країна в роки Великої Вітчизн. війни, за 1940—82 виробничі *основні фонди* збільшились у 18 раз, нац. доход — у 15,1 раза, продукція пром-сті — в 23 рази, продукція с. г.— в 2,8 раза, вантажооборот *транспорту* — в 13,1 раза. За 1970—81 обсяг промислової продукції СРСР зріс майже вдвоє. Якщо 1950 СРСР, порівняно з США, виробив бл. 30% пром. продукції, а сільськогосподарської —55% (в середньому за рік 1949—53), то 1981 обсяг пром. виробн. становив понад 80%, а с.-г. (в середньому за рік 1976—80) — прибл. 85%.

Структура народного господарства СРСР (1981, % до підсумку)

Галузі народного господарства	Зайняті населення	Виробничі основні фонди	Валовий суспільний продукт	Національний доход
Промисловість	39,0	48,2	63,2	51,2
Будівництво		4,9	9,5	10,0
Сільське господарство	20,0	20,7	14,0	14,6
Транспорт і зв'язок	9,0	20,6	4,4	5,7
Інші галузі	32,0	5,6	8,9	18,5
Всього...	100,0	100,0	100,0	100,0

В умовах розвинутого соціалізму економіка країни являє собою *єдиний народногосподарський комплекс СРСР*, що охоплює всі ланки сусп. виробн., *розподілу* і *обміну*. Виникнення і розвиток єдиного нар.-госп. комплексу — результат зростання *усуспільнення виробництва*, що зумовлює посилення інтеграційних процесів, цілісності й комплексності нар. г-ва, розширення і поглиблення міжгалузевих і територіально-виробничих зв'язків.

У складі єдиного нар.-госп. комплексу країни створено міжгалузеві комплекси, основані на взаємодії різних галузей матеріального виробництва *(агропромислові комплекси*, будівельні комплекси, паливно-енергетичний і лісопром. комплекси), галузеві комплекси, що функціонують у складі різних галузей матеріального виробн., *територіально-виробничі комплекси* союзних республік і *еконо-*

З'їзди ВЛКСМ

1-й з'їзд РКСМ — 29.X— 4 XI 1918
2-й з'їзд РКСМ — 5—8.X 1919
3-й з'їзд РКСМ — 2—10.X 1920
4-й з'їзд РКСМ — 21—28.IX 1921
5-й з'їзд РКСМ — 11—19.X 1922
6-й з'їзд РКСМ — 12—18.VII 1924
7-й з'їзд РЛКСМ — 11—22.III 1926
8-й з'їзд ВЛКСМ — 5—16.V 1928
9-й з'їзд ВЛКСМ — 16—26.I 1931
10-й з'їзд ВЛКСМ — 11—21.IV 1936
11-й з'їзд ВЛКСМ — 29.III — 8.IV 1949
12-й з'їзд ВЛКСМ — 19—27.III 1954
13-й з'їзд ВЛКСМ — 15—18.IV 1958
14-й з'їзд ВЛКСМ — 16—20.IV 1962
15-й з'їзд ВЛКСМ — 17—21.V 1966
16-й з'їзд ВЛКСМ — 26—30.V 1970
17-й з'їзд ВЛКСМ — 23—27.IV 1974
18-й з'їзд ВЛКСМ — 25—29.IV 1978
19-й з'їзд ВЛКСМ — 18—21.V 1982

Виробництво електроенергії по союзних республіках (млрд. кВт год)

	1940	1981
СРСР	**49**	**1326**
РРФСР	30,8	836
УРСР	12,4	231
БРСР	0,5	33,3
Узб. РСР	0,5	35,4
Каз. РСР	0,6	63,7
Груз. РСР	0,7	15,1
Аз. РСР	1,8	14,6
Лит. РСР	0,08	11,7
Молд. РСР	0,02	16,7
Латв. РСР	0,25	4,8
Кирг. РСР	0,05	10,4
Тадж. РСР	0,06	13,5
Вірм. РСР	0,4	14,3
Туркм. РСР	0,08	7,2
Ест. РСР	0,2	17,8

мічних районів. Характерним проявом інтеграційних процесів є створення *Єдиної енергетичної системи СРСР*, Єдиної системи газопостачання, *Єдиної транспортної системи СРСР* тощо.

Удосконалення єдиного нар.-госп. комплексу СРСР пов'язане з найраціональнішим використанням природних, матеріальних і трудових ресурсів, забезпеченням необхідних пропорцій у межах галузей, окремих регіонів і всього нар. г-ва, охороною навколишнього середовища, переведенням економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку, підвищенням ефективності сусп. виробн. Дальший розвиток економіки СРСР базується на органічному поєднанні досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства. Для вдосконалення управління і планування нар. г-ва СРСР особливо важливе значення мають прийняті 12.VII 1979 постанова ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів» і постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи». Найвищою метою екон. розвитку є неухильне піднесення матеріального і культур. рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи.

Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року намічено випереджаючий розвиток галузей, які визначають наук.-тех. прогрес, дальший розвиток і вдосконалення управління агропром. комплексом, прискорене зростання виробн. предметів споживання, а також виробничої і соціальної *інфраструктури*, створення великих територіально-виробнич. комплексів. Розв'язання осн. нар.-госп. завдань буде досягнуто шляхом концентрації сил і ресурсів на реалізації цільових комплексних програм з найважливіших соціально-екон. проблем, особливо *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року, а також розроблюваних відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС довгочасної комплексної програми розвитку транспорту та енерг. програми СРСР.

Поглиблюватиметься *територіальний поділ праці*, збільшиться внесок кожної союзної республіки у розв'язання загальнодерж. завдань госп. буд-ва. Велика увага приділятиметься ефективному залученню паливно-енергетичних і мінерально-сировинних ресурсів сх. і пн. районів країни. Одинадцята п'ятирічка відображає принципові особливості стратегічного курсу розвитку країни на 80-і рр. і більш віддалену перспективу (див. *Одинадцятий п'ятирічний план*).

Промисловість характеризується великими масштабами і різносторонньою структурою, динамічним і сталим зростанням виробн. на основі *науково-технічного прогресу*. СРСР за виробн. пром. продукції перевищує всі країни Зх. Європи і наближається до США.

В країні 1981 налічувалося 44 606 промислових підприємств (на самостійному балансі). Функціонували понад 4 тис. виробничих і науково-виробничих об'єднань, на які припадала $^1/_2$ обсягу реалізованої продукції і чисельності пром.-виробничого персоналу. За 1940—81 пром. виробн. зросло у 21,8 раза, в т. ч. по галузях групи «А» (виробн. засобів виробн.) — у 30,1 раза, групи «Б» (виробн. предметів споживання) — в 11,2 раза. Прискореними темпами розвивалися галузі, що забезпечують наук.-тех. прогрес: продукція електроенергетики збільшилась у 34 рази, машинобудування — в 109 раз, хім. пром-сті — в 62 рази. У 1981 заг. обсяг продукції промсті становив 635,3 млрд. крб., з них 92,7% вироблялося в обробних галузях і 7,3% — в добувних (у т. ч. 5,1% — в гірничодобувних галузях).

В структурі пром-сті СРСР переважає важка індустрія. Вона зосереджує понад 85% пром.-виробничих осн. фондів і бл. 75% пром. робітників країни. Провідні галузі важкої індустрії, що визначають наук.-тех. прогрес, — електроенергетика, машинобудування і хім. пром-сть — 1981 виробили 39,5% заг. обсягу пром. продукції. За роки соціалістичної індустріалізації різко змінилося співвідношення між групою «А» і групою «Б» в пром-сті. В 1981 група «А» становила 73,7%, а група «Б» — 26,3% пром. продукції, тоді як до Великої Жовтн. соціалістичної революції їхня частка була відповідно 33,3% і 66,7%. В заг. обсязі вироблюваних засобів виробн. бл. $^4/_5$ становлять *предмети праці* і $^1/_4$ засоби праці. В сучас. умовах відбувається зближення темпів зростання групи «А» і групи «Б», збільшується частка засобів праці в сумарному виробн. засобів виробн. і частка засобів виробн., що спрямовуються у II підрозділ сусп. виробн. За 1976—80 випуск товарів нар. споживання зріс на 21%, у т. ч. товарів культур.-побутового і госп. призначення — на 41%; ширшим став асортимент виробів, поліпшено їхню якість. Прискорений розвиток галузей *легкої промисловості* і *харчової промисловості* зумовлюється курсом *економічної політики* на дедалі повніше задоволення потреб рад. людей, неухильне підвищення їхнього добробуту. В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 намічено випереджаюче зростання групи «Б» порівняно з групою «А». Найважливішими завданнями пром-сті є повніше задоволення потреб нар. г-ва в засобах виробн., а населення — в товарах нар. споживання, переведення економіки на шлях інтенсивного розвитку, підвищення якості продукції на основі всемірного використання досягнень наук.-тех. прогресу. Особлива увага приділяється тех. переозброєнню і реконструкції діючих підприємств, раціональному використанню виробничих потужностей. Пром-сть орієнтується на ширше впровадження ресурсозберігаючої техніки, маловідходної і безвідходної технології. Великого значення набувають економія матеріальних ресурсів, комплексна переробка сировини і утилізація виробничих відходів, залучення в оборот *вторинної сировини*. Здійснюється комплекс заходів щодо підвищення рівня концентрації, спеціалізації і кооперування в пром-сті, поліпшення міжгалузевих і внутрі-

Виробництво найважливіших видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1981	1985 (план)
Нафта (включаючи газовий конденсат)	млн. т	31,1	353	608,8	620—645
Газ	млрд. м³	3,2	197,9	465,3	600—640
Вугілля	млн. т	165,9	624,1	704,0	775
Електроенергія	млрд. кВт·год	49,0	741,0	1326	1555
Готовий прокат	млн. т	11,4	80,6	103,0	118
Продукція машинобудування і металообробки	млрд. крб.	...	...	179*	250
Мінеральні добрива	млн. т	3,3	55,4	109,1	150,8
Синтетичні смоли і пластичні маси	» »	0,01	1,7	4,1	6,1
Хімічні волокна, нитки	» »	0,01	0,6	1,2	1,6
Цемент	» »	5,8	95,2	127,2	141
Тканини	млрд. м²	3,3	8,8	11,0	12,7
М'ясо	млн. т	1,5	7,1	9,3	11,1
Молоко	» »	1,3	19,7	25,7	28,3

* 1980.

Структура промисловості СРСР (1981, % до підсумку)

	Кількість підприємств	Обсяг продукції	Виробничі основні фонди
Вся промисловість	100,0	100,0	100,0
в т. ч. паливно-енергетичний комплекс (паливна промисловість і електроенергетика)	5,8	8,5	29,0
Комплекс галузей по виробництву сировини і матеріалів (чорна і кольорова металургія, хімічна, будівельних матеріалів і лісова промисловість)	24,7	14,9	19,6
Машинобудівний комплекс (машинобудування і металообробка)	20,2	29,3	23,9
Комплекс галузей по виробництву предметів споживання (легка і харчова промисловість)	38,9	34,5	11,7

галузевих пропорцій і зв'язків. *Паливно-енергетичний комплекс.* Радянський Союз — єдина в світі велика індустріальна держава, екон. розвиток якої базується на власних паливно-енерг. ресурсах. Структура паливно-енерг. балансу СРСР зазнала значних змін. Нар. г-во країни практично повністю переведено на мінеральне паливо. В період індустріалізації СРСР осн. увага приділялася розвиткові *вугільної промисловості*. В 50-х рр. на вугілля припадало бл. $^2/_3$ заг. видобутку палива. За останні 20 років значно зросла роль нафти і газу (див. *Нафтодобувна промисловість, Газова промисловість*). В 1981 їхня питома вага в заг. видобутку палива зросла до 74,2%. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розробляється енерг. програма СРСР, яка передбачатиме поліпшення структури паливно-енерг. балансу, підвищення ефективності використання паливно-енерг. ресурсів (перш за все внаслідок зниження частки нафти як палива, заміни її газом і вугіллям), швидкий розвиток атомної енергетики, пошук нових джерел енергії. Найважливішими ланками цієї програми є видобування газу і нафти в Зх. Сибіру і транспортування їх в Європ. частину країни. Енерг. програма СРСР здійснюватиметься у співробітництві з країнами соціалістичної співдружності на основі *соціалістичної економічної інтеграції*. В 1940 видобуто нафти (включаючи газовий конденсат) — 31,1 млн. т, 1981 — 608,8 млн. т. Докорінно змінилося розміщення галузі по тер. країни: крім осн. району видобування нафти дореволюц. Росії (Баку), за роки Рад. влади освоєно нові — в районах Поволжя і Уралу, на сх. березі Каспійського моря в Туркменії, створено потужні бази по видобуванню нафти в Зх. Сибіру і Зх. Казахстані (Мангишлак). У 1980 в Зх. Сибіру видобуток нафти, включаючи газовий конденсат, перевищив 321 млн. т (понад $^1/_2$ загальносоюзного видобутку). В транспортуванні нафти і продуктів її переробки дедалі більшого значення набувають трубопроводи.

На 1.I 1982 довжина нафто- і нафтопродуктопроводів становила 70,8 тис. км. Функціонують системи магістральних нафтопроводів, що з'єднують осн. райони видобування з центрами переробки нафти, в т. ч. в країнах — членах РЕВ (нафтопровід «*Дружба*»). В одинадцятій п'ятирічці будуть введені в дію нові і розширені діючі нафтопереробні з-ди в Прибалтиці (Мажейкяй), Казахстані (Чимкент) і Серед. Азії (Чарджоу). Одинадцятим п'ятирічним планом передбачено 1985 довести видобуток нафти (включаючи газовий конденсат) до 620—645 млн. т.

Зростання видобутку вугілля за видами і способами видобування (млн. т)

	1913	1940	1970	1981
Всього	29,2	165,9	624,1	704,0
в т. ч. кам'яне вугілля	28,0	140,0	476,4	544,2
буре вугілля	1,2	25,9	147,7	159,8
Із загального обсягу видобуто відкритим способом	0,2	6,3	166,6	275,5
В % до загального видобутку	0,6	3,8	26,7	39,1

Потужність електростанцій і виробництво електроенергії

	1940	1960	1970	1981
Потужність електростанцій, млн кВт	11,2	66,7	166,2	276,7
Виробництво електроенергії, млрд. кВт · год	48,6	292,3	740,9	1326,0
в т. ч. ГЕС потужність, млн. кВт	1,6	14,8	31,4	54,1
виробництво електроенергії, млрд. кВт · год	5,2	50,9	124,4	186,7

Осн. районами видобування газу були Саратовська обл., Пн. Кавказ, Україна, Узбекистан. Розробляються нові великі родовища в Оренб. і Тюмен. областях, Комі АРСР і Туркм. РСР. У 1981 було видобуто 465,3 млрд. м³ газу (1940 — 3,2); осн. районом видобутку газу став Зх. Сибір. Нарощування видобування газу в одинадцятій п'ятирічці базується на дальшому використанні його унікальних родовищ у Зх. Сибіру, де потужність газовидобутку 1985 буде збільшено в 2,5 раза. Уренгойське родовище перетворюється на одне з важливих джерел постачання газу в країні. На 1.I 1982 довжина газопроводів становила 135 тис. км. Газ транспортують також у країни — члени РЕВ (*газопровід «Союз»* і газопровід «Братерство»), а також в Австрію, Італію, ФРН, Фінляндію. В одинадцятій п'ятирічці будуть введені в дію газопроводи довж. 48 тис. км, серед них п'ять найбільших магістральних газопроводів Зх. Сибір — Центр, а також експортний газопровід Уренгой — Помари — Ужгород. Введено в дію 1981 газопровід Уренгой — Грязовець — Москва довж. 2,8 тис. км. В 1985 намічено довести в СРСР видобуток газу до 600—640 млрд. м³, збільшити потужності по комплексній переробці нафт. і природного газів, піднести ефективність і надійність роботи Єдиної системи газопостачання країни.

Вугільна промисловість зберігає свою важливу роль в економіці країни. Більш як $^9/_{10}$ вугільних ресурсів припадає на Азіат. частину СРСР. В країні створено потужні вугільні бази міжрайонного значення: Донецький (понад $^1/_3$ загальносоюзного видобутку), Кузнецький (бл. $^1/_4$), Карагандинський, Печорський вугільні басейни, формується Пд.-Якутський. Серед ін. басейнів важливе значення мають Кансько-Ачинський та Екібастузький, на базі яких формуються потужні паливно-енерг. комплекси. В 1985 передбачено забезпечити видобуток вугілля в кількості 770—800 млн. т, випереджаючими темпами розвивати його видобування відкритим способом.

Електроенергетика — одна з основних галузей економіки СРСР. В 1913 виробництво електроенергії становило 2 млрд. кВт · год. Розвиток електроенергії в СРСР пов'язаний з розробкою і успішним виконанням плану *ГОЕЛРО*, що став основою відбудови і розвитку народного г-ва. Спорудження *Дніпрогесу* поклало початок інтенсивному освоєнню гідроенергетичних ресурсів. Було створено *Дніпровський каскад ГЕС, Волзький каскад ГЕС, Ангарський каскад ГЕС* тощо. В 1981 в СРСР було вироблено 1326,0 млрд. кВт · год електроенергії.

Для рад. енергетики характерний високий ступінь централізації виробн. електроенергії в енергосистемах. Електростанції заг. користування і блок-станції дають(1981) 97% електроенергії в країні. Завдяки широкому буд-ву ліній електропередачі (ЛЕП) стало можливим створення Єдиної електроенергетичної системи Європ. частини СРСР і формування Єдиної електроенергетичної системи СРСР (ЄЕЕС). Спільними зусиллями країн—членів РЕВ створено Об'єднану енергетичну систему «*Мир*». Швидко зростає виробн. електроенергії в усіх союзних республіках. Рад. енергетика базується в основному на ТЕС (включаючи АЕС). Великі електростанції — *Красноярська ГЕС, Братська ГЕС, Усть-Ілімська ГЕС, Запорізька ДРЕС, Вуглегірська ДРЕС, Ленінградська АЕС, Курська АЕС, Чорнобильська АЕС* тощо. Споруджуються (1982) типові електростанції на вугіллі відкритого видобування Кансько-Ачинського (Березовська ДРЕС), Пд.-Якутського (Нерюнгринська ДРЕС) і Екібастузького (екібастузькі ДРЕС) басейнів, природному і попутному газі Зх. Сибіру (Сургутські ДРЕС). Будуються великі гідроелектростанції в Сибіру (Саяно-Шушенська і Богучанська ГЕС), на Далекому Сході (Бурейська ГЕС) і в Серед. Азії (Курпсайська і Рогунська ГЕС). В СРСР інтенсивно будуються атомні електростанції. Серед них в районах

ЗРОСТАННЯ ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ (1940=1)

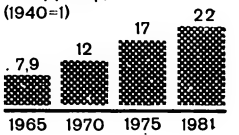

Сірчанорудні кар'єри поблизу селища Гаурдак. Чарджоуська область. Туркменська РСР.

Загальний вигляд доменної печі № 9 на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна. Дніпропетровська область. УРСР.

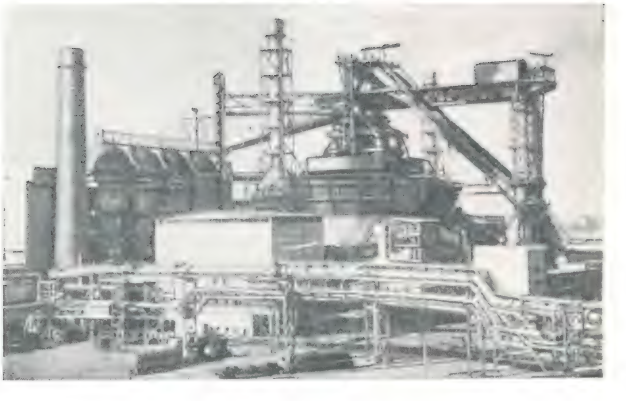

Видобування залізної руди. Качканарське родовище. Свердловська область. РРФСР.

РРФСР — Калінінська, Смоленська, Балаківська, Ростовська АЕС, в Прибалтиці — Ігналінська АЕС, на Україні — Запорізька, Хмельницька і Кримська АЕС, Одеська АТЕЦ. XXVI з'їздом КПРС поставлено завдання розгорнути активний пошук принципово нових і ефективних джерел енергії, раціонального використання їх, суттєво збільшити частку атомної енергетики з реакторами на теплових і швидких нейтронах, а в майбутньому — теплоядерної енергетики. Довести виробн. електроенергії 1985 до 1550—1600 млрд. кВт · год, продовжити роботи щодо дальшого розвитку Єдиної енерг. системи країни. Див. *Електрифікація*.

Чорна і кольорова металургія. Підприємства *чорної металургії* дореволюційної Росії були зосереджені переважно в Центрі, на Уралі та Україні. В ході соціалістичної індустріалізації виробництво продукції чорної металургії швидко зростало. Виникли нові великі центри на Уралі і в Сибіру (*Магнітогорський металургійний комбінат, Кузнецький металургійний комбінат, Нижньотагільський металургійний комбінат*), на Україні («*Запоріжсталь*», *ждановський металургійний завод* «*Азовсталь*» та ін.); споруджено нові цехи на старих підприємствах. У 50—70-х рр. великі підприємства було збудовано в Казахстані, Сибіру, на Пн. Зх. країни.

Основні запаси залізної руди — в районі *Курської магнітної аномалії* (КМА), в *Криворізькому залізорудному басейні*, в Казахстані, на Уралі, в Сибіру, на Кольському півострові. В результаті впровадження прогресивної технології відповідно до потреб нар. г-ва організовано виробн. високолегованих, жаростійких, нержавіючих кислототривких та ін. сталей і сплавів для енерг., авіац. машинобудування і космічної техніки. Розширено сортамент прокату. При заг. зростанні за 1966 — 81 виробн. готового прокату в 1,7 раза, виробн. прокату з низьколегованих сталей збільшилось у 2,8, прокату зі зміцнюючою термічною обробкою — в 3,4, тонколистової холоднокатаної сталі — в 2,1 раза. Виробн. гнутих профілів за цей період зросло в 7,8 раза. У 1985 намічено виробити 117—120 млн. т готового прокату чорних металів, забезпечити збільшення випуску електросталі в 1,6 раза, довести розливку сталі на машинах безперервного лиття заготовок до 35—37 млн. т. *Кольорова металургія* в країні розвивається прискореними темпами. Первісток рад. алюмінієвої пром-сті — Волховський алюмінієвий комбінат. Серед великих підприємств галузі — *Дніпровський алюмінієвий завод*, Тіхвінський, Братський, Таджицький та ін. з-ди. Підприємства свинцево-цинкової пром-сті розміщені в Казахстані, Серед. Азії, на Уралі, Пн. Кавказі, Україні та ін. районах. Магній, алюміній, нікель, титан виробляють на Україні (Придніпров'я та Побужжя), Пн. Уралі, в Казахстані. В галузі механізовано осн. трудомісткі процеси, розвинуте видобування руд відкритим способом, підвищено вилучення металів з руд і комплексне використання сировини. За роки одинадцятої п'ятирічки виробн. алюмінію має зрости на 15—20%, міді — на 20—25%, нікелю і кобальту— не менш як в 1,3 раза, намічено значно збільшити виробн. ін. кольорових металів. Випереджаючими темпами розвивати виробн. напівпровідникових, особливо чистих і спеціальних матеріалів, прецизійних сплавів та ін. матеріалів з підвищеними параметрами. Прискорити буд-во об'єктів гірничозбагачувальних комплексів на нових багатих родовищах.

Виробництво основних видів продукції чорної металургії (млн. т)

	1940	1960	1970	1981
Чавун	14,9	46,8	85,9	107,8
Сталь	18,3	65,3	115,9	148,4
Готовий прокат	11,4	43,7	80,7	103,0
Труби сталеві	1,0	5,8	12,4	18,3

Хімічна і нафтохімічна промисловість. Потужну багатогалузеву хімічну індустрію в Радянському Союзі створено ще в роки довоєнних п'ятирічок. На базі використання нафт. і газової сировини створено *нафтохімічну промисловість*. Виникли нові галузі і виробництва: по випуску синтетичного каучуку, синтетичного аміаку, барвників, хім. волокон і ниток, пластичних мас і синтетичних смол, автопокришок, мінеральних добрив. *Хімічна промисловість* зосереджена в РРФСР (Центр. район, Поволжя, Пн. Зх., Урал, Зх. Сибір), на Україні (*Донецько-Придніпровський економічний район СРСР, Південно-Західний економічний район СРСР*), значно розвинута в Казахстані, Серед. Азії, Закавказзі й Прибалтиці. В одинадцятій п'ятирічці вона розвиватиметься, зокрема, в Зх. Сибіру на базі ресурсів нафти (Тобольський нафтохім. комбінат і Томський хім. з-д). Обсяг виробн. продукції галузі намічено збільшити на 30—33%.

Машинобудування і металообробка становить великий комплекс галузей, серед яких виділяються важке, енергетичне, транспортне і с.-г. машинобудування, верстатобудування, електротех., електронна пром-сть, виробн. технологічного устаткування, точних машин, механізмів, приладів і інструментів, металоконструкцій, ремонт машин і устаткування та ін. Підприємства машинобудівного комплексу розміщені в усіх союзних республіках і екон. районах.

За обсягами виробництва найбільші підприємства галузі зосереджені в районах РРФСР (Центральний район, Урал, Поволжя, Північний Захід, Північний Кавказ, Західний і Східний Сибір) і України (зокрема, Донецько-Придніпровський економіч. район СРСР), Білорусії, Прибалтики. Машинобудування забезпечує технічний прогрес в усіх галузях нар. г-ва і розвивається високими темпами.

Виробництво найважливіших видів продукції машинобудування

	1960	1981
Турбіни, млн. кВт	9,2	15,6
Генератори до турбін, млн. кВт	7,9	13,9
Верстати металорізальні, тис. шт.	156	205
у т. ч. верстати з числовим програмним керуванням, шт.	16	10 055
Ковальсько-пресові машини, тис. шт.	29,9	57,1
Автоматичні та напівавтоматичні лінії для машинобудування та металообробки, комплектів	174	832
Металургійне устаткування, тис. т	218,3	343,1
Комбайни вугільні очисні, шт.	881	1439
Тепловози магістральні, секцій	1303	1357
Електровози магістральні, шт.	396	430
Автомобілі, тис. шт.	523,6	2198
Трактори, тис. шт.	239	559
Комбайни зернозбиральні, тис. шт.	59,0	106
Ткацькі верстати, тис. шт.	16,5	22,6
Прядильні машини, тис. шт.	2,7	4,8

Акмянський цементно-шиферний комбінат. Литовська РСР.

Видобування нафти на Самотлорському родовищі. Західний Сибір. РРФСР.

Державний герб
Союзу Радянських Соціалістичних Республік

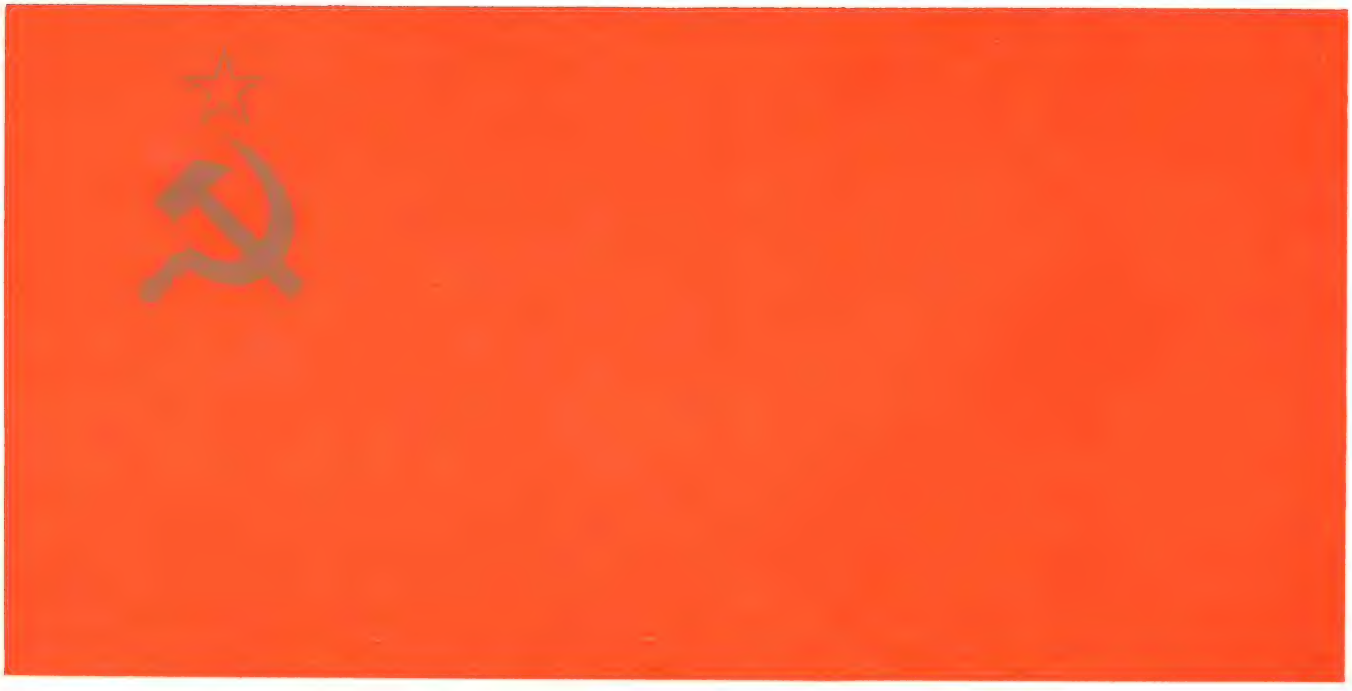

Державний прапор
Союзу Радянських Соціалістичних Республік

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**

1

2

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Москва і столиці союзних республік.

1. Москва. Червона площа.
2. Київ. Панорама міста.
3. Мінськ. На Привокзальній площі.
4. Ташкент. Проспект В. І. Леніна.
5. Алма-Ата. В центрі міста.
6. Тбілісі. Панорама міста.
7. Баку. Вид частини міста.
8. Вільнюс. Новобудови.
9. Кишинів. Проспект Миру.
10. Рига. Загальний вид міста.
11. Фрунзе. У центрі міста.
12. Душанбе. Проспект В. І. Леніна.
13. Єреван. Площа В. І. Леніна.
14. Ашхабад. Вид частини міста.
15. Таллін. Старе місто.

3

4

5

6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Природа.

1. У радянському секторі Арктики.
2. Полярний Урал.
3. Верхоянський хребет.
4. Краєвид у Карелії.
5. У Біловезькій Пущі.
6. Ріка Німан.
7. Східно-Європейська рівнина.
8. Український степовий заповідник.
9. Західно-Сибірська рівнина.
10. Українські Карпати.
11. Великий Кавказ.
12. Чорноморське узбережжя Кавказу.

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**
Природа.

1. Ріка Лена.
2. Озеро Байкал.
3. Сучанська долина в Примор'ї.
4. Озеро Борове в Казахстані.
5. Високогір'я Паміру.
6. В пісках Каракумів.
7. Ферганська долина.
8. У горах Тянь-Шаню.
9. Краєвид на Алтаї.
10. Авачинська бухта на Камчатці.
11. Острів Тюленячий.
12. Узбережжя острова Сахалін.

8

9
10
11
12

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Промисловість.

1. В цеху верстатобудівного заводу «Красный пролетарий». Москва. **2.** Спуск на воду нового судна. Київський завод «Ленінська кузня». **3.** Конвейєр складання великовантажних автомобілів на Білоруському автозаводі. **4.** В прядильному цеху Руставського заводу хімічного волокна. Грузинська РСР. **5.** На розкривних роботах у розрізі по видобуванню сланцю «Жовтневий». Кохтла-Ярвеський район. Естонська РСР. **6.** Дільниця Таджицького алюмінієвого заводу. Місто Турсунзаде. **7.** Головний корпус Екібастузької ДРЕС-1. Казахська РСР. **8.** В одному з цехів виробничого об'єднання «Вірменелектромаш». Єреван. **9.** У складальному цеху Ризького вагонобудівного заводу. **10.** Усть-Ілімський целюлозний завод. Іркутська область. **11.** Складання електровозів на Новочеркаському електровозобудівному заводі імені В. І. Леніна. Ростовська область. **12.** У машинному залі Ленінградської АЕС імені В. І. Леніна.

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**
Сільське господарство.
1. Тимашовський елеватор. Краснодарський край. **2.** Комплекс по вирощуванню великої рогатої худоби. Чаплинський район Херсонської області. Українська РСР. **3.** Жнива в радгоспі «Краснопрєсненський». Кустанайська область. Казахська РСР. **4.** Збирання зеленого листу часозбиральними машинками в радгоспі «Ленкорань». Азербаиджанська РСР. **5.** На бавовняному заводі радгоспу «Новбахор». Папський район Наманганської області. Узбецька РСР. **6.** В цеху птахівницького комплексу по вирощуванню бройлерів. Кайшядорський район. Литовська РСР. **7.** Комплекс для механізованої відгодівлі свиней у колгоспі «Накотне». Добельський район. Латвійська РСР. **8.** Механізоване збирання помідорів. Слободзейський район. Молдавська РСР. **9.** Збирання кукурудзи в Чернігівській області. УРСР. **10.** Зрошувальна система в радгоспі «Меліоратор». Ставропольський край. **11.** Заготівля кормів у держплемзаводі «Маньково». Краснинський район Смоленської області. РРФСР.

1
2

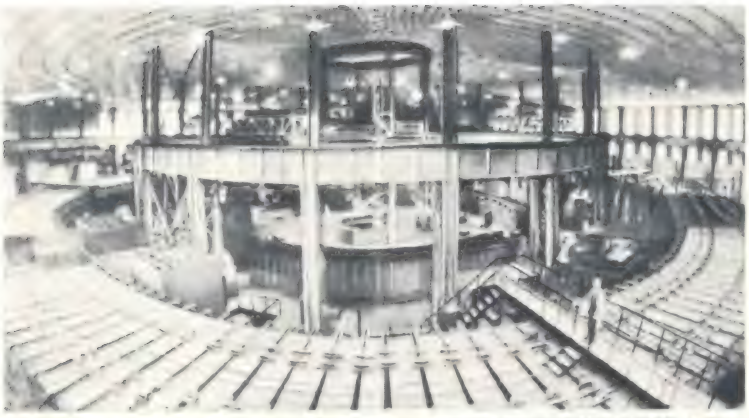

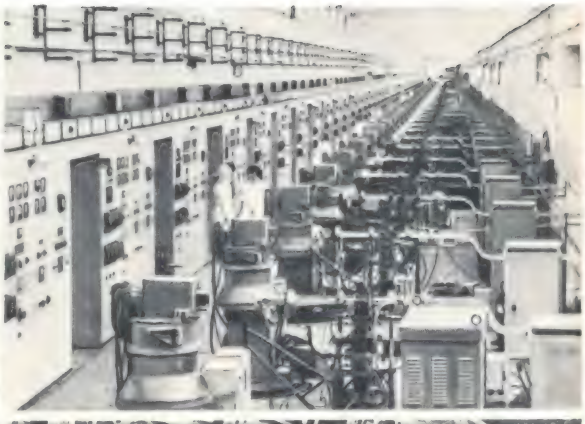

3
4

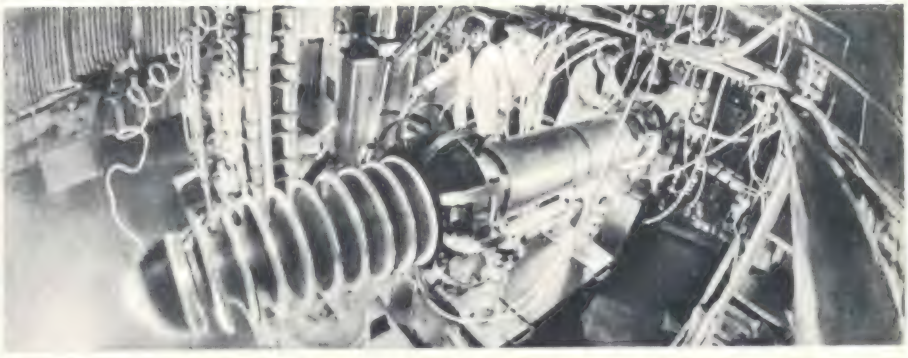

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Наука. **1.** Найбільший прискорювач-синхрофазотрон. Об'єднаний ін-т ядерних досліджень. Дубна Моск. обл. **2.** Високочастотний зал лінійного прискорювача електронів. Фіз.-тех. ін-т АН УРСР. Харків. **3.** Радянсько-французька установка «Мірабель». Ін-т фізики високих енергій. Серпухов Моск. обл. **4.** Лазер. Фіз. ін-т ім. П. М. Лебедєва АН СРСР. Москва. **5.** Спускний апарат автоматичної міжпланетної станції «Венера-13». **6.** Лабораторія Ін-ту фіз.-тех. проблем енергетики АН Лит. РСР. Вільнюс. **7.** Телескоп. Астрофіз. ін-т АН Каз. РСР. Алма-Ата. **8.** Установка для одержання надчистих металів. Ін-т фізики твердого тіла АН СРСР. Москва. **9.** Випробування робочих органів с.-г. машин. Центр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. Нечорноземної зони СРСР. Мінськ. БРСР. **10.** Лікування за допомогою кобальтової гармати в одній з клінік м. Ужгорода. **11.** Пульт керування 240-см ізохронного циклотрона. Ін-т ядерних досліджень АН УРСР. Київ.

5
6
7
8

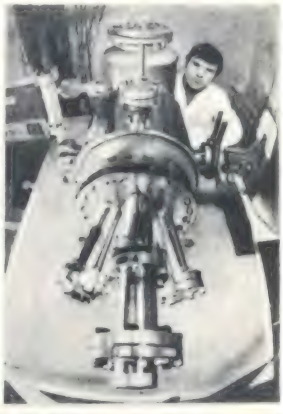

9
10
11

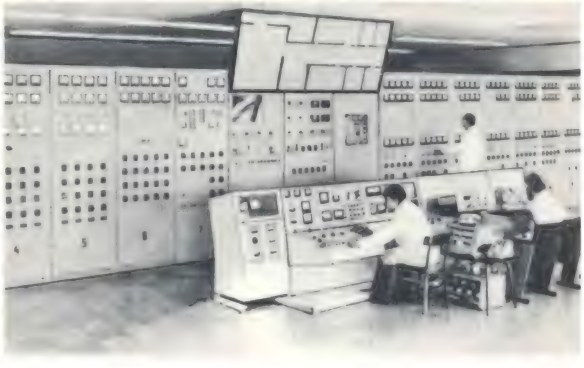

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

13

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Охорона здоров'я.

1. Перша міська лікарня. Мінськ. **2.** Курорт Піцунда. Груз. РСР. **3.** Всесоюзний онкологічний науковии центр АМН СРСР. Москва. **4.** Операція. Клініка Ташкентського філіалу Всесоюзного центру хірургії. **5.** Палата новонароджених. Всесоюзний н.-д. центр з охорони здоров'я матері і дитини МОЗ СРСР. **6.** Слуховідновлювальний центр. Київ. **7.** Лікування ультразвуком. Н.-д. ін-т швидкої допомоги ім. М. В. Скліфосовського. Москва. **8.** Застосування лазерного комбайна «Лиман». Одеський н.-д. ін-т очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В. П. Філатова. **9.** Мікрохірургічна операція в одній з клінік Москви. **10.** Нова діагностична апаратура. Ін-т педіатрії АМН СРСР. **11.** Лікування перелому хребта в барокамері. Ленінградський нейрохірургічний н.-д. ін-т. **12.** Обчислювальний центр н.-д. та випробувального ін-ту мед. техніки МОЗ СРСР. Москва. **13.** Грязелікарня. Желєзноводськ.

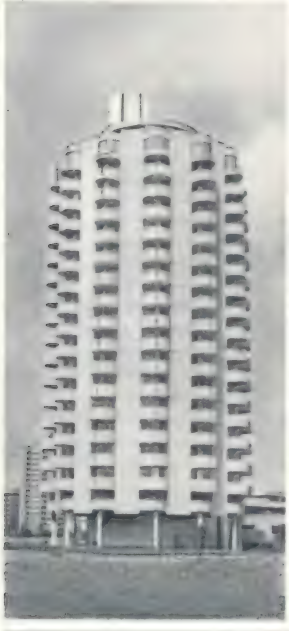

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Архітектура.

1. Будинок Ради Міністрів РРФСР у Москві. 1980. Арх. Д. Чечулін та ін. **2.** Житловий масив Тропарьово в Москві. 1975–80. Арх. М. Посохін та ін. **3.** Готель «Прибалтійський» у Ленінграді. 1979. Арх. М. Баранов, С. Євдокимов та ін. **4.** Музичний театр в Омську. 1981. Арх. Д. Лур'є. **5.** Кінотеатр «Київська Русь» у Києві. 1982. Арх. В. Таєнчук. **6.** Житловий будинок на масиві Оболонь у Києві. 1982. Арх. В. Дрізо, Л. Коломієць та ін. **7.** Волзький автозавод у м. Тольятті. 1967–74. Арх. М. Меламед, Д. Четиркін та ін. **8.** Готель «Ялта» в Ялті. 1975. Арх. А. Полянський та ін. **9.** Палац спорту в Мінську. 1966. Арх. С. Філімонов і В. Малишев. **10.** Палац Дружби народів ім. В. І. Леніна в Ташкенті. 1981. Арх. Є. Розанов і В. Шестопалов. **11.** Палац культури «Фархад» у м. Навої. 1972. Арх. І. Орлов, Т. Сафонова та ін. **12.** Театр у Махачкалі. 1967. Арх. Г. Мовчан, В. Красильников та ін.

1
2
3

4
5

6

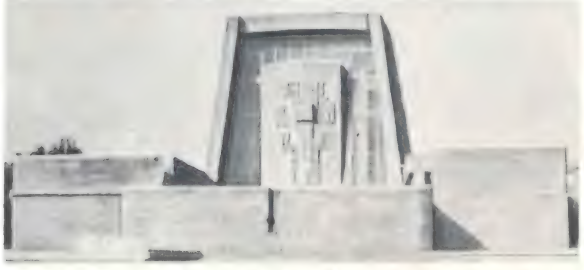

7
8

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Архітектура.

1. Алма-Ата. Площа Л. І. Брежнєва. 70-і рр. 20 ст. Арх. Б. Рубаненко та ін. **2.** Інженерний корпус М-ва автомобільних шляхів Груз. РСР у Тбілісі. 1975. Арх. Г. Чахава і З. Джалаганія. **3.** Будинок відпочинку «Сонячний» у Гагрі. 1980. Арх. Ш. Чичинадзе. **4.** Зал «Октомбріє» в Кишиневі. 1974. Арх. С. Фрідлін і Е. Єгупова. **5.** Палац ВДНГ у Вільнюсі. 1981. Арх. Е. Стасюліс. **6.** Радгосп-технікум Янеда. Ест. РСР. 1974. Арх. В. Пормейстер. **7.** Будинок камерно-класичної музики ім. Комітаса в Єревані. 1975–77. Арх. С. Кюркчян. **8.** Палац профспілок у Душанбе. 1974–77. Арх. В. Шелухін. **9.** Готель «Ашхабад» в Ашхабаді. 70-і рр. 20 ст. Арх. А. Ахмедов, Ф. Алієв та ін. **10.** Кінотеатр ім. Нізамі в Баку. 1934. Арх. С. Дадашев. **11.** Будинок художнього театру ім. Я. Райніса в Ризі. 1980. Арх. М. Станя, І. Якобсон та ін. **12.** Музей образотворчих мистецтв у м. Фрунзе. 1974–76. Арх. Д. Ирискулов, В. Назаров та ін. **13.** Драм. театр у Кизилі. 1979. Арх. М. Бубнов, В. Лазарєв та ін.

9
10

11
12
13

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Образотворче мистецтво.

1. О. Т. Матвєєв. Жовтень. Гіпс. 1927. РРФСР.
2. О. О. Дейнека. Оборона Петрограда. 1928. РРФСР.
3. Т. Г. Мамедов, О. Г. Ельдаров. Пам'ятник Фізулі в Баку. Бронза, граніт. 1964.
4. М. А. Савицький. Поле. 1973. БРСР.
5. М. М. Божій. «Думи мої, думи...». 1959–60. УРСР.
6. І. Д. Вієру. Жнива. 1972. Молдавська РСР.
7. С. С. Кобуладзе. Шота Руставелі. Гуаш. 1938. Грузинська РСР.
8. М. С. Сар'ян. Портрет академіка Й. А. Орбелі. 1943. Вірменська РСР.
9. Р. М. Нурмухаметов. У нафтовому краї. 1969. Башкирська АРСР.
10. Ф. В. Сичков. Дівчина в синій хустці. 1935. Мордовська АРСР.

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Образотворче мистецтво.

1. В. А. Озол. Збирання яблук. 1972. Латвійська РСР. **2.** Й. М. Кузмінскіс. Лебеді відлітають. Гравюра на дереві. 1963. Литовська РСР. **3.** В. В. Толлі. Утворення хмар. Травлення. 1964. Естонська РСР. **4.** Х. І. Наурзбаєв. Пам'ятник Чокану Валіханову в Алма-Аті. Бронза, граніт. 1969. Казахська РСР. **5.** М. Мамедов. Червоні в Каракумах. 1972. Туркменська РСР. **6.** З. Н. Хабібуллаєв. Бахор. 1967. Таджицька РСР. **7.** О. П. Мунхалов. О, сонце! З серії «Моя Північ». Лінограв'юра. 1965. Якутська АРСР. **8.** Р. Ахмедов. Материнські роздуми. 1956. Узбецька РСР. **9.** С. О. Чуйков. Ранок. 1947. Киргизька РСР. **10.** А. А. Туладзе. Ранок гір. Латунь, карбування. 1971. Чечено-Інгушська АРСР.

1
2
3
4

5
6
7

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**
Народно-декоративне мистецтво.

1. Д. Головко. Свічник «Лев». Кераміка. 1974. **2.** Полтавський рушник. Фрагмент. 1979. **1** і **2** — УРСР. **3.** Є. Артеменко. «Хліб-сіль». Солома. 1975. БРСР. **4.** Димковська іграшка «Бариня». 1981. **5.** Козубенька. Дерево. 1956. Вологод. область. **6.** О. Наумова. Хутряна сумка. 1975. Камчат. область. **4—6** — РРФСР. **7.** Рушник. 19 ст. Молд. РСР. **8** і **9.** Тавсакраві — налобні прикраси. 19 ст. Груз. РСР. **10.** Ювелірні вироби з срібла. 19 ст. Вірм. РСР. **11.** Привіска від вінка. 12 ст. Реконструкція. Латв. РСР. **12.** Вишивка кольоровим бісером. 19 ст. Аз. РСР. **13.** Маснична маска. 19 ст. Лит. РСР. **14.** Ювелірні прикраси. 19—20 ст. Каз. РСР. **15.** Тарілка. Кераміка. 17 ст. Узб. РСР. **16.** Попона. Поч. 20 ст. Кирг. РСР. **17.** Керамічні вироби. 19 ст. Тадж. РСР. **18.** Килимок. Поч. 20 ст. Туркм. РСР. **19.** Плетені вироби. 1974. Ест. РСР.

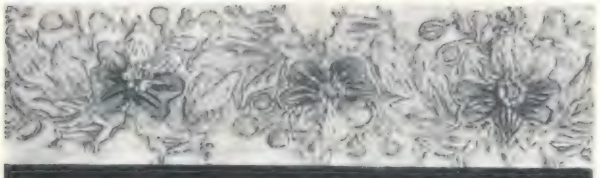

8

9
10
11

12
13
14
15

16
17
18
19

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Музика і театр.
1, 3 і **5.** Сцени з опер: **1.** «Руслан і Людмила» М. І. Глинки. Великий театр СРСР. Москва. 1972. **3.** «Милана» Г. І. Майбороди. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1967. **5.** «Майстер Рокле» Й. Варцлау. Дит. муз. театр. Москва. 1981. **6** і **8.** Сцени з балетів: **6.** «Тисяча і одна ніч» Ф. Амірова. Азерб. театр опери та балету ім. М. Ф. Ахундова. Баку. 1980. **8.** «Андрієш» З. М. Ткач. Молд. театр опери та балету. Кишинів. 1981. **2, 4, 7, 9, 10** і **11.** Сцени з вистав: **2.** «Ярослав Мудрий» І. А. Кочерги. Укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка. Харків. 1946. **4.** «Іванов» А. П. Чехова. Моск. худож. акад. театр. ім. М. Горького. 1976. **7.** «Павлинка» Я. Купали. Білорус. театр драми ім. Янки Купали. Мінськ. 1977. **9.** «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» Н. В. Думбадзе. Груз. театр ім. К. О. Марджанішвілі. Тбілісі. 1960. **10.** «Материнське поле» за Ч. Айтматовим. Казах. театр драми ім. М. Ауезова. Алма-Ата. 1964. **11.** «На задвірках» за повістю О. Лутса. Ест. театр «Ванемуйне». Тарту. 1974.

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Кіно.

1. «Мати» (1926, реж. В. Пудовкін). **2.** «Ми з Кронштадта» (1936, реж. Ю. Дзиган). **3.** «Арсенал» (1929, реж. О. Довженко). **4.** «Іван Грозний» (1945–46, реж. С. Ейзенштейн). **5.** «Ленін у 1918 році» (1939, реж. М. Ромм). **6.** «Сорок перший» (1956, реж. Г. Чухрай). **7.** «Перший учитель» (1966, реж. А. Михалков-Кончаловський). **8.** «А зорі тут тихі» (1972, реж. С. Ростоцький). **9.** «Премія» (1974, реж. С. Мікаелян). **10.** «Чорна курка, або Підземні жителі» (1981, реж. В. Гресь). **11.** «Невістка» (1971, реж. Х. Нарлієв). **12.** «Карл Маркс. Молоді роки» (1980, реж. Л. Кулиджанов). **13.** «Міміно» (1977, реж. Г. Данелія).

Продукція машинобудування 1981 порівняно з 1970 зросла в 2,8 раза; випуск приладів збільшився в 2,5, засобів обчислювальної техніки — в 7 раз. В різних районах країни введено в дію нові підприємства. Серед них: Волзький автомоб. з-д (ВАЗ) у м. Тольятті, Камський автомоб. з-д по виробн. великовантажних автомобілів у м. Брежнєві, волгодонський з-д «Атоммаш», Красноярський з-д важкого машинобудування і Абаканський вагонобудівний, Ужгородський з-д «Електродвигун», «Азерелектротерм» в Азербайджані, Марийський машинобудівний з-д у Туркменії тощо. В 70-х рр. на основі досягнень науки розвинулись такі сучас. галузі, як атомне машинобудування, виробництво космічної техніки, електронної і мікроелектронної, лазерної техніки. В одинадцятій п'ятирічці передбачено випереджаючий розвиток галузі. Випуск продукції має зрости не менш як в 1,4 раза. Поставлено завдання освоїти в короткі строки серійне виробн. нових конструкцій машин, устаткування, засобів автоматизації і приладів, що дадуть змогу використати в широких масштабах високопродуктивні, енерго- і матеріалозберігаючі технології, підвищити тех. рівень і якість продукції машинобудування, значно піднести економічність і продуктивність виготовлюваної техніки, її надійність і довговічність. Див. *Машинобудування*.

Виробництво ділової деревини і продукції деревообробної і целюлозно-паперової промисловості

	1940	1965	1981
Вивіз ділової деревини, млн. м³	118,3	273,8	277,3
Пиломатеріали, млн. м³	35,4	111,0	98,1
Фанера клеєна, тис. м³	782	1756	2035
Деревноволокнисті плити, млн. м²	4,1	138	482
Деревностружкові плити, млн. м³	—	0,8	5,4
Целюлоза, млн. т	0,6	3,2	7,3
Папір, млн. т	0,8	3,2	5,4
Картон, млн. т	0,2	1,5	3,6

Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість. Ці галузі спираються на багату сировинну базу і розвиваються на новій тех. основі. Підприємства цих галузей розташовані переважно в Північному, Північно-Західному екон. районах, Поволжі, Сибіру. Будуються нові великі підприємства, розраховані на комплексну переробку деревини (Братський лісопром. комплекс, Усть-Ілімський лісопром. комплекс). В одинадцятій п'ятирічці передбачено збільшити обсяг випуску продукції в цих галузях на 17—19%, зокрема випуск деревностружкових плит намічено збільшити прибл. в 1,5 раза, деревноволокнистих плит і картону — в 1,3—1,5, целюлози — в 1,3—1,4 раза і паперу — на 20—25%. Див. *Лісова промисловість*, *Деревообробна промисловість*, *Целюлозно-паперова промисловість*. Завдяки створенню промисловості будівельних матеріалів стали можливими великі масштаби буд-ва дальше підвищення його екон. ефективності. За темпами зростання і абс. обсягом випуску ряду буд. матеріалів і конструкцій СРСР випередив промислово розвинуті капіталістичні країни.

Зростання виробн. буд. матеріалів у країні супроводиться поліпшенням їхньої якості. В галузі широко здійснюється тех. реконструкція підприємств. Вони розміщені в усіх екон. районах.

Виробництво окремих видів будівельних конструкцій і матеріалів

	1940	1960	1970	1981
Збірні залізобетонні конструкції і вироби, млн. м³	0,3	30,2	84,6	124,5
Цемент, млн. т	5,8	45,5	95,2	127,2
Цегла, млрд. шт.	7,6	35,5	43,2	41,8
М'які покрівельні та ізоляційні матеріали, млн. м²	130	750	1334	1710
Азбестоцементні листи (шифер), млн. умовних плиток	212	2991	5840	7452
Скло віконне, млн. м²	45,7	147	231	245

Легка промисловість. У 1981 порівняно з 1970 обсяг продукції галузі збільшився в 1,5 раза. В розрахунку на душу населення за цей період випуск бавовняних тканин зріс у 2 рази, вовняних — у 3,6, шовкових — у 1,7, шкіряного взуття — в 2,5 раза. Підприємства галузі розміщені в усіх екон. районах. Найважливішими районами текст. пром-сті є Центральний, Середньоазіатський та Закавказзя.

За роки Рад. влади створено нові виробн.: штучної шкіри, плівкових і нетканих матеріалів, штучного хутра, дубльованих матеріалів для пошиття одягу, плащових тканин з різними покриттями і просоченнями. В 70-х рр. інтенсивно здійснювалося тех. переоснащення галузі. Поряд з розвитком старих (Центр.) створені нові потужні р-ни і центри виробн. тканин — в Серед. Азії, Поволжі, Закавказзі, а також на Україні. Значно поліпшилися техніко-екон. показники роботи підприємств. Виробн. бавовняної пряжі на 1000 веретен за год. 1981 становило 870 кілономірів (1940 — 538), сурових тканин на один верстат за год.— 12 505 метроуточин (1940 — 7258); бавовняної пряжі в середньому на одного робітника за год.— 220,7 кілономірів (1940 — 77,3), сурових тканин — 52,9 тис. метроуточин (1940 — 20,4). За роки десятої п'ятирічки 1976—80 збудовано багато нових підприємств галузі, зокрема хутрово-прядильна ф-ка в Кривому Розі, Андижанська прядильно-ткацька ф-ка, Курський шкіряний з-д. Планом на одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено збільшити обсяг виробн. продукції галузі на 18—20%, нарощувати випуск високоякісних товарів, що користуються підвищеним попитом, розширювати виробн. і підвищувати якість товарів дит. асортименту тощо.

Зростає виробництво товарів культурно-побутового і господарського призначення. Пром-сть випускає радіоприймачі, в т. ч. транзисторні, радіоли, телевізори,

Виробництво основних видів продукції легкої промисловості

	1940	1965	1970	1981
Тканини всіх видів, млн. м²	3320	7498	8852	10951
в т. ч.:				
бавовняні	2715	5499	6152	7171
вовняні	155	466	643	768
лляні	272	548	707	659
шовкові	67	801	1146	1806
Панчішно-шкарпеткові вироби, млн. пар	489	1350	1338	1726
Білизняний трикотаж, млн. шт.	127	715	814	1169
Шкіряне взуття, млн. пар	212	486	679	738

Випуск товарів культурно-побутового і господарського призначення

	1940	1960	1970	1981
Годинники, млн. шт.	2,8	26	40,2	68,6
Радіоприймачі та радіоли, тис. шт	178	4165	7815	8704
Телевізори, тис. шт.	0,3	1726	6682	8190
в т. ч. кольорового зображення	—	—	46	2710
Електропилососи, тис. шт.	—	501	1509	3359
Пральні машини, тис. шт.	—	895	5243	3928
Холодильники, тис. шт.	3,5	529	4140	5933
Фотоапарати, тис. шт.	355	1764	2045	4376

Лінія розливу ризького чорного бальзаму у виробничому об'єднанні «Латвіяс бальзамс». Латвійська РСР.

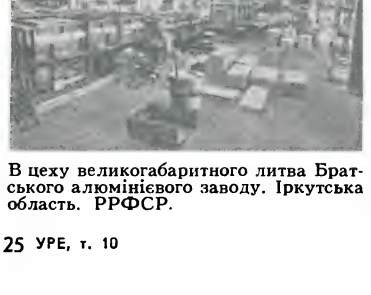

В цеху великогабаритного литва Братського алюмінієвого заводу. Іркутська область. РРФСР.

магнітофони, холодильники, пральні машини, пилососи, електрополотери, фото- і кінознімальну апаратуру та ін. побутові товари. В 1981 їх було випущено на суму 29,4 млрд. крб., або в 4 рази більше, ніж 1965 (7,3 млрд. крб.). Високими темпами зростає виробн. і розширюється асортимент меблів, посуду тощо. В 1981 було вироблено меблів на суму 5,7 млрд. крб. (1970 — 2,8 млрд. крб.). В одинадцятій п'ятирічці намічено

Виробництво основних продуктів харчової промисловості СРСР

	1940	1960	1970	1981
Цукор-пісок, млн. т	2,2	6,4	10,2	9,5
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), млн. т	1,5	4,4	7,1	9,3
Ковбасні вироби, тис. т	403	1351	2286	3056
Вилов риби, добування морського звіра і морепродуктів, млн. т	1,4	3,5	7,8	9,6
Тваринне масло, тис. т	252	737	963	1210
Продукція з незбираного молока в перерахунку на молоко, млн. т	1,3	8,3	19,8	25,7
Консерви, млрд. умовних банок	1,1	4,9	10,7	15,9
Кондитерські вироби, млн. т	0,8	2,3	2,9	4,0
Макаронні вироби, млн. т	0,3	1,3	1,2	1,6

збільшити випуск товарів галузі не менш як в 1,4 раза, значно підвищити їхню якість, постійно поновлювати і поліпшувати асортимент продукції.

Харчова промисловість. В Рад. Союзі діють тисячі підприємств галузі. Хлібопекарні, макаронні фабрики, молочні, по виробництву безалкогольних напоїв заводи та багато інших підприємств харчової промисловості є практично повсюдно. В той же час республіки та екон. райони спеціалізовані на певних видах виробів, зокрема в УРСР, Молдавії зосереджено значну частину підприємств по виробн. фруктових консервів, соків та вина; Грузія є осн. виробником чаю і цитрусових; Прибалтійські республіки спеціалізуються на виробн. молочних продуктів, сиру, масла. В РРФСР розвинута рибна пром-сть; тут зосереджено більше половини загальносоюзного виробн. молочних і м'ясних консервів. П'ять союзних республік — РРФСР, Україна, Казахстан, Білорусія і Литва — дають 90% всього виробн. м'яса. Понад половину виробн. цукру припадає на УРСР, бл. третини — на РРФСР. Обсяг валової продукції галузі 1981 порівняно з 1940 зріс майже в 1,5 раза, значно розширився асортимент харчових продуктів, відбулися зміни в розміщенні підприємств по тер. країни з урахуванням наявності сировинних баз і потреб населення.

В галузі широко здійснюється реконструкція і тех. переоснащення підприємств. Впроваджується сучас. устаткування, зростає середня потужність підприємств, автоматичних ліній і установок. За 1976—80 збудовано багато підприємств галузі, зокрема Добринський цукровий з-д, м'ясокомбінати у Волгодонську, Жлобині й Урюпинську, міські молочні комбінати в Кишиневі, Томську, Одесі, Алма-Аті. Дальший розвиток усіх галузей харч. пром-сті здійснюватиметься на основі реалізації одинадцятого п'ятирічного плану і Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. За 1980—85 намічено збільшити випуск продукції на 23—26%; оснастити підприємства харч. пром-сті потоковими лініями і комплектами устаткування, що забезпечують значне підвищення продуктивності праці, глибоку переробку с.-г. продукції і скорочення її втрат, підвищення якості і розширення асортименту продуктів харчування.

Передбачено заходи щодо поліпшення асортименту і підвищення якості м'ясних та молочних продуктів, збільшення виробництва і поставок рідкого цукру, швидкого зростання виробн. олії, маргаринової продукції, поліпшення їхньої якості, нарощування темпів випуску продуктів дит. і дієтичного харчування, зокрема виробн. консервів для дит. і дієтичного харчування передбачено збільшити до 1985 в 2 рази і до 1990 — в 2,5 раза проти 1980. Виготовлення кондитерських виробів намічено довести 1990 не менш як до 4,4 млн. т, харч. концентратів — до 350 тис. т. Довести виробн. харч. рибної продукції 1985 до 4,2 млн. т і 1990 — до 4,3—4,5 млн. т, рибних консервів — відповідно до 3 млрд. і не менш як 3,2 млрд. умовних банок. Див. також статті про окремі галузі харчової промисловості.

Мікробіологічна і комбікормова промисловість значно розвинулася в 70-х рр. На основі мікробіол. синтезу виробляються кормові білки, амінокислоти, вітаміни, антибіотики, ферменти, бактеріальні добрива, мікробіол. засоби захисту рослин. Високими темпами зростає виробництво кормового мікробіологічного білка.

Для збагачення концентрованих кормів розвивається випуск різних видів антибіотиків, лізину, премісів та ін., що дає змогу інтенсифікувати технологію і збільшувати вихід продукції в ряді виробн. харч. пром-сті, підвищувати продуктивність тваринництва. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року намічено заходи по нарощуванню виробн. комбікормів на держ., міжгосп. підприємствах, у колгоспах і радгоспах, а також повноцінних білкововітамінних добавок.

Карту див. на окремому аркуші, с. 432—433. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

А. Т. Хрущов.

Агропромисловий комплекс (АПК). Формування агропром. комплексу СРСР — результат економічної, технологічної та організаційної взаємодії с. г. і пром-сті, тобто *агропромислової інтеграції*. Ядро АПК — *сільське господарство*. Інші складові елементи комплексу — галузі по заготівлі, зберіганню і переробці с.-г. продукції (харч. промисловість, крім рибної; підприємства легкої пром-сті, зайняті первинною переробкою с.-г. сировини; заготівельна система і елеваторно-складське г-во); галузі, що виготовляють засоби виробн. і взагалі забезпечують матеріально-тех. ресурсами с. г. (тракторне і с.-г. машинобудування, машинобудування для тваринництва і кормовиробн.; пром-сть мінеральних добрив і хім. засобів захисту рослин; комбікормова і мікробіол. пром-сть); галузі, що виготовляють засоби виробн. для ін. структурних складових комплексу (машинобудування для харч. пром-сті і підприємств легкої пром-сті по переробці с.-г. сировини); підприємства по виробничо-тех. обслуговуванню с. г.; виробнича і соціальна *інфраструктура*. В сучас. період комплекс виробляє понад 40% продукції нар. г-ва країни. Шляхи збалансованого розвитку агропром. комплексу країни в найближче десятиліття визначено *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року. З її прийняттям поставлено завдання здійснити перехід до планування АПК і управління ним як єдиним цілим на всіх рівнях — від низового району до країни в цілому.

Сільське господарство — одна з найважливіших частин єдиного нар.-госп. комплексу країни, одна з осн. сфер матеріального виробн., що великою мірою впливає на темпи розвитку рад. економіки і підвищення добробуту трудящих. В СРСР створено велике високомеханізоване соціалістичне с. г. До Великої Жовтн. соціалістич. революції ця галузь була однією з найвідсталіших у тех. і екон. відношеннях. На основі індустріалізації країни і втілення в життя *кооперативного плану В. І. Леніна* мільйони розпорошених одноосібних сел. г-в об'єднались у колективні г-ва — *колгоспи*, які д-ва оснастила новітньою технікою. Створено також мережу *радгоспів*, заснованих на держ. формі власності на засоби виробн. В СРСР

В одному з цехів Вологодського маслозаводу. Вологодська область. РРФСР.

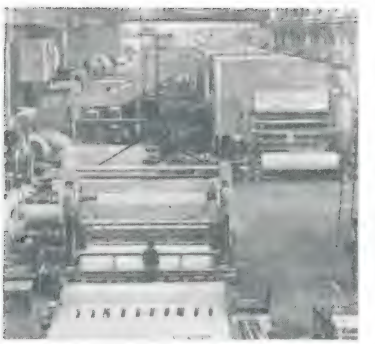

В одному з цехів Котласького целюлозно-паперового комбінату. Архангельська область. РРФСР.

на кін. 1981 налічувалося 25,9 тис. колгоспів (без риболовецьких) і 21,6 тис. радгоспів. У країні широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і агропромислової інтеграції. На кін. 1981 в СРСР налічувалося 9,7 тис. міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. тваринницьких — 1509. С. г. країни має потужну матеріально-тех. базу. Парк с.-г. машин становив (тис.

Обмолот валків пшениці в колгоспі імені Т. Г. Шевченка Новосанжарського району Полтавської області. УРСР.

шт., 1981): тракторів — 2598, зернозбиральних комбайнів — 741, вантажних автомобілів — 1653.

Різні види с.-г. виробн. об'єднуються в 2 осн. галузі: *землеробство* і *тваринництво*.

З е м л е р о б с т в о. У користуванні колгоспів, радгоспів та інших державних с.-г. підприємств на 1.XI 1981 було 1051,5 млн. га зем. площі, с.-г. угіддя становили 553,7 млн. га, в т. ч. орні землі — 226,6 млн. га, сіножаті — 34,9 млн. га, пасовища — 286,9 млн. га. Площі посівів істотно збільшились у зв'язку з освоєнням цілинних і перелогових земель і поліпшенням використання орних земель. Посівна площа всіх с.-г. культур за 1940—81 збільшилась в 1,4 раза. Відбулися якісні зрушення у структурі посівів за рахунок розширення площ під найврожайнішими культурами і сортами. Значна питома вага в заг. посівній площі 1981 належала зерновим культурам (бл. 60% всіх посівів в СРСР). Осн. частина валового збору зерна в країні припадає на РРФСР (майже $^3/_5$), Україну ($^1/_5$) і Казахстан (понад $^1/_{10}$). Ці союзні республіки разом виробляють 95% всієї пшениці. По виробн. бавовни виділяються союзні республіки Серед. Азії (майже $^9/_{10}$ валового збору), насамперед Узб. РСР (бл. $^2/_3$); цукрового буряку — УРСР ($^3/_5$), РРФСР (бл. $^1/_3$); льоноволокна — РРФСР (бл. $^1/_2$), УРСР (понад $^1/_4$), БРСР (понад $^1/_5$); соняшнику — РРФСР (бл. $^1/_2$) і УРСР (бл. $^1/_2$). Виробн. продукції землеробства збільшується гол. чин. внаслідок підвищення врожайності за рахунок факторів інтенсифікації цієї галузі с. г.— хімізації, меліорації земель, комплексної механізації виробничих процесів, поліпшення насінництва, впровадження нових високоврожайних сортів с.-г. культур.

Важливе значення для забезпечення динамічного розвитку с. г., зокрема землеробства, має постанова Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР», рішення Травневого пленуму ЦК КПРС 1982, який схвалив Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року, і Листопадового пленуму ЦК КПРС 1982. Зокрема, Програмою намічено підвищити врожайність зернових культур при збереженні стабільності посівних площ. Їхня врожайність має бути доведена до 21—22 ц з га, а середньорічне виробн. зерна в одинадцятій п'ятирічці — до 238—243 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — до 250—255 млн. т. Валовий збір зерна кукурудзи 1985 намічено довести до 17 млн. т і 1990— до 20 млн. т, виробн. зернобобових культур — відповідно до 12—14 млн. т і 18—20 млн. т.

Посівні площі сільськогосподарських культур (млн. га)

Посівна площа	1940	1965	1981
Вся посівна площа	150,6	209,1	214,9
Зернові культури	110,7	128,0	125,6
в т. ч. пшениця	40,3	70,2	59,2
кукурудза на зерно	3,7	3,2	3,5
Технічні культури	11,8	15,3	14,2
в т. ч. цукрові буряки (фабричні)	1,2	3,9	3,6
соняшник	3,5	4,9	4,2
бавовник	2,1	2,4	3,2
Картопля	7,7	8,6	6,9
Овочі	1,5	1,4	1,7
Кормові культури	18,1	55,2	66,1

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (млн. т)

Сільськогосподарські культури	1940	1965	1981
Зернові культури	95,6	121,1	205,1*
в т. ч. пшениця	31,8	59,7	99,7*
кукурудза на зерно	5,2	8,0	9,6*
Технічні культури			
в т. ч. бавовна-сирець	2,24	5,7	9,6
цукрові буряки (фабричні)	18,0	72,3	60,8
соняшник	2,64	5,45	4,7
Картопля	76,1	88,7	72,1
Овочі	13,7	17,6	27,1

* В середньому за 1976—80.

Т в а р и н н и ц т в о. Розвиток громад. тваринництва в СРСР характеризується інтенсифікацією галузі і сталим зростанням її продуктивності. На 1.I 1982 в усіх категоріях господарств налічувалося (млн. голів): великої рогатої худоби — 115,9 млн. (в т. ч. корів — 43,7), свиней — 73,3, овець і кіз — 148,5, птиці — 1067,5. В 1981 в СРСР було вироблено м'яса (в забійній вазі) 15,2 млн. т, молока — 88,9 млн. т, яєць — 70,9 млрд. шт., вовни — 0,5 млн. т. Осн. кількість м'яса в країні виробляють РРФСР (бл. $^1/_2$), Україна (бл. $^1/_4$), Казахстан і союзні республіки Серед. Азії; молока — РРФСР (понад $^1/_2$), Україна (бл. $^1/_4$), Прибалтійські союзні республіки і Білорусія; яєць — РРФСР (бл. $^3/_5$) і Україна (понад $^1/_5$); вовни — РРФСР (бл. $^1/_2$) і Казахстан (бл. $^1/_4$). Тваринництво розвивається на основі зміцнення кормової бази, поліпшення породного складу стада, концентрації виробн. шляхом створення великих тваринницьких комплексів, поліпшення утримання худоби і догляду за нею. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року ставиться завдання довести середньорічне виробництво м'яса (в забійній вазі) в одинадцятій п'ятирічці до 17—17,5 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — до 20—20,5 млн. т, молока — відповідно 97—99 млн. т і 104—106 млн. т, яєць — 72 млрд. шт. і 78—79 млрд. шт. Забезпечити повсюдний перехід до інтенсивних методів ведення тваринництва і значне підвищення продуктивності всіх видів худоби і птиці. Намічено піднести рівень селекційно-племінної роботи, розширити мережу племінних г-в. Прискорене зростання виробн. яловичини стане осн. напрямом збільшення ресурсів м'яса, далі розвиватиметься свинарство, збільшиться виробн. баранини на основі ефективнішого використання можливостей степових, лісостепових, напівпустельних і гірських районів країни. Головний напрям збільшення виробн. молока і молочних продуктів — підвищення продуктивності корів, переведення молочного тваринництва на пром. основу.

Карту див. на окремому аркуші, с. 432—433. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

А. Т. Хрущов.

Виробництво кормового мікробіологічного білка (тис. т товарного продукту)

1965	98
1970	261
1975	674
1981	1043

Збирання цукрових буряків у Краснодарському краї. РРФСР.

Транспорт. В Рад. Союзі всі види *транспорту* розвиваються за єдиним нар.-госп. планом. Створено *Єдину транспортну систему СРСР*, яка включає залізничний, морський, річковий, трубопровід-

Вівчарський комплекс колгоспу «Перемога». Киргизька РСР.

ний, автомоб. і повітр. транспорт. Вантажооборот усіх видів транспорту зріс з 494,4 млрд. т · км 1940 до 6337,4 млрд. т · км 1981, пасажирооборот відповідно — з 108,7 млрд. пасажиро-км до 926,7 млрд. пасажиро-км.

Планомірний розвиток трансп. системи є важливою умовою ефективного функціонування єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Частка *залізничного транспорту* становить понад $^1/_2$ заг. вантажообороту країни. Довж. з-ць на 1.I 1982 становила 142,8 тис. км, у т. ч. електрифікованих — 44,8 тис. км. За 1940—81 довжина залізниць зросла в 1,3 раза. За повоєнний час збудовано, зокрема, важливі магістралі: Моїнти — Чу, Південно-Сибірську, Абакан — Тайшет, Гур'єв — Астрахань та ін. залізниці. Здійснено великі роботи щодо тех. переоснащення і реконструкції з-ць, буд-ва нових магістралей в Європ. і Азіат. частинах СРСР. Будуються нові з-ці, зокрема в Зх. і Сх. Сибіру, серед них найбільша — *Байкало-Амурська магістраль* (БАМ). В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено ввести в експлуатацію не менш як 5 тис. км других колій, електрифікувати понад 6 тис. км і обладнати автом. блокуванням і диспетчерською централізацією більш як 15 тис. км з-ць, збудувати не менш як 3,6 тис. км нових залізничних ліній. Відкрити рух поїздів на всьому протязі Байкало-Амурської залізничної магістралі. Збільшити вантажооборот залізничного транспорту на 14—15% і пасажирооборот — на 9%, підвищити продуктивність праці на 10—12%. Розвивається *морський транспорт* СРСР. Частка мор. зовнішньоторг. перевезень (більш як у 120 країн світу) в заг. мор. вантажообороті перевищує 90%. Мор. транспорт відіграє велику роль і в перевезеннях всередині країни, особливо в районах Далекого Сходу і Півночі. Освоєно *Північний морський шлях*. Прибл. $^2/_3$ мор. перевезень СРСР припадає на Азово-Чорноморський бас.; другим є Балтійський, третім за обсягом перевезень — Далекосхідний бас. Гол. порти: Одеса, Іллічівськ, Новоросійськ, Ленінград, Калінінград, Рига, Владивосток, Находка, Мурманськ, Архангельськ, Ігарка. Збудовано нові порти — Находка, Нагаєво, Іллічівськ та ін. Створено поромні переправи Баку — Красноводськ, Ваніно — Холмськ (Далекий Схід), Іллічівськ — Варна.

В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено поповнити флот спеціалізованими суднами-контейнеровозами, ліхтеровозами тощо; забезпечити цілорічну навігацію в зх. частині Пн. мор. шляху і своєчасну доставку необхідних вантажів у райони Крайньої Півночі і Далекого Сходу. Збільшити вантажооборот мор. транспорту на 8—9%.

Річковий транспорт СРСР за кількістю і протяжністю річкових шляхів посідає 1-е місце в світі. Заг. довжина експлуатованих всіма орг-ціями внутр. водних судноплавних шляхів 1981 становила 140 тис. км проти 108,9 тис. км 1940. За роки Рад. влади в Європ. частині країни завдяки реконструкції Волго-Балтійського водного шляху, спорудженню нових судноплавних каналів — *Біломорсько-Балтійського каналу, каналу імені Москви, Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна і великої кількості водосховищ — створено єдину глибоководну систему, яка поєднує численні райони і моря, що омивають цю частину СРСР. Більшість вантажів перевозиться річками Волго-Камського бас. Продовжуються роботи щодо поліпшення водних шляхів у сх. районах країни.

В 1981—85 передбачено істотно зміцнити матеріально-тех. базу цього виду транспорту, насамперед для забезпечення перевезень вантажів у районах Сибіру, Далекого Сходу і Півночі. Поповнити річковий флот теплоходами великої вантажопідйомності, суднами мішаного плавання типу «ріка — море». Збільшити вантажооборот річкового транспорту на 19—20%.

Тех.-екон. переваги *трубопровідного транспорту* висувають його на 1-е місце в транспортуванні нафти і нафтопродуктів. Перекачування нафти і нафтопродуктів зросло з 7,9 млн. т 1940 до 637,7 млн. т 1981. Довж. газопроводів на кін. 1981 становила 135 тис. км (1950 — 2,3 тис. км). За 1940—81 збудовано багато трубопроводів, значно зріс їхній вантажооборот. В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено прискорено розвивати трубопровідний транспорт, особливо для транспортування нафтопродуктів, нафти і газу із Зх. Сибіру в Європейську частину країни.

За роки Рад. влади розвинувся *автомобільний транспорт* СРСР. Лише в пром-сті автомоб. транспорт щороку перевозить (1981) понад 4,5 млрд. т вантажів (більше, ніж усі ін. види транспорту, разом узяті). Розвиток автомоб. транспорту базується на великій *автомобільній промисловості*, що випускає (1981) 787 тис. вантажних, понад 1,3 млн. легкових автомобілів. Поряд із створенням потужного парку автомашин здійснюється буд-во сітки автошляхів. Удосконалюються старі й будуються нові магістральні шляхи держ. і респ. значення. Найгустіша сітка удосконалених автошляхів у Прибалтиці, зх. областях України, Молдавії, Закавказзі. Довж. автомоб. шляхів заг. користування з твердим покриттям 1981 становила 744,1 тис. км (1940 — 143,4 тис. км), з них удосконалених (з цементно-асфальтобетонним покриттям і чорне шосе) відповідно 386 тис. км (7,1 тис. км). Пасажирооборот автобусів транспорту заг. користування становив 401,7 млрд. пасажиро-км 1981 проти 3,4 млрд. пасажиро-км 1940. У 1981 автобусним сполученням було охоплено 2429 міст і с-щ міськ. типу, кількість міжміськ. автобусних ліній становила 22,1 тис., а їхня заг. довжина — 3327 тис. км.

На одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено збільшити вантажооборот автомоб. транспорту заг. користування в 1,3—1,4 раза і пасажирооборот автобусів заг. користування — на 16—18%. Зростає роль *повітряного транспорту*. СРСР має найгустішу в світі сітку повітр. ліній, які сполучають понад 3500 міст і великих населених пунктів країни. Літаки Аерофлоту здійснюють польоти у 84 країни світу (1981). Споруджено аеровокзальні комплекси в Москві, Ленінграді, Ризі, Борисполі (Київ), Єревані, Алма-Аті тощо. За період 1940—81 загальна довжина повітряних ліній (без відділків, що перекриваються) зросла з 146 тис. км до 1019 тис. км, в т. ч. в межах території СРСР — з 144 тис. км до 804 тис. км. Вантажооборот за цей період збільшився з 23,2 млн. т до 3085 млн. т. Особливо зріс пасажирооборот: у 1940 літаками було перевезено 400 тис. пасажирів, у 1965 — 42,1 млн., у 1981 — 108,9 млн. пасажирів. Високі темпи розвитку повітр. транспорту пов'язані з тех. переозброєнням авіації, зокрема з введенням в експлуатацію швидкісних реактивних літаків великої вантажопідйомності та дальності польоту.

За одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено збільшити пасажирооборот повітр. транспорту прибл. в 1,3 раза. Вантажооборот усіх видів транспорту має зрости на 19%, пасажирооборот — на 15,5%. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розробляється довгочасна комплексна програма розвитку транспорту.

А. Т. Хрущов.

Зв'язок. В СРСР є всі види *зв'язку — пошта, телеграф, телефон* (міжміський, міський, внутрірайонний), *радіомовлення, радіозв'язок, телебачення, відеотелефон,* радіотелефон та ін. Крім зв'язку заг. користування, існує зв'язок внутрівідомчого користування (у підпорядкуванні м-в і відомств), а також внутрівиробничого (шахти,

Перевезення, вантажооборот і пасажирооборот залізничного транспорту

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Перевезено вантажів	млн. т	605,1	2415,3	3621,1	3762,2
Вантажооборот	млрд. т·км	420,7	1950,2	3236,5	3503,2
Перевезено пасажирів	млн. чол.	1377	2301	3470	3576
Пасажирооборот	млрд. пасажиро-км	100,4	201,6	312,5	344,6

Основні показники роботи морського транспорту Міністерства морського флоту в усіх видах плавання *

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Вантажооборот	млрд. т·миль	13,4	210	398	461
Перевезено вантажів	млн. т	32,9	119	200	223
Середня дальність перевезення 1 т вантажу	миль	409	1759	1988	2064
Пасажирооборот	млн. пасажиро-миль	480	796	1153	1372
Перевезено пасажирів	млн. чол.	9,7	37,2	51,6	54,5

* Без Середньоазіатського пароплавства

з-ди, радгоспи, колгоспи тощо), організовуваний з урахуванням особливостей структури і технологічних процесів виробн. Засоби зв'язку СРСР заг. користування становлять загальнодерж. систему зв'язку країни (див. *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*). Продукція зв'язку 1981 становила 6,8 млрд. крб., що в 11 раз більше, ніж 1940, або в 2 рази більше, ніж 1970 (табл. с. 390). В сучас. період майже всі сільс. Ради, радгоспи і колгоспи мають телефонний зв'язок. Із заг. кількості телефонних апаратів (30,6 млн. одиниць) понад $^4/_5$ припадає на місько, решта — на сільс. телефонну мережу. Інтенсивно розвивається телеграфний зв'язок. Збільшилась кількість телеграфних повідомлень, що їх передають через мережу абонентського телеграфу (73,3 тис. апаратів, 1981), яка дедалі більшою мірою використовується для передачі даних АСУ нар. г-вом. Широко застосовують факсимільний зв'язок для передачі зображень газетних шпальт. Одне з найважливіших напрямів розвитку поштового зв'язку — створення автоматизованих систем обробки письмової кореспонденції і посилок. Телебаченням охоплено 87% населення країни. В системі зв'язку СРСР широко впроваджуються засоби автоматизації. Космічний зв'язок через систему «*Орбіта*» дає можливість передавати телепрограми і підтримувати радіозв'язок з віддаленими районами країни та обмінюватися телерадіопрограмами через системи *Євробачення* й *Інтербачення*.

На одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено забезпечити повніше задоволення потреб нар. г-ва і населення в послугах зв'язку, підвищити їхню якість; продовжити формування Єдиної автоматизованої системи зв'язку країни на базі найновіших систем передачі інформації; збільшити за п'ятиріччя протяжність міжміськ. телефонних каналів прибл. в 1,8 раза, кількість телефонів у містах і сільс. місцевості — в 1,3 раза, в т. ч. встановлених у населення — в 1,4 раза. *А. Т. Хрущов.*

Будівництво — одна з найважливіших галузей нар. г-ва, що відіграє велику роль у забезпеченні розвитку ін. галузей, у створенні матеріальної основи для підвищення життєвого рівня рад. народу. Частка буд-ва у валовому сусп. продукті країни 1981 становила 9,5%. У цій галузі нар. г-ва працює 11,3 млн. чол., або 10% заг. чисельності робітників і службовців, зайнятих у матеріальному виробн. Залежно від призначення об'єктів розрізняють *промислове будівництво, енергетичне будівництво, гідротехнічне будівництво, сільське будівництво, житлово-цивільне будівництво*. Буд-во в СРСР характеризується швидкими темпами введення в дію *основних фондів*, зростанням *капітальних вкладень* і обсягом виконуваних буд.-монтажних робіт. За обсягом капітальних вкладень на нове будівництво, розширення і реконструкцію діючих підприємств Рад. Союз посідає 1-е місце у світі. В 1918—81 в СРСР зведено і відбудовано 45,0 тис. великих пром. підприємств, розширено і технічно переозброєно багато з-дів і ф-к, прокладено 55,0 тис. км з-ць (44,8 тис. км електрифіковано), споруджено понад 133 тис. км магістральних газопроводів і відгалужень від них та 77,1 тис. км магістральних нафто- і нафтопродуктопроводів. За 1946—80 введено в дію 13,0 млн. га зрошуваних і 18,3 млн. га осушених земель. Капітальні вкладення в нар. г-во за 1918—81 становили 2474 млрд. крб. Осн. частина їх спрямовувалась на розвиток пром-сті (35,8% усіх коштів). Лише за довоєнні п'ятирічки збудовано і введено в дію 9 тис. нових великих пром. підприємств. Потужна *будівельна індустрія* СРСР дала можливість у короткий строк відновити зруйновані під час Великої Вітчизн. війни пром. об'єкти, реконструювати і розширити діючі підприємства і збудувати нові на базі останніх досягнень науки і техніки. Серед них — Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, Волзький трубний з-д, Вахшський азотно-туковий з-д, автомоб. з-д у Тольятті та багато ін. підприємств різних галузей. Став до ладу ряд великих ГЕС у Європ. частині країни, Сибіру і Серед. Азії, серед них — унікальна за своїми масштабами Красноярська ГЕС. Збудовано метрополітени в Ленінграді, Києві, Харкові, Тбілісі, Баку, Єревані.

Споруджується Байкало-Амурська магістраль. За роки десятої п'ятирічки 1976—80 введено в експлуатацію діючих понад 1200 великих державних промислових підприємств. Серед них — перша черга Миколаївського глиноземного з-ду, Мажейкський і Павлодарський нафтопереробні з-ди, перші черги Камського комплексу з-дів по виробн. великовантаж. автомобілів і волгодонського з-ду «Атоммаш», Чебоксарський з-д пром. тракторів тощо. Стали до ладу Запорізька і Вуглегірська ДРЕС, Вірменська атомна електростанція, Нурекська ГЕС ім. Л. І. Брежнєва. Введено в дію Саяно-Шушенську ГЕС (5 агрегатів по 640 тис. кВт кожний), Екібастузьку ДРЕС-1 (2 агрегати по 500 тис. кВт), Курську і Чорнобильську атомні електростанції (введено по 4 агрегати потужністю 500 тис. кВт кожний). Збудовано понад 500 підприємств по виробн. товарів нар. споживання, серед них — вовнопрядильна ф-ка у Кривому Розі, Андижанська прядильно-ткацька ф-ка, Курський шкіряний з-д та багато ін. Введено в дію метрополітен в Ташкенті. В 1981 стало до ладу понад 200 нових держ. промислових підприємств. У широких масштабах здійснювались тех. переозброєння, реконструкція діючих підприємств; на це було спрямовано бл. 23 млрд. крб. держ. капітальних вкладень. Капітальні вкладення на розвиток с. г. по всьому комплексу робіт за 1918—81 становили 528 млрд. крб. З 70-х рр. у сільс. буд-ві взято курс на буд-во великих спеціалізованих тваринницьких комплексів з прогресивною технологією утримання худоби і автоматизацією виробничих процесів. У 1971—81 збудовано багато механізованих птахофабрик, введено в дію держ. тваринницькі комплекси по вирощуванню і відгодівлі свиней на 7 млн. голів, молодняка великої рогатої худоби — на 504 тис. голів. Зросла якість житл.-цивільного буд-ва, поліпшилось планування квартир, архіт. вигляд і благоустрій міст і сіл. За 1918—81 збудовано 3614,5 млн. м² заг. (корисної) площі житл. будинків, а також велику кількість будов комунально-побут. та соціально-культур. призначення. За 1976—81 поліпшено житл. умови більш як 60 млн. чол. Бл. 80% міськ. населення країни живе в окремих квартирах. Осн. напрямом розвитку буд-ва є індустріалізація, перетворення буд-ва на механізований, потоковий процес складання і монтажу будинків і споруд з буд. конструкцій і де-

Будівництво газопроводу Уренгой — Челябінськ. 1979.

Будівництво житлових будинків у Тинді. 1979. Амурська область. РРФСР.

Основні показники річкового транспорту загального користування

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Перевезено вантажів	млн. т	73,9	269,4	475,5	594,5
Вантажооборот	млрд. т·км	36,1	133,9	221,7	255,6
Середня дальність перевезення 1 т вантажу	км	489	497	466	430
Перевезено пасажирів	млн. чол.	73,4	134	161	146
Пасажирооборот	млрд. пасажиро-км	3,8	4,9	6,3	6,2

Довжина і вантажооборот магістрального трубопровідного транспорту для перекачування нафти і нафтопродуктів

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Всього трубопроводів	тис. км	4,1	28,2	56,6	70,8
Вантажооборот	млрд. т·км	3,8	146,7	665,9	1263,2

Основні показники роботи автомобільного транспорту

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Перевезення вантажів	млрд. т	0,9	10,7	20,9	25,9
Вантажооборот	млрд. т·км	8,9	143	338	459
Середня дальність перевезень 1 т вантажу	км	10,4	13,3	16,2	17,7
Перевезення пасажирів (автобуси)	млрд. чол.	0,6	18,7	36,5	43,0

Середньорічна кількість робітників і службовців у народному господарстві (млн. чол.)

1913	12,9
1928	11,4
1940	33,9
1950	40,4
1960	62,0
1970	90,2
1981	114,0

талей з високим ступенем заводської готовності.

В країні склався і функціонує будівельний комплекс, до складу якого входять будівельна індустрія, *будівельних матеріалів промисловість*, буд. і шляхове машинобудування, машинобудування для пром-сті буд. матеріалів, виробнича і соціальна *інфраструктура*. Підвищення рівня індустріалізації буд-ва і механізації трудомістких процесів внесло великі зміни в технологію буд. виробн., його організацію. У буд-ві здійснюється широка спеціалізація, впроваджуються нові методи орг-ції робіт, зокрема швидкісний метод буд-ва, бригадний метод організації праці (див. *Бригадний підряд*), застосовується система *господарського розрахунку*. Дальшому вдосконаленню будівництва в Рад. Союзі сприятиме реалізація комплексу заходів, розроблених постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 осн. завданням капітального буд-ва є нарощування виробничого потенціалу країни на новій тех. основі, спорудження жител і об'єктів комунально-побутового і соціально-культур. призначення. Намічено здійснити заходи щодо докорінного поліпшення буд-ва, підвищення ефективності капітальних вкладень. Гол. увагу приділяти забезпеченню своєчасного введення в дію осн. фондів і виробничих потужностей. Капітальні вкладення спрямовувати насамперед на реконструкцію і тех. переозброєння підприємств і на завершення раніше розпочатих будов; створити умови для повсюдного поширення наскрізного потокового бригадного підряду; здійснити заходи по значному скороченню затрат ручної праці. *А. Т. Хрущов.*

Внутрішня торгівля й побутове обслуговування. У підвищенні життєвого рівня рад. народу дедалі більшу роль відіграють галузі нар. г-ва, безпосередньо пов'язані з обслуговуванням населення. Через *внутрішню торгівлю* реалізується прибл. $^4/_5$ всіх матеріальних благ, які надходять в особисте споживання. Роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі, включаючи *громадське харчування*, 1981 становив 286,0 млрд. крб., порівняно з 1970 він зріс на 76%. За 1970—80 товарооборот у розрахунку на душу населення зріс на 16,0%. В заг. обсязі роздрібного товарообороту постійно підвищується питома вага непрод. товарів, що свідчить про неухильне зростання матеріального добробуту населення СРСР. У 1940 продаж непрод. товарів становив 37%, а 1981 — 50,3% роздрібного товарообороту, продовольчих — відповідно 63% і 49,7%. До системи держ. і кооп. торгівлі входять і підприємства громад. харчування. Їхній товарооборот 1981 становив 25,0 млрд. крб., а частка його в заг. товарообороті — 8,7%. За 1976—81 товарооборот у громад. харчуванні зріс майже на 27,3%, у т. ч. у міських поселеннях — на 26,7%, а в селах — на 32,1%.

На кінець 1981 в СРСР було 696,2 тис. підприємств роздрібної торгівлі (1940 — 407,2 тис.) та 308,5 тис. підприємств громадського харчування (1940 — 87,6 тис.). Торговельна площа в магазинах за 1976—81 зросла на 12,0%. Зростання торг. мережі і збільшення її потужності супроводиться дедалі більшим поширенням прогресивних форм торгівлі: самообслуговування, приймання попередніх замовлень на товари, доставка товарів додому, торгівля за зразками, продаж товарів у кредит тощо. Все більшого розвитку набуває мережа підприємств *побутового обслуговування населення*. За роки Рад. влади побутове обслуговування як галузь нар. г-ва було створено, по суті, заново. Нині побутове обслуговування є галуззю з розвинутою індустр. базою — пром. підприємствами, виробничими об'єднаннями, фірмами і комбінатами, які мають у своєму розпорядженні високопродуктивні машини і механізми. Підприємства побутового обслуговування в сучас. період надають населенню понад 600 видів побутових послуг. В СРСР на кін. 1981 налічувалося 273 тис. (1965 — 193 тис.) підприємств, середньорічна чисельність працюючих становила 2677 тис. чол. (1965 — 1321 тис.). Обсяг побутових послуг, наданих населенню 1981, становив 8405 млн. крб. (у порівнянних цінах 1981). Прискореними темпами розвивається побутове обслуговування в сільс. місцевості, де на кін. 1981 кількість підприємств становила 112,7 тис. (1965 — 80,2 тис.), обсяг усіх побутових послуг — 2256 млн. крб. (у порівнянних цінах 1981). З метою найповнішого задоволення потреб населення в побутових послугах, скорочення нераціональних затрат позаробочого часу трудящих широко впроваджуються прогресивні форми обслуговування: приймання замовлень на дому і по телефону, доставка виконаних замовлень додому, ремонт побутової техніки майстрами на дому, виконання замовлень у присутності замовника тощо. Набули поширення побутові фірми і спец. бюро «добрих послуг». В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено збільшити роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі на 22—25%, повніше задовольняти попит на предмети культурно-побутового і госп. призначення та ін. непрод. товари. Послідовно проводити лінію на забезпечення стабільності держ. роздрібних цін. Розширяти роздрібну торг. мережу, зміцнювати матеріально-тех. базу держ. і кооп. торгівлі, вдосконалювати організацію управління торгівлею. Піднести роль громад. харчування в задоволенні потреб населення. На основі послідовного здійснення заходів, намічених Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року, забезпечити дальше поліпшення харчування населення за рахунок найцінніших щодо поживності продуктів. Збільшити обсяг реалізації побутових послуг прибл. в 1,4—1,5 раза. Прискореними темпами розвивати побутове обслуговування в сільс. місцевості і в сх. районах країни. *Т. І. Таланова.*

Праця. В умовах соціалізму в результаті докорінних змін у виробничих відносинах, утвердження сусп. власності на засоби виробн. і ліквідації всіх форм експлуатації праця кожного виробника стає вільною працею на себе і своє суспільство. Процес соціалістичної праці характеризується колективізмом, товариським співробітництвом і взаємодопомогою людей, єдністю особистих, колективних і сусп. інтересів, оскільки добробут кожної людини залежить від особистого внеску у створення сусп. багатства, а також від праці всіх членів суспільства..

Праця в СРСР має заг. характер, що означає: суспільство надає усім своїм членам можливість працювати (*право на працю* закріплено в Конституції СРСР, включаючи право на вибір професії, рід занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, профес. підготовки, освіти і з урахуванням сусп. потреб; всі працездатні члени суспільства зобов'язані працювати на користь усього суспільства). В СРСР здійснюються принципи *матеріального стимулювання праці* на засадах розподілу за кількістю і якістю її і *морального стимулювання праці* (особисте і колективне), все ширше розгортається *соціалістичне змагання* як принципово нова форма ор-

Основні показники розвитку зв'язку

	Одиниця виміру	1940	1970	1981
Кількість підприємств пошти, телеграфу і телефону (на кінець року)	тис.	51,4	81,4	90,7
у т. ч. в сільській місцевості	»	44	60	64
Відправлено:				
листів	млрд.	2,6	8,0	9,6
газет і журналів	»	6,7	33,2	44,5
посилок	млн.	45	176	247
телеграм	»	141	365	540
Кількість міжміських телефонних переговорів	»	92	431	1362
Кількість телефонних апаратів на загальній телефонній мережі	тис.	1729	10 987	25 069*
в т. ч. на міській телефонній мережі	»	1548	9504	21 144
на сільській телефонній мережі	»	181	1483	3925

* Загальна кількість телефонних апаратів становила 30,6 млн.

Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві (%)

Роки	Всього зайнятого в народному господарстві	в тому числі	
		в галузях матеріального виробництва	в невиробничих галузях
1940	100	88,3	11,7
1950	100	86,2	13,8
1960	100	83,0	17,0
1970	100	77,1	22,9
1981	100	73,7	26,3

ганізації високоефективної праці за соціалізму, в якому велику роль відіграють профспілки. Динамічний розвиток усіх галузей нар. г-ва супроводиться постійним збільшенням кількості зайнятих у сусп. виробництві.

Суттєві зміни відбуваються в структурі зайнятих у народному господарстві. Зростає кількість працюючих у невиробничій сфері, особливо зросла частка зайнятих у галузях охорони здоров'я, нар. освіти й науки. Високими темпами розвивається комунально-побутове обслуговування, торгівля, громад. харчування, спорт, туризм. Швидкими темпами збільшується кількість зайнятих у галузях, що визначають тех. прогрес в усьому нар. г-ві — в машинобудуванні і металообробці, хім. і нафтохім. пром-сті, електроенергетиці. Зростає роль інженерно-тех. працівників у сусп. виробн. Чисельність їх за 20 років (1961—80) зросла більш як у два рази. Кількість спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою, зайнятих у нар. г-ві, 1981 становила 29,8 млн. чол. (1941 — 2,4 млн.), в т. ч. питома вага жінок-спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою становила 59% (1941 — 36%). У планомірному розвитку соціалістичної економіки важлива роль належить забезпеченню нар. г-ва необхідними кадрами працівників, підготовці, розподілу і раціональному використанню трудових ресурсів. Особливо це стосується кадрів робітн. класу — провідної сили суспільства—і колг. селянства. В 1981 середньорічна кількість робітників у нар. г-ві становила 79,6 млн. чол. У 1981 в профес.-тех. навч. закладах було підготовлено 2469 тис. кваліфікованих робітників (1960 — 741 тис. чол., 1970 — 1638 тис. чол.), 1474 тис. чол. механізаторських кадрів для с. г. Нових професій і спеціальностей набули 7,2 млн. робітників і службовців (1940 — 2,4 млн.; 1970 — 6,6 млн.), підвищили кваліфікацію 34,1 млн. чол. (1940 — 1,2 млн.; 1970 —10,5 млн.); 394 тис. чол. навчилися нових професій у колгоспах, підвищили кваліфікацію 2809 тис. чол. (1970—1414 тис. чол.). З розгортанням *науково-технічної революції* швидкими темпами зростає чисельність працівників, зайнятих у галузі науки, їхня роль у тех. прогресі й підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. В 1981 в країні було 1411,2 тис. наук. працівників (1950 — 162,5 тис.), або $^1/_4$ частина всіх наук. працівників світу.

За роки Рад. влади створено науково обгрунтовану систему матеріального стимулювання праці. Осн. її формою на держ. підприємствах і в установах є *заробітна плата*. Гол. ланка її організації — *тарифна система*, яка диференціює рівень оплати праці залежно від її складності, умов, нар.-госп. значення. В колгоспах введено гарантовану грош. оплату праці. Матеріальну заінтересованість колгоспників у високих результатах праці створюють також додаткова оплата і *преміювання*, розміри яких залежать від досягнутих результатів виробн. (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). За 1950—80 мінімум заробітної плати збільшився в 3,5 раза, а серед. заробітна плата — в 2,6 раза. В «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю» встановлено, що нормальна тривалість робочого часу робітників і службовців на підприємствах, в установах і орг-ціях не може перевищувати 41 год. на тиждень. Коротший тиждень встановлено для робітників і службовців віком від 15 до 18 років, а також для вчителів, лікарів і деяких ін. працівників. Усім робітникам і службовцям надається щорічна відпустка із збереженням місця роботи і серед. заробітку тривалістю не менш як 15 робочих днів. Всезростаюче значення в житті кожного члена суспільства мають *суспільні фонди споживання*. В 1985 вони досягнуть 138 млрд. крб., що становитиме бл. 2 тис. крб. у середньому на сім'ю з чотирьох чоловік. Панування соціалістичних виробничих відносин, впровадження досягнень *науково-технічного прогресу* забезпечують динамічне зростання *продуктивності праці* — вирішального показника розвитку нар. г-ва. В 1979 порівняно з 1940 продуктивність сусп. праці зросла в 10,5 раза; продуктивність праці в пром-сті — в 7,5 раза, в с. г. (сусп. виробн.) — в 4 рази; в буд-ві — в 6,3 раза; на залізничному транспорті — в 4,7 раза. В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 продуктивність праці передбачено підвищити на 17—20%. Піднести тех. озброєність праці, всемірно впроваджувати комплексну механізацію й автоматизацію виробничих процесів, скорочувати в усіх галузях чисельність працівників, зайнятих ручною працею, особливо на допоміжних та підсобних роботах. На Листопадовому пленумі ЦК КПРС 1982 вказувалось на необхідність підвищувати темпи зростання продуктивності праці, створювати такі умови — економічні та організаційні, — які б стимулювали якісну, продуктивну працю, ініціативу й підприємливість. *Є. Л. Маневич.*

Фінанси і кредит. Фінанс.-кредитний механізм соціалістичного суспільства є складовою частиною *господарського механізму* і виступає як сукупність форм і методів, прийомів і важелів фінанс.-кредитної політики д-ви. Фінанси СРСР являють собою систему екон. відносин, спрямованих на планомірне утворення, розподіл і використання фондів грош. засобів для забезпечення розширеного соціалістичного *відтворення*, неухильного підвищення *добробуту* народу, обороноздатності країни. В соціалістичному суспільстві існування фінансів зумовлено наявністю д-ви, товарно-грош. відносин та діянням *вартості закону*. Їхня суть визначається діянням *економічних законів* соціалізму, плановою соціалістичною системою г-ва, що базується на сусп. власності на засоби виробн., природою і функціями держави. Осн. функції фінансів СРСР: розподільна, суть якої полягає в розподілі і перерозподілі *сукупного суспільного продукту* і *національного доходу* в інтересах планомірного розвитку сусп. виробн., і контрольна, яка пов'язана з контролем і стимулюванням ефективного використання матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів суспільства. Фінанси також є важливим економічним інструментом *соціалістичної економічної інтеграції*, зміцнення дружніх зв'язків з *країнами, що розвиваються*, розширення взаємовигідних екон., наук.-тех. і культур. зв'язків з капіталістичними д-вами. На всіх етапах соціалістичного будівництва рад. фінанси відігравали і відіграють активну роль у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В. І. Ленін зазначав, що «всякі радикальні реформи наші приречені на невдачу, коли ми не матимемо успіху у фінансовій політиці» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 36, с. 331). Фінанс. механізм включає централізовані фонди грошових ресурсів, що забезпечують фінанс. потреби сусп. виробн., і децентралізовані, які пов'язані з функціонуванням окремих виробничих одиниць (об'єднань, підприємств) на основі *господарського розрахунку*. Централізований фонд грош. ресурсів СРСР — *бюджет державний* — формується переважно за рахунок доходів і нагромаджень соціалістичного г-ва. Держ. об'єднання (підприємства) і орг-ції вносять у бюджет *податок з обороту*, *платежі від прибутку*, нарахування на соціальне страхування та деякі ін. платежі, джерелом яких є створений в об'єднаннях (підприємствах) і орг-ціях чистий доход. Колгоспи, кооп. орг-ції та підприємства, громад. орг-ції вносять у бюджет прибутковий податок. Населення бере участь у формуванні держ. бюджету, гол. чин. сплачуючи *податки* (частка їх у держ. бюджеті незначна). Переважна частина акумульованих держ. бюджетом ресурсів спрямовується на фінансування народного господарства і соціально-культур. заходи. За рахунок ін. частини чистого доходу підприємства створюють грош.

Співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів у загальному обсязі товарообороту державної і кооперативної торгівлі (включаючи громадське харчування; %)

	1940	1950	1960	1970	1981
Всі товари	100	100	100	100	100
Продовольчі товари	63,0	58,4	54,4	55,5	49,7
Непродовольчі товари	37,0	41,6	45,6	44,5	50,3

Розвиток громадського харчування

	Одиниця виміру	1940	1950	1960	1970	1981
Товарооборот	млн. крб.	2347	4743	7023	15 033	24 975
Продукція власного виробництва	»	1312	1268	3364	8846	16 142
Кількість підприємств	тис.	87,6	95,4	147,2	237,3	308,5
Кількість місць на підприємствах	млн.	2,2	2,4	4,5	10,0	17,8

фонди розширення виробн. і *фонди економічного стимулювання* виробн. (зокрема, *фонд розвитку виробництва, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, фонд розвитку науки і техніки єдиний, фонд матеріального заохочення* тощо). Централізований фонд дає можливість соціалістичній державі утворювати і використовувати цільові фонди грошових ресурсів, необхідні для виконання її функцій — господарсько-організаторської, культурно-виховної, управління, охорони соціалістичної власності, оборони країни. Фінансова сторона діяльності об'єднань (підприємств) охоплює грош. відносини, що складаються в процесі відтворення всередині об'єднань (підприємств), між окремими об'єднаннями (підприємствами), між об'єднаннями (підприємствами) і вищестоящими орг-ціями, між об'єднаннями (підприємствами) і д-вою. Фінанс. відносини об'єднань (підприємств) регулюються Загальним положенням про всесоюзне і республіканське промислове об'єднання, затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР 2.III 1973 та Положенням про виробниче об'єднання (комбінат), затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР 27.III 1974.

На рівні госпрозрахункових ланок нар. г-ва фінанс. механізм активно впливає на *продуктивність праці, фондовіддачу*, економію матеріальних затрат, поліпшення *якості продукції*. Підвищення продуктивності праці стимулюється за допомогою фондів екон. стимулювання, обсяг яких зріс 1981 до 31,0 млрд. крб. (1965 — 2,6 млрд. крб.), фінансуванням заходів у галузі *науково-технічного прогресу*. На зростання фондовіддачі впливає такий фінанс. важіль, як *плата за фонди* (питома вага його в заг. сумі держ. доходів становить більш як 10%), а також першочергове фінансування реконструкції і тех. переозброєння діючих підприємств. Стимулюючий вплив фінансів на поліпшення якості продукції здійснюється встановленням надбавок до оптових цін на вироби вищої якості. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) розроблено систему заходів щодо посилення ролі *фінансової політики* в підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Запроваджується нова система фінансування наук.-тех. робіт з єдиного фонду розвитку науки і техніки, принципово новий показник — норматив розподілу прибутку, що має стимулювати прийняття колективами об'єднань (підприємств) напружених планів, сприяти збільшенню доходів держави і одночасно підвищувати госпрозрахункову заінтересованість виробничих об'єднань (підприємств). Директивними показниками в п'ятирічних планах економічного і соціального розвитку пром. м-в, об'єднань (підприємств) стають заг. сума прибутку підприємств і госп. орг-цій, платежі в держ. бюджет і асигнування з бюджету. Планомірне використання фінанс. ресурсів дає можливість забезпечити грош. ресурсами розв'язання таких важливих завдань комуністичного будівництва, як формування і розвиток прогресивних галузей промисті, що визначають наук.-тех. прогрес; прискорене зростання продуктивних сил у с. г., що сприяє поступовому *подоланню істотних відмінностей між містом і селом*, неухильне підвищення життєвого рівня всіх членів суспільства. Фінанси широко використовують як знаряддя зміцнення централізованого планового керівництва нар. г-вом і розвитку ініціативи підприємств, об'єднань і орг-цій. К р е д и т за соціалізму є системою екон. відносин, що відображають акумуляцію і використання грош. ресурсів у процесі планомірного розширеного соціалістичного відтворення на умовах їх поворотності. Як форма планомірного руху позичкового фонду соціалістичної д-ви, він використовується в інтересах розширеного відтворення і підвищення добробуту трудящих. Кредитування нар. г-ва здійснюють держ. кредитні установи — *банки* на основі затверджуваних урядом кредитних планів. Кредит виконує такі основні функції: перерозподіл коштів у процесі розширеного соціалістичного відтворення, контроль, заміщення готівки кредитними знаряддями обігу та кредитними операціями, що відіграє важливу роль у плановому регулюванні *грошового обігу* і зміцненні рад. *карбованця*. Кредитування нар. г-ва здійснюється на основі таких принципів: плановість (позички надають відповідно до встановлених планових завдань в міру виконання нар.-госп. планів); цільове призначення (на певні планові об'єкти і на потреби, пов'язані з виконанням плану виробн. і реалізації продукції); пряме кредитування (банк надає позички безпосередньо підприємству, об'єднанню або орг-ції); забезпеченість кредиту товарно-матеріальними цінностями або відповідними розрахунковими документами; строковість і поворотність кредиту. За строками і цільовим призначенням розрізняють *короткостроковий кредит* (надається на строк до 1 року) і *довгостроковий кредит* (надається на строк до 20 років). Кредит надають також населенню на споживчі потреби. В СРСР населення одержує позички в банках на житлове будівництво, при купівлі товарів в розстрочку тощо.

Структура доходів і видатків державного бюджету СРСР (% до підсумку)

	1940	1970	1975	1981
Доходи — всього	100	100	100	100
в т. ч.				
податок з обороту	58,7	31,5	30,4	31,3
платежі державних підприємств та організацій від прибутку	12,1	34,6	31,9	28,8
прибутковий податок з кооперації, колгоспів і підприємств громадських організацій	1,8	0,8	0,7	0,6
державні позики, реалізовані серед населення	5,1	0,3	0,3	0,1
державні податки з населення	5,2	8,1	8,4	8,0
кошти державного соціального страхування	4,8	5,3	5,1	4,7
Із загальної суми доходів надійшло від державних і кооперативних підприємств і організацій	88,8	91,2	91,0	91,6
Видатки — всього	100	100	100	100
в т. ч.				
на народне господарство	33,5	48,2	51,6	54,8
на соціально-культурні заходи та науку	23,5	36,2	35,9	33,5
на оборону	32,6	11,5	8,1	5,5
на управління	3,9	1,1	0,9	0,9

Існують і такі кредитні відносини, за яких д-ва виступає позичальником коштів у населення в формі різних грош. *вкладів* населення в *ощадні каси* і банки. За користування позичковими коштами д-ва встановлює в плановому порядку плату у формі *процента*. *Кредитна система* СРСР характеризується єдністю і високим рівнем концентрації банківської справи. Банківська система в СРСР включає *Державний банк СРСР* з держ. трудовими ощадними касами, Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень (*Будбанк СРСР*), *Банк для зовнішньої торгівлі СРСР* (Зовнішторгбанк СРСР). За характером операцій до кредитної системи можна віднести *ломбарди* та каси взаємодопомоги. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 вводяться два нові види кредиту для виробничих і наук.-виробничих об'єднань: на оплату робіт, що фінансуються за рахунок коштів єдиного фонду, якщо роботи виконуються в коротші строки, ніж це заплановано, та на здійснення високоефективних заходів щодо розвитку науки і техніки, непередбачених планом. Ці кредити мають погашатися за рахунок коштів єдиного фонду протягом двох років. Держбанку СРСР і Будбанку СРСР дозволено надавати виробничим об'єднанням (підприємствам) і орг-ціям кредити для виробн. нової продукції і поліпшення якості виготовлюваних виробів, а також на розширення виробн. товарів нар. споживання і поліпшення побутового обслуговування населення. Їх надають понад ліміт держ. *капітальних вкладень*. Умовою надання їх є *окупність витрат* і

погашення позичок протягом двох років. Джерелом погашення є додатковий прибуток і частково податок з обороту на виготовлювані товари. З 1.I 1981 запроваджено нову шкалу платежів за користування кредитом. Заходи щодо вдосконалення фінанс.-кредитного механізму є складовою частиною вдосконалення всього госп. механізму і спрямовані на посилення збалансованості і комплексності планування, підвищення ефективності соціалістичного виробн. Поряд з кредитом всередині країни існує *міжнародний кредит*, що відображає кредитні відносини соціалістич. д-ви з ін. д-вами. Кредит, що надають одна одній соціалістичні країни, — важливий засіб екон. взаємодопомоги, дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги. Кредит сприяє розвиткові екон. зв'язків соціалістичних країн з капіталістичними. Рад. Союз і ряд ін. соціалістичних країн надають велику кредитну допомогу країнам, що розвиваються. Кредитна система СРСР має забезпечити найсприятливіші умови для успішного розв'язання завдань, накреслених КПРС, щодо дальшого підвищення ефективності сусп. виробн., матеріального і культур. рівня життя рад. людей.

В. М. Федосов.

Зовнішня торгівля і зовнішні економічні зв'язки. *Зовнішня торгівля* в СРСР є монополією д-ви; її призначення — сприяти виконанню нар.-госп. планів шляхом використання умов *міжнародного поділу праці* і перш за все соціалістичного *поділу праці*. Завдяки могутньому піднесенню економіки на основі *науково-технічного прогресу*, розширення міжнар. соціалістичного *ринку* СРСР вийшов на одне з провідних місць у світовій *торгівлі*. Розвиток зовн. торгівлі СРСР спрямовується на зміцнення *світової системи соціалізму*, на розгортання співробітництва з країнами, які визволилися від колоніального гніту, на розширення взаємовигідних торг. відносин з усіма д-вами світу. Зовнішньоекон. зв'язки СРСР розвиваються високими темпами. Якщо 1918, коли було обнародувано ленінський декрет про монополію зовн. торгівлі, Рад. Росія вела торгівлю з 9 д-вами, то СРСР у 1950 — з 44, 1981 — з 142 д-вами світу. Характерною особливістю зовнішньоекон. зв'язків СРСР є їхній сталий динамічний розвиток, неухильне додержання принципів взаємної вигоди, сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань. За 1951—81 обсяг зовн. торгівлі СРСР збільшився в 13 раз; з соціалістичними країнами — в 10 раз, зокрема з країнами — членами *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) — в 12 раз, розвинутими капіталістичними країнами — в 26 раз, країнами, що розвиваються,— в 48 раз.

Рад. Союз є великим експортером паливно-енерг. ресурсів, пром. сировини, машин, металург., енерг. устаткування. Зростає експорт з СРСР сучас. устаткування для атомних, теплових і гідроелектростанцій, доменного, металург. та ін. видів пром. устаткування, верстатів, приладів, тракторів, автомобілів. У рад. імпорті переважають різні машини, устаткування, прилади, прод. товари, сировина для їхнього виробництва, промислові товари народного споживання. Осн. частина зовнішньоторг. обороту СРСР припадає на соціалістичні країни. Частка товарообороту з цими країнами у всьому зовнішньоторг. обороті СРСР (1981) становить 52,8%, у т. ч. з країнами — членами РЕВ — 47,6%. Екон. співробітництво з країнами — членами РЕВ зосереджено на виконанні спільно розроблених країнами РЕВ довгострокових програм щодо розвитку матеріального виробн., науки і техніки, дальшого розвитку спеціалізації і кооперування в рамках *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. Найбільшими торг. партнерами серед соціалістичних країн є НДР (1981, зовнішньоторг. оборот становив 10,7 млрд. крб.), Чехословаччина (8,5 млрд. крб.), Польща (8,1 млрд. крб.), Болгарія (8,1 млрд. крб.), Угорщина (6,6 млрд. крб.). Виходячи з принципів мирного співіснування д-в з різними соціальними системами, СРСР здійснює взаємовигідні торг.-екон. і наук.-тех. зв'язки з капіталістичними країнами, які виявляють заінтересованість у співробітництві з Рад. Союзом. Зовн. торгівля з промислово розвинутими капіталістичними країнами становила 32,2%. Гол. торг. партнери серед них (1981) — ФРН (6,0 млрд. крб.), Фінляндія (5,0 млрд. крб.), Франція (4,2 млрд. крб.), Італія (3,5 млрд. крб.). Важливу роль в системі зовнішньоекон. зв'язків Рад. д-ви відіграють країни, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки. Частка їх у зовнішньоторг. обороті СРСР становила 15,0% (1981). Будуються ці зв'язки на взаємовигідній основі і здійснюються в рамках реалізації угод, які грунтуються на довгочасній пром. кооперації. Рад. Союз подає цим країнам екон. і тех. допомогу в спорудженні пром. підприємств, енерг., с.-г. та ін. об'єктів, які сприяють зміцненню їхньої екон. і політ. незалежності. Гол. партнери серед цих країн — Індія (2,4 млрд. крб.), Аргентіна (2,4 млрд. крб.).

В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено всемірно розвивати взаємовигідні торговельні, економічні і наук.-технічні зв'язки з соціалістичними країнами, далі поглиблювати соціалістичну екон. інтеграцію країн — членів РЕВ. Розвивати на довгостроковій і рівноправній основі взаємовигідний обмін товарами, всебічні екон., наук.-тех. та ін. зв'язки Рад. Союзу з країнами, що розвиваються. Виходячи з принципів мирного співіснування д-в з різними соціальними системами і необхідності закріплення розрядки міжнар. напруженості, здійснювати стабільні взаємовигідні торг.-екон. і наук.-тех. зв'язки з капіталістичними країнами, які виявляють заінтересованість у співробітництві з Рад. Союзом. Продовжувати реалізацію наявних домовленостей і укладення нових угод у галузі здійснення великомасштабних проектів у паливній, металург., хім. промсті та ін. галузях нар. г-ва. Вишукувати ін. шляхи розвитку співробітництва з цими країнами. Розвивати виробн. експортних товарів. У галузі імпорту раціонально використовувати можливості міжнар. поділу праці для прискорення наук.-тех. прогресу, повнішого задоволення потреб нар. г-ва в прогресивному устаткуванні, найновіших технологічних процесах, сировині і матеріалах, а також попиту населення на товари народного споживання.

А. Т. Хрущов

Оборот зовнішньої торгівлі (в цінах відповідних років; млрд. крб.)

Роки	Зовнішньоторговельний оборот	Експорт	Імпорт
1940	0,5	0,2	0,2
1950	2,9	1,6	1,3
1960	10,1	5,0	5,1
1970	22,1	11,5	10,6
1981	109,7	57,1	52,6

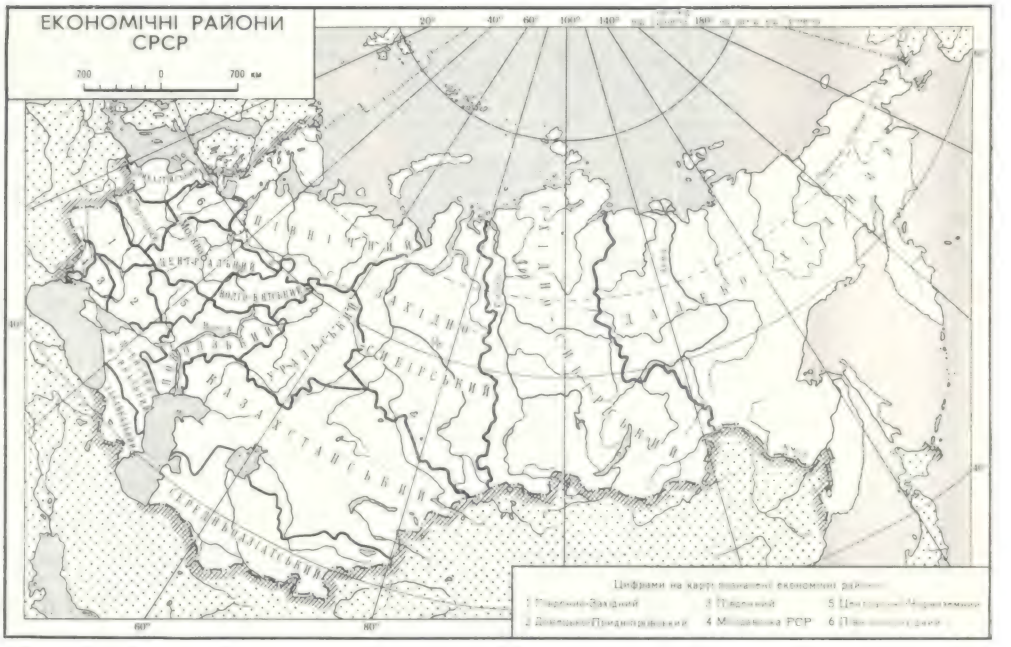

Економічні райони. Економічне районування в СРСР базується на тер. поділі праці. Кожний екон. район характеризується госп. своєрідністю і сталістю внутрірайонних зв'язків. Екон. районування дає змогу диференційовано керувати процесами тер. організації г-ва. Сітку екон. районування затверджено 1963 (з подальшими уточненнями). Вона включає 19 великих екон. районів, а також Молдавську РСР. Див. також карту Економічні райони СРСР, с. 393 і розділи Народне господарство у статтях про союзні республіки СРСР.

Літ.: Ленин В.И. Об электрификации. М., 1964; Ленин В. И. О товарном производстве и торговле в период строительства социализма. М., 1958; Ленин В. И. Вопросы строительства социализма и коммунизма. М., 1980; Ленин В. И. О принципах социалистического хозяйствования. М., 1964; Ленин В. И. О социалистических финансах М., 1971; Ленин В. И. О международной политике и международном праве. М., 1958; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—11. К., 1978—82; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 1—13. М., 1967—81; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС від 12 липня 1979 року.— Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 року. К., 1979; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1983; Струмилин С. Г. Очерки социалистической экономики СССР (1929—1959 гг.). М., 1959; Экономика СССР в послевоенный период (Краткий экономический обзор). М., 1962; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Хачатуров Т. С. Интенсификация и эффективность в условиях развитого социализма. М., 1978; Хачатуров Т. С. Эффективность капитальных вложений. М., 1979; Экономика социалистической промышленности. М., 1980; Экономическое могущество развитого социализма. К., 1981; Экономическая политика КПСС. М., 1981; Вопросы теории экономического развития социализма. К.,1981; Экономический потенциал развитого социализма. М., 1982; Советский Союз (Политико-экономический справочник). М., 1978; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник М., 1982.

XI. Добробут трудящих.

Неухильне підвищення добробуту трудящих Радянської країни на сучасному етапі здійснюється на основі реалізації *соціальної програми КПРС*, розробленої XXV і XXVI з'їздами КПРС, планомірного розвитку сусп. виробн., сталого зростання *національного доходу*. В Рад. Союзі прибл. $^3/_4$ нац. доходу використовують безпосередньо на *споживання* і бл. $^1/_4$ — на *соціалістичне нагромадження*. З урахуванням затрат на житл. і соціально-культур. буд-во безпосередньо на нар. добробут спрямовано $^4/_5$ нац. доходу. За роки десятої п'ятирічки безпосередньо на добробут трудящих (враховуючи затрати на житл. і соціально-культур. буд-во) було спрямовано 1625 млрд. крб., на 334 млрд. крб., або на 26% більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці. Узагальнюючим показником рівня життя народу є *реальні доходи населення*. Цей показник характеризує кількість одержаних населенням матеріальних благ і послуг з урахуванням змін роздрібних цін і витрат на виплату податків та ін. обов'язкових платежів. Рівень реальних доходів населення СРСР зумовлюється величиною заробітної плати робітників і службовців і оплатою праці в колгоспах, виплатами і пільгами з *суспільних фондів споживання*, пільговою квартирною платою і оплатою комунальних послуг, стабільними цінами на споживчі товари, низькими тарифами міського транспорту тощо.

В СРСР забезпечується планомірне і швидке зростання реальних доходів усіх верств суспільства. З кожною п'ятирічкою зменшується диференціація реальних доходів різних груп населення.

В результаті здійснення важливих соціальних заходів забезпечено зближення рівнів реальних доходів колгоспників з реальними доходами робітників і службовців. Так, реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого 1981 порівняно з 1940 збільшились у 4,1 раза, а реальні доходи колгоспників — в 7,2 раза. Велике значення мало введення гарантованої оплати праці в колгоспах, єдиної системи пенсійного і соціального забезпечення. Рівень реальних доходів колгоспників відносно реальних доходів робітників і службовців у розрахунку на члена сім'ї підвищився з 75% 1965, до 89% 1981. Важливу роль у зростанні реальних доходів населення відіграють сусп. фонди споживання. З цих фондів населенню забезпечуються безплатні освіта, підвищення кваліфікації і мед. обслуговування, виплачуються пенсії, стипендії, надаються матеріальна допомога, оплачувані чергові відпустки, безплатні й пільгові путівки в санаторії та будинки відпочинку тощо. В міру зростання

Економічні райони СРСР

Назва району	Політичні і адміністративні одиниці, які входять до складу району	Назва району	Політичні і адміністративні одиниці, які входять до складу району
Північно-Західний	Ленінград, Ленінградська обл., Новгородська обл., Псковська обл.	Східно-Сибірський	Красноярський край, Тувинська АРСР, Іркутська обл., Бурятська АРСР, Читинська обл.
Північний	Карельська АРСР, Мурманська обл., Архангельська обл., Комі АРСР, Вологодська обл.	Далекосхідний	Приморський край, Хабаровський край, Амурська обл., Сахалінська обл., Камчатська обл., Магаданська обл., Якутська АРСР
Центральний	Москва, Московська обл., Калінінська обл., Ярославська обл., Костромська обл., Івановська обл., Владимирська обл., Рязанська обл., Орловська обл., Калузька обл., Брянська обл., Смоленська обл.	Прибалтійський	Литовська РСР, Латвійська РСР, Естонська РСР, Калінінградська обл. РРФСР
		Білоруський	Білоруська РСР
Волго-Вятський	Горьковська обл., Кіровська обл., Мордовська АРСР, Марійська АРСР, Чуваська АРСР	Південно-Західний	УРСР: Київ, Київська обл., Чернігівська обл., Черкаська обл., Вінницька обл., Хмельницька обл., Тернопільська обл., Житомирська обл., Ровенська обл., Волинська обл., Львівська обл., Івано-Франківська обл., Закарпатська обл., Чернівецька обл.
Центрально-Чорноземний	Воронезька обл., Бєлгородська обл., Курська обл., Липецька обл., Тамбовська обл.	Донецько-Придніпровський	УРСР: Донецька обл., Ворошиловградська обл., Харківська обл., Сумська обл., Полтавська обл., Дніпропетровська обл., Запорізька обл., Кіровоградська обл
Поволзький	Астраханська обл., Калмицька АРСР, Волгоградська обл., Саратовська обл., Куйбишевська обл., Ульяновська обл., Пензенська обл., Татарська АРСР	Південний	УРСР: Одеська обл., Миколаївська обл., Херсонська обл., Кримська обл.
Північно-Кавказький	Ростовська обл., Краснодарський край, Ставропольський край, Кабардино-Балкарська АРСР, Північно-Осетинська АРСР, Чечено-Інгушська АРСР, Дагестанська АРСР	Закавказький	Грузинська РСР, Азербайджанська РСР, Вірменська РСР
		Казахстанський	Казахська РСР
Уральський	Пермська обл., Башкирська АРСР, Удмуртська АРСР, Свердловська обл., Курганська обл., Челябінська обл., Оренбурзька обл.	Середньоазіатський	Узбецька РСР, Киргизька РСР, Таджицька РСР, Туркменська РСР
Західно-Сибірський	Тюменська обл., Омська обл., Новосибірська обл., Томська обл., Кемеровська обл., Алтайський край	Молдавська РСР	

сусп. виробн. і нац. доходу збільшуються і виплати із сусп. фондів споживання (табл. с. 396). В 1981 із заг. суми виплат і пільг понад 50% становили грош. виплати. За роки десятої п'ятирічки населенню було надано виплат і пільг на суму 527 млрд. крб., що на 134 млрд. крб., або на 34%, більше порівняно з дев'ятою п'ятирічкою. Сума вкладів населення в ощадні каси 1981 становила 165,7 млрд. крб., що більше ніж в 236

Використання національного доходу на споживання і нагромадження по п'ятирічках (у порівнянних цінах, 1973; млрд. крб.)

	Восьма п'ятирічка (1966—70)	Дев'ята п'ятирічка (1971—75)	Десята п'ятирічка (1976—80)
Національний дохід, використаний на споживання і нагромадження	1230	1647	2045
в т. ч.			
споживання	887	1191	1511
нагромадження та інші витрати	343	456	534

раз порівняно з 1940. Серед. розмір вкладу дорівнює 1122 крб. Витрати на соціально-культур. заходи і науку збільшились за 1940—81 в 28 раз і становлять 130,0 млрд. крб., майже 27% нац. доходу СРСР. Середньорічний обсяг роздрібного товарообороту 1976—80 становив 246,1 млрд. крб., 1981— 294,1. У 1981 роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі збільшився проти 1940 в 11,1 раза, товарооборот на душу населення — в 8,1 раза, в т. ч. в сільс. місцевості — в 10,3 раза. Міськ. житл. фонд країни 1981 становив 2270 млн. м² заг. (корисної) площі (сільс. житл. фонд — 1404 млн. м²). За останні три п'ятирічки (1966—80) було збудовано бл. 33 млн. квартир заг. площею майже 1591 млн. м². За цей час житл. умови поліпшили 162,0 млн. чол. Капітальні вкладення на житл. буд-во за 1976—81 становили 105,2 млрд. крб. (1971—75 — 75,4 млрд. крб.). В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) дальший соціальний прогрес суспільства пов'язаний із здійсненням широкої програми зростання нар. добробуту. Ця програма охоплює поліпшення всіх сторін життя рад. людей— споживання і житло, культуру і відпочинок, умови праці і побуту. На підвищення рівня життя населення спрямовується в розрахунку на 1985 16,6 млрд. крб., у т. ч. бл.

Зростання реальних доходів населення (в розрахунку на душу населення, %)

	1940	1965	1970	1975	1981
1940—100	100	298	398	493	601
1965—100		100	133	165	202
1970—100			100	124	151

10 млн. крб. на підвищення заробітної плати робітників і службовців. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросте за п'ятиріччя на 14,5% і 1985 становитиме 193 крб. Оплата праці колгоспників у громад. г-ві підвищиться на 20%. Реальні доходи на душу населення за п'ятиріччя мають зрости на 16—18%. Разом з тим, підвищення рівня життя трудящих не зводиться лише до зростання грош. доходів. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, на перший план висувається завдання поліпшити постачання населенню продовольства, а також пром. товарів широкого вжитку. Послідовна реалізація *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року забезпечить стабільне постачання населення продовольчими і пром. товарами, буде досягнуто найповніше збалансування платоспроможного попиту з товарними ресурсами і платними послугами. Роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі 1985 становитиме 345 млрд. крб. Передбачено послідовно поліпшувати житл. умови рад. людей. За п'ять років буде збудовано 530—540 млн. м² заг. площі житла. Значно розшириться буд-во житл. будинків у сх. районах країни і в сільс. місцевості. В одинадцятій п'ятирічці триває далі планомірний процес поступового *подолання істотних відмінностей між містом і селом*, поліпшуються умови життя населення в усіх республіках і районах країни.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о повышении жизненного уровня трудящихся. Документы и материалы. М., 1975; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 22 листопада 1982 року. К., 1982; Капустин Е. И. Рост благосостояния советского народа — высшая цель экономической политики КПСС. М., 1974; Саркисян Г. С. Основной экономический закон социализма. М., 1975; Экономическая политика КПСС. М., 1981.

С. П. Тимошенко.

XII. Охорона здоров'я.

Охорона здоров'я народу — одне з найважливіших соціальних завдань КПРС і Радянської держави, являє собою систему соціально-економічних і медичних заходів. Право рад. людини на охорону здоров'я гарантовано Конституцією СРСР (ст. 42). Воно тісно пов'язане з правом на працю, на відпочинок, на житло, на матеріальне забезпечення в старості й при інвалідності (див. *Соціальне забезпечення*), з *охороною материнства і дитинства*, з держ. заходами по охороні навколишнього середовища. У дореволюц. Росії працювали гол. чин. приватні лікарі у великих містах. У 1913 в Росії було 28,1 тис. лікарів (1,8 лікаря на 10 тис. ж.); 46 тис. серед. мед. працівників (2,9 працівника на 10 тис. ж.); 5300 лікарн. закладів, 207,6 тис. ліжок (13 ліжок на 10 тис. ж.). Більш як 30 % міст не мали лікарень зовсім. У 1912 було зареєстровано бл. 13 млн. інфекц. хворих. Осн. принципами соціалістич. охорони здоров'я в СРСР є її держ., плановий характер, профілактична спрямованість, безплатність і загальнодоступність кваліфікованої мед. допомоги, єдність мед. теорії і практики з широким використанням досягнень науки і техніки в діяльності закладів охорони здоров'я й співробітництво з ін. країнами в галузі мед. науки, участь громадськості й широких мас трудящих у розв'язанні питань охорони здоров'я. Рад. система охорони здоров'я базується на соціалістичному гуманізмі.

11 липня 1918 В. І. Ленін підписав декрет Раднаркому про створення Нар. комісаріату охорони здоров'я РРФСР. У 1936 було створено союзно-респ. Наркомат (з 1946 — М-во) охорони здоров'я СРСР; відповідні органи створено в усіх союзних і авт. республіках. Відділи охорони здоров'я є у виконкомах крайових, обл., місц. і районних Рад народних депутатів. Для мед. обслуговування працівників окремих галузей нар. г-ва у складі ряду міністерств створено мед.-сан. служби. З 1965 в обох палатах Верховної Ради СРСР функціонують постійні комісії з охорони здоров'я та соціального забезпечення, з 1976 — комісії в питаннях праці та побуту жінок, охорони материнства і дитинства. При місц. Радах нар. депутатів існують постійні комісії з охорони здоров'я. Найважливіші принципи соціалістичної охорони здоров'я набули творчого розвитку в Програмах партії, рішеннях з'їздів КПРС, спеціальних постановах партії і Рад. уряду (зокрема, в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 січня 1960 «Про заходи по дальшому поліпшенню медичного обслуговування і охорони здоров'я населення СРСР», від 5 липня 1968 «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони здоров'я і розвитку медичної науки в країні» і від 26 серпня 1982 «Про додаткові заходи по поліпшенню охорони здоров'я населення»). В грудні 1969 Верховна Рада СРСР затвердила Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я. В СРСР створена й успішно функціонує єдина система подання безплатної, загальнодоступної та кваліфікованої медичної допомоги усіх видів (поліклінічної, стаціонарної; лабораторні дослідження, допомога при пологах тощо). Безплатними є також харчування, ліки і всі види побутового обслуговування хворого на період його перебування в лікув. закладах (лікарнях, диспансерах). Деяким групам хворих, які хворіють на онкологічні, гемолітичні захворювання, туберкульоз, шизофренію, епілепсію, діабет та ін., а також інвалідам Великої Вітчизн. війни та дітям у віці до 1 року ліки відпускаються безплатно і при амбулаторно-поліклінічному лікуванні. Кошти на охорону здоров'я надходять з держ. бюджету, держ. фондів, кооперативних, профспілкових та ін. громад. орг-цій, а також від колгоспів. Інтенсивно розвивалася і продовжує вдосконалюватися принципово нова система позалікарняної допомо-

Кількість лікарняних закладів у союзних республіках

	1940	1981
СРСР	**13 793**	**23 072**
РРФСР	8 477	12 455
УРСР	2 498	3 830
БРСР	514	870
Узб. РСР	380	1 165
Каз. РСР	627	1 690
Груз. РСР	314	452
Аз. РСР	222	754
Лит. РСР	77	200
Молд. РСР	109	336
Латв. РСР	89	183
Кирг. РСР	112	267
Тадж. РСР	121	291
Вірм. РСР	96	167
Туркм. РСР	99	272
Ест. РСР	58	140

ги, яка організована за дільничнотер. принципом. В СРСР діють понад 35 тис. амбулаторно-поліклінічних закладів, де протягом року лікарі проводять 2,5 млрд. прийомів пацієнтів. В амбулаторіях і поліклініках починають і закінчують лікування 80% хворих, що свідчить про високу ефективність і загальнодоступність цього виду допомоги. На 1981 в країні діяло понад 23 тис. лікарняних закладів, у яких було 3384 тис. ліжок (126 ліжок на 10 тис. ж.). Збудовані й будуються багатопрофільні й спеціалізовані лікарні, оснащені сучас. мед. технікою та апаратурою. На їхній базі організовано спеціалізовані центри обласного, міжобласного, респ. та всесоюзного значення. Великим досягненням рад. охорони здоров'я стала система подання *швидкої медичної допомоги*, створена і збільшується кількість спеціалізованих бригад — кардіологічних, реанімаційних, дитячих та ін. Це дає змогу проводити ефективне лікування на догоспітальному етапі. Організовано службу санітарної авіації. У країні розгорнуто широку мережу мед. закладів для мед.-сан. обслуговування робітників, на великих підприємствах створено *медико-санітарні частини*. Все це дозволило максимально наблизити мед. допомогу до місця роботи. Мед. обслуговування жителів сільс. місцевості організується з урахуванням екон.-геогр., демографічних особливостей і побудовано на принципі етапності подання допомоги. Позалікарняна допомога здійснюється в лікар. *амбулаторіях* та фельдшерсько-акушерських пунктах. Стаціонарне лікування зосереджено в дільничних, центральних районних, обласних, крайових та респ. лікарнях. В СРСР здійснюються соціально-екон., в т. ч. мед., заходи, що забезпечують поєднання функцій материнства з активною участю жінок у трудовій та громад. діяльності, гармонійний розвиток дітей і підлітків. Д-ва повністю бере на себе всі витрати, пов'язані з соціальним страхуванням. Тим, хто захворів, у разі втрати працездатності надається грош. допомога в розмірі до 100% їхньої заробітної плати. Надається також допомога по вагітності й пологах, сплачується більша частина витрат на санаторно-курортне (див. *Курорти, Санаторії*) лікування та відпочинок, на лік. харчування, на проведення оздоровчої роботи серед дітей, підлітків, студентів. Важливим фактором є підготовка лікарів та ін. мед. персоналу й розподіл його з урахуванням особливостей території та розселення населення. В 1981 кількість лікарів досягла 1033,9 тис., серед. мед. персоналу — 2,9 млн. чол., що становить 38,5 лікаря та 107,3 працівника з серед. мед. освітою на 10 тис. ж. Створено базу для підвищення кваліфікації мед. працівників. Підвищенню морально-етичного рівня лікарів сприяла «Присяга лікаря Радянського Союзу» (введена 1971). Осн. напрям соціалістичної охорони здоров'я — профілактичний. Здійснюються періодичні мед. огляди, створено систему профес. відбору, *лікарського контролю* у фіз. культурі та спорті. Проводиться у широких масштабах *диспансеризація*, 1980 нею було охоплено понад 45 млн. чол. Масовими профілактичними оглядами населення щороку охоплюють близько 110 млн. чол. Здійснюється широка програма первинної профілактики найпоширеніших неінфекційних хвороб (серцево-судинних, онкологічних, легеневих, ендокринних та ін.). *Санітарно-епідеміологічна служба* забезпечує контроль за дотриманням всіма підприємствами, орг-ціями та установами, а також окремими громадянами діючих норм сан. законодавства, крім того, вона бере участь в організації і проведенні багатьох сан.-гіг. та протиепідемічних заходів. Сучасна структура санітарно-епідеміологічної служби, її права і обов'язки визначені в «Положенні про державний санітарний нагляд в СРСР» (1973). Активну участь у роботі органів та закладів охорони здоров'я беруть профспілки. При медичних закладах існують громад. ради, до складу яких входять мед. працівники та представники громадськості. Незмінний помічник медиків — *Союз Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР*, що об'єднує в своїх рядах понад 100 млн. чол. В Рад. Союзі ліквідовано більшість небезпечних інфекційних хвороб, що забирали в минулому життя сотень тисяч людей. Захворюваність на *дифтерію, поліомієліт* зведено до поодиноких випадків. Систематично знижується захворюваність на коклюш, кір та ін. інфекційні хвороби. Це є однією з умов, завдяки яким за минулі 60 років смертність населення в СРСР знизилася більш як у 3 рази, дитяча смертність — майже в 9 раз, середня тривалість життя зросла з 32 до 70 років. Система організації охорони здоров'я в Радянській країні пройшла перевірку часом і здобула міжнародне визнання. В прийнятій XXIII Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я резолюції про осн. принципи розвитку нац. служб охорони здоров'я найважливіші принципи і положення, притаманні соціалістичній охороні здоров'я, визнані найефективнішими і рекомендовані всім д-вам— членам *Всесвітньої організації охорони здоров'я* (ВООЗ) для використання при виборі схеми організації мед. допомоги населенню. Високу оцінку здобула система рад. охорони здоров'я на Міжнар. конференції з первинної медико-сан. допомоги, яка відбулася у вересні 1978 в м. Алма-Аті. Розширюється співробітництво СРСР з зарубіжними країнами в галузі мед. науки та охорони здоров'я. Важливим етапом колективної розробки теорії та практики організації соціалістичної охорони здоров'я є прийняття XVII народою міністрів охорони здоров'я соціалістичних країн «Основних напрямів і перспектив соціалістичної охорони здоров'я» (1976). Створено Постійну комісію РЕВ з охорони здоров'я. Позитивно розвивається і співробітництво в галузі мед. науки та охорони здоров'я з капіталістичними країнами. Радянський Союз бере активну участь у діяльності Всесвітньої організації охорони здоров'я.

В СРСР лікарів готують *медичні інститути* (83 вузи цього профілю, в т. ч. стоматологічні і фармацевтичні, 1980), а також мед. ф-ти ун-тів — Вільнюського, Чуваського, Якутського, Мордовського та ін.— всього 9 ф-тів (1980). Спеціалістів з серед. мед. і фарм. освітою готують *медичні училища* (1980 — 626 уч-щ). Планування, координацію, оцінку результатів і контроль за проведенням наук.-мед. досліджень здійснює *Академія медичних наук СРСР*. Виходить значна кількість журналів (1980 — понад 100 назв) з різних галузей медицини, зокрема наук.-популярний журнал «Здоровье» та ін., «Медицинская газета». В СРСР створено спеціалізовані мед. вид-ва: центральне — «Медицина» та ряд республіканських (зокрема, «Здоров'я» в УРСР). Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Ленинские декреты по здравоохранению, 1917—1921 гг. М., 1970; Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении. М., 1970; Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа. М., 1958; Серенко А. Ф., Соболевский Г. Н. Здравоохра-

Кількість лікарняних ліжок у союзних республіках (тис.)

	1940	1981
СРСР	**790,9**	**3384,0**
РРФСР	482,0	1829,7
УРСР	157,6	636,4
БРСР	29,6	122,5
Узб. РСР	20,3	191,0
Каз. РСР	25,4	199,4
Груз. РСР	13,3	54,3
Аз. РСР	12,6	61,2
Лит. РСР	8,9	41,9
Молд. РСР	6,1	49,0
Латв. РСР	12,0	34,9
Кирг. РСР	3,8	44,9
Тадж. РСР	4,5	41,8
Вірм. РСР	4,1	26,6
Туркм. РСР	5,6	31,6
Ест. РСР	5,1	18,8

Виплати і пільги, одержані населенням із суспільних фондів споживання

	1940	1965	1970	1975	1981
Виплати і пільги — всього, млрд. крб.	4,6	41,9	63,9	90,1	122
З них:					
освіта	2,0	13,2	18,7	25,1	32,6
в т. ч.					
стипендії	0,2	0,9	1,3	2,2	2,6
охорона здоров'я і фізична культура	1,0	6,9	10,0	12,9	17,9
соціальне забезпечення і соціальне страхування	0,9	14,4	22,8	34,6	48,1
в т. ч.					
пенсії	0,3	10,6	16,2	24,4	35,4
допомоги	0,5	3,5	6,1	9,2	11,3
Виплати і пільги в розрахунку на душу населення, крб.	24	182	263	354	456

Показники розвитку охорони здоров'я в СРСР

	1940	1981
Кількість лікарняних закладів	13 793	23 072
Кількість лікарняних ліжок, тис.	790,9	3384,0
Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. жителів	40,2	126,0
Кількість лікарів усіх спеціальностей, тис.	155,3	1033,9
Кількість лікарів на 10 тис. жителів	7,9	38,5
Кількість осіб середнього медичного персоналу, тис.	472,0	2879,6
Кількість осіб середнього медичного персоналу на 10 тис. жителів	24,0	107,3

нение социалистического общества. М., 1975; Социальная гигиена и организация здравоохранения. М., 1977; 60 лет советского здравоохранения. М., 1977; Буренков С. П., Головтеев В. В., Корчагин В. П. Социалистическое здравоохранение: задачи, ресурсы, перспективы развития. М., 1979; Здравоохранение в СССР в X пятилетке. М., 1981; Петровский Б. В. Новый этап в развитии народного здравоохранения СССР. М., 1981; Буренков С. П., Глазунов И. С. О развитии профилактического направления в советском здравоохранении. «Советское здравоохранение», 1981, № 3; Охорона здоров'я України в братній сім'ї народів СРСР. К., 1982. *О. П. Щепін.*

XIII. Фізична культура і спорт.

Фіз. культура і спорт — органічна частина рад. культури та громад. життя, комплекс заходів, що здійснюються держ., громад. і фізкультурно-спорт. орг-ціями, спрямованих на гармонійний розвиток фіз. і духовних здібностей людини, зміцнення її здоров'я, підвищення та тривале збереження творчої активності, на підготовку до високопродуктивної праці, на захист Батьківщини. В 1918 організовано перші фізкультурно-спорт. осередки й гуртки Всевобучу, комсомольські т-ва «Мурашка» (Москва), «Спартак» (Петроград), «Червоний молодняк» (Мінськ) та ін., 1923 — перше всесоюзне фізкультурно-спорт. т-во «*Динамо*», 1935 — добровільне спорт. т-во (ДСТ) «*Спартак*», 1936 — понад 60 ДСТ профспілок. З перших років Рад. влади держ. і фізкультурно-спорт. орг-ції за активною участю профспілок і комсомолу здійснюють програму масового розвитку фіз. культури і спорту в усіх районах країни. Вже в 20-х рр. повсюдно проводилися легкоатлетичні кроси, велогонки, лижні та ін. масові змагання, відбулися перші чемпіонати РРФСР (з плавання, 1921; футболу, 1922), Всесоюзне свято фізкультури (1923), перша Всесоюзна *спартакіада* (1928).

Осн. напрями розвитку фіз. культури і спорту на різних етапах соціалістичного й комуністичного будівництва визначені постановами ЦК партії «Про завдання партії в галузі фізичної культури» (1925), «Про фізкультурний рух» (1929), «Про хід виконання Комітетом у справах фізичної культури і спорту директивних вказівок партії і уряду про розвиток масово-фізкультурного руху в країні й підвищення майстерності радянських спортсменів» (1948), «Про заходи по дальшому розвитку фізичної культури і спорту» (1966); постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту» (1981). В Програмі КПРС, у постановах ЦК КПРС і Рад. уряду підкреслюється держ. значення розвитку фіз. культури і спорту як важливої ділянки виховної роботи серед населення. Програмною і нормативною основою системи фіз. виховання є Всесоюзний фізкультурний комплекс «*Готовий до праці й оборони СРСР*» (ГПО). В 1937 для розвитку комплексу ГПО введено *Єдину Всесоюзну спортивну класифікацію*. Організовані заняття з фіз. культури і спорту проводяться у двох осн. напрямах — обов'язковому та добровільному. До обов'язкових занять залучають усіх учнів загальноосв. шкіл, профес.-тех., серед. спец. та вищих навч. закладів, особовий склад Збройних Сил СРСР, міліції та деяких ін. орг-цій. Заняття проводяться за держ. програмами. На підприємствах, в установах і навч. закладах організуються заняття *виробничою гімнастикою*. Організаційно-методичне керівництво обов'язковими заняттями і контроль за виконанням їх здійснюють відповідні м-ва й відомства. Масова фізкультурно-оздоровча і спорт. робота проводиться фізкультурно-спорт. орг-ціями профспілок, деяких міністерств та відомств, а також ДТСААФ СРСР. У 1982 налічувалося 8 всесоюзних ДСТ профспілок: «*Буревісник*», «*Водник*», «*Зеніт*», «*Локомотив*», «Спартак», «Труд», «Урожай», «ФіС» («Фізкультура і Спорт»); видомчі т-ва: «Динамо», «*Трудові резерви*», ДТСААФ, фізкультурно-спорт. орг-ції Збройних Сил СРСР. Роботу профспілкових ДСТ координує Всесоюзна рада ДСТ профспілок, сільських — Центр. рада сільс. спорт. т-в. Заг. керівництво розвитком фіз. культури і спорту та роботою фізкультурно-спорт. орг-цій здійснює Комітет по фіз. культурі і спорту при Раді Міністрів СРСР через тер. спорт. комітети, керівництво розвитком тех. видів спорту — ЦК ДТСААФ СРСР, туризму і спорт. орієнтування — Центр. рада з туризму та екскурсій ВЦРПС. Активно співробітничають з Спорткомітетом СРСР і ЦК ДТСААФ СРСР громад. виборні органи фізкультурного руху: Олімпійський комітет СРСР, федерації СРСР з видів спорту, федерації спорт. преси, кіно, наочної та лекційної пропаганди тощо. На підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах і навч. закладах спорт. т-ва створюють колективи фіз. культури (1981 — понад 231 тис.), у вищих навч. закладах, на великих підприємствах, будовах та ін. — спорт. й спортивно-тех. клуби (1981 — понад 7 тис.). Навчально-тренувальну роботу проводять також дитячо-юнацькі спорт. школи (1981 — понад 6,5 тис.). Загалом у колективах фіз. культури, спорт. клубах і школах налічувалося (1982) 83,7 млн. чол., у спорт. секціях — бл. 46 млн. чол. На поч. 1982 підготовлено: майстрів спорту СРСР (звання встановлено 1935) 181 тис. чол.; майстрів спорту СРСР міжнар. класу (встановлено 1965) 7,1 тис. чол.; звання засл. майстра спорту (встан. 1934) присуджено 2,6 тис. чол.; засл. тренера СРСР (встан. 1956) — бл. 1,3 тис. чол. (див. *Звання спортивні*). В 1982 у фізкультурному русі було зайнято понад 328 тис. штатних працівників (з них понад 75% з вищою і серед. фізкультурною освітою), а також 7,8 млн. інструкторів, тренерів і понад 6,4 млн. спорт. суддів, що працюють на громад. засадах. Підготовку кадрів здійснюють понад 220 вищих і серед. спец. навч. закладів, у т. ч. 23 ін-ти фізкультури, 96 факультетів фізичного виховання в педагогічних та ін. вищих навч. закладах, 25 технікумів, 73 відділення у пед. уч-щах (на 1982). Щороку випускається понад 16 тис. спеціалістів з вищою і понад 10 тис. із серед. фізкультурною освітою. Науково-пед. кадри готують у системі аспірантури при гол. ін-тах фізкультури (Москва, Ленінград, Київ, Мінськ, Тбілісі) і в трьох спеціалізованих н.-д. ін-тах фіз. культури: Всесоюзному (Москва), Ленінградському і Грузинському (Тбілісі).

Медико-санітарне забезпечення занять фіз. культурою і спортом та *лікарський контроль* здійснюють бл. 400 лікарсько-фізкультурних диспансерів і мережа мед. пунктів.

Розвивається матеріально-тех. база фізкультурного руху. На 1.I 1982 налічувалося понад 3,6 тис. стадіонів, 74 тис. спорт. залів, 1,8 тис. наливних басейнів для плавання, 450 тис. спорт. майданчиків, 107 тис. футбольних полів, 2 тис. тенісних кортів, понад 29 тис. стрілецьких тирів, 6,3 тис. лижних баз, 2,1 тис. ковзанярських доріжок тощо. Обсяг виробництва *спортивного інвентаря* та устаткування досягає 3,9 млрд. крб. на рік. Фіз. культура і спорт фінансуються з держ. і профспілкового бюджетів, кооперативних коштів і власних доходів фізкультурно-спорт. орг-цій. Рад. фізкультурний рух відзначається планомірним, пропорційним масовим розвитком в усіх союзних республіках (табл.). Велика увага приділяється масовій пропаганді фізичної культури і спорту. В 1939 встановлено єдине всесоюзне свято — День фізкультурника (18 липня; тепер — у серпні). Одним з найдійовіших засобів пропаганди є масові спорт. змагання. Щороку тільки за всесоюзним спорт. календарем їх проводиться до 300. Найбільші з них: спартакіади профспілок, школярів; спорт. ігри молоді, студентів; дитячі змагання — «Старти надій», «Шкіряний м'яч» (футбол), «Золота шайба» (хокей), «Зірниця» і «Орля» (військово-спорт. ігри) та ін. З 1956 один раз на 4 роки проводяться спартакіади народів СРСР. В стартах 7-ї Спартакіади народів СРСР (1979) брало участь 87,6 млн. чол., у фіналі — понад 10 тис. спортсменів з усіх союзних республік і 2,3 тис. чол. з 85 країн світу. В 1982 видавалося 35 спорт. газет і журналів (разовий тираж — понад 7 млн. прим.), з них 15 центральних. Вид-во «Фізкультура і спорт» (засн. 1923) та ін. вид-ва щороку випускають бл. 200 найменувань книг та ін. видань з спорт. тематики заг. тиражем бл. 10 млн. прим. Щороку виходять на екран бл. 40 документальних, науково-популярних, навч. та худож. фільмів, присвячених фіз. культурі й спорту.

З середини 40-х рр. почали інтенсивно розвиватися міжнар. зв'язки рад. спортсменів. Спорт. федерації СРСР вступили до більшості *міжнародних спортивних об'єднань* (вони є членами більш як 80 об'єднань) і беруть участь у чемпіонатах світу, Європи, змаганнях на кубки світу і Європи та ін.

Нагрудні спортивні значки.

Нагрудний значок туриста.

СРСР

В 1951 створено й визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* (МОК) Олімпійський комітет СРСР. З 1952 спортсмени СРСР беруть участь у *Олімпійських іграх (зимових Олімпійських іграх* — з 1956), вони завоювали 1018 олімпійських медалей, у т. ч. 401 золоту, 326 срібних, 291 бронзову. В 1949 — 81 рад. спортсмени понад 2 тис. раз перемагали на чемпіонатах світу і бл. 3 тис.— на чемпіонатах Європи. В СРСР на 1982 відбулося понад 100 чемпіонатів світу, Європи й змагань на кубки Європи, Міжнар. дружні спорт. ігри молоді (1957), Універсіада (1973), Всесвітній конгрес спорт. науки (1974), 43-й конгрес Міжнар. федерації спорт. преси (1979) тощо. В 1980 в Москві проведено (за рішенням МОК 1974) Ігри XXII Олімпіади. За видатні спорт. досягнення і заслуги у розвитку фіз. культури і спорту понад 3 тис. спортсменів і працівників фізкультурно-спорт. орг-цій нагороджено (на 1.I 1982) орденами й медалями СРСР. Орденами СРСР нагороджено Держ. центральний (Москва) і Ленінградський ін-ти фіз. культури, спорт. т-ва «Динамо», «Спартак», «Трудові резерви», ЦСКА і ряд ін. спорт. орг-цій.

Див. також статті про окремі види спорту та іл. на окремому аркуші до ст. *Спорт*. *С. П. Павлов.*

Туризм.

Виникнення рад. туризму належить до поч. 20-х рр. Туристський рух в СРСР розвивається відповідно до держ. політики в галузі охорони здоров'я народу. Туризм є також засобом духовного, культур. і соціального розвитку людини. Керівництво туристським рухом у країні здійснює Центр. рада по туризму та екскурсіях (ЦРТЕ; 1962—69 — Центр. рада по туризму) ВЦРПС; роботою дитячих туристських орг-цій керує Центр. дитяча екскурсійно-туристська станція М-ва освіти СРСР (засн. 1970). Міжнар. туристські зв'язки здійснюють Всесоюзне акціонерне т-во «*Інтурист*» (створене 1929) і Бюро міжнар. молодіжного туризму «Супутник» (створене 1958). Туризм як вид спорту включено до Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації (з 1949) та Всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці й оборони СРСР». З метою популяризації туризму запроваджено масовий значок «Турист СРСР», а також значки «Турист СРСР» I, II і III ступенів. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанови «Про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій у країні» (1969), «Про дальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» (1980), що зміцнили матеріальну базу туризму. Розвиток туризму пов'язаний з використанням природних та соціально-екон. *рекреаційних ресурсів*.

В СРСР діють понад 11 тис. туристських маршрутів (на 1.I 1982). В 1980 на 963 туристських базах відпочивало 22,5 млн. чол., на туристських маршрутах вихідного дня — 10 млн. чол., в екскурсіях взяли участь 173 млн. чол. Широкого розвитку набув самодіяльний туризм. Кожного року в походах по рідному краю, по місцях революційної, бойової і трудової слави рад. народу беруть участь понад 30 млн. чол.; працюють 3 тис. туристських клубів, багато пунктів прокату туристського спорядження. В останні роки туризм перетворився у важливу галузь економіки невиробничої сфери. Наук. дослідження в галузі туризму ведуть Ін-т географії АН СРСР, Центральний і зональні ін-ти курортології й фізіотерапії М-ва охорони здоров'я СРСР, Всесоюзна н.-д. лабораторія туризму і екскурсій ЦРТЕ, н.-д. лабораторія по іноз. туризму (Москва) та ін. орг-ції. Кадри для туристських орг-цій готують Центральні і зональні туристські курси ЦРТЕ, Ін-т підвищення кваліфікації спеціалістів Гол. управління з іноз. туризму при Раді Міністрів СРСР, спец. ф-т у Вищій школі профспілкового руху ВЦРПС.

В СРСР видаються щомісячний журн. «Турист», проспекти «Туристские маршруты», для іноз. туристів — журн. «Путешествие в СССР» (рос., англ., франц. і нім. мовами). Іл. с. 397.

Літ.: Макарцев Н. А. Страницы истории советского спорта. М., 1967; Азар В. И. Экономика и организация туризма. М., 1972; История физической культуры и спорта. М., 1975; Советская система физического воспитания. М., 1975; Всё о спорте, т. 1—3. М., 1978; Абукова Н. Х., Ахалая В. Б. Туризм и экскурсионное дело. Библиография отечественной литературы (1965—1973 гг.). Сухуми, 1975.

Основні показники стану фізичної культури і спорту по союзних республіках (на 1. I 1981)

	Кількість колективів фізичної культури	Чисельність фізкультурників, тис. чол.	Підготовлено		Присуджено звання майстра спорту СРСР, тис. чол.	Кількість стадіонів	Кількість спортивних залів
			значкістів ГПО, тис. чол.	спортсменів-розрядників, тис. чол.			
СРСР	**231 559**	**63569,0**	**27606,7**	**25241,2**	**12,2**	**3 693**	**74 261**
РРФСР	116 794	32111,5	13417,7	13251,2	5,9	1 941	41 086
УРСР	44 591	13799,3	5952,1	5501,6	2,5	961	13 914
БРСР	10 607	2532,5	1182,1	1133,2	0,6	134	3 083
Узб. РСР	10 931	3361,4	1536,7	1083,3	0,6	158	3 034
Каз. РСР	12 167	3702,9	1712,8	1342,0	0,6	124	4 663
Груз. РСР	6 833	1278,8	530,4	429,7	0,3	84	1 382
Аз. РСР	6 782	1142,0	553,7	351,6	0,2	47	1 073
Лит. РСР	3 542	1010,0	498,1	441,4	0,3	31	800
Молд. РСР	3 303	870,3	404,8	324,6	0,2	63	1 106
Латв. РСР	2 515	751,1	333,9	333,9	0,3	35	578
Кирг. РСР	2 682	680,0	305,2	223,3	0,1	23	711
Тадж. РСР	3 384	678,2	384,7	225,3	0,1	33	675
Вірм. РСР	3 174	719,9	361,5	254,3	0,2	24	1 196
Туркм. РСР	2 613	502,1	239,1	118,1	0,1	21	601
Ест. РСР	1 641	428,9	193,8	228,6	0,2	14	412

XIV. Народна освіта.

За даними перепису 1897, в Росії серед населення віком від 9 до 49 років письменних було лише 27,9% (в т. ч. у сільс. місцевості — 21,7%), а серед жінок — 14%. За висловом В. І. Леніна, уряд Росії дев'ятьом десятим населення заступав шлях до освіти (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 130). Система освіти мала станово-класовий характер. Корінне населення нац. окраїн було майже повністю неписьменним. Так, у Серед. Азії (1897) неписьменних таджиків було 99,5%, киргизів — 99,4%, туркменів — 99,3%, узбеків — 98,4%, казахів — 98%. На Україні відповідно — 76%, серед жінок — 88%. У 1914/15 навч. р. в Росії було 2300 серед. загальноосв. шкіл (800 тис. учнів) і 450 серед. спец. навч. закладів (54 тис. учнів), 105 вузів (127,4 тис. студентів). Вищі й серед. спец. навч. заклади територіально були розміщені нерівномірно. В Серед. Азії вищих шкіл не було, у Сибіру і на Далекому Сході було лише 4 вищі школи. В Киргизії, Таджикистані, Туркменії не було жодного серед. спец. навч. закладу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції створено нову систему освіти, в історично стислі строки розгорнуто широку мережу загальноосв. і профес. шкіл (початкових, серед. і вищих), ліквідовано неписьменність серед дорослого населення, всі здобутки науки й культури стали загальнонар. надбанням. Система освіти в СРСР розвивалася разом з розвитком рад. суспільства. В Конституції СРСР сказано: «В СРСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвиткові молоді, готує її до праці і громадської діяльності». Осн. принципи нар. освіти в СРСР: рівність усіх громадян СРСР у здобутті освіти незалежно від расової і нац. належності, статі, відношення до релігії, майнового і соціального стану; обов'язковість освіти для всіх дітей і підлітків; держ. і громад. характер усіх навч.-виховних закладів; свобода вибору мови навчання (рідною мовою або мовою ін. народу СРСР); безплатність усіх видів навчання, утримання частини тих, хто навчається, на повному держ. забезпеченні, стипендіальне забезпечення учнів і студентів та надання їм ін. матеріальної допомоги; єдність системи нар. освіти

і наступність усіх типів навч. закладів, що забезпечує можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих; єдність навчання і комуністичного виховання; співробітництво школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей і молоді; зв'язок навчання і виховання підростаючого покоління з життям, з практикою комуністичного будівництва; наук. характер освіти, її постійне вдосконалення на основі найновіших досягнень науки, техніки, культури; гуманістичний і високоморальний характер освіти і виховання; спільне навчання осіб обох статей; світський характер освіти, який виключає вплив релігії.

Принципи і система нар. освіти в СРСР визначені *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* (липень 1973) та Законами про нар. освіту союзних республік (1974). Система *народної освіти* в СРСР включає дошкільне виховання, заг. серед. освіту, позашкільне виховання, *професійно-технічну освіту, середню спеціальну освіту, вищу освіту*. Вона відповідає сучас. етапові розвитку рад. суспільного ладу, відіграє визначну роль у розвитку продуктивних сил країни, в піднесенні матеріальної та духовної культури народу, в поступовій ліквідації відмінностей між розумовою і фіз. працею.

Дошкільне виховання. В 1914 на тер. Росії було 275 дит. садків і майданчиків. У них виховувалося бл. 7 тис. дітей. За роки Рад. влади створено широку мережу постійних дит. садків і ясел-садків, сезонних дит. майданчиків. На кін. 1981 в СРСР було 130,3 тис. дит. ясел, садків і ясел-садків. У них виховувалося 14755 тис. дітей, у т. ч. в містах — 70,1 тис. дит. ясел, садків і ясел-садків (11 158 тис. дітей) і в сільс. місцевості — 60,2 тис. дит. ясел, садків і ясел-садків (3597 тис. дітей). Тільки 1981 введено в дію дошкільних закладів на 562 тис. місць. Про кількість дітей у дошкільних закладах по союзних республіках див. таблицю.

Загальна середня освіта. В 1914/15 навч. р. на тер. Росії налічувалося 123,7 тис. загальноосв. шкіл, з них початкових і вищих початкових — 121,4 тис., середніх — 2,3 тис. Всього в цих школах навчалося 9,7 млн. учнів, з них 8,6 млн. у початкових школах. У 1930 в СРСР запроваджено загальне обов'язкове початкове навчання, а 1934 — загальне обов'язкове семирічне навчання і введено таку структуру загальноосвітньої школи: початкова (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи), середня школа (1—10 класи). У 1943/44 навч. р. поряд з цими типами шкіл створено школи робітн. і сільс. молоді, 1956 — школи-інтернати. З 1958 замість семирічного запроваджено заг. обов'язкове восьмирічне навчання, а з серед. 70-х рр.— обов'язкову заг. середню освіту, законодавчо закріплену Конституцією СРСР (1977). Загальна серед. освіта здійснюється в серед. загальноосв. школах, у серед. профес.-тех. училищах і серед. спец. навч. закладах. Серед. загальноосв. школа — основна форма здобуття заг. серед. освіти — є єдиною трудовою політех. школою. Для розвитку різнобічних інтересів і здібностей учнів та їхньої профес. орієнтації при школах організовуються факультативні заняття за вибором учнів, школи і класи з поглибленим теор. і практичним вивченням окремих предметів, різних видів праці, мистецтва і спорту, виробниче навчання. Залежно від місц. умов створюються окремо початкові (1—3 класи), восьмирічні (1—8 класи) і серед. школи в складі 1—10 (11) класів при збереженні єдності і наступності всіх ступенів заг. серед. освіти. Для забезпечення доступності загальноосв. школи для учнів і здійснення заг. серед. освіти важливе значення має запровадження оптимального шкільного районування, безплатний проїзд учнів сільс. місцевості в школу та зі школи, інтернати при школах, гаряче харчування, безплатне користування підручниками, створення підготовчих класів та фондів заг. серед. освіти, шкіл з подовженим днем і груп подовж. дня, шкіл-інтернатів, дит. будинків, санаторно-лісових шкіл для хворих дітей та спец. шкіл для дітей і підлітків, які мають вади у фіз. чи розумовому розвитку, вечірні (змінні) і заочні школи або спец. класи у серед. загальноосв. школах для працюючої молоді. В СРСР на початок 1981/82 навч. р. було 143 тис. загальноосв. шкіл (44,3 млн. учнів), у т. ч. вечірніх (заочних) шкіл працюючої молоді — 12,1 тис. (4600 тис. учнів); число шкіл подовженого дня та шкіл з групами подовженого дня — 83,2 тис. (11,3 млн. учнів), у т. ч. в місті — 27,6 тис. (5,8 млн. учнів), на селі — 55,6 тис. (5,5 млн. учнів). Протягом десятої п'ятирічки кожний третій учень 1—8-х класів був охоплений школами й групами подовженого дня і перебував на напівінтернатному утриманні. В 1981/82 навч. р. закінчили повну (і неповну) загальноосв. серед. школу 8086 тис. чол., у т. ч. вечірню — 1391 тис. чол. Якщо за період 1918 — 40 серед. освіту здобули 3829 тис. чол., то лише за один 1981 — 5024 тис. чол. У цьому році 4916 тис. учнів денних серед. загальноосв. шкіл пройшли трудове навчання на підприємствах пром-сті, с. г. та в установах. У загальноосв. школах СРСР 1981/82 навч. р. працювало 2332 тис. учителів, з них — 72 % жінки (про загальноосв. школи по союзних республіках див. табл.).

Середні спеціальні навчальні заклади по союзних республіках

	1940/41	1981/82
СРСР		
Навчальні заклади	3773	4393
В них учнів, тис.	974,8	4556,8
РРФСР		
Навчальні заклади	2188	2509
В них учнів, тис.	594,0	2587,2
УРСР		
Навчальні заклади	693	726
В них учнів, тис.	196,2	795,2
БРСР		
Навчальні заклади	128	136
В них учнів, тис.	35,0	162,8
Узб. РСР		
Навчальні заклади	98	227
В них учнів, тис.	25,1	244,3
Каз. РСР		
Навчальні заклади	118	238
В них учнів, тис.	30,3	270,6
Груз. РСР		
Навчальні заклади	192	90
В них учнів, тис.	26,1	53,0
Аз. РСР		
Навчальні заклади	91	76
В них учнів, тис.	17,4	78,8
Лит. РСР		
Навчальні заклади	24	68
В них учнів, тис.	6,4	66,4
Молд. РСР		
Навчальні заклади	22	51
В них учнів, тис.	4,1	59,3
Латв. РСР		
Навчальні заклади	41	55
В них учнів, тис.	9,6	41,5
Кирг. РСР		
Навчальні заклади	33	41
В них учнів, тис.	6,0	50,2
Тадж. РСР		
Навчальні заклади	30	38
В них учнів, тис.	5,9	40,1
Вірм. РСР		
Навчальні заклади	62	66
В них учнів, тис.	8,9	49,2
Туркм. РСР		
Навчальні заклади	36	35
В них учнів, тис.	7,7	34,4
Ест. РСР		
Навчальні заклади	17	37
В них учнів, тис.	2,1	23,8

Професійна освіта. В 1981/82 навч. р. в СРСР було 7378 профес.-тех. уч-щ (3713 тис. учнів), у т. ч. 4443 серед. профес.-тех. уч-ща (2168 тис. учнів). Профес.-тех. і тех. уч-ща 1981/82 навч. р. підготували 2469 тис. кваліфікованих робітників для промисловості, буд-ва, транспорту, с. г. В 1981 оволодівали новими професіями і підвищували свою кваліфікацію на підприємствах, в установах, орг-ціях 34 140 тис. робітників і службовців.

Середня спеціальна освіта. Серед. спец. навч. заклади — технікуми, училища — готують спеціалістів для всіх галузей народного г-ва і культури. В 1981/82 навч. р. в СРСР було 4393 серед. спец. навч. заклади, у яких навчалося 4556,8 тис. учнів, у т. ч. 1689 тис.— на заочних і вечірніх відділеннях. Серед усіх учнів — 57% жінок. У 1981 серед. спец. навч. заклади закінчило 1287,3 тис. чол. (1914 — 7,4 тис. чол.).

Кількість дітей в постійних дошкільних закладах по союзних республіках (тис. чол.)

	1940	1981
СРСР	**1953**	**14 755**
РРФСР	1266	8381
УРСР	319	2473
БРСР	64	511
Узб. РСР	74	996
Каз. РСР	37	902
Груз. РСР	48	170
Аз. РСР	57	150
Лит. РСР	14	160
Молд. РСР	5	273
Латв. РСР	6	117
Кирг. РСР	7	154
Тадж. РСР	8	113
Вірм. РСР	18	139
Туркм. РСР	25	132
Ест. РСР	5	84

Загальноосвітні школи по союзних республіках (на 1981/82 навчальний рік)

	Кількість шкіл, тис.	Чисельність учнів, млн.
СРСР	**143,2**	**44,3**
РРФСР	73,6	20,1
УРСР	22,8	7,5
БРСР	6,7	1,5
Узб. РСР	9,5	4,2
Каз. РСР	8,7	3,3
Груз. РСР	3,8	0,9
Аз. РСР	4,3	1,6
Лит. РСР	2,3	0,6
Молд. РСР	1,8	0,7
Латв. РСР	0,9	0,4
Кирг. РСР	1,7	0,9
Тадж. РСР	3,1	1,1
Вірм. РСР	1,5	0,6
Туркм. РСР	1,9	0,7
Ест. РСР	0,6	0,2

Про кількість середніх спец. навч. закладів по союзних республіках див. таблицю, с. 399.

Вища освіта. Вищі навч. заклади готують висококваліфікованих спеціалістів для всіх галузей нар. г-ва і культури. На початок 1981/82 навч. р. в СРСР працював 891 вуз, де навчалося 5284,5 тис. студентів, у т. ч. без відриву від виробн.—2273 тис. Серед студентів — 52% жінок (про кількість вищих навч. закладів по союзних республіках див. табл.). Серед заг. кількості вузів — 68 ун-тів.

За роки Рад. влади вузи і технікуми підготували 45,0 млн. спеціалістів, з них лише в дев'ятій п'ятирічці — 9,1 млн., в десятій — 10 млн. спеціалістів (у т. ч. 3,7 млн. з вищою освітою). В 1981 вищі навч. заклади СРСР випустили 831,2 тис. спеціалістів (1914 — 12,2 тис.). Наук. кадри готують через аспірантуру у вищих навч.закладах і н.-д. ін-тах. У 1981/82 навч. р. в СРСР було 97 860 аспірантів, з них 58 663 у вузах і 39 197 у н.-д. установах. За рівнем освіти народу Рад. Союз утримує перше місце в світі. В 1982 в нар. г-ві працювало з вищою і серед. (повною і неповною) освітою на кожну тисячу чол.: робітників — 800, колгоспників — 655, службовців — 985 (чоловіків — 851 і жінок — 840). Близький до вирівнювання освітній рівень населення всіх союзних республік.

Літ.: Ленін про народну освіту. Статті і промови. К., 1958; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917—1973 гг. М., 1974; Народное образование в СССР. 1917—1967. М., 1967; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982.

А. М. Алексюк.

XV. Наука і наукові установи.

Народи СРСР зробили великий внесок у світову науку. Здобутками наукової і суспільно-політ. думки давніх часів стали твори вірм. мислителів Мовсеса Хоренаці (5 — поч. 6 ст.), Ананія Ширакаці (7 ст.), середньоазіатських учених Хорезмі (9 ст.), Ібн-Сіни (Авіценни, 10 ст.), Біруні (11 ст.). Відомими наук. осередками свого часу були обсерваторія в Мерві (9 ст., тепер на тер. Туркм. РСР), «Дім мудрості» в Бухарі (10 ст.), Ікалтойська (11 ст.) та Гелатська (12 ст.) академії в Грузії, Гладзорський (13—14 ст.) ун-т у Вірменії, обсерваторія Улугбека (15 ст.) поблизу Самарканда. Важливі істор., правові та ін. наук. пам'ятки дійшли до нашого часу від *Київської Русі*.

Створення Російської централізованої д-ви (15—16 ст.) сприяло прогресу економіки й освіти. В ці часи з'явилися твори про далекі подорожі, зокрема «Ходіння за три моря» А. Нікітіна, антиклерикальні твори Максима Грека, Матвія Башкіна, Феодосія Косого. Поширенню знань сприяло виникнення в країні в середині 16 ст. *книгодрукування*. Важливими центрами науки й культури на Україні і в Білорусії були *братські школи* (16—17 ст.), насамперед Львівська і Київська.

На 15—17 ст. припадають праці Г. Дрогобича, Г. Скорини, Л. Зизанія, М. Смотрицького, П. Беринди, І. Гізеля, І. Борецького. В 1579 засновано Віленську академію, 1632 — Києво-Могилянську колегію та Академію Густавіана (Естонія), 1661 — Львівський ун-т та ін.

В 1687 засн. перший вищий навч. заклад у Москві — Слов'яно-греко-латин. академію. З *Київською академією* (17—18 ст.) пов'язана діяльність плеяди видатних учених того часу, зокрема медика Н. Амбодика-Максимовича, історика М. Бантиша-Каменського, освітніх діячів і письменників Ф. Прокоповича, С. Полоцького та ін. В 17 ст. було складено «*Большому чертежу книгу*» — перший географічний і демографічний опис і карти значної частини Європ. Росії. У збагаченні знань про пн. і сх. райони країни велику роль відіграли рос. *землепрохідці* 17 ст. (С. Дежньов, В. Поярков, Є. Хабаров та ін.). Прогресові науки сприяли реформи Петра I (поч. 18 ст.). У 1724 було створено Петерб. Академію наук, 1755 засновано Моск. університет, які стали визначними наук. центрами. З потребами екон. розвитку країни пов'язані роботи по вивченню Уралу і Сибіру, проведення Камчатських експедицій (1725—30 та 1733—43), складання перших геогр. атласів Росії (І. К. Кирилов). Видатне значення для становлення багатьох галузей вітчизн. науки 18 ст. мала діяльність М. В. Ломоносова, математики — Л. Ейлера. Розвиткові техніки 18 ст. сприяли винаходи А. К. Нартова, І. І. Ползунова, І. П. Кулібіна. У 2-й пол. 18 ст. створено перші грунтовні словникові праці, зокрема «Словник Академії Російської» (1789—99).

Прогресивні ідеї утверджувались у творах російського письменника, філософа, революціонера О. М. Радищева, укр. просвітителя і філософа Г. С. Сковороди, представника демократичного напряму в груз. сусп. думці 18 ст. Д. Гурамішвілі, вірм. просвітителя Ш. Шаамір'яна та ін. В 1-й пол. 19 ст. розширилася мережа навчальних закладів і наукових установ. Працювали університети — Дерптський (статус ун-ту з 1802; тепер Тартуський), Віленський (статус ун-ту з 1803; тепер Вільнюський), Казанський (1804), Харківський (1805), Київський (1834); астр. обсерваторії в Дерпті (тепер Тарту; 1809), Харкові (1805), Миколаєві (1821), Пулкові (під Петербургом; 1839); бот. сади в Дерпті (1803), Криму (Нікітський бот. сад; 1812); геофіз. обсерваторія в Тбілісі (1837) та ін. Прогресу природничих наук в 1-й пол. 19 ст. сприяли дослідження вітчизн. учених: у галузі фізики — В. В. Петрова, Б. С. Якобі, хімії — М. М. Зініна, астрономії — В. Я. Струве, біологічних наук — К. Ф. Рульє та ін. Видатні праці в галузі математики створили М. І. Лобачевський, М. В. Остроградський. Навколосвітні подорожі вітчизняних моряків-учених на поч. 19 ст. [1-а російська навколосвітня подорож І. Ф. Крузенштерна і Ю. Ф. Лисянського (1803—06), плавання Ф. П. Літке], відкриття Антарктиди експедицією Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарева (1819—21) збагатили географію, океанологію, ботаніку, зоологію новими наук. досягненнями. У 1-й чверті 19 ст. створено 12-томну «Історію держави Російської» М. М. Карамзіна, який зібрав значний фактичний матеріал, але виклав його з реакційних позицій

Вищі навчальні заклади по союзних республіках

	1940/41	1981/82
СРСР		
Навчальні заклади	817	891
В них студентів, тис.	811,7	5284,5
РРФСР		
Навчальні заклади	481	499
В них студентів, тис.	478,1	3067,2
УРСР		
Навчальні заклади	173	147
В них студентів, тис.	196,8	882,9
БРСР		
Навчальні заклади	25	33
В них студентів, тис.	21,5	178,8
Узб. РСР		
Навчальні заклади	30	43
В них студентів, тис.	19,1	285,2
Каз. РСР		
Навчальні заклади	20	55
В них студентів, тис.	10,4	267,9
Груз. РСР		
Навчальні заклади	21	19
В них студентів, тис.	28,5	87,4
Аз. РСР		
Навчальні заклади	16	18
В них студентів, тис.	14,6	108,6
Лит. РСР		
Навчальні заклади	7	12
В них студентів, тис.	6,0	71,3
Молд. РСР		
Навчальні заклади	6	8
В них студентів, тис.	2,5	52,6
Латв. РСР		
Навчальні заклади	7	10
В них студентів, тис.	9,9	47,0
Кирг. РСР		
Навчальні заклади	6	10
В них студентів, тис.	3,1	57,6
Тадж. РСР		
Навчальні заклади	6	10
В них студентів, тис	2,3	56,8
Вірм. РСР		
Навчальні заклади	9	13
В них студентів, тис.	11,1	58,6
Туркм. РСР		
Навчальні заклади	5	8
В них студентів, тис.	3,0	37,1
Ест. РСР		
Навчальні заклади	5	6
В них студентів, тис.	4,8	25,5

СРСР, ґрунти

ГРУНТИ РІВНИН
Комплекси арктичних пустельних, гипових арктичних та інших арктичних
Комплекси тундрових, глейових, торф'янистих, перегнійних, опідзолених та інших тундрових
Лісові вулканічні вохристі та підзоли вохристі (дерново-грубогумусні субполярні)
Глейомерзлотно-тайгові в поєднанні з болотними
Мерзлотно-тайгові в поєднанні з підзолистими та болотними
Мерзлотно-тайгові залишково-карбонатні
Мерзлотно-тайгові палеві
Глейопідзолисті в поєднанні з болотно-підзолистими та болотними
Глейотайгові в поєднанні з глейотайговими заболоченими
Підзолисті в поєднанні з болотно-підзолистими та болотними
Дерново-підзолисті, часто в поєднанні з болотно-підзолистими
Сірі лісові
Підзолисто-буроземні, поверхнево-глеюваті та глейові
Чорноземовидні прерій (приамурські)
Чорноземи вилуговані та опідзолені
Чорноземи типові
Чорноземи звичайні
Чорноземи південні
Темно-каштанові й каштанові
Світло-каштанові, часто солонцюваті
Коричневі
Сіро-коричневі
Болотні
Піски і слабозарозвинуті піщані ґрунти
ГРУНТИ ГІР
Гірські арктичні
Гірські тундрові
Гірські сірі лісові
Гірські лучні
Гірські лучно-степові
Гірські бурі лісові
Гірські коричневі та гірські сіро-коричневі
Гірські сіроземи
Межа багаторічної мерзлоти
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Земля Франца-Йосифа
Нова Земля
Північна Земля
Новосибірські о-ви
Якутськ
Мирний
Охотськ
МАСШТАБ 1 : 25 000 000
250 0 250 500 км

СРСР, РОСЛИННІСТЬ

РОСЛИННІСТЬ РІВНИН

Полярні пустелі й тундри

1 Полярні пустелі

2 Арктичні трав'яно-чагарничково-мохові та чагарничково-лишайникові тундри

3 Північні (типові) тундри

4 Південні тундри

Тайгові та широколистяно-хвойні ліси

5 Передтундрові рідколісся (лісотундра)

6 Темнохвойні чагарничкові лишайниково-мохові північнотайгові ліси

7 Темнохвойні чагарничкові зеленомохові середньотайгові ліси

8 Темнохвойні трав'яно-чагарничкові південнотайгові ліси

9 Широколистяно-темнохвойні ліси

10 Соснові північнотайгові ліси

11 Соснові середньо- і південнотайгові ліси

12 Широколистяно-соснові й соснові сухотрав'яні ліси

13 Модринові чагарничкові лишайниково-мохові північнотайгові ліси

14 Модринові трав'яно-чагарничкові середньо- й південнотайгові ліси

Широколистяні та дрібнолистяні ліси

15 Широколистяні ліси

16 Осиково-березові західносибірські ліси

Степи

17 Лучні степи та остепнені луки (лісостеп)

18 Різнотравно-дерновиннозлакові степи

19 Дерновиннозлакові сухі степи

20 Полинново-дерновиннозлакові опустелені степи

21 Південносибірсько-монгольські степи

Пустелі

22 Полинові й солянкові пустелі

23 Ефемероїдно-полинові й ефемероїдно-солянкові пустелі

24 Саксаулові й чагарникові піщані пустелі

25 Ефемерово-ефемероїдна рослинність і пустелі

РОСЛИННІСТЬ ГІР

Розріджена рослинність гір підзони арктичних тундр

Чагарничкові, мохові й лишайникові тундри та зарості чагарників гір тундрової й лісової зон

Альпійські й субальпійські високогірні луки та розріджена рослинність гір

Темнохвойні гірські ліси

Світлохвойні (модринові й соснові) гірські ліси

Широколистяно-темнохвойні гірські ліси

Широколистяні гірські ліси

Середньоазіатські яблуневі, горіхові, кленові гірські ліси та зарості чагарників

Притихоокеанські гірські ліси з кам'яної берези з високотрав'ям

Гірські степи

Памірські високогірні тересценові й полинові пустелі та подушковики

Заплавні луки, чагарники, ліси

Тугайна рослинність заплав і зрошувані оазиси

Болота

Галофітна напівчагарничкова, степова й лукова рослинність солонців і солончаків у степовій зоні

відображаючи погляди російського самодержавства.
Поширення прогресивних сусп.-політ. ідей великою мірою пов'язане з рухом *декабристів*, з діяльністю рос. революц. демократів В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, на Україні — з творчістю Т. Г. Шевченка, у Вірменії — Х. Абовяна, в Азербайджані — М. Ахундова, в Казахстані — Абая Кунанбаєва, Ч. Валіханова, в Литві—А. Мацкявічюса. З розвитком капіталізму в Росії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. зростали потреби в наук. знаннях. Видатні геогр. дослідження провели М. М. Пржевальський, П. П. Семенов-Тян-Шанський, етнографічні—М. М. Миклухо-Маклай. Вивченню геології і корисних копалин країни присвятили свої праці Л. І. Лутугін, І. В. Мушкетов, грунтів — В. В. Докучаєв, морів і океанів —С. О. Макаров, Ю. М. Шокальський.
Нові напрями і школи в математичних науках створили П. Л. Чебишов, А. А. Марков. Велике значення мали дослідження *феромагнетиків* О. Г. Столєтовим, тиску світла — П. М. Лебедевим, винаходи: електр. свічки — П. М. Яблочковим, лампи розжарювання — О. М. Лодигіним, дугового електрозварювання — М. М. Бенардосом. Важливим досягненням вітчизн. техніки було відкриття радіо О. С. Поповим. Цінний внесок у теорію космонавтики та дирижаблебудування зробив К. Е. Ціолковський. У галузі хімії фундаментальне значення мали відкриття періодичного закону хім. елементів Д. І. Менделєєвим, створення теорії хім. будови органічних сполук О. М. Бутлеровим, вивчення складу і властивостей нафти В. В. Марковниковим. Прогресивні вітчизн. біологи розвивали в своїх працях ідеї *дарвінізму*. Закладено основи еволюційної ембріології (О. О. Ковалевський), вивчено закономірності еволюції нижчих хребетних (М. О. Сєверцов). Вчення про *імунітет* розробив І. І. Мечников, основи вивчення ряду проблем вищої нервової діяльності заклав І. М. Сєченов. Важливе значення для пізнання *фотосинтезу* рослин мали праці К. А. Тімірязєва. Істотний внесок у розвиток хірургії зробили М. І. Пирогов, В. О. Караваєв, терапії — С. П. Боткін, мікробіології — М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний.
Сусп. науки в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розвивалися в умовах особливо гострої боротьби матеріалізму з ідеалізмом, прогресивних та реакційних ідей. Матеріалістичну лінію революц. демократів 40—50-х рр. продовжували М. В. Шелгунов, Д. І. Писарєв — у Росії, І. Я. Франко, Леся Українка, М. І. Павлик — на Україні, І. Чавчавадзе — в Грузії, М. Налбандян — у Вірменії, П. Баллод — у Латвії, К. Якобсон — в Естонії та ін. Ідеалістичні сусп.-політ. погляди відстоювали Б. М. Чичерін, В. С. Соловйов та ін. У вітчизн. історіографії грунтовні праці створили бурж. ліберальні вчені В. Й. Ключевський, І. Є. Забєлін, М. І. Костомаров та ін. З позицій укр. бурж. націоналізму в істор. дослідженнях виступали В. Б. Антонович, М. С. Грушевський.
Видатне значення для мистецтвознавства мала діяльність В. В. Стасова. В розвитку мовознавства важливу роль відіграли праці В. І. Даля, М. О. Максимовича, О. О. Потебні та ін.
Прогресивні пед. ідеї розробляли і утверджували К. Д. Ушинський, П. Ф. Лесгафт — в Росії, Х. Д. Алчевська — на Україні, Я. С. Гогебашвілі — в Грузії та ін. Незважаючи на видатні досягнення окремих учених, в цілому для науки дореволюц. Росії були характерні роз'єднаність досліджень, наявність наук. установ лише в кількох великих центрах, насамперед у Петербурзі і Москві, незначна кількість наук. працівників, відстала експериментальна база, недостатня увага до вивчення віддалених районів країни тощо. У 80-х рр. 19 ст. почалося поширення в країні ідей марксизму. Виникли пов'язані з ним нові течії сусп. думки. В пропаганді марксист. ідей велику роль відіграла діяльність Г. В. Плеханова. Популяризаторами економічного вчення К. Маркса були, зокрема, М. І. Зібер, С. А. Подолинський.
В кін. 19 — на поч. 20 ст. розгорнулася революц. і теоретична діяльність В. І. Леніна, яка поклала початок новому етапу в розвитку сусп. наук. Велика Жовтн. соціалістич. революція створила найширші можливості для розвитку всіх галузей науки.
Суспільні науки в СРСР розвиваються на методологічних засадах *марксизму-ленінізму*. Їх теоретичною базою є праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документи КПРС і Радянської держави (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Видання творів В. І. Леніна*). Становлення рад. сусп. наук після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції відбувалося в подоланні раніше сформованих бурж. концепцій, в гострій ідейній боротьбі проти троцькістів, різного роду опортуністів, бурж. націоналістів. У рішеннях з'їздів партії і ЦК КПРС, у працях її керівних діячів розроблено найважливіші питання марксистсько-ленінської теорії, узагальнено досвід практики соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР. Найголовніші напрями дослідницької роботи рад. суспільствознавців на етапі зрілого соціалізму визначили документи XX—XXVI з'їздів КПРС. Важливе значення у дальшому розвитку суспільних наук мали видання Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 тт. і другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса; розробка і прийняття Конституції СРСР, теор. документи ЦК КПРС у зв'язку з 50- і 60-річчям Великої Жовтн. соціалістич. революції, 100- і 110-річчям з дня народження В. І. Леніна, 50- і 60-річчям утворення СРСР, 70- і 80-річчям II з'їзду РСДРП, 70-річчям революції 1905 — 07, 35-річчям Перемоги СРСР у Великій Вітчизн. війні 1941—45 та ін. Постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1967) і «Про дальше поліпшення ідеологічної політико-виховної роботи» (1979) зосередили увагу вчених на необхідності розробки великих теоретичних проблем, створення узагальнюючих праць з актуальних питань розвитку суспільства і сучасного наукового знання, дальшого підвищення якості та ефективності наук. досліджень, конкретно визначили першочергові напрями н.-д. роботи в галузі сусп. наук.
Важливою умовою поступального розвитку марксистсько-ленінської *філософії* в СРСР стали вивчення, засвоєння і дальша розробка теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Було розгорнуто дослідження, спрямовані на діалектико-матеріалістичний аналіз сутності, суперечностей і закономірностей сусп. розвитку в період переходу від капіталізму до соціалізму; осмислення на основі матеріалістичної діалектики процесів новітньої історії, міжнар. досвіду революційної боротьби і будівництва соціалізму; філософські узагальнення досягнень *природознавства* й *суспільних наук* тощо. Значна увага приділялася розробці питань *діалектики* як логіки і *пізнання теорії* (ленінської *відображення теорії*, ролі практики в пізнанні), співвідношення діалектики і *формальної логіки*; здійснено перехід до якісно нового рівня досліджень — розгляду історико-філос. процесу в цілому. Повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР, утворення світової системи соціалізму висунули ряд нових проблем, активізували наук.-філос. діяльність в СРСР. Створено узагальнюючі праці: 6-томну «Історію філософії», 5-томну «Історію філософії в СРСР», 5-томну «Філософську енциклопедію», серії книг «Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство», «Ленінська теорія відображення й сучасна наука» та ін.
Утвердилося розуміння *історичного матеріалізму* як загальносоціологічної теорії й методології соціально-філософського знання. Дальшого творчого розвитку набувають філософські дослідження в галузі *естетики, етики, соціології*, наук. *атеїзму* тощо. В центрі уваги рад. філософів стоять проблеми, пов'язані з аналізом закономірностей *розвинутого соціалістичного суспільства, науково-технічною революцією*, завданням удосконалення сусп. відносин, з потребами, що їх висуває сучас. сусп.-істор. практика. Центр. місце в дослідженнях рад. філософів посідають проблеми діалектичного матеріалізму як наук. *світогляду*, революц. методу пізнання й перетворення світу, боротьби проти сучас. бурж. філософії, ревізіоністських, бурж.-націоналістичних та ін. перекручень марксистсько-ленінської теорії. Вагомим внеском у різні галузі марксистсько-ленінської філософії є праці радянських учених В. В. Адоратського, Г. Ф. Александрова, В. Г. Афанасьєва, В. П. Волгіна, Д. М. Гвішіані, М. О. Динника, А. Г. Єгорова, Л. Ф.

Ільїчова, М. Т. Іовчука, Б. М. Кедрова, Ф. В. Константинова, П. В. Копніна, С. Р. Мікулінського, М. Б. Мітіна, Т. І. Ойзермана, М. Е. Омеляновського, М. М. Руткевича, О. І. Спіркіна, Ц. О. Степаняна, П. М. Федосєєва, Г. П. Францова, І. Т. Фролова, Б. О. Чагіна, В. І. Шинкарука, П. Ф. Юдіна та ін. За роки Рад. влади широкого розвитку набули філос. дослідження в союзних республіках. Зокрема, в УРСР значним внеском у ці дослідження в 20 — 30-х рр. були праці М. О. Скрипника, С. Ю. Семківського, В. О. Юринця, пізніше — М. В. Гончаренка, В. І. Куценка, Д. Х. Остряніна та ін. Наук. роботи з філософії здійснюють Ін-т філософії АН СРСР (Москва), ін-ти філософії союзних республік та ін.

Розвиток радянської історичної науки (див. *Історія*) до середини 30-х рр. відбувався у дискусіях з приводу визначення суті соціально-екон. формацій і завершився прийняттям 1934—36 постанов партії і Рад. уряду про вивчення та викладання історії. Почалася підготовка багатотомних синтетичних праць з вітчизн. та заг. історії, історії заводів і фабрик. Було доведено єдність шляхів сусп. розвитку країн Сходу і Заходу, утвердилося уявлення про феодальний характер Київської Русі і про давньоруську народність як спільне джерело формування рос., укр. та білорус. народів. У період Великої Вітчизн. війни висунулась на перше місце виховна функція рад. істор. науки, особливо — у пропаганді традицій патріотизму і дружби народів СРСР. Після закінчення війни масштаби досліджень рад. істориків значно розширились, чому сприяло створення н.-д. ін-тів історії в союзних республіках. Почалася розробка широкого кола проблем, пов'язаних із виникненням світової соціалістичної системи а також з історією народів СРСР. Постійну увагу вчені приділяють дослідженню історії радянського суспільства. Видано ряд узагальнюючих праць з історії громадянської війни і інозем. воєнної інтервенції, з історії соціалістичного будівництва в СРСР, а також з історії другої світової війни. Серед виданих колективних праць: «Історія КПРС» (у 6 томах), «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945» (в 6 томах), 12-томна «Історія другої світової війни. 1939 — 1945», «Радянська історична енциклопедія» (в 16 томах), «Історія СРСР з найдавніших часів до наших днів» (в 12 томах). Вийшло 12 томів «Всесвітньої історії». Розгорнулися масові дослідження з історії республік, країв, областей і міст СРСР, історії комуністичних партій союзних республік, обл. і крайових парт. орг-цій. Особливу групу досліджень становлять допоміжні історичні дисципліни: *джерелознавство, палеографія, нумізматика, дипломатика, епіграфіка, генеалогія, геральдика* тощо. Вагомий внесок зробили рад. історики у дослідження проблем феодалізму й капіталізму (Б. Д. Греков, М. С. Державін, М. М. Дружинін, М. В. Нєчкіна, С. Д. Сказкін та ін.), проблем історії радянського суспільства (М. П. Кім, І. І. Мінц, С. П. Трапезников та ін.), у галузі нової й новітньої історії (Є. М. Жуков, Є. В. Тарле, О. Л. Нарочницький, В. М. Хвостов та ін.), історії КПРС, міжнародного робітничого й комуністичного руху (П. М. Поспєлов, Б. М. Пономарьов, Т. Т. Тимофєєв та ін.). Вагомий внесок у радянську історичну науку зробили вчені союзних республік: А. А. Алізаде, Ц. П. Агаян, Б. Н. Аракелян, А. К. Вассар, Б. Г. Гафуров, Я. С. Гросул, І. О. Гуржій, І. О. Джавахішвілі, С. М. Джанашія, О. А. Дризул, Ю. І. Жюгжда, К. К. Каракеєв, В. І. Клоков, Ю. Ю. Кондуфор, Я. П. Крастинь, Х. Х. Круус, В. А. Маамягі, Д. З. Мануїльський, І. М. Мельникова, З. Ш. Раджабов, М. І. Супруненко, П. Т. Тронько, А. М. Шлепаков, Ю. М. Юргініс, В. І. Юрчук та ін. Наук. роботу в галузі історії в Радянському Союзі проводять *історичні інститути, історичні музеї, архіви*, відповідні кафедри вузів.

Заслугою рад. *археології* стало написання давньої історії народів Сибіру, Уралу й Півночі, які до Великого Жовтня не мали писемності й не знали своєї історії. В країні проводиться археол. вивчення ранніх держ. утворень на території СРСР, античних держав Причорномор'я, старожитностей фінно-угрів на Волзі й Уралі, культури середньовічних міст Закавказзя, Серед. Азії й Казахстану, побуту й культури Київ. Русі тощо. Широко відомі праці Б. О. Рибакова, Б. Б. Піотровського, О. П. Окладникова, Г. О. Мелікішвілі, П. П. Єфименка, Я. Г. Гулямова. Крім Ін-ту археології АН СРСР, наук. дослідження проводять ін-ти археології у складі АН УРСР, АН Узб. РСР, АН Вірм. РСР, численні музеї і вузи. В радянський час сформувалася й радянська етнографічна школа (див. *Етнографія*). Рад. етнографи розгорнули дослідження матеріальної й духовної культури, сусп. відносин усіх народів країни, включилися в роботу по визначенню етнічного складу населення СРСР, складанню етногр. карт. Значне місце в рад. етногр. науці посідають праці С. П. Толстова, Ю. В. Бромлея, Й. Р. Григулевича та ін. Досягненням радянської етнографії є видання 13-томної (18 кн.) серії «Народи світу»—синтетичної праці про народи окремих районів світу. Етногр. дослідження проводяться в Ін-ті етнографії ім. Миклухо-Маклая АН СРСР (Москва), музеях антропології та етнографії (Ленінград), н.-д. ін-тах і музеях союзних і авт. республік і областей, у вузах.

Рад. *економічна наука* відігравала і відіграє важливу роль на всіх етапах будівництва комуністичного суспільства. Екон. дослідження мали велике значення в розробці плану ГОЕЛРО, п'ятирічних планів, проблем становлення і розвитку соціалістич. г-ва. Великим внеском в екон. науку стали рішення XXIV—XXVI з'їздів КПРС, в яких дано теор. розробки проблем розвинутого соціалізму, глибокий аналіз цього етапу соціально-екон. розвитку суспільства, шляхів створення матеріально-тех. бази комунізму, удосконалення теорії і практики соціалістичного господарювання.

Рад. економістами досліджено широке коло проблем щодо суті і характеру діяння екон. законів на різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, закономірностей соціалістич. розширеного відтворення (Л. І. Абалкін, П. І. Багрій, Л. М. Гатовський, Г. А. Козлов, М. Д. Колесов, Я. А. Кронрод, О. І. Ноткін, К. В. Островітянов, Ю. М. Пахомов, І. М. Румянцев, С. Г. Струмилін, Т. С. Хачатуров, М. О. Цаголов, А. А. Чухно, О. Г. Шліхтер та ін.). З питань економіки промисловості відомі праці Є. Л. Грановського, Л. Й. Ітіна, Є. І. Капустіна, Я. Б. Кваші, С. А. Хейнмана, М. Г. Чумаченка та ін.; аграрної теорії і економіки с. г.— Т. Л. Басюка, Є. С. Карнаухової, І. І. Лукінова, П. М. Першина, В. О. Тихонова та ін.; екон. географії, розміщення продуктивних сил, комплексного розвитку екон. районів країни — З. М. Акрамова, П. М. Алампієва, О. М. Алимова, М. М. Баранського, Л. А. Валесяна, А. М. Гаджі-заде, Г. Г. Гвелесіані, С. Я. Ниммика, К. О. Ортобаєва, М. М. Паламарчука та ін. Значний внесок у розвиток матем. методів, їх застосування в екон. науці і практиці управління нар. г-вом зробили А. Г. Аганбегян, К. К. Вальтух, А. М. Єфімов, Л. В. Канторович, В. С. Немчинов, В. В. Новожилов, М. П. Федоренко та ін.; у розробку проблем закономірностей екон. розвитку країн соціалістичної співдружності, соціалістич. економіч. інтеграції, зовнішньоекон. зв'язків соціалістич. держав з розвинутими капіталістичними країнами та з країнами, що розвиваються,— О. Т. Богомолов, К. І. Микульський, Ю. С. Ширяєв та ін. На основі ленінської теорії імперіалізму рад. вчені досліджують закономірності капіталістичного відтворення, екон. цикли і кризи, питання держ.-монополістичного капіталізму, екон. змагання двох світових соціальних систем (Г. А. Арбатов, А. А. Арзуманян, Є. С. Варга, В. В. Вольський, М. М. Іноземцев, В. А. Мартинов, Л. А. Мендельсон, Ф. І. Михалевський, В. Г. Солодовников та ін.).

Екон. проблеми вивчаються в ін-тах АН СРСР і АН союзних республік, н.-д. ін-тах при планових органах, м-вах і держ. к-тах СРСР і союзних республік, на спеціалізованих кафедрах ун-тів і вузів країни. Початок *юридичним наукам* в СРСР поклали праці рад. держ. діячів і вчених-марксистів Д. І. Курського, М. В. Криленка, П. І. Стучки, М. Ф. Владимирського, М. К. Вєтошкіна, Є. Б. Пашуканіса та ін. Рад. правознавці провели значну роботу по узагальненню досвіду держ. і правового будівництва в СРСР, дослідили природу і соціальне значення *права*, показали його органічний зв'язок з політикою, сусп. відносинами. Вони брали активну участь у підготовці нової *Конституції СРСР* ін.

законів, респ. кодексів. В останні роки здійснено розробку питань рад. права стосовно до умов розвинутого соціалістичного суспільства. Досліджуються закономірності розвитку соціалістичної д-ви і права, політ. системи зрілого соціалізму, питання держ.-правових засобів впливу на процес формування комуністичних сусп. відносин, шляхи вдосконалення законодавства тощо. Проблемам теорії держави і права, державного права присвячені праці С. О. Голунського, А. І. Денисова, С. С. Алексєєва, Д. А. Керімова, П. О. Недбайла, С. З. Зіманова, М. І. Палієнка, А. П. Таранова, Б. М. Топорніна, В. О. Туманова, І. П. Трайніна, Г. Х. Шахназарова, К. П. Шеремета; історії держави і права, історії політ. вчень — Б. М. Бабія, С. Ф. Кечек'яна, М. О. Максимейка, С. П. Маргунського, С. А. Раджабова, А. Й. Рогожина, С. Л. Фукса, С. В. Юшкова; цивільного, госп. права і управління — А. В. Венедиктова, С. М. Братуся, Г. О. Аксеньонка, В. М. Гордона, М. В. Гордона, В. В. Лаптєва, В. К. Мамутова, С. Н. Ландкофа, О. Є. Луньова, П. Ю. Орловського, В. В. Цвєткова; кримінального права і процесу — А. А. Піонтковського, П. С. Ромашкіна, М. С. Строговича, М. М. Гродзинського, С. І. Тихенка, В. М. Чхіквадзе, В. М. Кудрявцева, І. І. Карпеця; міжнар. права — В. М. Дурденевського, В. Е. Грабаря, С. Б. Крилова, В. М. Корецького, А. Н. Трайніна, Г. І. Тункіна, М. О. Ушакова та ін. У більшості союзних республік видано узагальнюючі праці з історії д-ви і права, проблем нац.-держ. будівництва, з теорії д-ви і права, держ., адм., цивільного і трудового права, з цивільного й кримінального процесу, кримінології, міжнар. права тощо. Проблеми юрид. науки розробляються в Ін-ті держави і права АН СРСР, в ін-тах, відділеннях, секторах АН союзних республік, на юрид. ф-тах ун-тів, у юрид. ін-тах країни, в наук. установах М-ва юстиції СРСР, Прокуратури СРСР, МВС СРСР.

Розвиток психологічної науки в післяжовтневий період проходив у гострій боротьбі з ідеалістичними й механістичними поглядами на *психіку*. В теор. оформленні засад рад. *психології* в 20—30-х рр. істотну роль відіграло становлення діалектичних концепцій, насамперед теорії походження, структури й розвитку вищих психічних функцій (Л. С. Виготський). Історизм у тлумаченні психіки людини набув дальшого розвитку в працях О. М. Леонтьєва. В працях П. П. Блонського формувалася генетична теорія розвитку *пам'яті* й *мислення*. Широкий розвиток одержали дослідження, пов'язані з теорією *установки* (Д. М. Узнадзе, груз. психологічна школа), проблеми *особистості* (Г. С. Костюк). Учені-психологи приділяють велику увагу питанням *вікової психології, педагогічної психології, психології управління, дитячої психології, психотехніки, інженерної психології, диференціальної психології* тощо. Проблеми психології розробляють в Ін-ті психології АН СРСР, н.-д. ін-ті заг. й пед. психології АПН СРСР, н.-д. ін-тах психології в УРСР та Груз. РСР, на ф-тах психології в ун-тах Москви, Ленінграда, Тбілісі та ін.

У перші роки Рад. влади *педагогіка* головну увагу приділяла розробці основ побудови єдиної трудової політех. школи, визначенню змісту навчання й виховання в ній, проблемам виховуючого колективу. Спираючись на праці основоположників радянської пед. науки Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, С. Т. Шацького, А. С. Макаренка, своїми дослідженнями сприяли дальшому розвитку педагогіки С. Х. Чавдаров, В. О. Сухомлинський, Д. О. Лордкіпанідзе, М. М. Мехті-заде, С. Р. Раджабов та ін. Радянська пед. наука розробляє наук. основи заг. політехнічної, профес. освіти, проблеми зміцнення зв'язку школи з життям, з практикою комуністичного будівництва, поєднання навчання з продуктивною працею учнів, удосконалення методів навчання й комуністичного виховання. Н.-д. робота в галузі педагогіки ведеться в н.-д. ін-тах АПН СРСР, міністерств освіти союзних республік, Всесоюзному н.-д. ін-ті профтехосвіти Держ. к-ту СРСР по профтехосвіті та ін.

За роки Радянської влади дальшого розвитку набуло *мовознавство*. Створено писемність для багатьох раніше безписемних народів, написано підручники з граматики, складено орфографічні, тлумачні, термінологічні й двомовні (нац.-рос. та рос.-нац.) словники мов народів СРСР, зокрема Словник сучасної російської літературної мови в 17 томах, Словник сучасної української мови в 11 томах. Рад. мовознавці досягли успіхів у дослідженні старописемних мов і *молодописемних мов*, історії *літературних мов*, у розробці багатьох проблем заг. мовознавства. Найважливішими теор. питаннями, над якими працюють учені-мовознавці, є проблема закономірності розвитку *національних мов* у період переходу від соціалізму до комунізму, а також роль *російської мови* як мови міжнац. спілкування СРСР та як однієї з світових мов. Швидко розвивається прикладне мовознавство, зокрема такі його напрями, як створення *інформаційних мов*, машинні реферування, переклад та ін. У розвиток рад. мовознавства значний внесок зробили Л. В. Щерба, М. Я. Марр, Є. Ф. Карський, А. Ю. Кримський, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, В. В. Виноградов, Є. К. Тимченко, М. Я. Калинович, С. П. Обнорський, Д. М. Ушаков, А. В. Десницька, С. С. Малхасянц, Г. В. Церетелі, П. Арісте, А.-А. Т. Кайдаров, Г. А. Абдурахманов, В. І. Абаєв, Я. М. Ендзелін та ін. Створено грунтовну працю «Мови народів СРСР» у 5 томах. Дослідження заг.-теор. проблем і конкретних мов проводиться в н.-д. ін-тах АН СРСР, в АН союзних республік, в ін-тах авт. республік, вузах та ін. Долаючи негативний вплив «пролеткультівських» теорій, однобічність вульгарно-соціологічних і формалістичних концепцій, *літературознавство* після Великого Жовтня утверджувалось і розвивалось на засадах *соціалістичного реалізму*, високої ідейності, партійності і народності. Визначну роль у утвердженні цих засад відіграли О. М. Горький, А. В. Луначарський. Радянські літературознавці, спираючись на теорію марксизму-ленінізму, на рішення Комуністичної партії з питань л-ри й мистецтва, на практику рад. худож. л-ри, створили фундаментальні праці з історії рос., укр. та ін. л-р народів СРСР, а також «Історію радянської багатонаціональної літератури» в 6-ти томах, складено підручники з нац. л-р для середніх і вищих навч. закладів в усіх республіках СРСР. Багато для розвитку науки про л-ру зробили В. М. Жирмунський, Б. В. Томашевський, Є. Е. Бертельс, О. І. Білецький, М. К. Гудзій, М. С. Возняк, Л. І. Тимофєєв, Д. Д. Благой, М. Б. Храпченко, Д. С. Лихачов, М. Й. Конрад, М. Т. Рильський, М. З. Шамота, І. О. Дзеверін, Є. П. Кирилюк, Л. М. Новиченко, Д. В. Затонський, І. В. Абашидзе, Е. Аббасов, М. О. Ауезов, А. М. Мірзоєв, О. М. Адамович, А. М. Упіт, К. П. Корсакас, М. Х. Гайнуллін та ін. Провідними осередками літературознавчої думки в СРСР є Ін-т світової л-ри ім. О. М. Горького АН СРСР у Москві, Ін-т рос. л-ри («Пушкінський дім») АН СРСР у Ленінграді, спец. ін-ти в союзних республіках.

Рад. *мистецтвознавство* аналізує й узагальнює процеси розвитку, взаємозбагачення й зближення худож. культур соціалістичних націй, стверджує революц.-гуманістичні ідеали мистецтва соціалістич. реалізму, широко пропагує досягнення багатонац. рад. мистецтва, викриває реакційну суть бурж. концепцій. Значним досягненням радянського мистецтвознавства стало видання таких праць, як «Музична енциклопедія», «Театральна енциклопедія», «Мистецтво країн і народів світу», «Історія мистецтва народів СРСР», «Історія російського мистецтва», «Загальна історія мистецтв», «Загальна історія архітектури», грунтовних монографій та енциклопедичних видань у союзних республіках, зокрема «Історія українського мистецтва». У галузі мистецтва відомі праці М. В. Алпатова, І. Е. Грабаря, В. І. Касіяна, В. М. Лазарєва, А. Д. Чегодаєва, Ш. Я. Аміранашвілі, в галузі *музикознавства* — Б. В. Асаф'єва, І. Ф. Белзи, Д. Б. Кабалевського, Ю. В. Келдиша, Ф. М. Колесси, Л. М. Ревуцького, М. О. Грінченка, Ю. К. Гаудрімаса, Я. Я. Вітоліна, Г. Г. Тігранова та ін.; у галузі *театрознавства* — С. С. Мокульського, Г. Н. Бояджієва, Д. Джафарова, Д. С. Джанелідзе, К. Кундзіня, Б. Кундакбаєва та ін.; *кінознавства* — С. М. Ейзенштейна, О. П. Довженка, Д. Вертова, Л. В. Кулешова, В. І. Пудовкіна, М. О. Лебедєва, В. Б. Шкловського, Р. М. Юренєва, І. С. Корнієнка та ін., архітектури — М. В. Баранова, С. О. Хан-Маго-

Сонячна обсерваторія. Інститут земного магнетизму, іоносфери і поширення радіохвиль Сибірського відділення АН СРСР.

медова, С. А. Таранушенка, Ю. С. Яралова та ін. Центрами мистецтвознавчої роботи є відомі музеї, н.-д. ін-ти, серед яких Ін-т історії мистецтв М-ва культури СРСР, Н.-д. ін-т теорії й історії образотворчих мистецтв Академії мистецтв СРСР, мистецькі вузи.

В. Г. Сарбей.

Природничі і технічні науки. Ленінська праця «Начерк плану науково-технічних робіт» (квітень 1918, див. Твори, вид. 5, т. 36) стала першою програмою наук. досліджень рад. учених у цьому напрямі. Вона передбачала шляхи вивчення і освоєння природних багатств країни, створення її енерг. та індустр. бази. В результаті реалізації єдиних планів підготовки наук. кадрів, формування мережі наук. закладів і самої наук. діяльності в СРСР, що має плановий і комплексний характер, досягнуто видатних успіхів у розвитку природознавства і техніки.

Характерною рисою розвитку матем. наук в СРСР (див. *Математика*) є їхній високий теор. рівень і разом з тим чітко виражена спрямованість на розв'язання задач механіки й теорії машин. Матем. дослідження в галузі теорії літальних машин пов'язані з іменем М. Є. Жуковського, теорії коливань пружних систем стосовно до розрахунків у кораблебудуванні — О. М. Крилова. Роботи в галузі прикладної математики С. О. Чаплигіна, В. В. Голубєва, а пізніше М. В. Келдиша, М. Є. Кочина, С. О. Христиановича та ін. мали велике значення для створення новітньої техніки.

М. М. Боголюбов та його школа розвинули теорію функцій багатьох комплексних змінних стосовно до завдань квантової та статистичної фізики. Значні результати одержали рад. математики в галузі теорії чисел (І. М. Виноградов, Ю. В. Лінник, К. К. Марджанішвілі та ін.), алгебри й матем. логіки (П. С. Новиков, А. І. Мальцев, Д. О. Граве, О. Ю. Шмідт та ін.), теорії функцій дійсної (М. М. Лузін, А. М. Колмогоров, С. Л. Соболєв, С. М. Нікольський та ін.) і комплексної (М. Є. Жуковський, С. О. Чаплигін, М. В. Келдиш, М. І. Мусхелішвілі, І. Н. Векуа, М. О. Лаврентьєв та ін.) змінної, геометрії (О. Д. Александров, О. В. Погорєлов та ін.), диференціальних рівнянь (В. І. Смирнов, С. Л. Соболєв, А. М. Колмогоров, І. Г. Петровський, І. Н. Векуа та ін.) та в ін. розділах математики.

Однією з особливостей сучас. математики є новий, алгоритмічний підхід до розв'язування задач. Для утвердження цього підходу, пов'язаного з розвитком методів обчислювання на ЕОМ, величезне значення мали праці П. С. Новикова та його школи. В розвитку *обчислювальної математики* в СРСР провідна роль належить М. В. Келдишу, М. О. Лаврентьєву, А. М. Тихонову, А. О. Дородницину, О. А. Самарському, а в розв'язуванні матем. проблем *обчислювальної техніки* — В. М. Глушкову, Г. І. Марчуку та ін. Велику роль у створенні теорії керуючих систем зіграли дослідження Б. М. Петрова, В. О. Трапезникова, Л. С. Понтрягіна та ін. Створена В. О. Котельниковим теорія потенціальної перешкодостійкості й розвинута А. М. Колмогоровим теорія фільтрації й екстраполяції випадкових процесів поряд з працями К. Шеннона і Н. Вінера привели до створення заг. *інформації теорії* й *кібернетики*. В галузі тех. кібернетики під керівництвом Е. О. Якубайтіса розробляються нові математичні моделі дискретних апаратів і машин, побудованих на основі інтегральних схем і однорідних середовищ, створюється автоматизована система синтезу логічних пристроїв, розвивається теорія імовірностей автоматів, ведуться дослідження з матем. моделей структури автоматизованих систем управління підприємствами і галузями нар. г-ва.

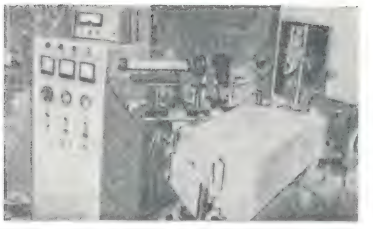

Високочастотна плазмова установка. Інститут фізики АН БРСР.

Видатними є досягнення рад. вчених у галузі *фізики*. Л. Д. Ландау заклав основи теорії *твердого тіла* і *фізики низьких температур*. Істотний внесок у розвиток *квантової механіки* зробив В. О. Фок, який запропонував методи розв'язування ряду квантовомеханічних задач (рівняння Хартрі — Фока). Велике значення для розвитку *квантової теорії поля* мали праці М. М. Боголюбова, Л. Д. Ландау, І. Я. Померанчука, І. Є. Тамма, В. О. Фока. Я. Б. Зельдович і Ю. Б. Харитон відкрили механізм ланцюгового поділу атомного ядра; це мало великий вплив на дальший розвиток ядерної фізики. Радянські вчені виявили ряд фундаментальних фізичних явищ: П. Л. Капіца відкрив і дослідив *надплинність* гелію, Д. В. Скобельцин — зливи *космічного проміння*; С. Н. Вернов — зовн. радіаційний пояс Землі, С. І. Вавилов і П. О. Черенков — випромінювання електронів, які рухаються з швидкістю, що перевищує швидкість світла у середовиші (*Черенкова — Вавилова випромінювання*). Є. К. Завойський виявив електронний *парамагнітний резонанс*. Успіхи у фізиці кристалів, металів, діелектриків і напівпровідників в СРСР пов'язані з працями А. Ф. Йоффе, А. П. Александрова, Б. І. Веркіна Г. В. Курдюмова, І. К. Кікоїна, І. В. Обреїмова, С. І. Пекара, А. Ф. Прихотько, Я. І. Френкеля та ін. Великий внесок у розвиток вчення про *магнетизм* зробили С. В. Вонсовський, Б. Г. Лазарєв, Л. Д. Ландау, Є. М. Ліфшиць, О. В. Шубников, Я. І. Френкель та ін. Фундаментом для створення оптико-мех. пром-сті в СРСР стали дослідження з фіз. та прикладної оптики, що проводилися під керівництвом Д. С. Рождественського. Рад. вченими М. М. Андрєєвим, Л. М. Бреховських та ін. виконано ряд важливи.. досліджень з різних галузей *акустики*. Основи рад. *радіофізики*, радіотехніки і теорії коливань закладено працями М. О. Бонч-Бруєвича, Л. І. Мандельштама, М. Д. Папалексі. Істотний внесок у розвиток цих досліджень зробили В. Л. Гінзбург, М. О. Леонтович, В. О. Фок, В. П. Шестопалов та ін. Успіхи *ядерної фізики* і *фізики елементарних частинок* визначаються прогресом фізики і техніки *прискорювачів заряджених частинок*, який в СРСР пов'язаний значною мірою з діяльністю В. І. Векслера. Під керівництвом І. В. Курчатова розвинулися роботи по використанню атомної енергії в мирних цілях. В СРСР було створено перший *циклотрон* і побудовано (1954) першу в світі атомну електростанцію. Завдяки працям І. В. Курчатова, А. П. Александрова, А. І. Аліханова, Д. І. Блохінцева та ін. в галузях ядерної фізики і реакторобудування були створені різні типи досліджувальних і енергетичних реакторів. Це дало змогу збудувати в країні атомні електростанції з величезною одиничною потужністю агрегатів — до 1,0—1,5 млн. кВт. Вчені СРСР відкрили принципи і засоби магнітного утримання високотемпературної *плазми*, створили системи *токамак* і модифікацію *стелараторa* — торсатрон, які являють собою прообрази термоядерних реакторів. Роботи у цьому напрямі ведуть до здійснення керованого термоядерного синтезу, що є однією з найголовніших проблем сучас. фізики, розв'язання якої відкриває людству шляхи до практично невичерпних запасів енергії. Значними досягненнями є синтезування Г. М. Фльоровим ізотопів трансуранових елементів з порядк. номерами 102 — 107 і створення М. Г. Басовим і О. М. Прохоровим перших *лазерів* та розробка основ *квантової електроніки*. В СРСР створено нові типи лазерів і *мазерів* — напівпровідникові і хім. лазери, мазери, дія яких грунтується на яви-

Телескоп для спектрального вимірювання зірок. Астрофізична обсерваторія імені В. Я. Струве в Тарту. Інститут фізики і астрономії АН Естонської РСР.

В залі атомного реактора. Інститут фізики АН Латвійської РСР.

щі *циклотронного резонансу* та ін. Створено також джерела випромінювання, що забезпечують високу когерентність, точну напрямленість і величезну енергію променів. Це відкриває широкі можливості поліпшення техніки зв'язку, обробки і плавлення металів тощо. Важливі дослідження люмінесценції молекул і кристалофосфорів виконано під керівництвом К. К. Ребане, а надплинності рідкого гелію — під керівництвом

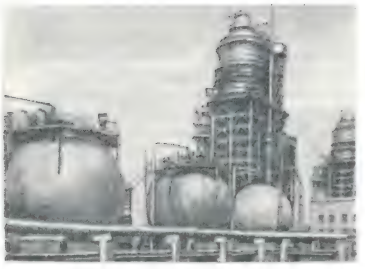

Промислова установка каталітичного крекінгу, розроблена на основі досліджень учених Інституту нафтохімічних процесів АН Азербайджанської РСР.

Е. Л. Андронікашвілі. Розроблено тонкі методи дослідження збуджених станів складних молекул газів (М. О. Борисевич). Є. О. Патон і Б. Є. Патон заклали фіз. основи нових методів *зварювання*. Значних успіхів досягнуто в галузі фізики і хімії високих тисків. Під керівництвом Л. Ф. Верещагіна в нашій країні штучно одержано алмази з графіту і новий *надтвердий матеріал* на основі бору і азоту; це дало змогу поставити виробництво абразивних алмазів та ін. надтвердих матеріалів на пром. основу.

Різнобічні дослідження ведуться в Радянському Союзі у галузі *астрономії*. Значних результатів досягнуто в астрометрії (О. Я. Орлов, Є. П. Федоров та ін.), астрофізиці й зоряній астрономії (В. А. Амбарцумян, В. В. Соболєв, А. Б. Сєверний, Є. К. Харадзе, Г. А. Шайн та ін.). Успішно розвивається в СРСР і *радіоастрономія* (С. Я. Брауде та ін.). Великий радіотелескоп (РАТАН-600) встановлено 1975 на *Спеціальній астрофізичній обсерваторії* АН СРСР. Радіотелескопи працюють також на *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР, у Фіз. ін-ті АН СРСР, в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (Харків), на обсерваторіях Горьковського та Одеського університетів. Значний внесок зробили радянські вчені і конструктори у розвиток *авіації* (А. М. Туполєв, С. В. Ільюшин, О. К. Антонов та ін.) і *космонавтики*. Ф. А. Цандер, Ю. В. Кондратюк та О. М. Ісаєв продовжили розробку її теор. проблем, почату К. Е. Ціолковським. На базі Газодинамічної лабораторії і Групи вивчення реактивного руху було створено (1933) Реактивний науково-дослідний ін-т, який став школою кадрів для дальшого розвитку космонавтики в СРСР. Після Великої Вітчизн. війни під керівництвом С. П. Корольова було розгорнуто наук.-тех. роботи по підготовці міжпланетних польотів, почали створювати спец. наук. заклади для розробки наук. основ вивчення космічного простору за допомогою автом. і пілотованих *космічних літальних апаратів*. 4.X 1957 в СРСР було виведено на орбіту перший *штучний супутник Землі*. 12.IV 1961 Ю. О. Гагарін на кораблі *«Восток»* здійснив перший у світі політ у космос. Потім було здійснено тривалі групові польоти космонавтів на кораблях *«Восход»* і *«Союз»*. У 1969 було проведено стикування космічних кораблів «Союз-4» і «Союз-5» та вихід двох космонавтів у відкритий космос. З 1971 у космосі функціонують орбітальні станції *«Салют»*, на яких виконано велику програму досліджень. З 1959 з використанням автом. станцій систематично досліджується *Місяць*. Було сфотографовано зворотну сторону Місяця, здійснено м'яку посадку автом. станції на його поверхню, одержано зразки *місячного ґрунту*. Великих успіхів досягнуто у дослідженні *Венери* й *Марса*: автом. станції *«Венера»* і *«Марс»* здійснили м'яку посадку на поверхні цих планет і передавали інформацію про хім. склад їхніх атмосфер, температурний режим тощо. З 1965 досягнення ракетно-космічної техніки використовуються у телевізійному й радіозв'язку, метеорологічних, геофіз. і ядернофіз. дослідженнях, астр. спостереженнях.

Значних результатів досягла *хімія* в СРСР. У 1926—28 С. В. Лебедєв здійснив синтез *каучуку*, а з 1932 в СРСР уперше в світі налагоджено промислове виробн. каучуку. З того часу в цьому напрямі досягнуто великих успіхів: синтетичним способом відтворено натуральний *ізопреновий каучук*; пром-сть готує десятки видів каучуку спец. призначення (*бутадієн-нітрильні каучуки, хлорсульфований поліетилен,* полісульфідні, уретанові та ін. каучуки). З 1927 М. М. Семенов розвиває теорію ланцюгових розгалужених реакцій, яка дає змогу керувати хім. процесами (праці Є. О. Шилова, М. М. Емануеля, М. В. Полякова та ін.). На основі цієї теорії здійснено синтез багатьох кисневмісних сполук і полімерів. Праці М. Д. Зелінського, О. О. Баландіна, Б. О. Казанського та їхніх учнів у галузі каталізу й хімії вуглеводнів лягли в основу сучас. нафтохімії. В. А. Ройтер, Г. К. Борєсков та ін. розробили основи макрокінетики гетерогенно-каталітичних процесів. К. А. Андріанов відкрив реакції одержання *кремнійорганічних сполук*. Значний внесок у дослідження елементоорганічних сполук зробили О. М. Несмєянов, О. Є. Арбузов, І. Л. Кнунянц, К. О. Кочешков, О. О. Реутов, М. І. Кабачник, О. В. Кірсанов, Ф. С. Бабичев, О. В. Фокін та ін. Праці М. С. Курнакова і його школи в галузі фізико-хім. аналізу дали змогу розв'язати багато проблем у галузі використання сольових сировинних ресурсів СРСР для виробн. *добрив* (Е. В. Бріцке, С. І. Вольфкович).

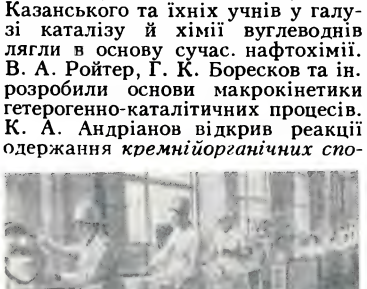

Цех алмазних порошків. Інститут надтвердих матеріалів АН Української РСР.

Фіз. картина взаємодії між іонами та середовищем систематично вивчалась О. І. Бродським, М. А. Ізмайловим, А. Ф. Капустинським, К. Б. Яцимирським та ін. Основоположні праці в галузі фотохімії виконали О. М. Теренін, А. І. Кіпріанов, С. Р. Рафіков.

Здійснено фотохімічний синтез речовин з заданими властивостями. Важливі наук. дослідження в галузі *електрохімії* виконано під керівництвом О. Н. Фрумкіна, Ю. Ю. Матуліса, Ю. К. Делімарського та ін. Рад. вчені досягли великих успіхів у галузі колоїдної хімії (П. О. Ребіндер, А. В. Думанський, Ф. Д. Овчаренко та ін.). Успішно розроблялися методи хім. аналізу (М. О. Тананаєв), проводилися дослідження з хімії комплексних сполук (А. К. Бабко, В. І. Спицин, К. Б. Яцимирський та ін.). Багато праць присвячено з'ясуванню складу і будови різних природних сполук (А. М. Бєлозерський, М. К. Кочетков, Ю. А. Овчинников, А. С. Садиков, О. С. Хохлов, М. М. Шемякін та ін.). В останній час набули розвитку роботи І. В. Березіна з хімії іммобілізованих систем (ферментів), результати їх застосовують у пром-сті і в медицині (Є. І. Чазов). Фізико-хім. основи металургії розробили О. О. Байков, І. П. Бардін, М. О. Павлов та ін.

Важливі дослідження в галузі *електротехніки* виконали М. П. Костенко, В. С. Кулебакін, В. Ф. Міткевич, Л. Р. Нейман, В. П. Нікітін, В. І. Попков, О. О. Чернишов, К. І. Шенфер, у галузі *гірничої справи* — О. П. Герман, М. В. Мельников, О. О. Скочинський, О. М. Терпигорєв, Л. Д. Шевяков та ін. Розроблено наук. основи з різних проблем *теплотехніки* (праці В. П. Глушка, М. А. Доллежаля, М. В. Кирпичова, М. О. Михєєва, М. А. Стириковича, С. П. Сиром'ятникова, О. Ю. Шейндліна та ін.), *радіотехніки* (праці А. І. Берга, Б. В. Бункіна, Б. О. Введенського, Ю. Б. Кобзарєва, В. О. Котельникова, О. Л. Мінца, О. А. Расплетіна, М. В. Шулейкіна та ін.), *гідротехніки* (праці І. Г. Александрова, Б. Є. Веденєєва, С. Я. Жука), автоматики і телемеханіки (праці М. О. Пилюгіна, В. С. Семенихіна та ін.). Розвиткові *матеріалознавства,* зокрема металознавства, сприяли роботи А. А. Бочвара, М. Т. Гудцова, С. Т. Кишкіна, Г. В. Курдюмова, В. Д. Садовського та ін. вчених. Під керівництвом О. К. Малмейстера розроблено основи науки про опір полімерних матеріалів, на базі яких ведуться інженерні розрахунки деталей і конструктивних елементів з полімерів.

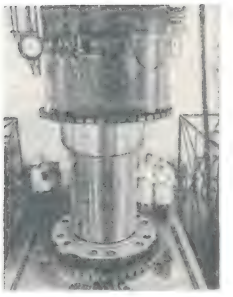

Електростатичний генератор. Інститут ядерних досліджень АН Української РСР.

Ядерний реактор. Інститут ядерної фізики АН Узбецької РСР.

Досягнення тех. наук в СРСР втілені в найбільших тепло-, гідро- і атомних електростанціях, у створенні єдиних високовольтних мереж Європ. та Азіат. частин СРСР, у вугільно-металург. гігантах Уралу й Сибіру, у машинобудівних з-дах, що постачають турбіни й генератори, автом. верстати, трактори, автомашини, судна на підводних крилах, с.-г. знаряддя тощо. Дослідження в галузі фізико-математичних, хімічних і технічних наук ведуться в н.-д. ін-тах АН СРСР, АН союзних республік, у відомчих н.-д. установах та на відповідних кафедрах вузів.

В галузі наук про Землю велике значення мають дослідження нафтових родовищ «Другого Баку» (І. М. Губкін). Відкрито родовища нафти й газу в Зх. Сибіру, Серед. Азії, Білорусії, на Україні. Завдяки вивченню *Курської магнітної аномалії* відкриті і експлуатуються потужні родовища заліз. руд. Розвиток теорії рудоутворення (С. С. Смирнов, А. Г. Бетехтін, Д. С. Коржинський та ін.) сприяв відкриттю родовищ золота, кольорових і рідкісних металів у Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані. На Кольському п-ові О. Є. Ферсман виявив великі поклади апатито-нефелінової сировини. Особливе місце в науках про Землю займають праці В. І. Вернадського — основоположника *геохімії* і *радіогеології*. О. П. Виноградов розробив концепцію, що розглядає утворення земної кори, океану й атмосфери як результат єдиного геол. процесу виплавлення й дегазації *мантії Землі*. Значного розвитку набули мор. геол. дослідження, в результаті яких одержано відомості про будову земної кори океанічного типу, про особливості рельєфу дна океанів. Ці дослідження мають велике практичне значення у зв'язку з розвідкою та добуванням корисних копалин у акваторіях морів. За роки Рад. влади проведено комплексне фізико-геогр. вивчення тер. СРСР. Розроблено вчення про структуру геогр. оболонки (А. О. Григор'єв), здійснено фізико-геогр. районування, виділено ландшафтно-геогр. зони (Л. С. Берг, С. В. Калесник). Значна увага приділяється регіональним дослідженням тер. СРСР у цілому (Б. Ф. Добринін, С. П. Суслов та ін.) та окремих її частин, зокрема пустельних областей (А. Г. Бабаєв), високогірних районів (М. А. Гвоздецький, Л. Й. Маруашвілі, О. Є. Агаханянц та ін.). Велика роль рад. вчених у стаціонарних та експедиційних дослідженнях рад. сектора Арктики (В. Ю. Візе, О. Ю. Шмідт та ін.) і Антарктиди (М. М. Сомов, О. Ф. Трешников) та ін. Розвивається конструктивний напрям у географії (І. П. Герасимов), що розробляє проблеми планомірного перетворення навколишнього середовища з метою раціонального природокористування. Все більшого значення набувають *океанологія*, космічні методи вивчення материків та океанів.

Дослідження в галузі геології та географії провадять н.-д. установи АН СРСР, Відділення наук про Землю АН УРСР, а також ін-ти АН союзних республік, відповідні кафедри вузів та ін. організації. В галузі *біології* дальшого розвитку набули напрями, що розроблялися вченими, чия наук. діяльність почалася ще до Великого Жовтня: фізіологами О. О. Ухтомським, М. Є. Введенським, Л. А. Орбелі, І. С. Беріташвілі, О. О. Богомольцем, зоологами І. І. Шмальгаузеном, О. М. Северцовим, Д. М. Насоновим, ботаніками та фізіологами рослин К. А. Тімірязевим, В. Л. Комаровим, С. П. Костичевим, Д. М. Прянишниковим, М. О. Максимовим, М. Г. Холодним, О. В. Фоміним, мікробіологами В. Л. Омелянським, Д. К. Заболотним, цитологами О. О. Заварзіним, М. Г. Хлопіним, біохіміками О. М. Бахом, Я. О. Парнасом, паразитологами Є. Н. Павловським, К. І. Скрябіним та ін. Здобули всесвітнє визнання праці І. П. Павлова і його учнів у галузі вищої нервової діяльності, дослідження М. І. Вавилова про центри походження культурних рослин і його *гомологічних рядів закон* у спадковій мінливості. Створення В. І. Вернадським учення про *біосферу* та біогеохімії, а В. М. Сукачовим — *біогеоценології* дало основу для наук. розуміння взаємовідношень людства з біосферою Землі. Загальнобіологічного значення набула гіпотеза О. І. Опаріна про *походження життя на Землі*. Праці рад. генетиків у 20—30-х рр. займали провідне місце в світовій науці. Теорія молекулярної будови хромосом (М. К. Кольцов), складної структури гена (А. С. Серебровський, М. П. Дубінін), популяційна *генетика* і питання зв'язку генетики і еволюційного вчення (С. С. Четвериков), дослідження ролі ядра (С. Г. Навашин), явища поліплоїдії (Г. Д. Карпеченко та ін.), відкриття і дальша розробка питань радіаційного та хімічного мутагенезу (Г. А. Надсон, Г. С. Філіппов, В. В. Сахаров та ін.) здобули широке визнання. В роки Рад. влади біологами розпочато планомірні дослідження в різних галузях *ботаніки* і *зоології*, зокрема по вивченню рослинних і тваринних ресурсів країни. Були створені 30-томна праця «Флора СССР», унікальна карта рослинності СРСР, визначники з фауни і флори СРСР, описано склад флори і фауни більшості союзних республік та окремих регіонів, зокрема України, Білорусії, Казахстану, Туркменії, Грузії, а також Сибіру, Камчатки, Кавказу та ін. Запропоновані нові філогенетичні системи рослинного царства (Б. М. Козо-Полянський, Б. К. Шишкін, В. В. Альохін, Г. Ф. Морозов, Д. К. Зеров, А. Л. Тахтаджян та ін.). Значного розвитку зоологія досягла завдяки працям В. О. Догеля, М. С. Гілярова, Г. П. Дементьєва, О. М. Формозова, І. Г. Підоплічка, О. П. Маркевича, С. С. Шварца та багатьох ін. За роки Рад. влади в біологічній науці відбулися не тільки кількісні, але й якісні зміни. Набули всебічного розвитку такі галузі біології, як *біофізика* (П. П. Лазарєв, Г. М. Франк, М. В. Волькенштейн), *вірусологія* (В. Л. Рижков, Л. О. Зільбер, М. Ф. Гамалія, В. М. Жданов, Т. У. Тихоненко), *гідробіологія* і біоокеанологія (Л. О. Зенкевич, В. Г. Богоров, Г. В. Нікольський, С. О. Зернов), склалися нові наук. школи з *мікробіології* (В. М. Шапошников, Є. М. Мішустін, М. О. Красильников, М. Д. Іерусалимський, О. О. Імшенецький, М. М. Мейсель, Є. І. Квасников та ін.), *ембріології* тварин (О. О. Захваткін, П. П. Іванов, М. М. Завадовський, Б. П. Токін), *біохімії* та *фізіології рослин* (Максимов, М. Х. Чайлахян, В. Б. Сочава), *фізіології* тварин і людини (Х. С. Коштоянц, П. К. Анохін, П. Г. Костюк та ін.). З початком освоєння людиною космічного простору розвинулася *космічна біологія* (Н. М. Сісакян, В. М. Черніговський, В. В. Парін, О. Г. Газенко, Імшенецький та ін.). Рад. біохіміки збагатили науку рядом значних досліджень: з ферментативного переамінування амінокислот (О. О. Брауншгейн), з біохімії м'язів та проміжного обміну (Парнас, В. О. Енгельгардт, О. В. Палладін), з біохімії ферментів (Бах, Опарін, А. Л. Курсанов, Сісакян, В. Л. Кретович). 50-і рр. 20 ст. стали початком розвитку в СРСР нового напряму, який узагальнено називається фізико-хімічною біологією і до якого входять, перш за все, *молекулярна біологія* і *молекулярна генетика*. В становленні цих галузей значну роль відіграли праці А. М. Білозерського, Енгельгардта, О. О. Баєва, Ю. А. Овчинникова, Дубініна, О. С. Спіріна, С. Є. Бреслера, С. І. Аліханяна, Г. П. Георгієва та ін.

На стику різних галузей — мікробіології, біохімії, генетики, цитології, біоорганічної хімії та молекулярної біології — виникла біотехнологія, успіхи в розвитку якої дали змогу створити в СРСР *мікробіологічну промисловість*. В СРСР були розроблені наук. основи виробництва мікробного білка та білково-вітамінних концентратів на вуглеводнях нафти, природного газу, відходах цукрового виробництва, спирту. У 1974 прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по прискоренню розвитку молекулярної біології і молекулярної генетики і використанню їх досягнень у народному господарстві». В 70-х рр. в СРСР швидко розвинувся новий напрям у біології — *генетична інженерія*, що має значення не тільки для фундаментальних досліджень, а й для практичного застосування наук. досягнень в нар. господарстві. Завдяки методам генетичної інженерії одержано соматотропін — *росту гормон* людини; штам мікроорганізму — продуцент *інтерферону*; гібридоми — гібридні клітини, здатні виробляти моноклональні антитіла. Синтезовані гени активних нейропептидів — лейцин-енкефаліну, брадикініну, а також ген, що кодує гормон ангіотензин. Завершено роботу з хіміко-ферментативного синтезу гена проінсуліну, що дало змогу одержати штами бактерій, здатних виробляти попередник інсуліну. На основі використання культури клітин рослин створено промислову техноло-

гію для виробництва настойки женьшеня з клітинної біомаси цієї рослини. Вивчення тотіпотентності рослинних клітин — здатності соматичних клітин давати початок рослині — зробило можливим планування в науково-цільовій програмі «Біотехнологія» організації виробництва в пром. масштабах мікроклонального розмноження садивного матеріалу нових цінних сортів картоплі, цукрових буряків, люцерни, філоксеростійкого сорту винограду та ін. На основі методів культивування зародків і овочитів широко проводяться розробки нових прийомів, що мають на меті одержання генетичних копій особливо цінних тварин.

Розвиток фундаментальної біол. науки постійно розширює галузі застосування біотехнології. З метою прискорення впровадження наук. досягнень у практику ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 1981 прийняли постанову «Про дальший розвиток фізико-хімічної біології та біотехнології і використання їх досягнень у медицині, сільському господарстві та промисловості». Розв'язанням актуальних проблем сучасної біол. науки займаються н.-д. установи АН СРСР, АН союзних республік, МОЗ СРСР, ін-ти М-ва мед. пром-сті СРСР, ВАСГНІЛ, АМН СРСР, науково-виробничі об'єднання, кафедри ун-тів та ін. вищих навч. закладів.

Держ. характер рад. *охорони здоров'я* визначив плановість розвитку н.-д. установ і наукових досліджень, швидке впровадження результатів цих досліджень у практику лікувально-профілактичних і санітарно-епідеміологічних закладів. У 20—30-х рр. створено н.-д. установи: Держ. ін-т народної охорони здоров'я (Москва), ін-ти: очних хвороб (Казань), епідеміології і мікробіології ім. Пастера, експериментальної медицини (Ленінград), клінічної медицини (Київ), охорони праці (Москва), туберкульозу (Тбілісі) та ін. У 1944 було створено *Академію медичних наук СРСР*. Дальшому розвитку радянської *медицини* сприяли, зокрема, праці В. П. Воробйова (методи дослідження анатомічної будови і іннервації органів), Д. А. Жданова (вчення про лімфатичну систему і колатеральний кровообіг), М. І. Гращенкова, А. Д. Зурабашвілі (встановили типи міжнейронних зв'язків). Міжнародне визнання здобули праці В. Т. Талалаєва, М. О. Скворцова, А. І. Струкова (про патоморфологію туберкульозу і ревматизму), О. О. Богомольця (про роль сполучної тканини в реактивності організму), О. Д. Сперанського, А. М. Чернуха (трофічна функція нервової системи). Проблемам *кардіології* присвячені праці Г. Ф. Ланга, М. Д. Стражеска, Д. Д. Плетньова, А. І. Нестерова, Є. І. Чазова, З. І. Янушкевичуса, Л. Т. Малої та ін. Проблеми *гастроентерології* вивчали М. П. Кончаловський, В. Х. Василенко та ін., *нефрології* — С. С. Зімницький, М. С. Вовсі, Є. М. Тареєв та ін., *гематології* — Й. А. Касирський, О. М. Крюков, пульмонології — Б. Є. Вотчал, В. І. Стручков, Ф. Г. Углов. Рад. вченими розроблено заходи місцевої *анестезії* (О. В. Вишневський), хірургічного лікування захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки, нирок і сечовивідних шляхів (І. І. Греков, С. П. Федоров, А. М. Мартинов та ін.), оперативної *офтальмології* (М. Й. Авербах, В. П. Філатов, Н. О. Пучківська) і *оториноларингології* (О. С. Коломійченко, С. Н. Хечинашвілі). В галузі *хірургії* значних успіхів досягли Б.В. Петровський, М. М. Амосов, А. П. Ромоданов, О. О. Шалімов та ін. В. І. Бураковський разом з своїми співробітниками розробив метод гіпербаричної оксигенації і впровадив цей метод у хірургічну практику. Нові методи лікування хворих з ушкодженнями і захворюваннями опорно-рухового апарату були розроблені Г. А. Ілізаровим і О. Н. Гудушаурі. Дослідженнями синоптичної дії фізіологічно активних речовин займалися С. В. Анічков, В. В. Закусов. М. М. Краснов розробив нові принципи хірургічного лікування очних хвороб. У 1970—80 створені Всесоюзний н.-д. ін-т очних хвороб у Москві, Ін-т фізіології АМН СРСР, філіали Всесоюзного НДІ клінічної і експериментальної хірургії в Ташкенті і Єревані, Вірменський філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас (Київ) та багато ін.

Зусилля вчених-медиків спрямовано на розв'язання проблем боротьби з серцево-судинними, онкологічними та вірусними захворюваннями, на розробку питань *генетики медичної*, створення нових фізіологічно активних препаратів і т. д.

Широкі дослідження розгорнуто в галузях молекулярної біології, фізіології, біохімії, *імунології*, генетики. Важливе значення для розвитку медичної науки має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток медичної науки в районах Сибіру та Далекого Сходу» (1979).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 створились умови для швидкого розвитку с.-г. наук. Відповідно до підписаних В. І. Леніним «Декрету про племінне тваринництво» (13.VII 1918) і декрету «Про насінництво» (13.VI 1921) розгорнулися наук. дослідження і планомірна робота по *агрономії* (як комплексу с.-г. наук і практичних заходів по вирощуванню с.-г. культур) і *тваринництву*. У розвиток агрономічної науки великий внесок зробили: Д. М. Прянишников (розробив наукові основи *живлення рослин*, на підставі його праць розв'язано найважливіші теоретичні і практичні питання з *агрохімії*, зокрема питання щодо ефективного використання мінеральних і органічних добрив); М. М. Тулайков (праці з питань землеробства в умовах посушливих районів південно-східних областей Європейської частини СРСР); В. Р. Вільямс (основоположник агрономічного *грунтознавства*, збагатив теорію наук. землеробства); О. Г. Дояренко (його праці відіграли важливу роль у розвитку досліджень з *агрофізики*); М. І. Вавилов (основоположник сучасної наук. селекції); в досягненнях селекції пшениці, кукурудзи, соняшнику визначна роль таких вчених, як П. П. Лук'яненко, В. М. Ремесло, М. В. Цицин, Б. П. Соколов, В. С. Пустовойт. Уперше в світі одержано сорти однонасінних цукр. буряків завдяки роботам О. К. Коломієць та ін. В галузі агрономічної науки плідно працювали також Б. М. Рожественський, А. Є. Зайкевич, С. Ф. Третьяков, В. В. Колкунов, В. Я. Юр'єв, О. Н. Соколовський,

Кількість наукових працівників по союзних республіках (тис. чол., на кінець 1981)

	Всього наукових працівників	з них мають науковий ступінь	
		доктора наук	кандидата наук
СРСР	**1411,2**	**38,7**	**409,7**
РРФСР	963,4	26,5	265,8
УРСР	200,5	5,0	60,4
БРСР	39,4	0,8	11,2
Узб. РСР	36,5	1,0	13,4
Каз. РСР	38,5	0,7	12,0
Груз. РСР	25,9	1,3	9,3
Аз. РСР	22,6	0,9	8,5
Лит. РСР	14,5	0,4	5,4
Молд. РСР	9,0	0,3	3,6
Латв. РСР	12,9	0,3	4,3
Кирг. РСР	8,6	0,2	2,7
Тадж. РСР	7,7	0,2	2,6
Вірм. РСР	19,9	0,7	5,8
Туркм. РСР	5,2	0,1	2,0
Ест. РСР	6,6	0,3	2,7

Академія наук СРСР, академії наук союзних республік і галузеві академії (на кінець 1981)

	Кількість академіків, дійсних членів і членів-кореспондентів	Кількість наукових працівників у наукових установах, що належать академії	у т. ч. мають учений ступінь	
			доктора наук	кандидата наук
АН СРСР	**805**	**49 019**	**4769**	**22 606**
АН УРСР	334	13 686	1094	6742
АН БРСР	132	5509	216	1645
АН Узб. РСР	101	4156	229	1661
АН Каз. РСР	128	4229	206	1527
АН Груз. РСР	122	5667	366	2074
АН Аз. РСР	120	4470	269	1770
АН Лит. РСР	57	1760	79	849
АН Молд. РСР	46	1109	82	634
АН Латв. РСР	51	1742	101	817
АН Кирг. РСР	56	1539	78	498
АН Тадж. РСР	49	1319	62	540
АН Вірм. РСР	84	3173	186	1017
АН Туркм. РСР	49	1034	48	441
АН Ест. РСР	47	1080	79	579
Академія мистецтв СРСР	147	361	18	135
Всесоюзна академія с.-г. наук ім. В. І. Леніна	212	19 850	584	8719
Академія мед. наук СРСР	266	6775	1004	3896
Академія пед. наук СРСР	125	1699	133	914
Академія комунального г-ва РРФСР	—	460	9	214

О. І. Душечкін, М. М. Кулешов та ін. Рад. вченими виведено і підібрано найпродуктивніші сорти с.-г. рослин для різних районів країни, розроблено ефективні способи поглиблення і окультурення орного шару на різних грунтах, індустріальну технологію вирощування с.-г. культур, рекомендовано орієнтовні схеми *сівозмін* для всіх зон і г-в різної спеціалізації, вдосконалено заходи захисту с.-г. угідь від *ерозії грунту*, розроблено способи ефективного вирощування *проміжних культур*. Розроблено нові ефективні способи *захисту рослин* від шкідників, хвороб, бур'янів.

Радянські вчені та інженери створили нові, досконаліші машини та знаряддя для с. г.— самохідні комбайни, складні *зерноочисні машини, коренезбиральні машини, кормозаготівельні машини, кормонавантажувачі, кормоприготувальні машини, кормотранспортери* та ін. Розвитку тваринництва присвячені наукові дослідження в галузі *зоотехнії* (засновники сучасної зоотехнії М. П. Чирвинський, П. М. Кулешов, М. І. Придорогін та ін.) і *ветеринарії* (К. І. Скрябін, С. М. Вишелеський, О. П. Климов, І. О. Поваженко та ін.). На прискорення науково-тех. прогресу в с. г. спрямована постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ефективності сільськогосподарської науки і зміцненню її зв'язку з виробництвом» (1976). В цьому документі накреслено конкретні шляхи підвищення ролі науки у розв'язанні осн. завдань с. г. — забезпечення дальшого зростання виробництва зерна та ін. продукції, створення зон гарантованого врожаю, всебічного підвищення ефективності землеробства і тваринництва, якості с.-г. продукції. Зусилля с.-г. науки в СРСР, поряд з розробкою теоретич. проблем, все більшою мірою зосереджуються на розв'язанні ключових народногосп. питань у галузях агрономії, землеробства, *меліорації, зрошення* та *осушення земель*, боротьби з *посухою* та ін. На розв'язання завдань сільського господарства, поставлених у *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, спрямовує зусилля *Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна*, зокрема, на Україні — *Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук*, мережа галузевих н.-д. інститутів — *Землеробства український науково-дослідний інститут, Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут*, Всесоюзний н.-д. ін-т бавовництва, Всесоюзний н.-д. ін-т льону, *Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут, Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут* та ін.

Проблеми механізації, електрифікації й автоматизації с.-г. виробництва досліджують Всесоюзний н.-д. ін-т механізації сільського господарства, *Механізації та електрифікації тваринництва південної зони СРСР центральний науково-дослідний і проектно-технологічний інститут, Механізації та електрифікації сільського господарства український головний науково-дослідний інститут* та ін. Значний внесок у розвиток с.-г.наук роблять вищі навч. заклади.

Сучас. наука становить важливу складову частину *науково-технічної революції*, вона стала безпосередньою продуктивною силою суспільства. КПРС і Рад. д-ва приділяли і приділяють постійну увагу розвиткові науки, її всезростаючій ролі в комуністичному будівництві. Див. також *Наука*.

В. І. Кузнецов
(фізико-математичні науки, хімія, техніка).

Випуск газет по союзних республіках (1981)

	Кількість газет, видань	Річний тираж, млн. прим.	Разовий тираж, тис. прим.
СРСР—усього	**8172**	**40 683**	**178 338**
РРФСР — усього	4436	29 822	121 651
в т. ч. рос. мовою	4132	29391	118 819
УРСР — усього	1754	4511	23 490
в т. ч. укр. мовою	1285	2913	15 505
БРСР — усього	203	845	4797
в т. ч. білорус. мовою	128	273	1566
Узб. РСР — усього	281	964	4955
в т. ч. узб. мовою	188	718	3699
Каз. РСР — усього	435	1033	5309
в т. ч. казах. мовою	159	319	1852
Груз. РСР — усього	141	688	3215
в т. ч. груз. мовою	122	576	2726
Аз. РСР — усього	136	515	2671
в т. ч. азерб. мовою	107	391	2178
Лит. РСР — усього	126	433	2173
в т. ч. лит. мовою	99	363	1903
Молд. РСР — усього	183	346	2080
в т. ч. молд. мовою	78	202	1159
Латв. РСР — усього	103	325	1650
в т. ч. латис. мовою	62	228	1181
Кирг. РСР — усього	109	231	1236
в т. ч. кирг. мовою	61	131	768
Тадж. РСР — усього	66	264	1350
в т. ч. тадж. мовою	58	171	1004
Вірм. РСР — усього	87	254	1524
в т. ч. вірм. мовою	77	227	1400
Туркм. РСР — усього	68	199	1032
в т. ч. туркм. мовою	55	147	820
Ест. РСР — усього	44	253	1205
в т. ч. ест. мовою	31	208	1021

Наукові установи. В СРСР створено розгалужену систему н.-д. установ. Загальносоюзним органом, відповідальним за справу науково-тех. прогресу в країні й проведення єдиної наук. політики, є Держ. к-т СРСР по науці і техніці, при ньому діють наук. ради з найважливіших комплексних і міжгалузевих наук.-тех. проблем, що координують н.-д. роботу в країні. Орг-цію досліджень з провідних напрямів природничих і суспільних наук покладено на *Академію наук СРСР*, при Президії АН СРСР, при її секціях і відділеннях працюють понад 200 рад з різних наук. проблем і напрямів розвитку науки. Значний обсяг фундаментальних досліджень виконують філіали АН СРСР. В тісному контакті з АН СРСР працюють: *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* з філіалами ін-ту в союзних республіках, *Академія суспільних наук при ЦК КПРС*; галузеві академії — *Академія медичних наук СРСР, Академія педагогічних наук СРСР, Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна* імені В. І. Леніна, ін-ти, підпорядковані цим установам. Великі сили рад. учених сконцентровано в системі академій наук союзних республік (див. окремі статті). В 1981 20 академій країни об'єднували бл. 400 наук. установ; кількість наук. працівників становила 1,4 млн. чол., або четверту частину всіх наук. працівників світу (табл., с. 407). Понад 60% всіх наукових установ країни працює в системі міністерств і відомств.

Завдання створення і впровадження нової техніки й технології успішно розв'язують науково-виробничі об'єднання. Великий внесок у рад. науку роблять установи вищої школи, в системі вузів країни — понад 60 н.-д. ін-тів і конструкторських бюро, численні лабораторії, сектори тощо. Див. також ст. *Наука*, розділ Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади в статтях про союзні республіки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о развитии науки. М., 1981; Ленин В. И. О литературе и искусстве. М., 1979; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981; Организация науки в первые годы Советской власти (1917—1925). Сборник документов. Л., 1968; Ленин и современная наука, кн. 1 — 2. М., 1970; Горбунов Н. П. Великие планы развития науки и техники. В кн.: В. И. Ленин во главе великого строительства. М., 1960; Наука Союза ССР. М., 1972; Октябрь и наука (1917—1977). М., 1977; Развитие техники в СССР (1917—1977). М., 1978; Советская наука на новом рубеже. М., 1981; Наука и человечество, 1982. М., 1982; Наука сегодня. Справочник лектора, в. 1—9. М., 1973—81; Трапезников С. П. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма. М., 1974; Федосеев П. Н. Марксизм в XX веке. М., 1977; Советский Союз. Политико-экономический справочник. М., 1978; Беляев Е. А., Пышкова Н. С. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР. М., 1979; Пономарев Б. Н. Живое и действенное учение марксизма-ленинизма. М., 1981; Сиволгин В. Е. Политическая экономия. История экономической мысли. Аннотированный указатель отечественных библиографических пособий, изданных в 1812—1972 гг. М., 1974; Эймонтова Р. Г. История исторической науки в СССР. Советский период. Октябрь 1917—1967 г. Библиография. М., 1980; Будилова Е. А. Философские проблемы советской психологии. М., 1972; История естествознания в России, т. 1—3. М., 1957—62; Развитие биологии в СССР. М., 1976; История биологии с начала XX века до наших дней. Л., 1975; Тимаков В. Д. 30 лет Академии медицинских наук СССР. «Вестник АМН СССР», 1975, № 11; Заблудовский П. Е. [та ін.].

История медицины. М., 1981; Общественный перспективный план внедрения важнейших достижений медицинской науки в практику здравоохранения на 1981—1985 гг. М., 1981; Чикин С. Я. Развитие здравоохранения в 11 пятилетке. М., 1981; Теорія літератури. К., 1975; Соціалістичний спосіб життя і література. К., 1977; Теоретичні проблеми радянського мистецтвознавства. К., 1977; История советского языкознания. М., 1981; Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970; Мова і процеси суспільного розвитку. К., 1980; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Экран и идеологическая борьба. М., 1976; Советский театр. Документы и материалы, т. 1—3. Л., 1972—75.

XVI. Преса.

Преса в СРСР є могутнім ідеологічним знаряддям Комуністичної партії і Радянської держави у справі залучення трудящих мас до будівництва комуністичного суспільства. Ленінські принципи преси нового типу — її партійність, народність, масовість, правдивість, класовий підхід до висвітлення проблем і явищ життя, закладені *більшовицькою пресою* ще до Великої Жовтн. соціалістич. революції, стали основоположними в усій *партійно-радянській пресі*.

Основи радянського книгодрукування було закладено в підписаному В. І. Леніним Декреті ЦВК про Держ. видавництво, прийнятому 29 грудня 1917 (11 січня 1918). В 1918 було створено парт. вид-во «Коммунист» (у Москві). В тому ж році за ініціативою Максима Горького створено вид-во «Всемирная литература» (у Петрограді). В СРСР склалася система великих спеціалізованих книжкових, книжково-журнальних, газетно-журнальних, газетних вид-в. Існують вид-ва центральні, республіканські, авт. республік, країв і областей, відомчі та ін.; діють редакційно-видавничі відділи в н.-д. установах, великих б-ках, вузах тощо. Серед центральних вид-в найбільші: «Политиздат», «Правда», «Наука», «Художественная литература», «Советский писатель», «Просвещение», «Высшая школа», «Детская литература», «Молодая гвардия», «Советская энциклопедия», «Русский язык», «Искусство», «Медицина», «Колос», «Прогресс», «Мир».

У 1981 в Рад. Союзі було видано 83 007 книг і брошур (69 мовами народів СРСР і 54 мовами народів зарубіжних країн) заг. тиражем 1898,7 млн. прим. (про випуск книг і брошур по союзних республіках див. табл.). Одне з осн. місць у випуску книжкової продукції посідає політична й соціально-економічна л-ра. За 1917—81 в СРСР здійснено 3408 видань творів К. Маркса і Ф. Енгельса загальним тиражем 127 449 тис. прим., з них рос. мовою — 1045 видань тиражем 97 817 тис. прим., 48 ін. мовами народів СРСР — 1204 видання тиражем 12 024 тис. прим., 43 мовами народів зарубіжних країн — 1159 видань тиражем 17 608 тис. прим. (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*). На 1.I 1982 в Рад. Союзі починаючи з 1918 здійснено 15 081 видання творів В. І. Леніна заг. тиражем 576 297 тис. прим., з них рос. мовою — 3520 видань тиражем 436 606 тис. прим., 65 ін. мовами народів СРСР — 6759 видань тиражем 78 217 тис. прим., 53 мовами народів зарубіжних країн — 4802 видання тиражем 61 474 тис. прим. (див. *Видання творів В. І. Леніна*).

Великими тиражами друкується н.-д., наук.-інформ., наук.-популярна л-ра з усіх галузей знань. Значна увага приділяється виданню навчальної літератури. Великими тиражами виходить художня, зокрема *дитяча література*. В 1977 в СРСР закінчено видання унікальної 200-томної «Бібліотеки всесвітньої літератури». СРСР займає перше місце в світі за випуском худож. л-ри, перекладеної з іноземних мов. У післявоєн. час широко розгорнулося видання енциклопедичної л-ри (див. *«Советская энциклопедия», Республіканські радянські енциклопедії*). Див. також *Книгодрукування*, т. 5.

Провідне місце серед журналів посідають партійні видання: журнали ЦК КПРС *«Коммунист», «Партийная жизнь», «Политическое самообразование»*. В кожній республіці також видаються партійні журнали. Творчі організації СРСР і союзних республік видають масові громад.-політ., мистецькі журнали (див., зокрема, *Літературні журнали, Мистецтвознавчі журнали* в УРСР). При АН СРСР і академіях союзних республік, центр. і респ. міністерствах і відомствах виходять спеціалізовані *реферативні журнали*, природничонаукові, *історичні журнали*, матем., мед. (див., зокрема, *Медичні журнали* на Україні), пром.-тех., сільськогосподарські та ін. наукові журн. видання (див. також статті про академії наук, про окремі галузі наук). У 1981 в СРСР виходило 5195 журналів та ін. періодичних видань (46 мовами народів СРСР і 23 мовами народів зарубіжних країн) річним тиражем 3116,0 млн. прим. (див. табл., а також статті *Журналістика, Журнал*).

В СРСР склалися такі групи газет: всесоюзні загальнополіт.; всесоюзні спеціалізовані; місцеві загальнополіт. і спеціалізовані — республіканські, крайові, обласні, окружні, авт. республік і областей; міські, районні, низові (багатотиражні), колгоспні. Авангард рад. преси — орган ЦК КПРС газета *«Правда»*, заснована В. І. Леніним 1912. Мільйонними тиражами виходять також центральні газети: *«Известия», «Труд», «Комсомольская правда»*, «Сельская жизнь», *«Красная звезда», «Литературная газета»*, «Учительская газета», *«Пионерская правда»*. В 1981 в СРСР виходило 8172 газети річним тиражем 40683 млн. прим. Із заг. кількості газет — 31 всесоюзна; 160 республіканських; 329 крайових, обласних та окружних; 97 газет авт. республік і областей; 710 міських, 3004 районні, 3231 низова, 610 колгоспних та ін. В кожній союзній, авт. республіці та області газети виходять мовою корінної національності, рос. мовою і мовами ін. народностей, які живуть на цій території. Про випуск газет по союзних республіках див. табл.; див. також ст. *Газета*, розділ Преса, радіомовлення, телебачення в статтях про союзні республіки; розділ Культура в статтях про авт. республіки, округи та області. *В. В. Полковенко.*

XVII. Радіомовлення і телебачення.

Перші радянські радіотелеграфні передачі про найважливіші події в країні відбулися в листопаді 1917, перші радіомовні прозвучали 1919 з радіолабораторії в Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), 1920 — з дослідних радіостанцій Москви, Казані та ін. міст. З 1924 в СРСР почалося регулярне радіомовлення. В 1925—27 стали до ладу радіостанції в Мінську, Баку, Харкові, Ташкенті, Ленінграді, Києві, Тбілісі. В 1931 утворено Всесоюзний комітет по радіомовленню, 1932— 12 місц. радіокомітетів у республіках і областях. У 30-х рр. радіомовлення відіграло значну роль у пропаганді передових методів праці (стахановського руху та ін.), в організації соціалістичного змагання, в патріотичному вихованні населення.

Бойову роль агітатора, пропагандиста, організатора виконувало радіомовлення в роки Великої Вітчизн. війни. Своєрідний радіолітопис героїчного подвигу народу був створений тисячами радіозведень Радінформбюро, повідомлень з фронту, оперативними випуска-

Випуск журналів та інших періодичних видань по союзних республіках (1981)

	Кількість журналів та інших періодичних видань	Річний тираж, млн. прим.	Разовий тираж, тис. прим.
СРСР — усього	**5195**	**3116,0**	**194 645**
РРФСР — усього	3 909	2365,0	156 232
в т. ч. рос. мовою	3643	2281,4	150 230
УРСР — усього	204	215,0	11469
в т. ч. укр. мовою	102	196,9	10073
БРСР — усього	108	38,3	2521
в т. ч. білорус. мовою	30	30,5	1867
Узб. РСР — усього	83	132,3	6361
в т. ч. узб. мовою	35	92,9	4917
Каз. РСР — усього	110	52,2	3215
в т. ч. казах. мовою	29	22,4	1720
Груз. РСР — усього	79	28,7	1634
в т. ч. груз. мовою	65	28,1	1577
Аз. РСР — усього	88	33,7	1650
в т. ч. азерб. мовою	50	33,0	1588
Лит. РСР — усього	126	44,4	2888
в т. ч. лит. мовою	99	41,6	2689
Молд. РСР — усього	44	35,8	1240
в т. ч. молд. мовою	16	16,9	799
Латв. РСР — усього	106	55,3	2540
в т. ч. латис. мовою	49	47,6	2041
Кирг. РСР — усього	38	34,4	1138
в т. ч. кирг. мовою	16	9,3	613
Тадж. РСР — усього	69	20,3	757
в т. ч. тадж. мовою	15	11,6	543
Вірм. РСР — усього	91	22,4	1000
в т. ч. вірм. мовою	53	19,6	900
Туркм. РСР — усього	31	10,8	563
в т. ч. туркм. мовою	14	10,5	531
Ест. РСР — усього	109	27,4	1437
в т. ч. ест. мовою	74	20,8	1005

Випуск книг і брошур по союзних республіках (1981)

	Кількість книг і брошур, друкованих одиниць	Тираж, млн. прим.
СРСР	**83 007**	**1898,7**
РРФСР	51 963	1514,9
УРСР	8450	152,7
БРСР	3189	41,3
Узб. РСР	2293	39,0
Каз. РСР	2349	27,4
Груз. РСР	1948	14,4
Аз. РСР	1265	12,7
Лит. РСР	2037	17,6
Молд. РСР	1528	15,1
Латв. РСР	2298	15,8
Кирг. РСР	1130	9,6
Тадж. РСР	733	5,7
Вірм. РСР	1017	9,9
Туркм.РСР	701	5,9
Ест. РСР	2106	16,7

Кількість театрів по союзних республіках (1981)

СРСР	**611**
РРФСР	327
УРСР	87
БРСР	16
Узб. РСР	28
Каз. РСР	31
Груз. РСР	31
Аз. РСР	14
Лит. РСР	11
Молд. РСР	7
Латв. РСР	10
Кирг. РСР	7
Тадж. РСР	12
Вірм. РСР	14
Туркм. РСР	7
Ест. РСР	9

ми «Останніх вістей», публіцистичними радіопромовами, звуковими листами. Постійно велися передачі для партизанів і населення тимчасово окупованих територій, у т. ч. укр. *радіостанцією імені Т. Г. Шевченка* та радіостанцією «Дніпро». Напередодні Дня Перемоги, 7.V 1945, за постановою Раднаркому вперше було відзначено День радіо. З 1.X 1960 Всесоюзне радіо почало цілодобове мовлення. В 1962 з'явилась інформ.-муз. програма «Маяк», розвивається молодіжне мовлення — радіостанція «Юность» (з 1952), радіожурнал «Ровесники» (з 1963). Одночасно поліпшувалась оперативність, актуальність і спрямованість мовлення в республіканських радіокомітетах. Помітним явищем в радіоефірі стали цикли документально-публіцистичних радіофільмів до визначних дат історії країни, про героїзм у ратних і трудових подвигах, про дружбу народів, про соціалістичний спосіб життя. Першу програму Всесоюзного радіо може слухати вся країна. Всесоюзне радіо щодоби передає 9 програм заг. обсягом 179,4 год. У 1967 прийом радіопрограм забезпечували 38 млн. приймачів і 37 млн. радіоточок, 1982 в розпорядженні радіослухачів — 70 млн. радіоприймачів і 74 млн. радіоточок. Розгалужене радіомовлення в республіках, краях, областях, містах, районах; працюють радіередакції на великих підприємствах і будовах, заводах, фабриках, у колгоспах і радгоспах. Широко розвинуте проводове мовлення, заг. довжина ліній сягає 2 млн. км. Центр. радіомовлення на зарубіжні країни (Московське радіо) та іномовлення з союзних республік ведуть передачі 77 мовами народів світу заг. обсягом 260 год. на добу. Центр. радіомовлення на зарубіжні країни розпочато з 1929. Телебачення в СРСР почалося 1931 з малокадрового механічного. В 1938 почало впроваджуватися електронне. Перша післявоєнна передача відбулася 7.V 1945. В 1947 почав регулярно діяти Ленінгр. телецентр. В 1951 почала діяти Центр. студія телебачення, Київська телестудія, в столицях ін. союзних республік телестудії відкрилися 1952. В СРСР здійснено перші космічні телепередачі (1962). З 1967 почалося регулярне кольорове телебачення. Центр. телебачення здійснюється по 8 програмах, у т. ч. по двох загальносоюзних. З відкриттям 2-ї загальносоюзної телепрограми (1982) зросла можливість трансляції на широку аудиторію кращих передач місц. телестудій. Програми Центр. і місц. телебачення мають можливість дивитися майже 88% населення. Мережа розподілу телевізійних програм складається з 100 тис. км радіорелейних і кабельних ліній зв'язку, більш як 3 тис. передавачів, 86 наземних станцій системи «Орбіта», близько 1 тис. приймальних станцій «Москва». На початок 1982 в країні налічувалося 120 програмних телецентрів, що дають середньодобовий обсяг телевізійного мовлення понад 3 тис. год. Телепередачі ведуться в усіх союзних і авт. республіках, краях і областях 40 мовами народів СРСР. Згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено дальший розвиток кольорового телебачення і стереофонічного радіомовлення, ширше використання штучних супутників Землі для орг-ції багатопрограмного теле- і радіомовлення. В усіх телевізійних і радіопрограмах відтворюється багатогранність рад. життя, ставляться актуальні проблеми екон. стратегії партії, корінні питання соціального і культур. розвитку, боротьби за мир і міжнар. співробітництво, розвінчується бурж. ідеологія, утверджуються ідеали комунізму. Інформ. телепрограма «Час», що здобула загальносоюзне визнання, концентрує у повідомленнях і сюжетах найголовніші події дня. Випуски «Останніх вістей» транслюються по всіх осн. радіопрограмах, оперативно інформуючи слухачів про те, що відбувається в країні, у світі. У телециклах «Ленінського університету мільйонів» порушуються питання соціалістичного змагання, аналізуються конкретні проблеми нар. господарства. Здобули популярність передачі на міжнар. теми, для молоді і дітей. Телебачення і радіо активно поширюють наук. знання. Залученню мільйонів людей до худож. надбань, до виховання естетичних смаків служать літ.-драматичні і музичні передачі, художні телефільми. Центр. телебачення і Всесоюзне радіо широко і оперативно висвітлюють найголовніші спорт. події. Керівництво і координацію діяльністю радіомовлення і телебачення здійснює Держ. комітет СРСР по телебаченню і радіомовленню (Держтелерадіо СРСР), до складу якого входять Центр. телебачення, Центр. внутрісоюзне радіомовлення (Всесоюзне радіо) і Центр. радіомовлення на зарубіжні країни. Держтелерадіо СРСР співробітничає з 141 телевізійною і 119 радіоорганізаціями 121 країни. З 71 країною укладено довгострокові договори. Держтелерадіо СРСР — член *Міжнародної організації радіомовлення і телебачення* (ОІРТ).

В. П. Олійник.

XVIII. Культурно-освітні заклади.

В дореволюційній Росії існувала незначна кількість культурно-осв. закладів, більшість з яких утримувалась коштом благодійних т-в, приватних осіб. З кін. 18 — поч. 19 ст. відкривалися різні клуби для привілейованих верств (у Москві, Петербурзі, губернських і повітових містах). В 80 — 90-х рр. 19 ст. виникли перші *народні будинки*. Перші робітн. клуби — центри політ. об'єднання і самоосвіти пролетаріату почали відкриватися в період революції 1905—07. З наступом реакції вони були закриті. Легально існували тільки народні будинки, яких на поч. 1917 налічувалося 237, з них 94 — у сільс. місцевості. За роки Рад. влади в СРСР здійснено культурну революцію, всім громадянам відкрито широкий доступ до всіх благ культури і освіти незалежно від національності, соціального стану, професії, статі. Створено широку мережу культурно-осв. установ, що стали осередками культури, масово-політ. роботи і розвитку нар. худож. творчості. Набули поширення *будинки і палаци культури, клубні заклади, парки культури і відпочинку, бібліотеки, музеї*, кінотеатри, *планетарії* тощо. В 50-х рр. поширилися нові форми *культурно-освітньої роботи* — нар. університети, нар. театри, любительські кіностудії. Клубні заклади в СРСР за відомчою належністю діляться на державні, профспілкові, колгоспні, відомчі. На кін. 1981 в СРСР було 138,5 тис. клубних закладів, у т. ч. 118,8 тис.— у сільс. місцевості (табл.). Одним з осн. напрямів роботи клубів є розвиток нар. творчості, розширення форм і жанрів худож. самодіяльності, підвищення ідейно-худож. рівня репертуару і виконавської майстерності. В клубних закладах М-ва культури СРСР і профспілок на кін. 1981 налічувалася 741 тис. колективів худож. самодіяльності (12,8 млн. учасників). У 1928 в Москві відкрито Центральний парк культури і відпочинку ім. М. Горького (перший заклад такого типу в країні). На 1981 в СРСР було понад 1200 парків культури і відпочинку, що виконують функції культурно-осв. закладів. Вони проводять велику ідейно-виховну роботу і мають широку популярність серед трудящих.

Першою б-кою на тер. СРСР вважається сховище рукописів у Хорезмі (3 ст. до н. е.). Приблизно з 9 ст. створювалися б-ки при монастирях, де збирали, переписували і зберігали реліг. книги. Першою на Русі була *Бібліотека Софійського собору* (1037). У 1570 почала діяти б-ка у Вільнюсі, з 1661 — при Львів. ун-ті, з 1755 — при Моск. ун-ті. На поч. 18 ст. виникли б-ки світської і наук. л-ри (1714 — найстаріша наук. б-ка, тепер *Бібліотека АН СРСР*). В кін. 18 ст. з'явилися перші публічні платні б-ки. В 19 ст. відкрилися публічні б-ки в Петербурзі (1814 — найбільша в дореволюц. Росії, тепер *Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна), Одесі (1829, тепер *Бібліотека одеська наукова* імені О. М. Горького), Москві (1862 — б-ка Рум'янцевського музею, тепер *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна*), Києві (1866, тепер *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС), Харкові (1886, тепер *Бібліотека харківська наукова* імені В. Г. Короленка). Зусиллями прогресивної громадськості в 2-й пол. 19 ст. створювалися губернські, повітові, міські, формувалися університетські бібліотеки. У 70-х рр. 19 ст. виникли нелегальні робітн. б-ки при «Південноросійському союзі робітників», «Північному союзі російських робітників» та петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу». Кількість б-к зросла в період революції 1905—07.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції бібліотечну справу поставлено на держ. основу. В країні діє розгалужена мережа масових, уні-

версальних, спец. і наук., дитячих і юнацьких б-к, які вирішують відповідальні завдання в ідеологічній, виробничій сферах сусп. життя, ведуть велику роботу по формуванню марксистсько-ленінського світогляду трудящих, по вихованню їх в комуністичному дусі (див., зокрема, статті: *Бібліотека всесоюзна іноземної літератури, Бібліотека медична центральна наукова, Бібліотека наукова педагогічна* імені К. Д. Ушинського, *Бібліотека науково-технічна публічна СРСР, Бібліотека патентно-технічна всесоюзна, Бібліотека політехнічна центральна, Бібліотека сільськогосподарська центральна наукова ВАСГНІЛ, Бібліотека театральна центральна*). Створено великі наукові б-ки при республіканських АН (див., зокрема, *Бібліотека центральна наукова АН УРСР*).

У 1913 в Росії було 13,9 тис. масових бібліотек з фондом бл. 9 млн. одиниць зберігання. На кін. 1981 в СРСР діяло 132,8 тис. масових бібліотек (фонд — 1889,3 млн. одиниць зберігання), в т. ч. 96,5 тис. (фонд — 772,6 млн. одиниць зберігання) — у сільс. місцевості. Найважливішим досягненням бібліотечного будівництва в СРСР є створення єдиної мережі б-к союзних республік (табл.). Важливе значення для розвитку бібліотечної справи в країні має Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» (1974).

Велику роль у виховній роботі відіграють музеї. Перші відомості про зберігання істор. і худож. коштовностей, зокрема в соборах і монастирях Київської Русі, належать до 11 ст. Початком музейної справи в Росії слід вважати формування зібрань *Оружейної палати* в Москві в 15—17 ст. Інтенсивно музеї почали розвиватися в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Після перемоги Великого Жовтня почався новий етап музейного будівництва. На 1917 в Росії налічувалося 150 музеїв, більша частина яких розміщена в центральних районах Росії. За 1917—27 число музеїв досягло 805 (відкрилися музеї у Вірменії, Азербайджані, Киргизії, Таджикистані, Туркменії, Казахстані, де до Великої Жовтн. соціалістич. революції не було жодного музею). На 1941 в СРСР діяв 991 держ. музей. Музеї в СРСР розрізняють за профілями: історико-революційні та історичні, меморіальні, краєзнавчі, мистецтвознавчі, природничонаукові, галузеві та ін. (табл.). На кін. 1981 в СРСР діяло 1599 музеїв. Найбільші з них: *Центральний музей В. І. Леніна, Музей Революції СРСР, Центральний музей Збройних Сил СРСР, Історичний музей, Третьяковська галерея*, Держ. музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Політехнічний музей, всі — в Москві; *Ермітаж*, Зоологічний музей, Центральний військово-морський музей — в Ленінграді. В усіх союзних республіках створено філіали Музею В. І. Леніна, мистецтвознавчі музеї, картинні галереї, мережу краєзнавчих музеїв. В багатьох республіках діють музеї під відкритим небом, зокрема в УРСР, Латв. РСР, Кар. АРСР та ін. (про кількість музеїв у союзних республіках див. табл.). В 60-х рр. почалася широка організація *народних музеїв* на громад. засадах. Особливе місце в пропаганді виробничого досвіду і наук. знань посідає *Виставка досягнень народного господарства СРСР* (див. також *Виставка досягнень народного господарства УРСР*).

На кін. 1981 в СРСР функціонувало 611 державних театрів, у т. ч. 178 дитячих і юного глядача (табл.; див. розділи Музика, Театр). У тісній співдружності з культурно-осв. закладами працюють Всесоюзне та республіканські т-ва *«Знання»*. Значну культурно-осв. роботу проводять профспілки, комсомол, бюро пропаганди творчих спілок; респ. т-ва: хорове, любителів книги, охорони природи, охорони пам'яток історії та культури. За роки Рад. влади в СРСР значно розвинулася кіномережа. На кін. 1981 в СРСР було 151,4 тис. кіноустановок, у т. ч. 142,2 тис. стаціонарних, із заг. кількості кіноустановок 123,9 тис. — у сільс. місцевості (табл.).

І. М. Солдатенко.

Масові бібліотеки по союзних республіках

	1940		1981	
	Кількість б-к, тис.	В них книг і журналів, млн. прим.	Кількість б-к, тис.	В них книг і журналів, млн. прим.
СРСР	**95,4**	**199,7**	**132,8**	**1889,3**
РРФСР	56,1	124,5	62,6	1015,9
УРСР	22,3	40,8	26,1	384,5
БРСР	4,2	6,6	6,9	91,0
Узб. РСР	1,8	3,7	7,0	64,1
Каз. РСР	3,9	5,7	9,6	100,6
Груз. РСР	1,6	3,0	4,2	37,7
Аз. РСР	1,4	3,3	3,9	32,8
Лит. РСР	0,2	0,9	2,1	31,5
Молд. РСР	0,2	2,1	2,1	24,9
Латв. РСР	0,2	2,5	1,4	24,9
Кирг. РСР	0,6	1,1	1,8	20,7
Тадж. РСР	0,4	0,7	1,6	13,4
Вірм. РСР	0,9	2,1	1,4	20,8
Туркм. РСР	0,7	1,7	1,4	13,7
Ест. РСР	0,9	1,0	0,7	12,8

XIX. Література.

Багатонаціональна і багатомовна радянська література сформувалася після Великої Жовтневої соціалістичної революції на основі єдиного творчого методу — *соціалістичного реалізму*. Це л-ра нового типу: соціалістична за змістом, багата нац. формами, інтернаціоналістська за духом і спрямуванням. Нині радянська література твориться майже 80 мовами. До Жовтневої революції більшість народностей царської Росії не мала своєї писемності. До найдавніших належать писемність і л-ра народів Закавказзя і Середньої Азії. На поч. 5 ст. вірменський учений-просвітитель Месроп Маштоц склав вірменський алфавіт, у 5 — на поч. 6 ст. історіограф Мовсес Хоренаці, використавши пам'ятки народної творчості, написав «Історію Вірменії». Етапними у розвитку вірменської літератури стали героїчний епос «Давид Сасунський» (7—10 ст.), твори Г. Нарекаці (10 ст.), Н. Кучака (16 ст.), ашуга Саят-Нова (18 ст.). У 5—6 ст. створюються перші літературні пам'ятки Грузії (житія «святих», зокрема «Мучеництво Шушаніки» Я. Цуртавелі, пізніше «Аміран-Дареджаніані» та «Вісраміані»). Вершиною грузинської давньої поезії стала поема Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (12 ст.). Наступний розвиток груз. л-ри пов'язаний з іменами Теймураза I, Арчила II, Вахтанга VI (17 ст.), С. С. Орбеліані, Д. Гурамішвілі, Бесіки (18 ст.). На епохи Середньовіччя й *Відродження* припадає творчість класиків тадж. і перс. л-р Рудакі, Фірдоусі, Сааді, Гафіза, азерб. поетів Нізамі Гянджеві (12 ст.), Несімі (15 ст.), Фізулі (16 ст.), Відаді, Вагіфа (18 ст.). Велику роль у розвитку л-ри Середньої Азії відіграли твори узб. поета А. Навої (15 ст.), туркм. поета Махтумкулі (18 ст.). Значними явищами художньої культури стали ест. народний епос «Калевіпоег» (13 ст.), латис. «Лачплесіс», твори лит. поета К. Донелайтіса (18 ст.). Одна з найдавніших — л-ра *Київської Русі*, яка є спільним джерелом трьох братніх сх.-слов'янських л-р — російської, української, білоруської. Різноманітні її джерела і форми: від фольклору, *літописів*, проповідницької агіографічної л-р, що відбивали історичне буття Київ. Русі, до міфів та перекладної л-ри — житій, апокрифів, що йшли з Греції, Візантії, Болгарії, країн Сходу. Найвище досягнення л-ри цього періоду — *«Слово о полку Ігоревім»* (12 ст.). Дальший розвиток л-ри на сх.-слов'ян. землях був загальмований руйнівними навалами орд Батия, тур., нім. та ін. завойовників. У процесі формування народностей відбувалося становлення рос., укр. і білорус. літератур.

У 17 ст. в Росії з'явилися перші записи билинного епосу (див. *Билини*), розвивалися побутові повісті, виникли світський театр, шкільна поезія. У 18 ст. розквітнув *класицизм* (М. Ломоносов, Г. Державін), зародився *сентименталізм* (М. Карамзін). З сатиричними творами виступали А. Кантемір, Д. Фонвізін, І. Крилов. Волелюбним, народно-визвольним пафосом пройняті твори О. Радищева. Особливого розвитку досягла рос. романтична та реалістична література у 19 ст. (твори О. Грибоєдова, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, М. Некрасова, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, Ф. Достоєвського, О. Островського, Л. Толстого, А. Чехова, В. Бєлінського, М. Добролюбова, О. Герцена, М. Чернишевського, Д. Писарєва). На поч. 20 ст. творчість М. Горького знаменувала зародження в світовій л-рі нової естетичної системи — соціалістичного реалізму. В укр. л-рі з часу феодалізму розвиваються нар. думи, істор. пісні, ін. фор-

Кількість музеїв по союзних республіках (1981)

СРСР	**1599**
РРФСР	769
УРСР	168
БРСР	72
Узб. РСР	35
Каз. РСР	55
Груз. РСР	106
Аз. РСР	78
Лит. РСР	39
Молд. РСР	56
Латв. РСР	68
Кирг. РСР	13
Тадж. РСР	15
Вірм. РСР	46
Туркм. РСР	15
Ест. РСР	64

Клубні заклади по союзних республіках (тис., на кінець 1981)

СРСР	**138,5**
РРФСР	77,6
УРСР	26,2
БРСР	6,3
Узб. РСР	4,1
Каз. РСР	8,9
Груз. РСР	2,6
Аз. РСР	3,3
Лит. РСР	1,3
Молд. РСР	1,9
Латв. РСР	1,0
Кирг. РСР	1,2
Тадж. РСР	1,3
Вірм. РСР	1,2
Туркм. РСР	1,1
Ест. РСР	0,5

Кількість кіноустановок з платним показом по союзних республіках

	1940	1981
СРСР	**28,0**	**151,4**
РРФСР	17,6	86,3
УРСР	5,8	27,8
БРСР	0,8	7,1
Узб. РСР	0,6	5,5
Каз. РСР	1,3	10,8
Груз. РСР	0,4	2,1
Аз. РСР	0,4	2,3
Лит. РСР	0,06	1,4
Молд. РСР	0,1	1,9
Латв. РСР	0,08	1,1
Кирг. РСР	0,2	1,2
Тадж. РСР	0,1	1,2
Вірм. РСР	0,2	0,8
Туркм. РСР	0,3	1,3
Ест. РСР	0,06	0,6

ми фольклору, *полемічна література*, шкільна драма, синтетична форма історіографії й л-ри — літописи. В 16—17 ст. розвивалися віршові (К. Сакович. Климентій Зиновіїв син, І. Величковський) та драматичні (Я. Гаватович) жанри, ораторська проза (Л. Баранович, І. Галятовський, А. Радивиловський). Вершинним здобутком давньої укр. літератури була творчість І. Вишенського, Ф. Прокоповича і особливо Г. Сковороди. В кін. 18 — на поч. 19 ст. розвивається реалістичний напрям, пов'язаний з творчістю І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки. Родоначальником нової, революційно-демократичної літератури стає Т. Шевченко. На засадах критичного реалізму й народності, утверджених Т. Шевченком, розвивалася творчість Марка Вовчка, А. Свидницького, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого, В. Стефаника, О. Кобилянської, Леся Мартовича, Марка Черемшини, А. Тесленка. В умовах піднесення пролет. руху риси соціалістичного реалізму виявилися у творчості П. Грабовського, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, С. Васильченка. Перші твори білорус. літератури з'явилися в 13—14 ст. Видатним представником білорус. культури 1-ї пол. 16 ст. був першодрукар Г. Скорина, у 16—17 ст. важливу роль відіграли твори А. Філіпповича, Л. Карповича, С. Полоцького, в 19 ст.— представників демократичного напряму В. Дуніна-Марцинкевича, Ф. Богушевича, на поч. 20 ст.— народних поетів Я. Купали, Я. Коласа та А. Цьотки, М. Богдановича, З. Бядулі, Ц. Гартного. В 19 — на поч. 20 ст. у деяких народів, зокрема Кавказу, Сибіру, Поволжя, Середньої Азії, ще не розвинулася писемність і л-ра представлена гол. чин. усною народною поетичною творчістю; в л-рах ін. народів з'явилися перші визначні письменники — Махмуд з Кохаб-Росо в аварській, К. Мечієв у балкарській, М. Гафурі в башкирській і татарській, Ірчі Казак в кумицькій, Батирай Омаров у даргинській, Б. Пачев у кабардинській, Етім Емін у лезгинській, І. Алтинсарін, Абай Кунанбаєв у казахській, К. Хетагуров у осетинській, Ахмад Доніш, С. Айні в таджицькій л-рах. Високого ступеня реалізму й демократизму досягла творчість К. Закіра, М. Ф. Ахундова, Дж. Мамедкулізаде, А. Сабіра, Н. Нариманова — в азерб., Х. Абовяна, О. Туманяна, А. Ісаакяна — у вірм., Н. Бараташвілі, І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Важа Пшавели — в груз., Ф. Р. Крейцвальда, Е. Вільде, Л. Койдули, А. Таммсааре, Г. Пегельмана, Ю. Лілієнбаха — в ест., А. Пумпура, братів Каудзітів, Р. Блауманіса—в латис., Ю. Жемайте, В. Міцкявічюса-Капсукаса — в лит., К. Насирі, М. Гафурі, Г. Камала, Г. Ібрагімова — в тат., Мукімі, Фурката — в узб. л-рах. Твори Я. Райніса, А. Упіта, Я. Купали, Я. Коласа, І. Євдошвілі, Г. Тукая, А. Акопяна, Ю. Яноніса відбивають проникнення в свідомість народів соціалістичних ідей, ідеології пролетарського інтернаціоналізму. Зародження й становлення радянської л-ри відбувалося під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції, в умовах гострої класової боротьби, соціальних і культурних перетворень в рад. суспільстві, на шляху протиборства з бурж. естетикою модернізму й формування принципів нового творчого методу соціалістичного реалізму. Рад. л-ра — ідейно-естетична єдність динамічно взаємодіючих нац. л-р. Її джерела — в революц. творчості робітничого класу, трудового селянства і демокр. інтелігенції. Перші представники рос. л-ри нового типу — М. Горький, О. Серафимович, О. Блок, Д. Бєдний, В. Маяковський. Велику роль у розвитку радянської літератури відіграли О. Фадєєв, М. Тихонов, Д. Фурманов, М. Шолохов, Вс. Іванов, Ф. Гладков, Л. Леонов, К. Федін, Л. Сейфуллліна, у творах яких відображено шлях народів у революцію, формування характерів героїв — борців за ідеали ленінізму, братерство звільнених від капіталістич. рабства націй, зміни в бутті і свідомості, у взаємовідносинах людей, зумовлені здійсненням індустріалізації, колективізації, культурної революції. Складний, героїчний шлях народів до соціалізму, величні образи творців нового світу змальовують усі нац. л-ри. Зокрема, в укр. рад. л-рі письменники П. Тичина, В. Чумак, В. Сосюра, В. Еллан (Блакитний), Є. Григорук, І. Кулик, А. Головко, М. Куліш, І. Микитенко, О. Довженко, П. Панч, Ю. Яновський, Остап Вишня, М. Ірчан, П. Козланюк, С. Тудор, Я. Галан, заперечуючи бурж.-націоналістичні теорії сусп. та культурно-естет. розвитку, модерністські концепції людини, прогресу, мистецтва, оспівують борців за революцію, утверджують ідеал робітничо-сел. республіки, особистість цілісного характеру, високої духовності, оптимістичного світорозуміння. Відродження людини, народів, культур у процесі революційних перетворень змальовують у своїх творах і письменники інших літератур: білорус. — Я. Купала, Я. Колас, К. Крапива, вірм.— А. Акопян, Є. Чаренц, В. Терян, груз. —Г. Табідзе, М. Джавахішвілі, азерб.—Дж. Джабарли, С. Вургун, казах. — С. Торайгиров, С. Сейфуллін, тадж. — С. Айні, євр. — П. Маркіш, Д. Гофштейн, башк.— М. Гафурі, узб. — Хамза Хакімзаде Ніязі, кирг.— К. Баялінов, А. Токомбаєв, співці та оповідачі — казах Джамбул Джабаєв, лезгин Сулейман Стальський, туркмени Дурди Клич, Ата Саліх.

На 1-му Всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934) за участю делегатів 52 національностей було завершено ідейну й орг. консолідацію сил і створено Спілку письменників СРСР, сформульовано принципи єдиного творчого методу — соціалістичного реалізму. «...Різноплемінна, різномовна література всіх наших республік виступає як єдине ціле перед лицем пролетаріату Країни Рад, перед лицем революційного пролетаріату всіх країн і перед лицем дружніх нам літераторів усього світу» (Горький М. Твори, т. 16. К., 1955, с. 470).

З серед. 30-х років рад. суспільство починає період розгорнутого будівництва соціалізму. Зміцнюється єдність класів і націй, Комуністич. партії і народу, формується інтелігенція нового типу, зростає матеріальна й духовна культура. Російські письменники М. Шолохов, О. Малишкін, О. Твардовський, Л. Леонов, О. Толстой, М. Ісаковський, українські П. Тичина, В. Сосюра, О. Корнійчук, М. Бажан, М. Рильський, О. Копиленко, І. Ле, Л. Первомайський, білорус. Я. Купала, Я. Колас, П. Бровка, М. Линьков, К. Крапива, вірм. Д. Демірчян, С. Зорян, А. Ісаакян, Аразі, азерб. С. Вургун, С. Рустам, абхаз. Д. Гуліа, груз. Г. Табідзе, Г. Леонідзе, С. Чиковані, Л. Кіачелі, Ш. Дадіані, кирг. Дж. Боконбаєв, А. Токомбаєв, Т. Сидикбеков, казах. Г. Мусрепов, С. Муканов, даг. Г. Цадаса, башк. С. Кудашев, чувас. Я. Ухсай, осет. Нігер, адиг. Ц. Теучеж, кабард. А. Шогенцуков, удм. М. Петров, алт. П. Кучіяк зображують істотні зміни в сусп. відносинах, у психології трудівників міста й села, утверджують колективістську ідеологію, організуючу роль комуністів, ті грандіозні зрушення, завдяки яким на зміну нац. ворожнечі, відчуженості прийшло оспіване П. Тичиною «чуття єдиної родини». Поетизується героїка праці трудящих країни на новобудовах п'ятирічок, еволюція в свідомості людей. Водночас письменники М. Шолохов, К. Федін, М. Тихонов, М. Погодін, Е. Багрицький, М. Островський, Ю. Яновський, О. Довженко, М. Бажан, О. Корнійчук, Ю. Смолич, П. Усенко, А. Малишко, В. Мисик, П. Бровка, А. Кулешов, Д. Гуліа, Г. Леонідзе, А. Шогенцуков відображають боротьбу за встановлення Рад. влади, історичний зміст революційних перетворень, трудящих як рушія історії. Твори О. Толстого, С. Сергєєва-Ценського, О. Форш, В. Яна, П. Тичини, І. Кочерги, З. Тулуб, О. Ільченка, Я. Качури, О. Корнійчука, М. Рильського, К. Гамсахурдіа, С. Кудашева, С. Муканова, С. Айні, М. Джавахішвілі змальовують події істор. минулого. Зароджуються нові нац. л-ри: бурятська (М. Дамдінов, Н. Балдано, Ж. Тумунов), удегейська (Дж. Кімонко), марійська (М. Шкетан), тувинська (С. Тока). Зростає роль перекладів, міжлітературних зв'язків, проведення літературних декад. Всенародним святом стало відзначення ювілеїв Ш. Руставелі, О. Пушкіна, Т. Шевченка, епосу «Давид Сасунський». В 1939—40, у зв'язку з возз'єднанням зх. областей України з Укр. РСР, зх. областей Білорусії з Білорус. РСР, входженням до СРСР Бессарабії, відновленням Радянської влади в Латвії, Литві, Естонії, в радянську літературу влився значний загін письменників: українські— О. Гаврилюк, Я. Галан, Ірина Вільде, П. Козланюк, С. Тудор, білорус. письменники М. Танк, П. Пестрак,

молд. поети Є. Буков, А. Лупан, латис. письменники А. Упіт, В. Лаціс, Я. Судрабкалн, А. Грігуліс, лит. поети П. Цвірка, С. Неріс, Л. Гіра, А. Венцлова, Т. Тільвітіс, ест. поет Й. Варес та ін., що стали на шлях відображення старої й нової дійсності з позицій соціалістичного реалізму.

У роки Великої Вітчизн. війни письменники всіх народів СРСР брали участь у боротьбі проти фашизму. Понад 250 письменників загинуло, серед них: рос.— В. Ставський, А. Гайдар, Є. Петров, Ю. Кримов, Й. Уткін, укр.— О. Гаврилюк, С. Тудор, О. Десняк, К. Герасименко, Я. Качура, М. Трублаїні, М. Шпак, кабард. — А. Шогенцуков, тат. — Муса Джаліль, та ін. Особливої ваги в цей час набули публіцистичні статті, нариси, памфлети і фейлетони М. Шолохова, О. Толстого, О. Фадєєва, І. Еренбурга, Л. Леонова, О. Довженка, Я. Галана, В. Василевської, П. Панча, Остапа Вишні, Я. Судрабкална та ін. Рад. письменники розповідали про братерство рад. народів, правдиво показували Рад. Армію, яка визволила народи Європи від фашист. іга, викривали антинародну, антигуманістичну сутність імперіалізму (твори рос. письменників М. Тихонова, О. Твардовського, О. Прокоф'єва, О. Суркова, В. Вишневського, Л. Леонова, К. Симонова; укр. — П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, О. Корнійчука, О. Довженка, Ю. Яновського, С. Голованівського, І. Ле, А. Малишка, Я. Галана, Л. Первомайського, І. Кочерги; білорус.— А. Кулешова, М. Танка, П. Бровки; груз. —І. Абашидзе, К. Каладзе, Г. Абашидзе, Л. Кіачелі, Й. Нонешвілі, С. Чиковані; латис. — А. Упіта, В. Лаціса, А. Григуліса; лит. — П. Цвірки, С. Неріс; ест.—Й. Семпера, М. Рауда; євр.—П. Маркіша, І. Фефера; азерб. — С. Вургуна, Р. Рзи, М. Рагіма; вірм. —А. Ісаакяна, Н. Заряна; казах.—М. Ауезова, А. Тажибаєва та ін. письменників усіх республік і автономних областей). Популярності набувають твори організаторів і учасників партизанського руху П. Вершигори, С. Ковпака, П. Воронька, О. Федорова, І. Козлова, Д. Медведєва та романи, повісті, драми, поезія про легендарних героїв війни (твори О. Фадєєва, П. Тичини, Б. Полевого, А. Малишка, А. Каххара, С. Мусрепова). В л-ру прийшло покоління митців, сформованих у роки війни: К. Ваншенкін, Є. Винокуров, Є. Ісаєв, М. Дудін, С. Наровчатов, В. Козаченко, Ю. Збанацький, Я. Шпорта, Р. Парве, Г. Емін, Е. Раннет. У перше повоєнне десятиліття письменники прагнули повніше відобразити історичний досвід і уроки війни як боротьби соціалістичної й буржуазної систем, визвольну місію рад. народу та його армії (твори О. Твардовського, О. Суркова, М. Ісаковського, П. Тичини, О. Довженка, О. Гончара), складні умови повернення до мирного життя (твори С. Бабаєвського, В. Овечкіна, П. Павленка, Ю. Яновського, В. Сосюри, О. Корнійчука, І. Сенченка, С. Скляренка, Айбека, Г. Мустафіна, Д. Гуліа, Я. Бриля, М. Танка, А. Кулешова, А. Саксе, Г. Леберехта). Оспівувалися героїчна праця робітничого класу, дружба народів у дні війни й відбудови нар. господарства (твори В. Ажаєва, В. Кочетова, Д. Граніна, А. Головка, Я. Баша, В. Собка, Г. Мустафіна, Г. Мусрепова, Гусейна Мехті), високий гуманізм радянських людей, викривався бурж. спосіб життя (твори О. Суркова, М. Грибачова, О. Прокоф'єва, М. Бажана, А. Малишка, Г. Абашидзе, С. Капутікян, М. Турсун-заде). З'явилося багато епічних полотен, особливо в прозі (твори Л. Леонова, Г. Маркова, А. Упіта, В. Лаціса, О. Гончара, М. Стельмаха, П. Панча, П. Козланюка, Григорія Тютюнника, М. Ауезова, І. Шамякіна, І. Мележа, А. Гузявічюса, А. Венцлови, Б. Кербабаєва). Збагатилася л-ра і новим загоном майстрів слова (Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, К. Кулієв, Д. Кугультінов, М. Карім, Д. Павличко, П. Загребельний, Ю. Мушкетик, С. Мауленов, Дж. Мулдагалієв, Н. Думбадзе, П. Проскурін, В. Бєлов, Е. Межелайтіс та ін.).

Визначальний вплив на дальший розвиток рад. л-ри мали такі важливі процеси, як створення світової соціалістичної системи, науково-тех. революція, будівництво в СРСР суспільства зрілого соціалізму, формування нової істор. спільності людей — радянського народу. Поглибленню і творчому розвитку теорії соціалістичного реалізму сприяли всесоюзна конференція (1957) «Проблеми реалізму в світовій літературі» та з'їзди письменників СРСР. Соціалістичний реалізм розвивається як світова естетична система.

Тема ролі і сутності мистецтва в нових умовах є однією з важливих у худож. творах і статтях О. Твардовського, К. Федіна, Г. Маркова, Д. Граніна, Ю. Бондарєва, М. Рильського, О. Довженка, М. Бажана, О. Гончара, М. Стельмаха, П. Загребельного, І. Драча, Р. Гамзатова, Е. Межелайтіса, Б. Олійника, І. Шамякіна, Н. Думбадзе, Ч. Айтматова та ін. Головним об'єктом зображення стає людина в усіх її соціально-історичних, національних та духовних зв'язках. Вищим втіленням ідеалу рад. людини постає комуніст ленінського типу, образ В. І. Леніна (твори М. Шагінян, Е. Казакевича, В. Луговського, М. Нагнибіди, В. Канівця, Б. Олійника, Д. Павличка, В. Коротича, К. Кулієва, Д. Кугультінова, С. Вургуна, М. Турсун-заде).

В радянській літературі все органічніше зливаються філософічність і психологізм, ліричне, епічне й драматичне, національне й загальнолюдське, традиційне і новаторське. На цій основі набувають розквіту історичний і історико-революційний жанри (твори Г. Маркова, С. Сартакова, С. Залигіна, В. Катаєва, В. Шукшина, А. Іванова, О. Гончара, М. Стельмаха, Ю. Смолича, П. Загребельного, І. Цюпи, С. Скляренка, Л. Костенко, Р. Іваничука, М. Олійника, Ю. Марцинкявічюса, М. Каріма, А. Кешокова, А. Нурпеїсова, К. Гамсахурдіа, Г. Абашидзе, І. Мележа, М. Ауезова, Р. Сірге, Дж. Ікрамі, М. Аміреджибі, О. Коломійця, Ю. Мушкетика). З позицій сучасності розкривається і тема війни проти фашизму (твори М. Шолохова, Ю. Бондарєва, В. Бикова, О. Гончара, К. Симонова, Л. Первомайського, А. Дімарова, Б. Васильєва, О. Коломійця, М. Зарудного, О. Сизоненка, О. Іоселіані, А. Абульгасана, С. Велієва, П. Куусберга, Ф. Ніязі, Р. Кочара, І. Шамякіна, О. Адамовича, О. Чаковського, І. Стаднюка, Й. Авіжюса, Л. Дмитерка, О. Підсухи, Б. Олійника, А. Шияна, Б. Овсепяна, І. Чигринова, П. Гуріненка). Важливу роль відіграють художня документалістика (нариси, мемуарна література В. Овечкіна, С. Смирнова, О. Берггольц, Ю. Смуула, В. Коротича, І. Зіедоніса, К. Паустовського), публіцистика (М. Грибачов, М. Стуруа, М. Турсунзаде), політичні романи, драми, поеми (Ю. Бондарєв, Б. Ананьєв, С. Дангулов, Ю. Семенов, П. Загребельний, О. Левада, І. Драч, Е. Межелайтіс, Р. Гамзатов, Б. Олійник, Д. Павличко, Е. Беекман, Ч. Айтматов, В. Бубніс). Особлива увага приділяється темам, присвяченим робітничому класу (твори В. Кожевникова, О. Гончара, П. Загребельного, В. Титова, І. Григурка, В. Ліпатова, О. Куваєва, Ш. Рашидова, Р. Файзі, А. Мухтара, Ю. Збанацького), селянству (твори Ф. Абрамова, В. Бєлова, В. Шукшина, М. Алексєєва, М. Стельмаха, В. Земляка, Григора Тютюнника, Є. Гуцала, В. Дрозда, Р. Федоріва, Р. Сірге, А. Гудайтіса-Гузявічюса, Й. Авіжюса, Г. Матевосяна, Анни Лупан, Й. Чобану, Й. Друце, Ю. Ритхеу, Ю. Шесталова, М. Шундика), інтелігенції (твори О. Гончара, П. Загребельного, Б. Ананьєва, Ю. Мушкетика, Ю. Трифонова, Н. Думбадзе, А. Бєляускаса, М. Слуцкіса, І. Шамякіна, А. Іванова, І. Тарби, Є. Євтушенка), сучасній молоді, дитячій літературі. Кращим творам усіх тематичних ліній властиві поглиблений аналіз внутрішнього життя сучасників, бачення їх і в індивідуальній і в соціально та історично зумовленій суті, прагнення до всебічності і багатомірності відображення. Одним з найзначніших чинників, що сприяють дальшому розквітові літератур народів СРСР, є їхні все тісніші зв'язки, поглиблене взаємне ідейно-художнє збагачення. Рад. л-ра, як і вся рад. культура в цілому, набуває все більшого міжнародного значення. Рад. народ, Комуністична партія високо оцінюють досягнення рад. л-ри, відзначають активізацію діяльності творчої інтелігенції, яка робить значний внесок у загальнопарт., загальнонародну справу будівництва комуністичного суспільства. Питанням л-ри і мистецтва приділено багато уваги на XXIV—XXVI з'їздах КПРС, у постановах ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про роботу з творчою молоддю» (1976) і «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982). Пи-

Кількість музеїв за профілями (кінець 1981)

Історико-революційні та історичні	297
Меморіальні	328
Краєзнавчі	665
Природничонаукові	35
Мистецтвознавчі	235
Галузеві та ін.	39

тання розвитку літератур народів СРСР досліджують Інститут світової літератури ім. О. М. Горького (Москва), Інститут російської літератури (Пушкінський дім) АН СРСР (Ленінград), відповідні інститути (зокрема, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР) та кафедри вузів союзних і автономних республік СРСР. Див. *Література, Літературознавство, Літературна критика, Літературні журнали, Літературні музеї*, а також розділи Література у статтях про союзні республіки та Культура в статтях про автономні республіки.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Горький М. Про літературу. К., 1954; Луначарський А. В. Про літературу. К., 1975; История советской многонациональной литературы, т. 1—6. М., 1970—74; Білецький О. І. Зібрання праць, т. 1—5. К., 1965—66; Дзеверін І. Естетика ленінізму і питання літератури. К., 1975; Зелинский К. Л. Литературы народов СССР. М., 1957; Кузьменко Ю. Советская литература вчера, сегодня, завтра. М., 1981; Ломидзе Г. Интернациональный пафос советской литературы. М., 1970; Метченко А. Кровное, завоеванное. М., 1975; Над'ярних Н. С. Братерське слово. Багатонаціональна єдність радянської літератури. К., 1982; Суровцев Ю. Необходимость диалектики (К методологическому изучению интернационального единства советской литературы). М., 1982; Взаємозбагачення і зближення літератур народів СРСР. К., 1977; Литература в изменяющемся мире. М., 1975; Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966; Русская литература конца XIX — начала XX в. Девяностые годы. М., 1968; Русская литература конца XIX — начала XX в. 1901—1907. М., 1971; Русская литература конца XIX — начала XX в. 1908—1917. М., 1972; История русской советской литературы, т. 1—4. М., 1967— 71; Історія української літератури, т. 1—8. К., 1967—71; Українська радянська література. К., 1979; Очерк истории азербайджанской советской литературы. М., 1963; Дадаш-заде М. А. Азербайджанская литература. М., 1979; Ганаланян О. Очерки армянской литературы XIX—XX веков. Ереван, 1957; История армянской советской литературы. М., 1966; Барамидзе А., Радиани Ш., Жгенти В. История грузинской литературы. Тбилиси, 1958; История грузинской советской литературы. М., 1977; История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977; История белорусской советской литературы. Минск. 1977; История казахской литературы, т. 1—3. Алма-Ата, 1968—79; Очерки истории казахской советской литературы. М., 1960; История киргизской советской литературы. М., 1970; Очерк истории латышской советской литературы. Рига, 1957; История латышской литературы, т. 1—2. Рига, 1971; Очерк истории литовской советской литературы. М., 1955; Очерк истории молдавской советской литературы. М., 1963; Очерк истории таджикской советской литературы. М., 1961; Кор-Оглы Х. Туркменская литература. М., 1972; Очерк истории туркменской советской литературы. М., 1980; История узбекской советской литературы. М., 1967; Революційне оновлення літератури. К., 1970; Очерк истории эстонской советской литературы. М., 1971. *П. П. Кононенко.*

Церква Святого Хреста на острові Ахтамар. Будівничий Мануел. 915—921. Вірменська РСР.

Храм Самтавісі. Східний фасад. 1030. Грузинська РСР.

Замок у Мірі. Кінець 15 — початок 16 ст. Білоруська РСР.

XX. Архітектура.

Будівництво на території СРСР відоме з часів неоліту. З 9 ст. до н. е. у рабовласницькій державі *Урарту* будували монументальні міста, фортеці, *акведуки* тощо. В 7—5 ст. до н. е. високого розвитку досягло мистецтво *античних держав Північного Причорномор'я*. Розвивалася антична архітектура з характерними місц. рисами, пам'ятки якої збереглися на території Груз. РСР, Вірм. РСР, а також Серед. Азії: в *Парфянському царстві, Греко-Бактрійському царстві, Кушанському царстві*. В період раннього середньовіччя створено визначні будівлі в Середній Азії (замок у Хорезмі, 7—8 ст.) та Закавказзі [храми *Джварі* (586/587—604) і Цромі (626—634) — в Грузії, храми Ріпсіме в *Ечміадзіні* (618) і *Звартноц* (641—661) — у Вірменії].

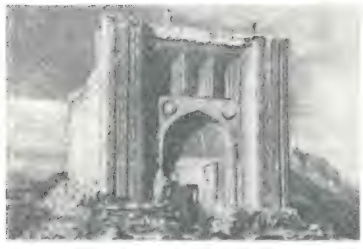

Мавзолей Араб-ата в Тімі. 11 ст. Казахська РСР.

На території Європ. частини СРСР у 10 — 11 ст. склалася худож. культура *Київської Русі* (*Десятинна церква*, 989—996; *Софійські собори* у Києві, 1-а пол. 11 ст., Новгороді, 1045—50, Полоцьку, між 1044 і 1066 або 1050—60; *Золоті ворота*, 1037, *Успенський собор*, 1073—78, *Троїцька надбрамна церква*, 1106—08, всі — у Києві; собор Спасо-Єфросиніївського монастиря у Полоцьку, до 1159; *Спаський собор* у Чернігові, буд-во розпочато 1036). У 12—13 ст. самобутні архіт. школи розвивалися у Новгороді, Суздалі, Пскові, Владимирі, Галичі та ін. містах (див. *Владимиро-Суздальська школа, Новгородська школа архітектури та живопису*). На основі архітектури Старод. Русі починаючи з 14 ст. поступово розвивалася російська, українська і білоруська архітектура (*Кремль Московський*, 15—16 ст.; церква Вознесіння у *Коломенському*, 1532; Успенська церква у Львові, 1598—1629; церква-фортеця в Малому Можейкові, 16 ст.). В 10—18 ст. визначні споруди самобутньої архітектури зведено в Грузії (собор *Светіцховелі* у *Мцхеті*, 1010—29; замок Ананурі, 16—17 ст.), у Вірменії (монастир Санаїн, 10—13 ст.; кафедральний собор в Ані, 989—1001), в Азербайджані (*Ширваншахів палац* у Баку, осн. буд-во 15 ст.), в Узбекистані (мавзолей *Гур-Емір*, 1404—05; *Регістан* у Самарканді, 15—17 ст.). Монументальні споруди створено в Прибалтиці (Вишгородський замок у Талліні, 13—14 ст.; костьол Петра і Павла у Шяуляї, 1595—1625). Важливу роль у формуванні архітектури 18 ст. відігравали широкі зв'язки з зх.-європ. худож. культурою. В цей період набули поширення *бароко* (Смольний монастир, 1748—64, та *Зимовий палац*, 1754—62, обидва — арх. В. Растреллі, у Ленінграді; замок Радзивіллів у Несвіжі, кін. 16—18 ст.; палац Бірона у Рундалі, 1736—70; *Покровська церква* у Києві, 1766, арх. І. Григорович-Барський), пізніше — *класицизм* (будинок Пашкова, тепер старий будинок Б-ки ім. В. І. Леніна, 1784—86, арх. В. Баженов; будинок Сенату, тепер Верховної Ради СРСР та Ради Міністрів СРСР, 1776—87, арх. М. Казаков, обидва — у Москві; Академія мистецтв у Ленінграді, 1764—88, арх. Ж. Б. М. Валлен-Деламоті, О. Кокоринов; палац у *Павловську*, 1782—86, арх. Ч. Камерон; *Таврійський палац*, 1783—89, арх. І. Старов). Для архітектури Росії, України, Білорусії та Прибалтики в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. характерне застосування нових буд. матеріалів (метал, залізобетон тощо), конструкцій і типів споруд (пром., транспорт., торг. будівлі, багатоповерхові житл. будинки). Спочатку будували еклектичні споруди, пізніше — в стилі *модерн*. Одночасно відбувалося переосмислення форм нац. середньовічного та народного зодчества, виникали національно-романтичні тенденції. Все це сприяло диференціації місцевих архіт. шкіл (будинок Московського художнього театру, 1902, арх. Ф. Шехтель, за участю І. Фоміна; Ярославський вокзал у Москві, 1902, арх. Ф. Шехтель; Земельний банк у Харкові, 1892, арх. О. Бекетов; будинок Педагогічного музею у Києві, тепер Будинок учителя, 1913, арх. П. Альошин; будинок кол. Полтав. земства, тепер Полтав. історико-краєзнавчий музей, 1905—09, арх. В. Кричевський).

Радянська архітектура почала формуватися у перші роки мирного будівництва в СРСР. Реконструювали старі і будували нові населені пункти (с-ща Штергрес у Донбасі, 1924—25; Сокіл у Москві, 1925—26; Шаумян у Баку, 1925—28, та ін.). В перший п'ятирічці розгорнулося буд-во пром. споруд і гідроелектростанцій (Магнітогорський і Кузнецький комбінати, Сталінгр. і Харків. тракторні з-ди, Уралмаш, Волховська ГЕС і Дніпрогес). Досягненням

Замок у селі Свірж Перемишлянського району Львівської області. 15 ст

рад. архітектури є *Мавзолей В. І. Леніна* у Москві. Архітектура відбудовного періоду відзначалася раціональністю планування будинків і використанням місц. буд. матеріалів, простотою і лаконічністю форм (*Дзержинського площа* у Харкові). У 30-х рр. широко розгорнулося містобудування. Проведено великі роботи по реконструкції столиці СРСР — Москви (арх. В. Семенов та ін.), а також столиць союзних республік — Харкова (арх. О. Касьянов та ін.), Тбілісі (арх. І. Малозьомов та ін.), Баку (арх. М. Баранов, Л. Ільїн та ін.), Ташкента (арх. О. Кузнецов), Душанбе (арх. М. Баранов, В. Гайкович); збудовано ряд нових міст (Магнітогорськ, Кіровськ, Комсомольськ-на-Амурі, Нове Запоріжжя та ін.). В архітектурі будівель цього періоду творчо використовувалися надбання класичної світової та вітчизн. архіт. спадщини (новий будинок Б-ки ім. В. І. Леніна у Москві, 1928—58, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх; Будинок Уряду Вірм. РСР в Єревані, 1926—41, арх. О. Таманян; стадіон «Динамо» у Тбілісі, 1933—37, арх. А. Курдіані; будинок ЦК Компартії Азербайджану в Баку, 1937—40, арх. С. Дадашев, М. Усейнов; будинок Верховної Ради УРСР у Києві, 1936—39, арх. В. Заболотний, та ін.). Широко розгорнулося житлове будівництво, спорудження житлових будинків із великих блоків, поліпшилось обладнання та планування квартир. У сільській місцевості формувалися нові типи житл., громад. та госп. будівель, створювалися перші с.-г. комплекси (зернорадгосп «Гігант», проект 1928, арх. Є. Єрмишанцев та ін.). Див. також *Сільське будівництво*.

Під час Великої Вітчизн. війни фашисти зруйнували сотні міст, бл. 70 тис. сіл. У відбудові численних населених місць рад. архітектори спиралися на досвід довоєнних років. У 1945 РНК СРСР прийняла постанову про заходи по відбудові 15 великих і давніх міст. Розробку генпланів цих міст було доручено радянським арх. К. Алабяну, О. Власову, Б. Іофану, М. Коллі, Л. Руднєву, В. Семенову, О. Щусєву та ін. Створено нові архіт. ансамблі (ансамбль площ Леніна, Революції, Мистецтв та ін. у Ленінграді; реконструйовано *Хрещатик* у Києві), відбудовано міста (Волгоград, Мінськ, Севастополь, Тернопіль). У перше післявоєнне десятиліття завершено почате до війни будівництво ряду великих громадських споруд (стадіон ім. С.М. Кірова у Ленінграді, 1932—50, арх. О. Нікольський та ін.; Театр опери та балету ім. А. Навої в Ташкенті, 1938—47, арх. О. Щусєв; Будинок Уряду Груз. РСР у Тбілісі, 1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава; великий критий ринок у Єревані, 1952, арх. К. Алабян; Театр опери та балету ім. С. Айні в Душанбе, 1939—46, арх. Д. Білібін та ін.), почато будівництво нових міст (Руставі в Груз. РСР, з 1944, арх. М. Непринцев та ін.; Кохтла-Ярве в Ест. РСР, з 1946, арх. Є. Вітенберг та ін.; Сумгаїт в Аз. РСР, з 1949, арх. О. Ісаєв та ін.; Нова Каховка в УРСР, з 1950, арх. О. Моторін та ін.). Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4.XI 1955 «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві», а також рішення 2-го з'їзду архітекторів СРСР (1955) визначили принциповий перелом у загальній стилістичній спрямованості рад. архітектури. Новий етап розвитку рад. архітектури та містобудування базувався на широкому впровадженні індустр. методів масового буд-ва. Було роз-

Церква Покрови у Філях. 1693.

Тріумфальна брама в Ленінграді. Архітектор В. Стасов. 1834—38.

роблено основи *районного планування* у масштабі всієї країни, почалося запровадження прийомів т. з. групового розселення (зокрема, в районах будівництва великих пром.-енерг. комплексів), застосовувалися нові принципи планувальної і просторової структури міст (створення пром.-житл. районів, система організації житл. забудови за принципом житл. район — мікрорайон, застосування ефективних заходів по збереженню цінного архіт. та природного середовища тощо). В 60—70-х рр. почалося інтенсивне буд-во нових міст у зв'язку з формуванням нових пром. районів і центрів [Братськ, Зеленоград під Москвою, Навої в Узб. РСР, м. Шевченко в Каз. РСР, Тольятті, Набережні Челни (з 1982 — м. Брежнєв) в Тат. АРСР та ін.]. Великі містобудівні роботи проведено у Москві (нові житл. масиви Давидково, Теплий Стан, проспект Калініна), Ленінграді (нові житл. масиви на Виборзькій стороні та Малій Охті, Ізмайловський просп.), Києві (нові житл. масиви Березняки, Русанівка, Оболонь), Мінську (житл. комплекс на вул. Толбухіна, житл. масив на Моск. шосе, центр міста), в Ташкенті (забудова центру після землетрусу), Алма-Аті (реконструйовано проспект Леніна, ансамбль площі ім. Л. І. Брежнєва), Ашхабаді (ансамбль площі Карла Маркса з будинком Респ. б-ки ім. К. Маркса), Баку, Тбілісі, Єревані, Ульяновську (*Ленінський меморіал*), Вільнюсі (житл. райони Лаздінай, Жирмунай). Розроблено прогресивні типи лікувально-оздоровчих будівель, які мають виразне архітектурне обличчя і гармонійно поєднані з оточуючим середовищем (санаторій «Сочі» в м. Сочі, 1965, арх. Ю. Шварцбрейм; пансіонат у Піцунді, 1959—67, арх. М. Посохін, А. Мндоянц та ін.; нові комплекси *Артеку*, 1960—78, арх. А. Полянський, Д. Вітухін та ін.). Серед значних громад. будівель 60—70-х рр.— *Кремлівський Палац з'їздів*, готель «Росія» (1970, арх. Д. Чечулін та ін.), будинок Ради Міністрів РРФСР (1980, арх. Д. Чечулін та ін.), комплекс Олімпійського містечка (1976 — 80, арх. Є. Стамо та ін.), всі — у Москві; кіноконцерт. зал «Октябрьский» (1967, арх. В. Каменський та ін.), готель «Ленінград» (1970, арх. С. Сперанський та ін.), аеровокзал (1974, арх. А. Жук та ін.), забудова площі Перемоги з меморіалом «Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизняній війні 1941—45» (арх. С. Сперанський та ін.), всі — у Ленінграді; *Палац культури «Україна»* (1970, арх. Є. Маринченко та ін.), філіал Центр. музею В. І. Леніна (1982, арх. В. Гопкало та ін.), обидва — у Києві; філіал Центр. музею В. І. Леніна (1970, арх. Є. Розанов та ін.), Палац Дружби народів ім. В. І. Леніна (1981, арх. Є. Розанов та ін.), обидва — у Ташкенті; Будинок політосвіти в Душанбе (1975, арх. Е. Єрзовський та ін.), будинок Кирг. держ. музею образотворчих мистецтв у м. Фрунзе (70-і рр., арх. Д. Ірискулив та ін.), Будинок молоді в Єревані (1978, арх. Г. Погосян та ін.), будинок ЦК Компартії Казахстану в Алма-Аті (70-і рр., арх. Р. Сейдалін та ін.), Олімпійський центр парусного спорту в Талліні (1979, арх. А. Х. Лоовеер та ін.).

З серед. 60-х рр. інтенсивно забудовуються села і селища. Важливу роль у розвитку і перебудові рад. села відіграла прийнята 1968 постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про упорядкування будівництва на селі». Прикладами перебудови старого села є с. Кодаки Васильківського р-ну Київ. обл. в УРСР (1966—70, арх. М. Мельников та ін.), с. Вертілішки Гродненського р-ну Грод. обл. БРСР (поч. 70-х рр., арх. В. Ємельянов та ін.), с-ще Саку в Ест. РСР (з 1958, арх. В. Керкель та ін.). Створено нові типи пром. споруд з індивідуалізованим зовн. виглядом [Волзький автомоб. з-д ім. 50-річчя СРСР у Тольятті, 1967—72, арх. М. Меламед та ін.; комплекс заводів великовантажних автомобілів у Набережних Челнах (з 1982 — м. Брежнєв), 1970—75, арх. Л. Дятлов та ін.]; з новим архіт. рішенням — ГЕС (Волзька ГЕС імені XXII з'їзду КПРС у Волгограді, 1951—61, арх. Р. Якубов та ін.; Братська ГЕС імені 50-річчя Великого Жовтня, 1955—68, арх. Г. Орлов та ін.; Красноярська ГЕС імені 50-річчя СРСР, завершено 1972, арх. М. Брусиловський та ін.). В 1976 Верховною Радою СРСР прийнято

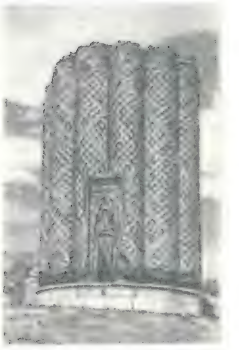

Мавзолей у селищі Карабаглар. 14 ст. Азербайджанська РСР.

Церква Миколи в селі Даниловому Хустського району Закарпатської області. 1779.

Шлюз Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна. Архітектори Л. Поляков та ін. 1952.

закон «Про охорону та використання пам'яток історії та культури»; аналогічні закони прийнято в союзних республіках. Це забезпечило умови для збереження істор. та художньої (в т. ч. архіт.) спадщини народів СРСР. Видаються загальносоюзні журнали «Архитектура СССР» (з 1933), «Жилищное строительство» (з 1958), «Промышленное строительство» (з 1924), а також респ. журнали «Строительство и архитектура Узбекистана» (з 1960), «*Строительство и архитектура*» в Києві (з 1957). Для держ. керівництва пром. буд-вом, містобудуванням та архітектурою створено Держ. к-т Ради Міністрів СРСР у справах буд-ва (Держбуд СРСР) та К-т по цивільному буд-ву і архітектурі при Держбуді СРСР (Держцивільбуд), а також держбуди союзних республік. Див. *Архітектура, Містобудування, Житло, Планування сільських населених місць, Промислові споруди,* а також розділ Архітектура в статтях про союзні республіки, про окремі міста, а також статті про окремих архітекторів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Всеобщая история архитектуры, т. 1—2, 9—12. М.—Л., 1970—75; Кацер М. С. Белорусская архитектура. Исторический очерк. Минск, 1956; Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана. Алма-Ата, 1959; Токарский Н. М. Архитектура Армении. IV—XIV вв. Ереван, 1961; Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., 1963; Бериdзе В. Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX века. Тбилиси, 1967; Нусов В. Архитектура Киргизии с древнейших времен до наших дней. Фрунзе, 1971; Джанберидзе Н. Ш., Цицишвили И. Н. Архитектура Грузии. От истоков до наших дней. М., 1976; Градостроительство СССР (1917—1967). М., 1967; Хазанова В. Э. Советская архитектура первых лет Октября. 1917—1925 гг. М., 1970; Будрейка Э. С. Архитектура Советской Литвы. Л., 1971; Арутюнян В. М., Асратян М. М., Меликян А. А. Архитектура Советской Армении. М., 1972; Архитектура Советского Туркменистана. М., 1972; Веселовский В. Г., Гендлин Д. Д. Архитектура Советского Таджикистана. М., 1972; Кадырова Т. Ф., Бабиевский К. В., Турсунов Ф. Ю. Архитектура Советского Узбекистана. М., 1972; Курбатов В. В. Архитектура Советской Киргизии. М., 1972; Советская архитектура шестидесятых годов. М., 1972; Архитектура Советской Латвии. М., 1973; Головко Г. В. Архитектура Советской Украины. М., 1973; Колотовкин А. В., Эльтман И. С., Педаш Г. А. Архитектура Советской Молдавии. М., 1973; Кинцурашвили С. Архитектура Советской Грузии. М., 1974; Архитектура Советской России. М., 1975.

М. В. Баранов.

Готель «Інтурист» у Кишиневі. Архітектори А. Горбунов, В. Шалашнов. 1974.

XXI. Образотворче мистецтво.

Пам'ятки первісного мистецтва на території СРСР належать до часів верхнього палеоліту (розписи *Капової печери,* фігурки людей і тварин з глини, гравірування на кістці та камені). З епох мезоліту й неоліту відомі розписна кераміка Придніпров'я та Серед. Азії, вироби кавказ. і прибалтійських племен з металу, кістки та рогу. Самобутня культура епохи енеоліту, бронзи поширена на всій території країни. В 1-му тис. до н. е. розвивалося мист. рабовласницьких держав *Урарту, Мідії, Албанії Кавказької, Бактрії, Хорезму.* Пізніше в цих регіонах яскраво проявився вплив античної цивілізації (Парфянське, Кушанське та Греко-Бактрійське царства, *Согдіана*). Високого рівня досягло мист. античних міст Пн. Причорномор'я, що активно взаємодіяло з мистецтвом скіфських (див. *Скіфи*), сарматських (див. *Сармати*) і давньослов'янських племен. У 10—11 ст. склалася висока худож. культура *Київської Русі* (мозаїки та фрески Софії Київської, різьблення на камені на новгородських, володимиро-суздальських храмах та ін.). В 11—13 ст. значного розвитку досягла грузинська фреска (майстер Тевдоре, 11 — поч. 12 ст.) та карбування (майстри брати Опізарі, 12 ст.), вірм. (Торос Рослін, 13 ст.) й азербайджанська (*тебрізька школа мініатюри*) мініатюра, живопис і скульптура Середньої Азії (Пенджикент, Варахша). Самобутнє мистецтво ранньофеод. держава — Согдіани, Тохаристану, Хорезму та ін.— з поширенням ісламу зазнало впливу мусульманської худож. культури. Створювалися оригінальні архіт.-художні пам'ятки (мавзолеї Ісмаїла Самані в Бухарі, 9—10 ст.; Гур-Емір у Самарканді, поч. 15 ст.; палац ширваншахів у Баку, 15 ст. та ін.). В 14—16 ст. формувалися споріднені художні культури рос., укр. та білорус. народів; інтенсивно розвивалося декоративно-ужиткове мистецтво, живопис (фрески Горянської ротонди поблизу Ужгорода — на Україні, живопис новгородської та московської шкіл: Ф. Грека, А. Рубльова, Діонісія — в Росії). Риси нац. худож. культури з'явилися в Прибалтиці, де відчувався великий вплив *готики* (декоративне оздоблення костьолу Онос у Вільнюсі, 1500—80; інтер'єри Домської церкви у Ризі, 13—15 ст.), пізніше — *барокко.* У 17—18 ст. в рос. мист. почали утверджуватись і переважати світські тенденції, посилилися фольклорні і жанрові мотиви в монументальному живописі та іконописі. Поширилися барокко, пізніше *класицизм,* які мали свої нац. особливості в Росії, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці. Відбувався процес взаємопроникнення і взаємозбагачення худож. культур народів, в якому велику роль відігравала засн. 1757 петерб. АМ. У 18 ст. високого рівня досягло мист. гравюри (О. і Л. Тарасевичі, І. Щирський, Н. Зубрицький, Г. Левицький — на Україні, О. Зубов та Є. Чемесов — у Росії), живописного портрета (І. Нікітін, А. Матвєєв, О. Антропов, Ф. Рокотов, вихідці з України Д. Левицький та В. Боровиковський), живопису на історико-міфологічні мотиви (А. Лосенко, Г. Угрюмов), скульптури (Ф. Шубін, М. Козловський, Ф. Щедрін) в Росії, з'явилися перші твори пейзажного (Ф. Алексеєв) і побутового (М. Шибанов) жанрів. Всенародне патріотичне піднесення поч. 19 ст., пов'язане з Вітчизняною війною 1812, зумовило громадянський пафос рос. мистецтва (скульптура І. Мартоса, Ф. Толстого, картини К. Брюллова, Олександра Іванова), інтерес до життя простого народу (творчість О. Венеціанова, В. Тропініна), до духовного світу людини (О. Кіпренський). Основи критичного реалізму заклали П. Федотов у Росії й Т. Шевченко на Україні. Піднесення демократичних засад, зміцнення принципів критичного реалізму зумовлені діяльністю *передвижників,* творчість яких підтримував у своїх виступах В. Стасов. У 2-й пол. 19 ст. набули дальшого розвитку нац. школи в Росії (В. Перов, І. Крамськой, І. Рєпін, В. Суриков, В. Верещагін, І. Шишкін, І. Левітан, М. Ярошенко), на Україні (К. Трутовський, К. Костанді, М. Пимоненко, С. Васильківський, С. Світославський), у Грузії (Г. Габашвілі, О. Мревлішвілі), у Вірменії (Г. Башинджагян, В. Суренянц), у Латвії (К. Гун, Я. Розенталь, Ю. Федер, В. Пурвіт), в Естонії (К. і П. Рауди, А. Адамсон). Разом з тим класова і національна політика самодержавства затримувала розвиток художньої культури народів країни. В Середній Азії, зокрема, релігійні догми гальмували розвиток образотворчого мистецтва, набули поширення традиційні форми декор. мист. (різьблення на камені та кістці, кераміка, вишивання тощо). Криза існуючого ладу і революц. піднесення на межі 19 і 20 ст. зумовили появу ідейно різнорідних тенденцій у кожній з нац. художніх культур. Тема життя і праці народу стала провідною у творчості художників-реалістів С. Коровіна, А. Архипова, С. Іва-

Торговельний центр у Сумгаїті. Архітектори А. Саламова. Ю. Толстоногов. 1971.

Залізнично-автобусний вокзал у Кустанаї. Архітектори В. Батирєв, А. Сухорукова. 1975.

Національні лазні «Хаммон» у Ташкенті. Архітектори А. Косинський, Г. Григорянц. 1978.

СРСР, ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК. ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ
ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Інші населені пункти

ЗА ЧИСЛОМ ЖИТЕЛІВ

МОСКВА	понад 1 000 000
Львів	від 300 000 до 1 000 000
Тамбов	від 100 000 до 300 000
Кизил	від 30 000 до 100 000
Верхоянськ	менше 30 000

Цифрами на карті позначені:

РРФСР
1 Горно-Алтайська АО (Алтайський край)
2 Адигейська АО (Краснодарський край)
3 Хакаська АО (Красноярський край)
4 Карачаєво-Черкеська АО (Ставропольський край)
5 Єврейська АО (Хабаровський край)
6 Усть-Ордынський Бурятський авт. округ (Іркутська обл.)
7 Коміо-Перм'яцький авт. округ (Пермська обл.)
8 Агінський Бурятський авт. округ (Читинська обл.)
9 Дагестанська АРСР
10 Кабардино-Балкарська АРСР
11 Марійська АРСР
12 Мордовська АРСР
13 Північно-Осетинська АРСР
14 Чечено-Інгушська АРСР
15 Чувaська АРСР
16 Удмуртська АРСР

УКРАЇНСЬКА РСР
17 Волинська обл.
18 Закарпатська обл.
19 Кримська обл.

УЗБЕЦЬКА РСР
20 Кашкадар'їнська обл.
21 Сурхандар'їнська обл.
22 Сирдар'їнська обл.
23 Хорезмська обл.

КАЗАХСЬКА РСР
24 Східно-Казахстанська обл.
25 Північно-Казахстанська обл.

ГРУЗИНСЬКА РСР
26 Абхазька АРСР
27 Аджарська АРСР
28 Південно-Осетинська АО

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РСР
29 Нахічеванська АРСР
30 Нагірно-Карабахська АО

МОЛДАВСЬКА РСР
31

КИРГИЗЬКА РСР
32 Іссик-Кульська обл.

ТАДЖИЦЬКА РСР
33 Горно-Бадахшанська АО

ВІРМЕНСЬКА РСР
34

I БЕЛЬГІЯ
II НІДЕРЛАНДИ
III ПАКИСТАН
IV КОРЕЯ

МАСШТАБ 1:[illegible] 000 000
0 [illegible] 400 км

СРСР, ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ

нова, М. Касаткіна, М. Ярошенка, в скульптурних портретах Г. Голубкіної, С. Коненкова — в Росії, Т. Залькална — в Латвії та ін. В цей період на Україні під впливом передвижників було створено *Товариство південноросійських художників*. Нові тематичні завдання мистецтва розв'язували В. Сєров, М. Врубель, М. Нестеров, К. Коровін, Б. Кустодієв, багато митців «*Союзу російських художників*». Революція 1905—07 активізувала політ. графіку [рисунки Д. Кардовського, В. Серова, М. Добужинського — в Росії, В. Різниченка (Велентія), Ф. Красицького, І. Бурячка — на Україні, А. Азімзаде — в Азербайджані]. На цей же час припадає дальший розвиток книжкової та журнальної графіки, монументально-декоративного мистецтва, відродження народних художніх промислів. Разом з тим з'явилися окремі угруповання («*Мир искусства*», «Голубая роза», «Бубновый валет» та ін.), митці яких відокремлювали свою творчість від громадських подій сучасності, прагнули до суб'єктивістського відображення світу. Криза буржуазної культури початку 20 ст. зумовила появу різновидів *абстрактного мистецтва*, зокрема лучизму, *супрематизму* (В. Кандінський, К. Малевич, М. Ларіонов, Д. Бурлюк). В цей же час з'являються засновані на фольклорних мотивах перші твори М. Шагала, пройняті образно-музичними асоціаціями картини М. Чюрльоніса (Литва). На поч. 20 ст. утвердженню реалістич. засад і демократичної тематики в мистецтві своїх народів сприяли О. Мурашко, Ф. Кричевський, О. Новаківський, І. Труш (Україна), Ю. Пен (Білорусія), А. Жмуйдзінавічюс, Я. Тільберг, Л. Свемп (Латвія), А. Лайкмаа, К. Мягі (Естонія), М. Тоїдзе, Л. Гудіашвілі (Грузія), С. Татевосян (Вірменія). З перемогою Великого Жовтня і послідовним втіленням принципів ленінської нац. і культурної політики інтенсивно розвиваються на засадах партійності і народності всі види і жанри багатонаціонального радянського образотворчого і декор.-ужиткового мистецтва. Ленінський план *монументальної пропаганди* спрямував мистецтво на тісний зв'язок з революційною дійсністю, на виховання в революц. дусі трудящих, зумовив піднесення його агітаційних форм. Самовизначенню, диференціації, згуртуванню й стимулюванню творчих сил сприяли худож. угруповання 20-х років, особливо такі, як *АХРР* (з філіалами в республіках) та ОСТ у Росії, *АХЧУ* та *АРМУ* на Україні. Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932) створила умови для ідейної та організаційної консолідації рад. художників, стала основою створення в Москві, Ленінграді, в республіках єдиних Спілок радянських художників, а пізніше (1957) — загальносоюзної *Спілки художників СРСР*. Теоретичне визначення *соціалістичного реалізму* як творчого методу радянських художників сприяло дальшому розвиткові всіх видів образотворчого мистецтва. В станковому живописі нові явища рад. дійсності відтворювали К. Юон, Ю. Чепцов, О. Дейнека, Ю. Пименов, Б. Яковлєв (РРФСР); С. Прохоров, М. і Т. Бойчуки, І. Падалка, В. Седляр, О. Шовкуненко, К. Трохименко, Г. Світлицький (УРСР); Ц. Сампілов (Бурят. АРСР); С. Чуйков (Кирг. РСР); В. Волков (БРСР); П. Беньков (Узб. РСР); І. Тоїдзе (Груз. РСР); Г. Гюрджян (Вірм. РСР); Б.

І. Е. Грабар. В. І. Ленін біля прямого проводу. 1933. Центральний музей В. І. Леніна. Москва. РРФСР.

Нуралі (Туркм. РСР); А. Кастєєв (Каз. РСР) та ін. Історико-революційній тематиці присвятили свої твори І. Бродський, М. Греков, К. Петров-Водкін, О. Герасимов, Б. Йогансон, П. Соколов-Скаля (РРФСР); М. Самокиш, Ф. Кричевський, Л. Мучник (УРСР); А. Коджоян (Вірм. РСР).

Образи нової рад. людини створили в жанрі портрета живописці С. Малютін, Г. Ряжський, М. Нестеров, П. Корін (Росія); П. Волокидін (Україна); С. Агаджанян (Вірменія) та ін. Розвивався жанр пейзажу — твори В. Бакшеєва, І. Грабаря, М. Кримова (Росія); М. Бурачека, І. Штільмана (Україна); А. Цимакуридзе (Грузія); М. Сар'яна (Вірменія); У. Тансикбаєва (Узбекистан). У графіці ще з часів громадян. війни особливої гостроти і сили набули політична карикатура і плакат (Д. Моор, В. Дені, М. Черемних, Б. Єфімов, Кукринікси — в РРФСР; А. Азімзаде — Аз. РСР; А. Страхов, О. Довженко, О. Кожуренко — УРСР). Піднесенню рівня мист. книжкової графіки сприяли твори В. Фаворського, Є. Кибрика, К. Рудакова в РРФСР; Г. Нарбута, О. Сахновської, І. Їжакевича, О. Довгаля в УРСР; І. Тоїдзе, С. Кобуладзе в Груз. РСР; А. Коджояна у Вірм. РСР. У станковій графіці в цей час плідно працювали А. Остроумова-Лебедєва, І. Павлов, О. Кравченко, П. Староносов, Г. Верейський в РРФСР; В. Заузе, В. Касіян в УРСР; М. Абегян у Вірм. РСР; Т. Абакелія в Груз. РСР; С. Юдовін у БРСР. Продовжує розвиватись монументальне мистецтво, були споруджені пам'ятники В. І. Леніну на площі біля Фінляндського вокзалу в Ленінграді (1925, С. Євсєєв) та на ЗАГЕСі (1927, І. Шадр), С. М. Кірову (1938, М. Томський) у Ленінграді, О. М. Островському (1929, М. Андрєєв) у Москві, С. Г Шаумяну (1931, С. Меркуров) у Єревані, Т. Г. Шевченку в Харкові, Києві та Каневі (1935—39, М. Манізер), Шота Руставелі в Тбілісі (1942, К. Мерабішвілі). Символом народу, що будує нове суспільство, стала скульптурна група «Робітник і колгоспниця» В. Мухіної (1937). Виразні портрети і скульптурні композиції створили М. Андрєєв («Ленініана»), І. Шадр, О. Матвєєв, С. Лебедєва, Л. Шервуд (РРФСР); Я. Ніколадзе (Груз. РСР); П. Сабсай (Аз. РСР); Г. Петрашевич, Л. Муравін (УРСР); А. Бембель, З. Азгур (БРСР). Синтезом мистецтва (скульптура, монументальний живопис) з архітектурою позначені перші станції *Московського метрополітену*. З 20—30-х рр. набуло розвитку театр.-декораційне мистецтво (О. Головін, І. Рабинович, В. Дмитрієв, П. Вільямс, Ф. Федоровський в РРФСР; А. Петрицький, В. Меллер, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Косарєв в УРСР; І. Гамрекелі, О. Ахвледіані в Груз. РСР; Г. Якулов у Вірм. РСР). Утверджувалася як окремий різновид мистецтва — кінодекорація (В. Єгоров, Є. Єней, Й. Шпінель в РРФСР, В. Кричевський, М. Уманський в УРСР).

Радянське декоративно-ужиткове мистецтво розвивалося на базі давніх і нових *народних художніх промислів: палехська мініатюра*, федоскінська мініатюра, *хохломський розпис*, богородське скульптурне різьблення, мист. димковської іграшки, холмогорське і тобольське різьблення на кістці (в РРФСР), дибинецька та опішнянська кераміка, кролевецьке та дігтярівське ткацтво, клембівська та решетилівська вишивка (на Україні), худож. обробка металу (в Дагестані; див. *Кубачі*), килимарство (на Кавказі і в Серед. Азії). Діяли артілі художніх промислів, розширялася система підготовки творчої молоді у спецпрофтехшколах і технікумах. Поряд з традиційними орнаментальними килимами на Україні, в Азербайджані, Вірменії, Туркменії, Казахстані ткали і сюжетні килими. Багато яскравих творчих індивідуальностей проявило себе в найрізноманітніших галузях нар. творчості: М. Зінов'єв (палехська мініатюра), І. Леонтьєв (жостовські підноси), Я. Герасименко, І. Гончар (укр. кераміка), Г. Собачко-Шостак, К. Білокур, М. Примаченко (укр. нар. живопис). Восени 1939 в колектив рад. художників влилися митці Зх. України і Зх. Білорусії. В 1940 багатонаціональний загін рад. митців поповнився художниками Латвії, Литви та Естонії. У роки Великої Вітчизняної війни, відроджуючи традиції часів громадянської війни, художники працювали над «*Окнами ТАСС*», створювали пройняті справжнім громадянським пафосом плакати (В. Іванов, В. Корецький в РРФСР; В. Касіян в УРСР; І. Тоїдзе в Груз. РСР), серії малюнків і естампів (Д. Шмаринов, О. Пахомов, В. Сойфертіс в РРФСР; В. Литвиненко, М. Дерегус, З. Толкачов в УРСР), карикатури (Кукринікси, Б. Єфімов, художники ленінгр. «Боевого карандаша»

О. П. Ацманчук. «Дано наказ...». 1957. ДМУОМ у Києві. Українська РСР.

Т. Г. Абакелія. Осінь в Імеретії. Олівець, акварель, гуаш. 1937. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

О. Г. Ельдаров. Натаван. Мармур. 1954. Державний музей мистецтв Азербайджанської РСР імені Р. Мустафаєва. Баку.

А. Х. Абрашитов. Чабан з Казахстану. Дерево. 1965. Татарська АРСР.

Б. Ю. Нуралі. Виноград. 1929. Туркменська РСР.

В. Л. Кцоєв. Співець. Латунь, карбування. 1970. Північно-Осетинська АРСР.

в РРФСР) та ін. У цей час набув дальшого розвитку жанр портрета у живописі і скульптурі (О. Герасимов, П. Корін, В. Мухіна — РРФСР; О. Шовкуненко — УРСР; Я. Ніколадзе — Груз. РСР).

У післявоєнні роки інтенсивно розвивалися нац. мистецькі школи, посилилися між ними процеси взаємодії та взаємозбагачення, зростали творчі колективи країв і областей РРФСР. У 1947 створено *Академію мистецтв СРСР*. У живописі 40—50-х рр. значне місце посіла тема героїчної боротьби проти фашистських загарбників (О. Лактіонов, Ю. Непринцев, Б. Неменський, майстри студії ім. М. Б. Грекова — в РРФСР; В. Пузирков, В. Костецький — в УРСР; Є. Зайцев — у БРСР). Глибоко розкривалися істор. та істор.-революційна теми [М. Авілов, В. Сєров, Г. Коржев (РРФСР); М. Дерегус, Г. Меліхов, О. Лопухов, В. Шаталін, А. Насєдкін (УРСР); Л. Григорашенко (Молд. РСР); А. Бекарян (Вірм. РСР); Й. Мацкявічюс (Лит. РСР) та ін.]. Пафос мирної праці радянських людей, норми соціалістичної моралі відобразили у своїх картинах А. Пластов, Ф. Решетников, Ю. Пименов (РРФСР); Т. Яблонська, С. Григор'єв, Г. Глюк (УРСР); М. Абдуллаєв (Аз. РСР); У. Джапарідзе (Груз. РСР); О. Зардарян, М. Абегян (Вірм. РСР); Л. Абдуллаєв, Н. Кашина (Узб. РСР); М. Данешвар (Туркм. РСР); Е. Кальнинь, Е. Ілтнер (Латв. РСР); Л. Мууга (Ест. РСР). Образи людей праці, діячів культури втілювали в портретах живописці В. Єфанов, П. Корін, Д. Налбандян, В. Орєшников, Й. Серебряний (РРФСР); М. Божій, О. Шовкуненко, А. Коцка (УРСР); К. Магалашвілі (Груз. РСР); А. Гудайтіс (Лит. РСР), скульптори С. Коненков, М. Томський, В. Мухіна, Є. Вучетич (РРФСР); М. Лисенко, В. Бородай, О. Ковальов (УРСР); З. Азгур (БРСР); Я. Ніколадзе, К. Мерабішвілі (Груз. РСР); П. Сабсай (Аз. РСР); О. Мануйлова (Кирг. РСР); Т. Залькалн (Латв. РСР). Красу рідного краю натхненно оспівували в своїх творах С. Герасимов, Г. Нісський, Я. Ромас, М. Ромадін, С.Юнтунен (РРФСР); М. Глущенко, Ф. Манайло, С. Шишко (УРСР); Е. Кітс (Ест. РСР); Г. Айтієв (Кирг. РСР); У. Тансикбаєв (Узб. РСР); М. Сар'ян (Вірм. РСР); В. Цвірко (БРСР). Інтенсивно і багатопланово розвивався монументальний живопис [П. Корін, О. Дейнека (РРФСР); С. Кириченко, Н. Клейн (УРСР); Р. Стуруа (Груз. РСР); А. Стошкус (Лит. РСР)]. Оригінальність худож. рішень властива кращим роботам художників театру — В. Ринділа, М. Акімова, Н. Шифріна (РРФСР); А. Петрицького, Ф. Нірода, Д. Лідера (УРСР); А. Фаталієва, Е. Алмаз-заде (Аз. РСР); С. Вірсаладзе, І. Сумбаташвілі (Груз. РСР); Г. Ісмаїлової (Каз. РСР); А. Лапіня (Лат. РСР); Є. Чемодурова (БРСР) та ін. Тематичне багатство та емоційна різноманітність характерні для розвитку повоєнної (2-а пол. 40-х—50-і рр.) станкової і книжкової графіки: твори Є. Кибрика, Д. Шмаринова, Д. Дубинського, О. Каневського, В. Фаворського, А. Гончарова, В. Лебедєва, В. Конашевича, Б. Пророкова, Кукриніксів, М. Пономарьова та ін. (РРФСР); В. Касіяна, О. Кульчицької, М. Дерегуса, В. Литвиненка, О. Пащенка (УРСР); А. Рзакулієва, М. Рахман-заде (Аз. РСР); Д. Габашвілі, В. Григолія (Груз. РСР); В. Айвазяна, Г. Ханджяна (Вірм. РСР); Л. Ільїної (Кирг. РСР);

В. К. Бялиницький-Біруля. Рання весна. 1912. Білоруська РСР.

Й. Кузьмінскіса, В. Юркунаса, А. Скірутіте (Лит. РСР); Е. Окаса, Г. Рейндорфа (Ест. РСР). У 40—60-х рр. набуває нового розвитку монументальна скульптура, про що свідчать меморіальні ансамблі й пам'ятники: на честь воїнів і партизанів, які полягли, визволяючи Білорусію, зокрема в Мінську (1954), молодогвардійцям в Краснодоні (1954), жертвам фашизму в с. Пірчюпісі Варенського р-ну Лит. РСР (1960), а також ансамбль у Трептов-парку в Берліні (1946—49). Встановлено численні пам'ятники народним героям, діячам культури.

Широтою гуманістичної проблематики, пластичною виразністю відзначаються скульптурні композиції В. Лішева, К. Белашової, Ф. Фівейського, М. Бабуріна (РРФСР); І. Кавалерідзе, О. Супрун, В. Клокова (УРСР); Л. Дубиновського (Молд. РСР); К. Богданаса (Лит. РСР); Я. Заріня (Латв. РСР) та ін.

Рад. живопис 60—70-х рр. пов'язаний з творчістю А. Мильникова, О. Мойсеєнка, В. Іванова, В. Попкова, О. і С. Ткачових, Д. Жилінського, Г. Коржева (РРФСР); Т. Яблонської, О. Хмельницького, В. Одайника, М. Антончика, В. Токарєва (УРСР); М. Савицького (БРСР); І. Вієру, М. Греку, В. Руссу-Чобану (Молд. РСР); К. Тельжанова (Каз. РСР); Т. Салахова, Т. Нариманбекова (Аз. РСР); І. Кличева, Д. Байрамова (Туркм. РСР); К. Махарадзе, Г. Тотібадзе, З. Ніжарадзе (Груз. РСР); Л. Бажбеук-Мелікян, С. Мурадяна (Вірм. РСР); І. Заріня (Латв. РСР). Значні монументально-декоративні твори виконали в 60—70-х рр. А. Васнецов, Ю. Корольов, А. Мильников, Б. Тальберг, О. Філатчев (РРФСР); С. Кириченко (УРСР); З. Церетелі, М. Ігнатов (Груз. РСР); А. Стошкус (Лит. РСР). В монументальній скульптурі значне місце посіли меморіальні комплекси: пам'ятники-ансамблі — героям Сталінградської битви у Волгограді (1967, під керівництвом Є. Вучетича), героїчним захисникам Ленінграда (1975, М. Анікушин та ін.), меморіальний ансамбль «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» у Києві (1981, Є. Вучетич, В. Єлізаров, В. Бородай та ін.); меморіальні комплекси — Хатинь (1968—69, С. Селіханов та ін.) та Брестська фортеця-герой (1971, О. Кибальников, А. Бембель) в Білорусії, Саласпілс поблизу Риги (1967, Л. Буковський та ін.), «Героям громадянської війни і Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.» в Новоросійську (1982, В. Цигаль та ін.). Споруджено пам'ятники К. Марксу в Москві (1961, Л. Кербель), В. І. Леніну в Донецьку (1967, Е. Кунцевич), в Берліні (1970, М. Томський), монументи на честь проголошення Рад. влади на Україні в Харкові (1975, В. Агібалов та ін.), на честь Великої Жовтн. соціалістич. революції в Києві (1977, В. Бородай, В. та І. Зноби), борцям Революції в м. Фрунзе (1978, Т. Садиков), Бойової Слави Радянських Збройних Сил у Львові (1970, Д. Крвавич, Е. Мисько та ін.), засновнику Тбілісі Вахтангу Горгосалі (1967, Е. Амашукелі), М. Налбандяну в Єревані (1966, М. Нікогосян), Ч. Валіханову в Алма-Аті (1969, Х. Наурзбаєв). У повоєнний час набуло дальшого розквіту рад. декоративно-ужиткове мистецтво. Починаючи з 2-і пол. 40-х рр. митцями усіх республік виготовляються унікальні виставочні твори (фарфорові і скляні вази, керамічні композиції, тиснення на шкірі, ювелірні вироби). З 60-х рр. розроблялися нові, функціональні за формою зразки малогабаритних меблів та ін. предметів побутового призначення, посилилася виразність кольору і фактури в декоративних тканинах, збільшилися різноманітність і багатство ритму, кольору і форми в ужитковій кераміці, худож. склі тощо. Широку популярність здобули своїми виробами керамісти П. Леонов, С. Орлов, В. Васильковський, І. Лясс, В. Ольшевський (РРФСР); О. Желєзняк, П. Цвілик (УРСР); Н. Кікнадзе, Ш. Наріманішвілі, Ж. Почхідзе (Груз. РСР); Ю. Адомоніс (Лит. РСР); С. Озоліня (Латв. РСР); майстри художнього скла Г. Антонова, С. Бескинська, Є. Рогов (РРФСР); М. Павловський, Л. Митяєва, І. Зарицький, А. Балабін, С. Голембовська (УРСР); карбування на металі К. Гурулі, М. Кутателадзе, І. Очіаурі (Груз. РСР); худож. текстилю А. Андрєєва, Н. Жовтіс (РРФСР); Г. Верес, Г. Василащук, Л. Жоголь (УРСР); Ю. Бальчиконіс, Р. Блустова (Лит. РСР). Поряд з новими виготовляються і традиційні худож. предмети (кераміка Дагестана і Івано-Франківська, фаянс Гжелі, розписні вироби Хохломи, димковська глиняна іграшка, груз. карбування, худож. текстиль республік Прибалтики та ін.), які надають сучас. житл. інтер'єру індивідуальної виразності.

Важливе значення в розвитку декор.-ужиткового мист. має поста-

нова ЦК КПРС «Про народні художні промисли» (1975). Плідно розвивається художнє конструювання (*дизайн*). Велику роль у процесі ідейно-художнього виховання молодих митців відіграла постанова ЦК КПРС «Про роботу з творчою молоддю» (1976). У 70—80-х рр. систематично організуються всесоюзні і республіканські виставки творів молодих художників; при Спілці художників СРСР діє Об'єднання молодих художників і мистецтвознавців. За новими принципами оформлення з використанням сучасних тех. засобів були розгорнуті експозиції павільйонів СРСР на Всесвітніх виставках у Брюсселі (1958) та Осаці (1970), обидві — гол. художник К. Рождественський; в Монреалі (1967) та Спокані (США, 1974), обидві — гол. художник Р. Клікс. На високому ідейно-худож. рівні були оформлені урочисті церемонії XXII Олімпійських ігор у Москві (1980), святкування 1500-річчя Києва (1982). З 1927 кращі твори рад. мист. експонуються на всесоюзних виставках, які систематично організуються Міністерством культури СРСР і Спілкою художників СРСР. Пропаганда кращих досягнень рад. мист. здійснюється видавництвами «Искусство», «Изобразительное искусство», «Советский художник», журналами «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство СССР» (усі — в Москві), республіканськими спеціалізованими видавництвами і журналами. В Рад. Союзі діють Академія мистецтв СРСР, 12 художніх вузів, 71 художнє уч-ще, 1013 дитячих художніх шкіл; працюють більш як 170 музеїв. Див. також розділ Образотворче мистецтво в статтях про союзні республіки, розділ Культура в статтях про авт. республіки та статті про художників, види і жанри мистецтва, міста. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Ленін В. І. Про культуру і мистецтво. К., 1957; История искусства народов СССР, т. 1—9. М., 1971—82; Выставки советского изобразительного искусства. Справочник, т. 1—5. М., 1965—81; Макаров К. А. Советское декоративное искусство. [Альбом]. М., 1974; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. [Альбом]. М., 1978; Зингер Е. А. Проблемы интернационального развития советского искусства. М., 1977; Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь, т. 1—3. М., 1970—75; Искусство стран и народов мира. Краткая художественная энциклопедия, т. 1—5. М., 1962—81.

В. А. Афанасьєв.

XXII. Музика.

За раннього середньовіччя *музика* була складовою частиною високорозвинутих культур, що склалися на тер. сучас. рад. республік. В Грузії і Вірменії в 4 ст. зародилися форми церк. співу, в 8—9 ст. тут сформувалася своєрідна система нотації. Відомості про форми світського музикування є у вірм. героїчному епосі «Давид Сасунський» (10 ст.) і в поемі Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (12 ст.). У 10 ст. було створено «Великий трактат про музику» Мухамеда Фарабі (Середня Азія). У *Київській Русі* поряд з *церковною музикою* (див. *Розспів, Крюки*) існувала й світська профес. музика, представлена мистецтвом *скоморохів*. У 15—16 ст. на Україні виник своєрідний вид нар. героїчного епосу — *думи*, розвивалося *кобзарське мистецтво* (див. також *Кобзарі*), інструм. музикування (див. *Бандуристи, Лірники, Троїста музика*). В 17 ст. на Україні і в Росії поширився *партесний спів* (теоретиком його був укр. композитор М. Ділецький), розквіту досяг у 18 ст. (хорові концерти видатних діячів рос. і укр. муз. культури А. Веделя, М. Березовського, Д. Бортнянського). В 1738 засн. *Глухівську співацьку школу*. Багато народів царської Росії не мало муз. писемності, музика існувала лише в усній традиції. У таджиків і узбеків були поширені вокально-інструм. твори — маком, у азербайджанців — мугам, вірмен — мистецтво *ашугів*. З останньої третини 18 ст. почала формуватися рос. нац. муз. школа, розвивалися *опера, балет, симфонічна музика*, хорові й камерні жанри (композитори М. Соколовський, В. Пашкевич, Є. Фомін, О. Аляб'єв, О. Гурильов, О. Варламов, О. Верстовський, К. Кавос). На нац. муз. фольклорі грунтується мистецтво основоположника класичної рос. музики М. Глинки, О. Даргомижського, учасників «*Могучої кучки*» — М. Балакірєва, М. Мусоргського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, Ц. Кюі, творчість П. Чайковського. Їхні традиції розвивали С. Танєєв, О. Глазунов, А. Лядов, С. Рахманінов, О. Скрябін, І. Стравінський. Під впливом рос. муз. культури відбувалося становлення нац. композиторських шкіл: укр. (С. Гулак-Артемовський, М. Лисенко, М. Калачевський, М. Леонтович, К. Стеценко, С. Людкевич), груз. (М. Баланчивадзе, Д. Аракішвілі, З. Паліашвілі), вірм. (Комітас, А. Тігранян, О. Спендіаров), азерб. (У. Гаджибеков), латис. (Е. Дарзінь, А. Юр'ян, Я. Вітол), лит. (М. Чюрльоніс, М. Петраускас), естонської (Р. Тобіас, А. Капп). Творчі контакти сприяли взаємозбагаченню нац. муз. культур. Прогресивну роль у становленні профес. музики, пропаганді муз. творів, поширенні муз. освіти й *музичного виховання* відіграли *Російське музичне товариство* і його відділення в ряді міст країни (див., зокрема, *Київське відділення Російського музичного товариства*).

Всесвітнє визнання здобуло в 19—20 ст. муз.-виконавське мистецтво: піаністи А. Рубінштейн, С. Рахманінов, О. Скрябін, М. Лисенко; віолончелісти К. Давидов, А. Брандуков, О. Вержбилович; скрипалі М. Дмитрієв-Свечин, Л. Ауер, І. Гржималі; вокалісти Й. Петров, С. Гулак-Артемовський, Ф. Стравінський, Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Неждановa, О. Мишуга та С. Крушельницька; артисти балету П. Гердт, М. Кшесинська, А. Павлова, Т. Карсавіна, К. Гельцер; балетмейстери М. Петіпа, Л. Іванов, М. Фокін, О. Горський. Велика Жовтн. соціалістич. революція створила умови для всебічного розвитку музичних культур народів СРСР. Тісно пов'язана з прогресивними традиціями минулого, рад. музика пройнята ідеями революц. перетворення світу і побудови комуністичного суспільства. Вона є багатонаціональною. Нац. муз. культури, які входять до її складу, активно взаємодіють між собою, збагачують одна одну і грунтуються на спільних ідейно-естетичних принципах соціалістичного реалізму. Найважливішою умовою її формування стало держ. муз. будівництво. Початок цьому покладено підписаним В. І. Леніним 12.VII 1918 декретом Раднаркому про Моск. та Петрогр. консерваторії. Постановою Наркомосу від 25.XI 1918 навчання музики було включено в програму єдиної трудової школи.

Перші рад. муз. твори (гол. чин. пісні) створено в роки громадян. війни самодіяльними авторами («По долинам и по взгорьям» та ін.) і композиторами, пов'язаними з червоноармійськими частинами,— «Марш комунарів» та «Проводи» (на мелодію укр. нар. пісні «Ой що ж то за шум») Д. Васильєва-Буглая, «Марш Будьонного» Дм. Покрасса, «Красная Армия всех сильней» С. Покрасса. Революц. перетворення суспільства відображено в хор. і вокальних творах О. Кастальського, М. Леонтовича, Я. Степового, К. Стеценка. Оптимістичними настроями пройнята 5-а симфонія М. Мясковського (1918). В 20 — на поч. 30-х рр. відбувалася інтенсивна перебудова муз. життя. Відкрилися нові муз. театри і консерваторії, широко розвивалася худож. самодіяльність, почалося регулярне радіомовлення, яке стало активним засобом масової муз. освіти. Вагомим внеском у рад. музику були опери «Даїсі» З. Паліашвілі (1923), «Алмаст» О. Спендіарова (1928), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1929), «Ніс» Д. Шостаковича (1930). Визначним досягненням рад. музики є фп. творчість В. Косенка і Л. Ревуцького, кантата-симфонія останнього «Хустина» (1922). Плідною була діяльність майстрів старшого покоління: оперних і симф. диригентів М. Малька, К. Сараджева, В. Сука; хорових диригентів М. Климова, П. Чеснокова; піаністів Г. Беклемішева, В. Пухальського, Ф. Блуменфельда, О. Гольденвейзера, К. Ігумнова, Л. Ніколаєва; співаків П. Андрєєва, І. Єршова, А. Нежданової, Н. Обухової, П. Цесевича; балетмейстерів Ф. Лопухова, К. Голейзовського, Л. Лащиліна, В. Тихомирова та ін. Поряд з ними після Великого Жовтня сформувалася нова плеяда видатних виконавців і педагогів: оперні і симфонічні диригенти О. Гаук, М. Голованов, А. Пазовський, С. Самосуд, В. Дранишников; хоровий диригент О. Свешников; піаністи Г. Нейгауз, Л. Оборін, В. Софроницький; скрипалі М. Полякін, А. Ямпольський; співаки В. Барсова, К. Держинська, О. Катульська, І. Козловський, С. Лемешев, М. Максакова, С. Мигай, О. та Г. Пирогови, С. Преображенська, М. Рейзен (всі—РРФСР); М. До-

Г. Х. Бжеумихов. Портрет Шора Ногмова. Граніт. 1969. Кабардино-Балкарська АРСР.

Ю. С. Грушевський. На ведмедя. Мідь, карбування. 1969. Башкирська АРСР.

Сцена з балету «Спляча красуня» П. І. Чайковського. Ленінградський академічний театр опери та балету імені С. М. Кірова. 1958.

Виступ Державного ансамблю танцю «Шаратин». Абхазька АРСР.

нець, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Микиша, І. Паторжинський, О. Петрусенко (УРСР); Бюль-Бюль, Ш. Мамедова (Аз. РСР) та ін. Було створено виконавські колективи «Персимфанс» (Перший симф. ансамбль), струнні квартети ім. В. І. Леніна (1918), ім. О. Глазунова, ім. Л. Бетховена (РРФСР), ім. Комітаса (Вірм. РСР), ім. Ж. Вільйома, хорова капела «*Думка*» (обидва — УРСР). В республіках проводили велику роботу по збиранню фольклору, зокрема, В. Беляєв (РРФСР), П. Демуцький, К. Квітка (УРСР) та ін. У цей період рад. музика вже нагромадила цінний досвід у ряді жанрів. Муз. образи колективних героїв — революц. мас постали в хорах і піснях рос. композиторів М. Коваля, О. Давиденка, українських — В. Верховинця, В. Борисова, П. Козицького. Серед творів на сучас. тему: опера «За Червоний Петроград» А. Гладковського та Є. Пруссака (1925), балети «Червоний мак» Р. Глієра (1927), «Золотий вік» (1930) та «Болт» (1931) Д. Шостаковича, оперети «Женихи» (1927) і «Ножі» (1928) І. Дунаєвського; симф. твори (6-а симфонія М. Мясковського, 1923; 1-а симфонія Д. Шостаковича, 1925; «Веснянки» М. Вериківського, 1924; 2-а симфонія Л. Ревуцького, «Увертюра на 4 українські теми» Б. Лятошинського, обидві — 1927). Завдання і шляхи розвитку рад. музики по-різному визначалися творчими об'єднаннями. Утворена 1923 *Російська асоціація пролетарських музикантів* (РАПМ, аналогічні організації діяли і в ін. республіках, зокрема, на Україні — *АПМУ*) боролася за ідейну перебудову музики, однак припускалася при цьому вульгаризації. Принципам РАПМ протистояла позиція Асоціації сучасної музики (АСМ, засн. 1924), яка ставила своїм завданням пропаганду творів рад. композиторів і ознайомлення з новими творами зарубіжної музики, але не мала чіткої ідейно-естетичної програми. Це зумовило її розпад 1931. Після постанови ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» замість існуючих роздрібнених об'єднань було створено спілки композиторів (1932—40 — у Москві, Ленінграді, на Україні, у Вірменії, Білорусії, Грузії та ін.). Це сприяло згуртуванню творчих зусиль діячів рад. музики. У 20—30-х рр. у всіх союз. і автоном. республіках засновано нац. муз. театри (зокрема, в Узбекистані, Казахстані, Киргизії, Башкирії, Татарії, де до революції музика існувала лише в усній формі), симф. оркестри (у т. ч. Симф. оркестр СРСР, 1936; *Симфонічний оркестр УРСР*, 1937), камерно-інструм. ансамблі; *Ансамбль народного танцю СРСР* (1937), *Ансамбль танцю УРСР* (1937). З 1936 проводилися декади нац. л-ри і мистецтва, які сприяли обміну досягненнями, зокрема, в галузі муз. творчості. З 1933 відбуваються всесоюзні *музичні конкурси*, на яких здобули визнання вихованці радянських виконавських шкіл: диригенти К. Іванов, Є. Мравінський, О. Мелік-Пашаєв, Н. Рахлін, Ю. Файєр, Б. Хайкін; піаністи Е. Гілельс, Я. Зак, П. Серебряков, Я. Фліер; органіст І. Браудо; скрипаль Д. Ойстрах; віолончелісти С. Кнушевицький, Д. Шафран; арфістка В. Дулова. Серед оперних співаків виділилися Л. Александровська (БРСР), М. Михайлов, Г. Нелепп, Н. Ханаєв, Н. Шпіллер (РРФСР); З. Гайдай, М. Гришко, Ю. Кипоренко-Доманський, М. Роменський (УРСР); П. Аміранашвілі, Д. Андгуладзе (Груз. РСР); А. Даніелян, Т. Сазардарян (Вірм. РСР); К. Байсеїтова (Каз. РСР); Х. Насирова (Узб. РСР). Серед балетмейстерів — Р. Захаров, Л. Лавровський, В. Вайнонен, Л. Якобсон (РРФСР), В. Вронський, С. Сергєєв (УРСР); артистів балету — М. Семенова, О. Єрмолаєв, Г. Уланова, К. Сергєєв, О. Лепешинська, Н. Дудинська, А. Мессерер, М. Габович (РРФСР), Г. Алмасзаде (Аз. РСР), В. Чабукіані, О. Гварамадзе (Груз. РСР), Б. Бейшеналієва (Кирг. РСР), К. Джапаров (Туркм. РСР), М. Тургунбаєва (Узб. РСР), О. Гаврилова (УРСР), З. Насретдінова, Х. Сафіуллін (Башк. АРСР). Справді масовою стала рад. пісня. Популярні пісні та хори І. Дунаєвського, О. Александрова, М. Блантера, В. Захарова, Л. Кніппера, К. Листова, Д. Шостаковича (РРФСР); К. Богуславського, Г. Верьовки, П. Козицького, Л. Ревуцького, М. Коляди (УРСР); І. Любана (БРСР); Ш. Мшвелідзе, І. Тускія (Груз. РСР); А. Жубанова, Л. Хаміді (Каз. РСР); М. Музафарова, Д. Файзі (Тат. АРСР) та ін. Велика роль у пропаганді пісні належить *Ансамблю пісні і танцю Радянської Армії* (засн. 1928), *Російському народному хорові* (засн. 1910, з 1927 — ім. М. П'ятницького), естрадному оркестру під керівництвом Л. Утьосова (заснований 1929), окремим виконавцям (К. Шульженко, Л. Руслановій та ін.). В галузі кіномузики активно працювали не тільки композитори-піснярі, а й симфоністи (Д. Кабалевський, Б. Лятошинський, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Д. Шостакович). Рад. пісня мала вплив на розвиток ін. жанрів муз. творчості (опери, оперети, симфонії, романсу).

Виступ хореографічної групи ансамблю пісні і танцю «Орля» Красноярського палацу піонерів. РРФСР.

Виступ Державного ансамблю танцю Вірменської РСР.

Сформувалася т. з. пісенна опера, яка спиралася на інтонації і форми рад. масової пісні [«Тихий Дон» (1935), «Піднята цілина» І. Дзержинського, «Броненосець „Потьомкін"» О. Чишка (обидві — 1937), «В бурю» Т. Хренникова (1939)]. Образи індивідуальних героїв втілено в операх «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова») Д. Шостаковича, 1932; «Кола Брюньйон» Д. Кабалевського, «Щорс» Б. Лятошинського, обидві — 1938, «Семен Котко» С. Прокоф'єва, 1939. Оперні твори, в т. ч. муз. драми, було створено в Азербайджані — «Нергіз» А. М. М. Магомаєва (1935), «Кер-огли» У. Гаджибекова (1937); у Казахстані — «Киз-Жибек» (1934) та «Єр Таргин» Є. Брусиловського (1936); у Білорусії — «У пущах Полісся» А. Богатирьова та «Михась Підгорний» Є. Тикоцького (обидві — 1939); у Вірменії — «Лусабацин» А. Степаняна (1938); у Киргизії — «Айчурек» В. Власова, В. Фере і А. Малдибаєва (1939); у Таджикистані — «Повстання Восе» С. Баласаняна (1939); в Узбекистані — «Фархад і Ширін» В. Успенського і Г. Мушеля (1937), «Лейлі і Меджнун» Р. Глієра і Т. Садикова (1940); у Татарії — «Алтинчач» Н. Жиганова (1940). У балетній музиці відобразилися ідеї, образи, сюжети з історії і літератури: «Полум'я Парижа» (1932), «Бахчисарайський фонтан» (1934) Б. Асаф'єва, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1936; РРФСР), «Серце гір» А. Баланчивадзе (1936; Груз. РСР), «Пан Каньовський» М. Вериківського (1931), «Лелеченя» Д. Клебанова (1937), «Лілея» К. Данькевича (1940; УРСР), «Соловей» М. Крошнера (1939; БРСР), «Дівоча башта» А. Бадалбейлі (1940; Аз. РСР), «Шуралє» Ф. Ярулліна (1941; Тат. АРСР). Початок розквіту рад. оперети знаменували постановки «Золотої долини» І. Дунаєвського (1937), «Весілля в Малинівці» Б. Александрова (1937; РРФСР), «Сорочинського ярмарку» О. Рябова (1936; УРСР). У вокально-симф. музиці з'явилися монументальні твори героїко-епічного напряму: «Кантата до 20-річчя Жовтня» (1937) та «Олександр Невський» С. Прокоф'єва, симфонія-кантата «На полі Куликовому» Ю. Шапоріна, «Омелян Пугачов» М. Коваля, «Заповіт» Б. Лятошинського (всі — 1939). Визначним досягненням симф. музики є 5-а (1937) і 6-а (1939) симфонії Д. Шостаковича, 16-а (1936) та 21-а (1940) симфонії М. Мясковського. Симф. музика розвивалася на Україні [«Героїчна увертюра» В. Косенка (1932), 2-а симфонія Б. Лятошинського (1936), симф. поема «Отелло» К. Данькевича (1938)], в Грузії (Г. Кіладзе, Ш. Мшвелідзе).

Розквіту досяг жанр інструм. концерту з оркестром [фп. (1936) та скрипковий (1940) концерти А. Хачатуряна, 2-й скрипковий С. Прокоф'єва (1935), фортепіанний

Л. Ревуцького (1936)]. Після возз'єднання укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві в сім'ю рад. митців увійшли композитори С. Людкевич, В. Барвінський, М. Колесса, Р. Симович, А. Солтис, Є. Козак, А. Кос-Анатольський, фольклорист і композитор Ф. Колесса та ін. Вони активно включилися в муз. творче життя країни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 головною в музиці стала тема Батьківщини, її захисту від фашист. навали. Провідне місце серед муз. жанрів належало пісні. Своєрідним муз. закликом до всенар. боротьби стала пісня «Священна війна» О. Александрова. Патріотичним звучанням сповнені героїчні пісні «Святое ленинское знамя» О. Александрова, «Песня о Днепре» М. Фрадкіна, «Песня артиллеристов» Т. Хренникова, «Ой туманы мои» В. Захарова, «Шумел сурово Брянский лес» С. Каца, «Заветный камень» Б. Мокроусова, ліричні пісні («Темная ночь» М. Богословського, «В землянке» К. Листова, «Смуглянка» А. Новикова, «Вечер на рейде», «Соловьи» В. Соловйова-Сєдого та ін.).

Глибоке узагальнене втілення дістали події війни в симфонічній музиці: 7-а (1942) і 8-а (1943) симфонії Д. Шостаковича, 5-а С. Прокоф'єва (1944), 2-а («Симфонія з дзвоном», 1943) А. Хачатуряна, симфонії Ш. Мшвелідзе (1943) й А. Баланчивадзе (1944) та ін. Епічні тенденції характерні і для вокально-симф. творів цього періоду — ораторії «Оповідь про битву за Руську землю» Ю. Шапоріна (1944; РРФСР), кантати-симфонії «Україно моя» А. Штогаренка (1943; УРСР).

Патріотизм і життєлюбність рад. людей втілено в музиці балету «Гаяне» А. Хачатуряна (1942), морально-етичні проблеми класичної літератури — в музиці балету «Попелюшка» (1945) та опері «Війна і мир» (1952) С. Прокоф'єва. Класичні твори народів СРСР покладено в основу опер «Наймичка» М. Вериківського (1943, за Т. Шевченком; УРСР), «Улугбек» О. Козловського (1942, Узб. РСР), «Абай» А. Жубанова та Л. Хаміді (1944, Каз. РСР). Протягом 1-го післявоєнного десятиліття відновлено і розширено мережу муз. театрів, концертних і навч. закладів; інтенсивно розвивалося телебачення, яке стало могутнім джерелом поширення музики. Прийшло нове покоління виконавців: диригенти Г. Рождественський, Є. Светланов (РРФСР), Ніязі (Аз. РСР), К. Симеонов, В. Тольба (УРСР), піаністи С. Ріхтер, Т. Ніколаєва, скрипалі І. Безродний, Л. Коган, співаки К. Лаптєв, І. Архипова, П. Лісіціан, О. Огнівцев, Л. Мясникова, І. Петров (всі — РРФСР), Р. Бейбутов (Аз. РСР), Г. Гаспарян, З. Долуханова (Вірм. РСР), Ж. Гейне-Вагнер (Лит. РСР), Т. Куузік, Г. Отс (Ест. РСР), Л. Лінховоїн (Бурят. АРСР), Б. Гмиря, Л. Руденко, Є. Чавдар (УРСР), Т. Чебан (Молд. РСР), артисти балету — А. Шелест, М. Плісецька, Р. Стручкова, М. Фадєєчев (РРФСР), Л. Герасимчук, О. Потапова, М. Апухтін (УРСР), О. Ніколаєва, С. Дречін (БРСР), І. Алексідзе, В.Цігнадзе (Груз. РСР), Л. Воїнова-Шиканян, Р. Таврізіан (Вірм. РСР), Л. Векілова, М. Мамедов (Аз. РСР), Г. Ізмайлова (Узб. РСР), Л. Західова (Тадж. РСР), Л. Сах'янова (Бурят. АРСР), А. Прієде, Я. Панкрає (Латв. РСР), Г. Сабаляускайте, Т. Свентискайте (Лит. РСР), В. Хагус, А. Койт (Ест. РСР). Розгорнулася творча робота хорових диригентів Г. Ширми (БРСР) та

Сцена з балету «Легенда про білого птаха» Г. А. Жубанової. Казахський академічний театр опери та балету імені Абая. Алма-Ата. 1966.

Г. Ернесакса (Ест. РСР). Соціалістична Вітчизна, її післявоєнне відродження — в центрі уваги рад. композиторів. Серед творів на цю тему — ораторія «Пісня про ліси» Д. Шостаковича (1949), «Кантата про Батьківщину» О. Арутюняна (1948, Вірм. РСР), кантати «Слався, Вітчизно моя» Г. Жуковського (1949, УРСР), «Серце Картлі» А. Чимакадзе (1952, Груз. РСР), хорова сюїта «Ріка-богатир» В. Макарова (1950); симф. поема «Пісня юнаків» С. Людкевича (1948; УРСР), 6-а («Латгальська») симфонія Я. Іванова (1949, Латв. РСР).

Подіям війни присвячено опери «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського (1950), «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, «Честь» Г. Жуковського (обидві — 1947, УРСР), «Співець свободи» Е. Каппа (1950, Ест. РСР). Картини праці рад. людей змальовано в оперетах «Трембіта» Ю. Мілютіна (1949), «Найзаповітніше» В. Соловйова-Сєдого (1951), «Біла акація» І. Дунаєвського (1955). Тема боротьби за мир відображена в ораторії «На варті миру» С. Прокоф'єва (1950), симф. поемі «За мир» Дж. Гаджієва (1951, Аз. РСР), у багатьох піснях. Увагу композиторів, як і раніше, привертали сюжети з класичної л-ри [опера «Приборкання непокірної» В. Шебаліна (1955), балети «Мідний вершник» Р. Глієра (1949, обидва—РРФСР), «Лісова пісня» М. Скорульського (1946), «Данко» В. Нахабіна (1948, УРСР); «Сім крапель» К. Караєва (1952, Аз. РСР), симфонічна поема «Міндія» Ш. Мшвелідзе (1950, Груз. РСР), вокальний цикл «Пісні на слова Р. Бернса» Г. Свиридова (1955, РРФСР)]. Історико-революц. тематиці присвячено «Десять хорових поем» Д. Шостаковича (1951), опери «Велика дружба» В. Мураделі (1947), «Декабристи») Ю. Шапоріна (1953) та «Севіль» Ф. Амірова (1953, Аз. РСР), балет «Спартак» А. Хачатуряна (1955); історико-патріотичну тему втілено в операх «Оповідь про Тарієла» Ш. Мшвелідзе (1946, Груз. РСР), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1953, УРСР), 5-й («Російській героїчній») симфонії В. Щербачова(1948, РРФСР); нар.-епічну і казкову — в операх «Біржан і Сара» М. Тулебаєва (1946, Каз. РСР), «Берег бур» Г. Ернесакса (1949), у балетах «Калевіпоег» Е. Каппа (1948 , обидва —Ест. РСР), «Кам'яна квітка» С. Прокоф'єва (1950), «Сакта свободи» А. Скулте (1950, Латв. РСР). Серед творів інструм. музики: симфонії — 27-а М. Мясковського (1949), 6-а (1946) і 7-а (1952) С. Прокоф'єва, 9-а (1945) та 10-а (1953) Д. Шостаковича, 3-я Б. Лятошинського (1951), 2-а симфонія і «Гуцульська рапсодія» Г. Майбороди (обидві — 1952), 1-а і 2-а О. Тактакішвілі (1949, 1953). Жанр пісні розвивали композитори Азербайджану (Т. Кулієв, С. Рустамов), Грузії (Р. Габічвадзе, Р. Лагідзе), Татарії (С. Сайдашев), України (А. Кос-Анатольський, П. Майборода) та ін. республік. У галузі *музикознавства* вийшли капітальні праці, зокрема, Б. Асаф'єва, А. Альшванга, М. Друскіна, Ю. Келдиша, Ю. Кремльова, І. Нестьєва, Б. Ярустовського. Постанова ЦК КПРС від 28.V 1958 «Про виправлення помилок в оцінці опер „Велика дружба", „Богдан Хмельницький", „Від усього серця"» допомогла муз. діячам подолати звужене розуміння таких важливих проблем, як реалізм, народність, новаторство.

В кін. 50—70-х рр. музика розвивалася на основі наполегливих творчих пошуків нових стилів, жанрів і форм при єдності ідейних позицій і худож. методу соціалістичного реалізму. Посилився процес збагачення і зближення національних муз. культур. З'явилося нове покоління виконавців. Серед них: диригенти Ю. Симонов, Ю. Темірканов, В. Федосєєв, хоровий диригент О. Юрлов (РРФСР), С. Турчак (УРСР), співаки В. Атлантов, І. Богачова, О. Ведерников, Ю. Гуляєв, А. Ейзен, Г. Ковальова, Ю. Мазурок, Т. Милашкіна, Є. Нестеренко, О. Образцова, Б. Руденко, Б. Штоколов (РРФСР), М. Аміранашвілі, З. Анджапаридзе, Л. Чконія, З. Соткілава (Груз. РСР), М. Бієшу (Молд. РСР), Т. Нижникова (БРСР), В. Норейка (Лит. РСР), Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, А. Солов'яненко, Н. Ткаченко (УРСР), Є. Серкебаєв (Каз. РСР), Б. Мінжилкієв (Кирг. РСР), балетмейстери Ю. Григорович, І. Бєльський, О. Виноградов (РРФСР), Р. Ахундова, М. Мамедов (Аз. РСР), А. Шикеро, Г. Майоров, Р. Клявін (УРСР),

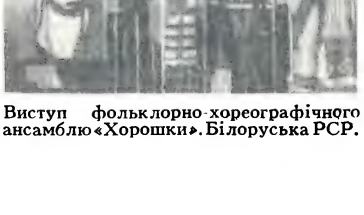

Виступ фольклорно-хореографічного ансамблю «Хорошки». Білоруська РСР.

Сцена з балету «Алдар-Косе» К. А. Корчмарьова. Туркменський театр опери та балету імені Махтумкулі. Ашхабад. 1952.

Ансамбль рубобистов. Таджицька РСР.

Виконавець на комузі. Киргизька РСР.

Г. Алексідзе (Груз. РСР), М. Мартиросян (Вірм. РСР), В. Єлізар'єв (БРСР), артисти балету І. Колпакова, К. Максимова, Н. Безсмертнова, Н. Тимофєєва, Н. Кургапкіна, В. Васильєв, М. Лієпа, М. Лавровський (РРФСР), В. Ковтун, Т. Таякіна, В. Калиновська (УРСР), М. Сабірова (Тадж. РСР) та ін. У різних жанрах втілювалася ленінська тема: 12-а симфонія «1917 рік» Д. Шостаковича (1961), 4-а (1956) та 5-а (1971) симфонії Дж. Гаджієва (Аз. РСР), 13-а симфонія Я. Іванова (1969, Латв. РСР), опера «Брати Ульянови» Ю. Мейтуса (1967, УРСР), кантата «Ленін з нами» А. Ешпая (1969), ораторія «Ленін у серці народному» Р. Щедріна (1970; РРФСР). Події революції та громадян. війни відображено в операх «Мати» Т. Хренникова (1957), «Жовтень» В. Мураделі (1964), «Оптимістична трагедія» О. Холмінова (1965), «Тихий Дон» (ч. 2-а, «Григорій Мелехов») І. Дзержинського (1967), «Віринея» С. Слонімського (1967), «Олеко Дундич» Г. Ставоніна (1972; всі — РРФСР); «Арсенал» Г. Майбороди (1960), «Загибель ескадри» (1967) та «Мамаї» (1970) В. Губаренка, «Десять днів, що потрясли світ» М. Кармінського (1970; всі — УРСР); «Вогненне коло» А. Тертеряна (1967, Вірм. РСР), «Кінець кривавого водорозділу» В. Мухатова (1967, Туркм. РСР); у трилогії «Побратими» (1958), «Брати» (1962) і «Саян» (1967) Д. Аюшеєва (Бурятська АРСР); «Горці» Ш. Чалаєва (1971; Даг. АРСР). Події Великої Вітчизн. війни 1941—45 відображено в операх «Джаліль» Н. Жиганова (1957, Тат. АРСР), «Милана» Г. Майбороди (1957; УРСР), «Доля людини» І. Дзержинського (1961), «Мережевниця Настя» В. Трамбицького (1963), «Невідомий солдат» (1967) та «Зорі тут тихі» (1975) К. Молчанова (РРФСР). Створено також опери на героїко-революц., героїко-романтичні, ліричні, драматичні та ін. сюжети, зокрема, в УРСР — «Лісова пісня» В. Кирейка (1957), «Тарас Шевченко» (1964) та «Ярослав Мудрий» (1973) Г. Майбороди, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса, «Перша весна» Г. Жуковського (обидві — 1960).

В кінці 60—70-х рр. композитори почали звертатися до жанру камерної опери. Цьому сприяло відкриття Моск. камерного муз. театру (1970). Створення 1965 Моск. дитячого муз. театру стимулювало роботу композиторів над операми для дітей та юнацтва.

Оновлення традицій відбулося і в балетній музиці. Образи рад. людей втілено в балетах «Берег надії» А. Петрова (1959), «Ангара» А. Ешпая (1976), «Асель» В. Власова (1967, Кирг. РСР). На нар.-героїчні теми написано балети «Рігонда» Р. Грінблата (1959, Латв. РСР), «Жанна д'Арк» М. Пейко (1956, РРФСР), «Дорогою грому» К. Караєва (1958, Аз. РСР). Психологічно складні характери і драматичні події втілено в балетах «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (1951, УРСР), «Отелло» О. Мачаваріані (1957, Груз. РСР), «Сампо» Г. Р. Сінісало (1959, Кар. АРСР), «Егле — королева вужів» Е. Бальсіса (1960, Лит. РСР); «Легенда про любов» А. Мелікова (1961), «Тисяча і одна ніч» Ф. Амірова (1981; обидва — Аз. РСР); «Легенда про білого птаха» Г. Жубанової (1966, Каз. РСР); «Материнське поле» К. Молдобасанова (балет-ораторія, 1974, Кирг. РСР), «Прометей» Е. Арістакесяна (1967, Вірм. РСР); «Тіль Уленшпігель» Є. Глєбова (1972, БРСР); «Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна (1967), «Ікар» С. Слонімського (1971), «Створення світу» А. Петрова (1971), «Ярославна» Б. Тищенка (1974), «Анна Кареніна» (1972), «Чайка» (1980) Р. Щедріна, «Макбет» К. Молчанова (1980; всі — РРФСР); «Камінний господар» В. Губаренка (1969), «Дівчина і Смерть» Г. Жуковського (1971), «Ольга» Є. Станковича (1981; всі — УРСР). Темам сучасності присвячені оперети рад. композиторів. У 70-х рр. створено мюзикли на літ. сюжети, у т. ч. «Невгамовний гасконець» К. Караєва (1978, Аз. РСР), «Весілля Кречинського» (1973) та «Справа» О. Колкера (1977; РРФСР).

Одне з провідних місць в рад. музиці посіли вокально-симф. твори, засновані на філософсько-епічній тематиці: «Поема пам'яті Сергія Єсеніна» (1956), «Патетична ораторія» (1959) Г. Свиридова, ораторія-поема «Дванадцять» В. Салманова (1957), «Реквієм» Д. Кабалевського (1963), «По слідах Руставелі» О. Тактакішвілі (1964), ораторія «Труд і Мир» К. Доміниченa (1958), кантата «Ленін» Л. Дичко (1964, УРСР), «Махагоні» М. Заріна (1965), «Жовтнева ораторія» І. Калниня (1967; обидві — Латв. РСР), «Не чіпайте блакитний глобус» Е. Бальсіса (1970, Лит. РСР). З'явилося чимало творів, заснованих на нар. пісні: т. з. фольклорна кантата («Курські пісні» Г. Свиридова, «Білоруські пісні» А. Богатирьова, «Гурійські пісні» О. Тактакішвілі, «Грузинські наспіви» Д. Торадзе, «Червона калина» Л. Дичко), хоровий концерт («Сад чудових пісень» І. Карабиця, УРСР), хоровий цикл («Чоловічі пісні» В. Торміса, Ест. РСР). З'явилися яскраві твори і камерно-вокального жанру. Досягнення в галузі пісні пов'язані насамперед з втіленням громадян. та ліричної теми. Популярними стали різні за індивідуальним стилем співаки — Л. Зикіна (РРФСР), Н. Брегвадзе (Груз. РСР), М. Магомаєв (Аз. РСР), С. Ротару (УРСР); ансамблі — «Піснярі» (БРСР), «Співучі гітари» (РРФСР), «Орера» (Груз. РСР), «Кобза» й «Світязь» (УРСР) та ін. Всенародного визнання набули пісні В. Мураделі, А. Новикова, В. Соловйова-Сєдого, С. Туликова, М. Фрадкіна, М. Богословського, О. Пахмутової, А. Петрова, А. Ешпая, Л. Афанасьєва, В. Баснера, В. Гаврилина, Е. Колмановського, М. Таривердієва, Д. Тухманова, О. Фельцмана, Я. Френкеля (РРФСР), П. Майбороди, О. Білаша, Ю. Рожавської, І. Шамо (УРСР), І. Лученка (БРСР), А. Бабаджаняна (Вірм. РСР), М. Кажлаєва (Даг. АРСР), Є. Доги (Молд. РСР), Р. Лагідзе (Груз. РСР), Р. Паулса (Латв. РСР). Важливе значення для підвищення рівня музикознавства мала постанова ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972). З'явилося чимало досліджень про творчість рад. композиторів. Праці великих авторських колективів — «Історія російської радянської музики» (тт. 1—4; 1956—63), «Історія музики народів СРСР» (тт. 1—5; 1970—74), «Музика XX століття» та ін. Вивчається і узагальнюється класична муз. спадщина, сучас. зарубіжна музика. В СРСР працюють всесоюзні муз. вид-ва — «Музыка» та «Советский композитор», респ. вид-ва (зокрема, «*Музична Україна*» в УРСР). Видаються 2 всесоюзні муз. журнали — «Советская музыка» (1933) і «Музыкальная жизнь» (1957) та ряд респ. муз. журналів, у т. ч. укр. журн. «*Музика*». Грамплатівки випускає Всесоюзна фірма «Мелодія». Видано «Музичну енциклопедію» (тт. 1—6; 1973—82). До провідних рад. муз. театрів належать *Великий театр СРСР*, *Ленінградський театр опери та балету* імені С. М. Кірова, *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка, Тбіліський театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі, театр «Естонія», Новосибірський і Свердловський театри опери та балету та ін. Всього в СРСР працюють (1983): 44 театри опери та балету, 33 театри муз. комедії і мініатюр, 145 філармоній, 20 консерваторій, 8 ін-тів мистецтв, 3 муз.-пед. ін-ти, 258 муз. уч-щ і уч-щ мистецтв, 6704 дит. муз. школи. Див. також розділ Музика у статтях про союзні республіки, розділ Культура в статтях про авт. республіки, статті про театри опери та балету, муз. колективи, консерваторії, муз. діячів.

Літ.: История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Бокщанина Е. А. История музыки народов СССР до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1978.

М. Г. Бялик.

XXIII. Театр.

Радянський театр виник після Великої Жовтн. соціалістич. революції на основі багатовікових традицій сценічного мист. народів кол. царської Росії. З глибокої давнини існували мандрівні нар. театри в Грузії (берикаоба), Вірменії (цахрапу), Узбекистані (кизикчі), Таджикистані (масхарабози). У Київ. Русі популярним було мист. *скоморохів*. У кін. 16— на початку 17 ст. набули популярності народні лялькові театри (укр. *вертеп*, рос. *Петрушка*, білорус. батлейка та ін.); в 17—18 ст. — *шкільний театр* в українців, росіян, вірмен, білорусів; з 18 ст.— у грузинів і литовців. У 18 ст. відкрилися стаціонарні рос. театри (Ярославль, Петербург, Москва), груз. театр у Тбілісі; на цей час припадає творчість Ф. Волкова (Росія), Г. Авалішвілі (Грузія) та ін. Новий етап розвитку сценічного мистецтва рос. та ін. нац. театрів 19 — частково поч. 20 ст. пов'язаний з діяльністю провідних російських (Малий та Художній театри в Москві, Олександринсь-

кий у Петербурзі), українських (*трупи М. Л. Кропивницького, трупи М. П. Старицького, трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого, Садовського М. К. трупа, Театр Миколи Садовського* в Києві), грузинських (Театр Е. Ериставі у Тбілісі, Театр В. Алексі-Месхішвілі в Кутаїсі), естонських (під керівництвом К. Меннінга в Ревелі, тепер Таллін), латиських (Театр А. Алунана в Ризі) та ін. театрів. Передових театр. діячів об'єднувала спільність ідейно-естетичних принципів, реалістична спрямованість творчості, поставленої на службу демократичним ідеалам часу. Грунтуючись передусім на нац. драматургії, вони заклали міцні реалістичні традиції театр. мистецтва. Серед найвизначніших майстрів рос. сцени 19 — поч. 20 ст.— М. Щепкін (основоположник реалізму в рос. і укр. театрі), П. Мочалов, П. Садовський, О. Мартинов, П. Стрепетова, М. Савіна, О. Садовська, В. Комісаржевська, М. Єрмолова, О. Ленський, О. Южин, К. Станіславський, В. Немирович-Данченко, І. Москвін, В. Качалов; української — К. Соленик, М. Кропивницький, М. Старицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька; грузинської — В. Абашидзе, В. Алексі-Месхішвілі, Н. Габунія-Цагарелі; вірменської — Г. Чмшкян, П. Адамян; азербайджанської — Д. Зейналов, Г. Араблінський; латиської — А. Алунан, Є. Дубур. Велика Жовтнева соціалістич. революція відкрила широкий шлях для розвитку всіх видів нац. театр. мистецтва. Старі і новостворені театри у своїй діяльності керувалися принципами партійності, народності, інтернаціоналізму. У декреті РНК «Про об'єднання театральної справи» (1919), що проголосив націоналізацію театрів, у резолюції та листі ЦК РКП(б) «Про Пролеткульти» (1920), резолюції ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) стверджувалися культур. цінності минулого, було висунуто вимогу, щоб революц. мистецтво розвивалося на їхніх прогрес. традиціях. Залучення трудящих до театр. мистецтва, звернення до нового глядача стали основою для народження сценічних форм, що об'єднали профес. і самодіяльну творчість. *Агітаційний театр* епохи революції та громадян. війни пропагував здобутки Рад. влади, закликав до будівництва нового життя. Однією з перших форм цього театру були *«масові дійства»*. Поширилися вистави-мітинги й вистави-диспути. Інтенсивну агітаційно-пропагандистську роботу вели *фронтові театри*. Особливою їхньою формою були агітпоїзди й агітпароплави. В серед. 20-х рр. на сценах рад. театрів з'явилися нові драм. твори («Шторм» В. Білль-Білоцерковського, «Любов Ярова» К. Треньова, «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «97» і «Комуна в степу» М. Куліша, «Розлом» Б. Лавреньова). Нові інтерпретації набули твори класичного репертуару («Розбійники» Ф. Шіллера в *Народному театрі* в Києві та у Великому драм. театрі в Петрограді, «Фуенте овехуна» Лопе де Вега в Києві та Тбілісі, «Принцеса Турандот» К. Гоцці в 3-й Студії МХАТу, «Гаряче серце» О. Островського, «Весілля Фігаро» П. Бомарше, «Ревізор» М. Гоголя, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова у МХАТі, Малому театрі та Театрі ім. В. Мейєрхольда в Москві, «Гайдамаки» за Т. Шевченком у *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка і в театрі *«Березіль»* у Києві). Агітаційні вистави показували колективи «живих газет», а згодом театри

Сцена з вистави «Дядя Ваня» А. Чехова. Київський український драматичний театр імені І. Франка. 1980.

«Синя блуза». У кін. 20-х рр. з'явилися *театри робітничої молоді* (ТРОМи), які створювали агітаційно-політичні вистави. Були організовані перші театри для дітей (у Москві, Ленінграді, Харкові). Розвиток національних культур народів СРСР став стимулом зростання театр. колективів, що заклали основи сценічного мист. в рад. республіках: укр. театри ім. І. Франка у Вінниці, ім. Т. Шевченка (до 1935 — «Березіль»), ім. М. Заньковецької в Києві, ім. Жовтневої революції в Одесі; вірм. театр ім. Г. Сундукяна, груз. театр ім. Ш. Руставелі, азерб. театр ім. Азізбекова, білорус. театр ім. Я. Купали, тат. театр ім. Г. Камала. Виникали профес. театри й у народів, що не мали розвинутих форм сценічного мистецтва. На основі самаркандської мандрівної трупи створився узб. театр (з 1931 — Театр ім. Х. Хамзи) в Ташкенті, самодіяльні театри стали основою труп казах., згодом тадж. і туркм. театрів, організувалися башк., чувас., якут. та ін. театральні колективи. Постановка творів М. Куліша, І. Микитенка, І. Кочерги на Україні, Ш. Дадіані і П. Какабадзе в Грузії, Дж. Джабарли в Азербайджані, Х. Хамзи, К. Яшена в Узбекистані, М. Ауезова в Казахстані, Я. Купали, К. Крапиви в Білорусії сприяла утвердженню реалістичної образності і героїко-романтичної спрямованості нац. театрів. З самого початку розвиток рад. багатонац. театру відбувався на основі взаємодії нац. культур, засвоєння багатого досвіду рос., укр., груз. та ін. театрів молодими колективами, що виникли після революції. На 20-і рр. припадає становлення мистецтва рад. режисури. До майстрів дореволюційного театру К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Мейєрхольда, О. Таїрова, К. Марджанішвілі приєдналися нові режисери, які прагнули до оновлення сценічного мистецтва, його новаторства: Є. Вахтангов, О. Д. Попов, Ю. Завадський, М. Охлопков (РРФСР), Г. Юра, Л. Курбас, В. Василько, М. Крушельницький (УРСР), О. Ахметелі (Груз. РСР), В. Аджемян (Вірм. РСР) та ін.

У процесі розвитку сценічне мистецтво переборювало певні суперечності, передові діячі вели боротьбу проти вульгарно-соціологічних і формалістичних тенденцій, націоналістичних проявів. Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932) сприяла утвердженню методу *соціалістичного реалізму*, зміцнила єдність творчих устремлінь діячів рад. багатонац. театру. Театри республік спрямували свої зусилля на правдиве відображення дійсності, на відтворення багатства духовного світу сучасників. Розширилася мережа театрів, виникли нові форми: *робітничо-колгоспні театри*, театри Червоної Армії, *театри ляльок, театри юного глядача*. З'явилися рос. театри в союзних та авт. республіках. Широко розвинулися музично-драматичні театри, які підготували створення нац. театрів опери та балету (див. *Опера*). Театр став активним учасником боротьби народу за побудову соціалістичного суспільства. П'єси М. Погодіна («Темп», «Мій друг», «Поема про сокиру»), І. Микитенка («Диктатура», «Дівчата нашої країни», «Кадри»), О. Афіногенова («Страх»), поставлені багатьма театрами, відтворювали тему соціалістичної праці в роки перших п'ятирічок. Широкого розвитку набула рад. героїчна драма («Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Партизани» К. Крапиви, «Арсен» С. Шаншіашвілі, «Вагіф» С. Вургуна). Глибокий вплив на розвиток рад. театру мали вистави за п'єсами М. Горького, здійснені на сценах Москви, Києва, Мінська та ін. На межі 20 і 30-х рр. у театрах з успіхом ішли сатиричні комедії (п'єси «Клоп», «Баня» В. Маяковського, «Соло на флейті» І. Микитенка, «В степах України» О. Корнійчука, «Хто сміється останнім» К. Крапиви). Школою майстерності для акторів і режисерів були постановки творів класичної драматургії. У 30-х рр. вперше на сцені створено образ В. І. Леніна (вистави «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Правда» О. Корнійчука, «На березі Неви» К. Треньова). В ролі В. І. Леніна виступили Б. Щукін, М. Штраух (Москва), А. Бучма (Київ), М. Крушельницький і О. Крамов (Харків). Піднесення нац. культур народів СРСР продемонстрували *декади і дні мистецтва і літератури народів СРСР* у Москві. Багатство і різноманітність театр. культур проявилися у мистецтві акторів провідних театрів Росії (В. Качалов, І. Москвін, О. Кніппер-Чехова, М. Хмельов, Б. Добронравов, О. Остужев, В. Пашенна, П. Садовський, К. Кор-

Сцена з балету «Горда» Д. О. Торадзе. Грузинський академічний театр опери та балету імені З. П. Паліашвілі. Тбілісі. 1949.

чагіна-Александровська, М. Черкасов, Р. Симонов, М. Бабанова, В. Марецька та ін.), а також у творчості акторів інших республік (Н. Ужвій, Г. Юра, А. Бучма, Ю. Шумський, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, О. Сердюк, М. Романов на Україні; А. Хорава, В. Анджапаридзе, А. Васадзе в Грузії; В. Вагаршян, Р. Нерсесян, В. Папазян у Вірменії; С. Ішантураєва, А. Хідоятов в Узбекистані та ін.). У 30-х рр. відбувалося становлення театральної освіти. Крім Москви та Ленінграда, кадри сценічних діячів почали готувати вищі навч. заклади Києва, Тбілісі, Харкова та ін. міст. Перші випускники нац. студій Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва) заклали основи осет., якут., кирг. театрів. У 1939—40 рад. багатонац. театр поповнився театр. колективами Зх. України, Зх. Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, що ввійшли до складу СРСР. В роки Великої Вітчизн. війни діячі рад. театру присвятили свою творчість боротьбі проти фашист. загарбників. Тривала діяльність театрів, евакуйованих з окупованих територій. Театри України працювали в містах РРФСР і Середньої Азії. Головним у мистецтві воєн. років було втілення героїки народу, розкриття сутності рад. патріотизму. Визначним явищем стали вистави за творами «Фронт» О. Корнійчука і «Російські люди» К. Симонова в Театрі ім. Є. Вахтангова і Київ. театрі ім. І. Франка, «Навала» Л. Леонова в Малому театрі і Білорус. театрі ім. Я. Купали. За роки війни на фронтах виступило 3700 бригад і фронтових театрів. Після визволення окупованої території театри повернулися в рідні міста й відновили творчу діяльність. Подіям воєн. років присвячені вистави «Молода гвардія» за Фадєєвим на сценах Театру ім. В. Маяковського і Київ. театру ім. І. Франка, «Переможці» Б. Чирскова у МХАТі, «Костянтин Заслонов» А. Мовзона в Театрі ім. Я. Купали, «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка в Харків. театрі ім. Т. Шевченка. Серед спектаклів, що показували творче життя повоєн. часу, нові моральні цінності, породжені в людях героїчною боротьбою,— «Макар Діброва», «Калиновий гай», «Крила» О. Корнійчука, «За тих, хто в морі» Б. Лавреньова. Ідеологію імперіалізму викривали постановки п'єс «Російське питання» К. Симонова, «Голос Америки» Б. Лавреньова. Переваги рад. моралі над буржуазною показані у виставах «Блудний син» Е. Раннета, «Любов на світанні» Я. Галана, «За другим фронтом» В. Собка. Театри звертались до істор. драматургії («Ярослав Мудрий» І. Кочерги в Харків. театрі ім. Т. Шевченка, «Абай» за М. Ауезовим у Казах. театрі драми ім. М. Ауезова). В 2-й пол. 40-х рр. тривала робота над виставами, присвяченими сучасності. Проте в діяльності театрів виявилися деякі помилкові тенденції, яким було дано критичну оцінку в постанові ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення» (1946). Вистави 50—80-х рр. відображали розвиток рад. суспільства, найважливіші тенденції часу («Пам'ять серця» О. Корнійчука в Київ. театрі ім. І. Франка і моск. Малому театрі; «В дорозі» В. Розова в Севастопольському театрі ім. А. Луначарського; «В ніч місячного затемнення» М. Каріма в Уфімському театрі драми і Київському театрі ім. І. Франка). Тему творчої праці розкрито в документальній публіцистичній драматургії [«Премія» О. Гельмана — в МХАТі, в укр. театрах Одеси і Запоріжжя; «Ми, що нижче підписалися» того ж автора — в Київ. театрі драми і комедії й Донец. театрі ім. Артема; «Тринадцятий голова» А. Абдуліна — в Театрі ім. Є. Вахтангова (Москва) і Театрі ім. М. Гоголя (Полтава); «Людина зі сторони» І. Дворецького — в Моск. театрі на Малій Бронній і в Запоріз. театрі ім. М. Щорса; «Причетність» Р. Ібрагімова — в Одес. театрі ім. А. Іванова Дніпроп. театрі ім. Ленінського комсомолу]. Значне місце належить спектаклям, які порушують морально-етичні проблеми («Минулого літа в Чулимську» О. Вампілова в театрах Риги і Вінниці). Театри продовжують відтворювати події років війни («А зорі тут тихі...» за Б. Васильєвим—в Моск. театрі драми і комедії на Таганці, в Київ. театрі ім. Ленінського комсомолу; «Трибунал» Макайонка — в Театрі ім. Я. Купали в Мінську, в театрах Одеси, Львова і Житомира; «Материнське поле» за Ч. Айтматовим — в Алма-Атинському театрі ім. М. Ауезова і Ровенському укр. театрі ім. М. Островського; інсценізації повісті В. Бикова «Піти й не повернутися» — в Мінському театрі ім. М. Горького і Київ. молодіжному театрі, роману О. Гончара «Прапороносці» — у Львів. театрі ім. М. Заньковецької). Формування характеру сучасника, його відповідальність перед суспільством зображено у виставах «Іркутська історія» О. Арбузова в театрах ім. В. Маяковського та ім. Є. Вахтангова (Москва) і Тернопільському театрі ім. Т. Шевченка, «Закон вічності» Н. Думбадзе (Тбілісі, Мінськ, Черкаси), «Дикий Ангел» О. Коломійця в моск. Малому театрі і Київ. театрі ім. І. Франка. Дальший розвиток ленінської теми в театр. мистецтві характеризується поєднанням документальності з поетич. узагальненістю («Кремлівські куранти» і «Третя патетична» М. Погодіна — в театрах Москви, Ленінграда, Чернігова і Полтави; «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова — в Київ. театрі ім. Лесі Українки, Донец. обл. рос. театрі та Одес. укр. театрі ім. Жовтневої революції; «Більшовики» М. Шатрова — в моск. театрі «Современник» та Дніпроп. театрі ім. М. Горького). Принципи поетичного театру утверджують драми Й. Друце («Птахи нашої молодості»; Молдавський театр ім. О. Пушкіна, Чернівецький театр ім. О. Кобилянської), О. Левади («Фауст і смерть»; укр. театри Львова, Одеси, Києва), Ю. Марцинкявічюса («Міндаугас»; Лит. театр драми у Вільнюсі). Нові тенденції виникають у жанрі героїчної драми, що зближається з поетичною драматургією, але зберігає точність істор. концепції («Оптимістична трагедія» В. Вишневського в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького і Донецькому укр. драм. театрі ім. Артема; «Загибель ескадри» О. Корнійчука в Київ. театрі ім. І. Франка; п'єси М. Стельмаха, М. Зарудного, «Кров і піт» А. Нурпеїсова, «Провідна зірка» К. Яшена, які йдуть у театрах союзних республік). У комедіях відображається боротьба з пережитками минулого, утверджуються норми соціалістичної моралі (п'єси А. Макайонка, С. Михалкова, М. Зарудного, В. Минка, А. Каххара, О. Іоселіані). Нових форм набуває процес взаємозближення і взаємозбагачення нац. сценічних культур: постановки п'єс письменників братніх республік у різних театрах країни, систематичний обмін гастролями, проведення оглядів і фестивалів театр. мистецтва. Нової інтерпретації зазнають твори класичної драматургії. Успіх постановок античних трагедій на рос., укр. і груз. сценах, рад. шекспіріана («Коріолан» в Естонії та Осетії, «Буря» в Азербайджані, «Річард III» у Львові, Москві, Куйбишеві, Тбілісі), постановки класичної драматургії народів СРСР (вистави за творами О. Островського, Л. Українки, І. Франка, І. Карпенка-Карого, Я. Райніса, А. Таммсааре, Р. Блауманіса, А. Пароняна) свідчать про глибоко сучасне розуміння класики в рад. театрі. Здійснюється оригінальне прочитання творів Л. Толстого («Влада темряви» в Малому театрі, «Плоди освіти» в МХАТі, «Живий труп» у Ленінгр. театрі ім. О. Пушкіна та Київ. театрі ім. Лесі Українки, «Історія коня» у Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького), Ф. Достоєвського («Ідіот» у Ленінгр. Великому драм. театрі, «Петербурзькі сновидіння» в Театрі ім. Моск. Ради), А. Чехова («Дядя Ваня» в Київ. театрі ім. І. Франка), Лесі Українки («Камінний господар» у Львів. театрі ім. М. Заньковецької та Білоруському театрі ім. Я. Купали). Театри часто звертаються до сучас. зарубіжної драматургії, зокрема до п'єс письменників соціалістичних країн. Про успіх цих постановок свідчать фестивалі болг., нім., польс., чехословацької, угор. драматургії.

Сцена з вистави «Яків Богомолов» М. Горького. Новосибірський російський драматичний театр «Червоний факел», 1958.

Для театрального мистецтва СРСР характерні різноманітні пошуки режисерами нових сценічних зображальних засобів (вистави Г. Товстоногова, Б. Равенських, А. Гончарова та ін. режисерів). Новаторські здобутки, зокрема режисерів Прибалтики: принципи латис. режисера Е. Смільгіса розвивають А. Ліньш і А. Яунушан; значний внесок у розвиток ест. мистецтва зробили К. Ірд, В. Пансо і Е. Кайду; в Литві— Ю. Мільтініс, Г. Ванцявічюс, П. Гайдіс. Провідні нац. театри очолює нове покоління режисерів: С. Данченко на Україні, Р. Стуруа в Грузії, А. Мамбетов у Казахстані, М. Салімжанов у Татарії, Г. Хугаєв в Осетії. Зросло значення сценографії (див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*), театральні художники стають співавторами вистав. На кін. 1981 в СРСР працювало 389 театрів драми, комедії і муз.-драматичні, 178 дитячих і юного глядача (серед них — 122 театри ляльок), у яких йдуть вистави 45 мовами. Кадри акторів і режисерів готують Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського, театр. уч-ща ім. М. С. Щепкіна, ім. Б. В. Щукіна, Школа-студія ім. В. Немировича-Данченка — в Москві, Ленінгр. ін-т театру, музики і кінематографії, театральні ін-ти в Києві, Тбілісі, Єревані, Ташкенті, Баку, Мінську та ін., ін-ти культури та уч-ща. Діячі театру об'єднані в театр. т-ва. Діють Всеросійське театр. т-во (ВТТ), інші республіканські т-ва (зокрема, на Україні — *Українське театральне товариство*). Видаються журнали «Театр»,«Театральная жизнь» (обидва—Москва), «*Український театр*» (Київ) та ін., які висвітлюють історію і сучасні проблеми театр. мистецтва. Постанова ЦК КПРС «Про роботу партійної організації Білоруського державного академічного театру імені Янки Купали» (1983) вказує шляхи дальшого зміцнення зв'язків рад. театр. мистецтва з практикою комуністичного буд-ва. Див. *Театр, Театрознавство, Режисерське мистецтво, Акторське мистецтво, Театральна музика, Театральна освіта,* а також розділ Театр у статтях про союзні республіки, розділ Культура у статтях про автономні республіки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Луначарский А. О театре и драматургии, т. 1—2. М., 1958; Станиславский К. С. Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1954—61; Немирович-Данченко В. И. Театральное наследие, т. 1—2. М., 1952—54; Мейерхольд В. Э. Статьи. Письма. Речи. Беседы, ч. 1—2. М., 1968; История советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; Вахтангов Евг. Материалы и статьи. М., 1959; Хайченко Г. А. Советский театр. Пути развития. М., 1982; Гоян Г. 2000 лет армянского театра, т. 1—2. М., 1952; Гугушвили Э., Джанелидзе Д. Грузинский государственный драматический театр имени Котэ Марджанишвили. Тбилиси, 1958; Февральский А. Театр имени Руставели. М., 1959; Брудный Д. Театральное искусство Киргизии. М., 1959; Львов Н. И. Казахский театр.М.,1961; Кундзинь К. Латышский театр. М., 1963; Керими К. Туркменский театр. М., 1964; Нефед В. Становление белорусского советского театра. Минск, 1965; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; Прилепов Д. Молдавский театр. М., 1967; Нурджанов Н. Таджикский театр. М., 1968.

О. М. Кайдалова.

XXIV. Кіно.

Радянське кіномистецтво стало однією з найважливіших складових частин багатонац. культури СРСР. У Росії перші кіносеанси відбулися 1896, власне виробн. фільмів почалося з 1907 (кінофірми О. Дранкова, О. Ханжонкова). Провідні режисери дореволюц. кіно — Я. Протазанов, В. Гардін, Є. Бауер, Д. Сахненко, О. Олексієнко, Ч. Сабінський та ін.; популярні актори — І. Мозжухін, В. Холодна, В. Максимов та ін. Проте більшість фільмів мала комерційний, розважальний характер. Велике значення мали екранізації творів рос. літ. класики. Крім Петрограда і Москви, кіновиробництво розвивалося в Києві, Харкові, Одесі, Ялті.

Велика Жовтнева соціалістична революція різко змінила функції кіно в суспільстві,поклала початок розвиткові багатонаціональної радянської кінематографії. В листопаді 1917 було організовано Кіновідділ при Наркомосі, 1918 — Московський і Петроградський кінокомітети. В. І. Ленін, високо оцінюючи можливості кіно як одного з найдійовіших видів агітації і засобу популяризації знань, відзначав, що з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно (див. В. І. Ленін. Про культуру. К., 1981, с. 316). 27.VIII 1919 В. І. Ленін підписав декрет про передачу фотографічної та кінематографічної промисловості у відання Наркомосу. Роботу націоналізованих кінотеатрів і кінофабрик очолив Всерос. фотокіновідділ, перетворений на «Держкіно» (1923; з 1926 — «Радкіно»). На початку 20-х рр. у рад. республіках створено спец. кіноустанови (зокрема, кіносекція в Грузії, ВУФКУ на Україні, «Держкіно» у Вірменії, «Білдержкіно» в Білорусії та ін.), які своєю діяльністю сприяли розвиткові мистецтва кіно народів країни. Рад. кіновиробн. почалося з кінохроніки, випускалися *агітфільми,* які роз'яснювали заходи Рад. влади, інформували про події на фронтах громадян. війни. Очолювана Дз. Вертовим група документалістів прокладала шлях від хроніки до образної публіцистики, закладала основи рад. *документального кіно.* Створювалися перші науково-популярні фільми. Виходили художні фільми: в РРФСР — «Полікушка» (1919, реж О. Санін), «Чудотворець» (1922, реж. О. Пантелєєв); у Грузії — «Арсен Джорджіашвілі» (1921), «Червоні дияволята» (1923; обидва — реж. І. Перестіані). В 1919 в Москві було створено перший у світі навч. заклад у галузі кіно — 1-а Держкіношкола (з 1930 — ДІК, з 1938 — ВДІК). Для 20-х років характерні пошук діячами рад. кіномист. нових форм, втілення теми революції. В цей період було створено нову документальну кінопоему («Крокуй, Радо!», «Шоста частина світу», реж. Вертов). У 1925 з великим успіхом демонструвалися фільми С. Ейзенштейна — історико-революц. епопея «Страйк», фільм «Броненосець „Потьомкін"», де в монументально-патетичній формі відтворено події революції 1905, втілено образ революц. мас. В цих творах з найбільшою повнотою проявилася новаторська суть рад. кіномистецтва. В 1926 В. Пудовкін створив фільм «Мати» (за романом М. Горького), який свідчив про значні досягнення радянського кіномистецтва. Історико-революційна тема розвивалася у фільмах цього періоду: «Жовтень»; «Старе і нове» (обидва — реж. С. Ейзенштейн), «Кінець Санкт-Петербурга», «Нащадок Чінгісхана» (обидва — реж. В. Пудовкін), «Уламок імперії» (реж. Ф. Ермлер), «Турксиб» (документальний, реж. В. Турін), «Сорок перший» (реж. Я. Протазанов). Становлення радянської кінематографічної школи невіддільне від імен режисерів А. Роома, Б. Барнета, С. Юткевича, Ю. Райзмана, Г. Рошаля, Г. Козинцева, Л. Трауберга, Є. Червякова, Е. Шуб; сценаристів Н. Зархі, В. Туркіна, В. Шкловського; операторів Е. Тіссе, А. Головні, А. Москвіна; акторів І. Ільїнського, Ф. Нікітіна, М. Блюменталь-Тамаріної, О. Жизнєвої, А. Войцик, О. Хохлової та ін. На Україні було створено фільми «Арсенальці» (реж. Лесь Курбас), «Два дні» (реж. Г. Стабовий), «Нічний візник» (реж. Г. Тасін, в гол. ролі А. Бучма), «Злива» (реж. І. Кавалерідзе). В 2-й пол. 20-х рр. розквітла творчість О. Довженка — автора фільмів «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930). В Грузії з'явилися героїчні фільми М. Шенгелая («Елісо») та гостро сатиричні М. Чіаурелі («Хабарда»); у Вірменії — фільми А. Бек-Назарова («Намус») у традиціях нац. л-ри і театру; в Білорусії — історико-революц. картини Ю. Тарича («Лісова бувальщина»). Різні за життєвим матеріалом, темою, жанром рад. фільми об'єднує висока ідейність, непересічний зв'язок з життям народу. На рубежі 20 і 30-х рр. з'явилося *звукове кіно.* Перемога методу *соціалістичного реалізму* в рад. кіно пов'язана з підвищенням ідейної наповненості фільмів, обумовленої соціально-масштабним освоєнням нової дійсності, а також використанням нових тех. прийомів. В кіно прийшли відомі майстри театр. мист.—М. Тарханов, А. Тарасова, В. Добронравов, М. Хмельов, Н. Ужвій, А. Хорава, Г. Нерсесян;

Кадр з фільму «Розповідь про матір». Режисер А. Карпов. 1963. Казахська РСР.

Кадр з фільму «Насімі». Режисер Г. Сеїдбейлі. 1973. Азербайджанська РСР.

Кадр з фільму «Едгар і Крістіна». Режисер Л. Лейманіс. 1967. Латвійська РСР.

композитори — Д. Шостакович, І. Дунаєвський, Д. Кабалевський, А. Хачатурян; письменники — О. Толстой, П. Павленко, О. Корнійчук, Ю. Яновський, А. Шаншіашвілі. Кращі з ранніх рад. звукових фільмів, присвячених сучасності, — «Путівка в життя» (реж. М. Екк), «Зустрічний» (реж. Ф. Ермлер та С. Юткевич), «Іван» (реж. О. Довженко). М. Баталов, В. Гардін, П. Масоха створили життєві і виразні образи людей праці. Було екранізовано твори рос. л-ри (фільми: «Гроза», реж. В. Петров; «Петербурзькі ночі», реж. Г. Рошаль і В. Строєва; «Іудушка Головльов», реж. О. Івановський). Одним з найяскравіших творів цього періоду є фільм «Чапаєв» (реж. Г. та С. Васильєви, у гол. ролі Б. Бабочкін) за твором Д. Фурманова. З'явилися історико-революц. картини: трилогія про Максима — «Юність Максима», «Повернення Максима» і «Виборзька сторона» (реж. Г. Козінцев, Л. Трауберг, в гол. ролі Б. Чирков), «Депутат Балтики» (реж. Й. Хейфіц та О. Зархі, в гол. ролі М. Черкасов), «Щорс» (реж. О. Довженко, в гол. ролі Є. Самойлов), «Ми з Кронштадта» (реж. Ю. Дзиган, за сценарієм В. Вишневського). Велике значення мали фільми про В. І. Леніна: «Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році» (обидва — реж. М. Ромм), «Людина з рушницею» (реж. С. Юткевич). Визначним істор. діячам присвячені фільми «Петро I» (реж. В. Петров), «Олександр Невський» (реж. С. Ейзенштейн), «Мінін і Пожарський», «Суворов» (обидва— реж. В. Пудовкін), «Богдан Хмельницький» (реж. І. Савченко), «Арсен» (реж. М. Чіаурелі). В цих фільмах дістала визнання гра акторів М. Черкасова, М. Симонова, М. Жарова, М. Мордвинова, Б. Ліванова та ін. Сучасність, трудові подвиги будівників соціалізму втілено у фільмах «Великий громадянин» (реж. Ф. Ермлер, у гол. ролі М. Боголюбов), «Член уряду» (реж. Й. Хейфіц та О. Зархі, в гол. ролі В. Марецька), «Велике життя» (реж. Л. Луков), «Семеро сміливих» (реж. С. Герасимов, за участю Т. Макарової, П. Алейникова), стали популярними кінокомедії Г. Александрова, І. Пир'єва та ін. за участю Л. Орлової, М. Ладиніної, Ф. Раневської, М. Крючкова, Б. Андрєєва, Е. Гаріна. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. кінематографія відіграла велику роль у мобілізації сил народу на боротьбу проти фашист. загарбників. На перший план висунулася кінохроніка, яка створювала правдивий літопис подій війни (рад. кінооператори зняли близько 5 млн. м кіноплівки). Подіям війни присвячені повнометражні докумен. фільми «Розгром німецьких військ під Москвою» (реж. І. Копалін та ін.), «Сталінград» (реж. Л. Варламов та ін.), «Битва за нашу Радянську Україну» (реж. О. Довженко), «Берлін» (реж. Ю. Райзман, оператор Р. Кармен та ін.). Кіностудії Москви, Ленінграда, Києва було евакуйовано. В худож. фільмах «Секретар райкому» (реж. І. Пир'єв), «Вона захищає Батьківщину» (реж. Ф. Ермлер), «Райдуга» (реж. М. Донської), «Два бійці» (реж. Л. Луков) та ін. було створено героїчні образи рад. людей, які стали на захист соціалістичної Вітчизни. З'явилися фільми про рос. полководців М. Кутузова, П. Нахімова, про героїв громадян. війни Г. І. Котовського і О. Я. Пархоменка, про воєначальників братніх народів — Г. Саакадзе, Давид-бека, Д. Сухе-Батора. Особливими худож. якостями (драм. напруження оповіді, психологічна розробка характерів, монументальність зображальних рішень) відзначався фільм С. Ейзенштейна «Іван Грозний». У післявоєнні роки героїзм народу було відображено у багатьох фільмах: «Подвиг розвідника» (Київ. кіностудія худож. фільмів, реж. Б. Барнет), «Повість про справжню людину» (реж. О. Столпер), «Молода гвардія» (реж. С. Герасимов). Застереження проти паліїв війни прозвучали у фільмах «Зустріч на Ельбі» (реж. Г. Александров), «Російське питання», «Секретна місія» (обидва — реж. М. Ромм). Серед фільмів, присвячених сучас. життю народу,— «Сільська вчителька» (реж. М. Донської), «Повернення Василя Бортникова» (реж. В. Пудовкін). Провідне місце зайняв біографічний жанр (фільми: «Мічурін», реж. О. Довженко, «Академік Іван Павлов», «Мусоргський», обидва — реж. Г. Рошаль, та ін.), картини про діячів літератури та мист. України («Тарас Шевченко», реж. І. Савченко), Узбекистану («Алішер Навої», реж. К. Ярматов), Латвії («Райніс», реж. Ю. Райзман), ін. народів СРСР. У 40—50-х рр. почала розвиватися кінематографія прибалтійських республік. Рад. кіномистецтво збагатило свої виражальні засоби: досягло успіхів у освоєнні кольору, варті уваги роботи рад. винахідників та кінооператорів у галузі стереоскопії, стереофонії, широкого екрана.

В серед. 50-х рр. настав новий період в історії рад. кіно. Збільшився випуск фільмів, почалися реконструкції студій в РРФСР та ін. союзних республіках, в кіно прийшло багато молодих режисерів. Однією з провідних залишалася тема Великої Вітчизн. війни [фільми: «Балада про солдата» (реж. Г. Чухрай), «Летять журавлі» (реж. М. Калатозов), «Доля людини» (реж. С. Бондарчук)]. Події перших післяреволюц. років було відтворено у стрічках «Комуніст» (реж. Ю. Райзман), «Дохунда» (реж. Б. Кімягаров). У 1954 вийшов фільм «Розповіді про Леніна» (реж. С. Юткевич). Характерною для картин 50-х рр. є багатожанровість, вона властива фільмам-екранізаціям «Сорок перший» (реж. Г. Чухрай), «Отелло» (реж. С. Юткевич), «Тихий Дон» (реж. С. Герасимов). У 60-70-х рр. рад. кіно висвітлювало різні сторони життя суспільства і більш багатопланово, поглиблено досліджувало їх. Значні фільми створили майстри старшого покоління: «Дев'ять днів одного року» (реж. М. Ромм), «Ленін у Польщі» (реж. С. Юткевич), «Наш сучасник» (реж. Ю. Райзман), «Люди і звірі», «Журналіст», «Біля озера» (реж. С. Герасимов). Викриттю антисоціальної людиноненависницької суті фашизму присвятив свою документально-публіцистичну стрічку «Звичайний фашизм» М. Ромм. Здійснювались екранізації рос. та зарубіжної класики: «Дама з собачкою» (реж. Й. Хейфіц), «Дон Кіхот», «Гамлет», «Король Лір» (усі — реж. Г. Козінцев), «Брати Карамазови» (реж. І. Пир'єв), «Злочин і кара» (реж. Л. Кулиджанов), «Дворянське гніздо», «Дядя Ваня» (обидва — реж. А. Михалков-Кончаловський), «Незакінчена п'єса для механічного піаніно» (реж. М. Михалков). Ці фільми свідчать про нерозривні зв'язки рад. кіно з кращими традиціями світової худож. культури. Серед майстрів, які прийшли в кіно,— режисери А. Тарковський, О. Алов, В. Наумов, І. Таланкін, Ю. Озеров, Ю. Єгоров, С. Ростоцький, М. Хуцієв, О. Салтиков, Д. Храбровицький, Л. Биков, В. Денисенко, Ю. Карасик, Е. Рязанов, Л. Гайдай, Г. Данелія, М. Михалков. Самобутні фільми («Пічки-лавочки», «Калина червона») створив письменник, режисер і актор В. Шукшин.

Героїзму рад. народу під час Великої Вітчизняної війни присвятили свої фільми С. Ростоцький («А зорі тут тихі...»), Л. Шепітько («Сходження»), Ю. Озеров («Визволення»), Л. Биков («В бій ідуть тільки „старики“») та ін. На Україні вийшов фільм «Тіні забутих предків», близький до образної стилістики О. Довженка. Романтичну традицію продовжують Ю. Іллєнко, Л. Осика, М. Мащенко та ін. Т. Левчук створив трилогію «Дума про Ковпака». В Грузії Р. Чхеїдзе поставив епічний фільм «Батько солдата», різні за жанрами

Кадр з фільму «Розповідь про Рустама». Режисер Б. Кімягаров. 1971. Таджицька РСР.

Кадр з фільму «Лаутари». Режисер Е. Лотяну. 1971. Молдавська РСР.

Кадр з фільму «Сьома куля». Режисер А. Хамраєв. 1972. Узбецька РСР.

Кадр з фільму «Джерело в лісі». Режисер Л. Лайус. 1973. Естонська РСР.

Кадр з фільму «Факт». Режисер А. Грікявічюс. 1981. Литовська РСР.

фільми створили Т. Абуладзе («Я, бабуся, Іліко та Іларіон», «Древо бажання»), О. Іоселіані («Жив співучий дрозд»), Л. Гоголберідзе («Кілька інтерв'ю з особистих питань»). Відомими стали режисери: в Казахстані — М. Бегалін («Пісня про Маншук»), у Киргизії — Т. Океєв («Лютий»), у Туркменії — А. Карлієв («Махтумкулі»), в Узбекистані — Ш. Аббасов («Ти не сирота»), Е. Ішмухамедов («Птахи наших надій»), Литві — В. Жалакявічюс («Ніхто не хотів помирати»), в Азербайджані — Р. Оджагов («Допит»), у Молдавії — Е. Лотяну («Лаутари»). Майстри всіх поколінь вивчають дійсність, прагнуть повно показати нові типові риси характеру сучасників. Зростання комуністичної свідомості рад. людей зображено у кінофільмах «Смак хліба» (реж. О. Сахаров), «Старі стіни» (реж. В. Трегубович), «Премія» (реж. С. Мікаелян). Документальні фільми Р. Кармена та А. Медведкіна присвячені міжнар. проблемам. Процес класової боротьби, який відбувається у світі, показано у стрічках «Це солодке слово — свобода», «Кентаври» (обидва — реж. В. Жалакявічюс), «Втеча містера Мак-Кінлі» (реж. М. Швейцер). Нового піднесення набуває жанр кінокомедії у фільмах Е. Рязанова, Л. Гайдая, Г. Данелія та ін. Значних успіхів досягло мистецтво документального кіно, *науково-популярного кіно*, твори яких відбивають актуальні проблеми сучасності, соціального розвитку країни, питання науково-техніч. прогресу (фільми А. Колошина, Р. Кармена та ін.). Значне місце посідають фільми, зняті для телебачення, зокрема багатосерійні «Ад'ютант його превосходительства» (реж. Є. Ташков), «Сімнадцять миттєвостей весни» (реж. Т. Ліознова), «Як гартувалася сталь» (реж. М. Мащенко), «Карл Маркс. Молоді роки» (реж. Л. Куліджанов). Великий інтерес прогресивної громадськості світу викликав 20-серійний документальний фільм «Велика Вітчизняна» (група режисерів під керівництвом Р. Кармена). Широко відомими стали актори М. Ульянов, Р. Плятт, І. Смоктуновський, Б. Тенін, Н. Мордюкова, О. Баталов, Є. Урбанський, П. Луспекаєв, В. Тихонов, Д. Баніоніс, І. Саввіна, К. Лавров, Л. Чурсина, Л. Биков, Л. Гурченко, О. Борисов, В. Стржельчик, В. Санаєв, Є. Матвєєв, С. Закаріадзе, А. Джигарханян, С. Чіаурелі, А. Фрейндліх, В. Артмане, Є. Леонов, К. Степанков, І. Миколайчук, О. Калягін, С. Любшин, А. Мягков. Сучас. стан рад. кіномистецтва характеризується постійним розширенням тематики і жанрової палітри фільмів, бурхливим розвитком нац. кінематографії, творчим співробітництвом у галузі кіномистецтва з країнами соціалістичної співдружності та ін. країнами, постійним припливом молодих творчих сил. Зростає кількість фільмів, присвячених рад. молоді і дітям («Дзвонять, відчиніть двері», реж. О. Мітта; «Сто днів після дитинства», реж. С. Соловйов, «Чорна курка, або Підземні жителі», реж. В. Гресь (див. *Дитяче кіно*), вдосконалюється мист. *мультиплікаційного кіно* (реж. В. Котьоночкін, Ф. Хитрук, В. Дахно, В. Бахтадзе та ін.).

Велику роль у зміцненні традицій гуманізму і реалізму відіграють Моск. міжнар. кінофестиваль, який організовується з 1959 під девізом «За гуманізм кіномистецтва, за мир і дружбу між народами!», Міжнародний кінофестиваль країн Азії, Африки і Латинської Америки в Ташкенті та ін. Кращі рад. фільми відзначені преміями та нагородами на Міжнар. кінофестивалях, що свідчить про високий авторитет рад. кіно за рубежем. Завдання дальшого піднесення рад. кіно, підвищення його ідейно-худож. рівня містять постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972), «Про поліпшення виробництва і показу фільмів для дітей і підлітків» (1981). Зростає значення кіномистецтва у вихованні соціалістичної моралі, в будівництві комунізму, в боротьбі за мир. Підготовку кінематографічних кадрів здійснює ВДІК (Москва), Ленінгр. ін-т театру, музики і кінематографії, Ленінгр. ін-т кіноінженерів (ЛІКІ), відділи кіно в театр. ін-тах союзних республік. Питання теорії, історії та практики кіномистецтва висвітлюють журнали «Искусство кино», «Советский экран» (обидва — Москва), «*Новини кіноекрану*» (Київ) та ін. Див. *Кіномистецтво, Кінознавство, Кінодраматургія, Кіностудія, Кіножурнал*, а також розділ Кіно в статтях про союзні республіки, розділ Культура в статтях про авт. республіки та статті про провідних режисерів, операторів, артистів кіно. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; История советского кино, т. 1—4. М., 1969—78; Эйзенштейн С. М. Избранные произведения, т. 1—6. М., 1964—71; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Пудовкин В. И. Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—76; Згуриди А., Васильков И. Научное кино в СССР. М., 1959; Советские художественные фильмы. Аннотированный каталог, т. 1—5. М., 1961—79; Социалистический реализм и современный кинопроцесс. М., 1978; Ризаев С. Армянская художественная кинематография. Ереван, 1963; Сиранов К. Киноискусство Советского Казахстана. Алма-Ата, 1966; Тешабаев Д. Киноискусство Советского Узбекистана. М., 1968; Джурабаев С. Киноискусство Советского Таджикистана. М., 1970; Корниенко И. С. Кино Советской Украины. М., 1975; Кино Советской Киргизии. М., 1979; Мальцене М. Кино Советской Латвии. М., 1980.

Р. М. Юренєв.

XXV. Релігія і церква.

В результаті докорінних соціально-економічних перетворень, розвитку науки, культури, освіти, виховної роботи в СРСР подолана масова релігійність, у суспільстві панівним став науковий матеріалістичний світогляд. Уперше в людській історії виникла країна, в якій *релігії* протистоїть масовий *атеїзм*. Проте серед деякої частини населення релігійність ще зберігається з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин (наявність істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, відставання побутової сфери від розвитку суспільно-політичної, відставання свідомості деякої частини населення від буття, діяльність реліг. орг-цій, реліг. виховання в сім'ї, пропаганда з-за кордону тощо). Церква в СРСР відокремлена від д-ви і школа від церкви (див. *Відокремлення церкви від держави, Відокремлення школи від церкви*). Поряд з цим Конституція СРСР гарантує *свободу совісті*, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти реліг. культи або вести атеїстичну пропаганду, категорично забороняє розпалювання ворожнечі і ненависті в зв'язку з реліг. віруваннями. Згідно з рад. законодавством про реліг. культи, віруючі громадяни, які досягли 18-річного віку, можуть утворювати реліг. об'єднання, що реєструються Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Усі зареєстровані реліг. об'єднання та орг-ції за своїм становищем, правами й обов'язками рівні перед законом. Віруючі, що утворили реліг. об'єднання відповідно до закону, мають право справляти реліг. обряди і церемонії, проводити молитовні збори, одержувати у безплатне користування молитовні споруди й культове майно, наймати або обирати служителів культу, збирати в молитовній споруді добровільні пожертвування і проводити добровільні збори серед членів даного реліг. об'єднання на утримання молитовної споруди, культового майна, наймання служителів культу тощо. Рад. законодавство забезпечує вільне сповідування будь-якої релігії, якщо це не пов'язане з порушенням законів, громад. порядку, посяганням на права ін. громадян, завданням шкоди здоров'ю людей. Контроль за дотриманням законодавства про реліг. культи здійснюють на місцях Ради нар. депутатів. Рада в справах релігій при Раді Міністрів СРСР контролює виконання законодавства про культи, дбає про правильне застосування й виконання законів і законодавчих актів з питань релігії по всій тер. СРСР, здійснює в разі потреби зв'язки між урядом СРСР і реліг. орг-ціями, готує і вносить на розгляд держ. органів проекти актів, що стосуються релігії.

В СРСР існує бл. 40 реліг. течій і напрямів, які здебільшого належать до світових релігій — *християнства, ісламу, буддизму*. Серед християнських віросповідань найчисленнішим є *православ'я. Руська православна церква* (РПЦ) є однією з 15 *автокефальних церков* світу. Її очолює патріарх Московський і всія Русі (з 1971 — *Пимен*). До християнських церков належать старообрядницька (див. *Старообрядництво*), *грузинська православна церква, вірменська апостольська церква*, римсько-католицька, євангелічно-лютеранська, методистська (Естонія), реформатська, або кальвіністська (в Закарпатті), *євангельських християн-баптистів* церкви, а також

ряд сект. Громади віруючих римсько-католицької церкви є в 10 союзних республіках (в Литві 6 незалежних архієпархій, в Латвії — архідіоцезія, в Закарпатті — вікаріат; у Каунасі і Ризі діють католицькі семінарії). Єдиного центру римсько-католицькі церкви не мають. Лютеранська церква (аугсбурзького віросповідання) має три самостійні центри — консисторії в Литві, Латвії та Естонії. Серед християнських сект переважають секти протестантського напряму: *адвентисти, п'ятидесятники, євістки* і *меноніти*. Секти православного походження (*духобори, молокани*, духовні *скопці*, істинно-православні християни, *істинно-православна церква* та ін.) впливом не користуються і розпадаються. Єдиного центру секти не мають. Друге місце за чисельністю віруючих в СРСР посідає іслам Переважна більшість мусульман належить до *сунізму*. Керують об'єднаннями 4 самостійні центри — духовні управління мусульман Серед. Азії і Казахстану, Європ. частини СРСР і Сибіру, Пн. Кавказу і Дагестану, Закавказзя. Буддизм ламаїстської течії (див. *Ламаїзм*) сповідує частина віруючих у Бурят., Калмицькій, Тувин. авт. республіках, у Читинській та Іркутській областях. До послідовників *іудаїзму*, як правило, належать віруючі єврейської національності. Серед деяких народностей Сибіру й Далекого Сходу зберігаються ще пережитки первісних вірувань — елементи *фетишизму, анімізму, тотемізму, культу предків, шаманства*. Абсолютна більшість реліг. орг-цій і віруючих лояльно ставляться до Рад. влади, підтримують внутр. і зовн. політику КПРС і Рад. д-ви. Вони виступають за мир і дружбу між народами, проти мілітаризму, імперіалізму, фашизму. Заг. тенденцією ідеології і тактики релігійних орг-цій в СРСР є намагання пристосуватися до існуючих обставин, поглядів і настроїв віруючих, модернізм (див. *Модернізм* у релігії). Під впливом розвитку соціалістичного способу життя, процесів створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, розгортання науково-технічної революції, цілеспрямованої ідеологічної роботи відбуваються неухильне послаблення релігійності, зростання атеїстичної переконаності серед усіх категорій населення в усіх регіонах країни. Оскільки релігія в будь-якій формі є антинаук. світоглядом і тому неминуче відіграє загалом негативну роль у розвитку суспільства і особи, парт., громад. орг-ції, наукові, навч. і культурно-осв. заклади ведуть різноманітну атеїстичну роботу (див. *Науково-атеїстична пропаганда, Атеїстичне виховання*) з метою подолання реліг. вірувань і формування у всіх людей наук. світогляду.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1975; Ленін В. І. Про атеїзм, релігію і церкву. К., 1980; Деятели Октября о религии и церкви. М., 1968; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. К., 1979; Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. М., 1975; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977; Барменков А. И. Свобода совести в СССР. М., 1979; Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве. М., 1981.

О. С. *Онищенко*.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ ОСНОВНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ *

Роки	Історичні події
Бл. 500 (за іншими даними, 200—160) — 35 (30) тисяч років тому	Ранній палеоліт на території СРСР.
35 (30)—12(10) тисяч років тому	Пізній палеоліт на території СРСР.
10—7-е (для пд. районів), 5-е (для пн. районів) тисячоліття до н. е.	Мезоліт (перехідний період між палеолітом і неолітом).
7—4-е (для пд. районів), 5—3-є (для пн. районів) тисячоліття до н. е.	Неоліт і енеоліт, найдавніші землеробсько-скотарські культури часів енеоліту на території СРСР.
3 — початок 1-го тисячоліття до н. е.	Бронзовий вік на території СРСР.
9—6 ст. до н. е.	Держава Урарту.
2-а половина 7—5 ст. до н. е.	Виникнення грецьких колоній на узбережжі Чорного моря.
Межа 7 і 6 ст. до н. е.	Складання Скіфії як політичного об'єднання в Північному Причорномор'ї.
Бл. 480 до н. е.— 70-і рр. 4 ст. н. е.	Боспорська держава.
4—3 ст. до н. е.	Виникнення Картлійського (Іверійського) царства в Східній Грузії.
329—327 до н. е.	Завоювання Середньої Азії Александром Македонським.
Кінець 4—3 ст. до н. е.	Утворення самостійного царства Велика Вірменія.
2-а половина 3 ст. до н. е.— 3—4 ст. н. е.	Сармати в Північному Причорномор'ї.
Кінець 3 ст. до н. е.— початок 3 ст. н. е.	Скіфська держава в Криму і на Нижньому Дніпрі.
Бл. середини 3 — середина 2 ст. до н. е.	Греко-Бактрійське царство в Середній Азії.
Бл. 250 до н. е.— 226 н. е.	Парфянська держава.
107 до н. е.	Антирабовласницьке повстання скіфів у Боспорській державі під проводом Савмака.
Початок 1 ст. до н. е.	Утворення держави Кавказька Албанія.
1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.	Кушанське царство.
Бл. 77 н. е.	Перша згадка про слов'ян (венедів) у «Природничій історії» Плінія Старшого.
3 ст. н. е.	Вторгнення готів у Північне Причорномор'я.
375	Вторгнення гуннів у причорноморські степи.
405—406	Створення вірменського алфавіту.
Остання чверть 5 ст.	Заснування м. Києва.
Середина 6 ст.	Тюркський каганат.
6—9 ст.	Перші політичні об'єднання у східних слов'ян.
7 ст.	Утворення в Приазов'ї Великої Булгарії.
Середина 7 — кінець 10 ст.	Хозарський каганат.
7—8 ст.	Завоювання Середньої Азії і Закавказзя арабами.
70—80-і рр. 8 ст.	Повстання в Согдіані (Середня Азія) під проводом Муканни проти арабського панування.
816—837	Антифеодальне повстання під проводом Бабека в Азербайджані, Вірменії і Східній Грузії.
9—1-а половина 12 ст.	Давньоруська держава — Київська Русь.
860	Похід давньоруського війська на Константинополь. Договір Русі з Візантією.
875—999	Держава Саманідів у Середній Азії.
941, 944	Походи київського князя Ігоря на Візантію.
968—969	Походи Святослава Ігоровича на Дунайську Болгарію.
970—971	Походи руських військ на Візантію.
988—989	Запровадження християнства в Київській Русі.
992	Розгром печенігів на р. Сулі київським князем Володимиром Святославичем.
Кінець 10—12 ст.	Держава Караханідів у Середній Азії.
Початок 11 ст.	Об'єднання Грузії в єдину державу.
11 ст.	Вторгнення турків-сельджуків у Середню Азію.
1024	Антифеодальне повстання в Суздальській землі.
1037	Заснування в Києві першої на Русі бібліотеки.
1043	Похід руських військ на Візантію.
1068—69	Народне повстання в Києві.
Бл. 1071	Антифеодальне повстання в Новгороді і Ростово-Суздальській землі.
10—13 ст.	Владимиро-Суздальське князівство.
11—13 ст.	Чернігівське князівство.
1103, 1111	Походи київських князів проти половців.
1113	Народне повстання в Києві.
1136	Народне повстання в Новгороді, утворення феодальної республіки (існувала до 1478).
Бл. 1140—1213	Держава каракитаїв у Середній Азії.
1147	Перша згадка в літописі про Москву.
1147, 1154	Народні повстання в Києві.
1174	Антифеодальне повстання у Владимиро-Суздальському князівстві.
1183, 1185, 1187	Походи руських військ проти половців.
1199 — середина 14 ст.	Галицько-Волинське князівство.

* Дати до 1917 подано за старим стилем.

Роки	Історичні події
1219—21	Завоювання Чінгісханом Середньої Азії.
1223	Битва руських дружин з загонами Чінгісхана на р. Калці.
1231—43	Завоювання імперією Чінгісидів Закавказзя.
1237—41	Навала орд Батия на Русь.
1237	Заснування Лівонського ордену.
30—40-і рр. 13 ст.	Утворення Великого князівства Литовського.
1240, 15 липня	Невська битва (розгром шведів військом Олександра Невського).
1240, грудень	Зруйнування ордами Батия Києва.
1242, 5 квітня	Льодове побоїще (розгром німецьких лицарів військом Олександра Невського на Чудському озері).
40-і рр. 13 ст.	Утворення Золотої орди. Встановлення її іга над руськими князівствами.
2-а половина 13 ст.	Утворення Московського князівства.
1256	Заснування міста Львова.
40-і рр. 14 ст.	Початок загарбання українських земель Великим князівством Литовським.
2-а половина 14 ст.	Загарбання польськими феодалами Галицької землі.
1359	Утворення Молдавського князівства.
1370	Заснування держави Тімура.
1380, 8 вересня	Куликовська битва (перемога руського війська під командуванням Дмитрія Донського над Золотою ордою).
1392	Приєднання Суздальсько-Нижегородського князівства до Московського великого князівства.
1399	Вторгнення золотоординських військ на Київщину та Волинь.
1410, 15 липня	Грюнвальдська битва (розгром лицарів Тевтонського ордену польсько-литовсько-руськими військами).
1430	Заснування Улугбеком обсерваторії в Самарканді.
1430—40	Народні рухи на Україні та в Білорусії проти польсько-литовської феодально-католицької експансії.
1438	Утворення Казанського ханства.
1443—1783	Кримське ханство (з 1449 незалежне від Золотої орди).
Середина 15 ст.	Утворення Астраханського ханства.
2-а половина 15 — початок 16 ст.	Утворення Російської централізованої держави.
1475	Вторгнення турків у Крим (початок васальної залежності Кримського ханства від Туреччини).
1480	Повалення іга Золотої орди на Русі.
1490—92	Селянське повстання в Молдавії і Галицькій землі під проводом Мухи.
Кінець 15 ст.	Утворення Сибірського ханства.
Кінець 15 — початок 16 ст.	Утворення Казахського ханства.
1500—03	Війна Російської держави з Великим князівством Литовським. Возз'єднання Чернігово-Сіверської землі з Росією.
Початок 16 ст.	Заснування Запорізької Січі.
1536	Антифеодальне повстання міського населення в Черкасах і Каневі.
1547	Народне повстання в Москві.
Середина 16 ст.	Завоювання Буковини та Молдавії султанською Туреччиною.
1552	Приєднання Казанського ханства до Російської держави.
1552—57	Приєднання до Росії марійців, удмуртів, башкирів і татар.
1555	Поділ Грузії та Вірменії між Османською імперією та Іраном.
1556	Приєднання Астраханського ханства до Російської держави.
1557	Добровільне приєднання Кабарди до Російської держави.
1558—83	Лівонська війна.
1565—72	Опричнина.
1569	Люблінська унія між Польщею і Великим князівством Литовським (об'єднання їх в єдину державу — Річ Посполиту).

Роки	Історичні події
1579	Заснування Віленської академії.
Бл. 1581	Похід Єрмака в Сибір.
1590—93	Російсько-шведська війна.
1591—93	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом К. Косинського.
1594—96	Селянсько-козацьке повстання на Україні і в Білорусії під проводом С. Наливайка і Г. Лободи.
1596	Брестська церковна унія.
1598	Приєднання до Росії Сибірського ханства.
Кінець 16 ст.	Утворення трьох казахських жузів (Старшого, Середнього і Молодшого).
Початок 17 ст.	Селянська війна в Росії.
1604	Вторгнення Лжедмитрія I з загонами польської шляхти до Росії.
1606—07	Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова.
1609	Початок відкритої польської інтервенції проти Росії.
1609—11	Героїчна оборона Смоленська від військ шляхетської Польщі.
1611, вересень — жовтень	Початок організації народного ополчення К. Мініна в Нижньому Новгороді.
1612, жовтень	Визволення Москви від польських інтервентів.
1613, 21 лютого	Обрання на Земському соборі Михайла Романова російським царем.
1614	Похід запорізьких козаків на Сіноп.
1615, 1621, 1624, 1630	Походи запорізьких козаків на Стамбул.
1616—18	Масові селянсько-козацькі виступи на Україні проти польсько-шляхетського гніту.
1617	Столбовський мир між Росією і Швецією.
1618	Деулінське перемир'я між Росією і Польщею.
1620	Посольство від гетьмана П. Сагайдачного до Москви.
1621	Перемога об'єднаних сил українських козацьких і польських військ над турецьким військом під Хотином.
1624	Звернення київського митрополита Іова Борецького до російського уряду про возз'єднання України з Росією.
	Війна українського козацтва з шляхетською Польщею. Куруківська угода.
1625	Повстання населення Картлі й Кахеті на чолі з Георгієм Саакадзе проти іранських загарбників.
1630	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Т. Федоровича (Трясила).
1632	Створення Києво-Могилянської колегії (з 1701—Київська академія).
	Заснування Академії Густавіана в Тарту.
1632—34	Російсько-польська війна.
1635	Повстання запорізьких козаків під проводом І. Сулими.
1637—38	Селянсько-козацькі повстання на Україні під проводом Павлюка, Я. Острянина, К. Скидана, Д. Гуні.
1637—43	Оборона Азова від турецьких військ.
1648	Народні повстання в Москві, Курську, Козлові, Великому Устюзі, Солі Вичегодській, Томську.
1648—54	Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання України з Росією.
1648, 5—6 травня	Перемога селянсько-козацького війська над польсько-шляхетською армією в битві під Жовтими Водами.
1648, 15—16 травня	Розгром селянсько-козацьким військом головних сил польсько-шляхетської армії під Корсунем.
1648, 8 червня	Лист Б. Хмельницького до російського уряду з проханням про возз'єднання України з Росією.
1648, 13 вересня	Перемога селянсько-козацького війська над польсько-шляхетською армією під Пилявцями.
1648, 23 грудня	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького в Київ.
1649, січень — березень	Переговори українського посольства на чолі з С. Мужиловським з царським урядом про возз'єднання України з Росією.

Роки	Історичні події
1649, квітень	Перебування першого російського посольства на чолі з Г. Унковським у Чигирині.
1649, травень — червень	Українське посольство на чолі з Ф. Вешняком до Москви.
1649, 5—6 серпня	Битва під Зборовом.
1650	Антифеодальні повстання в Пскові і Новгороді.
1650, 1652	Походи селянсько-козацького війська під проводом Б. Хмельницького у Молдавію.
1651, 19 лютого	Ухвала Земського собору в Москві про згоду прийняти Україну до складу Росії.
1651, 18—30 червня	Битва під Берестечком.
1651, кінець серпня	Від'їзд українського посольства на чолі з С. Савичем, Л. Мозирою, І. Нечипоренком до Москви.
1652, лютий — березень	Українське посольство на чолі з І. Іскрою до Москви.
1652, квітень — травень	Переговори українського посольства на чолі з С. Мужиловським і К. Бурляєм з російським урядом про возз'єднання України з Росією.
1652, 22—23 травня	Перемога селянсько-козацького війська над польсько-шляхетською армією під Батогом.
1652, грудень — 1653, лютий	Переговори українського посольства на чолі з С. Богдановичем-Зарудним з царським урядом про возз'єднання України з Росією.
1653, червень — липень	Посольство Ф. Лодиженського на Україну з царською грамотою про згоду російського уряду возз'єднати Україну з Росією.
1653, серпень	Українське посольство на чолі з Г. Яцкевичем до Москви.
1653, вересень — грудень	Бої селянсько-козацького війська з польсько-шляхетською армією під Жванцем.
1653, 1 жовтня	Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією.
1653—56	Церковна реформа патріарха Никона.
1654, 8 січня	Переяславська рада. Возз'єднання України з Росією.
1654, січень — лютий	Урочиста присяга населення України на вірність Росії.
1654—67	Російсько-польська війна.
1656—58	Російсько-шведська війна.
1657—58	Народне повстання на Лівобережній Україні та Запоріжжі під керівництвом М. Пушкаря і Я. Барабаша проти політики гетьмана І. Виговського, спрямованої на відрив України від Росії.
1661	Заснування Львівського університету.
1662	Антифеодальне повстання в Москві («Мідний бунт»).
1662, 31 грудня	Утворення Малоросійського приказу.
1666	Антифеодальне повстання козацької голоти на Дону під проводом В. Уса.
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею.
1667—71	Селянська війна під проводом С. Т. Разіна.
1670	Антифеодальне повстання на Україні під проводом І. Дзиковського.
1676—81	Російсько-турецька війна за Правобережну Україну.
1686, 6 травня	«Вічний мир» між Росією і Польщею.
1686—99	Російсько-турецька війна.
1687, 1689	Кримські походи російського війська і українських козацьких полків.
1689	Нерчинський договір Росії з Китаєм.
1691—92	Антифеодальні селянсько-козацькі виступи в Київському, Лубенському і Полтавському полках.
1695—96	Азовські походи російського війська і українських козацьких полків.
1698	Повстання стрільців у Москві.
1699	Утворення антишведської коаліції (Росія, Саксонія, Данія).
1700, 1 січня	Запровадження юліанського календаря в Росії.
1700—21	Північна війна (Росії з Швецією).
1702, 16 грудня (за іншими даними, 1703, 2 січня)	Вихід у Москві першої російської друкованої газети «Ведомости».
1702—04	Народне повстання на Правобережній Україні під проводом С. Палія проти польсько-шляхетського панування.
1703, 16 травня	Заснування Петербурга.
1705—06	Повстання в Астрахані.
1705—11	Повстання башкирів, татар і марійців.
1707—09	Селянсько-козацьке повстання під проводом К. О. Булавіна.
1708, вересень	Вторгнення головних сил шведської армії на Лівобережну Україну.
1709, січень	Вторгнення шведської армії на Слобожанщину.
1709, квітень — червень	Оборона Полтави.
1709, травень	Ліквідація Запорізької Січі.
1709, 27 червня	Полтавська битва.
1709, 30 червня	Капітуляція шведської армії біля Переволочної.
1710	Здобуття російськими військами Виборга, Риги, Ревеля (Таллін).
1710—13	Російсько-турецька війна.
1711, травень — липень	Прутський похід.
1711—28	Олешківська Січ.
1712	Перенесення столиці Росії з Москви до Петербурга.
1714, 25—27 липня	Перемога російського флоту над шведами поблизу миса Гангут.
1717—21	Ліквідація в Росії приказів і заміна їх колегіями.
1720, 27 липня	Перемога російського флоту над шведським біля о. Гренгам.
1722—23	Війна Росії проти Ірану.
1722—27	Перша Малоросійська колегія.
1724	Запровадження подушної податі.
	Заснування Академії наук (відкрита 1725).
1731	Прийняття російського підданства казахами Молодшого жузу.
1731—33	Спорудження Української укріпленої лінії.
1734	Заснування запорізькими козаками Нової (Запорізької) Січі.
30—50-і рр. 18 ст.	Гайдамацький рух на Правобережній Україні.
1735—39	Російсько-турецька війна.
1738—45	Антифеодальний рух селян-опришків на західноукраїнських землях під проводом О. Довбуша.
1740	Прийняття російського підданства казахами Середнього жузу.
1741—43	Російсько-шведська війна.
1755	Заснування Московського університету.
	Антифеодальне повстання в Башкирії.
1756—62	Участь Росії в Семилітній війні 1756—63 проти Пруссії.
1756	Заснування першого професійного театру в Росії.
1757	Заснування Академії мистецтв у Петербурзі.
1764	Секуляризація церковних земель у Росії.
1764, 10 листопада	Скасування гетьманства на Україні.
1764—86	Друга Малоросійська колегія.
1765	Ліквідація козацьких полків на Слобідській Україні.
1768, травень — червень	Антифеодальне повстання на Правобережній Україні (Коліївщина).
1768—74	Російсько-турецька війна.
1771	Народне повстання в Москві у зв'язку з епідемією чуми («Чумний бунт»).
1772	Перший поділ Польщі. Возз'єднання Східної Білорусії з Росією. Захоплення Галичини Австрією.
1773—75	Селянська війна під проводом О. І. Пугачова.
1775, червень	Ліквідація Нової (Запорізької) Січі.
1781	Ліквідація автономного устрою України.
1783	Приєднання Криму до Росії.
1783, 3 травня	Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній Україні.
1783—97	Антифеодальне повстання казахів під проводом Срима Датова.
1785, 21 квітня	«Жалувана грамота дворянству», «Жалувана грамота містам».
1787—91	Російсько-турецька війна.

Роки	Історичні події
1788	Утворення Чорноморського козацького війська (1860 його об'єднано з частиною Кавказького лінійного війська і перейменовано на Кубанське козаче військо).
1788—90	Російсько-шведська війна.
1789—93	Антифеодальне повстання селян у Турбаях на Полтавщині.
1793	Другий поділ Польщі. Возз'єднання Правобережної України і частини Західної Білорусії з Росією.
1794	Повстання в Польщі під проводом Т. Костюшка.
1795	Третій поділ Польщі. Возз'єднання Західної Волині і Західної Білорусії з Росією. Приєднання Литви і Курляндії до Росії.
1796—97	Селянські повстання в 32 губерніях Росії.
1801	Приєднання Східної Грузії до Росії.
1804	Заснування Казанського університету.
1804—13	Російсько-іранська війна.
1805	Заснування Харківського університету.
1806—07	Війни Росії в союзі з Австрією, Англією і Пруссією проти наполеонівської Франції.
1806—12	Російсько-турецька війна. Приєднання Бессарабії і Західної Грузії до Росії.
1808—09	Російсько-шведська війна. Приєднання Фінляндії до Росії.
1810—57	Військові поселення в Росії і (з 1817) на Україні.
1812	Навала військ Наполеона I на Росію. Вітчизняна війна народів Росії.
1812, 26 серпня	Бородінська битва.
1813	Приєднання Північного Азербайджану і Дагестану до Росії.
1813—35	Селянський рух на Поділлі під проводом У. Кармалюка.
1816—18	Створення перших таємних організацій декабристів — «Союзу порятунку» і «Союзу благоденства».
1816—19	Селянська реформа в прибалтійських губерніях.
1817—64	Кавказька війна.
1819	Заснування Петербурзького університету.
1819, 27 червня	Чугуївське повстання військових поселенців на Україні.
1821, кінець березня	Виникнення на Україні Південного товариства декабристів.
1821	Виникнення в Петербурзі Північного товариства декабристів.
1823	Створення Товариства об'єднаних слов'ян.
1825, 14 грудня	Повстання декабристів у Петербурзі.
1825, 29 грудня — 1826, 3 січня	Повстання Чернігівського полку на Україні, організоване Південним товариством декабристів.
1826—28	Російсько-іранська війна. Приєднання Східної Вірменії до Росії.
1828—29	Російсько-турецька війна.
1830—31	Польське повстання.
	Масові антифеодальні народні виступи («Холерні бунти»).
1834	Заснування Київського університету.
1837	Відкриття першої залізниці в Росії (Царськосельської).
1837—41	Реформа управління державними селянами.
1841	Повстання селян у Гурії (Грузія).
1845—49	Гурток петрашевців у Петербурзі.
1845, грудень — 1847, березень	Кирило-Мефодіївське товариство на Україні.
1847—48	Запровадження «Інвентарних правил» на Правобережній Україні.
1848—49	Буржуазно-демократичні і буржуазні революції в ряді країн Європи.
1848	Скасування кріпацтва в Східній Галичині, на Північній Буковині та Закарпатській Україні.
1848, листопад — 1849	Селянський рух на Північній Буковині під проводом Л. Кобилиці.
1849, весна і літо	Масовий селянський рух у Східній Галичині.
1853—56	Кримська (Східна) війна.
1854, вересень — 1855, серпень	Героїчна оборона Севастополя.

Роки	Історичні події
1855, березень — квітень	«Київська козаччина» — масовий антифеодальний рух селян.
1856, початок року	Виникнення Харківсько-Київського таємного політичного товариства.
1856	Селянський рух на Півдні України.
1856—67	Видання газети «Колокол» О. І. Герценом.
1858	Приєднання Далекого Сходу до Росії.
1860	Пекінський договір Росії з Китаєм.
1861, 19 лютого	Скасування кріпацтва в Росії (Селянська реформа).
1861, осінь	Заснування таємного революційного товариства «Земля і воля».
1863—64	Повстання в Польщі, Литві і Білорусії.
1864	Земська і судова реформи.
	Завершення приєднання Кавказу до Росії.
1865—85	Приєднання Середньої Азії до Росії.
1866, 24 листопада	Закон про порядок поземельного влаштування державних селян.
Кінець 1869 — початок 1870	Утворення в Женеві російської секції 1-го Інтернаціоналу.
1870, 10 (22) квітня	Народження В. І. Леніна.
70-і рр. 19 ст.	«Ходіння в народ» — рух різночинно-демократичної інтелігенції.
1871, осінь	Утворення центрального народницького гуртка «Велике товариство пропаганди» в Петербурзі (гуртка чайковців з відділеннями в Москві, Києві, Одесі, Херсоні).
1873, вересень	Створення народницької організації «Київська комуна».
1874	Діяльність народницьких гуртків і груп у Харкові, Києві, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Полтаві та інших містах.
1875, травень — грудень	«Південноросійський союз робітників» в Одесі.
1876	Приєднання Кокандського ханства до Росії.
	Створення революційної організації народників «Земля і воля».
1877, 21 лютого — 14 березня	«Процес 50-ти» (над революційними народниками). Промова П. О. Алексєєва.
1877	«Чигиринська змова» (спроба групи революційних народників підготувати селянське повстання в Чигиринському повіті Київської губернії).
1877—78	Російсько-турецька війна.
1877, 18 жовтня — 1878, 23 січня	«Процес 193-х» (над революційними народниками).
1878—80	«Північний союз російських робітників» у Петербурзі.
1879, серпень	Розкол «Землі і волі» на «Народну волю» і «Чорний переділ».
1880—81	Діяльність у Києві народницького «Південноросійського робітничого союзу».
1881, 26—29 березня	Процес «первомартовців».
1882	Скасування подушної податі.
1883, 13 вересня	Організація в Женеві марксистської групи «Визволення праці» на чолі з Г. В. Плехановим.
1883—87	Соціал-демократична група Д. М. Благоєва в Петербурзі.
1885, січень	Морозовський страйк в Орєхово-Зуєві.
1887	Початок революційної діяльності В. І. Леніна.
1888—89	Гуртки М. Є. Федосєєва в Казані. Участь в одному з них В. І. Леніна.
1888—92	Соціал-демократична організація М. Г. Бруснєва в Петербурзі.
1890	Святкування Першого травня у Львові (вперше на Україні).
1895, листопад — грудень	Створення В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
1897	Перший загальний перепис населення в Росії.
	Створення київського і катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».
1898, 1—3 березня	І з'їзд РСДРП (Мінськ).
1900, січень	Масові виступи селян і сільськогосподарських робітників у Східній Галичині.
1900, травень	Перша політична демонстрація робітників проти царизму (Харків).
1900, 11 грудня — 1903, 19 жовтня	Видання ленінської газети «Искра».

Роки	Історичні події
1900—03	Промислова криза в Росії.
1901, 7 травня	Страйк робітників Обуховського заводу в Петербурзі («Обуховська оборона»).
1901, травень	Масові демонстрації робітників проти самодержавства.
1902, 9 березня — 3 квітня	Повстання селян у Полтавській і Харківській губерніях.
1902, червень — серпень	Загальний страйк 100 тисяч селян у Східній Галичині.
1902, 4—26 листопада	Загальний страйк у Ростові-на-Дону.
1903, 1 липня — 14 серпня	Загальний страйк на Півдні Росії.
1903, 17 липня — 10 серпня	II з'їзд РСДРП (Брюссель — Лондон). Прийняття першої Програми РСДРП.
1903, осінь	Посилення селянського руху на Кавказі та Україні.
1904, січень — 1905, серпень	Російсько-японська війна.
1905—07	Перша буржуазно-демократична революція в Росії.
1905, 9 січня	Розстріл демонстрації робітників у Петербурзі («Кривава неділя»).
1905, 12—27 квітня	III з'їзд РСДРП (Лондон).
1905, 12 травня — 23 липня	Іваново-Вознесенський страйк. Утворення першої в Росії Ради робітничих депутатів
1905, 14—25 червня	Повстання на броненосці «Потьомкін».
1905, 22—24 червня	Збройне повстання робітників у Лодзі.
1905, 7 жовтня	Початок Всеросійського політичного страйку.
1905, 17 жовтня	Царський маніфест про конституційні свободи, про скликання законодавчої Думи.
1905, 26—28 жовтня	Кронштадтське збройне повстання матросів і солдатів.
1905, жовтень — грудень	Створення Рад робітничих депутатів у Петербурзі, Москві, Києві, Нижньому Новгороді, Одесі, Читі та в ряді інших міст Росії.
1905, 11—15 листопада	Севастопольське збройне повстання моряків під керівництвом лейтенанта П. П. Шмідта.
1905, 18 листопада	Повстання саперів у Києві.
1905, 12—17 грудня	I конференція РСДРП у Таммерфорсі (Фінляндія).
1905, грудень	Грудневі збройні повстання в Москві, Харкові, Новоросійську, Новосибірську, Читі, Пермі, Донбасі, Красноярську, Сормові та інших містах.
1906, 10—25 квітня	IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП (Стокгольм).
1906, 27 квітня — 8 липня	1-а Державна дума.
1906, 17—20 липня	Свеаборзьке повстання матросів і солдатів.
1906, 19—20 липня	Кронштадтське повстання матросів і солдатів.
1906, 9 листопада	Указ царського уряду про виділення селян з общини (початок Столипінської аграрної реформи).
1907, 20 лютого — 2 червня	2-а Державна дума.
1907, 30 квітня — 19 травня	V (Лондонський) з'їзд РСДРП.
1907, 3 червня	Третьочервневий державний переворот; новий виборчий закон. Початок реакції.
1907, серпень	Угода Росії і Англії про поділ «сфер впливу» в Ірані, Афганістані й Тібеті. Остаточне оформлення англо-російсько-французького союзу (Антанти).
1907, 1 листопада — 1912, 9 червня	3-я Державна дума.
1908, початок року	Утворення Центрального військового бюро при ЦК РСДРП для керівництва партійною роботою в армії.
1910, літо	Початок нового революційного піднесення.
1912, 5—17 січня	VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП.
1912, 4 квітня	Ленський розстріл.
1912, 22 квітня (5 травня)	Вихід першого номера більшовицької газети «Правда».
1912, 15 листопада — 1917, 6 жовтня	4-а Державна дума.
1914, 19 липня	Оголошення Німеччиною війни Росії.
1914, липень	Масові страйки робітників у Баку, Петербурзі, Лодзі, Харкові, Миколаєві, Одесі, Києві та інших містах.
1916	Антифеодальне і антиімперіалістичне повстання в Середній Азії.

Роки	Історичні події
1917	
27 лютого (12 березня)	Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції. Створення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.
2 (15) березня	Створення буржуазного Тимчасового уряду в Росії.
4 (17) березня	Створення в Києві буржуазно-націоналістичної Центральної ради.
3 (16) квітня	Повернення В. І. Леніна з еміграції до Петрограда.
4 (17) квітня	Виступ В. І. Леніна з Квітневими тезами.
21 квітня (4 травня)	Демонстрація трудящих Петрограда з вимогами припинити імперіалістичну війну.
24—29 квітня (7—12 травня)	VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) (Петроград).
Квітень — травень	Початок організації Червоної гвардії.
4—28 травня (17 травня — 10 червня)	1-й Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів (Петроград).
3—24 червня (16 червня — 7 липня)	1-й Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів (Петроград).
18 червня (1 липня)	Початок наступу російських військ на Південно-Західному фронті. Масові демонстрації протесту в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Луганську та інших містах проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду.
4 (17) липня	Розстріл демонстрації робітників, солдатів і матросів Петрограда військами буржуазного Тимчасового уряду.
5 (18 липня)	Перехід В. І. Леніна на нелегальне становище.
26 липня — 3 серпня (8—16 серпня)	VI з'їзд РСДРП(б) (Петроград).
12—15 (25—28) серпня	Контрреволюційна Державна нарада в Москві.
25—30 серпня (7—12 вересня)	Контрреволюційний корніловський заколот, ліквідація його Червоною гвардією, революційними солдатами й матросами під керівництвом більшовиків.
31 серпня (13 вересня)	Прийняття Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів більшовицької резолюції про владу.
1 (14) вересня	Утворення Директорії на чолі з О. Ф. Керенським; проголошення Росії республікою.
Вересень	Ухвалення більшовицьких резолюцій про владу Радами Москви, окремих міст і селищ Донбасу, Одеси, Києва, Харкова, Казані, Уфи, Мінська, Ташкента, Самари та інших міст.
7 (20) жовтня	Нелегальний приїзд В. І. Леніна з Виборга до Петрограда.
10 (23) жовтня	Прийняття на засіданні ЦК РСДРП(б) резолюції про підготовку збройного повстання.
12 (25) жовтня	Утворення Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів.
16 (29) жовтня	Обрання на засіданні ЦК РСДРП(б) Військово-революційного центру для керівництва повстанням.
24—25 жовтня (6—7 листопада)	Збройне повстання в Петрограді. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.
25—27 жовтня (7—9 листопада)	2-й Всеросійський з'їзд Рад (Петроград). Прийняття декретів про мир і землю. Утворення першого Радянського уряду — Ради Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. І. Леніним.
25 жовтня (7 листопада)	Утворення РРФСР [юридично оформлено 3-м Всеросійським з'їздом Рад 10—18 (23—31) січня 1918].
25 жовтня (7 листопада) 1917 — березень 1918	Тріумфальний похід Радянської влади по всій країні.
29 жовтня (11 листопада)	Декрет РНК про запровадження 8-годинного робочого дня.
29—31 жовтня (11—13 листопада)	Збройне повстання за владу Рад у Києві.
2 (15) листопада	Прийняття Раднаркомом Декларації прав народів Росії. Встановлення Радянської влади в Москві.
14 (27) листопада	Прийняття ВЦВК положення про робітничий контроль.
20 листопада (3 грудня)	Початок мирних переговорів Радянського уряду з Німеччиною.
22 листопада (5 грудня)	Декрет РНК про суд.

СРСР, КОРИСНІ КОПАЛИНИ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

ГОРЮЧІ

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Нафта
- Нафта і горючі гази
- Горючі гази

МЕТАЛЕВІ

- Залізні руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Полиметалеві руди
- Олов'яні руди
- Ртутні руди
- Золото

НЕМЕТАЛЕВІ

- Слюда
- Азбест
- Графіт
- Апатити
- Фосфорити
- Сірка
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Гіпс
- Каолін
- Алмази
- Джерела мінеральних вод

ПЛОЩІ ЗАЛЯГАННЯ

- кам'яного вугілля
- бурого вугілля
- торфу (заторфованість >10%)
- Нафтогазоносні площі
- Курська магнітна аномалія

Цифрами позначено басейни

I – Львівсько-Волинський
II – Підмосковний
III – Дніпровський
IV – Екібастузький
V – Карагандинський
VI – Кансько-Ачинський
VII – Іркутський

МАСШТАБ 1:37 500 000

375 0 375 750 км

БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЕВИХ
СХІДНО-СІБІРСЬКЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
ТЕГЕРАН
АНКАРА
БУХАРЕСТ
ПІВДЕННО-ЯКУТСЬКИЙ
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Хімічна й нафтопереробна
Лісова, деревообробна й целюлозно-паперова
Видобування
апатитів
фосфоритів
Межі економічних районів
Найбільші територіально-виробничі комплекси і Кансько-Ачинський паливно-енергетичний комплекс (КАПЕК)
КАПЕК
МАСШТАБ 1:18 000 000
180 0 180 360 км
Скорочення
Ал.-С –Александровськ-Сахалінський
Ан.-С –Анжеро-Судженськ
Б. Ц –Біла Церква
Бір –Біробіджан
Бл –Благовещенськ
Верх. Уф –Верхній Уфалей
В. В –Вишній Волочок
Віч –Вічуга
Вл –Владимир
Врш. –Ворошиловград
Г.-Х –Гусь-Хрустальний
Дз –Дзержинськ
Дмт –Димитровград
Скорочення
Дпз –Дніпродзержинськ
Днп. –Дніпропетровськ
Ел –Електросталь
Жт –Житомир
Зпр. –Запоріжжя
І.-Ф. –Івано-Франківськ
Крв –Кіровабад
Крвг –Кіровоград
Крш. –Кириші
–Киштим
К. –Коломна
Кл –Колпіно
К.-на-Ам. –Комсомольськ-на-Амурі
К.-Я. –Кохтла-Ярве
Крм –Краматорськ
Крс –Красноуральськ
Кмн. –Кременчук
Кр. Р. –Кривий Ріг
К.-Т –Курган-Тюбе
Лнк –Ленінакан
Лб –Люберці
Мгн. –Магнітогорськ
Мик –Миколаїв
Мкч –Мукачеве
Н.-Ф –Наро-Фомінськ
Н.-на-Ам –Ніколаєвськ-на-Амурі
Н. Т –Нижній Тагіл
Нвл –Новоалтайськ
Нвк. –Новокуйбишевськ
Нвм –Новомосковськ
Нп –Новополоцьк
Нг. –Ногінськ
Ордж. –Орджонікідзе
О.-З –Орехово-Зуєво
Пркп. –Прокоп'євськ
Р –Райчихінськ
Срп –Сарапул
Сврд. –Свердловськ
Св –Свободний
Серп –Серпухов
С. Г. –Советська Гавань
Ск –Степанакерт
Трн –Тернопіль
Ужг –Ужгород
Ус. –Уссурійськ
Хм –Хмельницький
Ч –Чайковський
Чбс. –Чебоксари
Чб –Челябінськ
МАСШТАБ 1:40 000 000

1	Оленярство, рибальство, мисливство
2	Мисливство, осередки землеробства і молочного тваринництва
3	Мисливство, оленярство, рибальство, осередки землеробства і тваринництво
4	М'ясо-молочне тваринництво, табунне конярство, зернові культури (ячмінь, овес), мисливство
5	Льонарство, молочно-м'ясне тваринництво, картоплярство
6	Льонарство зернові культури (жито, пшениця, овес), картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво
7	Молочне тваринництво, свинарство, картоплярство, посіви льону, цукрових буряків
8	Молочно-м'ясне тваринництво, посіви цукрових буряків, льону, картоплі
9	Цукрові буряки, зернові культури (пшениця, кукурудза), соняшник, молочно-м'ясне тваринництво
10	Зернові культури (жито, пшениця, гречка), картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво, посіви цукрових буряків, соняшнику, конопель
11	Зернові культури (пшениця, кукурудза), соняшник, молочно-м'ясне тваринництво, тонкорунне вівчарство, птахівництво
12	Зернові культури (пшениця, жито, просо), м'ясо-молочне тваринництво, тонкорунне вівчарство
13	Молочне тваринництво, зернові культури (яра пшениця), посіви льону-довгунця, рижка і конопель
14	Молочно-м'ясне тваринництво, вівчарство, зернові культури (яра пшениця), подекуди посіви цукрових буряків, льону-довгунця
15	Зернові культури (пшениця, на півдні—рис), соя, картоплярство, овочівництво, молочно-м'ясне тваринництво
16	Плодівництво, виноградарство, зернові культури (пшениця, кукурудза), м'ясо-молочне тваринництво, вівчарство
17	Зернові (пшениця, ячмінь, рис) і технічні (цукрові буряки, луб'яні, тютюн) культури, садівництво, виноградарство, м'ясо-вовнове вівчарство
18	Вирощування чаю і субтропічне плодівництво
19	Виноградарство, плодівництво, овочівництво, подекуди тютюнництво
20	Бавовництво в поєднанні з плодівництвом
21	Овочівництво та баштанництво
22	М'ясо-вовнове тваринництво, каракулівництво, розведення верблюдів, табунне конярство на степових, напівпустельних і пустельних пасовищах, осередки поливного землеробства
23	Молочно-м'ясне тваринництво і м'ясо-вовнове вівчарство на гірських пасовищах, осередки землеробства
24	Приміське господарство (овочівництво, картоплярство, молочне тваринництво; свинарство, птахівництво)
—	Межі Нечорноземної зони РРФСР

МАСШТАБ 1 : 37 500 000

375 км

Роки	Історичні події
26 листопада — 10 грудня (9—23 грудня)	2-й Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів (Петроград).
2 (15) грудня	Декрет ВЦВК і РНК про організацію ВРНГ.
	Підписання угоди про перемир'я з Німеччиною.
3 (16) грудня	Прийняття Раднаркомом написаного В. І. Леніним «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».
11—12 (24—25) грудня	1-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків).
12 (25) грудня	Проголошення України республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.
14 (27) грудня	Декрет ВЦВК про націоналізацію банків.
17 (30) грудня	Утворення першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату.
18 (31) грудня	Декрет РНК про визнання незалежності Фінляндії.
1918	
3 (16) січня	Прийняття ВЦВК «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу».
7—14 (20—27) січня	1-й Всеросійський з'їзд профспілок (Петроград).
10—18 (23—31) січня	3-й Всеросійський з'їзд Рад (Петроград).
15 (28) січня	Декрет РНК РРФСР про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії.
20 січня (2 лютого)	Декрет РНК про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.
24 січня (6 лютого)	Декрет РНК про запровадження з 14 лютого 1918 календаря нового стилю.
26 січня (8 лютого)	Встановлення Радянської влади в Києві.
Січень — лютий	Ліквідація заколоту Каледіна на Дону (почався в жовтні 1917).
	Окупація Бессарабії буржуазно-поміщицькою Румунією.
18 лютого	Початок наступу австро-німецьких військ на Радянську країну.
21 лютого	Прийняття Раднаркомом РРФСР звернення до трудящих Республіки Рад «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», написаного В. І. Леніним.
23 лютого	День Радянської Армії та Військово-Морського Флоту (на честь перемоги новостворені Червоної Армії над військами німецьких імперіалістів під Нарвою і Псковом).
1 березня	Загарбання Києва німецькими окупантами.
3 березня	Підписання Брестського мирного договору між Радянською Росією і країнами австро-німецького блоку: вихід Росії з 1-ї світової війни.
6—8 березня	VII з'їзд РКП(б) (Петроград). Перейменування РСДРП (б) на РКП (б).
9 березня	Висадка англійських інтервентів у Мурманську.
10—11 березня	Переїзд Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним з Петрограда до Москви (з 12 березня — столиця Радянської Республіки)
14—16 березня	Надзвичайний 4-й Всеросійський з'їзд Рад (Москва). Ратифікація Брестського мирного договору.
29 квітня	Розгін німецькими окупантами Центральної ради і створення маріонеткового уряду гетьмана Скоропадського в Києві.
30 квітня	Проголошення Туркестанської АРСР (існувала до 27 жовтня 1924).
Квітень	Висадка у Владивостоці японських і англійських інтервентів.
25 травня	Початок контрреволюційного заколоту чехословацького корпусу.
29 травня	Декрет ВЦВК про загальну військову повинність.
11 червня	Декрет ВЦВК про організацію комітетів бідноти (комбідів).
28 червня	Декрет РНК РРФСР про націоналізацію великої промисловості і залізничного транспорту.
Червень — липень	Повстання у Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії проти німецьких окупантів.
4—10 липня	5-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття першої радянської конституції — Конституції РРФСР.
5—12 липня	I з'їзд КП(б)У (Москва).
6—7 липня	Лівоесерівський заколот у Москві.
14—15 липня — серпень	Всеукраїнський страйк залізничників.
Липень 1918 — червень 1919	Оборона Царицина від білогвардійських військ.
4 серпня	Окупація Баку англійськими інтервентами.
Серпень	Ніжинське і Сквирське збройні повстання проти німецьких окупантів на Україні.
10 вересня	Визволення Казані Червоною Армією.
12 вересня	Визволення Симбірська Червоною Армією.
15 вересня	Окупація Баку турецькими інтервентами.
20 вересня	Розстріл 26 бакинських комісарів англійськими інтервентами й есерами.
7 жовтня	Визволення Самари Червоною Армією.
29 жовтня — 4 листопада	1-й Всеросійський з'їзд спілок робітничо-селянської молоді. Утворення Російської Комуністичної Спілки Молоді (РКСМ).
31 жовтня	Декрет РНК про соціальне забезпечення трудящих.
3 листопада	Постанова Буковинського народного віча в Чернівцях про возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною.
6—9 листопада	Надзвичайний 6-й Всеросійський з'їзд Рад.
6—12 листопада	Окупація румунськими військами Північної Буковини.
13 листопада	Постанова ВЦВК про анулювання Брестського мирного договору.
18 листопада	Встановлення в Сибіру контрреволюційної диктатури Колчака.
25 листопада	Вторгнення англо-французького військового флоту в Севастопольський порт. Початок інтервенції на Півдні України.
29 листопада	Встановлення Радянської влади в Естонії. Проголошення Естляндської трудової комуни (існувала до 5 червня 1919).
30 листопада	Постанова ВЦВК про створення Ради робітничої і селянської оборони на чолі з В. І. Леніним.
Листопад — грудень	Вигнання австро-німецьких окупаційних військ з території Радянської Республіки.
14 грудня	Загарбання влади в Києві контрреволюційною буржуазно-націоналістичною Директорією.
16 грудня	Встановлення Радянської влади в Литві.
17 грудня	Встановлення Радянської влади в Латвії.
30—31 грудня	I з'їзд КП(б) Білорусії (Смоленськ).
1919	
1 січня	Утворення Білоруської РСР.
3 січня	Визволення Риги від німецьких окупантів.
	Визволення Харкова від військ Директорії.
11 січня	Декрет РНК РРФСР про продрозверстку.
21 січня	Постанова Закарпатських всенародних зборів у Хусті про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.
23—31 січня	Хотинське селянське повстання проти румунських окупантів.
5 лютого	Визволення радянськими військами Києва від буржуазно-націоналістичної Директорії.
8 лютого	Заснування Латвійського університету в Ризі.
Лютий	Утворення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ; з жовтня 1923 — Комуністична партія Західної України).
2—6 березня	I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу в Москві (Комінтерн існував до червня 1943).
6—10 березня	3-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків). Прийняття першої Конституції УРСР.
10 березня	Визволення Херсона від іноземних інтервентів.
15 березня	Визволення Миколаєва від іноземних інтервентів.
18—23 березня	VIII з'їзд РКП(б). Прийняття нової Програми партії.
23 березня	Утворення Башкирської АРСР у складі РРФСР.
6 квітня	Визволення Одеси від англо-французьких інтервентів і білогвардійців.
12 квітня	Перший комуністичний суботник у депо Москва-Сортувальна.

Роки	Історичні події
14—15 квітня	Повстання в Дрогобичі проти буржуазно-націоналістичного уряду «Західноукраїнської народної республіки».
28 квітня	Початок контрнаступу ударної групи Східного фронту під командуванням М. В. Фрунзе проти колчаківців.
29 квітня	Визволення Севастополя від інтервентів і білогвардійців.
Квітень — вересень	Загарбання Закарпатської України буржуазною Чехословаччиною.
Кінець травня	Ліквідація контрреволюційного заколоту Григор'єва на Україні.
1 червня	Постанова ВЦВК про об'єднання військових і господарських зусиль радянських республік, прийнята спільно з представниками України, Латвії, Литви і Білорусії.
6 липня	Встановлення дипломатичних відносин з Афганістаном.
9 липня	Звернення ЦК РКП(б) до трудящих Країни Рад «Всі на боротьбу з Денікіним!».
	Визволення Ашхабада від інтервентів і білогвардійців.
Липень	Окупація Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею.
31 серпня	Захоплення Києва денікінцями.
11 жовтня	Початок контрнаступу радянських військ в районі Орла проти денікінців.
Жовтень — листопад	Розгром білогвардійської армії генерала Юденича під Петроградом.
5—9 грудня	7-й Всеросійський з'їзд Рад.
11 грудня	Утворення Всеукраїнського революційного комітету.
16 грудня	Визволення Києва від денікінців.
1920	
4 січня	Опублікування «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Леніна.
29 січня	Декрет РНК РРФСР про загальну трудову повинність.
Січень	Відновлення Радянської влади в Сибіру.
2 лютого	Підписання мирного договору РРФСР з Естонією.
11—13 лютого	Утворення КП(б) Азербайджану.
21 лютого	Визволення Архангельська від інтервентів і білогвардійців.
	Утворення Державної комісії по електрифікації Росії (ГОЕЛРО).
Лютий	Завершення визволення України від денікінців.
7 березня	Визволення Мурманська від інтервентів і білогвардійців.
29 березня — 5 квітня	IX з'їзд РКП(б).
6 квітня	Утворення Далекосхідної республіки (ДСР).
25 квітня	Вторгнення військ буржуазно-поміщицької Польщі на територію Радянської країни.
26 квітня	Проголошення Хорезмської народної радянської республіки.
28 квітня	Визволення Баку від білогвардійців. Утворення Азербайджанської РСР.
Квітень	Перетворення Ради робітничої і селянської оборони на Раду праці і оборони (РПО).
6 травня	Загарбання Києва військами буржуазно-поміщицької Польщі.
Травень	Контрнаступ Червоної Армії проти військ буржуазно-поміщицької Польщі в Білорусії та на Україні.
27 травня	Утворення Татарської АРСР у складі РРФСР.
Травень	Утворення КП(б) Грузії.
6—7 червня	Початок наступу білогвардійської армії Врангеля з Криму на територію України.
12 червня	Визволення Києва від військ буржуазно-поміщицької Польщі.
Червень	Утворення КП(б) Вірменії.
8 липня	Створення Галицького революційного комітету (Галревком).
11 липня	Визволення Мінська від військ буржуазно-поміщицької Польщі.
26 серпня	Утворення Киргизької (з квітня 1925 — Казахська) АРСР у складі РРФСР (з 5 грудня 1936 — Казахська РСР).

Роки	Історичні події
2—10 жовтня	3-й з'їзд РКСМ. Промова В. І. Леніна «Завдання спілок молоді».
8 жовтня	Проголошення Бухарської народної радянської республіки.
12 жовтня	Підписання РРФСР і УРСР перемир'я з Польщею.
14 жовтня	Підписання мирного договору РРФСР з Фінляндією.
28 жовтня	Початок контрнаступу Червоної Армії проти білогвардійських військ Врангеля.
17 листопада	Завершення визволення Криму від врангелівців.
29 листопада	Утворення Вірменської РСР.
22—29 грудня	8-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття плану ГОЕЛРО.
28 грудня	Підписання союзного договору між РРФСР і УРСР про господарський і воєнний союз.
1921	
11 січня	Організація Інституту К. Маркса і Ф. Енгельса в Москві.
20 січня	Утворення Дагестанської АРСР і Горської АРСР у складі РРФСР.
25 лютого	Утворення Грузинської РСР.
26 лютого	Підписання радянсько-іранського договору про встановлення дружніх взаємовідносин.
4 березня	Утворення Абхазької АРСР у складі Грузинської РСР.
8—16 березня	X з'їзд РКП(б). Прийняття рішення про перехід до нової економічної політики.
16 березня	Підписання радянсько-турецького договору про дружбу і братерство.
	Укладення радянсько-англійської тимчасової торговельної угоди.
18 березня	Підписання в Ризі мирного договору РРФСР і УРСР з Польщею.
21 березня	Декрет ВЦВК про заміну продрозверстки продподатком.
16 липня	Утворення Аджарської АРСР у складі Грузинської РСР.
2 серпня	Звернення В. І. Леніна до селян України про подання допомоги голодуючому населенню Поволжя.
18 жовтня	Утворення Кримської АРСР у складі РРФСР.
5 листопада	Підписання радянсько-монгольської угоди про встановлення дружніх взаємовідносин.
23—28 грудня	9-й Всеросійський з'їзд Рад.
1921	Підписання торговельних угод з Німеччиною, Норвегією, Австрією, Італією.
1922	
27 березня — 2 квітня	XI з'їзд РКП(б).
10 квітня — 19 травня	Генуезька конференція за участю радянської делегації.
16 квітня	Підписання Рапалльського договору з Німеччиною про встановлення дипломатичних і торговельних відносин.
27 квітня	Утворення Якутської АРСР у складі РРФСР
1 травня	Пуск Каширської електростанції.
19 травня	Створення піонерської організації.
15 червня — 19 липня	Гаагська конференція за участю радянської делегації.
15 жовтня	Постанова ВУЦВК про переговори з братніми радянськими республіками про утворення СРСР.
25 жовтня	Визволення Владивостока від білогвардійців і інтервентів. Завершення вигнання інтервентів з радянської землі.
15 листопада	Декрет ВЦВК про об'єднання ДСР з РРФСР.
13 грудня	Утворення Закавказької СФРР (існувала до прийняття Конституції СРСР 1936).
23—27 грудня	10-й Всеросійський з'їзд Рад.
30 грудня	1-й з'їзд Рад СРСР. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
1923	
17—25 квітня	XII з'їзд РКП(б).
30 травня	Утворення Бурят-Монгольської (з 1958 — Бурятська) АРСР у складі РРФСР.
6 липня	Утворення першого уряду СРСР — Ради Народних Комісарів СРСР на чолі з В. І. Леніним.

Роки	Історичні події
25 липня	Утворення Карельської АРСР (з 11 липня 1920 — Карельська трудова комуна) у складі РРФСР.
19 серпня	Відкриття першої сільськогосподарської виставки в Москві.
1924	
21 січня	Смерть В. І. Леніна.
26 січня — 2 лютого	2-й з'їзд Рад СРСР. Затвердження першої Конституції СРСР.
26 січня	Перейменування Петрограда на Ленінград.
9 лютого	Утворення Нахічеванської АРСР у складі Азербайджанської РСР.
Лютий — жовтень	Встановлення дипломатичних відносин з Великобританією, Італією, Норвегією, Австрією, Грецією, Швецією, Китаєм, Данією, Албанією, Мексікою, Францією.
23—31 травня	XIII з'їзд РКП(б).
Травень	Випуск перших тракторів на Харківському паровозобудівному заводі.
15—18 вересня	Татарбунарське селянське повстання проти румунських окупантів.
12 жовтня	Утворення Молдавської АРСР у складі УРСР.
14 жовтня	Утворення Таджицької АРСР у складі Узбецької РСР.
27 жовтня	Утворення Туркменської РСР і Узбецької РСР.
1924—25	Національно-державне розмежування радянських республік Середньої Азії. Військова реформа в СРСР.
1925	
25 лютого	Встановлення дипломатичних відносин з Японією.
21 квітня	Утворення Чуваської АРСР у складі РРФСР.
18—31 грудня	XIV з'їзд РКП(б). Перейменування РКП(б) на ВКП(б).
1926	
1 лютого	Утворення Киргизької АРСР у складі РРФСР.
Вересень	Створення першої ударної бригади на ленінградському заводі «Красный треугольник».
19 грудня	Пуск Волховської гідроелектростанції.
1927	
18—26 квітня	4-й з'їзд Рад СРСР.
10 листопада	Всесвітній конгрес друзів СРСР у Москві.
2—19 грудня	XV з'їзд ВКП(б).
1928	
1 жовтня	Початок першої п'ятирічки.
28 листопада	Створення першої в Радянському Союзі машинно-тракторної станції (МТС) ім. Т. Г. Шевченка на Одещині.
1929	
5 березня	Звернення колективу ленінградського заводу «Красный выборжец» до всіх підприємств СРСР із закликом організувати соціалістичне змагання.
23—29 квітня	XVI конференція ВКП(б). Прийняття звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» про розгортання масового соціалістичного змагання за виконання плану першої п'ятирічки.
20—28 травня	5-й з'їзд Рад СРСР.
Жовтень — грудень	Розгром радянськими військами китайських мілітаристів на Китайській Чанчуньській залізниці.
5 грудня	Утворення Таджицької РСР.
5—10 грудня	1-й Всесоюзний з'їзд ударних бригад.
1929—1931	Будівництво міста Магнітогорська на Уралі.
1930	
5 січня	Постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву.
1 березня	Постанова ЦВК і РНК СРСР про Примірний статут сільськогосподарської артілі.
14 березня	Постанова ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі.
6 квітня	Постанова Президії ЦВК СРСР про встановлення ордена Леніна.
1 травня	Відкриття Туркестансько-Сибірської залізниці (Турксибу).
17 червня	Пуск Сталінградського тракторного заводу.
26 червня — 13 липня	XVI з'їзд ВКП(б).
31 липня	Випуск перших комбайнів на запорізькому заводі «Комунар».
1931	
8—17 березня	6-й з'їзд Рад СРСР.
1 жовтня	Пуск Московського автомобільного заводу і Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе.
1932	
1 січня	Пуск Горьковського автомобільного заводу.
31 січня	Пуск першої доменної печі Магнітогорського металургійного комбінату.
20 березня	Утворення Каракалпацької АРСР у складі РРФСР (з 1936 — у складі Узбецької РСР).
3 квітня	Пуск першої доменної печі Кузнецького металургійного комбінату.
23 квітня	Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій».
10 жовтня	Пуск Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.
1932	Заснування м. Комсомольська-на-Амурі.
1933	
1 січня	Початок другої п'ятирічки.
15—19 лютого	1-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників.
1 червня	Пуск Челябінського тракторного заводу.
20 червня	Введення в експлуатацію Біломорсько-Балтійського каналу.
15 липня	Пуск Уральського заводу важкого машинобудування (Уралмашзавод).
11 серпня	Пуск першої доменної печі на маріупольському заводі «Азовсталь».
16 листопада	Встановлення дипломатичних відносин із США. Пуск першої доменної печі на заводі «Запоріжсталь».
1933—34	Полярна експедиція на пароплаві «Челюскін».
1934	
23 січня	Пуск Харківського турбогенераторного заводу.
26 січня — 10 лютого	XVII з'їзд ВКП(б).
16 квітня	Постанова ЦВК СРСР про встановлення звання Героя Радянського Союзу.
17 серпня — 1 вересня	1-й Всесоюзний з'їзд радянських письменників.
18 вересня	Вступ СРСР у Лігу націй.
28 вересня	Пуск 1-ї черги Новокраматорського заводу важкого машинобудування.
20 грудня	Утворення Мордовської АРСР у складі РРФСР.
28 грудня	Утворення Удмуртської АРСР у складі РРФСР
1935	
28 січня — 6 лютого	7-й з'їзд Рад СРСР.
Лютий	Початок масового руху п'ятисотенниць.
2 травня	Підписання радянсько-французького договору про взаємодопомогу.
15 травня	Пуск першої черги Московського метрополітену.
16 травня	Підписання радянсько-чехословацького договору про взаємодопомогу.
31 серпня	Встановлення донецьким вибійником О. Г. Стахановим світового рекорду видобутку вугілля. Початок стахановського руху.
20 жовтня	Утворення Калмицької АРСР у складі РРФСР.
1936	
15 травня	Відкриття Центрального музею В. І. Леніна в Москві.
25 листопада — 5 грудня	Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР.
5 грудня	Прийняття нової Конституції СРСР. Утворення Казахської РСР, Киргизької РСР, а також Комі АРСР, Марійської АРСР, Північно-Осетинської АРСР, Кабардино-Балкарської АРСР, Чечено-Інгушської АРСР у складі РРФСР.

Роки	Історичні події
1937	
25—30 січня	Надзвичайний 14-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Прийняття нової Конституції УРСР.
Травень	Початок Всесоюзного соціалістичного змагання жіночих тракторних бригад з ініціативи бригадира першої жіночої тракторної бригади П. М. Ангеліної.
18—20 червня	Перший в історії людства безпосадочний переліт В. П. Чкалова, Г. Ф. Байдукова і О. В. Белякова через Північний полюс за маршрутом Москва — Портленд (США).
15 липня	Відкриття каналу Москва — Волга.
12 грудня	Перші вибори до Верховної Ради СРСР за новою Конституцією.
1938	
1 січня	Початок третьої п'ятирічки.
12—19 січня	Перша сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання.
12, 24, 26 червня	Перші вибори до Верховних Рад союзних республік.
29 липня — 11 серпня	Розгром Червоною Армією японських військ, що вдерлися на територію СРСР, в районі оз. Хасан.
Жовтень	Вступ у дію Московського телевізійного центру.
27 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення звання Героя Соціалістичної Праці.
1939	
10—21 березня	XVIII з'їзд ВКП(б).
11 травня — 31 серпня	Розгром Червоною Армією і військами МНР японських військ на р. Халхін-Голі.
1 серпня	Відкриття Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві.
23 серпня	Підписання договору СРСР з Німеччиною про ненапад.
1 вересня	Напад німецько-фашистських військ на Польщу. Початок 2-ї світової війни.
17 вересня	Початок визвольного походу радянських військ в Західну Україну і Західну Білорусію.
27 жовтня	Ухвалення Народними Зборами Західної України декларації про входження Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР.
28—29 жовтня	Прийняття Народними Зборами Західної Білорусії постанови про входження Західної Білорусії до складу БРСР.
1 листопада	Прийняття позачерговою п'ятою сесією Верховної Ради СРСР закону про включення Західної України до складу СРСР.
2 листопада	Прийняття позачерговою п'ятою сесією Верховної Ради СРСР закону про включення Західної Білорусії до складу СРСР.
15 листопада	Затвердження позачерговою третьою сесією Верховної Ради УРСР закону про возз'єднання Західної України з УРСР.
30 листопада 1939 — 12 березня 1940	Радянсько-фінляндська війна.
24 грудня	Перші вибори до місцевих Рад депутатів трудящих.
1940	
31 березня	Утворення Карело-Фінської РСР.
15—17 червня	Повалення фашистської диктатури і утворення Народного уряду в Литві.
20 червня	Повалення фашистської диктатури і утворення Народного уряду в Латвії.
21 червня	Повалення фашистської диктатури і утворення Народного уряду в Естонії.
28 червня	Повернення Румунією Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу.
21 липня	Проголошення Латвійської РСР, Литовської РСР, Естонської РСР.
2 серпня	Утворення Молдавської РСР. Включення до складу УРСР Північної Буковини і Хотинського, Ізмаїльського та Акерманського повітів Бессарабії.
3—6 серпня	Прийняття до складу СРСР Литовської РСР, Латвійської РСР, Естонської РСР.
1941	
15—20 лютого	XVIII конференція ВКП(б). Прийняття резолюції про завдання партійних організацій у справі дальшого піднесення промисловості і транспорту.
24 лютого	Пуск Краматорського заводу важкого верстатобудування.
22 червня	Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. Початок Великої Вітчизняної війни.
22 червня — 20 липня	Героїчна оборона Брестської фортеці.
30 червня	Утворення Державного Комітету Оборони (ДКО; діяв до 4 вересня 1945).
10 липня — 10 вересня	Смоленська оборонна операція радянських військ.
10 липня 1941 — 10 серпня 1944	Ленінградська битва.
10 липня — 19 вересня	Героїчна оборона Києва.
12 липня	Підписання угоди між СРСР і Великобританією про спільні дії проти фашистської Німеччини.
5 серпня — 16 жовтня	Героїчна оборона Одеси.
18 вересня	Присвоєння чотирьом радянським дивізіям найменування гвардійських. Початок створення Радянської гвардії.
29 вересня — 1 жовтня	Конференція представників СРСР, Великобританії і США в Москві.
30 вересня 1941 — 20 квітня 1942	Московська битва.
24 жовтня — 5 грудня	Героїчна оборона Тули.
30 жовтня 1941 — 4 липня 1942	Героїчна оборона Севастополя.
26 грудня 1941 — 2 січня 1942	Керченсько-Феодосійська десантна операція.
1942	
1 січня	Підписання декларації 26 держав про спільну боротьбу проти Німеччини та її союзників.
Січень — травень	Розгортання партизанської боротьби в окупованих німецько-фашистськими загарбниками районах країни.
12 лютого	Виконання фрезерувальником Нижньотагільського заводу Д. П. Босим 1480% змінної норми. Початок руху «тисячників».
Весна	Утворення партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака та О. М. Сабурова.
20 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення ордена Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів.
26 травня	Підписання радянсько-англійського договору про союз в боротьбі проти гітлерівської Німеччини і співробітництво після війни.
30 травня	Постанова ДКО про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху.
11 червня	Підписання договору між СРСР і США про взаємодопомогу в боротьбі проти гітлерівської Німеччини.
17 липня 1942 — 2 лютого 1943	Сталінградська битва.
25 липня 1942 — 9 жовтня 1943	Битва за Кавказ.
28 липня	Утворення Чернігівського партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.
19 серпня — 26 вересня	Героїчна оборона Новоросійська.
30 вересня 1942 — січень 1943	Діяльність у Краснодоні підпільної комсомольської організації «Молода гвардія».
18 грудня	Вступ радянських військ на територію Ворошиловградської області. Початок визволення Радянської України від німецько-фашистських окупантів.
1942—43	Рейд партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, М. І. Наумова, О. М. Сабурова з району Брянських лісів на Правобережну Україну.
1943	
14 лютого	Визволення Ворошиловграда.
Червень — жовтень	Карпатський рейд партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака.
5 липня — 23 серпня	Курська битва.
5 серпня	Визволення Орла і Бєлгорода. Перший артилерійський салют у Москві на честь перемог Червоної Армії.
21 серпня	Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації.

Роки	Історичні події
23 серпня	Визволення Харкова.
21—30 вересня	Форсування Дніпра військами Воронезького, Південно-Західного і Степового фронтів.
22 вересня	Завершення визволення Донбасу.
25 жовтня	Визволення Дніпропетровська та Дніпродзержинська.
31 жовтня — 11 грудня	Керченсько-Ельтигенська десантна операція.
6 листопада	Визволення Києва.
8 листопада	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення орденів «Перемога» і Слави 1-го, 2-го і 3-го ступенів.
28 листопада — 1 грудня	Тегеранська конференція керівників союзних держав — СРСР, США, Великобританії.
23 грудня	Пуск першої доменної печі на відбудованому Єнакіївському металургійному заводі.
1944	
24 січня — 17 лютого	Оточення і розгром німецько-фашистських військ у районі Корсунь-Шевченківського.
30 січня — 29 лютого	Нікопольсько-Криворізька наступальна операція радянських військ.
4 березня — 17 квітня	Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція радянських військ.
26 березня	Вихід радянських військ на державний кордон з Румунією.
30 березня	Визволення Чернівців.
8 квітня	Вихід радянських військ на державний кордон з Чехословаччиною. Початок бойових дій за межами СРСР.
10 квітня	Визволення Одеси.
9 травня	Визволення Севастополя.
12 травня	Завершення визволення Криму.
6 червня	Висадка англо-американських військ у Франції. Створення другого фронту в Європі.
10 червня — 9 серпня	Розгром фінської армії на Карельському перешийку. Визволення Карело-Фінської РСР.
17 червня	Введення в дію відбудованого Сталінградського тракторного заводу.
23 червня — 29 серпня	Білоруська наступальна операція радянських військ.
3 липня	Визволення Мінська.
8 липня	Пуск Уральського автомобільного заводу.
13 липня	Визволення Вільнюса.
13 липня — 29 серпня	Львівсько-Сандомирська наступальна операція радянських військ.
27 липня	Визволення Львова і Станіслава (тепер Івано-Франківськ).
20—29 серпня	Оточення і розгром німецько-фашистських військ у районі Ясси — Кишинів.
23—24 серпня	Вихід Румунії з війни проти СРСР і вступ її у війну проти фашистської Німеччини.
31 серпня	Вступ радянських військ у Бухарест.
4 вересня	Вихід Фінляндії з війни проти СРСР.
9—10 вересня	Вихід Болгарії з війни проти СРСР і вступ її у війну проти фашистської Німеччини.
14 вересня — 31 жовтня	Прибалтійська наступальна операція радянських військ.
16 вересня	Вступ радянських військ у Софію.
8 жовтня	Завершення визволення території Радянської України від німецько-фашистських загарбників.
11—13 жовтня	Входження Тувинської Народної Республіки до складу СРСР і утворення Тувинської автономної області.
13 жовтня	Визволення Риги.
20 жовтня	Визволення Белграда.
27 жовтня	Визволення Ужгорода.
Жовтень	Визволення радянськими військами Печенгської області і Північної Норвегії.
26 листопада	Прийняття 1-м з'їздом Народних Комітетів Закарпатської України маніфесту про вихід із складу Чехословаччини і возз'єднання з Радянською Україною.
1945	
12 січня — 3 лютого	Вісло-Одерська наступальна операція радянських військ.
13 січня — 25 квітня	Східно-Прусська наступальна операція радянських військ.
17 січня	Визволення Варшави.
4—12 лютого	Кримська конференція глав урядів СРСР, США, Великобританії.
13 лютого	Вступ радянських військ у Будапешт.
13 квітня	Вступ радянських військ у Відень.
16 квітня — 8 травня	Берлінська наступальна операція радянських військ.
21 квітня	Підписання радянсько-польського договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво.
2 травня	Капітуляція німецько-фашистських військ у Берліні.
6—11 травня	Празька наступальна операція радянських військ.
8 травня	Підписання в Берліні акта про беззастережну капітуляцію німецької армії.
9 травня	День Перемоги над фашистською Німеччиною.
24 червня	Парад Перемоги на Червоній площі в Москві.
29 червня	Радянсько-чехословацька угода про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР.
17 липня — 2 серпня	Потсдамська конференція глав урядів СРСР, США, Великобританії.
6 серпня	Відновлення дипломатичних відносин з Румунією і Фінляндією.
9 серпня	Початок воєнних дій Радянської Армії проти імперіалістичної Японії.
14—16 серпня	Відновлення дипломатичних відносин з Болгарією.
2 вересня	Підписання акта про беззастережну капітуляцію Японії. Кінець 2-ї світової війни.
25 вересня	Відновлення дипломатичних відносин з Угорщиною.
24 жовтня	Створення Організації Об'єднаних Націй.
20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946	Нюрнберзький процес над головними воєнними злочинцями фашистської Німеччини.
1945	Заснування Кишинівського і Ужгородського університетів.
1946	
1 січня	Початок четвертої п'ятирічки.
10 лютого	Вибори до Верховної Ради СРСР 2-го скликання.
15 березня	Прийняття закону про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік на Ради Міністрів союзних і автономних республік.
29 липня — 15 жовтня	Паризька мирна конференція.
1947	
3 березня	Пуск 1-го агрегату відбудованої Дніпровської гідроелектростанції імені В. І. Леніна.
14 грудня	Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про проведення грошової реформи і скасування карткової системи на продовольчі та промислові товари, запровадженої під час війни.
1948	
4 лютого	Підписання радянсько-румунського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
18 лютого	Підписання радянсько-угорського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
18 березня	Підписання радянсько-болгарського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
6 квітня	Підписання радянсько-фінляндського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
29 серпня	Закінчення відбудови Харківського тракторного заводу.
1 жовтня	Введення в експлуатацію газопроводу Дашава — Київ.
1949	
5—8 січня	Створення Ради Економічної Взаємодопомоги соціалістичних країн.

Роки	Історичні події
20—25 квітня	1-й Всесвітній конгрес прихильників миру (Париж — Прага).
25 серпня	Відкриття в Москві 1-ї Всесоюзної конференції прихильників миру. Створення Радянського комітету захисту миру.
1950	
14 лютого	Підписання договору про дружбу, союз і взаємодопомогу з Китайською Народною Республікою (денонсований КНР у квітні 1979).
12 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 3-го скликання.
Квітень	Введення в дію Закавказького металургійного заводу в м. Руставі.
30 травня	Постанова ЦК ВКП(б) про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі.
15—22 листопада	2-й Всесвітній конгрес прихильників миру (Варшава). Створення Всесвітньої Ради Миру.
1950	Пуск Мінського тракторного заводу.
1951	
1 січня	Початок п'ятої п'ятирічки.
12 березня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про захист миру.
1951	Заснування Киргизького університету в м. Фрунзе.
1952	
6 червня	Пуск Цимлянської гідроелектростанції.
27 липня	Відкриття Волго-Донського судноплавного каналу ім. В. І. Леніна.
5—14 жовтня	XIX з'їзд КПРС. Перейменування Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС).
1953	
23 листопада	Пуск першої черги Мінгечаурської ГЕС.
1954	
19 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.
2 березня	Постанова пленуму ЦК КПРС про дальше збільшення виробництва зерна і про освоєння цілинних і перелогових земель.
14 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 4-го скликання.
22 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження РРФСР, Української РСР і м. Києва орденом Леніна.
29 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради РРФСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією.
27 червня	Пуск в СРСР першої в світі промислової атомної електростанції.
1954—60	Масове освоєння цілинних і перелогових земель.
1955	
25 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про припинення стану війни між СРСР і Німеччиною.
14 травня	Підписання Варшавського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між європейськими соціалістичними країнами.
23 серпня	Пуск Череповецького металургійного заводу.
13—24 вересня	Встановлення дипломатичних відносин з ФРН.
20 вересня	Укладення договору про відносини з НДР, за яким їй гарантовано суверенітет і свободу у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.
18 жовтня	Пуск першого агрегату Каховської гідроелектростанції.
15 листопада	Пуск першої лінії Ленінградського метрополітену.
12 грудня	Заснування м. Братська.
1956	
14—25 лютого	XX з'їзд КПРС.
30 червня	Постанова ЦК КПРС про подолання культу особи і його наслідків.

Роки	Історичні події
14 липня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про державні пенсії.
16 липня	Перетворення Карело-Фінської РСР на Карело-Фінську АРСР у складі РРФСР.
15 серпня	Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про Ленінські премії за найвидатніші роботи в галузі науки, техніки, літератури і мистецтва».
6 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення міжнародних Ленінських премій «За зміцнення миру між народами».
19 жовтня	Радянсько-японська декларація про припинення стану війни і про відновлення дипломатичних відносин між СРСР і Японією.
1957	
28 липня — 11 серпня	Всесвітній фестиваль молоді і студентів у Москві.
31 липня	Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про розвиток житлового будівництва в СРСР.
4 жовтня	Запуск в СРСР першого в світі штучного супутника Землі.
16—19 листопада	Нарада представників 64 комуністичних і робітничих партій у Москві.
5 грудня	Спуск на воду в Ленінграді першого в світі атомного криголама «Ленін» (став до ладу 1959).
1957	Введення в дію Волзької ГЕС імені В. І. Леніна.
1958	
25—26 лютого	Пленум ЦК КПРС. Постанова про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС.
16 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 5-го скликання.
1959	
2 січня	Запуск в СРСР автоматичної міжпланетної станції «Луна-1».
27 січня — 5 лютого	XXI позачерговий з'їзд КПРС. Прийняття контрольних цифр семирічного плану розвитку народного господарства СРСР.
30 січня	Введення в дію першої черги Каракумського каналу.
16 червня	Відкриття в Москві постійної Виставки досягнень народного господарства СРСР.
13 листопада	Введення в дію Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату імені Ленінського комсомолу.
1959	Пуск Прибалтійської ДРЕС (Естонська РСР).
1960	
7 травня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про завершення переводу всіх робітників і службовців на семи- і шестигодинний робочий день.
1 жовтня	Відкриття в Москві Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби.
6 листопада	Пуск першої черги Київського метрополітену.
Листопад	Московська нарада представників 81 комуністичної і робітничої партії.
1961	
12 квітня	Перший у світі космічний політ навколо Землі радянського льотчика-космонавта Ю. О. Гагаріна на космічному кораблі «Восток».
10 вересня	Урочистий пуск Волзької гідроелектростанції ім. XXII з'їзду КПРС.
10 жовтня	Утворення Тувинської АРСР у складі РРФСР.
17—31 жовтня	XXII з'їзд КПРС. Прийняття нової Програми і нового Статуту КПРС.
4—15 грудня	5-й Всесвітній конгрес профспілок у Москві.
1962	
18 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 6-го скликання.
9—14 липня	Всесвітній конгрес за загальне роззброєння в Москві.
29 липня	Урочистий пуск Кременчуцької ГЕС.
11—15 серпня	Перший у світі груповий космічний політ навколо Землі радянських льотчиків-космонавтів А. Г. Ніколаєва і П. Р. Поповича на космічних кораблях «Восток-3» і «Восток-4».

Роки	Історичні події
1962	Завершення будівництва Севанського каскаду гідроелектростанцій.
1963	
14—19 червня	Груповий космічний політ навколо Землі радянських космонавтів В. Ф. Биковського і першої в світі жінки-космонавта В. В. Терешкової на космічних кораблях «Восток-5» і «Восток-6».
24—29 червня	Всесвітній конгрес жінок у Москві.
5 серпня	Підписання в Москві представниками СРСР, США і Великобританії Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою.
17 жовтня	Урочисте відкриття першої черги Північно-Кримського каналу.
1964	
Березень — травень	Урочисте відзначення 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.
16—24 вересня	Всесвітній форум молоді в Москві.
14 жовтня	Пленум ЦК КПРС. Обрання Л. І. Брежнєва Першим секретарем ЦК КПРС.
28 жовтня	Закінчення будівництва Волго-Балтійського водного шляху.
19 грудня	Пуск першої черги Київської ГЕС.
1965	
18 березня	Вихід космонавта О. А. Леонова вперше в світі у відкритий космос з корабля-супутника «Восход-2».
24—26 березня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття постанови про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР.
27—29 вересня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття постанови про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва.
1966	
29 березня — 8 квітня	XXIII з'їзд КПРС. Затвердження директив восьмого п'ятирічного плану.
12 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 7-го скликання.
1967	
14 березня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про переведення робітників і службовців підприємств, установ і організацій на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями.
31 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення ордена Жовтневої Революції.
3—4 листопада	Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.
1968	
19 грудня	Затвердження ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР «Положення про органи народного контролю в СРСР».
1968	Пуск першої черги Литовської ДРЕС імені В. І. Леніна.
1969	
5—17 червня	Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій у Москві.
1970	
21—22 квітня	Урочисте святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.
14 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 8-го скликання.
1971	
11 лютого	Підписання в Москві, Лондоні й Вашінгтоні Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення.
30 березня — 9 квітня	XXIV з'їзд КПРС. Затвердження Директив по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—75.
7 червня	Початок функціонування в космосі першої в світі довгострокової орбітальної станції «Салют» — «Союз-11».
15 листопада	Підписання в Москві представниками країн соціалістичної співдружності угоди про створення міжнародної системи та організацію космічного зв'язку «Інтерсупутник».

Роки	Історичні події
1972	
10 квітня	Підписання в Москві, Лондоні і Вашінгтоні конвенції про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про знищення їх.
30 грудня	Звернення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР «До радянського народу, до трудящих усіх національностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік» у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР.
1973	
25 травня	Введення в дію першого комплексу Нурекської ГЕС.
30—31 липня	Зустріч у Криму керівників братніх партій країн соціалістичної співдружності.
25—31 жовтня	Всесвітній конгрес миролюбних сил у Москві.
1974	
16 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 9-го скликання.
30 грудня	Пуск найбільшої в світі доменної печі на Криворізькому металургійному заводі ім. Леніна.
1975	
8 травня	Закінчення спорудження першого пускового об'єкта Байкало-Амурської магістралі — залізничної лінії станція БАМ — селище Тиндинське.
1976	
24 лютого — 5 березня	XXV з'їзд КПРС. Затвердження «Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки».
28 травня	Підписання в Москві договору між СРСР і США про підземні ядерні вибухи в мирних цілях.
28 травня	Постанова ЦК КПРС про дальший розвиток спеціалізації й концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції.
29 жовтня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про охорону і використання пам'яток історії і культури.
1977	
24 травня	Постанова Пленуму ЦК КПРС про схвалення проекту Конституції СРСР і винесення його на всенародне обговорення.
17 серпня	Вперше в світі досягнуто Північного полюсу на морському судні — атомному криголамі «Арктика».
26 вересня	Пуск першого блоку Чорнобильської атомної електростанції.
7 жовтня	Затвердження нової Конституції СРСР позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Оголошення 7.X всенародним святом — Днем Конституції.
26 жовтня	Завершення будівництва Усть-Ілімської ГЕС.
2—3 листопада	Урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Прийняття Звернення до радянського народу, до народів, парламентів, урядів усіх країн світу.
1978	
22 квітня	Початок промислової експлуатації Уренгойського газоконденсатного родовища (Тюменська обл.).
19 грудня	Пуск першого агрегату Саяно-Шушенської ГЕС.
1979	
4 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 10-го скликання.
1 жовтня	Пуск останнього агрегату Нурекської ГЕС.
26 жовтня	Завершення будівництва Каховського каналу.
1980	
24 квітня	Відкриття постійного руху поїздів на східній ділянці БАМу за маршрутом Ургал — Ваніно.
Червень	Завершення будівництва найбільшого в країні Північного гірничо-збагачувального комбінату ім. Комсомолу України (УРСР).

Роки	Історичні події
19 липня — 3 серпня	XXII Олімпійські ігри в Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Талліні.
1981	
23 лютого — 3 березня	XXVI з'їзд КПРС. Прийняття «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року».
24 червня	Прийняття сесією Верховної Ради СРСР звернення «До парламентів і народів світу».
Червень	Завершення будівництва Сирдар'їнської ГЕС (Узбецька РСР).
1982	
24 травня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття Продовольчої програми СРСР на період до 1990.
28 травня	Урочисті збори в Києві, присвячені 1500-річчю міста.
12 листопада	Позачерговий пленум ЦК КПРС. Обрання Ю. В. Андропова Генеральним секретарем ЦК КПРС.
22 листопада	Пленум ЦК КПРС. Прийняття Державного плану економічного і соціального розвитку СРСР і Державного бюджету СРСР на 1983.
21—22 грудня	Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР. Прийняття звернення «До парламентів, урядів, політичних партій і народів світу».

А. В. Кудрицький, В. С. Левін.

СОЮЗ РАДЯ́НСЬКИХ ТОВАРИ́СТВ ДРУ́ЖБИ І КУЛЬТУ́РНОГО ЗВ'ЯЗКУ́ З ЗАРУБІ́ЖНИМИ КРАЇ́НАМИ (СРТД) — масове добровільне об'єднання рад. громадських організацій, що ставить метою розвиток і зміцнення дружби і культурного співробітництва народів СРСР і зарубіжних країн. Створений 1958 (1925—58 діяло Всесоюзне т-во культур. зв'язку з закордоном). Об'єднує 14 республіканських т-в (у т. ч. *Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами*), 79 орг-цій та асоціацій дружби і культур. зв'язку, 15 галузевих секцій, понад 1200 відділень рад. т-в дружби, до яких входить бл. 30 тис. підприємств, колгоспів, радгоспів, навч. закладів, установ науки і культури (1982). В роботі СРТД бере участь бл. 50 млн. чол. Має відділення в ряді міст РРФСР. Підтримує постійні зв'язки з 9 тис. орг-цій у 141 країні, в т. ч. з 120 т-вами дружби з СРСР. Найвищий орган — Всесоюзна конференція (скликається 1 раз на 5 років), у період між конференціями — Рада, виконавчий орган — Президія. Видає щомісячний журн. «Культура и жизнь» (рос. та іноз. мовами) і щотижневу (разом з АПН) газ. «Московские новости» (рос. та іноз. мовами). СРТД нагороджений орденом Дружби народів (1974). *В. П. Оснач.*

СОЮЗ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ І СЕЛЯ́НСТВА — особлива форма класового співробітництва пролетаріату з *селянством* при керівній ролі в ньому *робітничого класу*. Виникнення і неухильне зміцнення С. р. к. і с. є соціально-політ. закономірністю, що випливає з сусп. становища і інтересів цих класів. Ідею необхідності С. р. к. і с. в революц. боротьбі за повалення панування буржуазії вперше висунули К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони вважали, що робітн. клас зможе виконати свою всесвітньо-істор. місію лише якщо він встановить союз з непролет. трудящими масами, насамперед з селянством, і очолить їх революційно-визвольну боротьбу (див. *Гегемонія пролетаріату*). Основоположники марксизму підкреслювали, що трудяще селянство — найближчий союзник пролетаріату, оскільки воно при капіталізмі зазнає, як і пролетаріат, жорстокої експлуатації і політ. гноблення. Тому селяни знаходять свого природного союзника й вождя у міському пролетаріаті. В нових істор. умовах епохи імперіалізму і пролет. революцій В. І. Ленін творчо розвинув марксистське положення про С. р. к. і с. в стрункі і цілісне вчення. Він не тільки глибоко, всебічно обгрунтував об'єктивну необхідність і розробив принципи союзу робітників і селян, а й указав конкретні шляхи і форми здійснення цього союзу. Вчення В. І. Леніна про С. р. к. і с.— найважливіша складова частина марксист. теорії *соціалістичної революції*, вчення про *диктатуру пролетаріату*, побудову соціалізму і комунізму. На основі наук. аналізу капіталістичного розвитку Росії В. І. Ленін довів, що переможним борцем за свободу пролетаріат може стати «тільки в тому разі, якщо до його революційної боротьби приєднається маса селянства» (Повне зібр. тв., т. 11, с. 45). Селянство, з свого боку, також заінтересоване в союзі з пролетаріатом, бо тільки робітн. клас до кінця підтримує його боротьбу за землю і свободу. Однак С. р. к. і с. не може втілитися в життя стихійно, оскільки внаслідок двоїстого становища селян при капіталізмі (як трудівників і дрібних власників) відбувається їх хитання між пролетаріатом та буржуазією. Боротьбою за створення і зміцнення С. р. к. і с. в Росії керували В. І. Ленін і заснована ним партія більшовиків (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). В. І. Ленін розглядав С. р. к. і с. в діалектичному розвитку, ґказуючи на неминучість змін його змісту на різних етапах боротьби за знищення капіталізму і перемогу соціалізму. На етапі *буржуазно-демократичної революції* партія боролася за союз пролетаріату з усім селянством. На етапі підготовки й проведення соціалістичної революції в Росії партія висунула новий стратегічний лозунг: пролетаріат у союзі з біднішим селянством проти капіталізму в місті і селі при нейтралізації середнього селянства, за владу пролетаріату. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917 партія орієнтувалася на союз пролетаріату з середнім селянством при опорі на бідноту проти буржуазії міста і села. С. р. к. і с. В. І. Ленін розглядав як найвищий принцип диктатури пролетаріату, непорушну основу Рад. д-ви, політ. організації рад. народу при керівній ролі робітн. класу і його партії. Зміцнення С. р. к. і с. було необхідною передумовою здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства, культурної революції*, утворення і зміцнення багатонац. Рад. д-ви. З перемогою соціалізму С. р. к. і с. ще більше зміцнів і перетворився на дружбу двох соціалістичних класів. Гол. основами непорушного С. р. к. і с. є сусп. соціалістична власність на засоби виробництва, керівництво Комуністичної партії, марксистсько-ленінська ідеологія. Дальше зближення робітн. класу і селянства відбувається внаслідок зближення двох форм соціалістичної власності (загальнонародної і колгоспно-кооперативної), поступового подолання істотних відмінностей між містом і селом, фіз. і розумовою працею. На це спрямовано *соціальну політику КПРС, економічну стратегію КПРС, аграрну політику КПРС* тощо. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР зміцнів союз робітн. класу, колгоспного селянства і нар. інтелігенції при керівній ролі робітн. класу в цьому союзі, що становить основу *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства, дружби народів* СРСР. В процесі *науково-технічної революції*, перетворення *науки* на безпосередню продуктивну силу, відповідних змін в характері праці, зростання загальноосвітнього і культур. рівня населення, перебудови всіх сусп. відносин на колективістських засадах грані між робітн. класом, колг. селянством та інтелігенцією дедалі стираються. XXVI з'їзд КПРС на основі узагальнення досвіду соціальних перетворень в СРСР прийшов до висновку, що становлення безкласової структури суспільства в головному і основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). Із злиттям класів істор. місія С. р. к. і с. як рушійної сили соціального прогресу соціалістичного суспільства завершиться. Ліквідація класів, соціально-екон. і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, соціальних граней між працівниками фіз. і розумової праці, зростання соці-

альної спільності всього народу приведуть до виникнення нової форми сусп. об'єднання людей — асоціації трудівників комунізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. — Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині; Ленин В. И. О союзе рабочего класса и крестьянства. М., 1969; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—14. М., 1970—82; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством. М., 1969; Богомолов Т. И. Союз рабочего класса и крестьянства в борьбе за социализм и коммунизм в СССР. Омск, 1971; Бондаренко І. Незламний союз робітників і селян. К., 1976. *В. А. Морозов.*

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ ПАТРІОТІВ» — організація *Руху Опору* у Франції під час 2-ї світової війни. Була секцією спец. орг-ції Франц. компартії — «Наймана праця іммігрантів», що об'єднувала комуністів іноз. походження. «С. р. п.» засновано у жовтні 1943 в Парижі. Поширював свою діяльність на всю окуповану нім.-фашист. загарбниками тер. Франції. Проводив антифашист. роботу серед рад. громадян, насильно вивезених гітлерівськими окупантами на каторжні роботи, організовував втечі їх з неволі, допомагав у формуванні партизан. груп і загонів. Видавав газ. «Советский патриот» (до лютого 1944) і «Русский патриот». Узяв активну участь у створенні *Центрального комітету радянських полонених*. Головою «С. р. п.» був Г. В. Шибанов (підпільне ім'я «Жорж», уродженець Миколаєва, помер 1969 на Кіровоградщині). Активну участь у роботі орг-ції брали І. І. Троян (родом з Донбасу, розстріляний гестапо 1944) та В. О. Оболенська (дочка композитора О. М. Скрябіна, страчена гітлерівцями). За мужність у боротьбі проти фашизму В. О. Оболенську (посмертно) і Г. В. Шибанова 1965 нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, І. І. Трояна — орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня.

А. В. Кудрицький.

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ЗА КОРДОНОМ» — с.-д. організація, заснована в кін. 1894 в Женеві за ініціативою *групи «Визволення праці»*. Завданням «Союзу» була пропаганда праць основоположників марксизму та ін. революц. л-ри. «Союз» мав друкарню, в якій друкував революц. л-ру, в т. ч. праці В. І. Леніна, Г. В. Плеханова. Випускав неперіодичний збірник «Работник» та додаток до нього «Листок „Работника"». І з'їзд РСДРП (1898) визнав «Союз» закордонним представником партії. В 1899—1902 «Союз» видавав журн. «Рабочее дело». Наприкінці 1898 в «Союзі» взяли перевагу опортуністичні елементи — «економісти» (див. *«Економізм»*). Внаслідок цього члени групи «Визволення праці» та їхні однодумці в травні 1900 вийшли з «Союзу» і заснували самостійну революц. орг-цію «Соціал-демократ», яка в жовтні 1901 разом із закорд. відділом *«Искры»* об'єдналася в *Закордонну лігу російської революційної соціал-демократії*. Рішенням II з'їзду РСДРП (1903) «Союз» було розпущено.

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ» — об'єднання рос. художників (1903—23). Створений кол. *передвижниками* та членами *«Мира искусства»*, які об'єдналися 1901 на «Виставці 36 художників». Засновниками «С. р. х.» були А. Архипов, О. Бенуа, А. Васнецов, В. Васнецов, М. Врубель, С. Коровін, М. Нестеров, А. Рилов, К. Сомов та ін., пізніше до його складу увійшли М. Андрєєв, І. Бродський, А. Голубкіна, І. Грабар, С. Коненков, А. Остроумова-Лебедєва, М. Реріх, М. Сар'ян, К. Юон та ін. Для творчості майстрів «С. р. х.» характерна демократична спрямованість, інтерес до рідної природи, декоративність живописної манери, ефекти світловоповітряного середовища, використання принципів *імпресіонізму*. Більшість членів «С. р. х.» рішуче протестувала проти жорстокого придушення царизмом революц. виступів пролетаріату 1905, в своїх творах відобразила події 1-ї рос. бурж.-демократичної революції. Виставки «С. р. х.» експонувалися в Москві, Петербурзі, Києві (1910). Деякі художники згодом увійшли до ОХР (Об'єднання художників-реалістів) та *АХРР*.

Літ.: Лапшин В. П. Союз русских художников. Л., 1974.

«СОЮЗ РУСЬКОГО НАРОДУ» — організація *чорносотенців* у Росії, що виникла в жовтні 1905 в Петербурзі для боротьби проти революції. До його складу входили реакційні представники дрібної буржуазії, поміщиків, частина інтелігенції, куркульства (особливо на Волині), декласовані елементи (зокрема, в Одесі) та ін. Осн. програмні положення: збереження самодержавства, великодержавний шовінізм, антисемітизм. Мав відділення в багатьох населених пунктах Рос. імперії, в т. ч. на Україні. «С. р. н.» влаштовував погроми, вбивства, цькував нац. меншості, в т. ч. українців. У 1908 з «С. р. н.» виділився *«Союз Михаїла Архангела»*. Ліквідовані після Лютневої революції 1917.

«СОЮЗ 17 ЖОВТНЯ» — контрреволюційна партія верхівки торгово-промислової буржуазії і великих поміщиків у дореволюційній Росії. Див. *Октябристи*.

«СОЮЗ СИНІВ ВІТЧИЗНИ» — таємна польсько-укр. бурж.-демократична організація, заснована восени 1837 у Львові. До складу «С. с. в.» входили представники інтелігенції та студентської молоді. Метою орг-ції було визволення польс. земель від австр. гніту і встановлення на цих землях демократичного ладу. Найближчі завдання — революц. пропаганда і підготовка до повстання проти *Габсбургів*. Ідеї орг-ції поділяли деякі представники укр. студентської молоді, духівництва, зокрема В. І. *Подолинський*. На поч. 1838 до «С. с. в.» приєднався «Союз вільних галичан». У 1840 орг-цію розкрила австр. влада. Багато її членів було заарештовано і притягнуто до суду. В зв'язку з арештами «С. с. в.» припинив свою діяльність. *Ф. І. Стеблій.*

СОЮЗ СПІВАЦЬКИХ І МУЗИЧНИХ ТОВАРИСТВ — муз. громадська організація. Створений 1903 у Львові з ініціативи першого заг. з'їзду т-в *«Боян»*. У 1907 перейменовано на *Музичне товариство імені М. Лисенка*. Союз об'єднував аматорів музики, композиторів, музикознавців, хорових диригентів і муз. педагогів. Серед засновників — композитори А. Вахнянин (перший голова), В. Шухевич, С. Людкевич. Осн. мета — розвиток укр. муз. культури й освіти. В 1903 при союзі було відкрито серед. муз. школу, того ж року її перетворено на *Вищий музичний інститут* (з 1912 — імені М. Лисенка). *М. П. Загайкевич.*

«СОЮЗ СПІЛОК» — політ. організація ліберально-буржуазної інтелігенції Росії. Оформився в травні 1905 в Москві на 1-му з'їзді представників 14 професійних за формою, політичних за суттю спілок (адвокатів, письменників і журналістів, лікарів, інженерів і техніків, учителів, агрономів і статистиків тощо). Гол. метою «С. с.» було скликання *Установчих зборів* для передання їм повноти влади в країні. Мав свої відділення в ряді міст Рос. імперії, зокрема на Україні. *Нарада більшовицьких організацій Півдня Росії* (1905) дала оцінку політ. платформи «С. с.» як половинчастої і непослідовної. В кін. 1906 «С. с.» розпався.

«СОЮЗ СПРАВЕДЛИВИХ» — таємна революц. організація нім. робітників — політичних емігрантів. Засн. 1836—37 в Парижі. Члени «С. с.» стояли на позиціях утопічного комунізму. «С. с.» підтримував тісні зв'язки з франц. таємними т-вами («Пори року», яким керував Л. О. *Бланкі*, та ін.). У травні 1839 «С. с.» брав участь у бланкістському повстанні, після поразки якого був розгромлений, багато його керівників змушені були залишити Францію. Центр «С. с.» перемістився до Швейцарії, а згодом до Великобританії (в Лондон), де «С. с.» став інтернац. орг-цією. Ідейним керівником «С. с.» був В. *Вейтлінг*. В серед. 40-х рр. значний вплив на членів «С. с.» мали ідеї нім. дрібнобурж. *«істинного соціалізму»* і *«прудонізму»*. На початку 1847 до «С. с.» вступили К. Маркс і Ф. Енгельс. Під їхнім впливом було проведено реорганізацію «С. с.», і в червні 1847 на його основі створено *Союз комуністів*.

СОЮЗ ТОВАРИСТВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА І ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ СРСР (СТЧХ і ЧП СРСР), Радянський Червоний Хрест — всесоюзна громадська організація по сприянню охороні здоров'я, що об'єднує добровільні республіканські Товариства Червоного Хреста і Товариства Червоного Півмісяця. Призначенням СТЧХ і ЧП СРСР є представництво інтересів республіканських т-в перед Урядом СРСР, погодження їх діяльності в країні та за межами Рад. держави, розробка питань, що мають значення для всіх товариств — учасників СТЧХ і ЧП СРСР, взаємна допомога в їхній роботі. Прообразом Товариства Червоного Хреста була заснована

СОЮЗ ЧЕРВОНИХ ФРОНТОВИКІВ

1854 в Петербурзі Хрестовоздвиженська громада сестер-жалібниць. У 1867 було створене «Російське товариство піклування про хворих і поранених воїнів», першою спробою гуманної діяльності якої було подання допомоги солдатам і населенню під час Кримської війни 1854—56. За ініціативою М. І. *Пирогова* 1867 був створений Російський Червоний Хрест, у відання якого перейшла 1894 Хрестовоздвиженська громада. Попередником Рад. Червоного Хреста були санітарні загони робітниць фабрик і заводів — Пролетарський Червоний Хрест. За Рад. влади 20.XI 1918 відбулися перші загальні збори Рос. Товариства Червоного Хреста, на яких воно було реорганізоване у Рад. Червоний Хрест. За повноваженням і результатами роботи ці збори мали значення Першого установчого з'їзду Рад. Червоного Хреста. До 1923 виникли Товариства Червоного Хреста в РРФСР, УРСР, Вірм. РСР, БРСР, Груз. РСР і Товариство Червоного Півмісяця в Аз. РСР. На Союзній нараді повноважних представників існуючих Товариств 20.X 1923 був утворений СТЧХ і ЧП СРСР. Пізніше в СТЧХ і ЧП СРСР ввійшли Товариства Червоного Хреста і Товариства Червоного Півмісяця ін. союзних республік. Раднарком 1.IX 1925 затвердив Положення про СТЧХ і ЧП СРСР. Найвищий орган СТЧХ і ЧП СРСР — Всесоюзний з'їзд (1-й з'їзд відбувся 10—13.X 1932), а в період між з'їздами — Виконком і його Президія. В 1934 СТЧХ і ЧП СРСР прийнято до Міжнародної федерації Червоного Хреста — Ліги Товариств Червоного Хреста, створеної 1919. СТЧХ і ЧП СРСР нагороджений орденом Леніна (1967). Видає журн. «Советский Красный Крест» (з 1951), навч. і сан.-освіт. літературу. Про осн. напрями діяльності СТЧХ і ЧП СРСР див. *Червоний Хрест*. Див. також *Товариство Червоного Хреста УРСР*. *Г. С. Сокирко.*

СОЮЗ ЧЕРВО́НИХ ФРОНТОВИКІ́В — організація робітничої самооборони в Німеччині 1924 — 33. Створена за ініціативою Компартії Німеччини у відповідь на активізацію фашист. воєнізованих орг-цій. С. ч. ф. об'єднував комуністів, соціал-демократів і безпартійних робітників; робітники віком до 23 років об'єднувалися в Червоний фронт молоді. Обидві орг-ції 1929 налічували понад 200 тис. членів. З лютого 1925 С. ч. ф. очолював Е. *Тельман*. С. ч. ф. захищав робітн. орг-ції від фашист. нападників, організовував демонстрації протесту трудящих проти наступу реакції (в Берліні 1926, Лейпцігу 1928 та ін.), відіграв важливу роль у боротьбі за єдиний робітн. фронт. У 1929 діяльність Союзу було заборонено; діяв нелегально до встановлення фашист. диктатури (1933).

«СОЮЗ» — «АПОЛЛО́Н» — одна з назв спільної рад.-амер. космічної програми *ЕПАС*.

«СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ» — перші с.-д. організації в Росії, які діяли у великих пром. центрах у 1895—98 до *Першого з'їзду РСДРП*. Початок їм поклав В. І. Ленін, який у листопаді 1895 об'єднав розрізнені марксистські гуртки і групи Петербурга в єдину орг-цію, що дістала назву *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В березні 1897 відбулась нарада с.-д. груп Києва за участю представника петербурзького «Союзу боротьби», на якій було вирішено прийняти для всіх с.-д. організацій країни, за прикладом Петербурга, назву «С. б. за в. р. к.», створити в Києві загальнорос. нелегальну *«Рабочую газету»* і підготувати проект порядку денного І з'їзду партії. Після наради почав діяти *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В грудні 1897 марксистські гуртки і групи Катеринослава також об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. На поч. 1898 на «Союз боротьби» було перейменовано *московський «Робітничий союз»*. Ці 4 союзи своєю діяльністю справили великий вплив на розвиток с.-д. руху в усій країні. В Іваново-Вознесенську було утворено «Робітничий союз», у Миколаєві — *«Союз миколаївських робітників»*, у Пермі — «Групу боротьби за визволення робітничого класу». Загалом с.-д. групи і гуртки діяли більш як у 50 містах. Революц. діяльність «Союзів боротьби» та ін. с.-д. орг-цій відіграла вирішальну роль в ідейній і орг. підготовці створення марксист. пролет. партії в Росії. Саме за ініціативою та безпосередньою участю чотирьох «Союзів боротьби» було скликано І з'їзд РСДРП (1898). Після з'їзду київ., катериносл. і моск. союзи, а згодом і петербурзький було реорганізовано в к-ти РСДРП. Істор. заслугою «С. б. за в. р. к.» є те, що вони почали поєднувати наук. соціалізм з робітн. рухом, відкрили новий, пролет. етап у рос. революц. русі. В. І. Ленін високо оцінив діяльність Союзів боротьби, назвавши їх революц. орг-ціями, які «з'єдналися і поклали основу „Російської соціал-демократичної робітничої партії“» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 256). *П. М. Шморгун.*

СОЮЗИ ЗЕМСТВ І МІСТ, «Земгор» — об'єднання керівних органів *Земського союзу* і *Союзу міст всеросійського*, створене в липні 1915 з метою допомоги царському урядові в організації постачання рос. армії для ведення імперіалістичної війни 1914—18. Цю допомогу «Земгору», а також *воєнно-промислових комітетів* царський уряд в основному обмежив посередництвом під час виконання держ. замовлень. «Земгор» відав мобілізацією легкої та кустарної промисті. С. з. і м. були політ. органами торг.-пром. буржуазії та обуржуазнених поміщиків. На своєму з'їзді (вересень 1915, Москва) представники «Земгору» виступили за введення до складу царського уряду бурж. діячів. Після Лютн. революції 1917 керівні діячі С. з. і м. увійшли до *Тимчасового уряду*. Вороже зустріли Велику Жовтн. соціалістичну революцію. На Україні вони підтримували бурж.-націоналістичну *Центральну раду*. Ліквідовані в січні 1918.

«СОЮЗМУЛЬТФІ́ЛЬМ» — найбільша в СРСР студія мультиплікаційних фільмів. Організована 1936. Студія випускає мультиплікаційні фільми для дітей, політ. памфлети, окремі сюжети для кіножурналу «Фитиль» тощо. З 1953, крім мальованих, створюються і лялькові фільми. «С.» нагороджено премією Ленінського комсомолу (1982).

СОЮ́ЗНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА — суверенна радянська соціалістична держава, яка добровільно об'єдналася з ін. рад. республіками в *Союз Радянських Соціалістичних Республік* — єдину союзну багатонац. д-ву. Кожна з 15 союзних республік має свою *територію*, Конституцію, найвищий орган держ. влади — Верховну Раду, Уряд — Раду Міністрів, Верховний Суд, респ. громадянство, держ. символи (герб, прапор, гімн) і столицю. Правове становище і повноваження союзних республік закріплено в *Конституції СРСР* і конституціях цих республік. Віданню кожної союзної республіки в особі її найвищих органів держ. влади і управління (див., зокрема, ст. 72 *Конституції УРСР*) підлягають: прийняття конституції республіки, внесення до неї змін, контроль за її додержанням; респ. законодавство; охорона держ. порядку, прав і свобод громадян; встановлення порядку організації й діяльності респ. і місц. органів держ. влади і управління; проведення єдиної соціально-екон. політики, керівництво економікою республіки, забезпечення наук.-тех. прогресу й здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів; розроблення і затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку республіки, розроблення і затвердження *бюджету державного* республіки; встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами; *охорона навколишнього середовища*; *амністія* і *помилування* громадян, засуджених судами республіки; вирішення ін. питань респ. значення. С. р. с. р. забезпечує комплексний екон. і соціальний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на її території повноважень СРСР, бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання СРСР, у *Верховній Раді СРСР*, *Президії Верховної Ради СРСР*, Уряді СРСР та ін. загальносоюзних органах, проводить у життя рішення найвищих органів держ. влади і управління СРСР. Кожна союзна республіка, незалежно від кількості населення, має 32 депутати в *Раді Національностей* Верховної Ради СРСР. До відання союзної республіки належить визначення свого крайового, обл., окружного і районного поділу і вирішення ін. питань адм.-тер. устрою. Тер. союзної республіки не може бути змінена без її згоди; кордони між союзними республіками можна змінювати за взаємною угодою від-

повідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними д-вами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій. Суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР. Див. також *Радянська федерація, Національно-державний устрій СРСР, Українська Радянська Соціалістична Республіка.* *В. Є. Бражников.*

СОЮЗНИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ДОГОВІР МІЖ РРФСР І УРСР — державно-політична угода про військовий і господарський союз, укладена урядами Рад. Росії і Рад. України 28.XII 1920 у Москві і затверджена *Восьмим Всеросійським з'їздом Рад* 29.XII 1920 і *П'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад* 2.III 1921. В договорі, що був новим, дальшим кроком до зміцнення державної єдності радянських республік, встановлювалося, що уряди РРФСР і УРСР визнають незалежність і суверенність кожної з сторін і укладають його, усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони та в інтересах господарського будівництва. Для практичного здійснення цих завдань уряди РРФСР і УРСР оголошували об'єднаними такі нар. комісаріати: а) військ. і морських справ, б) Вищу Раду нар. г-ва, в) зовн. торгівлі, г) фінансів, д) праці, е) шляхів, є) пошти і телеграфу. За договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РРФСР і мали в Раднаркомі УРСР своїх уповноважених. 5-й Всеукр. з'їзд Рад доручив ВУЦВК негайно приступити в погодженні з ВЦВК до конкретизації й розвитку тих пунктів договору, які регламентували відносини між ВУЦВК і ВЦВК. Аналогічні договори було також укладено й між РРФСР та ін. братніми республіками. Союзні договори були важливим кроком на шляху до створення єдиної союзної держави — Союзу РСР.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о советском многонациональном государстве. М., 1981; История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. М., 1957; История государства и права Украинской ССР. К., 1976. *Б. М. Бабій.*

СОЯ (Glycine) — рід трав'янистих рослин родини *бобових*. Відомо 75 видів, поширених у тропіках Африки, Америки, Азії. В СРСР — 2 види, в культурі один вид — С. щетиниста (G. hispida) — самозапильна однорічна рослина. Стебло прямостояче, опушене, гіллясте, від 30—50 см до 2 м заввишки. Листки трійчасті, опушені. Квітки дрібні, білі або фіолетові, зібрані в китиці. Плід — 3—6-насінний біб. Походить з Пд.-Сх. Азії. С. щетинисту поділяють на 6 підвидів: індійський, корейський, китайський, маньчжурський, напівкультурний і слов'янський. Залежно від сорту та умов вирощування насіння С. містить 35—45% білків, 18—25% олії, 1—2% лецитину, 5—6% золи, *мікроелементи, вітаміни* й *ферменти*. С.— важливе джерело рослинного білка та олії. Її зерно використовують у хлібопекарській, кондитерській, макаронній, консервній, маргариновій, м'ясній та ін. галузях пром-сті. Білок і олію з С. застосовують для виготовлення пластмас, клею, лінолеуму, лаків тощо. На корм тваринам С. використовують у вигляді зеленої маси, *сіна, сінажу, силосу, макухи, соломи, полови* й *шроту*. С. широко застосовують у сумісних посівах з кукурудзою, з вівсом, сорго на зелений корм, на силос, в *зеленому конвеєрі*, а також у поукісних та *післяжнивних посівах*. Як бобова рослина С. нагромаджує азот в ґрунті. Урожайність зерна С. на Україні в середньому 15—16 ц/га, в передових г-вах — 25—30. На Україні районовані (1983) кращі сорти С. на корм і насіння (табл.).

Літ.: Лещенко А. К. Культура сої на Україні. К., 1962; Лещенко А. К. Культура сои: происхождение, распространение, основные ботанические и биологические особенности. К., 1978. *Ф. П. Юхимчук.*

СПАДКО́ВЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, які регулюють умови і порядок переходу за *спадкуванням* права особистої власності громадян після їхньої смерті до інших осіб (спадкоємців); частина *цивільного права*. С. п. базується на ст. 13 Конституції СРСР (ст. 13 Конституції УРСР), за якою *особиста власність* громадян і право її спадкування охороняються д-вою. Осн. положення С. п. закріплено в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 117—121) і в цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — розділ VII ЦивК УРСР). С. п. дає громадянинові змогу в межах, визначених законом, вільно заповідати *майно*, яке йому належить. Водночас С. п. захищає інтереси членів сім'ї спадкоємця. В усіх випадках С. п. забезпечує права непрацездатних спадкоємців, надаючи їм ряд переваг. С. п., зокрема, визначає підстави спадкоємства, коло спадкоємців, черговість спадкоємців за законом, спадкоємство за *заповітом*, порядок прийняття *спадщини*, перехід спадщини до д-ви, питання відповідальності спадкоємця за борги спадкодавця, питання охорони спадкового майна.

СПАДКО́ВІ ХВОРО́БИ — хвороби, що зумовлені порушеннями в процесах збереження, передачі і реалізації *генетичної інформації*. Особливості виникнення і перебігу С. х. стали активно вивчатися лише в 20 ст. у зв'язку з успіхами в галузі генетики людини, у т. ч. *генетики медичної*. Виникнення С. х. зумовлене, як правило, спадково закріпленими змінами *генетичного коду*, що звуться мутаціями (див. *Мінливість, Мутагенез*), які бувають хромосомними (викликають *хромосомні хвороби*) та генними (викликають власне спадкові, або генні, хвороби). Дослідження в галузі *молекулярної генетики* і *біохімії* показують, що процеси обміну речовин в клітині знаходяться під подвійним контролем. З одного боку, це нервова та ендокринна регуляція, яка забезпечує погодження процесів обміну з умовами середовища, що оточують клітину, з другого — складна система генетичного контролю за синтезом ферментних білків (див. *Ферменти*). Відсутність або низька активність ферментів здебільшого веде до виникнення С. х. обміну речовин — т. з. ензимопатій. Одним з найважливіших методів вивчення С. х. є клініко-генеалогічний, який заснований на складанні родоводу хворих (див. *Генеалогія* в генетиці і селекції). Серед С. х. найпоширеніші хромосомні хвороби, спадкові хвороби, що пов'язані з порушеннями обміну речовин, спадкові порушення *імунітету*, С. х. з переважним ураженням ендокринної системи та ін. Хромосомні хвороби характеризуються зміною структури і числа хромосом. Частота їх серед новонароджених становить бл. 1%. Грубі *аномалії* хромосом є частою причиною довільних абортів, викиднів і мертвонароджень. До хромосомних хвороб належить, напр., *Дауна хвороба*. Спадкові порушення імунітету — це, напр., спадково зумовлені дефекти синтезу специфічних білків, що визначають імунний захист організму, — т. з. імуноглобулінів. Виявляються в зниженні опірності організму мікробним інфекціям, розвитку септичних станів (див. *Сепсис*), хронічних захворюваннях різних органів і систем. Найбільш це виявлено при хворобі Брутона. Спадкові хвороби з переважним порушенням функції нирок — це група захворювань, в розвитку яких провідну роль відіграють спадкові фактори, — нефритоподібні захворювання (нефропатії). До цієї групи відносять також рахітоподібні захворювання, напр. фосфат-*діабет*. Спадкові хвороби крові, до них відносяться *гемолітична хвороба новонароджених, лейкози, гемофілія*, гемоглобінози та ін. Спадкові хвороби крові можуть бути пов'язані з патологією *лейкоцитів*, патологією гемоглобіну. Спадкові хвороби нервової системи — хвороби нервово-м'язової системи (прогресуюча м'язова дистрофія, міотонія та ін.), а також ураження мозку. Спадкові хвороби з ураженням очей — дегенеративні ураження різних структур ока, які нерідко супроводяться глухотою. Навіть порівняно невеликий перелік С. х. вказує на їх чисельність, різноманітність перебігу і різний прогноз. Для раннього і ширшого розпізнавання С. х. в СРСР створено мережу *медико-генетичних консультацій*.

СПАДКО́ВІСТЬ — здатність живих організмів передавати особинам наступного покоління морфо-анатомічні, фізіологічні, біохімічні особливості своєї організації, а також характерні риси становлення цих особливостей у процесі *онтогенезу*. С. найтісніше пов'язана з спадковою *мінливістю*, і вони разом забезпечують збереження різноманітності органічного

Соя щетиниста:
1 — верхня частина квітучої рослини;
2 — плід;
3 — насінина.

Районовані на Україні (1983) сорти сої

Береговчанка
Білосніжка
Букурія
ВНИИМК 9186
Зарніца
Іскра Кіровоградська 3
Кіровоградська 4
Київська 48
Ланка
Терезинська 2
Терезинська 24
Херсонська 1
Херсонська 2
Чернівецька 2

Спаржа лікарська: *1* — кореневище з проростаючими пагонами; *2* — квітуча гілка; *3* — гілка з плодами.

світу на Землі та його *еволюцію*. Встановлення закономірностей успадковування окремих ознак Г. *Менделем* і перевідкриття їх 1900 дало можливість перейти від абстрактних концепцій сутності С. до її експериментального аналізу. З цього часу починається бурхливий розвиток *генетики*. В експериментах з *гібридологічного аналізу* було всебічно обгрунтовано принцип дискретної організації С., суть якого зводиться до того, що в С. організму виділяються ознаки (якісні або кількісні) й властивості, формування яких контролюється окремими елементарними факторами — *генами*, що передаються від покоління до покоління відповідно до *Менделя законів*. В успадковуванні якісних ознак (напр., забарвлення, кольору очей, *групи крові* та ін.), за якими відмінності між особинами визначаються одним або кількома генами, та кількісних (напр., маси, плодючості, життєздатності тощо), які є наслідком взаємодії багатьох генів (див. *Полімерія*) і залежать від умов зовн. середовища, принципової різниці немає. Аналіз спадкової основи кількісних ознак проводять за допомогою генетико-статистичних методів (див. *Біометрія*), які дають, зокрема, можливість оцінити роль С. й зовн. умов у формуванні відмінностей особин за цими ознаками. Дані гібридологічного аналізу й цитології дозволили Т. *Моргану* та його учням розробити *хромосомну теорію спадковості*, яка лягла в основу вчення про *хромосоми* як матеріальних носіїв *генетичної інформації* й дала поштовх до становлення *молекулярної генетики*. Працями з цієї нової галузі генетики були виявлені фізико-хім. механізми самореплікації (див. *Реплікація*) елементарних одиниць С.— генів і відкриті нові можливості перетворення спадкової структури організмів в інтересах людини (див. *Генетична інженерія*). З'ясування цитологічної й молекулярної організації генетичного матеріалу показало, що не тільки статеві, а й соматичні клітини мають всю повноту спадкової інформації, яка міститься в осн. в хромосомах їх *ядер* (т. з. хромосомна, або ядерна, С.); що в клітинах різних тканин організму реалізується лише частина С., яка визначає специфіку їхнього функціонування; що принципи «розгортання» спадкового потенціалу, які відбуваються під контролем як зовн., так і внутр., насамперед гормональних, факторів, принципово однакові як при статевому, так і при *вегетативному розмноженні*. При вегетативному розмноженні, *апоміксисі*, *партеногенезі* С. нащадків не відрізняється від С. батьківських форм і порушується тільки у випадку виникнення *мутацій*. Ця обставина дала можливість почати наук. розробку проблеми одержання *клонів* у тварин на основі перенесення ядер соматичних клітин у яйцеклітини (з попередньо вилученим або вбитим ядром) й спонукання їх до дальшого розвитку. Розв'язання цієї проблеми дозволить зберегти унікальні *генотипи* видатних за продуктивними та ін. якостями тварин в ряді наступних поколінь. Крім ядерної С., розрізняють ще позаядерну, яка залежить від структур *цитоплазми*, що самовідтворюються (див. *Спадковість цитоплазматична*). Спадкова різноманітність організмів у популяціях пояснюється великою кількістю різних поєднань батьківських генів у генотипі нащадків (див. *Добір природний*). Закономірності С. мають велике значення в *селекції* (при виведенні нових сортів рослин і порід тварин), в медицині (для зменшення ймовірності виявлення *спадкових хвороб*; див. *Генетика медична, Медико-генетична консультація*) тощо.

Літ.: Дубинин Н. П., Глембоцкий Я. Л. Генетика популяций и селекция. М., 1967; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Шеппард Ф. М. Естественный отбор и наследственность. Пер. с англ. М., 1970.

В. І. Євсиков.

СПАДКО́ВІСТЬ ПЛАСТИ́ДНА — різновид *спадковості цитоплазматичної*, пов'язаний з діянням позаядерних генів (*плазмонів*), локалізованих у *пластидах*. Вперше описана К. *Корренсом* (1908). Виявляється найчастіше під час успадковування ознаки строкатолистості у рослин, яка спостерігається у вигляді чергування зеленого і білого забарвлення органів і тканин рослини й зумовлена наявністю в клітинах зелених і безбарвних пластид, що несуть позаядерні пластидні гени. Під час поділу клітин пластиди розподіляються випадково між дочірніми клітинами, потрапляють тільки в *яйцеклітини* і майже завжди відсутні у *пилку*, що забезпечує передавання ознаки *гібридам* виключно по материнській лінії. В ряді випадків прояв ознаки при С. п. є результатом взаємодії пластидних і ядерних генів. Детальніше С. п. вивчена у одноклітинної водорості хламідомонади, в якої вона виявляється під час успадковування таких ознак, як стійкість до *антибіотиків*, здатність до *фотосинтезу* тощо.

В. А. Труханов.

СПАДКО́ВІСТЬ ЦИТОПЛАЗМАТИ́ЧНА, позаядерна спадковість, позахромосомна спадковість — спосіб передавання *генетичної інформації*, локалізованої не в ядерних *генах*, що входять до складу *хромосом*, а в *цитоплазмі* та її структурних елементах — *мітохондріях*, *пластидах* (див. *Спадковість пластидна*), *плазмідах* та ін. Позаядерні гени (*плазмони*) здатні до розмноження і випадково розподіляються по дочірніх клітинах. Вони передаються наступному поколінню у складі цитоплазми *яйцеклітини*. Тому найголовніша роль у передаванні позаядерних генів належить цитоплазмі материнського організму, і прояв ознаки, що визначається позаядерним геном, буде неоднаковим у прямому і зворотному схрещуваннях (див. *Реципрокне схрещування*). Прояв ознаки може здійснюватись і при взаємодії ядерних та цитоплазматичних генів (напр., цитоплазматична стерильність пилку у рослин). Іноді до С. ц. відносять неменделівське успадковування (див. *Менделя закони*), пов'язане з наявністю в цитоплазмі клітин деяких внутрішньоклітинних *паразитів* і симбіонтів (див. *Симбіоз*).

В. А. Труханов.

СПАДКУВА́ННЯ — перехід майна після смерті громадянина (спадкодавця), якому це майно належало, до однієї або кількох осіб (спадкоємців). В СРСР здійснюється згідно з нормами *спадкового права*. Закон передбачає два порядки С.— за законом і за *заповітом*. С. за законом має місце, коли і оскільки воно не змінене заповітом. Якщо заповіт охоплює лише частину майна померлого, можливе С. частково за законом і частково — за заповітом. Майно, що залишилося незаповіданим, розподіляється між спадкоємцями в порядку і за черговістю, визначеними законом (в УРСР — ст. 529—533 ЦивК УРСР).

Якщо у померлого немає спадкоємців за законом і він не залишив заповіту або спадкоємці не прийняли *спадщини* чи позбавлені її, майно померлого переходить до д-ви (т. з. *виморочне майно*). При С. за законом до спадкоємців померлого належать особи, зв'язані з ним кровними узами, шлюбними відносинами, *усиновленням*, утриманням. Усиновлені та їхні нащадки при С. після смерті усиновителя або його родичів прирівнюються до дітей усиновителя та їхніх нащадків. Встановлено особливий порядок С. предметів домашньої обстановки та вжитку — вони переходять за законом до спадкоємців, які проживали спільно з спадкодавцем не менше як один рік, незалежно від їхньої черги і спадкової частки. Ст. 119 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 535 ЦивК УРСР) передбачає, що *неповнолітні* або непрацездатні діти спадкодавця (в т. ч. усиновлені), його (її) непрацездатні дружина (чоловік), батьки успадковують, незалежно від змісту заповіту, *обов'язкову частку* — не менше як $^2/_3$ частки спадщини, яка належала б кожному з них при С. за законом.

«СПАДНОЇ РОДЮЧОСТІ ГРУ́НТУ ЗАКО́Н» — вигаданий бурж. економістами «закон», за яким нібито кожне додаткове вкладення праці й капіталу в землю супроводиться не відповідною, а чимраз меншою кількістю одержуваного продукту, а за певною межею всякий додатковий приріст продукції стає неможливим. Вперше «С. р. г. з.» сформулював А. Р. Ж. *Тюрго* у 18 ст.; згодом на нього спиралися Д. *Рікардо* при обгрунтуванні теорії диференціальної ренти, Т. *Мальтус* при створенні своєї теорії *народонаселення* (див. *Мальтузіанство*), Дж. М. *Кейнс*, Дж. Б. *Кларк* та ін., які вважали його універсальним «законом» спадної продуктивності, що діє не лише в с. г., а й у пром-сті. За допомогою «С. р. г. з.» бурж. економісти намагаються виправдати погіршення становища трудящих за капіталізму, зростання *земельної ренти*, пояснити суперечності капіталізму не соціально-екон. причинами, що гальмують розвиток с. г., а біол.

Спарові. Зубарик.

законами природи. Класики марксизму-ленінізму показали методологічну неспроможність даного «закону» і теоретично довели, що додаткові вкладення капіталу й праці в землю, як правило, супроводяться розвитком продуктивних сил, удосконаленням системи машин і агротехніки, підвищенням урожайності й продуктивності праці, зростанням ефективності с.-г. виробництва. *В. О. Сизоненко.*

СПА́ДЩИНА — *майно* (в т. ч. гроші, цінні папери), а також сукупність майнових прав і обов'язків, які належать громадянинові й після його смерті переходять до спадкоємців. За рад. правом до складу С. входить особиста власність громадян (предмети обстановки і вжитку, комфорту і підсобного домашнього г-ва, житловий будинок, трудові заощадження тощо), а також вимоги, що випливають із зобов'язань (напр., право вимагати сплати боргу), майнові та окремі немайнові права і обов'язки автора (винахідника). Див. також *Спадкування.*

СПАЗМ (грец. *σπασμός*, від *σπάω* — тягну) — мимовільне тривале і сильне корчове скорочення певних груп м'язів — поперечносмугастих (скелетних, напр., при *паралічах*) і гладеньких — судинної стінки (напр., при *стенокардії*), бронхів (при *астмі бронхіальній*), стравоходу (*кардіоспазм*), кишечника та ін. Звичайно С. супроводиться болем, порушенням живлення та функцій різних органів (С. судин мозку, серця тощо). С. м'язів внутр. органів (напр., кишечника, сечоводів) спричинює напад *коліки.*

СПАЗМОЛІТИ́ЧНІ ЗА́СОБИ (від *спазм* і грец. *λυτικός* — той, що розслаблює) — різні за хімічною будовою лікарські препарати, які викликають розслаблення гладеньких м'язів внутр. органів (бронхів, кишечника, сечоводів, проток залоз) і кровоносних судин. За механізмом дії С. з. поділяють на нейротропні (*адреналін, ефедрин* та ін.), розслабляючий ефект яких є результатом збудження симпатичних нервів, і міотропні (*папаверин,* но-шпа, еуфілін та ін.), які безпосередньо впливають на гладенькі м'язи. Найбільш виявлений спазмолітичний ефект при комбінованому вживанні нейротропних і міотропних С. з. Застосовують С. з. для лікування гіпертонії, холециститу, бронхіальної астми, спазмів судин головного мозку, ниркової коліки тощо. *Н. І. Нікітіна.*

СПАЗМОФІЛІ́Я (від *спазм* і грец. *φιλία* — схильність) — дитяче захворювання, спричинюване порушенням нервово-м'язової збудливості. Виникає внаслідок розладів кальцієво-фосфорного обміну (падіння вмісту кальцію у крові), що пов'язане з недостатністю вітаміну D (див. *Рахіт*) і змінами функції паращитовидних залоз. Проявом С. є напади *судорог.* Спостерігається в осн. у дітей віком до 2 років. Розрізняють приховану форму С. (поява у дитини тривожного сну, моторної неспокійливості, лякливості, *тахікардії,* посиленої пітливості тощо) і явну С. (ларингоспазм — утруднення дихання, іноді зупинка дихання тощо). Лікування: протисудорожні засоби, терапія рахіту, введення великих доз кальцію.

СПА́ЙНІСТЬ МІНЕРА́ЛІВ — здатність кристалів *мінералів* розколюватися при мех. дробленні в певних напрямах з утворенням дзеркальних поверхонь. Пов'язана з особливостями внутр. будови кристалів і зумовлюється силами зчеплення в *кристалічних гратках.* Розрізняють цілком досконалу — кристали легко розщеплюються на тоненькі пластинки (слюда, хлорит); досконалу — утворюються рівні поверхні, злом можливий лише по площинах спайності (кальцит, галеніт); середню — на уламках кристала є площини спайності і площини злому (польові шпати); недосконалу С. м.— злом уламків кристала нерівний, площин спайності не видно (апатит, каситерит). У деяких мінералів (кварц, корунд) спайності практично немає. С. м. є однією з важливих діагностичних ознак.

Т. М. Агафонова.

СПАЛЛАНЦА́НІ (Spallanzani) Ладзаро (12.I 1729, Скандіано, пров. Модена — 11.II 1799, Павія) — італ. природодослідник. Закінчив ун-т в Болоньї. Професор ун-тів в Реджіо (з 1755), Модені (з 1763), Павії (з 1769). Відомий працями з біології. Вперше експериментально довів неможливість самодовільного зародження мікроскопічних організмів; здійснив штучне запліднення у земноводних і ссавців. Вивчав також *регенерацію* у земноводних, кровообіг, дихання, травлення та ін.

СПАНДАРЯ́Н Сурен Спандарович [парт. псевд. — Тимофій; 3 (15).XII 1882, Тбілісі — 11(24). IX 1916, Красноярськ] — професіональний революціонер, вірм. літ. критик, публіцист. Член Комуністичної партії з 1901. Виключений з Моск. ун-ту за революц. діяльність. На VI (Празькій) всерос. конференції РСДРП обраний членом ЦК і рос. бюро ЦК РСДРП; виконував ряд доручень В. І. Леніна. За революційну діяльність 1913 засуджений на довічне поселення в Сибіру. Друкуватися почав 1906 у закавказ. більшовицьких газетах вірм. і рос. мовами «Кайц» («Іскра)», «Орер» («Дні»), «Нор Хоск» («Нове слово»), «Гудок», «Бакинский рабочий», в центральних органах компартії «Звезда», «Социал-демократ» та ін. Викривав ворогів Комуністичної партії і робітн. руху, зробив великий внесок у розвиток марксистської естетичної думки. В літ.-критичних і театрознавчих статтях виступав проти занепадницької л-ри й реакц. теорії «мистецтво для мистецтва», послідовно відстоював ленінський принцип партійності й народності л-ри. В 1911 у зв'язку з 50-річчям з дня смерті Т. Шевченка в газ. «Листок-копейка» надрукував «Замітки», в яких називав його великим народним поетом.

Тв.: Укр. перекл.— Замітки. В кн.: Світова велич Шевченка, т. 1. К., 1964; Рос. перекл.— Статьи, письма и документы. М., 1958.

Літ.: Воскерчян А. Сурен Спандарян — публицист, критик. Ереван, 1979. *С. Г. Амірян.*

СПА́РЖА (Asparagus) — рід рослин родини *лілійних.* Багаторічні трави, напівчагарники і *ліани.* Стебло розгалужене, до 150—200 см заввишки. Листки редуковані до лусок, в пазухах яких дуже видозмінені гілочки (*кладодії*). Квітки дрібні, здебільшого роздільностатеві. Плід — ягода. Бл. 300 видів, поширені в Зх. Європі, Середземномор'ї, на Балканах. В СРСР бл. 30 видів. В Рад. Союзі, в т. ч. на Україні, культивують переважно С. лікарську (A. officinalis var. altilis). В їжу використовують етіольовані (див. *Етіоляція*) соковиті підземні пагони, які містять 2% білка, 2,4% вуглеводів (крім клітковини), вітаміни A, B_1, B_2, C. Споживають С. вареною або консервованою. Урожай С. на 3—4 рік становить 8—15 ц/га, на 6—8 рік — 50—60 ц/га, надалі урожай поступово знижується. На Україні поширений сорт С. Аржентельська. Підвид С.— аспарагус культивують як декоративно-листяну рослину. С. дикорослa, холодок лікарський, спаржа, або заячий холодок (A. officinalis), зустрічається як бур'ян на Україні, Кавказі, в Сибіру. Коріння і молоді пагони використовують у медицині. *П. М. Білецький.*

С. С. Спандарян.

СПА́РОВІ (Sparidae) — родина *кісткових риб* ряду окунеподібних. Тіло (довж. від 10 см до 1,5 м) видовжене чи округле, досить високе, сплющене з боків. Спинний плавець один, передні промені колючі. Рот має вигляд щілини, злегка висувний. Зуби численні, в залежності від характеру живлення (хижаки, планктоноїдні) різні за формою. С. властивий *гермафродитизм.* С.— морські, прибережні риби, інколи заходять в гирла річок. Поширені переважно в тропічних та субтропічних, рідше в помірних широтах Світового ок. В родині — понад 30 родів; в СРСР — 8 родів, що об'єднують 9 видів, у т. ч. в УРСР — 5 видів з 5 родами, з яких у Чорному м. трапляються *морський карась, зубан,* зубарик (Puntazzo) та ін.

А. Я. Щербуха.

СПА́РТА — давньогрец. *поліс* у Лаконіці (Пелопоннес). Виникла в 9 ст. до н. е., можливо внаслідок злиття громад *дорійців* і *ахейців.* Завоювавши у 8—6 ст. до н. е. пд. частину Пелопоннесу, С. перетворилася на велику д-ву. За легендою, держ. лад у С. був встановлений *Лікурга законами* (9—8 ст. до н. е.). *Спартіати* володіли рівними ділянками держ. землі з прикріпленими до них *ілотами,* самі займалися гол. чин. військ. справою. Ремесла і торгівля перебували в руках *періеків.* С. була класичним зразком полісу з олігархічним держ. ладом; держ. справи вирішували община спартіатів, а також герусія, потім колегія ефорів. Суперництво С. з Стародавніми *Афінами* призвело до *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е., після перемоги в якій С. встановила гегемонію над усією Грецією. Проводила політику втручання у внутр. життя грец. полісів і насадження в них олігархічного режиму. В 4—3 ст. до н. е. в С. відбувався процес розвитку товарно-грошових відносин, що призвів до збільшення

Спартак на коні. Фрагмент фрески, виявленої в Помпеях 1927.

Спаса на Берестові церква в Києві. 11—12 ст.

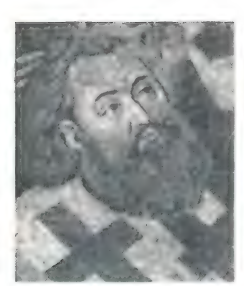

Спаса на Берестові церква в Києві. Портрет П. С. Могили. Фреска. 1640—43.

майнової нерівності спартіатів і загострення класової боротьби в країні. Скориставшись з цього, ін. поліси (особливо Афіни і *Фіви*) почали боротьбу проти С. Після поразки у війні з Фівами під *Левктрами* С. перетворилася на другорядну д-ву. Спроби царів *Агіса IV* і *Клеомена III* відновити могутність С. закінчилися невдачею. В 146 до н. е. С. підпала під владу Риму. На місці старод. С.— сучасне грец. місто Спарта.

М. Д. Мелащенко.

СПАРТА́К (Spartacus; р. н. невід. — п. 71 до н. е.) — вождь повстання рабів 73 (або 74) — 71 до н. е. в Стародавньому *Римі* (див. *Спартака повстання*). Уродженець Фракії, С. під час війни римлян з фракійцями 80 до н. е. потрапив у полон до римлян і був проданий у рабство. Його помістили до школи *гладіаторів* у м. Капуї. Разом з ін. гладіаторами (бл. 70 чол.) втік на Везувій, де сформував загін (10 тис. чол.) з рабів-утікачів і вільних орендарів. Організував армію повстанців за рим. зразком. Загинув у бою проти рим. війська на кордоні Апулії і Луканії. Образ С. виведено у багатьох літ. творах (трагедія Сорена «Спартак», 1760; істор. роман Р. Джованьйолі «Спартак»), балеті «Спартак» А. Хачатуряна.

«СПАРТА́К» — підпільна комсомольська орг-ція, що діяла в с. Красногірці Голованівського р-ну Кіровогр. обл. з листопада 1942 по грудень 1943. Налічувала 35 чол., з них 22 комсомольці. Діяльність комсомольсько-молодіжного підпілля Красногірки і сусідніх сіл Манжурки, Капітанки і Свірневого очолила комуніст, кол. голова колгоспу «Шлях до соціалізму» М. І. Мала. Під її керівництвом та з участю командира Червоної Армії лейтенанта П. О. Граматчикова, який потрапив в оточення, а згодом став нач. штабу партизан. загону «Південний», підпілля оформилось організаційно. Секретарем підпільної комсомольської орг-ції обрали Л. Ю. Римар, командиром бойової групи — комсомольця М. С. Громового. Молодь Красногірки саботувала заходи окупантів, виводила з ладу с.-г. техніку та ремонт, переховувала поранених рад. воїнів, збирала на полі бою зброю, боєприпаси. Підпільники здійснили 11 бойових операцій, понад 20 диверсійних актів, врятували від вивезення в рабство до Німеччини понад 350 чол., писали і розповсюджували листівки, забезпечували партизан харчами. Гітлерівцям удалося розкрити орг-цію, вони жорстоко розправилися з підпіллям: 17 юних патріотів після катувань було розстріляно. В 1975 за мужність і відвагу, виявлені в боротьбі проти ворога, 24 учасники орг-ції нагороджені орденом Вітчизняної війни, решта — медаллю «Партизанові Великої Вітчизняної війни» 1-го ступеня. В 1978 у Красногірці відкрито меморіальний музей «Спартак».

В. Л. Калиниченко.

«СПА́РТАК» — журнал, центр. орган *Комуністичної спілки молоді Західної України* (КСМЗУ). Журнал видавали з листопада 1926 до травня 1928 в Берліні і нелегально розповсюджували на тер. Зх. України, 1933 друкували на ротаторі у Львові. В 1933 ЦК КСМЗУ видавав у Львові аналогічний журнал польс. мовою. Журнал виховував трудящу молодь Зх. України в комуністичному дусі, вміщував матеріали про молодіжний комуністичний рух в СРСР та на Рад. Україні, закликав до участі в революц. боротьбі.

«СПАРТА́К» — всесоюзне спорт. т-во профспілок, що об'єднує працівників держ. торгівлі, цивільної авіації, автотранспорту, культури, охорони здоров'я тощо. Веде початок від фізкультурних гуртків, що виникли при артілях промкооперації 1925—26; як всесоюзне спорт. т-во промкооперації створене 1935. В 1960 реорганізоване в добровільне спорт. т-во профспілок. У «С.» культивується 50 видів спорту (1982). В УРСР «С.» об'єднує понад 2 млн. фізкультурників. Найкраща укр. команда «С.» — жіноча гандбольна (14-разовий чемпіон СРСР, володарка Кубка європ. чемпіонів — 1970—75, 1977—80). «С.» нагороджено орденом Леніна, 1937.

СПАРТАКА́ ПОВСТА́ННЯ — повстання рабів 73 (або 74) — 71 до н. е. в Стародавньому *Римі*, одне з найзначніших повстань періоду античності. Почалося втечею рабів, яких навчали в школі *гладіаторів* у м. Капуї, на гору Везувій. На чолі повстанців став *Спартак*. Повстання швидко перекинулося з Кампанії у пд. області Італії. Спартак повів повстанців (бл. 70 тис. чол.) в Апулію і Луканію. В 72 до н. е. рим. *сенат* направив проти армії Спартака дві армії на чолі з *консулами*. Одній армії вдалося знищити у Пн. Апулії загін повстанців на чолі з Кріксом. Скориставшись з роз'єднаності рим. армій, Спартак розгромив їх. Армія Спартака пройшла по узбережжю Адріатичного м. всю Італію, у битві біля м. Мутіна розбила війська рим. проконсула *Кассія*, потім повернула на Пд. Її переслідувала армія *Красса*. Спартак прагнув переправити свою армію в Сіцілію, проте це не вдалося здійснити. Армія повстанців виявилася відрізаною на Пд. Італії. З труднощами прорвавши укріплення римлян, вона рушила до м. Бурундізія, розраховуючи переправитися до Греції. В 71 до н. е. на кордоні Апулії і Луканії армія Спартака (бл. 60 тис. чол.) була розбита армією Красса. Спартак загинув у бою. Бл. 6 тис. повстанців римляни розіп'яли уздовж шляху з Рима в Капую. С. п. прискорило встановлення в Римі імперської форми влади з метою збереження рабовласницького ладу.

Літ.: Мишулин А. В. Спартаковское восстание. М., 1936.

«СПАРТАКА́ СОЮ́З» («Spartakusbund») — революц. орг-ція лівих соціал-демократів Німеччини, що існувала в період *Листопадової революції 1918*. Ств. 11.XI 1918 в Берліні на нараді керівників пропагандистської групи «Спартак», що виникла в С.-д. партії Німеччини внаслідок об'єднання частини її лівих елементів навколо засн. 1915 журн. «Інтернаціонал» в однойменну групу. Поряд з нелегальними листівками група видавала «Політичні листи» за підписом «Спартак» і 1916 прийняла цю назву. З утворенням 1917 Незалежної с.-д. партії Німеччини (НСДПН) ввійшла до її складу. З 9.XI 1918 видавала газ. «*Роте фане*». 11.XI 1918 групу було перетворено на орг-цію з власним ЦК, проте вона залишилась у складі НСДПН. Засновниками і керівниками «С. с.» були К. *Либкнехт*, Р. *Люксембург*, Ф. *Мерінг*, К. *Цеткін*, В. *Пік*, Я. *Тишка* та ін. «Союз» стояв на інтернаціоналіст. позиціях, виступав проти імперіалістичної війни, за продовження і поглиблення революції, очолював революц. виступи нім. пролетаріату. Спартаківці проводили агіт. роботу серед австронім. окупаційних військ і кол. військовополонених на Україні. 24.IV 1918 в Москві було створено нім. комуністичну групу, що входила до *Центральної Федерації іноземних груп РКП(б)*. При ЦК КП(б)У також існувала нім. комуністична група. Вона брала участь у виданні газ. «*Ді Вельткоммуне*».

Групи спартаківців було створено в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві. Багато спартаківців боролися в складі інтернац. загонів за Рад. владу на Україні. Загальнонім. конференція «С. с.» і ліворадикалів, що відкрилася 29.XII 1918 в Берліні, наступного дня перетворилася на Установчий з'їзд *Комуністичної партії Німеччини*.

Літ.: Ленін В. І. Членам групи «Спартак». Повне зібрання творів, т. 50; Кулінич І. М., Кошик М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959; Кривогуз И. М. «Спартак» и образование Коммунистической партии Германии. М., 1962.

СПАРТАКІА́ДА — масові комплексні спорт. змагання. Вперше відбулися в 20-х рр. 20 ст. в ряді країн Європи. Названі на честь *Спартака*. Перші С. в СРСР відбулися 1923, зокрема І Всеукраїнська С. проводилась у Харкові. В 1928 проведено всесоюзну С. в Москві. З 30-х рр. проводяться всесоюзні С. профспілок і фізкультурно-спорт. т-ва «*Динамо*», з 50-х рр.— С. народів СРСР, ДТСААФ СРСР, всесоюзні С. школярів, міжнар. С. дружніх армій соціалістичних країн і країн, що розвиваються, та ін.

СПАРТА́НСЬКЕ ВИХОВА́ННЯ — 1) Держ. система освіти й виховання, що склалася в 8—4 ст. до н. е. в *Спарті*. Здійснювалось у держ. виховних закладах, де юнаків з 7 до 20 років навчали військ. справи, привчали переносити несприятливі умови, виховували з них дисциплінованих, сильних, сміливих воїнів-рабовласників. Освіта обмежувалась читанням і письмом, умінням коротко й зрозуміло висловлюватись, естетичне виховання — заучуванням віршів і грою на муз. інструменті. З 18 до 20 років проводилася практична військ. підготовка. С. в. передбачало і всебічне фіз. виховання дівчат у сім'ї.

2) Переносно — суворе вихо-

вання, що привчає до витривалості, подолання труднощів.

СПАРТІА́ТИ (грец. Σπαρτιάται)— повноправні громадяни *Спарти*.

СПАРТОКІ́ДИ (грец. Σπαρτοκίδαι) — династія правителів *Боспорської держави*. Була при владі з 438 (або 437) до 107 до н. е. Засновник династії — Спарток I (правив 438—433 до н. е.), який, можливо, був вихідцем з середовища еллінізованої верхівки місц. племен. З діяльністю С. (особливо *Левкона I*, Перісада I) пов'язаний найбільший розквіт Боспору в 4 ст. до н. е. В офіц. написах того часу С. називають себе *архонтами* Боспору та Феодосії і *басилевсами* (царями) місц. племен. С. були одними з гол. постачальників хліба в Стародавні *Афіни*, за що не раз діставали подяку й почесні нагороди від Афінської д-ви. Останнього правителя з династії С. Перісада V, який передав владу цареві Понту *Мітрідатові VI Євпатору*, було вбито під час *Савмака повстання*.

СПА́СА НА БЕ́РЕСТОВІ ЦЕ́РКВА в Києві — пам'ятка архітектури 11—12 ст. Знаходиться на тер. *Києво-Печерської лаври*. Вперше згадується у літописі 1072. В 1157 в ній поховано великого київського князя *Юрія Долгорукого*. Зруйнована за навали орд Батия. В 1640—43 на замовлення П. С. *Могили* її реставровано в стилі укр. *барокко* і розписано грец. майстрами. Серед розписів 17 ст.— портрет П. С. Могили. Церква стала хрещатою, п'ятибанною. В 1813—14 за проектом арх. А. І. *Меленського* до неї прибудовано дзвіницю в стилі *класицизму*. В такому вигляді збереглась до наших днів. Значну художню цінність мають різьблені і карбовані прикраси престолу, виконані Ф. М. *Коробкою*. В 1909—14 арх. П. П. Покришкін провів архіт.-археол. дослідження фундаментів церкви. Вони дають уявлення про її первісний вигляд: тринефна шестистовпна однобанна споруда з пд., зх. і пн. притворами. Збереглася характерна для давньорус. буд. техніки кін. 11 — поч. 12 ст. кладка стін на товстому шарі цементованого розчину з утопленими рядами цегли. В 70-х рр. 20 ст. виявлено фресковий живопис 11—12 ст. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129.

СПА́СОВСЬКИЙ (Spasowski) Владислав (28.XII 1877, Якубовщизна, Білорусія — 5.VII 1941, Варшава) — польс. філософ і педагог, один з основоположників польс. марксистської педагогіки. Навчався в ун-тах Варшави, Франції і Швейцарії. З 1908 викладав у варшав. навч. закладах. За прогрес. педагогічну і громад. діяльність, активну участь у профспілковому учительському русі переслідувався владою бурж. Польщі, 1930 змушений був залишити роботу. В 1941, переслідуваний гестапо, покінчив життя самогубством. Осн. дослідження присвятив питанням школи, марксистської теорії виховання, методиці самовиховання й підготовки вчителів. Гол. теор. праця С.— «Визволення людини у світлі філософії, соціології праці і виховання особистості» (1933).

СПАСОКУКО́ЦЬКИЙ Сергій Іванович [29.V (10.VI) 1870, Кострома — 17.XI 1943, Москва] — рад. хірург, акад. АН СРСР (з 1942). Закінчив Моск. ун-т (1893). З 1898 — зав. хірургіч. відділенням Смоленської земської лікарні, з 1909 — Саратовської міськ. лікарні. З 1912 завідував хірургіч. клінікою мед. ф-ту Саратовського ун-ту; з 1926 — кафедрою хірургії 2-го Моск. мед. ін-ту ім. М. І. Пирогова. Осн. праці присвячені шлунково-кишковій і легеневій хірургії, проблемам переливання крові. С. запропонував оригінальний спосіб обробки рук хірурга перед операцією, методи лікування хворих з травматич. і операційним шоком, введення в тонку кишку поживної суміші через зонд для профілактики операційного шоку при раку і виразковій хворобі шлунка, вивчив питання про хірургіч. лікування хворих на актиномікоз легень тощо. Створив школу хірургів. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942.

Тв.: Труды, т. 1—2. М., 1948.

СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Новгороді-Сіверському — ансамбль пам'яток укр. архітектури 17—18 ст. Засн. в 11 ст. (можливо, на поч. 12 ст.). На тер. монастиря знайдено залишки храму кін. 12 — поч. 13 ст. (був трьохапсидним, чотиристовпним, з трьома великими критими ганками). Фасади споруди було прикрашено профільованими пілястрами. Сучас. ансамбль монастиря оточений кам. стінами з надбрамною баштою-дзвіницею (1670—99). На території монастиря — Петропавлівська церква з трапезною (17 ст.), будинок бурси (1657—67) з відкритою аркадою на 2 яруси і корпусами келій (17 ст.), корпус настоятеля (17 ст.), Іллінська церква (1785—95), Спасо-Преображенський собор на місці собору 12—13 ст., 1791—96, за проектом арх. Дж. *Кваренгі* у стилі *класицизму* та ін. Іл. див. також до статей *Кваренгі*, т. 5, с. 83; *Новгород-Сіверський*, т. 7, с. 400.

СПАСЬК-ДА́ЛЬНІЙ (до 1930 — Спаськ) — місто крайового підпорядкування Приморського краю РРФСР, центр Спаського р-ну. Залізнична станція. 55 тис. ж. (1982). Під час визволення Примор'я від білогвардійців та інтервентів у районі Спаська в жовтні 1922 було здійснено Спаську операцію, в ході якої Нар.-революц. армія *Далекосхідної республіки* оволоділа Спаським укріпленим районом і відкрила собі шлях у Пд. Примор'я. З 1926 Спаськ — місто. Підприємства пром-сті буд. матеріалів (цементні, залізобетонних конструкцій, цегельний, сан.-тех. арматури та мінеральної вати з-ди, комбінат азбоцем. виробів). Серед ін. підприємств — тракторо- та авторемонтні, овочевих і фруктових консервів з-ди, виробниче швейне об'єднання, ф-ка повстяного взуття. Індустр. технікум, мед. і пед. училища.

СПА́СЬКИЙ Борис Васильович (н. 30.I 1937, Ленінград) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР та міжнар. гросмейстер (з 1955). Чемпіон світу (1969—72, після перемоги над Т. *Петросяном*), чемпіон СРСР (1962, 1973). Переможець багатьох міжнар. турнірів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

СПА́СЬКИЙ Василь Лукич [1831, м. Шигри, тепер Курської обл.— 17 (30).I 1884, Харків] — укр. педагог, осв. діяч, статистик. У 1857 закінчив істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту. Викладав історію й географію в навч. закладах Харкова. Брав участь в орг-ції й діяльності першої в місті чоловічої *недільної школи* (1860), 1-го з'їзду вчителів нар. шкіл губернії (1860); був членом «*Харківського товариства грамотності*», статистичного к-ту. За інструкцією С. 25.III 1873 у Харкові проведено одноденний перепис населення. Праці: «Про викладання географії в гімназіях» (1863), «Про стан шкільної справи в Харківській губернії» (1868), «Характеристика Харкова щодо грамотності й освіти» (1875) та ін.

Л. П. Юрченко.

С. І. Спасокукоцький.

СПА́СЬКИЙ Михайло Федорович (1809, Захарково Орлов. губ.— 28.I 1859, Москва) — рос. метеоролог і фізик. У 1836 закінчив Головний пед. ін-т у Петербурзі. З 1848 — професор кафедри фізики і фіз. географії, з 1853 — декан фіз.-матем. ф-ту Моск. ун-ту. В праці «Про клімат Москви» (1847) дав визначення поняття «клімат», сформулював завдання кліматології, розробив статистичні прийоми обробки кліматичних даних тощо. С. висунув ідею визначального впливу атм. циркуляції на формування клімату.

СПА́СЬКИЙ СОБО́Р у Чернігові — пам'ятка архітектури *Київської Русі*. Буд-во розпочато бл. 1036 за князя *Мстислава Володимировича* Хороброго (тут його й поховано) в центрі черніг. *дитинця*. Побудовано собор з каменю та цегли технікою мішаної кладки. Собор тринефний у плані, з *нартексом* з зх. боку та баштою зі сходами на хори. Бокові аркади в серед. частині храму спираються на мармурові колони. Фасади собору оздоблюють профільовані пілястри, ніші та пояси меандрового орнаменту. Первісно собор було прикрашено фресковим розписом, підлога — мозаїкою. У 18 ст. була надбудована пн. і збудована (на місці хрещальні, 12 ст.) пд. вежі. Іконостас 1798, за проектом архітектора І. Ясногіна.

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському. Петропавлівська церква. 17 ст.

СПАФА́РІЙ Микола Гаврилович (Мілеску Ніколає Спетарул; 1636, Мілешти, тепер СРР — 1708) — молд. держ. діяч і вчений. З молд. бояр. Здобув освіту в Слов'яно-греко-латинській академії у м. Яссах, у Стамбулі та Падуї (Італія). У 1653—71 перебував на держ. службі в молд. і валаських господарів. Був прихильником політ. зближення Молдавії з Росією. З 1671 жив у Росії, служив перекладачем у *Посольському приказі*. В 1675—78 очолював рос. посольство в Пекін. Учасник азовського походу Петра I 1695 (див. *Азовські походи 1695—96*). Автор ряду праць істор. і богослов-

Спаський собор у Чернігові. 11 ст. Реконструкція.

ського характеру, перших у Росії описів Китаю.

Літ.: Урсул Д. Т. Николай Гаврилович Милеску Спафарий. М., 1980.

«СПЕЙС ШАТТЛ» (англ. Space Shuttle — космічний човник) — офіційна назва програми *«Шаттл»*.

СПЕКТР (від лат. spectrum — уява, образ) коливань — сукупність простих *гармонічних коливань*, на які може бути розкладений складний коливальний рух. Математично цей рух можна подати у вигляді періодичної або неперіодичної функції. С. знаходять розкладанням цієї функції у *Фур'є ряд* (для періодичного руху) чи інтеграл Фур'є (для неперіодичного руху); його також визначають за допомогою *аналізаторів спектрів частот, спектральних приладів* та ін. приладів. С. характеризують кількістю *обертонів* і величиною їхніх *амплітуд*. С. *коливань* буває лінійчатим або суцільним. Лінійчатий С. містить набір гармонічних коливань, що їхні частоти відрізняються на певну величину, суцільний С.— гармонічні коливання з найрізноманітнішими частотами. Залежно від природи коливань розрізняють С. електромагнітних коливань, *спектри акустичні, спектри оптичні*. Дослідження С. лежать в основі *спектрального аналізу*.

СПЕКТРА́ЛЬНИЙ АНА́ЛІЗ — фізичний метод дослідження хімічного складу речовини, що грунтується на вивченні її *спектрів*. Залежно від характеру спектрів розрізняють: емісійний С. а., який здійснюють за спектрами випромінювання збуджених атомів, іонів і молекул речовини; абсорбційний С. а., виконуваний за їхніми спектрами поглинання електромагн. випромінювань; С. а. за спектрами *комбінаційного розсіяння світла, люмінесценції, флуоресценції, рентгенівського проміння* тощо. Залежно від об'єктів дослідження розрізняють атомний С. а., що визначає елементний склад речовини за *спектрами атомними*, і молекулярний С. а., яким досліджують її молекулярний склад за *спектрами молекулярними*. С. а. поділяють на якісний і кількісний. Якісний грунтується на тому, що кожний елемент в газоподібному стані однозначно визначається певним спектром. Кількісний атомний С. а. грунтується на емпіричній залежності інтенсивності *I спектральної лінії* від *концентрації C* елемента в пробі: $I = aC^b$, де a і b — сталі величини, що залежать від умов проведення аналізу та обраної спектральної лінії. В основі кількісного абсорбційного мол. С. а. лежить *Бугера — Ламберта — Бера закон*, в основі аналізу за спектрами флуоресценції — порівняння світіння розчину досліджуваної речовини з світінням ряду еталонних розчинів і т. п. За засобами реєстрації спектрів, що здійснюються відповідними *спектральними приладами*, С. а. поділяють на візуальний, фотографічний і фотоелектричний. С. а. визначається високою чутливістю. Так, його абс. чутливість становить 10^{-8}—10^{-9} г, а відносна — 10^{-3}—10^{-6}% від заг. ваги проби. За допомогою С. а. було відкрито елементи *гелій, галій, самарій, цезій* тощо, причому гелій вперше виявлено на Сонці. Основи С. а. заклали (1859—61) Г. Р. *Кірхгоф* і Р. *Бунзен*. Застосовують його в металургії, приладобудуванні, геології, хім. пром-сті тощо.

Літ.: Зайдель А. Н. Основы спектрального анализа. М., 1965.

О. М. Борбат.

СПЕКТРА́ЛЬНІ КЛА́СИ ЗІР — класи *зір*, встановлені за характеристиками їхніх *спектрів оптичних*. У більшості зір на фоні неперервного спектра видно темні лінії поглинання або яскраві емісійні *спектральні лінії*. Відмінності в спектрах зір пов'язані з фіз. умовами їхніх атмосфер, в основному т-ри і тиску (які визначають ступінь *іонізації* атомів). Вид спектра залежить також від наявності магн. і міжатомних електр. полів, відмінностей у хім. складі, обертанні зір тощо. Між С. к. з. і їхніми абс. *зоряними величинами* існує залежність, яка зображається *Герцшпрунга — Ресселла діаграмою*.

Початкова, гарвардська система С. к. з. (табл.) була температурною класифікацією і позначалась буквеною послідовністю:

$$O - B - A - F - G - \begin{matrix} S \\ K - M. \\ C\,(R - N) \end{matrix}$$

С. к. з. розбито на десяткові підкласи: B0, B1, B2, ..., B9, A0, ... (спектральний клас *Сонця* — G2), причому кожний наступний клас чи його підклас наз. пізнішим відносно попередніх. В основу сучас. системи С. к. з. покладено гарвардську систему з урахуванням поділу зір за класами світності: I — надгіганти, II — яскраві гіганти, III — гіганти, IV — субгіганти, V — карлики (гол. послідовність), VI — субкарлики, VII — білі карлики.

Спектральні класи зір

Клас	Характеристика спектрів	Температура, К	Типові зорі
O	Лінії іонізованих гелію та інших елементів	25—30 тис.	ζ Корми, λ Оріона, ξ Персея, λ Цефея
B	Інтенсивні лінії нейтрального гелію, іонізованих кисню та азоту, лінії водню, іонізованого кальцію, магнію	15—25 тис.	ε Оріона, Спіка, γ Персея, ν Оріона
A	Лінії водню, іонізованого і нейтрального кальцію та ін.	11 тис	Сіріус, Вега γ Близнят
F	Лінії водню, дуже інтенсивні лінії іонізованого кальцію, помітні лінії інших металів	7500	δ Близнят, Проціон, α Персея, α Корми
G *	Інтенсивні лінії багатьох металів	6000	Сонце, Капела, β Пд. Гідри
K **	Лінії іонізованого кальцію, помітні смуги поглинання окису титану	5000	Арктур, Поллукс, Альдебаран
M	Молекулярні смуги поглинання	2—3 тис.	Бетельгейзе, Антарес, о Кита

* У спектрах зір класу C (R — N) є інтенсивні смуги сполук вуглецю.

** У спектрах зір класу S є помітні смуги цирконію

Літ.: Курс астрофизики и звёздной астрономии, т. 1. М., 1973; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Аллен К. У. Астрофизические величины. Пер. с англ. М., 1977.

Ю. С. Романов.

СПЕКТРА́ЛЬНІ ЛІ́НІЇ — вузькі ділянки *спектра оптичного*, кожну з яких можна характеризувати визначеною *довжиною хвилі* (частотою) та інтенсивністю проміння. Кожна С. л. відповідає певному *квантовому переходу* між дискретними *рівнями енергії*. С. л. не є строго монохроматичною і характеризується шириною, яка пов'язана із скінченною шириною енерг. рівнів, їхньою будовою, *Доплера ефектом*, недоліками *спектральних приладів* тощо.

СПЕКТРА́ЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади для розкладання *світла* оптичного діапазону в *спектр* за *довжинами хвиль*. Поділяються на три головні типи: оптичні світлофільтри, С. п. з просторовим розкладанням світла за довжинами хвиль, Фур'є-спектрометри. Виділення із заг. спектра окремих спектральних ділянок оптичними світлофільтрами грунтується на *поглинанні світла* (абсорбційні фільтри), *інтерференції світла* (інтерференційні фільтри), *розсіянні світла* (дисперсійні фільтри). В С. п. другого типу світлу з різними довжинами хвиль надають різних напрямів поширення т. з. диспергуючі елементи (напр., *призми оптичні, дифракційні гратки, інтерферометри*). У Фур'є-спектрометрах, якими вимірюють залежність *інтенсивності* світла від різниці ходу інтерферуючих променів, розкладання світла в спектр здійснюється при Фур'є-аналізі досліджуваної величини. Залежно від засобу реєстрації спектра С. п. поділяють на: спектроскопи, за допомогою яких спостереження провадять візуально; спектрографи, що реєструють спектри на фотографічних платівках і плівках; спектрофотометри, в яких застосовують фото- і термоелектр. приймачі (*термопари*, термобатареї тощо). До осн. характеристик С. п. належать світлосила (див. *Світлосила об'єктива*); дисперсійна область (див. *Дисперсія світла*), що визначається областю спектра, вільною від перекриття із спектрами ін. дифракційних і інтерференційних порядків (див. *Дифракція*), кутова і лінійна дисперсії (кутова і лінійна віддаль між двома хвилями, довжини яких відрізняються на 1 Å); *роздільна здатність*.

Літ.: Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961; Нагибина И. М., Прокофьев В. К. Спектральные приборы и техника спектроскопии. Л., 1967; Горбань І. С. Оптика. К.. 1979.

І. С. Горбань.

СПЕКТРА́ЛЬНІ СЕ́РІЇ — сукупності *спектральних ліній* у *спектрах атомних*, що підпорядковуються певним закономірностям. Лінії даної С. с. виникають при *квантових переходах*, дозволених *добору правилами* з різних початкових верх. *рівнів енергії* атома на один і той самий кінцевий нижній рівень (в спектрах випромінювання) і в зворотному напрямі (в спектрах поглинання). Загальна

формула для серій атома водню і воднеподібних атомів має вигляд:

$$\nu = R/(1/n_k^2 - 1/n_i^2),$$

де ν — *хвильове число*, R — *Рідберга стала*, n_k — головне *квантове число* кінцевого енерг. стану, n_i — головне квантове число в конкретному переході. Якщо $n_k = 1$, а $n_i = 2, 3, 4, \ldots$, матимемо лінії серії Лаймана (вона лежить у далекій ультрафіолетовій ділянці спектра *електромагнітних хвиль*); при $n_k = 2$ і $n_i = 3, 4, 5, \ldots$ — лінії серії Бальмера (вона міститься у видимій і ближній ультрафіолетовій ділянках спектра); при $n_k = 3$, $n_i = 4, 5, 6, \ldots$ — лінії першої інфрачервоної серії Пашена і т. п. Лінії в окремій С. с. збігаються тісніше одна до одної в міру наближення до її високочастотної межі (мал., 1). У спектрах лужних металів з'являються серії: головна, різка, дифузна, фундаментальна і т. п. Лінії головної серії пов'язані з енерг. переходами оптичного електрона з P-термів (див. *Терми спектральні*) на нижній S-терм, різкої — з S-термів на нижній P-терм, дифузної — з D на P, фундаментальної — з F на D (мал., 2). С. с. спостерігаються також і в спектрах простих молекул, в яких вони пов'язані з коливними і обертовими рухами молекул і характеризуються своїми закономірностями. Природу С. с. з'ясував (1913) Н. *Бор*.

Літ.: Фриш С. Э. Оптические спектры атомов. М., 1963; Кондиленко И. И. [та ін.]. Введение в атомную спектроскопию. К., 1976.

О. М. Борбат.

СПЕ́КТРИ АКУСТИ́ЧНІ — сукупність *гармонічних коливань* (чистих тонів), на які можна розкласти складний *звук*. Практичне значення має спектр *амплітуд* (сукупність амплітуд складових звуку), який визначає *тембр* звука. Спектри амплітуд голосних звуків, звуків муз. інструментів є лінійчастими, а спектри амплітуд приголосних звуків, шумів — суцільними (див. *Спектр* коливань).

СПЕ́КТРИ А́ТОМНІ — *спектри оптичні*, що утворюються при *поглинанні світла* або його випромінюванні вільними або слабо пов'язаними *атомами*. Складаються з окремих *спектральних ліній*, які об'єднуються в *спектральні серії*. С. а. зумовлені *квантовими переходами* між дискретними *рівнями енергії* атома E_i і E_k, що дозволені *добору правилами*. Частота випромінювання ν_{ik} визначається за формулою $\nu_{ik} = (E_i - E_k)\,\hbar$, де $\hbar$ — *Планка стала*. Завдяки розщепленню рівнів енергії (див., напр., *Зеємана явище*, *Штарка явище*) в С. а. спостерігається тонка структура спектральних ліній, яка зумовлена спіновими та орбітальними моментами *електронів* (див. *Мультиплетність*, *Спін*), і надтонка структура, що пояснюється магн. моментами ядер. Тонка структура досліджується методами *спектрального аналізу*, надтонка — методами *радіоспектроскопії*.

СПЕ́КТРИ КРИСТА́ЛІВ — частотна залежність *інтенсивності* поглинання, випромінювання, відбиття і комбінаційного розсіяння *електромагнітних хвиль* кристалами. Їх класифікують залежно від станів, *квантовими переходами* між якими вони зумовлені. Згідно з такою класифікацією розрізняють коливні С. к., спектри внутрішньозонних і міжзонних переходів, екситонні спектри (див. *Екситон*), а також С. к., що зумовлені наявністю домішок і *дефектів в кристалах*. Коливні С. к. пояснюються *поглинанням світла* оптичними *фононами*, вони спостерігаються в інфрачервоній ділянці спектра електромагн. хвиль. Спектри внутрішньозонних переходів зумовлені поглинанням світла при переходах електронів між станами однієї *зони енергетичної*. Спектри міжзонних переходів пояснюються переходами електронів між станами різних енерг. зон *кристала*. Екситонне поглинання спричинюється збудженням екситонів під дією світла. С. к. спостерігаються за допомогою спектральних приладів. Дослідження їх дає важливу інформацію про *рівні енергії* в кристалах і взаємодію носіїв електр. заряду з фононами і дефектами кристалів. Див. також *Спектри оптичні*.

Літ. див. до ст. *Спектри оптичні*.

В. Й. Сугаков.

СПЕ́КТРИ ЛІНІЙЧАСТІ — *спектри оптичні*, що складаються з вузьких просторово розподілених *спектральних ліній*. Спостерігаються в оптичних спектрах вільних *атомів* і в спектрах домішкових атомів у *кристалах* (див. *Дефекти в кристалах*) із слабкою електрон-фононною взаємодією. Див. також *Спектральні серії*.

СПЕ́КТРИ МАГНІ́ТНІ — залежність комплексних магнітних параметрів матеріалів (*магнітної проникності*, *індукції* тощо) від частоти змінного зовнішнього *електромагнітного поля*. Спостерігаються в широкому діапазоні частот електромагн. коливань. Розрізняють релаксаційні і резонансні С. м. Релаксаційні С. м. зумовлені, зокрема, *релаксацією* меж *доменів*, резонансні — природним феромагн. резонансом. Дослідження С. м. сприяє з'ясуванню внутр. динаміки процесів намагнічування матеріалів. Найкраще вивчено С. м. парамагнетиків, *феромагнетиків*, *феритів*.

СПЕ́КТРИ МОЛЕКУЛЯ́РНІ — *спектри оптичні* вільних або слабо пов'язаних *молекул*. Визначаються положенням *рівнів енергії* молекули та імовірностями її *квантових переходів* з одного стану в інший під дією *світла*. Класифікують С. м. за енерг. рівнями молекули, які поділяють на електронні (що відповідають енергії руху *електронів*), коливальні (які характеризуються енергією коливання ядер відносно центра мас) і обертальні (що пояснюються обертовим рухом молекули як цілого). Частота *фотона* ω, що випромінений (або поглинутий) при оптичних переходах, пов'язана із зміною енергії електронного ($\Delta E_{ел}$), коливного ($\Delta E_{кол}$) та обертового ($\Delta E_{об}$) рухів молекули: $\hbar\omega = \Delta E_{ел} + \Delta E_{кол} + \Delta E_{об}$, де $\hbar$ — *Планка стала*. Оскільки $E_{ел} \gg E_{кол} \gg E_{об}$, електронні, коливальні й обертальні С. м. лежать в різних ділянках спектра *електромагнітних хвиль*. Якщо при переході під дією світла $\Delta E_{ел} \neq 0$, спостерігаються електронні С. м. Вони розташовані в видимій і ультрафіолетовій ділянках спектра і є *спектрами смугастими*. При $\Delta E_{ел} = 0$, $\Delta E_{кол} \neq 0$ в інфрачервоній ділянці спектра спостерігаються смугасті коливні С. м. Якщо $\Delta E_{ел} = 0$, $\Delta E_{кол} = 0$, а $\Delta E_{об} \neq 0$, в далекій інфрачервоній ділянці спектра і спектрах комбінаційного розсіяння спостерігаються обертальні С. м. у вигляді *спектральних ліній*. Досліджуються *спектральними приладами* і застосовуються в *спектральному аналізі*.

Літ.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

В. Й. Сугаков.

СПЕ́КТРИ ОПТИ́ЧНІ — частотна залежність *інтенсивностей* випромінювання *світла*, його поглинання, відбиття та комбінаційного розсіяння (див. *Комбінаційне розсіяння світла*) речовинами. С. о. розміщені в широкій області *довжин хвиль* (від 2 · 10^5 Å до 2Å). С. о. в інфрачервоній області зумовлені *поглинанням світла* молекулами, що супроводиться збудженням їхніх коливних та обертових рухів (див. *Спектри молекулярні*), коливанням *кристалічної гратки* і вільних носіїв заряду в кристалах (див. *Спектри кристалів*). У видимій та ультрафіолетовій областях С. о. визначаються збудженням при поглинанні світла електронних станів атомів (див. *Спектри атомні*) і молекул кристалів. Видимий спектр складається з безлічі кольорів, кожному з яких відповідає коливання певної частоти. Розрізняють здебільшого 7 кольорів: фіолетовий, синій, блакитний, зелений, жовтий, оранжевий, червоний; перехід між ними є неперервним (іл. див. на окр. аркуші, с. 304—305). Вид С. о. залежить від структури *рівнів енергії* досліджуваної системи й імовірності *квантових переходів* між ними. Розрізняють *спектри лінійчасті*, *спектри смугасті* та спектри суцільні. С. о. досліджують за допомогою *спектральних приладів*. Дослідження С. о. широко застосовують при визначенні фізичних властивостей речовин (див. також *Спектральний аналіз*, *Спектроскопія*, *Спектрофотометрія*).

Літ.: Фриш С. Э. Оптические спектры атомов. М.— Л., 1963; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

В. Й. Сугаков.

СПЕ́КТРИ СМУГА́СТІ — *спектри оптичні*, що являють собою окремі смуги, які складаються з близько розташованих *спектральних ліній*. С. с. утворюються внаслідок одночасної зміни електронного, коливального та обертового станів молекул (див. *Спектри молекулярні*). Кожна смуга належить до певного електронно-коливального переходу молекули, а кожна лінія смуги відповідає зміні її обертового руху. Спостерігаються в молекулярних *кристалах*.

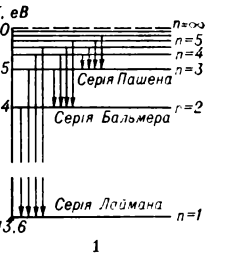

1

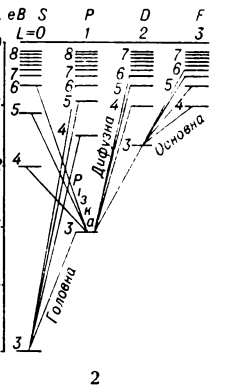

2

Спектральні серії.

О. О. Спендіаров.

Е. Спенсер.

Г. Н. Сперанський.

О. Д. Сперанський.

СПЕКТРОМЕТРІ́Я (від *спектр* і грец. μετρέω — вимірюю) в оптиці — розділ *спектроскопії*, присвячений вимірюванню залежності *інтенсивності* світлових потоків від *довжини хвилі* світла. Для вивчення цієї залежності в С. застосовують метод порівняння інтенсивності *світлового потоку* до його взаємодії з досліджуваним матеріалом і після неї. Ці вимірювання виконуються за допомогою спектрометрів-монохроматорів (див. *Монохроматор* в оптиці, *Спектральні прилади*).

С. В. Шевель.

СПЕКТРОСКОПІ́Я (від *спектр* і грец. σκοπέω — розглядаю) оптична — розділ фізики, в якому вивчають *спектри оптичні* речовини. За діапазоном довжин *електромагнітних хвиль* оптичну С. поділяють на інфрачервону С., С. видимого й ультрафіолетового випромінювання та гамма-спектроскопію (див. *Ядерна спектроскопія*). Методами С. вимірюють *довжини хвиль* у спектрах поглинання (абсорбційна С.) і випромінювання (емісійна С.) речовин, досліджують інтенсивності спектральних ліній або розподіл інтенсивностей у неперервних спектрах (*спектрометрія*). За допомогою *оптичних приладів* з високою *роздільною здатністю* вивчають контури і надтонку структуру *спектральних ліній*. Ці методи грунтуються на *заломленні світла, інтерференції світла, дифракції* світла і т. п. З появою *лазерів* виникла лазерна С., експериментальні можливості якої пов'язані з високою інтенсивністю, когерентністю (див. *Когерентність хвиль*) і монохроматичністю світла (див. *Монохроматичне світло*) лазера. Методи спектроскопії розрізняють також за об'єктами досліджень. В *атомній спектроскопії* визначають *рівні енергії* та потенціали *іонізації* атомів речовини. В С. кристалів досліджують їхні *зони енергетичні*, домішкові рівні та ін. В молекулярній С. встановлюють *моменти інерції* молекул, енергії *дисоціації* тощо. Найпоширенішою сферою застосування С. є *спектральний аналіз*, що дає можливість виявляти наявність різних *елементів хімічних* у досліджуваних об'єктах. Методами С. з успіхом користуються в *астрофізиці*, де спектри випромінювання космічних об'єктів є єдиними джерелами даних про властивості цих об'єктів. Досягнення С. відіграли вирішальну роль у створенні *квантової механіки, атомної фізики*, які, в свою чергу, стали теоретичною базою сучасної С. Основоположником С. є І. *Ньютон*, який вперше розклав (1666) у спектр сонячне світло. Див. також *Радіоспектроскопія*.

Літ.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962; Зайдель А. Н., Островская Г. В., Островский Ю. И. Техника и практика спектроскопии. М., 1976; Летохов В. С. Проблемы лазерной спектроскопии. «Успехи физических наук», 1976, т. 118, в. 2; Нелинейная спектроскопия. М., 1979; Брандмюллер И., Мозер Г. Введение в спектроскопию комбинационного рассеяния света. Пер. с нем. М., 1964.

С. Г. Шевель.

СПЕКТРОФОТОМЕТРІ́Я (від *спектр* і *фотометрія*) — розділ *оптики*, що грунтується на вимірюванні інтенсивності *спектрів оптичних*; галузь вимірювальної техніки, що об'єднує *спектрометрію*, фотометрію і *метрологію*. С. досліджує залежність інтенсивності *відбиття світла, розсіяння світла* і *поглинання світла* від *довжини хвилі*, а також розробляє методи і прилади для кількісного вимірювання спектральних коефіцієнтів відбиття, поглинання, випромінювання та ін. спектральних характеристик різних середовищ. В С. ці величини вимірюються спектрофотометрами — приладами, в яких поєднуються *монохроматор* і *фотометр*. Див. також *Спектральні прилади*.

СПЕКУЛЯТИ́ВНЕ (від лат. speculativus — умоглядний) — тип теоретичного знання, яке виводиться поза *досвідом* на підставі лише чистого мислення шляхом умоглядного осягнення граничних основ науки і культури; один із способів обгрунтування й побудови філос. систем *ідеалізму*. Уявлення про філософію як С. знання виникли ще в античності. Типовими спекулятивними системами були середньовічна *схоластика*, раціоналістична філософія нім. ідеалістів (Й. Г. *Фіхте*, Ф. В. *Шеллінг*, Г. В. Ф. *Гегель*), *інтуїтивізм* А. *Бергсона, феноменологія* Е. *Гуссерля* тощо. Спекулятивна філософія відриває філос. пізнання від соціального буття та розвитку науки і культури. *Діалектичний матеріалізм* розкриває зв'язок наукової філософії з *практикою*, вважаючи найвищою формою теор. знання *діалектику*.

СПЕКУЛЯ́ЦІЯ (від лат. speculatio — споглядання) — за рад. кримінальним правом скуповування та перепродаж товарів або інших предметів з метою наживи; один з небезпечних *господарських злочинів*, що посягає на нормальну діяльність рад. торгівлі, на інтереси покупців. Предметом С. можуть бути будь-які товари масового (одяг, взуття, харчові продукти тощо) і немасового споживання (антикварні вироби та ін.), *речі*, вилучені з обороту (напр., наркотичні речовини), а також ін. предмети (театр. квитки, путівки в санаторії тощо). Кримінальна відповідальність за С. настає з 16 років. В УРСР (ст. 154 КК УРСР) С. карається позбавленням волі на строк до 2 років; С., вчинювана у вигляді промислу або у великих розмірах, або особливо небезпечним *рецидивістом*, —*позбавленням волі* на строк до 6 років з конфіскацією майна і з висланням на строк до 3 років або без такого. С. валютними цінностями або цінними паперами тягне за собою відповідальність за порушення правил про *валютні операції*.

СПЕЛЕОЛО́ГІЯ (від грец. σπήλαιον — печера і λόγος — вчення) — наука, що займається комплексним вивченням *печер*. Досліджує їхнє походження, морфологію, геогр. поширення, мікроклімат, гідрологію, органічний світ і використання людиною. Вивчає також залишки матеріальної культури в печерах. С. тісно пов'язана з геологією, географією, зоологією, ботанікою, палеонтологією, археологією, історією і користується методами цих наук. Перші писемні згадки про карстові (див. *Карст*) печери належать до античних часів (про печери Динарського нагір'я у Посідонія, *Плінія* Старшого, про печери Криму в *Овідія* та ін.). Як наука С. почала формуватися з 2-ї пол. 19 ст. (праці франц. дослідника Е. А. Мартеля, австр. вчених А. Шмідля, Ф. Крауса, А. Грунда і В. Кнебеля). Результати спелеологічних досліджень враховують у буд-ві, при пошуках корисних копалин, палеогеогр. (див. *Палеогеографія*) реконструкціях, а також у медицині (спелеотерапія). В СРСР питання С. розробляють ін-ти карстознавства і спелеології у Пермі та Уфі, Спелеологічний стаціонар у м. Кунгурі та ін.; на Україні — *Мінеральних ресурсів інститут*. Значна роль у вивченні печер належить спелеологам-спортсменам. З 1979 СРСР є членом Міжнародного спелеологічного союзу.

Літ.: Максимович Г. А. Основы карстоведения, т. 1—2. Пермь, 1963—69; Гвоздецкий Н. А. Проблемы изучения карста и практика. М., 1972; Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры Украины. К., 1980; Гвоздецкий Н. А. Карст. М., 1981.

Б. М. Іванов.

СПЕЛЕОФА́УНА (від грец. σπήλαιον — печера і *фауна*) — див. *Печерна фауна*.

СПЕНДІА́РОВ Олександр Опанасович [справж. прізв.— Спендіарян; 20.X (1.XI) 1871, Каховка, тепер місто Херсон. обл.— 7.V 1928, Єреван] — вірм. рад. композитор, диригент, педагог, громадський діяч, нар. арт. Вірм. РСР (з 1926). В 1895 закінчив Моск. ун-т; композицію вивчав у М. Кленовського в Москві (1892—94) та М. Римського-Корсакова в Петербурзі (1896—1900). До 1924 жив у Криму (Сімферополь, Ялта, Феодосія; вів дирижентську і муз.-громад. діяльність), пізніше у Єревані (брав участь у роботі Ін-ту науки і мистецтва, консерваторії, в організації муз. вид-ва та симф. оркестру). Творчість С. грунтується на муз. фольклорі вірм. та ін. народів. Твори: опера «Алмаст» (1928, на Україні вперше поставлено 1930 в Одесі), сюїти «Кримські ескізи» (1903, 1912), «Єреванські етюди» (1925), симф. картина «Три пальми» (1905), хори, твори для голосу з оркестром, романси, мелодекламації, обробки нар. і революц. пісень. С.— автор «Української сюїти» для чотириголосого хору в супроводі оркестру, обробок укр. нар. пісень (серед них — хор «Як умру...» на слова «Заповіту» Т. Шевченка). Ім'я композитора присвоєно Вірм. театрові опери та балету (Єреван). В Єревані — Будинок-музей О. О. Спендіарова. В Ялті встановлено пам'ятник композитору (1971).

СПЕ́НСЕР (Spenser) Герберт (27.IV 1820, Дербі—8.XII 1903, Брайтон) — англ. філософ і соціолог, один з основоположників *позитивізму*. Філос. погляди С. склалися під впливом Д. *Юма*, І. *Канта*, Дж. *Мілля*. С. намагався створити універсальну філосо-

фію («сума наук»), яку розглядав як сукупність осн. принципів спец. наук, розробив власну класифікацію наук («Система синтетичної філософії», 1862—96). Наслідуючи І. Канта, поділяв світ на пізнаване (світ явищ) і непізнаване («річ у собі»). Як прихильник *агностицизму* вважав, що наука не може осягнути сутності речей, і обмежував її завдання описом явищ. Найвищим законом усього існуючого вважав *еволюцію*, яку зводив до безперервного перерозподілу тілесних частинок та їхнього руху. Під таке механістичне розуміння еволюції С. намагався підвести всі явища — від неорганічних до моральних і соціальних, твердячи, що осн. напрям еволюції — до рівноваги (див. «*Рівноваги» теорія*). Еволюційний процес в біології С. трактував як пристосовні зміни організмів, що відбуваються як під дією пристосування до факторів зовн. середовища, що змінюються, так і через *добір природний*, або «виживання найбільш пристосованих». С. заперечував провідну роль добору природного і зводив процес еволюції до все зростаючого значення прямого пристосування. С. був одним з основоположників бурж. *соціології*, виступав проти теологічного розуміння історії, обстоював наявність її законів і можливість причинного пояснення істор. фактів. С. заснував т. з. органічну школу в соціології. Прагнучи виправдати соціальну нерівність, уподібнював людське суспільство тваринному організмові і переносив біол. вчення про боротьбу за існування на історію людства. При цьому С. засуджував класову боротьбу, вороже ставився до ідей соціалізму. В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» піддав критиці філос. і соціологічні погляди Г. Спенсера.

СПЕ́НСЕР (Spenser) Едмунд (бл. 1552, Лондон — 16.I 1599, там же) — англ. поет. Популярність здобув пасторальною поемою з 12 еклог «Календар пастуха» (1579). У незакінченій алегоричній поемі «Королева фей» (1590—96), використовуючи легенди про короля *Артура*, поетизував людські чесноти. Фактичний матеріал його кн. «Погляд на сучасний стан Ірландії» (1596, опубл. 1633) використовував у своїх працях Ф. Енгельс. У сатиричних творах — байці «Казка тітоньки Хабард» (1591) та поемі «Повернення Коліна Клаута» (1595) в алегоричній формі викривав придворні інтриги. Автор циклу сонетів «Аморетті» (1591—95), гімнів («Чотири гімни», 1596). Збагатив англ. віршування т. з. спенсеровою строфою. Перекладав твори Ф. Петрарки.

В. П. Березинський.

СПЕРА́НСЬКИЙ Георгій Нестерович [7 (19).II 1873, Москва — 14.I 1969, там же] — рад. лікар-педіатр, активний учасник створення системи охорони материнства й дитинства, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), акад. АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістич. Праці (1957). В 1898 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Заснував у Москві (1912) перший Будинок немовляти з лікарнею, лабораторією, консультацією, молочною кухнею, яслами. З 1922 — директор Ін-ту охорони материнства й дитинства (тепер — Ін-т педіатрії АМН СРСР), 1931—62 С.— зав. кафедрою педіатрії Центрального ін-ту удосконалення лікарів. Осн. праці присвячені проблемам до- і післяродової профілактики, фізіології і патології раннього дитячого віку; питанням вигодовування, догляду, загартовування і виховання дитини. С.— голова Всесоюзного т-ва дитячих лікарів (1938—62). Створив школу педіатрів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

СПЕРА́НСЬКИЙ Михайло Михайлович [1 (12).I 1772, с. Черкутіно, тепер Собінського р-ну Влад. обл.— 11 (23).II 1839, Петербург] — рос. держ. діяч, граф (1839). Син священика. З 1797 — на держ. службі. З 1808 став найближчим радником імп. *Олександра I*. Автор кількох проектів держ. реформ ліберального напряму. В 1812—16 його було заслано в Нижній Новгород, потім у Перм. З 1816 — пензенський губернатор, з 1819 — генерал-губернатор Сибіру. З 1826 фактично очолював 2-й відділ імператорської канцелярії, що здійснював кодифікацію законів. Під керівництвом С. було складено Повне зібрання законів Російської імперії (в 45 томах; 1830) і «*Звід законів Російської імперії*» (в 15 томах; 1832).

СПЕРА́НСЬКИЙ Олександр Васильович [13 (25).VII 1865, Москва — 26.VIII 1919, Київ] — рос. фізикохімік. Закінчив Моск. ун-т (1886). Учень І. О. *Каблукова* й В. В. *Марковникова*, працював у лабораторії В. Ф. *Оствальда* (Лейпциг). Викладач Моск. ун-ту (з 1892). Професор Київ. ун-ту (з 1907); засновник кафедри фіз. хімії в Київ. ун-ті. Наук. праці С. присвячені дослідженню твердих розчинів, термодинаміці концентрованих і насичених розчинів.

СПЕРА́НСЬКИЙ Олексій Дмитрович [30.XII 1887 (11.I 1888), м. Уржум, тепер Кіров. обл.— 23.VII 1961, Москва] — рад. патофізіолог, акад. АН СРСР (з 1939) і АМН СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. Закінчив мед. ф-т Казанського ун-ту (1911). З 1920 — професор кафедри оперативної хірургії і топографіч. анатомії Іркутського ун-ту. В 1923—28 С.— асистент І. П. *Павлова* і одночасно (1926) організатор і керівник експериментального відділу Ін-ту хірургіч. невропатології (Ленінград). Зав. відділами патофізіології ленінгр. Ін-ту експериментальної медицини (1928—34) і загальної патології Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини в Москві (з 1934). З 1945—директор Ін-ту загальної і експеримент. патології АМН СРСР; з 1954 (після перетворення цього ін-ту на Ін-т нормальної і патолог. фізіології) — зав. відділом заг. патології. С.— представник *нервізму*. Осн. праці присвячені механізмам виникнення нервових дистрофій та ролі нервової системи в розвитку патологіч. процесів різної природи. Премія ім. І. П. Павлова АН СРСР, 1937. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Нервная система в патологии. М.— Л., 1930; Избранные труды. М., 1955.

СПЕРА́НСЬКИЙ Сергій Борисович [10 (23).V 1914, Казань — 13. III 1983, Ленінград] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1971), дійсн. член АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. Закінчив АМ у Ленінграді (1941). Твори: корпус електротех. ін-ту (1958), житл. будинки на Моск. (1956—61) і Новоізмайловському (1964—65) проспектах, телецентр (1962), н.-д. ін-т дизельної промсті (1963), готель «Ленінград» (1970), комплекс споруд митниці на радянсько-фін. кордоні (1967), всі — у Ленінграді та у співавт. Один з авторів пам'ятника Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизн. війні 1941—43 (1975). Викладав в АМ у Ленінграді (з 1973 — професор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1973. Ленінська премія, 1978.

С. Б. Сперанський.

СПЕРА́НТОВА Валентина Олександрівна [11 (24).II 1904, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.— 6.I 1978, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1925 театр. технікуму ім. А. В. Луначарського (Москва) працювала в трупі Першого держ. педагогічного театру (згодом Держцентртюг). З 1944 — актриса Центр. дитячого театру (Москва). Серед ролей — Єгорка («Чорний Яр» Афіногенова), Герда і Кай («Снігова королева» Шварца), Кукушкіна («Тепленьке місце» О. Островського), Клавдія Василівна («В пошуках радості» Розова). Знімалася в кіно. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

В. О. Сперантова.

СПЕРКА́Ч Валентин Микитович (н. 7.XI 1939, Київ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1982). В 1967 закінчив режисерський факультет Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1967 — режисер Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Фільми: «Антей української науки» (1969), «Шляхом миру і співробітництва» (1971), «Марокко. Роздуми в дорозі» (1975), «Ти пам'ятаєш, товаришу...» (1977), «Золотий вересень возз'єднання» (1979), «Командарми індустрії» (1981), «Знайомтесь, Радянська Україна», «Україна-82, земля моїх предків» (обидва — 1982) та ін.

СПЕ́РМА (грец. *σπέρμα*, від *σπείρω* — сію), сім'я, еякулят — секрет *статевих залоз*; виділяється при статевому акті у чоловіків, а також самців тих тварин, яким властиве *статеве розмноження*. Складається з *сперматозоїдів* і *сім'яної рідини*. Утворення С. починається в період *статевого дозрівання*, досягає максимуму в зрілому віці й зменшується у похилому віці. Об'єм С., що виділяється при кожному статевому акті, у різних організмів різний: у людини — 2—6 мл, у бугая — 4—

8 мл, у барана — бл. 1 мл, у кнура — 200—300 мл, у жеребця — 75 мл тощо.

СПЕРМАТИ́ДИ [від грец. σπέρμα (σπέρματος) — сім'я] — попередники чоловічих статевих клітин, що утворюються під час другого поділу дозрівання з *сперматоцита* 2-го порядку (див. *Сперматогенез*). Мають гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*. С. перетворюються на *сперматозоїди*.

СПЕРМАТОГЕНЕ́З [від грец. σπέρμα (σπέρματος) — сім'я і γένεσις — народження] — розвиток *сперматозоїдів* у людини, тварин і деяких рослин. Сперматозоїди у людини і тварин утворюються в *сім'яниках* з настанням статевої зрілості із зародкових клітин — *сперматогоніїв*. Розрізняють 4 періоди С.: розмноження, ріст, дозрівання і формування. В період розмноження сперматогонії кілька разів діляться шляхом *мітозу*. В період росту клітини збільшуються в розмірах, а їх ядра проходять тривалу *профазу*, під час якої відбувається *кон'югація* гомологічних *хромосом* і *кросинговер*; сперматогонії дістають назву *сперматоцитів* 1-го порядку. В період дозрівання відбуваються два послідовні поділи дозрівання (*мейоз*), кількість хромосом зменшується вдвоє. Таким чином кожний сперматоцит 1-го порядку дає два сперматоцити 2-го порядку, які після другого поділу утворюють 4 однакові за розмірами клітини — *сперматиди*. Останні, не ділячись, вступають в період формування, або сперміогенез, і перетворюються на зрілі чоловічі статеві клітини — сперматозоїди. *Ю. Я. Полулях.*

СПЕРМАТОГО́НІЇ [від грец. σπέρμα (σπέρματος) — сім'я і γόνος — нащадок, плід] — первинні чоловічі статеві клітини в період розмноження (див. *Сперматогенез*). Діляться шляхом *мітозу*.

СПЕРМАТОЗО́ЇДИ [від грец. σπέρμα (σπέρματος) — сім'я, ζῷον — жива істота і εἶδος — вигляд] — чоловічі статеві клітини людини, тварин та деяких рослин. У тварин і людини С. (живчики, спермії) розвиваються у звивистих канальцях *сім'яників* (див. *Сперматогенез*) і входять до складу *сперми*. За розмірами, формою і будовою С. дуже різноманітні (мал.). Довжина С. у різних видів — від десятків і сотень мкм до кількох мм (у комах). У хребетних та більшості безхребетних С. мають джгутик (хвіст), за допомогою якого вони рухаються, що забезпечує їх зустріч з *яйцеклітинами*. С. дуже чутливі до умов оточуючого середовища. Різні коливання т-ри, осмотичного тиску, кислотності призводять до порушення функції С., швидкої загибелі їх. С. рослин (антерозоїди) утворюються в *антеридіях*. У більшості насінних рослин С. звичайно наз. *спермія́ми*. У зелених і бурих водоростей, у деяких нижчих грибів, мохів, хвощів та ін. С. з двома або більше джгутиками. С. рослин не мають целюлозної оболонки, при великому ядрі кількість цитоплазми у них незначна. *Ю. Я. Полулях.*

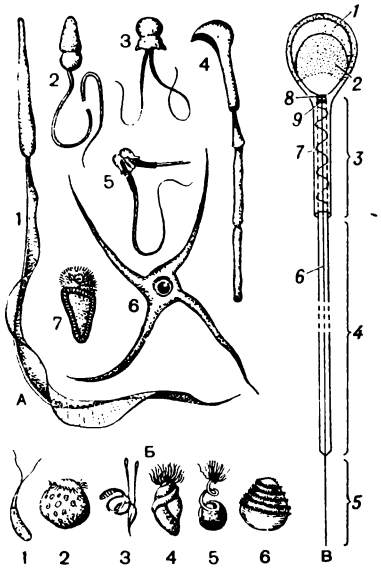

Сперматозоїди.
А. Деякі види джгутикових (1—5) і безджгутикових (6, 7) сперматозоїдів тварин:
1 — жаби; 2 — морського їжака; 3 — риби Tetradon; 4 — морської свинки; 5 — опосума; 6 — річкового рака; 7 — аскариди.
Б. Сперматозоїди рослин:
1 — зеленої водорості евдорини; 2 — зеленої водорості едогонії; 3 — сфагнового моху; 4 — хвоща; 5—чоловічої папороті; 6 — саговника.
В. Схема будови джгутикового сперматозоїда ссавців:
1 — акросома; *2* — ядро; *3* — проміжний відділ; *4* — головний відділ хвоста; *5*— кінцевий відділ; *6* — осьова нитка; *7* — мітохондрії; *8* — базальна центріоль; *9*— дистальна центріоль.

СПЕРМАТОФО́Р [від грец. σπέρμα (σπέρματος) — сім'я і φορός — несучий] — капсула, що наповнена *сперматозоїдами*; служить для здійснення примітивного способу внутр. *запліднення* у багатьох безхребетних (головоногих і деяких черевоногих молюсків, багатьох ракоподібних, павукоподібних, багатоніжок, комах) та деяких земноводних. Форма С. та способи потрапляння їх у статеву систему самки різні.

СПЕРМАТОЦИ́ТИ [від грец. σπέρμα (σπέρματος) — сім'я і κύτος — клітина] — попередники статевих чоловічих клітин, що утворюються з *сперматогоніїв* (див. *Сперматогенез*). Розрізняють С. 1-го порядку (після періоду росту) і 2-го порядку (після першого поділу дозрівання).

СПЕРМАЦЕ́Т (від *сперма* і грец. κῆτος — кит) — воскоподібна речовина. Одержують при охолодженні рідкого тваринного воску, що міститься у великому фіброзному мішку голови *кашалота*. С.— білі пластинчасті кристали, добре розчинюються в ефірі, ацетоні, гарячому спирті. Гол. компонентом С. є складний ефір пальмітинової кислоти і цетилового спирту. Раніше С. приймали за сперму кашалота (звідси назва); тепер встановлено, що С. виконує звукопровідну функцію при ехолокації тварини. Використовують С. як мастило і як основу для виготовлення кремів і мазей.

СПЕ́РМІЇ (від грец. σπέρμα — сім'я) — чоловічі статеві клітини (*гамети*) покритонасінних та голонасінних (представників класів гнетових та хвойних) рослин. С. утворюються при мітотичному (див. *Мітоз*) поділі генеративної клітини *пилкового зерна*. На відміну від *сперматозоїдів* С. позбавлені джгутиків, а за допомогою пилкової трубки досягають *архегоніїв* (у голонасінних) або *зародкового мішка* (у покритонасінних), де відбувається запліднення (у покритонасінних — *подвійне запліднення*).

СПЕЦИФІКА́ЦІЯ (лат. specificatio, від species — вид, різновид і facio — роблю) — 1) Визначення й перелік специфічних особливостей, уточнена класифікація будь-чого. 2) Один з основних документів системи *технічної документації*. В СРСР є частиною Єдиної системи конструкторської документації і Єдиної системи технологічної документації. В конструкторських документах С. визначає частини складальної одиниці, комплексу або комплекту (див. *Складання машин*). Відповідно до складності виробу в розділах цієї С. перелічуються: склад документації, комплекси, з яких складається виріб, складальні одиниці, деталі, стандартні та нестандартні вироби, матеріали і комплекти. Таку С. використовують при комплектуванні виробів, плануванні виробництва тощо. В технологічних документах С. складають на кожний виріб, що його поставляють як самостійну одиницю. В ній перелічуються: виріб, його складальні одиниці, деталі і матеріали. Така С., поряд з ін. документами, сприяє належній організації технологічного процесу виготовлення продукції. Правила виконання специфікації встановлено ГОСТом.

СПЕЦІАЛІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА (від лат. specialis — особливий) — одна з форм *поділу праці*, що являє собою відокремлення і створення підприємств і галузей, а також окремих виробництв всередині підприємств чи виробничих об'єднань, що випускають одно рідну продукцію. Полягає в *стандартизації*, типізації та уніфікації виробленої продукції, посиленні тех. однорідності виробництва, диференціації засобів праці, технології та професійної підготовки кадрів відповідно до профілю виробництв. Поглиблення С. в. органічно пов'язане з *кооперуванням виробництва* та *комбінуванням виробництва* і веде до зростання *концентрації виробництва*, підвищення рівня *усуспільнення праці*, що створює умови для дальшого розвитку поділу праці і С. в. Зміст, форми та рівень розвитку С. в. визначаються *способом виробництва*. За капіталізму С. в. має суперечливий, стихійний характер, є засобом збільшення прибутків монополій і посилення експлуатації трудящих. Соціалізм забезпечує планомірний, прискорений розвиток С. в., яка стає могутнім джерелом неухильного піднесення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* на базі його інтенсифікації та *науково-технічного прогресу*. Найбільш розвинута С. в. в пром-сті. Тут розрізняють три осн. форми С. в.: предметну (продуктову), подетальну (агрегатну) й технологічну (стадійну). У с. г. при впровадженні С. в. враховують не тільки екон. та соціальні фактори, а й особливості природних зон, біол. властивостей рослин і тварин. У переважній більшості радгоспів і колгоспів розвиваються дві гол. галузі і кілька додаткових з метою кращого використання землі та ін. с.-г. ресурсів. Навколо великих пром. центрів створюються спеціалізовані с.-г. зони, підприємства для поста-

чання населенню міст овочів, молока та ін. продуктів. В умовах багатогалузевих *агропромислових комплексів* (об'єднань) дедалі більшого значення набуває внутрішньогалузева С. в. У будівництві С. в. здійснюється шляхом створення профільованих буд. підприємств і об'єднань для пром., с.-г., транспортного, шляхового, житлово-комунального та ін. видів буд-ва, а також створення буд. орг-цій, що спеціалізуються на виконанні лише окремих буд. або монтажних робіт. На транспорті С. в. проявляється в поділі його на види (залізничний, водний, автомобільний, повітряний, трубопровідний) та у спеціалізації підприємств всередині трансп. галузей. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) в СРСР, у т. ч. в УРСР, здійснюється широка програма поглиблення планомірної С. в. в масштабах всієї країни, екон. районів, галузей, об'єднань і підприємств. Для визначення ступеня С. в. використовують різні типи показників, зокрема показник, що характеризує питому вагу спеціалізованого виробн. в заг. обсязі випуску певного продукту. В СРСР спеціалізація виробн. органічно пов'язана з *міжнародним соціалістичним поділом праці*, що забезпечує планомірний підхід до розв'язання великих нар.-госп. завдань. Реалізація цих завдань шляхом розвитку спеціалізації і кооперування є могутнім джерелом піднесення економіки як окремих країн, так і всієї *соціалістичної співдружності*, фактором зміцнення миру і соціалізму. *Г. П. Жеребкін.*

СПЕЦІАЛІЗО́ВАНА МЕДИ́ЧНА ДОПОМО́ГА — див. *Швидка медична допомога.*

СПЕЦІАЛІЗО́ВАНІ УСТАНО́ВИ ООН — міжнародні (міждержавні) організації, які мають своїм завданням здійснення співробітництва держав із спец. питань у галузях економічній, соціальній, освіти, культури, охорони здоров'я, авіасполучень тощо. Таких орг-цій, специфічний правовий зв'язок яких передбачено *Статутом ООН*,— 14 (див. схему до статті *Організація Об'єднаних Націй*), усі вони входять до системи міжнар. орг-цій ООН.

Кожна з С. у. ООН створена на основі угоди між д-вами-учасницями її, яка є одночасно її статутом, що визначає цілі, завдання, функції й структуру орг-ції, компетенцію її органів. Статусу С. у. ООН орг-ція набуває внаслідок угоди, укладеної нею з ООН. Ці угоди (аналогічні за змістом) передбачають взаємне представництво орг-цій, обмін інформацією та документами, подання до ООН щорічних доповідей, відомостей про бюджет, право Генеральної Асамблеї та Економічної і соціальної ради ООН давати рекомендації щодо діяльності С. у. ООН, узгодження їх і координації з діяльністю відповідних органів ООН. Важливою формою діяльності С. у. ООН є участь у прийнятті адм. і тех. регламентів, стандартів та правил з метою міжнародно-правового регулювання питань, що входять до компетенції відповідної орг-ції, подання допомоги країнам, що розвиваються. Більшість С. у. ООН значною мірою сприяють розвиткові міжнар. співробітництва в спец. галузях. СРСР, УРСР, БРСР не беруть участі в тих С. у. ООН (Міжнар. банк реконструкції та розвитку, Міжнар. фінанс. корпорація, Міжнар. валютний фонд), які були з самого початку перетворені імперіалістичними д-вами, насамперед США, на знаряддя здійснення своєї політики. Загалом, всупереч СРСР та ін. країнам соціалістичної співдружності, імперіалістичні д-ви намагаються перешкодити участі С. у. ООН у боротьбі за мир, обмеження гонки озброєнь, ліквідацію залишків колоніалізму. СРСР є членом 9 С. у. ООН; УРСР — 8. *Н. М. Ульянова.*

СПЕЦІА́ЛЬНА АСТРОФІЗИ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ АН СРСР, САО — науково-дослідна установа АН СРСР. Розташована в горах Пн. Кавказу за 25 км від станції Зеленчуцька Карачаєво-Черкеської а. о. Засн. 1966. До складу САО входять два сектори: оптичний і радіоастрономічний; до складу радіоастр. сектора входить Пулковський філіал САО, на якому встановлено *радіотелескоп* для роботи на хвилях 2—30 см. Є обчислювальний центр. Основні інструменти: найбільший у світі оптичний *телескоп* з діаметром гол. дзеркала 6 м; радіотелескоп *РАТАН;* три 60-см *рефлектори.* Осн. напрями наук. досліджень: вивчення нестаціонарних, тісних подвійних, молодих масивних та магн. зір, зоряна космогонія; радіоастр. дослідження Сонця, планет та їхніх супутників, міжзоряного середовища та структури Галактики; пошуки і вивчення космічних об'єктів незвичайної природи (напр., *квазарів*); комплексне вивчення будови й еволюції позагалактичних об'єктів, дослідження структури і динаміки систем галактик, космологія; розробка і впровадження оптичної апаратури і радіоапаратури, найновіших методів дослідження в області *астрофізики* й *радіоастрономії.* *І. М. Копилов.*

СПЕЦІА́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — наука про виховання і навчання дітей з вадами психофізичного розвитку. С. п. розвивається на основі заг. принципів рад. педагогіки з урахуванням своєрідності навч.-пізнавальної діяльності аномальних дітей (див. *Аномалія* в психології). Відповідно до цього розроблено систему пед. засобів, спрямованих на виховання учнів у дусі комуністичної моралі, на всебічний розвиток особистості, оволодіння ними загальноосв. знаннями, підготовку до практичної суспільно корисної діяльності. Важливим завданням С. п. є розробка шляхів, методів та прийомів пед. компенсації і корекції відхилень у розвитку дітей. У С. п. залежно від категорії аномальних дітей, які становлять об'єкт вивчення, розрізняють *сурдопедагогіку, тифлопедагогіку,* тифлосурдопедагогіку, *олігофренопедагогіку, логопедію.* Кожна з цих дисциплін є відгалуженням заг. педагогіки, а всі разом вони становлять *дефектологію.* Див. також *Компенсація* в психології, *Психологія спеціальна, Спеціальні школи* для аномальних дітей.

Літ.: Основи спеціальної дидактики. К., 1975. *І. С. Моргуліс.*

СПЕЦІА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, що вивчає психологічні властивості аномальних дітей і дорослих, дефект у яких зумовлений органічним ураженням головного мозку, порушенням аналізаторів, тяжкими порушеннями мовлення при збереженні слуху. Див. *Психологія спеціальна.*

СПЕЦІА́ЛЬНИХ СПО́СОБІВ ЛИТТЯ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР. Засн. 1969 в Одесі на базі Центрального конструкторсько-технологічного бюро. У складі ін-ту (1982) — 17 відділів, лабораторія, дослідно-експериментальне виробн. Ін-т розробляє технологічні процеси, оснастку, машини і автом. лінії для спец. способів лиття. *Р. Л. Снєжной.*

СПЕЦІА́ЛЬНІ ВІЙСЬКА́ — військ. частини, підрозділи, призначені для виконання спеціальних завдань по забезпеченню бойової і повсякденної діяльності збройних сил. У Збройних Силах СРСР є С. в., безпосередньо підпорядковані М-ву оборони СРСР, що входять до складу видів Збройних Сил і Тилу. Найменування, склад, організація, озброєння і тех. оснащення формувань С. в. зумовлені їхнім призначенням. У більшості видів Збройних Сил до С. в. відносять *інженерні війська, війська зв'язку, хімічні війська, радіотехнічні війська* (частини), топогеодезичні підрозділи. Деякі види Збройних Сил СРСР мають властиві тільки їм С. в. До складу Тилу Збройних Сил СРСР входять такі С. в., як автомобільні, залізничні війська та ін.

СПЕЦІА́ЛЬНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції* різних спеціальних класів, що часто зустрічаються при розв'язуванні задач математичної фізики. Осн. С. ф. є розв'язками лінійних диференціальних рівнянь 2-го порядку зі змінними коефіцієнтами. До С. ф. належать гіпергеом., сферичні, *циліндричні функції* та ін. До них відносять також деякі *трансцендентні функції,* напр. *гамма-функцію,* дзета-функцію, *еліптичні функції,* інтегральний логарифм та ін. Значення багатьох С. ф. часто виражаються через *невласні інтеграли.*

Літ.: Смирнов В. И. Курс высшей математики, т. 3, ч. 2. М., 1969.

СПЕЦІА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ для аномальних дітей — навчально-виховні установи системи Міністерства освіти СРСР для дітей з вадами психофіз. й фіз. розвитку. С. ш. профільовані залежно від дефекту учнів. В СРСР проводиться диференційоване навчання аномальних дітей у С. ш. 9 типів: спец. загальноосв. школах для розумово відсталих дітей (див. *Допоміжна школа*); для слабкочуючих і пізньооглухлих дітей; для глухих дітей (див. *Школа для глухих*); для дітей з тяжкими порушеннями мовлення; для слабозорих дітей; для сліпих дітей (див. *Школа для сліпих*); для

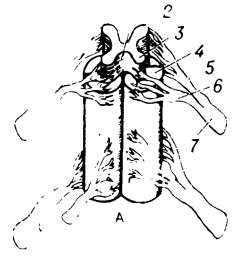

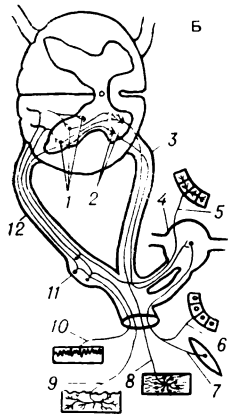

Спинний мозок.
А. Сегменти: *1* — сіра речовина; *2* — задній ріг; *3* — передній ріг; *4* — бічний канатик білої речовини; *5* — задній корінець; *6* — передній корінець; *7* — спінальний ганглій.
Б. Корінці (діаграма, яка показує деякі рефлекторні дуги): *1* — нейрони заднього рога; *2* — нейрони переднього рога; *3* — передній корінець; *4* — симпатичний ганглій: *5* — аферентне волокно від слизової оболонки кишечника; *6* — еферентне волокно до залози; *7* — еферентне волокно до гладенького м'яза; *8* — еферентне волокно до поперечносмугастого м'яза; *9* — аферентне волокно від шкірних рецепторів; *10* — аферентне волокно від м'язових рецепторів; *11* — спінальний ганглій; *12* — задній корінець.

дітей з наслідками поліомієліту й церебральними паралічами та ін. Крім того, функціонує диференційована мережа вечірніх, очно-заочних спец. шкіл для дорослих з вадами слуху й зору. С. ш.— установи інтернатного типу. У С. ш. навчання ведеться на основі спец. програм і методик. В усіх типах С. ш. учні за різні строки навчання здобувають середню або неповну середню (в допоміжній школі — початкову) освіту й виробничо-трудову підготовку. *І. С. Моргуліс.*

СПЕЦІА́ЛЬНІСТЬ (від лат. specialis — особливий, своєрідний) — вид трудової діяльності людини, що характеризується комплексом набутих знань, навичок в результаті спец. підготовки працівника в рамках тієї чи іншої *професії*. С. формується на основі сусп. *поділу праці* й розвитку *спеціалізації виробництва* під впливом *науково-технічного прогресу*. Порівняно з професією для С. характерне використання більш спеціалізованих знарядь праці. Дальший поділ праці веде до появи працівників вузької С. На стадії комплексної механізації відбувається формування С. широкого профілю. Це передбачає досить високий рівень заг. і спец. освіти (див. *Вища освіта, Професійна освіта, Професійно-технічна освіта*). За соціалізму підготовка фахівців різних С. здійснюється планомірно в системі всього *народного господарства*. Відповідно до Конституції СРСР кожний член суспільства має вільне право на вибір професії та С. залежно від своїх здібностей, профпідготовки, освіти і сусп. потреб. В СРСР планово організовано навчання фахівців нових професій та С. на підприємствах, в організаціях, радгоспах, колгоспах тощо. Своєчасна підготовка *кадрів* з нових С., що формуються в процесі планомірного розвитку соціалістичного виробн., сприяє неухильному підвищенню його ефективності, повнішій реалізації *основного економічного закону соціалізму*. *В. М. Савенок.*

СПЕ́ЦІЇ (лат. species) — приправи (*прянощі*, оцет, ароматичні есенції тощо) до різних страв. Містять *ефірні олії* та ін. речовини, що поліпшують смак страви, підвищують її засвоюваність. С. використовують у *кулінарії*, кондитерській, консервній та ін. галузях харч. промисловості.

СПЕ́ЦІЯ — місто на Пн. Зх. Італії, адм. ц. провінції Спеція. Порт на березі зат. Спеція Лігурійського м., залізнична станція. 122 тис. ж. (1975). Підприємства чорної і кольорової металургії, машинобудівної (радіоелектронної, суднобудівної, по виробн. с.-г. і текст. машин), електротех., хім., нафтопереробної, військ., текст. і харчосмакової пром-сті. Музей мор. і природничої історії. Архіт. пам'ятки 14—16 ст.

СПЕ́ЧЕНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що їх виготовляють з *порошків* металів, їхніх сплавів і тугоплавких сполук (*карбідів, боридів, нітридів* та ін.) методами *порошкової металургії*; те саме, що й *порошкові матеріали*.

СПЕ́ШНЄВ Микола Олександрович [1821, Курська губ.— 17 (29). III 1882, Петербург] — рос. революціонер, один з керівників *петрашевців*. З дворян. Прихильник повалення царизму і визволення селян шляхом нар. революції. Був матеріалістом і атеїстом, поділяв ідеї *утопічного соціалізму*. Разом з М. В. *Петрашевським* спробував розробити план сел. повстання. В кін. 1848 у С. обговорювалося питання про створення таємного політ. т-ва. В 1849 С. разом з ін. петрашевцями було заарештовано, засуджено до страти, яку замінили 10-річною каторгою. За амністією 1856 вийшов на поселення. Після заслання підтримував зв'язки з революц. демократами, 1860 познайомився з Т. Г. Шевченком.

СПИННА́ СТРУНА́ — те саме, що й *хорда*.

СПИННИ́Й МО́ЗОК — задній, або нижній, відділ *центральної нервової системи* хребетних тварин та людини, розміщений у хребетному каналі. Як самостійна частина *мозку* С. м. вперше формується у ланцетника у вигляді трубки неправильної форми з центральним каналом. В процесі *філогенезу* організму виникає *метамерія* і зростає число інтернейронів (напр., у круглоротих); сіра речовина диференціюється на сенсорні та моторні ядра; з'являється мієлін, розвиваються міжсегментарні та довгі висхідні та низхідні шляхи (напр., у плагіостомів); формуються межові симпатичні стовпи (напр., у костистих риб); виникають шийне та поперекове потовщення, а тіла сенсорних нейронів повністю виходять в спинномозкові ганглії (напр., у земноводних); з'являються ядра задніх стовпів і збільшується об'єм ядер центральних сенсорних нейронів (напр., у плазунів); зростає взаємозв'язок С. м. з структурами *головного мозку* (напр., у птахів); з'являються пучки пірамідного тракту і збільшується їх діаметр у вищих ссавців та людини. С. м. дорослої людини має довжину 41—45 см, діаметр від 8 до 14 мм, масу до 38 г. Зверху С. м. переходить в *довгастий мозок*, знизу завершується конусом з нитковидним продовженням. С. м. вкритий твердою, павутинною та м'якою оболонками. Тверда оболонка складена з 2 листків: зовн., що є окістям *хребців*, і внутрішнього. Павутинна оболонка щільно прилягає до твердої, м'яка вкриває речовину С. м. і містить судини. Між павутинною і м'якою оболонками є підпавутинний простір, заповнений *спинномозковою рідиною*. С. м. людини складається з 31—33 сегментів, кожний з яких дає початок двом парам корінців, що утворюють *спинномозкові нерви* (мал., А). Сегменти об'єднані у відділи: шийний, грудний, поперековий, крижовий, що включають відповідно 8, 12, 5, 1—3 сегменти. С. м. коротший від *хребта* і закінчується на рівні другого поперекового хребця. С. м. ділиться на дві симетричні половини, з'єднані перемичками (т. з. комісурами). В сірій речовині С. м. містяться тіла нейронів; у білій, що оточує сіру речовину,— аксони висхідних та низхідних мієлінових волокон. Сіра речовина утворює парні виступи — роги. Обидві половини сірої речовини з'єднані перешийком, в якому лежить центральний канал. Біла речовина С. м. поділяється виростами сірої речовини з кожного боку на три канатики — задній, бічний та передній. Нервові клітини сірої речовини сконцентровані в ядрах. Найбільші ядра лежать в передніх рогах, де знаходяться рухові нейрони (мотонейрони), *аксони* яких іннервують скелетну мускулатуру. У проміжній зоні сірої речовини локалізовані нейрони, що здійснюють зв'язок між сегментами С. м., а також формують провідні шляхи С. м. Верхівки задніх рогів займають ядра, на нейронах яких закінчуються різні типи чутливих волокон. Аксони цих нейронів надходять до складу канатиків С. м.

С. м. забезпечує: рефлекторну діяльність (напр., ритміч. і тонічні рефлекси, пов'язані з положенням кінцівок і голови), яка здійснюється сегментарними моносинаптичними та полісинаптичними *рефлекторними дугами* (мал., Б); регуляцію діяльності всіх внутр. органів через нейрони бічних рогів (див. *Вегетативна нервова система*); сприймання і виконання команд, що надходять з головного мозку, й передачу до нього *сенсорної інформації*. Див. також *Провідні шляхи* головного й спинного мозку.

Літ.: Сепп Е. К. История развития нервной системы позвоночных. М., 1959; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977.
Ю. П. Лиманський.

СПИННОМОЗКОВА́ РІДИНА́, цереброспінальна рідина — рідина, що циркулює в порожнинах *центральної нервової системи* людини і хребетних тварин; виповнює шлуночки *головного мозку*, спинномозковий канал і простори під павутинною оболонкою (див. *Мозкові оболонки*). Утворюється судинними сплетеннями головного мозку та деякими елементами *нервової тканини*. За складом близька до *лімфи*, але містить менше *білка*. С. р.— безбарвна, прозора; густина — 1,006—1,007; реакція слабколужна. Через С. р. відбувається *обмін речовин* у центральній нервовій системі, підтримується осмотична рівновага. Вона захищає головний і спинний мозок від мех. ушкоджень. Для діагностики деяких захворювань С. р. дістають із спинномозкового каналу за допомогою проколу.

СПИННОМОЗКОВІ НЕ́РВИ — парні *нерви* хребетних тварин та людини, що виходять з кожного сегмента *спинного мозку*. С. н. починаються двома корінцями: заднім (чутливим) та передній (руховим). Задній корінець має потовщення (*ганглій*), де лежать тіла уніполярних чутливих *нейронів*, від яких відходять центральні та периферичні гілки нервових волокон. Волокна центральної гілки розщеплюються у вигляді синаптичних терміналей (див. *Синапси*) між центральними чутливими нейронами задніх рогів сірої речовини спинного мозку, а волокна

периферичної гілки у складі периферичних нервів завершуються різними чутливими закінченнями в шкірі (в строго визначених ділянках — дерматомах), тканинах та органах. Передні корінці, утворені аксонами рухових нейронів, що лежать в передніх рогах сірої речовини спинного мозку, іннервують (див. *Іннервація*) поперечносмугасту мускулатуру. Із передніх корінців деяких сегментів спинного мозку виходять також передгангліонарні вегетативні волокна, що здійснюють еферентну іннервацію внутрішніх органів. Зливаючись після виходу із спинного мозку, корінці утворюють мішані нерви, які покидають спинномозковий канал через міжхребцеві отвори і поділяються з кожного боку на передню та задню гілки. У людини — 31 пара С. н. (8 пар шийних, 12 грудних, 5 поперекових, 5 крижових, 1 куприкова). Про ураження С. н. див. *Радикуліт*.

Ю. П. Лиманський.

СПИРТИ́ (від лат. spiritus — дух), алкоголі — органічні сполуки, що містять одну чи кілька гідроксильних груп (—ОН), зв'язаних з вуглеводневим радикалом. У С. група — ОН завжди приєднана до насиченого атома вуглецю. Залежно від розташування ОН-групи в молекулі розрізняють С. первинні RCH_2OH, вторинні R_2CHOH і третинні R_3COH (де R — CH_3, C_2H_5 та ін.), а за числом гідроксильних груп — одноатомні (CH_3OH — метиловий, $C_6H_5CH_2OH$ — бензиловий), двохатомні (CH_2OH — CH_2OH — етиленгліколь), трьохатомні (CH_2OH—$CHOH$ — CH_2OH — гліцерин) та ін. Сполуки з ОН-групою, зв'язаною з ароматичним ядром, наз. *фенолами*.

Назви С. звичайно утворюють від назв відповідних вуглеводневих радикалів, напр., CH_3—ОН — метиловий С., C_2H_5—ОН — етиловий С. (див. *Номенклатура хімічна*). Нижчі насичені одноатомні С. (від C_1 до C_3) — рідини, що змішуються з водою, з характерним запахом і пекучі на смак. С., у молекулах яких 4—11 атомів вуглецю,— оліїсті рідини, не змішуються з водою. Вищі С. (від C_{12}) — тверді речовини без запаху й смаку. В С. водень ОН-груп здатний заміщуватись на сильно електропозитивні метали (наприклад, Na, K, Mg, Al) з утворенням *алкоголятів*.

З неорганічними й органічними к-тами, а також їхніми ангідридами й хлорангідридами С. дають складні *ефіри* (див. також *Етерифікація*). Відщеплюючи воду від С., одержують прості ефіри або *ненасичені вуглеводні*. Первинні С. окислюються в *альдегіди*, вторинні — у *кетони*. У природі С. є у вигляді складних ефірів у восках і жирах. Вони утворюються при *бродінні* цукристих речовин. Одержують С. *гідратацією* ненасичених вуглеводнів, *гідролізом* складних ефірів, відновленням карбонільних сполук і ін. Широко застосовують як *розчинники*, сировину для синтетичних волокон і пластмас, лікарських, поверхнево-активних, запашних, *вибухових речовин*, у харч. пром-сті, медицині тощо. С. наз. деякі лікар. засоби, що не належать до цього класу сполук, напр. борний, камфорний, нашатирний С. Див. *Метиловий спирт, Етиловий спирт, Пропіловий спирт, Бутиловий спирт, Спиртова промисловість, Гідролізна промисловість*.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1974.

О. І. Толмачов.

СПИРТОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють етиловий (винний) ректифікований спирт і спирт-сирець. Крім того, в результаті комплексної переробки сировини тут одержують ряд цінних продуктів — хлібопекарські та кормові дріжджі, рідку вуглекислоту, кормові вітаміни, глютамінову к-ту тощо. Осн. споживачами етилового спирту є харч. пром-сть, медицина, радіоелектроніка. Для тех. цілей велику кількість етилового спирту одержують гол. чин. гідролізом рослинних нехарчових матеріалів (див. *Гідролізна промисловість*) або синтезуючи його різними хім. методами (див. *Спирти*). В дореволюційній Росії діяли дрібні винокурні з-ди. Лише в кінці 19 — на поч. 20 ст. виникли відносно великі пром. підприємства по виробн. спирту-сирцю, понад 90% якого після ректифікації йшло на виготовлення горілки. За роки Рад. влади С. п. перетворилася на високорозвинуту галузь. Збудовано великі спиртові з-ди: Єфремовський (Тул. обл.), Петровський (Івановська обл.), Маріїнський (Кемер. обл.), Лохвицький (Полтав. обл.), Джамбулський (Каз. РСР), Карабалтинський (Кирг. РСР) та багато ін., оснащених вітчизн. устаткуванням найновіших конструкцій. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції найбільші підприємства С. п. містилися в Катеринославській, Київ., Харків. губерніях та на Львівщині. Особливо швидко розвивалася С. п. в довоєнні п'ятирічки. Цьому сприяла нова сфера застосування етилового спирту — для одержання синтетичного каучуку. В післявоєнні роки поряд з відбудовою зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни спиртових підприємств проводилось тех. переоснащення їх, нарощувались виробничі потужності, здійснювалася концентрація виробн. Серед найбільших спеціалізованих підприємств С. п. республіки — Лохвицький (Полтав. обл.) та Андрушівський (Житомир. обл.) спиртові комбінати, Барський і Калинівський (Вінн. обл.), Івашківський (Харків. обл.), Косарський (Черкас. обл.), Лужанський (Чернів. обл.) спиртові з-ди. В 1980 в УРСР було вироблено 68,5 млн. дал етилового спирту-сирцю (1940 — 26,5 млн. дал, 1965 — 47,9 млн. дал). Осн. сировина для одержання спирту на Україні — відходи цукробурякового виробн. На підприємствах С. п. республіки комплексно використовуються сировина й відходи спиртового виробн. Створено понад 60 цехів, де виготовляють кормові та хлібопекарські дріжджі, рідку вуглекислоту, кормові вітаміни та ін. Основною установою на Україні, що розробляє наукові проблеми С. п., є *Спиртової і лікерогорілчаної промисловості український науково-дослідний інститут*.

Л. В. Синицька.

СПИРТО́ВЕ БРОДІ́ННЯ — один із типів *бродіння*, процес перетворення мікроорганізмами *вуглеводів* на етиловий спирт та вуглекислий газ. С. б. спричинюють дріжджі родів Saccharomyces та Shizosaccharomyces, мукорові гриби і деякі бактерії. С. б.— ряд послідовних реакцій окислення і відновлення з вивільненням енергії. Звичайно проходить при кислій реакції середовища в безкисневих (анаеробних) умовах при т-рі від 3—5 до 38—40° С. Найкраще зброджуються *гексози* (зокрема, глюкоза), дисахариди, гірше — пентози. В процесі С. б. як побічний продукт утворюються *сивушні масла*.

СПИРТОВІ ЛА́КИ — *лаки*, розчинником в яких є *етиловий спирт*. С. л.— 30—40%-ні спиртові розчини природних (*шелак, каніфоль*, сандарак, *мастикс* тощо) або синтетичних (напр., алкідні, фенолоальдегідні) *смол*. Розрізняють власне С. л., що містять 30—40% смоли, і п о л і т у р и, в яких до 20% смоли. Для надання еластичності до С. л. додають *пластифікатори — камфору, рицинову олію* та ін. Вводячи в них спирторозчинні органічні барвники, одержують чорні й кольорові лаки. С. л. наносять на поверхню пензлем або ватним тампоном. Внаслідок вивітрювання розчинника утворюється блискуча плівка, нестійка до діяння води й перепаду температур. Застосовують для лакування деревини, паперу, шкіри тощо.

У зв'язку з розвитком виробн. *лакофарбових матеріалів* на основі синтетичних смол (багато з яких не розчиняються в етиловому спирті) пром. значення С. л. зменшилось.

СПИРТО́ВОЇ І ЛІКЕ́РО-ГОРІЛЧА́НОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Мін-ва харчової промисловості СРСР. Засн. 1958 у Києві на базі Київського філіалу Всесоюзного н.-д. ін-ту спиртової пром-сті. В складі ін-ту (1982) 5 наук. відділів і 11 лабораторій, проектно-конструкторське бюро, 2 експериментальні спиртові з-ди (смт Лужани Чернів. обл. і с. Попівка Сумської обл.). Осн. напрями діяльності ін-ту: створення досконалішої технології виробн. лікерогорілчаних напоїв та комплексної переробки цукробурякової меляси на спирт, хлібопекарські і кормові дріжджі, амінокислоти і мед. препарати; розробка високопродуктивної апаратури; автоматизація виробничих процесів; механізація трудомістких робіт; поліпшення планування праці і її наук. організації. В ін-ті удосконалюються методи охорони праці, техніки безпеки, хіміко-технологічного та мікробіол. контролю, розв'язуються питання економії сировини, паливно-енерг. ресурсів.

В. Г. Гарбаренко.

В. І. Спіцин.

СПИС — 1) Ко́люча або метальна зброя. Застосовувався під час війни і на полюванні переважною більшістю народів з часів *палеоліту*. Спочатку спис являв собою патик з загостреним кінцем, пізніше — патик завдовжки від 1,5 до 5 м з наконечником (кремʼяним, кістяним або металевим). Був на озброєнні, зокрема, у воїнів Русі, запорізьких і донських козаків та ін. Різновид С.— піка, якою були озброєні регулярні кав. частини. Як знаряддя полювання зберігається в корінного населення Австралії, Океанії, індіанців Бразилії. 2) Спортивне знаряддя для метання. Поділяється на чоловіче (маса 800 г, довж.— 2,7 м) і жіноче (маса — 600 г, довж. 2,3 м). Складається з дерев'яного або металевого держака і сталевого наконечника. Метання С.— один з видів змагань у легкій атлетиці.

СПИ́ЦИН Віктор Іванович [н. 12 (25).IV 1902, Москва] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1941. Закінчив Моск. ун-т (1922), де й працював (з 1942 професор, 1942—48 проректор). З 1949 — в Ін-ті фіз. хімії АН СРСР (з 1953 — директор). Осн. наук. праці присвячені хімії і технології рідкісних металів (молібдену, вольфраму, ніобію, танталу, берилію, урану та ін.), комплексних сполук, лантаноїдів і платинових металів, хімії радіоактивних елементів (технецію, протактинію, трансуранових елементів), проблемам радіаційної хімії тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1975.

СПИ́ЦИН Олександр Андрійович [14 (26).VIII 1858, м. Яранськ, тепер Кіров. обл.— 17.IX 1931, Ленінград] — рос. рад. археолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1927). В 1882 закінчив Петерб. ун-т. Працював в Археологічній комісії (1892—1918) і Держ. академії історії матеріальної культури (1919—31). Багато років викладав у Петерб. (Ленінгр.) ун-ті. Автор праць, присвячених систематизації, датуванню, витлумаченню багатьох археол. матеріалів, що стосуються сх.-слов'ян. племен і Давньої Русі, племен епохи *неоліту, бронзового віку* і скіфо-сарматського часу (в т. ч. на тер. України), а також методиці археол. досліджень. Один з перших у Росії застосував картографічний метод вивчення археол. матеріалів (див. *Археологічні карти*).

СПІВ, вокальне мистецтво — виконання музики голосом; мистецтво передавати засобами *співочого голосу* ідейно-образний зміст муз. твору; один з видів муз. виконавства. Види С.: зі словами і без слів (див. *Вокаліз*), сольний (одноголосий), ансамблевий (*дует, тріо, квартет* тощо) і хоровий (з інструм. супроводом і без нього — *a капела*). Жанри С.: оперний (пов'язаний з драм. дією, включає всі види вокального мистецтва) та камерний (концертне виконання романсів і пісень соло або невеликими ансамблями). С. розрізняють за стилями: співучий (*кантилена*), декламаційний (*речитатив*, монолог, муз. декламація) і колоратурний (див. *Колоратура*). С.— найпоширеніший вид *народної творчості*. Народні співаки — перші представники вокального мистецтва (див. *Аеди, Барди, Мінезингери, Рапсоди, Скоморохи, Трубадури,* а також *Пісня*). З народного С. розвинулося проф. вокальне мистецтво. З появою *християнства* С. почали використовувати у церк. богослужінні; при монастирях і церквах було відкрито перші школи С. В епоху *Відродження* з розвитком світської муз. культури виникли нові жанри вокальної і вокально-інструм. музики — *опера*, пізніше *романс*; провідним став сольний С. Це сприяло формуванню в європ. країнах вокальних шкіл, яке відбувалось одночасно з виникненням нац. композиторських шкіл (італійська, франц., німецько-австрійська та ін.). До серед. 20 ст. мистецтво С. широко розвинулось у всіх європ. країнах, у США, Канаді, Пд. Америці, Японії, Кореї та ін. У *Київській Русі* перші професіонал. співацькі колективи і викладання С. відомі з 10—11 ст. (співчі Володимира Святославича та навчання С. в Києво-Печерській лаврі). У Росії та на Україні до 18 ст. вокальне мистецтво існувало у формі нар. і церковного С., які сприяли розвитку світської проф. вокальної творчості (рос. співаки 18—1-ї пол. 19 ст.— А. Михайлова, Є. Уранова-Сандунова, Н. Семенова, П. Злов, В. Самойлов). Рос. вокальна школа склалася відповідно до творчих настанов композиторів М. Глинки (виховав таких видатних співаків, як Й. Петров, Г. Воробйова-Петрова, Д. Леонова, С. Гулак-Артемовський), О. Даргомижського, М. Мусоргського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського. На поч. 20 ст. рос. вокальна школа (Ф. Шаляпін, А. Неждановa, Л. Собінов та ін.) здобула світове визнання. На Україні народне вокальне мистецтво розвивалося здавна (див. *Бандуристи, Кобзарі, Кобзарське мистецтво, Лірники*). У 17—18 ст. С. навчали в колегіях, *Київській академії* та *Глухівській співацькій школі*, в 19 — на поч. 20 ст.— у приватних муз. уч-щах і уч-щах Російського муз. т-ва, в київ. *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* та консерваторіях (див. *Музична освіта*). Всесвітньо відомою була діяльність укр. співаків С. Гулака-Артемовського, С. Крушельницької, О. Мишуги, О. Носалевича, М. Менцинського та ін.

Після Великої Жовтн. соціалістичної революції досягла розквіту нац. вокальна культура народів усіх союзних республік. Традиції вітчизняної вокальної школи розвивали провідні рад. співаки, зокрема, українські — М. Микиша, М. Донець, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, В. Гужова, З. Гайдай, Л. Руденко, П. Білинник, М. Ворвулєв, Є. Чавдар, Б. Гмиря, М. Гришко, Ю. Кипоренко-Домбровський, М. Роменський, М. Частій, П. Кармалюк та ін.

Став дуже популярним естрадний С. (Л. Русланова, К. Шульженко, Л. Утьосов, Л. Зикіна, Р. Бейбутов, М. Магомаєв, С. Ротару та ін.). Систематично проводяться конкурси (див. *Музичні конкурси*), огляди, фестивалі молодих співаків, свята пісні. Кращі традиції нар. С. та хорового мистецтва розвивають профес. держ. колективи, зокрема на Україні: капели «*Думка*», «*Трембіта*», *Капела бандуристів УРСР, Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки, *Закарпатський народний хор, Черкаський український народний хор; Буковинський ансамбль пісні і танцю* та ін., колективи *художньої самодіяльності*. Див. також статті про муз. театри, консерваторії, виконавські колективи, окремих виконавців; розділи Музика у томі Українська Радянська Соціалістична Республіка, у статтях про республіки СРСР та країни світу.

Літ.: Львов М. Л. Из истории вокального искусства. М., 1964; Назаренко И. К. Искусство пения. М., 1968; Микиша М. В. Практичні основи вокального мистецтва. К., 1971; Євтушенко Д. Г. Роздуми про голос. К., 1979.

М. К. Кондратюк.

СПІВА́ВТОРСТВО — творча участь кількох осіб у створенні наукового, літературного, мистецького твору, винаходу (див. *Винахідництво*) та ін. Авторські права на такий твір належать усім співавторам спільно і здійснюються за згодою між ними незалежно від того, можна чи ні визначити створену кожним з них частину твору (ст. 99 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, в УРСР ст. 479 ЦивК УРСР, п. 4 Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції). Якщо в творі науки, л-ри чи мистецтва можна виділити належну співавторові частину, за ним, поряд із С. на колективний твір, визнається і авторство на цю частину (розділ у книзі, музика пісні тощо). С. має місце й тоді, коли збігається дата *пріоритету* заявок, поданих різними особами на тотожний винахід або пром. зразок. Не вважаються співавторами особи, робота яких над твором є допоміжною, напр., редагування тексту, виконання обчислень тощо. Спори про С. вирішуються судом. Див. також *Авторське право.*

Є. Ф. Мельник.

СПІВАК Ель Гершович (Ілля Григорович; 22.X 1890, м. Васильків, тепер Київ. обл.— 6.IV 1950) — рад. мовознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Глухівський учительський ін-т (1919). У 1927—30 — професор Одеського ін-ту нар. освіти, 1930—32 — Київ. ін-ту профес. освіти. Автор праць з заг. мовознавства, історії євр. літ. мови, лексикології, лексикографії тощо («Культура мови», 1931, «Маркс і Енгельс про проблеми мови», 1934, та ін.). Досліджував мову і стиль письменників Шолом-Алейхема та Менделе Мойхер-Сфоріма.

СПІВВІДПОВІ́ДАЧ — особа, що бере участь у цивільній справі на боці *відповідача*. Закон (в УРСР ст. 104 ЦПК УРСР) визначає, що позов можна пред'являти до кількох відповідачів (С.). Кож-

ний з них щодо другої сторони (позивачів) виступає в процесі самостійно. С. можуть доручити вести справу одному С., якщо він досяг повноліття і не є особою, над якою встановлено *опіку* або *піклування*. Суд, постановляючи рішення щодо кількох С., повинен зазначити, в якій частині воно стосується кожного з них, або вказати, що відповідальність є солідарною (ст. 208 ЦПК).

СПІВДРУ́ЖНІСТЬ країн, очолювана Великобританією — своєрідна форма асоціації між Великобританією та її колишніми колоніями, що стали незалежними державами. Утворена англ. правлячими колами для використання в своїх екон. і політ. інтересах (див., зокрема, *Валютні зони*). Оформлена Вестмінстерським статутом 1931 як брит. Співдружність націй у складі метрополії та її *домініонів* (Канади, Австралійського Союзу, Нової Зеландії, Пд.-Афр. Союзу, Ньюфаундленду та Ірландії). С. являла собою спочатку особисту унію, оскільки главою д-ви в кожному домініоні був англ. король. Після 2-ї світової війни 1939—45 монархічний характер С. певною мірою втрачений, оскільки ряд д-в, що входять до С. (напр., Гана, Індія, Кенія, Шрі-Ланка), мають свого главу д-ви. Користуючись правом вільного виходу, з С. вийшли Бірма (1948), Ірландія (1949), ПАР (1961). Для координування діяльності С. регулярно скликаються конференції прем'єр-міністрів і міністрів фінансів країн — учасниць С. (відіграють консультативну роль) і створюються постійні комітети з окремих проблем. Сучас. керівне становище Великобританії в С. визначається не юрид. нормами, а екон., фінанс. і політ. зв'язками її з членами С. і є формою *неоколоніалізму*. *А. К. Мартиненко.*

«СПІВДРУ́ЖНІСТЬ ПО́ЛЬСЬКОГО НАРО́ДУ» — таємна польс. бурж.-демократична організація, що боролася за визволення Польщі від іноземного гніту та здійснення прогресивних бурж. перетворень. Засн. 11.II 1835 С. *Гощинським*, Ш. *Конарським*, Л. Лукашевичем. До її складу входили ліберальна шляхта, бурж. інтелігенція, студентська молодь. Орг-ції «С. п. н.» існували в Королівстві Польському, *Краківській республіці*, Литві, Білорусії, на Правобережній Україні, в Галичині. Керівний орган «С. п. н.» — «Головні збори» (містилися у Кракові, з 1836 — у Львові). Програма «С. п. н.» передбачала відновлення Польщі в кордонах 1772, не визнавала нац. прав українців, білорусів, литовців. В орг-ції точилася гостра боротьба між ліберальною і демократичною течіями. В Галичині в межах «С. п. н.» існувало окреме «Руське коло», що об'єднувало укр. студентську молодь. В 1838—39 орг-ції «С. п. н.» на Україні, в Литві та Білорусії розгромив царський уряд. У Галичині австр. уряд репресував членів «С. п. н.» після розгрому галицького революц. підпілля 1840—41.

Ф. І. Стеблій.

СПІВЗВУ́ЧЧЯ — одночасне звучання кількох звуків. Види С.: *унісон* — звучання кількох звуків однієї висоти; *інтервал* — звучання двох звуків різної висоти; *акорд* — звучання трьох і більше звуків різної висоти. С. може бути консонуючим і дисонуючим (див. *Консонанс*, *Дисонанс*).

СПІВО́ЧИЙ ГО́ЛОС — сукупність звуків, утворюваних внаслідок коливання голосових зв'язок людини і дії резонаторів. С. г. характеризується обсягом (*діапазоном*), висотою, силою і *тембром*. Висота голосу залежить від довжини голосових зв'язок та кількості їхніх коливань на секунду, сила — від амплітуди коливань, тембр — від кількості *обертонів*. Голос має *регістри*. С. г. класифікують за тембром та висотою. Чоловічі голоси: високий — *тенор*, середній — *баритон*, низький — *бас*; жіночі: високий — *сопрано*, середній — *меццо-сопрано*, низький — *контральто*; дитячі: *дискант*, *альт*.

СПІВО́ЧІ ПТА́ХИ, різноголосі (Oscines, синонім Passeres) — підряд птахів ряду *горобцеподібних*. Об'єднує бл. 50 родин (бл. 4000 видів), тобто половину усіх відомих птахів. Найхарактернішою ознакою С. п. є складна будова голосового апарату, що дозволяє їм видавати красиві звуки. С. п. поділяють на 2 групи. Перша об'єднує австралійських птахів 2 родин (4 види), у яких голосовий апарат ще розвинений недостатньо, друга — справжні С. п.— об'єднує решту родин. На тер. СРСР до С. п. належать всі види ряду горобцеподібних, у т. ч. на Україні бл. 130 видів (21 родина), з них найвідоміші: *соловейко*, *дрізд*, *чижик*, *зяблик*, *очеретянка* та інші.

А. П. Федоренко.

СПІВПОЛІМЕ́РИ — *полімери*, макромолекули яких містять мономерні ланки кількох типів. У регулярних С. різні ланки розподіляються за певною періодичністю. Напр., С. *стиролу* з *малеїновим ангідридом* побудований за принципом...АВАВАВ... (А і В — мономерні ланки різних типів). У нерегулярних С. розподіл ланок випадковий, що характерно для багатьох синтетичних С. У *нуклеїнових кислотах* і більшості *білків* нерегулярні послідовності ланок задаються відповідним кодом і визначають біохім. й біол. специфічність відповідних сполук. С., в яких ланки кожного типу утворюють досить довгі неперервні послідовності (блоки), що змінюють одна одну у межах макромолекули, наз. б л о к с п і в п о л і м е р а м и. До внутр. (некінцевих) ланок макромол. ланцюга одного хім. складу можуть бути приєднані один або кілька ланцюгів ін. складу, такі С. наз. п р и щ е п л е н и м и. Сполучаючи в одній макромолекулі хім. ланки різних типів, можна створювати матеріали з наперед заданими властивостями.

СПІВПОЛІМЕРИЗА́ЦІЯ — *полімеризація* кількох різних *мономерів*, напр. бутадієну з стиролом. Внаслідок С. утворюються *співполімери*. С. дає можливість синтезувати полімерні речовини, що поєднують в одному матеріалі властивості різних гомополімерів. Застосовують С. також для одержання деяких синтетичних *каучуків*, *пластичних мас* тощо.

СПІВТОВАРИ́СТВО, Французьке співтовариство — воєнно-політичне і економічне об'єднання на чолі з Францією, до якого входять її колоніальні володіння (заморські території й заморські департаменти) і більшість незалежних держав Африки — кол. франц. колоній. Засновано 1958 (замість Франц. союзу, засн. 1946, що розпався) з метою збереження політ. контролю та екон. позицій Франції, насамперед на афр. континенті. Членство у С. закріплювалося укладенням спец. угод про участь у С. в рамках договорів про «дружбу і співробітництво», підписаних між Францією і незалежними д-вами Африки. У відання С. перейшли зовн. політика країн-учасниць, їхня оборона, грошова система, екон. і фінанс. політика, використання стратегічної сировини, а також контроль над органами юстиції, вищою освітою, внутр. і зовн. транспортом і засобами зв'язку. Глава С.— президент Франції. Керівні органи — виконавча рада, сенат, арбітражний суд. Вилучення суверенних прав незалежних д-в Африки на користь орг-ції, підлеглої президентові Франції, привело до виходу 1960 із С. більшості афр. країн. В 1-й пол. 70-х рр., після перегляду договорів про «дружбу і співробітництво» між афр. країнами і Францією, угоди про участь у С. не було поновлено з боку афр. країн — членів С., що фактично привело до розпаду орг-ції, проте С. як об'єднання фігурує і далі в конституції Франц. республіки.

М. І. Маймескул.

СПІВУ́ЧАСТЬ — спільна участь двох або більше осіб у вчиненні *злочину*. За рад. правом С. охоплює всі випадки, коли особи спільно вчиняють один умисний злочин. Проте об'єднання їхніх злочинних зусиль може набувати різних форм: співвиконавство, С. у вузькому розумінні і С. особливого роду. При співвиконавстві кожний із співучасників бере безпосередню участь у виконанні об'єктивної сторони складу злочину. При С. у вузькому розумінні між співучасниками існує розподіл ролей: одні безпосередньо здійснюють об'єктивну сторону злочину, інші допомагають їм, підбурюють їх, організовують їхню злочинну діяльність чи керують нею. Відповідно до ст. 17 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 19 КК УРСР) співучасниками злочину, поряд з виконавцями, визнаються організатори, підмовники і пособники. Єдиною підставою кримінальної відповідальності як безпосередніх виконавців, так і ін. співучасників є наявність у їхніх діях *складу злочину*. Проте склад злочину організатора, підмовника й пособника визначається не лише ознаками, передбаченими в конкретній статті Особливої частини КК (див. *Кримінальний кодекс УРСР*), а й ознаками, вказаними в Заг. частині КК. Покарання співучасникам злочину визначається з урахуванням сту-

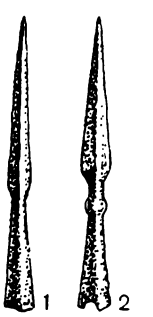

Руські наконечники списів: 12 ст. (1) і 15 ст. (2).

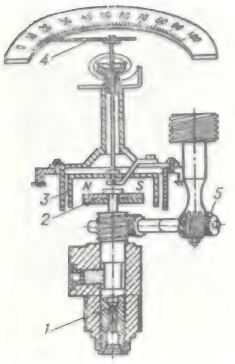

Магнітоіндукційний спідометр:
1 — валик привода;
2 — постійний магніт;
3 — картушка;
4 — стрілка;
5 — валик лічильного механізму.

Всесоюзні з'їзди архітекторів
1-й — 1937
2-й — 1955
3-й — 1961
4-й — 1965
5-й — 1970
6-й — 1975
7-й — 1981

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди архітекторів України
1-й — 1937
2-й — 1955
3-й — 1960
4-й — 1965
5-й — 1970
6-й — 1975
7-й — 1980

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

пеня і характеру участі кожного з них у вчиненні злочину. Якщо виконавець вчинить злочинну дію, яка не охоплюється умислом підмовника чи пособника злочину (т. з. ексцес виконавця), то за цю дію ін. співучасники відповідальності не несуть. С. особливого роду — це така форма спільної злочинної діяльності двох або більше осіб, яка утворює спец. склад злочину, передбачений безпосередньо в Особливій частині КК. Вона буває трьох видів: проста група, тобто група, що утворилась без зговору; група, що склалася за попереднім зговором винних, і злочинна орг-ція. Кримінальні кодекси передбачають відповідальність за участь у таких видах злочинних орг-цій, як антирад. орг-ція і банда (див. *Бандитизм*). Відповідальність кожного зі співучасників при цій формі С. визначається конкретною статтею (частиною статті) Особливої частини КК незалежно від того, виконували вони однакові чи різні дії. Зважаючи на особливу небезпечність злочинних орг-цій, рад. законодавство встановлює відповідальність не лише за вчинення цими орг-ціями конкретних злочинів, а й за самий факт утворення їх, вступ до них або участь у них. Заг. обставиною, що обтяжує відповідальність за будь-який злочин, є вчинення його організованою групою.

Літ.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978; Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие по советскому уголовному праву. М., 1959; Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву. К., 1969; Тельнов П. Ф. Ответственность за соучастие в преступлении. М., 1974.

Ф. Г. Бурчак.

СПІДО́МЕТР (від англ. speed — швидкість і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, що показує швидкість руху автомобіля або ін. трансп. машини, а також пройдений ними шлях. До найпоширеніших належать магнітоіндукційні С. Для визначення швидкості руху (в км/год) в таких С. (мал.) є обертовий постійний магніт і металевий чашоподібний пристрій (картушка), з'єднаний з стрілкою, яка відхиляється пропорційно до швидкості машини (до швидкості обертання магніта). Привод С.— електричний або механічний (звичайно гнучкий вал, що передає обертовий момент від *трансмісії* або колеса). Сумарний пройдений шлях (в км) реєструється лічильним барабанчиковим механізмом спідометра.

СПІ́КА, Колос (α Діви) — зоря 1-ї візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Діви*. Світність у 740 разів більша сонячної, віддаль від Сонця бл. 50 *парсек*. С. є затемнюваною *змінною зорею*.

СПІКА́ННЯ у техніці — перетворення при підвищеній т-рі заготовок, сформованих з порошкоподібних або ін. дрібнозернистих матеріалів, у міцний пористий чи суцільний виріб. Супроводиться зміною фіз.-мех. властивостей і структури матеріалу. Провадиться в печах у захисному середовищі (напр., заготовки з металевих порошків або безкисневих сполук) або в повітрі (заготовки з порошків оксидів). Спіканням одержують *керамічні матеріали*, піноскло (див. *Піноматеріали*), деякі *вогнетривкі матеріали*, *агломерат* тощо. С. є одним з найважливіших процесів у виробн. *порошкових матеріалів* (див. також *Порошкова металургія*).

СПІ́КЕР (англ. speaker, букв.— оратор, від speak — говорити) — в ряді бурж. д-в голова *нижньої палати* двопалатного *парламенту* (напр., у Великобританії, Індії, США) або однопалатного парламенту (в Кенії, Новій Зеландії та ін.). Обирається відповідно палатою або парламентом з числа їхніх депутатів.

СПІКЛИ́ВІСТЬ — властивість порошкоподібних матеріалів утворювати при нагріванні полікристалічний (з кристалічних агрегатів) матеріал (виріб) з належною пористістю і мех. міцністю. Серед металевих *порошків* найкращою С. відзначаються порошки, одержані відновленням *оксидів* металів воднем (порошки міді, нікелю, кобальту та ін.), розкладом *карбонілів металів* (напр., порошки заліза, молібдену) та електролізом водних розчинів солей (напр., порошки срібла). Найнижчою є С. металевих порошків, одержаних мех. помелом або розпиленням розплавів (залізні, нікелеві або ін. порошки). Доброю С. характеризуються порошки *боридів*, *карбідів* і *нітридів*. С.— важлива характеристика матеріалів, що їх піддають *спіканню*.

СПІ́КУЛИ (від лат. spiculum — вістря) — виступи сонячної *хромосфери*, що їх видно на краю сонячного диска під час повних сонячних *затемнень* або при спостереженні в монохроматичному світлі ліній водню та ін. С. простягаються в *сонячну корону* до висоти 6—10 тис. км, серед. діаметр їх 800—1000 км. Серед. час життя С.— 5—10 хв, кінетична *температура* їхньої плазми ≈ (8—20) × × 10^3 К, концентрація електронів ≈ $3 \cdot 10^{10}$—$3 \cdot 10^{11}$ $см^{-3}$, швидкості внутр. рухів 5—30 км/с. На *Сонці* існує одночасно бл. кількох сотень тисяч С. Вони виникають переважно в спокійних областях Сонця на межах супергранул в місцях посилених магн. полів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

В. Г. Іванчук.

СПІ́ЛІСТЬ ГРУ́НТУ — стан *грунту*, що визначає готовність його для обробітку і сівби. Розрізняють фізичну С. г. (настає при вологості грунту 55—65% від його повної *вологоємності*) і біологічну С. г., при якій в грунті інтенсивно розвиваються мікробіологічні процеси, настає, коли верхній шар грунту прогріється до 10—15° С.

СПІ́ЛІСТЬ ЛІ́СУ — стан насадження, при якому воно досягло якостей, найбільш придатних для використання. В *лісовому господарстві* СРСР розрізняють С. л.: природну, кількісну, якісну, господарську, технічну і відновлювальну. Природна С. л. визначається віком, в якому *деревостан* починає відмирати. Кількісна С. л. настає у віці, коли насадження має найвищий річний приріст деревини (запас деревини в $м^3$/га, поділений на вік лісостану). Якісною С. л. наз. вік дерев лісостану, в якому об'ємна одиниця лісової продукції найбільш цінна. Господарська С. л.— вік дерев, в якому насадження дає в середньому за рік найбільший грошовий прибуток. Технічна С. л. характеризується віком насадження, в якому воно в середньому за рік дає найбільший вихід бажаного сортименту деревини для народного г-ва. Відновлювальна С. л. настає у віці, в якому забезпечується найбільше природне відновлення лісу. При встановленні віку *рубок лісу*, залежно від конкретних умов, беруть до уваги спілість лісу.

С. А. Генсірук, Л. Й. Гайдарова.

«СПІ́ЛКА», «Українська соціал-демократична спілка» — укр. дрібнобурж. націоналістична організація. Виникла в кін. 1904 як автономна орг-ція меншовицької фракції РСДРП. Виступала проти ленінської аграрної програми. В період реакції 1907—10 «С.» розпалася. В 1912 існували невеликі розрізнені групи її. В 1908 як орган «С.» виходила газ. «Правда» (віденська) ліквідаторського напряму.

СПІ́ЛКА АРХІТЕ́КТОРІВ СРСР (СА СРСР) — громадська творча організація, що об'єднує архітекторів та інших спеціалістів, діяльність яких пов'язана з архітектурою. Створена 1932 (до 1955 наз. Спілка рад. архітекторів). Осн. завдання СА СРСР — підвищення рівня рад. архітектури, розвиток професійної майстерності архітекторів, удосконалення ідейно-художнього оформлення та створення індивідуального обличчя міст і малих населених місць. Найвищий керівний орган СА СРСР — Всесоюзний з'їзд (див. табл.). Між з'їздами виконавчими органами є правління та секретаріат. Правлінню підпорядковані архіт. фонд і курси підвищення кваліфікації архітекторів. До СА СРСР входять спілки архітекторів союзних республік, а також місцеві орг-ції автономних республік, країв, областей і міст. СА СРСР об'єднувала 16 983 члени (на 1.1 1983). Спілка видає журн. «Архитектура СССР» й додаток до «Строительной газеты» — «Архитектура» (останній разом з Держкомітетом по цивільному буд-ву і архітектурі Держбуду СРСР). Правління СА СРСР очолювали К. Алабян (1932—50), С. Чернишов (1950—55), П. Абросимов (1955—61), О. Власов (1961—62), Г. Орлов (1963—80), А. Полянський (з 1981). СА СРСР — одна з засновників *Міжнародної спілки архітекторів*. Нагороджена орденом Леніна (1970).

М. В. Баранов.

СПІ́ЛКА АРХІТЕ́КТОРІВ УКРАЇ́НИ (САУ) — громадська творча організація, що об'єднує архітекторів республіки та інших спеціалістів, діяльність яких пов'язана з архітектурою. Засн. 1933. Входить до складу *Спілки архітекторів СРСР*. Найвищий керівний орган САУ — респ. з'їзд (див. табл.). З'їзд обирає виконавчий

орган — правління САУ, правління — президію. На 1.I 1983 САУ об'єднувала 2557 членів. Є 28 відділень Спілки в областях і містах республіки. При правлінні створено творчі секції та комісії. Голова САУ 1937—75 — Г. Головко, з 1975 — І. Седак. Разом з Держбудом УРСР Спілка видає журн. «*Строительство и архитектура*». *І. М. Седак.*

«СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» («СВУ») — контрреволюц. укр. бурж.-націоналістична підпільна організація. Створена 1926 кол. керівниками антирад. орг-ції Братство укр. державності (БУД), ліквідованої 1924. Скориставшись з піклування Комуністичної партії про науку і старих спеціалістів, замасковані націоналісти добилися легалізації кол. керівника БУД С. Єфремова. Його було обрано віце-президентом Всеукр. АН (ВУАН). До установ ВУАН він почав стягувати своїх однодумців — запеклих націоналістів, які стали ядром «СВУ». До неї ввійшли кол. члени укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичних партій — *Української партії соціалістів-федералістів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів.* Провідна група «СВУ» складалася з кол. міністрів і дипломатів *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії*. «СВУ» ставила своєю метою повалення Рад. влади і реставрацію на Україні капіталістичного ладу. Не маючи підтримки в народі, «СВУ» покладала свої надії на іноз. воєнну інтервенцію і класово ворожі елементи всередині країни. Вона була зв'язана з військ. штабами і розвідками капіталістичних д-в, одержувала від них директиви і фінанс. допомогу, за їхнім завданням вчиняла терористичні, диверсійні акти, готувала збройне повстання. Гол. ставку «СВУ» робила на куркульство, кол. петлюрівців, залишки бурж.-націоналістичних партій, реакційне духівництво т. з. *української автокефальної православної церкви.* «СВУ» мала мережу місц. орг-цій. Для антирад. роботи серед молоді при «СВУ» було створено «Спілку української молоді» («СУМ»). У 2-й пол. 1929 органи ДПУ УРСР викрили «СВУ». Відкритий суд. процес над «СВУ» (відбувся 1930) показав трудящим України справжнє контрреволюційне обличчя націоналістів, завдав серйозного удару укр. бурж. націоналізмові та його ідеології. *П. П. Бачинський.*

СПІЛКА ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ — масова добровільна організація трудящих СРСР, що існувала 1925—47 і проводила антирелігійну пропаганду. Велику роль у сформуванні С. в. б. відіграла газета «Безбожник» (1922—41). Актив газети 1924 засн. «Товариство друзів газети „Безбожник"». На 1-му з'їзді цього товариства було створено Спілку безвірників, яка 1929 дістала назву С. в. б. Центр. раду С. в. б. очолював О. М. *Ярославський.* С. в. б. пропагувала природничонаук. та атеїстичні знання, проводила індивід. роботу з віруючими, готувала кадри пропагандистів і агітаторів-атеїстів, випускала наук. і наук.-популярну л-ру, а також ряд періодичних видань мовами народів СРСР. На Україні видавалися газ. «Войовничий безвірник» та журн. «*Безвірник*». С. в. б. СРСР входила до складу міжнар. орг-ції — Інтернаціоналу пролет. вільнодумців, а пізніше — до Всесвітнього союзу вільнодумців. У 1947 припинила існування у зв'язку з переданням функцій наук.-атеїстичної пропаганди Т-ву для поширення політ. та наук. знань (з 1963 — т-во «*Знання*»).

СПІЛКА ЖУРНАЛІСТІВ СРСР — громадська творча організація радянських професійних працівників періодичної преси, телебачення, радіомовлення, інформаційних агентств, видавництв. Гол. мета Спілки — сприяти активній участі журналістів у комуністичному будівництві, допомагати підвищенню їхньої політ. зрілості та профес. майстерності. Створена 1959. Членами її можуть бути журналісти, фотокореспонденти, художники, редактори, які працюють у системі рад. засобів масової інформації та пропаганди й активно займаються журналістською діяльністю. На поч. 1982 Спілка налічувала понад 75 тис. членів. Вищий керівний орган — Всесоюзний з'їзд, який скликається один раз на 5 років. На 1982 відбулося 5 з'їздів (табл.). Діяльністю Спілки між з'їздами керує правління, поточною організаційно-творчою та ідейно-виховною роботою — секретаріат. Організаційно Спілка будується за територіально-виробничим принципом, у редакціях створено первинні журналістські організації, в краях та областях — крайові, обласні орг-ції, в союзних та авт. республіках — респ. спілки (див. *Спілка журналістів України*). С. ж. СРСР — член *Міжнародної організації журналістів* (МОЖ). Спілка видає тижневик «За рубежом», журнали «Журналист», «Советское фото», «Демократический журналист» (видання МОЖ рос. мовою) та «Информационный вестник». В 1961 встановлено премію ім. В. В. Воровського за кращі твори в галузі міжнар. журналістики. *А. В. Мяловицький.*

СПІЛКА ЖУРНАЛІСТІВ УКРАЇНИ — громадська творча орг-ція працівників редакцій газет, журналів, телебачення й радіо, видавництв та інформаційних агентств. Ставить за мету сприяти творчим працівникам засобів масової інформації і пропаганди, підвищенню марксистсько-ленінської освіти, ділової компетентності, фахової майстерності у комуністичному вихованні трудящих і мобілізації їх на успішне виконання завдань комуністичного будівництва. Створена 1959. Організаційно входить до *Спілки журналістів СРСР*, керується її Статутом. Вищий керівний орган — з'їзд журналістів України (табл.). З'їзд обирає правління, секретаріат, ревізійну комісію. С. ж. У. налічувала 10,5 тис. членів (1983). Діють 25 обл., понад 540 первинних орг-цій, 22 творчі комісії і секції. У Києві й ряді областей працюють постійно діючі школи журналістської майстерності. Через респ. і всесоюзні творчі комісії та секції С. ж. У. підтримує тісні творчі зв'язки й обмінюється досвідом з журналістами братніх республік, а також з прогресивними журналістськими орг-ціями світу, які входять до *Міжнародної організації журналістів*. Для навчання активістів преси створено 17 нар. ун-тів і 335 шкіл робсількорів (1982). З 1964 творчі здобутки членів спілки й громад. кореспондентів відзначаються премією ім. Я. Галана, призом «Золоте перо». З 1982 запроваджено почесне звання «Заслужений журналіст Української РСР». Видає інформаційний місячник «*Журналіст України*». Правління С. ж. У. очолювали укр. журналісти І. Сиромолотний, І. Педанюк, Ю. Лазебник, Я. Пашко. З 1969 голова правління— В. Сіробаба. *В. Я. Сіробаба.*

СПІЛКА КІНЕМАТОГРАФІСТІВ СРСР — громадська творча організація, що об'єднує діячів кіномистецтва СРСР (режисерів, кінодраматургів, акторів, операторів, художників, композиторів, звукооператорів, критиків, редакторів, творчих працівників телебачення, наукових та інженерно-технічних працівників, які мають самостійні роботи в галузі кінотехніки). Оргкомітет Спілки (на чолі з І. *Пир'євим*) було створено 1957, Спілку — на Установчому з'їзді кінематографістів СРСР (1965). Мета С. к. СРСР — згуртування кінодіячів для створення на основі методу соціалістичного реалізму високоідейних, художньо досконалих фільмів, сприяння творчому зростанню кінопрацівників, дальшому розвиткові багатонац. рад. кіномистецтва. Найвищий керівний орган Спілки — Всесоюзний з'їзд кінематографістів (див. табл.), виконавчий — правління. Перший секретар правління С. к. СРСР — Л. Куліджанов (з 1965). У кожній союзній республіці (крім РРФСР) є респ. спілки, в авт. республіках і великих містах — відділення С. к. СРСР. На 1.I 1983 об'єднувала 6159 членів. З 1959 при Спілці працює Бюро пропаганди рад. кіномистецтва. Спілка видає (разом з Держкіно СРСР) журнали «Советский экран» (з 1925) та «Искусство кино» (з 1931). Представники С. к. СРСР беруть участь у роботі численних міжнар. кіноорганізацій. Нагороджена орденом Леніна (1971).

СПІЛКА КІНЕМАТОГРАФІСТІВ УКРАЇНИ — громадська творча організація, що об'єднує діячів кіномистецтва України (режисерів, кінодраматургів, акторів, операторів, художників, композиторів, звукооператорів, критиків, редакторів, творчих працівників телебачення, наукових та інженерно-технічних працівників, які мають самостійні роботи в галузі кінотехніки). С. к. У. входить до складу *Спілки кінематографістів СРСР*. Оргбюро С. к. України створено в листопаді 1957, Спілку — 1958. Найвищий керівний орган Спілки — респ. з'їзд (див. табл.), виконавчий — правління. Перший секретар правлін-

Всесоюзні з'їзди журналістів

1-й — 1959
2-й — 1966
3-й — 1971
4-й — 1977
5-й — 1982

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди журналістів України

1-й — 1959
2-й — 1966
3-й — 1971
4-й — 1977
5-й — 1982

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

Всесоюзні з'їзди кінематографістів

Установчий — 1965
1-й — 1969
2-й — 1973
3-й — 1976
4-й — 1981

Всі з'їзди відбувалися в Москві

З'їзди Спілки кінематографістів України

1-й — 1963
2-й — 1968
3-й — 1976
4-й — 1981

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

СПІЛКА КОМПОЗИТОРІВ СРСР

Всесоюзні з'їзди композиторів
1-й — 1948
2-й — 1957
3-й — 1962
4-й — 1968
5-й — 1974
6-й — 1979

Всі з'їзди відбувалися в Москві

З'їзди композиторів України
1-й — 1939
2-й — 1941
3-й — 1956
4-й — 1962
5-й — 1968
6-й — 1974
7-й — 1979

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

ня С. к. У. з часу її заснування — Т. *Левчук*. Є відділення в Одесі і на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. На 1.I 1983 об'єднувала 649 членів. У системі Спілки працюють комісії та секції: кінодраматургії, худож. кінематографії, мультиплікаційного фільму, документального кіно, наукового кіно, акторської майстерності, телебачення, критики, теорії та історії кіно, по роботі з творчою молоддю та ін. Разом з Держкіно УРСР видає журнал *«Новини кіноекрану»*.

Т. В. Левчук.

СПІЛКА КОМПОЗИТОРІВ СРСР (СК СРСР) — громадська творча організація композиторів і музикознавців СРСР. Засн. 1932. У 1932—57 наз. Спілка рад. композиторів. Завдання — згуртування композиторів і музикознавців для створення на основі методу соціалістичного реалізму високохудож. творів, ідейно-політичне виховання членів СК СРСР, сприяння їхньому творчому розвиткові, зростанню профес. майстерності. Найвищий керівний орган — Всесоюзний з'їзд (табл.), виконавчий — правління (пленуми якого відбуваються 1—2 рази на рік). Повсякденною діяльністю спілки керує секретаріат. З 1948 перший секретар правління — нар. арт. СРСР Т. *Хренников*. СК СРСР складається з республіканських (див. *Спілка композиторів України*), крайових, обласних, міських організацій і об'єднує 2334 члени (на 1.I 1983). При СК СРСР є *Музичний фонд СРСР*, вид-во «Советский композитор». Видає журнали «Советская музыка» і «Музыкальная жизнь». Представники СК СРСР входять до *Міжнародної музичної ради* та Міжнародного т-ва з музичного виховання. СК СРСР нагороджено орденом Леніна (1968).

Літ.: Союз композиторов СССР. Между съездами. 1974—1979. М., 1979.

СПІЛКА КОМПОЗИТОРІВ УКРАЇНИ (СКУ) — громадська творча організація, що об'єднує композиторів і музикознавців УРСР. Входить до складу *Спілки композиторів СРСР*. Створена 1932. Найвищий керівний орган — з'їзд композиторів України (табл.), виконавчий — правління. Керівництво поточною творчо-орг. роботою здійснює президія, яку обирає правління. Правління СКУ очолювали: Б. Лятошинський (1939—41), Л. Ревуцький (1944—48), Г. Верьовка (1948—52), П. Козицький (1952—56), К. Данькевич (1956—67) та Г. Майборода (1967—68). З 1968 голова правління — А. Штогаренко. До складу СКУ входять Київ. міська, Харків., Одеська, Донецька, Львів., Дніпроп., Кримська обл. організації, що об'єднують 249 членів (на 1.I 1983). При СКУ є Укр. відділення *Музичного фонду СРСР*, Будинок композиторів України; видає журн. *«Музика»*.

СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ СРСР (СП СРСР) — громадська творча організація, що об'єднує професіональних літераторів Рад. Союзу. Створена 1932. 1-й Всесоюзний з'їзд рад. письменників (1934) прийняв статут СП СРСР, в якому дав визначення *соціалістичного реалізму* як осн. методу рад. л-ри і літ. критики. Вищий орган СП СРСР — Всесоюзний з'їзд письменників. На 1982 відбулося 7 з'їздів (табл.). З'їзд обирає правління, яке формує секретаріат, що утворює для розв'язання повсякденних питань бюро секретаріату. В 1934—36 правління СП СРСР очолював М. Горький, пізніше в різний час — В. Ставський, О. Фадєєв, О. Сурков, К. Федін, з 1971 — Г. Марков (1-й секретар). При правлінні працюють ради з питань союзних республік, літ. критики, нарису і публіцистики, драматургії і театру, дитячої і юнацької л-ри, худож. перекладу, міжнар. письменницьких зв'язків та ін. В системі СП СРСР видається 15 літ. газет 14 мовами народів СРСР і 86 літ.-художніх і громадсько-політ. журналів 45 мовами народів СРСР і 5 іноз. мовами, в т. ч. органи СП СРСР: *«Литературная газета»*, журнали *«Новый мир»*, «Знамя», *«Дружба народов»*, «Вопросы литературы», *«Иностранная литература»*, «Юность», «Советская литература» (виходить іноз. мовами), «Звезда» та ін. У віданні СП СРСР вид-во «Советский писатель», Літературний ін-т ім. М. Горького, *Літературний фонд СРСР*, Всесоюзне бюро пропаганди худож. л-ри; Центральний будинок літераторів ім. О. О. Фадєєва в Москві та ін. СП СРСР представляє рад. літературу в міжнар. письменницьких орг-ціях. До СП СРСР як складові частини входять спілки письменників союзних республік, у т. ч. *Спілка письменників України*. На 1.I 1982 Спілка налічувала 8815 членів. Нагороджена орденом Леніна (1967).

СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ (СПУ) — громадська творча організація, що об'єднує професійних літераторів України — поетів, прозаїків, драматургів, критиків і перекладачів. Складова частина *Спілки письменників СРСР*. Створена 1934 на першому з'їзді письменників України. Об'єднання письменницьких сил сприяло творчому зростанню, ідейному загартуванню рад. літераторів. На всіх етапах соціалістичного будівництва письменницька організація України була вірним помічником партії у боротьбі проти ворожої ідеології, в подоланні пережитків минулого. Під час Великої Вітчизн. війни 173 письменники України перебували в лавах Рад. Армії та партизанських загонах. 39 членів СПУ загинули в боротьбі з ворогом.

Найвищим керівним органом Спілки є з'їзд письменників України. Виконавчий орган з'їзду — правління, яке із свого складу обирає президію й секретаріат. Відбулося 8 з'їздів письменників України (табл.). У різний час правління СПУ очолювали І. Кулик, А. Сенченко, І. Микитенко, О. Корнійчук, М. Рильський, М. Бажан, О. Гончар, Ю. Смолич, В. Козаченко, з 1979 — П. Загребельний. При президії СПУ працюють творчі комісії. На Україні в областях та м. Києві створено 21 письменницьку орг-цію. В СПУ входять також рос., польс., євр., угор., молд., грецькі письменники, що живуть і працюють на Україні. На 1 січня 1983 Спілка об'єднувала 1029 літераторів. СПУ підпорядковані вид-во *«Радянський письменник»*, Укрлітфонд (див. *Літературний фонд СРСР*). Спілка має друковані органи: газету *«Літературна Україна»*, журнали *«Вітчизна»*, *«Радуга»*, *«Київ»* (див. т. 12, Додаток), *«Прапор»*, *«Жовтень»*, *«Донбас»*, *«Всесвіт»*, *«Радянське літературознавство»*.

П. П. Засенко.

СПІЛКА УЧИТЕЛІВ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ — об'єднання передових учителів, які підтримували Рад. владу. Орг-ції С. у.-і. виникли у грудні 1917 в Петрограді, Москві та ін. містах Росії. На Україні за прикладом С. у.-і. було створено Спілку вчителів-комуністів. Ці орг-ції допомагали органам Рад. влади в будівництві нової, соціалістичної школи. В 1918 відбувся 1-й Всерос. з'їзд С. у.-і., 1919 — другий. На з'їздах виступав В. І. Ленін. У підготовці й проведенні з'їздів активну участь брали Н. К. Крупська й А. В. Луначарський. В. І. Ленін рекомендував створити широку єдину спілку вчителів, яка б пізніше стала на рад. платформу і здійснювала загальнопролетар. політику. Таку спілку незабаром було створено — Всеросійську профес. спілку працівників освіти й соціалістичної культури. В 1920 в Харкові організовано Південне бюро ЦК цієї спілки. С. у.-і. поклала початок організації рад. профспілки учителів.

СПІЛКА ХУДОЖНИКІВ СРСР — громадська творча організація професійних радянських художників (живописців, скульпторів, графіків, сценографів, майстрів монументального, декоративно-ужиткового і оформлювального мистецтва) та мистецтвознавців. С. х. СРСР, керуючись методом *соціалістичного реалізму*, сприяє всебічному розвитку творчих індивідуальностей на ленінських принципах партійності і народності мистецтва, організовує виставки рад. образотворчого мистецтва, веде широку пропаганду творчості митців у нашій країні та за кордоном. Перші спілки художників виникли в союзних і автономних республіках, краях, областях 1932—33, зокрема у Москві, Ленінграді, Харкові (Оргкомітет Спілки художників України) та ін. У 1939 було створено Оргкомітет Спілки, 1957 на 1-му з'їзді рад. художників, що відбувся у Москві,— єдину С. х. СРСР. Найвищий керівний орган — Всесоюзний з'їзд художників, який обирає правління та ревізійну комісію (табл.). В С. х. СРСР (на 1.I 1983) входять 35 Спілок художників союзних і автономних республік, а також крайові, обласні і міські організації з загальною кількістю 18216 членів. У 1973 при С. х. СРСР створено Об'єднання молодих художників і мистецтвознавців, комісії по роботі з творчою молоддю. С. х. СРСР очолювали К. Юон (1957—58), С. Герасимов (1958—64), Б. Йогансон (1965—68), К. Белашова (1968—73), з

Всесоюзні з'їзди письменників
1-й — 1934
2-й — 1954
3-й — 1959
4-й — 1967
5-й — 1971
6-й — 1976
7-й — 1981

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди письменників України
1-й — 1934
2-й — 1948
3-й — 1954
4-й — 1959
5-й — 1967
6-й — 1971
7-й — 1976
8-й — 1981

Перший з'їзд письменників України почав роботу в Харкові, а завершив у Києві. Всі наступні з'їзди відбувалися в Києві.

1973 С. х. СРСР очолює М. Пономарьов. СРСР є членом багатьох міжнар. орг-цій при ЮНЕСКО. У 1968 нагороджена орденом Леніна. *В. І. Володін.*

СПІЛКА ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ (СХУ)— громадська творча організація, що об'єднує художників і мистецтвознавців УРСР. Входить до складу *Спілки художників СРСР*. У 1933 у Харкові було утворено Оргкомітет, який підготував створення СХУ (1938). Найвищий керівний орган — респ. з'їзд (див. табл.), виконавчий — правління, при якому працюють респ. комісії живопису, скульптури, графіки, плаката, монументально-декоративного мистецтва, декоративно-прикладного і театр.-декораційного мистецтва, критики та мистецтвознавства, об'єднання молодих художників і мистецтвознавців, а також *Художній фонд УРСР*. Разом з М-вом культури УРСР СХУ видає журн. «*Образотворче мистецтво*». Має виставочні зали. Спілку очолювали І. Бойченко (1938—41), О. Пащенко (1941—44), В. Касіян (1944—49 та 1962—68), О. Шовкуненко (1949—51), М. Хмелько (1951—55), М. Дерегус (1955—62), В. Бородай (1968—82), О. Скобликов (1982); з 1983 СХУ очолює О. Лопухов. На 1.I 1983 Спілка об'єднувала 18 обласних орг-цій з загальною кількістю членів 2135 чоловік. *О. М. Лопухов.*

СПІЛКИ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ (СРМ) — пролет. молодіжні орг-ції, що виникли після Лютневої революції 1917 в Росії. Перші СРМ склалися навесні того ж року в Петрограді, згодом у Москві, Баку, Єкатеринбурзі та ін. пром. центрах країни. Практична діяльність ЦК РСДРП(б) і газ. «*Правда*» допомагали місц. більшовицьким орг-ціям в об'єднанні молоді. Місц. к-ти РСДРП(б) створили ініціативні групи з молодих членів партії, які розгорнули практичну роботу по організації СРМ. Однією з перших на Україні об'єдналася робітн. молодь Києва. Протягом весни — літа 1917 тут було створено бл. 20 молодіжних колективів на підприємствах міста. Для організації спілки у Харкові місц. більшовицький к-т виділив групу молодих більшовиків, які створили колективи молоді на з-дах Гельферіх-Саде, ВЕК, паровозобудівному, тютюновій ф-ці та ін. В березні — квітні виникли перші групи робітн. молоді в Одесі, зокрема почала діяти Пересипська спілка молоді. Гуртки і колективи молоді вел. підприємств стали основою створених навесні — влітку 1917 молодіжних спілок у Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Луганську, Маріуполі, Костянтинівці та ін. містах. Перші СРМ мали різні назви, вони не були єдиними за орг. формами, не мали заг. програми, статуту. За вплив на молодь точилася гостра ідейна боротьба між більшовиками і членами дрібнобурж. партій.

Гол. риси революц. юнацьких орг-цій як помічника і резерву партії, їхнє осн. завдання було визначено в резолюції *Шостого з'їзду РСДРП(б)* «Про спілки молоді». Резолюція стала програмою розвитку пролет. юнацького руху в країні, поклала початок його якісно новому етапові, який характеризувався дальшим зміцненням більшовицького керівництва молодіжним рухом і перетворенням СРМ на масові революц. орг-ції. З'їзд визнав утворення соціалістичних спілок робітничої молоді (ССРМ) одним з невідкладних завдань парт. орг-цій. Після з'їзду організаційно оформлялися існуючі і створювалися нові ССРМ. 18(31).VIII 1917 в Петрограді відкрилася 1-а конференція ССРМ. Обраний на конференції Петроград. к-т ССРМ став фактично загальнорос. центром організації пролет. юнацтва. 22.X (4.XI) 1917 оформилась ССРМ у Києві, 26.XI (9.XII) — у Харкові. Восени 1917 оформились спілки молоді в Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі, Юзівці, Житомирі, Чернігові та ін. містах. Напередодні Жовтня ССРМ налічували більш як 35 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 5 тис. чол. Їхня діяльність проходила під керівництвом більшовицьких орг-цій, характеризувалася високою політ. активністю, пролет. інтернаціоналізмом. Після перемоги Жовтн. революції на Україні тривав процес створення нових ССРМ, ідейно-політ. та орг. зміцнення існуючих спілок. Під керівництвом партії ССРМ брали участь у будівництві молодої Рад. д-ви, в боротьбі з голодом і розрухою, в діяльності Рад, профспілок, робітн. міліції. В 1918—19 члени ССРМ самовіддано працювали в підпіллі під час австро-нім. окупації, билися на фронтах громадян. війни. В розгортанні соціалістичної революції на селі активну участь брали спілки сел. молоді, які почали виникати в кін. 1917 — на поч. 1918. Зростання молодіжного руху в країні поставило питання про об'єднання всіх спілок у єдину всерос. революц. орг-цію молоді. 1-й Всерос. з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який відбувся в Москві 29.X — 4.XI 1918, об'єднав усі юнацькі орг-ції в єдину Рос. Комуністичну Спілку Молоді (див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*). На Україні 1-й з'їзд спілок робітн. молоді, який створив Комуністичну Спілку Робітн. Молоді України, відбувся 26.VI—1.VII 1919 в Києві. *Г. П. Семилєтка.*

СПІЛКУВА́ННЯ — 1) В *соціальній психології* — складна взаємодія людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо. С.— необхідна умова формування, існування й розвитку *особистості*. Є різноманітні форми С.: безпосереднє, формальне й неформальне, стихійне й організоване, парне й групове та ін. Механізмами соціально-психологічного С. виступають аргументоване переконування, наслідування, навіювання. 2) В *загальносоціологічній теорії* — обмін діяльністю, навичками, уміннями, досвідом, предметами матеріальної і духовної культури, наслідками духовної діяльності (ідеями, знаннями, поглядами, ідеалами тощо). С.— процес взаємодії соціальних суб'єктів різних рівнів: осіб, колективів, великих соціальних груп. Зміст С. становлять *суспільні відносини*.

Літ.: Леонтьев А. А. Психология общения. Тарту, 1974; Соковнин В. М. О природе человеческого общения. Фрунзе, 1974; Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978. *М. О. Шульга.*

СПІЛКУВА́ННЯ ТВАРИН, біокомунікація — особливі форми поведінки, спеціальною функцією яких є передача інформації від однієї особини до іншої, тобто їхня комунікація або психічна взаємодія. Властиве всім вищим хребетним тваринам; у зачатковій формі виявляється у вищих безхребетних (напр., комах, молюсків). Поведінка вищих тварин практично завжди здійснюється в умовах спілкування, особливо тоді, коли деякі дії тварини набувають сигнального значення (див. *Сигнальні подразники*). Інформативний зміст комунікативних дій забезпечує пізнавання особини (належність до певного виду, угруповання, статі тощо), сигналізує про фізіол. стан тварини (голод, статеве збудження та ін.), служить для сповіщання ін. особин про небезпеку, знаходження корму і місця відпочинку тощо. С. т. забезпечує їхнє наближення, контактування самців і самок, тобто продовження роду; зумовлює появу групової поведінки в угрупованнях. Найвідоміші приклади передачі інформації у тварин — «танці» медоносних бджіл, пісні птахів, завивання вовків, ультразвукове «мовлення» дельфінів. Форми спілкування відрізняються засобом передачі інформації та поділяються на оптичні, акустичні, хім., тактильні та ін., але в усіх випадках комунікація тварин являє собою закриту систему, тобто складається з обмеженого числа видотипових сигналів (див. *Видотипова поведінка тварин*). Видотипові стереотипні рухи з чіткою інформативною функцією наз. «ритуалізованими рухами» (див. *Ритуал* у біології). Більшість тварин у спілкуванні користується невеликим набором сигналів — від 15 до 45. Спец. формою сигналізації є «демонстраційна поведінка» (див. *Демонстрація* в етології). Під час ігрової поведінки погодженість дії партнерів також базується на обопільній природженій сигналізації. Всі природжені комунікативні сигнали відносять до *первинної мови* тварин і людини, який властивий допонятійний рівень (відображення дійсності відбувається у формі *відчуттів, сприймання* й уявлень). У людини і вищих людиноподібних мавп у процесі еволюції формується *вторинна мова*, що складається із абстракцій різної складності, елементарна форма якої включає понятійний рівень (відображення дійсності відбувається на рівні понять, які ще не опосередковані словом). На основі вторинної мови виникла мова. Див. також *Інстинкт, Інстинктивна поведінка.*

Всесоюзні з'їзди художників
1-й — 1957
2-й — 1963
3-й — 1968
4-й — 1973
5-й — 1977
6-й — 1983

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди художників України
1-й — 1938
2-й — 1956
3-й — 1962
4-й — 1968
5-й — 1973
6-й — 1977
7-й — 1982

Всі з'їзди відбувалися у Києві.

Б. Спіноза.

Літ.: Фабри К. Э. Основы зоопсихологии. М., 1976; Чайченко Г. М., Харченко П. Д. Физиология высшей нервной деятельности. К., 1981; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975. *Г. М. Чайченко.*

СПІ́ЛЬНА ВЛА́СНІСТЬ — за радянським правом *майно*, що належить двом або кільком особам на *праві власності*. Питання, пов'язані зі С. в., регулює ст. 26 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 11 ЦивК УРСР). Розрізняють С. в. з визначенням окремих часток (див. *Часткова власність*) або без визначення їх.

СПІ́ЛЬНИЙ ПАРК ВАНТА́ЖНИХ ВАГО́НІВ (СПВ) — спільна транспортна організація країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Засн. на основі міжурядової Угоди про створення і спільну експлуатацію СПВ, підписаної 21.XII 1963 в Бухаресті представниками НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР, СРСР і ЧССР. Організація діє з 1.VII 1964. Мета створення СПВ — скорочення порожніх пробігів вантажних вагонів у міжнар. і внутр. сполученні, прискорення їхнього обороту, а також зменшення вантажонапруженості міжнар. залізничних магістралей, прикордонних і сортувальних станцій. З 1963 по 1979 кількість вагонів у СПВ зросла більш як у 3 рази і перевищила 300 тис. одиниць. СПВ функціонує на принципі рівноцінного кількісного обміну вагонами між країнами-учасницями в межах частки, внесеної у цей парк, без орендної плати. Вагони спільного парку лишаються власністю тих країн, яким вони належать. Керівний орган СПВ — Рада у складі уповноважених представників усіх країн-учасниць (по одному від кожної країни). Постійно діючий виконавчий орган — Бюро по експлуатації СПВ. Місцеперебування Бюро — Прага.

В. І. Дудчак.

«СПІ́ЛЬНИЙ РИ́НОК» — див. *Європейське економічне товариство*.

СПІ́ЛЬНІСТЬ СОЦІА́ЛЬНА — сукупність людей, що мають одну або кілька спільних соціальних ознак (відношення до засобів виробництва, спосіб одержання і розмір доходів, сфера діяльності, характер і зміст праці, походження і місце проживання, єдність мети, завдання тощо). До С. с. належать *класи суспільні*, а також *верстви соціальні* (напр., люди розумової та люди фіз. праці) і соціальні прошарки (групи в складі класів і соціальних верств), осередки суспільства, які виконують спільні екон., політ., культур. або ін. завдання і мають певну організацію. За *соціалізму* ці осередки перетворюються на колективи: виробничі, наукові, художні, навчальні тощо. Істор. спільностями є також *нації* і *народності*. За соціалізму, коли створюється *соціально-політична і ідейна єдність радянського суспільства*, С. с. стає все суспільство. Новою істор. спільністю є *радянський народ*. Від С. с. слід відрізняти *групу соціальну*, яка завжди є частиною суспільства, тим часом як С. с. може поширюватися на все суспільство.

СПІ́Н (від англ. spin — кружляння, обертання) — внутрішній момент кількості руху *елементарних частинок* і мікросистем, що має квантову природу і не пов'язаний з рухом частинок як цілого. С. вимірюється в одиницях *кванта* дії і характеризується спіновим квантовим числом s, що набуває лише цілих або півцілих значень. Напр., С. *електрона, нуклона, нейтрино* дорівнює $^1/_2$, *фотона* — 1, π-мезонів — 0. Проекція С. на фіксовану вісь z може набувати значень $s, s-1, \ldots, 0, \ldots, -s$, тобто частинка із С. s може перебувати в $2s+1$ спінових станах, що є еквівалентним існуванню в ней внутр. *ступенів вільності*. Значення С. пов'язане з властивостями *хвильової функції* відносно *Лоренца перетворень*. Частинки, що мають цілі значення С. (т. з. *бозони*), описуються *Бозе — Ейнштейна статистикою*, частинки з півцілим С. (т. з. *ферміони*) — *Фермі — Дірака статистикою*. Наявністю у частинок С. пояснено мультиплетну структуру атомних спектрів, *Зеємана явище*, закономірності *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, феромагнетизм* тощо (див. *Дірака рівняння, Паулі принцип*). Поняття С. у електронів запровадили 1925 голл. фізики С. Гаудсміт (н. 1902) і Дж. Уленбек (н. 1900). У квантовій механіці концепція С. належить В. *Паулі*; П. *Дірак* довів, що С. частинки є релятивістським ефектом.

Літ.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Квантовые поля. М., 1980. *Б. В. Струминський.*

СПІ́Н ІЗОТОПІ́ЧНИЙ — одне з *квантових чисел* сильно взаємодіючих *елементарних частинок* (*адронів*), що характеризує кількість частинок у т. з. ізотопічному мультиплеті. В такі мультиплети об'єднуються адрони, що мають приблизно однакові *маси, спіни*, баріонні заряди (див. *Баріон*), *дивність*, але різні *електричні заряди*. С. і. позначається I. Величина I_3, що набуває значень $I, I-1, \ldots, -I$, наз. проекцією С. і. на фіксовану вісь Z. Кількість частинок у мультиплеті дорівнює кількості проекцій С. і., тобто $2I+1$. Напр., *нейтрон* і *протон* утворюють ізотопічний дублет і розглядаються як два відмінних зарядових стани (з проекціями С. і. — $^1/_2$ і $^1/_2$) однієї частинки — *нуклона*. Мезони π^+, π^0, π^- утворюють ізотопічний триплет і відповідають компонентам вектора (з проекціями С. і. 1, 0, —1) в абстрактному ізотопічному просторі. *Збереження закон* С. і. виконується в процесах, що зумовлені *сильними взаємодіями*, і порушується в процесах, спричинених електромагн. і *слабкими взаємодіями*. С. і. запровадив 1932 В. *Гейзенберг* для опису незалежності *ядерних сил* від електричного заряду.

Б. В. Струминський.

СПІ́НОВА ХВИ́ЛЯ — те ж саме, що й *магнон*.

СПІНО́ЗА (Spinosa, d'Espinosa) Бенедикт (Барух; 24.XI 1632, Амстердам — 21.II 1677, Гаага) — нідерл. філософ-матеріаліст. На формування світогляду С. вплинули твори *Маймоніда*, Дж. *Бруно*, Т. *Гоббса*, Р. *Декарта*. В 1656 за *вільнодумство* і респ. настрої рабини піддали С. «великому відлученню». Змушений залишити Амстердам, С. жив по селах, важкою працею здобував засоби для існування й писав філос. твори. Гол. завдання своєї філософії вбачав у розробці етичної теорії, що спирається на вчення про вічну й безконечну природу. Прагнучи подолати *дуалізм* Р. Декарта, С. тлумачив матеріальний світ, природу як нескінченну *субстанцію*, невід'ємними характеристиками якої (атрибутами) є протяжність і мислення. Проте через метафіз. позицію С. таке подолання було можливе лише шляхом пантеїстичного (див. *Пантеїзм*) ототожнення природи з богом, оскільки тільки так можна було раціонально пояснити самодетермінацію (причину самої себе) матеріальної природи як єдиної цілісності. Відстоюючи в теорії пізнання позиції детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*) і *раціоналізму*, С. вважав, що істинне знання доступне лише розуму або ж інтелектуальній *інтуїції*. Прагнучи подолати традиційне протиставлення *свободи і необхідності*, С. висунув діалектичне твердження про їхній органічний зв'язок. Проте положення С. про свободу як пізнану необхідність мало відверто фаталістичне забарвлення, оскільки метафізично ігнорувало практику як необхідну умову зв'язку свободи і необхідності. Вчення С. було й однією з форм *атеїзму*, оскільки він відкидав уявлення про бога як про надприродну істоту, що створила світ і управляє ним. Водночас, ототожнюючи бога і природу, С. робив поступку *теології*. Прогресивне значення мали суспільно-політ. погляди С., його критика *клерикалізму*, феод. деспотизму, обстоювання респ. форм правління. Осн. праці: «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677). *І. В. Бичко.*

СПІРА́ЛІ (франц. spirales, від лат. spira — звив, вигин, з грец. σπεῖρα) — 1) Плоскі криві *лінії*, які закручуються навколо певної точки, з кожним обертом наближаючись або віддаляючись від неї. Плоскими С. є, напр., *Архімеда спіраль, гіперболічна спіраль, клотоїда, логарифмічна спіраль*. 2) Просторові криві лінії, які закручуються навколо певної осі, напр. *гвинтова лінія*.

СПІРАЛЬНОВІЙЧА́СТІ ІНФУЗО́РІЇ (Spirotricha) — ряд безхребетних тварин класу *інфузорій*. Тіло рівномірно вкрите війками, навколоротові мембранели закручені вправо. Бл. 2000 видів, поширених в морських і прісних водах. Найвідоміші підряди: різновійчасті (Heterotricha), до якого належить найбільший вид серед інфузорій — *трубач*; черевовійчасті (Hypotricha); маловійчасті (Oligotricha) та інші. Деякі дослідники виділяють С. і. у більший таксон — надряд Polyhymenophora.

СПІРИТИ́ЗМ (від лат. spiritus — душа, дух) — містично-ідеалістична течія, послідовники якої вірять

в існування потойбічного «світу духів» і можливість спілкування з ними за допомогою спец. ритуалів. Як містичне вчення С. сформувався в 19 ст. в США й поширився в Зх. Європі. «Посередником» між людьми і духами в сеансах С. виступають медіуми — особи, що в стані трансу нібито можуть спілкуватися з духами. Ф. Енгельс називав С. найдикішим з усіх забобонів (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 358). С. і понині поширений у капіталістичних країнах, існує міжнар. центр С.— Асамблея С. (засн. 1936).

СПІРИТУАЛІ́ЗМ (від лат. spiritualis — духовний) — об'єктивно-ідеалістичне вчення, за яким дух (душа) є першоосновою світу. Як філос. термін введений в обіг В. *Кузеном*. Спіритуалістичними є всі вірування в буття бога й безсмертя душі. В філософії С. характеризує різноманітні вчення, які стверджують субстанційність духовного начала (*Платон, Августин Блаженний,* Г. *Лейбніц,* Дж. *Берклі,* Г. В. Ф. *Гегель* та ін.). У франц. та італ. бурж. філософії цим терміном часто позначають *ідеалізм*. У сучас. англо-амер. філософії поняття «спіритуалізм» і протилежне йому поняття «матеріалізм» вживають для онтологічної (див. *Онтологія*) характеристики певного філос. вчення.

СПІ́РІН Олександр Сергійович (н. 4.IX 1931, с-ще ім. Калініна, тепер м. Калінінград Моск. обл.) — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1970). Закінчив Моск. ун-т (1954). Учень А. М. *Білозерського*. З 1962 — зав. лабораторією Ін-ту біохімії ім. О. М. Баха АН СРСР. З 1964 — професор, а з 1973 — зав. кафедрою біохімії рослин Моск. ун-ту. В 1967 організував і очолив Ін-т білка АН СРСР (м. Пущино Моск. обл.). Осн. праці присвячені вивченню біохімії нуклеїнових кислот і біосинтезу білків. Вперше зробив якісний опис молекулярної структури високополімерних рибонуклеїнових кислот (1959—61). Встановив структурні перетворення рибосом, виявив можливість штучної їх реконструкції (самоскладання), відкрив інформосоми, запропонував модель молекулярного механізму роботи рибосоми в процесі біосинтезу білка. В 1969 Федерацією європейських біохім. т-в (ФЄБТ) удостоєний медалі ім. Ганса Кребса. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1976.

СПІ́РОВ Михайло Сергійович [20.VI (2.VII) 1892, с. Ветошкіно Сергацького повіту Нижегородської губ., тепер Горьков. обл.— 17.VI 1973, Київ] — укр. рад. анатом, заслужений діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1917). В 1920—30 працював у вищих учбових мед. закладах Києва та Ленінграда; з 1930 — професор Київ. мед. ін-ту. Праці С. присвячені дослідженню лімфатичної системи, вивченню будови центр. нервової системи (зокрема, оболонок головного мозку), інтерреналової системи людини, питанням тератології, методики викладання і історії анатомії тощо. Дослідник та популяризатор наукової спадщини М. І. Пирогова.

СПІРОГІ́РА (Spirogyra) — рід *зелених водоростей*. Індивіди нитчасті, складаються з одного ряду циліндричних клітин, іноді з *ризоїдами,* утворюють макроскопічні, слизисті на дотик плетива. С. характеризується стрічковидними спіралевидними *хроматофорами*. Ядро велике, підвішене в центрі клітини на радіальних протоплазматичних тяжах. Статевий процес — *кон'югація*. Понад 300 видів, поши. у водоймах усіх континентів. Іл. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

Н. В. Кондратьєва.

СПІРОГРА́ФІЯ (від лат. spiro — дую, дихаю і грец. γράφω — пишу) — визначення життєвої ємності легень (кількість повітря, яке надходить з легень при найбільшому видиху після найбільшого вдиху) за допомогою приладу — спірографа, в якому дихальні рухи записуються на спірограмі. Життєва ємність легень розраховується за спеціальними таблицями. Показання до застосування С. — див. *Спірометрія*.

СПІРОМЕ́ТРІЯ (від лат. spiro — дую, дихаю і грец. μετρέω — вимірюю) — визначення життєвої ємності легень. Проводиться за допомогою спірометра, який складається з двох циліндрів — більшого, що містить воду, та меншого, який входить у більший (зрівноважений на блоках за допомогою гир). Від нижньої частини більшого циліндра відходить гумова трубка, через яку досліджувана особа видихує повітря. Воно підіймає відповідно догори меншу посудину, і за шкалою визначають об'єм повітря в см³. С. застосовують при профілактичних обстеженнях та з метою діагностики захворювань легень та серцево-судинної системи. Див. також *Спірографія*.

СПІРОХЕ́ТА БЛІДА́ — вид *спірохет* з роду Treponema — збудник *сифілісу*. Вперше описана 1905 нім. дослідниками Ф. Шаудіном і Е. Гофманом, але ще 1903 С. б. спостерігав під мікроскопом Д. К. *Заболотний*. С. б. являє собою тоненьку (0,09—0,5 мкм) спіральну нитку з 8—12 правильними завитками, завдовжки 5—20 мкм (по прямій лінії). При електронній мікроскопії на кінцях її виявляються джгутики. С. б. погано забарвлюється, слабо заломлює світло при звичайній мікроскопії, тому була названа блідою. Природну сприйнятливість до С. б. має тільки людина. В лабораторії С. б. культивують на спеціальних *поживних середовищах*, збагачених білком, в анаеробних умовах, при 37° С або шляхом послідовних пересівів культури С. б. (пасажів) на кролях (з метою збереження *вірулентності*). В зовн. середовищі С. б. мало стійка до висушування, дії високої температури та дезинфікуючих речовин.

А. П. Дем'яненко.

СПІРОХЕ́ТИ (Spirochaetaceae) — родина ниткоподібних спірально звитих одноклітинних *бактерій* порядку Spirochaetales (за міжнар. класифікацією, 1974). До складу родини входять 5 родів: Spirochaeta, Cristispira, Treponema, Borrelia, Leptospira. Клітини С. складаються з центр. протоплазматичного циліндра — аксостиля, переплетеного з одним або кількома осьовими волокнами — фібрилами. Тіло С. вкрите тришаровою цитоплазматичною мембраною — перипластом. С. властиві поступальні, маятникоподібні, штопороподібні, хвилеподібні рухи. Серед С. є *аероби* та *анаероби*. С. за типом живлення — *гетеротрофи*. Грамнегативні (див. *Грама метод*). Розмножуються поперечним *поділом*. Майже всі представники родів Spirochaeta та Cristispira (5—500 мкм завдовжки) — сапрофіти та коменсали (див. *Коменсалізм*), непатогенні, поширені в воді боліт, солоно- та прісноводних водойм, джерел, живуть в кишковому тракті молюсків, голкошкірих, покривників. Більшість представників родів Treponema, Borrelia та Leptospira (3—20 мкм завдовжки, 0,09—0,5 мкм завширшки) — збудники *спірохетозів*.

А. П. Дем'яненко.

СПІРОХЕТО́ЗИ — група різних за епідеміологією і клінічними проявами інфекційних захворювань людини і тварин, збудниками яких є патогенні *спірохети*. За механізмом зараження С. поділяються на кишкові (*лептоспірози*, що зустрічаються повсюдно), дихальних шляхів (бронхіальний С. — зустрічається в осн. у тропічних країнах), С. кров'яні, або трансмісивні (вошивий *поворотний тиф* і кліщовий поворотний тиф) — інфекції з природною вогнищевістю, С. зовнішніх покривів (*сифіліс,* беджель, фрамбезія, пінта). До С. відносять також захворювання, що спричинюються асоціацією спірохет і бактерій (ангіна Симановського — Плаута — Венсана, виразковий стоматит та ін.). Методи профілактики і лікування визначаються конкретно для кожного захворювання.

Серед тварин на С. хворіють дика і свійська птиця, кролі (трепонемоз). Джерело інфекції — хвора птиця, переносники — кліщі. Хвороба має гостру і хроніч. форми. У хворих тварин пригнічений стан, гарячка, виникають парези (напівпаралічі) кінцівок та крил, пронос. Падіж птиці досягає 80%. Хворих тварин ізолюють і лікують новарсенолом, осарсолом, антибіотиками, решту вакцинують. Проводять боротьбу з кліщами.

СПІТАМЕ́Н (грец. Σπιταμένης; р. н. невід.— п. 328 до н. е.) — керівник повстання в *Согдіані* і *Бактрії* проти *Александра Македонського* 329 до н. е. Завдяки вмілому керівництву С. і допомозі кочовиків повстання створило серйозну загрозу для греків. С. був убитий вождями кочовиків, які побоювалися помсти Александра. Повстання було придушене 327 до н. е.

СПЛА́ВИ — металеві або неметалеві складні речовини, які утворюються при твердненні розплавів, що складаються з двох і більше компонентів. Металеві С., що є осн. частиною *конструкційних матеріалів,* бувають з металів (напр., латунь — сплав міді та цинку) або з металів і невеликої кількості *неметалів* (напр., сталь

О. С. Спірів.

Сплюшка.

— сплав заліза з вуглецем). Їх класифікують: за кількістю компонентів — подвійні, потрійні тощо; за кількістю *фаз* — однофазні (*твердий розчин* або *інтерметалеві сполуки*) і багатофазні (гетерофазні); за металом основи — С. чорних металів (див. *Залізо сплави*) і С. кольорових металів (напр., *алюмінію сплави, берилію сплави*). Розрізняють *жароміцні сплави, жаростійкі сплави, термомагнітні сплави, ювелірні сплави,* С. антифрикційні (див. *Антифрикційні матеріали*), кислотостійкі (див. *Кислотостійкі матеріали*), лугостійкі (див. *Лугостійкі матеріали*), з особливими фіз. властивостями (див. *Прецизійні сплави*). *Є легкі сплави, легкоплавкі сплави, тверді сплави* і *тугоплавкі сплави*; ливарні, деформівні і порошкові (див. *Порошкові матеріали*). Назва деяких С. пов'язана з хім. складом (напр., *ніхром*) або прізвищами винахідників (*мельхіор*). Склад, будову і властивості металевих С. вивчають *металофізика* і *металознавство*. Неметалеві С. складаються з неметалевих речовин. До таких С. належать природні (*базальт, гнейс, граніт*) і штучні (*скло, шлаки*) силікати, С. солей тощо. Див. також *Матеріалознавство*.

Літ.: Савицкий Е. М., Бурханов Г. С. Металловедение тугоплавких металлов и сплавов. М., 1967; Новиков И. И. Теория термической обработки металлов. М., 1974; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977; Машиностроительные материалы. Краткий справочник. М., 1980.

СПЛАЙН, сплайн-функція (від англ. spline — гнучка планка) — кусково-поліномна *функція*, тобто функція, «склеєна» з «кусків» многочленів. Якщо задати розбиття $\Delta_N : a = t_0 < t_1 < \ldots < t_N = b$ *відрізка* $[a, b]$, то С. порядку r дефекту k $(1 \leqslant k \leqslant r)$ по розбиттю Δ_N називають функцію $s(t)$, яка неперервна на $[a, b]$ разом зі своїми похідними до $(r - k)$-го порядку включно і збігається на кожному відрізку $[t_{i-1}, t_i]$ $(i = 1, 2, \ldots, N)$ з деяким алгебр. многочленом степеня r. Точки $t_1, \ldots, t_{N-1}$, в яких похідна $s^{(r-k+1)}(t)$ може мати розрив, наз. в у з л а м и С. Напр., С. першого порядку дефекту 1 є неперервна на $[a, b]$ ламана з вузлами $t_1, \ldots, t_{N-1}$; кубічний С. дефекту 2 — неперервно диференційовна на $[a, b]$ функція, яка на кожному відрізку $[t_{i-1}, t_i]$ $(i = 1, 2, \ldots, N)$ є многочленом третього степеня. Аналогічно визначаються С. двох і більшої кількості змінних. Інтерполяційні С. (див. *Інтерполяція*) використовують у чисельному аналізі завдяки високій точності *наближення функцій*, простоті реалізації на ЕОМ, малої чутливості до *похибок* у початкових даних.

Літ.: Стечкин С. Б., Субботин Ю. Н. Сплайны в вычислительной математике. М., 1976; Завьялов Ю. С., Квасов Б. И., Мирошниченко В. Л. Методы сплайн-функций. М., 1980; Корнейчук Н. П., Лигун А. А., Доронин В. Г. Аппроксимация с ограничениями. К., 1982; Алберг Дж., Нильсон Э., Уолш Дж. Теория сплайнов и ее приложения. Пер. с англ. М., 1972.

М. П. Корнійчук.

СПЛАНХНОЛО́ГІЯ (від грец. σπλάγχνον — нутрощі і λόγος — слово, вчення) — вчення про *нутрощі* тварин і людини. Розділ *анатомії*.

СПЛАНХНОПТО́З (від грец. σπλάγχνον — нутрощі і πτῶσις — падіння), опущення нутрощів — опущення органів черевної порожнини (шлунка, печінки, кишок, нирок, матки та ін.). Заг. С. буває конституційним (у осіб з астенічною будовою тіла, внаслідок природженої слабкості черевних м'язів чи м'язів тазового дна та зв'язок внутрішніх органів) і набутим (при тяжкій фіз. праці, різкому схудненні, після ускладнених пологів). Ознаками С. є біль і порушення функцій опущених органів (внаслідок розладів нервової регуляції). Лікування С.: лікувальна гімнастика, фізіотерапевтичні заходи, носіння бандажа; іноді — хірургічне.

СПЛЕНІ́Н (від грец. σπλήν — селезінка) — лікарський препарат, виготовлений з селезінки великої рогатої худоби. Винайшов С. 1945 В. П. *Комісаренко*. С.— прозора рідина з жовтуватим відтінком, в якій містяться, зокрема, високоактивні гормональні речовини селезінки. Посилює в організмі процес знешкодження токсичних продуктів порушеного метаболізму та токсичних речовин, що можуть потрапляти до організму із зовнішнього середовища; впливає на перебіг певних імунологічних реакцій; стабілізує мембрани клітин та внутрішньоклітинних утворень. В медицині С. застосовують гол. чин. внутрішньом'язово для профілактики і лікування токсикозів ранніх строків вагітності, ракових інтоксикацій, *променевої хвороби*, для лікування захворювань печінки, алергії; при недостатній функції *паращитовидних залоз* (гіпопаратиреозі) тощо. *О. В. Шевченко.*

СПЛЕ́ТЕННЯ НЕРВО́ВІ — складні сполучення між нервовими корінцями, нервовими стовбурами або окремими нервовими волокнами та їх закінченнями, що забезпечують пряму та обхідну багатонейронну і багатосегментарну інервацію тканин, органів та структур *мозку* хребетних тварин і людини. С. н. призначені для забезпечення високої надійності функціональних систем організму. С. н. поділяють на зовнішні, що входять до складу периферичної нервової системи, і внутрішні, що лежать в структурах мозку. До зовн. С. н. відносять плечове, шийне, поперекове, крижове та сплетення біля або всередині органів грудної й черевної порожнин; до внутр. — С. н. в *корі великих півкуль головного мозку*, корі *мозочка*, желатинозної субстанції *спинного мозку*. Див. також *Сонячне сплетення*.

Ю. П. Лиманський.

СПЛИТ — місто на Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Значний порт на узбережжі Адріатичного м., залізнична станція. 158 тис. ж. (1974). Розвинуті суднобудування і цем. пром-сть. Хім., текст. і харч. підприємства. ГЕС. Вища пед. школа, біол.-океанографічний н.-д. ін-т. Галерея мистецтв, галерея І. *Мештровича*, Мор., археол., етногр. та ін. музеї. Курорт, центр туризму. Численні архіт. пам'ятки, зокрема давньорим. палац імператора Діоклетіана (3—4 ст.).

СПЛЮ́ШКА, совка звичайна (Otus scops) — птах род. *сов'ячих*. Довж. тіла 20—22 см, маса до 80 г. Забарвлення спини і боків буровато-сіре з рудуватим відтінком, з темними та білими плямами, горла і черева — світліше. Добре розвинені пір'яні «вушка». Оселюється в байрачних лісах, садах і парках. Яйця відкладає в дуплах дерев; кладка з 2—5 яєць у травні — червні; насиджує самка 24—25 діб. Живиться С. здебільшого шкідливими комахами. Поширена в Пн. Африці, Пд. і Серед. Європі, Серед. Азії. Зимує в тропіч. Африці і Пд.-Зх. Азії. В УРСР гніздиться на Пд. лісостепової зони, в Карпатах, зрідка в лісовій зоні.

СПЛЯ́ЧІ БРУНЬКИ — *бруньки*, що перебувають у стані спокою (див. *Спокій* у рослин) протягом одного або багатьох років. С. б. деревних рослин щороку наростають своєю стебловою частиною на величину річного приросту. Розвиток С. б. затримується внаслідок корелятивного (див. *Кореляція* в біології) гальмування, що йде від ростучої верхівки *пагона* або достигаючих плодів. При ушкодженні рослини гальмування переривається, С. б. виходять із стану спокою, і рослина відновлює ушкоджену частину. У трав'янистих багаторічних рослин С. б. служать для перезимівлі (буряк, півонія) або для *вегетативного розмноження* (пирій, осот). Інтенсивне обрізування пагонів плодових і декоративних рослин сприяє розвитку С. б. і утворенню густої компактної крони з великою кількістю плодоносних гілок.

А. М. Гродзінський.

СПЛЯ́ЧКА — фізіологічний стан деяких, переважно дрібних ссавців, в якому вони переживають несприятливі сезони року. Під час С. знижуються життєдіяльність організму, *обмін речовин*, т-ра тіла (у холодні пори року майже до т-ри зовн. середовища), загальмовуються нервові процеси, уповільнюються дихання, серцебиття тощо. Розрізняють зимову С., або *гібернацію*, та літню, або естивацію. У зимову С. впадають багато гризунів — ховрахи, хом'яки, соні, деякі комахоїдні — їжаки, летючі миші. Літня С. властива деяким гризунам — ховрахам, суркам, а з комахоїдних — тенрекам. Сигналом для підготовки організму до С. є певні зміни тривалості світлового дня. Настанню зимової С. передує нагромадження особливого жиру з низькою $t_{пл}$, який не твердне при низькій т-рі і запобігає заклякненню. Завдяки змінам хім. складу крові не відбувається закупорювання капілярів при уповільненні кровотоку. С. як особливий фізіол. стан проявляється перш за все в тому, що енергетичні резерви організму використовуються в десятки разів повільніше, ніж в активному стані, а також в здатності організму регулювати цей фізіол. стан за допомогою *нервових центрів* і підтримувати *гомеостаз* на новому рівні. С. ссав-

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ, КАРТА ПРОМИСЛОВОСТІ

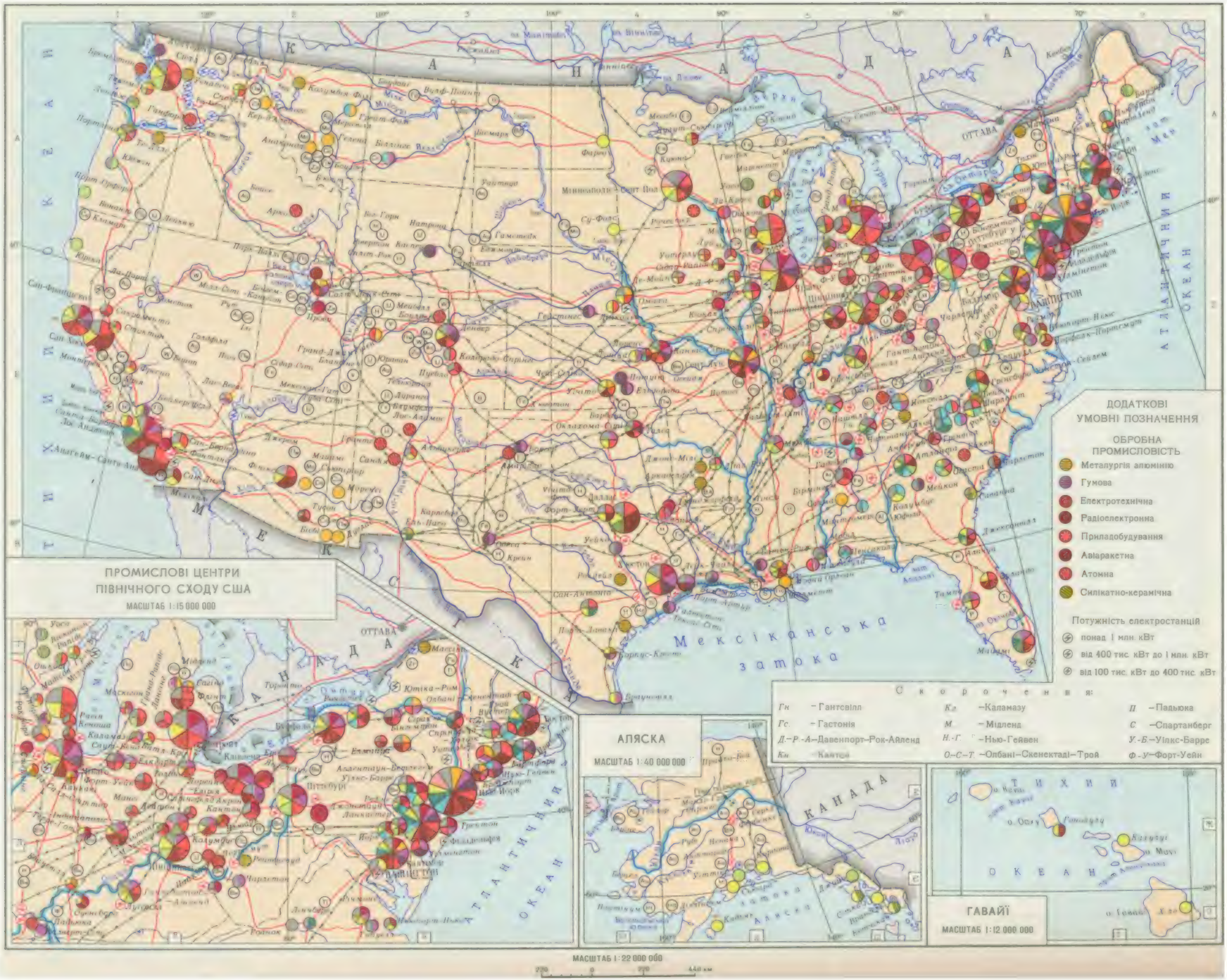

ців на перший погляд подібна до заціпеніння амфібій та рептилій (див. *Заціпеніння тварин*), але вона відрізняється досконалістю механізмів фізіол. контролю. За несприятливих умов впадають у заціпеніння яйцекладні ссавці (напр., єхидна). Стан заціпеніння у деяких птахів (колібрі, серпокрильців, птахів-мишей, дрімлюг) іноді теж наз. С. *Зимовий сон*, у який впадають ведмідь, борсук, єнотовидний собака, білка, відрізняється від С., зокрема, меншою глибиною. Див. також *Анабіоз*.

В. А. Мельничук.

СПО́ВІДЬ, покаяння — одне з християнських *таїнств* у православній і католицькій церквах. Полягає в тому, що віруючий визнається (сповідується) в своїх гріхах священикові, після чого той відпускає (прощає) йому їх від імені бога.

СПОВІ́ЛЬНЕНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — *кінознімання* з швидкістю, меншою за 24 кадри на сек. Для такого кінознімання застосовують звичайні і спец. *кінознімальні апарати*. Швидкість переміщення кіноплівки у звичайних апаратах регулюють, змінюючи *реостатом* або *редуктором* число обертів приводного електродвигуна або використовуючи двигуни з точною фіксацією обертів. Спец. апарати дають змогу знімати з швидкостями 4, 2, 1, $^1/_2$, $^1/_4$, $^1/_{12}$ й $^1/_{24}$ кадра на секунду. С. к. застосовують як один з методів *комбінованого кінознімання* при створенні худ. кінофільмів. У наук. й навч. кіно воно дає змогу демонструвати за короткі відрізки часу порівняно довгочасні процеси і явища. Часто С. к. суміщують з ін. методами комбінованого кінознімання (напр., із зворотним зніманням). Якщо статичні об'єкти недосить освітлені, С. к. може бути способом збільшення *експозиції*. Див. також *Цейтраферне кінознімання*.

Б. О. Калашников.

СПОГЛЯДА́ННЯ — емпіричний ступінь *пізнання*, основу якого становить безпосереднє чуттєве *відображення* об'єкта. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 142). Всяке індивідуальне С. опосередковане суспільно й історично, і тому воно включає не лише елементи безпосередньої чуттєвості, а й умоглядні уявлення, попередня доведеність яких робить їх самоочевидними для наступних суб'єктів. Отже, С. є одночасно і початком конкретного пізнавального акту, і синтезом попередніх актів, внаслідок чого воно стає формою цілісного осягнення предмета. На відміну від домарксист. матеріалізму, який вважав С. пасивним процесом сприйняття світу, марксизм довів, що пізнання — не пасивне С., а активна діяльність, пов'язана з перетворенням світу (див. *Пізнання теорія*).

СПОДУМЕ́Н (від грец. σπόδουμενος — спопелілий) — мінерал класу *силікатів*, групи піроксенів. $LiAl[Si_2O_6]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3—3,2. Твердість 6,75—7,25. Колір білий, сірий, жовтий, зелений, фіолетовий. Прозорі відміни рожевого і фіолетово-рожевого забарвлення наз. кунцитом, смарагдово-зеленого — гіденітом. Родовища С. відомі в США, Бразілії, Афганістані, Мадагаскарі та ін. країнах. С. одержують і штучно. Використовують як *літієву руду*, прозорі відміни — в ювелірній справі.

СПОЖИВА́ННЯ — використання матеріальних благ, створених у процесі *виробництва*, для задоволення *потреб економічних*; кінцева фаза процесу *відтворення*. Розрізняють С. виробниче (продуктивне) й невиробниче. Виробниче С.— це використання *засобів виробництва* для виготовлення певного продукту. Переважну частину невиробничого С., або власне С., становить особисте С., тобто задоволення потреб людей у продуктах харчування, в одязі, предметах культурно-побутового призначення тощо. Друга частина використовується для задоволення сусп. потреб (функціонування закладів освіти, органів держ. управління та ін.). Залежно від виду споживаних благ С. поділяється на С. матеріальних благ, що мають речову форму, та на послуги. За формою С. може бути індивідуальним і колективним. Залежне від виробництва, С., у свою чергу, впливає на виробництво, є його вихідним пунктом, стимулює його розвиток і вдосконалення. С. органічно пов'язане з ін. фазами відтворення — *розподілом* і *обміном*. Характер цього зв'язку зумовлюється характером і метою даного *способу виробництва*. За капіталізму між виробн. і С. існує антагоністична суперечність, оскільки капіталістичне виробн. підпорядковане меті створення *додаткової вартості* і зумовлює С. тією ж мірою, якою в ньому реалізується створена додаткова вартість і формуються умови для її виробництва у дедалі зростаючих розмірах. Тому С. відстає від виробництва, що особливо яскраво проявляється в *економічних кризах* надвиробництва. Величезні прибутки експлуататорських класів дають їм змогу привласнювати значну масу матеріальних благ, що призводить до різкої диференціації рівня та структури С.— до надмірностей, розкоші пануючих класів і нестатків та бідності мільйонів трудящих (див. *Відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*). Для сучас. *державно-монополістичного капіталізму* характерне паразитичне С., пов'язане з *мілітаризацією капіталістичної економіки*. Відносно високий рівень С. в деяких промислово розвинутих країнах капіталізму зумовлений більш високим рівнем розвитку *продуктивних сил*. Але цей рівень С. не завжди відображає відповідне становище трудящих, оскільки за ним практично криється надмірна *інтенсивність праці*, існує масове *безробіття* тощо. Для соціалізму характерне планомірне й неухильне підвищення рівня С. трудящих, поліпшення його структури на основі науково обгрунтованих норм і оптимальнішого співвідношення індивід. і колективних форм споживання, на основі розвитку та вдосконалення соціалістичного виробн. й підвищення продуктивності сусп. праці (див. *Основний економічний закон соціалізму*). Осн. способом розподілу фонду особистого С. є розподіл за працею, поряд з цим неухильно зростає і частка матеріальних і духовних благ, одержуваних трудящими із *суспільних фондів споживання*. Зростання обсягів і рівня С. є закономірністю соціалізму (див. *Життєвий рівень*). XXVI з'їздом КПРС передбачено дальше збільшення реальних доходів на душу населення в одинадцятій п'ятирічці на 16—18%, *національного доходу*, що йде на С. і нагромадження, — на 18—20%; підвищити частку фонду С. в нац. доході, здійснити широку програму підвищення нар. *добробуту*, повніше задовольнити попит населення на товари нар. споживання, розширити види й збільшити обсяг побут. послуг та ін. (див. *Підвищування потреб закон*). Систематичне і стійке зростання С. характерне й для ін. соціалістичних країн.

Н. П. Баранова.

СПОЖИ́ВНА ВА́РТІСТЬ — корисність речі або *послуги*, їхня здатність задовольняти ті чи інші потреби людини. Зумовлена фіз., хім. та ін. природними властивостями речі, а також властивостями, наданими їй людиною внаслідок *конкретної праці*. С. в. у їх сукупності становлять речовий зміст багатства незалежно від його сусп. форми. Деякі види С. в. дає природа в готовому вигляді (вода, повітря та ін.), однак більшість з них — це продукти праці. З розвитком науки і техніки люди відкривають нові властивості речей, збільшуючи різноманітність С. в. Одні С. в. безпосередньо задовольняють особисті потреби людини (їжа, одяг та ін.), інші є засобом для виробн. матеріальних благ, тобто засобами виробн. (машини, сировина тощо). Самі по собі С. в. не виражають будь-яких *виробничих відносин*, але їхня роль змінюється із зміною *способу виробництва*. В умовах *товарного виробництва*, напр., коли продукти праці виступають як товари, С. в. є речовим носієм *мінової вартості* і *вартості*. В умовах капіталістичного виробн. С. в. становить інтерес для капіталіста лише як носій *додаткової вартості*. За соціалізму С. в. стає безпосередньо суспільною, оскільки задовольняє інтереси всього суспільства.

СПОЖИ́ВЧА КООПЕРА́ЦІЯ — вид *кооперації*, яка об'єднує масових споживачів (робітників, службовців, селян, ремісників, домогосподарок, студентів) для сумісних закупівель і часткового виробництва споживчих товарів з дальшим продажем їх своїм членам та населенню. С. к. виникла за капіталізму в кінці 18 — на поч. 19 ст. Була однією з форм екон. боротьби пролетаріату міста й села проти експлуатації їх великим торг. капіталом.

Перші споживчі кооперативи з'явилися у Великобританії, Фран-

ції, Німеччині, Італії. В Росії С. к. виникла в 60-х рр. 19 ст.; зокрема, на Україні перше споживче т-во з'явилося 1866 у Харкові. Створення кооперативів на селі значно пожвавилося на поч. 20 ст. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для розвитку С. к., яка стала важливим засобом соціалістич. будівництва. Декретом «Про споживчі кооперативні організації» від 10.IV 1918 були визначені місце й функції С. к. в екон. житті країни. В СРСР споживчі кооперативи — це добровільні об'єднання трудящих для організації торгівлі й громад. харчування на селі, а також заготівлі с.-г. продукції та сировини, основані на сусп. власності на засоби виробн. Вступаючи до С. к., вносять пайовий внесок у розмірі, встановленому заг. зборами. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29.IX 1935 було визначено спеціалізацію держ. і кооп. торговельних систем. Система С. к. включає сільс. споживчі т-ва, а також робочі кооперативи, які об'єднують робітників радгоспів, цукр. з-дів та ін. пром. підприємств, розташованих у сільс. місцевості; районні спілки споживчих т-в; обл. спілки; респ. спілку (зокрема, на Україні — Укоопспілку). Всю систему С. к. в СРСР об'єднує центр. спілка споживчих т-в — Центроспілка. Найвищий орган управління у споживчих т-вах — заг. збори їхніх членів, у райспоживспілках — збори їхніх уповноважених, в обласній, респ. і союзній споживспілках — з'їзди делегатів. Керівництво відповідними ланками системи С. к. між зборами і з'їздами здійснюють правління та ревізійні комісії. Взаємовідносини між ланками С. к. будуються на принципі *демократичного централізму*. С. к. в СРСР розвивається високими темпами. Якщо 1940 роздрібний товарооборот кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, становив 4915 млн. крб., то 1980 — 76423 млн. крб., в УРСР — відповідно 902 млн. крб. і 13963 млн. крб. Діяльність С. к. по заготівлі й закупівлі с.-г. продуктів і сировини не тільки допомагає колгоспам і колгоспникам збувати лишки продукції та розвивати колг. виробн., а й сприяє вдосконаленню товарообміну на селі, звільняє колгоспи й колгоспників від зайвих затрат праці й коштів по збуту виробленої ними продукції. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС поставлено завдання «всемірно сприяти дальшому розвиткові споживчої кооперації, підвищенню її господарської ініціативи й активності в поліпшенні торговельного обслуговування і громадського харчування в сільській місцевості, збільшенні сировинних і продовольчих ресурсів... Активніше вести роботу по закупівлі сільськогосподарських продуктів у населення і колгоспів, розширювати торгівлю цими продуктами в містах і промислових центрах» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 214). В зарубіжних соціалістичних країнах після встановлення нар. влади С. к. також, як і в СРСР, стала важливим фактором будівництва соціалізму. Центроспілка СРСР — член *Міжнародного кооперативного альянсу* (МКА). На 1980 в МКА входили кооперативні орг-ції з 66 країн.

СПО́КІЙ — філос. категорія, що виражає відносну нерухомість, сталість предметів і явищ навколишнього світу. На відміну від абсолютного та універсального руху, що властивий *матерії* в цілому і є способом її існування, С.— це стан, притаманний окремим матеріальним формоутворенням — предметам, явищам і процесам. У постійних змінах матерії існують моменти її тимчасової стабільності, рівноваги і сталості, тобто стану С., який на противагу абсолютному руху має похідний, відносний характер і виступає як момент універсального руху. Наявність відносного С.— істотна умова становлення та існування якісно визначених предметів, умова диференціації матерії на окремі форми руху, завдяки чому стає можливим пізнання об'єктивної реальності. Разом із тим сталість предмета, явища, процесу, матеріальних формоутворень взагалі має місце лише в певному відношенні, з боку певної якості і лише в певних кількісних межах. Окремий рух прагне до стабільності, сукупність рухів її знищує. Тому С. завжди відносний. Ігнорування відносного С. матеріальних формоутворень означає абсолютизацію безмежної мінливості, приводить до заперечення стабільності й рівноваги в навколишньому світі (див. *Релятивізм*), до заперечення якісної визначеності й оформленості і в кінцевому підсумку — до заперечення пізнаванності об'єктивного світу (див. *Агностицизм*). І навпаки, абсолютизація С. веде до заперечення мінливості, якісних змін, розвитку (див. *Метафізика*).

СПО́КІЙ у рослин — стан майже повного припинення життєдіяльності; пристосування рослин до несприятливих умов середовища (зимових холодів, літніх посух тощо), що виникло в ході *еволюції*. В стані спокою може перебувати як уся рослина, так і її окремі органи (бульби, кореневища, *сплячі бруньки*, насіння тощо). Настанню С. у рослин передує листопад, відмирання надземних частин (у трав'янистих рослин), утворення на *бруньках* і *плодах* міцної газонепроникної оболонки, зменшення вмісту води в протоплазмі і відокремлення її від стінок клітин, нагромадження *інгібіторів росту*, утворення *спор* (у одноклітинних рослин). Розрізняють в и м у ш е н и й С., спричинений різкими відхиленнями зовн. факторів (напр., низькою т-рою, посухою, нестачею поживних речовин) від нормальних умов існування, і о р г а н і ч н и й (автономний), або глибокий, С., зумовлений річними *біологічними ритмами* рослинного організму. Вимушений С. переривається при нормалізації умов середовища, органічний — лише після певних біохім. і морфологічних змін у рослині. Для подолання стану спокою застосовують *стратифікацію насіння, скарифікацію насіння, вигонку рослин*. Для подовження стану спокою рослини обробляють метиловим ефіром α-нафтилоцтової к-ти, гідразидом малеїнової к-ти та ін. *А. М. Гродзінський.*

СПОЛУ́КИ в м а т е м а т и ц і — комбінаторні конфігурації елементів скінченної множини. Див. *Комбінаторний аналіз*.

СПОЛУ́КИ ВКЛЮ́ЧЕННЯ — сполуки, які займають проміжне місце між *твердими розчинами* включення й істинними *хімічними сполуками*. С. в.— кристалічні речовини, утворювані внаслідок включення молекул (або атомів) однієї речовини — «гостя» — в порожнини (у вигляді кліток, каналів або міжплощинного шару), що є в молекулах або в каркасній гратці кристалів другої речовини — «хазяїна». Розміри й конфігурація молекул «гостя» повинні відповідати величині й формі порожнин у кристалах «хазяїна». До речовин, здатних легко утворювати С. в., належать мінерали *монтморилоніт, цеоліти, графіт*, лід та ін., *целюлоза, крохмаль, сечовина* тощо. Включені молекули утримуються в С. в. силами *міжмолекулярної взаємодії*, що зумовлює властивості сполук. Склад С. в. залежить від ступеня заповнення вільних порожнин «хазяїна». При розчиненні, а також при плавленні С. в. розпадаються на вихідні речовини. С. в. утворюються переважно при змішуванні насичених і пересичених розчинів або при розтиранні кристалів речовин. На здатності багатьох газів і легкокиплячих рідин утворювати С. в. (*клатрати*) з водою ґрунтуються способи їхнього збереження і розділення. Використовуються С. в. для розділення ізомерів, *інертних газів* та їх зберігання, для опріснювання морської води тощо. *В. Л. Павлов.*

СПОЛУ́ЧЕНЕ КОРОЛІ́ВСТВО ВЕЛИКОБРИТА́НІЇ ТА ПІВНІ́ЧНОЇ ІРЛА́НДІЇ — офіційна назва *Великобританії*.

СПОЛУ́ЧЕНІ ШТА́ТИ АМЕ́РИКИ — держава у Пн. Америці. На Сх. омивається Атлантичним, на Зх. — Тихим ок., на Пд. Сх.— водами Мексіканської зат. В адм. відношенні поділяється на 50 штатів і федеральний округ Колумбія. Штати *Аляска* та *Гавайї* розташовані поза межами основної тер. країни. Карти див. на окремих аркушах, с. 464—465, 480—481.

Державний лад. США — республіка. За формою держ. устрою — федерація, що складається з 50 штатів і столичного федерального округу Колумбія. Діючу конституцію прийнято 1787. Глава д-ви і уряду та головнокоманд. збройними силами — президент з широкими повноваженнями, який разом з віце-президентом обирається шляхом непрямих, двоступеневих виборів (через колегію виборщиків) на 4 роки. Законодавчу владу здійснює двопалатний конгрес у складі сенату і палати представників. Сенат налічує 100 сенаторів (обираються на 6 років, по 2 від кожного штату) і оновлюється на $^1/_3$ кожні два роки. Голова сенату — віце-президент США. Палата представників обирається на 2 роки у складі 435 депутатів. Уряд США—

Адміністративно-територіальний поділ

Штати	Площа, тис км²	Населення, тис. чол., 1978	Адміністративний центр
Айдахо	216,4	878	Бойсе
Айова	146,8	2896	Де-Мойн
Алабама	133,7	3742	Монтгомері
Аляска	1518,8	403	Джуно
Арізона	295,0	2354	Фінікс
Арканзас	137,5	2186	Літл-Рок
Вайомінг	253,6	424	Шайєнн
Вашінгтон	176,6	3774	Олімпія
Вермонт	24,9	487	Монтпіліер
Віргінія	104,7	5148	Річмонд
Вісконсін	145,4	4679	Мадісон
Гавайї	16,7	897	Гонолулу
Делавер	5,3	583	Довер
Джорджія	152,5	5084	Атланта
Західна Віргінія	62,6	1860	Чарлстон
Іллінойс	146,1	11 243	Спрінгфілд
Індіана	94,1	5374	Індіанаполіс
Каліфорнія	411,0	22 294	Сакраменто
Канзас	213,1	2348	Топіка
Кентуккі	104,6	3498	Франкфорт
Колорадо	269,9	2670	Денвер
Коннекті кут	12,9	3099	Гартфорд
Луїзіана	125,7	3966	Батон-Руж
Массачусетс	21,5	5774	Бостон
Мен	86,0	1091	Огаста
Меріленд	27,4	4143	Аннаполіс
Міннесота	217,8	4008	Сент-Пол
Міссісіпі	123,6	2404	Джексон
Міссурі	180,4	4860	Джефферсон-Сіті
Мічіган	150,8	9189	Лансінг
Монтана	381,1	785	Гелена
Небраска	200,0	1565	Лінкольн
Невада	286,3	660	Карсон-Сіті
Нью-Гемпшір	24,2	871	Конкорд
Нью-Джерсі	20,3	7327	Трентон
Нью-Йорк	128,4	17 748	Олбані
Нью-Мексіко	315,1	1212	Санта-Фе
Огайо	106,7	10 749	Колумбус
Оклахома	181,1	2880	Оклахома-Сіті
Орегон	251,2	2444	Сейлем
Пенсільванія	117,4	11 750	Гаррісберг
Південна Дакота	199,5	690	Пірр
Північна Дакота	183,1	652	Бісмарк
Південна Кароліна	80,4	2918	Колумбія
Північна Кароліна	136,5	5577	Роли
Род-Айленд	3,2	935	Провіденс
Теннесі	109,4	4357	Нашвілл
Техас	692,1	13 014	Остін
Флоріда	151,7	8594	Таллахасі
Юта	219,9	1307	Солт-Лейк-Сіті
Федеральний округ Колумбія	0,2	674	Вашінгтон

виконавчий орган влади — призначається президентом за згодою сенату. Перед конгресом уряд не відповідальний. Кожний штат має свою конституцію. Законодавча влада в штатах належить законодавчим зборам, які обираються населенням штатів на 2—4 роки, виконавча здійснюється губернаторами. *В. І. Євінтов.*

Природа. Берегова лінія Атлантичного узбережжя в межах США порізана численними затоками та бухтами, береги гол. чин. низовинні; найбільший п-ів — *Флоріда*. Тихоокеанські береги менш розчленовані, підвищені, гористі. За характером рельєфу тер. США поділяють на три частини. На Зх. простягається гірська система Кордільєр (див. *Кордільєри Північної Америки*), яка займає бл. третини тер. США. Кордільєри належать до молодих гір переважно альп. етапу гороутворення. Вони складаються з ряду меридіонально витягнутих хребтів, розділених міжгірними плато й долинами. Вздовж узбережжя Тихого ок. розташовані берегові хребти (Аляскинський на Алясці, з найвищою вершиною США і всієї Пн. Америки — г. Мак-Кінлі, 6193 м, Береговий, *Каскадні гори, Сьєрра-Невада* та ін.). Сх. пояс утворюють хребти *Скелястих гір*. Між цими двома поясами гір лежать розчленоване глибокими каньйонами Колумбійське плато, пустельне нагір'я *Великий Басейн* і плато *Колорадо*. На Сх.— невисокі гори *Аппалачі* (вис. до 2037 м, г. Мітчелл), що відокремлюються від океану неширокою Приатлантичною низовиною. Внутр. райони між Кордільєрами і Аппалачами зайняті Внутрішніми рівнинами, які включають Центральні рівнини, *Великі рівнини* (або плато Прерій) та Примексіканську низовину. На Пн.— частина Лаврентійської височини з характерними водно-льодовиковими формами рельєфу. США — одна з найбагатших щодо запасів та різноманітності корисних копалин країн капіталістичного світу. Великі родовища вугілля, нафти, газу, мідної, свинцевої, цинкової, уранової, заліз., титанової руд, ртуті, золота, молібдену, вольфраму, рідкісноземельних елементів, фосфоритів. Є також поклади кам. і калійної солей, сірки та ін.

Майже вся тер. США лежить у помірному та субтропічному поясах, Аляска — у субарктичному, пд. райони Флориди — у тропічному. Значний вплив на клімат пн.-сх. і сх. частин країни має тепла течія *Гольфстрім*, тихоокеанського узбережжя — холодна *Каліфорнійська течія*. В зв'язку з активною циркуляцією повітря між пн. і пд. районами, зумовленою особливостями орографічної будови території, спостерігаються часті зміни погоди. Клімат внутр. районів США континентальний, у внутр. областях Кордільєр — різко континентальний. Пересічна т-ра січня у м. Бісмарку (штат Пн. Дакота) — 19, липня +21°, у м. Чікаго відповідно —3,7 і +23,1°. Примексіканська низовина й пд. частина Приатлантичної низовини мають субтропічний клімат. У м. Новому Орлеані пересічна т-ра січня +12, липня +27,4°. Для пн.-сх. частини приатлантичного району та пн. частини тихоокеанського узбережжя характерний мор. клімат. У Нью-Йорку пересічна т-ра січня —0,8, липня +23°. На Пд. тихоокеанського узбережжя клімат середземномор. типу, у внутр. районах пд. частини Кордільєр дуже жаркий і посушливий. Найнижчі т-ри повітря (до —64°) спостерігалися на плоскогір'ї Юкон (Аляска), найвищі (понад +50°) — у *Долині Смерті* (Каліфорнія). Пересічна річна сума опадів на Пд. Сх. Аляски і на Зх. штату Вашінгтон — 3000—4000 мм, на Пд. Сх. країни — 1500—2000 мм, на Внутрішніх рівнинах — від 1500 мм на Сх. до 300 мм на Зх. Характерне значне забруднення атмосфери над великими містами і промисловими центрами.

Більшість річок США належить до басейну Атлантичного ок. На тер. країни — одна з найбільших річкових систем світу — р. *Міссісіпі* з *Міссурі*. Ріки, що течуть з Аппалачів у Атлантичний ок. (Гудзон, Потомак та ін.), — короткі, стрімкі, повноводні. Менш розвинуту річкову сітку мають Кордільєри. Тут у глибоких каньйонах течуть ріки гірського типу *Колумбія, Колорадо* та ін. На Пн. країни, на кордоні з Канадою,— *Великі озера* (*Верхнє озеро, Гурон, Мічіган, Ері, Онтаріо*). На нагір'ї Великий Басейн лежить *Велике Солоне озеро*, у Флориді — численні карстові і лагунні озера, на Алясці — озера льодовиково-тектонічного походження, зокрема Іліамна. Внутр. води широко використовують для пром. і комунального водопостачання, судноплавства, зрошування, як джерело гідроенергії. Значна частина їх забруднена пром. відходами. Грунтовий покрив різноманітний. На Пн. Сх. поширені дерново-підзолисті та бурі лісові грунти, на Пд. Сх.— червоноземи та жовтоземи, на Внутрішніх рівнинах переважають чорноземовидні грунти *прерій*, чорноземи та темно-каштанові грунти, на міжгірних плато Кордільєр — сіроземи, бурі грунти пустельних степів та світло-каштанові грунти. Розвинута ерозія грунтів, значні площі непридатні для землеробства (див. *Бедленд*). Природна рослинність значно зведена госп. діяльністю. На Пн. Сх. переважають мішані та соснові ліси, на Пд.— широколистяні, на тихоокеанському узбережжі і схилах Кордільєр — хвойні ліси. На Зх. Центральних рівнин подекуди збереглася

Герб Сполучених Штатів Америки.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Площа — 9363,2 тис. км²

Населення — 230,5 млн. чол. (1982. оцінка)

Столиця — м. Вашінгтон

Лос-Анджелес. Панорама частини міста.

трав'яниста рослинність прерій, на Великих рівнинах, плато і долинах Кордільєр — рослинність сухих степів. Посушливі частини плоскогір'їв Кордільєр займають напівпустелі й пустелі. Серед найбільших природоохоронних об'єктів — *Йєллоустонський національний парк*, Йосемітський національний парк, нац. парки Секвойя, Гранд-Каньйон, Мамонтова та Карлсбадські печери та ін.

Населення. Сучасне населення США складається з трьох осн. ет-

Головна вулиця міста Анн-Арбора в штаті Мічіган.

нічних компонентів: *американців* США, іммігрантських перехідних груп і аборигенів. Американці США (171 млн. чол., оцінка; тут і нижче дані на 1978) як нація склалися гол. чин. у 2-й пол. 18 ст. в результаті змішання між собою іммігрантів з різних країн Старого Світу. Расово-етногр. групою американців США є афроамериканці («чорні», негри — 25 млн. чол.) — нащадки афр. рабів, яких привозили в країну в 17—19 ст. Незважаючи на багатовікову дискримінацію афроамериканців і сегрегацію, відбувалося фіз. змішання африканців з білими. Тепер мулати становлять значну частину заг. кількості афроамериканців. Іммігрантські перехідні групи безперервно змінюються і за чисельністю і за складом. З одного боку, цей компонент поповнюється за рахунок новоприбулих іммігрантів, з другого, нащадки переселенців у другому, третьому і більш віддалених поколіннях поступово вливаються до складу амер. нації. Значна кількість представників різних перехідних груп є практично в усіх штатах США, однак, виділяються кілька районів з підвищеною питомою вагою тієї чи ін. групи. Мексіканці (7 млн. чол.) становлять значну частку населення в штатах Техас, Каліфорнія, Арізона, Нью-Мексіко, Колорадо, Нью-Йорк; італійці (4,4 млн.) — в штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванія, Род-Айленд і Коннектікут; німці (4,5 млн.) — в штатах Міннесота, Айова, Пд. Дакота, Небраска і Нью-Джерсі; франкоканадці та англоканадці (відповідно 1,8 і 0,67 млн.) — в штатах Нової Англії і прикордонних з Канадою штатах; французи (0,56 млн.) — в штатах Луїзіана і Техас; шведи (0,81 млн.) — в штатах Іллінойс, Міннесота, Огайо, Вісконсін; норвежці (0,62 млн.) — в штатах Вісконсін, Міннесота, Пн. і Пд. Дакота, Вашінгтон, Орегон; голландці (0,38 млн.) — в шт. Мічіган; поляки (2,4 млн.) — в штатах Іллінойс, Вісконсін, Мічіган; японці (0,62 млн.), китайці (0,55 млн.) і філіппінці (0,52 млн.) — в штатах Каліфорнія і Гаваї (багато китайців живе також у м. Нью-Йорку, а японців і філіппінців — у м. Вашінгтоні і шт. Іллінойс). Деякі перехідні групи — ірландці (1,5 млн.), пуерторіканці (1,8 млн.), євреї (6,1 млн.) — зосереджені переважно в м. Нью-Йорку. В США живуть і представники багатьох ін. перехідних груп; чисельність австрійців, кубинців, португальців, росіян, українців, чехів, словаків, греків, вірмен, угорців, арабів становить більше ніж по 500 тис. чол., датчан, шотландців, германошвейцарців, ямайців, домініканців, колумбійців, іспанців, сербів, хорватів, литовців, албанців, фіннів, в'єтнамців, корейців та ін.— більше ніж по 100 тис. чол.

До аборигенних груп, які зазнають найбільшої дискримінації, належать *індіанці* (850 тис. чол.), *ескімоси* (30 тис.), алеути (5 тис.) і гавайці (120 тис.; переважна більшість з них метиси, власне гавайців залишилося не більше 10 тис.). Найчисленніші індіан. племена — атапаски, алгонкіни, шошони, сіу, ірокези, мускоги, цимшіани. Індіанці живуть у *резерваціях* у центрі і на заході США (2% найнепридатніших для госп. використання земель країни) і в містах Чікаго, Нью-Йорку, Клівленді, Сан-Франціско, Сіетлі. Пересічна густота нас. США — 25,6 чол. на 1 км² (1982). Офіц. мова — англійська. Віруючих усього бл. 132,8 млн. За релігією 74,2 млн. становлять протестанти (баптисти, методисти, лютерани, пресвітеріани, мормони та ін.), 49,8 млн.— католики, решта — іудаїсти (5,8 млн.), представники православних церков (3,75 млн.), мусульмани, буддисти та ін. Міське населення становить 73% (1970). Найбільші міста: *Нью-Йорк, Чікаго, Лос-Анджелес, Філадельфія, Х'юстон, Детройт, Сан-Франціско, Вашінгтон, Бостон, Даллас, Клівленд, Балтімор*.

С. І. Брук.

Історія. В давнину сучасну тер. США населяли індіанці та ескімоси. В 16 ст. почалася колонізація *Північної Америки* Іспанією, Францією, Англією, Голландією, Швецією. Англія до серед. 18 ст. витіснила осн. конкурентів і встановила своє колоніальне панування у сх. частині континенту. Європ. *колонізація* і заселення Пн. Америки супроводилися винищуванням місц. населення і масовим завезенням негрів-рабів з Африки. В ході *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* 13 пн.-амер. колоній 4.VII 1776 заснували федеративну д-ву — США, проголосивши її республікою (див. *Декларація незалежності 1776*, Т. *Джефферсон*). Першим президентом США було обрано Дж. *Вашінгтона*. В 1808—09 встановлено дипломатичні відносини з Росією. При владі в новоутвореній бурж. д-ві закріпилися буржуазія і плантатори-рабовласники. На пром.-фермерській Пн. США розвивався капіталізм, на Пд.— рабовласницьке плантаторське г-во. Швидке розширення тер. США відбувалося за рахунок колонізаторської експансії на Зх.— вигнання індіан. племен, госп. освоєння зх. земель. У 1803 у Франції «придбано» Зх. *Луїзіану*, 1819 Іспанія змушена була віддати Флориду, 1836 від Мексіки відторгнуто Те-

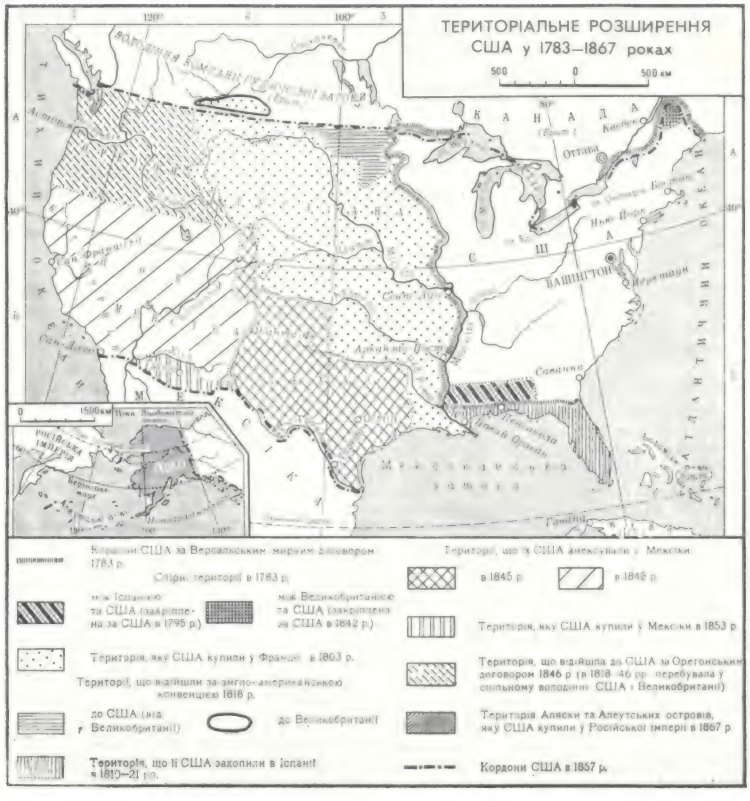

хас, а 1845 його одностороннім актом приєднано до США; протягом 19 ст. було приєднано території нинішніх штатів Каліфорнія, Арізона, Нью-Мексіко, Невада, частину штатів Колорадо і Вайомінг (див. *Американо-мексіканська війна 1846—48, Панамериканізм*). У 1823 США проголосили *Монро доктрину*, що згодом стала знаряддям експансії в Лат. Америці. В серед. 19 ст. у США склалася т. з. двопартійна система, коли при владі в країні поперемінно перебувають дві бурж. партії — Демократична (засн. 1828) і Республіканська (засн. 1854). Після здобуття незалежності в США не вщухала класова боротьба (*Шейса повстання 1786—87*, повстання негрів-рабів 1800, 1822, 1831). З поч. 30-х рр. 19 ст. розгорнувся рух *аболіціонізму*. В 1859 фермер-аболіціоніст Дж. *Браун* очолив повстання за скасування рабства. В 1852 в США створено перші марксистські орг-ції. Зростаючі суперечності між буржуазією Пн. і плантаторами Пд. привели до *громадянської війни в США 1861—65*, перемогу в якій здобули пн. штати, очолювані президентом А. *Лінкольном*. У ході війни було прийнято закони про зем. наділи (1862; див. *Гомстед-акт*), про скасування рабства (1865). Після громадян. війни настав період інтенсивного капіталістич. розвитку країни, яка вступила наприкінці 19 ст. в імперіалістичну стадію, позначену зростанням експансіонізму в зовн. політиці (див. зокрема, *Іспано-американська війна 1898*). В 1867 США купили в царської Росії Аляску та Алеутські о-ви; в кін. 19 ст. загарбали Філіппіни (див. *Американо-філіппінська війна 1899—1901*), Гавайї, Пуерто-Ріко та ін., 1903 — *Зону Панамського каналу* (див. *Американо-панамські договори*). На межі століть почалася нова хвиля еміграції до США. Переважну більшість емігрантів становили вихідці з країн Пд.-Сх. Європи, зокрема з України (див. *Українська трудова еміграція*). В країні зростав профспілковий і соціалістичний рух. У 1867 виникли секції *Інтернаціоналу 1-го*. В 1872 до США було перенесено місцеперебування Ген. ради 1-го Інтернаціоналу. У 1881 було створено профоб'єднання Амер. федерація праці (АФП), 1905 — революц. профспілкову орг-цію «*Індустріальні робітники світу*». На відзнаку героїчного виступу робітників Чікаго (1.V 1886) встановлено святкування *Першого травня*. Виступи робітників відбувалися і в наступні роки (див. «*Лудлоуська бойня*»). Активному піднесенню боротьби трудящих США сприяла перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, що виявилося, зокрема, у створенні 1919 двох компартій — Комуністичної робітн. партії Америки на чолі з Дж. *Рідом* і А. Вагенкнехтом і Компартії Америки на чолі з Ч. *Рутенбергом* (1921 об'єдналися в єдину партію), у розгортанні страйкового руху і кампанії «*Руки геть від Росії*», розпочатої у зв'язку з участю США в антирад. інтервенції 1918—20. Під час *першої світової війни 1914—18* США займали спочатку позицію нейтралітету (в цей час вони здійснили інтервенцію в Мексіку 1914, 1916—17, Гаїті 1915, Домініканську Республіку 1916, на Кубу 1917), а з квітня 1917 виступали на боці *Антанти*. Вийшовши з війни значно збагаченими на відміну від своїх зх.-європ. конкурентів і зміцнивши свої міжнар. позиції (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*, а також *Вашінгтонська конференція 1921—22*), США вступили у фазу «просперіті» (процвітання), після якої зазнали ударів найжорстокішої екон. кризи (1929—33), позначеної безробіттям (17 млн. чол. на 1933), банкрутствами, різким падінням виробництва (див., зокрема, «*Голодні походи*»). В 20-х рр. у зв'язку з судовим процесом над робітниками-революціонерами (див. *Сакко — Ванцетті процес*) у США відбувся широкий рух протесту, підтриманий пролетарями багатьох країн. За умов кризи до влади прийшла адміністрація Демократичної партії на чолі з Ф. *Рузвельтом* (президент США 1933—45), за ініціативою якого було вжито ряд соціально-екон. заходів, об'єднаних під назвою «новий курс», що мав на меті забезпечити вихід США з кризи, зменшити напругу класової боротьби. У 1933 США встановили дипломатичні відносини з СРСР. На базі розширення соціальних прав у країні активізувався робітн. рух: поряд з існуючим профоб'єднанням АФП було засновано нове — Конгрес виробничих профспілок (1935), у створенні якого брали участь комуністи. Загалом політика «нового курсу» не дала бажаних результатів, не привела до «соціального миру». В сфері зовн. політики США додержувалися курсу «нейтралітету» і «невтручання», незважаючи на зростаючу агресивність країн фашист. блоку; сприяли відновленню нім. реваншизму (див. *Дауеса план, Юнга план*). Після нападу Японії 1941 на амер. військ.-мор. базу *Перл-Харбор* США вступили в *другу світову війну 1939—45* на боці *антигітлерівської коаліції* (див. також *Атлантична хартія, Ленд-ліз*).

Американські збройні сили брали участь гол. чином у бойових діях проти Японії в районі Тихого океану (див. *Тихоокеанські кампанії 1941—45*). США були учасником міжнародних союзницьких конференцій (див. *Тегеранська конференція 1943, Кримська конференція 1945, Потсдамська конференція 1945*). 6.VI 1944, після тривалого зволікання, США і Великобританія відкрили *другий фронт*. У серпні 1945 за наказом Г. *Трумена* (президент США 1945—53) на япон. міста *Хіросіму* і *Нагасакі* було скинуто атомні бомби, що призвело до загибелі десятків тисяч мирних жителів. У післявоєн. період уряд США став на шлях активної протидії демократичним перетворенням у світі. Проголосивши курс «*холодної війни*», висунувши ряд реакційних доктрин, правлячі кола США виходили з переконання в довготривалості своєї атомної і термоядерної монополії, якої, проте, невдовзі були позбавлені.

В кінці 40-х рр. період США для зміцнення своїх імперіалістичних позицій, зокрема в Зх. Європі, висунули «доктрину Трумена», що мала на меті наступ на сили демократії і соціалізму та підтримку реакційних сил і режимів, і *Маршалла план*, виступили ініціаторами створення агресивних блоків *НАТО, СЕАТО, АНЗЮС, СЕНТО* та ін., створили в різних частинах світу мережу військ. баз, спрямованих проти країн соціалізму. Адміністрація Д. Д. *Ейзенхауера* (президент США 1953—61) продовжувала агресивну зовн. політику попереднього уряду, спрямовану, зокрема, проти нац.-визвольного руху на Близькому і Середньому Сході («доктрина Ейзенхауера»).

США також вчинили численні агресивні акції: 1950—53 — в Кореї; 1954 — у Гватемалі; 1958 — у Лівані; проти Куби (див. *Плая-Хірон*, а також *Карибська криза 1962*); 1965 — у Домініканській Республіці; 1964—73 США вели війну у В'єтнамі (див. *Агресія США у В'єтнамі*); 1964—75 — у Лаосі, 1970—74 — у Кампучії (Камбоджі); втручалися у внутр. справи ряду країн (насадження реакційних режимів у Чілі 1973 та ін. країнах Лат. Америки), надали підтримку Ізраїлю у його агресивних діях на Бл. Сході (див. *Близькосхідна криза*). В 50—60-х рр. внутріполіт. життя США характеризувалося посиленням реакції, прийняттям антидемократичних законів (див., зокрема, *Тафта — Хартлі закон*), засиллям *маккартизму*, що створив атмосферу тотальних переслідувань прогресивних елементів (Компартія США перейшла на напівлегальне становище), активізацією діяльності профашистських (берчисти та ін.), расистських (*Ку-Клукс-клан*), сіоністських орг-цій. 60-і рр. в історії США позначено серією політ. убивств, жертвами яких стали президент Дж. *Кеннеді*, кандидат у президенти Р. *Кеннеді*, негритянський лідер М. Л. *Кінг*; на ці роки припадає також зростання могутності *воєнно-промислового комплексу*.

Прогресивні сили США активно протидіяли наступам правого екстремізму. В країні ширився масовий рух негритянського населення проти расової дискримінації (під його тиском конгрес США в серед. 60-х рр. змушений був прийняти ряд відповідних законів), посилився робітн. і студент. рух, на поч. 70-х рр. активізувався рух протесту проти війни у В'єтнамі. В галузі зовн. політики уряд США в 60-х рр. почав виявляти реалістич. підхід у відносинах з соц. країнами. В ході переговорів у Москві (1963) США разом з СРСР і Великобританією підписали *Московський договір 1963* про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. На межі 60 і 70-х рр. в умовах зміни співвідношення сил у світі на користь *світової системи соціалізму* відбувся поворот у міжнар. відносинах до політики *розрядки міжнародної напруженості*.

ВОЄННІ ВИТРАТИ США
(млрд. доларів)

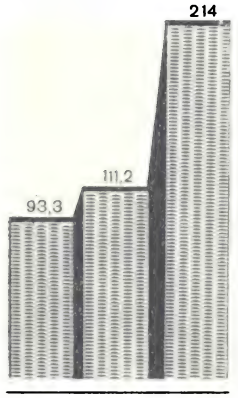

В 1971 СРСР, США, Великобританія і Франція підписали *Чотиристороннюю угоду по Західному Берліну*. В результаті переговорів 1972—74 між СРСР (Л. І. *Брежнєв*) і США (Р. *Ніксон* і Дж. *Форд*) було укладено ряд договорів і угод, спрямованих на відвернення загрози ядерної війни, обмеження ядерних озброєнь (див. «*Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки*», *Радянсько-американські документи*).

Однак з кін. 70-х рр. правлячі кола США взяли курс на пряму конфронтацію з СРСР та ін. соціалістичними країнами, зокрема, було заморожено набрання чинності Договору про обмеження наступальних стратегічних озброєнь, підписаного між СРСР і США 1979, в односторонньому порядку перервано переговори з СРСР про скорочення поставок зброї третім країнам, вкрай обмежено торг. стосунки з Рад. Союзом; посилилися суперечності між США і *країнами, що розвиваються*. Внутр. політика уряду США 70—80-х рр. характеризується скороченням соціальних програм, запровадженням податкових пільг для монополій, мілітаризацією економіки, що спричинило посилення інфляції і безробіття; загостренням расових конфліктів. Внутріполітична обстановка ускладнилася міжпартійним конфліктом (див. «*Уотергейтська справа*»). За 70-і рр. частка США у світовому експорті скоротилася майже на 20%. Намагаючись знайти вихід з кризи, адміністрація президента Дж. *Картера* (1977—81), а з 1981 — Р. *Рейгана* пішла на загострення зовн.-політич. проблем, посилила *гонку озброєнь*. Мілітаристські тенденції політики США знайшли вираз у постійному збільшенні воєн. бюджету, рішенні про розміщення в країнах Зх. Європи ракет серед. радіуса дії, проголошенні доктрини «обмеженої ядерної війни», програмі виробництва хім. зброї, створенні нових військ. баз на Бл. Сході і в районі Індійського ок. та в ін. агресивних акціях. Нагнітаючи міжнар. напруженість, агресивність у зовн. політиці, правлячі кола США взяли курс на відродження політики «холодної війни», про що красномовно свідчать воєн. програми *Пентагону*, прагнення США до ядерної переваги в Європі, наростаюча кампанія антирадянщини, розгорнута реакційними колами США, прагнення до світового панування. Адміністрація США, намагаючись справити тиск на СРСР, почала руйнувати те позитивне, що з немалими труднощами, як зазначив XXVI з'їзд КПРС, вдалося створити в рад.-амер. відносинах за попередні роки. В результаті рад.-амер. двосторонні зв'язки з ряду напрямів виявилися відкинутими назад. Рад. Союз виступає за нормалізацію відносин із США.

З 1945 США — член ООН. США — член *Організації Американських держав*, НАТО, *Міжамериканського банку розвитку*, *Організації економічного співробітництва і розвитку*, *Міжнародного банку реконструкції і розвитку*, *Міжнародного валютного фонду* та ін.

А. М. Шлепаков.

Українці в США. Американці укр. походження — це в осн. нащадки переселенців, які емігрували за океан у кін. 19 — на поч. 20 ст. з укр. земель, що перебували у складі Австро-Угорщини, а після 1-ї світової війни — з Польщі, Румунії, Чехословаччини. Як і ін. вихідці з Пд.-Сх. Європи, українці в США були позбавлені можливості набути зем. наділи, резерв яких на той час був вичерпаний. Іммігрантів використовували на найтрудомісткіших роботах, при низькій оплаті і відсутності охорони праці. Вони зазнавали постійної дискримінації. Наприкінці 19 ст. виникли перші громадські об'єднання укр. трудящих-іммігрантів — здебільшого орг-ції взаємодопомоги, культурно-осв. т-ва, почали виходити укр. мовою газети «*Америка*», «Свобода», «Народна воля» та ін. В 1907—08 з'явилися перші укр. соціалістичні гуртки й орг-ції, частина укр. пролетарів ввійшла до складу Укр. робітн. партії (засн. 1909). В 1912—13 активно діяли соціалістичні орг-ції в Клівленді і Детройті, де виходили також укр. газети «Робітник» і «Пролетар». Навесні 1915 соціалістичні орг-ції об'єднялися в Укр. федерацію Соціалістичної партії Америки, очолювану Г. Ткачуком, А. *Дмитришиним*, І. *Куликом*. Федерація виступала проти антинар. діяльності націоналістичних угруповань, що підтримували *Габсбургів* під час 1-ї світової війни, але через наявність у складі керівництва опортуністичних елементів не виробила чіткої позиції щодо війни і нац.-визвольного руху на Україні.

Передові трудящі-іммігранти вітали Велику Жовтн. соціалістич. революцію, брали активну участь у русі «Руки геть від Росії», в страйковій боротьбі, зокрема в страйку сталеливарників 1919, та ін. Реакція спрямувала проти укр. робітників-іммігрантів жорстокі репресії, частину учасників демократичного руху було заарештовано, частину депортовано. Незважаючи на переслідування, тривав процес консолідації комуністичного руху. Протягом 20-х рр. у складі Компартії США діяла Укр. федерація. З 1920 почала виходити робітн. газ. «Українські щоденні вісті» (з 1957— «*Українські вісті*»). Поряд з цим 1924 було створено масове об'єднання «Союз українських робітничих організацій» (з 1940 — *Ліга американських українців*, ЛАУ), який проводив значну роботу по згуртуванню трудящих, розповсюдженню ленінських праць, роз'ясненню подій, що відбувалися на Україні, забезпечував діяльність культурно-осв. осередків, влаштовував вивчення укр. мови, організовував самодіяльні гуртки, читальні. Протягом 20—40-х рр. діяла також орг-ція взаємодопомоги трудящих — Укр. секція Міжнар. робітн. ордену, 1929 було засновано «*Лемко-союз*». Вихідці з укр. земель все активніше втягувались у загальноамер. робітн. рух. Під час світової екон. кризи 1929—33 укр. іммігранти разом з трудящими ін. національностей брали участь у демонстраціях, «голодних походах», у наступні роки — в громад. русі проти наступу фашизму і війни. Чимало американців укр. походження мужньо боролись у лавах *Інтернаціональних бригад* в Іспанії (див. також *Рота імені Тараса Шевченка*). Трудящі-іммігранти подавали допомогу борцям за визволення західноукр. земель, возз'єднання яких з УРСР було високо оцінено як справедливий історичний акт. З поч. Великої Вітчизн. війни прогресивні амер. українці доклали чимало зусиль, щоб збільшити внесок США в боротьбу проти фашизму, виступали за прискорення відкриття другого фронту. ЛАУ разом з к-тами допомоги СРСР у війні, Слов'ян. к-том та ін. антифашист. орг-ціями проводила збирання коштів для матеріальної допомоги населенню України, що потерпіло від нім.-фашист. окупації.

У післявоєн. період прогресивні американці укр. походження виступають проти політики «холодної війни», викриваючи ініціаторів антикомуністичних кампаній, т. з. тижнів поневолених народів, підступні акції націоналістичних угруповань. Незважаючи на репресії і дискримінаційні дії уряду, зокрема заборону 1947 Міжнар. робітн. ордену (в т. ч. його укр. секції), американці укр. походження у складі ЛАУ і загальноамер. демократичних орг-цій продовжують боротьбу проти курсу уряду США на підрив розрядки міжнародної напруженості, боротьбу за мир і співробітництво, на захист соціальних прав трудящих. Чільне місце в їхній діяльності посідає викриття бурж.-націоналістичних поплічників американської реакції.

Газета «Українські вісті», а також інші прогресивні видання (див., зокрема, «*Громадський голос*», «*Юкрейніан американ*») популяризують досягнення Рад. України. В ряді міст діють укр. прогресивні клуби, гуртки, хори. Розширенню культур. зв'язків з Рад. Україною сприяє діяльність *Арроу-парку*.

А. М. Шлепаков.

Політичні партії, профспілки. *Республіканська партія*, засн. 1854. *Демократична партія*, засн. 1828. *Комуністична партія Сполучених Штатів Америки*, засн. 1919. *Американська федерація праці — Конгрес виробничих профспілок* (АФП—КВП), засн. 1955. В США налічується також бл. 40 незалежних профспілок заг. чисельністю 4,5 млн. робітників і службовців. Найбільш впливові — Профоб'єднання водіїв вантажних автомашин і складських робітників, Об'єднана профспілка робітників автомобільної, аерокосмічної промисловості і сільськогосподарського машинобудування, Об'єднана профспілка робітників вугільної промисловості, Об'єднана профспілка робітни-

ків електро-, радіо- і машинобудівної промисловості. Осн. організації в негритянському русі: Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення, засн. 1909; Конференція християнського керівництва на Півдні, засн. 1957; Національна міська ліга, засн. 1910; Конгрес за расову рівність, засн. 1942.

Господарство. США — економічно найрозвинутіша країна капіталістичного світу. Серед капіталістичних країн США посідають 1-е місце за обсягом валового нац. продукту, пром. і с.-г. виробн., за експортом товарів і капіталу, за рівнем концентрації і централізації виробн., витратами на наук. дослідження тощо. Разом з тим у США з найбільшою силою проявляються всі суперечності капіталістичної системи. 57% нац. багатства зосереджено у 3% населення, в той час як прибутки понад 29 млн. американців нижчі за офіц. рівень бідності (1980). В економіці панує невелика група монополій, зокрема фінанс.-монополістичні групи Морганів, Рокфеллерів, каліфорнійська, чікагська, «Сітікорп» та ін. В інтересах монополій уряд США здійснює курс посиленої мілітаризації економіки, зовнішньополіт. експансії, наступу на соціально-екон. завоювання трудящих. Воєн. витрати 1984 заплановано у розмірі 280,5 млрд. дол. проти 76,5 1970. В умовах заг. кризи капіталізму економіка США розвивається нерівномірно. З 70-х рр. хронічні кризи надвиробництва доповнилися валютною, енерг. і сировинною кризами. Недовантаження виробничих потужностей, безробіття та інфляція стали хронічним явищем. У 1981 роздрібні ціни зросли на 10,4%, чисельність безробітних 1982 становила 12 млн. чол., рівень інфляції — понад 10%. Частка США у пром. виробн. несоціалістичного світу скоротилася з 37,8% 1970 до 35,7% 1981, в експорті товарів відповідно з 15,2% до 13,0%.

Видобування корисних копалин і виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1981
Електроенергія, млрд. кВт·год	2330
Кам'яне вугілля, млн. т	721
Нафта (включаючи газовий конденсат), млн. т	421
Природний газ, млрд. м³	538
Залізна руда, млн. т	80
Чавун, млн. т	75
Сталь, млн. т	109
Мідь (рафінована), тис. т	2080
Цинк (виплавка), тис. т	345
Свинець (за вмістом металу), тис. т	450
Алюміній (первинний), тис. т	4411
Уранові концентрати (вміст U_3O_8), тис. т	16,5
Сірчана кислота (100%), млн. т	37,7
Азотна кислота, млн. т	8,2
Фосфорні добрива (вміст P_2O_5), млн. т	16,1
Пластмаси і синтетичні смоли, млн. т	18,1
Синтетичний каучук, млн. т	2,4
Папір і картон, млн. т	60
Автомобілі, млн. шт.,	8,5
у т. ч. легкові, млн. шт.	6,6
Судна (спуск на воду), тис. брутто реєстрових т	306

Нафтові промисли в штаті Техас. Добування руд кольорових металів у штаті Юта.

Промисловість. У промсті створюється 66,3% нац. доходу США і зайнято 23 млн. чол. (1979). Бл. половини пром. виробн. зосереджено в руках 500 пром. корпорацій. Серед них: нафтові — «Екссон», «Мобіл», «Тексако», «Стандард ойл оф Каліфорнія», «Стандард ойл оф Індіана», «Галф ойл»; автомобільні — «Дженерал моторс», «Форд мотор», «Крайслер»; електромашинобудівні — «ІБМ», «Дженерал електрік», «ІТТ»; сталеварна — «Ю. С. Стіл»; хімічна — «Дюпон де Немур» та ін. Серед воєнно-пром. корпорацій провідне місце посідають «Дженерал дайнемікс», «Локхід», «Макдоннелл-Дуглас», «Грумман», «Х'юз ейркрафт». Найбільшими темпами розвиваються авіаракетно-космічна, енергомашинобудівна, електронна, а також нафтохімічна, атомна та енерг. пром-сть, значна частина продукції яких йде на воєнні цілі. Північ США, як гол. пром. район, поступово втрачає свої позиції на користь Півдня і Заходу. В структурі паливного балансу на нафту припадає 47,4%, на газ — 25,5%, на вугілля — 19,3% (1979). Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС — 76,2%, на ГЕС — 12,4%, на АЕС — 11,4%. Видобувають нафту (Галф — район узбережжя Мексіканської зат., Каліфорнія, Аляска), природний газ і сірку (Галф), вугілля (Аппалачський і Центральний басейни), заліз. руду (район оз. Верхнього), фосфорити (Флоріда), уран, кольорові метали, калійні солі тощо. Незважаючи на значний обсяг власної продукції гірничодобувної пром-сті, бл. 25% необхідної пром. сировини, 30% нафти і нафтопродуктів США імпортують. Гол. центри чорної металургії — Чікаго, Піттсбург, Детройт, Клівленд, Буффало, Балтімор, Філадельфія. Алюмінієва пром-сть розміщена в районі Галфу та в басейнах річок Колумбії і Теннесі. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка. Виробн. пром. і енерг. устаткування, буд. і с.-г. машин зосереджено в містах пн.-сх. штатів, електротехніки і засобів зв'язку — на Пн. Сх. і в Каліфорнії. Осн. центр автомобілебудування — *Детройт*. Заводи по виробн. літаків, ракет і космічної техніки розміщені гол. чин. в Лос-Анджелесі, Сан-Дієго, Бостоні, Нью-Йорку, Філадельфії, Балтіморі, Буффало, Далласі, Атланті та ін. Суднобудування (переважно військове) розвинуте гол. чин. у портах пн.-сх. узбережжя США. Осн. центри атомної пром-сті — Ок-Ридж, Падьюка, Портсмут, Ейкен, Ганфорд. Хім. пром-сть виробляє хімікати пром. призначення, пластмаси, хім. волокна, синтетичний каучук, лаки, миючі засоби, барвники, мінеральні добрива тощо. Підприємства цієї галузі розміщені гол. чин. у пн.-сх. штатах і в містах на узбережжі Мексіканської зат. Галф — найбільший в капіталістичному світі район нафтопереробки і нафтохімії. Річна потужність нафтопереробних з-дів — 1098 млн. т (1981). Воєнна пром-сть зосереджена гол. чин. у штатах Каліфорнія, Нью-Йорк, Техас, Коннектікут, Міссурі, Массачусетс, Віргінія. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текст. (переважно в штатах Пн. Кароліна, Пд. Кароліна та Джорджія) і швейна (Нью-Йорк і пд. штати). Розвинута також шкіряно-взут. пром-сть. Харчосмакова пром-сть добре забезпечена власною сировиною. Провідні її галузі — м'ясна, молочна, борошномельна, олійна, цукрова, консервна, виробн. алкогольних та безалкогольних напоїв, тютюнова. Підприємства галузі тяжіють до районів виробн. сировини і великих міст.

Сільське господарство. В с. г. створюється понад 8% нац. доходу і зайнято 3,4 млн. чол. (1981). Провідна роль належить великим капіталістичним фермам, дрібні г-ва швидко розорюються. З 1950 по 1980 заг. число ферм скоротилося з 5,6 млн. до 2,3 млн. В цілому для с.-г. виробн. характерні висока продуктивність і товарність, тер. концентрація і спеціалізація. В 1979 парк тракторів становив 4350 тис.. зернових комбайнів — 540 тис., кукурудзозбиральних машин — 600 тис. одиниць. З 425 млн. га заг. площі с.-г. угідь на орні землі припадає 186 млн. га; 20,4 млн. га земель зрошується. США на 1-му місці в капіталістичному світі за виробн. пшениці, кукурудзи, сої, бавовни, тютюну, м'яса, молока, яєць. Значна частина с.-г. продукції експортується. Гол. зернові куль-

БЕЗРОБІТТЯ В США
(млн. чол.)

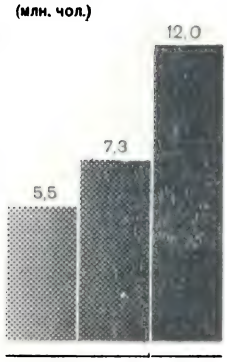

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції (млн т)

Продукція	1981
Пшениця	76,0
Кукурудза (зерно)	208,3
Овес	7,4
Ячмінь	10,4
Рис	8,4
Соя (боби)	55,3
Сорго (зерно)	22,4
Картопля	15,1
Цукрові буряки	24,7
Цукрова тростина	27,1
Арахіс	1,8
Бавовна	3,4
Тютюн	0,9
М'ясо	17,4
Молоко	60,0

тури: продовольчі — пшениця, рис, кормові — кукурудза, сорго, ячмінь, овес. У кормовому балансі, крім зерна, велике значення мають сіяні трави. Осн. олійні культури — соя, арахіс, соняшник, бавовник. Посіви пшениці (т. з. пшеничний пояс) переважають на Великих рівнинах і Колумбійському плато (гол. чин. штати Канзас і Пн. Дакота), посіви кукурудзи (т. з. кукурудзяний пояс) на Пд. і Зх. від Великих озер (штати Айова, Іллінойс), посіви бавовнику зосереджені в долині р. Міссісіпі та у штатах Техас, Арізона і Каліфорнія. Вирощують також цукр. буряки, цукр. тростину (в дельті Міссісіпі та на Гавайських о-вах), тютюн (Пн. Кароліна, Віргінія і Кентуккі). Садівництво і городництво переважає в Каліфорнії, Флориді, на узбережжях Атлантичного ок. та Великих озер. М'ясне тваринництво розвинуте в штатах прерій і «кукурудзяного поясу»; молочне — поширене на Пн. Сх. і в Каліфорнії. В штатах Міннесота і Вісконсін більша частина молока переробляється на сир і масло. Вівчарство поширене гол. чин. у посушливих гірських штатах. Велике значення має вирощування м'ясних курчат (бройлерів), курей, індиків. Виробн. яєць (бл. 70 млрд. шт., 1981) зосереджене на великих птахофабриках переважно в пд.-сх. штатах. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 117,0, свиней — 57,0, овець — 13,1. Розвинуте рибальство (2,8 млн. т, 1980). Заготівлі всіх видів деревини — 346,4 млн. м³ (1980).

Транспорт. У внутр. перевезеннях вантажів частка залізничного транспорту 1978 становила 34,4%, автомобільного — 12,7%, внутр. водного — 15,2%, морського — 15.0%, повітряного — 0,1%, трубопровідного — 22,6%. Довж. (тис. км, 1979): автошляхів — 6252, в т. ч. з твердим покриттям — 5192, залізниць — 286,5, внутрішніх водних шляхів — 42, нафтопроводів — 272, газопроводів — 318.

Тоннаж мор. торг. флоту — 37 млн. т дедвейт (1980). Осн. мор. порти — Нью-Йорк, Філадельфія, Балтімор, Новий Орлеан, Х'юстон, Сан-Франціско, на Великих озерах — Чікаго, Дулут. Гол. вузли авіасполучень — Нью-Йорк, Чікаго, Атланта, Лос-Анджелес, Майамі, Даллас.

Зовнішня торгівля. Товарна структура зовн. торгівлі характеризується переважанням готових виробів як в експорті, так і в імпорті. З США вивозять пром. і енерг. устаткування, трансп. засоби, хім. товари, текст. і паперові вироби, вугілля, прод. і кормове зерно, сою, бавовну, тютюн та ін.; довозять нафту і нафтопродукти, руди і метали, пром. устаткування, побутові товари тривалого користування, одяг, взуття, ліс, папір, рибу, м'ясо, цукор, каву тощо. Гол. торг. партнери — Канада, Японія, країни *Європейського економічного товариства*, Латинської Америки, Саудівська Аравія. Торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами стримуються дискримінаційним законодавством США. Товарооборот США з СРСР 1981 становив 1,8 млрд. крб. Грош. одиниця — долар. За курсом Держбанку СРСР 100 дол. = 73,2 крб. (квітень 1983). *В. М. Юрковський.*

Медичне обслуговування. Охорона здоров'я в США базується на принципі, що проголошує збереження здоров'я приватною справою кожної людини. 80% витрат на охорону здоров'я становлять прямі виплати населення. Приватнокапіталістичний характер охорони здоров'я США визначає і форми її організації, побудованої на принципі децентралізації. Безплатною медичною допомогою (відповідного рівня) забезпечуються лише певні групи населення (держ. службовці, ветерани війни, індіанці, що живуть у резерваціях, особи віком понад 65 років, психічно хворі й незаможні). М-во охорони здоров'я спрямовує діяльність на організацію карантинної служби, мед. науки, контролю за якістю харч. продуктів і лікар. препаратів тощо. Департаменти охорони здоров'я штатів, міст і районів організовують певну лікувально-профілактичну допомогу населенню, керують санітарно-епідеміологічною роботою, при цьому закони різних штатів щодо охорони здоров'я різняться. В технічно високооснащених лікарняних закладах країни, 70% яких становлять приватні, 1976 було 1390 тис. ліжок (64,6 ліжка на 10 тис. ж.). Значне місце в стаціонарному обслуговуванні займають сестринські будинки. В 1976 мед. допомогу подавали 484 тис. лікарів (22,5 лікаря на 10 тис. ж.); 1974 працювали 107,3 тис. стоматологів, 147,8 тис. фармацевтів. Лікарів готують у 114 медичних школах.

Найвідоміші курорти: бальнеологічні — Саратога-Спрінгс, Кліфтен, Тренч-Лік, Гот-Спрінгс та ін.: приморський — Атлантік-Сіті; морські — Санта-Крус, Монтерей, Санта-Барбара та ін. Кліматичні станції містяться на узбережжях і на островах Атлантичного і Тихого океанів, а також у гірських і пустельних районах.

О. П. Щепін.

Освіта і культурно-освітні заклади. Становлення нац. системи освіти почалося після війни за незалежність (1775—83). У 1852 штат Массачусетс прийняв перший у США закон про обов'язкове поч. навчання; 1862 прийнято закон, за яким виділялися кошти на заснування коледжів і ун-тів. Управління освітою і фінансування її в країні децентралізовано: поряд з заг.-державним у кожному штаті діє своє законодавство. Лише 1979 створено М-во освіти США, що розподіляє федеральні кошти, організовує пед. дослідження тощо. Бюджет держ. освітніх закладів складається з податкових коштів, фінансування з боку урядів штатів і федерального уряду. В зв'язку з відмінностями в асигнуваннях у нерівноцінних умовах перебувають учні різних штатів. Система освіти передбачає диференціацію учнів залежно від соціально-екон. становища. В школах нема єдиних навч. планів і програм. У більшості штатів обов'язковим є навчання дітей віком від 6—7 до 16 років. У поч. школі строк навчання — 6, у ряді штатів — 8 років. У 1980/81 навч. р. в США було понад 53 тис. держ. поч. шкіл (25,3 млн. учнів), 19,6 тис. приватних (80% — *конфесіональні школи*; понад 3,3 млн. учнів). Серед. школа різнотипна: 3-річна молодша серед. школа, 3-річна старша серед. школа, 6-річна об'єднана молодша й серед. і 4-річна власне серед. школа. Тривалість навчання в серед. школах усіх варіантів 12 років. У 1980/81 навч. р. налічувалося 16,7 тис. держ. серед. шкіл (13,7 млн. учнів), 3,8 тис. приватних серед. шкіл (1,5 млн. учнів). Поч. школою охоплено 99% дітей відповідного віку, середньою — 94%. Система вищої освіти включає ун-ти, 4-річні коледжі й, крім того, 2-річні молодші коледжі, профес. та тех. ін-ти, що не дають повної вищої освіти. Навчання у вузах платне. В 1980/81 навч. р. у країні діяло 1957 4-річних і 1195 2-річних коледжів, 1497 держ. вищих навч. закладів (понад 9 млн. студентів) і 1734 приватні (2,5 млн. студентів). Найбільші вузи: *Гарвардський університет*, Каліфорнійський — Берклі, Вісконсінський, Мічіганський, Іллінойський, Корнеллський, Колумбійський, Прінстонський, Чікагський, Пенсільванський ун-ти, Каліфорнійський, Стенфордський і Массачусетський технологічні інститути.

Найбільші б-ки: *Бібліотека конгресу* (засн. 1800), б-ки ун-тів, публічні б-ки в Лос-Анджелесі (засн. 1872), у Чікаго (засн. 1872), у Бостоні (засн. 1852), у Нью-Йорку (засн. 1895) та ін. Відомі музеї: Нац. музей США, Нац. музей повітроплавання й космонавтики (засн. 1946), Нац. колекція творів красних мистецтв (засн. 1846), *Національна галерея мистецтв* (засн. 1937), Нац. музей історії й техніки, Нац. портретна галерея (засн. 1962), всі — у Вашінгтоні, Музей сучас. мистецтва (засн. 1929), *Метрополітен-музей* (засн. 1870), Амер. музей природничої історії (засн. 1896) — у Нью-Йорку, Бостонський музей красних мистецтв та ін. *О. С. Леонтьєва.*

Наука і наукові установи. Природничі та технічні науки. Початок власне наук. діяльності припадає на серед. 17 ст. Перші амер. вчені переважно збирали колекції, вивчали рослинний (Дж. Бартрам, Дж. Клейтон) і тваринний (М. Кейтсбі) світ, геогр. і геол. умови країни. В 17—18 ст. наука в пн.-амер. колоніях Великобританії була тісно пов'язана з європейською, насамперед англійською. Науковці співробітничали з *Лондонським королів-*

Збирання цитрусових у штаті Флоріда.

ським товариством. З поч. 18 ст. дедалі збільшуються масштаби наук. досліджень, переважно прикладних. Успіхи у вивченні електрики пов'язані з діяльністю Б. *Франкліна.* В 1727 він виступив фундатором першого в країні наук. т-ва — Клубу любителів науки (з 1743 — Амер. філос. т-во сприяння успіхам корисних знань). У 1763 засн. першу в Пн. Америці астр. обсерваторію. Після перемоги у війні за незалежність 1775—83 розвиток пром-сті сприяв тех. відкриттям. Е. Уїтні винайшов бавовноочисну машину (1793), Р. *Фултон* сконструював пароплав (перший рейс — 1807), С. *Морзе* — електромагнітний телеграфний апарат (патент 1837), Д. Юз — літеродрукуючий апарат (1855) та ін. Т. Джефферсон (президент США 1801—09) заснував нац. метеорологічну та гідрологічну служби, стимулював запровадження нових с.-г. культур. У 1807 Е. Уотсон організував першу в США с.-г. виставку. До 1809 У. Маклур завершив геол. зйомку сх. районів країни. Фізик Дж. Генрі відкрив 1832 явище самоіндукції. В 1876 засн. перший ун-т (Джонса Гопкінса) сучас. типу. Згодом наук. діяльність розгорнулась у Гарвардському, Єльському, Чікагському, Прінстонському та ін. ун-тах. У 1844 прокладено першу телегр. лінію від Вашінгтона до Балтімора, а 1866 — два трансатлантичні кабелі. В 1846 у Вашінгтоні засн. Смітсонівський ін-т — першу в країні наук. установу для фундаментальних досліджень. Поступово доробок амер. вчених почав займати помітне місце у світовій науці. Високо оцінювалася праця Дж. *Гіббса* з хім. термодинаміки і статичної фізики, розвідки А. *Майкельсона* щодо визначення швидкості світла. Помітний слід у біол. науці залишили А. Грей, Ж. Леб, Л. *Бербанк.* Перетворення США в 2-й пол. 19 ст. на високорозвинуту індустр. д-ву сприяло удосконаленню техніки та винахідництву. Заг. визнання здобули відкриття Т. А. *Едісона* (винаходи в галузі електротехніки, зв'язку тощо), А. Г. Белла (телефон), Дж. Вестінгауза (пневматичне залізничне гальмо) та ін. Швидко зростали наук.-тех. і наук. т-ва, всього в 19 ст. їх утворилося понад 400. Полярні експедиції Ч. Холла (1864—69) та А. Грілі (1881—84) зробили ряд геогр. відкриттів, 1909 Р. Пірі досяг Пн. полюса. Розвиток тех. наук у кін. 19 — на поч. 20 ст. дав можливість розвивати нові напрями виробн.: автомобілебудування, літакобудування тощо. На поч. 20 ст. здобула визнання хромосомна теорія спадковості Т. Х. *Моргана.* Розвідки математиків Дж. Д. Біркгофа, Дж. Неймана, О. Веблена, Н. *Вінера,* фізиків Р. Е. *Міллікена,* Р. *Оппенгеймера,* К. *Андерсона,* А. Х. *Комптона* зробили вагомий внесок у розробку основ атомної фізики. Будову речовини досліджували І. Ленгмюр, Г. Льюїс, Л. Полінг. Амер. вчені активно працювали в галузях радіотехніки та електроніки (Р. Фессенден, Лі де Форест, Е. Армстронг та ін.), технології одержання синтетичних волокон та каучуку (Г. Ньюланд, У. Карозерс) тощо. З поч. 20 ст. в США склалася розгалужена мережа наук. установ, для якої характерною була взаємодія д-ви, приватних монополій та ун-тів; оскільки дослідження значною мірою сприяли розвитку виробн. і одержанню високих прибутків, монополії створювали фонди для розвитку науки. В 1896—1911 нафтопромисловець і металургійний магнат Е. Карнегі виділив кошти на ряд фондів. У 1913 виник Рокфеллерівський фонд. У 1915 існувало до 27 «благодійних» фондів, 1926 — 180, згодом виникли нові фонди: Келлога (1930), Слоуна (1934), найбільший — Форда (1936). Збільшилося і субсидування науки д-вою. В 30-х рр. зроблено ряд важливих відкриттів у галузі телебачення (1931—32, В. К. *Зворикін*), проблем міцності, стійкості, вібрації (С. П. *Тимошенко*), в теорії інформації (К. *Шеннон*), у галузі природи хім. зв'язків. Напередодні 2-ї світової війни наук. потенціал США посилили видатні вчені Г. Бете, Н. *Бор,* А. *Ейнштейн,* Е. *Фермі* та ін., що іммігрували з Європи від фашист. режимів. У період війни і повоєн. роки наук. дослідження в США активно розгорталися. У 1942 здійснено перший у США політ турбореактивного літака. Споруджено атомний реактор (перший пущено 1942), створено атомну бомбу (1945). В 1945—46 створено першу цифрову електронну обчислювальну машину (ЕОМ). Розгорнулися роботи в галузі ракетної техніки (з Німеччини було вивезено відповідних спеціалістів, зокрема В. фон *Брауна*). Після війни продовжилися розробки ядерної зброї, 1954 здійснено вибух водневої бомби. В повоєн. період амер. вчені досягли значних успіхів у кібернетиці, виробництві ЕОМ, у кольоровому телебаченні, квантовій електродинаміці, в дослідженні внутрізоряної термоядерної енергії, елементарних часток, Світового океану. Здійснюються розвідки в галузі охорони природи та екології людини. Значного розмаху досягли космічні дослідження. В 1958 запущено перший амер. штучний супутник Землі. 1962 здійснено перший у США орбітальний політ космічного корабля з людиною на борту. За програмою «Аполлон» 1969 Н. *Армстронг* і Е. *Олдрін* вперше здійснили посадку і вихід на Місяць (всього проведено 6 польотів з виходом на поверхню Місяця). Запущено ряд автом. станцій до планет Сонячної системи (див. «*Марінер*», «*Піонер*»). Проводиться розробка трансп. космічних кораблів багаторазового використання. Одержано нову інформацію про Венеру, Марс, Юпітер, складено спец. карти поверхні Місяця. В 1975 (за програмою *ЕПАС*) відбувся спільний політ із стикуванням на навколоземній орбіті рад. і амер. космічних кораблів «*Союз*» і «*Аполлон*» (рад. космонавти О. А. Леонов, В. М. Кубасов, амер. астронавти Т. Стаффорд, В. Бранд і Д. Слейтон).

Суспільні науки. В англ. колоніях в Америці на поч. 18 ст. сусп. думка формувалася в умовах панування реліг. ідеології. Поширеним було вчення суб'єктивного ідеаліста Дж. *Берклі.* Під час війни у Пн. Америці (1775—83) активно виступали просвітителі Б. Франклін, Т. Джефферсон, Т. Пейн та ін., які обстоювали свободу амер. народу, поширювали ідеї бурж. демократії, природничонаук. матеріалізму, істор. прогресу. У 18—19 ст. бурж. історики переважно висвітлювали події війни за незалежність, громадян. війни 19 ст., питання про рабство та ін., проповідували виняткovість істор. долі США. З поч. 19 ст. ідеологи амер. буржуазії звертаються до ідеалістичної філософії, зокрема, І. *Канта* (Р. У. *Емерсон,* Г. *Торо* та ін.). В 30-х рр. 19 ст. в США проникли ідеї утопічного соціалізму, створювалися «комуністичні колонії» (засн. Р. *Оуеном* «Нова Гармонія», фур'єристська колонія «Брук-фарм» та ін.). У 50—60-х рр. із зростанням робітн. руху в країні поширювались ідеї марксизму. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в суспільствознавстві США зародився марксистський напрям (Ф. *Зорге,* Ю. *Дебс,* Г. Шлютер та ін.). З кін. 19 ст. негритянська історіографія (У. *Дюбуа,* К. Вудсон та ін.) прагне відтворити справжню історію амер. негрів.

З утвердженням імперіалізму в США виникли нові реакційні школи й напрями серед суспільствознавців — ідеологів буржуазії. У концепціях *прагматизму,* висунутих Ч. Пірсом, У. *Джемсом* та Дж. *Дьюї,* відбився практицизм амер. буржуазії, її намагання поставити сусп. науки на службу капіталові. Економіст Г. Ч. Кері висунув реакційну теорію «гармонії класових інтересів» та «американської винятковості». З'явились апологетичні теорії «*планового (регульованого) капіталізму*», суспільства масового споживання (У. Ростоу), *олігополії теорії* (Дж. М. *Кларк*) та ін., що виправдовують державно-монополістичний капіталізм. Досить поширеною в США є соціологія, але її традиційною вадою є *емпіризм,* відсутність істор. перспективи, розрив між конкретним матеріалом і теорією, схильність підміняти соціологічні проблеми психологічними. У післявоєн. період структурний *функціоналізм* став провідним теоретико-методологічним напрямом у суспільствознавстві (Т. *Парсонс,* Р. *Мертон*). За цим методом описуються внутр. механізми функціонування соціальної системи, але замовчуються її суперечності, класова боротьба. Серед соціологів чимало запеклих антикомуністів (З. Бжезінський, Д. Белл). Характерними для амер. суспільствознавства є традиції психол. досліджень. Ще в 70—80-х рр. 19 ст. при ун-тах США створювалися лабораторії *експериментальної психології.* На зламі 19 і 20 ст. значно поширилася тестологія (див. *Тест*) у зв'язку з профес. відбором. Широко застосовувалися експериментальні дослідження психологів (на стику з кібернетикою і нейрофізіологією). Активно розвивалося порівняльно-істор. мовознавство на матеріалі

Будинок Міллард у Пасадіні. Штат Каліфорнія. Архітектор Ф. Л. Райт. 1923.

Лабораторія випробування моторів технічного центру «Дженералмоторс» в Уоррені. Штат Мічіган. Архітектор Е. Саарінен. 1948—56.

Будинок правління компанії «Рейнолдсметал» поблизу Детройта. Архітектор М. Ямасакі. 1959.

Невідомий художник. Сюзанна Труекс. 1730. Збірка Гарбіш. Меріленд.

різних мов. Лінгвісти досліджували як особливості англ. мови в Америці, так і мови індіанців континенту. З 40-х рр. 20 ст. поширилася описова лінгвістика; з 50-х рр. успішно здійснюються машинні переклади з різних мов. У 1962 було організовано Т-во філос. вивчення діалектичного матеріалізму, 1964 створено Амер. ін-т марксистських досліджень. Комуністи — філософи, історики, економісти (Г. *Аптекер*, В. *Перло*, Ф. Фонер, У. *Фостер*, Г. *Холл* та ін.) розробляють проблеми діалектичного та істор. матеріалізму, марксистську концепцію осн. питань історії та сучасності США.

Наукові установи. В США немає єдиного центру для керівництва наук. установами. *Національна академія наук США* у Вашінгтоні (засн. 1863) виступає радником федерального уряду в питаннях науки і техніки. В 1964 створено окрему Нац. академію техніки; діють Каліфорнійська академія наук (засн. 1853), Чікагська академія наук (засн. 1857). Значна частина всіх наук. досліджень проводиться в ун-тах. У 1965 засн. Нац. академію освіти, що відає наук. питаннями освіти та педагогіки. В країні працює значна кількість спеціалізованих наук. орг-цій і т-в. Н.-д. і дослідно-конструкторські роботи проводять бл. 11 тис. приватних фірм, переважно промислових, бл. 700 установ федерального уряду. Монополії контролюють діяльність більшості ун-тів, н.-д. ін-тів і лабораторій, використовують у своїх класових цілях фінансування н.-д. робіт з держ. бюджету. Федеральний уряд з санкції конгресу фінансує більше половини всіх н.-д. і конструкторських робіт. У 1950 створено Нац. наук. фонд — установу, на яку покладено визначати напрям наук. досліджень, здійснювати координацію їх та фінансування, підготовку наук. кадрів. Федеральна рада з питань науки і техніки (засн. 1959) на чолі з спец. помічником президента контролює дослідницькі роботи, що виконуються урядовими установами. У зв'язку з агресивною політикою, яку проводить адміністрація США, найбільші фонди серед держ. установ має М-во оборони, якому належать понад 100 н.-д. та експериментальних наук. центрів.

А. В. Санцевич.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у США видавалося понад 19,8 тис. періодичних видань; газет — понад 10 тис., з них 1745 щоденних заг. тиражем понад 62 млн. прим. Найбільші щоденні газети: «*Нью-Йорк таймс*» (з 1851), «Нью-Йорк дейлі ньюс» («Нью-Йоркські щоденні новини», з 1919), «Нью-Йорк пост» («Нью-Йоркська пошта», з 1801), «Вашінгтон пост» («Вашінгтонська пошта», з 1877), «Уолл-стріт джорнел» («Газета Уолл-стріту», з 1889), «Чікаго трібюн» («Чікагська трибуна», з 1847), «Лос-Анджелес таймс» («Час Лос-Анджелеса», з 1881), «Крісчен сайенс монітор» («Наставник християнського вчення», з 1908). Центр. орган Компартії США — газ. «*Дейлі уорлд*» (з 1968). Щотижнева газ.— «Піплс уорлд» («Світ народів», з 1938). Осн. сусп.-політ. журнали: «Тайм» («Час», з 1923), «Ньюсуїк» («Новини тижня», з 1933), «Юнайтед Стейтс ньюс енд уорлд ріпорт» («Новини Сполучених Штатів і світовий огляд», з 1933), «Бізнес уїк» («Бізнес за тиждень», з 1929), «Нейшн» («Народ», з 1865). Теор. і політ. орган Компартії США — щомісячник «Політікал афферс» («Питання політики», з 1922). Провідні інформ. агентства: *Ассошіейтед Пресс* (АП; засн. 1848) і *ЮПІ* (засн. 1958). Перша комерційна радіостанція засн. 1920. В 1980 у США налічувалося понад 9 тис. радіо- і 1130 телевізійних станцій (телебачення: експериментальне — з 1928, регулярне — з 1941).

Література бере свій початок з 17 ст., коли в англ. колоніях Віргінія та Нова Англія з'явилися перші на континенті англомовні прозові твори переважно реліг.-моралізаторського характеру, а також описи подорожей, природи країни, істор. трактати, щоденники, спогади тощо. Важливу роль у розвитку нац. л-ри відіграла діяльність революц. просвітителів періоду війни за незалежність 1775—83 — пропагандиста ідеалів «третього стану» Б. Франкліна, видатного публіциста, автора маніфесту республіканізму «Здоровий глузд» (1776) та яскравого втілення ідей бурж. демократії «Права людини» (1791—92) Т. Пейна. Найпрогресивніші ідеї Просвітительства відбилися в «Декларації незалежності» (1776) Т. Джефферсона. Поетом амер. революції називали класициста й передромантика Ф. М. Френо. Амер. романтизм виник у 1-й пол. 19 ст. під впливом європейського, але мав яскраво виражені риси нац. своєрідності: критика бурж.-власницької ідеології поєднувалася в ньому з особливим інтересом до недавньої історії — війни за незалежність; раціоналізм — з реліг.-моральними пошуками; заглиблення у внутрішній світ людини — з масштабним відтворенням своєрідності амер. природи. Перший період романтизму припадає на 1810—30. Найзначніші його представники: прозаїки У. *Ірвінг* з його іронічною й сатиричною «Історією Нью-Йорка» (1809) і Дж. Ф. *Купер*, який у серії романів про Шкіряну Панчоху з гуманістичних просвітительських позицій змалював образ індіанця як втілення рис «природної людини». Істор. романи Ф. Купера прокладали шлях реалістич. роману. В 1836 виникло літ. угруповання *трансценденталістів* «Молода Америка». Його гасло — боротьба за нац. своєрідність амер. духовного життя — було обгрунтовано в есе провідного філософа, поета й прозаїка угруповання Р. У. *Емерсона* «Американський вчений» (1837). Близьким до трансценденталістів був Г. Д. *Торо*. Значні представники другого періоду романтизму (40—60-і рр.): романіст і новеліст Н. *Готорн*, поет і новеліст, один з засновників жанру інтелектуального детективу, наук. фантастики, короткого оповідання Е. А. *По*, Г. *Мелвілл*, у найвідомішому романі якого «Мобі Дік, або Білий кит» (1851) у філос.-символічних образах показано одвічну боротьбу людини проти сусп. зла, Г. У. *Лонгфелло* — автор «Пісні про Гайавату» (1855), яскравого епосу життя аборигенів Америки — індіанців. У серед. 19 ст. всі найзначніші письменники виступали проти рабовласництва. Одним з найпопулярніших творів на цю тему був роман письменниці Г. *Бічер-Стоу* «Хатина дядька Тома» (1852). Величезне значення для розвитку нац. л-ри США мала творчість У. *Уітмена*, поета-демократа, який у своїх віршах висловив віру в людину-трудівника, в прогрес людства, художника-новатора, що мав вплив на сучасні йому і наступні покоління поетів індустріальної доби (зб. «Листя трави», 1855), сформулював і втілив у своїх творах принципи поетичного реалізму. Для становлення реалістичної прози найбільше значення мали твори Марка *Твена*, в яких він піднявся до викриття всіх сторін бурж. дійсності. В останній третині 19 ст. виступили Ф. Б. *Гарт* — автор реалістичних оповідань з життя шукачів золота; теоретик і практик т. з. ніжного реалізму У. Д. Хоуелс; романіст-психолог, критик бурж. прогресу Г. *Джеймс*, майстер гумористичного оповідання *О'Генрі*. В 90-х рр. з'явилися твори письменників-натуралістів, які зображують гостроту класових суперечностей, трагічну долю експлуатованих міських верств і фермерів (Г. Гарленд, С. *Крейн*, Ф. *Норріс*). Документальні соціально-критичні твори на межі 19 і 20 ст. належать «розгрібачам бруду» Дж. Л. Стеффенсу та ін., близька до них творчість молодого Е. *Сінклера*. Наявна вже в 19 ст. л-ра соціалістичного, пролет. ідейного спрямування на поч. 20 ст. дала ряд значних творів не лише соціально-критичного, а й революц. характеру — романи «Джунглі» (1906) Е. Сінклера, «Залізна п'ята» (1907) Дж. *Лондона*, поезії Джо *Хілла*, що часто ставали нар. піснями. Реалістичні твори Дж. Лондона відображали особливий тип людини, мужньої, сильної, чесної й одночасно самотньої у своїй життєвій боротьбі. Найзначніша постать амер. публіцистики перших десятиліть 20 ст.— Дж. *Рід*, один із засновників Компартії США. Глибина соціального аналізу, масштабність типових характерів, істор. прозорливість відзначають романи Т. *Драйзера*. Зб. новел «Уайнсбург, Огайо» (1919) Ш. *Андерсона*, романам «Головна вулиця» (1920) та «Беббіт» (1922) Г. С. *Льюїса* притаманні антибурж. спрямованість, критика бездуховного існування т. з. середнього класу. В романі «Три солдати» (1921), трилогії «США» (1937) Дж. Дос Пассоса відбилися настрої американців, які брали участь у 1-й світовій війні, новаторські худож. пошуки 20 ст. До покоління письменників, що увійшли в літературу після 1-ї світової війни і збагатили її видатними творами, належали Е. *Хемінгуей* з його антивоєн. романами, творами про боротьбу в респ. Іспанії; автор соціально-психоло-

ічних романів «Великий Гетсбі» (1925), «Ніч лагідна» (1934) Ф. С. *Фіцджеральд*; дослідник історії й життя американського Півдня, його соціальних і расових конфліктів, майстер психологічного аналізу У. *Фолкнер*; автор роману широкого епічного розмаху і новаторської форми «Грона гніву» (1939) Дж. *Стейнбек*; Е. *Колдуелл*, у новелах і романах якого гостро ставляться питання соціальної експлуатації і расизму. Епічною широтою відзначається проза Т. К. *Вулфа*, який першим у нац. л-рі створив жанр «роману-потоку». Найвизначнішим драматургом 20—30-х рр., як і взагалі драматургії США, був Ю. О *Ніл*. Психологічні драми Т. *Уїльямса* 40—70-х рр. передають трагізм життя людини у світі жорстоких власників. У кращих п'єсах А. *Міллера* з великою емоційною силою відтворено тяжку духовну атмосферу США 50-х рр. Значне місце в сучас. амер. л-рі посідають твори негритянських письменників. Їхня самобутня за ідейним та худож. рівнем творчість становить важливу складову частину л-ри США. Р. *Райт* у своїх романах показав пануючу в країні расову нерівноправність і викликане нею відчуження, особливо гостре в середовищі негритянської молоді. Ці проблеми розробляють також Р. Еллісон і Дж. Болдуін, який виступає і як пристрасний публіцист. Важливою темою поезії Л. *Х'юза* є боротьба трудящих, зокрема негрів, за свої права. Йому належать високохудож. вірші про В. І. Леніна. Після 2-ї світової війни головний герой прози Дж. Д. *Селінджера*, Дж. *Чівера*, Дж. *Апдайка*, У. Стайрона, Дж. К. *Оутс* — творча особа, що не може самоздійснитись у прагматичному бездуховному суспільстві. Багато їхніх творів присвячено проблемам т. з. середнього класу, амер. молоді. Антимілітаристська гема представлена в романах Н. Мейлера, Дж. Джонса, У. Стайрона, Дж. *Геллера*.

На післявоєн. період припадають найзначніші твори соціально-політ. спрямування Р. П. *Уоррена*, К. Е. Портер, історико-філос. і сучас. тематики Т. Н. *Уайлдера*. Широку школу ідейно-худож. рішень знаходимо в амер. поезії 20 ст.— від реалістичної, народної у своїй основі поезії Р. *Фроста*, К. А. *Сендберга* до позначеної модерністськими рисами поезії Т. Ретке і складної за формою і змістом, відтворюючої драматизм життя, його алогізм, дисгармонію поезії Р. *Лоуелла*, Д. Левертов, С. Плат та ін. Своєрідністю, тематичним багатством відзначається науково-фантастична (А. Азімов, А. Кларк та ін.) і сатирична л-ра США. Широку популярність здобули антифашист., антибурж. сатиричні твори К. *Воннегута*, наук.-фантастичні романи-перестороги Р. Бредбері. Н. Мейлер, Т. *Капоте* та ін. працюють у жанрі художньо-документального роману. Реалістичні за своєю основою, з елементами гротеску, романи Дж. Геллера послідовно викривають американський імперіалізм, прагматизм, політичну безпринципність.

У сучасній амер. книжковій продукції величезну роль відіграє «масова белетристика» (кримінальні, шпигунські романи, книги, в яких апологетизуються бурж. політики і ділки, оспівуються воєнні авантюри та колоніальний грабіж), що відзначається вкрай низьким худож. рівнем, реакційним ідейним спрямуванням. Реакційній, апологетичній, пристосовницькій л-рі протистоять серйозні соціально-критичні твори.

Багато творів амер. письменників перекладено укр. і рос. мовами, зокрема, українською — Дж. Лондона, М. Твена, У. Уїтмена, Т. Драйзера, Е. Хемінгуея та ін. Серед перекладачів — П. Грабовський, П. Мирний, О. Олесь, М. Рильський, В. Мисик, В. Митрофанов, М. Пінчевський.

К. О. Шахова.

Архітектура. Від давніх часів на тер. США збереглися своєрідні індіан. типи житл. будівель: великі ярусні будинки-поселення (пуебло), напівпідземні святилища (ківа), розписні намети (типі). Перші споруди колоністів відтворювали у спрощеному вигляді форми європ. архітектури (англійської та голландської — на Пн., французької — в бас. р. Міссісіпі, іспанської — на Пд.). В кін. 17 ст. почалося упорядкування міст, в основному за прямокутною схемою планування (напр., план Філадельфії, 1682). У 18—19 ст. в архітектурі поширився своєрідний амер. *класицизм* (будівлі Ч. Булфінча та Т. Джефферсона). За планом франц. арх. П. Ш. Ланфана в 90-х рр. 18 ст. почалося буд-во нової столиці — Вашінгтона з пануючим над ним будинком Капітолію (1793—1865, арх. У. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер та ін.). На зміну класицизму приходить еклектичне повторення стилів минулого, поєднане з прагненням до грандіозності й величі (арх. Т. Уолтер Р. Мілс, У. Стрікленд). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розвивалася буд. техніка, виникали перші споруди з металевим каркасом, розроблялися нові типи пром., трансп. та громад. споруд. Поряд з претенціозними і еклектичними формами будівель (арх. Дж. Реблінг, Р. Хант, Г. Бекон, У. Атвуд, Г. Річардсон) починається шукання нових архітектурних форм відповідно до нових будівельних конструкцій і матеріалів. Провідне місце у цьому посіла т. з. чікагська школа (арх. Л. *Саллівен* та ін.).

Бурхливе зростання міст і високі ціни на земельні ділянки зумовили масове буд-во хмарочосів у Нью-Йорку, Чікаго, Сан-Франціско та ін. містах, що привело до надмірного ущільнення забудови центрів. На поч. 20 ст. активізувалися пошуки нових форм архітектури. Арх. Ф. Л. *Райт* у своїх проектах прагнув до єднання з природою, ефектних розв'язань архіт. простору (див. *Органічна архітектура*); архітектори Каліфорнії зверталися до *функціоналізму*; проекти арх. А. Кана відзначалися практицизмом, сміливістю інженерних рішень. На поч. 30-х рр. 20 ст. форми функціоналізму застосовували у спорудженні висотних будівель (102-поверховий хмарочос Емпайр стейт білдінг у Нью-Йорку, 1930—31, архітектурна фірма «Шрів, Лемб і Хармон»).

В роки 2-ї світової війни в США розвивалося збірне буд-во. У післявоєнні роки стимулювався розвиток архітектури «сталі та алюмінію», розвивались ідеї «наднаціонального стилю», «універсальної мови» архіт. форм (твори Л. *Міса ван дер Роє*). В кін. 50-х рр. з'явився новий варіант *неокласицизму* (арх. Е. Д. Стоун, М. Ямасакі). Споруди 60—80-х рр. відзначаються гігантськими розмірами, масивністю геом. об'ємів, хаотичністю архіт. напрямів (110-поверхові башти Центру міжнар. торгівлі в Нью-Йорку, вис. 412 м, 1971—73, арх. М. Ямасакі, Е. Рот; башта торг. концерну «Сірс і Робак» у Чікаго, вис. 442 м, 1972—75, архіт. фірма «СОМ»; будинок банку в Міннеаполісі. 1969—73, арх. Г. Біркертс та ін.; готелі «Гайат Ріджексі» в Сан-Франціско, 1973, фірма «Джон Портмен та ін.», та «Бонавантюр» у Лос-Анджелесі, 1978, арх. Дж. Портмен). Див. статті та ілюстрації до окремих міст США.

Образотворче мистецтво. З часів худож. культури індіан. племен збереглися кераміка з стилізованими малюнками, кам'яні, глиняні, дерев'яні зображення людей і тварин, глиняні фігурні люльки для куріння, візерунчасте ткацтво, малюнки з кольорового піску, розписаний одяг. У мист. колоніального періоду провідне місце посів портретний живопис, пройнятий духом практицизму. Однак при всій провінційності й примітивній площинності портрети були позначені реалістичними рисами

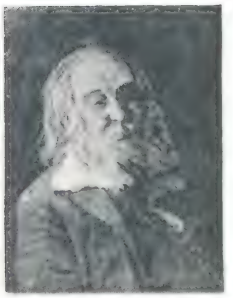

Т. Ікінс. Портрет Уолта Уїтмена. 1887. Пенсільванська Академія мистецтв. Філадельфія.

Нью-Йорк. Бруклінський міст. Інженери Дж. і У. Реблінгі. 1869—83.

«Андалусія». Будинок Ніколаса Біддла. Штат Пенсільванія. Близько 1830.

Р. Генрі. Індіанська дівчина з Санта-Клари. **1917.**

Е. Шінн. Марк Твен. 1900. Рисунок для журналу «Критик».

(Дж. Гесселіус, Дж. Смайберт, Р. Фік, Дж. С. Коплі, Б. Уест) З поч. 19 ст. в образотворчому мистецтві посилилися тенденції романтизму [живопис У. Олстона, пейзажі «школи річки Гудзон» (Т. Коул, Дж. Ф. Кенсетт)]; дістали поширення парадний портрет (Дж. Нігл, С. Морзе, Т. Саллі), жанровий живопис (У. С. Маунт, Дж. К. Бінгем, І. Джонсон). У 2-й пол. 19 ст. панівне місце належало салонному напряму, протестом проти якого були повні похмурої символіки твори А. П. Райдера і правдиві реалістичні картини У. Хомера, Т. Ейкінса, Х. Д. Мартіна, портрети Дж. С. *Сарджента*. З *імпресіонізмом* пов'язана творчість Дж. М. *Уістлера* — майстра реалістичного портрета й ліричного пейзажу, М. Кессетта — автора картин на теми материнства. Скульптор О. Сент-Годенс створив реалістичні пам'ятники, портрети, надгробки.

На поч. 20 ст. посилилися реалістичні тенденції американського мистецтва, пошуки нових тем і виразних засобів, критичне сприйняття дійсності. Розвиток прогресивних напрямів відбувався в найгострішій боротьбі з салонним мистецтвом, а пізніше з *модернізмом*. Живописці і графіки «школи смітєвого ящика» (Р. Генрі, Дж. Слоун, Дж. Лакс, У. Глеккенс та ін.) всебічно відтворювали життя капіталістичного міста (особливо глибоко — Дж. *Беллоуз*). Склалося і після 1917 зміцнилося мист. політ. графіки (А. Янг, Р. Майнор, У. *Гроппер*, Ф. *Елліс*), повне гнівної сатири, яке прагнуло до узагальнення і чіткості форм. У скульптурі яскраві реалістичні образи створили Дж. Епстайн, У. Зорах, П. Меншіп. У 30-х рр. амер. ізоляціонізм сприяв зростанню худож. течії — *регіоналізму* (Т. Г. Бентон, Г. Вуд, Дж. С. Керрі), який культивував духовну обмеженість т. з. провінційного американця. Мав успіх примітивістський ідилічний живопис самоуків (Г. Піппін, Дж. Кейн). Після «Арсенальної виставки» (1913, Нью-Йорк) почало розвиватися модерністське мист.— урбаністичні фантазії Дж. Маріна, абстрактна символіка А. Доува, *футуризм* Дж. Стелли, *дадаїзм* М. Рея. Чисто амер. варіант модернізму створили С. Дейвіс і «прецізіоністи» (Ч. Шілер, Ч. Демут). У 30-х рр. розвинувся *сюрреалізм* (Дж. О'Кіф, С. *Далі*, І. Тангі). В 40-х рр. виник «абстрактний експресіонізм» (Дж. Поллок, В. де Кунінг, М. Ротко). В скульптурі аналогічне місце зайняли металеві абстрактні конструкції, іноді рухомі, А. Колдера, Д. Сміта, Р. Ліпполда. В серед. 20 ст. модерністські напрями мали характер привілейованого мист., яке мало офіц. підтримку. В 50—60-х рр. США стали батьківщиною *поп-арту* (Р. Раушенберг, Дж. Джонс). Слідом за цим поширилося мист. самодостатніх оптичних ефектів («*оп-арт*»), *концептуальне мистецтво* та ін. На поч. 70-х рр. виник *гіперреалізм* (фотореалізм). Водночас існує й реалістичне мист., що поряд з утвердженням гуманістичних засад (Р. *Кент*.

А. Рефреж'є. Земле-трус у Сан-Франціско. 1942—47.

Е. Уайєс. Світ Крістіни. 1948. Музей сучасного мистецтва. Нью-Йорк.

Дж. Беллоуз, Е. Хоппер, Р. та М. Сойєри, І. Олінський, Дж. Бічемп та ін.) піддає гострій критиці вади капіталістичного суспільства (А. Рефреж'є, Б. Шан, Ф. Евергуа). В декор.-ужитковому мист. уваги заслуговують худож. меблі й начиння з срібла 17—18 ст., скло у стилі *модерн* на рубежі 19 і 20 ст. В 20—30-х рр. сформувався *дизайн*, що став обов'язковим фактором сучасного пром. проектування і водночас служить для оформлення продукції («стайлінг»). У 1972 і 1976 в Києві експонувалися виставки амер. мистецтва. *Є. М. Сільверсван.*

Музика. Муз. культура США складалася в процесі взаємодії між муз. формами, жанрами і стилями, запозиченими з Європи й Африки, і муз. традиціями, які існували на амер. континенті. Індіан. муз. культура представлена пісенною і танц. музикою — одноголосою, переважно пентатонічного складу з низхідним мелодичним рухом. Пісні характеризуються ритмічним началом; виконуються соло або в унісон групою співаків. Муз. інструменти: духові (флейти, свистки) та ударні (барабани, тріскачки). Перші амер. музиканти-напівпрофесіонали — У. Біллінгс, Е. Лоу, Дж. Морган (кін. 18 ст.), у творчості яких трансформувалися псалми перших переселенців (пуритан) у нову, типово амер. форму — хоровий реліг. гімн. Серед профес. композиторів кін. 18 ст.— іммігранти з Європи Дж. Х'юїтт, А. Рейнагль, І. Граупнер, які сприяли розвитку різних форм європ. муз. життя (в Філадельфії, Нью-Йорку, Бостоні). В 1-й пол. 19 ст. поширилися т. з. театри менестрелів («мінстрел-шоу»; композитори С. Фостер, Д. Еммет та ін.); у мист. білих менестрелів своєрідно відбилися виконавські традиції і муз. фольклор амер. негрів. Поєднання афр. і європ. традицій властиве спіричуелам, блюзам (У. Хенді), регтаймам (піаніст-композитор С. Джоплін) тощо. Утворювалися духові (бенди) та постійні симф. оркестри, хорові колективи; розвивалась оперна («Леонора», 1845, «Собор Паризької богоматері», 1864, У. Фрая) і симф. музика; відкривалися муз. навч. заклади і т-ва (просвітительська діяльність композитора, органіста і педагога Л. Мейсона). У 1883 в Нью-Йорку відкрився театр «*Метрополітен-опера*», в якому гастролювали відомі європ. виконавці. Багато амер. музикантів (композитор і піаніст Л. Готчок, У. Фрай та ін.) навчалося в Європі. Представники т. з. новоангл. школи — Дж. Пейн, Х. Паркер, Дж. Чедвік, а також Е. Мак-Доуелл зазнали впливу нім. романтизму. В кін. 19 ст. велике значення для музики США мав т. з. фольклорний напрям, який розвивали А. Фаруелл, Ч. Кедмен, Г. Гілберт. Вони вдавалися до муз. фольклору США (індіанського, негритянського, англо-кельтського). На поч. 20 ст. написав свої кращі твори (оркестрові, камерно-інструм., вокальні, фортепіанні) перший справді національний американський композитор Ч. Айвс. У 20-х рр. у Новому Орлеані зародилися форми *джазу* (Л. Армстронг), які трансформувалися пізніше у свінг [Е. (Дюк) Еллінгтон, К. Бейзі) та ін.]; розвиток популярної музики і деяких специфічних театр. форм (ревю, шоу) спричинили виникнення *мюзикла* («Хай гримить оркестр», 1930, «Про тебе я співаю», 1931, опера «Поргі і Бесс», 1935, Дж. Гершвіна; «Оклахома» Р. Роджерса, 1943; К. Портер, Ф. Лоу та ін.). Посилився інтерес до фольклору (дослідники Дж. Ломакс, С. Шарп та ін.). Популярності набув стиль «кантрі-мюзік» («сільська музика»), виконавці — Дж. Роджерс, Р. Ейкаф та ін.). У 20—30-х рр. виник стиль «хілбілі» (традиційна музика білих американців Пд. США). Для нього характерні спів у супроводі гітари, а також сольна і ансамблева гра на скрипках, банджо, цитрах, губних гармоніках. Поширилися також музика ковбоїв Заходу (Е. Табб, Б. Уїлс), стиль «вестерн» (Т. Діттер, Дж. Отрі). Утворенню виконавської й пед. шкіл США сприяли видатні музиканти, які переселилися з Європи, зокрема з Росії (диригент і віртуоз-контрабасист С. Кусевицький, скрипалі Л. Ауер та Я. Хейфец, композитор і піаніст С. Рахманінов, піаніст В. Горовиць та ін.). У 20—30-х рр. склалася амер. композиторська школа (Р. Харріс, А. Копленд, Г. Коуелл, К. Раглс, Р. Сешнс, У. Стілл, У. Пістон та ін.).

Розвивалося балетне мистецтво (хореографи Дж. Баланчин, М. Грехем, Дж. Роббінс та ін.). Хвиля робітн. руху 30-х рр. породила пісні соціально-політ. спрямованості (Джо Хілл, В. Гатрі, П. *Робсон*). На розвиток амер. музики мали вплив європ. композитори Е. Блох та Е. Варез, які оселилися в США, І. Стравінський, А. Шенберг, П. Хіндеміт, Б. Барток та ін., які іммігрували з Європи напередодні 2-ї світової війни 1939—45. Серед амер. композиторів 20 ст.— У. Шумен, С. Барбер, Дж. Менотті, Л. Бернстайн, П. Кре-

стон, Е. Картер, В. Персікетті, А. Хованесс, Л. Харрісон, П. Меннін, Г. Кубик, Дж. Кейдж, Г. Шуллер, Дж. Крем. Серед виконавців: диригенти — Ю. Орманді, Л. Стоковський, Дж. Шолті, Л. Мазель; піаністи — Дж. Браунінг, Байрон Джайніс, В. Клайберн, М. Діхтер; скрипалі — І. Менухін, І. Стерн; вокалісти — М. Ланца, М. Андерсон, М. Доббс, Л. Прайс; музикознавці — Ч. Сігер, М. Слонімський, Г. Чейз. Амер. муз. культура характеризується розмаїтістю форм (фестивалі, конкурси), високою професіональністю муз. колективів (оркестрів, камерних ансамблів). Проте у 60—70-х рр. вона зазнала впливу *авангардизму* (Дж. Кейджем, М. Ебботт, О. Люнінг, Е. Браун та ін.), стає все хаотичнішою, посилюється мода на різні види *попмузики* (співачки К. Кінг, Дж. Джоплін, А. Френклін; співаки Дж. Уебб, М. Гей). В США гастролювали балет і солісти Київ. театру опери та балету, Ансамбль танцю УРСР ім. П. П. Вірського, окремі виконавці. На Україні виступали Нью-Йоркський та Філадельфійський симф. оркестри, Нью-Йоркський міськ. балет під керівництвом Дж. Баланчина, «Хоральний ансамбль Роберта Шоу», Бродвейський театр показував мюзикл «Моя чарівна леді» Ф. Лоу; гастролювали окремі виконавці, зокрема В. Клайберн.

Дж. Михайлов.

Театр. Перші відомості про початки театр. мистецтва на тер. Пн. Америки належать до 17 ст., коли англ. місіонери з метою реліг. пропаганди влаштовували постановки *містерій*. Світський театр, аматорські вистави переслідувалися пуританами. У 18 ст. в Америці гастролювали переважно англ. театр. трупи. В 1716 в м. Уїльямсбурзі (штат Віргінія) збудовано перше театр. приміщення, в якому 1752 виставою «Венеціанський купець» У. Шекспіра трупа Л. Халлема (приїхала з Англії) започаткувала профес. театр США. Після смерті Л. Халлема трупу очолив Д. Дуглас, який збудував театри у Філадельфії, Нью-Йорку («Джон-стріт тіетр») та ін. містах. В кін. 18 ст. Л. Халлем-молодший і Дж. Хенрі керували профес. трупою «Стара американська компанія», де 1787 було поставлено першу амер. комедію «Контраст» Р. Тайлера. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. пожвавилося театр. життя Америки. Відкрилися нові театри в Нью-Йорку («Парк», «Бауері», «Бродвей»), Філадельфії («Честнат-стріт», «Арч»), Чарлстоні, Балтіморі, Вашінгтоні, Бостоні, Чікаго та ін. містах, визначилися осн. риси нац. акторської школи — демократизм, правдивість. Збільшилася кількість пересувних труп, серед яких популярними були «театри на воді», в репертуарі яких класична драматургія, *мелодрама*, *бурлеск*. Кращі актори цього періоду — Дж. Бутс, Е. Форрест, Ш. Кашмен, Дж. Джефферсон, пізніше — Е. Бутс, М. Фіск, Р. Мансфілд, популярний негритянський актор А. Ф. *Олдрідж*, який під тиском расової дискримінації залишив батьківщину. В 1858—67 гастролював у Росії та на Україні (був у Києві, Харкові, Одесі, Єлизаветграді, Житомирі, Полтаві), мав дружні стосунки з Т. Г. Шевченком. У 2-й пол. 19 ст. створюються стаціонарні театри, наприкінці 19 ст.— комерційні театри Бродвея, в репертуарі яких переважають твори розважального легкого жанру (ревю, мюзик-холи тощо). В роки 1-ї світової війни на сценах комерційних театрів показували переважно огляди і комедії, від яких вигідно відрізнялися кращі вистави того часу («Людина, якій завжди щастило» А. Міллера, «Варта на Рейні» Л. Хелман, а також «Отелло» У. Шекспіра, за участю П. Робсона, «Три сестри» і «Дядя Ваня» А. Чехова). Після війни репертуар цих театрів урізноманітнюється; поряд з мюзиклами з'являються постановки класичних п'єс, соціально спрямовані твори сучас. амер. драматургів А. Міллера, Т. Уїльямса, Е. Олбі. В 1-й пол. 20 ст. виникають «малі» театри — «Вашінгтон сквер плейєрс» (засн. 1914, з 1919 — «Гілдтіетр»), «Провінстаун плейєрс» (засн. 1915), Громадян. репертуарний театр, керований Є. *Ле Гальєнн* (1926—33), театр «Груп-тіетр» (1931—41). В цих театрах працювали режисери Г. Клермен, Е. Казан, Л. Страсберг, Р. Мамулян, актори — К. Корнелл, Дж. *Баррімор*, Х. Хейс, Є. Ле Гальєнн та ін.; в репертуарі — п'єси молодих амер. драматургів К. Одетса, Ю. О'Ніла, Дж. Лоусона, А. Мальца. Одночасно виникли університетські театри. Велике значення для розвитку театру США мали гастролі 1923—24 *Московського Художнього академічного театру*, після яких збільшується інтерес театр. діячів Америки до *Станіславського системи*. В кін. 20-х рр. активізувався процес формування пролет. культури. Розвивалася драматургія «червоних тридцяти» (Мальц, Райс, Одетс), діяли робітн. театри, створено Лігу робітн. театрів (1932). В 50-х рр. виникли театри «Офф-Бродвей» [«Фенікс» (1953), «Лівінг» (1951), «Коло в квадраті на площі» (1952), «Арена Стейдж» (1950, Сан-Франціско; 1973 — гастролі в СРСР)], що борються за мист. глибоких ідей і життєвої правди. В 1957 створено Лігу позабродвейських театрів, серед яких виділялися «Ла мама» («Театральний експериментальний клуб»), «Театр поетів Джадсон» та ін. В цих театрах з'явилися п'єси, які гостро критикують амер. дійсність,— «Америка, ура!» Ж. К. Ван Італлі, «В'єт рок» М. Террі, «Вестсайдська історія» Л. Бернстайна та ін. Поряд з п'єсами У. Шекспіра ідуть твори І. Тургенєва, М. Гоголя («Подорож Чичикова» за повістю «Мертві душі»), О. Арбузова («Мій бідний Марат» та «Старомодна комедія»). Набувають популярності радикальні театри — «Ель театро кампезіно» (1965), «Бред енд паппет» (1961), «Оупен-тіетр» (1963). В 70-х рр. відкрилися регіональні театри в Техасі, Каліфорнії, Флориді, Род-Айленді та ін. штатах. У штатах Теннесі, Вісконсін, Оклахома, Міннесота діють театри для дітей. Театр юного глядача з Нью-Йорка 1974 гастролював в СРСР. Провідні драматурги США 50—80-х рр.— А. Міллер, Т. Уїльямс, Е. Олбі, Дж. Гелбер, Л. Хенсбері, Дж. Болдуін, Д. Рейб; відомі режисери — Дж. Папп, Е. Казан, Дж. Бек, Дж. Чайкін, П. Шуман, Д. Макбет, Е. Шерін, Д. О'Ніл, Дж. Уорд; популярні актори — М. Брандо, Р. Стайгер, Л. Кобб, Дж. Фонда, Дж. Харріс, М. Степплтон, С. Пуатьє, Р. Дін, Д. Е. Джонс.

Поширені в театр. мистецтві США аматорські гуртки при робітн. орг-ціях різних національностей, у т. ч. серед укр. нащадків кол. робітників-іммігрантів. Театр. освіту здійснюють спеціальні ф-ти ун-тів, приватні драм. студії, зокрема, з 1946 за принципами системи К. С. Станіславського виховує митців «Акторська студія» в Нью-Йорку (керівник Лі Страсберг). Виходять театр. журнали.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Попередником кіно в США були «кінетоскопи», винайдені Т. А. *Едісоном* (1893). Кіновиробництво в країні починається 1896, з 1908 зосереджується в *Голлівуді* (передмісті Лос-Анджелеса). Найвидатніша постать амер. кіно в ті роки — реж. Д. У. *Гріффіт*, який у своїх істор. фільмах («Походження людини», 1912; «Нетерпимість», 1916, та ін.) заклав основи кіно як самостійного мистецтва. Цьому сприяла і творчість режисерів Т. Х. Інса, який започаткував фільми-*вестерни*, та М. Сеннетта (знімав кінокомедії), позначена високою профес. культурою. Найбільшим майстром кінокомедії став Ч. *Чаплін*, він створив зворушливий образ маленької людини, загубленої в хащах великого капіталістичного міста («Волоцюга», 1915; «Іммігрант», 1917; «Малюк», 1920). У 20-х рр. кіновиробництво зосередилося в руках кількох великих голлівудських кінокомпаній («РКО», «Парамаунт», «Коламбія», «Метро-Голдвін-Майєр», «20 століття-Фокс» та ін.), які послідовно нав'язували кіномитцям та кіноглядачам худож. та світоглядні стандарти т. з. амер. способу життя. Основою амер. кіно став своєрідний інститут популярних акторів («кінозірок»), з допомогою якого ці стандарти впроваджуються у масову свідомість, та відповідна йому система кіножанрів (мелодрама, «вестерн», пригодницький та псевдоістор. фільм, розважальна кінокомедія). Найпопулярніші «кінозірки» 20—30-х рр.— М. *Пікфорд*, Д. *Фербенкс*, Р. Валентіно, Г. *Гарбо*, Л. *Гіш*, Б. *Кітон*, К. Гейбл, Ф. Астер, Г. Купер, Х. Богарт та ін. Беззаперечна обдарованість і своєрідність багатьох з них в умовах конвейєрного кіновиробництва часто нівелювалися і знецінювалися. Серед фільмів, що піднімають соціальні та інтелектуальні проблеми,— «Жадоба» (1923, реж. Е. Штрогейм), «Натовп» (1928, реж. К. *Відор*), «Громадянин Кейн» (1941, реж. О. *Уеллес*). Особливе місце в довоєн. амер. кіно посідає творчість Ч. Чапліна, який «цінності» власницького суспільства подає в іронічному, а то й гостро сатиричному плані («Золота лихо-

Р. Сойєр. Діти міста. Близько 1952. Приватна збірка. Нью-Йорк.

Д. Ч. Френч. Модель статуї для пам'ятника А. Лінкольну у Вашінгтоні.

Дж. Девідсон. Портрет Альберта Ейнштейна. Бронза. 1934. Музей американського мистецтва Уітні. Нью-Йорк.

манка», 1925; «Вогні великого міста», 1931; «Нові часи», 1936; «Великий диктатор», 1941). Велике значення для становлення світового документального кіно мали стрічки Р. *Флаерті* («Нанук з Півночі», 1922; «Моана південних морів», 1926). Основи мультиплікаційного фільму розробив У. *Дісней*, персонажі його мальованих фільмів стали всесвітньо відомими.

В атмосфері соціальних потрясінь 30-х рр. у кінопродукції, випущеній у Голлівуді, проявляються антикапіталістичні та антифашист. настрої, режисери відображають дійсність з позицій критичного реалізму: «Диліжанс» (1939), «Грона гніву» (1940), «Тютюнова дорога» (1941; усі — реж. Дж. *Форд*), «Містер Дідс переїздить у місто» (1936, реж. Ф. Капра), «Лисички» (1941, реж. У. *Уайлер*), «Північна зоря» (1943, реж. Л. Майлстоун). Видатним мистецьким явищем став фільм «Найкращі роки нашого життя» (1946, реж. У. Уайлер), де розповідається про складність повернення до мирного життя. Переважну більшість повоєн. кінопродукції становлять витвори *«масової культури»*. Негативні наслідки для амер. кіно мали репресії проти його прогресивних діячів, а також конкуренція з боку телебачення. Більшість голлівудських фільмів 50-х рр. належить до розважальних жанрів. Вони позначені високим професіоналізмом, але позбавлені глибокого змісту. В період кризи «голлівудської системи» з'являються т. з. незалежні режисери (працюють поза Голлівудом), які прагнуть обновити нац. кіномистецтво за рахунок поглибленої сусп. проблематики, її реалістичного висвітлення (С. *Креймер*, С. Люмет, С. *Кубрік*, А. Пенн та ін.). Їхня творчість полемічно загострена, негативно оцінює бурж. дійсність, засуджує расизм, жорстокість, бездуховність («Ті, які не схилили голови», 1958; «Процес у Нюрнберзі», 1962, обидва — реж. С. Креймер; «Погоня», 1966, реж. А. Пенн; «Механічний апельсин», 1972, реж. С. Кубрік). Радикальне антибурж. спрямування мають твори наступного покоління амер. кінорежисерів, які дебютували в атмосфері сусп. пожвавлення, стрімкого зростання цих настроїв серед амер. інтелігенції (М. Ніколс, С. Поллак, П. Богданович, Д. Хоппер, Ф. Коппола, М. Скорсезе, Р. Олтман та ін.). Поряд з цим, для амер. кіно 70—80-х рр. характерне засилля розважальної продукції, зокрема таких її нових жанрів, як фільми «жахів» і «катастроф», фільми, сповнені низькопробної еротики, вкрай брутальних сцен. Серед відомих кіноакторів США — Б. Ланкастер, С. Тресі, М. *Брандо*, Г. і Д. *Фонда*, О. Хепберн, Д. Хофман, Р. Редфорд, Д. Ніколсон. У США є розвинута система навч. і н.-д. кінозакладів, зокрема Амер. академія кіномистецтва (засн. 1927, працює на громад. засадах), яка щороку присуджує премії «Оскар» найкращим амер. і зарубіжним фільмам.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 512—513. *В. Л. Скуратовський.*

Сполучені Штати Америки. Р. Ліхтенстайн. Жінка в капелюшку з квітами. 1963.

Сполучені Штати Америки. Ч. Уайт. Жнива. Літографія. 1965.

Літ.: Игнатьев Г. М. Северная Америка. Физическая география. М., 1965; Эстолл Р. География Соединенных Штатов Америки. Пер. с англ. М., 1977; Народы Америки, т. 1. М., 1959; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981; Аптекер Г. История американского народа [т. 1—2]. Пер. с англ. М., 1961—62; Сивачев Н. В., Язьков Е. Ф. Новейшая история США. М., 1980; Фостер У. Октябрьская революция и США. Пер. с англ. М., 1958; Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді. К., 1960; Соловьева М. Г. Соединенные Штаты Америки. М., 1974; Шлепаков А. Н. США: социальная структура общества и его национальный состав. К., 1976; Хмель И. С. Социальные контрасты и проблемы США. К., 1976; Хмель И. С. Социальная структура и социальная политика США, Великобритании, ФРГ, Франции и Канады. К., 1980; Цаголов Г. Н. Миллиарды на оружие. Военно-промышленный комплекс США. М., 1981; Антясов М. В. Панамериканизм: идеология и политика. М., 1981; Куропятник Г. П. Россия и США. Экономические, культурные и дипломатические связи. 1867—1881. М., 1981; Грайнер Б., Штайнгаус К. На пути к 3-й мировой войне? Военные планы США против СССР. Документы. Пер. с нем. М., 1982; Внешнеэкономическая политика США проблемы и противоречия. М., 1982; США: наука и образование. М., 1974; Основные тенденции развития современной литературы США. М., 1973; Денисова Т. Н. Современный американский роман. К., 1976; Мендельсон М. О. Роман США сегодня. М., 1977; Литература США XX века. М., 1978; Проблемы новейшей литературы США. К., 1981; Овчаренко Н. Ф. Современный антимилитаристский роман США. К., 1981; Гиленсон Б. А. Современные негритянские писатели США. М., 1981; Николюкин А. Н. Литературные связи России и США. М., 1981; Литературная история Соединенных Штатов Америки, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1977—79; Писатели США о литературе, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1982; Иконников А. В. Архитектура США. М., 1979; Современная архитектура США. М., 1981; Чегодаев А. Д. Искусство Соединенных Штатов Америки. 1675—1975. М., 1976; Колодяжная В., Трутко И. История зарубежного кино, т. 2. М., 1970; Теплиц Е. Кино и телевидение в США. Пер. с польс. М., 1966.

СПОЛУ́ЧНА ТКАНИ́НА — група тканин тваринного організму, що мають спільне походження і розвиваються з *мезенхіми*. Виконує в організмі трофічну, захисну, пластичну та механічну функції; характеризується сильним розвитком *міжклітинної речовини*. Розрізняють власне С. т., хрящову та кісткову. В л а с н е С. т. має переважно трофічну, захисну і пластичну функції. Поділяється на щільну і пухку. Пухка С. т. сполучає шкіру з м'язами, заповнює проміжки між органами, утворює сполучнотканинний шар слизових і серозних оболонок, знаходиться в товщі органів. В її клітинному складі виділяють *фібробласти, гістіоцити, макрофаги*, тучні клітини — лаброцити, плазматичні — плазмацити (мають значення в імунологічних реакціях), жирові — ліпоцити, ретикулярні клітини, скоротливі — перицити, *хроматофори*, ендотеліальні клітини. Міжклітинна речовина складається з аморфної речовини, *колагенових волокон, еластичних волокон* і ретикулярних. Щільна С. т. поділяється на оформлену і неоформлену. Неоформлена створює основу шкіри або її сітчастий шар; в ній переважають волокнисті структури над вільними клітинами (з клітин є лише фібробласти і фіброцити). Характерною ознакою щільної оформленої С. т. є упорядковане розташування волокнистих структур; в одних органах вони переплітаються (білкова оболонка ока, шкіри, фасції), в ін. розміщуються паралельно (зв'язки, сухожилки). З щільної оформленої С. т. формуються також еластична тканина, з якої утворені стінки судин, бронхів, та ін. структури. Х р я щ о в а С. т. виконує механічну функцію; складається з клітин — хондробластів і хондроцитів та міжклітинної речовини, що представлена основною речовиною, колагеновими або еластичними волокнами (див. *Хрящ*). З к і с т к о в о ї т к а н и н и складається *скелет* хребетних тварин і людини. Серед клітин кісткової тканини розрізняють *остеобласти, остеоцити*, остеокласти; міжклітинна речовина побудована з колагенових волокон і містить багато мінеральних солей (див. *Кістка*).

О. П. Коваль.

СПОЛУ́ЧНИЙ ЗАКО́Н — те саме, що й закон *асоціативності*.

СПОЛУ́ЧНИК — *службове слово*, яке зв'язує синтаксичні одиниці — члени речення або частини складного речення, вказуючи на *сурядний зв'язок* чи *підрядний зв'язок* між ними. За синтаксичною функцією розрізняють сурядні й підрядні С. Сурядні С. за значенням поділяють на єднальні (і, та, не тільки... а й), протиставні (але, однак) і розділові (чи, то...то, або... або). Серед підрядних С. розрізняють причинові (бо, тому що), часові (як тільки, після того як), умовні (якщо, коли б), мети (щоб, аби), допустові (хоч, незважаючи на те що), порівняльні (неначе, ніби) та ін. За будовою С. бувають прості (а, і, чи), складені (в міру того як) і парні (не лише... а й). Від С., які не виступають членами речення, слід відрізняти сполучні (відносні) слова (*хто*, який, куди, як та ін.), що зв'язують у складнопідрядному реченні підрядне речення з головним і водночас виступають членами речення («Хто меч підніме, від меча загине», Леся Українка).

А. П. Кока.

«СПОМАГА́ТЕЛІ» — заможні виборні козаки на Лівобережній Україні у 18 ст., які замість особистого відбування військ. повинності посилали до козацького війська найманців — козаків-бідняків, спорядженими їх за власний рахунок. «С.» називали також козаків, які за віком або станом здоров'я були неспроможні служити у війську. Вони звільнялися від військ. повинності, але зобов'язані були оплачувати частину видатків для спорядження козаків, узятих на військ. службу. Поширення такої системи зміцнювало привілейоване становище заможної козац. верхівки і перекладало тягар військ. служби на рядове козацтво і козац. бідноту.

СПОНДЕ́Й (грец. σπονδεῖος) — в античному віршуванні *стопа* з двох довгих складів (схема — —);

у силабо-тонічному віршуванні С. умовно називається такий ритмічний ряд у *ямбі* (але не в *дактилі*), коли поруч стоять два або більше наголошені склади: «Ваш серп, ваш меч, ваш спів. ваш гнів» (М. Рильський).

СПОНДИЛІ́Т (від грец. σπόνδυλος — хребець) — хронічне запальне захворювання, що характеризується первинним руйнуванням хребців з дальшою деформацією хребта. Найчастіше С. спричинюється туберкульозною інфекцією, значно рідше виникає при *сифілісі, актиномікозі, остеомієліті* та ін. захворюваннях. Травматичний С. (синдром Кюммеля — Вернея) може виникнути внаслідок гравми поперекового відділу хребта, яка була перенесена раніше. Характерними ознаками С. є кутове (*горб*) або бокове (*сколіоз*) викривлення хребта. С. супроводиться стійкими болями, в'ялістю, нездужанням, підвищенням т-ри тіла, схудненням. У розпал хвороби може виникнути порушення функції *спинного мозку* з утворенням гнійного *абсцесу* (нариву). При ущуханні процесу на фоні заг. доброго стану вогнища «дрімаючої» інфекції можуть викликати *рецидиви* хвороби. Діагноз С. встановлюють на основі клінічного, лабораторного і рентгенологічного досліджень. Л і к у в а н н я: комплексне — цілеспрямована антибактеріальна терапія, ортопедичні методи (гіпсове ліжко, корсет та ін. методи фіксації хребта), санаторно-курортна терапія, іноді — хірургічне (остеопластична фіксація тощо).

К. С. Терновий.

СПОНДИЛЬО́З (від грец. σπόνδυλος — хребець) — хронічне захворювання хребта, що характеризується деформацією *хребців* за рахунок розростання кісткової тканини на їх поверхні у вигляді виступів і колючок. С. сприяють інфекція, вікові порушення *обміну речовин*, гостра травма або тривала мікротравматизація хребта (напр., у водіїв, льотчиків тощо). В початковій стадії виникає відчуття незручності і болю в ділянці хребта, в пізній — болі набувають постійного характеру, може з'явитися викривлення хребта і обмеження його рухливості. Л і к у в а н н я: медикаментозне, фізіотерапевтичне, санаторно-курортне. При тривалих болях — рентгенівське опромінювання, лазерна терапія. Див. також *Спондиліт.*

К. С. Терновий.

СПОНТА́ННИЙ (від лат. spontaneus — довільний) — викликаний не зовнішніми факторами, а внутрішніми причинами чи спонуками. Термін «спонтанний» застосовують в м е д и ц и н і для позначення як захворювань і *синдромів* (напр., С. *пневмоторакс*), так і змін в їхньому перебігу, причина яких невідома (напр., С. *ремісія* гострого *лейкозу*); в г е н е т и ц і (напр., С. *мутації* — зміни, викликані в організмі під дією природних факторів); у ф і з и ц і (напр., С. випромінювання — самодовільне випускання збудженим атомом чи ін. квантовою системою електромагнітних випромінювань) тощо.

СПОНТА́ННІСТЬ — характеристика процесів, що виникають не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок власного *саморуху*, довільно; самодіяльність, здатність до активних дій, зумовлена внутр. спонуками. В історії філософії поняття «спонтанність» розробляли у зв'язку з дослідженням проблем *необхідності і випадковості, можливості* і *дійсності*, імовірності, *свободи волі* античні атомісти, пізніше його пов'язували з саморухом (Б. *Спіноза*), пізнанням (Г. В. *Лейбніц*, Г. В. Ф. *Гегель*). *Діалектичний матеріалізм* розглядає С. як специфічну властивість матерії, як її саморух, внутр. причину, притаманну матеріальній дійсності. Якщо ідеалізм вбачає С. тільки в діяльності свідомості, то матеріалізм наголошує на тому, що принцип саморуху є принципом саморуху матерії. З точки зору матеріалістичної діалектики В. І. Ленін зазначав, що «умова пізнання всіх процесів світу в їх „саморусі", в їх спонтанейному розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх, як єдності протилежностей» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 299). Визнання С. руху і розвитку не виключає необхідності зважати на зовн. впливи на об'єкт, що розвивається, на його взаємозв'язки з усім об'єктивним світом. В *соціології* термін С. вживається для позначення стихійного характеру того чи ін. суспільного руху, сусп. явищ.

СПОРА́ДИ ПІВДЕ́ННІ, Додеканес — група островів у пд.-сх. частині Егейського м., територія Греції. Площа 3,5 тис. км². Нас. понад 165 тис. чол. Найбільші острови: Родос, Самос, Ікарія, Кос. Поверхня гориста (вис. до 1436 м, о. Самос). Поширені ліси з дуба, сосни, кипариса; зарості *маквісу*, фригани. Плантації цитрусових, виноградники. Рибальство, добування губки.

СПОРА́ДИ ПІВНІ́ЧНІ — група островів у зх. частині Егейського м., територія Греції. Площа бл. 540 км². Нас. понад 15 тис. чол. Об'єднує 77 островів, найбільший — Скірос. Поверхня гориста (до 793 м). Зарості *маквісу* і фригани. Плантації винограду. Рибальство, добування губки.

СПОРАДИ́ЧНИЙ (від грец. σποραδικός — розсіяний, окремий) — поодинокий, частковий, такий, що виникає час від часу.

СПОРА́НГІЙ (від *спори* і грец. ἀγγεῖον — посудина, вмістище) — одноклітинний (у багатьох нижчих рослин) або багатоклітинний (у вищих рослин) орган, в якому утворюються спори. Назва С. походить від назви самих спор (напр., зооспорангій), їх кількості (напр., тетраспорангій, моноспорангій) тощо. Деякі одноклітинні зелені водорості перетворюються на С. У ряду грибів С. самі перетворюються на поодинокі спори — *конідії*. У мохоподібних С. представлений коробочкою спорогонія. С. папоротеподібних і *насінних рослин* розвиваються на *спорофілах* або в їх пазухах; С. папоротеподібних іноді розміщуються групами (т. з. соруси). Різноспорові папоротеподібні і насінні рослини утворюють мікро- і мегаспорангії, в яких розвиваються відповідно *мікроспори* і *мегаспори*. Мегаспорангій у насінних рослин звичайно наз. *нуцелусом*, мікроспорангій у покритонасінних — гніздом *пиляка*.

СПО́РИ (від грец. σπορά — сіяння, посів, сім'я) — 1) Мікроскопічні одно-, рідше дво- або багатоклітинні зачатки рослинних організмів, які служать для розмноження і поширення рослин, а також збереження *виду* в несприятливих умовах. С. здебільшого округлої, овальної, зрідка циліндричної, нитковидної, зірчастої форми. Ознаки зовн. будови С. використовуються в *систематиці* нижчих рослин. С. бувають рухливі (зооспори) та нерухливі (апланоспори). За способом утворення розрізняють спорангіоспори, що виникають у *спорангіях*, аскоспори — в *асках*, базидіоспори — на *базидіях*, а також *конідії*. С. утворюються здебільшого нестатевим шляхом (див. *Спорогенез*), проте утворенню деяких С. (напр., карпоспор у червоних водоростей, базидіоспор і аскоспор у грибів тощо) передує статевий процес. У водоростей і грибів С. (зигоспорами) іноді наз. *зиготи*. У різноспорових папоротеподібних і насінних рослин розрізняють *мікроспори*, з яких розвивається чоловічий *гаметофіт*, і *мегаспори*, що дають початок жіночому гаметофіту. 2) У *спорових* (крім гемоспоридій) — стадія розвитку, на якій зародок оточений щільною оболонкою; С. служать для поширення та переживання в несприятливих зовн. умовах. 3) Округлі або овальні утвори, що формуються всередині бактеріальної клітини звичайно за несприятливих умов зовн. середовища і яким властивий стан спокою. За відповідних умов С. проростають у вегетативну клітину. Аеробні або анаеробні бактерії (див. *Аероби, Анаероби*), що утворюють С., наз. *бацилами*. Зовн. будову С. використовують у систематиці бактерій.

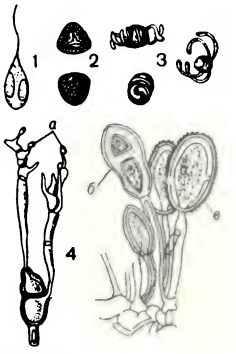

Спори:
1 — ботридію;
2 — плауна;
3 — хвоща;
4 — лінійної іржі злаків
(*а* — базидіоспори; *б* — телейтоспора; *в* — уредоспора).

СПОРИ́Ш — назва рослини роду Polygonum, секції Avicularia, родини гречкових. Здебільшого однорічні трави, іноді напівкущі з прямостоячими або лежачими облисненими стеблами. Листки дрібні, переважно еліптичні або еліптично-ланцетні, видовжені. Квітки зібрані в дрібні пазушні суцвіття. Плід — горішок. На Україні відомо 12 видів, ростуть на пісках, відслоненнях, солонцюватих місцях тощо. Деякі С. — переважно рудеральні бур'яни. Найпошир. С. з в и ч а й н и й (P. aviculare). Пелюстки по краях білі чи рожеві. Насіння чорне або каштанове, зморшкувате. Засмічує польові та городні культури, розростається по стерні і узбіччях доріг. С. звичайний і С. Р о б е р т а (R. roberti) використовують як *лікарські рослини*.

Спориш звичайний:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

СПОРІ́ДНЕНІСТЬ ДО ЕЛЕКТРО́НА, електронна спорідненість — здатність т. з. акцепторних *атомів, молекул* чи комплексів приєднувати додатковий *електрон* і перетворюватись на від'ємні *іони*. Мірою цієї здатності є енергія електронної спорідненості ($E_{сп}$), яка визначається енергією, що витрача-

Типові значення енергії спорідненості до електрона $E_{сп}$ для деяких атомів

Атом	$E_{сп}$, *еВ*
H	0,75
C	1,25
O	1,46
S	2,1
F	3,37
Cl	3,65
Br	3,35
I	3,08

ється при переході незбудженого атома або молекули з нейтрального у від'ємно заряджений іонізований стан (табл.). Властивість приєднувати додатковий електрон зумовлена наявністю незаповненої зовн. оболонки електронів (див. *Атом*) у атомів водню, атомів 1-ї групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* та деяких атомів 3—7-ї груп з неповною кількістю *p*-електронів тощо. Знаходять $E_{сп}$ за *довжиною хвилі* світла λ, що відповідає струмам *фотоелектронної емісії* $I_ф$ електрона у вакуум, використовуючи співвідношення $I_ф = (h\nu - E_{сп})^n$, де h — *Планка стала*, $\nu = c/\lambda$, c — *швидкість світла* у вакуумі, n — константа.

В. Г. Литовченко.

СПОРІДНЕНІСТЬ МОВ — одне з осн. понять *порівняльно-історичного мовознавства*, яке базується на встановленні спільного походження мов від однієї *прамови*. Споріднені мови виникають внаслідок дивергентного розвитку (див. *Дивергенція*) окремих тер. різновидів — діалектів первісно єдиної мови (напр., сучасні слов'ян. мови виникли з єдиної праслов'ян. мови). Ступені С. м. різні. Так, у межах індоєвроп. сім'ї об'єднано далеко споріднені між собою вірм., грец., англ., італійську, перську та ін. мови. А, напр., східнослов'ян. мови — рос., укр. та білоруська — є близько спорідненими й становлять сх. підгрупу слов'ян. групи мов індоєвроп. сім'ї. Споріднені мови — варіанти в часі й просторі якоїсь первісної мови. Ця мова може бути документально засвідченою (напр., лат. мова, варіантами якої є *романські мови*) або лише реконструйованою на основі порівняльно-істор. вивчення мов, відомих із документів (напр., праслов'ян. мова — предок сучасних слов'ян. мов). Див. також *Генеалогічна класифікація мов, Сім'я мов*.

А. О. Білецький.

СПОРОВИКИ (Sporozoa) — клас тварин типу *найпростіших*; об'єднує виключно паразитичні форми. Багато з них спричиняють тяжкі захворювання людини (*малярія, токсоплазмоз*) та свійських тварин (*піроплазмідози, кокцидіози*, саркоспоридіози). Розмноження С. (крім гемоспоридій, які не виходять в зовнішнє середовище) зв'язане з утворенням *спор*, що розвиваються в зовн. середовищі. Життєвий цикл характеризується зміною нестатевого розмноження (*шизогонія*), статевого процесу (гаметогонія) і спорогонії, в результаті якої з *зиготи* утворюються спори, а в них — спорозоїти. Останні заражають нові особини хазяїв. Деякі С. (більшість грегарин) розмножуються тільки статевим способом. Розвиток С. відбувається за допомогою одного (напр., у *кокцидій*) або двох хазяїв (гемоспоридії). Відомо понад 2000 видів, які поділяються на два підкласи: *грегарини* і кокцидієподібні (Coccidiomorpha), що включають 2 ряди: кокцидії і *гемоспоридії*. Як додаток до С. розглядають ряд *піроплазмід*. Підкласи С. часто відносять до рангу класів.

Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

О. П. Маркевич.

СПО́РОВІ РОСЛИ́НИ — значна частина вищих рослин — Cormophyta, які розмножуються *спорами* (мохоподібні та папоротеподібні). С. р. протиставляють *насінним рослинам*, які розмножуються і розповсюджуються насінням, проте *пилкові зерна* і *зародкові мішки* вищих рослин гомологічні *мікроспорам* і *мегаспорам*. До С. р. іноді відносять і нижчі рослини (водорості, бактерії, гриби, лишайники), тобто всі рослини, яким властиве утворення спор.

СПО́РОВО-ПИЛКО́ВИЙ АНА́ЛІЗ — ботанічний метод дослідження, що дає змогу визначати таксономічну (див. *Таксони*) належність рослин за морфологічними особливостями їхніх *спор* і *пилкових зерен*. Зовн. оболонки пилкових зерен і спор містять воскоподібні речовини, внаслідок чого добре зберігаються у геол. відкладах, майже не руйнуючись навіть при *скам'янінні*. С.-п. а. широко використовують в *палінології*, геології, геоморфології, палеогеографії, де об'єктом дослідження є проби осадочних порід, торфу, *сапропелю* тощо, з яких в результаті спец. обробки виділюють *пилок* і спори. Подальше визначення їх проводять під мікроскопом. За даними С.-п. а. визначають *флору* і *рослинність* минулих геол. епох, геол. вік порід, палеогеогр. умови їх утворення. С.-п. а. має велике значення в *систематиці* рослин. С.-п. а. застосовують також в археології, для з'ясування походження деяких *алергічних хвороб*, рослинного походження меду тощо.

О. З. Ісагулова.

СПОРОГЕНЕ́З (від *спори* і грец. γένεσις — походження) — процес утворення спор. С., що відбувається шляхом поділу клітин в органах нестатевого розмноження — *спорангіях*, характерний для *нижчих рослин* (напр., для одноклітинних водоростей — хлорели, хлорококка тощо). С. може відбуватися також у звичайній клітині, напр. у деяких *бактерій*, дріжджів. У *вищих рослин* розрізняють мікроспорогенез (утворення *мікроспор*) і мегаспорогенез (утворення *мегаспор*), які проходять в результаті двох послідовних поділів *мейозу*. При цьому з материнських клітин — мікро- та мегаспороцитів утворюються відповідно 4 мікроспори або 4 мегаспори. Кожна з цих спор має гаплоїдний (див. *Гаплоїд*) набір *хромосом* та зменшену вдвоє порівняно з соматичною клітиною кількість ДНК (див. *Дезоксирибонуклеїнова кислота*). З чотирьох мегаспор в більшості випадків далі розвивається тільки одна, яка формує жіночий *гаметофіт*. Всі чотири мікроспори розвиваються в чоловічий гаметофіт.

В. П. Банникова.

СПОРОФІ́Л (від *спори* і грец. φύλλον — листок), спfar листок — видозмінений листок у вищих *спорових рослин*, на якому або в пазусі якого розвиваються *спорангії*. В різноспорових рослин розрізняють мікроспорофіли, на яких розвиваються мікроспорангії, і мегаспорофіли, на яких розвиваються мегаспорангії. У покритонасінних рослин гомологами мікроспорофілів є *тичинки*, а мегаспорофілів — *плодолистки*.

СПОРОФІ́Т (від *спори* і грец. φυτόν — рослина) — нестатеве покоління рослин, яким властиве *чергування поколінь*. У циклі розвитку цих рослин С. чергується із статевим поколінням — *гаметофітом*. С. є *диплофазою* в розвитку рослин, розвивається із *зиготи*. С. домінує у судинних рослин (сама рослина є спорофітом).

СПОРТ (англ. sport; першоджерело: старофранц. disporter — відносити) — складова частина *фізичної культури*; один із засобів і методів *фізичного виховання*, що спрямоване на всебічний гармонійний розвиток людини, зміцнення її здоров'я. Мета С.— поряд із зміцненням здоров'я і заг. фіз. розвитком людини досягнення високих результатів і перемог у спорт. змаганнях. Перші відомі спорт. змагання відбулися у Стародавній Греції 1580 до н. е. Швидкого розвитку С. набув в 2-й пол. 19 ст., особливо після створення 1894 *Міжнародного олімпійського комітету* і проведення 1896 перших сучас. *Олімпійських ігор*. Необхідною умовою розвитку С. є створення системи удосконалення підготовки (*тренування*) тих, хто займається С. Існують 3 осн. взаємопов'язані організаційні форми С.: масовий самодіяльний С., С. як учбовий предмет та С. найвищих досягнень. Масовий С.— умова фіз. удосконалення людини; відносно лімітується віком, станом здоров'я, рівнем фіз. розвитку людей. С. як учбовий предмет входить до програми всіх типів учбових закладів і військово-фізичної підготовки в Збройних Силах. С. найвищих досягнень дає змогу добитися макс. спорт. результатів (рекордів), служить зразком фіз. можливостей людини, сприяє впровадженню в масову практику високоефективних засобів і методів фіз. підготовки. В СРСР культивується бл. 50 видів спорту, з них 30 входять до програми Олімпійських ігор. Виділяють 2 осн. групи видів С.— національні та міжнародні. Національні виникли і розвинулися у своєрідних умовах життя кожного народу, його трудової діяльності та відпочинку. Міжнар. види С. являють собою узагальнені системи змагань, в певних умовах з відповідною регламентацією, що основана на використанні правил, які уніфікують взаємодію учасників змагань, порядок фіксації та оцінки досягнень. С. в СРСР є загальнодержавною справою і разом з фізичною культурою охоплює всі верстви та вікові групи населення. *Єдина Всесоюзна спортивна класифікація* забезпечує упорядкованість вимог до підготовки спортсменів. В процесі розвитку С. набув загальнокультурного, політичного, естетичного значення. С. сприяє розширенню дружніх міжнар. зв'язків, взаєморозумінню та дружбі між народами. З середини 19 ст. в ряді капіталістичних країн розвивається професійний С.— форма видовищної індустрії, бізнесу, джерело прибут-

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ, КАРТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

I Молочне тваринництво і травосіяння
1 Найбільш спеціалізовані райони
2 Свинарство і птахівництво
3 Зернові й технічні культури
4 Птахівництво, городництво й садівництво
5 Озима пшениця й фуражні культури
6 Картопля та овочі

II М'ясне тваринництво і виробництво кукурудзи
1 Виробництво сої, відгодівля м'ясної рогатої худоби і свиней, птахівництво
2 Соя, овес
3 Виробництво сої; свинарство і м'ясо-молочне тваринництво
4 Вирощування пшениці, пасовищне тваринництво і відгодівля м'ясної худоби
5 Виробництво сої та озимої пшениці; свинарство
6 Виробництво пшениці й сорго; птахівництво і молочне тваринництво
7 Відгодівля великої рогатої худоби, молочне тваринництво; виробництво озимої пшениці

III Виробництво пшениці та м'ясне тваринництво
1 Виробництво ярової пшениці і тваринництво
2 Виробництво ярової пшениці, олійного льону й вівса, тваринництво
3 Виробництво озимої пшениці і тваринництво
4 Виробництво озимої пшениці й сорго; пасовищне м'ясне тваринництво
5 Виробництво ярової та озимої пшениць, тваринництво

IV Бавовництво
1 Найбільш спеціалізовані райони
2 Менш спеціалізовані райони
Бавовник у поєднанні з іншими культурами
3 Арахіс, тютюн
4 М'ясо-молочне тваринництво
5 Пасовищне тваринництво
6 Рис, цукрова тростина
7 Виробництво пшениці й сорго; пасовищне тваринництво

V Садівництво й овочівництво
1 Садівництво й виноградарство
2 Цитрусові культури та ранні овочі
3 Садівництво й овочівництво
4 Овочівництво, птахівництво й молочне тваринництво
5 Овочівництво (ранні овочі)

VI Тютюн та інші спеціальні культури
1 Найбільш спеціалізовані райони
2 Тютюнництво і м'ясо-молочне тваринництво
3 Тютюнництво, виробництво кукурудзи і пшениці; м'ясо-молочне тваринництво
4 Рисівництво та бавовництво; пасовищне тваринництво
5 Цукрова тростина
6 Картопля
7 Арахіс

VII Слабовиражена спеціалізація
1 М'ясне тваринництво й виробництво зернових культур
2 М'ясо-молочне тваринництво і птахівництво
3 М'ясне тваринництво й тютюнництво
4 М'ясо-молочне тваринництво
5 Овочівництво й тютюнництво; м'ясне тваринництво

VIII Значні осередки поливного землеробства
1 Бавовник
2 Виробництво цукрових буряків і картоплі, травосіяння; відгодівля худоби

IX Пасовищне м'ясне тваринництво з осередками землеробства на зрошуваних землях
Сезонні невідгінні пасовища
Пасовища з цілорічним випасанням худоби
Літні гірські відгінні пасовища
Зимові відгінні пасовища

X Маловикористовувані гірські, лісові, заболочені території з переважанням дрібних споживчих ферм
Тваринництво; садівництво й тютюнництво
Бавовництво й овочівництво; тваринництво
Бавовництво й овочівництво, лісові промисли
Молочне тваринництво, виробництво картоплі; лісові промисли
A Невикористовувані території

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

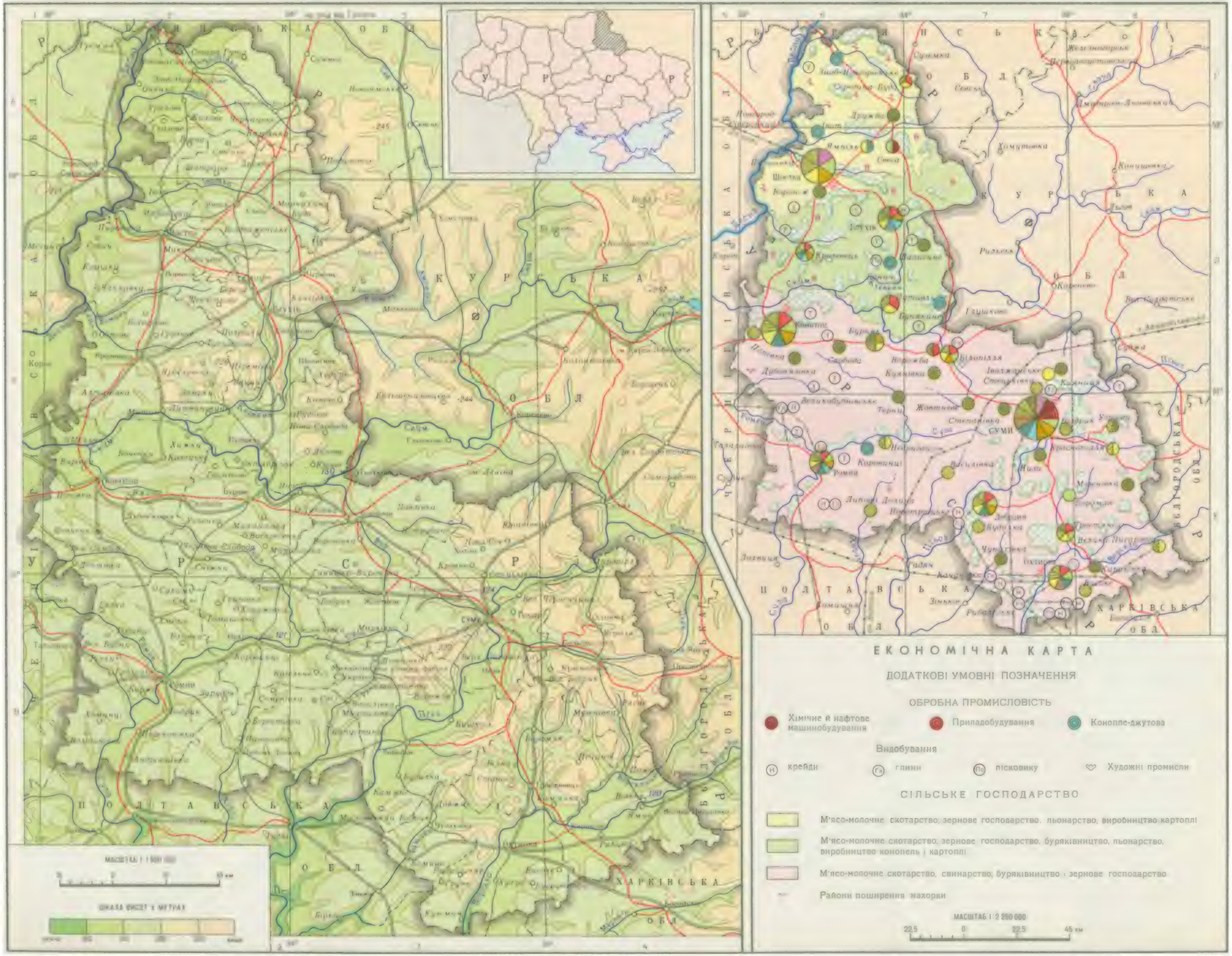

ків і експлуатації спортсменів. Див. також статті: *Спортивні ігри,* про окремі види спорту (*Автомобільний спорт, Водно-моторний спорт, Важка атлетика, Легка атлетика, Гімнастика, Весловий спорт, Гірськолижний спорт, Ковзанярський спорт, Мотоциклетний спорт, Плавання* спортивне, *Стрілецький спорт* та ін.), про спорт. організації (*Міжнародні спортивні об'єднання, Добровільні спортивні товариства, Клуб спортивний*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Літ.: Советская система физического воспитания. М., 1975; Теория и методика физического воспитания, т. 1. М., 1976. *Ю. М. Теппер.*

«СПОРТИ́ВНА ГАЗЕ́ТА» — орган Комітету по фізичній культурі та спорту при Раді Міністрів УРСР та Укр. Респ. Ради профспілок. Заснована 1.IV 1934. В 1934—64 виходила під назвою «Радянський спорт» (1940—49 — не виходила). Видається тричі на тиждень.

СПОРТИ́ВНА ГІМНА́СТИКА — вид спорту, що включає змагання жінок і чоловіків з гімнастичних вправ на спец. *гімнастичних приладах* та вільні вправи. С. г. потребує значної фіз. сили, спритності, сміливості, точності координації рухів. Гімнастичні вправи входили у систему фіз. виховання ще в Старод. Греції. З кінця 18 — поч. 19 ст. різні вправи на гімнастичних приладах почали використовувати у західноєвроп. та рос. системах фіз. виховання. Змагання з різних гімнастичних вправ в ряді країн Зх. Європи стали проводити в 2-й пол. 19 ст. (в Росії — з 1885; Москва). В 1881 створено Міжнар. федерацію гімнастики (ФІЖ; на 1.I 1982 в її складі було 79 нац. федерацій), до складу якої 1949 увійшла Федерація С. г. СРСР (засн. на поч. 30-х рр. як всесоюзна секція). З 1896 С. г. включено до програми Олімпійських ігор (для жінок з 1928). З 1903 проводяться чемпіонати світу (для жінок з 1934). Перший чемпіонат СРСР з С. г. відбувся 1928. З 1937 рад. гімнасти беруть участь у міжнар. змаганнях; з 1952 — в Олімпійських іграх; з 1954 — в чемпіонатах світу і з 1955 — Європи (жінки з 1957). Сучас. програма С. г. (затверджена *Міжнародним олімпійським комітетом* 1973) включає особисту і командну першість серед чоловіків (вільні вправи, вправи на коні, кільцях, опорний стрибок), вправи на паралельних брусах та перекладині) та жінок (опорний стрибок, вправи на колоді, різновисоких брусах, вільні вправи).

В кожній вправі виконуються обов'язкова (визначається ФІЖ) та довільна (складається спортсменами з врахуванням офіційних вимог) композиції. Виконання вправ оцінюється за десятибальною системою. Команда рад. гімнасток — 8-разовий чемпіон Олімпійських ігор (1952—80) і 7-разовий чемпіон світу (1954, 1958, 1962, 1970, 1974, 1978, 1981). Команда чоловіків перемагала на Олімпійських іграх 1952, 1956, 1980 і чемпіонатах світу 1954, 1958, 1979, 1981. Чемпіонами Олімпійських ігор були рад. гімнасти: К. Калинчук (1952), Г. Шагінян (1952), А. Азарян (1956, 1960), В. Муратов (1952, 1956), Л. Петрик (1968), М. Воронін (1968), Н. Кучинська (1968), Л. Турищева (1968, 1972, 1976), В. Клименко (1972), М. Андріанов (1972, 1976, 1980), О. Корбут (1972, 1976), Н. Кім (1976, 1980), О. Дитятін (1980), О. Давидова (1980) та ін., в т. ч. укр.— Н. Бочарова (1952), М. *Гороховська,* В. *Чукарін,* Б. *Шахлін,* Л. *Латиніна,* М. *Ніколаєва,* П. *Астахова,* Ю. *Титов,* Б. Макуц (1980), С. Захарова (1980). *В. М. Болобан.*

СПОРТИ́ВНА МЕДИЦИ́НА — галузь медицини, що вивчає вплив на організм людини засобів фізичної культури і спорту; розробляє та обґрунтовує раціональну методику фіз. вправ і спорт. *тренування* з метою всебічного гармонійного розвитку, зміцнення здоров'я і підвищення працездатності людини. С. м. займається також діагностикою, лікуванням і профілактикою захворювань та ушкоджень, пов'язаних з нераціональними заняттями фізичною культурою і спортом; вивчає проблеми спортивної реабілітації, травматології, антидопінгового (див. *Допінги*) контролю тощо. С. м. сформувалась на поч. 20 ст. В 1928 створено Міжнар. федерацію С. м. (ФІМС). В СРСР розвиток С. м. почався з *лікарського контролю* у фізичній культурі. Сучас. С. м. користується методами і досягненнями медико-біол. наук. Вивчаючи функціональні можливості організму і вдосконалюючи методи тренування, С. м. забезпечує підвищення рівня спорт. досягнень. Останнім часом особливого значення С. м. надає питанням профілактики захворювань серцево-судинної системи, обміну речовин та ін., пов'язаних з обмеженою руховою діяльністю. В 1946 створено Федерацію С. м. СРСР, яка з 1952 є членом ФІМС. В 1961 при М-ві охорони здоров'я СРСР засн. Всесоюзне т-во з лікарського контролю і лікувальної фізкультури. Проблемами С. м. займаються на відповідних кафедрах фізкультурних і мед. ін-тів, в ряді н.-д. ін-тів АМН СРСР. В 1969 створено *Медичних проблем фізичної культури київський науково-дослідний інститут.*

Літ.: Актуальные проблемы спортивной медицины. К., 1980; Дембо А. Г. Актуальные проблемы современной спортивной медицины. М., 1980; Спортивная медицина. М., 1980.

І. В. Муравов.

СПОРТИ́ВНИЙ ІНВЕНТА́Р — вироби, що забезпечують необхідні умови для *тренування* та організації й проведення змагань з різних видів спорту. Розрізняють спорт. прилади, спорт. устаткування, взуття і одяг. Спорт. прилади — це м'ячі, ключки, ракетки для спорт. ігор; спорт. зброя — гвинтівки, пістолети, луки, рапіра, шабля, шпага; легкоатлетичні — спис, диск, молот, жердина; *гімнастичні прилади;* важкоатлетична штанга; ковзани, лижі та ін. Особливу групу становлять веслові (академічні, *байдарки,* каное) й парусні (яхти) судна, сани, велосипеди тощо. Спорт. устаткування — оснащення спорт. арен: ворота, сітки, щити, бар'єри, боксерські ринги, гімнастичні килими тощо; спец. техніка для обслуговування спорт. змагань і тренувань (фотофініш, електричне табло, різні тренажери та ін.). Спорт. одяг і взуття повинні відповідати встановленим *Міжнародними спортивними федераціями* для кожного виду спорту тех., гігієнічним і естетичним вимогам. Одяг в деяких видах спорту є захисним і запобіжним засобом (шоломи, маски, окуляри, рукавички тощо); взуття має спец. пристосування — шипи, амортизатори, накладки та ін. С. і. виготовляється у відповідності з затвердженими міжнар. спорт. федераціями правилами і вимогами.

СПОРТИ́ВНІ ІГРИ — види змагань, основою яких є різні технічні й тактичні прийоми та засоби ураження певної цілі (воріт суперника, його майданчика та ін.) спорт. снарядом (звичайно м'ячем); проводяться відповідно до встановлених правил і потребують спец. навичок. У С. і. застосовують комплекси природних рухів і фіз. вправ (біг, стрибки, метання тощо). Розрізняють 3 осн. типи С. і.: командні (*баскетбол, волейбол, гандбол, футбол, хокей, регбі, водне поло* та ін.), особисті (*шахи, шашки*) та особисті й парні (*теніс*). С. і., що вимагають великих фіз. навантажень і силового єдиноборства, культивуються, як правило, тільки серед чоловіків.

СПОРТИ́ВНІ СПОРУ́ДИ — споруди і комплекси будов, призначені для тренувань і змагань з різних видів спорту. Прототипами сучас. С. с. були античні *палестри* і *гімнасії, стадіони, іподроми, цирки.* Інтенсивне буд-во С. с. (за античними зразками) розгорнулося в 19 ст., значним стимулом для цього було відродження *Олімпійських ігор.* Сучас. С. с. обслуговують понад 50 видів спорту. За умовами занять С. с. поділяються на відкриті і криті, за складом — на окремі (призначені для одного або кількох видів спорту) і комплексні (складаються з кількох споруд, спеціалізованих з різних видів спорту). До окремих відкритих споруд належать: поля і майданчики для спорт. ігор та легкої атлетики, катки, басейни, веслувальні канали, лижні та санні траси, трампліни, велотреки; до комплексних відкритих — стадіони із спорт. аренами і майданчики, кінно-спорт. бази. Криті С. с.— зали, манежі, катки, корти, басейни, а також комплексні — *палаци спорту,* криті стадіони. Крім осн. приміщень для тренувань і змагань, С. с. мають приміщення для обслуговування спортсменів і глядачів — роздягальні, душові, холи, буфети, трибуни або лави тощо.

Літ.: Спортивні споруди. К., 1959; Марчук П. Д., Харшат І. С. Гігієна спортивних споруд. К., 1959; Резников Н. М. Комплексные спортивные сооружения. М., 1975.

СПОРТИ́ВНІ СУ́ДНА — судна, застосовувані для змагань з *веслового спорту* і *парусного спорту.*

Форму, розміри та устаткування С. с., чисельність їхнього екіпажу та ін. регламентують правилами змагань. До веслових С. с. належать *академічні судна, байдарки, каное, шлюпки, човни* для народного веслування тощо. Спортивними *парусними суднами* є *яхти* різних класів. Моторні С. с. (напр., *скутери*) оснащують стаціонарними або підвісними двигунами. Є також парусно-моторні С. с. з каютами, використовувані для т. з. крейсерських перегонів.

СПОРЯ́ДЖЕННЯ ВІЙСЬКО́ВЕ — комплект предметів, призначений для носіння військовослужбовцями: особиста зброя, боєприпаси, засоби захисту, шанцовий інструмент, запаси продовольства, води і особистих речей. У Збройних Силах СРСР до комплекту сучас. польового С. в. для сержантів і солдатів мотострілецьких військ входять: поясний ремінь, плечові лямки, сумки для гранат і магазинів до автоматів, чохли для фляги, лопати, захисних панчохів і рукавичок, речовий мішок. До комплекту польового С. в. для офіцерів входять: поясний і плечовий ремені, польова сумка і кобура для пістолета.

СПО́СІБ — *граматична категорія* дієслова, яка виражає відношення дії (стану) до дійсності, встановлюване тим, хто говорить. Категорія С. характерна для індоєвроп. мов. Кількість С. у різних мовах неоднакова. В укр. мові, як і в рос. та білоруській, є три С.: дійсний, умовний і наказовий. Дійсний С. означає дію, що мислиться мовцем як реальна, що дійсно відбувається, відбувалась чи відбуватиметься або яка заперечується (читає, читав, читатиме, не читає). Умовний С. означає дію, що мислиться мовцем як бажана чи можлива за певної умови (читав би). Наказовий С. виражає прохання того, хто говорить, наказ, спонукання до дії (читай). У мові форми одного С. можуть уживатися в значенні другого («зачекав би ти трохи» — умовний С. ужито в значенні наказового). С. є одним із засобів вираження *модальності*.

Ф. П. Медведєв.

СПО́СІБ ВИРОБНИ́ЦТВА — історично визначений спосіб добування необхідних для суспільства матеріальних благ — засобів виробництва і предметів споживання. С. в. являє собою єдність *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Продуктивні сили є його змістом, виробничі відносини — сусп. формою. Провідна роль у цій єдності належить продуктивним силам, від рівня розвитку яких залежить характер і ступінь зрілості виробничих відносин. З свого боку відносини між людьми в процесі *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання* матеріальних благ активно впливають на розвиток продуктивних сил та формування їх. Внутр. взаємодія змісту й форми С. в. відображається у *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил законі*. В поступальному розвитку суспільства змінювані С. в. утворюють його принципово різні етапи. В розвитку самого С. в. можна виділити фази й ступені. С. в. виражає корінні відмітні риси *суспільно-економічної формації*, утворює її ядро. Зміни у С. в. зумовлюють необхідність зміни сусп. ладу, його теорій, політ. поглядів та установ. Від С. в. необхідно відрізняти базис суспільства (див. *Базис і надбудова*), який є сукупністю виробничих відносин. Історії відомі п'ять С. в.: *первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм* і *комунізм* (перша фаза — *соціалізм*).

В. К. Черняк.

СПО́СІБ ЖИТТЯ — система типових форм і способів життєдіяльності людей (*суспільства* в цілому, *класу суспільного, нації, групи соціальної*, індивіда); філос.-соціологічна категорія, що характеризує процес життєдіяльності в різних сферах і на різних рівнях сусп. системи. Зміст і характер С. ж. визначається *суспільно-економічною формацією*, у т. ч. *суспільними відносинами*, що склалися між людьми в процесі виробництва. Відправною методологічною посилкою для наук. визначення категорії С. ж. є марксистське положення про визначальний вплив *виробничих відносин* на всі сторони й процеси соціально-екон. і духовного життя суспільства. *Спосіб виробництва*, що лежить в основі виробничих відносин, є водночас, за визначенням К. Маркса і Ф. Енгельса, «певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний с п о с і б ж и т т я. Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі. Те, що вони собою являють, збігається, таким чином, з їх виробництвом — збігається як з тим, що́ вони виробляють, так і з тим, я к вони виробляють. Отже, що́ являють собою індивіди,— це залежить від матеріальних умов їх виробництва» (Твори, т. 3, с. 19). В усякому суспільстві осн. формами життєдіяльності людей є *праця*, суспільно-політ. діяльність, діяльність у сфері духовної культури, *побуту* й *сім'ї*. Категорія С. ж. суттєво конкретизує характеристику того чи ін. суспільства, особливості притаманних йому екон., ідеологічних, культур., побутових, сімейних та ін. соціальних відносин. У С. ж. відображаються рівень розвитку духовної культури суспільства, пануючі в ньому *світогляд*, моральні норми й ціннісні орієнтації людей, що реалізуються в їхній практичній діяльності. С. ж.— класове й конкретно-істор. поняття. Кожному класові, соціальній верстві притаманний свій С. ж., зміст і спрямованість розвитку якого залежать від їхнього місця в системі сусп. виробництва, відношення до засобів виробництва, характеру сусп. відносин, що склалися. В класово антагоністичному суспільстві немає і не може бути єдиного С. ж. «Де немає спільності інтересів,— писав Ф. Енгельс,— там не може бути єдності мети, не кажучи вже про єдність дій» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 8, с. 13). Поняття «рівень життя», «уклад життя», «якість життя», «стиль життя» відображають лише окремі сторони С. ж. людей. Вищим істор. типом соціальної організації життєдіяльності людей є *соціалістичний спосіб життя*.

А. І. Хоменко.

СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — цілеспрямоване, спеціально організоване *сприймання* предметів і явищ об'єктивної дійсності, метод наукового *пізнання*. С. потребує активізації усіх психічних процесів особистості, особливо *уваги* й *мислення*. В наук. С. важливу роль відіграють попередні знання, гіпотези, наявні прилади, задум і методичний досвід ведення спостережень. З розвитком науки структура С. ускладнюється. Поряд з *експериментом* С. є складовою частиною досліду. Осн. вимоги до наук. С.: однозначність задуму, система методів С., об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного С., застосування ін. методів дослідження, напр., експерименту). Наук. С. може проводитися в умовах природних і експериментальних. С. в експериментальних умовах є глибшим щодо повноти вивчення явища. В соціології й соціальній психології розрізняють просте (звичайне) С., коли події фіксують з боку, і співучасне (або включене) С., коли дослідник адаптується в якомусь середовищі й аналізує події начебто «зсередини». С. готує емпіричний матеріал для емпіричної перевірки теор. положень. Див. також *Самоспостереження*.

С. Д. Максименко.

СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ СТАТИСТИ́ЧНЕ — планомірне, науково організоване і, як правило, систематичне одержання масових даних про явища і процеси суспільного життя шляхом реєстрації їхніх суттєвих ознак; перший етап і найважливіший метод статистичного дослідження. В рад. *статистиці* осн. формою С. с. є статистична звітність підприємств, установ і орг-цій. Водночас широко застосовують спеціально організовані спостереження — *переписи статистичні*, облік одноразовий, спец. спостереження суцільного й несуцільного характеру (напр., *Бюджетні обстеження*). С. с. починається із складання плану, який включає дві групи питань: програмно-методологічні (визначення мети, об'єкта, одиниці та програми спостереження) і організаційні (визначення місця й часу проведення С. с., способів одержання даних, видів спостереження залежно від обліку фактів у часі, охоплення одиниць сукупності тощо). Залежно від повноти охоплення одиниць досліджуваної сукупності С. с. буває суцільним і несуцільним, залежно від перервності обліку фактів у часі спеціально організоване С. с. може бути поточним, періодичним і одноразовим. Осн. способами С. с. є безпосереднє спостереження, документальне, опитування. Спосіб С. с. визначається особливостями предмета вивчення і завданнями дослідження. В процесі С. с. формуються статистичні дані, які потім обробляють та аналізують. Від якості С. с. залежать остаточні дані, якими статистика характеризує досліджуване явище. В капіталістичних країнах приватна власність і комерційна таємниця не

завжди дають можливість використати дані обліку для одержання статистичної інформації у вигляді звітності. *М. І. Сосновська.*

СПОСТЕРІГА́Ч у міжнародному праві — представник д-ви або міжнар. орг-ції, який бере обмежену участь (тобто не готує і не підписує які б то не було акти, не голосує тощо) у міжнар. конференціях або в роботі міжнар. організацій. Як правило, С. посилають у випадках, коли д-ва або орг-ція заінтересовані в роботі міжнар. орг-ції, але з якихось причин не надсилають повноважного представника. С. іноді користується правом виступати і вносити пропозиції. *Статут ООН*, напр., передбачає участь С. від неурядових орг-цій в *Економічній і соціальній раді ООН*. При ООН існує інститут С. від д-в, що не є членами ООН. У міжнар. практиці існує також інститут військ. С., які під керівництвом контрольного спостережного органу спостерігають за додержанням сторонами, що перебувають у конфлікті, угод про перемир'я, припинення вогню тощо.

«СПРА́ВА ПРО ВІЛЬНОДУ́МСТВО» — політ. розслідування, яке проводилося 1827—30 над групою професорів Ніжинської гімназії вищих наук. Виступ *декабристів* знайшов широкий відгук у середовищі прогресивно настроєної інтелігенції. Передові професори гімназії в лекціях і особистих бесідах з гімназистами (серед них були й майбутні письменники М. В. Гоголь і Є. П. Гребінка) пропагували ідеї Великої франц. революції, матеріалістичні та атеїстичні погляди, засуджували самодержавно-кріпосницький лад. Реакційно настроєні викладачі виступили проти «вільнодумства» прогресивної групи професорів. Після розслідування, проведеного м-вом нар. освіти, п'ятьох прогресивних професорів, звинувачених у політ. і релігійному «вільнодумстві», за наказом царя було позбавлено посад і вислано під нагляд поліції.

Літ.: Машинский С. Гоголь и «дело о вольнодумстве». М., 1959; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971.

СПРАВЕДЛИ́ВІСТЬ І НЕСПРАВЕДЛИ́ВІСТЬ — соціально-етичні поняття, які відображають уявлення певних соціальних груп і окремих індивідів про ступінь відповідності існуючого чи можливого стану речей сутності, невід'ємним правам і потребам людини.

З позицій С. і н. оцінюються політ. акції, правові норми, моральні стосунки, екон. заходи д-ви тощо. Відповідно до цього розрізняють політ., правовий, моральний, екон. аспекти С. і н.

Специфічна функція понять С. і н. полягає у визначенні відповідності розподілу матеріальних і духовних благ між людьми залежно від ролі, яку вони відіграють у житті суспільства. Зміст уявлень про С. і н. конкретно-історичний, він визначається суспільно-екон. становищем того чи ін. класу. Найпередовішими є уявлення про С. і н. трудящих і тих прогресивних сил, які відображають потреби *соціального прогресу*, об'єктивні закони сусп. розвитку. Однак поряд з класово зумовленим у змісті понять С. і н. завжди є елементи загальнолюдського. Основою розуміння С. і н. є *рівність соціальна*, хоч в антагоніст. формаціях розуміння рівності класово обмежене і маскує соціальну несправедливість. Лише *соціалізм* забезпечує реальну рівність усіх громадян. Проте в соціалістич. суспільстві, принципом якого є «від кожного — по здібностях, кожному — по праці», рівність людей у соціальному відношенні не є повною. Відмінність в індивідуальних здібностях приводить до нерівності в потребах і соціальному становищі. Найвища міра справедливості, яка повністю збігається з соціальною рівністю, досягається з побудовою *комунізму*, який передбачає створення повного достатку матеріальних і духовних благ, всебічний розвиток особи.

СПРА́ВЖНІ ТЮЛЕ́НІ, тюленеві (Phocidae) — родина ссавців ряду *ластоногих*. Довж. тіла 125—650 см, маса від 90 кг до 3,5 т. Волосяний покрив однотонного забарвлення, переважно бурий, буває з світлими плямами або смугами. Вушних раковин немає. У С. т., на відміну від *вухатих тюленів*, задні кінцівки служать лише для пересування у воді. Живляться рибою, молюсками і ракоподібними. Тримаються групами, під час розмноження і линяння утворюють лежбища на березі або на кризі. Більшість видів — моногами. Самка після 270—350 днів вагітності народжує 1 маля. Статевозрілими стають у 2—8 років. 12—20 видів (10—13 родів), поширених переважно у приполярних водах. В СРСР — 11 видів, серед яких *гренландський тюлень, кільчастий тюлень, ларга* та інші. Білочеревий тюлень, монах, ладозька нерпа та ін. як рідкісні види включені до *Червоної книги* СРСР.

СПРА́ГА — фізіологічний стан, що відображає потребу організму тварин і людини у воді. У людини при С. відчувається сухість в порожнині рота і глотки. С. виникає при обезводнюванні організму (напр., при тривалій роботі у гарячих цехах, сильних проносах, *дизентерії* тощо), після споживання надмірної кількості їжі, при деяких нервових та ендокринних захворюваннях, порушенні *водно-сольового обміну* тощо. С. зумовлена діяльністю «питного центру», розташованого у різних відділах центр. нервової системи, й пов'язана з комплексом рефлекторних реакцій (див. *Рефлекси*). С. усувається під час пиття, змочування рота і глотки, розтягування стінок шлунка при надходженні в нього води, тобто ще задовго до надходження випитої води в тканини.

СПРИЙМА́ННЯ, перцепція — відображення предметів і явищ об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття людини. Фізіол. основою С. є тимчасові нервові зв'язки в корі великих півкуль головного мозку, які утворюються під впливом стійких комбінацій різних подразників. На відміну від *відчуттів*, що відображують лише окремі властивості або якості речей матеріального світу, С. дає цілісний образ їх. Перехід від відчуттів до С. є складним діалектичним процесом. С. пов'язане із взаємодією ряду *аналізаторів*, серед яких найважливіші — зоровий, слуховий, кінестетичний. Велику роль у С. відіграють набутий досвід, ідейна спрямованість людини, коло її інтересів тощо, що надають С. характеру *апперцепції*. С. людини якісно відрізняється від С. навіть вищих тварин, воно спирається на її суспільно-історично зумовлений досвід, зафіксований у мові. В людському С. значне місце посідають мовні зв'язки, що відбиваються в назві об'єкта, його узагальненні, пізнаванні й розумінні. Діяльність людини — найважливіший критерій того, чи правильно вона сприймає дійсність. С. є активним процесом, а не дзеркальним, пасивним *відображенням* і відіграє важливу роль у пізнанні об'єктивного світу. Воно — чуттєва основа абстрактнологічного *мислення*, формування *понять*. С. характеризується індивідуальними особливостями, що виявляються у точності, швидкості й повноті відображення об'єкта, співвідношенні в цьому процесі *аналізу і синтезу*, образних, раціональних та емоційних його компонентів.

Літ.: Соколов Е. Н. Восприятие и условный рефлекс. М., 1958; Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания. М., 1960; Элькин Д. Г. Восприятие времени. М., 1962; Величковский Б. М. Психология восприятия. М., 1973; Восприятие и деятельность. М., 1976. *Д. Г. Елькін.*

СПРИ́НТЕР (англ. sprinter, від sprint — біг на коротку дистанцію) — спортсмен, що спеціалізується у проходженні коротких дистанцій (у легкій атлетиці, ковзанярському спорті, плаванні, велосипедному спорті тощо).

СПРІНГС — місто в Пд.-Африканській Республіці, в провінції Трансвааль. Вузол з-ць і автошляхів. 142 тис. ж. (1970). Розвинуте машинобудування (устаткування для гірничої та поліграф. пром-сті, електромотори). Металообробка, виробн. листового скла. В районі С.— видобування золота і вугілля.

СПРОСТУВА́ННЯ — обгрунтування хибності або неспроможності якогось положення (*судження*) або їхньої сукупності; вид *доведення*. С. може бути спрямоване проти *тези, аргументів* або форми доведення. Поширеним засобом С. є зведення тези, яку спростовують (судження, *умовиводу, теорії*), до логічної суперечності. С. є й зазначення факту, несумісного з істинністю даного твердження (напр., С. винності встановленням *алібі*).

СПРУ́ТИ, восьминогові (Octopodidae) — родина ряду *восьминогів* класу *головоногих молюсків*. Тулуб мішкоподібний, овальний, без плавців; на голові 8 довгих міцних мацалець, які раніше наз. «ногами» (звідси назва — восьминогові). Довж. разом з випрямленими мацальцями 0,2—3(5) м. На мацальцях в два поздовжні ряди розміщені присоски. С. поширені гол. чин. в тепловодних ділянках Ат-

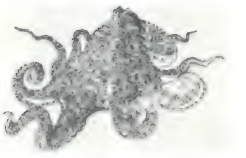

Спрути. Спрут звичайний.

В І. Срезневський.

лантичного, Індійського і Тихого океанів, в Середземному і Червоному морях. В СРСР (бл. 20 видів) трапляються лише в пн. і далекосхідних морях. Живуть на дні прибережних ділянок на глиб. до 100 м; пересуваються за допомогою мацалець. Живляться крабами, молюсками, рибою. В багатьох районах С. є об'єктом промислу для споживання. Типовий представник — С. звичайний (Octopus vulgaris) живе в Атлантичному ок., Середземному м., пн. морях. Викопні рештки відомі починаючи з крейдових відкладів.

О. П. Маркевич.

СПРЯМНА́ ПЛОЩИ́НА в математиці — площина, що проходить через *дотичну пряму* і бінормаль [див. *Нормаль* до кривої (поверхні) в даній точці M_0] в заданій точці просторової кривої *L*. *Обгортка* однопараметричної сім'ї С. п. наз. спрямною поверхнею; вона являє собою розгортну *поверхню*. Крива *L* є *геодезичною лінією* на спрямній поверхні і при розгортанні цієї поверхні на площину переходить у пряму, тобто «спрямляється» (звідси назва).

СПУДЕ́Ї (від грец. σπουδαῖος — старанний) —назва на Україні учнів *братських шкіл*, середніх і молодших класів *Київської академії*, а також духовних навч. закладів.

СПУСКНИ́Й АПАРА́Т (СА) — *космічний літальний апарат* (КЛА), призначений для спуску з гальмуванням та посадки на поверхню Землі чи іншого небесного тіла. Пілотований СА являє собою або *космічний корабель* (КК), або частину його (кабіну екіпажу) з деякими системами; безпілотний — КЛА або його частину (капсулу) з системами. СА для спуску в атмосфері мають різноманітну форму (сферичну, конічну, крилату та ін.) зі значним аеродинамічним опором та різною аеродинамічною якістю (відношення величини підйомної сили до величини сили лобового опору). Зовн. поверхня їх має тепловий захист. Аеродинамічна форма і компоновка таких СА вибираються з урахуванням забезпечення необхідної маневреності в атмосфері, аеродинамічної стійкості та керованості, що дає змогу істотно знизити перевантаження порівняно з балістичним спуском. На останньому етапі спуску використовується, як правило, парашутно-реактивна або роторна система посадки як на сушу, так і на воду, а також планіруюча (літакова) посадка на аеродром за рахунок високих аеродинамічних характеристик самого СА. Можливе перехоплення невеликих СА в повітрі спеціально устаткованими літаками. Спуск і посадка на поверхню небесних тіл, практично позбавлених атмосфери, здійснюється виключно за допомогою *ракетних двигунів*.

Ю. М. Михайлов.

СРЕБРЕНИ́ЦЬКИЙ Григорій Федотович (1741, Охтирський повіт — 1773) — укр. гравер на міді. До 1758 був учнем у Києво-Печерській друкарні, з 1759 навчався в петерб. АМ у Є. Чемесова. С. виконував портрети та книжкові ілюстрації.

СРЕЗНЕ́ВСЬКИЙ Борис Ізмайлович [19 (31).III 1857, Петербург— 24.III 1934, Київ] — рад. метеоролог, акад. АН УРСР (з 1920). Син І. І. *Срезневського*. В 1879 закінчив Петерб. ун-т. У 1882—92 працював у Гол. фіз. обсерваторії, з 1900 — наук. керівник Прибалт. метеорологічної служби. В 1894 — 1918 — професор Юр'євського (Тартуського) ун-ту. З 1919 працював на Україні, очолював Київ. метеорологічну обсерваторію. С.— один з організаторів метеослужби на Україні. Праці — з синоптичної та с.-г. метеорології, гідрографії тощо. С. розробив теорію ознак посушливості й кліматичне районування України, сконструював ряд метеорологічних приладів. Вивчав вплив погоди на людину.

СРЕЗНЕ́ВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович [1 (13).VI 1812, Ярославль — 9 (21).II 1880, Петербург] — рос. і укр. філолог-славіст, акад. Петерб. АН (з 1851). Н. в сім'ї рос. літератора І. О. Срезневського. Закінчив Харків. ун-т (1829). Професор політекономії та статистики (1837—39) і слов'янознавства (1842—46) цього ун-ту. Один із засновників харківського гуртка поетів-романтиків. Разом з І. Розковшенком видав «*Украинский альманах*». Збирав укр. пісні та думи, опублікував їх у зб. «*Запорожская старина*». У ранніх працях вважав укр. мову окремою слов'ян. мовою, а в пізніших розглядав її як наріччя російської. У 1847—80 — професор слов'янознавства Петерб. ун-ту. Засновник петерб. школи славістів. С.— автор численних праць з історії рос. мови [«Думки про історію російської мови», 1849; «Давні пам'ятки руського письма й мови (X—XII ст.)», 1866; «Давні глаголичні пам'ятки, в порівнянні з пам'ятками кирилиці», 1866, та ін.], з палеографії («Слов'яноруська палеографія XI—XIV ст.», 1885, тощо), з історії слов'ян. л-р («Історичний огляд серболужицької літератури», 1844), з нар. творчості, міфології та ін. Опублікував багато пам'яток давньорус. письменства. Створив грунтовний словник давньорус. мови. У статті «Погляд на пам'ятки української народної словесності» (1834) та в ряді ін. праць висвітлював і питання укр. культури. С. належить оповідання «Майоре, майоре!» — про Г. Сковороду, ряд ін. прозових та поетичних творів укр. та рос. мовами.

Тв.: Мысли об истории русского языка. М., 1959; Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1—3. М., 1958.

Літ.: Скрипка В. М., Шумада Н. С. Роль І. І. Срезневського в розвитку міжслов'янських фольклористичних взаємин. «Народна творчість та етнографія», 1962, № 4; Горецький П. Й. Ізмаїл Іванович Срезневський. «Мовознавство», 1963, т. 18; Айзенштok І. Українські поети-романтики. В кн.: Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; Смирнов С. В. Измаил Иванович Срезневский. «Русская речь», 1972, № 6; Крюков А. В., Сарбей В. Г. Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського. «Народна творчість та етнографія», 1978, № 6. *П. Д. Тимошенко.*

СРЕ́МАЦЬ (Сремац) Стеван (11.XI 1855, м. Сента, Воєводина — 12.VIII 1906, м. Соко-Баня) — сербський письменник. Літ. діяльність почав циклом романтичних оповідань про давнину. Популярність здобув гумористичними й сатиричними повістями, романами й оповіданнями, в яких майстерно відтворив звичаї й побут провінційного містечка (повісті «Івкова слава», 1896; «Зона Замфірова», 1907; роман «Піп Чира та піп Спира», 1898). Ці твори близькі до деяких повістей і оповідань М. Гоголя та І. Нечуя-Левицького. В сатиричному романі «Вукадин» (1903) розвінчував хижацьку мораль новонароджуваної серб. буржуазії.

Тв.: Укр. перекл.— Піп Чира та піп Спира. К., 1979; Рос. перекл. — Поп Чира и поп Спира. М., 1957; Вукадин. М., 1961; Праздники.— Зона Замфирова. М., 1974.

В. Г. Гримич.

СРІ́БЛА СПЛА́ВИ — сплави на основі *срібла*. Відзначаються високими *електропровідністю* і *теплопровідністю*, значною *корозійною стійкістю*, невеликою твердістю. Стійкі до окислення, але чутливі до діяння сірки і її сполук (стійкість до сірки підвищують добавками магнію, індію, кадмію, цинку або ін. елементів). Найпоширенішими є срібломідні сплави. З С. с. виготовляють слабкострумові контакти, ювелірні вироби, монети і медалі, їх використовують як *припої*. Для радіотехнічних та ін. потреб використовують С. с., що містять метали платинової групи, алюміній, літій, берилій тощо.

СРІ́БЛА СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *срібло* у ступені окислення +1, рідше +2 і +3. Іони Ag^+ безбарвні, в малих концентраціях знезаражують воду. Геміоксид срібла, оксид срібла (I) Ag_2O— темнобура речовина, одержують внаслідок взаємодії KOH на розчин $AgNO_3$; застосовують в органічному синтезі, як антисептик тощо. Галогеніди срібла — білий хлорид AgCl, жовтуватий бромід AgBr, жовтий йодид AgI нерозчинні у воді, розкладаються на світлі; одержують діянням розчину $AgNO_3$ на розчини галогенідів металів. Ці солі, особливо AgBr, застосовують у виробн. світлочутливих матеріалів, використовуваних у фотокінопромисловості.

Нітрат срібла $AgNO_3$ і сульфат срібла Ag_2SO_4 одержують розчиненням срібла відповідно в азотній і гарячій концентрованій сірчаній к-тах. Нітрат срібла — безбарвні кристали, добре розчинні у воді, застосовуються для виробн. ін. сполук срібла, у медицині, аналітичній хімії, у виробн. дзеркал. Срібло утворює *координаційні сполуки*, більшість яких розчинні у воді. Багато які з них мають практичне значення в аналітичній хімії, хім. технології тощо, напр. $[Ag(NH_3)_2]Cl$, $Na_3[Ag(S_2O_3)_2]$, $K[Ag(CN)_2]$. Диціаноаргентит калію $K[Ag(CN)_2]$ утворюється при діянні розчину KCN на ціанід срібла AgCN і використовується для *сріблення*. С. с.— активні окислювачі, особливо в ступенях окислення срібла +2 і +3.

О. Г. Зарубицький.

СРІБЛЕННЯ — нанесення на поверхню металевих і неметалевих виробів шару *срібла*. Товщина такого покриття — від часток мікрометра до 1,8 мм. Сріблення захищають вироби від *корозії металів*, підвищують електропровідність, відбивну здатність. Срібло наносять електролітичним осадженням (див. *Гальваностегія*), використовуючи ціанисті або йодидні електроліти, хім. способом (відновленням срібла з водних розчинів його солей), *конденсацією* пари срібла у вакуумі. Крім того, для С. застосовують способи *плакування* (у виробн. біметалевих листів, труб тощо) і впікання (при С. кераміки і скла). До С. вдаються у машинобудуванні, харч., електро- і радіотех. пром-сті, у виробн. прожекторів, дзеркал, автомоб. фар тощо. С. використовують і з декоративною метою.

СРІБЛО́ (Argentum), Ag — хім. елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 47, ат. м. 107, 869; належить до *благородних металів*. Природне С. складається з стабільних ізотопів ^{107}Ag (51,35%) і ^{109}Ag (48,65%), одержано радіоактивні ізотопи. С. відоме з давніх часів. Вміст його у земній корі $7 \cdot 10^{-6}$ % за масою. Буває в самородному стані та у вигляді мінералів (див. *Срібні руди*). С.— блискучий метал білого кольору, ковкий і пластичний; густ. 10 490 кг/м^3; $t_{пл}$ 960,8° С; $t_{кип}$ 2259° С. Має найвищу серед металів тепло- і електропровідність. Віддзеркалюючою здатністю С. поступається лише перед індієм. Хімічно С. малоактивне. Предмети з С. на повітрі темніють внаслідок утворення на поверхні чорного сульфіду Ag_2S. С. розчиняється в азотній і гарячій концентрованій сірчаній к-тах, у соляній — практично не розчиняється. З галогенами утворює *галогеніди*. Характерна особливість С.— здатність утворювати *координаційні сполуки* з аміаком, іонами CN^-, $S_2O_3^{2-}$ (див. також *Срібла сполуки*). Одержують С. в основному як побічний продукт при переробці свинцевих, цинкових і мідних руд. Виплавлене С. очищують електрохім. *рафінуванням*. Застосовують С. (переважно у вигляді *срібла сплавів*) для виготовлення ювелірних виробів, монет, припоїв, хім. посуду, мед. інструментів, приладів для знезаражування води (див. *Срібна вода*), а також у гальванотехніці (*сріблення*), електротехніці, фотокінопромисловості тощо.

О. Г. Зарубицький.

СРІБЛЯ́СТА ПОРО́ДА КРОЛІ́В — вітчизн. порода кролів м'ясошкуркового напряму (див. *Кріль*). Виведена 1946—52 у Петрівському (Полтав. обл.) і Тульському (Тул. обл.) звірорадгоспах схрещуванням місцевих чорних кролів з кролями породи шампань. Хутро густе, м'яке, сріблясто-блакитного кольору, на голові, передній частині тулуба й лапках дещо темніше. Жива маса кролів 4,5—6 кг. Плодючість — 6—9 кроленят в окролі. Кроленята народжуються чорними, з віком світлішають. Кролі швидко відгодовуються і мають добрі м'ясні якості. Розводять С. п. к. на Україні, а також в Тульській обл. РРФСР, Татарській АРСР та деяких ін. районах СРСР.

Сріблястої породи кріль.

СРІБНА ВОДА́ — вода, що містить *срібло* у вигляді іонів або колоїдних частинок. Забезпечує антимікробний ефект при мінім. концентрації срібла (~0,05 мг/л). Готують С. в. в основному електролітич. методом (збагачення води сріблом за допомогою *електролізу*), розробленим Л. А. *Кульським*. Для одержання С. в. створено проточно-напірні апарати (іонатори) продуктивністю від 0,3 до 50 м^3/год, а також варіанти апаратів побутового призначення. Використовують С. в. для знезаражування й консервування води (див. також *Водоочищення, Водопідготовка*) з широким діапазоном мінерального складу, для консервування фруктових соків, лікар. настоїв тощо. Розроблені технологічні схеми і спец. апаратура дають змогу використовувати С. в. для споживання в різних умовах, напр. на мор. суднах, космічних кораблях.

Літ.: Кульский Л. А. Серебряная вода. К., 1977.

М. О. Шевченко.

СРІБНЕ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Лисогорі (бас. Дніпра), за 45 км від залізнич. ст. Прилуки. 3,6 тис. ж. (1982). Вперше згадується в літописі 1174 під назвою м. Серебряне. З 50-х рр. 14 ст. С.— під владою Великого князівства Литовського, після *Люблінської унії 1569* — Речі Посполитої. В 1654 С. в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 С.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, хлібний, комбікормовий, цегельний з-ди, дільниця Прилуцького з-ду прод. товарів, міжколг. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та муз. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка. В С. народилися рос. і укр. хірург Я. Й. *Саполович*, укр. мікробіолог-епізоотолог О. В. *Дедюлін*, укр. рад. актриса Г. П. *Затиркевич-Карпинська*.

СРІБНИЙ БЛИСК — те саме, що й *аргентит*.

СРІБНИК, сріблянник — давньоруська срібна монета. Перші С. карбували в Києві за князювання *Володимира Святославича*. С. були в обігу й за *Святополка Окаянного* і *Ярослава Мудрого*. Випуск власних монет зміцнював авторитет давньорус. д-ви і ставив її в один ряд з великими країнами Сходу і Заходу. Екон. ефект від карбування С. був, проте, незначним, оскільки за кількістю і якістю металу вони поступалися перед араб. *дирхамами* і не могли конкурувати з ними на ринку Київської Русі. Іл. т. 5, с. 135.

СРІБНІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом срібла в таких кількостях, що його економічно доцільно вилучати за сучасного стану розвитку техніки. У природі відомо понад 35 мінералів, що містять срібло, серед яких пром. значення мають самородне срібло (містить до 100% Ag), *електрум* (до 50%), *аргентит* (понад 87%), *хлораргірит* (понад 75%), піраргірит Ag_3SbS_3 (понад 59%), *пруст*ит (понад 65%). Родовища власне С. р. у *земній корі* трапляються порівняно рідко. В основному срібло вилучають попутно з *поліметалевих руд, мідних руд* тощо. В Рад. Союзі родовища С. р. є в РРФСР (на Уралі, Алтаї, Забайкаллі), а також у Казахстані; за рубежем — у Мексиці, США, Канаді, Перу, Австралії, Чехословаччині, Румунії та ін. країнах.

С. В. Металіді.

І. І. Срезневський.

СРІБНЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км^2. Нас. 19,9 тис. чол. (1982). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Срібне*. Поверхня району — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Удай* з прит. Лисогір (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, клен, липа) займають 7 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — срібнянські хлібний і маслоробний з-ди, Дігтярівська ф-ка худож. виробів. Комбінат побутового обслуговування Срібне) та будинок побуту (смт Дігтярі). Землеробство району зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Площа с.-г. угідь 1981 становила 43,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 37,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. В С. р.— 14 колгоспів, міжколг. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 143 км, у т. ч. з твердим покриттям — 59 км. У районі — 2 сільс.

профес.-тех. уч-ща (смт Дігтярі та с. Сокиринці), 23 заг.-осв. та музична школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 10 клубів, 2 кінотеатри, 23 кіноустановки, 20 б-к. У с. Калюжинцях С. р. народився укр. кобзар О. М. *Вересай*, у смт Дігтярях — укр. рад. мікробіолог В. Г. *Дроботько*, укр. рад. килимарниця Г. Н. *Малиш* та укр. рад. ткаля С. О. *Малиш*, у с. Іванківцях— укр. рад. килимарниця О. Ф. *Балун*, у с. Сокиринцях — укр. рад. математик Г. В. *Пфейффер*, тривалий час жив і помер О. М. Вересай. У С. р. видається газ. «Ленінське слово» (з 1935).

М. І. Ющенко.

СРІНА́ГАР — місто на Пн. Індії, адм. ц. штату Джамму і Кашмір. Розташований на р. Джелам (бас. Інду), в центрі Кашмірської долини в Гімалаях. 403,6 тис. ж. (1971). Значна текст. пром-сть (зокрема, шовкомотальна та вовняна ф-ки). Харч. підприємства. Розвинуті кустарне виробн. килимів, шкіряних виробів, кашмірських шалей, карбування на сріблі й міді, різьблення на дереві тощо. Ун-т (з 1948). Місто перетинає розгалужена мережа судноплавних каналів, завдяки чому С. називають «азіатською Венецією». Туризм. С. засн. в 16 ст.

СРУ́ОГА Баліс (2.II 1896, с. Байбокай, тепер Біржайського р-ну Лит. РСР — 16.X 1947, Вільнюс)— лит. письменник, літературознавець, театрознавець, фольклорист. В 1943—45 — в'язень гітлерівського концтабору в Штутгофі. Друкуватися почав 1911. Автор збірок віршів «Сонце і пісок» (1920), «Стежками богів» (1923) та ін., віршованих істор. драм і хронік «Під захистом велетня» (1932), «Страшна ніч» (1935), «Доля досвітня» (1945), «Казимир Сапега» (1947) та ін. Книга спогадів «Ліс богів» (1945, надрук. 1957) — про перебування в фашист. концтаборі. С. належить «Історія російської літератури» (т. 1—2, 1931—33), праці з історії театру, фольклору, лит. і рос. л-р. Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1952), деякі твори А. Чехова, М. Некрасова, Т. Шевченка, Г. Гейне та ін.

А. Самульоніс.

ССАВЦІ́ (Theria, синонім Mammalia) — клас найбільш високорозвинених тварин підтипу *хребетних*. До С. належить і *людина*. Довж. тіла С. від 3,5 см (карликова білозубка) до 33 м (*синій кит*), маса відповідно від 1,5 г до 160 т. Форма тіла С. різноманітна і залежить від зовнішнього середовища та способу життя. Характерним в будові С. є видовжений тулуб, як правило, п'ятипалі кінцівки (за винятком непарнокопитих, китоподібних та деяких ін.), відносно невелика голова, тонкий хвіст (у деяких видів він редукований). *Шкіра* вкрита волоссям (іноді щетиною, голками, лускою), має систему кровоносних судин, численні потові та сальні залози. *Череп* відзначається великою мозковою коробкою, в якій окремі кістки, зростаючись, утворюють комплекс (потиличний, висковий, основний), зчленований з хребтом двома потиличними виростами. *Зуби* розміщуються в спец. заглибинах — альвеолах, відрізняються за формою і призначенням, диференційовані на різці, ікла, передкорінні, корінні. У багатьох С. протягом життя молочні зуби змінюються на постійні (крім корінних). Значного розвитку у С. досягли нервова система, особливо півкулі і кора *головного мозку* та *мозочок*, а також *слуху органи*, *зору органи*, *нюху органи*, органи внутрішньої секреції, *лімфатична система*; *кровоносна система* характеризується наявністю чотирикамерного *серця*, лише лівої дуги *аорти*, без'ядерних *еритроцитів*. Порожнина тіла розділена на грудний і черевний відділи м'язовою *грудочеревною перепоною* — діафрагмою. Специфічною особливістю С. є стала т-ра тіла (у однопрохідних 28—35°, в інших 33,7°—40,9°), яка в осн. не залежить від т-ри зовн. середовища. За характером живлення С. поділяють на всеїдних, рослиноїдних, м'ясоїдних з перехідними формами. Серед С. є звірі, активні вдень, вночі або цілодобово. Більшість С. у зв'язку із здатністю до *терморегуляції* діяльні протягом усього року, деякі за несприятливих умов впадають у *сплячку*. Багато С. здійснюють сезонні міграції (див. *Міграція тварин*). С. роздільностатеві, живородящі (див. *Живородіння*), але є й яйцекладучі форми (напр., *качконіс*, *єхидна*); самки С. вигодовують малят *молоком*, виділюваним *молочними залозами*. *Запліднення* внутрішнє, зародок розвивається в *матці* (у *сумчастих* — у виводковій сумці). Статева зрілість настає у віці від 1 міс. (деякі гризуни) до 14—15 років (слони). Самки можуть приносити малят один раз на 2—3 роки (слони, великі китоподібні), один раз на рік (більшість С.) або багаторазово (хатня миша по 4—6 разів). Тривалість вагітності від кількох днів (у опосумів) до 21—22 міс. (у слонів). Число малят у приплоді від 1 (у китоподібних) до 15—22 (у деяких сумчастих гризунів). Для більшості С. характерна турбота про потомство. Тривалість життя С. коливається від року з кількома місяцями (у полівок) до кількох десятків років (у приматів, хоботних). Висока морфофізіологічна організація, складна вища нервова діяльність зумовили широке розселення С. та можливість проживання їх в найрізноманітніших *біотопах*. Серед С. є наземні, підземні, деревні та водні форми. Відомо бл. 3000 вимерлих і бл. 4000 сучас. видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди; з них на тер. СРСР живе понад 300, у т. ч. на Україні — 101 вид. Клас С. складається з 2 підкласів: п е р ш о з в і р і (з 1 рядом — однопрохідні) та с п р а в ж н і з в і р і, яких поділяють на 2 інфракласи: н и ж ч і з в і р і (з 1 рядом — сумчасті) та в и щ і з в і р і (з 18 рядами — *комахоїдні*, *шерстокрилі*, *кажани*, *неповнозубі*, *ящери*, *зайцеподібні*, *гризуни*, *китоподібні*, *хижі звірі*, *ластоногі*, *трубкозубі*, *хоботні*, *дамани*, *сиреноподібні*, *непарнокопиті*, *мозоленогі*, *парнокопиті*, *примати*). С. відіграють велику роль у природних *екосистемах*, а також мають велике значення в житті людини. Багато приручених і одомашнених С. дають продукти харчування, хутро, вовну, шкіряну та ін. сировину для багатьох видів пром-сті (див. *Одомашнення тварин*, *Свійські тварини*, *Тваринництво*, *Звірівництво*). Більшість диких С. є об'єктами спорт. та промисл. полювання. Багато хижих звірів приносять велику користь, знищуючи шкідливих комах і гризунів — шкідників с.-г. культур. Разом з тим серед С. багато видів завдають шкоди тваринництву, с.-г. культурам, лісовим насадженням, зерновим продуктам. Серед С. є переносники збудників небезпечних хвороб людини та с.-г. тварин. У зв'язку із зменшенням чисельності певні С. взяті під охорону закону (див. *Охорона природи*), ведеться облік рідкісних тварин та видів, що перебувають під загрозою зникнення (див. *Червона книга*), провадяться біотехнічні заходи тощо. Перші викопні С. відомі з тріасових відкладів. Безпосередніми предками С. вважають звірозубих *плазунів*. Розділ зоології, що вивчає С., наз. *теріологією*, або мамалогією. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Огнев С. И. Звери СССР и прилежащих стран, т. 1—9. М.—Л., 1928—57; Фауна України, т. 1, в. 1, 3. К., 1956—68; Барабаш-Никифоров И. И., Формозов А. Н. Териология. М., 1963; Жизнь животных, т. 6. М., 1971.

О. П. Корнєєв.

ССА́ННЯ — природжений *безумовний рефлекс* у ссавців, в т. ч. людини, що формується у плода ще в період *зародкового розвитку*. Вже у 18-тижневого плода при подразненні язика спостерігаються сисні рухи; на 21—22-му тижні — спонтанне С., на 24-му — розшукувальні й сисні реакції. Центр С. міститься в стовбурній частині *головного мозку*. С. зумовлює підвищення *лактації*.

СТАБІЛІЗА́ТОР (від лат. stabilis — незмінний, стійкий) — 1) С. в а в т о м а т и ц і — пристрій, що автоматично підтримує задане значення регульованої величини. Розрізняють С. електр. струму (див. *Баретер*), напруги (див. *Іонні прилади*), кутової швидкості та ін. *параметрів*. Бувають зі *зворотним зв'язком* і без зворотного зв'язку. Див. також *Регулятор*. 2) С. в а в і а ц і ї і п о в і т р о п л а в а н н і — горизонтальна частина *оперення літака* та ін. літальних апаратів, що забезпечує їхню поздовжню стійкість у польоті. 3) С. у ф о т о г р а ф і ї — речовина, що уповільнює або усуває старіння фотогр. емульсії, зростання фотогр. *вуалі* при зберіганні світлочутливих матеріалів. Такими речовинами є комплексні сполуки ртуті, золота, платини тощо. 4) С. полімерних матеріалів — речовина, що гальмує старіння *полімерів*. До речовин такого типу належать, напр., антиоксиданти (див. *Антиокислювачі*, *Інгібітори* в хімії). 5) С. дисперсних систем — речовина, що знижує схильність дисперсної фази (див. *Дисперсні системи*) до *коагуляції*, уповільнює *седиментацію*. Стабілізаторами, напр., емульсій

служать *емульгатори*. Див. також *Гіростабілізатор*.

СТАБІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. stabilis— незмінний, стійкий) — впорядковування, зміцнення, надання стійкості, незмінності; стан стійкості, сталості. Дає змогу впорядковувати грошовий обіг (див. *Стабілізація валюти*), підтримувати задане значення регульованої величини (С. в *автоматичному керуванні, стабілізація частоти* в радіотехніці), зміцнювати грунти (див. *Закріплення грунтів*), підвищувати стійкість речовин, забезпечувати стійкість літальних апаратів у польоті тощо. Див. також *Стабілізатор*.

СТАБІЛІЗА́ЦІЯ ВАЛЮ́ТИ — підтримання курсу нац. *валюти* капіталістичних країн шляхом здійснення відповідних заходів як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Внутр. заходи С. в.— це *нуліфікація грошей, девальвація* та *ревальвація* грош. одиниці щодо золота (срібла) або ключових резервних валют. Зовн. заходи С. в. зводяться до держ.-монополістичного регулювання міжнар. валютних відносин. Практика С. в. поширилась в умовах *валютної кризи*, що відбувається з поглибленням *загальної кризи капіталізму*. Посилення *інфляції* та експорт її, незбалансованість у зовн. розрахунках капіталістичних країн, масова міграція короткострокових спекулятивних капіталів («гарячих грошей»), валютні війни тощо — все це призводить до періодичного знецінення грош. одиниць та частої зміни *валютного курсу*. Після 2-ї світової війни валютне регулювання застосовувалося в багатьох капіталістичних країнах. На основі Бреттон-вудських угод (1944) було встановлено тверді, зафіксовані *Міжнародним валютним фондом* валютні паритети. В 70-х рр. у розвитку капіталістичної валютної системи почався новий етап, що характеризувався нестабільністю та різким коливанням валютних курсів. Ямайські валютні угоди (1978) офіційно закріпили за капіталістичними країнами право встановлювати в себе як фіксований, так і «плаваючий» курс валют. Таким чином, були створені більш сприятливі умови для вільного і стихійного курсоутворення. З розвитком у світовій капіталістичній економіці інтеграційних процесів і виникненням замкнутих імперіалістичних екон. та політ. угруповань поширилася практика міждерж. регіонального регулювання курсу валют. На початку 80-х рр. поширилася така практика С. в., як різке підвищення облікових ставок. Цю т. з. політику «дорогих грошей» особливо широко використовують США та Великобританія з метою С. в. На перешкоді прагнення імперіалістичних урядів забезпечити С. в. стоять розвиток інфляції, зростання бюджетних дефіцитів, кризи платіжних балансів, спекулятивна діяльність міжнар. монополій, загострення міжімперіалістичних суперечностей. Див. також *Валютна політика*.

В. П. Степаненко.

СТАБІЛІЗА́ЦІЯ ЧАСТОТИ в радіотехніці — підтримування постійного значення частоти електричних коливань, створюваних *генератором*. Досягається застосуванням стабільних частотозадаючих елементів, усуненням дестабілізуючого впливу на *параметри* схеми генератора (насамперед на параметри *коливального контура*), а також на режим його дії зовн. і внутр. чинників: зміни т-ри, вологості, атм. тиску, живильної напруги тощо. Для С. ч. застосовують кварцові *резонатори* та коливальні контури з високою добротністю (див. *Добротності вимірювач*) і з постійною резонансною *частотою коливань*. В разі потреби генератор вміщують у *термостат*, запобігаючи тим самим впливові зовн. т-ри і вологості. Вплив внутр. нагріву деталей генератора усувають мех. *компенсаторами*. Велику увагу приділяють вибору схем, конструкцій і режимів дії генераторів. Крім того, для С. ч. використовують об'ємні резонатори, автом. *регулятори* частоти, різного типу *стабілізатори*. Висока С. ч. притаманна *молекулярним генераторам*. С. ч.— важливий засіб поліпшення радіозв'язку.

СТАБІЛІЗУ́ЮЧИЙ ДО́БІР — форма *добору природного*, що забезпечує переважне виживання і розповсюдження в природі особин з нормальними (середніми) ознаками. Теорію С. д. розробив (1941—46) І. І. *Шмальгаузен*. С. д. підтримує *норму реакції* популяції або виду, що раніше склалася, захищає і стабілізує їхній нормальний тип розвитку. При С. д. організми, ознаки яких близькі до середнього значення для даної *популяції*, мають більшу пристосованість до умов середовища, ніж особини з крайнім виявленням ознаки. Звідси С. д. ліквідує всі крайні варіанти, що виникають внаслідок *мутацій, рекомбінацій* тощо. С. д. звужує межі *мінливості*; є консервативним фактором, який захищає усереднену частину популяції від будь-якої пошкоджуючої дії й зберігає її стабільність протягом тривалого часу (за незмінних умов середовища), забезпечуючи тим самим стійкість (стабільність) живої природи. Прикладами дії С. д. є *лятимерії, гатерії* та ін. види тварин, які зберегли незмінними ознаки далеких предків, що жили десятки мільйонів років тому; у рослин — розміри і форма квіток у ентомофільних рослин (див. *Ентомофілія*) більш стабільні, ніж у анемофільних (див. *Анемофілія*) та ін. С. д., поряд з ін. формами добору природного, є важливим фактором *еволюції* органічного світу.

Літ.: Современные проблемы эволюционной теории. Л., 1967; Шмальгаузен И. И. Факторы эволюции. М., 1968; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1981; Солбриг О., Солбриг Д. Популяционная биология и эволюция. Пер. с англ. М., 1982.

В. А. Труханов.

СТАБІЛІТРО́Н [від лат. stabilis— незмінний, стійкий і (*елек*)*трон*]— іонний (газорозрядний) або напівпровідниковий прилад, напруга на якому при зміні (у певних межах) струму, що в ньому проходить, залишається майже сталою. Газорозрядний С. (мал.) являє собою герметичний балон з електродами, заповнений інертними газами або воднем (електровакуумний діод); напівпровідниковий С.— напівпровідниковий *діод*. Розрізняють С. тліючого розряду (на напругу 60—150 В), коронного розряду (300 В—30 кВ) і кремнієві напівпровідникові (на напругу 5—300 В). За допомогою С. стабілізують напругу в електричних колах.

СТА́БНИКОВ Всеволод Миколайович [н. 11 (24).II 1905, с. Чистюнька, тепер Топчихинського р-ну Алт. краю] — укр. рад. вчений у галузі харчової промисловості, доктор технічних наук (з 1940), професор (з 1940), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1975). Член КПРС з 1941. Закінчив (1928) Томський технологічний ін-т, потім працював у ньому. В 1937—40 — зав. кафедрою Воронезького технологічного ін-ту харч. пром-сті, 1946—48 — заст. нач. Гол. управління вузами харч. пром-сті М-ва вищої освіти СРСР, 1948—50 — директор Моск. технологічного ін-ту харч. пром-сті. З 1950 працює в Київ. технологічному ін-ті харч. пром-сті. Осн. праці — в галузі масообміну процесів харч. виробн., теорії процесів і створення високоефективної апаратури харч. пром-сті. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1979.

СТАБОВИ́Й Юрій Михайлович (2.IV 1894, Козелець, тепер смт Черніг. обл.— 10.VII 1968, Київ)— укр. рад. кінорежисер та кінодраматург. У 1924—34 працював на Одеській кінофабриці ВУФКУ як сценарист і режисер: написав сценарії «Руки геть від Китаю!», «Вендета», «Укразія», «ПКП» (три останні — у співавторстві) та поставив худож. фільми «ПКП» (1926, разом з А. *Лундіним*), «Два дні» (1927, одна з кращих укр. «німих» картин, присвячених громадян. війні), «Людина з лісу» (1927), «Перлина Семіраміди» (1928), «Експонат з паноптикуму» (1929). Серед документальних фільмів — «25 тисяч» (1930), «Весняний базар», «Перша українська олімпіада» (1931). Пізніше займався літ. діяльністю (п'єси «Душа Сходу», «Вир» та ін.).

СТАВА́НГЕР — місто на Пд. Зх. Норвегії, адм. ц. фюльке (області) Ругаланн. Мор. порт на пд. березі Букн-фіорду Північного м., залізнична станція. 87 тис. ж. (1976). Підприємства суднобудівної, електрометалург., хім. і нафтохім., поліграф., текст., швейної і харч. (гол. чин. рибопереробної) пром-сті. Центр рибальства. Музей (археол. колекції). Архіт. пам'ятка — готичний собор 12 ст. С. згадується з 11 ст.

СТАВИ́ РИБОВО́ДНІ — штучно створені водойми для розведення і вирощування *риби*. За технологічним призначенням С. р. поділяють на літні — нерестові, мальківі, вирощувальні, нагульні, зимові — зимувальні і спеціальні — маточні, ізолятори та ін. За місцем розташування розрізняють С. р. руслові (у руслі річок чи балках), заплавні, лісові, польові та ін. С. р. забезпечуються водою з

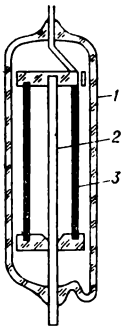

Стабілітрон коронного розряду:
1 — балон, наповнений воднем;
2 — анод;
3 — катод.

струмків, річок, озер, каналів, але найкраще з головного ставка, розміщеного у верхній частині г-ва. Рівень води, утворений греблею в головному ставку, має бути вищим, ніж у розташованих нижче С. р., що створює самопливне безперебійне водопостачання ставів. Наповнення С. р. водою відбувається по каналах, лотоках і трубопроводах. Водопостачання ставів має бути незалежним одне від одного. На С. р. обладнують рибозахисні пристрої (решітки, сітчасті загородження), що запобігають виходу вирощуваної риби з ставів і заходження в них хижої та малоцінної риби. Спускають воду з С. р. через донні водоскидні споруди «монахи», шлюзи. Площа кожного з ставів у рибоводному г-ві знаходиться в певному співвідношенні. Див. також *Ставкове рибне господарство, Риборозплідник.* *П. Т. Галасун.*

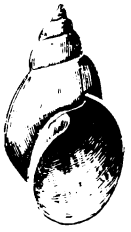

Ставковик малий.

СТАВИ́ЙСЬКИЙ Ізяслав Михайлович (н. 23.V 1927, Кіровоград) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). У 1953 закінчив Київ. педагогічний ін-т ім. М. Горького, 1959 — режисерські курси ВДІКу. З 1959 — на Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Поставив фільми: «Людина і хліб» (1967), «Економіка, управління, людина» (1971), «Думи про хліб» (1972), «Економіка — головна політика» (1975), «Іллічеве поле» (1977), «Чи відповідає своїй посаді?» (1979) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

СТАВИ́ЩЕ — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Гнилому Тікичі (бас. Пд. Бугу), за 25 км від залізнич. ст. Жашків. 7,2 тис. ж. (1982). Вперше згадується в писемних джерелах поч. 17 ст. В 1635 С. надано *магдебурзьке право.* Населення його брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54.* С. було центром *Вареницї повстання 1664—65.* За *Андрусівським перемир'ям 1667* залишилося під владою шляхет. Польщі. Селяни С. брали участь у *Палії повстанні 1702—04, гайдамацькому русі, Коліївщині.* Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 С.— с-ще міськ. типу. У С.— приладобуд. (київ. виробничого об'єднання «Точелектроприлад»), маслоробний та хлібний з-ди, племптахорадгосп, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, дит. санаторій. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека. В С. народився укр. етнограф Т. Р. *Рильський.*

СТАВИ́ЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 32,9 тис. чол. (1982). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ставище.* С. р. розташований в межах *Придніпровської височини.* Поклади торфу, цегельно-черепичних глин. Є джерела мінеральних вод. У межах району бере початок р. *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу). Грунти — опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, клен, ясен, дуб, липа, осика) займають 5,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства — ставищенські приладобуд. (київ. виробничого об'єднання «Точелектроприлад»), маслоробний та хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Ставище). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, свинарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 52,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця і цукр. буряки. В С. р.— 13 колгоспів, радгосп, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Майже всі автомоб. шляхи (177 км) з твердим покриттям. У районі — 30 заг.-осв. і музична школи, 47 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; дит. санаторій. 21 будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 27 кіноустановок, 28 б-к. У с. Іванівці С. р. народилися укр. рад. фольклорист, хоровий диригент і композитор П. Д. *Демуцький* та укр. рад. хірург В. С. *Карпенко,* в с. Бесідці— укр. рад. фармаколог П. В. *Родіонов.* У С. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1931).

І. О. Пилипчук.

СТА́ВКА — 1) Встановлений розмір заробітної плати. 2) С. (військ.) — найвищий орган управління діючою армією, місцеперебування (головна квартира) верховного командування і його штабу. В СРСР під час Великої Вітчизн. війни С.— найвищий орган Збройних Сил на чолі з Верховним Головнокомандуючим — здійснювала стратегічне керівництво воєнними діями, готувала плани воєнних кампаній, стратегічних операцій, визначала заходи щодо розвитку тилу і створення запасів, резервів матеріальних засобів тощо. 3) Старовинна рос. назва похідного намету, який ставили для старшого воєначальника (полководця) в пункті, звідки він мав керувати військами під час бою. 4) П е р е н о с н о — орієнтація, розрахунок на щось.

СТАВКО́ВЕ РИ́БНЕ ГОСПОДА́РСТВО — розведення і вирощування *риби* в ставах і пристосованих для цього водоймах (в озерах, тех. водоймах, торф'яних та ін. кар'єрах, на рисових полях). На Україні зосереджено в системі Гол. управління рибного г-ва внутр. водойм УРСР, а також М-ва с. г. УРСР і М-ва радгоспів УРСР. Розрізняють С. р. г. тепловодне і холодноводне. Осн. об'єктом тепловодного г-ва є короп, рослиноїдні риби (білий амур, білий і строкатий товстолоби), лящ, карась, щука, сом, буффало, а холодноводного — лососеві риби (форель, лосось, сиг). Рибгоспи поділяють на повносистемні і неповносистемні. До перших належить більшість держ. рибгоспів, що вирощують молодь і товарну рибу. Ці г-ва мають всі категорії *ставів рибоводних.* У неповносистемних г-вах є або нагульні стави для товарної риби, або *риборозплідники* для вирощування зарибка, який постачають товарним г-вам, в основному колгоспам і радгоспам. У С. р. г. застосовується метод інтенсифікації росту риб, розроблений В. А. *Мовчаном.* Запровадження цього методу дає змогу одержувати в середньому з 1 га ставу в пд. областях України до 30 ц і більше риби, у лісостеповій зоні до 25 ц, на Поліссі до 20 ц. Див. також *Рибництво.*

Літ.: Мовчан В. А. Экологические основы интенсификации роста карпа. К., 1948; Мартышев Ф. Г. Прудовое рыбоводство. М., 1973; Інтенсивне рибництво. К., 1979.

П. Т. Галасун.

СТАВКОВИ́КИ, ставковикові (Lymnaeidae) — родина *черевоногих молюсків* підкласу легеневих. Раковина у більшості видів конічна, тонкостінна. Живуть у прісних водах, зокрема озерах, ставках (звідки назва), на вологих луках, пасовиськах; окремі витримують тимчасове пересихання водойм. Живляться рослинами, тваринними і рослинними рештками тощо. Гермафродити; ікру у вигляді драглистих шнурів відкладають у воду. Бл. 120 видів, поширених в Палеарктичній і Неоарктичній біогеографічних областях. В СРСР — 12 видів, у т. ч. в УРСР— 8. Майже усі С. є проміжними хазяями збудників *інвазійних хвороб* людини та диких і свійських тварин. Особливо шкідливий С. малий (Galbula truncatula) як проміжний хазяїн *фасціоли печінкової* — збудника *фасціольозу* великої і дрібної рогатої худоби, рідше свиней, коней. Викопні С. відомі починаючи з юри.

А. Л. Путь.

СТАВНИ́ЦЬКИЙ Василь Семенович (р. н. невід.— 1730, Львів) — укр. друкар. Був помічником свого батька С. *Ставницького,* а з 1697 — керівником *Львівської братської друкарні.* Працював майстром-складальником і ливарником шрифтів. Надрукував нотний Ірмологіон, кілька видань Букваря (тиражем 6—7 тис. кожне). Друкарем був і його син Петро.

Я. Д. Ісаєвич.

СТАВНИ́ЦЬКИЙ Семен (р. н. невід.— 1697, Львів) — укр. друкар і літератор. Працював підмайстром у *Львівській братській друкарні,* пізніше — майстром там же (1662—68, 1677—97) і в *Унівській друкарні* (1670—73, 1680). Був складальником, брав

Ставрида середземноморсько-атлантична.

участь у редагуванні книг і написанні до них передмов. Автор віршованої похвали князю Володимирові Святославичу, що є переробкою вірша Г. Смотрицького з Острозької біблії. Після смерті С. керівництво львівською братською друкарнею перейшло до його сина В. *Ставницького.*

Літ.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962. *Я. Д. Ісаєвич.*

СТАВРИ́ДА (Trachurus) — рід морських риб род. ставридових ряду *окунеподібних*. Довж. до 55 см, маса 400—500 г, іноді до 1 кг. Зграйна пелагічна риба. Хижак, живиться дрібною рибою, а також ракоподібними. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя; самка відкладає до 2 млн. ікринок. Бл. 10 видів; поширені в тропічних і субтропічних морях. В СРСР (Балтійське, Чорне, Японське моря) зустрічається 3 види, з них у Чорному м.— 2: С. середземноморсько-атлантична (T. trachurus trachurus) і С. чорноморська (T. mediterraneus ponticus). Об'єкт промислу.

СТАВРОВЕ́ЦЬКИЙ (Транквіліон) Кирило (р. н. невід.— 1646, Чернігів) — укр. письменник, церковнооснов. діяч, друкар-видавець. У 80-і рр. 16 ст. викладав слов'ян. і грецьку мови у Львів., а з 1592 — у Віленській братських школах. На поч. 17 ст.— провідний діяч Львівського братства. Організував власну пересувну друкарню, де видрукував книгу «Зерцало богословіи» (Почаїв, 1618), що містила виклад християнських догматів, елементи космогонії та збірку проповідей «Евангеліе учителное...» (Рахманів, 1619). В 1621—25 був проповідником у Замості, 1626 перейшов в унію, отримав архімандрію чернігів. Єлецького монастиря, де й перебував до кінця життя. В рік смерті надрукував зб. прозових творів і віршів «*Перло многоцѣнное*». У творах С. є відгомін тогочасного життя, ритміка його віршів близька до нар. дум.

В. П. Колосова.

СТА́ВРОПОЛЬ (1935—43 — Ворошиловськ) — місто, центр Ставр. краю РРФСР. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 276 тис. ж. (1982). Поділяється на 3 міські райони. Засновано 1777 як фортецю Азово-Моздоцької укріпленої лінії для захисту пд. кордонів Рос. імперії. З 1822 С.— центр Кавказ. обл., з 1847 — Ставропольської губ. Рад. владу встановлено 1 (14).I 1918. З лютого 1924 С.— центр Пд.-Сх. (з жовтня 1924 — Пн.-Кавказ., з 1937 — Орджонікідзевського, з 1943 — Ставропольського) краю. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1977). С.— важливий пром. і культур. центр краю. Розвинута маш.-буд. та хім. пром-сть (з-ди: «Червоний металіст», автопричепів, інструм., поршневих кілець, «Електроавтоматика», тех. вуглецю, хім. реактивів і люмінофорів та ін.). Підприємства м'ясної, кондитерської, виноробної, мол., шкіряно-взут., швейної, меблевої, буд. матеріалів та інших галузей промисловості. В С.— 4 вузи, філіал Моск. кооп. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. та проектні ін-ти: Всесоюзні люмінофорів і особливо чистих речовин, вівчарства та козівництва; Пн.-Кавказький природних газів, вакцин і сироваток, гідротехніки і меліорації та ін. Музеї: краєзнавчий, образотворчих мистецтв, літературний. Театри — драм. та ляльок, цирк.

СТА́ВРОПОЛЬ — колишня (до 1964) назва м. *Тольятті*.

СТАВРОПО́ЛЬСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина в центр. частині Передкавказзя, гол. чин. у межах Ставр. краю РРФСР. Розташована між річками Кубанню і Кумою та Кумо-Маничською западиною. Довж. 300 км, шир. бл. 170 км. Переважні висоти 300—600 м, найбільша — 831 м, г. Стрижамент. Складена з пісковиків, суглинків, глин і вапняків. Центр. райони С. в. глибоко розчленовані давньою *ерозією* (долини, балки, яри). Глибина врізу ерозійних форм досягає 240—340 м, на Сх.— 40—80 м. Поширені також *зсуви, блюдця степові* тощо. Родовища горючого газу, буд. матеріалів. Степові ділянки розорані, на підвищеннях — лісостеп з широколистяними лісами. Обводнена Кубано-Єгорликською системою і Великим Ставропольським каналом.

Ю. Л. Грубрін.

СТАВРОПО́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — порода *тонкорунних овець* вовнового напряму. Виведена 1923—48 у племгоспі «Советское руно» Ставр. краю схрещуванням новокавказьких вівцематок з баранами амер. *рамбульє* і грозненської породи овець. С. п. о. відзначається високою вовновою продуктивністю, довж. *вовни* (8—10 см), міцною конституцією, пристосованістю до умов посушливого клімату та пасовищного утримання. Жива маса баранів 90—120 кг, вівцематок 50—60 кг. Настриг вовни від баранів 14—19 кг, від маток—7—8 кг. Вовна вирівняна, густа, міцна, шовковиста й блискуча, тонина 64—70 якості. Плодючість 130—140 ягнят на 100 вівцематок. Розводять С. п. о. в

Баран ставропольської породи.

Ставр. і Краснодар. краях, Нижньому Поволжі, республіках Серед. Азії; використовують для поліпшення вовнової продуктивності тонкорунних овець.

Д. К. Міхновський.

СТАВРОПО́ЛЬСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 13.II 1924 як Пд.-Сх. область (край); 16.X 1924 — 13.III 1937 — Пн.-Кавказ. край; до 12.I 1943 — Орджонікідзевський край. Площа 80,6 тис. км². Нас. 2622 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, вірмени, греки, білоруси, карачаєвці, черкеси, абазини, осетини

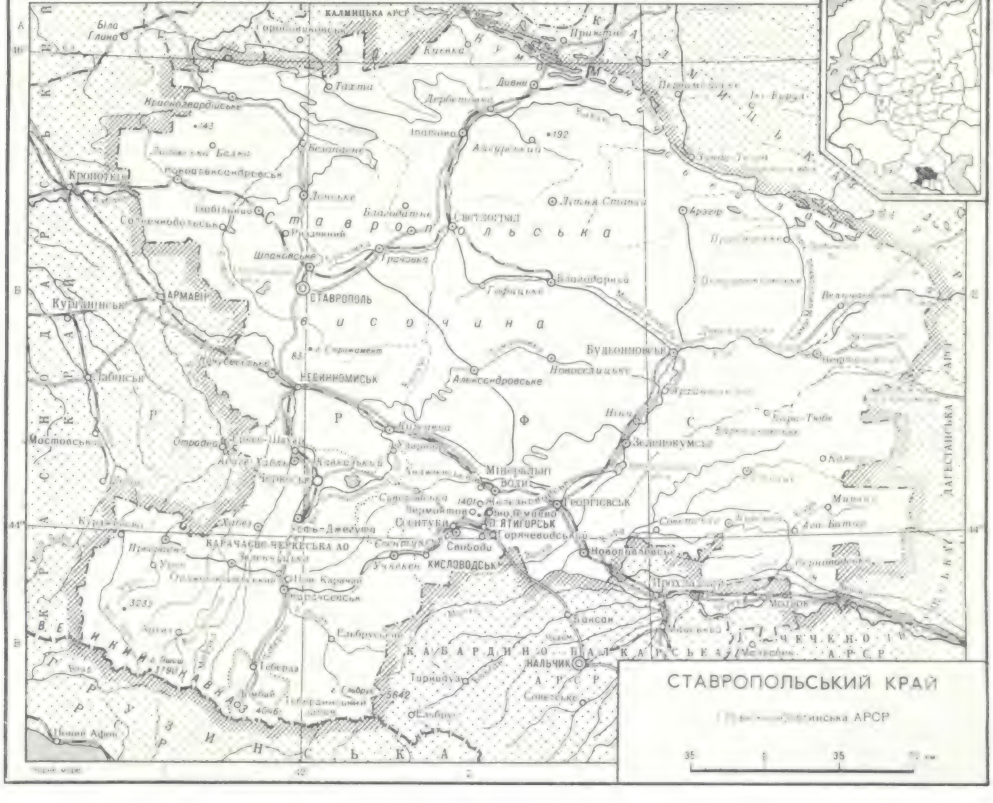

Ставропольський край.
У складальному цеху Ставропольського заводу автопричепів.

Ставропольський край.
Ставрополь. У центрі міста.

та ін. Міськ. населення — 51%. Ділиться на 34 райони, має 22 міста і 17 с-щ міськ. типу. До складу С. к. входить *Карачаєво-Черкеська автономна область*. Центр — м. *Ставрополь*. С. к. нагороджено орденом Леніна (1958). С. к. лежить у Передкавказзі й на пн. схилах *Великого Кавказу*. Центр. частину краю займає *Ставропольська височина* (вис. до 831 м, г. Стрижамент). На Сх.— Терсько-Кумська низовина, на Пн. і Пн. Сх.— *Кумо-Манычська западина*. На Пд. Зх.— передгір'я і хребти Великого Кавказу (вис. до 5642 м, г. *Ельбрус*). На Пд. в рельєфі виділяється район Кавказьких Мінеральних Вод (П'ятигір'я) з горами-лаколітами (Бештау, Машук та ін.). Корисні копалини: природний газ, нафта, мідні й поліметалеві руди, кам. вугілля, буд. матеріали; джерела мінеральних вод. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —4, —5° (у горах від —10 до —20°), липня +22, +25°. Опадів 300—500 мм, у горах — від 600 до 2000 мм на рік. Сніговий покрив на рівнині незначний і нестійкий. Гол. ріки — *Кубань* з притоками Тебердою, Великим Зеленчуком та Малим Зеленчуком; Кума з Підкумком; Єгорлик, Калаус. Багато озер та водосховищ (найбільші озера: Дадинське, Довсун, Манич; водосховища — Сенгілєєвське, Кубанське, Отказненське). Більшість озер солоні й мають лік. грязі. С. к. лежить у межах степової зони. Рослинність різнотравно-злакова на чорноземних і каштанових грунтах. На Ставропольській височині — масиви дубово-грабових лісів на сірих лісових опідзолених грунтах. На схилах гір степова рослинність на чорноземах, вище 450—500 м — лісостепова; на вис. 800—1000 м — дубово-букові ліси, на вис. 1100—2000 м — хвойні ліси, що змінюються субальп. та альп. луками. На тер. С. к.— Тебердинський заповідник і частина *Кавказького заповідника*.

Провідні галузі пром-сті — маш.-буд., енергетична, нафтопереробна, газова, хім., харч. і легка. Електроенергетика базується на енергії, що надходить від ДРЕС (найбільші — Невинномиська і Ставропольська). Видобування нафти (діє Нефтекумський нафтопереробний з-д), газу, розробка родовищ мідних і поліметалевих руд. Найбільші маш.-буд. і металообр. підприємства — з-ди: «П'ятигорськсільмаш», Георгієвський арматурний, Черкеський холодильного машинобудування, ставропольські автопричепів, поршневих кілець, інструментальний, «Електроавтоматика», автокранів, «Червоний металіст», Карачаєвський інструм. Хім. пром-сть представлена невинномиським виробничим об'єднанням «Азот» та Черкеським хім. об'єднанням; з-дами: ставропольськими тех. вуглецю, хім. реактивів і люмінофорів, Прикумським пластмас, Черкеським гумотех. виробів. Харч. пром-сть працює на місцевій сировині —

Ставропольська височина.

м'ясна, борошномельна, олійножирова, маслосироробна, мол., плодо-овочеконсервна, цукр. та виноробна. Підприємства цих галузей розміщені в усіх містах і райцентрах краю. З-ди по розливу мінеральних вод у Кисловодську, Єсентуках, Железноводську. Розвиваються текст., взут., швейна галузі. Союзне значення має Невинномиський вовновий комбінат. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють залізобетонні вироби, стінові матеріали, керамзит, цемент тощо. Деревообр. промисловість представлена черкеським меблевим об'єднанням «Архиз», кисловодським меблевим об'єднанням «Бештау» та Ставропольським меблевим комбінатом. С. г. багатогалузеве, з розвинутим зерновим г-вом і тонкорунним вівчарством. Площа зрошуваних земель 1981 становила 371,5 тис. га. Осн. гідротех. споруди: Правоєгорлицька, Терсько-Кумська, Східна і Курська зрошувально-обводнювальні системи; Невинномиський та Великий Ставропольський канали. Вирощують озиму пшеницю (80% посівів зернових), кукурудзу, озимі ячмінь і жито, овес, яру пшеницю, гречку та зернобобові. В зх. і пд.-сх. районах — посіви рису. Гол. тех. культури — соняшник, цукр. буряки, рицина, коріандр, соя, гірчиця та пд. коноплі. Важливе значення мають овоче-баштанні й кормові культури. Розвинуті садівництво (західні та південно-західні райони) та виноградарство (долина р. Куми).

У С. к. розводять велику рогату худобу мол.-м'ясного напряму і тонкорунних овець (7 млн. голів, 1982). Створено птахокомбінати та ін. спеціалізовані г-ва. На Пд. Зх. край перетинає Пн.-Кавказ. з-ця (Ростов-на-Дону — Баку), на Пн. Зх.— залізнична лінія Кавказька — Дивне — Еліста. Гол. автомоб. магістралі: Москва — Ростов-на-Дону — Мінеральні Води — Баку, Ставрополь—Теберда, Ставрополь — Дивне, П'ятигорськ — Нефтекумськ, Черкеськ — П'ятигорськ. Розвинутий повітр. і трубопровідний транспорт (нафто- та газопроводи). У С. к.— 7 вузів (4 — в Ставрополі, 2 — в П'ятигорську, пед. ін-т у Карачаєвську), 30 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзні н.-д. ін-ти: люмінофорів і особливо чистих речовин, вівчарства та козівництва; н.-д. ін-ти: Пн.-Кавказький природ. газів, протичумний Кавказу і Закавказзя, с. г., вакцин і сироваток, гідротехніки і меліорації — в Ставрополі, курортології й фізіотерапії — у П'ятигорську; астрофіз. обсерваторія АН СРСР у станиці Зеленчуцькій. Музеї: краєзнавчі — в Ставрополі, Черкеську, П'ятигорську; образотворчих мистецтв — у Ставрополі, Кисловодський худож. музей М. О. Ярошенка; музей-заповідник М. Ю. Лермонтова — у П'ятигорську. 4 театри: драм. та ляльок — у Ставрополі, муз. комедії — в П'ятигорську, драм.— у Черкеську. На тер. С. к. розташовані один з головних курортів Рад. Союзу — *Кавказькі Мінеральні Води*, гірсько-кліматичний курорт *Теберда*, туристські бази.

СТА́ВСЬКИЙ Володимир Петрович [справж. прізв.— Кирпичников; 30.VII (12.VIII) 1900, Пенза — 14.XI 1943, загинув на фронті в с. Турки-Перевоз біля м. Невеля, похований у м. Великі Луки] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1918. Учасник громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент центр. газет. Літ. діяльність почав 1922. Перша кн. нарисів — «Пройшли» (1924). Нарисові повісті «Станиця» (1928), «Розгін» (1930; однойм. п'єсу поставлено 1932), «На гребені» (1931—33) — про соціалістичну перебудову села; зб. оповідань «Сильніше смерті» (1932), п'єса «Війна» (1941) — про події громадян. війни. Редактор журн. «Новый мир» (1937—43). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Фронтовые записки. М., 1942; О счастье и мужестве. Пенза, 1953; Кубанские записи. Краснодар, 1973; Укр. перекл.— Розгін. Х., 1932; На гребені. Х.—К., 1934.

СТА́ВЩИНА — плата, яку отримували власники та орендарі феод. маєтків на Україні від сільських громад за вилов риби у водоймах. Відома з 14 ст. Платили її грішми або натурою (частиною виловленої риби). Розмір С. залежав від площі водойми та її зарибнення. Як феод.-кріпосницький пережиток С. зберігалася на Україні в пореформений період. Ліквідована *Декретом про землю* 1917, яким було націоналізовано й поміщицькі землі.

СТАГНА́ЦІЯ (від лат. stagnum — стояча вода) в економіці — застій у виробництві, торгівлі та інших галузях нар. господарства. С. властива капіталізму, особливо на імперіалістичній стадії його розвитку.

«СТА́ДІЇ ЕКОНОМІ́ЧНОГО ЗРОСТА́ННЯ» — бурж. теорія процесу суспільного розвитку, яка при аналізі істор. типу суспіль-

ства на перший план висуває рівень техніки і повністю ігнорує характер *виробничих відносин*. Висунув амер. економіст У. Ростоу наприкінці 50-х рр. 20 ст. як альтернативу марксистсько-ленінському вченню про *суспільно-економічні формації*.

На противагу даному К. Марксом поділові розвитку суспільства на п'ять істор. формацій У. Ростоу виділяє п'ять «С. е. з.»: «традиційне суспільство», «перехідне суспільство», «зрушення (перехід) до індустріального суспільства», «індустріальне суспільство», «суспільство високого масового споживання». Така періодизація екон. розвитку суспільства позбавлена наук. основи, оскільки критерієм розмежування «стадій» виступає не система виробничих відносин, яка визначається характером *власності* на *засоби виробництва*, а строкатий набір різнорідних техніко-екон. ознак (рівень розвитку техніки, пром-сті, обсяг і характер споживання тощо). Як різновид бурж. концепції *«індустріального суспільства»*, теорія «С. е. з.» використовує хибний у методологічному відношенні технологічний підхід до екон. систем, внаслідок чого вона еклектично об'єднує якісно різні екон. системи. Зокрема, «традиційне суспільство» охоплює і первісне, і рабовласницьке, і феод. суспільство. Прихильники цієї концепції до нібито однотипного «індустріального суспільства» відносять екон. системи сучас. промислово розвинутих капіталістичних і соціалістичних країн. На поч. 70-х рр. У. Ростоу здійснив спробу з'єднати концепцію «С. е. з.» з аналізом екон. політики, яка, на його думку, також нібито визначається лише рівнем технологічного розвитку суспільства. Таким чином, концепція «С. е. з.» спотворює теорію наук. комунізму, виступає не тільки як засіб боротьби за капіталістичний шлях розвитку країн «третього світу», а й як пряма апологія капіталізму, нібито доказ його безперервної трансформації й вічності.

А. І. Кредісов.

СТАДІО́Н [грец. στάδιον, спочатку — стадій (міра довжини), згодом — місце для змагань з бігу довжиною в один стадій] — комплексна *спортивна споруда* для тренувань і змагань з різних видів спорту. Прототипами сучасних були старод. С. (прямокутні або підковоподібні витягнуті арени з місцями для глядачів вздовж них) в Олімпії, Афінах, Дельфах та ін. місцевостях Старод. Греції, призначені для *Олімпійських ігор* та ін. змагань. Відродження Олімпійських ігор (1894) стимулювало буд-во великих С. в багатьох країнах. Складовими частинами сучас. С. є: спорт. ядро (футбольне поле, бігові доріжки, місця для стрибків і метання), оточене трибунами для глядачів, майданчики для спорт. ігор і гімнастики з допоміжними спорудами і приміщеннями, часто *басейни спортивні*. С. бувають відкриті й криті (набули поширення в 1950—60-х рр.). В СРСР до найбільших належать Центральний *стадіон імені В. І. Леніна*, стадіон — спортивний комплекс «Олімпійський» (обидва — у Москві), *Стадіон республіканський* у Києві, стадіон ім. С. М. Кірова у Ленінграді, стадіон «Динамо» у Тбілісі.

СТАДІО́Н ІМЕНІ В. І. ЛЕ́НІНА Центральний — один з найбільших у світі спортивних комплексів. Споруджено у Москві 1955—56, реконструйовано 1976—79. До складу комплексу входить бл. 140 спорт. споруд: Велика і Мала спортивні арени з трибунами (на 100 тис. глядачів та 14 тис. глядачів), плавальний басейн, Палац спорту (на 12—15 тис. глядачів), дитячий стадіон, тенісне містечко, тренувальний критий каток, 26 спорт. залів, 10 футбольних полів, 4 легкоатлетичні комплекси, бл. 80 відкритих баскетбольних, волейбольних та ін. майданчиків, полігон для стрільби з лука. Взимку діє бл. 20 майданчиків для хокею з шайбою, фігурного катання, працює лижна база. Стадіон має різні допоміжні споруди (майстерні, лікувальний диспансер тощо). Був головним стадіоном XXII *Олімпійських ігор*. Всі споруди комплексу об'єднані парком. Автори проекту осн. спорт. комплексу — архітектори О. Власов, І. Рожин, М. Уллас, О. Хряков, інж. В. Насонов, М. Резников, В. Полікарпов; Ленінська премія, 1959.

СТАДІО́Н РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ у Києві. Споруджено 1937—41 за проектом арх. М. Г. *Гречини*. Відкриття стадіону було призначено на 22.VI 1941; відбулося 22.VI 1946. Заг. площа стадіону 53 га. Після реконструкції 1966—67 стадіон розширено, добудовано другий ярус трибун (арх. М. Гречина, Г. Гранаткін, А. Анищенко, М. Губов). Стадіон має 100 тис. місць. Простір під трибунами використано для критого зимового стадіону (пл. 12 тис. м²). Вхід на стадіон — у вигляді *колонади*. Крім гол. арени з футбольним полем і біговою доріжкою на стадіоні є тренувальні спорт. майданчики й гімнастичні зали, криті плавальні басейни, тенісні корти, лижний трамплін з штучним покриттям. Встановлено 4 метал. вишки для прожекторів вечірнього освітлення. До XXII Олімпійських ігор в СРСР стадіон 1978—80 реконструйовано.

СТА́ДНИК Йосип Дмитрович (18. III 1876, с. Валява, тепер Жешувського воєводства ПНР — 8.XII 1954, Львів) — укр. актор, режисер дожовтневого і рад. театру, педагог і перекладач. Чоловік С. *Стадникової*, батько С. *Стадниківни* та Я. *Стадника*. Закінчив польс. драм. студію. У 1894—1913 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (1906—13 — директор), 1917—18 — *Театру Миколи Садовського*. В 1913—39 (з перервами) керував укр. профес. трупами в Галичині (див. *Стадника Й. Д. театри*), *Театром імені І. Тобілевича* (1933—35), *Українським драматичним театром* імені Лесі Українки у Львові (1939—41), драм. театром в Дрогобичі (1944—45), Театром мініатюр у Львові (1945—47). Серед ролей — Іван («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Микита («Влада темряви» Л. Толстого), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Уріель («Уріель Акоста» Гуцкова), Яго («Отелло» Шекспіра). Вистави: драматичні — «Украдене щастя» І. Франка (грав роль Гурмана), «Лісова пісня» Лесі Українки, «Вантаж» Я. Галана, «На дні» М. Горького (грав роль Актора), «Вишневий сад» Чехова, «Ткачі» Гауптмана, «Скупий» Мольєра (грав роль Гарпагона), «Вовки» Р. Роллана; оперні — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Роксолана» Д. Січинського, «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Травіата» Дж. Верді та ін. Знявся у кінофільмі «Вітер зі Сходу» (1941). Викладацька діяльність у Муз.-драм. школі Миколи Лисенка (Київ, 1917—18) та драматичній школі при Вищому музичному ін-ті ім. М. Лисенка (Львів, 1922—24), студіях і драм. школах. Серед учнів — А. *Бучма*, М. *Крушельницький*, Є. *Коханенко*, Я. *Геляс*, С. *Стадникова*. Автор спогадів про театр. життя Галичини, перекладів п'єс і лібретто опер.

Тв.: Народження театру. «Література і мистецтво», 1941, № 4.

Літ.: Медведик П. Йосип Стадник.— Сердюк О. Талановитий сподвижник театру. «Жовтень», 1976, № 9.

П. К. Медведик.

Й. Д. Стадник.

Й. Д. Стадник у ролях Івана («Заламейський війт» П. Кальдерона) та Гірея («Маруся Богуславка» М. Старицького).

Стадіон імені В. І. Леніна в Москві. 1955—56. Реконструкція 1976—79.

Стадіон республіканський у Києві. 1937—41; 1966—67. Реконструкція 1978—80.

С. Й. Стадниківна.

С. А. Стадникова.

Сталактити (вгорі) і сталагміти в Червоній печері. Кримські гори.

Терноп. обл.— 19.XII 1946, Львів) — укр. рад. драм. актор, співак і режисер. Син Й. *Стадника* і С. *Стадникової*, брат С. *Стадниківни*. Закінчив театр. студію Й. Стадника. На професійній сцені з 1921. Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* та в ін. зх.-укр. трупах (1922—31, 1935—37), в театрах «Криве дзеркало» (1932—34), оперети (1938—39), мініатюр та естради (1941), юного глядача (1945—46), всі — у Львові. Серед ролей — Левко («Ніч під Івана Купала» Старицького), Микола («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Андрійко («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Лейн («Клопіт з Ернстом» Уайльда). Вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (грав роль Петра), «Баядера» І. Кальмана, «Жайворонок» і «Циганська любов» Ф. Легара, «Пошились у дурні» М. Кропивницького та ін. *П. К. Медведик.*

СТА́ДНИКА Й. Д. ТЕА́ТРИ — мандрівні театри драми, опери і оперети під худож. керівництвом Й. *Стадника*. Діяли з перервами протягом 1913—39 у Зх. Україні. Мали різні назви: «Український нар. театр зі Львова» (1913—14), «Союз українських артистів» (1924—26), кооператив «Український театр» (1927—31), «Мистецьке турне» Й. Стадника (1935—39) та ін. В різний час у С. Й. Д. т. працювали: А. *Бучма*, О. *Левицька*, Я. *Стадник*, С. *Стадникова*, М. *Бенцаль*, І. *Рубчак*, Я. *Геляс*, П. *Сорока*, Л. *Кривицька*, С. *Федорцева*, К. Пилипенко, І. Коссакова, С. Орлян, Л. Боровик. В репертуарі були вистави, здійснені Й. Стадником: драматичні — «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Дон Кіхот із Еттенгайма» і «Вантаж» Я. Галана, «Мазепа» Ю. Словацького, «Хам» за Е. Ожешко, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Вовки» Р. Роллана, «Скупий» Ж. Б. Мольєра; музичні — «Ноктюрн» М. Лисенка, «Сільва» І. Кальмана, «Паганіні» Ф. Легара. В 1939 актори С. Й. Д. т. увійшли до складу *Українського драматичного театру* імені Лесі Українки у Львові. *П. К. Медведик.*

СТАДНИКІ́ВНА Стефа Йосипівна (20.IX 1912, Тернопіль — 27.II 1983, Львів) — укр. рад. артистка, співачка (сопрано). Дочка Й. *Стадника* і С. *Стадникової*, сестра Я. *Стадника*. Театр. освіту здобула у Варшавській драм. школі. Працювала в укр. театрі Й. Стадника (1926—39, з перервою, див. *Стадника Й. Д. театри*), в польс. оперетах у Львові, Познані, Вільнюсі (1930—33), у трупі «Артистичне турне» (1934), в Українському драм. театрі ім. Лесі Українки у Львові (1939—41), Львівському театрі юного глядача імені М. Горького (1944—48), у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1948—57), Укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1959—78). Серед ролей — Шинкарка («Гайдамаки» за Т. Шевченком), Надія Петрівна («Блакитна троянда» Лесі Українки), Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Біанка («Отелло» Шекспіра). Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Белла («Паганіні» Легара) та ін. Знімалась у кіно (Марися, «Вітер зі Сходу», 1941).

П. К. Медведик.

СТАДНИКО́ВА Софія Андріївна (13.IX 1888, Тернопіль — 21.IX 1959, Львів) — укр. драм. актриса і співачка (драматичне сопрано) дореволюц. і рад. театру. Дочка Е. *Стечинської* та А. *Стечинського*, дружина Й. *Стадника*, мати С. *Стадниківни* і Я. *Стадника*. Закінчила жіночий ін-т у м. Яворові (тепер Львів. обл.), вокальну освіту здобула в Києві 1915—17 у професора О. *Муравйової*. Дебютувала 1901 в *Театрі товариства «Руська бесіда»*, де працювала 1901—13. Згодом виступала у *Стадника Й. Д. театрах* (1913—14); *Театрі Миколи Садовського* (1915—18) у Києві, різних театрах Зх. України (1920—39), *Українському драматичному театрі* ім. Лесі Українки (1939—41), в театрах Дрогобича і Львова (1944—47). Серед драм. ролей — Анна («Украдене щастя» Франка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Харитина («Наймичка» Карпенка-Карого), Мавка, Килина («Лісова пісня» Лесі Українки), Марія Тарасівна («Платон Кречет» Корнійчука), Ліза («Живий труп» Л. Толстого), Поля («Міщани» М. Горького), Юдіф («Уріель Акоста» Гуцкова). Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Маргарита («Фауст» Гуно) та ін. Концертна діяльність: арії з опер, укр. нар. пісні. У 1928 гастролювала в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка.

П. К. Медведик.

С. А. Стадникова в ролях Марусі («Маруся Богуславка» М. Старицького) та Софії («Безталанна» І. Карпенка-Карого).

СТА́ДНІСТЬ — здатність тварин одного виду утворювати більшменш постійні групи — *стада*; характерна переважно для ссавців. У одних тварин С. спостерігається протягом усього життя (коні, вівці, деякі ластоногі), у інших — лише в окремі сезони року (олені, вовки). В основі С. лежать успадкувальні дії тварин. Здатність утворювати стада з їхньою складною структурою та взаємопов'язаною поведінкою є пристосуванням тварин до умов існування.

СТАДНЮ́К Іван Фотійович (н. 8.III 1920, с. Кордишівка, тепер Вінницького р-ну Вінн. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1940. У роки Великої Вітчизн. війни працював у фронтових газетах. Друкуватися почав 1940. Збірки оповідань і повістей «Максим Перепелиця» (1952; однойм. фільм, 1956), «Люди зі зброєю» (1956), «Серце пам'ятає» (1962), «Воєнні повісті» (1967) та ін. присвячені Рад. Армії. Роман «Люди не ангели» (1962—65) — про укр. рад. село. Роман «Війна» (кн. 1—3, 1970—80) відтворює події Великої Вітчизн. війни. Автор п'єс, кіносценаріїв. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1979; Сокровенное. Статьи и очерки. М., 1980; Укр. перекл. — Максим Перепелиця. К., 1960; Війна. К., 1975; Люди не ангели. К., 1981.

М. Ф. Гетьманець.

СТА́ДО — 1) Поголів'я певного виду с.-г. тварин, що складається з різних статевих, вікових і виробничих груп або з однорідної групи тварин, сформоване для раціонального утримання, годівлі, випасу чи відгодівлі. С. овець наз. отарою, великої рог. худоби — чередою, туртом, коней — табуном, птиці — зграєю. Формуючи С., враховують структуру його, розміри й найдоцільніше використання, *оборот стада* і *відтворення стада*. 2) Група тварин одного виду, статі й віку, сформована в г-ві для раціонального утримання, випасу й відгодівлі. 3) Група диких тварин, що збираються докупи тимчасово або постійно. Це т. з. стадні тварини (копитні, деякі хижаки та ін.).

В. М. Хрящевський.

СТАЖ (франц. stage) — тривалість діяльності в якійсь галузі. Див. *Трудовий стаж*.

СТАЖУВА́ННЯ — за рад. трудовим законодавством виробнича діяльність для одержання досвіду роботи або підвищення *кваліфікації*, форма виявлення придатності працівника до тієї чи іншої роботи. С. застосовують, як правило, при зарахуванні на певні посади *молодих спеціалістів*, які закінчили вищі навчальні заклади, з метою поглиблення їхньої спеціалізації безпосередньо на робочому місці; для викладачів вищої школи — для підвищення кваліфікації. С. є й робота за спеціальністю протягом певного часу в театрі, хореографічних та ін. худож. колективах, в адвокатурі тощо з метою відбору і підготовки найздібніших осіб на штатні посади. Див. також *Випробувальний строк*, *Інтернатура*.

СТАЗ (від грец. στάσις — стояння, нерухомість) — застій, спинення в просвіті будь-якого трубчастого органу фізіологічного вмісту: кров'яний С. (гемостаз), каловий С. (копростаз), сечовий С., лімфостаз. В мед. практиці найчастіше зустрічається припинення руху крові в капілярах (капілярний С.) або у венах (венозний С.). Спричинюється С. діянням хім. і фіз. факторів, отрут бактерій або порушенням іннервації судин, зміною складу крові тощо. При тривалому С. може виникнути *тромб*, *некроз*.

СТА́ЄР (англ. stayer, букв.— витривала людина) — спортсмен, який спеціалізується в подоланні найдовших у певному виді спорту дистанцій (напр., бігун — на 5000,

10 000 м в легкій атлетиці й кованярському спорті, на 50 км в лижному спорті).

СТАЙН (Стейн; Stein) Уїльям Говард (н. 25.VI 1911, Нью-Йорк) — амер. біохімік, член Нац. академії наук США та Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив Гарвардський ун-т (1933). З 1938 працює в Рокфеллерівському ун-ті (Нью-Йорк), з 1955 — професор біохімії. Осн. праці — з аналіт. хімії білків і ферментів. Розробив кількісний метод визначення амінокислот, заснований на іонообмінній хроматографії, вперше встановив (разом з ін. вченими) первинну структуру рибонуклеази, вивчив будову активних центрів ферментів. Нобелівська премія, 1972 (разом з С. *Муром* і К. *Анфінсеном*).

СТА́ЙНЯ, конюшня — приміщення для утримання коней. Залежно від призначення розрізняють С. для робочих і плем. коней з табунною і стаєнною системами утримання. При стаєнній системі тварин утримують індивідуально чи групами в денниках або стійлах. *Жеребців,* плем. кобил з лошатами, молодняк рисистого й верхового напрямів утримують в денниках без прив'язі. С. будують за типовими проектами на 40, 80, 100 голів і більше. Їх електрифікують, обладнують водопроводом, каналізацією, вентиляцією та ін. Біля С. влаштовують обгороджені майданчики для прогулювання коней (див. *Моціон тварин*).

Б. М. Гопка.

СТАККА́ТО (італ. staccato, букв. — уривчастий) — коротке уривчасте виконання звуків; один із способів добування звуків, протилежний *легато*. Позначається словом staccato або крапками над чи під нотами.

СТАЛАГМІ́ТИ (від грец. σταλαγμός — краплина) — мінеральні утворення (переважно вапнякові) на дні *печер*, галерей та ін. карстових порожнин. Утворюються внаслідок випадання в осадок вуглекислого кальцію при випаровуванні насиченої ним води, яка капає зі стелі порожнини. С. ростуть знизу догори і мають вигляд бурульок, стовпів тощо. Часто, зростаючись з *сталактитами*, утворюють колони (сталагнати).

СТАЛАКТИ́ТИ (від грец. σταλακτός — той, що стікає по краплі) — мінеральні утворення (переважно вапнякові), що звисають зі стелі й верхніх частин у *печерах*, підземних галереях та ін. карстових порожнинах. Утворюються в результаті осідання кальциту, який випадає в осадок при випаровуванні води, що просочується по тріщинах на стелі порожнин. С. ростуть згори вниз і мають вигляд конусів, трубочок, бурульок. Іноді трапляються гіпсові та соляні сталактити.

СТАЛАКТИ́ТИ в архітектурі — декоративні виступи (схожі на природні *сталактити*) призматичної форми, розміщені рядами, що нависають один над одним. Застосовувалися для оздоблення склепінь, карнизів та ін. частин будівель. Характерні для мавританської архітектури, середньовічного буд-ва у Серед. Азії, на Бл. Сході тощо.

СТАЛЕ́ВІ КОНСТРУ́КЦІЇ — конструкції, виготовлені із *сталей* різних марок. Для С. к. (мал.) використовують сталь низьковуглецеву звичайної міцності (найчастіше), низьколеговану та високоміцну (напр., з карбонітридним зміцненням) сталь. Сталевими роблять *несучі конструкції* й *огороджувальні конструкції* будинків і споруд, *прогонові будови мостів, опори ліній електропередачі*, радіо- і телевежі, резервуари, *газгольдери*, морські *платформи* для буріння свердловин та видобування нафти і газу, магістральні *газопроводи* і *нафтопроводи*, рухомі конструкції (напр., підйомних кранів, екскаваторів) та ін. об'єкти. С. к. виготовляють звичайно з первинних сталевих прокатних елементів різного профілю (див. *Прокат* у металургії), листової сталі, що їх з'єднують зварюванням (див. *Зварні конструкції*), болтами (у т. ч. високоміцними фрикційного типу) або (рідше) заклепками (див. *Клепані конструкції*) у конструктивні елементи— *балки, колони, ферми, оболонки, панелі, плити* тощо. Розрізняють С. к.: наскрізні (структурні й *гратчасті конструкції*) і суцільні (див. також *Листові конструкції, Тонкостінні конструкції*); плоскі і просторові. За статичною схемою їх поділяють на балкові, аркові, рамні, висячі (див. *Висячі конструкції*) або комбіновані. Виготовляють і монтують С. к. індустріальними методами. С. к. відзначаються відносною легкістю і високою міцністю, різноманітністю конструктивних форм. Вони зручні для демонтажу й реконструкції. Осн. вади С. к.— схильність до *корозії металів* і зниження міцності при високих т-рах. Вдосконалення С. к. пов'язане з *типізацією* й *уніфікацією* конструктивних елементів, зменшенням витрати металу (внаслідок використання сталей підвищеної міцності й попереднього напруження елементів, див. *Попередньонапружені конструкції*), з розробкою нових конструктивних форм тощо. Розраховують С. к. за *граничними станами* (за несучою здатністю і розвитком надмірних деформацій від статичних і динамічних навантажень).

Літ.: Жудин Н. Д. Стальные конструкции. М., 1957; Жербин М. М. Высокопрочные строительные стали. К., 1974; Лихтарников Я. М., Клыков В. М., Ладыженский Д. В. Расчет стальных конструкций. К., 1976.

М. М. Жербін.

СТА́ЛІН Йосиф Віссаріонович [справж. прізв.— Джугашвілі; 9 (21).XII 1879, м. Горі, тепер Груз. РСР — 5.III 1953, Москва] — один з керівних діячів КПРС, Рад. д-ви, міжнар. комуністичного і робітн. руху, теоретик і пропагандист марксизму-ленінізму. Член КПРС з 1898. Н. в сім'ї кустаря-шевця. Був членом Тифліського, Кавказького союзного та Бакинського к-тів РСДРП. Учасник революції 1905—07 на Закавказзі. В січні 1912 заочно кооптований до ЦК РСДРП і введений до Російського бюро ЦК РСДРП. У 1912—13 в Петербурзі співробітничав у газ. «*Звезда*» та «*Правда*». В кін. 1912 — на поч. 1913 написав працю «Марксизм і національне питання», яку позитивно оцінив В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 213). Не раз зазнавав арештів і заслання. Після повалення самодержавства в березні 1917 повернувся з заслання до Петрограда. Його було введено до складу Бюро ЦК РСДРП(б) і до редакції газ. «Правда». На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) С. обрано членом ЦК. З цього часу обирався до ЦК на всіх з'їздах партії. Активний учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. Член обраного на засіданні ЦК 16 (29).X 1917 Військово-революційного центру, який увійшов як керівне ядро до складу Петрогр. військово-революційного комітету. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — нарком у справах національностей (до 1922), одночасно 1919—22 — нарком держконтролю РРФСР (з

Й. В. Сталін.

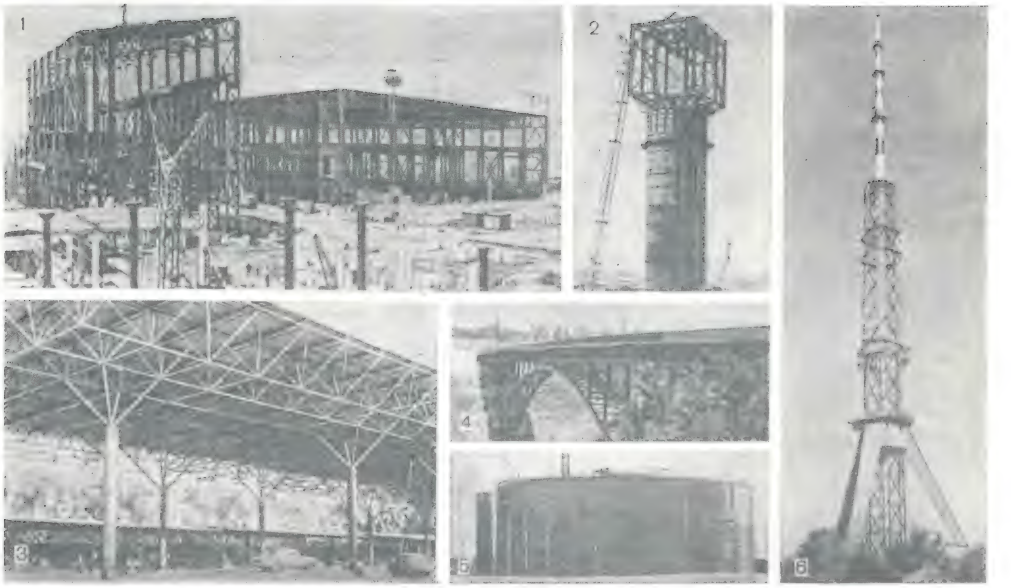

Сталеві конструкції.
1. Несучі конструкції киснево-конверторного комплексу заводу «Азовсталь».
2. Циліндричний баштовий копер вентиляційного стовбура Запорізького залізорудного комбінату.
3. Структурне покриття колгоспного ринку в Фергані.
4. Міст через старе русло Дніпра в Запоріжжі.
5. Резервуар місткістю 30 тис. м³ з рулонованою стінкою.
6. Телевізійна башта в Харкові.

А. Л. Ж. де Сталь.

1920 — нарком РСІ). Під час громадян. війни 1918 — 20 — член Реввійськради Республіки, Реввійськради Пд., Зх. і Пд.-Зх. фронтів, представник ВЦВК у Раді Робітн. і Сел. Оборони. В квітні 1922 обраний Ген. секретарем ЦК РКП(б); перебував на цьому посту понад 30 років. В. І. Ленін у «Листі до з'їзду» (грудень 1922 — січень 1923), вказавши на деякі негативні риси характеру С., пропонував змістити його з посади Ген. секретаря (див. Повне зібр. тв., т. 45, с. 328—329). XIII з'їзд РКП(б) визнав за доцільне залишити С. на посту Ген. секретаря, але за умови, щоб він зробив з критики В. І. Леніна необхідні висновки.

С. брав активну участь у розробці і здійсненні політики партії, планів будівництва соціалізму, відіграв видатну роль в ідейно-політ. розгромі *троцькізму* та *правого ухилу у ВКП(б)*, у захисті ленінського вчення про можливість перемоги соціалізму в СРСР. Велике значення мали праці С. «Про основи ленінізму», «Троцькізм чи ленінізм?» (обидві — 1924), «До питань ленінізму» (1926), «Про правий ухил у ВКП(б)» (1929) та ін. 6.V 1941 С. призначено головою Раднаркому СРСР (з 1946 — Голова Ради Міністрів СРСР), 30.VI 1941 — головою Держ. К-ту Оборони, 19.VII — наркомом оборони СРСР, 8.VIII 1941 — Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами СРСР. У діяльності С. поряд з позитивними сторонами мали місце теор. і політ. помилки, негативну роль відіграли деякі риси його характеру. Поступово склався культ особи С., який потягнув за собою грубі порушення соціалістичної законності, завдав серйозної шкоди діяльності партії, справі комуністич. будівництва. XX з'їзд КПРС (1956) засудив культ особи як явище, чуже духові марксизму-ленінізму, природі соціалістичного сусп. ладу. В постанові ЦК КПРС від 30.VI 1956 «Про подолання культу особи і його наслідків» партія дала об'єктивну всебічну оцінку діяльності С., розгорнуту критику культу особи. У 1919—52 С. був членом Політбюро ЦК партії, 1952—53 — членом Президії ЦК КПРС; 1925—43 — член Виконкому Комінтерну, з 1917 — член ВЦВК, з 1922 — ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. С. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці (1939), Героя Рад. Союзу (1945), Маршала Рад. Союзу (1943), Генералісимуса Рад. Союзу (1945). Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами «Перемога», орденом Суворова 1-го ступеня, 3 орденами Червоного Прапора, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

СТАЛІНАБА́Д — колишня (1929—61) назва м. *Душанбе*.

СТАЛІНГРА́Д — колишня (1925—61) назва м. *Волгограда*.

СТАЛІНГРА́ДСЬКА БИ́ТВА 1942—43 — одна з найбільших битв Великої Вітчизняної війни і 2-ї світової війни; охоплює періоди оборонної (17.VII—18.XI 1942) і наступальної (19.XI 1942—2.II 1943) операцій, проведених рад. військами з метою оборони Сталінграда і розгрому наступаючих на Сталінградському напрямі нім.-фашист. військ. Улітку 1942 гітлерівське командування, скориставшись з відсутності другого фронту, дістало змогу організувати наступ на пд. крилі рад.-нім. фронту з метою загарбання родючих районів Дону, Кубані, Нижньоволжя і нафтоносного Кавказу. Для наступу на Сталінград було виділено з групи армій «Б» 6-у армію (команд.— генерал-полковник Ф. Паулюс) у складі 13 д-зій (бл. 270 тис. чол., 3 тис. гармат і мінометів та бл. 500 танків). Її підтримував 4-й повітр. флот (до 1200 бойових літаків). Ставка Верховного Головнокомандування 12.VII 1942 створила Сталінгр. фронт (команд.— Маршал Рад. Союзу С. К. *Тимошенко*, з 23.VII — генерал-лейтенант В. М. *Гордов*), якому ставилося завдання спинити дальше просування противника, що мав перевагу в людях у 1,7 раза, в артилерії і танках — у 1,3, у літаках — більш як у 2 рази. Оборонна операція почалася 17.VII на далеких підступах до Сталінграда. Протягом 6 діб передові загони 62-ї і 64-ї армій чинили запеклий опір нім.-фашист. військам. 23.VII противник повів наступ на гол. смугу оборони 62-ї і 64-ї армій, намагаючись охоплюючими ударами на флангах рад. військ у великому вигині Дону оточити їх, вийти в район Калача і прорватися до Сталінграда із Зх. Внаслідок стійкої оборони і контрударів рад. військ задум противника було зірвано. Рад. війська до 16.VIII зупинили просування противника і зайняли оборону на зовн. обводі Сталінграда. Противник змушений був кинути з Кавказ. напряму на Сталінградський 4-у танк. армію Гудеріана. Беручи до уваги пряму загрозу прориву противника до міста з Пд.-Зх., для оборони цього напряму 7.VIII з складу Сталінгр. фронту було виділено Пд.-Сх. фронт (команд.— генерал-полковник А. І. *Єременко*). Внаслідок контрудару військ Пд.-Сх. фронту до 17.VIII противника було зупинено, і він тимчасово перейшов до оборони. 18.VIII нім.-фашист. війська поновили наступ із Зх. і Пд.-Зх. 23.VIII їм вдалося вийти до Волги на Пн. від міста. Фланговим контрударом 24-ї та 66-ї армій, що підійшли з резерву Ставки, і армій Сталінгр. фронту наступ противника з Пн. було зупинено. Нім.-фашист. командування ввело в бій додатково 8-у італійську, а згодом — 3-ю румунську армії. Так, чин. група армій «Б» під Сталінградом у той час налічувала понад 80 д-зій. З 12.IX оборону Сталінграда було покладено безпосередньо на 62-у армію генерал-лейтенанта В. І. *Чуйкова* і 64-у армію генерал-майора М. С. *Шумилова*. В місті розгорнулися запеклі вуличні бої. Сталінгр. фронт 28.IX було перейменовано на Донський (команд.— генерал-лейтенант К. К. *Рокоссовський*), а Пд.-Сх.— на Сталінградський (команд.— генерал-полковник А. І. Єременко). 15.X на вузькій ділянці противникові вдалося прорватися до Волги в районі тракторного з-ду, на Пд. від з-ду «Барикади».

18.XI закінчився оборонний період С. б., в ході якого нім.-фашист. війська зазнали великих втрат. Контрнаступ рад. військ, підготовлений у ході оборонної операції, почався 19.XI. В його розробці важливу роль відіграли представники Ставки Верховного Головнокомандування генерали Г. К. *Жуков* і О. М. *Василевський*. Задум контрнаступу полягав у тому, щоб, завдаючи ударів у напрямах, що сходилися на Калач, оточити і знищити сталінгр. угруповання противника. Для цього було розгорнуто війська Пд.-Зх. (команд.— генерал-лейтенант М. Ф. *Ватутін*), Донського (команд.— генерал-лейтенант К. К. Рокоссовський) і Сталінградського (команд.— генерал-полковник А. І. Єременко) фронтів. На цей час рад. війська переважали противника в людях у 1,1 раза, в гарматах і мінометах — у 1,5, у танках і самохідних арт. установках — у 2,2, в бойових літаках — у 1,1 раза. Війська Пд.-Зх. фронту за перший день просунулися на 23—35 км, а 65-а армія Донського фронту, яка зустріла сильний опір противника, пройшла лише 3—5 км. Війська Сталінгр. фронту почали наступ 20.XI і вже у перший день прорвали оборону противника. 23.XI з'єднання Пд.-Зх. і Сталінгр. фронтів з'єдналися в районі Калач — Совєтський — Мариновка і оточили 22 д-зії і понад 160 окремих частин 6-ї і частково 4-ї танк. нім. армій заг. чисельністю 330 тис. чол. Того самого дня капітулювало оточене угруповання рум. військ. До 30.XI рад. війська стиснули кільце оточення і створили більш як 500-кілометровий зовн. фронт. Спроба нім.-фашист. командування 12.XII деблокувати свої оточені війська ударом з району Котельникова закінчилася для них невдачею. До кінця грудня війська Ворон., Пд.-Зх. і Сталінгр. фронтів розгромили війська противника перед зовн. фронтом оточення, відкинули залишки їх на 150—200 км. Ліквідацію оточеного угруповання було покладено на війська Донського фронту. 10.I 1943 після відхилення противником пропозиції про капітуляцію, рад. війська, долаючи запеклий опір противника, 26.I розсікли вороже угруповання на дві частини. 31.I припинила опір пд. група військ разом з генерал-фельдмаршалом Ф. Паулюсом, а 2.II капітулювала пн. група.

Сталінградська битва 1942—43.
Бій проти німецько-фашистських загарбників в одному з цехів заводу «Красный Октябрь». Листопад 1942.

В ході С. б. було розгромлено 6-у і 4-у танкову німецькі, 3-ю і 4-у румунські і 8-у італійську армії. Нім.-фашист. війська було відкинуто далеко на Зх. від Волги. Вони втратили вбитими, пораненими, полоненими і пропалими без вісті бл. 1,5 млн. солдатів і офіцерів. Перемога рад. військ у С. б. зробила вирішальний внесок у досягнення корінного перелому як у ході Великої Вітчизн. війни, так і всієї 2-ї світової війни. Внаслідок С. б. Рад. Збройні Сили вирвали у противника стратегічну ініціативу і міцно її утримували до кінця війни. Перемога ще вище піднесла міжнар. авторитет Рад. Союзу, стала вирішальним фактором дальшого зміцнення *антигітлерівської коаліції*. Подвиг героїв-сталінградців увічнив пам'ятник-ансамбль на *Мамаєвому кургані*. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Літ.: Самсонов А. М. Сталинградская битва. М., 1968; Сталинград: уроки истории. Воспоминания участников битвы. [Сборник]. М., 1980.

І. Д. Єршов.

СТАЛІНГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ— колишня (1936—61) назва *Волгоградської області* РРФСР.

СТА́ЛІНО — колишня (з 1924 до 1961) назва м. *Донецька*.

СТА́ЛІНСЬКА О́БЛАСТЬ — колишня (з 1938 до 1961) назва *Донецької області* УРСР.

СТА́ЛОСТІ СКЛА́ДУ ЗАКО́Н — один з основних законів хімії: кожна чиста хім. сполука, незалежно від способу її одержання, складається з одних і тих самих елементів, причому відносні кількості їхніх атомів виражаються цілими числами. Строго застосовний тільки до газоподібних та рідких сполук. Склад кристалічних сполук здебільшого сталий, але може бути й змінним, невідповідним цілочисловим відношенням атомів (деякі *гідриди, карбіди, металіди*). Сполуки змінного складу наз. б е р т о л і д а м и; сполуки ж, які підлягають С. с. з.,— д а л ь т о н і д а м и. С. с. з. встановив Ж. *Пруст* після тривалої наук. суперечки (1801—08) з К. Л. *Бертолле*.

СТАЛЬ (Staël) Анна Луїза Жермена де (22.IV 1766, Париж — 14.VII 1817, там же) — франц. письменниця, теоретик л-ри, публіцист. Дочка Ж. *Неккера*. Заснований С. салон став центром літ. і політ. думки Парижа. З захопленням зустріла Велику франц. революцію 1789—94. Вільнодумство й опозиція до диктатури Наполеона I були причиною вигнання її з Парижа (1803) і Франції. Жила в Швейцарії. Подорожувала по Європі. Перший значний твір С.— «Листи про твори і характер Ж. Ж. Руссо» (1788). У трагедії «Джейн Грей» (1790), романах «Дельфіна» (1802), «Коринна, або Італія» (1807) засуджувала звичаї вищих сфер суспільства, захищала право жінки на свободу почуттів і думки. В кн. «Про літературу, розглянену у зв'язку з суспільними інституціями» (1800) зробила спробу пояснити л-ру як продукт сусп. ладу. В книгах «Про Німеччину» (1810), «Роздуми про основні події французької революції» (вид. 1818) проголосила теорію раннього романтизму, висловила тривогу за долю революції у Франції. В автобіогр. кн. «Десятилітнє вигнання» (опубл. 1821) згадувала про перебування (проїздом) 1812 на Україні, зокрема в Києві.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Коринна, или Италия. М., 1969. *І. М. Лозинський.*

СТАЛЬ (Заславська) Людмила Миколаївна [2 (14).III 1872, Катеринослав — 23.IV 1939, Москва] — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1897. Н. в сім'ї фабриканта. В революц. русі з 1890. Вела революц. роботу в Москві, Петербурзі, Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Брала участь у виданні більшовицької газ. «*Жизнь солдата*». В 1907—17 — в еміграції. В 1912—14 — співробітник газ. «*Правда*». В 1917 — редактор газ. «Пролетарское дело», член президії Кронштадтського к-ту партії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на парт., воєнно-політ. і рад. роботі, 1921—23 — член Міжнар. жін. секретаріату Виконкому Комінтерну; з 1924 — на літ. роботі, з 1928 — на наук. роботі в Музеї Революції СРСР. Нагороджена орденом Леніна.

СТАЛЬ (нім. Stahl) — сплав заліза з вуглецем (до 2%) та деякими ін. елементами; один із *залізовуглецевих сплавів*. Порівняно з *чавуном* значно міцніша й пластичніша. Найважливіший продукт *чорної металургії*, основний матеріал для машинобудування, будівництва тощо. В давні часи С. виробляли сиродутним способом (див. *Сиродутний процес*), плавленням у вогнетривких *тиглях* (в них, зокрема, одержували *булат*, див. також *Дамаська сталь*). З 19 ст. почалось впровадження потужних сталеплавильних агрегатів — *мартенівських печей, конверторів*, з 20 ст.— *електричних печей*. У другій половині 20 ст. широкого розвитку набула спец. *електрометалургія* сталі. Залежно від типу сталеплавильного агрегату розрізняють *мартенівську сталь*, С. конверторну (бесемерівську і *томасівську сталь*) і електросталь; за футеровкою (внутр. викладкою) його — С. кислу й осно́вну. За особливостями застигання у *виливниці* С. буває спокійна, напівспокійна і кипляча, за хім. складом — *вуглецева сталь* і *легована сталь*. С. поділяють на аустенітну (див. *Аустеніт*), мартенситну (див. *Мартенсит*), перлітну (див. *Перліт* у металознавстві), феритну (див. *Ферит*) і карбідну (див. *Карбіди*); звичайної якості, якісну (див. *Якісна сталь*) і високоякісну — з жорсткими вимогами до хім. складу і вмісту *неметалевих включень*. Є С. конструкційна (напр., *арматурна сталь, високоміцна сталь*), *інструментальна сталь* і С. з особливими фіз. і хім. властивостями (див. *Електротехнічна сталь, Жароміцна сталь, Жаростійка сталь, Магнітна сталь, Немагнітна сталь, Нержавіюча сталь*). С. використовують у литому і деформівному вигляді. Її властивості поліпшують *легуванням, модифікуванням* і *термічною обробкою*. В СРСР 1980 вироблено бл. 148 млн.т сталі, зокрема в УРСР — бл. 54 млн. т.

Літ.: Справочник металлиста, т. 2. М., 1976; Гуляев А. П. Металловедение. М., 1977; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977.

СТАЛЬБЕТО́Н — бетон на основі високоміцного *портландцементу*, кварцового піску й металевого *заповнювача*; вид особливо *важкого бетону*. Крупним заповнювачем для С. служать сталеві дріб, стрижні й ошурки, дрібним заповнювачем — чавунний дріб і подрібнена лимонітна руда. С. характеризується високою стійкістю проти зношування, його об'ємна маса 3700—6000 кг/м³, міцність на стиск 12—20 МПа. Застосовують С. у конструкціях ядерних реакторів і прискорювачів (для захисту обслуговуючого персоналу від радіоактивного випромінювання), в покриттях підлог пром. і складських споруд тощо.

СТА́ЛЬСЬКИЙ Сулейман (18.V 1869, аул Ашага-Стал, тепер село Сулейман-Стальського р-ну, Даг. АРСР — 23.XI 1937, там же, похований у Махачкалі) — лезгинський рад. поет-співець, нар. поет Дагестану (1934). Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. З 1925 — член Даг. ЦВК. В 1900 почав складати пісні. В поезіях дожовтневого часу показав злиденне життя гнобленого селянина, викривав визискувачів трудового народу («Старшина», 1909; «Судді», 1913; «Слово про муллу Рамазана із аулу Векеляр», «Самовар»). У пожовтневих творах оспівував Леніна, партію більшовиків, що принесли волю і щастя Дагестанові, докорінні соціальні перетворення на його батьківщині, піснею відгукувався на всі найважливіші події в країні («Ти комуністом будь!», «Прекрасна світу новизна», «Першотравневий лист», «Дагестан»). Автор «Поеми про Серго Орджонікідзе» (1936), «Думи про Батьківщину» (1937). Високу оцінку творчості С. дав М. Горький, назвав його Гомером 20 століття. Твори С. укр. мовою перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, А. Малишко та ін. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Вибране. К., 1953; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М., 1969.

Літ.: Тростянецький А. Співець народного щастя. «Літературна критика», 1939, № 6; Корабельников Г. Сулейман Стальский. М., 1979.

А. А. Тростянецький.

Сулейман Стальський.

СТАМА́ТІ (Stamati) Константін (1786, м. Гуші, тепер СРР — 12.IX 1869, с. Окниця, тепер Дондюшанського р-ну Молд. РСР) — молд. і рум. поет-романтик. Був у дружніх стосунках з О. *Пушкіним*. Літ. діяльність почав 1824 з перекладів. Писав ліричні й сатиричні вірші, байки, поеми, драм. сцени з сучасного життя, частина з яких є наслідуванням зх. і рос. авторів (О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Крилова та ін.). Істор. поема «Казка казок» (пізніша назва — «Герой Чубер-воде...», 1843) побудована на нар. переказах. Творчість С. сприяла жанровому збагаченню нац. л-ри й утвердженню в ній народності.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Кишинёв, 1959.

С. В. Семчинський.

СТАМА́ТІ-ЧУ́РЯ Константін [4.V 1828, Кишинів — 22.II 1898, с. Каракушеній Век (Старі Каракушани) тепер Бричанського р-ну Молд. РСР] — молд. і рос. письменник. Писав і нім. мовою. Син К. *Стаматі*. Був секретарем рос. посольств у Парижі, Лондоні, Берліні. Виступав у різних жанрах. Автор зб. «Драматичні твори» (т. 1—2, 1888—93), пригодницького роману «Острів Сагалін» (1894), зб. оповідань «Літературний калейдоскоп» (1895). У книзі «Відгомони з Бессарабії» (1898) захоплено відгукувався про укр. пісні й танці. В оповіданні «Лісова квітонька», створеному на основі укр. фольклору, оспівував волелюбність і відвагу народу, засуджував жорстокість панів-кріпосників. Рос. мовою видав понад 30 книг: «Спогади про полювання в Бессарабії» (1854), «Смерть Лермонтова» (1885), оповідання «Дніпровська русалка» (1887) з життя укр. села за кріпаччини.

Тв.: Смерть Лермонтова. Одесса, 1885; Днепровская русалка. Украинская легенда. Одесса, 1887.

Літ.: Романець О. К. Стаматі-Чуря. «Жовтень», 1959, № 2.

О. С. Романець.

СТАМБОЛІ́ЙСЬКИЙ Александр Стоїменов (1.III 1879, Славовиця Пазарджицького округу — 14.VI 1923, там же) — болг. політ. і держ. діяч. Н. в сел. сім'ї. Освіту здобув у Німеччині. З 1902 — один з лідерів *Болгарського землеробського народного союзу*. З 1908 — депутат Нар. зборів, з 1911 — Великих нар. зборів. У 1915—18 — в ув'язненні. В 1918 — учасник Владайського повстання солдатів болг. армії, що привело до проголошення в Болгарії республіки. В січні 1919 ввійшов до коаліційного уряду, 1919—20, 1920—23 — голова уряду. Уряд С. провів у країні ряд демократичних реформ (у т. ч. аграрну). 9.VI 1923 внаслідок фашистського перевороту уряд С. було повалено, а його самого вбито.

СТАМБУ́Л (тур. Істамбул, грец. Константинополь, давньорус. Царгород) — місто на Пн. Зх. Туреччини, адм. центр ілу (області) Стамбул. Розташований на берегах пд. частини прот. Босфор, зат. Золотий Ріг та Мармурового м., на перехресті міжнар. шляхів з країн Європи до країн Близького Сходу, гол. мор. порт країни, міжнар. аеропорт. Більша частина С. лежить у межах Європи, менша — в Азії; транспортне сполучення між ними відбувається по ланцюговому мосту через Босфор. Понад 4,7 млн. ж. (1980). До завоювання 1453 турками місто називалося *Константинополем*. З 1453 С.— столиця *Османської імперії*. Завдяки вигідному геогр. положенню і стратегічному значенню *чорноморських проток* С. перетворився на великий торг.-пром. центр. На С. не раз робили походи *запорізькі козаки* (у т. ч. 1615 під проводом П. *Сагайдачного*), визволяючи бранців з тур. неволі. Ці походи оспівано в укр. нар. піснях і думах, у творах Т. Г. Шевченка («Гамалія» та ін.). В 1563 в С. страчено Д. І. *Вишневецького*. В 1620—22 в С. перебував Б. *Хмельницький*, який потрапив у тур. полон під час *Цецорської битви 1620*. У 1855 в С. помер А. *Міцкевич*. С. був центром *молодотурецької революції 1908*. Після поразки в 1-й світовій війні 1914—18 *Троїстого союзу*, до якого входила Туреччина, С. 1918—22 був окупований військами *Антанти*. В жовтні 1923 столицю Туреччини перенесено до *Анкари*. С. — найбільший пром. і торг.-фінанс. центр країни. Численні підприємства машинобудівної та металообр. (у т. ч. судноверф, електроламповий і автоскладальний з-ди), хім., цем., деревообр., меблевої, поліграф., текст., швейної, шкіряно-взут. та харчосмакової (м'ясо-мол., борошномельної, кондитерської, винно-горілчаної, тютюнової) пром-сті. Розвинуті кустарні промисли (вироби з шкіри, дерева, металу тощо). У С.— 3 ун-ти (у т. ч. Стамбульський, засн. 1453), Стамбульська академія економіки і торгівлі, Вища тех. школа, Академія красних мистецтв, консерваторія та ін. вузи. Тур. мед. т-во, Хім. т-во та ін. наук. заклади. Серед найбільших б-к — б-ка Стамбульського ун-ту, Сулейманіє, Баязіда. Численні музеї, у т. ч. *Софії храм*, палаци Топкапи, Стамбульський археол., живопису і скульптури, тур. та ісламського мистецтва. Театри. Бухта Золотий Ріг ділить європ. зону міста на 2 частини: Старе місто (Стамбул), де зосереджено багато відомих пам'яток середньовіч. архітектури, і Нове місто (Бей Огли), до якого входить торг. портовий район. Пам'ятки архітектури візант. періоду: залишки фортечних стін, комплексу імператорських палаців, іподрому, а також культові споруди, більшість яких було перероблено турками на мечеті: базиліка св. Іоанна Студіта (5 ст.), Софії храм (532—537, перебудовано в 6—8 ст.), церкви св. Ірини (532, перебудовано в 6—8 ст.), св. Сергія і Вакха (6 ст.), св. Федора (11—14 ст.), св. Андрія (7 ст.), храмовий комплекс Пантократора (12 ст.) та ін. До часів середньовіччя також належать: фортеці Анадолухісари (кін. 14 ст.), Румеліхісари (1452); мечеті Фатіх-джамі (1463—71, зодчий А. Сінан, відбудовано 1771 після зруйнування), Баязіда (1497—1503 або 1505, зодчий Хайреддін-ага та ін.); гробниця *Роксолани* (16 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449); світські споруди в палацовому комплексі Топкапи (15—19 ст.). З 18 ст. в архітектуру С. проникають зх.-європ. стилі. З 1950 ведуться роботи по реконструкції С. Серед великих адм. і громад. споруд — готель Хілтон (1954, арх. С. Х. Ельдем), муніципалітет (1956—61, арх. К. Хозмейстер), Пром. банк (1972, арх. М. Хепгюлер).

Літ.: Петросян Ю. А., Юсупов А. Р. Город на двух континентах. М., 1981.

СТА́МІЦЬ (Stamic, Stamitz) Ян Вацлав Антонін (19.VI 1717, Гавличкув Брод — 27.III 1757, Мангейм) — чеський композитор, скрипаль, диригент. Музики навчався у свого батька. З 1748 — керівник Мангеймської капели, яка при ньому здобула світову славу. Як скрипаль-віртуоз і диригент виступав у містах Німеччини і в Парижі. Автор 74 симфоній, інструм. тріо, інструм. концертів, сонат, культових творів. Заклав основи динамічної манери керування оркестром.

СТА́МО Євген Миколайович [н. 17 (30).VIII 1912, Київ] — рос. та укр. рад. архітектор, засл. арх. РРФСР (з 1969). У 1932—36 навчався в Моск. архіт. ін-ті у В. *Симбірцева* і Л. *Руднєва*. Твори: житл. будинки на вул. Чайковського (1952), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61), 19-поверхові житл. будинки на Ленінському проспекті (1965—67), планування і забудова мікрорайонів на Мосфільмівській вул. (1965—80), житл. району Матвіївського (1966—69), кварталів у Несвізькому та Хользуновому пров. (1966—69); Центр. будинок кіно (1965—67), будинки посольства УНР (1967) і вид-ва «Прогрес» (1976), Олімпійське містечко (1980), всі — у Москві, у співавт. С.— один з авторів меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 років» у Києві (1981). Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР, 1981.

Г. Н. Гричук.

«СТА́МПА» («La Stampa» — «Преса») — італ. щоденна газета ліберального напряму. Засн. 1866.

Стамбул. Вид старої частини міста.

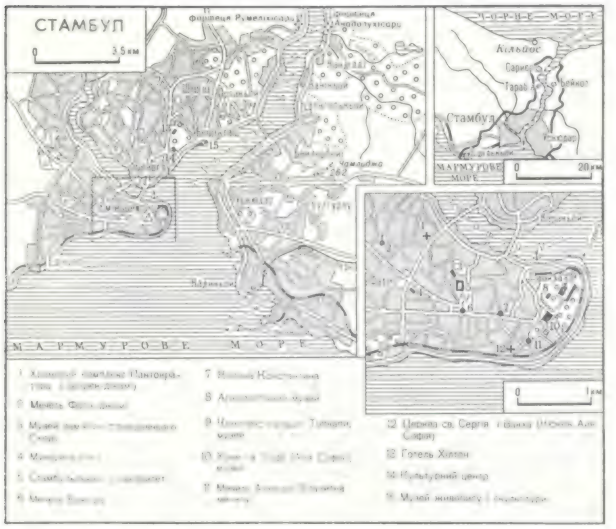

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА
ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК 17 липня–18 листопада 1942 року

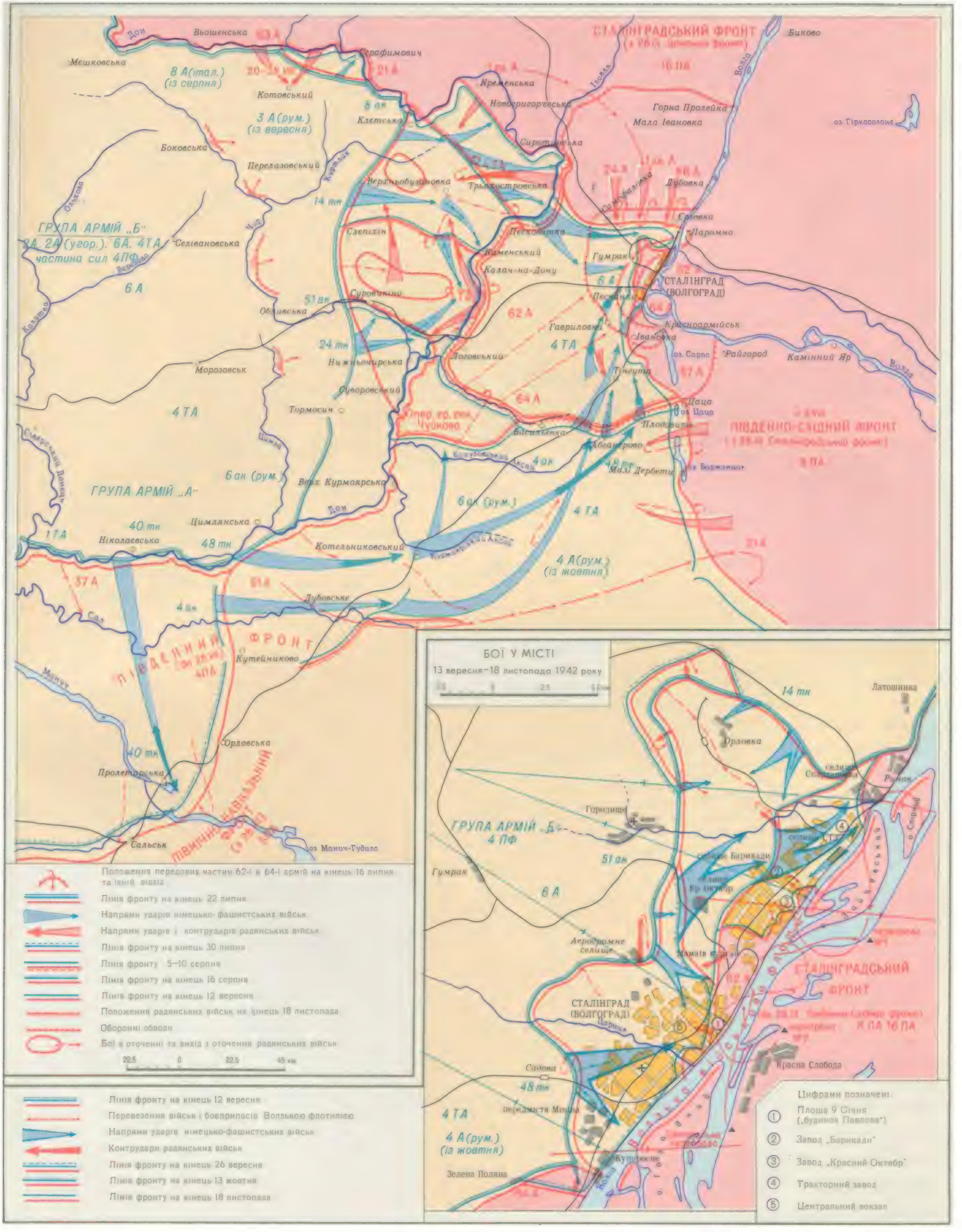

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА.
КОНТРНАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК 19 листопада 1942 року–2 лютого 1943 року

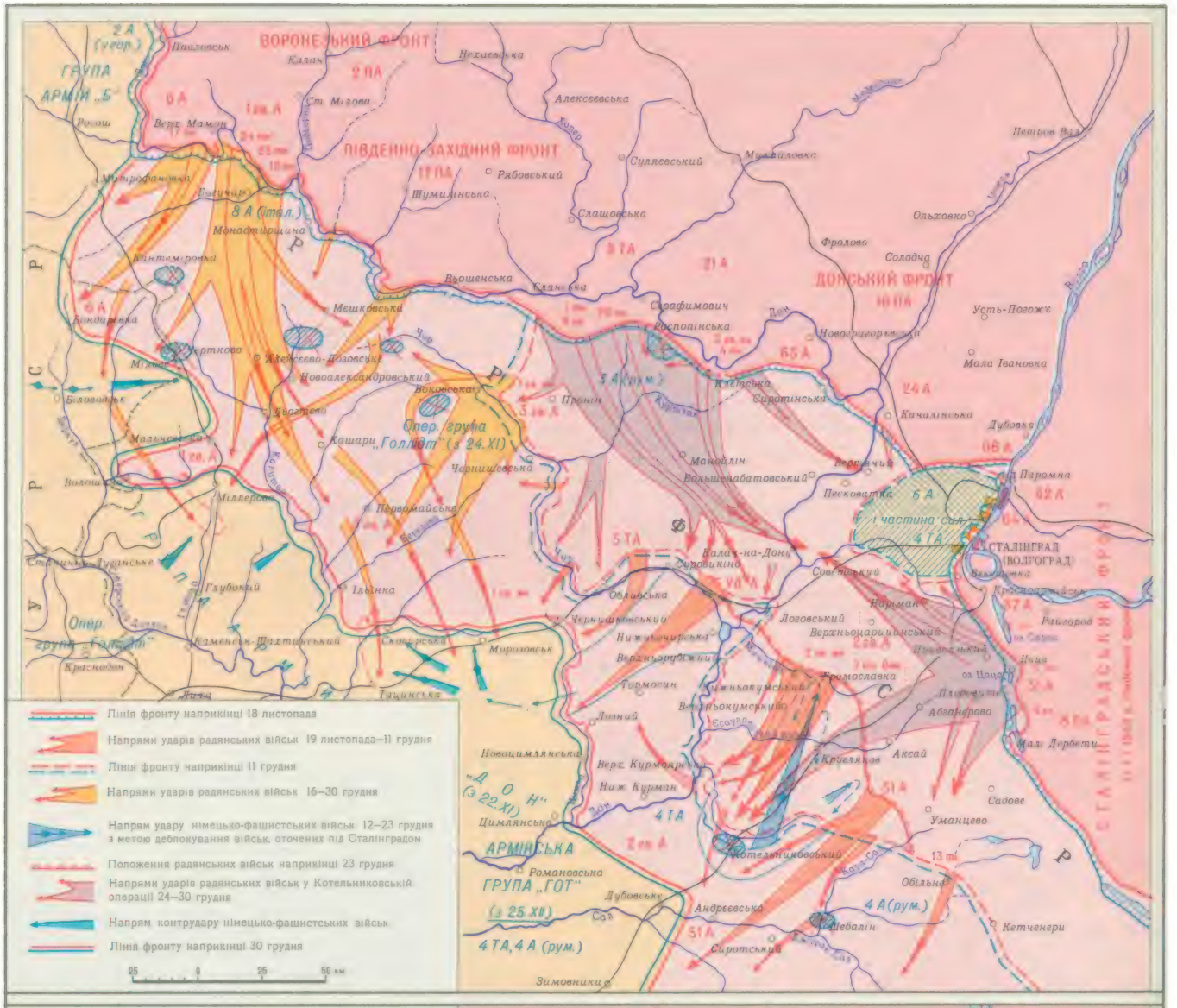

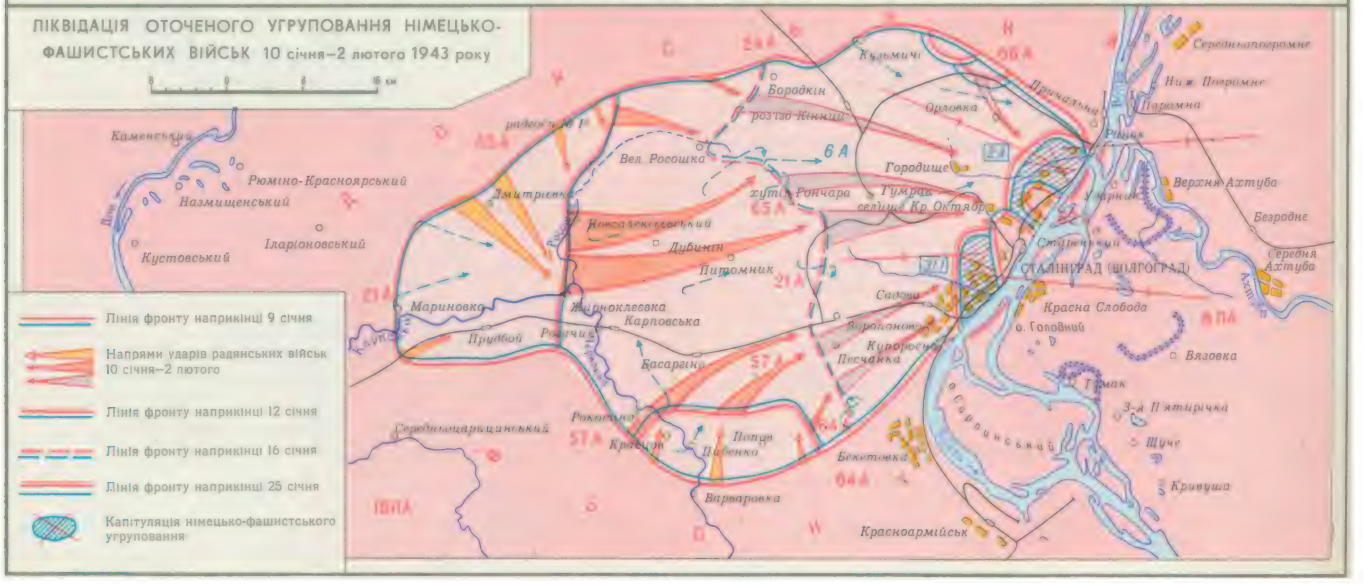

Фінансується концерном «ФІАТ». Видається в Туріні.

СТАН — *граматична категорія* дієслова, яка виражає різні взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дії. Значення С. виражаються перехідними дієсловами. Основою С. є протиставлення дійсного (активного) й пасивного значень, які передаються різними граматичними формами. Напр., «Робітники будують будинок» (дійсний С.) і «Будинок будується робітниками» (пасивний С.). У рос., укр. та ін. слов'ян. мовах пасивне значення виражається синтетичними зворотними (будинок будується) або аналітичними формами, до складу яких входить пасивний дієприкметник (будинок збудований, був збудований, буде збудований). У неперехідних дієсловах також виділяються значення С. (безоб'єктне, взаємне, загальнозворотне, пасивно-зворотне та ін.), які охоплюють певні семантичні групи. *В. М. Русанівський.*

СТАНДА́РТ (англ. standard — норма, зразок, мірило) — в широкому розумінні слова — зразок, еталон, які приймають за вихідні для порівняння з ними ін. об'єктів; у *стандартизації* — нормативно-технічний документ, який встановлює єдині обов'язкові вимоги щодо типів, розмірів, якості, норм та ін. осн. властивостей об'єктів стандартизації. С. поширюється на різні сфери людської діяльності. В СРСР діє Держ. система С. (ДСС), що являє собою комплекс взаємопов'язаних стандартів — ГОСТів. Встановлено чотири категорії С.: держ. стандарти СРСР (ГОСТ), галузеві (ОСТ), респ. (РСТ), С. підприємств (СТП). В СРСР також запроваджено С. *Ради Економічної Взаємодопомоги* (СТ РЕВ). Поряд з С. в СРСР діють тех. умови (ТУ) на конкретні типи, марки, артикули продукції. Всі С. систематично переглядають і оновлюють відповідно до останніх досягнень науки і техніки.

СТАНДАРТИЗА́ЦІЯ — встановлення і застосування *стандартів* з метою впорядкування діяльності в певній галузі, економного витрачання ресурсів, додержання вимог техніки безпеки, підвищення якості продукції та послуг. Об'єктами С. є конкретна продукція, послуги, норми, вимоги, методи, терміни, позначення тощо, які мають перспективу багаторазового застосування в науці, проектуванні, промисловому і с.-г. виробн., буд-ві, на транспорті, в галузі культури, охорони здоров'я та ін. сферах нар. г-ва, а також у міжнар. торгівлі. С.— найважливіший важіль боротьби за поліпшення якості продукції, її здешевлення, засіб спеціалізації та кооперування. Базується на досягненнях науки та практичному досвіді, визначає основу не тільки сучасного, а й майбутнього їхнього розвитку. В СРСР С. тісно пов'язана з управлінням та плануванням нар. г-ва, є одним з елементів загальнодерж. *єдиної технічної політики*. Керує С. Державний комітет стандартів Ради Міністрів СРСР, до системи якого входять респ. управління, центри С. і метрології, н.-д. ін-ти, лабораторії держ. нагляду за додержанням стандартів. У системі Держстандарту СРСР працює 20 н.-д. ін-тів і філіалів. На Україні С. керує Українське державне управління Держстандарту, до системи якого входять (1983) 2 н.-д. ін-ти, 13 центрів С. і метрології, 11 лабораторій держнагляду за додержанням стандартів. Система рад. С. передбачає встановлення підвищених щодо досягнутого на практиці рівня норм та вимог, орієнтацію вітчизн. виробн. на досягнення світового рівня, поступову уніфікацію виробів. С. в рамках *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) узгоджується із завданнями Комплексної програми дальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Створено Постійну комісію РЕВ по С. Рад. Союз бере активну участь у роботі цієї комісії. С. сприяє розвиткові зовн. торгівлі, зближенню екон. рівнів країн — членів РЕВ. СРСР є членом *Міжнародної організації по стандартизації*. Міжнар. С. сприяє розвитку наук.-тех. і культур. співробітництва СРСР з ін. країнами. *Р. А. Сліпоморий.*

СТА́НДЕ (Stande) Станіслав Ришард (1897, Варшава — 1.XI 1937) — польс. революц. поет. Член Компартії Польщі з 1923. Перша збірка — «Молоти» (1921). У 1925 разом з В. *Броневським* і В. *Вандурським* видав поетичний бюлетень «Три залпи». Автор збірок «Речі і люди» (1925), «Напевно — ми!» (1928). З 1931 жив у Москві. Працював у редакції польс. журн. «Культура мас», входив до редколегії журн. «Интернациональная литература». В Москві вийшли збірки віршів «Синє і червоне», «Молодь йде», «Поема про Магнітобуд» (усі — 1933), «Наш крок» (1937), поема «Мідний вершник» (1937). Перекладав класичну рос. і рад. поезію («Переклади», т. 1—2, 1935). *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Стихи. М., 1935. *В. П. Вєдіна.*

СТА́НЕВ Емиліан (справж. ім'я та прізв.— Никола Стоянов Станев; 14.II 1907, м. Велико-Тирново — 15.III 1979, Софія) — болг. письменник, академік, нар. діяч культури Болгарії (з 1966), двічі Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967, 1977). Член Болг. компартії з 1944. Друкуватися почав 1931. Збірки оповідань «Самі» (1940), «Остання боротьба» (1942), «Вовчі ночі» (1943), повісті «Дикий птах» (1946), «Чорнушка» (1950), «Коли тане іній» (1956) — з життя тварин. Повісті «Тихого вечора» (1947), «Викрадач персиків» (1948) — соціального спрямування. Автор істор. повістей «Легенда про Сибина, князя Преславського» (1968), «Антихрист» (1970), «Тихик і Назарій» (1977). Роман-епопея «Іван Кондарев» (т. 1—2, 1958—64) — про революц. боротьбу трудящих, події Вересневого повстання 1923. Писав також для дітей та юнацтва. *Тв.:* Укр. перекл.— Тассо. «Всесвіт», 1979, № 8; Легенда про Сибина, князя Преславського. В кн.: Сучасна болгарська повість. К., 1981; Рос. перекл.— Иван Кондарев, ч. 1—4. М., 1967; Избранное. М., 1970; Чернушка. Повести. М., 1971; Похититель персиков.—Когда тает иней и другие рассказы.— Повести и рассказы последних лет. М., 1981. *О. Д. Кетков.*

СТА́НИ СУСПІ́ЛЬНІ — соціально-правові групи людей, що різняться своїм спадковим юрид. становищем у суспільстві, певними правами та обов'язками. Займають особливе, закріплене *правом, релігією* або *звичаєм*, становище в суспільстві. Поділ на С. с., в основі якого лежить класовий поділ, характерний для рабовласницького й особливо для феод. суспільства. В бурж. суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, становий поділ формально знищено, і тому класи перестали бути станами, хоча в ряді країн залишки станового поділу збереглися. С. с. поділялися на «вищі» — привілейовані й «нижчі» — непривілейовані. Оскільки одним з гол. обов'язків непривілейованих С. с. була сплата *податків*, то вони ще називалися податними. В Росії становий поділ існував з серед. 16 ст. На Україні в 17—18 ст. гол. С. с. були *козацтво, духівництво, шляхта, міщани* й *селянство*. Юрид. статус цих станів закріплювався в *Литовських статутах, магдебурзькому праві*, гетьманських *універсалах* та ін. джерелах права. Наприкінці 18 ст. на Правобережну і Лівобережну Україну було поширено становий поділ, який існував у Росії. Поділ суспільства на стани тут був визначений жалуваними грамотами дворянству і містам 1785. За ними все населення поділялося на чотири гол. «роди людей»: дворянство, духівництво, «міських обивателів» (міщан) і «сільських обивателів» (селян). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції *Декретом про скасування станів та цивільних чинів* 1917 поділ на С. с. ліквідовано.

Є. Станев.

В. Я. Станицин.

СТАНИ́НА — основна частина *корпуса* машин (пристроїв), на якій монтують їхні вузли й деталі. С. забезпечує точність взаєморозміщення й переміщення вузлів і деталей, сприймає зусилля, що виникають між ними під час дії машини. Її звичайно нерухомо закріплюють на фундаменті, іноді (С. верстатів для обробки особливо важких виробів) вона переміщується по спец. напрямних пристроях, а оброблюваний виріб залишається нерухомим. С. виготовляють литими (з чавуну), іноді зварними (з низьковуглецевої сталі), різними за формою: коробчастими, з перегородками, ребрами тощо.

СТАНИ́ЦИН Віктор Якович [справж. прізв.— Гезе; 20.IV (2.V) 1897, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 23.XII 1976, Москва] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1954. Учень К. *Станіславського* та В. *Немировича-Данченка*. В 1918—24 навчався у 2-й Студії МХАТу, з 1924—актор і режисер МХАТу. Ролі: Губернатор («Мертві душі» за М. Гоголем), Репетилов («Лихо з розуму» Грибоєдо-

О. Л. Станицька.

К. С. Станіславський.

ва), Курослєпов («Гаряче серце» О. Островського), Стіва Облонський («Анна Кареніна» за Л. Толстим), інспектор Міч («Соло для годинника з боєм» Заградника), Остапченко («Фронт» Корнійчука). Серед вистав — «Пікківкський клуб» за Ч. Діккенсом, «Марія Стюарт» Ф. Шіллера. Знімався в кіно. Викладацька робота в Школі-студії ім. В. Немировича-Данченка при МХАТі (з 1948 — професор). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1949, 1951, 1952.

СТАНИ́ЦЯ — 1) В РРФСР населений пункт сільс. типу, що зберігся на тер. кол. козачих областей. Органом держ. влади в С. є станична Рада нар. депутатів. 2) В Росії 17—18 ст. козаче поселення, з 19 ст. адм.-тер. одиниця (та її центр) у козачих областях. До С. входили *хутори* й селища.

СТАНИ́ЦЬКА Олена Лук'янівна (н. 7.XII 1931, с. Милик Краківського воєводства, тепер ПНР) — майстер виробничого навчання, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1963. Трудову діяльність почала 1950 на Львів. з-ді кінескопів, де працювала робітницею, бригадиром, майстром. У 1957 за рекомендацією парткому з-ду перейшла працювати в тех. уч-ще з метою підвищення рівня підготовки молодих робітників для з-ду. С.— наставник молоді. Держ. премія УРСР, 1975.

М. П. Тесленко.

СТАНИ́ЧНО-ЛУГА́НСЬКЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Сіверському Дінці. Залізнич. ст. Кондрашівська. 15,4 тис. ж. (1982). В 2-й пол. 17 ст. рос. і укр. селяни-втікачі заснували козац. хутір Луганський, перейменований на поч. 18 ст. на станицю Луганську. За участь місц. козаків у *Булавінському повстанні 1707—09* станицю зруйнували царські карателі. В 30—40-х рр. 18 ст. її відбудовано. Рад. владу проголошено в лютому 1918. В 1923 населений пункт перейменовано на С.-Л. З 1938 С.-Л.— с-ще міськ. типу. У селищі — підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, Ворошиловгр. рибний та харч. комбінати, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 4 бібліотеки.

СТАНИ́ЧНО-ЛУГА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,9 тис. км². Нас. 56,8 тис. чол. (1982). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Станично-Луганське*. Поверхня району рівнинна. На крайньому Пд. Сх.— відроги *Донецького кряжу*. Поклади кам. вугілля і природного газу. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Деркул* (на пн.-сх. та сх. межах району), *Євсуг* і *Айдар*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. В межах району Станично-Луганський філіал *Луганського заповідника*. Найбільше пром. підприємство— Ворошиловгр. рибний комбінат; комбінат побутового обслуговування (обидва — у Станично-Луганському). С. г. району спеціалізується в основному на вирощуванні овочевих культур, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 124,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 95,5 тис. га. Зрошується 10,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, горох та овочеві. У С.-Л. р.— 10 радгоспів, 9 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Кондрашівська, Кондратівська-Нова. Автомоб. шляхів — 450 км, у т. ч. з твердим покриттям — 260 км. У районі — 37 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 35 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр, 42 кіноустановки, 36 б-к. У С.-Л. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1930).

М. Г. Зінченко.

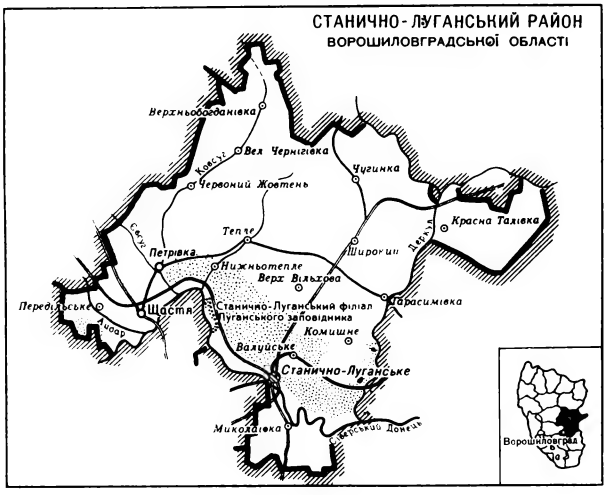

СТАНІ́Н (від лат. stannum — олово), олов'яний колчедан — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. Cu_2FeSnS_4. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,3—4,52. Твердість 3—4. Колір сталево-сірий з оливково-зеленим відтінком. Рідкісний мінерал. Значні скупчення відомі в родовищах *олов'яних руд* Болівії; в СРСР є в Якутії, Примор'ї, Сх. Забайкаллі. Разом з *каситтеритом* використовують як олов'яну руду.

СТАНІСЛА́В — колишня (до 1962) назва м. *Івано-Франківська*.

СТАНІСЛА́ВОВА Олександра Юхимівна [н. 3 (16).XI 1900, Петропавловськ, тепер Пн.-Каз. обл. Каз. РСР] — укр. рад. співачка (драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1948. В 1931 закінчила Моск. муз. технікум ім. М. П. Мусоргського. Була солісткою Моск. радіо (1928—32), Саратовського театру опери та балету (1932—36, 1937—38), Великого театру СРСР (1936), Київ. театру опери та балету (1938—52), а також Київ. філармонії (1952—57). В 1941—45 виступала з концертами на фронтах Великої Вітчизн. війни. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ганна («Наймичка» Вериківського), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Кошова («Молода гвардія» Мейтуса), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Тоска (однойменна опера Пуччіні). Нагороджена орденом Червоної Зірки, медалями.

І. Д. Гамкало.

СТАНІСЛА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — колишня (з 1939 до 1962) назва *Івано-Франківської області* УРСР.

СТАНІСЛА́ВСЬКИЙ Костянтин Сергійович [справж. прізв.— Алексєєв; 5 (17).I 1863, Москва — 7.VIII 1938, там же] — рос. рад. актор, режисер, педагог, теоретик театру, нар. арт. СРСР (з 1936). Навчався у моск. Лазарєвському ін-ті сх. мов (1878—81). Брав участь у домашніх (т. з. Алексєєвський гурток) та ін. аматорських виставах, спочатку як актор, а пізніше і як режисер. Був одним з основоположників Т-ва мистецтва і літератури (засн. 1888, Москва), яке ставило спектаклі за творами російських і зарубіжних письменників-класиків. За роки роботи в цьому т-ві (1888—98) зіграв ролі Барона («Скупий рицар» Пушкіна), Звездинцева («Плоди освіти» Л. Толстого), Урієля Акости та Отелло (однойменні трагедії Гуцкова і Шекспіра), поставив п'єси «Плоди освіти» Л. Толстого, «Безприданниця» О. Островського, «Отелло» У. Шекспіра та ін. Спираючись на реалістичні традиції рос. театру, на власний режисерський і акторський досвід, С. заклав основи сучасної науки про театр і створив школу (див. *Станіславського система*), що визначили розвиток сценічного мистецтва. Заперечуючи поширені в ті часи декадентські, антиреалістичні течії у театрі, С. вважав, що основою мистецтва є правда життя, а творчий процес театр. митця полягає у збагаченні літ.-драм. образів особистими життєвими враженнями і громадськими ідеалами. Прихильником ідейно-естетичних поглядів С. був В. І. *Немирович-Данченко*. Діяльність створеного і очолюваного ними Московського художнього загальнодоступного театру (див. *Московський Художній академічний театр* імені М. Горького) з перших вистав була підпорядкована цим настановам. У ньому С. створив різноманітні за характером сценічні образи: Астрова, Вершиніна, Гаєва («Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» Чехова), Сатіна («На дні» М. Горького), Штокмана («Ворог народу» Ібсена), Крутицького («На всякого

К. С. Станіславський у ролях Вершиніна («Три сестри» А. Чехова) та Сатіна («На дні» М. Горького).

мудреця доволі простоти» О. Островського), кавалера ді Ріппафрата («Хазяйка заїзду» Гольдоні); поставив етапні в історії рос. театру вистави: «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого, «Влада темряви» Л. Толстого; разом з В. Немировичем-Данченком — «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Живий труп» Л. Толстого, та ін. У рад. час працював переважно як один з керівників і режисер МХАТу. Очолив роботу над виставами: «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «Дні Турбіних» М. Булгакова, «Мертві душі» за М. Гоголем, «Страх» О. Афіногенова, «Гаряче серце» О. Островського, «Весілля Фігаро» П. Бомарше. С. організував у Москві студію Великого театру (1918, з 1941 — Муз.-драм. театр ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка) та оперно-драм. студію (1935, з 1943 — Моск. драм. театр ім. К. С. Станіславського). Зробив значний внесок в утвердження методу *соціалістичного реалізму* в театрі. Серед учнів С.— В. Мейєрхольд, Є. Вахтангов, М. Хмельов, Ю. Завадський, О. Попов, А. Тарасова, М. Кедров.

Ще в дожовтневий період С. був творчо пов'язаний з укр. театр. культурою, високо цінив мист. М. Кропивницького, М. Заньковецької, М. Садовського та П. Саксаганського. Бував на Україні: 1875 (Київ), 1878, 1903 (Харків), 1896, 1898 (Харківщина). Разом з колективом МХТу (з 1920 — МХАТу) відвідав Київ (1912), Одесу (1913), Канів (1914, побував на могилі Т. Шевченка), Чернігів (1915), Одесу, Харків, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ; 1925), Харків (1926). С. подавав творчу допомогу укр. театрові ім. М. Заньковецької (тепер Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької), брав участь у постановці п'єси «Синій птах» М. Метерлінка в Київ. театрі юного глядача. В театрах України працювали учні С.— О. *Загаров*, І. *Чужой*, К. *Хохлов*, Б. Вершилов та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1954—61; Укр. перекл. — Робота актора над собою, ч. 1—2. К., 1953; Моє життя в мистецтві. К., 1955.
Літ.: МХАТ і українська театральна культура. Статті і матеріали. К., 1949; Костюк Ю. К. С. Станіславський і український театр. К., 1963; Станіславський і сучасність. К., 1963; К. С. Станиславский. Материалы. Письма. Исследования. М., 1955; Николаенко Г. Путь художника. К., 1965; Виноградская И. Жизнь и творчество К. С. Станиславского, т. 1—4. М., 1971—76; Полякова Е. Станиславский. М., 1977; Айзенштадт В., Попов О. К.С. Станіславський і Україна. «Український театр», 1982, № 6.

СТАНІСЛА́ВСЬКИЙ (Stanisławski) Ян Гжегож [12 (24).VI 1860, с. Вільшана, тепер смт Городищенського р-ну Черкас. обл.— 6.I 1907, Краків] — польс. живописець. Навчався у Варшавській рисувальній школі у В. *Герсона*, 1883—85 — у Школі красних мистецтв у Кракові у В. Лущкевича, 1885—88 — в Парижі у Е. Каролюс-Дюрана. На творчості С. позначився вплив *імпресіонізму*. Живучи у Польщі, часто приїздив на Україну, якій присвятив багато творів: «Український козак» (1885), «Вечеря» (90-і рр. 19 ст.), «Дніпро під Києвом» (1905), «Михайлівський собор у Києві», «Біла Церква», «Дерева». Твори зберігаються в Нац. музеях у Варшаві та Кракові, ДМУОМ у Києві, Львів. картинній галереї,

Я. Станіславський. Дерева. Кінець 19 ст. Сумський художній музей.

Сум. худож. музеї. З 1897 викладав у Краківській академії красних мистецтв. У С. навчалися укр. художники М. *Бурачек*, О. *Новаківський*, І. *Труш*. У 1957 виставка творів С. експонувалася у Києві.
Літ.: Виставка творів Яна Станіславського. Каталог. К., 1957.

І. М. Блюміна.

СТАНІСЛА́ВСЬКОГО СИСТЕ́МА — умовна назва теорії і методології сценічної творчості, розробленої К. *Станіславським*. Виникла на основі глибокого творчого освоєння реалістичних традицій драматургії О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, М. Горького, вивчення мистецтва акторів рос. демократичного театру, особливо М. Щепкіна, корифеїв *Малого театру*, сценічного досвіду МХАТу, нац. театрів (зокрема українського), наук. спадщини І. Сєченова і І. Павлова. У С. с. уперше сформульовано методи свідомого оволодіння підсвідомими творчими процесами, *перевтілення* актора в образ. Згідно з теорією Станіславського, основним у творчості актора і режисера є виявлення суті твору (надзавдання) і втілення її в ролі (наскрізна дія). Своєю системою Станіславський активно виступив проти рутини і штампів, які існували в театрі, за реформу сценічного мист. Осн. зміст С. с. викладено в працях «Робота актора над собою» (методика оволодіння елементами внутр. і зовн. техніки сценічного мист.) і «Робота актора над роллю» (науково обгрунтована організація процесу над сценічним образом і виставою в цілому). Елементи внутрішньої техніки: удосконалення уваги, уяви, емоційної пам'яті, взаємодія акторів-партнерів та ін. створюють найсприятливіші умови для творчості. До зовнішньої техніки належать пластика актора і його володіння голосомовним апаратом. Робота актора над роллю охоплює вивчення п'єси, виявлення її задуму і сценічне втілення задуму. Найдосконаліша організація цієї роботи міститься в методі фіз. і словесної дії. Станіславський не вважав свою систему завершеною, він закликав учнів і послідовників продовжувати і розвивати її. С. с. увійшла в практику діячів багатонац. рад. театру. Спираючись на неї, вони розвивають і поглиблюють своє нац. за формою і соціалістичне за змістом мист-во. С. с. лежить в основі навчання в укр. театр. навч. закладах. Укр. *театрознавство* приділяє багато уваги вивченню і пропаганді цієї системи. Вона мала великий вплив на творчість багатьох зарубіжних прогрес. театр. діячів.

Літ.: Горчаков Н. Режиссерские уроки К. С. Станиславского. М., 1952; Карасьов М. К. С. Станіславський і сценічна мова. К., 1963; Кристи Г. Воспитание актера школы Станиславского. М., 1968; Прокофьев В. Н. В спорах о Станиславском. М., 1976.

СТАНІШЕ́ВСЬКИЙ Юрій Олександрович (н. 28.X 1936, Харків)— укр. рад. театрознавець, доктор мистецтвознавства (з 1974). Член КПРС з 1967. Закінчив Харків. ун-т (1960). З 1964 працює в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (з 1974 — зав. відділом). Праці з історії і теорії укр. рад. музичного і драм. театру; монографії про творчість укр. рад. митців.

Тв.: Театр Радянської України. К., 1980; Подих сучасності. К., 1981; Режисура в сучасному українському музичному театрі. К., 1982; Братерство театральних культур. К., 1983.

СТАНКЕ́ВИЧ Микола Володимирович [27.IX (9.X) 1813, с. Удеревка Острогозького повіту Воронеж. губ.—25.VI (7.VII) 1840, Нові-Лігуре, Італія] — рос. громад. діяч, філософ, поет. Закінчив Моск. ун-т (1834). В 1831 навколо С. в Моск. ун-ті склався літ.-філос. гурток, відомий під назвою «гуртка Станкевича», до якого в різний час входили В. Г. *Бєлінський*, М. О. *Бакунін*, В. П. Боткін, К. С. *Аксаков* та ін. Діяльність гуртка сприяла поширенню в Росії ідей класичної нім. філософії, зокрема діалектики Г. В. Ф. Гегеля, а також пропаганді просвітительських ідей. Філос. погляди С. являли собою різновид *об'єктивного ідеалізму*. В центрі уваги С. були питання етики, які він вважав ключовими для розв'язання соціальних проблем. Гол. принципами етики С. були ідея любові як ссн. чуття природи і альтруїзм. Противник кріпосництва, С. закликав до морального вдосконалення і просвітительської діяльності, вбачаючи в цьому гол. рушійну силу істор. прогресу. Діяльність С. позитивно оцінювали рос. революц. демократи.

СТАНКЕ́ВИЧ Станіслав Іванович (н. 2.VIII 1928, Дніпропетровськ)— укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1958. Закінчивши 1948 Дніпроп. театральне уч-ще, працював у Дніпропетровському укр. муз.-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка. З 1964 — актор Київ. укр. драматичного театру ім. І. Франка. Серед ролей — Ангарович («Для домашнього вогнища» за Франком), Писар («Дві сім'ї» Кропивницького), Безбородько («Правда і кривда» М. Стельмаха), Антоніо Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Бобирьов («Тіні» Салтикова-Щедріна).

О. Ю. Станіславова.

С. І. Станкевич.

І. Станку.

СТАНКО́ВЕ МИСТЕ́ЦТВО — термін, яким позначаються твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер (на відміну, напр., від творів *монументального мистецтва*). В живописі це — *картина, портрет, пейзаж, натюрморт*, в скульптурі — *статуя, бюст*, композиція, *рельєф*, у графіці — *рисунок, акварель, естамп*. Назва «станкове мистецтво» походить від слова «станок» (*мольберт*, скульптурний станок), на якому виконують художній твір. С. м. особливо розвинулося в епоху *Відродження* і зумовило появу істор., побутового, портретного, пейзажного та ін. жанрів образотворчого мистецтва.

СТА́НКУ (Stancu) Захарія (7.X 1902, Салчія, тепер повіт Телеорман — 5.XII 1974, Бухарест) — рум. письменник, академік Академії СРР (з 1955). Член Рум. компартії з 1945. Член ЦК РКП з 1969, член Держ. Ради СРР з 1969. Літ. діяльність почав як поет (зб. «Прості пісні», 1927). У роки 2-ї світової війни за антифашист. діяльність був кинутий до концтабору. Після війни — директор Нац. театру, редактор «Літературної газети», голова Спілки рум. письменників. Гострі соціальні проблеми порушив у романах «Босий» (1948), «Гра зі смертю» (1962), епопеї «Гірке коріння» (т. 1—5, 1958—59) та ін. Автор збірок поезій «Червоне дерево» (1940), «Туманні роки» (1944), «Шабля часу» (1972), роману «Я так тебе любив» (1968), книг «Подорожуючи по СРСР» (1950), «Записи і спогади журналіста» (т. 1—2, 1955). Перекладав твори С. Єсеніна.

Тв.: Укр. перекл.— Босий. К., 1956; Злочин банкіра Другана. К., 1970; Гра зі смертю. К., 1973; Я так тебе любив. К., 1981; Рос. перекл. — Безумный лес. М., 1971; Ветер и дождь. М., 1973; Костандина.— Как я тебя любил. М., 1974; Босой. М., 1977; Простые стихи. М., 1980.

С. В. Семчинський.

СТАНОВИ́Й ХРЕБЕ́Т — гірська система на межі Якут. АРСР з Амур. обл. та частково в Хабаров. кр. РРФСР. Простягається майже на 700 км від серед. течії р. Ольокми на Зх. до р. Учуру (прит. Алдану) на Сх. Завширшки 100—180 км. Переважні висоти 1500—2000 м (найбільша — 2412 м). С. х. є частиною вододілу між басейнами Пн. Льодовитого і Тихого океанів. Являє собою систему з паралельних гірських пасом, розчленованих поздовжніми долинами. Вершини хребтів — куполоподібної і плескатої форми. Складений переважно з кристалічних сланців і гнейсів з *інтрузіями* гранітів. Родовища золота, рідкісних металів, заліз. руди. Схили С. х. вкриті хвойними лісами (модрина, ялина), вище за 1200 м— пояс кедрового сланика, у верх. частині —гірська тундра. *В. А. Величко.*

СТАНОВЛЕННЯ — філософська категорія для позначення процесу зародження можливості і перетворення її на дійсність (див. *Можливість і дійсність*). У філософії вперше її запровадив *Геракліт*, який висловив своє розуміння дійсності у формулі «все тече, все змінюється». Категорію С. всебічно розробив на ідеалістичній основі Г. В. Ф. *Гегель*. Він розглядав С. як рухому, «нестійку», «неспокійну» єдність протилежностей «буття» та «ніщо». У матеріалістичній діалектиці категорія С. виражає один з моментів об'єктивно-реального *розвитку*, коли нове явище вже почало існувати, але ще не набуло завершеної форми.

В. І. Плотников.

СТА́НСИ (франц. stances, від італ. stanza — строфа) — невеликий ліричний вірш, що складається з кількох чотирирядкових строф, причому кожна строфа містить закінчену думку, а всі вони об'єднані єдиною темою філософського змісту. С. писали О. Пушкін, М. Лермонтов, І. Франко. Тепер цей термін виходить з ужитку.

СТА́НЦІЇ СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ за штучними супутниками Землі — пункти на території багатьох країн світу, обладнані спеціальною апаратурою для спостерігання *штучних супутників Землі* (ШСЗ) та інших штучних космічних об'єктів з метою визначення їх точних положень у відповідний момент часу. Станції візуальних спостережень ШСЗ організовано в період запуску першого ШСЗ. 1957—67 на Землі діяло понад 200 С. с., у т. ч. на території СРСР — 70. Щоб підвищити точність спостережень, у 60-і рр. 20 ст. було створено пункти, обладнані спец. фотокамерами. Вони входять у мережу станцій синхронних фотографічних спостережень ШСЗ. На тер. УРСР така станція є в Ужгороді. Для знаходження точних віддалей до ШСЗ ряд станцій мають лазерні далекоміри. У 1972 в Ужгороді було проведено лазерну локацію кількох об'єктів у рамках рад.-франц. співробітництва. Наук. робота і впровадження результатів синхронних спостережень ШСЗ координується Астрорадою АН СРСР.

М. В. Братійчук.

СТА́НЦІЇ ЮНИХ НАТУРАЛІ́СТІВ — в СРСР *позашкільні заклади*, що проводять роботу по вихованню у піонерів любові й інтересу до природи, тварин, с. г. При С. ю. н. працюють гуртки юних рослинників, тваринників, садоводів, механізаторів с. г. тощо.

СТА́НЦІЇ ЮНИХ ТЕ́ХНІКІВ — в СРСР *позашкільні заклади*, що проводять серед піонерів і школярів роботу в галузі техніки. С. ю. т. допомагають школі здійснювати політех. освіту учнів, прищеплюють їм інтерес до техніки, розвивають у дітей конструкторські здібності. При станціях працюють радіотех., авіамодельні, фотолюбителів, телемех. та ін. гуртки.

СТА́НЦІЯ (від лат. statio — стояння, стоянка) — 1) Пункт зупинки сухопутних транспортних засобів, а також сукупність споруд і пристроїв на ньому (напр., *залізнична станція*, автостанція). 2) Пункт розподілу яких-небудь трансп. засобів (напр., трамвайна С.). 3) Підприємство, установа, апарат або пункт спец. призначення для обслуговування певної території, ведення систематичних спостережень і досліджень у стаціонарному, пересувному або автоматич. режимі (*електрична станція, радіостанція, телефонна станція*, станція переливання крові, *метеорологічна станція, автоматична міжпланетна станція*, дрейфуючі станції «*Північний полюс*» та ін.).

СТА́НЦІЯ АГРОЛІСОМЕЛІОРАТИ́ВНА ДО́СЛІДНА — н.-д. установа, яка вивчає проблеми *агролісомеліорації*. Створення мережі постійно діючих С. а. д. вперше почато 1892 в Росії спец. експедицією Лісового департаменту, яку організував В. В. *Докучаєв*. В СРСР діє велика мережа С. а. д. і лісових дослідних станцій, зокрема на Україні їх 10, які підпорядковані Укр. НДІЛГА (див. *Лісового господарства і агролісомеліорації український науково-дослідний інститут* імені Г. М. Висоцького) і спеціалізовані відповідно до фізико-географічної зональності республіки: по полезахисному лісорозведенню на темно-каштанових грунтах і залісненню засолених земель — Присиваська; по закріпленню, залісненню і госп. використанню пісків — Нижньодніпровська; по полезахисному і протиерозійному лісорозведенню в чорноземному степу — Ворошиловградська, Маріупольська, Володимирівська і Вінницька; по боротьбі з водною *ерозією грунтів* лісвичними та гідротех. методами на Поліссі — Придеснянська; по залісненню гірських схилів — Кримська. В їх складі, крім Кримської та Вінницької, є експеримент. господарства.

В. І. Коптєв.

СТА́НЦІЯ ГІДРОЛІСОМЕЛІОРАТИ́ВНА — виробниче підприємство системи Держ. комітету лісового господарства Ради Міністрів СРСР. Почали створюватися з 1958 для будівництва капітальних гідротех. споруд в комплексі з лісомеліоративними протиерозійними заходами. С. г. організовує охорону споруд і раціональне лісокористування на закріпленій за нею території, поліпшує стан і підвищує захисні властивості насаджень. На договірній основі С. г. надає організаційно-тех. допомогу колгоспам, радгоспам і ін. с.-г. підприємствам, які виконують своїми силами роботи по захисному *лісорозведенню* і господарюванню в лісах, здійснює контроль за станом лісових насаджень в колгоспах і радгоспах. На Україні діють три С. г., підвідомчі М-ву лісового г-ва республіки: Канівська (Черкас. обл.), створена вперше в СРСР 1958, Ржищівська (Київ. обл.) — 1966 і Норинська (Житомир. обл.) — 1967. С. г. регулярно проводить семінари спеціалістів сільського і лісового г-ва УРСР по узагальненню передового досвіду в боротьбі з *ерозією грунту* шляхом застосування найпростіших гідротехнічних споруд у комплексі з *протиерозійними лісовими насадженнями*.

В. Т. Зайцев.

СТА́НЦІЯ ДО́СЛІДНО-МЕЛІОРАТИ́ВНА — галузева н.-д. установа, завданням якої є розробка, вивчення і запровадження у виробництво (в зоні своєї діяльності) способів і тех. засобів *меліорації* земель (зрошення, осушення) і їх с.-г. освоєння, а також підготовка кадрів машиністів дощувальної техніки і *насосних станцій*, лаборантів. На Україні (1983)

діють 3 такі великозональні станції, підпорядковані *Гідротехніки і меліорації українському науково-дослідному інституту:* Кам'янсько-Дніпровська в Запоріз. обл., створена 1948 на основі дослідно-зрошувальної дільниці (існувала з 1931). Зона діяльності — Запоріз., Херсон. і Микол. області; Кримська — с-ще Желябовка Нижньогірського р-ну, заснована 1931, 1979 реорганізована і з того часу діє як дослідне г-во Кримського філіалу Укр. н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації; Сарненська н.-д. станція по освоєнню боліт (Ровен. обл.). Заснована 1914. Зона діяльності— поліські області УРСР. Серед ін. осн. завдань — технологія створення і використання зрошуваних культурних пасовищ.

І. І. Калантиренко.

СТА́НЦІЯ ЛІСОМЕЛІОРАТИ́ВНА — підприємство Держкомітету лісового господарства Ради Міністрів СРСР, яке здійснює заходи щодо захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії. Створюються С. л. в СРСР з 1967 для виконання робіт по залісненню ярів, балок, пісків і ін. непридатних для с.-г. використання земель, створенню *полезахисних лісових насаджень*, а також для ведення лісового г-ва на закріпленій за ними території держлісфонду. Крім лісомеліоративних робіт, на землях, закріплених за С. л., останні, на основі договорів з колгоспами, радгоспами і ін. с.-г. організаціями, виконують певні роботи по будівництву гідротехніч. споруд для закріплення ярів і балок, по залісненню берегів річок, ставків, водосховищ і каналів на території цих г-в. У зоні своєї діяльності С. л. здійснюють контроль за веденням лісового г-ва колгоспів і радгоспів. С. л. розташовані у р-нах, що піддаються інтенсивній вітровій і водній *ерозії ґрунтів*. На Україні — 29 С. л., більшість з яких — в степовій зоні; всі вони підпорядковані М-ву лісового г-ва УРСР. Найбільший обсяг лісомеліоративних робіт виконують Приморська і Пологівська станції (Запоріз. обл.), Баштанська (Микол. обл.), Марганецька (Дніпроп. обл.) і ряд ін.

В. Т. Зайцев.

СТА́НЦІЯ ПО БОРОТЬБІ З ХВОРО́БАМИ ТВАРИ́Н — центр. ветеринарна лікувально-профілактична установа в сільському адм. районі. Такі станції організовані на базі кол. районних вет. лікарень (постанова Ради Міністрів СРСР від 27 вересня 1963). До складу станції входять *ветеринарна лікарня*, протиепізоотич. і дезинфекційний загони. У віданні станції перебувають вет. лікарні, *ветеринарні дільниці* та пункти. Осн. завданням станції є організація й проведення профілактич. і протиепізоотич. заходів, що забезпечують збереження поголів'я тварин, їх вет.-санітарну благополучність, підвищення продуктивності та збільшення виробництва продуктів тваринництва в колгоспах і радгоспах р-ну, а також організація вет. лікувальної справи і вет. заходів, спрямованих на охорону населення від *хвороб сільськогосподарських тварин*, що передаються людині. Станція контролює виконання вимог *Ветеринарного статуту СРСР* і здійснює *ветеринарно-санітарний нагляд* за сировиною і продуктами тваринного походження.

Літ.: Ветеринарное законодательство, т. І. М., 1972; Бондаренко Г. Ф., Дідовець С. Р. Організація ветеринарної справи. К., 1972.

В. М. Хрящевський.

СТА́НЦІЯ ПО ПЛЕМІННІЙ РОБО́ТІ І ШТУ́ЧНОМУ ОСІМЕНІ́ННЮ сільськогосподарських тварин — держ. установа, що проводить *племінну роботу* по поліпшенню породних і продуктивних якостей с.-г. тварин за певною планово-організаційною формою з максимальним використанням кращих плем. плідників шляхом *штучного осіменіння*. На станціях одержують від плідників (бугаїв, баранів, кнурів) *сперму*, оцінюють її якість, розфасовують, упаковують у термоси, іноді заморожують і надсилають на пункти штучного осіменіння у колгоспи, радгоспи та ін. г-ва. В зоні своєї діяльності станції перевіряють виконання планів породного районування, розробляють перспективні плани селекційно-плем. роботи в г-вах, провадять *бонітування тварин*, ведуть облік плем. тварин та контролюють їх використання, здійснюють запис тварин до *племінних книг*, складають і видають каталоги висококласних плідників, організують підготовку техніків по штучному осіменінню, семінари по підвищенню кваліфікації спеціалістів, проводять виставки і виводки плем. тварин, пропагують досягнення передового досвіду і науки в *племінному тваринництві* та ін. Будують станції за типовими проектами, затвердженими М-вом с. г. СРСР.

СТА́НЧЕВ Христо (1.VI 1870, с. Аджар, тепер с. Свежен Пловдивського округу — 4.VI 1950, Пловдив) — болг. живописець, представник болг. критичного реалізму, нар. художник НРБ (з 1948). В 1890—93 навчався у флорентійській, 1894—96 — у мюнхенській АМ. Жив і працював у Пловдиві. Автор портретів, пейзажів і натюрмортів. Твори: «Дід Нягул» (бл. 1906—07), «Станчо» (1909), «Пасовисько» (1930), «Наймичка» (1934), «На ниві» (1936), «Берези» (1943) та ін. Картини С. зберігаються у Нац. художн. музеї в Софії.

Літ.: Остоич Д. Станчев. М., 1957.

СТАНЮКО́ВИЧ Костянтин Михайлович [18(30).III 1843, Севастополь — 7(20).V 1903, Неаполь] — рос. письменник. Син адмірала. Друкуватися почав 1859 як поет (вірш «Відставний солдат»). Брав участь у кругосвітньому плаванні (1860), яке описав у кн. нарисів «З кругосвітнього плавання» (1867). За зв'язки з революц. народництвом перебував на засланні у Томську (1885—88). В романах «Наші звичаї» (1879), «Два брати» (1830), «Вир» (1881), «Жерці» (1897) викривав вади антагоністичного класового суспільства. Роман «Без виходу» (1873) — про долю різночинно-демократичної інтелігенції. В «Морських оповіданнях» (1886—1902) відтворив життя рос. моряків, оспівав їхню мужність і відвагу. Окремі оповідання пов'язані з Кримом і Чорноморським флотом («Кирилич», 1895; «Севастопольський хлопчик», 1902). Автор публіцистичних фейлетонів. За оповіданням «Максимка» пост. однойм. фільм, 1953. Виявляв інтерес до творчості Т. Шевченка, переклав його вірш «Садок вишневий коло хати».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1977; У к р. п е р е к л.— Морські оповідання. К., 1952; Очайдушний. К., 1953; Дивовижний матросик. К., 1956.

Літ.: Вільчинський В. П. Шевченко і Станюкович. «Радянське літературознавство», 1969, № 3.

О. В. Бобир.

К. М. Станюкович.

СТА́ПЕЛЬ (голл. stapel) — відкритий майданчик, на якому будують або ремонтують судна. Являє собою бетонний *фундамент* з високими опорами (кільблоками) для судна, а також вантажопідйомним та ін. устаткуванням. Розрізняють С. (мал.) поздовжні, розміщені перпендикулярно до берегової лінії і похилі до неї, та С. поперечні, що їх влаштовують паралельно береговій лінії, горизонтально до неї. З С. судно спускають на воду під дією сили ваги за допомогою спец. пристроїв.

СТАРА́ — гірська вершина у пд. частині хребта *Свидовець*, у межах Закарп. обл. УРСР. Вис. 1472 м. Вкрита хвойно-широколистяним лісом, на привершинних пологих ділянках — *полонини*. Взимку на пн.-зх. схилах бувають снігові *лавини*.

М. М. Койнов.

СТАРА́ ВИ́ЖІВКА — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, на р. Вижівці (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 3,4 тис. ж. (1982). Вперше згадується під назвою Стара Вижва 1508, коли село було під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* на цю територію поширила свою владу шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) Стару Вижву в складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. В 1919 населений пункт загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1930 тут створено підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Стару Вижву у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1946 село має сучас. назву. З 1957 С. В.—с-ще міськ. типу. У С. В.— пром. комбінат, лісництво, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, середня та муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки.

СТА́РА ЗАГО́РА — місто в центр. частині Болгарії, адм. ц. Старозагорського округу. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 130,8 тис. ж. (1978). Розвинуте машинобудування (станкобудування, виробн.

Стапель:
1 — спусковий фундамент; *2* — полозки; *3* — спускова доріжка.

Х. Станчев. Наймичка. 1934. Національна художня галерея. Софія.

електронно-обчислювальної техніки, устаткування для харчової пром-сті та ін.). Металург., деревообр., текст. та харчосмакові підприємства. Поблизу міста — азотнотуковий комбінат. Учительський ін-т. Музей болг. поета Г. *Милева*. Театри: оперний і ляльковий. Обсерваторія.

СТАРА́ ЛА́ДОГА — село на лівому березі р. Волхова біля її впадіння в Ладозьке озеро (Ленінгр. обл.). На місці С. Л. було одне з найстаріших давньоруських міст — Ладога (згадується в літописах з 9 ст.). У 8—10 ст. Ладога — важливий торг. пункт на шляху з Поволжя до Прибалтики, в 11—15 ст.— фортеця і торг.-ремісничий центр *Новгородської землі* і *Новгородської феодальної республіки*. В 1703 місто перенесли в гирло р. Волхова і назвали Новою Ладогою; від давньої Ладоги збереглося городище, що є археол. заповідником. Розкопками, що провадяться з перервами з 80-х рр. 19 ст., виявлено культурні шари 8—12 ст.

М. А. Стариков.

СТА́РА ПЛАНИНА́, Балканські гори — гірська система на Пн. Балканського п-ова, в Болгарії (зх. відроги в межах Югославії). Простягається у широтному напрямі на 600 км. Вис. до 2376 м (г. Ботев). С. П. складається з кристалічних сланців, гранітів, а також вапняків, пісковиків і конгломератів. Поширений *карст*. Вершини С. П. згладжені, пн. схили пологі, вкриті широколистяними лісами, вище — гірські луки. Є перевали (зокрема, *Шипкинський перевал*), через які прокладено шосейні дороги. Родовища мідних, заліз. і поліметалевих руд, вугілля. Багато мінеральних джерел. Курорти, район туризму.

СТАРА́ СИНЯ́ВА — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Ікві (прит. Пд. Бугу), за 12 км від залізнич. ст. Адампіль. 6,1 тис. ж. (1982). Засн. в 16 ст. під назвою Синява. З серед. 16 ст.— сучас. назва. В 1543 дістала *магдебурзьке право*. Жителі містечка брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, *Палія повстанні 1702—04* та *гайдамацькому русі*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 С. С.— с-ще міськ. типу. У селищі — цукр. з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. З заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Збереглися залишки фортеці (16 ст.).

СТАРА́ СІЛЬ — селище міського типу Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Старий Самбір. 1,3 тис. ж. (1982). У селищі — колгосп, льонопереробний пункт, млин, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, Будинок культури, б-ка. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква (18 ст.). Засн. 1255, с-ще міськ. типу — з 1940.

СТАРА́ СІЧ — *Запорізька Січ*, яка в кінці 16 — на початку 18 ст. перебувала на о. Чортомлик (див. *Чортомлицька Січ*).

СТАРА́ У́ШИЦЯ — селище міського типу Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Була розташована на р. Дністрі біля впадіння в нього р. Ушиці, за 55 км від залізнич. ст. Кам'янець-Подільський. У зв'язку з буд-вом Дністровського гідровузла перенесена на 5 км від попереднього місця розташування. 2,1 тис. ж. (1982). Середня школа, будуються (1982) будинок побуту, будинок культури тощо. С-ще міськ. типу — з 1980.

СТАРЕ́ — філософська категорія; див. *Нове і старе*.

СТАРЕ́ О́ЗЕРО, Тузли — солоне озеро у системі *Перекопських озер*, у межах Крим. обл. УРСР. Довж. 6 км, шир. 2,5 км. Глиб. від 0,2—0,45 м (улітку) до 0,6—0,8 м (навесні). Пересічна солоність 28‰. Живиться підземними водами. Спостерігається садка солі. Використовують для одержання солей, переважно хлористих сполук кальцію, брому та ін. На березі С. о.— м. *Красноперекопськ*.

СТАРЕ́ВИЧ Владислав Олександрович [27.VII (8.VIII) 1882, Москва — 1965, Париж] — рос. режисер, сценарист, оператор і художник, засновник рос. мультиплікаційного кіно, винахідник об'ємної мультиплікації. Художник-самоук. З 1911 — в О. *Ханжонкова* проводив експерименти з покадровим зніманням, розвивав технічні принципи об'ємної мультиплікації. Зняв об'ємні фільми, в яких діяли лялькові комахи: «Прекрасна Люканіда, або Війна вусанів і роганів», «Помста кінематографічного оператора» (обидва — 1912), «Мурашка і коник польовий» (вільна екранізація байки Крилова), «Авіаційний тиждень комах», «Чотири чорти» (всі — 1913). Створив перший рос. графічно-мультиплікаційний фільм «Півень та Пегас» (1914). Використовував мультиплікацію в ігровому кіно. З 1919 жив і працював у Франції. Найвідоміший фільм цього періоду — «Рейнеке Лис» (1939). Фільми С. відзначаються витонченістю, високою образотворчою культурою.

Літ.: Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. М., 1963.

Б. М. Крижанівський.

СТА́РИЙ Григорій Іванович [справж. прізв.— Борисов; 27.XI (9.XII) 1880 — 10.XI 1937] — професіональний революціонер, діяч революційного руху на Україні і в Молдавії. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Бозієни (тепер Котовського р-ну Молд. РСР) у сім'ї залізничника. В революц. русі з 1897 (1903—17 примикав до меншовиків). Вів парт. роботу в Києві, Ростові-на-Дону, Миколаєві, Кременчуку, Маріуполі, Полтаві, в Донбасі. Учасник *Горлівського збройного повстання 1905*. Не раз зазнавав арештів. В 1910—15 — один з керівників більшовицької орг-ції в м. Бендерах (Молдавія). З березня 1918 — один з керівників більшовицького підпілля в Придністров'ї, в Бессарабії. В 1923—24 — на парт. роботі в Одесі, 1924—25 — голова ревкому Молдавії, з 1925 — голова ЦВК Молд. АРСР, 1926—28 і з 1932 — голова Раднаркому Молд. АРСР, 1929—32 — на відповідальній партійній і господарській роботі в Харкові. Обирався членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СТАРИ́Й ЗАВІ́Т — перша частина *Біблії*, що визнається за «священне писання» в *іудаїзмі* та *християнстві* на відміну від *Нового завіту*, що його визнає тільки християнство. С. з. створювали протягом 9—2 ст. до н. е. іудейські священослужителі на основі легенд, міфів та переказів народів Старод. Сходу. С. з. містить міфічні оповідання про створення світу, сюжети з давньої історії (часто вигадані), закони та приписи реліг. моралі. С. з. справив значний вплив на формування ідеології християнства та *ісламу*.

СТАРИ́Й КРИМ — місто Кіровського р-ну Крим. обл. УРСР, за 24 км від залізнич. ст. Феодосія. На тер. С. К. відомі залишки античного поселення 4—3 ст. до н. е.— перших століть н. е. З 6 ст. згадується під назвою Солхат. З 13 ст. під назвою Крим був резиденцією намісника золотоордин. хана, одним з центрів торгівлі невільниками. В 15 ст., після перенесення столиці *Кримського ханства* до Бахчисарая, населений пункт втратив своє значення; почав називатися Ескі-Крим (Старий Крим). У 1783 С. К. у складі Криму приєднано до Росії. В 1783—87 мав назву Левкополь (Біле місто). Рад. владу проголошено 2 (15). I 1918. У місті — з-д залізобетонних виробів, швейна, меблева та харчосмакова ф-ки, виробниче відділення Кіровської райсільгосптехніки, спецлісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: літ.-меморіальний О. С. Гріна та істор.-краєзнавчий. Архіт. пам'ятки: залишки мечетей, у т. ч. Узбека (1314), монетного двору та караван-сарая (14 ст.). За 5 км на Пд. Зх. від міста — руїни вірм. монастиря Сурб-Хач (засн. в 14 ст.) з залишками фресок (кін. 14 — поч. 15 ст.). С. К.— кліматичний передгірний курорт степової зони. Літо переважно тепле і сухе, зима дуже м'яка. Лікувальні засоби: *кліматотерапія*, хлоридно-натрієві питні води. Показання: активні форми туберкульозу легень. Санаторій «Старий Крим».

Старий Крим. Санаторій для хворих на туберкульоз легень.

розташований в лісопарку за 2,5 км від міста. Функціонує цілий рік. В С. К. жили і померли рос. рад. письменник О. С. *Грін*, рос. рад. поет і перекладач Г. М. *Петников*, часто бував рад. письменник К. Г. *Паустовський*.

СТАРИЙ КРИМ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Іллічівській райраді м. Жданова, за 7 км від залізнич. ст. Жданов-Вантажний. 6,2 тис. ж. (1982). У селищі — Ждановський кар'єр, підприємства побутового обслуговування. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. 1780, с-ще міськ. типу — з 1938.

СТАРИЙ МЕ́РЧИК — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична ст. Мерчик. 2,0 тис. ж. (1982). У селищі — меблева ф-ка, лісництво. Вет.-зоотех. технікум, 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Будинок культури, клуб, б-ка. У С. М.— садово-парковий ансамбль (кін. 18 ст.) з палацом [1776—78, арх. П. Ярославський (?)]. С. М. засн. у 60-х рр. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СТАРИЙ ОСКО́Л — місто обласного підпорядкування Бєлгород. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на обох берегах р. Осколу. Вузол залізничних та автомоб. шляхів. 136 тис. ж. (1982).

С. О.— один з центрів добування залізної руди *Курської магнітної аномалії*. У місті — гірничо-збагачувальний комбінат (Стойленський); заводи: мех., автотракторного електрообладнання, цем., рем. гірничого і збагачувального устаткування; кручених виробів та меблева ф-ки. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Філіал Моск. ін-ту сталі та сплавів, геологорозвідув. і кооп. технікуми, мед. і пед. уч-ща. Краєзнавчий музей. С. О. засн. 1593.

СТАРИЙ САМБІР — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнична станція. Виник у період *Київської Русі* під назвою Самбір. З 2-ї пол. 14 ст. має назву С. С., або Старе Місто. В 1349 С. С. захопила шляхет. Польща. В 1553 (за ін. даними — 1500) місту надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. С. відійшов до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 С. С. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1921 тут виникла підпільна комуністична орг-ція. В 1939 С. С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 С. С.— місто. У С. С.— льонозавод, сироробний, хлібний та меблевий комбінати, філіал Бориславського швейно-галантерейного об'єднання, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

СТАРИЙ СТИЛЬ — див. *Юліанський календар, Календар*.

СТА́РИКОВ Микола Антонович [21.III (2.IV) 1897, с. Єдрово, тепер Валдайського р-ну Новгор. обл.— 4.VI 1961, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН УРСР (з 1951). Після закінчення (1924) Ленінгр. гірничого ін-ту працював на рудниках Кривого Рога (1924—28) та в Уральському держ. проектному ін-ті металургійних з-дів (1928—31). Викладав у Свердловському гірничому (1931—47, з 1939 — професор), Криворізькому гірничорудному (1948—51) і Дніпроп. гірничому ін-тах. У 1952—58 — зав. відділом, 1958—61 — зав. лабораторією Ін-ту гірничої справи (тепер Ін-т геотехнічної механіки) АН УРСР. Осн. праці — з питань розкриття і розробки рудних родовищ, в тому числі на великих глибинах, боротьби з пожежами на відноколчеданних родовищах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Основы разработки рудных месторождений на больших глубинах. К., 1961.

СТАРИНКЕ́ВИЧ Єлизавета Іванівна [9 (21).IV 1890, Петербург — 1.XII 1966, Київ] — укр. рад. літературознавець і перекладач. Член КПРС з 1947. Закінчила Вищі жіночі курси в Москві (1917). Літ. діяльність почала 1928. Працювала в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1945—63). С.— автор праць з історії та теорії вітчизн. і зарубіжної драми, укр. драматургії. Досліджувала творчість О. Корнійчука, І. Кочерги та ін. Перекладала твори Р. Б. Шерідана, О. Бальзака, Г. Мопассана, Ф. Стендаля, Е. Золя.

С. А. Крижанівський.

СТАРИ́ЦЯ, старик — водойма у заплаві ріки, що утворилася внаслідок відчленування староріччя або рукава ріки від її осн. річища. Має видовжену, звивисту або серповидну форму (див. *Меандри*). Як правило, С. поступово заростають і заболочуються, на їхньому місці утворюються болота й луки. С. характерні для рівнинних рік.

СТАРИ́ЦЬКА Марія Михайлівна [19 (31).V 1865, Київ —20.XII 1930, там же] — укр. актриса, режисер, педагог дореволюційного і радянського театру, засл. арт. УРСР (з 1926). Закінчила петербурзьке театральне училище. На профес. сцені— з 1885: виступала під псевдонімом Яворська в трупі свого батька М. *Старицького*. Працювала в укр. і рос. трупах (Петербург, Москва, Київ). Серед ролей — Анна Петрівна, Лимериха, Ганна («Не судилось», «За двома зайцями», «Богдан Хмельницький» Старицького), Кабаниха («Гроза» О. Островського). Концертна діяльність. З 1898 працювала як режисер та педагог в драм. гуртках народних будинків та в *Київському літературно-артистичному товаристві*. В 1904—27 очолювала драм. відділ *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка* в Києві (з 1918 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). Першою поставила на укр. сцені драм. твори Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова», «Мохаммед і Айша» (1913, силами учнів Муз.-драм. школи М. Лисенка) та «Камінний господар» (1914, з Г. Матковським у *Театрі Миколи Садовського* у Києві).

Є. С. Хлібцевич.

СТАРИ́ЦЬКА - ЧЕРНЯХІ́ВСЬКА Людмила Михайлівна (29.VIII 1868, Київ — 1941) — укр. письменниця ліберально-бурж. напряму. Дочка М. П. *Старицького*. Їй належать поезії, оповідання, драм. твори («Останній сніп», «Милость божа», «Богдан Хмельницький», «Розбійник Кармелюк»), театрознавчі та літературознавчі статті, переклади з Г. Гейне, спогади. Допомагала батькові у створенні трилогії «Богдан Хмельницький». Деякі з її істор. драм («Гетьман Дорошенко», «Іван Мазепа») позначені націоналістичними тенденціями. Виступала на сцені.

Н. Л. Каленичeнко.

СТАРИ́ЦЬКИЙ Михайло Петрович [2 (14).XII 1840, с. Кліщинці, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 14 (27).IV 1904, Київ]— укр. письменник, театр. і культурно-громадський діяч. Походив з дрібномаєтної поміщицької родини. Рано залишившись сиротою, виховувався в сім'ї В. Лисенка — батька М. В. *Лисенка*. Навчався в Харків. (1858—60) та Київ. (1860—66) ун-тах. З 1867 жив у Києві, де займався літ. працею і громадсько-видавничою і театр. діяльністю: брав участь у роботі Південно-Західного відділення Рос. геогр. т-ва та *Київського літературно-артистичного товариства*. Видав альманах «*Рада*» (1883). В його перекладі вийшли «Казки Г. Андерсена» (1873), «Байки І. Крилова» (1874), «Пісня про купця Калашникова» М. Лермонтова (1875), «Сербські народні думи й пісні» (1876), «Гамлет» У. Шекспіра (1882). Видав збірки власних поезій «З давнього зшитку. Пісні та думи» (ч. 1—2, 1881—83). Формування світогляду С. відбувалося під впливом революц.-демократичних ідей Т. Шевченка, М. Некрасова, М. Чернишевського. Серед поетичних творів С. осн. місце посідає громадян. лірика. В багатьох віршах він зобразив горе і страждання трудящих («Весна», «Край коминка», «Швачка»), закликав до боротьби проти експлуататорського ладу («До молоді», «Борцю»), оспівував красу рідного краю («До України»), проголошував єднання слов'ян. народів у боротьбі за нац. визволення («До слов'ян», «До Дунаю», «Смерть слов'янина»). Вірші С. «Виклик» («Ніч яка, господи, місячна, зоряна»), «Туман хвилями лягає» та ін. стали нар. піснями. Перекладав вірші О. Пушкіна, М. Некрасова, А. Міцкевича, В. Сирокомлі, Дж. Байрона, Г. Гейне.

Як драматург С. зростав на прогресивних традиціях української, російської та зарубіжної драматургії. За сюжетами творів М. Гоголя написав п'єси «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба», лібретто опери «Утоплена, або Русалчин великдень», інсценізував також твори Е. Ожешко («Зимовий вечір»), Ю. І. Крашевського («Хата за селом»; у С.— «Циганка Аза»); переробляв п'єси укр. письменників — «Чорноморський побит на Кубані» Я. Кухаренка (у С.— «Чорноморці»), «На Кожум'яках» І. Нечуя-Левицького (у С.— «За двома зайцями»), «Перемудрив» Панаса Мирного (у С.—«Крути, та не перекручуй»). Написав ряд оригінальних реалістичних п'єс: «Не судилось» (1881), «У темряві», «Ой

М. М. Старицька.

М. П. Старицький.

не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (обидві — 1892), «Талан» (1893) та ін., в яких показав суперечності в пореформеному укр. селі, діяльність інтелігенції, викривав панський лібералізм. В істор. драмах «Богдан Хмельницький» (1887), «Маруся Богуславка» (1897), «Оборона Буші», «Остання ніч» (обидві — 1899) відтворив героїчну боротьбу укр. народу проти польс. шляхти та турецько-тат. завойовників. С.— автор кількох водевілів: «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» (1872), «По-модному» (1887), «Чарівний сон» (1889). З ім'ям С. пов'язане становлення муз. жанру в укр. театрі (опера «Утоплена» та ін.). П'єси С. ідуть на сценах рад. театрів. У 80—90-і рр. С. написав ряд романів, повістей, оповідань і нарисів, переважно рос. мовою. Трилогія «Богдан Хмельницький» («Перед бурею», 1894; «Буря», 1896; «Біля пристані», 1897) присвячена подіям визвольної війни укр. народу 1648—54. Тематично близька до неї повість «Облога Буші» (1891). Наступні істор. події змальовано у творах «Молодість Мазепи» (1893), «Руїна» (1899), «Останні орли» («Гайдамаки», 1901). Повісті «Червоний диявол» (1896) і «Перші коршуни» (1900) зображують життя Києва у 16 і 17 ст. У романі «Розбійник Кармелюк» (1903) створено романтизований образ нар. месника. В оповіданнях і нарисах відтворено життя укр. села, зубожіння селян. С. виступав як новатор, творчо розвиваючи традиції Т. Шевченка і Марка Вовчка. Він розширив тематику і проблематику укр. л-ри. Зокрема, велику увагу С. приділяв розвиткові літ. мови, запроваджував інтернаціональні і т. з. ковані слова-неологізми, більшість яких прижилася (байдужість, задумливість, співчувати тощо). Мальовничі побутово-етногр. картини поєднуються в його творах з глибоким розкриттям психологічного змісту образів. Разом з М. Лисенком 1872 створив у Києві аматорський гурток, який до 1874 давав у Києві вистави рос. і укр. мовами, зокрема оперу «Різдвяна ніч» і оперету «Чорноморці» М. Лисенка (лібретто С.). З серпня 1883 С. був директором трупи М. Кропивницького (поповнив колектив новими акторами, збільшив хор, який підготував М. Лисенко). У 1885 (після виходу з трупи М. Кропивницького з групою акторів) С. очолив нову трупу (див. *Трупи М. П. Старицького*). У 1892—97 — директор і режисер *Садовського М. К. трупи*. С. увійшов до історії укр. театру як майстер побутових масових сцен; особливої уваги надавав індивідуалізації кожної дійової особи, муз. і сценографічному оформленню. У с. Кліщинцях С. встановлено пам'ятник. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337.

Тв.: Твори, т. 1—8. К., 1963—65; Рос. перекл.— Пьесы. Л.—М., 1959.

Літ.: Франко І. Михайло П. Старицький. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 33. К., 1982; Сокирко Л. Г. М. П. Старицький. К., 1960; Комишанченко М. Т. Михайло Старицький. К., 1968.

Н. Л. Калениченко.

СТАРІ́ННЯ — закономірно виникаючі в процесі індивідуального розвитку (*онтогенезу*) особини вікові зміни, що починаються задовго до *старості* й обмежують пристосовні можливості організму; збільшують імовірність *смерті*. Вивченням С. займається *геронтологія*. В становленні й розвитку науки про С. мали значення праці І. І. *Мечникова*, О. О. *Богомольця*, О. В. *Нагорного*. Інтенсивність С., тобто темп його розвитку, визначає як тривалість життя (див. *Вік* у біології), яка генетично запрограмована, так і ті чи ін. співвідношення обмінних, структурних і функціональних виявів, що виникають в різних системах організму. Первинні механізми С. пов'язані з порушеннями в молекулярно-генетичних процесах, із зрушеннями в регулюванні генетичного апарату клітин. Розвиток цих порушень у нервових клітинах (*нейронах*) спричинює істотні зміни поведінки, працездатності організму, стійкості його до пошкоджуючих факторів, скорочення надійності регулювання всього внутр. середовища організму, С. цілісного організму. С. в осн. пов'язане з пошкодженнями, що нагромаджуються протягом життя. С. розвивається нерівномірно. Так, *атрофія* вилочкової залози у людини починається в 13—15-літньому віці, а деякі функції *гіпофіза* зберігаються до глибокої старості; в одних структурах мозку кількість нейронів під старість зменшується на 25—35%, в ін. практично не змінюється. С. характеризується також різноспрямованістю вікових змін, пов'язаних з пригніченням одних і активацією ін. життєвих процесів у організмі, що старіє. Важливим виявом С. на молекулярному рівні є зниження активності ряду *ферментів*, інтенсивності окислювальних процесів, синтезу ряду типів *рибонуклеїнових кислот, білків*, багатьох *медіаторів, гормонів* тощо. На клітинному рівні при С. гине частина клітин, змінюються осн. властивості сполучнотканинних елементів, зменшується кількість *мітохондрій*, порушується структура *ендоплазматичної сітки, ядра* і мембран клітин (див. *Мембрани біологічні*), змінюються *збудливість* і *лабільність* клітин, внутрішньоклітинний транспорт речовин тощо. На системному рівні С.— зміни збудливості різних структур мозку, послаблення нервового контролю над тканинами, зміна *секреції* гормонів і чутливості до них тканин, зниження скоротливої здатності м'язів серця, секреторної функції травних залоз, порушення проникності *гістогематичних бар'єрів* та ін. Вікові зміни можуть сприяти розвиткові *гіпертонічної хвороби, ішемічної хвороби серця* й ішемії мозку, *діабету*, пухлин у похилому та старечому віці. До профілактики С. відносять правильне чергування праці й відпочинку, повноцінне, розумно організоване *харчування*. На Україні питаннями С. займається *Геронтології інститут* (Київ).

Літ.: Маньковский Н. Б., Минц А. Я. Старение и нервная система. К., 1972; Фролькис В. В. Старение и биологические возможности организма. М., 1975; Фролькис В. В. Старение. Нейрогуморальные механизмы. К., 1981.

В. В. Фролькіс.

СТАРІ́ННЯ МАТЕРІА́ЛІВ — зміна структури і властивостей матеріалів, що спостерігається при експлуатації або тривалому зберіганні їх. Притаманне матеріалам з підвищеним рівнем *внутрішньої енергії*. Такі матеріали перебувають у нестійкому (метастабільному) стані і схильні переходити у стійкіший (стабільніший) стан. У металевих та напівпровідникових матеріалах старіння пов'язане з розпадом *твердого розчину*. На властивості металів (сплавів) воно може впливати як позитивно, так і негативно (див. *Старіння металів*). Для напівпровідникових матеріалів (напр., на основі германію або кремнію) С. м.— явище негативне: призводить до зміни мех. і фізичних властивостей, погіршує осн. параметри *напівпровідникових приладів*. Запобігають йому додержанням високого рівня чистоти цих матеріалів (кількість домішок у них має бути менша $5 \cdot 10^{-3}$ %). В аморфних металевих сплавах і силікатних матеріалах (напр., у *склі*) С. м. пов'язане з переходом їх з *аморфного стану* в кристалічний. У процесі старіння аморфні сплави втрачають високі мех. та антикорозійні властивості, їхній електр. опір значно знижується, у склі зменшується прозорість, підвищується крихкість, зростає газопроникність. Щоб не допустити старіння таких матеріалів, їх експлуатують при т-рі значно меншій за т-ру *кристалізації*. Старіння *полімерів* зумовлюється руйнуванням (деструкцією) їхніх макромолекул під дією нагрівання тепла, світла тощо (див. *Деструкція полімерів*). Запобігають такому старінню введенням *стабілізаторів*.

О. А. Шматко.

СТАРІ́ННЯ МЕТА́ЛІВ — зміна структури і властивостей металів (особливо сплавів), спричинювана розпадом їхніх *твердих розчинів*, що є у стадії пересичення. Супроводиться звичайно підвищенням міцності, твердості, *коерцитивної сили* й електропровідності металу (сплаву), зниженням його пластичності й *ударної в'язкості*. Буває природне, що відбувається самочинно, за умови витримування (іноді протягом кількох років) при кімнатній т-рі, та штучне (при нагріванні до високих т-р), яке настає в загартованих металах (сплавах). Вплив С. м. на експлуатаційні якості виробів може бути негативним (напр., призводити до руйнування деталей) і позитивним (старінню заздалегідь піддають вироби, що їхні форми й розміри під час експлуатації мають бути постійними). Негативно діє, напр., на деякі сплави деформаційне старіння, яке погіршує їхні в'язкість і пластичність. Негативному впливові запобігають досконалішою технологією виплавлення металу (сплаву), його *легуванням*, спец. термічною обробкою. Штучне старіння, прискорюване пластичним деформуванням, радіоактивним опроміненням, лазерною та ультразвуковою обробкою або

ін. способами, є для багатьох сплавів спец. операцією термічної обробки. Воно дає змогу підвищувати міцність сталей (особливо *мартенситностаріючих сталей*), алюмінієвих, мідних і титанових сплавів, жаромісність нікелевих і кобальтових сплавів, поліпшувати характеристики магнітно-твердих матеріалів та ін.

Див. також *Старіння матеріалів*.

К. В. Чуістов.

СТА́РІСТЬ — закономірний і неминучий період вікового розвитку організму тварин і людини, який настає як заключний етап *онтогенезу*, що характеризується істотними обмінними, структурними і функціональними змінами в органах і системах. С.— наслідок процесу *старіння*. Визначення вікових меж і часу настання С. надзвичайно умовне. Розмежовують календарний і біологічний вік (див. *Вік* у біології). Календарний — кількість прожитих років, біологічний — міра життєздатності організму людини, яка залежить від темпу старіння і тому визначає тривалість майбутнього життя. Час настання С. у різних тварин визначається видовою тривалістю життя. Всі прояви С. можуть бути поділені на хронобіологічні, що залежать від хронологічного віку тварин (остеопороз, склерозування судин, рівень артеріального тиску та ін.), і онтобіологічні, які залежать від видової тривалості життя (нейро-гуморальні механізми припинення росту, мітотичний потенціал клітин — див. *Мітоз*). Для С. характерні обмеження пристосувальних можливостей організму, яке наростає, розвиток вікової *патології*. Між старінням і старістю існують причинно-наслідкові взаємовідношення.

В. В. Фролькіс.

СТАРКО́ВА Марія Митрофанівна [20.VII (1.VIII) 1888, Одеса — 8.VI 1970, там же] — укр. рад. піаністка і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1944. У 1912 закінчила Петерб. консерваторію. З 1913 викладала в Одес. консерваторії (з 1926 — професор). Брала участь в організації (1933, разом з П. *Столярським* та ін.) муз. школи-десятирічки (тепер ім. П. С. Столярського) при Одес. консерваторії. Серед учнів С. — Я. *Зак*.

СТАРОБЕ́ШЕВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Кальміусі, за 15 км від залізнич. ст. Каракуба. 7,4 тис. ж. (1982). Засн. 1779 під назвою Бешеве. З 1896 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (22.X 1941—9.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії. З 1958 С.— с-ще міськ. типу. У С.— 2 колгоспи, комбінат комунальних підприємств, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Палац культури, кінотеатр, 2 б-ки, меморіальний музей П. М. *Ангеліної*, яка в С. народилася і працювала.

СТАРОБЕ́ШІВСЬКА ДРЕС імені В. І. Леніна — теплова електростанція. Розташована біля смт Новий Світ Старобешівського р-ну Донец. обл. Буд-во почато 1954. Перший агрегат введено в дію 1958, останній — 1967. Потужність ДРЕС 1981 становила 2,3 млн. кВт. На станції встановлено 3 турбогенератори потужністю по 100 тис. кВт і 10 по 200 тис. кВт. С. ДРЕС — конденсаційна електростанція. Осн. паливо — антрацитовий штиб. Тех. водозабезпечення комбіноване — з водосховищем і градирнями. Електроенергія передається по лініях електропередачі 110 та 220 кВ. ДРЕС входить до системи Донбасенерго і через неї — в Єдину енергетичну систему СРСР. Старобешівську ДРЕС нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

СТАРОБЕ́ШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,3 тис. км². Нас. 61,1 тис. чол. (1982). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований міській, 2 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Старобешеве*. В пн. частині району — пд. схили *Донецького кряжа* з яружно-балковим рельєфом, пд. частина в основному рівнинна. Корисні копалини: вапняки, доломіт, флюорит, піски, пісковики, глини. Річки — *Кальміус* з прит. *Мокра Волноваха* та *Грузький Єланчик*. Старобешівське водосховище. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: *Старобешівська ДРЕС*, Комсомольське рудоуправління (видобування флюсового вапняку, щебінки), Шевченківський експериментальний з-д виробничого об'єднання «Донецькбудматеріали». Комбінат побутового обслуговування (Старобешеве), 3 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на виробн. зерна, молока, м'яса, яєць та вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 104,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 86,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 15,6 тис. га. Зрошується 15,8 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В С. р.— 14 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 463 км, у т. ч. з твердим покриттям — 427 км. У районі — індустр. технікум (м. Комсомольське), 4 профес.-тех. уч-ща (Старобешеве, Роздольне, Комсомольське та Новий Світ), 26 заг.-осв.. 3 муз. і спортивна школи; 35 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; дит. санаторій. 3 палаци культури, 32 клуби, кінотеатр, 26 кіноустановок, 37 б-к, меморіальний музей П. М. *Ангеліної* на її батьківщині в Старобешевому. У С. р. видається газ. «Новая жизнь» (з 1932).

Р. О. Корчагіна.

СТАРОБІ́ЛЬСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Айдарі (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Наприкінці 16 ст. виникла слобода Більська (згодом обезлюдніла). В 1686 тут оселилися козаки *Острогозького полку*, які заснували городок Більський. Під час придушення *Булавінського повстання 1707—09* його спустошили царські каральні загони. В 1732 відбудовано як слободу Стара Біла. З 1797 — місто С. В повіті відбулися *Старобільські заворушення селян 1872*. В період революції 1905—07 в С. діяла с.-д. група. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — рем.-мех., прод. товарів, замінника незбираного молока, плодоконсервний, кукурудзокалібрувальний, залізобетонних виробів з-ди, швейна та меблева ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Радгосп-технікум, мед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня. 2 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 18 б-к, краєзнавчий музей. В С. провів дитячі роки рос. письменник В. М. *Гаршин*. З С. пов'язана революц. діяльність Ф. Д. *Панфілова* — учасника боротьби за Рад. владу на Україні.

СТАРОБІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 61,9 тис. чол. (1982). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Старобільськ*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: кам. вугілля, крейда, пісок, глина. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Борова*, Айдар з притокою Біла. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства— старобільські рем.-мех., прод. товарів, замінника

СТАРОБІЛЬСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1872

І. Є. Старов. Портрет роботи Є. Д. Камеженкова. Фрагмент. Між 1797 і 1800. Російський музей у Ленінграді.

незбираного молока, залізобетонних виробів з-ди, швейна та меблева ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Старобільськ) та 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо) і овочевих культур, соняшнику та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 134,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 109,0 тис. га. У С. р.— 16 колгоспів, 7 радгоспів, плодорозсадник, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Старобільськ. Автомоб. шляхів — 340 км, у т. ч. з твердим покриттям — 318 км. У районі — радгосп-технікум, 3 профес.-технічні (Старобільськ та с. Вишневе) і медичне уч-ща, 37 заг.-осв., музична та спортивна школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторій-профілакторій «Сосновий» (с. Лиман). 14 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 47 б-к, краєзнавчий музей. У С. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1918).

В. О. Білашевський.

СТАРОБІ́ЛЬСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1872 — заворушення *державних селян* Старобільського пов. Харків. губ. Викликані запровадженням власницьких записів відповідно до указів 18(30) і 24.XI (6.XII) 1866, які передбачали поширення осн. положень реформи 1861 на держ. селян. За землю, що перебувала в їхньому користуванні, селяни були зобов'язані сплачувати щорічну держ. оброчну подать, яку було збільшено на 15%. Селяни відмовилися прийняти власницькі записи та сплачувати оброчні податі, не визнавали влади волосних старшин, чинили опір поліції. В червні 1872 заворушення охопило бл. 10 сіл (понад 3 тис. чол.). На придушення сел. виступів було кинуто ескадрон драгунів. Число репресованих селян становило кілька десятків чоловік.

СТА́РОВ Іван Єгорович [12 (23).II 1745, Петербург — 5(17).IV 1808, там же] — рос. архітектор, один із основоположників рос. *класицизму*. Навчався в петерб. АМ (1758—62) у О. Кокорінова та Ж. Б. Валлен-Деламота, 1762—68 як пенсіонер АМ жив у Парижі та Римі. В 1769—72 викладав у петерб. АМ, акад. петерб. АМ (з 1769), її проф.— з 1785. В 1772—74 — головний архітектор «Комиссии о каменном строении Санкт-Петербурга и Москвы». Здійснив проекти планування Воронежа і Пскова (обидва — 1774). З 1774 працював над реконструкцією Олександро-Невської лаври у Петербурзі (спорудив її гол. собор— Троїцький). У 70—80-х рр. 18 ст. створив архіт. ансамблі в маєтках поблизу Петербурга (в Тайцях, Сиворицях і Пелле), в яких досяг органічного поєднання архітектури з навколишньою природою. Найзначніша споруда С.— *Таврійський палац* у Петербурзі (1783—89). З 1790 працював на Україні: створив проекти планування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ; в цьому місті спорудив палац Г. Потьомкіна, 1787—89, тепер Палац студентів ім. Ю. О. Гагаріна) і Миколаєва; для Миколаєва розробив проект магістрату, адміралтейства з великим суднобудівним з-дом та ін. проекти. З 1800 очолював будівельний контроль при спорудженні *Казанського собору* у Петербурзі. Іл. див. також до статей *Дніпропетровська область*, т. 3, с. 403; *Ленінград*, т. 6, с. 113.

СТАРОВИ́ЖІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Волин. обл.УРСР. Утворений 1940. Площа 1,1 тис. км². Нас. 36,8 тис. чол. (1982). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Стара Вижівка*. С. р. розташований в межах *Поліської низовини*. Корисні копалини — торф, глини, пісковики. Річки — *Прип'ять* з прит. Вижівка і *Турія*. Багато озер. Грунти дерново-підзолисті, торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, осика, береза) займають 22 тис. га. Найбільші пром. підприємства — пром. комбінат (Стара Вижівка), керамічний (с. Дубечне), льонообробний (с. Мокре) та комбікормовий (с. Буцин) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Стара Вижівка) і 5 будинків побуту. Осн. спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарсько-картоплярського, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 55,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,0 тис. га, луки і пасовища — 27 тис. га. У С. р.— 18 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Вижва, Мизове, Дубечне. Автомоб. шляхів — 388 км, у т. ч. з твердим покриттям — 172 км. У районі — сільське профес.-тех. уч-ще, 42 заг.-осв. та 2 муз. школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 17 будинків культури, 27 клубів, 43 кіноустановки, 38 б-к, краєзнавчий музей (с. Сереховичі). В С. р. видається газета «Сільські новини» (з 1945).

А. Г. Верещак.

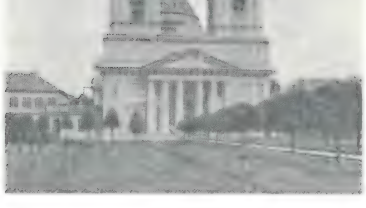

І. Є. Старов. Троїцький собор в Олександро-Невській лаврі. 1778—90.

СТАРОВО́ЛЬСЬКИЙ (Starowolski, Starovolscius) Шимон (1588, с. Старовол Берестецького пов., тепер БРСР — 4.IV 1656, Краків) — польс. письменник і історик. Н. в сім'ї дрібного шляхтича. В 1618 закінчив Краків. ун-т. Учасник *Хотинської війни 1620—21*. Автор істор. праць «Історія Сигізмунда I» (1616), «Польща» (1632), в яких відзначив відвагу *запорізьких козаків*, підкреслив їхні заслуги в боротьбі проти крим. татар і Туреччини.

СТАРОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО, правогегельянство — консервативне крило *гегельянства*; ідеалістична філос. течія, що виникла в Німеччині в 30—40-х рр. 19 ст. На відміну від *молодогегельянства* представники С. (К. Гешель, Г. Габлер, Г. Гінріхс) розглядали філос. систему Г. В. Ф. *Гегеля* як раціональну форму богослов'я, виступали з позицій відвертої підтримки феодально-абсолютистського ладу.

СТАРОДУ́Б — місто районного підпорядкування Брянської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Бабинці (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в літописі під 1096, входив до *Київської Русі*. В 1239 зруйнований ордами *Батия*. З 14 ст.— у складі *Великого князівства Литовського*, згодом — Речі Посполитої. В 1503—1618 і з 1648 — у складі *Російської централізованої держави*. В 1663—1781 — полкове місто *Стародубського полку*. Рад. владу встановлено в листопаді 1918. В місті — конопляний, овочесушильний, маслоробний, пивоварний з-ди, філіал брян. об'єднання «Металіст».

СТАРОДУ́БОВ Кирило Федорович [н. 6 (19).IV 1904, Москва] — укр. рад. вчений у галузі металургії, металознавства і термічної обробки металів, академік АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Закінчив (1928) Дніпроп. гірничий ін-т. Працював на Дніпроп. металург. з-ді ім. Г. І. Петровського (1925—37), одночасно (з 1931) — в Дніпроп. металург. ін-ті (з 1938 — зав. кафедрою термічної обробки металів). В роки Великої Вітчизн. війни створив і впровадив на Магнітогорському металург. комбінаті технологію виробн. великих виливниць з рідкого доменного чавуну. У 1948—74 — зав. відділом термічної обробки сталі Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР). Основна галузь діяльності — розробка теоретичних основ, тех-

Старокостянтинів. Залишки замку князів Острозьких. 1571.

нології і устаткування для зміцнюючої термічної обробки прокатних виробів. Депутат Верховної Ради УРСР 3—5-го скликань. Заст. Голови Верховної Ради УРСР (1951—63). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТАРОДУ́БСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Засн. 1654. Спочатку був підпорядкований ніжинському полковникові. В 1663 С. п. виділено з *Ніжинського полку* і підпорядковано безпосередньо гетьманському управлінню. Адм. центром його був Стародуб (тепер місто Брян. обл.). С. п. в різні часи мав від 7 до 11 сотень. В С. п. значну частину феод. землеволодінь становили монастирські маєтності. За ревізією 1764, в С. п. було 7050 виборних козаків, 18 107 підпомічників і 147 629 посполитих, різночинців і дворян та ін. Козаки С. п. брали участь у війнах, які вела Рос. д-ва з 60-х рр. 17 ст., та в ряді антифеод. виступів і заворушень селянства проти феод.-кріпосницького гніту. В зв'язку з скасуванням полкового устрою Лівобережної України С. п. 1781 було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Новгород-Сіверського намісництва*.

О. І. Путро.

СТАРОЖИ́ЛЬЦІ — категорія залежних селян у Пн.-Сх. Русі 14—17 ст., які здавна жили на землях феодалів і вважалися прикріпленими до цих земель. Були названі С., щоб відрізнити давніх залежних селян від «новоприходців». До запровадження *Судебника 1497* користувалися правом вільного переходу від одного володільця до іншого, за Судебником це право було обмежене.

На Україні близькі за своїм становищем до С. були *«непохожі» селяни*.

СТАРОКИ́ЇВСЬКА ГОРА́ — історична місцевість у Києві, ділянка високого плато, оточена долинами Дніпра, Хрещатого Яру та Либеді, площею бл. 80 га. Заселена з часів пізнього *палеоліту*. До кін. 1-го тис. до н. е.— 1-ї пол. 1-го тис. н. е. належать пам'ятки старод. сх. слов'ян (*зарубинецької культури* і *черняхівської культури*) та знахідки привізних виробів і античних монет. Як вважає частина дослідників, у кін. 5 — на поч. 6 ст. на виступі пн.-зх. частини С. г. виникло невелике укріплене поселення, яке ототожнюється з «градом Кия», заснованим, за літописним переказом, полянським князем Києм, (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*), що став початком Києва, зокрема його нагірної частини — Верхнього міста (щодо низинної частини — Подолу). В кін. 10 ст. нагірна частина Києва займала площу бл. 8 га (т. з. місто Володимира). В центрі її були споруджені найдавніші кам'яні палаци князів і *Десятинна церква*. В 11 — на поч. 12 ст. Верхнє місто зайняло всю С. г. За часів кн. *Ярослава Мудрого* було укріплене високими земляними валами, довжиною понад 3,5 км, з вежами-брамами, головною з яких були *Золоті ворота*. На С. г. були споруджені визначні давньорус. архіт.-мистецькі пам'ятки — *Софійський собор, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*. Верхнє місто, як і весь Київ, було зруйноване під час навали орд *Батия* (1240). Відбудовано його в 17 ст. В 19 ст. ця територія дістала назву Старого міста. Археол. дослідженнями (тривають понад 150 років) на С. г. виявлено і вивчено численні залишки давньоруських жител і ремісничих майстерень, оборонних споруд і культових комплексів, кам'яних палаців і храмових та ін. будівель, багаті курганні і рядові грунтові поховання.

Літ.: Закревский Н. Описание Киева, т. 1—2. М., 1868; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Новое в археологии Киева. К., 1981.

Г. М. Шовкопляс.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташований біля впадіння р. Ікопоті в Случ (бас. Прип'яті). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Засн. у 16 ст. на місці с. Колищенців. Після побудови замку село перетворено на місто. В 1582 Колищенці перейменовано на Костянтинівку, з поч. 17 ст.— С. Поблизу міста відбулися запеклі бої сел.-козац. загонів К. *Косинського* проти військ князя К. *Острозького* (1593), козаків М. *Криворіса* — проти військ магната Я. *Вишневецького* (1648), сел.-козац. війська Б. Хмельницького — проти польс.-шляхет. військ (1649). Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1823—24 в С. містилося одне з відділень декабристської орг-ції *Товариства об'єднаних слов'ян*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У місті — з-ди: «Металіст», пресових вузлів, сухого знежиреного молока, цукр., хлібний, прод. товарів, комбікормовий, залізобетонних шпал, асфальтовий; ф-ка побутових товарів, елеватор, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 9 б-к. Пам'ятки архітектури — залишки замку кн. Острозьких в стилі ренесансу (1571); башта (16 ст.), церква, стіни, брама, дзвіниця (16 ст.), костьоли (1612 і 1754). В С. народились укр. і рос. рад. історик О. І. *Баранович*, євр. поет і драматург А. *Гольдфаден*.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 79,2 тис. чол. (1982). У районі — 98 населених пунктів, підпорядкованих міській та 27 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Старокостянтинів*. С. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, вапняки. Річки — *Случ* (бас. Прип'яті), *Іква* (прит. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, осика, дуб) займають 7,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — старокостянтинівські з-ди: «Металіст», цукр., сухого знежиреного молока, пресових вузлів та залізобетонних шпал; елеватор. Комбінат побутового обслуговування (Старокостянтинів). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 100,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 93,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки; вирощують мак. Садівництво. У тваринництві розвинуте скотарство, свинарство. У С. р. — 24 колгоспи, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Старокостянтинів, залізничні станції — Старокостянтинів I, Старокостянтинів II. Автомоб. шляхів — 453 км, у т. ч. з твердим покриттям — 334 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (у Старокостянтинові та с. Новоселиці), 43 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; 62 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 89 будинків культури і клубів, 67 кіноустановок, 84 б-ки, музей історії с. Самчиків. У містечку Острополі (тепер с. Старий Остропіль) народився учасник боротьби за владу Рад В. *Володарський*. У С. р. видається газ. «Світло Жовтня» (з 1930).

В. І. Фурман.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВСЬКО-ПРОСКУ́РІВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — бойові дії *Першої Української радянської дивізії* влітку 1919 проти військ *Директорії* під час громадянської війни 1918—20.

К. Ф. Стародубов.

Старокостянтинів. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптори І. Самотос, Л. Лесюк, архітектор В. Блюсюк. 1974.

СТАРОКРАМАТОРСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД

Проведена з метою ліквідації угруповання петлюрівських військ, які наприкінці травня — на поч. червня прорвалися з тер. «*Західноукраїнської народної республіки*» на Поділля й захопили Кам'янецький, Новоушицький, Проскурівський, значну частину Старокостянтинівського і Летичівського повітів. Осн. ударною силою рад. військ були Богунська й Таращанська бригади 1-ї Укр. рад. д-зії (нач. М. О. *Щорс*). *Богунці* розгорнули наступ у напрямі Шепетівка — Старокостянтинів і Шепетівка — Красилів, а *таращанці* — в напрямі Дубно — Кременець — Базалія. Внаслідок запеклих боїв рад. війська відбили наступ петлюрівських військ, визволили Старокостянтинів, Красилів, Базалію, Проскурів і в 1-й пол. липня очистили від петлюрівців Проскурівський, Летичівський, значну частину Кам'янецького й Новоушицького повітів.

СТАРОКРАМАТО́РСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені С. Орджонікідзе — підприємство важкого машинобудування. Розташований у м. Краматорську Донец. обл. Засн. 1896 нім. фірмою «В. Фіцнер і К. Гемпер». Робітники з-ду мають славне революц. минуле. В 1901 тут утворено підпільну групу РСДРП. Бойова дружина підприємства брала активну участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Робітники з-ду не раз страйкували, вимагаючи поліпшення свого економічного становища, виступали проти свавілля царського уряду. В лютому 1917 утворено Революційний к-т, який взяв владу на з-ді в свої руки. В 1918—20 робітники з-ду боролися проти нім. окупантів і внутр. контрреволюції. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. На поч. 1982 діяло 19 цехів, у т. ч. 7 механоскладальних, сталеливарний, ливарний та ін. Осн. продукція — металург. устаткування (стани холодної прокатки, агрегатні лінії для обробки листа, труб, молоти тощо). З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1946). *Р. М. Лядов.*

СТАРОКРИ́МСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. *Кальчику* (бас. Кальміусу), в межах Донец. обл. УРСР. Пл. понад 6 км², об'єм понад 45 млн. м³. Створено 1951 для водопостачання м. Жданова. С. в.— місце відпочинку.

О. О. Русинов.

СТАРОКРИ́МСЬКЕ (ЖДА́НОВСЬКЕ) РОДО́ВИЩЕ ГРАФІ́ТУ — в Донец. обл. УРСР, на правому березі р. Кальчика. Поклади графіту пов'язані з гнейсами докембрійського віку (див. *Докембрій*). Графітоносні гнейси утворюють смуги субвертикального падіння протяжністю до 500 м при шир. 40—50 м. Окремі рудні тіла потужністю до 2—3 м містять 6—20% середньо- та груболускуватого графіту. Розвідані запаси з серед. вмістом графіту 3,7—5,0% становлять 3,4 млн. т (1981). Родовище відоме з 1881.

Ю. М. Теодорович.

СТАРОМИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Красногорівка. 6,3 тис. ж. (1982). Колгосп, будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. 1747, с-ще міськ. типу — з 1938.

СТАРООБРЯ́ДНИЦТВО, розкол — релігійно-суспільний рух у Росії 17 ст., спрямований проти офіційної православної церкви. Виник у зв'язку з реформою *Руської православної церкви*, здійсненою в 50-х рр. 17 ст. патріархом *Никоном* з метою усунення обрядно-догматичних розходжень з грецькою православною церквою (виправлення богослужебних книг, уніфікація обрядів, запровадження проповіді тощо). Серед богословів, що займалися виправленням богослужебних книг, були укр. вчені *Єпіфаній Славинецький*, А. Сатановський, Ф. *Сафонович* та ін. Реформа посилювала позиції *православ'я* в боротьбі проти *католицизму* і зближувала церкву Росії з церквою возз'єднаної 1654 України, де незадовго перед тим подібну реформу провів митрополит П. *Могила*. Оскільки реформа Никона сприяла централізації церкви і водночас царської влади, зміцненню влади патріарха, вона викликала опір частини духівництва на чолі з протопопом *Аввакумом* під приводом боротьби за «стару віру» (звідси назва). Ця боротьба вийшла за межі вузькоцерк. суперечностей і стала виявом стихійного протесту нар. мас проти посилення феод. гніту. Прихильники С. брали активну участь у *селянській війні під проводом С. Т. Разіна 1667—71*, Соловецькому повстанні 1668—76. Царська адміністрація й офіц. церква жорстоко переслідували старообрядців. Але поступово соціальні мотиви в С. відійшли на задній план, а рух за «стару віру» набрав реакційного характеру. Неоднорідний соціальний склад прихильників С. зумовив розкол руху на різні течії (див. *Попівщина, Безпопівщина*). Старообрядницька верхівка вороже зустріла Велику Жовтн. соціалістичну революцію. За роки соціалістичного будівництва С. втратило більшу частину прибічників. В СРСР існує 3 осн. течії С.: Білокриницька ієрархія, Збіглопопівщина та поморці, або безпопівці. Невеликі громади С. існують і на Україні.

СТАРОСА́МБІРСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — у Львів. обл. УРСР. Пов'язане з Старосамбірською антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*) *Передкарпатського прогину*. Довж. складки 5,2 км, шир. 1,75 км. У межах родовища виявлено два поклади нафти у відкладах еоцену (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*) і палеоцену (див. *Палеоценова епоха і палеоценовий відділ*). Нафта високопарафініста, смолиста, густина її 845 кг/м³. Родовище відкрито 1969, з цього ж року й експлуатується. Нафта надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*.

І. І. Хрипта.

СТАРОСА́МБІРСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 89,5 тис. чол. (1982). У районі — 114 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 37 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Старий Самбір*. Пн. (більша) частина району розташована в межах Передкарпаття, пд.— у *Карпатах Українських*. Корисні копалини: нафта, кам. сіль. Річки — *Дністер* та його прит. *Стривігор*. Грунти дерново-підзолисті, бурі лісові, дернові й лучні глеюваті та глейові. Ліси (ялиця, сосна, ялина, дуб, бук, граб) займають 44,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — добромильський деревообр. комбінат та пивоварний завод, Хирівська валяльно-повстяна ф-ка, Старосамбірський льонозавод. Комбінат побутового обслуговування (Старий Самбір). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), льону-довгунця, цукр. буряків, картоплі, овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 55,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,5 тис. га. У С. р.— 24 колгоспи, 6 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Старий Самбір, Хирів, Нижанковичі, Старжава. Автомоб. шляхів — 425 км, у т. ч. з твердим покриттям — 150 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (м. Добромиль і смт Нижанковичі), 75 заг.-осв. та 2 муз. школи; 104 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень; санаторій. 107 будинків культури і клубів, 5 кінотеатрів, 107 б-к. Пам'ятки архітектури: костьол з оборонною баштою (15—16 ст.) і ратуша (19 ст.) у с. Скелівці, церква Різдва (15—16 ст.) у Росохах, Троїцька церква (16 ст.) у Нижанковичах, замок у стилі раннього Відродження (16 ст.) і дзвіниця (1731) у м. Добромилі, костьол 16—17 ст. і парк (19 ст.) у с. Міженці, дзвіниця Михайлівської церкви (1730) у с. Ясениці-Замковій, дерев'яна церква Різдва богородиці

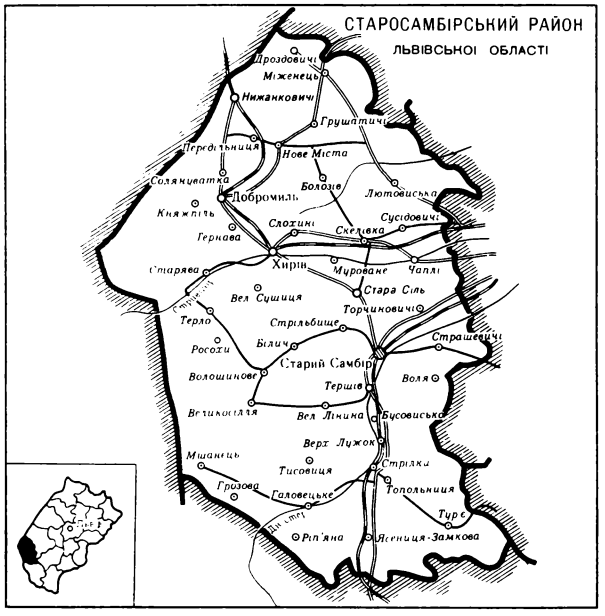

га дзвініця (1773) у с. Бусовиську. У с. Мшанці С. р. народився укр. рад. поет А. В. *Волощак*, у с. Біличі — укр. оперний співак О.М. *Носалевич*, у м. Хирові — укр. актриса Е. *Підвисоцька*. У С. р. видається газ. «Радянське Прикарпаття» (з 1945).

В. П. Назарчук.

СТАРОСИНЯ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 31,1 тис. чол. (1982). У районі — 46 населених пунктів, під-

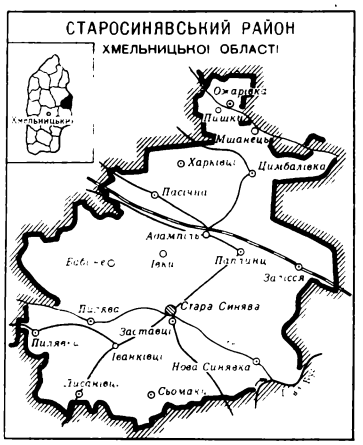

порядкованих селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Стара Синява*. С. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, цегельно-черепична глина. Річки — *Південний Буг* з прит. *Іква*. Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, береза, осика) займають 3,8% тер. району. Найбільше пром. підприємство — Старосинявський цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування та будинок побуту (Стара Синява). Землеробство району має зерново-буряківничий напрям, тваринництво — м'ясо-молочний. Площа с.-г. угідь 1981 становила 54 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, гречка, просо, цукр. буряки. Галузі тваринництва: скотарство, вівчарство, птахівництво. В С. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Адампіль і Пасічна. Автомоб. шляхів — 226 км, у т. ч. з твердим покриттям — 187 км. У С. р.— 33 заг.-осв. і 2 муз. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 9 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 36 кіноустановок, 38 б-к. Поблизу с. Пиляви С. р. відбулася *Пилявецька битва 1648*, на честь якої в селі споруджено монумент. Сподвижникові Б. Хмельницького І. *Ганжі*, який загинув у цій битві, на місці загибелі встановлено обеліск. В С. р. видається газ. «Колос» (з 1935).

С. Ф. Рудчук.

СТАРОСІ́ЛЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — печерна палеолітична стоянка, виявлена під скельним навісом у балці на лівому березі р. Чурук-Су поблизу кол. с. Старосілля (тепер у складі м. Бахчисарая). Досліджували її 1952—56. Знайдено крем'яні гостроконечники, скребла, ножі, наконечники списів тощо, а також кістки мамонта, первісного бика, сайги, велетенського, північного, благородного оленів, носорога, коня, осла та ін. В 1953 на стоянці виявлено кістяк дитини сучас. фіз. типу, але з деякими ознаками *неандертальця*. Датується С. с. пізнім періодом *мустьєрської культури*.

Літ.: Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и её место в палеолите. М., 1958.

СТАРОСЛОВ'ЯНІ́ЗМИ, церковнослов'янізми — лексичні, фразеологічні, фонетичні та інші запозичення зі *старослов'янської мови*. Характерні риси С.: т. з. неповноголосся (град, глава), наявність **жд, шт (щ)** замість східнослов'ян. **ж (дж), ч** (страждання, невмируший) тощо. Частина слів, засвоєних із старослов'ян. мови, цілком асимілювалася лексикою сх.-слов'ян. мов, а чимало С. і досі зберігає свої риси. У сучас. укр. літ. мові С. використовуються переважно зі стилістичною метою — для надання мові піднесеного, урочистого чи зниженого — гумористичного, іронічного або сатиричного забарвлення. Напр., «Німим **отверзуться уста**; прорветься слово, як вода, і **дебрь**-пустиня неполита, **зцілюючою** водою вмита, прокинеться...» (Т. Шевченко).

П. Д. Тимошенко.

СТАРОСЛОВ'Я́НСЬКА МО́ВА, давньоцерковнослов'янська мова — найдавніша літературна мова *слов'ян*. Належить до пд.-слов'ян. групи мов. Обслуговувала переважно культові потреби, набула загальнослов'ян. культурного й осв. значення. Виникла в серед. 9 ст. внаслідок місіонерської діяльності *Кирила і Мефодія*. На думку більшості дослідників, в основу С. м. покладено слов'ян. південномакедонський (солунський) діалект. С. м. розвивалась у Моравії й Паннонії, куди були запрошені Кирило і Мефодій. Там вона набула деяких місцевих рис. Послідовники Кирила й Мефодія перенесли свою діяльність до Болгарії, де С. м. розвивалася, зазнаючи впливу місцевих говірок. З запровадженням християнства на Київській Русі проникла до сх. слов'ян. Між С. м. і давньоруською літ. мовою, що обслуговувала переважно світські потреби, відбувалась взаємодія. Після розпаду Давньорус. держави С. м. продовжувала виконувати роль богослужбової мови сх.-слов'ян. народів — українців, росіян, білорусів,— впливала на їхні літ. мови, внаслідок чого виникли різновиди — т. з. слов'янобілоруська, слов'яноукраїнська, слов'яноросійська мови, на фонетиці яких великою мірою позначилися місцеві вимови; виник також варіант С. м.— новоцерковнослов'ян. мова. Пам'ятки С. м. написані двома алфавітами— *глаголицею* та *кирилицею*. Характерні риси С. м.: у фонетиці — початкові сполучення **ра, ла** (работа, ладья), неповноголосні сполучення **ра, ла, рѣ, лѣ** між приголосними (брада, глава, брѣгъ, млѣко) відповідно до сх.-слов'ян. *повноголосся*, сполучення **жд, шт** (межда, свѣшта) тощо. Граматична будова відзначається збереженням давньої системи відмінювання іменників за т. з. основами, збереженням *двоїни* в усіх відмінюваних частинах мови; у дієсловах — формами аориста й імперфекта та ін. рисами. *Старослов'янізми* вживаються в нових слов'ян. мовах, у т. ч. в українській. У дослідження С. м. значний внесок зробили дореволюційні вітчизняні вчені О. Х. Востоков, В. І. Григорович, І. І. Срезневський та ін., за рад. часу — П. О. Лавров, О. М. Селищев, М. К. Грунський та ін., а також зарубіжні славісти: представники слов'ян. країн — чеський — Й. Добровський, австр. і словенський — Ф. Міклошич, австр. і хорватський — В. Ягич та ін.; франц. славіст А. Вайян, нідерл. — Н. Ван-Вейк та ін.

Літ.: Грунський М. Вступ до слов'янського мовознавства. К.— Львів, 1946; Селищев А. М. Старославянский язык, ч. 1—2. М., 1951—52; Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. Львів, 1964; Вайян А. Руководство по старославянскому языку. Пер. с франц. М., 1952; Ван-Вейк Н. История славянского языка. Пер. с нем. М., 1957. *П. Д. Тимошенко.*

СТА́РОСТА — 1) В Давній Русі — представник найнижчої ланки князівської адміністрації. Згадується в «*Руській правді*». 2) У 14—18 ст. у феод. Польщі і Литві представник монарха, що здійснював адм., судові та ін. функції у *воєводстві*, *старостві* або *повіті*. 3) В Галичині протягом 1772—1918 і бурж.-поміщицькій Польщі 1918—39 службова особа, що очолювала староство. 4) С. с і л ь с ь к и й — в царській Росії глава сільської общини в поселеннях *державних селян*, а після *селянської реформи 1861* — і в кол. поміщицьких селян. Обирався *сільським сходом*. На Україні сільс. С. називали іноді *війтом*. С. називались і виборні особи для ведення справ громади, артілі (напр., С. артілі лісорубів). 5) В серед. та вищих навч. закладах СРСР особа, що обирається або призначається адміністрацією й очолює клас, групу або курс; особа, що веде справи ряду громад. колективів (напр., С. хорового гуртка).

СТАРО́СТВО — 1) Адм.-тер. і господарська одиниця в держ. володіннях у феод. Польщі, *Великому князівстві Литовському* та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. До складу С. входили одне і більше міст та містечок і кілька сіл. С. надавали вищим урядовцям за службу. 2) На зх.-укр. землях, які з кінця 18 ст. були під гнітом габсбурзької Австрії, а 1918—39 — бурж.-поміщицької Польщі,— повітове управління, очолюване *старостою*, яке здійснювало адм. владу на тер. повіту.

СТАРОСТИ́НСЬКІ МАЄТНОСТІ — в 14—18 ст. у шляхетській Польщі й феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях частина держ. маєтностей, які польс.-шляхетський уряд надавав магнатам і шляхті за службу в тимчасове або довічне користування. С. м. були в *староствах* (звідси їхня назва). Прибутки з С. м. ішли на користь старост. *Люстрації* (описи) С. м. є цін-

СТАРОСТИНСЬКІ СЕЛЯНИ

Й. Д. Старцев. Микільський військовий собор у Києві. 1690—96 (не зберігся).

ними документ. джерелами, що відображають тяжке становище *старостинських селян*. С. м. були ліквідовані на Лівобережній Україні на поч. нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — після її возз'єднання 1793 з Росією, в Сх. Галичині — після загарбання її 1772 Австрією.

СТАРОСТИ́НСЬКІ СЕЛЯ́НИ — в 14—18 ст. категорія феодально залежних селян *старостинських маєтностей* у шляхетській Польщі і феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. Відбуваючи феод. повинності на користь *старост* і державців, С. с. зазнавали жорстокої експлуатації. С. с. брали активну участь у визвольній боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників. На Лівобережній Україні С. с. як стан ліквідовано на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. В Сх. Галичині С. с. перетворено на поміщицьких і державних селян після її загарбання 1772 Австрією, на Правобережній Україні — після її возз'єднання з Росією 1793.

СТА́РОСТІН Петро Іванович (1881, Петербург — 3.IV 1918) — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. у сім'ї службовця. Учасник революц. подій 1905—07 в Петербурзі й Одесі, один з організаторів перших профес. спілок у Росії і на Україні. В 1908 проводив революц. роботу в Києві. Був заарештований і висланий на поселення в Сибір. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів Іркутської Ради робітн. депутатів. З травня 1917 — на парт. роботі в Одесі, був членом Одес. к-ту РСДРП(б), керував більшовицькою фракцією Ради робітничих депутатів. У грудні 1917 обраний до складу ЦВК *Румчероду*. Один з організаторів і керівників *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Після встановлення Рад. влади в Одесі — комісар праці, згодом — голова крайового Раднаркому. Був членом ВЦВК 1 і 2-го скликань. Убитий анархістами.

СТАРТ (англ. start — пуск, початок) — 1) Початковий пункт (стартова лінія) будь-якого спорт. змагання на швидкість (біг, ходьба, лижні та велосипедні гонки, плавання, ковзанярський спорт тощо). 2) У широкому розумінні — початок, початкова фаза.

«СТАРТ» — щомісячний спорт. журнал Комітету по фізичній культурі й спорту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1922 у Харкові під назвою «Вестник физической культуры». Видається у Києві з 1934 спочатку під назвою «Спорт» (в 1941—57— не виходив), з 1957— «Фізкультура і спорт», з 1965 під сучас. назвою.

СТА́РТОВИЙ КО́МПЛЕКС, стартова позиція (у космонавтиці) — одна з складових частин *космодрому*. Призначена для доставки *ракет-носіїв* з корисним вантажем з тех. позиції, установлення їх на пускову систему, випробувань, передстартової підготовки, заправки компонентами палива і стисненими газами, наведення і пуску. С. к. бувають стаціонарними та мобільними. Стаціонарні С. к. діляться на наземні, підземні, надводні, підводні, інопланетні; мобільні — на наземні, повітряні, надводні, підводні, орбітальні.

Ю. М. Михайлов.

СТАРТСТО́ПНИЙ АПАРА́Т (від англ. start — пуск, початок і stop — зупинка, кінець) — літередрукувальний *телеграфний апарат* з переривчастою дією передавального і приймального розподільних механізмів. Розрізняють С. а. (мал.): стрічкові і рулонні (телетайпи); ручні й автоматизовані — з *автовідповідачами, перфораторами* та *трансмітерами*. Діють С. а. переважно за п'ятиелементним *кодом телеграфним* (з двома додатковими елементами, або посиланнями,— стартовим і стоповим). С. а.— *літеродрукувальний апарат*, що ним користуються в СРСР та більшості ін. країн переважно в мережі *абонентського телеграфування*, в телегр. мережі заг. користування.

СТА́РЦЕВИ — сім'я рос. архітекторів 2-ї пол. 17 ст. Дмитро Михайлович С. (рр. н. і см. невід.). Збудував у м. Архангельську на березі Пн. Двіни фортечні мури з баштами (1668—84). З внутр. боку вони мали вигляд двоярусних аркад, де розміщалися крамниці. Пізніше цей прийом ірішення торг. споруд поширився в Росії у вигляді т. з. гостиних дворів. Брав участь у надбудові Троїцьких воріт Моск. Кремля. Йосип Дмитрович С. (рр. н. і см. невід.) — син і учень Д. М. Старцева. В Моск. Кремлі перебудував церкви при Теремному палаці, об'єднавши Верховспаський собор (Спас за Золотими гратами), церкви Воскресіння Славущого і Розп'яття спільним карнизом і дахом (1681—82), спорудив Крутицький надбрамний терем (1693—1694), трапезну Симонового монастиря (1677—80). Працював також у Києві, де збудував Микільський військовий собор (1690—96) та Богоявленську церкву (1690—93) Братського монастиря, обидві споруди — в стилі українського *барокко*.

СТА́РЧЕНКО Василь Федорович [7 (20). III 1904, с. Темрюк, тепер с. Старченкове Володарського р-ну Донец. обл.— 17.VII 1948, Київ] — рад. державний і громадський діяч, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Член Комуністичної партії з 1928. В 1929 закінчив Київ. с.-г. ін-т (тепер Укр. с.-г. академія). В 1934—38 — директор і науковий керівник Миронівської дослідно-селекційної станції (тепер Миронівський н.-д. ін-т селекції і насінництва пшениці). З 1938 — голова виконкому Київ. обласної Ради депутатів трудящих. З грудня 1938— заступник Голови Ради Народних Комісарів УРСР, а з 1946 — заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З 1939 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1938 — кандидат у члени, а з 1940 — член ЦК КП(б) України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—2-го скликань. Був делегатом XVIII з'їзду ВКП(б) та XIV і XV з'їздів КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТА́РША МОГИ́ЛА — курган поч. 6 ст. до н. е. в межах могильника в урочищі Стайчин Верх біля с. Оксютинців (тепер у складі с. Пустовійтівки Роменського р-ну Сум. обл.). Висота 21 м. Досліджував його 1888—89 Д. Я. *Самоквасов*. Під насипом була зрубна дерев'яна домовина з похованням племінного вождя. Тут знайдено велику кількість предметів озброєння (меч, кинджал, списи, сагайдак із стрілами, залізний панцир тощо), частини від 16 кінських вудил, художньо оформлених у ранньоскіфському звіриному стилі, предмети культового призначення — 2 бронзові жертовні ножі, бронзові навершники з головками биків.

СТАРШИНА́ — 1) Службова особа в роті (батареї) Рад. Збройних Сил. Є прямим нач. солдатів і сержантів свого підрозділу; підлягає командирові роти, при відсутності офіцерів є його заступником. 2) Старше військ. звання сержантського (до 1940 — молодшого командного) складу в Збройних Силах СРСР. Запроваджено 1935. У ВМФ йому відповідає звання гол. корабельного С., є також сержантські звання гол. С., С. 1-ї га 2-ї статті. Див. також *Звання військові*.

СТАРШИНА́ ВОЛОСНИ́Й — службова особа селянського громадського управління, створеного в царській Росії за *селянською реформою 1861*. Обирався волосним сходом на 3 роки з наступним затвердженням *мировим посередником* (з 1889 — *земським начальником*). С. в.— звичайно заможні селяни, виконували вимоги судової і поліцейсько-адм. влади. Посаду С. в. ліквідовано після Лютн. революції 1917.

СТАРШИ́НА КОЗА́ЦЬКА — привілейована верхівка укр. козацтва (див. *Козацька старшина*).

СТА́СОВ Василь Петрович [24. VII (4.VIII) 1769, Москва — 24. VIII (5.IX) 1848, Петербург] — рос. архітектор, представник пізнього *класицизму*, академік Петерб. АМ (1811). В 1783—94 — помічник архітектора в Моск. управі благочиння. В 1802—08 вивчав архітектуру у Франції та Італії. В 1807 С. присвоєно звання професора рим. Академії св. Луки. З 1808 працював у Петербурзі. З 1816 — член Комітету для будов і гідравлічних робіт у Петербурзі. З 1817 відав буд-вом при імператорському палаці. За проектами С. споруджено багато будинків у

Стартстопні апарати:
1 — рулонний;
2 — стрічковий.

В. П. Стасов. Колишні Павловські казарми в Ленінграді. 1817—20 (тепер будинок «Ленінерго»).

садибах і містах Росії. Серед них— садибний ансамбль у Грузіно на Волхові (тепер Новгород. обл.; 1815—33), провіантські склади в Москві (проект 1821) та ін. С. брав участь у забудові Петербурга: спорудив Павловські казарми (1817—20, в ансамблі *Марсового поля*), Нарвські (1827—33) і Московські (1834—38) тріумфальні ворота, Преображенський (1827—29) і Троїцький (1828—35) собори, завершив буд-во ансамблю собору і келій Смольного монастиря, оформив їхні інтер'єри (1832—35), в Царському Селі (тепер м. Пушкін) створив паркові споруди. На Україні [в Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Полтаві та ін.] за проектами С. споруджено багато житл. будинків, у Херсоні — пам'ятник Д. Говарду (1820). Автор проектів храму-пам'ятника над могилою полеглих у *Полтавській битві 1709*.

Літ.: Пилявский В. И. Зодчий Василий Петрович Стасов. Л., 1970.

СТА́СОВ Володимир Васильович [2 (14).I 1824, Петербург — 10 (23). X 1906, там же] — рос. художній і музичний критик, історик мистецтва, археолог, почесний член Петерб. АН (з 1900). Син В. П. *Стасова*. Навчався в Уч-щі правознавства (1836—43). З 1855 і до кінця життя працював у петерб. Публічній б-ці (тепер Держ. публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна), очолюючи з 1872 її художн. відділ. З 1847 систематично виступав у пресі зі статтями з питань літератури, мистецтва, музики. М. відстоював принципи реалізму і народності, активно боровся проти *академізму*, пристрасно пропагував твори художників-*передвижників* і композиторів «*Могучої кучки*», а також світову класичну спадщину. Заклав основи рос. професійної худож. та муз. критики. Ідейно-естетичні погляди С. виявилися у підтримці революції 1905 і заклику до художників відображати її події. З почуттям глибокої поваги С. ставився до культури укр. народу, добре знав давню укр. гравюру, укр. орнамент, пам'ятки зх.-укр. архітектури. Високо цінував творчість Т. Шевченка, пропагував у пресі творчість укр. митців К. Трутовського, К. Костанді, М. Кузнецова, М. Пимоненка, С. Світославського, Л. Позена, Є. Буковецького, П. Нілуса.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1952; Письма к родным, т. 1—3. М., 1953—62.

Літ.: Владич Л., Раевский С. В. В. Стасов и украинская художественная культура. В кн.: Русско-украинские связи в изобразительном искусстве. К., 1956; Говдя П. В. В. Стасов і українське мистецтво. «Образотворче мистецтво», 1979, № 1; Лебедев А. К., Солодовников А. В. В. В. Стасов. М., 1982. *В. А. Афанасьєв.*

СТА́СОВА Олена Дмитрівна [парт. псевдоніми: Абсолют, Варвара Іванівна, Дельта; 3(15). X 1873, Петербург—31.XII 1966, Москва]— діячка рос. і міжнар. революц. руху, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1898. Вела парт. роботу в Петербурзі, Орлі, Москві, Мінську, Києві, Тбілісі та ряді ін. міст, була агентом ленінської «Искры». На *Шостій (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП* (1912) обрана кандидатом у члени ЦК РСДРП і в Рос. бюро ЦК. В 1913—16 перебувала на поселенні в Сибіру. З лютого 1917 до березня 1920 — секретар ЦК партії. В 1921—26 працювала в апараті Комінтерну, 1927—38—заст. голови Виконкому МОДР, голова ЦК МОДР СРСР, 1938—46 — редактор журн. «Интернациональная литература». На VI з'їзді РСДРП(б) обиралася кандидатом у члени ЦК, на VII і VIII з'їздах партії — членом ЦК РКП(б), на XVI з'їзді ВКП(б) — членом ЦКК. Була членом ЦВК СРСР і ВЦВК. Нагороджена 4 орденами Леніна, медалями. Похована на Красній площі біля Кремлівської стіни.

СТАСЮ́К Денис Іванович [н. 29. VIII 1919, с. Новосілка, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.] — організатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1954. Закінчив (1956) Чернівецьку с.-г. школу, агроном, в 1950—53— голова колгоспу ім. Леніна Кіцманського р-ну Чернівецької обл., з 1957 — голова колгоспу «Маяк» в тому ж р-ні, з 1969 знову голова колгоспу ім. Леніна. Колгосп, очолюваний С., як високорентабельне зразкове господарство, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. С.— депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

О. О. Федоров.

СТАТЕ́ВА ХОЛО́ДНІСТЬ, фригідність — зниження еротичної чутливості на адекватні сексуальні подразники (див. *Сексологія*). За аналогією з чоловічою *імпотенцією* під терміном С. х. розуміють сексуальні розлади у жінок, які найчастіше виявляються зниженням або відсутністю статевого потягу та задоволення (оргазму). Виділяють 8 різновидів С. х.: первинний (конституційний) виникає внаслідок природженого недорозвинення чуттєвого компонента статевого потягу; ретардаційний — є наслідком вікової затримки розвитку сексуальної чутливості; психогенний — викликається гальмуванням статевої чутливості психогенними факторами; симптоматичний — виявляється як симптом психічного, нервового або соматичного захворювання; ендокринний — виникає при недостатній діяльності статевих залоз або при ендокринних захворюваннях (*діабет, гіпотиреоз,* базедова хвороба та ін.); генітальнорецептивний — при органічній патології статевих органів; статевий дискомфорт (дисгамія) — пов'язаний з неадекватною (недостатньою) фіз. та психічною стимуляцією жінки; мішані форми обумовлюються поєднанням вищеназваних факторів в різних комбінаціях. Лікування та прогноз при С. х. у більшості випадків сприятливі.

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВЕ БЕЗСИ́ЛЛЯ — порушення статевої функції. Те саме, що й *імпотенція*.

СТАТЕ́ВЕ ВИХОВА́ННЯ — складова частина виховного процесу, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді та оволодіння нормами взаємин з представниками протилежної статі, а також правильне ставлення до питань *статі*. С. в. нерозривно пов'язане з фізичним, розумовим, моральним та естетичним розвитком особистості. Починається в дошкільному віці й зумовлюється переважно соціально-психологічними факторами. Засвоюючи в *сім'ї*, дит. садку загальні моральні норми, хлопчики й дівчатка в той же час опановують правила, що передбачають деяку відмінність у їхній поведінці залежно від статі (напр., турботливе ставлення хлопчиків до дівчаток, допомога їм тощо). Згодом, з початком *статевого дозрівання*, до факторів соціально-психологічних додається фізіологічний. У підлітковому і юнацькому віці, коли завершується статеве дозрівання, більшого значення набуває статева освіта. Соціально-психологічна й морально-етич. сутність взаємин між людьми протилежної статі (товариськість, дружба, кохання, шлюб) розкриваються перед учнями в процесі вивчення творів худож. л-ри, мистецтва та ін. Деякі питання статевої освіти потребують спец. виховних заходів (бесіди батьків з дітьми, педагогів з учнями, індивідуальні бесіди шкільних лікарів з учнями тощо). Виховна робота в цьому плані проводиться й у виробничих колективах (лекції, видання брошур, наук.-популярні кінофільми, тематичні вечори), загсами, культурно-освітніми і медичними установами.

Літ.: Жаворонко О. І. Виховання почуттів. К., 1969; Кочетков В. Д., Лапик В. М. Психология и гигиена пола. М., 1971; Хрипкова А. Г., Богданова Л. А., Шибаева А. Н. Продолжим разговор на трудную тему. М., 1973; Крупко-Большова Ю. С. Фізіологія статевого розвитку дівчинки і дівчини. К., 1973; Боришевський М. Й. Сім'я ростить громадянина. К., 1982.

М. Й. Боришевський.

СТАТЕ́ВЕ ДОЗРІВА́ННЯ, пубертатний період — процес досягнення твариною та людиною статевої зрілості (здатності до розмноження). У людини при С. д. формуються психо- і соматосексуальні ознаки статі (статевий диморфізм) з характерними фенотиповими (див. *Фенотип*) та поведінковими проявами. В період соматосексуального розвитку відбувається глибока перебудова всього організму, гол. чин. під впливом *гонадотропних гормонів*: прискорюється ріст окремих сегментів скелета, встановлюються остаточні пропорції тіла, формуються *вторинні статеві ознаки*, завершується формування *статевих органів*, змінюється секреція *статевих залоз*, що виявляється у дівчат встановленням *менструального циклу*, у юнаків — еякуляцією, як правило, у вигляді *полюції*. Строки настання С. д. та його інтенсивність залежить від багатьох факторів: спадкових особливостей, побутових та соціально-економічних умов, стану здоров'я, характеру харчування, клімату та ін., але в осн. С. д. відбувається у дівчаток в період від 9 до 16 років, у хлопчиків —

В. П. Стасов.

В. В. Стасов. Портрет роботи І. Ю. Рєпіна. Фрагмент. 1883. Російський музей у Ленінграді.

О. Д. Стасова.

Д. І. Стасюк.

від 11 до 18 років. У психосексуальному розвитку виділяють кілька періодів: самосвідомість статевої приналежності (до 5—6 років); засвоєння принципів спілкування між людьми різної статі (7—9 років); перший стрибок С. д. — переддозрівання (дівчатка 9—10 років, хлопчики 11—12 років); пробудження еротичного лібідо — еротичного фантазування (дівчатка 11—15 років, хлопчики 13—16 років); вияв сексуального лібідо (дівчата 16—20 років, юнаки від 17—18 до 20—25 років).

Див. також *Статеве життя, Статеве виховання, Статеві збочення.*

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВЕ ЖИТТЯ́ — процеси і явища, пов'язані з відтворювальною функцією людини та соціальними відносинами *статей*. У широкому розумінні С. ж. включає як біол. та психічні процеси, так і соціальні явища, що стосуються становлення, а також функціонування вже сформованих чоловічої та жіночої *індивідуальностей*. У певних розділах *сексології* для зручності дослідження поняття С. ж. звужують до охоплення фізіол. та психічних процесів, пов'язаних з статевим зближенням — коїтусом. Біол. стать визначається хромосомними (див. *Статеві хромосоми, Визначення статі*), гормональними (див. *Статеві гормони*) та морфологіч. факторами. Остаточне формування особи чоловіка та жінки здійснюється під впливом *статевого виховання* і спілкування. У процесі психосексуальної ідентифікації (див. *Статеве дозрівання*) людина усвідомлює свою статеву належність і засвоює чоловічу чи жіночу роль. В основі статевої поведінки лежить загальнобіол. інстинкт продовження роду. Специфіка цієї поведінки виявляється вже у тварин завдяки дії статевих гормонів на відповідні відділи *головного мозку*. Особливістю людської сексуальності є тенденція до відділення репродуктивної (дітородної) функції від рекреативної (одержання насолоди) функції. Гуманізація статевого почуття досягає свого апогею в *любові*, яка дає відчуття щастя від глибокої психологічної, душевної близькості між чоловіком та жінкою. Взаємовідносини статей в розвинутому суспільстві регулюються нормами статевої моралі та законодавчими актами про *шлюб* і *сім'ю*. Правова і матеріальна рівність статей досягається тільки при соціалізмі, що створює базис для міцної сім'ї, засн. на взаємному потягу і коханні між чоловіком і жінкою. С. ж.— важлива частина нормальної життєдіяльності людини. Сучас. сексологія відкидає як погляди З. *Фрейда* про те, що статевий потяг можна задовольнити переключенням особи на інші види діяльності, так і механістичні теорії про суворо фіксовану однакову кількість статевої енергії у всіх людей. Встановлено, що інтенсивність С.ж. різна у різних індивідів і залежить від багатьох факторів (генетичних особливостей, статі, віку, виховання тощо). Звичайно нормальне С. ж. починається в шлюбі. З мед. погляду дошлюбні статеві зв'язки через їх безладність негативно позначаються на здоров'ї та формуванні особи. Особливу увагу слід приділяти правильному статевому вихованню молоді. Оскільки статеве дозрівання трохи випереджає фіз. та заг. зрілість організму, раннє залучення до С. ж. недоцільне, бо веде до виснаження ще не зміцнілого молодого організму. Фіз. розвиток у осіб різної статі має свої відмінності. Статеве дозрівання у жінок настає на 2—3 роки раніше, ніж у чоловіків, проте дітородна функція у чоловіків зберігається довше. Виходячи з цього, в Укр. респ. центрі сексопатології розроблено рекомендації раціональних вікових співвідношень для тих, хто вступає до шлюбу. Жінкам у віці 18—30 років рекомендується вступати до шлюбу з чоловіками на 4—7 років старшими; у віці 31—40 років —на 6—10 років; у віці 41—50 років — на 6—15 років. Зазначені співвідношення не є абсолютними. Гармонійні сім'ї можуть бути як у подружжя одного віку, так і при ін. вікових співвідношеннях. Вибір чоловіка з урахуванням рекомендованих вікових співвідношень створює сприятливі передумови сімейної гармонії в психологічних і фізіологічних відношеннях. Важливим елементом С. ж. є статеві зносини, які складаються з 4 фаз: лібідо — статевого потягу, *ерекції* — статевого збудження, еякуляції — сім'явикидання і оргазму — вищого ступеня любострасного відчуття. Фази статевого циклу у чоловіків і жінок виявляються неоднаково. Помірність і циклічність сексуальних реакцій, характерних для жінок, на фоні активного та прямолінійного виявлення сексуальності у чоловіків створює певні складності, які можуть привести до виникнення *аномалій* у С. ж. (див. *Імпотенція, Статева холодність*), подолання яких потребує спец. підготовленості до шлюбу. Частота статевих зносин залежить від віку, темпераменту, стану здоров'я, взаємних почуттів та ін. При вступі до шлюбу статеві зносини набувають необхідної регулярності. За середньостатистичними показниками статевої активності не можна визначити її норму для окремих осіб. Період зниження фізіол. активності в похилому віці, який включає *клімакс*, характеризується поступовим зниженням статевої активності. С. ж. потребує від організму людини великого фіз. та емоціон. напруження. При таких захворюваннях, як гострий інфаркт міокарда, інсульт, гіпертонічний криз, кровоточива виразка шлунка та ін. тяжких станах, статева близькість небезпечна для життя. Статеві зносини протипоказані вагітним жінкам в перші та останні 2—3 міс. вагітності і 2 міс. після пологів. Більшість сучас. сексологів вважає, що статеве стримання нешкідливе. Важливе значення для С. ж. має раціональне харчування, сприятливий психологічний клімат в сім'ї, гігієна тіла, нормальні побутові умови. Труднощі, яких зазнають люди при вступі до С. ж., мають психогігієнічний характер і пов'язані з хибами заг. і статевого виховання. За визначенням Всесвіт. орг-ції охорони здоров'я сексуальне здоров'я є комплекс соматичних (тілесних), емоціональних, інтелектуальних та соціальних аспектів сексуального існування людини, які позитивно збагачують особу, підвищують здатність людини до спілкування і кохання. Поняття «сексуальне здоров'я» включає в себе, зокрема, свободу від страху, почуття сорому та вини, хибних уявлень та ін. психологічних факторів, які пригнічують сексуальну реакцію та порушують статеві взаємовідносини. Ці відносини гармонійні, коли вони людяні. При взаємних почуттях нормальне С. ж. благотворно впливає на здоров'я, укріплює людську гідність, підвищує життєвий тонус.

Літ.: Кон И. С. Социология личности. М., 1967; Гулыга А. В., Андреева И. С. Пол и культура. «Научные доклады высшей школы». Философские науки», 1973, № 4; Буртянский Д. Л., Криштоль В. В. Сексуальная дисгармония супружеской пары. Х., 1979; Юнда І. Ф. Статеве життя і здоров'я людини. К., 1979; Имелинский К. Психогигиена половой жизни. Пер. с польс. М., 1973; Пол, брак, семья. Пер. с болг. София, 1977.

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВЕ РОЗМНО́ЖЕННЯ — спосіб розмноження організмів, при якому нова особина розвивається із *зиготи*, яка виникає в результаті злиття жіночої та чоловічої статевих клітин (*гамет*). С. р. властиве представникам всіх типів тварин і рослин, деяким бактеріям, воно достовірно не встановлене тільки у синьозелених водоростей. Характерною формою С. р. в одноклітинних є постійне (*копуляція*) або тимчасове (*кон'югація*) злиття двох клітин, при якому відбувається обмін ядерною речовиною та *цитоплазмою*. Розрізняють три форми С. р.: *ізогамію, анізогамію* та *оогамію*. При ізогамії у *запліднені* беруть участь дві рухомі гамети, які не відрізняються одна від одної за формою та розмірами (у деяких водоростей, грибів та одноклітинних тварин); у випадку анізогамії, чи гетерогамії, зливаються дві рухомі, але різні за розмірами гамети. У більшості тварин та рослин поширена оогамія, при якій в заплідненні беруть участь велика нерухома жіноча та дрібна, частіше рухлива, чоловіча гамети. Особливою формою статевого розмноження є *партеногенез*, при якому нова особина розвивається із незапліднені яйцеклітини чи рідше із сперматозоїда.

Б. Г. Новиков.

СТАТЕ́ВИЙ ДО́БІР — особлива форма *добору природного*, що здійснюється особинами протилежної статі. С. д. пов'язаний з боротьбою між самцями за володіння самкою і приводить до участі в розмноженні певних особин в межах виду. С. д. почав проявлятися на вищих етапах *філогенезу* тваринного світу у тварин з досить розвиненою *нервовою системою* (у ссавців, птахів, деяких нижчих хребетних, комах). С. д. зумовлює виникнення в про-

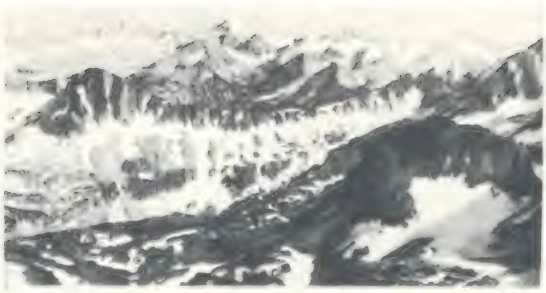

До ст. **Сполучені Штати Америки.**

1. Гідроелектростанція на ріці Міссісіпі.
2. В горах Сьєрра-Невада.
3. Краєвид у штаті Арізона.
4. Вашінгтон. Панорама міста.
5. Вид частини міста Нью-Йорка.
6. Атомна електростанція в штаті Іллінойс.
7. Одне з підприємств компанії «Форд мотор» у місті Детройті.
8. На авіаційному заводі в штаті Каліфорнія.
9. Тваринницька ферма в штаті Джорджія.
10. На плантації бавовнику в штаті Арізона.
11. Збирання кукурудзи в штаті Іллінойс

До ст. **Сполучені Штати Америки.**

1. Капітолій у Річмонді (штат Віргінія). Арх. Т. Джефферсон. 19 ст.
2. Будинок банку в Міннеаполісі. Арх. Г. Біркертс та ін. 1969—73.
3. Будинок редакції газети «Чікаго трібюн» у Чікаго. Арх. Р. Худ та Дж. М. Хауеллс. 1922—25.
4. Музей сучасного мистецтва міста Нью-Йорка. Арх. Е. Стоун. 1969.
5. Вілла Кауфмана «Над водоспадом» у Коннелсвіллі. Пенсільванія. Арх. Ф. Л. Райт. 1936.
6. Г. Стюарт. Місіс Перес Мортон. Близько 1802. Художній музей. Вустер.
7. Т. Саллі. Порваний капелюх. 1820. Музей красних мистецтв. Бостон.
8. Дж. М. Уїстлер. Портрет матері. Фрагмент. Близько 1871. Лувр. Париж.
9. Р. Кент. Вершина. Літографія. 1928.
10. Х. Д. Мартін. Арфа вітрів, вид на Сені. 1895. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.
11. Сцена з мюзиклу «Оклахома» Р. Роджерса. 1943. Театр на Бродвеї. Нью-Йорк.
12. Кадр з фільму «Нові часи». Режисер Ч. С. Чаплін. 1936.

цесі *еволюції* більшості *вторинних статевих ознак* (яскравого забарвлення покривів, різноманітних головних уборів, шлюбних нарядів, пахучих залоз та ін.). Ознаки, що різко виділяються, виникають переважно у самців. Діяння цих ознак на нервову систему самок сприяє синхронізації циклів розмноження у самців і самок, готуючи їх до парування. Напр., у птахів статеві ознаки, що виявляються в забарвленні і структурі оперення, шлюбних іграх, *токуванні*, досягають високого ступеня досконалості. В процесі еволюції функції вторинної статевої ознаки можуть розширюватися і переходити на протилежну стать, закріплюючись як видова ознака. Цей процес пов'язаний із закономірними змінами реактивних властивостей тканин до *статевих гормонів*. Поняття «С. д.» ввів і обгрунтував (1871) Ч. *Дарвін*.

Літ.: Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор. В кн.: Дарвин Ч. Сочинения, т. 5. М., 1953.

Б. Г. Новиков.

СТАТЄВИЙ ЦИКЛ — сукупність фізіологічних та морфологічних процесів, пов'язаних з розмноженням, які періодично повторюються в організмі самок тварин. У деяких тварин С. ц. відбувається тільки один раз за сезон розмноження, в інших — кілька разів. У більшості безхребетних, риб, земноводних та плазунів С. ц. складається з однієї, т. з. фолікулярної, стадії, на якій відбуваються ріст і дозрівання яєць, їх виведення назовні. У птахів С. ц. складається з 3 стадій: фолікулярної (стадія росту, дозрівання яєць та *овуляції*), насиджування знесених яєць, вигодовування пташенят. У ссавців С. ц. має 4 стадії: фолікулярну (стадія росту та дозрівання яйцевих фолікулів, їх розрив — овуляція), лютеїнову (стадія *жовтого тіла*), вагітності (настає після *запліднення* та *імплантації* заплідненого яйця); стадію *лактації*. С. ц. — складний нейро-гуморальний процес (див. *Нейро-гуморальна регуляція*), в якому беруть участь різні відділи нервової системи та залози внутр. секреції, зокрема передня частка *гіпофіза*, що виробляє *гонадотропні гормони*. С. ц. у жінок наз. *менструальним циклом*. Див. також *Статеві гормони, Тічка*.

СТАТЄВІ ГОРМО́НИ — біологічно активні речовини, що виробляються *статевими залозами* хребетних тварин і людини. Забезпечують розвиток *первинних статевих ознак*, а також *вторинних статевих ознак*. С. г. за хімічною будовою поділяються на *стероїди* і поліпептиди. Відомі три групи стероїдних гормонів: *андрогени, естрогени* і *прогестини* (гестагени). Андрогени — чоловічі С. г., які синтезуються переважно в інтерстиціальних клітинах *сім'яників*. Молекули андрогенів включають 19 атомів вуглецю. Осн. представник — *тестостерон*. Естрогени — жіночі С. г., молекули яких містять 18 атомів вуглецю, виробляються фолікулами *яєчників*. Представники: естрадіол, естрон. Прогестини — жіночі С. г.; синтезуються в жовтому тілі яєчників та в ін. структурних елементах. До складу молекули прогестину входить 21 атом вуглецю. Осн. представник — *прогестерон*. С. г. виробляються також корою надниркових залоз, а під час вагітності — плацентою. Естрогени та андрогени утворюються у чоловічих і у жіночих особин. У зв'язку з цим статеві ознаки визначаються кількісним співвідношенням С. г. Біосинтез стероїдних С. г. у більшості живих організмів здійснюється з *холестерину*. Етапи біосинтезу (до стадії утворення прогестерону) в сім'яниках і яєчниках збігаються. В ембріональний період розвитку (див. *Зародковий розвиток* тварин і людини) С. г. контролюють диференціацію статевих органів; під час статевого дозрівання — розвиток статевих органів і вторинних статевих ознак. В період статевої зрілості організму С. г. забезпечують репродуктивну функцію, підтримують статевий потяг, активують центральну нервову систему. Взаємодія естрогенів і гестагенів підготовляє матку до *імплантації* заплідненої яйцеклітини, забезпечує збереження вагітності та своєчасні *пологи*. Речовини, аналогічні С. г., існують і у нижчих організмів. Виявлено гормональну регуляцію статевого розмноження у деяких видів аскоміцетів, фікоміцетів та ін. грибів. У водної плісені Achlya bisexualis чоловічі і жіночі різновиди статевих клітин *гіфів* секретують речовини, які взаємно стимулюють їх утворення і злиття (виділена з жіночих особин речовина антеридіол належить до стероїдів). У таких мікроорганізмів, як Blakeslea trispora, деяких видів Mucor, Rhizopus та ін., подібну роль відіграють триспорові кислоти, споріднені з *каротиноїдами*. Речовини, що секретуються в клітинах однієї статі, виводяться в зовнішнє середовище, звідки потрапляють до клітин іншої статі.

З С. г. білкової природи найвідоміші: релаксин, який синтезується переважно жовтим тілом яєчників, а також маткою та ін. органами (сприяє нормалізації вагітності, зниженню тонусу матки, розслабленню зв'язок зчленувань тазових кісток); інгібін, який утворюється в сім'яних канальцях сім'яників і фолікулах яєчників (здатний гальмувати секрецію фолікулостимулюючого гормону гіпофіза). У медицині С. г. застосовують для замісної терапії ендокринних (див. *Гормонотерапія*) і лікування акушерсько-гінекологічних захворювань, а також для протипухлинної терапії при новоутвореннях передміхурової і молочних залоз (див. *Гормональні препарати*).

Літ.: Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Гинекологическая эндокринология. К., 1976; Физиология эндокринной системы. Л., 1979.

О. Г. Рєзников.

СТАТЄВІ ЗА́ЛОЗИ, гонади — органи тварин і людини, які виробляють *гамети* (яйцеклітини, сперматозоїди) і *статеві гормони*. С. з. визначають належність до статі. *Яєчники* — жіночі С. з., у людини розташовані в порожнині малого *таза*, а у більшості ссавців — позаду нирок. В яєчниках міститься багато *фолікулів*, кожний з яких має одну яйцеклітину (яйце). Жіночі С. з. виробляють естрогени, прогестини, релаксин та ін. гормони. *Яєчка* — чоловічі С. з. у людини і *сім'яники* більшості ссавців містяться в сім'яниковому мішку (мошонці), у ін. тварин — в черевній порожнині. Вони складаються з сім'яних канальців, в яких утворюються сперматозоїди, і інтерстиціальних клітин, що продукують гормони. Місцезнаходження і будова С. з. у решти представників хребетних і всіх безхребетних характеризуються великою різноманітністю. Внутрішньосекреторна функція С. з. регулюється *гонадотропними гормонами*.

О. Г. Рєзников.

СТАТЄВІ ЗБО́ЧЕННЯ — група розладів, при яких статеве задоволення здійснюється незвичайним способом. Серед С. з. виділяють 2 групи. Перша — характеризується порушенням техніки і частоти статевих зносин. До неї відносять: тривале практикування одномоментних повторень статевих актів; продовжений, навмисне затягуваний статевий акт; перерваний — сім'явипорскування відбувається поза статевими шляхами; сексуальні фрустрації — тривалі статеві збудження, що часто повторюються і не доходять до сім'явипорскування та оргазму (найвищого ступеня статевого задоволення), спостерігання еротич. сцен, еротич. фантазування та ін. Друга група — обрання морально і соціально недопустимих форм статевого задоволення. До неї належать: паранімфальний статевий акт, що здійснюється поза статевими органами (геніталіями) жінки; орально-генітальні контакти — статеве задоволення орально-генітальним шляхом без розділення ролей між чоловіком та жінкою. У клінічній номенклатурі виділено ряд окремих форм С. з.: *гомосексуалізм* — статева спрямованість до осіб своєї статі; трансвестизм — прагнення зовні мати вигляд представника протилежної статі; транссексуалізм — настійні спроби змінити стать позбавленням властивих особі фізичних ознак статі; фетишизм — статеве збудження виникає при наявності якого-небудь предмета (фетиша), яким може бути панчоха, взуття, білизна, носова хусточка та ін.; нарцисизм (автоеротизм) — статевий потяг, спрямований на самого себе; педофілія — спрямованість статевого потягу на осіб дитячого віку; геронтофілія — на осіб старечого віку; зоофілія (скотолозтво) — статевий потяг до тварин; мазохізм — різновид *садизму*; некрофілія — статевий потяг до трупів; пігмаліонізм — до статуй та ін. форми. С. з. дуже часто є симптомом *психопатії, олігофренії, шизофренії* та ін. Хворих слід поміщати в лікарню для вирішення питань діагностики та лікування. Див. також *Статеве життя*.

Літ.: Свядощ А. М. Женская сексопатология. М., 1974; Юнда І. Ф. Статеве життя і здоров'я людини. К., 1979.

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВІ КЛІТИ́НИ — те саме, що й *гамети*.

СТАТЕ́ВІ О́РГАНИ, геніталії—органи *статевого розмноження* тварин і людини. До С. о. належать *статеві залози* (гонади); статеві протоки; додаткові утвори (різні залози, сім'яні сумки, сім'яприймачі і всі пристосування для виношування зародків); *копулятивні органи*. Серед тварин розрізняють форми, які мають в одному організмі чоловічі і жіночі С. о.— п'явки, більшість паразитичних червів, губок, молюсків і деякі риби (див. *Гермафродитизм*), і роздільностатеві форми — більшість вільноіснуючих червів, комахи, риби, птахи, ссавці та ін. Не мають відокремлених С. о. найбільш примітивні з багатоклітинних — губки: статеві клітини (*сперматозоїди* і *яйцеклітини*) розвиваються в *мезоглеї* відповідної особини. Найпростіші С. о. у кишковопорожнинних представлені тільки гонадами. В процесі *еволюції* хребетних тварин йде ускладнення С. о.: статеві залози з поперекової частини переміщуються в *каудальному* напрямі (особливо *сім'яники*); статевими шляхами стають протоки видільної системи, які відкриваються не в *клоаку*, а в сечостатевий синус, що витягується у всіх живородящих тварин у довгий сечовипускний канал самців або відокремлюється в коротке переддвер'я *піхви* самки; формується матка (парна, або подвійна; дворогодільна, дворога і, нарешті, проста), в якій відбувається розвиток зародка; копулятивні органи, що з'являються у тварин з внутр. запліднянням, виходять з клоаки на поверхню у деяких окремих груп і характеризуються різноманітністю; між сечостатевим синусом і каналом копулятивного органа встановлюється постійне сполучення.

У людини, як і у вищих ссавців, С. о. щільно зв'язані з органами виділення, утворюючи єдину *сечостатеву систему*. Внутрішні чоловічі С. о.: *яєчка* з придатками, сім'явивідні протоки з сім'яними міхурцями, сім'явипорскувальні протоки, *передміхурова залоза* і куперові залози. Три останні утвори виділяють *секрети*, суміш яких утворює сім'яну рідину, що сприяє збільшенню рухомості сперматозоїдів. Утворені в звитих сім'яних канальцях яєчка, сперматозоїди надходять в його придаток, а через сім'явивідну протоку — в вивідну протоку сім'яного міхурця, подовженням якого є сім'явипорскувальна протока. Зовнішні чоловічі С. о.: мошонка, що вміщує яєчка, і статевий член (для копуляції і виділення сперматозоїдів), утворений печеристими тілами, що складаються з еректильної (див. *Ерекція*) фіброзної сполучної тканини губчастої структури, перегородки «печер» якої являють собою перетворені кровоносні капіляри. Крізь нижнє печеристе тіло проходить сечостатевий канал. Внутрішні жіночі С. о.: *яєчники*, матка, *фаллопієві труби*, піхва. Зріла яйцеклітина, яка закладена в яєчнику, потрапляє через маткову трубу в матку, в порожнині якої є три отвори: два ведуть в маткові труби, третій — в піхву. Зовнішні жіночі С. о.: жіноча соромітна ділянка (лобкове підвищення, великі й малі соромітні губи, переддвер'я піхви, залози і цибулини переддвер'я, дівоча пліва) і клітор, що є *рудиментарним органом*, гомологом печеристих тіл статевого члена. У передньому відділі переддвер'я піхви відкривається зовн. отвір сечовипускного каналу, позаду нього—вхід до піхви. С. о. характеризують *первинні статеві ознаки* (див. також *Вторинні статеві ознаки*). Про захворювання С. о. див. *Вагініт, Епідидиміт, Ендометрит, Сальпінгоофорит, Гонорея, Сифіліс, Трихомоноз, Фімоз*.

О. Г. Рєзников.

СТАТЕ́ВІ О́РГАНИ РОСЛИ́Н — органи *статевого розмноження*. В ході *еволюції* С. о. р. вперше виникли у водоростей (*гаметангії*). У жіночих С. о. р.— *оогоніях* (у більшості водоростей, деяких грибів), карпогонах (у червоних водоростей), *архегоніях* (у мохоподібних, папоротеподібних, голонасінних, крім гнетума та вельвічії) розвиваються *яйцеклітини*. Чоловічі С. о. р., крім насінних, наз. *антеридіями*; в них розвиваються *сперматозоїди* (у червоних водоростей — нерухомі спермації). Чоловічі С. о. р. у насінних та жіночі С. о. р. у покритонасінних дуже редуковані. Функцію С. о. р. у цих групах рослин виконують тичинки (*андроцей*) і маточки (*гінецей*), в яких утворюються *мікроспори* і *мегаспори*. Мікроспори перетворюються на *пилкові зерна* — чоловічий гаметофіт, в якому утворюються спермії. Із мегаспори розвивається *зародковий мішок* — жіночий гаметофіт, в якому диференціюється яйцеклітина.

О. О. Хвединич.

СТАТЕ́ВІ ХРОМОСО́МИ — *хромосома* або група хромосом, що генетично зумовлюють формування *статі* особин. У більшості тварин та людини жіноча стать характеризується наявністю в *геномі* двох ідентичних С. х. — Х-хромосом, чоловіча стать — поєднанням однієї Х-хромосоми з Y-хромосомою. В результаті *мейозу* кожна статева клітина (*гамета*) жіночого організму одержує тільки Х-хромосому — гомогаметна стать (див. *Гомогаметність*), статеві клітини чоловічого організму несуть або Х-, або Y-хромосому — гетерогаметна стать (див. *Гетерогаметність*). В процесі *запліднення* відбувається випадкове з'єднання гамет, що спричинює появу однакової кількості самок (ХХ) та самців (ХУ). Морфологічно С. х. відрізняються від решти хромосом (*аутосом*) набору. Y-хромосома за розмірами звичайно набагато менша за Х-хромосому і нерідко генетично інертна або несе дуже мало *генів*. У деяких видів Y-хромосома відсутня, жіноча стать у них представлена набором ХХ, а чоловіча — Х0. У деяких комах, риб, земноводних, більшості птахів гомогаметною є чоловіча стать (її позначають ZZ), а гетерогаметною — жіноча (ZW або Z0). Втрата або надмір С. х. в геномі веде до серйозних порушень функціонування організмів та їх плодючості. У людини особини з набором С. х. ХХУ, ХХХУ, ХХХХУ, ХХХУУ, ХХУУ мають чоловічий *габітус*, що характеризується розумовою відсталістю та неплідністю. Жіночий габітус з тими ж дефектами властивий організмам з хромосомним набором Х0. Гени, що входять до складу статевих хромосом, передаються потомству разом з цими хромосомами — зчеплене із статтю успадкування (див. *Зчеплення генів, Спадкові хвороби, Хромосомні хвороби*).

В. А. Труханов.

СТА́ТИКА [від грец. στατική (τέχνη)—вчення про вагу] — розділ *механіки*, в якому вивчаються необхідні й достатні умови рівноваги систем *матеріальних точок* і абс. твердих тіл під діянням *сил* (див. *Рівновага механічної системи*).

Осн. задачі С.: за відомими силами, що діють на дану систему точок або тіл, визначити умови рівноваги системи; за відомим положенням центра рівноваги системи визначити сили, що діють на неї. С. поділяють на геометричну й аналітичну. До осн. понять геометричної С. належать поняття про рівнодійну силу, *момент сили* та про пару сил (систему двох сил, однакових за абс. значенням, паралельних і протилежно спрямованих). Аксіомами геометричної С. визначають правила *додавання сил, розкладання сил* та ін. перетворення їх. Величина, що дорівнює геом. сумі всіх сил, які діють на тіло, наз. головним вектором системи, а величина, що дорівнює геом. сумі їхніх моментів, наз. головним моментом системи. Довільна система сил, яка діє на тіло, еквівалентна одній, т. з. рівнодійній, силі, що дорівнює гол. вектору і прикладена до обраного центра, і одній парі сил з моментом, який дорівнює головному моменту сил відносно цього центра. Для рівноваги твердого тіла необхідним і достатнім є одночасна рівність нулеві гол. вектора і гол. моменту системи сил, що діють на тверде тіло. Аналітична С. базується на понятті елементарної роботи сил, включаючи й реакції *в'язей механічних*. Умови рівноваги систем невільних матеріальних точок і твердих тіл в аналітичній С. визначаються з *можливих переміщень принципу*. Методи С. широко застосовують при інженерних розрахунках, зокрема в будівництві, техніці.

Основні поняття С. запровадив *Архімед* ще в 3 ст. до н. е. Важливий внесок у розвиток С. зробили Г. *Галілей, Леонардо да Вінчі*, Ж. Л. *Лагранж*, М. В. *Остроградський* та ін.

Літ.: Кильчевский Н. А. Курс теоретической механики, т. 1. М., 1977.

О. О. Горошко.

СТА́ТИКА МЕХАНІ́ЗМІВ — сукупність методів визначення реакцій елементів кінематичних пар механізмів без врахування *сил інерції*; один з розділів *машин і механізмів теорії*. У С. м. невідомі компоненти реакцій обчислюють за рівняннями рівноваги (тоб-

то за рівняннями *статики*) стосовно ланок, що перебувають у нерухомому стані або рівномірно рухаються. Для певності обчислень необхідно, щоб число рівнянь рівноваги дорівнювало числу невідомих компонентів реакцій. Зрівноважувальний момент, що його треба прикласти до ведучої ланки для зрівноваження механізму, визначають за *можливих переміщень принципом* або побудованим на його основі допоміжним важелем Жуковського, за який приймають план швидкостей. Рівняння рівноваги дають змогу визначати реакції елементів кінематичних пар із врахуванням сил інерції (див. *Кінетостатика механізмів*). Методами С. м. розраховують тиск на зубці коліс зубчастих механізмів, натяг ременів або канатів у передачах з гнучким зв'язком, величину зрівноважувальних вантажів тощо.

Літ.: Кожевников С. Н. Теория механизмов и машин. М., 1973; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Баранов Г. Г. Курс теории механизмов и машин. М., 1975; Левитский Н. И. Теория механизмов и машин. М., 1979.

С. М. Кожевников.

СТА́ТИКА СПОРУ́Д — наука про методи розрахунку споруд на міцність, жорсткість і стійкість при статичному навантаженні; розділ *будівельної механіки*. Грунтується на законах *статики*. Оскільки величина, напрям дії і місце прикладання статичного навантаження змінюються незначно, у розрахунках їх вважають незалежними від часу, а зумовленими цим навантаженням силами інерції нехтують. Статичне навантаження буває нерухоме (напр., зовн. задані сили, температурна дія) та рухоме (наприклад, переміщення трансп. засобів по споруді). Вплив рухомого навантаження оцінюють по т. з. лініях впливу, що являють собою графічне зображення закону зміни якого-небудь чинника (напр., внутр. зусиль) у заданому елементі споруди при переміщуванні одиничного навантаження вздовж всієї споруди. Значна увага в С. с. приділяється *розрахунковим схемам*, якими враховується сумісна дія *основи споруди*, фундаменту і власне споруди.

Г. В. Ісаханов.

СТАТИ́СТИКА (нім. Statistik, від лат. status — стан, становище) — практична діяльність статистичних органів, спрямована на одержання, обробку та аналіз даних, що характеризують кількісні закономірності суспільного життя в нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом; сукупність відомостей про ті чи інші масові явища або процеси; суспільна наука, яка має свій предмет і свої специфічні методи дослідження. Статистика розкриває кількісні зміни конкретних масових явищ і процесів суспільного життя, визначає їхні розміри, обсяг, кількісні співвідношення, темпи розвитку, поширеність, повторюваність у часі й просторі тощо. Початок практичної діяльності в галузі С. належить до періоду утворення класового суспільства й д-ви. Госп. і воєнні потреби вже за давніх часів зумовили проведення значних статистичних робіт (обліків населення, земель, майна тощо). Виникнення капіталізму супроводилось швидким розвитком багатьох наук, у т. ч. й С. В 17 ст. виникла «описова школа», типовим представником якої був нім. статистик Г. Ахенваль. У його працях вперше було застосовано термін «статистика», під яким розуміли «державознавство», тобто певні відомості про д-ву. Одночасно в Англії зародилася наука «політична арифметика», засновниками якої були англ. вчені Дж. Граунт та У. Петті. Вони не обмежувалися простим описуванням фактів, а аналізували цифрові дані про явища сусп. життя, виявляли притаманні їм закономірності та взаємозв'язки, чим поклали початок С. як сусп. науці. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. С. інтенсивно розвивалася. Поширювалися *переписи населення*, вивчення його природного та мех. руху, проводилися промислові та с.-г. переписи (див. *Переписи в промисловості*, *Переписи в сільському господарстві*), що сприяло дальшому вдосконаленню методів С. Істотно збагатив теорію С., зокрема щодо поліпшення методів статистичного спостереження, а також використання матем. методів в обробці статистичних даних, бельг. статистик А. Кетле. Великий внесок у теорію і практику С. зробили рос. вчені Д. П. Журавський, П. П. Семенов-Тян-Шанський, Ю. Е. Янсон, П. Л. Чебишов, О. О. Чупров та ін. Значну роль у вдосконаленні методів обробки статистичного матеріалу відіграла *статистика земська*. В умовах держ.-монополістичного капіталізму бурж. С. все більше стає на шлях апологетики капіталізму. Вона часто фальсифікує дані, щоб приховати прибутки монополій, зменшити дійсні розміри *безробіття*, перебільшити доходи трудящих тощо.

Новим етапом в історії С. є виникнення й розвиток марксистсько-ленінської С. В працях класиків марксизму-ленінізму розглянуто основні, принципові питання теорії, методології та організації С., дано критику основ бурж. С., показано її апологетичну роль, викрито антинауковий зміст багатьох її понять і категорій, висвітлено найважливіші питання організації єдиної централізованої системи держ. С., головні завдання й напрями її роботи в умовах нового, соціалістичного ладу. Рад. С. органічно пов'язана з нар.-госп. плануванням і побудована на принципі суворої централізації. В умовах соціалістичного суспільства С.— один з найважливіших засобів держ. управління і планового керівництва нар. г-вом. Загальнодержавним органом, що здійснює в масштабі СРСР централізоване керівництво статистичними роботами, є *Центральне статистичне управління СРСР*, на Україні — *Центральне статистичне управління УРСР*. Відповідні центр. статистичні управління мають і ін. союзні республіки. На всіх етапах госп. будівництва Комуністична партія і Рад. уряд зміцнювали і вдосконалювали рад. С., ставили перед нею нові завдання, вказували шляхи розв'язання їх. В умовах розвинутого соціалізму роль і значення С. в плануванні нар. г-ва і держ. управлінні зросли. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС вказано на необхідність підвищувати оперативність обліку і С., вдосконалювати *звітність статистичну*, ефективно використовувати електронну обчислювальну техніку. Введення в дію другої черги *автоматизованої системи державної статистики* дало можливість збільшити обсяги статистичної інформації, зменшити строки її обробки, посилити пізнавальні функції та поглибити аналітичні можливості С. Сучас. С. розвивається як багатогалузева наука, до складу якої входять заг. теорія С., в якій викладаються методологічні основи, заг. принципи й методи С.; *економічна статистика*, галузеві статистики — С. промисловості, С. сільс. г-ва, С. праці, С. торгівлі, С. фінансів, С. охорони здоров'я, а також *Статистика якості продукції*, *Статистика технічного прогресу* та ін., кожна з яких з'ясовує суть певної системи показників, розробляє правила й методи одержання їх, аналізу й використання в практичній і наук. діяльності. Розвивається соціальна С. Видатну роль у розвитку теорії і практики рад. С. відіграли В. С. Немчинов, В. Н. Старовський, С. Г. Струмилін, Б. С. Ястремський. Вагомий внесок у розвиток рад. С. зробили укр. рад. вчені М. В. Птуха, Ю. О. Корчак-Чепурківський, Й. С. Пасхавер та інші.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 4. До питання про нашу фабрично-заводську статистику; т. 23. Мова цифр; т. 24. До питання про завдання земської статистики; т. 30. Статистика і соціологія; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; В. И. Ленин и современная статистика, т. 1—3. М., 1970—73; Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР, т. 1. М., 1955; Экономическая статистика. М., 1980.

А. Л. Яблочник.

СТАТИ́СТИКА ЗЕ́МСЬКА — статистичні роботи *земств* по обстеженню головним чином стану с. г. і соціально-екон. процесів у селах пореформеної Росії. Виникла у зв'язку з потребою земств у даних насамперед про цінність і доходність земель та ін. нерухомого майна як гол. об'єкта земського оподаткування. Перші земські статистичні дослідження було проведено 1870—71 у Вятській і Тверській губерніях. У 1874—75 виникли Моск. і Черніг. статистичні бюро. В 1882 було утворено статистичне відділення при Моск. юрид. т-ві, метою якого були координація робіт і теор. розробка питань С. з. На 1893 земська статистична робота проводилася вже у 17 губерніях. Гол. місце в С. з. займали дослідження сел. г-в, які складалися з осн. одноразових обстежень та поточної с.-г. статистики. Осн. дослідження виявляли стан сел. г-ва на певний момент; завданням поточної статистики було спостереження за щорічною зміною стану с. г. При обстеженнях спочатку обмежувалися даними в цілому по сільс. громаді, піз-

ніше перейшли на подвірні переписи за дуже детальною програмою. На початку розвитку С. з. в земських дослідженнях утворилося 2 напрями, які склалися під впливом Моск. і Черніг. статистичних бюро. В центрі дослідження московського напряму були питання про населення та його госп. діяльність. Гол. об'єктом дослідження чернігівського напряму була земля, її продуктивність і доходність. Пізніше ця різниця в напрямах нівелювалася. Статистичні бюро проводили роботи по вивченню місцевої економіки, серед яких важливе місце займали дослідження промислів, врожайності, організації техніки землеробства, травосіяння тощо. С. з. вивчала також лісове г-во, стан шляхів, страхування. Серед досліджень, не пов'язаних з економікою, в С. з. гол. місце займала робота по статистиці нар. освіти й санітарно-мед. статистиці. Статистичні бюро земств зібрали великий і цінний фактичний матеріал про стан і розвиток сел. г-ва в Росії. Широко матеріали С. з. використовував у своїх працях В. І. Ленін. На основі критично оброблених даних С. з. він дослідив процеси розвитку капіталізму в с. г. Росії. С. з. запровадила багато нового в статистичну теорію і практику. Значну роль у розвитку С. з. відіграли укр. статистики, зокрема М. В. *Птуха*, О. О. *Русов*. Особливою заслугою С. з. в історії вітчизн. статистики є розробка численних групових і комбінаційних *таблиць статистичних*. Першу в історії статистики комбінаційну таблицю розробив і застосував для аналізу черніг. статистик О. П. *Шликевич*. С. з. мала й значні недоліки в обробці та аналізі даних, що було пов'язано, зокрема, з поширенням серед земських статистиків народницьких та ін. бурж. і дрібнобурж. ідеологічних поглядів. У працях В. І. Леніна дано всебічну й глибоку оцінку досягнень і недоліків С. з., закладено основи дійсно наукової, марксистської статистичної методології. Див. також *Статистика*. *М. І. Сосновська.*

СТАТИ́СТИКА НАСЕ́ЛЕННЯ — див. *Демографічна статистика*.

СТАТИ́СТИКА САНІТА́РНА, медична статистика — галузь соціальної *статистики* і одночасно розділ *гігієни соціальної* і організації охорони здоров'я. С. с. тісно пов'язана з *демографією*. В С. с. виділяють статистику здоров'я населення, що вивчає фіз. розвиток населення (зокрема, за допомогою методу *антропометрії*), динаміку *захворюваності* (в т. ч. загальну, інфекційну, з втратою працездатності), санітарно-демографічні процеси (*народжуваність*, *смертність*, інвалідність, природний рух населення тощо), і статистику охорони здоров'я (облік та вивчення показників діяльності лікарняних і позалікарняних мед. закладів, мед. н.-д. і навчальних закладів, медико-санітарних кадрів). Як галузь науки С. с. почала розвиватися з 19 ст., в Росії її розвиток пов'язаний з *земською медициною* і діяльністю Є. О. Осипова, П. І. Куркіна, М. І. Тезякова, а на Україні — Д. П. Журавського, О. В. *Корчака-Чепурківського*, С. М. *Ігумнова*, М. В. *Птухи* та ін.

СТАТИ́СТИКА ТЕХНІ́ЧНОГО ПРОГРЕ́СУ — галузь *економічної статистики*, яка вивчає технічний прогрес в нар. господарстві, безперервне вдосконалення соціалістичного виробництва на базі найновіших досягнень науки і техніки. С. т. п. характеризує всі напрями тех. прогресу: електрифікацію нар. г-ва, механізацію і автоматизацію виробн., виготовлення та використання нових видів машин, механізмів, приладів, матеріалів і продуктів, палива, різні сторони вдосконалення технології виробн. та ступінь поширення нових технологічних процесів, рівень спеціалізації, концентрації та кооперування виробн., модернізацію виробн., розвиток *винахідництва* і *раціоналізацію виробництва*. Найважливіше завдання С. т. п.— облік, контроль та аналіз виконання планів н.-д. робіт, використання досягнень науки і техніки в нар. г-ві, виявлення невикористаних резервів для дальшого прискорення тех. прогресу. Для організації контролю за виконанням плану розроблено систему показників С. т. п. по всіх завданнях у цілому і кожному напряму тех. прогресу. Джерелом даних С. т. п. в СРСР є періодична звітність та річні звіти підприємств, орг-цій, будов, радгоспів і колгоспів, матеріали одноразових обліків та спец. вибіркових обстежень. Інформацію С. т. п. використовують директивні, планові та госп. органи для здійснення науково обгрунтованої *єдиної технічної політики* та розробки прогнозів розвитку науки і техніки в Рад. Союзі. *А. Л. Яблочник.*

СТАТИ́СТИКА ЯКОСТІ ПРОДУ́КЦІЇ—галузь *економічної статистики*, яка вивчає досягнутий рівень якості продукції та його зміни, фактори, що визначають цей рівень, та виявляє резерви його підвищення до економічно оптимального. Завданням С. я. п. є розробка системи показників, які кількісно характеризують рівень і динаміку якості однорідних груп продуктів, а також зведених показників по окремих підприємствах, галузях нар. г-ва. Статистика визначає *якість продукції* на стадії її виробн. та на стадії споживання. Рівень виробничої якості встановлюють як відповідність ряду тех. характеристик виробів держ. стандартам, тех. умовам та ін. аналогічним документам, в яких визначається встановлений мінімум вимог до продукції. Для обліку якості продукції на стадії її виробн. широко використовують статистичні методи контролю (поточний, приймальний, за оцінкою), що грунтуються на вибірковому спостереженні. Критерії якості продукції в процесі споживання можуть бути виражені кількісно (довговічність, надійність), інколи вони не піддаються кількісному виразу (зовнішній вигляд виробу, його відповідність естетичним вимогам тощо). В ряді галузей пром-сті для характеристики якості продукції використовують дані статистичної звітності підприємств про якість пром. продукції за даними рекламацій. Для зведеної характеристики якості готової продукції використовують, зокрема, показник, що визначає питому вагу продукції вищої категорії якості в заг. обсязі її випуску. Статистичні методи обліку якості продукції на загальногосп. рівні використовують лише в деяких галузях нар. г-ва, застосовуючи їх до особливостей продукції та умов її виробн. Самостійним завданням С. я. п. є визначення величини економії або втрат нар. г-ва від змін якості продукції.

М. І. Сосновська.

СТАТИ́СТИЧНА ЛІНГВІ́СТИКА — розділ *мовознавства*, який досліджує за допомогою статистичних методів кількісні закономірності в *мові* й *мовленні*. С. л. визначає частоту вживання різних лінгвістичних одиниць (*букв*, *фонем*, *складів*, *слів*, *словосполучень*, синтаксичних конструкцій тощо); залежність між частотою і довжиною слова, числом його значень і віком. За допомогою методів С. л. виявляють особливості стилю окремих авторів, здійснюють атрибуцію текстів, дешифрування істор. писемностей, визначають лексичний та граматичний мінімум при вивченні іноз. мови та ін. С. л. використовує методи *математичної статистики*, *інформації теорії*, *моделювання статистичного* тощо. Укр. рад. лінгвісти широко використовують статистичні методи у своїх наук. дослідженнях.

Літ.: Статистичні параметри стилів. К., 1967; Головин Б. Н. Язык и статистика. М., 1971; Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970; Частотний словник сучасної української художньої прози, т. 1—2. К., 1981.

СТАТИ́СТИЧНА МЕХА́НІКА — див. *Статистична фізика*.

СТАТИ́СТИЧНА ПЕРЕВІ́РКА ГІПО́ТЕЗ — прийняття або відхилення гіпотез відносно стану якогось реального об'єкта на основі результатів випадкових спостережень, пов'язаних з цим станом. С. п. г. застосовують, напр., при радіолокаційному виявленні об'єктів, у задачах тех. та мед. діагностики, при контролі якості виробів, керуванні виробничими процесами тощо. В найпростішому випадку при С. п. г. проводять незалежні спостереження $x_1, \ldots x_n$ над *випадковою величиною* ξ з метою перевірки «основної» гіпотези H, при якій густина розподілу ξ дорівнює $p_0(x)$. З гіпотезою H «конкурує» альтернативна гіпотеза K, при якій ξ має густину $p_1(x)$. Як правило, спостереження $x_1, \ldots x_n$ не дають змоги з повною вірогідністю встановити справедливість гіпотези H. Можливі помилки: 1-го роду — якщо відхиляють H, коли вона справедлива, і 2-го роду — якщо приймають H, коли справедлива K. Методи матем. статистики спрямовані на зменшення *імовірностей* α і β цих помилок. Правило прийняття гіпотези формулюється у вигляді критерію (тесту), який звичайно зводиться до обчислення деякої функції спостережень $l_n = l_n(x_1, \ldots x_n)$: гіпотеза H прий-

мається чи відхиляється залежно від виконання нерівності $l_n < z$ або $l_n > z$, де z — деяка стала. Згідно з теоремою Неймана — Пірсона, при заданому значенні α мінімальне значення β досягається при застосуванні критерію: гіпотезу H приймають, коли

$$l_n = p_1(x_1) \dots p_1(x_n)/p_0(x_1) \dots$$
$$\dots p_0(x_n) < z,$$

в противному разі приймають гіпотезу K.

У складніших ситуаціях як осн., так і альтернативна гіпотези можуть включати скінченну чи нескінченну множину можливих *розподілів випадкової величини* ξ. Найбільше поширена задача перевірки гіпотези про те, що ξ має *функцію розподілу* $F(x)$. Цю задачу розв'язують, використовуючи, напр., т. з. критерій «хі-квадрат», критерій Колмогорова та ін. Розвинулись методи послідовної С. п. г., в яких кількість спостережень не планується наперед, а залежить від їхніх результатів (див. *Послідовний аналіз*). У створення методів С. п. г. значний внесок зробили рад. вчені А. М. *Колмогоров*, Ю. В. *Лінник*, Ю. В. *Прохоров*, М. В. Смирнов (1900—66), А. М. Ширяєв (н. 1934), укр. вчені Й. І. *Гіхман*, Б. В. *Гнєденко*, В. С. *Михалевич*, А. В. *Скороход* та ін. Див. також *Дисперсійний аналіз* у математиці.

Літ.: Ширяев А. Н. Статистический последовательный анализ. Оптимальные правила остановки. М., 1976; Гихман И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Теория вероятностей и математическая статистика. К., 1979; Крамер Г. Математические методы статистики. Пер. с англ. М., 1975; Леман Э. Проверка статистических гипотез. Пер. с англ. М., 1979.

І. М. Коваленко.

СТАТИСТИ́ЧНА ФІ́ЗИКА — розділ теоретичної фізики, що вивчає властивості і поведінку макроскопічних тіл, тобто систем, які складаються з величезної кількості однакових мікрочастинок (*електронів*, *атомів*, *молекул* тощо), на основі властивостей і законів руху цих мікрочастинок. Осн. задачами С. ф. є обчислювання значень фіз. величин, якими описуються рівноважні системи (див. *Рівновага статистична*), і знаходження зв'язків між ними. Рух окремих мікрочастинок може підпорядковуватись законам класичної *механіки* або *квантової механіки*. Тому розрізняють класичну С. ф. і *квантову статистику*. Класична С. ф. описує властивості невироджених газів, систем слабовзаємодіючих молекул тощо. Квантова — властивості систем вироджених частинок; при цьому мікроскопічні частинки залежно від їхніх *спінів* підпорядковуються *Бозе—Ейнштейна статистиці* або *Фермі—Дірака статистиці*. В класичній механіці стан макроскопічної системи визначається набором координат q_i й імпульсів p_i всіх її частинок. Стан системи відображається точкою у *фазовому просторі*, а зміна стану — рухом цієї точки вздовж т. з. фазової траєкторії $[q = q(t),\ p = p(t)]$. На відміну від механічних, статистичні закономірності не залежать від початкових умов, у яких перебувала система; вони втрачають будь-який зміст при переході до системи з невеликим числом *ступенів вільності* і не зводяться до механічних закономірностей. В зв'язку з цим поведінка системи описується в С. ф. методами *імовірностей теорії*. Імовірність $dw(p, q)$ знаходження системи в необмежено малому елементі фазового об'єму $(dpdq)$ поблизу заданої точки (p, q) визначається як $dw = \rho(p, q)\, dpdq$, де $\rho(p, q)$ — густина розподілу імовірності, або *функція розподілу*, що задовольняє умову нормування

$$\int \rho(p, q)\, dpdq = 1.$$

Розподіл, що описується функцією

$$\rho(p, q) = 1/Z \exp[-E(p, q)/\theta],$$

де $E(p, q)$ — енергія підсистеми, наз. канонічним розподілом Гіббса (див. *Гіббса розподіл*). Величина Z наз. статистичним інтегралом і визначається з умови нормування; $\theta = kT$ наз. статистичною температурою (k — *Больцмана стала*, T — абс. температура) і залишається сталою для всіх підсистем, що перебувають у статистичній рівновазі. Найпростіший вигляд має канонічний розподіл Гіббса для *ідеального газу*, енергія якого дорівнює сумі енергії всіх частинок газу. Середнє значення довільної фіз. величини $A(p, q)$, що характеризує досліджувану систему, визначають за формулою

$$\bar{A} = \int A(p, q)\, \rho(p, q)\, dpdq.$$

Згідно з т. з. *ергодичною гіпотезою*, усереднення за допомогою функції розподілу еквівалентне усередненню за часом вздовж фазової траєкторії за достатньо великий проміжок часу

$$\bar{A} = \lim_{T\to\infty} \frac{1}{T} \int_0^T A[p(t)\ q(t)]\, dt.$$

Для системи, що перебуває в рівноважному стані, середнє значення фізичної величини залишається сталим. Фактичні ж значення величини незначно відрізняються від середнього. Ці відхилення наз. *флуктуаціями*. Процеси, що відбуваються в системі, задовольняють *детальної рівноваги принцип*. У квантовій механіці стан мікрочастинки визначається *хвильовою функцією*. Роль функції розподілу тут виконує статистичний оператор, або матриця густини $\hat{\omega}$. Середнє значення довільної фіз. величини $\hat{f}$ обчислюється за формулою $f = Sp\hat{f}\,\hat{\omega}$, де Sp — сума діагональних елементів матриці. Важливим результатом С. ф. є встановлення статистичного змісту термодинамічних величин. Це дає змогу вивести закони *термодинаміки* й обчислити термодинамічні параметри (див. *Параметри стану*) для конкретних систем. Так, *ентропія* S пов'язана із статистичною вагою $\Delta\Gamma$ (в класичній С. ф. це величина фазового об'єму системи, в квантовій — число різних квантових станів з даною енергією) співвідношенням $S = \ln \Delta\Gamma$. Методи С. ф. застосовують у фізиці газів, рідин, твердих тіл, атомного ядра тощо. Основи класичної С. ф. заклали Р. *Клаузіус*, Дж. *Максвелл*, Л. *Больцман*, Дж. *Гіббс*, а основи квантової С. ф.— Ш. *Бозе*, П. *Дірак*, А. *Ейнштейн*, Е. *Фермі* та ін.

Літ.: Леонтович М. А. Статистическая физика. М.—Л., 1944; Боголюбов М. М. Лекції з квантової статистики. К., 1949; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5, т. 9. Статистическая физика, ч. 1—2. М., 1976—78.

О. Г. Ситенко.

СТАТИСТИ́ЧНИЙ МЕ́ТОД БІОГЕОГРАФІ́ЧНОГО РАЙОНУВА́ННЯ — один з методів, застосовуваних при визначенні біогеографічних підрозділів (див. *Біогеографічне районування*). С. м. б. р. полягає у фіксації кількості *рядів*, *родин*, *родів*, *видів* вищих рослин та вищих тварин, представники яких населяють певні біогеогр. царства, області, підобласті, провінції, ділянки, а також у порівнянні цих кількісних ознак в межах біогеографічних підрозділів одного порядку. Так, при виділенні великих біогеогр. підрозділів (царств, областей) береться до уваги кількість рядів, родин, родів, а кількість видів порівнюється звичайно при встановленні менших біогеогр. підрозділів — провінцій та ділянок. Фіто- та зоогеогр. підрозділи не завжди збігаються. Але найбільші біогеогр. підрозділи подібні. Статистичним методом користуються на відміну від *історичного методу біогеографічного районування* при вивченні сучас. розповсюдження рослин та тварин у біогеогр. підрозділах.

В. А. Мельничук.

СТАТИСТИ́ЧНИХ ВИПРО́БУВАНЬ МЕ́ТОД — те саме, що й *Монте-Карло метод*.

СТА́ТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — зовн. частини тіла тварини, за якими оцінюють її *екстер'єр*, вираженість породних ознак, віковий і статевий розвиток, роблять висновок про стан здоров'я, продуктивність і плем. цінність. Найважливішими статями є голова, шия, холка, грудна клітка, спина, поперек, круп, кінцівки, черево, вим'я, статеві органи та ін. Одна й та сама стать у тварин різного господарського призначення виявлена неоднаково. Оцінка будови тіла за окремими статями дає можливість встановити особливості розвитку і вади тієї чи ін. статі, а також співвідношення між окремими частинами тіла, що потрібно при *бонітуванні тварин*.

СТАТОЛІ́ТИ (від грец. στατός — стоячий, нерухомий і λίθος — камінь) — 1) Частина *рівноваги органів*. Те саме, що й *отоліти*. 2) Дрібні рухливі крохмальні зерна в деяких (переважно в ростучих) клітинах рослин, напр. кореневого чохлика. При зміні напряму осі органу С. тиснуть на цитоплазму, що викликає геотропічний згин органу. Клітини, в яких є С., наз. *статоцистами*.

СТА́ТОР (лат. stator — стоячий, нерухомий, від sto — стою) — нерухома частина машин. В *електричних машинах*, зокрема в електродвигунах, всередині С. (мал.) звичайно розміщують рухому ча-

Статор електричної машини (генератора).

стину — *ротор*, магн. поле обмотки якого взаємодіє з магн. полем обмотки статора. Іноді взаємне розміщення С. і ротора дещо інше (див. *Підвіска* транспортних машин). В *гідротурбінах* С. (сталева кільцева деталь) служить їхньою фундаментною частиною, встановлюваною всередині турбінної (спіральної) камери. С. є і в деяких ін. машинах.

СТАТОЦИ́СТИ (від грец. στατός — стоячий, нерухомий і κύστις — пухир) — 1) Органи рівноваги переважно безхребетних тварин. Найчастіше мають вигляд ямок або замкнених пухирців, що вистелені чутливим *епітелієм* і заповнені рідиною, в якій знаходяться *отоліти* (див. *Рівноваги органи*).
2) Клітини рослин, в яких утворюються дрібні рухливі крохмальні зерна — *статоліти*.

СТАТС-СЕКРЕТА́Р (нім. Staatssekretär, від Staat — держава і Sekretär — секретар) — 1) У Нім. імперії (1871—1918) — глава імперського відомства (імперський міністр), безпосередньо підпорядкований рейхсканцлерові. 2) В дореволюц. Росії 18 — поч. 19 ст.— особистий секретар імператора. З серед. 19 ст.— почесне придворне звання вищих урядовців, що давало право особистої доповіді імператору. 3) В ряді зарубіжних країн — офіц. титул вищих держ. службовців (міністрів, керівників окремих відомств тощо).

СТА́ТТІ БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО — договірні умови, що визначали політичне і правове становище України в складі Росії після *Переяславської ради 1654*. Див. *Березневі статті 1654*.

«СТА́ТТІ ДЛЯ ЗАСПОКО́ЄННЯ РУ́СЬКОГО НАРО́ДУ» — держ.-політ. акт, що його схвалив 1632 польс. король *Владислав IV* і затвердив польс. коронаційний сейм у січні 1633, про часткове відновлення прав православної церкви на Україні, ліквідованих *Брестською унією 1596*. Осн. причиною, яка змусила польс.-шляхет. уряд піти на поступки, була боротьба укр. нар. мас проти феод.-кріпосницького і нац.-релігійного гніту та прагнення українського народу до возз'єднання з Росією д-вою. Цим актом Владислав IV намагався привернути на свій бік насамперед укр. шляхту, верхівку козацтва і православне духівництво. За «Статтями» православне населення діставало право вільно відправляти релігійні обряди, будувати церкви, засновувати *братства*, школи й друкарні, обіймати міські посади, мати церковну ієрархію на чолі з митрополитом.
Усі церкви, монастирі, маєтки і єпископства, що до унії належали православній церкві, було поділено між православною й уніатською церквами. Київ. митрополитом було затверджено П. С. *Могилу*. «Статті» не припинили наступу католицизму й уніатства на православ'я.

СТА́ТУС (лат. status — становище) — правове становище виборних осіб, громадян, держ. і громадських органів, громад. міжнар. організацій (напр., С. *народних депутатів*).

СТА́ТУС СОЦІА́ЛЬНИЙ — в *соціології* і соціальній психології: 1) позиція індивіда або *групи соціальної* в суспільстві, що визначається, насамперед, соціальними (екон. становище, професія, кваліфікація, освіта тощо), а також природними (стать, вік, етнічне походження) ознаками. На відміну від бурж. соціології, що тлумачить С. с. як суто психологічне явище (див. *Психологізм* у соціології), марксистська соціологія наголошує на вирішальній ролі виробничих відносин як основи формування С. с.; 2) сукупність прав і обов'язків індивіда або соціальної групи, яка виникає внаслідок виконання ними певної *ролі соціальної*, необхідної для розвитку й функціонування соціальної системи; 3) позиція індивіда або соціальної групи, що оцінюється *громадською думкою* шляхом порівняння їхнього соціального *престижу*. Дослідження С. с. в соціалістичних країнах, пов'язане з вивченням соціальної поведінки й діяльності індивіда або соціальної групи, сприяє підвищенню ефективності управління виробництвом і виховними процесами.
В. Л. Оссовський.

СТА́ТУС-КВО (лат. status quo, букв.— становище, в якому) — становище, яке існувало або існує в який-небудь визначений момент. У міжнар. праві С.-к. означає фактичне або правове становище, яке існувало або існує в той чи ін. момент і про поновлення або збереження якого йдеться.

СТАТУ́Т (від лат. statutum — постанова, визначення) — 1) Зведення правил, що регламентують організацію і порядок діяльності певної галузі держ. управління (напр., *Статут автомобільного транспорту УРСР*). 2) Зведення правил, які визначають завдання, структуру та функції певної держ. установи, кооп. та ін. громад. орг-цій і регулюють порядок їхньої діяльності (напр., *Примірний Статут колгоспу*). 3) Зведення положень і правил, що визначають основи бойової діяльності військ, права та обов'язки військовослужбовців, заг. порядок служби в армії та на флоті (див. *Статути військові*). 4) Зведення правил, що встановлюють структуру, порядок утворення і діяльності деяких міжнар. орг-цій (напр., *Статут ООН*). 5) Положення про орден, яке визначає порядок нагородження тощо. 6) Збірник осн. засад у держ. праві, зведення конституційних положень (напр.. *Вестмінстерські статути*).

СТАТУ́Т АВТОМОБІ́ЛЬНОГО ТРА́НСПОРТУ УРСР — республіканський нормативний акт, що визначає осн. умови перевезень авт. транспортом вантажів, пасажирів, багажу і пошти. Затверджений постановою Ради Міністрів УРСР від 27.VI 1969 (з наступними змінами і доповненнями, внесеними 1974, 1978, 1981). Складається з 10 розділів, які містять 173 статті (171 основна і 2 додаткові). У 1-му розділі — заг. положення — сформульовано гол. завдання автотранспортних підприємств і орг-цій, у 2—5-му передбачено умови утримання та експлуатації рухомого складу і спорудавтотранспорту, порядок планування і організацію перевезення вантажів, багажу і пошти, прокату легкових автомобілів. Розділи 6—8-й встановлюють тарифи і порядок розрахунків за перевезення, регламентують організацію прямого і мішаного сполучення з участю ін. видів транспорту, торкаються питань транспортно-експедиційних операцій і послуг. У 9-му розділі визначено відповідальність автотранспортних підприємств і орг-цій, вантажовідправників, вантажоодержувачів і пасажирів, а також громадян, які користуються автомобілями на умовах прокату, порядок подання і розгляду претензій і позовів. Розділ 10-й присвячено питанням контролю за роботою автотранспорту.
В. С. Анджиєвський.

СТАТУ́Т ВНУ́ТРІШНЬОГО ВО́ДНОГО ТРА́НСПОРТУ СРСР — загальносоюзний нормативний акт, що регулює питання перевезення вантажів, пасажирів, багажу і пошти внутр. водними шляхами, встановлює осн. умови користування цими шляхами для судноплавства та сплаву, визначає права і обов'язки пароплавств, що здійснюють перевезення, а також підприємств, орг-цій та осіб, які користуються внутр. водним транспортом. Затверджений постановою Ради Міністрів СРСР від 15.X 1955 (з наступними змінами й доповненнями, внесеними 1958, 1959, 1969, 1972, 1974, 1977, 1979). Складається з 10 розділів, які охоплюють 233 статті. Статут містить такі розділи: 1-й — заг. положення; 2-й — внутр. водні шляхи, флот; 3-й — порти, пристані, вантажне і комерційне г-во; 4-й і 5-й — планування і організація перевезення пасажирів, вантажів і пошти; 6-й— буксирування плотів і суден; 7-й — порядок встановлення тарифів і зборів; 8-й — перевезення у прямому мішаному і прямому водному сполученнях за участю ін. видів транспорту; 9-й — відповідальність пароплавств, вантажовідправників, вантажоодержувачів і пасажирів; 10-й — акти, претензії і позови.
В. С. Анджиєвський.

СТАТУ́Т ВОЛОДИ́МИРА МОНОМА́ХА, Устав Володимира Мономаха — закони великого князя київського *Володимира Мономаха*, вміщені в розширеній редакції *«Руської правди»*. Прийняли Статут представники вищої феод. знаті у с. Берестові поблизу Києва після того, як Мономах став великим князем. Мав 69 статей, що містять норми кримінального, цивільного і суд. права. Статут, що з'явився після *Київського повстання 1113*, робив деякі поступки міським низам. Так, за Статутом визначалися джерела холопства (див. *Холопи*) і дещо обмежувалася влада пана над *закупом*. Статут обмежував також лихварські проценти до 25% річних, забороняв перетворювати на раба неспроможного купця-боржника, якщо його неспроможність сталася внаслідок нещасного випадку, тощо.

СТАТУ́Т ВСЕСОЮ́ЗНОЇ ЛЕ́НІНСЬКОЇ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ СПІ́ЛКИ МО́ЛОДІ — основний закон внутр. життя комсомолу, який визначає завдання, роль і місце його в політ. системі суспільства, взаємовідносини з КПРС, обов'язки і права члена ВЛКСМ, орг. принципи, норми внутрікомсомольського життя, методи практичної діяльності орг-ції. Обов'язковий для всіх комсомольців і комсомольських орг-цій, забезпечує згуртування членів ВЛКСМ навколо партії, мобілізує їх на виконання програми КПРС, об'єднує зусилля всіх членів ВЛКСМ. Приймається з'їздом ВЛКСМ. Вперше єдиний текст Статуту комсомолу було опубліковано 3.XII 1918. Статут закріпив ленінські ідейні і орг. основи побудови й діяльності комсомолу. Дальші зміни в Статут вносили з'їзди комсомолу відповідно до завдань того чи ін. періоду будівництва соціалізму, етапу розвитку ВЛКСМ. Нині діючий Статут прийнято 14-м з'їздом ВЛКСМ (1962), часткові зміни внесли 15-й (1966), 17-й (1974) та 18-й (1978) з'їзди. Статут визначає, що комсомол — «самодіяльна громадська організація, яка об'єднує в своїх лавах широкі маси передової радянської молоді». Керівним принципом організаційної побудови ВЛКСМ є *демократичний централізм*. У Статуті говориться, що ВЛКСМ працює під керівництвом КПРС, допомагає партії виховувати молодь у дусі комунізму, зміст своєї діяльності вбачає в боротьбі за перемогу комунізму. Статут визначає гол. завдання ВЛКСМ — виховувати юнаків і дівчат на ідеях марксизму-ленінізму, на революц., бойових і трудових традиціях рад. народу, виробляти у молодого покоління класовий підхід до всіх явищ сусп. життя, вірність принципам дружби народів та пролет. інтернаціоналізму, готувати молодих будівників комунізму. *Ю. В. Бабко.*

СТАТУ́Т ЗАЛІЗНИ́ЦЬ СРСР — загальносоюзний нормативний акт, у якому систематизовано норми, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з залізничними перевезеннями вантажів, пасажирів, багажу, пошти тощо. Затверджений постановою Ради Міністрів СРСР від 6.IV 1964 з наступними змінами і доповненнями, внесеними 1972, 1974, 1976, 1978, 1979 і 1980. Складається з 7 розділів: 1-й — заг. положення; 2-й — вантажне г-во, обладнання для обслуговування пасажирів; 3-й — планування і організація перевезень вантажів; 4-й — залізничні під'їзні колії; 5-й — пряме мішане сполучення з участю ін. видів транспорту; 6-й — перевезення пасажирів, багажу і пошти; 7-й — відповідальність залізниці, вантажовідправників, вантажоодержувачів і пасажирів; акти, претензії, *позови*.

СТАТУ́Т ЗВ'ЯЗКУ́ СРСР — загальносоюзний нормативний акт, у якому систематизовано правові норми, що визначають права, обов'язки і відповідальність Міністерства зв'язку СРСР, міністерств зв'язку союзних республік, ін. міністерств і відомств, які мають засоби зв'язку, підприємств і орг-цій Союздруку, а також громадян, підприємств і орг-цій, які користуються засобами й послугами зв'язку. Затверджений Радою Міністрів СРСР 27.V 1971 з наступними змінами й доповненнями, внесеними 1972, 1974, 1978. Складається з 4 розділів, які містять 111 статей. 1-й розд.— заг. положення; 2-й розд.— зв'язок заг. користування; 3-й розд.— зв'язок внутрівідомчого користування; 4-й розд.— відповідальність підприємств зв'язку і Союздруку, а також громадян, підприємств, орг-цій і установ, які користуються засобами і послугами зв'язку.

СТАТУ́Т КОЛГО́СПУ — акт, що приймається заг. зборами колгоспу на основі *Примірного Статуту колгоспу* і визначає виробничогосп., фінансову та ін. діяльність даного колгоспу. Колгосп у своїй діяльності керується С. к. і чинним законодавством. С. к. реєструє виконком відповідної районної (міської) Ради нар. депутатів. Зареєстрований С. к. зберігається у правлінні колгоспу, районному с.-г. органі й виконкомі районної (міської) Ради.

СТАТУ́Т КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — один з основоположних, поряд з *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу*, документів партії, який на основі марксистсько-ленінських принципів і норм парт. життя визначає принципи парт. керівництва, форми побудови й методи діяльності партії, її органів та організацій, усіх комуністів. Приймається з'їздом КПРС і є обов'язковим для всіх комуністів і парт. орг-цій. Характер і зміст Статуту визначаються вимогами Програми КПРС. Грунтуючись на положеннях, висунутих К. Марксом і Ф. Енгельсом і закріплених у Статутах *Союзу комуністів* та *Інтернаціоналу 1-го*, В. І. Ленін на основі узагальнення досвіду рос. і міжнар. робітн. руху розробив принципи, форми і методи діяльності Комуністичної партії. Вони були закріплені в підготовленому ним і прийнятому на II з'їзді РСДРП (1903) першому Статуті партії. Зберігаючи непорушність осн. принципів, які відображають закономірності розвитку й діяльності пролет. партії, з'їзди і конференції КПРС вносять до Статуту зміни, спрямовані на вдосконалення партійно-політичної роботи відповідно до нової обстановки. В дожовтневий період Статут приймався на II (1903), III (1905), IV (1906), V (1907) і VI (1917) з'їздах РСДРП. VI (Празька) Всеросійська парт. конференція (1912) внесла до нього зміни. Після перемоги Великого Жовтня Статут приймали VIII (1919) і XII (1922) Всеросійські партійні конференції, XIV (1925), XVII (1934), XVIII (1939), XIX (1952) і XXII (1961) з'їзди партії. XV (1927), XX (1956), XXIII (1966) і XXIV (1971) з'їзди внесли до нього зміни. 1-й Статут мав 13 параграфів. Нині діючий складається з 10 розділів з 72 параграфами. В Статуті дано визначення партії та її осн. завдань, викладено принципи і норми членства в партії, порядок прийому до КПРС, обов'язки і права комуністів. Зокрема, в § 1 Статуту відповідно до положень В. І. Леніна, відстояних ним у боротьбі з меншовиками та іншими опортуністами, говориться, що членом КПРС може бути кожний громадянин СРСР, який визнає Програму і Статут, бере активну участь у будівництві комунізму, працює в одній з парт. орг-цій, виконує рішення партії, сплачує членські внески. Керівним принципом побудови й діяльності партії є *демократичний централізм*. Статут визначає норми, додержання яких забезпечує ідейну та орг. *єдність партії*, всебічний розвиток *демократії внутріпартійної* та зміцнення дисципліни, піднесення активності комуністів, *критики і самокритики*, здійснення колективності керівництва. Статут підкреслює, що партія є єдиною, інтернаціоналістською орг-цією, закріплює її побудову за виробничо-тер. ознакою. У відповідних розділах Статуту визначено структуру і функції найвищих органів партії, її місц. та *первинних партійних організацій*. Верховним органом партії є з'їзд КПРС, який заслуховує і затверджує звіти ЦК КПРС і Центр. ревізійної комісії, обирає їх, переглядає, змінює і затверджує Програму і Статут партії, визначає її лінію в питаннях внутр. і зовн. політики, розглядає і розв'язує найважливіші питання комуністичного будівництва. В період між з'їздами всією діяльністю партії керує *Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу*. ЦК КПРС обирає: для керівництва роботою партії між Пленумами ЦК — *Політичне Бюро ЦК КПРС*; для керівництва поточною роботою, гол. чин. по добору кадрів і організації перевірки виконання, — Секретаріат. ЦК обирає Ген. секретаря. Для обговорення назрілих питань можуть скликатися всесоюзні партконференції. У спец. розділах Статуту визначено принципи парт. керівництва комсомолом, положення про парт. орг-ції в Рад. Армії, про парт. групи в позапарт. орг-ціях, про кошти партії. С. КПРС є її могутнім ідейним і орг. знаряддям у боротьбі за побудову комунізму. Неухильне дотримання Статуту є запорукою успішної політ. та орг. роботи партії в масах. С. КПРС, практична реалізація його вимог мають велике міжнар. значення. Втілені в ньому марксистсько-ленінські принципи побудови пролетарської партії, багатющий досвід революційно-перетворюючої діяльності КПРС є для комуністичних і робітн. партій всіх країн невичерпною скарбницею принципів, норм, форм і методів партійно-політ. роботи.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф. Про основні принципи партійного будівництва. К., 1974; В. И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. М., 1979; В. И. Ленин, КПСС об Уставе партии. М., 1981; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—11. К., 1978—82; Статут Комуністичної партії Радянсько-

го Союзу. К., 1977; Партийное строительство. М., 1981; Обичкин О. Г. История Устава КПСС, в. 1—3. М., 1969—73; Турищев Ю. Г. История Устава КПСС. М., 1971.

В. Ф. Шевченко.

«СТАТУ́Т ЛЬВІ́ВСЬКИХ ВІРМЕ́Н» — пам'ятка феод. права емігрантів-вірмен, що жили у Львові, Луцьку, Снятині, Станіславі, Тернополі та ін. зх.-укр. містах, загарбаних шляхет. Польщею. Укладений на основі *Гоша Мхітара судебника*. «С. л. в.» прийнято пьоткувським вальним сеймом 5.III 1519 і затверджено польс. королем Сигізмундом I. Статут захищав інтереси верхівки вірм. купців і ремісників. У 2-й пол. 16 ст. до «С. л. в.» було додано складений у Львові «Порядок судів і справ вірменського права», що регулював питання суд. розгляду.

СТАТУ́Т ООН — багатосторонній міжнар. договір про заснування *Організації Об'єднаних Націй*. У ньому визначено цілі, принципи й структуру Організації, зокрема склад, функції та повноваження її гол. органів, регламентовано питання членства в ООН, порядок її функціонування тощо. С. ООН складається з преамбули і 111 статей, об'єднаних у 19 розділів, в одному з яких (розділ 13-й) передбачено порядок внесення поправок і змін до Статуту, його перегляду. Невід'ємною складовою частиною С. ООН є Статут *Міжнародного Суду ООН*. Для вироблення С. ООН важливе значення мали Моск. конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (1943) і *Тегеранська конференція 1943*. Осн. положення проекту С. ООН розроблено на конференції в Думбартон-Оксі (1944) та *Кримській конференції 1945*. Остаточний текст погоджено і підписано на Конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франціско (1945), учасниками якої були, зокрема, БРСР і УРСР. Статут після ратифікації більшістю держав, що його підписали (включаючи постійних членів Ради Безпеки ООН), набрав чинності 24.X 1945. Цей день вважається датою заснування ООН і щорічно відзначається як День Об'єднаних Націй. УРСР ратифікувала Статут ООН 22.VII 1945. СРСР належить вирішальна роль у тому, що в С. ООН закріплено принципи і норми, які заклали надійну основу для успішного функціонування ООН як механізму співробітництва д-в в інтересах миру і соціального прогресу, розв'язанні проблем *роззброєння*, ін. актуальних міжнар. проблем. С. ООН є одним з найважливіших міжнародно-правових документів сучасності, в якому закріплено осн. принципи *міжнародного права*. Виходячи з цього і підкреслюючи, що неухильне дотримання С. ООН є запорукою успішної діяльності ООН, здійснення її цілей та завдань, підвищення авторитету Організації, Радянський Союз та ін. країни соціалістичної співдружності послідовно і наполегливо виступають проти перегляду Статуту ООН. Усі прийняті 1963, 1965, 1971 поправки до окремих його статей пов'язані з розширенням складу Ради Безпеки та Економічної і Соціальної Рад ООН.

Н. М. Ульянова.

СТАТУ́Т ПІДПРИЄ́МСТВА — документ (юридичний акт), в якому подано сукупність прав і обов'язків підприємств, об'єднань у певній сфері госп. діяльності; регулює їхню діяльність і взаємовідносини з ін. нар.-госп. ланками, організаціями та громадянами. С. п. затверджує відповідний орган держ. управління, який прийняв рішення про створення підприємства (об'єднання) і якому воно безпосередньо підпорядковане. Відповідно до п. 7 Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство (1965) у С. п. зазначаються назви підприємства і вищестоящого органу управління, предмет і мета виробничо-господарської діяльності з переліком основної продукції, для випуску якої його створено, юридичні права і відповідальність підприємства. Якщо у складі підприємства є кілька виробничих одиниць, у статуті має бути поданий їхній перелік. Кожному підприємству встановлюють *статутний фонд* у вигляді матеріальних і фінанс. засобів, що безплатно виділяє йому в плановому порядку д-ва в постійне розпорядження й управління. Всією діяльністю підприємства, згідно з статутом, на основі *єдиноначальності* безпосередньо керує директор, який здійснює права й виконує обов'язки, що випливають з покладених на підприємство (об'єднання) завдань, відповідає за виконання плану, додержання фінанс., договірної й трудової дисципліни та за якість випущеної продукції. Див. також *Соціалістичне державне виробниче підприємство*.

В. О. Сизоненко.

СТАТУ́Т ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛО́К СРСР — осн. закон внутрішнього життя *професійних спілок СРСР*, який визначає орг. побудову їх, компетенцію їхніх органів, права та обов'язки членів профспілок. Ці заг. правила, єдині норми спілкового життя, розроблені на основі марксистсько-ленінської теорії, втілюють у собі багаторічний досвід профспілок. Перший статут було прийнято 1-м Всерос. з'їздом профспілок (січень 1919). У зв'язку з прийняттям першої *Конституції СРСР* 1924 6-й з'їзд профспілок прийняв нові важливі статутні положення. Зокрема, було вирішено створити республіканські ради профспілок (див. *Українська Республіканська Рада Професійних Спілок*). 10-й з'їзд профспілок (1949) затвердив єдиний статут профспілок СРСР, у якому узагальнювався багаторічний досвід всебічної діяльності профспілок у період будівництва соціалізму. Зміни й доповнення до статуту було внесено на з'їздах профспілок СРСР 1954 і 1959. Чинний статут затвердив 13-й з'їзд профспілок СРСР 1963. Часткові зміни до нього внесено на 14-му (1968), 15-му (1972), 16-му (1977) і 17-му (1982) з'їздах профспілок. Статут визначає профспілки як масову громадську непартійну організацію, що об'єднує на добровільних засадах трудящих усіх професій, незалежно від раси, національності, статі та реліг. переконань. Центр. завданням профспілок, за статутом, є мобілізація мас на виконання гол. екон. завдання — створення *матеріально-технічної бази комунізму*, боротьба за дальше зміцнення екон. і оборонної могутності СРСР, постійне зростання матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. У статуті містяться положення про профспілкове членство, обов'язки і права членів профспілки, про орг. будову профспілок, профспілкові органи й орг-ції, участь профспілок у держ. і госп. будівництві тощо.

Ф. Є. Нищий.

СТАТУ́ТИ ВІЙСЬКО́ВІ — офіційні нормативно-правові документи, що регламентують поведінку і діяльність військовослужбовців, життя, побут, виконання служби в *збройних силах* (ЗС), підготовку особового складу підрозділів, частин і з'єднань і визначають основи їхніх бойових дій. Радянські С. в. поділяються на бойові і загальновійськові. Бойові (польові) статути визначають основи бойових дій з'єднань, частин і підрозділів певного виду ЗС. Загальновійськ. статути регламентують уклад життя і діяльність особового складу Збройних Сил СРСР, визначають взаємовідносини між військовослужбовцями, їхні загальні та службові обов'язки і права, порядок несення внутр., гарнізонної та караульної служб. До них належать: Статут внутрішньої служби, Статут гарнізонної і караульної служб, Дисциплінарний статут, Стройовий статут. Статути ЗС СРСР побудовано на основі марксистсько-ленінської теорії про війну та армію. Положення С. в. мають силу закону та обов'язкові для виконання кожним військовослужбовцем. Перші С. в. Рад. Армії з'явилися 1918.

Видання: Устав внутренней службы Вооруженных Сил СССР. М., 1979; Устав гарнизонной и караульной служб Вооруженных Сил СССР. М., 1980; Корабельный устав Военно-Морского Флота СССР. М., 1978.

М. М. Кир'ян.

СТАТУ́ТИ ПРО ДИСЦИПЛІ́НУ — нормативні акти, які регулюють порядок дисциплінарної відповідальності працівників окремих галузей нар. г-ва. С. про д. передбачено ст. 54 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*. Затверджують С. про д. Рада Міністрів СРСР (напр., *Статут внутрішнього водного транспорту СРСР*) або Ради Міністрів союзних республік (напр., *Статут автомобільного транспорту УРСР*). С. про д. діють на залізничному, мор. і річковому транспорті, у цивільній авіації і авіації ДТСААФ, флоті рибної пром-сті, в установах (на підприємствах) зв'язку, на роботах, що проводяться в особливо небезпечних умовах. Дію окремих С. про д. (напр., мор. і річкового транспорту) поширено на працівників деяких споріднених галузей нар. г-ва — на плавсклад мор. і річкових суден різних м-в і відомств. Більшість С. про д. поширюється не на всіх працівників даної галузі, а лише на тих, які виконують осн., профілюючі роботи. Так,

С. про д. працівників залізничного транспорту поширюється на працівників залізниць, з-дів по ремонту рухомого складу, станцій зв'язку і центр. апарату М-ва шляхів. На ін. працівників поширюються заг. Правила внутр. трудового розпорядку. С. про д. встановлюють порядок прийняття на роботу і звільнення з роботи працівників, на яких поширюється дія Статуту, їхні права й обов'язки, заходи заохочення за сумлінну працю та заходи дисциплінарного впливу за порушення *дисципліни трудової*, умови і порядок притягнення до *відповідальності дисциплінарної* та порядок і строки оскарження *дисциплінарних стягнень*, визначають коло осіб, які мають право накладати стягнення, встановлюють обсяг дисциплінарних прав кожного керівника.

Є. О. Монастирський.

СТАТУ́ТНИЙ КАПІТА́Л — сума капіталу *акціонерних товариств* та ін. капіталістичних підприємств і об'єднань, передбачена статутом або угодою про їхнє заснування. Осн. формою С. к. є *акціонерний капітал*. Створюється за рахунок виручки від продажу *акцій*, держ. коштів, а інколи і вкладень приватних капіталів. Разом з резервним капіталом С. к. становить власні кошти підприємств. Додержання певного співвідношення між С. к. і заг. обсягом госп. діяльності підприємств вважається ознакою фінанс. сталості. В умовах *загальної кризи капіталізму*, зростаючої *інфляції* це співвідношення постійно знижується. У зв'язку з цим підприємства і банки змушені постійно підвищувати розмір С. к., розміщуючи акції і облігації, що випускаються.

СТАТУ́ТНИЙ ФОНД — в СРСР засоби, закріплені державою за підприємствами, об'єднаннями та організаціями для постійного користування й розпорядження ними. С. ф. є гол. джерелом власних коштів підприємств і орг-цій; його призначено для формування осн. і оборотних засобів. Величина С. ф. в процесі роботи підприємства, об'єднання або орг-ції змінюється. С. ф. може збільшуватися в результаті безповоротного одержання осн. і оборотних засобів за розпорядженням вищестоящих органів, введення в дію нових осн. засобів, держ. фінансування або зменшуватися внаслідок безповоротного вилучення осн. і оборотних засобів за розпорядженням вищестоящих органів, ліквідації осн. засобів, зношування, уцінки, позапланових збитків тощо. Ці зміни відображають у спец. бухгалтерських рахунках і в річних звітах підприємства, вони підлягають обов'язковій перевірці фінанс. органами для здійснення контролю за збереженням коштів, що їх виділила держава.

СТА́ТУЯ (лат. statua, від statuo — ставлю) — твір круглої скульптури, що зображує людину або тварину. Має тривимірний об'єм і, як правило, встановлюється на постаменті. Невеликі С., якими прикрашають інтер'єр, наз. статуетками.

СТАТЬ — сукупність ознак, які забезпечують *статеве розмноження* і відрізняють жіночі і чоловічі особини. Ознаки С. у тварин виявляються в морфологічних, фізіол., біохім. особливостях організмів, в складних актах *поведінки тварин* тощо. Розрізняють первинні і вторинні ознаки С. *Первинні статеві ознаки* (статеві залози, статеві провідні шляхи та ін.) забезпечують утворення *гамет* і *запліднення*. *Вторинні статеві ознаки* (відмінності в розмірах і будові тіла, структура і забарвлення головних уборів, шерстного і пір'яного покривів тощо) відіграють певну роль в біології статевого розмноження. Чоловічі статеві залози (*сім'яники*) продукують сперматозоїди, жіночі (*яєчники*) — яйцеклітини. При злитті сперматозоїда і яйцеклітини утворюється *зигота*, що розвивається в новий організм. Статеві залози синтезують *статеві гормони*, що відіграють важливу роль у процесі розвитку організму, формуванні вторинних статевих ознак і регуляції фізіол. процесів. У роздільностатевих організмів жіночі і чоловічі гамети утворюються відповідно у самок і самців (хордові тварини), у гермафродитних (див. *Гермафродитизм*) жіночі і чоловічі залози розвинені у одного й того самого організму. У вищих рослин розрізняють явища диклінії, моноклінії і *полігамії*. При диклінії одностатеві квітки (тільки жіночі або тільки чоловічі) містяться на тій самій (*однодомні рослини*) або на різних (*дводомні рослини*) рослинах. У випадку моноклінії квітки двостатеві. При полігамії та сама рослина має і одностатеві, і двостатеві квітки. Розвиток статі контролюється генами *статевих хромосом*. У самки ссавців в диплоїдних ядрах містяться дві статеві хромосоми (X-хромосоми), у самця — X-хромосома і Y-хромосома. У самки утворюється лише один тип гамет з X-хромосомою, а у самця — два типи з X- і Y-хромосомами. При заплідненні в результаті сполучення чоловічих і жіночих гамет виникає однакова кількість XX і XY зигот. Внаслідок цього в природі підтримується рівна кількість особин жіночої і чоловічої статі.

Б. Г. Новиков.

СТАФА́Ж (нім. Staffage) — сюжетно незначні чи дрібномасштабні зображення людей або тварин у живописних і графічних творах, переважно пейзажного жанру. Був особливо поширений у творах художників 16—17 ст.

СТАФІЛІ́НОВІ, коротконадкрилі, стафіліниди (Staphylinidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 0,5—40 мм) вузьке, довгасте, здебільшого сплющене; надкрила короткі; черевце відкрите, дуже рухливе. Живуть у ґрунті, підстилці, гниючих рештках рослинного і тваринного походження, мурашниках, гніздах ссавців і птахів тощо. Жуки і личинки більшості видів хижаки, живляться дрібними безхребетними, окремі — рослиноїдні. Відомо понад 30 тис. видів, поширених в усіх зоогеографічних областях суходолу. В СРСР — понад 2 тис. видів, з них в УРСР — понад 1 тис., серед них найбільший вид стафілін волохатий (Emus hirtus), довж. тіла до 30 мм, рідкісний, потребує охорони. Хижі С. мають велике значення як природні регулятори чисельності комах — шкідників с.-г. рослин, напр. алеохара двосмуга (Aleochara bilineata) — ентомофаг капустяної, цибулевої та ін. мух, види роду Oligota — вузькоспеціалізовані хижаки *галових кліщів*. Рослиноїдні С.— другорядні шкідники с.-г. культур. Викопні С. відомі починаючи з юрського періоду.

А. А. Петренко.

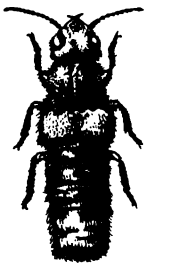

Стафілінові. Стафілін волохатий.

СТАФІЛОКО́К (Staphylococcus)— рід *бактерій* з родини мікрококів (за міжнародною класифікацією, 1974). Вперше докладно вивчив С. німецький вчений Ф. Розенбах (1884). Клітини С. сферичні, діаметром 0,5—1,5 мкм, грампозитивні (див. *Грама метод*), нерухомі, *спор* не утворюють. Розмножуються шляхом *поділу* в різних площинах, утворюючи скупчення, що нагадують гроно винограду (звідси й назва, від грец. σταφυλή — виноградне гроно та *коки*). С.— *гетеротрофи*, факультативні *анаероби*, оптимальна т-ра росту — 37° С. На твердих *поживних середовищах* утворюють опуклі, гладенькі, блискучі, досить великі колонії (див. *Колонії мікроорганізмів*) білого, жовтого або оранжевого кольору (за наявністю *каротиноїдів*). С. трапляються гол. чин. на шкірі та слизових оболонках теплокровних тварин і людини. Багато *штамів* С. можуть спричинювати *запалення* (нагноєння ран, *абсцеси*, *ангіни*, *сепсис* тощо), харчові інтоксикації (див. *Харчові токсикоінфекції та інтоксикації*). Патогенні С. (див. *Патогенність*) виробляють понад 25 *токсинів* та *ферментів* патогенності. С. властива порівняльно висока стійкість до діяння фіз. та хім. чинників та ряду *антибіотиків*.

А. П. Дем'яненко.

СТАФФ (Staff) Леопольд (14.XI 1878, Львів — 31.V 1957, Скаржиську-Каменна, тепер Келецького воєводства ПНР) — польс. поет і перекладач. Закінчив Львів. ун-т (1901). Належав до «*Молодої Польщі*». Збірки «Сни про могутність» (1901), «День душі» (1903), «В тіні меча» (1911) позначені впливом поглядів «молодополяків», орієнтацією на класицистичні традиції, на культуру античності й епохи Відродження. В 1914—18 жив у Харкові. В збірках «Райдуга сліз і крові» (1918), «Польові стежки» (1919) звернувся до суспільно-політ. тематики. В 1934—39 був віце-президентом Польс. академії л-ри. У збірках «Мертва погода» (1946), «Лоза» (1954), «Дев'ять муз» (вид. 1958) відобразив жахи 2-ї світової війни, оспівував соціалістичне будівництво в ПНР. Перекладав твори Мікеланджело, Й. В. Гете, Р. Роллана та ін. Укр. мовою твори С. перекладали М. Жук, М. Рильський, М. Рудницький.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1971; Стихи. М., 1973.

Літ.: Булаховська Ю. Л. Творчість Леопольда Стаффа і стильові пошуки польської поезії першої половини XX ст. К., 1970.

С. В. Далавурак.

Т. Стаффорд.

СТА́ФФОРД (Stafford) Томас (н. 17.IX 1930, Уетерфорд, шт. Оклахома) — астронавт США, бригадний генерал ВПС. Закінчив (1952) Військ.-мор. академію США і школу льотчиків-випробувачів (1959). З 1962 — у групі астронавтів. Разом з У. *Ширра* здійснив політ у космос (15—16.XII 1965) на космічному кораблі «Джеміні-6», з Ю. *Сернаном* — на космічному кораблі «Джеміні-9» (1966). Разом з Дж. *Янгом* і Ю. Сернаном 18—26.V 1969 здійснив політ Місяця на космічному кораблі «Аполлон-10». Кабіна з Стаффордом і Ю. Сернаном, що відокремилась від космічного корабля, вийшла 21 травня на орбіту штучного супутника Місяця і перебувала на віддалі 15 км від поверхні Місяця. Після стикування місячної кабіни з космічним кораблем екіпаж повернувся на Землю. 15—25.VII 1975 разом з Д. *Слейтоном* і В. *Брандом* здійснив політ у космос за програмою *ЕПАС* на кораблі «Аполлон».

СТАХА́НОВ Олексій Григорович [8 (21).XII 1905, с. Лугова, тепер Хотинецького р-ну Орлов. обл.— 5.XI 1977, м. Торез Донец. обл.] — ініціатор масового руху трудящих країни за високопродуктивну працю в період другої п'ятирічки (див. *Стахановський рух*), Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1936. З 1927 — працював на шахті «Центральна-Ірміне» в м. Кадіївці (тепер м. Стаханов; шахта ім. XXII з'їзду КПРС у межах м. Теплогорська Ворошиловградської обл.) гальмівником, коногоном, кріпильником, з 1933— вибійником. 31.VIII 1935 встановив рекорд видобутку вугілля відбійним молотком. За зміну (5 год. 45 хв.) нарубав 102 т вугілля, виконавши 14,5 норми. 18.IX 1935 С. перевищив досягнуту продуктивність, видобувши 227 т вугілля. В 1937—41 навчався в Промакадемії в Москві; 1941—42 працював нач. шахти в м. Караганді, 1942—57 — в М-ві вуг. пром-сті СРСР. В 1957—74 — заст. керуючого трестом «Чистяковантрацит», помічник гол. інженера шахтоуправління № 2—43 (тепер «Торезьке») в м. Торезі Донец. обл. З 1974 — на пенсії. Автор книг «Розповідь про моє життя» (М., 1938), «Відродимо рідний Донбас» (М., 1944), «Життя шахтарське» (К., 1975). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *О. Г. Кандала.*

СТАХА́НОВ (до 1978 — Кадіївка) — місто обл. підпорядкування Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Комишувасі (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Кадіївка. 109 тис. ж. (1982). Виник у серед. 19 ст. як робітниче с-ще Шубинка під час будівництва кам.-вуг. шахт. З 1898 мало назву Кадіївка. В 1900 тут виникла с.-д. група. Бойова дружина Кадіївки брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1932 — місто. В Кадіївці почався *стахановський рух*. В 1978 Кадіївку перейменовано на честь О. Г. *Стаханова*. У місті — видобування кам. вугілля (4 шахти, центр. збагачувальна ф-ка), маш.-буд., вагонобуд., рудорем., коксохім., гумотех. виробів, тех. вуглецю, феросплавний з-ди, підприємства побутового обслуговування. Філіал Комунарського гірничометалург. ін-ту, вечірній маш.-буд. і гірничий технікуми, мед., пед. та 7 профес.-тех. уч-щ, 24 заг.-осв. школи; 17 лік.-профілактичних закладів, дит. санаторій. Палац культури, 10 клубів, 2 кінотеатри, 75 б-к; музеї: історико-художній та історії шахти ім. Ілліча. На ст. Алмазній (тепер м. Алмазне, підпорядковане Стахановській міськраді) народився двічі Герой Рад. Союзу І. Х. *Михайличенко*.

СТАХА́НОВСЬКИЙ РУХ — масовий рух трудящих СРСР — новаторів соціалістичного виробництва за підвищення продуктивності праці на базі освоєння нової техніки; одна з форм *соціалістичного змагання*, що виникла в роки другої п'ятирічки (1933—37). В С. р. проявилися комуністичне ставлення до праці, продовження традицій перших *комуністичних суботників* і ударників (див. *Ударництво*). Початок С. р. поклали робітники України. «Стахановським» рух названий за ім'ям його зачинателя — О. Г. *Стаханова*. Послідовниками його були в автомоб. пром-сті О. Х. *Бусигін*, у взуттєвій — М. С. Сметанін, у текстильній — Є. В. та М. І. *Виноградови*, на залізничному транспорті — П. Ф. *Кривонос*, у с. г.— П. М. *Ангеліна*, М. С. *Демченко* та ін. С. р. сприяв значному підвищенню продуктивності праці — за другу п'ятирічку вона зросла на 82%. Комуністична партія спрямувала С. р. по шляху переходу від окремих рекордів до колективної високопродуктивної праці. Створювались стахановські бригади, дільниці, цехи, проводились стахановські зміни, декади, місячники. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 використовувались такі стахановські методи, як багатоверстатне обслуговування, суміщення професій, швидкісна технологія виробн. й буд-ва. Стахановцям належить ініціатива руху «двохсотенників» (дві норми й більше за зміну), «тисячників» (1000% норми), створення «фронтових бригад». Досвід С. р. зберіг своє значення і в післявоєнний період. На етапі розвинутого соціалізму соціалістичне змагання піднялось на вищий ступінь, виникли нові форми високопродуктивної праці, зокрема *рух за комуністичне ставлення до праці*.

С. Д. Годун.

СТАХІБОТРІОТОКСИКО́З — інтоксикаційна хвороба тварин, що виникає при поїданні кормів, уражених отруйним плісеневим грибом Stachybotrys alternans (див. *Мікотоксикози*). До *токсину* гриба чутлива і людина. Токсичні речовини впливають на центр. нервову систему і стінки кровоносних судин. Порушуються кровообіг, мінеральний обмін, виникає розпад тканини в кишечнику та ін. зміни. Для С. характерні швидке поширення і масовість ураження. Хвороба проявляється підвищенням т-ри тіла тварини, втратою апетиту, утворенням тріщин і виразок на губах, набряками, зміною складу крові. Хворі тварини здебільшого гинуть. Заходи боротьби. Лікування результативне лише на початку захворювання (дезинфікуючі, *адсорбуючі засоби*, антибіотики та ін.). Профілактика — дотримання правил збирання і зберігання грубих кормів; забороняється використовувати на підстилку уражені грибом солому, сіно та ін.

Ю. Я. Полулях.

«СТАЦІОНА́Р» — міжнародний реєстраційний індекс серії рад. супутників зв'язку «*Радуга*».

СТАЦІОНА́РНИЙ СТАН (від лат. stationarius — нерухомий) у фізиці — стан фізичної системи, при якому значення деяких істотних для її характеристики *параметрів стану* не змінюються з часом. Напр., *коливальна система* перебуває в С. с., якщо *амплітуда* і *частота коливань* залишаються сталими. С. с. квантовомеханічної системи характеризується певним значенням її *енергії*; відкритої *термодинамічної системи* — постійною швидкістю *хімічних реакцій* і перенесення реагуючих речовин і енергії (див. *Переносу явища*). Якщо значення цих параметрів досить повільно змінюються з часом, стан системи наз. квазістаціонарним.

СТАЦІОНА́РНІ ТО́ЧКИ (або криві) — точки (криві), в яких диференціал *функції* (варіація *функціоналу*) дорівнює нулеві. Для функції $y = f(x)$ дотична до її графіка в С. т. паралельна осі OX; площина, дотична до поверхні $z = f(x, y)$ в С. т., паралельна площині XOY.

СТА́ЦІЯ (польс. stacja, від лат. statio — стояння, місце, місцеперебування) — 1) Натуральна повинність у 14 — 1-й пол. 16 ст. у Польщі, Литві та на загарбаних ними укр., білорус. і рос. землях. С. стягували з феодально залежних селян борошном, м'ясом та ін. продуктами на утримання королівського і великокнязівського двору та держ. урядовців. 2) Натуральна повинність у 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст., яку стягували з держ. селян і міщан у Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях для утримання королівських військ. У 2-й пол. 17 ст. С. було замінено грошовим податком — гіберною, яка існувала до 1795.

СТА́ЦІЯ (від лат. statio — стояння, місце, місцеперебування) в екології — 1) Частина території або акваторії (*біотопу*) з просторово обмеженою, порівняно однорідною сукупністю *абіотичних факторів* і *біотичних факторів* середовища, що забезпечують цикл розвитку особин певної *популяції*. 2) Частина місця оселення, яку тварини використовують або в обмежений період (сезонно, частину доби), або з певною потребою — для живлення, розмноження, переживання несприятливих умов (напр., С. сезонна, С. переживання, С. живлення та ін.).

СТА́ШЕК (Stašek) Антал (справж. ім'я та прізв.— Антонін Земан; 22.VII 1843, с. Станов, побл. Високого — 9.X 1931, Прага) — чес.

письменник. Батько І. *Ольбрахта*. Вже перші поетичні твори присвятив нац.-визвольній боротьбі чес. народу, подіям революції 1848. В повістях і романах «Мрійники наших гір» (т. 1—3, 1895), «В каламутному вирі» (т. 1—3, 1900), «Привід» (1918) та ін. створив реалістичні образи селян і робітників, показав їхнє тяжке життя, боротьбу за соціальне визволення. Кращий роман С.— «Про шевця Матоуша та його друзів» (1927), у якому розкрито вплив революц. подій 1848 на чес. село. В 1874—75, 1889, 1897 побував у Росії, пропагував прогресивну рос. культуру. У «Спогадах» (1926) відтворив політ. і культур. життя Чехії кін. 19 — поч. 20 ст.

Тв.: Рос. перекл.— О сапожнике Матоуше и его друзьях. М., 1954.

В. А. Моторний.

СТА́ШИЦЬ (Staszic, Staszyc) Станіслав (листопад 1755, Піла — 20.I 1826, Варшава) — польс. громадський діяч, просвітитель, філософ-матеріаліст, публіцист. Н. в заможній бурж. сім'ї. Навчався в духовній семінарії в Познані, в ун-тах Лейпціга і Геттінгена. В публіцистичних творах «Роздуми над життям Яна Замойського» (1787), «Перестороги для Польщі» (1790) та ін. С. виступив з критикою соціального і політ. ладу *Речі Посполитої*, з програмою антифеод. реформ. У 1803 у Варшаві брав участь у створенні Т-ва друзів наук (з 1808 — його президент). Матеріалістичні погляди С. викладено в його осн. філософському творі — поемі «Рід людський» (1819—20), що стала енциклопедією польс. *просвітительства*. В творі С. «Про геологію Карпат і інших гір і рівнин Польщі» (1815) є також відомості з геології і палеонтології зх. областей України.

СТАШКО́В Микола Іванович (2.IV 1907, Одеса — 26.I 1943) — один з організаторів підпільної і партизанської боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1931. Н. в робітн. сім'ї. Учасник громадян. війни. У 1928—29 — на комсомольській роботі. В 1930—33 — студент Дніпроп. металург. ін-ту. З 1933 — на парт. роботі. У 1936—38, 1939—41 служив у Червоній Армії. В квітні 1941 демобілізований за станом здоров'я, повернувся до Дніпропетровська, з липня — інструктор Дніпроп. обкому партії. З серпня 1941 — секретар Дніпроп. підпільного обкому партії. 28.VII 1942 заарештований гестапо і після жорстоких катувань розстріляний.

СТВИ́ГА — річка в межах Ровен. обл. УРСР та Брест. і Гом. областей БРСР, права прит. *Прип'яті* (бас. Дніпра). Довж. 178 км, площа бас. 5440 км². Тече Поліською низовиною, долина річки заболочена. Живлення мішане, переважно снігове. Використовують як водоприймач осушувальних систем.

СТВОЛ (військ.) — основна частина вогнепальної зброї, призначена для спрямування руху снаряда (кулі) під час пострілу, надання йому (їй) стійкості й бажаного напряму в польоті з визначеною початковою швидкістю. С.— труба, внутр. порожнина якої наз. каналом. Канал С. складається з камори, де вміщується заряд, і ведучої частини. Канал С. після заряджання і під час пострілу з казенної (задньої) частини закривається *затвором*, розташованим у затворному гнізді казенника. За внутр. будовою С. поділяються на нарізні (артилерійська та стрілецька зброя) і гладкоствольні (міномети, мисливські рушниці, безвідкатні гармати). Довжина С.

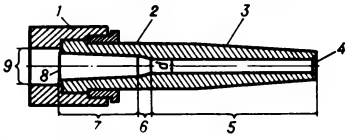

Будова ствола:
1 — казенник; *2* — казенна частина; *3* — дульна частина; *4* — дульний зріз; *5* — ведуча частина; *6* — сполучний конус; *7* — камора; *8* — казенний зріз; *9* — затворне гніздо; *d* — калібр.

визначається залежно від призначення зброї. Див. також *Гармата артилерійська*.

СТЕАРИ́Н (від грец. στέαρ— сало, жир) — напівпрозора маса білого або жовтуватого кольору, масна на дотик; густ. (т-ра 20° С) 920 кг/м³; $t_{пл}$ 53—65° С (залежно від сорту). С.— суміш твердих вищих жирних к-т, гол. чин. *стеаринової кислоти*, з домішками пальмітинової, олеїнової та ін. Добувають з *жирів*. Застосовують у виробн. свічок, миловарінні, текст., паперовій та ін. галузях промисловості.

СТЕАРИ́НОВА КИСЛОТА́, октадеканова к-та, $CH_3(CH_2)_{16}COOH$ — одноосно́вна насичена жирна *карбонова кислота*. Безбарвна кристалічна маса; густина (т-ра 70° С) 849 кг/м³; $t_{пл}$ 69,6° С; $t_{кип}$ 376° С. Нерозчинна у воді, розчиняється в спирті, ефірі, хлороформі, сірковуглеці та ін. органічних розчинниках. У вигляді ефірів (*гліцеридів*) міститься у рослинних і тваринних *жирах*. С. к. входить до складу деяких видів нафти. Одержують її із *стеарину*, *олеїнової кислоти* та ін. Застосовують в органічному синтезі, в аналітичній хімії (для визначення Ca^{2+}, Mg^{2+}, Li^{+}). Важливе пром. значення мають солі С. к.— стеарати, напр. стеарати лужних металів — *мила*, *поверхневоактивні речовини*, стеарат кальцію — стабілізатор *полівінілхлориду*.

СТЕБЕ́Р (Stéber) Шарль (1905—44) — франц. письменник, критик і публіцист. Член Франц. компартії. Учасник Руху Опору. Загинув у фашист. катівні. В 1939 до 125-річчя з дня народження Т. Шевченка переклав кілька його творів («Заповіт», «І Архімед і Галілей», «Гоголю» та ін.). Автор статей «Тарас Шевченко», «Тарас Шевченко. Поет України і свободи», а також брошури «Україна, її історія, її багатства» (усі— 1939).

СТЕБЛІ́В — селище міського типу Корсунь-Шевченківського району Черкас. обл. УРСР. Розташований на р. Рось (прит. Дніпра), за 20 км від залізнич. ст. Корсунь. 5,3 тис. ж. (1982). В 1036 тут було збудовано фортецю, яка захищала пд. кордони *Київської Русі*. В 16 ст. С. загарбала шляхет. Польща. Місто дістало *магдебурзьке право*. Населення С. брало участь у *Павлюка повстанні 1637*, *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. У селищі — бавовняна прядильно-ткацька ф-ка, хлібозавод, виробниче відділення Корсунь-Шевченківської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. школи, філіали корсунь-шевченківських муз. та спорт. шкіл, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 7 б-к, *Нечуя-Левицького І. С. музей* у будинку, де народився письменник. У 20-х рр. 20 ст. в С. жив укр. драматург І. *Тогобочний*.

СТЕБЛІ́Н-КАМЕ́НСЬКИЙ Ростислав Андрійович [4 (16).VII 1857, Орел — 17 (29).VII, за ін. даними — 27.VII (8.VIII) 1894, Іркутськ] — революц. народник. З дворян. Один з організаторів народницького гуртка «*Унія*» в Полтаві. В 1877 вступив до Харків. ветеринарного ін-ту, проводив революц. діяльність у харків. народницьких гуртках. Брав участь у пропаганді серед селян Золотоніського пов. Полтав. губ. На поч. 1879 приїхав до Києва, де був заарештований. Під час арешту вчинив збройний опір. С.-К. було засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі. З 1885 — на поселенні в Якутській обл. Покінчив життя самогубством.

О. Г. Стаханов.

СТЕБЛІ́Н-КАМІ́НСЬКИЙ Степан Павлович [26.IV (8.V) 1814, Полтава — 17 (29).XII 1885, там же] — укр. письменник і педагог. Викладав рос. мову в гімназіях у Золотоноші й Полтаві. Був особисто знайомий з І. Котляревським. За власними враженнями і спогадами батька написав «Біографію поета Котляревського» («Северная пчела», 1839) та «Спогади про І. П. Котляревського» («Полтавские губернские ведомости», 1866). Писав статті на історико-етногр. теми, вірші реліг. змісту.

Тв.: Воспоминания об И. П. Котляревском. Полтава, 1883.

Г. Я. Неділько.

СТЕБЛО́ — осьовий орган вищих рослин, що несе на собі *листки* й *бруньки*, разом з якими становить *пагін*. По провідних елементах С. відбувається рух речовин: органічних (продуктів *фотосинтезу*) і мінеральних, розчинених у воді. За формою С. звичайно більш-менш циліндричні, бувають також кулясті, плескаті, тригранні, стрічкоподібні тощо. За розміщенням у просторі розрізняють С. прямостоячі, лежачі, повзучі, виткі, чіпкі тощо. С. виконує опорну функцію, тому *механічні тканини рослин* займають значне місце в його внутр. організації. С. росте в довжину внаслідок діяльності верхівкової *меристеми* пагона — ініціальних клітин *конуса наростання*. В процесі онтогенезу у голонасінних і дводольних рослин С. росте в товщину внаслідок діяльності *камбію*; потовщення С. у мохоподібних, папоротеподібних

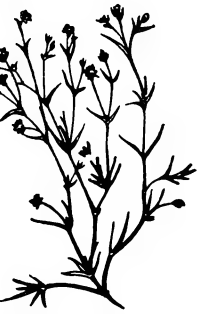

Стелюшок червоний. Загальний вигляд квітучої рослини.

Стела надгробна Мемнона — сина Амінія. Боспор. 130 н. е. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Стебловий метелик: *1* — самець; *2* — самка; *3* — гусениця; *4* — лялечка.

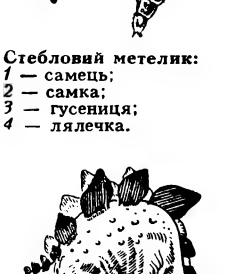

Стегозавр.

і трав'янистих однодольних відбувається до остаточного сформування *судинно-волокнистих пучків*; у деревних однодольних (пальмові, драценові) С. росте в товщину за допомогою т. з. кільця потовщення, що складається із здатних до поділу паренхімних клітин (див. *Паренхіма*). Головне С. у деревних рослин наз. стовбуром. С. властиві негативний геотропізм і позитивний геліотропізм (див. *Тропізми*). С. може видозмінюватися (див. *Кореневище, Бульба, Цибулина, Кладодій*) і виконувати функції нагромадження запасних поживних речовин, *вегетативного розмноження*.

СТЕБЛОВИ́Й МЕТЕ́ЛИК, стебловий кукурудзяний метелик (Ostrinia nubilalis, синонім Pyrausta nubilalis) — метелик род. *вогнівкових*. Шкідник кукурудзи, конопель, проса, соняшнику, хмелю та ін. с.-г. культур. Поширений у Пн. півкулі. В СРСР зустрічається повсюдно; в УРСР найбільшої шкоди завдає в лісостеповій зоні. Передні крила (розмах 26—32 мм) від солом'яно-жовтого до коричневого кольорів, з двома широкими світлими зубчастими перев'язями і темною плямою. Гусениця (довж. 20—25 мм) сірувато-жовта з темною поздовжньою смугою. Зимує гусінь в стеблах рослин, навесні заляльковується. Через 25—50 діб вилітають метелики, літ яких триває в умовах України з червня (I покоління) до середини вересня (II покоління). Самка відкладає яйця купками по 10—15 шт. (100—1200 шт. за життя) на нижній бік листків. Розвиток личинок відбувається всередині стебел (звідки назва). В ушкоджених рослин порушується судинне живлення, вони стають ламкими, всихають. Заходи боротьби. Агротехнічні (знищують бур'яни, післязбиральні рештки тощо) та біологічні (випускають на поля *трихограму*). *З. Ф. Ключко.*

СТЕБЛЯ́НКО Василь Григорович (н. 1.I 1933, с. Гарбузівка, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. З 1956 працює на шахті № 3-біс виробничого об'єднання «Торезантрацит» спочатку робітником очисного вибою, бригадиром наскрізної комплексної бригади робітників очисного вибою, помічником нач. і нач. дільниці, з 1972 — нач. зміни шахти. Бригада, очолювана С., не раз виступала ініціатором соціалістичного змагання шахтарів Донец. області за високопродуктивне використання гірничої техніки. Делегат XXIII з'їзду КПРС, делегат XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями. *О. Г. Кандала.*

СТЕ́БНИК — місто Львів. обл. УРСР, підпорядковане Дрогобицькій міськраді. Залізнична станція. Вперше згадується 1440 під назвою Іздебник, коли населений пункт був під владою шляхет. Польщі. Того самого року йому надано *магдебурзьке право*. Перша згадка під назвою С. належить до 1521. Після 1-го поділу Польщі (1772) Сх. Галичину разом із С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1922 в С. було створено підпільний осередок КПЗУ, 1928 — районний к-т КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1978 С.—місто. У місті — калійний з-д, комбінат виробничих підприємств (виготовляє залізобетонні вироби), підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарняний комплекс. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек.

СТЕ́БНИЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАЛІ́ЙНИХ СОЛЕ́Й — поблизу м. Стебника Дрогобицького р-ну Львів. обл. УРСР. Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*) *Передкарпатського прогину*. Пл. родовища бл. 30 км². Запаси пром. категорій калійних солей 230 млн. т (1982). Поклади солей у відкладах міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Залягають вони у вигляді *лінз* на глиб. від 90 до 1000 м, потужність солевмісних відкладів — до кількох десятків метрів. За мінеральним складом переважають два типи солей —каїніто-лангбейнітові та лангбейнітові. Родовище відкрито 1854, розробляється з 1922. Калійні солі переробляють на Стебницькому калійному комбінаті, де з них одержують *калійні добрива*. *В. І. Кітик.*

СТЕ́ВЕН Християн Християнович [19 (30).I 1781, Фрідріхсгамн, тепер м. Гаміна, Фінляндія — 18 (30).IV 1863, Сімферополь] — рос. ботанік і ентомолог, почесний член Петербурзької АН (з 1849). За національністю швед. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1799), навчався також в Ієнському ун-ті (Німеччина). Був засновником і першим директором (1812—24) *Нікітського ботанічного саду*. Осн. праці присвячені флорі Криму і Кавказу, систематиці насінних рослин і комах.

СТЕ́ВІН (Stevin) Сімон (1548, Брюгге — 1620, Гаага) — нідерл. математик і інженер. Працював у Лейденському ун-ті. Розробив десяткову систему мір, запровадив (у Європі, 1584) *десяткові дроби*, від'ємні корені рівнянь, сформулював ознаку знаходження кореня рівняння в заданому інтервалі та подав наближений спосіб його визначення. В механіці довів закон рівноваги тіла на похилій площині, виходячи з неможливості вічного двигуна, сформулював правило рівноваги трьох сил, що утворюють замкнений трикутник. С. належать також праці з гідростатики, навігації, тех. і військ.-інженерних питань тощо.

СТЕГНО́ — частина *кінцівки*. У людини — верхня частина нижньої кінцівки від тазостегнового до колінного *суглоба*. Скелетом С. є стегнова кістка. Головні кровоносні судини С.— стегнова артерія і глибока вена. *Іннервація* м'язів та шкіри С. здійснюється із поперекового та крижового *сплетень нервових*. М'язи С. поділяються на три групи: передню, задню та медіальну. У комах С. — відділ (членик ноги), що знаходиться між вертлюгом та гомілкою, у хребетних — верхній відділ тазової кінцівки.

СТЕГОЗА́ВРИ (Stegosauria) — підряд чотириногих рослиноїдних *динозаврів* ряду птахотазих (Ornitischia). Досягали довжини 6—9 м. Мали маленьку голову, порівняно коротку шию, задні кінцівки були набагато довші за передні. Вздовж спини та хвоста містилися великі вертикально розташовані трикутні кісткові пластини та довгі гострі шипи. Рештки С. відомі з юрських та ранньокрейдяних відкладів Пн. Америки, Європи, Пн. та Сх. Африки. *В. І. Таращук.*

СТЕГОЦЕФА́ЛИ (Stegocephalia), панцирноголові — спільна назва вимерлих *земноводних*. С. мали т. з. стегальний череп, вкритий суцільним панцирем із покривних кісток, в якому залишались лише отвори для ніздрів, очей та тім'яного органу. Відзначались розвиненим шкірним скелетом (тіло нерідко було вкрите кістковими щитками). З'явилися в пізньому девоні — на початку карбону, вимерли в тріасі. В старих системах С. виділяли в окремий підклас і протиставляли усім сучас. земноводним. В новій класифікації назву «С.» не застосовують. *В. І. Таращук.*

СТЕ́ЙНБЕК (Steinbeck) Джон Ернст (27.II 1902, Салінас, штат Каліфорнія — 20.XII 1968, Нью-Йорк) — амер. письменник. Перший роман «Чаша господня» (1929) має романтичне забарвлення. Герої збірок оповідань «Райські пасовиська» (1932), «Руденький поні» (1933), повісті «Квартал Тортілья Флет» (1935) — фермери, бездомні люмпени. Соціальний роман про тяжку долю с.-г. робітників «Грона гніву» (1939) — твір широкого епічного розмаху і новаторської форми. Романи «Заблудлий автобус» (1947), «На схід від раю» (1952) та ін.— морально-філос. спрямування. В романі «Зима тривоги нашої» (1961) різко критикував амер. спосіб життя. В роки війни у В'єтнамі виступив з виправданням агресії США. Кращі твори С. пройняті відразою до жорстокості й насильства, любов'ю до людини. Бував в СРСР, зокрема 1947 і 1963 — на Україні. Нобелівська премія, 1962.

Тв.: Укр. перекл.— Руденький поні. К., 1964; Консервний ряд. «Всесвіт», 1965, № 1; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1981.

Літ.: Мулярчик А. С. Творчество Джона Стейнбека. М., 1963; Фёдоров А. А. Джон Стейнбек. М., 1965. *О. І. Земляний.*

СТЕ́ЙНІЦ (Steinitz) Вільгельм (14.V 1836, Прага — 12.VIII 1900, Нью-Йорк) — перший чемпіон світу з шахів (1886—1894). В 1862—83 жив у Лондоні, з 1883 — у США. Завоював титул чемпіона після перемоги у матчі з Й. Цукертортом (1886). Відстояв це звання у матчах з М. *Чигоріним* і І. Гунсбергом (1890). Переможець міжнар. турнірів у Лондоні (1872), Відні (1873, 1882), Нью-Йорку (1894, 1897). В 1894 С. програв матч на першість світу Е. *Ласкеру*. Розробив теорію позиційної гри у шахах.

СТЕЙНЛЕ́Н (Steinlen) Теофіль Александр (10.XI 1859, Лозанна, Швейцарія — 14.XII 1923, Париж) — франц. графік. Закінчив художню школу в Лозанні. З 1882 жив у Парижі, де співробітничав у соціалістичній пресі. В численних малюнках, літографіях, офортах та плакатах С. зображав соціальну нерівність у Франції, тяжке життя пролетаріату і його революційну боротьбу, засуджував війну. Твори: «Злочин в Па-де-Кале» (1893), «На смітнику» (1894), «Злодій» (1897), «Страйк» (1898), «Визволителька» (1903), портрет М. Горького (1905), «Біженці» (1916), ілюстрації до новели «Кренкебіль» А. Франса (1901). В останні роки життя працював у журн. «Кларте», газ. «Юманіте». Відомий як карикатурист і майстер живопису.

Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Графіка*, т. 3, с. 144—145. *Літ.:* Калитина Н. Стейнлен. М., 1959; Стейнлен. Альбом. М., 1960; Стейнлен. Каталог выставки. М., 1977.

СТЕКЛО́В Володимир Андрійович [28.XII 1863 (9.I 1864), Ниж. Новгород, тепер м. Горький — 30.V 1926, Крим, похований у Ленінграді] — рад. математик, акад. Петерб. АН (з 1912), акад. АН УРСР (з 1925), віце-президент АН СРСР (1919—26). У 1887 закінчив Харків. ун-т, 1889—1906 працював у цьому ун-ті (з 1896 — професор) і одночасно — в Харків. технологічному ін-ті (1893—1905). Професор Петерб. ун-ту (1906—19). З 1921 очолював Фіз.-матем. ін-т при АН СРСР, який 1934 розділено на два ін-ти (один з них — Матем. ін-т АН СРСР названо ім'ям С.). Осн. напрям наук. діяльності — застосування матем. методів у природознавстві, гол. чин. у матем. фізиці. С. одержав важливі результати, що стосуються осн. задач теорії потенціалу. Багато його праць присвячено питанням розкладання функцій у ряди за наперед заданими ортогональними системами функцій. Ці системи безпосередньо пов'язані з розв'язуванням крайових задач матем. фізики. Розробив ряд питань матем. аналізу, алгебри, гідромеханіки, теорії пружності, історії математики. Вів велику педагогічну і наук.-організаційну роботу.

СТЕКЛО́В Юрій Михайлович [справж. прізвище — Нахамкіс; 15 (27).VIII 1873—15.IX 1941] — професіональний революціонер, історик, журналіст. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в Одесі в заможній сім'ї. Один з організаторів перших с.-д. гуртків в Одесі. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів, був на засланні. В 1905—10 вів роботу в Петерб. більшовицькій орг-ції. Висланий 1910 за кордон, входив до Паризької секції більшовиків. Був лектором у *партійній школі в Лонжюмо*. В 1909—14 співробітничав у більшовицьких газ. «*Социал-демократ*», «*Звезда*», «*Правда*». В 1917—25 — редактор газ. «Известия», 1928—29—журн. «Советское строительство», з 1929 — заст. голови Наук. к-ту при ЦВК СРСР. Був членом Президії ВЦВК, членом ЦВК СРСР. Автор праць з історії революційного руху.

СТЕКЛО́ВСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 17 — поч. 18 ст. Виконав тезис (гравюру) з пейзажними мотивами Києва.

СТЕ́ЛА (від грец. στήλη — стовп) — вертикальна кам'яна плита з написом або рельєфним зображенням. У давнину С. правили за надгробні пам'ятники, їх ставили на честь видатних подій; в античних містах-державах на С. вирізьблювали держ. акти (закони, декрети, договори тощо). В сучас. мист. форма С. використовується для надгробків та ін. пам'ятників.

СТЕ́ЛА, стель (від грец. στήλη — стовп) у ботаніці — центральна частина стебла і кореня вищих рослин, що складається з провідних і механічних тканин, оточених первинною *корою рослин*, те саме, що й *центральний циліндр*. Див. також *Стелярна теорія*.

СТЕЛА́Ж (нім. Stellage) — пристрій, що складається з вертикальних стояків або стінок з полицями. скриньками, кріпильними деталями (кронштейнами). Розрізняють С.: пересувні (з ручним або електр. *приводом*) — для вантажів, що їх видають і приймають лише у певних місцях; переставні (напр., С.-вертушки для медикаментів, інструментів) і стаціонарні (часто з кількох секцій). Останніми користуються на деяких заводах (напр., для сушіння цегли, торфу), складах (для розміщення різних предметів і матеріалів), у книгосховищах, бібліотеках, магазинах тощо.

СТЕЛАРА́ТОР (від лат. stellaris — зоряний) — замкнена *магнітна пастка* для утримання гарячої *плазми* ізотопів водню з метою одержання керованої *термоядерної реакції*. На відміну від *токамака*, в С. гвинтове прокручування *силових ліній* магн. поля, необхідне для утримання плазми в торі, здійснюється не за рахунок протікання *електричного струму* по плазмовому шнуру, а за допомогою струму в системі зовн. обмоток двох типів. Внаслідок цього плазма може утримуватись в *стаціонарному стані*, що має важливе значення для забезпечення роботи термоядерного реактора. С. запропонував 1951 амер. фізик Л. Спіцер (н. 1914). В СРСР С. почали вивчати в 60 рр. 20 ст. (Харків. фіз.-тех. ін-т АН УРСР, Фіз. ін-т ім. П. М. Лебедєва АН СРСР). Подальші дослідження С. привели до створення (1970, Харків. фіз.-тех. ін-т АН УРСР) його модифікації — торсатрона (мал.), що має дивертор — систему для очищування плазми від домішок і виведення продуктів реакції (гелію). Сукупність властивостей торсатрона дозволяє розглядати його як можливу основу стаціонарного тороїдального термоядерного реактора. Системи, подібні до торсатрона, в Японії дістали назву геліотрон. *В. Т. Толок.*

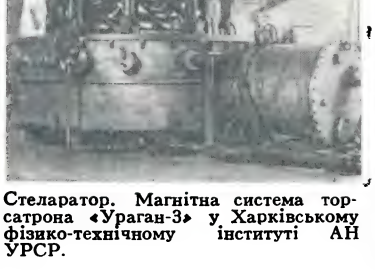

Стеларатор. Магнітна система торсатрона «Ураган-3» у Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР.

СТЕ́ЛЛЕРОВА КОРО́ВА — вимерлий водяний ссавець ряду сиреноподібних. Те саме, що й *морська корова*.

СТЕЛЮШО́К (Spergularia) — рід рослин родини гвоздикових. Одно-, дво- і багаторічні трави з лежачими або майже лежачими стеблами. Листки супротивні, лінійні або нитковидні, з дрібними плівчастими, попарно зрослими прилистками. Квітки білі, рожеві або червоні, зібрані в зонтиковидні суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Ростуть на солончаках, піскуватих відкритих місцях, іноді як бур'яни на полях і вздовж шляхів. Найпошир. С. червоний, або польовий (S. rubra, раніше S. campestris). Іл. с. 523.

СТЕ́ЛЯ — 1) У будівництві — нижня поверхня *перекриття* будинку (або його *покриття*), що обмежовує висоту приміщення; сукупність конструктивно-опоряджувальних елементів, які утворюють додаткове перекриття, «підвішуване» до основного (підвісна С.). Підвісними С. поліпшують *звукоізоляцію* приміщень і поглинання звуку в них, приховують інженерні комунікації, розміщені під стелею (повітроводи, опалювальні труби, електр. проводку тощо); їх застосовують також з архіт.-худож. метою. Розрізняють С. гладенькі й рельєфні (напр., з ребрами, *кесонами*, ліпними деталями). Їх фарбують у світлі кольори або білять, облицьовують матеріалами з підвищеними акустичними властивостями (напр., алюмінієвими перфорованими плитами, пористою сухою штукатуркою із звукопоглинаючим шаром з скловолокна), прикрашають декоративним розписом тощо. 2) В авіації — гранична висота, що її може досягти літальний апарат. С. *літаків* буває: теоретична — висота, на якій вертикальна швидкість літака дорівнює нулеві (теоретично можливий лише горизонтальний політ); статична — висота, на якій вертикальна швидкість набирання висоти має нормоване значення (0,5 м/с), і динамічна — висота, на яку може піднятися літак після розгону до макс. горизонтальної швидкості. Абс. рекорди висоти польоту відповідають С. літака (без вантажу): статичній — 25929,031 м (28.VII 1976, Роберт К. Хелт, США), динамічній — 37650 м (31.VIII 1977, О. Федотов, СРСР) при старті з Землі. Для *вертольотів* і *гвинтокрилів* розрізняють С. статичну — на режимі висіння без урахування й з урахуванням впливу близькості Землі й динамічну — висоту, на якій вертикальна швидкість набирання

В. Г. Стеблянко.

Дж. Е. Стейнбек.

В. А. Стеклов.

Т. А. Стейнлен. Злочин в Па-де-Кале. Літографія. 1893.

СТЕЛЯРНА ТЕОРІЯ

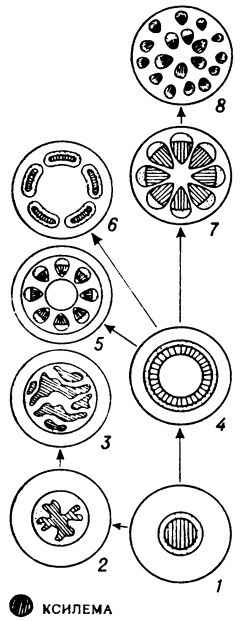

Стелярна теорія. Схема еволюції типів стели:
1 — протостела;
2 — актиностела;
3 — плектостела;
4 — сифоностела;
5 — артростела;
6 — диктіостела;
7 — евстела;
8 — атактостела.

висоти при польоті по похилій траєкторії дорівнює нулеві. Оскільки вертольоти не досягають динамічної С., для них користуються поняттям практичної С., коли вертикальна швидкість набирання висоти становить 0,5 м/с.

СТЕЛЯ́РНА ТЕО́РІЯ — вчення про принципи будови і філогенетичний розвиток типів первинної провідної системи (*стели*, або *центрального циліндра*) у вищих рослин. Найпростішим типом стели є протостела (гаплостела), що складається з ксилемного (див. *Ксилема*) центр. ядра, оточеного флоемою (див. *Луб*). Протостела характерна для стебел багатьох вимерлих рослин (напр., *риніофітів*), сучас. плаунів і деяких папоротеподібних, зустрічається в коренях більшості рослин. Від протостели в процесі *еволюції* виникли всі інші типи стели. Із зміною діаметра стели (див. мал.) закономірно ускладнюється рівень її організації, структурно-функціональна суть якої зводиться до збереження певного співвідношення між поверхнею і об'ємом провідних і паренхімних тканин шляхом збільшення поверхні та доцільного ускладнення обрисів провідної системи. Кількість і просторове розміщення *механічних тканин рослин* залишаються оптимальними. Встановлено такий ряд прогресивних філогенетичних типів стели: актиностела (у *астероксилона*, примітивних видів плаунів), плектостела (у стеблах більшості видів плаунів), сифоностела (у багатьох викопних і сучас. папоротей), диктіостела (у багатьох папоротей), артростела (у хвощів), евстела (у більшості насінних рослин), атактостела (у деяких трав'янистих дводольних і більшості однодольних). Вивчення різних типів стели має велике значення для з'ясування шляхів еволюції анатомічної будови осьових органів вищих рослин, стверджує єдність провідних систем *пагонів* і *коренів*. Засновниками С. т. були франц. ботаніки Ф. Ван-Тігем і А. Дуліо (1886).

О. В. Брайон.

СТЕ́ЛЬМАХ Михайло Панасович [н. 11 (24).V 1912, с. Дяківці, тепер Літинського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1972). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. пед. ін-т (1933), вчителював. У 1945—53 працював в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР. Друкувати вірші почав 1936. Перша поетична зб. — «Добрий ранок» (1941). У збірках «За ясні зорі», «Провесінь» (обидві—1942), «Шляхи світання» (1948), «Жито сили набирається» (1954), «Мак цвіте» (1968) відтворив патріотичні почуття рад. воїнів, думи народу-трудівника. Віршам С. притаманні глибокий ліризм, пісенність, емоційність, вплив поетики фольклору. З 1944 (зб. новел «Березовий сік») виступає як прозаїк. Створені в наступні роки романи й повісті С., взяті в цілому — це широке епічне полотно про життя укр. селянства на поч. 20 ст. і після Великого Жовтня. В основі епопеї — трилогія, яку становлять романи «Велика рідня» (1949—51; Держ. премія СРСР, 1951), «Кров людська — не водиця» (1957) та «Хліб і сіль» (1959), удостоєна 1961 Ленінської премії. До неї примикають романи «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» (1962), «Чотири броди» (1979, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980), повісті «Гуси-лебеді летять» (1964) і «Щедрий вечір» (1967). У повісті «Над Черемошем» (1952) С. показав зміни в житті гуцульського села наприкінці 40-х рр. Характерні риси прозових творів С.— глибоке проникнення в психологію селянина, мовно-стильове багатство, міцний зв'язок з класичними традиціями. Роман «Кров людська — не водиця» екранізовано. С.— автор п'єс «Золота метелиця» (1955), «Правда і кривда» (1965), «На Івана Купала» (1966), «Зачарований вітряк» (1967), «Кум королю» (1968), «Дума про любов» (1971), літ. сценарію документального фільму «Живи, Україно» (1958), багатьох книг для дітей, переважно поетичних: «Жнива» (1951), «У сестрички дві косички» (1955), «Бурундукова сім'я» (1963), «У бобра багато добра» (1976) та ін. С. належать праці в галузі літературознавства і фольклористики. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1972—73; Поезії. К., 1958; Рос. перекл.— Хлеб и соль. М., 1972; Кровь людская — не водица. М., 1968; Большая родня. М., 1975; Мак цветет. М., 1974; Четыре брода. М., 1981.

Літ.: Бабишкін О. Михайло Стельмах. К., 1961; Про Михайла Стельмаха. Літературно-критичні статті. К., 1962; Бурляй Ю. Михайло Стельмах. К., 1962; Пискунов В. Трилогия М. Стельмаха. М., 1966; Руденко-Десняк А. Верность герою. М., 1980; Наш Михайло Стельмах. К., 1982.

Є. П. Кирилюк.

СТЕМПКО́ВСЬКИЙ Іван Олексійович [1789, с. Рязановка Саратов. губ.—6 (18).XII 1832, Керч] — вітчизняний археолог, дослідник пам'яток Північного Причорномор'я, член-кор. паризької Академії написів і словесності. В 1814—15 з рос. армією перебував у Зх. Європі. До 1819 вивчав у Парижі історію та археологію античності. В 1828, обійнявши посаду керченського градоначальника, С. почав археол. дослідження давніх пам'яток Пн. Причорномор'я (у т. ч. залишків міст *Боспорської держави*, скіфських курганів, зокрема *Куль-Оби*). За ініціативою С. було засновано Одеський археологічний (1825) і Керченський істор.-археологічний (1826) музеї. Автор праць з історії, археології та історичної географії Північного Причорномор'я.

Тв.: Исследования о местонахождении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского... СПБ, 1826.

СТЕН (Sten) Ян (бл. 1626, Лейден — похований 3.II 1679, там же) — голл. живописець. Навчався, імовірно, в Н. Кнюпфера в Утрехті, в А. ван *Остаде* в Гарлемі та Я. ван *Гойєна* в Гаазі. Автор портретів, пейзажів, творів на біблійні теми, жанрових картин («Мати і дитина», «Хвора і лікар», бл. 1660; «Свято бобового короля», 1668, та ін.). Картини С. зберігаються в музеях Голландії, в ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Нідерландське мистецтво*, т. 7, с. 432—433.

Літ.: Ян Стен. [Альбом]. М.—Л., 1964.

СТЕ́НД (англ. stand) — 1) Щит або стояк для розміщення експонатів (у музеях, на виставках), газет, об'яв тощо. 2) Пристрій (установка) для складання (С. складальний, напр. зварювальний) або випробування (С. випробувальний, напр. вібраційний) машин, приладів, конструкцій та ін. С. оснащують підйомно-трансп. засобами, контрольно-вимірювальною апаратурою, кріпильними пристосуваннями тощо. 3) Спортивний майданчик для *стендової стрільби*.

СТЕНДА́ЛЬ (Stendhal; справж. ім'я та прізв.— Анрі Марі Бейль; 23.I 1783, Гренобль — 23.III 1842, Париж) — французький письменник. Був військовим, брав участь у поході Наполеона I в Росію. В 1814—21 жив в Італії, де зблизився з *карбонаріями*. З 1831— франц. консул в Італії. Перші значні твори С.— «Життя Гайдна, Моцарта і Метастазіо», «Історія живопису в Італії», «Рим, Неаполь і Флоренція» (усі — 1817) тощо. В 1822 видав трактат «Про любов». У трактаті «Расін і Шекспір» (дві редакції: 1823 і 1825) заклав теоретичні основи реалістичного напряму в л-рі. Худож. творчістю регулярно став займатися з кін. 20-х рр. (роман «Арманс», 1827; новела «Ваніна Ваніні», 1829). В романі «Червоне і чорне» (1830) змалював широку картину суспільного життя Франції часів *Реставрації*. В незакінченому романі «Люсьєн Левен» («Червоне і біле», 1834—36, вперше вид. 1855) спрямував вістря критики проти режиму бурж. *Липневої монархії*. В романі «Пармський монастир» (1839) засуджував реакційні політ. режими тогочасної Європи, позитивно зобразив італ. нац.-визвольний рух. Повісті «Спогади егоциста» (1832, вид. 1892), «Життя Анрі Брюлара» (1835, вид. 1890) та «Записки туриста» (т. 1—2, 1838) — автобіогр. характеру. І. Франко писав про С. як про засновника реалістичної школи. Твори С. укр. мовою перекладали М. Рильський, В. Вражливий, Є. Старинкевич та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Пармський монастир картезіанців. Х., 1932; Червоне і чорне. К., 1934; Червоне і чорне. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1978.

Літ.: Виноградов А. К. Стендаль и его время. М., 1960; Якимович Т. К. Стендаль. К., 1967; Реизов Б. Г. Стендаль. Художественное творчество. Л., 1978; Виноградов А. К. Три цвета времени. Л., 1981; Прево Ж. Стендаль. Пер. с франц. М.—Л., 1960;

Стенографія. Український стенографічний алфавіт.

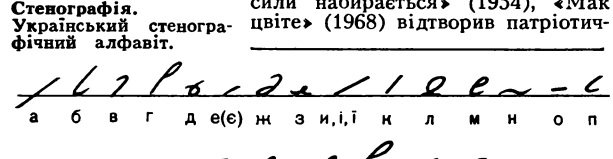

Кочеткова Т. В. Стендаль. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1822 — 1960. М., 1961. *Т. Т. Духовний.*

СТЕ́НДОВА СТРІЛЬБА́ — вид *стрілецького спорту.* Стрільба ведеться з гладкостовольних спортивно-мисливських рушниць дробовими снарядами по рухомих мішенях, т. з. тарілочках. Змагання проводяться на спец. обладнаних майданчиках — траншейних і круглих стендах. На траншейному стенді спортсмен стріляє в тарілочки, що викидаються з траншеї металевими пристроями; на круглому стенді — переміщуючись з одного місця на ін., вогонь веде по тарілочках, які викидаються з двох різних точок. Сучас. змагання з С. с. включають по 200 пострілів на траншейному і на круглому стендах по мішенях діаметром 107—109 мм; проводяться протягом трьох днів: в 1-й і 2-й дні — по 75 мішенях, 3-й день — по 50. Як вид спорту по рухомих мішенях існує з кінця 19 — поч. 20 ст. До програми *Олімпійських ігор* стрільба на траншейному стенді входить з 1900, за сучас. правилами — з 1952, на круглому — з 1968. Чемпіонати світу на траншейному стенді проводяться з 1935; на круглому — з 1947 (для жінок — з 1962); чемпіонати Європи — з 1955 (для жінок — з 1964). В СРСР всесоюзні змагання на траншейному стенді проводяться з 1934, на круглому — з 1948. Секція (засн. 1934; з 1959 — Федерація) С. с. входить в Міжнар. стрілецький союз (УІТ, створений 1921) з 1952. Серед рад. спортсменів чемпіонами світу з С. с. були, зокрема, укр. стендовики А. Каплун (1958), Ю. Никандров (1958, 1962), В. Зименко (1962), Ю. Клекова (1970, 1975), С. Охотський (1981).

СТЕ́НЛІ (Stanley) Генрі Мортон (справжнє ім'я та прізвище — Джон Роулендс; 29.VII 1841, Денбі, Уельс — 10.V 1904, Лондон) — амер. дослідник Африки, журналіст. У 17 років емігрував до США. З 1867 — газетний кореспондент. Розшукуючи 1871—72 англ. мандрівника Д. *Лівінгстона,* досяг району оз. Танганьїка в Африці, де знайшов останнього і разом з ним дослідив це озеро. В 1874—77 перетнув Африку зі Сх. на Зх. на чолі англо-амер. експедиції; досяг оз. Вікторія і встановив його обриси, відкрив масив *Рувензорі* й ряд озер, досліджував бас. р. Конго. Під час експедиції 1887—89 С. дослідив р. Арувімі та оз. Альберт (тепер Мобуту-Сесе-Секо). Ім'ям С. названо водоспади на р. Конго та ін. геогр. об'єкти.

СТЕНОБІО́НТИ (від грец. στενός—вузький та *біонт*), стенобіонтні організми — організми, що можуть жити лише в певних умовах середовища, при незначному коливанні т-ри, тиску, вологості, солоності, кислотності тощо. Для деяких С. обмежуючим може бути лише один із цих факторів. Серед С. є симбіонти, зокрема внутр. і багато зовн. паразитів (див. *Паразитизм, Симбіоз*), а також жителі великих морських глибин, печер (див. *Печерна фауна*), вологих тропічних лісів, високогір'я. С., на відміну від *еврібіонтів,* як правило, мають низьку *екологічну валентність,* що зумовлює їх вузькі *ареали.*

СТЕНОГРА́ФІЯ (від грец. στενός — вузький і γράφω — пишу) — скорочене швидкісне *письмо.* Для С. характерні особливі короткі знаки, скорочення й пропуски елементів слів, злите написання слів і словосполучень. С. дає змогу синхронно записувати усну мову й раціоналізувати техніку писання. Стенографічне письмо перевищує за швидкістю звичайне в 4—7 разів. С. відома з глибокої давнини (Старод. Греція, 350 до н. е.). У Старод. Римі в 1 ст. до н. е. раб Ціцерона — Тірон винайшов рим. систему С., т. з. тіронові ноти, яка застосовувалась до 11 ст. У сучас. С. розрізняють системи геометральні й курсивні. Створили їх в Англії: геометральну — Дж. Уїлліс (1602), курсивну — С. Бордлі (1789). Геометральні системи застосовуються для мов з відносно короткими словами (напр., для англ., франц., іспанської), а курсивні — для мов з довгими словами (напр., для слов'янських, скандінавських, німецької). За способом скорочень розрізняють системи С. морфологічні, або орфографічні (дотримуються орфографії звичайного письма, скорочуючи слова здебільшого їх початковими буквами) й фонетичні (для скорочення викидають звуки, які погано чути). Рос. С. вперше застосована 1860 в Петербурзі на диспуті про походження Русі між істориками М. Погодіним та М. Костомаровим. У дореволюц. Росії і в СРСР було створено багато систем С. У 1933 в СРСР прийнято Державну єдину систему стенографії (ДЄСС), в основу якої покладено курсивну морфологічну систему М. М. Соколова. Укр. С. створена в пожовтневий час. У Києві 1920 вперше почали працювати держ. курси С. Потім такі курси було відкрито в Харкові, Одесі, Вінниці та ін. На основі ДЄСС розроблено укр. стенографічний алфавіт.

Літ.: Львовщин М. І. Курс стенографії. К., 1948; Соколов Н. Н. Теоретические основы государственной единой системы стенографии. М., 1949; Юрковский А. М. Стенография сквозь века. М., 1969; Векслер Р. А., Каждан Я. Е., Порто Т. С. Стенография. М., 1979. *М. Ф. Хоменко.*

СТЕНО́З (від грец. στένωσις — звуження) — звуження просвіту будь-якого трубчастого органу (трахеї, бронха та ін.), а також фізіологічного або створеного оперативним шляхом отвору (лівого передсердно-шлуночкового отвору серця — т. з. мітральний С., шлунково-кишковий С. при хірургічному сполученні та ін.), що утруднює просування або вихід з нього вмісту. Розрізняють С. природжені (вади розвитку — звуження легеневого стовбура, воротаря *шлунка* у новонароджених та ін.) і набуті (спричинюються рубцюванням, пов'язаним з запальним процесом, ростом пухлин, *спазмом* м'язів стінки відповідного органу). При С. органу порушується його функція. Лікування С. провадять з урахуванням причини, яка викликала С., в основному— хірургічне.

СТЕНОКАРДІЯ (від грец. στενός — вузький і καρδία — серце), грудна жаба — найпоширеніша форма *ішемічної хвороби серця,* основним проявом якої є раптові напади стискуючого загрудинного болю. Біль виникає раптово, триває від кількох хвилин до 30 хв, має різну інтенсивність, може відчуватися в ділянці серця, віддавати у ліву руку, лопатку, плече або у шию, рідше — вправо, назад, в обидві руки та ін. Часто напад С. супроводиться почуттям страху. Спричинюється С. недостатністю кровопостачання серцевого м'яза, що обумовлена звуженням просвіту вінцевої артерії серця при *атеросклерозі,* судинним спазмом або поєднанням цих факторів. Спочатку недостатність кровообігу має відносний характер і виявляється тільки при значному фіз. навантаженні. В таких випадках мова йде про С. напруження (напади такої С. виникають при швидкій ходьбі, підніманні вгору і припиняються після того, як хворий зупинився; іноді при курінні, вживанні алкоголю, великої кількості їжі, під впливом холоду тощо). Прогресування хвороби веде до появи нападів болю і в стані спокою, нерідко уночі (С. спокою). Ускладненням С. може бути *інфаркт міокарда.* Лікування: під час нападу рекомендується абсолютний спокій, хворому дають ліки, що розширюють вінцеві судини (нітрогліцерин, валідол, сустак) та усувають біль, до рук та ніг прикладають грілки тощо.

СТЕНОТО́ПНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від грец. στενός — вузький і τόπος — місце) — тварини і рослини, що можуть жити лише в місцях із специфічними, дуже обмеженими умовами *середовища.* До С. о. належать рослини пустель (напр., акація піщана), сфагнових *боліт* (напр., росичка, журавлина), солончаків (види солянок); серед тварин — напр., тонкопалий хом'як, що живе в піщаній пустелі, повчок, який трапляється лише в широколистяних лісах тощо. С. о. бувають звичайно і *стенобіонтами,* іноді — *евробіонтами* по відношенню до ряду факторів середовища. Напр., вівця дика оселюється лише на скелястих місцях, але може жити і в холодному кліматі високогір'я, і в жаркому кліматі пустель. С. о. протиставляють *евритопним організмам.*

СТЕНОФА́ГІЯ (від грец. στενός — вузький і φάγος — пожираючий) — вузькоспеціалізоване живлення тварин. В С. розрізняють *олігофагію* — живлення небагатьма видами корму і *монофагію* — живлення лише одним видом корму. С. протиставляють *поліфагії.*

СТЕ́НТОР — рід найпростіших класу інфузорій. Те саме, що й *трубач.*

СТЕ́НШЕ (Stensiö) Ерік Гельге Освальд (н. 2.X 1891, Стенше, Дедергульт, лен Кальмар, Пд. Швеція) — шведський палеонтолог, член Шведської академії наук у Стокгольмі (з 1927); іноземний член АН СРСР (з 1929). В 1912 закінчив ун-т в м. Упсалі. У 1923—33 і 1935—59 — професор і зав. відділом палеозоології Держ. при-

М. П. Стельмах.

Стендаль.

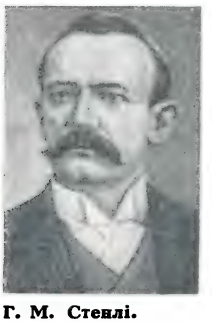

Г. М. Стенлі.

Я. Стен. Сніданок. Київський музей західного та східного мистецтва.

родничо-істор. музею Швеції. Праці присвячені вивченню силурійських і девонських панцирних риб і рибоподібних. З'ясував спорідненість остракодерм з сучас. круглоротими і плакодерм — з акуловими. Довів походження сучас. осетрових від стародавніх ганоїдів — палеонісцид. Показав, що у стародавніх викопних риб можна вивчати будову не тільки скелета, а й нервової, кровоносної та ін. систем.

І. Н. Степаненко.

СТЕП — тип рослинності, що об'єднує трав'яні угруповання, в складі яких переважають *ксерофіти*, зокрема ковили, типчаки, житняки, келерії, тонконоги, з домішкою кореневищних злаків та посухостійкого різнотрав'я. Формується в умовах рівнинного рельєфу і помірного клімату — з холодною зимою і посушливим літом на чорноземних і каштанових грунтах. Степова рослинність панує у степовій, частково поширена у лісостеповій і пустельній зонах. Широкою смугою простягається від Дунаю до Центр. Азії. Подібні за зовн. ознаками до С. трав яні угруповання Пн. Америки наз. *преріями*, Пд. Америки — *пампою*, Пд. Африки — гірськими велдами, Австралії — даунлендами. Більшість С. розорана. На території УРСР С. збереглися лише в заповідниках: лучні — в заповіднику Михайлівська цілина, типчаково-ковилові — в заповідниках Хомутівський степ, Стрілецький степ та Асканія-Нова, полиново-злакові — в Присиваші та на Керченському півострові. Див. також *Степова зона України*.

М. А. Голубець.

І. Д. Степаненко.

«СТЕП» — літературно-художній альманах, виданий 1886 у Херсоні гуртком місцевих літераторів. З творів, уміщених у «С.», виділяються оповідання Д. Мордовця «Будяк», І. Нечуя-Левицького «Невинна», поезії Дніпрової Чайки, істор. драма І. Тобілевича (Карпенка-Карого) «Бондарівна». В альманасі було вміщено критичну статтю про творчість М. Старицького і М. Кропивницького, фольклорно-етногр. матеріали.

М. Т. Степанищев.

СТЕПАНАКЕ́РТ — місто, центр Нагірно-Карабах. а. о. Аз. РСР. Розташований на східних відрогах Карабахського хр. Залізнична станція. Підприємства легкої (шовковий комбінат, взут., килимова і швейна ф-ки) та харч. (винозавод, хлібний з-д, мол. та м'ясний комбінати) пром-сті. Серед ін. підприємств — електротех. з-д, меблева ф-ка, комбінат буд. матеріалів, асфальтобетонний з-д. У місті — пед. ін-т, радгосп-технікум, мед. і муз. уч-ща. Істор.-краєзнавчий музей. Драм. театр. Місто утворене 1923, назване на честь Степана Шаумяна.

К. П. Степанков.

СТЕПАНЕ́НКО Іван Никифорович (н. 13.IV 1920, с. Нехайки, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1958), засл. військ. льотчик СРСР (з 1966), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пілот, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї винищувального авіаполку брав участь у боях на Пд., Сталінградському, Пн.-Кавказ., Брян., 2-му Прибалт., Ленінгр. фронтах. Всього здійснив 414 бойових вильотів, особисто збив 33 і в групових боях — 8 ворожих літаків. У 1949 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1957 — Академію Генштабу. З 1976 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТЕПАНЕ́НКО Ігор Дмитрович [н. 27.IX (10.X) 1914, с-ще Глобине, тепер місто Полтав. обл.] — держ. діяч УРСР, кандидат тех. наук. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї службовця. В 1932—34 працював техніком-механіком на Харків. тракторному з-ді. Після закінчення 1939 Київ. технологічного ін-ту харчової пром-сті працював гол. механіком Новобиківського цукрового з-ду на Чернігівщині. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—60 працював гол. інженером ряду цукрових з-дів, гол. інженером, а потім — керуючим Черкас. цукротрестом. З 1960 — заст. голови Черкас. раднаргоспу. В 1961 обраний головою Черкас. облвиконкому. З 1962 — голова Подільського раднаргоспу, з 1965 — міністр харч. пром-сті УРСР. З жовтня 1966 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. У 1961—66 — кандидат, з 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, орденом Червоної Зірки, медалями.

СТЕПАНИ́ЩЕВ Михайло Тихонович [29.XI (12.XII) 1917, с. Перше Колесово, тепер Задонського р-ну Липец. обл.— 8.IX 1946] — рад. військ. льотчик-штурмовик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1944. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни був льотчиком, командиром ланки, ескадрильї, штурманом і заст. командира 76-го гвард. штурмового авіаційного полку на Пд., Сталінградському, Пд.-Зх., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Всього здійснив 234 бойові вильоти. Після війни служив у ВПС. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТЕПА́НІВКА — селище міського типу Сумського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Сумці (бас. Дніпра). Залізнична ст. Торопилівка. 5,9 тис. ж. (1982). У селищі — Сумсько-Степанівський цукр. та 3 асфальтобітумних з-ди, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, Будинок культури, 2 клуби, 7 б-к. Засн. 1670, с-ще міськ. типу — з 1968.

СТЕПАНКО́В Костянтин Петрович (н. 3.VI 1928, с-ще Печеськи, тепер село Хмельницького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. актор театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1978). У 1953 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Учень А. *Бучми*. В 1954—68 — актор Київ. театру ім. І. Франка. Ролі: Андре Пероцький («Патетична соната» М. Куліша), Едгар («Король Лір», Шекспіра) та ін. З 1968 — актор Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Серед ролей в кіно — отаман Хмара («Десятий крок», 1966), Михайло («Кам'яний хрест», 1968), комісар Лобачов («Комісари», 1970), Тугар Вовк («Захар Беркут», 1971), Жухрай («Як гартувалася сталь», 1973, телевізійний), Ковпак (трилогія «Дума про Ковпака», 1975—78), письменник Галузо («Море», 1978), Мел («Ув'язнений 2-ї авеню», 1980, телевізійний), Ілько («Високий перевал», 1981). З 1953 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва. Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Премія Ленінського комсомолу, 1974.

Літ.: Стишова Е. Константин Степанков. В кн.: Актёры советского кино, в. 14. М., 1978.

Д. М. Мусієнко.

СТЕПА́НОВ Аркадій Євгенович (н. 14.V 1929, Київ) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки та математичного моделювання, доктор тех. наук (з 1975), професор (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив (1953) Київ. інж.-буд. ін-т, викладав у ньому. В 1960—70 працював в Ін-ті кібернетики АН УРСР, 1971—80 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. З 1981 — в Ін-ті проблем моделювання в енергетиці АН УРСР. Осн. праці стосуються методів і спеціалізованих обчислюв. пристроїв для моделювання прикладних задач матем. фізики. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1981.

СТЕПА́НОВ Володимир Євгенович [н. 1 (14).XII 1913, ст. Щегловка, тепер у складі м. Макіївки Донец. обл.] — рад. астрофізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1968), голова Президії Східно-Сибірського філіалу Сибірського відділення АН СРСР (1972—76). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Моск. ун-т. У 1937—41 працював у Ташкентській обсерваторії, 1946—53 — у *Львівській астрономічній обсерваторії* (з 1950 — директор), 1953—55—у Моск. ун-ті, 1955—62— у Кримській астрофіз. обсерваторії. З 1962 — зам. директора, у 1964—78 — директор Сибірського ін-ту земного магнетизму, іоносфери та поширення радіохвиль АН СРСР (Іркутськ). Наук. праці С. присвячені фізиці Сонця. Розв'язав рівняння перенесення випромінювання в магн. полі з урахуванням поглинання і розсіювання, одержав результати, що стосуються магн. полів, активних областей і плазми Сонця. Створив спектрограф з подвійним відбиттям і магнітограф для вимірювання слабких магн. полів на Сонці. Досліджував обертання сонячної корони. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 3 ін. орденами, медалями.

СТЕПА́НОВ Георгій Володимирович (н. 9.IV 1919, м. Бійськ, тепер Алт. краю) — рос. рад. філолог, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1956. Закінчив Ленінгр. ун-т (1947). Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39 і Великої

Вітчизн. війни. У 1948—71 працював у Ленінгр. ун-ті (з 1969 — професор), з 1971 — завідуючий сектором романських мов, з 1977 — директор Ін-ту мовознавства АН СРСР. Автор праць «Теоретична граматика іспанської мови» (ч. 1—2, 1972—81; у співавт.) та ін. Іноз. член Ісп. королівської академії (з 1978), Лісабонської АН (з 1978), Саксонської АН у Лейпцігу (з 1982). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами.

Тв.: Испанский язык в странах Латинской Америки. М., 1963; Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. М., 1976; К проблеме языкового варьирования. М., 1979. *С. В. Семчинський.*

СТЕПА́НОВ Дмитро Іванович (1800—56) — укр. художник. У 1809—17 навчався в петерб. АМ у А. Ухтомського. З 1817 очолював граверну майстерню *Межигірської фаянсової фабрики*, з 1826 у професс. школі цієї ф-ки викладав малювання і гравюру. С. створив бл. 200 оригінальних гравюр, які було відтворено на фаянсі: «Чотири пори року», «Золоті ворота в Києві», «Київський університет», краєвиди України, малюнки рослинного орнаменту, ілюстрації до творів І. Крилова, Ж. Лафонтена, В. Капніста. Твори зберігаються в ДМУНДМ у Києві. Іл. с. 531.

СТЕПА́НОВ Микола Олександрович [21.IV (3.V) 1807, Калуга — 23.XI (5.XII) 1877, Москва] — рос. художник-сатирик. Спец. художньої освіти не мав. Працював у журн. «Ералаш», а також «Иллюстрированном альманахе» М. Некрасова та І. Панаєва. З 1849 (разом з О. *Даргомижським*) видавав «Музичний альбом», де вміщував дружні шаржі на рос. композиторів. Створив також скульптурні карикатурні портрети рос. письменників, композиторів і поетів. С.— автор політичних (альбоми «Карикатури», 1855, та «Сучасні жарти», 1856), соціальних («Знайомі», 1857—58) карикатур. У 1858 (разом з В. *Курочкіним*) заснував журн. «Искра», з 1865 — редактор-видавець журн. «Будильник». Іл. с. 531.

Літ.: Варшавский Л. Николай Александрович Степанов. М., 1952.

СТЕПА́НОВ Михайло Михайлович (30.XII 1888, Миколаїв — 12.VI 1953, Ялта Крим. обл.) — укр. рад. художник. Під час навчання в одес. гімназії займався живописом, користуючись при цьому порадами М. *Кузнецова* та В. *Заузе*. В 1915—19 працював під керівництвом М. *Самокиша*. Створив монументальні полотна, присвячені подвигам рад. моряків: «Легендарний корабель революції крейсер „Аврора“» (1948), «Чорноморський флот у поході» (1951).

СТЕПА́НОВ Олександр Миколайович [21.I (2.II) 1892, Одеса — 30.X 1965, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. Друкуватися почав 1938. Автор істор. роману «Порт-Артур» (кн. 1—2, 1940—41; Держ. премія СРСР, 1946; однойм. п'єса у співавт.), в якому зображено події рос.-япон. війни 1904—05. Продовженням його є роман «Сім'я Звонарьових» (1959—63, не закінчений). Повість «Сталевий робочий загін» (1958) — про героїчну оборону Петрограда в лютому 1918. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Порт-Артур, кн. 1—2. К., 1955; У Керченській фортеці. Сімферополь, 1959.

М. Ф. Гетьманець.

СТЕПА́НОВ Олексій Степанович [24.IV (6.V) 1858, Сімферополь — 5.X 1923, Москва] — рос. живописець. У 1880—84 навчався в Моск. училищі живопису, скульптури та архітектури у І. *Прянишникова*.

О. С. Степанов. Біля лісової сторожки. 1899. Київський музей російського мистецтва.

Член Т-ва *передвижників* (1891—1903) та член-засновник «*Союзу російських художників*» (1903—23). Твори: «Лосі» (1889), «Журавлі летять» (1891), «Біля лісової сторожки» (1899), «Вовки» (1912). Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, Київ. музеї рос. мистецтва. В 1899—1918 С. викладав у моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури.

Літ.: Лаврова О. И. Алексей Степанович Степанов. М., 1973.

СТЕПА́НОВ Павло Іванович [4 (16).VI 1880, м. Тара, тепер Ом. обл. РРФСР — 26.VIII 1947, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Гірничий ін-т у Петербурзі (1907). У 1913—24 працював у *Геологічному комітеті*, 1919—26 — викладач Ленінгр. гірничого ін-ту. С.— один із засновників Геол. музею ім. акад. Ф. М. Чернишова і його директор (1926—47). З 1939 — керівник вуг. групи в Ін-ті геол. наук АН СРСР. Осн. праці присвячені питанням геології вуг. родовищ Донбасу, Уралу, Пн. Кавказу, виявленню закономірностей поширення родовищ викопного вугілля. Автор кількох підручників з геології вуг. родовищ. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1943.

СТЕПА́НОВ Тихін Федорович (1795, м. Воронеж — 1847, Харків) — рос. вчений у галузі економіки і права. В 1819 закінчив Харків. ун-т, з 1832 — професор, згодом і ректор цього ж ун-ту. Автор праць з питань політ. економії, статистики, філософії і права. Його «Записки про політичну економію» (Х., 1837; ч. 1. СПБ, 1844; ч. 2. Х., 1848) на той час були в рос. л-рі першим оригінальним курсом політ. економії. Прихильник трудової теорії вартості А. Сміта. На противагу теорії народонаселення Т. Р. Мальтуса С. захищав ідею «досконалої розмірності», властивої природі, де встановлюється взаємозалежність населення й багатства. Виступав проти *протекціонізму*. Розробляв питання демографії.

СТЕПА́НОВА Ангеліна Осипівна (н. 23.XI 1905, Ніколаєвськ-на-Амурі, тепер Хабаров. краю) — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1952. Навчалась у 3-й Студії МХАТу, з 1924 — у трупі МХАТу. Серед ролей — Зінаїда («Дядечків сон» за Достоєвським), Ірина, Аркадіна («Три сестри», «Чайка» Чехова), Кольцова («Надзвичайний посол» А. Тур і П. Тура), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Патрік Кемпбелл («Милий брехун» Кілті), королева Єлизавета («Марія Стюарт» Шіллера). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Вишневская И. Ангелина Степанова. В кн. Мастера сцены — Герои Социалистического Труда, в. 1. М., 1979.

СТЕПА́НОВА (Прозументщикова) Галина Миколаївна (н. 26.XI 1948, Севастополь) — укр. рад. спортсменка, засл. майстер спорту (з 1964). Олімпійська чемпіонка з плавання (1964; брас, дистанція 200 м). Чемпіонка Європи (1966, 1970), багаторазова чемпіонка СРСР (1963—72). Рекордсменка світу (1964—67). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медаллю.

СТЕПА́НОВА Олена Андріївна [5 (17).V 1891, Москва — 26.V 1978, там же] — рос. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). В 1912—44 — солістка Великого театру (Москва). Брала участь у роботі Оперної студії Великого театру під керівництвом К. Станіславського. Партії: Антоніда, Людмила («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Снігуронька, Марфа («Снігуронька», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Віолетта («Травіата» Верді). Відома і як камерна співачка. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Мастера Большого театра. М., 1976.

СТЕПАНО́ВСЬКИЙ Іван (бл. 1710, Україна — рік смерті невід., Петербург) — укр. лютніст. У 40-х рр. навчався гри на лютні у С. Вайса в Дрездені. Служив лютністом при дворах курфюрста Фрідріха Августа II (Дрезден), польс. короля (Варшава). З 1746 — придворний музикант у Петербурзі.

І. М. Лисенко.

СТЕПАНЮ́К Борислав Павлович (н. 16.VII 1923, с. Канівщина, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник, засл. працівник культури Кирг. РСР та Чув. АРСР. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1947). Перша зб. віршів — «Назустріч веснам» (1948). Мотиви дружби народів, ідеї патріотизму й інтернаціоналізму звучать у поетичних книгах «Б'ють куранти» (1950), «Ровесниці» (1951), «Батьківське вогнище» (1958), «Іменем сонця» (1966), «Уклін тобі, Киргизіє» (1973), «П'ять пелюсток вогню» (1979). Перекладає з братніх лі-

Г. В. Степанов.

П. І. Степанов.

А. О. Степанова.

О. А. Степанова.

тератур. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини», 1974. *Тв.:* Синьоокий мій липень. К., 1973; Поетичний триптих. К., 1980.

П. О. Сердюк.

СТЕПАНЮК Іван Васильович (19.IV 1903, с. Цуцнів, тепер с. Петрове Іваничівського р-ну Волин. обл.— 29.V 1934) — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1931. Переслідуваний польс. бурж. урядом за революц. діяльність, 1925 емігрував до СРСР. Був членом літ. орг-ції ВУСПП і «*Західна Україна*». Друкуватися почав 1926 в журн. «*Зоря*». У віршах і оповіданнях показував трудовий героїзм робітн. класу, змалював життя зх.-укр. трудящих, їхню боротьбу за возз'єднання з Рад. Україною. *Тв.:* Струмують дні. К., 1965.

Н. Г. Степанян.

СТЕПАНЯН Нельсон Георгійович [15 (28).III 1913, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабах. а. о. Аз. РСР — 14.XII 1944, біля м. Ліепая Лат. РСР] — рад. військ. льотчик-штурмовик авіації ВМФ, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945). Член Комуністичної партії з 1932. В Рад. ВМФ з 1941. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — учасник *Одеської оборони 1941*, потім воював у складі ВПС Балт. флоту, командував ланкою, ескадрильєю, з квітня 1944 — штурманським авіаполком. Особисто здійснив 240 бойових вильотів. Загинув під час виконання бойового завдання. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Я. С. Степовий.

СТЕ́ПАНЬ — селище міського типу Сарненського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташована на р. Горині (прит. Прип'яті), за 19 км від залізнич. ст. Малинськ. 4,4 тис. ж. (1982). У С.— міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення Сарненської райсільгосптехніки, лісництво, комбінат комунальних підприємств тощо. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, санаторій «Горинь». Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор. музей. С. відома з 1292, с-ще міськ. типу — з 1960.

СТЕПА́ШКІНА Клавдія Іванівна [н. 15 (28).V 1912, Саратов] — радянський лікар, доктор мед. наук (з 1942), професор (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчила Саратовський мед. ін-т (1936), де працювала на кафедрі терапії до 1944. В 1950—81 — зав. кафедрою пропедевтики внутр. хвороб Дніпроп. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені проблемам білкового харчування при захворюваннях печінки, порушень функцій печінки при різних хворобах, дієтології та сердцево-судинної патології.

М. К. Бородій.

СТЕПЕНЕ́ВА ФУ́НКЦІЯ — *функція* вигляду $y = ax^n$, де a (коефіцієнт) і n (показник степеня) — фіксовані числа. При дійсних значеннях x і n С. ф. визначена для всіх $x > 0$, коли n — *раціональне число* з непарним знаменником — і для всіх $x < 0$. При $x = 0$ С. ф. дорівнює нулеві для $n > 0$ і невизначена при $n < 0$. Для $x > 0$ С. ф. зростає при $n > 0$ і спадає при $n < 0$ (мал.). С. ф. неперервна й диференційовна у всіх точках її визначення, крім $x = 0$ при $0 < a < 1$ (коли неперервність зберігається, а диференційовність порушується). Коли z або n — *комплексні числа*, С. ф. z^n при $z \neq 0$ визначається формулою

$$z^n = e^{a\operatorname{Ln} z} = e^{a(\ln|z| + i\arg z + 2k\pi i)},$$

де $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots$. С. ф. широко використовують у математиці, фізиці тощо.

Графіки деяких степеневих функцій.

СТЕ́ПІНЬ у математиці — в початковому розумінні добуток кількох однакових співмножників. Позначення: $a^n = \underbrace{a \cdot a \ldots a}_{n \text{ раз}}$, де a — основа, n — показник степеня, a^n — степінь. Розглядають також С. з нульовим, від'ємним, дробовим та ірраціональним показниками: $a^0 = 1$ (при $a \neq 0$); $a^{-n} = 1/a^n$; $a^{m/n} = \sqrt[n]{a^m}$;

$$a^\alpha = \lim_{r_n \to \alpha} a^{r_n},$$

де r_n — довільна послідовність *раціональних чисел*, що прямує до α. Осн. дії над С.: $a^n \cdot a^m = a^{n+m}$; $a^n : a^m = a^{n-m}$; $(a^n)^m = a^{nm}$. В теорії *аналітичних функцій* розглядають також С. з уявними основою і показником.

СТЕПНИ́Й — колишня (1944—57) назва м. *Елісти*.

СТЕПНИ́Й — могильник білозерського етапу *зрубної культури* біля с-ща Заповітного Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл. на тер. радгоспу «Степний» (звідси й назва). Досліджений 1972. Налічував 13 курганів, в яких відкрито 14 поховальних споруд з стовповими конструкціями. Стіни поховальних ям були обшиті дошками. В одному з курганів знайдено глиняні лощені кубки, численні бронзові прикраси, найдавніше в Сх. Європі скляне намисто та бронзовий з залізним лезом кинджал. С. датується за знахідкою *фібули* 11—10 ст. до н. е. Могильник належав родоплемінній знаті. В етнічному плані його пов'язують з ранніми *кіммерійцями*. Одна з пам'яток перехідного періоду від *бронзового віку* до раннього *залізного віку*.

Літ.: Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976. *В. В. Отрощенко.*

СТЕПОВА́ ЗО́НА УКРАЇ́НИ — займає пд. частину республіки, простягаючись з Зх. на Сх. від пониззя Дунаю до пд. відрогів Середньоросійської височини майже на 1000 км смугою завширшки бл. 500 км. У межах С. з. У. розташовані Одес., Микол., Херсон., Дніпроп., Запоріз., Донец., Ворошиловгр. області, пд. частини Кіровогр. і Харків. областей та рівнинна частина Крим. обл. Займає 240 тис. км², що становить 40% тер. республіки. Кліматичні умови С. з. У. м'якші, ніж у степах сх. частини Євразії. С. з. У. характеризується найбільшими на Україні тепловими ресурсами, найдовшим вегетаційним періодом та найменшою зволоженістю. За рік зона одержує від 4100 до 5230 Мдж/м² сонячної радіації. Річний радіаційний баланс становить від 1900 до 2210 Мдж/м². Пересічна т-ра січня —2, —9°, липня +20, +24°. Безморозний період триває від 220 днів на Пд. Зх. зони до 150 на Пн. Сх. Річна сума т-р, вищих за 10°, становить 2800—3600°. Тривалість вегетаційного періоду 210—245 днів. Річна сума опадів зменшується від 450 мм на Пн. до 350—300 мм у Причорномор'ї. Максимум опадів — у 1-й пол. літа. Сніговий покрив нестійкий, взимку часто бувають відлиги. Випаровуваність у межах С. з. У.— 900—1000 мм на рік. У зв'язку з незначною кількістю опадів і великим випаровуванням річки С. з. У. маловодні, особливо влітку. Великі річки — Дніпро, Пд. Буг є транзитними для зони. Озера в основному приморського лиманного типу, частина їх солоні. Найпоширеніші звичайні (6—9% *гумусу*) та південні (5—6%) чорноземи, які займають бл. 90% площі зони. В комплексі з каштановими (2—3% гумусу) грунтами трапляються солонці; у *подах* поширені солончаки й солоді. Природна трав'яниста рослинність цілинних степів збереглася на незначних ділянках, переважно у заповідниках (*Український степовий заповідник*, Асканія-Нова). Крім злаків, у складі травостою є чимало дводольних. Навесні багато ефемерів, ефемероїдів — крупка, зірочка, горицвіт тощо. Деревна рослинність поширена на Пн. зони — байрачні ліси та в заплавах річок — осокірники, вербняки тощо. Сучасний тваринний світ представлений гризунами (зайці, ховрахи, бабаки, хом'яки, миші) та хижаками, які на них полюють (вовки, лисиці, тхори, борсуки); серед птахів поширені жайворонки, перепілки, куріпки, трапляються дерихвіст, дрофа, орел, сова та ін. За тепловим режимом, зволоженістю, грунтами й умовами природокористування С. з. У. поділяють на дві підзони — пн. і пд. У межах пн. підзони виділяють Дністровсько-Дніпровську, Лівобережно-Дніпровську, Приазовську, Донецьку, Донецько-Донську та Молдавську північностепові провінції. До пд. підзони входять Дунайсько-Дністровська, Причорноморська, Причорноморсько-Приазовська та Кримська південностепові провінції. Деякі дослідники поділяють зону на три підзони: північностепову, середньостепову й південностепову. У С. з. У. виділяють 21 фіз.-геогр. область. Зона належить до найосвоєніших — орні землі становлять бл. 75% її земельного фонду. Переважають зернові культури (бл. 50% оброблюваних земель), гол. чин. озима пшениця, подекуди культивують рис. З тех. культур поширені соняшник, цукрові буряки. По всій С. з. У. вирощують баштанні культури. На с.-г. виробництво негативно впливають недостатня зволоженість території, часті *посухи*, *суховії*, *пилові бурі*, засоленість грунтів. Основними меліоративними заходами зонального значення є штучне зро-

шування, полезахисне лісонасадження, меліорація засолених ґрунтів, запобігання засоленню в умовах зрошування тощо.

Літ.: Маринич О. М. [та ін.]. Фізична географія Української РСР. К., 1982.

В. М. Пащенко.

СТЕПОВИЙ Яків Степанович [справж. прізвище — Якименко; 8 (20).X 1883, Харків — 4.XI 1921, Київ] — укр. рад. композитор, публіцист, муз. діяч. Брат Ф. *Акименка*. В 1895—1902 співав у Придворній співацькій капелі (Петербург). У 1902—09 навчався в Петерб. консерваторії (клас М. *Римського-Корсакова*, після його смерті — клас А. *Лядова*; випускні іспити склав 1914). У 1912—14 виступав із статтями в моск. журналі «Музыка» та в «Русской музыкальной газете». З 1914 — учасник 1-ї світової війни. З 1917 жив у Києві, викладав у консерваторії. З 1919 — зав. муз. секцією Всеукр. муз. комітету відділу мистецтв при Наркомосі УРСР, муз. керівник театру «*Музична драма*» і держ. вокального ансамблю. Брав участь у створенні симф. оркестру ім. М. В. Лисенка, держ. струнного квартету, нар. консерваторії. Музиці С. притаманні висока ідейність, народність і реалізм. Ще в роки навчання він створив вокальні цикли «Барвінки» (1905—06, на слова Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Чернявського) та «Пісні настрою» (1907 — 09, на слова О. Олеся), муз. мініатюри, сонату, рондо і фантазію для фортепіано (1909—13), «Прелюд пам'яті Т. Шевченка» (виконав його 1912 в Москві на літ.-муз. вечорі, присвяченому поетові).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції С. упорядкував і гармонізував першу на Україні збірку революц. пісень, куди ввійшли «Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Смело, товарищи, в ногу», «Шалійте, шалійте», «В бою полягли ви» та ін. Створив вокальні композиції «Каменярі», «У долині село лежить», «Земля» (на слова І. Франка), «Коваль» (на слова Ф. Петруненка), «Хмара» (на слова Ю. Будяка), де звеличив образ робітника-пролетаря. Написав також романси та пісні на слова Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, 2 сюїти для симф. оркестру на укр. теми, сатиричні антирелігійні вокальні твори на вірші С. Руданського («На тім світі», «Прийшла в церкву стара баба», «Чумак з мазницею», «Гнався постом засідатель» та ін.). Гармонізував 50 укр. нар. пісень для хору, видав збірки пісень для дітей «Малим дітям», «Проліски» (3 вип.), «5 шкільних хорів», «Кобзар». В останні місяці життя почав писати оперу «Невольник» (за Шевченком, рукопис не зберігся).

Літ.: Грінченко М. О. Я. С. Степовий. В кн.: Грінченко М. Вибране. К., 1959; Шварцман Ш. Яків Степовий. К., 1951; Степанченко Г. В. Я. С. Степовий і становлення української радянської музики. К., 1979; Булат Т. П. Яків Степовий. К., 1980.

М. М. Гордійчук.

СТЕПОВИЙ ГІРЧАК (Acroptilon) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Стебло дуже розгалужене. Листки здебільшого ланцетні. Квітки трубчасті, рожеві, зібрані в невеликі кошики, на верхівках стебел. Плід — сім'янка. 2 євроазіатські види. В УРСР поширений С. повзучий, або рожевий (*A. repens*). Багаторічний коренепаростковий карантинний бур'ян, посухостійкий, солевитривалий; засмічує посіви, отруйний для овець, коней і верблюдів. Заходи боротьби: карантин; гербіциди; глибока оранка та ін.

СТЕПОВИЙ ГОВІР — говір укр. мови. Належить до її південно-східного наріччя. Поширений на великій території (див. карту до ст. *Діалект*, т. 3, с. 192—193). У складі С. г. виділяють говірки: нижньонаддніпрянські (провідний тип говірок С. г., близьких до *середньонаддніпрянського говору*), західностепові, донецькі, південнобессарабські. Характерні риси С. г.: перехід в **о** ненаголошеного **у** (озв*а́*р, сос'*і́*д), а також **а** на початку слова (ок*а́*ц'іја), перехід (у деяких ареалах) ненаголошеного **о** в **а** («ван*и́*» замість «он*и́*»), надлишкові закінчення (жаб'*і́*ў, тел'*а́*т'іў), вплив відмінкових закінчень іменників твердої групи на іменники ін. груп (земл'*о́*ју, с*а́*жоју, тов*а́*ришові, тов*а́*ришом тощо), наявність подекуди паралельних закінчень (рук*о́*ју — рук*о́*й, печ*е́*й — п*е́*ч'іў) та ін. Є своєрідна лексика (карай — «берест», отарник — «чабан» тощо).

О. С. Юрченко.

СТЕПО́ВИЧ Андроник Оникійович (справж. прізв.— Дудка-Степович; 1856, с. Лебединці, тепер Срібнян, р-ну Черніг. обл.— 1935, Київ) — укр. філолог-славіст. Навчався в *Колегії Павла Галагана* (1871—75). Закінчив Київ. ун-т (1879). Викладав рос. словесність у київ. гімназіях (1879—88), слов'ян. філологію в Київ. ун-ті (1895—1917). Був директором Колегії Павла Галагана (1893—1906). Заснував у Києві приватну чоловічу гімназію (1907). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — професор славістики в Київ. ін-ті нар. освіти (1920—24), читав слов'ян. філологію аспірантам ВУАН (до 1930). Осн. праці: «Нариси з історії чеської літератури» (1886), «Нариси з історії слов'янських літератур» (1893), «Нариси історії сербохорватської літератури» (1899) та ін. Перекладав твори А. Ірасека, Я. Врхліцького, І. Вазова.

О. М. Апанович.

СТЕПОВІ БЛЮДЦЯ — Див. *Блюдця степові*.

СТЕПОВІ ЗО́НИ — природні зони земної кулі, для яких характерне переважання трав'янистої, головним чином злакової рослинності на чорноземних і каштанових ґрунтах. Формується в Пн. і Пд. півкулях у межах помірних і субтропічних поясів. Степові зони помірних поясів у Пн. півкулі простягаються майже в широтному напрямі в Євразії, поширені в Пн. Америці (мають переважно меридіональне простягання). У Пд. півкулі степові ландшафти є лише у пд. частині Пд. Америки. Клімат сухий континентальний, часто бувають *посухи*. Літо помірно жарке (пересічна т-ра липня у Пн. півкулі +20, +24°). Зима холодна, малосніжна (пересічна т-ра січня від 0 до —30°). Часто бувають сильні вітри, *суховії* та *пилові бурі*. Опадів 200—450 мм на рік. Гідрографічна сітка розвинута мало. Переважають чорноземи, поширені також темно-каштанові й каштанові ґрунти, часто солонцюваті. Більшу частину земель С. з. розорано. Природна рослинність (багаторічні злаки — ковила, типчак, тонконіг, клейстогена, бізонова трава тощо, а також різнотрав'я) збереглася в основному в заповідниках. З тварин характерні гризуни (ховрахи, бабак, хом'як), вовк, сайгак, лисиця та ін. Степові зони субтропічних поясів поширені фрагментарно в Пн. Америці, на Пд. Півдненої Америки, Австралії та Азії. Порівняно з степами помірних поясів вони мають жаркіший клімат з теплою зимою (пересічна т-ра найхолоднішого місяця 5—12°). Часті сильні посухи. Опадів 500—600 мм на рік. Поверхневий стік незначний. Ґрунти сіро-коричневі, іноді засолені. Характерні дерновинні злаки (бородач, тонконіг бульбистий, егілопс, стоколос тощо), а також чагарники.

В межах СРСР С. з. помірного поясу простягається смугою від Причорноморської низовини до Алтаю, на Сх. від нього вона має острівне поширення. В субтропічному поясі ділянки степу є на Закавказзі (Кура-Араксинська низовина). В С. з. розміщені найважливіші райони виробн. зерна, соняшнику, кукурудзи, баштанних культур; розвинуте тваринництво. Більша частина площ освоєних цілинних і перелогових земель — у межах С. з. В СРСР у степах застосовують систему меліоративних (див. *Меліорація*) заходів. Про С. з. в межах УРСР див. *Степова зона України*. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, с. 304—305.

Г. Є. Гришанков.

«СТЕПЬ» — щотижнева літературно-громад. газета буржуазно-ліберального напряму. Виходила 1885—86 у Катеринославі (тепер м. Дніпропетровськ) рос. мовою. На сторінках «С.» висвітлювалось місцеве громадсько-культур. і літ. життя, друкувалися оригінальні та перекладні твори, вірші, народні пісні. В газеті співробітничав І. І. *Манжура*, друкувалися статті Д. І. *Яворницького*, твори М. Л. *Кропивницького*, вміщувались відгуки про гастролі театр. *трупи М. Л. Кропивницького*.

О. П. Довгопола

СТЕРАДІА́Н (від грец. στερεός, тут — тілесний і *радіан*), ср — одиниця *тілесного кута*. 1 С.— тілесний кут, що вирізає на *сфері*, з центром у вершині кута, поверхню, площа якої дорівнює квадратові радіуса сфери. Повна сфера утворює тілесний кут в 4 π ср.

СТЕРВ'Я́ТНИК (Neophron percnopterus) — птах групи *грифів* род. яструбових. Довж. до 75 см, розмах крил до 170 см, маса понад 2 кг. Частина голови і горло голі (шкіра жовта) або вкриті волосовидним пір'ям. На потилиці і шиї є «комір» з видовжених вузьких пер. Оперення біле, махо-

М. О. Степанов. Карикатура «Ліберал-еквілібрист». Журнал «Искра». 1859.

Д. І. Степанов. «Золоті ворота в Києві». Тарілка, фаянс. 1847.

Степовий гірчак звичайний:
1 — верхня частина рослини;
2 — суцвіття;
3 — квітка;
4 — сім'янка.

ві пера чорні. Поширений в Африці, Пд. Європі, Серед. і Пд. Азії; в УРСР дуже рідко гніздиться в Криму. Живе в пустелях, степах, передгір'ях. Гнізда на скелях, кручах, схилах ярів тощо. Кладку в березні — квітні з 2 яєць насиджують самка і самець бл. 40 діб. Живиться падлом і покидьками. Як рідкісний вид включений у *Червону книгу* Української РСР.

В. М. Зубаровський.

Стерв'ятник.

СТЕРЕОБА́Т (грец. στερεοβάτης) — в античній архітектурі — східчастий цоколь храму або колонади. В давньогрец. архітектурі С. звичайно складався з 3 сходинок, верхня з яких (або лише її поверхня) наз. *стилобатом*.

СТЕРЕОМЕ́ТРІЯ (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і μετρεω — вимірюю) — розділ елементарної геометрії, в якому вивчають просторові фігури. Пор. *Планіметрія*.

СТЕРЕОПА́РА — сукупність двох плоских зображень (*діапозитивів*, кіно- і телевізійних кадрів тощо) того самого об'ємного об'єкта, одержаних з двох рівновіддалених від нього точок, віддаль між якими (стереобаза) дорівнює середній віддалі між очима людини. При розгляданні С. (наприклад, через *стереоскоп*) одне з зображень сприймається лівим оком спостерігача, друге — правим, що й створює враження об'ємності, просторовості об'єкта (див. *Стереоскопічне зображення*). С. одержують переважно за допомогою *стереоскопічного фотоапарата*, стереоскопічного (з двома *об'єктивами*) *кінознімального апарата*, двох *передавальних телевізійних трубок* або спец. приставок до об'єктивів звичайних фото- і кіноапаратів. С. дає змогу створювати об'ємно-просторові зображення об'єктів у *стереоскопічному кіно* (див. також *Інтегральне стереокіно*), *стереотелебаченні* і стереофотографії, стереоскопічній *фотограмметрії* тощо.

СТЕРЕОСКО́П (від грец. στερεός — об'ємний і σκοπέω — розглядаю) — оптичний прилад для розглядання *стереопар* з об'ємним сприйманням зображуваного об'єкта. Осн. частинами С. (мал.) є лінзи або дзеркала, за допомогою яких два плоскі зображення об'єкта (стереопара) сприймаються спостерігачем як одне об'ємне (стереоскопічне). Розрізняють С. портативні (польові переносні й кишенькові, стереоскопічні окуляри), настільні і стаціонарні. Деякі настільні й стаціонарні прилади (т. з. скануючі С.) дають змогу одночасно спостерігати кілька стереопар. Є С.-*пантографи* (для картографічних робіт), а також С. з вимірювальними (паралаксометри) і креслярськими пристосуваннями. Застосовують С. гол. чин. для *дешифрування* знімків.

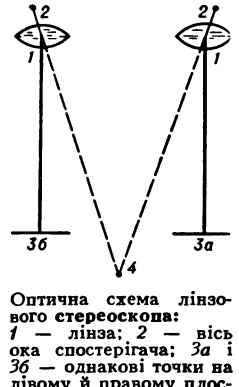

Оптична схема лінзового **стереоскопа**: *1* — лінза; *2* — вісь ока спостерігача; *3а* і *3б* — однакові точки на лівому й правому плоских зображеннях стереопари; *4* — точка, в якій стереоскопічно суміщені точки *3а* і *3б*.

СТЕРЕОСКОПІ́ЧНЕ ЗОБРА́ЖЕННЯ — зображення, що при розгляданні сприймається як об'ємне (тривимірне). Об'ємність його зумовлюється бінокулярним стереоскопічним ефектом (див. *Бінокулярний зір*). На відміну від звичайних фотографічних зображень С. з. дає змогу визначати розміри як всього об'єкта, так і його частин. С. з. виникає при проеціюванні або спостеріганні *стереопари* чи голограми (див. *Голографія*). В разі проеціювання правого і лівого зображень стереопари (напр., на екран) контури зображуваних об'єктів виявляються зсунутими один відносно одного на величину т. з. лінійного (горизонтального) *паралакса*, через що спостерігати таке зображення без спец. пристроїв (приладів) — *стереоскопів*, *растрових екранів*, окулярів з *поляроїдами* тощо — неможливо. Зі зміною положення спостерігача змінюється і створюване на екрані С. з.: якщо спостерігач віддаляється від екрана, воно розтягується за глибиною, з наближенням його до екрана — стягується. Спостерігання голограм (у прохідному або відбитому моно- або немонохроматичному світлі) спец. пристроїв не потребує. Див. також *Стереоскопічне кіно*, *Стереотелебачення*.

О. А. Янушевський.

СТЕРЕОСКОПІ́ЧНЕ КІНО́, стереокіно — виробництво і демонстрування кінофільмів, особливістю яких є об'ємне (стереоскопічне) сприйняття глядачем спостережуваних на екрані зображень; вид *кінематографії*. Відчуття об'ємності зображень створюється методами *голографії* або виникає при спостереженні двох плоских зображень одного й того ж об'єкта, що зняті з різних рівновіддалених від нього точок і утворюють *стереопару*. В процесі виробництва стереофільмів зображення (праве, ліве) стереопари одержують на двох плівках двома синхронно діючими однооб'єктивними *кінознімальними апаратами*, або на одній плівці двооб'єктивним стереоскопічним апаратом (з насадками, що змінюють стереобазу) чи однооб'єктивним апаратом з двома дзеркалами, встановленими під певним кутом одне до одного. Багатостереопарне знімання (див. *Інтегральне стереокіно*) здійснюють звичайно на заг. кіноплівку одним апаратом з кількома (до 10) *об'єктивами*. Проеціюють праві й ліві зображення, зняті на дві плівки, двома звичайними синхронно діючими *кінопроекційними апаратами*, а зняті на одну плівку — кінопроекційним апаратом з двома об'єктивами і насадкою, що забезпечує накладення цих зображень одне на одне. Щоб створити у глядача ілюзію стереоскопічності зображуваних об'єктів, накладені зображення розділяють на два (праве, ліве) за допомогою спец. пристроїв — індивідуальних (окулярів) і колективних (*растрових екранів*). Дія індивідуальних пристроїв грунтується на спектральному або поляризаційному розділенні (див. *Поляризація світла*) світлових променів, що утворюють ліве і праве зображення. При спектральному розділенні зображення спостерігається через окуляри (анагліфи) з склом різного (для кожного ока) кольору, а кожне зображення стереопари проеціюється на екран через *світлофільтр* відповідного кольору. В разі поляризаційного розділення використовують поляроїдні окуляри (з взаємно перпендикулярними *площинами поляризації*) і відповідні поляризаційні світлофільтри до кінопроекторів. Спектральний метод застосовують обмежено (лише в навч. кіно), поляризаційний метод використовують при демонструванні кольорових стереофільмів. Колективні пристрої — стереоскопічні растрові екрани — забезпечують у горизонтальній площині (на рівні очей глядача) зони вибіркового (тільки для правого або тільки для лівого ока) бачення. Вперше С. к. з застосуванням *растрів* намагалися здійснити наприкінці 19 ст. Перший кінотеатр з растровим екраном обладнав 1928 інж. Е. Ноайон (Бельгія). В СРСР 1937 відбулось дослідне демонстрування стереофільмів за системою, запропонованою (1935) С. П. Івановим,— з застосуванням перспективного (радіального) растра. Перший художній фільм за цією системою «Концерт» (реж. О. М. Андрієвський, 1940) було показано (1941) у Москві у першому в світі постійно діючому стереокінотеатрі «Москва». У 60-ті роки розроблено систему С. к. «Стерео-70», яка дає змогу демонструвати фільми як з використанням растрових екранів, так і поляризаційним методом. Перший фільм, знятий за цією системою,— «Ні та так» (реж. А. М. Кольцатий, 1967). В УРСР кінотеатри з показом фільмів за системою «Стерео-70» функціонують у Києві (з 1976) та Ялті (з 1977). СРСР — єдина в світі країна (1982), в якій організовано планомірне виробництво і демонстрування стереофільмів.

О. А. Янушевський.

СТЕРЕОСКОПІ́ЧНИЙ ФОТОАПАРА́Т — *фотографічний апарат*, яким одночасно одержують зображення одного об'єкта, що утворюють *стереопару*. У С. ф. два ідентичні *об'єктиви*, віддаль між оптичними осями яких (стереобаза) становить звичайно 65—70 мм (серед. віддаль між зіницями очей людини), і один *видошукач*. Механізми *затворів* і *діафрагм* С. ф. кінематично пов'язані між собою і діють синхронно.

СТЕРЕОТЕЛЕБА́ЧЕННЯ (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і *телебачення*) — система чорно-білого або *кольорового телебачення*, яка створює у глядача враження глибини простору й об'ємності зображення. Грунтується на бінокулярності зору людини (див. *Бінокулярний зір*); пов'язане з передаванням і відтворенням двох плоских зображень (телевізійної *стереопари*). Для сприймання глядачем відповідних (для лівого і правого ока) зображень служать, як правило, спец. окуляри. Розрізняють системи С. для телевізійного мовлення і для прикладних цілей. Найперспективнішою є стереокольорова сумісна система телевізійного мовлення, за якою можна приймати на спец. і звичайних (кольорового і чорно-білого телебачення) *телевізорах* відповідно стереокольорове, кольорове і чорно-біле двовимірне зображення. Принципово нові можливості розвиткові систем С. надає *голографія*. Різновид С.— багаторакурсне телебачення.

Літ.: Шмаков П. В., Колин К. Т., Джакония В. Е. Стереотелевидение (черно-белое и цветное). М., 1968; Копылов П. М., Тачков А. Н. Телевидение и голография. М., 1976; Телевидение. М., 1979. *А. М. Черній.*

СТЕРЕОТИ́П ДИНАМІ́ЧНИЙ (від грец. στερεός, тут — твердий і τύπος — відбиток) — складна форма діяльності людини й вищих тварин, що являє собою зафіксовану систему *умовних рефлексів* і *безумовних рефлексів*, об'єднаних в єдиний функціональний комплекс. Утворюється під впливом стереотипно повторюваних змін і впливів зовн. і внутр. середовищ організму. Об'єднання послідовно виникаючих *рефлексів* в єдину систему відбувається при утворенні зв'язків між слідами *збудження* чи *гальмування* від кожного попереднього сигналу і з кожною наступною зоною збудження або гальмування. С. д. є результатом складної аналітико-синтетичної діяльності і основою системної діяльності *головного мозку*, оскільки цілий ряд реакцій організму синтезується в єдине ціле у вигляді організованого і упорядкованого акту поведінки. С. д. може автоматично відтворюватись при дії будь-якого компонента, що входить до його складу, причому осн. значення у відтворенні С. д. мають порядок і місце подразника в системі. Утворення С. д. має велике значення у забезпеченні актів поведінки, оскільки автоматизація пристосовних реакцій полегшує діяльність нервових клітин при виконанні стереотипної системи рефлексів. С. д., особливо складні його форми, утворюється важко, але при тривалому використанні стає дуже стійким до зовн. або внутр. впливів, тобто до змін зовн. стереотипу подразників. Зміна С. д. вимагає значних зусиль і іноді навіть не під силу для *нервової системи* певного індивіда, що виявляється у виникненні функціональних порушень *вищої нервової діяльності* (напр., *неврозів*).

Літ.: Муравьёва Н. П. Условнорефлекторные стереотипы в норме и патологии. М., 1976; Чайченко Г. М., Харченко П. Д. Физиология высшей нервной деятельности. К., 1981.
Г. М. Чайченко.

СТЕРЕОТИ́П ПОВЕДІ́НКИ ВИДОВИ́Й — інстинктивні форми поведінки, характерні для всіх тварин одного виду і здійснювані стереотипно (див. *Стереотип динамічний*). Виявляється у різних інстинктивних (див. *Інстинкт*) реакціях, характерних для харчової, захисної, орієнтовно-дослідницької, батьківської, групової та ін. форм поведінки даного виду (див. *Видотипова поведінка тварин*). Характер інстинктивних реакцій визначається морфологічними особливостями будови організму і зовн. середовищем. В неволі у тварин часто розвиваються монотонно повторювані стереотипи поведінки, або тики, особливо в одноманітному, збідненому середовищі. *Г. М. Чайченко.*

СТЕРЕОТИ́ПІЯ (від грец. στερεός, тут — твердий і τύπος — відбиток) — виготовлення копій форм *високого друку* — стереотипів. Стереотипи являють собою плоскі пластини (для тигельних і плоскодрукарських машин) або напівциліндри (для ротаційних *друкарських машин*) з рельєфними друкуючими елементами. С. полягає у виготовленні *матриць* (*матрицюванні*), одержанні з них стереотипів і мех. обробці цих копій: видаленні зайвого матеріалу, заглибленні пробільних ділянок тощо. Найчастіше стереотипи одержують ливарним способом, за яким у матрицю заливають друкарський сплав. Застигаючи, вони утворюють копію друкарської форми. Є також способи електролітичний (див. *Гальваностереотипія*) і пресування (матриця служить штампом, а матеріалом для стереотипів — пластмаса або гума). Тиражостійкість стереотипів підвищують нанесенням покриттів (напр., нікелю, хрому). С. дає змогу друкувати книги або ін. продукцію необхідним тиражем, одночасно на кількох машинах, в різних місцях, полегшує перевидання книг (зі збереженням матриць) тощо. *Т. О. Стародуб.*

СТЕРЕОФОНІ́Я (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і φωνή —*звук*) — спосіб запису, передавання і відтворення звуків, при якому у слухачів створюється правильне уявлення про просторове розміщення джерел звука. Ефект С. виникає при певному розміщенні *мікрофонів* у місці приймання звука і гучномовців — у місці його відтворення. При цьому кожний мікрофон сполучений з певним гучномовцем окремим каналом передавання. С. використовують у кінематографії, радіомовленні, при записі і відтворенні звуків на грампластинках і магнітній стрічці.

СТЕРЕОХІ́МІЯ (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і *хімія*) — розділ хімії, в якому вивчається залежність властивостей сполук від просторової будови їхніх молекул. Основи С. заклали Я. Г. *Вант-Гофф* і франц. хімік А. Ж. Ле Бель (1847—1930), які 1874 обгрунтували теорію тетраедричної будови вуглецевих атомів. За теорією Вант-Гоффа — Ле Беля, чотири *валентності* вуглецю напрямлені від центра атома до вершин правильного *тетраедра* і утворюють між собою кути 109° 28′. Уявлення про просторову напрямленість валентностей вуглецю та інших елементів підтверджується рентгенографічними, електронографічними та ін. дослідженнями сполук. Одним з осн. завдань С. є вивчення стереоізомерії (див. *Ізомерія*), бо від особливостей просторової будови залежить реакційна здатність сполук, фізіологічна дія та ін. властивості. Особливого значення набуває С. при вивченні циклічних сполук та механізмів органічних реакцій. Просторове розташування валентностей властиве ковалентним зв'язкам всіх три і більше валентних елементів.

Методи С. застосовують в *органічній хімії*, *біохімії* та *неорганічній хімії*.

Літ.: Потапов В. М. Стереохимия. М., 1976; Соколов В. И. Введение в теоретическую стереохимию. М., 1979. *Ф. С. Бабичев.*

СТЕРИЛІЗА́ЦІЯ (від лат. sterilis — неплідний) — повне знищення живих мікробів та їхніх *спор*. 1) В медицині і біології С. потребують різні предмети, інструменти, апарати, які використовують під час операцій і для лікувально-діагностичних процедур; лікарські засоби, а також *поживні середовища* для *мікроорганізмів*, *культур тканин*, лабораторний посуд, харчові продукти тощо. Вперше С. запровадив Л. *Пастер* (див. *Пастеризація*). Найчастіше С. здійснюється під впливом фіз. факторів, перш за все високої т-ри (кип'ятінням, сухим, гарячим повітрям, полум'ям, водяною парою) і опромінювання (ультрафіолетовим, лазерним, гамма-промінням та нейтронним потоком), а також *ультразвуком*, фільтруванням (див. *Фільтр бактеріальний*). Вибір того чи ін. методу залежить від стану та властивостей матеріалу, що стерилізується. Ті об'єкти, які не руйнуються під впливом високої т-ри,— скляний, фарфоровий, емальований посуд, мінеральні масла, тальк та ін., можуть бути простерилізовані в сушильній шафі гарячим повітрям, нагрітим до т-ри 160°, а деякі металеві предмети — мікробіологічні шпателі, петлі, голки, пінцети тощо — полум'ям спирту або газу. Шприци, хірургічні інструменти, гумові рукавички, дренажі та ін. предмети стерилізують кип'ятінням. Більшість матеріалів, що їх використовують при проведенні хірургічних операцій (білизна, марля, лікарські розчини для ін'єкцій тощо), стерилізують парою під тиском в *автоклавах*. Суха пара забезпечує більш надійну С., ніж гаряче повітря, і менше псує матеріали. Речовини, що руйнуються або змінюють властивості при нагріванні,— деякі біологічні препарати, поживні середовища та ін.— стерилізують текучою парою 2—3 рази по 30 хв протягом 3 днів (тиндалізація). Для С. повітря, предметів догляду і приміщень використовують ультрафіолетове, лазерне опромінювання, а також обробку ультразвуком. Іонізуюча *радіація* застосовується для стерилізації деяких антибіотиків, вітамінів, антигенних препаратів і *вакцин*, перев'язочного і пакувального матеріалу. Для багатьох предметів та інструментів (кетгут, інструменти з оптичними приладами, еластичні бужі, катетери та ін.) фіз. методи С., зокрема висока т-ра, непридатні, бо руйнують їх структуру. Тому їх стерилізують хім. шляхом (бромистим метилом, спиртом, формаліном тощо). Деякі біологічні препарати (сироватки, плазма крові, вакцини та ін.) звільнюють від мікрофлори фільтруванням крізь дрібнопористі фільтри. Про С. питної води див. *Очищення води*. Див. також *Антисептика, Асептика*. 2) В харчовій промисловості — спосіб *консервування*, що полягає у знищенні мікроорганізмів і їхніх спор, а також припиненні дії *ферментів* у харчових продуктах тривалого зберігання. Буває гаряча і холодна. Гарячу С. провадять у спец. пристроях — стери-

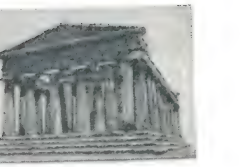

Стереобат античного храму Конкорд в Агрітенто. Сіцілія. 430 до н. е.

лізаторах (напр., автоклавах), де продукти нагрівають до т-ри звичайно 100—120° С. В процесі холодної С. продукти піддають дії, напр., іонізуючого випромінювання радіоактивних речовин. С. застосовують у виробн. консервів, для знезаражування молока тощо.

М. П. Черенько
(С. в медицині і біології)

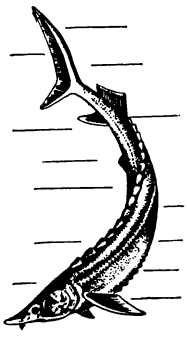

Стерлядь.

СТЕРИ́ЛЬНІСТЬ (від лат. sterilis — неплідний) — 1) Повна або часткова нездатність організму утворювати життєздатні статеві клітини (*гамети*) або відтворювати потомство. Виникає внаслідок порушень у будові *хромосом* (хромосомна С.) і функціонуванні *генів* (генна С.), дії цитоплазматичних факторів (плазматична С.), вікових змін, вад розвитку статевих органів тощо. С. може бути викликана і штучно — шляхом статевої стерилізації. Хромосомна С. виникає внаслідок *хромосомних перебудов* і *анеуплоїдії*, що ведуть до порушення гомологічності хромосом, а звідси і процесів *мейозу*. Відсутність або слабка гомологія між хромосомами батьківських *геномів* є причиною хромосомної С. у віддалених *гібридів*. Генна С. зумовлена дією спец. генів стерильності, що викликають генетично наперед визначені порушення окремих етапів мейозу, в результаті чого формуються т. з. абортивні гамети. Генна С. може спричинити значні зміни в морфології та фізіології організму, які утруднюють нормальний перебіг статевого процесу. Одним із різновидів С. у рослин є цитоплазматична чоловіча С., що виявляється в утворенні нежиттєздатного *пилку* і є наслідком взаємодії *цитоплазми* та ядерних генів або дії окремо кожного з цих факторів. При гаметній С. певні типи гамет гинуть внаслідок їхньої генетичної конституції; зигота С. виявляється в загибелі запліднених *яйцеклітин* або зародків на ранніх етапах *зародкового розвитку*. У людини і тварин замість терміна «стерильність» частіше вживають термін «безплідність». 2) Відсутність у певному середовищі або матеріалі життєздатних мікроорганізмів або їхніх спор (див. *Стерилізація*).

В. А. Труханов.

Стетоскопи.

СТЕРИ́НИ, стероли — органічні сполуки з класу *стероїдів*. Містяться в клітинах майже усіх живих організмів у вигляді вільних циклічних стероїдних спиртів або складних *ефірів*. Найвідоміший С. тваринних клітин — *холестерин* — попередник стероїдних *гормонів*. Дегідрохолестерин — попередник вітаміну D, в значній кількості наявний в клітинах шкіри. До С. цієї групи відносять і гормони *линяння* комах. Рослинні С.— стигмастерин, ситостерин тощо — відомі під загальною назвою фітостеринів. Міцеліальні гриби і дріжджі містять мікостерини, зокрема ергостерин. У бактерій С. немає. С. одержують з природної сировини, а також шляхом хім. синтезу. Використовують їх для промислового виробництва стероїдних лікарських препаратів.

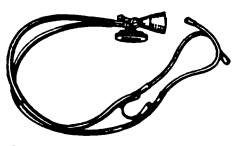

Стетофонендоскоп.

СТЕ́РЛІНГОВА ЗО́НА — валютне угруповання капіталістичних держав, очолюване Великобританією, грош. системи і зовнішні розрахунки яких орієнтовані на англ. *фунт стерлінгів*. Див. *Валютні зони*.

СТЕ́РЛІНГОВИЙ БЛОК — угруповання капіталістичних держав, що склалося на базі валютно-екон. гегемонії Великобританії внаслідок прикріплення валют країн-учасниць до англ. валюти. Див. *Валютні блоки*.

СТЕРЛІТАМА́К — місто респ. підпорядкування Башк. АРСР, райцентр. Розташований на лівому березі р. Білої при впадінні в неї річок Ашкадару і Стерлі. Залізнична станція, пристань. 230 тис. ж. (1982). Розвинуті нафто-хім., хім. (з-д синтетичного каучуку, виробничі об'єднання «Каустик» та «Сода») і маш.-буд. (верстатобуд., буд. машин, мех. з-ди) галузі пром-сті. Серед ін. підприємств — шкіряно-взут. комбінат, швейна та меблева ф-ки. Пед. ін-т, 7 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Краєзнавчий музей. С. засн. 1766, місто — з 1781.

СТЕ́РЛЯДЬ, чечуга (Acipenser ruthenus) — прісноводна риба род. *осетрових*. Тіло (довж. до 125 см, маса до 16 кг) з 5-ма рядами кісткових пластин — т. з. жучок. Рило видовжене, загострене, перед ротом 4 торочкуваті вусики. Поширена в річках бас. Чорного, Азов., Каспійського, Балтійського і Карського морів, вселена у Німан, Зх. Двіну, Печору, Амур та ін. річки. Живиться гол. чин. донними безхребетними. У квітні — травні відкладає 5—140 тис. ікринок на гальку в місцях з дуже швидкою течією на глибині 4—10 м. Статевої зрілості досягають самці у 3—7, самки — у 5—12 років. Цінна промисл. риба, але з порушенням умов розмноження кількість її зменшилась. Об'єкт штучного розведення та акліматизації; використовують для одержання плодючих гібридів з *білугою* (бістер).

А. Я. Щербуха.

СТЕРН (Sterne) Лоренс (24.XI 1713, Клонмел, Ірландія — 18.III 1768, Лондон) — англ. письменник. Представник *сентименталізму*. В пародійному романі «Життя і погляди Трістрама Шенді, джентльмена» (т. 1—9, 1760—67) і «Сентиментальній подорожі по Франції та Італії» (1768, незакінч.) виступав проти надмірної віри в силу розуму, властивої просвітителям. Автор «Проповідей Йоріка» — психологічних етюдів на біблійні теми (т. 1—2, 1760—69). В Росії його впливу зазнали О. Радищев, М. Карамзін. Творчість С. завершила розвиток англ. сентименталізму й підготувала грунт для романтизму і критичного реалізму 19 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Жизнь и мнения Тристрама Шенди, джентльмена.— Сентиментальное путешествие по Франции и Италии. М., 1968.

В. П. Березинський.

СТЕРНО́ — див. *Руль*.

СТЕРНЯ — незрізані рештки нижньої частини стебел, що залишаються на полі після збирання зернових культур. Для боротьби з бур'янами і с.-г. шкідниками, а також для збереження вологи в грунті слідом за косінням хлібів обов'язково провадять *лущення стерні*. В р-нах з вітровою *ерозією грунту*, у т. ч. і на Україні, застосовують плоскорізний *обробіток грунту*, що зберігає на поверхні поля до 85—90% стерні, яка перешкоджає видуванню грунту і сприяє затриманню снігу.

СТЕРО́ЇДИ — органічні сполуки, які належать до групи складних *ліпідів*, що не піддаються *омиленню*. Основою молекули С. є поліциклічна структура циклопентанпергідрофенантрену, що містить 17 вуглецевих і 28 водневих атомів. С. добре розчинні в органічних розчинниках. Дуже поширені у живій природі і відіграють важливу роль в життєдіяльності тваринних і рослинних організмів. До С. належать: *стерини*; *вітаміни* групи D; стероїдні *сапоніни* і *алкалоїди*, що містяться в діоскореї, картоплі, помідорах та ін. рослинах; жовчні спирти та к-ти (напр., холева, дезоксихолева); *гормони* надниркових і статевих залоз (напр., *кортикостероїди, прогестерон, естрогени, андрогени*); серцеві *глікозиди*, що містяться, напр., в наперстянці, конвалії, строфанті та ін. рослинах; отрути жаб. *Біосинтез* С. здійснюється з оцтової кислоти. Методами повного та часткового синтезу одержано багато похідних природних С. Холестерин, ергостерин, сапоніни, жовчні кислоти є сировиною для промислового виробництва лікарських гормональних стероїдних препаратів.

Літ.: Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Хефтман Э. Биохимия стероидов. Пер. с англ. М., 1972.

О. Г. Рвзников.

СТЕРО́ЛИ — те саме, що й *стерини*.

СТЕ́РТЕВАНТ (Sturtevant) Альфред Генрі (21.XI 1891, Джексонвілл, шт. Іллінойс — 5.IV 1970, Пасадена, шт. Каліфорнія) — амер. генетик. Член Нац. АН США. Закінчив Колумбійський ун-т (1912). З 1928 — професор Каліфорнійського технологічного ін-ту. З 1911 — співробітник лабораторії Т. Х. Моргана. С. зробив значний вклад у розробку *хромосомної теорії спадковості*; обгрунтував теорію лінійного розподілу генів у хромосомах і на цій підставі склав першу генетичну карту хромосом, відкрив явище супресії (1920), *ефект положення гена* (1925) тощо.

СТЕ́РТЕВАНТ (Sturtevant) Едгар Гоуард (7.III 1875, Джексонвілл, штат Іллінойс — 1.VII 1952, Бранфорд, штат Коннектікут) — амер. мовознавець. Працював у Колумбійському (1907—20), Єльському (з 1923) та ін. ун-тах; з 1927 — професор. Один з організаторів лінгвістичного т-ва США і його президент (з 1931). Автор праць з порівняльно-істор. індоєвропейського та з заг. мовознавства, класичної філології й хеттської мови: «Порівняльна граматика хеттської мови» (1933), «Індо-хеттські ларингальні звуки» (1942) тощо.

С. В. Семчинський.

СТЕТОСКО́П (від грец. στῆθος — груди і σκοπέω — розглядаю) — спеціальна трубка для вислуховування тонів серця і дихальних шумів та ін. природних звуків, що

виникають в організмі людини і тварин; застосовують для *аускультації*. С. винайдений засновником методу аускультації франц. лікарем Р. Лаеннеком (1816). Поділяються С. на тверді (напр., з дерева, ебоніту та ін.), що мають форму трубки, і м'які (бінауральні), які складаються з лійки та еластичних трубок. Останні С. зручніші, ніж тверді. Див. також *Стетофонендоскоп*.

СТЕТОФОНЕНДОСКО́П — спеціальна трубка для вислуховування звуків, що виникають у внутрішніх органах людини і тварин; являє собою комбінацію *стетоскопа* і фонендоскопа, складається зі звуковловлювальної камери з целулоїдною мембраною. С. має дві гумові трубки з пластмасовими наконечниками, що вставляються у вуха. Гумові трубки усувають необхідність нагинатися, а мембрана посилює звуки.

СТЕФА́Н (Попович з Медики; р. н. невід.— п. між 1678 і 1695) — укр. живописець. Жив і працював у Дрогобичі, де мав майстерню. Керував роботами по розпису церкви св. Юра (1651—78); виконав ікони для іконостаса цієї ж церкви («Акафіст богоматері», 1659; «Св. Георгій», 1662; «Богоматір», «Христос», обидві — 1663; «Деісус», «Празники», 1666—67). Для каплиці Різдва Іоанна Предтечі Воздвиженської церкви створив ікони («Богоматір», 1661; «Христос», «Іоанн Златоуст», 1664; «Різдво Іоанна Предтечі», 1669; розписи «Житіє Марії Єгипетської», 1675). Над поновленням його ікон «Христос» і «Богоматір» 1694 працював його син *Іван Маляр*.

Л. С. Міляєва.

Стефан. Фрагмент настінного розпису в церкві св. Юра у Дрогобичі. 1659.

СТЕФА́Н ВЕЛИ́КИЙ (Стефан III Великий; р. н. невід.— п. 1504) — *господар* Молдавії з 1457. Провадив централізаторську політику, боровся проти боярської опозиції. Переміг у війнах проти угор. (1467) і польс. (1497) феодалів; 1475 розгромив тур. армію, однак наступного року зазнав поразки і визнав залежність від Османської імперії. За правління С. В. посилилися політ., екон. і культур. зв'язки Молдавії з Росією та Україною. Їх було скріплено шлюбом С. В. з дочкою київ. князя *Семена Олельковича* та шлюбом дочки С. В. з сином великого князя московського *Івана III*.

СТЕ́ФАН ВІЗАНТІ́ЙСЬКИЙ (Στέφανος ὁ Βιζανθικός; рр. н. і см. невід.) — грец. географ 5—6 ст. Автор геогр. словника «Опис племен», який містить, зокрема, відомості про місцевості та етнічні утворення на тер. Пн. Причорномор'я. Незважаючи на те, що більша частина твору С. В. дійшла до нас у скороченому вигляді (що було зроблено в 6 ст.), цінність його як істор. джерела велика, оскільки в ньому збереглися уривки з ряду втрачених праць давньогрец. істориків, а також наведено факти, про які невідомо з ін. джерел.

СТЕ́ФАН ДУ́ШАН (Стеван Душан; бл. 1308 —20.XII 1355) — король Сербії з 1331, цар сербогрец. царства з 1346. Походив з дин. *Неманичів*. У результаті воєн приєднав до Сербії Македонію (1345), Албанію (1345), Епір і Фессалію (1348). В 1349 видав Законник, який зміцнив феод. лад у країні.

СТЕФА́Н ІЗ КИЄВА (рр. н. і см. невід.) — один з перших відомих нам співаків Київської Русі. Учень *Феодосія Печерського*. У 1074 став ігуменом Києво-Печерської лаври, пізніше — єпископом Київ. Русі.

І. М. Лисенко.

СТЕФА́Н НЕ́МАНЯ (Стеван Немања; 1113 або 1114 —13.II 1200)— великий *жупан* Сербії (з 1170), засновник Серб. держави і династії *Неманичів*. У внутр. політиці, спрямованій на зміцнення феод. ладу, спирався на православну церкву. Внаслідок воєн проти *Візантії* та її союзників об'єднав значну частину серб. земель в єдину д-ву. В 1190 домігся від Візантії офіц. визнання незалежності Сербії. В 1196 прийняв чернецтво, передав владу синові — Стефану Першовінчаному.

СТЕ́ФАНА — БО́ЛЬЦМАНА ЗАКО́Н ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — закон *теплового випромінювання*, за яким енергія випромінювання *абсолютно чорного тіла* у всьому інтервалі частот за одиницю часу з одиниці площі його поверхні пропорційна четвертому ступеню *абсолютної температури*. Матем. запис С.— Б. з. в. має вигляд $\varepsilon_т = \sigma T^4$, де $\sigma = 5{,}670\ 10^{-8} \times$ $\times$ Вт/(м^{2}К^4)] — стала Стефана — Больцмана. Сформулював (1879) для будь-якого тіла на основі емпіричних даних австр. фізик Й. Стефан (1835—93). Застосовність цього закону лише для абсолютно чорного тіла теоретично довів (1884) Л. *Больцман*, використавши класичні уявлення про пропорційність тиску рівноважного випромінювання густині його енергії. С.— Б. з. в. виводиться як наслідок *Планка закону випромінювання*. Застосовується для вимірювання високих температур.

СТЕФА́НИК Василь Семенович (14.V 1871, с. Русів, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.— 7.XII 1936, там же) — укр. письменник і громадський діяч. Походив з селянської сім'ї. Навчався в гімназіях Коломиї (1883—90) і Дрогобича (1890—92), на мед. ф-ті Краківського ун-ту (1892—1900). Ще гімназистом С. познайомився з окремими працями К. Маркса і Ф. Енгельса, зарубіжними соціалістич. виданнями. Брав активну участь у діяльності організованої І. Франком та М. Павликом при підтримці М. Драгоманова радикальної партії, яка поширювала соціалістичні ідеї серед селян і ремісників. Селянський демократ за переконаннями, він боровся за політ. права народу, виступав проти соціального й нац. гніту. В 1903 приїздив у Полтаву на відкриття пам'ятника І. Котляревському, там познайомився з М. Лисенком, М. Старицьким та ін. діячами культури, тоді ж відвідав могилу Т. Шевченка в Каневі. В 1908 селяни Прикарпаття обрали С. депутатом до австр. парламенту (залишався ним до 1918). З 1910 жив у Русові, під час 1-ї світової війни перебував здебільшого у Відні. На поч. 1919 відвідав Київ. У 1923 встановив зв'язки з літ. колами Рад. України. У 1927 на Рад. Україні широко відзначено 30-річчя літ. діяльності С. В 1928 Український рад. уряд призначив йому довічну персональну пенсію.

В. С. Стефаник.

Літ.-естетичні погляди С. формувалися під впливом Т. Шевченка, І. Франка, передової рос. (Г. Успенський, Л. Толстой, М. Горький та ін.) і зх.-європ. л-р. Друкуватися почав 1897 в чернівецькій газ. «Праця». На поезіях у прозі (написані 1896—98, за життя С. не друкувалися) помітний певний вплив *імпресіонізму*. Перша зб. новел «Синя книжечка» (1899) свідчила про прихід у л-ру оригінального письменника-реаліста. Наступні зб. «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Моє слово» (1905) утвердили за С. видатне місце в історії укр. л-ри. В соціально-психологічних новелах цього періоду письменник з великою художньою силою відтворив життя і побут селянства в умовах капіталізму, його зубожіння й розорення, посилення соціального та національного гніту, наймитування, еміграцію, родинні драми («Синя книжечка», «Новина», «Катруся», «Камінний хрест» та ін.). У ряді творів С. змалював картини соціальної боротьби між сільською біднотою і куркульством (новели «Палій», «Суд» та ін.). З 1902 по 1916 С. не писав нових творів, активно виступав лише як громад. діяч. У 1926 вийшла зб. новел «Земля», в якій проникливо розкрито трагедію селянства Галичини під час 1-ї світової війни («Вона — земля», «Марія», «Сини»), показано наростання в нар. масах нац. самосвідомості, протесту проти визиску й поневолення («Воєнні шкоди», «Morituri», 1925; «Дурні баби», 1928, «У нас все свято», 1933; та ін.).

С.— визначний майстер психологічної новели, зокрема діалога. За словами М. Горького, він писав «коротко, сильно і страшно». Змальовані ним картини життя глибоко психологічні, відзначаються глибоким драматизмом, ліризмом. Його твори, манера письма мали великий вплив на розвиток укр. новелістики. За новелами С. створено худож. кінофільм «Камінний хрест» (1968). В 1971 широко відзначено 100-річчя з дня народження письменника. У с. Русові — *Стефаника В. С. музей*.

Пам'ятник **В. С. Стефанику** в селі Русові.

М. П. Стефанович.

Дж. Стефенсон.

С. Стефурак.

І. Стефуракова.

У 1971 у Русові і Львові йому споруджено пам'ятники. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337.
Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—3. К., 1949—54; Твори. К., 1964; Твори. К., 1972; Рос. перекл.— Избранное. М., 1971.
Літ.: Жук Н. Василь Стефаник. К., 1960; Василь Стефаник у критиці та спогадах. К., 1970; Лесин В. М. Василь Стефаник — майстер новели. К., 1970; Погребенник Ф. Сторінки життя і творчості Василя Стефаника. К., 1980; Грицюта М. С. Художній світ В. Стефаника. К., 1982; Кущ О. П. Василь Стефаник. Бібліографічний покажчик. К., 1961.
Ф. П. Погребенник.

СТЕФА́НИК Семен Васильович (1.III 1904, с. Стецева, тепер Снятинського р-ну Івано-Франк. обл. — 15.III 1981, Львів) — держ. і громад. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1949. Син В. С. *Стефаника.* Закінчив Львів. ун-т (1930). З 1946 — на відповідальній держ. роботі, зокрема, 1953—54 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1954—69 — голова Львів. облвиконкому. З 1969 — пенсіонер, директор літ.-меморіального музею І. Франка у Львові. На XXI—XXIII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Автор публіцистичних праць, статей і спогадів про В. С. Стефаника.

СТЕФА́НИКА В. С. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у с. Русові Снятинського району Івано-Франківської області. Відкритий 1941 в будинку, де В. Стефаник жив з 1910 до 1936. Експозиція висвітлює життєвий шлях, літ. і громадсько-політ. діяльність письменника, вшанування його пам'яті за Рад. влади. Тут зібрано численні видання творів В. Стефаника, документальні матеріали, фотографії, особисті речі, листування, картини відомих художників. Меморіальна кімната — робочий кабінет письменника. В садибі музею споруджено пам'ятник.
Літ.: Стефаник К. В., Галюк Б. П. Літературно-меморіальний музей В. С. Стефаника. Путівник. Ужгород, 1981.
М. В. Косменко.

СТЕФА́НІС Франц Адольфович [21.XI (3.XII) 1865, Одеса — 13 (26).II 1917, Київ] — укр. анатом, доктор медицини (з 1902). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1893). В 1893—1902 С.— прозектор, в 1903—17 — професор кафедри нормальної анатомії Київ. ун-ту, де організував навчальний музей. Праці С. присвячені вивченню лімфатичних судин органів черевної порожнини людини. С. створив нову класифікацію цих судин.
М. К. Бородій.

СТЕФАНО́ВИЧ Василь (1697—1773) — укр. правознавець. Походив з укр. козаків. Освіту здобув у *Київській академії.* В 1722 став магістром Вроцлавського ун-ту (Чехія). З 1724 — перекладач з іноземних мов у канцелярії Петра I, з 1725 — професор філософії та риторики в духовній семінарії в Петербурзі. З 1729 жив на Україні. Був одним з укладачів збірника *«Права, за якими судиться малоросійський народ».* У 1750 призначений лубенським полковим суддею.

СТЕФАНО́ВИЧ Михайло Павлович [2 (14).II 1898, Київ — 5.VIII 1970, там же] — укр. рад. співак (бас), режисер і музикознавець, нар. артист УРСР (з 1947). Член КПРС з 1944. В 1922 закінчив Київ. консерваторію (з вокалу — у М. *Микиші,* Є. Збруєвої).
Сценічну діяльність почав 1919 в оперній студії «Молодий оперний театр» у Києві. З 1921 — соліст оперних театрів Києва, Одеси, Харкова, Пермі, Саратова, Новосибірська. Партії: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні) та ін. З 1928— режисер Укр. опери (Полтава; див. *Перший український театр опери та балету),* з 1933— художній керівник оперних театрів Дніпропетровська, Харкова, Львова, 1947—54 — Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, «В бурю» Т. Хренникова, «Іван Сусанін» М. Глинки, «Борис Годунов» М. Мусоргського (виконував гол. роль), «Князь Ігор» О. Бородіна, «Аїда» Дж. Верді та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.
Тв.: Иван Сергеевич Паторжинский. К., 1960; Петр Сергеевич Белинник. К., 1960; Дмитро Михайлович Гнатюк. К., 1961; Михайло Іванович Донець. К., 1965; Що таке театр. К., 1961; Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. К., 1968.
І. Д. Гамкало.

СТЕФАНО́ВИЧ Яків Васильович [28.XI (10.XII) 1854, с. Дептівка, тепер Конотопського району Сум. обл.— 1 (14).IV 1915, с. Красний Колядин, тепер Талалаївського району Черніг. обл.] — революц. народник. Син священика. Навчався в Київ. ун-ті. В 1873—74 входив до гуртків *чайковців* і *«Київської комуни».* В 1875 — один з організаторів гуртка *«південних бунтарів»* і 1877 *«Таємної дружини».* У вересні 1877 С. заарештовано і ув'язнено в Лук'янівській тюрмі в Києві, звідки в травні 1878 він утік; емігрував за кордон. Повернувшись до Росії, в липні 1879 вступив до орг-ції *«Земля і воля»,* а після її розколу приєднався до *«Чорного переділу»,* став одним з його керівників. У 1879—80 вів пропаганду серед робітників Одеси. З листопада 1881 С. — член Виконавчого к-ту *«Народної волі».* В лютому 1882 С. заарештовано в Москві. За *«процесом 17-ти»* (1883) засуджений до 8-річної каторги, яку відбував на Карі. З 1890 — на поселенні в Якутській обл. З 1905 жив у Черніг губ., від політ. діяльності відійшов.

СТЕФАНО́ВИЧ-ДОНЦО́В Михайло Якович [1753, с. Козли, тепер смт Михайло-Коцюбинське Черніг. р-ну Черніг. обл.— 6 (18). III 1833, Чернігів] — укр. лікар. Навчався в Черніг. колегіумі (1765—71) і в мед. школі при Петерб. адміралтейському госпіталі (1772—74). Звання лікаря здобув 1778, штаб-лікаря — 1785. Працював на Україні та в Костромській, Нижегородській і Воронезькій губерніях. Виступав проти сваволі поміщиків, за що зазнав переслідувань і був засуджений до 10 років каторги. Праці С.-Д. присвячені описові травматичної епілепсії, чуми, бронхолегеневої нориці, лікуванню переломів кісток та отруєнь після укусів тарантула. Винайшов інструмент для витягання сторонніх тіл з стравоходу.
М. К. Бородій.

СТЕФАНО́ВИЧ-ДОНЦО́В Яків Васильович (1752, с. Церковище, тепер с. Новоукраїнське Ріпкинського р-ну Черніг. обл.— 1829, м. Могилів, тепер Могилів-Подільський) — укр. лікар. Навчався в Черніг. колегіумі (1766—71) та мед. школі при Моск. госпіталі (1772—74). Після здобуття звання лікаря (1777) працював у Києві (1778—84), в м. Острі на Чернігівщині (1785—89), в Петербурзі (1789—97). В 1793 захистив докторську дисертацію про масові харчові отруєння *(ріжками)* на Україні. В 1797—1802 — інспектор Воронезької лікарської управи, 1802—29 — карантинний лікар в Євпаторії та Могилеві. Праці С.-Д. присвячені вивченню запалення плеври та патологічних пологів. Склав медико-топографічний опис Воронезької губернії (1798).
М. К. Бородій.

СТЕ́ФЕНСОН (Стівенсон; Stephenson) Джордж (9.VI 1781, Уайлем, Нортамберленд — 12.VIII 1848, Тептон-Гаус, Честерфілд) — англ. конструктор і винахідник, який поклав початок розвиткові парового залізничного транспорту. Перший паровоз («Блюхер») створив 1814 для рудника. У 1823 заснував у Ньюкаслі перший в світі паровозобудівний з-д, де сконструював (1829) *паровоз* «Ракета» для залізниці заг. користування Манчестер — Ліверпуль. Вперше розв'язав деякі складні питання залізнич. техніки: зведення мостів та ін. штучних споруд, застосування заліз. рейок на кам'яних опорах тощо.

СТЕФУРА́К Степан (16.I 1846, с. Старий Угринів, тепер Калуського району Івано-Франківської обл. — 25.IX 1888, Львів) — український актор. Чоловік І. *Стефуракової.* У 1869—88 працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Нечипір («Пошились у дурні» Кропивницького), Чопорій («Підгіряни» Гушалевича), Земляника («Ревізор» М. Гоголя), Дикой («Гроза» О. Островського), Міллер («Підступність і кохання» Шіллера).
П. К. Медведик.

СТЕФУРА́КОВА Іванна (2.I 1849, Львівщина — 16.III 1885, Броди, тепер місто Львів. обл.) — укр. актриса. Дружина С. *Стефурака.* В 1870—84 працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Серед ролей — Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Стеха («Назар Сто-

доля» Шевченка), Анна («Підгіряни» Гушалевича, муз. Вербицького), Кулина («Чорноморці» Старицького, муз. Лисенка), Орина («Одруження» М. Гоголя).

П. К. Медведик.

СТЕФ'ЮК Марія Юріївна (н. 16. VII 1948, с. Рожнів Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1973 закінчила Київ. консерваторію, з 1972 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Антоніда («Іван Сусанін» Глинки), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Марильця («Тарас Бульба» Лисенка), Нова русалка («На русалчин великдень» Леонтовича), Милуша («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди). Концертна діяльність. Премія Ленінського комсомолу, 1982.

І. Д. Гамкало.

СТЕХІОМЕ́ТРІЯ (від грец. στοιχεῖον — елемент, основа і μετρέω — вимірюю) — вчення про кількісні співвідношення між масами (об'ємами) реагуючих речовин. Включає виведення *формул хімічних*, рівнянь *хімічних реакцій*. Осн. положення С. грунтуються на *Авогадро законі*, *Гей-Люссака законі*, *кратних відношень законі*, *сталості складу законі*, *еквівалентів законі*, законі збереження маси (див. *Маса* у фізиці). Стехіометричні розрахунки широко застосовують у хім. аналізі, хім. технології й металургії.

СТЕЦЕ́НКО Григорій Андрійович (квітень 1710 або 1712, Ромни, тепер Сумської обл.— 11.II 1781, там же) — укр. живописець. Майстерності, ймовірно, навчався у золотаря й живописця А. Атовича. В 40—50-х рр. перебував у Глухові, Козельці, виконуючи настінні розписи і картини на замовлення К. *Розумовського*. З ім'ям С. пов'язують декоративне оздоблення та створення ікон для церков Воскресіння Христа (1748) і Різдва богородиці (1758) в Козельці, Спасо-Преображенського собору в Почепі (1758—59; тепер Брян. обл.), палаців К. і О. Розумовських у садибі «Покорщина» (тепер у межах Козелецького р-ну Черніг. обл.). Відомі також картини «Покладення в труну», «Воскресіння Христа», «Іоанн Богослов», у яких біблійні сюжети правили за основу для створення жанрових композицій з життя сучасників. Є припущення, що С. належить «Портрет Н. Д. Розумовської» (1753), а також ікона «Роменська мадонна». У 1766 був призначений *значковим товаришем* Лубенського полку.

Літ.: Мусієнко П. Видатний український художник XVIII ст. «Мистецтво», 1959, № 6; Новаківська Н. П. Художники Лівобережної України, Слобожанщини й Києва XVIII ст. «Українське мистецтвознавство», 1969, в. 3.

СТЕЦЕ́НКО Кирило Григорович [12 (24).V 1882, с. Квітки, тепер Корсунь-Шевченківського району Черкас. обл.— 29.IV 1922, с. Веприк, тепер Фастівського р-ну Київ. обл.] — укр. композитор, хоровий диригент, муз. громадський діяч. У 1903 закінчив Київ. духовну академію. Музичну освіту здобув у Києві в муз. уч-щі Російського муз. т-ва та Муз.-драм. школі Миколи Лисенка (1904—07), брав уроки композиції у Г. Любомирського. Одночасно викладав спів у гімназії та вчительській семінарії. У 1907 за співчуття революц. рухові С. було вислано з Києва. В 1907—10 викладав спів у школах Александровська-Грушевського (тепер м. Шахти Ростов. обл.), Білій Церкві та у Тиврові (тепер смт Вінницької обл.). Політ. утиски в країні 1912—16 спричинили тяжку душевну кризу С. Прийнявши сан священика, він оселився в с. Голово-Русаві (тепер у складі с. Олександрівки Томашпільського р-ну Вінницької обл.). Творче піднесення у С. почалося після 1917. Працював у Всеукраїнському муз. комітеті відділу мистецтв при Наркомосі УРСР, з 1920 керував муз.-хоровою секцією муз. відділу «Дніпросоюзу» в Києві. За його ініціативою було створено мандрівні хорові капели, освоєно нотодрукування, засновано муз. б-ку. Викладав у Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка (Київ). З грудня 1920 жив у с. Веприку. Творчість С. гуманістична, містить гострі суспільно-етичні проблеми. Музика емоційна, насичена мелодизмом. Їй властиві національні інтонації і ладогармонічний колорит, висока культура розгортання музичної форми, стислість вислову. Серед ранніх творів — хори «Бурлака», «Рано-вранці новобранці» (1904, слова Т. Шевченка), «Рости, квіте» з незакінченої опери «Полонянка»; солоспіви «Плавай, плавай, лебедонько» (слова Т. Шевченка), «Вечірня пісня». В 1905—11 написав твори, пройняті революц. настроями: хори «Содом», «Прометей», «Сон» (слова П. Грабовського), «Хмари», кантати «Шевченкові», «Єднаймося» (слова І. Франка), а також сатиричну піснюсцену «Цар Горох», оперу «Кармелюк». До кращих творів належать хори «То була тихая ніч» (слова Лесі Українки), «Усе жило», 50 акапельних обробок колядок і щедрівок (1907—10), музика до вистав «Сватання на Гончарівці» (1909), «Про що тирса шелестіла» (поставлена 1916 *Театром Миколи Садовського* в Києві), дит. опери «Лисичка, Котик і Півник» (1910) та «Івасик-Телесик» (1911). Після 1917 С. написав хори «Знов весна» (слова Лесі Українки), «Над нами ніч» (слова О. Олеся), «Свобода, рівність і любов» (1920, слова П. Тичини), кантату «У неділеньку святую» (1918, слова Т. Шевченка), одноактну оперу «Іфігенія в Тавриді» (1921, за драмою Лесі Українки), музику до «Гайдамаків» Шевченка (1919—21, для хору, солістів, симф. оркестру). С.— організатор і учасник багатьох шевченківських концертів.

Літ.: Горюхіна Н., Єфремова Л. К. Г. Стеценко. К., 1955; Пархоменко Л. О. Кирило Григорович Стеценко. К., 1973; Лісецький С. Риси стилю творчості Стеценка. К., 1977; Кирило Стеценко. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1981; Тичина П. Подорож з капелою К. Г. Стеценка. К., 1982.

Л. О. Пархоменко.

СТЕЦЕ́НКО Степан Омелянович [н. 9 (22).XII 1903, с. Стоянівка Єлизаветградського повіту Херсонської губ.] — один з організаторів і керівників підпільного і партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, держ. і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1926. В 1920—22 — у Червоній Армії. В 1922—32 — на комсомольській і парт. роботі на Єлизаветградщині, з 1932 — на парт. і госп. роботі в Луганську (з 1935 — Ворошиловград). У 1942—43 — секретар Ворошиловгр. підпільного обкому партії. З 1943 — секретар Ворошиловгр. міськкому КП(б)У, 1948—50 — голова Ворошиловгр. облвиконкому. З 1950 — перший секретар Чернів. міськкому партії, 1955 працював в апараті ЦК КП України. В 1955—63 — секретар Черкас. обкому партії, 1964—67 — голова Черкас. облвиконкому, 1967—75 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради УРСР. З 1975 — на пенсії. На XXIV з'їзді Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

М. Ю. Стеф'юк.

СТЕЦЕ́НКО Юрій Миколайович (н. 11.IV 1945, Київ) — укр. рад. спортсмен, весляр на байдарках, засл. майстер спорту (з 1970). Член КПРС з 1967. Олімпійський чемпіон (1972) на байдарці-четвірці. Чемпіон світу (1966, 1970—71), Європи (1970); багаторазовий чемпіон СРСР (1964—65, 1967—72) у складі різних екіпажів на різні дистанції. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

К. Г. Стеценко.

СТЕЦЮ́К Катерина Ісаківна [н. 10 (23).XI 1905, с. Шпитьки, тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В 1928 закінчила Київ. ін-т нар. освіти. З 1938 — наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Одночасно з 1938 по 1953 викладала історію СРСР та історію УРСР у Київ. пед. ін-ті та Вищій парт. школі при ЦК Компартії України. Досліджує питання історії України 2-ї пол. 17 ст.

Тв.: Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст. К., 1960.

СТЕЧИ́НСЬКА Елеонора (18.VIII 1852, м. Клуж, тепер Румунія — 13.XI 1924, Львів) — укр. актриса. Мати С. *Стадникової*, дружина А. *Стечинського*. В 1879—1917 працювала у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1896—97 — в укр. трупах Ю. Косиненка та І. Мороза на Наддніпрянщині. Серед ролей — Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Ключниця («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Явдоха («Безталанна» Карпенка-Карого), Зінка («Нещасна любов» Манька), Баба з вулиці («Міщани» Горького), Анна («Верховинці» Коженьовського), Йоель («Урієль Акоста» Гуцкова).

П. К. Медведик.

СТЕЧИ́НСЬКИЙ Андрій Федорович (справж. прізв.— Мужик; 16.XII 1849, с. Хрінів, тепер Ка-

Г. А. Стеценко (?). Роменська мадонна. Ікона середини 18 ст.

А. Ф. Стечинський.

м'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. — 5.IV 1896, м. Золочів, тепер Львів. обл.) — укр. актор, режисер, драматург. Чоловік Е. *Стечинської*, батько С. *Стадникової*. Сценічну діяльність почав 1867 в *Театрі товариства «Руська бесіда»*. У 1868—69 виступав у приватних мандрівних трупах О. *Бачинського* і А. *Моленцького* на Правобережній Україні. У 1869—96 (з перервами) працював у Театрі т-ва «Руська бесіда» (з 1893— режисер, 1894—95 — директор театру). В 1873—77 служив у австр. армії, 1881—83 перебував у приватній трупі Т. *Романович*. Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Дранко («Пошились у дурні» Кропивницького), Микита Сойка («Учитель» Франка), Кабиця («Чорноморці» Старицького, муз. Лисенка). Автор драм «Міщанка», «Чорний Матвій», комедії «Псотниця», мелодрами «Довбуш», текстів оперет «Весілля на обжинках», «Садагурський дяк» (обидві — муз. С. *Воробкевича*). Переклав укр. мовою п'єси «Ревізор» і «Одруження» М. Гоголя. *Р. Я. Пилипчук.*

СТЕШЕ́НКО Іван Матвійович [літ. псевд.— Сердешний, Січовик, Світленко; 12 (24).VI 1873, Полтава — 30.VI 1918] — укр. літературознавець і письменник буржуазно-ліберального напряму. Закінчив Київ. ун-т. В період громадян. війни опинився в таборі бурж. націоналістичної контрреволюції. Автор праць про І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Стороженка, про укр. драму. Видав збірки поезій «Хуторні сонети» (1899), «Степові мотиви» (1901). Писав також прозові й драм. твори. Перекладав з ін. л-р (Овідій Назон, Ф. Шіллер та ін.). *О. Ф. Ставицький.*

СТЕШЕ́НКО Іван Никифорович [12 (24).I 1894, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 3.V 1937, Харків] — укр. рад. співак (бас). Співу навчався в Італії. Дебютував 1914 в Бергамо. Співав у театрах Італії, Англії, Польщі, Франції, США. В 1917—21 — соліст Київ. опери, 1921—34 — Харківського театру опери та балету, 1934—37 — артист Харків. філармонії. Партії: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Мефістофель (однойменна опера Бойто, «Фауст» Гуно).

СТЕШЕ́НКО Ірина Іванівна [н. 22.VI (4.VII) 1898, Київ] — укр. рад. актриса, письменниця. Дочка І. М. *Стешенка* і О. *Стешенко*. В 1920 закінчила Київ. муз.-драматичний ін-т ім. М. Лисенка. В 1920—49 — актриса Київ. і Харків. театрів, зокрема 1923—34 — театру *«Березіль»*. Серед ролей — Сірчиха («За двома зайцями» Старицького), Марися («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Бочкарьова («Платон Кречет» Корнійчука), Дорина («Тартюф» Мольєра). Перекладала твори рос. і зарубіжної класики.

СТЕШЕ́НКО Оксана Михайлівна (1875, с. Карпівка, тепер Кременчуцького р-ну Полтав. обл.— 1941) укр. письменниця. Дочка М. П. *Старицького*. Закінчила гімназію в Києві (1892). Займалася літ.-пед. діяльністю. Автор хрестоматії для дітей «Рідні колоски» (1924—25, в 2-му вид. «Колоски життя»), творів для дітей «Як Юрко подорожував на Дніпрові пороги» (1929), «Герої зв'язку» (1930) та ін. Переклала укр. мовою «Пани Головльови» М. Салтикова-Щедріна (1939), рос. мовою — повість «Кармалюк» М. Старицького. Написала ряд статей з літературознавства.

СТЕШЕ́НКО Ярослав Іванович [24.III (6.IV) 1904, Київ — 11.III 1939] — укр. рад. бібліограф. Син І. М. *Стешенка* і О. М. *Стешенко*. Закінчив Київ. ін-т нар. господарства (1928). З 1929 працював у Києві в *Книгознавства українському науковому інституті*. Автор праць з питань бібліографії, книгознавства, про Г. Нарбута, С. Маслова, окремих бібліографічних покажчиків. *Ф. К. Сарана.*

СТЕШКО́ Федір [4 (16).IX 1877, с. Кам'янка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.— 31.XII 1944, Прага] — укр. і чес. музикознавець, бібліограф і педагог. Навчався на юрид. ф-ті Київ. і Одес. ун-тів. Муз. освіту здобув у Карловому ун-ті в Празі (1923—26). Доктор музикознавства (з 1936). У 30-х рр. був головою Укр. муз. товариства в Празі. Автор досліджень з історії укр. музики 17—18 ст. і чес.-укр. музичних зв'язків. *І. М. Лисенко.*

СТЕ́ЧКІН Борис Сергійович [24. VII (5.VIII) 1891, с. Труфаново, тепер Тул. обл.— 2.IV 1969, Москва] — рад. вчений у галузі гідроаеромеханіки й теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1961). Після закінчення (1918) Моск. вищого технічного училища (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана) викладав у ньому (1918—27) і Моск. авіац. ін-ті (1933—37). Разом з М. Є. *Жуковським* брав участь у створенні Центр. аерогідродинамічного ін-ту (ЦАГІ). Один з організаторів Військово-повітряної інженерної академії ім. М. Є. Жуковського (1921—53 — її професор). З 1954 — професор Моск. автомоб.-дорожнього ін-ту. У 1954—61 — зав. лабораторією двигунів, перетвореної (1961) на Інститут двигунів АН СРСР (1961—62 — директор ін-ту). С.—творець теорії теплового розрахунку авіаційних двигунів, методики побудови їхніх характеристик, теорії повітряно-реактивних двигунів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1957.

Тв.: Газотурбинные установки. М., 1956; Теория реактивных двигателей. Лопаточные машины. М., 1956.

Літ.: Чуев Ф. И. Стечкин. М., 1978.

СТЖИЖО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура раннього періоду *бронзового віку*. Назва походить від найменування поселення в Стжижові на Люблінщині (ПНР), розкопаного в 30-х рр. 20 ст. Пам'ятки С. к. (поселення, грунтові могильники, кургани, скарби бронзових виробів та ін.) поширені на тер. УРСР, зокрема на тер. Зх. Волині і у верхів'ях Бугу. Носіями С. к. були землеробсько-скотарські племена. С. к. належить до пізніх проявів *шнурової кераміки культур*. Істор. доля племен С. к. тісно пов'язана з виникненням на цій території *тшинецької культури* і *комарівської культури*.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974. *І. К. Свєшников.*

СТИ́ГЛІСТЬ РОСЛИ́Н — 1) Фізіологічна С. р.— ступінь достигання рослини, коли вона досягає здатності розмножуватися. 2) Господарська С. р.— стан рослин або їхніх органів, коли вони придатні для збирання й використання в г-ві (напр., кукурудза на силос чи зелений корм, трави на сіно або трав'яне борошно тощо). Термін С. р. використовують і для позначення окремих фаз періодів наливання та достигання зерна хлібних злаків — *молочна стиглість*, *воскова стиглість* і завершальна, або *повна стиглість*, за якої у відповідних умовах зерно проростає, виявляючи здатність рослин до *розмноження*. У соковитих насіннячкових культур (яблуні, груші) розрізняють стиглість знімальну та технічну. Див. також *Дозорювання плодів*, *Збирання врожаю*. *М. К. Їжик.*

СТИ́ГМИ (грец. στίγμα — тавро, пляма, виразка) — 1) Мітки або тавро на тілі раба або злочинця у Старод. Греції. 2) Отвори, що ними відкриваються назовні органи дихання у ряду членистоногих тварин. 3) Численні зяброві отвори в глотці *асцидій*. 4) Світлочутливі *органели* у забарвлених *джгутикових*. 5) Червоні плями і виразки, що іноді утворюються на тілі у хворих на *істерію*.

СТИ́ЛІ МО́ВИ — різновиди *літературної мови* й *мовлення*. Становлять сукупність мовних засобів і прийомів, вибір яких зумовлений змістом, характером і метою висловлювання, світоглядом того, хто пише чи говорить, боротьбою історико-літ. тенденцій на певному етапі розвитку літ. мови тощо. С. м.— категорія історична. В укр. мові С. м. почали формуватися в 16 ст. За функціональним принципом виділяють такі стилі писемної мови: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, епістолярний, художньо-белетристичний; стилі усної мови: розмовне мовлення, ораторський стиль та ін. Розрізняють також експресивно-емоційні стилі: урочистий, інтимний, гумористичний. С. м.— не замкнуті системи, вони перебувають у постійній взаємодії.

Літ.: Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977; Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. К., 1970.

Г. М. Гнатюк.

СТИЛІЗА́ЦІЯ — 1) В літературі — художній прийом, свідоме і цілеспрямоване відтворення особливостей літ. *стилю* іншої епохи, літ. течії або напряму, фольклорного жанру, індивідуальної стильової манери певного автора. До С. належать казки О. Пушкіна, деякі твори Т. Шевченка («Гамалія» та ін.), стилізовані під нар. пісні й думи. С. відрізняється від наслідування, епігонства. До С. близькі *пародія*, *травестія*, оповідь.

2) В мистецтві — узагальнення зображуваних реальних предметів шляхом спрощення малюнка, форми тощо. С. характерна для *декоративно-ужиткового мистецтва*, особливо для *орнаменту*. С. об'ємної форми виробів властива *дизайну*. У багатьох випадках С. є важливим прийомом книжкової графіки, театрально-декораційного мистецтва, мультиплікаційного кіно. С. також наз. свідомо наголошуване наслідування стильових особливостей мистецтва певної істор. епохи або нар. творчості в архітектурі, музиці, театрі, кіно.

В. Г. Бойко (С. в літературі).

СТИЛІ́СТИКА — галузь *мовознавства*, яка вивчає *стилі мови*, суть і специфіку функціонального розшарування мови на лексико-фразеологічному, фонетичному, морфологічному, словотвірному й синтаксичному рівнях у плані *синхронії* та *діахронії*. В С. досліджуються смислові й експресивні відтінки в паралельних синонімічних мовних виразах, співвідносні варіанти мовних одиниць, в яких закладена можливість вибору серед них потрібної в даній мовній ситуації. С. тісно пов'язана з *нормами мовними*. С. поділяють на функціональну, С. мовних одиниць, С. тексту, С. мови худож. л-ри, практичну С. Як окрема галузь С. сформувалася в 20-х рр. 20 ст. Значний внесок у розвиток рад. С. зробили Л. В. Щерба, Г. О. Винокур, В. В. Виноградов, О. І. Єфімов, Б. О. Ларін та ін.; на Україні — М. Т. Рильський, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, Г. П. Іжакевич, М. М. Пилинський та ін.

Літ.: Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963; Ефимов А. И. Стилистика русского языка. М., 1969; Сучасна українська літературна мова. Стилістика. К., 1973; Ижакевич Г. П., Кононенко В. И., Пилинский Н. Н., Сиротина В. А. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков. К., 1980.

Г. М. Гнатюк.

СТИЛОБА́Т (грец. στυλοβάτης) — в античній архітектурі горішня поверхня східчастого цоколя (*стереобата*) давньогрец. храму, на якій споруджувалась колонада. Іноді С. називають всю сходинку стереобата. Іл. див. до ст. *Стереобат*, с. 533.

СТИЛЬ (франц. style, від лат. stylus, stilus, букв.— загострена паличка для писання) — 1) Сукупність ідейно-етичних норм і характерних рис діяльності, поведінки, методу роботи й способу життя (напр., *ленінський стиль роботи*). 2) Система літочислення (старий стиль, новий стиль). Див. *Календар*. 3) Сукупність ознак, особливостей, властивих чому-небудь (напр., стиль одягу). Див. також *Стилі мови*, *Стиль художній*.

СТИЛЬ ХУДО́ЖНІЙ — усталена системна єдність образних засобів, прийомів та ідейно-художнього змісту, яка формується в певних суспільно-істор. обставинах і характеризує неповторну своєрідність творів мистецтва. С. х. завжди зумовлений художньо-світоглядною позицією митця і методом (див. *Метод художній*), якого він дотримується. В античні часи термін «стиль» означав особливості індивідуальної творчої манери автора, його худож. почерку. Поняття індивідуального стилю як сукупності худож. прийомів, що визначає творче обличчя письменника, художника, композитора та ін., збереглося і в сучасному літературознавстві та мистецтвознавстві (напр., стиль Коцюбинського, стиль Нарбута, стиль Леонтовича). Інколи говорять навіть про стиль певного періоду в творчості митця або окремого твору (стиль раннього Достоєвського, стиль роману «Війна і мир»). Проте ще у 18—19 ст. поняття «стиль художній» набуло і ширшого змісту. Тепер цей термін існує на кількох рівнях. Ним визначають певні періоди розвитку л-ри і мист-ва (т. з. історичні стилі: античний стиль, стиль *Відродження*, *бароко* тощо); ідейно-худож. особливості різних мистецьких напрямів, течій, шкіл, груп (романтичний стиль, стиль *класицизму*, неореалістичний стиль); оригінальні, тривкі особливості л-ри і мистецтва якогось народу, країни (т. з. національні стилі: візант. стиль, япон. стиль); характерні (місцеві) групи пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва (*геометричний стиль*, *«звіриний стиль»* тощо). У марксистсько-ленінській естетиці поняття С. х. поряд з поняттям художнього методу є однією з осн. категорій, яка допомагає розкривати діалектичну єдність змісту і форми у мистецтві. Метод соціалістичного реалізму, об'єднуючи митців на основі чітких ідейних принципів, забезпечує широкий простір для особистої творчої ініціативи, виявлення нових худож. форм і стилів.

Літ.: Античные теории языка и стиля. М.—Л., 1936; Соколов А. Н. Теория стиля. М., 1968; Новиченко Л. М. Проблеми стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах. К., 1968; Типология стилевого развития нового времени. М., 1976; Типология стилевого развития XIX века. М., 1977; Многообразие стилей советской литературы. Вопросы типологии. М., 1978; Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Л., 1979.

В. П. Іванисенко.

СТИ́МУЛ (лат. stimulus, букв.— загострена палиця, якою підганяли тварин, стрекало) — 1) Спонукання до дії, спонукальна причина *поведінки*. У психології поняття «стимул» застосовують при аналізі поведінки за схемою «С.— реакція» (класична *психофізика*, *біхевіоризм*; див. також *Необіхевіоризм*). 2) Подразник, що викликає реакцію. 3) Зацікавленість у здійсненні чого-небудь.

СТИМУЛЯ́ТОРИ (від лат. stimulo — збуджую, заохочую) в біології — природні або синтетичні речовини, які більшою чи меншою мірою прискорюють ферментативні реакції та ін. внутрішньоклітинні процеси (перенесення речовин, біосинтез білків тощо). С. розрізняють за місцем їх утворення, хім. будовою, специфічністю дії та ін. характеристиками. Природними С. є продукти *обміну речовин*. С. використовують, поряд з *інгібіторами*, для вивчення механізму дії багатьох процесів, що відбуваються в організмі. В медицині С. застосовують з метою профілактики та лікування різних хвороб (див. *Гормональні препарати*, *Біогенні стимулятори*). В с.-г. практиці застосовуються для прискорення росту та розвитку рослин і тварин (див. *Стимулятори росту* рослин, *Вітаміни*).

СТИМУЛЯ́ТОРИ РО́СТУ рослин — природні і синтетичні сполуки, що прискорюють ростові процеси. Природними С. р., тобто такими, що виробляються рослинами, є *ауксини*, *гібереліни*, *цитокініни* (див. *Фітогормони*), а також деякі *вітаміни*; разом з інгібіторами (див. *Інгібітори росту* рослин) вони регулюють *ріст* рослин. Синтетичні С. р., до яких належать, напр., гетероауксин, індоліл-3-масляна, α-нафтилоцтова к-ти та їх солі, використовують для обробки рослин з метою активації процесів росту і розвитку. С. р. застосовують у сільс. г-ві для стимулювання коренеутворення, цвітіння, збільшення розмірів плодів і одержання безнасіннєвих плодів, виведення насіння, бульб, цибулин із стану спокою (див. *Спокій* у рослин) тощо. Див. також *Регулятори росту* рослин.

В. С. Стечкін.

СТИНА́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — у Львів. обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) *Передкарпатського прогину*. Довж. складки 10 км, шир. понад 7 км. Виявлено два нафтових поклади, пов'язані з пісковиками палеогену (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*), сумарна потужність яких понад 90 м. Нафтоносні пласти — на глиб. 3300—3700 м. Густ. нафти 796—864 кг/м³, містить 2,1—17,6% парафіну, 0,18—2,29% асфальтенів, 5—32% смол, 0,21—0,68% сірки. Родовище відкрито і експлуатується з 1967. Нафта родовища надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*.

Ю. М. Мелимука.

СТИПЕ́НДІЯ (від лат. stipendium — платня) — грошова допомога, що виплачується регулярно (здебільшого щомісяця) тим, хто навчається на денних відділеннях (ф-тах) спец. навч. закладів і курсів різного типу, або особам, які проходять підготовку в системі *аспірантури* та *підвищення кваліфікації*. В СРСР існує держ. система С. Особам, направленим на навчання пром. підприємствами, будовами, радгоспами й колгоспами, С. виплачують названі орг-ції. У вузах і серед. спец. навч. закладах С. призначаються студентам з урахуванням їхньої успішності та участі у громад. роботі. В системі профес.-тех. освіти С. отримують усі встигаючі учні. Розміри С. диференціюються залежно від спеціальності, а у вузах — й від курсу навчання. Існують підвищені С. (на 25%). Розмір С. аспірантам залежить від категорії вузу, н.-д. ін-ту, в якому вони навчаються, а також від розміру зарплати до вступу в аспірантуру. Студентам і аспірантам, які мають особливі успіхи в навчанні та н.-д. роботі, призначаються іменні С. підвищеного розміру (встановлюються в пам'ять видат-

М. А. Стирикович.

них діячів держави, науки, культури тощо). *Т. Л. Пономаренко.*

СТИ́ПЛ-ЧЕЙЗ, стипль-чез (англ. steeplechase, від steeple — шпиль, дзвіниця і chase — гонка; спочатку — біг з перешкодами у напрямі до дзвіниці) — 1) В *кінному спорті* — скачки на дистанції 4000—7000 м з складними нерухомими перешкодами. 2) В *легкій атлетиці* С.-ч. наз. біг на 3000 м з перешкодами (5 бар'єрів заввишки 91,4 см, один перед ямою з водою).

СТИР — річка в межах Львів., Ровен. і Волин. областей УРСР та Брест. обл. БРСР, права прит. *Прип'яті*. Довж. 483 км, площа бас. 13,1 тис. км². Бере початок на пн. схилах Подільської височини, нижче заплава заболочена, шир. її подекуди досягає 1,5 км. Живлення мішане, переважно снігове. На С. споруджено водосховище, ГЕС. Використовують для тех. і побутового водопостачання, зрошування, а також як водоприймач осушувальних систем. На С.— м. *Луцьк*, нижче якого ріка судноплавна.

СТИРИКО́ВИЧ Михайло Адольфович [н. 3 (16).XI 1902, Петербург] — рад. вчений у галузі теплоенергетики і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1972). Закінчив (1927) Ленінгр. технологічний ін-т. У 1928—46 працював у Котлотурбінному ін-ті ім. І. І. Ползунова (Ленінград), 1939—71 — зав. кафедрою у Моск. енерг. ін-ті. Одночасно працював (1939—60) в Енерг. ін-ті АН СРСР, з 1961 — зав. відділом масообміну в Лабораторії високих температур (з 1962 — Ін-т високих температур) АН СРСР. Член Президії АН СРСР (з 1964). Президент Світового центру з теплообміну. Осн. праці присвячені проблемам тепломасообміну, особливо стосовно процесів генерації пари, і прогнозуванню розвитку енергетики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТИРО́Л, вінілбензол, фенілетилен, $C_6H_5CH = CH_2$ — *ароматичний вуглеводень*; безбарвна рідина з своєрідним солодкуватим запахом; густина (температура 20° С) 906 кг/м³; $t_{пл}$ — 30,6° С; $t_{кип}$ 145,2° С. Не розчиняється у воді, змішується в усіх співвідношеннях з багатьма органічними розчинниками (наприклад, з ацетоном, ефіром, спиртом, вуглеводнями та їхніми галогенпохідними), добре розчиняє різні органічні речовини, полімерні матеріали. При наявності *каталізаторів* приєднує водень, хлор, бром; здатний до *полімеризації*. С. утворюється при термічній деструкції органічних речовин, міститься у продуктах крекінгу та піролізу нафтопродуктів, кам. вугілля. У пром-сті С. одержують переважно *дегідрогенізацією* етилбензолу. Застосовують для одержання полімерних матеріалів: *полістиролу* та співполімерів С. з бутадієном *(бутадієн-стирольні каучуки)*, акрилонітрилом тощо. *А. Я. Ільченко.*

СТИСК — див. *Розтяг-стиск* в опорі матеріалів.

СТИХІ́ЙНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ (від грец. στοιχεῖον — елемент, начало, основа) — теоретично неусвідомлюване переконання людей в об'єктивному, тобто незалежному від людської свідомості, існуванні предметів, явищ природи й закономірностей її розвитку. С. м. зумовлений практичною діяльністю людей, яка повсякденно доводить реальність навколишнього світу, можливість пізнання його законів (див. *Наївний реалізм*). Стихійно-матеріалістичними були деякі філос. системи в стародавніх Єгипті, Вавілоні, Індії, Китаї, в античних Греції й Римі. Після відокремлення науки про природу від філософії С. м. розвивався на грунті *природознавства*. С. м. властивий багатьом природодослідникам (т. з. природничоістор. матеріалізм), які, не проводячи свідомо лінії філос. матеріалізму або ідеалізму, вивчають природу такою, як вона є, тобто визнають її об'єктивну реальність. В. І. Ленін глибоко розкрив нерозривний зв'язок С. м. природодослідників з філос. *матеріалізмом*, показав велике значення природничоістор. матеріалізму в боротьбі проти *ідеалізму* і *релігії*. Проте, якщо природничоістор. матеріалізм не оформлюється в стрункі філос. теорію, то він не виходить за межі однобічного механістичного, метафіз. матеріалізму й вироджується, зрештою, у вульгарний *емпіризм* і *позитивізм*. У праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»* В. І. Ленін відзначав, що однією з гол. причин кризи в природознавстві було невміння природодослідників по-філософському осмислити новітні відкриття, незнання ними *діалектичного матеріалізму*.

СТИ́ЧНА ПЛОЩИ́НА — граничне положення *площини*, що проходить через три нескінченно близькі точки просторової кривої. В С. п. лежать *дотична пряма* і гол. *нормаль* просторової кривої. Ця крива перетинає С. п. в точці стикання.

СТИ́ЧНЕ КО́ЛО — граничне положення *кола*, що проходить через три нескінченно близькі точки кривої. С. к. є т. з. коло *кривини*. Воно найтісніше прилягає до кривої в якійсь точці порівняно з будь-яким ін. колом, що проходить через цю точку.

СТІ́ВЕНСОН (Stevenson) Роберт Льюїс (13.XI 1850, Едінбург — 3.XII 1894, о. Уполу, Самоа) — англ. письменник. Продовжувач кращих традицій романтизму. За походженням — шотландець. З 1890 жив на о-вах Самоа, де брав участь у боротьбі місцевого населення проти нім. колонізаторів. Перша кн.— істор. дослідження «Пентландське повстання» (1866). Писав вірші (зб. «В лісі», 1887, тощо), новели (зб. «Вечірні бесіди на острові», 1893, та ін.), нариси (зб. «В південних морях», 1896, та ін.), в яких роздуми про невідповідність мрії й дійсності переростають у викриття колоніалізму й расизму. Славу С. принесли пригодницько-психологічні романи «Острів скарбів» (1883), «Викрадений» (1886), «Катріона» (1893), філос. повість «Дивна історія д-ра Джекіля та м-ра Хайда» (1886) та істор. романи («Принц Отто», 1885; «Чорна стріла», 1888, та ін.), в яких звучать антибурж. та гуманістичні мотиви. Автор літ.-критичних праць («Спогади й портрети», 1887, та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— Чорна стріла. К., 1958; Викрадений. К., 1960; Катріона. К., 1961; Острів скарбів. К., 1974; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1967; Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1981.
Літ.: Олдингтон Р. Портрет бунтаря. Пер. с англ. М., 1973; Левидова И. М. Роберт Луи Стивенсон. Биобиблиографический указатель. М., 1958.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

СТІГ — гірська вершина у пн.-сх. частині хребта *Свидовець*, у межах Закарп. обл. УРСР. Вис. 1707 м. Складений з піщано-глинистих відкладів. Пн. схили вкриті хвойним лісом, на привершинних пологих ділянках — *полонини*. Подекуди збереглися сліди льодовикових *карів*.

М. М. Койнов.

СТІЖКІ́ВСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді, за 13 км від залізнич. ст. Розсипна. 6,4 тис. ж. (1982). Кам.-вуг. шахти «Стіжківська» і «Вінницька», будинок побуту. 4 заг.-осв. школи, 2 мед. пункти, клуб, кінотеатр, 4 б-ки. С. утворене 1954, с-ще міськ. типу — з 1956.

СТІ́ЙБИЩЕ — в минулому тимчасове поселення у кочовиків-мисливців та оленярів Сибіру. У С. налічувалося від одного до кількох десятків чумів. В археології С. називають місця тимчасових поселень первісних мисливців часів раннього *палеоліту* (поселення пізніших часів *кам'яної доби* називають *стоянками*).

СТІЙКІ ПАСИ́ВИ — суми постійної нормальної кредиторської заборгованості і коштів цільового призначення, що перебувають в обороті соціалістичного підприємства (об'єднання), прирівнювані за умов використання їх до власних оборотних коштів. До С. п. належать: мінім. заборгованість робітникам і службовцям по заробітній платі та відрахуванням на *соціальне страхування*, резерв наступних виплат заробітної плати за час чергових відпусток і одноразової винагороди за вислугу років, а також кошти амортизаційного фонду, спрямовані на утворення виробничих запасів для капітального ремонту. В галузях з тривалим циклом виробн. (суднобудування, важке машинобудування тощо) до С. п. належить заборгованість замовникам щодо часткової оплати замовлень. До С. п. відносять також суми, вилучені на особливий рахунок у Держбанку СРСР при кредитуванні по обороту матеріальних цінностей та ін. Визначають С. п. у фінанс. планах, у бухгалтерських звітах їх виділяють окремою групою в розділі А *пасиву* балансу.

СТІЙКІ́СТЬ ЕНЕРГЕТИ́ЧНОЇ СИСТЕ́МИ — здатність *енергетичної системи* відновлювати вихідний (чи близький до нього) режим дії при незначному або значному його порушенні. Незначне порушення режиму дії енергосистеми може відбуватися під час передавання великої потужності по довгих *лініях електропередачі*, що з'єднують групи *синхронних електричних машин*, або в разі зниження

напруги електричної у вузлах навантаження. За таких умов С. е. с. забезпечують підвищенням номінальної напруги і зниженням індуктивного *електричного опору* далеких ліній електропередачі, автом. регулюванням збудження великих синхронних машин (див. також *Автоматичне регулювання напруги*), застосуванням синхронних електричних *компенсаторів* і *синхронних електродвигунів* у вузлах навантаження тощо. Значне порушення режиму спричинюється гол. чин. коротким замиканням в електр. мережах. За цих умов С. е. с. підвищують переважно швидким відмиканням ділянок, де сталося коротке замикання, і автом. повторним вмиканням електр. устаткування, гальмуванням генераторів та ін.

СТІЙКІСТЬ РУ́ХУ в механіці — поняття, що означає тривалість збереження будь-якої характеристики руху мех. системи (див. *Механіка*). Основи сучасної теорії С. р. закладено в працях О. М. *Ляпунова*. Рух системи наз. стійким за Ляпуновим, якщо одержані в деякий момент часу малі збурення координат і швидкостей, що визначають цей рух, залишаються малими. Умови, при яких досліджуваний рух є стійким, наз. критеріями стійкості. В теорії С. р. вивчаються методи оцінок С. р. за лінеаризованими рівняннями руху, або за т. з. «рівняннями збуреного руху», а також якісні методи визначення меж застосовності цих оцінок. І ті й другі широко використовують при створенні машин, механізмів тощо.

Літ.: Кильчевский Н. А. Курс теоретической механики, т. 2. М., 1977.

О. О. Горошко.

СТІЙКІСТЬ СПОРУ́Д — здатність споруд зберігати первісний стан рівноваги при діянні на них зовнішніх сил; розділ *будівельної механіки*, який стосується методів *розрахунку споруд* на стійкість. Якщо споруда не спроможна чинити опір діючому навантаженню, вона під впливом найменших сторонніх чинників (зовнішніх, внутрішніх) змінює своє первісне положення або первісну форму деформівного стану (а іноді і те й інше разом). Перехід споруди з стійкого стану в нестійкий часто наз. втратою стійкості, межу цього переходу — критичним станом споруди, а відповідні навантаження — критичними. В результаті втрати стійкості звичайно відбувається *зсув* (ковзання) споруди або вона перекидається. Резерв С. с. оцінюють розрахунком, необхідним насамперед в разі діяння на споруду горизонтальних сил, напр. гідростатичного тиску на греблю, сейсмічних сил і вітру на висотні споруди, тиску грунту на підпірні стінки. У розрахунку на зсув горизонтальні сили, які діють на споруду, порівнюють з силами, що утримують її в нерухомому стані (силами тертя, зчеплення). У розрахунках на перекидання зіставляють значення перекидального моменту з утримуючим моментом (створюваним власною вагою споруди) відносно зовн. ребра фундаменту споруди. С. с.— одна з осн. вимог при проектуванні і зведенні споруд. Див. також *Динаміка споруд*, *Коливання конструкцій*, *Переміщення* в будівельній механіці.

Літ.: Киселев В. А. Строительная механика. М., 1980.

Г. В. Ісаханов.

«СТІЙКОСТІ ДРІБНОГО СЕЛЯ́НСЬКОГО ГОСПОДА́РСТВА ТЕО́РІЯ» — антимарксистська концепція, згідно з якою дрібне с.-г. виробництво нібито має переваги перед великим, відзначається життєздатністю і не витісняється великим капіталістичним виробництвом. Виникла й поширилась в Європі в 2-й пол. 19 — 1-й чверті 20 ст. Представники «С. д. с. г. т.» — нім. бурж. економісти Л. Брентано, М. Гехт, К. Клавкі, Г. Пудор, ревізіоністи Е. Бернштейн, Е. Давід (Австрія) та ін. В Росії прихильниками цієї теорії були народники (М. О. Каблуков, С. С. Зак та ін.), «легальні марксисти» (С. М. Булгаков, П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановський). «Критики» марксизму з агр. питання намагалися спростувати положення про заг. закономірності і єдність діяння екон. законів розвитку капіталізму в пром-сті і с. г. Вони намагалися довести, що дрібне сел. г-во є більш економічним, тому що поєднує в одній особі робітника, капіталіста і землевласника, внаслідок чого воно нібито більш стійке під час неврожаїв, екон. криз тощо. В. І. Ленін переконливо довів методологічну й теор. неспроможність «С. д. с. г. т.», викрив її антинаук. характер, реакційну політ. суть. На основі глибокого аналізу, даних агр. статистики Росії, Німеччини, Данії, США та ін. країн він показав, що розвиток капіталістичних виробничих відносин у с. г. неминуче призводить до витіснення дрібного виробн. великим і пролетаризації осн. маси с.-г. населення (див. Повне зібр. тв., т. 27, с. 181). Після 2-ї світової війни виник сучас. варіант «С. д. с. г. т.» — концепція «сімейного господарства (ферми)». Її представники — бурж. економісти Л. Сот, Ф. Рооп (США), Г. Нігаус, Г. Прібе (ФРН) та ін., праві соціал-демократи ряду європ. країн — вдаються до апологетичних тверджень про нібито життєздатність, вирішальну роль «сімейного господарства (ферми)», вважають, що с. г. втрачає капіталістич. характер. Насправді після 2-ї світової війни значно посилився процес концентрації і централізації капіталу в с. г., масового розорення дрібних і середніх товаровиробників.

П. М. Леоненко.

СТІК у гідрології — стікання дощових і талих вод по земній поверхні (поверхневий С.) та переміщення їх у грунті й товщі гірських порід (*підземний стік*) у процесі *кругообігу води* на Землі. Поверхневий С. поділяють на русловий (у руслах річок і тимчасових водотоків) та схиловий. С. характеризується кількістю води, що стікає з площі водозбору за певний відрізок часу (рік, сезон, місяць тощо). Величину його вимірюють шаром води у міліметрах (сантиметрах), сумарним її об'ємом у кубічних метрах (кілометрах), пересічною витратою (у м³/с, л/с), модулем С. (кількість води, що стікає за одиницю часу з одиниці площі водозбору, — у л/с · км²). Величина та режим його залежать від сукупності фіз.-географічних умов, у першу чергу кліматичних (кількості опадів, т-ри, випаровуваності тощо). Для рівнинних районів тер. СРСР норма річного С. (пересічне значення його величини за багаторічний період) становить від 10 л/с · км² (на Пн.) до 0,5 л/с км² (на Пд.), у гірських областях зростає до 100 л/с · км².

На Україні цей показник з Пн. на Пд. змінюється від 1—4 л/с × × км² до 0,12 л/с км², досягаючи у Карпатах понад 45 л/с · км². Регулювання С. має велике значення для оптимального використання *водних ресурсів*.

СТІКА́ННЯ ЗЕРНА́ — зменшення вмісту сухої речовини *зернівки* при підвищеній вологості повітря в період достигання. С. з. відбувається в результаті посилення інтенсивності дихання та ін. біохім. процесів у зернівці (в теплу дощову погоду), вимивання з *ендосперму* розчинних вуглеводів та ін. рухливих органіч. сполук, а також вилуговування з зерна солей (у холодну дощову погоду). С. з. може бути й наслідком перетворення простих форм органіч. сполук у складніші та відтоку пластичних речовин в ін. органи рослини. С. з. призводить до недобору зерна і до значного погіршення його якості.

Заходи боротьби. Застосування правильної агротехніки вирощування зернових культур, дотримання оптимальних для кожної культури строків *збирання врожаю*.

О. І. Шаповал.

СТІКС (Στύξ) — у грец. міфології одна з річок, що оточували підземне царство *Аїд*, дочка *Океана*, уособлення мороку й жаху. Воду її вважали отруйною. За міфами, С. клялися олімпійські боги, і ця клятва вважалася священною.

СТІЛ (Steele) Річард (12.III 1672, Дублін — 1.IX 1729, Кармартен) — англ. письменник та журналіст. Перший твір — морально-дидактичний трактат «Християнський герой» (1701). Побутові комедії «Похорон» (1701), «Коханець-брехун» (1703), «Ніжний чоловік» (1705) та «Щирі закохані» (1722). Разом з Дж. Аддісоном вважається засновником англ. журналістики. Нариси С. і Дж. Аддісона в сатиричних журналах «Татлер» («Балакун», 1709—11), «Спектейтор» («Глядач», 1711—14) і «Гардіан» («Опікун», 1713), які вони видавали, зображували побут та звичаї бурж. Англії й проклали шлях реалістичному романові 18 ст.

Д. С. Яхонтова.

СТІЛІХО́Н (Stilicho) Флавій (бл. 360—408) — рим. полководець і держ. діяч. За походженням вандал. Висунувся на військ. і дипломатичній службі за імп. *Феодосія*. Після смерті останнього (395) С. став опікуном малолітнього імп. Гонорія і фактичним правителем зх. частини Рим. імперії. Вів успішну боротьбу проти *варварів* у Британії, на Рейні і Дунаї. В 402 двічі здобув перемогу над *Аларіхом I*. Був убитий за нака-

Р. Л. Стівенсон.

А. Стіль.

зом Гонорія внаслідок придворних інтриг.

СТІЛТЬЄС (Stieltjes) Томас Йоаннес (29.XII 1856, Зволле, Оверейсел — 31.XII 1894, Тулуза, Франція) — нідерл. математик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1894). Закінчив політех. школу в Делфті. У 1877—83 працював на Лейденській обсерваторії, з 1886 — в Тулузькому ун-ті. Осн. наук. праці стосуються теорії функціональних неперервних дробів, проблеми моментів, теорії ортогональних многочленів, наближеного інтегрування та ін. питань класичного аналізу. Узагальнив поняття інтеграла (див. *Стілтьєса інтеграл*).

СТІЛТЬЄ́СА ІНТЕГРА́Л — узагальнення поняття інтеграла (див. *Інтегральне числення*). Визначається формулою

$$(S)\int_a^b f(x)\,d\varphi x = \lim_{l\to 0}\sum_{k=1}^{n} f(\xi_k)\,[\varphi(x_k) - \varphi(x_{k-1})],$$

де $l = \max|x_k - x_{k-1}|$, x_k — точки поділу відрізка інтегрування, ξ_k — довільна точка відрізка $[x_{k-1}, x_k]$. С. і. запровадив Т. Й. *Стілтьєс*.

СТІЛЬ (Stil) Андре (н. 1.IV 1921, селище Ерньї, деп. Нор) — франц. письменник, публіцист. Член Франц. компартії з 1942. Учасник Руху Опору. Гол. редактор «*Юманіте*» (1950—59), пізніше — її літ. оглядач. Кандидат у члени і член ЦК ФКП (1950—69). Збірки оповідань «Слово „шахтар", товариші ...» (1949) і «„Сена" вийшла в море» (1950) про життя, боротьбу за мир і демократію франц. робітників. У романі-трилогії «Перший удар» («Біля водонапірної башти», 1951, Держ. премія СРСР, 1952; «Кінець однієї гармати», 1952; «Париж з нами», 1953) відтворено нац.-патріотичну боротьбу франц. народу. У кн. «До соціалістичного реалізму» (1952) висловив свої естетичні погляди. Романи циклу «Поставлено питання про щастя» — «Кохати будемо завтра» (1957), «Обвал» (1960), «Останні чверть години» (1962) — викривають франц. колоніалізм і расизм. Зб-ки оповідань того ж циклу «Єгипетський хліб» (1956), «Біль» (1961), «Вид на небо» (1967), романи «Ходімо танцювати, Віоліно» (1964), «Андре» (1965), «Прекрасний, мов людина» (1968), «Хто?» (1969), «Роман-сон» (1976), «Друг у дзеркалі» (1977), «Бог є дитиною» (1979) підносять соціально-політ. і морально-етичні проблеми, пов'язані з життям робітн. класу Франції. С.— член академії Гонкурів (з 1977).

Тв.: Укр. перекл.— Перший удар. К., 1953; Діти французьких докерів. К., 1958; Кохати будемо завтра. «Всесвіт», 1959, № 3; Обвал. К., 1962; Роман-сон. К., 1980; Рос. перекл.— Первый удар, кн. 1—3 [У водонапорной башни; Конец одной пушки; Париж с нами]. М., 1952—54; Вопрос о счастье поставлен. М., 1960; Мы будем любить друг друга завтра.— Обвал. М., 1961; Боль. М., 1962; Последние четверть часа. М., 1967; Пойдём танцевать, Виолина... М., 1973; Роман-сон. Рассказы. М., 1978.

В. І. Пащенко.

СТІЛЬНИКИ́ БДЖОЛЯ́НІ — воскові будівлі *бджіл медоносних* для зберігання корму (меду і *перги*), вирощування потомства і перебування бджіл. Кожен С. б. складається з вертикально розміщеного середостіння (яке може бути штучним — штучна вощина), від якого в обидва боки відходять шестигранні призматичні комірки глибиною 10—13 мм і шириною 5,3—5,5 мм. У С. б. розрізняють комірки бджоляні, трутневі, перехідні і маточні. На побудову одного С. б. йде до 150 г *воску бджоляного*.

О. Г. Мегедь.

СТІНА́ будинку — вертикальна *огороджувальна конструкція* будинку. Розрізняють С. зовнішні та внутрішні. Зовнішні С. поділяють на несучі, самонесучі та ненесучі (у т. ч. навісні). Несучі С., крім власної ваги, сприймають і передають на фундамент навантаження від перекриттів, покриттів, тиску вітру та ін. Самонесучі С. спираються на фундамент, спряжені з *каркасом* будинку і несуть навантаження тільки від власної ваги (у межах усіх поверхів будинку). Ненесучі С. сприймають власну вагу тільки у межах одного поверху і передають її на каркас або ін. опорні конструкції будинку. Внутр. С. бувають: несучі (разом з перекриттями забезпечують просторову жорсткість будинку) і ненесучі (*перегородки*); рядові й санітарно-технічні (з вентиляційними каналами, газоходами тощо). С. бувають збірними (див. *Збірні конструкції*), монолітними (див. *Монолітні конструкції*) і з поштучних *стінових матеріалів* (див. також *Кам'яні матеріали і конструкції*). Від дії ґрунтової вологи поверхні С., що стикаються з ґрунтом, захищають *гідроізоляцією*.

СТІНОВИ́Х МАТЕРІА́ЛІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — підгалузь *будівельних матеріалів промисловості*, що виробляє *стінові матеріали*. Осн. продукція: вироби і конструкції штучного виготовлення методом формування і термічної обробки (*цегла* глиняна, силікатна та ін.), дрібні й великі блоки з ніздрюватого і щільного *силікатного бетону*, блоки з *цементного бетону*, блоки шлакобетонні, керамзитобетонні, гіпсобетонні, блоки й панелі керамічні з цегли; вироби з природного каменю (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*). В 1913 в Росії було вироблено 3,4 млрд. шт. цегли, в т. ч. на Україні — 0,6 млрд. шт. Крім того, на Пд. України в невеликій кількості виробляли бутовий камінь і штучні стінові блоки з вапняку та черепашнику. В Рад. Союзі С. м. п. перетворилася на індустріальну галузь. На Україні С. м. п. набула розвитку в довоєнні п'ятирічки. В 1940 в республіці вироблено 1,6 млрд. шт. цегли. В післявоєнні роки збудовано потужні підприємства галузі. Серед них високомеханізовані заводи глиняної цегли в Ірпіні (Київ. обл.), Запоріжжі, Полтаві; силікатної цегли — в Херсоні, Дніпропетровську, Кривому Розі, Черкасах, Чернігові, Ладижені (Вінн. обл.), Розвадові (Львів. обл.); з-ди силікатних виробів — у Сумах, Миколаєві, Білгороді-Дністровському (Одес. обл.), Славуті (Хмельн. обл.). В 1980 на Україні вироблено понад 13,1 млрд. шт. цегли, в т. ч. буд. цегли — 9,05 млрд. шт. В одинадцятій та дванадцятій п'ятирічках у республіці намічено спорудити високопродуктивні заводи-автомати по виробн. керамічних і силікатних стінових матеріалів у Київській, Івано-Фр., Запоріз., Харків., Донец. та ін. областях.

Г. Р. Поліщук.

СТІНОВІ́ МАТЕРІА́ЛИ — будівельні матеріали, з яких зводять *стіни* будинків (споруд). Розрізняють С. м. неорганічні й органічні. Найпоширеніші неорганічні — кам'яні С. м., що їх поділяють на поштучні й великорозмірні. До поштучних С. м. належать *цегла* (глиняна, силікатна) і камені (керамічні, з *легкого бетону*, природні пиляні). Вони бувають суцільні та порожнисті, рядові та лицьові. В індустріальному буд-ві такі С. м. використовують у вигляді заздалегідь виготовлених великих цегляних блоків, віброцегляних *панелей* тощо. Великорозмірними кам'яними С. м. є блоки та панелі з *силікатного бетону* і *цементного бетону*, а також великі пиляні блоки з природного каменю (див. також *Великоблокові конструкції*, *Великопанельні конструкції*, *Кам'яні матеріали і конструкції*). Крім кам'яних С. м., для зведення самонесучих стін використовують *склоблоки* і *склопрофіліт*, панелі з азбестоцементу, анодованого алюмінію, металопластів, емальованої сталі та ін. листових матеріалів з ефективним утеплювачем (*мінеральною ватою*, пінополістиролом, перлітопластбетоном тощо). До органічних С. м. належать матеріали деревинні (колоди, бруси, щити) і т. з. місцеві — плити на основі комишу, соломи, торфу (комишит, соломіт, торфоплити). Є також С. м. на основі органічних заповнювачів і мінеральних в'яжучих речовин (*арболіт*, *фіброліт*). Осн. вимоги до С. м.— достатня міцність, вогнестійкість, відносно невелика об'ємна маса, низькі тепло- і звукопровідність.

І. О. Пашков.

СТІНОЛА́З (Tichodroma) — рід птахів род. пищухових ряду *горобцеподібних*. Включає 1 вид — С. червонокрилий (T. muraria), довж. тіла до 17,5 см, маса бл. 20 г. Оперення нещільне, м'яке, яскраве — сірих, чорних, червоних і білих кольорів. Поширений в горах Пд. і Центр. Європи, Азії, Кавказу. В УРСР — рідкісний залітний птах Карпат. Живе в малодоступних місцях, де є великі скелясті урвища. В пошуках їжі (гол. чин. комах) добре лазить по скелях, рідше по стовбурах дерев. Гніздо — в щілинах скель. Кладку з 3—5 яєць у травні — червні насиджує понад 2 тижні.

СТІП-ПОЙНТ — мис, крайня зх. точка Австралії (26° 09′ пд. ш., 113° 05′ сх. д.), омивається водами Індійського океану.

СТІ́РЛІНГ (Stirling) Джеймс (1692—5.XII 1770) — шотл. математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1729). Закінчив Оксфордський ун-т. Осн. наук. праці стосуються числення скінченних різниць і теорії рядів. У праці «Різницевий метод» (1730) С. вперше

подав асимптотичний розклад логарифма гамма-функції в ряд, з якого виводиться *Стірлінга формула*, розглянув деякі нескінченні добутки, встановив окремі властивості бета-функції і гіпергеометричної функції.

СТІ́РЛІНГА ФО́РМУЛА — формула для наближеного обчислення $n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \ldots n$, коли n достатньо велике: $n! \approx \sqrt{2\pi n}\, n^n e^{-n}$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, $e = 2{,}71828\ldots$ Названа ім'ям Дж. *Стірлінга*, який одержав ряд, що з нього легко виводиться ця формула.

СТІ́ЧНІ ВО́ДИ — води, забруднені в результаті використання в побуті або на виробництві, а також води від атмосферних опадів, що видаляються з території населених пунктів і підприємств *каналізацією*. Відповідно розрізняють: побутові С. в. (води з туалетів, ванн, кухонь, лазень, перукарень, лікарень тощо), які поділяються на мінеральні (мінеральних речовин в них міститься бл. 42%), органічні (органічних — бл. 58%) та біологічні; виробничі С. в.— води, використані в технологічному процесі, рудникові і шахтні води тощо (в цих водах може міститися синильна к-та, фенол, солі міді, сполуки мишʼяку та ін.), після відповідного очищення ці води можуть повторно використовуватись на виробництві; атмосферні С. в.— дощові і утворені внаслідок танення снігу та льоду, до них також відносять води від поливу вулиць і зелених насаджень. С. в. являють значну загрозу для здоров'я людини і рибництва. Тому перед спусканням їх у водойму провадять очищення стічних вод. Див. також *Очищення населених місць*, *Очищення стічних вод*, *Санітарна охорона водойм*, *Біологічне очищення стічних вод*.

«СТО ДНІВ» — друге правління *Наполеона I* у Франції (20.III—22.VI 1815) після втечі його із заслання з о. Ельба. Проти відновлення наполеонівської імперії виступила антифранц. коаліція європ. д-в. Зазнавши поразки в битві під *Ватерлоо*, Наполеон I вдруге зрікся престолу і був заслany на о. Св. Єлени. Після «С. д.» у Франції відбулася друга реставрація *Бурбонів*.

СТО ТРИНА́ДЦЯТОГО БУКОВИ́НСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ 2 тисяч солдатів рум. армії, переважно буковинців, у м. Чернівцях проти рум. окупації. Повстання почалося стихійно 17.XI антирум. демонстрацією озброєних солдатів 113-го Буковинського полку. Кинувши проти повстанців 4 полки, рум. уряд придушив повстання. До суду було віддано 149 солдатів, з яких 7 засуджено до страти, інших — до каторжних робіт на строк від 4 до 20 років.

СТОБЕ́НСЬКІ — укр. сницарі 17—18 ст. Родом з м. Жовкви, тепер Нестеров Львівської обл. Гнат С. (чверть 17 ст.— 1742). Професійну освіту здобув у майстернях столярних та сницарських цехів м. Жовкви. У співавт. з Ю. Шимановичем, С. Путятицьким та В. Соковичем виконав іконостаси для церкви св. Трійці в Жовкві, а також для монастирів у Крехові, Міжгір'ї на Львівщині та с. Краснопущі (тепер Терноп. обл.). Іван Гнатович С. (поч. 18 ст.— третя чверть 18 ст.). Син Гната С. Фаху набув у майстерні свого батька; разом з ним виконав іконостаси в Жовкві, Крехові та с. Краснопущі. У 1746 переїхав до Києва. де брав участь у перебудові дзвініці Софійського монастиря. Степан С. (поч. 18 ст.— кін. 18 ст.) — скульптор. Брат Гната С. Перші профес. навички здобув у майстерні брата. У 1746 разом з Іваном Гнатовичем С. переїхав до Києва і до 1748 вони працювали над перебудовою дзвініці Софійського монастиря, виконавши тут все скульптурно-декоративне оздоблення. У 50-х рр. 18 ст. брав участь у спорудженні Успенської церкви в Полтаві.

Літ.: Горбенко Е. В. Новое в исследовании творчества каменных дел мастеров Ивана и Степана Стобенских. В кн. Исследование и охрана архитектурного наследия Украины К., 1980

СТО́ВБУР ДЕ́РЕВА — розвинене *стебло*, що є значно товщим і вищим (довшим), ніж бічні гілки. При моноподіальному *галуженні* С. д. — гол. вісь дерева, при симподіальному галуженні С. д. — система бічних осей різних порядків, що послідовно замінюють одна одну.

СТО́ВБУРНІ КЛІТИ́НИ — родоначальні клітини тканин, що постійно оновлюються (напр., у хребетних тварин — кровотворної, кісткової, епітеліальної тканин). Містять повну *генетичну інформацію*; здатні розвиватися у різних напрямах в межах тканинного диференціювання. Найкраще вивчені у ссавців, в т. ч. людини, кровотворні С. к. (СКК). Розрізняють поліпотентні СКК, які дають початок всім гемопоетичним та імунокомпетентним клітинам (*еритроцитам*, *тромбоцитам* і всім видам *лейкоцитів*), і уніпотентні (напівстовбурні) клітини, з яких утворюються клітини одного або двох рядів *кровотворення*. Поліпотентні СКК — це унікальна самопідтримуюча популяція клітин з великими резервними можливостями, яка функціонує все життя. Осн. місцем утворення СКК є *кістковий мозок*. За своїми морфологічними властивостями СКК подібні до *лімфоцитів*.

К. П. Зак.

СТОГЛА́ВИЙ СОБО́Р — церковний собор за участю царя *Івана IV* і представників *Боярської думи*, що відбувся в Москві 1551. Свої рішення собор виклав у т. з. Стоглаві (цей збірник складався з 100 глав, звідси назва собору). Скликаний з ініціативи уряду, щоб підпорядкувати церкву світській владі і одночасно підтримати церкву в боротьбі проти *єресей*. С. с. прийняв ряд рішень, спрямованих на зміцнення офіц. церкви, відкинув секуляризаційні плани уряду (див. *Секуляризація*), але обмежив церк. володіння в містах і фінанс. привілеї духівництва. «Стоглав» був кодексом правових норм внутр. життя рос. духівництва і його взаємовідносин з державою.

СТОГНІЙ Анатолій Олександрович (н. 1.VI 1932, м. Чистяково, тепер м. Торез Донец. обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. Закінчив Київ. ун-т (1956). З 1957 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР, у 1964—82 — заст. директора ін-ту, одночасно з 1980 — директор Спец. конструкторсько-технологічного бюро ін-ту. Наук. дослідження в галузі теор. кібернетики, матем. забезпечення ЕОМ, автоматизованих систем управління і обробки даних. Проводить дослідження і розробки програмного забезпечення мереж ЕОМ, обчислювальних центрів колективного користування, *банків даних* та інформаційно-пошукових систем. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Республіканська премія ім. М. О. Островського, 1967. Державна премія СРСР, 1968.

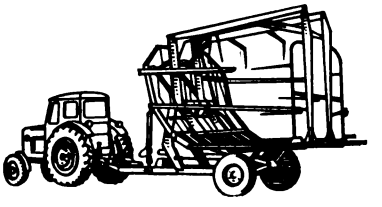

Стоговіз тракторний причіпний СТП-2.

СТОГОВІ́З — машина для механізованого навантажування, транспортування і вивантажування сіна, соломи з скирт, окремих копиць, зібраних копицевозами, *волокушами* або копицеутворювачами. Промисловість постачає с. г. стоговози СТП-2 (мал.) вантажопідйомністю 1,5 т, СП-60 вантажопідйомністю 8 т. Агрегатують С. з тракторами МТЗ-80/82 і Т-150 К.

Стіполаз червонокрилий.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці десятого тому УРЕ, буде опубліковано в одинадцятому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Саєнко О. Ф., с. 112—113 (статтю див. у 9-му томі)
Самокиш М. С., с. 32—33
Сахновська О. Б., с. 256—257
Світлицький Г. П., с. 48—49
Світославський С. І., с. 48—49
Седляр В. Ф., с. 192—193
Сезанн П., с. 144—145
Середа А. Х., с. 112—113
Серов В. О., с. 96—97
Скелет, с. 240—241
Скіфське мистецтво, с. 288—289
Скло художнє, с. 160—161
Скульптура, с. 320—321
Сластіон О. Г., с. 32—33
Слово о полку Ігоревім, с. 144—145
Собака свійський, с. 288—289
Собачко-Шостак Г. Ф., с. 192—193
Сонце, с 304—305
Софійський заповідник, с.208—209
Софійський собор, с. 208—209
Союз Радянських Соціалістичних Республік, зошит вклейок між с. 384—385:
Герб і прапор,
Москва і столиці союзних республік,
Природа,
Народне господарство,
Наука,
Охорона здоров'я,
Архітектура,
Образотворче мистецтво,
Декоративно-прикладне мистецтво,
Театр,
Кіно
Спектри оптичні, с. 304—305
Сполучені Штати Америки, с. 512—513
Спорт, с. 272—273
Ссавці, с. 224—225
Старицький М. П., с. 336—337
Стефаник В. С., с. 336—337
Страхов А. Й., с. 256—257 (статтю див. в 11-му томі)
Суриков В. І., с. 96—97 (статтю див. в 11-му томі)

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Донні відклади Світового океану, с. 64—65
Сірія, оглядова, с. 64—65
Сірія, економічна, с. 64—65
СРСР, фізична, с. 352—353
СРСР, геологічна, с. 352—353
СРСР, грунти, с. 400—401
СРСР, рослинність, с. 400—401
СРСР, етнографічна, с. 416—417
СРСР, політико-адміністративна, с. 416—417
СРСР, густота населення, с. 416—417
СРСР, корисні копалини, с. 432—433
СРСР, промисловість, с. 432—433
СРСР, сільське господарство, с. 432—433
США, оглядова, с. 464—465
США, промисловість, с. 464—465
США, сільське господарство, с. 480—481
Сталінградська битва, героїчна оборона радянських військ 17 липня — 18 листопада 1942 р., с. 496—497
Сталінградська битва, контрнаступ радянських військ 19 листопада 1942 р.— 2 лютого 1943 р., с. 496—497
Сумська область, оглядова, с. 480—481
Сумська область, економічна, с. 480—481 (статтю див. в 11-му томі)

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			3-й том	
448	середня	19-й знизу	Першу шахту збудовано в Лисичанську 1895.	Першу шахту збудовано в Лисичанську 1796.
			4-й том	
125	таблиця	9-й згори	Треанін	Треонін
125	таблиця	17-й згори	Прелін	Пролін
			8-й том	
302	ліва	41—42-й згори	1915 засуджений за довічне поселення	1915 засуджений на довічне поселення
			9-й том	
193	середня	33—34-й згори	(н. 25.VII 1911,	(25.VII 1911—6.IX 1979)
338	середня	19—20-й згори	Розташований в Килійському гирлі р. Дунаю.	Розташований у пониззі р. Дунаю.
між 448—449	підпис на вклейці до статті Романський стиль		**3.** Житловий будинок у Клюні. Головний фасад. Близько 12 ст. Франція **4.** Баптистерій у Пармі. Будівництво почато 1196. Італія.	**3.** Баптистерій у Пармі. Будівництво почато 1196. Італія. **4.** Церква Сан-Мікеле в Павії. 12 ст. Італія.

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, том 10

(на украинском языке)

В томі вміщено 34 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (370 сюжетів, з них 124 — кольорові), 16 сторінок вклейок високого друку (86 сюжетів, з них 34 — кольорові), 8 вклейок кольорових карт (20 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті: 1156 ілюстрацій і 88 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації виконано способом високого і офсетного друку на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 39.

Здано до набору 6.08.82, підп. до друку 18.02.83. БФ 02131. Формат 84 × 108 1/16. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудр. енц. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 34,0 + 4,75 арк. вкл. Умовн. друк. арк. 65,1. Умовн. фарб.-відб. 118,3. Облік.-вид. арк. 127,0. Тираж 50 000 прим. Зам. № 3—101. Ціна 7 крб. 50 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ, 30, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Ольвія — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн:
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а—Морські порти б—Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а—прісні, б—солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря (560)
- а—Початок судноплавства на річках б—Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а—Піски б—Лавові поля
- Мангрові зарості
- а—Болота б—Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а—Водорості б—Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах / на текстових картах

теплі / холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Мололи та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Родовища

- Вн Кам'яне вугілля
- Вб Буре вугілля
- С Горючі сланці
- Т Торф
- Н Нафта
- Гн Горючий газ
- Fe Залізні руди
- Fn Залізонікелеві руди
- Mn Марганцеві руди
- Cr Хромітові руди
- V Ванадієві руди
- Ti Титанові руди
- Ni Нікелеві руди
- W Вольфрамові руди

Родовища

- Mo Молібденові руди
- Al Алюмінієві руди
- Cu Мідні руди
- Pb Свинцеві руди
- Zn Цинкові руди
- Ag Срібні руди
- Пм Поліметалеві руди
- Bi Вісмутові руди
- Sn Олов'яні руди
- Sb Сурм'яні руди
- Hg Ртутні руди
- Au Золото
- Pt Платина
- U Уранові руди

Родовища

- Be Берилієві руди
- А Азбест
- Г Графіт
- Сл Слюда
- Р Фосфорити й апатити
- Ba Барит
- As Миш'якові руди
- S Сірка
- FS Пірити
- Сд Сода
- Кс Калійні солі
- Пс Кухонна сіль
- Мс Глауберова сіль
- Ф Флюорит (плавиковий шпат)

Родовища

- Mr Магнезит
- Бт Асфальт
- Гс Гіпс
- Ка Каолін
- Мр Мармур
- Пе Пемза
- Ту Туфи
- Гр Граніт
- Б Глини бентонітові
- ПО Перліти, обсидіан
- Ал Алмази
- Л Лазурит
- Кн Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах / На текстових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетично, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

На кольорових картах / На текстових картах

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На кольорових картах / На текстових картах

- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна

На кольорових картах / На текстових картах

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах / На текстових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах / На текстових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів

- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення